

UNIVERZITET U BANJOJ LUCI
FILOZOFSKI FAKULTET

Bratislav Teinović

**NACIONALNO-POLITIČKI RAZVOJ
BOSNE I HERCEGOVINE U POSLJEDNJEM
VIJEKU TURSKE VLADAVINE (1800-1878)**

DOKTORSKA DISERTACIJA

Banja Luka, 2019.

UNIVERSITY OF BANJA LUKA
FACULTY OF PHILOSOPHY

Bratislav Teinović

**NATIONAL AND POLITICAL DEVELOPMENT
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE LAST
CENTURY OF TURKISH RULE (1800-1878)**

DOCTORAL DISSERTATION

Banja Luka, 2019

Mentor: dr Borivoje Milošević, docent, Filozofski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci

Naslov doktorske disertacije: Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine u posljednjem vijeku turske vladavine (1800-1878)

Rezime: Doktorska disertacija *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine u posljednjem vijeku turske vladavine (1800-1878)* bavi se proučavanjem procesa nacionalne emancipacije bosansko-hercegovačkog trokonfesionalnog društva u sferi različitih političkih uticaja i stremljenja. Početak (nastanak Fojničkog grbovnika 1800) i kraj (austroougarska okupacija 1878) trajanja ovog istorijskog fenomena hronološke su granice vremenskog istraživanja doktorske disertacije. Proces nacionalnog sazrijevanja najprije je započeo kod bosanskih pravoslavnih (1850-tih), a kod bosanskih katolika i bosanskih Muslimana u završnici Velike istočne krize (1865-1878). Kod pravoslavnih je svijest o pripadnosti jedinstvenom srpskom narodu u ranijim vijekovima očuvala pravoslavna srpska crkva, a proces nacionalizacije među pravoslavcima u Bosni i Hercegovini dovršila je i konačno oblikovala u prvoj polovini XIX vijeka srpska spoljna politika. Osim ilustriranja etničke emancipacije, doktorska disertacija prikazuje sve važnije faktore koji su aktivno uticali na navedene procese, od kojih centralno mjesto imaju politički odnosi. Različite spoljne politike, koje su tokom perioda tanzimatskih reformi dolazile u Bosnu i Hercegovinu najviše iz susjednih Kneževine Srbije i Trojedne hrvatsko-slavonsko-dalmatinske kraljevine su u najvećoj mjeri i doprinosile nastanku i razvoju nacionalnih odnosa. Srpske spoljne politike kod pravoslavnih (jedno kraće vrijeme i kod katolika), a austro-hrvatske samo kod katolika. U prvim razmatranjima disertacije naglašen je srpski narodni karakter kod pravoslavnih, koji je razvojem političkih odnosa dobio svoju konačnu nacionalnu formu. Sa druge strane, kod katolika i bosanskih Muslimana svijest o nacionalnoj pripadnosti gušile su, kod prvih crkva, a kod drugih državnih administracija. Njihovo (ne)znanje o tome šta u nacionalnom pogledu nisu (Srbi, Hrvati), ali nedovoljno i šta jesu (Iliri, Hrvati, Turci, Bošnjaci, Turci-Bošnjaci), dominira u najvećem dijelu doktorske disertacije. Kod bosanskih Srba taj proces okončan je krajem 1850-tih, kod bosanskih katolika-Hrvata krajem 1860-tih, a bosanskih Muslimana tj. Bošnjaka tokom ustanka 1875-1878. godine.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, reforme, nacionalna politika, bosanski pravoslavni, Srbi, bosanski katolici, Hrvati, bosanski Muslimani, Bošnjaci, Srbija, Hrvatska

Naučna oblast: Nacionalna istorija novog (XIX) vijeka

Naučno polje: Savremena istorija (otprilike 1800-1914)

Klasifikaciona oznaka: H240

Tip odabrane licence Kreativne zajednice: CC BY-NC-ND

Mentor: Borivoje Milošević, PhD, Docent, Faculty of Philosophy, University of Banja Luka

Title of doctoral dissertation: National and Political Development of Bosnia and Herzegovina in the Last Century of the Turkish Rule (1800-1878)

Abstract: Doctoral dissertation *National and political development of Bosnia and Herzegovina in the last century of the Turkish rule (1800-1878)* studies the process of national emancipation in the multi-confessional society of Bosnia and Herzegovina in the light of various political influences and aspirations. Chronological scope of the period researched falls within the beginning (origin of the Fojnica Armorial, 1800) and end (Austrian-Hungarian occupation, 1878) of this historical phenomenon. The first national group to start developing the national identity were the Orthodox people of Bosnia (during the 1850s), with Bosnian Catholics and Muslims joining the stream towards the end of the Great Eastern Crisis (1865-1878). Earlier, it was the Serbian Orthodox Church that helped preserve among the Orthodox people the idea of belonging to one Serbian people and this process was later finished and given its final shape by the Serbian foreign policy in the first half of the 19th century. Except describing the ethnic emancipation process, the dissertation depicts most significant factors that actively influenced the named processes, with political relations placed in the central position. Different political influences affecting Bosnia and Herzegovina during the period of the Tanzimat reforms, came mostly from the neighbouring Principality of Serbia and the Triune Kingdom of Croatia, Slavonia and Dalmatia contributing mainly to creation and development of national relations. The foreign policy of Serbia directed its influence on the Orthodox population (and the Catholics for a short time) and Austrian-Croatian policy was directed towards the Catholics solely. The first part of the dissertation studies the development of the Serb national idea among the Orthodox population, acquiring its final national form with the development of political relations. On the other side, Catholic Church hindered the development of national idea among the Catholic population and state administration among Muslim population in Bosnia. The dissertation describes for the most part to what extent the Muslims in Bosnia were (un)aware of what they are not in terms of nationality

(Serbs, Croats) and what they are (Illyrians, Croats, Turks, Bosniacs, Turk-Bosniacs). This process ended in the late 1850s for the Bosnian Serbs, in the late 1860s for the Bosnian Catholics-Croats and for the Bosnian Muslims, or Bosniacs, during the period of the uprising from 1875 until 1878.

Key words: Bosnia and Herzegovina, reforms, national politics, Bosnian Orthodox, Serbs, Bosnian Catholics, Croats, Bosnian Muslims, Bosniacs, Serbia, Croatia

Scientific area: National history

Scientific field: Modern history (around 1800-1914)

Classification code (CERIF): H240

Creative Commons licence type: CC BY-NC-ND

SADRŽAJ

PREDGOVOR	1
UVOD.....	4
I UTICAJ PRVOG SRPSKOG USTANKA (1800-1815)	18
I 1. Početak rata sa Srbijom i Crnom Gorom (1800-1808)	18
I 2. Pokušaj pobune Karađorđevog saradnika Jovana Jančića u Bosanskoj Krajini (1808-1813).....	58
I 3. Sulejman-paša Skopljak i bosanska pacifikacija ustaničke Srbije (1813-1815).....	83
II POČECI ANTIREFORMSKIH POKRETA BOSANSKO-MUSLIMANSKOG PLEMSTVA I BUNA BOSANSKO-SRPSKIH SELJAKA (1815-1835).....	92
II 1. Vezirstva Sulejman-paše Skopljaka i Dželaluddin-paše (1815-1822).....	92
II 2. Ukidanje janjičara, novi antireformski pokret bosanskog plemstva i početak ustanka Husein-kapetana Gradašćevića (1822-1831).....	125
II 3. Uspon i pad „Zmaja od Bosne“ i uzdizanje Ali-paše Rizvanbegovića (1831-1833)	166
II 4. Pobuna popa Jovice Ilića „Čizme“ i ekspanzija srpskih škola (1833-1835).....	196
III VRIJEME POJAČANE REZISTENCIJE BOSANSKO-MUSLIMANSKOG PLEMSTVA NOVIM REFORMAMA (1835-1850)	217
III 1. Između Ilirskog pokreta i Hatišerifa od Đilhane (1835-1843).....	217
III 2. Barišićeva afera, Zahov „Plan“, Garašaninovo „Načertanije“ i bosanski vezir Mehmed Tahir-paša (1843-1848)	283
III 3. Nacionalno-politički koncepti: Tome Kovačevića, fra Ivana Frane Jukića, Vuka Karadžića i hrvatskih pravaša i antireformska pobuna begova Cerića i Kedića (1848-1850).....	356

IV REFORME OMER-PAŠE LATASA, POJAČANI STRANI UTICAJI I BUNE U BOSANSKOJ KRAJINI, BOSANSKOJ POSAVINI I HERCEGOVINI (1850-1860).	383
IV 1. Serasker Omer-paša Latas, slom bosanskog muslimanskog plemstva i početak novog političkog doba (1850-1852).....	383
IV 2. Portin komesar Ćamil-paša i zabrana srpskog imena za pravoslavne i latinskog za katolike i Hatihumajun (1852-1856).....	455
IV 3. Ivan Kukuljević Sakcinski i Aleksandar Giljferding u Bosni i početak srpskih ustanaka u Hercegovini i Bosanskoj Posavini (1856-1858).....	528
IV 4. Ustanak Srba u Bosanskoj Krajini, specijalna misija Ahmed Dževdet-paše i Saferska naredba (1858-1860).....	594
V RAZDOBLJE INTENZIVNIJE POLITIČKE KONSPIRACIJE (1860-1865)	651
V 1. Početak vladavine bosanskog valije Topal Šerif Osman-paše i suzbijanje srpskog i hrvatskog političkog uticaja (1860-1862).....	651
V 2. Doseljavanje Muslimana protjeranih iz Srbije, uspon srpske nacionalističke omladine i kroatizacija bosanskih katolika (1862-1865).....	709
VI VRIJEME SPOLJNE AGITACIJE I NACIONALNE DIFERENCIJACIJE (1865-1875).....	760
VI 1. „Ustavni zakon vilajeta bosanskog“, Komiteti za srpsku i hrvatsku nacionalnu agitaciju, Gavro Vučković Krajišnik, Staka Skenderova, Vaso Pelagić i Klement Božić (1865-1868)	760
VI 2. Srpsko-hrvatski „komplot“ za diobu Bosne i Hercegovine dolinom Vrbasa i Neretve i politički progon: Pelagića, Petranovića, Pavlovića, Perovića, Radulovića i Vučkovića (1868-1870).....	871
VI 3. Pelagićeva politička ideologija nacionalizma i socijalizma, ruske tajne službe i konspiracija mladih srpskih nacionalista (1870-1875).....	993
VII IZGRADNJA NACIONALNO-POLITIČKE SVIJESTI U PRVOM MEĐUNACIONALNOM RATU U BOSNI I HERCEGOVINI (1875-1878).....	1049
VII 1. Ustanak od srpsko-hrvatske (Đakovo, 21. avgust 1875) do austro-ruske (Rajhštat, 8. juli 1876) diobe Bosne i Hercegovine (1875-1876).....	1049

VII 2. Pukovnik Despotović na čelu ustanka, don Mihovil Pavlinović među bosanskim katolicima i „Mazbata“ sultanu o pravednoj turskoj vladavini u Bosni (1876-1877)...	1236
VII 3. Austro-Ugarska, Rusija i Srbija protiv ustanka, politički rascjep među ustaničkim vođama i „komplot“ Turske i Austro-Ugarske u slamanju ustanka (1877-1878)	1293
VII 4. „Sanstefanska“ autonomija Bosne i Hercegovine, Berlinski kongres i otpor austrougarskoj vojnoj intervenciji (1878).....	1337
ZAKLJUČAK	1436
BIBLIOGRAFIJA	1448

SKRAĆENICE

ANU BiH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
АНУ РС	Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske
B 1871	Branik
B 1878	Branislav
Б	Bosna
БИИ	Beogradske ilustrovane novine
CKSNN	Carsko-kr. službene Narodne novine
Д	Danica
DHSD	Danica Horvatska, Slavonska i Dalmatinska
DI	Danica ilirska
GADAR BiH/	
ГАДАР БиХ	Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine
GD	Glasnik dalmatinski
GDI BiH	Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine
ГДСС	Glasnik Društva srpske slovesnosti
ГЕИ	Glasnik Etnografskog instituta
GHDM	Glasnik hrvatskog državnog muzeja
GHZM	Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja
GID BiH/	
ГИД БИХ/	Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine
ГН	Glas naroda
ГНЧ	Godišnjica Nikole Čupića
ГСУД	Glasnik Srpskog učenog društva

GZM/ГЗМ	Glasnik Zemaljskog muzeja
H	Hrvatska
HAZU	Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
HNK	Hrvatski narodni kalendar
HZ	Historijski zbornik
ИЧ	Istorijski časopis
ИГ	Istorijski glasnik
INN	Iriske narodne novine
IRD, KD	Il Regio Dalmata (Kraljski Dalmatin)
IZ/ИЗ	Istorijski zbornik
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
JČ	Jugoslovenski istorijski časopis
JMC	Letopis Matice srpske
НЧБ	Novine čitališta beogradskog
NDHS	Novine Dalmat.-horvatsko-slavonske
NHSD	Novine Horvatsko-slavonsko-dalmatinske
NN	Narodne novine
NP	Novi Pozor
HC	Novine Srbske
NS	Naša sloga
HCЦГБ	Novine Serbske iz Carstvujušćega grada Viene
O	Obzor
P	Primorac
C	Sedmica
CAH	Srpska akademija nauka
CAHY	Srpska akademija nauka i umetnosti
CE3	Srpski etnografski zbornik
SG	Subatički glasnik
CKA	Srpska kraljevska akademija

CKГ	Srpski književni glasnik
CKЗ	Srpska književna zadruga
СЛ	Serbski Ljetopis
СН	Srbske (Srpske) novine
СЗ	Srpska zora
ШЛ	Školski list
БВ	Bosanski Vjestnik
VVB	Vorarlberger Volks-Blatt
VVM/BBM	Vesnik Vojnog muzeja
Z	Zatočnik
З	Zastava
ZD	Zora dalmatinska
ЗГ	Zemunski glasnik
ЗИ БиХ	Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine
ЗИМС	Zbornik Istorijskog muzeja Srbije
ЗМСИ	Zbornik Matice srpske za istoriju

PREDGOVOR

Doktorska disertacija *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine u posljednjem vijeku turske vladavine (1800-1878)* bavi se proučavanjem procesa nacionalne emancipacije bosansko-hercegovačkog trokonfesionalnog društva u sferi različitih političkih uticaja i stremljenja. Početak (nastanak Fojničkog grbovnika 1800) i kraj (austroougarska okupacija 1878) trajanja ovog istorijskog fenomena hronološke su granice vremenskog istraživanja doktorske disertacije. Proces nacionalnog sazrijevanja najprije je započeo kod bosanskih pravoslavnih (1850-tih), a kod bosanskih katolika i bosanskih Muslimana u završnici Velike istočne krize (1865-1878). Tema doktorske disertacije aktuelna je sa stanovišta istorijske nauke i neophodna za napredak bosansko-hercegovačke historiografije prve polovine XIX vijeka, kao i drugih humanističkih (socijalna antropologija, istorijska etnografija, etnologija), društvenih (sociologija) i političkih (politikologija) nauka.

Kod pravoslavnih je svijest o pripadnosti jedinstvenom srpskom narodu u ranijim vijekovima očuvala pravoslavna srpska crkva, pod čijim se nesumnjivim uticajem od XVII vijeka pravoslavni južni Sloveni počinju sve: „*češće nazivati Srbima i u zemlji i na strani*“.¹ Proces nacionalizacije među pravoslavcima u Bosni i Hercegovini dovršila je i konačno oblikovala u prvoj polovini XIX vijeka srpska spoljna politika. Osim ilustrovanja etničke emancipacije, doktorska disertacija prikazuje sve važnije faktore koji su aktivno uticali na navedene procese, od kojih centralno mjesto imaju politički odnosi. Različite spoljne politike, koje su tokom perioda tanzimatskih reformi dolazile u Bosnu i Hercegovinu najviše iz susjednih Kneževine Srbije i Trojedne hrvatsko-slavonsko-dalmatinske kraljevine su u najvećoj mjeri i doprinosile nastanku i razvoju nacionalnih odnosa. Srpske spoljne politike kod pravoslavnih (jedno kraće vrijeme i kod katolika), a austro-hrvatske samo kod katolika. U prvim razmatranjima disertacije naglašen je srpski narodni karakter kod pravoslavnih, koji je razvojem političkih odnosa dobio svoju konačnu nacionalnu formu. Sa druge strane, kod katolika i bosanskih Muslimana svijest o

¹ С. Станојевић, *Српско име у западним српским крајевима*, СКГ, бр. 1, књ. VII, Београд 1. септембар 1902, 44.

nacionalnoj pripadnosti gušile su, kod prvih crkva, a kod drugih državnih administracija. Njihovo (ne)znanje o tome šta u nacionalnom pogledu nisu (Srbi, Hrvati), ali nedovoljno i šta jesu (Iliri, Hrvati, Turci, Bošnjaci, Turci-Bošnjaci), dominira u najvećem dijelu doktorske disertacije. Kod bosanskih Srba taj proces okončan je krajem 1850-tih, kod bosanskih katolika-Hrvata krajem 1860-tih, a bosanskih Muslimana tj. Bošnjaka tokom ustanka 1875-1878. godine.

Nacionalno-politički odnosi u Bosni i Hercegovini tokom XIX vijeka tema su višedecenijskih istorijskih istraživanja podjednako srpske i hrvatske, a u posljednje vrijeme i bosanskohercegovačke historiografije. Ipak, osim kraćih priloga Vladimira Ćorovića² i Muhameda Hadžijahića³ u kojima je ova tematika samo načeta, historiografija ni do danas nema obrađenu temu sličnog naziva, sadržaja i cjelovite naučne obrade. Prvi koji je poslije Ćorovića i Hadžijahića ponovo skrenuo pažnju istoričarima na važnost izučavanja: „*tri posebna versko-nacionalna individualiteta*“ u XIX vijeku je Vladimir Stojančević. On je isticao, kako je: „*problem istorijske etnografije Bosne u XIX veku (do 1878)*“ u istorijskoj nauci posebno intrigantan, a pogotovo etničko pitanje u Bosni, u domenu: političkih, vjerskih i društvenih kretanja. Stojančević je pri tome upozorio i na činjenicu, da: „*scientia historica*“ ni u kom slučaju ne bi smjela, kao do tada biti: „*ancilla politicae u bukvalnom smislu*“.⁴

Od istoričara, pored pomenutih Ćorovića, Hadžijahića i Stojančevića, istraživanjem bliskih tema koje su, bez sumnje, doprinijele boljem razumijevanju nacionalno-političkog razvoja Bosne i Hercegovine u posljednjem vijeku turske vladavine ističu se brojna imena.⁵

² В. Ђоровић, *Национални развој Босне и Херцеговине у прошлости, до 1875. године*, у: „Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење“, Сарајево 1929. (15-39)

³ М. Хадџијахић, *Formiranje nacionalnih ideologija u Bosni i Hercegovini u XIX vijeku*, ЈИЧ, br. 1-2, Београд 1970. (55-69)

⁴ В. Стојанчевић, *Историјска етнографија Босне у XIX веку до окупације 1878. године*, у: Међународни научни скуп 13-15. децембра 1994: „Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена“, Историјски институт САНУ, Зборник радова, књ. 12, Београд 1995, 101-102.

⁵ То су, абecedним редом: Damir Agičić, Ahmed Aličić, Safet beg Bašagić-Redžepašić, fra Mijo Vjenceslav Batinić, Dušan Berić, Risto Besarović, Vojislav Bogićević, Hajrudin Ćurić, Augustin Čičić, Vaso Čubrilović, Ljubiša Doklešić, fra Rastislav Drljić, Ljubomir Durković-Jakšić, Mato Džaja, Milorad Ekmečić, Milenko Filipović, fra Berislav Gavranović, Mihailo Gavrilović, Slavko Gavrilović, Mirjana Gross, Salih Hadžihuseinović-Muvekkit, Bogumil Hrabak, Mustafa Imamović, Aleksa Ivić, Grgur Jakšić, Vjekoslav Jelavić, fra Julijan Jelenić, Ilija Kecmanović, Sejfidin Kemura, Petar Korunić, Miloš Ković, Vladimir Krasić, Vasilije Krestić, Hamdija Kreševljaković, Todor Kruševac, Savo Ljubibratić, Radoš Ljušić, Alfred Makanec, Josip Matasović, Kosta Milutinović, Riza Muderizović, Dimitrije Nikolajević,

Izrada doktorske disertacije pod mentorstvom doc. dr Borivoja Miloševića (Filozofski fakultet, Univerzitet u Banjaluci) zasnivala se na metodologiji istorijskih istraživanja, uobičajenih u istorijskoj nauci, odnosno, na heurističkom proučavanju neobjavljenih istorijskih izvora, analizi, obradi i tumačenju objavljenih istorijskih izvora, memoarske, ljetopisne i putopisne građe na raznim jezicima (engleski, njemački, francuski, ruski, latinski i italijanski), zatim brojne savremene štampe kao i konsultaciji i komparaciji sa dosadašnjim dostignućima u postojećoj historiografskoj literaturi. Arhivski materijal na kome je ova tema naučno istražena nalazi se u nekoliko arhivskih, muzejskih i bibliotečkih institucija u: Banjaluci, Sarajevu, Travniku i Beogradu. Veći dio arhivske građe na: njemačkom, ruskom, italijanskom i srpsko-hrvatskom jeziku je na sreću publikovan. Osim toga, na potpuno ravnopravan način praćena je i savremena štampa (1807-1878) u kojoj su sadržane vijesti o događajima u Bosni i Hercegovini, a koje predstavljaju neprevaziđen izvor za razumijevanje društvene i političke klime vremena kojom se bavi doktorska disertacija.

Veličina bibliografije dokaz su relevantnosti teme doktorske disertacije, za čiju sam izradu imao stručnu podršku nekoliko: arhivskih, institutskih, muzejskih, bibliotečkih i fakultetskih ustanova u: Banjaluci, Prijedoru, Livnu, Tolisi, Bihaću, Sarajevu, Beogradu i Zagrebu. Njenim zaposlenicima, mojim prijateljima: Đorđu, Tomi, Ivici, Vedrani, fra Miji, Josipu, fra Marijanu, Fikretu, Harisu, Saši, Veri, Nenadu, Adnanu, Branki, Ljubinki, Mićku, Miroslavu, Damiru, Margareti i Stjepanu, na ovom mjestu se najiskrenije zahvaljujem.

Branko Pavićević, Dragutin Pavličević, Dragoslav M. Pavlović, Rade Petrović, Vasilj Popović, Andrija Radenić, Nedeljko Radosavljević, Edin Radušić, Suzana Rajić, Vladislav Skarić, Đoko Slijepčević, Nikša Stančić, Dragoslav Stranjaković, Vladimir Stojančević, Avdo Sućeska, Midhad Šamić, Jaroslav Šidak, Ferdo Šišić, Galib Šljivo, Ibrahim Tepić, Nenad Urić, Milenko Vukićević, Vaso Vojvodić, Rudolf Zaplata i Vaclav Žaček.

UVOD

Srpski historičar Stanoje Stanojević je još početkom prošlog vijeka konstatovao, kako je: „*pitanje o etničkim prilikama u prošlosti i u sadašnjosti, jedno je od najvažnijih, najzanimljivijih i najkomplikovanijih pitanja za sve one, koji se bave proučavanjem Balkanskog poluostrva*“. Po ovom medievisti: „*to je pitanje za to bilo važno, što bi se samo onda, kada se budu sigurno znale etničke prilike na Balkanu, mogli pouzdano rešiti mnogi važni kulturni i politički problemi u prošlosti i sadašnjosti, pa možda, i u budućnosti balkanskih zemalja i naroda*“. Ipak, Stanojević je historičarima skrenuo pažnju na veoma važnu činjenicu, a to je, da je proučavanje nacionalno-političkog razvoja, u stvari: „*pitanje komplikovano zbog toga, što se na Balkanu kao u kaleidoskopu od uvek menjala etnička fizionomija*“.⁶

Srpsko ime poznato je u Bosni još od ranog srednjeg vijeka. Ajnhardova „franačka hronika“ opisala je bijeg Hrvata Ljudevita Posavskog 822. iz Siska preko Save susjednim „Sorabima“ („ad Sorabos“),⁷ odnosno „Serblima“ („ad Serblos“)⁸ za koje su u medievalnoj nauci osnovano pretpostavlja da su naseljavali područje oko Kozare i Grmeča u Bosanskoj Krajini.⁹ Vizantijski car Konstantin Porfirogenit u djelu „De administrando Imperio“ pisanom oko 950. naveo je za „Zahumljane (istočna Hercegovina-B. T.) da su Srbi“ („the Zachlummy, are Serbs [„Ζαχλού μοι Σέρβλοι“]),¹⁰ a za „Trebinjane i Konavljane“ („the Terbouniotes and the Kanalites“ [„Τερβομνωτων χαίτων Καναλιτων“]) da potiču „od nekrštenih Srba“ („from the unbaptized Serbs“ [„τῶν ἀβαπτίστων Σέρβλων“]).¹¹ Porfirogenit je za „Pagane ili Neretljane (zapadna Hercegovina-B. T.) („the Pagani, also called Arentani“ [„Παγανων, των χαί

⁶ С. Станојевић, *н. р.*, 39.

⁷ Н. L. Krause, *Res Slavorum in imperiorum occidentalis et orientalis confinio habitantium saeculo IX, Dissertatio historico-critica inauguralis*, Pars I, Berolini MDCCCLIV, 5.

⁸ *Ibidem*, 22.

⁹ I. Goldstein, *Ponovno o Srbima u Hrvatskoj u 9. stoljeću*, HZ, God. XXXVII (1), Zagreb 1984, 238; Neki bosansko-hercegovački historičari mlađe generacije, kao na primjer G. Latinović mišljenja su, da su u srednjem vijeku, kako on tvrdi: „*veliki procenat stanovništva Bosanske Krajine činili Hrvati*“. (Г. Латиновић, *Српска православна црква у Босанској Крајини [1918-1941]*, Бања Лука 2006, 14.)

¹⁰ *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*, Grek text edited by Gy. Moravcsik, english translation by R. J. H. Jenkins, Washington 1967, 160-161.

¹¹ *Ibidem*, 162-163.

Ἀρεντανων“) zabilježio, da su takođe poticali od nekrštenih Srba“ („These same Pagani are descended from the unbaptized Serbs“ [„τῶν ἀβαπτίστων Σέρβλων“]).¹² U jednoj povelji katoličkog bosanskog bana Matije Ninoslava pisanoj između 1234. i 1240. spominje se pojam „Srblin“ („Срблѣнь“).¹³ Srpsko i hrvatsko ime pominje se u tituli bosanskih kraljeva. Tvrtko I Kotromanić bio je 1378. godine „kralj Srbljem“ („краль Срблѣмь“),¹⁴ a Stjepan Tomaš 1444. godine kralj „Srbijem“ („Срблѣмь“) i „Hervatom“ („Херѣватомь“).¹⁵ Sinovac Hrvoja Vukčića Hrvatinića, Juraj, koji je početkom XV vijeka vladao desnom obalom Neretve za podanike je osim Vlaha imao i „Srblin“ („Срблѣнь“).¹⁶ Sin hercega Stjepana Kosače, knez Vladislav sredinom XV vijeka za podanike je imao Vlahe i „Srbije“ („Срблѣ“).¹⁷

Poslije turskog osvajanja turski hroničari i istoričari nazivali su narode po zemlji koju su osvojili. Naročit problem je u detekciji pravoslavnih i katolika u Bosni, budući da se u turskim izvorima oni vode kao jedno i to pod imenom „geberan“.¹⁸ „Bošnjaci i Hercegovci“ („Bosnevi i Hersekli“) označavali su pokrajinsko porijeklo.¹⁹ Jezik je takođe nosio pokrajinsko ime. Kada je poslanik češkog i ugarskog kralja Ivan Marija Barčić išao 1536. na Portu pri ulasku u Bosnu je bosanskom veziru pisao: „na bosanskom jeziku“ („in der wossenischen Sprochen“).²⁰ Među prvima (1531) koji je zatekao „Srbe koji se zovu i Vlasi“ („Surffen die nennen sie Wallachen“) u Bosni nakon turskih osvajanja bio je Benedikt Kuripešić. Ovaj putopisac nazivao je ove Srbe „cigenima odnosno Marholosima“ („wir nennen sie zygen oder Marcholosen“) i razlikovao ih je od „starih

¹² *Ibidem*, 164-165.

¹³ *Matthaeus Ninoslav, Bosnae magnus banus-Joanni Dandulo, Ragussi comiti, confirmat privilegium concessum a Kulino bano*, 1234-1240, in: F. Miklosich, *Monumenta Serbica Spectantia Historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Vienna 1858, 25.

¹⁴ *Stephanus Tvrtko, Bosnae rex, confirmat privilegia data Ragusinis a prioribus Bosnae et Serbiae regibus*, Trstivnica 10. aprilis 1378, in: *Ibidem*, 190.

¹⁵ *Stephanus Thomas, Bosnae rex, Ragusinorum privilegia confirmat*, Kreševo, 3. septembris 1444, in: *Ibidem*, 429.

¹⁶ *Juraj, filius fratris Hrvojae, vojevoda, Dolnjih Kraj, Paulo, Nicolao et Vlatko Jurjevićis reddit terras quasdam*, Pod Kreševom, 12. augusti 1434, in: *Ibidem*, 378.

¹⁷ *Vladislav knez, filius herceg Stephani, foedus facit cum Ragusinis contra patrem suum, et promittit se iis redditurum esse župam Konavlje, occupatam a patre*, in: *Ibidem*, 445.

¹⁸ A. Handžić, *Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine*, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 42-43, Sarajevo 1995, 142.

¹⁹ S. beg Bašagić, *Znameniti Hrvati: Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, HNK „Napredak“, (1933), god. XXII, Sarajevo 1932, 59.

²⁰ A. Šimčik, *Odsutnost Husrev-begova iz Sarajeva god. 1534-1536*, GZM, god. XLVI, sv. 2. (za historiju i etnografiju), Sarajevo 1934, 97.

Bosanaca“ („die altenn Wossner“), koji su bili „rimske hrišćanske vjere“ („des Römischen Christenlichen glaubenns“) (katolici-B. T.). Ovi Srbi su „došli“ („die kommen“) u Bosnu iz, kako je on naveo „mjesta Šmedrava i grčkog Bijelog grada“ („dem ort Schmedraw und Griechisch weysenburg“) (Smederevski sandžak i Beograd-B. T.) i bili su „vjere sv. Pavla“ („sant Pauls glaubé“) (pravoslavni hrišćani-B. T.).²¹ To su bili oni Srbi na Zmijanju, iz okoline Banjaluke, koje su nešto prije 1527. naselili Turci,²² uglavnom iz Srbije, ondašnjeg Smederevskog sandžaka. Nešto kasnije su se ove srpske pravoslavne mase razmilile širom Bosne. Razlozi za njihovo naseljavanje bili su strateški i ekonomski. Strateški, oni su naseljavani u pogranična područja da bi ih čuvali i za to su imali neke olakšice. U ekonomskom smislu, ovi vlasi bili su kao stočari neophodni kao pozadina turskoj vojsci u njenom daljem napredovanju na zapad.²³ Tako su krajeve oko Une naselili Srbi iz istočne Hercegovine.²⁴ Buško blato i Livanjsko polje naselili su Srbi sa Lima (Vasojevići) i Čehotine (Drobnjaci) u Sandžaku.²⁵ Neki Srbi iz Boke Kotorske naselili su tada livanjski i glamočki kraj. Uskoplje su naselili Hercegovci.²⁶ Pljevu i Gornju Sanu naselili su takođe istočnohercegovački Srbi.²⁷ Bosanski Petrovac bio je preplavljen doseljenicima, osim iz sjeverne Dalmacije, iz: Boke, Crne Gore, Tare i Pive,²⁸ zapadne Srbije, Sandžaka i Gornje Hercegovine. Područje: Bravsko, Sanica i Ključ naselili su Starohercegovci,²⁹ Drobnjaci, višegradski Starovlasi, kao i Dalmatinci. U Prekounsku Krajinu doselili su Hercegovci iz okoline Stoca, zatim: Vasojevići, Kuči, iz istočne Bosne,³⁰ juga Srbije i Sjenice. Zmijanje su naselili Srbi iz: Nevesinja, Sandžaka, banjanskih Vilusa, Sjenice, hercegovačkih Maleševaca, Prače, Polimlja, sa Kosova, Dalmacije, Livna, Glamoča, Grahova, sa Unca, sa Gornje Sane i

²¹ [B. Curipeschitz], *Itinerarium Wegrayß Kü. May. potschafft gen. Constantinopel zů dem Türckischen Kayser Soleyman. Anno rrr.*, M. D. XXXI., (20.)

²² В. Скарић, *Жупа Земљаник и стара нахија Змијање*, ГЗМ, год. XLIX, св. 1. (за историју и етнографију), Сарајево 1937, 46.

²³ А. Handžić, *n. r.*, 145.

²⁴ В. Скарић, *Поријекло православнога народа у сјеверозападној Босни*, ГЗМ, год. XXX, св. 1-4., Сарајево 1918, 237-238.

²⁵ *Исто*, 240-241.

²⁶ *Исто*, 243-244.

²⁷ *Исто*, 245.

²⁸ *Исто*, 248-249.

²⁹ *Исто*, 250-251.

³⁰ *Исто*, 252-253.

Pljeve. Timar i okolina (oko Gomionice) naseljen je Srbima sa Kosova³¹ i Sandžaka. Kozaru i Lijeve polje, naselili su Srbi: od Starog Vlaha, Ibra, Užica, višegradskog Starog Vlaha, Sandžaka, Kuča, Vasojevića,³² iz hercegovačke Šume i Dalamecije. Okolina Visokog i Zenice naseljena je doseljenicima: iz Donjeg Polimlja, Vasojevića, Sandžaka, Ibra, Sarajevskog polja i istočne Hercegovine.³³

Srpsko ime bilo je još sredinom XVI vijeka poznato u Sarajevu. Mletački poslanik Katarin Zen išao je 1550. preko Bosne za Carigrad, kada je u Sarajevu upoznao trgovce „hrišćane Srbe“ („christiani Serviani“).³⁴ Malo iza Kuripešića i Zena pisao je turski historičar Ali (1542-1599) u svojoj historiji „Tarihi Ali“ o Bosancima koji su pripadali plemenu Hrvata.³⁵ U jednom katastarskom defteru iz oko 1580. u Banjaluci je među devet mahala egzistirala i „mahala Hrvatina“.³⁶ U olovskoj crkvi, sjeveroistočno od Sarajeva služili su se od druge polovine XVI vijeka katolički franjevci knjigom jevanđelja „harvatschim yazichom stumacena“ iz 1586. godine.³⁷ Angelo Roccha u djelu „Bibliotheca Apostolica Vaticana“ iz 1591. govori o tome, da su „Bosanci među drugima govorili jezikom srpske nacije“ („Bosina vero inter ceteras Gentes Seruianam linguam adhibentes“).³⁸

Pojam „srpski narod“ („Srb mileti“) bio je opšteprihvaćen u Turskoj i nakon ukidanja Pečke patrijaršije i odnosio se, osim na Srbijance i na pravoslavne u Bosni.³⁹ Znano je, da su Turci od druge polovine XVI vijeka pravoslavne vladike i popove u toj provinciji službeno nazivali „serfski(m)“⁴⁰ (srpski-B. T.) i pravoslavnu vjeru „serfsk(om) vjer(om)“.⁴¹ Srpsko i hrvatsko narodno ime za pravoslavne i katolike u Bosni i Hercegovini bilo je poznato i kasnijim stranim putopiscima. M. Luigi Bassano da Zara, koji je proputovao Bosnom oko 1550. godine, za janjičare „in Bosnia“ je naveo, da su

³¹ Исто, 254-255.

³² Исто, 256-257.

³³ Исто, 258-259.

³⁴ P. Matković, *Dva talijanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI. vieka*, Starine JAZU, knjiga X, Zagreb 1878, 206.

³⁵ S. beg Bašagić, *n. r.*, 1932, 58.

³⁶ H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1961, 9.

³⁷ K. Hörman, *Olovo*, GZM, god. I, knj. III, Sarajevo 1889, 73.

³⁸ Fratres A. Roccha, *Bibliotheca Apostolica Vaticana*, A Sixto V. Pont. Max in Splendidiorem, Commodiorem Q. Locum Translat, Romae M. D. XCI., 171.

³⁹ M. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, 1, Београд 1989, 37.

⁴⁰ J. Матасовић, *Фојничка регеста*, Споменик LXVII, СКА, Београд 1927. (у даљем навођењу: J. Матасовић, *Фојничка регеста*), 109.

⁴¹ Исто, 122.

„sebe nazivali Srbima, Hrvatima i Ilirima“ („Questi sono hoggi chiamati Serviani, e Chorvat et Illyrii“).⁴² U izvještaju jednog apostolskog vizitatora o hrišćanima Balkana za vrijeme pape Grgura XIII (1572-1585) iz 1593. bosanski katolici su nazvani: „*hrišćanski latinski narod*“ („*popoli christiani latini*“), a pravoslavni: „*grčki hrišćani*“ („*de christiani greci*“). U oblasti: „*sv. Save (di Santo Sabba)*“ zvanj Hercegovina isti vizitator zatekao je: „*mnogo Latina, iako je većina bila grčka*“ („*buona parte di latini, ma piu de greci*“), *koji su svi bili slovenske nacije*“ („*tutti pero della nazione Schiauona*“). Identični nazivi naroda („*del rito latino, et parte del greco, ma tutti della nazione Schiauona*“) su i iz 1611. godine.⁴³ Sa druge strane, ruski carevi smatrali su krajem XVI vijeku Bosnu srpskom zemljom. U pismu manastiru Papratni kod Zvornika iz 1585. godine, navedeno je da se on nalazi: „*u srpskoj zemlji*“. I kasnije, kada su se 1644. monasi istog manastira obraćali ruskoj carici Jevdokiji Lukijanovoj za sebe su pisali, da su: „*u srpskoj zemlji*“.⁴⁴ Trebinjskom manastiru „u srpskoj zemlji“ („*сербска земља*“) poklonio je 1646. godine ugro-vlaški vojvoda Jon Matej Basarab 1.800 aspri.⁴⁵ Turski putopisac Evlija Čelebi je u prvoj polovini XVII vijeka od hrišćanske raje u Sarajevu, osim Bugara i Vlaha zatekao i Srbe.⁴⁶ Turski istoričar i geograf Hadži kalfa ili Ćatin Čelebija pronašao je 1650. godine Srbe u Poderaftici u Bosni (Bosanski Petrovac), na istočnom kraju Crne Gore (planina u Bosanskoj Krajini).⁴⁷ Kada su Sarajlije decembra 1672. pisale svome pećkom patrijarhu Maksimu obraćali su mu se kao „patrijarhu vsem Srbljem“ („*патријарху вѣм Србљем*“).⁴⁸ Isti su u ime „narod(a) hristijansk(og) mjesta Sarajeva“ („*народ християнски мјеста Сарајева*“) ponovo, septembra 1688. pisali „patrijarhu srbskom“ („*патријарху србком*“) i Pećkoj patrijaršiji kao „crkvi materi vsih crkava srbskih“ („*цркви матери всих цркава србских*“),⁴⁹ kao i decembra 1672. godine „obštemu otcu patrijarhu vsem Srbljem“

⁴² P. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI. vijeka*, Rad JAZU, knjiga LXII, Razredi filologiĉko-historiĉki i filosofiĉko-juridiĉki, Zagreb 1882, 130-131.

⁴³ K. Horvat, *Novi historijski spomenici za povjest Bosne i susjednih zemalja*, GZM, god. XXI, br. 1-2, Sarajevo 1909, 14-15.

⁴⁴ V. Ђерић, *O srpskom imenu po zapadnijem krajevima našega naroda*, Beograd 1914, 41-42.

⁴⁵ S. Novaković, *Trebiĉe, Tvrdoš i Savina, Pisma iz hranionice manastira Savine s nekolikim primedbama*, Starine JAZU, knj. XVI, Zagreb 1884, 100.

⁴⁶ E. Čelebi, *Putopis, Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Sarajevo 1967, 105.

⁴⁷ V. Ђерић, *н. д.*, 42.

⁴⁸ V. Ђоровић, *Bosansko-hercegovaĉka tiska*, ГЗМ, год. XXII, св. 2-3, Сарајево 1910, 492.

⁴⁹ *Исто*, 504.

(„обштемү отцу патријарху всем Срѣблемъ“).⁵⁰ I austriјski car Leopold znao je za Srbe u Bosni, koje je juna 1685. pominjao u jednom svom pismu pod nazivom „hrišćanski Bosanci Rašani“ („Christianos Bosnenses Rascianos“).⁵¹ Njegova famozna privilegija izdata 21. avgusta 1690. patrijarhu Arseniju Čarnojeviću: „*Srbalja istočne crkve grčkog obreda arhiepiskopu*“ pominjala je Srbe i u: „*Bosni i Hercegovini*“.⁵² U popisu Slavonije iz 1702. navedeni su Srbi, odnosno „Rašani šizmatici“ („rasciani schismatici“)⁵³ ili „Rašani grčkog obreda“ („Rasciani graeci ritus“), a koji su zapravo bili „doseljeni Bošnjaci“ („advenae Bosnenses“).⁵⁴

Osim imena: Arvanita, Klimata, Travunjana, Dioklitijana, Zahumljana i Dalmata sredinom XVII vijeka u Hercegovini je bilo poznato i ime „Hrvata“ („Хрвати“).⁵⁵ Katolički iseljenici iz Bosne u Austriju tokom turske opsade Beča 1683. teritoriju koju su naselili nazvali su oblast: „*Bosanskih Hrvata*“ („*Bosner Kroaten*“).⁵⁶ Dvojica učenika univerziteta u Gracu s početka XVII vijeka Nikola i Ivan Kačić potpisivali su se kao „Nikola Kačić bosanski Hrvat“ („Nicolaus Kačić Croata Bosnensis“) i „Ivan Kačić bosanski Hrvat“ („Ioannes Kačić Croata Bosnensis“).⁵⁷ Sve do početka XVIII vijeka franjevački provincijal u Bosni nosio je ime: „Hrvatske i Bosne“.⁵⁸ Hrvatsko ime u Bosni zastupljeno je i u kartografiji. Du Valova „Turska Hrvatska“ iz 1663. godine⁵⁹ i Weigelova „Hrvatska“ („Croatia“) iz 1702. protezala se od Une na zapadu do Vrbasa na

⁵⁰ Писмо општине сарајевске патријарху српском Максиму, Сарајево 3. Децембра 1672, у: С. Косановић, *Српске старине из Босне*, ГСУД, књ. XXXVIII, Београд 1878. (у даљем навођењу: С. Косановић, *Српске старине из Босне*), 141.

⁵¹ *Kralj Leopold prima narod Bosanski, Rašane i druge krstjane, koji bijahu poslali svoje pouzdanike do bana grofa Nikole Erdeda, pod zaštitu i u milost, obričući, ih uzdržati u povlastih i slobodah*, Datum in civitate nostra Vienna Austriae, die 19. mensis junij anno domini 1685., у: *Spomenici hrvatske krajine*, knj. III, Od godine 1693. do 1780. i u dodatku od g. 1531. do 1730., sakupio i uredio Radoslav Lopašić, Zagreb 1889, 445.

⁵² N. Petrović, *O nekim specifičnostima razvitka srpske nacije u Habsburškoj Imperiji*, ЛИЧ, br. 1-2, Београд 1970, 43.

⁵³ T. Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobodjenja Slavonije, Prvi dio: Slavonija i druge hrvatske zemlje pod Turskom i rat oslobodjenja*, Zagreb 1891, 191.

⁵⁴ *Isto*, 238-239.

⁵⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књига I, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Прво одељење, Споменици на српском језику, књига I, Београд 1902, 368.

⁵⁶ I. A. Miličević, *Islam u hrvatskom narodu tečajem povijesti, (Nastavak)*, Napredak, Glasilo hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ u Sarajevu, br. 15, God. II, Sarajevo, prosinac 1927, 200.

⁵⁷ F. Fancev, *Ilirstvo u hrvatskom preporodu*, Ljetopis JAZU za godinu 1935/36, svezak 49, Zagreb 1937, 134.

⁵⁸ R. Horvat, *Naslov provincijala franjevačkoga u Bosni*, Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskoga arkiva, God. XV, Zagreb 1913, 80.

⁵⁹ M. Kozličić, M. Bratanić, S. Uglešić, *Hrvatsko-bosanskohercegovačko razgraničenje na Pounju od 17. do 20. stoljeća prema izvornoj kartografskoj građi*, Geoadria, 16/1, Zadar 2011, 37.

istoku.⁶⁰ Seutterova „Hrvatska“ („Croatia“) iz 1709. obuhvatala je: Bosansku Dubicu, Ključ i Kamengrad.⁶¹ Cassinijeva „Turska Hrvatska“ („Croazia Turca“) iz 1792. egzistirala je na istom prostoru, između Une i Vrbasa, pred Banjalukom, a obuhvatala je Jajce.⁶² Na jednoj austrijskoj karti „kneževine Hrvatske“ („königreich Croatien“) iz 1788-90. njena istočna granica bila je na Vrbasu, pred zidinama banjalučke tvrđave.⁶³ Schimekova „Turska Hrvatska“ („Turkisch Croatien“) sa početka XIX vijeka je takođe na Vrbasu. Izbijala je pred same zidine Banjaluke i zahvatala čitavo Jajce.⁶⁴ Friedova „Hrvatska“ („Croatie“) iz 1829. imala je istu istočnu granicu.⁶⁵ Sekretar francuskog konzulata u Travniku Šomet de Fose (1807) čitavu oblast između Une i Vrbasa sa gradovima: Bihać, Dubica, Gradiška, Novi, Kozarac, Pridor, Ostrožac, Krupa, Majdan, Vakuf, Ključ, Ostrovica, Petrovac i Jajce nazivao je „Hrvatska“ („la Croatie“).⁶⁶ Prema Š. Pertuzijeu (1812), „Bihać se smatrao glavnim gradom Hrvatske Turske“. („Biach est considérée comme la capitale de la Croatie-Turque“).⁶⁷ Nije ni nepoznato postojanje u Bosni i Hercegovini brojnih „hrvatskih“ toponima. Jedno mjesto u blizini Sarajeva zove se Hrvatini. Više sela u okolini: Gradačca, Gračanice, Tešnja i Zvornika zovu se: Hrvati, Hrvaćani, Hrvačići i Hrvatinići. Više muslimanskih porodica takođe se preziva: Hrvati, Hrvatović, Hrvatčić i Hrvačević. U travničkoj okolini nalaze se „Hrvatsko brdo“ i „Hrvat-polje“. U blizini Gradačca „Hrvatska bašća“ bila je vlasništvo begova Salibegovića.⁶⁸ Osim toga, u narodnom predanju kod katolika iz Konjica i Kotor Varoši očuvala se tradicija i o nekakvoj „arvackoj kraljici“, a u Gornjem Vakufu o „Krešim-kralju“ (hrvatski kralj Krešimir-B. T.).⁶⁹ Hrvatsko ime u Bosni nosili su useljenici iz

⁶⁰ Isto, 47.

⁶¹ Isto, 75.

⁶² Isto, 79-80.

⁶³ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788-1812*, Banja Luka 1992, nepaginirano

⁶⁴ M. Kozličić, M. Bratanić, S. Uglešić, *n. r.*, 79-80.

⁶⁵ Isto, 82.

⁶⁶ A. Chaumette-des-Fossés, *Voyage en Bosnie, dans les années 1807 et 1808.*, Berlin 1812, 28.

⁶⁷ Ch. Pertusier, *La Bosnie considérée dans ses rapports avec l'Empire Ottoman*, Paris M DCCC XXII, 278.

⁶⁸ S. B., *Hrvatstvo starih Dubrovčana i bosansko-hercegovačkih muslimana*, (pretiskano iz „Obzora“), Koprivnica 1927, 35-36.

⁶⁹ I. Zovko, *Ime Hrvat u narodnoj predaji Bosne i Hercegovine*, HNK „Napredak“, (1923), God. XII, Sarajevo 1922, 101-102.

Hercegovine. Doseljenik iz Hercegovine bio je Gargo „Arvat”, koji je radio kao rudar u Kreševu, a umro je između 1750. i 1800. godine.⁷⁰

Papin vizitator Nikolo Pjombese koji je juna 1679. sastavio jedan izvještaj o „biskupu Bosne“ („Vescovo di Bosna“), stanovnike najzapadnije turske provincije nazvao je raznim imenima. Bosanski katolici su: „katolici u Bosni“ („Catholici in Bosnia“), „katolički narod u Bosni“ („cattolico Popolo in Bosnia“),⁷¹ ali i „Bošnjaci, Hercegovci, Šokci, Makari (Makarani?-B. T.), koji su se sa drugim narodima slagali u katoličkoj vjeri samo da bi se suprostavili Vlasima, patrijarhu, vladikama i svim grčkim šizmaticima“ („Bosnensi, o Herzegovzi, o Sciokzi, o Macciari, chi secondo diverse nationi conven gono nell’istessa legge cattolica Romana, solamente che siino contradistincti dal Vlasi, Pachiare, e Vladiche loro e tutto lo scisma greco“).⁷² U ovim vatikanskim izvorima Bosanski Muslimani su „Muhamedanci“ („Mahometani“), pravoslavni su „šizmatički vjernici“ („ritum Schismaticum“), „šizmatički Grci u Bosni“ („Scismatici greci di Bosna“)⁷³ i „Vlasi“ („Vlasi“).⁷⁴ Hercegovački katolici se u jednom fermanu sultana Mehmeda iz 1693. nazivaju: „Latini (katolici), Madžari, Šokci, Gardijani, Lužani i Arnauti“.⁷⁵ Fra Stjepan Jajčanin Markovac-Margitić je početkom XVIII vijeka od naroda u Bosni poznao: Šokce, Ercegovce, Vlahe, Arkaće i Bošnjake.⁷⁶ Učenom fra Andriji Kačiću su u drugoj polovini XVIII vijeka narodni nazivi: „Dalmatin, Arvat, Bosgniak, olli Slovinacz“ imali isto značenje.⁷⁷

⁷⁰ A. Kristić, *Kulturno-privredni dokumenti Hrvata-katolika Bosne*, GHZM, god. LIV-1942, Sarajevo 1943, 179.

⁷¹ Fra N. Piombese, *Vescovo di Bosna, In Bosna li 24 Giugno 1679*, u: Fra M. Pervan, *Odnos katolika i pravoslavnih u Bosni i Hercegovini za Turske uprave, Neobjavljeni dokument: pismo fra Nikole Olovčića, biskupa*, Franjevački vjesnik, god. XLV, Visoko 1937, 33.

⁷² *Isto*, 35.

⁷³ *Isto*, 33-34.

⁷⁴ *Isto*, 35. Naziv za muslimansko stanovništvo u Bosni-„bosanski Muslimani“ ima svoje uporište u islamskoj teološkoj nauci. Nazivati ih muhamedancima, po Muhamedu proroku je za njih uvreda. Muhamed nije bio nikakav „prorok“ već: „božji poslanik koji je po Bogu uoblašćen i poslan, da svietu objavi-spas, vjeru Islama“. Osim toga, treba uvažiti činjenicu, da naziv: „Musliman dolazi od arabske rieči Islam, a to znači: podpuno i neograničeno sljubljenje, posluh, resignacija svega onoga, što je Bog po svome Poslaniku ljudstvu objavio“. (O. Nuri Hadžić, *Muslimani, a ne muhamedanci*“-Poslanik, a ne prorok i propheta!, *Jedan predlog*, Behar, br. 1, god. I, Sarajevo 1. Maja 1900, 46.)

⁷⁵ *Ферман султана Мехмеда-херцеговачком мутесарифу*, писан у ордији на пољу Београдскоме дне 15. шабана 1104. (=1693.), у: [Н. Трухелка], *Три турске листине манастира Дужи*, ГЗМ, XX, св. 1, Сарајево 1908, 114-115.

⁷⁶ М. М. Вукићевић, *Из старих србуља*, ГЗМ, год. XIII, св. 2-3, Сарајево 1901, 342-343.

⁷⁷ Fra A. Kačić, *Korabglicza pisma svetoga i svih vikovah svita dogagajih poglavutih, u dva poglavja razdigliena. Jedno počimiglie od počèla Svita, do porogegna Issussova; A druggò od porogegna Issussova*

Za ruskog cara Petra, koji je 1707. slao pomoć u knjigama manastiru Žitomislícu, taj manastir nalazio se „u srpskoj zemlji“ („въ срѣбскую земљу“).⁷⁸ Sarajlije su se oktobra 1713. tradicionalno obraćale „Mojsеју patrijarhu srbskomu“ („Mojsеју патријарху србскому“) i „svjatomu prestolu srbskago Patrijaršestva“ („свјатому престолу србскаго Патријаршества“). Pisali su mu na „jezik(u) srboslovenskago(m)“ („језика срѣбословенскаго“).⁷⁹ Za себе су знали да су „Sloveni Srbli“ („Словенъ Србли“).⁸⁰ Bosanski Srbi naseljavali су u masama srednju Dalmaciju. Osorski biskup Karaman pisao je oko 1744. kako je tokom Bečkog rata zadarska okolina bila naseljena „Srbima koji су u то vrijeme došli iz Bosne“. („popolato di Serviani, in quel tempo dalla Bosnia venuti“). Nakon posljednjeg mira (Beogradski mir 18. septembra 1739.-B. T.) „isti Srbi iz Turske“ („li Serviani medesimi, discesi dalla Turchia“) (Bosna-B. T.), naselili су Imotski kraj, iako су знали да u Dalmaciji nije bilo vladike njihovog zakona.⁸¹ Oni су sredinom XVIII vijeka сами себе nazivali „slaveno-srpski narod грчкога zakona istočne crkve“ („славено-српски народ грчкога zakona источне цркве“).⁸² Jedan ferman iz 1792. precizno govori o stanju „грчке (urumske) i srpske raje, koja (je) stan(ovala) u Saraj-Bosni na Varoši“, a kojima je te iste godine „na Varoš(i) u urumsko-srpsk(oj) crkv(i)“⁸³ izbio požar. Pravoslavne popove zvanični turski dokumenti (1793) nazivali су i u то vrijeme „urumski(m) srpski(m) popovi(ma)“.⁸⁴ Glavni nosioci nacionalne i političke ideje među pravoslavcima bili су krajem XVIII vijeka njihovi popovi. Akademik M. Ekmečić je prisustvo bosanskih Srba u političkom životu moderne Srbije prepoznao čak na Temišvarskom saboru 24. avgusta (5. septembra) 1790. godine,

do godisćaa 1760. Prinescena iz kngigah Latinskih, Talianski, i iz Kronikah Pavla Vitezovichia u Jezik Bosanski, Mleczih MDCCLXXXII, 12.

⁷⁸ Р. Симоновић, *Манастир Житомислић у Херцеговини*, ЛМС, књ. 168, Свеска четврта, Нови Сад 1891, 25.

⁷⁹ *Писмо општине сарајевске патријарху Мојсеју*, 4. Октомвриа 1713, у: С. Косановић, *Српске старине из Босне*, 166.

⁸⁰ *Р'ѳми' или пѣсни по'хва'лнiе събору церквъ сараевскiе...Висариону даскалу патријарха срѣбскаго киръ Мойсеи*, 1722. у: *Исто*, 175.

⁸¹ *Извјештај осорског латинског епископа Матеја Карамана противу православних далматинских Срба*, Ок. 1744., у: Е. Н. М[илаш], *Списи о историји православне цркве у Далматинско-историјском владичанству од XV до XIX вијека*, књига I, Задар 1899, 266.

⁸² *Представка српског православног народа у Далмацији поднесена млетачком сенату*, 1759, у: *Исто*, 368.

⁸³ Ш. Сејфуддин Кемурa, *Стара хришћанска црква у Сарајеву*, ГЗМ, год. XXIII, св. 3, Сарајево 1911, 299-300.

⁸⁴ *Исто*, 301.

čiji su predstavnici bili neki igumani iz podrinjskih i posavskih manastira.⁸⁵ Na istom saboru bile su razmatrane i molbe koje su potpisala neka lica iz zapadnog dijela Zvorničke mitropolije.⁸⁶ I u Zagrebu je te iste 1790. bila pokrenuta inicijativa za podizanje Sveučilišta na narodnom jeziku na kojem bi se pored Hrvata obrazovali i Bosanci.⁸⁷

Učena evropska javnost bila je na pragu XIX vijeka iz djela jezuite Daniela Farlatija „Illyrici Sacri“ štampanog 1800. vrlo dobro upoznata, da su u istoriji „Bosna i Srbija bile jedno te isto“ („in provincia Bosnae, sive Serviae“).⁸⁸ Jednim od najznačajnijih događaja sa početka XIX vijeka, a koji bi se sa pravom mogao smatrati početkom nacionalno-političkog razvoja Bosne i Hercegovine bila je izrada grbovnika 6. jula 1800. u katoličkom samostanu u Kraljevoj Sutjesci. Riječ je o djelu fojničkog fratra i bosanskog biskupa fra Grgura Ilijića Varešanina pod imenom: „*Rodoslovje bosanskoga aliti iliričkoga i sarpskoga vladanja zajedno postavljeno. Po Stanoslavu Rubčiću popu, na slavi Stipana Nimanića cara Sarbljena (Сарбљена) i Bošnjana (Бошњана) 1340.- pisao ga je fojnički fratar Grgur Varešanin u Kraljevoj Sutjesci 6. Jula 1800*“.⁸⁹ Djelo je pogrešno smatrano za autentičan rad nekog popa Stanka Rubčića iz 1340. godine, kao i što je označena 1800. značila samo potvrdu biskupa fra Grge Ilijića, da se taj grbovnik od pamtivjeka čuvao kod bosanskih franjevaca u Fojnici.⁹⁰ Ono što intrigira čitavu situaciju, osim očigledne godine postanka-1800.-te jeste i pominjanje nekoliko nacionalnih imena: bosanskog, ilirskog, srpskog i bošnjačkog, a koja bi se u stvari još uvijek mogli podvesti pod jedno. Famosni „fojnički grbovnik“ je posljednje djelo bosanske katoličke kancelarijske tradicije rađeno na ćirilici, kada je započela faza potpunog odbacivanja ovog pisma iz kulturnog i javnog rada starosjedelačke katoličke redodržave „Bosne Srebrene“. Zanimljivo je takođe, da je i u godini postanka ovog grbovnika, a koji je trebao da katoličkoj djeci u samostanskim školama predstavi veličinu imaginarnog

⁸⁵ M. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, Београд 2007, 135.

⁸⁶ Н. Радосављевић, *Шест портрета православних митрополита 1766–1891*, Београд 2009, 41-42.

⁸⁷ Ј. Шidak, *Хрватске земље у раздобљу настајања препородног покрета (1790-1827)*, HZ, God. XXXIII-XXXIV (1), Zagreb 1980-81, 57.

⁸⁸ D. Farlato, *Illyrici Sacri, Ecclesia Ragusina cum Suffraganeis et Ecclesia Rhiziniensis et Catharensis*, Tomus Sextus, Venetiis, MDCCC, 168.

⁸⁹ Ђ. Труhelka, *Ko je bio slikar fojničkog grbovnika*, GZM, god. I, knj. II, Sarajevo 1889, 87.

⁹⁰ Fra T. Gujić, *Biblioteka i zbirka starina franjevačkog samostana u Fojnici*, HNK „Napredak“, (1931), God. XX, Sarajevo 1930, 160.

južnoslovenskog carstva, od Definitorijuma „Bosne Srebrene“ bilo po posljednji put dozvoljeno učenje, čitanje i pisanje u „ćirilichnom ili sarmskom pismu“ („ut Cyrilianum Alphabetum vulgo sarmski adiscant“).⁹¹ Naime, redodržavnik Bosne Srebrene fra Luka Dropuljić naredio je 24. juna 1800. učiteljima u franjevačkim samostanima, da pored ostalog uče djecu „bukvicu cirilsku čitati“ („vulgo sarmski“) naglasivši, kako bi bila „velika sramota ne poznavati svoj svakidašnji slovenski jezik i svoja stara slova“ („Nam pudor magnus forest, vernaculae ac nativae Slavae linguae, nostros alumnos litteras ignorare“).⁹² Još samo jednom i to u septembru iste godine fra Dropuljić je po samostanima imenovao ispitivače kojima je naložio, da klerike i dječake provjere, da li poznaju ćirilicu („de Alphabeto Cyriliano“), odnosno „znaduli pisat sarmski?“⁹³ (srpski?-B. T.). Akcija odbacivanja ćirilice započela je 1800. u svim bosanskim samostanima, a prvi koji je pisanje samostanskih hronika započeo latinicom bio je fra Dominik Franjić, pisac Ljetopisa franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci od kraja iste godine.⁹⁴ Uporodo sa odbacivanjem ćirilice, katolička crkva u Bosni obračunavala se i sa posljednjim „glagoljašima“ u svojim redovima, a koji su to svoje pismo, glagoljicu kojom su se služili u bilježenju župskih matica nazivali: „*arvacko pismo*“.⁹⁵ Ovi hrvatski glagoljaši poticali su iz vremena početka misionarske aktivnosti katoličke crkve početkom XVIII vijeka u Bosni i Hercegovini. Zbog dugogodišnjeg nedostatka biskupa slao je splitski nadbiskup u livanjski kraj svoje fratre i tako širio svoju jurisdikciju na katolike zapadne Bosne. To isto radio je makarski biskup prema Hercegovini, kao i bosansko-đakovački biskup prema Bosanskoj Posavini.⁹⁶ Don Jakovu Čotiću, „glagoljašu“ iz Kupresa bilo je „7. Misecza Lipgna 1800“ zabranjeno lično od biskupa fra Grge Varešanina obavljanje vjerske službe među katolicima svoga kraja.⁹⁷ Fra D. Franjić je napuštanje ćirilice

⁹¹ Kraljeva Sutjeska (samostan), 24. lipnja 1800, u: *Spomenici kulturnog rada franjevaca Bosne Srebreničke*, sabrao i za štampu priredio dr. fra Julijan Jelenić, vol. I, Mostar 1927. (u daljem navođenju: Fra J. Jelenić, *Spomenici kulturnog rada franjevaca Bosne Srebreničke*), 301-302.

⁹² J. Матасовић, *Фојничка регеста*, 227.

⁹³ Fra Luka Dropuljić-Sv. Zboru za raširenje vjere, Kreševo (samostan), 7. rujna 1800, u: Fra J. Jelenić, *Spomenici kulturnog rada franjevaca Bosne Srebreničke*, 304.

⁹⁴ Fra J. Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci (Chronicon franciscani conventus Kr. Sutjeskae)*, GZM, god. XXXV, Sarajevo 1923, 5.

⁹⁵ Fra L. Petrović, *Popovi glagoljaši*, HNK „Napredak“, (1936), God. XXVI, Sarajevo 1935, 91.

⁹⁶ L. Đaković, *Katoličko stanovništvo Bosne i Hercegovine u XVIII vijeku-u svijetlosti nepoznatih podataka*, JIČ, br. 1-2, God. XVII, Beograd 1978, 162.

⁹⁷ Fra Gargo iz Varesha po Boxijoj i S. Pristoglia Apostolskog Milosti Biskup Carkve Ruspenske i Namisnik Apostolski u Svoj Bosni i Ercegovini Turskoi, Dadosmo u kuchi Capellanie Nascke o Kuprissa u

pravdao time što, kako je zabilježio: „malo tko i zna(o) čitati ilirički, iliti sarmski“.⁹⁸ Ovo je za katolike u Bosni označilo početak odstupanja od tradicije starije više od nekoliko stotina godina, od vremena kada je inicijativom iz Rima još prije Tridentskog koncila (1545-1564) u Veneciji 1512. ćirilicom ili „srpskim pismom i jezikom“ („in littera et idiomate serviano“) štampana poznata „Molitva svete Brigite“.⁹⁹ I famozni „Nauk krstjanski“ fra Matije Divkovića pisan je 1611. godine „jezikom slovinskim slovima sarpskim“.¹⁰⁰ Iz istog vremena je i knjižica „Plač blažene Divice Marije koji plač ispisavši sarpski“ i koja je „iztumačena iz dijačkoga jezika u bosanski jezik sarpskimi slovima“.¹⁰¹ Naime, ćirilčno pismo je bilo jedino kojim su bosanski franjevci pisali u prošlosti, a sam fra Stjepan Jajčanin Markovac-Margitić („*Ispoviedi karstianska i nauk, složeno u jezik bosanski aliti ilirički*“, Venecija 1704) je priznao, kako: „u Bosni nema redovnika ili je bilo malo koji ne ume tri ili četiri jezika i mnoge su knjige štampane i iztomačene u jezik bosanski iliti slovima latinskim, a veći dio u puka neumije u ona slova i našane štampa ostavljena i zabačena posli Divkovića i Posilovića, a veoma su potrebite knjige u Bosni u naša slova i u naš jezik“.¹⁰² Jajčanin je početkom XVIII vijeka („*Fala svi Sveti*“, Venecija 1708) ponovio kako običan narod nije znao: „štiti knjiga ni slova latinski“.¹⁰³ Biskup fra Marko Dobretić se žalio, kako mu je bilo: „*mučno tugić slovima u (svoj) Jezik uppisat svakuh riić po svojoj nàravi, izgovaragniu, i u podpunomu gnezinu zlamegniu, (pogotovo što) u Latinàh (nije bilo) onoliko slòvàh, koliko bi se ottilo za moch pìsat podpuno, i uppràv u (svoj) Jezik*“.¹⁰⁴

Ono po čemu su se bosanski katolici razlikovali od većinskog muslimanskog i pravoslavnog stanovništva bilo je narodno sveštenstvo iz reda sv. Franje Asiškog za koje je 1796. njihov definatorijum Bosne Srebrene nalagao dosta slobodno isticanje spoljnih obilježja svoje vjere. Bosanskim franjevcima bilo je sugerisano da u habitu i sa krstom po

vreme obćenoga i zakonitoga oblazegnja na 7. Mìsecza Lipgna 1800, u: M. Džaja, *Čota (Čotić) don Jakov, kupreški glagoljaš (1727-1807.)*, Napredak, Glasilo hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ u Sarajevu, br. 12, God. XIII, Sarajevo, prosinac 1938, 142.

⁹⁸ Fra J. Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci (Chronicon franciscani conventus Kr. Sutjeskae)*, GZM, god. XXXIX, sv. 2. (za historiju i etnografiju), Sarajevo 1927. (u daljem navođenju: Fra J. Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*), 167-168.

⁹⁹ В. Богићевић, *Писменост у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1975, 194.

¹⁰⁰ М. М. Вукићевић, *н. р.*, 1901, 339.

¹⁰¹ *Исто*, 341-342.

¹⁰² *Исто*, 342-343.

¹⁰³ В. Богићевић, *н. д.*, 199.

¹⁰⁴ Fra J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, II svezak (1780-1878), Sarajevo 1915, 497.

njegovoj sredini obilaze svoje vjernike budući, da je bila: „*dika u sredini neprijatelja služiti se oznakama vjere*“.¹⁰⁵ Oni su se tek krajem XVIII vijeka konačno oslobodili pritiska Carigradskog patrijarha, koji ih je preko svojih mitropolita u Bosni i Hercegovini duže vrijeme pokušavao prisiliti na obavezno plaćanje danka. Najveći pritisak na njih vršio je hercegovački vladika Ananije zahtijevajući, da se u korist pravoslavne crkve i patrijaršije u Carigradu bosanski franjevci odreknu plaćanja „mirije Rim-papi“.¹⁰⁶ Spor je bio okončan tako što je 1783. fra Jozo Tomić iz Kreševa uspio da preko dubrovačkog konzula na Porti Jurja Zurića dobije ferman u kome su bili potvrđeni svi stari fermi. U ovom fermandu decidno je bilo navedeno da se pravoslavne vladike ne smiju miješati u poslove bosanskih franjevaca.¹⁰⁷ Novi, važniji ferman od ovog dobio je nekoliko godina kasnije fra Mato Ivekić i to od sultana Selima III, čime su bosanski franjevci i definitivno bili oslobođeni pritiska pravoslavne crkve.¹⁰⁸ Njihovo školovanje najviše je zavisilo od austrijskog cara, koji im je 1785. dodijelio fond u iznosu od 107.700 forinti, i koji je mađarski grof Lazar Nički (Niczky) uvećao sa još dodatnih 12.000 forinti. Dugogodišnje obrazovanje sticano većinom u italijanskim školama je od 1796. bilo postepeno napušteno, čemu je glavni uzrok bila Francuska revolucija.¹⁰⁹ Bosanski katolici dočekali su početak XIX vijeka kao najmalobrojnija vjerska grupacija, čiji su se glavni predstavnici među bosanskim franjevcima sastali 19. juna 1800. u njihovom središtu u kreševskom samostanu i donijeli zajednički zaključak o tome, da se katoličko stanovništvo nalazi u posebno bijednom i siromašnom položaju.¹¹⁰

Školovanje pravoslavne djece ima svoje početke još 1700. sa postankom osnovne škole u Livnu¹¹¹ i 1710. u Mostaru,¹¹² iako se škola u Sarajevu iz prvih godina XVIII vijeka smatra za prvu pravu osnovnu školu u Bosni i Hercegovini. U Sarajevu je od sredine XVIII vijeka počela sa radom i osnovna škola za pravoslavnu žensku djecu.¹¹³

¹⁰⁵ *Isto*, 4.

¹⁰⁶ *Isto*, 6.

¹⁰⁷ *Isto*, 8.

¹⁰⁸ *Isto*, 12.

¹⁰⁹ *Isto*, 13-14.

¹¹⁰ *Isto*, 12.

¹¹¹ Д. Ј. Карањац, *Прилог историји школства у Босни и Херцеговини, Српска конфесионална основна школа у Ливну*, *Školski vjesnik*, Sarajevo, мај 1909, 185.

¹¹² Ј. Ф. Иванишевић, *Српско-православно школство у Босни и Херцеговини*, *Školski vjesnik*, Sarajevo, август-септ.-октобар 1909, 517.

¹¹³ В. Божићевић, *н. д.*, 172.

Treći centar civilnog školovanja bosansko-srpske djece je bila Modriča u Bosanskoj Posavini sa školom iz 1795. godine.¹¹⁴ Sve do „Vukovog bukvara“ 1827. u ovim se školama učilo samo iz časlovca i psaltira, na crkvenoslovenskom jeziku. Jedna od knjiga svjetovnog sadržaja, koja je mogla biti pristupačna đacima i iz kojih su oni mogli sticati svoja prva znanja iz srpske istorije bilo je „Žitije kneza Lazara“, pisana 1740. u manastiru Gomionici kod Banjaluke.¹¹⁵ Osim uređenih škola sa kakvim takvim školskim programom na selima su pismeniji ljudi, koji su u narodu nazivani učiteljima sve do kraja XVIII vijeka uz manju novčanu nadoknadu učili djecu čitanju i pisanju. U isto vrijeme, pored ovih učitelja postojale su i tzv.: „čobanske škole“, zatim „škole za opismenjavanje u porodičnim zadrugama“ i „zimске škole“.¹¹⁶ Slično je bilo i kod bosansko-muslimanske djece. U muslimanskim selima u Bosni i Hercegovini pismenost su od sela do sela širile tzv. „putujuće hodže“ („sejar hodže“), koji su uz minimalnu novčanu nadoknadu podučavali djecu i odrasle arapskom pismu.¹¹⁷

¹¹⁴ H. Ćurić, *Školstvo u sjeveroistočnoj Bosni posljednjih decenija turske vladavine*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. II, Tuzla 1958, 168.

¹¹⁵ В. Божићевић, *н. д.*, 149.

¹¹⁶ *Исто*, 163-164.

¹¹⁷ *Исто*, 242.

I UTICAJ PRVOG SRPSKOG USTANKA (1800-1815)

I 1. Početak rata sa Srbijom i Crnom Gorom (1800-1808)

Bosanskog vezira¹¹⁸ Hakki Hadži Mehmed-pašu (1800-1801) zamijenio je Vanli Mehmed-paša (treći put) (1800-1801).¹¹⁹ Njih oba bila su za nacionalno-političku istoriju Bosne i Hercegovine potpuno beznačajni bosanski veziri u odnosu na Ebubekir (Bećir)-pašu (18. 9. 1801-4. 5. 1802).¹²⁰ Ovaj je 1802. konačno ukinuo pretvaranje timara u čitluka i na taj način znatno olakšao poziciju hrišćanskog stanovništva. Taj njegov reformski zahvat je predstavljao jedan od ozbiljnih razloga što se hrišćansko stanovništvo u Bosanskom pašaluku nije masovno odazivalo na srpsku pobunu,¹²¹ bar u prvim njenim godinama. Bećir-paša je ubzo smijenjen, pa se na stolici bosanskog vezira samo nakratko, od maja do juna 1802. zadržao Gurdži Hadži Osman-paša (4. 5. 1802-2. 6. 1802), da bi na to mjesto ponovo zasjeo reformista Ebubekir Bećir-paša (drugi put) (2. 6. 1802-6. 1. 1805).¹²² Najveći problem u zemlji na početku druge Bećir-pašine vladavine nije imao nikakve veze sa hrišćanima, nego sa nezadovoljnim Muslimanima u Hercegovini. Tamo je 1802. izbio nepredviđeni sukob između mostarskog ajana Ali-age Dadića, inače zaštitnika hrišćanske raje i blagajskog prvaka Ali-age Voljavice. Po svemu sudeći, ovaj Dadićev pokret je imao prije svega karakter antiosmanske pobune, budući da je mostarski ajan bio svima poznat kao veliki neprijatelj svega što je imalo veze za Osmanlijama.¹²³

¹¹⁸ Pošto su se bosanski upravnici u zvaničnim dokumentima sve do Topal Šerif Osman-paše 1861. titulirali kao veziri, a od njegovog imenovanja kao valije, tako su titulirani i u disertaciji. Dakle, veziri ili valije, što je u ranijim vremenima odgovaralo beglerbezima bili su upravnici Bosanskog ejaleta. To su bile paše sa činom od tri tuga, a postavljao ih je lično sultan. Bosanski vezir/valija bio je predstavnik izvršne sultanove vlasti u: političkim, vojnim, finansijskim i mnogim drugim pitanjima, izuzev u sudskim. On je bio i na čelu bosanskog divana, a njegovo sjedište bilo je u Travniku do 1833. godine, zatim u Sarajevu do 1839/1840. godine, pa onda ponovo u Travniku do 1851. godine, a zatim u Sarajevu do kraja turske vladavine 1878. godine. (A. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo 1983, 34-35.).

¹¹⁹ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, 2, Sarajevo 1999, 738-739.

¹²⁰ *Isto*, 740.

¹²¹ М. Екмечић, *н. д.*, 2007, 152.

¹²² S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *н. д.*, 742-743.

¹²³ М. М. Вукићевић, *Али-ага Дедић, Ајан мостарски крајем прошлог и почетком овог вијека и његови синови Мемши-ага, Ади-ага и Ахмет-ага*, Зора, бр. 9, год. III, Мостар 1. септембра 1898, 310-311; Doslovno prepisujući hroniku fra Marka Kalamuta „*O hercegovačkoj buni 1802.-1813.*“; a koju je pronašao u arhivi franjevačkog samostana u Fojnici, М. Вукићевић (М. Вукићевић, *Знаменити Срби*

Inače, Mostar je imao neke svoje nacionalne i vjerske specifičnosti. Sekretar francuskog konzula u Travniku Pjera Davida, Šomet de Fose izbrojao je 1807-1808. u Mostaru 12.000 stanovnika „od čega dvije trećine pravoslavnih“ („dont les deux tiers sont Grecs“). De Fose se osvjedočio, da su se u tom gradu „pravoslavni slagali sa Muslimanima, kao i da su uživali velike slobode“. („Les Grecs y vivent en bonne intelligence avec les Turcs, et y jouissent d’une grande liberté“).¹²⁴ Pravoslavne porodice s početka XIX vijeka u Mostaru bile su: Šanto, Čolak, Grujica,¹²⁵ Galo, Kadijević, Batić, Batinić, Čojanić, Suknović, Nikšić, Matić,¹²⁶ Cacanov, Cacan, Plemić,¹²⁷ Čoluka, Ekmečija, Obradović,¹²⁸ Zubo, Kovačević, Pedal, Bovan,¹²⁹ Reljić, Milojević, Radašinović,¹³⁰ Dučić.¹³¹

Međuvjerska napetost između bosanskih katolika i pravoslavnih nije bila ništa manja nego u ranijim vijekovima. Najveći problem u to vrijeme za katoličku crkvu bio je, što su pojedini pravoslavni popovi vjenčavali neke katoličke parove, pa čak i u slučajevima kada se brak nije mogao sklopiti zbog srodstva zaručenih. Tako su se bosanski franjevci iz samostana u Kraljevoj Sutjesci žalili 23. marta 1802. kapetanu Tuzle Sulejman-begu na pravoslavne mladiće zbog otimanja nekih katoličkih djevojaka i udovica.¹³² Inače, te godine je francuski konzul P. David većinu stanovnika Bosne smatrao: poludivljacima, neznalicama, mračnjacima, svirepim varvarima,¹³³ koji su na njegovu poziciju gledali sa nevjericom. Za pravoslavne („les Grecs“) je uočio da su Francuzima bili „uvijek neprijatelji“ („sont toujours nos ennemis“) i to najviše zbog njihovog ratovanja protiv Rusa. Ipak, „latinski monasi“ („moines latins“) su po njegovom

Мусломани, СКЗ, Београд 1906.) je Mostarce Dadiće potpuno neopravdano proglasio Srbima, iako o tome u ovoj hronici nema ni pomena. Jedina izmjena koju je Vukićević napravio bio je naslov. (T. Zovko, *Proces hrvatske nacionalne integracije u Mostaru*, Hercegovina, br. 2, Mostar 2016, 146.).

¹²⁴ A. Chaumette-des-Fossés, *O. c.*, 43.

¹²⁵ Р. Станић, *Стари српски надгробни споменици у Мостару, Епитафи надгробника на Пашиновачком гробљу*, Саопштења, XXVI, Београд 1994, 163-164.

¹²⁶ *Исто*, 166-167.

¹²⁷ *Исто*, 168-169.

¹²⁸ *Исто*, 171-172.

¹²⁹ *Исто*, 175-176.

¹³⁰ *Исто*, 177-178.

¹³¹ *Исто*, 179.

¹³² Fra B. M. Vrdoljak, *Apostolski vikarijat u Bosni 1735-1881*, u: Fra B. M. Vrdoljak, *Plodovi ljubavi i žrtve, prinosi iz povijesti, kulture i arheologije*, Livno 2005. (u daljem navođenju: Fra B. M. Vrdoljak, *Apostolski vikarijat u Bosni 1735-1881*), 100.

¹³³ M. Šamić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo 1966, 113-114.

viđenju bili veći neprijatelji Francuzima. Kako je David isticao, oni su dobili „naređenje od pape“ („un ordre du pape“) da propovjedaju protiv Francuza. Bosanski Muslimani ili kako ih on naziva „Turci“ („les Turcs“) vidjeli su u njemu „špijuna“ („un espion“), koji je pripremao „invaziju“ („l’invasion“) svoje zemlje na Bosnu. Ova netrpeljivost prema Francuzima naročito je bila izražena u Hercegovini, u kojoj su „pravoslavni kaluđeri i latinski monasi“ („des caloyers grecs et des moines latins“) javno propovjedali protiv njih¹³⁴ i nastojali uvjeriti „Vlahe“ („aux Morlaques“), da nije nikakav zločin ubiti jednog Francuza, jer su ovi bili neprijatelji svih religija.¹³⁵

Tokom priprema za podizanje pobune protiv Turske, Srbija je i te kako vodila računa i o tome da za svoju politiku pridobije naklonost bosanskih Srba i to u prvom redu bogatih sarajevskih trgovaca. U tom cilju je ljeta 1803. najbliži Karađorđev saradnik, prota Matija Nenadović posjetio neke od njih u Sarajevu, da se, kako svjedoči njegov sin Ljubomir: „razgovori sa znatnijim ljudma na koji bi se način mogla skrhati dahiska sila“.¹³⁶ Prota Nenadović u svojim memoarima i sam na jednom mjestu otkriva: „jerbo ja nisam nikud od Sarajeva dalje putovao“.¹³⁷ Poznato je prijateljstvo između prote Nenadovića i uticajnog sarajevskog trgovca Hadži Petra Selaka (Selaković). U Sarajevu je još od kraja XVIII vijeka egzistirao veći broj trgovaca srpske nacionalne orijentacije među kojima se naročito isticao Hadži Jovan Vuković (rođen u Mostaru), poznat i kao ktitor kosovskog manastira Studenica.¹³⁸ Tada su u Banjaluci trgovci Srbi bili: Petko Tufekdžija, Mile i Jefto Samardžija, u Livnu Jovo Tufo, u Travniku neki Trifko, u Čajniču Hadži Skopljo i Vasilj Žurica, u Tuzli Spasoje Kujundžija, a u Zvorniku Jovan Stepanov, ortak Sarajlije Arsenija Besare.¹³⁹ Mnogi od njih svoje poslove proširili su i u Dalmaciji. Tri trgovca: Sarajlije Dimitrije (Mićo) Ristivojević i Stepan Sorković i

¹³⁴ Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела, Травник, 24. новембра 1808, у: *Исписи из париских архива (Грађа за историју Првога српскога устанка)*, прикупио М. Гавриловић, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Друго одељење, Споменици на туђим језицима, Српска краљевска академија, књига I, Београд 1904. (у даљем навођењу: М. Гавриловић, *Исписи из париских архива*), 368.

¹³⁵ *Исти-истом*, Травник, 30. августа 1809, у: *Исто*, 473.

¹³⁶ Љ. Ковачевић, *Прота Матија Ненадовић*, у: *Мемоари проте Матије Ненадовића*, СКЗ 9, Београд 1893, VI

¹³⁷ *Мемоари проте Матије Ненадовића*, (издао Любомир П. Ненадовић), Београд 1867. (у даљем навођењу: *Мемоари проте Матије Ненадовића*), 101.

¹³⁸ В. Ћоровић, *Мостар и његова српска православна општина*, Београд 1933, 37.

¹³⁹ В. Ћоровић, *Босанско-херцеговачки трговци у Далмацији (Прилог сарајевској трговини с краја XVIII века)*, ГНЧ, књ. XXXV, Београд 1923, 217.

Mostaranim Risto Lučić preselili su se posljednjih godina XVIII vijeka u Senj pod Velebitom. Da bi sačuvali svoj kapital oni su se ubrzo orodili sa drugim bogatim srpskim sarajevskim porodicama: Pokrajčićima, Vukovićima, Samarđićima.¹⁴⁰ Nijedna od sarajevskih trgovačkih porodica nije trgovinu razvila do te mjere kao Budimlići. Oni su učestvovali u trgovini, koja se usljed kontinentalne blokade suvim putem razvila preko cijelog Balkanskog poluostrva.¹⁴¹ Budimlići su trgovali sa Dubrovnikom i Splitom, Sandžakom (Stara Srbija), Prilepom i Skopljem u Makedoniji,¹⁴² kao i sa Cetinjem gdje su bili u direktnoj vezi sa crnogorskim vladikom Petrom I.¹⁴³ U vrijeme ustanka u Srbiji Budimlići su snabdijevali ustanike oružjem.¹⁴⁴ Pored Budimlića, Francuz Paskal Tomas Furkad izdvojio je još nekoliko srpskih trgovačkih porodica u Sarajevu tzv. špekulanata kolonijalnom robom: Demitroviće, Laziće i Mičiće.¹⁴⁵ Ovoj grupi svakako su po svom kapitalu pripadali i Ristići (kasniji Despići), koji su vrlo aktivno trgovali sa: Solunom, Serom, Skadrom, Bečom, Dubrovnikom, Napoleonovom Ilirijom,¹⁴⁶ Carigradom, Lajpcigom,¹⁴⁷ Splitom, Brodom, Zemunom, Đakovom, Osijekom, Siskom i Trstom.¹⁴⁸ Pomenuti P. T. Furkad je srpske trgovce u Bosni sumnjičio, da su zbog izrazite ljubomore na strance pozivali svoje sunarodnike na pobunu. Ovaj Francuz bio je među prvima koji je nacionalno-političku ideologiju srpskih trgovaca u Bosni okarakterisao na sljedeći način: ljubav prema Rusiji i mržnja prema svemu što je katoličko.¹⁴⁹ Prema istom izvoru, pravoslavni u Bosni međusobno su se vrijeđali na taj način, što bi jedni drugima govorili da su isti kao katolici, što je za njih bila neoprostiva uvreda.¹⁵⁰ Drugi izvor, a koji donosi Šomet de Fose odnosio se na mržnju između pravoslavnih i katolika u Bosni. Za nju je ovaj Francuz krivio njihove popove, koji su dodatno raspirivali ovu netrpeljivost. On se

¹⁴⁰ П. М. Крајиновић, *С огњишта ускочкога*, Босанска вила, бр. 10, год. XVIII, Сарајево 1903, 192-193.

¹⁴¹ V. Popović, *Trgovina Budimlića u prvoj polovini XIX stoleća*, Narodna starina, No 14, Vol. 6, Zagreb 1927, 60.

¹⁴² *Isto*, 62-63.

¹⁴³ В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, Београд 1939. (у daljem navođenju: В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*), 28.

¹⁴⁴ Н. Урић, *Прилог за повест породице Глигорија Јефтановића у турско доба*, ЗИ БиХ, бр. 7, Београд 2012, 216.

¹⁴⁵ M. Šamić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo 1966, 243.

¹⁴⁶ I. Terpić, *Trgovina Despića u prvoj polovini XIX vijeka (Prilog proučavanju nastanka buržoazije u Bosni i Hercegovini)*, GDI BiH, god. XX (1972-1973), Sarajevo 1974, 76-77.

¹⁴⁷ *Isto*, 78-79.

¹⁴⁸ *Isto*, 82-83.

¹⁴⁹ M. Šamić, *n. d.*, 1966, 244.

¹⁵⁰ *Isto*, 258.

osvjedočio da, bosanski katolik kome bi u susret išao pravoslavni nije propuštao priliku, a da mu podrugljivo ne dobaci: „*pasja vjero*” („*pása vjérro* [foi de chien]“), da bi mu ovaj takođe uzvratio uvredom.¹⁵¹

Većina srpskih trgovaca u Sarajevu nije bila samo srpskog etničkog porijekla, već i: grčkog, makedonskog i cincarskog.¹⁵² Prihvatajući srpsku nacionalno-političku ideju, oni su kao uticajna grupacija u sarajevskoj crkvenoj narodnoj opštini uspjeli 1801. smjeniti fanariotskog mitropolita Pajsija II nakon njegovog sukoba sa trgovcima Miletićima i Budimlićima.¹⁵³ Miletići su uz Budimliće spadali među najuglednije sarajevske porodice druge polovine XVIII i početka XIX vijeka.¹⁵⁴ Ne tako mali broj sarajevskih trgovaca zauzeo je početkom ustanka u Beogradskom pašaluku ratoboran kurs. Saradnici srpskog vožda Karađorđa bile su poznate Sarajlije: komandant odbrane Velikog ostrva na Dunavu kod Kladova Hadži Nikola Živković i njegov pisar Risto Mojić,¹⁵⁵ bimbaša hajduk Veljka i upravitelj šanca na Velikom ostrvu Hadži Nikola Mijajlović, kurir vožda Karađorđa Hristo Petrović „Sarajevac“ i barjaktar novopazarskog vojvode Dimitrija Kujundžića, Jovan Selaković.¹⁵⁶ Nacionalna svijest sarajevske srpske trgovačke klase neupitna je, a pripadnost „svetosavlju“ dokazana je u najtežim vremenima. Hilendarski monasi, koje su oni više puta materijalno pomagali častili su ih titulom „blagopočtenorodn(ih) i hristoljubiv(ih) gospodar(a)“.¹⁵⁷

Srbija je u svom ustaničkom političkom programu juna 1804. kao cilj zacrtala, osim dobijanja Boke Kotorske, Dalmacije i Srema i veliki dio Bosne i Hercegovine, istočno od rijeka Plive i Vrbasa. Zanimljivo je, da se tadašnji glavni pregovarač sa Rusijom mitropolit Stratimirović kod određivanja zapadnog dijela Bosne poslužio terminom „Turska Hrvatska“, koja je po njegovom prijedlogu trebala da po raspadu Turskog carstva uđe u sastav Austrije. Stav ustaničkog političkog vodstva bio je, da su

¹⁵¹ A. Chaumette-des-Fossés, *O. c.*, 75.

¹⁵² M. Екмечић, *н. д.*, 1, 1989, 86-87.

¹⁵³ Н. Урић, *н. р.*, 2012, 205.

¹⁵⁴ Ђ. Мазалић, *Портре сарајевског митрополита Паисија из године 1805 и његов сликар*, ГЗМ, год. XLIV, св. 2. (за историју и етнографију), Сарајево 1932, 102.

¹⁵⁵ В. Стојанчевић, *Срби Сарајлије у Првом српском устанку*, ЗИ БиХ, бр. 2, Београд 1997, 199.

¹⁵⁶ *Исто*, 202-203.

¹⁵⁷ *Хиландарски монаси-Сарајлијама*, 9. октобра 1807, у: Ш. С. еф. Кемура, В. Ћоровић, *Прилози за историју православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу*, ГЗМ, год. XXIV, 3, Сарајево 1912. (у даљем навођењу: Ш. С. еф. Кемура, В. Ћоровић, *Прилози за историју православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу*), 430.

navedene oblasti, uz Šumadiju predstavljale takozvanu: „srpsku državu“. U okviru ove zamišljene države ulazila je nešto kasnije i Crna Gora.¹⁵⁸ Prvo javno deklarisanje Bosne i Hercegovine kao dijela: „srpske države“ je u pjesmi srpskog prosvjetitelja Dositeja Obradovića „Vostani Serbie“ iz iste godine.¹⁵⁹ Dositej je u tuđini, osim za Srbijom i za „Bosnom i Ercegovinom („Босном и Ерцеговином“): uzdisao i često gorke proliavao suze“.¹⁶⁰ Predstavnici ustaničke Srbije su osim kod bosanskih Srba pokušavali da rade i na pridobijanju bosanskih Muslimana. Prota Nenadović je nastojao za srpske ustaničke ciljeve zadobiti povjerenje Hadži Sali-bega Srebreničkog, budući da je i on bio „protiv dahija“ („противъ дахія“)¹⁶¹ i važio za „srpskog prijatelja“ („србскогъ пріятеља“).¹⁶² Na bosanske i hercegovačke Muslimane se računalo i zbog toga što se u tadašnjim srpskim ustaničkim krugovima smatralo, da su oni bili srpskog etničkog porijekla. Obavještenja o tome dolazila su od špijuna, kako je, na primjer, u Mostaru i u Hercegovini osim naroda „Slaveno-Serbskago“ („Славно-Сербскога“) živjelo „множество Muhamedan(aca) („Мухамедани“) (koji) sut, iz Hristiana slavenskago bosanskago t. v. serbskago јазика („изъ Христіанъ славенскога босанскога т. в. сербскога јазика“), takovi postavši“.¹⁶³ Ipak, svi ovi pokušaji bili su uzaludni, a po svjedočenju savremenika zbivanja L. Arsenijevića Batalake: „Turci Bošnjaci su i sami isticali, kako je Bosna na sedam kraljeva odpor mogla držati, te da su po holosti oni svojoj držali, da sa Srbima ni za toliko vremena, posla imati neće, za koliko bi se jedna lula duvana popušila“.¹⁶⁴ U prvim okršajima išao je: „Alibeg Vidajić iz Bosne Dahijama u pomoć, prešao je Drinu, udario na Valjevo“, a potom je napao i Šabac.¹⁶⁵

¹⁵⁸ М. Екмечић, н. д., 2007, 172; Коначна оцјена о томе шта је у национално-политичкој прошлости представљала „Турска Хрватска“ још није донесена. Штавише, у историјској науци се више од самог назива спорним може сматрати географски простор који је она у заузимала. (Б. Теиновић, „Турска Хрватска“ [„lapsus calami“ у историји Босне и Херцеговине XIX вијека], у: Зборник радова са научног скупа „Култура и образовање—Детерминанте друштвеног прогреса [достигнућа, донети, перспективе]”, књ, 11, Бањалука, 03–04. децембра 2010, Вањалука 2010, 236.)

¹⁵⁹ М. Екмечић, н. д., 2007, 179.

¹⁶⁰ *Живот и прикљученија Димитрија Обрадовића нареченога у калуђерству Доситеја њим истим списат и издат*, II, СКЗ 8, Београд 1893, 99.

¹⁶¹ *Мемоари проте Матије Ненадовића*, 66.

¹⁶² *Исто*, 29.

¹⁶³ Д. Руварац, *Географске белешке о Турској митрополита Стевана Стратимировића из г. 1803. и 1804.*, Споменик, СКА, XXXIX, Београд 1903, 110-111.

¹⁶⁴ Л. Арсенијевић-Баталака, *Историја српског устанка*, део други, 1899, 827.

¹⁶⁵ I. Хаџић [М. Светић], *Устанакъ Србскій подъ Црнымъ Борѣмъ, Прве три године*, I, Нови Сад 1862, 23.

Hercegovački Srbi su bili uključeni u prve Karađorđeve ustaničke aktivnosti. Tako je Šabčanin hercegovačkog porijekla Ilija Mostarac, a koji je jedno vrijeme živio u Sarajevu lično sa 900 forinti finansirao Karađorđa za rat u Bosni. Iz Sarajeva je 450 forinti položio u ustaničku kasu i neki Hadži-Koja.¹⁶⁶ Ime Ilije Mostarca se veoma često spominje u protokolu i registru Šabačkog magistrata od 1808. do 1812. godine.¹⁶⁷ Hercegovačko-srpskog i bosansko-srpskog porijekla su bili i tršćanski trgovci koji su se odazvali na Karađorđev poziv i novčano pomogli ustanak: Jovan Kurtović (1.000 f.), Stefan Riznić (2.000 f.), Đuro i Petar Todorović (4.000 f.), Drago Todorović (1.500 f.), Jovan Nikolić (500 f.), Jovan i Dimitrije Ćirković (300 f.), Hadži Kojo „iz Sarajeva“ (1.350 f.) i iguman Vikentije Rakić (100 f.).¹⁶⁸ Prema austrijskim obavještajnim izvorima „oduševljeni pravoslavni“ („entusiastischer Grieche“) tršćanski trgovac Jovan Kurtović bio je tada u kontaktu sa svojim rođacima u Hercegovini.¹⁶⁹ Svi ovi trgovci morali su biti upoznati sa planovima Save Tekelije i Stevana Stratimirovića prema kojima je bilo zamišljeno, da Bosna i Hercegovina uđe u sastav novoformirane „Slaveno-serbske“ države.¹⁷⁰ Svakako da je kao podsticaj za uključivanje u rat protiv turske vlasti na svojoj strani poslužilo i to, što je veliki broj Srba iz Bosne i Hercegovine ratovao u Karađorđevim jedinicima: Avakum Đakon (manastir Moštanica),¹⁷¹ Jovo Barjaktar (Sarajevo),¹⁷² Ilija Birčanin (Birač),¹⁷³ Filip Višnjic (Trnava kod Zvornika),¹⁷⁴ Sima Katić Prekodrinac (Dvorovi na Drini),¹⁷⁵ Ivan Knežević (Dvorovi na Drini),¹⁷⁶ Maksim Krstić

¹⁶⁶ В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, 27.

¹⁶⁷ *Протокол и регистар Шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, (приредио Р. Ј. Поповић), Београд 2010. (у даљем навођењу: *Протокол и регистар Шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*), 26, 34, 48, 52, 61, 74, 86, 93, 101, 112, 122, 151-152.

¹⁶⁸ Р. Перовић, *Дневник Јеремije Газића, секретара Правитељствујућег совјета*, Браство XXX, Друштво св. Саве, књ. 50, Београд 1939, 166.

¹⁶⁹ V. Vlatkovich, *Probst und Domherr zu Agram*, Wien, den 29ten August 1805, in: T. Matic, *Izveštaj austrijskoga političkoga emisara o Dubrovniku i njegovu balkanskom zaleđu iz god. 1805*, Starine JAZU, knj. XXXVII, Zagreb 1934. (у даљем навођењу: T. Matic, *Izveštaj austrijskoga političkoga emisara*), 186.

¹⁷⁰ М. Петровић, *Босна и Херцеговина у ослободилачким плановима устаничке Србије и учених Срба за време Првог српског устанка 1804-1813*, у: *Српска револуција 1804-1815. и Босна и Херцеговина*, АНУ РС, научни скупови, књ. VI, Одјелјење друштвених наука, књ. 8, Бањалука 2004, 208-209.

¹⁷¹ М. Б. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српског народа новијега доба*, Београд 1888, 5.

¹⁷² *Исто*, 27.

¹⁷³ *Исто*, 35.

¹⁷⁴ *Исто*, 57.

¹⁷⁵ *Исто*, 248.

¹⁷⁶ *Исто*, 254.

(negdje u Bosni),¹⁷⁷ Sima Milutinović Sarajlija (Sarajevo),¹⁷⁸ Tešan Podrugović Gavrilović (Kazanci kod Gackog),¹⁷⁹ Grigorije Radojičić (negdje u istočnoj Hercegovini),¹⁸⁰ Cvetko Rajović (Vuković kod Trebinja),¹⁸¹ Hadži-Melentije Stevanović (Birač),¹⁸² Hadži-Nikola Mijailović (Sarajevo),¹⁸³ Šarić „Bošnjak“ (negdje u Bosni).¹⁸⁴ Jovana Demira (Gvozden) (negdje u istočnoj Hercegovini) Karađorđe je lično proglasio svojim vojvodom.¹⁸⁵ Bosanskog porijekla bio je i Zeka Buljubaša, a hercegovačkog bili su: Bakal Milisav, Gliša Mladenović i Stojan Čupić.¹⁸⁶ Iz Osata kod Srebrenice bio je i hajduk Kara-Marko Vasić. Ovaj nimalo slavni Karađorđev pristalica pobunjivao je početkom ustanka hrišćane srednjeg bosanskog Podrinja. O „hrabrom Marku Osaćaninu“ ostavio je njegov pisar Nićifor Ninković veoma kontroverzne zabilješke. Opisujući ga kao okorjelog zločinca i siledžiju, Nićifor je naveo i činjenicu, da je Kara-Marko bio nemilosrdan, ne samo prema bosanskim Muslimanima, nego i prema bosanskim Srbima. On je svoja dva kuma, Mitra i Pavla iz Osata, koji su nadničili kod Karađorđa, kada su se vraćali porodicama u Bosnu, pošto je prvo opljačkao, nemilosrdno zaklao i bacio u Drinu. Jednom prilikom opljačkao je Kara-Marko i manastir Raču na Drinu, da ni kašike u njemu nije ostalo.¹⁸⁷

Prvi srpski ustanak imao je, prema riječima D. Đorđevića: „*snažan odjek u celom srpskom narodu*“, tokom čijeg trajanja su se „*naporedo razvijajale etatiistička i nacionalna ideja*“.¹⁸⁸ Karađorđe je ljeta 1804. pozivao u Hercegovini „*braću Serblje, da se ugledaju na Srbiju*“ sa kojom bi trebali da se ujedine u odbrani otadžbine. U istom smislu, osim jednog emisara u Hercegovinu, poslao je i jednog u Bosnu.¹⁸⁹ Bosanske-

¹⁷⁷ Исто, 279.

¹⁷⁸ Исто, 362.

¹⁷⁹ Исто, 550.

¹⁸⁰ Исто, 594.

¹⁸¹ Исто, 619.

¹⁸² Исто, 762.

¹⁸³ Исто, 769.

¹⁸⁴ Ј. Мишковић, *Српска војска и војевање за време устанака, од 1804-1815. год.*, Глас, XLVII, СКА, Београд 1895, 32.

¹⁸⁵ Ј. Мишковић, *Грађа за новију историју Србије*, ГСУД, књ. XLVIII, Београд 1880, 191.

¹⁸⁶ Љ. Јовановић, *Преглед национално-политичког живота српскога у XIX веку*, СКГ, бр. 9. (II, 5), Београд 1. Јуни 1901, 348-349.

¹⁸⁷ Р. Марковић, *Из успомена Нићифора Нинковића*, Зборник Матице српске, серија друштвених наука, бр. 7, Нови Сад 1954, 152.

¹⁸⁸ Д. Ђорђевић, *Историја модерне Србије 1800-1918*, Београд 2017, 64.

¹⁸⁹ В. Стојанчевић, *Србија и ослобођење Босне у време Првог српског устанка*, ЗИ БиХ, бр. 1, Београд 1995, 194.

muslimanske vlasti su najvjerojatnije raspolagale informacijom koju je oktobra 1804. prenosio i francuski list „Moniteur”, a to je da su ovi bosansko-srpski pobunjenici postavljali iste zahtjeve kao i Karađorđe.¹⁹⁰ Hercegovački arhimandrit Arsenije Gagović, koji je pola godine ranije u Petrogradu dogovarao bunu u Hercegovini i stvaranje famoznog „carstva Slavjano-Serbskog“ („царство Славяно-Сербское“) u koje bi ona ulazila,¹⁹¹ dopisivao se još tokom ljeta 1804. sa nekim ustaničkim vođama. Ovi su ga uvjeravali, da je Bosna već bila spremna na ustanak i da je samo čekala Hercegovinu za zajedničku akciju. Računalo se, da koordinisanom akcijom sa sjevera (iz Bosne) i sa juga (iz Hercegovine) nije bilo potrebe ni mjesec dana za osvajanje Sarajeva.¹⁹² Austrijanci su oktobra 1804. saznali, da su se „bosanski hrišćani“ („die Christen Bosniens“) spremali za rat i da su ih „pravoslavni trgovci“ („die griechischen Kaufleute“) ilegalnim kanalima naoružavali olovom i barutom iz Dubrovnika.¹⁹³ Neprijateljstvo između Srbije i Bosne krenulo je nezaustavljivim tokom. Iako je srpski vođa ustanka Karađorđe uputio bosanskom veziru Bećir-paši pismo u kome mu je garantovao da se narod podigao samo protiv dahija, a ne i protiv sultana ovaj se odmah po svome dolasku u Beograd sporazumio sa vođom krdžalija Halil-agom Gušancem.¹⁹⁴ Obećanje Bećir-paše dato Karađorđu da će pobiti sve dahije¹⁹⁵ bilo je ispunjeno. Ali, napetosti između Srba i bosanskih Muslimana nastavljeno je zbog Bećir-pašine podrške krdžaliji Gušancu.¹⁹⁶ Bosanski vezir Bećir-paša vratio se početkom novembra 1804. godine: „u Bosnu, uvjerivši Srbe o svojoj dobroj volji sprama njih, kao i o tome, da će on kod visoke Porte njihova zahtjevanja preporučiti i podržati“.¹⁹⁷ Međutim, već u decembru 1804. tražio je sultan od bosanskog vezira Bećir-paše da podigne svoju vojsku na Srbiju,¹⁹⁸ da bi ga već

¹⁹⁰ М. Ђорђевић, *Прва година српског устанка, Прилог изучавању карактера устаничких циљева 1804/1805*, ГИД БиХ, VI, Сарајево 1954, 14.

¹⁹¹ *Дмитриј Татицевъ-Графъ Александръ Романовичъ*, С. Петербургъ, Ноября 22-го дня. 1803-го года, у: М. Вукићевић, *Карађорђе, књига прва 1752-1804*, Београд 1907, 397.

¹⁹² Д. Страњаковић, *Карађорђева национална политика*, Браство Друштва Св. Саве, XXXII, књ. 52, Београд 1941, 9.

¹⁹³ *Vinzenz Vlatkovich-nepoznatom*, Goricza in Herczegovina ohnweit Imosky den 12-ten [Okto]ber [1]804, у: С. Гавриловић, *Додатак „Грађи бечких архива о Првом српском устанку“*, Мешовита грађа, Miscellanea, Нова серија, Књига XXIII (2004), Историјски институт, Београд 2004. (у даљем навођењу: С. Гавриловић, *Додатак „Грађи бечких архива о Првом српском устанку“*), 15.

¹⁹⁴ А. Маканес, *Sulejman-paša Skorljak*, HNK „Napredak“, (1945), God. XXXV, Sarajevo 1944, 79.

¹⁹⁵ *Мемоари проте Матије Ненадовића*, 96.

¹⁹⁶ *Исто*, 151.

¹⁹⁷ I. Хаџић [М. Светић], *н. д.*, 36.

¹⁹⁸ *Исто*, 49.

početkom iduće godine svrgnuo i na njegovo mjesto imenovao Mustafa-pašu Ismailpašića Novošeherliju (6. 1. 1805-25. 3. 1806).¹⁹⁹

Ustanak u Hercegovini su spremali pravoslavni kaluđeri iz nekoliko hercegovačkih manastira (Zavala, Duži, Žitomislić) sakupivši do 1805. oko 19.000 vojnika.²⁰⁰ Austrijanci su imali informaciju, da je krajem avgusta 1805. i crnogorski vladika vodio prepisku, osim sa Karađorđem i sa nekim pravoslavnim crkvama u Bosni.²⁰¹ Sa ustaničkim aktivnostima nekoliko popova u Hercegovini nije mogao da se složi novi hercegovački fanariotski vladika Jeremija, koji je odmah po izbijanju srpskog ustanka pozvao svoje vjernike na mir i odanost turskim vlastima.²⁰² Dabrobosanska mitropolija bila je carigradskim patrijarsima veoma važna, u prvom redu zbog visokih prihoda ubiranih od pravoslavnih vjernika. Treba imati u vidu da je ova mitropolija, a koja je praktično pokrivala cijelu Bosnu, bila u to vrijeme veća od svih drugih eparhija ukinute Pečke patrijaršije.²⁰³ Šomet de Fose nazvao je sarajevskog „mitropolita, arhiepiskopa Bosne šefom svih pravoslavnih popova“ („le chef du clergé grec est le *Métropolit*, archevêque de la Bosnie“), kome su bile podređene vladike, osim u Sarajevu, u Zvorniku i Hercegovini.²⁰⁴

Veza bosanskih pravoslavnih hrišćana sa Srbijancima bila je naročito prisna u istočnim krajevima Bosanskog pašaluka, pogotovo što je iz njih poticao veliki broj stanovnika zapadne Srbije.²⁰⁵ Vijest o izbijanju Karađorđevog ustanka naišla je na negativne reakcije kod bosanskih Muslimana. Oni se nisu dali zavarati Karađorđevim pozivima na saradnju u borbi protiv dahija. Karađorđe je bosansko-muslimanske prvake pokušao pridobiti nekakvim pismima u kojima se pravdao da se nije odmetnuo od Porte, već da se pobunio protiv dahija, ubica beogradskog valije. Međutim, strasti su se kod bosanskih Muslimana rasplamsale naročito nakon vijesti o ustaničkom ubijanju i

¹⁹⁹ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 751-752.

²⁰⁰ М. Екмечић, *Место Босне и Херцеговине у Српској револуцији 1804-1815*, у: Српска револуција 1804-1815. и Босна и Херцеговина, АНУ РС, научни скупови, књ. VI, Одјелјење друштвених наука, књ. 8, Бањалука 2004, 47.

²⁰¹ V. Vlatkovich, *Probst und Domherr zu Agram*, Wien, den 29ten August 1805, in: T. Matić, *Izvjestaj austrijskoga političkoga emisara*, 187.

²⁰² Н. Радосављевић, *Херцеговачки митрополити 1766-1878*, ИЧ, књ. LVII, Београд 2008, 180.

²⁰³ Н. В. Радосављевић, *Дабробосанска (сарajeвска) митрополија у ратном периоду Српске револуције (1804-1815)*, Истраживања, бр. 22, Нови Сад 2011, 206.

²⁰⁴ А. Chaumette-des-Fossés, *O. c.*, 76.

²⁰⁵ В. Ћоровић, *н. р.*, 1929, 24.

protjerivanju podrinjskih Muslimana.²⁰⁶ Za rat sa Srbijancima izdao je bosanski vezir Bećir-paša već u kasnu zimu 1804. naređenje o mobilizaciji bosanske vojske. On je, pošto je za zamjenika postavio Sulejman-pašu Skopljaka upao početkom juna iste godine sa 3.000 vojnika preko Zvornika u Srbiju.²⁰⁷ Glavni zadatak ove bosanske vojne ekspedicije je bio sprečavanje srpskih ustanika u pokušaju zatvaranja puta Carigrad-Sarajevo,²⁰⁸ gdje bi se oni mogli dalje povezati sa pobunjenim bosansko-srpskim seljacima iz sarajevske okoline (Butmir, Hadžići, Rakovica, Kuleš, Drozgonetva, Pazarići, Stanovići, Vogošća, Nahorevo i Crna Rijeka.).²⁰⁹

V. Čubrilović zaključuje, kako je položaj bosanskih katolika, odnosno: „*Hrvata početkom XIX veka pod Turcima u Bosni i Hercegovini bio najteži*“. Imajući u vidu činjenicu, da su: „*vekovima uništavani i progonjeni, oni su napustili čitave predele, gde se doseljavaju Srbi ili su se povukli u nepristupačne krajeve srednje Bosne*“. V. Čubrilović, takođe navodi: „*Zahvaljujući uskočkoj akciji iz Primorja uspeli su da očuvaju svoju većinu u zapadnoj Hercegovini i njoj susednoj Bosni*“. Činjenica je po ovom eminentnom istoričaru i to, da je: „*Raseljavanjem starog čakavskog stanovništva iz predela između Vrbasa i Une nestalo tamo i tradicija na nekadašnju hrvatsku državu*“. V. Čubrilović je sa sigurnošću tvrdio, da su poslije bosanskih Muslimana imali bosanski katolici: „*najbolje očuvanu bosansku tradiciju*“, kao i da je usljed: „*slabe kulturne veze za vreme turskog gospodstva sa zapadnim zemljama, pa i sa Rimom, učinilo da je katolička crkva u hrvatskim zemljama nekadanjeg Otomanskog Carstva dobila više nacionalno obeležje*“. Po V. Čubriloviću su: „*bosanski franjevci bili, i danas ostali, naš najnacionalniji katolički red. Oni su očuvali katolicizam pa s tim i hrvatstvo u našim zemljama pod Turcima*“.²¹⁰ Bosanski katolici su početak XIX vijeka započeli privilegijama dobijenim od bosanskog vezira. Bujuruldijom iz 1801. koja se pozivala na Portin ferman garantovano je fratrima samostana u Fojnici, Visokom i Kreševu oslobađanje, osim harača od svih poreza.²¹¹ Drugom bujuruldijom bosanskog vezira

²⁰⁶ S. Šejh Kemura, *Prvi srpski ustanak pod Karagjorgjem: od godine 1219. po hiđ. ili 1804. po I. do dobitka autonomije (od godine 1219-1804 do godine 1279-1862)*, Sarajevo 1916, 13-14.

²⁰⁷ *Isto*, 11-12.

²⁰⁸ Ć. Truhelka, *Bošnjaci i prvi srpski ustanak*, GZM, god. XXIX, sv. 1-4, Sarajevo 1917, 249.

²⁰⁹ S. Šejh Kemura, *n. d.*, 74.

²¹⁰ В. Чубриловић, *Политичка прошлост Хрвата*, Београд 1939, 56.

²¹¹ *Bujuruldija bosanskog valije da se fratori ne napadaju s potraživanjem*, u: S. Kemura, *Bilješke iz prošlosti bosanskih katolika i njihovih bogomolja po turskim dokumentima*, Sarajevo 1916, 70-71.

Mustafa-paše iz 1805. strogo je bilo naređeno: visočkom, fojničkom i kreševskom kadiji, da se „fratri, popovi, koji (su) stan(ovali) po manastirima, te su kao vjerske vođe kršćanskog naroda“ moraju „čuvati i štititi od svakih napadaja“, kako bi isti „lijepo i mirno provod(ili) svoj život“.²¹²

Karađorđeva politička igra oko uključivanja bosanskih katolika u srpski ustanički pokret predstavljala je opasnost u prvom redu za Austriju. Iz tih razloga morali su bosanski franjevci: „preporučivati katolikom najveću opreznost i razboritost“.²¹³ Iako je bilo poznato, da su pravoslavni („Grezi“) u Bosni bili „vječni i zakleti neprijatelji katolika“ („perche sono eterni e giurati nemici di noi Catolici“),²¹⁴ za Karađorđa i srpsko ustaničko vođstvo su svi hrišćani, pa tako i katolici na prostoru od „Unne do Morave“ („од Унне до Мораве“), kako su oni smatrali bili jedan „Slaveno-Serbski Narod“ („Славенно-Сербскій Народъ“).²¹⁵ Neki Ilija Mostaranin iz Sarajeva sakupio je januara 1805. vojsku od 3.000 vojnika u kojoj je bio znatan broj katolika. Mostaraninova namjera je bila, da se sa ovom svojom vojskom spoji sa Karađorđem kod Banjaluke.²¹⁶ Austrijski izvještaji iz Dalmacije govorili su, da se Karađorđe sa 30.000 ljudi nalazio krajem istog mjeseca u blizini Banjaluke,²¹⁷ do koje je mogao doći jedino prodorom kroz „srce Bosne“ („dans le coeur de la Bosnie“),²¹⁸ što je značilo kroz srednju Bosnu naseljenu muslimanskim i katoličkim stanovništvom. Iz ovih razloga bečka vlada je utičući preko bosanskog biskupa fra Grge Ilijića nastojala po svaku cijenu da katolike u Bosni otrgne od srpskih ustanika.²¹⁹ Biskup fra Ilijić održavao je vezu, osim sa zagrebačkim biskupom

²¹² *Bujuruldija bosanskog valije Jenji-Šeherlije Mustafa-paše kao naredba visočkom, fojničkom i kreševskom kadiji*, u: *Isto*, 73-74.

²¹³ Fra M. Batinić, *Uticao franjevaca na političke prilike u Bosni*, Glasnik bosanskih i hercegovačkih franjevaca, br. 11, god. I, Sarajevo 1887, 202.

²¹⁴ *Pietro Alfirev-neroznatom*, Sarajo li 29. Sett-b. 1804, u: С. Гавриловић, *Додатак „Грађи бечких архива о Првом српском устанку“*, 11.

²¹⁵ *Нижайшии Сыновы и Первый Военачалници Борђе Петровић, Јаковъ Стефановъ, Сима Марковъ, Јанко Катић, Васа Велимировъ-Чарапић, Живко Борђевић, Живко Дабић, Никола Гербић, Бранко Николић, У имя цѣле Сервіе-Јоанну Јоанновичу, православный Епископъ Бачкии, Сегединскии и Егарскии*, Писано подъ Бѣлиградомъ у Логору кодъ Топчидера Јуліа 15-го дне 1804-го года, у: М. Вукићевић, *Карађорђе, књига прва 1752-1804*, Београд 1907, 407-408.

²¹⁶ М. Екмечић, *н. р.*, 2004, 41.

²¹⁷ Б. Бронза, *Хабзбуришка политика према Босни и Херцеговини у првим годинама српског устанка (1804-1807)*, у: Научни скуп: Српска револуција 1804-1815. и Босна и Херцеговина, АНУ РС, научни скупови, књ. VI, Одјелјење друштвених наука, књ. 8, Бањалука 2004, 574.

²¹⁸ *Bulletin*, Дубровник, 17. фебруара 1805, у: М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, 9.

²¹⁹ Fra В. М. Vrdoljak, *Apostolski vikarijat u Bosni 1735-1881*, 62.

Maksimilijanom Vrhovcem,²²⁰ prvim hrvatskim nacionalno-političkim integralistom još od 1800. godine²²¹ i sa austrijskim agentom, zagrebačkim kanonikom Vincencom Vlatkovićem. Jedan od glavnih zadataka agenta Vlatkovića bio je, da bečku vladu redovno obavještava o svim aktivnostima: „*raške* (srpske-B. T.) *nacije*“ („*Razischen Nation*“) u Bosni“.²²² Preko ovih veza, a na službeni poziv austrijskog cara: „*da ga razpita o Bosni i njezinom stanju s mlogoga gledišta*“ odlazio je 1802. Ilijićev pomoćnik fra Augustin Miletić u Beč.²²³ Agent Vlatković je osim preko fra A. Miletića špijunirao za austrijske političke interese i preko još „jednog špijuna“ („ein Spion“). Vlatković je bosanske Srbe osim „Racima“ nazivao i „neujedinjenim Grcima u Bosni i Hercegovini“ („*graeci ritus non uniti Religion in Bosnien und Ercegovina*“),²²⁴ kao i „bosanskim Grcima“ („*Bosnier Grieechen*“).²²⁵ Bosanski katolici nazivali su takođe svoje pravoslavne zemljake: „*Vlasima, Rkaćima i Racima*“ i nikada Srbima.²²⁶ Prvi koji je skrenuo pažnju čitalačke javnosti na srpsku nacionalnu orijentaciju pravoslavnih u Bosni početkom XIX vijeka bio je savremenik zbivanja Dositej Obradović. Ipak, Obradović je naveo i to, da su „Serbli“ („Сербли“) u Bosni sami sebe nazivali „Bošnjaci(ma)“ („Бошняцы“), a u Hercegovini „Hercegovci(ma)“ („Херцеговцы“).²²⁷ Drugi kreator modernog srpskog nacionalizma mitropolit Stratimirović je u Bosni razlikovao „Srbe vostočnoga blagočestija“ („Срби восточног благочестија“) od „Turaka u Bosni slavenskoga pokoljenja“ („Турки у Босни славенскога покољења“) i Narod(a) („Народ“) римokatoličkoga zakona“ („римокатоличкаго закона“).²²⁸ Ipak, ovi narodi jedni druge nisu oslovljavali tim imenima, pogotovo bosanski Muslimani koji pravoslavcima u Bosni nisu priznavali srpsko ime. Oni su „vsakoga Hristijanina Bosanca

²²⁰ *Isto*, 65.

²²¹ J. Kolanović, *Djelatnost Maksimilijana Vrhovca na povezivanju hrvatskih zemalja (do 1809)*, HZ, God. XXXVII (1), Zagreb 1984, 42.

²²² Б. Бронза, *н. п.*, 577.

²²³ Fra M. V. Vatinić, *Djelovanje franjevacu u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka*, Svezak III, Provincija (1700-1835), Zagreb 1887, 177.

²²⁴ V. Vlatkovich, *Probst und Domherr zu Agram*, Wien, den 29ten August 1805, u: T. Matić, *Izvjestaj austrijskoga političkoga emisara*, 183-184.

²²⁵ *Ibidem*, 187.

²²⁶ Љ. Јовановић, *н. п.*, бр. 9. (II, 5), 1. Јуни 1901, 352.

²²⁷ Д. Обрадович, *Мезимаць, Част Втора Собранія разныхъ Нравоучительныхъ Вещей въ ползу и увеселеніе*, Будим 1818, 41-42.

²²⁸ *Митрополит Стратимировић-Александру Тургењеву*, Сремски Карловци, 1. (13.) Маја 1806, у: Ј. Радонић, *Писмо А. И. Тургењева митрополиту Стевану Стратимировићу и одговор митрополитов с прилогом његове расправице о Власима*, ЛМС, књ. 223-228, св. I-VI за годину 1904, Нови Сад 1904, 104-105.

i Serbina“ („всакога Христјанина Босанца и Србина“) са презренијем називали „Вла-Влах“ („Вла-Влах“).²²⁹ Све наведено има везе са оним, како то В. Ћубриловић објашњава, да је пристајање босанских Срба уз Карађорђево устаничко покрет управо било због тога, што су они у Босну: „*dobrim delom došli iz starih raških zemalja-sa njenom tradicijom, vezani s ostalim Srbima verskom organizacijom, običajima, pesmom i državnom idejom*“.²³⁰

Највећа концентрација српске устаничке војске била је крајем задњих дана јануара 1805. на Дрини, према Босни.²³¹ На вјести да су српски устаници прешли границу у Босни и изазвали подизање неколико подринјских села на устанак реаговао је тада султан једним ферманом босанском везиру и наткадији. Ова двојица су са највишег мјеста у држави позивани „да чувају и štите од зулума хришћане и њихове вјерске поглаvice“. Осим тога, у ферману је било набројано безброј неправилности у Босанском pašалуку. У њему се експлицитно наводило, да се раја морала узимати у заштиту, као и владике, којима „су при наплаћивању њихових пристojби и даћа“, а „које су они прикупљали од хришћанског народа“ чинјене од стране босанских Муслимана „разне непogode“. Султанова искрена жеља била је, „да се сви зулуми, ако их је било, што притискају рају, свакако избјегну“ и да се „лијепо поступа са хришћанским владикама, а особито са оним митрополитом, који (је) стан(овао) стално у Сарајеву у Босни“. Везиру и кадији била је скренута пажња, „да строго поступају“ по његовим „већ изданим ферманима“, јер ће „у противном случају проузроковати“ у њему „жестокост лютњу, (и) услед које ће се противници (његових) царских наредба строго казнити“.²³² Султанова наредба озбиљно је shваћена од босанског везира Mustafe-paše. Он је котарским кадијама у Visokом, Fojnici и Kreševу одмах наложио, да у тим мјестима припазе на безбједност fratara, који су увијек били лојални Турској careвини.²³³

„Svi pravoslavni u provinciji (Bosna-B. T.), kojih je bilo u velikom broju“ („Tous les Grecs de cette province, qui y sont en grand nombre“) су према француским извјештајима прижељкивали Карађорђево напад на Босну и били спремни да му се придруже.²³⁴

²²⁹ Исто, 119.

²³⁰ В. Ћубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, 13.

²³¹ М. Ђорђевић, *н. р.*, 1954, 25.

²³² *Царски ферман-босанском валији и наткадији*, Сарајево од краја јануара 1805, у: Ш. С. еф. Кемура, В. Ђоровић, *Прилози за историју православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу*, 430.

²³³ Н. Dizdar, *Muslimani i kršćani pod turskom vlašću u Bosni i Hercegovini*, Сарајево 1944, 17-18.

²³⁴ *Bulletin*, Дубровник, 17. фебруара 1805, у: М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, 9.

Francuski izvori, takođe, tvrdili su, da je „hercegovačkom vladici“ („l'évêque de l'Erzégovina“) bila 4. aprila 1805. po naređenju bosanskog vezira „odrubljena glava“ („trancher la tête“). Kod njega su navodno bila pronađena nekakva pisma u kojima se on pominjao kao „organizator ustanka pravoslavnih u njegovoj eparhiji“ („la révolte préméditée des Grecs de son diocèse“).²³⁵ Bosanski Srbi su već krajem maja 1805. godine „pjevali junačke pjesme na slovenskom jeziku („en lanque slave“), koje su po običaju ovog naroda slavile Karađorđeva djela, opisujući ga kao herojskog oslobodioca hrišćana“ („héros libérateur des Chrétiens“).²³⁶ S proljeća 1805. proširila se vijest, kako su bosanski hrišćani nakon poraza bosanskog muslimanskog prvaka Musa-age na Drini očekivali konačno spajanje sa Karađorđevim jedinicama. Za Francuze je dovoljan dokaz da je Srbija imala pretenzije prema Bosni bio odlazak polovinom juna 1805. jedne jedinstvene delegacije bosanskih hrišćana i Srbijanaca u Carigrad. Delegacija je nosila molbu za rehabilitaciju njihovih starih prava, kao i da se u vilajetu imenuje jedan zajednički hrišćanski predstavnik.²³⁷ Francuski poslanik u Carigradu je imao saznanja, da je ljeta 1805. neki pravoslavni pop Simon Jaković, „Sloven“ („Esclavon“) pričao u ovom gradu kako dolazi iz Bosne i da nosi molbu ruskom caru u ime bezbrojne raje iz ove provincije.²³⁸ Odgovor Porte na sve ove pokušaje bilo je proglašenje svetog rata protiv Srbije. Vrhovni muslimanski vjerski poglavar Šejh-ul-Islam napisao je početkom juna 1805. godine: „jednu svešteno-pravnu fetvu, po kojoj se ustanici srpskog kufarskog (neverničkog) bunta računaju po pravu i šeriatu (svešteni zakon muhamedanaca) kao pobunjena i neprijateljska strana“. Fetva je izdata kao odgovor na činjenicu, da su: „nevernici počeli napadati i muslomanske gradove, ubijati pravoverne, paliti njihove kuće, robiti muslomanske žene i decu, i otimati njihova imanja“. Ovim dokumentom se i zvanično proglašavao: „rat (džihad) protiv nevernika (kufara) Srba, koji su sa zastavom izišli iz granica svoje pokornosti, svoga ropstva“. Na temelju fetve, sultan Selim III objavio je: „da je proglašen rat sa srpskom rajom“.²³⁹ Bosanski vezir je naredio mobilizaciju cjelokupne bosanske vojsku u Podrinju. Za vrhovnog komandanta odredio je

²³⁵ *Ibidem*, Ibidem, 9. августа 1805, у: *Исто*, 21.

²³⁶ *Ibidem*, Ibidem, 28. маја 1805, у: *Исто*, 12.

²³⁷ Б. Храбак, *Босна и Херцеговина у доба Првог српског устанка*, Бањалука 2004, 29.

²³⁸ *Француски отправканик послова у Цариграду-министру иностраних дела*, Цариград, 11. јули 1805, у: М. Гавриловић, *Исписи из париских архива*, 15.

²³⁹ Г. Баласчев, *Неиздати турски документи о српском устанку 1805 и 1813 године*, СКГ, бр. 95. (XIV, 1), Београд 1 Јануар 1905, 30.

zvorničkog mutesarifa Hasan-pašu sa pomoćnicima: sinovcem Hadži Salih-begom Srebrenicom, Sinan-pašom Goraždalijom, Mehmed-agom Višegradlijom i sarajevskim janjičarskim bašagom Memiš-agom Mačkovićem.²⁴⁰ Bosanskoj vojsci na Drini su se nešto kasnije pridružili: Hasan-paša Banjalučanin,²⁴¹ Ali barjaktar iz Prusca,²⁴² kliški mutesarif Sulejman-paša, Ibrahim-aga iz Kobaša²⁴³ i Mahmut-aga iz Đulhisara (Jezero).²⁴⁴ Iz Bosne na Portu poslan je izvještaj u kome je situacija opisana takvom, da je postojala velika opasnost da se ustanak iz Beogradskog pašaluka raširi u Bosni, budući da je tamo bilo dosta hrišćanske raje. Rezultat ove akcije bilo je prispijeće u Travnik fermana na adresu bosanskog vezira Sejid Mustafa-paše iz Carigrada u kome su se muslimanski Bošnjaci pozivali, da svom snagom udare na Srbiju i to na tri strane: Užice, Šabac i Kara Nevcu. U fermanu su preneseni stavovi najvišeg muslimanskog vjerskog poglavara Šejhul-Islama Mevlana Ahmedi Esada efendije, koji je na traženje Porte izdao fetvu protiv Srba. U fetvi je, između ostalog bilo navedeno, kako je dužnost svakog pravovjernog muslimana bila da priskoči braći u pomoć, a ako to ne bude učinio, da će biti kažnjen na oba svijeta.²⁴⁵ Tada su mnogi Srbi iz bosanskog Podrinja prema svjedočenju Sime Milutinovića Sarajlije bili mobilisani u rat protiv Srbije.²⁴⁶ U turskim vojnim formacijama, osim bosanskih Muslimana aktivno je učestvovao i jedan određen broj Srba, kao neki Sarajlija Stojan iz Čekrkčine mahale²⁴⁷ i Savo iz Kotorca, iz nahije Butmir kod Sarajeva, koji se „devet mjeseci borio sa muslimanskim vojnicima u carskoj vojsci kod Užica sa srbskim odmetnicima“. Boreći se protiv srpskih ustanika oni su se oslobodili plaćanja harača.²⁴⁸ Neki pravoslavni kmetovi u Bosanskoj Krajini su zbog iskazane lojalnosti bili nagrađivani proizvođenjem u popove. Kmeta Jovana Baltića iz sela Rujiška rukopoložio je ljeta 1804. godine pakrački episkop Kiril Živković u popa i to na ličnu urgenciju njegovog gazde novskog kapetana Mustafe-bega Cerića. Episkop Živković je to učinio iako se „stambolijski patrijarh“ ljutio što je ovaj „do sad nekoliko

²⁴⁰ S. Šejh Kemura, *n. d.*, 26-27.

²⁴¹ *Isto*, 44.

²⁴² *Isto*, 54.

²⁴³ *Isto*, 58-59.

²⁴⁴ *Isto*, 60.

²⁴⁵ *Isto*, 64-65.

²⁴⁶ В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, 37.

²⁴⁷ S. Šejh Kemura, *n. d.*, 95.

²⁴⁸ *Isto*, 101.

(lica) iz Bosne zapopio“. To je ovaj radio pošto se usljed ustanka „do Sarajeva mirno proći n(ije) mo(glo)“. ²⁴⁹ Među pravoslavcima je osim seljaka bilo i trgovaca, koji su tokom čitavog ustanka mirovali i bili Turcima apsolutno lojalni. Takvo ponašanje karakterisalo je neke „banjalučke trgovce, predvođene Đorđem Marčetom“ („Mehrere christlichen banialuker Handelsleute, so den essegger Georgi Marckt beywohnten“). ²⁵⁰ Ovi „pravoslavni u Bosni“ („les Grecs de Bosnie“) su prema svjedočenju francuskog konzula Davida vodili svoje poslove „na evropski način“ sa Bečom, Trstom i Venecijom. ²⁵¹ Od tršćanskih Srba, koji su od kraja XVIII vijeka svoju opštinu nazivali „Serbsko Triestinsko obščestvo“ ²⁵² mogli su oni da nauče o srpskoj nacionalnoj svijesti. Takođe i u Rijeci, gdje su isto tako krajem XVIII vijeka bogati srpski trgovci obrazovali svoje „Obščestvo slavenoserbskoe grada Fiumi“ ²⁵³.

Novu bujuruldiju izdao je bosanski vezir 24. novembra 1805. i to na: predstavnika šerijata u Sarajevu-mulu, kadije, visoke muderise, veliku ulemu i janjičarskog komandanta. Njom je on ove obavijestio, da mu je Portinim fermanom bilo naređeno, „da pomoću blagorodnih mirimirana, begova i begovskih sinova u bosanskom ejaletu i uopšte pomoću bosanskog naroda pokori one Srbe smederevskoga sandžaka koji su se pokazali nepokorni i da savlada, podvrgne i na red i poslušnost natjera uporne ustanike“. ²⁵⁴ Tako su već s jeseni 1805. godine bosanski Muslimani započeli nove upade u Srbiju. Prodirali su preko Drine u Ranitovaču, poluostrvo prema Jadru. Olakšavajuća okolnost za njih bila

²⁴⁹ *Епископ пакрачко-славонскиј Кирил Живковић-Мустафа-бегу Церићу, заповеднику от Новске крајине и града Нового коменданту и велики капетану*, У Пакрацу, 16-ог септемврија 1804, у: Н. В. Радосављевић, *Епископ Кирил Живковић о рукоположењу свештеника Јована Балтића и приликама у Босни 1804.*, Мешовита грађа, н. с., књ. XXXV, Београд 2014, 64.

²⁵⁰ *Rastell Inspector Kottwitz-baron von Simbschen*, Alt-Gradisca, am 27. April 1809, у: А. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskog arkiva, Godina XXI i XXII, Zagreb 1920. (у daljem navođenju: А. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*), 352.

²⁵¹ *Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела*, Травник, 30. новембра 1809, у: М. Гавриловић, *Исписи из париских архива*, 501.

²⁵² М. Костић, *Српско трговачко насеље у Трсту XVIII века*, ИЧ, књ. V (1954-1955), Београд 1955, 181.

²⁵³ М. Костић, *Српско трговачко насеље на Ријеци у XVIII веку*, ИЧ, књ. VII (1957), Београд 1957, 48.

²⁵⁴ *Босански валија Сејид Мустафа-паша-пресветлом господину, благородном мули, представнику светлог шеријата у Сарајеву, господи часним кадијата, високим мудерисима и великој улеми, стубовима дубоке учености, господину јањичарском заповеднику, узору славних поглавара, господи заповедницима турнација, хасеџија и серденгечдија, бајрактарима, старешинама и осталим људима од звања, поносу сличних и једнаких*, Травник, 19. Шабана 1220 године (=12 новембра 1805 по новом календару), у: Ф. Бајрактаревић, *Једна бујурулдија о Првом српском устанку*, Гласник Скопског научног друштва, књ. XI, Скопље 1932, 153.

je što su sva sela uz Drinu još uvijek bila muslimanska.²⁵⁵ Prvi organizovaniji udar bosansko-muslimanske vojske na Srbiju bio je krajem januara 1806. i to iz dva pravca: iz Lješnice i Badovinaca prema Šabcu²⁵⁶ i iz Srebrenice preko Sokola prema Valjevu.²⁵⁷ Odgovor srpskih ustanika bilo je paljenje tri muslimanska sela u Sokolskoj nahiji: Done, Drljače i Bačevaca. U selu Salašu u Salaškom polju u Mačvi bio je suzbijen i zbornički kapetan Mehmed-paša Vidajić.²⁵⁸

Bosansko-muslimanski prvaci bili su naročito revoltirani zbog zločina nad Muslimanima u Srbiji i priliva velikog broja izbjeglica u Bosnu. Nakon smrti bosanskog vezira Mustafa-paše Ismailpašića Novošeherlije 25. marta 1806. godine, najvažniji bosanski prvaci podnijeli su Porti jedan arzuhal u kome je vrlo slikovito opisano stanje u Bosni: *„Srbi, koji su se odmetnuli već nekoliko godina muslimanima pričinjavaju beskrajna zla. Oni su u Beogradskom sandžaku popalili sve kasabe i sela, porušili mnoge džamije i mesdžide, a tamošnje stanovnike rastavili sa životima i imovinom ili ih istjerali iz njihovih kuća i krajeva. Natjerali su ih gole, da plačući iznesu samo živu glavu i da se presele u kasabe i sela Bosanskog ejaleta, i tamo se nastane. Potom su i u nekim susjednim kadilucima Bosne pobunili raju, pa zajedno s njom i s crnogorskim ustanicima i ruskim đeneralom, koji se među njima nalazi, stalno su u dosluhu. Iznenada su napali sa jakom vojskom na kadiluke Bosanskog ejaleta: Novi Pazar, Stari Vlah, Priboj, Rudo, Pljevlja, Višegrad i Loznicu. Kasabe Višegrad, Priboj i Loznicu su spalili, a imovinu i hranu opljačkali. Žene i nedužnu djecu i nejač natjerali su da po ljutoj zimi bosu, cvileći i lijući suze, dođu u kasabe i sela na ovoj strani“.*²⁵⁹

Novi bosanski vezir od 9. aprila 1806. bio je dotadašnji solunski vezir Husref Mehmed-paša (9. 4. 1806-29. 1. 1808)²⁶⁰ došao je u Bosnu u vrijeme, kada je ruski list „Vjestnik Jevropa“ prenio vijest, da je prema odredbama Požunskog mira 26. decembra 1805. godine Bosna zajedno sa Srbijom, kao kompenzacija za izgubljene teritorije u korist Napoleona trebala da se preda na upravu Austriji.²⁶¹ Husref Mehmed-paša je važio

²⁵⁵ I. Хацић [М. Светић], *н. д.*, 57.

²⁵⁶ *Исто*, 61-62.

²⁵⁷ *Исто*, 62-63.

²⁵⁸ *Исто*, 64.

²⁵⁹ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *н. д.*, 760-761.

²⁶⁰ *Исто*, 763-764.

²⁶¹ М. Радусиновић, *Историјско и легендарно у руским вијестима о Карађорђу (1804-1818)*, Митолошки зборник, бр. 4, Београд 2001, 43.

za prijatelja Francuza. Prema Davidovom viđenju on nije imao „ništa zajedničko sa brutalnim ponosom Bošnjaka“ („n'avait rien de commun avec la fierté brutale des Bosniaques“) i nije nimalo skrivao da je oduvijek volio Francuze. Na prvom susretu sa Davidom, skoro godinu kasnije ovaj mu je rekao, kako je imao u svom srcu nešto što ga je privlačilo Francuzima. „O Napoleonu i njegovim pobjedama govorio je sa divljenjem“ („parlé avec admiration de l'empereur Napoléon et de ses victoires“). Husref Mehmed-paša je rođen u Gruziji, od običnih robova sultana Selima. Zbog hromosti nazvan je „Topal-paša“.²⁶²

„Praviteljstvujušćem sovjetu serbskom“ iz Smedereva bilo je veoma važno, da održava vezu sa bosanskim Srbima i to je činjeno preko hajduka, trgovaca i popova. Ovoj prvoj srpskoj ustaničkoj vladi bilo je u važnom interesu da na ustanak pokrene i hrišćane u Bosni, kojima bi se neko vrijeme pozabavile turske vlasti.²⁶³ „Vođa bosanskih odmetnika Kara-Marko“ („bosnischer Räuber-Anführer Nahmens Kara Marko“) operisao je oko Srebrenice „podstičući hrišćane protiv Turaka“ („die Christen gegen die Türken aufzuwiegeln“) i u koordinaciji sa Milanom Obrenovićem,²⁶⁴ u februaru 1806. potukao Hasan-pašu Srebreničkog. Osim u bosanskom Podrinju, ustanici su sukobe prenijeli dublje u Bosnu, u okolinu Zvornika, Gračanice i Maglaja. Istina, ta grupa neslavno je završila, a oko stotinu njihovih odsječenih ušiju poslao je bosanski vezir u Carigrad. U isto vrijeme i Crnogorci pod komandom Radiča prodrijeli su gotovo do Sarajeva.²⁶⁵ Iako su u daljim ratnim aktivnostima vođe ustanika Stojan Čupić i Janko Katić razbili Mehmeda kapetana Vidajića kod Zvornika, bosanske muslimanske snage relativno brzo su se konsolidovale i zaustavile dalje širenje ustanka u Bosni.²⁶⁶ To nije spriječilo da jedna deputacija ustanika u Beču preda februara 1806. pretstavku na ruskog cara u kojoj se tražila zaštita srpskog naroda „u Bosni i Hercegovini u kojoj su Turci rđavo postupali

²⁶² *Extraits du Journal de Pierre David, consul général de France a Travnik (1807-1808)*, in: A. Dumaine, *Un Consulat de France en Bosnie sous le premier Empire*, Revue d'Histoire diplomatique, Trente-huitième année-No 1, Paris Janvier-Mars 1924. (u daljem navođenju: *Extraits du Journal de Pierre David, consul général de France a Travnik [1807-1808]*), 152.

²⁶³ Б. Храбак, *н. д.*, 95.

²⁶⁴ *Obersten von Perss-den Commandirenden in Slavonien Herrn Generaln Feldmarschalllieutenant Baron Simbschen*, de dato Semlin, am 24. May 1809, u: A. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 376.

²⁶⁵ Б. Храбак, *н. д.*, 278.

²⁶⁶ В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, 34-35.

prema narodu bez svakog povoda“.²⁶⁷ Ruski planovi o budućnosti Balkana su već tada išli na ruku austrijskoj državnoj politici. Ostaje nepoznanica, da li su srpski ustanici uopšte znali da je Rusija marta 1806. prepuštala Austriji, ne samo „Bosnu“ („la Bosnie“) i „tursku Hrvatsku“ („la Croatie turque“) nego i „Srbiju“ („la Servie“).²⁶⁸ Najvjerovatnije je da nisu, budući da je Karađorđe 16. aprila 1806. pozivao crnogorskog vladiku Petra Petrovića da zajedno rade na tome, da „ustane i Bosna i Hercegovina na obšćije svijju Serblja izbavljenije“.²⁶⁹

U Hercegovini je muslimanski prvak Ali-aga Dadić ratovao sa relativnim uspjehom protiv Crnogoraca i Rusa. U njegovim jedinicima bilo je dosta hrišćana, jednako pravoslavnih i katolika. Ove druge predvodili su: fra Nikola Ilić,²⁷⁰ mostarski župnik fra Mijo Nikolić, blatski župnik fra Filip Letić i brotnjanski župnik fra Jako Jeličić. U isto vrijeme tražio je Sulejman-paša pomoć od ljubuškog župnika fra Frane Kraljevića, da naredbom odvrća katolike od Dadića i pobune.²⁷¹ Mostarski „pravoslavni vladika“ (l'évêque grec) držao je stranu mostarskog ajana Dadića. On je pred svojim domom postavio „tri stuba za obavještenje“ („trois étendards“) kao znak za regrutovanje svojih vjernika za Dadićevu vojsku. Čak je i raspisao ratni porez u njegovu korist.²⁷² Dadići su bili poznati autonomaši i njihova misao o slobodnoj Hercegovini u sklopu Turskog carstva nije bila napuštena ni tokom njihovih borbi sa susjednim Crnogorcima.²⁷³

Napoleon je znao da su Srbijanci zadavali brige Porti u Bosni, u kojoj su do maja 1806. bili prema francuskim izvorima zabilježeni „masakri u osamdeset sela“ („massacrés dans quatre-vingt villages de Bosnie“).²⁷⁴ Francuski car se kao saveznik Turaka zgražavao nad ruskim saveznicima Srbijancima i želio njihovu propast.²⁷⁵ U približno vrijeme, Karađorđe je u novom pismu cetinjskom vladici od 10. juna 1806.

²⁶⁷ Д. Страњаковић, *н. р.*, 1941, 11.

²⁶⁸ Б. Бронза, *н. р.*, 2004, 575.

²⁶⁹ G. Šljivo, *н. д.*, 1992, 258.

²⁷⁰ Fra M. V. Batinić, *н. д.*, 1887, 179.

²⁷¹ *Isto*, 186.

²⁷² *Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела*, Травник, 30. августа 1809, у: М. Гавриловић, *Исписи из париских архива*, 474.

²⁷³ М. М. Вукићевић, *н. р.*, бр. 9, 312.

²⁷⁴ *Fragments informes des Instructions données à Monsieur le général Sébastiani*, Mai 1806, у: М. Гавриловић, *Исписи из париских архива*, 60.

²⁷⁵ *Наполеон-Талерану, министру иностраних дела*, Сен-Клу, 11. јуна 1806, у: *Исто*, 62.

istakao, kako se vođstvo Prvog srpskog ustanka nadalo za prodor u Bosnu i Hercegovinu oružanoj pomoći Crnogoraca. Karađorđe je za najveće protivnike Srbije smatrao bosanske Muslimane i „zlobnozavidljivu Bosnu“ i „neprimiri(vu) Bosn(u)“ (?!-B. T.). „Verhovni Serbov vožd“ („Верховни Сербов Вожд“) pozvao je Crnogorce da pokrenu akciju protiv: „neverne i dušmanske Bosne, koja je ot starine svagda glavne i zaklete neprijatelje srbskoga imena i vere u nedrima svojima hranila, i koja je Ehidново iščadije,-nečastivoga Brankovića seme prokleta“ (?!-B. T.), pokušavajući i dalje, „da ugasi sa sveta jadom svojim i da izbriše sasvim ime i blagočestije srbsko!“ U pismu je: Srbiju, Crnu Goru i Hercegovinu „zaklinjao svetim onim vere, plemena i krvi svezom, po kojemu (su) se jedna braća naziva(li)“, da ratuju protiv njihovog „zakletoga, večnoga, domaćega neprijatelja“. Prema voždovoj ocjeni, od svih „rebllskim duhom otrova(nih)“ bosanskih Muslimana, Srbima su „ponajviše Sarajevci“ bili najveći neprijatelji.²⁷⁶ Crnogorci se nisu mogli pokrenuti dalje od Hercegovine u kojoj su bili okupirani ratom protiv bosansko-hercegovačke (turske) i francuske vojske. Ministar spoljnih poslova Francuske Taljeran obećavao je Turcima, da će francuska vlada materijalno pomoći svih „1.120 turskih vojnika među kojima je bilo i pravoslavnih iz okoline Trebinja“ („une force de mille à douze cents Turcs, qui contiendra, en même temps les Grecs du district de Trébigne.“) samo da ostanu u daljem ratu protiv Crnogoraca.²⁷⁷ Veliki uticaj na vođenje tadašnje sultanove i Portine politike u Bosni i Hercegovini imao je francuski poslanik na Porti Sebastijani. Sultan je nešto kasnije pod njegovim ličnim pritiskom smjenio trebinjskog pašu, a koji je juna 1806. učinio nekakve usluge crnogorskom vladici Petru I u vrijeme rata oko Dubrovnika. Uloga Sebastijanijeva na Porti bila je, da straši Turke i sultana „pravim ciljevima ruske politike, koja je htjela da na oružje podigne čitavo pravoslavno stanovništvo i Turke izbací iz Evrope“.²⁷⁸

Pregovori o miru, koje je u Travniku ljeta 1806. vodio Karađorđev izaslanik protopop Matija Stefanović sa bosansko-muslimanskim prvacima propali su zbog

²⁷⁶ Георгиј Петрович, *Верховни Сербов Вожд са сербским Советом Народним-Светлејшему и Високопреосвјаштеннејшему Каваллеру Господину Петру Петровичу Његошу*, у Смедереву 29. маја 1806, у: Ј. Арсенијевић-Баталака, *н. д.*, део први, Београд 1898, 235-236.

²⁷⁷ Талеран, *министар иностраних дела-Мухиб ефендији, турском посланику у Паризу*, Париз, 30. јула 1806, у: М. Гавриловић, *Исписи из париских архива*, 69.

²⁷⁸ Д. Лекић, *Спољна политика Петра I Петровића Његоша (1784-1830)*, Цетиње 1950, 212-213.

srbijskog napada na Beograd.²⁷⁹ Bosanski vezir Husref Memed-paša poslao je 25. juna 1806. preko 3.000 bosanskih Muslimana predvođenih Kulin-kapetanom u rat protiv Srbije, ali su pretrpjeli znatan poraz od popa Luke Lazarevića na Mišaru, nedaleko od Šabca, sa skoro 500 mrtvih.²⁸⁰ Među brojnim poginulim bosansko-muslimanskim prvacima ili kako ih je Ranke nazvao „cvijećem bosanskog plemstva“ („The flower of the Bosnian yontli“) bili su: Kulin-kapetan, Sinan-paša iz Goražda, zatim stari Mehmed-kapetan Vidajić sa dva sina i derventska kapetan.²⁸¹ Živote su izgubili i drugi bosansko-muslimanski prvaci: bihački beg Murad-beg Ibrahimpašić iz Ripča, Hadži-aga Mišić i Ahmed-aga Agić iz Sokola, Ahmed-aga Zirić i Omer-aga Kučaković, kulen-vakufski kapetan Mahmud-beg Kulenović, zamjenik bihačkog kapetana Rustem-beg, zatim Sinan-beg Kukavica, Hasan-paša Srebrenički, Derviš Malkoč iz Uskoplja.²⁸² Zarobljeno je pet paša: ćehaja bosanskog vezira Ibrahim-paše Sulejman-paša Skopljak, Ali-paša Vidajić, Hasan-paša Srebrenički i Hasan-paša Banjalučki.²⁸³ Na Mišaru je život izgubio i sarajevski mula, za koga su bosanski Muslimani: „toliko blaga obećavali, koliko je on težak, ako je samo živ“.²⁸⁴ Glavna bitka odigrala se 13. avgusta 1806. godine, da bi narednog dana Husref Mehmed-paša izdao bujuruldiju, kojom je proglasio svoj poraz, uz poziv svim bosanskim Muslimanima da se ustanu u rat protiv Srbije.²⁸⁵ Za uspjeh srpskih ustanika i poraz bosanske vojske na Mišaru vrlo brzo se saznalo i u Bosni. Francuski izvještaji govore, da su „pravoslavni i Latini (kojima se nije smjelo vjerovati) pričali da su Turci, posebno bosanski vezir bili poraženi od Karađorđa“ („Le Grecs et Latins [gens qu’il na faut pas trop croire] lui ont dit que les Turcs et particulièrement le pacha de

²⁷⁹ G. Šljivo, *n. d.*, 1992, 262.

²⁸⁰ Ć. Truhelka, *n. r.*, 1917, 253-254.

²⁸¹ L. Ranke, *The History of Servia, and the Servian revolution with a sketch of the insurrection in Bosnia*, London 1853, 108; Jedan od poginulih, Sinan-paša Sijerčić je, navodno, za života njegovao svoje srpsko porijeklo. On je u Goraždu, uz Hercegovu (Kosača) crkvu prizidao pripratu na grobu svoga pretka Radosava. (M. S. Kosanoviћ, *Црте из Босне*, ГСУД, књ. 69, Београд 1889, 256.). Sa ovim Sijerčićem vodio je još 1802. g. pregovore prota M. Nenadović o zajedničkoj borbi Srba i bosanskih Muslimana protiv dahija i krđžalije Gušanca (*Мемоари протѣ Матиѣ Ненадовића*, 150-151.). Čak su Karađorđe i Nenadović bili za to, da se Sijerčić postavi za bosanskog vezira, budući da raji nije pravio zulume (*Исто*, 152.)

²⁸² G. Šljivo, *n. d.*, 1992, 263.

²⁸³ *Isto*, 270.

²⁸⁴ I. Хаџић [М. Светић], *н. д.*, 78.

²⁸⁵ Ć. Truhelka, *n. r.*, 1917, 253-254.

Bosnie avaient été battus par Czerny Georges“).²⁸⁶ Zato je druga Husref Mehmed-pašina mjera bila konfiskacija oružja bosanskih hrišćana. On je dobio ferman sa Porte kojim mu je decidno bilo naređeno, da bosanskim hrišćanima oduzme oružje, uredno ga popiše i proda bosanskim Muslimanima. Novac od prodanog oružja imao je bosanski vezir predati bosanskim hrišćanima. Bosanskom veziru je skrenuta pažnja, da su bosanski hrišćani imali oružja osim po kućama i po svojim crkvama i drugim skrovitim mjestima.²⁸⁷ Neki pravoslavni pop iz Prijedora pisao je te 1806. godine, kako je „trpljivo podnosio turski jaram, kao i svi pravoslavni, nadajući se da Karađorđe i nas oslobodi i pod svoje pokroviteljstvo primi“.²⁸⁸ V. Ćorović označio je popove za glavne podstrekače svih pobuna u Bosni u vrijeme Karađorđa, koji su, kako je on istakao, tražili: „*ništa manje nego stvaranje carstva, vraćanje na cara Stevana i Lazara*“.²⁸⁹ Karađorđu nije bilo teško zadobiti simpatije pravoslavnih u Bosni. Pritisci bosanskih muslimanskih prvaka izazivali su kod njih opravdani revolt. U nasilju nad njima naročito su se isticali bosansko-krajiški begovi: Salih-beg Kulenović iz Kulen Vakufa, Mustaj-beg Cerić iz Novog grada i Husein-beg Beširević iz Bihaća.²⁹⁰

Bosna i Hercegovina je po broju stanovnika bila početkom XIX vijeka gotovo duplo veća od Srbije. Procjene srpske ustaničke vlade bile su, da je u Bosni tada živjelo oko 700.000, u Hercegovini oko 200.000 stanovnika, dok je Srbija imala do 500.000 stanovnika.²⁹¹ Prema procjenama Šarla Antouara u Bosni je u junu 1806. bilo najviše pravoslavnih („Grecs“), oko 250.000, zatim oko 200.000 bosanskih Muslimana („Turcs“) i katolika („chrétiens“) oko 150.000.²⁹² Najrelevantniji u procjenama bio je Šomet de Fose, koji je tvrdio da je u Bosni 1807. živjelo između 1,250.000 i 1,300.000 stanovnika, od čega je bilo do 600.000 bosanskih „Muslimana“ („Musulmans“), više od 500.000

²⁸⁶ Генерал Лористон-министру иностраних дела, Дубровник, 24. августа 1806, у: М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, 79.

²⁸⁷ S. Šejh Kemura, *n. d.*, 115-116.

²⁸⁸ J. Тошковић, *Односи између Босне и Србије 1805-6 и Бој на Мишау*, Суботица 1927, 72.

²⁸⁹ В. Ђоровић, *n. p.*, 1929, 25.

²⁹⁰ G. Šljivo, *n. d.*, 1992, 261-262.

²⁹¹ *Mémoire abrégé sur la Servie depuis sa décadence jusqu'à l'époque présente, présenté par Rado Wucsinics*, 23. јуна 1810, у: М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, 551.

²⁹² Le général Charles Anthouard de Vrainscourt, *Bosnie*, Monza l 14 juin 1806, у: В. Јелавић, *Францеска извјешћа о Босни*, ГЗМ, год. XVIII, св. 3, Сарајево 1906. (у daljem navođenju: В. Јелавић, *Францеска извјешћа о Босни*), 310.

„Grka“ („Grecs“) tj. pravoslavnih i ne više od 120.000 „katolika“ („Catholiques“).²⁹³ Fransijski Šarl Hug Loren Pukvil, koji je u to vrijeme proputovao Bosnom nazivao je Muslimane: „Bošnjacima“ („les Bosnaques“)²⁹⁴ i „Turcima“ („turcs“), pravoslavne „Grcima“ („grecs“) i „hrišćanima grčkog obreda“ („de chrétiens des rits grec“), a katolike „katolicima“ („catholiques“) i „Latinima“ („latin“).²⁹⁵ Francuski kapetan Roa le Mezelijer je sve stanovnike Bosne nazivao „Bošnjacima“ („Les Bosniaques“).²⁹⁶ On je mogao da primijeti, kako je većina bosanskih Muslimana, odnosno „Turaka“ („Les Turcs“), kako ih je on nazvao živjela po gradovima i utvrđenjima, dok je najveći broj bosanskih katolika ili „Latina“ („Latins“) bio koncentrisan na širem prostoru Hercegovine i u oblasti od Banjaluke do Fojnice. Pravoslavci ili „Grci“ („Les Grecs“) su u najvećem broju bili zastupljeni u bosanskom Podrinju.²⁹⁷ Zanimljivo je, da je kapetan le Mezelijer „na području Banjaluke i njene okoline vidio veliki broj katolika“. („Banja Lucka et la territoire de cette ville est habitée par une grande quantité de catholiques“).²⁹⁸ Šomet de Fose je kao le Mezelijer tačno uočio, da je gotovo pola muslimanskog stanovništva živjelo u gradovima i utvrđenjima, a da su pravoslavni, osim u bosanskom Podrinju bili najbrojniji i u dolini rijeke Save.²⁹⁹ Po viđenju takođe Francuza P. T. Furkada, koji je 1812. proputovao od Kostajnice do Travnika, svi stanovnici Bosne bili su na nižem stepenu civilizacije. „Bošnjaci hrišćani, pravoslavni i katolici“ po Furkadu „nisu (bili) prosvećeni većma nego ma kakvi divljaci odmah posle krštenja“. Sa druge strane „Muhamedanci (su) zazir(ali) i mrz(ili) sve što nije kao što su oni“.³⁰⁰

Kada je riječ o Sarajevu, u tom gradu živjelo je tada oko 30.000 stanovnika, od čega najviše Muslimana („Turcs“), zatim Jevreja („Juifs“), pravoslavni („Grecs“) i katolika („catholiques“).³⁰¹ U drugom gradu po veličini u Bosni, u Banjaluci, osim Muslimana („Turcs“), živjelo je nešto i hrišćana („chrétiens“) obje vjere, katoličke i

²⁹³ A. Chaumette-des-Fossés, *O. c.*, 30.

²⁹⁴ F.-C.-H.-L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, tome troisième, Paris MDCCCXXVI, 125.

²⁹⁵ *Ibidem*, 128-129.

²⁹⁶ Le capitaine Théodore Roux-la-Mazelière, *Memoire sur la Bosnie, 1807-1809*, у: В. Јелавић, *Францеска извјешћа о Босни*, 319.

²⁹⁷ *Isto*, 318.

²⁹⁸ *Isto*, 326.

²⁹⁹ A. Chaumette-des-Fossés, *O. c.*, 30-31.

³⁰⁰ С. Новаковић, *Француске службене белешке о западно-балканским земљама из 1806-1813*, Споменик, XXXI, Други разред, 29, СКА, Београд 1898, 138.

³⁰¹ Le général Charles Anthouard de Vrainscourt, *O. c.*, у: В. Јелавић, *Францеска извјешћа о Босни*, 313.

pravoslavne („Romains ou Grecs“).³⁰² Šomet de Fose tvrdi da je Banjaluka imala u to vrijeme oko 5.000 stanovnika, „od kojih samo 1.000 Turaka“ („parmi lesquels il n’y a que mille Turcs“). Ostatak su činili, „pola pravoslavni i pola katolici“ („par moitié de Grecs et de Catholiques“).³⁰³ U glavnom gradu Bosne, Travniku obitavalo je 7.000 ljudi, od čega je bilo oko 6.000 Muslimana, oko 1.000 pravoslavnih („Grecs“), oko 500 katolika („Catholiques“), oko 60 Jevreja („de Juifs“) i 300 Roma („Bohémiens“). Zvornik je imao oko 6.000 stanovnika i „gotovo svi su bili pravoslavni“ („presque tous Grecs“).³⁰⁴ Uskoplje je brojalo oko 3.000 stanovnika, a „najveći broj bili su rimske religije“ („le plus grand nombre professe la religion romaine“), zapravo katolika. U njemu je živjelo i 800 „Turaka“ („Turcs“) tj. Muslimana i 300 „Grka“ („Grecs“), odnosno pravoslavnih. Srebrenica je mogla imati oko 3.000 ljudi, od kojih su „više od tri četvrtine bili pravoslavni“ („dont plus de trois quarts sont des Grecs“).³⁰⁵ U Trebinju je živjelo oko 2.000 ljudi, „najviše katolika“ („la plupart catholiques“). Mostar je bio grad sa 12.000 stanovnika, od kojih su „dvije trećine bili pravoslavni“ („dont les deux tiers sont Grecs“).³⁰⁶ Bihać je imao 3.000, a Jajce 4.000 stanovnika. U Maglaju od 7-8.000 stanovnika „više od polovine su činili katolici“ („dont plus de la moitié est composée de catholiques“). Višegrad na Drini imao je 5.000 ljudi i „gotovo svi su bili pravoslavni“ („presque tous Grecs“).³⁰⁷

Kada je riječ o jeziku, Pjer David je jezik svih stanovnika Bosne nazivao ilirskim.³⁰⁸ Šomet de Fose je naveo, da je „narodni jezik koji su uveli Srbi bio ilirski“ („la langue vulgaire, introduite par les Serviens, est l’Illyrique“) i da se taj jezik govorio u Bosni.³⁰⁹ Za Šarla Pertuzijea, koji je prolazio kroz Bosnu 1812. godine „bošnjački jezik“ („la langue bosniaque“) predstavljao je samo „dijalekt slovenskog jezika“ („un dialecte illyrique“).³¹⁰ Francuski poslanik na Porti Sebastijani naveo je u svom memoaru iz 1808. godine, da su „svi Bošnjaci, Turci ili Hrišćani govorili samo dijalekt slovenskog jezika i

³⁰² *Isto*, 316.

³⁰³ A. Chaumette-des-Fossés, *O. c.*, 41.

³⁰⁴ *Ibidem*, 38-39.

³⁰⁵ *Ibidem*, 40-41.

³⁰⁶ *Ibidem*, 42-43.

³⁰⁷ *Ibidem*, 44-45.

³⁰⁸ M. Šamić, *n. d.*, 179.

³⁰⁹ A. Chaumette-des-Fossés, *O. c.*, 48.

³¹⁰ Ch. Pertusier, *O. c.*, 103.

da nisu znali turski jezik“ („Les Bosniaques, Turcs ou Chrétiens, ne parlent qu'un dialect de la langue slave, et ignorent entièrement la langue turque“).³¹¹ Šomet de Fose nije razlikovao Srbe od Hrvata, ali je primijećivao ozbiljnu razliku između osmanskih Turaka i muslimanskih Slovena, koje su Turci smatrali za obične varvare i novopreobraćenike, koji uopšte nisu poznavali turski jezik. Nazivali su ih „poturicama“ („*potour*“).³¹² Štaviše, isti autor je kod nekih bosanskih Muslimana uočio tragove katoličke vjere. On se osvjedočio, da su mnogobrojni „Muslimani u Bosni“ („les Musulmans de Bosnie“) zbog bolesti slušali mise pred slikama svete Djevice Marije ili su zvali nekog katoličkog fratra da ih ponovo krsti ili da im pruži posljednje pomazanje.³¹³ F. Š. H. L. Pukvil je konstatovao da su „svi Bošnjaci bili sujevjerni“ („Tout Bosniaque est superstitieux“).³¹⁴ Prema Š. Pertuzijeu, ni pobožnost bosanskih „hrišćana“ („chrétien“) nije bila imuna od „glupog sujevjerja“ („une superstition stupide“).³¹⁵ Šomet de Fose je od nekog poznatog katoličkog misionara iz Fojnice, slušao kako je „Muhamed bio isti kao đavo“ („que Mahomet était le même que Satan“). Ovog Francuza frapirala je činjenica, da je bilo jako puno primitivnih slušalaca kod kojih nije postojalo nimalo sumnje u ove besmislice.³¹⁶ On je za zatucanost bosanskih katolika najviše optuživao bosanske franjevce, koji su se u životu svojih vjernika miješali u sve. Nazivajući ih čak „despotima“ („despotes“), bosanskim franjevcima su, kako je naveo, nesretni bosanski katolici davali sve, samo da bi se spasili od „tiranije bosanskih Muslimana“ („la tyrannie des Musulmans“). Šomet de Fose je zaključivao, da je takozvana vezanost franjevacu za Bosnu imala veze za lagodnim životom koji su oni vodili.³¹⁷

Politička situacija u Bosni bila je tokom čitavog ljeta 1806. krajnje nestabilna. Prema izvještaju francuskog oficira Leklerka „u cijelom pašaluku preovladavala je živahnost najviše zbog rata sa Srbijom“. („Dans le moment actuel, il règne dans tout le pachalik une effervescence générale dont la qu'erre de Servie est le motif“).³¹⁸ Budući da

³¹¹ Из *Mémoire sur la Turquie, sur la Russie et sur l'Autriche, par le général Sébastiani*, 12. јула 1808, у: М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, 341.

³¹² A. Chaumette-des-Fossés, *O. c.*, 53.

³¹³ *Ibidem*, 74-75.

³¹⁴ F.-C.-H.-L. Pouqueville, *O. c.*, 133.

³¹⁵ Ch. Pertusier, *O. c.*, 91.

³¹⁶ A. Chaumette-des-Fossés, *O. c.*, 70-71.

³¹⁷ *Ibidem*, 73-74.

³¹⁸ Le capitaine Leclerc, *Mémoire sur la Bosnie (aôut 1806)*, у: В. Јелавић, *Францеска извјешта о Босни*, 334.

je ustanak podigla Srbija, hrišćani, pogotovo pravoslavni željeli su da ih ona priključi sebi“. („epuis l insurrection de la Servie, les chrétiens, surtout ceux du rite grèce ont vu considérablement appesantir leur joug“).³¹⁹ Bosanske muslimanske vlasti znale su za ovu privrženost pravoslavnih Srbiji, a s tim u vezi je i bosanskom veziru stigao jedan oštar ferman da naročito pazi na sve: „*žitelje pravoslavne vjere*“ („*auf alle graeci ritus Bewohner*“) i da se pretraže dva manastira. Austrijanci su, takođe, imali informacije sa terena, da su posebno u pograničnim predjelima: „*svi pravoslavni*“ („*ma tutti Greci*“; „*della nazione grecca*“) bili „dušom i tijelom uz Crnoga Đorđa“. Agent bečke vlade Vlatković izvjestio je 9. novembra 1806. svoje nadređene o nekakvom sporazumu između bosanskih: „*pravoslavnih*“ („*graeci ritus*“) popova sa Karađorđem.³²⁰ Oko 600 srpskih seljaka oko Bosanske Dubice, kao i neki seljaci iz Rujiške kod Bosanske Krupe zaklelo se na jesen 1806. godine, da će se suprostaviti nagovještenoj konfiskaciji oružja.³²¹ Bosanski Srbi su od „Gradiške do Đakova pripremali pobunu“,³²² a banjalučkom muteselimu uopšte nije pošlo za rukom da razoruža lokalne hrišćane. Štaviše, oni su mu zaprijetili oružanom pobunom.³²³ Sa Srbijancima su vezu održavali i sarajevski trgovci. Hadži-Jovan Selak(ović) je zbog sumnje da je vodio korespondenciju sa Karađorđem morao krajem 1806. bježati u Sremsku Mitrovicu.³²⁴ U jednom austrijskom izvještaju iz istog mjeseca iz Bosanske Kostajnice se kaže, kako su u Bosni: „*svi pravoslavni bili odani dušom i telom Karađorđu, koji je prema opštem pričanju bio proglašen od ruskog cara za kneza pravoslavne nacije*“. Ovaj izvještaj upozoravao je, da se na ove treba pripaziti budući da su se spremali na pobunu.³²⁵ Postoje indicije i da se Karađorđe osim pravoslavnim vladikama u novembru 1806. obraćao i novom katoličkom biskupu,³²⁶ koji je bio vrlo dobro upoznat o „ratu između pobunjenih Srbijanaca (Raca) i Turaka“ („*bellum inter rebellantes Servianos [:Raacz:] et Turcas*“).³²⁷ Međutim,

³¹⁹ *Isto*, 338.

³²⁰ T. Matić, *Pabirci iz Arhiva austrijske Polizeihofstelle iz godina 1797.-1810.*, Starine JAZU, knj. 46, Zagreb 1956, 49-50.

³²¹ В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, 44.

³²² *Isto*, 49-50.

³²³ G. Šljivo, *n. d.*, 1992, 266.

³²⁴ *Obuchina, Obrister-Johann Georg Freyherr von Geneyne, Mitrowitz am 25. Jänner 1807*, u: A. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 70.

³²⁵ Д. Страњаковић, *н. п.*, 1941, 9.

³²⁶ М. Екмечић, *н. п.*, 2004, 61.

³²⁷ Fra J. Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*, 172.

pristajanje bosanskih katolika uz Srbe bilo je sporadično. Generalno uzevši, bosanski katolici vjerno su slušali šta im je diktirano iz crkve. U Bosanskoj Posavini o Karađorđu mogli su te 1806. čuti samo ono najgore, a to je, da je bio: „*razbojnik, kao i ranije, koji je započeo najprije privoditi razbojnike i pljačkati Turke*“.³²⁸ Da bi zaštitio katolike u oblastima zahvaćenim pokretima bosanskih Srba austrijski car lično je insistirao na vršenju stalnog uticaja na njih, a to je da se pokoravaju odluci bečke vlade o lojalnosti turskim vlastima.³²⁹

Austrijski izvori raspolagali su na početku januara 1807. informacijama da je Karađorđe u Bosni, osim među pravoslavnima zadobio i određen broj pristalica među bosanskim katolicima, a koji su u najvećem broju simpatizovali austrijsku politiku prema Bosni.³³⁰ Pojedine bosanske katolike u pobunu je sasvim prirodno opredjeljivala permanentna opresija koju su bosanski Muslimani pokazivali i prema njima, a pogotovo njihovim duhovnim vođama. Subaša Osman-kapetana Gradašćevića Mujo Arnaut ubio je 3. februara 1807. potpuno nevinog bosanskog franjevca iz Tramošnice kod Orašja fra Lovru Milanovića.³³¹ Razlog za ovaj zločin pravdan je time, što nesretni franjevac nije sjahao sa konja kada mu je u susret, takođe na konju prilazio subaša Arnaut.³³² Ipak, u odvrtačanju bosanskih katolika od saradnje sa pravoslavnima odlučujuću ulogu odigrali su upravo bosanski franjevci, koji su bili pod stalnim austrijskim tutorstvom. Bosanski franjevci savjetovali su svojim vjernicima: „da se mudro i obzirno vladaju, a oružja ne spopadaju, dok tomu ne dođe bolja hora“.³³³ Kao opomena u Banjaluci je početkom februara 1807. streljano deset pravoslavnih, optuženih za saradnju sa Karađorđem. Neki bosanski franjevac je već u maju iste godine javljao, da su takođi neki „pravoslavni bili obezglavljeni“ („*graeci sunt decapitati*“), jedan u Derventi, dva u Sarajevu. Takođe, u velikom broju sela bili su otkriveni emisari i špijuni iz Srbije, od kojih su dvojica bila uhvaćena u Tuzli i odmah strijeljana.³³⁴ Sarajevski vladika Benedikt Kraljević lično se

³²⁸ A. Šuljak, *Kronika franjevačkog samostana u Brodu na Savi II. (1806.-1833.)*, Diacovensia, br. 1, God. V, Đakovo rujan 1997, 150.

³²⁹ М. Екмечић, *Дозревање идеје о српској националној држави године 1806*, ЗМСИ, бр. 57, Нови Сад 1998, 76.

³³⁰ М. Екмечић, *н. п.*, 2004, 61.

³³¹ Fra M. V. Batinić, *n. d.*, 1887, 181.

³³² Fra B. Badrov, *Fra Lovro Karaula (Prilog povijesti bosanskih Franjevaca)*, Sarajevo 1925, 32.

³³³ Fra M. V. Batinić, *n. d.*, 1887, 182.

³³⁴ М. Екмечић, *н. п.*, 2004, 61.

uvjerio da Austrijanci nisu htjeli imati nikakve veze sa pobunom bosanskih Srba, a kamoli bosanskih katolika. Njemu je komandant Petrovaradinske generalne komande baron Simbšen na nekom sastanku u Vinkovcima lično prenio stav bečke vlade, da je imala loše iskustvo u posljednjem ratu (1788-1791.-B. T.), kada su bosanski Srbi nudili Austriji „ništa drugo nego prazna obećanja” („lauter leere Versprechungen wären“).³³⁵

U Bosni su u svim područjima zahvaćenim nemirima pokrete izazvali pravoslavni popovi, osim jednog, u Bosanskoj Gradišci, gdje je pobunjenike okupio Jovan Jančić „puškar iz Sarajeva“ („ein Büchsenmacher von Sarajevo“). Jančić je lično vodio prepisku sa Karađorđem za šta je bio osposobljen, jer je ranije radio kao „pisar berbirskog (Berbir-Bosanska Gradiška-B. T.) kapetana Sali-bega“ („der Geheimschreiber des Capitaine Sallibeg zu Berbier“).³³⁶ Jovan Jančić „Sarajlija“ („Szarailia“),³³⁷ zvani i „Ćurčija“³³⁸ je sačekao odlazak 800 bosansko-muslimanskih vojnika pod komandom banjalučkog kapetana na Srbiju. Kada je banjalučki kapetan saznao za pobunu u Bosanskoj Krajini on se sa svojom vojskom odmah vratio kući.³³⁹ Najveća želja bosanskog vezira Husref Mehmed-paše, a koju nije mogao da sakrije ni pred francuskim konzulom P. Davidom u razgovoru vođenim 24. februara 1807. bila je da porazi Karađorđa.³⁴⁰ Odbrana Bosne zavisila je u prvom redu od konsolidacije bosanske provincijske vojske, koju su činili uglavnom bosanski Muslimani. Činjenica je, da su za razliku od drugih muslimanskih naroda u Turskom carstvu „Bošnjaci ustajali na oružje jedino kada su trebali braniti vlastitu zemlju, a to je bila povlastica koju su oni još ranije dobili od Porte“ („Les Bosniaques ne s’arment ordinairement que pour défendre leur pays. Ils reçoivent jadis ce privilège de la Porte“).³⁴¹ Iako je neodlazak banjalučke vojske na Drinu doprinio uspješnom ratovanju srpskih ustanika, ne i bosansko-srpskim stanovnicima Bosanske

³³⁵ *Baron von Simbschen-das löbl. carlstaedter, varasdiener und banal General Commando, Peterwardein, den 18. September 1807*, u: A. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 153-154.

³³⁶ *Oberstlieutenant Milutinovich-den commandirenden Herrn Generaln in Slavonien Baron von Simbschen, Neugradisca am 31. May 1809*, u: A. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 382.

³³⁷ *Des Commandirenden Fertenberg, Generalmajor-des kommandirenden Herrn Generalen in Slavonien Feldmarschalllieutenants Baron von Simbschen, Agram, am 10. Jänner 1808.*, u: *Isto*, 193.

³³⁸ P. P., *Сличнице из крајишке прошлости, Јован Јанчић вођа побуне у Босни за време Карађорђевог устанка*, Врбаске новине, бр. 1198, Год. VIII, Бања Лука 2. фебруара 1937, 3.

³³⁹ В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, 119.

³⁴⁰ *Extraits du Journal de Pierre David, consul général de France a Travnik (1807-1808)*, 153.

³⁴¹ *Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела, Травник, 24. фебруара 1807*, у: М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, 108.

Krajine, Jančiću-„hrišćanskom vođi iz Berbira“ („der Christen-Vorsteher aus Berbier“)³⁴² u ovom poslu dezavuizacije bosanske vojske pridružili su se popovi: Nikodim iz Svinjara, Jovo iz Turjaka, iguman manastira Moštanica pop Vlainić³⁴³ i pop Gavro na Kozari.³⁴⁴ Posljednjeg, „popa Gavru“ smatrali su austrijski špijuni „glavnim agitatorom u Bosni“ (pop Gavre [welcher ein Haupt Aufwiegler in Bosnien ist“]).³⁴⁵

Srpski ustanak je u 1807. godini, nakon sve češćih provala u Bosnu dobio prema riječima Lj. Jovanovića: „širok nacionalni značaj“.³⁴⁶ Jakov Nenadović i pop Luka Lazarević dobili su 14. aprila 1807. naređenje od Karađorđa za podizanje u Bosni svih pravoslavnih hrišćana. Oni su prema planu trebali da ustaničku vojsku iz Valjeva i Šabca prebace „preko Drine“ i da „zapal(e) uzbun(e) svu Bosnu“. Odstupnicu ovim napadačima iz Srbije držalo je „5 stotina ljudi“ kod Užica. Karađorđe je išao lično sa „vojskom i s topovima na ćupriju na Višegrad da Bosnu svu upali (uzbuni i podigne)“. Dok je Karađorđe napadao „na višegradsku ćupriju“ sa ciljem da „Turke zabuni“ imao je Stojan Čupić u zadaći, da prodre „preko Drine da popali Janju i Beljinu (ovo su obe varoši u kojima Turci žive) i da svu Bosnu i sela podigne“.³⁴⁷ Konzul David panično je pisao u Pariz, da su Srbijanci prešli Drinu i da su se nalazili u Bosni na udaljenosti od tri do četiri dana od Travnika.³⁴⁸ Pošto su na dva mjesta prešli u Bosnu, „Srbijancima“ („les Serviens“) su se pridružila „tri sela pravoslavnih Bošnjaka“ („trois villages de Grecs bosniaques“). Združenim snagama oni su u muslimanskom selu Janja „masakrirali neke porodice“ („massacré quelques familles“) i odmarširali pred Bijeljину, da bi ih sutradan „pobješnjeli“ („avec fureur“) Ali-paša Vidajić izbacio iz Bosne preko Drine.³⁴⁹ Sa ovim ustaničkim nastojanjima bile su u vezi i aktivnosti beogradskog arhiepiskopa Leontija. On je 16. aprila iste godine molio pomoć od Rusa, navodeći kako su svi balkanski

³⁴² *Nepoznati-nepoznatom*, Rastelamt Altgradisca, am 31. September 1807, u: A. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 157.

³⁴³ В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, 18.

³⁴⁴ *Исто*, 122.

³⁴⁵ *Rastell Inspector Kottwitz-nepoznatom*, Alt-Gradisca, den 28. März 1808, u: A. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 243.

³⁴⁶ Љ. Јовановић, *н. р.*, бр. 9. (II, 5), 1. Јуни 1901, 348.

³⁴⁷ *Карађорђе Петровић, врховни кемендант-з-дару Јакову Ненадовићу, з-дару Луки*, у рудничкој нахији, у Брусници, Априла 2. дана 1807, у: Л. Арсенијевић-Баталака, *н. д.*, део први, Београд 1898, 355-356.

³⁴⁸ *Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела*, Травник, 15. априла 1807, у: М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, 133.

³⁴⁹ *Исти-истом*, Исто, 16. априла 1807, у: *Исто*, 133.

hrišćani uključujući i bosanske bili spremni, osim na borbu protiv Turaka, da Ruse „dočekaju raširenim rukama“. Leontije je obećavao, da će „svi hrabri hrišćani čim Rusi pređu Dunav ustati ispod nevernih Turaka“. On je u vjerskom zanosu predviđao, kako će „pomoću Uzvišenoga Turci biti isterani iz Evrope...jer je Gospod ispunio njihno srce strahom i rasprostrece svuda hrišćansku veru“. Beogradski arhiepiskop je otkrio, kako su se neki ljudi iz formacije Jakova Nenadovića još od ranije nalazili „među hrišćanima u Bosni“. Bili su sa njima „u tesnim vezama i da(vali) im od vremena na vreme municije, pomažu(ći) im da se otrgnu od Turaka podržavajući ih i hrabreći“.³⁵⁰ U Gračanici i Maglaju su na proljeće iste godine otkrivena i uhvaćena „četiri srpska emisara“ („quatre émissaires serviens“) sa Karađorđevim pismima i proglasima „hrišćanima u Bosni“ („Chrétiens de Bosnie“) u kojima su ovi pozivani na pobunu. Vlastima je ove „emisare otkrio neki bosanski pravoslavac“ („C'est un Grec bosniaque qui a découvert et fait arrêter ces émissaires“).³⁵¹

U nadolazećem vremenu, bosanski vezir Husref Mehmed-paša postavio je Porti pitanje: „*Da li se smiju ubijati naši podanici kao strani neprijatelji kad se isti odmetnu i pokažu nepokornim?*“ Odgovoreno mu je: „*Da nema nikakve razlike među stranim nevjernicima i među onom rajom, koja se odmetne, te se pokaže nepokornom svome carstvu i upravi, i navali na muslimanske gradove, te muslimane stane ubijati i s njima se biti. Oni se mogu ubijati, zarobiti i njihova imanja konfiscirati*“.³⁵² Ovaj dekret odriješio je ruke bosanskom veziru u sprovođenju terora nad domaćim hrišćanima, osumnjičenim za saradnju sa Srbijancima. Odmazda nad bosanskim hrišćanima i to zbog poraza u ratu u Podrinju protiv srpskih ustanika postala je svakodnevna pojava. U Travniku je aprila 1807. godine francuski konzul P. David bio svjedok „odvratne predstave“ („spectacle également hideux“) na glavnom gradskom šetalištu, kada su „obješeni hrišćani ostavljeni da vise jedno duže vrijeme“ („C'étaient des chrétiens pendus et qu'on laissait très longtemps aux gibets“).³⁵³ Zločine nad muslimanskim civilima izvršili su neki

³⁵⁰ Архиепископ београдски Леонтије-Царском Хегемону Молдавије и Влашке (Испиланти), У Београду 4. априла 1807, у: М. М. Вукићевић, *Писма из Првог и Другог устанка*, Споменик СКА, XXXVII, Други разред, 33, Београд 1900. (у даљем навођењу: М. М. Вукићевић, *Писма из Првог и Другог устанка*), 137.

³⁵¹ Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела, Травник, 25. априла 1807, у: М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, 147.

³⁵² S. Šejh Kemura, n. d., 120.

³⁵³ *Extraits du Journal de Pierre David, consul général de France a Travnik (1807-1808)*, 162.

pravoslavni pobunjenici u sarajevskoj okolini. U mjestu Sokule (Sokolac?-B. T.) oni su poubijali svoje muslimanske komšije, a neke su žive zapalili. Odgovor bosanske vojske bio je hvatanje njihovih jataka: Luke, Petra, Ostoje, Vasilja, Trifka i Ćormarića iz Krive Rijeke, Jovana i Sime iz Bergula, Filipa iz Ćolanića, Sime i Jovana iz Hadžića i Jovana iz Boraka.³⁵⁴ Za to vrijeme, iskaljivanje bijesa nad bosanskom hrišćanskom rajom pokazali su Vidajićevi bosansko-muslimanski vojnici spaljivanjem u aprilu 1807. godine manastira Tavna kod Zvornika i četiri srpska sela u bosanskom Podrinju: Banjicu, Poljicu, Beloševiče i Glavičicu.³⁵⁵ To je bila kazna što su se seljaci ovih sela nešto ranije pridružili Srbijancima, koji su prešli Drinu sa namjerom daljeg prodiranja prema Janji i Bijeljini.³⁵⁶ Da bi hrišćanski seljaci ovih podrinjskih sela spasili svoje i živote svojih porodica Turcima su izdali 330 srbijanskih diverzanata.³⁵⁷ I dok su bosansko-muslimanske snage palile pravoslavna sela po bosanskom Podrinju, u Hercegovini su monasi manastira Žitomislić bili krajem avgusta 1807. zbog lojalnog držanja oslobođeni plaćanja harača.³⁵⁸

Bilo je nekakvih nagovještaja da su se na proljeće 1807. i Crnogorci spremali da napadnu Bosnu, zbog čega je bosanski vezir Husref Mehmed-paša poslao vojsku u Hercegovinu. U uhvaćenom pismu crnogorskog vladike upućenog srbijanskim vođama i Rusima, vladika je isticao, kako se pouzdano moglo računati na „bosanske pravoslavne“ („les Grecs de Bosnie“), inače „vjerne“ („fidèles“) pristalice ustanka.³⁵⁹ Crnogorski vladika imao je u to vrijeme izrađen projekat za formiranje „Slaveno-serbskago carstva“ („Славено-сербскаго царства“) sa Dubrovnikom kao „stolicom celog carstva“, a kojim bi vladao „rođeni Rus“ („изъ природныхъ Россіанъ“), a nad njim bio samo „imperator sveruski“ („император Всероссийскаго“). U ovo carstvo bila je uključena i

³⁵⁴ S. Šejh Kemura, *n. d.*, 153.

³⁵⁵ Лонгин, *Улога српско православног свештенства зворничко-тузланске епархије у прошлости*, Споменица поводом 80-годишњице окупације БиХ (1878-1958), 50-годишњице Анексије (1908-1958) и 40-годишњице ослобођења и уједињења (1918-1958), Београд 1959, 38.

³⁵⁶ *Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела*, Травник, 16. априла 1807, у: М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, 133.

³⁵⁷ *Исти-истом*, Исто, 25. априла 1807, у: Исто, 147.

³⁵⁸ В. Ђоровић, *Српски манастири у Херцеговини*, Београд 1999, 80.

³⁵⁹ *Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела*, Травник, 12. априла 1807, у: М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, 125.

Hercegovina.³⁶⁰ Iz istog vremena datira i famozni plan povjerljivog čovjeka ruskog grofa Iveliča, „majora Miletića, inače rođenog Sarajlije“ („russischer Major Miletich-ist zu Serrajo in Bosnien gebürtig“)³⁶¹ o crnogorskom osvajanju Bosne i Hercegovine. Prema planu trebalo je djelovati preko Drine „gdje (su) takođe obitovala plemena slavjani hristijanskoga ispovjedanja“ i koja su „po primjeru serbskago naroda željeli otarasiti sa sebe iga Porte“. Konačni cilj ovog plana bio je, da se „odsječe Turskoj provincija Bosna“. Time bi, zapravo, „ova diverzija žestoko potresla Istanbul“.³⁶² Oko 500 do 600 Crnogoraca, među kojima je bilo Rusa i Bokelja krenulo je pod vođstvom „crnogorskog vladike“ („l'êvêque de Monténégro“) maja 1807. na Trebinje. Međutim, nakon paljenja i pustošenja predgrađa ovog hercegovačkog mjesta oni su se ubrzo povukli pošto je trebinjski komandant dobio hitno zatraženu pomoć od francuskog generala Loristona.³⁶³ Propagandna pisma pronađena su početkom maja 1807. i kod nekih pohvatanih srpskih ustanika na Drini. U njima je Karađorđe pozivao „pravoslavne u Bosni“ („die griechisch nict unirte Geistlichkeit in Bosnien“) da se dignu na ustanak. Ovo je turskim vlastima u Bosni bio dovoljan razlog da se „sarajevski vladika“ („der Bischof dieses Ritus“) i više popova u Sarajevu pritvore, kao i da se više pravoslavnih vjernika bez ikakve istrage „obezglavi“ („geköpft“).³⁶⁴

Prvi i najdublji prodor srpske vojske preko Drine, prema jednom austrijskom izvještaju desio se početkom maja, na Đurđevdan 1807. godine, kada je pop Smiljanić izbio do predgrađa Tuzle, gdje je bio potučen i vraćen natrag.³⁶⁵ Srpski ustanici iskoristili su Mehmed-pašino napuštanje Travnika i Bosne da bi izveli ovaj napad preko Drine.

³⁶⁰ *Izveštaj o pismima crnogorskoga arhimandrita Simeona Ivkovića 1807. godine*, u: M. Dragović, *Prilozi za istoriju Crne Gore i Boke Kotorske početkom XIX stoljeća iz Petrogradskoga državnoga archiva*, Spomenik SKA, XXXI, Drugi razred, 29, Beograd 1898. (u daljem navođenju: M. Dragović, *Prilozi za istoriju Crne Gore i Boke Kotorske početkom XIX stoljeća*), 107.

³⁶¹ V. Vlatkovich, *Probst und Domherr zu Agram*, Wien, den 29ten August 1805, in: T. Matić, *Izveštaj austrijskoga političkoga emisara*, 185.

³⁶² [Major Miletić], *Plan kako da se osvoje Slaveno-serbske oblasti: Bosna, Ercegovina, Zeta, Boke Kotorska i Dalmacija*, u: M. Dragović, *Prilozi za istoriju Crne Gore i Boke Kotorske početkom XIX stoljeća*, 109.

³⁶³ *Француски консул у Млецима-министру иностраних дела*, Млеци 22. маја 1807, у: М. Гавриловић, *Исписи из париских архива*, 160.

³⁶⁴ *Des Commandirenden Festenberg, Gmjr.-Ludvig*, Agram, den 3-ten Mai 1807, u: A. Ivić, *Списи бечких архива о првом српском устанку*, књига IV-Година 1807, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Друго одељење, Књига XII, SKA, Суботица 1938. (u daljem navođenju: A. Ivić, *Списи бечких архива о првом српском устанку*), 509-510.

³⁶⁵ В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, 70.

Akciju su pratili nemiri, koje su pravoslavni vještački izazivali na širem prostoru Bosanske Posavine.³⁶⁶ Pomenuti pop ili kako ga P. David naziva „viši srpski pop“ („un grand vicaire servien“) i „krstaški propovjednik“ („le prédicateur de croisade“) vrbovao je pedesetak mladića iz okoline Tuzle, koji su vrlo brzo otkriveni. Pop je kao glavni podstrekač platio životom.³⁶⁷ „Pop u Prijedoru“ („ein Poppe aus Predor“) kod koga su 6. juna 1807. pronađena nekakva pisma „srpskog Sinoda“ („des servischen Synods“) obješen je po kratkom postupku u Travniku.³⁶⁸ Da bi se ogradio od ovakvih djelatnosti nižeg sveštenstva, vrhovni poglavar pravoslavne crkve, carigradski patrijarh izdao je jednu poslanicu svojim vjernicima da u budućem vremenu budu odani sultanu i Porti i da se „paze od zavođenja Rusije“ („se préserver des séductions de la Russie“). Poslanica se odnosila na sve pravoslavne vjernike pa tako i na one „u Bosni“ („de la Bosnie“).³⁶⁹

Dok je bosanski vezir Husref Mehmed-paša sprečavao srbijanski prodor kod Zvornika, jedan jači dio ustanika prešao je Drinu južno od ovog mjesta prodirući dalje prema Vlasenici. Bosanski Muslimani su znali da je Zvornik bio „ključ Bosne“ („des clefs de la Bosnie“) i ako bi ga Srbijanci zauzeli, da onda ne bi bili više sigurni ni Travnik, a ni Sarajevo. Bosansko-muslimanske vlasti pronašle su krajem maja 1807. i neke pisane dokaze o zajedničkoj zavjeri „Srbijanaca i bosanskih pravoslavnih“ („les Serviens et les Grecs de la Bosnie“). Zbog sumnje, da su se „pravoslavni Bošnjaci spremali podići na oružje protiv Turaka“ („les Grecs bosniaques prendraient les armes contre les Turcs“) dvojici vladika odrubljene su glave. („On a tranché la tête à ces deux évêques“).³⁷⁰

Austrija, kao najkatoličkija zemlja je do ljeta 1807. uz sebe čvrsto vezala katolike iz Bosne i Hercegovine. Biskup Vareš pisao je juna iste godine austrijskom agentu Vincencu Vlatkoviću, kako su bosanski katolici odavno željeli da dođu pod vlast njihovog „dobroga Cesara“ (car Austrije-B. T.). Štaviše, oni su željeli prije „opet ostati

³⁶⁶ *Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела, Травник, 28. маја 1807, у: М. Гавриловић, Истиси из париских архива, 163-164.*

³⁶⁷ *Исти-истом, Исто, 8. маја 1807, у: Исто, 153.*

³⁶⁸ *Des Commandirenden der Banalgränze Generalmajor Festenberg-General Gränz Direction, Agram, den 14-ten Juny 1807, у: А. Ивић, Стиси бечких архива о првом српском устанку, 613.*

³⁶⁹ *Француски консул у Млецима-министру иностраних дела, Млеци, 15. маја 1807, у: М. Гавриловић, Истиси из париских архива, 156.*

³⁷⁰ *Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-истом, Травник, 29. маја 1807, у: Исто, 174-175.*

pod zapovijedu Cara (sultan-B. T.), i to najviše iz straha, da ga u tom poslu ne preduhitre „Moskovi ili Francesi“.³⁷¹ Hercegovački katolici imali su svoga takozvanog „trebinjskog biskupa“ („Évêque Trébigne“), koga je rimski papa birao između dubrovačkih monaha jakobinaca i koji je imao sjedište u Dubrovniku, budući da mu turske vlasti nisu dozvoljavale da se nastani u Trebinju. Bosanski ili takozvani „Duvanjski biskup“ (d’Évêque de Douvno“) sa sjedištem u samostanu u Fojnici birao je tri generalna vikara i postavljao starješine u tri samostana (Fojnica, Sutjeska i Kreševo), kao i župnike po mjestima (Sarajevo, Travnik, čiji župnik stoluje u Docu, Jajce, Bihać, Mostar, Kotor, Ivanjska, Kupres, Vodičevo i Guča-Gora).³⁷² Bosanska katolička crkva dobila je u ranijim vremenima od Rima razne povlastice od kojih su najekskluzivnije bile: slobodno biranje „biskupa, koji su morali biti Bošnjaci“ (Bosanci-B. T.) („évêque qui doit être Bosniaque“), kao i slobodno slanje, jedanput godišnje po četiri mlada bosanska franjevca na školovanje u Rim.³⁷³

Srbija se poslije „sobrani(a) srbski poglavara“ održanog „u logoru kod Negotina dvadeset osmoga dana junija meseca hiljadu osam stotina sedmoga leta“ (10. jula 1807. po novom kalendaru-B. T.) opredijelila na mir sa Bosnom. U tački 6. dokumenta koji je izdala ova skupština precizirano je, „da (će) vojska srbska čuva(ti) granicu bosansku ot napadenija na Srbiju“.³⁷⁴ Ali, rat je nastavljen u istočnoj Hercegovini. Kombinovane bosansko-hercegovačko (turske)-francuske snage odbile su 7. juna 1807. napad crnogorsko-ruskih snaga kod „mjestu Zupci“ („le village de Subs“) u Hercegovini. Nastavak rata bio je nekoliko dana kasnije kod „tvrđave Klobuk“ („forteresse de Clobuch“) kod Trebinja, gdje su Crnogorci i Rusi bili ponovo potučeni od hercegovačkih Muslimana pomognutih Francuzima. Navodno, poginulo je 400 Crnogoraca i Rusa. Kada su ubijenim Crnogorcima „Turci krenuli da sjeku glave u toj užasnoj odmazdi spriječio ih je general Lunej“. („Les Turcs voulaient leur couper la tête, mais le général Launay a empêché cette horrible représsaille“).³⁷⁵ Bosanski vezir Husref Mehmed-paša konačno je početkom juna 1807. odlučio uzvratiti udarac i srpskim ustanicima na Drini. Naredio je,

³⁷¹ Б. Бронза, *н. р.*, 576.

³⁷² А. Chaumette-des-Fossés, *О. с.*, 67-68.

³⁷³ *Ibidem*, 69.

³⁷⁴ Р. Перовић, *н. р.*, 1939, 171.

³⁷⁵ *Француски консул у Млецима-министру иностраних дела*, Млеци, 4. јула 1807, у: М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, 198.

da dva velika odjeljenja bosanske vojske pređu Drinu i prodru u Srbiju. Prvi odred od 4.000 vojnika pod komandom zborničkog Ali-paše Vidajića prešao je rijeku ispod Zvornika, a drugi od 1.200 vojnika pod komandom Ismail-paše nedaleko od Bijeljine.³⁷⁶ Stalno čarkanje srpskih ustanika u Semberiji izazvalo je ljeta 1807. egzodus muslimanskih žena i djece iz Bijeljine i Janje, koji su se u najvećem broju iselili u unutrašnjost Bosne.³⁷⁷ Prema ličnom svjedočenju francuskog konzula Davida, bosanski vezir je najiskrenije mrzio Srbijance, koji su za njega bili „odvratni neprijatelji“ („des ennemis méprisables“).³⁷⁸ P. David je u Bosni odmah uočio simpatije koje su pravoslavni („les Grecs“) imali za Ruse, dok bosanski katolici („Les Chrétiens Catholiques“), koje je on mogao da upozna u srednjoj Bosni nisu bili ništa drugo nego „robovi“ („esclaves“).³⁷⁹ Međutim, kod katolika u Bosanskoj Krajini i u Banjaluci David je zapazio razvoj samosvijesti. Francuski konzul čuo je da je među njima u Banjaluci bilo onih, koji su sa nestrpljenjem očekivali Austrijance. Zbog sve većih pritisaka kojima su i katolici bili izloženi, neki katolički „bosanski biskupi“ („les évêques de Bosnie“) su već bili izbjegli „u Hrvatsku“ („en Croatie“).³⁸⁰ Netačna je ranije iznesena konstatacija nekih historičara da je bosanskim katolicima u to vrijeme bilo nepoznato „hrvatsko ime“. Pogotovo ono nije bilo nepoznato među učenijim katolicima iz srednje Bosne, kao na primjer Duvnjaku don Iliji Jurčeviću koji je makarskog kanonika don Ivu Josipa molio da mu piše „slovima arvackim“.³⁸¹

Uzvišena Porta je početkom avgusta 1807. ozbiljno uzela u razmatranje, da za novog bosanskog vezira imenuje Bećir-pašu.³⁸² Ovaj je u Bosnu trebao doći u vrijeme potpisivanja „Tilzitskog mira, koji je posebno uznemirio Turke ove pokrajine“ („La paix de Tilsit inquiète prodigieusement les Turcs de cette province.“),³⁸³ kao što su ih strašile

³⁷⁶ Француски консул у Травнику Пјер Давид (*Pierre David*)-министру иностраних дела, Травник, 6. јуна 1807, у: *Исто*, 181-182.

³⁷⁷ Oberstlieutenant Miletich-nepoznatom, Vinkovce, am 21. August 1807, u: A. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 139.

³⁷⁸ Француски консул у Травнику Пјер Давид (*Pierre David*)-министру иностраних дела, Травник, 17. јуна 1807, у: М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, 191.

³⁷⁹ *Исти-истом*, Исто, 8. јула 1807, у: *Исто*, 201.

³⁸⁰ *Исти-истом*, Исто, 8. октобра 1807, у: *Исто*, 240.

³⁸¹ *Don Ilija Jurčević-don Ivi Jozipi*, Duvno, 27. rujna 1808, u: Fra J. Jelenić, *Spomenici kulturnog rada franjevaca Bosne Srebreničke*, 306.

³⁸² Француски консул у Травнику Пјер Давид (*Pierre David*)-министру иностраних дела, Травник, 5. августа 1807, у: М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, 210.

³⁸³ *Исти-истом*, Исто, 15. августа 1807, у: *Исто*, 215.

glasine, kako je „Bosna i Hercegovina“ („la Bosnie et l’Erzégovine“) trebala biti pripojena Dalmaciji. Oni su za ovo saznali tako što su kod nekih dalmatinskih fratara koji su dolazili u Bosnu pronašli pisma u kojima se o tome govorilo.³⁸⁴ Bosanski vezir Husref Mehmed-paša dobio je krajem istog mjeseca od Srbijanaca ili kako David kaže „od srpskog sinoda“ („du Synode servien“) poziv na dvosedmično primirje.³⁸⁵ Ideja, da se u „turskoj Hrvatskoj“ („türkisch Croatien“) pokrene nekakav ustanak hrišćana bila je prema procjenama Austrijanaca besmislena, naročito zbog činjenice što su Turci u tom dijelu Bosne posjedovali brojna vojna utvrđenja.³⁸⁶ Na drugoj strani Bosne održavane su tenzije na granici sa ustaničkom Srbijom. Oko hiljadu bosanskih Muslimana pod vođstvom Ali-paše Vidajića upalo je krajem septembra 1807. između Janje i Zvornika u Srbiju. Osim što su spalili mnoštvo sela, prigrabili su veliki plijen i odnijeli ga u Bosnu.³⁸⁷

Novi bosanski vezir nije došao u Travnik ni početkom oktobra 1807. godine, kada su pristigle nove poluvijesti iz Beča i Carigrada, a koje su se podudarale sa onim u pismima dalmatinskih fratara. Govorilo se, da je sultan poklonio Bosnu Francuzima, a Srbiju Austriji. To je izazvalo radost kod bosanskih katolika („Les Chretiens latins“) i ogorčenje, osim kod bosanskih Muslimana, još i kod pravoslavnih („les Grecs“), koji su najviše željeli dominaciju Rusa. Prema Davidovoj procjeni, jedino su se bosanski Muslimani najiskrenije plašili daljeg razvoja događaja,³⁸⁸ pogotovo ako se ovome dodaju izmišljotine da je, navodno „jedan Tatar“ donio službene vijesti, „da su Serviani (došli) blizu Sarajeva“.³⁸⁹ To ni izbliza nije bila istina, a Sarajevo kao preveliki zalogaj za srpske ustanike bio je u tom smislu potpuno bezbjedan grad. Sarajevo je privlačilo pažnju srpskih ustanika, jer je posjedovalo određenu količinu bogatstva, prije svega zahvaljujući razvijenoj trgovini sa: Rumelijom, Dalmacijom i Hrvatskom. On je u to vrijeme bio prilično uredan i komforan grad-sjedište „bosanske aristokratije“ („the Bosnian

³⁸⁴ *Исту-истом*, Исто, 13. септембра 1807, у: *Исто*, 231.

³⁸⁵ *Исту-истом*, Исто, 26. августа 1807, у: *Исто*, 222.

³⁸⁶ *Baron von Simbschen-des General Grenz Directors Erzherzog Ludwig, Vinkovcze*, am 5. September 1807, u: A. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karadordem Petrovićem*, 145.

³⁸⁷ *Ibidem-das löbliche k. k. carlstaedter, varaszdiner Grenz General Commando und das banal Grenz General Commando*, Peterwardein, am 26. September 1807, u: *Isto*, 156.

³⁸⁸ *Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела*, Травник, 1. октобра 1807, у: М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, 239.

³⁸⁹ KD-40, 2. 10. 1807.

aristocracy“), ali ujedno i središte fanatizma. Posebno povlašteni bili su janjičari, koji su činili čak šestinu stanovnika ovog grada.³⁹⁰

Srbijanci su ponovo krajem oktobra 1807. godine koncentrišući veliki broj vojnika na desnoj obali Drine prijetili novim upadom u Bosnu i to najviše radi pljačke imovine. Na Drini je tada pokušavao izazvati reakciju bosanske vojske kapaciteta 17.000 vojnika ustanički vođa Petar Moler sa 500 vojnika.³⁹¹ Iskoristivši neki od pravoslavnih praznika bosanski Muslimani su prevarili ustanike. Kada su Srbijanci mirovali ovi su pod komandom Ismail-paše Sanule i Salih-bega prešli preko Drine i desetkovali „pospane i pijane“ („les uns dans le sommeil, les autres dans l’ivresse“) Srbijance. U čast pobjede, bosanski Muslimani donijeli su u Travnik „nekoliko glava“ („plusieurs têtes“), koje su kasnije poslali u Carigrad.³⁹² Bijesni zbog saradnje bosanskih pravoslavnih sa Karađorđem, bosanski Muslimani su javno isticali kako su bili spremni „masakrirati sve hrišćane u pokrajini“ („qu’ils massacreront les Chrétiens de cette province“) prije nego što budu napadnuti.³⁹³ Ovakve izjave dolikovale su samo najprimitivnijim Muslimanima „Bošnjacima“ („les Bosniaques“), za koje je F. Š. H. L. Pukvil naveo, da bi obično zazirali kada bi vidjeli čovjeka obučenog na civilizovan način. Njega, na primjer, kada su livanjski Muslimani vidjeli „pobjesnili su“ („entrent en fureur“), samo zato što je nosio šešir („d’un chapeau“).³⁹⁴ Š. Pertuzije je „Bošnjake muslimane“ („le Bosniaque musulman“) ocjenio kao narod, koji je u odnosu na hrišćansku „raju“ („le raya“), koja je bila „skromnog izgleda i držanja“ („dont le regard humble et l’attitude“) većinom imao „ponosno držanje i prezriv, žestok pogled“. („a une attitude fière, un regard déprisant, farouche même“).³⁹⁵ Ono što je F. Š. H. L. Pukvil takođe mogao da primijeti kod bosanskih Muslimana je i to, da iako su u vjeri bili fanatični, da nisu bili pretjerano netrpeljivi prema drugim vjerama. On ih je zato zvao: „*Turci, više nego gostoljubivi Bošnjaci*“ („les Turcs, plus hospitaliers que les Bosniaques“).³⁹⁶ Tako ih je vidio i

³⁹⁰ L. Ranke, *O. c.*, 319.

³⁹¹ *Johann Lazko-Obersten von Perss*, Semlin, den 23. October 1807, u: A. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 166.

³⁹² *Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела*, Травник, 22. октобра 1807, у: М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, 248-249.

³⁹³ *Исти-истом*, Исто, 8. октобра 1807, у: *Исто*, 240.

³⁹⁴ F.-C.-H.-L. Pouqueville, *O. c.*, 125.

³⁹⁵ Ch. Pertusier, *O. c.*, 91.

³⁹⁶ F.-C.-H.-L. Pouqueville, *O. c.*, 125.

Ibrahim Mensur efendija. Osim što su bili „bez sumnje najhrabriji ljudi u Osmanskom carstvu“ („sans contredit, les plus valeureux de tous ceux de l'empire ottoman) bili su „istovremeno tolerantni prema drugima koji nisu bili Muslimani“ („et en même temps sa tolérance envers ceux qui n'étaient pas Musulmans“).³⁹⁷

Srbijanci su početkom novembra 1807. ponovo napali Bosnu, što je naročito „Sarajevo prestrašilo za svoje bogatstvo“ („d'jà Bosna-Seraï tremblait pour ses richesses“),³⁹⁸ koje nije priznavalo vlast bosanskog vezira u Travniku i koje je predstavljalo neku vrstu „oligarhijske republike“ („espèce de république oligarchique“).³⁹⁹ Sarajevski janjičari su autonomnost ove „lokalne gradske republike“ izvodili otuda što je sultan upravljao Sarajevom samo preko njihovog janjičar-age. Elementarna veza sarajevskih janjičara prema Turskom carstvu, koju je u Bosni predstavljao travnički vezir bila je formalno oličena u muteselimu iz Sarajeva, a koga bi bosanski vezir bez miješanja u upravu grada i život Sarajlija samo potvrđivao.⁴⁰⁰ Š. Pertuzije je Sarajevo doživio, osim kao „dom netrpeljivosti i prestonicu fanatizma“ („le foyer de l'intolérance la capitale du fanatisme“)⁴⁰¹ i kao „pravu republiku“ („une véritable république“).⁴⁰² F. Š. H. L. Pukvil je Sarajevo nazvao „veličanstveno divljim glavnim gradom Bosne“ („la magnificence sauvage de la capitale de la Bosnie“)⁴⁰³ i „glavnim gradom kraljevine Bosne“ („Bosna-Sérail, capitale du royaume de Bosnie“),⁴⁰⁴ a Šomet de Fose gradom „veoma važnim u političkim odnosima“ („très importante, sous les rapports politiques“).⁴⁰⁵ Jednom godišnje Sarajlije su na Divan u Carigrad slali dva izaslanika, koje je Visoka Porta službeno smatrala „kapuće hajama (predstavnicima) Sarajeva“ („*Capou-kèhayaci* [représentans] de Bosna-Séray“). Njihova dužnost bila je, da sultanovoj majci tj. sultaniji ili „Validi“ („Validèh“) odnesu „pašmaklik“ („le pachmaqliq“), odnosno porez koji se davao glavnim ženama na određene gradove u

³⁹⁷ I. Manzour-efendi, *Mémoires sur la Grèce et l'Albanie, pendant le gouvernement d'Ali-pacha, ouvrage pouvant servir de complément a celui de M. de Pouqueville*, Paris M.DCCC.XXVII, xxxiiij

³⁹⁸ *Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела*, Травник, 2. новембра 1807, у: М. Гавриловић, *Исписи из париских архива*, 251.

³⁹⁹ *Исту-истом*, Исто, 20. јануара 1808, у: *Исто*, 268.

⁴⁰⁰ Џ. Truhelka, *n. r.*, 1917, 284.

⁴⁰¹ Ch. Pertusier, *O. c.*, 95.

⁴⁰² *Ibidem*, 212.

⁴⁰³ F.-C.-H.-L. Pouqueville, *O. c.*, 141.

⁴⁰⁴ *Ibidem*, 143.

⁴⁰⁵ A. Chaumette-des-Fossés, *O. c.*, 35.

Carstvu. Na ovaj način dobijale su Sarajlije šta su htjele za svoj grad.⁴⁰⁶ Od hrišćana, pravoslavni („les Grecs“) su tada imali svoju četvrt u gradu, ali ne i katolici koji su bili malobrojni. Ipak, sarajevske vlasti uspjele su za „marš protiv Srbijanaca“ („marcher contre les Serviens“), što od bosanskih Muslimana, što od bosanskih hrišćana mobilisati oko 14.000 vojnika.⁴⁰⁷

Srbijanci su početkom novembra 1807. prešli Drinu i popalili neka muslimanska sela. Mnoge bosanske Muslimane su ubili, a veliki broj su odveli u Srbiju. Osim toga, prilikom povlačenja povelu su u Srbiju sa sobom „1.200 hrišćanskih porodica“ („1200 kristliche Familien“).⁴⁰⁸ Ovo je izazvalo bosanskog vezira, Husref Mehmed-pašu da bujuruldijom izdatom 5. novembra 1807. naredi novu pripremu „napada na Srbiju“ („gegen die Servier zu marschieren“).⁴⁰⁹ U isto vrijeme novim akcijama na Bosnu, Srbijanci su očito namjeravali podići i bosanske Srbe na ustanak. U nekom ruskom listu iz decembra 1807. godine Karađorđe se nazivao „vođom buntovnika u Srbiji i Bosni“,⁴¹⁰ koji se prema pisanju istog lista uputio sa vojskom u pravcu Sarajeva u namjeri da ga osvoji.⁴¹¹ Austrijski izvori su navodili, kako sarajevski Muslimani nisu imali dovoljno snaga da se ovo srbijansko napredovanje zaustavi.⁴¹² O ovoj srbijanskoj akciji prema Sarajevu pisao je u decembru 1807. čak i londonski „Tajms“.⁴¹³ Karađorđeva želja za ugrožavanjem Sarajeva neobična je, pogotovo ako se ima u vidu inertnost stanovnika ovog grada prema događajima u Srbiji. Neki Rašid-beg Beogradlija, prognanik iz Srbije je u svojoj knjizi „*Akil i Nakil*“ opisao tadašnji dolazak uglednijih Muslimana iz Srbije u Bosnu u potrazi za pomoć. Bili su odbijeni uz obrazloženje, da krajevi iz kojih su oni izbjegli nisu nikada pripadali Bosanskom ejaletu.⁴¹⁴

⁴⁰⁶ *Ibidem*, 36-37.

⁴⁰⁷ Le capitaine Théodore Roux-la-Mazelière, *O. c.*, u: В. Јелавић, *Францеска извјешћа о Босни*, 325.

⁴⁰⁸ *Perss. Obrist-baron Simbschen*, Semlin, den 3-ten November 1807, u: А. Ивић, *Списи бечких архива о првом српском устанку*, 902.

⁴⁰⁹ *Des Commandirenden Festenberg-Gm.-Ludwig*, Agram, den 19-ten November 1807, u: *Isto*, 951.

⁴¹⁰ М. Радусиновић, *н. р.*, 45.

⁴¹¹ *Isto*, 49.

⁴¹² *Major Rukavina-neroznatom*, Szerb, den 31-ten December 1807, u: А. Ивић, *Списи бечких архива о првом српском устанку*, 1103.

⁴¹³ Б. Момчиловић, „*Тajмс*“ о Првом српском устанку, ЗИМС, бр. 10, Београд 1973, 76.

⁴¹⁴ S. Bandžović, *Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti*, Godišnjak bošnjačke zajednice kulture „Preporod“, god. VI, Sarajevo 2006, 333.

Osim od Srbijanaca, bosanski Muslimani opravdano su strahovali i od Rusa,⁴¹⁵ ali ne i od Austrijanaca. Francuski poslanik u Petrogradu Golenkur poveo je krajem 1807. i početkom 1808. pregovore o podjeli Turske. Iako je za Bosnu bilo predlagano da je dobije Francuska ili da je ova podijeli sa Austrijom, bečka vlada nije bila raspoložena ni za kakvu podjelu Turskog carstva.⁴¹⁶ Vladika Kraljević je još 3. novembra 1807. pozivao Jovana Jančića da podigne ustanak u Bosni.⁴¹⁷ Pripreme za otpočinjanje hrišćanske pobune rađene su i južno od Bosanske Gradiške. Kao potencijalne vođe u selima Sovijak i Miloševo Brdo pominjali su se januara 1808. neki Božo Ugrenović i Ilija Spaničić, kod kojih je čuvana velika količina municije.⁴¹⁸ Austrijanci su bili vrlo dobro upoznati sa činjenicom, da je Jančić čitav januar 1808. proveo obilazeći hrišćanska sela u Bosanskoj Krajini pripremajući ih na pobunu.⁴¹⁹

I 2. Pokušaj pobune Karadorđevog saradnika Jovana Jančića u Bosanskoj Krajini (1808-1813)

Husref Mehmed-pašu je na mjestu bosanskog vezira 29. januara 1808. zamijenio Ibrahim Hilmi-paša (29. 1. 1808-13. 3. 1813).⁴²⁰ Ovaj je došao na mjesto čovjeka koji je bio na višem stepenu civilizacije od sredine kojom je upravljao. Po svim svojim osobinama Husref Mehmed-paša uistinu je bio moderni Turčin. Po svome odlasku iz Bosne rekao je P. Davidu, kako je njegova želja bila „civilizovati Bošnjake u čemu nije imao uspjeha“ („civiliser un peu les Bosniaques; je n'ai pu y réussir“).⁴²¹ Austrijanci su imali informaciju, da su se „bosanski Turci“ („die bosnischen Türken“) radovali zbog odlaska ovog vezira, budući da je bio prijatelj francuskom konzulu Pjeru Davidu. Oni su

⁴¹⁵ *Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела*, Травник, 1. децембра 1807, у: М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, 261-262.

⁴¹⁶ В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, 82.

⁴¹⁷ *Bischof von Sarajevo Benedict Kraljevićs-Herr Johann Jancsics*, Sarajevo, Am 22-ten October 1807. griechischen Styls, u: А. Ивић, *Списи бечких архива о првом српском устанку*, 901.

⁴¹⁸ *Des Commandirenden Fertenberg, Generalmajor-des commandirenden Herrn Generalen in Slavonien Feldmarschalllieutenants Baron von Simbschen, Agram, am 10. Jänner 1808.*, u: А. Ивић, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 193.

⁴¹⁹ *Rastell Inspector Kottwitz-baron von Simbschen, AltGradiska, am 13. Jänner 1808*, u: *Isto*, 199.

⁴²⁰ S. S. Hadžihuseinović *Muvekkit, n. d.*, 783-784.

⁴²¹ *Extraits du Journal de Pierre David, consul général de France a Travnik (1807-1808)*, 321.

se plašili da ih vezir ne izda.⁴²² Za bosanske Muslimane kao i za bosanske hrišćane nije se moglo reći da su bili izvan političkih događaja. To se prema Šomet de Foseu posebno odnosilo na mnoge „bosanske Turke“ („les Turcs de Bosnie“) po gradovima, kod kojih je glavna tema u kafanama bila „politika“ („de politique“).⁴²³ Novi bosanski vezir Ibrahim Hilmi-paša došao je iz Soluna, a još ranije bio je veliki vezir na Porti. David ga je ocjenio kao čovjeka „slabog karaktera“ („d'un caractère faible“).⁴²⁴ Bio je sin cvjećara iz Skadra, a zbog slabe tjelesne građe nosio je nadimak „Keči bojnuz“ („Kozorogi“).⁴²⁵ U travničku rezidenciju došao je Ibrahim Hilmi-paša 7. aprila 1808. godine,⁴²⁶ a da ostaje na tom mjestu dobio je „privremenu potvrdu od bosanske vlade“ („confirmé provisoirement dans le gouvernement de Bosnie“) tek 14. decembra iduće godine.⁴²⁷ Naime, francuski izvori govorili su sve negativno o njemu. Ibrahim Hilmi-paša je bio sklon haremskom životu, kome su robinje praktično gospodarile. Pravi vladar bio je njegov defterdar, nazvan „premijer grada“ („premier de la ville“) (Travnika-B. T.).⁴²⁸ Nominalno, vlast bosanskog vezira nije dosegla dalje od travničke okoline. Davidov nasljednik na konzulskoj stolici Šomet de Fose ostavio je najopširniju ekspertizu vladavine tadašnjeg bosanskog vezira. Prema viđenju ovog Francuza, vlast bosanskog vezira ili beglerbega bila je „svedena na gotovo ništa“ („C'est ce qui réduit presque à rien“). „Taj nered“ („Ce désordre“) imao je po Šomet de Foseu veze sa ranijim privilegijama koje je Porta nemilice pružala Bosni koju je smatrala „bedemom protiv Evrope“ („un rempart contre les Européens“). Iz ovih razloga, Porta je „na poseban način“ („singulièrement ménagés“) gledala na „Bošnjake“ („les Bosniaques“).⁴²⁹ Čak i kada se bosanski Muslimani nisu žalili na bosanskog vezira, on nije dugo ostajao na tom mjestu. U Carigradu su strahovali da takav upravnik provincije tokom vremena ne zadobije simpatije stanovnika i uz pomoć evropskih vlada ne postane nezavisan od Porte. Bila je rijetkost da su se bosanski veziri na svojoj poziciji

⁴²² *Baron von Simbschen-des General Grenz Directeurs Erzherzog Ludwig*, Peterwardein 25. Februar 1808, u: A. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 219.

⁴²³ A. Chaumette-des-Fossés, *O. c.*, 77.

⁴²⁴ *Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела*, Травник, 30. јануара 1808, у: М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, 271.

⁴²⁵ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 805.

⁴²⁶ *Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела*, Травник, 8. априла 1808, у: *Исто*, 316.

⁴²⁷ *Исти-истом*, Исто, 14. децембра 1809, у: *Исто*, 503.

⁴²⁸ *Исти-истом*, Исто, 11. јула 1808, у: *Исто*, 339-340.

⁴²⁹ A. Chaumette-des-Fossés, *O. c.*, 82.

zadržavali duže od dvije godine.⁴³⁰ Osim toga, Šomet de Fose je uočio jednu vrlo neuobičajenu pojavu u Turskom carstvu, a to je, da su svi bosanski, a posebno hercegovački kapetani bili skoro nezavisni. Neki od njih čak godinama nisu dolazili u Travnik kod bosanskog vezira, odnosno beglerbega kako bi ga uvjerali u svoju poslušnost.⁴³¹ Neki od njih ponašali su se vrlo oholo prema svojim podanicima hrišćanima. Tuzlanski kapetan, koji je uz to bio svakodnevno pijan, početkom februara 1808. je iz čiste objesti „objesio trojicu hrišćana koji su prije toga izašli iz crkve“ („3 Christen, als sie aus der Kirche herausgingen, aufhängen lassen“). Inače, tuzlanski hrišćani bili su jako nezadovoljni i prije svega materijalno ugnjeteni od svojih gazda bosansko-muslimanskih prvaka.⁴³²

Tajna srbijanska politička djelatnost vođena je u Bosni preko trojice mitropolita: Kraljevića, Kalinika i Joanikija. Odbjegli sarajevski mitropolit Kraljević boravio je na proljeće 1808. kod beogradskog mitropolita Leontija, dakako uz znanje i političke instrukcije ruskog predstavnika u Srbiji Konstantina Rodofinikina. To je bio glavni razlog što je bosanski vezir tražio da bosanske vladike borave kod njega u Travniku.⁴³³

Bosna je prema francuskim izvorima od početka 1808. zapala u neviđenu anarhiju⁴³⁴ ili, kako su to austrijski izvori definisali „Bosna (se) nalazi(la) u jednom bas čudnovatom stanju“. U njoj „pribiavaoci kojisu (bili) u najvećem broju Turczi, nenavid(ili) (su) Serviane i stras(ili) (su se) od Kraglia karsctjanskih“. Osim toga, oni „sasvim time nisu (bili) virn(i) svome Czaru“. Dok su „siloviti Age vlada(le) samovojno u svojim Krainam, nemarechi zapovidi od Pascia“. Sa druge strane, paše koji su željele „dighnuti vojnika za vojsku, (nisu) mog(li) učiniti nista“.⁴³⁵ Oko 12.000 srpskih pješaka i oko 6.000 konjanika utaborenih početkom 1808. kod Užica prijetilo je da će svakog momenta izvršiti invaziju na Bosnu. Napad su mislili izvesti preko „Nove Varoši i Višegrada, oblasti u kojoj su živjeli pravoslavni“. („Novivaros et Vischgrad, cantons peuplés des Chrétiens grecs“). Druga meta kojoj se „prijetilo bila je Bijeljina“ („qui

⁴³⁰ *Ibidem*, 84.

⁴³¹ *Ibidem*, 105.

⁴³² *Major Phillipovich-baron von Simbschen*, Vinkovze, den 13. Februar 1808, u: A. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 222.

⁴³³ В. Стојанчевић, *н. р.*, 1997, 201.

⁴³⁴ М. Šamić, *н. д.*, 212.

⁴³⁵ IRD-12, 18. 3. 1808.

menacent Bellina“).⁴³⁶ Ove jedinice nasumično su u nekoliko navrata do početka marta iste godine upale u Bosnu „na šest sati daljine od Sarajeva“ („six heures de Bosna-Sera“). Osim Višegrada⁴³⁷ meta njihovih čestih napada u Bosni bio je Zvornik.⁴³⁸ Bosna je bila u februaru i martu 1808. predmet međunarodne politike, kada je u Petrogradu između francuskog poslanika i ruskog ministra spoljnih poslova Rumjancova izrađen nekakav projekat o podjeli Turske. Po ovom projektu Francuska je trebala da dobije „dio Bosne“ („partie de la Bosnie“), kao i Austrija. Srbiji bi se priznala „samostalnost“ („indépendante“), ali pod austrijskim ili nekim drugim evropskim princom oženjenim jednom od velikih ruskih vojvotkinja.⁴³⁹

Bosanski katolici ostali su praktično izvan političkih događaja i bosansko-muslimansko-srpskih sukoba. Samo rijetki među njima stali su na stranu bosanskih Srba, a jedan od njih bio je neki katolički župnik koji je u martu 1808. zajedno sa još trojicom hajduka bio uhvaćen između Svinjara i Pavelića na Savi.⁴⁴⁰ Većina katolika iz Bosanske Krajine i Banjaluke odbijali su da se uključe u ustanak. Oni su se „pod župnikom iz Ivanjske fra Jozom Ivićem („Padre Giuseppe Ivich era parimenti parrocco Ivanska“) oštro „oružjem suprostavili pobunjenim grčkim šizmaticima“ (pravoslavni-B. T.) („del vangelo cattolici latini hanno resistito armata mano agli inutili sforzi della gia incominciata insubordinazione dei suddetti Greci scismatici“). Katolici iz banjalučke okoline, kako su isticali, nisu htjeli da drže stranu „nedobronamjernih Vlaha, odnosno grčkih raskolnika iz Banjaluke“ („mal intenzionati Valachi, ossieno Greci scismatici nelle vicinanze di Bagnaluka“), pa je u tim okolnostima njihov pomenuti župnik iz Ivanjske fratar Ivić čuvao svoje katoličke vjernike i bio odan „banjalučkim Saracenima (Muslimani-B. T.) („Saraceni di Bagnaluka“), bosanskom „veziru Ibrahim-paši“ („al Visir Hibrahim pascia“) i „svome sultanu“ („nostro sultano“).⁴⁴¹ Većina bosanskih pravoslavni koji su već u to vrijeme imali srpsku narodnu svijest, katolike, kao i Muslimane nisu smatrali

⁴³⁶ *Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела, Травник, 19. јануара 1808, у: М. Гавриловић, Историје из париских архива, 267.*

⁴³⁷ *Исти-истом, Исто, 5. марта 1808, у: Исто, 305.*

⁴³⁸ *Исти-истом, Исто, 15. марта 1808, у: Исто, 308-309.*

⁴³⁹ *Француски посланик у Петрограду-истом, Петроград, 9. марта 1808, у: Исто, 307.*

⁴⁴⁰ Б. Храбак, *н. д.*, 174.

⁴⁴¹ Д. Камбер, *Патње и потеškoће католичког клера, Према извјештају бискупа Милетића године 1815, Врхбосна католичкој акцији, бр. 3-4, год. LVI, Сарајево оžужак-траванј 1942, 99.*

Srbima. Muslimane u Bosni nazivali su Turcima, a katolike Latinima i Šokcima.⁴⁴² Pakrački mitropolit Josif Putnik obavijestio je 9. novembra 1809. karlovačkog mitropolita Stratimirovića, kako je imao pouzdane informacije: „*da su Šokci (katolici-B. T.) koji su se s Turci protiv hristijana (pravoslavni-B. T.) složili, namjerenije bili izdali*“.⁴⁴³

Srbijanci su aktivno radili na pridobijanju i bosanskih katolika u Bosanskoj Krajini ili „Turskoj Hrvatskoj“. Sa tim u vezi bilo je i Karađorđevo imenovanje bosanskog „katolika Ivana Kosančića Samardžića iz Jajca u Bosni“ („Ivan Kossancsics Szamarcsecs, welcher katholisch und von Jaicza in Bosnien gebürtig“) januara 1808. za svog „buljubašu“ („Buljuk Bassa“). Karađorđe je obećavao Kosančiću, da će ga proglasiti i za komandanta Jajca „drevne prestonice Bosne i oblasti zvane Turska Hrvatska, smještene između Une i Vrbasa“ („alten bosnischen Hauptstadt und des Bezirks, so jezt türkisch Croatien genannt wird und zwischen dem Verbasz und Unna gelegen“), ali pod uslovom, da „u Bosni i turskoj Hrvatskoj na oružje podigne katoličke hrišćane“ („in Bosnien und türkisch Croatien befindliche katholische Kristen zur Ergreifung der Waffen“).⁴⁴⁴ Izvjesni buljubaša Pavo Pisarović iz Bosanske Posavine, najvjerojatnije bosanski katolik, primao je od vožda Karađorđa naređenja za gerilske diverzije duboko u Bosni.⁴⁴⁵ Neke od ovih diverzantskih jedinica pod komandom trojice hajduka: Milojece Nikolića, Petra Rendića i N. N. prodirale su čak do muslimanskog Kozarca.⁴⁴⁶ Bosanska muslimanska vojska protjerala ih je natrag, preko Vrbasa i iza Dervente.⁴⁴⁷ Jedna od četiri ključne tačke koje su dekretom iz Beča 24. decembra 1807. poslate u zadatak prvom austrijskom konzulu u Travnik Paulu fon Miteseru bila je: „*dobiti povjerenje katolika koji su naseljeni po mnogim mjestima u Bosni, a koji su bili privrženi Austriji, te da ih stalno podržava i pametno savjetuje*“.⁴⁴⁸ Fon Miteser je došao

⁴⁴² Љ. Јовановић, *н. р.*, бр. 9, (II, 5), 1. Јуни 1901, 352.

⁴⁴³ Д. Берић, *Српска револуција 1804. и социјални покрети у БиХ у првој половини 19. столећа*, у: „Историјски значај Српске револуције 1804. године“, САНУ, Научни скупови, књ.18, Одељење историјских наука, књ. 5, Београд 1983, 617.

⁴⁴⁴ *Baron von Simbschen-des General Grenz Directeurs Erzherzog Ludwig*, Peterwardein 17. Jenner 1808, у: А. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 202.

⁴⁴⁵ *Oberster Obuchina-baron Geneune*, Mitrowitz, am 15-ten April 1807, у: А. Ивић, *Списи бечких архива о првом српском устанку*, 421.

⁴⁴⁶ *Kundschafts-Nachrichten vom 14-ten April 1807*, Kostajnica ? in: *Исто*, 419.

⁴⁴⁷ *Major Phillipovich-General Commando*, Peterwardein, Vinkovci vom 1-ten May 1807, у: *Исто*, 495-496.

⁴⁴⁸ Г. Шљиво, *Отварање »аустријског царског конзулата« у Bosni 12. маја 1808.*, ИЗ, бр. 9, Год. IX, Бања Лука 1988, 13-14.

u Travnik tek 10. maja 1808. godine.⁴⁴⁹ Ključna figura austrijskog političkog oslonca bio je katolički biskup u Fojnici, koji je dobijao iz Beča godišnju platu od 400 florina.⁴⁵⁰ Dolaskom P. fon Mitesera u Travnik i izdvajanjem za bosanske katolike pomoći u iznosu od 800 forinti godišnje,⁴⁵¹ bečka vlada je i zvanično započela dezavuizaciju srbijanskih pokušaja u pridobijanju bosanskih katolika iz tzv. „Turske Hrvatske“. Bosanska Krajina bila je od ranije interesna sfera Austrije, a „Turskom Hrvatskom“ su je osim Austrijanaca nazivali i Francuzi kao: „turska Hrvatska“ („Croatie turque“),⁴⁵² („la Croatie turque“)⁴⁵³ i „otomanska Hrvatska“ („la Croatie Ottomane“).⁴⁵⁴ P. David je momentalno zapazio, kako je austrijski konzul podilazio mnogo fratrima i punio im glave lažnim vijestima, a sve sa ciljem kontrole nad bosanskim katolicima.⁴⁵⁵ „Turska Hrvatska“ bila je za Austriju put preko koga je morala preći do konačne okupacije Bosne i Hercegovine. O njenim aspiracijama pisao je i Pertuzije 1812. naslućujući takav razvoj događaja za šezdeset i pet godina.⁴⁵⁶ U tekstu pod naslovom „*O Bosni, iztočnom i hrvatskom pitanju 1807.*“, tačno sedamdeset godina kasnije ostavio je austrijski nadvojvoda i maršal Albreht, sin nadvojvode Karla jedno svjedočanstvo na tu temu. On je prema austrijskoj političkoj zamisli označio konačne granice „Turske Hrvatske“. Prema nadvojvodi Karlu „Turska Hrvatska“ obuhvatala je kompletan prostor između „Une i Sane do njezina vrela (to jest od Novoga preko Ključa do Draganića i Crnegore i Vitoroga u jednakoj liniji na zapad sa Travnikom, Op. Dra T-ća), a onda preko planinskog hrbta Dinare do medje dalmatinske u pravcu prema Kninu (na rijeci Krki)“. On je predviđao, „da bi kod obće diobe Bosne i možda Srbije ili posvema ili dielomice Austriji, u kojem bi slučaju mogle pogranične linije sačinjavati: Vrbas, Bosna, Drina, Morava i Timok“. To je, zapravo bio samo jedan dio originalne i integralne politike tadašnjeg austrijskog „ministr(a) Stadion(a), u čije doba su se Srbi pod Karagjorgjem 1804.-9. digli i bili protiv Turkom, (a koji je) želio ove

⁴⁴⁹ *Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела*, Травник, 3. јуна 1808, у: М. Гавриловић, *Исписи из париских архива*, 331.

⁴⁵⁰ Г. Шљиво, *н. р.*, 1988, 16.

⁴⁵¹ В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, 96.

⁴⁵² Le général Charles Anthonard de Vrainscourt, *O. c.*, у: В. Јелавић, *Францеска извјешћа о Босни*, 316; Le capitaine Théodore Roux-la-Mazelière, *O. c.*, у: *Исто*, 318.

⁴⁵³ Ch. Pertusier, *O. c.*, 63.

⁴⁵⁴ *Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела*, Травник, 3. октобра 1809, у: М. Гавриловић, *Исписи из париских архива*, 484.

⁴⁵⁵ *Исти-истом*, Исто, 22. децембра 1808, у: *Исто*, 379.

⁴⁵⁶ Ch. Pertusier, *O. c.*, 88.

zemlje anektirati (i to, prije svega): „3. Tursku Hrvatsku (svu do Vrbasa), 4. Bosnu svu, 5. Srbiju, 6. Bugarsku podunavsku (do Balkana) i do Crnog mora“.⁴⁵⁷

U Bosanskoj Krajini, kako je napomenuto Karađorđe je za saradnika imao Jovana Jančića-Sarajliju, koji je 1808. oko sebe okupio najuglednije knezove: Teodora Stijakovića, Niku Matarugu, Đurađa Borojevića i Đuku Bjelovuka.⁴⁵⁸ Vlasti u Banjaluci objesile su početkom marta 1808. dvojicu hajduka, a da bi zaprijetili ostalim hrišćanima da odustanu od pobune presudile su kaznu vješanjem za još 42 uhvaćena „razbojnika“ („den Räuber“) pod vođstvom popa Gavre. Od egzekucije se odustalo, jer se procjenjivalo da bi ona samo dodatno izazvala gnjev među hrišćanima u ovom gradu. Potom je sa Porte stigao ferman koji je sve „bosanske Turke sposobne za nošenje oružja“ („alle bosnischen Türken, die nur immer Waffen tragen können“) pozivao na mobilizaciju. U suprotnom, zaprijetila je Porta predajom Bosne Francuzima.⁴⁵⁹ Bosanski vezir je naredio, da se u pripravnost stavi svih 37 kapetana i da svaki ima pod svojom komandom 1.000 vojnika.⁴⁶⁰ U isto vrijeme pristupilo se konfiskaciji oružja kod „hrišćana u Bosni“ („Christen in Bosnien“) i ona je, osim u Sarajevu bila završena do polovine aprila iste godine. Iako su vlasti umanjile iznose harača sa ciljem pridobijanja hrišćana na svoju stranu „protiv Srbijanaca“ („gegen die Servier“) u tome se nije puno postiglo. To je bio glavni razlog, što je nepovjerenje prema hrišćanima ostalo na istom nivou.⁴⁶¹ Na Divanu koji je zasjedao u Travniku 15. aprila 1808. pročitan je sultanov ferman o obnovi rata sa Srbijancima. Fermanom je bila izražena želja da se u taj rat u značajnoj mjeri uključi i Bosna. Za to su postojale i povoljne okolnosti, a to je, da su bosanski Muslimani visoko cijenili bosanskog vezira Hilmi-pašu. Njihova odanost Porti i njemu bila je neupitna, tim prije jer su ga smatrali „jednim iskrenim Muslimanom“ („einen ächten Muselmann“).⁴⁶² Valjda, da bi zastrašili Srbijance i dali im znak upozorenja upalo je krajem aprila 1808. oko 1.000 bosanskih Muslimana preko Zvornika

⁴⁵⁷ P-91/V, 1. 8. 1877.

⁴⁵⁸ G. Šljivo, *n. d.*, 1992, 361.

⁴⁵⁹ *Rastell Inspector Kottwitz-nepoznatom*, Alt-Gradisca, den 28. März 1808, u: A. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 243.

⁴⁶⁰ *Ostoich-nepoznatom*, Fort Racska, den 16. April 1808, u: *Isto*, 254.

⁴⁶¹ *Major Gollubichich-nepoznatom*, Klenak, am 13. April 1808, u: *Isto*, 252-253.

⁴⁶² *Banus Croatiae Grafen von Gyulai-des commandirenden Herrn Generaln zu Slavonien Feldmarschall Lieutenant Baron von Simbschen*, Agram, den 26. April 1808, u: *Isto*, 260.

u Soko u Srbiji.⁴⁶³ Izgleda da su hrišćani u Bosanskoj Krajini još u martu 1808. napustili ideju o pobuni, koja je po njihovim vođama bila izvodiva jedino uz pomoć neke od velikih sila.⁴⁶⁴ Međutim, Austrija je omela Jančića da razvije širu akciju i da se naoružava na njenoj teritoriji. On je bio onemogućen u ovom poslu, a najveće zasluge u tome imao je lično komandant Slavonske Vojne Krajine austrijski general baron Simbšen. Ovaj je vrlo brzo otkrio Jančićeve veze, osim sa Srbijom⁴⁶⁵ i sa sarajevskim mitropolitom Kraljevićem,⁴⁶⁶ koji ga je 12. marta 1808. pozivao da dođe u manastir Bogovađu (kod Valjeva-B. T.), kako bi se dogovorili oko ustanka i upoznali sa Karađorđem.⁴⁶⁷ Jančić nije otišao u Srbiju, a ni u Sremsku Mitrovicu u koju je takođe bio pozivan pravdajući se, da je pismo dobio sa zakašnjenjem.⁴⁶⁸ Iako je namjeravao otići u Bosansku Gradišku i sastati se sa Jančićem, vladika Kraljević to nije uradio nego se sklonio u Napoleonovu Dalmaciju.⁴⁶⁹ On je naivno vjerovao u nekakvo antitursko raspoloženje Francuza i juna iste godine lično od generala Marmona zatražio „1000 soldata i jednoga generala“ za podizanje ustanka u Bosni. Još naivnije izgledalo je njegovo nadanje, da će „poći i uzbuniti sav narod hristjanski i osvojiti svu Bosnu i Macedoniju, i podložiti velikom Napoleonu,“ a što je bilo u nacionalno-političkom interesu Srbije.⁴⁷⁰ Pomoć od Francuza izostala je, a pitanje je da li su Kraljević i družina uopšte znali za Marmonovo pomaganje hutovskom kapetanu Hadži-begu u ratu protiv Crnogoraca vođenom u isto to vrijeme⁴⁷¹ i kod koga je u vojsci bio popriličan broj hercegovačkih katolika.⁴⁷² Austrijsko onemogućavanje Jančića imalo je svoju završnicu kada je on poslije odbijanja maršala

⁴⁶³ *Obrist. Leuttner-ibidem*, Mitroviz, den 26. April 1808, u: *Isto*, 261.

⁴⁶⁴ *Rastell Inspector Kottwitz-ibidem*, Alt Gradisca, den 10. März 1808, u: *Isto*, 233.

⁴⁶⁵ *Baron von Simbschen-das gradiskaner Festungs Commando, das dortige Rastel Amt, die slavisches Gränz Brigade und Seine des Herrn General Militär Gränz Directeurs Erzherzog Ludwigs kaiserliche Hoheit, dann des Herrn Feldmarschall Lieutenant und Banus Croatiae Grafen von Gjulai*, Peterwardein, am 19. Jänner 1808, u: *Isto*, 204-205.

⁴⁶⁶ *Ibidem*, Peterwardein, am 6. Hornung 1808, u: *Isto*, 214.

⁴⁶⁷ *Владика босански и сараевски Венедиктъ-господару Јови Јнчичу*, манастирѣ Боговача, Марта 12-тогъ (1808.), u: A. Ivić, *Novi podaci za proučavanje srpskog ustanka*, Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskog arkiva, Godina XVII, Zagreb 1915. (u daljem navođenju: A. Ivić, *Novi podaci za proučavanje srpskog ustanka*), 121.

⁴⁶⁸ *Јован Јнчичъ-владика босански и сараевски Венедиктъ*, у Старомъ Градишкомъ турскомъ, (априла 1808.), u: *Isto*, 123.

⁴⁶⁹ *Владика сараевски Венедиктъ-Јови Јнчичу*, Непознато, 27. априла 1808, u: *Isto*, 123.

⁴⁷⁰ *Житије Герасима Зелића*, свеска трећа, СКЗ 58, Београд 1900, 95-96.

⁴⁷¹ *Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела*, Травник, 14. јула 1808, у: М. Гавриловић, *Исписи из париских архива*, 345.

⁴⁷² Н. Креševljaković, *Капетаније у Bosni i Hercegovini*, u: Н. Креševljaković, *Izabrana djela I*, Sarajevo 1991, 233.

Marmona da sa njim saraduje ponizno u ljeto 1808. molio austrijskog nadvojvodu Ludviga da ga primi i bio hladno odbijen.⁴⁷³ Do kraja maja 1808. turskim vlastima dolijao je i stari hajduk pop Gavro. Njega je, zapravo, za pet groša izdao neki hrišćanin. Popu Gavri odrubljena je glava, a tijelo ostavljeno psima da ga pojedu. Zahtjev nekog Sarajlije (Jančić-B. T.), da ga otkupi za 60 groša i dostojno pokopa bio je hladno odbijen.⁴⁷⁴

Vezir Ibrahim Hilmi-paša imao je samo nominalno vlast. „Sarajevska oligarhija“ („L’oligarchie de Bosna-Seraï“) uopšte ga nije priznavala za Portinog vladara Bosne, a Banjaluka još manje.⁴⁷⁵ Cijela Bosna i Hercegovina nalazila se uistinu u „potpunoj anarhiji“ („une anarchie complète“), dok je „svaka regija imala svog zasebnog vladara“ („Chaque canton a maintenant son souverain“), pisao je P. David u Pariz.⁴⁷⁶ Da je u Bosni ovladala „potpuna anarhija“ potvrdio je u julu 1808. i francuski general Vinjol, koji je tvrdio da su sultan i veziri u Bosni imali samo „imaginarnu vlast“. Svako selo imalo je „svoga kralja“, dok su na svim putevima od Travnika do Carigrada vladale ubice.⁴⁷⁷ Banjaluka je bila mjesto koje će ostati zapamćeno po zločinu nad nevinim lokalnim pravoslavcima. Prema nezvaničnim izvorima, neki ljubomorni pravoslavni tufekčija (puškar) je u svojoj kući u Banjaluci ubio gradskog kapetana, ljubavnika svoje žene. To je dovelo do spaljivanja gradske četvrti zvane „Srpska varoš“, koja se iza ovog događaja dugo vremena zvala „Gola mahala“. Ubica kapetana spasio se bijegom kod nekih prijatelja katolika iz obližnjeg sela Šimići, odakle se tajnim kanalima prebacio u Slavoniju, a odatle u Šabac.⁴⁷⁸ Austrijanci su imali informaciju, da je banjalučki kapetan ubijen „u dvorištu pravoslavca“ („im Hof eines Griechen“). Ovaj nemio događaj desio se uoči pravoslavnog praznika Đurđevdana, 5. maja 1808. godine. Ubici kapetana spaljena je kuća, žena i djeca pritvoreni, ali je nastavak nasilja nad hrišćanima dan poslije, 6. maja ipak uspio spriječiti savjesni banjalučki muteselim.⁴⁷⁹ Tada se velika opasnost nadvila

⁴⁷³ В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, 116.

⁴⁷⁴ G. Šljivo, *n. d.*, 1992, 332.

⁴⁷⁵ Француски консул у Травнику Пјер Давид (*Pierre David*)-министру иностраних дела, Травник, 30. јуна 1808, у: М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, 337.

⁴⁷⁶ *Исти-истом*, Исто, 15. јула 1808, у: Исто, 346.

⁴⁷⁷ М. Šamić, *n. d.*, 212.

⁴⁷⁸ С. Бијелић, *Казивање паметара о прошлости Бање Луке и Крајине*, Бања Лука 1996, 209-210.

⁴⁷⁹ *Rastell Inspector Kottwitz-baron von Simbschen*, Alt Gradisca, am 9. May 1808, у: А. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 271.

nad banjalučkim Muslimanima, jer je ubica kapetana koji je sa još dvojicom saradnika pobjegao u hajduke harambaše Rendića,⁴⁸⁰ poručivao da, ako mu se iz pritvora ne pusti porodica „da će klati Turke gde stigne“.⁴⁸¹ Francuski konzul David izvjestio je svoju vladu, da je banjalučki kapetan zaista bio tada ubijen „iz zasjede“ („de guet-apens“) od nekog pravoslavca, kao i da su se Muslimani podigli na oružje protiv svojih mirnih komšija. Iz Banjaluke su tada „protjerali sve katoličke i pravoslavne porodice, osim dvije“ („ont chassé tous les Chrétiens et Grecs, excepté deux familles“). Zaplijenjene su tada od pravoslavnih 64 kuće sa zemljištem i baštama. Bosanski vezir je uzaludno slao u Banjaluku travničkog defterdara da smiri ovo nasilje. Međutim, muslimanski razbojnici uhvatili su „dvanaesticu pravoslavnih“ („douze Grecs“) i nad njima izvršili fizičko nasilje, tako što su „počeli da ih obezglavljaju“ („ils commençaient à les décapiter“). Svi bi bili ubijeni da ove u zločinu nije zaustavio neki savjesni banjalučki „turski prvak“ („seigneur Turc“).⁴⁸² Davidov sekretar Šomet de Fose naveo je, da su „gradski Turci“ („Les Turcs de cette ville“), zapravo, uhvatili u Banjaluci „trinaest pravoslavnih prvaka i da su ih obezglavili u prisustvu pašinog izaslanika“ („treize des principaux grecs, et les décapitérent en présence de l'envoyé du Pâchâ“).⁴⁸³ Iz Banjaluke je tada bilo istjerano oko 300 Srba sa porodicama. Svoju humanost pokazao je u tom nevremenu i gradiški kapetan Salih-beg, koji je u svoju kapetaniju primio 18 protjeranih srpskih banjalučkih porodica.⁴⁸⁴

U Travnik je polovinom juna 1808. stigao ferman sa Porte u kome se od bosanskih Muslimana tražio veliki oprez, osim prema Srbiji i prema francuskoj Dalmaciji. Zbog straha od mogućeg udara Francuza sa juga, bosanska vojska pojačala je svoje posade u: Livnu, Gabeli, Mostaru i Trebinju.⁴⁸⁵ Osim toga, tada kao da je među mnogim bosanskim Muslimanima ovladala demoralizacija od daljeg rata na Drini. Dva bega Džinića, koja su se juna 1808. vratila u Banjaluku iz rata sa Srbijancima govorili su,

⁴⁸⁰ *Mecsécz-ibidem*, Agram, den 23. May 1808, u: *Isto*, 281.

⁴⁸¹ В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, 95.

⁴⁸² *Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела*, Травник, 30. јуна 1808, у: М. Гавриловић, *Исписи из париских архива*, 336.

⁴⁸³ A. Chaumette-des-Fossés, *O. c.*, 85.

⁴⁸⁴ В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, 95-96.

⁴⁸⁵ *Baron von Simbschen-des General Militär Gränz Directeur Erzherzog Ludwig kaiserliche Hoheit, dann die commandirenden Herrn Generälen, Feldmarschall Lieutenant Baron von Hiller im Warasdiner Generalat, Graf von Gyulay in der Banal und Baron von Duka in der bannater Gränze*, Peterwardein, am 17. Juny 1808, u: A. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 289.

da će se radije pokrstiti nego više ići u rat protiv Karađorđa.⁴⁸⁶ Srbija je početkom avgusta 1808. ponovo napala Bosnu. Njene ustaničke jedinice prodrle su do Srebrenice pripremajući teren za prodiranje prema Sarajevu.⁴⁸⁷ Gotovo nevjerovatno se čini, da je u jeku najvećih ratnih sukoba na Drini početkom oktobra 1808. crkvena delegacija sastavljena od sarajevskog vladike Kalinika, zborničkog Joanikija i još nekoliko popova posjetila austrijskog konzula u Travniku Mitesera. Još čudnije izgleda to, što su se tokom ovog sastanka slobodno pretresale političke teme i što je poglavar pravoslavnih u Bosni Kalinik iznio stav, po kome je svaka vlast u Bosni, osim postojeće turske bila dobrodošla. Štaviše, vladika Joanikije se u političkom smislu izjasnio za Srbiju.⁴⁸⁸ Ratne aktivnosti ustaničke Srbije prema Bosni nastavljene su i krajem oktobra 1808. i to udarima preko Drine u pravcu semberskih mjesta, „Janji i Bijeljini“ („Janja et Bellina“).⁴⁸⁹ Ovi napadi svakako da su uznemirili „Bošnjake“ („les Bosniaques“). Njihova želja bila je jedino mir na granici, pogotovo što ih je, kako je posvjedočio P. David vrlo malo zanimala „politička pozicija Srbije“ („l'état politique de la Servie“).⁴⁹⁰

Neki Karađorđev špijun obišao je do kraja 1808. uzduž i poprijeko cijelu Bosnu i Hercegovinu: Sarajevo, Zvornik, Tuzlu, Gradačac, Srebrenicu, Maglaj, Žepče, Zenicu, Vranduk, Travnik, Livno, Tešanj, Banjaluku, Ljubuški, Mostar, Stolac, Ljubinje, Trebinje.⁴⁹¹ Tako, da je bilo sasvim jasno da vožd Karađorđe ni početkom 1809. nije odustajao od Bosne. Štaviše, od te godine se: „*priroda ustanku postupno menja, i on (Karađorđe-B. T.) uzima na se misao srpskog oslobođenja*“.⁴⁹² Glavni Karađorđev diplomata, hercegovački Srbin Petar Škuljević ili kako su ga austrijski izvori zvali „Bošnjak imenom Petar Skul“ („Bosniak mit Nahmen Petar Szkul“) poslan je u martu 1809. u Bosnu sa Karađorđevim pismom za „mitropolita u Travniku“ („den travniker Bischof“). Vladika se u Travniku nije smio sastati sa njim, već mu je na sastanak poslao svoga arhimandrita. Tada je Škuljević navodno uspio da u Bosni osigura za Karađorđa

⁴⁸⁶ G. Šljivo, *n. d.*, 1992, 327.

⁴⁸⁷ *Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела*, Травник, 3. августа 1808, у: М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, 352-353.

⁴⁸⁸ G. Šljivo, *n. d.*, 1992, 344.

⁴⁸⁹ *Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела*, Задар, 28. октобра 1808, у: М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, 364.

⁴⁹⁰ *Исти-истом*, Травник, 12. новембра 1808, у: *Исто*, 366.

⁴⁹¹ G. Šljivo, *n. d.*, 1992, 348.

⁴⁹² Љ. Јовановић, *н. р.*, бр. 9. (II, 5), 1. Јуни 1901, 348.

privrženost „24 hrišćanska kneza“ („24 Kneezen“).⁴⁹³ Par mjeseci kasnije, Petrov rođak iz Mostara Nikola Škuljević bio je uz Radeta Vučinića glavni Karađorđev povjerenik za pregovore sa Napoleonom.⁴⁹⁴ Instrukcija koju je on dobio od Karađorđa bila je u stvari želja, da srpska vojska u budućnosti granicu dijeli sa francuskom vojskom na rijeci Uni.⁴⁹⁵ Osim Karađorđa, mnoge njegove vojskovođe koje su vodili akcije u Podrinju su od 1809. na svojim zastavama osim srpskog imali apliciran i srednjovjekovni bosanski grb-grb Rame.⁴⁹⁶ Na zvaničnom Karađorđevom pečatu na kome se nalazio i grb Bosne izgravirano je: БЖ: МЛ: ГЕ: ПЕ: НА: ВС: СЕ: ИБОС, što znači: „*Božjom milošću, Georgije Petrović naroda vsega Srpskoga i Bosanskoga*“ („*naroda vsega Српскога и Босанскога*“).⁴⁹⁷ Ovo ne treba nimalo da iznenađuje s obzirom na brojnost bosanskih Srba u Karađorđevom okruženju, od kojih je najuticajnija ličnost od 1809. svakako bio Sima Milutinović Sarajlija, pisar u srpskom „Sovetu“.⁴⁹⁸ Na pridobijanju bosanskih Srba radila je u isto vrijeme i Austrija. To je činila preko svojih podanika Srba, koji su bili porijeklom iz Bosne i Hercegovine. Novosadski trgovac i austrijski plemić Sava Vuković, inače porijeklom iz Mostara predviđao je još u svom testamentu iz 1809. skorbu austrijsku okupaciju Bosne i Hercegovine.⁴⁹⁹

Podršku za novu vojnu invaziju na Bosnu tražio je Karađorđe 11. aprila 1809. ponovo od Crnogoraca. U obraćanju mitropolitu Petru I pozivao je srpski vožd da mu ovaj pomogne kako bi „svu braću hrišćansku vozbudili i na neprijatelja nekrštenog (bosanski Muslimani?-В. Т.) svi složno da udar(e) sa svi strana“.⁵⁰⁰ Ruske novine su krajem aprila 1809. objavile vijest, da su Karađorđeve snage doprle do Srebrenice.⁵⁰¹ Žešći vojni okršaji između Srbijanaca i bosanskih Muslimana na Drini otpočeli su u maju 1809. godine, kada je „na Drinu pri početku ove vojne stajalo 8000 vojske pod Jakovom

⁴⁹³ *Obersten von Perss-den commandirenden Herrn Generaln Baron von Simbschen*, de dato Semlin am 15. May 1809, u: A. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 372.

⁴⁹⁴ В. Ђоровић, *н. д.*, 1933, 36.

⁴⁹⁵ В. Ђоровић, *Борба за независност Балкана*, Београд 1937, 59.

⁴⁹⁶ Ј. Мишковић, *н. д.*, 1895, 21.

⁴⁹⁷ Б. Теиновић, *Заставе и грбови устаника током устанка у Босни 1875-1878*, ВВМ, бр. 37, год. LVI, Београд 2010, 160.

⁴⁹⁸ М. Ђ. Милићевић, *н. д.*, 1888, 363.

⁴⁹⁹ В. Стајић, *Сарајлије у Новом Саду*, Календар Просвета за преступну годину 1936, Сарајево 1935, 57.

⁵⁰⁰ *Карађорђе Петровић, Врх. Срб. комендат-митрополиту црногорском Петру Петровићу*, У Београду 30. марта 1809, у: Л. Арсенијевић-Баталака, *н. д.*, део други, 1899, 774.

⁵⁰¹ М. Радусиновић, *н. р.*, 50.

Nenadovićem“. Naime, „oko polovine maja kren(uo) se ovaj povelitelj po zapovesti Senata od Užice k Bosni i položi(o) se oko Višegrada“. Sa bosanske strane „Guverner ovog predjela do (t)ad po danom sebi uputstvovaniju miran bijaše, dobiv (t)ada uprav zapovjest da sa 20000 na Serbiju napadne“. Za vrlo kratko vrijeme, „bosanska vojska („Босанска Войска“) umnoži(la) (se na) 17-18.000 (vojnika) oko Zvornika i spremati se sta(la) da na Serbiju udari“. ⁵⁰² Namjera Karađorđa nakon osvajanja Sjenice i udara na Novi Pazar u Sandžaku, čime je želio presjeći komunikaciju između Bosne i Carigrada bila je „generalni napad na Muhamedance u Bosni“ („general attack on the Mahometans in Bosnia“). ⁵⁰³ Da bi spriječio srbijanske pokušaje zauzimanja carskog drumca Carigrad-Sarajevo i invaziju na Bosnu poslao je 6. maja 1809. bosanski vezir, osim na Zvornik neke dijelove svoje vojske i na Višegrad. On se tamo namjeravao spojiti sa saveznicima Albancima, kako bi zajedničkim snagama razbio Srbijance. ⁵⁰⁴ Savremenik zbivanja Šomet de Fose konstatuje, da je ovo fizičko odvajanje bosanskih Muslimana od ostatka Carstva povećalo strah kod njih i učinio ih dodatno zlim prema bosanskim hrišćanima. Prema svjedočenjima same hrišćanske raje u Bosni, sve do ove srbijanske akcije bosanski Muslimani su „bili veoma dobri“ („ils étaient très doux“) prema njima. ⁵⁰⁵ Nije bila nikakva tajna da je knez Sima Marković, dok su Karađorđe i Milan Obrenović udarom na Sjenicu trebali i fizički „da odvoje Bosnu od Carigrada“ kao glavni zadatak imao, kako svjedoči Vuk Karadžić, da „pobuni Bosnu“. ⁵⁰⁶ I dok su Sima Marković i Jakov Nenadović dejstvovali u ovom smislu prema srednjem Podrinju ugrožavajući Srebrenicu i Višegrad, jedan dio njihove vojske je u donjem Podrinju opsjedao Bijeljину i Janju. ⁵⁰⁷ Tamo je pop Luka Lazarević sa ustanicima pobunjivao pravoslavne i napadao bosanske Muslimane nizvodno od Lješnice. ⁵⁰⁸ Srpskim ustanicima se tog maja 1809. priključio veliki broj semberskih Srba, dok je Ali-paša Vidajić sa građanima Bijeljine organizovao

⁵⁰² Аноним, *Исторія Приклученія у Сербіи 1809. год.*, Сербске Лѣтописи за год. 1827, четврта частица, год. III, частица 11, У Будиму 1827, 35-36.

⁵⁰³ L. Ranke, *O. c.*, 146.

⁵⁰⁴ *Oberstlieutenant, oesterreichischer k. k. Consul Mittesser-baron von Simbschen*, Travnik, den 9. May 1809, u: A. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađordem Petrovićem*, 359.

⁵⁰⁵ A. Chaumette-des-Fossés, *O. c.*, 49-50.

⁵⁰⁶ В. С. Караџић, *Милош Обреновић, кљазь Сербіи или грађа за Српску Историју нашега времена*, Будим 1828, 13-14.

⁵⁰⁷ L. Ranke, *O. c.*, 144.

⁵⁰⁸ В. С. Караџић, *Правителствујуци совѣтъ сербскіи за времена Кара-Ђорђијева или отимање ондашњијех великаша око власти*, Беч 1860, 27.

odbranu grada u opkopima.⁵⁰⁹ I sve dok je trajala srbijanska opsada Bijeljine, jedan drugi Karađorđev vojskovođa Stojan Čupić krenuo je prema Brčkom u Bosanskoj Posavini, paleći sela bosanskih Muslimana i podižući hrišćane na oružje. Ipak, ovaj pripremljeni nacionalno-revolucionarni i vojnički plan bio je osujećen tokom ljeta 1809. najviše zbog poraza srpskih ustanika na Čegru (31. maj 1809.-B. T.) i padom ustaničke linije u dolini Morave.⁵¹⁰

Pretpostavlja se, da je desnu obalu Drine na proljeće 1809. u nekoliko navrata i iz nekoliko pravaca prešlo do 40.000 vojnika „bosanske vojske“ („the Bosnian army“).⁵¹¹ I Miteser je tačno izračunao 44.520 bosanskih vojnika spremnih za rat sa Srbijom.⁵¹² Karađorđe nije dopuštao prelaz bosanskih Muslimana preko Srbije, a tome je naročito doprinosila poznata „mržnja Bosanskih Muhamedanaca prema Srbijanskim Hrišćanima“ („The hatred of the Bosnian Mahometans towards the Servian Christians“).⁵¹³ U ovim srbijansko-bosansko-muslimanskim sukobima u Podrinju najviše su stradali bosanski hrišćani. Jedan izvor tvrdi, kako je „Srbija u (toj) godini (1809) zbog mnogih bitki i sraženija, a naročito zbog preselenija, mnogo naroda izgubila, no ona je među tim štetu nadoknadila primajući bosanske Hristijane“ („босанске Христјане“). Ovi su „so zaklatije protiv Turaka učinili, koje se pak pređe, neg što je trebalo (Septemvra) izdalo bilo. Mnogi sozaklatjanici budu pogubljeni; nebrojena pak čislo pobjegne u Serbiju, želeći onu sudbu izbjeći. Crni Đorđe opredjeliv im u Mačvi i u šumi kitogu obitališta s tim obzelvatelstvom, da vojuju, ako bi potreba bila, ne daleko od svoga predjela“.⁵¹⁴ U Srbiji, a posebno u Mačvu su se zaista u to vrijeme doselili mnogi bosanski Srbi, koji su postali bliski saradnici vožda Karađorđa i realizatori njegove politike prema Bosni. Sokolski i šabački trgovac Mirosav Magazinović bio je rodnom iz Trebinja,⁵¹⁵ kao i Marko Čelović.⁵¹⁶ Takođe, šabački pop Rijo bio je porijeklom iz Bosne i u Šabcu je živio od

⁵⁰⁹ В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, 109-110.

⁵¹⁰ Лонгин, *н. р.*, 38.

⁵¹¹ L. Ranke, *O. c.*, 152.

⁵¹² G. Šljivo, *n. d.*, 1992, 351.

⁵¹³ A. Kerr, *A History of Servia*, London 1848, 258.

⁵¹⁴ Аноним, *н. р.*, 1827, 49.

⁵¹⁵ *Протокол и регистар Шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, 27, 95, 113.

⁵¹⁶ *Исто*, 95.

1809. godine.⁵¹⁷ Šabčanin od te iste godine je i Jovan Safundžić koji u taj grad došao iz Sarajeva.⁵¹⁸

Izvjesne autonomne tendencije zadavao je u to vrijeme u Mostaru gradski ajan Ali-aga Dadić, koji je ušao u otvoreni sukob sa bosanskom veziru lojalnim počiteljskim Gavran-kapetanom. Saveznike u borbi protiv snaga bosanskog vezira pronašao je Ali-aga Dadić u hercegovačkim Srbima, koji su mu istinski pomogli da potuče Gavran-kapetana. Kao odgovor na ovaj Dadićev uspjeh poslao je bosanski vezir, a po naređenju iz Carigrada protiv Mostaraca i Dadića Sulejman-pašu Skopljaka sa regularnom vojskom.⁵¹⁹ Ovaj je imao iskustva u ratovanju protiv srpskih ustanika i Karađorđa i u jednim od sukoba sa vojvodom Milošem bio ranjen.⁵²⁰ Sulejman-paša Skopljak bio je bosanski Musliman, a rođen je u Veseloj Straži u Uskoplju (Bugojno).⁵²¹ On je preko svojih ljudi zadobio na svoju stranu mostarskog kadiju Muharemovića, koji je na perfidan način otrovao Ali-agu Dadića. Sin Ali-agin, Memiš-aga, koji je naslijedio oca nastavio je da brani slabije, a posebno je branio hrišćane od regrutovanja. Zbog neprestanog suprostavljanja autoritetu bosanskog vezira ajan Memiša-aga Dadić bio je zatvoren i zadavljen sa još osamnaesticom svojih pristalica, dok su se dva njegova brata Adi-aga i Ahmet-aga spasili bijegom iz Mostara. Ove represivne mjere izazvale su Mostarce da se podignu na ustanak i protjeraju Sulejman-pašine ljude i sve Turke-Osmanlije iz grada. Mostarski ustanici pozvali su tada osim braće Dadić i sve pravoslavne i katolike da im se pridruže u ratu sa Sulejman-pašom Skopljakom.⁵²² Iako su se prema nekim tvrdnjama popovi trudili da svoje vjernike odvrćaju od svrstavanja na neku od zaraćenih muslimanskih strana, kao što se ta uloga neopravdano pripisivala hercegovačkom mitropolitu Jeremiji,⁵²³ mnogi muslimanski prvaci su imali za saradnike popove. Sulejman-paša Skopljak je u svojoj ličnoj pratnji imao popa Živka Raca iz Travnika. Ovaj nije imao crkvu u Travniku, već je u selu Grahovik (nedaleko od Travnika)

⁵¹⁷ Исто, 135.

⁵¹⁸ Исто, 79, 86.

⁵¹⁹ М. М. Вукићевић, *н. р.*, бр. 10, 339.

⁵²⁰ С. Обрадовић, *Грађа за историју народа округа Подринског, Од 24. Септ. 1813. до конца 1834. године*, ГСУД, књ. XXXVI, Београд 1872. (у daljem navođenju: С. Обрадовић, *Грађа за историју народа округа Подринског*), 122.

⁵²¹ А. Маканес, *н. р.*, 79.

⁵²² М. М. Вукићевић, *н. р.*, бр. 10, 339-340.

⁵²³ Н. Радосављевић, *н. р.*, 2008, 180.

razapinjao čador i u njemu obavljao liturgiju. Pop Raca je svoga gospodara Sulejman-pašu pratio u svakom vojnom pohodu.⁵²⁴

U Bosni su početkom juna 1809. uzavrele strasti među samim bosanskim Muslimanima. U rat protiv Srbije mobilisana je velika vojska, a jedan austrijski doušnik iz Travnika to je slikovito opisao sljedećim riječima: „*Turczy iz Travnika, iz Jaicza i drugi gradova i warossa iznutarnjy, s koim govore da je otisso isti wezir travnicky, protiva Czernome Gyuri. Banjalucski pak i ostali Kraissniczi sa svojim kapetani spremaju se i otichi misle ove nedilje*“.⁵²⁵ Bosansko-muslimanske vlasti su tada „prisilile veliki broj pravoslavnih Sarajlija da odu u rat protiv neprijatelja“. („*Les Turcs ont forcé un grand nombre de Grecs de Seraï de marcher avec eux à l’ennemi*“).⁵²⁶ Sunulah-paša Travnički je već početkom juna 1809. suzbio Milana Obrenovića kod Srebrenice i protjerao ga preko Drine, te upao u Soko u Srbiji. Hasan-paša Duvnjak zaustavio je Stojana Čupića u njegovom prodiranju kroz Bosansku Posavinu i u kontraofanzivi oslobodio Bijeljину. Sulejman-paša Skopljak odbacio je Srbijance od Višegrada i prodročak do Sjenice, gdje ga je u njegovoj akciji zaustavio lično Karađorđe i vratio preko Drine u Bosnu.⁵²⁷ Značaj ovih pobjeda bosanske vojske nad Crnim Đorđem bio je u tome, što je ponovo uspostavljena „direktna komunikacija Bosne sa Carigradom“ („*la communication directe de la Bosnie avec Constantinople*“).⁵²⁸ Pečat bosansko-muslimanskog odgovora Srbijancima dali su Ali-paša Vidajić iz Zvornika i Ibrahim-paša iz Srebrenice, kada su jula 1809. spalili Lješnicu na Drini.⁵²⁹

Otpočinjanje ustanka pravoslavnih hrišćana u Bosni bilo je koordinisano sa Srbijom. Zvaničnici ustaničke Srbije predali su 28. avgusta 1809. na Napoleonovu adresu nekakvo „Rješenje srpskog naroda“. Traženo je pokroviteljstvo francuskog imperatora, a u tački petoj „Serblji (su) uvjerava(li) Ego Imperatorskoe Veličestvo da (će) ostala

⁵²⁴ K. С. Поповић, *Прилог историји српске православне цркве и школе у Зеници, Стеван Н. Поповић, рођен 2. авг. 1801. у селу Лушцима у Бос. Крајини умро у Зеници 1860*, БХ Источник, св. IV и V, год. V, бр. 6, Сарајево 1891, 177-178.

⁵²⁵ *Rastell Inspector Kottwitz-nepoznatom*, Rastell-Amt Alt Gradisca, am 5. Juny 1809, u: A. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 384.

⁵²⁶ *Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела*, Травник, 14. јуна 1809, у: М. Гавриловић, *Исписи из париских архива*, 438.

⁵²⁷ В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, 111-112.

⁵²⁸ *Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела*, Травник, 22. јуна 1809, у: М. Гавриловић, *Исписи из париских архива*, 445.

⁵²⁹ В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, 113.

sobratija njiova, koja živu u Bosni, Hercegovini“ ugledavši se na Srbijance „poći za stezama njiovim“. Tačka osma je još intrigantnija: „*Serbija, Bosna i Hercegovina („Босна и Херцеговина“), tako su srećne mestopoloženjem svojim da kada do tog udostoje se biti pod pokroviteljstvom Ego Imperatorskago Veličestva, neima države koja bi mogla zavojevati im*“.⁵³⁰ Temeljna greška Jovana Jančića oko pripreme pobune bilo je njegovo saopštavanje planova svojim najbližim saradnicima. Sporna ličnost svakako je pop Nikola Popović iz Kobaša, koji je bio u vezi sa bivšim austrijskim graničarom Mitrom Bajićem. Ovaj Bajić predstavio se popu Popoviću kao Karađorđev vojnik, a izgleda da je u stvari bio austrijski špijun, koji je od naivnog popa crpio najvažnije informacije o pripremama pobune.⁵³¹ Štaviše, Jančić se lično povjeravao austrijskom inspektoru u Staroj Gradišci Kotvicu, koji je krajem avgusta 1809. čitao sadržaje njegovih pisama upućenih Karađorđu u Sremsku Mitrovicu.⁵³² Austrijanci su čitali i Jančićeva pisma upućena njegovim saradnicima. U jednom od tih detektovanih pisama upućenih na popa Nikodima, otkrile su austrijske vlasti plan da se ubije dubički kapetan Cerić i napadne i osvoji Banjaluku. U tom ambicioznom planu Jančić je navodno novcem potkupio i zadobio naklonost banjalučkog kapetana.⁵³³ Na konačno otpočinjanje Jančićevog četvorodnevno ustanka, ali ne u Banjaluci, već u okolini Bosanske Gradiške 23. septembra 1809. od presudnog i ohrabrujućeg značaja bio je Karađorđev uspjeh kod Suvog Dola. Ovaj ustanak za kratko vrijeme proširio se i na ostale dijelove Bosanske Krajine: Motajicu, Bosansku Dubicu, Derventu, Bosanski Novi i okolinu Banjaluke.⁵³⁴ To su bila mjesta u kojima su u velikoj većini živjeli pravoslavni. Čak su i neki katolici bili još početkom marta 1809. samovoljno uključeni u sporazum sa pravoslavcima, ali je za to brzo saznala Zagrebačka generalna komanda.⁵³⁵ Ustanak je Jančić trebao da otpočne, kako je već istaknuto 23. septembra 1809. godine, ali ga je turskim vlastima otkucao neki njegov sunarodnik iz Laminaca, da bi dan kasnije ovaj bio zatvoren.⁵³⁶

⁵³⁰ *Кара Георгія Петрович, верх. предводителя народа сербскога-Наполеону I*, Београд 16. августа (ст. кал.) 1809, у: М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, 466.

⁵³¹ *Oberstlieutenant Milutinovich-den commandirenden Herrn Generaln in Slavonien Baron von Simbschen*, Neugradisca am 31. May 1809, у: А. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 383.

⁵³² В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, 117-118.

⁵³³ *Јован Јанчић Сарајлија-попу Никодиму*, Босанска Градишка, 1809. г., у: Р. Р., *н. р.*, 3.

⁵³⁴ Б. Храбак, *н. д.*, 218.

⁵³⁵ *Исто*, 213.

⁵³⁶ В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, 121.

Jančić je pogubljen u noći 25/26. septembra 1809. godine, tako da nije bilo nikakvih napada na gradove, niti je bilo ikakve pobune.⁵³⁷ Njegova žena Sara uhapšena je, a da bi se spasila otkrila je turskim vlastima imena svih Jančićevih saradnika. Pop Nikodim bio je ubijen,⁵³⁸ dok su popa Jovu Turjačanina uhvatili Turci na slavonskoj strani, preveli u Bosnu i ubili. Austrijski konzul fon Miteser obavijestio je početkom oktobra 1809. godine bečku vladu, da su gradovi na Savi i Uni bili iskićeni odsječenim pobunjeničkim glavama.⁵³⁹ Samo na zidovima dubičke tvrđave bile su istaknute glave petnaestorice pravoslavnih popova sa šireg područja Bosanske Krajine, ubijenih zbog saradnje sa Jančićem.⁵⁴⁰

Srbija nije odustajala od pobune bosanskih pravoslavnih hrišćana ni krajem septembra 1809. godine. Samo dva dana nakon propasti Jančićevog pokušaja ustanka u Bosanskoj Krajini, u novom pozivu Crnogorcima 28. septembra 1809. da intervišu u Hercegovini, Karađorđe se hvalio kako je „od Višegrada do Drine, niz Drinu do Save vode“ ustanička vojska na granici „krepko stoj(ala)“.⁵⁴¹ Austrijski izvještaj barona Latermana od 6. oktobra 1809. govorio je o ubacivanju dvadesetak emisara krajem septembra iz Srbije u Bosnu sa glavnim ciljem, da ustaničko vrenje proširi i na „Otomansku Hrvatsku“.⁵⁴² P. David imao je početkom oktobra iste godine informaciju, da je grupu od čak „400 izbjeglica iz Srbije“ („de quatre cents réfugiés ou Serviens“) koja je doprla preko Austrije do Banjaluke predvodio „ubica banjalučkog kapetana“ („un Grec de Banialouka tua le kapetan-bay“) od prošle godine.⁵⁴³

Austrijancima se ubacivanje Srbijanaca u Bosansku Krajinu nikako nije sviđalo. Vjerovatno su ti srpski planovi i bili uzrok, što je 10. oktobra iste godine novi šef austrijskog ministarstva spoljnih poslova grof Meternih predložio caru Francu načelo, po

⁵³⁷ Исто, 123.

⁵³⁸ Р. Р., н. р., 3.

⁵³⁹ В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, 125.

⁵⁴⁰ Р. Р., н. р., 3.

⁵⁴¹ Черни Георгије Петровић, *Верховни предводителъ народа серпскаго-митрополиту црногорском Петру Петровићу*, У Тополи 16. септеврија 1809. года, у: Л. Арсенијевић-Баталака, н. д., део други, 1899, 776-777.

⁵⁴² Б. Храбак, н. д., 219.

⁵⁴³ Француски консул у Травнику Пјер Давид (*Pierre David*)-министру иностраних дела, Травник, 3. октобра 1809, у: М. Гавриловић, *Исписи из париских архива*, 484.

kome: „Srbija mora u našem najdirektnijem interesu ili Porti ili nama da pripadne“.⁵⁴⁴ Na zimu iste godine otkrivao je srpski poslanik Jugović glavnokomandujućem ruske vojske u Vlaškoj knezu Prozorovskom, kako su ustanici imali, osim sa Crnom Gorom i Albanijom (Kosovo-B. T.) i sa Bosnom i Hercegovinom nekakav: „*tajni ugovor o ujedinjenju ovih pokrajina sa Srbijom u jednu državu i da bi njihov narod priznao Karađorđa za svoga gospodara*“.⁵⁴⁵ Karađorđev poslanik Jugović je još početkom te godine upoznao kneza Prozorovskog sa glavnim nacionalno-političkim ciljevima srpskih ustanika, a to je bila obnova stare srednjovekovne države (prva srpska „pravaška“ teorija!-B. T.). Prozorovskom je bilo saopšteno, kako su Srbi razmišljali: „*o raspostranjenju sadanje Srbije i o oslobođenju od Turaka Bosne, Hercegovine i Stare Srbije*“.⁵⁴⁶ Ruski knez nije obećao Srbima nikakvu pomoć u realizaciji ovih planova. Čak ih je upozorio, da: „*Nezavisimost Srbije ne može se nikako podudarati sa njenim geografičeskim položajem. Ona je okružena sa trima velikim i silnim državama, među kojima, jedna tako mala zemlja kao što je Srbija, nikako nije moguće da opstane sama sebi pridostavljena, i da bude sovršeno nezavisimom i onda, kad bi Srbi imali zaključeni tajni ugovor za sajedinjenje sa Crnom Gorom, Hercegovinom, Bosnom i Albanijom*“.

Prozorovski je skrenuo pažnju Jugoviću na činjenicu, da: „*kad bi Srbi u samom delu imali namerenje ustanoviti Srpsko Carstvo, prikupivši sebi jedinoverne svoje Hercegovce, Bošnjake i Albaneze, ja vas uveriti mogu da dedu se, pri jednom takovom privedenju u ispunenje dela, odmah pojaviti mloga i razna neudobotvratima prepjatsvija: jer treba znati da je u Albaniji i u Bosni veliki deo žitelja muhamedanskog zakona, a hristijana vrlo je malo, sledovatelno baš i to samo opetajateljstvo biće preponom vašem želanju*“.⁵⁴⁷ Jugović je, navodno, odgovorio Prozorovskom: „*da u Bosni daleko više ima hristijana nego muhamedanaca, da su svi hristijani Srbi, u Bosni, privrženi Srbima u Srbiji, i da bi Srbi iz Srbije zato, što je stanje ovako u Bosni, božjom i pokrovitelja svoga pomoću, muhamedane u Bosni lako pokorili. A kad bi se ovako u Bosni učinilo onda bi i Hercegovina, bez svakog prepjatsvija, s nima sojedinila se, i tada*

⁵⁴⁴ А. Ивић, *Леополд Ранке и српско-аустријски односи за време Првог српског устанка*, Глас СКА, CLXXIX, Други разред философско-филолошке, друштвене и историске науке, 91, 6, Београд 1938, 134.

⁵⁴⁵ Д. Страњаковић, *н. р.*, 1941, 11.

⁵⁴⁶ Л. Арсенијевић Баталака, *н. д.*, део други, 1899, 539.

⁵⁴⁷ *Исто*, 541-542.

bi mi vrlo malo posla sa pobeđenjem muhamedanaca u Staroj Srbiji imali, gde njih ima dosta priličan broj i to žestokih ubojica“.⁵⁴⁸ Ipak, Jugović je Prozorovskom garantovao, kako Srbi nisu imali: „*nikakvog pismenog položitelnog zaključenja s jednorodcima našim u Bosni, Hercegovini, Staroj Srbiji i Crnoj Gori za ustanak protivu Turaka, i za sjedinenje*“.⁵⁴⁹ Rusko odbijanje da pomogne Srbiji imalo je za posledicu da turska vojska u ofanzivi zauzme cijelu istočnu Srbiju, što je natjeralo Karađorđa da povuče sve svoje snage iz Bosne. M. Gavrilović pravilno zaključuje kada tvrdi, da je: „*Nesreća, koja je snašla Srbiju 1809. godine, imala velikog uticaja na njene spoljne odnošaje*“.⁵⁵⁰

Bosanski vezir Ibrahim Hilmi-paša došao je decembra 1809. u Banjaluku i održao veliku skupštinu krajiških aga i begova. On ih je prekorio zbog međusobnih trvenja, ali i zbog počinjenih zločina nad nedužnim hrišćanima. Kada je 30. decembra 1809. polazio za Travnik poveo je bosanski vezir u zatočeništvo dvojicu bosansko-muslimanskih prvaka. Banjalučkog kapetana Hasan-pašu odveo je u zatvor zbog njegovog neopravdanog nasilja nad hrišćanima. Gradiškog kapetana Salih-bega je teretio što nije dobro brinuo o tvrđavi koja mu je bila povjerena.⁵⁵¹ Još u Banjaluci, 30. decembra, bosanski vezir je „zadavio četvoricu Turaka i objesio desetoricu hrišćana“ („er 4 Türken erwürgen und 10 Christen aufhängen liess“).⁵⁵² Bosanski vezir Ibrahim Hilmi-paša („der bosnische Gouverneur Ibrahim Halimi Pascha“) je tada naredio da se na širem području Bosanske Krajine uhapsi „92 Turčina“ („92 Türken“) i to „naročito zbog zločina počinjenih nad hrišćanskim narodom“ („insbesondere wegen an den Christen Vollk verübten Grausamkeiten“.) On je zbog organizovanja pobune bacio u travničku tamnicu i „petoricu hrišćanskih popova“ („Poppen 5 Christen“).⁵⁵³ Najbolje su prošli katolici, koje je banjalučki kapetan posebno pohvalio zbog njihovog lojalnog držanja. Najveće zasluge

⁵⁴⁸ Исто, 542-543.

⁵⁴⁹ Исто, 544.

⁵⁵⁰ М. Гавриловић, *Спољашња политика Србије у XIX веку*, СКГ, бр. 13. (III, 3), Београд 1. Август 1901, 208.

⁵⁵¹ *K-Feldmarschall Wenzel Colloredo*, (Bosna) Am 15. Jänner 1810, u: A. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 392.

⁵⁵² *Dem gradiscaner Regiments Oberstlieutenant Taza-den comandirenden Generalen (baron von Simbschen)*, Alt Gradisca, de dato 11. Jäner 1810, u: *Isto*, 393.

⁵⁵³ *J. Mittesser, Oberstlieutenant, oesterreichischer k. k. Consul.-dem kaiser-königlichen Herrn Feldzeugmeister und LandesCommandirenden Herrn Generalen Freyherrn von Simbschen*, Travnik, den 14. Jenner 1810., u: *Isto*, 397.

za to svakako su imali bosanski franjevci, koji su zbog toga bili nagrađeni „dugačkom izvezenom tkaninom“ („mit einem langen gestükten Tuche“).⁵⁵⁴

Postoji osnovana sumnja, da su tokom pobune „Hristian(a) Vostočne crkve“ („Христиани Восточне цркве“) zapravo „Fratori prvi bili, koji djelo ovi(h) ljudi ne samo odkri(še), nego i(h) sa svojom četom i razbi(še), i zato dob(iše) čelenk(e), da se s n(j)om ponos(e)!“⁵⁵⁵ Napeti odnosi između pravoslavnih i katolika u banjalučkom kraju još više su se pogoršali nakon što je grupa: „*pobunjenih 11-12 šizmatika*“ („*supervenientes Schismatici Nro 11, autant 12*) napala 7. oktobra 1810. mirne pastire katolike u banjalučkom selu Dragočaj. Dvojicu su povrijedili, a jednog nemilosrdno ubili.⁵⁵⁶ I pored svih zabrana koje je svojim vjernicima učinila katolička crkva među ustanicima se našao i poneki katolik. U maticama umrlih župe Ivanjska zabilježeno je, da je: „*25. sječnja 1810. obješen (bio) u Banjoj Luci momak od 25 godina iz Doline. Ime mu je Nikola Kovačević, sin Joze Kovačevića iz Bukovice i Mare Dolić iz Trna. Vezir ga je osudio zato, što: je nosio Barjak protivu Turkom*“.⁵⁵⁷

Strah bosanskih Muslimana od Srbijanaca nije prestajao ni krajem 1809. i početkom 1810. godine, pogotovo poslije Portinog upozorenja upućenog bosanskom veziru, da se ozbiljno pripazi ruskih saveznika Srbijanaca, pogotovo od njihovih daljih aktivnosti prema Bosni. Bosanski vezir je podsjećan na činjenicu, da se: „*Srbi ne razlikuju od Rusa*“, zbog čega se od njega očekivalo: „*da uvijek bude probuđen i trijezan*“.⁵⁵⁸ Međutim, neke vođe pobunjenih Srba u Bosanskoj Krajini nisu očekivale pomoć i oslobođenje ni od Srba, a ni od Rusa, već od Francuza i maršala Marmona. Tako je pop „Dimitrije Stojanović“ („Démétrius Staujanowitz“) iz okoline Banjaluke pisao krajem 1809. vladici karlovačkom Mojsiju Miokoviću nadajući se proširenju francuske vojne intervencije i u Bosni.⁵⁵⁹ Veze vladike Miokovića, koji je položio zakletvu vjernosti Napoleonu⁵⁶⁰ sa ustaničkom Srbijom bile su već skoro dvije godine poznate

⁵⁵⁴ K-anonimus, aus B., Den 22. Jänner 1810. u: *Isto*, 400.

⁵⁵⁵ HC-2/9, 10. 1. 1842.

⁵⁵⁶ Fra J. Šalić, *Diljem zavičaja*, Banja Luka 2000, 107-108.

⁵⁵⁷ N. Bilogrivić, *Sredovječni grad Vrbaška i kraj pod njim, O stogodišnjici župe Bosanska Gradiška (1837.-1937.)*, HNK „Napredak“, (1936), God. XXVI, Sarajevo 1935, 191.

⁵⁵⁸ S. Šejh Kemura, n. d., 204.

⁵⁵⁹ *Димитрије Стојановић, свештеник-Мојсију Миоковићу, владци карловачком у Плашком, Непознато, крај 1809. у: М. Гавриловић, Исписи из париских архива, 505-506.*

⁵⁶⁰ J. П. Јовановић, *Наполеон и Југословени*, Нови Сад 1914, 127.

Austrijancima.⁵⁶¹ Nekakav „vođa pravoslavnih u Banjaluci“ („chef de Chrétiens grecs de Banialuka“) dolazio je krajem februara 1810. u Travnik kod konzula Davida, da traži pomoć za novi ustanak protiv turske vlasti i u korist Francuza, ali ga je ovaj odbio. David je posumnjao, da je u pitanju bilo podmetanje turskih vlasti i da se radilo o „špijunu bosanskih prvaka“ („l'espion des grands de Bosnie“).⁵⁶² Mogućnost da je ovdje bila riječ o „monahu Jovi iz Banjaluke“ („der Kalludier Jovo von Bania Lucca“), inače bliskom saradniku vladike Benedikta Kraljevića,⁵⁶³ teško je dokazati. Ipak, očekivanja francuske vojne intervencije u Bosni nisu bila bez osnova, pogotovo ako se u vidu ima činjenica, da je Napoleon I ljeta 1810. ozbiljno razmatrao mogućnost zauzimanja najzapadnije turske provincije.⁵⁶⁴

Bosanski vezir Ibrahim Hilmi-paša je u svojoj bujurudiji obznanio odluku Vijeća ajana u Travniku da se i tokom 1810. nastavi rat sa: „*srbskim krvnicima*“ i „*vjerskim neprijateljem*“ Srbijom.⁵⁶⁵ Ovu odluku pratio je i Portin ferman, koji je pozvao bosanskog vezira na konačno slamanje Srbije.⁵⁶⁶ U drugom fermanu, izdatom malo kasnije ponovljeno je isto naređenje bosanskom veziru. On je u saradnji sa sofijskim seraskerom i sultanovim vezirom Huršid Amed-pašom imao zadaću: „*posve da Srbe uništi, kućnu čeljad i imetak im zarobi*“, a sve sa ciljem da se konačno: „*taj njihov ustanak privede kraju*“.⁵⁶⁷ Ovo je, bez sumnje bio i glavni razlog što se „Crni Đorđe Petrović, verhovni predvoditelj naroda serbskago“ („Черни Георгие Петровић, верховни предводителъ народа сербскаго“) interesovao u maju 1810. za političko stanje u Bosni. Njegovi špijuni, koje je on i dalje slao u Bosnu javljali su mu „da su se Francezi pomirili sa Bošnjacima Turcima“ („Бошняцима Турцима“) i da su ovi prijetili

⁵⁶¹ *Erherzog Ludwig-den in der slawonischen Militär Gränze Kommandirenden Herrn Feldmarschall Lieutenant Freyherrn von Simbschen*, Wien, am 26. Februar 1808, u: A. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 227-228.

⁵⁶² *Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела*, Травник, 28. фебруара 1810, у: М. Гавриловић, *Исписи из париских архива*, 530.

⁵⁶³ *Oberstlieutenant Milutinovich-den commandirenden Herrn Generaln in Slavonien Baron von Simbschen*, Neogradisca am 31. May 1809, u: A. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 382.

⁵⁶⁴ J. П. Јовановић, *н. д.*, 116.

⁵⁶⁵ S. Šejh Kemura, *n. d.*, 262-263.

⁵⁶⁶ *Isto*, 266.

⁵⁶⁷ *Isto*, 270.

da će izvršiti vojni udar na Srbiju.⁵⁶⁸ „Kako Turci od Bosne („Турци одъ Босне“) jesu vesma (bili) nasilili“,⁵⁶⁹ tako je 17. septembra 1810. godine „verhovni predvoditelj naroda Serbskago“ („верховни предводителъ народа Сербскаго“), najviše iz tih razloga tražio od Petra Todorovića da se „velika pomoć učini (i) da (se) na Drinu pomoć što prije pošalje“. Navodno, na bosanskoj strani Drine prema Srbiji bilo je tada koncentrisano oko „40 iljada Turaka“. ⁵⁷⁰ Vožd se plašio prijetnji sa bosanske strane pa je Austrijancima ponudio vojnu pomoć. U instrukciji datoj svome izaslaniku kod barona Simbšena Stevi Jevtiću 21. septembra 1810. godine „vrhovni predvoditelj naroda srbskago“ („врховни предводителъ народа србскаго“) je precizirao, da ako Austrijanci „samo na Bosnu napadnu“, da će im Srbijanci „pomoći Bosnu uzeti i niova da bude“. Karađorđe je procjenjivao, da ako bi Austrijanci „na Bosnu praznu (t)ada napali, to bi se lako mogla soveršiti niova volja i želja, pričinom tom, da kako Rusija u Bulgariji s vojskom dejstvuje, tako bi i Austrija u Bosni mogla. A Bosnu je (t)ada lako (bilo) obvladati, jer su mnogu vojsku protivu (Srbije) obratili i protivu Rusije jedno čislo poslali. (T)ada su bosanski gradovi (bili) prazni, s tim bi (Srbiji-B. T.) mogli pomoći, a sebi (Austrija-B. T.) veliku korist učiniti“. ⁵⁷¹ Podrivanje mira podgrijavanjem daljih sukoba na Drini trebao je da od 27. septembra 1810. vodi Jakov Nenadović, koji je imao zadaću da kod Zvornika „sa sviju strana na te Turke udari“. ⁵⁷²

„Bosanska vojska“ („l’armée bosniaque“) prešla je krajem oktobra 1810. godine Drinu i bezuspješno pokušala da osvoji Loznicu.⁵⁷³ U ovim borbama poginulo je i ranjeno oko 2.000 bosanskih vojnika među kojima i Hasan-paša Srebrenički.⁵⁷⁴ Nova prilika za napad na Srbiju bio je tek nakon poraza ruske vojske na Ruščuku. Bosanskom veziru naređeno je te 1811. sa Porte, da „sa Bošnjacima navali na iste (Srbijanci-B. T.)

⁵⁶⁸ Черни Георгие Петровић, верховни предводителъ народа сербскаго-барону Симбшену, У Београду, 2. маја 1810, у: А. Ivić, *Novi podaci za proučavanje srpskog ustanka*, 134.

⁵⁶⁹ Исти-Петру Тодоровићу, у Варварину Септембриа 1-огъ 1810, у: М. М. Вукићевић, *Деловодни протокол писам Петра Тодоровића-Добрњца, српског војводе из Првог устанка*, Споменик, СКА, ХХХVII, други разред, 33, Београд 1900, 119.

⁵⁷⁰ Исти-истом, у Враћевцици септембра 5-г дня 1810 года, у: *Исто*, 119.

⁵⁷¹ Исти-Стеви Євѣтићу, У Варварину, 9. септембриа 1810, у: А. Ivić, *Novi podaci za proučavanje srpskog ustanka*, 139.

⁵⁷² Исти-Јакову Ненадовићу, У Тополи, 15. септемвра 1810. года, у: Л. Арсенијевић-Баталака, *н. д.*, део други, 1899, 853.

⁵⁷³ Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела, Травник, 28. октобра 1810, у: М. Гавриловић, *Исписи из париских архива*, 573.

⁵⁷⁴ G. Šljivo, *n. d.*, 1992, 393.

odmetnike“, pa se ovaj sa svojom vojskom uputio na Zvornik. Tada su u Rajlovcu, u sarajevskoj okolini zabilježena komešanja pravoslavnih. Ustanički glavni jatak, izvjesni Nikola, sin Perin, optužen je za silovanje jedne mlade Muslimanke i obješen u blizini hrišćanskog groblja.⁵⁷⁵ Sukobi na Drini nastavljeni su tokom cijele 1811. godine. Za razliku od Crne Gore, sa kojom je tokom ljeta 1811. održavao mir,⁵⁷⁶ na Drinu, u Zvornik poslao je krajem oktobra 1811. serasker Sulejman-paša odred od 2.500 Hercegovaca, među kojima je bilo čak 600 katolika. Ovoj ekspediciji na Drini se pridružilo i oko stotinjak pravoslavnih iz Sarajeva. Ipak, ova ekspedicija nije imala nikakvog rezultata, a bosanski vezir se na njen neuspjeh lično požalio novom austrijskom konzulu Jakovu Pauliču. Kuriozitet u njegovom objašnjenju predstavlja činjenica, što je bosanski vezir za krah vojne akcije optužio bosanske vojnike, od kojih su mnogi od njih bili u rodbinskim vezama sa Srbijancima, zbog čega nisu htjeli da ratuju.⁵⁷⁷ (!?-B. T.)

Stanovnici Bosne bili su i te 1811. uznemireni novim Karađorđevim proglasom razaslanim bosanskim pravoslavnim popovima. Srpski vožd je u ovom famoznom proglasu otvoreno pozivao „vjerni narod vjere pravoslavne, vjere presvete i pobjedničke“ („peuples fidèles de la religion grecque, religion très sainte et triomphante“), odnosno bosanske Srbe u rat protiv „neprijatelja boga i svete vjere“ („contre les ennemis de Dieu et de notre sainte religion“),⁵⁷⁸ zapravo bosanskih Muslimana. Nove vojne aktivnosti bosanske vojske zabilježene su i tokom 1812. godine. Glavni zadatak koji je bosanski vezir dobio sa Porte glasio je: „*Nastojte sa svom moću u ovoj sretnoj godini, da ih (Srbijance-B. T.) uništite i raspršite*“ i to bez izgovora kao zadnjih godina: „*dok dođe behar i Jurjev dan*“.⁵⁷⁹ Za konačni vojni obračun sa ustaničkom Srbijom bilo je te 1812. mobilisano čak 60.000 bosanskih Muslimana, a njihova najveća koncentracija bila je na Orlovom polju kod Zvornika.⁵⁸⁰ U velikim okršajima na Banovcu na Drini bosanski Muslimani sami su priznali stradanje 600 svojih vojnika.⁵⁸¹ U ovim vojnim jedinicama Sulejman-pašine vojske koje su ratovale na Drini „protiv Srbije“ („contre les Serviens“)

⁵⁷⁵ S. Šejh Kemura, *n. d.*, 292-293.

⁵⁷⁶ Д. Лекић, *н. д.*, 258.

⁵⁷⁷ G. Šljivo, *n. d.*, 1992, 408.

⁵⁷⁸ *Idée de la proclamation, envoyée secrètement par les Russes et les Serviens, aux évêques et papas grecs de la Romélie et de la Bosnie*, 1811, у: М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, 639.

⁵⁷⁹ S. Šejh Kemura, *n. d.*, 299-300.

⁵⁸⁰ *Isto*, 332-333.

⁵⁸¹ *Isto*, 335.

1811. i 1812. godine „hrišćani“ („chrétiens“) su služili za pravljenje šančeva, a ponekad i kao zamjena za ranjene koji su bili izbacivani iz stroja.⁵⁸² Prema procjeni Š. Pertuzijea u „pašaluku Bosna“ („le pachalik de Bosnie“) je 1812. živjelo „820.000 duša“ („820,000 âmes“) od čega je bilo: 470.000 „Muslimana“ („musulmans“), 190.000 pravoslavnih, koje je on nazvao „Grcima“ („Grecs“), 150.000 katolika, odnosno „Latina“ („Latins“) i 2.000 Jevreja („Juifs“).⁵⁸³ Austrijski konzul Miteser iznosi podatke o skoro 620.000 muških glava u Bosni, od čega je bilo: 255.000 pravoslavnih, 200.000 muslimanskih, 135.000 katoličkih i 25.000 jevrejskih.⁵⁸⁴ O stanovništvu u Hercegovni pisao je Budvanin Milislav Zanočić. Informišući francusku vladu, on je oko 1810. naveo kako „Turci n(isu) (imali) popisnih knjiga, niti (su) belež(ili) rađanja i umiranja, ali je pouzdano da (je) Latina (katolika) (bilo) više nego Grka (pravoslavnih), a ovih posljednjih više nego Turaka“. U političkom smislu pravoslavni i katolici su se znatno razlikovali. „Grci (su) tež(ili) stranci ruskoj, a Latini-stranci austrijskoj“.⁵⁸⁵

Srbija ni 1812. nije odustajala od Bosne. U pismu ruskom caru, Mladen Milovanović i Jakov Nenadović molili su da provincije Bosnu i Hercegovinu stavi pod „skiptar ruski“.⁵⁸⁶ Kod Karađorđa u Topolu slobodno su dolazili ustanički predstavnici iz istočne Hercegovine. Na pregovorima oko daljeg vođenja ustanka aktivno su 1812. učešće uzeli: neki Nikola N. iz Mostara, Jakša Gačanin iz Gacka i Stevan Popović iz Nevesinja.⁵⁸⁷ Ruski generalni konzul u Beogradu Nedoba je već februara 1813. navodno obećavao Srbijancima pomoć, ako ovi na Bosnu pošalju 40.000 ljudi sa ciljem njenog pokoravanja.⁵⁸⁸ Nedoba je raspaljivao strasti, osim kod „Srbijanaca i kod „Crnogoraca“ („et des Serviens aux Monténégrins“) koji su takođe bili uključeni u ove njegove planove.⁵⁸⁹

⁵⁸² I. Manzour-efendi, *O. c.*, xxxv

⁵⁸³ Ch. Pertusier, *O. c.*, 78.

⁵⁸⁴ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1813-1826*, Banjaluka 1988, 28.

⁵⁸⁵ С. Новаковић, *н. р.*, 135.

⁵⁸⁶ Д. Страњаковић, *н. р.*, 1941, 13.

⁵⁸⁷ В. Стојанчевић, *н. р.*, 1995, 200.

⁵⁸⁸ *Bulletin de Bosnie*, Травник, 7. марта 1813, у: М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, 753.

⁵⁸⁹ *Ibidem*, Исто, 12. марта 1813, у: Исто, 754.

I 3. Sulejman-paša Skopljak i bosanska pacifikacija ustaničke Srbije (1813-1815)

Slab uspjeh u borbi protiv mostarskih ajana Dadića, kao i neuspjesi bosanske vojske protiv Karađorđa, oslabili su položaj bosanskog vezira što je imalo za posljedicu da ga Porta smjeni.⁵⁹⁰ Francuski konzul David smatrao je Hilmi-pašu žrtvom intriga Engleza i Rusa protiv Francuza, kojima je ovaj bio odan prijatelj. Do dolaska novog vezira u Bosnu, provincijom je upravljao kajmakam Sulejman-paša Skopljak.⁵⁹¹ Novi bosanski vezir postao je sredinom marta 1813. godine Darendeli Silahdar Ali-paša (13. 3. 1813-30. 3. 1815).⁵⁹² Jedan od načina slabljenja pozicije Dadića u Hercegovini bilo je vezirovo perfidno poklanjanje pašaluka i zvanja paša Dadićevim pristalicama. Tako su tada pašinske činove dobili: Mustaj-paša Sulejmanović, Omer-paša Stočanin, Ibrahim-paša Trebinjac i Derviš-paša Zahumac čime ih je bosanski vezir definitivno pridobio na svoju stranu.⁵⁹³ Savremenik zbivanja franjevački hroničar iz Fojnice fra Mate Kristićević naveo je za Darendeli Silahdar Ali-pašu, da je bio „vrlo nemilosrdan vladar“. Fra Kristićević je takođe veoma hrabro zabilježio, kako Darendeli „osim tiranstva i okrutnosti, nije znao ništa ni dobro ni pošteno sprovoditi“, kao i da je „svoje prethodnike nadmašio u barbarstvu i u bezobzirnom otimanju novca, a bio je i bez poznavanja svih ljudskih zakona. Nije znao ni čitati ni pisati. On se pred Bošnjacima pokazivao kao ričući lav“.⁵⁹⁴ Takođe, „ispoljavao je zmijsko lukavstvo prilikom iznuđivanja novca. Imao je uza se nekog Avdi-bega Kresojevića u Travniku sa kojim je imao tajni dogovor da se nijedna parnica i nijedan krivični postupak kod vezira ne može okončati bez njega lično“. Za najbliže saradnike Darendeli je izabrao sebi slične, a bili su: „previše surovi, namргоđeni, šutljivi, kivni na ljudsku plemenitost, bezobzirni u ophоđenju sa drugima, škripali bi zubima kao divljaci, tupoglavi i uvijek bijesni. Sa Bošnjacima, koji su tada bili potpuno pokorni, zapodijevali su prave svađe i kavge“.⁵⁹⁵ Bosna je iz ovih razloga u

⁵⁹⁰ M. M. Вукићевић, *н. р.*, бр. 10, 341.

⁵⁹¹ *Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David)-министру иностраних дела, Травник, 22. марта 1813, у: М. Гавриловић, Исписи из париских архива, 756.*

⁵⁹² S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *н. д.*, 805-806.

⁵⁹³ M. M. Вукићевић, *н. р.*, бр. 10, 341.

⁵⁹⁴ G. Kraljević, *Fra Mate Kristićević, kroničar 18. i 19. stoljeća*, GADAR BiH, God. XVI-XVII-knj. XVI-XVII, Sarajevo 1976/77, 249-250.

⁵⁹⁵ *Isto*, 251-252.

narednom periodu zapala u tešku unutrašnju političku krizu. Najveći nemiri izbili su u Sarajevu i to zbog naređenja bosanskog vezira da se vjerski poglavar-Mula protjera iz grada. Portin komesar koji je došao u Sarajevo da arbitrira bio je ranjen bodežom.⁵⁹⁶ Bosanski vezir Darendeli je posebno bio nenaklonjen katolicima iz srednje Bosne u okolini Kreševa, koje je tih godina potpuno opljačkao.⁵⁹⁷ Nakon smrti biskupa Grge Ilijića 1. marta 1813. godine, upravu vikarijata naslijedio je fra Antun Miletić. Ove promjene u vrhu katoličke crkve dešavale su se u vrijeme kada su neki franjevci sutješkog samostana bili neosnovano osumnjičeni da šuruju sa Srbijancima i kada zbog toga zamalo nije bio ubijen gvardijan njihovog samostana.⁵⁹⁸

Prema tvrđenju P. T. Furkada, bosanski muslimanski prvaci, pogotovo sarajevski begovi optuživali su u to vrijeme svoju vladu da se po pitanju ratovanja sa Srbima „pokazala mekana“.⁵⁹⁹ U Travniku su 31. maja i 1. juna 1813. godine „dva velika Divana“ („deux grands divans“) raspravljala o nastavku rata sa Srbijom. Bosanski vezir pročitao je naređenja velikog vezira, kojima je Bosna pozvana na ugušenje ustanka u Beogradskom pašaluku.⁶⁰⁰ Bosanski divan donio je tada odluku o podizanju više od 60.000 vojnika za nastavak rata sa Srbijom.⁶⁰¹ U posljednim godinama ustanka, borba Srbijanaca sve više je poprimala vjerski karakter. Ustanička vlada naložila je juna 1813. mitropolitu Leontiju Lambroviću i šabačkom vladici Hadži Melentiju „da naredе molebstvija po svim crkvama i manastirima za pobjedu nad neprijateljem, a poslednji još da ide na granicu i hrabri vojsku“.⁶⁰² Ovaj i slični slučajevi naveli su neke historičare na zaključak, da je glavni razlog propasti ustanka Srbijanaca bio taj, što njim nije rukovodila: „*ni narodna, ni državna misao, nego socijalna mržnja, potencirana vjerskom mržnjom*“. Konkretno, prema Ć. Truhelki, srpski ustanici: „*borili su se, da sruše dahije, da obaraju džamije, da se nagrabe turskog plijena*“. On smatra, da ustanički pokret po svom karakteru: „*nije bio nacionalan, jer etnografske razlike između raje i dahija i nije*

⁵⁹⁶ Pjer David, francuski konzul u Bosni-ministru inostranih poslova Francuske, Travnik 12. listopada 1812, u: A. Blanc, *Neobjavljeno dopisivanje Francuskog konzulata u Travniku–Pierra Davida*, Starine JAZU, knj. 46, Zagreb 1956, 83.

⁵⁹⁷ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 18.

⁵⁹⁸ Fra M. V. Batinić, *n. d.*, 1887, 191.

⁵⁹⁹ С. Новаковић, *н. р.*, 144.

⁶⁰⁰ *Bulletin de Bosnie*, Травник, 2. јуна 1813, у: М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, 773.

⁶⁰¹ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 808.

⁶⁰² J. Мишковић, *н. д.*, 1895, 38.

*bilo. Kao i raja proizišle su dahije iz iste etnografske mješavine, iz koje su potekli i Srbi“.*⁶⁰³

Najveće borbe između bosanske vojske i srpskih ustanika vođene su tokom avgusta 1813. oko: Loznice, Lješnice i Zasavice.⁶⁰⁴ „Bosnjaci („Босняцы“) (su) pod vezirom Travničkim i Beglerbegom Banjalučkim 9 ga jula (21. 7. 1813.-B. T.) kod Zvornika preko reke Drine proderzljivo preipi („прейпи“) (preći?-B. T.) naumili, i da bi Serble napasti, na levo do Loznice došli. Nekoliko je nji i do Novog Sela šest časova od Šabca (bilo) doperlo“. Međutim, „kad se bitka soverši(la), done(li) (su) Serbli za znak da su Turke pobedili, 60 Turski glava na kopju nataknuti u Šabac“.⁶⁰⁵ Ipak, u drugoj polovini ljeta 1813. ratna sreća pratila je bosansku vojsku, kojoj se nakon osvojanja nekih važnijih strateških ustaničkih uporišta kao što je Zasavica, otvorio put za dalje prodiranje prema: Užicu, Šabcu, Beogradu i Smederevu.⁶⁰⁶ Uspjesima bosanske vojske značajan doprinos dala je Austrija, koja je, uostalom i najviše pomogla bosanskim Muslimanima u konačnom vojnom slamanju ustaničke Srbije. Tako je tog sudbonosnog ljeta 1813. nabavljala „bosanska vojska“ („armée bosniaque“), osim hrane⁶⁰⁷ i vojnu opremu u austrijskoj pograničnoj oblasti. Austrijski pogranični oficiri baron Heler i baron Sigental dopisivali su se u tom smislu sa bosanskim vezirom Ali-pašom i naoružavali ga.⁶⁰⁸ Pravo lice austrijske politike prema Bosni otkrivali su niži pogranični oficiri. Austrijski pukovnik Mihaljević izdao je u to vrijeme nekakav proglas ohrabrenja pograničnom stanovništvu u Bosni. Ovaj, po bečki dvor kompromitujući proglas, budući da je bio napisan u carevo ime i naslovljen: „na srpsko-slovensko-vlaško-bosansku naciju“ („an die servisch-slavisch-walachisch-bosnische Nation“) za koju se navodilo da je bila privržena habzburškoj kruni vješto je u javnosti zataškao austrijski konzul u Travniku fon Paulič.⁶⁰⁹

Službene turske vlasti, za razliku od bosanskih Muslimana još uvijek nisu imale problem sa tim da pravoslavne vjernike u Bosni nazivaju srpskim narodnim imenom. U

⁶⁰³ Ć. Truhelka, *n. r.*, 1917, 293-294.

⁶⁰⁴ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 810.

⁶⁰⁵ НСЦГВ-6, 8. 8. 1813.

⁶⁰⁶ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 811.

⁶⁰⁷ *Bulletin de Bosnie*, Травник, 10. јула 1813, у: М. Гавриловић, *Исписи из париских архива*, 779.

⁶⁰⁸ А. Ивић, *Између Првог и Другог српског устанка (Од септембра 1813. до априла 1815. године)*, Загреб 1917, 38.

⁶⁰⁹ В. Поповић, *Метернихова политика на Блиском Истоку*, Београд 1931, 35.

jednom obavještenju oko imenovanja zborničkog mitropolita iz 1812. njegovi vjernici nazvani su „Srbima“ („Sirblu“).⁶¹⁰ Po Pavlu Solariću su bez ikakve sumnje „homogenim Serbi(ma)“ („единороднии Срби“) pripadali svi pravoslavni (?-В. Т.) stanovnici „iz okolnih zemalja, Bosne, Hercegovine“ („и изъ окрестные земаля Босне, Херцеговине“).⁶¹¹ U isto vrijeme, bosanska katolička crkva i biskup Miletić pravoslavne u Bosni su u zvaničnim dokumentima označavali kao „grčke otpadnike“ („greco scismatico“), a sami sebe smatrali su za: „katolički narod“ („popolo cattolico“) „katoličke hrišćane“ („cristiani cattolici“)⁶¹² i „latinske katoličke hrišćane“ („dei cristiani cattolici latini“).⁶¹³ Pismo kojim su bosanski katolici pisali, biskup Miletić nazivao je pismom „Jezik(a) Illiričkoga, illiti slovinskoga“.⁶¹⁴ Bosanske Muslimane katolici su nazivali raznim imenima: „Muslimanima“ („musulmano“), „bosanskim narodom“ („popolo bosnese“),⁶¹⁵ „bosanskim Saracenima“ („del saraceno bosnese“),⁶¹⁶ kao i „Muhamedancima“ („di Moamettani“).⁶¹⁷

Za potpuno vojno slamanje Srbije naredio je bosanski vezir početkom septembra 1813. regrutaciju za dodatnih „20.000 ljudi“ („de vingt mille hommes“).⁶¹⁸ „Serašćer sve Bosne“ („серашћер све Босне“) Sulejman-paša Skopljak hvalio se istog mjeseca Austrijancima, „kako (je) čestiti car naredijo bosanskoga vezira i više od sto hilada vojske bosanske („војске босанске“) digo i na Srba pošo“.⁶¹⁹ U bosansko-muslimansko-srbijanskom okršaju septembra 1813. veliku pobjedu odnijeli su „Bošnjaci osvoji(vši) tvrđavu Šabac sa devet kula“ čime je prostor od Drine do Beograda bio potpuno očišćen

⁶¹⁰ *Непознати-непозантом*, без места, 1812, у: Н. Радосављевић, М. О. Маринковић, *Два прилога за историју православне цркве у Босни*, Мешовита грађа, књ. XXXIII, Београд 2012, 285-286.

⁶¹¹ [П. Соларић], *Србије плачевно накиторабоженіе лѣта 1813., Зашто и Како? У Разговору порабоженне Матере съ роднымъ еднымъ Сыномъ своимъ, коему оставя послѣднее свое завѣщание*, въ МЛѣткахъ, л. 1815, 2.

⁶¹² D. Kamber, *n. r.*, br. 3-4, 92-93.

⁶¹³ *Isto*, 102.

⁶¹⁴ *Biskup fra Augustin Miletić-Alojziju Ignjatiju Berliću*, Fojnica (samostan), 14. svibnja 1815, u: Fra J. Jelenić, *Spomenici kulturnog rada franjevacca Bosne Srebreničke*, 311.

⁶¹⁵ D. Kamber, *n. r.*, br. 3-4, 92-93.

⁶¹⁶ *Isto*, 95.

⁶¹⁷ D. Kamber, *n. r.*, br. 2, god. LVI, Sarajevo siječanj 1942, 62.

⁶¹⁸ *Bulletin de Bosnie, Guerre de Srevie*, Травник, 15. септембра 1813, у: М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, 789.

⁶¹⁹ *Сулејман-паша-митровачком обритару Обућини*, Засавица септембра 1813, у: А. Ivić, *Novi podaci za proučavanje srpskog ustanka*, 144.

od ustanika.⁶²⁰ U Carigrad je tog istog septembra 1813. bilo odvedeno između „400 i 500 srpskih zarobljenika iz Bosne, vezanih jednim sindžikom“ od kojih je veliki broj umro na putu.⁶²¹ U ovoj grupi je po svemu sudeći, pored stotinjak zarobljenika iz Šabca bilo i 400 srbijanskih ustanika, a koje je ljeta iste godine „Vezir Bosanski“ („Везиръ Босанскій“) zarobio napadom na Lješnicu na Drini i koje je kao roblje odveo u Bosnu.⁶²² P. David operisao je sa brojkom od zarobljenih „600 Srbijanaca“ („six cents Serviens“) i „četiri ustaničke vođe“ („quatre de leurs chefs“) na Lješnici.⁶²³ Pobjeda bosanskih Muslimana nad Srbijancima bila je za ove druge dodatno ponižavajuća, kada je sultanovim fermanom krajem oktobra 1813. za pašu beogradskog pašaluka bio imenovan komandant bosanske konjice, bosanski Musliman Sulejman-paša Skopljak.⁶²⁴ Uspjeh bosanske vojske u ratu sa Srbijancima nosio je sa sobom negativne posljedice, prije svega u pogledu položaja bosanskih hrišćana. Prema jednom svjedoku događaja, nakon poraza Srbije 1813. godine, „Turci Bošnjaci („Турци Бошњаци“) iz jednog podozrenja izli(li) (su) (svu) svoju prostu osvetu na Srbima Bosanskima („Србима Босанским“), te (su) mnoge isjek(li) i na kolje nabi(li). Tako (su) posjek(li) Nikolu Topala trgovca u Gradičkomе, i (svjedokovog) brata (P. Karano-Tvrtković-B. T.) Nikolu, protu Gavru Kara Petrovića i popa Jovana Karanovića“.⁶²⁵

Kao i svakom prethodnom bosanskom veziru, tako i Darendeli Silahdar Ali-paši najveće opstrukcije pravile su Sarajlije i Mostarci. „Grad se Bošnjački („Бошнячкій“) Saraevo, i beg Mostarski Paši Travničkom nikako (nisu željeli) povin(ovati)“.⁶²⁶ Praktično, sve do početka jula 1814. godine „Grad Bošnjački („Бошнячкій“) Saraevo i

⁶²⁰ *Bosanski valija i serasker Silahdar Alipaša [Darendeli]-nekom austrijskom generalu*, Beograd, 1228-rujna 1813, u: H. Šabanović, *Novi turski dokumenti u turskom odsjeku Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu*, GHZM, God. LIV, Sarajevo 1943, 361.

⁶²¹ *Бурултија нишкога главног заповедника-софиским властима*, Датум 10. шавал 1228 г. (25. септембар 1813.), у: Г. Баласчев, *н. р.*, СКГ, бр. 97 (XIV, 3), Београд 1. Фебруар 1905, 215.

⁶²² *Карађорђево известіе о Србији и последњимъ догађајима Србскогъ (новіеѣ) доба као и првима за тымъ слѣдуюћима, Сачинѣно негдашњимъ Почестнымъ Членомъ Друштва Србске Словесности покойнымъ К. С. Совѣтникомъ Лазаромъ Теодоровићемъ*, Написано у С. Петербургу 4. Маја 1816. года, ГДСС, Св. IV, Београд 1852, 166.

⁶²³ *Bulletin de Bosnie, Guerre de Servie*, Травник, 17. августа 1813, у: М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, 784.

⁶²⁴ А. Ивић, *н. д.*, 1917, 40.

⁶²⁵ П. К. Карано-Твртковић, *Додатакъ къ србскимъ споменницыма или кратко земљописаніе о Босни* у: „Србскій споменици или старе рисовулѣ, дипломе, повелѣ, и сношения босански, сербски, херцеговачки, далматински, и дубровачки кралѣва, царева, банова, деспота, кнезова, войвода и властелина“, часть прва, Бѣоград 1840, XIX.

⁶²⁶ НСЦГВ-105, 12. 5. 1814.

beg Mostarski u Hercegovini otkaz(iva)ali (su) Paši svomu povinovenie“.⁶²⁷ Kako bi konačno slomio otpor hercegovačkih Muslimana predvođenih Dadićima bosanski vezir je protiv njih poslao jednu četvu vojske pod komandom Srebrenica-paše. Ovaj je Dadićima do temelja uništio svu imovinu u Mostaru.⁶²⁸ Čak su kružile neistinite priče, da su Dadićima u mostarskim borbama protiv bosanske vojske pomagale čete „Crnogoraca sa njihovim vladikom“ („der Montenegriner unter Anführung ihres Bischofs“).⁶²⁹ Dadići su se nakon pada Mostara 21. aprila 1814. uspjeli spasiti bijegom, ali su kasnije pohvatani i likvidirani. Njegovim saradnicima franjevcima je suđeno.⁶³⁰ Srebrenički paša Hadži-beg Rustanbegović je na identičan način postupao i u svome kraju. On je tih godina, progoneći hajduka Kara-Marka koji je radio na podizanju bosanskog Podrinja zapalio jedinu crkvu brvnaru u srebreničkom kraju.⁶³¹ Markantnija ličnost od kontroverznog hajduka Kara-Marka bio je iguman Hadži Milentije Stefanović iz Birča, koji je sve do 1813. ratovao kao vojnički starješina zaradivši od Rusije zlatni krst na zlatnom lancu. On se poslije propasti ustanka sklonio u Frušku Goru,⁶³² u Vojvodini, gdje je mitropolit Stefan Stratimirović 26. septembra iste godine započeo obrazovanje „frajkor(a) Serbskij(skog)“ u službi „Presvetlejšemu Domu Austriskomu“ sačinjenog od „naroda Serbskago, Slavnskago, Valahiskago i Bosanskago“.⁶³³ U Donjem Birču je tokom srpskog ustanka pop Đorđe Vujičić iz Vrela (Cikote) pripremao bunu sa hajducima, ali su ga Turcima izdale njegove komšije, neki Mitar Kovač iz Cikota i Mitar Ilić iz Šekovića. Popa Vujičića odveli su Turci u Sarajevo i ubili, a njegovog brata koji je takođe bio pop nabili su navodno na kolac iznad porodične kuće.⁶³⁴ Nemoć bosanskih Srba za nekim većim uspjehom u Podrinju i istočnoj Bosni objasnio je V. Čorović činjenicom, što je u vrijeme, kako je naveo: „čišćenja Srbije” od 1804. do 1815. najveći dio srbijanskih

⁶²⁷ НСЦГВ-136, 22. 6. 1814.

⁶²⁸ М. М. Вукићевић, *н. р.*, бр. 10, 341.

⁶²⁹ *Major Petrack-nepoznatom*, Jaszenovacz, den 27. April 1814, u: J. Milekić, *Pokret bosanskih Muslimana 1814. godine, novi prilozi za proučavanje bosansko-hercegovačke prošlosti*, Zagreb 1917, 31.

⁶³⁰ Fra M. V. Vatinić, *н. д.*, 1887, 189.

⁶³¹ Т. С. П., *Свечаност при освећењу звона парохије Црвице, протопрезвитерата сребреничкога, на Петровдан 1892.*, БХ Источник, св. VIII, год. VI, Сарајево 1892, 417.

⁶³² Д. Руварац, *Одговор на биљешке и питања г. В. Стакића*, БХ Источник, св. III, год. V, бр. 6, Сарајево 1891, 104.

⁶³³ *Стефан от Стратимирович-Оберитеру Миаљевичу*, в Карловцје 14 септембра 1813, у: П. Васић, *Мали прилози историји Српског устанка*, Зборник Музеја Првог српског устанка, III-IV, Београд 1964-65, 112.

⁶³⁴ М. Филиповић, Ђ. Мазалић, *Црква Ломница у Босни*, Споменик САН, СГ, Београд 1951, 136.

Muslimana iz: Šabca, Valjeva i Užica izbjegao u tu oblast i prema Srbiji: „*stvorili duž Drine i pograničnih srezova jednu vrstu bosanske vojničke krajine*“.⁶³⁵

Ipak, bosanske muslimanske vlasti ni izbliza nisu bile tako opresivne prema bosanskim i hercegovačkim katolicima, kao prema pravoslavcima. „Alli Pasha Vechil Czarra cestitoga, i Vezir sve Bosne, i Ercegovine na Imme cestitoga Czarra“ pozvao je 15. aprila 1814. katolike na lojalnost. On je u pismu upućenom „podlozniczim Fratrom od xupa Naije Mostarske“ naveo nekoliko veoma važnih činjenica, a to je, da su katolici bili „Raja Czarreva, kojaje od Fetta do (tada) bila virna cestitomu Czarru“. Podsjetio ih je, da je „Vezir (bio) na mistu Czarrevu; cestiti Czar na mistu Boxiemu: tko se (bude) izneviri(o), i di(gao) ruku protiv Czarrevu Vechilu, suprotivi (će se) cestitomu Czarru; a tkose (bude) di(gao) protiv Svomu Czarru, di(gao) (se) u isto vrime protivu Boggu; jerboje cestiti Czar z Svomu Memlechetu (bio) na mistu Boxiemu“. On je „Erczegovci(ma) Raj(i) Czarrev(oj)“ otvoreno poručio, kako je „zna(o) da (su) silom (bili) natirani, i usillovani, dase protiv cestitomu Czarru i protiv (njemu) gnegovu Vechilu iznevir(e) (kao i, da im on) sve oprascha; i xelechi (im) dobro, ponuk(ovao) (ih je) kako sinove, i zapovida(o) od strane Czarra cestitoga; da oruxje odbac(e), i da se o (svom) poslu texackomu zabavgl(jaju)“. Na kraju ih je upozorio, da ako ga ne „poslusha(ju), terse s oruxiem u ruszi (ustanu) protiv (svom) Czarru, i Gospodaru (da će) iskusha(ti) sarcbu, i sillu (njegovu)“.⁶³⁶ Viševjekovnu lojalnost turskim vlastima dokazali su srednjobosanski katolici i u narednom vremenu, pogotovo tokom sukoba Sarajlija i Mostaraca novembra 1814. sa bosanskim vezirom Darendelijom. Iako su dolazile „Sarajlije u Kreševo (da) dignu Turke, krstjane i fratre da š njima idu na vojsku protiv Derendelija“ bosanski fratri „ne smidoše reći da ne mogu ići na vojsku, jerbo se bojaše da ih Sarajlije ne pobiju, nego odrediše p. o. fra Bartola Tucakovića iz Vranaka i p. o. fra Luku Vidovića iz Deževica da idu s Turcima na vojsku. I tako odoše oni zajedno š njima do u Neretvu“.⁶³⁷

Završnom napadu na Srbiju prethodio je ferman sa Porte, koji je dodatno ohrabrivao bosansko-muslimansku vojsku, da se u nastupajućem ratu prema Srbijancima

⁶³⁵ B. Поповић, *н. п.*, 1929, 26-27.

⁶³⁶ *Bosanski vezir Ali-paša-Fratru od Blatta u Erczegovini*, Travnik, na 15. Travgna 1814, u: Fra J. Jelenić, *Izvori za povjest kulturnoga rada bosanskih Franjevaca*, GZM, god. XXV, sv. 1, Sarajevo 1913. (u daljem navođenju: Fra J. Jelenić, *Izvori za povjest kulturnoga rada bosanskih Franjevaca*, sv. 1.), 33-34.

⁶³⁷ M. Bogdanović, *Ljetopis kreševskoga samostana*, Sarajevo, Zagreb 2003, 257.

ne odnosi s milošću. U Portinom naređenju pisalo je, da je: „*Taj narod (Srbi-B. T.) taki, da se mora snjima postupati sgolom sabljom i spomoću Boga dovesti ih u pokornost o čemu je zatražena šeriatska fetva*“.⁶³⁸ Isti ferman je bosanskim vojnicima naređivao: „*Spomoću Boga tako ih stucite i raspršite, a na osnovu fetve sibjan i djecu im zarobite, imanje i stvari popljačkajte da im poslije danas više nikad ne padne na um glavu podiči na ustanak protiv moga carstva*“.⁶³⁹ Da bi ih ohrabrio, pisao je sultan još nekoliko fermana u kojima je ponavljano: „*Moja djeca Bošnjaci, vazda su bili gajrećije i junaci*“.⁶⁴⁰ Velika vojna kampanja u koju je bosanski vezir regrutovao mnoge „Bošnjake („Бошняке“) (i) Turke na Serblje („Серблѣ) i onako većma kivne“ započela je krajem novembra 1814. godine.⁶⁴¹ Računa se, da je bosanski vezir za veoma kratko vrijeme uspio da mobiliše oko 40.000 vojnika. I mnogi bosanski hrišćani bili su dio ove vojne ekspedicije na Srbiju i to uglavnom kao pozadinci. Na spisku bosanskih vojnika i ekmečija (pekari) te 1814. nalazili su se i bosanski hrišćani: kršćanin Vidak, Glišin momak, Vasilj, Nikola, Risto, Glišo, Mikun, Risto Savić, Jefto Višegradlija, Risto Travničanin, Rado i Risto Mostarac, Mihajlo, Jovan, Gavriilo, Andrija, ponovo Glišo, Ilija, pa opet Jovan.⁶⁴² Tada su brojne bosansko-muslimanske „čete 100, 200 i do 300 Turaka ja(čine)“, iz raznih dijelova „Bosne u Serbiju ulaz(ile) i prodir(ale). Navodno, tada je „sila Bošnjaka („Бошняка“) u Serbiji na 6000 Vojnika narasla“. Telali (iliti vikari njini u vojni) poziva(li) (su) ih“ otvoreno na pljačku „ovaca i rogate marve u Serbiji (kao i) po svojoj volji robov(a) i robkinj(a)“.⁶⁴³ Savremenik događaja Ibrahim Mensur efendija svjedoči, kako su tada svi bosanski putevi bili praktično zakrčeni „stadima i srpskim robljem koje je bilo odvođeno u Bosnu“ („de troupeaux et d’esclaves serviens qu’on conduisait en Bosnie“).⁶⁴⁴

Srbija je konačno poražena 1814. godine, a posljednji pokušaj izbjavljenja pravoslavnih u Bosni ispod turske vlasti bio je, kada je prota Matija Nenadović u Beču 1815. u vrijeme odvijanja Kongresa velikih sila: „*uzalud obijao pragove ruskih, austrijskih, engleskih i pruskih predstavnika*“. Rusija je na Bečkom kongresu podnijela

⁶³⁸ S. Šejh Kemura, *n. d.*, 350.

⁶³⁹ *Isto*, 352.

⁶⁴⁰ *Isto*, 373.

⁶⁴¹ HCЦГВ-278, 15. 12. 1814.

⁶⁴² S. Šejh Kemura, *n. d.*, 362.

⁶⁴³ HCЦГВ-278, 15. 12. 1814.

⁶⁴⁴ I. Manzour-efendi, *O. c.*, xxxviii

15. (27.) februara 1815. nekakvu cirkularnu notu o zločinima turske vojske nad srpskim stanovništvom. U ovoj noti, Rusi su se uzaludno pozivali na činjenicu, da je: „ruski car bio prirodni zaštitnik hrišćana istočno-pravoslavne vere pod turskom vladom, kao što su austrijski car i francuski kralj bili prirodni branioci katolika na Istoku“. Međutim: „Bečki kongres je izbegao debatu ovoga pitanja, jer velike evropske države nisu bile voljne da dadu Rusiji mandat da zaštićava pravoslavne hrišćane u Turskoj“.⁶⁴⁵

⁶⁴⁵ М. Гавриловић, *н. р.*, бр. 15. (III, 5), 1. Септембар 1901, 355-356.

II POČECI ANTIREFORMSKIH POKRETA BOSANSKO-MUSLIMANSKOG PLEMSTVA I BUNA BOSANSKO-SRPSKIH SELJAKA (1815-1835)

II 1. Vezirstva Sulejman-paše Skopljaka i Dželaluddin-paše (1815-1822)

Biskup fra Augustin Miletić poslao je austrijskom prokonzulu Jakovu Pauliču („fon Paulich“) Spomenicu u aprilu 1815. u kojoj je opisao položaj katolika u Bosni i Hercegovini. On se pozivao na prava koja su proisticala iz carske diplome „Ahdname“, koju su bosanski franjevci dobili 1463. od osvajača Bosne Mehmeda.⁶⁴⁶ Za progone katolika i rušenje njihovih vjerskih objekata kroz čitavo tursko doba fra Miletić je optuživao „zaklete neprijatelje katolicizma i latinskog obreda“ („nemici giurati dei cattolici latini“), Turke („di Saraceni“) i pravoslavne („dai Greci scismatici“). Po njemu je jedini lijek za sva zla počinjena katolicima u Bosni bio, da Austrija zauzme Bosnu.⁶⁴⁷ Fra Miletić je u Spomenici naveo jednu veoma važnu činjenicu, kako su Ahdnamom bosanski franjevci priznati za duhovne i političke vođe bosanskih katolika,⁶⁴⁸ što su oni i ostali do toga vremena. Biskup fra Miletić je bio u vrlo čestim kontaktima sa ljudima preko Save, u prvom redu sa porodicom Brlić u Slavanskom Brodu, još od 1800. godine. On je u maju 1815. molio Alojzija Ignjatija Brlića, da prihvati ulogu provizora i prokuratora bosanskih franjevac, najviše radi nabavke knjiga.⁶⁴⁹ Tražio je, da mu dobavlja samo knjige pisane u „Jezik sclavonski, oll barem harvaski“ s obzirom, da u Bosni niko nije govorio ni njemački ni turski.⁶⁵⁰ Istina, biskup fra Miletić se izjasnio i za „jezik Illiričk(i) illiti slovinsk(i),“⁶⁵¹ za koji je, interesantno, filolog Dobrovski tada tvrdio, da nije bio čist slovenski dijalekt. Razlog za ovu tvrdnju Dobrovski je pronalazio u činjenici, da je „u Bosni čislo Turaka („Typaka“) (bilo) mnogo veće od Hristijana“

⁶⁴⁶ D. Kamber, *n. r.*, br. 1, siječanj 1942, 5-6.

⁶⁴⁷ *Isto*, 7-8.

⁶⁴⁸ Fra B. M. Vrdoljak, *Crkveno-vjerske prilike u BiH za Karaulina života, s posebnim osvrtom na Livanjski kraj*, u: Fra B. M. Vrdoljak, *Plodovi ljubavi i žrtve, prinosi iz povijesti, kulture i arheologije*, Livno 2005. (u daljem navođenju: Fra B. M. Vrdoljak, *Crkveno-vjerske prilike u BiH za Karaulina života*), 134.

⁶⁴⁹ *Biskup fra Augustin Miletić-Alojziju Ignjatiju Brliću*, Fojnica (samostan), 14. svibnja 1815, u: Fra J. Jelenić, *Spomenici kulturnog rada franjevac Bosne Srebreničke*, 309-310.

⁶⁵⁰ *Isti-istom*, *Isto*, 16. lipnja 1815, u: *Isto*, 312-313.

⁶⁵¹ *Isti-istom*, *Isto*, 14. svibnja 1815, u: *Isto*, 311.

(„Христијана“), као i da zbog toga „Вошњачки дијалект“ („Бошнячки дијалект“) nije ni mogao biti „čist“.⁶⁵²

Kada su se Srbijanci ponovo 1815. pobunili, bosanski vezir Ali-paša Darendeli podigao je protiv njih sve bosanske age i begove u rat. Dvojica braće Rizvanbegovića, Omer-beg i Ali-aga iz Hercegovine dokazali su se u više sukoba u Srbiji, a za stečene zasluge i pokazanu hrabrost Omer-beg Rizvanbegović postavljen je za muselima mostarskog, a Ali-aga stolačkog. Omer-beg nije dugo vladao Mostarom zbog globljenja usljed čega su se bogatiji hercegovački Muslimani pobunili i protjerali ga iz grada. Njegovo vladanje okončano je carigradskim fermanom u kome je bilo naloženo da se ubije.⁶⁵³ Iz Bosne i Hercegovine je sredinom marta 1815. prešlo u Srbiju oko 6.000 bosanskih vojnika, kako bi popunili utvrđenja,⁶⁵⁴ jer je Srbija i nakon dobijanja autonomije 1815. i dalje ostala u vazalnom odnosu prema Porti.⁶⁵⁵ Srbija je htjela sačuvati ono što je imala i kao izaslanika na granicu sa Bosnom slala je početkom maja protu Nikolu Smiljanića. Ovaj je od dva srbijanska prvaka, Petra Molera i Miloša Obrenovića dobio instrukciju, da „s Bosnom također ništa ni najmanje ne dirati, no svaku reč s nima (sa bosanskim Muslimanima-B. T.) čestnu oderžati i ljubav i primirje činiti“.⁶⁵⁶ Ipak, tokom ratnih sukoba na granici sa Srbijom, daleko u pozadini, u nekim područjima Bosanske Krajine eskaliralo je muslimansko nezadovoljstvo, a koje se manifestovalo napadima na nevinu hrišćansku raj. Na udaru muslimanskih ekstremista obično su bile crkve ili manastiri, pa je tako manastir Liplje iz XVI vijeka kod Kotor Varoša bio opljačkan, spaljen i srušen, a njegovi monasi protjerani.⁶⁵⁷ Izgleda da se turske vlasti nisu jednako odnosile prema hrišćanima u provinciji. Na drugom kraju vilajeta, u istočnoj Hercegovini, gotovo u identično vrijeme turske vlasti pravoslavcima su dozvolile slobodnu obnovu stare crkve sv. Nikole (1814) u Gračanici kod Gackog,⁶⁵⁸

⁶⁵² НСЦГВ-241, 30. 10. 1815.

⁶⁵³ О. Кнезовић, *Али-паша Ризванбеговић-Сточевић, херцеговачки везир 1832-1851*, GZM, XL, sv. II (za historiju i etnografiju), Сарајево 1928, 20.

⁶⁵⁴ НСЦГВ-47, 2. 3. 1815.

⁶⁵⁵ М. Екмечић, *н. д.*, 1, 1989, 208.

⁶⁵⁶ *Петар Молер Николаевич, Милош Обренович-Николаю Смиљанићу, протопресвитеру*, Непознато, (почетком маја 1815.) у: А. Ivić, *Novi podaci za proučavanje srpskog ustanka*, 151.

⁶⁵⁷ Аноним, *Православни манастири сарајевске архидијецезе*, Шематизам православне митрополије и архидијецезе Дабро-босанске за годину 1883, Сарајево 1883, 22.

⁶⁵⁸ Аноним, *Шематизам Захумско-херцеговачке епархије 2006. године*, у: *Епископија Захумско-херцеговачка*, Београд 2006, 234.

kao i crkvu Silaska sv. Duha na Apostole u Kifinom Selu (1816) kraj Nevesinja, za koju se vjerovalo da je iz vremena Nemanjića.⁶⁵⁹ S početka XIX vijeka je i kameni hram sv. Petke Paraskeve u Mostaćima u Trebinjskom polju.⁶⁶⁰ Trgovci Nikola Čoktić i Petar Mirilović pomagali su još 1811. pravoslavnu crkvicu u Tremošnici kod Gradačca. Pop Mićo Mišković vodio je 1814. crkvicu u Kozluku kod Zvornika. U Jelanskoj kod Pojezne blizu Dervente je 1815. postojala takođe nekakva crkvice sa popom Božom Sekulićem.⁶⁶¹ U Zvorničkoj eparhiji egzistirale su u tom vremenu dvije crkvice. Na Mačkovcu, pod Majevicom postojala je pravoslavna crkva prije 1817, a u Obudovcu kod Orašja prije 1818. godine.⁶⁶² I u Gračanici je oko 1818. navodno postojala nekakva crkva ili prije brvnara sa popom Nikolom.⁶⁶³ Crkvu u Dobrunu kod Višegrada obnovili su 1822. stanovnici okolnih sela.⁶⁶⁴

Novi bosanski vezir od marta 1815. postao je nekadašnji veliki vezir Huršid Ahmed-paša (30. 3. 1815-28. 10. 1815). Srbijanci su se već u julu iste godine ponovo podigli na ustanak,⁶⁶⁵ što je, po inerciji, nagonilo novog bosanskog vezira na novu vojnu konsolidaciju i intervenciju na Drini. Njegov prvi politički zadatak bio je da sa bosanskom vojskom izađe na Drinu i umiri pobunjenog kneza Miloša Obrenovića koji je protjerivao Turke iz srbijanskih gradova.⁶⁶⁶ Huršid Ahmed-paša je srebreničkom kadiji i ajanu Hadži Salih-begu naredio, da se što prije popravi most na Drini kod Srebrenice neophodan za planiranu vojnu intervenciju na Srbiju.⁶⁶⁷ Trzavice na granici sa Srbijom pravili su još jednom u 1815. bosanski Muslimani i to kada je 10. oktobra gradačački

⁶⁵⁹ *Исто*, 232.

⁶⁶⁰ *Исто*, 207.

⁶⁶¹ М. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, Споменик САН, ХСІХ, Београд 1950. (у даљем навођењу: М. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*), 72.

⁶⁶² М. С. Филиповић, *Почеци и прошлост Зворничке епархије*, сепарат из „Богословље“, VIII (XXIII), Београд 1964, 76.

⁶⁶³ *Исто*, 79.

⁶⁶⁴ А. Гилџердинг, *Поџдка по Герцеговинџ, Босни и Старој Сербји*, в: А. Гилџердинг, *Собрание сочинений, Боснія, Герцеговина и Старая Сербія*, Томъ третій, С. Петербургъ 1873. (у даљем навођењу: А. Гилџердинг, *Поџдка по Герцеговинџ, Босни и Старој Сербји*), 77.

⁶⁶⁵ S. S. Hadžihuseinović *Muvekkit*, n. d., 818-819.

⁶⁶⁶ М. Гавриловић, *н. р.*, бр. 16. (III, 6), 16. септембар 1901, 440.

⁶⁶⁷ *Vijurultija bosanskog valije Huršid Ahmed-paše, 16. ramazana 1230 po Hidžri (=1814.)*, у: R. ef. Muderizović, *Nekoliko muhurova bosanskih valija*, GZM, god. XXVIII, sv. 1. i 2, Sarajevo, januar-juni 1916, 23.

kapetan Sali-beg prešao Drinu i bio potučen.⁶⁶⁸ Za bosanskog vezira Porta je krajem oktobra 1815. imenovala dotadašnjeg beogradskog mutesarifa Sulejman-pašu Skopljaka „Bošnjaka“ (28. 10. 1815-24. 1. 1818),⁶⁶⁹ koji je u bosansku prestonicu Travnik stigao tek 25. decembra iste godine.⁶⁷⁰ Prema riječima Miloševog ličnog ljekara i savremenika zbivanja, a po svemu sudeći i britanskog agenta dr. Kuniberta,⁶⁷¹ „sa pašom Bošnjakom Sulejmanovog karaktera“ mir između Bosne i Srbije „nije mogao biti dugoga vijeka“. Sulejman-paša svoj bosanski patriotizam pothranjivao je okružujući se brojnim rođacima iz Bosne. Njegova vojska koju je iznova ustrojio bila je sastavljena samo od bosanskih Muslimana, dok su muselimi i niži pašini činovnici bili odreda „Bošnjaci, pašini srodnici“ ili su bili regrutovani od muslimanskih prognanika iz Srbije.⁶⁷²

Sarajevo je početkom XIX vijeka, koji se, pogotovo u nadolazećem periodu smatrao vijekom-„doiljom narodne svesti“⁶⁷³ i „nacionalne borbe“⁶⁷⁴ bilo jedino veće mjesto u Bosni u kome je egzistirala i gdje se javno ispoljavala srpska narodna svijest. Hilendarski monasi tražili su u aprilu 1816. finansijsku pomoć od sarajevskih Srba „gospodara, časnih hadžija i kmetova mali(h) i veliki(h) i vsi pravoslavni hristjana“. Zauzvrat, za dobijenu pomoć Hilandarci su molili „svetitelja Savu serbskog („сербскор“) prosvetitelja da im daruje tjelesno i duševno spasenje“. ⁶⁷⁵ Takođe, prenumeranti na djela Vuka Stefanovića Karadžića te 1816. bili su neki trgovci „Bošnjaci i Hercegovci“ („Бошњаци и Херцеговци“) iz Sarajeva, Mostara i Trebinja.⁶⁷⁶ Karadžić je sarajevskim

⁶⁶⁸ A. Ivić, *Austrija prema ustanку Srba под Милошем Обреновићем (Од марта до децембра 1815. године)*, Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskog arkiva, God. XIX, sv. 3. i 4, Zagreb 1917, 274.

⁶⁶⁹ S. S. Hadžihuseinović *Muvekkit, n. d.*, 821.

⁶⁷⁰ *Isto*, 823.

⁶⁷¹ Ph. Auty, *Необјављени документи енглеског министарства спољних послова о Србији 1837-1911*, ИЧ, књ. XII-XIII (1961-1962), Београд 1963. (у даљем навођењу: Ph. Auty, *Необјављени документи енглеског министарства спољних послова о Србији 1837-1911*), 416.

⁶⁷² Б. Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804-1850*, Београд 1901, 57.

⁶⁷³ М. М. М., *Кнез Мијајло и будућност јужних Словена*, Београд 1866, 1.

⁶⁷⁴ Г. Гершић, *Национално начело у деветнаестом веку*, ГСУД, књ. XLVII, Београд 1879, 97.

⁶⁷⁵ *Хиландарски монаси-Сарајлијама*, Света Гора, април 1816, у: Ш. С. еф. Кемура, В. Ђоровић, *Прилози за историју православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу*, 431-432.

⁶⁷⁶ Вук С. Караџић-Лукијану Мушицком, Беч, 18. (30.) септембар 1816, у: М. К. Бранковић, *Писма Вука Стеф. Караџића Лукијану Мушицком*, (на број 34), ГСУД, књ. 75, Београд 1892. (у даљем навођењу: М. К. Бранковић, *Писма Вука Стеф. Караџића Лукијану Мушицком*), 251; У то вријеме израз „Бошњак“ или „Бошњанин“ био је карактеристичан, осим за босанске Муслимане и за „хришћанске турске поданике“ у Босни. У изворима на турском језику овај израз препознавао се у турским ријечима „Bosnalı“ или „Bosna“, које су биле одреднице само за „домаће исламизоване турске поданике“ у Босни (Н. Филиповић, *Specifičnosti islamizacije u Bosni*, Pregled, vanredni broj, god. LVIII, Sarajevo 1968, 27.); Назив

trgovcima besplatno slao svoje neprodane oglede Biblije: „*samo neka i nose da se čitaju po Bosni i Hercegovini*“.⁶⁷⁷ Izuzev na pojedina Vukova djela, oni su bili pretplaćeni i na njegov Srpski rječnik, koga je on smatrao „trijumf(om) nad svim neprijateljima Srbskoga jezika“.⁶⁷⁸ Upravo iz Karadžićevih djela ovi pravoslavni trgovci saznali su za izraze „poroda, rod i jezik“, koje je sve više zamijenjivala jedinstvena riječ preuzeta iz njemačkog jezika „nacionalitet“ ili „nacionalizmus“ ili kovanica „negdašnje bitje srpsko“, skovana očigledno po nekom njemačkom uzoru.⁶⁷⁹ Osim toga, razvoj nacionalne svijesti kod bosanskih Srba zahvalan je i činjenici, što je među ovom populacijom u većoj mjeri bilo zastupljeno i doseljeničko srpsko stanovništvo iz drugih krajeva Balkanskog poluostrva,⁶⁸⁰ naročito iz srpskih srednjovjekovnih oblasti: sjeverne Crne Gore, Sandžaka i istočne Hercegovine.⁶⁸¹ To se posebno odnosilo na prostor zapadno od rijeke Bosne, gdje je procenat srpskih starosjedilaca, kako tvrdi P. Ivić bio: „*ravan nuli*“.⁶⁸² Taj prostor preplavili su tokom turske vladavine novi naseljenici Srbi iz istočne Hercegovine, odnosno srednovjekovnih župa Huma i Travunije.⁶⁸³ Ove migracije Srba izmiješale su etničku sliku Bosne i Hercegovine i praktično onemogućile konstituisanje: „*jedinstvenog etničkog tipa*“, preusmjeravajući njen razvoj ka: „*trojnoj nacionalnoj raščlanjenosti*“.⁶⁸⁴ Ovi doseljenici donijeli su sa sobom tradiciju Nemanjića i za njih je Bosna, kako tvrdi V. Čubrilović bila: „*više geografski no istoriski pojam*“, te da je: „*njihovo celokupno*

„Bošnjak“ za bosanske Muslimane susreće se u brojnim turskim, arapskim i persijskim izvorima pod različitim terminima: „Bošnaqlar“ ili „Bosna(li) qavmi (qawim)“, kao i „bošnjački“ jezik („bošnaqça“; „al-luga al-busnawiyūa“). (S. Balić, *Das Bosniakentum als Nationales Bekenntnis, Muslime im nationalen Sinne-wer sind sie?*, Österreichische Osthefte, Jahrgang 33, Wien 1991, 160.)

⁶⁷⁷ M. Поповић, *Вук Стеф. Караџић 1787-1864*, Треће издање, Београд 1987, 183.

⁶⁷⁸ Вук С. Караџић-Лукијану Мушицком, Беч, 14. (26.) октобар 1816, у: М. К. Бранковић, *Писма Вука Стеф. Караџића Лукијану Мушицком*, 252.

⁶⁷⁹ М. Екмечић, *н. д.*, 1, 1989, 385; Сарајевски православни трговци знали су доста раније за српско национално име са којим су се, без сваке сумње, поистовјећивали. У писмима пећким патријарсима с краја XVII вијека они су властитог црквеног поглавара службено ословљавали „патријарх(ом) vsem Србљем“ („патријарху vsem Србљем“). (В. Ћоровић, *н. п.*, 1910, 492.), а Пећку патријаршију „crkv(om) mater(om) vsih crkava srbskih“ („vсих цркава србских“) (*Исто*, 504.)

⁶⁸⁰ М. Hadžijahić, *Formiranje nacionalnih ideologija u Bosni i Hercegovini u XIX vijeku*, ЈИЧ, br. 1-2, Београд 1970, 64-65.

⁶⁸¹ Ј. Дедијер, *Поријекло босанско-херцеговачког становништва*, Преглед, бр. 7. и 8, год. I, Сарајево, 15. Јануара 1911, 428-429; Овај тип романтичарског национализма, о вјерованју и постојање своје нације „od iskona“ назива се примордијализам. (Ј. Бакић, *Теоријско-истраживачки приступи етничкој vezanosti [Ethnicity], nacionalizmu i naciji*, Sociologija, vol. XLVIII, No 3, Београд 2006, 232.)

⁶⁸² П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд 1971, 55.

⁶⁸³ *Исто*, 64.

⁶⁸⁴ *Исто*, 75.

osećanje bilo vezano ne za srednjovekovnu bosansku no rašku državnu svest“.⁶⁸⁵ Uloga crkve u razvoju srpske svijesti kod pravoslavnih bila je prvorazredna, ističe B. Kovačević i veli: „*Jedan narod postaje svestan sebe tek kroz svoju državu i oni između nas, koji su se nazivali Srbima, postali su svesni svoga jedinstva i zajednice kroz srednjovekovnu srpsku državu i njenu docniju zamenu, drugu patrijaršiju*“.⁶⁸⁶ U tom smislu, ne treba ni da čudi što je sarajevska crkva, kao nacionalni emancipator Srba posjedovala još u to vrijeme ikonu srpskih svetaca sa ilustracijom sahrane Stefana Nemanje Prvovjenčanog i svetoga Save. Ikona je bila poklon sarajevskog trgovca kir Jovana Selaka, a koji je početkom prve vladavine kneza Miloša odselio u Šabac.⁶⁸⁷ Osim Selaka, u Srbiji je njihov glavni oslonac bio takođe sarajevski zemljak, Simo Milutinović, pisar u Sovjetu Serbskom, koji je prema nekim informacijama dolazio početkom 1815. u Bosnu na dogovor sa hajdukom Tešanom Podrugovićem oko podizanja ustanka.⁶⁸⁸ Ovakav odnos Srbije prema Bosni ne treba nimalo da čudi, pogotovo što je njena zvanična spoljna politika već u to vrijeme „Srblijima“ („Србљима“) smatrala praktično sve pripadnike „Slavensko(g) pleme(na) („Славенско племе“), koje (je bilo) okolo 5 miliona duša veliko od granica Krainske, u jugu, reke Save i Kupe, do Hemski gora, i od adriatskog mora do bugarske reke Timoka prebiva(lo), i u poseljenijama svojim u Slavoniji i u južnoj Mađarskoj do St. Andreje kod Budima dopir(alo)“.⁶⁸⁹ To, što ih je određivalo kao „Srblij(e) („Србљи“) (u) Bosni, Ercegovini“ („Босни, Ерцеговини“), bio je prema ovom shvatanju „pravi i stari srpski jezik („српски језик“) kojim su oni govorili.“⁶⁹⁰ Po Pavlu Solariću, čiju je nacionalno-političku ideologiju, očigledno, prihvatila srpska spoljna politika, „Serbli“ („Сербли“) (su) se po različitim Kraljevstvima i provincijama različno i naziva(li)“. Dok su se „po Srbiji“ oni nazivali „Serbijanci(ma), (a) po Dalmaciji

⁶⁸⁵ В. Чубриловић, *Революционарни покрети у Босанској Крајини у XIX веку*, Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva, кпј. XIV, sveska 1-12, 1933-34, Beograd 1934, 903.

⁶⁸⁶ Б. Ковачевић, *Вукови погледи на развој наше народне свести*, СКГ, бр. 7, н. с., књ. XLIX, Београд 1. Децембар 1936, 519.

⁶⁸⁷ С. Чајкановић, *Српско-православна црква светих Архангела у Сарајеву*, ГЗМ, год. I, књ. IV, Сарајево 1889, 6.

⁶⁸⁸ В. Стојанчевић, *н. р.*, 1997, 199; Iako рођени „Sarajlija i Bošnjak“ („Сарајлија и Бошњак“) (*Димитрије Владислављевић-Вуку Стефановићу Караџићу*, У Триесту 3. [15.] Новембра 1827, у: Љ. Стојановић, *Вукова преписка*, књига четврта, Београд 1909. [у даљем навођењу: Љ. Стојановић, *Вукова преписка*, 1909.], 374.), Simo Milutinović Sarajlija je po porijeklu bio: po ocu Srbijanac i po majci Hercegovac. (Б. Черовић, *Сима Милутиновић, Сарајлија*, Школски вјесник, 1-4, год. XIII, Сарајево јануар-април 1906, 62.)

⁶⁸⁹ НС-61, 15. 3. 1816.

⁶⁹⁰ НС-64, 8. 8. 1817.

Dalmatinci(ma), po Hercegovini Hercegovcima i po Crnoj Gori Crnogorci(ma)“, Srbi „po Bosni“, po Solariću nazivali su se „Bošnjaci(ma)“ („Бошняцы“).⁶⁹¹

Bosanski franjevci su sve do 1816. godine tzv. „srednju obuku“ (prva četiri razreda gimnazije) održavali u samostanima i bez ustaljenog sistema. Kod katolika su ove škole prvi put sistematizovane 1816. godine, a neke vrste niže gimnazije obrazovane su u tri samostana: Kreševu, Fojnici i Kraljevoj Sutjesci.⁶⁹² Katolike je u razvoju školstva pomagala Austrija najviše preko svoga konzula u Travniku u kome je naredne godine otvorena prva škola za katoličku djecu sa učiteljem Nikom Božićem Šuljagićem.⁶⁹³ Biskup fra Miletić se naročito oslanjao na ovaj konzulat i preko njega poslao je svoju pomenutu „Spomenicu“ o položaju katolika u Bosni caru u Beč.⁶⁹⁴ U vremenu koje je nastupalo sve se više otvarao prostor za veću toleranciju vlasti prema katolicima, pogotovo od vremena antireformskih pokreta bosanskih Muslimana.⁶⁹⁵ Biskup fra Miletić je 1816. napisao novi Memorandum austrijskom caru u kome je prikazao položaj bosanskih katolika. On je molio bečku vladu da se zauzme kod sultana u Carigradu za poboljšanje njihovog položaja. Memorandum je pozitivno odjeknuo na bečkom dvoru, a austrijski car je naložio svome poslaniku na Porti Strimeru da se ubuduće zauzima za bosanske katolike. Slično je naloženo i austrijskom konzulu u Travniku fon Pauliću, koji je o istom pitanju morao direktno agitovati kod bosanskog vezira.⁶⁹⁶ Era pridobijanja bosanskih katolika započela je, kada je bosanski vezir Sulejman-paša Skopljak jednim fermanom iz 1816. zaštitio bosanske franjevce od zakupnika harača.⁶⁹⁷ On je bio zadovoljan ponašanjem bosanskih franjevaca i to svoje zadovoljstvo javno je ispoljavao, naročito u svojim kontaktima sa austrijskim konzulom baronom Simbšenom,⁶⁹⁸ koji je smatrao, da je tadašnji vezir bio „vrlo uslužan“, kao i da je, za austrijske interese, to bilo razdoblje, „koje se možda neće tako skoro ponovo ukazati“.⁶⁹⁹ Kada je austrijski

⁶⁹¹ HC-96, 30. 11. 1818.

⁶⁹² Fra R. Drljić, *Prvi Ilir Bosne Fra Martin Nedić 1810-1895*, Sarajevo 1940, 15.

⁶⁹³ H. Kreševljaković, D. M. Korkut, *Travnik u prošlosti 1464-1878 (Naročito kao glavni grad Bosne 1699-1850)*, Travnik 1961, 89.

⁶⁹⁴ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 18.

⁶⁹⁵ *Isto*, 147.

⁶⁹⁶ Fra B. M. Vrdoljak, *Apostolski vikarijat u Bosni 1735-1881*, 66.

⁶⁹⁷ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 20.

⁶⁹⁸ *Isto*, 147.

⁶⁹⁹ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-14, *baron Simbschen-Das Geheime Hof und Staatskanzlei*, Travnik, 28ten April 1817.

prokonzul fon Paulič posjetio 1816. godine Travnik, bosanski vezir Sulejman-paša neskriveno mu je naglasio ogromnu razliku u ponašanju bosanskih katolika u odnosu na bosanske pravoslavne. Priznao mu je, da se na vjernost bosanskih katolika moglo uvijek sasvim pouzdano računati, a na vjernost pravoslavnih nikada.⁷⁰⁰

Katolici su, bez ikakve sumnje bili lojalni bosansko-muslimanskim vlastima. Odanost katolika nije se nikada dovodila u pitanje, a njihovo poređenje sa manje lojalnim pravoslavnima bilo je ravno uvredi. Kada su neki fratri iz Doca kod Travnika pošli u julu iduće godine u Hercegovinu da pokupe harač od svojih vjernika, oni su od bosanskog vezira dobili jednu instrukciju. Naime, bosanski „vezir (im je) priporuch(iva) da kada dođu thi Fratri u erczeghovinu da svaki usvojoj xupih upita, rajeh, i knezova hoçehli davat czaru arache ocheli bitti raja, oliche bitti raczovi“ (Raci, tj. Srbi?-B. T.).⁷⁰¹

Bosnu su tokom čitave 1816. potresali unutrašnji muslimanski nemiri na nekoliko različitih mjesta. Tako je septembra 1816. i jugozapadni dio Bosne, odnosno prostor između Vrbasa i Neretve, do granice sa Austrijom bio u plamenu. Bosna je u tim trvenjima bila podijeljena na tri vrste ili grupe političkih suparnika. Prva grupa dijelila se na dva politička tabora: sa jedne strane, tabor, koji je predvodio bihački kapetan Rustem-beg i sa druge, tabor koju su vodili kapetani i age: Kulenović, Beširević i Cerić. Drugu grupu činili su: ajani iz Duvna i Počitelja sa jedne strane i ajan iz Stoca sa druge. U ovim okršajima u Hercegovini bila su do tada spaljena ukupno 42 sela. Treća vrsta političkih suparnika egzistirala je u Banjaluci. Činila su je dva oštro suprotstavljena politička tabora: banjalučkog kapetana Muhamed-bega, kome je pomagao Hasan-beg Pečki i tabor sina bosanskog vezira Sulejman-paše.⁷⁰² Nešto kasnije, u Bosanskoj Krajini, kapetan Mehmed-beg Beširević i Hasan-aga Pečki rasturili su savez, jer se Beširević pokorio bosanskom veziru. Onda je Hasan-aga sklopio novu antivezirovu koaliciju sa Mahmut-agom iz Bužima i Rustem-begom iz Bihaća.⁷⁰³

⁷⁰⁰ Fra M. V. Batinić, *n. d.*, 1887, 192.

⁷⁰¹ Jozo Gioghich-M. P. *provincialu*, Udocz na 28 sargna 1817, u: A. Kristić, *Kulturno-privredni dokumenti Hrvata-katolika Bosne*, GHZM, God. LIV.-1942, Sarajevo 1943. (u daljem navođenju: A. Kristić, *Kulturno-privredni dokumenti Hrvata-katolika Bosne*), 188.

⁷⁰² G. Šljivo, *n. d.*, 1988, 90-91; Kulenovići su bili starosjedićka srednjovjekovna bosanska porodica, čiji su se preci ženili sultanovim kćerkama, dok su Beširevići bili porijeklom etnički Turci iz Anadolije. (M. Карановић, *Поуђе у Босанској Крајини*, СЕЗ, књ. XXXV, СКА, Београд 1925, 327-328.)

⁷⁰³ G. Šljivo, *n. d.*, 1988, 159.

Katolički biskup fra Augustin Miletić i katoličko sveštenstvo dobijalo je već 1817. izdašnu novčanu pomoć od bečkog dvora. Za Austriju oni su bili, prema svjedočenju konzula „dobri i njihovim interesima krajnje odani ljudi“. („Aber wohl schwerlich volkomen ausgedrückt seyn wird“).⁷⁰⁴ Enciklikom pape Pija VII „Nihil Romani Pontifices“ iz 1817. godine katolicima u Bosni i Hercegovini je konačno zabranjena upotreba ćirilskog pisma⁷⁰⁵ čime je otpočela nova etapa njihove bosansko-hrvatske identifikacije. Miletićevo bezrezervno prihvatanje latinice bilo je u duhu politike tadašnjeg zagrebačkog biskupa Maksimiljana Vrhoveca⁷⁰⁶ pod kojim je Zagrebačka nadbiskupija postala centar svih katolika na južnoslovenskom prostoru, pa i bosanskih.⁷⁰⁷ Prvi koji su prihvatili ovu ideologiju u Bosni bili su mladi klerici na školovanju u Zagrebu, a među najpoznatijim učenicima 1815. bio je Travničanin i budući bosanski biskup fra Marjan Šunjić.⁷⁰⁸

U zapadnoj Bosni je prvih mjeseci 1817. neku vrstu samostalnosti ispoljavao vođa razbojnika („Räuber-Aufseher“) Hasan-aga Pečki.⁷⁰⁹ Bosanski vezir raspisao je na proljeće 1817. potjernicu za njim. Od bihaćkog kapetana je tražio, da mu ga u Travnik dovede živog ili mrtvog.⁷¹⁰ Saveznika je Hasan-aga imao u bosanskom Srbinu Hadži-Risti, nosiocu sultanove čelenke kao i u nekim bosanskim katolicima i franjevcima,⁷¹¹ kao na primjer fra Filipu Patašiću.⁷¹² Pravoslavni vladika je po pozivu bosanskog vezira boravio sredinom aprila 1817. u Travniku, gdje mu je nuđena jedna druga mitropolija. Vladika je tokom susreta sa prevodiocem austrijskog konzula izražavao nadu, svoju i svojih vjernika, da će jednom ipak biti oslobođeni od turskog jarma dodajući, kako se u proteklom vremenu vjerovalo da će već tog proljeća doći do rata. Posebno su bosanskom

⁷⁰⁴ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-15, *baron Simbschen-Das Geheime Hof und Staatskanzlei*, Travnik, 1t Mai 1817.

⁷⁰⁵ М. Екмечић, *н. д.*, 2007, 194.

⁷⁰⁶ М. Екмечић, *н. д.*, 1, 1989, 359.

⁷⁰⁷ *Исто*, 649.

⁷⁰⁸ Fra В. Šapina, *Biskup fra Marijan Šunjić, Uzori naučnog i književnog rada u našoj prošlosti*, Spomenica Franjevačke klasične gimnazije u Visokom, O 50-godišnjici ujedinjenja franjevačkih srednjih škola provincije Bosne Srebrene 1882-1932, Beograd 1932, 157.

⁷⁰⁹ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-8, *baron Simbschen-Das Varazdiner Altstadter General Cmdo*, Travnik, 23 April 1817.

⁷¹⁰ G. Šljivo, *н. д.*, 1988, 112.

⁷¹¹ М. М. Вукићевић, *Хасан-ага Крајишник*, Босанска вила, бр. 19. и 20, год. XIII, Сарајево 15. и 30. Октобра 1898, 301.

⁷¹² М. М. Вукићевић, *Хасан-ага Крајишник*, у: М. М. Вукићевић, *Знаменити Срби Мусломани*, СКЗ, 103, Београд 1906, 124.

veziru pravili problem, osim Hasan-age Pećkog, Stočani, Mostarci i Sarajlije, koji su u svim političkim akcijama predstavljali „moćnu opoziciju“. U Travnik je sredinom maja došao Murat-beg kapetan iz Gradačca, najbogatiji i najmoćniji bosansko-muslimanski prvak u cijeloj zemlji. On je bosanskom veziru obećao pomoć, ali uz uslov da vezir „kao rođeni Bosanac“ („ein geborener Bossnier“) ne uvodi „novotarije“, a protiv njihovih tadašnjih privilegija. Zatim, da u političkom pogledu kapetaniju Banjaluka ne daje na upravu nikome drugome, već tu prisutnom, prema redoslijedu nasljednog prava postavljenom sinu nedavno pogubljenog kapetana. Bosanski vezir je, potom, uz pomoć gradačaćkog kapetana i „najotmjenijih“ i odanih ljudi u Bosni sakupio više potpisa i žigova za novu tužbu, kao i molbu za podršku protiv „tvrdoglavih“ Sarajlija i neposlušnih kapetana i predao je na Portu. Međutim, austrijskom konzulu se ova akcija između bosanskog vezira i Sarajlija učinila više od političkog obračuna i to prevashodno, zbog želje vezira, da se ratujući protiv samostalnog i bogatog Sarajeva lično materijalno okoristi. Pogotovo što je austrijski konzul imao saznanja po kojima je bosanski vezir ostao bez znatnih prihoda, zatim da je imao dosta dugova, kao i da je uslijed toga osiromašio i da od Porte nije dobijao nikakvu pomoć. Inače, bosanski vezir je prema Simbšenovoj ocjeni bio, osim uredan, strog i prilično vješt političar.⁷¹³

Austrijski konzul mogao je takođe da primijeti, da su, kako je isticao ovdašnje političke prilike, u kojima spona posluha ili nikako ili vrlo slabo ili po spoljnom izgledu vezivala podređenog za svoga pretpostavljenog, gdje je najveći dio bio daleko od toga da svoje korake odmjeri prema zakonu i da zakonitost i poštenje pretpostavi svome grubom osjećanju i neobuzdanoj samovolji, gdje su uglavnom samo mjera straha i neposredno moguća ozbiljna kazna određivale ponašanje pojedinca“.⁷¹⁴

Sve je više bilo nagovještaja, da su Bosanci bili sredinom 1817. nezadovoljni bosanskim vezirom i da su se predosjećali nemiri u zemlji. Mir se održavao strahom, koji je bosanski vezir stvorio osim strogoćom i time što je i najmanje prestupe kažnjavao smrću.⁷¹⁵ Bosanski Muslimani spašavali su glave bijegom u Srbiju, kod kneza Miloša. Kod njega se na ljeto 1817. sklonio neki Osman iz Banjaluke, koji se ogriješio o

⁷¹³ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-16, *baron Simbschen-Fürsten Metternich*, Travnik, 1 Mai 1817.

⁷¹⁴ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-16, 18, *Ibidem-Das Varazdiner Altstadter General Cmdo*, Ibidem, 16 Mai 1817.

⁷¹⁵ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-4. d., *Ibidem-Fürsten Metternich*, Ibidem, 1 Juni 1817.

vladavinu Sulejman-paše. Banjalučki kajmakam lično je molio srpskog kneza, da uzme ovoga kod sebe u zaštitu.⁷¹⁶ Osim u Srbiji, protivnici režima nalazili su sve više utočište i kod Hasan-age Pećkog.⁷¹⁷ Sa druge strane, Sulejman-paša Skopljak, koji je bio rodom iz Uskoplja u Bosni,⁷¹⁸ lično je imao dobre veze sa knezom Milošem, još iz vremena kada je kao beogradski vezir bio od njega potučen na obalama Drine. Tada je Sulejman ranjen u ruku, ostavši doživotni invalid. Lični prijatelj i ljekar srpskog kneza Kunibert svjedoči, kako je knezu Milošu bilo poznato, „da je Sulejman bio Bošnjak i zakleti neprijatelj Srba“. Ali, prevazilaženje vjerske i nacionalne mržnje započelo je kada je Sulejman-paša dodijelio Milošu dostojanstvo rudničkog oborkneza, uz odbijanje titule oborkneza kragujevačke i požeške nahije. Uz to, Sulejman-paša mu je u znak buduće saradnje poklonio konja i par pištolja bogato ukrašenih srebrom. Kunibert ističe, da je Sulejman-paša tada kneza Miloša proglasio i posinkom, uz napomenu da je to stari običaj kod južnih Slovena, koji su „Muslimanski Bošnjaci očuvali više od drugih“.⁷¹⁹ Knez Miloš mu je sa svoje strane uzvratio slanjem preko sarajevskog trgovca Jovana Pitola jednog rasnog konja.⁷²⁰ Ipak, nepovjerenje između Srba i bosanskih Muslimana nije ovim prestajala, a i sam Sulejman-paša bio je među tim Bošnjacima, koji nisu bili nimalo naklonjeni Srbima. U svijesti Srba ostala je ukorijenjena misao, da su oba „ova plemena zajedničkog jezika i porijekla dugo sačinjavala samo jednu narodnost“, kao i da Srbi nisu zaboravljali, kako su zbog poraza Bošnjaka u Kosovskoj bici 1389. godine Srbi izgubili nezavisnost. Srbi su imali uvjerenje, da je „većina Bošnjaka, napustivši hrišćanstvo radi vjere Muhamedove, uvećalo ovu odvratnost“.⁷²¹ Osim toga, još od Prvog srpskog ustanka, koji je, prema riječima Lj. Jovanovića imao i „*verski karakter*“, obilježio je, kako on kaže: „*sve što se dalje radilo od tada u Srbiji prema muslimima, ne samo posle 1815, nego i posle 1833. godine*“.⁷²²

⁷¹⁶ АС-БН-ФКК IV (1815-1839)-1817/20, *Бакал-паша-књазу Милошу Обреновићу*, Бања Лука, 18. (30.) мај 1817.

⁷¹⁷ АСВТ-АКТ-КР (1817-1818)-32, *baron Simbschen-Slavonische Syrmische General Comando*, Travnik, 1 Јуни 1817.

⁷¹⁸ Л. Ранке, *Историја Србије до 1842*, у: Л. Ранке, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, Београд 1892. (у даљем навођењу: Л. Ранке, *Историја Србије до 1842*), 179.

⁷¹⁹ Б. Куниберт, *н. д.*, 53.

⁷²⁰ М. Живковић, *Сарајево од свог постанка до данас*, Пожаревац 1894, 96.

⁷²¹ Б. Куниберт, *н. д.*, 55-56.

⁷²² Љ. Јовановић, *н. р.*, бр. 10. (II, 6.), 16. Јуни 1901, 426-427.

Od siromaštva je u Bosni najviše stradalo „hrišćansko stanovništvo, koje je bilo sve više izloženo turskoj tiraniji“. („unter der türkischen Tyraney seufzende Christentnum“.). Hrišćanima je bila ugrožena gola egzistencija, pogotovo kada su im te godine nasilno oduzimate posljednje, inače vrlo oskudne zalihe hrane. Čak je i do tada dobrostojeće katoličko sveštenstvo bilo uvučeno u „eo ipso“, u tu nepodnošljivu patnju. Njihove česte molbe u ime čitavog katoličkog stanovništva upućene bečkoj vladi odavale su već tada vrlo jasne naznake „odanosti i najiskrenije privrženosti“ Habzburzima. Inače, bosanski katolici su se u svim prilikama neskriveno gotovo identifikovali sa Austrijom. Pokazivali su se u svim situacijama najrevnosnijim pristalicama austrijskog vladara. Za njih je u vrijeme najveće gladi sredinom 1817. u srednju Bosnu organizovano dovoženo oko 2.000 tovara hrane. Pogotovo su hranom bili snabdjevani i pomagani oni katolici i katolički popovi, koji su „svojom odanošću i saopštenjima činili dobre usluge konzulatu“. Zapravo, već od otvaranja konzulata katolici su njegovu zgradu i konzulov stan počeli smatrati „svetinjom i nepovredivim utočištem“.⁷²³ Prikupljanjem podataka o političkim prilikama u Bosni za austrijskog konzula bavili su se brojni imućniji katolici i to u Travniku: trgovac Andrija Kekez, zlatar Ant. Elegorus, Jozo Čogić, Ant. Gutić, Ant. Vilić, Franjo Jovo Božić, Pet. Snaga, Deli Marko; u Banjaluci te poslove obavljao je Jozo Skernić, u Livnu Mato Tadić i trgovac Jozo Tadić, a u Uskoplju (Donji Vakuf) Savo Bodo. Među austrijskim doušnicima bio je čak i jedan bosanski Musliman, Travničanin Spaho Kulukčija.⁷²⁴

Nezadovoljstvo sa politikom namjesnika sve je više raslo. Istina, njegovi strogi postupci koji su graničili sa okrutnošću, postajali su sve nesnosniji, pogotovo za sromašne hrišćane, čije je i najmanje prekršaje ovaj kažnjavao smrću.⁷²⁵ Vezirov najveći remetilac u zemlji i dalje je ostao Hasan-aga Pečki za koga je tvrdio, da se oduvijek htio dokopati njegove glave. Akcija hvatanja ovog razbojničkog vođe započela je sredinom

⁷²³ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-9. c., *baron Simbschen-Das Geheime Hof und Staatskanzlei*, Travnik, 1 Juni 1817.

⁷²⁴ G. Šljivo, *Posjeta bosanske delegacije austrijskom caru 24. oktobra 1817. u Slavonskom Brodu*, IZ, br. 6, god. VI, Banjaluka 1985, 7.

⁷²⁵ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-6. a., *baron Simbschen-Fürsten Metternich*, Travnik, 1 Juli 1817.

jula 1817. godine.⁷²⁶ Bosanski vezir je jednom prilikom tvrdio, da bi Hasan-agu lično ubio nožem i to sa velikim uživanjem.⁷²⁷

Osim nezadovoljnog siromašnog hrišćanskog naroda sve je više bilo otmjenijih ljudi, koji su bili nezadovoljni vezirovom, kako su isticali: pohlepom, okrutnošću, naprasitošću i njegovim sve više uočljivijim nepristojnim ponašanjem, čija je strogost daleko nadmašivala okrutnost i koga su pravi i veliki zlikovci poklonima pridobijali za sebe. On je na vrlo lukav način stvorio nemire u Banjaluci i bez obzira na zadanu riječ pogubio gradskog kapetana, čime je stekao priliku da tamo za muselima postavi sina Muhameda, prema narodu, inače vrlo okrutnog moćnika. U zemlji je vladalo opšte nezadovoljstvo što su četiri vezirova sina bili jednako tako mali despoti od kojih je svaki držao svoj vlastiti dvor i samovoljno ugnjetavao stanovnike. Sam bosanski vezir Sulejman-paša je bio vrlo strog, u svojoj vjeri ortodoksan, naprasit, podmukao i više nego okrutan, pohlepan i škrt do beskraj. On je dobro mogao da procjenjuje situaciju s obzirom da je dobro poznao domaće običaje, koji su se razlikovali od običaja u ostalim turskim zemljama. Njegov najstariji sin Mustafa-paša, sa činom od dva konjska repa i kisaja, pokazivao je dosta blaži karakter. Bio je uslužan, radan, prijatan i zauzimao se za potlačene. Alaj-beg, drugi sin, bio je vrlo opak, gramziv i krvoločno okrutan, kao i treći sin Muhamed-beg, novopostavljeni muselim u Banjaluci, koji je uz to bio veoma pohlepan i ohol. Četvrti sin Osman-beg, inače haznadar (blagajnik), imao je sklonosti ka alkoholu, rasipništvu i stvaranju dugova, zatim napastvovanju žena i djevojaka.⁷²⁸

U Travniku se sredinom avgusta 1817. glasno govorilo, kako će vezir poslije Bajrama biti smijenjen. O glavi su mu osim Sarajlija radili i Banjalučani, koji su sastavili tužbu na Porti protiv bosanskog vezira i njegovog sina Muhamed-bega. Uostalom, osnovna svrha kapidžibašnog boravka u Bosni bila je, da se zgodnom prilikom domogne vezirove glave i da ga protjera iz Bosne.⁷²⁹

Bosanski vezir se početkom septembra 1817. konačno odlučio obračunati sa neposlušnim kapetanima, zbog čega je dobio nalog od Porte. Iz Anadolije je u Dubrovnik

⁷²⁶ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-nema br. dok., *Ibidem-baron v Stürmer zu Konstantipol*, Ibidem, 15 Juli 1817.

⁷²⁷ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-nema br. dok., *Ibidem-Das Varazdiner Altstadter General Cmdo*, Ibidem, 1 August 1817.

⁷²⁸ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-7. D., *Ibidem-Fürsten Metternich*, Ibidem, 15 Juli 1817.

⁷²⁹ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-9. a., *Ibidem*, Ibidem, 15 August 1817.

preveženo između 15.000 i 40.000 vojnika, koji su trebali umiriti neposlušne Mostarce.⁷³⁰ Za pokoravanje Mostaraca bosanski vezir je od Porte dobio ferman, ali ne i za Sarajlije, pa se mislilo da u tome postoji „neki politički razlog“.⁷³¹ Tok daljih političkih događaja naginjao je u vezirovu korist, jer je vremenom više njegovih protivnika podleglo ili je bilo protjerano. Veća stabilizacija prilika osjetila se naročito nakon smaknuća Kodribegovića u Visokom.⁷³² Sa druge strane, među domaćim muslimanskim stanovništvom se sve više osjećala netrpeljivost prema Osmanlijama. Jednoga u Zenici, a drugoga u Visokom ubili su mještani uz povike: „*Ne trebamo Osmanlije u našoj sredini*“. Gotovo da se niko nije sjećao da je do tada bilo koji mubašir a još manje tatarin, koji je nosio sultanov znak bio zlostavljen, a kamoli ubijen.⁷³³ Savremenik zbivanja, dr. Kunibert imao je priliku da se lično uvjeri, kako su se Bošnjaci-Muslimani „rumene(li) od stida, kad (bi) ih Osmanlije podsjet(ile) na njihovo zajedničko porijeklo sa Srbima“.⁷³⁴ Malobrojni osmansko-turski etnički element (turski činovnici, vojnici i trgovci) do kraja turske vladavine asimilovali su većinski bosanski Muslimani.⁷³⁵ Evropska socijalno-antropološka i filološka literatura je od tada pa sve do austrougarske okupacije bosanske Muslimane smatrala „turskim Slovenima“. Dobrovski je, na primjer, „tursk(e) Slaven(e)“ („Турски Славени“) ⁷³⁶ naseljene u Srbiji i Bosni smatrao „Srbi(ма)“ („Србљи“) i „Bošnjaci(ма)“ („Бошняцы“) ⁷³⁷, čiji su prvaci čitavo vrijeme u tajnosti, noću vodili hrišćanskog popa na groblje, kako bi blagoslovali grobove svojih predaka i pomolili se za njihove duše. Muslimanstvo kod Bosanaca prema ocjeni E. L. Clarka bilo je „površno“, što je on pripisivao uticaju „naprednih ideja i zapadno-hrišćanskim uticajima“. Iako su prema njegovim riječima „bosanski plemići i spahije u prošlosti ogorčeno mrzili svoju raju, koju su bolno tlačili“, on je isticao, da su „oni isto tako mrzili i Turke“.⁷³⁸ Ipak, među bosansko-muslimanskim prvacima nije bilo tolike bezdušnosti kao što se misli. Bilo je i takvih, koji su, kao na primjer Omarija-beg iz Sarajeva „svoje kmetove ili čivčije

⁷³⁰ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-nema br. dok., *Ibidem-F. M. L. Tommasich*, *Ibidem*, 1 September 1817.

⁷³¹ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-10. a., *Ibidem-Fürsten Metternich*, *Ibidem*, 1 September 1817.

⁷³² ASBT-AKT-KP (1817-1818)-1. a., *Ibidem*, *Ibidem*, 9 September 1817.

⁷³³ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-10, *Ibidem*, *Ibidem*, 15 September 1817.

⁷³⁴ Б. Куниберт, *н. д.*, 55-56.

⁷³⁵ Х. Ш. Куленовић, *Национална свест динарских Муслимана*, СКГ, бр. 3, н. с., књ. LXI, Београд 1. Октобар 1940, 197.

⁷³⁶ НСЦГВ-241, 30. 10. 1815.

⁷³⁷ НСЦГВ-244, 3. 11. 1815.

⁷³⁸ E. L. Clark, *The Races of European Turkey*, New York 1878, 438.

vol(jeli) i paz(ili) kao kakvu rodbinu“. Ovaj bosanski beg je zbog ovakvog ponašanja navukao na sebe mržnju drugih begova, predvođenih nekim nasilnikom Softićem. Iz tih razloga Omarija-beg se odselio u Tešanj, gdje je radio kao kadija. Prema svjedočenju srpskog sarajevskog trgovca Jove Hadži-Besarovića, sudio je Omarija-beg „više po osjećanju savjesti i pravice nego po samu ćitabu i šerijatu“. ⁷³⁹

Inače, prosti pripadnici muslimanskog stanovništva bili su u to vrijeme na niskom stepenu društvenog i političkog razvoja. Oni su olako prihvatili priče svojih kadija, kao na primjer Ibrahim-efendije Graše iz Gradačca po kojima je papa predstavljao biće ni mrtvo, a ni živo i koje je ležalo u jednoj rimskoj crkvi sa moćima, da svake godine oživi na dva dana samo kako bi svojim fratrima davao upustva kako da upravljaju katolicima. ⁷⁴⁰

Bosanski vezir otišao je 2. septembra 1817. u Vitez, u kome zamalo da nije izbio sukob između njega i pobunjenih Sarajlija: Kadri Begića, Đul-age, Pinjić Barjaktara, Hadži Džafer-age, Džina Džafića, Memiš efendije i Memiš-age, koji je bio iz Nevesinja. ⁷⁴¹ Na obračun sa kolovođama neposlušne „stranke“ u Sarajevu bosanski vezir se odlučio tek nakon dobijanja novog fermana od Porte. On je dao na znanje sadržaj fermana i poslao je čauša sa fermanom na dalje izvršenje, što je u stvari značilo, da se Đul-aga zatvori, a Džafer-aga i Memiš-efendija prognaju. ⁷⁴²

Turcima su posebno bili na oku popovi, a austrijski konzul je sugerisao svojoj vladi, da se pomoć hrišćanima odvija po mogućnosti što tajnije i na takav način, kako na vidjelo ne bi izašla njihova saradnja sa popovima. To bi i onako krajnje sumnjičavim Turcima dobro došlo kao povod, da sveštenstvo progone i ucjenjuju. Austrijanci su strijepili, da ako popovi budu izloženi čestim opasnostima, da će ih tako zastrašene teško pridobiti za svoj interes. ⁷⁴³ Osim toga, vezirova politika išla je i za tim, da širenjem zastrašujućih vijesti drži ljude podalje od sebe, kako mu ne bi mogli nauditi. ⁷⁴⁴ Sve se više početkom oktobra 1817. prenosio glas, da je umjesto Sulejman-paše kandidat

⁷³⁹ *Добри бег Омарија из Сарајева. Истинити догађај 1818. по причању старца Х. Ј. Бесаровића*, Јавор, за годину 1885, Нови Сад 1885, 347.

⁷⁴⁰ G. Šljivo, *n. r.*, 1985, 16.

⁷⁴¹ G. Šljivo, *n. d.*, 1988, 107.

⁷⁴² ASBT-AKT-KP (1817-1818)-10, *baron Simbschen-Fürsten Metternich*, Travnik, 15 September 1817.

⁷⁴³ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-nema br. dok., *Ibidem-Das Geheime Hof und Staatskanzlei*, Ibidem, 15 September 1817.

⁷⁴⁴ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-1. a., *Ibidem-Fürsten Metternich*, Ibidem, 16 September 1817.

„sarajevske stranke“ za novog vezira bio Huršid Ahmed-paša. U političkom pogledu, ovo je moglo da znači, da su ovu vijest Sarajlije razglašavale po Bosni jedino, kako bi povrijedili trenutnog vezira Sulejman-pašu.⁷⁴⁵

Hasan-agi Pećkom se u razbojništvu i antidržavnoj politici na jesen 1817. pridružio „jednako tvrdoglavi“ ostrožački kapetan Beširević. Ovaj je i do sada bio neposlušan svim bosanskim vezirima imajući uz to i naviku da podanike susjednih oblasti pobunjuje protiv njihovih pretpostavljenih.⁷⁴⁶

Sve do austrougarske okupacije etnički razvoj bosanskih Hrvata ostao je u znaku permanentnih doseljavanja: hercegovačkih, dalmatinskih i slavonskih Hrvata.⁷⁴⁷ Kuga koja je u Bosni započela 1813. okončala se sa katastrofalnim posljedicama po katoličko stanovništvo, koje je tom pošasti bilo praktično prepolovljeno. Prema izvještaju biskupa fra Miletića, od 114.391 katolika koliko ih je bilo 1806. godine, njihov broj je tokom 1818. pao na tek 50.928.⁷⁴⁸ Od ovog vremena uselio se veliki broj katolika iz dalmatinske Zagore, Like i Slavonije. To su bili potomci srednjovjekovnih bosanskih katolika, koje su u te krajeve protjerali Turci. Oni su se do 1818. najviše naselili u krajeve oko: Livna, Duvna, Ljubuškog, Stoca i Ljubinja. Osim toga, nakon kuge 1817-1818. zapažena je i unutrašnja migracija katolika iz Hercegovine i jugo-zapadnih krajeva u srednju Bosnu i Bosansku Posavinu.⁷⁴⁹ Prvenstveno zbog gladi i u potrazi za poslom samo do početka avgusta 1817. prešlo je oko 2.000 hrvatskih katolika (kompletne porodice) iz okoline Imotskog u župe: Rama, Duvno, Uskoplje i Livno.⁷⁵⁰ Imoćanima doseljenim u Plehan u Bosanskoj Posavini crkvene matice bilježile su pored vlastitih imena i prezimena i odrednicu: „*ex Harvati ili ex Arvati*“. Veći talas doseljavanja hercegovačkih katolika u plehanski kraj bio je oko 1814. u vrijeme sukoba mostarskih ajana Dadića i bosanskog

⁷⁴⁵ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-nema br. dok., *Ibidem-Radivoevich*, Ibidem, 10 Oktober 1817.

⁷⁴⁶ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-nema br. dok., *Ibidem-baron fon Stürmer, Das Geheime Hof und Staatskanzlei*, Ibidem, 15 October 1817.

⁷⁴⁷ М. Хацијахић, *Неки резултати испитивања етничких кретања у Босни у XVIII и првој половци XIX стољећа*, у: Дискусија „Проблеми етничког развитка у Босни и Херцеговини“, Прилози, бр. 11-12, год. XI-XII, Сарајево 1975-76, 299.

⁷⁴⁸ Fra R. Glavaš, *Život Rafe Barišića, naslovnoga biskupa azotskoga i apoštolskog namjestnika u Bosni i Hercegovini*, Mostar 1900, 8-9.

⁷⁴⁹ D. Mandić, *Bosna i Hercegovina, Povijesno kritička istraživanja*, Svezak III, „Etnička povijest Bosne i Hercegovine“, Toronto-Zürich-Roma-Chicago 1982, 483.

⁷⁵⁰ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-8., *baron Simbschen-Staatskanzlei Dalmat: Goub*, Travnik, 1 August 1817.

vezira Ali-paše Darendelija.⁷⁵¹ Katolici su se naseljavali u masama i to ne samo u nekadašnja katolička starosjedilačka područja, već i u krajeve u kojima su od kuge pomrli Muslimani, koji su bili naseljeni u te krajeve nakon njihovog povlačenja iz: Mađarske, Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.⁷⁵² Doseljavanja hrvatskih katolika iz Dalmacije⁷⁵³ išla su skroz do planine Vlašić na sjeverozapadu i Sarajeva na istoku, ali uglavnom na područja gdje su živjeli stari bosanski „srednjovjekovni“ katolici.⁷⁵⁴ Treba imati u vidu i činjenicu, da je ovim migracijama išlo u prilog to, što su Bosna i srednja Dalmacija činili jednu „rajonsku grupu“, što je značilo da su stanovnici ovih krajeva, kako je istakao M. Marjanović: „*imali sve potrebne elemente da postanu jedna etnička cjelina*“.⁷⁵⁵ Kada su se ovi hrvatski doseljenici iz Dalmacije naselili u predjelu Vlašića, tada su se, prema tvrdnji etnologa M. Petrića katolički starosjedinci praktično: „*pretopili u masi doseljenika*“.⁷⁵⁶ Djed bosanskog franjevca fra Ivana Frane Jukića doselio se u to vrijeme u banjalučku okolinu iz Hercegovine.⁷⁵⁷ Skoro polovina katolika Kupresa u srednjoj Bosni porijeklom je iz Dalmacije.⁷⁵⁸ Dalmatinski katolici se nisu naseljavali samo na pustim ili područjima naseljenim njihovim sunarodnicima, već i u kako je napomenuto muslimanskim krajevima opustošenim kugom, kao npr. u srednjobosanskoj Rami.⁷⁵⁹ Zapadnu Hercegovinu u masama su naseljavali, kako ih je M. Petrić nazvao:

⁷⁵¹ A. Zirdum, *Od početaka do 1878. godine*, u: A. Zirdum, M. Karamatić, V. B. Jarak, *Plehan-povijest katolika plehanskog kraja*, Plehan 1987, 26.

⁷⁵² I. F. Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, Sarajevo 1953, 342.

⁷⁵³ I najkonzervativniji krugovi srpske crkve su katolike u Dalmaciji oduvijek priznavali za Hrvate, odnosno, da su predstavljali „potom(ke) starih i pravih Hrvata, (koji su) na ostrvima Sinjeg Mora i u Horvatskom i Dalmatinskom primorju žive(li)“. Dalmacija je u istim ovim krugovima smatrana, ni manje, ni više, nego za „postojbinu starih Horvata“ („постойбину старих Хорвата“). (Аноним, *Мысли о садашњем положаю и будућности народа србског*, Нови Сад 1866. [u daljem navođenju: Аноним, *Мысли*], 21-22.).

⁷⁵⁴ Etnolog J. Dedijer klasifikovao je četiri vrste katolika u Bosni i Hercegovini: prva grupa katolika je u istočnoj Hercegovini i čine je „starinci“ i doseljenici iz stare Dubrovačke republike, zatim, drugu grupu čine katolici u zapadnoj Hercegovini i to do: Livna na zapadu, Travnika na sjeveru i Sarajeva na istoku, a osim „starinaca“ u velikom broju čine ih hrvatski doseljenici iz sjeverne Dalmacije. Trećoj vrsti pripadaju bosansko-katolički „starinci“ u srednjoj Bosni (četverougao: Kotor Varoš-Fojnica-Kreševo-Vareš), dok četvrtu grupu ili vrstu čine katolici u sjeverozapadnoj Bosanskoj Krajini (Turska Hrvatska-B. T.) i u Bosanskoj Posavini, a to je prostor od ušća Une na zapadu do Brčkog na istoku. (J. Дедијер, *н. р.*, 15. Јануара 1911, 427-428.).

⁷⁵⁵ M. Marjanović, *Хрватска писма VI.*, СКГ, Бр. 291 (XXX, 5), Београд 1. Март 1913, 353-354.

⁷⁵⁶ M. Petrić, *Porijeklo stanovništva*, GZM, n. s. etnologija, sv. XVII, Sarajevo 1962, 17.

⁷⁵⁷ T. Alaupović, *Ivan Frano Jukić (1818-1857)*, Sarajevo 1907, 6.

⁷⁵⁸ M. Džaja, K. Draganović, *Sa kupreske visoravni*, Baško Polje-Zagreb 1994, 400; Useljavanja dalmatinskih Hrvata u srednju Bosnu bilo je i u ranijim vremenima i o tome svjedoče prezimena čisto hrvatske provincijencije, kao na primjer „Arvat“. (B. Скарић, *О Крешеву*, ГЗМ, год. XLVIII, св. 1. [за историју и етнографију], Сарајево 1936, 77-78.)

⁷⁵⁹ M. С. Филиповић, *Рама у Босни*, СЕЗ, књ. LXIX, САН, Београд 1955, 39-40.

„dalmatinizirani Hercegovci“, a koji su se prema riječima ovog etnologa: „prije nekoliko stoljeća odselili u Dalmaciju, pa se u povoljnijim prilikama vratili ponovo u svoju maticu-Hercegovinu“.⁷⁶⁰ U Livanjsko polje se između 1814. i 1818. doselio veliki broj hrvatskih porodica iz Sinjske krajine i okoline Makarske.⁷⁶¹ Ovi hrvatski doseljenici iz Makarske Krajine selili su se u svim bosanskim katoličkim područjima, pa čak i na sjever u Bosansku Posavinu, između Dervente i Bosanskog Broda.⁷⁶² Useljavanje hrvatskih katolika od 1818. rezultiralo je u narednih deset godina povećanjem ukupnog broja katolika u Bosni i Hercegovini za više od stotinu posto. Sa 50.928 broj katolika u Bosni se do 1829. povećao na 115.969.⁷⁶³ Treba imati u vidu činjenicu, da su se na prostore pokošene kugom, osim katolika iz Dalmacije u velikim masama naseljavali i pravoslavni Srbi, osim iz istočne Bosne i iz Srbije. Tako su na području Ozrena, na kome je od kuge nastradalo muslimansko stanovništvo, bosanski begovi organizovano naselili pravoslavne iz raznih krajeva, a najviše iz istočne Hercegovine.⁷⁶⁴

Ni svi bosanski kapetani nisu bili tlačitelji hrišćanske raje. Svjetli primjer toga vremena oličen je u gradačaćkom kapetanu Murat-begu, inače starijem bratu kasnije poznatijeg Husein-kapetana Gradašćevića „Zmaja od Bosne“.⁷⁶⁵ On je pisao sarajevskom muteselimu Omer-begu Babiću 1818. godine, da su: „Pohlepni zakupnici dosta škod(ili) i (Njegovom) ugledu, a i (njemu)“, kao i da je on bio „dužan, kao carski činovnik, koliko m(u) je (bilo) moguće, štititi bijednu raju“.⁷⁶⁶ On je bijeljinske ajane Smaila i Derviš-bega za koje je isticao, da se nije znalo koji je od njih dvojice bio gori optuživao, da su u namjeri da se obogate „upropastili i rastjerali žitelje“ Bijeljine. Konkretno, za Derviš-bega rekao je, da je „zbog svoje pokvarenosti i lukavštine, rasipao namet na bijednu sirotinju i raju“.⁷⁶⁷ Murat-beg je direktno ulazio u konflikt sa vlastima sa ciljem da odbrani svoje hrišćanske komšije. On je za pokradenog brčanskog trgovca Lazu

⁷⁶⁰ M. Petrić, *Etnička prošlost stanovništva na području Lištice u zapadnoj Hercegovini*, GZM, n. s. etnologija, sv. XXIV/XXV, Sarajevo 1970, 25.

⁷⁶¹ M. Petrić, *n. r.*, sv. XV-XVI, 1961, 35.

⁷⁶² V. Palavestra, *Prilozi za proučavanje porijekla stanovništva u okolini Bosanskog Broda*, GZM, n. s. etnologija, sv. XXX/XXXI (1975/76.), Sarajevo 1978, 40.

⁷⁶³ Fra M. V. Batinić, *n. d.*, 1887, 204.

⁷⁶⁴ M. C. Филиповић, *Манастир Возућа у Босни*, Скопље 1940, 16.

⁷⁶⁵ R. ef. Muderizović, *Biografija Mule Mestvice i korespodencija Murad-kapetana Gradašćevića iz 1818-1819. godine*, GZM, god. XLIV, sv. 2. (za historiju i etnografiju), Sarajevo 1932, 70.

⁷⁶⁶ *Murad-kapetan Gradašćević-Omer-begu Babiću (sarajevski muteselim)*, Gradačac, 1234 god. po Hidžri (1818. god.), u: *Isto*, 74.

⁷⁶⁷ *Isti-Osman-paši (zvornički mutesarif)*, *Isto*, 1234 god. po Hidžri (1818. god.), u: *Isto*, 77.

Jovanovića rekao, da je bio pokraden od „svima poznatog lopova“ i da je zauzimanjem nekolicine osoba ovaj lopov zaštićen.⁷⁶⁸ Interesantno je, da Murat-beg nije bio usamljen u svojim razmišljanjima. Njemu je, odgovarajući na ove primjedbe oko ponašanja bosanskih prvaka bosanski tefderdar Derviš Sulejman-beg Vilić dao ideju, da se sirotinji i raji dodijeli pravo da ona sama sebi bira ajane i to molbom koju treba da upute samome bosanskom veziru. Po Viliću „dužnost je i domaćih patriota (bila) da i sami pomognu siromašnom narodu“ oko izbora ajana.⁷⁶⁹

Prema svjedočenju austrijskog konzula, početkom 1818. godine „politička situacija u ovoj zemlji ni u čemu se bitno nije mijenjala“. Za bosanske kapetane, koji su sve do tada pokazivali nelojalnost prema bosanskom veziru, isti konzul tvrdio je, da su malo „nade imali da osvanu oni koji su ustrajavali u neposluhu prema veziru“. ⁷⁷⁰ On je dalje opisao političku situaciju u Bosni tvrdeći, da su u odnosima kakvi su vladali među subordinisanim turskim nadležstvima prema veziru i gdje su veze poslušnosti bile jako labave, podređeni mogao vrlo lako da zaveden, bez bojazni i suzdržavanja uvijek postupa samovoljno i prema vlastitom interesu.⁷⁷¹

Glavni politički interes bosanskog vezira Morali Bećir-paše (24. 1. 1818-9. 2. 1818)⁷⁷² bio je tada održavanje dobrosusjedskih odnosa sa Srbijom. Ovaj novi bosanski vezir bio je sin Hadži Mustafa-paše, beogradskog upravnika koga su 1801. ubili janjičari.⁷⁷³ On je po svome ćehaji, koji je 23. januara 1818. (na dan Bećir-pašinog imenovanja za bosanskog vezira-B. T.) lično posjetio Srbiju, pozdravio srpskog kneza uputivši mu izraze svoje ljubavi i prijateljstva, nadajući se da ga knez Miloš neće zaboraviti i da će mu pisati.⁷⁷⁴ Vezir Morali Bećir-paša vladao je Bosnom samo šesnaest dana, do 9. februara 1818. godine, kada ga je na tom mjestu zamijenio Derviš Mustafa-

⁷⁶⁸ *Isti-žiteljima brčanske palanke*, Isto, bez datuma, u: *Isto*, 78.

⁷⁶⁹ *Derviš Sulejman-beg Vilić (bos. tefterdar)-Murad-kapetanu Gradašćeviću*, Bijeljina, 1234 god. po Hidžri (1818. god.), u: *Isto*, 82.

⁷⁷⁰ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-nema br. dok., *baron Simbschen-Fürsten Metternich*, Travnik, 1 Januar 1818.

⁷⁷¹ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-nema br. dok., *Ibidem-Staatskanzlei Dalmat: Goub*, Ibidem, 15 Januar 1818.

⁷⁷² S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 826.

⁷⁷³ G. Šljivo, *n. d.*, 1988, 135.

⁷⁷⁴ AC-ТССКМ-ФКК XXX (1812-1840)-176, *Али, ћехаја босанског валије-књазу Милошу Обреновићу*, 11. (23.) јануар 1818.

paša Makranedžija (9. 2. 1818-27. 7. 1819).⁷⁷⁵ U austrijskom konzulatu u Travniku vjerovali su, da je do zamjene Morali Bećir-paše sa Derviš Mustafa-pašom došlo intervencijom austrijske diplomatije i cara lično. Izgleda da je austrijski car, nakon što ga je Derviš Mustafa-paša srdačno dočeka u Oršavi, predložio ovog sultanu za mjesto bosanskog vezira.⁷⁷⁶ Bosanski katolici su mogli biti zadovoljni sa ovim novim vezinom, budući da je bio: „*franjevцем također naklon*“.⁷⁷⁷

Bio je priličan broj onih bosanskih kapetana, koji su i u februaru 1818. sve više pokazivali neposlušnost, slično janjičarskom agi i sarajevskom muli, koji su u svemu otežavali politički život Bosne. Vezir je bio potpuno nemoćan, da nemirnim, opakim i egoističnim podređenim kapetanima, begovima i agama izdaje bilo kakva naređenja. Rad divanskih kancelarija bio je u potpunom rastrojstvu i postojale su samo „sjenke nekog rada“. Vezirov sin bio je njegov ćehaja, koji je očevu blagost iskorištavao, kako bi sve poslove po svojoj prirodnoj lakoumnosti obavljao površno. Zbog velike sklonosti piću, njega je bilo lako i pridobiti. Takođe i ostala tri vezirova sina bili su pohlepni za novcem, a svojom drskošću uplitali su se i uticali na rad vlade, koju su vodile krajnje ograničene efendije.⁷⁷⁸ Bosanska vlada započela je početkom februara 1818. iznenadnu istragu hrišćana sa zadatkom pronalaženja i konfiskacije oružja. Interesantno je, da je ova mjera dolazila iz navodne bojazni da Srbijanci spremaju ustanak, zbog čega se htjela preventivno spriječiti veza ovdašnjih hrišćana sa Srbima.⁷⁷⁹ Bosanska vlada strahovala je od srpskih nemira, sluteći uz to da bi na njenim granicama mogao izbiti opasan ustanak, koji bi najvjerojatnije podržali bosanski hrišćani. Konfiskacija je bila samo preventivna mjera, da do tako nečega i ne dođe. Vjerovatno i strah od Srbije, naveo je Portu da amnestira od bosanskog vezira prokazane sarajevske pobunjenike, u prvom redu: Kodribegovića, zatim Đulagu, Pinju-barjaktara, Agu-Đefisa, Đina-Đefisa, Memić-efendiju, kao i pobunjenog u Mostaru Pestel-agu.⁷⁸⁰ Sarajlije su pogotovo tada bile na zlu glasu. Na primjer, sarajevski janjičarski aga Muslim kadija nije uopšte prezao, da

⁷⁷⁵ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 828.

⁷⁷⁶ G. Šljivo, *n. d.*, 1988, 135.

⁷⁷⁷ Fra M. V. Batinić, *n. d.*, 1887, 193.

⁷⁷⁸ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-nema br. dok., *baron Simbschen-F. M. L. Radivoevich*, Travnik, 1 Februar 1818.

⁷⁷⁹ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-nema br. dok., *Ibidem-Excelenz Tommasich, Radivoevich, Siegenthal Gyulai*, Ibidem, 1. Februar 1818.

⁷⁸⁰ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-6. a., *Ibidem-Fürsten Metternich*, Ibidem, 1 Februar 1818.

besomučno progoni i zlostavlja opunomoćenika katoličkog biskupa fra Miletića u tom gradu.⁷⁸¹ Tadašnje „političko stanje u Sarajevu“ dr. Atanasković je nazvao „anarhičnim“. U gradu su djelovale dvije partije. Prvu, takozvanu „umjerenu“ stranku, koja je bila na strani bosanskog vezira i sultana sačinjavali su: ulema, starije age i ugledni trgovci.⁷⁸² Ove umjerene konzervativce predvodio je Ibrahim-aga Bakalović. Drugu stranku činili su: „demagozi, sirotinja i mlađi janjičari“. Bili su oholi i uzdali su se u oružanu akciju sa željom da samostalno „vladaju svojom sudbinom“. Druga partija bila je jača, a vodili su je braća Mustafa Bajraktar i Đulaga Pinjić sa još osam aga. Od njih je janjičarski aga bio primoran tražiti dozvolu za bilo koju političku odluku u Sarajevu. Atanasković naglašava, kako se hrišćani ni na koji način nisu miješali u politiku ovih stranaka, a bili su direktno podređeni gradskom muselimu kome su se bezrezervno pokoravali.⁷⁸³

Bosanski kapetani i ostali bosanski prvaci nisu se, kako je to mogao da primijeti austrijski konzul „mogli tako lako izbaciti iz kolotečine njihove okorjelosti“. Oni su isuviše bili surovi i nesposobni za razumijevanje viših političkih interesa države, posebno prava na kome se zasnivao odnos naroda koji je živio zajedno. Oni se mogu smatrati glavnim krivcima, što je u već ustaljenim političkim odnosima svaka politička akcija sa ovdašnjim državnim namjesništvom bila povezana nepremostivim preprekama.⁷⁸⁴ Prije predstojeće skupštine bosanskih kapetana i paša, na intervenciju Sarajlija na Porti bosanski vezir je bio razriješen dužnosti.⁷⁸⁵ Za njim je u Bosni žalilo jedino hrišćansko stanovništvo i njihovo duhovno vođstvo, s obzirom da ih on nije tlačio, ali ne i bosanski Muslimani.⁷⁸⁶ Takođe, za Sulejman-pašom žalio je i austrijski konzul, koji ga je prema vlastitom priznanju „pridobio za njihovu (politiku Austrije-B. T.) stvar“.⁷⁸⁷ Austrija, zainteresovana prevashodno za položaj bosanskih katolika poslala je aprila 1818. u Bosnu svoga misionara mladog dr. Atanackovića, koji je sačinio jedan veoma interesantan izvještaj iz Sarajeva. Osim Muslimana, u Sarajevu je prema njegovoj procjeni živjelo i

⁷⁸¹ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-nema br. dok., *Ibidem-Das Geheime Hof und Staatskanzlei*, Ibidem, 1 Februar 1818.

⁷⁸² Г. ШЉИВО, *н. р.*, 1986, 205-206.

⁷⁸³ *Исто*, 206-207.

⁷⁸⁴ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-7. b., *baron Simbschen-Das Geheime Hof und Staatskanzlei und Internunziaturen*, Travnik, 15 Februar 1818.

⁷⁸⁵ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-7a., *Ibidem-Fürsten Metternich, Excelenz Tommasich, Radivoevich, Siegenthal Gyulai*, Ibidem, 15 Februar 1818.

⁷⁸⁶ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-nema br. dok., *Ibidem-Fürsten Metternich*, Ibidem, 15 Februar 1818.

⁷⁸⁷ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-nema br. dok., *Ibidem-baron fon Stürmer*, Ibidem, 15 Februar 1818.

dosta Srba, kao i nešto Grka (Cincara) i katolika. Uz pravoslavnu crkvu, u kojoj je služba vršena na crkvenoslovenskom jeziku i koju Muslimani nisu nikada ometali nalazila se škola u kojoj je srpski učitelj učio oko četrdesetoro djece slavenosrpskom čitanju i pisanju, kao i aritmetici i crkvenoj službi.⁷⁸⁸ Jedini poznati učitelj u srpskoj školi u Sarajevu u to vrijeme bio je neki Raka,⁷⁸⁹ a nakon njega neki daskal Stefan.⁷⁹⁰

Jedan drugi bosanski muslimanski prvak se politički uzdizao na istoku Bosne. Salih-beg iz Srebrenice tada se već ubrajao u najmoćnije u zemlji i on je bio upravo onaj prvak iz čije blagonaklonosti su Sarajlije crpile svoju podršku.⁷⁹¹ Na suprotnom kraju, na zapadu Bosne je Mehmed-beg Beširević sloveći za najokorjelijeg podstrekača nemira, predstavljao neku vrstu inkarnacije politike većine bosanskih Muslimana. Njemu je u to doba još uvijek polazilo za rukom, da prema ličnoj želji parališe svaki pravni poduhvat.⁷⁹²

Novi bosanski vezir Derviš Mustafa-paša, koji se sredinom juna 1818. predstavio narodu u Sarajevu istakao je, kako u Bosnu nije došao da vlada tako što će nepravednom upravom sticati bogatstvo, već da mu je osnovni zadatak bilo sprovođenje pravde u zemlji. On je posebno od autonomnih Sarajlija tražio lojalnost, koju su mu ovi odličnici i obećali. On je uistinu, odmah pokazao spremnost da se prekine sa starom praksom i korupcijom, tako što je odbio poklon od 80 kesa novca, koji mu je spremila stranka uleme i nižih aga. Takođe, u političkim odlučivanjima on se odmah distancirao od stranke mlađih aga i janjičara.⁷⁹³ Novi bosanski vezir bio je i te kako svjestan, da je dvorski savjet bio sklon konzervativizmu, odnosno povratku na staro. Njega je karakterisala: bestidnost, ponositost i pohlepnost, kao i sklonost ka egzekucijama neistomišljenika. U pogledu hrišćana, on je imao uvjerenje svojstveno većini Muslimana, da su hrišćani određeni samo za to, da im neizostavno udovoljavaju svim njihovim najrazličitijim prohtjevima. Ipak, novi bosanski vezir bio je razborit i pravedan i svim

⁷⁸⁸ Г. Шљиво, *Један опис Сарајева из априла 1818. године*, ИЗ, бр. 7, год. VII, Бањалука 1986, 202-203; Kada je riječ o jeziku Bosanaca, službeni austrijski izvori operisali su sa nazivima: „ilirski jezik“ („illrischer sprache“) (ASBT-AKT-KP [1817-1818]-3, *baron Simbschen-Das Geheime Hof und Staatskanzlei*, Travnik, 9 April 1817.) ili „bosanski jezik“ („Bosnische Sprache“) (ASBT-AKT-KP [1817-1818]-nema br. dok., *Ibidem-Das Varazdiner Altstadter General Cmdo*, Ibidem, 15. Juli 1817.)

⁷⁸⁹ J. Ф. Иванишевић, *н. р.*, novembar-decembar 1909, 802.

⁷⁹⁰ *Исто*, august-sept.-oktobar 1909, 509.

⁷⁹¹ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-8a., *Ibidem-Fürsten Metternich*, Ibidem, 1 März 1818.

⁷⁹² ASBT-AKT-KP (1817-1818)-nema br. dok., *Ibidem-Fürsten Siegenthal*, Ibidem, 16 März 1818.

⁷⁹³ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-15. a., *Ibidem-Fürsten Metternich*, Ibidem, 15 Juni 1818.

izazovima pristupao je sa mnogo opreza, pogotovo kada je riječ o hrišćanima znajući vrlo dobro da se sa bosanskim Muslimanima ništa ne postiže na miran način, trpljenjem i koji se lome jedino silom.⁷⁹⁴ U pogledu odnosa na bosanske hrišćane novi bosanski vezir Derviš Mustafa-paša posebno je poveo računa o poštovanju privilegija bosanskih franjevaca i katoličke crkve.⁷⁹⁵ Njemu je od posebne važnosti bilo stišavanje ustalasalih duhova među bosanskim hrišćanima. Naročito je pravoslavni vladika u Sarajevu bio izložen neobuzdanim ponašanjem i drugim raznim pritiscima vlastodržaca i kapetana. On je izražavao spremnost početkom jula 1818. godine, a što je javno istakao pred bosanskim vezinom u Travniku za bježanje čak u Veneciju. Kako je isticao, on nije više bio u stanju da sve to izdrži, ali se takođe žalio na jedno stanje, induktizam i nesposobnost svojih duhovnika, s obzirom da za njihovo obrazovanje nije postajala ni jedna ustanova. Vladika je često puta bio prisiljen zaredivati takve osobe, koje su zahtjevali turski vlastodršci, a da za to nisu imali ni najmanje sklonosti za taj poziv, a radilo se čak o ljudima koji su bili razbojnici ili neki drugi zločinci. U razgovoru sa austrijskim konzulom vladika je izjavio, da će njegov narod, koji je inače potpuno podivljao propasti i postati gori od Turaka. On je smatrao da bi se bečki dvor trebao početi brinuti za njihovo obrazovanje, kao što se brinuo za obrazovanje katoličkog klera. Naglašavao je potpuni nedostatak sposobnih učitelja, tvrdeći da je u tu svrhu poslao četiri mladića u Dubrovnik na školovanje. Na to mu je konzul prebacio, da bi bilo svrsishodnije da ih je poslao u Karlovce kod mitropolita Stratimirovića. No, budući da bogatiji nisu bili spremni odvojiti se od djece, niti ih dati za takvo zvanje, a ostalima je nedostajalo sredstava, to je od njega kao vladike bilo gotovo neizvodivo. Vladika ni sam nije vidio nikakvu šansu za poboljšanje, sve dok se, kako je rekao bogu ne sviđi i dok u Bosni „ne zavladaju šeširi“ (Austrijanci-B. T.). Ovaj vladika, inače vrlo učeni Grk tvrdio je, da u Bosni ima oko 70.000 ognjišta ili porodica pravoslavne vjere i koje su bile razdijeljene na više od 200 parohija.⁷⁹⁶ Kada je riječ o sarajevskom vladici, prema izvještaju dr. Atanaskovića on je kao i većina njegovih prethodnika, praktično kao tradiciju zaveo „lihvarenje duhovnim dostojanstvom“. To je značilo, da je za svoje imenovanje Carigradskoj patrijaršiji morao u rekordnom roku uplatiti ogromnu količinu novca, čak

⁷⁹⁴ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-16. d., *Ibidem*, Ibidem, 1 Juli 1818.

⁷⁹⁵ Fra M. V. Batinić, *n. d.*, 1887, 193.

⁷⁹⁶ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-nema br. dok., *baron Simbschen-Fürsten Metternich*, Travnik, Juli 1818.

do 5.000 kesa. Ovo je za posljedicu imalo, da pojedina lica lišena bilo kakvog popovskog obrazovanja za novac od vladike kupuju popovska zvanja. Pravoslavni popovi bili su potpuno neobrazovani, tako da vjernike nisu ni podučavali svojoj vjeri i obavezama. Iz ovih razloga, pravoslavni su bili neuki, pogotovo u poređenju sa katolicima. Dr. Atanasković je slabo obrazovanje pravoslavnih doveo u direktnu vezu sa njihovim neloyalnim odnosom prema turskim vlastima. Suprotno njima, katolike su učili dosta obrazovaniji fratri, koji su ih upućivali na: strpljivost, poslušnost i podložnost prema vlastima. Katolici su bili učeni, da svoj podređeni položaj prihvataju kao „božju volju zbog svojih grijehova i grijehova svojih predaka“. Takođe, oni su bili ubijeđeni u neophodnost „trpljenja i patnje“ u ovozemaljskom životu kao uslov za „radost vječnog života“.⁷⁹⁷

Novi bosanski vezir je za vrlo kratko vrijeme zadobio povjerenje srpskog kneza, koji mu je u avgustu 1818. u znak prijateljstva poslao na poklon konjsku jahaću opremu i puške.⁷⁹⁸ Miloševa politika potkupljivanja poklonima i rasnim pastuvima bila je u Bosni tumačena kao „nesvakidašnji događaj kome se ovdje svako čudio“. Vjerovalo se, da je to mogao biti i znak staroga poznanstva i prijateljstva.⁷⁹⁹ I Austrija je tražila uporište među bosanskim Muslimanima, a jedan od takvih bio je bivši vezirov tefterdar Hadži Avdi-beg. On je prema procjeni Austrije bio „oduševljeni prijatelj njihovih nastojanja“, koji je u vrijeme pobune Sarajlija protiv vezira Ali-paše bio zajedno sa njim prognan iz Bosne. Austrija je svim silama željela vratiti ovog čovjeka na istu poziciju, koji bi kao bosanski činovnik zasigurno bio „moćan protagonista“ austrijskih interesa.⁸⁰⁰ Sa druge strane, vezir je za Austrijance bio i dalje bez dovoljno odlučnosti za reformu bosanskog društva, kome zbog toga nisu vjerovali ni da je bio sposoban da isposluje išta što je bilo u cilju austrijskih interesa. On je bio previše pod uticajem konzervativnih bosanskih Muslimana, prije svega: Divan-efendije, Haznadara, Mahmerdara i Saraf-paše, koji su bili dosta uticajni plemići i sa dosta upliva u vođenju vezirove politike. Iako je bosanski vezir važio za dobroćudnog, nimalo pohlepnog i plahovitog čovjeka, tim više su ovi iz njegove pratnje i blizine na najbezobzirniji način vršili pritisak na njega. Pri tome ovi nimalo

⁷⁹⁷ Г. Шљиво, *н. р.*, 1986, 203-204.

⁷⁹⁸ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-19. c., *baron Simbschen-Das Geheime Hof und Staatskanzlei*, Travnik, 16 August 1818.

⁷⁹⁹ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-19. d., *Ibidem-Fürsten Metternich*, Ibidem, 16 August 1818.

⁸⁰⁰ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-nema br. dok., *Ibidem-baron fon Stürmer*, Ibidem, 1 September 1818.

dobronamjerni ljudi bili su vrlo cijenjeni od bosanskog vezira. Zbog njegove dobrote, za koju je austrijski konzul rekao da „graniči sa ludošću“ ovi su bili jako uvaženi. Oni su imali vezu i sa ostrožačkim kapetanom Beširevićem koji ih je nagovarao da bosanskom veziru jednoglasno predlože, da više ne dozvoli rad austrijskom konzulatu.⁸⁰¹ U trenucima kada je sam razmišljao o politici, bosanski vezir je bio jako naklonjen Austriji i njenim ustanovama.⁸⁰² Od grada do grada, mogli su se prebrojati pro i protivaustrijski raspoloženi bosanski Muslimani. Tako je ubijenog banjalučkog kapetana na njegovoj dužnosti naslijedio njegov maloljetni sin, čiji je zaštitnik do njegovog punoljetstva postao neki Hasan-beg. Ovaj je bio brat poznatijeg surovog ostrožačkog kapetana Beširevića, inače prema Austriji izuzetno neprijateljski nastrojenog. Sa druge pak strane, banjalučki muftija i kadija bili su u političkom pogledu miroljubivo nastrojeni prema Austriji.⁸⁰³

Na sastanku bosanskih kapetana održanom sredinom oktobra 1818. i kojim je predsjedavao Beširević ozbiljno se raspravljalo da se austrijski konzulat ukloni iz vezirove blizine. Kapetani su teretili Austrijance, da oni bosanskog vezira samo opterećuju problemima svojstvenim austrijskim podložnicima.⁸⁰⁴ Beširević je ovakvom politikom pokušavao da prigrabi najveći uticaj u zemlji, pogotovo nakon što je uhapsio i bacio u zatvor u gradsku tvrđavu banjalučkog muftiju i Inic-agu, takođe iz Banjaluke, koji su važili za začetnike reda i pozitivnog kursa.⁸⁰⁵

Bosanske katolike predvodio je biskup fra Augustin Miletić, osoba koja je bila bezgranično odana i naklonjena bečkom dvoru. On je posebno vodio računa o svojim vjernicima u Hercegovini i u Turskoj Hrvatskoj. Njegov najveći problem bio je mali broj dušebrižnika koji nije odgovarao realnim potrebama i što su mnoge ustanove koje su bile namijenjene za ovdašnji hrišćanski odgoj u vrijeme francuskog rata, posebno u Italiji reformisane tj. propale. Zato su misiju očuvanja katoličke crkve u Bosni morali preuzeti samo njih nekoliko popova. Biskup fra Miletić je kao predstavnik konzervativnog katolicizma lično austrijskom konzulu u Travniku izrazio neodoljivu želju za providencijalističkim uskrnućem zatvorenih samostana u Italiji. On je u političkom

⁸⁰¹ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-15., *Ibidem-Fürsten Metternich*, Ibidem, 21 September 1818.

⁸⁰² ASBT-AKT-KP (1817-1818)-1, *Ibidem*, Ibidem, 22 September 1818.

⁸⁰³ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-nema br. dok., *Ibidem-Notar Josip Kovačić*, Ibidem, 13 Oktober 1818.

⁸⁰⁴ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-nema br. dok., *Ibidem-Das Geheime Hof und Staatskanzlei*, Ibidem, 16 Oktober 1818.

⁸⁰⁵ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-23. o., *Ibidem-Fürsten Metternich*, Ibidem, 16 Oktober 1818.

smislu bio izrazito austrijski orijentisan, a da ne bi pobuđivao bilo kakvu sumnju nije se usudio nikada javno posjetiti austrijskog konzula u Travniku. Skromnost kojom se odlikovao u oblačenju nije mogla da ostavi ravnodušnim konzula, koji je zapazio kako biskup Miletić nije imao ni krst na zlatnom lancu, već na svjetlom gajtanu, niti biskupski prsten ukrašen draguljima. Istina, nosio je biskupsku tijaru na glavi i jedino se po tome razlikovao od siromašnih katolika.⁸⁰⁶ On je postepeno čistio katoličku crkvu od običaja i bilo kakvih veza sa islamom i pravoslavljem. Korak dalje u odvajanju katolika od pravoslavnih u Bosni učinio je svojim famoznim „Naredbama“ od 24. marta 1818. godine, u kojima se bosanskim katolicima izričito zabranjivalo vjenčavanje „kod Popová Rischianskí“. On je zaprijetio, da će u „proklestvo velikó upa(sti), po odregegnu (njegovih) Biskupá proshasti, i (t)adascgnega, svi oni, kojise vinčaju kod Suda izvanskoga, i svi gniovi nagovaraoczi, vichniczi, i pomagaci. Takó i kojibise vinčali kod Popová Rischianskí, u isto proklestvo upalibi“.⁸⁰⁷ Od katoličkih fratara bilo je traženo, da „obustavgliaju i koji Hamanlie, i zapise od Turaká, i od Rischianá traxé, i uzimaju: buduchi (su bile) gniove Hamanlie, i zapisi punni vragoluká“.⁸⁰⁸

Bosanski vezir Derviš Mustafa-paša poslao je krajem marta 1819. u posjetu knezu Milošu u Srbiju svoga defterdara.⁸⁰⁹ Slanje odsječene glave nekog hajdučkog harambaše iz Bosne sljedećeg mjeseca srpskom knezu od strane nekog bosanskog muslimanskog prvaka,⁸¹⁰ moglo je jedino da znači, da bosanski vezir nije dozvoljavao nemire u zemlji, pogotovo ne one za koje se vjerovalo da su podsticani od Srbije. Za vrijeme Mustafa-pašinog nasljednika Mehmeda Ruždi-paše (27. 7. 1819-8. 12. 1819)⁸¹¹ planula je u Sarajevu buna protiv njegove vladavine. On je u želji da stekne bogatstvo na brzu ruku pohvatao i pozatvarao neke ugledne Jevreje i hrišćane Sarajlije, što je izazvalo reakciju sarajevskih Muslimana da se pobune i zatraže, da se uhapšenici odmah puste iz

⁸⁰⁶ ASBT-AKT-KP (1817-1818)-24. d., *Ibidem*, Ibidem, 31 Oktober 1818.

⁸⁰⁷ *Naredbe, i Uprave Biskupá Namistniká Aposctolskí proshasti, i sadascgnega, kojese duxni imat prid očima, i često napomignat púku katoličanskomu u dneve zabilixenè svi posctovani xupniczi, i gniovi pomochniczi po svim xupama Bosanskoga Vikariata Aposctolskoga, sabrane, i uregene Od Prisvitloga, i Priposctovanoga Gospodina fra Agustina Milletichia biskupa Daulianskoga, i Namistnika Aposctolskoga u Bosni svoj, u Herczegovini, i u Posavini Turskoj, i usctampane po dopusctegnu svetogh skuppa od rasciregna virre*, Rim 1828, 8.

⁸⁰⁸ *Isto*, 89.

⁸⁰⁹ АС-ЗМП-13, А 213-1819, *Никола Костић-књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 17. (29.) март 1819.

⁸¹⁰ АС-ДТКМ-ФКК XXIX (1816-1838)-159, *Мехмед-ага-истом*, 8. (20.) април 1819.

⁸¹¹ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 831.

tamnice.⁸¹² Konzul Simbšen pisao je u martu 1819. godine Meternihu, da je Salih-beg srebrenički naoružao u svome okrugu nekoliko hiljada bosanskih Muslimana i pravoslavnih sa namjerom da napadne Sarajevo.⁸¹³ Novi bosanski vezir od kraja 1819. bio je Ali Dželaluddin-paša (8. 12. 1819-28. 11. 1822),⁸¹⁴ student kaligrafije⁸¹⁵ i nekada derviš iz reda bektaša. Njegov osnovni zadatak bio je da se slome paše i begovi. Prvog koga je likvidirao bio je Bajbul Kulinović. Njega, Dželaluddina-pašu su Turci smatrali Francuzom, jer je suzbijao njihovu netoleranciju prema hrišćanima.⁸¹⁶ Prije svega, Dželaluddin je od Porte dobio u zadatak, da spriječi potencijalni savez bosanskih Muslimana i Ali-paše Janjinskog. Od njega se očekivalo, da u korijenu sasiječe bilo kakvu mogućnost obrazovanja nove islamske države u kojoj bi oni igrali važnu ulogu.⁸¹⁷ Dželaluddinove tri godine vladavine bile su prema riječima S. Bašagića: „*godine krvavog vezirovanja*“. Tada su mnogi bosanski begovi, kapetani i alajbegovi bili praktično uništeni. Od poznatih bosanskih prvaka „Dželal-paša“ lišio je života: Drnda-alajbega, Hadži Salih-bega Srebrenicu, Kulina-kapetana, Mehmed-bega Bajbuta, Alaj-bega Petrovca, Krupa-kapetana, Derventa-kapetana, Tahir Maglaj-kapetana, Murad-kapetana iz Gradačca i poznatog Šejh Ilhamiju Žepčaka. Kapetane Bihaća, Ostrošca i Sanskog Mosta zajedno sa porodicama prognao je, dok su se neki, kao Smail-aga Čengić spasili bijegom iz Travnika. I u Sarajevu je sazrijevala sve više svijest o nužnosti protjerivanja porodice Babić, u prvom redu muselima Omer-bega i njegovog sina Mehmed-bega. Babići su u Sarajevu stvorili „jaku stranku“ i bili su poznati po tome što su mnogo bosanskih ajana objedili kod vezira i sultana. Bili su pravi razbojnici, koji su otimali, silovali i ubijali na svoju ruku. Sarajlije su ustale protiv Babića, ali i ostalih samovoljnih begova i aga u cijeloj Bosni, tako što su po jednom agi iz Sarajeva sa potpisima mule, uleme i ostalih mirnih građana poslali svoje potpise na Portu o njihovom protjerivanju. Na to je u Sarajevo stigao ferman, da se 18 velikaša protjera i to iz porodica: Babić, Džindžafić, Đula Mustafa, Sakić, Čizmedžija, Ademović, Rustemagić, Sarač i Šero.⁸¹⁸

⁸¹² H. Dizdar, *n. d.*, 11.

⁸¹³ G. Šljivo, *n. d.*, 1988, 184.

⁸¹⁴ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 836.

⁸¹⁵ *Isto*, 848.

⁸¹⁶ I. F. Jukić, *n. d.*, 298.

⁸¹⁷ M. Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vladave, II dio (1739-1878.)*, Sarajevo 1913, 30.

⁸¹⁸ S. beg Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463-1850)*, Sarajevo 1900, 131-132.

Dželaluddin-paša se plašio i bosanskih hrišćana. On je posebnom bujuruldijom od 23. maja 1820. zabranio hrišćanima u: Tešnju, Žepču, Maglaju, Gračanici, Gornjoj i Donjoj Tuzli, Bijeljini, Zvorniku, Srebrenici, Birču, Kladnju, Olovu i Višegradu slobodno nošenje oružja.⁸¹⁹ Takođe, insistirao je kod višeg pravoslavnog sveštenstva da smiruju svoje popove i vjernike. Sarajevskog vladiku slao je maja iduće godine čak u Bosansku Krupu da pritisne svoje popove, da ovi umiruju narod.⁸²⁰ Iako je austrijski konzul Simbšen okarakterisao Dželaluddin-pašu „brutalni(m) i neodgovorni(m) te kao nasilnik(om) poznati(m) vezir(om)“,⁸²¹ bosanski katolici radovali su se istrebljenju bosanskih kapetana. Zapravo, oni su se veselili svakoj vezirovoj akciji protiv bosansko-muslimanskih prvaka, budući da je „svaki od njih u svojoj kapetanii imao pravo sablje; posići oli obisiti mogli su brez da ikom od toga odgovorni morali su biti. Sudili su sasvim samovoljno brez ikakva zakonika, od pameti, nit su znali čitati oli pisati. Smrt jim je bila pod jezikom“. Osim toga, sve do vezira Dželaluddin-paše, bosanski „vezir sidio je u Travniku kano drvena Maria. Što bi hteli kapetani, to bi radili. Isti kapetani, kad ne bi vezira begenisali, prognjali bi ga iz Bosne“.⁸²² Ništa manje nisu bili ugroženi ni hercegovački katolici, čiji se predstavnik don Andrija Maslač 12. februara 1820. žalio bratu Vidoju na kolovođe muslimanskih razbojnika, sina počiteljskog kapetana Mujagu Tasovca i Ali-agu iz Stoca.⁸²³

Bosanski vezir Dželaluddin-paša je na najsvirepiji način 11. juna 1822. u Banjaluci lišio života ostrožačkog kapetana Husein-bega Beširevića, dok su nešto kasnije uhvaćeni i: kapetan Bosanskog Novog beg Cerić, zatim, Zaim-beg Beširević iz Ostrošca i kapetan Bosanske Krupe Arnautović.⁸²⁴ On je do kraja svoje vladavine 1822. konačno

⁸¹⁹ *Bujuruldiya o zabrani nošenja noževa i pištolja za raju i zimije (šerijatom prožetoj gospodi kadijama Tešnja sa Žepčem, Maglaja, Gračanice, Tuzle Gornje i Tuzle Donje, Bijeljine, Zvornika, Srebrenice, Birče i Kladnja sa Olovom i Višegrada)*, Travnik (?), 28. Redžep 1235. (11. V 1820.), u: *Maglajski sidžili 1816-1840.* (prevele i priredile Dušanka Bojanić-Lukač, Tatjana Katić), Sarajevo 2005. (u daljem navođenju: D. Bojanić-Lukač, T. Katić, *Maglajski sidžili 1816-1840.*), 96.

⁸²⁰ G. Šljivo, *n. d.*, 1988, 259.

⁸²¹ *Konzul Simbschen-podmaršalu baronu Radivojeviću*, Travnik 2. VII 1820, u: H. Kreševljaković, D. M. Korkut, *n. d.*, 148.

⁸²² J. Baltić, *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vrimena u Bosni*, Sarajevo, Zagreb 2003, 116.

⁸²³ I. Puljić, *Trebinjsko-mrkanska biskupija u XIX stoljeću*, Povijesno-teološki simpozij prigodom stogodišnjice ponovne uspostave redovite hijerarhije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1. i 2. Srpnja 1982: *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću*, Studia Vrhbosnensia-1, Sarajevo 1986, 92.

⁸²⁴ G. Šljivo, *n. d.*, 1988, 283-284.

pogubio i hercegovačkog moćnika Rizvanbegovića, oca poznatijeg Ali-paše.⁸²⁵ Za bosanskog vezira Ali Dželaluddin-pašu se osim sumnje da je pripadao kaluđerskoj sekti bektaši, govorilo da je čak pohodio i hrišćanske bogomolje. Nije držao ni harem ni dvor. Zbog svih ovih njegovih postupaka neke Sarajlije žalile su se janjičarskom odžaku u Carigradu na to, da je riječ ne o Muslimanu, nego hrišćaninu.⁸²⁶ Njega su, kako je već rečeno posebno poštovali bosanski katolici kod kojih je u narodu ostala poslovice: „*Neće Bosna steći bana Kulina ni vezira Dželaludina*“.⁸²⁷

Tačno dvije godine dana ranije smijenjeni bosanski vezir Sulejman-paša sjetio se starih srpskih prijatelja. On se prvih dana februara 1820. obreo u Šabcu. Tamo ga je navodno trebao ugostiti šabački knez Mileta Radojković.⁸²⁸ Bilo je potpuno iluzorno u to vrijeme očekivati od srpskog kneza Miloša, da pomogne jednu ideju koja je dolazila od grčkih revolucionara „heterista“, a to je da se obrazuje jedna balkanska federacija, po primjeru Sjedinjenih Američkih Država. To nije bilo moguće iz prostog razloga, što se knez Miloš nije nikada okretao protiv sultana. Po planu „heterista“ Srbija je trebala dobiti Bosnu, ali pod uslovom, da u njoj prvo izazove ustanak.⁸²⁹ Na sličan način mislio je 2. juna 1820. i crnogorski vladika Petar. U jednoj od svojih famoznih poslanica on je, najvjerojatnije da bi podigao moral kod jednovjernih Hercegovaca, naveo za Srbije, kako su oni u novom ratu sa Turcima svu svoju „silu obrat(ili) put Bosne i Hercegovine“.⁸³⁰ Knez Miloš nije imao jasno definisanu predstavu o Bosni. U mladosti on je, kako svjedoči V. Karadžić „trgovačke volove nekoliko puta terao preko Bosne i Ercegovine na more (k Zadru)“⁸³¹ i to je bilo sve. Ono o čemu je u novonastaloj političkoj situaciji u pogledu Bosne najviše mislio srpski knez bilo je doseljavanje većeg broja bosanskih Srba u Srbiju. On je Jevremu Obrenoviću pisao 28. jula 1820. o neophodnosti da se, kako se izrazio: „*u nedra otečestva našego prime*“ svi ugroženi „*od*

⁸²⁵ I. F. Jukić, *n. d.*, 182.

⁸²⁶ Л. Ранке, *Босна према реформама султана Махмуда II 1820-1832*, у: Л. Ранке, *н. д.* (у даљем навођењу: Л. Ранке, *Босна према реформама султана Махмуда II 1820-1832*), 287.

⁸²⁷ J. Baltić, *n. d.*, 109.

⁸²⁸ АС-КН-ФКК XV (1815-1839)-119, *Димитрије Георгијевић-књазу Милошу Обреновићу*, Крагујевац 27. јануар (8. фебруар) 1820.

⁸²⁹ М. Екмечић, *н. д.*, 1, 1989, 210-211.

⁸³⁰ *Владика Петар-Граховљанима, Бањанима и Рудињанима*, На Цетиње, маја 20, 1820, у: Петар I Петровић Његош, *Посланице Црногорцима, Брђанима и Приморцима*, књ. I, Цетиње 1935, 137.

⁸³¹ В. С. Караџић, *н. д.*, 1828, 44.

nasilija turskoga“ iz „*Posavine Prekodrinske*“ (bosanska Posavina-B. T.). U istom cilju, on je naredio da se na Drini postave ljudi koji su trebali prihvatati ove prebjege.⁸³²

Kod bosanskih katolika se već od 1820. može pratiti razvoj školstva na boljim osnovama, od kada se u katoličkim školama počela voditi nastava uz pomoć „Bukvice“ ili „Bukvara“, knjižice od dvadesetak stranica. Iz nje se učila bukunica (abeceda) u kojoj je poseban odjeljak bio „biskupovača“ ili „liberice“ od fra Augustina Miletića.⁸³³ Poslije stare škole u Sarajevu, bosanski Srbi otvorili su 1816. školu u Zvorniku sa učiteljem Tomom „mađistorom“ i Živkom Markovićem,⁸³⁴ a 1820. školu i u Livnu. Dalje podizanje livanjske škole pomagao je mjesni trgovac Josif Kujundžić. Prvi učitelj ove škole bio je sin livanjskog popa Jove Kojdića, jeromonah Serafim (Stanko).⁸³⁵ Iste godine, ali samo na drugom kraju Bosne, u Čajniču započela je sa radom osnovna škola pod rukovodstvom učitelja Lazara Komadine,⁸³⁶ a dvije godine kasnije otvorena je i srpska škola u Travniku.⁸³⁷ U istočnoj Hercegovini, na Mosku kod Trebinja pravoslavni su te iste 1820. podigli crkvu Presvete Bogorodice.⁸³⁸ Ipak, pravoslavne crkve nisu samo podizane, neke su i paljene. Manastir Tamna kod Zvornika, koji je oktobra 1814. obnovio vladika zvornički Gavriilo, zapalili su šest godina kasnije neki lokalni muslimanski razbojnici.⁸³⁹ U Zoviku, između Gradačca i Brčkog postojala je 1824. crkvice koju je vodio neki pop Đorđije. Za Tuzlu se zna da je tamo među pravoslavcima djelovao neki pop, koji je umro 1828. godine. Pravoslavna crkvice postojala je iste godine i u katoličkim Ljubačama kod Tuzle sa popom Mitrom Radićem. U Lokanju kod Zvornika pominju se 1829. pop Stefan i učitelj Živko. U Bogatiću kraj Bijeljine te iste 1829. kao učitelj u seoskoj školi radio je Radovan Pantelić, rodom iz Šabca, dok je njegov rođeni brat Stefan bio učitelj u Zvorniku. U Stanarima kod Doboja umro je 1830. pop Luka

⁸³² Т. Р. Ђорђевић, *Насељавање Србије за време прве владе кнеза Милоша Обреновића (1815-1839)*, Гласник Географског друштва, св. 5, Београд 1921, 117.

⁸³³ S. Marković, *Hrvatske katoličke škole i učitelji u Livnu za turske uprave*, Mostar 1923, 7.

⁸³⁴ М. С. Филиповић, *н. р.*, 1964, 78.

⁸³⁵ Д. Ј. Караџац, *н. р.*, мај 1909, 186; Srpski trgovci Kujundžići iz Livna porijeklom su iz Trebinja. (J. Дедијер, *Херцеговина и Херцеговци*, ЛМС, год. LXXXVII-књ. 289, св. 5. за год. 1912, Нови Сад 1912, 65.). Они су са јаким трговачким везама изграђеним још од 1834. са: Сарајевом, Банјалуком, Мостаром, Загребом и Већом били најзаслужнији за подизање проsvјете код православних у Livnu. (S. Manderalo, *Livanjski Kujundžići*, GZM, n. s., etnologija, sv. 48/49. [1996-1999.], Sarajevo 2000, 197.)

⁸³⁶ Р. Шушљић, *Српске школе у Босни и Херцеговини за турске владе*, Календар Просвета за годину 1941, Сарајево 1940, 75.

⁸³⁷ М. Папић, *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1978, 43.

⁸³⁸ Аноним, *Шематизам Захумско-херцеговачке епархије 2006. године*, 222.

⁸³⁹ М. С. Филиповић, *н. р.*, 1964, 74.

Railić. Pravoslavna crkva egzistirala je u isto to vrijeme i u Kamenici kod Teslića sa nekim popom Josifom, kao i u Mičijevićima kod Lukavca sa popom Nikolom Đurićem. Obliznji manastir Ozren vodio je 1830-tih pop Savo Karalić, koji je 1833. lično od ruskog cara Aleksandra dobio knjigu „Trebnik“ na poklon, „da se u nju gleda, iz nje izgleda, popovi i đakovi i pregledaju“. Crkvicu u Staparima kod Tešnja vodio je 1830-tih pop Simo Drinić.⁸⁴⁰

Nakon posjete bosanskom veziru u Travniku, sarajevski pravoslavni mitropolit pozivao je koncem maja 1821. u sarajevskoj crkvi jednom Proklamacijom svoje vjernike na mir i pokornost zakonitim vlastima. Bosanski vezir je već sredinom juna 1821. zatvorio sarajevskog vladiku Venijamina, hercegovačkog Josifa i zborničkog mitropolita Gavrila u Travniku na nekoliko dana, nakon čega su bili pušteni na slobodu, ali ne i da se vrate u svoje eparhije.⁸⁴¹ Ova hapšenja desila su se u vrijeme Grčkog ustanka 1821. i trebala su da posluže kao opomena hrišćanima u Bosni i Hercegovini da se ne pridružuju ustanku.⁸⁴² Navodno, bosanski vezir je osim ovih hapšenja „udario na sječu Srbalja Bošnjaka („Србаља Бошњака“), najglavniji(h) knezova i porova kojih je preko 165 pogubio i više bi bilo da nije bilo mitropolita Venijamina“.⁸⁴³ Srpski knez Miloš interesovao se za političke prilike u Bosni i tražio izvještaje o stanju bosanske vojske, zbog čega je u junu 1821. počeo sa slanjem u Bosanski pašaluk svojih odanih špijuna.⁸⁴⁴ Krajem istog mjeseca „bosanski Turci“ („Босански Турци“), zapravo bosanski Muslimani spremali su se za eventualni rat protiv Srbije.⁸⁴⁵ Da bi „Srb raja“ („Срб рая“) u Bosni ostala mirna obećavao joj je sultan, da će joj sve „što ištu pokloniti“.⁸⁴⁶ Neki

⁸⁴⁰ М. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, 73-74.

⁸⁴¹ Н. Радосављевић, *Вести о православној цркви у Босанском пашалуку у извештајима кнезу Милошу из Ужичке нахије и ужичког окружја (1816-1839)*, ЗМСИ, бр. 74, Нови Сад 2006, 108-109; Ирак, zbornički vladika Gavriilo „Hromi“ vratio se u svoje vladičanstvo i u Zvorniku 1823. godine podigao i lično osvetio novu pravoslavnu crkvu, oko koje će kasnije biti obrazovana „srpska varoš“. (M. Hudović, *Zvornik, slike i bilješke iz prošlosti*, Sarajevo 2000, 87-88.)

⁸⁴² Н. Радосављевић, *н. р.*, 2008, 181.

⁸⁴³ П. К. Карано-Твртковић, *н. р.*, XVIII.

⁸⁴⁴ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-83, *Радосав Јелечанин и Михаило Радивојевић-књазу Милошу Обреновићу*, Карановац, 23. мај (4. јуни) 1821.

⁸⁴⁵ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-89, *Васа Поповић-истом*, Чачак, 16. (28.) јуни 1821.

⁸⁴⁶ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-98, *Исти-истом*, Карановац, 9. (21.) август 1821; Православних је, према једној процјени о „станју босанских религија“ („Bosniens Religionszustand“) из 1821. године било највише, а православна вјера сматрана је, уз „многобројне тамошње Муслимане“ („doch giebt es auch viele Muhameddaner daselbst“) „главном босанском религијом“ („Bosniens Hauptreligion ist die griechische“). Босанских католика („der Römisch-Katholischen“) је било далеко најмање, теко око 50.000. (*Historisch-*

srpski sarajevski trgovac Aleksa Marić koji se u to vrijeme nalazio poslom u Dubrovniku, vijećnicima Lazareta prenio je, kako je u „Bosni (bilo) zapaženo neviđeno kretanje kurira, koje (je) paša (slao) tamošnjim komandantima, ali da se n(i)je zna(lo) ništa o sadržaju tih njegovih naredbi pošto je to (bila) veoma dobro čuvana tajna“.⁸⁴⁷ U Sarajevu je u to vrijeme počelo uzdizanje srpske trgovačke klase. Njihova uloga u očuvanju vjerske i nacionalne ideologije imala je u to vrijeme svoje skromne početke. Kaluđeri manastira Dečani tražili su u novembru 1821. pomoć od bogatijih sarajevskih srpskih porodica: „kir Petra Budimlića, kir Ivke Dimića, kir Riste Čajničanina, kir Gojka i kir Moste i prostih ljudi“, jer kako su im pisali oni nisu mogli „soderžati sveti monastir bez (njihove) pomoći“.⁸⁴⁸

Najvjerojatnije po instrukciji bosanskog vezira Ali Dželaluddin-paše je početkom januara 1822. godine bosanski vladika pozivao popove i neke kmetove kod njega u Travnik.⁸⁴⁹ Ovaj pritisak, kao i pritisak koji su na hrišćane vršili bosanski Muslimani i koji su se protivili zavođenju reformi imao je svoje neminovne posljedice. Veliki broj hrišćana poželjelo je krajem februara 1822. godine „da u Nemca mesto traže“, odnosno da se iseli u Austriju.⁸⁵⁰

Konzervativni muslimanski element, naročito onaj u Bosanskoj Krajini, reforme Turskog carstva, koje su oni shvatali kao popuštanje hrišćanskim podanicima smatrali su za znak njihove slabosti. Prema tvrdnji V. Čorovića ovi bosanski Muslimani pripadali su takozvanoj „atavističkoj“ autonomnoj tradiciji, koja je gajila neku vrstu plemenske mržnje protiv Osmanlija.⁸⁵¹ Neki „stari Turčin“ („стари Турчин“) koji je slobodno

Topographische Beschreibung von Bosnien und Serbien mit besondrer Hinsicht auf die neusten Zeiten, mit einer Karte, Wien 1821, 30.)

⁸⁴⁷ МРС БЛ-АГ ЗОТП (1527-1878)-нема бр. док., *Писмо из Дубровника*, Ragusa, 16. april 1821.

⁸⁴⁸ *Дечански калуђери-Сарајлијама*, Манастир Дечани, 7. (21.) новембар 1821, у: Ш. С. еф. Кемура, В. Ђоровић, *Прилози за историју православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу*, 433.

⁸⁴⁹ АС-СН-ФКК XXVIII (1816-1838)-42, *Петар Васић-књазу Милошу Обреновићу*, Берџина, 23. децембар 1821. (4. јануар) 1822.

⁸⁵⁰ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-112, *Васа Поповић-истом*, Чачак, 15. (27.) фебруар 1822.

⁸⁵¹ В. Ђоровић, *н. р.*, 1929, 27; V. Skarić je proučavajući istoriju Bosne pod turskom vlašću iznio sljedeću konstataciju: „Musliman voli svoju užu domovinu, Bosnu i Hercegovinu, jer je njegova duša (bila) vezana za nju тпожипот усротепа, veselih i tužnih“. (В. Скарић, *Босанско-херцеговачки Муслимани*, СКГ, бр. 8, књ. XVI, н. с., Београд 16. Децембар 1925, 623); Veliki broj Muslimana se poslije pada 1683-1699. godine dijelova: Dalmacije, Slavonije, Hrvatske i Mađarske doselio u Bosnu. U Bosanskoj Krajini, između Une i Vrbasa ove izbjeglice podigle su: Prijedor, Kulen Vakuf, Bosanski Petrovac i Stari Majdan. Muslimanske izbjeglice koje su tada naselile prostor između Vrbasa i Drine, takođe su podigle nekoliko mjesta, od kojih su najpoznatiji Prnjavor i Gradačac. U Hercegovini, izbjegli dalmatinski Muslimani

dolazio u Srbiju radi trgovine zajedno sa drugim Muslimanima iz Sarajeva, Zvornika i Travnika tvrdio je, da se po Travniku sa zebnjom pričalo za „kodžu“ Miloša, da je, zato što je uspjevao da čitavo vrijeme održi mir u Srbiji mogao „pervi spored cara biti“.⁸⁵² Iz Travnika je u oktobru 1822. preko Sjenice bilo u Carigrad poslano „osam glava Bosanskih kapetana i begova“. Pobunjene Sarajlije, koje su za Bašagu postavili Đula-agu bili su pomilovani od bosanskog vezira.⁸⁵³

Bez obzira na Miloševe dobre odnose sa bosanskim vezirom, janjičarski aga trudio se da održi i isto tako solidnu relaciju i sa srpskim knezom. Na poziv niškog muhafiza Husein-paše od 3. avgusta 1822. godine srpski knez je pomogao janjičarskom agi dajući mu konje, da bi se ovaj mogao vratiti u Sarajevo.⁸⁵⁴ Gostoprimstvo i pružena pomoć kneza Miloša svakako da je na sarajevskog janjičarskog agu Ismail-pašu ostavila pozitivan utisak. On se zahvaljivao srpskom knezu na pismu, koje je mu je ovaj poslao preko nekog kragujevačkog trgovca u Sarajevo. Posebno mu se zahvalio na prijatnom gostoprimstvu u kneževom konaku tokom puta u Sarajevo, gdje je bio na dužnosti. Ismail-paša je izrazio iskrenu nadu, da će i dalje ostati prijatelj sa srpskim knezom, kao i sa srpskim vladikom i kneževim zetom.⁸⁵⁵ Međutim, dvostruka igra, koja je bila jedna od ključnih karakteristika u vođenju politike srpskog kneza, vodila se negdje u približno isto vrijeme i prema Bosni. Postoje osnovane sumnje, da je knez Miloš već tada imao razvijenu špijunsku mrežu predvođenu sebi odanim Salih-begom.⁸⁵⁶ To i ne treba da čudi, jer je on svojom nesumnjivo lukavom politikom postao uticajniji od brojnih vezira u Carstvu. Varali su se svi u Bosni, jednako bosanski Muslimani kao i Srbi, da bi im u slučaju antiturske pobune knez Miloš bio od bilo kakve političke pomoći. Bilo je već tada poznato njegovo mišljenje, po kome je odanost stavljao na prvo mjesto nasuprot buna, koje su podizali „učeni protiv praviteljstva“.⁸⁵⁷ Prije bi se moglo reći, da je knez Miloš pratio događaje u Bosni i to ne da bi pomogao promjene, već da bi sve pokrete izdavao

izgradili su: Trebinje, Stolac i Ljubuški. (П. Н. Гаковић, *Расан Босанске Крајине 1683-1699*, Развитак, бр. 3, год. VII, Бања Лука, 1940, 77-78.).

⁸⁵² АС-ПН-ФКК ХХІІІ (1815-1838)-115, *Васа Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 24. фебруар (8. март) 1822.

⁸⁵³ АС-ПН-ФКК ХХІІІ (1815-1838)-156, *Исти-истом*, Чачак, 26. септембар (8. октобар) 1822.

⁸⁵⁴ АС-ТССКМ-ФКК ХХХ (1812-1840)-296, *Хусеин паши, мухафиз Ниша-истом*, 22. јули (3. август) 1822.

⁸⁵⁵ АС-ТССКМ-ФКК ХХХ (1812-1840)-304, *Исмаил-паша-истом*, 15. (27.) новембар 1822.

⁸⁵⁶ АС-ДТКМ-ФКК ХХІХ (1816-1838)-224, *Сулејман-бег-истом*, 1. (13.) децембар 1822.

⁸⁵⁷ М. Екмечић, *н. д.*, 1, 1989, 216-217.

sultanu. Ipak, on je uskoro ostao bez jednog od najboljih špijuna među bosanskim Muslimanima, Salih-bega srebreničkog. Salih-beg se početkom 1822. otvoreno pobunio protiv bosanskog vezira Dželaluddin-paše i bio ubijen, dok mu je sva imovina bila ili rasturena ili konfiskovana.⁸⁵⁸

Bosanski vezir Dželaluddin-paša, koga je jedna samostanska hronika upamtila, kao „pravednog, dobrog, pametnog i glasovitog vladaoca Bosne“ umro je krajem 1822. u Travniku. U istoj hronici se kaže, da je on bio pravedan sudija i veliki protivnik „kamatarima, pustahijama i velikašima, (a) utješnje siromašnih“.⁸⁵⁹ Prema riječima njemačkog historičara L. Rankea, Ali-Dželaluddinova smrt izazvala je u Bosni velike političke promjene. Bosna se vratila na staro stanje, pogotovo što je iz Carigrada za bosanskog vezira došao čovjek bez ikakvog ugleda. Uz to, pristalice Dželaluddina su bile protjerane iz zemlje.⁸⁶⁰ Dželaluddin-paša je pokopan u Travniku, a Porta je za novog bosanskog vezira poslala Šerif Sirri Selim-pašu (28. 11. 1822-12. 5. 1826).⁸⁶¹

II 2. Ukidanje janjičara, novi antireformski pokret bosanskog plemstva i početak ustanka Husein-kapetana Gradašćevića (1822-1831)

Iako je u februaru 1823. imao pobunu pograničnih muslimanskih vođa iz sjeverozapadne Bosne: Murat-bega Beširevića, Hasan-age Pečkog i Mahmuta Ćatića,⁸⁶² novi bosanski vezir Selim-paša želio je na početku svoje uprave urediti odnose prvenstveno sa bosanskim katolicima. On je katoličkim fratrima dodijelio novu bujuruldiju sa povlasticom, da tokom čuvanja svojih samostana, ako bi koga pri odbrani od napada ubili, mogu ubijenom odsjeći glavu i njemu je poslati. U tom slučaju, bosanski Muslimani ih za takav postupak nisu mogli tužiti bilo kakvom sudu.⁸⁶³ Sujevjerje i nevjera, koje su vladale među bosanskim katolicima nisu ni do dvadesetih godina XIX vijeka bile pobijedene. Kod Duvna je u aprilu 1823. neki katolik, koji je misniku psovao

⁸⁵⁸ G. Šljivo, *n. d.*, 1988, 277.

⁸⁵⁹ Fra J. Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*, 177.

⁸⁶⁰ Л. Ранке, *Босна према реформама султана Махмуда II 1820-1832*, 289.

⁸⁶¹ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 849-850.

⁸⁶² G. Šljivo, *n. d.*, 1988, 291-292.

⁸⁶³ Fra M. V. Batinić, *n. d.*, 1887, 198-199.

„vjeru, dušu, zakon, oca i mater mrtvu“ bio, očito pogrdno, nazvan od svoga sveštenika Vlahom.⁸⁶⁴ Novi bosanski vezir morao je po naredbi koju je dobio 31. maja 1823. odstraniti u najkraćem roku iz Bosanskog ejaleta 18 uzurpatora sultanove vlasti, među kojima je bio i bivši sarajevski muteselim Mehmed-beg.⁸⁶⁵

Knez Miloš se lično kod bosanskog vezira zauzimaо за njemu neodane age i begove, а на томе му се крајем августа 1823. zahvaljivao bosanski првак Ђула-ага. Српски knez је bosanskom veziru ради таквих ствари u Travnik slao svoga izaslanika kneza Milosava.⁸⁶⁶ Pomenuti Ђула-ага је са дружином odbjeglom iz Sarajeva i Srebrenice u Srbiju više imao povjerenja u kneza Miloša i Srbe, nego u bosanskog vezira i Portu.⁸⁶⁷ Tek nakon što је српски knez garantovao kod bosanskog vezira, da се ова pobunjenička група neće više ustajati protiv njega, она се почетком septembra 1823. vratila u Bosnu.⁸⁶⁸

Važna promjena u političkom životu Bosne bila је, kada је 1823. sultanovim fermanom bilo naređeno bosanskom veziru Šerif Sirri Selim-paši, da се на државне функције više не postavljaju stranci, nego samo djeca, unuci i rođaci umrlih bosanskih aga i kapetana.⁸⁶⁹ Ranije, Porta је на ове положаје postavljala ljude koji nisu bili Bošnjaci, zbog čega је „samostalna domaća vlastela“ odbijala poslušnost takvom veziru. Takav vezir nije uobičavao да putuje по земљи, dok kapetani nisu smatrali за обавезу да буду pokorni. Većina bosanskih begova се такође тако понашала, а Sarajevo је било primjer „zemaljske samostalnosti“, gdje се од ranije njegovala neka vrsta „nasljednog patricijata“. U klasu „odličnih građana“ Sarajeva ubrajao се svako ko bi се odlikovao pameću, srećom ili vještим vođenjem zanata. Sarajevska „samostalnost“ najviše је dugovala bogatstvu, koje се slijevalo iz trgovačkih poslova vođenih sa: Rumelijom, Hrvatskom i Dalmacijom.⁸⁷⁰ Porta је u Sarajevo slala mulu за presude sporova između Muslimana i Hrišćana, jednako по apostolskim zapovjestima, kao i по svetim prorokovim

⁸⁶⁴ Don Jako Perkovich (pop glagoljaš)-biskupu fra Augustinu Milletichu, u Duvnu na 10. Ap(ri)la 1823, u: Fra J. Jelenić, *Izvori za povjest kulturnoga rada bosanskih Franjevaca*, sv. 1., 38.

⁸⁶⁵ S. S. Hadžihuseinović *Muvekkit*, n. d., 853.

⁸⁶⁶ АС-ЗМП-123, 16-1823, *Ђула-ага са дружином-њазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 7. (19.) август 1823.

⁸⁶⁷ АС-ЗМП-123, 20-1823, *Ђула-ага, Ђенџага и Аиа Барјактар-истом*, Чачак, 17. (29.) август 1823.

⁸⁶⁸ АС-ЗМП-123, 21-1823, *исти-истом*, Чачак, 23. август (4. септембар) 1823.

⁸⁶⁹ М. Екмечић, *н. д.*, 1, 1989, 312.

⁸⁷⁰ Л. Ранке, *Босна према реформама султана Махмуда II 1820-1832*, 284-285.

zakonima. Zapravo, u političkom pogledu Sarajevo je bio stalna opozicija bosanskim vezirima, koje su sa jedne strane potiskivali Porta, sultanski dvor i njegovi bankari, kojima su za svoje vezirstvo obično bili dužni, a sa druge strane Sarajevo i bosanska vlastela. U Bosni se vlast dvadesetih godina XIX vijeka ni iz daleka nije nalazila u rukama njenih vezira, pa tako ni Porte, koja se sve više morala zadovoljavati jedino time, da joj se dohotci uredno plaćaju.⁸⁷¹

Sukobi između pristalica reformi i starog begovskog poretka nastavljeni su početkom novembra 1823. godine. Memiš-aga Srebrenički dobio je od bosanskog vezira naređenje da se bije sa Ali-begom Zvorničkim sa kojim je ovaj vodio tajno prijateljstvo. Memiš-aga odbio je poslušnost i prebjegao u Srbiju u namjeri da se vidi sa knezom Milošem i da dalje otputuje u Carigrad.⁸⁷² U ovim međumuslimanskim trvenjima stradali su i bosanski Srbi. Iz Šabca je krajem avgusta 1823. javljano knezu Milošu, da su tada iz Semberije u Srbiju prebjegli „mnogi Srbi“.⁸⁷³ Najviše je stradala Bijeljina, u kojoj je Gradašćević „mnoge Turke i Srbe oglobio“.⁸⁷⁴

Početak vladavine novog bosanskog vezira Šerif Sirri Selim-paše otpočela je vrlo ohrabrujuće za bosanske katolike. On im je lično krajem 1822. dopustio podizanje jedne kapele u Zelenikama kod Dervente.⁸⁷⁵ Bosanski katolici su pod vođstvom vrlo uticajnog fra Ilije Starčevića dobili 1823. u Tolisi kod Orašja prvu osnovnu školu. Fra Starčević je bio i prvi učitelj u toj školi, koja se smatra prvom svjetovnom školom u cijeloj Bosni i Hercegovini.⁸⁷⁶ On je još od te godine bio u vezi sa Hrvatskom i to preko komandanta županijske kompanije austrijskog kapetana Kraguljca. Fra Starčević je posebno bio važan kao saradnik, koji je dobro poznao „političko stanje i državnu sigurnost“, a imao je svoje ljude u: Sarajevu, Zvorniku, Travniku, Višegradu i Banjaluci.⁸⁷⁷ Katolička crkva u Bosni dobila je i neke povlastice. Vezirovom bujuruldijom od 2. septembra 1823. godine

⁸⁷¹ Исто, 286.

⁸⁷² АС-ПН-ФКК ХХІІІ (1815-1838)-200, *Васа Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 23. октобар (4. новембар) 1823.

⁸⁷³ *Јефрем Обреновић-кнезу Милошу*, Шабац, 19. (31.) августа 1823, у: *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815-1839)*, скупио и уредио Т. Р. Ђорђевић, СЕЗ, СКА, књ. ХХХVII, Београд-Земун 1926. (у daljem navođenju: Т. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша [1815-1839]*), 247.

⁸⁷⁴ *Исти-истом*, Исто, 21. августа 1823, у: *Исто*, 248.

⁸⁷⁵ А. Zirdum, *n. r.*, 32.

⁸⁷⁶ Fra R. Špionjak, *Život i djelovanje posavskih franjevaca u sjeveroistočnoj Bosni kroz dva stoljeća (1802-2002)*, Tolisa 2003, 36.

⁸⁷⁷ *Fra Ilija Starčević-austrijskom caru*, Đakovo 21. studenog 1840, у: Fra R. Špionjak, *n. d.*, 38-39.

fojnički samostan dobio je pravo da se od muslimanskih razbojnika ubuduće brani oružjem. Fojnički fratri su od tada smjeli, da svakoga ko ih napadne „iz puške ubij(u) i glavu po(šalju) s ilamom k Veziru“.⁸⁷⁸ Pravo da mogu pokriti crkvu dobili su dvije godine kasnije fratri u Fojnici,⁸⁷⁹ Gučoj Gori i Docu kod Travnika.⁸⁸⁰

Njemački historičar Leopold fon Ranke je tvrdio, da su katolici u Bosni više ličili na pravoslavne više nego igdje drugo. On je to zaključio po tome što su katolici postili iste postove kao i pravoslavni, i što su bosanski katolici „po srpskom narodnom običaju“ imali svece. Ranke je takođe i za „gospodare“ u Bosni primjećivao da govore isti jezik, da su istog prijekla, da imaju „srpska prezimena (Ljubović, Vidajić, Sokolović, Đurđević, Filipović)“, da su znali za svece koje su im slavili preci, ali da su se voljeli nazivati Turcima. Po Rankeu je bilo vrlo uobičajeno, da bosanski begovi sa tako očuvanom svješću u tajnosti pozivaju hrišćanske popove, da im na grobovima njihovih predaka čitaju zadušne molitve.⁸⁸¹

Hasan-aga Pečki napao je na proljeće 1824. godine Bihać i opljačkao ga,⁸⁸² pa je Porta zatražila od bosanskog vezira da se ovaj uhvati živ ili mrtav.⁸⁸³ Bosanski vezir pozvao je početkom aprila 1824. sve bosanske starješine na sastanak u Travnik samo da bi namamio odmetnika iz Cazinske Krajine Hasan-agu Pečkog. Lukavi Hasan-aga saznao je za vezirov plan i odbio da se sastane sa njim.⁸⁸⁴

Uzdizanje Banjaluke, tada gradića sa 7-8.000 stanovnika⁸⁸⁵ započelo je od dvadesetih godina XIX vijeka i to paralelno sa razvojem trgovine u ovom gradu, koju su od Muslimana preuzimali Srbi iz naselja „Vlah mahale“. Trgovci iz ovog banjalučkog naselja sa ranije uspostavljenim vezama sa Austrijom imali su za obavezu muslimanskim trgovcima prodavati nabavljenu robu, zato što je njima trgovina bila zabranjena. Kako

⁸⁷⁸ *Bujruntija Vezireva, da moremo čuvati manastir, ako bi se koji našao u noći oko manastira ili štale, da se ima uhvatiti i ako se uhvatit ne može živ da se njega iz puške ubije i glavu poslati s ilamom k Veziru*, 2. IX. 1823, u: J. Matasoviћ, *Fojnička regesta*, 250.

⁸⁷⁹ *Asan, Kadija Banjal. daje dozvolu da fratri fojnički mogu sjeći japiju u konjičkom kadiluku za pokriti crkvu i manastir fojnički*, 1825., u: *Isto*, 250.

⁸⁸⁰ *Izum Buruntia Selim Paše iz Salonika izvagjena Miseca Aprila dne 22. 1825. da možemo kuću u Docu iznova načiniti i ovu u Gučoj-gori pokrit*, u: *Isto*, 250.

⁸⁸¹ Л. Ранке, *Босна према реформама султана Махмуда II 1820-1832*, 281.

⁸⁸² G. Šljivo, *n. d.*, 1988, 298-299.

⁸⁸³ *Isto*, 301-302.

⁸⁸⁴ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-221, *Васа Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 22. април (4. мај) 1824.

⁸⁸⁵ Baron F. de Beaujour, *Voyage militaire dans l'Empire Othoman, ou description de ses frontières et de ses principales défenses, soit naturelles soit artificielles*, tome premier, Paris 1829, 398.

ovo nije pogodovalo srpskim trgovcima oni su u ovo vrijeme dobili dozvolu, da robu nabavljenu u Austriji mogu slobodno prodavati po selima zbog čega su u narodu podrugljivo nazvani torbarima. Značaj srpskih trgovaca u Banjaluci u razvoju nacionalno-političke svijesti ogledao se u tome što su oni pomenute torbare slale u hrišćanska sela sa zadatkom da među njima šire srpsku nacionalnu svijest. Drugi način njihovog uzdizanja bio je, kada su svoje trgovačke poslove započinjali sa novcem pozajmljenim od banjalučkih Jevreja.⁸⁸⁶ O kakvom kapitalu Jevreja je bila riječ nije sasvim poznato. Vjerovatno se ovdje nije radilo o nekom krupnom kapitalu, koji je u većem dijelu Turskog carstva nastajao tako što bi, kako je isticao jedan savremenik zbivanja „jednom opljačkani jevrejski bankari, svoj novac preusmjeravali na neko drugo mjesto“. („The Jew money brokers would retire to another place when they had been once plundered“).⁸⁸⁷ Katolici, koji su se dvadesetih godina XIX vijeka doseljavali u Banjaluku najviše iz Livna započeli su takođe trgovačke poslove, ali dosta skromnije od doseljenih hercegovačkih Srba.⁸⁸⁸ Osim u to vrijeme u Banjaluci mnoge srpske trgovine otvorili su hercegovački kolonisti i u kasabama u srednjoj Bosni. Trebinjac Jeftan Radulović održavajući dobre odnose sa tadašnjim bosanskim vezirom Mustaj-pašom dobio je od vlasti dozvolu, da njegov sinovac Tomo Radulović otvori 1824. trgovinu u Banjaluci.⁸⁸⁹ Rijetki su bili katolici u Bosni koji su se upustili u trgovinu. Osim pomenutih Livnjaka doseljenih u Banjaluku, poznati trgovci bosanski katolici bili su: Mate Ivanbežić Dujčić i Ivo Jazvo u Docu kod Travnika, te Mate Baročić i Ante Gutić u Fojnici.⁸⁹⁰

Iako su bosanski pravoslavni Srbi dobili 1823/24. pravo da pokriju crkvu Lomnicu u Donjem Birču,⁸⁹¹ njihova sigurnost oslabljena je nesmotrenim uplivom Srbijanaca. Odnosi između Srbijanaca i Bosanaca su u februaru 1825. u Podrinju postali sve zategnutiji. Neki srpski vojnici prešli su Drinu, ali su ih u Srebrenici spremno

⁸⁸⁶ С. Бијелић, *н. д.*, 141-142.

⁸⁸⁷ R. R. Madden, *Travels in Turkey*, vol. I, London 1829, 160.

⁸⁸⁸ С. Бијелић, *н. д.*, 153.

⁸⁸⁹ *Исто*, 145-146.

⁸⁹⁰ А. Кристић, *Из записака трговине Хрвата Херцег-Босне (Посвећено госп. директору Александру Полјанићу-Сарајеву)*, *Напредак*, Гласило хрватског културног друштва „Напредак“ у Сарајеву, бр. 12, Год. XI, Сарајево, просинас 1936, 143.

⁸⁹¹ М. С. Филиповић, Ђ. Мазалић, *Црква Ломница у Босни*, Споменик САН, СГ, Београд 1951. (у даљем навођењу: М. С. Филиповић, Ђ. Мазалић, *Црква Ломница у Босни*), 136.

dočekali lokalni Muslimani, koji su braneci se posjekli četvoricu, a oko dvadesetak potisnuli natrag u Beogradski pašaluk.⁸⁹² Odmazda prema domaćim hrišćanima zbog ovog upada Srbijanaca bila je stravična. Srebrenički „Turci isekli (su) tolike glavne ljude i kmetove za jedan dan posekli su pet ljudi i opet nekoliko poapsili neke (su) još traž(ili) i fata(li) za nekoga Sekulu što je bio kod Kara Marka momak“. Valjda, za glavu ovog „davao je sam vladika 1000 groša a toliko on sam dao je da ga ne poseku i nisu šćeli nego posekli ga“.⁸⁹³ Kada su iste, 1825. neredi izbili u Livnu iz grada su bili protjerani svi pravoslavni i katolici.⁸⁹⁴ Bosanski Muslimani ili „turci Bošnjaci“, kako ih je u to vrijeme nazivao fra J. Baltić,⁸⁹⁵ naročito su strahovali krajem juna 1825. godine, pogotovo nakon vijesti, da „se svuda po njemačkoj zemlji (Austrija-B. T.) govori(lo) da je Car (tu) zemlju (Bosna i Hercegovina-B. T.) pod Begluk načinio i Srbiji je dao“.⁸⁹⁶

Novi bosanski vezir Hadži Mustafa-paša Belenlija (12. 5. 1826-22. 12. 1826)⁸⁹⁷ proveo je na vezirskom mjestu u tjeskobno vrijeme Portinih pokušaja da u Bosni ukine janjičarski red i u tom se poslu nije najbolje snašao. Novo doba za cijelo Tursko carstvo započelo je krajem maja 1826. kada je odlukom Porte uvedena i na evropski način organizovana vojska „muallemi iskendž“ (izvježbana ruka) ili nizam. To je zapravo značilo ukidanje janjičarskog reda, što je izazvalo žestoku reakciju u samom Carigradu u kome je podignuta pobuna janjičara bila krvavo ugušena. Janjičari su se pobunili i u Sarajevu, njihovom glavnom centru u Bosni. Kada je 20. jula 1826. na Musali u Sarajevu pročitana carski ferman o njihovom ukidanju, janjičari su se okupili u dvorištu Careve džamije odbacivši ferman i reformu vojne organizacije. Odbili su takođe da priznaju Batal-agu za novog komandanta u Sarajevu i za svoga vođu izabrali dotadašnjeg

⁸⁹² АС-СН-ФКК XXVIII (1816-1838)-90, *Петар Васић-књазу Милошу Обреновићу*, Буковица, фебруар 1825.

⁸⁹³ *Павле Штула-кнезу Милошу*, У Каленићима 17-г Фебруара 1825. года, у: *Архивска грађа, Књажеска канцеларија, Јагодинска нахија, књига друга 1823-1830. (Приредили Зоран Марковић-Љубодраг Поповић)*, Јагодина 2008, 78.

⁸⁹⁴ I. Pederin, *Katolici u Bosni, Hercegovini i Albaniji u prvoj polovici XIX st.*, *Obnovljeni život*, br. 1, god. 50, Zagreb travanj 1995, 49.

⁸⁹⁵ J. Baltić, *n. d.*, 110; Prijatelj Vuka Karadžića, Jakob Grim je „Bošnjacima“ („Bosniaken“), koji su bili „u velikoj mjeri turske religije“ („großentheils türkischer Religion“) jednako nazivao i bosanske katolike i pravoslavne („lateinische und griechische Bosniaken“). (*Wuk's Stephanowitsch kleine Serbische Grammatik, verdeutsch und mit einer Vorrede von Jacob Grimm*, Leipzig und Berlin 1824, XXVI).

⁸⁹⁶ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-268, *Васа Поповић- књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 18. (30.) јуни 1825.

⁸⁹⁷ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 861.

komandanta bosanskih janjičara Ali-agu Ruščukliju.⁸⁹⁸ Ovoj vojnoj kasti moralo je teško pasti obrazloženje za njihovo ukidanje, koje ih je teretilo da su u „svim ratovima u kojima su učestvovali u posljednjih sto godina pokazali kukavičluk i da su bježali od borbe, što je dovelo do gubitka mnogih zemalja i tvrđava“. Optuženi su, takođe, da su zbog takvog ponašanja „neprijatelji vjere opkolili islamsku državu i prijet(ili) da je unište“.⁸⁹⁹ Janjičarima su se iz reda uleme pridružili Ali-efendija iz Mostara, Abadžija Abdulah-efendija i Korkut hadži Ibrahim efendija. Da bi osigurali što širu podršku janjičari su 3. oktobra 1826. sazvali sabor od svih predstavnika bosanskih kadiluka. Sa sabora je sultanu upućen takozvani „arz ilam“ sa molbom, da se janjičarski odžak održi u Bosni, imajući u vidu činjenicu, da su janjičari u Bosni postojali tri stotine godina uz saglasnost i na osnovu jakih argumenata Šejhul-islama i bosanske uleme.⁹⁰⁰ Bosna je tada „pala u najveću anarhiju“,⁹⁰¹ koju je savremenik događaja biskup fra Miletić nazvao „Bošnjačkim Vavilonom“ („Bosniaca Babilonia“), u kojoj, kako je istakao „n(ije) postoj(ao) nikakav red, nego vječni strah“.⁹⁰² Bosanski vezir Mustafa-paša Belenlija je zbog nesposobnosti da uvede red bio smijenjen, dok je na njegovo mjesto bio poslan dotadašnji beogradski muhafiz Abdurahman-paša (22. 12. 1826-18. 8. 1828).⁹⁰³ On se nastanio prvo u Zvorniku, pošto se ovo mjesto jedino usprotivilo janjičarima. Tu je osigurao svoje političko savezništvo sa Ali-pašom Vidajićem.⁹⁰⁴

Sarajlije su bile veoma uznemirene oko dočeka novog bosanskog vezira, koji je trebao još sredinom jula 1826. da u Travnik dođe iz Beograda. Ipak, on je u Bosnu došao u decembru. Sarajlije su takođe bile iznenađene ponašanjem novog bosanskog vezira, koji je svoga prethodnika ostarjelog Belenlija imenovao za svoga kajmakama, što se ranije nije nikada dogodilo u političkom životu Bosne. Oni su čak molili novog

⁸⁹⁸ H. Kreševljaković, *Husein kapetan Gradašćević–Zmaj od Bosne*, HNK „Napredak“, (1932), God. XXI, Sarajevo 1931, 107.

⁸⁹⁹ *Carski ferman o ukidanju janičarskog odžaka upućen bosanskom veziru Hadži Mustafa-paši, kadiji Saraj-Bosne i svim kadijama i naibima u bosanskom ejaletu, zabitima i uglednim stanovnicima i svim dužnosnicima*, Carigrad, bez datuma, u: D. Bojanić-Lukač, T. Katić, *Maglajski sidžili 1816-1840*, 52.

⁹⁰⁰ F. Karčić, *Odnos bosanske uleme prema reformama u Osmanskoj carevini u XIX vijeku*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. XVII-XVIII, Sarajevo 1996, 225.

⁹⁰¹ Б. Куниберт, *н. д.*, 193.

⁹⁰² Fra J. Jelenić, *n. d.*, 18.

⁹⁰³ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 874.

⁹⁰⁴ H. Kreševljaković, *n. r.*, 1931, 107.

bosanskog vezira da ovo ne čini.⁹⁰⁵ Sasvim je jasno, da je čitava bosansko-muslimanska rezistencija prema uvođenju nove vojske svoje uporište imala u ukorijenjenom shvatanju, po kojem su se Bošnjaci kroz cijelu istoriju turske vladavine u Bosni, kako navodi A. Aličić: „*osjećali vojnicima kad zatreba*“. Bosanski vezir Abdurahman-paša je javio preko jednog svog špijuna, kako mu je neki hrišćanin u Sarajevu otkrio, da su nekibul-ešraf Mustafa Nurudin-efendija Šerifović, sarajevski kadija i janjičarski aga dolazili kod pravoslavnog mitropolita i tražili da i on organizuje svoje vjernike i da im se pridruže u antivladinoj pobuni. Oni su im kao hrišćanima nudili smanjenje svih vrsta poreznih obaveza i slobodno nošenje oružja.⁹⁰⁶ Inače, bosanski vezir Abdurahman-paša otpočeo je svoju vladavinu, tako što je posebno pravoslavcima nametnuo velike poreze.⁹⁰⁷ Osim na pravoslavne, pritisak je bio vršen i na bosanske katolike, koji su uz vješte bosanske franjevce izbjegli uvlačenje u ovaj unutarmuslimanski sukob.⁹⁰⁸ Ipak, i neki bosanski katolici bili su uvučeni u ova trvenja. Tako su „Krstjani iz Doca i Travnika bili usilovani udavljeni baše glave derati i pamukom nagnjesti, koji bi vezir u Carigrad caru slao“. Kod katolika toga kraja nastala je u to vrijeme i izreka: „*Kad dojde Avduraman-paša, ne znade se tko je baša!*“⁹⁰⁹

Prvu važnu stvar koju je Abdurahman-paša uradio bilo je pridobijanje na svoju stranu, kako kaže L. Ranke „nekoliko partizana među poglavicama u zemlji“ u prvom redu zvorničkog kapetana Vidajića, što je bilo veoma važno s obzirom, da je „Zvornik oduvijek predstavljao ključ Bosne“ („Svornik is regarded as the key of Bosnia“). Abdurahman-paša je u političkom smislu bio neka vrsta kombinacije „turske lukavosti i odlučne vjernosti sultanu“. Sa njim su u Travnik došle stare pristalice Dželaluddin-paše, Džindžafići i Đula-aga, koji su se nakon njegove smrti iselili iz Bosne. To je prema Rankeovim riječima „bila stranka, koja je bila protivna onoj što je ostala u Bosni, stranka koja je odobravalala sultanove reforme“. Abdurahman-paša je u ovom poslu imao saveznika i u srpskom knezu, kome sigurno „samostalna bosanska vlastela nije bila mio

⁹⁰⁵ АС-КН-ФКК XV (1815-1839)-605, *Василије Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Крагујевац 3. (15.) јуни 1826.

⁹⁰⁶ A. S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo 1996, 165-166.

⁹⁰⁷ М. Живковић, *н. д.*, 60.

⁹⁰⁸ Fra M. V. Batinić, *н. д.*, 1887, 200.

⁹⁰⁹ J. Baltić, *н. д.*, 113.

susjed“.⁹¹⁰ Navodno, srpski knez mu je pomogao da naoruža 200 svojih pratilaca.⁹¹¹ Interesantno je, da sve dok je bio u Beogradu Abdurahman-paša nije bio prijatelj sa knezom Milošem. Međutim, od njegovog dolaska za vezira u Bosnu knez Miloš se, prema riječima D. M. Pavlovića: „*pretvarao kako se raduje uspesima njegovim (i čak) čestitao mu, po doktoru Perinjiju, što je povratio red u vilajetu*“.⁹¹²

Osim sa pobunjenim bosanskim Muslimanima, bosanski vezir Abdurahman-paša obračunao se i sa pobunjenim Srbima u bosanskom Podrinju, koje je tih godina predvodio neki pop Đorđo Vujičić. Prema nekim indicijama ovaj birčanski pravoslavni pop se oko podizanja ustanka na širem podrinjskom području navodno dogovarao sa nekim političkim krugovima iz Srbije. On je bio izdan od svojih vjernika i zatvoren u Sarajevu, a zatim ubijen na nekom megdanu gdje su se, prema narodnom predanju sjekli hajduci.⁹¹³ Povjerljiva osoba srpskog kneza Miloša u to vrijeme bio je rođeni Sarajlija pop Stefan Baković.⁹¹⁴ Sarajevo, grad sa oko 60.000 stanovnika, od čega su tri četvrtine činili „Turci, a ostatak hrišćani grčkog i latinskog obreda“ („Turks, et le reste est mêlé de chrétiens du rit grec et du rit latin“),⁹¹⁵ bez obzira na lojalnu politiku srpskog kneza i njegovog deklarativno prijateljskog odnosa sa bosanskim vezirom, smatrano je i tada u srpskoj politici: „*našim*“ („[...] наше Сараево“).⁹¹⁶

Nekoliko godina ranije sultan je samo naizgled računao na 30.000 bosanskih vojnika, u prvom redu nefera i spahija.⁹¹⁷ Iako nije mogao imati vojnu podršku „Bosanaca“ („the Bosnians“) tj. bosanskih Muslimana u ratu protiv Rusa, tih 30.000 vojnika bili su koncentrisani u Bijeljini.⁹¹⁸ Njihova prava uloga bila je strašenje susjednih Srbijanaca, koji su smatrani nekom vrstom Rusa. Knez Miloš se sa svoje strane odvažio, da ne dozvoli eventualni prelaz „Bosanaca“ („the Bosnians“) preko Srbije postavljajući

⁹¹⁰ L. Ranke, *O. c.*, 328-329.

⁹¹¹ М. Живковић, *н. д.*, 60.

⁹¹² Д. М. Павловић, *Покрет у Босни и у Албанији противу реформа Махмуда II (по архивској грађи)*, Београд 1913, 29.

⁹¹³ Лонгин, *н. р.*, 39.

⁹¹⁴ Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831, Управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007, 288.

⁹¹⁵ Baron F. de Beaujour, *O. c.*, 396-397.

⁹¹⁶ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-301, *Васа Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Каона, 19. (30.) август 1826.

⁹¹⁷ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-217, *исти-истом*, Чачак, март 1824.

⁹¹⁸ L. Ranke, *O. c.*, 330.

svoju vojsku duž Drine.⁹¹⁹ Glasovi koji su se počeli naglo širiti Bosnom, da će je Srbijanci napasti u slučaju da se ovi odazovu na rat protiv Rusa, rasprostirali su Miloševe uhode sa jasnom namjerom njihovog zaplašivanja.⁹²⁰ Srpski knez je čak pisao nekim sarajevskimagama i pozivao ih da se suprostave bosanskom veziru. Predlagao im je, da ga protjeraju iz Bosne.⁹²¹ U mogućim okršajima sa turskom vojskom hercegovački Srbi su se nadali pomoći od Crnogoraca, za koje je neki „Ercegovac“, inače doušnik srpske vlade imao saznanja da su iz Rusije dobili izdašnu novčanu pomoć.⁹²² Ovo srpsko-bosansko zaoštavanje okončano je sultanovom intervencijom i to tako što je ovaj naredio povlačenje bosanske vojske sa Orlovog polja kod Bijeljine šaljući za novog bosanskog vezira čovjeka „sa mekšim mislima“. ⁹²³ Među bosanskim Muslimanima u taboru na Orlovom polju zavladao je u to vrijeme veliko nezadovoljstvo prema sultanu. Zbog nagovještenih reformi oni su mislili, kako su Turskom carstvu bili odbrojani dani. Vjerovali su u neko čudno predanje po kome će, kada Tursko carstvo propadne hrišćani protjerati sve muslimanske narode iz Evrope i Male Azije u Damask, koji će biti „grob njihove veličine, kao što je bio kolijevka“. Po tom predanju ta katastrofa prethodiće dolasku antihrista (tedžijal) i konačnom smaku Svijeta. Konstantno opadanje Turskog carstva, ukidanje janjičara i antimuslimanske reforme sultana Mahmuda, bosanskim Muslimanima izgledale su kao nagovještaj početka tog vremena. Knez Miloševe uhode imale su saznanje, kako su se u Bosni među Muslimanima širili glasovi, da ih je sultan planirao poslati protiv Rusa samo da bi ih kaznio zbog njihovih učestalih buna. Među njima je bila ukorijenjena legenda po kojoj je sultan, kada je bio nezadovoljan sa jednim dijelom svojih podanika izazivao objavu rata od neke hrišćanske države, da bi se ovih oslobodio tako što ih je slao u rat. Jedno još primitivnije predanje bilo je zastupljeno među mnogim bosanskim Muslimanima i tvrdilo je, da su svi evropski vladari vladali samo „po milosti i blagoslovu sultanovim“, kao i da se nisu mogli „penjati na prijesto ako ne stave na glavu krunu koja im se naročito šalje iz Carigrada“. Bosanski Muslimani najviše su se plašili, da će Srbi iskoristiti to njihovo odsustvo, pozvati ostale bosanske

⁹¹⁹ *Ibidem*, 332.

⁹²⁰ Б. Куниберт, *н. д.*, 221.

⁹²¹ С. Скендерова, *Лѣтопись Босніи, 1825-1856.*, в: А. Гильфердинг, *Собрание сочинений, Боснія, Герцеговина и Старая Сербія*, Томъ третій, С. Петербургъ 1873, 394-395.

⁹²² АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-299, *Васа Поповић-књазу Милошу Обреновић*, Чачак, 15. (27.) август 1826.

⁹²³ Л. Ранке, *Босна према реформама султана Махмуда II 1820-1832*, 298.

hrišćane na pobunu, upasti u Bosnu, njome zagospodariti, a njihove porodice odvesti u ropstvo. Ove glasine bile su široko prihvaćene među mnogim bosanskim Muslimanima najviše zato što ih duhovne starješine nisu iz mržnje prema sultanu htjele suzbijati i opovrgavati.⁹²⁴ Ovi strahovi nisu bili bez osnova, pogotovo što su među Srbijancima uveliko vladale neke od primitivnih predrasuda prema bosanskim Muslimanima. Prema jednom svjedočenju, Srbi koji su važili za gostoljubiv narod, bosanskim Muslimanima nikada ne bi dali besplatno ni čašu vode, čak i ako bi im bila prijeko potrebna. Kod najprostijih Srba bilo je uvreženo vjerovanje, da je „ubiti Bošnjaka-Turčina (bilo) djelo ugodno Bogu“.⁹²⁵

Bosanski Muslimani su u jednoj peticiji, koju je u septembru 1826. potpisalo 374 muftija, kadija, hatiba, begova, hasećija, alemdara i sredengećtija i koju su uputili sultanu molili, da se ne ukidaju janjičari. Najviše su isticali zasluge u ratovanju sa Srbijom u kojima su za petnaest godina „dali više od deset hiljada života“.⁹²⁶ Bosanskim Muslimanima bilo je neprihvatljivo usvajanje novih uniformi, na kojima su se kaiši na grudima unakrst zakopčavali. Govorili su: „*Ako ste htjeli da se krstite, što će vam sultan? To znaju bolje Austrijanci ili Rusi*“.⁹²⁷ Dvojica trgovaca volovima iz Srbije i najvjerojatnije špijuni srpskog kneza, neki Jeremija Dašić i Danilo Đaković trgujući u Sarajevu prenijeli su svojim nadređenima, kako su u to vrijeme uočili vrlo česte sastanke koje su održavali „veći Agalari“.⁹²⁸ Sarajevske janjičarske age ili „Bošnjačine“ („Бошњачине“),⁹²⁹ kako ih je nazvao u jednom izvještaju srpski bezbjednjak Vasa Popović okupili su početkom decembra 1826. sve svoje pristalice iz svih bosanskih gradova i kasaba i „jedan mazar od sebe načinili“. Ono što su „Bošnjaci“ („Бошњаци“) pisali sultanu „u Mazaru“ odnosilo se uglavnom na njihovu rezistenciju novim uniformama. Molili su ga, da ih ne tjera u „kaure“. Zapravo, „Bošnjaci“ („Бошњаци“) su nekako saznali da je sultan poslao sedmoricu vezira u Izmir i Halep, da prema novoj zapovjesti pokore tamošnje protivnike, ali da je sultanova vojska tamo bila poražena, kao

⁹²⁴ Б. Куниберт, *н. д.*, 218-219.

⁹²⁵ *Исто*, 224.

⁹²⁶ *Peticija 374-це муфтија, кадија имата, хатиба, бегова, хасеџија, алемдара, среденгеџија сultanу*, Сарајево септембар 1826, у: А. С. Алиџић, *н. д.*, 1996, 166-167.

⁹²⁷ Л. Ранке, *Босна према реформама султана Махмуда II 1820-1832*, 291.

⁹²⁸ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-310, *Васа Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 15. (27.) новембар 1826.

⁹²⁹ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-305, *исти-истом*, Исто, 19. (30.) септембар 1826.

i da su sultanovi protivnici zarobili četvoricu vezira. Bosanski vezir u Travniku je početkom decembra 1826. dobio naređenje, da se konačno obračuna sa sarajevskim janjičarima. Prema tom naređenju, on je trebao „oboriti agaluke i čifluke i Bošnjake („Бошњаке“) ehzekciru skloniti“.⁹³⁰ Na čelu janjičarskih pobunjenika stajali su neki Bakar barjaktar i Pinjo barjaktar,⁹³¹ a koje je posebno okuražila podrška dobijena od skadarskog vezira sa kojim su održavali tajne kontakte.⁹³² Tešanjski kadija, koji je početkom 1827. prebjegao u Beograd prijavio je srpskim vlastima, da uz sarajevske janjičare nije pristao kadija Šerif-efendija zbog čega su ga razularene Sarajlije javno kamenovale.⁹³³

Sultan je sredinom decembra 1826. novim fermanom proklinjući svaki odžak u Bosni pozvao sve svoje podanike u borbu protiv pobunjenih Bošnjaka. Pozvao je čak i skadarskog vezira, „da što skorije svoju vojsku protiv Bosne počne sabirati“. Prištinski paša se odazvao sultanovom pozivu i to tako što je „Bosanskim Tergovcima iz Stambola idućeg jespapa kod sebe 200 tovara obustavio“. Bosanski Muslimani tj. „Bošnjaci“ („Бошњаци“) su se spremali na odbranu. Oni su krajem 1826. u Sarajevo i u neke druge bosanske gradove uskladištili veće količine municije.⁹³⁴ Srpski knez je imao informaciju, da su „Bošnjaci“ („Бошњаци“), odnosno veći broj njih bili „svi jednoglasno naprotiv Carske zapovijesti zaključili neprimitje“. Takođe, on je saznao kako su „neki od Bosanskih starješina (bili) kao Deputirci s pismima i darovima na molbu Imperatoru Francu odašli“. Izgledalo je kao da je bosanski vezir ostao usamljen u Travniku „i ne malo da su ga već svi odustali“. Sigurno se znalo i to da je ostao bez novčanih sredstava, kao i da je svoje sluge izdržavao „svojim sopstvenim troškom“.⁹³⁵

U katoličkoj osnovnoj školi u Tolisi kod Orašja nastava se odvijala po uzoru na škole iz susjedne Slavonije.⁹³⁶ Hrvatsko ime u to vrijeme nije bilo u široj upotrebi među katolicima, pogotovo ne među katolicima u srednjoj Bosni i Bosanskoj Posavini. Češki

⁹³⁰ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-311, *исти-истом*, Исто, 20. новембар (2. децембар) 1826.

⁹³¹ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-313, *исти-истом*, Исто, 26. новембар (8. децембар) 1826.

⁹³² АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-314, *исти-истом*, Исто, 1. (13.) децембар 1826.

⁹³³ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књига друга (1821-1826), Београд 1909, 246-247.

⁹³⁴ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-315, *Васа Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 3. (15.) децембар 1826.

⁹³⁵ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-316, *исти-истом*, Исто, 10. (22.) децембар 1826.

⁹³⁶ Fra R. Drljić, *Kratak pregled razvoja katoličkog pučkog školstva u Bosni kroz XIX. vijek*, Kalendar Sv. Ante, XVII, Sarajevo 1942, 169.

lingvиста Pavle Šafarik smatrao je 1826. godine Hrvatima samo katolike iz takozvane Turske Hrvatske (oblast između Une i Vrbasa) ili Banjalučkog sandžaka. Tvrdio je, da u Bosni žive i drugi katolici koje je smatrao „katoličkim Slavo-Srbima“ („katholische Slawoserben“).⁹³⁷ Kada je riječ o Turskoj Hrvatskoj⁹³⁸ uočava se, da je ovaj eufemizam bio toliko raširen i prihvaćen, da je čak u nekim svjetski poznatim atlasima ovaj prostor bio tih godina upisan kao „Hrvatska“ i to bez atributa „turska“.⁹³⁹

Srpski knez Miloš nastavio je da podgrijava političku situaciju u Bosni i u tom smislu, on je prvih dana februara 1827. poslao pismo ruskom ministru spoljnih poslova grofu Neselrodeu. Obavjestio ga je, kako je „grad Sarajevo (bio) pokretač buntovnika i (da su) po primeru njegovom svi stanovnici Bosne pret(ili) smrću svakome, koji bi se drznuo i pomenuti samo uništenje janičara i zavođenje svima mrski(h) nizama“.⁹⁴⁰ Ipak, Porta je izdala naređenje za uništenje sarajevskih antireformista-janičara. Pod komandom Ali-paše Vidajića, a po naredbi bosanskog vezira Abdurahman-paše oko 1.000 bosanskih vojnika skršilo je krajem februara 1827. otpor janičarskih aga u Sarajevu.⁹⁴¹ Prvo što je bosanski vezir uradio nakon slamanja janičarske pobune bila je osveta nad sedmoricom „odličnih poglavica“: Pinom Barjaktarom, Ibrahimom-agom Bakrovićem, dvojicom braće Timišdžija, Feiz-agom i Džadži Alud-agom Turnadžijom,

⁹³⁷ N. Stančić, *Gajeva klasifikacija južnoslavenskih jezika i naroda u vrijeme nastanka »Kratke osnove horvatsko-slavenskog pravopisanja« iz 1830. godine*, Radovi, vol. 18, Zagreb 1985, 82.

⁹³⁸ „Turska Hrvatska“ („Croatia Turca“) bio je službeni, kancelarijski termin za oblast Bosanske Krajine i u bosanskoj katoličkoj crkvi, a obuhvatala je župe: Bihać, Volar, Sasina, Ivanjska kod Banjaluke, Kotor (Varoš), Jajce, Varcar (Vakuf), Dobretić i Travnik. (*Biskup fra Augustin Miletić-Sv. Zboru za raširenje vjere*, Fojnica [samostan], 20. listopada 1829, u: Fra J. Jelenić, *Spomenici kulturnog rada franjevacu Bosne Srebreničke*, 321.); Savremenik događaja francuski putopisac baron Feliks d'Božur naveo je, da je „glavni grad“ („le chef-lieu“) ove famozne „turske Hrvatske“ („de Croatie turke“) bio Bihać, mjesto sa 2-3.000 stanovnika. (Baron F. de Beaujour, *O. c.*, 399.). I ruski savremenici nazivali su ovaj dio Bosne-„turska Hrvatska“ („турецкая Кроација“). (А. Г. Розалион-Сошальский, *Нѣчто о Боснии*, у: Р. Бојовић, *Капетан Розелион-Саиашки и Коцебу о утврђењима у Србији 1830/31. године*, у: Српска револуција 1804-1815. и Босна и Херцеговина, АНУ РС, научни скупови, књ. VI, Одјелјење друштвених наука, књ. 8, Бањалука 2004, 377.); Za glavni grad „turske Hrvatske“ („Croatia turca“) i u italijanskim izvorima smatran je Bihać („Wihitz“). (G. R. Margaroli, *La Turchia ovvero l'Impero Ottomano osservato nella sua situazione geografica-statistica-politica e religiosa non che nella sua storia*, vol. I, Milano 1829, 11.)

⁹³⁹ A. Finley, *A New General Atlas*, Comprising a Complete Set of Maps, representing the Grand Divisions of the Globe, Together with the several Empires, Kingdoms and States in the World; Compiled from the Best Authorities, and corrected by the Most Recent Discoveries, Philadelphia, 1827, 50.

⁹⁴⁰ *Босна и Србија у недавној прошлости, Писмо кнеза Милоша графу Неселроду у Петроград и Хусеин капетану Градашчевићу Змају од Босне (из нештампаног рукописа који се налази у држав. Архиву)*, Босна, број 1, Година прва, Београд, Јула 1908, 2.

⁹⁴¹ Н. Крешвиљковић, *n. r.*, 1931, 107.

kao i janjičarskim agom Ruščuklijom. On ih je sve posjekao u Zvorniku,⁹⁴² osim Pinje koga je prognao u Niš. U Sarajevu je zatvorio oko 300 viđenijih begova iz: Banjaluke, Travnika, Gradačca, Tuzle i Livna,⁹⁴³ zbog čega se među bosanskim Muslimanima dugo pominjao na zlu glasu. Neke stare Sarajlije su i nakon četiri decenije kasnije tvrdile, kako je tada „Abdurahman utamario cvijet bosanski“.⁹⁴⁴ Srpski izvori imali su podatak da je u slamanju janjičara učestvovalo između 8.000 i 10.000 carskih vojnika i da je bilo zarobljeno ukupno dvanaest aga. Sarajevski hrišćani su tokom nemira ostali potpuno neutralni. Glavna zasluga da se oni ne odazovu pozivu janjičara, da im se pridruže pripadala je sarajevskom mitropolitu i nekolicini najuglednijih trgovaca i kmetova.⁹⁴⁵ Na stranu bosanskog vezira prije početka akcije prešli su: klobučki, stolački i trebinjski kapetani,⁹⁴⁶ kao i višegradski mula koji je odlučno „okrenuo ljudstvo za sobom na carevu stranu“.⁹⁴⁷ Prema nekim saznanjima, janjičarske age u Sarajevu su se do posljednjeg momenta nadale pomoći od skadarskog vezira,⁹⁴⁸ a da bi ga neutralisao, bosanski vezir je u pomoć pozvao vođu arnautskih plaćenike iz Rožaja, nekog Ganića.⁹⁴⁹ Bosanski vezir Abdurahman-paša je već u martu 1827. neprikosnoveno vladao cijelom Bosnom. Srpski špijuni iz Bosne javljali su Vasi Popoviću, a on knezu Milošu, da je bosanski vezir pored ispitivanja svojih protivnika među bosanskim Muslimanima: „i Srbe istraživati počeo, koji su sa agama pogubljenim u...snošeniju bili (i da je) prilika da će ako ne glavom, a ono kesom plaćati“.⁹⁵⁰

Knez Miloš, koji je 1827. ponovo izabran za kneza Srbije,⁹⁵¹ interesovao se za položaj hrišćana u Bosni, a izvještaji sa terena iz aprila te godine govorili su, da su bosanski Muslimani poslije dolaska novog bosanskog vezira postali prema njima dosta bolji. U jednom pismu kaže se, da su se oni „predugoračili kako je vezir među nji došao

⁹⁴² Л. Ранке, *Босна према реформама султана Махмуда II 1820-1832*, 294.

⁹⁴³ М. Живковић, *н. д.*, 60.

⁹⁴⁴ ЗГ-5, 3. 12. 1867.

⁹⁴⁵ Н. Радосављевић, *н. р.*, 2006, 218-219.

⁹⁴⁶ АС-ПН-ФКК ХХIII (1815-1838)-317, *Васа Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 29. јануар (10. фебруар) 1827.

⁹⁴⁷ АС-ПН-ФКК ХХIII (1815-1838)-318, *исти-истом*, Карановац, 5. (17.) фебруар 1827.

⁹⁴⁸ АС-ПН-ФКК ХХIII (1815-1838)-319, *исти-истом*, Исто, 8. (20.) фебруар 1827.

⁹⁴⁹ АС-ПН-ФКК ХХIII (1815-1838)-322, *исти-истом*, Исто, 10. (22.) март 1827.

⁹⁵⁰ М. Гавриловић, *н. д.*, 1909, 248.

⁹⁵¹ Л. Ранке, *Историја Србије до 1842*, 231.

ni ti (su) kakv(e) zulum(e) čin(ili) *našim* Srbima“ („Сербима“).⁹⁵² Osim toga, bosanski vezir Abdurahman-paša uveo je jednu mjeru po kojoj su se Hrišćanin i Musliman mogli raspoznati u javnom životu. Hrišćanima je tada bilo propisano da nose crna odijela,⁹⁵³ i strogo zabranjeno nošenje čohanih čakšira. Raji je bilo dozvoljeno nošenje samo odjeće od grubog sukna za vreće.⁹⁵⁴ Izdata je i službena naredba o strogim propisima oblačenja muslimanskog i hrišćanskog stanovništva. U pogledu boja, bosanskim Muslimanima ovim kodeksom bilo je dozvoljeno da nose odjeću i obuću crvene ili zelene boje, a bosanskim hrišćanima samo crne boje.⁹⁵⁵ Naime, binjiš, ćurdija, ćurak i feredža, odjevni predmeti bosanskih Muslimana bili su najčešće zelene boje, koja je uostalom bila preovlađujuća boja u nošnji bosanskih Muslimana, a manifestovala je njihovu tendenciju za zagrobnim životom u „vegetabilnom zelenilu dženeta“ (tur. cennet-raj-B. T.).⁹⁵⁶ Prema procjeni francuskog putopisca Feliksa d’Božura, bosanski Muslimani imali su gotovo neznatnu relativnu većinu. U cijeloj Bosni, po njemu je tada prebivalo oko „400 hiljada Turaka („400 mille Turks“), 300 hiljada grčkih hrišćana („300 mille chrétiens grecs“) i 100 hiljada rimo-katolika („100 mille catholiques romains“).⁹⁵⁷

Bosanski vezir je do kraja maja 1827. uspio da savlada posljednje protivnike reformi,⁹⁵⁸ kao i da u Sarajevu izvede prvu „nizamsku obuku-jeksercir“ u novim uniformama.⁹⁵⁹ Tadašnje stanje u Sarajevu najslikovitije je opisao jedan izvještaj u kome se kaže, da se u junu te godine „celo Sarajevo egzerciralo“.⁹⁶⁰ Bosanski vezir Abdurahman-paša okrenuo je novu stranicu u istoriji Bosne, pogotovo kada je od septembra 1827. započeo sa slanjem begovskih i aginskih sinova na visoke škole u Carigrad.⁹⁶¹ Od tog vremena započela je era akademske emancipacije bosanskih Muslimana. Začetnika prve pismenosti i obrazovanja imali su tada bosanski katolici u fra

⁹⁵² АС-СН-ФКК XXVIII (1816-1838)-104, *Петар Васић-књазу Милошу Обреновићу*, Буковица, април 1827.

⁹⁵³ Fra J. Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*, 178.

⁹⁵⁴ Б. Куниберт, *н. д.*, 59.

⁹⁵⁵ Fra M. V. Batinić, *н. д.*, 1887, 202.

⁹⁵⁶ А. Вејтић, *Lični i kućni komfor u Bosni i Hercegovini*, ЛИС, br. 3-4, Beograd 1974, 163.

⁹⁵⁷ Baron F. de Beaujour, *O. c.*, 414.

⁹⁵⁸ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-329, *Васа Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 19. (31.) мај 1827.

⁹⁵⁹ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-330, *исти-истом*, Карановац, 25. мај (6. јуни) 1827.

⁹⁶⁰ М. Гавриловић, *н. д.*, 1909, 248.

⁹⁶¹ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-334, *Васа Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Карановац, 14. (26.) септембар 1827.

Ambroži Maticu. On je za učenike u Bosni i Hercegovini napisao te 1827. jednu knjigu („Raczun za pervu i drugu godinu shkulsku iz latinskog“) na „bosanskom jeziku“ i štampao je u Osijeku, koja u bosanskim katoličkim školama dugo vremena služila kao osnovni školski udžbenik.⁹⁶²

U mnogim gradovima Bosne se početkom 1828. opremala i spremala vojska za rusko-turski front na Dunavu. Među bosanskim Muslimanima se javno pričalo, kako je sultan „od Bosne za Dunavsku jaliju išt(ao) 25. hiljada vojnika, pri čemu je iz Travnika (bilo) 7. konjički topova dovučeno, ištira se kupi(la) jednako od 700 kuća“, dok se od višegradskog kadiluka tražilo „600 vojnika i 140. hiljada oka žita“.⁹⁶³ Doušnik srpske tajne službe neki „iguman Mojsije je preko Bosne i Hercegovine („Босне и Херцеговине“) došao“ i prenio tada, „da se Turci svi vojevati spremaju, a takvu je zapovjest i bosanski vezir kapetanima izdao“.⁹⁶⁴ Do kraja januara 1828. su „Osman-paša, Vidajić i banjalučki mula dobili komandu nad Bosancima od vezira“. Bosanskim Muslimanima, odnosno bosanskim „Turcima“ („Турцима“) bilo je javljano „na suvoj granici od nemački straža“ (sa austrijske strane granice-B. T.) da budu spremni, jer će uskoro „izvijati vatru iz sirove drenovine“.⁹⁶⁵

Bosanski vezir Abdurahman-paša dovodio je u red i bosanske katolike. On je u Sarajevu zatvorio fojničkog gvardijana fra Ivu Skočibušića i mladog fra Marijana Šunjića zbog neplaćanja harača, ali ih je pustio nakon osamnaest dana.⁹⁶⁶ Naime, turske vlasti dosta su polagale na vjernost katolika, a vezir Abdurrahman-paša je 26. februara 1828. tražio od biskupa fra Augustina Miletića, da „sebi podložnu raju pouči, da žive u miru po svome zakonu, da budu virna, i podložna Bogu, i čestitome Caru; i da se svaki u svome poslu zabavlja, a da se nitko od Raje u tudje stvari, a navlastito u Carske i Vezirske uprave od vladanja ne stavlja“.⁹⁶⁷ Biskup fra Miletić mu je odgovorio tri dana kasnije, naglasivši, kako se nije „ikad vikova pročasti našla u (njihovom) karstjanluku kakva himbenost oli nepodložnost protiva Caru i njegovim Većilim“. On je upozorio svoje

⁹⁶² Fra J. Jelenić, *n. d.*, 426.

⁹⁶³ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-343, *Васа Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 2. (14.) јануар 1828.

⁹⁶⁴ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-345, *исти-истом*, Исто, 5. (17.) јануар 1828.

⁹⁶⁵ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-346, *исти-истом*, Исто, 9. (21.) јануар 1828.

⁹⁶⁶ J. Baltić, *n. d.*, 114.

⁹⁶⁷ *Vezir Abdurahman-biskupu fra Augustinu Miletiću*, Travnik 26. veljače 1828, u: Fra J. Jelenić, *n. d.*, 130.

vjernike, da budu na oprezu od „kakvi himbeni poklisara vražji, koji o nemiru rade“.⁹⁶⁸ Biskup fra Miletić je u ime „čestito vladajućega Svom Daržavom Bosanskom“ Abdurahman-paše opominjao svoje vjernike, da budu odani vlastima, jer je imao garancije da se gradovi utvrđuju, a Muslimani naoružavaju samo radi bezbjednosti, a ne protiv hrišćana, kako su to neki tumačili. On je upozoravao bosanske katolike, da ih je tako na „dužnost od podložnosti karstjanske prama Vladaocim od Boga postavljenim u pismu svetomu na mnogi mista opominja(la)“ katolička sveta vjera. Ista biskupova poruka kaže, da im je kao katolicima bilo bolje umrijeti u božjoj milosti sa dobrim i slavnim imenom pravovjernih hrišćana, katolika podložnih bogu i svojim gospodarima od boga postavljenim, nego živjeti sa sramnim imenom izdajnika.⁹⁶⁹ Među katolicima je sve više bila zapažena disharmonija, pogotovo od kada su te 1828. bosanski klerici za generalnog komesara izabrali fra Miju Duića, za koga se proširila vijest, da je on uz redodržavnika Bosne Srebrene fra Petra Kordića bio „Ugar“ i protivnik „Italijana“. Da bi suzbio uticaj napredne struje u katoličkoj crkvi, biskup fra Miletić je kod generala franjevačkog reda posredovao u korist „Talijana“, oduzevši fra Duiću pravo predsjedavanja na kapitolu i predajući ga fra Dominiku Franjiću.⁹⁷⁰ U isto vrijeme započela je i dosta jasnija diferencijacija među hrišćanskom rajom, tako što je biskup fra Miletić kod svojih vjernika insistirao da se nazivaju „Kršćani(ma) Katoli(cima) (budući da su) izpovida(li) sve ono, što je vir(ovala), i izpovida(la) crkva sveta Rimska Katoličanska“.⁹⁷¹

Bosanski vezir Abdurahman-paša nikako nije mogao sakriti koncem februara 1828. godine, da se spremao u nagovješteni rat sa Rusima i Srbijancima. Neki srpski špijun iz Sarajeva saznao je, da je bosanski vezir „svu vojnu potrebu naredio, zahiru za put, topove, volove i konje i 7.000 vojnika pripisao“. Pošto mu se to učinilo nedovoljnim

⁹⁶⁸ *Biskup fra Augustin Miletić-veziru Abdurahmanu*, 29. veljače 1828, u: *isto*, 131.

⁹⁶⁹ *Biskup fra Augustin Milletich-fra Ivi Skočibuscichu, fra Petru Babaichu*, u Fojniczi na 29. Mísecza Vegliace 1828, u: Fra J. Jelenić, *Izvori za povjest kulturnoga rada bosanskih Franjevaca*, sv. 1, 45-46.

⁹⁷⁰ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 23.

⁹⁷¹ *Istomačenje stvarih potribitih nauka krstjanskoga sastavljeno od prisvitloga i pripoštovanoga gospodina fra Augustina Miletića biskupa*, prislovotišteno nastojanjem fra Angjela Kraljevića biskupa Metelopolitanskog i namistnika Apoštolskog u Hercegovini, Rim 1867, 61; Ipak, slavljenje krsnih imena karakterističnih za pravoslavnu crkvu nije još dugo vremena bilo iskorijenjeno među bosanskim katolicima i ona su se u nekim katoličkim sredinama u Bosni i Hercegovini slavila čak do šezdesetih godina pretprošlog vijeka. (B. Скарић, *Постанак крсног имена*, ГЗМ, св. 3-4, год. XXXII, Сарајево 1920, 245-246.). U istočnoj i južnoj Hercegovini krsna imena bila su dio katoličke tradicije čak do početka XX vijeka. (J. Дедјер, *Социјална психологија Херцеговаца*, СКГ, бр. 200 [XXII, 10], Београд 16. мај 1909, 756)

on je „po svim nahijama svoje ljudstvo razaslao, da prepisu koliko je u nahiji sela i u sela kuća, Serbski i Turski („Сербски и Турски“) i koliko je u kojoj kući Mužeski glava“. Bosanski vezir je dobio sa terena podatak, kako su u bosanskom Podrinju Muslimani „od samog Srebreničkog kadiluka 70.000 oka žita turili u grad Srebrenicu, a jošte istu poslije toga i 1.000 vojnika i 1000 oka žita 1.000 komore, koje će nositi, to jest 800 komore od Serba („Серба“), a 200 od Turaka („Турака“). Isti doušnik je javio, da je valjda iz straha „do sada 10 kuća turski („турски“) noćom na splavovima u nahiju sokolsku prebeglo“.⁹⁷² Srbi su imali sredinom marta 1828. vijesti, da se Ali-paša Vidajić navodno zakleo pred bosanskim vezirom da će pokoriti Srbiju i privesti mu živog Miloša Obrenovića. Vidajić je valjda i zaprijetio, da će poslije te njegove akcije „Vlasi znati kako će jordamiti!“ (tur. jordamiti-šepuriti se, biti ohol-B. T.). Kada je 16. marta 1828. prispio sa 1.500 vojnika pred beogradskog vezira Husein-pašu, Vidajić mu se predstavio kao „glava Bošnjaka“, koji je došao u Beograd, kako bi sačuvao „dobar poredak“.⁹⁷³ Pošto je saznao da se Srbi nisu suprostavljali dolasku bosanske vojske u Beograd, bosanski vezir povukao je vojsku sa Drine, a knezu Milošu poslao pismo pomirenja. Izaslaniku Jevrema Obrenovića lično je saopštio, kako: „*nikada neće zaboraviti so i hleb, koje je u Srbiji kao vezir pojeo*“.⁹⁷⁴

Vuk Karadžić bio je jedan od glavnih zagovornika pripajanja Bosne Srbiji. On je knez Miloševom najbližem političkom saradniku Vasi Popoviću savjetovao krajem marta 1828. godine, da kada, kako je naveo „Grci istu Tesaliju, Albaniju i Epir“ Srbija bi po tom principu trebala tražiti „Bosnu i Ercegovinu“ („Босну и Ерцеговину“), jer je ona „upravo Srpsk(a)“ („Српско“).⁹⁷⁵ Karadžić je pratio tadašnje stanje u Srbiji i Bosni iz inostranstva i imao neka saznanja, „da su se Srbi pobili s Bošnjacima“ („Бошњацима“) na Drini,⁹⁷⁶ što je imalo za posljedicu egzodus i iseljavanje većeg broja Muslimana iz Srbije u Bosnu. Prvi veći talas iseljavanja bosanskih Muslimana, odnosno „Tur(aka) Bošnja(ka)“ („турци Бошњаци“) iz Srbije zabilježen je početkom jula iste godine. Oni su se nešto ranije doselili u Beograd, da bi se ljeta 1828. svakodnevno iseljavalo u Bosni

⁹⁷² АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-356, *Васа Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 12. (24.) фебруар 1828.

⁹⁷³ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књига трећа (1827-1835), Београд 1912, 54-55.

⁹⁷⁴ *Исто*, 56.

⁹⁷⁵ *Вук Стефановић Караџић-Василију Поповићу*, У Будиму 15. (27.) Марта 828, у: Љ. Стојановић, *Вукова преписка*, 1909, 126.

⁹⁷⁶ *Исти-Јану Копитару*, У Будиму 2/14. марта 828, у: *Исто*, књига прва, Београд 1907. (у даљем навођењу: Љ. Стојановић, *Вукова преписка*, 1907.), 312.

do 700 lica.⁹⁷⁷ Srpski knez je već tada imao plan da Srbiji pripoji tri nahije u Bosni, a prema tvrdnji O. Pirha bilo je takođe za očekivati da u slučaju pokretanja tog pitanja „bosanski narod“ („das bosnische Volk“), očito misleći na pravoslavne, ne bi bio protiv „Srba“ („die Serben“) sa kojima su bili „povezani religijom i bratskim jezikom“ („mit denen es durch Religion und Sprache brüuderlich verwandt ist“).⁹⁷⁸

Bosanski Muslimani su se našli pred novim iskušenjima u maju 1828. godine, kada je u tursku vojsku umjesto tradicionalne šubare uveden sjevernoafrički fes. To je bio osnovni razlog za novu rezistenciju većine bosanskih Muslimana. Neki bosanski Musliman muderiz Mustafa efendija bio je tada protjeran iz Carigrada i to zato što je u mjesecu ramazana u nekoj od džamija javno izražavao svoje nezadovoljstvo prema novoj odjeći, proglašavajući nevjernicima sve one koje ju budu nosili. On je u Bosni imao istomišljenika u sarajevskom muftiji Muhamedu (Mehmedu) Šakir-efendiji Muidoviću, koji je odbio naređenje o uvođenju novog odjela.⁹⁷⁹

Između Srbije i Bosne nije započet nikakav rat, a već početkom maja 1828. srpski knez je uspio da uspostavi saradnju sa nekim od bosanskih prvaka. Tako mu je Alaj-Beg Berkić iz Sarajeva na prolasku kroz Kragujevačku nahiju u znak prijateljstva lično poslao kutiju lokuma.⁹⁸⁰ Abdurahman-paša ponovo je početkom juna 1828. poslao veći broj bosanskih vojnika na Drinu, ali to ovog puta nije bilo upereno protiv kneza Miloša. Razlog za ove aktivnosti bilo je naređenje Porte, koja je saznala da su sa ruskom vojskom u Srbiju kanili doći i brojni srpski emigranti iz 1813. godine. Oni su imali cilj da podignu ustanak u Srbiji i sruše kneza Miloša „u čiju je vernost Porta (bila) apsolutno uverena“. Bosanskim Muslimanima se nikako nije htjelo ići u rat protiv Rusa, pogotovo ne u Srbiju, na Dunav. Zbog toga su tražili razne načine da se oslobode te obaveze koju im je nametala Porta. Bosansko-muslimanski prvaci govorili su, kako nikako nisu smjeli ostaviti Srbijance iza leđa: „*Kud će nam gori Moskov i dušmanin nego što su nam Srbi i Miloš*“. Čitava situacija „isprovocirala“ je srpskog kneza da se u jednom pismu od 20. juna 1828. iskali na bosanskom veziru. Knez Miloš je smatrao, da „nije (bilo) potrebno

⁹⁷⁷ АС-БН-ФКК IV (1815-1839)-576, knez Никола Станковић-књазу Милошу Обреновићу, Остружница, 19. јуни (1. јули) 1828.

⁹⁷⁸ O. v. Pirch, *Reise in Serbien im Spätherbst*, Zweiter Theil, Berlin 1830, 275.

⁹⁷⁹ F. Karčić, *n. r.*, 227.

⁹⁸⁰ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-357, Васа Поповић-књазу Милошу Обреновићу, Чачак, 27. април (9. мај) 1828.

da bosanska vojska bdi nad mirom u Srbiji“. Bosanskom veziru otvoreno je prebacio, što su bosanski Muslimani predstavljali sultanu Srbijance „kao neprijatelje carstva“ i da zbog toga jedni drugima nisu mogli vjerovati. Osim toga, knez Miloš se kategorično protivio ideji da bosanska vojska prelazi preko Srbije, već je predložio da ide rijekom Savom. Takođe, garantovao je i to, da ni Rusima neće dopustiti da prelade Timok.⁹⁸¹ Sve pripreme u Bosni za rat sa Rusijom propale su najviše krivicom bosanskog vezira Abdurahman-paše. Kada je četa bosanske vojske iz Visokog, umjesto da ode u rat protiv Rusa i Srbijanaca došla protiv njegove volje 19. juna 1828. u Sarajevo, ona je u tom gradu izazvala pobunu. Već u avgustu iste godine bosanski vezir Abdurahman-paša je morao napustiti Bosnu.⁹⁸² Abdurahman-paša je pao sa vezirske stolice i to tako što su ga Bosanci prvo podmitili za neku učinjenu uslugu, da bi ga potom ti isti tužili sultanu da je „paradžija“.⁹⁸³

Novopostavljeni bosanski vezir Morali Namik Ali-paša (18. 8. 1828-1. 8. 1831)⁹⁸⁴ bio je ispočetka dobar i pravedan.⁹⁸⁵ To što je bio blag, bosanski Muslimani shvatali su za slabost.⁹⁸⁶ Uz odobrenje sultana te 1828. prenesena je vezirska stolica iz Travnika u Sarajevo.⁹⁸⁷ Morali Namik Ali-paša je svoje vezirovanje Bosnom započeo 18. avgusta 1828. godine, kada je novom naredbom sultana, a nakon ukidanja janjičarskog reda naređeno da se nizam oblači u nove uniforme. Tada su „Bošnjaci svi poglaviti u nekoliko dana k Namik Ali-paši u Travnik došav i pred njim skidoše Nizam tisne haljine“.⁹⁸⁸ Samo zato što nije nosio odjelo i kauk, kao što su nosili stari veziri, već je nosio jednostavni fes, on je vrijeđao „janjičarski duh“ Bošnjaka.⁹⁸⁹ E. Klark okarakterisao je tadašnje bosansko „ili bolje rečeno Bošnjačko“ („Bosnian, or more properly, Bosnia“) muslimansko plemstvo, kao „turbulentnu aristokratiju“ („turbulent aristocracy“). Sve do toga vremena oni su predstavljali konfederaciju i oligarhiju plemića gotovo nezavisnih od Turaka, vjerovatno i zbog toga što su „svi bili slovenske krvi i slovenskog jezika, običaja i imena“

⁹⁸¹ M. Гавриловић, *н. д.*, 1912, 71-72.

⁹⁸² H. Kreševljaković, *n. r.*, 1931, 108.

⁹⁸³ Fra J. Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*, 179.

⁹⁸⁴ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 909.

⁹⁸⁵ Fra J. Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*, 179.

⁹⁸⁶ H. Kreševljaković, *n. r.*, 1931, 108.

⁹⁸⁷ S. beg Bašagić-Redžepašić, *n. d.*, 1900, 137.

⁹⁸⁸ Fra J. Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*, 181.

⁹⁸⁹ S. beg Bašagić-Redžepašić, *n. d.*, 1900, 138-139.

(„all of Slavonic blood Slavonic language, customs, and names“).⁹⁹⁰ Osim toga, prema riječima D. M. Pavlovića: „bosansko plemstvo (bilo je jedino) gospodstvo u Turskom carstvu sa vlastitom genealogijom slično evropskom plemstvu“.⁹⁹¹

U političkim stvarima Bosne srpski knez zauzimaо je sve važniju poziciju. Neki Hadži Alija Tešanjski je početkom septembra 1828. posvjedočio u Čačku kneževom prvom obavještajcu Vasi Popoviću, kako su bosanski „vezir i Paše u oderžaniju ovogodišnjeg mira veliku nadeždu“ na njega polagali. Oni su naročito cijenili kneževu neutralnost u rusko-turskom ratu, koji su bosanski Muslimani pratili sa velikom pažnjom, pogotovo nakon vijesti o uspjesima turskih vojnika, koji su „svaki dan nad Rusijskom pobjedu dobiva(li)“.⁹⁹² Nesvrstavanje srpskog kneza na strani Rusije imalo je svoju logiku. Nimalo naivnom Milošu je moralo biti poznato, da je ruska spoljna politika oličena u autokratskoj carskoj vlasti bila protiv bilo kakvih narodnih pokreta u Turskoj, pa tako i u balkanskim zemljama.⁹⁹³ Jedino što je bosanske Muslimane mučilo sa Srbijom bilo je pitanje uvoza hrane iz te zemlje u Bosnu, za koju se u Sarajevu govorilo da je njen izvoz lično zabranio srpski knez.⁹⁹⁴ Ohrabren vijestima o uspjesima turske vojske u ratu protiv Rusa, bosanski vezir je sredinom novembra 1828. poslao dio svoje vojske na Dunav. Neki Osman-beg Širin aga iz Mostara pričao je Vasi Popoviću na putu za Carigrad, kako je bosanski vezir pročitao u Sarajevu sultanov ferman u kome se od njega tražilo aktivno učešće bosanske vojske u ratu sa Rusima. U fermanu je napisano „kako devlet s Moskovom Sefer ima“, pa je vezir pitao „Sarajlije i druge Bosanske Starešine („Босанске Старешине“) jesuli caru u inatu i hoćeduli na Dušmana (Rusi-B. T.) poći“. Osman-beg iz Mostara „u Travniku kod Vezira dugo je sedio, gdi su sobrate i sve Starešine Bosanske“ odlučile „da se neko čislo Bosanske vojske („Босанске војске“) k Dunavu pošalje, no na Вошњасима („Бошњацима“) to nije bilo vidjeti da će se koji spremi, osim takuma Spahijskog“.⁹⁹⁵ Neki srpski špijun Hadžo iz Sarajeva prenio je

⁹⁹⁰ E. L. Clark, *O. c.*, 431.

⁹⁹¹ Д. М. Павловић, *н. д.*, 3.

⁹⁹² АС-ПН-ФКК ХХIII (1815-1838)-360, *Васа Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 20. август (1. септембар) 1828.

⁹⁹³ С. Јовановић, *Спољашња политика Србије у XIX веку*, СКГ, Бр. 20 (IV, 4), Београд 16. Новембар 1901, 280.

⁹⁹⁴ АС-ПН-ФКК ХХIII (1815-1838)-370, *Васа Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 3. (15.) новембар 1828.

⁹⁹⁵ АС-ПН-ФКК ХХIII (1815-1838)-371, *исти-истом*, Исто, 7. (19.) новембар 1828.

srpskim vlastima, kako se „poglavari bosanski sa skupštine od vezira jošte nisu (bili) razišli i da je među njima poslati im od cara Ferman (bio) učen, u kojem (je bilo) javlj(eno) kako (je) Moskov Đaur namjerava(o) i samu Tahtu oduzeti, pa koje Turčin“ trebao je, da pođe „na odbranu carstva“. Sve do tada, bosanski Muslimani nisu napuštali svoju zemlju, ali je ovog puta traženo sa Porte njihovo učešće u vojnim ekspedicijama budući, da je „Bosanski pašaluk bio dovoljno veliki, da se iz njega po neko čislo vojske ovdašnje u gradove pošalje“.⁹⁹⁶ U Carigradu su znali, da su bosanski Muslimani bili dobri i hrabri vojnici. Nazivali su ih „hrabri Bošnjaci“ („brave Bosniaks“). Međutim, ni ovoga puta „Bošnjaci“ („the Bosniaks“) nisu dugo bili izvan zemlje, jer su se Rusi u međuvremenu povukli sa Dunava.⁹⁹⁷

Srpski doušnik neki Ašim-beg izvjestio je srpske vlasti o novim previranjima u Hercegovini, koja su u stvari bila nastavak neriješenih odnosa, nakon što je bosanski „vezir počiteljsko kapetanstvo maloljetnog Gavrana kapetanova sina i Aliagu Stolačkog kapetana preturio“. Još od toga vremena „počiteljske age sa ovakvom vezirskom naredbom nisu bile zadovoljne“ uslijed čega su se sredinom marta 1829. pobili između sebe „Počiteljci sa Stolačkim kapetanom, gđi prvi put budu oni od kapetana razbijeni, a drugi put kapetan od nji“.⁹⁹⁸ U tim sukobima stradali su i pravoslavni i njihov manastir Duži. Nakon što je popalio: Rasno, Gabelu i Dubrave, Ali-paša Rizvanbegović opljačkao je 3.587 groša od igumana ovog manastira Hristifora Borkovića.⁹⁹⁹

Srpski knez je uslijed velike krize i nestašice hrane digao početkom juna 1829. zabranu na izvoz hrane u Bosnu, a njegovi špijuni izvještavali su ga, da su mu „Serbska tako i Turska Sirotinja“ („Сербска тако и Турска Сиротиња“) bila neizmјerno zahvalna.¹⁰⁰⁰ Kada je riječ o položaju pravoslavnih, oni nisu imali popove iz naroda kao katolici. Njih su vodili grčke fanariotske vladike, koje su bile bez ikakvog osjećaja za narod. Jedini koji se za njih u to vrijeme prvi put iskreno založio bio je beogradski mitropolit Leontije, a koji je, zapravo, još 16. marta 1829. ruskom državniku grofu Karlu

⁹⁹⁶ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-374, *исти-истом*, Исто, 14. (26.) новембар 1828.

⁹⁹⁷ Ch. Mac Farlane, *Constantinople in 1828*, London 1829, 315.

⁹⁹⁸ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-381, *Васа Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 17. (29.) март 1829.

⁹⁹⁹ Н. Дучић, *Опис манастира Житомишљића у Херцеговини*, Магазинъ србско-далматинскій, Двадесета књига, Беч 1861, 72-73.

¹⁰⁰⁰ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-397, *Васа Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 27. мај (8. јуни) 1829.

Neselrodeu predao jedan „Memoar o statističkim i istorijskim resursima Srbije“. U ovom Memoaru naglašeno je, kako bi Srbija trebala da igra ulogu zaštitnice svih južnoslovenskih pograničnih oblasti, a koje su u njenom susjedstvu patile „pod jarmom muslomanske tiranije ili su (bile) izložene gonjenju fanatizmom katoličke crkve“. Po Leontiju, stanovnici ovih oblasti imali su „uprte oči na Srbiju, koja im (je) mo(gla) dati sigurno utočište“.¹⁰⁰¹ Razlozi za ovaj Leontijev zahtjev jednom ruskom konzulu imali su svoje uporište u činjenici, što je Turska nakon poraza od Rusije bila Jedrenskim mirom 1829. obavezana da olakšava položaj pravoslavnih, dok je pravo nadzora nad ovom rezolucijom bila u nadležnosti ruskih konzula u Turskoj.¹⁰⁰² Treba voditi računa i o tome, da je Jedrenskim mirovnim ugovorom Rusiji bila priznata neka vrsta „moralno-političke“ zaštitnice nad svim pravoslavnim narodima u Turskoj, ali ne i nad oko 200.000 katolika, koliko ih je tada živjelo u Bosni i Hercegovini.¹⁰⁰³ Nakon potpisivanja Jedrenskog ugovora knez Miloš nije nimalo krio pred francuskim grofom Adolfom Karamanom, da je želio obnovu stare srpske države u čiji sastav bi ušla i Bosna i Hercegovina.¹⁰⁰⁴

Za novog pašu u Srebrenici je 1829. imenovan Ali-paša Vidajić iz Zvornika. Njegovom ulasku u Srebrenicu usprotivio se lokalni moćnik Memiš-aga, koji je oko sebe sakupio vojsku sastavljenu od „Muslimana“ („the Moslems“) i „hrišćana“ („the Christians“). U još veću nevolju zapao je Ali-paša Vidajić, kada se nije mogao vratiti u zvorničku tvrđavu, koju mu je u međuvremenu preoteo Mahmud-paša, prijatelj Memiš-age. Ipak, Vidajić je nakon teških borbi uspio vratiti Zvornik u svoj posjed.¹⁰⁰⁵

Bosanski katolici su od 1830. svoja politička prava počeli sve više ostvarivati diplomatskom akcijom. Biskup fra Miletić poslao je u Bratislavu u diplomatsku misiju župnika iz Tolise fra Iliju Starčevića kod austrijskog cara Franje I. Ova posjeta rezultirala je carevom urgencijom, da se preko austrijskog poslanika na Porti bosanskim franjevcima izda ferman kojim bi se dozvolile popravke crkava i potvrdile stare povlastice.¹⁰⁰⁶ Bosanski franjevci tužili su se krajem marta 1830. preko vezira Morali Namik Ali-paše

¹⁰⁰¹ М. Гавриловић, *н. д.*, 1912, 117.

¹⁰⁰² В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једеренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971, 88.

¹⁰⁰³ *Исто*, 102.

¹⁰⁰⁴ В. Стојанчевић, *Кнез Милош према Порти и народним покретима у Турској 1828-1839. године*, ЗИМС, бр. 6, год. VI, Београд 1969, 46.

¹⁰⁰⁵ L. Ranke, *O. c.*, 338.

¹⁰⁰⁶ Fra В. М. Vrdoljak, *Apostolski vikarijat u Bosni 1735-1881*, 66.

na Portu, moleći da im se obnove stare povlastice i izda dozvola za popravak crkava i samostana. Tražili su, da poput „Grka (Cincari?-B. T.) i Srba mogu podizati osnovne škole“ („si scholas triviales more Graecorum, atque Serviorum in locis“).¹⁰⁰⁷ Sultanovim fermanom od 23. aprila 1830. dozvoljena je obnova tri samostana (Fojnica, Kreševo i Kraljeva Sutjeska) „Bosne Srebreničke“ i to „prema starom nacrtu, ni prst ili pedalj više“.¹⁰⁰⁸ Nakon ovog sultanovog, Porta je 10. juna 1830. izdala novi ferman, kojim su bile obnovljene „stare franjevačke slobostine“ u Bosni.¹⁰⁰⁹ U političkom smislu značaj ovih fermana bio je u tome što su bosanskim katolicima bile obnovljene sve njihove ranije „slobostine“, koje su oni kao narod baštinili još iz srednjeg vijeka, a crkve koje su uspjeli sačuvati mogle su se od tada i proširivati.¹⁰¹⁰ Ove olakšice morale su dolaziti sa najvišeg vrha državne vlasti Porte, koja je od 1830. sve više pokazivala interes za reformu državne uprave i sprovođenje tanzimatskog zakonodavstva.¹⁰¹¹ Tako je srednjovjekovni franjevački samostan u Kraljevoj Sutjesci, inače važno mjesto „katoličke srednje Bosne“ bio u naredne dvije godine proširen i to uglavnom uz pomoć novčanih donacija austrijskog cara Franca I i nekih mađarskih sveštenika.¹⁰¹² I pravoslavni su dobili pravo na gradnju svojih vjerskih hramova. Crkva Usjekovanja glave sv. Jovana Krstitelja u Orašju u Popovom Polju kod Trebinja potiče iz 1829. godine.¹⁰¹³

Još uvijek se može samo pretpostaviti, da su bosanski katolici imali neku svijest o svome hrvatskom porijeklu. Kod njih će ta svijest nadolaziti i razvijati se u etapama, a prva od njih započela je, kada je početkom 1830-tih „stub hrvatske katoličke crkve“ postala Zagrebačka biskupija, a Zagreb sve više poprimao ulogu glavnog središta hrvatskog nacionalnog sveštenstva. Takođe, od tog vremena zagrebački biskup po svojoj dijecezanskoj ulozi, imao je kod katolika najznačajniju poziciju na cijelom južnoslovenskom prostoru.¹⁰¹⁴ U ovom smislu je od 1833. zagrebački biskup Aleksandar

¹⁰⁰⁷ *Bosanski franjevci-Porti*, Dolac, 31. ožujka 1830, u: Fra J. Jelenić, *Spomenici kulturnog rada franjevac Bosne Srebreničke*, 330.

¹⁰⁰⁸ *Ferman kojim Visoka Porta dopušta obnovu triju samostana Bosne Srebrene*, Carigrad, početkom zulkade 1245 po Hidžri, 23. travnja 1830, u: *Isto*, 331-332.

¹⁰⁰⁹ *Ferman kojim Visoka Porta obnavlja stare franjevačke slobostine*, Carigrad, 18. zul-hidži 1245 po Hidžri, 10. lipnja 1830, u: *Isto*, 333-334.

¹⁰¹⁰ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 20.

¹⁰¹¹ В. Стојанчевић, *н. д.*, 103.

¹⁰¹² Fra R. Barišić, *Franjevački samostan i crkva u Sutjeskoj*, GZM, god. II, knj. I, Sarajevo 1890, 32.

¹⁰¹³ Аноним, *Шематизам Захумско-херцеговачке епархије 2006. године*, 213.

¹⁰¹⁴ М. Екмечић, *н. д.*, 1, 1989, 263.

Alagović o ličnom trošku izdržavao kod franjevacu u Slavonskoj Požegi već petoricu mladih bosanskih klerika.¹⁰¹⁵

Prve indicije koje su upućivale na kvarenje odnosa između kneza Miloša i nekih bosanskih prvaka poticale su iz maja 1830. godine, kada su neki od njih, kao i Sarajlije dolazile kod bosanskog vezira i molili za pomoć protiv njega. Neki od njih su još uvijek kao dokaze imali pisma, da su ranije imali razvijene političke veze sa srpskim knezom.¹⁰¹⁶ Eskalacija bosansko-muslimansko-srbijanskog neprijateljstva zamalo se nije pretvorila u oružani sukob, kada je Mahmut-paša Vidajić početkom aprila 1830. zatvorio u Zvorniku komesara i pisara bosanskog vezira. Njih dva su na Drini, kod Jadra i Rađevine trebali da obilježe novu granicu sa Srbijom u čemu su onemogućeni. Srpski špijuni javljali su srpskom knezu, da je Vidajić tada psovao sultana „što se pokrstio i što đaurima zemlju daje“. Zvornički paša je bio decidan, da Srbijancima ne prepušta „Jadra i Rađevine dok i jednog traje“. U čitavoj toj zavrzlami sa željom da se iz nje izvuče bosanski vezir je srpskom knezu poručio „da je apsolutno nemoćan da ma kome u Bosni zapoveda i da samo Boga moli da živ i zdrav iz nje izađe“.¹⁰¹⁷ Ni srpski knez nije bio nimalo skorman. On je samo koji mjesec kasnije došao do veoma ambiciozne ideje, da se na Drini izvrši korekcija granice sa Bosnom i to tako, da Višegrad pripadne Srbiji.¹⁰¹⁸

Nakon što je vezir Dželaluddin-paša još prije desetak godina (1821) pogubio kapetana Gračanice Murata, na mjesto novog gradačackog kapetana došao je Husein Gradašćević.¹⁰¹⁹ On je bio bez obrazovanja i često se poput janjičara prema raji ponašao vrlo okrutno. Njemu nije predstavljalo nikakav problem, da nakon hvaljenja kako „mu je u znak pravog turkovanja desna ruka do lakta zelena“,¹⁰²⁰ poziva hrišćane da mu se pridruže u otporu Porti. Politički pokret koji je on počeo da stvara, kako je istakao na „osjećanju međusobne povezanosti i zajedničke pripadnosti“ svih Muslimana u Bosni i Hercegovini, nazvao je A. Humo: „*prvim državno pravnim i političkim konceptom*“ od propasti srednjovjekovne bosanske države. Da bi pridobio i hrišćane na svoju stranu,

¹⁰¹⁵ J. Barle, *Josip Juraj Strossmayer, o pedesetogodišnjici njegovog biskupovanja*, Zagreb 1900, 28.

¹⁰¹⁶ АС-КН-ФКК XV (1815-1839)-960, *Василије Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Крагујевац, 26. април (8. мај) 1830.

¹⁰¹⁷ М. Гавриловић, *н. д.*, 1912, 179.

¹⁰¹⁸ *Исто*, 209.

¹⁰¹⁹ Н. Креševljaković, *н. р.*, 1931, 110.

¹⁰²⁰ Fra J. Jelenić, *н. д.*, 133-134.

jedan od ciljeva Gradašćevićeve borbe bio je i oslobađanje hrišćanskih kmetova.¹⁰²¹ V. Ćorović smatra, da je Gradašćevićevom pokretu ipak pogrešno pridavati bilo kakve nacionalističke motive, budući da u to vrijeme bosanski Muslimani nisu imali razvijenu nacionalnu svijest. Međutim, pretjerana je njegova ocjena, da su oni već tada bili svjesni „svog srpsko-hrvatskog porijekla“.¹⁰²² Uspon Husein-kapetana Gradašćevića započinje kada se većina članova Ajanskog vijeća suprostavila uvođenju reformi sultana Mahmuda II ili „đaur sultana“, kako su ga zvali i na svoje čelo postavili Gradašćevića. Ovaj postupak izazvao je politički raskol u vijeću, a gatački ajan Smail-aga Čengić i stolački ajan Ali-paša Rizvanbegović su istupili iz vijeća. Malo kasnije ovoj dvojici priklonio se i trebinjski ajan Hasan-beg Resulbegović. Politički konflikt izrastao je u otvoreni rat između dvije grupacije, jedne oko Rizvanbegovića i druge oko Gradašćevića uz koga su još bili: Namik-paša, Sulejmanpašić, Mustaj-paša, Osman-beg i Skopljak.¹⁰²³ Ova podjela muslimanskih prvaka po geografskom principu imala je potpunog smisla, pogotovo ako se ima u vidu činjenica da je Bosna, kao veća i bogatija u odnosu na Hercegovinu zadavala „pravac politici“ u pokrajini, a pogotovo u pogledu na Portu.¹⁰²⁴

¹⁰²¹ A. Humo, *Istorijski i aktuelni aspekti nacionalnog položaja Muslimana*, Pregled, br. 4, god. LX, Sarajevo 1970, 442.

¹⁰²² В. Ђоровић, *н. п.*, 1929, 37-38.

¹⁰²³ S. beg Vašagić-Redžepašić, *н. д.*, 1900, 140.

¹⁰²⁴ Д. М. Павловић, *н. д.*, 16; Neki srpski istoričari starije generacije otišli su toliko daleko u političkom tumačenju Gradašćevićevog pokreta, ocjenjujući ga, vrlo neodmjereno, kao borbu za bosansku nezavisnost. (M. M. Вукићевић, *Хусејин капетан Градашћевих „Босански витез“*, у: М. М. Вукићевић, *н. д.*, 1906, 58.); Lj. Јовановић smatrao je ovaj pokret: „bosanskih muslima Srba“, kako ih je nazivao, osim akcijom: „protiv atentata na čistotu vere i, ujedno, protiv atentata na svoje istoriske povlastice“. (Ј. Јовановић, *н. п.*, бр. 10. [II, 6.], 16. Јуни 1901, 427.); V. Ćorović postavio je interesantnu tezu, po kojoj je ovaj pokret bio: „autonomistički, a ne i separatistički“. Takođe, Ćorović je lično Gradašćevića lišavao: „razvijene nacionalne svijesti“, nazvavši ga podrugljivo: „begčić(em) u rdavijem smislu reči“. (B. Ђоровић, *Босна и Херцеговина*, Београд 1925, 71-72.) Međutim, iako su bosanski Muslimani prevashodno zbog njihovog uvjerenja da su po porijeklu, jeziku i načinu života bili uvijek vezani za Bosnu i zbog toga predstavljali nešto posebno, ipak, to „osjećanje posebnog kod bosanskih muslimana“, kako je naveo V. Ćubrilović: „nikad nije tako daleko išlo da bi vodilo kidanju sa Carstvom“. (V. Ćubrilović, *Istorijski osnovi Republike Bosne i Hercegovine*, Prilozi, br. 4, god. IV, Sarajevo 1968, 27.); E. Redžić definisao je Gradašćevićev pokret: „političkom autonomnom borbom“, odnosno borbom bosanskih Muslimana za: „političku emancipaciju Bosne“. (E. Redžić, *O posebnosti bosanskih muslimana*, Pregled, br. 4, god. LX, Sarajevo 1970, 470.); Pošto je ova ideja autonomne Bosne bila prihvaćena samo od bosanskih Muslimana, ovaj istoričar smatrao ju je njihovom: „nacionalnom idejom“, „političkim izrazom“, kao i potvrdom njihove: „etničko-istorijske individualnosti“ i „bosanske svijesti“. (*Isto*, 487-488.); U domaćoj, bosansko-hercegovačkoj historiografiji, A. Sućeska bio je jedan od rijetkih i prvih istoričara koji je na vrlo decidan način negirao ocjenu Gradašćevićevog pokreta kao autonomaškog. (A. Sućeska, *Položaj bosanskih Muslimana u Osmanskoj državi*, Pregled, br. 5, god. LXIV, Sarajevo maj 1974, 504.); Najprecizniji odgovor na pitanje političkog karaktera Gradašćevićevog pokreta ponudio je E. Karić. Nazvavši pokret Husein-kapetana Gradašćevića: „kontroverznim eksperimentom“, po Kariću, on je bio neprihvatljiv za dobar dio bosansko-hercegovačkih prvaka, jer je po njihovom shvatanju on praktično

Uvod u početak bune Gradašćevića bila je smjena Mahmuda-paše Vidajića sa mjesta zborničkog sandžak-bega, na čije je mjesto nimalo slučajno postavljen rođeni brat Husein-kapetana Gradašćevića. Drugi korak bila je skupština posavskih prvaka u Tuzli, na kojoj je u drugoj polovini 1830. donesen zaključak da se protiv Porte podigne buna. Skupština je zaključila, da je u Bosni podignuta atmosfera napetosti zbog njenih nekoliko važnih politički nepromišljenih postupaka: Davanja Srbiji dosta više bosanske teritorije od one, koja su bila predviđena Jedrenskim mirom i Akermanskom konvencijom, što je bilo u direktnoj suprotnosti sa vjerovanjem bosanskih Muslimana, da je bosansko bilo sve što je ranije pripadalo zborničkom sandžaku; njeno stalno insistiranje na preseljenju Muslimana iz Srbije u Bosnu; vjerovanje, da je Bosni prijetila ozbiljna opasnost od Srbije, u čemu je pomagala Rusija, kao i inertnost Porte da se tome suprostavi.¹⁰²⁵ Skupština je posebno ocjenila susjedne Srbijance kao narod, čije su glavne osobine bile laž i prevara i koji su prema Muslimanima uvijek imali zle namjere. Zaključeno je takođe, da je iz tih razloga među bosanskim Muslimanima moralo postojati potpuno jedinstvo.¹⁰²⁶ Bila je istina, da su bosanski begovi gledali tada „s besnim prezrenjem na šumadinske 'svinjare'“.¹⁰²⁷ Oni su morali znati, da je knez Miloš bio najveći saveznik sultana i da je čak dobrovoljce iz Srbije slalo već na ljeto 1830. u Bosnu, da se bore na strani bosanskog vezira Ali-paše, a protiv Gradašćevića.¹⁰²⁸ O drugom susjedu Austriji raspravljalo se takođe na ovoj skupštini. Izgleda, da Austrija od početka Gradašćevićevog pokreta nije bila označena kao neprijatelj, čak naprotiv. Blizak saradnik Gradašćevića bio je i franjevac fra Ilija Starčević, poslanik biskupa Miletića kod austrijskog cara.¹⁰²⁹ Prva diplomatska misija fra Ilije Starčević bila je 1828. u Pešti i to baš po nalogu Husein-kapetana Gradašćevića.¹⁰³⁰

Bogatstvo sa kojim je Gradašćević raspolagao poticalo je od falsifikovanog austrijskog novca.¹⁰³¹ Kada je to bilo otkriveno njegov kredibilitet je bio uzdrman, a

značio odvajanje od Turskog carstva. (E. Karić, *Sistem bašibozučke svijesti [Prilog problemu antisistemskog mentaliteta Bošnjaka]*, pogovor u: M. Gjurjević, *Memoari sa Balkana [1858-1878]*, Sarajevo 1910 [reprint 1996.], 174.)

¹⁰²⁵ A. S. Aličić, *n. d.*, 1996, 191.

¹⁰²⁶ *Isto*, 209.

¹⁰²⁷ Љ. Јовановић, *н. р.*, бр. 10. (II, 6.), 16. Јуни 1901, 427.

¹⁰²⁸ М. Гавриловић, *н. д.*, 1912, 306.

¹⁰²⁹ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 147.

¹⁰³⁰ Fra R. Špionjak, *n. d.*, 40.

¹⁰³¹ S. beg Bašagić-Redžepašić, *n. d.*, 1900, 143.

politička pozicija poljuljana. Pobuna Hasan-age Pečkog iz 1830. u Cazinskoj Krajini skretala je pažnju Porte sa Gradašćevića, iako Hasan-aga nije nikada pokazivao ni manji znak za neku širu akciju. On je nastavio samostalno politički da djeluje, sve dok ga novi bosanski vezir Kara Mahmud-paša nije uhvatio i poslao u Carigrad u kome je ubrzo umro.¹⁰³² Kada mu je Gradašćević jednom prilikom rekao, da „Bosna može biti bosanskom“, Hasan-aga mu je odgovorio „I biće, samo ako ja budem htio!“¹⁰³³ Krajišnici u toj oblasti tradicionalno nisu nikada ništa davali u carsku blagajnu, već su se nadali, da im se i u narednom periodu daje neka „starinska plata u ime čuvanja granice“. Prema ocjeni savremenika tih događaja fra Ivana Frane Jukića, Bosanski Krajišnici su u političkom pogledu od 1830-tih, pa sve do 1850-tih imali „pravu republiku“.¹⁰³⁴ Zapravo, po svom uređenju imala je cijela Bosna od Gradašćevićevog vremena odlike „plemičke republike“, kod koje je veza sa Portom bila „podešena prema potrebama ratoborne, svadljive i samostalne vlastele“. Njemački historičar L. Ranke istakao je, da se u takvoj Bosni: „*moglo računati na pokornost sve dokle imate silu ili blago u rukama, dok se na vjernost nije smjelo računati nimalo*“.¹⁰³⁵

Indikativno je, da je po Miloševom imenovanju Sime Milutinovića Sarajlije za pomoćnika Jovanu Mičiću¹⁰³⁶ započelo njegovo veće interesovanje za Bosnu. Čim je počela buna u Bosni januara 1831. kneževa najpovjerljivija osoba Jovan Mičić je poslao svoga špijuna u Sarajevo, da „vidi kakva je buna između Turaka“ izbila. Mičić se prema vlastitom priznanju svaki dan sastajao sa „Turcima bošnjacima“, koji su slobodno pred njim izražavali spremnost, da se za svaki aršin „zemlje bosanske“ uvijek bore protiv Srbije.¹⁰³⁷ Iz straha od potencijalnog napada iz Bosne, Mičić je krajem januara 1831. poslao u Sarajevo još dva svoja čovjeka, koji su trebali „špijuniti“.¹⁰³⁸ Knez Miloš je tražio da se vijesti sa terena razvrstavaju na istinite i lažne, pogotovo što je bio uvjeren,

¹⁰³² R. Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina, mjestopisne i poviestne crtice*, Zagreb 1943, 96.

¹⁰³³ M. M. Вукићевић, *н. р.*, бр. 21, год. XIII, 15. Новембра 1898, 321.

¹⁰³⁴ I. F. Jukić, *н. д.*, 170.

¹⁰³⁵ Л. Ранке, *Босна према реформама султана Махмуда II 1820-1832*, 312-313.

¹⁰³⁶ М. Ђ. Милићевић, *н. д.*, 1888, 366.

¹⁰³⁷ *Сердар Јован Мићић-кнезу Милошу Обреновићу*, Чајетина, 14. (26.) јануар 1831, у: *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга, документи, (приредио др Недељко Радосављевић)*, Београд-Ужице 2006. (у даљем навођењу: Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија [1831-1839], књига друга*), 15.

¹⁰³⁸ *Исти-истом*, Исто, 16. (28.) јануар 1831, у: *Исто*, 16.

„da će teško to vreme doći da Bošnjaci na Srbe udare“.¹⁰³⁹ Među srpskim špijunima se nisu nalazili samo Srbi, već i bosanski Muslimani, kao na primjer neki „momak Alil-Bašića“.¹⁰⁴⁰ Takođe, prepredeni srpski knez uspostavio je vezu i sa trojicom Sarajlija, inače protivnika reformi i pristalicama Gradašćevića: Mustafa-agom Zlatalićem, Đula-agom i Mustafa-agom Džafićem barjaktarom.¹⁰⁴¹ Izbjegli Srbi iz Jadra raznosili su vijesti po Mačvi o navodnom spremanju bosanskih Muslimana da izvedu vojnu invaziju na Srbiju.¹⁰⁴² Ovim izbjeglicama naloženo je, „da se smeste za vreme koje gdi, dok se ne vidi šta (su) Bošnjaci s njihovim dviženijem i mutenjem namerava(li).“¹⁰⁴³ Vijesti o mogućem napadu Bosanaca na Srbiju dolazile su početkom februara 1831. od sarajevskog episkopa. On je preko jednog srpskog špijuna poručio knezu Milošu, da su muslimanski prvaci održali skupštinu kod Careve džamije i dogovorili spremnost za rat. Muslimani su otkrili u Sarajevu srpskog špijuna Bašića i protjerali ga iz Bosne. Njegov sin je posvjedočio Mičiću, da su svi bosanski kapetani dobili direktno naređenje od Skadarskog paše, da se spremaju za invaziju na Srbiju.¹⁰⁴⁴ Srpskom knezu, koji se od prvog dana opredijelio protiv Gradašćevićevog pokreta su krajem marta 1831. sarajevske age poslale izaslanika, nekog Mehmeda Barjaktara Brkića.¹⁰⁴⁵ Da bi ga što čvršće vezala uz sebe, Porta je u maju iste godine srpskom knezu poslala sultanovog gardijskog majora Hasan-bega. Knez Miloš je dobio zadatak, da u Bosnu šalje proklamacije u kojima se od pobunjenika tražila lojalnost sultanu i Porti.¹⁰⁴⁶ Bosanski Muslimani su kategorično odbacili Portine reforme smatrajući da su one dolazile od hrišćana. Sultana Mahmuda II prozvali su „đaur sultan(om)¹⁰⁴⁷ ili „Vlaški(m) sultan(om) Marko(m)“.¹⁰⁴⁸ Neke indicije uistinu su govorile u prilog činjenici, da je Husein-kapetan Gradašćević održavao vezu sa

¹⁰³⁹ *Кнез Милош Обреновић-сердару Јовану Мићићу*, Крагујевац 18. (30.) јуни 1831, у: *Исто*, 16.

¹⁰⁴⁰ *Сердар Јован Мићић-кнезу Милошу Обреновићу*, Чајетина, 23. јануар (4. фебруар) 1831, у: *Исто*, 16.

¹⁰⁴¹ М. Гавриловић, *н. д.*, 1912, 354.

¹⁰⁴² *Јефрем Обреновић-кнезу Милошу*, Београд, 6. (18.) јануара 1831, у: Т. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815-1839)*, 250.

¹⁰⁴³ *Исти-истом*, Шабац, 10. (22.) јануара 1831, у: *Исто*, 251.

¹⁰⁴⁴ *Сердар Јован Мићић-кнезу Милошу Обреновићу*, Чајетина, 24. јануар (5. фебруар) 1831, у: Н. Радосављевић, *Књајеска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 17-18.

¹⁰⁴⁵ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-460, *исти-истом*, Чачак, 18. (30.) март 1831.

¹⁰⁴⁶ М. Гавриловић, *н. д.*, 1912, 355.

¹⁰⁴⁷ Н. Крешевић, *н. р.*, 1931, 109.

¹⁰⁴⁸ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-457, *Васа Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 7. (19.) март 1831.

skadarskim Mustafa-pašom i da je ovaj pobunjeni Albanac u februaru 1831. slao svoga poslanika u Sarajevo i Tuzlu.¹⁰⁴⁹

U Travniku, sjedištu vezira za „čitavu Bosnu i Hercegovinu“ („всею Боснією и Герцеговиною“)¹⁰⁵⁰ održan je 31. marta 1831. opšti sabor bosanskih Muslimana na kome je potvrđeno, kako je i dalje bilo neophodno raditi na daljem jačanju jedinstva cijele Bosne.¹⁰⁵¹ Rukovodstvo pokreta bilo je muslimansko, a odbrana Bosne postala je obaveza svih bosanskih Muslimana, kao što je to bilo propisano po šerijatskom pravu koga su se oni pridržavali. Vođe pokreta, iako su i dalje poštovali ovu praksu ustaljenu u „islamskom političkom pravu“ pozivali su i hrišćane da im se priključe, posebno se to odnosilo na katolike.¹⁰⁵² Kada je riječ o pravoslavnima bilo je iluzorno očekivati da se oni priključe pokretu, pogotovo u Bosanskoj Krajini u kojoj su muslimanski Krajišnici imali običaj, da se „po vlaškim selima oblače, preoblače i hrane“ i da im čine „neiskazanu štetu“.¹⁰⁵³ Uz Huseina-kapetana stale su bile već mnoge porodice: Babići, Dženići, Turhanije, Vidajići i Isevići. Porodica Isević se posebno odlikovala svojom tolerancijom prema drugim vjerama, a pogotovo Mehmed Emin Isević, koji nije pravio razliku između muslimanske i hrišćanske sirotinje. Njegov sin Sulejman-efendija čvrsto je stao uz Gradaševića.¹⁰⁵⁴ Iako je glavni bosanski kadija–sarajevski mula bio na strani Gradaševića, sultan je njegov pokret proglasio odmetničkim, a Gradaševića proglasio izdajnikom države. Šejhulislam je u Carigradu proglasio bosanske Muslimane otpadnicima i izuzeo ih iz zaštite šerijata i kanuna. On je upozorio ulemu, kako joj je bila dužnost da narod odvraća od pobune, a ne da u njoj učestvuje. Osim sarajevskog mule, glavni vjerski predstavnik pokreta bio je banjalučki muftija Hifzi Efendija Đumišić¹⁰⁵⁵ iz stare banjalučke porodice Đumišići za koje S. Bijelić tvrdi, da su po porijeklu bili anadolski Turci i da su se vremenim „pobošnjačili“.¹⁰⁵⁶ Kada je riječ o drugoj banjalučkoj

¹⁰⁴⁹ М. Гавриловић, *н. д.*, 1912, 340.

¹⁰⁵⁰ Геромонахъ П. Чокорило, *Лѣтопись Герцеговины 1831-1857 (Преведено съ сербскогo)*, в: А. Гильфердинг, *Собрание сочинений, Боснія, Герцеговина и Старая Сербія*, Томъ третій, С. Петербургъ 1873, 502.

¹⁰⁵¹ А. С. Алиčić, *н. д.*, 1996, 211.

¹⁰⁵² *Proglas bosanskih prvaka na Saboru*, Sarajevo 1832, u: А. С. Алиčić, *н. д.*, 1996, 278-279.

¹⁰⁵³ I. Frano Jukić, *н. д.*, 171.

¹⁰⁵⁴ А. С. Алиčić, *н. д.*, 1996, 213.

¹⁰⁵⁵ *Isto*, 217.

¹⁰⁵⁶ С. Бијелић, *н. д.*, 161; Banjalučki muslimanski prvaci Đumišići porijeklom su iz turskog, maloazijskog i crnomorskog grada Gumuşane (Gümüştane) (od tur. gümüşt-srebro-B. T.) u kome su bili vlasnici rudnika

porodici Džinićima, najvjerovatnije je da ni oni nisu bili „Bošnjaci“, nego da su se kao stari doseljenici iz južne Srbije tokom vremena potpuno asimilovali sa bosanskim Muslimanima.¹⁰⁵⁷

Austrija je budnim okom pratila šta se dešava na njenim granicama, a izvještaj dalmatinskog guvernera Tomašića glavni je izvor za upoznavanje političkih ciljeva Gradaševićevog pokreta. Njih karakteriše šest glavnih tačaka donesenih na jednoj od sabora Gradaševićevog pokreta održanih u Tuzli. Od Porte je bilo traženo: 1. Da se opozovu sve privilegije date Srbiji; 2) Da se obustavi odluka o reformi vojske; 3) Da se ukine vezirsko mjesto u Travniku; 4) Da Porta dozvoli obrazovanje autonomne vlade na čijem bi čelu bio bosanski Musliman; 5) Da se Porta ne miješa u upravu provincije; 6) Da za učinjene ustupke Porti od provincije sljeduje godišnji tribut od 4.000 kesa (dva miliona groša).¹⁰⁵⁸ Prema riječima D. M. Pavlovića: „*misao o autonomiji iako je prvi put tada bila javno izneta, nije bila nešto neobično i čudnovata već konzekvenca izuzetnog položaja Bosne u carstvu, i njene istorijske prošlosti*“.¹⁰⁵⁹

srebra. (H. Popara, *Tri banjalučka arzuhala-prilog historiji Banje Luke*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. XXVII-XXVIII, Sarajevo 2008, 70.); „Bošnjaštvo“ je, kao nacionalna kategorija bilo kroz čitav XIX vijek vezano isključivo za bosanske Muslimane. Katoličko, odnosno, kako ga Dž. Juzbašić naziva „fratarsko bošnjaštvo“ ustupilo je mjesto nacionalnom hrvatstvu, dok kod bosanskih Srba, pokušaji afirmisanja bošnjačke nacionalne ideje nisu bili nikada zabilježeni. (Dž. Juzbašić, *Nekoliko napomena o etničkom razvitku u Bosni i Hercegovini*, Prilozi, br. 30, Sarajevo 2001, 197-198.)

¹⁰⁵⁷ С. Бијелић, *н. д.*, 131; Inače, pravih Turaka bilo je jako malo u Bosni. Turci kao narod nisu nikada kolonizirali evropski dio Turske, a pogotovo ne Bosnu koju su u prošlim vijekovima turske vlasti naseljavali isključivo tzv. filuridžijama, vojnicima i derbendžijama iz reda pokorenog hrišćanskog stanovništva. (С. Truhelka, *O porijeklu bosanskih Muslimana*, Sarajevo 1934, 5.). Ono malo osmanskih Turaka koji su se doselili u Bosnu bavili su se činovničkim i sudskim poslom i rijetko su se u Bosni nastanjivali za stalno. Štaviše, oni malobrojni koji su u Bosni ostali, među većinskim slovenskim bosanskim Muslimanima su se slovenizirali. (*Isto*, 12-13.); Dakle, bosanski Muslimani nisu nikakvi Turci već islamizovani bosanski Sloveni, o kojima je još Andrija Kačić Miošić pjevao, da su bili: „*starinom Bošnjaci, ol Bošnjaci, kojino se tada isturčiše, kada Bosnu Turci osvojiše*“ (A. Purivatra, *O nacionalnom fenomenu bosanskohercegovačkih Muslimana*, Pregled, br. 10, god. LXIV, Sarajevo 1974, 1024.); Osim u većim gradovima, vrlo malo rodova tzv. neslovenskog porijekla (Mala Azija, Jemen) bilo je i u manjim mjestima, kao npr. u Prozoru. (М. С. Филиповић, *Прозор*, Гласник Географског друштва, св. XVIII, Београд 1932, 12-13.); U Tuzli su neke begovske porodice same za sebe tvrdile da su porijeklom iz Anadolije i da ne potiču od srednjovjekovne bosanske vlastele. (Р. Јеремић, *O пореклу становништва Тузланске области*, Гласник Географског друштва, св. 7. и 8, Београд 1922, 148-149.)

¹⁰⁵⁸ V. Jokanović, *Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta*, Pregled, br. 8, god. LVIII-knj. II, Sarajevo avgust 1968, 161.

¹⁰⁵⁹ Д. М. Павловић, *н. д.*, 19-20; U domaćoj historiografiji A. Sućeska bio je jedan od rijetkih koji je negirao ocjenu Gradaševićevog pokreta kao autonomaškog. Ne iznoseći nikakve argumente, on je osporavao Gradaševiću političku borbu za autonomiju Bosne po uzoru na kneževinu Srbiju. (A. Sućeska, *Položaj bosanskih muslimana u Osmanskoj državi*, Pregled, br. 5, god. LXIV, Sarajevo maj 1974, 504.)

Vjersko opredjeljenje kod bosanskih Muslimana bilo je veoma važno. Bez obzira na neistinu, da je u pomoć skadarskom paši stiglo „7 iljada Bošnjaka“,¹⁰⁶⁰ oni se, ipak, nisu odazvali na njegov poziv u rat protiv sultana zato što su Albance smatrali „malo iskrenim i slabo revnosnim muslimanima“.¹⁰⁶¹ Bosanski vezir Morali Namik Ali-paša bačen je u travničku tamnicu, a Gradašćević je u sporazumu sa ostalim starješinama sam sebi izdao lažni ferman o svome postavljenju za bosanskog vezira. Gradašćević je van snage stavio sve reformske odluke i vratio politiku na pozicije iz vremena janjičara.¹⁰⁶²

Srpski bezbjednjak Mičić je 7. aprila 1831. ponovio svoje strahove od moguće invazije bosanske vojske, u šta su ga ponovo uvjeravali njegovi „špioni“.¹⁰⁶³ Čitava ova stvar bila je napetija pogotovo nakon saznanja, da su krajem istog mjeseca „Bošnjaci („Бошняцы“) opisivali svoju vojsku do 75 hiljada“.¹⁰⁶⁴ Srpsko poslanstvo na Porti savjetovalo je srpskog kneza, da „upita Bošnjake („Бошняке“), zašto (se) oni protiv (njihovog) dobrog Sultana Mahmuda, koji hoće dobro i svoji Musulmana („Мусульмана“) i proči naroda, koji nisu sa Sultanom jednog zakona, ustaju“. Kao drugo, „Beg Miloš-ako i nije (bio) one religije, koje (je bio) i Sultan i oni-Bošnjaci („Бошняцы“)“, trebao je da im objasni da je ostao „vjeran Sultanu, i da će braniti pravu stranu njegovu, ako-bi na Sultana pošli. To jest-s jedne strane“ trebao je, da ih „sovjetuje, a s druge“ da ih „plaši, (jer) među Bošnjacima („Бошняцима“) (je bilo) i pametni ljudi“. (?!-В. Т.) Čak je i Porta izražavala želju da knez Miloš piše pisma pašama „Bošnjačkim („Бошнячкимъ“), koji su (bili) protivni Sultanu“, ne bi li uticao na njih da promjene mišljenje. Jedan od vidova pritiska bio je, da Miloš prestane sa izvozom hrane u buntovne predjele Bosne.¹⁰⁶⁵ Husein-kapetan Gradašćević je na svoju stranu pridobio Memiš-agu iz Srebrenice, koji je kontrolisao veći dio bosanskog Podrinja,¹⁰⁶⁶ što je kod Srba proizvelo

¹⁰⁶⁰ Миленко Радојковић-кнезу Милошу Обреновићу, Јасика, 8. маја 1831, у: *Архивска грађа, Књажевска канцеларија, Јагодинска нахија, књига трећа 1830-1835. (Приредили Зоран Марковић-Светлана Мишковић)*, Јагодина 2010. (у даљем навођењу: З. Марковић-С. Мишковић, *Архивска грађа, Књажевска канцеларија, Јагодинска нахија, књига трећа 1830-1835.*), 60.

¹⁰⁶¹ Б. Куниберт, *н. д.*, 296.

¹⁰⁶² *Исто*, 282.

¹⁰⁶³ *Сердар Јован Мићић-кнезу Милошу Обреновићу*, Чајетина, 26. март (7. април) 1831, у: Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 19.

¹⁰⁶⁴ *Депутати Народа Србскога-истом*, Цариград, 20. Априла 1831, у: М. М. Вукићевић, *Писма из Првог и Другог устанка*, 158.

¹⁰⁶⁵ *Исто*, 160-161.

¹⁰⁶⁶ *Сердар Јован Мићић-истом*, Чајетина, 11. (23.) мај 1831, у: Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 21-22.

veći strah. Oko 6.000 bosanskih Muslimana predvođenih: Ali-pašom Vidajićem iz Zvornika, Husein-kapetanom Gradašćevićem, Tuzla kapetanom, Maglaj kapetanom, Fazli-pašom sarajevskim, Ali Sali-begom, ajanom srebreničkim i dizdarom sokolskim prešli su Drinu i provalili u Srbiju ulogorivši se u Rađevu polju.¹⁰⁶⁷ Za Ali-pašu Vidajića govorilo se, da je „zakleti neprijatelj Srba i kneza Miloša“, čovjek „divljeg karaktera i surovih običaja“. Zbog razvrata on je od svojih sunarodnika Bošnjaka-Muslimana dobio nadimak Saroš-Alija (Alija-pijanica).¹⁰⁶⁸ Hercegovački kapetani: Ali-beg Čengiđ iz Gacka,¹⁰⁶⁹ Hasan-beg iz Trebinja, stolački kapetan, počiteljski kapetan, kao i mostarski i ljubuški kapetan su ostali na strani sultana.¹⁰⁷⁰ Čak je Trebinjac Hasan-beg Resulbegović pozivao svoje komšije pravoslavne u borbu protiv Gradašćevića. Govorio im je: „*Rajo! za časni krst i za sv. Jovana („Paiu! за честный крестъ и за Св. Иоанна“), smjelo bijte po desetinu vragova jednim hicem. To i nisu Turci nego svinje i carski odmetnici. Zato će vam naš čestiti car oprostiti harač i vi ćete postati ravnopravni s Turcima. Ha, naprijed, rajo, za časni krst!“* On je, osim pravoslavnih popova iz Trebinja: pop Isaija Šojić, pop Joanikije Pamučina, pop Partenije Perović, pop Hristifor Zotović (iz manastira Duži) uspio pridobiti na stranu sultana i trojicu „latinskih“ („Латинскихъ“) popova iz Popova polja: don Vidoje Maslač, don Andrija Grilo i don Nikola Mrše.¹⁰⁷¹ Mostarski muslim Osman-beg stao je otvoreno na stranu Husein-kapetana Gradašćevića, a da bi gradske hrišćane držao uz sebe on je na početku sukoba ubio jednog od najviđenijih Mostaraca, mladog Aleksu Miličevića. Zaprijetio je hrišćanima tako što je ovog mladića objesio u neposrednoj blizini kuće uglednog Jovana Mrava.¹⁰⁷² Postoje indicije, da je srebrenički ajan Ali Sali-beg bio pristalica kneza Miloša i da je izdao svoje sunarodnike. On je

¹⁰⁶⁷ С. Обрадовић, *Грађа за историју народа округа Подринског*, 125.

¹⁰⁶⁸ Б. Куниберт, *н. д.*, 213.

¹⁰⁶⁹ Hercegovački muslimanski prvaci Čengiđi nisu slovenskog porijekla i poticali su iz mjesta Egil u Mezopotamiji. (M. Hadžijahić, *Turska komponenta u etnogenezi Bosanskih muslimana*, Pregled, br. 11-12, god. 18. [56.], knj. II, Sarajevo novembar-decembar 1966, 494.)

¹⁰⁷⁰ АС-ПН-ФКК ХХІІІ (1815-1838)-475, *Васа Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 11. (23.) мај 1831.

¹⁰⁷¹ Аримандритъ І. Памучина, *Жизнь Али-паши Ризванбеговича Стольчанина, Визира Герцеговинскаго*, (Разказъ современника и очевидца), в: А. Гильфердинг, *Боснія, Герцеговина и Старая Сербія*, Собрание сочинений, Томъ третій, С.-Петербургъ 1873, 345-346.

¹⁰⁷² *Также*, 348.

krajem maja 1831. obavjestio srpskog kneza, kako je iz Bosne prijetila opasnost od invazije i na Šabac.¹⁰⁷³

„Bošnjaci“ („Бошњаци“) predvođeni Gradašćevićem krenuli su krajem maja 1831. na Kosovo, dok se za bosanskog vezira proćulo da je pobjegao.¹⁰⁷⁴ Knez Miloš savjetovao je Gradašćeviću i bosanskim begovima vjernost sultanu. On je: Zlatalića, Džafića i Đulagu savjetovao da ne idu „na Rumeliju ni u Arnautluk“, jer ih je tamo čekala „silna carska vojska“. Pozivao ih je da ostanu u Bosni i da se sa njim dogovaraju, kako bi im on „spasenije našao“.¹⁰⁷⁵

Vojska Husein-kapetana Gradašćevića sakupljala se krajem maja 1831. u Višegradu i u Dobrunu.¹⁰⁷⁶ Stanje u Bosni je početkom juna 1831. bilo dovedeno do krajnje napetosti. Bosanski vezir, koji je iz Livna izbjegao u Makarsku, javio je u Bosnu, da njegove pristalice odbiju da idu „na cara“.¹⁰⁷⁷ Za Srbiju je iz Gackog u Hercegovini pokret Smail-age Ćengića špijunirao „neki nepoznati Turćin“.¹⁰⁷⁸ U Sarajevu su za srpskog kneza špijunirali muselim sarajevski Emin-aga i Đula-aga. Od studenićkog arhimandrita Melentija i Vase Popovića je knez Miloš tražio, da se na ime Gradašćevića pošalje jedna proklamacija. Njega je iskreno interesovalo „na ćemu ostaju Bošnjaci“ („Бошњаци“) u narednom periodu. Knez je savjetovao ovoj dvojici, da se potrudе da u pogranićnim predjelima sa Bosnom „straže ćuvaju i na oprezu budu“ sve dok se, kako je istakao „gungula Bošnjacka („Бошњачка“) dalja otisne“.¹⁰⁷⁹ Oćigledno je, da se knez Miloš plašio prelaska „bosanske vojske“ („босанске војске“) preko Novopazarskog sandžaka dalje na Kosovo, tim prije što je Tuzla kapetan doveo u Novu Varoš 1.500 vojnika, livanjski Firdus kapetan doveo je u Prijepolje 2.500 vojnika, dok je u Novom Pazaru već boravilo 7 do 8.000 Gradašćevićevih vojnika.¹⁰⁸⁰

¹⁰⁷³ С. Обрадовић, *Грађа за историју народа округа Подринског*, 127.

¹⁰⁷⁴ АС-ПН-ФКК ХХІІІ (1815-1838)-479, *Нурудин бег-Васи Поповићу*, (Нови) Пазар, 17. (29.) мај 1831.

¹⁰⁷⁵ АС-ПН-ФКК ХХІІІ (1815-1838)-479, *књаз Милош Обреновић-истом*, Крагујевац, мај 1831.

¹⁰⁷⁶ *Сердар Јован Мићић-кнезу Милошу Обреновићу*, Чајетина, 14. (26.) мај 1831, у: Н. Радосављевић, *Књајеска канћеаларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга, 23-24.*

¹⁰⁷⁷ *Исти-истом*, Бјелуша, 22. мај (3. јуни) 1831, у: *Исто*, 25-26.

¹⁰⁷⁸ *Исти-истом*, Чајетина, 11. (23.) јуни 1831, у: *Исто*, 29.

¹⁰⁷⁹ АС-ПН-ФКК ХХІІІ (1815-1838)-483, *књаз Милош Обреновић-архимандриту Мелентију и Васи Поповићу*, Крагујевац, 30. мај (11. јуни) 1831.

¹⁰⁸⁰ АС-ПН-ФКК ХХІІІ (1815-1838)-484, *архимандрит Мелентије и Васа Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Студеница, 30. мај (11. јуни) 1831.

Knezu Milošu je sredinom maja 1831. pisao i Husein-kapetan Gradašćević i to kao „nezavisni vladatelj Bosne“ („независни владатељ Босне“),¹⁰⁸¹ da bi ga 8. juna 1831. ispsovao što mu je davao „sovete“ kojim ga je, kako je naveo „murtati uč(io)“ da bude pokoran sultanu. Gradašćević je knezu Milošu poručio „da mu više ne piše“ i upozorio ga, da se „sva Bosna zaklela umrijeti i izginuti u Muhamed-Mutafinoj vjeri, a ne u onoj, kojoj oće murtati da im nalože, i koja im se od cara i ne nalaže, već od njegovi murtata“. Takođe, prenio mu je „da oni na cara i ne idu već na te murtate, da njih istrijebe“. Knez je naredio svom povjerljivom čovjeku Peruničići, da se u Novom Pazaru lično sastane sa Gradašćevićem. Peruničiću je savjetovano da Gradašćeviću poruči, da se ne osvrće na Srbijance, nego da dalje napreduje u susret Skadarskom-paši, prije nego što se sultanova vojska ne iskrca u Skadar. Prema kneževim informacijama dobijenim od njegovih „deputata“ na Porti, za Skadar je isplovilo na lađama 20.000 carskih vojnika. Knez je tražio da se Gradašćeviću prenese, kako mu on i dalje, ne samo da želi već mora „i deset i dvadeset puta pisati i prijetiti i vikati“ i to zato što je „carskij čovjek sjedi(o)“ u Kragujevcu „i diktirao šta da radi i govori“. Sve ovo Peruničić je trebao da prenese, osim Gradašćeviću i Đulagi, zatim sarajevskom musulimu Emin-agi i ćehaji skadarskog vezira Derviš-begu. Na kraju svoje zadate instrukcije srpski knez je otkrio svoju pravu namjeru i mišljenje o bosanskom pokretu. On je svojim prvim bezbjednjacima Popoviću i arhimandritu Melentiju saopštio, da je srpska „korist i politika izisk(ivala), da obje strane tako (budu) dovde(ne) da se polovina i jedne i druge satre, onda bi“ Srbija „spokojn(a) bil(a)“.¹⁰⁸² Neka dvojica bosanskih prvaka, Mula Ibrahim i Mehmed barjaktar, koji su ranije napustili Husein-kapetana Gradašćevića tražili su početkom juna 1831. od srpskog kneza, da zamoli sultana u Carigradu, da im se oprost i za njihovo buntovništvo.¹⁰⁸³

Đul-aga je 13. juna 1831. tražio od srpskog kneza, da ne ometa prolaz „predvoditelja voiske Bosanske Husein Kapetana Gradašćevića“ („Предводитеља воиске Босанске Хусеин Капетана Града[ш]чевића“) na Kosovo. Molio ga je za ovaj ustupak

¹⁰⁸¹ АС-БК-ФКК VI (1830-1839)-115, *Хусеин-капетан Градашчевић-истом*, Градачац, 4. (16.) маја 1831.

¹⁰⁸² АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-486, *књаз Милош Обреновић-архимандриту Мелентију и Васи Поповићу*, Крагујевац, 30. мај (11. јуни) 1831.

¹⁰⁸³ АС-ЗМП-VI, 96-1831, *архимандрит Мелентије и Васа Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Студеница, 27. мај (8. јуни) 1831.

u ime „sveg Sabora i Gospode“ („свѣг Сабора и Господе“) bosanske.¹⁰⁸⁴ Dok su arhimandrit Melentije i Vaso Popović uvjerali bosanske begove u kneževu „prijateljstvo“,¹⁰⁸⁵ on je istoj dvojici nalagao, da se bosanskoj vojsci ne šalje hrana u Novi Pazar. Srpski knez im je objasnio, kako, „nije politici“ srpskoj bilo „shodno činiti“ pobunjenim bosanskim Muslimanima „udovletvorenija“.¹⁰⁸⁶ Osim toga, kod Gradašćevičeve „Bosanske vojske“ („Босанске војске“), stacionirane u Novopazarskom sandžaku zavladao je opravdan strah, da će im Srbi od Bosne put preseći“. Govorilo se o „30.000 vojnika Serbskie“, da je već bilo u „Javor i Čemerno do Golije potajno kroz Šume u planine izašlo za ovo“.¹⁰⁸⁷ Lukavi srpski knez savjetovao je Srbe iz Sandžaka, da se mudro drže između sukobljenih Gradašćevičevih i sultanovih ljudi. Upozorio ih je, „da se jošte koje vreme s njima drže“ sve dok mu „rešenija od Porte ne dođe“ kuda bi trebao „pregnuti“. Po njemu, to je bio glavni razlog zbog koga je i dalje bilo „nužno laskati Bošnjacima“ („Бошњацима“).¹⁰⁸⁸

Husein-kapetan Gradašćević, kada se uputio na Kosovo prenio je knez Miloševim povjerenicima, kako su mu njegova pisma „veliku smetnju prečinjavala“. Gradašćević se ranije nije usudio poći na Kosovo u obračun sa sultanovom vojskom, jer, kako je priznao „od Miloš Bega nije (bilo) slobodno“ vlastite „kuće“ i „djecu ostaviti“. Prema Gradašćevičevoj tvrdnji, on nije išao sa 30.000 vojnika na Kosovo „s Carom se biti“, već da „Dušman(ima)“ pruži otpor „koji ga od Muhamedanske vere izteruju“. Gradašćeviću je u Novom Pazaru u pomoć „od Ercegovine došao Širin Agić“ sa 1.200 Mostaraca, zatim „Smail Aga Muselim Gačanski i kap. Trebinskij i još drugij pet šest Ercegovački Poglavara“.¹⁰⁸⁹ Srpski knez je tokom juna 1831. od svojih povjerljivih ljudi tražio, da neprestano motre na „dviženije Bošnjaka“ („движеније Бошњака“).¹⁰⁹⁰

¹⁰⁸⁴ АС-ПН-ФКК ХХІІІ (1815-1838)-489, *Ђул Мустаф Ага-истом*, Пазар, 1. (13.) јуни 1831.

¹⁰⁸⁵ АС-ПН-ФКК ХХІІІ (1815-1838)-489, *архимандрит Мелентије и Васа Поповић-истом*, Студеница, 2. (14.) јуни 1831.

¹⁰⁸⁶ АС-ПН-ФКК ХХІІІ (1815-1838)-489, *књаз Милош Обреновић-архимандриту Мелентију и Васи Поповићу*, Крагујевац, 4. (16.) јуни 1831.

¹⁰⁸⁷ АС-ПН-ФКК ХХІІІ (1815-1838)-490, *Васа Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Студеница, 2. (14.) јуни 1831.

¹⁰⁸⁸ АС-ПН-ФКК ХХІІІ (1815-1838)-491, *књаз Милош Обреновић-архимандриту Мелентију и Васи Поповићу*, Крагујевац, јуни 1831.

¹⁰⁸⁹ АС-ПН-ФКК ХХІІІ (1815-1838)-493, *архимандрит Мелентије и Васа Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Карановац, 7. (19.) јуни 1831.

¹⁰⁹⁰ АС-ПН-ФКК ХХІІІ (1815-1838)-494, *књаз Милош Обреновић-Васи Поповићу*, Крагујевац, јуни 1831.

Bosanski vezir Morali Namik Ali-paša uspio se krajem juna 1831. spasiti bijegom u Hercegovinu, u Stolac.¹⁰⁹¹ Prema franjevačkim izvorima on se nakon bijega iz Travnika jedno vrijeme prije dolaska u Stolac zadržao u Mostaru.¹⁰⁹² U sva ova previranja oko Stoca i Trebinja i drugih dijelova istočne Hercegovine bio je tada uključen jednak broj „Serbina i Turčina“.¹⁰⁹³ U ovom muslimanskom ratu Ali-paša Rizvanbegović se otvoreno stavio na stranu sultana, „protiv Bošnjacima“ („Boshgnaczima“), a livanjski kapetan Firdus zapovjedio, da se Ali-agina glava donese živa ili mrtva u Travnik.¹⁰⁹⁴ Ovaj Firdus kapetan bio je prijeke naravi i politički smutljivac. On je negdje u to vrijeme odsjekao glave dvojici „najodličnijih u ono doba tergovacah u Livnu“ Luki Kujundžiću (bosanski Srbin-B. T.) i Luki Cverku (bosanski katolik-B. T.), jer su navodno pripremali pobunu protiv njega.¹⁰⁹⁵

Dužnost bosanskog vezira, ali samo formalno, obavljao je u vrijeme političkog „interregnuma“ od 27. juna 1831. godine Vidinli Ibrahim-paša (27. 6. 1831-17. 10. 1831).¹⁰⁹⁶ Nema sumnje, Bosna je sredinom 1831. bila politički podijeljena na dva tabora: za i protiv Gradašćevića. Portin ili sultanu lojalan bosanski vezir Ibrahim-paša je na upozorenje da je Bosna oslabljena prebacio odgovornost na kapetane, koji su bili obavezni da je brane. Od kapetana najvažniji politički uticaj imali su: zbornički kapetan Mahmud-paša Vidajić, tuzlanski kapetan Mahmud-beg Tuzlić, krupski kapetan Mehmed-beg Krupa, derventski kapetan Mahmud-beg Bezgadić i livanjski kapetan Firdus. Svi su oni, osim stolačkog kapetana Ali-paše Rizvanbegovića bili pristalice Gradašćevića. Svoju neutralnost je u to vrijeme sačuvao jedino bihački kapetan. Osim kapetana izvjesnu političku moć imali su i begovi-zaimi, koji su uživali velike timare-zijamete. Činili su drugi sloj i imali su pravo učestvovanja na ajanskim vijećima. Praktično, i begovi, koji su bili u direktnoj nadležnosti sultana i Porte stali su na stranu Gradašćevića, za vrijeme čijeg pokreta se veliki broj begova obogatio, ali ne i postao veleposjednik.¹⁰⁹⁷ Osim:

¹⁰⁹¹ Смаил-ага Ченгић-сердар Јовану Мићућу, Столац 1831, у: Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 30.

¹⁰⁹² Fra J. Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*, 179.

¹⁰⁹³ Сердар Јован Мићућ-кнезу Милошу Обреновићу, Чајетина, 3. (15.) август 1831, у: Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 33-34.

¹⁰⁹⁴ Fra J. Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*, 182-183.

¹⁰⁹⁵ Fra B. Badrov, *n. d.*, 11.

¹⁰⁹⁶ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 929.

¹⁰⁹⁷ A. S. Aličić, *n. d.*, 1996, 245-246.

kapetana, ajana i begova četvrtu klasu pristalica pokreta 1831-1832. su bili pripadnici uleme-intelektualci, od kojih se po svojim sposobnostima osim Hifzi efendije Đumišića iz Banjaluke izdvojio i sarajevski mula Abdul Kerim Jusufkadić, najviše muslimansko duhovno lice u Bosni.¹⁰⁹⁸ Ako bi se uvažila činjenica po kojoj je sultan Mahmud II reformom želio ukinuti kapetane i ajane, koji su osim starog plemstva bili: „*po krvi-novo vojničko-birokratsko-plemstvo*“, onda bi se mogla razumjeti njihova rezistencija ovim pokušajima.¹⁰⁹⁹

Nakon kratkotrajnog uspjeha Gradašćevićeve bosanske vojske na Kosovu 18. jula 1831. zatraženo je bilo od sultana, da se nove uniforme potpuno zabrane, jer su bile u suprotnosti sa šerijatom, kao i da se sačuva stari poredak i Srbima ne dozvoli širenje teritorije na račun Bosne.¹¹⁰⁰ Kada je riječ o uniformama, Porta je Gradašćeviću obećala momentalno praštanje i vraćanje imovine, ali samo pod uslovom da odbaci „široke čakšire i zelene čurke“, a obuče „pantalone i kaput“. Ovaj je to kategorično odbio uz konstataciju, „da se je rodio u Muhametovoj vieri, i da hoće u njoj umrieti“.¹¹⁰¹ Iz Gradašćevićeve prištinske „Predstavke“ vidjelo se, bar deklarativno, da su bosanski Muslimani bili sretni i zadovoljni „što (su) pod okriljem sultana“. Teret krivice za lošu vladavinu prebačen je na bosanske vezire, koji su „suprotno šerijatu i kanunu, svoje obaveze zamjenj(ivali) raznim novotarijama i nasiljem“. Oni su bili direktno optuženi, da „nasilno oduzimaju imovinu nekih ljudi“ i da „izmišljajući razne razloge, na sirotinju vilajeta razrezuju teške namete“. Iz tih razloga bilo je „nužno, da se neko iz ejaleta, ko poznaje državne poslove, koji je odan vjeri i državi i ko pomaže nemoćnu raju, postavi kao vezir vilajeta. Gradašćević je u zahtjevu nazvan „dobročinitelj(om) vjere i države, pomagač sirotinje i raje“. U zahtjevu je istaknuta želja, da se on postavi za vezira u Bosni, a Predstavku, odnosno „mahzar“ potpisalo je 86 predstavnika Bosne, zatečenih u bosanskoj vojsci na Kosovu u ratu protiv sultana.¹¹⁰²

¹⁰⁹⁸ *Isto*, 248.

¹⁰⁹⁹ Д. М. Павловић, *н. д.*, 15.

¹¹⁰⁰ *Zahtjevi Bošnjaka upućeni velikom veziru*, Sarajevo 18. juli 1831. godine, u: A. S. Aličić, *n. d.*, 1996, 257-258.

¹¹⁰¹ *Fra Martin Nedić-Andriji Torkvat Brliću*, Kraljeva Sutjeska 20. XII 1860, u: Fra R. Drljić, *Politički podaci u korespondenciji fra M. Nedić-A. T. Brlić*, Franjevački vjesnik, god. XLIII, Visoko 1936. (u daljem navođenju: Fra R. Drljić, *Politički podaci u korespondenciji fra M. Nedić-A. T. Brlić*), 243.

¹¹⁰² *Predstavka (mahzar) 86-ce predstavnika Bosne sultanu*, Priština, juli 1831. godine, u: A. S. Aličić, *n. d.*, 1996, 264-265.

Skadarski vezir zvaao je „k sebi Bošnjake („Бошњаке“) u pomoć“, koji su izašli „u Kosovo namerenijem neustupajući većoj sili onde se zderžati ili izginuti“. ¹¹⁰³ „Bošnjačka vojska“ („Бошњачка Војска“) je potukla sultanovu vojsku na Kosovu „i potom čin(ila) blagodarenije Bogu koji je u ovom slučaju Bošnjacima pomogao, (što su) njiov poglavar Usein kapetan i svi kapetani sa proćom Bosanskom Gospodom zdravo i veselo na megadnu ostali“. ¹¹⁰⁴ Kada je Gradašćević polazio na Kosovo, navodno je on svojim vojnicima govorio kako marširaju ka zemlji „gdje su njihovi preci izgubili svoju vjeru, pa je mogućnost da opet izgube svoju vjeru ili prilika da se održe i pobjedonosno vrate u Bosnu“. Ranke je odlazak Gradašćevića na Kosovo shvatao kao gotovo njegovu borbu za: „*nacionalnu egzistenciju*“ („*for their whole national existence*“). Prema Rankeovim riječima, Gradašćević i njegova vojska su željeli na bojnom polju, da: „*saćuvaju svoju sadašnju vjeru muhamedanizam*“ („*Mahomedanism*“), kada, kako on tvrdi: „*njihovi preci nisu uspjeli da saćuvaju hrišćanstvo*“ („*Christianity*“). Ipak, u nadolazećem vremenu sultanova vojska je u kontraofanzivi uspjela da odbaci Gradašćevića sa Kosova. Zapravo ključ pobjede nad bosanskom vojskom na Kosovu ležao je u činjenici, što su sultanove trupe uspjele pridobiti „Albance, koji su napustili Bosance“. („*the Albanians deserted to the Bosnians*“.). ¹¹⁰⁵

Ni do danas na naučnoj osnovi nije izučeno predanje, po kome su bosanski Muslimani kada su polazili u rat na Kosovo pjevali neke pjesme u slavu svojih navodnih srpskih predaka. Riječi pjesme u prafrazama govore o tome, da su njihovi preci na Kosovu Polju „izgubili svoju vjeru i svoju slavu“ i da će postati „ponovo pobjedonosni, osvetcnici svoje vjere i svoje slave“. ¹¹⁰⁶ Moguće je, da su ove pjesme pjevali i hrišćani u Gradašćevićevoj vojsci, kojih je bilo najviše iz Gradačaćke kapetanije. ¹¹⁰⁷ Nakon Gradašćevićeovog poraza na Kosovu, knez Miloš mu je poslao 50.000 groša navodne pomoći za koju je Gradašćević vrlo brzo otkrio, da je to bilo obićno podmetanje. Zapravo, on je saznao, da mu je srpski knez nudio novac, ne da bi mu pomogao, već da od njega lakše od Bosne otcjepi Jadar i Rađevinu i pripoji ih Srbiji. Na Miloševo nuđenje

¹¹⁰³ АС-ПН-ФКК ХХІІІ (1815-1838)-499, *Васа Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 19. (31.) јули 1831.

¹¹⁰⁴ АС-ПН-ФКК ХХІІІ (1815-1838)-500, *исти-истом*, Атеница, 22. јули (3. август) 1831.

¹¹⁰⁵ L. Ranke, *O. s.*, 342-343.

¹¹⁰⁶ Б. Куниберт, *н. д.*, 296-297.

¹¹⁰⁷ *Исто*, 305.

novca Gradašćević mu je jednom prilikom odgovorio, da će mu ako se tako nastavi ponašati, preći preko Drine i „na Šabačko polje s Bošnjacima doći“.¹¹⁰⁸ Jadar je još od početka 1831. bio mjesto smutnje, kada se oko stotinu bosansko-srpskih porodica iz ovog mjesta organizovano iselilo u Srbiju.¹¹⁰⁹

Međutim, sultan Mahmud II revoltiran ovakvim ponašanjem bosanskih Muslimana, naložio je Državnom savjetu da raspravlja o tekućoj političkoj problematici. Zaključeno je, da su „Bošnjaci proklet narod“, jer su se usudili povesti oružanu borbu protiv sultana. Njihovi zahtjevi, koji su proglašeni „raskolničkim“ smatrani su potpuno neprihvatljivim i držani su za „đavolji posao“. Takođe, upozoreno je na nedolično ponašanje u pogledu sultana, kome su se morali pokoravati svi Muslimani, što je predstavljalo njihovu „ropsku dužnost“. U političkom pogledu za Portu i sultana bilo je potpuno neprihvatljivo, da se sa bilo kakvim potpisanim fermanom ili bujuruldijom izlazi u susret zahtjevima Bosanaca. Ocjenjeno je, da bi takav postupak doveo u pitanje kredibilitet sultana, a kod Bosanaca bi moglo biti pogrešno shvaćeno, kao dodjela samostalnosti. Naglašeno je, da „bez obzira na to što od Bošnjaka odavno nije viđena nikakva korist“, samostalnost Bosne više su od njih samih više željele strane zemlje, čiji je cilj uvijek bio, da Bosna isklizne ispod vlasti sultana i Carigrada.¹¹¹⁰

Smrt biskupa fra A. Miletića od 17. jula 1831. praktično je obezglavila bosanske katolike, što je u hronici sutješkog samostana fra M. Mikić okarakterisao kao veliku tragediju, odnosno, da će „megiu Boshniake Praelat stupi mloghiche minut vikovi“.¹¹¹¹ U Hercegovini je krajem avgusta 1831. godine Ali-paša Rizvanbegović naredio katoličkim parosima, kapelanima i dvanaestorici katoličkih knezova, da „neslušaju ovaki Carski dušmana (Gradašćević-B. T.) koji (ih) na zlo nameću“. Zaprijetio im je, da ako se katolici priključe Husein-kapetanu Gradašćeviću, da će ostati bez glave, mala, djece, i bez svega, kako je naveo što se njihovim zvalo. Pozivao ih je da gledaju „svoja posla“ i u svemu ukazuju „virnost prama čestitomu Caru“. Ali-paša je pozvao u Stolac svih dvanaest knezova od Bekije i ljubuške nahije, kako bi im lično ukazao „zapovidi i način kako će se vladati“. Dužnost knezova, paroha i kapelana je bila, da ovo naređenje ukažu svojim

¹¹⁰⁸ H. Kreševljaković, *n. r.*, 1931, 121.

¹¹⁰⁹ Јанко Марковић-Сими Н., члану Суда Шабачког, Варна, 5. (17.) јануара 1831, у: Т. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815-1839)*, 249.

¹¹¹⁰ *Proglas Državnog savjeta*, Istanbul, juli 1831. godine, u: A. S. Aličić, *n. d.*, 1996, 261-262.

¹¹¹¹ Fra J. Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*, 180.

vjernicima.¹¹¹² Da bi dokazao svoju privrženost međuvjerskoj toleranciji, Ali-paša je zbog ubistva zelenačkog kapelana fra Joze Cigića iz Ratiša kod Seone pritegao okolna muslimanska sela i nemilosrdno ih oglobio.¹¹¹³ Stolačkom paši listom su se pridružili hercegovački Srbi. Navodno, Hasan-beg Resulbegović, koji je i sam bio srpskog porijekla iz Boke Kotorske,¹¹¹⁴ isposlovao je da se u Dubrovniku za Srbe izradi falsifikat nekakve ćirilčne povelje podrške za njihovo pristajanje uz Rizvanbegovića i da im se ona predstavi kao da ju je pisao ruski car. U ovom lažnom fermanu, ruski car Nikolaj Pavlović pozivao je pravoslavne hrišćane, da se „ustanu za krst časni“ („возстаньте за честный крестъ“) protiv pobunjenika.¹¹¹⁵ Da bi iskarikirali cijelu stvar i lično ga isprovocirali, Gradašćevići vojnici su tokom borbi Ali-pašu i njegove vojnike dozivali hrišćanskim imenima i rugali se: „Ej, Luka, Panto (Pantelejmon), Vidače“. Poručivali su mu: „Poturči se i predaj braći Turcima. Baci, nesretniče, prokleta usko odijelo u kome Turčin ne smije da pominje i slavi boga, koji ni jedan sveti nije nosio“. Ovaj im je odgovarao: „Vi niste Turci, nego carski izdajnici, kod vas je sve samovolja, čak i vezir. Na vama leži carsko prokletstvo, što vjenčate nevjenčano je, ako se ko rodio-neće biti Turčin („не Турокъ будем“)“.¹¹¹⁶ Stolačkom kapetanu Ali-paši Rizvanbegoviću se u Hercegovini u vrijeme Gradašćevićevog pokreta pridružio i Sulejman-beg Kapetanović, koji je nakon protjerivanja bosanskog vezira Morali Namik Ali-paše postavljen za zamjenika bosanskog vezira. Ovaj je bio na toj poziciji sve do dolaska novog bosanskog vezira Ibrahim-paše Vidinskog.¹¹¹⁷ Hercegovački begovi Kapetanovići poticali su od jednog ogranka hrvatskih plemića Cvitkovića-Zdilara iz okoline Imotskog.¹¹¹⁸ Neki Jozo Cvitković učestvovao je u jednoj pobuni i pobjegao u Ljubuški, gdje je prešao na islam i postao Sulejman-beg Kapetanović.¹¹¹⁹

¹¹¹² *Alliagha Rizvanbegovich-Parroczim i Capelanim*, u Stoczu na 24 Augusta 1831, u: Fra J. Jelenić, *Izvori za povjest kulturnoga rada bosanskih Franjevaca*, sv. 1, 47.

¹¹¹³ Fra M. V. Vatinić, *n. d.*, 1887, 210.

¹¹¹⁴ В. Скарић, *Трѣбиње у 18. вијеку*, ГЗМ, год. XLV, св. 2, (за историју и етнографију), Сарајево 1933, 65.

¹¹¹⁵ *Иеромонахъ П. Чокорило*, у. р., 1873, 503-504.

¹¹¹⁶ *Аримандритъ I. Памучина*, у. р., 1873, 346.

¹¹¹⁷ К. Gujić, *Hrvatsko podrijetlo begovskih familija u zapadnoj Bosni i Hercegovini*, HNK „Napredak“, (1940), God. XXXI, Sarajevo 1941, 101.

¹¹¹⁸ *Isto*, 97-98.

¹¹¹⁹ *Isto*, 100-101.

II 3. Uspon i pad „Zmaja od Bosne“ i uzdizanje Ali-paše Rizvanbegovića (1831-1833)

Kada se Husein-kapetan 14. oktobar 1831. samoproglasio za bosanskog vezira, on je od bosanskih fratara „običajni džulus kano pravi Vezir“ primio. Husein-kapetan Gradašćević (17. 10. 1831-5. 6. 1832)¹¹²⁰ je u Travnik za svoga glavnog savjetnika doveo fra Iliju Starčevića, paroha iz Tolise kod Orašja. On mu je, kako kaže jedna franjevačka hronika: „povjerio sva svoja skrovita vjeća, hum i misli pod zagubljenje glavom da nikome osim bečkom Caru ne kazuje“.¹¹²¹ Gradašćević se potpisivao kao: „*Izabrani gospodar, po volji naroda, Husein-kapetan, vrhovni komandant Bosne*“. Ova titulacija, po svemu sudeći je autentična i prva je u istoriji diplomatije Osmanskog carstva.¹¹²² Navodno mu je zlatni vezirski pečat izradio neki katolik Ambro Kršćanin iz Skoplja (Donji Vakuf).¹¹²³ Iako je nazivan „Zmajem od Bosne“, on se tako nikada nije potpisao.¹¹²⁴ Titulu „Zmaj od Bosne“ („the Dragon of Bosnia-Smai od Bosna“), koju je nosio Husein kapetan Gradašćević, njegov savremenik njemački historičar L. Ranke nazvao je „čudnom i pompeznom“.¹¹²⁵ Za političku istoriju Bosne je od njegove famozne titule svakako intrigantnije bilo to, što je na nekim svojim dokumentima, odnosno bujuruldijskim bilježnicama bilo zabilježeno, da su bile izdavane: „od samostalnog ajaleta bosanskog“ („bil istiklal ajaleti bosnaden išbu bujruldi tas dir olundi“). U tim bujuruldijskim bilježnicama, kojima je postavljao muselime, on je strogo naređivao, da se drže zakona i šerijata, da štite sirotinju, da prestanu sa zulumima i da tačno izvršavaju odredbe pokreta, koje su se ticale spasa vjere.¹¹²⁶ Prenaglašavajući političku ulogu Gradašćevića, S. Skenderova zabilježila je u svom ljetopisu, da je on za vrlo kratko vrijeme ovladao čitavom Bosnom i to „ne kao paša“ („не какъ паша“), nego kao „car bosanski“ („царъ Боснійскій“).¹¹²⁷

Među glavne ciljeve pokreta može se apostrofirati njih nekoliko: 1) Da za novog bosanskog vezira bude zakonito postavljen Gradašćević, 2) da se prestane sa nametanjem

¹¹²⁰ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 934.

¹¹²¹ Fra J. Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*, 182-183.

¹¹²² A. S. Aličić, *n. d.*, 1996, 257.

¹¹²³ M. Džaja, *Pisac „Krvave knjige“ Ante Knežević*, Korijen br. 5-6-7, Banjaluka maj-juni-juli 1958, 90.

¹¹²⁴ A. S. Aličić, *n. d.*, 1996, 406.

¹¹²⁵ L. Ranke, *O. c.*, 339.

¹¹²⁶ H. Kreševljaković, *n. r.*, 1931, 117-118.

¹¹²⁷ C. Скендерова, *у. р.*, 403.

regrutacije i reforme, kao i da Bosna očuva svoje ustanove, povlastice i staru upravu, 3) da se bosanski Muslimani ne regrutuju u regularnu vojsku i da se vojnički ne vježbaju na evropski način uz obavezu, da u slučaju rata dodijeljuju Porti odjeljenje od 25.000 vojnika pod komandom vlastitih starješina.¹¹²⁸

Najvjerovatnije zbog straha od daljih Gradašćevićevih korak, srpski knez je tražio od svojih ljudi, da mu javljaju sve „za Bošnjake“ („Бошњаке“).¹¹²⁹ Njega su naročito radovali međusobni sukobi bosanskih begova, koji su izbili između kapetana „Tuzl(e) u Usein kapetana“.¹¹³⁰ Srbijanci su imali koncem avgusta 1831. informaciju, „da su se Bošnjaci („Бошњаци“) razbegli“ iz Novopazarskog sandžaka i to: „Tuzla kapetan, Memiš iz Srebrenice, Tešanjan kapetan i neki alajbeg, kao i da su „pošli k Bosni na Višegrad“.¹¹³¹

Kada je Husein-kapetan Gradašćević bio imenovan za novog bosanskog vezira, odnosno kada je prema riječima L. Rankea bio proglašen „bosanskim herojem“ („Hero of Bosnia“), on je izazvao zavist mnogih bosanskih prvaka („the Bosnian aristocracy“). Posebno se to odnosilo na Hercegovinu i tamošnjeg najjačeg čovjeka Ali-pašu Rizvanbegovića, koji je inače uvijek držao stranu sultana. Ranke tvrdi, kako je Gradašćević za svoj prvobitni uspjeh trebao da zahvali hrišćanskoj raji, koju je sa sobom vodio u borbu.¹¹³² Iako su se po mnogo čemu razlikovali, zajedničko Gradašćeviću i Rizvanbegoviću bilo je što su obojica u svoje jedinice bezrezervno primali „hrišćane“ („the Christian population“)¹¹³³ i to prvi u Bosni, najvjerovatnije katolike, a drugi u Hercegovini, po svemu sudeći samo Srbe. Izgleda, da su se jedno vrijeme bosanski franjevci opirali nagovorima Gradašćevića, da mu se priključe, ali su kasnije očito računali, da bi njegova pobuna mogla da bude poprečni put do oslobođenja od turske vlasti i način da se Bosna stavi pod pokroviteljstvo Austrije.¹¹³⁴ Gradašćević je upozoravao bihačkog kapetana Beširevića i Hasan-agu Pečkog da se pripaze od moguće

¹¹²⁸ Б. Куниберт, *н. д.*, 300.

¹¹²⁹ АС-ПН-ФКК ХХІІІ (1815-1838)-510, *књаз Милош Обреновић-Петру Лазаревићу*, Крагујевац, август 1831.

¹¹³⁰ АС-ПН-ФКК ХХІІІ (1815-1838)-511, *Бока Јованчевић-књазу Милошу Обреновићу*, Јавор, 22. август 1831.

¹¹³¹ АС-ПН-ФКК ХХІІІ (1815-1838)-509, *Петар Лазаревић-истом*, Карановац, 18. (30.) август 1831.

¹¹³² L. Ranke, *O. c.*, 344-345.

¹¹³³ *Ibidem*, 358.

¹¹³⁴ Fra M. Batinić, *n. r.*, 1887, 202.

Miloševe iznenadne invazije koja je imala zadatak, da im u sultanovo ime umjesto tradicionalnih bosanskih nametne evropske običaje.¹¹³⁵ Neki neprovjereni izvori su isticali, kako je u vojni tabor Gradašćevića Hasana-aga Pečki doveo oko 12.000 bosanskih Krajišnika sve tri vjere.¹¹³⁶ Za obojicu, Gradašćevića i Pečkog bosanski franjevac fra Baltić je naveo, da su se tada bili „tolikom holostju uzdig(li) da su govorili sedam kralja nek na nas udari, ne boimo se“. ¹¹³⁷ Fra Baltić tvrdi, da su, konkretno „Krstjani mlogo trpili kad su Bošnjaci prolazili“ kroz njihova naselja i da je Husein-kapetan zaista u rat protiv Mahmut-paše poveo „i krstjane s ristjanim“. Zato je Mahmut-paša na skupu, na koji je pozvao „sve prednjake bosanske“ osim ovih iskritikovao i samostanske gvardijane „što su svoje muhreve pritiskli s Bošnjacim protiv caru“. ¹¹³⁸ Takođe, nevjerovatnim se čini i podatak da se Gradašćevićevoj vojsci pridružilo oko 5.000 pravoslavnih boraca i to pod vođstvom sarajevskog vladike.¹¹³⁹ Međutim, Skenderova svjedoči da je bosanski vladika držao Mahmut-pašinu stranu, a da su dvojica bosanskih Srba, Sarajlije, kodžobaše Petar Arnaut i Đuko Petrović mobilisali svoje bosansko-srpske sunarodnike za rat protiv Gradašćevića.¹¹⁴⁰ To je imalo za posljedicu, da „Bošnjaci“ („Босняки“) vezira Mahmut-pašu zbog njegove neskrivene blagonaklonosti prema bosanskim hrišćanima podrugljivo nazovu „papazom (t. j. popom)“ („папазомъ, т. е. попомъ“).¹¹⁴¹ Gradašćevićeve rat sa bosanskim i hercegovačkim prvacima lojalnim sultanu posebno je eskalirao u borbama za prevlast u Sarajevu, gdje se jasno pokazala veća snaga onih bosanskih prvaka, koji su, po prvi put od turskih osvajanja uz sebe imali više naoružanih hrišćana. Do kraja njegovog pokreta Gradašćević je atakovao na Sarajevo, koji nije uspio da pokori prije svega zbog njegove organizovane odbrane i pomoći, koja je gradu dolazila od Ali-paše Vidajića sa sjevera i Ali-age Rizvanbegovića Stolačkog („Ali Aga, of Stoltatz“) sa juga, koji je sa sobom u borbu vodio brojnu hercegovačku rajnu („the Herzegovinian Rayahs“).¹¹⁴²

¹¹³⁵ Д. М. Павловић, *н. д.*, 19.

¹¹³⁶ Е. Миралем, *Расна снага југославенских муслимана*, Београд 1934, 22-23.

¹¹³⁷ Ј. Baltić, *н. д.*, 117.

¹¹³⁸ *Isto*, 119-120.

¹¹³⁹ Е. Миралем, *н. д.*, 26.

¹¹⁴⁰ С. Скендерова, *у. р.*, 406.

¹¹⁴¹ *Такоже*, 408.

¹¹⁴² L. Ranke, *О. с.*, 347.

Na mjesto umrlog bosanskog biskupa fra Miletića bila su 10. avgusta 1831. predložena tri kandidata: fra Rafael Barišić iz Očevije, fra Mihovil Duić iz Livna i fra Augustin Kujundžić iz Kreševa, koji su se u tom trenutku nalazili svi u Veneciji, odakle su otišli u Rim.¹¹⁴³ Poznato je, da su čifčije Husein-kapetana Gradašćevića bili najviše bosanski katolici pa se vjeruje, da je ne tako mali broj katolika, čak i dobrovoljno sudjelovao u njegovoj vojsci. Gradašćević je jedan od prvih bosanskih prvaka, koji je dozvolio izgradnju katoličke crkve i škole za katolike na području svoje kapetanije. Postoji sumnja, da su čak neki bosanski gvardijani dali podršku Gradašćeviću.¹¹⁴⁴ Ipak je više bilo bosanskih katolika, aktivnih učesnika u Gradašćevićevoj vojsci, regrutovanih više pod prisilom, a manje dobrovoljno. Pošto su „Turci Rebeliona poglavice“ bili nezadovoljni slabim odzivom katolika, oni su za primjer drugima od svakog samostana mobilisali po dva fratra. Tadašnje razmišljanje franjevacu bilo je, da se katolici što više uzdržavaju, jer ako bi se masovno priklonili pobunjenicima postali bi neprijatelji sultana, a ako se ne bi uključili postali bi „očite izdajice Bošnjaka svojih tobožnih zemljaka“. U tako „tjesnom događaju“ katolici su pogotovo strahovali od reakcije sultanu lojalnih bosanskih Muslimana. To se pogotovo moglo osjetiti nakon odlaska Husein-kapetanovog izaslanika fra Ilije Starčevića u Beč. Tada se među Muslimanima govorilo: „Fratar s Usom hoće da Bosnu kaurima izda“. Da bi sačuvali svoje vjernike od stradanja, bosanski franjevci su kod „poglavica Rebeliona“ isposlovali, da: Mustafa-aga Zlatar, Džindžafić, zatim, mule sarajevskog kadije i ajana visočkog više ne mobilišu u svoje vojske bosanske katolike. Bilo je dogovoreno, da im od bosanskih franjevaca u vojsku budu dodijeljena samo dva franjevca, Jozo Talijanac i Stipan Božić Janjić.¹¹⁴⁵

Srbija je budnim okom pratila sve značajnije političke događaje u Bosni. Salih-paša srebrenički žalio se tokom 1831. knezu Milošu zbog političkih neprilika u Bosni.¹¹⁴⁶ Mehmed-paša se zahvaljivao srpskom knezu što je tokom posljednjih nereda u Bosni ostao vjeran caru i što je bio „voljan da“ pruži „pomoć državi kad je ustrebalo“.¹¹⁴⁷ Treći „procarigradski“ prvak iz Bosne boravio je tokom nemira 1831. kod kneza Miloša,

¹¹⁴³ Fra J. Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*, 180.

¹¹⁴⁴ A. S. Aličić, *n. d.*, 1996, 228.

¹¹⁴⁵ Fra J. Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*, 183-184.

¹¹⁴⁶ АС-ТССКМ-ФКК XXX (1812-1840)-702, *Салих-пашиа-књазу Милошу Обреновићу*, 1247. по Хиџри (1831.)

¹¹⁴⁷ АС-ТССКМ-ФКК XXX (1812-1840)-710, *Мехмед-пашиа-устом*, 1247. по Хиџри (1831.)

povremeno odlazeći u Bosni radi prikupljanja političkih vijesti.¹¹⁴⁸ Takođe, pored ovih bosanskih prvaka sa srpskim knezom je sarađivao i Mehmed Abdulah Said i to najviše u zajedničkom protjerivanju hajduka na srpsko-bosanskoj granici.¹¹⁴⁹

Knez Miloš je vješto koristio sukobe u Bosni, sve kako bi pridobio neku korist za sebe. On je savjetovao dvojicu svojih bliskih saradnika arhimandrita Melentija i Vasu Popovića da smišljeno zavađaju Turke. Oni su ih trebali upozoriti da je Ejup-paša bio špijun velikog vezira o kome su, takođe mislili sve najgore. Srpski knez im je poručio, da „lepim načinom i kao ispod ruke“ kažu i uvjere bosanske Muslimane „o intrig(ama) Ejup-paše“.¹¹⁵⁰ Po Bosni se, takođe, raširio glas, kako je srpski knez samo čekao signal za vojnu intervenciju u Bosni, u kojoj bi podigao raju i „muslimane nauči(o) pameti“. Naročito su se među bosanskim vojnicima na Kosovu širile lažne vijesti, da su Srbijanci već prešli Drinu i upali u Bosnu, što je među njima izazvalo brojna dezertiranja.¹¹⁵¹

Protjerani stari bosanski vezir, koji je isticao da ga je sa tog mjesta smjenilo ništa drugo nego „bošnjačko зло“ („бошњачко зло“) i koji je tvrdio da „od Bošnjaka nema gorega minleta“ („од Бошњака нема горега минлета“)¹¹⁵² bio je prihvaćen krajem septembra 1831. u Hercegovini. Tamo, nijedan hercegovački velikaš nije priznao Gradaševića za vezira. Neki Zulfikar bio je tih dana „poslat od Hercegovačkih starešina Ajana, i Begova da javi Sadrazamu iliti Aga Paši da oni nećedu Useim kapetana za Vezira da pripoznaju, nego da im se drugi Vezir od Carstva odredi“.¹¹⁵³ I dok je deklarativno podržao starog vezira, izgleda da je lukavi srpski knez i dalje održavao kontakt i sa Gradaševićem i to preko nekih svojih prijatelja Muslimana.¹¹⁵⁴

Nakon samoproглаšenja za novog bosanskog vezira oktobra 1831. godine, u Hercegovini je uslijedila politička sječa i to tako što je Gradašević za novog ajana u Nevesinju imenovao Hasan-bega Manova, a u Gackom Mahmud-bega Turhaniju.

¹¹⁴⁸ АС-ТССКМ-ФКК ХХХ (1812-1840)-725, *исти-истом*, 1247. по Хиџри (1831.)

¹¹⁴⁹ АС-ТССКМ-ФКК ХХХ (1812-1840)-713, *Мехмед Абдулах Саид-истом*, 1247. по Хиџри (1831.)

¹¹⁵⁰ АС-ЗМП-VI, 96-1831, *Књаз Милош Обреновић-архимандриту Мелентију и Васи Поповићу*, Крагујевац, 28. мај (9. јуни) 1831.

¹¹⁵¹ Б. Куниберт, *н. д.*, 301.

¹¹⁵² АС-ПН-ФКК ХХIII (1815-1838)-519, *Васа Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 18. (30.) септембар 1831.

¹¹⁵³ АС-ПН-ФКК ХХIII (1815-1838)-520, *Петар Лазаревић-истом*, Карановац, 19. септембар (1. октобар) 1831.

¹¹⁵⁴ АС-ПН-ФКК ХХIII (1815-1838)-521, *Зукан ага-Васи Поповићу*, Исто, септембра 1831.

Međutim, Turhaniju je Smail-aga Čengić odmah protjerao.¹¹⁵⁵ Turhan-beg bio je okorjeli fanatik koji je otvoreno pozivao na istrebljenje hercegovačkih hrišćana: „*Mi ćemo se sada potući sa vlasima („съ влахаму“), a sami vidite da među njima nema nijednog brata Turčina („Турчина“), a sve sami đauri („гяуры“): ovaj stolački vezir je đaur, i petorica muselima su svi đauri. U Stambolu nema cara Turaka-njima upravlja i komanduje nečastivi Moskovski đaur. Sada vi, za tursku vjeru i za proroka Muhameda („за Турецкую вѣру и за пророка Магомета“), ubijajte jednim hicem po 10 vlaha („10 влаховъ“). Ko od vas pogine biće mučenik (šehid); ko ubija đaure postaće heroj (gazija)“.*¹¹⁵⁶ Novi Gradašćevićev politički potez bio je, kada je za novog sarajevskog muselima postavio sebi odanog Muja-agu Zlatarevića Neretljaka, nakon čega se sam preselio u Travnik. On je bio vrlo dobro svjestan činjenice, da mu je za njegov naslov bosanskog vezira bila potrebna potvrda Porte i velikog vezira, koju je uspio da dobije. Navodno, Rešid-paša, koji mu je potvrdio vezirski naslov je to uradio zato što je u prvom redu cijenio „staro junaštvo Bošnjaka“. Uostalom, bilo je istine i u tome, da Rešid-paša nije imao ništa protiv njegovog imenovanja, s obzirom da je već bio prestao običaj, da se bosanski veziri predlažu sa dvora.¹¹⁵⁷ Zapravo, Porta je, sa druge strane preko svojih uhoda uveliko radila kod običnog naroda na njegovoj diskreditaciji. Otuda i lažne vijesti, da se on sporazumio sa Portom i velikim vezirom, da za svoje priznanje privoli svoje sunarodnike na prihvatanje reformi i vojnu regrutaciju.¹¹⁵⁸

Trvenja između bosanskih prvaka nastavljena su i početkom novembra 1831. godine. Pokornost Gradašćeviću još uvijek nisu iskazali „Tuzla Kapetan i Memiš Aga“, kao na primjer „Skopljakovići“, koji su mu tih dana konačno „napoklonenie došli“. Što se tiče Hercegovine ona je bila „do samog Gacka i Stolca pristupila“.¹¹⁵⁹ Gradašćević se ohrabrio i početkom novembra 1831. istakao novi politički zahtjev, a to je autonomija za Bosnu, identična onoj koju je od Porte dobila Miloševa Srbija. Navodno, ovaj zahtjev predao je on na Portu i sultana preko neke svoje deputacije.¹¹⁶⁰

¹¹⁵⁵ S. beg Vašagić-Redžepašić, *n. d.*, 1900, 143.

¹¹⁵⁶ Аримандритъ I. Памучина, *у. р.*, 1873, 344-345.

¹¹⁵⁷ S. beg Vašagić-Redžepašić, *n. d.*, 1900, 144.

¹¹⁵⁸ Б. Куниберт, *н. д.*, 302.

¹¹⁵⁹ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-531, *Васа Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 26. октобар (7. новембар) 1831.

¹¹⁶⁰ Д. М. Павловић, *н. д.*, 27.

Neki sarajevski „Adžija Hadži Mustafa Čengić“, inače prijatelj srpskog kneza odvojio se od grupe bosanskih prvaka, koji su se preko Srbije vraćali u Bosnu. On je prenio Srbijancima, kako je „svuda po Carevoj zemlji u narodu turskome (bilo) veliko nezadovoljstvo (te da je) svaki o zlu Carevu govori(o) misleći što od sebe imaju činiti govoreći da je“ srpski „car Turčin ne bi tursku vjeru ovako pogazio“ kao što je njih „iz stare turske vjere ister(iva)o, a Hrišćansku (nije) sasvim prima(o)“. Srbijanci su imali „od jednog Turčina Sarajlije“ saznanje, da se „u Sarajevu pređašnja buna stišala“, kao i da su pobunjenici „i po drugi put vojsku šiljali i da su do samog Stolačkog grada svu Ercegovinu prisvoili, tako da su i Tuzlu Bosanski poglavari sa Usein kapetanom umirili“. Husein kapetan je „posjekao Tešnju kapetana i iz Kraine nekoga starog Alaj bega, a Muftiju bio surisao i stignuta u Goraždu tega umore“.¹¹⁶¹

Neki srpski špijun u Sarajevu imao je informaciju, da je početkom novembra 1831. hercegovački vezir Ali-paša Rizvanbegović „išao Sadriazamu morem“ i da se vratio sa „30 lađa vojske i municije u Dubrovnik“. Isti špijun je takođe javio, kako „Tuzla i Memiša aga“ još uvijek „sovršenu pokornost učinili nisu sa Gradaševićem“. Drugi špijun iz Foče prenio je Srbijancima, kako „su i po drugij put Ercegovci u Nevesincima razbili Bošnjake“ („Бошњаке“).¹¹⁶²

Interesantno je, da su se uprkos svim muslimansko-hrišćanskim netrpeljivostima Gradašević i crnogorski vladika Njegoš međusobno poštovali, a izvjesno je da su, kao vladari i priznali jedan drugog.¹¹⁶³ Strah bosanskih Muslimana, koji se nisu pridružili Gradaševiću pojačao se nakon vijesti iz januara 1832. godine, da je brat crnogorskog vladike sa Cetinja imao namjeru, da se kod Pljevalja „sojuzi sa njime“. (sa Gradaševićem-B. T.).¹¹⁶⁴ Srpski knez bio je preko svojih špijunskih veza upoznat, da je

¹¹⁶¹ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-534, *Васа Поповић-књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 28. октобар (9. новембар) 1831.

¹¹⁶² АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-538, *исти-истом*, Исто, 8. (20.) новембар 1831.

¹¹⁶³ А. S. Aličić, *n. d.*, 1996, 248; Veza između Gradaševića i Njegoša bio je iguman manastira Đurđevi Stupovi Mojsije Vasojević Zečević, koji je kao poslanik crnogorskog vladara dolazio na noge bosanskom veziru u Travnik. Prema saznanjima srpskog kneza Miloša ovaj Zečević bio je najobičniji hajduk kome je bilo jedino stalo, da, kako se knez na jednom mjestu izrazio „upleni još koju kozu do Podgorice i u Hercegovini“. (J. Тошковић, *Кнез Милош и Негош*, СКГ, Београд 16. новембар 1934, 410-411)

¹¹⁶⁴ *Поп Ђоко Јованчевић-кнезу Милошу Обреновићу*, Нова Варош 5. (17.) јануар 1832, у: Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 42.

crnogorski vladika slao krajem februara 1832. u Travnik nekog popa Mojsila kako bi se savez između Crne Gore i Bosne i formalno zaključio.¹¹⁶⁵

Mnogi bosanski Muslimani, koji se nisu pridružili pokretu Husein-kapatana Gradašćevića spašavali su se bijegom u Srbiju, dobijajući dozvolu od srpskog kneza, kao neki dizdar Mujaga.¹¹⁶⁶ Ovaj višegradski dizdar je početkom februara 1832. zajedno sa rogatičkim ajanom Mustaj-begom Arnautovićem prebjegao u Užice.¹¹⁶⁷ Njima se nešto kasnije pridružio i Zulfikar-paša Čengić. Za svu trojicu, srpski knez je od užičkih vlasti tražio da se postaraju za njih.¹¹⁶⁸ Knez Miloš im je svima garantovao bezbjednost, a svome špijunu u Bosni Zaim-begu Alil-Bašiću poručio, kako se nadao da Gradašćeviću „neće ševa dugo veselo pevati, i da će se zatim i stanje sviju (njih) poboljšati“.¹¹⁶⁹ On je Porti ponudio čak i vojnu pomoć, smatrajući da „carska vojska neće bez Srba Bosne ni moći pokoriti“ upozoravajući, kako „Bošnjaci nisu (bili) Arnauti, koji (su) se od jednog topa da(li) prestrašiti, nego su bili junaci, koji bez topova idući na neprijateljske topove pri tome udaraju i otimaju kao što su to u delu na Kosovu polju pokazali“.¹¹⁷⁰

Srpski knez se osilio prema Gradašćeviću tek nakon saznanja, da je ovaj od centralnih vlasti proglašen buntovnikom i uzurpatorom. On se početkom januara 1832. prilično smjelo pismeno obratio svome bosanskom suparniku sljedećim riječima: „Što je sam Bog vodom i gorama ograničio, što je nekad Srbiji pripadalo, i što premilostivi car naš njoj opet hoće da prisajedini, to niti ti Husein-kapetanu, niti cela Bosna ne možete zaustaviti. A Bošnjake znamo već dovoljno kakvi su; Bosna nije još Srbiji zakone predpisivala, neće, ako Bog da, ni u napredak takove predpisivati. Kažeš da još nisam ni počeo sablju kovati, a kamo li da ju imam. I to ti je smešno! Onaj koji mi je knjažesku hervaniju i carski fes, sad godina dana, poslao, onaj mi je i sablju dao, meni nije nužno ni kovati je; no tebi treba tražiti ju, koji je nisi od cara polučio, već si se na cara digao, i carske zapovesti neprimaš. Pretiš da ćeš iskati račun od mene kada preko Drine pređeš i

¹¹⁶⁵ Д. М. Павловић, н. д., 63.

¹¹⁶⁶ Сердар Јован Мићић-кнезу Милошу Обреновићу, Чајетина 16. (28.) јануар 1832, у: Н. Радосављевић, *Књајеска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 44.

¹¹⁶⁷ Кнез Милош Обреновић-сердару Јовану Мићићу, Крагујевац 26. јануар (7. фебруар) 1832, у: *Исто*, 45.

¹¹⁶⁸ *Исти-магистрату ужичком*, Крагујевац 26. јануар (7. фебруар) 1832, у: *Исто*, 45; *Зим-бег Аллбашић-кнезу Милошу Обреновићу*, Ужице 17. (29.) јануар 1832, у: *Исто*, 45-46.

¹¹⁶⁹ Кнез Милош-Зим-бегу Алл-Башићу, Крагујевац 26. јануар (7. фебруар) 1832, у: *Исто*, 46.

¹¹⁷⁰ Д. М. Павловић, н. д., 40.

u *Ćupriju dođeš. Ja te za to ne molim da ne činiš. Čik i sutra odmah pređi. No kao što rekoh Srbija se nije još Bosne bojala, neće ni danas*". Srpski knez je završio obraćanje, tako što mu je naglasio da ne želi da ima posla sa njim, pogotovo što je ne on, nego Mahmud-paša trikalski bio imenovan za vezira u Bosni, odnosno: „on je (bio) vezir bosanski, (dok) Husein-kapetana Gradašćevića n(ije) bilo u teferu vezira“. Knez Miloš se u istom stilu obratio i sarajevskimagama, kojima je za Gradašćevića poručio, kako se on „uzneo kao raspušćeno derište za ogursuzima, pak (je) misli(o) da je postao vladalac nad celim svetom“. On je pozvao Sarajlije protiv Gradašćevića, poručujući im, da je spreman učiniti sultanu svaku pomoć protiv ove „budale“. ¹¹⁷¹ Ali-paša Vidajić je od svih bosanskih prvaka, najviše držao do dobrih odnosa sa srpskim knezom. Njemu je ova rasprava između srpskog kneza i samoproглашенog bosanskog vezira bila vrlo neprijatna, a uz to, on je na sve moguće načine pokušavao da ih približi. Gradašćević je za Miloša tvrdio, da je bio lažov, a za sebe, da se uzdao jedino samo u Boga i u „svoga lijepoga svetca Muhameda“. Iako je poručivao Gradašćeviću, da je: „*vetrogonja i poletarac*“ i „*balavac*“, ¹¹⁷² ipak, srpski knez nije htio potpuno prekidati komunikaciju sa Gradašćevićem. On mu je preko novopazarskog muselima poručio, kako on „nikakva povoda (nije imao) njemu u Travnik (svoje) ljude šiljati, no da pritom njemu slobodno ostaje njegove ljude (njemu) šiljati, ako šta bude (sa njim) posla ima(o)“. ¹¹⁷³ Gradašćević je krajem januara 1832. ponudio knezu Milošu pregovore, poručivši njegovim ljudima kako nije „bio ljut na Kodža Miloša“, upitavši ih, da li je on i dalje na „onom dosluku što su i bili, ili bolje ili gore“. ¹¹⁷⁴ Paralelno sa ovim „izmirenjem“ djelovao je knez Miloš na Porti. Svoga izaslanika Avrama Petronijevića poslao je krajem marta iste godine u Bitolj, kako bi sa predstavnicima sultanove vojske dogovorio plan napada na Bosnu. ¹¹⁷⁵

Srpski trgovci iz Sarajeva predvođeni Simom Milutinovićem Sarajlijom, koji se oblačio „kao najprostiji Crnogorac ili Ercegovac“ dolazili su još početkom maja 1831.

¹¹⁷¹ М. Гавриловић, *н. д.*, 1912, 363-364.

¹¹⁷² *Исто*, 365-366.

¹¹⁷³ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-545, *књаз Милош Обреновић-Милосаву Перуничичу*, Крагујевац, јануар 1832.

¹¹⁷⁴ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-545, *Никола Ивањац-истом*, непознато, 18. (30.) јануар 1832.

¹¹⁷⁵ М. Гавриловић, *н. д.*, 1912, 367.

nesmetano na valjevski panađur i tamo trgovali.¹¹⁷⁶ Simo Milutinović se starim vezama uspio približiti knezu Milošu, koji mu je dodijelio „službu kod policije u Beogradu“.¹¹⁷⁷ Pogotovo djelujući sa ove pozicije, Milutinović-Sarajlijina akcija za dalje utvrđivanje srpske nacionalne svijesti kod pravoslavnih u Bosni postala je nedvosmislena, tim prije što se on oštro suprostavio hrvatskim Ilircima nazivajući ih podrugljivo „zaslepcima“.¹¹⁷⁸ Osim toga, srpska nacionalna svijest izgrađivana i učvršćivana je među sarajevskim trgovcima početkom tridesetih godina XIX vijeka čitanjem popularnih djela Dositeja Obradovića na koja su neki od njih bili i preplaćeni.¹¹⁷⁹ Srpski trgovci iz Bosne nastavili su sa trgovačkim poslovima i u ratnoj 1832. godini. Neki Ristan Neimarević iz Foče slobodno je trgovao kafom u Užicu.¹¹⁸⁰ Ovaj srpski trgovac iz Bosne imao je u februaru 1832. dozvolu, lično dobijenu od srpskog kneza da prelazi u Srbiju.¹¹⁸¹ Oni su, po svoj prilici iz Srbije nabavljali knjige nacionalno-istorijske sadržine. Jedna od najčitanijih među pravoslavcima u Bosni i Hercegovini tokom 1830-tih bila je „Žitije Kneza Lazara“, inače spjev nekog zemunskog knjigovesca Gavрила Kovačevića.¹¹⁸² Prikupljanjem i uvezivanjem knjiga bavio se 1834. učitelj u Žepču Lazar Jovanović, koji je u tom poslu imao veliku podršku bogatih srpskih trgovaca u ovom malom srednjobosanskom mjestu.¹¹⁸³

Husein-kapetan Gradašćević naredio je početkom 1832. pravoslavnim vladikama u Bosni da „mu oni Srba („Срба“) od 40. hiljada vojske popišu“, što su ovi i učinili i stavili ih mu na raspolaganje.¹¹⁸⁴ Srpski knez Miloš žustro je reagovao na ovu regrutaciju bosanskih Srba, savjetujući svojim ljudima zaduženim za špijunažu u Bosni, da se razglasi da svako „koje Srbin („Србин“) da se obrne na buntovnike“. On je insistirao na

¹¹⁷⁶ Vuk Stefanović Karadžić-Pavlu Josifu Šafariku, Beograd 21. Aprila (3. Maj) 1831, u: J. Jireček, *Jedan list Vuka Stef. Karadžića i devet listova Jeremije Gagića, pokojnomu P. J. Šafariku, Iz zaostavštine P. J. Šafarika*, Starine JAZU, knj. XIV, Zagreb 1882, 197.

¹¹⁷⁷ Седмица-33/III, 9. 1. 1854.

¹¹⁷⁸ X. Хумо, *Национализам у бос.-херц. књижевности*, Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење, Сарајево 1929, 369.

¹¹⁷⁹ С. Бијелић, *н. д.*, 178.

¹¹⁸⁰ *Сердар Јован Мићић-кнезу Милошу Обреновићу*, Ужице 4. (16.) фебруар 1832, у: Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839)*, књига друга, 49.

¹¹⁸¹ *Кнез Милош Обреновић-сердару Јовану Мићићу*, Крагујевац 9. (21.) фебруар 1832, у: *Исто*, 50.

¹¹⁸² J. С(керлић), *Ситни прилози, Српске књиге у Босни и Херцеговини око 1830 године*, СКГ, бр. 223 (XXIV, 9), Београд 1. Мај 1910, 689.

¹¹⁸³ М. С. Филиповић, *Хаџи-Лазар Јовановић, учитељ и лекар у Тешињу и Тузли*, Преглед, Год. XIII, Св. 181, Књ. XV, Сарајево јануар 1939, 49.

¹¹⁸⁴ АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-210, *Вуле Глигоријевић-књазу Милошу Обреновићу*, Шабац, 1. (13.) јануар 1832.

lojalnosti svojih sunarodnika u Bosni, „kako (bi) Srbe posle rata, mogli (turske vlasti-B. T.) ostaviti na miru“.¹¹⁸⁵ U približno vrijeme u Bosni su pohvatani neki preobučeni popovi koji su hrišćanskoj raji nosili poruke iz Srbije. U njima su se oni pozivali, da vremena na vrijeme ustaju i vlastima otkazuju lojalnost. Zatim, u pismima se naglašavao značaj oslobađanja od „turskog jarma“ nakon čega bi se sjedinili sa Srbijom i „obnovili srpsko kraljevstvo, koje je na Kosovu propalo“. Bosanski Muslimani su vjerovali, da je autor ovih letaka bio lično knez Miloš.¹¹⁸⁶

Zbog iskazane lojalnosti carskim vlastima, Gradašćević je zatvorio svu trojicu pravoslavnih vladika (sarajevski, zbornički i hercegovački) u Bosni i Hercegovini i pustio ih tek kad su mu odriješili 120 kesa novca.¹¹⁸⁷ Zbog više puta dokazane odanosti hercegovačkog vladike Josifa hercegovačkom veziru Ali-paši Rizvanbegoviću, ovaj mu je dozvolio gradnju crkve u Mostaru za cijenu od 17.500 groša, koja nije smjela biti „ni duža, ni šira i ni viša, nego kakva je prijašnja bila“.¹¹⁸⁸ Dobijanje dozvole za gradnju crkve bila je neka vrsta nagrade mostarskim Srbima zbog njihovog učešća u ratu protiv Gradašćevića.¹¹⁸⁹ Mostar je u to doba grad sa već konstituisanom srpskom čaršijom i brojnim porodicama: Marković, Ekmečija, S(Š)paravalo, Dučić, Mihi(n)čić, Šola, Čupina, Orlanović, Popović, Ivković, Gole, Pičeta, Grujica,¹¹⁹⁰ Milinković, Palavestra, Rudonja,¹¹⁹¹ Prerad, Karišik, Kurtović, Čabrilo, Škavela,¹¹⁹² Ćirić, Lisica, Momolo, Dubrovčanin,¹¹⁹³ Ivanišević, Vučenović, Vučević, Obradović, Todorović¹¹⁹⁴ Ivković, Čozje, Tasovac, Rotul,¹¹⁹⁵ Kovačević, Bovan, Buković,¹¹⁹⁶ Oborina, Bilić, Dunderović i Kujić.¹¹⁹⁷ Posrednik oko dobivanja ove dozvole između vladike Josifa i Ali-paše bio je okružni načelnik Mostara Hasan-beg Resulbegović, raniji trebinjski kapetan. Ovaj Resulbegović važio je za Muslimana koji nije mrzio pravoslavne. Da bi otklonio bilo

¹¹⁸⁵ АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-210, *књаз Милош Обреновић-Вулету Глигоријевићу*, Топчидер, 2. (14.) јануар 1832.

¹¹⁸⁶ В. Стојанчевић, *н. д.*, 103.

¹¹⁸⁷ Н. Радосављевић, *н. р.*, 2008, 181.

¹¹⁸⁸ Аримандритъ I. Памучина, *у. р.*, 1873, 354.

¹¹⁸⁹ В. Ћоровић, *н. д.*, 1933, 47.

¹¹⁹⁰ Р. Станић, *н. р.*, 163-164.

¹¹⁹¹ *Исто*, 165-166.

¹¹⁹² *Исто*, 167-168.

¹¹⁹³ *Исто*, 169-170.

¹¹⁹⁴ *Исто*, 172-173.

¹¹⁹⁵ *Исто*, 174-175.

¹¹⁹⁶ *Исто*, 176.

¹¹⁹⁷ *Исто*, 178-179.

kakvu sumnju sa sebe, on je moleći Ali-pašu za ovu dozvolu, navodno izjavio, „da lično n(ije) simpati(sao) Hrišćanstvu i (da bi) bio zadovoljan da ih sve metne u jednu lađu i potopi, čak i on da se utopi, samo da u svetu ne bude više 'vlaha'“. ¹¹⁹⁸ I u Stocu su dvije godine kasnije za novac pravoslavni dobili od Ali-paše Rizvanbegovića dozvolu za podizanje crkve sv. Petra i Pavla. ¹¹⁹⁹ Pravoslavna crkva „Vaznesenja Gospodnjeg“ u Konjskom kod Trebinja potiče, takođe iz tog vremena, ¹²⁰⁰ kao i crkva „sv. arhangela Mihaila“ (1833) u Kazancima kod Gackog. ¹²⁰¹ U sjeveroistočnoj Bosni, u Zvorničkoj eparhiji 1834. obnovljen je stari manastir Tronoša kod Loznice, a godinu ranije u crkvu u Zvorniku doneseno je zvono, koje je Anto Bogićević još 1811. poklonio susjednoj lozničkoj crkvi. ¹²⁰²

Veliki vezir obratio se 9. februara 1832. jednim tajnim dokumentom lično Gradašćeviću upozorivši ga, da je „svaki Musliman dužan, da se pokorava sultanu i da je to njegova ropska dužnost“, zatim, da je „sultan (bio) preči od života i domovine, da je sultan (bio) iznad patriotizma, nacionalizma i fanatizma“. On je od Gradašćevića tražio, da odmah „napusti pobunu i obuče odijelo koje je obukao sultan“, jer će u suprotnom biti uništen. ¹²⁰³

Gradašćević je u februaru 1832. otrovao Memiš-agu, prijatelja knez Miloševog špijuna u Bosni bega Zaima Alil-Bašića. Ovaj slučaj, prestrašio je i neke druge bosanske prvake, inače nedovoljno naklonjene Gradašćeviću. Tako su Smail-aga Alikadić, Bećir-beg Adbegović iz Foče i Sali-beg Besić iz Sokolovića kod Višegrada izražavali želju, da bježe u Srbiju srpskom knezu, savezniku sultana. ¹²⁰⁴ Njih, svu trojicu, srpski knez je prihvatio u Užicu. Srpski knez nije umio da sakrije svoju lojalnost prema sultanu, dok je pokret bosanskih Muslimana krajem februara 1832. nazivao „Gradašćevićev(im) zlo(m)“. On je u jednom pismu podsjetio Zaim bega Alilbašića, kako je „(t)a(d)ašnja istorija dovoljno svedodžbe da(vala) kako su narodi prolazili koji se pravednog uzroka protiv

¹¹⁹⁸ А. Харузин, *Босна и Херцеговина, (с руског Јулијана Ковачевић)*, Босна, Број 17, Година III, Београд, Маја 1910, 262.

¹¹⁹⁹ Н. Дучић, *н. р.*, 1861, 80-81.

¹²⁰⁰ Аноним, *Шематизам Захумско-херцеговачке епархије 2006. године*, 209.

¹²⁰¹ *Исто*, 236.

¹²⁰² М. С. Филиповић, *н. р.*, 1964, 74-75.

¹²⁰³ А. С. Алиčić, *н. д.*, 1996, 303.

¹²⁰⁴ *Мехмед-бег Заим Алилбашић-кнезу Милошу Обреновићу*, Ужице 8. (20.) фебруара 1832, у: Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 50-51.

svoga cara opolčava(li)“.¹²⁰⁵ Dok je boravio u Zemunu Vuk Karadžić je saznao, da su „Bošnjaci („Бошњаци“) (t)ad po Bajramu“ imali namjeru „da udare na Srbe, pa, pošto nji pokore, onda na cara“ da idu.¹²⁰⁶

Turske vlasti koje su spremale invaziju na Bosnu sa ciljem da pokore Husein-kapetana pisale su 26. februara 1832. biskupu fra Miletiću i pozvale bosanske katolike na saradnju. Mehmed-paša je otkrio plan biskupu, po kome je trebalo udariti sa tri strane i to: „na Poganoga i Naletnika Husein-Kapetana“. Biskup je bio pozvan, da „gleda na svaku ruku, i na svaki način, da svituje, što je dobro, i podobno, i za bolje svijju vjerne carske Raje Siromašne“.¹²⁰⁷ Ovaj poziv podijelio je bosanske katolike, jer je toliški župnik fra Ilija Starčević ostao i dalje Gradašćevićev čovjek od povjerenja i, što je bilo još važnije, veza sa bečkim dvorom.¹²⁰⁸ Preko njega se Gradašćević u julu 1832. dopisivao sa kancelarom knezom Klemensom Meternihom.¹²⁰⁹ Nakon Miletićeve smrti postojale su ozbiljne šanse, da njegovo mjesto zauzme fra Starčević i to na prijedlog austrijskog poslanika Lutzova u Rimu. Međutim, nakon dužeg vremena sv. Stolica se 27. marta 1832. opredjelila da na mjesto azotskog biskupa i apostolskog vikara za Bosnu i Hercegovinu postavi kontroverznog fra Rafaela Barišića.¹²¹⁰ Imenovanje za biskupa fra Barišića izazvalo je najveće potrebe u katoličkoj crkvi u Bosni. Njega je desetak godina kasnije najbolje ocijenio jedan anonimni autor, kao čovjeka koji je bio „od naravi na uvodjenje novostih sklonjen, a s ovim sjedinjena neobuzdana želja za gospodstvom, vladom i upravljanjem po svojoj ćudi, koje naravno protivnost radja i uvodjenje novih stvarih često velike smutnje prouzrokuje i u zemlji izobraženoj, a kamo li ne u neotesanoj, kao što je Bosna“. Fra Barišić je od prvog dana biskupovanja naišao na „protivni odpor u franciškanih, koji (su se) braneći se povlasticami, (dobijenim) od svetih otaca papah i od drugih biskupah“. Njega su franjevci toliko razbjesnili, zbog čega je on „odredi(o) provinciju bosansku uništiti, franciškane časti lišiti, a na njihovo mesto popove

¹²⁰⁵ Кнез Милош Обреновић-Мехмед-бегу Алилбашићу, Крагујевац 13. (26.) фебруара 1832, у: *Исто*, 51.

¹²⁰⁶ Вук Стефановић Караџић-Јану Копитару, У Земуну 8/20. фебр. 832, у: Љ. Стојановић, *Вукова преписка*, 1907, 413.

¹²⁰⁷ *Resciet Mehmed Pasha-biskupu fra Augustinu Milletichu*, Bitolj 26. Februara 1832, u: Fra J. Jelenić, *Izvori za povjest kulturnoga rada bosanskih Franjevaca*, sv. 1, 47.

¹²⁰⁸ Н. Креševljaković, *n. r.*, 1931, 111.

¹²⁰⁹ *Isto*, 108.

¹²¹⁰ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 25.

postaviti, nepazeći na to, da je i sam franciškan, od njih odhranjen i za biskupa odabran i što su franciškani od 600 godinah kerv proivali učeći sveto evanđelje, najprije medju Patareni a posle medju Turci“.¹²¹¹

U to vrijeme još uvijek nije bilo nikakvih vijesti o bilo kakvim vezama Ljudevita Gaja i Ilirskog pokreta sa bosanskim katolicima, iako je Gaj u pjesmi „Horvatov sloga i sjedinjenje“ iz 1832. u „vse Horvate“ ubrojao i „Bošnjake“.¹²¹² Gaj se u svojim koncepcijama o postajanju hrvatskog naroda oslanjao na istorijsku tradiciju o kontinuitetu postojanja Hrvata na južnoslovenskom prostoru uz dopunu jezičke komponente. On je tada vjerovao, da su Sloveni, jedna nacija „slovenska nacija“ („slawische Nazion“, „Slaven-Nazion“).¹²¹³ Istorijska tradicija na koju se tada pozivao, govorila je u prilog činjenici o postojanju Hrvata u Bosni, još od vremena doseljavanja iz pradomovine, kada su se oni, osim u Hrvatsku, Slavoniju i u dio Dalmacije, nesumnjivo naselili i u jedan dio Bosne. Turskim osvajanjem ove su hrvatske zemlje, kako ih je Gaj nazivao, izgubile veliki dio stanovništva.¹²¹⁴ Na njihovo mjesto, misleći očito na Bosnu, doselili su tokom vremena Srbi od kojih je ostatak Hrvata živjeći u njihovoj blizini prihvatio dosta srpskih jezičkih elemenata. Gaj je početkom tridesetih godina XIX vijeka isticao, kako su Hrvati u Bosni (kao i u Slavoniji i Dalmaciji) praktično usvojili u potpunosti srpski jezik, zadržavši samo neke ostatke izvornog hrvatskog jezika. Prema Gajevoj nacionalnoj teoriji, Hrvati primajući srpski jezik, ipak nisu promijenili i svoju etničku pripadnost, već su i dalje ostali Hrvati i to ne samo zato što su bili katolici. On, čak nije ni mislio, da su svi katolici u Bosni bili Hrvati, smatrajući kako u Bosni neke katoličke supstrate treba smatrati nesumnjivo srpskim. Gaj se protivio Šafarikovoj teoriji, da bosanske katolike u etničkom smislu nazove „Slavo-Serbima“, već je vodeći računa o dvojnosti njihovog etničkog porijekla i srpskog jezika, kojim su govorili smatrao da bi ih u jezičkom smisli trebalo nazivati „Srbo-Hrvatima“.¹²¹⁵ Takozvanim Srbima katolicima u Bosni, Gaj je

¹²¹¹ NN-62/IX, 5. 8. 1843.

¹²¹² M. Popović, *Ljudevit Gaj i Vuk St. Karadžić*, Radovi, br. 3, Zagreb 1973, 94.

¹²¹³ N. Stančić, *n. r.*, 1985, 85.

¹²¹⁴ *Isto*, 88.

¹²¹⁵ *Isto*, 90; T. Smičiklas je bio mišljenja da su se nakon turskih osvajanja Srbi i Hrvati u Bosni toliko izmiješali, da je među njima vrlo teško detektovati tačne etničke granice. (P. Korunić, *Nacionalni identitet u djelu T. Smičiklasa: O podrijetlu Hrvata i hrvatskog naroda*, Zbornik posvećen 150. obljetnici rođenja Tadije Smičiklasa [1843.-1993.] Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU, Vol. 18. Zagreb 2000, 95.); To je prouzrokovalo činjenicu da u Bosni, kako je to definisao M. Marjanović: „*nikada oštih granica između Hrvatstva i Srpstva*“ više ne bude. (M. Марјановић, *н. р.*,

vidio cjelokupno katoličko štokavsko stanovništvo istočno od Vrbasa.¹²¹⁶ U nacionalno-političkom smislu, on je u „rimo-katolicima Bosne“ („römisch-katolische Bosnier“), smatrajući ih u prvom redu „Slovenima i pripadnicima hrvatskog plemena“ („Slawen vom kroatischen Slawenzweige“), koji su govorili srpskim jezikom, vidio idealan element „za povezivanje Slavo-Hrvata i Slavo-Srba („Sie sind das Medium zwischen den Slawo-Kroaten und Slawo-Serben“).¹²¹⁷ Interesantno je, da je Gaj već u to vrijeme priznao, kako su svi pravoslavni u Bosni u etničkom smislu bili Srbi.¹²¹⁸ Ilirsko, a ne hrvatsko ime, sazrijevalo je tokom nadolazećeg vremena i bilo sve više prihvatano kod svih katolika u Bosni, iako su i neki sami hrvatski historičari postavljali pitanje podesnosti izbora ilirskog imena, imajući u vidu činjenicu, da su tadašnji filolozi Ilire detektovali kao Srbe („der Serbe oder Illyrier“).¹²¹⁹ Filolog Jan Kolar je u to vrijeme razlikovao „Srb(e)“ („Срб“) od „(H)rvata“ („Рвата“) i „Bošnjaka“ („Бошняка“).¹²²⁰ U isto vrijeme, ilirac grof Janko Drašković je u svojoj „Disertaciji“ iz 1832. sagledao „kraljevstvo iliričko“¹²²¹ od osim: uže Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Istre, slovenske zemlje i od Bosne. Po njemu, Bosanci su bili „Slavo-Hrvati“.¹²²² Grof Drašković je mislio, da bi se moglo očekivati: „*ako li svrimnom Bosna, gdi tolike rozgve (mladice–B. T.) naše živoše, s pomoćjum našum u nadre (njedra–B. T.) (mogla) naše se povratiti*“, kao i da bi to bilo veliko: „*ufanje za naš narod*“.¹²²³ On je iznio i procjene u pogledu broja stanovnika „Bosn(e) i Tursk(e) hrvack(e) i Hercegovine poprilike i bez Turaka“ na oko 620.000, od čega su „katolici“ brojali oko 160.000, a „rišćanini“ oko 460.000 stanovnika. Svi su govorili dijalektom „ilirick(im)“.¹²²⁴

VIII., Бр. 293. [XXX, 7], 1. Април 1913, 520.) U nadolazećem vremenu, Bosna je upravo iz navedenih razloga Hrvatima i Srbima postala: „*zajednički objekt pažnje*“ (Исмо, 522.).

¹²¹⁶ N. Stančić, *n. r.*, 1985, 91-92.

¹²¹⁷ *Isto*, 97.

¹²¹⁸ *Isto*, 103.

¹²¹⁹ N. Stančić, *Ideja o slavenskoj uzajamnosti Jána Kollára i njezina hrvatska recepcija*, Radovi, vol. 30, Zagreb 1997, 74.

¹²²⁰ CJL-4/VII-27, 1831.

¹²²¹ Grof Janko Drašković, *Disertacija iliti razgovor, darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem kraljevinah naših, za buduću Dietu ugarsku odaslanem, držan po jednom starom domorodcu Kraljevinah ovih. U Karlovcu, pritiskano slovima Joana Nep. Prettnera 1832*, u: „*Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga prepорода (1790-1832) [Sakupio i uvodom popratio dr. Franjo Fancev]*“, Građa za povijest književnosti Hrvatske, knj. XII, JAZU, Zagreb 1933, 301.

¹²²² *Isto*, 297.

¹²²³ *Isto*, 301.

¹²²⁴ *Isto*, 313.

Na sultanovo traženje od kneza Miloša, da mu preko svoje teritorije dozvoli prelaz „15000 Turske vojske“, koji bi u Bosni intervenisali,¹²²⁵ srpski knez mu je ponudio 25.000 svojih vojnika koji bi sami ugušili tu bunu. Takođe, nudio je i hrane za 20.000 sultanove vojske, samo da mu se dozvoli da dolinom Drine i Save upadne u Bosnu.¹²²⁶ Knezu Milošu je 31. marta 1832. jedan njegov čovjek zadužen za Bosnu prenio, „da je od Srbalja Bosanski („Србала Босанский“) slušao da su Bošnjaci („Бошњаци“) u velikom strahu čuli (kako je njegova) Svetlost od strane Carske i da će (i on) na nj(ih) udariti“.¹²²⁷ Lukavi srpski knez, poručivao je tada svojim špijunima u Bosni, da se ne obaziru previše na to, šta su „Bošnjaci“ („Бошњаци“) radili između sebe, uz komentar „neka se između sebe kako oću dževeljadu“. On je vrlo dobro znao, da za Srbiju „od njihove strane“ (Gradašćevića-B. T.) nije dolazila nikakva opasnost „niti (su) oni što protiv (srpske) zemlje zlo namerava(li)“.¹²²⁸

Novo političko prestrojavanje među muslimanskim prvacima desilo se već početkom aprila 1832. godine, kada se u Tuzli sumnjičio Mahmut-paša, da je simpatisao srpskog kneza, zbog čega je na pogrđan način bio prozvan „Miloševcem“.¹²²⁹ I Sarajlije Smail-aga i Mustafa Barjaktar su važili za ljude odane srpskom knezu. Prvi je tokom previranja u Bosni lično dolazio po savjete kod kneza.¹²³⁰ Srbija je u Sarajevu takođe imala svoga špijuna, koji je održavao stalnu vezu sa kneževim povjerljivim čovjekom Jovanom Mičićem.¹²³¹

Bježanje muslimanskih porodica odanih sultanu iz Bosne u Srbiju bilo je nastavljeno i u martu 1832. godine. Tako je djeci Ašin-bega srpski knez sam predlagao, da bježe kod njega.¹²³² Miloš se u aprilu 1832. sporazumio da ne smije „da onima ljudima

¹²²⁵ Вук Стефановић Караџић-Јану Копитару, У Земуну 14/26 Марта 832, у: Љ. Стојановић, *Вукова преписка*, 1907, 416.

¹²²⁶ Д. М. Павловић, *н. д.*, 42.

¹²²⁷ АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-219, Вуле Глигоријевић-књазу Милошу Обреновићу, Шабац, 19. (31.) март 1832.

¹²²⁸ Кнез Милош Обреновић-Јовану Мићићу, Крагујевац, без датума 1832 (?), у: Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 374.

¹²²⁹ АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-221, Вуле Глигоријевић-књазу Милошу Обреновићу, Шабац, 22. март (3. април) 1832.

¹²³⁰ АС-КН-ФКК XV (1815-1839)-1110, Сима Паитрмац-истом, Крагујевац, 24. мај (5. јуни) 1832.

¹²³¹ Сердар Јован Мићић-кнезу Милошу Обреновићу, Равни, 11. (23.) март 1832, у: Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 56.

¹²³² Кнез Милош Обреновић-сердару Јовану Мићићу, Пожаревац, март 1832, у: *Исто*, 61.

koji se carske strane drže buntovnici kakvo зло učine“.¹²³³ Srpski knez je savjetovao Gradašćeviću, da se odrekne neprijateljstva prema sultanu te da uz njegovo posredovanje vrati svoje sunarodnike u pokornost Porte. U pismu mu je otvoreno zaprijetio, da ako nastavi bunu, kako će „Srbi i on njega i Bošnjake (smatrati) kao neprijatelje“. Gradašćević je bio jako uvrijeđen ovim pismom, naročito što je njegovog autora smatrao za običnog hajduka. On je bio veoma ljut što mu jedan „Vlah“, kako su prema svjedočenju Kuniberta bosanski Muslimani tada jednako u Srbiji i Bosni nazivali Srbe, kao što je nazvao Miloša, nudio svoje posredništvo kod sultana.¹²³⁴ U stvari, izgleda da se Miloš nije samo nudio kao pacifikator između pobunjenih bosanskih Muslimana i Porte, već da je kod sultana izrazio želju za vojnom intervencijom Srbijanaca u Bosni.¹²³⁵ Čitavu problematiku oko ličnog političkog opredjeljena Gradašćevića intrigirala je činjenica, da se on 13. marta 1832. pismeno iz Travnika obratio austrijskom caru. Požalio mu se, da je izabran slobodnom narodnom voljom za bosanskog vezira, ali da su ga napale centralne turske vlasti pod vođstvom velikog vezira. U pismu, koje je poslao caru preko svoga izaslanika fra Starčevića, Gradašćević je „izjavio pokornost“, kao i da mu nije stalo „ni do kakve revolucije“.¹²³⁶ Još dok je bio običan kapetan Gradačacke kapetanije, Gradašćević se dobro slagao sa austrijskim vlastima preko Save.¹²³⁷ On je caru Francu Habzburškom u svega pet tačaka apsolvirao političke zahtjeve, koje je njegova deputacija predstavila velikom veziru Mehmed Rešid-paši. Okosnicu predstavke predstavljala je njegova izjava da će svome sultanu Mahmutu vječno ostati vjeran, da će mu hrabro i podanički služiti i kao ranije priznavati sve njegove naredbe. Kao prvo, Gradašćević je od sultana zahtijevao da bosanskim Muslimanima ne nameće „novu vjeru i novi red, nove uredbe koje nisu u skladu sa starim redom i starom Muhamedovom vjerom“, zbog čega su se oni, uostalom i pobunili. Gradašćević se žalio austrijskom caru, kako je ponovio zahtjev od ranije i pod drugom tačkom molio od sultana, da se Bosni za njenog vezira ubuduće dozvoli izbor bosanskog Muslimana, „kako bi i dalje ostali sultanovi podanici i primali njegove naredbe“. Sultanu se prebacivalo, da u Bosnu nije više trebao za vezire slati strance, koji su se često smjenjivali. Kao treće, Gradašćević je

¹²³³ *Исту-истом*, Крагујевац 17. (29.) април 1832, у: *Исто*, 90-91.

¹²³⁴ Б. Куниберт, *н. д.*, 297-298.

¹²³⁵ С. Шejh Кемурa, *н. д.*, 396.

¹²³⁶ I. F. Jukić, *н. д.*, 301.

¹²³⁷ Б. Куниберт, *н. д.*, 307.

zahtijevao da niko od bosanskih veleposjednika ne bude lišen svojih imanja. I kao četvrto, od sultana se tražilo, da u Bosni na snazi i dalje ostanu njihove stare uredbe i običaji.¹²³⁸ Polaganje zakletve Gradašćeviću na saboru u Sarajevu imao je vjerski karakter. Priznavajući ga za novog vezira bosanski Muslimani su se zaklinjali polaganjem ruke na Kuran i uzimanjem abdesta.¹²³⁹ Gradašćević je u svojim proglasima narodu da se priključi njegovom pokretu upozoravao, da je Bosna okružena neprijateljima sa četiri strane. Posebno se to odnosilo na Srbiju, kojoj je sultan poklonio tri bosanske nahije.¹²⁴⁰ On je za Bosnu govorio, da se kao zemlja „nalazi(la) na krajini carskih zemalja (te) da (je) predstavlja(la) čvrst katanac islama“,¹²⁴¹ kao i da njegove pristalice kapetani „n(isu) traž(ili) otcjepljenje i nezavisnost (već) svoju vlast“,¹²⁴² odnosno, određeni stepen autonomnog odlučivanja.

„Smail Aga Gačanin udario“ je početkom marta 1832. godine „na bosanske Aračlie u Ercegovini, a Aračlie pobio i sve sabrate novce oteoim“. ¹²⁴³ Već u aprilu 1832. godine Smail-aga Čengić je sa Ali-pašom Rizvanbegovićem i Hasan-agom Trebinjskim mobilisao oko 5.000 vojnika spremajući ih za udar na Bosnu.¹²⁴⁴ Najvjerovatnije iz istih razloga srpski knez je održavao vezu sa Čengićem iz Sarajeva, Zulfikar-pašom i Mehmed-beg zaim Alipašićem.¹²⁴⁵ Iako je bilo potpuno očigledno da se Porta svim silama trudila da Srbija ne učestvuje u pokoravanju Gradašćevića, srpska politika imala je aprila 1832. gotovo neutješivu želju da se to bez njenog učešća ne završi.¹²⁴⁶

Da bi preduprijedio udar hercegovačkih Muslimana na Bosnu, Gradašćević je spremao napad na Hercegovinu. Kako bi podstakao i pravoslavne na lojalnost, u napadu na Stolac on je poveo i „tri srbske vladike“, pošto im je nešto ranije oduzeo 120 kesa

¹²³⁸ V. Jokanović, *n. r.*, br. 8, 161-162.

¹²³⁹ *Proglas bosanskih prvaka na Saboru*, Sarajevo 1832, u: A. S. Aličić, *n. d.*, 1996, 269.

¹²⁴⁰ *Proglas Husein-kapetana Gradašćevića*, Sarajevo 1832, u: *Isto*, 382.

¹²⁴¹ *Isto*, 390.

¹²⁴² *Isto*, 392.

¹²⁴³ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-558, *Милосав Перуничкић-књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 19. фебруар (3. март) 1832.

¹²⁴⁴ *Сердар Јован Мићић-кнезу Милошу Обреновићу*, Чајетина 3. (15.) априла 1832, у: Н. Радосављевић, *Књајеска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 88.

¹²⁴⁵ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-560, *књаз Милош Обреновић-Зулфикар-паши Ченгићу и Мехмед-бегу заим Алипашићу*, Крагујевац, 3. (15.) март 1832.

¹²⁴⁶ Д. М. Павловић, *n. d.*, 47.

novca.¹²⁴⁷ Sa druge strane, banjalučki starješina Himza-aga, koji je stao na stranu Gradaševića pozivao je „Srbe („Србе“) na vojsku protiv Carskog vezira“. On je Pavlu Karano-Tvrtkoviću ponudio, da bude vođa jedne takve čete. Osim Karano-Tvrtkovića, u vojsku su bila pozvana i dva popa, pop Mile Vitković i pop Dako Bašić, koji je kasnije i poginuo. Srbi nisu pristali na pobunu na koju su ih pozivali „turci Bošnjaci“ („турци Бошњаци“), već su ostali vjerni sultanu. Karano-Tvrtković svjedoči, kako je veliki vezir „vidjevši vjernost Srbalja Bošnjaka („Србалџа Бошњака“) prema svome Caru“, koji nisu htjeli pristati uz buntovnike pozvao preko mitropolita glavne starješine, knezove i popove pred kojima je „pohvali(o) narod Hristijanski“. Veliki vezir im je tada obećao, da će ih od tada, od nasilja zulumčara braniti lično sultan. Pravoslavcima je, u znak zahvalnosti bilo dozvoljeno da naprave crkvu u Lijevcu polju.¹²⁴⁸ Srbima je tada i u Potkozarju bilo dozvoljeno da obnove manastir Moštanicu.¹²⁴⁹

Veliki vezir je za rat protiv Gradaševića dobio i fetvu Šejhul-il-islama, koji je potvrdio, da je pokret po svome karakteru bio odmetnički. To je praktično značilo, da su bosanski Muslimani stavljeni izvan sultanovog zakona, kao i da se prema njima trebalo postupati kao prema nevjernicima. Tumačenja duhovnih lica koji su bili uz Gradaševića išla su za tim, da velikog vezira i sultana proglase nevjernicima, zato što su davanjem zemlje nemuslimanskim vjernicima ili hrišćanima izdali božji i carski zakon, koji su u Bosni vrijedili prije sultana Mahmuda II. Po islamskom shvatanju, pokornost sultanu bila je obavezna samo do tada, dok se ona pridržavala šerijata i dok je radila u korist naroda.¹²⁵⁰ Bilo je uobičajeno da običan muslimanski svijet Gradaševića pozdravlja kao „šeha i obnovitelja islama“.¹²⁵¹

Porta je spremila ofanzivu na Gradaševića uz pridobijanje kapetana iz Tuzle, zatim Mahmud-paše Vidajića iz Zvornika i Ali-paše Stočevića Rizvanbegovića, koji je, kao i Čengić u svojim redovima imao i jedno odjeljene hrišćana. Na čelu ofanzive Porta je odredila sebi lojalnog novoimenovanog bosanskog vezira Kara Mahmud Hamdi-pašu

¹²⁴⁷ *Сердар Јован Мићић-кнезу Милошу Обреновићу*, Чајетина 17. (29.) априла 1832, у: Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 92.

¹²⁴⁸ П. К. Карано-Твртковић, *н. р.*, XVIII-XIX.

¹²⁴⁹ Прото С. Вујасиновић, *Манастир Моштаница*, монографија са 20 слика, Бања Лука 1933, 30.

¹²⁵⁰ А. С. Аличић, *н. д.*, 1996, 302.

¹²⁵¹ Фра Ј. Јеленић, *н. д.*, 138.

(5. 6. 1832-24. 6. 1833),¹²⁵² koji je predvodio vojsku od oko 35.000 plaćenika, uglavnom Albanaca, za koje se oduvijek znalo da su „gajili odvratnost prema Bošnjacima“.¹²⁵³ Kako bi obezbijedio podršku hrišćana, Hamdi-paša službeno je pozvao popove obje hrišćanske crkve da ne nasjedaju na pozive u Gradašćevičev pokret i da ostanu lojalni sultanu.¹²⁵⁴

Bosanski vezir Mahmud Hamdi-paša upozorio je 11. maja 1832. godine biskupa fra Miletića, gvardijane, kanonike, župnike, đakone i ostale redovničke zvaničnike u katoličkoj crkvi u Bosni, da je pokrenuo vojnu akciju protiv Gradašćevića. Zamolio je da ovi savjetuju svoje vjernike, a njegove „ljubljene i vjerne podanike Latine“ („amatissimi e fedelissimi sudditi Latini“), da ostanu sultanu vjerni, kao što su to bili kroz vijekove.¹²⁵⁵ Ovaj poziv morao je da ima veze sa činjenicom, da su se početkom 1832. u Bosanskoj Posavini, između Odžaka i Vučjak planine od vlasti bili odmetnuli neki katolički seljaci pod vođstvom Ivana Grgića Kike i Jure Zelića Bošnjaka.¹²⁵⁶ Gradašćević je sredinom maja 1832. uspio da porazi Ali-pašu u Hercegovini, ali ne i da uđe u Sarajevo, koje mu je pružilo žestok otpor.¹²⁵⁷ To je bio i jedan od razloga, što se krajem istog mjeseca srpski knez aktivno uključio u dezavuisanje pokreta Husein-kapetana Gradašćevića. On je svoga špijuna u Višegradu nekog kafedžiju Stojka angažovao oko prihvatanja hrane, koja je trebala da stigne iz Srbije za vojsku velikog vezira, za koju se očekivalo da će svakoga trenutka izvršiti invaziju na Bosnu.¹²⁵⁸ Kada je veliki vezir javio kako „s vojskom k Bosni trči“, srpski knez je naredio svojim ljudima iz pograničnih gradova sa Bosnom, da za carsku vojsku u što najkraćem roku spreme velike količine brašna.¹²⁵⁹ Carska vojska zabilježila je polovinom maja 1832. prvi veći uspjeh nad Gradašćevičevom vojskom oko

¹²⁵² S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 938.

¹²⁵³ Б. Куниберт, *н. д.*, 303-304.

¹²⁵⁴ A. S. Aličić, *n. d.*, 1996, 388.

¹²⁵⁵ *Bosanski vezir Mahmud Hamdi Pasha-biskupu fra Augustinu Milletichu*, di Senizza li 29. Aprile (11. Maggio) 1832, u: Fra J. Jelenić, *Izvori za povjest kulturnoga rada bosanskih Franjevaca*, sv. 1, 48-49; Naziv „Latini“ bio je uobičajen za sve katolike u Turskom carstvu, pa tako i za bosanske i treba ga razlikovati od naziva „latin rayasi“, oznake za Grke i Jermene (O. Zirojević, *Oko naziva Frenk i Latin*, POF, br. 28/29/1978-9, Sarajevo 1980, 376.).

¹²⁵⁶ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 248.

¹²⁵⁷ *Сердар Јован Мићић-кнезу Милошу Обреновићу*, Чајетина 4. (16.) мај 1832, у: Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 104.

¹²⁵⁸ *Кнез Милош Обреновић-кафеџији Стојку у Вишеграду*, Крагујевац 15. (27.) маја 1832, у: *Исто*, 107.

¹²⁵⁹ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-573, *књаз Милош Обреновић-Димитрију Турићу*, Крагујевац, 15. (27.) мај 1832.

Sarajeva.¹²⁶⁰ Franjevački izvori otkrivaju, kako se sultanovoj vojsci tada priključilo čak 12.000 knez Miloševih vojnika.¹²⁶¹ Knez Milošev lični ljekar Jovan Stejić, koji je od njega pobjegao pisao je maja 1832. godine Vuku Karadžiću, kako je srpski knez tada pokazivao: „*znake ludila*“. U Srbiji je knez Miloš zaveo nesnošljivu diktaturu: „*Pomahnitali knez otimao je tuđe zabrane, vodenice, dukate, žene, premlaćivao je činovnike i sveštenike, oskrnavljivao crkvene svetinje, samovoljno venčavao i raspuštao brakove. Mučen bolesnim samoljubljem i strahom od sposobnih, Miloš je imao patološku potrebu da svakoga oko sebe ponižava, kao i da kleveta one koje je htio ubiti ili ih je već ubio*“. I sam Karadžić nije tako lako mogao da se odredi prema tome, kada je knez Miloš bio: „*klinički ludak, a kada samo žrtva prenapregnutog, politički nesumnjivo patološkog stanja*“, tvrdi M. Popović.¹²⁶² Preko drugog svoga špijuna nekog Mite, takođe iz Višegrada srpski knez je krajem juna 1832. slao u Sarajevo pozdrave bosanskom veziru Mahmud Hamdi-paši i njegovom gramatiku Dimitriju. Carskoj vojsci, koja je trebala zadati konačan udarac Husein-kapetanu Gradašćeviću srpski knez je prodao 2.000 ovnova.¹²⁶³ Bilo je sasvim očigledno, da se rat između Gradašćevića i sultana jedino isplatio lukavom srpskom knezu, pogotovo što je njegova pomoć vladinim snagama bila plaćana prema tržišnim cijenama.¹²⁶⁴

Savremenik događaja Vuk Karadžić uzroke Gradašćevićevog neuspjeha pronalazio je, prije svega, u unutrašnjem političkom nejedinstvu. Prema njegovim riječima, „da su svi Bošnjaci („Бошњаци“) bili složni, pre bi oni Sultana nadvladali, nego on nji; ali je teško ljude (bilo) složiti u ratu protiv svoga Gospodara“.¹²⁶⁵ Ipak, samoprolašeni i Porti nelojalni bosanski vezir Husein-kapetan Gradašćević, za koga je fra Baltić naveo da je „dosti imao politike“,¹²⁶⁶ nije imao saveznike izvan Bosne. Njegov izaslanik fra Ilija Starčević došao je krajem maja 1832. iz Beča i donio mu poruku od

¹²⁶⁰ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-569, *Мита Тирић-књазу Милошу Обреновићу*, Нова Варош, 5. (17.) мај 1832.

¹²⁶¹ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 138.

¹²⁶² М. Поповић, *n. d.*, 229.

¹²⁶³ *Кнез Милош Обреновић-Мити у Вишеграду*, Крагујевац 13. (26.) јуна 1832, у: Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 110-111.

¹²⁶⁴ А. S. Aličić, *n. d.*, 1996, 302.

¹²⁶⁵ *Вук Стефановић Караџић-Јану Копитару*, У Земуну 6/18 Јун 832, у: Љ. Стојановић, *Вукова преписка*, 1907, 426.

¹²⁶⁶ J. Baltić, *n. d.*, 120.

austrijskog cara, koji mu je savjetovao, da se pokori sultanu.¹²⁶⁷ Već početkom idućeg mjeseca, bosanski vezir lojalan Porti Mahmud Hamdi-paša pozivao je biskupa fra Miletića i katolike, da se pridruže vojsci hercegovačkog paše Ali-paše Rizvanbegovića, koja se u tom trenutku nalazila u Fojnici, sredini sa katoličkom većinom.¹²⁶⁸ Bečka vlada, koja je imala nemjerljiv uticaj na katolike u čitavoj Bosni i Hercegovini oglušila se 13. jula 1832. na Gradašćevičevo novo obraćanje kancelaru knezu Meternihu za pomoć.¹²⁶⁹ Samoproglašeni vezir Bosne Gradašćević u obraćanju Meternihu svoje podanike nazvao je „narod(o) bosanski(m)“ („Народа босанског“) i „Bošnjacima“ („Бошњацима“), a sebe „čovек(om) u Bosni naistarieg Plemena kapetanom“ („човекъ у Босни наистариегъ Племена капетаномъ“).¹²⁷⁰ Nešto kasnije, on je austrijskog cara udvarački nazvao „Welicsestv(om) naisztariji(m) i od sviju Czareva“.¹²⁷¹

Nakon što je Gradašćević odlučio da napusti Bosnu, beogradski vezir je 29. juna 1832. pisao austrijskim vlastima, da mu se ne dozvoli prelazak u Austriju, s obzirom da on nije bio nikakav politički krivac, već obični zločinac.¹²⁷² Osim u Austriji, koja „iz svoje sebičnosti nije htela znati za Bošnjake“¹²⁷³ veliki vezir je oko slamanja Gradašćevičevog pokreta najvećeg saveznika imao u Srbiji i srpskom knezu. Srpski knez pisao je 10. jula 1832. godine Avramu Petronijeviću kako se u daljoj politici Srbije prema Bosni treba rukovoditi sljedećim: „*vaditi Turcima oproštenija i biti Hristijani i još najglavniji neprijatelji Bošnjaka*“. On je istog dana pozivao Ali-bega Karafejića i sve bosanske Muslimane, osim Vidajića i Gradašćevića, koji su pobjegli u Austriju, da pređu u Srbiju.¹²⁷⁴ Milošev plan bio je originalan, a sastojao se u pobunjivanju što većeg dijela Turskog carstva, samo kako bi se što prije dobio makar onaj dio Bosne koji je Srbiji bio zagarantovan Jedrenskim ugovorom. To što se u pogledu ostvarenja ovog plana obraćao Avramu Petronijeviću bilo je zato, što je ovaj pripadao famoznoj „revolucionarnoj

¹²⁶⁷ Fra J. Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*, 185.

¹²⁶⁸ *Bosanski vezir Mahmud Hamdi Pasha-biskupu fra Augustinu Milletichu*, da Liubogostvo, li 21. Maggio (2. Giugno) 1832, u: Fra J. Jelenić, *Izvori za povjest kulturnoga rada bosanskih Franjevaca*, sv. 1, 50.

¹²⁶⁹ V. Jokanović, *n. r.*, br. 163.

¹²⁷⁰ *Хусеинъ капетанъ Бегъ од Градачевићъ-кнезу Метерниху*, У Осеку 13-га Јуліа 832, у: Д. М. Павловић, *н. д.*, 97.

¹²⁷¹ *Isti-Istom*, У Земуну 10-га октомбера 832, у: Н. Камберић, *Husein-kapetan Gradašćević (1802-1834): biografija-uz dvjestotu godišnjicu rođenja*, Gradačac 2002, 95.

¹²⁷² Н. Креševljaković, *н. р.*, 1931, 129.

¹²⁷³ J. Baltić, *н. д.*, 120.

¹²⁷⁴ М. Гавриловић, *н. д.*, 1912, 370-371.

politici“, kako ju je nazvao M. Gavrilović i koji je bio najsposobniji da u Bosnu i Hercegovinu pošalje najspretnije pobunjivače.¹²⁷⁵ Između ostalog, Petronijević je i sam lično tokom 1832. obilazio neke dijelove Bosne, ostvarujući kontakte, osim sa bosanskim Srbima i sa bosanskim Muslimanima.¹²⁷⁶

Hrvatski ban Vlačić poslao je svoga izaslanika potpukovnika Benka u Sarajevo 13. avgusta 1832. godine, kako bi lično bosanskom veziru Mahmud Hamdi-paši prenio banove pozdrave i čestitke „povodom ugušenja bosanskog ustanka pod Husein begom Gradašćevićem“. Hrvate je, najviše od svega interesovalo uklanjanje iz pograničnog područja u sjeverozapadnoj Bosni Gradašćevićevog saveznika, odmetnika Hasan-age Pečkog, za šta su, u načelu, od bosanskog vezira dobili čvrste garancije.¹²⁷⁷

Fočanski kapetan Smail-aga Čengiđ mobilisao je u svoju vojsku u Hercegovini krajem septembra 1832. jednako „i Srbe i Turke“.¹²⁷⁸ Istina, cijela Hercegovina nije bila protiv Gradašćevićevog pokreta. Onaj dio, koji se suprostavio pokretu bio je neka vrsta nukleusa za formiranje „derebejlik banditizma“, koji je prije toga vladao u mnogim dijelovima Turskog carstva. To je bila neka vrsta paradržavnih političkih organa i kao politički fenomen dosta kasna pojava u Hercegovini, s obzirom da je sultan Mahmud II već bio uništio derebejlik i u Rumeliji, kao i u Anadoliji. Izgleda da je samo Ali-paši Rizvanbegoviću bilo dozvoljeno da održava ovaj sistem preko dvadeset godina u Hercegovini.¹²⁷⁹ Hercegovački Ali-paša je u Carigradu, gdje je bio često pozivan na odgovornost, imao veliki broj prijatelja kod kojih je gotovo uvijek bio opravdan. Uz to, on je za Portu bio veoma važan lokalni politički moćnik, s obzirom da je skoro svake godine dizao svoju vojsku protiv Crne Gore.¹²⁸⁰

Knez Meternih je Gradašćeviću, koji je sa jednim dijelom svojih pristalica prebjegao u Slavoniju davao lažne nade, da će se austrijski car zauzeti za njega. Jedino što je dobio bilo je pomilovanje koje je podrazumijevalo pravo da se iz izbjeglištva u

¹²⁷⁵ Исто, 440.

¹²⁷⁶ Д. Страњаковић, *Вучићева буна 1842. г.*, Београд 1936, 127.

¹²⁷⁷ *Потпуковник Бенко-хрватском бану Влашићу*, Сарајево, 15. августа 1832, у: А. Маканец, *Једно занимљиво извјешће потпуковника Бенка из Сарајева од 15. колотова 1832. хрватском бану Влашићу*, *HNK „Напредак“*, (1937), Год. XXVII, Сарајево 1936, 79-80.

¹²⁷⁸ *Сердар Јован Мићућ-кнезу Милошу Обреновићу*, Чајетина 15. (27.) септембар 1832., у: Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 119.

¹²⁷⁹ А. С. Аличић, *н. д.*, 1996, 295.

¹²⁸⁰ I. F. Jukić, *н. д.*, 182.

Austriji slobodno vrati u Tursku, ali ne i u Bosnu.¹²⁸¹ Njegovom predajom beogradskom veziru i konačno je završen ustanak.¹²⁸²

Odbjegli bosanski Muslimani su od početka novembra 1832. po strogom naređenju srpskog kneza Miloša vraćani u Bosnu, kako bi se mobilisali protiv Husein-kapetana Gradaševića. Bježeći od mobilizacije, mnogi od njih ponovo su se vraćali u Srbiju, pa je knez, kao odani podanik sultana izdao naredbu svojim ljudima na terenu, da se „svaki Bošnjak, koji bi kroz predel Vama vručen begao od vojske uvati, veže i vezan preda najbližem muselimu, da ga ovaj pošalje k veziru ili k vojsci“.¹²⁸³ Kod knez Miloša se već tada nazirala ideja, da se svi Muslimani isele iz Srbije. Konkretno, njegova prava namjera je bila, da se prvo muslimanski seljaci odvajaju od gradova i protjeruju u Bosnu.¹²⁸⁴ Ima indicija, da je ovaj postupak imao psihološke reprekusije na Muslimane u Bosni, koji se praktično nisu nikada pomirili sa činjenicom, po kojoj su bosanska područja koje im je Karađorđe preoteo, od tada bile srpske teritorije. Bosanski Muslimani protestovali su kod Porte, da su te od Srba osvojene teritorije upisane u carsku i bosansku defterhanu, kao teritorije zborničkog sandžaka. Da tu ne živi srpski narod, uporište su svoje tražili u dalekoj istoriji i vremenu Mehmed-el-Fatihovih osvajanja ovih krajeva u XV vijeku. Bili su tvrdokorni u svojim stavovima, pogotovo u isticanju nasljednog prava na tu teritoriju, koju su u ratu zadobili njihovi preci u ratu sa Mađarima. Kod nekih Bosanaca iz Podrinja postojalo je uvjerenje, da su oni mađarskog, a ne srpskog ili nekog drugog slovenskog porijekla, i da su primanjem islama, oni u stvari samo ostali na svojim posjedima.¹²⁸⁵ U vezi sa tim treba istaći, da Gradaševići uopšte nisu slovenskog ili srpsko-hrvatskog, već ugro-finskog porijekla. Huseinovi preci u Bosnu su se doselili krajem XVII vijeka iz Budima.¹²⁸⁶

Poslije gušenja Pokreta i protjerivanja Gradaševića, njemu su u Carigradu ponudili neki vojni čin, koji je on odbio. Razljučen ovim odbijanjem, sultan ga je

¹²⁸¹ Д. М. Павловић, *н. д.*, 57.

¹²⁸² *Исто*, 60.

¹²⁸³ *Кнез Милош Обреновић-Петру Лазаревићу, Миловану Недељковићу, сердару Јовану Мићићу, попу Ђоку Јованчевићу и Николи Ивањцу*, Топчидер 27. октобар (8. новембар) 1832, у: Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 123-124.

¹²⁸⁴ С. Обрадовић, *Грађа за историју народа округа Подринског*, 151.

¹²⁸⁵ А. С. Аличић, *н. д.*, 1996, 187.

¹²⁸⁶ М. Филиповић, *Цинцари у Босни*, Зборник радова, књ. XIV, Етнографски институт, САН, књ. 2, Београд 1951. (у daljem navođenju: М. Филиповић, *Цинцари у Босни*), 68.

protjerao u Trapezunt, gdje je Gradašćević kroz nekoliko mjeseci umro. Tačna je konstatacija njegovog savremenika dr Kuniberta, da je on bio „jedini kadar steći svojoj domovini ako ne potpunu nezavisnost, ono bar slobodnu unutrašnju upravu i politički položaj sličan onom u Srbiji“. ¹²⁸⁷ Austrija za koju se u jednom trenutku sumnjalo, da stoji u vezi sa Gradašćevićem poslala je odmah nakon sloma Pokreta svoje emisare bosanskom veziru Mahmud Hamdi-paši u Sarajevo. Cilj ove posjete bio je, da se između dvije zemlje smire svi pogranični sporovi i uspostave normalni dobrosusjedski odnosi. ¹²⁸⁸ Portin saveznik knez Miloš slao je početkom septembra 1832. svoga špijuna Avrama Petronijevića u Bosnu, ¹²⁸⁹ koji se trebao sastati sa srpskim kmetovima u sarajevskoj okolini. ¹²⁹⁰ Ovaj je, očito, trebao nagovoriti Srbe u Bosni da se priključe sultanovoj vojsci u njenom konačnom obračunu sa Gradašćevićevim pokretom. Neki bosanski Srbi u Bosanskoj Krajini priklonili su se Gradašćevićevoj strani. Njegovih četvoricu zarobljenih Srba je u selu Lipniku kod Starog Majdana, kao opomenu drugima žive na kolac nabio sultanov pristalica staromajdanski kapetan Derviš-beg Cerić. ¹²⁹¹

Novi-stari bosanski vezir Kara Mahmud-paša, inače pravi Osmanlija došao je na tu poziciju knez Miloševim uplivom na Porti. Dolaskom Kara-Mahmud paše, koji je svoju rezidenciju iz Travnika prenio u Sarajevo, osjetilo se i olakšanje za običan narod, jer je na „poturice bosanske i nezavisne spahije i razuzdane kapetane bosanske kao na đavole mrzio“. Kod njega je knez Miloš slao svoje povjerenike sa bogatim poklonima uz poruke, da je u Bosni naročito u Podrinju nesnosno stanje najviše zbog prevelikih globi. Kao najvećeg krivca srpski knez je označio Mahmud-pašu Vidajića, koji je imao i najveću političku vlast u cijelom Podrinju i istočnoj Bosni. Bosanskog vezira srpski knez uspio je potkupiti sa poklonom od dvjesto konja nasamarenih pšenicom, ječmom i zobi, koje mu je poslao u Višegrad. ¹²⁹² Dolaskom novog vezira veliki broj kapetana pobjegao je u Austriju, dok je „strah bio metnuo Bošnjake“. Ali-paša Rizvanbegović vrativši se u

¹²⁸⁷ Б. Куниберт, *н. д.*, 313-314.

¹²⁸⁸ В. Поповић, *н. д.*, 1931, 124.

¹²⁸⁹ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-582, *Ђока Јованчевић-књазу Милошу Обреновићу*, Студеница, 8. септембар 1832.

¹²⁹⁰ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-582, *књаз Милош Обреновић-Ђоки Јованчевићу*, Крагујевац, 13. септембар 1832.

¹²⁹¹ *Dionizije Marinković: „Moji doživljaji“* (priredio za štampu Vojislav Bogićević), Sarajevo 1966. (u daljem navođenju: *Dionizije Marinković: „Moji doživljaji“*), 121.

¹²⁹² С. Обрадовић, *Грађа за историју народа округа Подринског*, 143-144.

Hercegovinu napravio je od nje novi pašaluk. Prema katoličkoj hronici, on je podložnoj raji radio samo još „gore i crnje (i bio) zulumčar koga ona zemlja nije nikada sačekala“.¹²⁹³ Kada je došao iz Carigrada maja 1833. godine, Ali-paši je u Mostaru priređen svečan doček. On je od sultana dobio dvije titule, vezira i galiba (nepobjedivi). Svojim podanicima u „autonomnoj“ Hercegovini poručio je: „*Nikome od danas nije nužno da ide caru, ni u Stambul: evo vam Stambul-Mostar, a evo vam i cara u Mostaru*“.¹²⁹⁴ Tako je Ali-paša započeo svoju „samostalnu“ vladavinu. Okružio se, uglavnom lošim ljudima. Njegovi najbliži saradnici postali su: Stočanin muftija Mustafa ef. Sarajlić, koji je bio „zakleti neprijatelj krštenog naroda“ („заклятый врагъ крещеннаго народа“), Ahmet ef. Turkuša, inače ruski zarobljenik iz 1829, zatim blagajnik Siliftar Voljevica Sarajevac, Trebinjac kaznačej Haki-beg Resulbegović, bin-baša Ahmet-aga Puzić Stočanin, kavaz-baša Ibrahim Nikšić, Halil-aga Hrlo Stočanin, hazna-buljuk-baša Avda-aga Tuca Stočanin i Grk Jovan Anđelopulo, zet vladike Josifa, koji je imao „dužnost srpskog pisara“ („въ должности Сербскаго писца“). Prvo što je Ali-paša uradio bilo je, da je po savjetu muftije Sarajlića zabranio mostarskim hrišćanima da nose crvene fesove i svilenu odjeću i da ih zamjene crnim suknenim odijelima i crnim krznenim kapama, kao što su nosili „Bugari („Болгаръ“), i kako je odgovaralo vlasima“ („влахамъ“).¹²⁹⁵ Blizak saradnik Ali-paše postao je i Zadranin profesor Teofilo Stefanović, koji je kasnije zajedno sa suprugom prešao na islam.¹²⁹⁶ Nakon izdvajanja Hercegovine u posebnu oblast, Ali-paša je za muselime imenovao sebi najodanije ljude: Hasan-beg Resulbegović u Trebinju, Smail-aga Čengić u Gacku, Baša-aga Redžepašić u Nevesinju, Zulfikar-paša i Miljevina Čengić u Foči, Halil-aga Rizvanbegović (Ali-pašin brat) u Stocu i u Ljubuškom ljubuški kapetan. Ako je vjerovati popu Joanikiji, prema hrišćanima je Ali-paša bio veoma surov. On je za 17 godina neprikosnovene vladavine u Hercegovini „pogubio više od 1000 nevinih hrišćana obiju crkava (istočne i zapadne) („христіанъ обѣихъ церквей [Восточной и Западной]“), bez ikakvog razloga“.¹²⁹⁷ Prema saznanjima mostarskog paroha J. Pamučine,¹²⁹⁸ Ali-paša je uobičavao da „hrišćane

¹²⁹³ Fra J. Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*, 186.

¹²⁹⁴ Аримандритъ І. Памучина, *у. р.*, 1873, 352-353.

¹²⁹⁵ *Также*, 355-356.

¹²⁹⁶ Иеромонахъ П. Чокорило, *н. у.*, 1873, 510.

¹²⁹⁷ Аримандритъ І. Памучина, *у. р.*, 1873, 357-358.

¹²⁹⁸ М. Ђ. Милићевић, *н. д.*, 1888, 495 .

kod njihovih kuća nabija na kolje, vješa ih, odrubljuje im glave i strijelja ih. A što je bilo još gore, po 2-3 dana nije dopuštao da se mrtvac sahrani“. Takođe, on je mnogim hrišćanima konfiskovao zemljišta, a ništa bolje nije postupao ni „sa hercegovačkim Turcima“ („съ Турками Герцеговинскими“).¹²⁹⁹

Slomom Gradašćevićevog pokreta ili kako ga je E. S. Kresi nazvao pokreta „fanatičnih Bosanaca“ („fanatic Bosnians“)¹³⁰⁰ prestalo je da postoji Vijeće ajana u kome su zasjedali „najizrasliji ljudi političkog i društvenog ugleda“ u Bosni, dok je vlast namjesnika postala potpuno izvršna i zavisila je jedino od volje sultana. Ovo je tim prije značajno, jer je Ajansko vijeće bila neka vrsta narodne skupštine, u prvom redu muslimanske. Takođe, propašću pokreta bosanskim Muslimanima je definitivno oduzeto pravo brige oko odbrane svoje zemlje, tako što je ta obaveza povjerena regularnoj vojsci. Bosancima je ostavljeno da sa četiri bataljona redife održavaju javni red i mir. Kapetani koji su bili uz Gradašćevića proglašeni su državnim neprijateljima, izdajnicima vjere i države, zbog čega im je bio zabranjen povratak na stare funkcije.¹³⁰¹ Uništenjem kapetana, s obzirom da su oni predstavljali „politički dio naroda“ bio je učinjen i kraj bilo kakvom političkom životu u Bosni, budući da su kapetani nekada važili za „najsvesniji dio naroda, koji je bio u stanju da politički razmišlja“. ¹³⁰² Štetna posljedica za politički život Bosne, bilo je i ukidanje Divana, u kome su se okupljali domaći bosanski Muslimani, a koje su zamijenili od Porte imenovani činovnici.¹³⁰³

Likvidiranjem Gradašćevićevog pokreta dokrajčena je i institucija stare vojničke klase—spahija, koji su prešli direktno u seljaštvo, dok su oni koji su se nastanili u gradove, postali sirotinja. Takođe, opao je i uticaj esnafa na gradski život što je stvorilo povoljne uslove za bogaćenje mnogih pravoslavnih trgovaca. Zahvaljujući, prije svega svojoj većoj pokretljivosti, taj novi bogati sloj hrišćana sve više je usvajao srpske nacionalno-političke ideje. Sa druge strane, slomom pokreta „bošnjački narodni osjećaj“ je zadobio težak udarac, pogotovo što bosanski Muslimani u nastupajućim okolnostima sa oslabljenom ekonomskom i političkom podlogom nisu više bili u stanju da „bošnjaštvo očuvaju u cijeloj populaciji Bosne“. To su bili osnovni razlozi, da se ono jedino zadržalo samo kod

¹²⁹⁹ Аримандритъ I. Памучина, у. р., 1873, 359.

¹³⁰⁰ Sir E. S. Creasy, *History of the Ottoman Turks*, London 1878, 521.

¹³⁰¹ A. S. Aličić, *n. d.*, 1996, 331-332.

¹³⁰² *Isto*, 333.

¹³⁰³ *Isto*, 334-335.

muslimanskog dijela stanovništva.¹³⁰⁴ Sa ovim, u direktnu vezu treba dovesti i Rankeovu konstataciju, da je „borba sultana sa bosanskom vlastelom uništila stari muslimanski život“.¹³⁰⁵ Do tog vremena među spahijama bio je i određen procenat pravoslavnih,¹³⁰⁶ koji su imali pravo na zemljišne posjede, kao i privilegiju ubiranja desetine u „izvjestnim mjestima kao god i turske spahije uz počasnu na to sablju i sultanski Berat“. S. Kosanović smatra, kako spahiluci, koji su bili podijeljeni ovim pravoslavnim „beratlijama“ im nisu dijeljeni iz priznanja njihovog starog plemena, već zbog nekih naročitih zasluga koji su oni činili carskoj vojsci tokom ratova sa Austrijom. Spahija Srba bilo je do ovoga vremena najviše u Bosanskom Podrinju, zatim u livanjskom i glamočkom kraju,¹³⁰⁷ a njihova glavna obaveza bila je kao i muslimanskih spahija, da idu u rat za sultana.¹³⁰⁸

Bosanske vlasti su od srpskog kneza tražile pomoć u hvatanju prebjeglih Gradašćevičevih vojnika u Srbiju. Da bi pokazao lojalnost sultanu, srpski knez je ponovio svojim ljudima, „da se svaki Bošnjak („Бошњак“) koibi predel vama vručen od vojske uvati, veže i vezan preda naibližem muselimu, daga ovaj pošalje k veziru ili k vojsci“. Takođe, zabranio im je i da kroz Srbiju „bežeće iz Urmelie bošnjačke („бошњачке“) vojnike“ puštaju u Bosnu.¹³⁰⁹ Gradašćevičev pokret bio je definitivno ugušen i kako kaže fra Baltić, sve do tada „Bošnjaci poturčeni, od padnutja Bosne sveder uzdržaše niku svoju autonomiju (samoupravu)“. Ali, „nješto Abduraman-paša, a najviše Mahmut-paša, učiniše konac bosanskoj autonomii i Bosnu sasvim poturčiše“.¹³¹⁰

Srpski knez je poručivao bosanskih hrišćanima, da i dalje plaćaju harač turskim vlastima, kao i prije Gradašćevičevog pokreta. Upozoravao ih je, kako ne bi volio da mu „opet Turci sa tužbom dolaze (i da ga) uznemiravaju, (pogotovo) što su popustili da međ (njima) ne mute i ne brkaju“. To što su se oni srpskom knezu hvalili, kako im je

¹³⁰⁴ *Isto*, 335-336.

¹³⁰⁵ Л. Ранке, *Босна према реформама султана Махмуда II 1820-1832*, 315.

¹³⁰⁶ М. С. Косановић, *н. р.*, 1889, 243.

¹³⁰⁷ *Исто*, 244-245.

¹³⁰⁸ *Исто*, 246; U okolini Rogatice, hrišćanske porodice Balčak i Kujundžić imale su spahijski status i bile tzv. „beratlije“ sve do Omer-paše Latasa, kada su mu, u vrijeme tanzimatskih reformi, konačno predali svoje berate i sablje. (V. Kosorić, *Naselja i porijeklo stanovništva*, u: *Rogatica*, (monografija), Sarajevo 1966, 18.). Od ovih Kujundžića su nastali pravoslavni Spahići (*Isto*, 22.).

¹³⁰⁹ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-585, *Петар Лазаревић-књазу Милошу Обреновићу*, Карановац, 1. (13.) новембар 1832.

¹³¹⁰ J. Baltić, *н. д.*, 122.

„Gradašćević davanje masla opraštao“ on je tumačio, da ovaj to „ni iz kakva uzroka nije činio već samo dok se na svom mestu kao vezir bosanskij utvrdi, udobri, pak posle da (će im) dvaput onoliko“ naplaćivati koliko su „pređašnjim vezirima plaćali“.¹³¹¹

Nakon slamanja pokreta Husein-kapetana Gradašćevića i prisvajanja tri bosanske nahije u Podrinju, špijun srpskog kneza u Zvorniku Simo Đogo javljao je krajem februara 1833. godine, kako će „Turci Bošnjaci“ („Турци Бошњаци“), pogotovo što su „Bošnjaci čin(ili) što (je) volja zahteva(la)“, u narednom periodu „ustati protiv vezira, pa onda o(n)amo na Srbiju, da oslobode i povrate sve svoje po privilegijama“.¹³¹² Drugi agent srpskog kneza Đorđe Besara iz Sarajeva, takođe Srbin, donio je pismo u Kragujevac od čehaja bosanskog vezira. On je obavijestio srpskog kneza, kako se bunt u Bosni raširio od hrvatske granice do Banjaluke i Sarajeva, da je u Sarajevu zavlдало bezvlašće, kao i da su Toske (Albanci) u vezirovoj službi u Sarajevu svojevolumno počinili pohare i druga nasilja. Osim toga, proširila se i vijest da je Ali-paša Stoćanin sakupljao vojsku protiv buntovnika. Sarajevski pravoslavni vladika bio je optužen od turskih vlasti, da mu je knez Miloš slao nekog ćovjeka, zbog ćega je priveden i saslušan. Od vladike se tražilo priznanje, da se srpski knez navodno „zakrvio“ sa vidinskim vezirom, koji je sa pet paša podigao vojsku na Srbe, pa je Miloš poslao svoga ćovjeka u Sarajevo bosanskom veziru sa „raznim dragocjenostima u brilijantima koje ćemu, (samo) da bi time (bosanskog) vezira zavarao, da vojsku protiv njiga ne diže“. Prema vladicinom svjedoćenju, bosanski Muslimani su mu isprićali, kako „to mu neće pomoći jer (su) m(u) razabrali da (njihov) vezir nije htio ćovjeka Miloševa saslušati a i da mu se obećao, da na njega udariti neće, to bi opet badava bilo“, jer su bosanski Muslimani bili uvijek spremni „sa Srbima prokoškati se, tako kako bog dao, vezir ako će sa (njima) dobro, (oni bi) sa njim udari(li) kako valja“ s obzirom da nisu više mogli „trpiti, da (je) on sa ćaurima, dobro ima(o) i da (je) od njih poklone prima(o)“.¹³¹³ Bosanski Muslimani su oćigledno imali neka saznanja o politićkim pogledima srpskog kneza na Bosnu. Francuski konzul u Beogradu, Grof Boale Kont obavijestio je svoga ministra, da je knez Miloš bio nezadovoljan odredbama

¹³¹¹ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-586, књаз Милош Обреновић-Николи Ивањцу, Крагујевац, 6. (18.) децембра 1832.

¹³¹² АС-ВН-ФКК IX (1815-1838)-386, Јефрем Ненадовић-књазу Милошу Обреновићу, Пожаревац, 10. (22.) фебруар 1833.

¹³¹³ АС-КН-ФКК XV (1815-1839)-1207, Стефан Радичевић-књазу Милошу Обреновићу, Крагујевац, 31. мај (12. јуни) 1833.

Hatišerifa iz 1833. i to zato što Srbija i Bosna nisu bile ujedinjene u „savez srpskih zemalja“.¹³¹⁴ Srpski knez je na jednom mjestu krajem aprila 1833. priznao, kako su mu iz Bosne i Hercegovine dolazili poslanici tvrdeći da su bili spremni sa Srbijom „pristati i sojediniti se“. Navodno, on je takođe izjavio da će u Bosnu poslati svoje ljude, koji su trebali „priugotovi(ti) ji k vostaniju“.¹³¹⁵ Knez Miloš se oko podizanja ustanka malo kasnije predomislio, ali mu je plan ostao isti. Njegov blizak politički saradnik Dimitrije Davidović predložio je 16. maja 1833. godine, da Srbija prvo zauzme susjedne „predele otrgnute“, pa tek u slučaju da izbiju sukobi da se radi na opštoj pobuni u Bosni, Albaniji i u Bugarskoj, samo kako bi nastala „veća gungula“.¹³¹⁶ Indikativno je izgledalo što je Ali-paša Rizvanbegović tražio početkom maja 1833. godine, preko novopazarskog muteselima Ejup-paše pomoć od srpskog kneza.¹³¹⁷

Tokom Gradašćevičevog pokreta „carski ljudi“ bili su istjerani iz Bosanske Krajine, dok su Srbi bili ugnjetavani, jer su bili na strani sultana. Istjerivanjem proreformski orijentisanih osmanskih činovnika, položaj hrišćana u Bosni postao je dosta teži, jer su ostali bez bilo kakve pravne zaštite. Neki pravoslavni pop iz sela Karajzovaca nedaleko od Banjaluke dolazio je u Šabac kod povjerljivog čovjeka srpskog kneza Stanka Trišića, da potraži savjet kako da se tamošnji narod brani od zuluma turskih vlasti „koga (su) (t)ada tamo svi trpe(li) Srblji („Србљи“), budući su carske Age Bošnjaci („Бошњаци“) iz Kraine istjerali (jer) nije da su Srblji („Србљи“) (bili) krivi, što su carske age među njih došl(e)“ i mobilisale ih u rat protiv bosanskih Muslimana. Srbi su, prema vlastitom priznanju sa ovim carskim ljudima sarađivali, kao da je riječ o Rusima, a ne Turcima. Zbog toga su im se bosanski Muslimani, pristalice Gradašćevića žestoko osvećivali. Nekog starog kaluđera u Bosanskoj Krajini nakon što su mu kuću opkolili i maltretirali ga, prognali su u Austriju.¹³¹⁸

Muslimani u Bosni, pošto su bili nezadovoljni novim bosanskim vezirom imali su plan da ga obore na Vajram.¹³¹⁹ Pošto su „Turci Bošnjaci“ („Турци Бошњаци“) počeli

¹³¹⁴ Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2008, 88.

¹³¹⁵ М. Гавриловић, *н. д.*, 1912, 450.

¹³¹⁶ *Исто*, 452.

¹³¹⁷ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-603, *Никола Ивањац-књазу Милошу Обреновићу*, Студеница, 29. април (11. мај) 1833.

¹³¹⁸ АС-ПН-ФКК XXXVII (1816-1839)-600, *Станко Тришић-истом*, Шабац, 19. јуни (1. јули) 1833.

¹³¹⁹ *Боко Јованчевић-кнезу Милошу Обреновићу*, Јавор 8. (20.) фебруар 1833, у: Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 148.

raditi po svojoj volji i sve više ne priznavati vlastitog vezira, ovaj je, otkrivši za Bajram njihov plan, pozvao krajem marta 1833. na razgovor muselime iz svih bosanskih kasaba.¹³²⁰ Već sredinom maja 1833. godine, neki sarajevski muslimanski trgovac Vretić otkrio je prvom srpskom obavještajcu Mićiću, kako su se na većem dijelu Bosanske Krajine Muslimani listom ustali protiv bosanskog vezira.¹³²¹ U junu 1833. godine Kara Mahmud-paša bio je zamijenjen novim bosanskim veziirom Davud-pašom (24. 6. 1833-13. 8. 1835), bivšim upravnikom Beograda.¹³²²

II 4. Pobuna popa Jovice Ilića „Čizme“ i ekspanzija srpskih škola (1833-1835)

Poznato je da srpskih škola u Bosanskih Krajini nije bilo prije 1832. godine,¹³²³ kao ni u Hercegovini, od kada je sa radom započela škola u Mostaru u koju je išlo 500 pravoslavne i 40 katoličke djece. Znanje koje su dobijali bilo je skromno, a nastava se sastojala u čitanju i pisanju.¹³²⁴ U Foči, u istočnoj Hercegovini, srpsku osnovnu školu od iste godine vodio je Đorđe Prodanović, koji je učenicima sam pisao bukvaru.¹³²⁵ Srpskim školama su, što se može pretpostaviti mogla već u to vrijeme biti poznata djela Vuka Karadžića, pogotovo onoj u Sarajevu, ako se ima u vidu činjenica, da su se nabavkom njegovih djela od početka tridesetih godina XIX vijeka bavile sarajevske trgovačke kuće Budimlić i Besare.¹³²⁶ U sarajevskoj školi od 1828. pominje se daskal Đorđije,¹³²⁷ do 1830. neki daskal Pavle,¹³²⁸ od 1831. neki daskal Simo, a od 1836. godine Simen

¹³²⁰ *Сердар Јован Мићић-истом*, Чајетина 16. (28.) март 1833, у: *Исто*, 154.

¹³²¹ *Исти-истом*, Исто, 4. (16.) мај 1833, у: *Исто*, 163.

¹³²² S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 950.

¹³²³ С. Бијелић, *н. д.*, 174.

¹³²⁴ I. F. Jukić, *n. d.*, 51-52.

¹³²⁵ М. С. Поповић, *Свештеник Ђорђе Продановић, српски мученик*, БХ Источник, св. X, год. VIII, Сарајево 1894, 368.

¹³²⁶ Н. Урић, *н. п.*, 2012, 216; Prvim srpskim osnovnim školama u Bosni su kao uzor služile škole u Beogradu i Srbiji, prema čijem programu gotovo da i nije bilo nacionalnih predmeta. U Beogradu se, na primjer, tridesetih godina pretrpšlog vijeka od nacionalnih predmeta jedino učio „propis Srbskij“, odnosno srpski jezik. (В. Стојанчевић, *Београдске основне школе у 1833*, Годишњак града Београда, књ. XIII, Београд 1966, 111.).

¹³²⁷ J. Ф. Иванишевић, *н. п.*, august-sept.-oktobar 1909, 510.

¹³²⁸ АС-ЗПО-К 54, 40-1830, *Петар Кулагић-Васи Поповићу*, Нови Пазар, 16. (28.) мај 1830.

Todorović.¹³²⁹ Srpska škola u Zvorniku navodno potiče još od prije 1818,¹³³⁰ u Gračanici sa učiteljem popom Nikolom,¹³³¹ u Žabaru kod Bosanskog Šamca iz 1830,¹³³² zatim u Tuzli od 1828. sa učiteljem Đorđijem,¹³³³ a zatim Avramom Simićem.¹³³⁴ Srpska škola u Obudovcu kod Orašja je iz 1832,¹³³⁵ u Žepču od prije 1834. sa učiteljem Lazarom Jovanovićem.¹³³⁶ U Brodci kod manastira Lomnica radila je prije 1834. takođe srpska škola, a učitelj je bio lomnički pop Risto Savić.¹³³⁷ Iako su banjalučki hrišćani molili 1831. bosansku vladu da im odobri samostalno obrazovanje njihove djece, to pravo dobili su fermanom sa Porte tek četiri godine kasnije. Međutim, škola za pravoslavne i katolike u Banjaluci nije bila otvorena ni tada i to zbog nedostatka učitelja.¹³³⁸

Veza katolika u Bosni sa Austrijom dobila je 1833. svoju novu dimenziju i to nakon što je fra Marjan Šunjić napisao jednu vrstu deklaracije, pod naslovom „Apostolico Francisco Primo et nobili Pannoniae genti a provincia Bosnae Argentinae (...)“: U tom dokumentu katolička redodržava „Bosna Srebrena“ je sav svoj: opstanak, obrazovanje, znanje jezika, filozofskih sistema, temeljno poznavanje teologije, ljekarstva i raznih drugih vještina pripisivala u zasluge kući Habzburga.¹³³⁹ Ova deklaracija dolazila je u vrijeme kada se Porta suočavala sa ozbiljnom vrstom problema, a to je bilo pitanje vjernosti njenih katoličkih podanika u slučaju rata Turske sa Austrijom. Katolika je bilo nešto više u „Turskoj Hrvatskoj“ („Turkish Croatia“) i bilo je potpuno jasno, da su oni bili zaštićeni od Austrije. Prema riječima poljskog grofa V. Krasinskog, oni su, zapravo, od turskih vlasti dosta manje bili tlačeni od njihove braće vjernika „pravoslavne crkve“ („the Greek Church“) i koji im se nikada prije 1833. nisu pridruživali u borbi protiv njihovih zajedničkih „muslimanskih tlačitelja“ („the Mahomedan oppressors“).¹³⁴⁰ Ipak,

¹³²⁹ J. Ф. Иванишевић, *н. п.*, august-sept.-oktobar 1909, 510.

¹³³⁰ H. Ćurić, *н. р.*, 1958, 185.

¹³³¹ М. С. Филиповић, *н. п.*, 1964, 79.

¹³³² H. Ćurić, *н. р.*, 1958, 159.

¹³³³ Dž. Pašić, *Osnovno školstvo za vrijeme turske vladavine*, u: *Osnovno školstvo u Tuzli (istorijski pregled)*, monografija, Tuzla 1988, 24.

¹³³⁴ J. Ф. Иванишевић, *н. п.*, august-sept.-oktobar 1909, 511.

¹³³⁵ H. Ćurić, *н. р.*, 1958, 159.

¹³³⁶ *Isto*, 195.

¹³³⁷ *Isto*, 153.

¹³³⁸ M. Papić, *O razvoju školstva u Banjoj Luci u XIX i prvoj polovini XX stoljeća*, u: „Banja Luka u novijoj istoriji (1878-1945)“, Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18-20. novembra 1976. godine, Sarajevo 1976. (u daljem navođenju: M. Papić, *O razvoju školstva u Banjoj Luci*), 58.

¹³³⁹ Fra J. Jelenić, *н. д.*, 26.

¹³⁴⁰ Count V. Krasinski, *Montenegro and the Slavonians of Turkey*, London 1853, 124.

ostaje nedoumica oko toga, da li su predstavnici bosanskih katolika uopšte znali za Meternihove političke kombinacije u slučaju reorganizacije Turskog carstva. Vješti austrijski diplomata ozbiljno je tada pomišljao na obrazovanje (polu)nezavisne bosanske države u kojoj bi vrhovnu vlast vršili muslimanski hanovi, kao što bi u: Srbiji, Vlaškoj, Moldavskoj, Bugarskoj to isto radili hrišćanski kneževi.¹³⁴¹

Navedena deklaracija fra Marjana Šunjića duboko je uvrijedila biskupa fra Rafaela Barišića, zbog čega je on 6. januara 1834. izdao svoju, u kojoj se obrušio na bosanske franjevce. Teretio ih je za protestantsku zabludu, pošto su iskazali stav da katoličku crkvu u Bosni treba da vodi samo jedan biskup. Njegov cilj je bio da dokaže, kako je njemu kao biskupu pripadala i „duhovna i vremenita vlast nad povjerenim stadom“. Obje ove deklaracije, svakako su među bosanskim katolicima stvorile raskol na dva tabora: biskupa fra Barišića i redodržavništva „Bosne Srebrene“.¹³⁴² Položaj bosanskih katolika se početkom 1834. popravljao najviše zaslugom austrijske diplomatije na Porti. Veliki vezir javio je 12. januara 1834. godine bosanskom veziru, kako ga je austrijsko izaslanstvo obavjestilo, da se bosanskim katolicima popravke crkava više ne zabranjuju, ali uz velike novčane nadoknade.¹³⁴³

Drugi veći talas preseljavanja muslimanskog stanovništva iz Srbije u Bosni započeo je na prelazu 1833/1834. nakon gubljenja tri nahije u bosanskom Podrinju. Bosanski vezir Davud-paša pisao je knezu Milošu, da je „Turcima koji stanuju kraj Drine“ dozvoljeno da se presele u Bosnu, kao i da mogu prodavati svoja imanja u Srbiji.¹³⁴⁴ Iseljavanje Muslimana iz srbijanskih sela propisano sultanovim hatišerifom od 29. avgusta 1830. trebalo je da bude završeno do kraja 1834. godine. Najveći broj srbijanskih Muslimana iselio se tada u Bosnu.¹³⁴⁵ Protjerivanjem Muslimana iz srbijanskih sela, njihov element ojačao je dodatno u Bosni i to posebno u pograničnim područjima prema Srbiji. Miloševe namjere u pogledu Bosne, bez obzira na ranije iznesene ocjene francuskom konzulu Boa le Konteu, ostale su do kraja nepoznate,

¹³⁴¹ В. Поповић, *н. д.*, 1931, 129.

¹³⁴² Fra J. Jelenić, *н. д.*, 27-28.

¹³⁴³ *Veliki vezir-Bosanskom paši*, Carigrad, 2. ramazana 1249. po Hidžri (12. sječnja 1834.), u: Fra J. Jelenić, *Spomenici kulturnog rada franjevaca Bosne Srebreničke*, 336.

¹³⁴⁴ АС-ТССКМ-ФКК XXX (1812-1840)-972, *Даут-паша-књазу Милошу Обреновићу*, 1250. по Хиџри (1834.)

¹³⁴⁵ Š. Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862 godine*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Knj. II, Tuzla 1958, 66.

pogotovo što su ga njegovi saradnici od te godine oslovljavali voždом, ne samo Srbije već i „naroda serpskago“ („народа серпскаго“)¹³⁴⁶ ili knjazом „Serbskago Naroda“ („Сербскаго Народа“).¹³⁴⁷ Воа le Konte se lično osvjedočio u vrlo često gostovanje raznih delegacija iz Bosne kod srpskog kneza, koje su od njega tražile pomoć oko oslobođenja.¹³⁴⁸ Iz razgovora sa Milošem, francuski konzul zaključio je da on nije postigao sve ono što je želio. Pored protjerivanja muslimanskog stanovništva iz srpskih gradova, konačni njegov cilj bio je obnova „Srpskog carstva“ koga bi činile Srbija i Bosna i Hercegovina, u kojima su, kako je on vjerovao živjele „narodnost(i) jednog istog plemena, (koje su) govor(ile) jednim istim jezikom i čije su sudbine tako dugo bile tesno vezane jedna za drugu“. Turski hroničar i savremenik zbivanja Rašid-beg opisao je kneza Miloša kao osobu, koja u to vrijeme nije prestajala hrišćanskoj raji u Bosni „uliva(ti) u glavu buntovničke misli“, pogotovo nakon svoga dolaska iz Carigrada. Navodno, on je pozivao bosansku raju da se podiže na ustanak, kako bi se ujedinila sa Srbijom i „obnovi(la) srpsko kraljevstvo, koje je na Kosovu propalo“.¹³⁴⁹ U ovom smislu, posebno intrigantno zvuči, kada ga je neki Filip Pribaković zamolio da selo Jeleč u Bosni pripoji Srbiji i obratio mu se kao „Serpskomu Knjazu i voždu naroda Serpskago“ („Серпскому Књазу и вожду народа Серпскаго“).¹³⁵⁰

Prepuštanje Srbiji tri bosanske nahije i protjerivanje Muslimana iz Srbije u Bosnu nije prošlo bez oružanih sukoba. Prijatelj srpskog kneza Vedži-paša žalio mu se, kako je najveći sukob izbio „između Srba i Bošnjaka („Срба и Бошњака“) на skeli“, kod Srebrenice.¹³⁵¹ Ovi sukobi lokalnog karaktera nisu remetili odnose zvaničnika Bosne i Srbije, pa je bosanski vezir povodom dodjele sultanovog ordena, zbog iskazane vjernosti knezu Milošu, uputio ovome svoje iskrene čestitke.¹³⁵² Bosanske vlasti nastojale su, da i ostale oružane konflikte sa Srbijom rješavaju u dogovoru sa srpskim knezom, pa je

¹³⁴⁶ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-611, *Филип Пантовић-књазу Милошу Обреновићу*, Јошаница, 25. мај (6. јуни) 1833.

¹³⁴⁷ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-618, *Петроније Перуничкић-истом*, Слатина, 15. (27.) новембар 1833.

¹³⁴⁸ В. Стојанчевић, *Политички погледи кнеза Милоша Обреновића на питање ослобођења балканских народа*, ИЧ, књ. IX-X (1959), Београд 1960, 351.

¹³⁴⁹ В. Стојанчевић, *н. р.*, 1969, 67-68.

¹³⁵⁰ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-621, *Филип Прибаковић-књазу Милошу Обреновићу*, Јошаница, 12. (24.) јануар 1834.

¹³⁵¹ АС-ТССКМ-ФКК XXX (1812-1840)-982, *Веџи паша-истом*, 1250. по Хиџри (1834.)

¹³⁵² АС-ТССКМ-ФКК XXX (1812-1840)-995, *Даут-паша-истом*, 1250. по Хиџри (1834.)

bosanski vezir Davud-paša za bunu koje se podigla početkom 1834. u okolini Višegrada direktno optuživao „Srbe, koji su iz Srbije prešli ovamo“.¹³⁵³ Ima istine u tome, da je gubitak tri podrinjske nahije kod bosanskih Muslimana izazivao rezignaciju i što ih je pogotovo u kasnijem vremenu, svrstavalo u anticarigradski opozicioni blok.¹³⁵⁴ Bosanske Muslimane je posebno ljutilo to što je knez Miloš pozivao, da se iz te tri nahije više ne kupi džizja ili koji drugi porez, s obzirom da to više nije bila bosanska, već srpska teritorija.¹³⁵⁵ Iz izvještaja bosanskog vezira moglo se primijetiti, da su bosanski Muslimani u potpunosti preuzeli političku vlast u svoje ruke, kao i da su veziri pred njima bili potpuno nemoćni. Sve je više bilo onih, koji su izgubili povjerenje u sultana i njegovu politiku prema Bosni. Za njih je predavanje podrinjskih nahija Srbiji značilo konačnu propast za Bosnu. A. S. Aličić ističe kako je jednako i kod bosanskog vezira Morali Namik Ali-paše, kao i kod Husein-kapetana dozrijevala misao, kako politički više nije moglo tako značajno ništa ujediniti bosanske Muslimane, kao predaja Srbiji podrinjskih nahija.¹³⁵⁶

Prema nekim mišljenjima, glavni uzrok ustanka popa Jovice Ilića „Čizme“¹³⁵⁷ u okolini Dervente bila je slaba uprava bosanskog vezira Davud-paše, jednako koliko i intrige sarajevskog muslima Fazli-paše koji je, osim hrišćana sve više progonio i bosanske Muslimane.¹³⁵⁸ Ovog „Islam zabita“ Fazli-pašu Šerifovića naročito su mrzili bosanski katolici i to najviše zbog njegovog naređenja iz iste godine da se objesi katolički kreševski knez Ivan Vešara.¹³⁵⁹ Osim toga, Skenderova svjedoči da je ovaj bosansko-muslimanski prvak samo tokom 1833/34. usmrtio „77 potpuno nevinih hrišćana“ („77 христианъ, совершенно невинныхъ“).¹³⁶⁰ Pop Mile Vitković iz Karajzovaca pisao je nekome u Srbiji 20. januara 1834. o nespremnosti „pojedinih hrišćana“ za ustanak, očito, misleći na katolike, ali i na neke Srbe. Tvrdio je, kako je među njima bilo „inog zakona i Šokaca, i Turaka i Cigana i Čivuta“, dok ono malo „rišćana što (je) ima(lo), (kako su

¹³⁵³ АС-ТССКМ-ФКК XXX (1812-1840)-1028, *исти-истом*, 1249. по Хиџри (1834.)

¹³⁵⁴ A. S. Aličić, *n. d.*, 1996, 182.

¹³⁵⁵ *Isto*, 188.

¹³⁵⁶ *Isto*, 203-204.

¹³⁵⁷ Nadimak „Čizmo“ dobio je pop Ilić, jer nije poštovao zabranu hrišćanima da slobodno nose čizme. On je iz inata nosio čizme pred vlastima i u samoj derventskoj čaršiji. (A. Omerhodžić, *Derventa i okolina*, Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knj. VI, Sarajevo 1981, 56.)

¹³⁵⁸ O. Knezović, *n. r.*, 30.

¹³⁵⁹ Fra M. V. Batinić, *n. d.*, 1887, 211-212.

¹³⁶⁰ С. Скендерова, *у. р.*, 408.

bile) sve sorte Brankovića Vuka prokletoga“. To je navodno bio osnovni razlog što je pop Vitković po savjetu srpskog kneza otišao u Sarajevo i izjavio bosanskom veziru pokornost.¹³⁶¹ On je najvjerojatnije tom prilikom izdao svoje saradnike od kojih je većina njih bila u februaru 1834. uhapšena pod optužbom da su saradivali sa Srbijom. Prvi koji je zatovren bio je obudovački pop Mojsije Popović. Bosanski katolici se nisu htjeli pridružiti srpskim planovima i to od prvog dana.¹³⁶² Ubistvo franjevačkog gvardijana iz Fojnice nije uticalo da se bosanski katolici priključe ovom ustanku Srba.¹³⁶³ Osim toga, i socio-ekonomski razlozi su bili važan faktor oko pokretanja ove pobune, pogotovo, ako se u obzir uzme činjenica, da od 1834. ni djeca mlađa od petnaest godina više nisu bila pošteđena uzimanja harača. Franjevci su sva turska nasilja nad njihovim vjernicima prijavljivali ne vladi u Sarajevu, već austrijskim vlastima, koji bi za njih dalje intervenisali na Porti. Za njihov bolji položaj zauzimao se tada i komandant slavonsko-sremske granice baron Radošević, koji je od beogradskog vezira Davud-paše tražio, da se povede više obzira na položaj bosanskih katolika. Iako su Porta, kao i bosanski vezir izdali nekoliko naredbi i o boljem odnosu prema bosanskim katolicima, spahije, ipak, nisu htjele da ih poštuju.¹³⁶⁴ Zanimanje za položaj bosanskih katolika bio je jedan od najvažnijih spoljno-političkih prioriteta bečke vlade. Dalmatinski namjesnik grof Većeslav Lilienberg poslao je početkom 1834. godine don Šimuna Devića u Bosnu sa osnovnim zadatkom da sagleda političku situaciju u ovoj turskoj provinciji. Fra Dević je boravio u Bosni do kraja februara iste godine i o tome sačinio izvještaj. Zadnja odrednica ovog austrijskog špijuna bila je Kraljeva Sutjeska u srednoj Bosni. Za katolike je zabilježio, kako su bili „siromasi, u sužanstvu velikomu i u progonstvu od Nevirnika, da tako progonstvo nisu podnosili odkad je Car Bosnu uzejo“. Naveo je, takođe, da bosanski katolici „ne samo (da su) tarp(ili) zulum i globu od njiovi zapovidnika, dali i od ostali Balija, (koji) su se (bili) uzdigli protiva Karšćanluka, da nije (bilo) moguće iskazati progonstva, koja (su) tarp(ili)“. Neki od njih izjavili su mu, da „ako se produlji za koje vrime (t)ako vladanje“ (da će se) uzdignu(ti) protiva njimam“. ¹³⁶⁵ Priznali su mu, „da bi

¹³⁶¹ Д. Страњаковић, *Буна Срба хришћана у Босни 1834. године*, ГНЧ, књ. XL, Београд 1931, 131.

¹³⁶² *Исто*, 128.

¹³⁶³ О. Кнезовић, *н. р.*, 30.

¹³⁶⁴ Д. Страњаковић, *н. р.*, 1931, 127-128.

¹³⁶⁵ *Don Šimun Devich-dalmatinskom grofu Većeslavu Lilienbergu*, U Aržanomu na 24 febr(u)ara 1834., u: Lj. Vlačić, *Izveštaj rimokatoličkog sveštenika Devića o stanju u Bosni u prvoj polovini XIX veka*, Магазин

Karšćani (katolici-B.T.) pristali ponukovanju Rišćana (pravoslavni-B. T.), davno bi se vidilo to zlo megu njiman“. Za bosanskog vezira je istakao, da je bio inertan po svim pitanjima i „da (je) propušta(o) svakomu, da čini što hoće, i čini(lo) se: oli je posve (bio) budala, oli je u njemu (bila) velika politika“. Njegov opis položaja katolika u odnosu na pravoslavne pravi je kuriozitet. On je naveo, kako su bili „razlikovato čuvani Rišćani od Karšćana. Rišćani n(isu) tarp(ili) tolikoga zuluma od njih, koliko Karšćani“. Uzrok za ovakvu situaciju don Dević pronalazio je u tome, što su „Rišćani ako ji (bi) štogod oglob(ili) Turci, na(lazili) način za osvetiti se: oli (bi) zapal(ili), oli (bi) ukra(li), oli (bi) ubi(li); i za ovi uzrok n(isu) sm(jeli) Turci globiti ji“. Za bolji položaj od katolika, pravoslavni su po njemu trebali da zahvale sarajevskom vladici, koji je „tako slobodno jaši(o) konja prika Sarajeva, što niko zapamtijo nije; slobodnije nego koji od Turaka“ i to prije svega zato što je „mlogo zasip(ao) blagom one vladaoce“. U političkom smislu, najintragantnijim od svega činila se službena posjeta dvojice poklisara kneza Miloša bosanskom veziru i sarajevskom vladici. Razlog dolaska ostao je za don Devića nepoznat, ali je „općeni glas (bio), koliko god (kod) Turaka toliko god (kod) Karšćana i Rišćana, da (je) Car (htio) pustiti Bosnu Milošu. Isti Turci dokaz(ivali) su, koji doodili su u provinciju Miloševu u trgovinu, da (su) jim očito govor(ili) podložnici Miloševi: *Čekajte nas Turci do Jurjeva dana, unda valja da nam dadete Bosnu. I nazad nekoliko*

сјеверне Далмације, Сплит 1934, 80-81; Učeni Farlati je još krajem XVIII vijeka pisao, da su muslimanske stanovnike Bosne „Turci nazivali Balijama i smatrali ih nezalicama“ („quos Turcica lingua Balie, idest ignaros vocant“). (D. Farlato, *Illyrici sacri*, tomus quartus. Ecclesiae Suffraganeae metropolis Spalatensis, Venetiis MDCCLXIX, 74.); Istina, „Balija“ je bio podrugljiv naziv za bosanskog Muslimana, a ustvari tim imenom označavano je starosjedilačko muslimansko nomadsko stanovništvo: istočne Hercegovine (oko planine Velež), kao i jugoistočne (na sjeveru Maglića) i istočne Bosne (oko Visočice i Bjelašnice). Drugo ime za „Baliju“ je „Srbljak“. Kao vjernici koji se nisu uredno pridržavali propisa muslimanske vjere i zbog svetkovanja hrišćanskih svetaca bili su u prošlosti prezreni i od samih bosanskih Muslimana. (J. Дедијер, *н. р.*, 16. мај 1909, 747-748.); Etimologijski, naziv „Srbljak“ prema M. Filipoviću označavao je oblasno etničko ime i bilo je mlađe od naziva „Srbin“ ili „Srblijin“, a koji su postali „opšta narodna imena“ u vrijeme migracija prvobitnih Srba iz najstarijih područja Srbije. (M. С. Филиповић, *Србљаџи*, СКГ, бр. 8, н. с., LI, Београд 16. Август 1937, 624); Neki sarajevski Muslimani slavili su Aliđuna, odnosno sv. Pilju još krajem XIX vijeka, smatrajući taj dan važnijim od odlaska na ćabu. (E. Лилек, *Етнолошки набирци по Босни и Херцеговини*, ГЗМ, год. XI, св. 4, Сарајево 1899, 709.); Pindan se slavio među Muslimanima na teferičima i u Bosanskoj Krajini: Gerzovu kod turbeta Đerzelez Alije kod Mrkonjić grada i u Večićima kod Kotor Varoši. (M. Карановић, *Илиндански вашир у Вечићима*, Развитац, бр. 8. и 9., год. IV, Бањалука август-септембар 1938, 262.); I u prijedorskom selu Mataruge lokalni Muslimani dugo vremena slavili su sv. Đorđa ili Đurđevdan. (Š. Kulišić, *Mataruge kod Prijedora*, Razvitak, br. 12, god. VI, Banjaluka 1. decembra 1939, 375.); Ovo obilježavanje hrišćanskih svetaca sv. Đorđa i sv. Pilje među bosanskim Muslimanima imalo je, prema tvrdnji M. Hadžijahića neku vrstu „opštegobosanskog karaktera“, budući što su oba sveca bili zaštitnici srednjovjekovne bosanske države. (M. Hadžijahić, *Sinkretistički elementi u islamu u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 28/29, Sarajevo 1980, 319-320.)

dana pisa(o) je Miloš Ali-paši od Zvornika, koji je (bio) najtvrdi grad u Bosni, i posla(o) mu verman carev, da mu ima tribiti grad“ uz jasnu poruku: *Ako nećeš nalipo, a ti me čekaj spravno*“. Bosanski vezir informisao je Sarajlije o ovim Miloševim prijetnjama, naglašavajući kako „od Cara (nije imao) izuna (tur.-dozvola-B. T.), da protivu njemu pođe, a (da oni) čin(e)“ što su htjeli. Sarajlije su ozbiljno razmišljale o „dragovoljno(j)“ odbrani bosanskih granica, pogotovo nakon vijesti da je srpski knez okupirao „gradove Kadiluka Bosanskoga“: Višegrad, Srebrenicu i Goražde.¹³⁶⁶ Sarajevski bosansko-muslimanski prvaci plašili su se, da, ako bi knez Miloš okupirao „Zvornik, koji je (bio) tri dana daleko od Sarajeva, unda (bi) sva Bosna zva(la) se njegova“. Do njih su, takođe, dopirale poluglasine, da je sve to bio „carev ugovor s Moskovom, da Miloš posidne Bosnu, a neka bude podložan Moskovu“.¹³⁶⁷

Srpski knez je od prvog dana bio detaljno obavješten o pripremama bune Srba u Bosanskoj Krajini i Posavini. On je još u februaru 1834. imao informaciju, da je „neki pop iz Krajine“ išao u Bosnu u kojoj je „kupi(o) bećare potajno i nabavlja(o) oružje“.¹³⁶⁸ Riječ je bila o popu Pavlu Karano-Tvrtkoviću, koji je vrlo dobro znao, da je srpski knez dobivši Portin ferman o ustupanju šest nahija, odustao od pokretanja ustanka u Bosni.¹³⁶⁹ Bosanski upravnik Bijeljine Ali-paša Vidajić prebacivao je knezu, kako se ova buna vodi sa njegovim znanjem i odobrenjem, na šta je ovaj preko svojih ljudi u jednom pismu reagovao, kako se stara da se između njih „na komšiluku mir i tišina izdržava“.¹³⁷⁰ To Vidajiću nije bila dovoljna garancija, pa su bosanske vojne snage krajem februara 1834. sa svoje strane Drine postavile straže, kao da će Srbija svakoga momenta izvršiti vojnu invaziju na Bosnu.¹³⁷¹ Da bi smirio strasti i pružio garancije svojim bosanskim prijateljima knez Miloš je u šabački zatvor zajedno sa popom Pavlom zatvorio još „54. buntovnika Bosanski“, koji su se spremali provaliti u Bosnu i tamo kod pravoslavnog stanovništva izazvati pobunu. Knežev čovjek Stanko Trišić u svrhu smirivanja stanja i

¹³⁶⁶ *Isto*, 82-83.

¹³⁶⁷ *Isto*, 84.

¹³⁶⁸ АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-683, *Сава Николић, Ђоко Сленић-књазу Милошу Обреновићу*, Шабац, 9. (21.) фебруар 1834.

¹³⁶⁹ Д. Страњаковић, *н. р.*, 1931, 134.

¹³⁷⁰ АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-684, *Станко Тришић-књазу Милошу Обреновићу*, Шабац, 10. (22.) фебруар 1834.

¹³⁷¹ АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-686, *исти-истом*, Шабац, 11. (23.) фебруар 1834.

vraćanja povjerenja, sastao se sa Vidajićevim muslimanom.¹³⁷² Dvostruka igra kojom se u politici služio srpski knez, pa i prema Bosni ogledala se u činjenici, da je pomenuti pop Pavle Karanović (Karano-Tvrtković-B. T.), inače glavni organizator bune, slobodno otišao do Banjaluke. Njemu je 28. februara 1834. pasoš izdao lično knez Miloš u Kragujevcu i to kao „žitelju šabačkom“.¹³⁷³ Njegovi ljudi u Banjaluci su uz poklič „za krst časni“ ubili tada gradskog prvaka Himzagu, dok se pop Pavle lično hvalio, kako „ima dopuštenje i prava“, da se na bosanskoj strani „donosi politika Gospodarska“ (kneza Miloša-B. T.). On je najvjerojatnije lagao, kako za podizanje bune ima podršku i ruskog cara. Da bi pridobio sarajevskog trgovca Miću Mičića uvjeravao ga je, kako će dobrovoljci lađom Savom upasti u Bosnu. Takođe, pop Pavle pozivao je u ustanak i hercegovačkog popa Simu Blagojevića, koji je ranije ratovao za Ali-pašu Rizvanbegovića protiv Sarajlija. Preko Bijeljina Jefte Opalića pozivao je pop Pavle u ustanak i Semberce. Šabački trgovac, Tuzlak rodom, Naum Unica se u tom smislu obraćao Mići Kovačeviću, kao i Savi i Risti iz Osmaka kod Vlasenice. Šabački sudija Stanko Jurišić, kada je čuo za slanje dobrovoljaca na Drinu, poručio je srpskim graničarima kako njihov prelazak u Bosni „treba kroz prste gledati“.¹³⁷⁴ Pop Pavle je čak i u Mostaru zadobio povjerenje nekog Nikole Boškovića za pokretanje ustanka u Hercegovini.¹³⁷⁵ Na terenu, pop Pavle pridobijao je najviše pristalica među popovima i učiteljima. U Derventi su na primjer njegovi ljudi bili pop Jovica Ilić i učitelj Pantelija Stevanović,¹³⁷⁶ zatim popovi: Pavle Džabić, Andrija Popović, Milan Vitković i neki Ignjatije.¹³⁷⁷

Pobunjenici su izradili i zastavu na kojoj je na sredini bio izvezen krst, a više njega ruka sa sabljom (stari bosanski grb?-B. T.).¹³⁷⁸ Osim ove, ustanici su u bojevima

¹³⁷² АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-688, *исти-истом*, Исто, 15. (27.) фебруар 1834.

¹³⁷³ АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-691, *Пасош који је издао Милош Обреновић жителју шабачком Павлу Карановићу до Байне Луке*, издат у Крагујевцу 16. (28.) фебруар 1834.

¹³⁷⁴ Д. Страњаковић, *н. р.*, 1931, 136-137.

¹³⁷⁵ *Исто*, 135.

¹³⁷⁶ И. Митровић, *Српске школе у Бос. Крајини за турске управе*, Развитак, бр. 8. и 9, год. VI, Бањалука 1939, 257.

¹³⁷⁷ Лонгин, *н. р.*, 40; Nacionalno-oslobodilačka borba pravoslavnih Srba u Bosni je zbog učešća velikog broja porova, kao i zbog vjerske parole: „za krst časni i slobodu zlatnu“ bila za bosanske Muslimane apsolutno neprihvatljiva. Štaviše, zbog takve situacije kod bosanskih Muslimana je samo dodatno ojačalo uvjerenje u ispravnost njihove antiustaničke borbe u odbrani Turske carevine. (A. Sućeska, *Istorijske osnove nacionalne posebnosti bosansko-hercegovačkih Muslimana*, ЈИЧ, br. 4, Beograd 1969, 52.)

¹³⁷⁸ Д. Страњаковић, *н. р.*, 1931, 137-138.

koristili srpske zastave¹³⁷⁹ i time cjelokupnom pokretu odredili jasan srpski nacionalno-politički karakter. Ali-paša Vidajić je 21. marta 1834. ponovo pisao kneževom čovjeku Vuletu Gligorijeviću, obavještavajući ga kako se pop Tvrtković po Bosni lično hvalio, kako je bio poslan „od Gospodarske (Miloševe) strane“. Gligorijević mu je odgovorio, kako srpski knez nema nikakve veze sa pobunom, kao i da čini sve napore da uhvati ustaničkog kolovođu popa Pavla. Jasno je naglasio da je on dobio ono što je želio i kako dalje od Drine neće ni zašta drugo da zna.¹³⁸⁰ Samo dan kasnije, austrijska Slavonska pogranička komanda u Slavonskom Brodu pisala je centrali u Zagreb, kako je knez Miloš predao jednom srpskom trgovcu nekakvih četrdesetak letaka za podizanje ustanka, a koje je ovaj trebao podijeliti među pravoslavcima u tuzlanskoj regiji. Nacionalno-politička propaganda srpskog kneza bila je jedan od ključnih razloga što su bosanski katolici odbili da se udruže sa pobunjenicima.¹³⁸¹ Austrijsku politiku među bosanskim katolicima promovisali su u to vrijeme bosanski franjevci okupljeni oko fra Ilije Starčevića. On je bio blisko povezan sa Slavonskom pograničnom komandom, a njegovi sljedbenici bili su još: u bosanskoj Posavini tramošnički župnik fra Ambrož Matić, u zapadnoj Hercegovini Livnjaci fra Anto Tadić i župnik Andrija Glavočević i u srednjoj Bosni kreševski župnik fra Andrija Kujundžić.¹³⁸²

Politički odnosi između Bosne i Hercegovine i Srbije naročito su se pogoršali sredinom marta 1834. godine, kada je nastao oružani sukob u graničnom području na Mokroj Gori, Zaovini i Starom Vlahu, područjima koja su pripala Srbiji, koja su nekada bila u sastavu Hercegovačkog sandžaka. Srbija nije ni krila da je u „javnom ratu sa Ali Pašom Stolačkim iz Ercegovine i s Ercegovackim Turcima („Ерцековачкимъ Турцима“), koji su ubili „dva Srbina („Србина“), jednoga ran(ili), a trojicu odve(li) sa sobom u robstvo, a kuće i zgrade i sve srbsko („србско“) imanje oplend(ili) tako, ta su 42 tamošnje srbske („србске“) familije (bile) u korijenu upropašćene“. Za ovaj zločinački napad, srpske vlasti teretile su nekoliko hercegovačkih muslimanskih „poglavica, alaj-

¹³⁷⁹ К. К., *Три поповске буне*, Развитак, Бања Лука 1. Мај-1 Јун 1910, 161.

¹³⁸⁰ Д. Страњаковић, *н. п.*, 1931, 143-144.

¹³⁸¹ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, Tešanj-Sarajevo 2006, 261; Bosanski pravoslavni i bosanski katolici su doseljenici u tuzlanskoj regiji. Bosanski katolici su se u ovu regiju doselili početkom XIX vijeka i to najviše iz srednje Bosne. (P. Jeremić, *н. п.*, 147-148.). Pravoslavni su se doselili isto kada i katolici, uglavnom iz: Bosanskog gornjeg Podrinja, Sandžaka, Polimlja, istočne Hercegovine, Crne Gore i nešto manje iz Bosanske Krajine. (*Исто*, 150.)

¹³⁸² G. Šljivo, *н. д.*, 2006, 268-269.

begova i ajana“: Šeću Mulića i Arifa iz Višegrada, Alaj-bega Čengića iz Zagorja, Sijerčića iz Goražda, Sali-bega iz Rudog, kao i Alaj-bega Todorovića iz Čajničkog kadiluka.¹³⁸³ Tenzije između Srbijanaca i bosanskih Muslimana su još više porasle, nakon što su neki Srbijanci u Podrinju na bosanskoj strani zapalili 25 muslimanskih kuća. To je bila reakcija na navodno paljenje crkve u Kršanju, takođe na bosanskoj strani, za koju se sumnjalo da su je zapalili „Vlasi iz Mokre Gore ne bi li okrivili čitluk-sahibije kod čestitog cara i bosanskog vezira“. Bosanci su tada zatvorili dva trgovca iz Čačka Stefana Andrića i Vučića Stankovića, koji su se vraćali iz Sarajeva sa svojim kiridžijama i tovarima. Za njih dvojicu tražili su pet svojih sunarodnika zatvorenih negdje u Srbiji.¹³⁸⁴

Kada se predstavnik Srbije sastao na pregovorima sa nekima od njih, ovi su mu poručili: „da ne dadu Srbiji granica, koje joj je Car dao, i da ih je poslao na to Ali-paša iz Stolca, pak još da im je tako zapovjedio, da se ne vraćaju, i da bi svi od jednoga izginuli od Srba“. Interesantno je da u ovoj invaziji na srpsko područje nisu učestvovali bosanski, već samo hercegovački Muslimani, i to „od predjela Ali-Paše Stolačkoga“. Iz Podrinja su im se jedino pridružili višegradski Muslimani, koji su još ranije dolazili u Stolac na dogovor. Sigurno je, da „od strane Bosanskog Vezira Daud-Paše nije do 27 ga Februarija ni jedan Bošnjak („Бошняк“) s njima bio pomiješan“. Moglo se zapaziti, da je hercegovački vezir ovim upadom pokazivao izvjesnu samostalnost u odnosu na Bosnu, pogotovo kada se ima u vidu činjenica, što je bilo „više od 20 časova, što (je) granica srbska odstoji(la) od vlade ercegovačke“. Dakle, između Srbije i Hercegovine prostor u koji su prodrli Hercegovci pripadao je Bosanskom vilajetu, pa je sa srpske strane odbačena bilo kakva mogućnost, da ih je preko svoje teritorije propustio bosanski vezir. Takođe, malo je bilo vjerovatno da je Ali-paša invaziju izveo po nagovoru Porte „da navojišti na Srbiju, (koja je tada) uživa(la) za naknadu pokornosti, privrženosti i vjernosti, koje je za 18 godina dana osvjedočavala k Sultanu u više od deset raznih slučajeva“. Takođe, sigurno je i to, da je sultan, kojim slučajem i htio napasti Srbiju, da bi to uradio sa dosta brojnijim i pouzdanijim Bosancima.¹³⁸⁵ Ali-paša je, iako potpuno nezavisan od bosanskog vezira, ipak bio svjestan trenutne političke situacije. Kada ga je

¹³⁸³ HC-9/I, 3. 3. 1834.

¹³⁸⁴ *Мујага и Заим Алибашићи-сердару Јовану Мићићу*, Вишеград 7. (19.) марта 1834, у: Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 185.

¹³⁸⁵ HC-9/I, 3. 3. 1834.

„bosanski vezir („визирь Босніскій“) Davud-paša molio da se sastane sa njim u Konjicu, na granici Bosne i Hercegovine („Босніи и Герцеговинны“), Ali-paša je taj prijedlog kategorički odbio. Zatim je bosanski vezir lično došao u Mostar zatraživši od ovog da prihvati odluku Porte oko uvođenja tanzimata i nufusa u Hercegovini. Ali-paša je tada javno pred vezirom Bosne iznio jasan politički stav: „*Sam vidiš da se okolo Bosne i Hercegovine („Боснію и Герцеговину“) sleglo đaurstvo („гяурство“), koje je u neprijateljstvu s našom vjerom: sa dvije strane-đauri Nijemci, sa treće strane svinjar iz Srbije Miloš Rac („свинопасъ изъ Сербіи Милошъ Рацъ“), a sa četvrte, opet, paraz (pop) Karadag („напазъ [нопъ] Карадагъ“)* (pop Crne Gore, vladika Petar II Petrović Njegoš-B. T.). *Ova posljednja dvojica se uporno trude kako bi zahvatili u svoje kandže Bosnu i Hercegovinu“ („Боснію и Герцеговину“).*¹³⁸⁶

Pobuna bosanskih Srba otpočela je početkom marta 1834. prvo ispod planine Vučjak, kada su oni opustošili begovske odžake i kuće svojih prvih muslimanskih komšija. Neke od njih su ponižavali i ubili.¹³⁸⁷ Pobuna je u srpskoj historiografiji objašnjena hrišćanskom reakcijom na dugogodišnja nasilja trojice bosansko-posavskih muslimanskih prvaka: gradačačkog muselima Ahmed-bega Gradaševića (nećak Husein-kapetana), derventskog muselima Osman-bega Hadži Hasanovića i Ali-bega Hadžibegovića. Najčešća meta napada ove trojice bile su djevojke, žene i pravoslavni popovi.¹³⁸⁸ Ovi događaji bili su uzrok otvorenog sukoba između srpskih pobunjenika i bosanskih Muslimana na širem prostoru Bosanske Posavine.¹³⁸⁹ To je bio razlog da se već 11. marta iste godine knežev izaslanik Lazar Teodorović u Bijeljini sastane sa Ali-pašom Vidajićem. Teodorović je imao zadatak da uvjeri Vidajića, kako zvanična politika Srbije nije imala nikakve veze sa pokrenutim ustankom.¹³⁹⁰ Preko Austrije su u Šabac 19. marta 1834. pod vođstvom popa Sime Danilovića došle vođe pobune iz Podgradaca, kraj Bosanske Gradiške.¹³⁹¹ Tada je po naređenju srpskog kneza, starješina Šabačke nahije Stanko Jurišić zatvorio zajedno sa popom Danilovićem i popa Pavla i predao ih vidinskom veziru. Ova dvojica su navodno uspjeli uvjeriti vidinskog vezira, da se nisu

¹³⁸⁶ Аримандритъ I. Памучина, у. р., 1873, 359-360.

¹³⁸⁷ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, n. d., 960-961.

¹³⁸⁸ A. Ivić, *Buna derventskog popa Jovice Ilića (mart 1834)*, Književni jug, knj. III-sv. 1, Zagreb 1. januara 1919, 27-28.

¹³⁸⁹ Д. Страњаковић, н. р., 1931, 151.

¹³⁹⁰ Исто, 145-146.

¹³⁹¹ Исто, 153-154.

nikada bunili protiv sultana, već samo protiv turskih nasilnika, zbog čega im je ovaj oprostio poslije čega su se oni vratili u Srbiju.¹³⁹² Derventski muslim Osman-beg Hadži Hasanović optuživao je popa Jovicu da je imao političke planove, tj. da „otiashe svu Bosnu pod ruku (da) metn(e)“, kao i da su mir u Bosni i dobrosusjedske odnose „Rishchani (bosanski Srbi-B. T.) dosta puta otili pokvarit“. Za razliku od njih, „Latini (su bili) mirni u czarevoj zemlji“. ¹³⁹³

Od ovoga vremena može se pratiti sve veće okretanje bosanskih katolika Zagrebu i Hrvatskoj. Definitorij bosanskih franjevaca dobio je u aprilu 1834. od austrijskog cara Franje I dozvolu, da se njihovi bosanski klerici na školovanju u Ugarskoj i konačno ujedine „u franjevački samostan u Zagrebu“ („in Claustro Franciscanorum Zagrabiensi“), te stave pod nadzor jednog bosanskog franjevca.¹³⁹⁴ Definitoriji bosanskih franjevaca je 26. aprila 1834. u ime svih katolika u Bosni molio cara Franju I, da svojom djelatnošću poboljša njihov položaj. Žalili su mu se, kako su bosanski katolici „bili izloženi pohlepostima, nasilju i surovosti muslimanskih domorodaca“. („quae exposita rapacitati, violentiae, et crudelitati indigenarum Muhamedanorum“).¹³⁹⁵ Katolici u Banjaluci i njenoj okolini uživali su neke slobode skoro stotinjak godina, a ostvarili su ih još za vrijeme Banjalučke bitke avgusta 1737. godine, kada su katolički seljaci iz sela: Ivanjske, Šargovca, Ramića i Dragočaja pomagali Turcima u ratu protiv Austrijanaca. U znak zahvalnosti, njima je Hećimoglu-paša dodijelio berat o oslobođenju od zavisnosti i nekih poreskih obaveza.¹³⁹⁶ U Banjaluci su se katolici u ranijim vremenima najviše bavili zanatima, a prvi trgovci katolici su došli u grad u vrijeme srpske pobune 1834. i to iz Livna i zapadne Hercegovine (porodice: Brzović, Pilipović, Betunac, Mikulić, Garčić, Jović) i bili, kao i svi bosanski katolici lojalni turskim vlastima.¹³⁹⁷

Popuštanje pritiska prema katoličkoj crkvi, nije značilo i poboljšanje života običnog naroda. Prema izvještajima sa terena „stanje nasilja u koje je doveden katolički narod („popolo Cattolico“) je (bilo) neopisivo“. Običan katolički vjernik vjerovao je,

¹³⁹² П. К. Карано-Твртковић, *н. р.*, XX.

¹³⁹³ A. Ivić, *н. р.*, 34-35.

¹³⁹⁴ *Fra Michaël Duich, fra Stephanus Marianovich, fra Andreas Kujuncxich, fra Antonius Knezovich, fra Jacobus Krixanacz, fra Nicolaus Kordich-Sacratissima Majestas Franz I, Suttiskae die 20-a Aprilis 1834, u: Fra J. Jelenić, Izvori za povjest kulturnoga rada bosanskih Franjevaca, sv. 1, 64-65.*

¹³⁹⁵ *Ibidem*, *Ibidem*, die 26-a Aprilis 1834, in: *Ibidem*, 67-68.

¹³⁹⁶ С. Бијелић, *н. д.*, 204.

¹³⁹⁷ *Исто*, 153.

tada, da mu samo: „*Bog i Franjo* (austrijski car-B. T.) *mogu zaliječiti njegove rane*“.¹³⁹⁸ U svojim „Političkim zapažanjima“ o Bosni od 20. maja 1834. doktor Markoki, koji je jedno vrijeme proveo u Travniku, istakao je, kako je u zemlji vladao despotizam i opšti duh sklon revoluciji i anarhiji. Šef provincije tj. bosanski vezir, bio je po njemu zaslužna ličnost, ali je bio nemoćan prema bosanskim prvacima, koji su najviše progonili „hrišćane“ („*Nazioni del Cristianesimo*“). Dr. Markoki je iznio jednu veoma zanimljivu tvrdnju, po kojoj su muslimanski prvaci podbadali stanovništvo na pobunu protiv tadašnje vlade. Tako su, u Derventi i u drugim mjestima izazvali beskrajne pokolje, pripisujući ih „pravoslavnima“ („*Greca Nazione*“). „Katolici Bosanci“ („*Religiosa Cristiana Nazione Bosinese, Cattolico Popolo Bosnese*“) su u političkom smislu najviše od svega željeli prisustvo jednog konzula u Bosni, koji bi im pružao zaštitu. Katolicima u Bosni je u ovome mogao najviše pomoći „prvobranioac katolicizma“ car Franjo I. U svim drugim turskim provincijama katolici su imali bolji status, nego u Bosni u kojoj su Turci vodili „varvarsku politiku“ („*barbarissima politica*“).¹³⁹⁹

Kada je bosanski vezir Davud-paša došao u Sarajevo, on je poručivao svim starješinama, da je „na taj konac poslan, da Bošnjake k otečeskoj milosti Sultana bliže privede, i uvjeri ih da se on (Sultan) za svoje podanike milostivo i velikodušno stara“. Međutim, „ovo je još više Bošnjake („*Бошњакѐ*“) u jogunstvu njiovom utvrdilo“. Reakcija na ovaj plan ogledala se, prije svega, u pojačanim nasiljima kapetana i potiranju svih onih prava, koja su hrišćani dobili od Porte, u prvom redu dozvolu za podizanje crkvi. Ovo je dalo povoda, da hrišćani u predjelu Dervente pod vođstvom popa Jovice podignu bunu, koja je vrlo brzo bila od nekoliko ujedinjenih kapetana ugušena. Najveći broj pobunjenih hrišćana vratio se kući, dok je jedan dio prebjegao u Srbiju: „*Neka gomila Srbskog prostora („Србског простора*“) naroda sdružila se s buntovnim hristijanima u Bosni, no kad se buna okonča, prebjegnu i oni opet u Srbiju natrag“. Neki misle, da su osim kapetanskih ugnjetavanja, pop Jovičinoj buni „takođe neka nagovaranja iz Carigrada povod dala“. Značajno iskustvo ove bune bilo je i to, što se jedan manji broj

¹³⁹⁸ *Padre Michele Duich di Livno, Ministro Provinciale di Bosna Ottomano Argentina-Giacono Markochia Dottor Emerito in Medicina Prone Colendissimo Travnik, Sutjeska Li 30. d Aprile 1834, u: H. Ćurić, Politička zapažanja o stanju u Bosni 1834, ГЗМ, н. с., историја и етнографија, св. X, Сарајево 1955, 182.*

¹³⁹⁹ *Il Medicino Commiso. o: pella Bossina Giacomo Dr. Marcocchia, Osservazioni politiche sullo stato attuale della Bossina 1834, u: Isto, 183-184.*

„bosanskih katolika“ („католически Бошняци“), koji su ranije Turcima uvijek stranu držali, ipak, ovoga puta pridružio „bosanskom narodu grčkog zakona“ („народом Босанскимъ грчкога закона“) tj. pravoslavcima. Zapravo, buna i nije bila podignuta protiv Carstva, nego protiv samovolje bosanskih Muslimana, koji nisu marili ni za bosanskog vezira Davud-pašu, ali ni za Sultana. Postojali su neki nagovještaji, da su, u slučaju da je sultanova vojska intervenisala, pobunjenici bili, čak, spremni dočekati je raširenih ruku, te se s njom sjediniti.¹⁴⁰⁰ Kada je riječ o bosanskim katolicima, oni su se u najvećem broju ipak uzdržali od uključivanja u ovaj ustanak, iako su i oni bili pod direktnim udarom nasilja bosansko-muslimanskih prvaka. Kada je derventska kapetan Mahmut-beg 9. marta 1834. poveo sa sobom kao sluge u lov nekoliko svojih kmetova katolika, njega je presrela neka hajdučka družina i ubila dvojicu katolika Miju Bačića i Iliju Mihaljevića. Osveta bosanskih Muslimana bila je usmjerena direktno na lokalne katolike. Njih 18-cu likvidirali su 13. marta osvetnici bosanski Muslimani.¹⁴⁰¹ Naime, ova buna ujedinila je većinu bosanskih Muslimana u Bosanskoj Krajini i Posavini. Jedna grupa iz Prijedora i Kozarca uputila se pod vođstvom Murat-bega Beširevića i Mehmed-bega Rustanbegovića u Derventu, ali ih Banjalučani nisu htjeli pustiti kroz svoj grad. Pri povratku kući, u osvetničkoj pohari opustošili su brojna hrišćanska mjesta, ubijajući pri tome oko 100 ljudi, među kojima i popa Josipa Bašića iz Lipnika.¹⁴⁰²

Po otpočinjanju bune pop Jovica Ilić je pismom tražio od kneza Miloša, da obavijesti sultana o lošem položaju hrišćana u Bosni i doslovno mu poručio, da ako ih sultan i bosanski vezir nisu mogli pomoći, da ih predaju u knez Miloševe ruke.¹⁴⁰³ Iako su vođe bune pop Ilić i učitelj Pantelija Stevanov(ić) iz Dervente imali od ranije uspostavljene lične veze sa nekim Srbijancima,¹⁴⁰⁴ ova buna Srba u Bosni nije imala nikakvih šansi da uspije. Buna iz 1834. je nosila u sebi izuzetan vjerski karakter, jer su je osim popa Jovice vodili još nekoliko pravoslavnih popova: Vid, Andrija, Pavle, Stevan, Ignjatije¹⁴⁰⁵ i Mojsije.¹⁴⁰⁶ Najvjerojatnije, da je to bio i glavni razlog da se srpskim seljacima u većem broju ne pridruže njihove komšije bosanski katolici. Njihovi fratri su

¹⁴⁰⁰ HC-27/I, 7. 7. 1834.

¹⁴⁰¹ Fra M. V. Batinić, *n. d.*, 1887, 216.

¹⁴⁰² A. Ivić, *n. r.*, 36-37.

¹⁴⁰³ Лонгин, *n. p.*, 39.

¹⁴⁰⁴ A. Ivić, *n. r.*, 29.

¹⁴⁰⁵ *Isto*, 31-32.

¹⁴⁰⁶ *Isto*, 33.

ih blagovremeno odvojili od pravoslavnih. Austrijska vojna komanda u Slavenskom Brodu je 21. marta 1834. posvjedočila, da su bosanski katolici pod vođstvom svojih fratarara: fra Stipom Mikićem, fra Matom Milićem i fra Alojzijem Kupijem bili potpuno mirni i da nisu imali ništa protiv turskih vlasti. Takođe, bilo je javljeno, kako je bila potpuna neistina, da im se nije dozvoljavalo ispovjedanje katoličke vjere ili da se prema njima činila bilo kakva nepravda. Austrijanci, kao katolički protektori u Bosni, garantovali su Turcima da se „Latini (katolici)“ („die Lateiner [Katoliken]“) nisu pridružili „grčkoneujedinjenim Vlasima“ („die Wolachen, [graeci ritus non uniti]“) (bosanski Srbi-B. T.), koji su „željeli od Bosne-Srbiju da stvore“ („wollen sie von Bosnien-Serbien machen“).¹⁴⁰⁷ Osim Vlasima austrijski izvori nazivali su pravoslavne u Bosni i „bosanskim Srbima“.¹⁴⁰⁸ Tih su se godina katolici i pravoslavni međusobno nazivali nenarodnim imenima: mrcinjacima, šokcima, vlasima, hrkaćima, itd.¹⁴⁰⁹ Osjećajući tokom i nakon ove pobune sve veću nesigurnost i nepovjerenje prema Srbima u Bosni, bosanski katolici su molili austrijsku vladu preko Internuncija u Beču, da uspostavi svoj konzulat u Bosni, ali su naišli na negativan odgovor.¹⁴¹⁰ Zahtjev za austrijski konzulat u Bosni lično je u Beču tražio jedan „franjevački poklisar“. Jedini zahtjev bio je, da novi konzul bude „dobar katolik“. Bečka vlada mu ipak nije mogla izaći u susret pravdajući se administrativnim preprekama. Austrija nije otvarala nigdje svoje konzulate u zemljama u kojima je već postojao francuski konzulat, koji se brinuo o interesima lokalnih katolika. Isti franjevački poslanik iskoristio je ovu priliku, da se požali na pristiske kojima su bosanski katolici bili izloženi, jednako od bosanskih Muslimana, kao i od pravoslavnih da im se priključe u sukobima.¹⁴¹¹ Nekoliko godina nakon propasti ove bune, neki anonimni katolik je za neučestvovanje bosanskih katolika

¹⁴⁰⁷ *Isto*, 35-36.

¹⁴⁰⁸ *Isto*, 26.

¹⁴⁰⁹ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 249; Ovdje je očito bila riječ o izvitoperenim supstratima narodnih naziva iz ranijih vremena. U turskim službenim dokumentima početkom XVII vijeka, bosanski katolici nazivali su se „Šokcima“ i „Mađarima“, a bosanski pravoslavni „Srbima“, „Grcima“ i „Vlasima“. Katolički fratri bili su „porovi latinski“, a pravoslavni popovi nazivani su „porovima srpske narodnosti“. (H. Dучић, С. Косановић, *Садржај фермана које је израдио себи католичко свеиштенство код Порте о свом одношају према православној митрополиту херцеговачком и босанском*, ГСУД, књ. XLVIII, Београд 1880, 413-414.); Termini „Vlasi“ ili češće „Grci“, kojima su, pogotovo u stranim putopisima, označavani pravoslavni bosanski Srbi bili su u turskom vremenu sinonimi i konfesionalna odrednica ove etničke grupe. (P. Skok, *Češka knjiga o vlaškom pravu*, GZM, god. XXX, sv. 1-4, Sarajevo 1918, 299.)

¹⁴¹⁰ В. Стојанчевић, *n. d.*, 192.

¹⁴¹¹ Fra M. V. Batinić, *n. d.*, 1887, 212.

u njoj direktno optužio popa Pavla Karano-Tvrtkovića. Osim što nije znao „za bratinsku ljubav”, pop Pavle je bio označen glavnim krivcem i zbog toga, što sa svojim ljudima nije želio „da se s kerštjani sjedine govoreći: *Priotet ćedu nam vladu!*”¹⁴¹² Sa druge strane, Srbi su im uzvraćali optužbama, da su bosanski fratri bili upravo ti, koji su se u Posavskoj buni 1834. godine „Caru preporučili, i zbog toga (dobili) fermane, pune Carske milosti i pohvale“.¹⁴¹³

Čitava stvar okončana je na taj način, što je pop Jovica teško ranjen pobjegao, prvo u rodnu Banjaluku,¹⁴¹⁴ a potom u Srbiju u kojoj ga je dobitnik najvišeg sultanovog ordena srpski knez Miloš,¹⁴¹⁵ prvo zatvorio, a krajem aprila 1834. poslao u Carigrad.¹⁴¹⁶ Najvjerovatnije je, da je iz carigradskog zatvora pop Ilić bio pušten knez Miloševom urgencijom. On je prvo odselio u Rusiju, da bi potom dobio parohiju u Srbiji.¹⁴¹⁷

Eventualna želja, da se postigne neki efekat akcijom na velike sile, pogotovo nije urodio plodom. Naročito je izgledalo komično što je neki Mitar Isaković, prema Karano-Tvrtkovićevom scenariju trebao u buni igrati ulogu ruskog kapetana, sa ciljem da se pobuni što više naroda.¹⁴¹⁸ Takođe, malo je vjerovatno, da je derventski pop Jovica Ilić uopšte i znao, da su Austrija i Rusija godinu dana ranije, septembra 1833. u Minhregrencu jednom konvencijom garantovale opstanak Turske i njene politike u Bosni,¹⁴¹⁹ što se ne bi moglo tvrditi za dobro obavještenog popa Karano-Tvrtkovića.

Prve zvanične informacije o bježanju hrišćanskog stanovništva u Austriju uslijed pojačanog pritiska turskih vlast su iz kraja maja 1834. godine, kada je oko 200 njih prebjeglo preko Save sa željom da se konačno presele u Srbiju.¹⁴²⁰ Razloge za ovo trebalo bi tražiti u konačnom porazu pobunjenika u Bosanskoj Posavini još u aprilu, kada su „Turci više Dervente u planini Vučjaku bele nedelje *naše* Srb(e) („Србиѣ“) razbili da

¹⁴¹² INN-94/VII, 23. 11. 1841.

¹⁴¹³ HC-2/9, 10. 1. 1842.

¹⁴¹⁴ L. Čelap, *Neuspelo naseljavanje bosanskih izbeglica u Srbiji u doba kneza Miloša*, GDI BiH, God. XI (1960), Sarajevo 1961, 276.

¹⁴¹⁵ P. Љушић, *н. д.*, 2008, 120.

¹⁴¹⁶ A. Ivić, *н. р.*, 37.

¹⁴¹⁷ В. Стојанчевић, *н. д.*, 135.

¹⁴¹⁸ Д. Страњаковић, *н. р.*, 1931, 132-133.

¹⁴¹⁹ В. Стојанчевић, *н. д.*, 342.

¹⁴²⁰ АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-698, *Јеврем Ненадовић-књазу Милошу Обреновићу*, Пожаревац, 16. (28.) мај 1834.

su do 500 njih palo, (kada su) mnogi pobjegli u Cesariju“.¹⁴²¹ U jednom „trebniku“ u crkvi u Bosanskom Brodu zapisano je, da su ljeta 1834. tokom pop Jovičine bune „izsek(li) Turci („Турци“) sirotinju: 758 što su posekli i obesili krstenije ljudi („крстение люди“). I (da je) pop isti ute(kao) u Dalmaciju prijeko i ustrinsku (austrijsku-B. T) vlast i tamo proče s dopušćenem u Serbiu“.¹⁴²² Pomenutim iseljenicima u Austriju bilo je dozvoljeno da se nasele u Srbiji. Njima je knez Miloševa vlada dala parcele u mačvanskoj Posavini i u Podrinju, na zemljištu na kome su ranije živjeli Muslimani, a koji su prebjegli u Bosnu. Međutim, ove srpske izbjeglice, njih preko 300, bile su nezadovoljne uslovima života i poreskim obavezama prema državi, pa ih je u naredne dvije godine, a na njihov lični zahtjev knez Miloš vratio lađama do Jasenovca. Iako su se htjeli vratiti u Bosnu, izjavljujući kako iz nje nisu protjerani i da se ne boje osvete bosanskih Muslimana, većina ovih Srba ostala je da živi u Slavoniji.¹⁴²³ Ipak, ubistva koja su nakon propale bune počinili „Turci bošnjaci“ („Турци бошњаци“), nisu mimoišla njene glavne organizatore u Bosanskoj Krajini: popa Jovu Adamovića, Todora Gligorijevića, Gavru Đukića i Radanovića, dok su pop Jovan Kovačević i Simo Adamović preko Dalmacije pobjegli, prvo u Austriju, a odatle u Srbiju.¹⁴²⁴ Katolički fratar iz toliškog samostana fra Ilija Starčević lično je u Gradačcu vidio brojne posječne srpske glave. Prema svjedočenju nekog subaše Ibri Mujčinovića iz Gradačca samo u derventskom srezu bilo je ubijeno oko 600 Srba. Dvojicu trgovaca stokom iz Travnika Simu Đokića i nekog Vujičića, koji su se poslom zatekli u Gradačcu ubili su takođe Turci. U svim manjim mjestima postojale su brojne tamnice za srpske seljake. Derventsko selo Detlak zavijeno je marta 1834. u crno. U njemu su turski vojnici ubijali djecu mlađu od sedam godina, dok je u Vučjaku na drveće oko dvadeset Srba bilo obješeno i vezano perčinima kose jedan za drugog.¹⁴²⁵

Određivanje granice između Bosne i Srbije potrajalo je sve do ljeta 1834. i to pitanje bosanski vezir Davud-paša morao je da riješi u direktnom dogovoru sa srpskim knezom. Beogradski muhafiz Mehmed Vedžihi-paša savjetovao je početkom jula 1834. kneza Miloša, kako bi bilo najbolje da se sačeka za jedno određeno vrijeme sa

¹⁴²¹ АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-707а, Вуле Глигорјевић-истом, Шабац, 7. (19.) април 1834.

¹⁴²² М. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, 74.

¹⁴²³ L. Čelap, *n. r.*, 278-279.

¹⁴²⁴ П. К. Карано-Твртковић, *n. p.*, XXI.

¹⁴²⁵ A. Ivić, *n. r.*, 33.

određivanjem granice sa Bosnom. Sa graničnom linijom više od Srba bili su nezadovoljni „Bošnjaci“ („Bošnjaklar“), koji su „rušili belege“ i vršili upade preko granice u Srbiju. Beogradski muhafiz je u ime srpskog kneza intervenisao kod bosanskog vezira Davud-paše, ističući da Bošnjaci ne bi trebali da prelaze granicu koja je ucrtana na karti. On se pravdao srpskom knezu, kako su se i njegovi podanici slično ponašali, sljedećim riječima: „*Ako vi kažete da Bošnjaci remete srpsku granicu, oni govore: Srbi („Sirblu“) remete našu granicu*“.¹⁴²⁶ U Sokolu je sredinom jula te iste 1834. izbio pravi rat između Miloševih ljudi i Muslimana, koji su bili pritisnuti da bez prodaje i nadoknade napuste svoja ognjišta i odsele se iz Srbije. Ali, bez obzira na dogovor beogradskog vezira Vedžihi-paše i kneza Miloša na rok iseljavanja muslimanskog seoskog stanovništva iz Srbije od pet godina, bilo je očito da je srpski knez ovaj proces i zaista požurivao. U tom smislu, on je beogradskom veziru tada poslao poklon u drvima i 20.000 oka brašna.¹⁴²⁷ Na taj način bili su istjerani svi Muslimani iz sokolske nahije, dok je većina njihovih domova oko Sokola bila po naređenju serdara Jovana Mičića spaljena.¹⁴²⁸

Da su u narednom vremenu tenzije sa Srbijom potpuno splasnule pokazuje i podatak iz jula iste godine o prisustvu velikog broja trgovaca iz Bosne na godišnjem panađuru u Požegi, jednako bosanskih hrišćana kao i bosanskih Muslimana (Aleksa Mitrović iz Sarajeva, Hodža Mustafa iz Višegrada, Dimitrije Dragović iz Foče, Vaso Konjević iz Sarajeva, Alija Hasanović iz Sarajeva, Petar Joksimović iz Foče, Sava Ostojić iz Srebrenice, neki Risto iz Foče, neki Mehmed iz Sarajeva).¹⁴²⁹

U Bosni se početkom avgusta 1834. širio glas, da se u Makedoniji koncentrisala ogromna turska vojska, spremna da se obračuna sa pobunjenim „Bošnjacima“ („Бошняцџма“). Istina, bosanski Muslimani ni sami još nisu bili na čisto, da li bi se suprostavili ili pokorili ovoj sili. Smatralo se, da su bosanski kapetani bili navodno spremni pokoriti se i krivicu za novu bunu pripisati „paši (bosanski vezir-B. T.) ili kakovom nibud drugom obstojateljstvu“, samo da bi prevarili Portu, da vojsku povuče natrag, da bi oni „po starom običaju činili zulum i nasilje“. Po svemu sudeći Porta se nije

¹⁴²⁶ АС-ТССКМ-ФКК ХХХ (1812-1840)-137, *Мухафиз Београда Мехмед Веџихи-паша-књазу Милошу Обреновићу*, Београд 19. јуни (1. јули) 1834.

¹⁴²⁷ Ћ. Rastoder, I. Šabotić, *Posavska buna iz 1836. godine*, Arhivska praksa, br. 13, Tuzla 2010, 370.

¹⁴²⁸ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, Друга књига 1860-1868, Београд 1887, 287.

¹⁴²⁹ АС-ЗПО-86, 9-1834, *Приход од сајма, Тевтер прихода припадшег на Панађуру Пожешком држаном 29. Јунија 1834*, Крагујевац 29. јуни (11. јули) 1834.

više dala varati, nego je istinski odlučila da u Bosni uspostavi red. Što se tiče položaja hrišćana u vrijeme pobuna kapetana bilo je vidljivo, da „hristijanski narod („христијански народ“) svagda je voleo stranu držati Porti, koja se je starala, da im se stanje njihovo poboljša i nji protiv tiranstva kapetana brani“. Što su bosanski kapetani bili silniji, to je sudbina „hristijanska svagda gora i žalostnija bivala“. Iz ovih razloga bilo je sasvim logično što su „Hristijani („Христијани“) prirodni branitelji Sultana postali“. Zanimljivo je, da je u Hercegovini već od ranije bilo ustrojeno postojanje „nezavisnih sudija“ koji su nadzirali rad paša i kapetana,¹⁴³⁰ što je bilo nezamislivo da se uvede u Bosanskoj Krajini.

Nove trzavice između novonaseljenih Muslimana iz Srbije u Podrinju i domaćeg srpskog stanovništva desile su se krajem novembra 1834. godine. Navodno su „Podrinski Turci“, koji su prešli iz: Sokola, Krupnja, Lješnice i Loznice poubijali neke Srbe i njihovu stoku.¹⁴³¹ Zategnuti međuvjerski odnosi osjetili su se krajem 1834. i u Hercegovini. Tačnije, tamo su hrišćani bili izloženi sve brojnijim nasiljima turskih vlasti, a sam hercegovački vezir Ali-paša Stolački „dokle je pomoći njiove potrebovao-nazivao se sojuznikom i prijateljem Hristijana“ („Христијана“). Mislilo se, da je u vrijeme kada je Ali-paša pozivao hrišćane u savez protiv pobunjenika, on radio za sultana. Zapravo, ispostavilo se, da je on to činio jedino za svoju korist, kao i zbog „mrzosti i zavisti“ protiv Bosanskog buntovničkog poglavara Husein-kapetana i drugih vođa bosanske bune. On je čak otišao i korak dalje, jer je sve one koji su se protiv njega borili pomilovao, a zatim ih učinio skoro nograničenim gospodarima nad siromašnom hrišćanskom rajom. Dobivši ponovo vlast, ovi bivši pobunjenici nemilosrdno su ih globili i ugnjetavali i to najviše kao svoje vojne neprijatelje, odnosno nekadašnje Ali-pašine saveznike. I sam Ali-paša uveo je bezbroj novih novčanih globa, sa neprestanim kulucima i robijama. Njegove namjere prema hrišćanima se nikako drugačije nisu mogle protumačiti, nego kao želja, da se njihov broj smanji. Tako je do kraja 1834. već preko pedeset „po najviše otmjeniji i znamenitiji ljudi od tamošnje raje i to potajnim načinom (bilo) ubijeno“. Osim toga, mnogi Turci koji su bili privrženi sultanu bili su prognani. Najbolji primjer nove politike Rizvanbegovića bio je njegov odnos prema igumanu manastira Duži. Ovaj je u vrijeme

¹⁴³⁰ HC-29/I, 21. 7. 1834.

¹⁴³¹ HC-46/I, 17. 11. 1834.

posljednjeg muslimanskog pokreta kao pristalica Porte pobjegao u Dubrovnik, a po obnovi mira se ponovo vratio, da bi ponovo bio protjeran od Ali-paše. Ovaj Ali-pašin postupak sa duhovnim vođom većinskog pravoslavnog stanovništva samo je još više podigla tenziju, te se „mrzost i nesloga sotim među žiteljima Hercegovine sve više i dublje ukorijenila i uzajmično nepovjerenje od dana do dana stanje (se) njiovo sve crnim i nesnosnim čini(lo)“. Ono što je hrišćansku raju od bune suzdržavalo bila je i vijest, da se u Sakadar iskrcala brojna turska vojska, koja je trebala intervenisati u Hercegovini i konačno zavesti red u zemlji.¹⁴³²

¹⁴³² HC-50/I, 15. 12. 1834.

III VRIJEME POJAČANE REZISTENCIJE BOSANSKO-MUSLIMANSKOG PLEMSTVA NOVIM REFORMAMA (1835-1850)

III 1. Između Ilirskog pokreta i Hatišerifa od Đilhane (1835-1843)

Neki bosanski Muslimani pomagali su početkom 1835. podizati crkve i samostane bosanskim katolicima. Tako je livanjski muslim Ibrahim-beg Firdus lično 1835. kupio zemljište za franjevački dom i crkvu u blizini Livna. On je 6. februara 1835. pisao franjevcima: „*Jasam uvik bio Vash priategl, bogli nego Arkachim* (Arkaći od Grci, Grkaći-Srbi-B. T.) *kakochevam kazat i Fr. Mio Dujch, i uvik želim vishe dobro Kerstianim* (katolici-B. T.) *nego Aokachim*“.¹⁴³³ Fra Lovro Karaula se prisjeća da su Firdusi u livanjskom kraju bili u to vrijeme „drugi carevi“.¹⁴³⁴ Zanimljivo je, da Firdusi nisu bili Osmanlije,¹⁴³⁵ kao i da su poticali od katolika Rajačića iz Livna, koji su još u XVI vijeku prešli na islam.¹⁴³⁶ U jugoistočnoj Hercegovini, te iste 1835. pravoslavni su slobodno sebi izgradili crkvu sv. Petke Trnovske u Petronijevićima na Sutorini.¹⁴³⁷ U Čečavi kod Teslića vodio je pravoslavnu crkvicu 1836. pop Stojan Stanković, a u Pojeznoj kod Dervente popovi Janko Gladnić i pop Spasoje Gavrić. U Modriči je takođe postojala 1839. pravoslavna crkva sa popom Teodorom Selakom. O njoj su brigu vodili opštinari: Stefan Božić, Hadži Janko Božić, Hadži Mihailo Ćurić, Jovo Trivunović, Kosta Teodorović i Mijan Petrović.¹⁴³⁸

U Sarajevu je početkom 1835. političko vođstvo bosanskih Muslimana („Турци Бошњаци“) na čelu sa Šerifovićem prihvatilo sultanovu zapovijest oko daljeg sprovođenja reformi, protiv čega se pobunila većina muslimanskog stanovništva „Bošnjaka“ („Бошњаци“), koji su se ustali protiv njega „hotevši ga s kamenjem

¹⁴³³ *Livanjski muslim Ibrahim beg Firdus nastoji oko dozvole za gradnju tamošnje fratarske kuće*, Livno na 6. Febrara 1835, u: J. Матасовић, *Фојничка регеста*, 254.

¹⁴³⁴ Fra V. Vadrov, *n. d.*, 12.

¹⁴³⁵ П. Борић, *Опис Лујевна*, Босанска вила, бр. 21, год. III, Сарајево 1. Новембра 1888, 332.

¹⁴³⁶ K. Gujić, *n. r.*, 1941, 109.

¹⁴³⁷ Аноним, *Шематизам Захумско-херцеговачке епархије 2006. године*, 227.

¹⁴³⁸ Pop S. Gavrić zapisao je 1839. u časoslovu: „*Okako smo mi carstvo izgubili ima godina 441. 1839*“ (M. C. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, 75.) i zamalo tačno izračunao (1839-441=1398-B. T.) godinu Kosovske bitke.

ubiti“.¹⁴³⁹ Srpski knez se zanimalo za situaciju u Bosni i to preko svojih agenata, a jedan od njih Mula-Ahmet iz Sarajeva mu je početkom aprila 1835. informacije saopštavao lično u Kragujevcu.¹⁴⁴⁰ Knez Miloš je podigao veliki broj karaula na Drini, smatrajući da mu je iz bosanskog Podrinja u koje je protjerao veliki broj Muslimana iz Srbije prijetila permanentna opasnost.¹⁴⁴¹ Sa druge strane, postoji osnovana sumnja, da je knez Miloš krajem maja 1835. lično podržavao i izdržavao hajdučke čete po istočnoj Bosni i da je u tome imao podršku svojih najbližih saradnika: Jakova Jakšića, Jevrema Nenadovića i serdara Mičića.¹⁴⁴² On je poručivao svojim agentima, da se „ne mora voditi računa o onome što je opljačkano“ u Bosni.¹⁴⁴³ Njegova „briga“ odnosila se prije svega na položaj pravoslavnih u Bosni i odnos tamošnjih vlasti prema njima, odnosno, kako je on pisao, „šta su Bošnjaci („Бошњаци“) počinili Serbovima“ („Сербовима“).¹⁴⁴⁴ Posebno se interesovao za Bosansko Podrinje i krajeve u koje su se odnedavno doselili Muslimani iz Srbije. U Bosanskom Podrinju gdje su pravoslavni bili relativna većina, postali su manjina. Miloš je polovinom juna 1835. dobio od bosanskog i zborničkog vezira neku vrstu garancije, „da Bošnjaci („Бошњаци“) neće nikakva zla *našim* ljudima činiti na Drini“.¹⁴⁴⁵ Ove aktivnosti praćene su Portinim naređenjem bosanskom veziru, Ali-paši Stočeviću i Ali-paši Vidajiću, „da s pljačkanim mal Srbskim Serbljima povrate, i da se više ne usude podobno što ni sami činiti, ni svojim dozvoliti da čine“.¹⁴⁴⁶ Knez je preko svoga čovjeka ćurčije Riste Indića iz Šabca održavao stalne kontakte i sa „gospodom ondašnjom“ u Sarajevu, u prvom redu Šerifovićem, interesujući se prije svega za položaj „bošnjački(h) Srba“ („Серб-бошнячки“, „Сербь-бошнячки“) u tom mjestu.¹⁴⁴⁷ Sarajevskom moćniku Fazli-paši imponovalo je poznanstvo sa srpskim knezom, u prvom

¹⁴³⁹ *Сердар Јован Мићић-кнезу Милошу*, Чајетина 11. (23.) јануар 1835, у: Н. Радосављевић, *Књајеска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 187.

¹⁴⁴⁰ АС-КН-ФКК XV (1815-1839)-1591, *Јаков Јакишић-књазу Милошу Обреновићу*, Крагујевац, 21. март (2. април) 1835.

¹⁴⁴¹ Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, Београд 1986, 265.

¹⁴⁴² АС-КН-ФКК XV (1815-1839)-1608, *Јаков Јакишић-књазу Милошу Обреновићу*, Топчидер, 13. (26.) мај 1835.

¹⁴⁴³ АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-1109, *књаз Милош Обреновић-Лазару Теодоровићу*, Крагујевац 29. мај (10. јуни) 1835.

¹⁴⁴⁴ АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-1110, *исти-истом*, Исто, 30. мај (11. јуни) 1835.

¹⁴⁴⁵ АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-1112, *исти-истом*, Исто, 2. (14.) јуни 1835.

¹⁴⁴⁶ *Кнез Милош Обреновић-Милети Радојковићу*, У Пожаревцу 9. јунија 1835, у: З. Марковић-С. Мишковић, *Архивска грађа, Књајеска канцеларија, Јагодинска нахија, књига трећа 1830-1835*, 249-250.

¹⁴⁴⁷ АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-1130, *Лазар Теодоровић-књазу Милошу Обреновићу*, Лешница, 2. (14.) август 1835.

redu zbog njegovih jakih veza na Porti. Šerifović je preko svoga sluge Riste „Pitule“ Pjanića slao Milošu u Kragujevac različite darove i jednog bijelog arapskog konja.¹⁴⁴⁸ Milošev savremenik Rešid-beg bio je svjedok, da srpski knez sve do svoga dolaska iz Carigrada raji u Bosni nije ulivao buntovničke misli, od kada im je preko svojih agenata preobučениh u popove počeo poručivati da se pobunjuju.¹⁴⁴⁹ Nije nepoznato, da je srpski knez tokom svoje posjete Porti jula i avgusta 1835. molio Turke da porade na pacifikaciji buntovnog bosanskog Podrinja. Interesantan je bio i njegov prijedlog, da se graničari na bosanskoj strani Drine, a koji su do tada bili sastavljeni od bosanskih Muslimana zamijene turskim regularnim trupama.¹⁴⁵⁰

Tridesete i četrdesete godine XIX vijeka obilježene su u Bosni, između ostalog, međusobnom borbom između srpske i ilirske nacionalne ideologije za naklonost kod bosanskih katolika. Iako su za glavni cilj imale nacionalno oslobođenje Bosne i Hercegovine od Turaka, ove dvije politike, od naizgled tijesne saradnje postale su suprostavljene jedna drugoj tokom unutrašnjeg ideološkog i političkog razvoja. Nacionalni uzlet Srbije od vremena njene ustavne nezavisnosti tridesetih godina i stvaranja mreže nacionalne propagande u susjednim oblastima naseljenim pravoslavnim srpskim stanovništvom, povukao je tokom četrdesetih godina XIX vijeka u svoje okvire i određeni broj bosanskih franjevaca. U isto vrijeme iz Hrvatske su među bosanske franjevce dopirale i prve iskre nacionalnog preporoda Ljudevita Gaja i njegovog Ilirskog pokreta. Dvije nacionalne ideologije, srpska i ilirska, nalazeći uporište u franjevcima, obilježile su u to vrijeme političku istoriju Bosne (i Hercegovine).¹⁴⁵¹ U to vrijeme kod oca hrvatske nacionalne-politike Ljudevita Gaja vladajuća misao bila je, da su svi južni Sloveni u „čeloj velikoj Ilirii“ govorili jednim jezikom i to ilirskim.¹⁴⁵² Gaj je u toj velikoj porodici „slavnoga Naroda Slavinskoga u južnim stranama“ priznavao postojanje, osim: Hrvatima, Slavoncima, Dalmatinima i Serbljima, još samo Bošnjacima.¹⁴⁵³

¹⁴⁴⁸ Аноним, *О тиранству Фазли-наше у Босни 1839. године*, Србобран, год. II, бр. 42, Загреб 1885, 4.

¹⁴⁴⁹ В. Стојанчевић, *н. д.*, 103.

¹⁴⁵⁰ Д. Страњаковић, *Кнез Милош напушта Русију и прилази Великој Британији*, СКГ, бр. 2, н. с. L, Београд 16. Јануар 1937, 121-122.

¹⁴⁵¹ В. Теиновић, *Босански франjevci између Гаја и Гарашанина (1836-1849): супротности двије националне политике*, *Историјска трагарија*, бр. 16, Сарајево 2015, 32.

¹⁴⁵² DHSD-48/I, 5. 9. 1835.

¹⁴⁵³ DHSD-10/I, 5. 1. 1835.

Upoznavanje bosanskih katolika sa ilirskom idejom započinje otvaranjem drugog sjemeništa za školovanje mladih bosanskih franjevaca „u najkatoličkim gradovima Zagrebu“.¹⁴⁵⁴ Gaj je u djelu „Naš narod“ iz 1835. tvrdio, kako je „narečje horvatsko, (dakle) hrvatska kajkavština (bila) časti vredan stari ilirski most med Slovenci (Vendi) i med Srbliji (dodijeljujući) Horvatima“, osim gradjanske i krajiške Hrvatske Bosansku Krajinu („sandžak Banjalučki“). Interesantno je, da je Gaj u „Dalmatine“ ubrojao 80.000 onih katolika „koji su (bili) pod Turci(ma) i koji (su) u Hercegovin(i) živ(jeli)“. Po njemu je tada između: Drine, Vrbasa, Save, Dalmacije i Huma prebivalo oko 450.000 Bošnjaka podijeljenih na: islamsku (tursku), rimsku i grčku vjeru.¹⁴⁵⁵ Većina bosanskih franjevaca, osim bosanskog biskupa fra Rafaela Barišića prihvatili su Gajevu ilirsku nacionalnu ideologiju, zbog čega ih je ovaj nazivao „vraxxi(m) prikosavci(ma), herretici(ma)“.¹⁴⁵⁶ Jedan od njih fra Stjepan Verković iz samostana Tolisa kod Orašja priznavao je Gajev uticaj u formiranju njegovih političkih stavova. Tridesetak godina kasnije Verković je za sebe govorio, kako je „po rođenju Bosanac, da pripada Ilirskoj grani, kao i da je Hrvatsko-srpski Sloven odnosno Ilir“. („Io sono nativo di Bosnia, consequentemente apartengo al ramo Slavo Chroato–Serbiano ossia Illyrico“).¹⁴⁵⁷

Ilircima su se tada oštro suprostavili srpski tradicionalisti okupljeni oko Pavlovićevog „Serbskog narodnog lista“. Nacionalno-konzervativnoj i rigidnoj Pavlovićevoj grupi smetalo je što je Ilir bila latinska riječ, „kojom su oni u svome jeziku

¹⁴⁵⁴ Fra Petar Šunjić-Majiu, *tajniku Sv. zbora za raširenje vjere*, nepoznato, 2. veljače 1835, u: Fra J. Jelenić, *n. d.*, 390.

¹⁴⁵⁵ DHSD-34/I, 29. 8. 1835; Sa sličnim podacima, o „samo 100.000 rimo-katolika“ („nur 100,000 sich zum römisch-catholischen“) u Bosni, kao i o katoličkim „80.000 Dalmatinaca“ („in welchem etwa noch 80,000 Dalmatier leben“) u bosanskoj pokrajini Hercegovini operisala je i savremena evropska literatura. Katolika „hrvatskog ogranka“ („der Kroatische Zweig“) u Bosni bilo je nešto malo u takozvanom „turskom sandžaku Banjaluka“ („in dem türkischen Sandschak Banialuka“). (E. v. O., *Geschichtliche Uebersicht der Slavischen Sprache in ihren verschiedenen Mundarten und der slavischen Literatur*, Leipzig 1837, 8-9.); Procjenjivalo se, da su navedeni Dalmatinci u Hercegovini pripadali „srpskom plemenu“ („serbischer Stamm“), a da je pripadnika „hrvatskog plemena“ („Kroatischer Stamm“) u Turskoj (Bosna-B. T.) bilo najviše do 30.000. (*Ibidem*, 11-12.)

¹⁴⁵⁶ Biskup fra Rafo Barišić-fra Andriji Kujundžiću, Kreševo, 29. 11. 1835, u: Fra R. Drljić, *n. d.*, 12.

¹⁴⁵⁷ Lj. Doklestić, *Prilog istraživanju oslobodilačkih akcija na Balkanu u 40-im godinama XIX stoljeća*, HZ, god. XXXVII (1), Zagreb 1984, 5-6; Verković je u jednom pismu Josipu Dobroslavu Božiću iz 1888. godine objašnjavao, kako se u njegovoj ranoj mladosti u samostanu Tolisa kod Orašja nije nikako razmišljalo o monaškom pozivu već samo o ratu za „Kerst častni i slobodu zlatnu“. On je od svoga učitelja fra Blaža Josića čuo priču vođenu između samostanskog kustosa Marjanovića i fra Jure Čovića o tome, da je za Bosnu bilo najbolje da dobije status koji je tada imala knez Miloševa Srbija i da se zato i bosanski katolici trebaju spremati za rat sa turskim vlastima. (Fra J. Jelenić, *Pisma Stjepana I. Verkovića Josipu D. Božiću*, Zagreb 1925, 38-39.)

nazivali one Srblje i Hrvate, koji su u njinoj negda provinciji Ilirikum nazvanoj, živili“, naglašavajući, kako se ime Ilir jednako kod Hrvata kao i kod Srba „u srce nigda ono useliti neće“. Naime, „Pavlovićevci“ su sav narod „u kraljevini Ungarskoj, u Srbiji, Bosni, Crnoj Gori, Ercegovini, Slavoniji, Dalmaciji i Hrvatskoj“ smatrali „po poreklu, po imenu i po jeziku sve pravi(m) Srblji(ma) („Србљи“), koji (su) se samo po predelima, po kojima (su) žive(li)“ sami sebe nazivali: „Bošnjaci („Бошњаци“), Crnogorci, Slavonci, Dalmatinci itd“. Ono što je Pavlovića posebno „čudilo“ (?!-B. T.) bilo je, što u Bosni „živeći Srblji rimskog zakona n(isu) (htjeli) da se zovu Srbljima“ iako su oni po njemu govorili „jezik srpski“. ¹⁴⁵⁸ Slično Pavloviću među Srbima, razmišljao je Imbro Mirko Lopašić iz Karlovca među Hrvatima. On je Gaju zamjerao na širenju ilirstva među Hrvatima, koji su od davnina naseljavali „harvacko negda kraljevstvo od morja Adrianskoga y vode Cetine do Dunava i Drine“. Lopašiću je Gajeva ilirska nacionalna politika bila suluda i antihrvatska, pogotovo što su savremeni „Harvati, Dalmatini, Slavonci i Bosnjaci“ bili u stvari „oni isti stari Harvati, kojima kraly negda Harvacki vladash e i Horvati se zvashe“. ¹⁴⁵⁹ Lopašić nije bio jedini među Hrvatima koji se suprostavio Gaju u njegovom odustajanju od hrvatske nacionalno-političke ideje. Župnik u Kraljevici Ivan Turković pisao je marta 1835. godine Gaju, kako je hrvatski jezik još jedino bio sačuvan u Bosni! Naime on je tada žalio, što je „po sve izgubljeni horvacki Jezik [izvan Bosne] [bio] skoro zakopan i za nis derxan“. ¹⁴⁶⁰

Na mjesto odlazećeg bosanskog vezira Davud-paše 13. jula 1835. došao je bivši beogradski muhafiz Mehmed Salih Vedžihi-paša (13. 8. 1835-28. 9. 1840), ¹⁴⁶¹ koji je prema kazivanju hroničara fra Baltića bio „čovik naopak“. ¹⁴⁶² On je izabrao Travnik za prestonicu, prije svega kako bi pobunjenim Krajišnicima prepriječio put, a koji su prodrli

¹⁴⁵⁸ Pavlović T., *Ime roda, »Serbski narodni list« 1839, br. 23.*, u: V. Novak, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva (1390-1930)*, Beograd MCMXXX (u daljem navođenju: V. Novak, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva [1390-1930]*), 77-78.

¹⁴⁵⁹ Imbro Loppashich-Ljudevitu Gaju, U Carlovcu Dana 30. Prosinca 1835, u: *Pisma pisana Dru. Ljudevitu Gaju i neki njegovi sastavci (1828-1850.)*, sabrao i uvodom popratio Dr. Velimir Deželić, Građa za povijest književnosti Hrvatske, JAZU, kniža 6, Zagreb 1909. (u daljem navođenju: V. Deželić, *Pisma pisana Dru. Ljudevitu Gaju i neki njegovi sastavci [1828-1850.]*), 119.

¹⁴⁶⁰ Joan Turkovics-Ljudevitu Gaju, In Portu Regio Marth 1835, u: J. Horvath, J. Ravlić, *Pisma Ljudevitu Gaju*, Građa za povijest književnosti Hrvatske, knj. 26, Zagreb 1956. (u daljem navođenju: J. Horvath, J. Ravlić, *Pisma Ljudevitu Gaju*), 469.

¹⁴⁶¹ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 963.

¹⁴⁶² J. Baltić, *n. d.*, 136.

skroz do Uskoplja „robeći i paleći ne samo sela neboge Raje, nego i odžake i Bega“.¹⁴⁶³ Prvi politički potez koji je uradio novi bosanski vezir bilo je sazivanje ajanskog vijeća na kome su ukinute kapetanije i Bosna podijeljena na musulmluke i to tako da su stari kapetani i ajani postali većinom muslimi.¹⁴⁶⁴

Bosansko-krajiški Muslimani nisu bili nimalo blagonakloni bilo kakvim novinama koje je započela Porta. Oni su u famoznoj „Turskoj Hrvatskoj“ („Турской Кроација“) svoje nezadovoljstvo uvođenjem reformi pokazivali čestim upadima na susjednu austrijsku teritoriju. Ovi „neobuzdani Bošnjaci“ („необуздани Бошњаци“) su još tokom juna prošle godine mimo Portine volje i dozvole bosanskog vezira upadali do samih zidina grada Cetina u Slunjskoj regimenti, sa namjerom da osvoje ovo mjesto. Napad je bio suzbijen, a hrvatski ban („Господин Бан Кроације“) morao je doći na lice mjesta, kako bi izvidio čitav događaj.¹⁴⁶⁵ Ovaj pokret bosansko-krajiških Muslimana bio je povod da po naređenju barona Vlašića iz Zagreba, komandant hrvatskog korpusa grof Lilijenberg pošalje na granicu sa Bosnom jedinicu od 4.000 vojnika pod komandom generala Novaka i Rukavine, prije svega da prate pokrete u „Turskoj Hrvatskoj“.¹⁴⁶⁶ Hrvatski general Rukavina spalio je ljeta iste godine Veliku Kladušu, ali je nije i preoteo, s obzirom, da za to nije bilo političke volje.¹⁴⁶⁷ Ipak, general Rukavina je dugo vremena nakon ovih previranja ostao za bosanske Muslimana u zapadnoj Bosni strah i trepet.¹⁴⁶⁸

Pogranične napetosti između Srbijanaca i bosanskih Muslimana nastavljene su i u narednom periodu. Bosanski vezir Vedžihi-paša molio je tokom 1835. godine srpskog kneza da preko svojih kapetana zabrani Srbima iz Srbije da „potpomažu Srbe-Bošnjake („Србе-Бошњак“) u njihovim neredima“.¹⁴⁶⁹ To se posebno odnosilo na Semberiju i Bijeljину, gdje su izbijali česti sukobi „između Turaka i Srba“ („Турака и Срба“). I sam Mahmud-paša je izražavao žaljenje zbog tih događaja i molio kneza Miloša, da utiče da

¹⁴⁶³ Fra J. Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*, 189.

¹⁴⁶⁴ S. beg Bašagić-Redžepašić, *n. d.*, 1900, 149.

¹⁴⁶⁵ HC-27/I, 7. 7. 1834.

¹⁴⁶⁶ R. A. Späits, *Der Weg zum Berliner Kongress, historische entwicklung Bosniens und der Herzegowina bis zur okkupation 1878*, Wien und Leipzig 1907, 45.

¹⁴⁶⁷ I. F. Jukić, *n. d.*, 293.

¹⁴⁶⁸ J. b. Neustädter, *Ban Jelačić i događaji u Hrvatskoj od godine 1848*, knjiga I, Zagreb 1942, 118-119.

¹⁴⁶⁹ АС-ТССКМ-ФКК ХХХ (1812-1840)-1117, *Велики-паши-князу Милошу Обреновићу*, 1251. по Хиџри (1835.)

sukobi prestanu.¹⁴⁷⁰ Izgleda da se srpski knez tokom proteklog vremena osilio. On nije prezaio da na Skupštini održanoj na Petrovdan, 10. juna 1835. u Kragujevcu izjavi, kako će: „*neki nemirni i zlomisleni susedi (bosanski Muslimani?-B. T.) mora(ti) s više uvažanja gledati na Srbiju i njenog kneza*“.¹⁴⁷¹

Talas međuvjerske netrpeljivosti se 1835. proširio i u Podrinje, a srpskom knezu javljano je da su sukobi između Srba i Bošnjaka, koji su prelazili granicu na Drini bili najintenzivniji kod Sokola.¹⁴⁷² Hajdučija koja je vladala u tim krajevima nije štedila ni srpske trgovce. Tako je neki trgovac iz Srbije Teodor Nikolić, koji je putovao po Bosni u pratnji nekog Turčina bio kod Zvornika napadnut od hajduka.¹⁴⁷³ Stanje u Zvorniku je bilo do te mjere usijano, da je Vedžihi-paša pozivao kneza Miloša da se susretne u tom mjestu i pomogne u rješavanju međuvjerskih sporova, da bi ovaj na sastanak poslao brata Avrama.¹⁴⁷⁴ Hajdučija je iste godine potpuno ovladala i Bosanskom Krajinom, a hajduci su bili uglavnom regrutovani iz korpusa poraženih bosansko-muslimanskih antireformističkih snaga. Jedna ovakva hajdučka družina ubila je krajem maja 1835. u planini Kopila fra Petra Čuića i njegovog pratioca Baltića.¹⁴⁷⁵

Iz Bosanske Krajine pokrenut je u junu 1835. veliki talas iseljavanja pravoslavnih Srba rijekom Savom u Srbiju.¹⁴⁷⁶ Jedan od ispitanika je kao najvažniji razlog njihovog bijega iz Bosne naveo nasilje bosansko-muslimanskih begova, pogotovo od vremena

¹⁴⁷⁰ АС-ТССКМ-ФКК XXX (1812-1840)-1126, *Махмуд-паша-истом*, 1251. по Хиџри (1835.); Православно становништво Бијелјине и Семберије потиче углавном из источне Херцеговине, а које су у статусу чифчија населили у ове крајеве херцеговачки бегови: Џенџићи, Сијерчићи и Љубовићи, иначе власници великих сембских посједра. (М. С. Филиповић, *Прилози етнoлошкoм познавању североисточне Босне*, Града, књ. XVI, Одјелjenje друштвених наука, књ. 12, АНУ БиХ, Сарајево 1969, 10.); Слично је било и са сусједним мајевичким крајем, у који су се, након иселјаванја католика у Славонију и Вачку, крајем XVIII вијека населиле: херцеговачке, црногорске и јужносрбијанске православне чифчије. (М. С. Филиповић, *Мајевика с особитим обзиром на етничку прошлост и етничке особине мајевичких Срба*, Дјела, књ. XXXIV, Одјелjenje друштвених наука, књ. 19, Сарајево 1969. [у даљем навођењу: М. С. Филиповић, *Мајевика*], 27-28.); Етнолог М. С. Филиповић је мишљенја да су ови православни доселјеници већ имали изградену српску националну свјест, а као доказ за ову констатацију послужио му је култ св. Саве, који су они доијели са собом, прослављајући га у новом завићају на исти начин као и у старом. (М. С. Филиповић, *Свети Сава у култу и предању у североисточној Босни*, Браство Друштва св. Саве, књ. 50, XXX, Београд 1939, 24.); Типичан примјер једне такве породице доселјене са херцеговачко-црногорске границе у Босанску Посавину су Релаџићи. (Р. Бесаровић, *Васо Пелаџић*, Сарајево 1951, 10.)

¹⁴⁷¹ М. Гавриловић, *н. д.*, 1912, 520.

¹⁴⁷² АС-ТССКМ-ФКК XXX (1812-1840)-1127, *Махмуд-паша-књазу Милошу Обреновићу*, 1251. по Хиџри (1835.)

¹⁴⁷³ АС-ТССКМ-ФКК XXX (1812-1840)-1157, *Веџи Мехмед-паша-истом*, 1251. по Хиџри (1835.)

¹⁴⁷⁴ АС-ТССКМ-ФКК XXX (1812-1840)-1162, *исти-истом*, 1250. по Хиџри (1835.)

¹⁴⁷⁵ Fra M. V. Vatinić, *н. д.*, 213.

¹⁴⁷⁶ *Лазар Теодоровић-кнезу Милошу*, Лешница, 27. маја (8. јуни) 1835, у: Т. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815-1839)*, 257.

kada su „na Srbe polazili“. Tada su tražili i veći porez uz komentar, da su išli u rat protiv njihove „braće“. ¹⁴⁷⁷ Ovo doseljavanje bosansko-krajiških Srba proteglo se i u idućoj godini, a knez Miloš smatrao je da ih je trebalo sve privhatiti i naseliti, ¹⁴⁷⁸ te da im se „kao ljudi(ma) hristijani(ma) koji su kod hristijanskog vladjenija pribežišta tražili“ ¹⁴⁷⁹ sprečava na sve načine bilo kakva pomisao na povratak. Izbjeglance su naseljene uglavnom na zemlji ranije raseljenih srbijanskih Muslimana. Ipak, jedan dio izbjeglica loših uslova života odlučio se na povratak. Osim toga, Lazar Teodorović koji je bio zadužen za prihvatanje izbjeglica plašio se „politike radi da veća nadležatelstva portina na tu sumnju podozreivanja ne dođu, da (Srbija) ove zove u (njene) predele“. ¹⁴⁸⁰ On je imao podatak, da su „neki Krajišnici smestivši se po bliže obrežija drinskoga, poč(eli) se dogovarati sa inostranim bosanskim Turcima, da prebegnu preko Drine“ u Bosnu. ¹⁴⁸¹ Sve ovo izazvalo je srpski Sovet da preduzme nehumane mjere. Sovet je naredio, da se svi oni prebjezi koji nisu bili zadovoljni sa smještajem u Srbiji popišu „i odmah u Bosnu protera(ju)“, budući da „nisu (bili) dostojni zvati se Srbima ni serbskim podanicima“. ¹⁴⁸² I knez Miloš bio je jasan po pitanju povratka izbjeglica u Bosnu. On je dvije godine kasnije naredio, „da se Krajišnicima dopusti odlazak no predvalitelno naplativši od njih hranu koju su oni za vreme prebivanja njihovog u Srbiji potrošili, jerbo (Srbija) ni(je) (bila) dužn(a) njih, kad im je nužda, hraniti, a po tom, kad im je volja, bez ikakve naknade za hranu, odпустiti“. ¹⁴⁸³

Između zvorničkog paše Mahmud-paše Vidajića i bijeljinskog paše Ali-paše sve do 1836. trajala je dioba spahiluka. Na istočnoj strani zemlje, u podrinskoj nahiji te godine Ali-paša bijeljinski je sa vojskom napao Mahmuda-pašu zvorničkog, pozivajući u pomoć srpskog kneza Miloša, što je ovaj i učinio zatvaranjem granice na Drini i slanjem

¹⁴⁷⁷ *Испит над Крајишницима Тодором Бељцем и Деспотом Босанчићем, који су на митровачкој скели у нашу страну прешли 7 јунија м. г. числом 50 кућа, учињени 20 јунија (1835.-Б. Т.), м. г. у Лешници, у: Исто, 261; Bosansko-krajiške porodice koje su se tada naselile u Mačvi su: Đuko, Šljokavica, Kotur, Orelj, Beljac, Oljača, Štrbić, Grubor, Bosančić, Vanjac, Kukrika, Oračić, Novaković, Kačavenda, Mijuk, Tadić, Presjek, Pekeč, Batalo i Rašić. (М. Ђ. Милићевић, Из својих успомена..., ГНЧ, књ. XVI, Београд 1896, 17.)*

¹⁴⁷⁸ *Кнез Милош-Лазару Теодоровићу, Непознато, 25. јуна (7. јули) 1836, у: Т. Р. Ђорђевић, Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815-1839), 265.*

¹⁴⁷⁹ *Исти-истом, Бања, 8. (20.) августа 1836, у: Исто, 284.*

¹⁴⁸⁰ *Лазар Теодоровић-кнезу Милошу, Ваљево, 29. јуна (11. јули) 1836, у: Исто, 268.*

¹⁴⁸¹ *Исти-истом, Шабац, 6. (18.) августа 1836, у: Исто, 282.*

¹⁴⁸² *Совет-Лазару Теодоровићу, Непознато, 18. (30.) октобра 1836, у: Исто, 290-291.*

¹⁴⁸³ *Кнез Милош-Совету, Непознато, 22. априла (4. мај) 1838, у: Исто, 306.*

stotinu svojih ljudi u ovaj međumuslimanski sukob.¹⁴⁸⁴ Svakako da su ovi sukobi ohrabрили kneza Miloša, da u januaru 1836. otvori pitanje izmjene granice prema Bosni, otvoreno tražeći na Porti tri bosanska kadiluka u Podrinju.¹⁴⁸⁵

Kada je početkom 1836. izbila famozna muslimanska pobuna u Livnu protiv bega Firdusa, tada je najviše stradalo hrišćansko stanovništvo, prvenstveno katolici, a nisu bili pošteđeni ni franjevci iz toga kraja.¹⁴⁸⁶ Austrijanci su imali informacije da je sve više bosanskih Muslimana bilo nezadovoljno tadašnjim bosanskim vezirom.¹⁴⁸⁷ To je iniciralo sazivanje bosanske skupštine sredinom januara 1836. u Sarajevu, na kojoj je bilo odlučeno da se vezirovi bliski saradnici Mahmud-paša Zvornički i Ejup-paša Pazarski isključe iz vlasti. Bosanskom veziru je i dalje ostao privržen Rustem-beg iz Srebrenice, koji je krajem istog mjeseca obukao nizamsku uniformu¹⁴⁸⁸ i tako stao na čelo reformske struje kod bosanskih Muslimana.

Među bosanskim franjevcima su sve više provijavala nova vrlo neobična politička razmišljanja. Fra Petar Marešević je pisao fra Andriji Kujundžiću 18. januara 1836. iz Beča, kako nije trebalo očekivati pomoć od bečkog dvora. On je bio mišljenja, da ako se „na drugu kuda stranu“ ne obrate, da ne treba očekivati nikakav napredak. U patriotskom zanosu fra Marešević je molio „svokolike, koimje otačsbina, i prava ljubav domorodska na sarczu“, da se ugledajući na „Serbianncze, Czarnogorcze“ potraže saveznike u Rusiji. Prema njegovom viđenju Rusi, „jedni jedini osobito Narod Slavonski, brez ikakve razlike zakonah svesardno podpoma(gali), i kojigodsuse njima utekli nikoga odbacili nisu“. On je u Beču „imo prigodu s Russkomse gospodom sastajati“ i prenositi im težak položaj hrišćanske raje u Bosni. Predlagao je, da se treba direktno obraćati ruskom dvoru u Petrogradu, a za primjer je naveo „Serbiancze, kojisu (bili) ljudi priprostiti, koji niti (su) jezikan zna(li), nidi (su) znali) shtiti, niti pisati, a od nauka kakvi (kod njih) nije (bilo) ni razgovora“. Bio je protiv, do tada uvriježenog shvatanja, da, to

¹⁴⁸⁴ С. Обрадовић, *Грађа за историју народа округа Подринског*, 145.

¹⁴⁸⁵ *Graf Lilienberg-Graf Sedlnitzky*, Zara, am 17ten Jänner 1836, у: Д. Николајевић, *Прилози босанској историји из 1836. године*, ГЗМ, год. XXII, св. 4, Сарајево 1910. (у даљем навођењу: Д. Николајевић, *Прилози босанској историји из 1836. године*), 646.

¹⁴⁸⁶ Х. Турић, *Ливањски устанак*, Преглед, бр. 3, год. LXV, Сарајево 1975, 359.

¹⁴⁸⁷ *Graf Lilienberg-Graf Sedlnitzky*, Zara, am 17ten Jänner 1836, у: Д. Николајевић, *Прилози босанској историји из 1836. године*, 646.

¹⁴⁸⁸ АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-1262, *Лазар Теодоровић-књазу Милошу Обреновићу*, Шабац, 30. децембар 1835. (10. јануар 1836.)

što su bosanski katolici bili „Rimskoga zakona“ da će ih narod „Russki zato odbaciti“. Po njemu, to nije moglo nikako da se desi, prvenstveno zbog toga, što su bosanski katolici bili „slavinski Narod“. U vezi sa tim, on je naveo primjer Jermena u Persiji, čije su vladike dobijale „Plachu od Russkoga dvora, premda nisu (bili) od Carcnskoga zakona“. ¹⁴⁸⁹

Trgovci koji su u februaru 1836. iz Bosne dolazili u Srbiju svjedočili su, da se naročito uzbunio bihački kraj. ¹⁴⁹⁰ Ova pobuna je izbila među bosanskim Muslimanima protiv sultanovih reformi. Pobunjenike je trebao da pokori Ali-paša Vidajić, koji je 16. februara 1836. krenuo sa stotinu vojnika iz Bijeljine na Bihać. Prema nekim neslužbenim vijestima, bihačke pobunjenike pomagali su Ali-paša Rizvanbegović i Sarajlije. Kada je riječ o Sarajlijama i prihvatanja nizamske uniforme, oni su „okubalile samo fesove, (dok su) tesne nizamske aljine (odbijali), premda su se oboje (bili) primiti obećali“. ¹⁴⁹¹ U Banjaluci je slična muslimanska pobuna bila umirena mudrim nastojanjem muselima Himza-age, dok je u Livnu bio sklopljen ugovor između novog muselima i pobunjenika, po kome je Firdus-beg morao napustiti Livno i odreći se muselinstva. ¹⁴⁹² Firdus-beg je početkom aprila zatražio pomoć od dalmatinskog namjesnika Lilijenberga oko posredovanje kod Porte i to u njegovu korist. ¹⁴⁹³

Austrijski kancelar knez Meternih obećao je, uz saglasnost austrijskog cara biskupu fra Barišiću početkom marta 1836. pokroviteljstvo nad svim katolicima („narod Rimski“) u Bosni i Hercegovini. ¹⁴⁹⁴ Ovo je za njih bilo tim prije značajno, što su početkom aprila 1836. u poznatim međumuslimanskim trvenjima u Livnu i okolini najviše stradali lokalni katolici. Muslimanske čete iz „turske Horvatske“ rušile su i palile tada svakodnevno sve pred sobom „i to najpače ravno proti Keršćenikom“ (katolici-B.

¹⁴⁸⁹ *Fra Petar Maresevich-fra Andreae Kujuncsich*, Vindobonae, die 18 Januarii (1)836, u: Fra J. Jelenić, *Izvori za povjest kulturnoga rada bosanskih Franjevaca*, sv. 1, 76-77.

¹⁴⁹⁰ АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-1282, *Лазар Теодоровић-књазу Милошу Обреновићу*, Шабац, 6. (18.) фебруар 1836.

¹⁴⁹¹ АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-1285, *исти-истом*, Лешница, 8. (20.) фебруар 1836.

¹⁴⁹² *Graf Lilienberg-Graf Sednitzky*, Zara, am 26 März 1836, у: Д. Николајевић, *Прилози босанској историји из 1836. године*, 650.

¹⁴⁹³ *Ibidem*, am 2ten April 1836, у: *Исто*, 651.

¹⁴⁹⁴ *Fra Raphael Barishich-Bosanskom redodržavniku*, Sudinskae, 11. Martii 1836, u: Fra J. Jelenić, *Izvori za povjest kulturnoga rada bosanskih Franjevaca*, sv. 1, 78.

T.).¹⁴⁹⁵ Župnik u Ivanjskoj kraj Banjaluke fra Marko Jeličić dobio je 19. septembra 1836. bujuruldiju o zaštiti imovine od ovih muslimanskih nasilnika.¹⁴⁹⁶ Napredak u školovanju bosanskih katolika ogledao se u činjenici što je te 1836. štampan drugi dio Marjanovićevog Bukvara ili početak slovnstva pod naslovom „Bukvicza serbska mala i velika shtampana“ i bila sve do 1849. u svakodnevnoj upotrebi u svim katoličkim školama u Bosni i Hercegovini.¹⁴⁹⁷

Informacije o Hercegovini, Srbijanci su dobijali od Smail-age Čengića, koji je početkom aprila 1836. lično posjetio Kragujevac.¹⁴⁹⁸ U Bosanskoj Posavini srpski knez je za špijune imao Mustaj-bega Bezadića iz Bijeljine i Bezadićevog brata, koji je bio u službi Ahmet-bega Gradaševića, starijeg Husein-pašinog sina. Mustaj-beg bio je odranije srpski špijun, održavajući vezu sa Jevremom Obrenovićem „u vreme revolucije Bošnjačke“ („револуције Бошњачке“). Srbijanska veza, odnosno „sporazumijenje tajno“ sa ovim bosanskim Muslimanima išlo je preko kneževog povjerljivog čovjeka Lazara Teodorovića.¹⁴⁹⁹ Nije daleko od istine, da je u to vrijeme u službi Srbije od važnijih bosanskih Muslimana bio i Rustem-beg Srebrenički.¹⁵⁰⁰

Na austrijske vijesti, da je početkom marta 1836. u Bosni zavladao veliko nezadovoljstvo među hrišćanima, prije svega, zbog globljenja koja su činile upravne i vojne starješne,¹⁵⁰¹ Mahmud-paša Vidajić je pisao konzulu dr Teodoroviću, da „o zlu koje se radi(lo) u Bijeljinskom kadiluku“ on nije imao nikakve veze. Istakao je, kako je u svome kadiluku uvijek branio koliko je bio „kadar, da se ne čini zlo hrišćanskoj raji“. On

¹⁴⁹⁵ INN-36/II, 3. 6. 1836; Naziv „Turska Hrvatska“ („Türkisch Croatien“) za Bosansku Krajinu prema austrijskim izvještajima iz 1836. postao je više nego uobičajen kancelarijski standard. O istom pitanju: *Graf Lilienberg-Graf Sedlnitzky*, Zara, am 25. Hornung 1836, am 20. März, am 13 April, am 24 April, am 30 April, am 17 July, am 21 July, am 3 Septemeber, am 17 September, am 9ten October, am 3 November, am 6. November 1836, у: Д. Николајевић, *Прилози босанској историји из 1836. године*, 647, 650, 652, 654, 656, 659-660, 663-664, 665-666; Pravoslavni pop iz Hercegovine Prokopije Čokorilo objašnjavao je termin „Turska Hrvatska“ („Турецкој Хорваціи“) као картографски појам за „Krajinu-sjeverozapadni ugaо Bosne“ („Краина-сѣверозападный уголъ Босніи“) (Геромонахъ П. Чокорило, у. р., 1873, 517.)

¹⁴⁹⁶ J. Šalić, *Hod u vjeri, Banjaluka i okolica*, Banja Luka 1991, 123.

¹⁴⁹⁷ Fra J. Jelenić, n. d., 412-413.

¹⁴⁹⁸ АС-КН-ФКК XV (1815-1839)-1725, *Арсеније Андрејевић-књазу Милошу Обреновићу*, Пожаревац, 26. март (7. април) 1836.

¹⁴⁹⁹ АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-1339, *Лазар Теодоровић-истом*, Шабац, 12. (24.) април 1836.

¹⁵⁰⁰ АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-1341, *исти-истом*, Исто, 17. (29.) април 1836.

¹⁵⁰¹ *Graf Lilienberg-Graf Sedlnitzky*, Zara, am 6 März 1836, у: Д. Николајевић, *Прилози босанској историји из 1836. године*, 648.

se pravdao, da se nije trebalo na njega „tužiti na ono što se radi(lo) u Bijeljinskom kadiluku“, već da se za to pita Ali-paša.¹⁵⁰²

U Bosni je do kraja aprila 1836. zavladao opšte rasulo. Livanjskim pobunjenicima, koji su tada krenuli na Sarajevo počeli su poslušnost da otkazuju neka sela odana sultanu. Uz to, austrijske vlasti vratile su Firdus-begove pristalice iz Hercegovine.¹⁵⁰³ Nove napetosti nastale su sredinom maja iste godine nakon vijesti, koje su zaplašile bosanske Muslimane o vojnim pripremama kneza Miloša protiv Bosne,¹⁵⁰⁴ koga su njegovi najbliži saradnici u to vrijeme nazivali „blagodatelj(em) celoga Naroda Srbskoga“.¹⁵⁰⁵ Pojačano interesovanje za Bosnu javilo se kod kneza Miloša ponovo na ljeto 1836. godine, kada je on tražio da se za špijunski rad u Bosni pronade „kakav dobar i pouzdan čovjek“.¹⁵⁰⁶ U njegovoj službi je osim bosanskih Muslimana bilo, već u to vrijeme „obavještajaca“ i bosanskih Srba pod vođstvom Radojice Jojića.¹⁵⁰⁷

Novi međumuslimanski sukob izbio je zbog ukidanja kapetanija u junu 1836. godine, kada su se pobunili njihovi dotadašnji upravnici kapetani, koje je grof Krasinski uporedio sa „velikim baronima“ („the Capetani, or great Barons“).¹⁵⁰⁸ Nekoliko njih (krupski kapetan Mehmed-beg, ostrožački kapetan Murat-beg Beširević, ključki kapetan Jašar-beg i petrovački kapetan Mustaj-beg Šinekčić) započelo je i vojnu akciju protiv zvanične vlasti. Oni su na svome putu za Sarajevo svratili u Livno, kako bi kaznili Firdus-beg kapetana, ali im je on uspio pobjeći u Uskoplje (Donji Vakuf). Njihovu dalju akciju omela je vijest, da je karlovački kapetan Valdšteten provalio u Cazinsku Krajinu i popalio Izačić, zbog čega su se vratili i ovoga porazili kod Zavalje potisnuvši ga u Hrvatsku.¹⁵⁰⁹ Ipak, šteta koju je tada napravila austrijska vojska u Izačiću bila je

¹⁵⁰² АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-1344, *Махмуд-паша-Лазару Теодоровићу*, Зворник, 19. април (1. мај) 1836.

¹⁵⁰³ *Graf Lilienberg-Graf Sednitzky*, Zara, am 24 April 1836, у: Д. Николајевић, *Прилози босанској историји из 1836. године*, 654.

¹⁵⁰⁴ *Ibidem*, am 14 Mai 1836, у: *Исто*, 657-658.

¹⁵⁰⁵ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-656, *Милосав Перуничкић-књазу Милошу Обреновићу*, Слатина, 8. (20.) јуни 1836.

¹⁵⁰⁶ АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-1401, *Књаз Милош Обреновић-Лазару Теодоровићу*, Крагујевац, лето 1836.

¹⁵⁰⁷ АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-1517, *исти-истом*, Крагујевац, 18. (30.) октобар 1836.

¹⁵⁰⁸ V. Krasinski, *O. c.*, 1853, 123.

¹⁵⁰⁹ S. beg Bašagić-Redžepašić, *n. d.*, 1900, 150.

nenadoknadiva. Naime, general Valdštetenova vojska je u toj intervenciji opljačkala i devastirala oko 800 kuća i ubila više stotina bosanskih Muslimana.¹⁵¹⁰

Nisu se samo bosansko-krajiški Muslimani bunili protiv legitimne turske vlasti. Sultan je na ime bosanskog vezira Mehmed Salih-paše Vedžihije, a ovaj sa divana Bosne na sarajevskog kadiju, miralaja, muftiju i ostale prvake izdao naredbu, da se banjalučki muteselim Đumišić Hifzi efendija i timarski tefterdar Teskeredžić u Travniku Mustaj-beg Duvnjak smaknu, „radi njihovog bunjenja po Bosni protiv carske vlade“.¹⁵¹¹ Bosanski vezir je uspio sredinom avgusta 1836. da uhvati i ubije „Bosanskog prednjaka Imz Efendiju Vladaoca Banjalučkoga i Mustaj bega iz Duvna zvanog Teskerdžiju, zarad njihova protiva cara odmetnuja a sa Krajišnicima porazumljenja da protiva Paši Bosanskom ustanu“.¹⁵¹²

Srbija se, u to vrijeme naročito interesovala za stanje u Bosni, pogotovo nakon saznanja krajem oktobra 1836. godine, „da je Fildus Kapetan Lijevljanski od svoi Turaka Veziru bosanskom u Travnik pobjegao, za koje je vezir iz Sarajeva jedan top i nekoliko tovara džebane k Travniku krenuo sa namerenim vojsku dići i na Lijevno udariti“.¹⁵¹³ Pobunjenici su savladani do 3. novembra 1836. godine, nakon čega je muslimstvo u Livnu preuzeo Osman paša i započeo da blaže postupa sa hrišćanima.¹⁵¹⁴ Protiv ovih muslimanskih pobunjeničkih prvaka postupalo se strogo, a do kraja novembra neki su bili i smaknuti.¹⁵¹⁵ U Travniku je još 13. novembra 1836. bio posječen Ahmet beg Ljubunčić, koji se ustao protiv sultana još za vrijeme Gradašćevićevog pokreta.¹⁵¹⁶ Firdus-beg je završio tako, što je na svom putu za Travnik 22. maja 1837. bio otrovan.¹⁵¹⁷ Za stanje u Bosni i Hercegovini nije se interesovala samo Srbija, nego i Crna Gora. Vladika Petar II Njegoš slao je u novembru 1836. svoje poslanstvo u kome su bili: Radovan Piper,

¹⁵¹⁰ J. b. Neustädter, *n. d.*, 124.

¹⁵¹¹ *Bujurultija bosanskog valije Mehmed Salih-paše Vedžihije, 3. džemaziulevala 1252 po. Hidžri (=1836.)*, u: R. ef. Muderizović, *n. r.*, 1916, 31.

¹⁵¹² Fra J. Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*, 190.

¹⁵¹³ АС-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-679, *Василије Симић-књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 15. (27.) октобар 1836.

¹⁵¹⁴ *Graf Lilienberg-Graf Sedlnitzky*, Zara, am 6 November 1836, у: Д. Николајевић, *Прилози босанској историји из 1836. године*, 665.

¹⁵¹⁵ *Hyandmandber-Graf Sedlnitzky*, Zara, am 27 November 1836, у: *Исто*, 667-668.

¹⁵¹⁶ Fra J. Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*, 190.

¹⁵¹⁷ X. Турпић, *н. р.*, 1975, 364-365.

vojvoda Jakov Petrov i pop Stefan Kovačević u Travnik na dogovor sa bosanskim vezиром Vedžihi-pašom oko uspostavljanja mira na granici.¹⁵¹⁸

Reformama, kojima je trebalo da se uvedu nove uniforme usprotivili su se i obojica paša Vidajić, bivši tuzlanski kapetan Mahmud, kao i Ali-paša Rizvanbegović. Svi oni prihvatili su sultansku vlast „u svakoj prilici braniti, samo nizam i aljine nizamske“ nisu, koje su po njima i dalje bile „bič dinu“.¹⁵¹⁹

Previranja među hrišćanskom rajom zabilježena su na prelazu između 1836. i 1837. u okolini Bosanske Gradiške. Tada su: Muharem-aga Velagić, Hadži Husein-aga Braco, Derviš-aga Ismailgazade, Ibrahim-aga, Husein alemdar, Ali alemdar, Mula Osman Hodžić i drugi čuvari gradiške tvrđave posvjedočili pred gradiškim šerijatskim sudom protiv dvojice hrišćana Nikole i Save Tufengi, da su kovali zavjeru protiv vlasti. Nikola je u pristaništu u Gradišci preuzeo neko vino, koje mu je Savom iz Šabca poslao Savo. Vino je služilo da „iskvari raj“ i da je podigne na bunu.¹⁵²⁰ Ova smutnja izazvala je početkom 1837. („prošavše jedna godina i polak”) talas organizovanog iseljavanja pravoslavnih iz bosansko-gradiške i banjalučke okoline u Mačvu.¹⁵²¹ Međuvjerska i međudržavna napetost u Bosanskom Podrinju nije jenjavala. Neki „Serbin („Сербин“) imenom Sima Cvetić iz sela Popovića iz Bosne, prema Bačevcima na Drinu“ prenio je početkom februara 1837. srpskim špijunima „kako (su) Rustem-beg, tako i zborničk(i) Mahmud-paša, Turke za vojnike a Serbe („Сербе“) za komordžije 10 dana ima već popisali, a i da (su) u lađe na Osmačama već (bile) pograđene. Samo se čeka(lo) dokle Rustem-beg, koji je otišao veziru u Travnik, natrag ne dođe, da udare“ na Srbiju.¹⁵²² U cilju daljih pregovora i rješavanja sporova „neki poslanik imeno(m) Osman, buljubaša Miralajev iz Sarajeva“ posjetio je srpskog kneza u Kragujevcu.¹⁵²³ Zbog povećane nesigurnosti za vlastite živote, iz okoline Srebrenice se do kraja ljeta 1837. u Srbiju

¹⁵¹⁸ Аримандритъ I. Памучина, у. р., 1873, 370.

¹⁵¹⁹ АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-14816, *Лазар Теодоровић-књазу Милошу Обреновићу*, Шабац, (20.) новембар (2. децембар) 1836.

¹⁵²⁰ АС-ТССКМ-ФКК XXX (1812-1840)-417, *Записник са саслушања сведока у шеријатском суду у Градишци*, Босанска Градишка 1836/1837.

¹⁵²¹ *Ђурађ Грандић, Никола Борашиновић, Симо Ручнић-Совету*, Лешница (?), 27. априла (9. мај) 1838, у: Т. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815-1839)*, 256.

¹⁵²² *Капетан Гајо Вилотијевић-Јовану Обреновићу*, Рогатица, 22. јануар (3. фебруар) 1837, у: Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 223.

¹⁵²³ *Матеја Христић, директор карантина-кнезу Милошу*, Мокра Гора, 19. (31.) март 1837, у: *Исто*, 230.

iselilo oko šezdeset bosanskih Srba.¹⁵²⁴ Mirovala nije ni srednja Bosna u kojoj su od početka 1837. mirne stanovnike harala dvojica hajduka katolika: Ivan Iveljević iz Potočana i Juro Šimić iz Busovače. Uznemirenje je trajalo sve do marta iste godine, kada su obojica uhvaćena i pogubljena.¹⁵²⁵

Izgleda da je interesovanje Srbije za položaj pravoslavnih u Bosni i Hercegovini poraslo nakon imenovanja 1837. godine Trebinjca Cvjetka Rajovića za kneževog ađutanta i naredne godine za člana srpskog Saveta.¹⁵²⁶ Knez Miloš se, osim nacionalno-političkih zanimao i za vjerska pitanja u Bosni i Hercegovini. Novi hercegovački vladika od 23. februara 1837. bio je carigradski Grk Prokopije, koji je na tom mjestu naslijedio vladiku Josifa, čijem je eliminisanju prema mišljenju jeromonaha Serafima Šolaje najviše doprinjeo knez Miloš Obrenović. Navodno, on je bio nezadovoljan njegovim odnosom prema pravoslavnim vjernicima, zbog čega je izvršio pritisak na vaseljenskog patrijarha, da ovoga zamijeni Prokopijem. Međutim, ni vladika Prokopije se nije pokazao ništa boljim od svoga prethodnika i kod svojih vjernika je vrlo brzo dobio epitet srebroljupca.¹⁵²⁷ U Hercegovini su u maju 1837. trajale velike pripreme Ali-paše Rizvanbegovića za rat protiv Crne Gore, što je znatno uznemirilo „hristijanski narod“ („христијански народ“).¹⁵²⁸ Komešanje u Hercegovini navelo je „Ali-pašu Stočević(a) (da) sve poglavice turske od svakoga kadiluka, a i Smail-agu Čengića i sve spahije, i još po jednog, dva i tri od Srba („Срба“) iz svakog sela (pozove) u Nevesinje“. Ipak, Srbijanci nisu mogli da saznaju šta su u tom smislu bile njegove konačne namjere.¹⁵²⁹ U Bosanskoj Posavini je 12. oktobra 1837. srpski špijun neki Omer Muratović iz Dervente prenio knjazu Milošu vijesti, „da je u Krajini buna (bila) u punom zamahu“, kao „i da joj je na čelu Mustaj-beg Petrovac, te da mu se priključilo još sedam kapetana: Ostrožac, Kulinović, Krupa, Bihać, Majdan, Kozarac i Predorac. Drugi jedan trgovac je pričao da je u Brčkom čuo za vezira da je (bio) sasvim razbijen“.¹⁵³⁰ Međutim, snage bosanskog

¹⁵²⁴ *Магистрат окружеја београдског-Великом суду*, Београд, 29. новембра (11. децембар) 1837, у: Т. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815-1839)*, 255.

¹⁵²⁵ А. Zirdum, *н. р.*, 28-29.

¹⁵²⁶ М. Ђ. Милићевић, *н. д.*, 1888, 621.

¹⁵²⁷ Н. Радосављевић, *н. р.*, 2008, 184.

¹⁵²⁸ НС-20/4, 22. 5. 1837.

¹⁵²⁹ *Пуковник Јован Мићић-кнезу Милошу*, Златибор, 11. (23.) август 1837, у: Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 273.

¹⁵³⁰ АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-1745, *Аноним-књазу Милошу Обреновићу*, Шабац, 30. септембра (12. октобар) 1837.

vezira uspjele su u selu Vojkovići kod Starog Majdana savladati pobunjene kapetane iz Bosanske Krajine pod vođstvom Mustaj-bega i Osmana Beširevića. Nakon slamanja te pobune u travničkoj tamnici završio je i Alaj-beg Kuprešak, koji se takođe pridružio pobunjenim Krajišnicima, kao i kapetan Ostrošca Murat kapetan Beširevića.¹⁵³¹

U znak prijateljstva i dobrosusjedskih odnosa Jovan Mičić je početkom jula 1837. po nalogu srpskog kneza slao „Mirajaj-begu Rnji u Sarajevo med i maslo“.¹⁵³² Ipak, to nije bilo dovoljno da bosanske vlasti ne nastave akciju oko razotkrivanja ustaničkih planova u Podrinju. Neki srpski špijun Mateja Hristić imao je „vest od Srba („Срба“), tojest žitelja višegradskih, (kako su) kroz Višegrad pod stražom k veziru bosanskom u Travnik“ bosanske vlasti „odpratil(e) to jest 5 Srba i jednog Turčina („5 Срба и једног Турчина“).¹⁵³³ Negdje u isto vrijeme, u Srbiju je zbog povećanog pritiska na sve više obespravljene hrišćane u Bosni prebjeglo nekoliko važnijih porodica od kojih i „Anđa Daskalovica“, kao i „muž njen u Tuzli učitelj“.¹⁵³⁴ Osim u Tuzli, nešto ranije za vrijeme ustanka popa Jovice Ilića u Derventi 1834. godine, spominjao se kao učitelj u tom mjestu neki Pantelija Stevanović. Najvjerovatnije je, da je on još prije bune imao u Derventi ili okolini školu.¹⁵³⁵ Iz toga vremena je i srpska škola u Tešnju, čiji je prvi učitelja bio Sarajlija Lazar Jovanović, koji je u Tešanj doselio nešto prije 1835. godine. Ovaj „dvorski kafe-kuvar mitropolita Amvrosija ili Venijamina“, kako ga je nazvao S. Dušanić bio je neuobičajeno pismen i školovan za to vrijeme, a uz to je poznao i pravopisne zakone.¹⁵³⁶ Inače, podsticaj za osnivanje srpskih škola u Bosni i Hercegovini dolazio je iz obnovljene Srbije, sa kojom su pravoslavni trgovci iz Bosanske Krajine razvili veoma žive političke veze. Srbija je tada započela praksu osim slanja u Bosnu i Hercegovinu školskih knjiga, slanje i učitelja. Nakon škole u Tešnju otvorene su neke srpske škole i u bihaćkom kraju, kao na primjer škola u Hrgaru kod Bihaća u kući popa Vida Ivančevića.¹⁵³⁷ U toj školi je učitelj Adam Adžija djecu učio čitati, pisati, računati i Bogu se moliti. Iz istog vremena je i škola u Bosanskom Petrovcu, odmah pokraj crkve, čiji je

¹⁵³¹ Fra J. Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*, 190.

¹⁵³² Пуковник Јован Мићић-кнезу Милошу, Кремна 5. (17.) јули 1837, у: Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 250.

¹⁵³³ Матеја Христић-кнезу Милошу, Мокра Гора, 1. (13.) август 1837, у: *Исто*, 262.

¹⁵³⁴ Пуковник Јован Мићић-кнезу Милошу, Златибор, 10. (22.) август 1837, у: *Исто*, 271.

¹⁵³⁵ И. Митровић, *н. р.*, 257.

¹⁵³⁶ С. С. Душанић, *Српска школа у Тењу*, Развитак, бр. 6, год. V, Бањалука 1938, 180-181.

¹⁵³⁷ И. Митровић, *н. р.*, 255-256.

učitelj bio Ilija Novaković, rodom iz Biočića kraj Kosova Polja u Dalmaciji.¹⁵³⁸ Osnovna srpska škola u Zvorniku potiče iz 1836,¹⁵³⁹ u Bijeljini iz 1838,¹⁵⁴⁰ u trgovačkom mjestu Brčkom iz 1839. godine¹⁵⁴¹ pod rukovođenjem Austrijanca Sime Dime i kaluđera Teodora Raunovića,¹⁵⁴² u Visokom od 1840. pod rukovodstvom učitelja Jove Aslivara,¹⁵⁴³ u Modriči učitelja Bugarina Hriste Markovića „Samokovlije“ od 1841. godine. „Samokovliju“ su do 1850. u učiteljskom poslu zamijenili: Todor Selaković, Risto Sipoder i Stavro Marković.¹⁵⁴⁴ Todor Hadži Selaković „Hercegovac“ bio je, zapravo, pop, a od 1845. učitelj. On je, kada je doselio u Modriču donio iz Hercegovine veliki broj knjiga¹⁵⁴⁵ za crkvu koja je u ovom mjestu postojala prije 1837. godine.¹⁵⁴⁶ Knjige iz Beograda nabavljali su 1840. za tešanjsku školu i crkvu varošani Petar Kostić i Jovo Erić, kao i Ilija Jovanović.¹⁵⁴⁷ Srpska škola otvorena je 1842. i u selu Brataču kod Nevesinja, a vodio ju je učitelj Cvjetko Radović.¹⁵⁴⁸ U Mostaru je od kraja 1846. učitelj u osnovnoj školi bio Andra Pavasović, koji je djeci često pričao o srpskoj prošlosti.¹⁵⁴⁹ Učitelji u Sarajevu od 1836. do 1850. bili su: Simeon Todorović, Simo Matković-Popović i Mićo Aranitović-Jovanović.¹⁵⁵⁰ Francuski geograf Ami Bue naveo je 1840. godine, kako je „u Bosni i Hercegovini tek na stotinu sela postojala samo jedna škola, kao i da su popovi i monasi bili jedini učitelji. Krajnje znanje bilo je: čitanje, pisanje i računanje“. („En Bosnie et Herzegovine il n’y a pas une école pour cent villages, et les prêtres et les moines sont les seuls maitres. Lire, écrire et chiffrer u y est le nec plus ultra du savoir“). Osim toga, učilo se uglavnom iz „crkvenih knjige i srpske pjesme, ako je biblioteka bila bogatija“. („et quelques livres d’église et de chansons serbes la plus forte bibliothèqu du riche“.) Uz to, kod monaha i popova učenici su u isti mah bili i sluge, koji su poslije održane lekcije obavljali poljoprivredne i stočarske radove“. („Or les

¹⁵³⁸ В. Периновић, *Просвјетне и културне прилике у Бихаћкој Области*, у: Краљ Петар у Босанској Крајини, Београд 1929, 32-33.

¹⁵³⁹ Ј. Ф. Иванишевић, *н. р.*, август-септ.-октобар 1909, 512.

¹⁵⁴⁰ Н. Ћурић, *н. р.*, 1958, 153.

¹⁵⁴¹ *Исто*, 157.

¹⁵⁴² Аноним, *Брчко и околна*, монографија, Брчко 1961, 58.

¹⁵⁴³ Р. Шушљић, *н. р.*, 1940, 75.

¹⁵⁴⁴ Н. Ћурић, *н. р.*, 1958, 168-169.

¹⁵⁴⁵ М. С. Филиповић, *н. р.*, 1964, 72.

¹⁵⁴⁶ *Исто*, 75.

¹⁵⁴⁷ М. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, 76.

¹⁵⁴⁸ М. Папић, *н. д.*, 1978, 44.

¹⁵⁴⁹ В. Ћоровић, *н. д.*, 1933, 61.

¹⁵⁵⁰ Ј. Ф. Иванишевић, *н. р.*, новембар-децембар 1909, 802.

écoliers chez les moines ou les popes ne sont que leurs domestiques; car à côté des heures de leçon il faut qu'ils fassent des travaux agricoles ou soient bergers, garçons d'écurie, ou valets“.).¹⁵⁵¹ Bez sumnje, ove škole bile su prve ustanove za nacionalnu emancipaciju pravoslavnih. Dionizija Marinkovića iz Starog Majdana vaspitavao je 1840-tih njegov djed pop Stojko „u duhu srpsko-hristjanskom“.¹⁵⁵² Drugi pop, neki Dako je u istom smislu fanatizovao svoje vjernike. Uz kratke zapovijedi božje i učenje o crkvenim pravilima, pop Dako je svojim vjernicima savjetovao „da se čuvaju avgara (Turaka), govoreći: „*Podaj sve, a ne daj vjere i zakona*“! Takođe, „pripovjedao im (je) o nekadašnjoj srpskoj slavi, o srpskim svetiteljima, o važnosti pravoslavne vjere“. Kod Srba toga kraja bilo je ukorijenjeno shvatanje, „da iz čije se porodice ko poturči, iz te porodice do devet koljena sve ide u džennem, a šokačka vodica ako bi po nesreći na koga kanula, da (je) ono mjesto treba(lo) nožem iskružiti kao i đe zmija ujede“.¹⁵⁵³

Bijeljinski paša Ali-paša Vidajić, predvodnik posljednje bune, koju je uspješno ugušio bosanski vezir Vedžihi-paša bio je u lancima poslan u Carigrad.¹⁵⁵⁴ Osim Vidajića, u kratkotrajno progonstvo u Trapezunt bosanski vezir Vedžihi-paša bacio je još: livanjskog muftiju Šaćir efendiju Karabegovića, Nazif-agu Hafizića (Đumišića), Hasan-bega Kulenovića i kadiju iz Đul-hisara Avdi efendiju.¹⁵⁵⁵ U konačnom Vedžihi-pašinom pokoravanju Bosanske Krajine svoj doprinos savjetima i oružjem dali su i neki bosansko-krajiški muslimanski prvaci, kao na primjer: muselim bihački Mehmed-beg Bišćević, kao i muselim majdanski Derviš-beg, po čijem je nagovoru ovaj poslao u progonstvo u Malu Aziju Mehmed-bega Krupskog i Murat-bega Beširevića Ostrožackog.¹⁵⁵⁶ Takođe, u Carigradu je u to vrijeme umro Husein-kapetana Gradašćević, čime je i definitivno okončana prva faza antireformskih pokreta bosanskog muslimanskog plemstva. Na jesen, oktobra 1837. u cijeloj Bosni je zavladao mir, dok je na djelu bilo uređenje takozvane „zemaljske milicije“. Od toga vremena se očekivala i veća sigurnost u zemlji, pošto je

¹⁵⁵¹ A. Boué, *La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les moeurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet Empire*, Tome Troisième, Paris 1840, 520.

¹⁵⁵² Dionizije Marinković: „*Moji doživljaji*“, 115.

¹⁵⁵³ *Isto*, 119-120.

¹⁵⁵⁴ HC-44/4, 6. 11. 1837.

¹⁵⁵⁵ S. beg Bašagić-Redžepašić, *n. d.*, 1900, 151.

¹⁵⁵⁶ *Isto*, 153.

bosanski vezir, ubuduće svim strancima zabranio putovanje bez pasoša. Sve do te godine susjedni Slavonci smatrali su potpuno nevažnim posjedovanje bilo kakve isprave za putovanje po Bosni.¹⁵⁵⁷

Premda prema mostarskim katolicima (oko 4.000) nije bio pretjerano tolerantan,¹⁵⁵⁸ Ali-paša Rizvanbegović je otišao korak dalje u poboljšanju odnosa sa pravoslavnima i to tako što je do kraja oktobra 1837. iz zatvora u Mostaru oslobodio sve hrišćanske knezove u Hercegovini.¹⁵⁵⁹ Neki od njih su održavali veze sa Srbijom, kao na primjer neki Boško Kukavičić iz Trebinja, koji je u novembru 1837. sa osam članova svoje porodice išao kod brata u Užice.¹⁵⁶⁰ Ipak, Ali-paša nije dozvoljavao osnovne vjerske slobode ni pravoslavnima. Manastiru Duži uskratio je slobodno korištenje zvona, koje je do tada „visilo na manastirskom dvoru, na bademovom drvetu“. On je igumanu ovog manastira Parteniju Petroviću svojeručno napisao: „*Od mene, nepobjedivog Ali-paše Rizvanbegovića, vezira Hercegovackog, tebi, igumane Partenije Petroviću, i svim tvojim monasima, u manastiru Duži. Zvono koje je visilo kod vas na dvoru, treba odmah unijeti u crkvu, zato što turska vjera („Typeцкая вѣра“) ne dopušta slušanje zvonjave zvona. U slučaju da ne poslušate poslaću svoga miralaja sa 300 konjanika i vi ćete biti pobijeni a manastir srušen s zemljom“.*¹⁵⁶¹ Ali-paša se ni sam nije pridržavao tradicionalne muslimanske vjere. Pop Pamučina posvjedočio je o njegovom pristajanju uz sektu nekog Visočanina šejha Sikiricu, koji je nekakvu izoranu lobanju u selu Oglavak kod Visokog i na kojoj je ostalo nekoliko vlasi proglasio svecem. Ovom sektašu Sikirici, „Ali-pašini sinovi i drugi begovi Bosne i Hercegovine („Босни и Герцоговини“) jednom godišnje odlazili su na poklonjenje i službu kao na malu ćabu“, piše J. Pamučina. Tokom svoje posjete Ali-paši u Mostaru, ovaj Sikirica šetao je ulicama, a svi trgovci,

¹⁵⁵⁷ HC-44/4, 6. 11. 1837.

¹⁵⁵⁸ Fra. L. Petrović, *Katoličko stanovništvo u Mostaru*, HNK „Napredak“, (1937), god. XXVII, Sarajevo 1936, 126-127; Poznate katoličke porodice u Mostaru u to vrijeme bile su: Barišić, Horeč, Rožić, Dragor, Đermal, Mitrović, Soptić, Marić, Ljubić, Šiljeg, Čolić, Doko, Arapović, Topić, Zovko, Matković, Penava, Bojčić, Zlomisljić, Zadro, Akšam, Anić, Arkačević, Milićević, Čović, Čule, Vujica, Dugandžić, Bakula, Bašadur, Tambić, Rašić, Džebo, Lugonja, Alerić, Šarić, Mišević, Martinović, Bogdan, Kunić, Radojčić, Vokić, Kopilaš, Pivac, Jurić, Kovačević, Mihić, Vekić, Planinić, Vujević, Rotim, Kraljević, Smoljan i Čerkez. (B. Ђоровић, н. д., 1933, 41.)

¹⁵⁵⁹ *Mateja Христић-кнезу Милошу*, Мокра Гора, 1. (13.) новембар 1837, у: Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 299.

¹⁵⁶⁰ *Милосав Перуничкић, директор контумаца-кнезу Милошу*, Мокра Гора, 15. (27.) новембар 1837, у: *Исто*, 302.

¹⁵⁶¹ Аримандритъ I. Памучина, у. р., 1873, 361.

Muslimani i hrišćani imali su obavezu da skoče na noge i odaju svoje poštovanje ovom muslimanskom sektašu. Mostarski muftija gnušao se ovog čovjeka i smatrao ga za jeretika i lažova. Ali-paša se zatim podervišio i okružio sa još gorom dvojicom jurodivih fanatika, a u stvari običnih prevaranata. Prvi je bio neki Ramo Tarlagan Stočanin, a drugi „Dalmatinac Latinin („Латынинъ“) Juraj Kačić, zvano Vanko“, koji se kasnije isticao u progonu pravoslavnih vjernika.¹⁵⁶² Osim ovog katolika, Ali-paša je bio okružen i drugim katolicima iz Hercegovine. Jedan od njih, „Baldo Mašić, Latinjanin („Латынянинъ“), iz sela Bjelojevića u stolačkom kadiluku“ proslavio se tako što je u jednoj bici 13. avgusta 1836. ubio mlađeg brata crnogorskog vladike Petra II Njegoša.¹⁵⁶³

U gotovo cijeloj Bosni je do kraja novembra 1837. zavladao opšti mir o čemu su srpskim špijunima na granici posvjedočili neki trgovci iz Čačka, koji su se tih dana vraćali iz Sarajeva.¹⁵⁶⁴ Ipak, bosanske vlasti pooštrile su mjere na granici sa Srbijom, pa je tako nekog trgovca Petra Tanasijevića iz Livna, „koji je u Sarajevo bez jol-teskere otišao“, uhapsila „mestna vlast kao podozriteljna“.¹⁵⁶⁵

Novi hercegovački vladika Prokopije nije odmah došao u Mostar „već je po eparkiji pošo do u Foče“ da globi svoje siromašne vjernike, zbog čega mu je hercegovački Ali-paša zatvorio crkvu i konak u Mostaru. Ali-paša ga je protjerao u Sarajevo, gdje se ovaj uspio spasiti uz pomoć nekog Srbina Nike Borisavljevića. Na Prokopija su se „hristjani, a osobito sveštenici ercegovački“ naročito žalili, „da im je vrlo opak i globar bio“. Neki „Trojičanac Prokopije jeromonak“ žalio se u Mostaru na njega „da je njihov manastir sasvim (Sv. Trojica u Pljevljima, današnja Crna Gora-B. T.) oplenio, i odneo skupocene srebrne stvari, tanjire, viljuške, noževe, kašike i serdžade koje je sve u Sarajevu preko telala prodao“. Milošev špijun Peruničić prenio je svome nadređenom, kako su u Mostaru Srbi mislili da su ovome vrat slomili Muslimani, što je bilo pogrešno, već „srbski kaluđeri“ u Hercegovini. Na kraju, hercegovačkog vladiku Prokopija je lično dokrajčio „beg Miloš (spski knez-B. T.)“, koji je prijavio „caru (sultan-B. T.) njegove kabajete, te ga (ovaj) surgunisaše“.¹⁵⁶⁶ I britanski konzul Hodžes je u

¹⁵⁶² *Также*, 364-365.

¹⁵⁶³ *Также*, 369.

¹⁵⁶⁴ *Милосав Перуничих, директор контумаца-кнезу Милошу, Мокра Гора, 1. (13.) децембар 1837, у: Н. Радосављевић, Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга, 305.*

¹⁵⁶⁵ *Исто*, 2. (14.) децембар 1837, у: *Исто*, 306.

¹⁵⁶⁶ *Исто*, 19. (31.) децембар 1837, у: *Исто*, 309-310.

decembru 1837. posjedovao sve više informacija o uplivu srpskog kneza Miloša u politiku Bosne.¹⁵⁶⁷ On se sa iznenađenjem osvjedočio u postojanje službene korespondencije između srpskog kneza i sarajevskog vladike oko unapređenja položaja bosanskih Srba na Porti.¹⁵⁶⁸ Ne samo Srbija, nego i Austrija je sve otvorenije naginjala ideji političke integracije Bosne i Hercegovine u okvire Habzburške monarhije. To je naročito postala zastupljenija misao bečke vlade nakon što je iste godine nadvojvoda Johan putovao u Tursku, za koju je prema vlastitom priznanju predviđao „brzu propast“, smatrajući uz to, da bi u tom slučaju Austriji trebala da pripadne cijela Bosna i Hercegovina.¹⁵⁶⁹

Srpski knez Miloš je „preko pouzdanih Turaka i Srba iz Bosne“ („Турака и Срба из Босне“) imao početkom 1838. saznanja, da su se protiv tuzlanskog i zvorničkog paše pripremali tužbe. Prvu tužbu pisali su Srbi iz zvorničke nahije „koji su tvrdo obećali pobuditi i Srbe („Србе“) i onostranske Turke („Турке“) na tužbu protivu oba paša Tuzlanskog i Zvorničkog“.¹⁵⁷⁰ Već tada, jednim od najpouzdanijih bosanskih Muslimana u to vrijeme knez Miloš je smatrao Tuzlaka Derviš-bega Hadžismailovića,¹⁵⁷¹ dok se preko svoga špijuna Jovana Mičića, srpski knez u Sarajevu dopisivao i sa Mustafa-pašom Hrnjom.¹⁵⁷² Naročite probleme pravoslavnom stanovništvu u Bosni stvarali su muslimanski prvaci iz Podrinja. Neki „Svetko Stojanović iz Marića, predela bosanskog, iz kadiluka višegradskog, sa sedam duša familije svoje“ žalio se sredinom februara 1838. srpskim vlastima na nasilja „turskog zuluma, a osobito od nekog Zaim-bega Halilbašića iz Jagošnice“.¹⁵⁷³ Da je srpski knez bio veoma dobro upućen u političke stvari Bosne govori podatak, da je on u februaru 1838. godine britanskom konzulu Hodžesu otkrio neke dokumente sarajevskog vladike, po kojima se ovaj obraćao Rusiji za pomoć. Srpski

¹⁵⁶⁷ В. Стојанчевић, *Да ли је било политичке акције Србије у Босни за ослобођење од турске власти пре Гарашииновог „Начертанија“*, ИЧ, књ. XIX (1972), Београд 1972, 179.

¹⁵⁶⁸ В. Стојанчевић, *н. р.*, 1969, 66.

¹⁵⁶⁹ В. Поповић, *н. д.*, 1931, 140.

¹⁵⁷⁰ АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-1777в., *Јованче Спасић-књазу Милошу Обреновићу*, Шабац, 31. децембар 1837/12. јануар 1838.

¹⁵⁷¹ *Дервиш-бег Ађисмаиловић-кнезу Милошу*, Ужице, 29. марта (10. април) 1838, у: Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 325.

¹⁵⁷² *Пуковник Јован Мићић-истом*, Чајетина, 7. (19.) новембар 1838, у: *Исто*, 357.

¹⁵⁷³ *Матеја Христић, директор карантина-истом*, Мокра Гора, 8. (20.) фебруар 1838, у: *Исто*, 322.

knez je britanskom konzulu posvjedočio, da su se bosanski Srbi tada nadali i tražili pomoć jednako i od pograničnih austrijskih vlasti, ali da su ih ovi odbili.¹⁵⁷⁴

Bosanski vezir Vedžihi-paša poslao je početkom 1838. oko pedest krajiških pobunjenika „u surgun, tamo nekud u Stambolu“. Uporedo sa bosansko-krajiškim Muslimanima on se obračunavao i sa hrišćanskim hajducima, tako da je još 3. januara 1838. objesio „četiri krstjanina, među kojima bijaše Kosta Arambaša koji je 8. godina bio ajduk u Krajini“. Da bi pokazao dobru volju prema bosanskim katolicima bosanski vezir Vedžihi-paša je sljedećeg mjeseca dao „po carskim fermanima fratrima bosanskim jednu lipu Buruntiju, u kojoj (je) isto po carskim beratom proglašavao meaf od svih danakah“.¹⁵⁷⁵

Mehmed Vedži-paša je bio početkom marta 1838. potvrđen od Visoke Porte za bosanskog vezira. On je naredio, da se u svim nahijama i kadilucima u mjesnim džamijama čitaju nove dvije zapovjesti. Prema prvoj, „zabranj(ivalo) se Turcima“ da ugnjetavaju ili da vrše neke druge prestupe nad „hristijanskim podanicima“ („христијанским поданицима“), dok se prema drugoj strogo sankcionisalo „kako Turcima tako i Raji“ vrijeđanje Austrije i to po cijenu smrtne kazne.¹⁵⁷⁶ Ovaj bosanski vezir je bio bosanski Musliman i to „neki od Skopljakovića“,¹⁵⁷⁷ (od Uskoplje-Donji Vakuf-B. T.) koji je, kada je pisao 1838. pismo crnogorskom vladici Petru Petroviću tekst završavao uz komentar, kako je „napisao jednu tursku, a jednu sarpsku („сарпску“) obe su jednake“ poruku Ali-paši u Hercegovini da ne napada na Crnu Goru.¹⁵⁷⁸ Prema nekim svjedočenjima, izgleda da je Vedžihi-paša bio protohrišćanin („sakriveni Grk“). Njemu je

¹⁵⁷⁴ В. Поповић, и. д., 1931, 141.

¹⁵⁷⁵ Fra J. Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*, 191.

¹⁵⁷⁶ HC-8/5, 26. 2. 1838.

¹⁵⁷⁷ Јован Обреновић-кнезу Милошу, Чачак, 27. јануар (8. фебруар) 1838, у: Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 321.

¹⁵⁷⁸ *Књига от мене везира босанскога Веџид Мехмед-паше царскога тајнога вијећника и голема властника и гуверна све Босне и краинско стојни паланака у Травник-на Високо-преосвештенога господина и мога вјернога доста владику Петра Петровића лијеп поздрав*, у Травнику овога мисеца года 1838, у: М. Драговић, *Борба Црногораца са Турцима око превласти над Граховом (Један прилог за новију историје Црне Горе)*, *Starine JAZU*, knj. XX, Zagreb 1888, 270; I hercegovački vezir Ali-paša Rizvanbegović je ćirilčno pismo, kao i stare datume u to vrijeme nazivao „serbskim“. Kada je krajem jula 1838. pisao dalmatinskom guverneru grofu Lilijenbergu, Ali-paša Rizvanbegović mu je skretao pažnju na dvanaest dana razlike, odnosno, da je pismo pisao „9og Julija po serbskom, a 21 po rimskom (*Ali-paša Rizvanbegović-grofu Lilienbergu*, Mostar 21. juli [2. avgust] 1838, u: H. Ćurić, *Prepiska Ali-paše Rizvanbegovića s austriskim vlastima u Dalmaciji*, u: Prilozi Bosansko-hercegovačkoj istoriji XIX vijeka, Naučno društvo NR BiH, Građa, knj. VIII, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knjiga 4, Sarajevo 1960. [u daljem navođenju: H. Ćurić, *Prepiska Ali-paše Rizvanbegovića s austriskim vlastima u Dalmaciji*], 29.).

svake godine „uz Časne poste“ dolazio u Travnik zvornički vladika Gavriilo da ga ispovjeda i pričešćuje.¹⁵⁷⁹

Vladiku Prokopija je 13. aprila 1838. zamijenio novi vladika, Bugarin po nacionalnosti Aksentije III Petrov Češmedžijev i na tom mjestu ostao sve do 1848. godine. Po svojoj ljubavi za materijalnim bogatstvima on se nije nimalo razlikovao od svoga prethodnika Prokopija. Vladika Aksentije je nastavio da globi narod i popove, kao i da uvodi nove namete, kao na primjer tzv. „ljubočestije“ („dobrodošlice“) na svaku pravoslavnu kuću. Popove koji nisu mogli da izmiruju ove novčane zahtjeve fizički je kažnjavao, okivao ih i anatemisao. Takođe, kao svi njegovi fanariotski uzori iz prošlosti u popove je upisivao nemoralne i propale trgovce i nepismene čobane. Osim toga, ostao je upamćen po visokom povećanju poreza za vjenčanja. On je postao značajna politička figura u Hercegovini i to tako što se tokom nastupajućeg vremena sprijateljio sa zetom ranijeg hercegovačkog vladike Josifa i ćatom Ali-paše Rizvanbegovića, vrlo uticajnim Jovanom Angelopulosom.¹⁵⁸⁰ Vladika Aksentije bio je tipičan fanariota i srebroljubac. Mrzio je narodne popove, kojima je uobičavao reći: „*Grka sam ja i arhijerej kanonički, iz Velike crkve, bre, a nijesam čupavi srbski kaluđer kao vi*“.¹⁵⁸¹ Ovakvo ponašanje vrha pravoslavne crkve u Turskoj bilo je uobičajeno. Engleski putopisac Č. Eliot je nakon svoje posjete Turskoj 1838. zabilježio, da je „škrtost izgleda bila salijetajući grijeh pravoslavnog klera“ („Avarice appears to be the besetting sin of the Greek clery“.), kao i da je „novac bio bog u čije su se oni svetište žrtvovali“. („Money is the god at whose shrine they sacrifice“.).¹⁵⁸²

Tadašnji položaj bosanskih i hercegovačkih katolika najsadržajnije je opisao biskup fra Rafael Barišić u jednoj Spomenici, koju je 1. maja 1838. preko svoga sekretara fra Anđela Šunjića poslao caru Ferdinandu III u Beč. Cilj ove famozne Spomenice je bio dobijanje od sultana novog fermana o njihovim slobodama. Fra Barišić mu se predstavio kao biskup, koji je predvodio „biedni, nevoljama gotovo satrveni, katolički i bosanski puk, koji (je) blizu četiri stoljeća trpi(o) gorko robstvo pod vladom sultana“. On se

¹⁵⁷⁹ *Memoari Živka Crnogorčevića*, (priredio za štampu Milenko Filipović), Sarajevo 1966. (u daljem navođenju: *Memoari Živka Crnogorčevića*), 69.

¹⁵⁸⁰ Н. Радосављевић, *н. р.*, 2008, 185-186.

¹⁵⁸¹ J. Памучина, *Животопис Серафима Шолаје*, у: П. Чокорило, J. Памучина, С. Скендерова, *Љетописци*, Сарајево 1976, 142.

¹⁵⁸² Ch. B. Elliott, *Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia and Turkey*, vol. I, London 1838, 461.

obratio austrijskom caru očekujući od njega oslobođenja „mnogih tegoba i bieda“. Priznao je, kako se bosanski katolici za sve vrijeme njihovog robovanja nisu nikada „što proti vlastima protivna pleli (niti) obći mir narušili“. Naveo je, kako su za vrijeme brojnih pobuna, „kad je čitava Bosna bila užasnim pozorištem ratnoga biesnila“, upravo oni predstavljali primjer „stare vjernosti“. U vrijeme, kada se „podigla od Turaka buna proti sultanu“ bosanski katolici su bili „namamljivani raznim obećanjima i siljeni najžešćim prietnjama“, samo da ustanu „na oružje proti zakonitoj vlasti“, čemu su oni odolijevali. Prema njegovom priznanju, oni su se odlučili „radje pretrpiti gubitak“ svojih „dobara, negoli se oružjem boriti proti cara“. I pored toga bosanski katolici su bili i dalje šikanirani od vlasti, koja ih je za sve osuđivala i „u najmračnije tamnice“ bacala. Njihova krivica je bila „išta ma i zakonito bilo posjedovati“. ¹⁵⁸³ Za sudove je naveo, da kad ih „ne bi nikako ni bilo, manje bi zlo bilo“ najviše za to što hrišćani nisu mogli „svjedočiti proti Turcima“. Za muslimanske veleposjednike je istakao kako su sa „svojim kmetovima kršćanima gore postupa(li), nego li s istom bezćutnom životinjom“, odnosno da nisu „čin(ili) razlike izmedju kršćana i marve“. ¹⁵⁸⁴ Bosanskim katolicima je naročito teško padala činjenica, da su „bunitelji mira“, koji su bili uhvaćeni i kojima je bila dokazana izdaja „u zapadnoj Bosni zvanj Krajina“ dobijali pomilovanja ili se sa njima blaže postupalo nego sa lojalnim bosanskim katolicima. ¹⁵⁸⁵ Položaj bosanskih katolika biskup fra Barišić je uporedio sa Jevrejima „pod vladom Faraona“. On je poručio austrijskom caru, kako je svima bilo poznato „da su gotovi svi obližnji narodi, koji se nalaze u prostranom sultanovom carstvu, bilo oružjem, bilo zagovorom, prejasnih vladara, koji se na njihove nezgode ganuše i na nevolje smilovaše, od ovih nasilja i otimačina oslobodili“. Bosanskim katolicima vlasti u Bosni pogotovo nisu dopuštale „novih crkava podizati“ već ni „tri preostale, (dočim jih se preko stotine brojilo za vrieme turske poplavi) starošču opale, i njihovim biesom uništene, bez ogromnih troškova“ nisu dali ni popraviti. Biskup fra Barišić je naveo i kako su zbog tog nedostatka crkava, bosanski katolici službu božju održavali „na polju, u šumi, i skrovitim mjestima“, te da su oltare podizali „pod hrastom ili drugim stablom“ dok je narod „na vedru nebu, na mokroj zemlji, pokrivenoj blatom i

¹⁵⁸³ *Biskup fra Rafael Barišić (Spomenica)-austrijskom caru Ferdinandu III, Sutjeska u Bosni, 1. svibnja 1838, u: Fra R. Glavaš, n. d., 23-24.*

¹⁵⁸⁴ *Isto, 25-26.*

¹⁵⁸⁵ *Isto, 27-28.*

sniegom klečeći (služio) službi božjoj“. Prema njegovim riječima vlasti su bile toliko okrutne, da su u nekim mjestima ako bi te oltare daskama pokrivali, tada njihovi predstavnici to strogo zabranjivali, „podmećući da je crkva sagrađena“. Zvonima se služiti nisu smjeli „izim jedino u dvie crkve...dočim u drugim samostanima zvoni(lo) se udarajući, maljem u gvozdene table“. ¹⁵⁸⁶ Turci su takođe u posljednje vrijeme i veliki broj crkava opljačkali, cijepali svete slike i gazili nogama, dok su sveto ruho ili obezčašćivali ili odnosili. Takođe, „svetim kaležima, u kojim se dragociena krv Isusova posvećivala, medju sobom se napija(li), (dok su) odielom misnim“ kitili svoje konje. Ranije dobijene „mnoge povlastice od sultana, kojim im se jamči(lo) slobodno vršenje službe božje, robstvo ublaž(avalu), iznimlj(ivalo) se od danjka“, ako se nisu poštovale, onda su se tumačile „po miloj volji“, zbog čega se nisu usuđivali uvijek ih ni pokazati, s obzirom da su od njih imali više štete nego koristi. Kadije su sklapale vjenčanja među bosanskim katolicima, „koji im se god prijav(ljivalo), i to u drugom stupnju rodstva“, dok su katoličke popove potpuno neosnovano optuživali „kao preziratelje zakona Muhamedova“. Fra Barišić je austrijskom caru skretao pažnju, kako je njegova i želja bosanskih katolika oduvijek bila dobijanje fermama „da se Turci ne smidu miešati“ u katoličke svetinje, a „osobito da katolike ne vienčavaju“, jer bi „kroz kratko vrijeme“ propala „čistoća svete vjere“. Na kraju Spomenice fra Barišić je naglasio kako su bosanski katolici pljačkanje, tlačenjem i nevoljama izvrgnuti „kao država, koja je (bila) istom od neprijatelja nasilno osvojena“. On je austrijskog cara upozoravao da se sve to zbivalo, kako je naveo: „*na granicama Tvoga prostranoga carstva, to se sbiva puku kršćanskom, koji je nekda Tvoga i Tvojih pradjedova znameniti dio carstva sačinjavao*“. ¹⁵⁸⁷ Interesantno je, da je biskup fra Barišić austrijskog cara nazivao „poslije Boga“ jedinim zaštitnikom bosanskih katolika i jedinim vladarom koji je bio u prijateljskoj vezi sa sultanom. ¹⁵⁸⁸ Spomenica je sa svim pritužbama predana apostolskom nunciju u Beču, koji ga je sa svojim popratnim pismom preko kneza Meterniha uručio caru Ferdinandu. Car je potom naložio kancelaru Meternihu, da preko austrijskog

¹⁵⁸⁶ *Isto*, 29-30.

¹⁵⁸⁷ *Isto*, 31-32.

¹⁵⁸⁸ *Isto*, 33-34.

poslanika u Carigradu baruna Štrimerera nastoji kod sultana raditi na daljem poboljšanju vjerskog i političko položaja katolika u Bosni.¹⁵⁸⁹

Bosanske vlasti nisu imale u to vrijeme nikakva saznanja o djelatnosti hrvatskih Iliraca. U jednom tajnom Memorandumu, koji je Gaj poslao tada u Rusiju od koje je tražio pomoć bilo je zamišljeno da se u Bosni, Turskoj Hrvatskoj i Hercegovini započne ustanak. Tim planom Gaj je praktično i među katolicima u Bosni započeo svoju političku aktivnost, dok je preko svoga agenta Stefana Herkalovića, koga je poslao u Bosnu radio konkretno kod nekih lica na njihovom pridobijanju. Herkalović je u Bosnu dolazio u svojstvu književnih aktivnosti iza kojih se, što je bilo očito krila nacionalno-politička akcija.¹⁵⁹⁰ Gaj je u svrhu špijuniranja sastavio neki upitnik u kome se tražilo više podataka o Bosni, počevši od onih vojne prirode do podataka koji su otkrivali raspoloženje hrišćanske raje u Bosni. Ipak, Gajeve prva akcija u Bosni je brzo okončana neuspjehom, pošto su bosanske vlasti uhapsile Herkalovića i optuživši ga za špijunažu protjerao u Slavonski Brod.¹⁵⁹¹ Svoje prste u prokazivanju Gaja i njegovih agenata u Bosni umiješao je tada biskup fra Rafo Barišić optuživši ovoga u Rimu da je pobunjenik „capo di movimento“ u Bosni kome je iz Francuske stigla finansijska pomoć. Fra Barišić je sumnjičio Gaja, da je želio postati kralj Bosne.¹⁵⁹²

Osim Vukovom, bosanski franjevci su se sve više nadahnjivali Gajevo literaturom, koji, kako naglašava E. Marej Despalatović, iako nije bio politički teoretičar svakako uticao na buđenje njihove nacionalne svijesti. To se posebno odnosilo na ona Gajeve razmišljanja, kojima je podsjećao na činjenicu, da su Hrvati postojali i prije njihovog prihvatanja hrišćanstva, kao i na potrebu za tolerantnijim odnosom prema pravoslavnima.¹⁵⁹³ Gajeve razmišljanja su vremenom prihvatana kod bosanskih katolika, a ona su govorila o tome da je Hrvat trebao da bude svaki stanovnik Trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, bivših kraljevina srednjovjekovne Hrvatske, odnosno svaki Južni Sloven rimokatoličke vjeroispovjesti, koji se služio novim hrvatskim

¹⁵⁸⁹ Fra R. Glavaš, *n. d.*, 35.

¹⁵⁹⁰ Lj. Doklešić, *O pokušaju ustanka u Bosni 1840. i o tajnoj politici Gajeva kruga prema Bosni 1843/44*, HZ, god. XXXV, Zagreb 1982, 24.

¹⁵⁹¹ Lj. Doklešić, *n. r.*, 1984, 7.

¹⁵⁹² V. Deželić, *Pisma pisana Dru. Ljudevitu Gaju i neki njegovi sastavci (1828-1850.)*, XXXII-XXXIII

¹⁵⁹³ E. Murray Despalatović, *Ljudevit Gaj-panslavist i nacionalist*, Radovi, br. 3, Zagreb 1973, 114.

književnim jezikom štokavskog narječja.¹⁵⁹⁴ U tom smislu, vrlo indikativan je i popis poznatog svjetskog geografa A. Buea, koji je tih godina pored 700.000 „Bošnjaka“ („Bosniaques“), 500.000 Hercegovaca („Herzegoviniens“) „u Turskoj Evropi“ („da la Turquie d’Europe“), tačnije u Bosni i Hercegovini pronašao 200.000 „Hrvata“ („Croates“).¹⁵⁹⁵ Bue je takođe naveo da su „Srbi“ („Les Serbes“), osim u Srbiji živjeli i „u Bosni“ („de la Bosnie“), kao „i u Hercegovini“ („de l’Herzegovine“).¹⁵⁹⁶ On je pravio „razliku“ („les distingue“) između „Srba-Bošnjaka“ („Serbes-Bosniaques [t. s. a. v. Bosniak, ou Boschniak]“) od ostalih Srba u: Dalmaciji, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Albaniji.¹⁵⁹⁷ Izvori Bueovog istraživanja nisu nepoznati,¹⁵⁹⁸ kao što nimalo „originalno“ nije izgledalo njegovo nacionalno klasifikovanje stanovnika Bosne i Hercegovine, slično Pavlu Karano-Tvrtkoviću¹⁵⁹⁹ i fra Jukiću na: Srbe, zatim „muslimanske bosanske Srbe“ („les Serbes musulmans de Bosnie“)¹⁶⁰⁰ i „rimokatoličke Šokce“ („catholique romain fôrme les Schokatz“). Ovih „Šokaca“ (Hrvati?-B. T.) bilo je prema njemu najviše u „turskoj Hrvatskoj“ („la Croatie turque“) i „u srednjoj Bosni“ („la Bosnie centrale“).¹⁶⁰¹ Interesantno je, da su jezik kojim su se služili i koji je Bue smatrao nesumnjivo „srpskim“ („la lanque serbe“),¹⁶⁰² ovi njegovi „muslimanski Srbi u Bosni“ („les musulmans serbes de la Bosnie“)¹⁶⁰³ ili kraće „Bošnjaci muslimani“ („le Bosniaque musulman“),¹⁶⁰⁴ nazivali „bošnjačkim“ („la lanque bosniaque [bosniaski jezik]“).¹⁶⁰⁵ Najpojednostavnije prikazivanje nacionalnog porijekla ponudio je hercegovački pop

¹⁵⁹⁴ Isto, 122.

¹⁵⁹⁵ A. Boué, *O. c.*, *Partie Ethnologique*, Tome Deuxième (Deuxième Partie), Paris 1840, 32.

¹⁵⁹⁶ *Ibidem*, 6.

¹⁵⁹⁷ *Ibidem*, 8-9.

¹⁵⁹⁸ Još je tridesetih godina XIX vijeka dolazio Ami Bue kod Vuka Karadžića u Beč, koji je prema svjedočenju njihovog savremenika Ismaila Sreznjevskog o Srbima saznao iz Vukovih djela, uglavnom „napisanih po kazivanju“. (M. Поповић, *н. д.*, 243.)

¹⁵⁹⁹ Za popa Pavla Karano-Tvrtkovića iznio je tada učeni Dimitrije Tirol sumnju u njegovu totalnu nepismenost. Odnosno, da je bila riječ o nekakvom „pseudo-sabiratelju“, a koji, zapravo, kako je Tirol prenio Vuku Karadžiću „ni čitati ni pisati (n)ije ume(o)“. (*Димитрије П. Тирол-Вуку Стефановићу Караџићу*, Одесса 16. [28.]. Ноемвр. 840, у: Љ. Стојановић, *Вукова преписка*, 1909, 611.); Pop Karano-Tvrtković je bio Gajev prijatelj kod koga je 1837. odlazio u Zagreb. (*Pavle Karanović-Ljudevitu Gaju*, Beograd, 17. V. 1837, u: J. Horvath, J. Ravlić, *Pisma Ljudevitu Gaju*, 240.); Osim toga, bio je veza između Gaja i njegovog agenta Stefana Herkalovića (*[Stefan] Herk.[alović]-Ljudevitu Gaju*, Beogd 16/26 Maja 1840, u: *Isto*, 212.).

¹⁶⁰⁰ A. Boué, *O. c.*, *Partie Ethnologique*, Tome Deuxième (Deuxième Partie), 35.

¹⁶⁰¹ *Ibidem*, 12.

¹⁶⁰² *Ibidem*, 35.

¹⁶⁰³ *Ibidem*, 478.

¹⁶⁰⁴ *Ibidem*, 72.

¹⁶⁰⁵ *Ibidem*, 35.

Prokopije Čokorilo. On je, očigledno pod uticajem Vuka Karadžića sve stanovnike u Hercegovini smatrao „Slovenima srpskog plemena („Славянами Сербскаго племени“) od kojih je više od 55.000 duša (računajući samo muškarce) isповједало pravoslavnu („Православную“), 25.000 rimo-katoličku („Римско-Католическую“) i 36.000 muhamedansku vjeru“ („Магометанскую вѣру“). Čokorilo, takođe „otkriva“ da su se pod „Turcima u Hercegovini i Bosni („Турками въ Герцеговинѣ и Босни“) podrazumijevali Muslimani („мусульмане“), koji su (bili) Sloveni („Славяне“) po porijeklu“.¹⁶⁰⁶

Nova previranja u Hercegovini izbila su na površinu kada su sredinom maja 1838. protiv Ali-paše Rizvanbegovića ustali Hasan-aga Resulbegović Trebinjac i Smail-aga Čengić Gačanac. Oni su u svoju vojsku pokupili „do 6000 Srba i Turaka“ („до 6000 Срба и Турака“), zatraživši čak pomoć od bosanskog vezira Vedžihi-paše.¹⁶⁰⁷ Savremenik zbivanja pop Joanikije Pamučina bilježi, da su: „*Trebinjac Hasan-beg i Smail-aga Čengić Gatački, vidjevši njegovo samovlašće (Ali-paše-B. T.) i to da on postupa sa svakim, kako mu je ugodno, muči i razgoni carsku raju, počeli su mu kovati zamku kako bi ga nekako svrgnuli. Prvo su mu napisali pismo, priložili mu pečate manastira i, sa potpisima mnogih knezova i glavara, poslali ga po jednom pravoslavnom Fočaku, Đoki Sokoloviću, patrijarhu u Carigradu, da se on nekako pozabavi kod sultana o uklanjanju Ali-paše iz Hercegovine*“.¹⁶⁰⁸ I ranije, Ali-paša je stalno strijepio od gatačkog muselima Smail-age Čengića, pogotovo od vremena kada je ovoga sultan lično imenovao za svoga kapidži-pašu. Zbog toga je Ali-paša na svaki način nastojao da Čengiću skine glavu.¹⁶⁰⁹

Bogatiji bosanski Srbi¹⁶¹⁰ su se školovali u Beogradu na Liceju i to su bila uglavnom djeca sarajevskih trgovaca. Gotovo svi oni i bez izuzetka prihvatili su srpsku nacionalnu ideju, a jedan od njih Hadži Nikola Ristić je u julu 1838. bio ponosan što

¹⁶⁰⁶ Геромонахъ П. Чокорило, н. у, 1873, 501.

¹⁶⁰⁷ АС-ШН-ФКК ХХХVII (1816-1839)-1046, Милосав Перуничих-књазу Милошу Обреновићу, Чачак, 8. (20.) мај 1838.

¹⁶⁰⁸ Аримандритъ I. Памучина, у. р., 1873, 360.

¹⁶⁰⁹ *Также*, 370.

¹⁶¹⁰ Sve uobičajeniji naziv za pravoslavne u Bosni bio je „bosanski Srbi“: „*Bosanski Srbalja*“ („Босански Србаља“), „*Bosanskih Srba*“ („Босанских Срба“) (П. К. Карано-Тврткивић, н. р., III.), „*Bosanskih Serbaljah*“, „*Bosanskih Serbah*“ (GD-36/I, 4. 10. 1849.)

pripada „svem Srbskom rodu“ („свем Србском роду“).¹⁶¹¹ Ove činjenice su, svakako bile glavni razlog što Gaj u svoj program nije mogao uvući pravoslavne u Bosni, koji su, prema riječima D. Petranovića bili postojane pristalice „razglašenog imena srpskog“, pogotovo nakon sticanja srpske nezavisnosti.¹⁶¹² Bogatih srpskih trgovaca bilo je u to vrijeme i u drugim bosanskim mjestima, a jedno od njih, Bosanski Brod zadobio je dosta ranije ulogu glavne trgovačke „izvozne i uvozne skele“ sa zapadom. Takođe, Bosanska Kostajnica se u trgovačkom smislu razvijala najviše putem tranzitne trgovine pamuka iz Soluna i to još od vremena Prvog srpskog ustanka i Napoleonovih Ilirskih provincija.¹⁶¹³ Mostarski, livanjski i sarajevski trgovci, tzv. „grosisti“ su robu nabavljali mahom iz: Splita, Trsta, Beča, Pešte i Lipiske (Lajpciga) i otvarali svoje filijale po cijeloj Bosanskoj krajini i Bosanskoj Posavini. Te srpske trgovačke filijale predstavljale su glavnu bazu za nastanak srpskih čaršija u: Tešnju, Brčkom, Bosanskom Šamcu, Derventi, Bosanskom Brodu i u Bosanskoj Krajini. U Bosanskoj Posavini (Brčko i Tuzla) su se do sredine XIX vijeka vrlo uspješno trgovinom bavile srpske porodice cincarskog porijekla: Paranos, Krsmanović i Stokanović, koje su se obogatile najviše zahvaljujući novouspostavljenoj parobrodnoj izvoznj i uvoznj trgovini na Savi. U glavnog gradu Sarajevu razvijale su se najveće srpske trgovačke firme: Manojla Jeftanovića, Riste Savića, Hadži-Ristinih sinova, braće Despića, Gavre Hadži–Avakumovića, Riste Fočića, Laze Dukića i Alekse Jelića. U Mostaru su to bili: Aničići, Knežići, Bjelobrcci, Mravi, Okoliši, Šantići, Šole, Kujići i Jelačići. U Livnu: Kujundžići, Stanišići i Todorovići, a u Banjaluci: Radulovići, Delići, Pišteljići i Knežići.¹⁶¹⁴ Despići¹⁶¹⁵ su kao i većina ostalih bosansko-srpskih trgovačkih porodica održavali veoma bliske kontakte sa središtima srpsko-pravoslavne vjere na Kosovu. Jovo Nikolić Despić poslao je avgusta 1839. svoju majku u manastir Dečane u nabavku srebrnih kandila.¹⁶¹⁶ Uspjeh sarajevskih Despića imao je, na neki način veze i sa njihovim prijateljskim odnosima sa sarajevskim bosansko-muslimanskim

¹⁶¹¹ IAS-LPF-Hadži Ristići-Sarajevo (1816-1897)-sign. 0-HR-220, *Hadži Nikola Ristić-nepoznatome*, Beograd 30. Juna (12. Juli) 1838.

¹⁶¹² Д. Петрановић, *Стогодишњица Дра Људевита Гаја*, Босанска вила, бр. 15, год. XXIV, Сарајево 15. августа 1909, 226.

¹⁶¹³ В. Скарић, *Из прошлости Босне и Херцеговине XIX вијека*, ГИД БиХ, год. I, Сарајево 1949, 18-19.

¹⁶¹⁴ *Исто*, 20-21.

¹⁶¹⁵ Sarajevska srpska porodica Despić poticala je iz Gackog. (J. Дедијер, *н. р.*, 1912, 65.)

¹⁶¹⁶ I. Terpić, *н. р.*, 1974, 74.

prvakom i moćnikom Fazli-pašom Šerifovićem.¹⁶¹⁷ Sa druge strane, vezu sa srpskim knezom i srpskim špijunima od sarajevskih trgovaca u to vrijeme održavali su jedino Jovo Budimlić i Kosta Hadži-Selaković.¹⁶¹⁸ Ta činjenica je važna tim prije, budući da je po novom ustavu Srbije od 12. decembra 1838. u tački 18. predviđeno, da na Porti bude „izabran i naimenovan između Srba jedan Kapučehaja“, koji je u narednom periodu trebao „otpravljati dela naroda Srbskog“.¹⁶¹⁹

Sukobi između hercegovačkih muslimanskih prvaka i hercegovačkog vezira Ali-paše Rizvanbegovića su se sredinom avgusta 1838. do te mjere usijali, da su „Smail-aga i Asan-beg Trebinjac, i Baš-aga i Zulfikar-paša“ tada „Stočevića poslove u Devlet otpisali“.¹⁶²⁰ U Hercegovini je veća opasnost prijetila od ovog „međumuslimanskog“ obračuna, nego od na primjer Crne Gore, koja je po Ali-pašinoj tvrdnji prema hercegovačkim Muslimanima uvijek „bila u svakome zlu djelu“ i sa kojom je on, nešto ranije uspješno uspostavio mir na granici.¹⁶²¹

Po stupanju sina sultana Mahmuta II, Abdul-Medžida I na presto, odmah je bilo odlučeno da se pomiluje trideset bosanskih prognanika, kao i da im se dozvoli slobodan povratak u Bosnu.¹⁶²² Postoji jedna teza još iz toga vremena po kojoj je sultan Abdul Medžid reformama u Turskoj samo požurio, a ne usporio propadanje Turskog Carstva.¹⁶²³ To se posebno odnosilo na Bosnu, gdje je prethodna reforma sultana Mahmuda išla više u korist bosanskih Muslimana i to u prvom redu njihovih prvaka. Tada se cijela Bosna bila podijelila između begova i kapetana, koji su vladali u već politički zaokruženim područjima i koji su se smatrali legitimnim vlasnicima nasljedne imovine.¹⁶²⁴

¹⁶¹⁷ Аноним, *n. p.*, 1885, 4.

¹⁶¹⁸ Пуковник Јован Мићић-кнезу Милошу, Чајетина, 7. (19.) новембар 1838, у: Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 357.

¹⁶¹⁹ *Устав Књажевства Србије утврђен царским Хатишерифом, издан око половине Шевала 1254 године по турском, или од 10 до 12. Децембра 1838. и послан Србском народу*, у: Љ. Кркљуш, С. Шаркић, *Одабрани извори из државноправне историје Југославије*, Београд 1998, 104.

¹⁶²⁰ *Дервиш-бег-кнезу Милошу, Нова Варош*, 5. (17.) август 1838, у: Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга*, 352.

¹⁶²¹ *Али-паша Ризванбеговић-грофу Лилиенбергу*, Mostar 1. (13.) октобар 1838, у: Н. Ћурић, *Преписка Али-паše Ризванбеговића с аустриским властима у Далмацији*, 36.

¹⁶²² S. beg Bašagić-Redžepašić, *n. d.*, 1900, 153.

¹⁶²³ J. St. Bayle, *The Turks in Europe*, London 1853, 13-14.

¹⁶²⁴ E. Spencer, *Travels in European Turkey in 1850, through Bosnia*, vol. I, London 1851, 307.

Abdul-Medžidovim stupanjem na vladarski tron započele su reforme u raznim oblastima društva. Reforma škola se odnosila na ujednačavanje školskog sistema u cijelom Turskom carstvu. Svim školama, pa tako i onima u Bosni i Hercegovini bilo je naloženo da učenici prije nego što se nauče u čitanju i pisanju svoga turskog maternjeg jezika, uče arapski, persijski i francuski jezik. To je među djecom i roditeljima izazvalo veliku smutnju. Osim toga, roditelji su bili obavezni slati svoju djecu u školu od četvrtne godine.¹⁶²⁵

Nakon razotkrivanja špijuna Herkalovića, vođa ilirskog pokreta Gaj je 1839. u Bosnu poslao novog špijuna i sebi odanog političkog saradnika Matiju Mažuranića. On je muslimanske pokrete, koje je zatekao u Bosni ocjenio neznatnim i više vjerskim nego narodnim. Pošto je odustao od bilo kakve saradnje sa bosanskim Muslimanima, Mažuranić je veći oslonac potražio kod pravoslavnih popova i među bosanskim franjevcima.¹⁶²⁶ On je čitav prostor Bosanske Krajine („vas prostor izmed Une i Vrbasa“) nazvao dijelom kraljevine Hrvatske, odnosno Turskom Hrvatskom.¹⁶²⁷ Bosanske Muslimane nazivao je Turcima uz objašnjenje, kako „naši ljudi svakoga iz Turske zemlje zovu Turčin(om), kao što i Turci njemačkoga podanika svakoga zovu Švabom“. Vlasima su nazivali „Turci Ilire grčkog i rimskog izpovedanja“,¹⁶²⁸ iako je za pravoslavne kod bosanskih Muslimana bio uobičajeniji naziv Vlah, a za katolike Šokac.¹⁶²⁹ Mažuranić je, takođe primijetio da su pravoslavni katolike nazivali Šokcima, a ovi njih Šijacima.¹⁶³⁰ On je vrlo jasno uočio, da je u Bosni, u to vrijeme bilo „najviše krstjanske vjere iztočne

¹⁶²⁵ INN-br. 23/V, 19. 3. 1839.

¹⁶²⁶ S. Ježić, Matija Mažuranić, u: (M. Mažuranić), *Pogled u Bosnu ili kratak put u onu Krajinu, učinjen 1839-40. po Jednom Domorodcu*, Zagreb 1842, VIII-IX.

¹⁶²⁷ (M. Mažuranić), *n. d.*, nepag.; „Turska Hrvatska“, odnosno Bosanska Krajina bila je u to vrijeme u najvećem broju naseljena pravoslavnima, a njihov broj permanentno se uvećavao, naročito prilivom novih naseljenika iz hrvatske Vojne Krajine. Oko „stotinu porodica“ („als 100 Familien“) pripadnika „rusko-slovenske crkve“ („der russisch-slavischen Kirche“) iz Karlovačkog generalata uselilo se tokom 1830-tih godina u „Tursku Hrvatsku“ („türkisch-Croatien“). Uzrok ove imigracije bio je bijeg od famozne „jozefinske germanizacije“ („das Josephinische Germanisirungssystem“) i pokušaja katoličkih popova da ih „pounijati“ („Unions-Versuche“). (*Memorandum Ljudevita Gaja ruskom caru Nikoli I., Beč, listopad 1838. godine, transkript originala*, u: K. Novak, *Memorandum Ljudevita Gaja ruskome caru Nikoli I. iz listopada 1838. godine*, Građa za povijest književnosti Hrvatske, knj. 38, Zagreb 2015, 436.); Pavle Karano-Tvrtković čitav „predio od Travnika ka sjeveru gdje je Banjaluka i Gradiška“ nazvao je 1840. g. „Hrvatska i Kneževo polje, koji u sebi sadrži Prijedor, Kozarac i Novi“. (П. К. Карано-Твртковић, *н. р.*, VIII.)

¹⁶²⁸ (M. Mažuranić), *n. d.*, 5.

¹⁶²⁹ *Isto*, 21.

¹⁶³⁰ *Isto*, 58.

izpoviedi, za tim su Muhamedovci, a za njim sliede Krstjani zapadne izpoviedi“.¹⁶³¹ Osim naziva Turčin on je za bosanske Muslimane često koristio izraz i Bošnjaci,¹⁶³² rjeđe „Turci Bošnjaci“,¹⁶³³ a koji su sami za sebe govorili: „turske mi vjere“.¹⁶³⁴ On je u njihovoj svakodnevnoj komunikaciji zapazio, da kada bosanski Musliman („Turčin“), odnosno Bošnjaci turske vjere („Bošnjakah turske vjere“)¹⁶³⁵ žele „lijepo govoriti, onda svakoga, bio Vlah, bio Švaba, zove: komšia ili drugač osobito u Podrinju: Srbije brate. A njemu pak treba za svakom riječju dati tituo, Turčine, npr. Pomozi bog, Turčine!“¹⁶³⁶ Takođe, on je Bošnjake razlikovao od „Srbalja“ („Srbliji“),¹⁶³⁷ (jer se) u Bosni Krstjani (nisu smjeli) zvati Bošnjaci(ma)“. Odnosno, „kad se reče Bošnjaci: onda (su) Muhamedovci samo sebe razumi(jeli), a Krstjani su samo (bili) raja Bošnjačka, a drugčie (su nazivani) Vlasi(ma)“. Isto, „Bošnjaci i Osmanlie, premda su Muhamedovci i jedni i drugi“ opet su se mrzili „strašno kao prava nebratja“. Zapravo, „Bošnjak je mrzi(o) na Osmanliu“, tvrdeći, „da neima pod nebom gadnieg čoveka od Osmanlie“, dok su Osmanlije za ove govorili, „da su Bošnjaci poturice, i da su gori od djaura; zato da jih treba daviti“. Otuda je dolazilo, što su se Bošnjaci plašili „Osmanliah kao i Krstjani od Bošnjakah Turakah“.¹⁶³⁸ Ipak, svi u Bosni govorili su jednim istim jezikom, a to je bio „ilirski pomiješano sa turskim riječima“, ili kako je Mažuranić naveo „tamo se: eglendiše Bošnjački“. Turcizama je bilo toliko, kada „bi čovjek hotio sve turske riječi popisati, koje Bošnjaci miješaju, bila bi ji čitava knjižina“ tvrdio je Matija Mažuranić. Bosanski Muslimani su mogli iskazati sve svoje „misli u čistom ilirskom jeziku“, koji su oni nazivali bošnjačkim jezikom.¹⁶³⁹ Pravog turskog jezika moglo se manje čuti u Bosni nego

¹⁶³¹ *Isto*, 54.

¹⁶³² *Isto*, 28-29, 38, 40-41.

¹⁶³³ *Isto*, 58; U Hrvatskoj su u to doba postojali brojni oblici nacionalnog imena bosanskih Muslimana: „Turci hvaljeni Bošnjaci“ (NN-164/XV, 12. 10. 1849.), kao i: „Bošnjaci“, „Bosanlie“, „Turci Bošnjaci“ (NN-185/XV, 7. 11. 1849.).

¹⁶³⁴ (M. Mažuranić), *n. d.*, 30; Naziv „Turk“ nije bio vezan ni za jedan narodni pojam, pa je iz tih razloga u pokrajinama Turske u kojima su muslimanski vjernici bili više izmiješani sa hrišćanima postala njihova „nacionalna“ oznaka. Na isti način pravoslavni su označavani Grcima, a katolici Latinima. (Ć. Truhelka, *n. d.*, 1934, 4.)

¹⁶³⁵ (M. Mažuranić), *n. d.*, 53.

¹⁶³⁶ *Isto*, 37.

¹⁶³⁷ *Isto*, 42.

¹⁶³⁸ *Isto*, 53-54.

¹⁶³⁹ *Isto*, 51-52; Fra Martin Nedić, učeni franjevac iz bosanske Posavine i saradnik Ljudevita Gaja, svoju čuvenu pjesmu „Razgovor koga vile Ilirkinje imadoše u pramalitje godine 1835“, pisao je, kako je lično naveo „na bosanskom narječju ilirskoga jezika“. (*Fra Martin Nedić-Ljudevitu Gaju*, u Bosni, dana 12.

u Srbiji, pogotovo što su u Srbiji „čaršilije“ turski jezik smatrali „kao nekakav izobražen jezik, i zato je svaki varošanin (znao) govori(ti) turski. Pogotovo je „u Sarajevu (bilo) dosta agah“, koji nisu znali nijedan drugi jezik „nego bošnjački“. Mažuranić je naveo primjer bosanskog vezira, kome, iako je dobro znao „turski, arapski i arnautski“, nije bilo nimalo drago „da tko pred njim turski razgovara“. U slučaju, da mu „tko po turski što kaže, (on je) uvijek bošnjački odgovara(o), uz komentar, kako je „slavni bošnjački jezik od svih najljepši na svijetu“.¹⁶⁴⁰ Mažuranić je u svakodnevnom kontaktu sa običnim ljudima, mogao da uoči njihovu krajnju nepismenost i potpunu neobavještenost. Bosanski Muslimani su i tada još uvijek mislili kako „je Šumadia (tako oni od zlobe zovu Srbiju) njihova, i da jih sada dragi alah samo za njihove grijeha kažiguje, pak poslije da će oni opet biti gospodari, kao i prije“.¹⁶⁴¹ Mažuranić je u Travniku posjetio jednu velikašku muslimansku porodicu begova Filipovića i njen dvor. U istom mjestu prisustvovao je božićnoj misi, koju je predvodio neki gostujući fratar. Zapravo, „krstjanom rimske izpoviedi služi(o) je misu fratar (kad dodje) dolje na brdu u jednoj maloj boljoj kući, (dok su) Krstjani grčke ispovedi“, budući da nisu imali „nikakove kuće na brdu“, morali „pod šatorom čatiti službu“ što im je bilo „najviše neprilično, svaki put šator i one svete stvari prenositi tamo i amo. A kada kiša ili drugo zlo vreme dodje, onda su svi (boravili) napolju, osim jedinog sveštenika“. Mažuranić je u tom mjestu zapazio izuzetan napor, koji su fratri činili „za narod od muhamedanske vjere odvratiti“ i to tako što su „očito pred svojim pukom (govorili) proti Muhamedu i njegovu zakonu“. Njega je „pred svimi Turci zapita(o) Beg-Filipović: *Što je govorio prator (tako oni kažu) kod mise? Nije, rekoh, ništa, služio je misu. Eh, kaže, zar misliš ti, da ja neznam? Nije još nikada prator misu služio, da ne bi opsovao i Turke i Muhameda. Prator ko i prator, kažu drugi, ko će mu šta?*“ Inače, u Travniku je „svim krstjanim(a) (bilo) zabranjeno držati službu božju“, već su je oni držali izvan varoši.¹⁶⁴² Prema Mažuranićevom viđenju, Sarajevo je bilo mjesto „od sve Bosne najgori stališ za Krstjane“ u kome hrišćani nisu smjeli imati „ništa

svibnja 1839., u: Z. Grijak, Z. Blažević, *Korespondencija fra Martin Nedić-Ljudevit Gaj 1839.-1841., Prilog proučavanju odjeka ilirskog pokreta u Bosni i Hercegovini*, Prilozi, 41, Sarajevo 2012, 49.)

¹⁶⁴⁰ (M. Mažuranić), *n. d.*, 54; Britanac Pejton mogao je samo koju godinu kasnije (1843.) da primjeti, kako je „jezik bošnjački bio isti kao srpski“ („language Bosniac-the same as Servian“) (A. A. Paton, *Servia*, London 1855, 164.), odnosno, da je riječ o jednom jeziku, „srpskom ili bošnjačkom“ („The Servian or Bosniac language“) (*Ibidem*, 204.).

¹⁶⁴¹ (M. Mažuranić), *n. d.*, 13.

¹⁶⁴² *Isto*, 24-25.

pod neбом“, pogotovo „ni kuće, ni kućišta, ni mačke: nego ono, što se vidi, to je sve (bilo) agino“. U čitavom Sarajevskom pašaluku nisu se smijale držati svinje. Harač u Bosni je morao „platiti svaki, koji nije Muhamedovac“. Prilikom susreta „Salam alećum, n(ije) (se) smi(o) nazvati nitko drugi, nego samo Turčin Turčinu, a on (bi) odgovori(o): Alećum salam!“¹⁶⁴³ Bosanski Muslimani („Turci“) su vjerovali „u Boga i u tri proroka ili svetca: Mojsiu, Isa Pejgambera (Isusa proroka) i Muhameda“ od kojih je Muhamed bio „od svih najbolji i najsvetiji“. Prostiji narod nije ništa drugo znao, „nego da je Muhamed svetac“.¹⁶⁴⁴ Njemu nije nimalo bilo neobično što su se „Krstjani i Turci“ mrzili „strašno medju sobom“. Za „Krstjan(e) jedne i druge izpoviedi“ uočio je da su se, iako su bili „i po krvi i po svetoj vjeri prava rodjena bratja (mrzili), kao da nikakove svojbine“ nije bilo među njima. Običan bosanski Musliman („Turčin“) bio je „obćenito po svom zakonu jako pobožan“ i mrzio je „na svakog nevjernika“, koji nije mogao „da pripozna čistu vjeru“. Prosti muslimanski narod bio je „jako podložan zapovijedima svojih vladara“, pogotovo što ih je „hodža uči(o) iz korana, da se ni najmanjoj želji vladara svoga nesmiju opirati“.¹⁶⁴⁵ Derviši, koji su bili skoro „svi crnomanjasti, a i rodnom iz Arabi(je) (i kao) nekakova vrsta Muhamedovskih kaludjerah, koji nigdje stavnoga stana ili manastira n(isu) ima(li)“ najviše su ih podučavali vjeri. Njima je bilo „prосто ubiti Krstjanina, samo ako zna, da će biti jači“. Posebno su se trgovci morali „na putu čuvati od d(e)rviša“.¹⁶⁴⁶ Bosanski Muslimani su se razlikovali od hrišćana i u svome spoljnom izgledu. Njihova „nošnja je (bila) sva po turskom kroju“, a nosili su „sve crvenu odoru različito navezenu“, dok su „krstjani ako su i (bili) trgovci“ morali „nositi crnu odjeću po turskom kroju, na glavi šubaru (crnu kapu kožnu)“. Takođe, po varošima nisu smjeli „Krstjani nositi oružje, osim onda kada putuju“. Kada bi „Vlah sa turskom djevojkom jednu riječ progovori(o), dobio bi po tabanu“. Takođe, „kada (bi) Turčin preko polja ja(hao), onda ga nikakov Krstjanin ne(bi) smi(o) susretati; nego kada (bi) Krstjanin upazi(o) Turčina, onda (bi) se mora(o) daleko ukloniti s puta. Ako (bi) Krstjanin na konju ja(hao), mora(o) (je) odjahati pak voditi konja na stranu“.¹⁶⁴⁷ Dok je „preljub u Turakah (bio) najveći grijeh (opet je) Turčin, kad god mu se blagoizvoli“ mogao „ići k Krstjanki“. Kada je riječ o vlasničkom

¹⁶⁴³ *Isto*, 53.

¹⁶⁴⁴ *Isto*, 54.

¹⁶⁴⁵ *Isto*, 58-59.

¹⁶⁴⁶ *Isto*, 61.

¹⁶⁴⁷ *Isto*, 63-64.

pravu „u Bosni nije nitko (bio) vlastan od svoga imanja“, jer je paša mogao „svakomu uzeti sve što ima, pak dati komu hoće“. ¹⁶⁴⁸ Cjelokupno stanovništvo je politički bilo potpuno neobrazovano. U Bosni se pogotovo tada nije smjelo reći da iko drugi ima cara osim što ga imaju bosanski Muslimani. Po njima, car nije mogao „biti nego jedan na svijetu, i to da je njihov u Stambulu; a u Kaurina da neima drugo nego sedam kraljah“. Bosanski hrišćani su govorili, kako postoje „dva cara: ruski i turski, i jedan cesar njemački, i drugih sedam kraljah“. ¹⁶⁴⁹ Bosanski Muslimani su Srbiju nazivali „Šumadiom: *jerbo Srbia će reći, da nesme u njoj biti Turakah, nego samo Srbi*“. ¹⁶⁵⁰ Mažuranićev savremenik, francuski geograf i putopisac Ami Bue zabilježio je tada za „Bošnjake“ ili „Bošnjake muslimane“ („Le Bosniaque“; „Bosniaque musulman“), ¹⁶⁵¹ da su bili narod koji je posjedovao „neugašeno osjećanje nacionalnosti“ („non eteints de nationalite“). ¹⁶⁵²

Bosanski biskup fra Rafael Barišić otputovao je na jesen 1839. u Rim, gdje je predao svoje izvještaje o apostolskom vikarijatu u Bosni i jednu „Spomenicu“ uperenu protiv bosanskih franjevaca. ¹⁶⁵³ Ipak, obje stranke potpisale su 9. oktobra 1839. mir ¹⁶⁵⁴ i na taj način odgodili još oštrije sukobe za nastupajuće vrijeme. Antibarišićeva struja se u narednom vremenu jasno deklarirala kao ilirska i „Gajevska“. Od 1839. godine, kada je u Zagrebu osnovana „Matica Ilirska“ (kasnije Matica hrvatska) sa svrhom da podstiče i razvija nacionalnu svijest, ¹⁶⁵⁵ započelo je i njihovo veće interesovanje za franjevce i katolike u Bosni. ¹⁶⁵⁶ Ilirski pokret je na taj način imao u cilju okupiti oko Zagreba sve hrvatske zemlje među koje se ubrajala i Turska Hrvatska (ili nekadašnja Jajačka banovina). Tako je, prema riječima F. Šišića: „*praktična politika ilirskoga pokreta u suštini svojoj bila čisto hrvatska-ne jugoslavenska-to više, što se je ona osnivala isključivo na hrvatskom historijskom državnom pravu*“. I po tome se, isticao je Šišić tzv.

¹⁶⁴⁸ Isto, 67.

¹⁶⁴⁹ Isto, 71.

¹⁶⁵⁰ Isto, 74-75.

¹⁶⁵¹ A. Boué, *O. c.*, *Partie Ethnologique*, Tome Deuxième (Deuxième Partie), 2, 35, 62-63, 72, 81, 90, 107, 116, 133, 209, 271, 285, 347, 398, 413.

¹⁶⁵² *Ibidem*, 470.

¹⁶⁵³ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 37.

¹⁶⁵⁴ Isto, 46.

¹⁶⁵⁵ V. Čeklić, *Ilirski pokret i bosansko-muslimanski književno-kulturni preporod*, Anali Gazi Husrevbegove biblioteke, knj. XIX-XX, Sarajevo 2001, 320.

¹⁶⁵⁶ Isto, 330-331.

politički ilirizam razlikovao od tzv. literarnog i kulturnog ilirizma, koji je, kako je on tvrdio: „faktično bio jugoslavenski“.¹⁶⁵⁷ Šišić je takođe konstatovao, da je: „Ilirizam naime imao i da stvara hrvatski narod“ i da, na neki način sustigne pravoslavne južne Slovene, a koji su se, kako je naveo: „unutar granica Pećske patrijaršije, a onda i Karlovačke mitropolije, osjećali Srbima“.¹⁶⁵⁸

Biskup fra Barišić je uspio uz pomoć bečkog dvora dobiti od prvog civilizovanog sulatana Abdul-Medžida¹⁶⁵⁹ ferman, prema kome se svim kadijama strogo zabranjivalo miješanje u ženidbe bosanskih katolika. Ovaj ferman je bio tim prije značajan, imajući u vidu činjenicu da se u tom periodu u Bosnu doselio vliki broj hrvatskih katolika iz Dalmacije, zbog čega se pri sklapanju brakova na njih naročito pazilo, da se ne bi nezakonito vjenčavali.¹⁶⁶⁰ Ovo je u zadnjih tridesetak godina bio treći ili četvrti veći talas useljavanja Hrvata iz Dalmacije i sasvim nenaučno izgleda procjena filologa Šafarika iz toga vremena, kako „Hrvati u Turskoj“ („Croates in Turkey“) odnosno u Bosni i Hercegovini uopšte nepostoje.¹⁶⁶¹ Ova konstatacija je tim prije nenaučnija, ako se ima u vidu činjenica da su se u to vrijeme katolici u Turskoj Hrvatskoj (Bosanska Krajina-B. T.) nazivali prema Britancu A. Pejtonu „Bošnjacima, ili, preciznije rečeno Turskim Hrvatima“. („The Bosniacs, or, strictly speaking, Turkish Croats“).¹⁶⁶² Bosanski katolici su bili dosta konzervativniji od novih dalmatinskih doseljenika Hrvata. Mnogi od njih još ni u to vrijeme nisu napustili slavljene krsnog imena, upotrebu tamjana i moljenje za zaštitnike kuće, iako je još krajem XVIII vijeka bosanski biskup fra Grgo Varešanin ozbiljno radio na iskorijenjivanju kod bosanskih katolika bratimljenja, sestrenja i šišanog kumstva, a biskup fra Augustin Miletić početkom XIX vijeka na potpunom iskorijenjivanju slavljenja krsnog imena.¹⁶⁶³ U nacionalno-političkom pogledu, bosanski katolici su bili privrženici bečkog dvora. A. Bue je čak ustvrdio, da su Austrijske jedine

¹⁶⁵⁷ F. Šišić, »O stogodišnjici ilirskoga pokreta«, Ljetopis JAZU za godinu 1935/36, svezak 49, Zagreb 1937, 108.

¹⁶⁵⁸ Isto, 110.

¹⁶⁵⁹ A. Gilson, *The Czar and the Sultan; or Nicholas and Abdul Medjid: Their Private Lives and Public Actions*, New York 1853, 84.

¹⁶⁶⁰ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 99.

¹⁶⁶¹ V. Krasinski, *Panslavism and Germanism*, London 1848, appendix XI.

¹⁶⁶² A. A. Paton, *Researches on the Danube and the Adriatic*, vol. I, Leipzig 1861, 389.

¹⁶⁶³ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 101-102; U Bosni su krsne slave sa svojim: „specifičnim bosanskim vidom pravoslavlja, gdje su one bile više nacionalno izivljavanje i tjelesno orgijanje, nego stvarno vjersko obilježje“ (V. Maksimović, *Stradanja Gavra Vučkovića*, Život, br. 8, God. XVIII, Sarajevo avgust 1969, 65.) obilježavali još jedino pravoslavni.

pristalice u Bosni bili „katolici ili Šokci“ („les catholiques ou Schokatz“), zbog čega su bili omraženi od bosanskih Muslimana i pravoslavnih. Ovi su mrzili bosanske katolike, osim zbog Austrije i radi „nepostojanja nacionalizma i rodoljublja“ („de leur manque de ce sentiment de nationalité et de patriotisme“) kod njih.¹⁶⁶⁴

Jedna grupa bosanskih Srba iz okoline Banjaluke i Prijedora dolazila je septembra 1839. na noge ruskom konzulu u Beogradu Gerasimu Vaščenku i to sa molbom da im pomogne podizanje ustanka. Oni nisu naišli na topao primjer, tim prije jer je Rusija bila potpuno nezainteresovana za položaj pravoslavnih u Turskoj. Ovome treba dodati i instrukciju koju je konzulu Vaščenku tri mjeseca kasnije uputio ministar spoljnih poslova grof Nesselrode, kojom mu se naređivalo da bosanske Srbe odvraća od njihovih permanentnih zahtjeva za ruskom političkom protekcijom.¹⁶⁶⁵ On ih je odbijao iako su mu se oni žalili na stvari koje su, na neki način, ulazile u domen poslova dotadašnje ruske spoljne politike. Neki predstavnik bosanskih Srba iz Jajca molio ga je novembra 1839. godine, da spriječi pokušaj Ali-paše Rizvanbegovića da mobilizuje njegove sunarodnike u vojsku. Osim toga, Vaščenku su se krajem iste godine neki prijedorski Srbi žalili na agresivan nastup katoličke crkve. Navodno, pojedini katolički fratri su na širem području Bosanske Krajine nudili pravoslavnima protekciju Austrije i rimskog pape u zamjenu za njihov prelazak na katoličanstvo.¹⁶⁶⁶ Iako je od Sime Milutinovića Sarajlije bio obaviješten o takozvanom „antisrpskom“ djelovanju bosanskih katolika,¹⁶⁶⁷ Vaščenko je početkom iduće godine lično primio i jednog bosanskog franjevca, fra Matu Ćorića iz samostana u Kreševu. Fra Ćorić ga je zamolio za pomoć Rusije oko podizanja ustanka, ali i političke protekcije nad Bosnom, što je ruski konzul kategorično odbio.¹⁶⁶⁸

Izgleda da je u političke aktivnosti Srbije u Bosni početkom 1840. bio upleten nekakav pravoslavni pop iz Glamoča, koji je prebjegao u Dalmaciju. Austrijanci su imali 5. februara 1840. informaciju o pripremama pravoslavnog stanovništva u Bosni za ustanak, koji bi bio podignut uz nesumnjivu podršku Srbije.¹⁶⁶⁹ Ne bi bila greška ove neozbiljne aktivnosti pripisati ni organizatoru propalog ustanka popa Jovice iz Dervente,

¹⁶⁶⁴ A. Boué, *O. c.*, *Partie historique et politique*, Tome Quatrième (Troisième Partie), Paris 1840, 118.

¹⁶⁶⁵ Р. Љушић, *Руски конзул Вашченко о приликама у Босни и Херцеговини крајем тридесетих и почетком четрдесетих година XIX века*, ИЧ, књ. XXIX-XXX, Београд 1982-1983, 330-331.

¹⁶⁶⁶ *Исто*, 331-332.

¹⁶⁶⁷ *Исто*, 327-328.

¹⁶⁶⁸ *Исто*, 333.

¹⁶⁶⁹ В. Стојанчевић, *н. р.*, 1972, 166.

popu Pavlu Karano-Tvrtkoviću, koji je tada jedno izvjesno vrijeme boravio u Beču, gdje se upoznao sa Vukom Karadžićem i Slovencem Kopitarom a zatim tokom 1840. postao „pridvorni sveštenik Knjaza srbskoga Mihaila“.¹⁶⁷⁰ Osim toga, „popečitelj unutrašnjih poslova“ od vremena kneza Mihajla postao je Trebinjac Cvjetko Rajović.¹⁶⁷¹ Ovome treba dodati, da je ruskom konzulu Vaščenku na proljeće 1840. u Beograd dolazila i jedna delegacija bosanskih Srba sa, sumnjivom podrškom crnogorskog vladike Petra II i sa (ne)znanjem kneza Meterniha (?!-B. T.) oko podizanja ustanka.¹⁶⁷² Ovaj, kao i nekoliko narednih pokušaja pobunjivanja pravoslavnih u Bosni ostali su bez ikakve podrške u Srbiji. Čak naprotiv, ustavobranitelji u Srbiji direktno su na Porti optuživali kneza Mihajla da je u sporazumu sa Rusima bunio bosanske Srbe. Osim kneza Mihajla, optuživan je bio i knez Miloš usljed čega je od Rusije bilo traženo da se ovaj udalji iz Vlaške i tako prestane sa svojim stalnim intrigama.¹⁶⁷³

Spor između bosanskih franjevaca i bosanskog biskupa ponovo je buknuo na proljeće 1840. kada su bosanski franjevci optuženi osim kod bosanskog vezira Vedžihi-paše i u Beču i Rimu. Tačnije, učesnik događaja fra Ivan Frano Jukić naveo je, kako je te „1840. steruč potvoranja kod Ved(ro)g Dvora *Bečkog*, i kod Vezira (bosanskog-B. T.) *Barišić* učinio da razpra postane politička“.¹⁶⁷⁴ Fra Barišić je „lažnim potvaranjem kod Vedrog Bečkog Dvora Provinciju osvadio od nekakvog političnog zaveza s' *Ilirim* ili *Slavjanim*, (a) „na Propagandi od Krivovirstva“. Tačnije, bosanski biskup je „osvad(eći) fratre kod Rima od Krivovirstva, a kod Beča od saveza sa Slavjanim“ ove kompromitovao u onim političkim stvarima od čega su „Rim i Beč (bili) najplašljivii, i najvareljivii t. j. od Krivovirstva, i od zaveza Slavjanskog, ili pravie govoreći od Narodnosti“.¹⁶⁷⁵ Iz ovoga bi se dalo zaključiti, da su franjevci provincije „Bosne srebrene“ bili (in)direktno osumnjičeni, da su uz pomoć Ljudevita Gaja planirali podići ustanak u Bosni i osnovati Ilirsko kraljevstvo. Prema pismenom svjedočenju bivšeg

¹⁶⁷⁰ Д. Страњаковић, *н. р.*, 1931, 161.

¹⁶⁷¹ М. Ђ. Милићевић, *н. д.*, 1888, 622.

¹⁶⁷² Р. Љушић, *н. р.*, 333-334.

¹⁶⁷³ Д. Страњаковић, *н. д.*, 138.

¹⁶⁷⁴ *Vorenje Daržave Bosne Srebrenite s' Biskupom G. Rafom Barišićem (Рукопис у Кр. Свеучилишној Књижници у Загребу, sign. 3917., написао-како се мисли-фра Иван Фр. Јукић)* (у даљем навођењу: *Vorenje Daržave Bosne Srebrenite s' Biskupom G. Rafom Barišićem*), у: Ј. Матасовић, *Фојничка регеста*, 333.

¹⁶⁷⁵ *Isto*, 353.

dvoranina bosanskog vezira Vedžihi-paše Franje Plehačeka, bosanske franjevence je za ove planove lično optuživao biskup fra Barišić. Zapravo, on je optužio bosansku katoličku mladež kako je po mađarskim školama prihvatila „ultramontanističke zablude (i) upija(li) revolucionarne ideje“, zatraživši da se redodržavnik fra Marijanović suspenduje, fra Kujundžić i fra Šunjić kao vođe svih nemira kazne, te da se „per breve“ imenuje novo starješinstvo Bosne Srebrene.¹⁶⁷⁶ Prema riječima srpskog špijuna i bivšeg bosanskog franjevca Tome Kovačevića, alias fra Bartolomeja Bartua Jurića, koji se te godine „sekulariziro”,¹⁶⁷⁷ fra R. Barišić je svoje sveštenstvo optužio, da su ustanički plan izradili sa, kako se izrazio „Racima“ (Srbima-B. T.). Kovačević se iskreno čudio što je fra Barišić pravoslavne Srbe u Bosni nazvao tim imenom, pogotovo što je prema njegovoj tvrdnji i sam biskup, iako katolik bio takođe „Srbin iz Bosne“.¹⁶⁷⁸ Međutim, biskup fra R. Barišić se branio da nije radio protiv bosanskih franjevaca. U optužnici, koja je bila poslana u Rim protiv bosanskih franjevaca zbog njihove navodne urote i saradnje sa Ilirima i Gajem oko podizanja ustanka u Bosni, biskup fra R. Barišić je svojom vlastitom rukom napisao: *Has ego non scripsi, nec legi, alioquin quaedam expunxissem*“. („Nisam ovo napisao, niti sam čitao, jer bih koješta izbrisao“.). Povodom toga je i bečki papski nuncij Altieri u pismu od 5. juna 1840. upućenom kardinalu predsjedniku Kongregacije za proširenje vjere naveo, kako je bio uvjeren da je ovoj čitavoj „stvari data prevelika važnost“, pogotovo što ni brojem, a ni nikakvim načinom bosanski katolici nisu mogli podići ustanak. Altieri je bio uvjeren, kako su sve tenzije među bosanskim katolicima bile izazvane vještačkim ponašanjem „dvije stranke“ među njima.¹⁶⁷⁹

Prema jednom Herkalovićevom izvještaju iz juna 1840. navodno je i knez Miloš spremao bunu hrišćana u Bosni,¹⁶⁸⁰ a već polovinom narednog mjeseca postojali su nagovještaji ozbiljnije zajedničke radnje bosanskih katolika i pravoslavnih. Cilj je bio obaranje turske vladavine. Navodno je i tada neko tajno Društvo pripremalo „da političku revoluciju proizvede”.¹⁶⁸¹ Bosansko-gradiški trgovac Jovica Ljubojević, koji je Savom prevezio so iz Beograda u Bosnu, uhapšen je u julu 1840. kod Bosanske Gradiške.

¹⁶⁷⁶ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 47.

¹⁶⁷⁷ J. Baltić, *n. d.*, 141.

¹⁶⁷⁸ Т. Ковачевић, *Опис Босне и Херцеговине*, Београд 1879, 111.

¹⁶⁷⁹ Fra R. Glavaš, *n. d.*, 47.

¹⁶⁸⁰ Љ. Дурковић-Јакшић, *О Стевану Хркаловићу*, ИЧ, књ. XVI-XVII, Београд (1966-67), 1970, 114.

¹⁶⁸¹ INN-57/VI, 18. 7. 1840.

Banjalučki muteselim kod koga je Ljubojević bio poslan optužio ga je, da su kod njega pronađena pisma u kojima su pravoslavni popovi u Bosni pozivani da podignu ustanak.¹⁶⁸²

Hrišćani koji su se nadali poboljšanju svoga položaja, pogotovo nakon prošlogodišnjeg reformskog Hatišerifa od Đilhane bili su razočarani, a to se pogotovo odnosilo na „niže stališe naroda”.¹⁶⁸³ Nakon usvajanja Hatišerifa od Đilhane, „raja odnosno hrišćani“ („the rayas, or Christians“) trebali su uzeti više učešća u takozvanim administrativnim provincijskim poslovima.¹⁶⁸⁴ Ovim Hatišerifom je, kako je istakao A. S. Aličić i: „pravno prestao da postoji klasični osmanski poredak“, kada je otpočeo „novi period u osmanskoj državi-period reformata (tzv. Tanzimata)“.¹⁶⁸⁵ Pored nesumnjive centralizacije, Porta je đilhanskim Hatišerifom otpočela tzv. otomanizaciju, tj. nacionalizaciju svoje uprave u pokrajinama.¹⁶⁸⁶ Osim što je u pravima izjednačio položaj „raje i Muslimana“ („Mussulmans or rayas“), sultan je Hatišerifom od Đilhane imao iskrenu namjeru ukinuti „monopol i podmitljivost“ („the monopoly and venality“), prije svega u javnim poslovima. Sudovi, javne ustanove, finansije, uprava, vojska i mornarica su ovim Hatišerifom trebalo da budu prema francuskom primjeru.¹⁶⁸⁷ Ne može se reći, da se nakon Hatišerifa od Đilhane ni u čemu nije osjetio napredak za hrišćane u Bosni. Te godine obnovljen je manastir na Ozrenu, jedan od najstarijih pravoslavnih hramova u Bosni.¹⁶⁸⁸ U Detlaku kraj Dervente pravoslavnom crkvicom rukovodio je 1840-tih pop Luka Railić, a crkvicom u Osinji, takođe kod Dervente pop Luka Bašić. U donjotuzlanskoj pravoslavnoj crkvi službu je u to vrijeme vodio pop Trifun Simić, u Mičijevićima kod Lukavca pop Marko Marjanović, u Vasiljevcima, takođe kod Lukavca pop Antonije Jovanović Katanić, u Zoviku kod Brčkog pop Đorđe Popović, a u Osmacima kraj Kalesije neki pop Stefan.¹⁶⁸⁹ Crkva brvnara postojala je tada i na Čelaru kod Dervente, ali je zapaljena pošto je njen pop Gavro Stojanović ubio nekog lokalnog

¹⁶⁸² G. Šljivo, *n. d.*, 2006, 390.

¹⁶⁸³ INN-59/VI, 25. 7. 1840.

¹⁶⁸⁴ F. Bouvet, *The Turks in Europe: Their Rise and Decadence*, in: A. Gilson, *O. c.*, 193.

¹⁶⁸⁵ A. S. Aličić, *n. d.*, 1983, 56.

¹⁶⁸⁶ V. Stojančević, *Problemi saradnje balkanskih naroda u nacionalnooslobodilačkim pokretima u Turskoj u prvoj polovini XIX veka*, JIČ, br. 4, Beograd 1969, 59.

¹⁶⁸⁷ A. Gilson, *O. c.*, 78.

¹⁶⁸⁸ Атом, *Манастир Озрен, (Мјесто наставака свршетак)*, БХ Источник, св. IV и V, год. VII, Сарајево 1893, 178.

¹⁶⁸⁹ М. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, 77-78.

bosansko-muslimanskog razbojnika. Pop Stjepanović je tada pobjegao u Srbiju, a kao dobrovoljac u Knićaninovoj vojsci istakao se 1848. u borbama u Vojvodini i na poklon dobio sablju. U rodni kraj će se vratiti tek nakon austrougarske okupacije.¹⁶⁹⁰ U Hrgaru kraj Bihaća pop Vid Ivančević je otvorio prvu školu za srpsku djecu, koja je u to vrijeme bila kao svojevrsna bogoslovija. Prvi učitelj na hrgarskoj školi bio je Ličanin Adam Adžija, po svoj prilici bio je austrijski vojni bjegunac.¹⁶⁹¹ Osim razvoja crkava i škola zabilježen je od toga vremena i brži razvoj srpskih trgovaca varošana, čemu su pomogle prve ruske intervencije.¹⁶⁹² Kod bosanskih Srba je uzdizanje trgovine, škola i crkava išlo uporedo. Tako je, na primjer, u Tuzli četrdesetih godina XIX vijeka nova škola za pravoslavnu djecu otvorena u kući cincarskog trgovca Unice.¹⁶⁹³

U Hercegovini je Ali-paša Rizvanbegović sve više otvoreno pokazivao, da je protivnik reformi, osim što je „isto tako (bio) poznat kao ugnjetatelj Raje, s koje se je pomoćju podigao”. Njemu Hatišerif od Đilhane nije nikada ništa predstavljao zbog čega je bio pozvan u Carigrad na odgovornost. Ipak, može se priznati, da je on vrlo dobro kalkulirao u politici. U to vrijeme zategnutijih odnosa sa Visokom Portom on je, da bi se osigurao od Crnogoraca, na Cetinje vladiki slao prijateljska pisma.¹⁶⁹⁴ Podanicima katolicima na svome zemljištu dao je veće slobode. Štaviše, svoga prijatelja vikara don Maslaća slao je početkom ljeta 1840. u gornju Hercegovinu da blagosilja polja iako su na njima živjeli uglavnom nekatolici.¹⁶⁹⁵

Manji nemiri u Bosanskoj Krajini, tj. u „Turskoj Hrvatskoj“ („Турской Хорватској“) iz jula 1840. stižali su se, a kolovođe pobune bile su pohapšene.¹⁶⁹⁶ U to vrijeme, nezavisno od ovih nemira uspostavljena je prva nadnacionalna saradnja grupe ljude u Bosni u XIX vijeku, koja se zasnivala na pljački stanovništva svih vjera i nacija. Riječ je o pojavi organizovane hajdučije po Bosanskoj Krajini i jugozapadnoj Bosni,

¹⁶⁹⁰ A. Omerhodžić, *n. d.*, 58.

¹⁶⁹¹ П. С. Иванчевић, *Двије–Три о негдашњој школи на Хргару у Бихаћком протопопјату*, Источник, св. III, год. VIII, Сарајево 1894, 119.

¹⁶⁹² В. Стојанчевић, *n. d.*, 349.

¹⁶⁹³ М. С. Филиповић, *n. p.*, јануар 1939, 51.

¹⁶⁹⁴ INN-62/VI, 4. 8. 1840; Kada je u Mostaru čitan Hatišerif od Đilhane, Ali-paša je prema jednom svjedočenju lično pročetao ovaj sultanov dokument, uz komentar: „*Molite se bogu za padišaha*”. (М. Чајковски [Садик-паша], *Турске анегдоте, [с руског Ј. Ђ. К.]*, Босанци за владе Абдул Меџида, Босна, Број 17, Година III, Београд, Маја 1910, 264.)

¹⁶⁹⁵ I. Puljić, *n. r.*, 1986, 93.

¹⁶⁹⁶ HC-30/7, 27. 7. 1840.

kada je probleme vlastima pričinjavala jedna hajdučka družina okupljena oko: katolika iz livanjske okoline Tote, pravoslavnog iz Glamoča Kalabe i Muslimana iz Livna Sultanovića, čije su bande pljačkale sela po livanjskom, glamočkom, duvanjskom i kupreškom kraju.¹⁶⁹⁷

Od bosanskih Muslimana, koji je stao na stranu hrišćanske raje i zbog čega se kod turskih vlasti kompromitovao bio je sarajevski kadija Efendija Glođo, inače bogat čovjek, koji je, inače bio „spram raje dobar”. On se, zapravo otvoreno suprostavio svome sugrađaninu Mustaj-paši Babiću koji je, osim hrišćanske raje počeo globiti i Muslimane.¹⁶⁹⁸ Novi politički događaj u koju je uvučeno cjelokupno stanovništvo i koji je potresao cijelu Bosnu desio se u septembru 1840. godine, kada su se „Sarailie Turci i Serbi” pod komandom sarajevskog kadije Glođe i Ali-paše Rizvanbegovića podigli protiv bosanskog vezira Vedžihi-paše, Alaj-bega Hrnje i Mustaj-paše. U savezu sa ovima bio je „biskup sa svojim Rimokatolicima”. Ajan srebrenički Rustem-beg Hasan-Pašić kalkulirao je i dugo vremena se nije znalo na čijoj je strani. Uzrok sukoba bili su veliki zulumi te veliki đumruci i razni danci, kojima su bez znanja sultana i Porte bili pritisnuti osim raje i trgovci.¹⁶⁹⁹ Uz Glođu je protiv bosanskog vezira Vedžihi-paše stao i sarajevski vladika Amvrosije, ali se ovaj kasnije pravdao da je to uradio pod pritiskom.¹⁷⁰⁰ Nakon nekog vremena pod pritiskom sarajevskih srpskih trgovaca ovaj vladika morao je napustiti svoju stolicu.¹⁷⁰¹ Pobunjenici su za vrlo kratko vrijeme bili poraženi, a Glođo, koji je pobjegao u Dubrovnik je bio uhvaćen i poslan u Carigrad.¹⁷⁰²

Novi bosanski vezir od kraja septembra 1840. bio je Mehmed Husref-paša Samakovlija (28. 9. 1840-6. 11. 1843)¹⁷⁰³ čijim je dolaskom stanje ostalo nepromijenjeno, „tako je samo promena (bila) u osobah, a nikakova u stvarih”.¹⁷⁰⁴ Sa političke tačke gledišta uništenjem „slovensko-muslimanske aristokratije“ („the Slavo-Mussulman aristocracy“) u Bosni i davanjem viših socijalnih prava hrišćanskoj raji, bosanski vezir

¹⁶⁹⁷ M. Džaja, K. Draganović, *n. d.*, 1994, 97.

¹⁶⁹⁸ INN-96/VI, 1. 12. 1840.

¹⁶⁹⁹ INN-73/VI, 12. 9. 1840.

¹⁷⁰⁰ С. Скендерова, *у. р.*, 418.

¹⁷⁰¹ *Такоже*, 420-421.

¹⁷⁰² I. F. Jukić, *n. d.*, 303.

¹⁷⁰³ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 987.

¹⁷⁰⁴ INN-73/VII, 11. 9. 1841.

Husref-paša je, zapravo uspio da centralizuje moć Divana.¹⁷⁰⁵ U Bosni su do 1840-tih svi činovnici turskog ili nekog drugog azijskog porijekla usvojili slovenski jezik u službama, a turski, koji je bio službeni jezik u cijelom Turskom carstvu razumijeli su „samo kadie i nekoji višji službenici turski, (dok je) vas puk–Turci i kerstjani-jedino čisto ilirski jezik govor(io)”.¹⁷⁰⁶

Neposredno nakon ugušenja sarajevske pobune u Carigrad su prvih dana novembra 1840. sultanu bile poslane četiri odvojene tužbe i to tako, što su „jednu poslali Turci, drugu raja gerčke vere, treću rimske Latini, četvertu Evreji, svaki svoju poosob”. Sve četiri tužbe odnosile su se na Mustaj-pašu Babića iz Sarajeva i na vezira Travničkog, „koji su i Bogu i narodu dodijali”. U tužbama se tražilo poštovanje Hatišerifa od Đilhane. Dok je Hatišerif u Bosni pročitao, to nije bio slučaj sa Hercegovinom, gdje se on nije smio praktično ni spomenuti. Postavlja se pitanje, da li su bosanski Muslimani i hrišćani uopšte i znali, da ovaj famozni Hatišerif postoji? Bosanski vezir Mehmed Husref-paša iznenada je smijenjen krajem oktobra 1840. i pozvan na razgovor u Carigrad i nema sumnje da su se cijela „Bosna, Kerstjani i Turci” tome obradovali, s obzirom na to, da je on među narodom bio zaista omražen.¹⁷⁰⁷ Iako je Mehmed Husref-paša bio smijenjen, on je nekim čudnim okolnostima ostao na mjestu bosanskog vezira još dvije godine. Fiktivno, njega je 6. novembra 1840. odlukom Visoke Porte zamijenio Mehmed Kamil-paša, koji je započeo pravu vladavinu tek krajem 1843. godine. Na početku produženog mandata „novi-stari“ bosanski vezir Mehmed Husref-paša Samakovlija je u novembru 1840. sazvaio Ajansko vijeće na kome je okupljenim ajanima ponovo pročitao „Tenzimati hajrije“ i izjavio, da će ubuduće strogo kažnjavati svakoga ko ne bude poštovao carske naredbe.¹⁷⁰⁸

Od hercegovačkih Muslimana za novi rat prov Crne Gore spremali su se krajem novembra 1840. gotovo svi prvaci: Vezir Mostarski, Paša Fočanski, Asan-Beg Trebinjski, Baš-Aga Nevesinjski. Čak im je bosanski vezir kao pojačanje poslao četiri tabora odnosno 3.200 regularnih vojnika.¹⁷⁰⁹

¹⁷⁰⁵ E. Spencer, *O. c.*, vol. I, 329.

¹⁷⁰⁶ INN-75/VII, 18. 9. 1841.

¹⁷⁰⁷ INN-95/VI, 28. 11. 1840.

¹⁷⁰⁸ S. beg Bašagić-Redžepašić, *n. d.*, 1900, 157.

¹⁷⁰⁹ INN-93/VI, 21. 11. 1840.

Kada je bosanski vezir krajem novembra 1840. potpuno razbio pobunjene Sarajlije „poverljiv(ili) (su) Serblji iz okoline k istomu veziru gomilama” i zamolili ga, da im Hatišerif pročita i da ga poštuje. Međutim, čim je njih pedesetorica otišlo kod vezira sa žalbom, kapetani koji su bili najveći protivnici novih carskih naredbi su se žalili bosanskom veziru, da su se „Vlasi zaracili” i da su namjeravali da udare na bosanske Muslimane. Kapetani su veziru predali imena svih osumnjičenih, a koje je vezir sve zatvorio. „Kad (su) to ču(li) drugi Serblji”, njih preko 300 sa kukom i motikom došlo je veziru sa molbom da ove puste. Rekli su mu, da su sa novim vezirom očekivali iskreno olakšanje „zuluma i nepravdi”. Oni su se, u ime svih „kerstjana bosanskih” odlučili i na dodatne korake, predajući jednu molbu Husref-paši, a drugu Visokoj Porti sa tužbom protiv Vedžihi-paše i nekoliko njegovih kapetana: dubičkog, novskog, prijedorskog Ibrahim-age Velagića, gradiškog Ali-bega, inače vezirovog sestrića, zatim banjalučkog muselima, bega Cerića, itd. Prema raji su ovi kapetani činili najveće zlo i globu, što ih je navelo da se odmetnu u šumu. Turske vlasti su, potom, zatvorile nekoliko uglednih hrišćana u dubičkoj nahiji: Trifuna Mijatovića, Lazu Mijatovića, Jovana Kesića i Tešana Kesića; a iz Banjaluke: Dragoja Belovuka, Jovana Belovuka, Tešana Španić. Nepoštujući Hatišerif ni najmanje, kapetani su trgovačke radnje svih ovih ljudi prigrabili sebi.¹⁷¹⁰

Ni bosanskim Muslimanima, u vrijeme ekspanzije ilirske ideje u Zagrebu nije bilo poricano, da su i oni dio porodice južnih Slovena, odnosno kako se tada još uvijek vjerovalo, da su „poturice bosanske rodom i podreklom (bili) pravi Iliri, potomci poturčenih Ilira”.¹⁷¹¹ Hrvati su se nadali da su ilirske ideje prihvatili i neki bosanski Muslimani ili da bi ih mogli prihvatiti, zbog čega je prethodni bosanski vezir Vedžihi-paša protestovao kod hrvatskog bana Vlašića u Zagrebu.¹⁷¹²

U Beogradu je u to isto vrijeme odbjegli pravoslavni pop Karano-Tvrtković gajio nadu u „dobre Srbe”, koji su trebali da pomognu Bosnu i „njenu sestru Srbiju”.¹⁷¹³ Srpsku nacionalnu kampanju u Bosni vodio je i tadašnji vlasnik „Serbskih narodnih novena” iz Pešte, starokonzervativac Teodor Pavlović, koji se krajem 1840. hvalio u svome listu, kako je već imao priličan broj saradnika u Bosni i Hercegovini, kako ih je nazvao:

¹⁷¹⁰ INN-93/VI, 21. 11. 1840.

¹⁷¹¹ INN-97/VI, 5. 12. 1840.

¹⁷¹² B. Ćorić, *Ogled o Ivanu Franji Jukiću*, u: Ivan Franjo Jukić, *Sabrana djela*, III, Sarajevo 1973, 29.

¹⁷¹³ П. К. Карано-Твртковић, *н. п.*, XXI.

„revnosni(h) Srbalja“.¹⁷¹⁴ Pavlovićeva jedina želja bila je, da pravoslavni u Bosni ne prihvataju ilirsko ime, nego da ostanu „Srbliji“ („Србљи“), koji treba da brane svoj „srpski jezik (i) srpsku narodnost“ očekujući od „braće Hrvata“, da „sebe pisajući i nazivajući i ispovijedajući kako hoće (Srbe u) takozvanom srpstvu i srpstvovanju ostave“.¹⁷¹⁵

Franjevački teolozi: fra Blaž Josić alias „Vaso (Blaž) Josich Bošnjak“,¹⁷¹⁶ fra Jakov Baltić, fra Ivan Frano Jukić i fra Josip Kovačević uputili su se krajem 1840. sa jednog univerziteta u Mađarskoj u Bosnu sa namjerom da podignu ustanak. Oni su tada osim sa Gajem, prema obavještenjima apostolskog nuncija iz Beča Altierija bili u stalnoj vezi sa rusko-slovensko-ilirskim propagandistima.¹⁷¹⁷ Vesprimski veleposjednik Jovanović koji ih je instruisao za ovaj zadatak je i sam bio starinom iz Bosne. Ovaj mađarski Srbin, koji je za saradnike izabrao mlade bosanske franjevce je imao plan da Bosna, ukoliko se ne može potpuno osloboditi ostvari neku vrstu autonomije poput kneževine Srbije. Jovanović je uz to bio povezan i sa nekim važnijim političkim agitatorima iz Srbije. Plan oko podizanja ovog ustanka je propao, pošto ga je neko ranije potkazao turskim vlastima u Bosni.¹⁷¹⁸ Prema fra Josićevom i Zahovom mišljenju, neko od zavjerenika, a koji je imao intimne odnose sa Austrijancima najvjerovatnije je izdao pripremu ustanka. Sumnjati bi se ozbiljno moglo jedino na toliškog župnika fra Iliju Starčevića, koji je, inače, smatrao kako ustanak ne može uspjeti bez austrijske pomoći. On je austrijskim vlastima prijavio Jovanovića, kada je ovaj kod Slavenskog Broda trebao preći u Bosnu. Fra Baltić je pobjegao u Fojnicu, fra Jukić u Dubrovnik, dok se fra Josić vratio u Mađarsku.¹⁷¹⁹ Fra Starčević nije nikada krio svoje austrofilstvo, a koje je u pismima koja je lično upućivao austrijskom caru i kralju Ferdinandu ponekad bilo i

¹⁷¹⁴ Т[еодор] Павловић, *Известије о серб[ским] и нар[одним] новинама и с[ербском] н[ародно] листу*, Србске Народне новине, бр. 100, Пешта, 15. децембар 1840. у: П. В. Крестић, *Изабрани текстови Теодора Павловића*, Београд 2007, 168.

¹⁷¹⁵ Т[еодор] Павловић, *Опет нешто о Илирству*, Србски Народни лист, бр. 14. и 15, 3. април и 10. април 1841. у: *Исто*, 141; Zvanična evropska lingvistika zastupala je stav o „srpskom jeziku“ („die serbische Sprache“) kao jeziku kojim je govorilo „pet miliona stanovnika“ („fünf Millionen Menschen“), osim u: Srbiji, Crnoj Gori, Dalmaciji, Slavoniji, dijelu Hrvatske, i u Bosni i Hercegovini. (E. v. O., O. c., 81.)

¹⁷¹⁶ *Vaso (Blaž) Josich Bošnjak-Ljudevitu Gaju*, U Veszprimu na 11 Decembra (Prosinca) 1839, u: J. Horvath, J. Ravlić, *Pisma Ljudevitu Gaju*, 355.

¹⁷¹⁷ В. Стојанчевић, *н. д.*, 192.

¹⁷¹⁸ Lj. Doklešić, *н. р.*, 1982, 19-20.

¹⁷¹⁹ *Isto*, 21-22.

prezaglašeno. On je nešto prije ovih događaja pisao caru u Beč o „obilnoj darežljivosti presvijetloga Dvora austrijskoga, čiji slavni apostolski vladari i kraljevi Ugarski po pradjedovskom pravu imaju naslov Kraljevstva Rame ili Bosne i pri ustoličenju svome pred sobom zastavu nose“.¹⁷²⁰ Jednog od zavjernika, koji je mladim katoličkim klericima bio baza u Bosni izdao je lično biskup fra R. Barišić. Riječ je bila o mladom bosanskom franjevcu fra Bartolomeju Juriću iz gradačačke nahije, koga je biskup fra Barišić lično denunciраo kod bosanskog vezira. I Gajev agent Albert Nužan (Nugent) je imao saznanja da je bosanski biskup fra Barišić ovu zavjeru bosanskih franjevaca otkucaо bosanskom veziru. Ovaj fra Jurić, promijenivši ime u Tomo Kovačević i prešavši u pravoslavnu vjeru postao je budući najpovjerljiviji srpski tajni agent za Bosnu. Prvi srpski bezbjednjak František Zah je u jednom dosta kasnijem izvještaju, najvjerojatnije da bi čitavom slučaju zameo trag naveo, kako je tada bosanske franjevce kao revolucionare bosanskom veziru Husref-paši potkazaо papin delegat Karlo Poten. Tada je nakon njihovog osujećivanja u otpočinjanju ustanka mladi klerik fra Bartolomej Jurić navodno bio pogubljen.¹⁷²¹ Tek četiri godine kasnije su o fra Bartolu Juriću, koji je kao bosanski franjevac prihvatio od srpske vlade špijunsku ulogu u Bosni sa novim imenom Tomo Kovačević nešto više saznавали i ostali srpski špijuni.¹⁷²² O „oslobađanju“ Bosne fantazirao je tada i vršnjak mladih bosanskih franjevaca Imbro Ignjatijeвиć Tkalac. U njegovom „malom mozgu vrtila se misao, da postane osloboditelj bijedne raje“. Ovaj mladi iluzionista je čak skovao plan, da, „kad postane zreо čovjek (od) graničара sastavi vojsku, sta(ne) im na čelo, provali u Bosnu, oslobodi nesретnu raju“. Prema Tkalčevom kvaziplanu bilo je predviđeno, da, kada „jedared Turci izgube svoje gospodstvo nad rajom,“ da će se bosanski hrišćani „s njima izmiriti“. Tkalac bi potom otišao „u Beč ćesaru“, kako bi mu saopštio: „*Gospodine, sad je Turska tvoja, daj se u Sarajevu krunisati (mora da sam bio čuo, da je 1830. car Franja dao svog sina nadvojvodu Ferdinanda krunisati za ugarskoga kralja), a mene učini banom bosanskim. Eto, nijesam bio uzalud u Bosni, jer bez našeg gostoprимca kladuškoga i njegovog pričanja, zacijelo ne bih došao na te sublimne misli, da raju oslobađam i Bosnu poklanjam caru*

¹⁷²⁰ *Fra Ilija Starčević-austrijskom caru*, Đakovo, 21. studenog 1840, u: Fra R. Špionjak, *n. d.*, 32.

¹⁷²¹ Lj. Doklešić, *n. r.*, 1982, 21-22.

¹⁷²² АС-ФИГ(1819-1874)-бр. 323, л. 2, бр. док. 161, *Миљац Трифунувић-Илију Гарашанину*, Ужице 20. јуни (2. јули) 1844.

*austriskom!*¹⁷²³ Tkalčeva maštanja bila su bez granica, a svoj neuspjeh u „oslobađanju“ Bosne objasnio je u istom stilu: „Što sam zatad bio odustao od opasnih svojih planova oko prevrata i poništenja ugovora evropske ravnoteže, koju je Beč posvetio, i da sam se odrekao uniforme bana bosanskoga, smišljane po uzoru na bana Vlašića (Franjo Vlašić, ban Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, 1832-1840.-B. T.), i da sam to smatrao svršenom stvari, kao i franjevačku halju“.¹⁷²⁴

Da bi spriječila dalje revolucionisanje bosanskih klerika sveta Stolica je 1840. preko svoje Kongregacije za propagandu vjere dekretom zabranila bosanskoj mladeži dalje pohađanje škola u zemljama Austrijske carevine. Odredila je, da katolički mladići iz Bosne filozofiju i bogosloviju studiraju samo u Papskoj državi, gdje bi sigurno bili sačuvani od svih, po katoličanstvo opasnih političkih ideja.¹⁷²⁵ Konkretno, u Hrvatskoj su se već bile iskristalisale tri političke partije: mađarska, umjerena hrvatska i ilirska. Ova posljednja je prema mišljenju katoličke crkve predstavljala najveću opasnost za mlade bosanske klerike, pogotovo što se znalo da je zagovarala sjedinjenje Bosne i Srbije sa Austrijskim carstvom. Njen politički cilj bio je ujedinjenje svih južnih Slovena.¹⁷²⁶

Biskup fra Barišić dobivši početkom 1841. ferman od Porte o oslobođenju od svih poreza je u svečanom biskupskom odjelu, sa krstom na grudima, što se do tada nikada od pada Bosne nije desilo otišao u Travniku na poklonjenje bosanskom veziru Mehmed Husref-paši. Ovaj ga je pregledavši ferman primio sa svim počastima i izdao mu bujuruldiju, kojom je svojim podložnicima i činovnicima strogo naložio, da je se svi strogo moraju pridržavati.¹⁷²⁷ Ferman je od bosanskih katolika bio primljen sa radošću, ali ne i od pravoslavnih. Fra Barišić je od tada počeo ozbiljno razmišljati, da u blizini samog vezirskog Travnika sagradi biskupsku rezidenciju.¹⁷²⁸ U nacionalnom smislu biskup fra Barišić se tada osjećao Bošnjakom („*mi Bošnjaci*“) i Slovinc(om) („*Slovinci*“), a jezik je nazivao „naškim“, ali i „slovinski(m)“ („slovinski“) ¹⁷²⁹ o čemu je

¹⁷²³ И. Игњатијевић Ткалац, *Успомене из младости у Хрватској*, Београд 1925, 111-112.

¹⁷²⁴ *Исто*, 114.

¹⁷²⁵ B. Brajković, *Vatikanska politika u prošlosti prema Bosni i Hercegovini*, Pregled, br. 4, polug. I, Sarajevo april 1953, 282.

¹⁷²⁶ J. Šidak, *Prilozi historiji stranačkih odnosa u Hrvatskoj uoči 1848*, HZ, god. XIII, Zagreb 1960, 178.

¹⁷²⁷ Fra R. Glavaš, *n. d.*, 52.

¹⁷²⁸ *Isto*, 56-57.

¹⁷²⁹ *Isto*, 59-60.

pisao u svojoj knjizi „Paša Duhovna“ iz 1842. godine.¹⁷³⁰ I u pravoslavnoj crkvi moglo se primijetiti, da je početkom 1841. i sarajevski pravoslavni vladika dosta više počeo razmišljati „u ime poslova narodnih“, iako je vladika bio Grk, a ne „Serbljin“.¹⁷³¹

Hatišerif od Đilhane nije bio prihvaćen u Hercegovini ni dvije godine od njegovog objavljivanja. U Mostaru je u maju 1841. kadija u svojim muslimanskim knjigama pronašao, kako je protiv islamske vjere bilo i to što se hrišćanima dozvoljavalo da imaju kuće među muslimanskim. Tvrdio je da „vera turska podneti n(ije) mo(gla), da Turci slušaju, kad se raja jutrom i večerom Bogu moli, a tako isto nije (bilo) pristojno, ni da raj(a) gleda i sluša, kad Turci avdes uzimaju i klanjaju“. Kadija je mostarskom veziru predložio, da svi hrišćani koji su se nakon zadnje kuge u Mostaru okućili ise i da nove kuće naprave dalje od muslimanskih. Pretpostavlja se, da je tada oko 600 mostarskih porodica bilo preseljeno u gradsku okolinu. Mostarski vezir Ali-paša Rizvanbegović je tom prilikom oduzeo pravoslavnoj crkvi veliki dio zemlje, a iznad crkve je napravio tor za ovce, dok je ispod crkve zasadio duvan.¹⁷³² U to vrijeme u Mostaru su egzistirale brojne srpske porodice: Tošić, Šola, Čupina, Orlanović, Miletić, Milinković,¹⁷³³ Dundžerović, Balorda, Gligić, Kunjade, Ivaniš, Mitrinović,¹⁷³⁴ Kurtović, Pikić, Savić, Škavela, Mandeško, Ćirić, Bratković,¹⁷³⁵ Palavestra, Tomanović, Zubac, Govedarica, Peša, Kunovac, (S)Šparavalo,¹⁷³⁶ Makitan, Obradović, Miletić, Gole,¹⁷³⁷ Gaćanica, Popović, Grujica,¹⁷³⁸ Kovačević, Bovan, Buković, Masleša, Rotul, Bokun, Vuković,¹⁷³⁹ Oborina, Bilić, Grubišić¹⁷⁴⁰, Kujić,¹⁷⁴¹ Zec, Bjelobrč, Milutinović, Terzibaša, Dreč, Milušić, Aničić, Šotrić, Marković, Milićević, Spremo, Kablar, Ristić, Dugonja, Kujkur, Šola, Petrić, Soldo, Ivanišević, Misita, Srna, Burlica, Vuković, Semiz, Kusalović, Kurtović, Zurovac, Novaković, Kovačević¹⁷⁴² i Njunja.¹⁷⁴³ Razlog zbog čega je protjerao

¹⁷³⁰ *Isto*, 58.

¹⁷³¹ INN-4/VII, 12. 1. 1841.

¹⁷³² INN-38/VII, 11. 5. 1841.

¹⁷³³ Р. Станић, *н. р.*, 164-165.

¹⁷³⁴ *Isto*, 166-167.

¹⁷³⁵ *Isto*, 168-169.

¹⁷³⁶ *Isto*, 170-171.

¹⁷³⁷ *Isto*, 172-173.

¹⁷³⁸ *Isto*, 174.

¹⁷³⁹ *Isto*, 176-177.

¹⁷⁴⁰ *Isto*, 178.

¹⁷⁴¹ *Isto*, 180.

¹⁷⁴² В. Ђоровић, *н. д.*, 1933, 40.

hrišćane iz Mostara, Ali-paša je, kako prenosi svjedok vremena fra Jukić, pravdao činjenicom, što se „ranije u (ovim) kućama klanjalo, a (t)ad se po vlaški Bog moli(o)“,¹⁷⁴⁴ što će reći, da su kuće odavnina bile muslimanske. Ipak, pravoslavcima u drugim krajevima provincije nije bilo tako loše kao u Mostaru. Gotovo u isto vrijeme, kada se u ovom gradu imovina pravoslavne crkve devastirala, a pravoslavni nasilno iseljavali, u Ljekovi kod Trebinja obnavljana je pravoslavna crkva sv. Paraskeve.¹⁷⁴⁵ Samo godinu kasnije obnovljena je i crkva Rođenja sv. Jovana u Lučićima na Sotorini.¹⁷⁴⁶ U Brčkom, u kome je od ranije postojala pravoslavna ćelija sa popom Krstom iz Tutnjevca izgrađena je 1839. nova crkva sv. Đorđa, a novi pop postao je Arsen Stefanović iz Mačkovca.¹⁷⁴⁷ U Tešnju je 1840. pravoslavnu crkvu vodio pop Ilija Bosnić.¹⁷⁴⁸ U Zoviku kod Brčkog, gdje je živio zanemariv broj Srba bila je takođe podignuta pravoslavna crkva.¹⁷⁴⁹ Ova zovička crkva građena je poslije 1843. i to po uzoru na staru pravoslavnu crkvu u Zvorniku.¹⁷⁵⁰ Iz približnog vremena je i crkva u Osječanima kod Doboja. Pravoslavni ćelija sa popovima bilo je u brojnim mjestima Zvorničke eparhije: u Ljubačama kod Tuzle, zatim, u samoj Tuzli sa popom Trifunom Simićem, potom u: Dragunji, Vranjaku, Crkvini, Bijeloj, Gradačcu i Gračanici.¹⁷⁵¹

Sve se više krajem jula 1841. širila vijest po kojoj je bosanski vezir sve spahije koji su radi proglašenja nekih carskih naloga morali biti kod njega poslao kućama, kao i da se Tuzla-paša pred njim potčinio svim carskim uredbama. Takođe, Mahmud-paša Zvornički je postao i bijeljinski paša sa sjedištem u tom gradu. On je izdao neka „ureždenija“ kao na primjer: „Da svi kako Serbi („Серби“) tako i Turci („Турци“) na miru budu“. Sa druge strane, iz Hercegovine su dolazile nepovoljne vijesti, jer su izbile nove napetosti i sukobi između Ali-paše i crnogorskog vladike.¹⁷⁵²

Da bi se dodvorio Carigradu, Ali-paša Rizvanbegović je u avgustu 1841. u Konjicu sazvaio Ajansko vijeće za Hercegovinu. Rezultat ovog sastanka je bio „mahzar“,

¹⁷⁴³ Исто, 56.

¹⁷⁴⁴ I. F. Jukić, n. d., 398.

¹⁷⁴⁵ Аноним, Шематизам Захумско-херцеговачке епархије 2006. године, у: н. д., 211.

¹⁷⁴⁶ Исто, 228.

¹⁷⁴⁷ М. С. Филиповић, н. р., 1964, 76-77.

¹⁷⁴⁸ М. С. Филиповић, Стари српски записи и натписи из североисточне Босне, 76.

¹⁷⁴⁹ Н. Ћурић, н. р., 1958, 164.

¹⁷⁵⁰ М. С. Филиповић, н. р., 1964, 75.

¹⁷⁵¹ Исто, 77.

¹⁷⁵² НС-27/8, 5. 7. 1841.

kojim se strogo nalagalo slušanje sultanovih i Portinih naredbi. Mahzar je regulisao i to, ako bi se pojavili bilo kavi nemiri, da svi potpisani ajani i muselimi, ne samo da ne bi smjeli pomagati buntovnike „ni zborom, ni tvorom, ni javno ni tajno“, nego da su ubuduće bili obavezni svaki pokret gušiti.¹⁷⁵³

Jedan od navodnih zavjerenika protiv biskupa fra Barišića, fra Marjanović je tokom svoje odbrane pred Kongregacijom u Rimu ljeta 1841. istakao, da je na prvom mjestu bio optužen što je Ljudevita Gaja, inače glavu pripremanog ustanka pozdravio kao „kralja i osloboditelja Bosne“.¹⁷⁵⁴ Prijatelj Vuka Stefanovića Karadžića Splitsanin Nikola Dimitrović prenio mu je, kako je u tim unutarkatoličkim sukobima u Bosni bilo takozvane nacionalno-političke suprostavljenosti. Prema njegovom mišljenju biskup fra Barišić i hercegovački franjevci, koji su se školovali u Italiji bili su veliki protivnici pravoslavnih, dok su bosanski franjevci na školovanju u Mađarskoj bili prema pravoslavnima dosta tolerantniji. Među ove druge on je tada ubrojao: Fra Markovića, fra Marjanovića, fra Karaulu, fra Pamačića i fra Nedića.¹⁷⁵⁵

Bosanski vezir se u narednom periodu naročito pozabavio istrebljenjem najnetolerantnijih bosansko-muslimanskih prvaka, što je najbolje ilustrirao slučaj sa Alikadićem. Po naredbi bosanskog vezira, ubijen je početkom oktobra 1841. ovaj bogati prvak i „zlikovac od prve klase“, koji je samo Birču imao oko 500 kmetova. On nikome ni „Turčinu ni Hristijaninu“ („Турчину ни Христијанину“) nije dao mira. Alikadić je, bez izuzetka svakoga: zakidao, psovao, tukao, otimao, tuđe štale i plastove sijena palio. Sud ga je nekoliko puta pozivao na suđenje, ali se on nikada nije htio javiti. Poslije pružanja otpora Alikadića su uhvatili vezirovi ljudi, odsjekli mu glavi u poslali je u Travnik.¹⁷⁵⁶

U Konjicu je krajem istog mjeseca bio okončan novi četvorodnevni sastanak najkonzervativnijeg dijela muslimanskog plemstva. Na satanku se raspravljalo o nekoliko važnih političkih pitanja. Prvo se pretresalo pitanje o uređenju granice sa Austrijom, zatim o tome da se Hatišerif od Đilhane svuda jednako proglasi, kao i što se raspravljalo o donošenju nekih novih uredbi, prije svega oko načina kupljena poreza i popisivanja

¹⁷⁵³ S. beg Bašagić-Redžepašić, *n. d.*, 1900, 157.

¹⁷⁵⁴ Lj. Doklešić, *n. r.*, 1982, 23.

¹⁷⁵⁵ В. Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нареди за време реформног режима Абдул Меџида (1839-1861)*, Београд 1949, 91-92.

¹⁷⁵⁶ НС-39/8, 27. 9. 1841.

vojske. Svi učesnici ovog političkog skupa bili su saglasni u jednom, da sve ostane po starom. Oni su se, kao „verni Musulmani“ („Мусулмани“) pismom obratili sultanu, u kome su mu se „na Koranu zakl(eli) da će ga braniti“ (!?-В. Т.), uz upozorenje, da su ga „Vlasi-Kauri („Власи-Каури“), sa sviju strana opkolili“. Bosansko-muslimanski prvaci obećavali su sultanu učiniti i dovu (molitvu), poručujući mu, da će ga braniti od svih „Sedam kraljeva“. Kao sultanu vjerni „Musulmani“ („Мусулмани“), molili su ga, da nipošto nesmije „se sile Rai davati“. U suprotnom, raja bi ih sve „poguši(la)“, usljed čega sultana ne bi imao ko više „služiti i slušati“ (!?-В. Т.).¹⁷⁵⁷

Neki hrišćani u Bosni i Hercegovini su se krajem te iste godine nadali pomoći „kojeg kerstjanskog kralja, (koji bi se njihovog) prežalostnoga stanja primio“. Razlozi za sve više takvih razmišljanja ležali su u činjenici, da ni sultan više nije mogao „Turkom zapovedati“. Bilo je uobičajeno da bosanski muslimanski prvaci prkose sultanu, nazivajući ga hrišćanskim imenom Nikola, zatim onim, „koi se Vlaha boji“. Sa druge strane, interesantno je da su sve popularnijeg Mehmed-Aliju držali za pravog Turčina i da su ga u svemu hvalili. Posebno su, u to vrijeme postale osione kadije, kojima je sultanovim fermanom bilo strogo zabranjeno vjenčavati hrišćane, što je bilo odavno ukorijenjeno protiv svakog zakona u Bosni i Hercegovini.¹⁷⁵⁸ Istina, Bosna je i tada bila preokupacija srpskih političkih krugova okupljenih oko kneza Miloša Obrenovića. On je još na jesen 1841. imao viziju stvaranja nekakvog „jugoslovenskog carstva“ u kome bi Bosna i Hercegovina predstavljale centralne zemlje.¹⁷⁵⁹

Očekivanja od Hatišerifa od Đilhane su krajem 1841. gotovo nestala kod „slavjansko-kerstjanskih stanovnikah“, a što, u stvari, on za njih „ništa drugo nebiaše nego komad papira (i) gola samo obmana“. Mišljenje, da je ovaj reformski ferman izazvao još samo više nesreće, s obzirom na prošlogodišnji muslimanski revolt, nije bilo daleko od istine. Bosanski vezir Mehmed Husref-paša bio je pravi Osmanlija i po svojoj ličnoj prirodi inertan. On je dopustio da Bosnom vladaju njegovi prijatelji, lokalni moćnici: vezir hercegovački Rizvanbegović iz Mostara, Ćoro Ćauzlar-aga iz Travnika, Mustafa-paša Babić i Fazli-paša Šerifović iz Sarajeva, Tuzlak-paša i neki Hadži Hasan

¹⁷⁵⁷ HC-2/9, 10. 1. 1842.

¹⁷⁵⁸ INN-80/VII, 5. 10. 1841.

¹⁷⁵⁹ Ђ. Живановић, *Пољска емиграција и поновни избор Александра Карађорђевића за кнеза 1843. године*, Годишњак града Београда, књ. XXXVIII, Београд 1991, 79.

Čizmić iz Livna. Ovaj posljednji, Čizmić bio je najbogatiji muslimanski trgovac, koji je bez ikakvog dostojanstva vladao Livnom i njegovom okolinom u prečniku od dvadeset milja. Poznato je bilo svima, da su se ove muslimanske „poglavice” zaklele na Kuran, „da će proti prokletomu hatišerifu Djulhanskom sa svom silom i snagom raditi, niti ikad dopustiti, da se neverni Kaurin s pravovernim Musulmanom uzporedi, kao što hatišerif zapoveda”. Posebno se u diskriminisanju „slavjansko-kerstjanskog naroda” isticao Ali-paša Rizvanbegović Stočević, koji je preko 500 hrišćanskih porodica protjeranih iz Mostara nazivao „priselcima i jabanlijama”. Rizvanbegović se posebno bio okomio na mostarske hrišćanske trgovce, kojima je prebacivao, da se u Mostaru nisu ni rodili, a ni odrasli, ali da su sa svojom „tergovinom i radnjom otima(li) komad hleba vernim urodjenikom”. Ali-paša nije prezao ni pred Osmanlijama. On je vanrednog turskog komesara Selim-bega pokušao ubiti u Mostaru, smatrajući ga „za dobrotvorca kerstjanskog i priverženika reforme”, zbog čega se ovaj morao spašavati bijegom u Travnik.¹⁷⁶⁰

Hrišćanske porodice koje je hercegovački vezir protjerao iz Mostara dugo vremena su se „potucale od nemila do nedraga”. Naime, položaj hrišćana u istočnoj Hercegovini se naročito pogoršao nakon pogibije muslimanskog prvaka Smail-age Čengića u borbi sa crnogorskim Drobšnjacima. Njegov sin Hrustan-beg nije bio dorastao situaciji, pa je vlast u gatačkom kadiluku prigrabio Ali-paša Rizvanbegović, koji je odmah pojačao globljenje raje. I što je do tada Smail-aga sam činio raji, od toga vremena je radilo deset Ali-pašinih ljudi. Vremenom je stanje postalo toliko teško, da su „Kerstjani uzdi(sali) za Smail-agom”.¹⁷⁶¹ U tom smislu, pisao je 12. januara 1842. u ime hercegovačkih katolika mladi franjevac i budući biskup fra Anđeo Kraljević jednu peticiju austrijskom caru Ferdinandu V u kojoj ga je molio za intervenciju na Porti za poboljšanje položaja hercegovačkih katolika. U peticiji se isticalo kako je Ali-paša Rizvanbegović izbjegavao sprovođenje „poznatog Hatišerifa“ („de famoso Hati Seriph“) (od Đilhane-B. T.), kao i da je iz ovih razloga „24.000 katolika“ („24 Catholicorum

¹⁷⁶⁰ INN-88/VII, 2. 11. 1841.

¹⁷⁶¹ INN-90/VII, 9. 11. 1841.

Millia“) Hercegovine upiralo svoje poglede u austrijskog cara kao u „drugog Mojsija” („alterum Mojsen“).¹⁷⁶²

Provincijal franjevačkog reda u Bosni boravio je već duže vrijeme u Rimu, gdje je, uostalom još od prošle godine boravio i bosanski biskup. Bosanske vlasti su zbog toga bile uznemirene, budući da se sumnjalo, da je biskup bio zatvoren, a da se provincijal pripremao da vojno interveniše u Bosni. Tada su bosanski Muslimani govorili, „da nije u Bosni mira, dok provincijal na mehe nescgule (kožu mu neoderu), a sve druge njegove naslednike i pomagače (fratrove, franciškane) na komade neizseku”. Iako je još sultan Mehmed II Osvajač „sa zlatnimi slovi(ma) dozvolio, da kerstjani u Bosni ostaju kao i Turci”, bosanski katolici su ozbiljno počeli strahovati od ove muslimanske reakcije. Postojala je i tradicija, da se ova dozvola, u obliku povelje, morala podnositi svakom novom bosanskom veziru, da bi je potom, u skladu sa crkvenim propisima bosanski franjevci cjelivali. Mnogi bosansko-muslimanski nasilnici nisu se naročito obazirali na ove franjevačke povlastice. Tri bega Eminovića, inače poznata nasilnika i „najbješnja zulumčara”, koji su se bili ustali u Sarajevu čak i protiv samog paše Babića, protjerani su iz Bosne. Bilo je otkriveno, da su se oni još zimus sa spahijama dogovorili, da posijeku svu hrišćansku raju, „koja još (nije) zna(la) (za) hatišerif”. I Tuzla kapetan, koji je kod običnog naroda smatran za „kervopij(u) kerstjansk(og)”, izdao je zapovijest, da se svi hrišćani jednako katolici i pravoslavni ise le iz oblasti Soli. On im je zabranio da se sele u Zvornik, odakle bi lakše mogli da prebjegnu u Srbiju i izazovu srpsku reakciju, odnosno „da se ne bi opet sjedinili Raci (tako Turci zovu Serblje) i na njega udarili”. Interesantno je, da su u tom dijelu Bosne „kerstjani bosanski obadva veroizpovedanja medju sobom živ(jeli)” u slozi i ljubavi. Jednako i jednim i drugima je sve više „jedina ljubav narodnosti na sercu ležala”. Slična situacija bila je i u nekim krajevima Bosanske Posavine i stanje je bilo dosta drugačije, nego kada je ta saradnja izostala tokom pobune 1834. godine.¹⁷⁶³

Tačno godinu dana navršilo se početkom decembra 1841. od kako je za novog bosanskog vezira došao Husref-paša, a da se u upravljanju zemljom još ništa nije

¹⁷⁶² *Koncept fra Angjela Kraljevića u ime hercegovačkog svećenstva: peticija kralju Ferdinandu V. za oslobođenje od tiranije vezira Ali-paše Rizvanbegovića intervencijom u Carigradu, Gradac, die 12. Januarii 1842, u: J. Матасовић, Фojничка регеста, 258-259.*

¹⁷⁶³ INN-94/VII, 23. 11. 1841.

promjenilo. Najgore od svega bilo je, što se na Hatišerif od Đilhane potpuno zaboravilo.¹⁷⁶⁴ Takođe, sredinom istog mjeseca proteklo je godinu dana i od kako je nastojanjem austrijskog poslanika na Porti barona Štirmera bosanskim katolicima bio darovan ferman. U ovom fermanu se svim kadijama u Bosni zabranjivalo miješanje u vjenčanja bosanskih katolika. Vezir je ovom fermanu dodatno pridružio svoju bujuruldiju, koja se na svakoj mešćemi (sudu) morala zapisati u protokol. To je izvršeno u mnogim mjestima u srednjoj Bosni i oko Travnika, dok u: Bosanskoj Krajini, Hercegovini, Bosanskoj Posavini i Podrinju ne samo da ovo sultanovo i vezirovo naređenje nije ispunjeno, nego su posebno popovi nastradali. Bosanski franjevci su ubrzo od sultana dobili novi ferman u kome ih je pohvalio „do nebesa“, ističući za tri gvardijana u Bosni, da su bila „tri cvijeta cijele Bosne“, zbog čega ih je preporučio bosanskim „turskim poglavicama“. Da čitava stvar bude komičnija, u istom tom pismu sultan je trima franjevačkim samostanima (fojnički, sutješki i kreševski) podigao đuluz (porez) na 600 groša. Ranija praksa je bila, da se ovaj porez plaćao svake treće godine, odnosno kada se birao novi gvardijan ili kada bi se stari potvrđivao. Tom prilikom bi gvardijani pred vezire donosili fermane svojih samostana, poklonili bi mu se i predali ukupno 1800 groša, dok bi vezir svu trojicu ogrnuo binjišom (kabanicom). Zapravo, đuluz su bosanski franjevci davali „za slobodu svoga zakona“, odnosno, da se u vrijeme mise ne moraju kriti od bosanskih Muslimana.¹⁷⁶⁵

Jedan od najvećih problema kod bosanskih Muslimana, koje je filolog Šafarik 1842. nazvao „Srbima ili Ilirima-Muhamedancima“ („Servians or Illyrians–Mahometans“) uz slobodnu procjenu da ih je trenutno bilo oko 550.000,¹⁷⁶⁶ bila je njihova nepismenost. Najveća bosanska gospoda jedva su tada čitala i pisala. Njihova nepismenost bila je najveći uzrok praznovjerja. U Bosni se većina Muslimana još i tada čudila, „kako (se) ondi sija(lo) sunce, gdi nije (bilo) vere Muamedove?!“ U Bosni su se oni naročito uzdali u Mehmeda-Aliju, za koga su znali i tada reći: „*Njemu su sedam kraljevah služili, a on im je plaćao*“.¹⁷⁶⁷

¹⁷⁶⁴ INN-98/VII, 7. 12. 1841.

¹⁷⁶⁵ HC-2/9, 10. 1. 1842.

¹⁷⁶⁶ V. Krasinski, *O. c.*, 1848, apendix X.

¹⁷⁶⁷ INN-102/VII, 21. 12. 1841.

Položaj bosanskih hrišćana („kerstjanski Bošnjaci“) bio je početkom februara 1842. nepopravljivo loš, a Hatišerif od Đilhane kojim su oni trebali biti „odbranjeni od svakog nasilja, samovoljstva i mučenja“ bio je gotovo zaboravljen. Od bosanskih Muslimana je Hatišerif bio pogrešno shvaćen, da predstavlja bukvalno oslobođenje hrišćana, a zapravo, njegovim proglašenjem položaj bosanskih hrišćana je u mnogim dijelovima provincije postao još samo gori.¹⁷⁶⁸

Politička nadmudrivanja oko položaja hrišćana doživjela su polovinom februara 1842. svoj novi obrt. U Bosnu je iz Carigrada stigao drugi ferman, sasvim drugačiji od prvog i u kome se tvrdilo kako je prvi ferman poslan preko carske volje, odnosno da su ga na to prisilili „kaurski ministri“. U ovom drugom fermandu hvaljene su „poturice bosanske“ i opominjale „da brane islam, da nepuštaju uzde Vlasima“. Ovaj ferman čitao se skoro svakog petka pred džamijama i najvjerojatnije je, da ga nije ni poslao sultan, već da su ga bez njegovog znanja napisali „janjičari“ koji su i dalje „po Carigradu gospod(arili), i s Bošnjaci(ma) se dobro razumi(jeli)“. Bilo je poznato, da su bosanski Muslimani i dalje održavali vezu sa ovim poraženim janjičarskim slojem, šaljući im iz Bosne pomoć „da brane din (zakon), ili bolje reći njihovu vladu“. Doznalo se, da se i carski komesar Selim-beg, koji je učestvovao na „konjičkom“ četverodnevnom sastanku bosanske vlastele i vezira „napunio blaga od mita“ samo kako bi u Carigradu kupio dostojanstvo. Njega su, što je bilo očito potkupili bosanski Muslimani, kako bi na Porti podnio izvještaj u kome se za raju navodilo, da je živjela „u serbestluku, to jest u svakom dobru, sreći i izobilnosti, nego li u samom Carigradu“.¹⁷⁶⁹

Bosanski vezir je krajem aprila 1842. oduzeo Rusten-begu Hasanpašiću Srebreničkom ajansko dostojanstvo. Njemu je, ipak, bilo dozvoljeno da živi na svojim dobrima u Srebrenici, ali pod uslovom da se više ne smije miješati u „narodna djela“ („народна дјела“).¹⁷⁷⁰ Veće iseljavanje „kerstjana Bošnjaka“ iz derventske nahije preko Save u Austriju zabilježeno je krajem aprila 1842. godine. Njih oko stotinu prebjeglih bilo je deportovano iz Slavenskog Broda u Vinkovce. Dok su katolički seljaci ostali u Vinkovcima, pravoslavni su u dvije pune lađe otputovali u Srbiju, gdje su se namjeravali

¹⁷⁶⁸ INN-11/VIII, 5. 2. 1842.

¹⁷⁶⁹ INN-24/VIII, 22. 3. 1842.

¹⁷⁷⁰ HC-16/9, 18. 4. 1842.

za stalno nastaniti.¹⁷⁷¹ Ovaj, kao i prijašnji egzodusi bili su povod za reagovanje hrvatskih Iliraca. Tako je, na primjer, na skupštini Varaždinske županije hrvatski Ilirac Metel Ožegović podnio 5. maja 1842. jednu Predstavku austrijskom caru u kome se bečka vlada pozivala da zaštiti „jednorodnu (njihovu) braću u Bosni i Hercegovini koja (su) trp(ili) barbarsku sljedbu Turakah”.¹⁷⁷² Gajev pristalica baron Ožegović se u ovom svom famoznom „Varaždinskom Memorandumu“ jednako kao i Sakcinski pozivao na „pravo sv. krune” na Tursku Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, a koje su: „*nezgodom vremena (bile Hrvatskoj) otete i u ruke nevjernika do danas ostavljene*“.¹⁷⁷³ Ovoj, tzv. Varaždinskoj inicijativi, koja je pozvala bečku vladu da pomogne prognane, u ime bosanskih katolika se preko Ljudevita Gaja lično zahvalio toliški župnik fra Ilija Starčević.¹⁷⁷⁴ Ovaj egzodus pravoslavnih iz Bosne u Srbiju desio se u najgore vrijeme po njih, kada su Ustavobranitelji pripremali reforme u Srbiji od kojih je jedna bila istjerivanje svih stranaca iz kneževine. Ideolog ove politike bio je Toma Vučić, poznati mrzitelj stranaca. Kada je na ljeto iste godine izbila buna, njegove pristalice su govorile: „*očemo Bošnjake u Bosnu da isteramo, da vidimo hoćemo li mi čisti i ovejani Srbi kadri biti dobro za Srpstvo izraditi*”. Tako su nekog bosanskog Srbina Simu Jakovića, odanog pristalicu knjaza Miloša i načelnika sreza moravskog u užičkom okrugu ovi ustavobranitelji prvo isprebijali, a onda sa pismom predali turskim vlastima u Bosnu, gdje je ovaj bio rođen.¹⁷⁷⁵ Lj. Jovanović naveo je za tadašnju Srbiju, da je bila „*kao u nekom nacionalno-političkom dremežu*” i da se, maltene, odrekla dotadašnje „*srpske nacionalne politike*“.¹⁷⁷⁶

Bosanski vladika, na koga se na vezirovom konaku gledalo sve više sa podozrenjem bio je otjeran, da bi na njegovo mjesto došao novi, Ignjatije iz Samokova.¹⁷⁷⁷ Po svome dolasku novi bosanski vladika se prvo upoznao sa mulom sarajevskim, da bi se drugi dan poklonio veziru u Travnik kome je poklonio dva konja.

¹⁷⁷¹ INN-40/VIII, 18. 5. 1842.

¹⁷⁷² Ž. Karaula, *Korespondencija baruna Metela Ožegovića s đakovačko-srijemskim biskupom Josipom Jurjem Strossmayerom (1850-1890.)*, Cris, No 1, vol. XIV, Križevci ožujak 2013, 122.

¹⁷⁷³ P. Stehlík, *Bosna v chorvatských národně-integračních ideologiích 19. století*. (Dizertační práce). Brno, Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Historický ústav, 2012, 54.

¹⁷⁷⁴ *Fra Ilija Starčević-Ljudevitu Gaju*, Đakovo, 23. V. 1842, u: J. Horvath, J. Ravlić, *Pisma Ljudevitu Gaju*, 431.

¹⁷⁷⁵ Д. Страњаковић, *н. д.*, 1936, 135-136.

¹⁷⁷⁶ Љ. Јовановић, *н. п.*, бр. 10. (II, 6.), 16. Јуни 1901, 431.

¹⁷⁷⁷ В. Стојанчевић, *н. п.*, 1972, 168.

Novi vladika bio je vezirov prijatelj još od odranije. Kada je vezir bio musliman u Samokovu, tada ga je Ignjatije sa još nekoliko hrišćana spasio sigurne smrti. Vezir se ovim hrišćanima odužio tako što ih je postavio za đumrukčije po Bosni, dok je Ignjatija preporučio kod sultana za mitropoliju.¹⁷⁷⁸

Hrvatski vojni komandant u Zagrebu general grof Laval Nužan (Nugent) poklonio je u junu 1842. godine bosanskim franjevcima svoj utvrđeni dvorac Dubovac u Gornjem Karlovcu, koji je nekada pripadao hrvatskim plemićima Frankopanima. Dvorac bi u budućnosti trebao da služi ka Seminarium u kome bi se obrazovali mladi bosanski rimokatolici.¹⁷⁷⁹ O čitavoj ovoj stvari, Malojaniju i Nugentovom poklanjanju „kuć(e) Bošnjacima”, pisao je krajem jula iste godine fra Filip Pašalić svom političkom mentoru u Zagrebu Ljudevitu Gaju.¹⁷⁸⁰ Novo pomirenje između zavađenih strana unutar bosanske franjevačke zajednice bilo je na jednom kongresu održanom 13. juna 1842. godine, koji su organizovali subdelegat Poten i delegat Malojani. Tom prilikom Malojani je priznao, da je katoličkoj crkvi u Bosni bila neophodna reforma i potreba da se biskup fra Barišić povuče sa biskupskog mjesta, a da se na njegovo mjesto imenuje fra Marijan Šunjić, najobrazovaniji bosanski franjevac u to vrijeme, poliglota, koji je govorio: ilirski, italijanski, francuski, njemački, turski, arapski i persijski.¹⁷⁸¹ Takođe, Malojani je obavijestio papu, da „Provinciju ukinuti u Bosni bilo bi, Crkvu i viru katoličku u Bosni ukinuti“.¹⁷⁸² Postoje indicije da su fra Šunjić i još neki bosanski franjevci već bili prihvatili ilirstvo. Ne samo grof Nužan (Nugent), već i jedan od lidera Iliraca Ivan Kukuljević-Sakcinski, inače rođeni Varaždinac bosanskog porijekla fantazirao je o oslobođenju Bosne.¹⁷⁸³ Sakcinski je na optužbe mađarona, da su Ilirci rušili Austrijsko carstvo odgovorio, kako je istina da je među Ilircima bilo rodoljuba, koji su „sa velikom

¹⁷⁷⁸ HC-25/9, 20. 6. 1842.

¹⁷⁷⁹ HC-31/9, 1. 8. 1842.

¹⁷⁸⁰ *Fra Filip Pašalić-Ljudevitu Gaju*, Beč, 17. VII. 1842, u: J. Horvath, J. Ravlić, *Pisma Ljudevitu Gaju*, 379.

¹⁷⁸¹ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 50-51.

¹⁷⁸² J. Baltić, *n. d.*, 145.

¹⁷⁸³ S. Mirković, *Ivan Kukuljević Sakcinski*, Zagreb 1861, 2; Postoje neki nagovještaji da je Sakcinski bio porijeklom iz Rame u Bosni (*fra Ivan Frano Jukić-fra Boni Perišiću*, u Varcaru 12. studenog 1849, u: J. Матасовић, *Фојничка речесга*, 373.), pa čak i dalji rođak fra Grgi Martiću (A. Čičić, *Monografija o fra Grgi Martiću*, 24. I 1822.–30. VIII. 1905., Zagreb 1930, 24.); Kao što je u prošlosti Šumadija naseljavana Hercegovcima, tako je gornja Hrvatska naseljavana bosanskim katolicima, zbog čega je određen broj zagorskih hrvatskih plemića bio bosanskog porijekla. (M. Марјановић, *н. р.*, VI, Бр. 291 [XXX, 5] 1. Март 1913, 355.).

čežnjom bacali svoje oko na krajeve preko Korduna, tj. na Bosnu“, ali da ta tendencija nije bila nimalo opasna po Austriju.¹⁷⁸⁴ Iako je fra Jukić bio za bosansku nacionalnu orijentaciju¹⁷⁸⁵ on je bio među prvim bosanskim franjevcima koji je ujedno prihvatao ilirizam Ljudevita Gaja¹⁷⁸⁶ i odbacivao svaku teoriju o srpskom karakteru Bosne. Jukić je u jednom svom radu pod naslovom „Samo za sada“ iz kraja avgusta 1842. negodovao na konstataciju srpskog filologa Dimitrija Tirola, da bi se bosanski bukvari trebali zvati „Serbskim kirilovskima“. Tirol je kao i većina tadašnjih srpskih konzervativaca smatrao, da su „Bošnjaci u stvari Srbi i da se tako nazivaju po teritoriji na kojoj žive“, čemu se fra Jukić žestoko usprotivio. Fra Jukić se zapitao: „*Ja ne znam ko je kazo g. Tirolu da su Bošnjaci Srbi!? I da se samo ondak Bošnjacima nazivlju, kad hoće pokazati, da su iz Bosne?! pridodavajući svagda svoje narodno-srbsko ime?!*“ On je već tada zastupao tezu po kojoj su „Bošnjaci do(t)ad bili ne samo u zemljopisnom smislu, već i u rodoslovnom pravi Bošnjaci!“¹⁷⁸⁷ Samo mjesec dana ranije, u „Danici ilirskoj“ izašao je jedan tekst pod naslovom „*Potomci hàrvatah i sèrbaljah u ilirskih dèržavah Od S. D-ć, Pravoljuba*“,¹⁷⁸⁸ a koji je detektovan kao fra Jukićev.¹⁷⁸⁹ U ovom naučnom radu Jukić navodi, kako je „ključ dakle po věrozakonu nevaljan jest za razabrati u narodoslovnom smislu potomke u ilirske daržave došavših hàrvatah od potomakah sèrbaljah,-a to tim više“, jer se trenutna „grana ilirah iztočne càrkve sastoj(ala), u narodoslovnom smislu, od jednog dèla bèlosèrbskih, a od trih ili četirih dèlah bèlohàrvatskih potomakah!“ On se veoma oštro suprostavio sve učestalijoj novini među srpskim naučnicima, da: sve Slovene nazivaju Srbima, da Ćirilovu azbuku proglašavaju srpskom, da istočno vjeroispovijedanje nazivaju srpskim, da opšti slovenski jezik nazivaju srpskim, kao i da

¹⁷⁸⁴ Lj. Doklešić, *n. r.*, 1982, 27; Sakcinski je dosta ranije maštao o Bosni i tokom studija 1837. u Beču prijateljevao i vodio političke razgovore sa Đorđem Petrovićem, bratom crnogorskog vladara vladike Njegoša. (L. Šaban, *Dnevnički zapisi iz mladih dana Ivana Kukuljevića Sakcinskog*, HZ, god. XXXV [1], Zagreb 1982, 199.)

¹⁷⁸⁵ T. Kruševac, *Ivan Frano Jukić*, GID BiH, god. VII, Sarajevo 1956, 174.

¹⁷⁸⁶ Fra Ivan Jukić bio je u vezi sa Gajem još od 1838. godine, kada mu je za Novine i Danicu poslao svoje prve pjesme: Misli Vile Bosankinje, Nejednakost Ilirskih Banovina, Bosna neće više da tuguje, itd., ali one nisu bile štampane. (*Ivan Frano Jukić-Ljudevitu Gaju*, Vesprim, 1838, u: J. Horvath, J. Ravlić, *Pisma Ljudevitu Gaju*, 234.)

¹⁷⁸⁷ Fra I. F. Jukić, *Samo za sada*, Zagreb 25. kolovoza 1842, u: *Pisma Ivana Franje Jukića*, u: Ivan Franjo Jukić, *n., d.* (u daljem navođenju: *Pisma Ivana Franje Jukića*), 85-86.

¹⁷⁸⁸ DI-29/VIII, 16. 7. 1842.

¹⁷⁸⁹ I. Banac, *O pseudonimu »Pravoljub« (1841/42)*, HZ, god. XXXV (1), Zagreb 1982, 188.

sve one koji ne pišu srpskim slovima smatraju za odmetnike.¹⁷⁹⁰ U drugom članku („Samo za sada“) objavljenom 3. septembra iste godine fra Jukić se nije krio iza pseudonima, već se potpisao pod svojim imenom („J. F. Jukić, Ilir iz Bosne“). Tu je ponovio ranije izneseno neslaganje sa Tirolom teorijom, po kojoj su svi Iliri istočnog vjeroispovijedanja, u stvari Srbi. Pogotovo se Tirolova teorija nije mogla odnositi na njegove komšije-pravoslavne u Bosni, u kojoj Jukić za posljednje dvije godine svoga istraživanja nije nigdje čuo „za sàrbski narod, niti za sàrbski jezik!“ Isticao je, da je u Bosni u narodnosnom smislu sve bilo „po bosanski i naški“.¹⁷⁹¹ Kada je fra Jukić pozivao na saradnju sve rodoljubive pisce na osnivanje književnog društva „Kolo Bosansko“, on je mladež „Ilirsko-Bosansku“¹⁷⁹² kako je nazivao, nije doživljavao kao izdvojeno hrvatsku ili srpsku, već kao domaću bosansku u okviru šire ilirske i južnoslovenske zajednice. Fra Jukić se oduševljavao Zagrebom u kome se oktobra 1842. lično sastajao sa Gajem. Svome prijatelju fra Boni Perišiću pisao je za Zagreb, kako se tamo „u malo rečih n(ije) da(lo) izraziti ono napridovanje ilirstva!?, odnosno, da je u njemu bilo „sve po ilirski!“.¹⁷⁹³

U Bosni i Hercegovini se ni sredinom 1842. nije moglo očekivati da vezir, spahije i sudije i nakon proglašene reformi promjene svoj odnos prema hrišćanskoj raji. To je, prije svega proisticalo iz njihovog shvatanje islama. Tako je u junu 1842. neki spahija iz Sarajeva Sali-beg bio ubijen od nekoga Sarajlije Ibrahima Kujundžića, koji je osim Sali-bega isjekao i jednog od spahijinih kmetova („Sèrbina“). Kada je od sejmena (panduri) bio ispitivan, ovaj je krivicu za smrt spahije svalio na njegovog kmeta, uz obrazloženje, da mu: „turska vjera (nije) mogla podnijeti, da on gled(a), gdi Vlah ubi(ja) (njegovog) brata, (zbog čega je) i potegao sablju i izsekao Vlaha“.¹⁷⁹⁴

Bilo je ozbiljnih nagovještaja, da je novi bosanski vezir početkom jula 1842. ozbiljno počeo sa uvođenjem reformi. „Najžestji“ protivnici reformi ostali su i dalje Bošnjaci i to „Krajišnici razbojnički ovi narod od Verbasa do preko Une stanujući,

¹⁷⁹⁰ DI-29/VIII, 16. 7. 1842.

¹⁷⁹¹ DI-36/VIII, 3. 9. 1842.

¹⁷⁹² Fra I. F. Jukić, *Poziv u Kolo Bosansko tako nazvano Društvo književno koje Mladež Ilirsko-Bosanska za Godinu 1842 zavesti želi*, u: *Pisma Ivana Franje Jukića*, 121.

¹⁷⁹³ *Fra I. F. Jukkić-fra Boni Perišiću*, u Fojnici 26. listopada 1842, u: J. Матасовић, *Фојничка регеста*, 260.

¹⁷⁹⁴ INN-63/VIII, 6. 8. 1842.

između svih bosanskih poturicah narod kervi ljudske najžednii”¹⁷⁹⁵ pod vođstvom sina Hasan-age pećkog, Durat-bega.¹⁷⁹⁶ Analizirajući „politički položaj Bošnjaka“ („position politique des Bosniaques“) A. Bue je, ipak, ove bosanske autonomaše i njihov odnos prema Porti uporedio sa Ircima i njihovim položajem u Velikoj Britaniji. Po njemu, zajedničko Bosni i Irskoj bilo je, što su obje ove zemlje bile podjednako odvojene, zanemarene i teško oglobljene od svojih centralnih vlada. U takvim okolnostima, tvrdi Bue, kod bosanskih Muslimana bila je samo dodatno pojačana želja za „stvaranjem jedne nacionalnosti“ („créer une nationalité“).¹⁷⁹⁷ Uostalom, po Bueovom viđenju, „Bošnjaci“ („Le Bosniaque“) jedino što su željeli bilo je „očuvanje njihove nacionalnosti“ („que conserver sa nationalité“). Oni nisu nikoga željeli podjarmljivati, ali jednako tako za njih je bilo ponižavajuće da budu potčinjeni, jednako Austriji koliko i Srbiji.¹⁷⁹⁸ Bue je „Bošnjake Muslimane“ („le Bosniaque musulman“), koji su sve do tada predstavljani Evropljanima kao „žestoki Muslimani“ („musulman farouche“) i kao narod opterećen „nemilosrdnom mržnjom prema hrišćanima“ („une haine implacable contre les chrétiens“) predstavio kao „dobre ljude“ („Dobri lioudi, bones gens“).¹⁷⁹⁹ Ovaj period bio je za bosanske Muslimane karakterističan i po tome, što su oni, kako je naveo Lj. Jovanović, ostali izvan „*struje novoga života srpskoga i jevropskoga*“.¹⁸⁰⁰

Jedna od tragedija koja je zadesila srpsku trgovinu u Sarajevu bio je požar u julu 1842. kada je preko 1.000 dućana i preko 6.000 kuća izgorilo tako, da im se ni za ognjište nije znalo. „Hristijani su najviše stradali, koje su ulice najlepše bile“.¹⁸⁰¹

Ali-paša Rizvanbegović je početkom avgusta 1842. želio istinski mir na granici sa Crnogorcima. On je guverneru Dalmacije Tirskom pisao i na neki način tražio njegovo posredništvo u uspostavljanju kontakta sa crnogorskim vladikom. Za teritoriju kojom je vladao, Ali-paša je u jednom od pisama rekao da je to njegova „država Hercegovina“,

¹⁷⁹⁵ INN-59/VIII, 23. 7. 1842.

¹⁷⁹⁶ I. F. Jukić, *n. d.*, 303.

¹⁷⁹⁷ A. Boué, *O. c.*, *Partie historique et politique*, Tome Quatrième (Troisième Partie), 110.

¹⁷⁹⁸ *Ibidem*, 113.

¹⁷⁹⁹ Osim naziva „Bošnjaci Muslimani“, „Muslimani Bošnjaci“ ili samo „Bošnjaci“, A. Bue je za bosanske Muslimane koristio i termin „bošnjačka nacija“ („la nation bosniaque“) (*Ibidem*, 118-119.).

¹⁸⁰⁰ Љ. Јовановић, *н. п.*, бр. 10. (II, 6.), 16. Јуни 1901, 433.

¹⁸⁰¹ INN-67/VIII, 20. 8. 1842.

koja se uvijek branila „od lupeza Crnogorskie“. On je otvoreno želio da se „s vladikom Crnogorskiem na Komfinu dubrovačkome“ sastane, na šta je vladika pristao.¹⁸⁰²

Poslije jednomjesečnog obilaženje svih krajeva Bosne, bosanski vezir je početkom oktobra 1842. došao u Bihać, gdje se sastao sa austrijskim general-majorem Kuševićem i direktorom zemaljske kontumacije doktorom Šulekom. Čitava atmosfera je u ovo vrijeme izgledala kao pred rat. Moglo se primjetiti da su bosanski Muslimani bili u pripravnosti i gotovo spremni za mobilizaciju.¹⁸⁰³ Pomenuti Bogoslav Šulek je bio jedan od lidera Ilirskog pokreta, koji se zauzimao za ideju političkog ujedinjenja Južnih Slovena,¹⁸⁰⁴ u „Iliriju Veliku“ iz tri već postojeća politička dijela: „Ilirija austrijska“, „Ilirija ugarska“ i „Ilirija turska“. ¹⁸⁰⁵ U Hrvatskoj je i među zvaničnicima u oktobru 1842. vladalo opšte uvjerenje, da se svi južni Sloveni trebaju nazivati Ilirima. U skladu sa tim oni su za grb izabrali mjesec i zvijezdu, kao što je izgledao i grb starih Ilira. Uporište za ovo shvatanje Hrvati su pronalazili u heraldici i numizmatici hrvatsko-dalmatinskih kraljeva, što se moglo posvjedočiti u Vitezovićevom „Plorantis Croatiae Saecula“.¹⁸⁰⁶ Srpski novinar Teodor Pavlović je nastavio svoju borbu protiv hrvatskih Iliraca, kojima je kako je mislio dugoročni cilj bio dalje prodiranje katoličanstva na Istok. Pavlović je Gaju i njegovim sljedbenicima zamjerao da svjesno ignorišu srpsko ime i da su ga mijenjali u ilirsko, gdje je god to bilo moguće.¹⁸⁰⁷ Od oko 600 pretplatnika na Pavlovićeve listove

¹⁸⁰² Ali-paša Rizvanbegović-guverneru Dalmacije Tyrskom, Mostar, 10. (22.) avgust 1842, u: H. Ćurić, *Prepiska Ali-paše Rizvanbegovića s austrijskim vlastima u Dalmaciji*, 42.

¹⁸⁰³ INN-81/VIII, 8. 10. 1842.

¹⁸⁰⁴ J. Šidak, *O uredniku i značenju ilirskog Branislava (1844-45)*, HZ, god. XIV, Zagreb 1961, 86.

¹⁸⁰⁵ [Bogoslav Šulek], *Šta namêravaju Iliri?* U Biogradu 1844. Pečatano u pravitelstvenoj knjigopečatnji, u: V. Novak, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva (1390-1930)*, 99.

¹⁸⁰⁶ INN-85/VIII, 22. 10. 1842; „Grb mjesec i zvijezda“ („l'arme propria: una luna e una stella“) bio je u evropskoj literaturi toga vremena razumijevan kao specifičan bosanski grb. (N. Tommaseo, *Canti popolari Toscani, Corsi, Illirici, Greci*, vol. IV., Venezia 1842, 20.); O ovom grbu, četrdeset i šest godina kasnije, pisao je fra Antun Knežević svome mentoru i patronu biskupu Josipu Juraju Štrosmajeru: „Brezkoristno je reći da su taj grb Krstjani od Turakah poprimili, jer-kako rekoh-mi ga vidimo na spomenicim koji su prije stavljeni nego su Turci Bosnu i vidili.–Osim toga, položaj turskog polumjeseca, sasvim je drugačiji od bosanskog.–Tim više, što Bošnjaci Krstjani ništa s turskim ludorijam nejmađu, jer Turci vjeruju da se je mjesec poplašio slavnog oružja Muhamedovog, pa mu pero naklonulo u znak svoje pokornosti, te i danas kad Car turski cieli svoj naslov stavlja, piše se 'sin sunca, i gospodar mjeseca' a Bošnjaci u svojoj Danici priznaju sjajnost svoje slave, a sve veće obnovljenje, i pomladjivanje iste u mladomu mjesecu“. (Fra Anto Knežević-biskupu Josipu Juraju Štrosmajeru, Kotorišće 9. Rujna 1888, u: Ć. Truhelka, *Jedno zanimljivo pismo bosanskog historičara fra Ante Kneževića*, Narodna starina, No 22, vol. 9, Zagreb, Listopad 1930, 230.)

¹⁸⁰⁷ П. В. Крестић, *н. д.*, 13-14.

„Novine“ i „Srbski list“ bilo je te 1842. i nekoliko njih iz Bosne.¹⁸⁰⁸ Po svjedočenju putopisca Pejtona civilizovana Evropa nije tada imala jasan odgovor na pitanje, šta je te 1842. predstavljao „supstrat stanovništva Ilirije?“ („the substratum of the population of Illyria?“).¹⁸⁰⁹ Prema konstataciji „Ilira iz Hercegovine“¹⁸¹⁰ fra Grge Martića, podjela stanovništva u njegovoj rodnoj Hercegovini je u to vrijeme i dalje bila zasnovana, prije svega, na međuvjerskoj mržnji između pravoslavnih i katolika, koji jedni sa drugim nisu htjeli „iz nenavisti ni jesti zajedno“,¹⁸¹¹ iako su i jedni i drugi, kako je fra Martić tada tvrdio govorili narječjem „srbskog jezika“.¹⁸¹²

Najautentičniji opis Bosne i njenog stanovništva dao je te 1842. godine fra Jukić, koji se lično uvjerio „gdje (su) istočne crkve hristijani živ(jeli) (koji [su] u po godine jedva sveštenika vide[li]) u selima (je) svako bjež(ao) od (prolaznika) vičući: *Eto Turčina*. Sve je (bilo) pusto, sve poplašeno i podivljačeno“. On je u okolini Zenice zatekao dalmatinske Hrvate katolike, kojih se oko stotinu kuća doselilo iz raznih krajeva Dalmacije zbog čega su Zenicu prozvali „malom Dalmacijom“.¹⁸¹³ Fra Jukić je i u Usori imao priliku da upozna „Hrvaćane, ljude po imenu i izgovoru od Šokaca različite, ispod planine Krnjin“. Na njegovo pitanje: „*Kakvi su to Hrvaćani?*“, neki mu je kiridžija odgovorio, kako su to bili „ljudi izvraćeni, koji se n(isu) boj(ali) ni Turčina ni fratra, pod puškom (su) po vazdan rad(ili), a rijetko (su) je i po noći iza pasa vadi(li). Prije 15 godina malo se koja kuća šokačka ovdje nalazila, pak evo se goli doseli(o) Hrvaćanin i to sve ispod ljubuške i vergovačke krajine“. Fra Jukić, koji je vidio Šokce u derventskoj nahiji, opazio je kod njih „muklozatezani izgovor“ smatrajući da su ovi bili „pobošnjačeni Bugari“.¹⁸¹⁴ Za Bihaćku krajinu je rekao, da je „Turska Hrvatska“, a za Bihać da je „grad od turske Hrvatske poglaviti“.¹⁸¹⁵ Između Bihaća i rijeke Sane, u nahijama bihaćkoj, staromajdanskoj i prijedorskoj katolici su se sebe nazivali Madžarima, ali ne i u srednjoj Bosni, kako je isticao Karano-Tvrtković. U banjalučkoj nahiji katolici su sami sebe zvali

¹⁸⁰⁸ *Icmo*, 18.

¹⁸⁰⁹ A. A. Paton, *O. c.*, 1861, 266.

¹⁸¹⁰ M. Rizvić, *Gaj, »Danica ilirska« i Bosna*, Rad JAZU, (svezak), knj. 438, (knj. 23), Zagreb 1989, 42.

¹⁸¹¹ Fra G. Martić, *Izabrani spisi*, Sarajevo 1956, 34.

¹⁸¹² *Isto*, 40.

¹⁸¹³ I. F. Jukić, *n. d.*, 59-60; Najviše zeničkih katolika porijeklom je iz graničnih dijelova Hercegovine i Dalmacije. Oni su već 1836. imali kapelaniju sa sjedištem u Crkvicama i odvojenu od Guče Gore. (M. Bjelovitić, *Zenica i njena okolina, Ekonomskogeografska studija*, Sarajevo 1968, 72.)

¹⁸¹⁴ I. F. Jukić, *n. d.*, 65-66.

¹⁸¹⁵ *Isto*, 67-68.

Šokcima. „Hristijani istočne crkve“ su inače „po svojoj donjoj Bosni (zvali) katolike Šokcima, kao imenom za podrugivanje i pogrdu, pa uistinu i jedna i druga strana to (je) ime kao za ruganje drž(ala), jer da bi rišćanin katoliku u donjoj Bosni Šokac rekao, ili ga tako zovnuo, onaj čas bi se pobili“. Međutim, „u nahijama banjalučkoj, derventske i gradačkoj, osobito bliže Savi, ne samo da Šokcima to ime nije (bilo) pogrdno, nego upravo narodno (te su se tako) katolici sami među sobom“ zvali. Na fra Jukićevo pitanje mještana Suhače u sjeverozapadnoj Bosni: „Šta je to Srb?, odgovor je bio da taj naziv „znamenjuje rišćanin“. Na dodatno pitanje: *Zar u vas rišćane zovu Srbima?*“ Neki seljak je odgovorio, kako u njegovom selu osim njega i nekog njegovog druga sa kojim je čuvao volove niko drugi nije znao za taj naziv.¹⁸¹⁶ To je fra Jukića navelo na zaključak, da pod imenom Bošnjaka podrazumijeva „sve Bošnjake u svoj Bosni, Hercegovini, Krajini, Posavini, Podrinju i Prekodrinju“, kao i da su bosanski „Ristjani“ zapravo bili „kerštjani gerčkog viero Zakona“.¹⁸¹⁷ Isti Jukić započeo je svoj nacionalno-politički rad u Bosni. On je molio početkom januara 1843. godine Ljudevita Gaja da primi njegove zemljake Antuna Kaića i Nikolu Badrova na učenje štamparskog zanata u Zagrebu. Namjera je Jukićeva bila da se oni nakon obuke vrata u Bosnu, u kojoj bi se do proljeća iduće godine u njihovoj „Domovini podi(glo) jedno učilište (Collegium za sve nauke u narodnom jeziku) za mladež obodvojeg vieroizpoviedanja sa narodnom tiskarnom“. Navodno, za

¹⁸¹⁶ *Isto*, 69; Različita su nagađanja porijekla naziva Šokac. Fra Jukić je bio upoznat sa njih nekoliko: Čaplovićevim, da je u vezi sa mađarskom riječi „šok az“ („to je mnogo“) iz vremena pada Bosne, kada su brojni katolici bježali u Mađarsku; Tome Ljubibratića, koji je ovaj naziv u njemačkom časopisu „Hesperus“ iz 1819. doveo u vezu sa italijanskom riječi „sciocco“ („subudalast“); zatim, Rumijevim, koji je takođe u „Hesperusu“ iz naredne godine izveo ovaj naziv od skok ili uskok (ital. „schokaz“), uz objašnjenje da su „Latini od grčke crkve otkočili“. Ovog Rumija pobijao je neki Jablan Šokčević tekstom u Kalendaru slavonskom iz 1825. g. tvrdeći, kako naziv Šokac proizilazi iz činjenice što su se katolici za razliku od pravoslavnih koji su se krstili sa tri prsta, krstili šakom. Fra Jukić se složio sa Katančićevom teorijom porijekla naziva Šokac, a to je da su oni poticali sa planine Succus, u prošlosti granične linije Ilira i Tračana. (*Isto*, 341.); Iako nije objasnio porijeklo ovog naziva Karano-Tvrtković je samouvjereno sve bosanske katolike nazivao: „Šokci ili Srbliji zapadne crkve („Шокци или Србљи западне цркве“), koji se u sredini Bosne Mađžari („Маџари“) zovu“. (П. К. Карано-Твртковић, *н. р.*, XV.); Naziv „Mađžari“ etnologija je protumačila činjenicom, da su još u XIII i XIV vijeku u Bihaću i njegovoj okolini glavni misionari među starosjediocima katolicima bili dominikanci iz Mađarske. (Д. Дрљача, *Прилог проучавању порекла имена „Маџар“ у северозападној Босни*, Зборник крајишких музеја, бр. 1, год. I, Бањалука 1962, 126.)

¹⁸¹⁷ Fra I. F. Jukić, *Narodne učionice u Bosni*, Korijen, br. 7-8, Banjaluka 1957, 39-40; Pravoslavno stanovništvo u zapadnim krajevima Bosne uglavnom je doseljeničko i to najviše iz Dalmacije i Like. Antropolog P. Rađenović je ustanovio, da su ove oblasti još od početka XIX vijeka bile u visokom procentu (do 80%) naseljene dalmatinskim i ličkim pravoslavcima. (П. Рађеновић, *Бјелаяско поље и Бравско, антропогеографска испитивања*, СЕЗ, Прво одељење, Насеља и порекло становништва, књ. 20, СКА, књ. тридесет пета, Београд 1925, 164.)

ovaj poduhvat obećala je Porta „dvi sta hiljada dukatah“, dok su iz Beograda trebala biti dobijena „sva kirilska pismena badava“, a i iz Zagreba „nabavi(la) (bi) s(e) latinska“. ¹⁸¹⁸ Kaić je otišao u Zagreb i radio kao grafički radnik u Gajevoj štampariji, a četiri godine kasnije molio ga je fra Jukić da Gaju za ovaj zanat preporuči još jednog bosanskog katolika, Franju Glavadanovića. ¹⁸¹⁹ Sve ove aktivnosti značajne su za razvoj nacionalne svijesti bosanskih katolika, jer su se dešavale u vrijeme austrijske zabrane ilirskog imena (11. januar 1843), ¹⁸²⁰ kada je ono zamijenjeno hrvatskim nacionalnim imenom. Od tada je, konstatuje F. Šišić hrvatsko ime vrijedilo za sve južnoslovenske katolike koji su se zatekli na prostoru između Drave na sjeverozapadu, do Budve na Jadranskom moru na jugoistoku i do Drine na istoku. Idejno središte nacionalnog hrvatstva ostao je Zagreb. ¹⁸²¹

Specijalni komesar Kongregacije za propagandu vjere iz Rima, Karlo Poten je imao sve neskriveniju ambiciju da postane bosanski biskup, protiv koga se 16. februara 1843. ustalo šezdeset fratara, optuživši ga za rušenje njihove redodržave Bosne Srebrene. On im se osvetio tako što je od Kongregacije za proširenje vjere dobio dozvolu da: fra Andriju Kujundžića, fra Marijana Šunjića, fra Filipa Pašalića, fra Lovru Karaulu i fra Anđela Šunjića pošalje u zatočenje u italijanske samostane. ¹⁸²² Odgovor bosanskih franjevac bio je izbor novog definatorija koji je na čelo redodržavnika postavilo fra Stjepana Markovića. Kada je za to saznala Kongregacija za raširenje vjere, ona je 20. marta 1843. predala biskupu fra Barišiću odluku sv. Stolice, kojom je fra Barišić bio ponovo proglašen apostolskim vikarom i upravnikom franjevac Bosne i Hercegovine. ¹⁸²³ Pošto više nije imao nikakvu argumentaciju, Poten je fra Šunjića u Rimu optužio da je „spurius“, odnosno nezakonito dijete. ¹⁸²⁴

Jedinstven slučaj desio se sredinom marta 1843. godine, kada su u nekoliko oblasti Bosne bili „Turci i kerstjani svuda u savezu proti turskomu vladanju, i u bunjenju“. Postoje informacije sa terena, da je u pobunjivanju bosanskih katolika učešće uzelo njihovo sveštenstvo, kao i da su pobunjenici u Bosanskoj Krajini tražili

¹⁸¹⁸ Pavo Podgorski (Čavlović)-Dr. Ljudevitu Gaju, u Biogradu 12 siečnja 1843, u: J. Horvath, J. Ravlić, *Pisma Ljudevitu Gaju*, 124.

¹⁸¹⁹ Ivan Frano Jukić-istom, Fojnica 6. X 1847, u: *Isto*, 234.

¹⁸²⁰ R. Horvat, *Najnovije doba hrvatske povijesti*, Zagreb 1906, 73.

¹⁸²¹ F. Šišić, *n. r.*, 1937, 111-112.

¹⁸²² Fra J. Jelenić, *n. d.*, 52.

¹⁸²³ *Isto*, 55.

¹⁸²⁴ J. Baltić, *n. d.*, 147.

„austriansko zaštitništvo, ili konačno sjedinjenje s ovom državom“. Glavno obilježje prvih mjeseci 1843. bila su politička previranja između dva vezira, bosanskog i hercegovačkog. Dvije oblasti imale su sve više odvojenih autonomnih prerogativa.¹⁸²⁵ Bosanski vezir Husref-paša pokušao je u saglasnosti sa Portom poboljšati položaj ugnjetene raje novim uredbama, koje je sultan odobrio fermanom. Sultan je naveo u fermanu, kako je imao saznanja da su njegovi „od davni vremena u Bosni prebivajući podanici, koji (su) osobitim pravilima i ustrojenjima na zemlji, timarima i drugim imanijima Musulmana („Мусулимана“) rad(ili), od spahije i drugi(h) gospodara (bili) ugnjetava(ni), i da im se više, nego što bi trebalo danka, robije, nesnosni(h) i ukora dostojni(h) novosti name(talo), u prkos svakoj pravičnosti i gore spomenutim pravilima“.¹⁸²⁶ Ipak, kod bosanskih Muslimana bila je odavno ukorijenjena svijest o tome, da su bosanski hrišćani uvijek gledali na svoje hrišćanske susjede sa simpatijama. Bosanski vezir, iako je istinski započeo reformski kurs bio je okružen takvim ljudima, koji bi ne samo njemu nego svim činovnicima Osmanlijama imali običaj reći kako bosanski hrišćani „Turčinu ne vole, nego bratu kerstjaninu“.¹⁸²⁷ Fra Jukić je u mjestima koja je posjetio 1843. uočio, kako su „svi Osmanlije drž(ali) Bošnjake turske za polu–vlahe i s tim ih napastv(ovali) da oni nijesu (bili) pravi ćispet sveca Muhameda“. Po njemu je, zbog toga bilo i razumljivo „da (je) bosanski poturica voli(o) i vlahu negoli Osmanliji, (budući) Osmanlija odrekao je se svoga vjerozakona i kaurinom postao, uzamši njegovu odjeću i uredbe švabske tj. nizam“.¹⁸²⁸

Srbija je već uveliko iza očiju javnosti pravila planove oko stvaranja jedne veće države. U tom smislu srpska vlada je imala saveznika u otpadniku ruske državne politike knezu Adamu Čartoriskom. Ovaj je u martu 1843. objavio dokument „Conseils à suivre par la Serbie“ i poslao ga Iliji Garašaninu preporučivši srpskim političarima, koji su trenutno preuzeli vlast da se svim silama brane od uticaja Rusije i Austrije i učvršćuju saradnju sa Francuskom. U slučaju raspada Turske, Francuska bi po Čartoriskom podržala jaku Srbiju, koja je u perspektivi trebala da teži ka razvijanju prijateljskih

¹⁸²⁵ NN-25/IX, 29. 3. 1843.

¹⁸²⁶ CH-22/10, 17. 3. 1843.

¹⁸²⁷ NN-37/IX, Zagreb, 10. 5. 1843.

¹⁸²⁸ (Fra) I. Frano Jukić, *n. d.*, 77.

odnosa sa svim susjednim Slovenima, pa tako i sa Bosancima i Hercegovcima.¹⁸²⁹ Oko realizacije ovih planova, kojima je rukovodio Matija Ban iz Dubrovnika u agentske poslove bio je uvučen famozni „Bošnjak Toma Kovačević“.¹⁸³⁰ U isto to vrijeme, Kovačevićev drug iz djetinjstva i bivši sunarodnik, takođe „Bošnjak“ fra Verković („Bosniaque Verković“) bio je agent hrvatskih Iliraca Ljudevita Gaja i grofa Alberta Nužana (Nugent),¹⁸³¹ sa osnovnim zadatkom izvršenja predradnji u realizovanju autonomije Bosne i Hercegovine, prema ilirskom tajnom programu. Grof Nužan (Nugent) je putovanje započeo u martu 1843. godine, nakon upoznavanja sa nekim viđenijim trgovcima iz Hercegovine i Bosne. Jataci su mu bili bosanski franjevci, a jedan od njih bio je duvanjski župnik fra Mijat Kutleša. U Bosni je grof Nužan (Nugent) bio do jeseni 1843. godine, odakle se početkom oktobra dopisivao sa svojim političkim mentorom Andrijom Brličem Torkvatom u Slavonskom Brodu.¹⁸³² Ilirski pokret prihvatili su tada bezrezervno mnogi bosanski franjevci, pogotovo posljednja generacija regrutovanih klerika, kao što je bio Fojničanin fra Lovro Androšević.¹⁸³³ Ovaj osamnaestogodišnjak je 7. aprila 1843. prepisao cjelokupno fra Nedićevo djelo „Razgovor, koga imadoše Vile Iliričke oliti ilirske u pramalitje 1835“. Na drugoj strani korica mladi fra Androšević je tada zabilježio ilirsku poslovicu: „*Narod brez narodnosti jest tijelo brez kosti*“.¹⁸³⁴ Fra Jukić je već uveliko staru ćirilsku azbuku preimenovao u ilirsku. Tokom svog drugog većeg putovanja po Bosni 1843. on je za neki natpis u selu Brajkovićima kod Travnika naveo kako je pisan „ilirskom azbukom“.¹⁸³⁵ Fra Jukić je svome političkom patronu Stanku Vrazu javljao, kako u Bosni među franjevcima nije bilo „pometanie“, zbog čega bi se moglo „mnogo koješta i roditi i priporodit u knježevstvu“, s obzirom, da je među

¹⁸²⁹ V. Žaček, *Suradnja Ljudevita Gaja s Františekom Zachom*, Radovi, br. 3, Zagreb 1973, 140-141.

¹⁸³⁰ *Stjepan Verković-Franji Gašpariću, zagrebačkom kanoniku*, Petrograd 27/9 serpnja 1884, u: V. Deželić st, *Verković i Hrvati Banske Hrvatske*, Narodna starina, vol. 4, No 11, Zagreb 1925, 217.

¹⁸³¹ *Zachov izvještaj 23. decembra 1843*, u: *Bosna u tajnim političkim izvještajima Františeka Zacha iz Beograda (1843-1848)*, uvod i izbor Vaclav Žaček, Sarajevo 1976. (u daljem navođenju: V. Žaček, *Bosna u tajnim političkim izvještajima Františeka Zacha iz Beograda [1843-1848]*), 42.

¹⁸³² Lj. Doklešić, *Životni put Stjepana Verkovića*, Radovi, vol. 14 (1), Zagreb 1981, 240.

¹⁸³³ Fra V. Ilovača, *Ilirski pokret kod bosanskih franjevaca*, Razvitak, br. 6, Banjaluka 1. juna 1935, 228.

¹⁸³⁴ *Isto*, 225.

¹⁸³⁵ I. F. Jukić, *n. d.*, 80.

dosta „ilirah“ u Bosni bilo najviše „mladićah vatrenih i staracah pametnih“. On je otkrio Vrazu sve veću riješenost bosanskih franjevaca za izradu jedne ilirske slovnice.¹⁸³⁶

U „preko-unskoj krajini“ i u Ostrožcu aprila 1843. izbili su sukobi među bosanskim Muslimanima i tamošnjim muslimom Osmanlijom. Sukobi su se pretvorili u pobunu. Postojao je osnovani strah da se ova pobuna ne rasplamsa i proširi na ostale dijelove Bosne, posebno one u kojima je mržnja između „bosanskimi i osmanlijskimi Turci (bila) uzavrela i tek što pokipila nije“.¹⁸³⁷ Zaista, već krajem maja 1843. u nekim mjestima Bosne došlo je do oružanih sukoba između bosanskih Muslimana i Osmanlija. Glavni razlog za ovaj rat bio je što „i sami Turci bosanski već zulume Osmanlijah Turakah i Arnautah podnositi n(isu) mog(li)“. Kružile su informacije da su se bosanskim Muslimanima pridružili i hrišćani.¹⁸³⁸ Oni, „Hristijani i prosti Turci“ („Християни и прости Турци“) su se udruženim snagama pobunili protiv Osmanlija („Османлија“). Navodno, pobunjenici su osvojili u Pounju sve gradove, osim: Ostrošca, Krupu i Bihaća. Njihov glavni zahtjev bio je uklanjanje bihaćkog paše, kao i svih Arnauta u vojnim posadama, čijim su ponašanjem bili nezadovoljni gotovo svi stanovnici Bosne.¹⁸³⁹

Čitava Bosanska Krajina bila je početkom juna 1843. zahvaćena pobunom. Dvanaest najuglednijih pobunjenih „Bošnjaka“ („Бошняка“) došli su pred Bihać da sa bosanskim vezirom zaključe ugovor o miru. Ugovorom je bilo predviđeno, da se „svi žitelji Krajine umire i pokore“ te da svojim muslimima po gradovima kao i bosanskom veziru budu poslušni, dok se bosanski vezir obavezao da će Arnaute udaljiti iz bosanskih gradova.¹⁸⁴⁰

III 2. Barišićeva afera, Zahov „Plan“, Garašaninovo „Načertanije“ i bosanski vezir Mehmed Tahir-paša (1843-1848)

U katoličkoj crkvi u Bosni, sredinom jula 1843. došlo je do ozbiljnih previranja. Zapravo, iz straha od približavanja katolika i pravoslavnih Kongregacija za propagandu

¹⁸³⁶ *Fra Ivan Frano Jukić-Stanku Vrazu*, Kraljeva Sutjeska 22. Rujna 1843, u: *Pisma Ivana Franje Jukića*, 153.

¹⁸³⁷ NN-39/IX, 17. 5. 1843.

¹⁸³⁸ NN-43/IX, 31. 5. 1843.

¹⁸³⁹ CH-40/10, 19. 5. 1843.

¹⁸⁴⁰ CH-42/10, 26. 5. 1843.

vjere počela je upravi Bosne Srebrene nametati svoje ljude. Iako se među bosanskim franjevcima sve više osjećao narodni duh, pretjeralo se u ocjeni nekih savremenih vijesti po kojima su oni „videći, da će se otuda najveća sreća otačestvo i narod njihov roditi, kad ono što rođenu braću razdjeljuje, uklone, namjerili liturgiju Grčku (pravoslavnu iztočnu) primiti, za poglavicu crkvenoga ili Patrijarha Carigradskog ili Vladiku Crnogorskog uzeti“. U prilog tome treba dodati i pretjeranu konstataciju, po kojoj su se bosanski katolici „u njedra majke crkve povratiti žel(jeli), koja ih je prva mlijekom hristijanstva („христијанства“) odojila“. Jedino je tačno to, da su među katolicima i pravoslavcima uvijek postojale izražene vjerske prepreke, koje su „razvijanju njihovog političkog i narodnog („политичкогъ и народногъ“) života smetale“. I da nisu bile tako izražene, vjerovatno je da bi dosta ranije „narod Bosanski („народъ Босанский“) položio nerazrušivi temelj zlatne svoje budućnosti“.¹⁸⁴¹ Vidjelo se od samog početka da je pojava papinog delegata u Bosni Karla Potena bila po mnogo čemu intrigantna. Svoj status među bosanskim katolicima izgrađivao je Poten na potpuno nezdravim osnovama i to tako što je mlade bosanske klerike i fratre nazivao „Schismati(cima)“, a njihov „Kapituo Schismatici(m)“.¹⁸⁴² Karlo Poten i bosanski franjevci su na kraju prihvatili da im sudi Bosanski vezir Husref-paša, koji je na sud u Banjaluku odmah pozvao predstavnike obje stranaka. Dok je bosanska vlada stala u odbranu bosanskih franjevaca, ona je Karla Potena, kao: narušioca mira, promijeniooca ustanova, kvariooca starih zakonitih običaja i rušiooca redodržave Bosne Srebrene otjerala 8. jula 1843. u progonstvo.¹⁸⁴³ Prema riječima fra Baltića, ovom unutarkatoličkom sukobu „narod se po Bosni, koliko krstjani toliko turci i ristjani, čudiaše što to bi?“ Bosanskom veziru bilo je jedino važno, da bosanski franjevci i Provincija, čiju je on stranu podupirao „nisu (bili) štogod protiv politiki?“ Kada je konačno shvatio da nisu, on je onda izdao ferman koji je glasio: „*Fratri su ovi i njihovi stari 400 godina vierni mom caru bili i sve mirno se ponašali itd. A ti (Karlo Poten-B. T.) si, eto, sad došo i nemir učinio. Ti moraš ići iz Bosne u Nimačku (turci razume Austriu) odklen si došo...*“¹⁸⁴⁴ Tako je bosanski vezir

¹⁸⁴¹ CH-52/10, 30. 6. 1843.

¹⁸⁴² *Fra Frano Vincetić-fra Matiji Nikoliću*, U Sudinski bog Kolovoza 1843, u: J. Matasoviћ, *Фојничка регесма*, 264.

¹⁸⁴³ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 54-55.

¹⁸⁴⁴ J. Baltić, *n. d.*, 148-149.

Husref-paša uistinu franjevačku provinciju Bosna Srebrena „spasio od neprijatelja“ („salus ex inimicis nostris“).¹⁸⁴⁵

Srpske škole, koje su do 1843. bile otvorene u Bosni i Hercegovini radile su bez programa, ali prema udžbenicima iz Srbije. Tako su časlovac i psaltir služili ujedno i kao udžbenici za crkvenoslovenski jezik i pismo. Inače, sve do pojave Vukovog bukvara 1827. te dvije knjige su uz bukvar na crkvenoslovenskom jeziku služile kao udžbenici u svim srpskim školama, pogotovo u manastirskim. U Sarajevu su za potrebe srpske opštine i škola knjige najlakše dovožene preko srpskih trgovaca. Samo tokom 1843. trgovačka kuća Avakumović u Sarajevu nabavila je u Pešti ukupno: 20 časlovaca, 15 psaltira, 5 mesecoslovca i 225 bukvara.¹⁸⁴⁶ Pored Vukovih i Dositejevih djela, najstariji pravoslavni trgovci u Bosni i Hercegovci (Ćelovići, Aničići, Despići) bili su pretplatnici i na „Srbsko-dalmatinski Magazin“.¹⁸⁴⁷ Među preplatnicima srpskog „Magazina“ za 1842. bili su i franjevci iz fojničkog samostana (fra Augustin Vicić, fra Grgo Lozić, fra Nepar Križanac, fra Božo Perišić, fra Mato Ćorić, fra Anto Krajinović) na čelu sa fra Ivanom Franom Jukićem.¹⁸⁴⁸ Interesantno je da je ćirilicu, kojom su pisane sve ove knjige fra Jukić, kao i većina bosanskih franjevaca i tada nastavio da naziva „srmsko“ (?!-B. T.), a ne srpsko ili ćirilčno pismo.¹⁸⁴⁹ Od pretplatnika na srpski „Magazin“ se od najpoznatijih lica (1839-1850) pominju: Serafim Šolaja, efimer iz Mostara (1839); trgovci braća Kujundžić, Jovo Todorović i sinovi Hadži Bile Stanišića iz Livna (1840); vladika sarajevski Ambrosije (1841); trgovci i njihovi sinovi iz Sarajeva (svi 1841): Manojlo, Antonije i Dimitrije Jeftanović, Niko Skarić, Risto Tuzlić, Simo Samouković, Lazar Todorović, Jeftan i Risto Radulović, Risto Perinović, Spasoje Kraljević, Kosta Hadži-Lazarević, Jovan, Marko, Risto i Hristifor Budimlić, Jovan Hadži-Ristić, Hristifor Despić, Hristifor i Jakov Trifković, Aleksa Jelić, Lazar Todorović Dukić, Georgije Hadži-Damjanović, Georgije Hadži-Avakumović, Risto Margetić.¹⁸⁵⁰

¹⁸⁴⁵ Isto, 150.

¹⁸⁴⁶ В. Скарић, *Српско-прав. основна школа у Сарајеву, Један прилог за њезину историју*, Источник, бр. 5, год. XVI, Сарајево 1902, 113.

¹⁸⁴⁷ I. Kecmanović, *Srpsko-dalmatinski Magazin o Bosni i u Bosni (i Hercegovini)–Doprinos Bosne i Hercegovine Preporodu u Dalmaciji*, GADAR BiH, God. III-knj. III, Sarajevo 1963, 69.

¹⁸⁴⁸ Isto, 81.

¹⁸⁴⁹ *Fra Ivan Frano Jukić-Stanku Vrazu*, Kraljeva Sutjeska 28. Studenog 1843, u: *Pisma Ivana Franje Jukića*, 154.

¹⁸⁵⁰ I. Kecmanović, *n. r.*, 1963, 79-80.

Netrpeljivosti između pripadnika dvije hrišćanske vjere, katoličke i pravoslavne se najviše tada nagledao fra Ivan Frano Jukić, koji je, kako je sam priznao bio zlostavljan („nagraiso je!“) od neke pravoslavne popadije iz Japre u bihaćkom kraju, zbog čega poslije nikada nije htio noćiti kod pravoslavnih popova. Fra Jukić je na tom istom putovanju u Lipniku (Liplje-B. T.) vidio nekog pravoslavnog popa, za koga je naveo da ga je samo „brada od dva prsta“ izdavala za popa. Tu je zatekao i pet kaluđera i svi su okretali glavu od njega, pogotovo kada ih je pitao za crkvu iz kojeg je poticala vremena i da li je o njoj ili u njoj bilo kakvih zapisa. Fra Jukić je uočio, da je crkva imala gotički oblik, a ne istočni, kao i da je u svojoj riznici imala nekoliko crkvenih knjiga štampanih u Rusiji i Veneciji i koje su već „na pola bile pocijepane“. Prema istom svjedočenju „jedan psaltir bio je sav u rasulu ukvašen, kanda su kupus njima pokrivali“. Njemu su poslije isti kaluđeri otkrili, kako je „crkvu sagradila neka turska carica ali joj nisu znali imena“.¹⁸⁵¹ Ovakvo viđenje nije nimalo iznenađujuće, pogotovo ako se u vidu ima činjenica, da su i austrijski izvještaji obilovali u tom vremenu opisima „orijentalno-šizmatičkih popova kao lica na niskom stepenu duhovnog, moralnog i naročito vjerskog“ („der morgenländisch-schismatische Klerus auf einer sehr niedern Stufe der geistigen und sittlichen, aber insbesondere der religiösen“) razvoja.¹⁸⁵² Tokom navedenog putovanja, fra Jukić je u banjalučkoj župi pronašao katoličke seljake, koji su sebe nazivali Šokcima. Oni su zimi nosili, kako je naveo „uske i kratke čakšire–puke hrvatske, koje prolaze po svijetu imenom madžarskih“. Na glavama su nosili „kape koje (su) ostali Bošnjaci (nazivali) krivokape, (ili kraće) hrvatk(e)“. Sluteći očito na preostatke hrvatskog narodnog imena fra Jukić ih je upitao, da mu odgovore da li su oni Hrvati, na šta ovi „od Hrvata (nisu znali) niti imena“. Oni su mu priznali, da su osim kape „hrvatkom“ nazivali i zobun i fes i da je to, u stvari bio naziv koji je poticao „iz starine“.¹⁸⁵³ Nešto zapadnije, u nahiji

¹⁸⁵¹ I. F. Jukić, *n. d.*, 91-92.

¹⁸⁵² G. M. Hauer, *Bemerkungen über den politischen Zustand einiger Provinzen der europäischen Türkei, Iten Theil, Albanien-Herzegovina-Bosnien-Serbien, Beobachtungen über einige Provinzen des Ottomanischen Reiches in Europa*, in: G. Šljivo, *Austrijski general Hauer „o nekim pokrajinama evropske Turske 1843. godine*, u: G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještača*, Tešanj-Sarajevo 2008, 434.

¹⁸⁵³ I. F. Jukić, *n. d.*, 94; Oko ove kontroverzne kape „hrvatke“ napravili su neki bosansko-hrvatski historičari i etnolozi čitavu „nauku“ o hrvatskom porijeklu bosanskih katolika, ali i velikog broja pravoslavnih u Bosanskoj Krajini. Jukićeve tvrdnje, da katolici u Bosanskoj Krajini nisu čuli za Hrvate u svome kraju smatrane su smiješnim. Polazilo se od pretpostavke da su i kape „hrvaćanke“ u srednjoj Bosni imali nacionalno, hrvatsko etnološko izvoriste. Ove kape pominjao je nešto kasnije, sredinom XIX vijeka i

staromajdanskoj i prijedorskoj „Bošnjaci zapadnog obreda“, kako je fra Jukić nazivao bosanske katolike, sami su sebe zvali „kršćani(ma)“, dok su ih drugi nazivali „Madžari(ma)“. On je tada opovrgao tri godine stariju konstataciju popa Pavla Karano-Tvrtkovića „da (su) se usrijed Bosne (srednja Bosna-B. T.) kršćani naziva(li) Madžarima“.¹⁸⁵⁴

U Hercegovini je 17. jula 1843. vezir Ali-paša Rizvanbegović Stočanin poveo u Gacko na granicu, u rat protiv Crne Gore oko 15.000 vojnika sastavljenih od hrišćana i Muslimana. Hrišćane je predvodio mostarski vladika Aksentije. Natezanja na bosansko-hercegovačko-crnogorskoj granici potrajala su naredna dva mjeseca, sve dok potencijalno sukobljene strane nisu zaključile „vječni mir“ („вѣчный миръ“).¹⁸⁵⁵ Za to vrijeme ili preciznije početkom avgusta 1843. pobunili su se bosanski Muslimani u Prijedoru i okolini protiv bosanskog vezira, koji je u to vrijeme stolovao u Banjaluci. Razlozi su bili prije svega ekonomske prirode, jer su buntovnici tvrdili da je „paša propisanu mjeru u sakupljanju poreza daleko prešao“. Drugi razlog bio je kao i u Bihaću, a to je zahtjev da se i iz Prijedora, kao i iz cijelog pašaluka istjeraju Arnauti.¹⁸⁵⁶ Sultan je ovo novo previranje među bosanskim Muslimanima ozbiljno shvatio, pa je krajem avgusta 1843. poslao u Bosnu svog specijalnog izaslanika Izet-pašu. Zadatak ovog, prema zabilješci hrvatskog Ilirca Stjepana Marjanovića bio je da „kano carski komisar“ uradi sve, da se usljed „porodivše se bune između Bošnjakah i njihovoga vezira Hozrev paše u red postavi“.¹⁸⁵⁷ U Bosanskoj Krajini je od tada pa sve do sredine oktobra 1843. vladalo primirje između pobunjenika i vlasti. Pobunjeni Krajišnici su svoje pisane tužbe predali veziru i sultanovom komesaru. Iako im je vezir sve oprostio, komesar se suzdržao i tužbe poslao na Veliki Devlet koji je trebao da odluči o svemu, a što je dovelo do još samo veće eskalacije oružanih nemira. Ono što je bilo odmah dogovoreno je, da se Arnauti nisu

Ivan Kukuljević Sakcinski tokom svoga proputovanja kroz Bosansku Krajinu, odnosno Tursku Hrvatsku. Takođe, imao je priliku da ih vidi 1874. i don Mihovil Pavlinović kod nekih Banjalučana, kao i kod katolika u obližnjoj srednjovjekovnoj katoličkoj župi Ivanjskoj. (A. Kristić, *Bosna pod kapom »hrvatkom«*, HNK „Napredak“ [1940], God. XXX, Sarajevo 1939, 42-43.)

¹⁸⁵⁴ I. F. Jukić, *n. d.*, 95-96.

¹⁸⁵⁵ Аримандритъ І. Памучина, *у. р.*, 1873, 372-373.

¹⁸⁵⁶ СН-65/10, 14. 8. 1843.

¹⁸⁵⁷ Р. Перовић, *Београд за време Вучићеве буне, Необјављене белешке Стјепана Марјановића из 1842-43*, Годишњак Музеја града Београда, књ. II, Београд 1955, 193.

smjeli više zadržavati po bosanskim gradovima, kao i da se sa svojih mjesta smijene bihački paša i majdanski muslim.¹⁸⁵⁸

Previranja u katoličkoj crkvi dostigla su svoj vrhunac kada je biskup fra Rafale Barišić proglasio krajem avgusta 1843. pred Rimskom propagandom bosanske franjevece za „heretike i smutljivce“. Fra Barišić je dobio proces u Rimu, tako što je svu krivicu bacio na provincijala fra Marjanovića. Dok fra Barišić nije imao hrabrosti vratiti se u Bosnu, fra Marjanović, koji je u Rimu „tri godine za svoju ljubav k narodu i domovini nevoljisao, svakojako zlopatio i u apsu ležao“, uspio je pobjeći i vratiti se u Bosnu.¹⁸⁵⁹ „Bosanski Provincial“ fra Stjepan Marjanović bio je istinski privrženik hrvatske ilirske nacionalno-političke ideje. Kada je krajem jula 1843. godine, „na kon skoro 3 godine izmaknuv se iz ruku presilni Rimljana“ boravio u Karlovcu, fra Marjanović je svome „zavitniku Preblagom u Zagreb“ Gaju za ovaj stari hrvatski grad pisao, kako je to: „*grad narodnosti naše*“.¹⁸⁶⁰ Već je konstatovano, kako se cijela stvar u katoličkoj crkvi još više zakomplikovala, kada je Rimska propaganda u Bosnu poslala svoga izaslanika Potena, protiv koga su odmah istupile turske vlasti, koje su ovoga puta „narodnu stvar branil(e)“. Naročito su u zaštitu bosanskih franjevacu stali bosansko-muslimanski prvaci. Kada je negdje u to vrijeme bio potvrđen bosanski vezir, bosanski franjevci zbog toga nisu mogli sakriti svoje zadovoljstvo. Iako su oni bili ocrnjeni od fra Barišića kod rimskog pape, što se i kod katolika u Bosnu „buditi počeo duh narodni“, papa u Bosnu nije slao anatemu. Među bosanskim katolicima se brzo proširila i vijest, da je fra Barišić od Ali-paše Rizvanbegovića izmolio „povlasticu“ da u Hercegovini osnuje novu biskupiju. Fra Barišić je među bosanskim franjevcima imao samo devetoro pristalica, koji su iz srednje Bosne već pobjegli u derventsku nahiju što bliže Potenu, a koji je stanovao u Slavonskom Brodu.¹⁸⁶¹ Pripremu terena za prelazak fra Barišića u Mostar stvarali su tokom vremena hercegovački franjevci, za koje je odavno bilo poznato, da su imali povjerenje u hercegovačkog vezira Ali-pašu, kao i on u njih. Najprisniju saradnju sa hercegovačkim franjevcem fra Nikolom Kordićem ostvario je Ali-paša, a ovaj mu je jedno vrijeme bio najpouzdaniji savjetnik. Fra Kordić je igrao na kartu Ali-pašine mržnje na Bosnu i

¹⁸⁵⁸ CH-81/10, 9. 10. 1843.

¹⁸⁵⁹ CH-66/10, 18. 8. 1843.

¹⁸⁶⁰ *Stipan Marianovič-dru Ludovitu Gaju*, u Karlovcu na 21 Sërpnja 1843, u: J. Horvath, J. Ravlić, *Pisma Ljudevitu Gaju*, 306.

¹⁸⁶¹ CH-74/10, 15. 9. 1843.

Bošnjake, kao i na njegovu veliku želju za potpunom nezavisnošću Hercegovine. Fra Kordić je tokom takozvane afere sa fra Barišićem otvoreno predlagao hercegovačkom veziru Ali-paši otcjepljenje od Bosne, kao i da biskup fra Barišić pređe za biskupa hercegovačkog u Mostar.¹⁸⁶² Sa ovim u vezu moglo bi se dovesti i Ali-pašino naređenje, da se likvidira svaki bosanski fratar koji bi pokušao doći u Hercegovinu.¹⁸⁶³ U međuvremenu, Ali-paša je okončavao razmirice sa crnogorskim vladikom o čemu je u septembru 1843. iz Trebinja obavjestio austrijskog komandanta u Kotoru.¹⁸⁶⁴

Fra Jukić je krajem septembra 1843. svrstao Ivana Kukuljevića-Sakcinskog zajedno sa Ljudevitom Gajem i Vjekoslavom Babukićem među „tri prva iliroslava“.¹⁸⁶⁵ Po hrvatskom Ilircu Sakcinskom tadašnji Iliri su predstavljali sve južne Slovene, koji bi pod Turcima trebalo sami da se uzvise i postanu složni. On je godinu ranije u svojim „Pripovjestima“ isticao, kako turski Sloveni u koje nije ubrajao Srbe (iz Srbije-B. T.), zbog međusobnog razdora nisu mogli odgovoriti na jedan uzvišeniji zadatak oko jedinstva svih potomaka Velike Ilirije, a kojoj su sami pripadali. On je ovdje posebno računao na, kako ih je on nazivao Ilire u zapadnom dijelu Bosne, koju je u svojim radovima nazivao „Turska Hrvatska“, razlikujući je svjesno od ostale Bosne i Hercegovine. U svome spisu iz tog vremena „Die Nationalität in Kroatien und Slawonien“ Sakcinski je naveo, kako su se za Bosnu i Hercegovinu preporoditelji morali više zanimati, ne samo kroz kulturni „ilirizam“, nego i kroz „politički kroatizam“.¹⁸⁶⁶ Prema njegovom mišljenju, najmanje jedan dio Bosne i Hercegovine je pripadao Hrvatskoj, kao i što su bar jedan dio njenog stanovništva činili Hrvati. M. Knezović vidi začetak hrvatske nacionalno-političke politike u Bosni u Kukuljevićevim radovima,

¹⁸⁶² Fra R. Glavaš, *n. d.*, 63.

¹⁸⁶³ В. Скарић, *н. п.*, 1949, 36.

¹⁸⁶⁴ *Ali-paša Rizvanbegović-kotorskom zapovjedniku*, Trebinje 24. septembar (6. oktobar) 1843, u: H. Čurić, *Prepiska Ali-paše Rizvanbegovića s austriskim vlastima u Dalmaciji*, 53.

¹⁸⁶⁵ *Fra Ivan Frano Jukić-Stanku Vrazu*, Kraljeva Sutjeska 28. Rujna 1843, u: *Pisma Ivana Franje Jukića*, 155.

¹⁸⁶⁶ M. Knezović, *Ivan Kukuljević Sakcinski o Bosni i Hercegovini u doba preporoda*, PP, vol. 20, No 20, Zagreb 2001, 213-214; Jedan od ideologa ilirizma, Lj. Vukotinović za „kroatizam“ je doslovno izjavio, kako je on: „život naš (Iliri-B. T.) politički“, budući da „u smislu konstitucionalnom svi smo (Iliri-B. T.) Horvati“. (Lj. Vukotinović, *Ilirisam i Kroatizam*, Kolo, knjiga II, Zagreb 1842, 110.); Ime Ilir, Vukotinović nije pretpostavljao nacionalnim imenima, nego ga je smatrao prezimenom za različita, kako je naveo, „kèrstna imena (:) Horvati, Dalmatini, Slavonci, Càrnogorci, Bošnjaci, Sàrblji itd.“ Po njemu, dok se „jezik horvatski“ govorio samo u tzv. provincijalnoj Hrvatskoj, dosta više Hrvata govorilo je „ilirski“ (*Isto*, 112-113.).

objavljivanim tih godina u Danici, gdje je on još 13. novembra 1841. otkrivao kako je „područje Bosne (i Hercegovine) treba(lo) tražiti u stanu Horvata, Dalmatina”.¹⁸⁶⁷

Fra Jukić se nikada nije svrstao na stranu Beograda ili Zagreba. U Njegovom pismu iz kraja septembra 1843. godine Gajevom špijunu Stefanu Herkaloviću, na trenutak se osjetila njegova izvjesna kolebljivost. Njega je tada, a i u kasnijem njegovom radu karakterisalo nepristupanje ni jednoj nacionalnoj politici. Fra Jukić je u to vrijeme bio za jednu politiku, koju je on nazivao bosanskom ili bošnjačkom, koja bi se u budućnosti trebala uklopiti u širu nacionalnu interpretaciju i nazivati jugoslovenskom. On se tada iskreno radovao vijestima o patriotizmu Ilije Garašanina, koje mu je iz Beograda donio Kovačević, pogotovo što su Garašaninu, kako je naveo „sva tersenja slavni Horvatah (bila) dobro poznata”. Fra Jukić je priznao, kako su u Bosni „sliedbenici zapadne cerkve, koji pria u narodnosti verlo ozebli biahu, dok sliedbenici istočne cerkve najvećom vatrom narodnosti goriše još od mnogih godinah”. Njega je kao jugoslovenskog patriotu mučilo „da se za srieću naroda Bosanskoga“ ne prepiru drugi narodi „Serbljin(i) (i) „Horvat(i)“. On je iznio svoje neslaganje, da se u Bosni ne gleda primjer podjele „kako medju Horvati i Serblji“, već da „medju riščani i kërščani“ bude „porazumljenje drugojačie“ plašeći se, „da svit (ne) ode na dvi partaje: Sërbsku i Horvatsku”.¹⁸⁶⁸ Veza bosanskih franjevaca iz Kreševa u srednjoj Bosni sa Ilijom Garašanimom išla je preko srpskog trgovca u Sarajevu Sime Mutića, koji je održavao veze sa Beogradom. Bosanski franjevci aktivno su se početkom oktobra 1843. dopisivali i sa ostalim Srbima: Popovićem, Simićem, Jankovićem i Domanovićem.¹⁸⁶⁹

Gajev glavni agent u Bosni fra Stjepan Verković se po jednom širem planu upoznao u Beogradu sa Franjom Zahom, saradnikom grofa Čartoriskog. Ovome je fra Verković prenio, kako su „hrvatski rodoljubi“ („les patriotes croates“) prikazivali austrijskoj vladi kako je Bosna željela ući u sastav Austrije, iako to nije bila stvarna želja ni Hrvata ni Bosanaca. Oni su zapravo težili za autonomijom Bosne, kojom bi upravljala domaća vlada i službenici rođeni u Bosni. Hrvatski Iliri su takođe bili za postizanje ravnopravnosti sve tri vjere u Bosni, u čijoj bi vladi svi podjednako učestvovali. Oni su

¹⁸⁶⁷ M. Knezović, *n. r.*, 214-215.

¹⁸⁶⁸ *Fra Ivan Frano Jukić-Stevanu Herkaloviću*, Kraljeva Sutjeska 28. Rujna 1843, u: *Pisma Ivana Franje Jukića*, 162-163.

¹⁸⁶⁹ АС-ФИГ(1819-1874)-бр. 151, л. 2, бр. док. 100, *Цветкослав-Аугустин Момчиловић-Илију Гарашанину*, Крешево 28. септембар (10. октобар) 1843.

prema nekim saznanjima isticali, kako je na primjer u Sarajevu, gradu sa oko 100.000 stanovnika tada postojao izvjestan broj „Bošnjaka Muslimana, koji bi rado pozdravili jednu odvojenu i nacionalnu administraciju koja bi poštovala načelo vjerske slobode („des Bosniaques musulmans qui applaudiraient à une administration séparée et nationale et qui accepte le principe de la liberté religieuse“.) Prilikom ovog susreta „Bošnjak Verković“ („Le Bosniaque Verković“) je srpskom tajnom agentu Zahu otkrio imena povjerljivih lica i „rodoljuba u Bosni“ („des patriotes en Bosnie“) koje je upoznao zadnjih godinu dana tokom svoga putovanja po Dalmaciji i Bosni, kao i neke Bosance koje je poznao od ranije. To su bili: Petar Sunić iz Brotnja u Hercegovini, župnik u Tolisi kod Orašja fra Ilija Starčević, splitski trgovac Niko Dimitrović, župnik u Breški kod Tuzle fra Stjepan Mikić, Fojničanin fra Jukić i Kreševljak fra Luka Dropulić. Zah je fra Verkovića nagovorio na dalji agitaciono-špijunski rad u Bosni, ali ovoga puta sa osloncem u Srbiji. Njegov zadatak bio je, da kod bosanskih katolika i pravoslavnih širi propagandu o potrebi „jedne odvojene administracije, nacionalne i nezavisne“ („une administration séparée, nationale et indépendante“), koja se uostalom mogla steći „samo sporazumom Bošnjaka hrišćana“ („que par l'accord entre les Bosniaques chrétiens“). Pri tome se „nipošto nisu smjeli isključiti Bošnjaci muslimani“ („[...] jamais exclure les Bosniaques musulmans“). Sve aktivnosti imale su se „usaglašaviti sa Srbima koji su u tim poslovima jedini imali iskustva“ („[...] ne rien entreprendre sans avoir demandé conseil Serbes qui ont de l'expérience“).¹⁸⁷⁰ Takođe, Zah je fra Verkovića prije njegovog puta u Carigrad savjetovao, da „uzme primjer političko-državnog statusa koji je Srbija izborila kod Porte, ali bez posredovanja Rusije ili Austrije“ („[...] 2. prendre pour la base [=pour base] l'état politique de la Serbie vis-à-vis de la Porte sans i'intercession ni de la Russie, ni de l'Autriche“), nego da „poveća povjerenje u francusku zaštitu“. („3. hausser la confiance dans la protection française“).¹⁸⁷¹ Ipak, za pokušaje političkog „koketiranja“ bosanskih katolika i srpskih predstavnika na Porti vrlo brzo saznali su bosanski Muslimani, usljed čega su ti pokušaji bili prekinuti. Fra Jakov Baltić, kao savremenik događaja zabilježio je, da se bosanski franjevci nisu smjeli sa Srbijancima „upušćati rad

¹⁸⁷⁰ Zachov izvještaj 23. decembra 1843, u: V. Žaček, *Bosna u tajnim političkim izvještajima Františka Zacha iz Beograda (1843-1848)*, 42-43.

¹⁸⁷¹ Zachov izvještaj 30. decembra 1843, u: *Isto*, 45.

turske politike, buduć da n(isu) gleda(li) turci rado da se Bošnjaci i Srbi sjedinjuju“.¹⁸⁷² Zah je, osim sa bosanskim franjevcima i katolicima tada ozbiljno razmišljao i o susretu sa nekim važnijim licima iz Slavonije i Hrvatske, kako bi im objasnio smisao šire jugoslovenske politike, koja je išla za tim da dovede do unije „turskih Slovena“ („les Slaves turcs“) sa austrijskim Južnim Slovenima. Zah je u drugoj polovini novembra 1843. poručivao Gaju, da ustraje u svojoj borbi oko ujedinjenja južnih Slovena približavajući se osim kneževini Srbiji i „Srbima u Bosni“ („Serbes de la Bosnie“).¹⁸⁷³ Zah je znao, da je Bosna predstavljala jabuku razdora i razmirica između Srba i Hrvata, a za „Bošnjake“ („Les Bosniaques“) je smatrao, da moraju računati samo sa realnošću. On je bio protiv bilo kakvog pomišljanja oko iskorijenjivanja bosanskih Muslimana. Savjetovao je Gaju da se u svojoj agitacionoj politici, prije svega usmjeri na bosanske „katolike“ („les catholiques“) i da ih upućuje na pomirenje sa pravoslavcima („les grecs“), na koje bi se u istom smislu djelovalo iz Srbije. Pravoslavcima i katolicima Zah je predlagao da u kontaktima sa „muslimanskim Bošnjacima“ („les Bosniaques musulmans“) pokazuju što više taktičnosti. Temeljna misao Zahovog političkog plana bila je preduhitrenje austrijske intervencije u Bosni. Pošto je očekivao da uloga centra oko koga će se jednog dana okupiti svi južni Sloveni pripadne Srbiji, Zah je isticao, da se iz tih razloga Bosna mora prilagođavati Srbiji. Po njegovom mišljenju, a što je bilo u opreci sa stavom hrvatskih Iliraca u Bosni, u to vrijeme nije bilo potrebno stvarati nekakav drugi centar za okupljanje. To je ujedno značilo, da je bilo neophodno spriječiti bilo kakvo obrazovanje nekakve posebne kneževine sa vladajućom porodicom. Njegov prijedlog je bio, da se u Bosni formira vijeće (sovjet) na čelu sa načelnikom, koji bi se birao na određen broj godina. U slučaju da se u Bosni uspostavi nasljedna vlada, to bi po Zahu izazvalo borbe između bosanske i srpske dinastije.¹⁸⁷⁴

U čitavoj Hercegovini franjevci nisu imali nijedan samostan i pripadali su kreševskoj kustodiji. Za obrazovanje vlastitog vikarijata, hercegovački franjevci zadobili su bezrezervnu podršku Ali-paše Rizvanbegovića. Nakon prelaska fra Barišića u Mostar nastao je pravi mali rat između hercegovačkog i bosanskog vezira, koji je bio neskriveno na strani bosanskih franjevaca. Bosanski vezir Husref-paša je biskupu fra Barišiću

¹⁸⁷² J. Baltić, *n. d.*, 196.

¹⁸⁷³ V. Žáček, *n. r.*, 141.

¹⁸⁷⁴ *Isto*, 143.

zabranio da ulazi u Bosnu, da bi Ali-pašin odgovor na to bio izdavanje zakona „da gdi se god koji Fratar iz Bosne u Hercegoviačkom pašaluku ufati, ima mu se glava osići“. Ali-pašina protekcija ohrabrivala je biskupa fra Barišića da se u jednoj okružnici od 6. decembra 1843. i dalje predstavlja kao biskup svima katolicima i franjevcima u: Bosni, Hercegovini, Bosanskoj Krajini i Bosanskoj Posavini.¹⁸⁷⁵ Istina, fra Barišić nije odustajao od Bosne još neko vrijeme. U jednom drugom pismu lično adresiranom 28. decembra 1843. na bosanskog vezira on se potpisao kao: „*fra Rafo Barishich Boshnjak Biskup od Bosanskoga, i Ercegoviačkoga Pashaluka i starjeshina od Ruhbanah*“.¹⁸⁷⁶

Ne samo bosanski vezir nego i ostali bosanski muslimanski prvaci, kao što je Sarajlija Fazli-paša Šerifović su bili na strani bosanskih franjevaca. Ovaj je krajem 1843. pisao sustješkom gvardijanu da bodri sve franjevce uz vijest, da će za novog bosanskog vezira doći Mehmed Kamil-paša koji će dovršiti sve nespornazume i nesloge među franjevcima.¹⁸⁷⁷ Ipak, izgledalo je da bosanski katolici nisu nikada mogli prežaliti odlazak Husref-paše, koji „biaše čovik dobar i za krstjane (koji) nikoga u svom vladanju posiko nije“. Posebno su za njim žalili bosanski fratri, koji su „izgubi(li) u njem velika priatelja“. Fra Baltić svjedoči, da je bosanski vezir Husref-paša u trenutku odlaska obećao franjevcima, „da će njihove potrebe Devletu prikazati“.¹⁸⁷⁸

Za novog bosanskog vezira Muhendis Mehmed Kamil-pašu (6. 11. 1843-11. 11. 1844)¹⁸⁷⁹ fra Jukić je naveo da je bio „poturčeni Čifut“.¹⁸⁸⁰ Fra Jukić je lično smatrao da je najveća opasnost za katoličku crkvu i franjevce u Bosni dolazila od austrijskog kandidata fra Barišića. Neki austrijski izvori iz toga vremena otkrivaju da je fra Jukić bio u vezi sa srpskom vladom i da je sa nekim drugim bosanskim franjevcima pripremao ustanak u Bosanskom Grahovu.¹⁸⁸¹ Srpska spoljna politika smatrala je sve stanovnike Bosne i Hercegovine nesporno Srbima tri različite vjere. Ta politika crpila je svoju nacionalnu snagu iz djela savremenika, konzervativaca i liberala. Konzervativnoj grupi

¹⁸⁷⁵ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 57-58.

¹⁸⁷⁶ *Fra Rafo Barishich Boshnjak Biskup od Bosanskoga, i Ercegoviačkoga Pashaluka i starjeshina od Ruhbanah-bosanskom veziru*, u Ercegovini na Čerigaju 28. Prosinca 1843, u: J. Матасовић, *Фојничка речесма*, 270.

¹⁸⁷⁷ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 58-59.

¹⁸⁷⁸ J. Baltić, *n. d.*, 151.

¹⁸⁷⁹ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 1002.

¹⁸⁸⁰ I. F. Jukić, *n. d.*, 303.

¹⁸⁸¹ В. Стојанчевић, *н. д.*, 193-194.

pripadao je Jevstatije Mihailović, koji je na primjer u knjizi „Iliri i Srbi“, koja je štampana te 1843. osporavao pravo Hrvatima „štokavcima“ na narodnost ističući, kako od Pešte do Jadranskog mora nije postojao nijedan drugi narod osim Srba, ni drugi jezik osim srpskog, kao ni pisma osim njihove stare ćirilice. Za svakog „Bošnjaka“ („Бошняка“) tvrdio je da je „Srbin“ („Србинъ“). Iščuđavao se, što se katolici ili pripadnici „zapadne crkve“, jednako kao i oni „muhamedanskog ispovjedanja Srbi“ („Мухамеданскогъ исповѣданія Србљи“) nisu zbog, kako je objašnjavao, „razlikovanja od istočne crkve Srbalja („восточне Цркве Србала“) ili zbog uobičajene mrzosti spram Srbalja vostočne crkve sebe imenom Srbin („Србинъ“) nazivali“. ¹⁸⁸² Nešto liberalniji srpski književnik i nesumnjivi nacionalni ideolog Vuk Karadžić bio je u isto to vrijeme uvažen i u bosanskim franjevačkim krugovima, možda čak i više od Gaja, ali prije svega kao književnik. Njegov koncept nacije kao prirodne organizacije zasnovane na zajednici jezika preuzet je iz prosvjetiteljstva i njemačke idealističke filozofije. Maternji jezik je za Vuka bio osnova narodnog suvereniteta i temelj nacionalnosti. Pod pojmom Srba, Karadžić je podrazumijevao i sve Muslimane u Bosni i Hercegovini, jer su govorili istim jezikom kao većinski Srbi pravoslavne vjere. Ne osporavajući vjersku posebnost, Karadžić je nastojao da na polju kulturnog zajedništva pronađe obrazac za srpsku nacionalnu integraciju. Međutim, nadolazeće vrijeme i istorijske okolnosti opovrgli su Vukove stavove, pogotovo što je on razvoj nacije posmatrao jednostrano-jezički, zanemarujući i ostale važne elemente u stvaranju jedne moderne nacije. ¹⁸⁸³ Ideologija Vuka Karadžića uvožena je u Bosni zajedno sa njegovim

¹⁸⁸² Е. Михайлович, *Илври и Србљи или прегледъ Народности старостѣдиоца Илврика- и имена, писмена, и начина писаня данашњи Србала*, Нови Сад 1843, 66-67; Mihailović je bio pod očiglednim uticajem Karano-Tvrtkovića, koji je samo tri godine ranije sa velikom strašću i u vidu političkog pamfleta pisao o mržnji u Bosni: „Mrzost i gonjenje koje (je) između žitelja ove tri vjere premda jednoga krvi i istoga roda i porekla carstv(ovalo) jeste (bilo) nečuveno i neponjatno. Turci („Турци“) premda (su) na Šokce („Шокце“) mrz(ili), opet (su) u njima veće povjerenje ima(li), nego u Srbima („Србима“), ili zato što su otpočetka vostočne crkve bili, i od nje otpali, ili što je ovdje (bilo) veće čislo, pa (su) ih se više plaš(ili), ili što su Srbi (bili) slobode žešći ljubitelji, ili što (su) sa Crnogorskim Srbima od Kosovske bitke u neprestanoj borbi živ(je)li, ili zar što su sa Srbima u Srbiji mnogo se bili i od njih bitni bili. Zaista žalosno je (bilo) pomisliti, a kamoli opisivati šta (su) Srbliji („Србљи“) u Bosni od Turaka („Турака“) trp(ili), kako (su) strada(li), kako (su) bijedno propada(li) bez zaštite, bez odbrane i bez pravde. Zakon im je (bio) pogažen i prezren, crkve oskrnavljene, sveštenstvo gonjeno i ozlobljeno, žene i djevojke u silu obeščaćene, starješine Srbske („Србске“) iskorjenjene, poštenje i obraz poniženi. Tu ništa napredovati n(i)je mo(glo), no sve (je) propada(lo) i uništava(lo) se. (П. К. Карано-Твртковић, *н. р.*, XV)

¹⁸⁸³ Н. Ковач, *Вукове политичке идеје*, Путеви, књ. XXXVIII, Бањалука 1987, 100-101; Vuk Karadžić je, prije svega, zanemario jednu veoma važnu činjenicu, a to je da su novodoseljeni dalmatinski Hrvati (čakavci i ikavci) živeći u kontaktu sa većinskim bosanskim Srbima (štokavci i ijekavci) tokom vremena

knjigama preko sarajevskih i drugih srpskih trgovaca. Tih je godina sarajevski trgovac Avakumović tokom svoga poslovnog boravka u Beču posjećivao Karadžića i od njega kupovao knjige.¹⁸⁸⁴

Iz hrvatsko-ilirskog Gajevog tabora u srpski tabor Ilije Garašanina „prešao“ je do kraja 1843. bosanski franjevac fra Verković. On je u decembru iste godine sa drugom fra Čavlovićem oputovao u Beograd i tamo, na nagovor starog druga iz djetinjstva u Kraljevoj Sutjesci Tome Kovačevića bio zadobijen za srpsku agitacionu službu. Osim sa Garašanimom fra Verković se upoznao i sa Jankom (Janom) Šafarikom.¹⁸⁸⁵ Osim njih dvojice, nešto ranije, na ljeto 1843. tokom svoga putovanja za Carigrad u Beogradu su od srpske vlade bili ugošćeni fra Martin Nedić i fra Lovro Karaula, a nešto kasnije i neki drugi bosanski franjevci spremni za dalji rad u korist Srbije: fra Blaž Josić, fra Filip Pašalić, fra Ivan Frano Jukić, fra Bono Jurić, fra Augustin Momčin(1)ović, fra Jozo Kovačević. Sa nekima manje, a sa nekima više srpska vlada je sarađivala jedno određeno vrijeme preko svojih stranih agenata za Bosnu i to trojice katolika: Tome Kovačevića, Stjepana Cara i fra Stjepana Marjanovića.¹⁸⁸⁶ Izgleda, da je ovaj posljednji fra Marjanović u to vrijeme uvukao fra Filipa Pašalića u famozni „Tajni demokratski panslavistički klub“ u Beogradu. Njih dvojica su za srpsku vladu važili „od Bošnjaka (za)

„poštokavljani“, ali ne i posrbljeni. (Š. Kulišić, *Starije etničke formacije i etnički procesi u obrazovanju naroda Bosne i Hercegovine*, Pregled, br. 1, god. XIII, knj. 1, Sarajevo 1961, 10.). Tako su, na primjer, hrvatski ikavci u Livanjskom kraju miješajući se sa srpskim štokavcima usvojili srpsku narodnu tradiciju o: Marku Kraljeviću, Milošu Obiliću, Jugovićima i srpskom caru Stipanu (car Stefan Dušan-B. T.) (Š. Kulišić, *Etnička prošlost stanovništva Livanjskog polja*, Pregled, br. 3, god. XII, knj. I, Sarajevo 1960, 213-214.), ali ne i srpsku nacionalnu svijest; Filolog Franc Miklošić, inače savremenik i prijatelj Vuka Karadžića je u jednom radu objavljenom godinu dana nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine ubrojao „štokavce-ikavce“ katolike u ovim provincijama u Hrvate. (T. Maretić, *Život i književni rad F. Miklošića*, Rad JAZU, knj. CXII, razredi filologičko-historički i filosofičko-juridički, XXXVI, Zagreb 1892, 152.); Nacionalna svijest, osim kod dijela srpske trgovačke klase bila je tada kod svih bosansko-hercegovačkih naroda u povoju. Famozno „preotimanje“ katolika i pravoslavanih u Dalmaciji između dva prijatelja Vuka Karadžića i Antuna Mažuranića za srpstvo ili hrvatstvo imalo je svoju komičnu dimenziju. Na Karadžićevo pitanje koje je narodnosti, neki stari Kotoranin, Crnogorac mu je odgovorio, kako je on „Hrvat srpske vjere i srpskog jezika“ (!?-B. T.). (M. Strčić, *Prilog poznavanju veza između Antuna Mažuranića i Vuka St. Karadžića*, HZ, god. XL [1], Zagreb 1987, 163); Nažalost, Karadžić nije nikada boravio u Bosni i Hercegovini i na ovu veoma važnu činjenicu, nešto ranije upozoravao je Gajev tajni agent u Bosni Stefan Herkalović. Gajevom agentu bilo je začuđujuće, što se Karadžić nikada nije usudio „u Bosnu doći“. (Steph.[an] Herk[alović]-Dr. Ludwig-u Gaj-u, Semlin, 1839, u: J. Horvath, J. Ravlić, *Pisma Ljudevitu Gaju*, 210.)

¹⁸⁸⁴ В. Скарић, *н. р.*, 1902, 113.

¹⁸⁸⁵ Lj. Doklešić, *н. р.*, 1981, 241.

¹⁸⁸⁶ В. Стојанчевић, *Да ли су босански фрањевци одржавали политичке везе са Србијом пре Гарашаниновог „Начертанија“ 1844. године?* Зборник Филозофског факултета „Споменица Јорја Тадића“, XI–1, Београд 1970, 577.

dva najvažnija tamošnja (bosanska-B. T.) franjevca¹⁸⁸⁷ Fra Pašalić, koji je jedno vrijeme boravio na Porti kao diplomatski predstavnik provincije Bosne Srebrene ostvarivao je direktne kontakte sa srpskim ministrom policije Ilijom Garašanićem. Kada ga je posjećivao u Beogradu krio se pod pseudonimom „majstor Antonio Olovčich Targovacz“¹⁸⁸⁸ Srbi su u decembru 1843. bili informisani od fra Verkovića, da su „Hrvati shvatili da su svoje ujedinjenje mogli (ili će moći) da izvedu tek nakon dobijenog oslonca u Bosni“. („les Croates comprennent qu'il leur faut d'abord la Bosnie comme point d'appui et que ce n'est qu'après qu'ils puissent [=pourront] à se réunir“). Prema fra Verkovićevim tvrdnjama koncem 1843. ni grof Nužan (Nugent) „nije više želio otcjepljenje Bosne od Turske carevine, već njen izdvojen status kao što ga je imala Srbija“. („qu'il ne veut nullement que la Bosnie se détache de l'Empire Ottoman, au contraire, il désire intimement qu'elle en fasse partie, mais comme la Serbie“). Bio je za uspostavljanje jedne „odvojene administracije sa bošnjačkim funkcionerima“ („une administration séparée et des et des fonctionnaires bosniaques“). Grof Nužan (Nugent) je prema fra Verkovićevim riječima „svim srcem želio pomoći Bošnjacima“ („que Nugent veut de tout son coeur aider les Bosniaques“), ali se isto tako nije namjeravao postaviti na čelo bilo kakve pobune („mais qu'il ne pense pas se mettre à la tête d'une rébellion“).¹⁸⁸⁹ Austrijanci su vrlo brzo saznali, da je grof Nužan (Nugent) uistinu imao planove vojne akcije iz Dalmacije u „Bosnu i Hercegovinu“ („Bosnia ed Erzegovina“) sa ciljem pomaganja tamošnjih „Slovena“ („popoli Slavi“) u njihovom oslobađanju od „Turaka“ („Turchi“).¹⁸⁹⁰ Drugi bosanski franjevac, fra Pašalić otkrio je Zahu početkom 1844. godine, kako je u Vojnoj Krajini „postojao veliki broj visokih oficira, koji su mrzili austrijsku vlast i koji su smatrali, kako je jedina budućnost njihove domovine sjedinjenje sa Bosnom“. („[...] mais d'un grand nombre d'officiers; il m'a assuré qu'il y a des

¹⁸⁸⁷ Д. Страњаковић, *Србија, привлачно средиште Југословена (1844-1848)*, СКГ, н. с., књ. шесет прва, Београд септембар-децембар 1940, 511.

¹⁸⁸⁸ *Majstor Antonio Olovčich Targovacz (fra Filip Pašalić)-fra Ilii Starčevichu*, U Beogradu 7 kolovoza 1842, u: Fra J. Jelenić, *Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca, 1835.-1878., Prvi dio (1835.-1854.)*, GHZM, God. LIII-1941, Sarajevo 1942. (u daljem navođenju: Fra J. Jelenić, *Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca, 1835.-1878., Prvi dio [1835.-1854.]*), 136.

¹⁸⁸⁹ *Zachov izvještaj, 23. decembra 1843*, u: V. Žaček, *Bosna u tajnim političkim izvještajima Františka Zacha iz Beograda (1843-1848)*, 42.

¹⁸⁹⁰ *Zapisnik o preslušavanju Dimitrija Dimitrovića pred policijom u Zadru*, Zara li 24 giugno 1844, u: J. Ravlić, »*Tajno društvo za osnivanje Slavenskog carstva*« u puku »*Karl Ferdinand*« br. 51 u Veneciji god. 1844. (*Prilog Ilirskom pokretu*), Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. III, Zagreb 1957, 180-181.

officiers supérieur qui détestent le gouvernement autrichien et qui ne pensent de [sic] pouvoir sauver l'avenir de leur patrie qu'en s'unissant à la Bosnie“).¹⁸⁹¹

Franjo Zah je u januaru 1844. izradio plan srpske nacionalne politike, koji je poslužio Garašaninu kao osnova za pisanje famoznog Načertanija.¹⁸⁹² Zah je u martu 1844. imao u vidu pet pitanja oko budućnosti srpske spoljne politike pri čemu je jedno od najvažnijih pitanja bilo takozvano „priklučenje Bosne Srbiji u harmoničnom takmičenju između Hrvata i Srba“.¹⁸⁹³ Hrvatski ilirci su već tada izražavali ozbiljnu želju da oslobode Bosnu i to u sporazumu sa Srbijom. Po tom zadatku je na proljeće 1844. u Beograd dolazio grof Nužan (Nugent), protiv čega su protestovale turske i austrijske vlasti. Njegovo švrljanje po Bosni i odlazak u Beograd je posebno izgledao opasan bečkoj vladi, koja je iste godine otkrila nekakvo „Tajno društvo za osnivanje slavenskog carstva“, koje su osnovali slovenski oficiri u austrijskoj vojsci u Veneciji.¹⁸⁹⁴

U Sarajevu su se sredinom marta 1844. pročule vijesti, da će u taj grad uskoro doći novi arhiepiskop, kao i da će se troškom novog bosanskog vezira Mehmed Kamil-paše početi sa podizanjem škola. Ranije, škola za srpsku djecu u Sarajevu uzdržavala se jedino donacijama nekoliko srpskih trgovaca.¹⁸⁹⁵ Dubrovčanin Aleksandar Banović osnovao je nešto ranije u Sarajevu „srpsko učilište“. On se kasnije odselio u Valjevo za učitelja i ostao u prepisci sa glavnim svojim mentorom, nacionalnim agitatorom Matijom Banom, koji je iskreno očekivao da će se sa ovim „učilištem“ u Bosni „posejati seme svesrpskog oslobođenja i udruženja sviju slovenskih plemena“.¹⁸⁹⁶

Osam martovskih dana 1844. trajali su u Bosanskoj Krajini sastanci pod predsjedavanjem bihaćkog kadije Mehmed-bega Rustanbegovića na kome su prisustvovali „mnogi poklisari“ iz Banjaluke, Ključa i Tuzle. Svrha ovih sastanaka bilo je stvaranje plana za vojni udar na Banjaluku, a uzrok je bio čisto ekonomske prirode. Bosanski Krajišnici su bili uopšte nezadovoljni bosanskom vladom, kao i „prevelik(om) carin(om)“, kao i zbog toga, „što (je) vezir zahteva(o) hrane za vojsku“.¹⁸⁹⁷

¹⁸⁹¹ *Zachov izvještaj, 27. januara 1844*, u: V. Žaček, *Bosna u tajnim političkim izvještajima Františka Zacha iz Beograda (1843-1848)*, 61.

¹⁸⁹² V. Žaček, *n. r.*, 142.

¹⁸⁹³ *Isto*, 144.

¹⁸⁹⁴ Љ. Дурковић-Јакшић, *н. р.*, 1970, 120.

¹⁸⁹⁵ NHSD-21/X, 13. 3. 1844.

¹⁸⁹⁶ Д. Страњаковић, *н. р.*, 1940, 510-511.

¹⁸⁹⁷ NHSD-25/X, 27. 3. 1844.

Trvenje bosanskih franjevaca i biskupa fra R. Barišića dobilo je početkom 1844. svoj novi polet, pogotovo kada je u spor oko prevlasti nad bosanskom katoličkom crkvom uključen Brođanin Ignacije Alojzije Brlić. Njemu je pisano 22. januara 1844. za poznatu „Lukavshtinu Barishicha, i Pootena i njiovu brezdushnost, shtosu, i kudsu nagnuli, i naumili, da unishte“ bosansku Redodržavu Bosnu Srebrenu. Skrenuta mu je i pažnja, da je „izvadi(o) Barishich Decretum od Propagande“ o zabrani školovanja mladih franjevaca izvan Bosne. Brlić je zamoljen, da „upamet Gospodu Macxarske i Nimacske zemlje“ prenese sve patnje bosanskih franjevaca. Još važnije, trebao je da ih upozna „kako je u poghibili fides Catholica in Bosna“. Očito, najveće poniženje za bosanske franjevce predstavljali su permanentni pokušaju njihovog „ukida(nja) brez ikakva razuvigenja, i suda tamquam heretici, i schismatici“.¹⁸⁹⁸ Bosanski franjevci, njih 112 pisali su u februaru-martu 1844. godine „obilatu knjigu na sv. Otca papu“ obrazlažući, da je „Propaganda nepravedno dekret izdala“ na temelju čega su oni podređeni „pod upravu onog čovika koji (je) brez ikakva grizodušja o izgubljenju života i glava kod dvora turskog radi(o)?“ Pismo istog sadržaja poslali su bosanski franjevci i na cara Ferdinanda.¹⁸⁹⁹ Riječ je famoznom „Artikulu“ („Articuli“) bosanskih franjevaca iz: fojničkog, sutješkog, kreševskog i drugih samostana od 5. februara 1844. protiv biskupa fra Barišića. Na spisku (112 potpisa) „Artikula“ našla su se imena nekoliko veoma važnih bosanskih franjevaca: fra Luka Dropuljić, fra Filip Pašalić, fra Lovro Karaula, fra Marjan Šunjić, fra Augustin Momčinović, fra Andrija Kujundžić, fra Mato Mikić, fra Ivan Frano Jukić, fra Martin Nedić, fra Jako Baltić, fra Bono Perišić, fra Grgo Lozić, fra Andrija Glavadanović, fra Anđeo Šunjić, fra Ambrož Matić, fra Ilija Starčević, fra Blaž Josić.¹⁹⁰⁰ Neki liberalniji od njih, kao na primjer fra Lovro Karaula žalili su se na „himbena Barishichia“ Hrvatju Ignjatu Brliću što je „uznemir(avao) ne samo Redovnike, nego i vas karstjanluk Bosanski“ i od njega očekivao pomoć.¹⁹⁰¹ Bečka vlada je ponašanje bosanskih franjevaca smatrala opozicionim i izdajničkim što ju je opredjelilo, da u specijalnu političku misiju u franjevačke sasmostane Bosne pošalje dr. Dimitrija

¹⁸⁹⁸ *Fra Augustin Maračić-Ignaciju Alojziju Brliću*, Komushinae die 22 Januarii 1844, u: J. Матасовић, *Фојничка регеста*, 274.

¹⁸⁹⁹ J. Baltić, *n. d.*, 157-158.

¹⁹⁰⁰ „Articuli“ *bosanskih franjevaca protiv biskupa Barišića i dr.*, Die 5 Februarii 1844, et subscriptum Fojniczae, Suttinskae, Kreschevii, et alibia Religiosis usque 5 Martii ejusdem anni, u: J. Матасовић, *Фојничка регеста*, 276-277.

¹⁹⁰¹ *Fra Lovrinacz Karaula-Ignatu Berljichu*, U Fojnici 18. Travnja 1844, u: *Исцо*, 280.

Atanaskovića.¹⁹⁰² On je 17. aprila 1844. dobio lično instrukcije od austrijskog kancelara Klemensa fon Meterniha, da aktivno radi na ubijediavanju bosanskih franjevaca, koje je bečka vlada i dalje smatrala legitimnim duhovnim pastirima katolika.¹⁹⁰³ Kuriozitet je antiaustrijsko razmišljanje nekog bosanskog franjevca, skrivenog iza jednog simpatičnog pseudonima „Netko Pravdoljubić“. On je smatrao, da je austrijsko „praviteljstvo poslalo g. bivšeg konzula (u Beogradu–B. T.) Atanackovića u Bosnu da uvede biskupa Barišića ol nasilu oli, po običaju austrijskom, na privaru“. Pravdoljubić je konstatovao, da „fratri bosanski nit (su) se boj(al) njezine sile nit privare, pak su se Atanackoviću čvrsto oprli i u Beč na Meternika protestaciju poslali, jerbo se Austrija ne bi ni imala u to stavljati budući da je Bosna (bila) Kraljevstvo na nju ne spadajuće. Zato ni pravo (nije imao) zapovidat jim, (...) fratri gotovi su (bili) pogubiti prija glave nego ga međuse pustiti”.¹⁹⁰⁴ Ono što je ovaj izaslanik bečke vlade priznao bosanskim franjevcima bila je činjenica, da pošto „dvor bečki ima trideset godina od kad n(ije) (imao) vierna Fratra sebi u Bosni, a Barishich je (bio) fidelissimus et addictissimus Aulae Vienensi (lat.-vjeran i odan bečkom dvoru-B. T.), stoga (je) Aula (dvor-B. T.) njega xeli(la) i nastoj(ala) povratiti“. Franjevac fra Augustin Maračić je tvrdio suprotno, da je biskup fra Barišić „najvishe Fratre zlobio bash zato, shto (su) fal(ili) Imperium (Austrijsko carstvo-B. T.), i shtosumu (bili) zafalni, i shto (im je) Imperio (bio) favent (lat.-naklonjen-B. T.) i shtosu sve svoje uzdanje u njega stavili“. ¹⁹⁰⁵ Dr. Atanasković je, izgleda, prvo vršio pritisak kod bosanskog vezira da bosanski franjevci prihvate biskupa Barišića, ali je uspio tek „dvojicu malo poplašiti (dok) ostali održali su se na tetiku, govoreći: *Nećemo ga, volimo izaći iz Bosne, oli daklen nek on ne dolazi, oli ćemo mi svi izseliti*“.¹⁹⁰⁶ I fra Baltić je za dr. Atanaskovića naveo,

¹⁹⁰² В. Стојанчевић, н. д., 362.

¹⁹⁰³ *Fürst Klemens von Metternich-dr. Dimitriju Atanackoviću*, Wien, 17. April 1844, in: *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паше Латаса (1850-1852), исправе из Бечког држ. архива сабрао Фердо Шишић*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, друго одељење, књ. XIII, СКА, Београд 1938. (u daljem navođenju: Ф. Шишић, *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паше Латаса [1850-1852]*), 1.

¹⁹⁰⁴ *Netkoslav Pravdoljubić-Milošu Popoviću*, U K(omušinama), 25/13. Lipnja 1844, u: *Из рукописне збирке Народне библиотеке НР Босне и Херцеговине у Сарајеву*, у: И. Кеџмановић, *Баришићева афера, прилог проучавању историје Босне и Херцеговине у првој половини XIX вијека*, Сарајево 1954. (u daljem navođenju: *Из рукописне збирке Народне библиотеке НР Босне и Херцеговине у Сарајеву*), 157.

¹⁹⁰⁵ *Fra Augustin Maračić-Ignjatu Alojziju Brliću*, Komoshinae die 16. Junii 1844, u: J. Матасовић, *Фојничка регеста*, 285-286.

¹⁹⁰⁶ *Filip Radinović (Pašalić)-Stefanu Herkaloviću*, U F(ojni)ci, na 31 jula 1844, u: *Из рукописне збирке Народне библиотеке НР Босне и Херцеговине у Сарајеву*, 158.

kako je on bio „čovik jedan pun politike i lukavštine“ i da je prvo što je bosanskim franjevcima saopštio bilo, da su oni „opisani i u Beču i u Rimu (kao) buntovnici“. ¹⁹⁰⁷

Atanaskovićev prvi izvještaj frapirao je članove bečke vlade, jer je većinu „bosanskih franjevaca nazvao buntovnicima sa idejom šizme“. („Dass die rebellischen Franziskaner mit dem Gedanken eines Schismas umgehen“.). On je izvjestio Beč i o sukobima u samom samostanu u Kraljevoj Sutjesci na oltaru i to u vrijeme mise uz komentar, da se cijeli sukob pretvorio u „otvoreni skandal“ („der öffentliche Skandal“) koji je prijetio da odvede bosanske katolike u propast. ¹⁹⁰⁸ Mladi bosanski franjevci optuživali su biskupa Barišića za nemoral i blud. ¹⁹⁰⁹ Fra I. F. Jukić za fra Barišića nije štedio riječi: „Barišić biv od naravi čovik plah, holičast, zloban, osvetljiv, nemiran, a svärhu svegga priko načina pohlepan za imati više, i više“, ¹⁹¹⁰ opojen oblastju i dostojanstvom, a holostju zanešen, viče suprot besjedi spiritualiter“. ¹⁹¹¹ Fra Barišić je bosanske franjevce nazivao: „magarcima, psima i kärmcima“, ¹⁹¹² zatim, hajducima, prokletnicima, odmetnicima, kudrovima (pogrdan naziv za bosanske Srbe-B. T.), ¹⁹¹³ „uvridljivim imenom *Rac, zaracen*“, ¹⁹¹⁴ da su „ocipljeni“ i „fociani“ (pristalice carigradskog patrijarha Focije [820-898.]-A. Z.). Sebe i svoje pristalice nazivao je „pravim katolicim(a) i rimljanim(a)“. ¹⁹¹⁵ Uz fra Barišića tada su bili: Italijan fra Filip Belli, fra Marko Kalamut, fra Knezović, fra Križanac, fra Begac, fra Lučić, ¹⁹¹⁶ fra Kljaić, fra A. Šunjić, fra Dugonjić, fra Ilić, fra Baić, fra Dakić, Zagrepčanin Bojan (Clericus), ¹⁹¹⁷ fra Primorac, fra Čutura, fra Kvesić, fra Skoko, fra Krešić, fra Ćorić, fra Kraljević, fra

¹⁹⁰⁷ J. Baltić, *n. d.*, 163.

¹⁹⁰⁸ *Gen. Consul dr. Dimitrije Atanacković-Fürst Klemens von Metternich*, Travnik, am 20. Juni 1844, in: Ф. Шишић, *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паше Ламаса (1850-1852)*, 3-4.

¹⁹⁰⁹ И. Кеџмановић, *н. д.*, 24.

¹⁹¹⁰ *Borenje Daržave Bosne Srebrenite s' Biskupom G. Rafom Barišićem*, 309-310.

¹⁹¹¹ *Isto*, 312.

¹⁹¹² *Isto*, 315.

¹⁹¹³ И. Кеџмановић, *н. д.*, 27.

¹⁹¹⁴ Objašnjavajući značenje naziva Rac i glagola zaraciti, fra Jukić je naveo, kako je: „kod Bošnjaka unišlo u običaj, odkad su Sarbi, (koe oni u obće zovu Racim, a daržavu Racka i samo koi sa Sarbima obće reknu Sarb, Sarbia) zarattili se sa svojim zulumćarim Dahiama i odkad su prostost, i slobodu zadobili, od onoga reko, vrimenta postaloje kod Bošnjakah ukorno ime Rac i rič zaracitse: darže bo Bošnjaci da su Sarbi skinuv zulumćare s vrata odbili se vlasti, ili carstvu“. (*Borenje Daržave Bosne Srebrenite s' Biskupom G. Rafom Barišićem*, 352.). Nazivati bosanske katolike Racima bila je za njih neoprostiva uvreda, budući da: „suse Katolici bosanski odlikovali tako, da su Turci naši domorodci tvrdo uvjereni, da Karstjanin ne će ubit, ukrast, slaggat, opsovat, zakletse, niti u druggo ikakvo raspustvo ubrazdit“. (*Isto*, 357.)

¹⁹¹⁵ J. Baltić, *n. d.*, 153.

¹⁹¹⁶ *Borenje Daržave Bosne Srebrenite s' Biskupom G. Rafom Barišićem*, 314-315.

¹⁹¹⁷ *Isto*, 318-319.

Kobačić, fra P. Sunjić, fra Kulišić, fra Kordić, fra Vidošević (Čavar),¹⁹¹⁸ fra Vučević,¹⁹¹⁹ fra Ižaković.¹⁹²⁰ Bečki list „Allgemeine Zeitung“ je pisao u to vrijeme, da su bosanski franjevci bili u političkim vezama sa Srbijom. Fra Ivan Frano Jukić je jula 1844. predao dr. Atanaskoviću predstavku bosanskih franjevaca protiv povratka biskupa fra Barišića u Bosnu i u razgovoru koji je sa njim „tom prilikom imao istakao, kako bi radije u Beogradu bio krojač“ („Unter anderen sagte er, dass er lieber Schneidermeister in Belgrad werden“) nego da prizna fra Barišića za biskupa. Takođe Dr. Atanasković je fon Meternihu javio, kako je fra Jukić tokom tog razgovora bio veoma revolucionaran i bezvjeran. („[...] waren wahrhaft revolutionär und irreligiös“).¹⁹²¹ Za osnovano se može smatrati, da je fra Jukić za svoj sve manje skrivani antiklerikalizam trebao u prvom redu zahvaliti ilirskom prvaku Stanku Vrazu. K. Milutinović označio je Vraza najistaknutijim antiklerikalcem u ilirskom pokretu, čije su mete napada često bile sve vjerske vođe: katoličke, pravoslavne i muslimanske.¹⁹²²

Osim za političke veze sa Srbijom, bosanski franjevci su na bečkom dvoru bili od biskupa fra Barišića optuženi i da su „bosanski kolo ilirsko (panslaviste) primili i (bili) s Rvatom u sojuzu“.¹⁹²³ Dr. Atanasković je tada izvjestio svoju vladu, kako je jezik svih u Bosni, jednako „Muslimana“ („der muselmänner), kao i „hrišćanskog naroda“ („christliche Bevölkerung“), kako ga je nazvao „zemaljski jezik“ („der Landesprache“) bio u stvari „ilirski“ („die illyrische“) ili srpski („serbische“).¹⁹²⁴ Kada je riječ o (ne)poštovanju vjerskih sloboda, dr. Atanasković je posebno apostrofirao lošu poziciju bosanskih katolika. Oni su održavali mise pod vedrim nebom i na grobljima i gotovo nikada im nije bilo dozvoljeno da podignu kolibe sa kojima bi od nevremena mogli sačuvati oltar i druge crkvene stvari. Jedino što su dobili bilo je pravo da u blizini Uskoplja i Orašja kod Travnika podignu crkve-brvnare, ali bez ijednog spoljnog

¹⁹¹⁸ *Isto*, 322.

¹⁹¹⁹ *Isto*, 347.

¹⁹²⁰ *Isto*, 358.

¹⁹²¹ *Gen. Consul dr. Dimitrije Atanacković-Fürst Klemens von Metternich*, Mostar, am 18. Juli 1844, in: Ф. Пиншић, *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паше Латаса (1850-1852)*, 13.

¹⁹²² K. Milutinović, *Južnoslovenske koncepcije Ilirskog pokreta (Povodom 150-godišnjice)*, Istraživanja, knj. 12, Novi Sad 1989, 290.

¹⁹²³ J. Baltić, *n. d.*, 158.

¹⁹²⁴ H. Ćurić, *Izveštaji d-r Dimitrija Atanaskovića o Bosni i Hercegovini 1844 godine*, u: Prilozi Bosansko-hercegovačkoj istoriji XIX vijeka, Sarajevo 1960. (u daljem navođenju: H. Ćurić, *Izveštaji d-r Dimitrija Atanaskovića o Bosni i Hercegovini 1844 godine*), 68.

crkvenog obilježja. Takođe, na isti način i u istim uslovima crkvenu službu obavljali su pravoslavni u okolini Travnika. On je uočio prilično veću obrazovanost katoličkih fratara u odnosu na pravoslavne popove, budući da su se prvi školovali u Rimu i u Mađarskoj, a drugi kao samouki znali jedva da čitaju i pišu. Generalno, bosanski katolici su bili pokorniji vlastima od pravoslavnih. Kada je riječ o broju stanovnika, Atanaskovićeva procjena bila je da je bosanskih pravoslavnih bilo dvije četvrtine, a bosanskih Muslimana i bosanskih katolika po četvrtinu od ukupnog broja Bosanaca.¹⁹²⁵ Crkve brvnare su bile jedine pravoslavne crkve 1840-tih godina. U Starom Majdanu, mjesni pop Stojko Marinković je „u jednoj šumi nakraj parohije“ uz kapetanovu dozvolu „s narodom ople(o) takozvanu crkvu ili bolje reći, kolibu od neki 5 metri dugačku i oko 3 široku“.¹⁹²⁶ Iz ovog vremena je i crkva u Mačkovcu. Napravljena je 1843. i predstavljala je prvu pravoslavnu crkvu u cijelom majevičkom kraju.¹⁹²⁷ Ovu crkvicu napravio je učitelj Nikola Kostić iz Jagodine, u čemu su mu finansijski pomogli tuzlanski trgovci: Mićo Krsmanović, Lazo Đokić, Stanko Rajić, Ilija Bobar i knez sela Jablanica kod Lopara Stevan Jerančić. U Bijeloj kod Brčkog sredinom 1840-tih djelovao je među pravoslavnim vjernicima neki pop Filotej, a u Lepnici kod Donjeg Žabara u blizini Orašja neki pop Nikola. U Dogom Polju kod Modriče i u Crkvini kod Bosanskog Šamca postojale su 1847. pravoslavne crkvice. Zapadno od Doboja, u području Vakupa djelovali su u to vrijeme među pravoslavcima popovi: pop Ilija, pop Mihailo, pop Stojan, pop Stojko, pop Janko, pop Spasoje, pop Todor, pop Vidan i pop Josif.¹⁹²⁸

Bosanski vezir Mehmed Kamil-paša je od samog početka „Barišićeve afere“ držao stranu bosanskih franjevaca. U tom smislu on je 22. aprila 1844. izdao „Raji Latinskoga Milleta u Pashaluku Bosanskomu“ jedno naređenje da je „svak rahat i serbez“, te da se „svak o svom poslu baviti budne, a ne mormorati, niti popravljati stvari, shta na koga nepadaju“.¹⁹²⁹ Kamil-paša je u jednom momentu čak razmišljao da se fra

¹⁹²⁵ В. Стојанчевић, *Прилике у Босни и Херцеговини према извештајима аустриског конзула Д. Атанацковића 1844. године*, ИЧ (1958), књ. VIII, Београд 1959, 151-152.

¹⁹²⁶ *Dionizije Marinković: „Moji doživljaji“*, 119; Ovakvih drvenih pravoslavnih crkava, bez zvona i zvonika i sa drvenim ili metalnim „klepalima“ bilo je u zapadnoj Bosni sve do austrougarske okupacije ukupno 23. Sedam crkava poticalo je iz XVIII vijeka, dok ih je 16 izgrađeno tokom XIX vijeka. (P. Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, Naše starine, III, Sarajevo 1956, 149-150.)

¹⁹²⁷ M. S. Filipović, *Majevica*, 28.

¹⁹²⁸ М. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, 79-80.

¹⁹²⁹ *Mushir i Vladaoc Bosanski M. Kamil-Raji Latinskoga Milleta*, u Travniku na 22. Travnja 1844, u: J. Матасовић, *Фојничка регеста*, 285.

Barišić ubije, ali ga je u tome pokolebao njegov dragoman bosanski katolik Pave Periša, skrenuvši mu pažnju na činjenicu da je fra Barišića lično štitio knez Meternih.¹⁹³⁰ „Turci Bošnjaci“ poslali su na Portu pismo u kome su izričito naveli, kako „biskupa Barišića u Bosni ukabuliti ne mogu“.¹⁹³¹ Hercegovački vezir Ali-paša Rizvanbegović posjetio je 19. juna 1844. godine fra Barišića u Buni i predao mu sve tužbe koje su protiv njega pokrenuli bosanski muslimanski prvaci sa prepisima svih pisama koje je on pisao bečkom caru protiv njih. Pošto se i Porta interesovala za Barišićevo ponašanje ona je od bosanskog vezira Mehmed Kamil-paše zahtijevala, da biskupa Barišića pozove kod sebe u Travnik i ispita o čitavom slučaju. U Travniku su se već nalazili neki od bosanskih franjevaca sa kojima se on trebao suočiti i na kraju čak i izmiriti. Biskupu fra Barišiću je za put u Travnik njegov prijatelj hercegovački vezir Rizvanbegović dao pratnju i počastnu stražu pod vodstvom svoga pomoćnika Ibrahima Gledića Kavazbaše.¹⁹³² Inače, Ali-paša Rizvanbegović je ne samo prema fra Barišiću, već i prema hercegovačkim katolicima pokazivao više sklonosti, nego prema drugima. I sam je više puta izjavljivao, kako jedino u katolicima nalazi svoje pouzdanje i vjernost, zbog čega je i mimo volje svojih sunarodnika, konkretno na svojoj Buni slobodno dozvoljavao naseljavanje katolika iz drugih dijelova zapadne Hercegovine i srednje Dalmacije.¹⁹³³ Velika sreća za hercegovačke katolike bila je, što je pored Ali-paše i tadašnji prvi čovjek Mostara muslim Mujaga Ćiber bio naklonjen katolicima i Barišićev prijatelj.¹⁹³⁴ Dobivši u Hercegovini ono što nije u Bosni, fra Barišić je prema nekim saznanjima putovao ljeta 1844. od mjesta do mjesta „krizmajući malo i veliko, prie u veri nepotverdjeno“. On je za inat bosanskom veziru imao u Hercegovini „salvum conductum“.¹⁹³⁵ Osim u Buni, katolici su se tek pod fra Barišićem počeli useljavati i u Mostar u kome ih je prije bilo jako malo. Prema riječima fra Glavaša, navodno je fra Barišić u to vrijeme koristio popustljivost Turske prema katolicima, koja ih je htjela zadobiti zbog neizbježnog rata sa Rusijom.¹⁹³⁶ Po svom dolasku u Mostar, biskup fra Barišić je osnovao učionicu za

¹⁹³⁰ I. Pederin, *n. r.*, 1995, 54.

¹⁹³¹ J. Baltić, *n. d.*, 181.

¹⁹³² Fra R. Glavaš, *n. d.*, 68.

¹⁹³³ *Isto*, 79.

¹⁹³⁴ Z. T., *Vezir Stočević Ali-paša i hercegovački franjevci*, Napredak, Glasilo hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ u Sarajevu, Br. 12, God. XVI, Sarajevo, prosinac 1941, 147.

¹⁹³⁵ NHSD-58/X, 20. 7. 1844.

¹⁹³⁶ Fra R. Glavaš, *n. d.*, 88.

katoličku djecu odmah pored samostana u kojoj su kao prvi učitelji počeli raditi dva franjevačka redovnika fra Šime Martinović i fra Andrija Šaravanja, koji su učili djecu prema predmetima i nastavi tadašnjih austrijskih osnovnih škola.¹⁹³⁷ Austrijski izaslanik dr. Atanasković je uočio da su mostarski franjevci i biskup fra Barišić, koji je rezidirao u selu Cirigaju dobili od hercegovačkog vezira Ali-paše više nego pravoslavni, a to je dozvola, da na tri sata udaljenosti od Mostara slobodno sagrade i crkvu i samostan. U Mostaru je tada živjelo oko 16.000 ljudi uglavnom hercegovačkih Muslimana („Türken“) i dosta manje pravoslavnih („Die Griechisch Christen“), koji su imali svoga vladiku i staru crkvu. Ali-paša Rizvanbegović tada nije bio u sukobu sa crnogorskim vladikom. Iz razgovora sa Rizvanbegovićem austrijski izaslanik dr. Atanasković je zaključio, da je njihov odnos bio vrlo uzbudljiv. Hercegovački vezir je priznao da ima malo povjerenja u vladiku, upoređujući ga sa nepovjerenjem koje je imao prema ruskom caru. Njegovo rezervisanje naročito je bilo poraslo, kada je u Stocu uhvaćen nekin vladikin glasnik sa pismom srpskog kneza Aleksandra Karađorđevića.¹⁹³⁸

Vrenje, koje je krajem juna 1844. ponovo zahvatilo Hercegovinu zamalo se proširilo i na Bosansku Krajinu. Naime, Ali-paša Rizvanbegović na ljeto 1844. namjeravao je ponovo udariti na Crnu Goru. U isto vrijeme su neki njegovi i Hasan-bega trebinjskoga glasnici dolazili u Bosansku Krajinu, „koji Bošnjake pozvaše, da u društvu s njima podju proti Cornoj Gori“.¹⁹³⁹ U julu 1844. desilo se nešto nezabilježeno i bez primjera u bosanskoj istoriji, a to je, da je bosanski vezir „za bolje njegovo obderžavanje četiri put na novo u cerkvah kerstjanskih proglasiti dao“ Hatišerif.¹⁹⁴⁰ Treba priznati, da se u Bosni od ljeta 1844. vidno poboljšao položaj hrišćana, berem u gradovima, u kojima su se „Turčin i kerstjanin počinj(al) paziti“. Bosanski vezir imao je najviše zasluge za to, jer je za muselime, zabite i đumrukčije postavio one činovnike „koji (su) dobro s rajom živ(jeli), i koje (je) raja poš(ovala)“.¹⁹⁴¹ Ovo političko pitanje podijelilo je muslimanske prvake na dvije stranke: konzervativnu i liberalnu. Dr. Atanasković je odmah uočio, da je nekoliko politički najuticajnijih muslimanskih „Bošnjaka“ („Bošnjaken“), kako ih je nazvao „bosanskih pravaka“ („bosnische Primaten“): Ali beg Džinić iz Banjaluke, Hasan

¹⁹³⁷ *Isto*, 112.

¹⁹³⁸ H. Ćurić, *Izveštaji d-r Dimitrija Atanaskovića o Bosni i Hercegovini 1844 godine*, 75-76.

¹⁹³⁹ NHSD-53/X, 3. 7. 1844.

¹⁹⁴⁰ NHSD-58/X, 20. 7. 1844.

¹⁹⁴¹ NHSD-62/X, 3. 8. 1844.

Alaj-beg iz Uskoplja i Čaušlar aga Čoro uzurpirali legalnu vlast,¹⁹⁴² dok su pristalice bosanskog vezira Mehmed Kamil-paše bili sarajevski muslim Fazli-paša Šerifović i banjalučki muslim Mustafa-paša Hrnjo.¹⁹⁴³

Bosnom su početkom avgusta 1844. ovladale radosne vijesti za hrišćane, jer se ozbiljno nagovještavalo kako je za novog vezira trebao doći liberalni Turčin Ćamil-paša. Ova vijest proizvela je „odmah medju narodom ufanje, da će on u obziru upravljanja s narodom znamenite promene preduzeti“. Hrišćani su se posebno nadali izboru Ćamil-paše za bosanskog vezira, s obzirom na činjenicu što je on bio poslanik na dva evropska dvora i što je poprimio dosta evropskih običaja. Znalo se takođe, da je Ćamil-paša dosta ranije uticao i na to, da se „narodni mučitelji Šerifović, Babić, tuzlanski paša, Čizmić i Čaušlar-aga“ liše bilo kakvih političkih prava.¹⁹⁴⁴

Pravda za sve stanovnike Bosne nije jednako obuhvatila sve njene krajeve. Prava „bosanskih Serbaljah“ bila su na primjer ugrožena u bijeljinskom kraju. Tamo su oni „izmolili kod otomanske porte ferman, da mogu u varoši bosanskoj Beljini crkvu sagraditi“. I sam zbornički paša Mahmut-paša imajući obzir prema sultanovom odobrenju dozvolio im je gradju. Budući da je crkva već bila izgrađena, hrišćani su poželjeli da im zbornički arhijerej odsluži službu božju, a bila je pripremljena i proslava. Zbornički arhijerej došao je pred crkvu sa svim sveštenstvom bijeljinskog okruga. Kada je služba u crkvi počela, Muslimani nemareći za carski ferman upali su među narod, te „obrat(ili) topove na crkvu, naval(ili), gomilama na nju, obezsvet(ili) je, pogaz(ili) telo i kerv Isukerstovu, potuk(li) mnogi svet, pootima(li) što su u koga lepo od stvarih vidili, posvlač(ili) ljudima haljine, koje su i malo čestite bile“.¹⁹⁴⁵ Svjedok muslimanske netrpeljivosti prema njihovim pravoslavnim sugrađanima u Bijeljini je bio britanski generalni konzul u Srbiji A. A. Paton, kada je, prema njegovim riječima predveče veći broj bosanskih Muslimana sa pijucima i lopatama nasrnulo na vjernike. Zbornički vladika se žalio bijeljinskom muteselimu, koji je izgrednike zatvorio na dva dana, a potom ih za novac pustio na slobodu.¹⁹⁴⁶

¹⁹⁴² Gen. Consul dr. Dimitrije Atanacković-Baron Ottenfels, Travnik am 29. Juni 1844, in: Ф. Шишић, *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паше Латаса (1850-1852)*, 9.

¹⁹⁴³ Н. Ћurić, *Izveštaji d-r Dimitrija Atanaskovića o Bosni i Hercegovini 1844 godine*, 66.

¹⁹⁴⁴ NHSD-63/X, 7. 8. 1844.

¹⁹⁴⁵ NHSD-69/X, 28. 8. 1844.

¹⁹⁴⁶ A. A. Paton, *O. c.*, 1861, 58.

Bosanski pravoslavni hrišćani su do kraja 1844. jedino u Sarajevu i u Zvorniku imali crkve, dok su u nekoliko varoši po velikoj materijalnoj cijeni od turskih vlasti dobili pravo da mogu „pod čadorih narod božju službu overšivati“. Po selima se o čadorima nije smjelo ni pomisliti. Bilo je posve uobičajeno da pravoslavni u Bosni od šezdeset i više godina preminu, a da nikada nisu bili na božjoj službi. Hrišćanima je tek u dvije-tri bosanske varoši bilo dozvoljeno nositi crveni fes, dok je u ostalim mjestima za njih bilo obavezno zamotavati glavu crnom maramom. Takođe, hrišćani još uvijek od odjeće nisu smjeli ništa nositi crvene ili zelene boje.¹⁹⁴⁷

Austrijanci su još polovinom decembra 1844. znali, da je slovenska propaganda u Hercegovini imala iste ciljeve kao i u Bosni, a to je podsticanje pravoslavnih hrišćana sa ciljem da se uvuku u borbu za osnivanje ujedinjenog slovenskog kraljevstva. U tom cilju su u okolini Bosanskog Petrovca bili u to vrijeme uočeni neki „srbijanski trgovački putnici“ („da Serviani sotto il nome di Negozianti“).¹⁹⁴⁸ Bečka vlada je, kako je već napomenuto imala saznanja „iz pouzdanih izvora“ („da fonte sicura“) kako su i neki bosanski franjevci još u maju 1844. bili uvučeni u ove srpske intrige.¹⁹⁴⁹ Srpska vlada je u to doba raspolagala sa jednim spiskom bosanskih franjevaca, u kome su oni bili razvrstani prema političkoj podobnosti: „dobromislećih“ je bilo najviše, tridesetidevet, „razvratnih i zlomislećih“ trinaest, a „pronjemačkih“ odnosno bliskih Austriji samo pet bosanskih franjevaca.¹⁹⁵⁰ U približno isto vrijeme, fra Barišić je većinu bosanskih franjevaca zbog njihove saradnje sa srpskom vladom optuživao i u Beču i na Porti.¹⁹⁵¹ Ilija Garašanin je već bio izradio „Načertanije“, kojim je zagovarao okupljanje svih južnih Slovena oko Srbije. Baza Garašaninovog programa je bila više pravne ili „pravaške“ prirode, a manje nacionalne: srpska srednjovjekovna država, uvećanje i proširenje Srbije nakon raspada Turskog carstva i istorijsko pravo Srbije na teritorije u kojima su živjeli ostali južni Sloveni.¹⁹⁵² U tom smislu Garašanin je bio eksplicitan, pogotovo kada je istakao da Srbijina sadašnjost nije smjela „biti bez sajuzsa sa prošlošću nego (da) će ova sačinjavati jedno zaviseće, sastavno i ustrojeno celo, i za to Srpstvo,

¹⁹⁴⁷ NHSD-95/X, 27. 11. 1844.

¹⁹⁴⁸ В. Стојанчевић, *н. р.*, 1972, 170.

¹⁹⁴⁹ В. Стојанчевић, *н. р.*, 1970, 582.

¹⁹⁵⁰ В. Стојанчевић, *н. д.*, 198.

¹⁹⁵¹ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 92.

¹⁹⁵² L. Perović, *Bosna i Hercegovina u političkim programima 19. veka*, Historiografski vidici I, Forum Bosnae, br. 32, Sarajevo 2005, 17.

(tako da su) njegova narodnost i njegov državni život stoj(ali) pod zaštitom svetog prava istoričeskog¹⁹⁵³. Garašanin je novim formulacijama praktično prekrojio Zahovu koncepciju rješenja pitanja Bosne kao „srednjeg člana“ srpsko-hrvatskog saveza. Bosna je po Garašaninu nedvosmisleno predstavljala oblast u kojoj nije živio niko osim Srba.¹⁹⁵⁴ Garašanin, kome je bila svojstvena „svesrpska“ politika¹⁹⁵⁵ je „smanjujući akcent“ na jugoslovenstvu Zahovog programa, veoma smišljeno, pogotovo u pogledu Bosne konstruisao „nacionalni program Velike Srbije“.¹⁹⁵⁶ Zahove „južne Slavene“ i „slavensku politiku“ Garašanin je bez zazora preimenuo u „Srbe“ i „srpsku politiku“.¹⁹⁵⁷ Garašaninov marifetluk u preradi Zahovog teksta najbolje je objasnio D. Đorđević: „*Zah je isticao prvo slovenstvo, onda jugoslovenstvo i na kraju srpstvo. Garašanin je ovaj redosled preokrenuo, polazeći od srpstva, ka jugoslovenstvu i slovenstvu*“.¹⁹⁵⁸ Načertanijem je bilo predviđeno da se za ovaj cilj i „katolički Bošnjaci zadobijedu“, a prvi korak trebao je da bude dovođenje jednog bosanskog franjevca za profesora latinskog jezika na beogradski licej, koji bi bio neka vrsta političkog poslanika bosanskih katolika u Srbiji. On je trebao dobiti kapelu, koja bi bila pod starateljstvom francuskog

¹⁹⁵³ [И. Гарашанин], *Начертаније*, у: В. Војводић, *У духу Гарашанинових идеја, Србија и неослобођено српство 1868-1876*, 1994, 361; Iz ovoga se da zaključiti, da je Ilija Garašanin bio, na neki način, rodonačelnik modernog srpskog nacionalizma. Taj model uklapa se u definiciju nacionalizma E. Gelnera, po kome nacionalizam predstavlja „politički princip koji zahtijeva podudarnost etničkih i političkih [državnih] granica“. Ovaj nacionalizam, posebno karakterističan za Srbe pod Turcima definisao je J. Bakić kao „etnički nacionalizam“, koji se najviše pozivao na „istoriju, zlatno doba etničke prošlosti i zemlje koje su nekada i prije nekoliko stoljeća zauzimali njihovi manje ili više imaginarni preci“. (J. Bakić, n. r., 250.)

¹⁹⁵⁴ J. Šidak, »Tajna politika« Lj. Gaja i postanak njegovih »Memoranduma« knezu Meternichu 1846-47. (*S osobitim obzirom na dva rukopisa F. Zacha o prilikama u Srbiji*), Arhivski vjesnik, br. 13, Zagreb 1970, 409; Ruska historiografija eksplicitno je početkom 40-tih godina XIX vijeka isticala, kako su „Bosnu naseljavali jedino Srbi („Сербы“), ali tri različite vjeroispovijesti: pravoslavne („Православнаго“) (istočne) [„Восточнога“], rimo-katoličke („Римско-Католическаго“) (zapadne) [Западнога] i muslimanske („Магометанскаго“) (muhamedanske) [„Махомеданске вѣре“]. (А. Старчевскій, *Историческія и географическія замѣчанія о Босни*, Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія, Часть XLIV, Санктпетербургъ 1844, 108.); Očito je, da je Rus Starčevski bio pod neskrivenim uticajem Karano-Tvrtkovića: „Žitelji u Bosni su Srbli po trojkoga vjeroispovjedanja, vostočnoga, zapadnoga i mohamedanske vjere“. („Жители у Босни су Србљи, но тројкога вјероисповједања, восточнога, западнога и мохамеданске вјере“.) (П. К. Карано-Твртковић, n. r., IX.)

¹⁹⁵⁵ С. Јовановић, *Спољашња политика Илије Гарашанина*, СКГ, бр. 6, н. с., књ. XXXIV, Београд, 16. Новембар 1931, 426.

¹⁹⁵⁶ Д. Мекензи, *Србија као Пијемонт и југословенска идеја 1804-1914*, ИЧ, књ. XXXVIII, Београд 1991, 199.

¹⁹⁵⁷ N. Stančić, *Problem »Načertanija« Ilije Garašanina u našoj historiografiji*, HZ, God. XXI-XXII, Zagreb 1968-69, 184.

¹⁹⁵⁸ Д. Ђорђевић, n. d., 124.

konzula u Beogradu.¹⁹⁵⁹ U pridobijanju na stranu Srbije, Garašanin je, osim na bosanske Srbe bezrezervno računao i na većinu bosanskih Muslimana ili kako ih je nazivao „k muhamedanskoj veri prešavši(h) Bošnjaka“. Njegovo nazivanje bosanskih pravoslavnih kao „istočnog vjeroispovjedanija Bošnjak(a)“ i bosanskih katolika kao „katolički(h) Bošnja(ka)“¹⁹⁶⁰ nije bio nikakav kuriozitet, već kontinuitet Miloševe knjaževske kancelarijske terminologije. Ipak, u istorijskoj nauci je ostalo da se sagleda jedno od najsloženijih pitanja, a to je, prema M. Koviću pitanje identiteta stanovnika susjednih zemalja koji se pominju u „Načertaniju“. On je mišljenja, da sva historiografska istraživanja ni na koji način ne bi trebalo da imaju za cilj, kako je naveo: „*da vrijedaju osjećanja današnjih potomaka tih ljudi, koji imaju pravo na svoj identitet*“. Osim toga, Ković naglašava da je *Načertanije*, kao i svi drugi srpski nacionalni pokreti od Dositeja Obradovića pa nadalje: „*potcjenilo snagu drevnih vjerskih podjela*“.¹⁹⁶¹ Drugi „pravaški“ program izradili su hrvatski Ilirci. Iste, „načertanijevske“ (1844) godine hrvatski ilirac Ivan Kukuljević-Sakcinski je u svojoj „Domovini Slavjanskoj“ u okviru kraljevine Hrvatske, protegnute od Dunava do Bojane uklopio cijelu Bosnu i Hercegovinu.¹⁹⁶²

U Bosni se početkom 1845. osjetilo novo političko kolebanje. Istupanje bosanskih franjevaca na političku scenu sa nekim svojim stavovima i zahtjevima prema turskim vlastima, pripisavalo se stranim uticajima. Zapravo, u službenim bosansko-muslimanskim političkim krugovima se smatralo, kako je njihov konačni politički cilj bio „savez Bosne s obližnjimi pokrajinami proizvesti“.¹⁹⁶³ Najvjerojatnije da bi ih uzdržala od savezništva sa svojim bosanskim sunarodnicima, Porta je te 1845. katolicima u Hercegovini izdala dugo očekivani ferman o slobodnoj gradnji samostana u Širokom Brijegu.¹⁹⁶⁴

Novi bosanski vezir Osman Nuri-paša (11. 11. 1844-1. 11. 1845), inače bivši upravnik Jedrena¹⁹⁶⁵ došao je u Travnik krajem januara 1845. i u njega su polagane nade

¹⁹⁵⁹ В. Стојанчевић, *н. р.*, 1970, 586-587.

¹⁹⁶⁰ [И. Гарашанин], *Начертаније*, 369-370.

¹⁹⁶¹ М. Ковић, *Израз светског и европског феномена, Начертаније Илије Гарашанина*, Политика (додатак), Београд 15. и 16. фебруар 2012, 20.

¹⁹⁶² М. Кнезović, *н. р.*, 214.

¹⁹⁶³ NHSD-3/XI, 8. 1. 1845.

¹⁹⁶⁴ J. D. Božić, (bosanski Hrvat), *Bosansko-Hercegovačko agrarno pitanje i povlastice dane bosanskim franjevцем od pojedinih sultana*, Senj 1886, 123.

¹⁹⁶⁵ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *н. д.*, 1008.

za poboljšanje stanja od prvog dana.¹⁹⁶⁶ Njegovog prethodnika Muhendis Mehmed Kamil-pašu za koga se moglo reći, da je bio prvi bosanski vezir „novog kova“,¹⁹⁶⁷ kada je krenuo iz Bosne su „i Turci i raja dobro oplakali“. To je bio jedan od rijetkih vezira koji nije pravio razlike među stanovnicima Bosne. Nemirne Krajišnike bez kapi prolivene krvi znao je umiriti, a najveće zulumčare Mahmud-pašu iz Bihaća i muselima staro-majdanskog Derviš-bega bez razmišljanja poslato je u progonstvo. Ipak, mora se priznati da je najviše „ugodio Bošnjakom“ i to tako što je Glođu vratio iz zatočeništva i što je Arnajte iz bosanskih gradova listom istrijebio. Interesantno je i to, da Mehmed Kamil-paša za vrijeme jednogodišnje vladavine nije nikoga ubio ni oglobio, što je bilo nezapamćeno „odkako je Bosna (bila) pod Turčinom“.¹⁹⁶⁸

Nova pobuna bosanskih Muslimana protiv vezira Osman Nuri-paše izbila je u junu 1845. na lijevoj obali Une. Osim, što su „svi turci Bošnjaci mrz(ili) na nizama (nova uređena vojska) kao na kaure“,¹⁹⁶⁹ glavni uzroci bili su: „što (su) ih muselimi odviše (u)gnjet(avali); što (su) im se slobostine i pravice raznoverstno povređ(ivale); što je vezir strogo naredio, da se već od tri godine zaostavši danak jedanput plati; i što je uvedena nova uredba, po kojoj se od svake preko granice prodane robe 13 na stotinu đumruka plaćati mora(la)“. Njih do 5.000 pobunjenika osvojili su Bosansku Dubicu i Prijedor, a namjeravali su ići i na Banjaluku, gdje se nalazio bosanski vezir sa svojim pristalicama. Pobunjenicima su odbili pristupiti u Bosanskom Novom muslim Husein-beg Cerić, a u Bosanskoj Krupi muslim Mehmed-beg Arnautović, koji su ostali vjerni bosanskom veziru i sultanu. Da bi spasili glave ova dvojica muselima prebjegli su preko Save u Austriju.¹⁹⁷⁰

Bosanska Krajina nije mirovala ni narednog mjeseca. Ubistvo šesnaestogodišnjeg dječaka iz austrijske Vojne Krajine Save Vojnovića početkom jula 1845. godine, za koje su bili osumnjičeni neki Muslimani iz Podzvizda kod Velike Kladuše izazvalo je međudržavni spor sa Austrijom.¹⁹⁷¹ I pored sumnji, da ovaj zločin nisu počinili bosanski

¹⁹⁶⁶ CH-13/12, 14. 2. 1845.

¹⁹⁶⁷ S. beg Bašagić-Redžepašić, *n. d.*, 1900, 160.

¹⁹⁶⁸ NHSD-25/XI, 26. 3. 1845.

¹⁹⁶⁹ J. Baltić, *n. d.*, 183.

¹⁹⁷⁰ NHSD-51/XI, 25. 6. 1845.

¹⁹⁷¹ *Barun Josip Jellachich-Josipu Scheigeru*, Glina, am 3-ten August 1845, u: I. Bojničić, *Dva Jelačićeva pisma o okršajima na hrvatsko-turskoj granici, Prilog životopisu bana Jelačića*, Vjesnik kr. Hrvatsko-

Muslimani već neka skitnica bosanski katolik Pavo Želičkar odlučila se austrijska vojska na vojnu invaziju u sjeverozapadnoj Bosni.¹⁹⁷² Vojnom intervencijom u Podzvizdu ušla je austrijska vojska najdublje u unutrašnjost Bosne do tada. Njena odmazda kojom je 9. jula iste godine lično komandovao Josip Jelačić bila je stravična.¹⁹⁷³ Jelačićeva hrvatska vojska je samo za jedan dan zapalila svih 34 kuće sa voćnjacima u Podzvizdu i 80 nevinih stanovnika ovog mjesta ubila. Ranila je 145 lica od kojih 72 teže. Štaviše, u ovoj zločinačkoj vojnoj eskurziji Jelačić je izgubio čak 67 svojih vojnika.¹⁹⁷⁴ Ipak, bosansko-muslimanski Krajišnici su uspjeli da se odbrane i da hrvatskog agresora izbace iz Bosne, što je u njihovoj tradiciji zapamćeno kao veličanstvena pobjeda nad Jelačićem.¹⁹⁷⁵

Bosanski franjevci priznali su aprila 1845. godine, da je njihov sukob sa Barišićem bio „političko pitanje“ („a vicende politiche“),¹⁹⁷⁶ koje se unutar katoličke crkve oteglu sve do polovine maja 1845. godine, kada je fra Barišić bio pozvan u Carigrad. Njega su bosanski franjevci optuživali, da je „izdajica otačestva“ („издајица отачества“), kao i da je bio „umiješan u neka nesretna revolucionarna („революционална“) kovarstva“.¹⁹⁷⁷

Bosanski vezir Osman Nuri-paša nije bio vladar od akcije, osim zbog svoje starosti i zbog toga što je uvidio, „da su Bošnjaci još (uvijek bili) Bošnjaci, pak od svog starog običaja n(isu) (htjeli) lako odustati“. Poznato je, da je on odmah po svom dolasku u Bosnu prenio bosanskoj vlasteli i ostaloj gospodi sultanovu volju. Opomenuo ih je, ako se budu suprostavljali da će pisati na Devlet da mu pošalju regularnu vojsku stacioniranu blizu bosanske granice.¹⁹⁷⁸ Osim sa lokalnim muslimanskim prvacima, bosanski vezir Osman Nuri-paša je morao riješiti probleme stvorene i na granici sa Hrvatskom. On je u tom smislu slao banu Jelačiću u Zagreb svoje saradnike Mahmut-pašu Vidajića i miralaja Hadži Ali-bega. U isto vrijeme on je naložio, da na smirivanje krajiških muslimanskih

slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva, God. XIII, Zagreb 1911. (u daljem navođenju: I. Bojničić, *Dva Jelačićeva pisma o okršajima na hrvatsko-turskoj granici*), 195.

¹⁹⁷² G. Šljivo, *Napad austrijske vojske na Podzvizd 9. jula 1845. godine*, u: G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještača*, Tešanj-Sarajevo 2008, 674-675.

¹⁹⁷³ J. b. Neustädter, n. d., 134.

¹⁹⁷⁴ *Barun Josip Jellachich-Josipu Scheigeru*, Glina, am 3-ten August 1845, u: I. Bojničić, *Dva Jelačićeva pisma o okršajima na hrvatsko-turskoj granici*, 197.

¹⁹⁷⁵ K. Milković, *Represalije protiv Podzvizda 1845. godine. Fenomen četovanja i maloga rata u kasnim krajiškim društvima na hrvatsko-bosanskoj granici*, Povijesni prilozi, br. 40, Zagreb 2011, 221.

¹⁹⁷⁶ *Pretor Romagnolo-kapetanu u Split*, Imoschi 7. aprile 1845, u: И. Кеџмановић, n. d., 142.

¹⁹⁷⁷ CH-36/12, 5. 5. 1845.

¹⁹⁷⁸ NHSD-53/XI, 2. 7. 1845.

prvaka porade banjalučki muselim Mustaj-paša Babić, travnički muftija Hadži Derviš-efendija Korkut i Ahmed-beg Vilić.¹⁹⁷⁹

Svaki dan u avgustu 1845. prolazio je u očekivanju vojne intervencije seraskera Rešid-paše. Prije nego što krene na Bosnu on je trebao da u Hercegovini sa vezirske stolice svrgne Ali-pašu Rizvanbegovića „koji je već osam punih godina (bio) nepokoran portinim zapovedim“. Isti Ali-paša spremio se u isto vrijeme za ozbiljan rat protiv sultanove vojske. Bilo je primijećeno njegovo stalno naoružavanje i gomilanje hrane. Osim toga, treba imati na umu da je „Rizvanbegović (bio) sed i lukav Turčin“ i da je pripremio nekoliko kesa cekina kako bi podmitio Rešid-pašu. Hrišćani su se istinski nadali seraskerovom dolasku, pogotovo njegovoj namjeri da se iz Bosne ukloni Šerifović-paša „koi (je) kako bogatstvom tako i okrutnošću svojom nadilazi(o) sve svoje drugove“. Šerifović-paša je prvo prisvojio svu trgovinu kafom u Bosni, tako da je ovu namirnicu „bez koje Turčin živiti n(ije) mo(gao)“ bilo moguće kupiti samo kod njega. Nešto kasnije, slično egipatskom vice-kralju Ali-paši on je na štetu prije svega hrišćanskih trgovaca monopolizovao svu trgovinu u Bosni i Hercegovini¹⁹⁸⁰ i postao na taj način jedan od najbogatijih i politički najuticajnijih ljudi. Izgleda, da su u isto vrijeme i Srbi stvarali pripreme za podizanje pravoslavnih hrišćana u Bosni o čemu je 10. avgusta 1845. svojoj vladi u Beču pisao pretor iz Imotskog. Pobunu je trebao da podigne neki pop iz Uskoplja (Gornji Vakuf), ali je bio otkriven, izbatinan od lokalnog prvaka Hasan-bega Alipašića i poslan, prvo bosanskom veziru u Travnik, a potom u Carigrad.¹⁹⁸¹ I bosanski katolici su znali, da su neka „dva ristjanska popa“ u Uskoplju bila tada pretučena, jer su namjeravali podići ustanak „u Bosni protiva turcim na stari Petrov“.¹⁹⁸²

Nezapamćeni međuvjerski sukobi izbili su novembra 1845. u Sarajevu između bosanskih Muslimana i Jevreja. Muslimanski stanovnici pobunili su se protiv Jevreja, zato što je, kako se vjerovalo, neki anonimni Jevrejin „neku tursku ženu (bulu) oskvernio“. Reakcija na ove vijesti bila je žestoka. Muslimani su opljačkali sinagogu, a potom i neke jevrejske porodice od kojih su zaplijenili 1300 kesa ili 60.000 forinti u

¹⁹⁷⁹ S. beg Bašagić-Redžepašić, *n. d.*, 1900, 160.

¹⁹⁸⁰ NHSD-68/XI, 23. 8. 1845.

¹⁹⁸¹ В. Стојанчевић, *н. п.* 1972, 172.

¹⁹⁸² J. Baltić, *n. d.*, 183.

srebru. Išli su korak dalje, pa su neke uglednije Jevreje bacili u tamnicu. Sumnjalo se da je i bosanski vezir Osman Nuri-paša učestvovao u tom pljenjenju jevrejske imovine.¹⁹⁸³

Fanariotski vladika Ignjatije opozvan je u novembru 1845. iz Bosne i to je za pravoslavne predstavljalo veliko olakšanje. On je tužen kod patrijarha u Carigradu za svoja „neograničena iztjazanja“ za tri godine svoga boravka. Naime, pravoslavne vladike u osmanskim državama nisu primali redovne plate, već su živjele od „izvjesni dajnija“, koja su bila dobijana iz parohija i koja nisu potpadala ni pod kakav zakon. Osnovana su na starom običaju. Od svoga prihoda, mitropoliti su godišnje davali jedan dio sultanu, a drugi carigradskom patrijarhu. Bosanski mitropolit Ignjatije je služeći se „najgadnijim sredstvima da svoje srebro ljublje zasiti“ svoj dohodak tokom vremena i praktično umnožio. Ovaj mitropolit je za tri godine „pastirstva“ od pravoslavnog stanovništva isisao ili „naglobio“ 300.000 forinti u srebru. Otprilike, to je bilo šest puta više nego što je od naroda oteo njegov prethodnik. Inače, pravoslavni („Грчки житеља“) je u Bosni i Hercegovini krajem 1845. živjelo preko 1,000.000, Muslimana („Мохамеданаца“) oko 400.000, a katolika („Римљана“) oko 100.000, dok je Jevreja („Чивута“) bilo ukupno 6.000 jedino u varošima Travnik i Sarajevo. Pravoslavni su u obje provincije imali četiri vladike, a katolici samo jednog biskupa.¹⁹⁸⁴

Moglo se primijetiti da se u novembru 1845. u Bosni, za razliku od Bosanske Krajine i Hercegovine gdje je ono ostalo kao i ranije, političko stanje u priličnoj mjeri poboljšalo i to u prvom redu za hrišćane. Njihov položaj u Hercegovini pod Ali-pašom bio je daleko gori. Kod njega je za hrišćanske podanike i dalje važila deviza: „Ili čekić kucat, ili puška pucat“, što je u stvari značilo da su mogli biti jedino robovi.¹⁹⁸⁵

Tatari su sredinom novembra 1845. donijeli glas iz Carigrada da je i bosanski vezir Nuri Osman-paša „mazul“, tj. da će biti zamijenjen novim vezirom Hadži Kamili-pašom, bivšim gubernatorom u Džidi i Abisiniji. Osman Nuri-paša, istina, ostao je upamćen kao uvijek nezasitan i gladan novca. Osim mnogih sarajevskih Jevreja za koje se vjerovalo da je besomučno opljačkao on je u tom mjestu oglobio i mnoge hrišćane i dosta blaga pokupio.¹⁹⁸⁶ Osman Nuri-paša je bio po rođenju Čerkez, i od roba je dogurao

¹⁹⁸³ NHSD-91/XI, 12. 11. 1845.

¹⁹⁸⁴ CH-87/12, 31. 10. 1845.

¹⁹⁸⁵ NHSD-99/XI, 10. 12. 1845.

¹⁹⁸⁶ NHSD-105/XI, 31. 12. 1845.

na više dostojanstvo. Što su tri dotadašnja vezira postigla, on je za samo deset mjeseci uspio da pokvari. Bio je potpuno nesposoban za državne poslove, tako da je sve vezirske poslove obavljao njegov haznadar. Osim toga, Bosna ga je upamtila kao vezira, koji je kao ni jedan do tada bio „derht na novac“. Osim toga, on je bio kompromitovan i zbog svoga prijateljstva sa skopljanskim zapovjednikom Asan Alai-begom, jednim od najvećih zulumčara, koji je „preko 30 osobah samo (te) godine svojom vlastitom rukom na smert iztukao, medju njima jednu ženu i popa iz Čipuljića“. ¹⁹⁸⁷

Novi bosanski vezir postao je početkom novembra 1845. dotadašnji mušir Erzeruma Hadži Halil Kamili-paša (1. 11. 1845-4. 7. 1847), ¹⁹⁸⁸ dok su se Šerifović i Babić istog mjeseca odazvali na poziv centralnih vlasti u Carigrad, kako bi se izjasnili o nebrojenim tužbama „ubogoga puka“. ¹⁹⁸⁹ I zamalo da se dogodi politički zaokret, jer se pročulo, da je ni manje ni više nego Fazli-paša Šerifović tokom saslušanja u Carigradu bio, navodno, sa najvišeg mjesta predložen da se vrati na vezirsko dostojanstvo u Bosnu. Šerifović je, bez obzira na sve svoje mane bio „pametan i političan“, a uz to, bio je Bosanac, što je takođe trebalo uzeti u obzir, budući na cijenu puta koju je novom veziru trebala da plati, niko drugi nego bosanska raja. ¹⁹⁹⁰

U Beogradu su aprila 1845. preko Tome Kovačevića u srpsku vladu bili primljeni fra Blaž Josić i fra Stjepan Marjanović. ¹⁹⁹¹ Bosanskim franjevcima bilo je obećano, da će Srbija diplomatskim putem preko kapuće-haje u Carigradu Lazara Teodorovića pružati svaku političku podršku njihovim nastojanjima, da se odbrane od biskupa fra Barišića. ¹⁹⁹² Pogotovo je fra Josić pristao na saradnju sa Srbima i to pod pseudonimima „Vaso“ i „Srbo-Bošnjak“. ¹⁹⁹³ Nekoliko godina ranije (1839) krio se fra Josić u Srpskom narodnom listu iza pseudonima: „*od jednog Srbskog sina, Bošnjaka zapadnog veroispovedanja,*“ da bi se nešto kasnije (1841) u istom listu jasno potpisao kao: „*Blaž Josić, Serbo-Bošnjak*“. Bio je ubijeđen da su svi „južni Slavjani“ bili, zapravo, „Srbliji“, da im je jezik „serbski,“

¹⁹⁸⁷ NHSD-2/XII, 7. 1. 1846.

¹⁹⁸⁸ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 1013.

¹⁹⁸⁹ NHSD-92/XI, 15. 11. 1845.

¹⁹⁹⁰ NHSD-105/XI, 31. 12. 1845.

¹⁹⁹¹ Д. Страњаковић, *н. р.*, 1940, 517.

¹⁹⁹² В. Стојанчевић, *н. д.*, 197.

¹⁹⁹³ И. Кеџмановић, *н. д.*, 85.

kao i da su oni „vostočne crkve“ bili manje indoktrinirani „duhom razdora i mrzosti“.¹⁹⁹⁴ Glavni srpski konspirator Matija Ban je u to doba naročito vodio računa da se u štampi, koja je bila pod nesumnjivim nadzorom srpske vlade, ne piše ništa protiv katoličke crkve. U suprotnom, to bi za Bana, kako je on tvrdio bila „prava mahnitost i u narodnom i političkom pogledu da se iz Srbije, a u njenim zvaničnim novinama, napada na vjeru koju (je) ispovjeda(o) i jedan dio samih Srbalja i skoro svi Hrvati“. Njega je posebno brinulo, „kako bi to dejstvovalo na duhove u Bosni, Ercegovini“.¹⁹⁹⁵

Spor u bosanskoj katoličkoj crkvi riješen je krajem marta 1846. godine. Kao prvo, biskup, koji je zajedno sa franjevcima boravio godinu dana u Carigradu popustio je franjevačkim pravima, zasnovanim na starim privilegijama. Biskup je sa odobrenjem pape trebao dobiti drugi raspored. Kao drugo, bosanski franjevci trebali su izabrati nekog drugog biskupa i predložiti ga papi.¹⁹⁹⁶ Podjela apostolskog bosanskog vikarijata u martu 1846. prema političkoj diobi značila je ujedno i nastanak novog, hercegovačkog vikarijata u Mostaru, na čije je mjesto postavljen fra Barišić sve do svoje smrti 1863. godine.¹⁹⁹⁷ Fra Mikić je u svojoj hronici zabilježio za fra Barišića „da se rodio i bio hrabar, naročito u sporovima sa Turcima“. („Vi fuit generosus, et audax, praesertim in tribunalibus Turcicis“).¹⁹⁹⁸ Za njega je bilo prvo određeno da živi u nekom samostanu u Imotskom. Ovim premještanjem njegovi prihodi bili su znatno umanjeni, prije svega što je bogatija Bosna imala pedesetpet parohija u kojima je živjelo oko 100.000 katolika.¹⁹⁹⁹ Sa druge strane, on je u siromašnoj Hercegovini imao samo deset parohija i oko 10.000 katolika.²⁰⁰⁰

Bosanski vezir Hadži Halil Kamili-paša se ispočetka svoje vladavine pokazao veoma naklon bosanskim katolicima. On je jednim pismom obavjestio sve župnike u Bosni da će ih braniti od turskog zuluma.²⁰⁰¹ Nije prošlo dugo vremena a na vidjelo je izbila njegova stvarna politika, bar kada je riječ o pravoslavnima. On je kao i neki

¹⁹⁹⁴ I. Mamuzić, *Odjeci Ilirizma srpski i hrvatski*, Građa za povijest književnosti Hrvatske, knjiga 32, Zagreb 1978, 365-366.

¹⁹⁹⁵ Д. Страњаковић, *н. р.*, 1940, 522.

¹⁹⁹⁶ CH-22/13, 19. 3. 1846.

¹⁹⁹⁷ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 65.

¹⁹⁹⁸ Fra B. M. Vrdoljak, *Apostolski vikarijat u Bosni 1735-1881*, 49.

¹⁹⁹⁹ CH-51/13, 28. 6. 1846.

²⁰⁰⁰ NHSD-56/XII, 15. 7. 1846.

²⁰⁰¹ J. Матасовић, *Фојничка регеста*, 371.

njegovi prethodnici počeo „narod sèrbski strašno globiti i terti, a bosanskim Turkom svaku želju izpunjavati“. Navodno, njega je neki njegov prevodilac Đorđe Milanović, inače rodom Srbijanac, odvrćao od takvog ponašanja, ali ga je ovaj ubrzo razriješio dužnosti. Ovakvo ponašanje vezira izazvalo je da se mnogi Srbi („Sèrblji“) pod vođstvom nekog popa Josifa iz Tešnja odmetnu u hajduke. Ove smutnje bile su praćene novim zamršenim odnosima u katoličkoj crkvi, u kojoj su izbila nova previranja, budući da se franjevci nisu mogli složiti oko izbora novog biskupa.²⁰⁰²

Zbog nebiranja novog biskupa kod rimokatolika, koje se oteglo do jeseni 1846. i politike globaljenja pravoslavnih, koje su sprovodili njihove vladike, pokazalo sa da poboljšanje položaja cjelokupnog hrišćanskog naroda nije samo zavisilo od ponašanja turskih vlasti. „Pravoslavne vladike“ su tako globile „za popovstvo i protopopovstvo, da nikakvi Turčin gorje“ nije mogao. Popovi su bili obični prostaci „da (su) jedva što činiti zna(li), (dok) o podučavanju naroda ili školah ni spomena n(isu) ima(li)“. Srpski intelektualci okupljeni oko „Srpskih narodnih novina“ počeli su od 1846. razmišljati, da se na školovanje u Beograd primaju pravoslavni mladići iz Bosne i Hercegovine, kako bi „posle kao svetjenici i učitelji u dubokoj tminji ležeći rod svoj u Bosni i Hercegovini koliko toliko izobražavati pomog(li)“. Računalo se na dva važna činioca. Prvi se odnosio na ulogu beogradske arhiepiskopije i mitropolita Petra, koji je Sarajlijama izgledao kao „redak muž, ukrašen mudrostju, prosvetom, rodoljubjem i blagostju blagorazsudljivostju“. Polagale su u nacionalno-političkom smislu i na to što su srpski knez i srpska vlada imali „u njem mudra savetnika i priatelja; svjetenstvo oca, a narod prosvetitelja“. Drugi važan činioc bila je srpska vlada, za koju se računalo da bi materijalno pomogla, pogotovo siromašne mladiće iz Bosne i Hercegovine, „gde (su) serbska po kervi i zakonu bratja živ(jela), da se u naucih izobražavaju, i u svojoj posle domovini da prosvetu razprostiru“. Suština ovih razmišljanja polazila su od pretpostavke, da bi se njihovim školovanjem u beogradskoj bogosloviji najviše od svega „razvitku pomoglo“ srpske „narodnosti“.²⁰⁰³ Ovakva razmišljanja bila su tim prije značajna, zbog sve koruptivnijeg ponašanja fanariotskih vladika, čije su finansijske malverzacije prevazilazile svaku mjeru. Samo u septembru 1846. godine Hercegovačka mitropolija

²⁰⁰² NHSD-61/XII, 1. 8. 1846.

²⁰⁰³ NHSD-64/XII, 12. 8. 1846.

bila je obavezna da sa svojih 2.000 groša pomogne otplatu duga neke grčke narodne škole na Bosforu.²⁰⁰⁴

Ilija Garašanin je tokom 1846. uspio konačno da pronađe sebi odanog špijuna i među bosanskim Srbima i to u rođenom Sarajliji Risti Bogdanoviću, tada poznatom kafandžiji u Slavanskom Brodu.²⁰⁰⁵ Njega je za tajni rad u Bosni srpskoj vladi predložio Sarajlija Jovan Marinović, koji se sa Bogdanovićem lično poznao.²⁰⁰⁶ Ovaj je trebao da radi po njegovim, kao i instrukcijama „Načertanija“, za koji su hrvatski Ilirci već znali da postoji. Njihov lider Ljudevit Gaj je boravio u julu 1846. u Beogradu, gdje je uspio da sa upozna sa Zahovim planom ili skicama za izradu Načertanija. Osim toga, Gaj je svoj primjerak dobijen od Zaha u povjerenju predao austrijskom kancelaru knezu Klemensu Meternihu i za to dobio novčanu nagradu.²⁰⁰⁷ Pri tome, on je na vrlo vješt način iskoristio priliku da Zahove famozne „katoličke Srbe“ („katholische Serben“) preformuliše u „katoličke Ilire“ („katholische Illyrier“) i „katoličke Slovene“ („katholische Slaven“).²⁰⁰⁸ Ove tendencije, svakako su morale imati veze sa željama Hrvata u narednom periodu, koji su sve jasnije težili široj slovenskoj zajednici sa drugim katoličkim Južnim Slovenima.²⁰⁰⁹ Svakako, najinteresantniji detalj u Gajevom „Memorandumu“ knezu Meternihu je onaj o negativnom uticaju ruske politike na Srbe. Gaj je uviđao, da je „Rusija laska(la) verskim predrasudama Srba i podsti(cala) religiozni fanatizam“. Takođe, on je predviđao, da će tim postupanjem Rusija uspjeti „da uvuče u borbu i Bosnu protiv svega što je muslimansko i austrijsko, borbu u kojoj će se Rusija, po nuždi, naći kao vrhovni vođa, ne samo stoga što je plemenski srodna, već naročito zato što (je) važi(la) (za) vrhovn(og) zaštitnik(a) istočne crkve“.²⁰¹⁰

Bilo je potpuno jasno, da će do avgusta 1846. godine fra Barišić pod svoju jurisdikciju definitivno dobiti „gornju stranu Bosne t. j. Hercegovinu“. On je u želji da se u Mostaru useli u neku kući, zamalo platio glavom. Mostarcima je izgledalo veoma

²⁰⁰⁴ Н. Радосављевић, *н. р.*, 2008, 186.

²⁰⁰⁵ Ј. Милићевић, *О Босни 1848. године*, ИГ, бр. 1, Београд 1973, 95.

²⁰⁰⁶ Р. Љушић, *Споменица и прошење Стеве Богдановића*, ЗИ БиХ, бр. 2, Београд 1997. (у даљем навођењу: Р. Љушић, *Споменица и прошење Стеве Богдановића*), 207.

²⁰⁰⁷ V. Žáček, *n. r.*, 149.

²⁰⁰⁸ J. Šidak, *n. r.*, 1970, 417.

²⁰⁰⁹ Љ. Јовановић, *н. р.*, бр. 10. (II, 6.), 16. Јуни 1901, 434.

²⁰¹⁰ *Меморандум о путовању Д-ра Људевита Гаја по Србији од 22 априла до 7 маја*, у: Г. Јакшић, *Извештај д-ра Људевита Гаја о Србији (1847.)*, СКГ, бр. 5, н. с., књ. XI, Београд 1. Март 1924, 374.

čudno, da se nakon što su „Turci Mostarci prije tri godine kerstjane iz Mostara proterali, (još uvijek) vladiku među sobom terpe(li)?!“ Na kraju su, od razularene mase fra Barišića odbranili pašini kavazi. Njemu nije bilo dozvoljeno da se naseli u Mostar, ali je od hercegovačkog vezira dobio neki privremeni smještaj u Čengaju, parohiji u kojoj je počela izgradnja domova za one bosanske fratre koji su ostali uz fra Barišića. Hercegovačkom biskupu je na raspolaganju ostalo 14 parohija sa oko 30.000 vjernika, koje je trenutno pokrivaio dubrovački biskup i u političkom smislu spadali su pod mostarskog pašu. Za razliku od pravoslavnih vladika koji su umjesto plate ubirali prihode od naroda, katolički biskupi u Bosni, pa tako i fra Barišić primali su redovnu platu i to od rimske Propagande 200, a od austrijske vlade 300 talira, što je iznosilo ukupno 1.000 srebrenih forinta.²⁰¹¹ Nedovoljno upućen ili potpuno neupućen u tok stvari, fra Jukić je u avgustu 1846. izražavao mišljenje, kako je dalja prepreka ilirskog nacionalnog razvoja u Bosni bila okončana Barišićevim premještanjem u Hercegovinu. Naredni koraci trebali su da idu u pravcu rješenja upravljanja provincijom Bosnom Srebrenom, tako što bi Porta dopustila franjevcima da je oni sami vode. Fra Jukić je bio uvjeren da „ako Fratri pridobiu“, da bi među bosanskim katolicima momentalno zavladao „podpuni mir“, kao i da bi se „za Narodnost ilirsku“ u Bosni moglo dosta toga „učiniti“.²⁰¹² Fra Jukić nije bio usamljen, budući da je ilirska ideja živjela jedno vrijeme među bosanskim franjevcima i nakon što je u Hrvatskoj bila odbačena i zamijenjena hrvatskim nacionalnim imenom. Tako je, na primjer, kupreški župnik fra Grgo Lozić sljedeće godine (1847) na crkvenoj zgradi u Atlagića polju uklesao ilirski grb, polumjesec sa zvijezdom.²⁰¹³

Fra Jukić, koji je u to vrijeme u novine slao mnoge stvari, a koje su, kako se fra Jako Baltić izrazio bile „protivne politici“ („multa etiam contra politicam“) bio je „na oku“, jednako turskih, kao i austrijskih vlasti.²⁰¹⁴ Slobodno se može reći, da je od konca 1846. kod fra Jukića, kada je zajedno sa fra Josićem pisao Gaju iz Fojnice bilo više nego ranije nagovještaja o opredjeljenju za hrvatsku nacionalnu ideju. Ova dvojica su se iskreno nadali Gajevoj pomoći, nesumnjajući da je Gaj često pratio šta se dešavalo sa

²⁰¹¹ NHSD-78/XII, 30. 9. 1846.

²⁰¹² *Fra Ivan Frano Jukić-Vjekoslavu Babukiću*, Fojnica 10. Kolovoza 1846, u: *Pisma Ivana Franje Jukića*, 172.

²⁰¹³ M. Džaja, K. Draganović, *n. d.*, 198; Polumjesec sa zvijezdom bio je stari grb Ilirije i hrvatske je provenijencije. Prikazi ovog grba su vrlo česti na starom hrvatskom novcu tzv. banovcima, kao i na mnogim nadgrobniim spomenicima hrvatskog plemstva i hrvatskih gradova. (R. Horvat, *n. d.*, 1906, 53.)

²⁰¹⁴ T. Alaupović, *n. d.*, 9.

„strane preko-Unske“ u Bosni. Poručivali su mu, kako je „mišljenje i ta želja, jest svih domorodacah, (bila) da nesretnu, ovu ilirsku pokrainu, posle toliko stotjah, jednoć već, sunce od prosvete ograne i obasja!“²⁰¹⁵ Prvi Gajev saradnik Sakcinski tvrdio je i pisao u to vrijeme o tome, kako su pravi Hrvati oduvijek živjeli u sjevernoj Bosni, nazivajući je „Tursko-hervatskom“.²⁰¹⁶ Britanac Pejton, koji je proputovao našim krajevima 1846. je i sam mogao da se uvjeri u bliskost „hrišćanske Dalmacije („Christian Dalmatia“) i muslimanske Bosne („Moslem Bosnia“). Koliko god da su se mrzili, ove dvije provincije nisu nikada mogle jedna bez druge. Jedinstvo ove dvije cjeline Pejton je posmatrao iz čisto životnih potreba i puke egzistencije, gdje je hladnim planinama Bosne bilo potrebno ulje vruće Dalmacije, a stoci u Dalmaciji bili neophodni zeleni bosanski pašnjaci. Bosni su osim toga bili potrebni kolonijalni proizvodi pomorske Dalmacije, a siromašnoj Dalmaciji kukuruz iz bogatih dolina i aluvijalnih ravni Bosne.²⁰¹⁷ Sve što je Pejton naveo je bilo tačno i svoje opravdanje nalazilo je u činjenici, da je krajem 1846. najviše zbog siromaštva i gladi zabilježen novi veći talas useljavanja hrvatskih katolika iz Dalmacije i Hercegovine u Bosnu.²⁰¹⁸ Novi veliki talas useljavanja katolika iz Dalmacije u srednju Bosnu bio je ponovo početkom jeseni iduće godine. Doseljenici su dolazili najviše iz senjske i imotske okoline u kojoj je samo tokom zime 1846. od gladi umrlo preko 200 ljudi.²⁰¹⁹

U bosanskom Podrinju, u srebreničkoj okolini su se avgusta 1846. pod vođstvom Rusten-bega Hasanpašića pobunili stari muslimanski ajani sa ciljem, da im Porta ne ukida staro pravo biranja svoga muselima. Inače, Rusten-beg je sve do 1842. bio jedan od najlojalnijih bosansko-muslimanskih prvaka i prvi bosanski Muslimani, koji je obukao evropsko odjelo. Njegov otpor počeo je od vremena kada mu je Porta oduzela dostojanstvo ajana. On je oko sebe okupio oko sedamstotina istomišljenika i „podgovarao ljude, koje Srbe, koje Turke, da se oružjem suprostave bosanskom veziru“. Rustem-beg je

²⁰¹⁵ *Fra Ivan Frano Jukić, fra Blaž Josić-Ljudevitu Gaju*, Fojnica 1. prosinca 1846, u: *Pisma Ivana Franje Jukića*, 108.

²⁰¹⁶ M. Knezović, *n. r.*, 215.

²⁰¹⁷ A. A. Paton, *O. c.*, 1861, 268.

²⁰¹⁸ NDHS-10/XIII, 3. 2. 1847.

²⁰¹⁹ НЧБ-36/1, 5. 9. 1847.

čak zatražio pomoć i od srpskog kneza, ali je ustavobraniteljska vlada odbila da mu pomogne.²⁰²⁰

Fra Barišića je 24. septembra 1846. godine Vatikan i zvanično postavio na mjesto hercegovačkog biskupa,²⁰²¹ gdje je imao potpunu zaštitu hercegovačkog vezira Ali-paše Rizvanbegovića. Sekretar austrijskog Namjesništva u Zadru Rihard Erko posjetio je tada ovog hercegovačkog vladara. Erkova misija sastojala se u rješavanju pitanja izručenja Austriji nekih dalmatinskih bjegunaca u Hercegovinu. On se tada uvjerio, da je Ali-paša bio, kako je naveo u svome izvještaju, slab čovjek, koji se povodio za mišljenjem svoje iskvarene okoline. Osim toga, Erko je za hercegovačkog vezira naveo i da je bio lukav, lažljiv, da nije poštovao zakone svoga vladara (bosanski vezir-B. T.), kao i da nimalo nije uživao simpatije potčinjenog naroda. Ali-paša, kao i njegovi bliski saradnici nisu pružali nikakve garancije, da se sa njima može nešto ozbiljno raditi i održavati dobrosusjedske odnose. Austrijski izaslanik je imao priliku da se uvjeri u Ali-pašino održavanje na vlasti pomoću mita, koje je redovno slao u Carigrad. Erko je austrijskoj vladi ozbiljno predložio, da radi na uklanjanju Ali-paše iz Hercegovine i da od Porte zatraži da na njegovo mjesto postavi čovjeka čvršćeg karaktera i voljnog na dobrosusjedske odnose sa austrijskim vlastima u Dalmaciji.²⁰²²

Prema riječima hroničara ovog vremena fra J. Baltića, „politički vidokrug u Bosni“ postao je u nadolazećem periodu „dosti oblačan“.²⁰²³ Novi antireformski pokret izbio je u novembru 1846. i to ponovo u Bosanskoj Krajini među, kako ih je Rihard Erko nazvao „Bošnjacima Krajine“ („Bosniaci della Craina“).²⁰²⁴ Pobunjenici okupljeni oko bihačkog kadije Mehmed-bega Rustanbegovića digli su se „iz nezadovoljstva sa reformama i s njima skopčanim redom“. Pobunjenici su pretendovali osvojiti Banjaluku i njenu tvrđavu, zbog čega je 7-8.000 regularnih vojnika došlo u Kozarac da uspostave liniju odbrane. Rustanbegović se pogrešno nadao da će se i Banjalučani priključiti buni. Veći dio Banjalučana stalo je uz svoga muselima Ali-bega Džinića, koji je ostao vjeran zakonitoj vlasti. Situaciju je bila toliko ozbiljna, da se i sam vezir sa vojskom uputio u

²⁰²⁰ М. Екмечић, *н. д.*, 1, 1989, 327.

²⁰²¹ Fra B. M. Vrdoljak, *Apostolski vikarijat u Bosni 1735-1881*, 49.

²⁰²² H. Ćurić, *Rihard Erko o pitanju austriskih bjegunaca u Hercegovini sredinom XIX vijeka*, u: *Prilozi Bosansko-hercegovačkoj istoriji XIX vijeka*, Sarajevo 1960. (u daljem navođenju: H. Ćurić, *Rihard Erko o pitanju austriskih bjegunaca u Hercegovini sredinom XIX vijeka*), 77-78.

²⁰²³ J. Baltić, *n. d.*, 198.

²⁰²⁴ H. Ćurić, *Rihard Erko o pitanju austriskih bjegunaca u Hercegovini sredinom XIX vijeka*, 82.

Banjaluku.²⁰²⁵ Oko 15.000 pobunjenih Krajišnika („Krajišnici Turci“) krenulo je krajem novembra 1846. sa zapada na Banjaluku. U toku svoga prodora oni su „počinili mnoge pokore po zemlji i štete obližnjim podanicima Sultanovim, a osobito bijednim Hristijanima („Христијанима“), plijeneći im ranu, novce, robu, životinje, paleći kuće i crkve, i ubijajući ljude“. Bosanski vezir je za kratko vrijeme sakupio do šest hiljada Arnauta i do dvjestoišesdeset spahija i otišao ka Banjaluci. On je savladao pobunjenike i ušao u grad u kome su ga kao oslobodioca dočekali brojni stanovnici „svakoga reda i vjerezakona, (tako što) dizaše ruke i moliše se Bogu za zdravlje Sultana“. Ovim svojim podvigom ovaj bosanski vezir je, na neki način započeo „novu epohu u istoriji Bosne“. On se odlikovao jednom osobinom koja je bila bez primjera u bosanskoj istoriji. Bio je „učtiv sa dobrima, strog sa zlima, pravedan sa svima, predostrožan u svakoj prilici, podešan sirotinji i hitan na pomoći“. Bosanski vezir Hadži Halil Kamili-paša je, slobodno se može istaći, imao „sasvim svoju politiku“ i što je bilo još važnije od svega, znao je „sve pletke Bošnjaka“ („Бошњака“).²⁰²⁶

Neravnopravnost hrišćanskog stanovništva sa muslimanskim najviše je bila uočljiva u sudstvu. Hrišćani i dalje nisu imali pravo svjedočenja. „Kad (bi) koja stvar do suda do(šla), onda (hrišćani) ne (bi bili) prima(ni) kod Turakah kao svedoci, nego (su) Turci svedočiti mora(li), (koji, opet) nikad protiva svojim Turkom svedočiti“ nisu htjeli. Bosanski vezir je i sam slijedeći ovu staru praksu na jednom mjestu priznao, „da svjedočanstvo hiljade (hrišćana) po zakonu turskomu uvažiti se kod suda njihovog n(ije) mo(glo)“. Dešavalo se, ali samo u izuzetnim situacijama, da kadija dopusti nekom hrišćaninu, da mu se kod turskog suda vjeruje, ali uz uslov da se hrišćanin zakune na Kuran.²⁰²⁷ Naime, kada je riječ o sudstvu interesantno je svjedočenje fra Baltića, da su „Bošnjaci turci običa(vali) kušati, kad (bi) koji vezir do(šao), kako će suditi. Je li pravi turčin, tj. turke braniti da su najkrivlji u parbi s krstjanim a ove okriviti. Onda (b)i balia bosanska uživa(la), uz(ela) (bi) se za bradu i rek(la): *Vala je ovi vezir pravi turčin!*“²⁰²⁸

U Travniku je krajem 1846. neki učitelj iz Like otvorio učionicu za preko tristotine hrišćanske djece. Međutim, sarajevski pravoslavni vladika prokleo je sve

²⁰²⁵ NHSD-92/XII, 18. 11. 1846.

²⁰²⁶ CH-94/13, 26. 11. 1846.

²⁰²⁷ NDHS-3/XIII, 26. 1. 1847.

²⁰²⁸ J. Baltić, *n. d.*, 151.

roditelje koji su namjeravali ili su već poslali svoju djecu u ovu školu. Razlog za takvu vladikinu reakciju bio je „što je isti Ličanin osim ćirilskih pismenah“ pravoslavnoj djeci „i latinski i talianski predavao“.²⁰²⁹ Bez sumnje, Travniku je bila neophodna jedna takva škola, tim prije, što se u ovom gradu tada uveliko uzdizala čaršija u kojoj su „trgovci bili pravoslavni“ („Kaufleute in Travnik aus Christen [meist griechischen] besteht“).²⁰³⁰

Bosanski vezir pročitao je prvih dana 1847. novi sultanov ferman kojim se naređivalo, da od tada pa ubuduće muslim nije više imao pravo da nad optuženima samostalno izriče presude. Novina je bila ta, što je u svakom gradu bilo određeno „nekoliko starih otmenih Turakah“, koji su zajedno sa muslimom sastavljali protokolisane tužbe i presude. Po tom bi se protokoli sa potpisom svih članova sudnice slali na vrhovni sud u Travnik u kome je zajedno sa vezikom sjedilo „nekoliko odabranih Turakah“. „Vrhovni sud“ je sve poslano presude pretresao, a zatim po šerijatu ili pravu izricao presude, koje su morale biti izvršavane. „Turci nepriatelji svake novosti i reoforme, nemilo“ su na ove novine negodovali, pogotovo što je ovaj novi posao zahtijevao dosta pisanja, imajući u vidu i činjenicu, da je bilo mnogo zabita (komandanata) „koji teško svoje ime ili ništa zapisati“ nisu znali.²⁰³¹

Širom Bosne i Hercegovine početkom 1847. proširila se vijest, „da (je) u Bosni neka propaganda svojski dela(la), i da (je) odtud proizti(cala) velika razdraženost medju hristjanstvom bosanskim“. U gradskom mnjenju se sve više moglo čuti, da će se Tursko carstvo uskoro raspasti, kao i da su „Bošnjaci čeznu(li) za odcepljenjem od Turskog carstva, i da su na to nagovara(ni) od serbske strane“. Pitanje je, koliko je zaista u tome bilo istine. Što se tiče njihove navodne želje za savezom sa Srbijom oni o tome nisu znali ništa, kao ni za kakvo „napredovanje Serbaljah“. U Bosni, ko je bio „težak, brin(uo) se sa plugom, zanatlija sa čekićem, a tergovac sa veresiom“. Pogotovo fanariotskom pravoslavnom sveštenstvu nije bilo nimalo stalo da se bori za „narodnost“, kome je u ostalom „sva sreća naroda u kesi“ ležala.²⁰³² Najkarakterističniji slučaj vladikinih i popovskih odnosa prema ovom pitanju bio je slučaj fočanskog popa Đorđa Prodanovića i

²⁰²⁹ NDHS-11/XIII, 6. 2. 1847.

²⁰³⁰ Anonim, *Reise nach Bosnien. Von einem botanischen Reisenden, Dritter Abschnitt, Travnik, Das Ausland, Ein Tagblatt für Kunde des geistigen und sittlichen Lebens der Völker, Nr. 58, Deutschland, Einundzwanzigster Jahrgang, Stuttgart und Tübingen, 8. März 1848, 230.*

²⁰³¹ NDHS-15/XIII, 20. 2. 1847.

²⁰³² NDHS-6/XIII, 20. 1. 1847.

mostarskog vladike Aksentija, koji je ovog vezao sa konjima u bukagije. Vladika Aksentije, kada bi kupio miriju (vladičarinu) samo bi napisao popovima „*U taj i taj sat, donesi mi pare!*“ Inače, ovaj vladika je za miriju na svoje vjernike slao kavaze, koji su je onda silom naplaćivali od naroda.²⁰³³ Vladika Aksentije je namjeravao sve stare mostarske jeromonahe zamijeniti drugim popovima, zbog čega je postojala opasnost potpunog uništenja autonomije ove stare crkvene opštine.²⁰³⁴

Nadležne vlasti u Sarajevu dale su krajem januara 1847. pravoslavcima u tom gradu dopuštenje za otvaranje jedne škole u kojoj bi djeca osim „maternjeg srbskog („србског“) jezika“ učila njemački i italijanski.²⁰³⁵ Škola je bila namijenjena za svu hrišćansku djecu, pravoslavnu i katoličku, a učenje italijanskog i njemačkog jezika bilo je neophodno, prije svega zbog trgovačkih odnosa Sarajlija sa Trstom i Bečom.²⁰³⁶ Odlučeno je, da se maternji „srbski jezik“ („србски језик“) ubuduće uči uporedo „ćirilskima i latinskima slovima“. Takođe, bilo je predviđeno i da se za učitelje uzmu dva učitelja, jedan pravoslavne, a drugi katoličke vjere.²⁰³⁷ Novu zgradu dobili su 1847. srpski đaci u Livnu²⁰³⁸ u koju su išla i neka katolička djeca (Anto Kaić, Ivo Slipčević).²⁰³⁹ Podizanje srpske škole u Prijedoru započelo je početkom novembra iste godine, ali kako se raširila vijest da je, navodno, u planu bilo da se pravi i crkva, mjesne vlasti zabranile su podizanje ove škole.²⁰⁴⁰ Ipak, crkva i škola izgrađene su par godina kasnije i u ovom bosansko-krajiškom mjestu i to tako što je zemljište na kojima su bile podignute poklonio Mehmed-kapetan.²⁰⁴¹ U Vranjaku kod Modriče postojala je 1847. škola za srpsku djecu.²⁰⁴²

Sve je više bilo jasno, da je Ali-paša Rizvanbegović bio najveći opozicionar sultanovoj vlasti. Kod stanovnika Hercegovine je u februaru 1847. preovladavalo mišljenje, da „kad bi sultan Ali-pašu pokorio, (da bi se) svi Bošnjaci odmah njemu

²⁰³³ М. С. Поповић, *Свештеник Ђорђе Продановић, српски мученик*, БХ Источник, св. X, год. VIII, Сарајево 1894, 371.

²⁰³⁴ Н. Радосављевић, *н. р.*, 2008, 187.

²⁰³⁵ НЧБ-2/I, 10. 1. 1847.

²⁰³⁶ NDHS-8/XIII, 27. 1. 1847.

²⁰³⁷ СН-6/14, 21. 1. 1847.

²⁰³⁸ Д. Ј. Караџац, *н. р.*, мај 1909, 187.

²⁰³⁹ *Исто*, август-септ.-октобар 1909, 568.

²⁰⁴⁰ Т. Алауповић, *н. д.*, 48.

²⁰⁴¹ Аноним, *Приједор и околна*, монографија, Приједор 1961, 33.

²⁰⁴² М. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, 80.

podvergli, i zapovesti bi se njegove točno izveršavale“. Ono što se Ali-paši moglo priznati za zaslugu bila je svakako njegova tolerancija prema katolicima, kojima je u svome pašaluku dozvolio slobodno podizanje crkava. Ovo bi se moglo donekle pripisati u zasluge fra Barišiću, „koi je vešto znao pašu na korist hristijanah skloniti“. Mnogima je izgledalo nevjerovatno „kako je mogao biskup upornog i okorelog muslomana na taj cilj privoliti“. Istina, Ali-paša je znao fra Barišića i materijalno iskoristi. Od njega je dobio veliki broj konja, mazgi i ovaca. Lukavi hercegovački vezir mislio je da će pomaganjem katolika u Hercegovini „u milost doći kod dvora austrianskog, te će njegovom preporukom, još koju godinu u Hercegovini provesti“. Ali, stanovništvu Bosne bilo je nešto bolje nego Hercegovcima, pogotovo u pogledu harača. U Bosni, harač je iznosio 15 groša, a u Hercegovini 21 groš. Osim toga, svaki danak u Hercegovini je bio dvostruko veći nego u Bosni. Takođe, u Hercegovini je još uvijek vladao običaj po kome je Musliman mogao svakog hrišćanina, bez obzira što ovaj nije bio ni za šta kriv, nekažnjeno udariti i zbaciti sa konja. Ovo su bili dovoljni razlozi što su se mnogi hrišćani iz Hercegovine iselili u Bosnu. Postojao je opravdan strah, da ako ovaj paša bude vladao još koju godinu, da će ista sudbina zadesiti sve hrišćane u Hercegovini.²⁰⁴³

Vezir Ali-paša Galib Rizvanbegović je tada imao oko 60 godina, koji je, da li od gihta ili zbog neke druge bolesti britanskom putopiscu Vilkinsonu izgledao mnogo starije. Za razliku od Austrijanca Erka, Vilkinson je za Rizvanbegovića naveo, da je u susretu sa njim bio vrlo ljubazan. Kada su njih dvojica pričali o Crnogorcima i ratovanju sa njima, on je kao i crnogorski vladika izrazio želju, da se treba izmiriti, s obzirom da je ratovanje donosilo štetu objema stranama. Ipak, Vilkinson tvrdi da on u principu nije vjerovao u dogovor, pogotovo što su se svi dotadašnji pregovori izjalovili. Prema svjedočenju Ali-pašinog sina, hercegovački Muslimani nisu mogli vjerovati pravoslavnima („the Greeks“), ali ne kao narodu, nego njihovoj religiji.²⁰⁴⁴ Hodajući mostarskim ulicama 1847. godine Britanac i nesumnjivi turkofil Vilkinson nailazio je na česte slučajeve, da mu Muslimani ne uzvraćaju na njegove pozdrave. Kada se na ulasku u grad pored njih vozio, najvjerovatnije iz odbojnosti što su vidjeli hrišćanina na konju i pogotovo poslije kada je mjerio most oni su nezadovoljno gledali na njegovo

²⁰⁴³ NDHS-15/XIII, 20. 2. 1847.

²⁰⁴⁴ J. G. Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro: With A Journey to Mostar in Herzegovina and Remarks on the Slavonic nations*, vol. II, London 1848, 74-75.

ponašanje.²⁰⁴⁵ Vilkinson je smatrao, da bi bilo kakav pokušaj da se Muslimani protjeraju iz Evrope imao nesagledive posljedice, što bi dovelo ništa manje nego do masakra hrišćanske raje, koja je iako brojna, bila nenaoružana i razjedinjena. Na koncu, bila je preplavljena naoružanom manjinom, odnosno Muslimanima. Pored vezira i njegovih sinova, uz tolerantnog i liberalnog kadiju („liberal-minded Cadi“) u Mostaru je ostao jedino „netolerantan muftija („the intolerant character of the Mufti“), koji je jedini mogao da izazove fanatične ekscese. Vilkinson je zapazio jednu za njega frapantnu istinu, a to je, da u trenutku kada su hrišćani očekivali neko poboljšanje, da su se pravoslavni i katolici međusobno mrzili, čak više nego muslimani i hrišćani. („the Greeks and Catholics are more bitter in their hatred of each other, than the Turks and Christians“.).²⁰⁴⁶

Bosanski vezir Hadži Halil Kamili-paša otkrio je početkom marta 1847. zavjeru tridesetak pobunjenika, koji su htjeli da podignu bunu kao „sljedstvo velikog suzakletija, po cijeloj zemlji razprostranjenog“. Ti „suzakletnici“ su imali namjeru prenijeti pobunu i na susjedne Srbiju i Slavoniju sa namjerom da, kako su priznali „staro kraljevstvo srbsko podignu“. Većina njih poslani su u Carigrad, gdje im se trebalo suditi. Vezir je izdao zapovijest da se od najodabranijih ljudi u zemlji sastavi jedan Sovjet, koji će razmatrati i presuđivati parnice. On je dekretom zabranio nošenje oružja, što je do tada bila neuobičajena praksa, osim kada se putovalo. Najoštrije je upozorio, da se hrišćani ne smiju uznemiravati i globiti i striktno naredio, da se od njih ne uzima više od propisanog. Osim toga, sugerisao je da se stranci lijepo susreću i ako se nađu bez pasoša, da im se po dotadašnjem običaju ruke ne vežu naopako, već da se nevezani dovedu u Travnik. Za sve one koji budu uznemiravali strance slijedila je smrta kazna.²⁰⁴⁷

Od svih organizatora prošlogodišnje pobune pod vođstvom bihačkog kadije Mehmed-bega Rustanbegovića, koji su poslani u Carigrad na suđenje po svemu sudeći je jedino Rustanbegović trebao biti pogubljen. Njegovi saradnici, dva njegova brata muselim bihački Omer-beg i Mahomed-beg, kao i ripački dizdar Hasan-aga Ibrahimpašić, zatim muselim ostrožački Husein-beg Beširović i njegov brat Bećir-beg te vakupski kadija Maj Pluskić protjerani su u Aziju. Bosanski vezir pozvao je početkom marta 1847. sve komandante bosanskih nahija u Travnik, kako bi primili nove naredbe. Bosna je

²⁰⁴⁵ *Ibidem*, 63.

²⁰⁴⁶ *Ibidem*, 68-69.

²⁰⁴⁷ CH-15/14, 21. 2. 1847.

očekivala „sve one vremenu shodne promjene“, koje su se već bile desile u Rumeliji, pogotovo po većim varošima. Te promjene podrazumijevale su: osnivanje škola, popisivanje stanovnika, regrutaciju za nizam, uvođenje sanitetske policije, izjednačavanje prava Muslimana i raje.²⁰⁴⁸ Porta je, potpuno neočekivano promijenila svoju odluku sredinom juna 1847. i Mehmed-bega Rustanbegovića prognala u Sivas, njegovog brata Omer-bega u Mersifu, Husein-bega Beširovića u Amasiju, a jedanaest njihovih saučesnika u Boli.²⁰⁴⁹

Reformski kurs naročito je podsticao novi veliki vezir na Visokoj Porti Rešid-paša. Od kada je bio postavljen na to mjesto krajem marta 1847. u Bosni je kod svake mehčeme (okružni sud) bilo postavljeno po 12, a kod manjih po 6 „prisjedatelja“ zvanih šura sa zadatkom da kontrolišu samovolju kadija. Ovim se stvarala vrlo ozbiljna šansa, da u to vijeće uskoro budu birani i hrišćani obje vjere. Zapravo, u Sarajevu i Travniku hrišćani još uvijek nisu ulazili u vijeće, dok su u manjim nahijama, njih 3 do 6 odabranih od svojih sunarodnika dolazili na sud. Međutim, njihovi poslovi na sudu bili su beznačajni. Turcima su najčešće čistili obuću od blata, punili lule i palili ih i za razliku od Muslimana bili su neplaćeni. Takođe, donesena je uredba za obavezno nošenje nove uniforme, kao i da na sudovima hrišćani za svoje, a Muslimani za svoje sunarodnike ubuduće garantuju poslušnost.²⁰⁵⁰

Bosanski vezir namjeravao je početkom aprila 1847. godine, da i bosanskim Muslimanima uvede obavezno plaćanje poreza. To je bilo samo nagađanje, a i da je ta odluka bila sprovedena pitanje je da li bi to Bošnjaci („Бошњаци“) i prihvatili.²⁰⁵¹ Bosanski vezir je krajem aprila 1847. izdao zapovijest na sve „starješine kućne u Bosni, Hristijan(e) i Muselman(e) („Христијани и Муслемани“), da svoju djecu šalju u školu“.²⁰⁵² Inače, već dvije godine trajale su reforme školstva u cijelom Turskom carstvu i ova vezirova naredba je samo slijed tih aktivnosti. Međutim, iako je fermanom obznanjeno formiranje Otomanskog univerziteta edukacija i sav školski sistem su ostali u rukama Uleme.²⁰⁵³ Od tada je svaki muslimanski pripadnika Turskog carstva bio

²⁰⁴⁸ CH-23/14, 21. 3. 1847.

²⁰⁴⁹ CH-57/14, 22. 7. 1847.

²⁰⁵⁰ НЧБ-11/І, 14. 3. 1847.

²⁰⁵¹ НЧБ-12/І, 21. 3. 1847.

²⁰⁵² CH-28/14, 11. 4. 1847.

²⁰⁵³ Sir G. Larpent, *Turkey*, vol. II, London 1854, 141.

obavezan slati svoju djecu u školu. Prema ocjeni stranaca, dotadašnji mektebi, koji su postojali dugi niz godina imali su samo „određen stepen regularnosti“ („with a certain degree of regularity“).²⁰⁵⁴ Prema novom školskom zakonu svaki Musliman slao je svoje dijete u osnovnu školu od njegove šeste godina života. Nakon četiri ili pet godina osnovne škole djeca su upisivala srednje škole.²⁰⁵⁵

Nezavisno od reformskih uredbi bosanskog vezira, pokušaji nezavisnog upravljanja pojedinih muslimanskih prvaka izbili su već početkom maja 1847. na površinu. Tada se banjalučki muselim Ali-beg Džinić, bez konsultacija sa bosanskim vezikom i Portom dogovorio sa „bošnjačkim („бошнячкимъ“) spahijama“, da se sirotinji nametne „nova težka dacija, harač i porez“. Oni su za kratko vrijeme od sirotinje oteli osam tovara novca.²⁰⁵⁶ Povećano nasilje nad hrišćanima primjećeno je početkom narednog mjeseca, naročito u banjalučkoj nahiji, gdje su u jednom mjestu u nekoj riječici prvih ljetnih dana viđena „izsečena tri Srbina („Србљина“), gdi ji voda nosi(la)“.²⁰⁵⁷

Bez obzira na otpor nekih samovoljnih spahija, bosanski vezir je i tokom juna i jula 1847. izdao niz novih uredbi u korist „Turski i Hristijanski žitelja Bosanski“ („Турски и Христијански житеља Босански“).²⁰⁵⁸ Iz Carigrada su se početkom jula 1847. sa suđenja u Bosnu vratila trojica pobunjenih Krajišnika, inače muselimi: Mahmud-paša bihački, Derviš-beg staromajdanski i Derviš-beg ključki. Sva trojica su vraćena na svoje mjesto muselima. Sa visoke Porte stigao je i nišan-dostojanstvo carskog konjušnika Hadži Rizvan-begu, sinu hercegovačkog paše, zbog njegovih zasluga u boju protiv Krajišnika.²⁰⁵⁹

Slabost vladavine bosanskog vezira Hadži Halil Kamili-paše ogledala se u tome, što je on svoja iskrena nastojanja oko uvođenja „pravde i Turkom i kerstjanom“ mogao osigurati jedino u Travniku. Malo dalje od Travnika, „kadije i muselimi drugi (su) ćitap ima(li), (dok) za carske i vezirove naredbe n(isu) (uopšte) mar(ili)“. Na sudu je kadiji bilo uobičajeno reći hrišćaninu: „*ti si more Vlah, ajde u aps, ti ćeš platiti, nije ovo nemačka zemlja, već turska*“. Nesigurnost je vladala u zemlji i zbog toga što je bosanski vezir

²⁰⁵⁴ *Ibidem*, 149.

²⁰⁵⁵ A. Gilson, *O. c.*, 85-86.

²⁰⁵⁶ НЧБ-17/1, 23. 4. 1847.

²⁰⁵⁷ НЧБ-22/1, 30. 5. 1847.

²⁰⁵⁸ СЧ-48/14, 20 6. 1847 .

²⁰⁵⁹ СЧ-55/14, 15. 7. 1847.

imao jedva 2.000 vojnika, usljed čega ga se prvenstveno „bosanski Turci“ nimalo nisu bojali. Hrišćani, pogotvo pravoslavni nisu imali nikakav oslonac na crkvu čiji su popovi optuživali vlastite vjernike kako nisu bili dovoljno predani vjeri. Jedino znanje sticalo se u školama u kojima su djeca učila čitanje časoslova i račun.²⁰⁶⁰

Turski komesar Šefik Efendi, koji je po nalogu Porte ljeta 1847. obišao svu Bosnu, podnio je Devletu izvještaj u kome je apostrofirao sve slabosti vlasti, kao i da su „Turci Hristianskim žiteljima („Христианским житељима“) krajnje nepravde nanos(ili), i nasilja svakojaka im čin(ili)“. Ostala je jedino nada, da Čengel-Zade Mehmed Tahir-paša (4. 7. 1847-1. 6. 1850),²⁰⁶¹ nekadašnji kapudan-paša, koji je početkom jula 1847. bio imenovan za bosanskog vezira uspije „ukrotiti nevinost Bosanskih Turaka („Босанских Турака“) i predohraniti Bosansko Hristijanstvo („Босанско Христијанство“) od daljeg stradanja“.²⁰⁶² U Bosnu se Mehmed Tahir-paša uputio iz Drinopolja (Jedrene-B. T.), gdje je jedno vrijeme bio upravnik te oblasti.²⁰⁶³ Još prije njegovog dolaska u Bosnu, među običnim narodom se već raširila priča, da je „Tahir pasha (bio) čovik xestok, i da za kriviczu neprashta ni smartiu“.²⁰⁶⁴

Bošnjaci nisu razumijeli turski jezik, nisu znali ni pravopis, ali je kod njih svijest o pripadnosti Osmanskom carstvu bila dovoljno jako izražena, da su prema onima „koji su bili za narodnost vatreni“ bili uvijek neprijateljski nastrojeni. Osim „Srbskog učenog društva“ u Beogradu, i u Zagrebu je bila u fazi osnivanja jedna matica „za napredak (hrvatske) narodnosti“. „Osim jednog osnovatelja pri zagrebačkoj matici“ Bosanci nisu imali nijednoga svoga člana. Njihovo mišljenje je bilo, da ovakve ustanove bez njih nisu mogle napredovati, vjerujući „da (su) Bošnjaci najčistie govor(ili), budući da (su) Serblji (izvan Bosne) mnoge ruske i cerkveno-slavenske reči ima(li), a Horvati još do čistote jezika (bili) došli nisu“. Poslije reformskih olakšica dobijenih od vezira Hadži Halil Kamili-paše, podizanje prosvjetnih ustanova za hrišćane zavisilo je najviše od njih samih. Pogotovo je kod starijih hrišćana iz viših slojeva, spahija i trgovaca, bilo prisutno

²⁰⁶⁰ NDHS-60/XIII, 28. 7. 1847.

²⁰⁶¹ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 1019.

²⁰⁶² НЧБ-30/ I, 25. 7. 1847.

²⁰⁶³ CH-57/14, 22. 7. 1847.

²⁰⁶⁴ *Sluga, i Priategl A. (Antonije Tadić)-U Sign Gosp. Priateglu A.*, Livno na 25. Agosta 1847, u: G. Šljivo, *Izvjestaji Antonija Tadića, korespodenta iz Livna sredinom XIX stoljeća (1845-1852)*, G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještaca*, Tešanj-Sarajevo 2008. (u daljem navođenju: G. Šljivo, *Izvjestaji Antonija Tadića*), 145.

odsustvo želje za napredovanjem i tradicionalističko shvatanje da nikakav napredak nije bio „od staze svojih pradedovah pomaći se“. Samo je kod „staracah gdeko(jeg) (i) vatrene mladeži“ postojala potreba za promjenama, smatrajući da se „sreć(a) i napredak“ dobijao jedino „od svetjenstva i tergovacah“. Pošto su trgovci bili preokupirani svojim poslovima, njima i nije bilo mnogo stalo do „bosanske narodnosti“. Kada je riječ o sveštenstvu na njega se nije moglo nikako računati, pogotovo što su „poglavari iztočnog verozakona ponajviše (bili) Gerci, koji (su) samo globiti zna(li), (dok) niže svetjenstvo“ nije bilo sposobno da bilo šta pomogne narodu. Katoličko sveštenstvo je, bez ikakve sumnje bilo prosvjećenije od pravoslavnog. Katolička mladež je od starješina svoje crkve tražila da se u Bosni zavede jedno učeno društvo, čiji bi osnovni zadatak bio nabavka knjiga, njihovo izdavanje, kao i upoznavanje „naroda bosanskog“ sa ostalim svijetom. Mladi katolici, u tom smislu su saradivali i sa srpskom vladom i „popečiteljem prosvjetjenja“ Paunom Jankovićem, koji im je osim novina slao i više knjiga neophodnih „za napredak naroda“.²⁰⁶⁵ Izgleda da je već u to vrijeme fra Grgo Martić napravio zaokret prema hrvatstvu, odbijajući dalju nacionalno-političku saradnju sa Srbijom.²⁰⁶⁶ Osim srpskog ministra Jankovića, saradnju sa bosanskim katolicima pokušao je i profesor gimnazije u Sremskim Karlovcima Aleksandar Stojačković. On se obratio fra Martiću 14. jula 1847. sa željom da se kod bosanskih katolika, odnosno „rimokatolički Jugoslavena“ („Ркатолически Југославена“) poradi na izradi „kirilske azbuke“ („кириллске азбуке“), kako se izrazio „na dobro Roda“ („на добро Рода“). Stojačković je fra Martiću predložio, da „jednu ma koju od Bosanski (molitveni) djela (a koje su se) podrpane i zarđale u narodu“ nalazile „i koje (je) narod jošte pomalo čitati“ znao, odabere „i na korist poručene“ od bosanskih katolika pod njegovim „imenom i s predgovorom“ da preštampa. Stojačković je fra Martiću poželio, da tim djelom „tako prvi tekućeg stoleća“ pođe putem „novog Kirila“. Stojačković je nudio i novac za preštampavanje knjige u 1.500 primjeraka, koje je prema njegovoj zamisli fra Martić trebao podijeliti svojim vjernicima. On je fra Martiću nudio i Andriju Brlića iz Slavenskog Broda za posrednika i

²⁰⁶⁵ NDHS-67/XIII, 21. 8. 1847.

²⁰⁶⁶ Martićev zaokret od Srbije desio se, zapravo, dvije godine ranije. On je pisao 1845. godine Kušlanu, kako je bio pogođen viješću, da je Srbija od visoke Porte zahtijevala aneksiju Bosne, njegove „mile domovine“, te da su se iz tih razloga pobunili svi „katolici Bosne“. (I. Mamuzić, *n. r.*, 363.)

saradnika toga posla.²⁰⁶⁷ Fra Martić ovu ponudu nije htio prihvatiti, pogotovo što je njegovu raniju želju, da se „ima(ju) knjig(e) uprav starom Bukvicom štampati“ Stojačković namjerno „iskrenuo na postojeću gradjansku Srbsku Azbuku“.²⁰⁶⁸ Stojačković je ponovo pokušao sa ubijeđivanjem početkom decembra 1847. uz poruku, da mu fra Martić prizna, da bi za njih „Bošnjake („Бошняке) najprobitačnie bilo primiti staru svoju kirilicu, (jer) stari bosanski spisatelji nisu samo sa njima t. je. u Mletcima svoje knjige štampali nego i u Rimu, Trnavi, i t. d. e. štampali su i s onakvim istim slovima, sa kakvim (su se) Srbliji“ („Србљи“) trenutno služili.“²⁰⁶⁹ Fra Martić se nije htio prihvatiti ovog posla, a u svojim memoarima tvrdio je, kako u to vrijeme „još nije bilo srpstva u Bosni“, tako da i on nije mogao biti Srbin.²⁰⁷⁰

Prvi znaci, da bi započete reforme mogle imati pozitivne rezultate posebno u pogledu najosjetljivijeg pitanja koje se odnosilo na ravnopravnost vjera, dogodili su se sredinom septembra 1847. godine. Stari vladika Ignjatije je tada dobio „orden nišan-iftihara“, što je predstavljalo „prvi slučaj u Bosni, da se Hristijanin („Христијанин“) u čemugod sa Turčinom uzporedio“.²⁰⁷¹ Ovo odlikovanje je u nacionalno-političkom smislu imalo za bosanske Srbe značaj i zato, što je identičan orden „iftihar“ (tur.-ponos, čast, slava) tačno godinu dana ranije dobio sekretar srpskog ministarstva prosvjete,

²⁰⁶⁷ *Александар Стојачковић-фра Грге Мартићу*, Сремски Карловци, 2/14. Јулија 1847, у: Fra J. Jelenić, *Izvori za povjest kulturnoga rada bosanskih Franjevaca*, sv. 1, 86-87.

²⁰⁶⁸ *Odgovor fra Gрге Martića na pismo prof. Aleksandra Stojačkovića (na poleđini pisma)*, u: *Isto*, 87.

²⁰⁶⁹ *Isto*, 7. децембра 1847. у: Fra J. Jelenić, *Izvori za povjest kulturnoga rada bosanskih Franjevaca*, sv. 2, 210.

²⁰⁷⁰ Fra G. Martić, *Zapamćenja (1829-1878)*, Zagreb 1906, 10; Martićev biograf fra Augustin Čičić pronašao je 1911. u Martićevoj ličnoj arhivi njegovo priznanje hrvatstva, u jednom od nedatiranih dokumenata, u kome doslovno kaže: „*Ako bi koi-a čini se da jih ima u narodu-o mojoj narodnosti sumnjio, valja mu kazati: da sam rodjen u Županiji bivšoj Hrvatskoj jednoj od sedam poglavitijih što jih broji Porfirogenit-Imotskoj gdje su se prvi doslići prastari Hrvati nastanili te i do danas ta ista krajišta posjeduju; dosljedno je dakle da sam i ja Martić porieklom i rodom Hrvat, što sam i svojim životom i djelovanjem pokazao*“. (A. Čičić, *Fra Grgo Martić-Hrvat!*, Serafinski perivoj, Glasilo hrvatskih franjevaca, br. 12, god. XXV, Sarajevo 1911, 193–194; Fra Martić je prema priznanju njegovih biografa od „dičnog Пира postao Hrvat“. (A. M., *Proslava 25-godišnjice smrti fra Gрге Martića*, HNK „Napredak“, [1931], God. XX, Sarajevo 1930, 24-25; On je u jednom neobaveznom razgovoru pod stare dane, vođenom u samostanu u Kreševu na postavljeno pitanje, da li je ikada bio srpski pjesnik i Srbin, a ne Hrvat, zagonetno odgovorio: „*Valaj baš onako, kao što je i Hrvat onaj njihov fra-Vuk Karadžić*!“ (A. Neimarević, *Prebiriuci listove po hrvatskoj historiji...[Izvađeno iz starih knjiga i zapisa]*, HNK „Napredak“, [1941], God. XXXI, Sarajevo 1940, 140.)

²⁰⁷¹ НЧБ-36/1, 5. 9. 1847.

bosanski Srbin Simo Milutinović-Sarajlija.²⁰⁷² Novi bosanski vezir stigao je u Travnik, gdje mu je priređen svečan doček. Stari strah bosanskih Muslimana ponovo se pojavio od Arnauta, čijih se vojnih usluga Tahir-paša nikada nije odrekao. On je, zaista sa sobom doveo odred arnautskih plaćenika. Druga sumnja na njega izazvana je iz sasvim čudnih okolnosti, što je u Bosnu doputovao preko Beograda, a to je kod konzervativnijih bosanskih Muslimana „mnogo znamen(ovalo), (da nije bio) pravi Turčin, (jer da je bio pravi) nebi vlaškom zemljom putovao!“ Interesanto je i to, da je u Tahir-pašinoj pratnji bio i fra Lovro Karaula, franjevački poslanik na Porti, koji je tamo godinama vodio spor oko položaja bosanskih franjevaca.²⁰⁷³ Novi bosanski vezir se nakon prvih dana vladavine pokazao kao milostiv. On se bez ikakvog zazora od bosanskih Muslimana okružio, osim sa Arnautima i sa više činovnika hrišćana. Dobro je govorio grčki, italijanski i „nešto naški“ („нашки“).²⁰⁷⁴ Ovaj sedamdesetogodišnjak odmah je po svom dolasku u Travnik izjavio, „da on nije došao od Bošnjakah novacah kupiti, već da im carsku volju“.²⁰⁷⁵ Na prvoj „Bosanskoj skupštini“ („Босанској скупштини“) starješina u Travniku predložio je da narod bude zauvijek oslobođen zuluma, da daje samo carski danak i ništa više. Ukratko im je zapovijedio carsku želju „da raja bude rahat (i svoju, da) neće novaca ni globe, jer (je) novaca ima(o), i car mu (je) dosta da(vao)“. Poželio je, takođe, da mu „raja dovu čini i na rahatluku bude“. Bosanskim muslimanskim prvacima je u slučaju da mu budu neposlušni, bez ustezanja zaprijetio rajom, koju bi u tom slučaju regrutovao kao svoju vojsku.²⁰⁷⁶ Poslije skupštine „svi (su) Turci negod(ovali), (a) raja (je) nebu ruke di(zala) i molitve (slala) za vezirovo zdravlje i ispunjenje zapovijesti njegove, i da ga u ovoj volji i namjereniju utvrdi“.²⁰⁷⁷

²⁰⁷² А. Фотић, *Турски орден Симе Милутиновића Сарајлије*, у: „Сима Милутиновић Сарајлија, књижевно дело и културноисторијска улога“, Зборник радова са научног скупа одржаног 15. и 16. октобра 1991. године поводом двестогодишњице песниковог рођења, Београд 1993, 379-380.

²⁰⁷³ NDHS-74/XIII, 15. 9. 1847.

²⁰⁷⁴ НЧБ-39/I, 26. 9. 1847.

²⁰⁷⁵ NDHS-81/XIII, 9. 10. 1847.

²⁰⁷⁶ НЧБ-47/I, 5. 11. 1847.

²⁰⁷⁷ СН-91/14, 18. 11. 1847; Описујући, готово годину дана касније овај догађај Матија Маџурањић открио је, да је босански везир Тahir-паша тада на скупштину „сазва(о) све парвлјене босанске, Турке и Христјане у Травник“, али да то босанско-муслимански прваци нису пријавили раји. На питање зашто и раја нема своје представнике, они су одговорили, како раја није била са њима никада једнака и да никада није долазила на скупштину. Тahir-паша је том приликом овима поручио, да и они нису ништа „друго него раја carska“, те да позову „nanovo starešine narodne“, како би пред свима био „pročitan ferman carski koji (je) podielji(vao): 1) Једнакост слободe, то јест, да по једних правилих, у ствариh протежућих се на особу човјека, суди се свиeм становником од Bosne“. (*Matia Mažuranić-Antunu Mažuraniću*, Iz Bosne, 15 kolovoza (1848), u: I. Brlić,

Bosanske Muslimane su posebno morale uznemiriti Tahir-pašine naredbe, po kojima: 1) „Svako veroizpovedanje, što se ti(calo) policajne, parbene i za biranje danka vlasti, (trebalo je) imat svoje činovnike, tj. Turčin Turčinu, a hristijanin hristijaninu (je) ima(o) zapovedati“; 2) Stari timar-spahiluci (su) se konfisk(ovali); 3) Redifa (vojni regruti) morali su se odmah mobilisati. Ove tri ključne odredbe izgledale su „toliko strašn(o) za aristokraciju bosanskih poturica“. Bosanski Muslimani znali su za nepovoljno stanje na Porti kao i to da su njeni činovnici bili potkupljivi, ali i da je to bila jedina šansa da se ove odredbe odbace. Bosanske spahije i paše upozoravali su vezira da raja nije imala sposobnih ljudi za činovnike. Takođe, podsjetili su ga i na veoma bitnu činjenicu, koja se ticala prve tačke, a to je, kada bi ona bila sprovedena, da bi se „raja odbila isto kao i Šumadia (tako [su] bosanski Turci Serbiu z[vali])“. Ponašanje bosanskih prvaka bilo je u skladu sa njihovim širokim ovlaštenjima, pogotovo što se „vezirova oblast dalje n(ije) pruža(la) od Travnika, (i u kojoj je) na četiri sata svaka poturica (bio) vezir, a muselimi padišahi“. Ponos „Bošnja(ka)“ je proisticao iz tradicije njihovih predaka, a sami su govorili, kako su tu „zemlju na sablji uzeli (i da), zato ju Vlasima n(isu) da(li), da je carskimi fermani oduzmu“. ²⁰⁷⁸

Vezir hercegovački Ali-paša i dalje nije mirovao. On je još prije mjesec dana poslao u Bosansku Krajinu svoga kavaza Lalića, koji je ponovo uspio pobuniti Krajišnike protiv bihačkog i staromajdanskog muselima. ²⁰⁷⁹ Porta je od jeseni 1847. sve ozbiljnije razmišljala, da poslije Rizvanbegovićeve smrti Hercegovinu ponovo spoji sa Bosnom, što bi i raja „jedva dočekala, jer bi manje truda i izmeta podnosila“. ²⁰⁸⁰

Sa znanjem novog vezira Tahir-paše, grupa hrišćanskih popova i knezova iz Bosanske Krajine otišla je u oktobru 1847. u Carigrad, da na Porti iznese svoje tužbe na turske zulume. Oni su tražili olakšice ili dozvolu, da se isele u drugu državu. Koncem istog mjeseca desile su se neke promjene u pravoslavnoj crkvi. Bosanski vladika uveo je novi običaj, da se više ne pohode sela i od seljaka ne kupe mirije, već da se to radi po gradovima od popova. Mirija je generalno sakupljana od vjenčanih i iznosila je dvije cvancike, dok su se učenici „zapoplj(ivali)“ za 1.000 do 1.500 groša. Ko od pravoslavnih

O braći Mažuranićima, Matiji i Ivanu, Građa za povijest književnosti Hrvatske, knjiga 24, Zagreb 1953. (u daljem navođenju: I. Brlić, *O braći Mažuranićima, Matiji i Ivanu*), 149.

²⁰⁷⁸ NDHS-5/XIV, 15. 1. 1848.

²⁰⁷⁹ NDHS-74/XIII, 15. 9. 1847.

²⁰⁸⁰ NDHS-93/XIII, 20. 11. 1847.

vjernika nije poštovao ova nova pravila, vladika ga je odmah prijavljivao turskim vlastima. Vladika je bio uticajan kod turskih vlasti, a jeda od njegovih najvećih „ortaka“ bio je banjalučki muteselim Ali-beg Džinić. On je imao dosta prijatelja i među starim plemstvom-spahijama, za koje je tvrdio da su za raj u bili bolji nego njihovi rođeni očevi.²⁰⁸¹

Veći stepen tolerancije se mogao očekivati prema katolicima u Bosni, pogotovo nakon što je Portin poslanik u Beču Šekib Efendi lično u Rimu pozdravio novog papu Pia IX. U evropskoj politici ovaj događaj doživljen je kao jedan „od najvažnijih priloga za savremenu istoriju kao sjajni dokaz čuvstva snosljivosti (i) koji je nadvladalo predanja prošlosti“.²⁰⁸² Idući ovim događajima u susret bosanski vezir Tahir-paša već je bio potvrdio stari ferman iz 1843. o pravima za bosanske franjevce. Posebnim fermanom sultan Abdul Medžid oslobodio je katoličku crkvu u Bosni svih poreza.²⁰⁸³

Srpski špijun Kovačević je pisao Garašaninu, kako su Hrvati („Хорватани“) slali svoje ljude u Bosnu u Hercegovinu i da su se za nju interesovali hrvatski narodnjaci Mažuranić i Gaj.²⁰⁸⁴ U ovo ne bi trebalo sumnjati s obzirom na nimalo skrivene nastupe Sakcinskog u oktobru 1847. u Hrvatskom saboru u kome je on dosta oštrim tonom upozoravao hrvatske političare, kako se dio hrvatskog naroda još uvijek morao klanjati turskoj tiraniji. On je Bosnu smatrao, kako je navodio za „veliku stranu (njegove) domovine Horvatske“.²⁰⁸⁵

Pravoslavni pop i knezovi iz Bosanske Krajine, koji su se sa znanjem bosanskog vezira žalili na Porti vratili su se nezadovoljni u Bosnu. Njima je bilo savjetovano, da im „vezir te njihove tužbe izvidivši učini oblakšicu“. Međutim, čitava stvar se iskomplikovala, „budući da su se ovi knezovi i na Saraj vladiku tužili, da im (je) od postelje 2 cvancige uzima(o)“. Reakcija pravoslavnog vladike bila je žestoka. On je sve ove knezove i popa prijavio turskim vlastima i oni su bačeni u tamnicu. Ubrzo je bilo

²⁰⁸¹ НЧБ-41/Л, 10. 10. 1847.

²⁰⁸² СН-90/14, 14. 11. 1847.

²⁰⁸³ Ј. Матасовић, *Фојничка регеста*, 371-372.

²⁰⁸⁴ АС-ФИГ (1819-1874)-бр. 455, л. 4, бр. док. 234, *Томо Ковачевић-Илију Гарашанину*, Београд 28. децембар 1847/9. јануар 1848.

²⁰⁸⁵ М. Кнезовић, *н. р.*, 215.

pušteno šest knezova, dok su pop i dva kneza ostali još neko vrijeme u travničkoj tamnici.²⁰⁸⁶

Panslavizam je sve više bio tema interesovanja većine putopisaca, koji su prolazili Bosnom i Hercegovinom i ispitivali javna mnjenja njenih stanovnika. Ideja panslavizma se vezala za Ruse, prema kojima su svoje simpatije neskriveno ispoljavali pravoslavni Sloveni u cijeloj jugoistočnoj Evropi.²⁰⁸⁷ Wilkinson je vezano za pojam panslavizma tada postavio jedno retoričko pitanje, a to je da li su Sloveni bili spremni formirati jednu novu naciju, koja bi bila nezavisna od Rusije? On se to pitao, jer se i sam uvjerio da su tokom zadnjih godina učinjeni enormno veliki naponi, kako bi se „slovensko stanovništvo“ („Slavonic people“) što više vezalo za Rusiju. To je, po njemu bilo posebno izraženo kod „slovenskih stanovnika u Turskoj („the Slavonic populations of Turkey“), zapravo u Bosni i Hercegovini. Takođe, on je imao priliku da se uvjeri u sve popularniju ideju o neophodnosti „formiranja Slovenskog carstva na ruševinama Turske“ („establishing a Slavonic empire, on the ruins of Turkey“.).²⁰⁸⁸

U špijunskom izvještaju pod naslovom „Primečanje sverhu dviženiju narodnog u Bosni“ Kovačević je vrlo detaljno u 14. tačaka iznio Iliji Garašaninu plan za podizanje ustanka u Bosni: 1) Svoje žalbe na zulumčare, begove, spahije, paše, mitropolite i knezove koji (su) zajedno sa Turcima ugnjetavali narod predstavljene su zadnjih nekoliko godina veziru u Travniku preko čestih i brojnih deputacija. Jedna takva deputacija, sastavljena od: 35 predstavnika Bosanske Krajine, 45 iz Bijeljine i Zvornika, potom iz kostajničke i iz njoj susjednih nahija, njih ukupno oko 400 ljudi išla je tokom 1846. u Travnik. Slična deputacija, od 200 ljudi trebala je da početkom 1848. ide ponovo kod vezira. Kovačević je nagovarao Garašanina, da, ako ova deputacija ne uspije, da bi narodu bilo najbolje „da oružanom rukom“ sebi obezbjedi „pripadajući mu prava“. Radi toga, po njemu, trebalo bi se u susjednim pograničnim krajevima pronaći ljudi koji bi rukovodili tim poslom; 2) U austrijskoj Vojnoj granici, a naročito prema Hrvatskoj veliki broj oficira i vojnika bi rado učestvovao u ustanku u Bosni protiv Turaka; 3) Veliki broj pristalica spremnih za borbu protiv turskih vlasti u Bosni bili su i u Srbiji i to u pograničnim područjima; 3) Bosnu su već obišli ljudi iskusni u vojnoj struci, dok je jedan

²⁰⁸⁶ CH-90/14, 14. 11. 1847.

²⁰⁸⁷ J. G. Wilkinson, *O. c.*, 214-215.

²⁰⁸⁸ *Ibidem*, 216-217.

trgovac iz Vinkovaca obećao dostaviti municiju i drugi ratni materijal; 4) Neki pravoslavni pop iz Hrvatske vrbovao je ljude „za predstojeće događaje u Bosni“, dok je nekog popa, Kovačević angažovao da ide u Srbiju i da tamo „na tome poradi“; 5) Jedan od organizatora pobune pop Stevan Kačavenda razaslao je šestoricu svojih povjerljivih ljudi po zborničkoj, bijeljinskoj, tuzlanskoj, vareškoj, visočkoj i sarajevskoj nahiji sa ciljem da organizuju narod za ustanak; 6) Pravoslavni pop Jefto u Beogradu se dogovarao sa nekim novopazarskim popom, „kako će po ovom predmetu dejstvovati“; 7) Sin crvenog Matije, Đoka, nabavio je u Šapcu oružje od tufekčije Jovana Miloševića; 8) Njih dvojica trebali bi ići u Travnik, gdje bi od vezirovog ortaka Radulovića dobili pomoć i olakšice za svoje dalje putovanje po Bosni; 9) Narod je bio spreman za ustanak i samo je čekao da mu se izaberu „predvoditelji“ i pronađe novčana pomoć; 10) U slučaju da srpska vlada ne pruži novčanu pomoć, onda ju je ona trebala preko jedne deputacije tražiti od kneza Miloša; 11) Kancelarija kneza Miloša je već novčano pomagala neke od zavjerenika; 12) „Dobar izgled za uspjeh pruža(o) (je) i nadu da (bi) čak velike čete do(šle) iz Austrije, Srbije i Crne Gore“; 13) Pomoć se oček(ivala) sa srbijanske strane i od šabačkog episkopa Milentija Markovića; 14) „Iako (su) podozreva(li) spremnost srpske vlade da zagazi u rat protiv Turaka, Bošnjaci (su) gaj(ili) nadu još od 1840. da će se postići uspeh i tako na razvalinama staroga carstva novo podići“.²⁰⁸⁹ Namjerno ili ne, Kovačević je propustio da Garašanina izvjesti o svome špijunu Đorđu Margetiću. Ovaj je bio svršeni zadarSKI bogoslov, rodom iz Duvna i sin imotskog prote, koji je bio postavljen za učitelja u novoobrazovanoj srpskoj školi u Livnu, otvorenoj 11. oktobra 1847. u prisustvu austrijskog konzularnog agenta, takođe Srbina Špire Rajkovića.²⁰⁹⁰ Margetića su za učitelja u Livno doveli trgovci Hadži-Braća Kujundžići, a upoznali su ga u Trstu. Prvi učitelji u srpskoj školi u Livnu bili su: Simo Jerebić, neki Stoisavljević, Savka Topić i Mićo Novaković zvani „Pipo Dalmatin“.²⁰⁹¹ Iste godine, otvorena je srpska škola i u Prijedoru.²⁰⁹²

I na početku 1848. nastavljena je stara praksa da zapovijesti bosanskog vezira u kojima su se hrišćanskoj raji davale olakšice, nisu dopirale do njihovih ušiju. To je bilo

²⁰⁸⁹ АС-ФИГ (1819-1874)-бр. 455, л. 4, бр. док. 234, *Томо Ковачевић-Илију Гарашанину*, Београд 28. децембар 1847/9. јануар 1848.

²⁰⁹⁰ S. Marković, *n. d.*, 12.

²⁰⁹¹ Д. Ј. Караџац, *н. р.*, јуни 1909, 302-303.

²⁰⁹² Ј. Ф. Иванишевић, *н. р.*, август-септ.-октобар 1909, 512.

zato što su muselimi odpisivali, da je proglašena ta i ta zapovijest, dok ih, osim nekoliko ljudi, u stvari, niko više nije ni čuo. Drugi razlog bio je što te zapovijesti nisu prevedene „u bosanski jezik“.²⁰⁹³

Pravac nacionalne identifikacije bosanskih katolika sa hrvatstvom nije ni početkom 1848. bio oslobođen svog vjerskog i regionalnog određenja. Te godine je ideolog hrvatskog ilirizma Bogoslav Šulek i sam primijetio za Slavonce, da svoj jezik nisu nazivali hrvatskim, već slavonskim ili šokačkim.²⁰⁹⁴ Međutim, iako stanovnike Bosne nije nazivao hrvatskim imenom Šulek je smatrao, kako je, ipak: „*ista karv tekla i 'dandanas' u žilah Horvata i Slavonca, Bošnjaka i Dalmatinca*“.²⁰⁹⁵ U Bosni su službena katolička crkva i novoimenovani biskup fra Marijan Šunjić (od 24. septembra 1847)²⁰⁹⁶ svoje vjernike još uvijek nazivali: „katholicima Latinima“ („dei Cattolici Latini“, „Religiosi e Cattolici Latini“).²⁰⁹⁷ Samog fra Šunjića muslimanski prvaci smatrali su Bošnjakom. Jedan od njih, Fazli-paša Šerifović čestitao mu je na izboru za bosanskog biskupa upravo zato što je bio „rodom Boshnjak“.²⁰⁹⁸

Samovolja hercegovačkog vladike Aksentija nastavljena je i početkom 1848. godine, kada se on zbog nekog spornog novca sukobio sa vlastitim kumom Jovanom Anđelopulom, koga je 19. januara 1848. javno anatemisao u prepunoj mostarskoj crkvi, uključujući porodicu, kuću i radnju.²⁰⁹⁹ Rasprava u katoličkoj crkvi je sasvim svršena u februaru 1848. i to tako što je rimska stolica za nove poglavare u Bosni Srebrenoj postavila: provincijala fra Marijana Šunjića, za kustoda fra Antu Nedića i za apostolskog provikara fra Andriju Karačića, te fra Ivu Skočibušića, fra Ambrožu Matica i fra Jozu Vukadina.²¹⁰⁰ Krugu preostalih bosanskih franjevaca privrženih srpskoj politici pripadao je još jedno izvjesno vrijeme toliški franjevac fra Martin Nedić alias „Musa Bosnensis“,²¹⁰¹ koji je još uvijek u nacionalnom zanosu pisao pjesme: svjetlom srpskom

²⁰⁹³ NDHS-7/XIV, 22. 1. 1848.

²⁰⁹⁴ Д. Берић, *Хрватско правоштво и Срби*, I, Нови Сад 2005, 104.

²⁰⁹⁵ P. Stehlík, *n. d.*, 38.

²⁰⁹⁶ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 386-387.

²⁰⁹⁷ Fra J. Jelenić, *Izvori za povjest kulturnoga rada bosanskih Franjevaca*, sv. 2, 211-212.

²⁰⁹⁸ *Fazli-paša Šerifović-bosanskim franjevcima*, U Sarajevu 23./12. 1847, u: Fra J. Jelenić, *Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca, 1835.-1878., Prvi dio (1835.-1854.)*, 139.

²⁰⁹⁹ Н. Радосављевић, *н. р.*, 2008, 187.

²¹⁰⁰ CH-12/15, 10. 2. 1848.

²¹⁰¹ *Fra Martin Nedić-Ljudevitu Gaju*, Bosna, 10. XII. 1841, u: J. Horvath, J. Ravlić, *Pisma Ljudevitu Gaju*, 336.

knezu Aleksandru, Iliji Garašaninu i Lazaru Teodoroviću.²¹⁰² Fra Nediću su kršćani i rišćani, odnosno katolici i pravoslavni bili: „*braća Bogom, krštenjem, otadžbinom, djedovinom, rodnom, zrakom, tilom, jezikom, običajim, bratja svakom pod prilikom*“.²¹⁰³ Hrvatizacija ilirskog pokreta među bosanskim franjevcima osjetila se prvo na književnom polju. U jednoj fra Nedićevoj pjesmi, koju je cenzurisala zagrebačka urednička redakcija zapažene su ozbiljne intervencije. Naime, Nedićeva „Zlatokosa“ je tada nimalo slučajno bila preimenovana u „Hrvatkinju“.²¹⁰⁴ Savremenici događaja se prisjećaju da je hrvatska ideja ulazila među bosanske katolike, zato što su se oni oduvijek „razlikovali od Muhamedovaca i Pravoslavnih te naginjali katoličkom življu u Hrvatskoj, to su Hrvati smatrali da su i bosanski Katolici pravi Hrvati“.²¹⁰⁵ Toj nacionalnoj ideologiji u najvećoj mjeri je pomogla Zagrebačka biskupija, koja je prema riječima M. Ekmečića već tada bila stub hrvatske katoličke crkve, a Zagreb glavno središte hrvatskog sveštenstva.²¹⁰⁶ Ekmečić tvrdi, da su u Bosni nacionalna imena, ne samo Hrvata, nego i Srba upravo sve do 1848. bila, kako je on naveo vrlo slabo razvijena.²¹⁰⁷

Iz same Bosne je tokom revolucionarne 1848. od katoličkog stanovništva sve više bilo signala, koji su pozivali Hrvatsku da oslobodi Bosnu. U jednom novinskom proglasu bosanski katolici su apelovali na hrvatsku javnost i političare, da ih kao Iliro-Bosance oslobode pod hrvatskim barjakom. Na proljeće 1848. se među katolicima u Bosni otvoreno pjevalo: „eto nama Jelačića bana“, u čije ime je provincijal bosanskih franjevaca fra Marijan Šunjić napisao pjesmu „Jelačkinju“.²¹⁰⁸ U Hercegovini su katolici i neki Muslimani tada zajedno pjevali: „eto bana do nedilje dana, Jelačića silnoga junaka“.²¹⁰⁹ Nije tačno da bosanski vezir Tahir-paša, kao i hercegovački vezir Ali-paša nisu strahovali, osim od upada Srbijanaca preko Drine i od invazije Jelačićevih trupa iz Dalmacije. Obuzet strahom od panslavizma, Ali-paša je od te godine sumnjao čak u to, da je u panslavističke intrige bio umiješan i trebinjski muslimanski prvak Hasan-beg

²¹⁰² Fra R. Drljić, *n. d.*, 50.

²¹⁰³ *Isto*, 82.

²¹⁰⁴ *Isto*, 63.

²¹⁰⁵ М. Живковић, *н. д.*, 99.

²¹⁰⁶ М. Екмечић, *н. д.*, 1, 1989, 263.

²¹⁰⁷ *Исто*, 284.

²¹⁰⁸ Fra R. Drljić, *n. d.*, 66.

²¹⁰⁹ Т. Смићиклас, *Poviest Hrvatska, Dio drugi od godine 1526-1848*, Zagreb 1879, 484.

Resulbegović.²¹¹⁰ Po svemu sudeći, do tada lagano podgrijavanje napete političke situacije do usijanja je marta 1848. svojim djelovanjem u inostranstvu proizveo Andrija Brlić Torkvat. Ovaj Jelačićev agitator ubijediavao je Napolena kako je hrvatski ban bio spreman upotrijebiti čak 60.000 hrvatskih vojnika u invaziji na Bosnu.²¹¹¹

U mnogim krajevima Bosne bilo je početkom marta 1848. opaženo sve veće komešanje raje. Tako je Mahmut-paši zborničkom u nekom selu u zborničkoj nahiji umjesto deseterice kmetova koliko ih je pozvao da im izda neka naređenja, na taj poziv došlo „preko tristo Srba („Срба“) sa velikom vikom“.²¹¹² Iz pouzdanih izvora se moglo saznati, kako je „glas ustanka narodah za slobodu i kroz Bosnu proletio, da je ugnjetena raja Bogu oči obratila i za svoje oslobodjenje moli(la)“. Istina je bila i to, što je bosanski vezir iskreno „želio raji pomoći, (ali da) to n(i)je smi(o) od zulumćarah i siledžijah turskih, koji (su) se kervlju serbsko-ilirsko(m), kervlju podjarmljene raje hran(ili)“.²¹¹³ Mahmut-paša zbornički je s proljeća 1848. počeo sa slanjem svojih špijuna u Srbiju, jer je bio pod utiskom glasina da se iz Srbije spremao napad na Bosnu. Iz identičnih razloga je od aprila mjeseca bosanska vojska počela sa ozbiljnim pripremama i čestim manevrima za eventualni sukob sa Srbijom.²¹¹⁴ Četiri srpska agitatora su početkom marta 1848. prešla u Bosnu, gdje su ostvarili neke kontakte sa katoličkim stanovništvom. Cilj im je bio, da pobune hrišćane protiv turskih vlasti²¹¹⁵ i da među hrišćanima novčano agituju „u interesu srpstva“ obećavajući uz to bezrezervnu pomoć Srbije.²¹¹⁶ U Beogradu, krajem istog mjeseca ni najnapredniji srpski političari i intelektualci nisu pred stranim predstavnicima krili svoju želju za prisajedinjenjem Bosne Srbiji.²¹¹⁷ Austrijski konzul u Beogradu Ferdinand Majerhofer je krajem istog mjeseca javljao svojoj vladi, kako je u

²¹¹⁰ В. Стојанчевић, *н. д.*, 213; U neobjavljenom rukopisu „Poslanica popu Kerubinu“ u kojoj je Fran Mažuranić dao šivotopis svoga oca Matije Mažuranića zabilježeno je, da je: „*Za vrieme Jelačića bilo sve pripravno, pa su i naši Muhamedovci bili s time sporazumni, da se Bosna-bez nutarnjega krvoprolića-priklopi Hrvatskoj*“. Za svoga oca Fran Mažuranić naveo je, kako je i: „*On mislio, da će Bosna i Hercegovina pripasti Hrvatskoj (kako je i u samoj nagodbi uglavljeno [!?-В. Т.])-ali nas i u tome prevariše*“. (I. Brlić, *O braći Mažuranićima, Matiji i Ivanu*, 117-118.)

²¹¹¹ М. Прелог, *Михаило Бакунин и Југословени на Свесловенском конгресу у Прагу год. 1848.*, СКГ, бр. 3, књ. XII, н. с., Београд 1. Јун 1924, 202-203.

²¹¹² НЧБ-8/II, 20. 2. 1848.

²¹¹³ NDHS-34/XIV, 13. 4. 1848.

²¹¹⁴ АС-ФИГ (1819-1874)-бр. 852, л. 1, бр. док. 317, *Антоније Славуј-Илију Гарашанину*, Рача 17. (29.) април 1848.

²¹¹⁵ Ј. Милићевић, *н. п.*, 95-96.

²¹¹⁶ G. Šljivo, *н. д.*, 2006, 510.

²¹¹⁷ D. Berić, *Socijalno-ekonomski položaj stanovništva u Bosni i Hercegovini i društvena kretanja 1848.* Istraživanja, br. 7, Novi Sad 1979, 173.

Bosni zavladao opasno vrenje među hrišćanima, koji su prije toga bili uznemireni zbog hapšenja i ubijanja njihovih sunarodnika.²¹¹⁸ Prema istom izvještaju, Srbi su već imali plan konačnog protjerivanja Muslimana iz: Beograda, Šabca, Smedereva i Kladova, kao i plan za stvaranje uvećane srpske države za dijelove: Hrvatske, Slavonije i Bosne.²¹¹⁹ Tu politiku podržavala je navodno i „ilirsko-panslavistička“ partija u Hrvatskoj, a na čelu tog imaginarnog „velikog srpskog carstva“ u čijem središtu je trebala biti Bosna bio bi knez Aleksandar Karađorđević.²¹²⁰ Bosanski vezir Tahir-paša požalio se Porti sredinom marta iste godine, da se političko vrenje koje je ovladalo u Hrvatskoj proširilo i na Bosnu i da su se u njoj rasturali pobunjenički materijali za izazivanje pobune i priključenja Bosne Hrvatskoj.²¹²¹ Strah bosanskog vezira Tahir-paše je bio i od invazije srpske vojske sa istoka, jednako kao i od hrvatskih jedinica bana Jelačića sa sjevera i zapada, dok je strah hercegovačkog vezira Ali-paše Rizvanbegovića bio od upada austrijskih trupa sa juga, iz Dalmacije.²¹²² Matija Ban je imao saznanja, da su Hrvati sve više uviđali da je Bosna kao područje vrlo bogato sirovinama i tržištem bila neophodna za opstanak Dalmacije. Oni su takođe bili „začeli tu misao da im svakako i što prije treba Bosnu preoteti, a najlakše (t)ada počem je ban (Jelačić-B. T.) postao zapovjednikom sve Granice“.²¹²³ Sa druge strane, ni bosanski Muslimani nisu više mirovali. Njih je naročito iritiralo dugotrajno vrenje na granici sa Austrijom. U drugoj polovini toga mjeseca Brlići u Slavonskom Brodu su i sami strijepili od sve izvjesnijeg upada bosansko-muslimanske vojske u Slavoniju.²¹²⁴

Glavni Garašaninov špijun za Bosnu Tomo Kovačević pisao je početkom 1848. godine, kako „Bosanski Turci ništa od surovosti svoje popustiti” nisu bili spremni, kao i da su mitropoliti: sarajevski, mostarski, zvrnički i rimski episkopi, zajedno sa turskim vlastima ugnjetavali običan narod.²¹²⁵ Kada je u Banjaluci na proljeće 1848. bilo proklamovano otkupljivanje kuluka trećinom i desetinom, tada je u društvu Fazli-paše i

²¹¹⁸ *Isto*, 165.

²¹¹⁹ *Isto*, 189.

²¹²⁰ G. Šljivo, *n. d.*, 2006, 515-516.

²¹²¹ J. Милићевић, *n. p.*, 98.

²¹²² B. Стојанчевић, *n. d.*, 213.

²¹²³ D. Verić, *n. r.*, 1979, 173-174.

²¹²⁴ *Isto*, 148.

²¹²⁵ АС-ФИГ (1819-1874)-бр. 455, л. 4, бр. док. 234, *Томо Ковачевић-Илији Гарашанину*, Београд 28. децембар 1847/9. јануар 1848.

banjalučkog muselima Ali-bega Džinića bio sarajevski vladika.²¹²⁶ Vrhovni vođa fanariotskih vladika, carigradski patrijarh Antim je tada imao veći strah od širenja uticaja katoličke crkve nego od Turaka Osmanlija. On je sredinom marta 1848. poslao beogradskom mitropolitu Petru molbu, da ne dozvoli dalji prodor uticaja zapadne crkve. Ekmečić misli, da se ovaj patrijarhov cirkular više odnosio na neoslobođene dijelove Turske, konkretno Bosnu. U ovom famoznom cirkularu se od svih mitropolita tražilo otvoreno, da utiču na pokornost svojih vjernika sultanu Abdul Medžidu i da se neprestano mole za njegovo zdravlje.²¹²⁷

U vrijeme kada se jedan od lidera hrvatskih Iliraca Ljudevit Vukotinović založio da se ilirskim imenom „osim sve tri kraljevine“ (Hrvatska, Slavonija i Dalmacija-B. T.) nazovu „i one strane, koje (je) i jezik i sila historičkog zvanja tamo vodi(la), da se jednom š njimi slože“ (Bosna i Hercegovina-B. T.),²¹²⁸ na špijuniranju stanovnika Bosne veoma aktivno je radio Ilija Garašanin. On je do aprila 1848. imao u Bosni prilično razvijenu mrežu agenata. O političkoj situaciji izvještavali su ga: Sava Nikolić i porodica Brlić iz Slavonskog Broda, župnik iz Komušina u Bosanskoj Posavini fra Augustin Marašić, Božo Andrin iz Tuzle, Đuro Kurtović iz Brčkog i porodica Bogdanović iz Bosanskog Broda.²¹²⁹ Iako je srpski knez bio protiv bilo kakvog pokretanja bune u Bosni, neki Garašaninov agent pod pseudonimom Antonije Slavuj je aprila 1848. tražio od srpske vlade podršku za hrišćansku pobunu „protiv iga turskog“ u Bosni. Ovaj je otvoreno zahtijevao, da mu, kako je naveo u pismu: „*Otečestvo naše–Srbija u pomoć pritekne*“.²¹³⁰ U Bosnu je već sredinom aprila 1848. iz Srbije bilo prebačeno 17 emisara sa zadatkom da podignu bunu, što je kod muslimanskog stanovništva stvorilo neviđenu napetost.²¹³¹ I dok je Garašanin, igrajući očito dvostruku (tajnu i javnu) igru, vodio preko ovih ljudi konspiraciju u Bosni, njegova desna ruka, Jovan Marinović zvani „Bošnjo“ izdao je

²¹²⁶ D. Berić, *n. r.*, 1979, 165.

²¹²⁷ M. Ekmečić, *Pokušaji ujedinjenja hrišćanskih crkava 1848. i Južni Sloveni*, Radovi Filozofskog fakulteta, knj. VI, Sarajevo 1970-71, 401.

²¹²⁸ *Nekoja glavna pitanja našeg vremena od Ljudevita Vukotinovića*, Zagreb Travanj 1848, u: *Hrvatski politički pokret 1848-1849, Izabrani dokumenti*, (Uvodna studija i izbor dokumenata T. Markus), Zagreb 2006, 15.

²¹²⁹ I. Kecmanović, *Izveštaji poverenika o prilikama u Bosni od 1848. do 1854*, GADAR BiH, god. II-knj. II, Sarajevo 1962. (u daljem navođenju: I. Kecmanović, *Izveštaji poverenika o prilikama u Bosni od 1848. do 1854.*), 252.

²¹³⁰ *Антоније Славуј-српска влада*, у Рачи, 7. (19.) април 1848. у: *Isto*, 255.

²¹³¹ J. Милићевић, *n. p.*, 96.

aprila-maja 1848. nekakav „Memoar o hrišćanima u Turskom carstvu“. Ključna sekvenca ovog javnog dokumenta bio je prijedlog za očuvanjem Osmanskog carstva.²¹³²

Aktivnost bosanske vlade u narednom periodu je bila usmjerena na umirenje hrišćanske raje, na čije je mnogobrojne molbe sultan odgovorio tako što je travničkom veziru poslao carigradskog arhiepiskopa, koji su jednim zajedničkim planom trebali da regulišu odnose između hrišćanske raje i njihovih gospodara. Mustafa-paša Babić je u pratnji arhiepiskopa otišao u Prijedor, a Fazli-paša Šerifović iz Sarajeva u Banjaluku, gdje su uspjeli da izmire gospodare sa njihovim podanicima. Dogovoreno je, da svi bosanski hrišćani, umjesto dotadašnje desetine moraju od žetve davati trećinu. Pritom, oni više nisu bili dužni kulučiti. Pošto su umirili seljake vlasti su sredinom aprila 1848. uređivali odnose sa gradskim hrišćanima. U Brčkom, kao i u nekim drugim trgovačkim mjestima u Bosni sve su hrišćanske trgovine bile pretresene iz kojih su bile oduzete sve zalihe praha i olova.²¹³³ Kada se ovo ima u vidu, onda sasvim neobično izgleda konstatacija Vuka Karadžića iz toga vremena, da bosanski Srbi u varošima nisu sa ostalim svojim sunarodnicima bili „ni u kakijem narodnijem poslovima (i da se) za to među narod gotovo i n(isu) broj(ali)“.²¹³⁴ Interesantno je, da su se na ovoj „Travničkoj skupštini“ aprila 1848. protiv uvođenja „trećine“ jedino pobunili predstavnici bosanskih katolika: fra Marjan Šunjić, fra Luka Dropuljić i fra Martin Nedić. Oni su, za razliku od pravoslavnih imali više znanja o tome. Za tzv. „beglučenje“ su tvrdili kako ono nikada nije postojalo u Bosni, te da su to begovi iz bosanske Posavine usvojili od prekosavskih veleposjednika.²¹³⁵

Napadi na nevine hrišćanske seljake nisu prestali proglašenjem reformi i to se i dalje vrlo često dešavalo. Silovanja mladih djevojaka na očigled djevojčine braće i roditelja nisu bila nimalo neuobičajena pojava. I kada bi se tako nešto desilo, kao što je u maju 1848. „zbog Sèrbkinje devojke, koju su bratja od zverskom strastju razpalnog Turčina čuvali, (onda bi) Turci na kuću naval(ili)“. Pravoslavni popovi, kao i katolički fratri, „od kako su (t)adašnja evropejska kolebanja i po Bosni (bila) razglašena“ su jedino

²¹³² P. Љушић, *Предлози Јована Мариновића за решење српског питања 1848. и 1854. године*, Српске студије, књ. 3, 2012, Београд 2012, 288-289.

²¹³³ D. Verić, *n. r.*, 1979, 163-164.

²¹³⁴ В. С. К., *Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона*, I, Беч 1849, 13.

²¹³⁵ Т. Оршוליћ, *Улога fra Martina Nedića код увођења порезне трећине 1848. и у Posavskoj (Oraškoj) бuni 1857./58.*, *Croatica Christiana Periodica*, vol. 39, No 75, Zagreb Lipanj 2015, 108-109.

mogli da tješe „jadnu raju“. To im nije nimalo pomagalo, jer su popovi gotovo uvijek bili kod turskih vlasti pod sumnjom „da raju bune“. Prestrašeni za goli život, veliki broj hrišćana je na proljeće 1848. skelama preko Save prebjegao u Austriju.²¹³⁶ U grupi ovih prebjega bio je i Šamčanin Risto Jovičić-Stojančević zvan „Čiko“, za koga su turske vlasti saznale, da je već duže vrijeme radio kao lični špijun austrijskog majora Rankovića.²¹³⁷ Na pravoslavni uskrs, neki ekstremni bosanski Muslimani imali su namjeru napasti hrišćane u Sarajevu, ali su ovi otišli na sud gdje su dali izjavu, da su bili spremni sve „svoje kuće, kojih (je bilo) 2000, zapaliti, samo da (ovi) neimaju šta pleniti“. I u Livnu su neki Muslimani napadali i rastjerivali hrišćane.²¹³⁸ Zapravo, „u vrime o Uskarsu kadahsu učinili Turci Viche dache“ željeli su tada izvršiti napad na hrišćane i „Raju ihsichi“. Do nasilja nije došlo zbog straha od reakcije austrijskog „Czesara Ferdinanda“, u koga livanjski katolici „posli Boga ni u koga“ drugog „nis(u) imali uffagne“. ²¹³⁹ Srpski izvori su takođe govorili o ovom događaju. Jedna grupa ekstremista se na pravoslavni uskrs spremali udariti na livanjske Srbe, jer se u tom gradu pročulo, da su Srbijanci spremali vojnu invaziju na Bosnu. To je samo bio izgovor nekima od bosansko-muslimanskih ekstremista da upadaju u kuće livanjskih Srba u vrijeme slavljenja uskrsa. Bosanski Muslimani su bili bijesni, jer su doznali da se i katolici spremaju na pobunu. Bila je istina da „Šokci („Шокци“) tako su u dogovoru i skladu (bili), kako su njihovi fratri uredili, da ili svi oni ili Turci obezglave se“. Ova akcija trebala je da izazove i livanjske Srbe, koji su namjeravali preuzeti napad na Muslimane sa svih strana. Zahvaljujući, prije svega prisebnosti nekih livanjskih begova i njihovoj intervenciji, izbjegnuti su veći sukobi.²¹⁴⁰ Udar na Livno su zapravo prvi planirali Hrvati i to nakon nedavnog proputovanja bana Jelačića kroz Dalmaciji. Prema tom planu, oko 10.000 vojnika pod vođstvom Dalmatinaca Krste Kulišića i Krste Kalinića je trebalo u koordinaciji sa najbogatijim livanjskim begom Čizmićem izvršiti napad na grad, spolja i

²¹³⁶ NDHS-43/XIV, 4. 5. 1848.

²¹³⁷ N. Nežirović, *Monografija Bosanskog Šamca (od najranijih vremena do 1945. godine)*, Šamac 2011, 601.

²¹³⁸ NDHS-46/XIV, 11. 5. 1848.

²¹³⁹ *Sluga A. (Antonije Tadić)-U Sign Gosp. Priategliu A.*, Livno li 15. Giugna 1848, u: G. Šljivo, *Izveštaji Antonija Tadića*, 151.

²¹⁴⁰ АС-ФИГ (1819-1874)-бр. 919, л. 2, бр. док. 416, *Ђорђе Маргетућ-Спирidonу Маргетућу*, Livno 1848.

iznutra.²¹⁴¹ Krsto Kulišić je bio Srbin iz Vrljike i od njegovog prijateljstva sa livanjskim begom Mehmed-agom Čizmićem zavisio je čitav ishod planirane akcije. On je bio najpovjerljivija osoba hrvatskog bana Jelačića i Petra Preradovića u Dalmaciji.²¹⁴² Na livanjske begove Čizmiće računao je u to vrijeme i Garašanin i to preko Matije Bana. Planom je bilo predviđeno, da se kasnije podignu hrišćani, koji bi pomogli u daljem napredovanju prema Travniku, gdje bi se čakala invazija i prodor srpske i crnogorske vojske. Ban Jelačić je računao i na podršku bosanskih franjevac.²¹⁴³

I Tomo Kovačević je imao saznanja, po kojima su bosanski Muslimani u Sarajevu navodno prijetili hrišćanima „sjećom o pravoslavnom uskrsu“. Slično je bilo i sa nekim selima oko Nevesinja, dok je u Višegradu i Goraždu bio „jak policijski nadzor, a hrišćani su bili pod prismotrom“. U Mostaru je Ali-paša Rizvanbegović „egzercirao 300-400 Turaka i istovremeno pretraživao srpske radnje“ sa jasnom namjerom, da otkrije plan pobune.²¹⁴⁴ U to vrijeme su hercegovački Muslimani najviše sumnjali na Crnogorce. Wilkinson nije mogao da sakrije zgražavanje, kada je lično na Cetinju prisustvovao vješanju dvadesetak otsječenih glava hercegovačkih Muslimana. Isto, samo otsječene glave hrišćana imao je priliku Wilkinson da vidi u Mostaru.²¹⁴⁵ U Mostaru je tada živjelo oko 7.300 stanovnika, od čega 2.000 Muslimana („Turks“), oko 3.560 pravoslavnih („Greeks“) i oko 1.440 katolika („Roman Catholics“). U gradu je živjelo i oko 300 Cigana („Gipsies, or Zinogani“) i samo tri Jevrejina („Jews“).²¹⁴⁶ Wilkinson se lično uvjerio, da su u Hercegovini tada „svi govorili slovenski jezik, dok neki Turci u Mostaru nisu znali ni jedan drugi jezik“. („Every one speaks Slavonic, and some of the Turks of Mostar know no other language“). On je upoznao neke Muslimane, koji su samo razumjeli arapski jezik. Bila su to dva Arapina, jedan Iračanin rodnom iz Bagdada, a drugi Sirijac iz Damaska.²¹⁴⁷

Po nalogu bosanskog vezira, u aprilu 1848. otišli su sarajevski pravoslavni vladika i paše Hernjo Babić i Šerifija u Bosansku Krajinu, kako bi tamo proglasili „skoro došavši

²¹⁴¹ D. Berić, *n. r.*, 1979, 189.

²¹⁴² Д. Ц. *Крсто витез Кулишић, народни борац*, Босанска вила, бр. 12. год. XIX, Сарајево 1904, 222.

²¹⁴³ D. Berić, *n. r.*, 1979, 200.

²¹⁴⁴ АС-ФИГ (1819-1874)-бр. 971, л. 6+1, бр. док. 263, *Томо Ковачевић-Илију Гарашанину*, Крагујевац 15. (27.) мај 1848.

²¹⁴⁵ J. G. Wilkinson, *O. c.*, 79.

²¹⁴⁶ *Ibidem*, 57.

²¹⁴⁷ *Ibidem*, 62.

ferman, po komu (je) u napredak raja u begluku (tlake) imala bi slobodna biti, a dužna bi bila od zemaljskog proizvoda treće davati“. Međutim, „Turci osobito Banjalučani izjavili su, da će pria svi izginuti, nego se podložiti toj carskoj naredbi“.²¹⁴⁸

Garašanin od Bosne nije odsutajao ni u maju i junu 1848. godine. On je svom povjerljivom čovjeku na Porti kapučehaji Konstantinu Kostu Nikolajeviću pisao, kako je imao „jakih dokazateljst(ava) da se narod Hristjanski u Bosni“ radovao „spremanju Turaka na oružje“ izvodeći iz toga zaključak, „da će mu skorim kucnuti čas sovršenog oslobođenja, zašto (je) on i rado okre(tao) uši onoj svakoj strani, koja ga (je) na vostanije pobuđ(ivala)“.²¹⁴⁹ Garašanin je sam govorio, kako je Srbiju jednoplemeni narod „prinudava(o) i nju brinuti se o svojoj budućnosti“, zbog čega se „ona n(ije) sme(la) u ovim obsojateljstvima ostavljati i očekivati samo na ono što (bi) drugi za nju priugotovljava(li)“. Po njemu, „Srbija se mora(la) starati, da ne ostane poslednja među svojim jednoplemenicima, pa da se samo sa onim zadovolji što će joj drugi iz milosti opredeliti“. U tom smislu on je pod „jednoplemenicima“ iz susjedstvu, svakako najviše mislio na pravoslavne u Bosni. Tvrdio je, kako su „Hristjani svuda“ oko Srbije „čeka(li) poziv ma od koga, pa da se podižu“. Njemu su se, kako je sam priznavao svaki dan podnosila „prošenija“ u kojima se molila pomoć. Upozoravao je, da bi se samo „na jedan mig“ mogla desiti invazija „od strane Horvatske na Bosnu (i kako je istakao) sve bi se u jedan sahat diglo“. Garašanin je bio uvjeren, da bi se isto učinilo i na glas iz Srbije. Međutim, prema njegovom mišljenju Srbija u tom trenutku nije mogla biti od veće pomoći, odnosno, nije smjela ništa „činiti na štetu Hristijanstva od probuđenih Duhova Srbskih“.²¹⁵⁰

Neki anonimni katolik iz Bosne obratio se početkom maja 1848. za pomoć Hrvatima. Naglašavajući svoje „slavjansko bosansko hèrvatsko“ nacionalno opredjeljenje. On je proglasom pod nazivom „Vapaj kèrstjanskih Bošnjakah“ pozvao u pomoć braću Hrvate, da ih pomognu u oslobođenju iz „okovih divjih aziatskih okrutnikah“. U proglasu je bilo naglašeno, kako su bosansko-hercegovački Slavjani upirali „suzne oči, prama (hrvatskom) vitežkome kralju mil(e) bratj(e) Hèrvat(a)!“ Takođe, Hrvati su se pozivali i zaklinjali „pepelom slavnih pradedovah“, da ih nakon

²¹⁴⁸ NDHS-46/XIV, 11. 5. 1848.

²¹⁴⁹ J. Милићевић, *н. р.*, 103.

²¹⁵⁰ *Исто*, 104-105.

oslobođenja uzmu pod „bratinsko krilo“. Kuriozitet je, što su „Hèrvatjani“ u proglasu označeni kao predodređeni narod, koji je trebao da utvrdi budućnost slovenstvu. Na njima je, dakle bilo, da podignu i razvijaju svoj „pobedonosni slavo-ilirski barjak“ i povedu bosanske katolike, gdje god da ih „glas majke Slave zvao bude; u vodu i vatru svi (su bili) pripravnici slediti ga, i sve žrtvovati za obće dobro majke domovine, do poslednje kapi kervi“.²¹⁵¹ Ovaj proglas svakako da je imao veze i sa dolaskom hrvatskog bana Josipa Jelačića na čelo cjelokupne Vojne granice. Od tog vremena Hrvati su sve više uviđali, da je Dalmaciji bila potrebna Bosna i da se „što prije treba(la) Bosna preoteti“.²¹⁵² Veoma intrigantan dokument hrvatske nacionalno-političke provinijencije iz tog vremena bio je jedan manji koncept anonimnih domorodaca iz Slavonije, pod naslovom „Misli“. On datira iz proljeća 1848. u čijoj se posljednjoj 24-toj tački izričito najavljivalo oslobođenje Bosne i njeno sjedinjenje sa Hrvatskom. Tu se govorilo, da: „*ako pod Turskim jarmom stanujuća naša Horvatska, Bosanska i Hercegovačka Bratija slobodu i nezavisnost zadobiju, i isti Savet naše starodavno skopčanje i sjedinjenje ponoviti sve sile i sredstva neka upotriebi*“.²¹⁵³ Svi ovi proglassi, leci i koncepti bili su prethodnica riješenosti Saksinskog da u maju 1848. lično u Zagrebu primi jednu delegaciju bosanskih katolika.²¹⁵⁴

Hrvatski ban Jelačić upozoravao je sredinom maja 1848. godine srpskog kneza o potencijalnoj opasnosti od bosanskih Muslimana, koji su političke mentore imali u Mađarima. Jelačić je strahovao, kako bi se, dok se Hrvati bore na sjeveru moglo u „kratko vreme doživiti, (da) sa južne strane podgovoreni Turci (bosanski Muslimani-B. T.) na Serbiu, Dalmaciju i Hrvatsku udare s vojskom“. Hrvatski ban je smatrao, da je „u tako opasnim obostojateljstvama nuždan (bio) Serbljima i Hrvatima najtešnii sojuz, sporazumjenje, i uzajemna u svem pomoć“.²¹⁵⁵ Jelačić je nesumnjivo zazirao od mađarsko-bosansko-muslimanske koalicije, a to je najbolje osjetio na svojoj koži. Njega

²¹⁵¹ NDHS-51/XIV, 20. 5. 1848.

²¹⁵² ZD-19/V, 8. 5. 1848.

²¹⁵³ *Misli Nekojih Domorodacah, što se sastojanja Ugarske sa združenih Kraljevinah dotiče, i na koji način bi se mogao stališ ovih protivnikah Narodnosti i Jezika utverđiti*, u: J. Šidak, *Prilozi hrvatskoj povijesti za revolucije 1848*, Radovi, br. 9, Zagreb, 1976. (u daljem navođenju: J. Šidak, *Prilozi hrvatskoj povijesti za revolucije 1848.*), 81.

²¹⁵⁴ M. Knezović, *n. r.*, 211.

²¹⁵⁵ *Ban Josip Jelačić-knezu Aleksandru Karađorđeviću*, Zagreb, 4/16. Maja 1848, u: J. Šidak, *Prilozi hrvatskoj povijesti za revolucije 1848*, 59-60.

je zbog neuspjele vojne akcije u Podzvizdu od prije tri godine (juli 1845) ismijao lično Lajoš Košut. Tada su Jelačića, kako je Košut naveo: „Bošnjaci još kao ličkoga pukovnika, zajedno s njegovim pukom, potjerali u neku močvaru“.²¹⁵⁶ Postojale su zaista indicije da bi se vođa mađarona turopoljski komes Antun Danijel Josipović, komandant gerile od 10.000 vojnika, pošto razbije bana Jelačića mogao probiti kroz Hrvatsku i prodrijeti u Bosnu.²¹⁵⁷

Kod bosanskih Muslimana, koji su „čuvši da (su) se na okolo njih narodi iz sna probudj(ivali), dig(li) na oružje“ tokom maja 1848. sve se više osjećala napetost što je imalo za posljedicu, da su „svaki čas pret(ili) udariti na jadnu raju“.²¹⁵⁸ To je rezultiralo, „daje dosho iz Czarrigrada poslat od Czarra Capigibasha za izvidit stvari u Bosni stohsu bili odredi Turczi isichi svu Raju u Bosni“.²¹⁵⁹ Ipak, strah od ustanka hrišćana bio je kod bosanskih Muslimana opravdan. Prema izvještaju srpskog špijuna Kovačevića može se razaznati, da su u Bosni „hristijani (bilo) prilično naoružani“. Većina njih bila je opredjeljenja za srpsku državu i kako je on istakao „u Bosni (se) (t)ada nikakva strana n(ije) nalazi(la) za stvar Hrvata, koji tamo ni sami Hrvati n(isu) zna(li)“. Narod u trebinjskoj nahiji, „kako bi na Turke ustao se“ bio je preko svog popa Pere Pravice u dogovoru sa narodnim predstavnicima i sa nekim drugim popovima iz okolnih nahija. U višegradskoj nahiji raspoloženje kod naroda bilo je takvo, da je on „svom nadeždom (bio) ispunjen, da će im Srbija ruku pomoći pružiti“. Sa istoka prema Sarajevu hrišćani su u potpunoj tajnosti nabavljali barut. Lokalni Muslimani u Sarajevu i u Goraždu su opravdano strahovali od mogućeg srbijanskog prelaska preko Drine i upada u Bosnu. U Hercegovini, praktično nije ni bilo nenaoružanog hrišćanina.²¹⁶⁰ Hercegovački Srbi očekivali su pomoć od Njegoša, koji je više na umu imao neophodnost intervencije Srbije u Bosni, a ne da se petlja oko Vojvodine.²¹⁶¹ U Bosni je tiho naoružavanje hrišćana bilo praćeno njihovim proglasima o lošem socijalnom položaju. Seljaci bijeljinske nahije su se

²¹⁵⁶ V. Švoger, *Ban Josip Jelačić u očima svojih suvremenika*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU, br. 31, Zagreb 2013, 266.

²¹⁵⁷ J. Horvath, J. Ravlić, *Pisma Ljudevitu Gaju*, 85.

²¹⁵⁸ NDHS-46/XIV, 11. 5. 1848.

²¹⁵⁹ *Sluga, i Priategl A. (Antonije Tadić)-U Sign Gosp. Priateglu A.*, Livno na 21 Maggio 1848, u: G. Šljivo, *Izvjestaji Antonija Tadića*, 147.

²¹⁶⁰ АС-ФИГ (1819-1874)-бр. 971, л. 6+1, бр. док. 263, *Томо Ковачевић-Илију Гарашанину*, Крагујевац 15. (27.) мај 1848.

²¹⁶¹ Д. Стојановић, *Његош као политички мислилац*, Просвета, народни алманах, Сарајево 1939, 91.

u maju 1848. osim srpskom knezu žalili i ruskom caru Nikolaju, da „i on vidi“, kako su pisali, u kakvoj su oni bili „tužnoj nuždi i nevolji“.²¹⁶²

Bosanski vezir Tahir-paša je 15. maja 1848. u dopisu Porti prenio, kako je okrutnost sakupljača poreza („mütesellim“) i uglednih ljudi u Bosanskom ejaletu prema nemuslimanskim zajednicama (raji) bile eliminisane time što su se sprovele odgovarajuće naredbe, a čime se, u stvari, nastojao osigurati javni red i sigurnost.²¹⁶³ Po bosanskom veziru, konfuziju među stanovništvom Bosne izazivala je agitacija iz susjednih Srbije i Hrvatske.²¹⁶⁴ U Beograd su sredinom maja dolazili Gajev emisar Toma Herkalović i sekretar bana Jelačića kako bi uvjerali Garašanina, da im je jedini cilj bio ujedinjenje svih Južnih Slovena u jedno carstvo. Oni su Garašaninu prenijeli i kako je u Zagrebu postojalo mišljenje, da bi za Hrvatsku bilo najbolje da ona sjedinjena sa Bosnom treba da ostane samostalna u odnosu na druge dijelove buduće „Jugoslavije“. Srbija je igrala dvostruku političku igru. Preko svoga kapučehaje u Carigradu Konstantina Nikolajevića ona je u to vrijeme moljakkala Portu da joj prepusti Bosnu za nadopunu „srpskog vicekraljevstva“.²¹⁶⁵ Austrijanci su krajem maja 1848. saznali od nekog srpskog trgovca i anonimnog povjerenika iz Sarajeva, da je Srbija već duže vrijeme bila u sporazumu sa bosanskim hrišćanima i jednim dijelom bosansko-muslimanskog stanovništva, da se Bosna otcjepi od Porte i pripoji Srbiji.²¹⁶⁶ Turske vlasti bile su vrlo dobro obaviještene o kretanju srpskog političara Matije Bana tokom maja 1848. po Dalmaciji i njegovim izjavama, kako je došlo vrijeme da Srbija konačno dobije Bosnu i Hercegovinu.²¹⁶⁷ Garašaninu je tada najveću nelagodu stvarala neočekivana politička prognoza kapučehaje Nikolajevića, koji je čak posumnjao na lojalnost bosanskih pravoslavnih hrišćana Srbiji. Zapravo, on nije bio toliko siguran da bi bosanski Srbi nakon eventualnog sticanja autonomije ostali vjerni Srbiji. Nikolajević je skretao pažnju u junu 1848. svom političkom mentoru na mogući, do tada neočekivani scenario, po kome bi se moglo desiti da bi „Bošnjaci čim bi kakvu odvojenu Administraciju na pr. Pravosudija, Pravosveštenija i Duhovnih Dela sa Hristijanskim činovnicima, ali od Centralnog Pravlenija Porte ili može biti kakvog

²¹⁶² B. Стојанчевић, *н. д.*, 228.

²¹⁶³ H. S. Feyzioğlu, S. Kiliç, *Prve mjere predostrožnosti koje je preduzelo Osmansko carstvo protiv revolucija 1848. u Bosni i na grčkoj granici*, Historijska traganja, br. 2, Sarajevo 2008, 82.

²¹⁶⁴ *Isto*, 84-85.

²¹⁶⁵ J. Милићевић, *н. р.*, 100-101.

²¹⁶⁶ D. Berić, *н. р.*, 1979, 201.

²¹⁶⁷ G. Šljivo, *Omer Lufti-paša u Bosni i Hercegovini 1850.-1852.*, Tešanj-Sarajevo 2007, 424.

Centralnog Ministarstva Hristijanskog u Carigradu zavisećimi dobili, onda, vrlo verovatno je držati, da (oni) svoje poglede ne bi (više) nimalo na Srbiju osvrtni.“²¹⁶⁸

Nova poslanica bosansko-hercegovačkih katolika „Molba bédnih Bošnjakah na sve Slavjane u obće, a osobito na bratju: Hèrvate, Slavonce i Dalmatince!“ iz juna 1848. pozivala je Hrvate, kao njihovu jednokrvnu braću, da ih oni, nakon 400 godina robovanja konačno oslobode od turske vlasti. Bosanski katolici se od sultana nisu mogli ničemu nadati, „jer ga (ni) poturice n(isu) sluša(le), (a) njegova je oblast u Bosni gotovo izčezla (u kojoj je) jedino samosilje vlada(lo)“. Njihova jedina želja nakon oslobođenja bila je „živiti al umerti“ sa Trojednom kraljevinom Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom.²¹⁶⁹ U drugoj poslanici nazvanoj „Molba od sve Bosne“ upućenoj ljeta 1848. banu Jelačiću otvoreno se govorilo, „da (je) bosanska raja ima(la) veliko ufanje na njega“, zbog čega je bio zamoljen da prvi „udari na Turke, nakon čega bi se „na njegov mig“ svi podigli na ustanak.“²¹⁷⁰ Banu Jelačiću nije bilo nimalo nepoznato političko stanje u Bosni. Njemu su u Zagreb i Hrvatsku iz Bosne zadnjih godina prebjegli brojni viđeniji bosanski katolici, među kojima: fra Lovro Tadić alias „Ivo Marianović prinovljeni Rob Turski“,²¹⁷¹ vojvoda Ivan Miletić,²¹⁷² Jozo Granić²¹⁷³ i bivši bosanski klerik Jozo Milinović. Ovaj posljednji hiperbolisao je političku ulogu Gaja. Nazvao ga je „Slavn(im) Otcz(em) Slavjanskog naroda, a ossobito Vile Bossankinje!“²¹⁷⁴

Bosanski vezir Tahir-paša je poslao 4. juna 1848. na Portu vrlo uznemirujući izvještaj u kome je situaciju u Bosni opisao veoma kritičnom, pri čemu nije propustio da naglasi, kako se narodno nezadovoljstvo raspirivalo konstantnim uticajima izvana. Bosanska vlada je imala dojave sa terena, da su Hrvati u Austriji i oni u Turskom carstvu međusobno komunicirali i zajednički organizovali bune protiv bosanskih i hercegovačkih Muslimana. U vladi, odnosno bosanskom Vilajetskom medžlisu tada je preovladalo mišljenje da bi se, u slučaju jedne takve pobune Muslimani žestoko borili, ali da oni nisu imali dovoljno oružja i vojne opreme. Bosanski Muslimani su bili pred velikim

²¹⁶⁸ J. Милићевић, *н. п.*, 108.

²¹⁶⁹ NDHS-57/XIV, 6. 6. 1848.

²¹⁷⁰ J. Милићевић, *н. п.*, 99.

²¹⁷¹ *Ivo Marianović-Ljudevitu Gaju*, Nepoznato, u: J. Horvath, J. Ravlić, *Pisma Ljudevitu Gaju*, 309.

²¹⁷² *Ivan Miletić, vojvoda-Istom*, U Ponte-Sušici, 8. Serpnja (1)845, u: *Isto*, 323.

²¹⁷³ *Josip Vukadin-Istom*, Livno, 8. XI. 1846, u: *Isto*, 497.

²¹⁷⁴ *Jozo Millinovich-Istom*, U Varaxdinu 23. Junna 1845, u: *Isto*, 324-325.

iskušenjem revolucije, koja se odigravala u njenom najbližem susjedstvu.²¹⁷⁵ Osim toga, sve više informacija dolazilo je i iz Srbije, odakle su poticale sve učestalije agitacije za ustanak. Treći problem za njih predstavljao je knez Miloš, koji je, koristeći se uzavrelim stanjem u Evropi i ubacujući se u bosanske krajeve želio domoći srpskog prijestola. Međutim, njega je u Zagrebu uhapsio ban Jelačić i internirao u inostranstvo.²¹⁷⁶ Kasnije se saznalo, da je knez Miloš radio u sporazumu sa Mađarima, navodno i oko izazivanja bune protiv bana Jelačića, da bi zauzvrat od njih dobio podršku za: povratak u Beograd, protjerivanje Karađorđevića i na koncu prisajedinjene Bosne Srbiji.²¹⁷⁷ Prema Gajevom agentu Herkaloviću, Miloš je bio najopasnija osoba za „jugoslavensku stvar“ o čemu je on lično razgovarao sa Ilijom Garašaninom i sa kojim se složio, da su pored „Magjara (i) bečki(h) republikanaca“ Srbima i Hrvatima najveći neprijatelji bili „turski barbar(i)“. Zbog toga, mišljenje ove dvojice bilo je, da se Milošu nije smjelo dozvoliti „da izidje živ iz Zagreba“.²¹⁷⁸

Muslimani u Bosni su od juna 1848. započeli opsežne vojne pripreme, što je automatski među hrišćanskom rajom izazvalo uobičajenu paniku, pogotovo nakon poluvijesti, da će ih ovi sve isjeći.²¹⁷⁹ Vezirsko vijeće koje je 19. juna 1848. održano pod Tahir-pašinim predsjedavanjem objavilo je rezoluciju kojom su naređene ratne pripreme. To je podrazumijevalo regrutovanje vojske od 30.000 vojnika sastavljenih samo od bosanskih Muslimana.²¹⁸⁰ Da bi saznala što više o trenutnom političkom stanju u Bosni, srpska vlada je već bila poslala preko Zagreba u hrvatsku Gradišku nekog izbjeglog bosanskog popa Jeftu sa srbijanskim pasošem na ime Jevstratije Popović. Ovaj mešetar obavijestio je svoju vladu o spremnosti većine bosanskih pravoslavnih na pobunu. Inače, među pravoslavnima u Bosni je ljeta 1848. u opticaju postojalo nekoliko političkih frakcija: „partaja Srbska, Hrvatska, Banova, Austrijska, Obrenovićeva, Patrijarhova i Ruska“.²¹⁸¹ Ovdje bi, svakako trebalo dodati još jednu frakciju, za koju bi se moglo reći

²¹⁷⁵ H. S. Feyzioğlu, S. Kiliç, *n. r.*, 83-84.

²¹⁷⁶ *Isto*, 86-87.

²¹⁷⁷ J. Horvat, *Ljudevit Gaj. Njegov život, njegovo doba*. Zagreb 1975, 267.

²¹⁷⁸ *Stef. (an) Herkalović-Ljudevitu Gaju*, U Kragujevcu danas u ponedjelnik u veče u 10 sati noći 17''29 Maja 1848. god., u: J. Horvath, J. Ravlić, *Pisma Ljudevitu Gaju*, 214.

²¹⁷⁹ В. Стојанчевић, *н. д.*, 212.

²¹⁸⁰ R. Muderizović, *Popis sarajevskih zanatlija iz god. 1848*, ГЗМ, св. 2 (за историју и етнографију), год. XLI, Сарајево 1929, 5.

²¹⁸¹ J. Милићевић, *н. р.*, 95-96.

da je bila tek u povoju, a to je frakcija srpskih trgovaca kod koje se, prema riječima D. Berića, vremenom formirao mentalitet političkog „korteštva i oportunitizma“. Oni su već tada svoje uskoklasne interese pretpostavljali širim političkim interesima svih hrišćana u Bosni. Interesi trgovaca su bili uvijek protivni težnjama seljaka i obrnuto, sve do prestanka turske vladavine u Bosni.²¹⁸² Rusi su odvrćali Srbe, a Sveta stolica bosanske katolike od ustanka. Neki bosanski katolik je u julu 1848. čuo, da je papa naredio bosanskom biskupu, da bosanskim franjevcima i njihovim vjernicima savjetuje da sa pravoslavnima, koji su se spremali za novu bunu ne ulaze ni u kakve pregovore.²¹⁸³ Iako su bosanski Srbi smatrali da su im politički ciljevi bili identični sa ciljevima Rusije, to nije bilo ni izbliza tako. Oni nisu mogli ni pretpostaviti, da bi ruski car mogao bečkoj vladi predložiti podjelu tzv. evropske Turske, po kojoj bi Austriji pripale: Bosna i Hercegovina i Srbija, dok bi Rusima bio prepušten istočni ostatak.²¹⁸⁴

Jedna grupa mlađih srpskih trgovaca u Bosni, koja je održavala vezu sa vladom u Beogradu sve više sazrijevala je u ideji nacionalno-revolucionarne orijentacije. Oni su u julu 1848. od srpskog kneza Aleksandra tražili njegovo političko zauzimanje na Porti „za bosansku raju koja (je) trpi(la) od terora i eksploatacije bosanskih begova“. Obećali su mu, da „brez (njegovog) znanja i dogovora“ neće podizati bunu. Težak položaj seljaka bio je najviše izazvan novim vezirovim uredbama, po kojima je spahijama bilo uvedeno obavezno davanje desetine, a gospodarima trećine. Slično bosanskim katolicima i bosanski Srbi su u svojoj peticiji istakli, kako se od sultana više ničemu nisu nadali. Navodno, ni „Bošnjaci Turci („Бошњаци Турци“) nisu slušali njegove (sultanove-B. T.) vermane i besjede, (kao i da se njima) više nije (bila) vajda sa Turcima moliti nego (da su se htjeli) moli(ti) (samo) (knezu Aleksandru) i Bogu srpskom“. Od Srbije su očekivali oružje, jer su svi bili spremni „za krst pomrieti i za ime božie“ i za kneževo „svetlo gospodstvo“. Od srpskog kneza očekivali su, da radi na tome da Bosnu „pod Srbiju“ zakrili.²¹⁸⁵ Kada je riječ o novoj generaciji srpskih trgovaca po bosanskim i hercegovačkim gradovima, treba imati na umu da su u nacionalnom pogledu naročito prednjačile Sarajlije. Njihova propagandna djelatnost bila je usmjerena ka samo jednom

²¹⁸² D. Berić, *n. r.*, 1979, 152.

²¹⁸³ *Isto*, 185.

²¹⁸⁴ С. Јовановић, *Стољашња политика Србије у XIX веку*, Бр. 19, 1901, 191.

²¹⁸⁵ АС-ФИГ (1819-1874)-бр. 954, 1058, л. 2, бр. док. 278, *Матија Михаиловић-кнезу Александру Карађорђевићу*, Сарајево (?) 28. јуни (10. јули) 1848.

cilju, a on je bio „ujedinjenje Bosne sa Srbijom“ („di unire la Bosnia con la Servia“).²¹⁸⁶ Politička orijentacija mladih bosansko-srpskih nacionalista korespondirala je sa onim što je u Srbiji od te iste 1848. zagovarala tek obrazovana nacionalno-liberalna „Družina Mladeži Srbske“: „*Za spoljašnje oslobođenje njegovo svestnim učiniti bića svekolikog Srbstva svestnim negdašnje Carevine i sjajne budućnosti svoje*“.²¹⁸⁷ U brojnim selima zborničke nahije bio je krajem jula 1848. dodatno pojačan pritisak turskih zulumčara na hrišćanske seljake. Oni su se, „u ime Isusa Hrista“ („ja ĩme ĩcyca Хрста“), a za spas svoje „svete pravoslavne vjere („ĩсвату православну вѣру“) uzdali jedino u „svetoga kralja Srbskoga Aleksandra“ („светога краља Александра“). Takođe, zaprijetili su, da će, ako im srpske vlasti ne pomognu svi skočiti u vodu“.²¹⁸⁸ (Drinu?-B. T.)

Kao proizvod hrvatske političke kancelarije pojavio se krajem jula 1848. famozni „Prijedlog“ izvjesnog Ljudevita Jelačića Bužinskog (J. Šidak misli da ga on nije pisao-B. T.), koji je u prvoj tački ili „Pogodbi prvoj (najavio) u Većničtvu Ravniteljstva tuliko članov (njihovih) kuliko primera Broju puka Horvacko Slavonskoga Dalmatinskoga granicu neizključujuć zahteva i po izbavljenju ostale (njihove) južne Slovinske Bratje (bosanski katolici-B. T.) iz tugjinstva (t)adašnjega i zjedinjenju (sa njima) (Hrvatska-B. T.) zahtevala bude“.²¹⁸⁹

Bosanski vezir Tahir-paša preveo je krajem jula 1848. na „srbski“ („Србский“) jezik novi sultanov ferman i pročitao ga raji. Sultan je obećao, da svi Bosanci moraju biti bezbjedni i „u životu, imanju i česti bez razlike vere i zakona, (kao i) da će svi jednaki biti, i obezbeđeni i u crkvi i u Bogoslužanju“. Novim fermanom bilo je zabranjeno povisivati iznos danka. Ustanovljeni su „primiritelni sudovi po selima, i da sami Srbi („Срби“) kupe carski danak, i da urečeno daju, i da se lažna svedočanstva neprimaju, kao što je do(t)ad bilo“. Iz ovih odluka se vidi, da je bilo očito, da im je jedini cilj bio da se „narod Srbski u Bosni („народъ Србский у Босни“) kolko toliko zadovolji“. Bosanski Muslimani su posebno bili nezadovoljni ovim fermanom, pogotovo „što (je) Raja slobodu

²¹⁸⁶ В. Стојанчевић, *н. р.*, 1972, 169-170.

²¹⁸⁷ Ј. Скерлић, „*Дружина Младежи Србске*“, СКГ, Бр. 112. (XV, 6), Београд 16. Септембар 1905, 438.

²¹⁸⁸ АС-ФИГ (1819-1874)-бр. 1054, л. 2, бр. док. 433, *Хришћани из села нахије зворничке-капетану Теодору Јаковљевићу*, Зворник 19. (31.) јули 1848.

²¹⁸⁹ *Projectum Pogodbah za dalešnje Obstojanje jedinosti med Ugarskom i južno Slovenskom na desnom Drave i Dunava kraju zemljum (od Ljudevita Jelačića Bužinskog)*, u: J. Šidak, *Prilozi hrvatskoj povijesti za revolucije 1848*, 84.

dobi(la)“. Sve je više bilo zapaženo uhođenje hrišćanskog stanovništva. Bosanski Muslimani imali su saznanja o kontaktima bosanskih katolika i Srba sa susjednim zemljama, zbog čega su samoinicijativno organizovali njihovo praćenje, posebno trgovaca. Oni su „svuda i(šli) po skelama na sastanke austrijskih pokrajina i gdi (bi) Srbina Bosanskog („Србина Босанског“) spaz(ili) sa Njemačkim podanikom da se razgovara(o), odma(h) (bi) se privu(kli), da bi dočuli, da li se o njima šta razgovaraju“. Drugi metod vršenja pritiska bio je iznuđivanje priznanja i to tako, što bi se „obilaz(ile) noću glavni(h) Srba („главни Срба“) kuć(e), pa koga god (da) (kod) kuće nađu, traž(ili) (bi) ga, i kad ga nađu, zatvor(ili) (bi) ga, pa pita(li): *gdi je na sastanku bio, sprema li se na Turke*“. Saveznike u praćenju bosanskih Srba i katolika našli su bosanski Muslimani u Austriji. Tako je neki general iz Slavenskog Broda javio u julu 1848. banjalučkom musulimu Ali-begu Džiniću, kako su „na granicu Srbsku na Raču tri lađe, male vojske stigle, (uz savjet): *da se Turci na um uzmu i od Srbije čuvaju*“. To je izazvalo muslimansku reakciju, pa su pri pokušaj da pređu preko Save u Austriju mnogi popovi i „glavni Srbi“ („главни Срби“) nastradali.²¹⁹⁰ Ovome treba dodati, da su hrišćani tokom ljeta 1848. bili ugnjetavani na čitavom prostoru Bosanske Krajine, naročito od muslimanskih hajduka, a glava tog „sozakletija“ bio je bosansko-dubički kadija.²¹⁹¹ U tom kraju Bosne, prema svjedočenju Matije Mažuranića, neki „bezi krajišnički“ su bili toliko ogrezli u separatizmu, da su se bili čak spremni „prie podložiti banu Zagrebačkomu, nego kabuliti carski ferman, kad (su) jim već svakako timari odpada(li)“.²¹⁹²

Od bosanskih franjevac, fra Filip Pašalić je i dalje bio pristalica ilirske, odnosno hrvatsko-srpske nacionalno-političke ideje. U neformalnom razgovoru vođenom tokom avgusta 1848. sa nekim nepoznatim licima on je ponosno isticao, kako su u Bosni „osim nekoliko Asiatskih Turakah i Čifutah“ (pogrdan naziv za Jevreje-B. T.) svi njeni stanovnici bili „sama čista kèrv slavo-ilirska, kèrv horvatsko-sèrbska“.²¹⁹³ I fra Jukićevo hrvatsko-srpsko opredjeljenje je i dalje pronalazilo puteve saradnje, jednako sa

²¹⁹⁰ НЧБ-30/II, 16. 7. 1848.

²¹⁹¹ J. Милићевић, *н. р.*, 93.

²¹⁹² *Matia Mažuranić-Antunu Mažuraniću*, U Sarajevu na dan Male Gospe 1848, u: I. Brlić, *O braći Mažuranićima, Matiji i Ivanu*, 151.

²¹⁹³ *Mato Topalović-Andrii Berliću u Parizu*, Iz Djakova u Slavonii 15. I. (1)849, u: I. Brlić Mažuranić, *Iz korespondencije A. T. Brlića*, Građa za povijest književnosti Hrvatske, knjiga 16, Zagreb 1948. (u daljem navođenju: I. Brlić Mažuranić, *Iz korespondencije A. T. Brlića*), 184.

Zagrebom, koliko i sa Beogradom. On se početkom avgusta 1848. otvoreno povjerio Vjekoslavu Babukiću, kako su se „Bošnjaci mnogo od Ilirah, a osobito od Hervatah uzda(li) (i kako su) Boga mol(ili) za njihov napredak“.²¹⁹⁴ Babukić je bio veliki pobornik borbe protiv identifikacije bosanskih katolika sa Srbima. On je 1848. iznio tumačenje, po kome „ime serbsko jest (bilo) i ime religiozno, te (je) označ(aval) sledbenike iztočne ili gerčke cerkve, (osim) po Dalmaciji, Hervatskoj, Slavonii, Sremu, Bačkoj, Banatu i (po) Bosni“. Po njemu, to je bio „pravi razlog zašto (su) Serblji sve štokavce katolike kao svoju najbližu bratju po jeziku (nazivali) Serblji zapadne iliti latinske cerkve“.²¹⁹⁵ U principu, Babukić je poricao da su hrvatsko i srpsko ime narodna imena, već pokrajinska i čisto politička. On je još desetak godina ranije (1836), ovim nacionalno-političkim imenima pretpostavljao jedno zajedničko: „jugoslavensko-tračko-ilirsko ime narodopisno“.²¹⁹⁶ Fra Verković je te godine promijenio stranu i otišao u pravcu definitivnog srpskog nacionalnog opredjeljenja. On je tokom svog boravka u Kragujevcu 1848. godine, Garašaninu lično izrazio želju, da bi htio knezu Aleksandru Karađorđeviću u Beogradu „ruku poljubiti“.²¹⁹⁷

Kovačević je u jednom povjerljivom razgovoru, koji je vodio sa sekretarom francuskog konzulata u Beogradu Alfredom optužio bosanske Muslimane kako oni uopšte i nisu priznavali sultana za svog gospodara. Prema njegovim riječima „sultan (je) samo ime vladatelja bosanskog nosi(o), (iako) ga (niko) za takvog u Bosni izuzimajući bednu raju n(ije) prizna(vao)“. Saopštio mu je takođe, da u Bosni nije nikako moglo doći do poboljšanja položaja hrišćana, sve dok se „rđavi Turci, odande ne isteraju“. On je francuskom diplomati prenio, da se tokom ljeta 1848. iz Bosne u Dalmaciju iselilo oko 100 ljudi, u Hrvatsku 300 i dosta više u Srbiju. Alfred je mogao od Kovačevića saznati i to, da je „Srbsko Praviteljstvo“ naoružavalo hrišćane u Bosni, sa kojima je, kao i sa „ostalim Slavjanima u Carstvu Turskom (i) pod jednim narodnim Praviteljstvom i pod vrhovnim gospodstvom Porte“ Srbija željela „biti“. Ovaj mu je, navodno, obećao pomoć,

²¹⁹⁴ *Fra Ivan Frano Jukić-Vjekoslavu Babukiću*, Travnik 7. kolovoza 1848, u: *Pisma Ivana Franje Jukića*, 182.

²¹⁹⁵ Д. Берић, *н. д.*, I, 2005, 206.

²¹⁹⁶ К. Милутиновић, *н. р.*, 1989, 281

²¹⁹⁷ Лј. Доклестић, *н. р.*, 1984, 18.

ali samo pod uslovom, da se bosanski hrišćani ne bune i ne ustaju protiv sultana i Porte.²¹⁹⁸

U Mostar je na kraju ljeta 1848. za novog hercegovačkog vladiku došao nekadašnji vladika Josif, poznat u narodu po „dosta zla, nevolje i tuge“ koje mu je učinio. Hercegovački hrišćani bili su nezadovoljni, želeći konačno da dobiju „Srbina vladiku“ („Србина владикy“). To se jedino moglo izdejsstvovati diplomatskim putem i to preko srpskog zastupnika u Carigradu. Osim toga, vladika Josif došao je iz Carigrada u Mostar gotovo prezadužen. On je nepozvan, od kuće do kuće svetio vodicu, samo kako bi sakupio sav taj novac. Oni koji mu nisu otvorili vrata, vladika bi prokleo. Uz sve to, on je sa sobom doveo još 20 svojih rođaka. Vladika je svojim dolaskom odmah izazvao svađu u crkvi, optužujući hercegovačke kaluđere što su se protivili njegovom dolasku u Mostar. Sumnjalo se da ih je htio istjerati iz manastira, pa onda ove opljačkati. Hrišćani bi se potužili veziru, ali od toga su mogli imati samo veću štetu s obzirom da je vladika imao veliki uticaj na njega. Jedina osoba u koju su se hrišćani mogli uzdati bio je nekadašnji savinjski iguman Teodor Stefanović, koji je prelaskom na islam postao vezirov ćatip Abdul Stefanović. U njega se vjerovalo, jer se znalo da je uvijek bio pošten čovjek.²¹⁹⁹ Savremenik zbivanja pop J. Pamučina je naveo, da je vladika Josif od svoga dolaska pa sve do 1852. godine „obišao dvaput svoju eparhiju Aksentijevim tragom, i od manastira, sveštenstva i naroda izgrabijo silne novce“.²²⁰⁰

Garašaninov šef tajne službe Matija Ban je do polovine septembra 1848. izradio takozvano „Prošenje za Bošnjake“, koje je Garašanin korigovao stavljajući neke svoje primjedbe. Tu je Garašanin iznio istorijat srpskih strahova za svoje saplemenike u Bosni, kao i trenutnu bojazan od invazije turske vojske na Srbiju, a koja je bila uzrokovana vijestima, „da će ista vojska kroz Srbiju i Bosnu proći“.²²⁰¹ Garašaninu su od početka septembra 1848. dolazili brojni „hristjani iz Turske, izjavljujući najveću gotovost saglasiti se so svakim“ srpskim „plano(m) i predprijetijama“. On ih je stalno odvrćao od sebe, „znajući da oni bez soglasja sa Srbijom nisu kadri ništa izvršiti“.²²⁰² Garašanin je za

²¹⁹⁸ АС-ФИГ (1819-1874)-бр. 966-971, л. 12, бр. 392, *Томо Ковачевић-Илију Гарашанину*, Уздин 19. (31.) август–25. децембар 1848/6. јануар 1849.

²¹⁹⁹ СН-87/15, 28. 9. 1848.

²²⁰⁰ Ј. Памучина, *н. р.*, 1976, 150.

²²⁰¹ D. Verić, *н. р.*, 1979, 207-208.

²²⁰² *Isto*, 199-200.

politiku osvajanja Bosne imao potencijalnu podršku Francuske. Njemu je francuski ministar spoljnih poslova Alfons de Lamartin još u martu 1848. jednim „Manifestom“ predlagao, da Srbija „ponese nacionalnu ideju“ na Balkanskom poluostrvu, ali uz uslov da izbjegava tzv. „panrusizam“. Konzul u Beogradu Lemperani je obavještavao svoju vladu da je Srbija bila centar u koji su bili upravljeni svi pogledi turskih Slovena, naročito Bosanaca.²²⁰³

Mostarski vladika Josif optužio je krajem septembra 1848. hercegovačke hrišćane kod vezira, da su spremali oružani ustanak protiv njega. Na sreću, najstariji vezirov sin Aziz-paša uhvatio je vladiku u laži, tvrdeći da je razlog za te izmišljotine bila nelojalnost njegovih vjernika pri prikupljanju crkvenog poreza. Krajnja vladikina namjera je bila, da hercegovački vezir strpa sve osumnjičene u tamnicu i da otkupninu od svakog podijeli sa vezirom. I to nije bilo sve što se tiče vladikinih marifetluka. Kada je na ljeto stigao preko Beograda u Mostar, donio je sa sobom vrijedne crkvene utvari i crkvene knjižice, koje je za kratko vrijeme sve rasprodao. On je na silu tjerao kaluđere i popove, da te knjige kupuju po tri puta većoj cijeni od stvarne.²²⁰⁴ Sa druge strane, pod istim ovim vladikom nastavljena je obnova i podizanje crkava u istočnoj Hercegovini. Tako je te iste 1848. u Donjim Mirilovićima, u bilećkom kraju, obnovljena crkva sv. proroka Jovana Krstitelja.²²⁰⁵

Srbija se sve više počela interesovati za Bosnu, pogotovo nakon peticija i poslanica bosanskih katolika adresiranih na Hrvate i bana Jelačića. Srpski špijun za Bosnu Kovačević je od kraja avgusta 1848. do prvih dana 1849. boravio u Zagrebu i razgovarao sa Ljudevitom Gajem. Hrvati su fra Kovačeviću otvoreno priznali njihovu želju za spajanje Hrvatske sa Dalmacijom, a koje bi ujedinjenje u jedinstvenu hrvatsku državu bile i dalje slabe ukoliko ne bi imale razvijene trgovačke veze sa Bosnom. Zato je Bosna trebala, da pod Hrvatsku „podpane, (jer) bi inače Dalmacija bez trgovine sa Bosnom odveć siromašna bila“. Nije samo Gaj ovako mislio, „ovoga mnjenja (bio) je i preuzvišeni Ban“. Svi hrvatski političari, kao i ban Jelačić „i n(isu) misl(ili) drugačije, nego kad se pokore Mađari na Turke ići“. Kod Hrvata je vladalo opšte uvjerenje po kome

²²⁰³ С. Белег-Мисирлић, *Француски дипломати код Срба у 1848*, СКГ, бр. 2, н. с., књ. XXVI, Београд 16. јануар 1929, 134.

²²⁰⁴ СН-89/15, 5. 10. 1848.

²²⁰⁵ Аноним, *Шематизам Захумско-херцеговачке епархије 2006. године*, 215

su trebali „po (t)adašnjim obstojateljstvima sudeći u Turskoj živjeći Slavjani pod Austriju podpasti“. Novi hrvatski politički kurs prema Bosni uznemirio je bosanske Muslimane više nego ikada ranije. Njima je ovladao strah, pogotovo u onim područjima u kojima su se direktno graničili sa Hrvatima. U ranijim vremena bosanski Muslimani su dosta smjelije ulazili u sukobe sa Hrvatima, ali tada „ovo učiniti n(isu) usud(ivali) se“. ²²⁰⁶ Osim toga, da bi umirio stanje među samim bosanskim Muslimanima, bosanski vezir dobio je sredinom avgusta 1848. znatno vojno pojačanje od Porte, od „4000 nizamah“. ²²⁰⁷ Plan carigradske vlade bio je, da se do proljeća iduće godine u Bosnu pošalje dodatnih vojnika „do 30 hiljadah, dase okol naokolo Bosna od Austrie ogradi“. Bosanski Muslimani nisu nimalo skrivali svoje simpatije za Mađare i mržnju prema Hrvatima. Kada se po Bosni prenio glas, „da Mađjari nadbiše Harvate, ufatiše Jelačića ter iz one stope obiesiše. Taj glas Turci dobro primiše“, ali pošto se vrlo brzo pročulo „da je Jelačić nadbio Mađjare i zapalio Beč, nije jim (bilo) milo“. ²²⁰⁸ Ban Jelačić je strijepio za Bosnu i kasnije. U jednom proglasu izdatom 7. septembra 1848. u kome je mađarskoj vladi nagovijestio rat naveo je, da su se u Bosnu slali mađarski agenti (emisari) sa ciljem da uznemiravaju tamošnje stanovništvo. ²²⁰⁹

Kovačević, kao najvažniji srpski špijun u Bosni započeo s početka jeseni 1848. sa kampanjom nagovaranja srpskih vlasti, da se što više angažuju oko oslobađanja bosanskih hrišćana. Upozoravao ih je, „da se Srbija ne može nikako prekloniti u deo privremenog utišanja Hristijana“, nego da iskreno započne raditi na „podpomoći osiguranj(a) vjere i sopstvene slobode“. On je strašio Garašanina, da ako Srbija bude drugačije postupala da bi, na taj način samu sebe dovela u veliku opasnost i prije svega, „knjaz i Praviteljstvo njegovo bilo bi od samog srbskog naroda prezreno“. Vjerovao je i podgovarao Garašanina, da je Srbija „mo(gla) Porti od polze biti samo onda ako bude iskreno mislila i postupala sprama Naroda Hristijanskih koja (su) je okružava(la)“.

²²⁰⁶ АС-ФИГ (1819-1874)-бр. 966-971, л. 12, бр. 392, *Томо Ковачевић-Илију Гарашанину*, Уздин 19. (31.) август–25. децембар 1848/6. јануар 1849.

²²⁰⁷ *Matia Mažuranić-Antunu Mažuraniću*, Iz Bosne, 15 kolovoza (1848), u: I. Brlić, *O braći Mažuranićima, Matiji i Ivanu*, 150.

²²⁰⁸ *Isti-istom*, U Travniku na 19. 9-bra 1848, u: *Isto*, 152.

²²⁰⁹ R. Horvat, *n. d.*, 1906, 135.

Uvjerao ga je tvrdnjom po kojoj je hrišćanski narod bio „gotov podignuti se ko ga prvi pozove“.²²¹⁰

Antiturski ton u Jelačićevom držanju prema bosansko-muslimanskim vlastima u Bosni, doveo je na jesen 1848. do muslimanskih represalija protiv hrišćana, u prvom redu protiv katolika.²²¹¹ Prebacivanje bosanskih katolika u Slavoniju zabilježeno je sredinom oktobra 1848. godine. To nisu bili obični seljaci, već organizovana grupa bosanskih katolika čiji je cilj bio priključenje hrvatskoj vojsci i banu Jelačiću. Od njih 17-ce, većina su bili „turski Hervati“.²²¹² Osim katolika, hrvatski ban je u „Turskoj Hrvatskoj“ („Turkish Croatia“) podbunjivao tada i nezadovoljne muslimanske spahije. Nominalno, ovi su za vođu bili spremni priznati generala iz „Turske Hrvatske“ Aliju Kedića, koji se sam proglasio za Jelačićevog rođaka („[...]general in Turkish Croatia, Ali Kieditch, who called himself Yelatchitch's cousin“). Ovaj se podigao oko Bihaća, okupljajući na svoju stranu cjelokupno stanovništvo bez razlike na vjeru.²²¹³ Nije nepoznato, da su, ne samo Hrvati, već i bosanski Muslimani smatrali bana Jelačića Bosancem, čija je porodica vodila porijeklo iz Bužima („Jelačić-Bužimski“).²²¹⁴

III 3. Nacionalno-politički koncepti: Tome Kovačevića, fra Ivana Frane Jukića, Vuka Karadžića i hrvatskih pravaša i antireformska pobuna begova Cerića i Kedića (1848-1850)

Nacionalno-politička ideologija Tome Kovačevića zvanog „Bošnjak“ se u oktobru 1848. zasnivala na evropskoj nacionalno-liberalnoj teoriji. To je značilo, da je „narod Srbski po primjeru ostalih evropskih naroda ima(o) pravo i dužnost u jedno telo sliti se“. Za tu vrstu posla on je srpskoj vladi predlagao stvaranje mreže agenata i špijuna po Bosni i Hercegovini. Predložio je dubrovačkog protu Đorđa Nikolajevića, zatim Krstu Kulišića, koji je Bosnu trebao da nadgleda iz Vrlike u Dalmaciji. Kulišić bi mogao i jednu četu

²²¹⁰ АС-ФИГ (1819-1874)-бр. 966, л. 2, бр. док. 393, *Томо Ковачевић-Илију Гарашићу*, Крагујевац 24. августа (5. септембар) 1848.

²²¹¹ D. Berić, *n. r.*, 1979, 175.

²²¹² NDHS-113/XIV, 14. 10. 1848.

²²¹³ R. Cyprien, *The Slave Provinces of Turkey, with additions from other sources*, in: L. Ranke, *O. c.*, 379-380.

²²¹⁴ J. b. Neustädter, *n. d.*, 90.

prebaciti u Bosnu. Na sjeveru Bosne podesna ličnost za ove poslove bio je jasenovački trgovac Luka Klaić, koji je vrlo često putovao Bosnom. Za Hercegovinu i Mostar to je bio kaluđer Pamučina, a u Sarajevu vezirov ćatib Abdula Stefanović. U Travniku je predložio Špiru Rajkovića, a u Banjaluci trgovca Tomu Radulovića. On je predložio da bi u Banjaluci oko tog posla mogao biti angažovan i jedan mladić, koji se trenutno nalazio kod Gaja u Zagrebu u Tipografiji. On je mogao „na Katolike da dejstvuje“ tim prije, jer je bio „bez ikakvog fanatizma religioznog“. Povoljna okolnost bila je i ta, što je taj mladić poznao mnoge mlade katoličke fratre, pa se moglo očekivati, da bi on kod njih „mogao sadejstvovati, da se (oni) i sa (Srbima) u obštem narodnom delu sojuze“. Za narod u Bosni i Hercegovini, koji je bio „po zakonu razdvojen“ Kovačević je tvrdio, da je „počustvovao veliku nuždu tesnog spojenija sa sestrom Srbijom“. Kovačević je bio mišljenja, da se kod „Bošnjaka i Hercegovaca“ („Бошњака и Херцеговаца“) po svaku cijenu moralo održati „u (t)adanjem velikom stepenu vatra rodoljubija“ i sačuvati od nekoliko negativnih političkih struja. Te struje bile su: „ubitačna Rusko-Mihailova, Austrijsko-Banova (i) Tursko-Madžarska“. Da bi se oslabila turska vlast u Bosni, Kovačević je smatrao, da je bilo neophodno „ogorčenost Turaka bosanski(h) („Турака босански“) protiv soldata Carski podpaljivati i na taj stepen dovesti, da se obe strane (bosanski begovi i carska vojska nizam) pobiju i tako Turci oslabe“.²²¹⁵ Od lica koje je Kovačević predložio srpskoj vladi, hercegovački kaluđer Joanikije Pamučina morao je biti sumnjiv turskim vlastima još od ranije, pogotovo od 1846. i njegovih prvih literarnih članaka u Srpsko-dalmatinskom Magazinu.²²¹⁶ On se, očito, vješto prikrivao, a za svoju takozvanu lojalnost dobio je od sultana berat čime je stekao titulu turskog „beratlije“.²²¹⁷ Druga sumnjiva predložena osoba bio je dubrovački pop Đorđe Nikolajević, koji je u uvodnoj riječi srpskog „Magazina“ za 1846. otkrio, kako je „Magazin“ bio prva srpska prosvjetna knjiga u Hercegovini.²²¹⁸

Sve je više bilo povike na hercegovačkog mitropolita Josifa, koji je uostalom bio prava inkarnacija duboko ukorijenjenog fanariotizma. On, kao i svi njegovi prethodnici iz reda fanariota bili su „gor(e) krvopije narodn(e) od sami(h) Turaka“. U nekim srpskim

²²¹⁵ АС-ФИГ (1819-1874)-бр. 905, л. 6, бр. док. 269, *Томо Ковачевић-Илији Гарашићу*, Крагујевац 8. (20.) октобар 1848.

²²¹⁶ I. Kestmanović, *n. r.*, 1963, 72.

²²¹⁷ М. Ђ. Милићевић, *н. д.*, 1888, 496.

²²¹⁸ I. Kestmanović, *n. r.*, 1963, 74.

političkim krugovima vladala je ideja po kojoj je trebalo za vladike izabrati „dostojne rodoljube“ po cijenu da oni, čak ne budu ni potvrđeni od carigradskog patrijarha. Računalo se, da posvećenje ovih vladika obave karlovački ili beogradski mitropolit.²²¹⁹ U novembru 1848. hrišćanski knezovi iz Hercegovine prigovarali su Ali-paši Rizvanbegoviću što je u svojoj zaštiti držao vladiku Josifa i njegovog pomoćnika Jovana Anđelopula.²²²⁰ Njih dvojica oglobili su manastire Žitomislić i Duži sa po 4.000 groša! Vladika Josif je u pratnji „turske sile došao u selo Poljice, gdje je bilo oko 40 kuća sve same gole sirotinje i imao je dušu od njih zaiskati 800 groša ili 74 fr. s“. S obzirom da mu siroti seljaci nisu mogli dati prikupljeni novac, vladika im je zatvorio crkvu i ključ ponio sa sobom. „Seljani su (bili) jako ožalošćeni, više na to, što (su) se pređe Turcima mog(li) umoliti, nego li svom vladici Josifu“. Sve ovo, što se događalo sa vladikom Josifom je sve više pojačavalo želju „naroda hercegovačkog da se od carigradskog odcjepe i patrijarhu srbskom priljube“.²²²¹ U Mostaru je od 23. oktobra 1848. srpsku djecu u osnovnoj školi počeo učiti Jovan Milićević.²²²² Prema riječima njegovog tadašnjeg učenika Save Kosanovića, u toj školi, „osim slaveno-srpskoga bukvara, pa osim Časlovca i Saltijera i nešto malo računa iz prosta četiri zida, kao i nepravilnog pisanja, tu i ne bješe nikakvih drugih knjiga, ni svjetskih nauka“.²²²³ Te godine bilo je u Mostaru oko 130, a u Foči oko 30 učenika. Ove škole učile su pravoslavnu djecu: časoslovu, psaltiru, mjesecoslovu i „Srbskom pisanij(u)“ („Србскомъ писаню“).²²²⁴ Prva srpska škola u Banjaluci započela je sa radom 1848., ali je njen prvi učitelj nezadovoljan odnosom pravoslavne opštine prema njemu prešao na islam i odustao od njenog daljeg vođenja.²²²⁵ U Tešnju, u kome je srpska škola postojala od ranije, od 1847. novi učitelj bio je Nikolaj Dimitrijević. Srpsku školu u Gradačcu vodio je 1849. učitelj Prokopije Trifonović.²²²⁶ U Zenici je od 1850-tih egzistirala jedna srpska škola čiji je učitelj bio pop Stevo Popović, koji se školovao u Sarajevu i Travniku. Škola je kao i pravoslavna bogomolja bila u kući

²²¹⁹ CH-91/15, 12. 10. 1848.

²²²⁰ NDHS-136/XIV, 7. 12. 1848.

²²²¹ CH-4/XVI, 11. 1. 1849.

²²²² В. Ђоровић, *Из Дневника Прокопије Чокорила*, ГЗМ, год. XXV, св. 2, Сарајево 1913, 201.

²²²³ С. Косановић, *Из младих дана, Помени из манастира Житомислића год. 1849*, Босанска вила, бр. 1, год. II, Сарајево 1887, 2.

²²²⁴ I. Памучина, *Лѣтописъ правосл. цркве у Далмацији и Херцеговини*, Србско-далматинскій Магазинъ, Четрнајста година, Задар 1849, 142.

²²²⁵ С. Бијелић, *н. д.*, 175.

²²²⁶ М. С. Филиповић, *н. р.*, 1964, 80.

učiteljevog djeda, koju je u prvoj školskoj godini pohađalo 23 djece.²²²⁷ Neki Trebinjac je u Dubrovniku hvalio tadašnje turske vlasti u Bosni i Hercegovini, koje su za razliku od dubrovačkih vlasti dozvoljavale iz inostranstva „dovesti učitelja koliko (s)i voli(o), nit te ko pita(o): šta ćeš učiti? Ni kako ćeš učiti?“²²²⁸ Kada je riječ o Zenici, u ovom srednjobosanskom mjestu je još 1834. organizovana pravoslavna parohija oko koje se okupljala i razvijala srpska trgovačka klasa. U Zenici su do kraja 1840-tih, u mahali „srpska varoš“ radile trgovine: Cvijanovića, Damjanovića, Čupovića, Jeftića, Lukića i Ristića.²²²⁹

U Bosni su sve do kraja četrdesetih godina XIX vijeka postojali Muslimani, koji nisu imali svoju zemlju već su kao i hrišćani radili na begovskoj zemlji. Sve do uvođenja tanzimata porez je bio mali i lak, a od Muslimana su ga plaćali samo seljaci, dok begovi nisu plaćali ništa. Bosanski vezir Tahir-paša je sultanskom zapovijesti naložio da „svi Turci, kao i Hristijani“ („сви Турци као и Христијани“) moraju plaćati „porezu“. Da bi se taj „danak kupio pravično, Tahir-paša“ je naredio „izmeriti užetom sve zemlje, a ko je imao više zemlje, taj je morao davati i više poreze. Kako je bio određen danak na zemlju, mnogi Turci, budući lenjivi i imajući mnogo neobrađene zemlje, stanu razoravati se i prodavati svoje imanje Hristijanima“ („Христијанима“).²²³⁰

I dok se krajem 1848. godine fra Jukić žalio Tomi Kovačeviću, kako „ni pušakah“ zbog nedostatka novca još nije „naručio u Fojnicu“,²²³¹ đakovački biskup Kuković je molio biskupa fra Barišića, da „i vezira i narod podučī, o lažnosti glasina, što (su) se po Bosni i Hercegovini šir(ile), polag kojih (je trebao) hrvatski ban udariti na Bosnu i Hercegovinu“.²²³² Iako je saradivao sa Zagrebom, fra Jukić se imajući stalne kontakte sa Kovačevićem nikada nije odrekao ni Beograda. Njegove relacije sa srpskom vladom odnosile su se na pitanje opskrbe knjigama novouspostavljenih osnovnih škola za katoličku djecu u: Travniku, Livnu, Varcaru i Fojnici. Fra Jukić se krajem 1848. obraćao

²²²⁷ К. С. Поповић, *н. р.*, 1891, 179.

²²²⁸ CH-36/XVI, 26. 4. 1849.

²²²⁹ M. Bjelovitić, *н. д.*, 71.

²²³⁰ CH-138/XXV, 14. 12. 1858.

²²³¹ *Fra Ivan Frano Jukić-Tomi Kovačeviću*, Varcar (?), 23. prosinca 1848, u: *Pisma Ivana Franje Jukića*, 195.

²²³² *Biskup Josip Kuković-biskupu fra Rafaelu Barišiću*, Djakovo, 13. prosinca 1848, u: *Fra J. Jelenić, Izvori za povjest kulturnoga rada bosanskih Franjevaca*, sv. 2, 224.

Kovačeviću, zbog, kako je naveo „oskudice Serbskih knjiga”.²²³³ Brojni mladi bosanski franjevci, među kojima je bio i fra Jukić bili su u to vrijeme više od bilo koga drugog u Bosni „za narodnost zauzeti“ („за народност заузети“). Oni su uvidjeli, kako je „ljubav (bilo) jedino sredstvo kojim se nenavist između Srba i Hrvata izgladiti mo(gla)“. Ipak, mladi bosanski franjevci nisu imali podršku starijih, koji se na ove nove poglede nisu tako lako mogli navići ili su im se otvoreno protivili.²²³⁴

Fra Jukić je sve stanovnike Bosne u to vrijeme smatrao „Bošnjaci(ma)“ („Бошњаци“) tri vjeroispovjesti. Prema Jukićevoj procjeni u njegovom širem zavičaju Bosanskoj Krajini te 1848. bilo je najviše „Hristiana istočne crkve“ („Христиана источне цркве“), koji su većinom živjeli po selima, a bilo ih je nešto i po varošima. Duhovno su spadali „pod upravu Mitropolita Saraevskog“. Imali su „dva manastira Moštanicu u Prijedorskoj i Gomionicu u Banjalučkoj nahiji“, kao i „nekoliko drvenih zgrada“, koje je narod nazivao crkvama iako su ličile „više na pojtju“. Poslije pravoslavnih najviše je bilo „Turaka, ili pravije reći poturica Bosanskih („потирица Босанскијех“), koji su obitavali „obično po gradovima i varošima“, dok ih je dosta manje bilo po selima. Bosanskih katolika ili „Kršćana“ bilo je najmanje, tek „oko 12.000“, raspoređenih u „šest župa (parohija), u Banjaluci, Ivanjskoj, Gradiški, Sasini, Volaru i Bihaću, što je (bilo) pod upravom Biskupa Bosanskog, iliti drugačije zvanog Apostoličeskog Namjesnika“.²²³⁵ Trgovina u Bosanskoj Krajini bila je tada „dosta znamenita“, a uvozile su se „stvari iz Beča, Pešte i Trsta“. Najveća trgovačka mjesta su bili: „Banjaluka, Prijedor, Bihać, Novi, Ostrožac itd.“²²³⁶ U nahiji Banjaluka prema fra Jukićevoj procjeni moglo je biti tada do „15.000 duša; 80 rišćanskih i 60 kršćanskih kuća“, dok su ostalo bili „sve sami Muhamedanci i nekoliko Cigana“. U Banjauci je bila „stolica Muftije, kadije i muselima“, a bilo je „više mejtefa (početnih učionica), dvije medrese (preparandije)“. On je posvjedočio, da su „rišćani“ imali „nešto učionica“, kao i da su škole „rišćana“ i „kršćana“ bile mehane!²²³⁷ Ovaj franjevac bio je ispred svoga vremena. On je u onovremenoj Bosni bez imalo ustezanja pisao, kako nije bilo „pako

²²³³ *Fra Ivan Frano Jukić-Tomi Kovačeviću*, Travnik (?) 23. Prosinca 1848, u: *Pisma Ivana Franje Jukića*, 196.

²²³⁴ СН-49/ХVI, 28. 5. 1849.

²²³⁵ И. Ф. Јукић, *Краина Босанска*, Србско-далматинскій Магазинъ, Тринайста година, Задар 1848, 70-71.

²²³⁶ *Исто*, 72-73.

²²³⁷ *Исто*, 73-74.

veće potrebe na ovome svitu od nauka: štiti i pisati znati“.²²³⁸ Fra Jukić je bio častan bosanski franjevac, koji je težio za pravdom i istinom. Njegovo zanimanje za geografiju Bosne započelo je kada se 1845. u „Serbskom Letopisu“ pojavio nekakav prevod sa njemačkog opisa Bosne. U tom članku pogrešno je bilo navedeno, kako je „veća čast žitelja u Bosni (bila) muhamedanskoga zakona, da je čislo Hristijana istočne crkve (bilo) u Hercegovini pretežnije, a u Krajini zapadne crkve, što nijedno nije (bilo) istina. Nego je kako u Bosni strožijega smisla, tako i u Hercegovini i u Krajini (najviše tada bilo) Hristijana istočne crkve“.²²³⁹

Neraspoloženje koje je vladalo sa prošlogodišnjim dolaskom novog vladike u Mostar nastavljeno je početkom nove, 1849. godine. Zbog njegovog ponašanja, kod Hercegovaca je sve više zavladao sujevjerje. Oni su u sve većem broju vjerovali u „vražju nego u božju silu“. Za ovog vladiku govorili su, da se „svih sedam smrtnih grijehova u njemu nalaz(ilo)“. Oni su iskreno priželjkivali dolazak Srba na značajnija mjesta u crkvi, očekujući da im donesu „luču prosvjete“.²²⁴⁰ Razlozi za takva nadanja bili su politički opravdana, pogotovo što je tada na Porti započelo sa diferencijacijom do tada jedinstvene „grčke“ (rum-mileti) populacije na Grke i Slovene.²²⁴¹

Od revolucionarne 1848. dosta aktivnija od ilirske bila je ideologija hrvatskih pravaša, koje je predvodio dr. Ante Starčević. Ovaj advokat, kako je naveo J. Skerlić je: „u tradicijama srednjovekovnih jurista“ bio zapravo rodonačelnik; „historičkog državnog prava Hrvatske“.²²⁴² Iako je još tokom 1848. bio za Hrvatsku do rijeke Une,²²⁴³ Starčević je tokom vremena izrastao u protivnika bilo kakve ideje ujedinjenja južnih Slovena, pošto po njemu, oni, a pogotovo Srbi nisu ni postojali, već samo Hrvati.²²⁴⁴ Bio je najautentičniji nasljednik panhrvatskog ideologa Pavla Ritera Vitezovića, koji je još 1700. u djelu „Oživjela Hrvatska“ („Croatia rediviva“) zaključivao, da se pod imenom Hrvatske podrazumijevalo sve što se u Rimsko doba nazivalo Ilirikom.²²⁴⁵ Starčević,

²²³⁸ I. F. Jukić-fra B. Perišiću, U Fojnici 10. ožujka 1848, u: Fra J. Jelenić, *Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca, 1835.-1878., Prvi dio (1835.-1854.)*, 139.

²²³⁹ И. Ф. Јукић, *н. р.*, 81-82.

²²⁴⁰ СН-1/ХVI, 1. 1. 1849.

²²⁴¹ В. Стојанчевић, *н. д.*, 347.

²²⁴² Ј. Скерлић, *Анте Старчевић*, СКГ, бр. 263. (XXVIII, 1), Београд 1. Јануар 1912, 59.

²²⁴³ I. Mamuzić, *н. р.*, 388.

²²⁴⁴ Ј. Скерлић, *н. р.*, бр. 264. (XXVIII, 2), 16. Јануар 1912, 138.

²²⁴⁵ Ф. Шишић, *Бискуп Штросмајер и јужнословенска мисао*, први део, Београд 1922, 118-119.

inače porijeklom zapadni Hercegovac,²²⁴⁶ za reformske zakone u Turskoj je govorio, kako su bili korisni i pravedni, dok je za progone hrišćana isticao, kako ih uopšte nije ni bilo. Po njemu su sve vjere u Turskoj bile slobodnije nego i u jednoj državi Evrope. Starčević je najvećim neprijateljem Turskog carstva smatrao stranu agitaciju. Njegova teza je bila, da od kada su se škole počele dizati „ter u nje po volji namjestati učitelje i predavati nauke, bijaše slobodno, (sve) dok se one ne pokazaše ognjištem urotah i bunah proti državi“. Za njega je i turski feudalizam bio podnošljiviji od zapadnoevropskog, jer u njemu kmetovi nisu bili vezani za zemlju i određenog vlastelina. Osim toga i zavisni seljaci su bili u boljem položaju nego u Evropi, s obzirom da hrišćani u Turskoj nisu bili vojni obveznici. Najveće nedaće za hrišćansku raju nastupile su po Starčeviću poslije 1848. godine, kada su pali „i muhamedovci, vlastelini, pod štibru“. Hrišćani tada „scenياهو, da će car njima bog zna kako pomoći kada (bi) ukroti(o) vlasteline, ter bijahu, koliko mogahu, protiv svojim vlastelinom. Time su se vlastelinom, Muhamedovcem jako zamijerili, a štibra koju vlastelini plaćaju, napokon (je) pad(ala) na same kerstajene. Osim toga, i država je daće kerstjanah znatno povećala“. Svim nagomilanim peripetijama Starčević je dodao i to „da (su) Turci došljaci“ više voljeli da uživaju „iztočnu raskoš, da (je) muhamedovska trezvenost popustja(la) žderanju i pijančovanju; da (su) štibre i potrebe svaki dan“ rasle, te da su se „kerstjani na podsticanje Rusije i Austrije“ sve više bunili. Starčević se tokom 1848. sreo sa fra Ivanom Franom Jukićem, koji mu je sa velikim zadovoljstvom prenio, kako će od tada i age plaćati štibru. Na to mu je dr. Starčević odgovorio, da u to ne vjeruje, nego da će hrišćani od tada plaćati „za se i za nje“.²²⁴⁷ Starčević je, bez svake sumnje, pogotovo u nadolazećem vremenu i uz to osjećajući izvjesnu slabost prema Turskoj i Istoku, bio najveći protivnik narodnih ustanaka u Bosni. Smatrao je, prema riječima M. Marjanovića: „narodnim zlotvorima sve one koji su u ime krsta a za tuđ račun pirili ustanke u Bosni, spremajući okupaciju, koje se on bojao“.²²⁴⁸

Bosanski vezir Tahir-paša je na novoj skupštini održanoj januara 1849. u Travniku oštro naredio muslimima i ostalim muslimanskim „prednjacima“, da od tada

²²⁴⁶ I. A. Milićević, *O 100-godišnjici rođenja Dra Ante Starčevića (Rodan 23. Svibnja 1823., umro 28. Veljače 1896.)*, HNK „Napredak“, (1924), God. XIII, Sarajevo 1923, 72.

²²⁴⁷ M. Hadžijahić, *Jedan neostvaren nacionalno-politički projekt u Bosni iz g. 1853*, HZ, god. XIX-XX, Zagreb 1966-67, 88-89.

²²⁴⁸ M. Марјановић, *н. п.*, V, Бр. 288 (XXX, 2), 16. Јануар 1913, 121.

svaki podanik svome gospodaru od svakog usjeva daje samo trećinu. Strogo je zabranio uzimanje begluka (tlake), kao i spahijama nekadašnjeg prava na osnovu koga su smjeli seljake zvati „na rabotu“. Navodno je mnogo spahija, koji su odbili ovu naredbu novi vezir kaznio batinama.²²⁴⁹ Naizgled, činilo se, kao da je bosanski vezir „neku tajnu politiku vodi(o)“. Za kraće vrijeme on je 28 Saraljija prognao u Aziju.²²⁵⁰ Među tim Saraljijama bio je i glasoviti Glođo.²²⁵¹ Kod Porte je vjerovatno sve više sazrijevala misao po kojoj sultan „ni pokraj najbolje svoje volje bosanskoj raji nikakva dobra učiniti n(ije) mo(gao), (sve) dok se ova podla aristokratija nesatari“. Drugi način, koji bi neminovno doveo do poboljšanja položaja hrišćanske raje bio je i taj, da im se dodijeli pravo „koje (su) Srbi u kneževini srbskoj uživa(li)“. Tada bi upravljali sami sobom, prikupljali danak i sami ga davali sultanu. Na taj način bi presušili svi izvori „iz kojih danas Turci pijuću bijesni postaju“. ²²⁵² Posebno se to trebalo odnositi na najgoru dvojicu sarajevskih dahija Fazli-pašu Šerifovića i Mustaj-pašu Babića, koji su imali „najviše upliva nad Turcima, Sultanu protiveći se“. ²²⁵³ Osim Babića i Šerifovića, bosanski vezir je u Travnik pozvao Mahmud-pašu Vidajića iz Zvornika, Mahmud-pašu iz Tuzle, Ali-bega Džinića iz Banjaluke, Mahmud-pašu Bišćevića iz Bihaća, sarajevskog vladiku Ignjatija i neke od bosanskih franjevaca. Bosanski prvaci odmah su uvidjeli, da bi se „vrlo umali(li) njegovi prihodi, kad (bi) se ukin(uli) beglu(ci), pa (su) se dogovor(ili) i preda(li) paši molbu (podkrepljenu i novčanim prilogom)“. U molbi je pisalo: „da Hristijani („Христијани“) u zamenu begluka dužni budu davati svojim begovima i agama trećinu žetve i polovinu sjena, a begovi (bi) opet sa svoje strane pomaga(li) im u pravljenu potrebnih zgrada i obrađivanju polja, takođe i plaća(li) (bi) za njih treći dio poreze“. Na ovaj način, „bosanski velikaši (su) teret trećine nametnu(li)“ hrišćanskim seljacima i to „bez sultanskog ukaza“. Paše i begovi su znali, „da Hristijani („Христијани“) neće pristati na trećinu bez protivljenja, pa (su) izmisl(ili) način kako (bi) prevari(li) Portu i Hristijane“ („Христијане“). Oni su sazvali „u Travnik glavni knezove sviju nahija, pravoslavne sveštenike i nekoliko franciskanaca iz različitih katoličkih parohija“. Tom prilikom su im saopštili, kako je Porta ukinula „begluk, ali mesto njega svi seljaci dužni

²²⁴⁹ NDHS-6/XV, 13. 1. 1849.

²²⁵⁰ CH-12/XVI, 8. 2. 1849.

²²⁵¹ CH-2/XVI, 4. 1. 1849.

²²⁵² CH-11/XVI, 4. 2. 1849.

²²⁵³ CH-14/XVI, 15. 2. 1849.

će begovima davati trećinu“.²²⁵⁴ Pravoslavni su tada imali sreće, da je na vladličanskoj stolici sjedio Ignjatije, koga je bosanski vezir Tahir-paša „naročito volio“ („любиль его чрезвычайно“).²²⁵⁵

Strah bosanskih Muslimana („den Türken in Bosnien und in der Herzegovina“) od događaja u susjednoj Austriji nisu prestajali ni početkom 1849. godine. Plašeći se svojih „hrišćanskih komšija“ („die christliche Bevölkerung“) oni su u Travniku i u Livnu u blizini hrišćanskih četvrti i kuća stacionirali vojna pojačanja među već postojećim turskim vojnim četama.²²⁵⁶ Bosanski Muslimani s pravom su početkom 1849. strahovali jednako od austrijskog generala Radeckog, koliko od hrvatskog bana Jelačića kome je bilo veoma stalo da „Turčin pusti Slavjane“ u Bosni i Hercegovini.²²⁵⁷ Kao jedna od mogućnosti koju bi trebalo ozbiljno uzeti u razmatranje bila je i najava, da je u pomoć bosanskim Muslimanima planirao priteći mađarski nacionalista Košut. Prema nekim (ne)pouzdanim vijestima iz Slavonije, Košut je početkom 1849. došao u Osijek „i kani(o) u Bosnu prodèrt“.²²⁵⁸

U Zvorničkoj nahiji, u Podrinju u prvoj polovini februara 1849. bili su razotkriveni lokalni „Sèrbi“ sa planom podizanja ustanka. U njihovim skrovištima bilo je otkriveno ukupno 18 trešnjevih topova. Plan je propao, jer je jedan od zavjerenika lično otišao zvorničkom paši i otkrio ga.²²⁵⁹ Negdje u isto vrijeme, na zapadu, u Bosanskoj Krajini bosanski Muslimani uhapsili su deset lica u prijedorskoj nahiji, jer su od seljaka sakupljali novac za koji su kupovali oružje za bunu. Svih deset bilo je otrovano u tamnici.²²⁶⁰ Da bi održao prividnu (ne)pristrasnost, po naređenju bosanskog vezir u Travnik je sredinom februara 1849. došao njegov izaslanik Čauš-aga u pratnji vezirovog sekretara, dvadeset konjanika i trideset Arnauta, samo kako bi istražio „razna ugnjetenija“ nad hrišćanskom rajom.²²⁶¹

²²⁵⁴ CH-136/XXV, 9. 12. 1858.

²²⁵⁵ С. Скендерова, у. р., 439.

²²⁵⁶ *Feldmarschalleutnant Reiche-baron Cordon*, Zadar, am 13. Januar 1849, in: Ф. Шишић, *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паше Латаса (1850-1852)*, 30-31.

²²⁵⁷ *A(ndrija) B(rlić)-banu Josipu Jelačiću*, (Pariz?) 29. I. 1849, u: I. Brlić Mažuranić, *Iz korespondencije A. T. Brlića*, 97.

²²⁵⁸ *Mato Topalović-Andrii Berliću u Parizu*, Iz Djakova u Slavonii, dana 15, I. (1)849, u: *Isto*, 190.

²²⁵⁹ NDHS-14/XV, 1. 2. 1849.

²²⁶⁰ NDHS-17/XV, 8. 2. 1849.

²²⁶¹ CH-21/XVI, 11. 3. 1849.

Sve se više i kod siromašnijih bosanskih Muslimana („prosti Turci“) bilo uočljivo, kako više „nikakve volje n(su) pokaz(ivali) za uživati (poštovati-B. T.) carigradsko gospodstvo u Bosni! Osmanlie i velikaši bosanski ne samo da (su) t(rali) kristjane, već i iste proste Turke, zato su i ovi (bili) ogorčeni protiva gospodi“. Novi veći pritisak na hrišćane (započeo) je od februara 1849. godine, kada je vezir obznanio namjeru, da će regrutovati u vojsku i 15.000 hrišćana. Obeveze hrišćana u vojnim jedinicima trebale su biti pozadinske, što je podrazumijevalo težačke poslove i kopanje šančeva.²²⁶² Regrutacija 15.000 hrišćana u bosansku vojsku i time njihovo uključivanje u javni život bio je dio portinog reformskog kursa, koji je u Bosni htio da sprovede vezir Tahir-paša. Njihovo pravo da služe u vojsci moglo je značiti „tim više, što svaki (hrišćanin-B. T.), kad (bi) odsluži(o) svoje vrijeme, po novoj naredbi praviteljstva“ ostvario bi „podpun(a) građansk(a) prava kao i Turci“. Kao, drugo, to što je postojala namjera da se i hrišćani regrutuju, predstavljalo je jasan dokaz da se ta vojska nije spremala protiv njih, već „za obranu otečestva“ („за обрану отечества“). Nije naročito trebalo ni strahovati, pogotovo što se „ova vojska od raje“ nije trebala pokretati od svojih domova, naravno sa izuzetkom, ako bi neko izvršio napad na Bosnu.²²⁶³ Bosanski Muslimani se nisu spremali u rat ni protiv koga, a to što su popisivali vojsku, radili su iz predostrožnosti, da ih neko ne napadne. Znano je, da su se osim pokreta Rusa, oni posebno „paz(ili) Jelačića bana“. ²²⁶⁴ Ipak, bosanski Srbi, njih pedesetorica, žalili su se koncem februara 1849. na ovu regrutaciju srpskom knezu Aleksandru, plašeći se da ih bosanski vezir ne pošalje u rat protiv Srbije.²²⁶⁵

U „učenom slavenskom svijetu“ smatralo se, da je Bosna bila naseljena „čistim slavenskim narodom od grane srbske („од гране србске“), koji je po nesreći (bio) rascjepljen na tri vjere istočno–i zapadno hristijansku, i na muhamedansku“ („источно-и западно християнску и мухамеданску“).²²⁶⁶ Hercegovački kaluđer Joanikije Pamučina čvrsto je zastupao mišljenje o tome, da su svi stanovnici „Hercegovine (bili) slavenskog porekla, pravi Srbliji („славенскогъ порекла, прави Србљи“), koji su podпали pod

²²⁶² NDHS-20/XV, 15. 2. 1849.

²²⁶³ CH-20/XVI, 8. 3. 1849.

²²⁶⁴ CH-24/XVI, 22. 3. 1849.

²²⁶⁵ АС-ФИГ (1819-1874)-бр. 1081-1082, л. 2, бр. док. 445, *Срби из Босне-кнезу Александру Карађорђевићу*, Београд 9. (21.) фебруар-20. јуни (2. јули) 1849.

²²⁶⁶ CH-11/XVI, 4. 2. 1849.

Tursku vladu 1483“. Svi Hercegovci govorili su „Srbsko-Hercegovački jezik“ („Србско-Херцеговачкїй єзик“), odnosno „narodni Srbski jezik“ (народный Србскїй єзик“). Hercegovačke Muslimane ovaj pop jednostavno je nazivao: „*Srblji koji su se isturčili*“ („Србљи кои су се истурчили“).²²⁶⁷ Muslimane koji su živjeli na selu nazivao je „balij(ama) (seoski[m] turci[ma])“ („сельски турцы“).²²⁶⁸ Katolici su nazivani „Latinima“ („Латини“).²²⁶⁹ Ovo viđenje svakako je imalo uporište u Karadžićevom socio-antropološkom konceptu, koji je, iako mu se prema ličnom priznanju „nikada ne dade“ da dođe u Bosnu isticao, kako su svi njeni stanovnici bili Srbi „zakona Grčkoga“, „zakona Turskoga“ i „zakona Rimskoga“. Karadžić ih je sve nazivao Srbima, premda je jedino za pravoslavne čuo da se zovu „Srbi(ma) ili Srblji(ma), dok se ostali „ovog imena (nisu htjeli) da prime“. Takođe, on je saznao i da su „oni zakona Turskoga misl(ili) da su pravi Turci (dok su) oni zakona Rimskoga sami sebe z(veli) Bosanci(ma) (ili Bošnjaci[ma])“.²²⁷⁰ Groteskno izgleda Karadžićevo čuđenje, što se, ako se već Srbima nisu željeli nazivati bosanski Muslimani, „kako se barem ovi Srbi zakona Rimskoga“ nisu htjeli „Srbi(ma) da zovu“.²²⁷¹ Mislio je, ali ne i tvrdio, da su „Rimski i Turski“ Srbi izgubili svoje narodno ime i da će „oni Rimskoga zakona još teško Srbima nazvati se, ali će se po svoj prilici i tome malo po malo naviknuti“ (?-B. T.).²²⁷² O ovim i ovakvim

²²⁶⁷ I. Памучина, *н. р.*, 1849, 130-131.

²²⁶⁸ I. Памучина, *Побѣдоносно мученѣ Христине Райковића дѣвојчице, у Мостару 1841.*, Србско-далматинскїй Магазинѣ, Петнайста година, Загреб 1850, 52.

²²⁶⁹ *Исто*, 61.

²²⁷⁰ B. C. K., *н. д.*, 1-2.

²²⁷¹ *Исто*, 3; Na Karadžićev: „*podsticaj*“, kako je istakao V. Stojančević je i njemački historičar Leopold Ranke: „*smatrao bosanske muslimane ogrankom 'srpskog plemena', kako je već navodio u svom čuvenom delu 'Die Serbische Revolution [1829]'*“ (B. Stojančević, *н. р.*, 1995, 103.)

²²⁷² B. C. K., *н. д.*, 6; U ovim svojim tvrdnjama Karadžić nije bio usamljen. Nijemac Johan Severin Fater u „Srbe“ je u jezičkom smislu, implicitno nekim ranijim Karadžićevim i Šafarikovim lingvističkim istraživanjima, ubraja sve stanovnike Bosne, čiji je „bosanski“ („Bosnier“) jezik smatrao samo dijalektom „srpskog jezika („die serbische Sprache“). Muslimani u Bosni govorili su u najvećoj mjeri „slovenskim jezikom“ („Slavische Sprache“), ali se taj takozvani „bosanski jedva razlikovao od srpskog jezika“. („Das Bosnische weicht vom Serbischen fast gar nicht ab“.) (J. S. Vater, *Litteratur der Grammatiken, Lexika und Wörtersammlungen aller Sprachen der erde, Zweite, völlig umgearbeitete Ausgabe von B. Jülg*, Berlin 1847, 354-355.). Po istom ovom autoru, „hrvatski“ („Kroatisch“) jezik govorio se jedino u užoj Hrvatskoj (*Ibidem*, 211.); Ipak, sociološka nauka jeziku nije dala primarni značaj u formiranju nacije, pogotovo što je jezik jednog naroda promjenjiva kategorija. Jezik, svakako, ima svoju ulogu u obrazovanju i očuvanju nacionalnog identiteta, ali prije svega ta uloga je sekundarna, na što su dosta ranije ukazivali: Trajčke, Gumplovic, Span i mnogi drugi naučnici. (Anonim, *Otpori tokovima muslimanske posebnosti*, Pregled, br. 9, god. LX, Sarajevo 1970, 263.); Za Bosnu, najprikladnije objašnjenje konstituisanja nacionalnog identiteta je ono grčke teoretičarke nacionalizma Ane Triandafilidu, da: „*kada znamo ko smo, dijelom to znamo i zbog toga što znamo šta nismo!*“ To objašnjenje na vrlo jasan način definiše nastanak nacije i to samo u kontrastu prema drugim nacijama i permanentnom redefinisaju u kauzalnosti odnosa sa drugim

etničkim konstrukcijama naučno mišljenje iznio je P. Ivić, koji je istakao, da je Karadžić tada bio prevashodno rukovođen: „žarkom željom da Srba bude što više“.²²⁷³ Karadžićeva nacionalno-politička ideologija svoje poklonike u Bosni imala je u mladim srpskim nacionalistima, a distributer njegovih: „Srpskih narodnih pjesama“, „Poslovica“ i „Kovčežica“ tokom 1848/1849. bio je Sarajlija Đorđije Budimlić.²²⁷⁴

Novi nezaustavljivi talas siromašnih dalmatinskih katoličkih emigranata je u februaru 1849. ponovo preplavio Bosnu. Praktično, „cijele čete Dalmatinaca hoda(le) (su) po Bosni od kuće do kuće proseći“.²²⁷⁵ Bosanski vezir se u to vrijeme osim od Srbije, možda, jedino više plašio zapadnih susjeda-Hrvata. Naknadno regrutovanje 60.000 bosanskih Muslimana bilo je jedino sa ciljem, da „Hrvatima, od kojih se najviše plaši(o), pokaže jakost“.²²⁷⁶ Veza bosanskih katolika sa Hrvatima je sve više bila intenzivirana, a ona se kod provincijala bosanskih franjevac a i bosanskog biskupa fra Marijana Šunjića manifestovala narudžbom slike hrvatskog bana Jelačića u Zagrebu.²²⁷⁷ U svojim političkim nastupima hrvatski narodnjak Sakcinski skoro nikada, pa ni 1849. nije propuštao priliku da govori o Bosni. On je te godine istupio protiv oktroisanog ustava, najviše zato što bi se time, kako je naveo u pismu banu Jelačiću 9. avgusta 1849. godine Hrvati odrekli „krasnim ideam slavjansko-orientalske budućnosti“ i svoga „neposrednog

nacijama. (J. Milošević Đorđević, *Jedan pokušaj klasifikacije teorijskih razmatranja nacionalnog identiteta*, Psihologija, Vol. 36 [2], Beograd 2003, 134.)

²²⁷³ П. Ивић, *н. д.*, 182; Protiv Karadžićeve srpske nacional(ističke) teorije usprotivio se B. Kovačević. Karadžić je nacionalno pitanje bosanskih katolika sagledavao jednostrano: „samo filološki“, ne uključujući: „sociološke i državno-pravne činjenice“, zbog čega je, prema Kovačevićevim riječima Karadžić: „grešio“. Kovačević, za razliku od Karadžića smatra, da nijedan narod nije nikakav, kako je naveo: „nakot“, kao i da on: „ne postaje razmnožavanjem u aritmetičkoj progresiji, nego prima u sebe starosedeoce i osvajače, okolne varietete svoje rase i periferične delove drugih naroda“. B. Kovačević se oštro suprostavio Karadžićevom površnom posmatranju etnogeneze bosanskih katolika, ističući kako su: „čakavci koji su nekada zauzimali mnogo veći prostor i po svojoj prilici zalazili u jugo-zapadnu Bosnu, (bili) razređeni zbog bežanije pred Turcima, poštokavljani, i od srpskih doseljenika primili sve srpske mitove i svetinje, pa ipak hteli da ostanu Hrvati“. Takođe, Kovačević naglašava, kao veoma bitnu činjenicu, da je: „život bio jači od filoloških teorija“, kao i da: „čim se ilirska plima smirila u hrvatskom koritu, posle zabrane ilirskog imena 1842, sav taj svet (bosanski katolici–B. T.) počeo je sticati hrvatsku svest“. (Б. Ковачевић, *н. п.*, 524-525.). Tome treba pridodati i snažan nacionalno-politički uticaj susjedne Dalmacije, pogotovo ako se u obzir uzme činjenica da su Bosna i dio srednje Dalmacije oduvijek činili, kako je naveo M. Marjanović: „rejon“, čiji su stanovnici posjedovali sve neophodne elemente za obrazovanje: „jedne etničke cjeline“. (М. Марјановић, *н. п.*, VI, Бр. 291. [XXX, 5], 1. Март 1913, 353–354.)

²²⁷⁴ М. Поповић, *н. д.*, 366.

²²⁷⁵ CH-20/XVI, 8. 3. 1849.

²²⁷⁶ NDHS-24/XV, 24. 2. 1849.

²²⁷⁷ *Fra Ivan Frano Jukić-fra Bosni Perišiću*, Travnik 28. Svibnja 1849, u: *Pisma Ivana Franje Jukića*, 131; *Isti-Istome*, Varcar 9. Rujna 1849, u: *Isto*, 134; *Isti*, Račun s' P. O Fra Bon. Perišićom za godinu 1848-51, Varcar 12. Siečnja 1851, u: *Isto*, 143.

upliva u Bosnu“.²²⁷⁸ Sakcinski je fanatično volio Bosnu u kojoj je tragao za svojim korijenima, koje je na kraju pronašao u staroj srednjovjekovnoj Bosni ili Rami i to kod „Turakah–Begovah–i Kerstjanah od njegovog prezimena, i plemena“.²²⁷⁹

Međususjedski odnosi između Bosne i Srbije pomutili su se pogotovo nakon saznanja bosanskih Muslimana, da je srpska vlada zatražila od Porte ustupanje Bosne i Hercegovine.²²⁸⁰ Planovi Srbije sa Bosnom bili su pogotovo ohrabrivani od tadašnje francuske vlade, dok je po istom ovom pitanju beogradski konzul Fabr lično bodrio ministra unutrašnjih poslova Garašanina. Fabr je bio za to, da se Srbiji otvoreno pomogne oko proširenja njenih granica između Balkana i Julskih Alpa,²²⁸¹ pogotovo, što su svi pogledi naročito turskih Slovena, kako mu je već ranije saopštio, bili uprti u Srbiju–„žihu slovenske nezavisnosti“.²²⁸² Srbi su, izgleda, ozbiljno razmatrali mogućnost da Bosnu dobiju bez rata i to uz pomoć nekakvog zajma Porti, dok je francuski agent poljskog porijekla grof Luj de Bistrzonski saznao od Ljudevita Gaja da je patrijarh Rajačić čak zastupao ideju obnove Dušanovog carstva. Ipak, i sam de Bistrzonski smatrao je neminovnim nametanje bosanskim hrišćanima političke emancipacije, dakako, „u korist kneževine Srbije“.²²⁸³ Novo okupljanje bosanskih muslimanskih prvaka u februaru 1849. je moralo imati neke veze sa ovim vijestima, kao i sa prispjecom oko 30.000 redovnih turskih vojnika u Travnik. Sumnjalo se, da je ovaj novi sabor bosanskih paša bio uvertira u predstojeći bosanski oružani napad na Srbiju, prije svega zbog vijesti da su u Srbiju pristigli ruski vojnici.²²⁸⁴

Starog bosanskog vladiku zamijenio je u februaru 1849. novi fanariota Agatangel, koji je odmah pokazao da će biti „slijedovatelno satana a ne angel bijedno stradajućim Slavenima“ („Славенима“).²²⁸⁵ Ipak, njegovo vladikovanje zvrničkom mitropolijom nakon Kirila, ocijenio je M. S. Filipović vrlo pozitivno. Jedna hronika manastira Tamna zabilježila je, da je vladika Agatangel „kao Srbin“ radio na oslobađanju svojih vjernika

²²⁷⁸ Ivan Kukuljević (Sakcinski)-banu Josipu Jelačiću, U Zagrebu 9. kolov. 1849, u: S. Mirković, *n. d.*, 52.

²²⁷⁹ Fra Ivan Frano Jukić-fra Boni Perišiću, Varcar 12. Studenog 1849, u: *Pisma Ivana Franje Jukića*, 135.

²²⁸⁰ АС-ФИГ (1819-1874)-бр. 1691, л. 6, бр. док. 465, *Мемоар Српске владе Порти о присаједињењу Босне, Херцеговине, Црне Горе и Горње Албаније Србији*, Београд 1849.

²²⁸¹ С. Белег-Мисирлић, *н. р.*, 137.

²²⁸² *Исто*, бр. 3, 1. фебруар 1929, 203.

²²⁸³ *Исто*, 206-207.

²²⁸⁴ NDHS-22/XV, 20. 2. 1849.

²²⁸⁵ СН-11/XVI, 4. 2. 1849.

od čifčijske, odnosno trećinske zavisnosti.²²⁸⁶ Nevolje sa hercegovačkim vladikom Josifom nastavljene su i na proljeće iste godine. U nekom selu pokraj Stoca on je pokušao silovati neku djevojčicu, koja se uspjela spasiti bijegom. Vladiku je zaštitio hercegovački vezir, koji se, na primjer, nije založio za svoga najstarijeg sina Hafiz-pašu, a koji se sve više pokazivao kao rajin prijatelj. Vladika Josif se poslužio još i klasičnom prevarom, tako što je zloupotrebio manastirske pečate i uz pomoć svoga zeta i pisara Jovana napisao „pravdanje“ za sebe i poslao ih carigradskom patrijarhu. Tu je naveo niz neistina, kao na primjer „da (je) njega narod hercegovački i srcem i dušom za svoga vladiku imati želi(o)“.²²⁸⁷ Pročulo se, da se vladika Josif žalio carigradskom patrijarhu i sultanu, „kako (su) Srbi protiv njega nepravедno vi(kali), i da (su) žel(jeli) Srbina za svog arhipastira“. U nekim dijelovima Bosne mogao je početkom marta 1849. da se osjeti nešto tolerantniji odnos spahija prema hrišćanskim seljacima. Oni su prestali sa starom praksom sazivanja sve raje na jednom mjesto, kada im se htjelo nešto naređivati, nego su se tada pozivali svi knezovi, popovi i „bolji stanik“ pojedinačno.²²⁸⁸ Harač koji su turski zapovjednici pokupili od seljaka za prošlu godinu, bosanski vezir je „naložio, da se hristijanima („христијанима“) povrati sve ono, što su isplatili za djecu od voзраста do 10. godina“.²²⁸⁹

U vrijeme kada se položaj pravoslavnih „hristijana“ popravljao, odnos vlasti prema katolicima se znatno pogoršao. Hercegovački biskup fra Barišić požalio se 6. marta 1849. đakovačkom biskupu Josipu Kukoviću na neprestajanje netrpeljivosti turskih vlasti prema bosanskim katolicima, a kao glavni razlog naveo je raširenost vijesti da će ban Jelačić upasti u Bosnu i osloboditi ih. Bosanski Muslimani sumnjičili su katolike, da su vrebali odgovarajući priliku, samo kako bi se pridružili banu Jelačiću. Fra Barišić se istinski žalio, kako se niko od bosanskih katolika nije smio usuditi pred turskim vlastima pozvati bana u pomoć, a koji je dosta dugo uživao ime osobe, koja je značila „spas njihove nacije“. („Heil unserer Nation“). U slučaju istrage, fra Barišić je svoje vjernike

²²⁸⁶ М. С. Филиповић, *н. р.*, 1964, 66-67.

²²⁸⁷ CH-21/XVI, 11. 3. 1849.

²²⁸⁸ CH-23/XVI, 18. 3. 1849.

²²⁸⁹ CH-24/XVI, 22. 3. 1849.

savjetovao, da turskim vlastima izjavljuju kako uopšte nisu ni poznavali hrvatskog bana.²²⁹⁰

U Travnik su početkom aprila 1849. na poziv bosanskog vezira na nekakav sastanak pristigli svi muselimi. Njima su se pridružili sarajevski vladika i franjevački provincijal. Za razliku od hercegovačkog vladike Josifa, za sarajevskog vladiku mora se priznati da se „svakome nasilju junački opir(ao), (kao i da je) Hristijane („Християне“) dobro zastupa(o) kod vezira, a muselime mnogo i n(ije) pita(o)“. To su bili glavni razlozi što su ga neki bosanski Muslimani pokušali dvaput ubiti.²²⁹¹

Računalo se, da je u aprilu 1849. u cijeloj Bosni živjelo oko 1.500.000, u Hercegovini oko 300.000 i Turskoj Hrvatskoj („Турской Хрватској“) oko 200.000 stanovnika.²²⁹² Teoriju srpskog špijuna u Bosni Pavla Karano-Tvrtkovića iz te godine, po kojoj su svi „stojbenici“ Bosne i Hercegovine bili „Serblji“ („Сербљи“) opovrgavao je hrvatski lingvista i Ilirac Ante Kuzmanić. On je isticao, da je među tim stanovnicima bilo „dosta i Hervatah, ili Hervaćanah, ali trojakoga viroispovidanja, istočnoga, zapadnoga, i Mahomedanske vire“. ²²⁹³ Bosanski Srbi vjerovali su da su bosanski Muslimani, „iako su (bili) Turci“, u stvari bili njihova „bratja po plemenu“. Vjerovali su, pošto to još ovi nisu znali, da će uskoro i to vrijeme doći „da će i oni poznati, da su (njihova) jednoplemena bratja“. ²²⁹⁴ Sve veću naklonost turskih vlasti i uopšte bosanskih Muslimana zauzimali su Jevreji („Čivuti“), koji su „temperaturu politike oni po svome ćefu raspola(gali), i Turci im vjer(ovali)“. ²²⁹⁵

Popisivanje hrišćana za vojsku u Hercegovini izazvalo je napetost, više nego u Bosni, u kojoj je ono već bilo okončano. Smatralo se, da su bosanski i hercegovački Muslimani imali sumnju, da su „hristijani („християни“) drž(al) tajna dogovaranja sa Slavenima“, kako bi vremenom izvršili invaziju na Bosnu i Hercegovinu.²²⁹⁶ Bosanske Muslimane, tj. „Bošnjake“ („Bosniaken“) su posebno uznemiravale novinske vijesti, koje

²²⁹⁰ *Fra R. Barišić–đakovački biskup J. Kuković*, Duvno, 6. 3. 1849, u: K. Nemeth, *Nekoliko neobjavljenih pisama iz korespodencije Kulmer–Jelačić 19. III.–5. V. 1849*, Arhivski vjesnik, br. 1, Zagreb 1958, 340–341.

²²⁹¹ CH-25/XVI, 25. 3. 1849.

²²⁹² CH-26/XVI, 29. 3. 1849.

²²⁹³ GD-39/I, 15. 10. 1849.

²²⁹⁴ NN-104/XV, 31. 7. 1849.

²²⁹⁵ CH-49/XVI, 28. 5. 1849.

²²⁹⁶ CH-27/XVI, 1. 4. 1849.

su dolazile iz susjednih zemalja Srbije i Hrvatske i koje su bosanske hrišćane pozivale na „nacionalne ideje“ („Nationalitätsideen“).²²⁹⁷ Nije bila nikakva tajna, da su srpske i hrvatske novine dolazile u Bosnu „preko Broda svake nedilje po jedan put, to jest u sredu ljetom, a zimi u petak“. Ovu „novinsku“ vezu sa Savom Nikolićem iz Slavenskog Broda održavao je u to vrijeme Sarajlija Špiro Rajković.²²⁹⁸

Novi livanjski muselim od aprila 1849. godine Hasan-aga Čizmić se prvih dana svoga upravljanja tim mjestom pokazao kao veoma naklonjen hrišćanima.²²⁹⁹ Poboľšanje položaja hrišćanske raje u Hercegovini moglo se osjetiti krajem maja 1849. i tome je, prije svega trebalo zahvaliti sinu starog hercegovačkog vezira Rizvanbegovića. Njemu se osim oca Ali-paše sve više suprostavljao brat, koji je kao i otac zastupao konzervativne stavove.²³⁰⁰

Iako je vezir nekoliko okorjelih „Turaka u surgunluk poslao“, ostalo ih je širom Bosne na stotine sličnih koji su, ako nisu činili zulume, onda barem jesu uznemiravali mirne hrišćane. Polovinom maja 1849. neki „Bošnjak („Бошњак“) po imenu Mujaga Mahmut Kadić (je) na prošasti srbski praznik silom naterao petoricu Srbalja“ („Србља“), da prekinu slavlje i da mu oru nјivu.²³⁰¹ Čak je zabilježen i jedan nasilni pokušaj prevođenja na islam. U konak sarajevskog muselima Fazli-paše došla je polovinom maja 1849. neka „Serbkinja („Сербкиња“) i poturli se od velike muke“. Ona je i desetogodišnjeg sina željela prevesti na islam, ali je on nakon žestokog otpora činu prevjeravanja bio izložen maltretiranju u muselimovom konaku.²³⁰² Srpska vlada imala je informacije iz Bosne, kako su u to vrijeme „sirotinja Srbli („Србљи“) mala i velika (bila) u nevolji teškoj i ugnjetenju od upravljenija bosanskije(h) Turaka“ („босанскије Турака“).²³⁰³

Kod bosanskog vezira Tahir-paše se početkom ljeta 1849. godine, najviše iz straha od srpske i hrvatske propagande sve više primjećivalo popuštanje prema

²²⁹⁷ *Graf Stürmer-Fürst Schwarzenberg*, Constantinopel, 4. April 1849, in: Ф. Шишић, *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паше Латаса (1850-1852)*, 37-38.

²²⁹⁸ *Matia Mažuranić-Antunu Mažuraniću*, U Sarajevu na dan Male Gospe 1848, u: I. Brlić, *O braći Mažuranićima, Matiji i Ivanu*, 150-151.

²²⁹⁹ NDHS-52/XV, 1. 5. 1849.

²³⁰⁰ CH-49/XVI, 28. 5. 1849.

²³⁰¹ CH-50/XVI, 31. 5. 1849.

²³⁰² NDHS-73/XV, 19. 6. 1849.

²³⁰³ АС-ФИГ (1819-1874)-бр. 1289, л. 2, бр. док. 564, *Матија Михаиловић, Нинко Бакић-Илији Гарашанину*, Београд 8. (20.) јули 1849.

bosanskim Muslimanima. Sumnjalo se, da je on to radio „radi politike neke“, a ona je mogla značiti jedino koaliciju sa Mađarima protiv Srba i Hrvata. Bosanski Muslimani su smatrali „Madžare kao braću rođenu (i) za velike junake“. Bilo je svima poznato, da su se oni tokom revolucije u Mađarskoj veselili „srbskoj nesreći“, kao i da su se radovali „madžarskom napredku“. Što se tiče hrvatskog bana, njega su opisivali da je bio „crnj(i) od vraga“.²³⁰⁴ Subaše su po selima psovale hrišćanske seljake raznim psovka, a neke od njih imale su jasnu vjersku, pa i nacionalno-političku konotaciju. Psovali su im osim krsta: crkvu, kralja, Moskova (Ruse-B. T.), raca (Srbe-B. T.) i bana (*Jelačić-B. T.*).²³⁰⁵

Sa željom za otklanjanjem bilo kakvih pokušaja pokretanja pitanja položaja hrišćanskih seljaka, pa i po cijenu izazivanja nesuglasica sa bosanskim muslimanskim prvacima, vezir Tahir-paša je početkom jula 1849. izdao novu uredbu. Ona je nanovo trebala regulisati odnose između gospodara zemlje i seljaka. Bosanski vezir pozvao je u Travnik sve „glavare i starješine Bosanske“. Prema novoj uredbi moralo se najprije od žita izvaditi desetina, koja je pripadala spahiji, nakon čega se isti dohodak dijelio između gospodara i seljaka, tako da je gospodaru predavana trećina, dok je veći dio od dvije trećine ostajao seljaku. Ova uredba garantovala je, da se više nisu smjeli, ni bosanskom veziru ni muselimu davati bilo kakvi porezi u žitu, sjenu, drvima i drugim stvarima.²³⁰⁶

Novo previranje i sukobi među „bosanskim Muslimanima“ („The Mussulmans of Bosnia“), pristalica i protivnika Porte su izbili krajem jula 1849. u Cazinskoj Krajini, koja je važila za stari centar zavjere „muslimanskih prvaka“ („Mussulman chiefs“).²³⁰⁷ Austrijski internuncij na Porti Štirmer pisao je sljedećeg mjeseca iz Carigrada knezu Švarcenbergu, kako je ovaj ustanak podigla „bogata klasa zemljoposjednika“ zbog nezadovoljstva novouvedenim reformama koje su dokidale njihove ranije privilegije.²³⁰⁸ Tako se u Bužimu u Cazinskoj Krajini, „gonjen od bužimskog muselima Arnautovića“ odmetnuo od vlasti beg Cerić sa 14.000 pristalica i pokušao samostalno vladati tim područjem. Cerić-beg uvjeravao je hrišćansku raj u njenu bezbjednost uz uslov, da u ovom pokretu „bude mirna, dok se (taj) posao sverši, (a koji bi) i raji ovim teško breme

²³⁰⁴ CH-51/XVI, 2. 6. 1849.

²³⁰⁵ NN-226/XV, 28. 12. 1849.

²³⁰⁶ CH-62/XVI, 28. 6. 1849.

²³⁰⁷ W. Forsyth, *The Slavonic Provinces south of the Danube*, London 1876, 80.

²³⁰⁸ G. Šljivo, *Nemiri u Bosni u vrijeme namjesnikovanja Tahir-paše*, JIČ, br. 1-2, god. XIV, Beograd 1975, 172.

olakša(o)". On je zaprijetio „Turcima i kristjanima, koje (je) kao bratju i prijatelje smatra(o), da ne bi nipošto nikakve opake ugovore činili, koji bi mogli na kordunskoj medji kakav nemir proizvesti". Vijesti sa terena govorile su, da su „njemu žel(jeli) kako Turci, tako i kristjani dobar uspieh".²³⁰⁹ Iako su „hrišćani za Cerić-bega bili braća i prijatelji" („Die Christen wurden von Kerić als Bruder und Freunde"),²³¹⁰ oni su ovaj međumuslimanski sukob pokušali da iskoriste, poslavši jednu deputaciju Garašaninu u Beograd za mišljenje. Garašaninu je bilo prenijeto, da su ih vođe ove muslimanske pobune pozvale da im se priključe protiv sultana, što im on nije odobrio.²³¹¹ I Austrija je znala za ove pozive „buntovnih Turaka Krajine" („der rebellischen Türken der Krajina") hrišćanima („die Christen"), da im se pridruže.²³¹²

Pod vodstvom muslimanskog krajiškog prvaka Cerić-bega iz Bužima, Dizdara i Ali-age Rizvića iz Velike Kladuše pokrenula se vojska od oko 12.000 pobunjenika na Bihać. Oni su pozvali bihaćkog pašu Bišćevića da im preda grad, što je on odbio uz obrazloženje, da će to uraditi samo onda kada ga na to pozove bosanski vezir. Napadači su bili nezadovoljni ovim odgovorom, zbog čega su udarili na grad. Muhamed-beg i Efendi-beg Beširević sakrili su se u Ostrožac, a musliman bužimski Arnautović je još jedno vrijeme kalkulirao oko opredjeljenja „kojoj partiji da se pridruži".²³¹³ Bosanski vezir poslao je početkom avgusta 1849. izaslanike u Cerićev tabor kako bi saslušao uzroke bune. Buntovnici su tražili da se oslobodi Omer-aga, sin poznatijeg Hasan-age Pećkog i Kedić, zatim da se zbace bihaćki paša, krupački i majdanski musliman. Zadnje što je Cerićeva pobunjenička grupa tražila bilo je, „da se pokaže u originalu sultanski ferman, koji(m) (se) zapovijeda(lo) da se ukine desetak".²³¹⁴ Kako bi što lakše skršio ovaj otpor, vezir se krajem avgusta 1849. nije nimalo libio „svu raju popisati, naoružati i u oružju izvještiti". Njemu je, izgleda bilo ipak sigurnije povesti hrišćane u ovaj obračun,

²³⁰⁹ NN-99/XV, 25. 7. 1849.

²³¹⁰ Anonim, *Die Bosnier und der Aufstand des Keric*, Die Grenzboten, Zeitschrift für Politik und Literatur redigirt von Gustav Freytag und Julian Schmidt, 8. Jahrgang, II. Semester, III. Band, Leipzig 1849, 297.

²³¹¹ М. Екмечић, н. д., 1, 1989, 621-622.

²³¹² *Generalmajor Kussevich-Generalkommando in Timisoara*, Zemun, am 31. März 1850, in: Ф. Шишић, *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паше Латаса (1850-1852)*, 53.

²³¹³ CH-74/XVI, 26. 7. 1849.

²³¹⁴ CH-77/XVI, 2. 8. 1849.

budući da je imao saznanja, kako je najveći broj bosanskih Muslimana bio „u sporazumljeniju sa buntovnicima“.²³¹⁵

Bila je notorna istina, da bosanski vezir u pokretu na Bosansku Krajinu nije poveo „ni jednoga Bošnjaka („Бошњака“), a to zato, da ga ne bi izdali, jer je dokučio njihovo lukavstvo“. Bosanski vezir je imao saznanja, da su Cerić-bega na bunu i otpor centralnim vlastima „Hrvati najviše podbada(li)“. Bosanske Srbe on je potpuno udaljio iz svoje blizine. S obzirom, da je „on zdravo na srbska dviženija („србска движенія“) motri(o) i zato se nikakav Srbin („Србин“) kod njega u službi n(ije) mo(gao) naći“. Postojalo je i objašnjenje takvog vezirovog ponašanja, a to je, da je njime politički potpuno „italijanština i madžarština ovladala“.²³¹⁶ Generalno, gotovo svi bosanski Muslimani voljeli su Mađare i kada su oni u buni bili savladani desilo se, da su se u Bosni „hristjani vrlo vesel(ili), (i) naprotiv Turci ih žal(ili)“.²³¹⁷ Poslije propasti mađarske revolucije, veliki broj Mađara predvođenih generalom Behemom, ali i Italijana i Poljaka dobrovoljaca iz tog rata prešli su u Bosnu u tursku vojsku i prihvatili, kako kaže fra J. Baltić, „Muhameda za svetca“.²³¹⁸ Prema jednoj procjeni, tada je na islam prešlo oko 250 Mađara prebjeglih u Bosansku Krajinu.²³¹⁹

Muhamed-beg Beširević se pridružio bihaćkom paši i postao zapovjednik njegove vojske. „Paši privržena partaja iznosi(la) (je) do 120 Arnauta, 200 Bošnjaka („Бошњака“) sa strane, i toliko isto ondašnji t.j. bihaćski Turaka“. Vođe buntovnika uvjeravali su javnost, da se narod nije protivio sultanovim naređenjima, jer su, kako su govorili, vrlo dobro znali, „da onaj desetak, koji im (je) tako teško pada(o), nije sultanom (bio) naređen, nego (je) samo dolazi(o) od vezira, koga (su) naziva(li) starom krvopijom, po nagovoru bihaćskog paše, na koga (su) zbog njegovih ugnjetavanja takođe odveć mrze(li)“. Njihova najiskrenija želja bila je, da ovo ugnjetavanje kao i neke njihove druge tužbe „dođu do ušiju cara“. Hrišćanska raja, iako je možda željela „da buntovnicima posao za rukom iziđe njene sobstvene koristi radi“ ipak se, ni najmanje nije miješala u ovu bunu. U buni nijednoga „Hristijanina („Христијанина“) n(ije) (bilo), koji bi se među

²³¹⁵ CH-80/XVI, 11. 8. 1849.

²³¹⁶ CH-89/XVI, 1. 9. 1849.

²³¹⁷ NN-167/XV, 16. 10. 1849.

²³¹⁸ J. Baltić, *n. d.*, 220.

²³¹⁹ И. Мухић, *Просветне прилике у Врбаској бановини*, Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva, knj. XIV, sveska 1-12, 1933-34, Beograd 1934, 923.

buntovnicima borio“, a glavni razlog za njihov pasivan odnos bio je, što buna nije bila „nikako narodna ili politično-veroispovedna“ („народна или политично-вероисповедна“). Hrišćani su se našli između dvije muslimanske vatre. Tako su, na primjer, njihove prve komšije katolici („маџар-кршћани римско-католичкога вѣроисповѣданя“) izvan grada Bihaća izveli gladnu stoku, vlasništvo Muslimana pristalica bihaćkog paše, i nesmetano ih napasali na livadama pod kontrolom pobunjenika.²³²⁰

Jedan od pobunjeničkih vođa Alija Kedić najavio je u drugoj polovini septembra 1849. godine, u slučaju da vezir zaista navali na Bosansku Krajinu, da bi se i „srbska raja („србска пая“) takođe di(gla) i sa buntovnicima složi(la)“. Iako je ova vijest obradovala sve u „logoru buntovnika“, ipak je, osim izuzetnih slučajeva izostalo pristajanje bosanskih Srba uz njih. To se može objasniti i činjenicom, da „raji nije (bilo) zlo od vezira no od istih spahija, protiv kojih (je) vezir voj(eva)“, i tako je u njiovom interesu vezirom se (bilo) držati“.²³²¹ U čitavoj Bosni jedva da je bilo jedna trećina „muhamedanskog vieroizpoviedanja Bošnjakah“ i bilo je posve logično, da su oni bosanski Muslimani, koji su se podigli protiv bosanskog vezira htjeli da im se u pobuni pridruže pogotovo oni hrišćani koji su živjeli u „turskoj Hervatskoj“.²³²²

Novi zapleti u Bosanskoj Krajini nastali su početkom oktobra 1849. godine, kada je, navodno, sultan naredio da i „Krajišnici Turci“ („Крајишници Турци“), što do tada nije nikada postojalo, „moraju danak davati“. Oni su o toj odluci od bosanskog vezira tražili ferman, kojim je sultan ovo naredio. Kako im je bosanski vezir odbijao pokazati ferman, oni su osnovano posumnjali da je on uopšte i postojao. Za famozni ferman su tvrdili, da su ga najvjerojatnije napisali bosanski vezir i bihaćki paša te ga izdali u ime cara.²³²³

Glavni razlog Ceričeve bune bio je, što su bosanski Muslimani u Bosanskoj Krajini, koji su se oslanjali „na prastare svoje povlastice (odbili) plaćati desetka (desetine) odaprivši se brez svakog straha naredbama Pašah“. Buna nije uspjela, jer joj se nisu priključile Sarajlije „gdi (je) živi(lo) 60 hiljadah stanovnikah (stojbenikah)“. Jajce je

²³²⁰ CH-83/XVI, 18. 8. 1849.

²³²¹ CH-92/XVI, 6. 9. 1849.

²³²² NN-173/XV, 23. 10. 1849.

²³²³ CH-103/XVI, 27. 9. 1849.

mirovalo i to je, takođe bio jedan od razloga njenog neuspjeha, jer je time izostala fizička veza Bosanske Krajine sa istočnim dijelom Bosne. Interesantno je i to, da se na mobilizaciju koju je proglasio bosanski vezir u Travniku nije odazvao niko od „Bošnjaka, osim Tuzli-paše, Mustaj-paše i sina i Ali Bega Džinića iz Banjeluke“. Zbog ovog izostanka bosanskih Muslimana vezir je bio prinuđen, da protiv pobunjenika nasilno podigne „starešine kerštenog naroda“.²³²⁴

Protiv pobunjenih bosansko-krajiških Muslimana mislio je bosanski vezir Tahir-paša „dignuti krstjane i ristjane i ovim oružje davši udariti na Krainu, ali se je pribojavao raji oružje dati“, pa ih je uzeo samo za kopanje rovova u odrede tzv. „kazmadžija“.²³²⁵ U principu, ovog puta Tahir-paša odlučio se za pregovore sa pobunjenicima. Prvi dogovor između bosanskog vezira Tahir-paše i pobunjenika bio je polovinom oktobra 1849. godine, kada je dogovoreno da se iz vezirskog savjeta isključe bihaćki paša Bišćević i muselimi Beširević i Arnautović.²³²⁶ Tada su sa bihaćkim pašom Mehmed-begom Bišćevićem nacionalno-političke veze hvatali Hrvati. Njemu su po instrukciji bana Jelačića tokom 1849. u posjetu u Bihać dolazili njegov lični prijatelj Makso Prica i Imbro Ignjatijević Tkalac. Mehmed-beg Bišćević, koji je kao većina bosanskih Muslimana „gostinsko prijateljstvo“ smatrao „svetom vezom“ ostavio je značajan utisak na Tkalca. Ovaj „veliki gospodin, (koji je) nosio francusko odijelo (sa) izvanredn(om) elegancij(om) i otmeno(šću) manira, kako ga je u svojim uspomename opisao Tkalac, „bijaše porijeklom Hrvat“ i to od vremena kada je „katolička aristokratija većim dijelom prešla na islam, kada su Turci Bosnu osvojili. Tako su i Mehmedbegovi preci ostali feudalna gospoda i nasljedni begovi Bišća. Nemalo je Mehmedbeg bio ponosan na svoje prastaro plemstvo, te (je) re(kao), da pomno čuva sve 'artije' svoje familije“. Tkalac bilježi i to, da je Bišćević „u Bosni bio izvikani tiranin, koga se plašila njegova hrišćanska raja“.²³²⁷ Imao je dva sina: Jusuf-bega Mehmedbegovića Bišćevića i Rustan-bega, koji su, kao i njihov otac „govorili samo srpskohrvatski, lijepo i pravilno. Ovdje-ondje upleli bi i pojedinu tursku riječ“.²³²⁸ Bišćevići su ovaj jezik nazivali: „naški“. Mehmed-beg Bišćević je svojim gostima otkrio, da je od bosanskih franjevaca naročito cijenio fra

²³²⁴ GD-38/I, 11. 10. 1849.

²³²⁵ J. Baltić, *n. d.*, 218.

²³²⁶ CH-117/XVI, 20. 10. 1849.

²³²⁷ И. Игњатијевић Ткалац, *н. д.*, Друга књига, 1926, 43-44.

²³²⁸ *Исто*, 45.

Filipa Pašalića, za koga je govorio: „*E znaš dakle liju Filipa: pametan je čo'jek. Filip, umi se ulaskati u naših vezira. Pa, dobar je čo'jek Filip, prefin je*“.²³²⁹ Stari paša Bišćević bio je „analfabet“,²³³⁰ a mlađeg sina Rustanbega, na njegovo lično insistiranje učio je tokom ove kratkotrajne posjete Tkalac pisati „cijelu ćirilovsku azbuku velikim štampanim slovima“.²³³¹ Rustan-beg je Tkalcu naveo razloge zbog kojih se htio opismeniti. Kao prvo, priznao mu je, da njegov otac Mehmed-beg nije više „udara(o) ni pečat na knjigu, nego (da je) skida(o) prsten s ruke i da(vao) ga pisaru, da on to učini“. Kao drugo, Rustan-beg je za razliku od oca želio, da „čita knjige, one velike i debele knjige, kakvih je nekoliko već vidio, pa da svoja pisma sam piše mjesto da svoje misli i želje povjerava pisaru. A to je, uostalom, (bilo) često i opasno jer su sultan i stambolske efendije (bili) zavidni bosanskoj gospodi, te bi uvijek rado uništ(ili) stara prava bosanske gospode, pa da Osmanlije, a to (je) (bila) baš prava fukara, zavladaju nad njima“. Rustan-beg se prisjetio slučaja, kada je „prije neko dvadeset godina poslao njegov otac pismo sultanu i potužio se protiv vezira (bosanski-B. T.) i te fukare. No prije no što je pismo prispjelo sultanu u ruke, već je vezir znao za svaku riječ u pismu, te (je) skupi(o) tabor pod zapovijed jednog ferika i po(sla) ga na Bišće, da ga razori, babu (otac Mehmed-beg Bišćević-B. T.) uhvati i glavu da mu otpravi u Stambol. Stalo ga je tri tovara zlata, dok je ferika podmitio, te ovaj pusti(o), da mu asker potuče i da pobjegnu u Travnik“. Iz ovih razloga, mladi Rustan-beg zagonetno se zapitao: „*Pomisli, koliko je stajalo podmititi vezira, da protiv nas ne šalje drugu vojsku! Pa je li čudo, kad moj babo više mrzi Osmanliju nego hrišćane, i da nije istina, kad on veli, da tužna Bosna neće biti sretna, dok i jedan Osmanlija gazi zemlju po njoj?*“ Ovo su za Tkalca bile korisne informacije. On je bio uvjeren da su poput Mehmed-bega Bišćevića i njegovih sinova razmišljala „i druga mnoga bosanska gospoda,“ ali da se ona o tome nije smjela javno izjašnjavati. U ovom razgovoru Rustan-beg je obrazložio svoj antiaustrijski stav. Naveo je, da, kada bi bosanski Muslimani „Osmanlije protjerali iz Bosne, ćesar (austrijski car-B. T.) bi pomogao sultanu, pa bi (ih ovi) uništili“. Njemu je Tkalac zahvalio, prije svega što je „otvorio srce“. Rekao mu je na njemačkom jeziku, „da je ovo otkriće vrijedno trodnevnoga potpunoga posta“, kao i da su on i Makso Prica „naučili više, nego što bi

²³²⁹ *Hcmo*, 47.

²³³⁰ *Hcmo*, 44.

²³³¹ *Hcmo*, 49-50.

(im) ikoje knjige objasnile“. Rustan-beg je Tkalcu priznao najvažnije motive svog ukorijenjenog nepovjerenja prema bosanskim hrišćanima. Tvrdio je, kako je „raja mrzi(la)“ bosanske Muslimane „ne zato što (su) muslimani, već što (su) joj gospodari“. Takođe, on je naveo, kako je raja vrlo dobro znala, da su bosanski Muslimani „gospotstvo Osmanlija snosi(li), škripeći zubima“. Mladi bihački beg prebacio je tada Tkalcu, da je bosanska hrišćanska raja više puta u prošlosti „pristaj(ala) uz Osmanlije protiv (njih), puži(la) pred sultanom i vezinom, i sumnjiči(la) (ih), da (su) dušmani sultanovi“. On se posebno okomio na popove, koji su „zalaz(ili) u konak vezirov, ljub(ili) mu haljinu i um(jeli) po koju rđavu riječ da reknu protiv bega i spahije“. ²³³² Rustan-beg je sa žalošću isticao, kako se „iz mržnje protiv (njih) bosanske gospode raja učinila oruđem da (ih) tlače“. Njegov otac nije nimalo vjerovao bosanskim hrišćanima, a Rustan-beg se ovom stavu potvrdno zapitao: „*Ama ko će vjerovati tim hrišćanskim psima, da nas neće rastrgati u komade?*“ Ipak, on nimalo nije strijepio zbog činjenice, da su u Bosni dolazila „dva hrišćanina na jednog turčina“, jer su imali dovoljno oružja da se od njih brane. Osim toga, za bosanske Muslimane govorio je, da su „junaci“, a bosanski hrišćani da su „kukavic(e)“. Jedino što je želio bilo je, da se hrišćanska raja „ne ortači i ne veže protiv (njih)“. Znao je iz iskustva, da se bosanska hrišćanska raja vrlo često „držala sa svakim (njihovim) dušmaninom, sa sultanom, s carem, pa bi (ih) izdala“. Zato su bosanski Muslimani strogo vodili računa, da se raja kojim slučajem „ne obogati i ne izade onda vrh glave“. Nešto kasnije, mladom Rustan-begu Bišćeviću je u znak novog prijateljstva poslao Tkalac „srpski bukvar i nekoliko udžbenika“. Rustan-beg je, prema ličnom priznanju „čitanjem ovih knjiga postao drugi čovjek“, iako su to bile, čudio se Tkalac „knjige samo za srpske osnovne škole!“ ²³³³ Zanimljivo je Tkalčevo iskustvo sa razmišljanjem Maksovog oca, inače pravoslavnog popa u hrvatskoj Korenici. Njemu je Tkalac prenio svoje pozitivne utiske sa puta u Bihaću i susreta sa begovima Bišćevićima. Međutim, pop Prica je o Bišćevićima, koje je lično poznao mislio vrlo negativno. Smatrao je, da su bili „muslimanski fanatici samo iz interesa, da održe svoje gospodstvo“, kao i da im „u srcu nije (bilo) stalo do islama“. Sam se uvjerio, da su „malo pozna(vali) islam, kao što ni hrišćanstvo n(isu) pozna(vali): nijedan od njih n(ije) zna(o) arapski,

²³³² *Hcmo*, 50-51.

²³³³ *Hcmo*, 52-53.

nijedan n(ije) umi(o) čitati Koran“. Osim toga, korenički pop je, kao svi popovi u to doba, kao relevantnu činjenicu prihvatao narodno predanje, po kome je „najgori Turčin (bio) upravo poturčenjak“. Pop Prica je vjerovao, da je „Osmanlija (bio) divlja, a muslimanski Bošnjak, poturčenjak, podivljala zvijer“. Bizarno je bilo i njegovo ubijedenje, da je „Osmanlija (bio) fanatički protivnik hrišćana, ali (da je) ima(o) i dobrih svojstava: istinoljubiv(ost), drž(ao) je riječ, pošten(je)“. Pop Prica je bezuspješno pokušavao razuvjeriti Tkalca, da su nausprot osmanskim Turcima, „bosanski Turci primili sve osmanliske zloće i mane, ali nijedno dobro svojstvo“. ²³³⁴

Izgleda, da se od svih bosanskih franjevacu jedino za fra Jukića moglo reći da je i tokom 1849. ostao aktivan oko nacionalno-političkih poslova. On je, kao svog izaslanika trgovca Niku Pavlovića slao novembra 1849. kod Ljudevita Gaja sa molbom, da se sa njim „porazgovori i posavietuje“ šta je za budućnost i sreću „ugnjetenog Naroda“ u Bosni dalje trebalo raditi, i „s kojim načinom postupati?“²³³⁵ Pored ovog Jukićevog pisma, na ruke Ljudevitu Gaju stiglo je i pismo fra Martina Nedića. On je sa oduševljenjem pisao Gaju, što na slogu nije pozvao samo Hrvate „već sve Ilire, dakle i (njih) nevoljne Bošnjake“. Trgovca Niku Pavlovića nazvao je fra Nedić: „*našeg društva domorodnoga člana*“. ²³³⁶

Potpuno autonomno u Hercegovini je vladao Ali-paša Stočević Rizvanbegović. On je početkom novembra 1849. i dalje „čini(o) što je njemu volja“ i kao „od starine nasliedaoc svog pašaluka“ apsolutno nije „mario za svekolike fermene“. ²³³⁷ Tokom posljednje krajiške pobune kod njega je u Hercegovini vladao potpuni mir, „i žitelji i Turci i Hristijani („Турци и Христијани“) sasvim (su) se dobro između sebe sla(gali)“. ²³³⁸

Matija Ban je početkom novembra 1849. javljao Garašaninu o postavljenim agentima u Turskoj, a 28. novembra je pisao osim njemu i Njegošu, kako je već 11 agenata iz Hercegovine i 5 iz Bosne pred njim i protom Nikolajevićem položilo zakletvu i dobilo sve instrukcije. Do decembra 1849. bila su regrutovana još 3 agenta iz

²³³⁴ *Исцо*, 54-55.

²³³⁵ *Na ime ostalih Domorodacah Poznati N. N. (fra Ivan Frano Jukić)-Ljudevitu Gaju*, Bosna, 1. Studenoga 1849, u: *Pisma Ivana Franje Jukića*, 111.

²³³⁶ *Poznati N. N.(=Nedić)-Ljudevitu Gaju*, U Bosni 1. Studenoga 1849, u: J. Horvath, J. Ravlić, *Pisma Ljudevitu Gaju*, 337.

²³³⁷ NN-185/XV, 7. 11. 1849.

²³³⁸ CH-122/XVI, 29. 10. 1849.

Hercegovine i 18 iz Bosne, koji su položili zakletvu i kompletirali cjelokupnu mrežu agenata.²³³⁹ Jedan od, sa tog spiska raspoređenih agenata u sjevernoj Bosni, gostioničar u Bosanskom Brodu Hristifor Bogdanović pisao je tada svojim nadređenima u Beogradu, kako je u Bosni „duh narodni (bio) u najboljem poželaniju“.²³⁴⁰

Prema nekim vijestima „Cerić-Kedićeva“ pobuna je završena prvih dana novembra 1849. i to tako što je vezir odobrio sve što su pobunjenici tražili „znajući dobro da jim (se) s dovoljnom silom n(ije) mo(gao) opreti“. Bosanski hrišćani su krajem ove pobune bili zadovoljni „počem su s jedne strane vezira sa svim potrebama snabdijevali, (dok su) s druge strane i buntovnici neprestano koješta od njih iztjazavali“.²³⁴¹ Bilo je dosta istine u jednoj teoriji iznešenoj poslije prestanka bune, a to je da „buntovnici niti su pria države, niti stradajućeg hristjanstva“, mislili, osim „do jedino za svoju sebičnost, za koju (su) pola(gali) sve moguće žertve, tek samo da je njima bez vlade, uprave i zakona (bilo) živiti, i despotičkom mišicom nad nevinom sirotinjom da (bi mogli) ag(ovati)“.²³⁴²

Dalje jačanje hrvatsko-bosanskih veza moglo se pratiti od početka decembra 1849. i to nakon odluke bečke vlade, da pod jurisdikciju svog generalnog konzula u Travniku stavi „Bosnu i tursku-hervatsku“, a Hercegovinu pod vice-konzula u Mostaru. Ovu su bile važne političko-ekonomske odluke, pogotovo od koristi Dalmatincima, prije svega, „zbog tiesni(h) odnošenja njihovih interesah i njihove tergovine sa Bosnom i Hercegovinom“.²³⁴³

Poslije gušenja „Cerić-Kedićeve“ pobune, otkrilo se, da je sekretar vezira Tahir-paše čitavo vrijeme bune bio u dosluhu sa pobunjeničkim vođama, zbog čega se otrovao. Iako se stanje u priličnoj mjeri smirilo, „najznamenitiji musulmani“ („найзnamenитији мусулмани“) bili su jako nezadovoljni sa bosanskim vezirom. Zbog rasta napetosti u zemlji, njemu je decembra 1849. u Travnik prispjelo još oko 8.000 redovnih turskih vojnika.²³⁴⁴ Bosanski vezir Mehmed Tahir-paša je od prvog do posljednjeg dana popuštao pred politikom bosanskog muslimanskog plemstva. Kada je došao za vezira u Travnik on je „samim imenom svojim toliki strah po Turcima bosanskim (bio) usadio u serce“, da im

²³³⁹ D. Berić, *n. r.*, 1979, 203.

²³⁴⁰ *Brođanin (Hristifor Bogdanović)-Radivoju Radivojeviću (Tomo Kovačević)*, u Brodu 23. novembra 1849, u: I. Kecmanović, *Izveštaji poverenika o prilikama u Bosni od 1848. do 1854.*, 260.

²³⁴¹ CH-122/XVI, 29. 10. 1849.

²³⁴² NN-196/XV, 20. 11. 1849.

²³⁴³ NN-208/XV, 4. 12. 1849.

²³⁴⁴ CH-136/XVI, 23. 11. 1849.

je kojim slučajem naredio „da se kerste, bili bi se kerstili“. Međutim, njegov autoritet počeo je da slabi od sazivanja prvog bosanskog sabora u Travniku. Od tada, on se sve više okruživao bosansko-muslimanskim „prednjacima“ od kojih je vrlo brzo bio naučen „na čem (je) Bosna stoj(ala), kako se ima(lo) upravljati i kesa puniti“. Nekima je podijelio darove u oružju, dok je on od njih zauzvrat dobio „liepa uzdarja“. Tako je „vezir udicu proždru (i postao) čoviek od mita, (a) prednjaci (počeli) vladati i veziirom i Bosnom, pa makar sve do torbe dotierali i uništii ciielu Bosnu“. Najistaknutiji „velikaši Turci bosanski, ili priverženici vezirovi (bili su:) Mahmud-paša tuzlanski, Mahmud-paša zbornički, Fazli-paša Šerifović sarajevski, Mehmed-paša bihaćki, Mustaj-paša Babić, banjalućki zabit ili zapovjednik Ali-beg Džinić. Mustaj-paša Babić bio je „pervi veziirov priverženik, i vazda mu (je) siedi(o) uz koljeno“. Do bogatstva je dolazio prevarom. On je prošle godine kod bosanskog vezira, kao ljute zulumćare i neprijatelje raje optužio: begove Gradašćeviče, Muhamed-bega Kapetanovića, Hadži-begoviće i Beg-efendiće. Pošto ih je opanjkao, Babić im je oteo 200 kmetova. Prikupljajući trećinu od tih kmetova samo za 1849. on se obogatio za 50.000 dukata. To je svakako bilo enormno bogaćenje, pogotovo ako se uporedi sa Srbijom, čiji je godišnji tribut sultanu iznosio 25.000 dukata.²³⁴⁵

Garašanin je imenovao početkom juna 1849. godine Kovačevića za glavnog realizatora takozvanog „Ustava Politične Propagande imajuće se voditi u Zemljama Slaveno–Turskim“. Godinu kasnije Kovačević je preradio ovaj „Ustav“ dodajući mu, pored postojećih devet, deseto poglavlje.²³⁴⁶ U prvom dokumentu, čiji je autor Matija Ban bosanski katolici, iako se prema njima zapažalo veliko nepovjerenje nazvani su „Srbima, zapadnoga veroispovedanja“. Agentima na terenu sugerisano je, da se trebaju „osobito čuvati od prosti fratrova, koi su više puta takove stvari izdali. Što se fratara u Bosni tiče valjaće, kako se sve u Bosni (bude) uredi(lo), stupiti u sporazumlene na njini poglavarima; ali opet neće jim se otkriti sva prostranost propagande. Da bi se fratri bole k (njima) približili treba(lo) jim (je) obećati da će uživati pod vladom Srbskom sve privilegije koje (su) uživa(li) i pod Turcima i da će svi verozakoni jednaki i slobodni

²³⁴⁵ NN-226/XV, 28. 12. 1849.

²³⁴⁶ D. Agičić, *Statuti tajne Garašaninove organizacije za pripremu ustanka protiv turske vlasti u slavenskim pokrajinama Turskog carstva (1849/50. i 1850/51)*, HZ, god. XLIV (1), Zagreb 1991, 163–164.

biti”.²³⁴⁷ Prema Kovačevićevom Ustavu „kolovođa” agenata u Hercegovini zamijenjen je dubrovačkim protom Đorđem Nikolajevićem, dok je Kovačević i dalje ostao „kolovođa” za Bosnu. Jukićev „Zemljopis Bosne“ služio je agentima kao priručnik za lakše poznavanje terena. Novina u pogledu rada agenata sa katolicima ogledala se u tome, da su takozvani „Načalnici u Bosni djelujući nikakvo snošenje (nisu trebali) imati s Katolicima, osim što (su trebali) živo nastojavati, da postojeća između nji i Srba vostočnog veroispovedanija mrzost izčezne”.²³⁴⁸ Posebna, sedma (VII) tačka Kovačevićevog famoznog Ustava („Agent Katolički u Tuzli i Travniku”) predviđala je pojačan rad među bosanskim katolicima u okolini Tuzle i Travnika. Bilo je zamišljeno, da se „odma postave dvoica Agenti od fratara, jedan u Tuzli i jedan u Travniku; njima ništa drugo da se u dužnost nepostavlja, nego da se staraju iskorenjivati mrzost koja je (t)ada između Srba vostočnog i zapadnog veroispovedanija posto(jala) (...)”.²³⁴⁹ Da je fra Jukić iskreno prihvatio ulogu pomirioca pravoslavnih i katolika oko zajedničkih ciljeva u budućnosti vidjelo se iz jednog pisma od 14. decembra iste godine. On je od svoga biskupa fra Šunjića molio, da se prikupe potpisi u vidu peticija, koju bi on poslao po jednom „hrišćaninu i kršćaninu“ banu u Zagreb, zatim srpskoj vladi, kao i bečkoj vladi, radi daljih uzimanja preporuka za Carigrad.²³⁵⁰

Hrvati su u Bosni kao glavnog agenta imali Matiju Mažuranića, neimara na dvorovima bosanskih vezira. Ipak, vrlo indikativno zvuči, kada se on u jednom svom obraćanju Vjekoslavu Babukiću otvoreno požalio na to, kako je proveo „više od 2 godine danah, u Bosni brez ikoje nadežde“, kako je naveo: „za našu stvar”.²³⁵¹

²³⁴⁷ Isto, 168.

²³⁴⁸ T. Kovačević, *Ustav politične propagande imajuće se voditi u zemljama slaveno-turskim*, U Beograd 16. Maija 1850. god., u: *Isto*, 172-173.

²³⁴⁹ Isto, 174.

²³⁵⁰ *Fra Ivan Frano Jukić-biskupu fra Marijanu Šunjiću*, Varcar 14. Prosinca 1849, u: *Pisma Ivana Franje Jukića*, 197.

²³⁵¹ *Matia Mažuranić-Vjekoslavu Babukiću*, U Sarajevu na 30. 9-bra 1849, u: I. Brlić, *O braći Mažuranićima, Matiji i Ivanu*, 152.

IV REFORME OMER-PAŠE LATASA, POJAČANI STRANI UTICAJI I BUNE U BOSANSKOJ KRAJINI, BOSANSKOJ POSAVINI I HERCEGOVINI (1850-1860)

IV 1. Serasker Omer-paša Latas, slom bosanskog muslimanskog plemstva i početak novog političkog doba (1850-1852)

Prema nekim procjenama u Bosni i Hercegovini je sredinom XIX vijeka živjelo oko milion stanovnika. Od toga je bilo 450.000 pravoslavnih, 350.000 Muslimana i 100.000. katolika.²³⁵² Konkretno, u Hercegovini su većinu stanovnika činili pravoslavni, koji su imali vladiku, dok je katolika bilo nešto više u trebinjskoj dijecezi čije su duhovne vođe bila tri jezuitska sveštenika.²³⁵³ Zanimljivo je, da su kod jezuita tadašnji zapadni putopisci primjećivali veću vjersku netoleranciju nego kod pravoslavnih sveštenika.²³⁵⁴

Engleski putopisac E. Spenser upozoravao je polovinom XIX vijeka na činjenicu, da je vjerska nesnošljivost u većini Bosne i Hercegovine bila i dalje intenzivna i različita u pojedinim okruzima. Razlike po vjeri dijelila je neke stanovnike do te mjere, da oni čak nisu mogli disati ni isti vazduh.²³⁵⁵ On je, u tom smislu postavio pitanje budućnosti za oko 600.000 „Muslimana u Bosni i Hercegovini“ („Mahometans in Bosnia and Herzegowina“). Vjerovao je, da bi se oni bez problema mogli adaptirati na novu državnu organizaciju pogotovo što se radilo o „srpskim Slovenima“ („Slavonians of the Servian race“), koji nisu bili toliko odani Islamu, a uz to su bili i nevjerni prema osmanskim vlastima. Pretpostavljao je, da bi se bosanski Muslimani, ako uvide da im je to u interesu mogli pridružiti hrišćanskoj braći u njihovoj borbi ka ostvarenju tog cilja. Isti putopisac primijetio je, da bi bosanski istočni susjedi, „Srbijanci slovenske rase“ („Servians of the Slavonian race“), kako ih je nazvao, mogli u perspektivi stvoriti respektabilno i kompaktno kraljevstvo, koje ne bi bilo nedostojno kvalitetne administracije, a za primjer je imalo cvjetajuću kneževinu Srbiju. Prema Spenserovim riječima, Srbija je za samo nekoliko godina svoje nezavisnosti postigla vidan ekonomski i kulturni preobražaj, više

²³⁵² J. D. F. Neigebaur, *Die Süd-Slaven und deren Länder in Beziehung auf Geschichte, Cultur und Verfassung*, Leipzig 1851, 196.

²³⁵³ *Ibidem*, 13.

²³⁵⁴ *Ibidem*, 59.

²³⁵⁵ E. Spenser, *O. c.*, vol. I, 302-303.

nego što su Turci učinili od osvajanja Bosne.²³⁵⁶ Ovaj Britanac je smatrao, da su „religiozna podijeljenost na Grke, Latine i Muslimane“ („religious sects-Greek, Latin and Mussulman“) i odsustvo bilo kakvog jedinstva među stanovnicima u Bosni bili glavni uzroci što ova zemlja, koja je bila bogata planinama, koje su joj služile za lakšu odbranu ostala tako dugo pod slabom vladom sultana. Prema njegovim riječima, „Bosanci su kao i njihova braća Srbijanci bili plemenit narod, pun energije i razuma“ („the Bosnians, like their brethren the Servians, are a noble race, full of energy and good sense“) i kada bi postali nezavisni sa princom po njihovom izboru, kao na primjer Srbija, sigurno je da bi dostigli viši stepen civilizacije.²³⁵⁷ On je mogao da primijeti, da je raja („the Rayah population“) koja je postajala sve više svjesnija svoje snage mogla „kao i njihova braća u Srbiji“ („like their brethren of Servia“) doći u iskušenje da se izjasni za nezavisnost. Zanimljivim se čini i to što je Spenser uočio, a to je, da je u političkom smislu među samim bosanskim Muslimanima postojala neka „Slovensko-muslimanska stranka“ („the Slavo-Mussulman party“), koja je bila sklonija sporazumima.²³⁵⁸ On je naveo, kako su bosanski Muslimani i bosanski Srbi imali dosta zajedničkog sa Srbijancima. U nekim slučajevima, bosanski Muslimani su bili čak i tolerantniji od svojih zemljaka Srba. Spenser je imao priliku da se lično uvjeri u liberalnije ponašanje „Slovena Muslimana“ („the Slavo-Mussulmans“) od „Slovena hrišćana“ („the Slavonian Christian“), naročito u pogledu zasnivanja braka između Muslimana i hrišćanke. Sa druge strane, za bosanske hrišćane bilo je neuobičajeno da se žene sa Muslimankama, budući da bi bili ekskomunicirani iz svoje crkve.²³⁵⁹ Među 40.000 stanovnika Sarajeva gotovo 30.000 je bilo „Slovena-Muslimana“ („the Slavonian-Mussulmans“), dok su „ostatak činili hrišćani, sljedbenici grčke i latinske vjere („the remainder are Christians, adhering to the Greek and Latin ritual“.).²³⁶⁰

²³⁵⁶ *Ibidem*, vol. II, 451-452.

²³⁵⁷ *Ibidem*, vol. I, 324; Oslanjajući se na Šafarikova istraživanja, Nijemac Johan Georg Kol je u svojoj etnološkoj „skici“ Slovena iz 1851. sve stanovnike Bosne smatrao „Srbima“ („Serben“). Po njemu, „pravoslavni“ („Griechen, nichtunirte“) Srba bilo je ukupno 2.880.000. „Srba katolika“ („Serbe Katholiken“) po njemu bilo je tada 1.860.000 i 550.000 „Srba Muslimana“ („Serben Mohamedan“). (J. G. Kohl, *Skizzen aus Natur- und Völkerleben*, Erster Theil, Dresden 1851, 201.)

²³⁵⁸ E. Spenser, *O. c.*, vol. I, 329.

²³⁵⁹ *Ibidem*, 348.

²³⁶⁰ *Ibidem*, 302. (E. Spenser je stanovnike Bosne i Hercegovine nazivao različitim imenima. Naziv „Bosanci“ [„Bosnians“] [*Ibidem*, vol. II, 63.] koristio je za sve, bez obzira na njihovu vjeru. Za bosanske Muslimane: „Slavonski-Muslimani Bosne“ [„Slavon-Mussulmans of Bosnia“] [*Ibidem*, vol. I, 314.],

Upoređujući ih sa drugim „dunavskim i jadranskim Slovenima“ („Donau und adriatischen Slawen“), neki anonimni autor iz 1850. konstatovao je, kako su „Hercegovci i Bosanci“ („Die Herzegowiner und Bosnier“) bili na najnižem nivou obrazovanja.²³⁶¹ U Sarajevu se početkom aprila 1850. pročulo, da bi se nastojanjem Špire Rajkovića mogla otvoriti škola u kojoj bi se 15-20 učenika trebalo „obučavati najpotrebnijim nauka(ma) isključiteljno na srbskom jeziku“ („србском језику“). Za rad u toj školi bio je pozvan učitelj osnovne škole u Livnu Đorđe Margetić,²³⁶² koji je u Bosnu došao iz Imotskog.²³⁶³ Margetić je pripadao grupi Dalmatinaca, svršenih bogoslova iz Zadra (Petar Stojisavljević, Mihajlo Novaković, Petar, Ilija i Andrija Pavasović, Jakov Vuković, Savo Bijelić, Petar Crnčević, Petar i Teofil Petranović), koji su početkom pedesetih godina radili kao učitelji u srpskim školama u Bosni. Svi oni širili su srpsku nacionalnu propagandu u Bosni i prije nego što je budući mitropolit Mihailo postao učenik beogradske bogoslovije, kao i prije svih konspirativnih akcija Matije Bana i Ilije Garašanina.²³⁶⁴ Margetić je školu otvorio u „magazi“ sarajevskog trgovca Manojla Jeftanovića.²³⁶⁵ On je sa dvojicom učitelja Dimitrijem Josipovićem i Dimitrijem Neškovićem uveo novo učenje djece i to po načelima tadašnje pedagogije. Knjige su odmah nabavljane iz Beograda, a osim čitanja, pisanja i računanja učili su se srpska istorija i srpska gramatika.²³⁶⁶ U nekim kasnijim (1858) izvještajima u sarajevskoj srpskoj školi, u trećem razredu učio se „bosanski jezik“, a u četvrtom „gramatika bosanskog jezika“.²³⁶⁷ Nakon ove trojice, učitelji u sarajevskoj školi do 1860. godine bili su: Marko Marković, Jakov Vuković, Kuzman Nedeljković, Toša Mijušković, Jovo T. Nešković,

„Slavo-Muslimani Bosne“ [„Slavo-Mussulmans of Bosnia“] [*Ibidem*, vol. I, 316.], „Slavonski Muslimani“ [„the Slavonian Mussulman“], [*Ibidem*, vol. II, 324.], „Muhamedanci u Bosni“ [„Mahometans in Bosnia“] [*Ibidem*, vol. II, 390.]. Za bosanske pravoslavne: „Slavo-Grci“ [„Slavo-Greeks“] [*Ibidem*, vol. I, 337.]. Za bosanske katolike u Turskoj Hrvatskoj: „Latini u Turskoj Hrvatskoj“ [„the Latins of Turkish Croatia“] [*Ibidem*, vol. I, 319.].

²³⁶¹ Anonim, *Kurze Skizze der Herzegowina*, Das Ausland, Ein Tagblatt für Kunde des geistigen und sittlichen Lebens der Völker, Nr. 237, Deutschland, Dreiundzwanzigster Jahrgang, Stuttgart und Tübingen, 3. October 1850, 947.

²³⁶² CH-9/XVII, 21. 1. 1850.

²³⁶³ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 311.

²³⁶⁴ М. Пекић, *Митрополит Михаило и Далмација*, ЗМСИ, бр. 53, Нови Сад 1996, 53.

²³⁶⁵ Ј. Ф. Иванишевић, *н. р.*, август-sept.-oktobar 1909, 511.

²³⁶⁶ Аноним, *Споменица приликом освећења темеља нове српско-православне основне мушке и женске као и више дјевојачке школе у Сарајеву 22. септембра (4. октобра) 1897.*, БХ Источник, св. X, год. XI, Сарајево 1897, (u daljem navođenju: Аноним, *Споменица дјевојачке школе у Сарајеву*), 398.

²³⁶⁷ М. Папић, *н. д.*, 1978, 20.

Simo Čajkanović, Nestor Gojković, Jovo Stojaković Petrović, Svetislav Stojkanović, Mihajlo Ristić, Stefan Budimir, Maksim Atanacković, Nikola Spahić i Teofan Popović.²³⁶⁸ Osim u sarajevsku, Srbi su svoju djecu slali i na školovanje u Beograd, gdje je u budžetu srpskog ministarstva prosvjete bila uredno razrezana suma za njihovo školovanje i održavanje. Učenici iz Bosne i Hercegovine registrovani su u tom ministarstvu kao „državni pitomci iz neoslobođenih oblasti“.²³⁶⁹ Bilo ih je između 1852. i 1857. iz raznih dijelova Bosne i Hercegovine: iz Podpeći kod Srebrenika (Jovan Stojanović), iz Žabara (Ilija Spasojević, Vaso Pelagić),²³⁷⁰ iz Trebinja (Nikola Vuličević i Simo Peić), iz Bolanića (Đorđe Petrović), iz Petrova sela (Simo Nikolić), iz Gračanice (Nedeljko Hristić), iz Zvornika (Petar Jovanović), iz Graca kod Tuzle (Ilija Stavrić), iz Sarajeva (Simo Čajkanović), iz Obudovca (Nikola Jovanović), iz Dugopolja (Spasoje Ilić), iz Dubrave kod Žitomislića (Đorđe Stoisavljević).²³⁷¹ Kuriozitet u srpskom školstvu u Bosni i Hercegovini početkom 1850-tih bez svake sumnje predstavljao je školovanje prve djevojčice u osnovnoj školi u Tešnju, Tarse (Dasa?-B. T.) Atanasić. Učitelj u ovoj školi bio je Petar Šarkić.²³⁷²

Prema nekim savremeniciima zbivanja i organizatorima ruske propagande u korist Srbije, po propašću bosanskog vezira Tahir-paše 1850. bili su stvoreni povoljni uslovi za rad ruskih špijuna na podizanju, prvo „muslimanskih Slovena“ („the Mussulman Slave“) protiv Turaka, a poslije i „hrišćanskih Slovena“ („the Christian Slave“) protiv muslimanskih Slovena.²³⁷³ Ali i kod samih bosanskih Muslimana, pogotovo kod niže klase zavlдалo je sve rasprostranjenije shvatanje, da bi se ako zatreba mogli podrediti i Rusima i to najviše zbog njihovog saznanja „da i pod Moskovom muhamedanske vjeroispovjesti imade“. Sa druge strane, bosanski Muslimani („Turci“) su „Srbiju vrlo često hristijanima“ prebacivali uz prijetnju, da kad se podignu da će sve hrišćane od sedme godine isjeći „pa onda na Srbiju udariti“.²³⁷⁴ Poznato je da je Ilija Garašanin te iste

²³⁶⁸ J. Ф. Иванишевић, *н. р.*, novembar-decembar 1909, 802.

²³⁶⁹ M. Vujačić, *Omladina iz Crne Gore i susjednih oblasti pod Turskom na školovanju u Srbiji 1850–1878. godine i pomoć koju je Srbija pružala tim oblastima*, Arhivski almanah, br. 2-3, Beograd 1960, 244.

²³⁷⁰ В. Грујић, *Културне везе Београда са Босном и Херцеговином средином XIX века*, Годишњак града Београда, Књ. XIII, Београд 1966, 80-81.

²³⁷¹ *Исто*, 82-83.

²³⁷² М. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, 81.

²³⁷³ R. Сурпиен, *О. с.*, 383.

²³⁷⁴ *Brođanin (Hristijfor Bogdanović)-Radivoju Radivojeviću (Tomo Kovačević)*, u Brodu 18/6 aprila 1850, u: I. Kecmanović, *Izveštaji poverenika o prilikama u Bosni od 1848. do 1854*, 268.

1850. iznio predsjedniku Francuske republike Napoleonu III ideju priključenja Bosne i Hercegovine Srbiji.²³⁷⁵ Sa ovim u vezi srpska vlada i Garašanin su u februaru 1850. za špijunske poslove u Bosni angažovali: porodicu Brlić i Savu Nikolića iz Slavenskog Broda, zatim: bosanskog franjevca i župnika u Komušinama fra Augustina Marašića, Božu Andrina iz Tuzle, Đuru Kurtovića iz Brčkog i porodicu Hristifora Bogdanovića, gotioničara iz Bosanskog Broda. Srpski špijun i agitator u zvorničkoj i višegradskoj nahiji bio je već u to vrijeme učitelj Petar Marković, dok je Tomo Kovačević pod pseudonimom Radivoje Radivojević takođe otpočeo svoj konspirativni nacionalni rad.²³⁷⁶ U Gradačcu je poslove za srpsku vladu obavljao trgovac i „pravi Srbin“ neki Stanić.²³⁷⁷ Kao „člen obštstva Gradačkog“, ovaj Risto Stanić je te iste 1850. sa sedam crkvenih knjiga, inače poklonom dobijenim od ministarstva prosvjete vlade kneževine Srbije opskrbio gradačacku pravoslavnu crkvu. Od njegovog vremena, početkom 1850-tih počeli su mladići iz sjeveroistočnih krajeva Bosne odlaziti na školovanje u beogradsku Bogosloviju.²³⁷⁸

Među bosanskim Muslimanima u Bosanskoj Krajini, odnosno „Turskoj Hrvatskoj, na granici sa Austrijom“ („Turkish Croatia, on the frontier of Austria“) izbila je početkom 1850. pobuna protiv sultanovih reformi.²³⁷⁹ Od Banjaluke do granice sa Austrijom skoro svi „Turci Kraišnici javno su skočili protiv vezirovih naredba“.²³⁸⁰ Tokom burnih savjetovanja u Travniku vođenih krajem januara 1850. većina učesnika zahtjevala je ostavku bosanskog vezira Mehmed Tahir-paše, uz prijedlog da ga na tom mjestu zamijeni Babić-paša.²³⁸¹ Ogorčenje protiv bosanskog vezira Tahir-paše poraslo je do kraja februara 1850. do usijanja. Buntovnici pod vođstvom bosanskih Krajišnika Ali-age Kedića i Ahmet-age Fakčića odrekli su mu svaku pokornost i odlučili da oružanom silom krenu na Banjaluku. Njihov cilj bio je da presjeku put vezirovom dolasku u Bosansku Krajinu i natjeraju ga da ih konačno oslobodi naplaćivanja svih poreza. Pošto se bosanska vojska lojalna veziru u Travniku spremala za rat protiv Tuzla-paše, da bi je

²³⁷⁵ У. Татић, *Илија Гарашанин и Француска*, ИЧ, књ. LXII, Београд 2013, 253.

²³⁷⁶ I. Kestmanović, *Izveštaji poverenika o prilikama u Bosni od 1848. do 1854*, 252-253.

²³⁷⁷ *Brođanin (Hristifor Bogdanović)-Radivoju Radivojeviću (Tomo Kovačević)*, u Brodu 1. marta 1850, u: *Isto*, 263.

²³⁷⁸ М. С. Филиповић, *н. р.*, 1964, 72-73.

²³⁷⁹ E. Spencer, *O. c.*, vol. I, 335.

²³⁸⁰ CH-20/XVII, 16. 2. 1850.

²³⁸¹ CH-8/XVII, 19. 1. 1850.

omeli u toj akciji buntovnici su planirali napad odanog bosanskom veziru protiv bihaćkog paše Bišćevića.²³⁸² Englez Artur Dž. Skin je iz razgovora vođenog sa tuzlanskim kajmakamom Fehim-pašom (Tuzla-paša-B. T.) o „pobunjenim Bošnjacima“ („the revolted Bosniacs“) saznao dosta o političkim shvatanjima bosansko-muslimanskih prvaka. Skinu je tuzlanski paša rekao, kako je glavni uzrok ove pobune bila velika mržnja prema uvođenju novina, odnosno „konzervativnost principa“ („conservative principle“). Ova konstatacija bila je Skinu tim prije čudnija, jer je bila kontradiktorna sa onim što su mu o Bosni pričali Srbijanci. Njihove ideje o Bosni, Skin je smatrao zanesenjačkim. Srbijanci nisu znali, da je u bosanskim gradovima živjelo jako „malo hrišćana“ („few Christians“), kao i da je znatan broj bosanskih Muslimana („Mahometans“) živio na selu. Njemu je izgledalo kao ludost ili krajnja neupućenost pretpostavka Srbijanaca da bi Bosanci, bez obzira na svoj „identitet nacionalnog porijekla“ („the identity of national origin“) učestvovali u njihovim planovima oko „ujedinjenja nezavisnih hrišćana“ („of united Christian independence“). Oni su prelazili preko važne činjenice, da je snažno nezadovoljstvo Bosanaca bilo posljedica njihove privrženosti islamu i protivljenja ukidanju povlastica.²³⁸³

U vrijeme te pobune, kod muslimanskog stanovništva („the Mahometan population“) se, kako tvrdi putopisac Spenser mogla primijetiti „više nego što se to moglo i očekivati antipatija na Osmanlije („the Osmanli“)“. Spenser je to objašnjavao činjenicom, što su, bez obzira na razlike u vjeri, svi stanovnici u Bosni bili Sloveni („they are all Slavonians“) i oduvijek „srodnog i istog plemena“.²³⁸⁴ Činjenica je, da su gotovo sve do Omer-paše Latasa svi Muslimani u Bosni i Hercegovini bili slovenskog porijekla i da ih, kako tvrdi A. Humo nije ni bilo prije osmanskih osvajanja.²³⁸⁵ Međutim, u nacionalni korpus bosanskih Muslimana od te 1850. sve više je bilo zastupljeno neslovenskih narodnih elemenata. Tako je, na primjer, nekoliko stotina mađarskih bjegunaca nakon revolucije došlo početkom marta 1850. u Travnik. Svi su stupili u vojnu

²³⁸² CH-19/XVII, 14. 2. 1850.

²³⁸³ *The Frontier Lands of the Christian and the Turk; comprising Travels in the regions of the lower Danube, In 1850 and 1851.* by a British resident of twenty years in the East, in two volumes, vol. II, London 1853. (u daljem navođenju: *The Frontier Lands of the Christian and the Turk*), 214-215.

²³⁸⁴ E. Spenser, *O. c.*, vol. I, 311.

²³⁸⁵ A. Humo, *Istorijski i aktuelni aspekti nacionalnog položaja Muslimana*, Pregled, br. 4, god. LX, Sarajevo 1970, 431.

službu pod tamošnjim bosanskim veziirom,²³⁸⁶ da bi se kasnije svi asimilovali u muslimanskoj većini. Oni su samo ispočetka ostali „u katoličanstvu“,²³⁸⁷ iako su kao i Poljaci u Latasovim jedinicima odmah sebi dali turska imena. Prvi, koji su od njih prešli na islam bili su komandanti,²³⁸⁸ da bi se u Islam postepeno preobraćali i ostali vojnici.²³⁸⁹ Kako bi se učvrstili u islamu, gotovo svi ovi Mađari bili su u naredne dvije godine obrezani.²³⁹⁰

Bosanski Muslimani gajili su nepovjerenje prema Osmanlijama i zbog njihove takozvane fanatične revnosti nastale propovjedima nekih zanesenijih šejhova iz: Carigrada, Meke i Medine, koji su u to vrijeme krstarili među njima, ali i zbog mogućeg političkog odcjepljenja od Carigrada. Sve do Omer-paše Latasa oni su uživali neku vrstu samouprave, imajući svoje paše, kapetane i muselime i ne uzimajući previše u obzir travničkog vezira.²³⁹¹ Buntovnici su početkom marta 1850. preoteli Bihać i skoro sve „Osmanlije („Османлије“) iz cijele Krajine istjerali“. Pobunjeni bosanski Muslimani su imali pomoć bihaćkog muselima, koji je i sam nekada bio pristalica „otomanlijske partaje“ („отоманлијске партaje“),²³⁹² a Bišćević-paša se spasio bjegom kod vezira u Travnik.²³⁹³ On je ostavio da Bihaćem upravlja Hasan-beg Bećirević sa jednom posadom Arnauta, ali su buntovnici pridobijajući građane Bihaća uspjeli preuzeti grad i iz njega istjerati njima 400 mrskih Arnauata.²³⁹⁴ Čak su i hrišćani („die Christen“) dobili pozive „buntovnih Turaka Krajine“ („der rebellischen Türken der Krajina“) da im se pridruže.²³⁹⁵ Izuzev nekoliko okruga u Hercegovini i u „Turskoj Hrvatskoj“ („Turkish Croatia“) bosanski hrišćani uzdržali su se od bilo kakvog učešća u pobuni, kako je Spenser naveo „njihove braće, Slovena-Muslimana“ („their brethren, the Slavo-

²³⁸⁶ CH-23/XVII, 23. 2. 1850.

²³⁸⁷ CH-29/XVII, 9. 3. 1850.

²³⁸⁸ CH-94/XVII, 19. 8. 1850.

²³⁸⁹ Ph. Gelez, *Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini (c. 1800-1918)*, Historijska traganja, br. 2, Sarajevo 2008, 29.

²³⁹⁰ G. Šljivo, *Prva godina austrijske konzularne agencije u Banjaluci*, IZ, br. 3, god. III, Banjaluka 1982, 60.

²³⁹¹ M. C. Косановић, *н. р.*, 1889, 256.

²³⁹² CH-25/XVII, 28. 2. 1850.

²³⁹³ CH-26/XVII, 2. 3. 1850.

²³⁹⁴ CH-27/XVII, 4. 3. 1850.

²³⁹⁵ *Generalmajor Kussevich-Generalkommando in Timisoara*, Zemun, am 31. März 1850, in: Ф. Шишић, *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паше Латаса (1850-1852)*, 53.

Mussulmans“).²³⁹⁶ U ovo vrijeme kod bosanskih Muslimana počeo se razvijati pojam „Turkuše, tj. Osmanlije“,²³⁹⁷ i to u isto vrijeme kada se prijavio i famozni Memorandum ili poziv bosanskim Muslimanima i hrišćanima od nekog Hadži Muje Mehovića. Ovaj se u svome pozivu žalio što je turska vlast „Bošnjake muslimane“ tretirala kao osmanlijsko roblje. Mehović je pozivao svoje suvjernike, da se udruže sa hrišćanima i sruše tursku vlast.²³⁹⁸ Bosanske hrišćane nazvao je braćom „od naše krvi“ o čemu je najviše svjedočio „zajednički jezik“. On se kleo bogom, kako „u kitabu piše da se u ovim vremenima Bošnjaci treba da udruže sa rajom“.²³⁹⁹

Bilo je posve uobičajeno što je početkom marta 1850. veliki broj muselima u Bosanskoj Krajini i zapadnoj Bosni koristio hajduke u lične svrhe. Banjalučki muselim Ali-beg Džinić plaćao je mjesečnom platom nekog hajdučkog harambašu Mariana, livanjski muselim Rizmić hajdučkog harmabašu Kalabu, a glamočki muselim Filipović harmabašu Botu. Iako su ovi hajduci bili većinom hrišćani, oni su „svoju jednoviernu bratju cijedili, gulili i na vatri pekli, (dok) Turčinu” nisu htjeli ništa, jer su ovi bili njihovi zaštitnici.²⁴⁰⁰ Ova pojava govori u prilog činjenici da se „hajduci u Bosni” („The Haiducs of Bosnia“) još uvijek nisu uspjeli „reformisati u čvršću hrišćansku zajednicu“. („have not been able to reform themselves into so powerful a Christian community“).²⁴⁰¹ Najpoznatiji hajduci pedesetih godina XIX vijeka bili su jednako hrišćani i bosanski

²³⁹⁶ E. Spencer, *O. c.*, vol. I, 1851, 330-331; U to vrijeme pod pojmom „Turske Hrvatske“ podrazumijevala se Bosanska Krajina i taj termin („Türkisch Kroatien“) (*Gen. Consul dr. Dimitrije Atanacković-Fürst Schwarzenberg*, Travnik, am 22, 27, 30, 31. August 1850, in: Ф. Шишић, *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паше Латаца [1850-1852]*, 101, 103, 106, 109.) je već postao „kancelarijski standard“, koga je očito kao takav u svom opisu Bosne i Hercegovine prihvatio i engleski putopisac E. Spencer. Austrijanci su ponekad za istu oblast koristili termin „Krajina ili Turska Hrvatska“ („Krajina oder Türkisch Kroatien.) (*Gen. Consul dr. Dimitrije Atanacković-Fürst Schwarzenberg*, Sarajevo, am 19. September 1850, in: *Исто*, 127.); Podatak iz tog vremena da je „turska Krajina“ („türkische Kraina“), kako je ovu oblast nazvao neki anonimni autor, bila „gotovo u potpunosti katolička“ („fast ganz katholisch“) (Anonim, *Kurze Skizze der Herzegowina*, Das Ausland, Ein Tagblatt für Kunde des geistigen und sittlichen Lebens der Völker, Nr. 238, Deutschland, Dreiundzwanzigster Jahrgang, Stuttgart und Tübingen, 4. October 1850, 952.) tendenciozna je i apsolutno netačna.

²³⁹⁷ Š. Hodžić, *Poziv Hadži Muje Mehovića upućen bosanskim muslimanima i hrišćanima*, GADAR BiH, god. I–knj. I, Sarajevo 1961. (u daljem navođenju: Š. Hodžić, *Poziv Hadži Muje Mehovića*), 327-328; Etničkom odrednicom „Turkuši“ (tur. Türk uşağ-tursko dijete) bosanski Muslimani nazivali su etničke osmanske Turke, dok su sami sebe nazivali „Turcima“, ali ne kao etničkom, već vjerskom odrednicom (H. Филиповић, *О проблемима друштвенога и етничког развитка у доба османске власти*, у: Дискусија „Проблеми етничког развитка у Босни и Херцеговини“, Прилози, бр. 11-12, год. XI-XII, Сарајево 1975-76, 278.).

²³⁹⁸ Š. Hodžić, *Poziv Hadži Muje Mehovića*, 330.

²³⁹⁹ *Isto*, 331-332.

²⁴⁰⁰ NN-70/XVI, 26. 3. 1850.

²⁴⁰¹ E. Spencer, *O. c.*, vol. I, 323.

Muslimani: Petar Petrović Pecija u Bosanskoj Krajini, „Turčin Karić“ iz Velike Kladuše, zatim Ibro Kolašinac, koji je harao po Gackom i Hercegovinom, Petko Kovačević oko Mostara, Zaim-beg Sultanović u Hercegovini, Jovan Kalaba, Martin Galiota i Simo Krneta u okolini Livna.²⁴⁰²

Bosanski vezir pozvao je zadnjih dana marta 1850. sve bosanske paše u Travnik, iako su mu pokornost odrekli zbornički i tuzlanski paša. Od novih međumuslimanskih zapleta su, osim hrišćanske raje stradali i „manji Turci“ („мањи Турци“), naročito begovi koji su imali „nešto dojmluka“.²⁴⁰³ Bosanski vezir poslao je u aprilu 1850. jedan izvještaj sultanu u Carigrad, u kome je, navodno, zatražio da mu se pošalje redovna vojska „kako bi Krajinu (Bosansku-B. T.) u pravu pokornost silom oružja priveo, (budući) da se Bošnjacima („Бошњацима“) (nije moglo) ništa povieriti“.²⁴⁰⁴ Nakon osvajanja Bihaća, oko 20.000 krajiških buntovnika se krajem marta 1850. ulogorilo ispred Prijedora. U Banjaluci, koja je bila lojalna bosanskom veziru i sultanu, „na polzu Krajišnika“ se namjeravao pobuniti veliki broj građana. U to vrijeme je najgore bilo „bijedn(om) hristijanluk(u) („христијанлук“) (koji je) među dvije vatre gori(o), jer (je) kao raja mora(o) sam sa svim ratnim potrebama i kod vezira i kod Krajišnika udovletvori(ti)“. Buntovnici su, nakon pod vedrim nebom održanoj „narodnoj skupštini“ („народној скупштини“), na kojoj je učestvovalo do 2.000 ljudi odlučili poslati bosanskom veziru Mehmed Tahir-paši u Travnik jednog poverenika sa slijedećim izjašnjenjem i zahtjevima: 1) Da se oni nisu pobunili protiv sultana i njegove vlade; 2) Da će iz tih razloga oni na sve pristati i učiniti sve što od njih sultan bude tražio; 3) Da neće od „vlastela bosanski („властела босански“) t. j. vezira, paše i muselima“ trpiti nikakvo ugnjetavanje; 4) Da više „nikakve arnautske posade, koje njihov mir narušavaju, i zakonu se njihovom rugaju, od jako primati nemogu“. Takođe, buntovnici su molili Mehmed Tahir-pašu, da im pročita carski ferman koji je govorio o visini poreza koji su trebali plaćati. Složili su se u načelu, da ako bi Mehmed Tahir-paša navalio na njih oružjem „oni

²⁴⁰² А. Кос, *Србски Дневник Данила Медаковића као свједок промјена у Босни и Херцеговини*, Гласник удружења архивских радника Републике Српске, бр. 2, Год. II, Бањалука 2010, 207.

²⁴⁰³ СН-35/XVII, 23. 3. 1850.

²⁴⁰⁴ NN-82/XVI, 10. 4. 1850.

da se vezirovoj vojsci u tesnacu odapru i da pre bijući se izginu, nego da i dalje ugnjetavani trpe“.²⁴⁰⁵

Zanimljivo je da su buntovnici ostvarivali i kontakte sa Austrijom. U Zavalju se jedna deputacija buntovnih krajiških Muslimana, koju su činili Agan-aga Rizvić, Omer-aga Pečki i Osman sredinom marta 1850. sastala sa austrijskim majorom Vimerom. Abelihodžić je u ime deputacije saopštio: da su oni došli zato, što su željeli „prema austrijskoj vladi iskrena svoja čustvovanja objelodaniti, da se oni sa zagraničnom vlasti žele dobro sporazumijeti, i s graničarima mirno i prijateljski obhoditi se“. Krajiški Muslimani su izjavili, da su sa austrijskim graničarima željeli mirnu i prijateljsku saradnju. I ono što je veoma važno, što su oni izražavali spremnost „sve austrijske bjegunce izdati, niti će trpiti pri sebi ikakovog mađarskog uvode“. Oni su pred Austrijancima takođe izjavili, kako se nisu ustali protiv zakonite vlasti, već samo protiv samovolje pojedinaca. U to vrijeme već se načulo, da je „Omer-paša (poturčenik)“ („Омер-паша [потурченик]“) iz pravca Nove Varoši upao u Bosnu s vojskom od 40.000 vojnika.²⁴⁰⁶ Austrija je još od ranije imala trgovački monopol u Bosni i u nju je slala svoje „političke agente“ („political agents“) „koji su, bez obzira, da li su nosili monašku kapuljaču, paket ili torbu, postepeno 'pripremali umove' (!?-B. T.) „Muhamedanaca i Raje“ („the Mahometan and Rayah“) za neke važnije promjene, po svemu sudeći „da se zaklone iza krila austrijskoga orla“ („to be sheltered by the wing of the Austrian Eagle“). Bečka vlada je već imenovala generalnog konzula za Bosnu dr Dimitrija Atanaskovića, koji je sa stanice u Banjaluci bio otpočeo svoju turneju po Bosni.²⁴⁰⁷ Engleski putopisac Spenser smatrao je, da bi sa političkog i komercijalnog stanovišta, austrijska aneksija Bosne, Hercegovine, Krajine, bila povoljna za Slavoniju, koja bi je na taj način povezala sa Jadranskim morem. Ipak, Austrija ni izdaleka nije bila tako popularna među stanovnicima Bosne, osim među „katolicima u Krajini“ („the Roman Catholics of the Kraina“), kojih je bilo jako malo, tek oko 300.000,²⁴⁰⁸ a koje je hrvatski književnik i gramatičar Šime Starčević još tada nazivao „Turci(ma) Hèrvati(ma)“.²⁴⁰⁹ Ključni dokaz hrvatstva bosanskih katolika, ali i bosanskih Muslimana za Šimu Starčevića bila je

²⁴⁰⁵ CH-38/XVII, 30. 3. 1850.

²⁴⁰⁶ *Исцо*

²⁴⁰⁷ E. Spenser, *O. c.*, vol. I, 310.

²⁴⁰⁸ *Ibidem*, 340.

²⁴⁰⁹ GD-46/II, 7. 6. 1850.

„ikavica“, kojom su oni govorili i po čemu su se razlikovali od pravoslavnih komšija „ijekavaca“.²⁴¹⁰ Drugi dio bosansko-hercegovačkog stanovništva i to većinskog dijela činili su „pravoslavni Sloveni i muslimanski Sloveni“ („the Slavo-Greek and Slavo-Mussulman“).²⁴¹¹ Intrigantnim se čini i što je srpska propaganda u isto vrijeme katolike u Bosni nazivala „Srbi(ma) zapadne vjeroispovjesti“ („Србин западне вјероисповјести“), razlikujući ih od pravoslavnih Srba, odnosno preciznije „Srba vostočnih“ („Срба восточних“).²⁴¹² Između pravoslavnih Srba i katolika vladalo je u to vrijeme duboko nepovjerenje. Kada su u okolini Travnika aprila 1850. lokalni bosanski katolici upitali nekog Srbina, koje je on vjeroispovjesti i kada im je ovaj odgovorio, da je „Srbin vostočne vjeroispovjesti“ („Србин восточне вјероисповјести“), katolici su mu strogo zaprijetili, kako za njega kod njih „pristaništa nema“.²⁴¹³ Bosanske katolike je naročito pogađala sve učestalija pojava, što su pravoslavni popovi sebi uzimali za pravo prikupljanja i od njih crkvenog poreza. To je trajalo sve do vremena kada je sultanovim fermanom bilo „naredjeno dase Aračih imaju kupit od svakog mileta obaška, tako da u aračeh Katolikah nemajuse mišat Rišćanski popovi, ni knezovih, a tako po isti način Katolicih nejmajuse mišat u aračeh Rišćanskeh“.²⁴¹⁴

Politička situacija u Bosni bila je početkom aprila 1850. sve složenija. Buntovnici iz Bosanske Krajine poručivali su, kako će prekrahati vezirove fermene i bujuruldije po svojoj volji. Uz njih su stale sve paše iz Bosanske Posavine, a koje su takođe poručivale, da „Tahir-pašu za vezira nepriznaj(u)“. Posavski Muslimani posebno su bili ogorčeni na vezirovu odluku, da se Fazli-paši i Mustaj-paši dodijele „palate i đumru(ci) sve Bosne“.²⁴¹⁵ Buntovnici su krajem aprila 1850. pokušavali zauzeti Prijedor. Njihov vođa Ali-aga Kedić je poslao sultanu u Carigrad deputaciju sa molbom, „da se podnešenije njiove prosbe uvažē, počem bi to tek jedino moguće sredstvo bilo, da se u Bosni povrati mir“. U tabore u: Banjaluci, Travniku i Sarajevu koji su se neprestano utvrđivali bili su

²⁴¹⁰ Z. Vince, *Pravopisno-jezična previranja u sjevernoj Dalmaciji prije 1860. god.*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. VIII, Zadar 1961, 271.

²⁴¹¹ E. Spencer, *o. c.*, vol. I, 340.

²⁴¹² *Brođanin (Hristifor Bogdanović)-Radivoju Radivojeviću (Tomo Kovačević)*, u Brodu 18/6 aprila 1850, u: I. Kecmanović, *Izveštaji poverenika o prilikama u Bosni od 1848. do 1854*, 266-267.

²⁴¹³ *Isto*, 268.

²⁴¹⁴ *Guardian fra Stjepan Mikić-župnicima*, Kraljeva Sutjeska, 12. Prosinca 1850, u: Fra J. Jelenić, *Izvori za povjest kulturnoga rada bosanskih Franjevaca*, sv. 2, 225.

²⁴¹⁵ CH-39/XVII, 1. 4. 1850.

pozvani u vojsku svi „Hristijani („Христијани“), no ovi rekoše, da se ne žele laćati ni jedne ni druge strane“.²⁴¹⁶ Zbog odbijanja da im se pridruže u borbi protiv buntovnika hrišćani su bili izloženi napadima u mnogim mjestima. Tako su, na primjer, „Turci („Турци“) prijedorski ne mogući se nikako Srbima („Србима“) osvetiti drugačije“ naveče 16. aprila 1850. upali „u staru crkvu, koja je i za školu služila“ opljačkali je i zapalili. Dvojica Muslimana, koji su zapalili crkvu izjavili su pred bosanskim vezirom, da „su krajišnici crkvu zapalili, ili Srbi („Срби“) sami,-tek da (bi) Srbe („Србе“) kod vezira (mogli da) okrive“.²⁴¹⁷ Ovo je bio sasvim dovoljan razlog, da „prijedorski prvaci Srbi“ izjave pokornost Omer-paši.²⁴¹⁸

Fra Ivan Frano Jukić je u ime 600.000 hrišćana Bosne i Hercegovine objavio 1. maja 1850. sve njihove žalbe i poslao ih u jednoj „Proklamaciji“ sultanu Abdul-Medžidu. On je od sultana tražio dozvolu za hrišćane da se više ne zovu raja, već građanima i državljanima cjelokupnog Turskog carstva. Fra Jukić se najviše žalio na loše sudstvo u Bosni, gdje su hrišćani bili „jednaki sa Turcima“ i to tako što „kristijanin n(ije) mo(gao) protiv Turčina svjedočiti“. On je zagovarao, da sve „šure (savjeti) budu sastavljeni iz jednakog broja članova oba vjerozakona, turskog i kristjanskog“.²⁴¹⁹ Fra Jukić je u toj „Proklamaciji“ tražio i da se „kristijani primaju u vojnike, koliko u nizame toliko u redife“.²⁴²⁰ Jukićevom famoznom „Proklamacijom“ bilo je zamišljeno, „da se o zemaljskom trošku uvede štamparnica za kristijane“. Oslobođen bilo kakvih predrasuda, fra Jukić je predlagao da ubuduće bude „slobodno kristijanima grčkog obreda (sebi) arhiepiskopa i episkope izbirati“, i to samo one „koji (su) jezik i običaje zemaljske zna(li)“. Fra Jukić je naglasio, kako su „grčke vladike koje (su) od carigradskog patrijarha zakuplj(ivali) eparhije“ dolazile u Bosnu i Hercegovinu „ne znajući narodnog jezika ni običaja“. Po njegovom mišljenju, pravoslavni „nikakve duhovne pomoći“ nisu imali, dok je uloga grčkog sveštenstva bila „samo da narod gule, glupost uzdržaju“. Grčki popovi u Bosni i Hercegovini nisu se brinuli ni za „othranjenjem sveštenstva, (a bilo im je) svejedno (da li je) pop zna(o) li čitati ol ne čitati, (jer bi) samo ako (je) ima(o) platiti“ takav bio odmah „zapop(ljen)“. Fra Jukić se žalio, da se reformska odredba, po kojoj su

²⁴¹⁶ CH-43/XVII, 11. 4. 1850.

²⁴¹⁷ CH-50/XVII, 29. 4. 1850.

²⁴¹⁸ *Dionizije Marinković: „Moji doživljaji“*, 125.

²⁴¹⁹ I. F. Jukić, *n. d.*, 314-315.

²⁴²⁰ *Isto*, 316.

se mogle „slobodno stare crkve i manastiri popravljati, raširivati i gdje je potrebno iznova graditi, a zvona i zvonike imati i javno obrede održavati“ u Bosni uopšte nije poštovala. On je u ovoj svojoj „Proklamaciji“ istakao, kako „nema primjera u cijelom Turskom carstvu da su kristjani tako stiješnjeni u opsluživanju svoga vjerozakona, kao u Bosni“. Kada je riječ o prosvjeti, fra Jukić je previdio neophodnost, „da je slobodno u svakoj općini škole i učionice zavoditi, učitelje iz druge zemlje potrebne zovnuti je i ovi da se iz zemaljske kese plaćaju i da je slobodno učenike radi većeg napredka u druge zemlje slati“. U političkom smislu fra Jukićeva „Proklamacija“ insistirala je „na dva pouzdana čovjeka (i to) kod visokog devleta, (koji bi) želje i molbe (hrišćana) vjerno priopštavali (i) kod državnih sudova glas imali“. ²⁴²¹ Fra Jukić je tražio i „da se Bosna i Hercegovina opet sjedine pod jednim vezinom (što bi) u obziru ekonomičkomu bilo za blagajnu i narod vrlo probitačno, (kao i da se) carske i državne zapovjedi i naredbe pokraj turskog i bosanskim jezikom priopćavaju“. Posljedni zahtjev je fra Jukić pravdao činjenicom, što je u Bosni i Hercegovini „turski jezik ne samo kod kristijana (bio) nepoznat, već (i) kod istih Turaka, (te da je) samo po većim varošima po nekoliko Turaka (bilo) da (su) turski zna(li), (dok) manja mjesta nikad točno (nisu razumijela) carske zapovijedi“. ²⁴²² Svi fra Jukićevi zahtjevi, koji su bili sadržani u „Proklamaciji“ ticali su se bolje i perspektivnije budućnosti svih naroda u Bosni, koji su, u stvari, po fra Jukiću predstavljali „jedan narod i to slavjanski“. ²⁴²³ Fra Jukić nije krio svoju ogorčenost, što su u Bosni „ljudi istočne crkve katolike za sprdnju i za narugati im se hotijući (nazivali) Šokcima“. Međutim, u gradačačkoj, derventske i banjalučke nahiji uz Savu naziv Šokac kod bosanskih katolika prema njegovim riječima nije bilo „porugateljno, već narodno“. ²⁴²⁴ Srbi su Šokce, kao i

²⁴²¹ *Isto*, 318-319.

²⁴²² *Isto*, 320.

²⁴²³ *Isto*, 339.

²⁴²⁴ Fra Jukić priznaje da su bosanski katolici sami sebe u tim oblastima nazivali Šokcima, za koje je on vjerovao da su bugarskog porijekla, očito pogrešno smatrajući „njihov podmuklo zatezajući akcent, njihovo odijelo, mukli pogled“ bugarskim. Za ime Šokac fra Jukić se pozvao na nekoliko izvora, prije svega na Čaplovića, koji je taj naziv dovodio u vezu sa mađarskom riječi „šok az“, što u prevodu znači: „to je mnogo“. Čaplović je tvrdio, da su ovaj naziv bosanski katolici dobili poslije pada Bosne, kada je veliki broj njih prebjeglo u Mađarsku i kada im je za njihovu brojnost u lađama govoreno „šok az“, odnosno, da ih je mnogo. Naziv Šokac dovodili su Nijemci u vezu sa italijanskom riječi: „sciocco“, što označava budalastu osobu, a Italijani zbog toga što su bosanski katolici izveli skok odnosno „otskočili“ od pravoslavne crkve. U italijanskom pravopisu nazivali su se ti katolici: „schokaz“. Etnologija je nastanak ovog naziva objašnjavala načinom krštenja bosanskih katolika šakom, za razliku od pravoslavnih, koji su se krstili sa tri prsta (*Isto*, 341.); Sarajevska učiteljica Staka Skenderova je i hercegovačke, odnosno mostarske katolike tokom pedesetih godina XIX vijeka nazivala „Šokcima“ („Шокац [Римско-Католикъ въ Мостарѣ]“). (С.

bosanske Muslimane i dalje smatrali Srbima. Na pitanje mladog Vladana Đorđevića (kasniji srpski političar-B. T.), učenika srpske osnovne škole u Sarajevu 1851. godine: „Šta je to kršćanin?“, otac mu je odgovorio, da je to: „Srbin latinske vjere. On se krsti šakom i za to se zove šokac!“ Kada je oca upitao: „A šta je Rišćanin?“ odgovorio mu je otac, da je to: „Srbin naše vere, koji se krsti kao i mi sa tri prsta“. Na pitanje vrlo „zainteresovanog“ djeteta, da li su bosanski Muslimani Turci, otac mu je odgovorio, da su i oni: „Srbi samo Muhamedove vjere“.²⁴²⁵

Bosansko-muslimanski buntovnici osvojili su sredinom maja 1850. i Bužim, dok se njegov upravnik Arnautović sa sinom Derviš-begom spasio bjegom u Austriju.²⁴²⁶ Na vijest, da je sultan poslao ogromnu vojsku na Bosansku Krajinu buntovnici su se jako prepali, pogotovo kada su čuli „da je istoj vojsci Omer-paša Latas zapovjednik, da će ih povješati, budući da je Vlah“.²⁴²⁷ Tačno je, da je sultan Abdul Medžid, da bi Bosnu doveo u red poslao u tu provinciju „slovenskog otpadnika“ („the Slavonic renegade“) Omer pašu Latasa.²⁴²⁸ Bosanski franjevac fra Ivo Kresić, Omer-pašin savremenik, smatrao ga je „bivšim grčkim otpadnikom (pravoslavac-B. T.), ilirskog naroda“ („hic antea Græcus schismaticus, natione Ilirus“).²⁴²⁹ Neki drugi savremenici događaja i njegovi lični poznavaoци, kao što su E. Spenser, R. Siprijen i fra Ivan Frano Jukić, Latasa su nazivali Hrvatом, prvi „galantnim“ („the gallant Croatian“),²⁴³⁰ drugi „Hrvatом, koji je perfektно govorio Slavo-Bosanski dijalekt“. („Omer Pacha himself, who, being a Croat by birth and speaking the Slavo-Bosnian dialect perfectly“),²⁴³¹ a treći „hrvatskim

Скендерова, у. п., 458-459.); Neki bosanski katolici su svoju vjeru i sami u prošlosti nazivali „šokačkom“. Izvjesno je, da su bosanski katolici dobili ovaj naziv u Slavoniji, koja je bila pod Mađarima, da bi ga raširili među svojim sunarodnicima, pogotovo nakon svog povratka u Bosnu tokom njihovih seoba krajem XVIII i početkom XIX vijeka. (S. Ugljen, *Odakle je došlo ime Šokac*, GZM, god. IV, knj. III, Sarajevo 1892, 272-273.); Fridrih Engels je u jednom članku o panslavizmu iz 1849. godine razlikovao „Šokce“ („Shokazen“) od Dalmatinaca i Hrvata. (I. Pederin, *K. Marx i F. Engels o pitanju panslavizma*, HZ, God. XXXV [1], Zagreb 1982, 282.)

²⁴²⁵ В. Ђорђевић, *Шјор Алекса, Сарајевски даскал из половине деветнаестог вијека (Сјећање из дјетињства)*, у: В. Ђорђевић, *Успомене, културне скице из друге половине деветнаестог века*, књига прва, Нови Сад 1927, 17.

²⁴²⁶ CH-51/XVII, 2. 5. 1850.

²⁴²⁷ NN-112/XVI, 16. 5. 1850.

²⁴²⁸ E. A. Freeman, *The Ottoman Power in Europe*, London 1877, 213.

²⁴²⁹ Н. Ћурић, *Fra Ivo Kresić o akcijama Omer-paše Latasa u Bosni i Hercegovini*, ГЗМ, св. XI, историја и етнографија, Сарајево 1956, 11.

²⁴³⁰ E. Spenser, *O. c.*, vol. II, 391.

²⁴³¹ R. Сyprien, *O. c.*, 388.

Omerom²⁴³² i „hrvatsk(im) poturic(om) Omer(om)“²⁴³³ „od roditeljah grèčko-slavenske viere“,²⁴³⁴ oca Sofronija i majke Mande.²⁴³⁵ Međutim, iako su ga „hrvatskim renegatom“ („Kroates eksomotes“) smatrali i neki novovremeni historičari, kao što je Grk G. A. Aspreos,²⁴³⁶ ovaj turski general je rođen kao „austrijski Srbin“ („was by birth Austrian-Servian“), koji je kasnije svojevolumjno prešao na Islam.²⁴³⁷ Poznato je bilo svima, da je Omer-paša slabo mario za islamske propise, vrlo rijetko išao u džamiju, rjeđe klanjao, kao i da je pio vino i ponašao se kao nemusliman.²⁴³⁸ Od jezika je govorio: turski, „srpski“ („Servian“), „njemački“ („Er spricht gut deutsch“),²⁴³⁹ italijanski,²⁴⁴⁰ arapski i francuski.²⁴⁴¹

Kada je riječ o katoličkom i pravoslavnom sveštenstvu, dosta je bilo onih koji su zbog njihovog odnosa znali reći: „Fratri su, i popovi nesunećeni Turci, jer pravdaju zulumčare“. Franjevci su istina bili u „dosti usvedjernom bojazu od Turakah, a s druge strane (imali su) nieku politiku, a popovi jadni i jesu (bili) tako ugnjeteni, da n(isu) smij(eli) ni kverknut od turskog straha, pa i od njihovih vladikah, koji kao tudjini ništa n(isu) mar(ili) za to, što (su) hristjani terpe(li)“.²⁴⁴²

„Politički videokrug“ se u Bosanskoj Krajini sredinom maja 1850. godine „smerkao i naoblačio“. Svih devet nahija između Une i Vrbasa osim Banjaluke pale su

²⁴³² Fra I. F. Jukić, *Omer-paša i bosanski Turci II. (Produženje)*, u: Bosanski prijatelj, svezak III, Zagreb 1861, u: Ivan Franjo Jukić, *n. d.* (u daljem navođenju: Fra I. F. Jukić, *Omer-paša i bosanski Turci II.*), 449.

²⁴³³ Fra I. F. Jukić, *Ljetopis katoličke crkve u Bosni*, u: *Isto*, 573.

²⁴³⁴ Fra I. F. Jukić, *Omer-paša i bosanski Turci I*, u: *Isto*, svezak II, Zagreb 1851, u: *Isto*, 203.

²⁴³⁵ G. Šljivo, *n. d.*, 2007, 175.

²⁴³⁶ I. Esih, *Serdar Ekrem Omer-paša Latas, Novi podaci prema bugarskim i grčkim izvorima*, HNK „Napredak“, (1935), God. XXV, Sarajevo 1934, 227; Navodno, Omer-paša lično se pred Sadik-pašom alias Mihajlom Čajkovskim u nacionalnom smislu izjasnio kao Hrvat. (M. Čajkovski [Садик-паша], *н. п.-Фелдмаршал турске војске Омер Лутфу-паша*, Босна, бр. 23, год. III, Београд, Новембра 1910, 365.); Matija Mažuranić ukazao je, istina nekoliko godina kasnije, na činjenicu o raširenosti hrvatskog imena u Turskoj, konkretno na Porti. Po njemu, Turci su sve južne Slovene hrišćane zvali „ghrvat“, a ako je bio „turčin pa makar i Baranin“ nazivali su ga „bošnjak“. Jezik svih južnih Slovena zvali su na Porti „pako hervatski, bosanjski, ghrvatče ili bošnjakče“. Mažuranić je navodio, da je „Serbia to jest serif-serib memlekieti“ u Carigradu bilo „novo ime“ i moralo se Turcima prevoditi kao „Laz memlekieti, zemlja Lazareva“. Generalno, Turci su sve Južne Slovene, bez razlike vjere zvali „islavunj mileti, slovinski narod, a jezik islavunje, slovinski“. (*Matia Mažuranić-Antunu Mažuraniću*, U Novomu na 13. Sečnja 1859, u: I. Brlić, *n. r.*, 1953, 162.)

²⁴³⁷ W. Forsyth, *O. c.*, 80.

²⁴³⁸ M. Divić, *Omer paša i njegovo namjesništvo u Bosni*, Развитие, бр. 7-8, Бањалука 1937, 241.

²⁴³⁹ Anonim, *Aus Bosnien*, Das Ausland, Ein Tagblatt für Kunde des geistigen und sittlichen Lebens der Völker, Nr. 269, Deutschland, Vierundzwanzigster Jahrgang, Stuttgart und Tübingen, 10 November 1851, 1073.)

²⁴⁴⁰ Sir G. Larpent, *O. c.*, 333.

²⁴⁴¹ Fra I. F. Jukić, *n. r.*, 1851, 203.

²⁴⁴² NN-116/XVI, 22. 5. 1850.

pod vlast buntovnika. Svi muselimi, kadije, šure, begovi i imućni Muslimani, koji uz njih nisu pristali, pobjegli su u Travnik. Zato su im Krajišnici sve kuće, majdane i imanja poharali i popalili. Čak su u Carigrad poslali dvanaest poslanika, „da mole cara, da im odpusti svaki danak, da su prosti, i da nikomu ništa, kao što je ni do (t)ad neplaćaju”.²⁴⁴³

Prve vijesti o navještenoj invaziji turske vojske pokazale su da i ovaj pokret buntovnika u Krajini, kao i svi raniji „anarhični pokreti n(i)je) poplaši(lo) praviteljstvo tursko“. Zvornički i tuzlanski paša zamolili su srpsku vladu dopuštenje da mogu preći u Srbiju, uz obećanje da će otići u Carigrad „da praviteljstvu turskom pokažu svoje pokajanje, i mole za milost carsku“.²⁴⁴⁴ Njih dvojica izjasnili su se pred Portom, „da nikada ništa oni protiv sultana nisu imali, no da se jedinstveno odapiru nasilju Tahir-paše“. Ali-aga Kedić nije im se htio pridružiti. On, „kao pretjerani konzervativac („конзервативац“) nije htio da čuje ni o kakvoj ravnopravnosti, jer bi, kako je on mislio „stare poglavice bosanskog plemstva („старе поглавице босанског племства“) mnogi uštrb pretrpile“.²⁴⁴⁵ Ovdje se to odnosilo na one bosansko-muslimanske prvake čiji su preci još od XVII vijeka vladali Bosnom kao ajani i kapetani. To su u Bosanskoj Krajini bili: Beširevići, Bišćevići, Filipovići, Kulenovići, Cerići i Džinići. U okolini Sarajeva: Fadilpašići, Halilbašići, Glođe, Babići i Zlatarevići. Iz Travnika: Miralemi. Livna: Firdusi. U Bosanskoj Posavini: Gradašćevići, Tuzlići i Vidajići. U Hercegovini: Čengići, Rizvanbegovići, Ljubovići i Kapetanovići.²⁴⁴⁶

Dok je pobuna trajala nasilja i ubistva hrišćana su se mahom završavala nekažnjeno. Vezirov pristalica, neki zabit Agan Pezić prije svoga odlaska u Travnik ubio je početkom juna 1850. godine „nekog Srbina („Србина“) Kostu bojadžiju, iz uzroka što je govorio, da su svi Turci („Турци“) (bili) iste misli s Krajišnicima“.²⁴⁴⁷ U Banjaluci u „mahali hrišćanskoj („хришћанској“) u jednoj kući Nike Nastića Srbin („Србин“) Stanko Livnjanin i Turčin („Турчин“) Bego Skopljanin, budući da su u piću bili, zađu u pregovor“. Skopljanin je ubio Livnjanina, a ubica je predat Ali-begu Džiniću koji ga je oslobodio nakon kraćeg propitivanja. Iako su „Srbi trgovci varošani banjalučki („Срби

²⁴⁴³ NN-120/XVI, 27. 5. 1850.

²⁴⁴⁴ CH-58/XVII, 18. 5. 1850.

²⁴⁴⁵ CH-59/XVII, 20. 5. 1850.

²⁴⁴⁶ В. Чубриловић, *Порекло муслиманског племства у Босни и Херцеговини*, у: „Српски писци и научници о Босни и Херцеговини“, Београд 1995, 253.

²⁴⁴⁷ CH-60/XVII, 23. 5. 1850.

трговци варошани бањалучки“)“ tražili zadovoljenje pravde, banjalučki muselim Ali-beg se na to samo oglušio. Inače, dolaskom novog bosanskog vezira, „bosanske spahije (su se) osilile ljuto“. Naročito se to moglo osjetiti u Banjaluci, gdje je „Ali-beg Džinić (bio) gori od onih koji (su) tuk(li)“, budući da, svako onaj koji bi njemu pao „u ruke, toga (bi) izje(la) noć i više ne (bi) osvan(uo)“.²⁴⁴⁸ Kada je riječ o trgovcima „Srb(ima) vostočne vjeroispovjesti“ („Срба восточне вјероисповјести“) po bosanskim varošima, oni su prema jednom svjedočenju jedini od hrišćana živjeli „rahat“.²⁴⁴⁹ Za njih je Beč od sredine XIX vijeka i definitivno postao najznačajniji centar u kome su razmjenom lošeg turskog novca za zdravije evropske monete sarajevske porodice Despić i Jeftanović znatno profitirale na domaćem terenu.²⁴⁵⁰ Balkanski trgovci, pa tako i srpski trgovci u Bosni su već od tada počeli da predstavljaju istinske „katalizatore“ svoje hrišćanske sredine sa evropskom: kulturom, ideologijom, disciplinom, obrazovanjem i političkim koncepcijama.²⁴⁵¹ To je bio glavni razlog, što su oni, naočigled bosanskih Muslimana bili sve više privilegovani članovi bosanskog društva, a što je doprinosilo stvaranju sve veće međuvjerske netrpeljivosti. To je pogotovo bilo izraženo u onim sredinama u kojima je prisustvo muslimanskih vjerskih zakona bilo još uvijek jako. Vjerski zakoni destimulativno su djelovali na privrednu inicijativu bosanskih Muslimana, s obzirom da je dozvoljena maksimalna društvena stopa zarade bila samo 10%, a kamata u novčanom prometu potpuno zabranjena. Sva akumulirana sredstva iz bosansko-muslimanske gradske privrede odlazila su jedino za kupovinu zemljišnih imanja. Bogatiji bosansko-muslimanski trgovci i zanatlije, ukoliko istovremeno nisu bili i vlasnici zemlje nastojali su da pređu u krupne zemljoposjednike i to, prije svega kupovinom zemlje od slobodnih seljaka. Paralelno sa tim i u isto vrijeme dešavalo se da se i neki krupni srpski trgovci u Bosanskoj Posavini i u nekim drugim dijelovima Bosne i Hercegovine, otkupljujući zemljište od bosanskih Muslimana transformišu čak u krupne zemljoposjednike.²⁴⁵² Tako

²⁴⁴⁸ CH-64/XVII, 3. 6. 1850.

²⁴⁴⁹ Brođanin (*Hristifor Bogdanović*)-Radivoju Radivojeviću (*Tomo Kovačević*), u Brodu 18/6 aprila 1850, u: I. Kecmanović, *Izveštaji poverenika o prilikama u Bosni od 1848. do 1854.*, 268.

²⁴⁵⁰ I. Tepić, *n. r.*, 1974, 85.

²⁴⁵¹ G. Hering, *Stoianovich, Traian, Conquering Balkan Orthodox Merchant (Wiederabdruck aus: Journal of Economic History, Juni 1960, S. 234-313)*, *Balkan Studies*, Vol. 2, No 1, Thessaloniki 1961, 167.

²⁴⁵² A. Humo, *n. r.*, 1970, 433-434.

je srpski trgovac u Tuzli Risto Crnogorčević kupio u to vrijeme kmeta hrišćanina od svoga ortaka Sali-bega Sierčića.²⁴⁵³

Bosanski vezir Mehmed Tahir-paša umro je prvih dana juna 1850. godine, a njegovo tijelo je po vlastitoj želji njegov sin odveo u Carigrad i tamo pokopao. Novi bosanski vezir je, po svemu sudeći išao na izmirenje sa pobunjenim Krajišnicima, a sa nekima od najbogatijih je čak i otpočeo pregovore.²⁴⁵⁴ Bosanski Muslimani, odnosno „Turci Bošnjaci“ („Турци Бошњаци“), kako su ih nazivali savremeni srpski izvori,²⁴⁵⁵ smatrali su bosanskog vezira Tahir-pašu „gvozdenim“. Tačnije, „Bošnjacima („Бошњацима“) bijaše on svagda mrzak, zato što je raju pazio i zaklanjao“. To je, po svemu sudeći, „podstaklo buntovnu vatru u Muslomanima“ („Мусломанима“). Istina je, da je bivši bosanski vezir „Tahir-paša mrzio Bošnjake („Бошњаке“), dok je njegova želja, a što je malo ko od vezira poželio, da se nakon smrti pokopa u Carigradu bila je upravo povezana sa njegovim negativnim mišljenjem o bosanskim Muslimanima.²⁴⁵⁶ Hrišćanska raja, koja je živjela na područjima koja su kontrolisali buntovnici „smrt Tahir-paše (je) iskreno oplak(ivala)“. Sa druge strane, većina bosanskih Muslimana, a koje su austrijski izvori nazivali „bosanskim narodom fanatičnog duha“ („fanatischen Geistes der bosnischen Bevölkerung“),²⁴⁵⁷ klicali su „od radosti, što su se oslobodili vrhovnog poglavice, koji im nedopustaje raju po ćudi goniti“.²⁴⁵⁸

Oko stotinu spahija sastali su se početkom juna 1850. u Bihaću i na zboru izabrali sedmoricu za put u Carigrad kod sultana, „da jih oprosti od novih nametah“. Osim sedmorice bosanskih Muslimana na ovaj put je bilo izabrano i sedam bosanskih hrišćana.²⁴⁵⁹ U Sarajevu je početkom juna 1850. bila konačno otvorena „srbska škola“ („србска школа“) i to u prisustvu: dabrobosanskog mitropolita, episkopa, sveštenstva i sarajevskih trgovaca. Poslije molitve upravnik škole Špiro Rajković „rekao je jedno slovo istom zavodu, o polzi nauke i dužnosti učenika, prama svojim roditeljima i

²⁴⁵³ *Мемоари Живка Crnogorčevića*, 20.

²⁴⁵⁴ CH-60/XVII, 23. 5. 1850.

²⁴⁵⁵ *Brođanin (Hristifor Bogdanović)-Tomi Kovačeviću*, u Brodu 21/9 Avgusta 1850, u: I. Kecmanović, *Izveštaji poverenika o prilikama u Bosni od 1848. do 1854.*, 271.

²⁴⁵⁶ CH-70/XVII, 17. 6. 1850.

²⁴⁵⁷ *Ministerium für auswärtige Angelegenheiten-Internuntien Klezl*, Wien, am 1. Juni 1850, in: Ф. Шишић, *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паше Латаса (1850-1852)*, 66.

²⁴⁵⁸ CH-65/XVII, 6. 6. 1850.

²⁴⁵⁹ GD-46/II, 7. 6. 1850.

blagodjeteljima“. Zatim je učitelj Đorđe Margetić učenicima, „pročita(o) zakone školske“. ²⁴⁶⁰ U to vrijeme i u Gradačcu je radila jedna srpska škola na čelu sa učiteljem Hristiforom Ilićem Stanićem, koga je srpskim školskim udžbenicima i djelima Dositeja Obradovića u avgustu 1850. snabdijevao beogradski mitropolit Petar. ²⁴⁶¹ Knjige Dositeja Obradovića čitala su i katolička djeca u fra Jukićevoj školi u Varcar Vakufu. Osim Dositejevih „Basni“, obavezne školske knjige u fra Jukićevoj školi bile su: srpske „Poslovice (i) Kovčežić“ Vuka Stefanovića Karadžića, kao i hrvatski „Pavletićev Zemljopis (i) Soko Horvatski“. ²⁴⁶² Fra Jukićeva prosvjetna, ali i nacionalno-politička misija bila je poznata užem krugu njegovih najbližih saradnika. On je putem školskog obrazovanja učio svoje učenike, da budu, ne samo „Fratr Bosanski već i Domorodci Slavenski“. ²⁴⁶³ U književni život ušao je fra Jukić tako, što je u drugoj polovini 1850. godine Gajeva „Matica ilirska“ u Zagrebu izdala prvu svesku njegovog časopisa „Bosanski prijatelj“, posvećenu đakovačkom biskupu Josipu Juraju Štrosmajeru. ²⁴⁶⁴

Za konačno slamanje pobune u Bosanskoj Krajini, Porta je krajem juna 1850. odredila korpus od 20.000. vojnika pod komandom Omer-paše Latasa. ²⁴⁶⁵ Buntovnicima je bilo poručeno, da će u Bosni sa vojskom uskoro doći Omer-paša, zbog čega su se oni trebali „bezuslovno vladi pokor(iti)“. U protivnom, zapriječeno je žestokom ofanzivom. Spremnost da se pokore odmah su iskazali Bišćani i Kulen-Vakufci. Sa druge strane, Mustaj-paša Babić i Fazli-paša, mnogo prije nego što se Tahir-paša i razbolio išli su u Carigrad da se na njega tuže. „Budući pak da (je) Porta podozrijeva(la), da su oni (bili) u savezu sa pobunjenim Bošnjacima („Бошњацима“): zapovijedeno je da se ubojic(e) uhvate i u zatočenje pošalju“. Bila je istina, da je, kao što je to bio slučaj sa hercegovačkim vezirom Ali-pašom Rizvanbegovićem „mnoga turska gospoda buntovnike poma(gala)“. ²⁴⁶⁶ Pod njim i pod fanariotskim vladikama u Hercegovini nije bilo ni riječi o poštovanju, unazad nekoliko godina propisanih tanzimatskih mjera. Tu je

²⁴⁶⁰ CH-66/XVII, 8. 6. 1850.

²⁴⁶¹ Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен 1980, 506.

²⁴⁶² *Fra Ivan Frano Jukić-fra Boni Perišiću: Račun od knjiga poslanih fra Boni Perišiću u Fojnicu*, Varcar 19. kolovoza 1850, u: *Pisma Ivana Franje Jukića*, 140.

²⁴⁶³ *Isti-istom*, U Varcaru 27. siječnja 1850, u: Fra J. Jelenić, *Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevacu, 1835.-1878., Prvi dio (1835.-1854.)*, 142.

²⁴⁶⁴ Ђ. Pejanović, *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850-1941.*, Sarajevo 1961, 13.

²⁴⁶⁵ CH-70/XVII, 17. 6. 1850.

²⁴⁶⁶ CH-71/XVII, 20. 6. 1850.

velika odgovornost bila na hercegovačkom vladici Josifu, koga su hercegovački Srbi ocjenjivali kao „zakletog neprijatelja cijelog Srbskog naroda“ („Србског народа“).²⁴⁶⁷ Na ovog „žestokog vladiku grčkog Josifa“ („жестокотог владыки греческого Иосифа“) žalila se u oktobru 1850. jedna deputacija Hercegovaca ruskom popu Rajevskom u Beču. Od popa Rajevskog traženo je da Rusija otvori konzulat u Sarajevu i Mostaru i da kod carigradske Patrijaršije utiče, da se umjesto „nedostojnog grčkog vladike Josifa“ („недостойнога владыки греческого Иосифа“) za mostarkog vladiku imenuje jeromonah Joanikije Pamučina.²⁴⁶⁸ Inače, bilo je poznato da su pravoslavne vladike grčke narodnosti prema svojim vjernicima Slovenima bez izuzetka zauzimale neprijateljsko držanje. Bile su omražene u narodu još i zato, što su imale običaj da kupuju vladičanska mjesta.²⁴⁶⁹ Sa druge strane, Srbin Pamučina bio je nosilac ordena sv. Ane III reda, poklon ruskog cara, kao i zlatnog krsta, poklon sv. Sinoda.²⁴⁷⁰

Veliki broj hrišćana se još prije Omer-pašine intervencije početkom jula 1850. najviše iz predostrožnosti udaljio iz mjesta u kojima su vođeni sukobi, pokazujući na taj način „kako (nisu htjeli) da znaju za bunu“.²⁴⁷¹ Da bi ih pridobio na svoju stranu, Omer-paša obećao je „krtjanim i ristjanim“ olakšavanje njihove pozicije. To je, prije svega, značilo oslobađanje „od zuluma begovskih i aginskih“.²⁴⁷²

Jedan od glavnih uzroka nestabilnog političkog stanja u Bosni bio je i taj „što (je) praviteljstvo tursko Bosnu, njezine potrebe, okolnosti i odnošenja malo pozna(valo), niti (je) shodnim načinom nasto(jalo) poznati. Takođe, kao drugi razlog može se smatrati i to „što (je) praviteljstvo tursko neimajući za upravljanje sposobnih ljudi (slalo) u Bosnu za vezire same jaspredžie, kojim do sreće i blagostanja svog carstva nimalo nije (bilo) stalo, već jedino, kako će svoju lakomost zasititi“. Uz ovo, treba dodati i to, da „praviteljstvo kristjanim nikakve palaštice n(ije) da(valo), premda (je) europejskoj diplomaciji

²⁴⁶⁷ АС-ФИГ (1819-1874)-бр. 1820, л. 2, бр. док. 722, Никола Поповић-Илију Гарашанину, Ужице 28. август (9. септембар) 1850.

²⁴⁶⁸ М. Ф. Раевский-обер-прокурору Синода Н. А. Протасову, Вена, 16 (28) октябра 1850, в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, документи, (ответственные редакторы Ю. А. Писарев, М. Экмечич), Москва 1985. (у даљем навођењу: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*), 11-12.

²⁴⁶⁹ Мемоар о источном питању, поднесен краљу Фридрику Вилхелму IV у лето 1854. године, (у даљем навођењу: Мемоар о источном питању), у: Л. Ранке, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, Београд 1892, 543.

²⁴⁷⁰ М. Ђ. Милићевић, *н. д.*, 1888, 496.

²⁴⁷¹ СН-72/XVII, 22. 6. 1850.

²⁴⁷² J. Baltić, *н. д.*, 225.

svejednako obeća(valo); već sva preimućstva uživa(le) (su) same poturice bosanske, kojim se time prigoda da(vala) da raju (još) gore gnjetu, a caru da su mogućnii odupirati se”. Bez sumnje, svi veziri slani su u Bosnu primajući nalog od Porte „da Bosnu utanzimate” odnosno, oni, iako su obećali da će je urediti, čim bi došli u Travnik uzimali su za savjetnike one paše, koji su bili pravi uzrok svih problema u društvu. Ono što bi svaki od novih bosanskih vezira za relativno kratko vrijeme naučio od ovih savjetnika bilo je, kako „guliti sirotinju do kože”.²⁴⁷³

Novi bosanski vezir Čerkez Hafiz Mehmed-paša (1. 6. 1850-16. 11. 1850), dotadašnji upravnik Skoplja,²⁴⁷⁴ poznati „kervolok i neprijatelj hristjanah“ stigao je sredinom jula 1850. u Sarajevo. Valjda, da bi opovrgao sumnje u njegovo neprijateljstvo prema hrišćanima, on je odmah po svom dolasku održao veliku skupštinu, na kojoj su prisustvovala dvojica pravoslavnih arhijereja, zbornički i sarajevski.²⁴⁷⁵ Od ovog vremena i Banjaluka je kao grad od 4.000 stanovnika počela sve više ekonomski da se uzdiže, a moglo se primijetiti kako su sarajevski trgovci svu svoju kolonijalnu i rukotvornu robu sve više prenosili u Banjaluku. Živost trgovine treba najviše da zahvali urednom parabrodnom saobraćaju na Savi „sredstvom kojim se espap iz Tèrztà preko Rieke, Karlovca i Siska opremlj(ivao) i odavde dalje u Banjaluku prenosi(o)“.²⁴⁷⁶ Odlaskom iz Banjaluke regularne vojske u julu 1850. ponovo su se u ovom gradu osilili Muslimani, koji su ubili nekog gradskog popa.²⁴⁷⁷ Ovo je tim prije najviše išlo na štetu nove reformske politike, koja je, istina imala još uvijek za ministre one ljude koji su i dalje smatrali „samo Turke za gradjane, a kristijane kao kolonialske robove, nepazeći, da ovi većinu carstva sačinjavaju, i da bez njih carstvo ne bi bilo carstvo“.²⁴⁷⁸

Za razliku od Tahir-paše, koga su bosanski Muslimani i nakon njegove smrti nazivali: „Tahir pokojni vladika vlaški”, za novog vezira „Hafiza pogovara(li) (su) da je pravi Turčin, tj. da će dobar biti prama poturicama, a zao prema raji, s toga fukara Turci verlo su (bili) veseli”. Govorilo se i to, da novi vezir Hafiz-paša neće biti dobar za hrišćansku raju iz nekoliko razloga: prvo, što je Čerkez kao i Tahir-paša i što je bio kao i

²⁴⁷³ NN-160/XVI, 15. 7. 1850.

²⁴⁷⁴ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 1031.

²⁴⁷⁵ Ђ. Слијепчевић, *н. д.*, 506.

²⁴⁷⁶ NN-168/XVI, 24. 7. 1850.

²⁴⁷⁷ CH-76/XVII, 6. 7. 1850.

²⁴⁷⁸ NN-168/XVI, 24. 7. 1850.

on „čoviek prošlog vieka”, zatim što je bio podmitljiv i što je volio novac i ono što je najvažnije što je nekada bio na službi u Beogradu. Bilo je poznato „da koi god je bio u Beogradu, pa je došao u Bosnu, on po raju nije bio nikakav čestit i sretan, (samo) zato što (je) vidi(o) u Srbii slobodu hristjanstvu, a vidi(o) sebe stegnuta, pa (bi) već u Bosni svoje mogućstvo razvali(o) i čini(o) od raje što (je) h(tio)”.²⁴⁷⁹

Omer-paši je prišao veliki broj bosansko-muslimanskih prvaka: sarajevski Šerifovići, Dženetići, Bakarovići i Halilbašići, travnički Hasanpašići, Teskerdžići, Vilići, Bezikrejići, Kulinovići, Ibrahimpašići, zatim jajački Jajčanini, kozarački Kozarčanini, banjalučki Džinići, bihački Bišćevići, cazinski Majdanci, žepčanski Žepčanini, gradačački Gradaševići, bijeljinski Vidajići, srebrenički Srebreničanini, livanjski Fildusovići,²⁴⁸⁰ glamočki Idrizbegovići, uskopaljski Sulejmanpašići i Miralembegovići, trebinjski Trebinjci, ljubuški Ljubušaci, nevesinjski Redžepašići i gatački Čengići.²⁴⁸¹ Najviše očekivanja od vojne akcije seraskera Omer-paše Latasa imao je mladi fra Jukić, koji je bio potpuno ubijeđen da je ovoga Porta poslala u Bosnu sa jedinim zadatkom da je „u tanzimat dotiera i kërštjane dionicim učini svih carskih milostih”.²⁴⁸² Fra Jukić svjedoči, kako se nakon Omer-pašine intervencije sve „bilo prestrašilo, što se Muhamedu klanja(lo). Mahmud-paša Tuzla, dva sina Mehmedbega Gradačevića (koi je u tavnici umro), Mustafa-paša Babić, liva brigadir bosanskog sandžaka, njegov zet Mehmetbeg Gjenetić, obojica bezi sarajevski, više begah posavačkih buntovnikah do 200 bude opravljeno svezanih u Carigrad”.²⁴⁸³ Istina, Mustaj-paša Babić se ubrzo vratio iz Carigrada u Sarajevo, kao i sin Hadži-beg Tuzle-paše. Oni su bili poniženi kao nikada. Sarajevski trgovci vidjeli su ih u Carigradu kako su okovani čistili ulice.²⁴⁸⁴ Pobjeda Omer-paše Latasa nad bosansko-muslimanskim antireformistima bila je veličanstvena i to najviše zbog toga, što je za razliku od svih prethodnika, on od početka do kraja bio nemilosrdan u kršenju pobune bosanskog muslimanskog plemstva. Konačnom pobjedom

²⁴⁷⁹ NN-172/XVI, 29. 7 1850.

²⁴⁸⁰ С. Скендерова, у. р., 444-445.

²⁴⁸¹ *Такоже*, 446.

²⁴⁸² I. F. Jukić, Banjalučanin, *Predgovor*, u: Bosanski prijatelj, svezak I, Zagreb 1850, u: Ivan Franjo Jukić, *n. d.*, 24; Uz fra Jukića najoduševljeniji bosanski franjevac Omer-pašom Latasom, koji je vjerovao u njegovu civilizatorsku političku misiju bio je i Žepčanin fra Ivo Krešić iz kreševskog samostana. (Fra A. Čičić, *Bosanski franjevci prema Omer-paši*, Književni jug, knjiga druga [1. jula-15. decembra 1918.], Zagreb 1918, 59.) (59-60.)

²⁴⁸³ Fra I. F. Jukić, *Omer-paša i bosanski Turci II.*, 429-430.

²⁴⁸⁴ NN-82/XVII, 9. 4. 1851.

nad Bišćaninom Kedićem, serasker Latas je postao pravi „gospodar Bosne“ („Master of the whole of Bosnia“). Mnogi od pobijeđenih pobunjenika, osim u Austriju spasili su se bijegom i u Srbiju. U narednom koraku Latas je radio na potpunom izjednačavanju svih „Bosanaca, jednako Muslimana i hrišćana“ („the Bosnians, Mussulman and Christian alike“). On je lično pred okupljenim narodom na maternjem jeziku objašnjavao sve prednosti koje su trebali donijeti zakoni, a koji su predviđali jednakost svih.²⁴⁸⁵

U Sarajevu su sredinom avgusta 1850. pred: imamima, ćehajama, muslimanskim predstavnicima iz svih mahala, pravoslavnim mitropolitom, vladikama zvorničkim i mostarskim, nekoliko popova i desetah hrišćanski i jevrejskih trgovaca pročitana tri sultanova fermana. Čitao ih je serasker Omer-paša u čijoj pratnji su bili bosanski vezir Čerkez Hafiz Mehmed-paša, tefderdar aga Avar-paša i još devet drugih paša. U fermanima je izražena sultanova volja, „da već želi jedan put Bosnu umirenu i utvrđenu viditi“. Prva mjera nove vlasti predviđala je „popis kako turski tako i hristijanski („христијански“) duša“.²⁴⁸⁶ Vatromet, koji je uslijedio nakon čitanja ovog fermana je kao neka vrsta: „*efemernog spektakla*“ označio početak: „*novog političkog doba Bosne i Hercegovine*“.²⁴⁸⁷ Omer-paša pozvao je pripadnike sve tri vjere na regrutaciju od 3. do 80. godine, apelujući na odbranu od Evrope, koja se, kako je govorio, sva ustala protiv Turske, a najviše Moskov (Rusi-B. T.). Srpski agent u Slavonskom Brodu Stevo Bogdanović pisao je svojim nadređenima u Beogradu, kako je u Jadransko more kao podrška Omer-paši uplovila turska flota. Serasker Latas je tada za pobunjivanje hrišćanske raje, osim Rusije i Srbije sumnjičio i Austriju.²⁴⁸⁸ Da bi pravoslavne glavare u Hercegovini imao na svojoj strani, navodno im je govorio da je i on „Srbin“ kao što su i oni i tako pridobio Bogdana Zimonića iz Gackog i Četka Radovića iz Nevesinja.²⁴⁸⁹

Reformom administracije odlučeno je, da će nove vezirske stolice, osim u Travniku biti i u Sarajevu i u Banjaluci. Ovu i niz drugih uredbi nisu htjele prihvatiti „spahije turskog zakona“, pogotovo ne stari hercegovački vezir Ali-paša koji nije ni

²⁴⁸⁵ R. Cyprien, *O. c.*, 388.

²⁴⁸⁶ CH-95/XVII, 22. 8. 1850.

²⁴⁸⁷ N. Makuljević, *Tanzimat i vizuelno kreiranje javnog identiteta u Bosni i Hercegovini*, u: „Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju“, Zbornik radova, br. 2, Sarajevo 2011, 215.

²⁴⁸⁸ *Brođanin (Hristifor Bogdanović)-Tomi Kovačeviću*, u Brodu 21/9 Avgusta 1850, u: I. Kecmanović, *Izveštaji poverenika o prilikama u Bosni od 1848. do 1854*, 270.

²⁴⁸⁹ В. Ђоровић, *Успомене Руске II. Иванишевића Мостарца*, Братство Друштва св. Саве, XXVII, књ. 43, Београд 1933, 142.

izašao da pozdravi Latasa već je pred njega poslao svoga sina.²⁴⁹⁰ U pratnji Ali-pašinog sina Hafiz-paše bio je mostarski vladika Josif. Njih dva trebali su Omer-paši prenijeti „da je Hercegovina sa svih strana okružena nevjernicima, i da zbog toga u njoj nije mogao biti zaveden isti poredak kao u drugim pašalucima“. Potom je Ali-paša sazvaio svu mostarsku ulemu, kojoj je saopštio: „*Taj Omer-paša je nevjernik (đaur), on je popovski sin („поповскій сынъ“). Sve su ovo napravili vlasii („влаху“) sa predumišljajem, oni su ga pronašli da bi uništio Turke. Svi ti nizami s njim takođe su đauri, za koje ne postoji ni vjera, ni zakon, ni savjest. Dolazeći nama oni skrnave čast, ne samo žena nego i muške djece, a onda uvode nufus i tanzimat“.*²⁴⁹¹

Sarajevo je ovim reformama postao „glavni grad Bosne od najveće političke i privredne važnosti“. („Sarajevo–Hauptstadt Bosniens-eine solche politische und schon gar kommerzielle Wichtigkeit“.)²⁴⁹² Osim sjedišta bosanskog vezira, u Sarajevo su bile prebačene sve političke institucije, vrhovni sud, kao i strani konzulati čime je ono konačno izgubilo svoje ranije „republikanske koncesije“ („republican franchises“) i prestalo da igra ulogu države u državi.²⁴⁹³ Omer-paša Latas krenuo je krajem avgusta 1850. iz Sarajeva u Hercegovinu sa 4.000 vojnika,²⁴⁹⁴ kako bi se konačno obračunao sa, kako su ih austrijski izvori nazivali „muslimanskim Bošnjacima odmetnutim od režima“. („der Muselmänner; Die muhamedanischen Bošnjaken rebellieren gegen ihre Regierung“.)²⁴⁹⁵

Kada se Latas spremao na vojnu ekspediciju prema Banjaluci raji je odmah bilo naloženo, da za njegovu vojsku prikupi hranu. Tako je „za srbske („србске“) trgovce“ u Banjaluci bilo određeno prikupiti „tain koje u pirinču, koje u šećeru, koje pak u drugim stvarima“. Ovo je za njih bilo veliko opterećenje, pogotovo što ih je tih dana pljačkao sin prijedorskog kapetana, koji se bio praktično „poajdučio, dolazi(o) u čaršiju i globi(o) Srbe („Срблѣ“), otimajući od njih po 100 do 300 for., pak mu niko ništa n(ije) smi(o) da učini, jer se izda(vao) za Kedićevog ćaju“. Osim toga „mnogi (su) se Turci boj(al)i, da jih

²⁴⁹⁰ СН-97/XVII, 26. 8. 1850.

²⁴⁹¹ Аримандритъ І. Памучина, у. р., 1873, 375-376.

²⁴⁹² Gen. Consul dr. Dimitrije Atanacković-Fürst Schwarzenberg, Sarajevo, am 19. September 1850, in: Ф. Шишић, *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паше Латаса (1850-1852)*, 127.

²⁴⁹³ R. Surpren, O. s., 388.

²⁴⁹⁴ СН-93/XVII, 17. 8. 1850.

²⁴⁹⁵ Gen. Consul dr. Dimitrije Atanacković-Fürst Schwarzenberg, Travnik, am 27. August 1850, in: Ф. Шишић, *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паше Латаса (1850-1852)*, 104.

vezir, ako kraišnike nadjača, u nizame ne otera, zato su neki od nji u Hrvatsku prešli“. Pobunjenici su namjeravali u Bihaću održati početkom septembra 1850. skupštinu. Oni su se odlučili suprostaviti seraskeru Omer-paši Latasu, pogotovo što nisu vjerovali da su fermi, koji su nedavno pročitani u Sarajevu bili sultanovi.²⁴⁹⁶ Kada je riječ o srpskim trgovcima u Bosni: Radulovićima iz Banje Luke, Čelovićima i Kurtovićima iz Brčkog, Mići Čoliću iz Visokog, kao i katoličkom trgovcu Marušiću iz Travnika, poznato je da su oni kao Omer-pašini intendant i očekivali da im se u zakup predaju državni monopoli iz ruku osuđenih velikaša: Mustaj-paše Babića, Fazli-paše Šerifije, Bišćevića i dr.²⁴⁹⁷ Osim trgovaca i fra Jukić je još u junu 1850. bio u kontaktu sa Latasom i u tome imao svesrdnu podršku vođe hrvatskih nacionalista iliraca Ljudevita Gaja i biskupa Josipa J. Štrosmajera,²⁴⁹⁸ „komu je pravi naslov (bio) bosanski“. ²⁴⁹⁹ Bosanski katolici imali su ogromna očekivanja od biskupa Štrosmajera. Fra Jukić mu je poručivao, kako je „cèrkva bosanska i narod slavjanski osieća(o), da je (bio) od Boga pomilovan što (ga) je stekao, koji će narod ne samo moći i znati, već što je najviše, i htieti svakom prigodom pomoći, a cèrkvu biskupat-bosanskú na predjašnje cvatuće stanje dovesti“. ²⁵⁰⁰ Đakovački i bosanski biskup Štrosmajer povezivao je fra Jukića i bosanske katolike sa hrvatskim banom Josipom Jelačićem u Zagrebu, koji mu je iz Beča poslao „Želje i molbe kristijana“ uz napomenu, kako ga je interesovalo „sve što se u Bosnoj“ događalo, kao i da mu je kao hrvatskom banu tadašnji „udes kršćana bosanskih (na) srcu lež(ao)“. ²⁵⁰¹ Fra Jukić se upoznao sa hrvatskim banom Jelačićem, kada je u pratnji Latasovog izaslanika Fazli-paše išao u Zagreb na njegovu inauguraciju.²⁵⁰² Tom prilikom Jukićevu pjesmu „Jelačkinju“ pohvalio je ban Jelačić sljedećim riječima: „*Kano Kačić dobro pjevate*“. ²⁵⁰³ Biskup

²⁴⁹⁶ CH-98/XVII, 29. 8. 1850.

²⁴⁹⁷ A. Muradbegović, *Oslobodilačka akcija Ivana Frane Jukića i osmanlske reforme u Bosni*, Korijen, br. 7-8, Banjaluka 1957, 61.

²⁴⁹⁸ *Fra Ivan Frano Jukić-Ljudevitu Gaju*, Beč 21. Lipnja 1850, u: *Pisma Ivana Franje Jukića*, 112.

²⁴⁹⁹ Fra I. F. Jukić, *Ljetopis katoličke crkve u Bosni*, 578.

²⁵⁰⁰ *Fra I. F. Jukić (svetjenik deržave bosanske)-biskupu Štrosmajeru*, u: *Bosanski prijatelj*, svezak I, Zagreb 1850, u: Ivan Franjo Jukić, n. d., 21.

²⁵⁰¹ *Biskup Josip Juraj Štrosmajer-ban Josip Jelačić*, 25. 6. 1850, u: M. Džaja, *Fra Grgo Martić i književnost bosanskih iliraca*, Putevi, br. 6, god. VIII, Banjaluka, 1972, 429.

²⁵⁰² *Сердар Екрем Омер-паша (Михајло Латас), Из успомена његова личнога лекара др. Ј. Кечета. Ауторизован превод* (u daljem navođenju: *Сердар Екрем Омер-паша*), Босанска вила, бр. 13, год. I, 1. јули Сарајево 1886, 202.

²⁵⁰³ *I. F. Jukić-Ljudevitu Gaju*, U Beču, 21. lipnja 1850, u: *Josip Juraj Strossmayer, dokumenti i korespondencija*, knjiga prva, od god. 1815. do god. 1859. (sabrao i uredio Ferdo Šišić), JAZU, Zagreb

Štrosmajer sugerisao je hrvatskom banu, da u nadolazećem vremenu veću pažnju obraća na položaj Bosne, a sa tim u vezi bilo je neophodno „da se znade po Bosnoj, da (je) udes kršćana bosanskih Svjetlosti (banovoj) na srcu lež(ao)“.²⁵⁰⁴ Na očigledan nagovor Gaja i iliraca fra Jukić je pitao seraskera Latasa za mišljenje, da se Bosna otcjepi od Turske i da on postane njen upravnik koga bi odmah priznali i stali uz njega srpski trgovci: Tomo Radulović, Jovo Pišteljić, Vaso Bokonjić i Savo Milić iz Banjaluke, Jovo Divović iz Prijedora, Hadži Luka Kalaba iz Bihaća i Pero Kreco iz Varcar Vakufa.²⁵⁰⁵ Ovoj grupi nacionalno-politički orijentisanih trgovaca pripadao je i mladi banjalučki trgovac Đorđe Delić, koji je u to vrijeme pomagao fra Jukiću oko uvoza nekih knjiga iz Austrije.²⁵⁰⁶ Trag do nekih od njih vodio je preko pretplatništva na Jukićevog „Bosanskog prijatelja“. Pored sarajevskog učitelja Đorđa Margitića i mostarskog Jovana Pamučine, na „Bosanski prijatelj“ od poznatih bosanskih Srba bio je prenumerant banjalučki trgovac Tomo Radulović.²⁵⁰⁷

Po dolasku Latasove armije plaćenih Mađara došlo je do novog stradanja siromašnog hrišćanskog stanovništva u Sarajevu. Njegovi vojnici ispražnjivali su mahale i kuće u Sarajevu samo hrišćana. Njihove violencije nije bila pošteđena ni novoformirana srpska škola u koju su se smjestili Mađari.²⁵⁰⁸ Među šezdesetak Omer-pašinih plaćenika je osim Mađara bilo i njemačkih i poljskih renegata.²⁵⁰⁹ Omer-paša Latas je krajem septembra 1850. u Prijedoru pozvao vođe pobunjenika i pred njima pročitao ferman, koji je on lično na „slavenskom („славенском“) jeziku iztolkovao“. Pozvao ih je, da se povinuju sultanovim uredbama „počem će onda sve prošasto zaboravljeno i oprošteno biti“. Naglasio im je takođe i to, da se „do(t)adašnje uredbe praviteljstva osnivaju na Hatišerifu od Đilhane i Tanzimatu i jesu: 1) spahiluci se ukidaju; 2) uvodi se obšti danak na zemlju, u vidu desetka; 3) uvodi se već pisanje nizama (pravilna vojska) za cijelu

1933. (u daljem navođenju: F. Šišić, *Josip Juraj Strossmayer*, dokumenti i korespondencija, knjiga prva, od god. 1815. do god. 1859.), 97.

²⁵⁰⁴ *Biskup Josip Juraj Strossmayer-banu Jelačiću*, U Beču, 25. lipnja 1850, u: *Isto*, 98.

²⁵⁰⁵ С. Бијелић, *н. д.*, 226.

²⁵⁰⁶ *Fra Ivan Frano Jukić-Ljudevitu Gaju*, Banjaluka 8. Rujan 1850, u: *Pisma Ivana Franje Jukića*, 112-113.

²⁵⁰⁷ I. F. Jukić, *Poziv na predbrojenje knjige Bosanski prijatelj*, U Varcaru u Bosni 12. svibnja 1850. u: *Bosanski prijatelj*, svezak I, Zagreb 1850, u: Ivan Franjo Jukić, *n. d.*, 12.

²⁵⁰⁸ CH-99/XVII, 31. 8. 1850.

²⁵⁰⁹ *Fürst Schwarzenberg-Internuntien Klezl*, Wien, 3. September 1850, in: Ф. Шишић, *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паше Латаса (1850-1852)*, 113.

Bosnu 15.000 ljudi“. Takozvana „fukara (prost narod) s novim uredbama prilično je (bila) zadovoljna“, budući da hrišćanska raja zbog dugotrajnog „ugnjetavanja kao marva n(ije) zna(la) (za) nikakav slobodan polet duha i načelo ravnopravnosti“.²⁵¹⁰

Bosanski vezir Čerkez Hafiz Mehmed-paša je, uostalom i kao svi njegovi prethodnici po svome dolasku u novu prestonicu Sarajevo želio jedino „džepove napuniti i tim bezbjednost svog zloupotrebijavanja osigurati“. Ali, to mu nije pošlo za rukom, jer ga je u tome spriječio Omer-paša Latas. Čerkez Hafiz Mehmed-paša bio je zbog svoje potkupljivosti ubrzo pozvan u Carigrad, a na njegovo mjesto u Bosnu je rapoređen dotadašnji Jedrenski vezir Hajrudin-paša²⁵¹¹ (25. 11. 1850-8. 3. 1852),²⁵¹² za koga se govorilo, „da je (bio) pravedan i izobražen čovjek“. Odlazećem bosanskom veziru Hafiz-paši morali su sarajevski trgovci pozajmiti 15.000 groša kako bi se platili svi njegovi dugovi i troškovi.²⁵¹³ Bio je jako pohlepan za novcem, a za vrijeme svoje kratkotrajne vladavine znao je Bošnjacima reći: „*Dajte vi meni samo dosti novacah, pa ću ja izposlovat, da možete turkovat i ajdukovat kao i dosad*“. Međutim, po njegovom opozivu sve bosanske paše koje su ga okruživale otišle su iz Sarajeva u svoja ranija mjesta, da „kao pijavice gule rajnu i steknu ono, što su potrošili idući k veziru u Sarajevo“.²⁵¹⁴

Za razliku od Bosne, u kojoj se već morao osjetiti duh promjena, u Hercegovini je sve stajalo „po pređašnjem kroju“. Hercegovski Muslimani („Turci Hercegovci“) svoj su bijes iskalj(ivali) nad rajom, pogotovo zbog dolaska nizama u Bosnu. Oni nisu mogli „da iz glave izbiju tu misao, kao da je raja dolasku nizama ovog u Bosnu (bila) kriva i da će ga ona tužbama svojim i ovamo dovući, te omiljenoj samovolji kraj učiniti“. Posebno je bilo važno započeti reforme i u Hercegovini, naročito na polju vjerske emancipacije. Hercegovski hrišćani su već duže vrijeme bili „jako opečaljeni zbog nepravednog i hristovoj nauci sasvim protivnog postupanja grčkih njiovi vladika, koji (su) jim dosta jada i muke u mjesto utjehe nanos(ili)“.²⁵¹⁵

Serasker Latas se u ličnim susretima tokom prolaska kroz nekoliko važnijih mjesta Bosne pokazao kao „čovjek izobražen i vrlo snishoditeljan“. Do tada je bilo

²⁵¹⁰ CH-107/XVII, 21. 9. 1850.

²⁵¹¹ CH-109/XVII, 26. 9. 1850.

²⁵¹² S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 1044.

²⁵¹³ CH-109/XVII, 26. 9. 1850.

²⁵¹⁴ NN-240/XVI, 18. 10. 1850.

²⁵¹⁵ CH-112/XVII, 3. 10. 1850.

nemoguće vidjeti da bosanski prvak „najsiriromašnjega čovjeka, bio Hristijanin ili Turčin („Христијанин или Турчин“), preda se pušta bez razlike i s njime se razgovara“. U razgovoru sa običnim ljudima Latas je prenosio sultanovu želju da su „svi njegovi podanici jednaki (odnosno) da se među sobom ljub(e) Hristijani i Turci („Христијани и Турци“), a zakon svaki svoj neka slobodno obdržava“.²⁵¹⁶ Nema sumnje „da je Omerpaša kao poturčenik mohomedanskim Bošnjacima” bio najviše iz ovih razloga nesnosan. Malo je vjerovatno da Latas nije znao, da ako „neobderži podpuni mejdan, te će se proti njemu podignuti ciela stranka staroviernih i fanatičkih Turakah”.²⁵¹⁷ Seraskeru Omer paši Latasu se sa posebnim oduševljenjem divio fra Ivan F. Jukić, koga je ovaj u septembru 1850. posjetio u Varcaru. Fra Jukić mu je tom prilikom prikazao jedan primjerak svoga djela Bosanskog prijatelja, što se ovom veoma svidjelo. U pismu Ljudevitu Gaju, fra Jukić nije mogao da sakrije svoju fascinaciju tokom toga susreta ističući, kako ga je Latas „prijetnije primio nego Jelačić“, kao i da mu je njegovo ime bilo „radi književnosti više poznato i to ko turskom paši i Otmanskomu seraskeru, nego Jelačićevo kao „Hervatskomu Banu i Austrijskomu Felddregmeisteru!!!“ Za Latasa je fra Jukić bio „nesamo Hrvat nego i slavjanin i domorodac, odveć uljudani razborit“. Nakon drugog susreta sa njim fra Jukić je od Latasa dobio na poklon 500 groša, ali uz obavezu da zavede „jednu obćenitu u Bosni korenspodenciu političku“ i da mu iz Bosne redovno šalje izveštaje. Fra Jukić je zamolio Gaja, da taj njegov odnos sa Latasom „tajno ostane (i) nek ne idje u Novine ni na ulice“. On je tada Gaju predložio i „jedno podvorenje Omer paši na Bosanskoj granici, i da mu Bosnu preporučiti“ pod uslovom, da mu „Austrijska politika ne smeta?“²⁵¹⁸ Fra Jukić se sličnim tonom obratio malo kasnije i fra Boni Perišiću naglašavajući, kako ga je „Omer paša cieni(o) (i njegove) svite rado sluša(o)“ što je bio glavni razlog da se založi „kod njega za Kristjanstvo“. On je i fra Perišića upozorio, da to nikome ne govori.²⁵¹⁹ Bosanski franjevci starije generacije su se i dalje držali tradicije o svojim pravima zadobijenim u vrijeme turskih osvajanja Bosne. Dr. Atanasković je u oktobru 1850. tokom svoga obilaženja katoličkih sredina u Bosni imao priliku da upozna dvojicu franjevacu samostana u Fojnici i Kreševu, koji su brižljivo

²⁵¹⁶ CH-115/XVII, 10. 10. 1850.

²⁵¹⁷ NN-253/XVI, 3. 11. 1850.

²⁵¹⁸ *Fra Ivan Frano Jukić-Ljudevitu Gaju*, Banjaluka 8. Rujan 1850, u: *Pisma Ivana Franje Jukića*, 112-113.

²⁵¹⁹ *Isti-fra Boni Perišiću*, Varcar, 17. rujna 1850, u: *Isto*, 141.

čuvali „veliki prekrasni ili veličanstveni Ferman o imunitetu i njihovim pravima („grossherlichen Ferman verbrieften Immunitaten und Rechte“).²⁵²⁰

Većina bosanskih Muslimana iz Bosanske Krajine mrzilo je Omer-pašu, koji „prid njihovim očima“ zapravo nije bio „drugo do uskok jedan hervatski“. Njima je naročito teško padalo što su „po običaju turskom“ morali ljubiti „skut priobučenom jednom raji“. Mrzili su ga tim prije što se „novi vezir Bosanski Hafiz-paša“ nije miješao ni ušta, „nego (je) sve čini(o) i zapovida(o) serašćir“.²⁵²¹ Za glavnog vođu krajiških muslimanskih pobunjenika ili kako ih je tada nazivao austrijski konzul dr. Atanasković „fanatičnih Bošnjaka“ („fanatischen Bošnjaken“)²⁵²² Aliju Kedića pročulo se krajem oktobra 1850. da je bio navodno otrovan, dok je u Hercegovini nakon izbivanja sukoba između dvojice Ali-pašinih sinova zavladao opšta pometnja. Tamo su prije očevog povratka iz Sarajeva dvojica njegovih sinova Hafiz-paša i Rizvan-beg čak u svađi „jedan na drugoga pucali“. Hafiz-paša bio je za reforme, a Rizvan-beg protiv.²⁵²³ Sukob sinova bio je, po svemu sudeći glavni razlog da se Ali-paša povuče na svoje dobro u Bunu kod Blagaja.²⁵²⁴ Njega je u Buni čuvalo oko 5.000 ljudi, dok je svoju raju ostavio na milost i nemilost sinovima, kojima su posebno zaprijetili protivnici reformi, da će im se osvetiti „kad održe pobjedu, ako ne pristanu uz nji“. Muslimani su se i u Trebinju podijelili na „dvije partaje“ („двѣ партије“). Jedna je pristajala sa buntovnicima, dok je drugu predvodio Resulbegović, koji je odbijao „da se protivi zapovjestima sultanovim“.²⁵²⁵ Protivnici reformi prijetili su hrišćanima u Hercegovini, „da će ih sve poubijati ako njih Šerašćierova vojska savlada“.²⁵²⁶ Međutim, to što od Omer paše Latasa „pravoslavni nisu bili toliko ganjani“,²⁵²⁷ ne može se tvrditi i za njegove pristalice, kao za, na primjer Hasan-bega Resulbegovića Trebinjca, koji je prije, kao i tada u narodu ostao „rišćanski („ришћански“) krvolok“.²⁵²⁸

²⁵²⁰ Gen. Consul dr. Dimitrije Atanacković-Fürst Schwarzenberg, Sarajevo, am 17 Oktober 1850, in: Ф. Шишић, *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паше Латаса (1850-1852)*, 152.

²⁵²¹ GD-76/II, 20. 9. 1850.

²⁵²² Gen. Consul dr. Dimitrije Atanacković-Fürst Schwarzenberg, Sarajevo, am 10 Oktober 1850, in: Ф. Шишић, *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паше Латаса (1850-1852)*, 147.

²⁵²³ CH-117/XVII, 17. 10. 1850.

²⁵²⁴ CH-119/XVII, 21. 10. 1850.

²⁵²⁵ CH-120/XVII, 24. 10. 1850.

²⁵²⁶ NN-255/XVI, 6. 11. 1850.

²⁵²⁷ М. Живковић, *н. д.*, 97.

²⁵²⁸ В. Ђоровић, *н. р.*, св. 1, 1913, 101.

Pošto je uspio da pacifikuje Bosnu, Omer-paša je od većine bosanskih „Muslimana ili muslimanskog naroda“ („die mahomedanische“; „des muselmänischen Volkes“)²⁵²⁹, kako ih je tada nazivao dr. Atanasković prozvan nevjernikom, odnosno „đaur-pašom“.²⁵³⁰ Njihova mržnja prema seraskeru Latasu mogla je biti tim prije veća, što je njegov pohod protiv nepokornog plemstva podržala srpska vlada, koja je krajem 1850. odobrila Porti pozajmicu od 15.000 dukata za „izdržavanje bosanske vojske“.²⁵³¹ Pored ovoga, siromašni sloj muslimanskog stanovništva takođe se okrenuo protiv Omer-paše. Kao glavni uzrok tome austrijski izvori isticali su fanatične akcije uleme, muslimanskih sveštenika, koja je širila neistine da se ovom seraskerovom akcijom udaljavalo od islamske vjere i praktično započelo prevođenje bosanskih Muslimana u hrišćanstvo.²⁵³²

Novim administrativno-političkim uređenjem Bosna je krajem oktobra 1850. bila podijeljena na četiri pašaluka: travnički, banjalučki, zvornički i bihački. Sarajevo je, kako je već napomenuto, postao glavni grad i sjedište bosanskog vezira. Sarajlije Mustaj-paša Babić i Fazli-paša Šerifović udaljeni su od građanskog upravljanja i imenovani za „ferike“ (divizione generale) u Bosni.²⁵³³ Omer-paša je napustio Travnik i ustoličio Sarajevo kao prestonicu Bosne, prije svega kako bi, prema riječima E. L. Klarka „kraljevaio Bosnom“ („order reigned in Bosnia“). Novi red koji je uspostavio i promjene koje su se desile trebale su imati trajne koristi za bosanske hrišćane („the Bosnian Christians“). Međutim, novouspostavljeni poredak bio je najmanji razlog da hrišćanska raja bude zadovoljna. Mjere bosanskih muslimanskih plemića prema njima bile su i dalje represivne. Osim toga dodatni teret bio je i taj, što je serasker Latas i za hrišćane izdao naređenje za obavezno služenju vojske.²⁵³⁴

Od novonaimenovanog, ali još uvijek nepristiglog bosanskog vezira Hajrudin-paše posebno su se dobrom mogli nadati hrišćani u Bosni i Hercegovini, jer se govorilo

²⁵²⁹ Gen. Consul dr. Dimitrije Atanacković-Fürst Schwarzenberg, Sarajevo, am 24-ten Oktober 1850, in: Ф. Шишић, *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паше Латаса (1850-1852)*, 159.

²⁵³⁰ I. Esih, *n. r.*, 222.

²⁵³¹ К. В. Никифоров, *Савремена криза у Босни и Херцеговини и 150-годишњица „Начертанија“ Илије Гарашанина*, у: „Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена“, Међународни научни скуп 13-15. децембар 1994, Историјски институт САНУ, Зборник радова, Књига 12, Београд 1995, 32.

²⁵³² Н. Капидџић, *Али-паша Ризванбеговић и његово доба*, Сарајево 2001, 145.

²⁵³³ СН-120/XVII, 24. 10. 1850.

²⁵³⁴ E. L. Clark, *O. c.*, 436.

da je on bio čovjek „od napriedka i da (je) živ(io) sasvim po europski”.²⁵³⁵ U isto vrijeme desile su se personalne promjene u bosanskoj pravoslavnoj crkvi. Stari Dabro-bosanski mitropolit otišao je krajem oktobra 1850. u Carigrad, a na njegovo mjesto došao je episkop Ignjatije.²⁵³⁶

Latasove i pobunjeničke jedinice su se početkom novembra 1850. sudarile u Mostaru. Navodno, hercegovački vezir Ali-paša poručivao je pobunjenicima da se umire, „a da će im on milost i oprostjenje kod Omer-paše izmoliti“. U stvari, ono što se krilo iza ove njegove politike bilo je praćenje „čija će stranka biti jača, ili buntovnička, ili Omer-pašina“.²⁵³⁷ U konačnom obračunu sa preostalim pobunjenicima Omer-paša Latas je uspio jpacifikovati sve Bosance, dok su se samo neki najratoborniji pobunjeni begovi uputili na Savu sa namjerom da prebjegnu u Slavoniju.²⁵³⁸ Do sredine novembra 1850. godine Bosna i Hercegovina je bila pod potpunom Latasovom kontrolom. Preostatke pobunjenika u srednjoj Bosni je konačno razbio kod Vranduka, dok je tuzlanski paša pobjegao u Slavoniju. Mahmud-paša Vidajić spasio se bijegom u srpsku Raču. Namjeravao je odatle pobjeći u Austriju, ali se navodno predomislio, pa se odlučio za odlazak u Beograd. Tih dana Bošnjaci su se posebno plašili Srbije. Oni su na Drini prema Srbiji pozatvarali sve svoje skele, nedopuštajući „ni blizu Drine straže njine Srbima doći“.²⁵³⁹ Kada je progoneći pobunjenike izbio na Savu kod Brčkog, pred Latasa je izašao da ga u ime hrvatskog bana Šokčevića pozdravi general major Pavelić.²⁵⁴⁰ Naime, bečka vlada pratila je događaje u Bosni, a u novembru 1850. angažovala j jednog od organizatora pop Jovičine bune 1834. godine, kontroverzno Pavla Karano-Tvrtkovića, da je iz Slavanskog Broda informiše o svim važnijim događajima u sjevernoj Bosni.²⁵⁴¹ Naime, mešetar Karano-Tvrtković otišao je odmah nakon revolucije 1848. u Beč i od austrijskih vlasti dobio parohiju u Hrvatskoj kako bi mogao, kao što je radio i do tada austrijske „čvrsto interese podupirati i čuvati“.²⁵⁴²

²⁵³⁵ NN-263/XVI, 15. 11. 1850.

²⁵³⁶ CH-122/XVII, 31. 10. 1850.

²⁵³⁷ *Исто*

²⁵³⁸ R. Cyprien, *O. c.*, 387.

²⁵³⁹ CH-123/XVII, 2. 11. 1850.

²⁵⁴⁰ *Сердар Екрем Омер-паша*, бр. 14, 16. јули 1886, 216.

²⁵⁴¹ *Brodjanin (Hristifor Bogdanović)-Radivoju Radivojeviću (Tomo Kovačević)*, u Brodu 11-go novembra 1850, u: I. Kecmanović, *Izveštaji poverenika o prilikama u Bosni od 1848. do 1854*, 274.

²⁵⁴² G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1849-1853*, Banjaluka 1990, 240.

Starješine mostarskih pobunjenika sakupili su svoje ljude u nekoj gradskoj džamiji i održali im predavanje, po kome Latasova vojska „nije (bila) turska, nego da su to (bile) pletke, koje (je) izpod ruke druga neka inostranska vlada sn(ila). Zato svi zakleše se, da će prije kerv svoju proliti, nego dopustiti, da one čete i privire među njih, a tako isto da neće dati sinovah svojih u službu Sultanovu”. Oni su mostarskim pravoslavcima („Gèrcima”) i katolicima zapovjedili da ostanu mirni u svojim kućama. U protivnom, trebalo je da odmah napuste Mostar. Vezir Ali-paša Rizvanbegović davao je svojim ljudima po glavi pola oke brašna i pola oke mesa, a hrišćanima i pola oke vina na dan, samo da bi ih pridobio na svoju stranu. Osim toga, on je „laskao i obećava(o) zlatne planine kerštenom narodu oko njega nahodećem se, samo da (se) s njime derži”.²⁵⁴³ I austrijski izvori potvrđivali su, da je Ali-paša Rizvanbegović čitav novembar 1850. proveo na Buni okružen sa 2 do 3.000 hrišćana, koje je u vojnoj obuci drilao njegov drugi sin Hafiz-paša. Ove hrišćane, Ali-paša hranio je iz vlastitih zaliha, dajući im, zaista, dnevno po ½ oke mesa, ½ litra vina i ½ oke brašna. Isti izvori naglašavali su njegovo vrlo dobro raspoloženje i to što je ismijavao mostarske pobunjenike.²⁵⁴⁴ Njegov plan oko pridobijanja hercegovačkih hrišćana urodio je plodom, jer ih je u njegovoj vojsci već u oktobru iste godine bilo 4. do 5.000.²⁵⁴⁵

Po Ali-pašinom povratku iz Carigrada u koji je bio pozvan radi odgovornosti i svoga ponašanja, on je pred okupljenim Mostaranim održao jedan slavljudivi govor. Poručio im je, kako više „nikome od (tada) nije (bilo) potrebno da ide caru, ni u Stambol“, nazvavši Mostar Carigradom, a sebe „car(em) u Mostaru!“²⁵⁴⁶ Ali-paša Rizvanbegović je pogotovo u nadolazećem vremenu bio posebno obazriv prema hrišćanima, jednako katolicima i pravoslavcima, a njegov lični ljekar bio je katolički fratra fra Petar Bakula.²⁵⁴⁷ On je svojim lukavstvom uspio u trebinjskoj kazi protiv Crnogoraca pridobiti za sebe nemirne pravoslavne Zubčane, „(d)a bi one koje bi u sukobima koji su se desili između njih posjekli i donijeli glavu nekog Crnogorca,

²⁵⁴³ NN-287/XVI, 13. 12. 1850.

²⁵⁴⁴ H. Kapidžić, *n. d.*, 2001, 139.

²⁵⁴⁵ *Isto*, 155.

²⁵⁴⁶ V. Maksimović, *Dva hercegovačka ljetopisca*, Radio Sarajevo Treći Program, br. 1, god. I, Sarajevo 1972, 135.

²⁵⁴⁷ A. Nikić, *Književno djelo fra Petra Bakule (1816-1873)*, Godišnjak odjeljenja za književnost, knjiga III-IV, Sarajevo 1975-79, 65.

oslobodio (je) džizje i darivao ih nagradama“.²⁵⁴⁸ Ipak, nekim strancima, kao što je E. Spenser bilo je neobično što su u nekim predjelima Bosne i Hercegovine imali priliku vidjeti „Slovene Muslimane“ („Slavonian-Mussulman“) u prijateljskim odnosima sa „hrišćanskim Slovenima pravoslavne ili katoličke vjere“ („Slavonian-Christian of the Greek or Latin persuasion“), ali nikada dva neprijateljska pripadnika ispovjedajuće hrišćanske vjere. Uočavali su stranci, kako je ista mržnja koja je nastala između dva ispovjedanja bila i tada jednakog intenziteta. Katolika, zapravo „Latina“ („the Latins“) je bilo u to vrijeme najmanje, u cijeloj Bosni tek oko 300.000. Prema Spenseru, najveća koncentracija katolika bila je u „turskoj Hrvatskoj“ („Turkish Croatia“), dok je Sarajevo uključujući i neke okolne okruge bilo uporište islamizma.²⁵⁴⁹ Prema mišljenju ovog britanskog putopisca mržnju među hrišćanima započinjala je pravoslavna crkva u Bosni, time što je na veoma osion način uzimala za sebe pravo, da je jedina prava izvorna Hristova crkva. Prava istina je bila, da se pravoslavna crkva razlikovala od katoličke samo u određenim teološkim pitanjima i posebno zato što je negirala nadmoć pape, kao nasljednika svetog Petra.²⁵⁵⁰ Spenser se mogao na više mjesta u Bosni lično uvjeriti, kako je fanatična mržnja pravoslavnih prema rimokatolicima i siromašnim Jevrejima prelazila sve granice.²⁵⁵¹ I prvi ruski konzul u Bosni Aleksandar Giljferding se samo nekoliko godina kasnije lično osvjedočio u ovu netrpeljivost. On je na Glasincu kod Sarajeva sa pretežno pravoslavnim stanovništvom i nešto malo Muslimana od stanovnika čuo, da se „među njih ne bi smio naseliti nijedan Latin“ („Латинъ“).²⁵⁵² Spenser je naveo, da je stanovništvo u „Krajini“ (Bosanska-B. T.) („the Kraina“), bilo u većini „katoličke vjere (?!-B. T.), kao u Austriji“ („Roman Catholics and as co-religionists of Austria“), sile pod kojom bi oni željeli biti, što su ranije u istoriji i manifestovali. Spenseru je bilo poznato, da su tokom sukoba muslimanskih protivnika reformi i Latasa njihovi zemljaci „pravoslavni Sloveni“ („the Slavon-Greeks“) ostali neutralni, za razliku od katolika, koji su se našli u borbenim redovima pobunjenih „nereformisanih Slovena Muslimana“ („the non-reforming Slavo-Mussulmans“). Njemu je bilo jako neobično, da pravoslavni, koji su

²⁵⁴⁸ Husejn Bračković: *Mala istorija događaja u Hercegovini*, uvod i prevod s turskog Zejnil Fajić, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 34, Sarajevo 1984. (u daljem navođenju: *Husejn Bračković: Mala istorija događaja u Hercegovini*), 166.

²⁵⁴⁹ E. Spenser, *O. c.*, vol. I, 303.

²⁵⁵⁰ *Ibidem*, 278.

²⁵⁵¹ *Ibidem*, 281.

²⁵⁵² А. Гильфердинг, *Повѣстка по Герцеговинѣ, Босни и Старой Сербии*, 63.

prema njegovoj tvrdnji posjedovali „najviše patriotskog duha u Bosni“ („the most patriotic of all the inhabitants of Bosnia“) bili protiv promjene turske vlasti.²⁵⁵³

Da bi pokazao svoju lojalnost prema Omer-paši, Rizvanbegović je naredio zapovjedniku svojih snaga u Duvnu, da se priključi seraskeru u njegovom napadu na Mostar.²⁵⁵⁴ Žestokom navalom na predgrađa Mostara Omer-paša je natjerao ovaj grad na bezuslovnu predaju.²⁵⁵⁵ I dok je na jugu padala Hercegovina, na sjeverozapadu se ponovo protiv Porte i Latasa podizala uvijek nemirna Bosanska Krajina. Razlozi bune bili su posve bizarni. Riječ je bila o popisu koji je Latas naredio, a koji bosanski Muslimani nisu mogli nikako da prihvate. Oni su iz tih razloga rastjerali sve „činovnike i oficire, koji su određeni bili da žiteljstvo popisuju“. ²⁵⁵⁶

Seraskerova vojska razbila je krajem novembra ostatke pobunjenih Bošnjaka kod Žepča. Međutim, na pobunu se protiv reformi i Latasa podiglo i 3.000 srebreničkih Muslimana. „Predvoditelja ove srebreničke vojske namjera je najprije bila, da se krene k Zvorniku i Bijeljini i da primora svakoga, da u vojsku ide“. Srebreničani, Bijeljinci i Zvorničani su se u Janji javno hvalili, kako se „neće kućama vratiti, dokle Omer-pašu živa ne uhvate, ili ga iz Bosne ne prognaju“. Ipak, iznenadna pojava preko 8.000 Latasovih Arnauta na Glasincu natjerala je Rustan-bega srebreničkog da se predomisli. On je sa dvadesetak svojih ljudi prebjegao u Srbiju, prvo u Ljuboviju, a potom u Soko čekajući da se bosanska kriza okonča.²⁵⁵⁷ On se plašio da ne prođe kao zapovjednik Žepča, koji je nakon seraskerovog ulaska u grad bio ubijen zajedno sa brojnim Muslimanima. U žepačkom kraju tada je poginulo oko 1.200 bosanskih begova, aga i spahija, a serasker Latas lično je izdao zapovijest, „da se osveta nad žiteljima u Žepču učini“, tako da je rijeka Bosna „od mnoge krvi pocrvenila“. U tom zločinu nisu bili pošteđeni ni brojni hrišćani, iako su dobili upustvo, da na svoje krovove ili kapije stave bijele čaršafe kao znakove predaje.²⁵⁵⁸

Hercegovački vezir odlučio se braniti od Omer-paše iznenadnim napadom na Mostar. Zbog nedostatka snaga „svi, i u najudaljenijim predjelima živeći Hristijani

²⁵⁵³ E. Spencer, *O. c.*, vol. I, 336.

²⁵⁵⁴ CH-123/XVII, 2. 11. 1850.

²⁵⁵⁵ CH-125/XVII, 7. 11. 1850.

²⁵⁵⁶ CH-126/XVII, 9. 11. 1850.

²⁵⁵⁷ CH-127/XVII, 11. 11. 1850.

²⁵⁵⁸ CH-134/XVII, 2. 12. 1850.

(„Христијани“) i porti vjerni ostavši Turci („Турци“) (su bili) pozvani na ovo djelo”. Prema Ali-pašinom izričitom naređenju „sva raja u okolini dobila je zapovijest, da se odma, čim se prvi top izbací, na Buni skuplja“.²⁵⁵⁹ Jedna mostarska deputacija išla je krajem decembra 1850. kod seraskera u Tuzlu i tamo mu predala pismo, koje su potpisali tamošnji hrišćani i Turci, „i u ko(j)em (su) se na hercegovačkog vezira, Ali-pašu Stočevića, tuž(ili) i mol(ili), da (se) ukloni“.²⁵⁶⁰

U Sarajevo je na pravoslavnog episkopa stigla početkom decembra 1850. sultanova naredba, po kojoj su ubuduće „ne Turci već episkopi, kao poglavari raje, harače od iste caru skupljati mora(li)“. Odlučeno je bilo, da od tada popovi i glavari sela, svaki u svakome okružju prikupljaju harač. Starci, slijepi, bogalji, maloljetnici i „uobšte svaki onaj koji nije (bio) kadar raditi i sam sebi ranu pribavljati“ bili su oslobođeni od plaćanja harača.²⁵⁶¹

Mustaj-paši Babiću oduzeti su znaci general-majora i on je zatovren, a isto je prijetilo da se desi i Šerifoviću, koji se u to vrijeme nalazio pod policijskim nadzorom u Travniku.²⁵⁶² Iako je zadnjih dana decembra 1850. sarajevski telal obavijestio građane da se čaršija zatvara, kako bi dočekala seraskera, to se ipak nije desilo. Sarajlije su tom prilikom javno pokazale „šta im na srcu leži: ljutitost, nezadovoljstvo i mrzost protiv hrabrog ovog vojvodca. Seraskera su osim dva tabora uparađene vojske, dočekali Hristijani i Jevreji („Христијани и Јевреји“). Bilo je tu i nekih manjih iznimki, pa je pogdjekoja bijela čalma samo iza kakva čoška vižala se, ispod koje samo krvave oči i namrgođeno lice viditi se moglo“.²⁵⁶³ Kada je Latasova pobjednička vojska marširala kroz Sarajevo, ko im nije htio „ustati na noge“ uhapsili bi ga, pa je tih dana bilo zatvoreno šezdeset Muslimana i pet hrišćana. Nešto kasnije, u Sarajevu je bilo uhapšeno još četrdeset Muslimana za koje je bilo dokazano da su bili u tijesnoj vezi sa buntovnicima. Među njima je bilo njih „nekoliko od šure, veliki trgovaca i mlađarije“.²⁵⁶⁴ Inače, prema popisu stanovništva iz 1851. u Sarajevu je živjelo 19.000 stanovnika od

²⁵⁵⁹ CH-131/XVII, 23. 11. 1850.

²⁵⁶⁰ CH-138/XVII, 12. 12. 1850.

²⁵⁶¹ CH-132/XVII, 25. 11. 1850.

²⁵⁶² CH-137/XVII, 9. 12. 1850.

²⁵⁶³ CH-141/XVII, 19. 12. 1850.

²⁵⁶⁴ CH-144/XVII, 28. 12. 1850.

čega: 15.200 Muslimana, 3.200 pravoslavnih, 200 katolika,²⁵⁶⁵ 1.714 Jevreja i 330 Cigana.²⁵⁶⁶

Od Omer-paše Latasa moglo se zaista dosta toga očekivati u pogledu sprovođenja reformi i novih uredbi u Bosni, pogotovo, što je on bolje od bilo koga drugog na Porti bio „upoznat sa zemljom, pravima i običajima“. Bio je više upoznat sa stanjem od svih drugih visokorangiranih činovnika u Turskom carstvu, pored toga što je mogao sa svima da razgovara „bez tolmača“. Latas je i sam priznao, kako mu je „srbski jezik“ („србскиъ езикъ“) u Bosanskoj Krajini „od velike polze bio, i djejtvo njegovog slova ka narodu vrlo uveličao, koje ne bi mogao drugi (jezik) učiniti“. Sa druge strane, za zemlju kao i samog seraskera bila je velika šteta što je bosanski vezir znao samo turski jezik. Povoljna okolnost u ovom slučaju za seraskera bila je i ta, što je uhvaćena buntovnička pisma sam čitao i mimo ostalih paša sam otkrivao sve buntovničke tajne. Tako je on i prije nego što se buna razvila u: Bosanskoj Posavini, Mostaru, Tuzli i u Zvorniku posjedovao sve planove buntovnika. Njegovoj čvrstoj disciplini koju je zavodio odmah po savladavanju pobune bilo je odgovoreno rezistencijom bosansko-muslimanskih prvaka u Sarajevu. Saznavši krajem decembra 1850. za „neka suzakletija“ on je izdao jednu naredbu, „da se mnogi od prvi i najotmjereniji(h) Turaka u Sarajevu pod zatvor stave“. Naredio je, da se svim stanovnicima Sarajeva oduzme oružje. U Bosni, „gdje je oružje (bilo) glavno ukrašenje Turaka“ nije se očekivalo da će se i jedna četvrtina oružja konfiskovati.²⁵⁶⁷ Sve do Omer-paše Latasa, osim bosansko-muslimanskih prvaka oružje su imali pravo nositi i sarajevski hrišćanski trgovci.²⁵⁶⁸

Novi bosanski vezir konačno je stigao u Sarajevo 30. decembra 1850. godine, a dočekali su ga osim pet tabora nizama, serasker Latas, jedna četa konjanika, sve paše, veliki broj turskih velikaša, sarajevski šura, pravoslavni sarajevski i zvornički episkop, nekoliko hrišćanskih i jevrejskih trgovaca. Odmah po njegovom dolasku uhapšeno je oko 90 buntovnika kao i Mustaj-paša Babić i Tuzla-paša, koji su okovani u sindžire poslani u

²⁵⁶⁵ Аноним, *Хаџи Стака Скендерова*, Споменица поводом 80-годишњице окупације БиХ (1878-1958), 50-годишњице Анексије (1908-1958) и 40-годишњице ослобођења и уједињења (1918-1958), Београд 1959, 69.

²⁵⁶⁶ Н. Younis, *Skice porodičnog života u Sarajevu posljednjih decenija osmanske vladavine*, Prilozi, br. 36, Sarajevo 2007, 35.

²⁵⁶⁷ СН-2/XVIII, 5. 1. 1851.

²⁵⁶⁸ Ј. Хаџи Н. Бесаровић, *Из прошлости Сарајевске и Босанске*, Босанска вила, бр. 8, год. I, Сарајево 18. Априла 1886, 120.

Carigrad.²⁵⁶⁹ Čim je stupio na presto novi bosanski vezir je hrišćanskoj raji i trgovcima poručio, da su oni „tergovci koji (su se) krivo“ zaklinjali. Rekao im je, da su isti „Turci bosanski“, odnosno da nisu bili „ništa od njih bolji“. Očekivanja hrišćana od preseljenih i novootvorenih konzulata u Sarajevu bila je velika. Tako su oko podignute austrijske zastave kraj njenog konzulata okupljeni sarajevski hrišćani „dizali ruke k nebu i kape skidali, činili blagodarenje svesrdno Bogu, kao da ih je već neka sloboda stigla i izbavljenje došlo, a osobito što se je ta slava dogodila na Roždestvo Hristovo“.²⁵⁷⁰

Omer-paša Latas je imao početkom 1851. da riješi neke neumirene dijelove provincije u kojima su svoju neposlušnost i dalje pokazivali smjeli „Bošnjaci Muhamedanske vjere“ („Bosniaks of the Muhammadan faith“). Oni su se osjećali jako uvrijeđeno zbog reformi dva posljednja sultana i ublažavanja tereta svojih hrišćanskih zemljaka. Zbog toga su ponovo uzeli oružje u svoje ruke sa ciljem, da uspostave sve ono za šta su se zalagali 1846. pod „Carem sa zelenom zastavom“ („the Emperor with the green arm“), a to je prema svjedočenju savremenika događaja sir G. Larpenta bio nezavisan položaj Bosne, po uzoru na Srbiju.²⁵⁷¹ I ove pobunjenike austrijski konzul dr. Atanasković nazivao je „fanatičnim bosanskim Muslimanima“ („fanatische bosnischen Muselmänner“).²⁵⁷²

Pošto je serasker Latas u Bosni „bunu sasvim utaložio“, on se sredinom januara 1851. ozbiljno spremao da to isto uradi i u Hercegovini. Smatralo se, da bi on od naroda u Hercegovini mogao biti dobro primljen, jedino „ako se riješi da zapovjedništvo porodici Stočević oduzme“. Nastupajući prema Hercegovini, Latas je očigledno iz taktičkih razloga „postupao vrlo lijepo sa žiteljima“. Za kratko vrijeme on je oko 150 hercegovačkih pobunjenika poslao vezane u Sarajevo. Hercegovački vezir Ali-paša Rizvanbegović „Stočević“ u pratnji sinova Hafiz-paše i Rustan-bega preselio je još krajem novembra 1850. svoju rezidenciju iz Bune u Stolac. „Njegov sin prvijenac Hafiz-

²⁵⁶⁹ CH-4/XVIII, 11. 1. 1851.

²⁵⁷⁰ *Brodanin (Hristifor Bogdanović)-Radivoju Radivojeviću (Tomo Kovačević)*, u Brodu 2-go januara 1851, u: I. Kecmanović, *Izveštaji poverenika o prilikama u Bosni od 1848. do 1854*, 277-278.

²⁵⁷¹ Sir G. Larpent, *O. c.*, 328-329.

²⁵⁷² *Gen. Consul dr. Dimitrije Atanacković-Fürst Schwarzenberg*, Sarajevo, am 9 Jänner 1851, in: Ф. Шишић, *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паше Латаса (1850-1852)*, 246.

paša“, inače pristalica reformi, pridružio se novom veziru još kao komandant u Trebinju. Gonjen od buntovnika on je umro krajem decembra 1850. u Imotskom.²⁵⁷³

Serasker Latas poslao je početkom januara 1851. u Mostar pismeno naređenje na dva pisma „tursko i serbsko („турско и сербско“) (i to) na vladiku i Rišćane („Ришћане“), da se derže ljubavi s melveđetom i s carom“. To je očito razdražilo mostarske Muslimane, koji „nedadoše Rišćanima („Ришћанима“) u grad otvarati dućana“. Oni nisu mogli da zaborave kada su u vrijeme sukoba sa Latasom tadašnji članovi pravoslavne opštine: Jevtan Mrav, Pero Kovačević, Pero Bilić, Savo Kablar, Ristan Nunić, Tane Zurovac, Jevtan Knezić, Vukan Kuikur i Jovan Anđelopul zajedno sa hercegovačkim vladikom poslali jedno tajno pismo podrške u Stolac hercegovačkom veziru Ali-paši Rizvanbegoviću. Najveći krivac bio je Anđelopul, zbog koga je mogao nastradati brojni narod, „da nije bilo nekie ljudi, te (su) tu nesreću pretekli, i otišli i kazali mostarskiem republikancima“ („мостарским републиканцима“).²⁵⁷⁴

U Sarajevu je na pravoslavni Badnji dan, odnosno na katolički svetac „sveta Tri kralja“ austrijski konzul razvio zastavu na zgradu konzulata svoje zemlje. Svojim zajedničkim dolaskom sa novim bosanskim vezirrom Hajrudin-pašom „na obied“ kod konzula dr. Atanaskovića, serasker Latas dokazao je svoju privrženost reformskom kursu. Sultan je tih dana, a u cilju daljeg reformisanja bosanskog društva obećao „da je (bio) pripravan žiteljima bosanskim i u obće svojim podanicima nieke concesie dati“. Saznavši za ovo, tome su se odmah usprotivili „bogati Turci bosanski i niekoje u visokoj časti postavljene osobe“.²⁵⁷⁵ Sve dok je trajala ceremonija podizanja austrijske zastave, sarajevski „sokaci su bili puni Hristijana“ („Христијана“), dok su bosanski Muslimani čitav događaj gledali sa pretjeranom dozom „srditost(i) i ogorčenost(i) prama hristijanstvu“ („христијанству“). Negativna reakcija na najavljene reforme bosanskih Muslimana posebno se odnosila na nagovještaj, da će ubuduće „u šuri sjedi(ti) i jedan Hristijanin“ („Христијанин“), koji bi od Porte dobijao platu u iznosu od 500 forinti mjesečno. Sarajevska opština izabrala je pet trgovaca, koji su novom bosanskom veziru trebali „biti na ruci, a i sami u većim poslovima u šuri učestvovati“. U Sarajevo je sredinom januara 1851. došla deputacija Mostaraca pred seraskera sa molbom, „da se

²⁵⁷³ CH-3/XVIII, 9. 1. 1851.

²⁵⁷⁴ В. Ђоровић, *н. п.*, св. 1, 1913, 96.

²⁵⁷⁵ NN-18/XVII, 23. 1. 1851.

Ali-paša udalji od zapovjedništva u Hercegovini, a da Hercegovina odsele spada pod vezira bosanskog“.²⁵⁷⁶ Prema nekim neformalnim statistikama, u čitavoj Hercegovini živjelo je u to vrijeme oko 300.000 stanovnika, od čega je bilo: „60.000 pripadnika Islama („gehören 60,000 dem Islam“), 50.000 rimske („50,000 der römischen“) i 190.000 pripadnika pravoslavne crkve 190.000“ (190,000 rechtgläubigen Kirche“).²⁵⁷⁷

Sarajevski vladika Ignjatije I pozivao je pravoslavne vjernike na vjernost novim reformskim bosanskim vlastima. Konkretno, on je 7. februara 1851. opominjao pravoslavne popove, knezove i kmetove u Zenici, kako da se u svakodnevnom životu ponašaju prema lokalnim vlastima. Vladika je od seraskera Latasa i bosanskog vezira dobio direktno naređenje, da „svaki pop u svojoj nuri, svaki kmet i mahalbaša u svojij(oj) mali, kaž(u) svojijem kristjanima („крѣстјанима“) da se čuvaju svaki od razgovora što kaki prazni(h), i što se njegova posla ne tiče“.²⁵⁷⁸ Kada je već pomenuti engleski putopisac Dž. H. Skin vidio bosanskog „hrišćanskog vladiku“ („the Christian archbishop“) u posjeti kod Omer-paše, opisao ga je kao „uglađenog starca sa dugom sijedom bradom („a venerable-looking old man, with a long grey beard“), (koji se u razgovoru na hrvatskom jeziku („they conversed in Croatian“) prema paši ponašao veoma ponizno“ („His manner towards the pasha was most servile“).²⁵⁷⁹

Za dalju reformu i vojnu pacifikaciju zemlje, svakako da je nedostajalo domaćih snaga i to najviše među bosanskim Muslimanima. Ipak, Latas je do kraja januara 1851. umirio čitavu Bosansku Krajinu i Posavinu,²⁵⁸⁰ dok je Hercegovina ostala nemirna još jedno kraće vrijeme. Tamo se u smirivanju pobunjenika moglo računati na najmanje 12.000 regruta iz reda zapadno-hercegovačkih katolika, za koje se početkom 1851. računalo da ih je u cijeloj Hercegovini bilo tek oko 40.000.²⁵⁸¹

U Bosni i Hercegovini je do kraja januara 1851. bio potpuno povraćen mir. Novi vezir sazvaio je „najotmenije žitelje u Sarajevu, i uredio je da rimokatolici, pravoslavni i čivuti takove muževe iz sredine svoje izaberu, koji povjerenje obštine imaju, da je u

²⁵⁷⁶ CH-4/XVIII, 11. 1. 1851.

²⁵⁷⁷ Anonim, *O. c.*, 4. October 1850, 951.

²⁵⁷⁸ *Митрополит Игњатије-попу Стефану, кнезовима и кметовима у Зеници, Сарајево 26. јануар (7. фебруар) 1851*, у: Н. Радосављевић, *Три писма сарајевског митрополита Игњатија из 1851. године*, ЗМСИ, бр. 69-70, Нови Сад 2005, 280.

²⁵⁷⁹ *The Frontier Lands of the Christian and the Turk*, 311.

²⁵⁸⁰ CH-5/XVIII, 13. 1. 1851.

²⁵⁸¹ NN-20/XVII, 25. 1. 1851.

potrebnom slučaju mogu zastupati i braniti“. Novom uredbom Bosna je bila razdijeljena na kajmakamstva sa sjedištima u: Bihaću, Banjaluci, Travniku i Tuzli, a svako od njih dijelilo se na deset mudirluka. Na čelne pozicije ovih novih institucija trebali su biti imenovani samo oni „koji nisu (bili) Vošnjaci („Бошњаци“), (a pošto) n(isu) zna(li) srbski („србски“) mora(li) (su se zbog toga) u svačem na tolmača osloniti“. Deputacija, koja je od seraskera Latasa tražila da se Ali-paša udalji iz Hercegovine, takođe je od njega molila i da se Hercegovina „s Bosnom sojuzi“, kao prije 1832. godine.²⁵⁸² Srpski špijun Risto Bogdanović je pisao drugom srpskom agentu Tomi Kovačeviću, kako i pored svih reformskih mjera „u Bosni nikada neće biti pravde doklen god čestiti car ne učini uredbu da hristijanin hristijanima („христијанин христијанима“) sude, a Turci Turcima budu sudili“. Bogdanović je početkom februara 1851. vidio političku budućnost u „srpskoj omladini u Bosni“ („српској омладини у Босни“), u čiji je krug izgleda uspio uvući i dvojicu mladih bosanskih franjevaca, fra Ivana F. Jukića i fra Blaža Josića.²⁵⁸³

U Bihaću je početkom februara 1851. nastala jedna takozvana „partaja poredka“ („партаја поредка“), čiji je politički cilj bio „na svaki način, pravitelstva se držati“. Njeni članovi bili su lični neprijatelji prijašnjeg bihaćkog paše Mehemd-paše Bišćevića. Iz straha da bi Porta ponovo u Bihać poslala Bišćevića, oni su ga optužili kako je on vođama bosansko-krajiške bune, konkretno kadiji Kediću dao znatnu sumu novca, kako bi produžavao bunu, kao i „da je jih svakojakim riječima naterivao, da protiv Omer-paše, kao protiv svog obšteg neprijatelja ustanu“.²⁵⁸⁴ Ova sumnja je kao rezultat imala ubistvo Memhed-paše Bišćevića i progonstvo dvojice njegovih sinova Jusuf-bega i Rustan-bega u Carigrad. Oba su umrla na putu i to pod sumnjivim okolnostima. Govorilo se: „*Pojela ih pomrčina*“. Hrvat Imbro Ignjatijević Tkalac („Е. I. Ignatievic de Tkalec, Slavus Croata“),²⁵⁸⁵ koji je prijateljevao sa porodicom Bišćević, najbolje je poznao njihove političke stavove. Za Mehmed-bega je konstatovao, kako on „u svojim političkim kombinacijama nije računao na mogućnost, da će se bosanska gospoda naći najednom prema jednom sposobnom Portinom generalu, koji će pokušati da sebe obogati njihovim potpunim uništenjem, a ne mitom“. Kao savremenik događaja, Tkalac je zaključio, da je

²⁵⁸² CH-7/XVIII, 18. 1. 1851.

²⁵⁸³ *Brođanin (Hristifor Bogdanović)-Radivoju Radivojeviću (Tomi Kovačeviću)*, u Brodu 1-go februaria 1851, u: I. Kecmanović, *Izveštaji poverenika o prilikama u Bosni od 1848. do 1854*, 279-280.

²⁵⁸⁴ CH-8/XVIII, 20. 1. 1851.

²⁵⁸⁵ J. Матасовић, *Поговор*, у: И. Игњатијевић Ткалац, *н. д.*, Друга књига, 1926, 89.

likvidacijom bihaćkih begova Bišćevića, Omer-paša Latas „tako reći iskorije(nio) staro plemstvo“, od kada su „Bosna i Hercegovina lišene i poslednje sjene svoje historijske tradicije“. Ipak, pretjerana je Tkalčeva ocjena, da je „poslije Omer-pašina pokolja, mržnja bosanskog feudalnog plemstva još i više porasla protiv Osmanlija (što) je onda austrisku okupaciju Bosne i Hercegovine bitno olakšalo, jer plemići ne imadoše interesa da brane gospodstvo carigradske Porte“.²⁵⁸⁶

Dok Mustaj-paše Babića nije bilo u Zvorniku, tamo je za kajmakama bio postavljen Fehim-paša. Njega je na tom mjestu, po Latasovom dopuštenju ponovo zamijenio Mustaj-paša, koga su, što je veoma interesantno, „Srbi („Срби“) sa većom gotovosti primili, nego sami Turci („Турци“)“.²⁵⁸⁷ Druga veoma važna stvar u procesu dobijanja veće slobode za hrišćansku raju svakako je bila odluka vezira Hajrudin-paše i seraskera Latasa, da posao prikupljanja takozvane „mirie carske“, koja je nekada pripadala zulumčarima, tada predaju popovima. Tako je bilo određeno, da harač od raje prikupljaju franjevci od kršćana („kerstjanah“) i hrišćanski popovi od pravoslavnih („hristjanah“). Ovo je, na neki način, bio prvi znak ukidanja turskog zuluma nad bosanskim hrišćanima.²⁵⁸⁸

Za Ali-pašu Rizvanbegovića se vrlo dobro znalo, da je njegovo sklanjanje iz Bune u Stolac bio proizvod straha, da se ne otkrije njegova tijesna povezanost sa pobunjenicima. Znalo se takođe, da je na čelu mostarskih pobunjenika bio njegov kavaz-paša, koji je „naredio kerštenom narodu Mostara, da se pridruži njegovim četama, pa da idu put Konjica“.²⁵⁸⁹ Ali-paša je 23. januara 1851. poslao iz Konjica u Bosansku Krajinu mazar knjigu, koja je bila „napisana od kèrvi“. U njoj se Rizvanbegović obratio Krajišnicima sa najiskrenijom željom, da u borbu protiv Latasa ustane svaki Hercegovac „koi je (bio) Turčin i koi (je) tursku vieru vier(ovao)“.²⁵⁹⁰

U Sarajevu je, na dan svetog Save 27. januara 1851. godine srpska škola proslavila ovog sveca, „kao zaštitelja i pokrovitelja“, koji se sve do tada u čitavoj Bosni i Hercegovini „nigda nije ovako odlično svetkovao“. Nakon crkvene službe učenici su odpojali tropar i kondak nakon čega je prineseno iskićeno koljivo koje je osvetio episkop

²⁵⁸⁶ И. Игњатијевић Ткалац, *н. д.*, Друга књига, 1926, 53-54.

²⁵⁸⁷ CH-11/XVIII, 27. 1. 1851.

²⁵⁸⁸ NN-35/XVII, 12. 2. 1851.

²⁵⁸⁹ *Isto*

²⁵⁹⁰ NN-40/XVII, 18. 2. 1851.

Ignjatije. Na kraju proslave u crkvi je bila otpjevana pjesma „Voskliknem ljubaviju sv. Save“. Poslije pjesme učitelj Đorđe Margetić ukratko je opisao život i revnost sv. Save za svoju crkvu i narod. Margetić je, što je bilo očito proslavu iskoristio, kako bi opomenuo „sakupljeni sabor, da se već i on ostavi dojkošnji nemarnosti za obučenje svoje mladeži“. Tražio je od njih u svome govoru, da se bogatiji sloj naroda „obazre na prosvještene narode u Evropi, ali i na ostalu svoju braću u Srbiji, gdje (je) svako skoro obštество ima(lo) svoju školu i crkvu“. Prema njegovim riječima, škole su bile „jedino sredstvo, kojim se mo(glo) do narodnog blaga doći“. Poželio je, da se „obštество sarajevsko prvo stara, te za primjer ostalim obštествima u Bosni i Hercegovini, što pre osnuje jedan fond školski“. Ovaj fond imao bi kao glavnu zadaću, „da se postojeće obšte škole što pre u bolji red dovedu i sposobnim učiteljima popune“ i da se brine, da učitelji iz drugih država budu snabdjeveni dobrom platom. Proslava je konačno završena tako što je troje učenika „pripovjedalo povjestnicu srbskog naroda, kao što su je u čitanki, koja je s ostalim školskim knjigama doneta ovamo iz Srbije, naučili“.²⁵⁹¹ Školski fond, koji je ubrzo osnovan sakupio je od Sarajlija „srbski („србски“) žitelja“ oko 5.000 talira.²⁵⁹² U ovu sarajevsku srpsku školu, osim srpske išla su 1850-tih i neka katolička djeca, kao na primjer budući terzija Ante Perišić.²⁵⁹³ Iz toga vremena je i prva srpska osnovna škola u selima Hrgaru u bihaćkom kraju i Jasenici kod Bosanske Krupe, čiji je prvi učitelj bio Todor Sučević, koji je „učio djecu što je znao“. Škola je otvorena i u Pritoci kod Bihaća, gdje je neki „đak samouk“ vodio školu koju su plaćali sami seljaci.²⁵⁹⁴ Navodno, ovu školu i pravoslavnu crkvu brvnaru u Pritoci podigli su neki makedonski Srbi, koji su služili kao intendanti u Omer-pašinoj vojsci.²⁵⁹⁵ Srpsku školu u manastiru Vozuća vodio je 1851. godine pop Serafim Stakić, u manastiru Tavna pop Josif Popović, u manastiru

²⁵⁹¹ СН-17/ХVIII, 13. 2. 1851; Ovu istoriju, koja se predavala u školama u to vrijeme J. Bakić nazvao je: „*etnoistorijom*“, koja je, u stvari, predstavljala moćno sredstvo: „*nacionalističke propagande za širenje nacionalne svijesti i pretvaranje etničke grupe u naciju*“ (J. Bakić, n. r., 242-243.).

²⁵⁹² СН-23/ХVIII, 27. 2. 1851.

²⁵⁹³ М. Деспић, *Записи једног старог Сарајлије, Католичка црква у Сарајеву*, Политика, бр. 11710-Година XXXVIII, Београд 6, 7, 8. и 9. јануар 1941, 31.

²⁵⁹⁴ В. Богићевић, *н. д.*, 1975, 164.

²⁵⁹⁵ В. Периновић, *н. р.*, 32; Jedan od prvaka ovih dvadesetak makedonskih porodica naseljenih u Bihaću bio je neki Vandelko Macedonas. (Пр. К. Ковачевић, *Српска православна црква и школа у Бихаћу и околини*, Први Шематизам православне српске митрополије Бањалучко-Бихаћке за годину 1901, Сто година послуже, Бањалука 2001, 274-275.)

Papraći pop Lazarević, a u manastiru Lovnica neki Vuk Orić.²⁵⁹⁶ Srpska škola otvorena početkom 1850-tih u čisto muslimanskoj sredini-Srebrenici radila je u teškim uslovima. Njen učitelj Janićije Milovanović, prema nekim vijestima izgubio je život samo zato što je čitao „Srbske novine“.²⁵⁹⁷ Srpska škola u Crkvini kod Bosanskog Šamca potiče, takođe iz istog vremena,²⁵⁹⁸ kao i škola u Osječanima kod Doboja, u kojoj je učitelj bio Danilo Blagojević, kasnije učitelj (1858 i 1859) u školi na Ozrenu.²⁵⁹⁹ Bosanski Muslimani su tada imali po varošima i većim selima svoje škole. Veće su se zvale medrese, a manje mejtefi. U manjim se učilo čitati i pisati, dok se u većim učio turski jezik i Muhamedov zakon, da bi na kraju školovanja postajali softe. Bogatiji bosanski Muslimani slali su svoje sinove na nauke u Carigrad, gdje su dobijali titule kadija.²⁶⁰⁰

Serasker Omer-paša Latas je dotadašnji „Upravni savjet vilajeta“ preimenovao u „Veliko vijeće“, dok je manje lokalne upravne savjete u livama i kazama jednostavno nazvao „vijećima“ („medžlis“). Od dvanaest izabranih članova „Velikog vijeća“ ili „upravljajućeg savjeta bosanskog“ („управљујућег савјета босанског“) jedini članovi „nemuslimani“ bili su: „Srbin“ („Србинъ“) Sarajlija Lazo Teodorović²⁶⁰¹ i katolički paroh fra Grgo Martić. Pravoslavni vladika, koji je u Tahir-pašino vrijeme bio član prijašnjeg „Savjeta“, od tada je samo po potrebi pozivan na sjednice ovog novog „Vijeća“.²⁶⁰² Prema ovom „novom političnom razdjeljenju Bosne“ imenovani su za kajmakame: u Banjaluci dotadašnji muslim Ali-beg Džinić, u Tuzli Fehim-Efendi, u Bihaću Mustafa-beg Efendi, u Travniku Ali-Efendi. U Livnu je za mudira postavljen Divitar-Efendi, dok je za vojnog zapovjednika u Bosanskoj Posavini imenovan Mustafa-paša Melemdži.²⁶⁰³

Bosanski regruti učili su od februara 1851. godine „exercir“ na turskom jeziku, što je za njih bila novina i poteškoća s obzirom na činjenicu, da nijedan „Bošnjak n(i)je zna(o) turski, već samo sèrbski“. Namjera nove turske državne politike bila je, da „svi Bošnjaci budu rekrutirani i poslani u Anatoliju, da nauče turski i postanu Turci od pete do

²⁵⁹⁶ M. Papih, *n. d.*, 1978, 47.

²⁵⁹⁷ H. Ćurić, *n. r.*, 1958, 184.

²⁵⁹⁸ *Isto*, 170.

²⁵⁹⁹ *Isto*, 172.

²⁶⁰⁰ I. F. Jukić, *n. d.*, 347.

²⁶⁰¹ CH-15/XVIII, 8. 2. 1851.

²⁶⁰² A. S. Aličić, *n. d.*, 1983, 62.

²⁶⁰³ CH-13/XVIII, 3. 2. 1851.

glave”.²⁶⁰⁴ Potpuno nezavisno od nove Latasove politike, bašaga Ljubović je u februaru 1851. vršio nasilje u nevesinjskom kadiluku. U Gackom je već u to vrijeme bilo došlo do nekakvog komešanja Srba pod vođstvom popa Luke Zimonjića.²⁶⁰⁵

U Banjaluci su se početkom februara 1851. nalazila četiri hajduka pod zaštitom Ali-bega Džinića, „koi je sa istim ajducima polovio dobit, što su otimali od kukavne raje i turakah”. Sva četiri njegova hajduka stanovala su u Banjaluci. Hajduk Ilija Jelić iz sela Motika stanovao je kod Arifa Smail kadijina sina u mahali Pobrđe. Drugi hajduk pod imenom Stipo Ajduk iz Ramića stanovao je takođe na Pobrđu u kući Avdage Meinagića. Stevan iz Gomionice i Stevan Kević stanovali su kod Ali-bega Džinića. Oni su tokom čitavog prošlogodišnjeg ljeta po šumama dočekivali i pljačkali hrišćanske trgovce, a po selima hrišćanske seljake.²⁶⁰⁶

Svi dijelovi Mostara bili su do sredine februara 1851. u rukama seraskera Omer-paše Latasa. Kavaz-paša, čovjek hercegovačkog vezira i „nenasitimi krvolok hristijanski“ je kao predvodnik buntovnih grupa, samo na nekoliko dana prije svoga poraza pozivao sa mostarske kule hercegovačke hrišćane da mu se pridruže. Kada su se Mostarci predavali oni su Latasovom konjaničkom zapovjedniku Mahmudu Skender-begu (Poljak Zelinski) poslali u susret deputaciju sastavljenu „od 20 Turaka („Турака“) i 20 Hristijana („Христијана“)“. Svi pobunjenici su mahom prebjegli u Austriju. Samo oko 200 njih pobjeglo je u najbliži Metković. Kavaz-pašu protjerali su njegovi hrišćani u Dubrave. Njegov nadređeni, vezir Rizvanbegović nudio je stotinu zlatnih dukata onome koji mu donese njegovu glavu.²⁶⁰⁷

Kada su na početku bune Mahmud-paša tuzlanski i Miri Mahmud Alaj-beg prebjegli preko Save, njih su austrijske vlasti prijateljski primile kao sultanove službenike „te su za cijelo vrijeme revolucije stanovali u Vinkovcih”. Ostali su nepoznati razlozi zbog kojih ih je Omer-paša Latas prvo pozvao da se vrate u Bosnu, a zatim ih uhapsio.²⁶⁰⁸ Najveći broj zarobljenih i pohapšenih pobunjenika „Turakah Bošnjakah“, oko stotinu, serasker Latas je čitavog februara 1851. slao u Carigrad. Zajedno sa njima poslao je i

²⁶⁰⁴ NN-38/XVII, 15. 2. 1851.

²⁶⁰⁵ АС-ФИГ (1819-1874)-бр. 1907, л. 4, бр. док. 793, II. Мариновић-Н. Н., Ужице 6. (18.) фебруар 1851.

²⁶⁰⁶ NN-40/XVII, 18. 2. 1851.

²⁶⁰⁷ CH-19/XVIII, 17. 2. 1851.

²⁶⁰⁸ NN-52/XVII, 4. 3. 1851.

Mahmud-pašu tuzlanskog i sarajevskog Mustafa-pašu Babića.²⁶⁰⁹ Savremenik i očevidac zbivanja sarajevski Srbin Hadži Makso Despić zvani „Babo“ govori o fantastičnih 20.000 bosansko-muslimanskih prvaka (?!-B. T.) iz „sve Bosne i Hercegovine“ poslanih u „sindžirima“ u zatočeništvo u Aziju.²⁶¹⁰

Mostarski vođa pobune Ibrahim-aga Hunatić, poznatiji kao Kavaz-paša prebačen je od austrijskih vlasti iz Dubrava, prvo u Split, a odatle u Zadar. Miralaj Skender-beg nudio je tih dana 1.000 talira za njegovu glavu. Drugi najveći „ugnjetavač hristijanstva“ („христијанства“) u Mostaru i Hercegovini episkop mostarski bio je takođe na gubitku propašću antireformske pobune. Zbog toga, on više „n(ije) uživa(o) milost (t)adašnji zemaljski(h) zapovjednika“.²⁶¹¹ Kada je Kavaz-paša mobilisao mostarske hrišćane bilo je naknadno dokazano, da su mu u tome pomagale „poglavice cerkovne kerstjanskog naroda“.²⁶¹²

Manja nesavladana pobunjenička ostrva egzistirala su još samo u nekim dijelovima Bosanske Krajine. Jedna takva grupa, gotovo da je 26. februara 1851. opkolila „važnu varoš Banjaluku“, jer su „računali na simpatiju svojih srodnika u Banjaluci“. Vezirov ađutant Ali-beg Džinić bio je odsječen, tako da nije mogao Omer-paši Latasu poslati svoju jednu deputaciju čiji bi zadatak bio da traži pomoć.²⁶¹³

Bosanski vezir Hajrudin-paša pozvao je 13. marta 1851. u Mostaru „najznamenitije ljude od svakoga reda“ i proglasio sultanovu naredbu, kojom su se ustanovljavale sve promjene, kao i njegovo imenovanje „vezirom sjedinjenih država Bosne i Hercegovine“. Na taj način bio je ukinut hercegovački pašaluk, a kojim je punih osamnaest godina suvereno gospodario Ali-paša Rizvanbegović.²⁶¹⁴ Prema jednoj procjeni iz 1851. u čitavoj Hercegovini nije živjelo više od 300.000 stanovnika, od čega „Muhamedanaca („Мухамеданаца“) 70.000, pravoslavних Hristijana („православних Христијана“) 188.000, римокатолика („римокатолика“) 42.000“.²⁶¹⁵

²⁶⁰⁹ NN-57/XVII, 10. 3. 1851.

²⁶¹⁰ Хаџи М. Деспић, *Записи старог Сарајлије, Долазак Омер-паше Латаса у Босну и Сарајево 1849 године и крваве борбе босанских и херцеговачких првака са Омер-пашом*, Политика, бр. 11748, Год. XXXVIII, Београд недеља 16. фебруар 1941, 12.

²⁶¹¹ CH-21/XVIII, 22. 2. 1851.

²⁶¹² NN-69/XVII, 24. 3. 1851.

²⁶¹³ CH-24/XVIII, 1. 3. 1851.

²⁶¹⁴ NN-73/XVII, 29. 3. 1851.

²⁶¹⁵ CH-70/XIX, 21. 6. 1852.

Ostaci antireformskog pokreta preživjeli su kod mnogih vjerskih lica i oni nisu nikada bili u potpunosti iskorijenjeni. Tako je neki derviš početkom marta 1851. vikao iz svega glasa po Sarajevu, da „ko je god (bio) turske vjere, da uzstane protiv seraščera i novi(h) uredba, koje su zakonu muhamedanskom (bile) sasvim protivne“. Sarajevski kajmakam ga je zatvorio, a nešto kasnije i pogubio.²⁶¹⁶

U trenutku kada se mislilo da je zemlja bila sasvim umirena izbila je sredinom marta 1851. u Bosanskoj Krajini nova muslimanska antireformska pobuna. Pobunjenici su zauzeli sav prostor od Une do Vrbasa, kontrolišući i prelaze preko ovih dviju rijeka, dok je vođa antireformista Alija-beg Kedić osvojio Banjaluku izdajom njenih stanovnika, a drugi vođa Kapić zauzeo je Jajce. „Hristijani („Христијани“), predvideći svoju pogibelj, koja im prećaše od strane buntovnika“ upozorili su muselime, kadije, kajmakame i paše da budu na oprezu te da su buntovni Krajišnici otišli ka Travniku. U svim ranijim pobunama najviše su stradali hrišćani. Ovoga puta, oni su se masovno odlučili na bijeg, a muslimanski buntovnici, „gdje su god došli i kud su prošli, nigdje za lijeka Hristijanina“ („Христијанина“) nisu mogli pronaći. Hrišćanke i njihova djeca su se mahom sakrila „po šumama i gudurama“. Kuće, dućani i magaze nešto bogatijih hrišćanskih porodica bile su porobljene i oplijenjene. Što buntovnicima nije trebalo „kao crkve(ne) odežde, to je poderano, vino i rakija prolivena, kuće mnoge, osobite sveštenečke iz temelja srušene“. Vremenom, ova buna počela je sve više da liči na „rat verozakoni“. U svojim pokličima, vođe pobune isticale su, kako su se borili „za dina, hrz i poštenje“ uz obećanje svojim ratnicima, da, dok ih bude „i jedan živ (da neće dozvoliti) da (ih) krste!“²⁶¹⁷ Pomenuti Kapić je „po Jajcu sa svetjenici i krstjanskimi trgovci nemilo postupao, i jednu noć hotio (ih je) sve pogubiti“.²⁶¹⁸ U Banjaluci je nastala opšta pometnja. Trgovina, koja je u ovom gradu počela lagano da se uzdiže je potpuno stala, a svi dućani bili su pozatvarani.²⁶¹⁹ To je bio i jedan od glavnih razloga što su iz Banjaluke „kerstjani morali u Sarajevo pobieći“.²⁶²⁰ Slično je bilo i u Prijedoru u kome su „svi otmjeni hristijanski („христијански“) trgovci“ pobjegli preko Save u Austriju.²⁶²¹

²⁶¹⁶ CH-37/XVIII, 31. 3. 1851.

²⁶¹⁷ CH-31/XVIII, 17. 3. 1851.

²⁶¹⁸ Fra I. F. Jukić, *Omer-paša i bosanski Turci II.*, 439.

²⁶¹⁹ NN-64/XVII, 18. 3. 1851.

²⁶²⁰ NN-67/XVII, 21. 3. 1851.

²⁶²¹ CH-34/XVIII, 24. 3. 1851.

Bosanski vezir Hajrudin-paša je 11. marta 1851. u Mostaru zatvorio sedamdeset ljudi, da bi pred okupljenim lojalnim građanima „prouči(o) ferman caski i buruntiju (bujuruldija-B. T.) Omer paše seraskera“. U fermanu je traženo, da „što oće car, da se tako poslušā“, dok je buruntijom bilo proglašeno „kako će opet Bosna i Ercegovina („Босна и Ерцеговина“) jedan pašaluk biti, košto (je) i pervo bilo u nazad 18 godina“. Kada je sredinom marta 1851. serasker Latas pošao u pohod u pobunjenu Bosansku Krajinu, on je sa sobom poveo Ali pašu Rizvanbegovića.²⁶²² Latasova vojska povratila je 21. marta 1851. godine Jajce u carske ruke, u kome su sujevjerni „Bošnjaci („Бошњаци“) Omer-pašu takođe đaurom naziva(li)“. Muslimanski pobunjenici vjerovali su, da se Latasovim osvajanjem Jajca potvrdilo jedno starodrevno proročanstvo, po kome su ovu tvrđavu „negda đauri u petak uzeli i da će nji jedan opet đaur u petak (ponovo) uzeti“. U Jajcu je već tada bio zatvoren bivši hercegovački vezir Ali-paša sa sinom Hafisom.²⁶²³

Za najodgovorniju ličnost tokom pada Banjaluke u ruke muslimanskih antireformista smatrao se njen muselim i kajmakam Ali-beg Džinić, inače „najprivi kod svakoga Vezira od sviu Poghlicza Bosanski“,²⁶²⁴ koji je zajedno sa „60 najuglednih muževah“ potpisao kapitalaciju i pobjegao iz grada.²⁶²⁵ Pričalo se, da su buntovnici u Banjaluci opljačkali kuću u kojoj su stanovali rimokatolički popovi, kao i da su ubili pet kaluđera.²⁶²⁶ Buntovnici su u Banjaluci opljačkali i potpuno razorili „obitalište pravoslavnog episkopa i druge hristijanske („христијанске“) kuće.²⁶²⁷ Slična nasilja učinili su bosansko-muslimanski buntovnici i u Varcar-Vakufu.²⁶²⁸

U Banjaluci su pristalice pobunjenika izabrali novog muselima, kadiju, a zatim su uveli „sve po starinski“. Zauzećem od strane antireformističke vojske cijelog područja Bosanske Krajine, praktično „što je keršteno od Une pa do Verbasa, sve se je razbieglo bilo iz pred buntovnikah“. Među pobunjenicima je krajem marta i početkom aprila 1851. zavladao velika ozlojeđenost na nove sultanove uredbe. Govorili su, „da je njihov car,

²⁶²² В. Ћоровић, *н. р.*, св. 1, 1913, 100.

²⁶²³ CH-36/XVIII, 29. 3. 1851.

²⁶²⁴ *Priategl A. (Antonije Tadić)-U Sign Gosp. Priategliu A.*, U Livnu na 9. Aprila 1851, u: G. Šljivo, *Izvjestaji Antonija Tadića*, 263.

²⁶²⁵ NN-67/XVII, 21. 3. 1851.

²⁶²⁶ CH-35/XVIII, 27. 3. 1851.

²⁶²⁷ CH-36/XVIII, 29. 3. 1851.

²⁶²⁸ CH-37/XVIII, 31. 3. 1851.

ministri, paše i seraskier, svi Moskovi, Raci, Vlasi, Kauri i Dindušmani, da je turski zakon svugdie prop(a)o, samo da se je u Bosni čist uzderžao”.²⁶²⁹

U nemilost seraskera Omer-paše Latasa krajem marta 1851. pao je stari hercegovački vezir Ali-paša Rizvanbegović. Uzrok njegove „nesreće“ vezan je za nekoliko bitnih činjenica, od kojih je najvažnija bila, da je, navodno pripremao prevrat. Rizvanbegović je bio sumnjičen, da je „udario svoj (mur)” na neku molbu Mostarana u kojoj su oni tražili, da se za Hercegovinu smanji broj određenih reformskih zakona, kako im „nebi on(i) pokvaril(i) njihove običaje, i da im (se) ne bi žene zlostavile i oskvernile”. Takođe, bila su uhvaćena i neka druga njegova pisma, koja je slao nekim svojim prijateljima i u kojima je nazivao „Omer-pašu, vladu svoju i njezinu vojsku kaurima (neviernicima)”. Druga sumnja odnosila se na Rizvanbegovićevo tobože priznanje, da se u posljednje vrijeme veoma blisko „deržao s partajom odmetnikah” u Bosni. Ta pisma su naročito naljutila Latasa, a da bi mu dodatno napakostio, Ali-paša se i na ova pisma potpisivao kao pravi „Bošnjak”,²⁶³⁰ očito prebacujući Latasu njegovo austrijsko porijeklo. Savremenici događaja svjedoče, da je tada Rizvanbegović, čak psovao Latasa nazivajući ga: „*Vlahom, Ristom, Antom itd.*“, nakon čega ga je ovaj ubio.²⁶³¹ To se desilo 1. aprila 1851. godine. Prvi hercegovački vezir sahranjen je Banjaluci. Uoči ubistva Ali-paše, on je Omer-paši Latasu, zaista otvoreno prebacio: „*Vlaše i vlaški sine! („Ты «Влахъ» и «Влашскій» сынъ») Какво ти имаш право овако поступати са тном?*“²⁶³² Rizvanbegovićevom smrću pobunjeni bosansko-muslimanski prvaci ostali su bez posljednjeg jačeg saveznika. I sam fra Jukić se prisjeća, da je stari hercegovački Ali-paša u vrijeme tih previranja „bio sve ufanje bosanskih paša“.²⁶³³

Serasker Omer-paša Latas nije bitno promijenio niže činovnike. Sudije su i dalje bile birane samo iz reda muslimanskih Bošnjaka, kao i na komandna mjesta u vojsci. Ako je na komandno mjesto bio postavljen „gdie koi zapoviednik inostranac, on ti je (bio) verbov panj, neznajući jezika, derž(ao) (je) uza se tolmaće Bošnjake, a ovi ko Bošnjaci

²⁶²⁹ NN-81/XVII, 8. 4. 1851.

²⁶³⁰ NN-69/XVII, 24. 3. 1851.

²⁶³¹ M. Gjurgjević, *n. d.*, 29.

²⁶³² Геромонахъ П. Чокорило, *н. у.*, 1873, 517; Jedna anegdota kalkuliše sa imenom poturčenog Bugarina Derviš-paše kao potencijalnog ubice Ali-paše. On je stražaru koji je pazio na Ali-pašu prosljedio Omer-pašino naređenje da „nehotično“ puca na njega. (M. Čajkovski [Садик-паша], *н. р.*, бр. 18, Јула 1910, 283.)

²⁶³³ Fra I. F. Jukić, *Omer-paša i bosanski Turci II.*, 441.

(su) Turčinu presudj(ivali)“. Ako se ovome doda, da su „u Bosni spahije i vlasnici zemlje (age) (bili u najvećem broju) „Bošnjaci Turci (ili) Turci Bošnjaci“, onda se sa sigurnošću može konstatovati, da je sva vlast u zemlji bila koncentrisana u rukama samo jedne vjerske grupe, muslimanske.²⁶³⁴

U Sarajevu u to vrijeme nije pružan nikakav otpor i vladao je poptuni mir. „Sarajevski Turci“ nisu pokazivali ni najmanji znak za bune, ali im je bilo krivo „što su hristijanski trgovci („христијански трговци“) sve naplate i đumruke zakupili“. To je bio razlog da tih dana sarajevski mula javno u šuri kaže, kako je bilo protiv šerijata „da Hristijanin od Turčina („Христијанин од Турчина“) kakav danak uzeti može“. U Bosanskoj Krajini „Hristijani („Христијани“) (su) mnogo strada(li) od buntovnika“, koji su i mnoge crkve i kapele porušili i veliki broj popova i hrišćana protjerali u šume. Franjevci iz Bosanske Krajine većinom su spas našli bijegom u Travnik. U Varcar-Vakufu su fra Ivanu F. Jukiću buntovnici poharali kuću i sve knjige i pokućstvo. Svi trgovci iz Banjaluke, Varcara i Jajca, koji su mogli pobjeći iz tih mjesta sklonili su se u Travnik.²⁶³⁵ Neki muslimanski buntovnik Cazinjanin Kara-hodža je u osveti prema Latasu, lojalnim hrišćanima zapalio tada pravoslavni manastir sv. Ilije u Lipniku.²⁶³⁶ Kada je riječ o srpskim trgovcima njihov položaj je u to vrijeme bio nešto bolji samo u Sarajevu u kome su, na neki način postali i dio političke vlasti. Naime, u novoobrazovanom trgovačkom sudu („tidžaret medžlis“), koji je trebao da raspravlja trgovačke parnice, pored predsjednika ovog suda „uvijek muhamedovca“, koga je direktno postavljala vlada, uz njega su bila još dva člana, „jedan muhamedovac i jedan pravoslavac“. Osim toga, počasni članovi suda bili su još „dva Muhamedovca, jedan Pravoslavni i jedan Jevrejin“.²⁶³⁷ U Sarajevu je od vremena Omer paše Latasa bilo „preko telala“ zabranjeno, „da hrišćani silaze pred muhamedanskimagama i begovima sa konja“. Kada je riječ o bosanskim katolicima, serasker Latas se njima naročito odužio zbog njihove pomoći, koju su mu oni pružili protiv bosansko-muslimanskih pobunjenika kod Jajca. Pošto se serasker Latas upoznao u Varcar Vakufu sa učiteljem fra Jukićem

²⁶³⁴ NN-82/XVII, 9. 4. 1851.

²⁶³⁵ CH-37/XVIII, 31. 3. 1851.

²⁶³⁶ Јеромонах П. Иванчевић, *Манастир св. Пророка Илије*, Први Шематизам православне српске митрополије Бањалучко-Бихаћке за годину 1901, Сто година последије, Бањалука 2001, 97.

²⁶³⁷ М. Живковић, *н. д.*, 19.

ovome je dao dosta novca, da ih razdijeli među katolike u jajačkom okružju.²⁶³⁸ Međutim, fra Jukića je skupo koštalo što se izgovorio pred dr. Atanaskovićem, da je od Omer-paše Latasa dobio 3.000 forinti za obeštećenje katolika u Jajcu, a koje nije namjenski potrošio nego ih je sačuvao za planiranu štampariju.²⁶³⁹ To je bio glavni razlog što je fra Jukić pao u nemilost bosanskih vlasti. Vezir Huršid-paša prenio je fra G. Martiću, da je fra Jukićevim djelovanjem uvrijeđeno cijelo Tursko carstvo, zbog čega je bila izdana i u Bosnu poslana carska irada, kojom je fra Jukić zauvijek proglašen prognanikom.²⁶⁴⁰ Fra Martić je tokom ove afere lično kod fra Jukića i njegovog druga fra Nikole Šokčevića pronašao pisma u kojima se „govori(lo) o nekakv(om) srpsk(om) posl(u)“.²⁶⁴¹ Jukiću nimalo nije pomoglo ni to, što je te iste godine drugu svesku svog „Bosanskog prijatelja“, u izdanju Gajeve „Matice ilirske“ u Zagrebu, posvetio „svijetlom gospodinu Omerpaši“.²⁶⁴²

Hrišćani u Bosni i Hercegovini su listom očekivali pobjedu tanzimatskih reformi,²⁶⁴³ koju im je jedino mogla donijeti konačna pobjeda seraskera Latasa. On je sa vojskom ušao u Banjaluku 1. aprila 1851. gotovo „bez ikakve prepone“. Tih dana, već bivšeg hercegovačkog vezira Ali-pašu slučajno je ubila straža pred njegovim šatorom na polju Dobrinja, četiri sata udaljenom od Banjaluke. Njegova smrt kao i smrt vrnogračkog kadije Ibrahima Kapića naročito je uplašila buntovnike. Serasker Latas i vezir Hajrudin-paša užurbano su radili na uvođenju tanzimata u cijelom vezirstvu. Čak su razmišljali, da kada se konačno „sojuze Bosna i Hercegovina („Босна и Херцеговина“) u jedno vezirstvo“, da Sarajevo više ne bude glavni grad, prevashodno „iz geografični i politični osnova“.²⁶⁴⁴ Serasker Latas je mnoge i pomilovao, najvjerojatnije i zbog toga što mu je neostvorena želja bila, da u novu tursku nacionalnu armiju regrutuje oko 60.000 bosanskih Muslimana, koje je savremenik događaja R. Siprijen nazvao „slovenskim

²⁶³⁸ *Сердар Екрем Омер-паша*, бр. 13, 1. јули 1886, 202.

²⁶³⁹ M. Hadžijahić, *n. r.*, 1966-67, 92.

²⁶⁴⁰ T. Kruševac, *n. r.*, 1956, 183.

²⁶⁴¹ Fra G. Martić, *Zapamćenja (1829.-1878.)*, po kazivanju autorovom zabilježio Janko Koharić, Zagreb 1906, 31.

²⁶⁴² Đ. Pejanović, *n. d.*, 13.

²⁶⁴³ CH-38/XVIII, 3. 4. 1851.

²⁶⁴⁴ CH-39/XVIII, 5. 4. 1851.

gorštacima vičnih partizanskom načinu ratovanja“. („reinforce the Ottoman army by sixty thousand Slave mountaineers, admirable soldiers in a war of partizans“.).²⁶⁴⁵

Vođa pobunjenika u Bosanskoj Krajini bivši kadija u Vrnograču Ibrahim Kapić poginuo je tokom bjega iz Jajca u Banjaluku. Njegova smrt svakako da je označila kraj bune „u kojoj su bošnjački Turci („бошнячки Турци“) mislili, da Omer-paša zajedno s njegovom vojskom lako može biti uništen“. Pobunjenici su svuda javno isticali, kako će slava seraskera, „koju je on u vojni protiv Kurda i Arnauta zadobio, u Bosni svoj grob naći“. Međutim, pobunjenici su poraženi na čitavom prostoru Bosanske Krajine, teritoriji od 150 četverougao nih milja sa 100.000 žitelja i koja se dijelila na osam okružja: Banjaluka koja je ujedno bila i glavno mjesto, zatim: Prijedor, Stari Majdan, Ključ, Kulen Vakuf, Bihać, Krupa i Ostrožac. „Bošnjak“ („Бошњак“) Ali-beg Džinić ponovo je imenovan za kajmakama u Banjaluci, gradu sa 16.000 stanovnika, „ponajviše Turaka, pravoslavni Hristijana („православни Христијана“) (bilo je) samo 60, (a) rimo-katolika („римо-католика“) samo 40 kuća, džamija (je bilo) 42, među kojima i Feradija najljepša u cijeloj Bosni“.²⁶⁴⁶ Za svog boravka u Banjaluci serasker Omer-paša Latas je naredio da se vođa banjalučkih pobunjenika Hadži-Abiba i „neki od najotmjereniji(h) Turaka“ obuku u nizamsku uniformu i nakon toga bace u lance. Serasker je hrišćanima obećao da će im šteta koju su im buntovnici učinili i koja je iznosila oko 110.000 groša biti pravovremeno nadoknađena. On je natjerao buntovnike, da za deset dana banjalučkim hrišćanima plate 500.000 groša odštete. Banjalučki trgovac Hasan Šibić je lično platio 150.000 groša, od čega je hrišćanima u Jajcu dato 100.000 groša. Serasker je takođe naredio, da se svim bosanskim Muslimanima koji su učestvovali „pri razaranju hristijanske crkve u Banjaluci („христијанске цркве у Бањалуци“) razore kuće i da od toga građevinskog materijala ponovo sazidaju crkvu“. Serasker je ovim postupkom zadobio nesumnjivo povjerenje „kod hristijana („христијана“) i privrženost“. Zvali su ga „otcem i osloboditeljem svojim“. Katolički samostani u: Fojnici, Kreševu i Kraljevoj Sutjesci predali su seraskeru Latasu jednu adresu u ime rimokatolika, u kojoj su „njegova

²⁶⁴⁵ R. Cyprien, *O. c.*, 389.

²⁶⁴⁶ CH-40/XVIII, 7. 4. 1851.

vojena djela dostojno pohvalj(ena) i blagodari(lo) mu se za obranu i pokroviteljstvo, koje (je) Hristijanima („Христијанима“) ukaz(iva)o“.²⁶⁴⁷

Austrijska politika imala je u aprilu 1851. nekakav polutajni projekat o svom što većem angažovanju u Bosni čiji je autor ministarski savjetnik Karl Černig i sam priznao, kako je ta provincija bila nastanjena „srpskim plemenom“.²⁶⁴⁸ Cilj projekta je bio, da Bosna prije svega bude čvrsto uvučena u austrijsku trgovačku mrežu. Černig je u dokumentu naveo, kako su „dosada kršćani, a to je (bio) pretežni dio stanovništva, u svako doba (bili) izložen(i) opasnosti, (kao i) da (su) im (bosanski-B. T.) Muslimani (željeli da) oduzmu sve, što nije (bilo) čvrsto prikovano“. (Ako je) ima(o) kršćanin tegleću marvu, konja ili janje, tada mu (je) dolazi(o) musliman (koji je također Bosanac kao i kršćanin) i zahtjeva(o) što mu se sviđa(lo), a kršćanin mu (je) mora(o) dati, ako se n(ije) želi(o) izložiti većim progonima“. U to vrijeme je već bio prestao „ustanak od tvrdokornih pristalica stare nepotčinjenosti, muslimanske samovolje i nasilja i tamo vladajuće anarhije i uperen protiv nastojanja Porte da provede civilizovane reforme i uređenja“. Černig je smatrao, kako se kod bosansko-muslimanskih antireformista „buntovni duh mogao iskorijeniti samo tako, ako mu se izmakne tlo ispod nogu, kada bude slomljeno feudalno stanje, kada kršćanski seljak bude siguran za svoje dobro i kada bude mogao prodavati plodove svoga truda“.²⁶⁴⁹ Černigov projekat bio je osnova za jedan Atanaskovićev povjerljiv izvještaj, koji je dva mjeseca kasnije poslao bečkoj vladi i u kome je predložio carinsko ujedinjenje Dalmacije sa Bosnom i Hercegovinom.²⁶⁵⁰ Razrađujući Černigov projekat dr. Atanasković je istakao, kako su „feudalni odnosi u zemlji, samovolja, otimanje i tlačenje svake vrste koju (su) već godinama Muslimani vrš(ili) viši prema nižima, a naročito prema mnogobrojnijem i marljivijem hrišćanskom stanovništvu, onemogućava(la) (je) podizanje poljoprivrede i blagostanja“. On je naveo, kako su „ imućni hrišćanski stanovnici po trgovačkim mjestima i gradovima“ bili

²⁶⁴⁷ CH-44/XVIII, 19. 4. 1851.

²⁶⁴⁸ Karl Czörnig, *ministarski savjetnik-Ministarstvu trgovine u Beču (Povjerljiv izvještaj)*, Trst, 21. mart 1851, u: R. Zaplata, *Neostvareni projekat za slobodnu trgovinu Dalmacije sa Bosnom, Hercegovinom, Srbijom i Crnom Gorom polovinom XIX stoljeća (Iz povjerljive arhive austrijskog generalnog konzula u Sarajevu)*, GZM, god. XLVI, sv. 2. (za historiju i etnografiju), Sarajevo 1934, 196.

²⁶⁴⁹ *Isto*, 203-204.

²⁶⁵⁰ Dr. Dimitrije Atanacković-*Ministarstvu trgovine u Beču (Povjerljiv izvještaj)*, Sarajevo 16. juni 1851, u: R. Zaplata, *Privredne prilike Bosne i Hercegovine polovinom XIX vijeka (Iz povjerljive arhive austrijskog generalnog konzula u Sarajevu)*, GZM, god. XLV, sv. 2. (za historiju i etnografiju), Sarajevo 1933. (u daljem navođenju: R. Zaplata, *Privredne prilike Bosne i Hercegovine polovinom XIX vijeka*), 79.

konstantno „izloženi svemogućim patnjama i zlostavljanjima“. Osim toga, hrišćanin dotada nije smio postati vlasnik zemlje. Kada bi nešto bolje posjedovao, on je odmah bio izložen raznim opasnostima od pohotljivosti njegovih vlasnika zemlje ili bilo kojeg muslimanskog nametljivca. Savladavanjem buna u Bosni i Hercegovini, hapšenjem, protjerivanjem velike većine uplivnih prvaka, zadat je feudalizmu osjetljiv udarac i on je uzdrman u svojim temeljima. Od tada su i hrišćanski podanici (raja) mogli postati vlasnici zemljišta. Po dr. Atanaskoviću, hrišćansko stanovništvo koga je bilo tri puta više od muslimanskog i koje je bilo pretežno vrednije i pažljivije, daljom emancipacijom i ostvarivanjem građanskih prava, moglo bi naročito podići proizvodnju. To je prema njegovom mišljenju bio jedan od načina, da usljed takvog razvoja događaja muslimansko stanovništvo budu postepeno potisnuto. On je imao saznanja, da je hrišćansko stanovništvo iz godine u godinu bilo u osjetnom porastu i to posebno za posljednje tri godine, kada je poraslo čak za 20%, dok se kod muslimanskog stanovništva opažala tendencija opadanja.²⁶⁵¹ Dr. Atanasković je u trgovačkom staležu u Banjaluci vidio budućnost privrednog napretka, koje je kao i ono u Bosanskom Brodu, Bosanskom Šamcu i u Brčkom imao prednost utoliko što je mogao dopremiti i otpremiti „velike 12-13 centa teške svežnjeve robe nenačete i neotvorene“ u Beč i u Trst po suvom ili parobrodom po Dunavu i Savi. Banja Luka, koja je bila udaljena osam sati od Save imala je pristaništa su Bosanskoj Gradišci odakle se roba dopremljena parobrodima kolima dalje prevozila po glibovitom neograđenom poljskom putu. Metković (Gabela) i Mostar su bila druga dva važna trgovačka uvozno-izvozna centra. U prijašnjim vremenima kada su trgovci uobičavali svoju robu uvoziti i izvoziti preko Metkovića, tada je hercegovački vezir Ali-paša Rizvanbegović ometao promet preko tog mjesta, kako bi pomogao tursku carinarnicu u Dubrovniku, a sve u korist Hasan-bega iz Trebinja.²⁶⁵² Za novog bosanskog vezira Hajrudin-pašu bilo je istaknuto, kako je bio iskren čovjek ali bez energije, jer je svaku pa i najmanju stvar prepuštao zemaljskom upravnom vijeću (medžlisi-kebir) na odlučivanje. U pokrajinskom vijeću ili Medžlisu u kome je sve političke odluke donosila konzervativna bosansko-muslimanska većina figuriralo je brojem desetak „domaćih Muslimana („native Mussulmans“), jedan katolik i jedan pravoslavac“ („one Roman

²⁶⁵¹ *Isto*, 80-81.

²⁶⁵² *Isto*, 86-87.

Catholic, and one Greek“), koji su hrišćanske interese zastupali potpuno ravnodušno.²⁶⁵³ Predsjednik tog vijeća Nazif efendija bio je jedan fanatični gramzljivi bosanski Musliman „starog kova“. Dr. Atanasković je seraskera Latasa nazvao „najuplivišim“ u trenutnim političkim prilikama i svemoćnim vrhovnim vojnim zapovjednikom, ali i najodlučnijim protivnikom austrijskih interesa. Latas je trgovačke veze sa Austrijom smatrao vrlo opasnim za Bosnu i Hercegovinu zbog njenog pomaganja famozne „panslavenske“ ideje u Bosni. Austrijski konzul je smatrao za poželjno, da se što više austrijskih državljana (Hrvati katolici iz Dalmacije-B. T.) naseli u Bosni. Njima je trebala bečka vlada pomoći u svakom smislu, a naročito u bezbjedonosnom. Dr. Atanasković je u Sarajevu imao priliku da upozna, kako je istakao, u „najponiznijem jadu“ nekoliko takvih doseljenika, koji su da bi bili sigurniji i mirniji šešir zamijenili sa turskim fesom, a austrijsko odijelo sa bosanskom nošnjom.²⁶⁵⁴

Bihački pobunjenici su u drugoj polovini aprila 1851. prijetili, „da će svakom onom kuću i imanje popaliti, koji neće da pristane sa buntovnicima“. Posebno su zbog toga hrišćani u tom kraju željno očekivali Omer-pašu.²⁶⁵⁵ Slično je bilo i u Bosanskoj Posavini u kojoj su buntovnici „učinili sijaset i pokor, palili su, otimali su, ubijali su, sve jadne Hristijane („Христијане“), i njiove sveštenike, tolike crkve razorili su“.²⁶⁵⁶ Tih dana bilo je vrlo učestalo, da su seraskera „Hristijani („Христијани“) svuda radosno dočekiva(li)“ i da su ga doživljavali „kao svog izbavitelja“.²⁶⁵⁷

Za mnoge predvodnike pobune znalo se, da su prebjegli na austrijsko zemljište, dok su se one bosansko-muslimanske porodice, koje su nešto ranije od njih prebjegle preko Save su se vraćale. Budući da su mnogim bihaćkim trgovcima bile opljačkane njihove radnje, sa tim u vezi su se „neki trstanski i senjski trgovci, s kojima su bihaćki

²⁶⁵³ G. Arbuthnot, *Herzegovina; or Omer pacha and the Christian rebels, with a brief account of Servia, its social, political, and financial condition*, London 1862, 77.

²⁶⁵⁴ Dr. Dimitrije Atanacković-*Ministarstvu trgovine u Beču (Povjerljiv izvještaj)*, Sarajevo 16. juni 1851, u: R. Zaplata, *Privredne prilike Bosne i Hercegovine polovinom XIX vijeka*, 89-90; Kada je riječ o „panslavizmu“ („der Panslawismus“), poznato je, da se on godinama uvezio u Bosnu. Dolazio je iz Hrvatske i to iz krugova „mlado-panslavističke partije iz Zagreba“ („die jung-panslavische Partei zu Agram“), koja je „u bosanskoj populaciji“ („in der bosnischen Bevölkerung“) vidjela „jezgro“ („den Kern“) za buduće „Slovensko carstvo“ („slavischen Großreichs“). (Anonim, *O. c.*, 10 November 1851, 1073-1074.); Interesantno je, da je serasker Latas, dok je ratovao protiv muslimanskih pobunjenika u Bosanskoj Krajini, iste sumnjičio da su djelovali „u okviru panslavističkog pokreta“ (A. S. Aličić, *n. d.*, 1983, 73.).

²⁶⁵⁵ CH-41/XVIII, 12. 4. 1851.

²⁶⁵⁶ CH-42/XVIII, 14. 4. 1851.

²⁶⁵⁷ CH-47/XVIII, 26. 4. 1851.

trgovci u saobrašteniju stajali, veli(ku) štetu pretrpi(l)i“.²⁶⁵⁸ Preko 500 begova, aga i spahija iz Bosanske Krajine okovani u željezo su bili čistači ulica u Travniku. Važniji ljudi iz bune, kao bihaćki paša, majdanski kapetan, novski kapetan, Ali-beg Džinić, ali i mnogi drugi bosansko-muslimanski prvaci stavljeni su pod policijski nadzor.²⁶⁵⁹ Prilikom vojnih aktivnosti u Bosanskoj Krajini serasker Omer-paša Latas prikupio je i dosta panslavističkih letaka, a sumnja da ih je u korist jedne susjedne države rasturao pala je na nekog hrišćanina Joksima Novića.²⁶⁶⁰ Ove srpske nacionalno-političke agitacione aktivnosti mogle bi se dovesti u relaciju sa održavanjem organizacionog skupa „Družine mladeži srpske“ u Beogradu. Ova nacionalno-liberalistička organizacija održala je na Vidovdan 1851. svoju godišnju sjednicu na kojoj je kao gost prisustvovao i srpski premijer Stefan Stefanović-Tenka. Na tom skupu oštro su kritikovane Austrija i Turska i pozivano je na oslobađanje od Turaka, zbog čega je kod srpske vlade protest uložio lično turski paša u Beogradu.²⁶⁶¹ Čitava stvar okončala se momentalnom zabranom ove organizacije.²⁶⁶²

U sarajevskoj školi je za srpsku djecu bio „sasvim zaveden red i predavanje nauka, koje se obdržava(lo) u osnovnim učilištima knjaževstva Srbije“, a od nekog „blagodjelitelja“ škola je u tu svrhu u maju 1851. dobila 100 komada školskih udžbenika.²⁶⁶³ Razvoj prosvjete u srpskom nacionalnom duhu imao je svoj novi polet i u Mostaru, kada su narednog mjeseca kao učitelji u srpskoj osnovnoj školi počeli raditi Niko Njeguš Dalmatin i Jovan Milićević, koga je godinu dana kasnije zamijenio Ilija Pavasović.²⁶⁶⁴

U Bosni je do kraja maja 1851. samo u ponekim mjestima bilo zabilježeno, da su samo još „neki Turci na muhamedanski zakon natjerava(li) (hrišćane)“ i to u okolini Gradačca. Takvih slučajeva bilo je svakim danom sve manje što je svakako moralo imati veze sa „Port(inim) napredova(njem) u izvršenju svoje reformatorske politike“.²⁶⁶⁵ U

²⁶⁵⁸ CH-50/XVIII, 3. 5. 1851.

²⁶⁵⁹ CH-53/XVIII, 10. 5. 1851.

²⁶⁶⁰ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 108.

²⁶⁶¹ Д. Страњаковић, *Укидање „Дружине младежи српске“*, СКГ, бр. 6, н. с., XLIX, Београд 16. Новембар 1936, 446.

²⁶⁶² *Исто*, 448.

²⁶⁶³ CH-52/XVIII, 8. 5. 1851.

²⁶⁶⁴ В. Ћоровић, *н. р.*, св. 2, 1913, 201-202.

²⁶⁶⁵ CH-55/XVIII, 15. 5. 1851.

Bosanskoj Krajini mnogi hrišćani su dugo vremena takozvano „vrijeme od Omer-paše do prve (kostajničke) bune, tj. od 1850-1858, biljež(ili) zlatnim slovima i govor(ili): *Od Kosova do danas nikad Srbima nije bolje bilo, a bog zna oće li ikad i biti kao ono osam godina*“.²⁶⁶⁶ Jedino je bosanski vezir Hajrudin-paša bio više simpatisan kod običnog naroda od seraskera Omer-paše Latasa i jedino zbog čega su se oni žalili na njega bilo je, što nije „zna(o) u zemlji vladajući jezik“,²⁶⁶⁷ koji su u to vrijeme bosanski franjevci službeno nazivali „bosanski jezik“.²⁶⁶⁸ I bosanski katolici su simpatisali Omer-pašinu antimuslimansku akciju. Mladi bosanski franjevac fra Jukić radovao se Latasovom uspjehu, smatrajući ga najzaslužnijim što je konačno „feudalizmu bosanskomu posljednji čas kucnu(o) (i što je) poturica bosanska svrgnu(la) glavu pod osmansko sredotočno gospodstvo (centralisaciju)“.²⁶⁶⁹ Kada su mu na poklonjenje u Travnik došla dva bosanska franjevca, oni su sa zadovoljstvom usvojili sve Omer-pašine prijedloge oko pomoći, koju su „njihovi sunarodnici u Turskoj Hrvatskoj“ („their countrymen of Turkish Croatia“) trebali pružiti sultanovoj vojsci.²⁶⁷⁰

U Travnik je iz Mostara krajem juna 1851. došao apostolski vikar u Hercegovini biskup fra Barišić. Bilo je potpuno jasno da je bosanskim franjevcima, a ne njemu bio naklonjen serasker Latas. I dalje, jedan od najvećih problema društva bila je vjerska neravnopravnost, pogotovo na polju sudstva gdje ni najmanja svjedočanstva hrišćana nisu uzimana u obzir. Maltene „Turčina tude nije bilo, koi je to vidio, ili ako je bio, (nije htio)

²⁶⁶⁶ Dionizije Marinković: „*Moji doživljaji*“, 145-146.

²⁶⁶⁷ CH-60/XVIII, 31. 5. 1851.

²⁶⁶⁸ *Potpisa nema*, U Fojnici u Manastiru Duha Svetoga dne 25. Lipnja 1851, u: (Fra Franjo M.) Blažević, *Ulomci iz socijalnog djelovanja bosanskih Franjevaca*, Serafinski perivoj, list za katoličku prosvjetu i zabavu, br. 8, god. XXV, Sarajevo 15. kolovoza 1911, 121-122; Osim bosanskih katolika i bosanski Muslimani nazivali su svoj jezik bosanskim, koji je prema riječima N. Filipovića odigrao kod njih „posebno značajnu ulogu u očuvanju autentične etničke prirode“. Takođe, bosanski jezik bio je od velike važnosti za formiranje bosansko-muslimanske posebne nacionalne orijentacije, budući da ga je zaobišao famozni „talas štokavskih transformacija, izazvanih velikim kolonizacijama pod Turcima“ (Н. Филиповић, *н. п.*, 1975-76, 280.); Suprotno ovim tvrdnjama, neki savremeni anonimni autor, konkretno za Hercegovce naveo je, da se među njima u običnom razgovoru koristio „čisti srpski jezik“ („reine serbische Sprache“). „Srbi koji su prihvatili islam“ („Die Serben aber, welche den Islam angenommen haben“) ili „muhamedanski Srbi“ („mohammedanischen Serben“), kako je nazvao Muslimane ovaj su jezik samo „uljepšavali turskim riječima“ („verbrämen sie mit türkischen Worten“). (Anonim, *O. c.*, 3. October 1850, 948.). Interesantna je autorova konstrukcija nacionalnog imena za hercegovačke Muslimane-„Srboturci“ („Serbotürken“). (Anonim, *O. c.*, 4. October 1850, 952.); Britanac Pejton mogao je da primijeti, kako je „jezik bošnjački bio isti kao srpski“ („language Bosniac-the same as Servian“.) (A. A. Paton, *Servia*, London 1855, 164.).

²⁶⁶⁹ Fra I. F. Jukić, *Omer-paša i bosanski Turci II.*, 449.

²⁶⁷⁰ *The Frontier Lands of the Christian and the Turk*, 311.

da posviedoči suprot bratu Turčinu”, tako da sud „n(ije) prima(o) svjedočanstva hiljadu kerstjenih ljudih suprot jednom zlikovcu Turčinu”. Na najavljeni povratak seraskera Latasa u Carigrad mnogi su se „Bošnjaci Turci” obradovali u nadi, da će biti „obiešen, kad dojde onamo, što je toliki zulum počinio čistoj vieri svetčevoj”.²⁶⁷¹ Od Omer-paše Latasa započela je veća naklonjenost prema bosanskim franjevcima, naročito ako se u obzir uzme činjenica da su od prvog zemaljskog savjeta do kotarskih vijeća svuda, nakon kadije prvo mjesto zauzimali bosanski franjevci.²⁶⁷² Uostalom, serasker Latas se lično zhvalio biskupu fra Barišiću na mirnom i lojalnom držanju hercegovačkih katolika i pored nastojanja muslimanskih pobunjenika da ih pridobiju na svoju stranu. Serasker Latas i bosanski vezir Hajrudin-paša su takođe odbili optužbe mostarskog vladike Josifa na biskupa fra Barišića, da vodi tajne političke pregovore sa austrijskom vladom uperene protiv Turskog carstva.²⁶⁷³ Ne osvrćući se na ove optužbe serasker Latas je katolicima u Mostaru dozvolio pravo na biskupsku stolicu, što je u nadolazećem vremenu najviše doprinijelo, osim vjerskom i materijalnom uzdizanju hercegovačkih katolika.²⁶⁷⁴ Sa druge strane, Hajrudin-paša odbio je molbu vladike Josifa za gradnju veće crkve u Mostaru, sa argumentom da mu je i „stara bila dovoljno velika”.²⁶⁷⁵ Politički značaj katolika u Hercegovini naročito je porastao nakon dolaska u Mostar 1. maja 1851. austrijskog konzula Marka Vuletića. U to vrijeme pada i konflikt biskupa fra Barišića sa Joanikijem Pamučinom iz Srpskog dalmatinskog magazina, zbog čega je on izdao knjižicu pod naslovom „Obrana pravovjernoga i pravoslavnoga sveštenstva i naroda u Hercegovini turskoj”.²⁶⁷⁶ Fra Barišića je izazvao Pamučinov članak u Srbsko-dalmatinskom Magazinu (Zagreb, 1851) pod naslovom „Tri vjerezakona u Hercegovini”. Pamučina je „žalio” mlade katoličke fratre, provokativno ih nazivajući „starosrbski(m) („старосрбски“) mladići(ma)”, koji su se na svojim školama jedino učili da propagiraju „pakostnu mrzost (na) jednoplemenu i jednojezičnu braću” („единоплемену и єдиноєзичну браћу“) pravoslavne. Hercegovački franjevci bili su za Pamučinu najgori katolički sveštenici, budući da su svoje vjernike nagovarali, da „pravoslavne nezovu Hristijanima

²⁶⁷¹ NN-155/XVII, 8. 7. 1851.

²⁶⁷² Fra M. Batinić, *n. r.*, 1887, 204.

²⁶⁷³ Fra R. Glavaš, *n. d.*, 103-104.

²⁶⁷⁴ *Isto*, 95.

²⁶⁷⁵ Н. Радосављевић, *н. п.*, 2008, 188-189.

²⁶⁷⁶ Fra R. Glavaš, *n. d.*, 105-106.

(„Христјанима“) ni Srbljima“ („Србљима“), već pogrdno: „*kudrovi*“ („кудровъ“), „*repori*“ („реповъ“) i „*rkaći*“ („ркаћъ“). Zato su, tvrdio je pop Pamučina, pravoslavni „nemogući trpiti njihove ruke“ (!-В. Т.) katolike, такође posprdno nazivali: „*šokac*“ („шокацъ“), „*petar ugljivi*“ („петаръ угљиви“), „*bunjevac*“ („бунѣвацъ“), „*trcinjak*“ („трцињакъ“), „*ježar*“ („ѣжаръ“) i „*spružar*“ („спружаръ“).²⁶⁷⁷ Katolički fratri su, tvrdio je pop Pamučina „ukinuli kod svojih parohijana krsna imena, svatbe, i sve starinske Srbske („Србске“) običaje, (te) da se sotim zatrlo kod nji Srbsko („Србско“) ime“.²⁶⁷⁸ (?!-В. Т.) On je katoličku crkvu direktno optužio, da je šest crkava i jedan samostan u zapadnoj Hercegovini podigla na „starim Srbskim („Србскимъ“) razvalinama“ (?!-В. Т.).²⁶⁷⁹ Pop Pamučina je tvrdio, kako se „po svakome dokazateljstvu posvjedočiti mo(glo), da su od pamtivjeka (?!-В. Т) u Hercegovini sve crkve i monastiri, bile pravoslavne, i od pravoslavni Srbski kraljeva zidane“.²⁶⁸⁰ Ovakvo Pamučinovo rezonovanje ne treba da čudi, jer je riječ o osobi, koja je važila za sljedbenika nacionalne politike Vuka Karadžića sa kojim je održavao vezu preko dubrovačkog trgovca Jove Latinovića.²⁶⁸¹ On je bio perjanica srpskog nacionalizma u Hercegovini i borac za očuvanje srpskog jezika i njegovo pročišćavanje od turcizama, koji su tokom vremena „preot(eli) težnu srbskomu jeziku“ („србскому ѣзыку“).²⁶⁸² Pamučina je početkom 1850-tih procjenjivao da se u Hercegovini, imenom i brojem „sav narod razdje(ljivao) na tri vjeroispovjedanja: 1. Muslomane, ili turke Muhamedovce („Мусломане, или турке Мухамедовце“) 70,000.-2. Hristjane pravoslavnokatoličeske, ili crkve istočne („Христјане православнокатолическе, или цркве источне“) 188,000.-3. Kršćane rimokatoličanske, ili crkve zapadne („Кршћане римокатоличанске, или цркве западнѣ“) 42,000“.²⁶⁸³ Ovaj srpski protonacionalista bio je zgrožen činjenicom što su se Srbi u Hercegovini, koji bi doselili u gradove, „srbske („србске“) svoje čistoće (jezika-В. Т.) rado i lakomisleno odri(cali)“.

²⁶⁷⁷ J. Памучина, *Три вѣрозакона у Херцеговини*, Србско-далматинскія Магазињ за лѣто 1851, Шестнајста година, Загреб 1851, 39-40.

²⁶⁷⁸ *Исто*, 43.

²⁶⁷⁹ *Исто*, 47-48.

²⁶⁸⁰ *Исто*, 48-49.

²⁶⁸¹ J. Радуловић, *Први следбеник Вука Караџића у Херцеговини*, *Јоаникије Памучина*, СКГ, бр. 1, нова књига LIII, Београд 1. јануара 1938, 36.

²⁶⁸² В. Ћоровић, *Памучинова збирка турцизама*, ГЗМ, год. XXII (1910), Сарајево 1911, 173.

²⁶⁸³ J. Памучина, *н. р.*, 1851, 17.

Srbski“ („чисто Србски“).²⁶⁸⁴ Životna i politička deviza ovog Trebinjca do smrti bila je: „sve za Srpstvo, a Srpstvo ni za živu glavu!“²⁶⁸⁵ I učiteljica Skenderova upoznala je rusku javnost o „fanatičnoj netrpeljivosti“ („фанатической нетерпимости“) koja je tokom pedesetih godine XIX vijeka „vladala u Bosni i Hercegovini među hrišćanima zapadne i istočne crkve“ („въ Боснія и Герцеговинѣ между Христіанами Западной и Восточной церкви“).²⁶⁸⁶ Međunacionalističku prepisku i podgrijavanje međuvjerske mržnje dvojice hrišćanskih sveštenika, Pamučine i Barišića mogli su u Bosni da prate i preplatnici na dalmatinski „Magazin“: bosanski vladika Ignjatije i sarajevski trgovci: Pero Hadži-Ristić, Mićo Hadži-Avakumović, Jovo Besarović, potom sarajevski učitelji Špiro Rajković i Đorđe Margetić (svi 1851); vladika bosanski Prokopije, sarajevski pop Stevan Baković, zbornički vladika Agatangel, sarajevski učitelji: Jakov Vuković, Teofil Petranović, kao i sarajevski župnik fra Grgo Martić (svi 1852/53).²⁶⁸⁷

U Bosanski Novi je prvih majskih dana 1851. došla delegacija iz Hrvatske predvođena feldmaršalom baronom Burićem sa pozdravima od hrvatskog bana. U delegaciji su još bili potpukovnik Radić, major Vagner, kapetan Vindel i kapetan Kovačević.²⁶⁸⁸ Poznato je, da je Omer-paša Latas održavao odnose sa hrvatskim banom Jelačićem. Prvo je hrvatski ban poslao Latasu svoga izaslanika Petra Preradovića u Travnik i to u svrhu nabavljanja arapskih konja.²⁶⁸⁹ Latas je Jelačiću uzvratio slanjem 29. juna 1851. u posjetu svoga potpukovnika Hairi-bega uz izvinjenje što uslijed velikog preopterećenja nije bio u stanju da ga lično posjeti. Serasker Latas je po svome izaslaniku tom prilikom poklonio banu Jelačiću „arapskoga konja na dar kao dokaz (njegovog) poštovanja i divljenja“.²⁶⁹⁰

Neki Mujo Adžić iz Bihaća poslao je početkom jula 1851. šesnaest hrišćana u zatočeništvo u Travnik, među kojima i svezanog popa Repca, „koji je u sumnji bio, da (je) potajno s Ale-Kedićem u sporazumljenju stoj(ao)“. Uostalom, raja se Adžića toliko

²⁶⁸⁴ I. Памучина, *н. р.*, 1849, 131-132.

²⁶⁸⁵ О., *Јанићије (Јоаникије) Памучина*, Зора, бр. 2, годиште I, Мостар 30. Маја 1896, 71.

²⁶⁸⁶ С. Скендерова, *у. р.*, 459.

²⁶⁸⁷ I. Кесмановић, *н. р.*, 1963, 82-83.

²⁶⁸⁸ СН-50/XVIII, 3. 5. 1851.

²⁶⁸⁹ *Gen. Consul dr. Dimitrije Atanacković-Fürst Schwarzenberg*, Sarajevo, am 4. Juli 1851, in: Ф. Шишић, *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паше Латаса (1850-1852)*, 342.

²⁶⁹⁰ *Омер-паша Латас-бану Јосипу Јелаčićу*, Sarajevo, 29. Šabana 1267. (29. VI 1851.), u: A. Makanec, *Veze bana Jelačića s Bosnom*, HNK „Napredak“, (1935), god. XXV, Sarajevo 1934. (u daljem navođenju: A. Makanec, *Veze bana Jelačića s Bosnom*), 201.

plašila, da je sve što je „biegati mo(glo), u šumama (se) posakrilo”.²⁶⁹¹ Osim u Bihaću stradali su i neki drugi srpski trgovci, knezovi, popovi i seljaci u zapadnoj Bosni. Među njima je bio i livanjski trgovac Savo Kisin, „patriota“, koji je sam prevodio neka francuska i italijanska književna djela „na srpski“ jezik sa željom da ih pokloni Društvu srpske slovesnosti. U isto vrijeme su „zbog tretine četiri popa i 19 knezova iz Banjaluke odvedeni u ropstvo u Sarajevo“.²⁶⁹²

Postojali su neki nagovještaji već sredinom avgusta 1851. godine, kako bi bosanski vezir Hajrudin-paša mogao biti opozvan sa svoje dužnosti. Njegovo neslaganje sa Omer-pašom Latasom postalo je u posljednje vrijeme svima poznato. Do zategnutijih odnosa između njih dvojice posebno je došlo do izražaja kada je serasker Latas u Travniku i Bihaću smjenio kajmakame, koje je nešto ranije postavio bosanski vezir.²⁶⁹³ Sa druge strane, Hajrudin-paša tužio je Omer-pašu na Porti, kako mu je namjera bila da Bosnu preda „Nijemc(ima) (Austriji)” („Нѣмцы [Австріи])“ ili da prosto zavlada Bosnom kao „vlaški hrišćanski gospodar” („влашскимъ [христіанскимъ] государемъ”).²⁶⁹⁴ Serasker Omer-paša Latas započeo je početkom oktobra iste godine žestoku kampanju protiv panslavističke propagande. Austrijski konzul dr. Atanasković pozvao je fra G. Martića i upitao ga, da li je sa fra Jukićem imao ikakve političke odnose, s obzirom da ga je Latas zbog panslavizma optužio u Carigradu. Portina naredba je glasila, da se fra Jukić odmah ukloni iz Bosne.²⁶⁹⁵ Da bi zaštitio svoje vjernike od progona, redodržavnik Bosne Srebrene fra Andrija Kujundžić zabranio je u septembru 1851. svim katoličkim fratrima uplitanje u bilo kakvu politiku. Od njih je izričito traženo, da se bave „samo s’ poslovim na Věrozakon spadajućim Raje Carske“. Takođe, strogo je zabranio čitanje zagrebačkih novina.²⁶⁹⁶ Ipak, to nije odvratilo biskupa Štrosmajera da u bosansku Posavinu u specijalnu misiju pošalje profesora Matu Topalovića, koga su fra

²⁶⁹¹ NN-168/XVII, 23. 7. 1851.

²⁶⁹² *Hristifor Bogdanović-Radivoju Radivojeviću (Tomi Kovačeviću)*, u Brodu, 8/20 go septembra 1851, u: I. Kecmanović, *Izveštaji poverenika o prilikama u Bosni od 1848. do 1854*, 284.

²⁶⁹³ NN-198/XVII, 29. 8. 1851.

²⁶⁹⁴ С. Скендерова, *у. р.*, 456.

²⁶⁹⁵ Т. Алауровић, *н. д.*, 11.

²⁶⁹⁶ *Fr. Andreas Kujundžich Minister Provincialis-Fr. Joannes Kattavić Secretarius Provinciae*, Datum Varešii die 7. Septembris 1851., u: Fra J. Jelenić, *Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca, 1835.-1878, Prvi dio (1835.-1854.)*, 143-144.

Martin Nedić i bosanski franjevci „bratinski primili“.²⁶⁹⁷ Panika nije zavladała samo među katolicima, nego i među pravoslavcima, koje je 26. oktobra 1851. sarajevski vladika opominjao sa vladličanskog trona o neophodnosti, „da svako svoj sopstveni posao gleda i da ako bi ga kakovi (njima) nepoznati ljudi dohodili i kakove razvratne riječi govorili koje bi bile protivne (njihovim) podaničeskim dužnostima da sa takvim ljudima nikakvog razgovora“ ne vode, kao i da se sa njima ne družu.²⁶⁹⁸

U Mostaru, u kome je od sredine maja 1851. za novog hercegovačkog vezira bio postavljen nekadašnji upravnik Skoplja Ismail-paša²⁶⁹⁹ se 12. novembra 1851. desio jedan od najvećih stradanja katoličkog stanovništva. Katolici iz „priečke“, kako se nazivala desna strana Mostara su se toga dana pod vođstvom svoga biskupa fra Rafaela Barišića žalili Ismail-paši na teški danak. Odgovor vezira Ismail-paše je bilo naređenje vojsci, da tu „jadnu raju pobi(ju) pod sarajima što bolje mogu“ i da pošalju „u prange za tri godine dana jedna kneza od zakona rimskoga“ („закона римског“).²⁷⁰⁰

„Almanach de Gotha“ je 1852. računao, da se osim Bugara svi „turski Sloveni“ („the Turkish Slavonians“) mogli nazivati zajedničkim imenom Srbi ili Iliri, u koje je ubrajaо: Srbijance, Bosance i Crnogorce, kao i da ih je bilo ukupno 3.200,000“. („who may be comprised under the general name of Servians or Illyrians, and are subdivided into Servians proper, Bosnians, Montenegrines, at 3,200,000.“). Sve ove narode su „Srbima ili Ilirima“ („Servians or Illyrians“) nazivali i drugi zapadnoevropski naučnici i putopisci, kao na primjer Šafarik i Siprijen,²⁷⁰¹ poznati iz kruga Karadžićevih prijatelja. Neki anonimus, vjerovatno Imbro Ignjatijević Tkalac, inače sljedbenik nacionalne ideologije Vuka Karadžića, baratao je 1852. sa cifrom od preko jednog i po miliona „bosanskog stanovništva sa Hercegovinom“ („Bevölkerung Bosniens mit der Herzegowina“). Osim „oko 20.000 Osmanlija“ („etwa 20,000 Osmanen“) svi ostali stanovnici bili su pripadnici „srpskog naroda“ („serbischer Race“). Bosanskih

²⁶⁹⁷ Josip Juraj Biskup (Strossmayer)-fra Andriji Kujundžiću, U Diakovu dne 29. listopada 1851, u: *Isto*, 144.

²⁶⁹⁸ Митрополит Игњатије I—свештеницима, кметовима и кнезовима у Зеничком кадилуку, Сарајево 14. (26.) октобар 1851, у: Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836-1878*, Извори за српску историју, књ. 4, Београд 2007. (у даљем навођењу: Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске [Дабробосанске] митрополије 1836-1878.*), 37-38.

²⁶⁹⁹ СН-51/XVIII, 5. 5. 1851.

²⁷⁰⁰ В. Ћоровић, *н. р.*, св. 2, 1913, 197.

²⁷⁰¹ Count V. Krasinski, *O. c.*, 1853, 86.

„Muhamedanaca“ („der Mohammedaner“) bilo je oko 450.000, „katolika“ („der katholiken“) 60.000, dok su svi ostali bili pripadnici „grčko-slovenske crkve“ („griechisch-slawischen Kirche“). Za „bosanske Turke ili tačnije muhamedanske Srbe“ („die bosnischen Türken oder richtiger mohammedanischen Serben“), kako je nazivao bosanske Muslimane, Tkalac je tvrdio da su predstavljali „jedan vrlo čudan fenomen u Slovenstvu“ („eine ganz eigenthümliche Erscheinung im Slawen“), kao i „jedan sasvim odvojen element u Osmanskoj carevini“ („ein ganz gezonertes Element unter den Bewohnern des Osmanenreiches“). Tkalac je tu takozvanu „posebnost“ objašnjavao njihovim „preostatkom nacionalne i vjerske srpske isključivosti“ („von der serbischen nationalen und religiösen Exklusivität beibehalten“).²⁷⁰² Neki diplomata je 1852. u povjerenju saopštio biskupu fra Marijanu Šunjiću, kako je u samoj Bosni bilo najviše pravoslavnih hrišćana i to 560.000, zatim Muslimana 400.000 i katolika 122.146.²⁷⁰³ Savremenik događaja I. G. Najgebaur bio je najbliži realnom broju: „oko 350.000 duša ispovijedali su Islam“ („Zum Islam bekennen sich etwa 350.000 Seelen“), „istočnu crkvu“ („zur morgenländischen Kirche“) i „katoličku 100.000“ („katholischen 100.000“). Porast broja hrišćana mogao je najviše da zahvali činjenici, što su se bosanski Muslimani sve više sabijali u gradove i ovima prepuštali da obrađuju njihova poljska imanja. I. G. Najgebaur zaključuje, da je ovo bio glavni uzrok „množenja hrišćana na uštrb Turaka“ („die sich daher stets vermehren, moglegen die Türken abnehmen“).²⁷⁰⁴ Prema fra Jukićevoj procjeni u Bosni je u to vrijeme živjelo do 160.000 „kršćana“, a „rišćana“ preko 500.000²⁷⁰⁵ i sve ih je smatrao slovenskim plemenom Ilirima.²⁷⁰⁶ Rišćanima je on nazivao pravoslavne, koji su već nekoliko godina u: Sarajevu, Travniku, Banjaluci, Mostaru, Foči, Zvorniku, Tešnju, Prijedoru i Livnu imali „neku sliku narodnih učionica“ u kojima je „trgovačko, zanatlijsko, i gdje koje seosko dijete“ učilo staroslovenski bukvar, časlovac, Katihizis i Psaltir. U travničkoj školi radio je vrijedni učitelj Petar Šarkić, rodom iz Srijema, a u livanjskoj Đorđe Margitić, rodom iz Vrljike, svršeni zadarski bogoslov, koji je nešto kasnije prešao u sarajevsku osnovnu školu. Šarkić i

²⁷⁰² Anonimus, *Das serbische Volk in seiner Bedeutung für die orientalische Frage und für die europäische Zivilisation*, Eine Denkschrift, Leipzig 1853, 30.

²⁷⁰³ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 77.

²⁷⁰⁴ I. G. Neigeaur, *O. c.*, 196.

²⁷⁰⁵ I. F. Jukić, *n. d.*, 213.

²⁷⁰⁶ *Isto*, 229-230.

Margitić su prvi srpske osnovne škole uredili „na europski način“, u čemu ih je novčano pomagao sarajevski vladika Ignjatije.²⁷⁰⁷ Kršćani, kako je fra Jukić nazivao katolike sve do tada nisu imali narodnih učionica. Od 1850-tih je pod vođstvom bosanskih franjevaca počelo podizanje narodnih učionica u mjestima sa katoličkom većinom: Fojnici, Kreševu, Travniku, Livnu i Varcaru. Fra Jukić je tada bio učitelj u školi u Varcaru u koju je išlo „18 kršćanske muške i 12 ženske (i) rišćanske 17 djece“.²⁷⁰⁸ Bosanski Muslimani ili kako ih je fra Jukić jednostavnije nazivao „Turci“ su prema njegovim riječima bili „nasljednici lažljivoga proroka Muhameda“, zbog čega su se zvali „Muhamedovci“ i bilo ih je tada do 384.000. Fra Jukić je hrišćansku djecu učio, da su oni „postali u Bosni od zločestih hrišćana koji svoje gospodstvo ne znajući dugačije uzdržati, poturčiše se, iznevjeriše se Bogu i najveći neprijatelj postadoše svoga naroda, i svoje jednokrvne braće“.²⁷⁰⁹ Fra Jukić je otkrio, da je u Bosni među pravoslavcima bilo i Karavlahu, „koji su u davna vremena iz Srbije u Bosnu prešli, i naselili su se gdje (je bilo) jehovije i jasijske, iz koga drveta (su) načinjava(li): zdjele, vretena, preslice“.²⁷¹⁰ Među bosanskim katolicima je bilo i onih, koji su se izjašnjavali Mađarima i to najviše: u prijedorskoj, staromajdanskoj i bihačkoj nahiji, a koji su prema njegovom mišljenju nosili taj naziv „što su (bili) jednakog (katoličkog) s njima zakona, onako isto što (su) rišćane Srbima (nazivali), a u Hercegovini kršćane Latinima“.²⁷¹¹ Prema R. Lopašiću ovi katolici Mađari ili Mađuke su bili istovjetni bosansko-krajiškim Muslimanima, jer ih je većina u taj kraj nakon Svištovskog mira početkom XVIII vijeka uskočila i nisu bili porijeklom nikakvi Mađari, već čisti Hrvati.²⁷¹² Zapravo, hrvatska nacionalna svijest bila je razvijena među katolicima bihačkog kraja još u dosta ranija vremena, pogotovo što se Bihać u službenim austrijskim izvještajima iz XVI i XVII vijeka nazivao glavnim gradom Hrvatske,²⁷¹³ a službena „ćirilica hrvatskim pismom“ („churulika oder Krabatische Sprache“).²⁷¹⁴ Prema riječima grofa Krasinskog ovi katolici, koji su nastanjivali opisan prostor nazivali su ga „Tursk(om) Hrvatsk(om) („Turkish Croatia“) i

²⁷⁰⁷ *Isto*, 215-216.

²⁷⁰⁸ *Isto*, 216.

²⁷⁰⁹ *Isto*, 343.

²⁷¹⁰ *Isto*, 341.

²⁷¹¹ *Isto*, 378.

²⁷¹² R. Lopašić, *n. d.*, 16.

²⁷¹³ *Isto*, 50.

²⁷¹⁴ *Isto*, 52.

u političkom smislu uvijek favorizovali Austriju od koje su uvijek bili zaštićeni. On tvrdi, kako su ovi hrvatski starosjedioci bili dosta manje tlačeni od „njihove braće iz Grčke crkve“ („the Greek Church“) i koji se izuzev 1833. nisu nikada priključivali svojim „muslimanskim tlačiteljima“ („Mahomedan oppressors“). Prema riječima Krasinskog, bosanska vlada ni te 1852. godine, kao, uostalom ni u prošlosti nije htjela zaustaviti „vjerski fanatizam muslimanskih Bosanaca“ („the religious fanaticism of the Mahomedan Bosnians“), koji je proizveo nasilan progon hrišćana.²⁷¹⁵ U to vrijeme je među Muslimanima bila raširena pojava „implicitnog ili podrazumijevajućeg vjerovanja u Muhamedovu božansku misiju“. Američki putopisac J. Smit je opisujući te godine neke fanatizovane muslimanske vjernike uočio, da su među njima postojale osobe, „koje bi, samo da nisu bile sputane od civilnih i vojnih vlasti, sa vatrenim žarom najradije rezali grla svakoga čovjeka, žene i djeteta za koje bi se posumnjalo da se razlikuju po mišljenju od njih“. Sa druge strane, Smit je obične muslimanske vjernike u Turskoj ocjenio kao tolerantnije od bilo koga drugog hrišćanskog naroda i zemalja na Svijetu.²⁷¹⁶

Sumnjičenje i hapšenje zbog panslavističke djelatnosti nastavljeno je i u 1852. godini početkom koje su bile zapaljene brojne radnje pravoslavnih trgovaca u Mostaru.²⁷¹⁷ Sumnjama su najviše bili izloženi oni trgovci koji su poslovali sa Srbijom, a u banjalučkom kraju pored nekoliko trgovaca bilo je uhapšeno i zatvoreno nekoliko popova.²⁷¹⁸ To, što su panslavističku propagandu, pored trgovaca prvi prihvatili i širili popovi, imao je svoju logičnu vezu sa ideologijom panslavizma i uopšte „slovenske propagande“ („der slavischen Propaganda“), a to je, da je pored „jezika“ („Sprache“) njihova druga snažna poluga bila vjera („Glaube“).²⁷¹⁹

Podizanje prosvjete među bosanskim i hercegovačkim Srbima bilo je uslovljeno dolaskom učitelja iz Srbije ili školovanih Srba iz Austrije. U mostarskoj školi, od 13. septembra 1852. počeli su raditi Ivan Stojanović Beogradlija i Jovan Milićević.²⁷²⁰ Nema sumnje, da su upravo gostujući učitelji pojačavali srpski nacionalni duh i rodoljubive veze sa pravoslavnom Srbijom i to pogotovo oni koji su dolazili iz Srbije, kao na primjer

²⁷¹⁵ Count V. Krasinski, *O. c.*, 1853, 124.

²⁷¹⁶ J. V. C. Smith, *Turkey and the Turks: or Travels in Turkey*, Boston 1852, 50.

²⁷¹⁷ Д. Берић, *Устанак у Херцеговини 1852-1862*, Билећа-Гацко-Бањалука 2007, 215.

²⁷¹⁸ *Исто*, 219.

²⁷¹⁹ Anonim, *O. c.*, 10 November 1851, 1074.

²⁷²⁰ В. Ћоровић, *н. р.*, св. 2, 1913, 201.

sarajevski učitelj Aleksandar Aleksa Šuškalović, poznatiji kao šjor Aleksa.²⁷²¹ On je uobičavao djeci, mimo školskog programa „pripovijedati“, kako su „begovi bosanski bili srpska velika i mala vlastela“. (?!-B. T.) Pričao im je i o: Nemanjićima, caru Dušanu, nejakom Urošu i o caru Lazaru, kako je „poginuo na Kosovu, pa se posvetio“. Dakle, ova škola, prema ličnom svjedočenju učenika Vladana Đorđevića „nije bila samo osnovna škola“. Šuškalović je sarajevsku srpsku djecu učio „zavoljeti sve srpske zemlje koje se nalaze između sinjeg, bijelog i crnog mora, koje (im) je pokazivao na lijepo išaranim slikama te je svaki od (njih) poslije mogao na tabli da ispiše kredom gdje se koja od tih zemalja nalazi(la), gdje su im granice i. t. d.“²⁷²² Prije dolaska u Sarajevo, za Šuškalovića se vezuje afera oko neuspjele pripreme ustanka u Bosni. On je zajedno sa Todorom Tošom Mijuškovićem i Milanom Đ. Milićevićem, takođe Srbijancima, planirao „četnički rat protiv Turaka“ u Bosni.²⁷²³ Šuškalović je osnovao 1852. u Sarajevu neku vrstu srednje škole za pravoslavnu djecu, koja je bila preteča budućim srpskim školama u tom gradu: građanskoj, trgovačkoj, realci i gimnaziji, za koju je francuska vlada davala potporu od 300, a kasnije 500 franaka pod uslovom da se u školi predaje i francuski jezik.²⁷²⁴ Naime, istorija sarajevske pravoslavne gimnazije započinje od 1850. godine, odnosno od vremena kada je tršćanski trgovac i porijeklom Sarajlija Risto Tuzlić poslije smrti ostavio 20.000 forinti, kako bi se od dijela novca jedan dio potrošio za pravoslavnu sarajevsku gimnaziju. Na čelo ove gimnazije postavljen je A. Šuškalović.²⁷²⁵ Materijalnu brigu i nadzor nad srpskom sarajevskom gimnazijom i osnovnim školama vršili su patroni, koji su bili uglavnom iz reda srpskih trgovaca.²⁷²⁶ Ovi trgovci uporište su imali kod velikog beogradskog trgovca Dimitrija Veličkovića, „čiji se otac Manojlo bio doselio iz Bosne“.²⁷²⁷ Knjige i srpske školske udžbenike nabavljala je pravoslavna sarajevska opština tokom 1852. preko Miloša Popovića, inače brata poznatijeg srpskog književnika Đure Daničića. U ovoj školi se redovno slavio zaštitnik školstva u kneževini Srbiji sveti Sava, a doprinos njenom razvoju pedesetih godina XIX vijeka dali su brojni učitelji: Dackal Simo Matković, Mićo Aranitović, Maksim Atanasković, učitelj Svetislav,

²⁷²¹ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 126.

²⁷²² В. Ђорђевић, *н. п.*, 24-25.

²⁷²³ Т. Крушеvac, *Srpska realka-Gimnazija u Sarajevu*, GADAR BiH, god. III-knj. III, Sarajevo 1963, 96.

²⁷²⁴ Fra J. Jelenić, *н. д.*, 356.

²⁷²⁵ М. Живковић, *н. д.*, 41-42.

²⁷²⁶ *Исто*, 43.

²⁷²⁷ В. Ђорђевић, *н. п.*, 21.

Dimitrije Bogičević, Aleksandar Šuškalović, Stojkanović, Nestor Gojković, Mihajlo Ristić, Jovan Dimović, Stefan Budimir, Đorđe Karapetrović (kao pomoćni učitelj), Marko Marković, Kosntantin Vasiljević, Jakov Vuković, Andrija Pavasović, Jovo Stojaković i Ljubica Atanasković. Kao školski odbornici u ovo vrijeme najzaslužniji zbog preuređenja srpskih škola po novijim zahtjevima moderne pedagogije bili su: Špiro Rajković, Simo Samouković i kasnije Konstantin Petrović.²⁷²⁸ Slavljenje kulta sv. Save bilo je zastupljeno i u drugim bosansko-srpskim školama. Ikona ovog sveca držana je u livanjskoj školi, čiji je on bio patron.²⁷²⁹ U to vrijeme je sarajevski učitelj Šuškalović otkrio popa Savu Kosanovića, budućeg arhimandrita, koga je kasnije preporučivao beogradskom mitropolitu Petru Jovanoviću i načelniku prosvjete Ljubomiru Nenadoviću. Pop S. Kosanović je u Beogradu sa uspjehom završio bogosloviju i bio u nekakvoj vezi sa ruskim konzulom A. Miloševićem. U Zadru, gdje je želio da se upiše na bogosloviju bio je u odnosu sa dalmatinskim guvernerom Mamulom, koji ga je, kako govori jedna anegdota od upisa odvratio riječima: „Šta će Bosancu i Hercegovcu nauka? Dok ste prosti, bolje ćete čuvati vjeru!“²⁷³⁰ Sarajevsku srpsku školu, osim srpske djece, pohađala su i katolička (Anto Peršić, Ivo Peršić, Mato Čelić, Anto Klinčić, Johan Sappe) sve do otvaranja katoličke škole, kao i neka jevrejska dečca (Jever Baruh, Juso Finci, Mošo A. Finci).²⁷³¹ U mjestu preko koga je prelazio tranzit udžbenika iz Srbije, u Bjeloj kod Brčkog te iste 1852. otvorena je prva srpska škola.²⁷³² Prema jednoj procjeni u ovom gradu bilo je od 1850-tih oko 300 muslimanskih i 60 pravoslavnih kuća, od kada su ojačale četiri trgovačke porodice: Stokanović, Paranos, Krsmanović i Čelović.²⁷³³

U Carigradu je početkom februara 1852. izrečena presuda za petnaesticu bosanskih i hercegovačkih pobunjeničkih vođa, među kojima je bio i Mahmud-paša Vidajić. Svi su po Kuranu osuđeni na smrt ili na robiju. Međutim, sultan je odbacio ovu presudu i naredio da se Vidajić zauvijek protjera na Rodos, a ulemama Nuhu i Ibrahimu je bio zabranjen zauvijek povratak u Bosnu. Sin pokojnog Ali-paše Rizvanbegovića Rizvan-paša, njegov brat Rustem-beg, zatim Mahmut paša od Zvornika, Mustafa-paša i

²⁷²⁸ Аноним, *Споменица дјевојачке школе у Сарајеву*, 398.

²⁷²⁹ Д. Ј. Карањац, *н. р.*, август-септ.-октобар 1909, 573.

²⁷³⁰ Б. Н. Вршчанин, *Митрополит Сава Косановић, Српски књижевник*, Босанска вила, бр. 1, год. I, Сарајево 1885, 5.

²⁷³¹ Т. Крушеvac, *н. р.*, 1963, 96.

²⁷³² Н. Ћурић, *н. р.*, 1958, 163.

²⁷³³ Аноним, *Брчко и околina*, 22-23.

Fazli-paša iz Sarajeva, kao i Bekei Mehmed-paša poslani su u različita mjesta u Carstvu s tim da se više nikada ne smiju vratiti u Bosnu. Ista presuda važila je i za Ali-bega i Derviš-bega, koji su iz Bosne protjerani sa čitavim porodicama. Šesdeset manjih krivaca protjerano je u Bintasu i Balikeser na po dvije godine, dok je preostalih šesdeset i devet krivaca ostalo još neko vrijeme u Brusi. Porta i sultan imenovali su Valedin-pašu za novog vezira u Bosni koji je već sredinom februara „na svoje opredjeljenje krenuo“.²⁷³⁴

Serasker Latas je hrišćanima od sredine februara 1852. zabranio nositi fesove, čohu, već im je bio određen gunj, sukno i šubara, sve sa jasnim ciljem, „da se pozna(je) ko je Turčin, ko li je prava raja“.²⁷³⁵ Serasker Latas upozorio je 23. februara 1852. i provincijala Bosne Srebrene fra Andriju Kujundžića, da „budući, da je spomenuti Jukić (bio) potakač, koi (je) svedjer raju poti(cao), i usudj(ivao) se pokoj i sigurnost raje smučivat, upravo zato za sačuvat raju od svakoga kvara, volja je Visokog Dvora (bila), da odavud u Carigrad Jukić ide“.²⁷³⁶ Praktično, u isto vrijeme iz Đakova je na fra Kujundžićevu adresu biskup Štrosmajer slao pozdrave „jednokrvn(oj) i jednovjern(oj) brać(i)“ u Bosni. Njemu je fra Martin Nedić javio za Jukićevo hapšenje. Sumnjao je, da je fra Jukić nastradao „uslijed spleta nekih tamošnjim katolikom, a osobito misnikom neprijateljskih ljudi“. Štrosmajeru je bilo potpuno neshvatljivo, da se „Jukić u kakove stvari upustio, kojimi bi dužnu svoju prema zapovijedima svog Cara pokornost i vjernost narušio, tim manje, što (mu) je kako iz riječi, tako i iz djela njegovih (bilo) dovoljno poznano njegovo neograničeno naprama carskim naredbama i ljudim, a imenito naprama uzvišenoj osobi seraskjerovoj, pouzdanje i odanje“.²⁷³⁷

U Sarajevo je konačno 8. marta 1852. stigao novi bosanski vezir giritli Mustafa-paša-zade Velijuddin-paša (8. 3. 1852-14. 9. 1852).²⁷³⁸ On je imao tek oko trideset godina i bio je sin predsjednika carigradskog Divana Mustafa-paše. Osim grčkog govorio je francuski i italijanski jezik.²⁷³⁹ Novi bosanski vezir Veli-paša bio je naročito obrazovan. Školovao se u Francuskoj i živio je nekoliko godina u Parizu. On je 23. marta 1852.

²⁷³⁴ CH-15/XIX, 5. 2. 1852.

²⁷³⁵ *Brođanin (Hristifor Bogdanović)-Radivoju Radivojeviću (Tomi Kovačeviću)*, u Brodu, 21-go februaria 1852, u: I. Kecmanović, *Izveštaji poverenika o prilikama u Bosni od 1848. do 1854*, 285.

²⁷³⁶ *Omer-paša Latas-fra Andriji Kujundžiću*, Sarajevo, 23. 2. 1852, u: B. Ćorić, *n. r.*, 61.

²⁷³⁷ *Biskup Josip Juraj Strossmayer-fra Andriji Kujundžiću*, U Đakovu dne 20. veljače 1852, u: F. Šišić, *Josip Juraj Strossmayer, dokumenti i korespondencija*, knjiga prva, od god. 1815. do god. 1859, 204-205.

²⁷³⁸ S. S. Hadžihuseinović *Muvekkit, n. d.*, 1049.

²⁷³⁹ NN-91/XVIII, 21. 4. 1852.

pročitao sultanov ferman u Sarajevu kojim se on postavljao za vezira i u kome su izložena „mnoga olakšanja za narod“. Novog vezira je 26. marta u Sarajevo došao da pozdravi zbornički episkop Agatangel. Ovaj arhijerej se u to vrijeme pokazao kao veoma prosvjećen naređujući da „svaka obština mora imati školu i sposobnog učitelja“. Povodom istog događaja u Sarajevo je došao i mostarski episkop Josif i ostao sve do 2. aprila 1852. godine, kako bi sa ostalom dvojicom arhijereja održao parastos u međuvremenu preminulom bosanskom mitropolitu Ignjatiju. Na mjesto novog mitropolita imenovan je Prokopije.²⁷⁴⁰

Izgleda, da je od bosanskih franjevaca za srpsku nacionalnu politiku do marta 1852. bio pridobijen fra Blaž Josić iz Kraljeve Sutjeske.²⁷⁴¹ Ipak, velika većina njih bila je kao i ranije okrenuta prema Austriji. Nove poteškoće na koje su nailazili bosanski katolici u Bosni i Hercegovini, odnosile su se na Latasovo poricanje protektorskog prava Austrije nad bosanskim katolicima. Ali, bečka vlada mu nije ostala dužna. Diplomatskom akcijom na Porti ona ga je u martu 1852. optuživala, da je on: ometao normalan rad konzulata, zatim, cenzurisao službenu poštu, zabranjivao kontakt bosanskih katolika sa austrijskim konzulatom, pričinjavao razne teškoće austrijskoj trgovini sa Bosnom i što nije garantovao minimum građanskih prava za katolike, za koje je Austrija bila zainteresovana i imala pravo protektorata.²⁷⁴² Tako je katoličko sveštenstvo bilo stalno plašeno, kako bosanski katolici ne bi uzeli učešće u ustanku. Pratili su ih austrijski organi u Dubrovniku, gdje je u martu 1852. nekoliko fratara bilo uhođeno zbog sumnje, da su u vezi sa ustaničkim vođama u Trebinju.²⁷⁴³ Nepovjerenje katolike u pravoslavne pothranjivano je u trebinjskom kraju otvorenim nasiljem pobunjenika prema katoličkoj crkvi. Tako je u Hrasnom te iste 1852. grupa pravoslavaca otela katolicima njihovu mjesnu crkvu „Gospina Navještenja” i pretvorila je u pravoslavnu.²⁷⁴⁴

Serasker Latas započeo je sredinom marta 1852. veliku kampanju konfiskacije oružja od hrišćanske raje. Neophodnost zaplijene oružja pravdao je on pred Portom

²⁷⁴⁰ CH-45/XIX, 19. 4. 1852.

²⁷⁴¹ *Hristifor Bogdanović-Tomi Kovačeviću*, u Brodu, 18/6 marta 1852, u: I. Kecmanović, *Izveštaji poverenika o prilikama u Bosni od 1848. do 1854.*, 288.

²⁷⁴² В. Стојанчевић, *н. д.*, 279-280.

²⁷⁴³ Д. Берић, *н. д.*, 2007, 223-224.

²⁷⁴⁴ Don A. Komadina, *Interkonfesionalni odnosi na području trebinjske biskupije*, „Tisuću godina Trebinjske biskupije”, *Studia Vrhbosnensia-2*, Sarajevo 1988, 132.

svojim strahom od širenja ustaničkih ideja među bosanskim hrišćanima.²⁷⁴⁵ Oko 1700 njegovih vojnika je iz Sarajeva došlo u Livno i za kratko vrijeme zaplijenilo sve „oružje stanovnicima i katoličkog i gerčkog vieroizakona po svem kadiluku lievanskom”. Bosanski vojnici su tada zatvorili „sve svećenike i katoličke i gerčke, a tako isto i sve knezove (glavare) seoske iz onog kadiluka i po dvie znamenite osobe iz svakog sela”, kako bi ova konfiskacija bila izvedena bez otpora. Glavni razlog seraskerove odluke da se oružje oduzima u livanjskoj oblasti pravdan je činjenicom, da bi se na taj način predupredila pobuna „koja bi se zametnuti mogla na korist slavenstva”. Turske vlasti u Carigradu imale su neke informacije, da su Bosnom prošireni „mnogi smutljivi proglassi, koje su poslali u Bosnu Serbi Vlasi, da potaknu Bošnjake na bunu, ne bili se otresli turskog jarma, kao što se oslobodiše Serbia i Vlaška”.²⁷⁴⁶ Tokom konfiskacije oružja Ali-paša je naredio da se pod stražu stave svi: igumani, monasi, popovi, fratri i starješine,²⁷⁴⁷ a uhapšena su brojna lica. Samo u Starom Majdanu bilo je privedeno i poslano u bihaćki, a potom u sarajevski zatvor šestoro Srba: Stevan Marinković, pop Jovo, pop Jakov Marjanović, pop Ilija Popović, Četko Gašić i Zanko Vidaković.²⁷⁴⁸ Neke od zatvorenih pravoslavnih i katoličkih popova je serasker Latas naredio da se ubiju.²⁷⁴⁹ Neki onovremeni izvori govorili su, kako je Latas oduzimao oružje hrišćanima imajući pri tome namjeru, da ratuje sa Crnom Gorom.²⁷⁵⁰ On je nakon otkrivanja pet Miloševih emisara u februaru 1852. godine, koji su u Bosni planirali podići bunu tražio od susjedne Srbije i njenog kneza Aleksandra da zatvori granicu prema Bosni.²⁷⁵¹ „Vješt u nauci makiavelističkih“, prema fra Jukićevim riječima, Omer-paša Latas se tada najnečasnije ponio prema bosanskim hrišćanima. Naime, „krstjani, uvijek carski vierni podložnici do(t)ad, ostadoše i (t)ad: hranu, konje, volove i svaku službu kod vojske izpunjavahu“, ali serasker, valjda da bi „izbjeg(ao) svaku sumnju kod muslomanah, u koju je upao po do(t)adašnjem svom vladanju (tada) počme nedužne krstjane tlačiti i progoniti nemilice“. Sumnjičeći ih da spremaju pobunu on se posebno okomio na hrišćanske „knezove i

²⁷⁴⁵ G. Šljivo, *n. d.*, 2007, 459.

²⁷⁴⁶ NN-69/XVIII, 24. 3. 1852.

²⁷⁴⁷ Аримандритъ I. Памучина, *у. р.*, 1873, 378.

²⁷⁴⁸ *Dionizije Marinković: „Moji doživljaji“*, 126.

²⁷⁴⁹ M. Divić, *n. r.*, 240.

²⁷⁵⁰ Архимандрит Н. Дучић, *Смрт Але Кедића (у боју Михољијен Доловима 18 окт. 1861 год.)*, Зора, бр. 1, год. V, Мостар 1900, 20.

²⁷⁵¹ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 111-112.

popove“, a nešto kasnije i na hrišćanske „trgovce i druge odlične osobe“. Jukić tvrdi, da je tada bilo „njekoliko stotinah popovah, knezovah, trgovacah i ostale nedužne raje pozatvoreno u magaze i podrume sarajevske“. Zatvaranje bosanskih hrišćana odvijalo se najviše u vrijeme predaje oružja, kada je „sve svetjenstvo katoličko i grčko od mjestnih mudirah s drugom odličniom rajom (bilo) u tavnice pozatvorano, cienjeno, globljeno i zlostavljano“.²⁷⁵²

U Travniku je početkom aprila 1852. godine „Saroš“ (pijanac paša) Ali-paša izdao proglas da ako se kod bilo koga nakon dvadesetčetiri sata nađe i najmanji nož, da će se takvi „sa svom obitelji morati zakovati u kuću, pa i on i obitelji kuća bit će sažežena“. I ovdje su kao i u Livnu kao garanti da će hrišćani predati svo oružje bili pravoslavni popovi, katolički fratri, župnici i knezovi, dok su ostale „prednjake raje i uz njih Turke Bošnjake i nizame“ poslali da po selima prikupljaju oružje i nose ga vlastima u varoše i gradove. Moglo se primijetiti da je serasker Latas ovim svojim postupkom u izvjesnoj mjeri povratio lični ugled među bosanskim Muslimanima („Turcima bosanskim“). Među njima se ranije razvila sumnja „da Omer-paša nije (bio) pravi Turčin, i da nit(i) (je) klanja(o), nit abdest (pere se) uzima(o)“. Međutim, od vremena konfiskacije on im je izgledao „baš (kao) pravi Turčin, jer (je) vlahu progoni(o), pa n(ije) mo(glo) biti da i n(ije) klanja(o), ali (samo) kad nitko n(ije) vidi(o)“. Bosanski imami su u ovom Latasovom odnosu prema hrišćanima i potrebi da se od njih konfiskuje oružje vidjeli neko staro proročanstvo. Govorili su: „*Vallah! Mi smo našli, da se piše u našim ćitabim (knjigama), da uprav kad poserne turska viera, onda će ustati na svijet jedan veliki poturčenik i obraniti će tursku vieru protivu kaurima, e! evo ga je sad tako ustao Omer-paša, majka naša, a izgibio i kuga vlasli!*“²⁷⁵³ Po „naročitoj zapovjesti iz Carigarad“ su 28. aprila 1852. bili pušteni na slobodu „svi Hristijani („Христијани“), kako sveštenog tako i građanskog reda“, koji su bili zatvoreni tokom konfiskacije oružja.²⁷⁵⁴ Zatvorene su bile i brojne Sarajlije trgovci iako je konfiskacija u Bosni do kraja aprila 1852. završena bez gotovo ikakvog suprostavljanja, dok je u Hercegovini ona trajala još neko vrijeme.²⁷⁵⁵ Panslavizam se u Bosni u to vrijeme pronalazio na svakom mjestu, a

²⁷⁵² Fra I. F. Jukić, *Ljetopis katoličke crkve u Bosni*, 574-575.

²⁷⁵³ NN-91/XVIII, 21. 4. 1852.

²⁷⁵⁴ CH-51/XIX, 3. 5. 1852.

²⁷⁵⁵ CH-44/XIX, 17. 4. 1852.

pogotovo su bila sumnjičena prosvjećenija lica svih vjera.²⁷⁵⁶ Zbog osnovane sumnje da širi panslavističku ideologiju u Banjaluci na kraće vrijeme bio je zatvoren i srpski trgovac Tomo Radulović.²⁷⁵⁷ Prije nego što ga je bacio u tamnicu Omer-paša Latas je bio Radulovićev prijatelj.²⁷⁵⁸ Pored Radulovića, Omer-paša je u Sarajevu zatvorio poznatog bosanskog Srbina Jovana Čajkina, kao i mnoge druge važne ličnosti po raznim mjestima Bosne. Skenderova tvrdi, da je tada bilo procesuirano „što popova, što knezova (starješina)“ („частью поповъ, частью кнезовъ [старешинъ]“) gotovo 400 tražeći od njih oružje.²⁷⁵⁹ Ovo zatvaranje, a zatim i požar u sarajevskoj hrišćanskoj mahali tokom koga je 23. aprila 1852. izgorjelo 7.000 dućana i 1.600 kuća značajno je dazavuisalo napredak trgovine bosanskih Srba.²⁷⁶⁰ Ipak, najveća šteta za nacionalni razvoj sarajevskih Srba svakako je bila što je u ovom požaru izgorjela srpska osnovna škola. Nova škola napravljena 20. marta iduće godine, ponovo je izgorjela u novom požaru, koji je izbio samo dva mjeseca kasnije.²⁷⁶¹ Po naređenju srpskog kneza srpska vlada dala je sarajevskoj pravoslavnoj opštini (Lazar Todorović, Risto Savić, sinovi Hadži N. Besarovića, Dimitrije Jeftanović, Jovo J., Aleksa Nikolić, Simo Samouković) pomoć od 1.000 carskih dukata za sanaciju štete na školama izazvane ovim požarima.²⁷⁶² Osim srpske imovine u Sarajevu su u tom požaru izgorjele i kuće nekih katolika, odnosno „latina“ („латинов“).²⁷⁶³

U razotkrivanju Srba za koje se sumnjalo da simpatišu ili da su u vezi sa ustaničkim pokretom i sve raširenijem strahu od panslavizma bosanski Muslimani su saradnike u njihovom razotkrivanju pronalazili i u pravoslavnim popovima. Tako je neki iguman iz Kosijerova Teodosije Mitrović početkom hercegovačkog ustanka izdao u Mostaru neke ljude iz Banjana, koji su bili kasnije pogubljeni.²⁷⁶⁴

Serasker Omer-paša Latas se krajem aprila 1852. vratio u Carigrad. On je kod svih stanovnika Bosne i Hercegovine zauvijek ostao upamćen kao negativna ličnost.

²⁷⁵⁶ E. Spencer, *O. c.*, vol. I, 330.

²⁷⁵⁷ СН-45/ХІХ, 19. 4. 1852.

²⁷⁵⁸ Т. Алауровић, *n. d.*, 13.

²⁷⁵⁹ С. Скендерова, *у. р.*, 457.

²⁷⁶⁰ СН-58/ХІХ, 24. 5. 1852.

²⁷⁶¹ Ј. Ф. Иванишевић, *н. р.*, август-септ.-октобар 1909, 511.

²⁷⁶² В. Грујић, *н. р.*, 88-89.

²⁷⁶³ С. Скендерова, *у. р.*, 457.

²⁷⁶⁴ Д. Берић, *н. д.*, 2007, 206.

Sprovodio je tanzimat tako što je „Turke pohvatao i oglobio” i sprečavao potencijalnu pobunu hrišćana i „panslavismus” oduzimajući od njih oružje.²⁷⁶⁵ Posmatrano sa moderne tačke gledišta, on je uveo u svakodnevni život u Bosni turski nacionalizam i zaveo process: „*turcizacije*“ čitavog društva.²⁷⁶⁶ Nema sumnje, da, dok je on, a ne bosanski vezir, praktično vladao Bosnom, da je mnogo „tamničio i globio“. Najprije je krenuo od „Turakah velikašah, pa sveršio na najsiromašniim težacima i prosjacim(a)“. On je mnoge: „paše, bege, alaj-bege, spahie, kadie, hodže, muftie, popove, fratrove, tergovce, zanatlie, svakog kako je hotio, tako je razstavio ili s imanjem, ili s obitelji ili sa zavičajom, ili s istim životom“. Imao je po svuda uhode i špijune, koji su „po njegovoj želji, potvaranjem svakojakim, opazivali, i činili da dopadnu tamnice, i glave da pogube“.²⁷⁶⁷ Prema fra Jukićevoj procjeni, Omer-paša je tih dana oko 400 okovanih bosanskih prvaka poslao u zatočenje Carigrad.²⁷⁶⁸ Teret krivice nosio je Omer-paša na sebi jednim dijelom i zbog osornog ponašanja predsjednika sarajevskog vijeća (šure) Reiz-Efendije, „koi je svoju opakost osobito prama raji još za vladanja Omerova pokazivao“. Interesantno je bilo i to, da se „njih dvoica ikad prie (nisu) mogli dobrim okom gledat, dok nije Omer počeo kerstjanstvo progonit“. Čak je Omer-paši jedno vrijeme za izgovor služilo i to, da on nije mogao „preko šure” u stvarnosti „ništa učinit”, te da mu ni „tanzimat” to isto nije dozvoljavao.²⁷⁶⁹

Novi egzodus srpske trgovine u Sarajevu desio se 23. maja 1852. godine, kada je u požaru izgorjela sva jugozapadna strana Sarajeva, vezirov konak i konak austrijskog konzula. Veći dio čaršije bio je potpuno spaljen i u njoj oko 2.000 dućana i nekoliko stotina kuća. Nesreća je bila tim prije veća s obzirom, da u Sarajevu nije bilo „ni jednog šmrтка a baš ni jedne kante“ da se požar ugasi. Trgovačke robe izgorjelo je u vrijednosti nekoliko miliona groša. Osim hrišćanskih trgovaca, najviše su stradali hrišćani iz nižih slojeva građanstva, koji su ostali maltene bez krovova nad glavom.²⁷⁷⁰ Tokom trajanja ovog drugog velikog požara, bosanski vojnici dodatno su opljačkali brojne Sarajlije, pa i samog dabro-bosanskog vladiku. Nekoliko oficira, koji su pokušali da zaustave pljačku

²⁷⁶⁵ NN-103/XVIII, 5. 5. 1852.

²⁷⁶⁶ M. Hadžijahić, M. Traljić, N. Šukrić, *Političke posljedice islamizacije*, u: „Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini”, Sarajevo 1991, 114.

²⁷⁶⁷ NN-132/XVIII, 10. 6. 1852.

²⁷⁶⁸ Fra I. F. Jukić, *Omer-paša i bosanski Turci II.*, 447.

²⁷⁶⁹ NN-176/XVIII, 3. 8. 1852.

²⁷⁷⁰ CH-60/XIX, 29. 5. 1852.

brutalno su pretučeni.²⁷⁷¹ Jedinu pomoć postradali su dobili od austrijskog cara Franca Jozefa I, u iznosu od 3.000 forinti.²⁷⁷²

Sarajevski trgovci obratili su se na neka bogatija („mogućnija“) „pravoslavna obštestva“ po Austriji za pomoć. Njima su pomoć obećali austrijski Srbi, ali i Srbija, koju su svi odreda smatrali za „milostivo srbsko srce srbadije (i) slavn(om) sestr(om)“. Pravoslavna opština dobila je, kako je navedeno i od austrijskog cara 3.000 franaka pomoći, kome su upućene zahvale od svih „Sarajevaca i svijju Bošnjaka“ („Бошняка“). Požar nije prekinuo rad škole, tako da je pravoslavna sarajevska opština tražila na raznim mjestima učitelje „koji (su) zna(li) i nemački“. ²⁷⁷³ Prema fra Jukićevom svjedočenju u to su vrijeme sarajevski „rišćani“ imali do 2.000 kuća, jednog arhiepiskopa, „kamenitu crkvu i jednu malu učionicu“ i svu trgovinu „sa Njemačkom (Austrija-B. T.)“. Katolici ili „kršćani“ su imali jednog župnika i samo 30 kuća.²⁷⁷⁴ U Mostaru su pravoslavni takođe bili dosta brojniji i imali su do 500 kuća. Imali su jednu „kamenu crkvu i učionicu“, dok je katolika bilo do 60 kuća.²⁷⁷⁵

IV 2. Portin komesar Ćamil-paša i zabrana srpskog imena za pravoslavne i latinskog za katolike i Hatihumajun (1852-1856)

Fra Jukić je konačno pao u nemilost seraskera Latasa nakon jednog večernjeg razgovora kada mu je u pijanom stanju predložio da, pošto istrijebi staro muslimansko plemstvo serasker obnovi bosansko kraljevstvo i postane njen kralj. Garantovao mu je, da bi uz njega stali svi bosanski katolici i pravoslavni.²⁷⁷⁶ Čak mu je predložio, da za glavnog savjetnika uzme fra Marijana Šunjića, kome, kako je fra Jukić naveo: „u političkim i diplomatskim stvarima Meternich nije bio ni do koljena, i koji se mogao u

²⁷⁷¹ S. Antoljak, *Veliki požar u Sarajevu (23.-24. svibnja 1852.)*, HNK „Napredak“, (1942), God. XXXII, Sarajevo 1941, 87-88.

²⁷⁷² *Isto*, 89.

²⁷⁷³ CH-82/XIX, 22. 7. 1852.

²⁷⁷⁴ I. F. Jukić, *n. d.*, 359.

²⁷⁷⁵ *Isto*, 385.

²⁷⁷⁶ I. Kecmanović, *Ivan Frano Jukić, narodni prosvjetitelj i politički borac*, Pregled, br. 4, polug. I, Sarajevo april 1953, 295.

tom pogledu s Palmerstonom mjeriti“.²⁷⁷⁷ Turske vlasti dopratile su sredinom jula 1852. u Carigrad u lancima uhapšenog fra Jukića, koji je bio očito „kompromitovan u političkim odnosima između turske i austrijske vlade“. („Egli si è trovato delinquente e compromesso nella politica del Governo Ottomano con quello dell'Austria“.). Porta je tada odlučila, da ga izruči u Rim, kako bi mu tamo sudila Rimska kurija („Curia Romana“).²⁷⁷⁸ Zapravo, fra I. F. Jukić je bio pušten iz carigradskog zatvora tek poslije intervencije austrijskog generalnog konzula na Porti, Hrvata Antona Mihanovića.²⁷⁷⁹ Fra Jukić je u Rim stigao u avgustu 1852. godine, a već u novembru je fra Andrija Kujundžić upozoravao generala franjevačkog reda u Rimu, da bi nad fra Jukićem trebalo „imati budnije oko“, kao i da on ni na koji način ne može više boraviti u Bosni gdje je počinio „političke prekršaje“ zbog kojih je franjevački red i „vjerni mu puk“, morao podnijeti „mnoga teška zla“.²⁷⁸⁰ Prema jednoj drugoj verziji fra Jukić je iz Varcara napisao neko pismo hrvatskom banu Jelačiću, a možda i Gaju i Kukuljeviću-Sakcinskom kome je moleći za pomoć izložio svoje političke stavove i Omer-pašine namjere. Navodno je do tog ili tih pisama nekim čudnim okolnostima došao francuski konzul, inače sultanov prijatelj i protivnik Austrije i poslao ih u Carigrad. Porta je na odgovornost prvo pozvala seraskera Latasa, a ovaj, da bi sebe sačuvao, ostrvio se na fra Jukića.²⁷⁸¹ Njegovo hapšenje i progonstvo žestoko je odjeknulo u katoličkoj crkvi. Bosanski provincijal fra Andrija Kujundžić je pisao generalu franjevacu, kako je fra Jukić bačen u tamnicu „zbog nekih političkih grešaka“ („ob suos nonullos politicos defectus“.). Fra Kujundžić je naveo, kako fra Jukić to nije učinio iz zlobe, nego iz neopreznosti i mladanačke lakomislenosti. Nadalje se kaže, da je Jukić saopštio seraskeru Omer-paši Latasu mnoge stvari koje mu nije trebao kazati, što je „podmukli renegat“ („subdolos renegatus“) zloupotrijebio. Bosanski provincijal je molio generala franjevacu, da fra Jukića smjesti u neki samostan u Italiji, jer je bio „talentovan i sposoban“ („singulare talentum et multas bonas qualitates“), ali da ga jednako tako trebalo strogo nadzirati, prvenstveno zbog

²⁷⁷⁷ *Napomene*, u: Ivan Franjo Jukić, *n. d.*, 592.

²⁷⁷⁸ MRS BL-AG ZOTP (1527-1878)-23/80, ASCPF Bosna vol. 14, *G. Salviani-Di Vostra Eminenza Roma*, Constantinopoli li 13/15 Luglio 1852.

²⁷⁷⁹ MRS BL-AG ZOTP (1527-1878)-23/80, ASCPF Bosna vol. 14, *Fr. Philippus Pascialich-F. Venanzo da Celano, Min. genle, D'Araceli* 31 Luglio 1852.

²⁷⁸⁰ I. Kecmanović, *n. r.*, 1953, 296.

²⁷⁸¹ A. Muradbegović, *n. r.*, 66.

njegove neopreznosti i nepromišljenosti.²⁷⁸² Insinucija o Omer-paši kao bosanskom kralju nije bila jedina politička fantazija. Mladi Tuzlak Živko Crnogorčević je slušao nekakve priče, da se Latas pri polasku u Bosnu, navodno dogovorio sa Aleksandrom Karađorđevićem oko prisajedinjenja Bosne Srbiji, a Hercegovine Crnoj Gori. On bi, po ovom dogovoru do kraja života bio bosanski knjaz, koga bi naslijedio Karađorđević.²⁷⁸³

Novopostavljeni sarajevski vladika Prokopije stigao je u Sarajevo 18. avgusta 1852. godine.²⁷⁸⁴ Od njegovog vremena, a po „nare(đenju)” bosanskog vezira Veli-paše pravoslavni hrišćani su, i to po prvi put nakon turskih osvajanja konačno dobili pravo da pred hrišćanskim sprovodima nose krstove, obavljaju litiju i da na groblju čitaju molitve.²⁷⁸⁵

Do kratkotrajnog izmirenja između hercegovačkih plemena i Crnogoraca došlo je dolaskom na vlast knjaza Danila uz njegovo obećanje, da će ih braniti u borbi protiv Turaka. Ovo je za hercegovačkog pobunjenika Luku Vukalovića bilo od presudnog značaja za prerastanje pobune u masovan narodni pokret.²⁷⁸⁶ Knjaz Danilo je neke pogranične krajeve u Hercegovini smatrao sastavnim dijelom Crne Gore iako su stanovnici ovih oblasti i dalje Turcima plaćali danak. Tako je on u Zupcima, Grahovu i Kruševicama, koji su kasnije ušle u sastav crnogorske države lično imenovao serdare i kapetane.²⁷⁸⁷

Fra Jukić je sredinom septembra 1852. sugerisao svome rođaku u Banjaluci Anti Kaiću, da ako se o njemu bude pisalo u novinama, da se obavezno navede, kako se on nije „ni u kakve političke poslove mećo, već jedino s literaturom bavio se, i da Austria, ako bi naumila Bosnu imati, nebi trebovala takvog načina, već svietlog oružja“. Fra Jukić je u to vrijeme jednako slao pozdrave: hrvatskim nacionalistima, Srbima, naklonjenom Ilircu Ljudevitu Gaju, kao i nenaklonjenom pravašu Anti Starčeviću²⁷⁸⁸ i to u vrijeme svog najvećeg progona zbog promovisanja panslavizma i kada je na površinu sve više

²⁷⁸² MRS BL-AG ZOTP (1527-1878)-25/83, Ms. XII/12, f. 348rv, FAG Bosna Srebrena, Archivum Generale OFM, *Fra Andrija Kujundžić-O. Generalu franjevačkog reda*, Franjevački samostan u Kreševu, 26. studenog 1852. godine.

²⁷⁸³ *Мемоари Живка Црногорчевића*, 27.

²⁷⁸⁴ CH-95/XIX, 21. 8. 1852.

²⁷⁸⁵ С. Скендерова, у. р., 457.

²⁷⁸⁶ Д. Берић, н. д., 2007, 208.

²⁷⁸⁷ В. Божићевић, *Почетак устанка Луке Вукаловића (1852-1853)*, ГИД БиХ, IV, Сарајево 1952, 206.

²⁷⁸⁸ *Fra Ivan Frano Jukić-Anti Kaiću*, Rim, 15. Rujna 1852, u: *Pisma Ivana Franje Jukića*, 192.

izbijala „stara kleta mrzost između naroda Srbskoga i Rvatskoga“.²⁷⁸⁹ Njega je uzalud hrvatski ultranacionalista Ante Starčević dosta ranije odvrćao od Omer-pašine borbe protiv svojih sunarodnika, upozoravajući ga na opasnost od pravoslavlja i bosanskih Srba. Govorio mu je: „*Da ste ljudi, vi bi se složili s agami, pa proti tudjincu. Ako bi se obranili, a mogli bi da svojski hoćete, age bi u vami opazili ljude, pa bi se s vami pogodili, na korist svoju i vašu. Aga je Anatolac, Turčin tudjinac kako i meni Nemac, prem je tvoj aga s Turčinom, prem sam ja s Nemcem iste vere. Ako padnu age, vi padate još dublje.*“²⁷⁹⁰ Po njemu, u Bosni, najfanatičniji u vjeri bili su pravoslavni čiji su „neuk(i)“ popovi kod svojih vjernika, a „u duhu gerčtine“ permanentno „poderžava(li) i razjar(ivali) meržnju proti Muhamedovcem“, pa je stoga „ovaj puk (bosanski Srbi-B. T.) smatra(o) zadušbinom, Muhamedovcu makar kako škoditi“.²⁷⁹¹ Kod Starčevića je u to vrijeme bilo istaknuto turkofilstvo i zalaganje za sprovođenje najpotrebnijih reformi, ali ne i prestanak turske vlasti u Bosni.²⁷⁹² On je kao izraziti nacionalistički liberal među prvima zagovarao nacionalnu ideologiju oslobođenu svih konfesionalnih predrasuda. Starčević je u bosanskim Muslimanima vidio svoju „nacionalnu braću“ i bio protivnik shvatanja po kome su samo katolici u Bosni bili Hrvati. On je očito pravio grešku, kada je bosanske age i begove, osnovnu političku i društvenu snagu u Bosni smatrao za „najčišće hrvatsko plemstvo“. Zapravo, on je olako prelazio preko činjenice što je kod njih bilo više stranih etničkih primjesa, nego kod ostalih bosanskih Muslimana.²⁷⁹³ Starčević je bez ikakve sumnje obožavao Bosnu, ali i Tursku. U Turskoj je, kako je tvrdio živjelo: „*kakov milion dušah najčistije i najplemenitije kervi hervatske, i uz to kakov dva miliona pasminah pohervatjenih, dakle dušah koje su po narodnosti i domovini pravi Hervati*“.²⁷⁹⁴ Riter-Vitezovićevoj i Starčevićевой „ideji Panhrvatstva“,²⁷⁹⁵ kao i Starčevićevim pogledima na političku prošlost i budućnost Bosne prvi se od hrvatskih narodnjaka priklonio Ivan Kukuljević-Sakcinski. On je, jasno aludirajući na hrvatsku

²⁷⁸⁹ Dr Imbro Ignjatiević *Tkalac-patrijarhu Rajačiću*, u Zagrebu, 8/20 Avgusta 1852. god., u: S. Gavrilović, *Brlićeva i Tkalčeva pisma patrijarhu Rajačiću i Garašaninu (1849-52)*, HZ, god. XIX-XX, Zagreb 1966-67, 408.

²⁷⁹⁰ A. Starčević, *Na čemu smo*, Zagreb 1878, 7.

²⁷⁹¹ *Isto*, 5-6.

²⁷⁹² M. Hadžijahić, *n. r.*, 1966-67, 88-88.

²⁷⁹³ *Isto*, 90.

²⁷⁹⁴ J. Horvat, *Ante Starčević, kulturno-povjesna slika*, Zagreb 1940, 160-161.

²⁷⁹⁵ Ф. Шишић, *Југословенска мисао, Историја идеје југословенског народног уједињења и ослобођења од 1790–1918.*, Београд 1937, 125.

nacionalnu orijentaciju Bosne poricao u to vrijeme Šafarikovu teoriju po kojoj su svi pravoslavni Jugoslaveni bili Srbi. On se usprotivio i tome, da su „štokavsko nariječje Serblji sami izumili“.²⁷⁹⁶ Kako je istakao M. Marjanović, Ante Starčević je: „*Mrzio ime 'Srbin' (ali ne čisti narod srpski) samo za to, jer je mislio da je to ime bilo pakošću tuđinaca kao poruga i uvreda nadjenuto jednome dijelu naroda i da tome ime znači: rob i sluga*“.²⁷⁹⁷ Starčeviću je bilo sumnjivo, to što su kroz istoriju postojale različite varijante srpskog nacionalnog imena: „Srb“, „Srbin“, „Srblijin“, „Srbalj“, „Srbianac“, „Srbljanin“ dovodeći sve ove nazive u vezu sa latinskom rječju „servus“, što je označavalo slugu u Rimskom carstvu.²⁷⁹⁸ Istina, Starčeviću je na sve ove njegove uvrede odgovarano od srpskih nacionalista u isto vrijeme i u istom „istorijsko-pravaškom“ tonu. Za jezik u Bosni smatrali su oni samo i jedino „srbski („србскій“), a ne horvatski („хорватскій“).²⁷⁹⁹ Istorijski, pozivali su se srpski nacionalisti na famozni „Di administrando imperio“ iz dalekog X vijeka, po kome „o Horvatima („Хорватима“) pak u Bosni“ pisac ovog dijela Porfirogenit nije ništa rekao.²⁸⁰⁰ Na Starčevićeve zlurade insinuacije o porijeklu naziva Srbi od Servi tj. robovi, argumentovalo se „istin(om) istoričn(om) da su se oni i pre, nego što su mogli biti robovi, nazivali 'Srblji(ma)' ('Србљи')“.²⁸⁰¹ Ni srpski crkveni ultrakonzervativni krugovi nisu ostajali Starčeviću dužni. Nazivali su ga „Srblijinom rimske vjere“ („Србљин римске вѣре“).²⁸⁰²

Lični ljekar seraskera Latasa dr Kečet je krajem septembra 1852. tvrdio, kako je glavni uzrok fra Jukićeve tragedije bio, što je bio prijatelj Austrije i što je, navodno ona preko njega htjela organizovati i podići bunu u Bosni. Fra Martić je za pravi razlog progonstva fra Jukića smatrao, kako je naveo, što se „u mozgu evropske diplomatije“ tada pojavilo „strašilo panslavizma“. Osim toga, fra Martić je tvrdio, da je serasker Latas bio opranjan kod Porte, da sa Jukićem „petlju plete, kako bi se Bosna od Carigrada otejepila i pod njegovom upravom samosvojna kao Egipat postala“.²⁸⁰³ Fra Jukića je i izaslanik britanske vlade Alison, koji je boravio u Bosni 1852. nazvao austrijskim

²⁷⁹⁶ J. Šidak, *Politička djelatnost Ivana Kukuljevića Sakcinskoga*, Radovi, br. 2, Zagreb 1972, 77.

²⁷⁹⁷ M. Marjanović, *n. p.*, III, Br. 278 (XXIX, 4), 16. Avgust 1912, 276.

²⁷⁹⁸ NN-221/XVIII, 27. 9. 1852.

²⁷⁹⁹ Ђ. Тирић, *Одговоръ Старчевићу и Хорватима*, Земун 1852, 12.

²⁸⁰⁰ *Исто*, 19.

²⁸⁰¹ *Исто*, 28.

²⁸⁰² Аноним, *Мисли*, 22.

²⁸⁰³ T. Alaupović, *n. d.*, 13.

agentom, koji je radio pod direktivom bana Josipa Jelačića, dok ga je Omer-paša smatrao agitatorom panslavizma.²⁸⁰⁴ Ono što je bila nesumnjiva istina je, da je fra Jukić bio veliki poštovaoc Lj. Gaja, koji je za njega važio za „početnika narodnog života“ kome je on posvetio svoj „Zemljopis Bosne“ i koji je prema njegovom vlastitom priznanju bio „sastavljen od onoga, koga (je) među prve (njegove) učenike i nasljednike mo(gao) brojiti“. Fra Jukić je Gaju bio najviše zahvalan što su njegovim radom „braća Hrvati i Bošnjaci“, koji se u prošlosti „ni za rod jedan nisu držali (prestali) među sobom otugjeni“ biti. Gaja je fra Jukić smatrao narodnim „probuditeljem (i) izbaviteljem“, koji je mu je „narodni put pokazao“, brojne otuđene sinove priveo „k slavi majci“ i ogroman broj „ledenih srdaca“ ugrijao „ognjem narodoljublja“.²⁸⁰⁵ Fra Jukić je ostao dosljedan pristalica hrvatskog ilirizma i za razliku od nekih svojih saradnika, kao na primjer fra Martića, koji se u mladosti „štogdje Srbinom“ osjećao, a kasnije priklonio hrvatstvu i ostao u tom opredjeljenju do kraja života. Ipak, kao „rigidni gajevac“ on se nikada eksplicitno nije izjasnio za nacionalno hrvatstvo.²⁸⁰⁶

Zajedno sa novim bosanskim vezirom Huršid Mehmed-pašom (14. 9. 1852-26. 10. 1856)²⁸⁰⁷ u Sarajevo je koncem septembra 1852. došao i carski komesar veliki reiz Ćamil-paša sa zadatkom „da razvidi stanje ove zemlje“. Pozitivna stvar, pogotovo za hrišćane bila je što je iz Sarajeva otišao ozloglašeni predsjednik sarajevskog vijeća Reiz-efendi.²⁸⁰⁸ Ćamil-paša bivši je bosanski vezir i prema Jukićevim riječima bio je „sin bankrotiranog i poturčenog carigradskog čifuta“.²⁸⁰⁹ Novi bosanski vezir Huršid Mehmed-paša je za savremenika događaja fra Martića bio „razuman čovjek dolazeći iz Beograda“. Bio je sin Rešid-paše, pobjednika nad Husein-kapetanom Gradaševićem.²⁸¹⁰ Tadašnji fojnički gvardijan fra J. Baltić takođe je za Huršid-pašu naveo, da je bio „dobar i (da se) dosti pravedan ukazivao prema krstjanim“.²⁸¹¹ Skenderova ga je smatrala „čovjekom vrlo obrazovanim i *političnim* (kurziv-aut. S. S.) („человѣкъ совѣтъ

²⁸⁰⁴ B. Popović, *n. d.*, 1949, 110.

²⁸⁰⁵ T. Alaupović, *n. d.*, 28-29.

²⁸⁰⁶ S. Harni, *Bibliografski rad Ivana Franje Jukića i kraj kulturne povijesti, Bibliografije kao izvor za povijest knjige i kulturnu povijest*, Libellarium, vol. 1, No. 1, Zagreb travanj 2009, 44-45.

²⁸⁰⁷ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 1056.

²⁸⁰⁸ CH-111/XIX, 27. 9. 1852.

²⁸⁰⁹ Fra I. F. Jukić, *Ljetopis katoličke crkve u Bosni*, 576.

²⁸¹⁰ Fra G. Martić, *n. d.*, 1906, 41.

²⁸¹¹ J. Baltić, *n. d.*, 266.

образованный и политичный“), koji je ravnopravno ugađao svom narodu-Turcima, hrišćanima i latinima“ („всему народу и Туркамъ и христіанамъ и латинамъ“). Novi bosanski vezir bio je naročito predan socijalnoj emancipaciji i obrazovanju bosanskih Muslimana.²⁸¹² Ipak, bosanski Muslimani strahovali su da im uslijed reformi zemlja ne pređe u ruke hrišćana, zbog čega su podmitili Ćamil-pašu da izda zapovijest „da se poreza ne reže po zemlji, nego po domovima“. I u kasnija vremena bosanski Muslimani imajuću podršku u medžlisima ometali su hrišćane u njihovom novom pravu oko dobijanja zemlje. Dozvolom viših vlasti hrišćanima je davana prazna zemlja za obrađivanje na dva ili tri mjesta, ali gotovo uvijek kada bi neki Musliman, pošto bi izmislio da su te zemlje vakuf (džamijsko imanje) ili begovsko imanje, medžlis to potvrđivao nakon čega je hrišćanima oduzimana zemlja. Prema novom zakonu bilo je dopušteno vlasništvo nad zemljom, ali samo nekolicini hrišćanskih trgovaca, koji su od bosanskih Muslimana kupili njihovu zemlju. Ipak, njih je bilo toliko malo, a uz to bili su bez ikakvog političkog značaja. A da ih je bilo i više „sistem farmerstva“ se ne bi posebno mijenjao, jer bilo da se radilo o spahiji, muslimanskom begu ili sarajevskom trgovcu hrišćaninu, dalo se primijetiti, da je hrišćanski trgovac čak bio skloniji od muslimanskog bega ugnjetavati svoga sunarodnika i jednovjerca.²⁸¹³ Najupečatljivija odluka portinog komesara Ćamil-paše, odmah po njegovom dolasku u Bosnu bila je zabrana pravoslavcima da se nazivaju Srbima, već samo službeno „Urum–miletom“, a katolicima, ne Latinima kao do tada, već „katolik-miletom“.²⁸¹⁴

Hrišćanske porodice koje su nastradale u sarajevskom požaru pomognute su početkom novembra 1852. osim od sultana i od austrijskog cara. Sultan je za preko dvjesto siromašnih „porodica hristijanski pravoslavne crkve“ („христијански православне цркве“) izdvojio 48.125 groša, a austrijski car 22.660 groša. Za dvadesetitri „hristijanske porodice rimskoga zakona“ („христијанске породице римскога закона“) sultan je lično izdvojio 10.000 groša, a za stotinuipedesetsedam jevrejskih porodica samo 26.690 groša.²⁸¹⁵ Rimski papa je preko sekretara Kongregacije za proširenje vjere dao generalu franjevačkog reda 46 rimskih škuda za gradnju sarajevske rezidencije koja je

²⁸¹² С. Скендерова, у. р., 458.

²⁸¹³ СН-138/XXV, 14. 12. 1858.

²⁸¹⁴ В. Поповић, и. д., 1949, 121.

²⁸¹⁵ СН-128/XIX, 6. 11. 1852.

izgorjela u požaru.²⁸¹⁶ Bez obzira na sve izneseno, stradanje pravoslavnih i zloupotrebe fanariotskih vladika nastavljene su nesmanjenim intenzitetom. Takođe, sve više bilo je primjera neslaganja nižeg sveštenstva sa takvim postupcima. Srpski listovi u Austriji pisali su sredinom novembra 1852. godine, da je stanje pravoslavnog sveštenstva u Bosni bilo očajno. U jednom tekstu „Srbskog dnevnika“ od 15. novembra 1852. pisalo je, kako „sveštenici niti (su) nešto zna(li), niti (su) ima(li) prilike da što nauče“.²⁸¹⁷ Crkve su bile primitivne i od drveta. Među prvim crkvama koje su te 1852. godine pravoslavni obnovili i adaptirali u zapadnoj Bosni bila je u Koluniću kod Bihaća, koja je prema predanju mještana poticala iz vremena turskih osvajanja.²⁸¹⁸ Slično je bilo i u istočnoj Hercegovini, gdje su seoske crkvice bile „u svačem oskudne, i sasvim gole, da u nijednoj ništa n(i)je (bilo), osven goli zidova, samo ispred dveri po gdje koja je (bila) priljepljena ikonica, i to ponajviše od papira“.²⁸¹⁹ Izgleda da je iz toga vremena i pravoslavna crkvica u Gornjoj Grapskoj kod Doboja.²⁸²⁰ U istočnoj Bosni, u Tuzli temelji pravoslavne crkve i uz nje škole udareni su 1851. godine, a njenu izgradnju vodio je neki katolik iz Travnika.²⁸²¹ U tuzlanskoj školi, koja je do tada radila po privatnim kućama izmijenili su se brojni učitelji. Pored pomenutih Đorđije i Avrama, u njoj su srpsku djecu osnovnim znanjima podučavali: neki Danilo,²⁸²² zatim neki Pero, Ilija Gačo, neki Mića, Mirko Savić, Mihailo Gatar iz Nove Varoši, Nikola Bogićević-Kostić, Hadži Lazar Jovanović, Krsto Jovanović, pop Marijan Popović iz Strmice, Ivan Anterijaš iz Crne Bare i Stevo Kostić.²⁸²³

Biskup fra Marjan Šunjić i fra Martin Nedić su se sredinom decembra 1852. obratili austrijskom ministarstvu prosvjete jednom „Molbenicom“ za pomoć. Ova dva fratarska prvaka su u tom dopisu otkrili i svoje neskriveno političko opredjeljenje, navodeći kako je Bosna svojim „većim dijelom spojena s katoličkim pokrajinama Austrije“. Po njima, glavni uzrok zaostajanja prosvjete bio je „taj, što su bosanski

²⁸¹⁶ MRS BL-AG ZOTP (1527-1878)-25/83, Ms. XII/12, f. 348rv, FAG Bosna Srebrena, Archivum Generale OFM, *Fra Andrija Kujundžić-O. Generalu franjevačkog reda*, Franjevački samostan u Kreševu, 26. studenog 1852. godine.

²⁸¹⁷ А. Кос, *н. р.*, 2010, 210-211.

²⁸¹⁸ К. Новаковић, *Кратак опис протопрезвитерата петровачког*, БХ Источник, св. II, год. VIII, Сарајево 1894, 82.

²⁸¹⁹ Ј. Памучина, *н. р.*, 1851, 35.

²⁸²⁰ М. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, 82.

²⁸²¹ *Метоари Џивка Црногорчевића*, 34-35.

²⁸²² М. С. Филиповић, *н. р.*, 1964, 79.

²⁸²³ Дž. Пашић, *н. р.*, 24.

kršćani, pritisnuti teškim tugjinskim jarmom, (bili) lišeni svih sredstava, s pomoću kojih bi mogli podići škole“. Otkrili su, takođe, da je u „bosanskih katolika (bila) tolika bijeda, da, (iako ih je bilo) u samoj Bosni osim Hercegovine oko 120 tisuća, (da oni) n(isu) (i)ma(li) više od 5 crkava, od kojih 3 n(isu) mog(li) ni 600 a 2 ni 300 duša obuhvatiti, (dok je) muslimanskoga žiteljstva i žiteljstva grčko-istočnoga neznanje unišlo već u polovicu“. Žalili su se, što su „bosanski katolici za prosvjetu (bili) vrlo sposobni, ali ih je cijela katolička i kršćanska Evropa ne kroz godine nego kroz stoljeća zanemarivala“. Prigovorili su, kako su bosanski katolici „pripušteni sami sebi i fanatizmu Osmanlija, te kroz stoljeća od Evrope još niti jedne jaspere nisu primili za opće katoličko dobro“. Njih dvojica su na kraju priznala, da su se „zadnjih godina podigle osnovne škole u: Fojnici, Kreševu, Tolisi, Livnu, Varcaru i Docu“, koje su, kako su naveli „s pohlepom pohod(ili) ne samo katolička nego i grčko-istočna djeca, koju (su) podučava(li) za to određeni Franjevci“. ²⁸²⁴ Hrvatsko nacionalno usmjeravanje bosanskih franjevac započelo je 4. decembra 1852. godine, kada je hrvatski podban Benko Lentulaj predložio đakovačkom biskupu Josipu J. Štrosmajeru, da se Zaklada Josipa II otcjepi od ugarske i pripoji hrvatsko-slavonskoj vjezakonskoj matici, a da se njemu šalju kamate za odgoj bosanskih klerika. ²⁸²⁵ Ne treba izgubiti iz vida, da se sve ovo odvijalo u predvečerje konstituisanja zagrebačke nadbiskupije, koja je preko „sufragana biskupa za Bosnu“ („der Suffraganbischöfe von Bosnien“) (đakovačko-srijemska biskupija-B. T.) ²⁸²⁶ trebala širiti svoj uticaj i na Bosnu i Hercegovinu.

Novi fanariotski bosanski vladika nastavio je kao i svi njegovi prethodnici politiku „guljenja“ svojih vjernika. On je, čak, otišao korak dalje, „jer je zakupio svoju mitropoliu sarajevsku barem za 4000, ako ne skuplje, dukatah“, zbog čega je mogao izgubiti eparhiju. To su bili osnovni razlozi što je „on uprav guli(o) i globi(o) na vrat na nos, da što prije dobije i povrati zajam, koga je uzeo“. ²⁸²⁷ Niži pravoslavni popovi iz toga vremena svjedoče, kako se „sebičnost grčka protivila nauci pravoslavne Hristove crkve, koja je u svoja materinska nedra prima(la) sve narode podjednakom ljubavlja. Ovi grčki

²⁸²⁴ *Poklisari Bosne Srebrene (fra Marjan Šunjić i fra Martin Nedić)-Carsko-kraljevskom ministarstvu prosvjete*, Gučja Gora 15. studenog 1852. godine, u: Fra J. Jelenić, *n. d.*, 315.

²⁸²⁵ *Podban Benko Lentulaj-biskupu Strossmayeru*, Zagreb 4. prosinca 1852, u: *Isto*, 405.

²⁸²⁶ *Graf M. Esterházy-Graf Buol-Schauenstein-u*, Rom den 27. Sept. 1852, u: F. Šišić, *Kako je postala zagrebačka nadbiskupija (11 dec. 1852)*, Starine JAZU, knj. XL, Zagreb 1939, 53.

²⁸²⁷ NN-299/XVIII, 30. 12. 1852.

episkopi, koje su zvali fanarijotima, gajili su hladnu ljubav prema srpskom pravoslavnom narodu i prema njegovom sveštenstvu, a sve zbog toga, što je ovo sveštenstvo sa narodom čuvalo i njegovalo milozvučni slovenski jezik u crkvi, a Grci su taj jezik smatrali da je nedostojan za crkvu i htjeli su da ga zamjenu grčkim jezikom. I oni su se slabo starali za povjerenost im stado, za crkvu i za sveštenstvo. Njima je zlato i srebro lebdilo pred očima, za novac prodavali (su) sveštениčko zvanje, ne gledajući na lice, kome ga poveravaju, da li je dostojno istoga ili ne. Rukopolagali su za sveštenike ljude, koji nisu znali čitati i pisati. Nurije i manastire pohađali su ne za to, da vrše uzvišeno zvanje arhipastirsko, nego da oglobe sveštenike i manastire. A kada bi se nagumali blaga, ostavljali su svoje stolice i povjerenost im stado, te se vraćali u svoju domovinu, gdje su, bogati, provodili život u nasladama zemaljskim“.²⁸²⁸ Drugi savremenik, inače sarajevski učitelj tvrdio je za grčke vladike, da su bili „obični zelenaši, (koji su) pored svoje stalne plate vladikarine, zarađivali još deset puta toliko te su imali na 5.000 dukata prihoda. Oni bi zapopili one koji su mogli cjeniti da plate, a za najsiromašniju parohiju plaćalo se 20, za bogatiju i do 200 dukata. Tako zapopljeni popovi većinom nisu znali ni čitati ni pisati, no su glavne obrede naučili na izust, služeći kao pokućari ili crkvenjaci kod drugih sveštenika i kaluđera. Ti popovi ne imajući određene plate, za svaki obred naplaćivali su koliko su mogli i htjeli. Vladike da bi svoje stado što bolje mogli strići gledali su da se poklonima i mitom dodvorne valiji i muhamedovskoj gospodi“.²⁸²⁹

Bosanski Muslimani su 14. decembra 1852. u Sarajevu proglasili sveti rat protiv Crne Gore. Kampanju oko podizanja Muslimana na ovaj rat vlasti su se pravdali optužbama, da je crnogorsko političko vođstvo vodilo u Hercegovini ustaničku agitaciju.²⁸³⁰ U rat su bili mobilisani i bosanski katolici („krtstjani“) i to komornici.²⁸³¹ Rat je bio obavezan za sve muslimane, kojih je trenutno u Evropi bilo 1.500,000, a koje je zapadnoevropska literatura striktno razdvajala na većinske Turke („the Turks) i manjinske „Muslimane Bosance“ („the Mussulman Bosnians“) inače Slovene, koji su od Urkvarta, inače savremenika bili u antropološkom smislu prilično tendenciozno

²⁸²⁸ J. Јовановић Кобаш, *Пон Буро Давидовић, Догађај из Босне*, Нови Сад 1894, 25.

²⁸²⁹ М. Живковић, *н. д.*, 104-105.

²⁸³⁰ Д. Берић, *н. д.*, 2007, 241-242.

²⁸³¹ Ј. Baltić, *н. д.*, 244.

definisani kao „stanovništvo iste rase kao Moskovljani“ (Rusi-B. T.).²⁸³² Ova konstatacija je tim prije zanimljiva, budući da je opšte mjesto evropske politike u to vrijeme bilo, da je Rusija u Turskom carstvu važila kao zaštitnik „hrišćana grčke crkve“ („the Christians of the Greek Church“), dok je odbrana i briga o „Latinima ili rimo-katolicima u Turskoj („the Latin or Roman Catholic Christians in Turkey“) bila povjerena Francuskoj. Hrišćana je tada u evropskom dijelu Turske bilo ukupno 12.000,000 prema 3.000,000 muslimana, za razliku od azijskog dijela Turske gdje je omjer snaga bio obrnut u korist muslimana (12 miliona prema 3 miliona hrišćana). To je značilo, da je u cijelom Turskom carstvu bio jednak broj muslimana i hrišćana.²⁸³³

Fra I. Jukić je krajem decembra 1852. pisao prefektu Kongregacije za propagandu vjere, kako se nalazio na službi kod seraskera vojske u Bosni Omer-paše Latasa, da bi bosanske „katolike zastupao u pravnom i političkom pogledu“ („catholicos representare in foro iudiciario et politico“.). Pošto je Latas nekada bio hrišćanin i rodom iz Hrvatske, njega su kod sultana oklevetali bosansko-muslimanski fanatici da je štitio hrišćane i razmišljao o povratku na hrišćanstvo, kao i da je fantazirao o osnivanju nove dinastije u Bosni. U namjeri da od sebe odvrati sumnju, serasker Latas je počeo progoniti hrišćane. Na stotine ih je bacio u tamnicu, a među prvima fra Jukića punih četrdesetpet dana, nakon čega ga je protiv svih odredaba međunarodnog prava protjerao turski ministar spoljnih poslova Ali-paša. Fra Jukić je tvrdio, kako je tada nastalo doba teških progona, kada je „10.000 bosanskih hrišćana zatražilo prelazak i azil u Austriju“ („decem millia Christianovum Bosniam deserere et in Austria refugium“.). Međutim, nova turska vlada ubrzo je uvidjela ranije Ali-pašine greške, zbog čega su progoni prestali, a izbjeglicama je bio dozvoljen slobodan povratak.²⁸³⁴

U Bosni je i dalje bila vrlo značajna aproksimacija između dvije hrišćanske vjere. Katolici su u Bosni bili bliži pravoslavcima više nego bilo gdje drugo u Evropi, jer su postili iste postove. Prema srpskim nacionalnim postovima, gotovo svaka porodica imala je sveca, ali je bilo vrlo iznenađujuće što je u Bosni još uvijek bilo slučajeva da su i

²⁸³² *Recent Events in the East, being a reprint of Mr. Urquhart's Contributions to the Morning Advertiser, during the Autumn of 1853*, London 1854, 244.

²⁸³³ *Turkey and Christendom: An historical sketch of the relations between the Ottoman Empire the States of Europe. Reprinted, with additions, from No. CLXXXIII of the „Edinburgh review“*, London 1854. (u daljem navođenju: *Turkey and Christendom*), 76-77.

²⁸³⁴ MRS BL-AG ZOTP (1527-1878)-24/82, ASCPF Bosna vol. 14, *P. Franciscus Iukich-Domino Praefecto S. Congregationis de Propaganda Fide*, Romae in Aracoeli die 21 Decembris 1852.

bosanski Muslimani, koji su osim zajedničkog jezika i iste narodnosti sa hrišćanima bili čuvari i brojnih narodnih običaja. Karadžićevom prijatelju Rankeu je tada zapalo za oko što su neki bosanski begovi imali slovenska prezimena (Ljubović, Sokolović, Đurđević, Filipović) iako su svi oni u svakom pogledu bili revnosni Muslimani. Ponosili su se najstrožijim održavanjem dogme o jedinstvu Boga i „insistirali na nazivu Turci“ („they insist on being called Turks“.). Rankeu se činilo, kako i pored toga oni još uvijek nisu bili spremni zaboraviti na staru porodičnu vjeru, pogotovo što su „neki bosanski begovi i dalje pozivali hrišćanskog sveštenika da im tajno sahranjuje pretke, blagoslovi njihove ostatke i moli za njihove duše“. („Sometimes a Bosnian Bey takes a Christian Priest secretly to the grave of his forefathers, to bless their remains and pray for their souls“.).²⁸³⁵ Čak je između pravoslavnih i katolika u Bosni postojalo veće neprijateljstvo od onog koje su obje hrišćanske crkve imale protiv Muslimana. To su savremeni ruski autori objašnjavali time, što su pravoslavni u prošlosti imali dosta neprilika sa rimokatoličkim „prozelitizmom, koji je u stvari bio stalni izvor iritacija“. („proselytism,-a constant source of irritation“.). Sve navedeno imalo je za posljedicu, što su pravoslavni stalno tražili zaštitu Rusije, „njihovog prirodnog zaštitnika“ („Russia as their natural protector“).²⁸³⁶ Ono što iznenađuje jeste, da je od nacionalnih imena u Bosni i Hercegovini ruskim autorima bilo poznato jedino hrvatsko, pogotovo ako se u vidu ima njena teritorijalna podjela na: Bosnu, Hercegovinu i Tursku Hrvatsku“. („It is composed of Bosnia Proper, the Herzegovina, and Turkish Croatia“).²⁸³⁷ U isto to vrijeme američka literatura nije poznavala Hrvate u Turskom carstvu, pa tako ni i u Bosni i Hercegovini, već samo „Slovene, Srbe i Ilire“ („the Slavonians, the Servians, and the Illyrians“).²⁸³⁸ O bizarnoj mržnji među bosanskim hrišćanima, katolicima i pravoslavcima pisao je tada i njemački mislilac Karl Marks. On je u tekstu „Narodnosti u Turskoj u početku Krimskog rata“ zabilježio, kako su bosanski pravoslavni hrišćani i generalno Srbi imali bezrezervne simpatije za daleke Ruse, ali ne i za obližnje katoličke Južne Slovene, iako su govorili jednim istim jezikom.²⁸³⁹

²⁸³⁵ L. Ranke, *O. c.*, 317.

²⁸³⁶ Count V. Krasinski, *O. c.*, 1853, 147.

²⁸³⁷ *Ibidem*, 102.

²⁸³⁸ F. Bouvet, *O. c.*, 189.

²⁸³⁹ К. Милутиновић, *Социјалисти о улози Јужних Словена у решавању Источног питања*, ГИД БиХ, год. X, Сарајево 1959, 103.

U Bosni su se pravoslavni popovi od svojih vjernika razlikovali samo po bradi, „a od Turakah crnim povojem oko glave.“ Franjevci su nosili „oprane odiele, ima(li) bijelje lice i blaži pogled“.²⁸⁴⁰ Svjedok vremena fra Jukić je za pravoslavne popove i kaluđere tvrdio, da su bili potpuno neprosvjećeni, kao što im je „puk u tminama nevjerovatnim (bio), tako da ni deseti očenaš“ nije znao. Pravoslavni su po fra Jukiću „sveštenike mjesto Boga“ držali i sve im vjerovali. On je priznao, kako su se bosanski Muslimani tada naročito plašali pravoslavnih i to najviše „poradi osvete“, pogrešno smatrajući, kako je u hrišćanstvu „upravo zapovijedena osveta“ i da je u svetom pismu zapisano: „*Ko se ne osveti, taj se ne posveti*“.²⁸⁴¹

Osim običnog stanovništva nerijetko su se na udaru turskih vojnika nalazili i popovi. Nekoliko turskih vojnika navratilo je početkom marta 1853. kod fratara u Ivanjsku kod Banjaluke. Fratari su ih svečano dočekali i nahranili, a turski vojnici nakon gozbe „spopa(li) (su) jednoga slugu fratarskoga hotijući na silu s njime bogomerzko dielo sodomičko izveršivati“. Pošto fratari nisu našli načina da turske vojnike spriječe pobjegli su u Banjaluku i čitav slučaj prijavili austrijskom konzularnom agentu Milenkoviću i mjesnom kajmakamu Hadži Ali-paši. Međutim, banjalučki kajmakam je kao „pravi musloman odgovori(o), da je to (bila) laž, jerbo (je) on to dielo malo uvažava(o), dapače derž(ao) (je) s ostalim da je (bilo) sveto i da je sevap djaura tako oskverniti!“ Prava je istina, da „Turci Bošnjaci ovom poganštinom nisu nigda bili toliko zaraženi, ali nizami, skotovi aziatički i gerčki (su) osim drugih zalah, koje su vieri kerštenoj počinili, jesu dosta diece i mladeži ogadili, da nije moguće vierovati, koi medju njima nije živio“. Tako su prošle godine u Sarajevu neke utamničene popove na sličan način „obežčestili“.²⁸⁴²

Međuvjerska netrpeljivost, koja je početkom januara 1853. ovladala mostarskim ulicama imala je da zahvali muslimanskom fanatizmu ispoljenim u tom gradu na Badnje večer, kada je bilo zapaljeno nekoliko hrišćanskih trgovina.²⁸⁴³ Iza tog događaja i sam portin inspektor Ćamil-paša je „vruće priporučio“ fra Lovri Karauli iz Livna, da bosanski

²⁸⁴⁰ NN-56/XIX, 9. 3. 1853.

²⁸⁴¹ I. F. Jukić, *n. d.*, 345-346.

²⁸⁴² CKSNN-113/XIX, 19. 5. 1853.

²⁸⁴³ A. Koc, *n. p.*, 2010, 206.

franjevci u tom gradu ne govore „u narodu o gradnji Carkavah, jer (su) se oni pribojava(li) reclamation fanatičkih Bošnjakah“.²⁸⁴⁴

U Sarajevskoj pravoslavnoj „grčkoj crkvi“ („griechisen Kirche“) je 18. februara 1853. pročitana poslanica carigradskog patrijarha u kojoj se „raja“ („Rajahs“) pozivala na vjernost sultanu. Susret sa zvaničnicima bosansko-muslimanske vlasti iskoristio je tada „grčki vladika“ („griechisen Metropolit“) Prokopije da im saopšti, kako se, s obzirom na činjenicu da su oni bili više austrijski nego turski podanici bosanskim franjevcima ne bi smjelo nimalo vjerovati. Ovo je uznemirilo čak i neke proreformski orijentisane bosanske „Muslimane“ („Muselmännern“) i njihove prvake u prvom redu: Muhamed-agu Merenčića, Mustafa-agu Pazarca iz Sarajeva, kao i Abdi-bega i Hasan-bega Gradaševića iz Gradačca. Taj strah je bio sve izraženiji, pogotovo što se u Sarajevu sve otvorenije govorilo o nastupajućem ratu između Austrije i Turske. U Bosni je u to vrijeme uočena i jedna do tada neuobičajena pojava, a to je bilo ugnjetavanje „muslimanskih seljaka“ („der muselmänische Bauer“) i sve veća „mržnja bosanskih Muslimana na Osmanlije“ („der bosnischen Mohamedaner gegen die sogenannte Osmanlis“.). Austrijski izvori su pri ovoj ocjeni iz te grupe antiosmanista bosanskih Muslimana isključili vjerski netolerantnu i fanatičnu ulemu i spahije.²⁸⁴⁵ Austrijski ministar spoljnih poslova grof Karl Ferdinand von Buol-Šauenštajn dao je 7. januara 1853. godine agenta potpukovniku Stratimiroviću smjernice za njegov obilazak Bosne i Hercegovine. Skrenuo mu je pažnju na izuzetnu važnost razlikovanja bosanskih Muslimana od hrišćana i među hrišćanima katolika od pravoslavnih, a koji su oduvijek bili orijentisani prema Austriji.²⁸⁴⁶ Stratimirović je, dakle, u ovu misiju otišao krajem istog mjeseca „preko Banjaluke, Travnika, Sarajeva i Mostara u strogom incognitu“ sa jedinim ciljem, da tamošnje „prilike prouči i simpatije kršćanskog stanovništva prema Austriji provjeri“. Taj poduhvat predstavljao je najveću službenu tajnu, osim za njega i za Hrvate Milenkovića i bana Jelačića. Stratimirović je tada kod bosanskih Muslimana uočio veliku potištenost, „dočim je raja (bila) dobro raspoložena i u srcu vesela, čim se zaratilo sa Crnom Gorom, nadajući se, da će se njena

²⁸⁴⁴ Fra B. Badrov, *n. d.*, 20.

²⁸⁴⁵ *Gen. konsul Dr. D. Atanasković-Graf Buol-Schauenstein*, Sarajevo am 18-ten Februar 1853, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, Građa, knj. IV, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knj. 2, Naučno društvo BiH, Sarajevo 1956. (u daljem navođenju: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*), 33-34.

²⁸⁴⁶ Г. ШЛЫВО, *Фамил-паша у Босни и Херцеговини у 1853. години (По вијестима аустријских извјештача)*, Balcanica X, Belgrade 1979, 182-183.

teška sudbina ipak popraviti“. I on je primijetio, „da su dapače i ovdašnji Turci (bili) nezadovoljni sa osmanlijskom upravom, (kao i da bi se) u pogledu njihovog vjerskog fanatizma moglo očekivati, da bi se ovdašnji Turci eventualnoj invaziji oduprli“. Ipak, prema njegovim riječima Bosna je „i u moralnom i fizičkom pogledu tako daleko pala, da bi svaki otpor bio skršen“.²⁸⁴⁷ I stranci su u to vrijeme mogli da uoče sličnu pojavu, odnosno da su Osmanlije postale sve nepopularnije kod onih naroda (bosanski Muslimani-B. T.) koji su primili njihovu kulturu i bili odani tokom prošlih vijekova i to zbog sve većeg civilizacijskog zaostajanja za naprednom Evropom, kao i da bi Turska trebala da bude srećna ako uopšte i opstane kao država.²⁸⁴⁸ Bečka vlada je tada hrvatskom banu Jelačiću naredila, da rasporedi dva armijska korpusa na Dunavu i na donjem toku Save, kao i da njemu potčinjene trupe u Dalmaciji i Hrvatskoj stavi u stanje ratne pripravnosti. Bilo je riječ o mobilizaciji 20.000 hrvatskih vojnika, koji su dobili jasan zadatak, da, ukoliko bi u Bosni buknuili nemiri ili je okupirala Srbija oni vojno intervenišu i zaposjednu je.²⁸⁴⁹

Austrijski konzul dr. Atanasković je pisao 25. marta 1853. poslaniku bečke vlade na Porti grofu von Buol-Šauenštajnu o teškom položaju „bosanskih hrišćana“ („des bosnische Christen“). On je predložio i neke mjere koje bi se trebale primijeniti kako bi se Tanzimat mogao konačno sprovesti u djelo, a to su: slobodna privreda hrišćana, jednakost hrišćana i Muslimana pred sudom, dozvoljavanje hrišćanima da svjedoče na sudovima, izjednačen broj muslimanskih i hrišćanskih sudija,²⁸⁵⁰ kao i sloboda vjere i popravka i podizanje crkava „sa svim spoljnim znakovima“ („mit allen äusseren Abzeichen“).²⁸⁵¹ On je za „popove bosanske pravoslavne crkve“ („der klerus der bosnische orientalischen Kirche“) naveo, kako su bili na „najnižem kulturnom nivou“. Za bosanske vladike Grke, dr. Atanasković je istakao kako su „njegovali veliku mržnju protiv bosanskih Srba“ („Überdies hegen sie, als Griechen, grossen Hass gegen die bosnische Serben“.). Takođe, „pod uticajem vladike Prokopija, Ćamil-paša je bosanskim grčkim neujedinjenim Hrišćanima i formalno zabranio da se zovu Srbima, kako su oni

²⁸⁴⁷ Kapetan Milenković-banu Jelačiću, Banjaluka 24. II 1853, u: A. Makanec, *Veze bana Jelačića s Bosnom*, 203-204.

²⁸⁴⁸ F. Bouvet, *O. c.*, 186.

²⁸⁴⁹ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1854-1860*, Landshut 1998, 24.

²⁸⁵⁰ Gen. konsul Dr. D. Atanasković-Graf Buol-Schauenstein, Sarajevo am 25-ten März 1853, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 41-42.

²⁸⁵¹ *Ibidem*, 43.

sami sebe nazivali“. („Man schreibt ja dem Einfluss des Bischofs Prokopios zu, dass Kiamil Pascha kürzlich, wie ich anzuzeigen die Ehre hatte, den bosnischen gr. n. u. Christen, förmlich verbotnen habe, sich Serben, was sie doch eigentlich sind, zu nennen“.). Prema Atanaskovićevom mišljenju „bilo je poželjno, da bosanski Srbi iz reda svoje nacionalnosti dobiju vladiku“. („Es wäre zu wünschen, wenn die bosnische Serben ihre Bischöfe aus der Zahl eigener Nationalen hatten“).²⁸⁵² Ovo je bilo tim prije značajno, budući da se u Bosni pod „imenom Srbin („Србинъ“) označ(ava) ne toliko narodnost, koliko pravoslavlje“ („православие“).²⁸⁵³ Kada je riječ o zabrani nacionalnog imena „Srbin“, njegovo korišćenje imalo je zaista velike veze sa autocenzurom koju je lično sprovodio bosanski vladika Prokopije. Iako je srpska opština u Sarajevu tražila od ovog vladike da poslanice piše „sèrbski“, on ih je pisao „jezikom gèrčkim (urumskim), a drugo turskim“ pravdajući se, kako „n(ije) smi(o) to sèrbski napisati“, što je, navodno, bilo u skladu sa novoproklamovanom politikom Ćamil-paše, koja je, kako je već napomenuto, pravoslavcima „zabranj(ivala) se više Sèrbim(a) imenovati“.²⁸⁵⁴ O želji dr. Atanaskovića da se hrišćani izjednače u svojim pravima sa bosanskim Muslimanima na sudovima, treba imati na umu da je carski komesar („mufetiš“) Ćamil-paša početkom marta 1853. izdao jedan proglas, kojim se produžavala ranija odluka Porte po kojoj hrišćani nisu mogli svjedočiti na sudu.²⁸⁵⁵

Fra Ivan F. Jukić molio je početkom marta 1853. glavnog franjevačkog kardinala, da mu se dozvoli da zauvijek napusti Bosnu, s obzirom da je bio nepoželjan za bosansku vladu. On je tada izrazio želju, da bi volio odseliti u neki od samostana u Dalmaciji, najviše u Dubrovnik odakle bi mu bilo najlakše održavati vezu sa svojim vjernicima.²⁸⁵⁶ On je dobio 7. marta 1853. dozvolu da otputuje iz Rima sa preporukom, da mu se dozvoli neko mjesto u Dalmaciji, u prvom redu Dubrovnik.²⁸⁵⁷ Nije prošlo ni mjesec dana, a fra Jukić je nastavio sa političkim aktivnostima. Član dubrovačke provincije Lujo Ćurčija javio je krajem istog mjeseca u Rim, da se fra Jukić spremao u Beč, kako bi kod

²⁸⁵² *Ibidem*, 44-45.

²⁸⁵³ CH-12/XVIII, 31. 1. 1851.

²⁸⁵⁴ NN-58/XIX, 11. 3. 1853.

²⁸⁵⁵ NN-91/XIX, 21. 4. 1853.

²⁸⁵⁶ MRS BL-AG ZOTP (1527-1878)-25/84, ASCPF Bosna vol. 14, P. *Franciscus Iukich Bosnensis-Domine Cardinalis*, Romae 4. Martii 1853.

²⁸⁵⁷ MRS BL-AG ZOTP (1527-1878)-26/85, Ms. XII/12, f. 365r, FAG Bosna Srebrena, Archivum Generale OFM, *Al. Barnabo-F. Venanzo da Celano*, Dalla Propaganda 7. Marzo 1853.

austrijskih ministara izložio prijedloge o političkoj zaštiti bosanskih hrišćana. Prema Ćurčijinim riječima fra Jukić je bio uvjeren u svoj uspjeh u Beču, s obzirom da su evropske države, a naročito Rusija vršile veliki pritisak na Portu, a sve sa ciljem da se hrišćanima daju veće vjerske slobode.²⁸⁵⁸

Austrijanci su se preko svoga konzula u Sarajevu mogli informisati o pogoršanom položaju hrišćana. U jednom od svojih izvještaja sa početka marta 1853. godine dr. Atanasković je posebno naglasio sve veći strah hrišćana od moguće osvete od povraćene Latasove vojske, pogotovo što vlasti nisu imali nikakve volje da ih zaštite.²⁸⁵⁹ Austrijskom poslaniku na Porti je u to vrijeme javljeno, kako su vlasti u Sarajevu bile nesposobne, kao i da su se neki kajmakami odali pijanstvu.²⁸⁶⁰ Ove podatke austrijske tajne službe mogle su iscrpiti od njima sve odanijeg sarajevskog župnika fra Grge Martića, koji je navodno te iste godine na jednom mjestu izjavio, da Habzburzi, „kao zakoniti vladari Hrvatske imaju pravo i na ovo područje”.²⁸⁶¹ Francuski vicekonzul Eduard Vjet se lično uvjerio u fra Martićevo austrofilstvo, koji je prema njegovim riječima sve što bi od njega saznao odmah referisao dr. Atanaskoviću, iako ga je ovaj smatrao običnim glupakom.²⁸⁶² Osim toga, od 1853. bila je sve uočljivija pojava slavljenja rođendana austrijskog cara po katoličkim mjesnim crkvama.²⁸⁶³ Katolici su u to vrijeme bili u posebno teškom položaju. Najviše zato, što su, kako je krajem marta 1853. naveo francuski konzul Vjet, osim nekolicine trgovaca i nešto više zanatlija oni najčešće bili sluge kod muslimanskih feudalnih gospodara i što su prevashodno zbog nedostatka škola bili potpuno nepismeni.²⁸⁶⁴

Sekretar Propagande za proširenje katoličke vjere u Rimu monsijor Alesandro Barnabo dobio je početkom aprila 1853. informaciju, kako je fra Jukić konačno upućen u samostan sv. Franje u Dubrovnik. Pošto fra Jukić nije odustao od namjeravanog puta u

²⁸⁵⁸ MRS BL-AG ZOTP (1527-1878)-26/86, Ms. XII/12, f. 318rv, FAG Bosna Srebrena, Archivum Generale OFM, *Luigi Ciurcia-P. Generale*, Ancona, S. Francesco ad Alto li 28 Marzo 1853.

²⁸⁵⁹ *Gen. konsul Dr. D. Atanasković-Graf Buol-Schauenstein*, Sarajevo am 4-ten März 1853, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 36.

²⁸⁶⁰ *Graf F. M. L. von Kempen-Graf Buol-Schauenstein*, Wien am 17-ten März 1853, u: *Isto*, 38.

²⁸⁶¹ Д. Берић, *н. д.*, 2007, 169.

²⁸⁶² М. Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836-1878.) i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo 1981, 53.

²⁸⁶³ М. Екмечић, *Мит о револуцији и аустријска политика према Босни, Херцеговини и Црној Гори у време Кримског рата*, у: „Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века”, Београд 1997. (у даљем навођењу: М. Екмечић, *Мит о револуцији*), 89.

²⁸⁶⁴ М. Šamić, *н. д.*, 219.

Beč, da bi kod austrijske vlade štitio interese raje u Bosni, franjevac koji ga je pratio Vićenco da Kelano u pismu koje je poslao Barnabou naglasio je, kako nije mogao predvidjeti posljedice ovog Jukićevog koraka, kao i da nije želio snositi bilo kakve posljedice.²⁸⁶⁵ Paralelno sa Jukićevom agonijom teklo je neometano uspostavljanje bliže saradnje bosansko-katoličkih predstavnika sa Nadbiskupijom u Zagrebu i hrvatskim političkim predstavnicima. Fra Marijana Šunjića je sa zagrebačkim nadbiskupom upoznao biskup Štrosmajer, dok se lično upoznao sa hrvatskim plemićem grofom Pejačevićem i hrvatskim banom. Fra Šunjiću je tokom njegovog boravka u Zagrebu biskup Štrosmajer obećao dalju finansijsku pomoć „onom društvu za (njih) (bosanske katolike?-B. T.) u Beču pod Predsednikom Nugent(om)“. Fra Šunjić je posjedovao širinu u gledanju na nacionalne, vjerske i političke odnose u Bosni. Bio je presretan nakon saznanja, „da će Austria svoju blagodarnu pomoć i na Rišćane (graeci ritus) u Bosni pružiti, pak i za njihove Cerkve pobrinutse pružajuć i (katolicima) i njima (pravoslavnima-B. T.) novčanu pomoć po novom društvu“. (Nugentovo društvo?-B. T.) On je redodržavniku Bosne Srebrene fra Andriji Kujundžiću predložio, da bosansko-pravoslavnim „štokojim pervnjacim iz pod ruke javi (da su) molili cara i dvor Bečki, da se dostoje ne samo za katolike, nego u obćeno (za) sv(o) Bosansk(o) Krstjanstvo pobrinut, može bit, da bi s(e) s tim mnoge od njih bolje sa (katolicima) skopčali, a štokoje i zadobili“.²⁸⁶⁶

Osim što sredinom aprila 1853. godine bosanska vlada nije ni pokušala da kazni neke bosanske Muslimane, koji su tih dana poubijali neke nevine pravoslavne u okolini Višegrada,²⁸⁶⁷ naočigled iste vlade se takođe „istočnim hrišćanima“ („Die orientalischen Christen“) u Jajcu zabranjivalo vršiti vjerski obred pri čemu je mjesni pop Aleksa Adamović bio čak i uhapšen. Prostije i tradicionalnije bosanske Muslimane posebno je iritirala činjenica što su tih dana „pravoslavni Bosanci“ („Die griechischen Bosnier“) dobili dozvolu za izgradnju svojih bogomolja na četrnaest lokacija, a od značajnijih

²⁸⁶⁵ MRS BL-AG ZOTP (1527-1878)-26/87, ASCPF Bosna vol. 14, *F. Vincenzo da Calano-Msgr Alessandro Barnabò*, Roma li 5. aprile 1853.

²⁸⁶⁶ *Fra Marian Šunjić-fra Andriji Kujundžiću*, U Zagrebu na 16. svibnja 1853, u: A. Kristić, *Kulturno-privredni dokumenti Hrvata-katolika Bosne*, 189-190.

²⁸⁶⁷ *Gen. konsul Dr. D. Atanasković-Graf Buol-Schauenstein*, Sarajevo am 14-ten April 1853, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 47.

mjesta to su bili: Visoko, Zenica, Tešanj, Doboј, Banja Luka, Glamoč i Stari Majdan.²⁸⁶⁸ Bečka vlada odobrila je tom prilikom oko 3. 000 forinti za popravku i podizanje pravoslavnih crkava u Bosni.²⁸⁶⁹ Poznato je, da je 1850-tih zborničku crkvu vodio pop Vaso Ostojić. On je, što je bila rijetkost među pravoslavnim popovima u Bosni vodio matice rođenih. I u tešanskoј crkvi vođene su matice rođenih od 1853. godine.²⁸⁷⁰ Crkvu u Tešnju vodio je 1857. godine pop Ananije Mičić, crkvu u Osječanima kod Doboја pop Pavle Trifunović, u Osinji kod Dervente pop Đorđe Nović, u Pojeznoj, takođe kod Dervente pop Dimitrije Popović, a u Maglaju neki pop Sofronije. Naredne, 1858. crkvu u Bijeloј kod Brčkog vodio je pop Marko Lukić. Pravoslavnu crkvicu u Skipovcu između Doboја i Gračanice vodio je 1859. godine pop Đorđe Stefanović.²⁸⁷¹ Matice rođenih, osim u zborničkoј i tešanskoј crkvi, vođene su u to vrijeme još samo u Sarajevu. U sarajevskoј crkvi vođenje matica uveo je 1850-tih pop Stevan Baković, a pisao ih je crkveni tutor Špiro Rajković,²⁸⁷² koga je ruski panslavista Nil Popov, nimalo bez razloga nazvao „prvim budiocem nacionalne svijesti među pravoslavnim Srbima u Bosni“ („первымъ будителемъ народнаго сознанія между православными сербами въ Босні“).²⁸⁷³

Na vijest pročitane iz fermana pristiglog iz Carigrada, „da je sva viera muhamedova gotova na Moskova“ i bosanski Muslimani izrazili su maksimalnu spremnost za taj rat. Nesigurnost za hrišćane u Hercegovini porasla je još više kada se početkom maja 1853. iz zatočeništva vratilo nekoliko pomilovanih hercegovačkih prognanika, među kojima i bivši počiteljski kapetan Gavran-beg.²⁸⁷⁴ Pritisak na hrišćane mogao se osjetiti već istog mjeseca. Svakodnevno se primijećivala razlika u odnosu na ranije vrijeme, odnosno bilo je uočljivo, da „biesomučni Turci“ nikada na raju nisu navaljivali kao tada.²⁸⁷⁵ Njih je moralo da razdražuje saznanje, što je u to vrijeme

²⁸⁶⁸ *Ibidem*, am 21-ten April 1853, u: *Isto*, 48.

²⁸⁶⁹ М. Екмечић, *Мит о револуцији*, 88.

²⁸⁷⁰ М. С. Филиповић, *Почеци парохијских матица у Босни*, Нови Источник, бр. 5, Год. VI, Сарајево, мај 1939, 162.

²⁸⁷¹ М. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, 83-84.

²⁸⁷² Ур., *[Коментар]*, Нови Источник, бр. 5, Год. VI, Сарајево, мај 1939, 163.

²⁸⁷³ Н. Попов, *Православје въ Босни и его борьба съ католическою пропагандой и протестантскими миссионерима*, Москва 1873, 21.

²⁸⁷⁴ СКСNN-144/XIX, 25. 6. 1853.

²⁸⁷⁵ СКСNN-159/XIX, 14. 7. 1853.

crnogorski knez Danilo zahtijevao dio Hercegovine za Crnu Goru, a što je, uostalom bila i želja hercegovačkih Srba.²⁸⁷⁶

U Sarajevu se do kraja maja 1853. među bosanskim „Muslimanima“ („Die Muselmänner“) mogao zapaziti enorman rast ratnog raspoloženja za rat protiv Rusa, što je imalo svoju implikaciju u povećanom strahu među hrišćanima. Sarajevski hrišćani su posebno bili na udaru regularne turske vojske povraćene iz Hercegovine, koja je pljačkala hrišćanske trgovačke radnje. Čak su i u vrhu političke vlasti izbile nekakve trzavice, koje su izazvane skandalom u „bosanskoj vladi“ („bosnische Administrationkonseil“) pred bosanskim vezirom Huršid Mehmed-pašom i to između defterdara Šakir-efendije i sekretara Abdi Efendije, pri čemu su oba pokazali veliku nepristojnost.²⁸⁷⁷ Mržnja bosanskih Muslimana prema pravoslavnima u Bosni bila je povezana sa politikom Rusije, za koju su Britanci imali saznanja, da je tada ozbiljno spletkarila oko pokretanja ustanka hrišćana u Bosni. Bilo je i suprotnih razmišljanja, po kojima Rusima nije bilo ni u kakvom interesu, da tada između hrišćana i Muslimana u Bosni izbijaju bilo kakvi sukobi.²⁸⁷⁸ U to je vrijeme na Zapadu je bilo i onih, koji su vjerovali da je moć Rusije da se suprostavi Turskoj bila dosta veća, nego za vrijeme carice Katarine II.²⁸⁷⁹ Sa druge strane, oni su tadašnju Tursku i nakon četiri vijeka njenog „evropskog postojanja“ („European existence“) i dalje doživljavali kao varvarskog osvajača.²⁸⁸⁰

Obnova starih i podizanje novih crkava bilo je nastavljeno i u narednom periodu. Pravoslavni su početkom juna 1853. konačno podigli „hram božji, cerkvu u po Travnika (i to) pod konakom, gdje su (sve) do (tad) veziri sedieli“. Vjernici bi bili još zadovoljniji samo da se bosanski vladika Prokopije potrudio osveštati ovaj hram. Iako je godišnji prihod prikupljen od dimnine i sinđelije iznosio milion groša, bosanski vladika je za ovaj posao tražio određenu sumu novca koju mu travnički vjernici nisu mogli dati. To je, u stvari, bio i glavni razlog da hram ostane neosveštan.²⁸⁸¹ Uz ovu crkvu otvorena je i škola, a zemlju za podizanje ova dva hrišćanska objekta poklonio je pravoslavnima

²⁸⁷⁶ E. A. Freeman, *O. c.*, 214.

²⁸⁷⁷ *Gen. konsul Dr. D. Atanasković-Graf Buol-Schauenstein*, Sarajevo am 19-ten May 1853, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 50-51.

²⁸⁷⁸ E. A. Freeman, *O. c.*, 302.

²⁸⁷⁹ *Turkey and Christendom*, 79.

²⁸⁸⁰ *Ibidem*, 92.

²⁸⁸¹ CKSNN-142/XIX, 23. 6. 1853.

bosansko-muslimanski travnički prvak Šemsi-beg Ibrahimpašić-Kukavičić.²⁸⁸² Osim od pritiska vlastite crkve hrišćani su pogotovo zapali u nezavidan položaj, kada je „po svoj Bosni pukao glas da se je otvorio rat medju Portom i Rusiom“. Cijelom Bosnom ovladalo je sumnjičenje hrišćana, a svaki „Turčin (bio je) zagrozio za častni kerst“ zbog poznatih hrišćanskih simpatija za Rusiju. Hrišćani su posebno strahovali od najave, da će u redovnu bosansku vojsku biti regrutovana i bosansko-muslimanska sirotinja („baliluk“) i da će „ove živine (?!-B. T.) osim (njihovih) imanja i (njih) (s)a (njihovih) ognjištih prožderti žive“. Njima je ostala jedina nada i utjeha, da na smirivanje političke situacije utiče „dobrota (t)adašnjega vezira, koi (j)e, ako bude mogao, (trebao) nastojati da u redu uzderži silne poturice“.²⁸⁸³ Kada je riječ o Rusima i njihovom odnosu prema Bosni, za turske vlasti je možda najveća opasnost prijetila od, kako je Siprijen naveo „takozvanih začetnika pobuna, koji su u svojim džepovima nosili lažne proglase dobijene iz Petrograda“ („instigators of revolt, who come to them from St. Petersburg with their pockets full of lying proclamations“).²⁸⁸⁴ Nije bila nikakva tajna, da su „srbijanski pobunjenici“ („Serbian rebellions“) bili sukcesivno ili uzastopno podsticani od ruskih i austrijskih emisara, tajnih agenata, zbog čega je cijela zemlja postala poprište partijskih intriga i opšte konfuzije. Pogotovo Rusija nije nikada propuštala priliku, da ubrza propast svoga imperijalnog rivala.²⁸⁸⁵

Redodržavnik Bosne Srebrene fra Kujundžić i kustod fra Karaula izražavali su početkom aprila 1853. želju, da bi novoizabrani bosanski biskup J. J. Štrosmajer trebao „isposlovati u Rimu i u Beču cerkveno ujedinjenje svoje zavisnosti o stolici novog metropolita Zagrebačkoga“, kao i da „barem Bosna bude sufraganstvo (njegove) Presvietlosti“. Da su „o takome ujedinjenju zavis(ile) nebrojene koristi za Bosnu fizične i moralne“ oni nisu ni sumnjali.²⁸⁸⁶

Sultanov ferman izdan sredinom juna 1853. godine, „kojim (su) se stare pravice raznim hristijanskim crkvama potvrđ(ivale), nije Hristijane („Христијане“) ni najmanje zadovoljio, već šta više nepovjerenje je i nezadovoljstvo pobudio“. Ranija privilegija

²⁸⁸² H. Kreševljaković, D. M. Korkut, *n. d.*, 39.

²⁸⁸³ CKSNN-142/XIX, 23. 6. 1853.

²⁸⁸⁴ R. Cyprien, *O. c.*, 393.

²⁸⁸⁵ C. Oscanyan, *The Sultan and his People*, New York-Cincinnati-London 1857, 424.

²⁸⁸⁶ *Redodržavnik Kujundžić i kustod Karaula-biskupu Strossmayeru*, Guča Gora 4. lipnja 1853, u: Fra J. Jelenić, *n. d.*, 80.

koju su imali carigradski patrijarsi, da hrišćanima po čitavom Turskom carstvu sude u njihovim građanskim parnicama, u fermanu se uopšte nije ni pominjala. Uz to, ta privilegija još nije bila ni potvrđena, jer se u fermanu govorilo samo o „duhovnim privilegijama“ („priviléges spirituels“). Na temelju toga, hrišćani su sumnjali, da je Portina namjera bila „kad-tad ukinuti građansko-sudsku vlast patrijarha i Hristijane („Христијане“) sasvim staviti pod tursku sudejsku vlast“.²⁸⁸⁷ Pravoslavni u Bosni su i tokom 1853. iskoristili dobijena prava u pogledu fizičke obnove i izgradnje crkava, a jedna od novopodignutih crkava je bila crkva u Tešnju, čiji je tadašnji sveštenik bio Jovan Milovanović.²⁸⁸⁸

Carski komesar Ćamil-paša je krajem juna 1853. sazvaio u Mostaru nekakav zbor „na koi (su) mora(li) doći turski svi poglavari i vlaški knezovi“. Prvog dana mostarskog zbora predstavnik „kerstjana latinske cerkve Anto Terzibaša“ nekom primjedbom je razljutio Ćamil-pašu, pa ga je ovaj okovao i poslao u Carigrad. Katoličkog političkog zastupnika nije mogao spasiti ni austrijski konzul, koji je sjedio u Mostaru iako je na to imao pravo budući „da se je katolikah primila Austria braniti od nasilja turskog“. Politika komesara Ćamil-paše išla je za tim, da se na Porti koja ga je uostalom i poslala u inspekciju u Bosnu, položaj hrišćana prikaže kao zadovoljavajući. On je organizovao, da „se niekakvi podpisi nasilno od naroda uzimlju, da su oni zadovoljni turskom vladom i da nikakvog protektorata netrebaju“.²⁸⁸⁹ Dr. Atanasković je veoma strogo ocijenio Ćamil-pašu i to kao čovjeka koji je svakodnevno ispoljavao svoj vjerski fanatizam i neprijateljsko raspoloženje prema hrišćanima.²⁸⁹⁰

Uzdizanje srpske sarajevske čaršije dobilo je novu formu tokom 1853. godine, a njena prva učiteljica, pored upravnice i takođe učiteljice Stake Skenderove bila je Mara Krčedinac.²⁸⁹¹ Sarajka Skenderova je među turkofile ubrojala i neke uticajne sarajevske srpske trgovce: Manojla Jeftanovića, Ristu Savića, Simu Samoukovića, Ristu Tripkovića, Hadži Jovu Despića i Jovu Besar. Ona je teretila ovu šestoricu, da su se okoristili novčanom pomoći za nastradale Sarajlije poslije požara, kao i da su švercovali školske

²⁸⁸⁷ СН-76/XX, 4. 7. 1853.

²⁸⁸⁸ Читуља, Михаило Ј. Миловановић, парох Угодновички у Тешианском протопрезвитерату, БХ Источник, св. VII, год. VI, Сарајево 1892, 388.

²⁸⁸⁹ СКСНН-144/XIX, 25. 6. 1853.

²⁸⁹⁰ Gen. konsul Dr. D. Atanasković-Graf Buol-Schauenstein, Sarajevo am 28-ten July 1853, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 57.

²⁸⁹¹ J. Ф. Иванишевић, *н. п.*, august-sept.-oktobar 1909, 517.

udžbenike, inače poklonjene od srpske vlade u Beogradu.²⁸⁹² Po svojim sposobnostima posebno se izdvajao Manojlo Jeftanović, koji je „Čivute (Jevreji-B. T.) užasno mrzio“.²⁸⁹³ Jeftanovići su se bili toliko obogatili, da su od lokalnih bosanskih Muslimana kupovali kuće, kao što je „hrišćanski trgovac“ („den christlichen Handelsmann“) Antonio Jeftanović za 20.000 pjastera kupio u to vrijeme kuću od nekog Sarajlije Mehmeda Medića.²⁸⁹⁴ Oni su poticali iz Gackog u Hercegovini, iz kojeg su se sredinom XVII vijeka odselili u Bosansku Posavinu i u Tuzlu, da bi se krajem XVIII vijeka doselili u Sarajevo.²⁸⁹⁵ Oni su bili prvi srpski trgovci iz Sarajeva, koji su još 1848. otvorili stalnu komisionu radnju u Beču i tamo uspostavili veze sa srpskim filologom Vukom S. Karadžićem.²⁸⁹⁶

Po Bosni se krajem juna 1853. za Muslimane pronio veoma uznemiravajući glas, „kako (j)e Osman-paša (trebao) predvoditi 80 hiljadah Bošnjakah i 100.000 Arnautah“ u ratu sa Rusima. Poznato je iz ranijih vremena, da su se bosanski Muslimani „Moskova jako plaš(ili), (kao i da) o nj(i)m(a) n(isu) da(li) ni progovoriti“.²⁸⁹⁷ Postojale su teorije u tom vremenu, po kojima su bosanski Muslimani, tj. „bosanski Turci“ („босански Турци“) bili „uprav izkvareni i poturčeni Srbi“ („Срби“), odnosno, da su bili „srbskog kolena“ („србског колена“). Zapravo, „bosanski muhamedanci“ („босански мухамеданци“), iako ih je, osim „salamalek“ i česte poštapalice: „*tako mi lijepo turske vire*“ vrlo malo znalo turski jezik, ipak sami su sebe nazivali Turcima. I ono vrlo malo Osmanlija koji su u to vrijeme živjeli u Bosni „mora(li) (su) bosanski t. e. Srbski („босански т. е. Србски“) govoriti učiti, ako (su) h(tjeli) da ih kogod razumije“. Interesantno je, da je „drž(ao) bosanski poturčenjak („босански потурчењак“) da je on (bio) pravi Turčin a pravi Turčin da je (bio) Turkuša“. Sa druge strane, pravi Turci nazivali su bosanskog Muslimana „Deli Bošnjak („Дели-Бошняк“) t. e. ludi Bošnjak“ („т. е. луди Бошняк“). Bosanski Muslimani su zapravo sve ljude dijelili „na Izlam i Đaurluk“. Pod rajom su podrazumijevali hrišćane u Bosni, „a riječ raja ili rajetin znači(la)

²⁸⁹² С. Скендерова, у. р., 461-462.

²⁸⁹³ Д. Глигорић, *Како је Манојло Јефтановић текао*, Босанска вила, бр. 10, год. X, Сарајево 30. Маја 1895, 154.

²⁸⁹⁴ *Gen. konsul Dr. D. Atanasković-Graf Buol-Schauenstein*, Sarajevo am 29-ten Juny 1853, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 53.

²⁸⁹⁵ Н. Урић, н. р., 2012, 193-194.

²⁸⁹⁶ *Исто*, 201.

²⁸⁹⁷ СКСНН-153/XIX, 7. 7. 1853.

(je) uobšte stoku i dolazi(la) (je) od proroka Muhameda“. Naziv raja upotrebljavao se u Bosni za hrišćane, kako bi se razlikovali od „Turaka, koji su (bili) slobodni građani“. Osim ograničavanja prava raje u pogledu slobodnog upražnjavanja vjere, prava svjedočenja na sudu, raji je bilo ograničeno i javno ispoljavanje „čuvstva narodnosti“ („чувство народности“).²⁸⁹⁸ Naziv Turci u srpsko-hrvatskom jeziku i predaji je dugo vremena označavao muslimane i ujedno vjernike turske državne misli. Turska je bila isključivo vjerska država u kojoj su svi muslimani bili potpuno ravnopravni i povlašteni štićenici države. To je bio glavni razlog da i bosanski Muslimani kao oznaku te pripadnosti sami sebe nazivaju Turcima, a vjeru turskom, dok su svoju narodnu pripadnost, iskazivali najčešće bosanskim imenom. O Turcima se u političkom smislu u to vrijeme nije moglo nikako govoriti. Naziv Muhamedovac za bosanske Muslimane dolazila je sa zapada i on nikako nije odgovarao islamskim pojmovima.²⁸⁹⁹

Mislilo se, kako je uostalom u julu 1853. pisao jedan anonimni „Srb, (da) surovi bosanski Musulman („босански Муслиман“) sa svojim hristjanskim građaninom (nije mogao) „što zajedničko imati ili u prijateljstvu biti moći, kad (je) četvrta sura“ govorila: „O vi vjerni nemojte se sprijateljivati sa onima, koji nisu vaše vjere“. Prema petoj suri Kurana, tvrdi isti autor, „muamedanski Bošnjak“ („муамедански Бошняк“), bosanski Turčin („босански Турчин“) ili Bošnjaci („Бошняци“) nisu mogli imati hrišćanina za prijatelja. Za razliku od Muslimana, bosanski hrišćani nisu smjeli jahati osedlane konje, nositi sablje kao ni drugo oružje, prodavati vino niti puštati kosu. Zabranjeno im je takođe bilo na prstenu urezivati vlastita imena. Van kuće bilo im je zabranjeno nositi krstove i sveto pismo. Zvoniti su mogli u svojim kućama, ali jako tiho. U kućama su smjeli pjevati, ali „samo na polovinu glasa“, a za mrtve samo tiho moliti. Hrišćani u Bosni nisu imali pravo „Turčina Turčinu („Турчина Турчину“) tužiti“, kao i što nije vrijedila „svjedočba hristijanina proti Turčina“ („христијанина против Турчина“).²⁹⁰⁰

Austrijski agent Jovan Stefanović Vilovski, koji je u jula 1853. putovao po Bosni u službenoj misiji kao ađutant generala Majerhofera ostavio je veoma ineresantna zapažanja. Bosanske Muslimane Vilovski je u jednom pismu nazvao: „Turci, al plemena Srbskog, (odnosno da se) zovu Bošnjaci“, koji nisu znali turski jezik. Zabilježio je

²⁸⁹⁸ C-26/II, 10. 7. 1853.

²⁸⁹⁹ R. Lopašić, *n. d.*, 13-14.

²⁹⁰⁰ C-28/II, 25. 7. 1853.

takođe, kako su oni „Srbima (nazivali) sve Hristijane (pravoslavne) vjere“. Zanimljivo je što je Vilovski tada tvrdio, kako su bosanski Muslimani bili „bosanski Srbi“, koji su prešli na islam. Neki stariji „Srbin Turčin“ („Србин Турчин“), odnosno bosanski Musliman, koga je Vilovski susreo kod Rogatice, nedaleko od Sarajeva znao je za hrabrost Marka Kraljevića, izdaju Vuka Brankovića i junaštvo Miloša Obilića. Na put za Sarajevo, Vilovski je zapazio kako je najviše hrišćana živjelo po planinama i da tu nije bilo nikakvih crkava ni manastira. Najbliža crkva im je bila u Sarajevu, koju su posjećivali nedjeljom, na pazarne dane. Nakon odmora kod dr. Atanaskovića, Vilovski je tokom boravka u Sarajevu posjetio pravoslavnu i katoličku crkvu, kao i vladiku Prokopija za koga je naveo da „nije bio od najpoštenijih pastira“. On je u Sarajevu posjetio, kako je zabilježio „poštenog ovdje obšte počitanog Srbina bogatog Manojla Jeftanovića, (koji je imao) vrlo krasni porod“.²⁹⁰¹ Ovo putovanje Vilovskog i još nekoliko austrijskih agenata kroz Bosnu koincidiralo je sa planovima bečke vlade, da nakon raspada Turske njena nasljednica u Bosni i Hercegovini postane Austrija. Osim špijuna i agenata, ona je za sebe na terenu pridobila i neke poznate srpske nacionaliste iz Bosne, kao na primjer Pavla Karano-Tvrtkovića.²⁹⁰² Austrijska akcija u Bosni radila je na dezavuizaciji svakog pokušaja širenja srpskog uticaja među bosanskim Muslimanima. Karano-Tvrtković je u tom smislu i obavijestio 10. marta 1853. sebi nadređenog hrvatskog bana Jelačića, kako su „knez Srbski i Njegovi velikaši čvrsto bili ugovorili sa Turčinom protiv Austrije raditi“.²⁹⁰³

Bosanski muslimanski konzervativci imali su bezrezervnu podršku hrvatskih pravaša, pogotovo kada je riječ o reformama i položaju hrišćanskih seljaka. Glavno uporište kasnijeg pristajanja muslimanskih begova za hrvatsku nacionalnu ideju bila je Starčevićovo viđenje Bosne i Hercegovine iz 1853. godine. On je te godine predlagao (10. tačaka) da je u Turskom carstvu neophodno „ukinuti kapitulacije i sve što ih (je) drž(alo) (s obzirom da su one) ubija(le) ugled i vlast turskih oblasti i tuđincem služ(ile) samo za buniti kèrstjane“. Starčević je bio ubijeđen postojanje u spoljnih uticaja, pogotovo 1869. kada je napisao, „da u Evropi (nije bilo) dèržavnika, koji ne bi potpisao

²⁹⁰¹ H. Ćurić, *Srbija i Bosna u očima jednog prolaznika 1853 godine (Iz jednog pisma Jovana Stefanovića Vilovskog)*, Живот, бр. 4-5, Сарајево април-мај 1955, 297-298.

²⁹⁰² G. Šljivo, *Jedan pogled na istočnu politiku Austrije sredinom XIX vijeka*, ЈИČ, br. 1-2, god. XVIII, Beograd 1979, 85.

²⁹⁰³ *Isto*, 87.

(da je) Turska, ako se u nju iz vana ne (bi) dira(lo), mo(gla) (po)st(o)jati do sudnjega dana“. On je smatrao štetnim uticaj Austrije i drugih država u životu bosanske raje. Poručivao je, da ako „křstjani Bosne, jedne i druge cćrkve“, budu nastojali držati „do pomoći Austrije i Rusije i njihovih apoštolah, (da će) izgubiti zemlje na kojih“ žive. Predviđao je, da bi svako hrišćansko podrivanje turskog suvereniteta u Bosni za hrišćane znaćilo „još gorje sužanjstvo“. On ih je hipotetićki upitao, pošto: „*Austrija i Rusija smeraju i misle i mogu pomoći zašto neudare na Turćina, nego vas goloruke, potištene nevoljnike, na njega huste*“. U trećoj taćki, koja nije u potpunosti mogla biti prihvatljiva za muslimanske begove Starćević je, kao neophodno predložio, da se „svakoj kerstjanskoj obitelji d(odijeli) stanoviti kus zemlje u potpuno vlasništvo“. Međutim, on je potpuno bio u pravu kada je mislio, kako je „najveće zlo Turske“, koje je kvarilo „odnošaj(e) među křstjani i muhamedovci (bilo) u neriješenom agrarnom pitanju“. ²⁹⁰⁴ Kao četvrtu taćku, Starćević je predložio neophodnost „uv(ođenja) pućk(ih) škol(a) u koj(ima) se ne bi učilo o nikakvoj vjeri, (jer je trebalo) ovu slobodno ostaviti duhovniku u džamiji i u crkvi; predavati materinski jezik tj. u hćrvatskom, bulgarskom itd. voćarstvo, šumarstvo, poljodjelstvo, obćrte, tćrgovanje, gospodarstvo, ćist moral, turski jezik. S vremenom uvesti srednje škole, tehnike i sveučilišta“. U petoj taćki, hrvatski pravaš Starćević predviđao je, da je: „Negćrke iztoćne cćrkve (trebalo) osloboditi od gćrćkih duhovnikah (fanarioti-B. T.), zapovijestiti da se duhovnici i one vjere štogod uće; za nje i za fratre uvesti učilišta; dati duhovnikom stalne plaće; biškupe obiuh sledbah sam bi car postavljao; bez dovoljnih dokazah neprimati školske sviedodžbe Rusije ni Austrije“. Starćević je isticao, da je „glavna nesreća kerstjanah“ dolazila „od njihova duhovnićtva, osobito istoćne cćrkve“. On je to objasnio slijedećim rijećima: „*Gćrk bo kupuje patriarcat od velikog vezira, biškupi svoje ćasti od patriarke, niži duhovnici svoje ćasti i mesta od biškupah; puk mora sve ove kupovine platjati i ćesto biva da kuća više platja popom nego dćržavi i vlastelinu. Duhovnićtvo iztoćne cćrkve, i samo neuko, u duhu gćrćtine, ne samo negleda koliko bi i moglo puk na dobro podućiti, nego mu podćržava i razjaruje meržnju proti Muhamedovcem*“. Starćević je u šestoj taćki predlagao, kako, ubuduće ne bi trebalo „davati javne slućžbe do onim koji su u Turskoj nauke sveršili“. ²⁹⁰⁵

²⁹⁰⁴ M. Hadžijahić, *n. r.*, 1966-67, 98-99.

²⁹⁰⁵ *Isto*, 99-100.

U narednoj tački Starčević je zamišljao, da treba „Uvesti autonomiu obćinah, po vremenu i županiah i pokrajinah; zastupnike bez obzira na vjeru i narodnost. [...] i bez smutnji i ogorčenosti, nego, kon što im svojstva odrede, kockom, kako drugde biva kod porotnikah; zastupnici bi imali dobiti polakšicah, odlikovanja, plaće ili nadarja, imala bi im kratko vrijeme služba trajati“. Pod osmom tačkom on je predviđao „koliko je (to bilo) moguće, nedopustjati prisegu nikomu, nego kroz obranike suditi“. U sljedećoj, devetoj tački trebale su po njemu ubuduće „Obćine štribru razdeljivat“, dok bi „višja poglavarstva bdila na obćine“. Posljednja Starčevićeva tačka govorila je o štampi: „Novine bi slobodno raspravljale javne čine službenikah i bez milosrđa bi krivci kako i klevetnici podpěsani bili“.²⁹⁰⁶ Starčević nije bio jedini koji je u to vrijeme razmišljao o reformi Turske i Bosne i Hercegovine. Poznati francuski geograf Ami Bue, koji ništa manje nije poznavao etnologiju ove turske provincije, predlagao je njenu administrativno-političku reformu vodeći prije svega računa o vjersko-nacionalnoj zastupljenosti stanovnika Bosne i Hercegovine po oblastima. Konkretno, „Hercegovina i turska Hrvatska“ („L’Herzégovine et la Croatie turque“) činile bi po Bue-u „miješovite hrišćanske provincije“ („provinces chrétiennes mixtes“) sa Mostarom kao glavnim i Banjalukom kao drugim glavnim gradom. Bosna bi mogla biti „podijeljena na dvije, odnosno tri oblasti“ („diviser en deux ou trois gouvernemens“). Sjeverni i sjeveroistočni dio Bosne trebao bi biti „pravoslavni“ („chrétien grec“) sa sjedištem u Maglaju. Centralni dio Bosne bi bio „miješan hrišćanski od obje konfesije i muslimanski“ („de Chrétiens de deux confessions et de Musulmans“) sa sjedištem u Sarajevu ili Travniku.²⁹⁰⁷

Kao protivnici reformi muslimanski „Bošnjaci“ („Бошњаци“) rugali se se Hatišerifu od Đilhane iz 1839. i 1853. godine, nazivajući ga „Kilane-hatišerif“ odnosno „nitkovski Ustav“. Kod bosansko-muslimanskih porodica „plemičkih sa beratima bilo je kapetanstvo nasljedno još od onog doba, odkako su Turci Bosnu zavladali“. Mnogi su dobili nova prezimena, stara zaboravili, a veliki broj njih je i do tada čuvao „od bosanskih gospodara i njihovim starima darivane povelje“. Oni su brižljivo i pažljivo čuvali i sačuvali te povelje, iako većina njih ni sama nije znala „šta je (bilo napisano) u njima, jer (je bilo) malo bosanskih begova, koji (su) haj(al) da čitati znaju“. Prema vlastitim

²⁹⁰⁶ Isto, 101.

²⁹⁰⁷ A. Boué, *Recueil d’Itinéraires dans la Turquie d’Europe, détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire*, Tome second, Vienne 1854, 329.

priznanjima oni su čuvali ove povelje „ako (bi) naprimjer đauri Bosnom opet zavlada(li) što (bi moglo biti) po svoj prilici poslije 400 godina od turskog osvojenja“.²⁹⁰⁸ Dr. Atanasković je i među „bosanskim Muslimanima“ („die bosnischen Muselmänner“) uočavao neraspoloženje prema vlastitoj vladi.²⁹⁰⁹ Neki stranci iz zapadne Evrope, koji su tih godina pisali o Turcima i Muslimanima su prema sopstvenim iskustvima upozoravali na njihovu: uobičajenu pravičnost, plemenit karakter, ljubav prema pravdi, savjesnost, gostoljubivost, vjersku toleranciju i vjernost. Međutim, isti autori su isticali, kako to više nije bilo dovoljno da se formira civilizovana nacija za čije stvaranje je bilo potrebno ono što im je naročito nedostajalo, a to su bili: politički i građanski zakoni, javne privilegije, sistem sudske prakse, administracija i obrazovanje, nauka i umjetnost, proizvodnja, trgovina i civilizovana javna sila. To sve zahtjevalo je takve institucije, koje bi mogle progresivno uticati na normalan razvoj inteligencije i njen prosperitet.²⁹¹⁰

Sve hrišćanske seljake u Bosni i Hercegovini koji su obrađivali tuđu zemlju, sjedili u tuđoj kući ili orali tuđim plugom bosanski Muslimani nazivali su kmetovima. Vrlo malo njih imalo je svoju kuću, zemlju i marvu, dok su im gospodari bili čitluk-sahibije ili age.²⁹¹¹ U slučajevima kada bi bosanski Musliman osiromašio, propao ili postao kmet on je priznavao samo spahije, ali ne i čitluk-sahibije. Glavni razlog za to bio je, što su brojne bosanske spahije kao „stari plemićki begovi sa svojim kmetovima blago i čovječno postupali zbog (čega) seljani i (t)ada u Bosni svuda na spaije n(isu) mrze(li)“.²⁹¹²

U jednom opširnom izvještaju iz ljeta 1853. godine, dr. Atanasković je svojoj vladi objasnio različita politička opredjeljenja nekih važnijih bosanskih franjevaca. Bosanskim katolicima su u julu 1853. naročitu pomoć oko podizanja crkava pružili Francuzi, a fra Andrija Kujundžić je u tu svrhu od francuske vlade dobio 13.000 francuskih franaka. Novac mu je predao konzul Moro kada je posjetio Kreševski samostan. Osim fra Kujundžića, „francuski čovjek“ među bosanskim franjevcima bio je i fra Lovro Karaula iz Fojnice, koji je bio uvučen u intrige vicekonzula Vjeta i bio u

²⁹⁰⁸ C-29/II, 1. 8. 1853.

²⁹⁰⁹ Gen. konsul Dr. D. Atanasković-Graf Buol-Schauenstein, Sarajevo am 21-ten July 1853, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 53.

²⁹¹⁰ F. Bouvet, *O. c.*, 185.

²⁹¹¹ C-30/II, 8. 8. 1853.

²⁹¹² C-31/II, 15. 8. 1853.

sukobu sa austrijski orijentisanim fra Grgom Martićem. Fra Kujundžić i fra Karaula tražili su tada od bosanskog vezira Huršid Mehmed-paše dozvolu, da se u Bosni otvori „jedna slovenska tipografija“ („einer slavischen Typographie“).²⁹¹³ Katolička crkva u Bosni je inače od ljeta 1853. bila pred novim političkim iskušenjima. Fojničanin fra Filip Pašalić je kao predstavnik bosanskih katolika u Carigradu na Porti iznosio stav, kako je hercegovački vikar fra Rafeal Barišić imao ozbiljnu namjeru, da uz pomoć francuskog konzula u Sarajevu vlasti Francuze podvrgne bosansku provinciju.²⁹¹⁴ Fra Pašaliću je u Carigradu uspio „kupiti zgradu i cèrkvu u Galati sv. Gjorgja“, gdje bilo planirano da se osnuje „slavjanska parohia i učionica“. Bilo je zamišljeno, da ta ustanova u perspektivi preraste u „opravništvo (za) sve bosanske katolike od političke vrednosti“ kod Porte.²⁹¹⁵ Ipak, svi bosanski franjevci nisu bili zadovoljni sa fra Pašalićem, za koga je, na primjer, fra Baltić imao primjedbu, da je bio „sasvim privržen turcim i vas turski. Nazivaše se rođak nikog Aziz-paše koga Porta biše spremila za komisara u Bosnu i Ercegovinu (ovi se kazivaše rodnom Bošnjak)“. Osim toga, „Pašalić ko provincialom nimalo se ne brinjaše s novim crkvam i manastirim (i) pako ponašao se u Bosni kao inostranac kakov, brinuć se s Stambolom i politikom“.²⁹¹⁶

Fra Barišić se nije samo sukobio sa bosanskim franjevcima, već je sve otvorenije to radio i sa bosanskim i hercegovačkim pravoslavnim vjernicima. On je u svojoj knjizi „Obrana pravovjernoga i pravoslavnoga sveštenstva i naroda u Hercegovini turskoj“ iz 1853. prilično uvredljivim tonom naveo, kako su se „Srbi hercegovački često Bogu mol(ili)“, kao i da od vjere nisu znali ništa „osim: *Gospode Bože, pomiluj!*“ Za slabo vjersko znanje kod pravoslavnih u Bosni fra Barišić je direktno okrivio njihove popove. Međutim, on je sa druge strane za očitu „neumjetnost u bogomolji i nehajstvo u crkvi“ tvrdio, kako ih nije trebalo pripisivati „Srbima svjetovnjacima“, koji su, kako je i sam priznao bili „jedan narod“ sa katolicima. Ipak, to što je smatrao, da su njegovi vjernici, hercegovački katolici sa hercegovačkim Srbima činili „jedan narod“, to po fra Barišiću nije značilo i odobrenje Joanikiju Pamučinu, da katolike u Hercegovini „sve posrbi!“ On je želio „sa svakim skladovati, a najveće sa Srbima“ kako je rekao „jednokrvnom

²⁹¹³ Gen. konsul Dr. D. Atanasković-Graf Buol-Schauenstein, Sarajevo am 21-ten July 1853, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 55-56.

²⁹¹⁴ *Polizeigegegenstand vice Polizei-Graf Buol-Schauenstein*, Bujukdere, am 28-ten July 1853, u: *Isto*, 58.

²⁹¹⁵ CKSNN-192/XIX, 24. 8. 1853.

²⁹¹⁶ J. Baltić, *n. d.*, 290-291.

braćom“, ali samo pod uslovom „da oni obdrže u društvenim odnošajima i obćenju onu srčanu, priprostu, i čistu istinitost i nevarku, koja naš slavjanski narod razlikuje od grčkih šarovitosti i privara. Tada bi bez sumnje još u bliže bili u svim odnošajima i veće pouzdanje zamjenito imali“. U suprotnom, fra Barišić je prognozirao da će se „paklena vrata medju“ katolicima i Srbima „upaliti smutnjom i žalbom zdravije strane obaju naroda“.²⁹¹⁷

Fra Martić se vremenom izdvajao kao lider bosanskih katolika. Sjedište mu je bilo u Sarajevu u „katoličkoj četvrti, zvanoj Latinluk“ („katholische Viertel, sogenanntes Latinluk“). Francusko-austrijsko preotimanje bosanskih franjevaca nastavljeno je bilo cijelo ljeto 1853. godine. Vjet je frankofilu provincijalu fra Kujundžiću optuživao austrofila fra Martića zatraživši od njega, da ovoga odmah premjesti iz Sarajeva. On je zaprijetio, kako će i bosanski vezir biti prisiljen da oštro postupa protiv fra Martića.²⁹¹⁸ Hrvatska nacionalna orijentacija katoličkih škola bila je od 1853. nesumnjiva za čiji rad je fra Martić izradio pravila u kojima se pod tačkom petom predviđalo angažovanje „neki(h) učevniji(h) redovni(ka), koji bi elementarne hrvatske pučke knjige (katoličkom) pučkomu izgovoru jezika ugodili“.²⁹¹⁹

Austrijski agent Majerhofer posjetio je 9. jula 1853. godine bosanskog vezira Huršid-pašu sa osnovnim zadatkom potvrđivanja prijateljstva dva susjedna Carstva.²⁹²⁰ Taj događaj praćen je novim povlasticama za bosanske katolike. Porta je te 1853. izdala za Bosnu devet fermana, kojima je bilo dozvoljeno građenje crkava i samostana.²⁹²¹ To su bile crkve u: Kreševu, Dolcu i Gučjoj Gori kod Travnika, Gorici i Vidošima kod Livna, Kraljevoj Sutjesci, Visokom, Zoviku i Plehanu.²⁹²² Nakon abdikacije biskupa fra Barišića u Bosni je za provikara bio postavljen fra Andrija Karačić, ali bez biskupske časti. Fra Karačić nije bio toliko zainteresovan za podizanje crkava i samostana po Bosni. Fra Karaula je pisao u Beč nekome, kako je „zidanje novih crkvi, samostanah (imalo) velikoga neprijatelja u krasnome Karačiću“. Bosanske franjevece je naročito radovalo kada su „načuli, ali verlo skrovito, da na izvidjenje njegovih dielah odredjen je G. Biskup

²⁹¹⁷ Fra R. Glavaš, *n. d.*, 108-109.

²⁹¹⁸ *Gen. konsul Dr. D. Atanasković-Graf Buol-Schauenstein*, Sarajevo, am 31-ten July 1853, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 60-61.

²⁹¹⁹ J. M(ilaković), *Fra Grgo Martić kao učitelj*, Školski vjesnik, Sarajevo januar-juni 1902, 3.

²⁹²⁰ G. Šljivo, *n. d.*, 1990, 394.

²⁹²¹ Fra R. Glavaš, *n. d.*, 112.

²⁹²² N. Makuljević, *n. r.*, 221.

Strossmayer da dođe u Bosnu (biti) Vizitator“. Fra Karaula je smatrao, kako bi „Christjanluk osloboditi se ovoga sebičnoga čovijeka“, kako je nazvao fra Karačića, jedino mogao na način da izabere za „biskupa čovijeka, kome je (bio) po serdцу napridak viere i naroda, i koji bi sojuz uzdržavo sa tom susiednom monarchiom (Austrija-B. T.), koju je Karačić za heretičku propovieda(o)“. Francuski vicekonzul Vjet nije nimalo bio naklonjen fra Karačiću i bio je spreman raditi u Parizu na tome, da bosanski katolici sami sebi biraju biskupa. Fra Karaula je naveo još i to, kako je „dotadašnja politika s Propagandom Rimskom“ bosanskih franjevac a i bosanskih katolika bila „tako delicata“, da su oni više voljeli pustiti da sve „idje naopako, nego doći u collision“. ²⁹²³

U Sarajevu se hrišćanima, kao i u cijeloj Bosni sve do avgusta 1853. onemogućavalo napredovanje u trgovini i bilo je i dalje „sve na mieri onoj starinskoj i sve po ukusu turskomu“. Jedina nada njihovog tadašnjeg napretka u Sarajevu bila je narodna škola, pogotovo što se „želja za čitanjem literature narodne mo(gla) doduše opaziti u više mladićah ovdašnjih tergovacah“. ²⁹²⁴ Sarajevski Srbi kao i ostale zajednice i dalje su najviše zavisili od milostinje drugih. Francuski konzul izdvojio je početkom septembra 1853. neka manje novčana sredstva jednako „na uboge katolike (i) na uboge Sërbe“. ²⁹²⁵ Bečka vlada je 1853. pomogla sa po 1.500 forinti bosanske katoličke škole, a od 13.000 franaka što ih je francuska vlada iste godine poslala u Bosnu, 7.000 franaka bilo je određeno za katoličke škole. ²⁹²⁶ Značajna pomoć katoličkim školama i katoličkoj crkvi stizala je direktno i od zagrebačkog (nad)biskupa Juraja Haulika. ²⁹²⁷ Iz ovog vremena potiče i prva srpska škola u Dragaljevcu kod Bijeljine, a njen prvi učitelj te 1853. bio je Danilo Blagojević. Srpska škola u Dvorima, takođe kod Bijeljine otvorena je godinu dana kasnije, ²⁹²⁸ a prvi učitelji bili su Stanislav Majstorović i Radovan Jovanović. ²⁹²⁹ U Cerkvini kod Bosanskog Šamca kao učitelj je 1854. radio neki Nikola, a u Srebrenici učitelj Petar Ostojić. ²⁹³⁰

²⁹²³ *Fra Lovro Karaula-nepoznatoj osobi u Beču*, Fojnica, 12. Travnja 1853, u: Fra B. Badrov, *n. d.*, 23.

²⁹²⁴ CKSNN-177/XIX, 4. 8. 1853.

²⁹²⁵ CKSNN-205/XIX, 9. 9. 1853.

²⁹²⁶ T. Alaupović, *n. d.*, 50.

²⁹²⁷ Anonim, *O. c.*, 4. October 1850, 952.

²⁹²⁸ H. Ćurić, *n. r.*, 1958, 155.

²⁹²⁹ H. Ćurić, *Škole u nekim selima sjeveroistočne Bosne do austrougarske okupacije 1878*, Škola, br. 3-4, God. XXIX, Sarajevo 1978, 202.

²⁹³⁰ M. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, 82.

Osnovne muslimanske škole bile su vezane ili uz džamije ili su se održavale kod česmi (fontane), ispod drveća ili žive ograde i bile su u to vrijeme brojne, premda se u njima ništa nije učilo osim čitanja i pisanja.²⁹³¹ Nakon četiri ili najviše pet godina školovanja u Mektebu muslimanski dječak koji je želio da proširi svoje studije prateći tok javne nastave ulazio je u srednje škole, koje su takođe trajale četiri godine. Ove srednje škole poznatije kao „Mektebi Ruždi“ nastale su tek 1851. godine. U tim školama od predmeta ili više kurseva bili su zastupljeni: gramatika i arapska sintaksa, ortografija, sastavi i stil pisanja, sveštena istorija, otomanska istorija, univerzalna istorija, geografija, aritmetika i osnovi geometrije.²⁹³² Reforma školskog sistema je bila jedna vrsta pokušaja, da se, na neki način, preko modernijeg obrazovanje utiče na propast ukorijenjenog muslimanskog fanatizma, koji je gubio svoju snagu, i trebao biti zamijenjen patriotizmom, do tada nepoznatim pojmom među muslimanskim narodima.²⁹³³ Strani izvori pominju, kako su u to vrijeme mnoge osobe iz neke nezamislive pristrasnosti bili za odbranu muhamedanizma,²⁹³⁴ što je bilo svojstveno Portinom komesaru Ćamil-paši i to od prvog dana njegovog dolaska u Bosnu. Jedino za čim se tada iskreno išlo u reformi društva bio je pokušaj da se ublaže loši efekti doktrine fatalizma, što je inače bilo jedno od centralnih mjesta muhamedanske filozofije i religije.²⁹³⁵ Kada su krajem avgusta 1853. u Livnu izbile međuvjerske trzavice, koje su otpočele nasiljem „muslimanskog naroda“ („muselmännische Bevölkerung“) nad katolicima i koje su predvodile neke „fanatične muslimanske vođe iz toga grada“ („fanatischen und böse gesinnten Muselmänner von Livno“), vlasti uopšte nisu reagovala. Konkretno, portin komesar Ćamil-paša nije činio ništa da se to nasilje zaustavi, jer je i sam, kako je tvrdio dr. Atanasković bio fanatičan i ohol.²⁹³⁶

Kada je riječ o katoličkim školama one su do tada bile podignute u: Fojnici, Kraljevoj Sutjesci, Docu kod Travnika, Jajcu, Varcaru, Ulicama kod Brčkog i Gornjem Skoplju, a planirane u: Gučoj Gori kod Travnika, Malom Selu, Brestovskom, Banbrdu, Ivanjskoj kod Banjaluke, Bosanskoj Dubici, Tuzli, Dubravama i Tramošnici kod

²⁹³¹ J. St. Bayle, *O. c.*, 35.

²⁹³² Sir G. Larpent, *O. c.*, 152.

²⁹³³ *Ibidem*, 163.

²⁹³⁴ J. St. Bayle, *O. c.*, 157-158.

²⁹³⁵ *Ibidem*, 159.

²⁹³⁶ *Gen. konsul Dr. D. Atanasković-Graf Buol-Schauenstein*, Sarajevo, am 31 August 1853, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 73-74.

Orašja.²⁹³⁷ Katolička škola u Tramošnici kod Orašja otvorena je 1854. godine,²⁹³⁸ kao i katoličke škole u: Derventi,²⁹³⁹ Foči kod Dervente, i u Koraćama kod Bosanskog Broda.²⁹⁴⁰ Katolici su imali škole prije 1854. godine i u Žeravcu kod Dervente, kao i u Bosanskoj Dubici.²⁹⁴¹ Franjevci su do 1856. otvorili osnovnu školu i u Oštroj Luci kod Orašja sa učiteljima, nekim Dragutinom N. iz Đakova i Markom Matuzovićem.²⁹⁴²

Bosanska vlada u Sarajevu je krajem avgusta 1853. ozbiljno razmišljala o pokretanju jednih novina, koje su trebale izlaziti „pola na slovenskom, pola na turskom jeziku“ („zu Hälfte in der slavischen, und zu Hälfte in der türkischen Sprache“) sa najvažnijim zadatkom, da se suprostavljaju gledištima i vijestima susjedne štampe o prilikama u Bosni i djelatnosti tamošnjih upravnih organa. U tu svrhu, za slovensku redakciju je već bila angažovana neka anonimna ličnost iz Zagreba.²⁹⁴³ Od lica koja su mogla imati veze sa ovim, na školovanju u Zagrebu za tipografa nalazio se fra Jukićev rođak iz Banjaluke Anto Kaić. Za Kaića je fra Šunjić pisao provincijalu fra Kujundžiću, da bi ovaj rado izdavao novine u Sarajevu za čije bi štampanje poklonila „Serbska vlada gratis sva slova latinska, i serbska“.²⁹⁴⁴

U Hercegovini su krajem septembra 1853. izbili novi nemiri i sukobi između hrišćana i Muslimana. Navodno su u Trebinju neke kuće hrišćana bile zapaljene, dok su im Muslimani podrugljivo poručivali, kako će im pomoći „Moskov (Rusija-B. T.) i ostali kaurski kraljevi“.²⁹⁴⁵ Carigradska vlada tajno je sredinom narednog mjeseca naredila Muslimanima spremnost za rat sa Rusima, računajući posebno na „fanatizam baliah bosanskih“.²⁹⁴⁶ Njima („Bošnjacima“) je sredinom novembra 1853. bilo zapovjedbno da se spremaju „ići na Moskova“, a zatim, da to ne rade „već da čuvaju Bosnu“. Do promjene Portine politike došlo je zbog pojave velike hajdučije koja je od jeseni harala u raznim krajevima Bosne. Sa Porte je u Bosnu stigao ferman koji je pročitan na skupštini

²⁹³⁷ Fra R. Drljić, *n. r.*, 1942, 169.

²⁹³⁸ H. Čurić, *n. r.*, 1958, 167.

²⁹³⁹ *Isto*, 188.

²⁹⁴⁰ *Isto*, 190.

²⁹⁴¹ H. Čurić, *n. r.*, 1978, 214.

²⁹⁴² *Isto*, 206-207.

²⁹⁴³ *Gen. konsul Dr. D. Atanasković-Graf Buol-Schauenstein*, Sarajevo, am 31 August 1853, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 75.

²⁹⁴⁴ *Fra Marian Šunjić-fra Andriji Kujundžiću*, U Zagrebu na 16. svibnja 1853, u: A. Kristić, *Kulturno-privredni dokumenti Hrvata-katolika Bosne*, 190.

²⁹⁴⁵ CKSNN-239/XIX, 10. 10. 1853.

²⁹⁴⁶ CKSNN-235/XIX, 14. 10. 1853.

svih vjerskih predstavnika Bosne. U fermanu je turska vlada pozvala „svakog hristjanina, Sèrbina, šokca i čivutina“ da na Portu pošalje jedno pismo u kome su trebali navesti kako im je pod turskom vladom bilo dobro, da su bili zadovoljni, kao i da nisu željeli drugog gospodara i cara nego trenutnog sultana. U fermanu je bilo navedeno i kako su Rusi navalili da zauzmu Sofiju i ćabu, i kako su, zapravo željeli da posklanjaju sve: crkve, popove, vladike i patrijarhe u cijelom Turskom carstvu, kao i da hrišćansku raju stave pod svoju komandu i „svoje ljude da uved(u) i da oni gospodare“. Hrišćani su u pismu morali naglasiti, kako nisu željeli „nikako Moskova ni njegove pomoći“. Bosanske vlasti su povodom ovog fermana i skupštine zatražile da se u svim varošima Bosne „raja i popovi sabiraju u gradove“.²⁹⁴⁷ Izdale su takođe i naređenje na sve mudire, „da se strogo pazi na sve one espape, koi (su) se iz knjažestva Serbie u Bosnu prenos(ile), da (se) nebi u njima oružje potajno prenosilo“. Tatari iz Carigrada su neprestano dotrkivali u Bosnu donoseći nove fermene, koji su se čitali pred svima, jer su bosanske vlasti insistirale da čitanju ovih fermana prisustvuju hrišćanski trgovci i popovi. U njima je bilo garantovano, „da (je) car (dodijelio) olakšice i slobodu svim rišćanima u njegovom carstvu (kako bi oni) mog(li) cerkve i škole praviti itd.“ Bosanske vlasti su se, kao i uvijek najviše plašile srpske invazije, zbog čega su sredinom novembra 1853. na srpsku granicu poslale vojno pojačanje od 12.000 vojnika. Drugi problem, koji je pred sobom tada imao bosanski vezir Huršid Mehmed-paša bio je taj, što se nalazio između dvije političke vatre tj. sa jedne strane sultanovih naredbi, u kojima se strogo „zapovieda(lo), da hristjani slobodno podižu cerkve i manastire“, dok su sa druge strane bosanski „zabiti zapovieda(li), da se i ono ruši što je još ostalo“²⁹⁴⁸ od hrišćanskih bogomolja i spomenika. Gotovo svi bosanski Muslimani bili su početkom decembra 1853. ponovo naoružani, dok je bosanskim hrišćanima nastavljeno čitanje sultanovih fermana u kojima im se poručivalo, „da se u napredak nadaju da će se s njima tako isto postupati kao i sa Osmanlijama, samo ako se budu vjerno držali svoga Sultana“. Siromašnim hrišćanskim opštinama obećan je i novac iz državne kase za podizanje crkava i škola.²⁹⁴⁹ Posebno se to odnosilo na katolike, kojih je u Bosni bilo oko 150.000, a u Hercegovini do 50.000, a koji su u većini slučajeva „svoju službu božju morali overšavati na groblju, pod vedrim nebom na sniegu, kiši i

²⁹⁴⁷ CKSNN-262/XIX, 16. 11. 1853.

²⁹⁴⁸ CKSNN-282/XIX, 10. 12. 1853.

²⁹⁴⁹ CH-137/XX, 3. 12. 1853.

vietru“.²⁹⁵⁰ U nacionalnom pogledu, kod njih nije postojala ni jedna druga svijest osim bosanske, dok su sami sebe uvijek nazivali „Bošnjacima („Бошняцима“) a jezik svoj bosanskim („Босанскимъ“)“. Služili su se „glagolitičnim pismenima, ali sve manje i već vrlo malo a ponajviše pismenima latinskim“. Za razliku od katolika, pravoslavni Bosanci su svoj jezik nazivali „srbskim („србским“) (i) služ(ili) (su) se slavenskim ćirilskim pismenima“ („славенским ћирилским писменима“).²⁹⁵¹

Jaču vezu sa Hrvatima postigli su bosanski franjevci nakon odluke austrijskog konzula dr. Atanaskovića 4. novembra 1853. godine, da redodržavništvo Bosne Srebrene preko hrvatskog narodnjaka biskupa Štrosmajera prima određenu sumu novca za narodne osnovne škole.²⁹⁵² Hrvatska nacionalno-politička akcija oko uspostavljanja veza sa bosanskim Muslimanima išla je u isto to vrijeme preko bana Jelačića. Njemu se cazinski mudir Sulejman-aga zahvaljivao po „turskom običaju (sa) dva pisma“, što se hrvatski ban zauzeo kod bosanskog vezira Huršid Mehmed-paše za njega povodom nekog pitanja.²⁹⁵³

Srpski listovi su pisali, kako su bosanski Muslimani bili s jeseni 1853. potpuno ravnodušni „naspram rata između paše i Moskova“.²⁹⁵⁴ Ipak, „bosanski Turci“ nisu mogli krajem novembra 1853. sakriti svoje zadovoljstvo, zato što su, kako su se hvalili, Turci „potukli Moskova i što su mnogi u Sultanovo zapali robstvo“. Iz Sarajeva je od kajmakama na mudire poslana bujuruldija u kojoj se nalagalo, „da se opet raja podpisuje kako joj je u carevoj zemlji dobro i da je gotova u svako doba, na svaku carsku zapovied ustati, i ići protiv nepriatelja turskog i svoga cara, cara Otmanovića braniti doklen jedan teče“. Bosanski Muslimani su se najviše plašili knjaza Miloša, koji je, kao što su isticali bio „blizu Srbije“, osnovano strahujući, prije svega, „da ga Serbianski nepušte medjuse, pa (bi) onda zlo (bilo) po Turke“.²⁹⁵⁵ Izgleda da zvanična Srbija tada nije imala nikakav plan o svom proširenju u Bosni, a da je Garašanin za uvećanu Srbiju planirao samo Crnu

²⁹⁵⁰ CKSNN-42/XX, 21. 2. 1854.

²⁹⁵¹ C-9/VI, 3. 3. 1857.

²⁹⁵² Fra J. Jelenić, *n. d.*, 319.

²⁹⁵³ *Sulejman-aga (cazinski mudir)-banu Josipu Jelačiću*, Cazin, 5. Novembra 1853, u: A. Makanec, *Veze bana Jelačića s Bosnom*, 201.

²⁹⁵⁴ A. Кос, *н. п.*, 2010, 206.

²⁹⁵⁵ CKSNN-287/XIX, 16. 12. 1853.

Goru. Takođe, on je planirao ostavljanje uskog koridora kroz Srbiju (Sandžak-B. T.) kojim bi Bosna bila povezana sa ostatkom Turske.²⁹⁵⁶

U Bosni je po džamijama prvih decembarskih dana 1853. bio obznanjen nekakav „Gazi ferman, tj. radostne vesti sa ratišta“, zbog čega je sultanu čitana dova, dok mu je u pravoslavnoj crkvi u Sarajevu mitropolit Prokopije odslužio službu na sv. Arhandela „pri kojoj je i jedno slovo govorio (turskim, gerčkim i nešto serbskim jezikom) o viernosti k caru i dužnosti podaničkoj“. Prokopije je pozvao pravoslavne vjernike, da se neprestano mole bogu da sultanovo „vojničstvo sretno nad neprijateljem–Rusom–pobiedu oderži“. Tom prilikom „derao je se iza svega glasa, da živi car Abdul-Medžid, njegovi ministri i da bog ohrabri njegovo vojničstvo“, ali mu od okupljenog naroda niko nije htio govoriti amin,²⁹⁵⁷ osim samo jednog čovjeka, zbog čega je vladici bilo vrlo neugodno.²⁹⁵⁸ Tom istom mitroplitu Prokopiju je na svetog Nikolu u velikom požaru izgorio dvor vladčin, dok su bosanski vojnici uspjeli sačuvati pravoslavnu crkvu da i ona ne izgori.²⁹⁵⁹

Efekti u fermanima datih obećanja o poboljšanju položaja hrišćana, mogli su se primijećivati već krajem 1853. i to tako što su se po cijeloj Bosni numerisale kuće i popisivalo stanovništvo namijenjeno za plaćanje poreza „ne bi li se taj teret najednako podjelio“. Važnije od ovoga bilo je, što je u budućnosti postalo obaveza, da u savjetima sjedi i „po jedan čovek, koji (je trebao) zastupati interese hristijanski obština („христијански обштина“), (što je bio) vrlo važan korak u tome, da se izjednače Hristijani sa Turcima“ („Христијани са Турцима“).²⁹⁶⁰ Kada je riječ o crkvi, osjetile su se promjene na bolje i to nije mogao da sakrije ni pop J. Pamučina. U njegovoj Hercegovini početkom 1850-tih „liturgije (su se) slobodno svršava(le)“, a bilo je potpuno slobodno i „krštava(nje), vjenčava(nje) i opojava(nje)“.²⁹⁶¹ Ovaj kontroverzni hercegovački pop u sveukupnom napretku vidio je božju providnost: „*Bog nam dade*

²⁹⁵⁶ Ph. Auty, *Необјављени документи енглеског министарства спољних послова о Србији 1837-1911*, 422.

²⁹⁵⁷ CKSNN-295/XIX, 27. 12. 1853.

²⁹⁵⁸ *Gen. konsul Dr. D. Atanasković-Graf Buol-Schauenstein*, Sarajevo am 23 November 1853, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 81.

²⁹⁵⁹ CH-1/XXI, 2. 1. 1854.

²⁹⁶⁰ CH-8/XXI, 8. 1. 1854.

²⁹⁶¹ J. Памучина, *н. р.*, 1851, 23.

*čestitoga Omer-pašu, koji će nas kao blagodatno sunce ogrijati, i koji će sve naše nevolje i potrebe prestolu Sultanovom predstaviti“.*²⁹⁶²

Austrija je poslala u Bosnu s jeseni 1853. svoga agenta Vagnera koji se, osim fizičkog opisa zemlje zanimao i za njeno stanovništvo. Posebnu pažnju on je obratio na bosanske Muslimane, koji su po njemu imali apsolutnu „političku dominaciju“ u provinciji.²⁹⁶³ Srpski nacionalni ideolog Vuk S. Karadžić je u to vrijeme sve otvorenije osuđivao i napadao lakomu i sebičnu bosansko-muslimansku vlastelu, koja se na sve moguće načine protivila uvođenju reformi i poboljšanju političkog položaja raje. U raspravi „Hrišćani u Bosni“ („Die Christen in Bosnien“)²⁹⁶⁴ on je naveo, kako su hrišćani tj. podanici bili pravi stanovnici Bosne, koji nisu imali zakona, prava, posjeda i zaštite. Karadžić je to stanje definisao kao „infamia idelibilis“, koju je, kao biljeg nosio najveći broj stanovnika i to onih koji su ostali vjerni vjeri svojih otaca, koji su bili još uvijek sposobni za život i kulturu i koji su čak jedini činili, kako je on naveo „pravu naciju“. Karadžić je „bosanske Turke“, okarakterisao kao „urođene otpadnike“, koji su bili „naoružani“, zatim „lišenih svakog znanja i boljih namjera“, potom kao „indolentne i insolentne zvijeri“ i na koncu nazvao ih je „izopačenim islamiziranim Srbima“. On se usprotivio tezi nekih zapadnoevropskih turkofila, među koje je svrstao: Urkvarta, de Lamartina, de Lavaleta, Ubičinia, da su bosanski Muslimani prema svojim hrišćanskim podanicima bili: čovječni, snošljivi, pravedni, kao i da se Turska u to vrijeme nalazila u punom reformisanju. On im je prebacio, kako su poznavali samo Carigrad i nekoliko obalnih gradova, što je bio osnovni razlog za donošenje pogrešnih zaključaka.²⁹⁶⁵ Bosanski Muslimani su bili uvjereni kako je Alah stvorio Muslimana, da vlada ovim Svijetom i da bude blažen na onom svijetu. Takođe, Alah je raju poklonio Turcima da im čini ismet. Karadžić navodi, kako su bosanski Muslimani sami sebe nazivali Turcima iako se znalo da su oni bili srpskog porijekla. Samo vrlo rijetki od njih su znali turski jezik. On je isticao, da su čak i Osmanlije, koje su živjele u Bosni, morale uskoro naučiti „bosanski, tj. srpski“ jezik. Prema Karadžićevom saznanju, bosanski Muslimani su mrzili Osmanlije i prezrivo ih nazivali „Turkuša(ma)“, dok su im ovi odvrćali nazivom „deli

²⁹⁶² Исто, 53.

²⁹⁶³ Г. ШЉИВО, *Вагнерово виђење Босне средином XIX вијека*, ИЗ, бр. 2, год. II, Бањалука 1981, 62.

²⁹⁶⁴ Lj. Klančić, *Vuk Karadžić i bosanska raja*, Putevi, br. 6. nov.-dec. 1964, 514-515.

²⁹⁶⁵ Исто, 517-518.

Bošnjak (ludi, drski Bošnjak)²⁹⁶⁶ Ostali su nepoznati izvori Karadžićevog tumačenja nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini, pogotovo ako se ima u vidu činjenica da on u njoj nije nikada boravio. Pretpostavlja se da mu je takve informacije plasirao njegov „prvi sljedbenik u Hercegovini“ Mostarac Joanikije Pamučina.²⁹⁶⁷

U zapadnoj literaturi se pedesetih godina XIX vijeka, osim turkofilskih pojavio veći broj pisaca naklonjenih hrišćanima u Bosni. Jedan od njih bio je Amerikanac poljskog porijekla knez Adam Gurowski, koji je 1854. reforme u Turskoj nazvao „fatamorganom od tolerancije i reformi, pod pokroviteljstvom Engleske i Francuske“. Reforma i proklamovanje tolerancije, prema njegovim riječima nije sprečavala krvavo progonjenje „hrišćana iz Bosne“ („Christians from Bosnia“).²⁹⁶⁸ Britanac G. Fauler je znao, da je Bosna bila jedna od najvažnijih pašaluka u Turskom carstvu u kojoj je živjelo više od 800.000 stanovnika, od čega su polovinu činili „Muslimani“ („the Mussulmans“), a ostatak: Jevreji, „Grci“ („the Greeks“) tj. pravoslavni i Cigani. „Katolici“ („The Catholics“) su bili takođe brojni i slijedili su, kako je naveo „glupa praznovjerja“ („stupid superstitions“). Muslimani su bili vrlo žestoki, fanatični i netolerantni“. („The Mussulmans are very fierce, fanatic and intolerant“). Jedino mjesto za koje se moglo reći da je osjetilo reforme je prema njegovim riječima bilo Sarajevo, u kome je bila dosta razvijena trgovina²⁹⁶⁹ i već u to vrijeme ono je imalo oko 60.000 stanovnika.²⁹⁷⁰

Bosanski hrišćani i bosanski Muslimani naročito su strahovali jedni od drugih u vrijeme ratova između Rusije i Turske. Bosanski Muslimani ni početkom 1854. nisu gledali na raju drugačije, nego kao na „svoje kervnike“ sa stalnom zebnjom „da Moskov i Cernogorac“ ne napadnu Bosnu.²⁹⁷¹ Po naređenju miralajbega „koi se do (t)ad u nikakve politične poslove mešao nije“ uhapšeno je tih dana „deset najotimeneih Bošnjakah hristijanah“.²⁹⁷² Bosanski vezir je stalno držao najsvježije vojne snage na Drini prema Srbiji, a sve zbog toga što se sa te strane prvih dana februara 1854. očekivao prodor Rusa. Bosanski Muslimani su tada smatrali, „da će na berzo Rusi i u Beograd doći“, zbog čega su čak htjeli naoružati hrišćane u Sarajevu za odbranu zajedničke domovine i to oružjem,

²⁹⁶⁶ Isto, 519-520.

²⁹⁶⁷ J. Радуловић, *н. р.*, 1938, 36.

²⁹⁶⁸ Count A. de Gurowski, *The Turkish Question*, New York 1854, 13.

²⁹⁶⁹ G. Fowler, *Turkey*, London 1854, 292.

²⁹⁷⁰ Th. G. Horton, *Turkey*, London 1854, 23.

²⁹⁷¹ CKSNN-22/XX, 27. 1. 1854.

²⁹⁷² CKSNN-27/XX, 3. 2. 1854.

koje im je nekoliko godina ranije oduzeo Omer-paša Latas.²⁹⁷³ Zapadni pisci su tada znali za aktivnosti ruskih agenata kod hrišćanske raje protiv svojih gospodara.²⁹⁷⁴ Znali su da je i ruski car, kao „Pontifex Maximus“ imao pravo protektorata nad pravoslavnima u Turskoj i time nad onima u Bosni i Hercegovini.²⁹⁷⁵ Ruskog cara Nikolaja I su prema riječima hercegovačkog biskupa fra Barišić te 1854. pravoslavni u Hercegovini dizali „do zvijezda“.²⁹⁷⁶ Kuriozitet u Barišićevom ponašanju prema pravoslavnima bio je, kada je samo mjesec dana ranije u jednom pismu imotskom pretoru Antonu Grabovcu pohvalio ulogu ruskog cara u poboljšanju položaja, ne samo pravoslavnih popova nego i katoličkih frataru u Bosni i Hercegovini.²⁹⁷⁷ Osim ruskih agenata, u Bosnu je početkom 1854. stigao major srpske vojske Trifković, inače rođeni Sarajlija, koji je došao u Sarajevo, kako bi, navodno posjetio porodicu. Prema Atanaskovićevom saznanju, major Trifković je bosanskom veziru Huršid Mehmed-paši donio kneževo pismo, kojim ga je srpski knez želio uvjeriti kako Srbija nije imala neprijateljske namjere prema Bosni.²⁹⁷⁸ U vrijeme Krimskog rata neki uticajni Srbi obezbjeđivali su na ruskom dvoru podršku za srpsko prisajedinjenje Bosne i Hercegovine. Vođa takozvane „ruske stranke“ u Srbiji, izvjesni Stefan Stefanović uspio je ubijediti neke Ruse, da u slučaju njihove pobjede nad Turcima u ratu oko Krima, Srbija zbog njene podrške toj borbi kao nagradu dobije Bosnu, budući da je tamo živjela „čista narodnost srbska“.²⁹⁷⁹ Radilo se kod Rusa i u Beču, gdje je u februaru 1854. godine srpski poslanik Aleksa Janković u pregovorima sa ruskim poslanikom grofom Orlovim podršku Srbije uslovljavao zahtjevom za proširenjem u Bosni i Hercegovini.²⁹⁸⁰ Ipak, dosta veća opasnost za Bosnu bila su antireformska strujanja među, do kraja nikada pobjeđenim starokonzervativnim elementima bosanskih Muslimana. U to vrijeme zapadni pisci su znali i to, da su ovi elementi ili „ostaci feudalizma“ podsticali pobune, što je bilo karakteristično za udaljene provincije, kao što je bila Bosna i koja se, po ser G. Larpentu „očajnički“ borila protiv Portinih reformi.²⁹⁸¹

²⁹⁷³ CKSNN-26/XX, 1. 2. 1854.

²⁹⁷⁴ Sir G. Larpent, *O. c.*, 251.

²⁹⁷⁵ *Ibidem*, 421.

²⁹⁷⁶ М. Екмечић, *Мит о револуцији*, 93.

²⁹⁷⁷ Г. Шљиво, *н. р.*, 1979, 203.

²⁹⁷⁸ G. Šljivo, *n. d.*, 1998, 72.

²⁹⁷⁹ Д. Страњаковић, *План Стефана Стефановића о подели европске Турске 1854. године*, Политика, бр. 10395, Год. XXXIV, Београд 1, 2, 3 и 4. мај 1937, 13-14.

²⁹⁸⁰ Ј. Ристић, *Србија и Кримска војна 1852-1856*, Историјски списи, I, Београд 1940, 129.

²⁹⁸¹ Sir G. Larpent, *O. c.*, 391.

Nešto bolji odnos bosanskih vlasti prema hrišćanima mogao se u zasluge najviše pripisati bosanskom veziru Huršid Mehmed-paši, „koji je inače bio blag čovek“²⁹⁸² i koji se istinski pridržavao sultanovih fermana i novog Portinog reformskog kursa. Vjerovalo se, da bi on i „većma izjednačio Hristijane sa Turcima („Христијане са Турцима“), samo da mu n(isu) smeta(le) turske predrasude“. Drugom preprekom mogao se donekle smatrati i medžlis, „u kome su mule, muftije, i stare sarajevske kadije, koji (su) svi smeta(li) Mehmed Huršid-paši“, zbog čega on nije „mo(gao) činiti kao što (je) htio“. Huršid Mehmed-paša je već bio skoro u potpunosti istrijebio muslimanske noćne skitnice, koje su trgovcima obijale dućane i prodavnice.²⁹⁸³ Njemu su hrišćanski trgovci bili veoma važni, pogotovo što je od „veći trgovaca“ pozajmljivao dosta novca za podmirivanje ratnih troškova. Osim prema Srbiji, krajem januara 1854. godine bosanski vezir Huršid Mehmed-paša poslao je vojsku i na granicu sa Crnom Gorom. Sa tim u vezi je „po svim turskim selima izdana opet stroga zapovest da se svaki čuva da nedira u Hristijane“ („Христијане“).²⁹⁸⁴ U Jajcu je bio sakupljen čitav „jedan korpus svojevolutjaca od samih Hristijana“ („Христијана“), koji je trebao biti upućen na čuvanje granice od Srbije ili Crne Gore.²⁹⁸⁵ Srednjobosanska varoš Jajce je prema procjeni Rusa Aleksandra Giljferdinga sredinom 1850-tih godina imala samo „oko 40 rimokatoličkih („Римско-Католическихъ“) i 3 pravoslavni („Православныхъ“) kuća u odnosu na 200 do 300 muslimanskih“ („Мусульманскихъ“).²⁹⁸⁶

Da bi bosanske katolike što više privukla sebi, bečka vlada je iste godine u Bosnu poslala agenta Gabrijele Jasmađa sa osnovnim ciljem buđenja „vjernost(i) klera prema Austriji“.²⁹⁸⁷ Iza pseudonima Jasmađ krio se identitet pukovnika Đorđa Stratimirovića, koji je, kao i: Vagner, Majerhofer, Stefanović i Milošević još početkom 1853. špijunirao po Bosni.²⁹⁸⁸ U Hercegovini je ovaj zadatak od 1854. vodio austrijski vicekonzul u Mostaru. Tokom Krimskog rata, pod sumnju da je bio u vezi sa Rusima stavila je bečka vlada dubrovačkog protu Nikolajevića, koji je imao zadatak da pobunjuje Hercegovce.²⁹⁸⁹

²⁹⁸² Р. Љушић, *Споменица и прошење Стеве Богдановића*, 220.

²⁹⁸³ СН-10/XXI, 26. 1. 1854.

²⁹⁸⁴ СН-11/XXI, 28. 1. 1854.

²⁹⁸⁵ СН-14/XXI, 6. 2. 1854.

²⁹⁸⁶ А. Гилџфердинг, *Поџзда по Герцеговинџ, Босни и Старой Сербии*, 266.

²⁹⁸⁷ Д. Берић, *н. д.*, 2007, 306.

²⁹⁸⁸ Г. Шљиво, *н. д.*, 1990, 452-453.

²⁹⁸⁹ Д. Берић, *н. д.*, 2007, 310.

Osim toga, prema planu ustanak je trebao predvoditi Hercegovac i Trebinjac Dimitrije Merćep, koji se kao ruski oficir borio u Krimskom ratu.²⁹⁹⁰ Ne samo bosanski Muslimani, nego i bečka vlada plašila se srpskih planova o Bosni, a jedan takav plan iz 1854. o tzv. srpskom vicekraljevstvu računao je, da bi u njegov sastav, osim: Srbije, dijela Albanije, stare i južne Srbije ulazila i cijela Bosna i Hercegovina.²⁹⁹¹ Ovaj dokument pripisuje se Jovanu Marinoviću „Bošnjak“, koji je kao prilog planu izradio i jednu kartu tog famoznog „nezavisimog Srpskog Kraljevstva u slučaju rascepljenja Turskog carstva i raširenija srpskih granica ako Turska moradne ostati, 1854“.²⁹⁹²

Veći pritisak na hrišćane „od Turakah“ početkom 1854. činio je bosanski vladika. U pravoslavnoj opštini nije bilo dana otkako je on u Sarajevo došao, a da nije bilo nekog „škandala“. Vladika je za kratko vrijeme došao u sukob sa gotovo svima: popovima, kaluđerima, učiteljima, kmetovima i trgovcima. Prvo na šta je ovaj novi fanariotski vladika udario u crkvi bilo je takozvano „sèrbsko pojanje“²⁹⁹³ tokom vršenja vjerskih službi.

Najvjerovatnije iz strepnje da bi Rusi i Srbijanci uistinu mogli izvršiti prodor u Bosnu, turske vlasti u Bosni sumnjičile su krajem februara 1854. veliki broj hrišćana, da su, prije svega „sa Moskovom (bili) u niekom dogovoru“. Sumnjalo se, da je konačni cilj bio, da se hrišćani u Bosni ustanu protiv turskih vlasti. Da bi otklonila bilo kakva pomisao u ustaničku zavjeru u Bosanskom Petrovcu je pet pravoslavnih hrišćana bilo obješeno samo zato što je neki hrišćanski bjegunac slagao Turcima, da su ovi bili u dogovoru sa Rusima. Poziv iz Carigrada bosansko-krajiškim Muslimanima, da se odazovu u rat protiv Rusa odbili su ovi, pravdajući se, da „su oni (bili) na medji, i (da su se) boj(ali) svojim kućama, a osobito da (su) se raje boj(ali), za koju (su) (govorili), da je (bila) vrlo opasna osobito onda, ako (bi) se ostavi(la) sama“ u Bosni. Takođe, u ratu protiv njima mrskih Rusa, „Bošnjaci Turci baš (su) se mnogo uzda(li)“ u pomoć Velike Britanije i Francuske. Za razliku od njih, hrišćani u Bosni i Hercegovini nadali su se pomoći Rusije i Austrije.²⁹⁹⁴

²⁹⁹⁰ A. Zelenika, *Prilozi za proučavanje znamenitih ličnosti Trebinjskog kraja–Dimitrije M. Merćep*, Tribunia, br. 1, Trebinje 1975, 202.

²⁹⁹¹ Д. Берић, *н. д.*, 2007, 342.

²⁹⁹² Р. Љушић, *н. п.*, 2012, 300.

²⁹⁹³ CKSNN-11/XX, 14. 1. 1854.

²⁹⁹⁴ CKSNN-49/XX, 1. 3. 1854.

Biskup u Đakovu sa naslovom „biskupa bosanskog“ J. J. Štrosmajer je već figurirao kao personalni politički protektor bosanskih katolika. Fra Martin Nedić iz Tolise uputio je te 1854. raspis na sve samostane, kojima je naredio da se za biskupa Štrosmajera svake godine na njegov imendan Josipovo drži misa.²⁹⁹⁵ Bosanski franjevci su za Štrosmajera čak mislili, da je bio porijeklom Bošnjak.²⁹⁹⁶ On je u to vrijeme za bosanske franjevce bio „ona blaga zornica zvijezda, koja (ju je) vječna Providnost postavi(la) na to mjesto za (njihovu) tavnost razjasniti i omračenu (njihovu) provinciju u svijetlijem luču i blaženu licu svijetu predstaviti“.²⁹⁹⁷ Štrosmajer je u martu 1854. izrazio spremnost, da na molbu starješina provincije Bosne Srebrene prihvati fra Jukića i pomogne, da se on u Đakovu „odvrti od političkih zabluda“. Franjevačke starješine garantovale su za fra Jukića, da je neporočan, kao i da je prestupe zbog kojih je kažnjen učinio iz lakomislenosti i žestoke naravi. Biskup J. Štrosmajer je fra Jukića poslao pomoćniku župnika Antunu Kellneru u Trnavu, koji je trebao nad njim vršiti nadzor u oba smisla, „redovničkom i političkom“. Međutim, fra Jukić je u međuvremenu nestao iz Zagreba, što je bečkoj vladi prijavio biskup Štrosmajer i radi njegove bezbjednosti zamolio konzula dr. Atanaskovića, da ga, ako je u Bosni, drži pod nadzorom u nekom od samostana.²⁹⁹⁸

Novi sultanov ferman obnarodovan je u Sarajevu 26. marta 1854. godine, kojim je u glavnom gradu Bosne i Hercegovine zaveden „sud za zločinstva i velike policajne prestupke“. Druga važna politička stvar bila je sultanova odluka po kojoj je u budućnosti trebalo obavezno vrijediti svjedočanstvo „Hristijana („Христијана“) i Jevreja proti Muslomana („Мусломана“) (kao i da je) svak(o) (trebao da) pola(že) zakletvu onako, kao što (je) njegova vjera propis(ivala)“. Za predsjednika suda bio je određen bosanski vezir, koji trebao da „po volji bira članove za taj sud“. Predmet, koji bi došao na taj sud, a ticao se na primjer stranaca zastupao bi konzul one sile čiji je stranac bio podanik.

²⁹⁹⁵ Fra R. Drljić, *n. d.*, 51.

²⁹⁹⁶ С. Ковачић, *Од Ђакова до Београда (рукопис фра Антуна Кнежевића)*, ГАДАР БиХ, год. XVIII-XIX-књ. XVIII-XIX, Сарајево 1978/79, 365-366.

²⁹⁹⁷ *Fr. Marjan Šunjić, fr. Martin Nedić, fra Andrija Kujundžić, fra Ivan Kljaić, fra Lovro Karaula, fra Andrija Glavadanović, fra Mijo Kutleša, fra Mato Čondrić, fra Ivo Juričić, fra Petar Čičak, fra Blaž Josić, fra Anto Tuzlančić-biskupu J. J. Strossmayeru*, Pisano u Kreševu u samostanu Sv. Kate iz državnog kapitula dne 1. svibnja 1854, u: F. Šišić, *Josip Juraj Strossmayer, dokumenti i korespondencija*, knjiga prva, od god. 1815. do god. 1859, 310.

²⁹⁹⁸ B. Ćorić, *n. r.*, 67.

Ferman je bio pročitao pred velikim brojem Sarajlija, „ali samo na turskom a ne i na srbskom jeziku“ („србском језику“). To je bio razlog, da neki činovnik zamoli sve koji su razumjeli turski jezik, da drugima vjerno prenesu šta je tačno pisalo u tom fermandu.²⁹⁹⁹ Prema ovoj novoj deklaraciji dokazi hrišćana u krivičnim postupcima morali su biti jednake težine kao kod Muslimana, ali samo pod uslovom da i za sudije ne bude obavezno osigurano mjesto samo za „Muslimane“ („the Mosulmans“, „the Mosseulman“). Pomenuti knez Gurowski je tada upozoravao, da, ako Kuran bude ostao „vladajući kod“ u sudstvu, da će pravda za hrišćane zauvijek ostati nedostižna.³⁰⁰⁰ O teškom položaju hercegovačkih katolika pisao je već narednog mjeseca hercegovački biskup fra R. Barišić. On je austrijskom ministru spoljnih poslova grofu Buol-Šauenštajnu prenio, kako bi „jedan katolik i jedan grčko-iztočnjak, (naime) radje skočili u Neretvu, nego li, da dodju pred medžlis i to zbog veoma neznatnog postupka“. Fra Barišić je iskreno žalio za vladavinom Ali-paše Rizvanbegovića Stočevića.³⁰⁰¹ Žalili su za njim brojni katolici i pravoslavni u Hercegovini prema kojima je neposredno pred kraj vladavine značajno popustio svoju stegu. Navodno, kada ga je, dok je bio opkoljen u tvrđavi posjetio provikar don Maslač, Ali-paša mu je posavjetovao da katolici ubuduće slušaju svoga biskupa i da sarađuju sa pravoslavcima.³⁰⁰² S. beg Bašagić je dao najslikovitiju ocjenu Ali-pašine vladavine, navodeći za njega, da je: „*Kolikogod kao politik imao pogrešaka, više je imao dobrih strana kao nosilac napretka i kulture. S lozinkom: 'Kad puška ne puca, neka čekić i motika kuca' nagonio je narod da sadi razno južno voće i povrće i od kršne Hercegovine načinio zemlju, gdje rastu masline i šipovi, gdje cvatu bademi i jasmini, gdje se sadi duhan i pirinač i. t. d. Uveo je i gajenje svilene bube*“.³⁰⁰³ U Hercegovini, a pogotovo u Bosni katolici su tada bili potpuno lojalni vlastima bosanskih Muslimana. Ovi su ih smatrali za čuvare mira često prijeteći Srbima da će na njih poslati Latine, kao što je bilo slučajeva oko Banjaluke. Dalja liberalizacija odnosa vlasti prema bosanskim katolicima bila je, kada je bosanski vezir Huršid Mehmed-paša te iste 1854. tražio od bosanskih franjevacu, da mu na „ilirskom i turskom

²⁹⁹⁹ CH-40/XXI, 7. 4. 1854.

³⁰⁰⁰ Count A. de Gurowski, *O. c.*, 14.

³⁰⁰¹ Fra R. Glavaš, *n. d.*, 117-118.

³⁰⁰² I. Puljić, *n. r.*, 1986, 93-94.

³⁰⁰³ S. beg Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Zagreb MCMXXXI, 11.

jeziku“ popišu sve svoje posjede, nakon čega ih je konačno oslobodio plaćanja desetine.³⁰⁰⁴

Vjernost bečkoj vladi i dinastiji Habzburga išla je uporedo sa privilegijama koje su bosanski katolici dobili od bosanskog vezira. Prema zaključku kapitula Bosne Srebrene donesenom 1. maja 1854. u samostanu u Kreševu odlučeno je, da se ubuduće na rođendan austrijskog cara u svim katoličkim crkvama i samostanima u Bosni održavaju mise u njegovu čast.³⁰⁰⁵ Na istom crkvenom sastanku je donešen zaključak o slanju talentovanih dječaka iz osnovnih škola u gimnazije, tehničke i ljebarske škole, osim u Beč i Carigrad i u Zagreb.³⁰⁰⁶ U ovoj posljednoj odluci apostrofirana je nacionalni karakter, gdje se u jednoj od tačaka „savjet(ovalo) da se izaberu učevniji redovnici koji bi elementarne hrvatske pučke knjige“ svome „pučkome izgovoru jezika ugodili ili iz koga jezika preveli“.³⁰⁰⁷ Vjerovatno jedini ko je iskreno ostao privržen ideji, da se tradicionalni jezik kojim su govorili bosanski katolici očuva bio je Tuzlak fra Blaž Josić. On je smatrao, da je u „govorenj(u) prostoga puka“ bila najveća „čistoća“ njihovog jezika, zbog čega je zagovarao izdavanje bosanske „slovnice“ (gramatika), budući, da su „Zagrebčani izopači(li)“ njihov jezik, kao i da mu se ništa što je bilo štampano u Zagrebu nije čitalo, osim Nevena, dok je „List Katolički baš (bio) zagerdio“.³⁰⁰⁸ Fra Josić je bio prilično indiferentan prema narodnosti, „o kojoj se je baš za njegova života i kod Hrvata i kod Srba najviše pisalo, te mu je bilo svejedno, svao se tko Srbinom ili Ilirom“. („Illyrus anne forem? Sërbne vocandus ero?“).³⁰⁰⁹

Mostarski paša spremao je početkom maja 1854. podići vojsku u Hercegovini protiv Crnogoraca.³⁰¹⁰ U Bosni, valjda iz bojazni da se ne podigne buna protiv turskih vlasti bilo je proglašeno naoružavanje svih Muslimana. Tako su „svi Muhamedanci („Мухамеданци“), koji su (bili) god za oružje, kup(ili) (su) se u vojnike da (bi) se sastavi(la) jedna obšta bosanska vojska“ („босанска војска“). Već su bili imenovani neki oficiri, dok su se bosanski gradovi na austrijskoj granici naoružavali, utvrđivali i

³⁰⁰⁴ M. Vego, *Don Ivan Musić i Hrvati u Hercegovачkom ustanku 1875-1878 godine*, Sarajevo 1953, 8.

³⁰⁰⁵ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 163.

³⁰⁰⁶ *Isto*, 322-323.

³⁰⁰⁷ *Kapitul Bosne Srebrene 1854. godine, točka 5*, u: *Isto*, 409.

³⁰⁰⁸ *Fra Blaž Josić-Andriji Torkvat Brliču, Đakovo 7. 6. 1854*, u: Fra R. Drljić, *n. d.*, 135-136.

³⁰⁰⁹ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 532.

³⁰¹⁰ CH-47/XXI, 27. 4. 1854.

preuređivali.³⁰¹¹ Oružje koje je Latas zaplijenio od hrišćana razaslanu je u pogranične nahije u kojima su bosanski Muslimani bili slabije naoružani.³⁰¹²

Bosanski vezir Huršid Mehmed-paša je računao na 60.000 vojnika bosanske vojske. Zanimljivo je da su bosanski Muslimani predlagali bosanskom veziru i Porti, da se i hrišćani regrutuju u vojsku. Smatrali su, da su „oni uživa(li) (t)ad mnoga prava, pa nije (bilo) pravo da sami Turci vojuju a oni da na miru sjede kod kuće“.³⁰¹³ Strah Osmanlija Turaka od prevelikog učešća hrišćana u njihovoj vojsci ogledao se u činjenici, što su oni činili većinu stanovništva u evropskoj Turskoj. Istrenirani i disciplinovani, oni su u vojsci mogli vojnim putem ostvarivati svoja prava.³⁰¹⁴ Takođe, kada bi bili naoružani, hrišćanski seljaci bi imali i veće šanse da se oružanom pobunom osamostale. Indikativno je bilo, kada se juna 1854. jedna grupa bosansko-posavskih hrišćana požalila austrijskom konzulu u Tuzli Jovanu Maričiću na činjenicu, da su hrišćani u Bosni, za razliku od bosansko-muslimanskih seljaka bili bez oružja.³⁰¹⁵ Zapravo, cjelokupna reforma institucija „muhamedanske države“ („in a Mahometan state“) je za Osmanlije bila veoma rizična, jer je u nekim pitanjima postojala čak i šansa, da ona posluži „samouništenju muhamedanizma i sebe kao države“. („at the hazard of destroying the great bond of nationality, Mahometanism, itself“.)³⁰¹⁶

Hercegovački vladika Josif lišen je 1. jula 1854. eparhije i na njegovo mjesto imenovan je Partenije. Josifa su još od ranije njegovi vjernici optuživali, kako je on bio veliki „zulumčar u Hercegovini i da je dosti popovah i sirotinje u crno zavio“. Ali narod ni od Partenija nije mogao očekivati nikakvo poboljšanje, jedino je prema ranijem iskustvu mogao dobiti samo „žešćeg zulumčara“. Osim što je sebi neposlušnog igumana iz manastira Gomionice kod Banjaluke poslao u zatvor, on je odmah tražio neke usluge od sarajevskih trgovaca, koje su mu oni odrekli. Kada je riječ o turskim vlastima, ni one nisu bile ništa bolje u odnosu na raniju vlast Ali-paše Rizvanbegovića. Štaviše, novi mostarski paša Ismail-paša prema hrišćanima je bio čak i gori.³⁰¹⁷

³⁰¹¹ CH-48/XXI, 29. 4. 1854.

³⁰¹² CH-60/XXI, 27. 5. 1854.

³⁰¹³ CH-52/XXI, 8. 5. 1854.

³⁰¹⁴ R. Cyprien, *O. c.*, 392.

³⁰¹⁵ G. Šljivo, *Djelimičan popis bosanskih iseljenika u toku trajanja Krimskog rata*, GADAR BiH, God. 30, Sarajevo 1990, 118.

³⁰¹⁶ W. Deans, *History of Ottoman Empire*, London-Edinburgh 1854, 314.

³⁰¹⁷ CKSNN-148/XX, 1. 7. 1854.

U Hercegovini se znalo za nekakvu zajedničku akciju Austrije i hercegovačkih Muslimana. Kod dalmatinskog guvernera barona Mamule je sredinom juna 1854. dolazio ađutant bosanskog vezira Mustaj-paša, kako bi se dogovorili o budućoj zajedničkoj djelatnosti prema Crnoj Gori.³⁰¹⁸

Ove bosansko-hercegovačko-austrijske relacije imale su veze sa tim, što je krajem istog mjeseca Bosna i Hercegovina po prvi put u ovom vijeku dobila od Porte pravo „neograničeno raditi u stvarima sa Crnom Gorom“. Bosanskom veziru Huršid Mehmed-paši bilo je dozvoljeno, da u slučaju da Crnogorci napadnu Hercegovinu može „odmah poslati svoju vojsku na Crnu Goru da je zauzme“. Ono što je bosanskog vezira činilo autonomnim u odnosu na politiku Porte bila je činjenica, što mu je bilo „ostavljeno presuđivati da li je kakav postupak crnogorski (bio) takav da ga može uzeti za casus belli“. ³⁰¹⁹ Autonomna snaga novog bosanskog vezira dobila je naročito na značaju nakon Portine definitivne odluke, „da se Bosna i Hercegovina („Босна и Херцеговина“) faktički u jednu oblast spoje i obojim provincijama“ dopusti da njima „upravlja jedan namjestnik koji (je trebao) sjediti u Sarajevu“. ³⁰²⁰ Sa tim u vezi, početkom avgusta 1854. u Mostar je za novog upravnika stigao Edhem-paša. Njegov prvi zadatak, prema savremeniku događaja Joanikiju Pamučini bio je, da se „podčini Ercegovina pod bosanskoga valiju, da zavisi“. ³⁰²¹

Visoka Porta je i na djelu htjela pokazati, kako je „ozbiljno radi(la) da se hristijanski podanici („христијански поданици“) njeni izjednače sa Muslomanima“ („Мусломанима“). ³⁰²² Zbog pokazane veće lojalnosti katolika krajem juna i početkom jula 1854. moglo se primijetiti da se i ekvivalentno mijenjao odnos turskih vlasti prema njima. Prema sultanovom naređenju u Bosni su bile popisane „sve one rimske obštine („римске обштине“), u kojima je (bilo) nužno da se crkva podigne“. Gdje bi se, prema procjeni odlučilo sa započinjanjem gradnje crkvi, toj bi se opštini iz državne kase dodijeljivala novčana sredstva. ³⁰²³ Ovo poboljšanje odnosa vlasti prema bosanskim katolicima moglo je da ima veze i sa poluzvaničnim vijestima po kojima je austrijska

³⁰¹⁸ В. Ђоровић, *н. р.*, св. 2, 1913, 203.

³⁰¹⁹ СН-71/XXI, 22. 6. 1854.

³⁰²⁰ СН-93/XXI, 12. 8. 1854.

³⁰²¹ В. Ђоровић, *н. р.*, св. 2, 1913, 204.

³⁰²² СН-89/XXI, 3. 8. 1854.

³⁰²³ СН-73/XXI, 26. 6. 1854.

vojska namjeravala u Bosnu i Hercegovinu ući sa vojskom i pacifikovati je. Čak je i sultan o tome 20. juna 1854. fermanom obavijestio bosanskog vezira, a ovaj o svemu informisao svoje kajmakame. Pošto su se „obstojateljstva“ uspjela dogovoriti Austrija je, navodno odustala od ovog svog plana.³⁰²⁴

Oštre ocjene o trenutnom stanju u Bosni donio je ljeta 1854. jedan anonimni „Memoar“ upućen pruskom kralju Fridrihu Vilijemu IV, a pretpostavka je da ga je pisao Vuk Karadžić, a preveo i objavio njegov prijatelj historičar Leopold Ranke. U „Memoaru“ je bilo navedeno, kako je bila istina da je Velika Britanija bila u to vrijeme najveći zagovornik izjednačavanja svjedočanstava na sudovima hrišćana i Muslimana, nakon čega je donešen Ferman o tome. On je samo pročitao, a njegovo izvršenje bilo povjereno onima, „koji ne samo (da) n(isu) (i)ma(li) nikakv(og) interesa da se fermani izvrše, nego koji i po vjeri svojoj (su) uvjerenje ima(li) da fermane izvršiti n(ije) treba(lo)“. Karadžić dalje ističe, kako se „u Bosni n(ije) smjelo savjetovati nijednom hrišćaninu, da se pozove na Hatišerif od Đulhane: jer bi se poigrao životom, i mogao bi biti smrću kažnjen“. On je dalje naglašavao, kako „hrišćanski podanici Turske n(isu) mog(li) više ostati raja tj. potčinjenici muslimana, Osmanlija, koji (su) jedini ima(li) prava i koji (su) jedini državu sastavlja(li), (već su) oni mora(li) biti podanici Portini onako isto kao i Osmanlije“.³⁰²⁵ Karadžić je naveo, kako su u zadnje vrijeme „besposličari muslimanske vjere“ prigrabili „zemlju i baštine svakakvim načinom, pa i otvorenom silom, potisnuvši jadne hrišćane u tako bespravno stanje, kakvo ne (bi) mo(gao) podnijeti ni čovjek na najnižem društvenom stepenu. Ti se otmičari prozvaše čitluk sahibije“. Oni su „sve što su učinili, činili su za svoju vlastitu korist, protiv volje Portine“.³⁰²⁶ Karadžić je predlagao da se u Sarajevu obrazuje sud po primjeru suda uspostavljenog u Beogradu, gdje je bilo „uvedeno da se hrišćanski sud obraća(o) sudu turskome ako je optuženik (bio) Turčin, a turski hrišćanskome, ako je optuženik (bio) hrišćanin, i nije bilo slučaja da bi stvar ostala neispravljena“. Zagovarao je, da „po selima treba muslimane i hrišćane jedne od drugih odvojiti koliko je god (bilo) moguće, da ne bi nacionalno-religiozno trvenje imalo prilike da se svaki čas zapodre“. On dalje kaže, kako bi se „za zaključenje mira“ moglo urediti sljedeće: da se „hrišćanima u Turskoj ujemčava na svagda sloboda vršenja njihove vjere i

³⁰²⁴ CH-76/XXI, 3. 7. 1854.

³⁰²⁵ *Мемоар о источном питању*, у: Л. Ранке, н. д., 1892, 543-544.

³⁰²⁶ *Исто*, 545.

pravo na svojinu“. Zatim, oni su „sudije i starješine“ trebali „da imaju između svojih jednoplemenika i jednovjernih“, pogotovo što je „iskustvom (bilo) osvjedočeno, da (su) hrišćani iz Turske utoliko manje tegl(ili) k stranim silama i državama ukoliko im je (bilo) lakše i bolje pod vlašću sultanovom“. Na taj način bi „njihova odanost sultanu silno porasla (pogotovo) kada bi oni došli u stanje da samo njega slušaju, i kada bi nad svojom glavom osjetili državnu vlast koja bi se starala da podjednako štiti obje vjere i oba naroda“. Takođe, ovim mjerama „finansijski bi Porta još može biti i dobila, jer bi joj se danci urednije plaćali“. Karadžić je u „Memoaru“ skrenuo pažnju na jednu veoma važnu činjenicu iz svakodnevnog života, a to je, da su, kako je istakao „neprestana nasilja proizilaz(ila) poglavito još i otuda što je Osmanlijama (bilo) dopušteno da oružje nose i u svojim kućama ga drže a hrišćanima je to (bilo) zabranjeno“. Po njegovom mišljenju, „ako bi se prema tome postavio zahtjev da se i hrišćanima dopusti da mogu nositi oružje barem za svoju odbranu“ to nikako ne bi značilo, da bi se time „organizovala borba, nego bi se utvrdio mir čime bi se mogli braniti oni koji su do sada napadani što se odbraniti nisu mogli. Ako bi turska vlada bila u stanju da razoruža Osmanlije i da ih potpuno pokori, i hrišćani bi bili da to oružje predaju“.³⁰²⁷

Veliki uticaj na muslimanske vjernike u čitavom Turskom carstvu nesumnjivo je imala muslimansko sveštenstvo-ulema u čijim rukama je bilo cijelokupno obrazovanje.³⁰²⁸ Naime, dužnost uleme bila je da tumači Kuran, zbog čega je ona dugo vremena bila ambiciozno, intrigantno i turbulentno tijelo, da bi posljednjih godina ulema bila u potpunosti dovedena u potčinjenost sultanu. Ta zavisnost bila je jedna od ključnih pretpostavki, da Kuran i njihovo tumačenje Kurana više neće kao ranije stajati na putu reformi, jer je bilo poznato, kako je „svaka promjena u okviru vjerskih i političkih institucija, a koja je iznenada i neoprezno uvedena samo ubrzavala njihov pad“.³⁰²⁹ Ovo je za reforme bilo veoma važno pitanje, s obzirom da „Kuran sadrži sve propise koji se odnose na vjerski i društveni život muslimana“. („The Koran contains all the regulations referring to religious and social life of the Mussulmans“).³⁰³⁰ Kod više klase bosanskih Muslimana, a pogotovo među ulemom je bilo najviše onih kojima je izjednačavanje

³⁰²⁷ *Icmo*, 546-547.

³⁰²⁸ F. Bouvet, *O. c.*, 189.

³⁰²⁹ W. Deans, *O. c.*, 213-214.

³⁰³⁰ Sir G. Larpent, *O. c.*, 45.

prava hrišćana i muslimana bilo u suprotnosti sa odredbama Kurana. U Bosnu je početkom jula 1854. iz Carigrada došao jedan turski činovnik, inače pripadnik uleme koji je imao mišljenje suprotno većini pripadnika svoje klase, ali koji je isto tako javno opovrgavao mišljenje većine predstavnika hrišćana. Na njihovu primjedbu, da će se Portino obećanje teško ispuniti, „jerbo se (ono) n(ije) podudara(lo) sa koranom“, on ih je odgovarao od takvog razmišljanja tvrdeći da to nije istina, ističući kako Kuran ne samo da se protivi izjednačavanju muslimana i hrišćana, već „jošt zahteva da se Hristijani izjednače sa Turcima“. Pozivao se na jedno mjesto u Kuranu koje kaže: „*Ja, Muhamede, jesam zajedno sa Marijinim sinom prvi od ljudi; ja i Marijin sin djeca smo jednog otca, pa osim mene i Hrista nema više nikakvoga proroka*“. Razmišljanje ovog uleme bilo je da, pošto su Muhamed i Hrist bili ravnopravni proroci, da bi isto tako „onda mora(li) i poslijedovatelji Hristovi (uživati) jednaka prava sa poslijedovateljima Muhamedovim“. Osim toga, ovaj učeni efendija pozivao se na još jedno mjesto u Kuranu, koje je govorilo o Hristovom uskrснуću u kome se doslovno veli: „*Svaki narod valja da se ugleda na ono, što obožava. Koji narod tako uzradi, taj će se u dan kad bude Bog sudio ljudima, oči na oči gledati s Bogom. A onaj narod, koji osim Boga ispoveda još i kojekakve kipove, dopašće ognja, koji se nikad negasi*“. ³⁰³¹ Raniji slučajevi prisilnog prelaženja na islam gotovo su potpuno iščezli. Posebno se oko ovog pitanja angažovao austrijski konzul dr Dimitrije Atanasković, „koi je kod kapie turske izradio, da se nikakav kerstjanin u Bosni poturčiti n(ije) mo(gao), (i to) (sve) dok se ovdie u Sarajevo ne dovede i nadležnom svetjeniku na poučnje svoje viere za nekoliko danah nepreda“. U slučaju da hrišćanin izrazi želju za prelaskom na islam, onda se to pitanje trebalo dalje riješavati na velikom međžlisu, koji mu je to ubuduće jedini mogao dopustiti. ³⁰³² Jedini tadašnji donator pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini bila je bečka vlada i austrijski car, koji je „svakom serbskom monastiru kako u Bosni tako i u Hercegovini poslao po 5 hiljadah grošah na poklon“. To je bio glavni razlog što je hercegovački mitropolit svim kaluđerima preporučio, „da spominju i mole se bogu darežljivog darovatelja“. ³⁰³³

Bosanski vezir Huršid Mehmed-paša bio je veoma interesantna i neuobičajena politička pojava, koja je pokazivala „jedan lep i među Turcima možda jedinstven primjer

³⁰³¹ CH-81/XXI, 15. 7. 1854.

³⁰³² CKSNN-181/XX, 9. 8. 1854.

³⁰³³ CKSNN-234/XX, 12. 10. 1854.

vjeroispovjedne snosljivosti („вѣроисповѣдне сносљивости“) (i) religiozne tolerancije“ („религиозне толеранције“). On je jednog mladića „rimskoga zakona“ („римскога закона“), tj. katolika, koji je ljeta 1854. došao iz Bosanske Posavine u Sarajevo sa namjerom da pređe na islam odvratio od te namjere. Prema vlastitom tvrđenju bosanski vezir je jedino ovim želio, da se ispunjava „sultanova volja, da svaki podanik po svome načinu Boga počituje, i u tome da mu niko ne smeta ili ga na stranputicu zavodi“. To je, takođe bila jedna od prilika da on strogo zabrani, da „se niko ne usuđuje mlade neiskusne ljude bilo pretnjom ili obricanjem kojekakvim nagovarati da se odreknu svoje vere da pređu k islamu“. Ovakvim političkim viđenjima i shvatanjima bosanski vezir Huršid Mehmed-paša se u Bosni najviše zamjerio takozvanoj „staro-turskoj partiji“ („старо-турска партия“).³⁰³⁴ Najbližnji po shvatanjima i političkim pogledima bosanskom veziru bio je tadašnji mudir u Bosanskoj Dubici Saib-efendija. Bio je rodом iz Janjine, govori je turski, grčki i ponešto „naški“. Čitao je Aristotelova djela, a „njegova nošnja, kućni običaji i konverziranje bilo je strogo po evropskom ukusu“.³⁰³⁵ Učeni Saib-efendija koji je „svakog lijepo predusreta(o), bio (on) bogataš ili sromašak, njemu je to bilo svejedno“ je govorio: „*Moj padiša hoće da se svakome pravo sudi, a ja sam ovdje umjesto njega, pa zato moram i raditi onako, kao što on hoće. Ja neću da znam što je ovaj Turčin, a onaj Hristijanin, meni je svaki čovjek, pa bio vjere kakve mu drago. Pa zato ja moram suditi pravo i neosvrćući se na to, šta je koji, pa makar me to glave stalo*“.³⁰³⁶

Suprotno ovim svhatanjima i politici bosanskog vezira Huršid Mehmed-paše kajmakami su bili ti koji su nastavljali sa starom praksom nepriznavanja hrišćanima prava, koja su imali muslimani. Štaviše i sam Huršid Mehmed-paša bio je vrlo dobro upoznat sa svim njihovim zloupotrebama. Uzrok njihovog samostalnog ponašanja imao je uzrok u tome što je većina kajmakama, kao i zabita bilo postavljeno ili poslano „od velike carigradske kapie, od koje potom (su) i zavis(ili)“. Oni su u Carigradu imali svoje prijatelje, „koji (su) ih bran(ili) i s njima njihovu pljačku diel(ili)“. Trenutno, najsamostaliji kajmakam u cijeloj Bosni i Hercegovini bio je banjalučki.³⁰³⁷

³⁰³⁴ CH-87/XXI, 29. 7. 1854.

³⁰³⁵ CKSNN/XX, 25. 10. 1854.

³⁰³⁶ CH-122/XXI, 21. 10. 1854.

³⁰³⁷ CKSNN-181/XX, 9. 8. 1854.

Mladi srpski nacionalisti iz Sarajeva započeli su sredinom avgusta 1854. sve otvoreniju kampanju za kandidaturu Srbina na mjesto vladike, koje je do tada pripadalo Grcima. Izgleda, da im je jedino zbornički vladika Agatangel bio po volji, najviše zbog njegovih brojnih zadužbina i podignutih preko dvadeset osnovnih škola.³⁰³⁸ S tim u vezi, veoma zanimljivo je pismo ovog vladike upućeno dvije godine ranije pravoslavnim vjernicima u Bjeloj kod Brčkog. Agatangel je seljake ovog, ali i drugih susjednih sela molio da šalju svoju djecu u školu, a ne da, kako je naveo: „u sokaku skitaju“.³⁰³⁹ Za ostale vladike se nije mogla izreći nikakva zasluga oko podizanja škola. Doprinos za njihovo podizanje u Bosanskoj Krajini pripadao je nižim parohijalnim popovima i svjetovnim učiteljima, inače srpskim nacionalistima. Njihovom djelatnošću, te iste 1854. otvorene su prve srpske osnovne škole u: Starom Majdanu, Rujiškoj kod Bosanke Krupe, Prnjavoru³⁰⁴⁰ i Prijedoru.³⁰⁴¹ U školi u Velikoj Ruiškoj smještenoj u jednoj kućici pored crkve učitelji su bili pop Teodor Gaković i neki Ličanin Jovan Čubrilo.³⁰⁴²

I u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine se početkom septembra 1854. ponovo pojačao pritisak na hrišćane, a naročito je na udaru nižih turskih činovnika bio „prosvietjeni sviet“.³⁰⁴³ I među običnim ljudima porasle su međuvjerske napetosti izazvane u najvećoj mjeri lošim odnosom bosanskih Muslimana prema hrišćanima. Bez obzira što su mnogi od njih i dalje nosili „serbsko ime, derž(ali) serbske običaje, ali samo zato što (su) se klanja(li), (oni) n(isu) terpi(li) kerstjanina, goni(li) (su) ga, otima(li) mu sve i najposlie ubija(li) ga“.³⁰⁴⁴ I što su sve više „hristjani podupirali portu, tim većma hristjani u Bosni osiećali su ugnjetenje Turakah“. Samo u srebreničkom i vlaseničkom kadiluku poharali su bosanski Muslimani sedam crkava, od kojih je najgore stradala crkva u Gornjem Birču i u Vlasenici, „gdie su i kandila i odieće i novce i čirake i putire sve poodnosili“. Čuvenoj i najbogatijoj crkvi u Dugom Polju, pokrali su sav ukras i hiljadu oka voska i na kraju je „obezsvetili svojom nešistoćom“.³⁰⁴⁵ Suprotno ovome, gotovo u isto vrijeme u Bosanskoj Posavini „u jednom turskom selu kod Broda (bila je

³⁰³⁸ A. Кос, *н. р.*, 2010, 211.

³⁰³⁹ М. С. Филиповић, *н. р.*, јануар 1939, 52.

³⁰⁴⁰ И. Митровић, *н. р.*, 258.

³⁰⁴¹ *Dionizije Marinković: „Moji doživljaji“*, 127.

³⁰⁴² В. Периновић, *н. р.*, 34.

³⁰⁴³ СКСНН-206/XX, 9. 9. 1854.

³⁰⁴⁴ СКСНН-209/XX, 13. 9. 1854.

³⁰⁴⁵ СКСНН-234/XX, 12. 10. 1854.

podignuta) jedna serbska crkva od kamena, u Berbiru katolička je (bila) gotova i primiereno urešena“. Što se tiče političkog života, u većini bosanskih mjesta sa katoličkom većinom „fratri i otmienii“ redovno su bili pozivani „u siednice, (u kojima su) s uspiehom zastupa(li) narod“.³⁰⁴⁶

Biskup „bosanski“ i srijemski J. Štrosmajer je sve više aktivnosti ispoljavao na polju konačnog zadobijanja bosanskih franjevaca otišavši korak dalje, tako što je izvjestio bečku vladu o neophodnosti imenovanja za apostolskog vikara u Bosni sebi odanog fra Marijana Šunjića. Biskup Štrosmajer ga je smatrao najvećim i najslavnijim mužem, koga je Bosna u novije doba imala. Kongregacija za proširenje vjere je usvojila ovaj prijedlog i fra Šunjića imenovala za biskupa, što je 3. oktobra 1854. potvrdio i papa Pio IX. Biskup fra Šunjić je naročitu pažnju posvetio podizanju crkava i školstvu, podstičući mlade klerike da dobrovoljno ili uz minimalne podršku sa strane otvaraju i drže pučke škole. Njegova glavna osobina je bila razboritost, pogotovo kada se radilo o politici. Inače, sa vlastima je uvijek postupao oprezno što je i drugima preporučivao, zbog čega ga je sutješki hroničar nazvao „magnus politicus“. Biskup fra Šunjić je bio visoko obrazovan i odličan poznavao klasičnih, evropskih i istočnih jezika (turski i perzijski).³⁰⁴⁷ Biskup „za katoličanski puk u Bosni“ fra M. Šunjić je bio i autor djela „De ratione depingendi rite quaslibet voces articulatas, seu de vera Orthographia, cum necessariis Elementis alphabeti universalis, Viennae 1853“. On je dvije godine ranije, zajedno sa fra M. Nedićem bio „bosanske provincie ablegat kod nj. c. k. i ap. veličanstva za povraćenje zaklade od Josipa II utemeljene za odhranjenje mladeži katol. bosanske u carstvu austrijskom“. Takođe, učinio je da „bosanska mladež ne (bude) razštèrkana po celom gotovo carstvu kano od prie, nego (da se) ujedno pod nastojanjem svojih starešina redovničkih u biskupskom siemeništu u Djakovu (od) (t)ada može odhranjivati“. U tom sjemeništu biskup J. Štrosmajer je tada učio već dvadeset pitomaca iz Bosne, koji su trebali „poslie nego (se) izučè, u Bosni puk obrazovati“.³⁰⁴⁸ Njegova ideja je bila osnivanje posebne „Agencije“ u Sarajevu, čiji bi posao bio odbrana interesa katolika u tom gradu.³⁰⁴⁹ On je po svemu bio harizmatična ličnost, zbog čega su ga poštovali i neki

³⁰⁴⁶ CKSNN-245/XX, 25. 10. 1854.

³⁰⁴⁷ Fra B. M. Vrdoljak, *Apostolski vikarijat u Bosni 1735-1881*, 51-52.

³⁰⁴⁸ CKSNN-252/XX, 3. 11. 1854.

³⁰⁴⁹ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 286-287.

bosanski Muslimani.³⁰⁵⁰ Čak ni austrofob Andrija Brlić nije imao naročito protiv „mnijenja njegova (fra Šunjićevog-B. T.) o podvrgnuću Bosne pod Austriju (i) to m(u) kritizirati uprav n(ije) mo(gao), jer (mu) okolnosti bosanskoga puka potpuno poznate nisu (bile)“.³⁰⁵¹

Prema zvaničnim vijestima koje su 16. septembra 1854. stizale iz Sarajeva bosanska vlada ozbiljno je razmišljala da za slijedeće proljeće pošalje na tursko ratište protiv Rusa svoje vojne formacije. Bosanski vezir je već dobio ferman o tome. Međutim, bosanski Muslimane, bez obzira što su se i hrišćani trebali zajedno regrutovati sa njima, razdražile su neke glasine, da bi u tom slučaju „austrijska vojska zauze(la) Bosnu i Hercegovinu“ („Босну и Херцеговину“).³⁰⁵² U Mostaru su se već sredinom oktobra 1854. sakupljali novi vojnici od kojih je jedna trećina trebala biti poslana u Sofiju. Iste zapovijesti dobile su travnički i sarajevski paša. U drugom ciklusu regrutacije bilo je predviđeno, da se u vojsku uključi veći broj hrišćana, samo što se još uvijek nije znalo „da li će ih Porta uzeti sasvim u regularnu vojsku ili inače nizame, ili će oni sačinjavati kakav osobit korpus vojske pod turskom glavnom komandom“.³⁰⁵³

Opšte mišljenje bilo je, da je bilo potrebno „još dosta vremena dok Hristijani („Христијани“) stanu uživati sve koristi, koj(e) im (je) po svojoj milosti (trebao) dati sultan“. Dalo se primijetiti, kako je u većim bosanskim varošima „sve većma počit(ovala) vjera hristijanska“ („вјера християнска“), kao i da se sudilo „sve pravičnije“. Takođe, „u sudnice (su) osim kaluđera (dolazili) još i odličniji svjetski ljudu, (kako bi) zastupa(li) Hristijane“ („Христијане“). Povoljna okolnost bila je i to, da su odnedavno „viši turski činovnici (bili) ponajviše iz daleki(h) predjela, a to je (bilo) dobro, (budući da) takvi ljudi n(isu) (i)ma(li) roda u Bosni“.³⁰⁵⁴

Krimski rat i uspjeh turske vojske u ratu sa Rusima je kod bosanskih i hercegovačkih Muslimana praćen sa velikim interesovanjem. Svi gradski zabiti u Bosni dobili su 14. oktobra 1854. fermane u kojima je bilo objavljeno, „da su Rusi (bili)

³⁰⁵⁰ O. Markušić, *Muslimani i biskup Šunjić*, Serafinski perivoj, br. 2, god. XXV, Sarajevo 15. veljače 1911, 29.

³⁰⁵¹ *Andrija Torkvat Brlić-Ignjaciju Brliću*, Slavonski Brod, 21. VI 1853, u: Fra R. Drljić, *Iz dokumenata ljubavi prekosavskih Hrvata prema Bosni*, HNK „Napredak“, (1941), God. XXXI, Sarajevo 1940. (u daljem navođenju: Fra R. Drljić, *Iz dokumenata ljubavi prekosavskih Hrvata prema Bosni*), 175-176.

³⁰⁵² CH-108/XXI, 16. 9. 1854.

³⁰⁵³ CH-121/XXI, 19. 10. 1854.

³⁰⁵⁴ CH-122/XXI, 21. 10. 1854.

pobijedjeni i da im je otet tverdi morski grad Sevastopolj“. U slavu pobjede sa gradskih bedema „veselo su se palili topovi, od koji se, što no Turci vele, sva Bosna tresla“. Reakcija hrišćana bila je sasvim obrnuta.³⁰⁵⁵ U slavu ove pobjede muslimanski stanovnici Mostara održali su „dovu ili blagodarenije i veselje“, ali prema riječima J. Pamučine „na žalost vostočne crkve.“³⁰⁵⁶

U aktivnu borbu oko pridobijanja bosanskih franjevaca i katolika („katholischen Volke“),³⁰⁵⁷ pored austrijskog generalnog konzula u Sarajevu dr. Atanaskovića uključio se po nalogu srpske vlade i njihov nekadašnji redovnik Tomo Kovačević. Riječ o fra Bartolomeju Juriću za koga se pogrešno vjerovalo da je pogubljen 1840. nakon jedne otkrivene zavjere protiv vlasti. Dr. Atanasković je izgleda do početka novembra 1854. pridobio na svoju stranu najveći broj bosanskih franjevaca sa livanjskog kraja (paroh iz Ljubunčića fra Grgo Lozić, paroh iz Čeklića fra Petar Križanac, paroh iz Gorice fra Pavo Vuičić, paroh iz Vidoša fra Bonaventura Jurić), koji su mu se otvoreno žalili na „islamski fanatizam“ („in Islamismo fanaticum“) lokalnog bosansko-muslimanskog prvaka Rašid-bega.³⁰⁵⁸ U isto vrijeme, Tomo Kovačević u društvu sa fra Blažom Josićem zaokupljao je pažnju bosanskih franjevaca okupljenih oko fra Martina Nedića iz Tolise kod Orašja i biskupa fra Marijana Šunjića. Oni su im od srpske vlade nosili poklone u vrijednosti 100 cesarskih dukata, „da se katoličke Crkve u Bosni podižu“.³⁰⁵⁹ Fra Šunjić i fra Nedić zahvalili su se „Posestrimi Serbii, da su joj tako hrabri, i bistrourni u (ta) burna doba upravitelji zapali“.³⁰⁶⁰ Nešto ranije, Kovačević je iz Gajevog kruga na srpsku stranu preveo bosanskog franjevca iz Tolise fra Stjepana Verkovića, koji je te iste godine u Ćupriji u Srbiji prešao na pravoslavlje.³⁰⁶¹ Moguće je, da je Verković bio glavna veza Kovačevića sa njegovim zemljakom iz Tolise fra Nedićem. Dr. Atanasković je za srpskog špijuna Kovačevića saznao, da je bio istih uvjerenja kao i fra Jukić i da je radio na tome da se što više bosanskih mladića različitih vjera školuje kako bi se u njima podstakla i

³⁰⁵⁵ CKSNN-248/XX, 28. 10. 1854.

³⁰⁵⁶ В. Ћоровић, *н. р.*, св. 2, 1913, 204.

³⁰⁵⁷ *Guardians Fra Jako Baltić-Gen. konsul Dr. D. Atanasković*, Fojniza am 11 October 1854, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 83.

³⁰⁵⁸ *Franjevci župnici-Gen. konsul Dr. D. Atanasković*, in Livno 1 a Novembris 1854, u: *Isto*, 85.

³⁰⁵⁹ *Алекса Симић-Марјану Шунђићу, изабраномъ Бискупу Босанскомъ*, У Београду, 11. Ноембра 1854, u: Fra J. Jelenić, *Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca, 1835.-1878., Prvi dio (1835.-1854.)*, 167.

³⁰⁶⁰ *Fra Martin Nedić, fra Marian Šunjić-Aleksi Simiću*, Bristovsko dne 11. Prosinca 1854, u: *Isto*, 170.

³⁰⁶¹ Lj. Doklešić, *н. р.*, 1981, 258.

učvstila ideja o zajedništvu i plemenskom srodstvu kao članovima, kako je ovaj isticao „iste srpske porodice”. On je tokom posjete biskupu fra Šunjiću ovoga zajedno sa fra Nedićem ubjeđivao u neophodnost slanja jednog bosanskog franjevca kao katoličkog duhovnika u Beograd. Kovačević je ispred člana srpske vlade dr. Alekse Simića, osim novca kao poklone biskupu fra Šunjiću i fra Nediću predao zlatne džepne satove, po jedan za obojicu.³⁰⁶² Fra Nedić je svoje političko i nacionalno opredjeljenje najviše iskazivao kroz svoja pjesnička djela, u kojima se panslavistička misao očitovala na više mjesta. Prema riječima fra R. Drljića, on je u svojim tadašnjim pjesmama razvijao teoriju o postojanju „nekog slovenskog autohtonizma“ izmiješanog „sa ilirskom teorijom“.³⁰⁶³ Fra Nediću su Srbi i Hrvati bili „kršćani i rišćani, braća Bogom, krštenjem, otadžbinom, djedovinom, rodom, zrakom, stilom, jezikom, običajim, bratja svakom pod prilikom“.³⁰⁶⁴

U cijeloj Bosni i Hercegovini živjelo je krajem 1854. godine 812.000 stanovnika, od čega je bilo: „Muhamedan(aca)“ 316.000, „pravoslavni(h) hristijan(a)“ 382.000, „rimo-katolički(h) hristijan(a)“ 112.000 i „židov(a)“ 25.000. U Hercegovini je živjelo 290.000 stanovnika, od čega: „Muhamedan(aca)“ 68.000, „rimski(h) hristijan(a)“ 42.000 i „hristijan(a) pravoslavne viere“ 180.000 stanovnika.³⁰⁶⁵ U nacionalnom pogledu, samo se za pravoslavne moglo sa sigurnošću tvrditi da su posjedovali srpsku („turskih Serbah“) nacionalnu svijest.³⁰⁶⁶ Uvećanje broja pravoslavnih Srba od sredine XIX vijeka moglo je najviše zahvaliti liberalizaciji migracione politike koju je sprovodio serasker Omer-paša Latas. Naime, od vremena njegove „vladavine Bosnom“ u Pounje se iz raznih krajeva Bosne i Hrvatske naselilo skoro 50% srpskih porodica od ukupnog broja Srba toga područja. Etnolog M. Karanović okarakterisao je ovaj tzv. „četvrti period“ (prvi: početkom XVIII vijeka, drugi: od Beogradskog 1739. do Svištovskog mira 1791, treći: od početka XIX vijeka do 1850) naseljavanja Srba kao najobimniji do tada.³⁰⁶⁷

„U ime cijelog naroda srpskog dvaju provincija Bosne i Hercegovine“ („во имя целого народа сербского двух провинций Боснии и Герцеговины“) žalila se oveća grupa popova i trgovaca-„predstavnik pravoslavnog stanovništva Bosne i Hercegovine“

³⁰⁶² Gen. konsul Dr. D. Atanasković-Graf Buol-Schauenstein, Sarajevo am 14-ten Februar 1855, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 96.

³⁰⁶³ Fra R. Drljić, *n. d.*, 72-73.

³⁰⁶⁴ *Isto*, 82.

³⁰⁶⁵ CKSNN-298/XX, 30. 12. 1854.

³⁰⁶⁶ CKSNN-28/XXI, 5. 2. 1855.

³⁰⁶⁷ M. Карановић, *н. п.*, 1925, 365.

(„Представителей православного населения Боснии и Герцеговины“) Nikolaju I, „carskom veličanstvu, kao osu, pokrovitelju i zaštitniku pravoslavnih hrišćana“ („твое императорское величество, как отца, покровителя и защитника православных христиан“). Žalili su se, odnosno, kako su naveli „na koljenima su ga molili“ („на коленях просим“) da ih zaštiti od „fanatizma Turaka“ („фанатизм турок“), a koji su ih sumnjičili da su bili u dosluhu sa „Srbima“ („сербам“). Za sebe, „pravoslavne Srbe, stanovnike Bosne i Hercegovine“ („православных сербов, жителей Боснии и Герцеговины“) naveli su, kako za njih nije postojao nikakav drugi vladar nego ruski car, koga su nazvali „naš otac“ („отец наш“) i „naš car“ („наш цар“).³⁰⁶⁸ Gotovo ucjenjivački žalila se ruskom caru ova grupa ili „Predstavnici“ na fanariotske vladike „Grke“ („греков“). Zahtijevali su vladike iz svoga naroda, odnosno „Srbe“ („сербов“), kako iz nužde ne bi prihvatili protekciju bečke vlade i time uniju sa Rimom ili, na koncu, prešli na katoličanstvo.³⁰⁶⁹

U Turskom carstvu najveći broj Turaka nalazio se u samoj azijskoj Turskoj, dok je u takozvanoj „Evropskoj Turskoj“ sredinom XIX vijeka tek svaki četvrti stanovnik bio Turčin. Pravih Turaka bilo je još samo u Bosni, dok je ostali dio Bosne bio naseljen pretežno hrišćansko-slavenskim narodima. Postojala je teorija po kojoj je u perspektivi bilo objektivno očekivati, da „ako se uvaži slobodnost hristijanah za oružje“, da bi to onda impliciralo pretežnost u turskoj vojsci slavensko-hristjanskog porekla“. Prema istoj teoriji proisticalo je takođe, da „ako (bi) se uvaži(o) pristup hristijanah k zvanjima“, da bi u tom slučaju došla „i politična hierarhia u njihove ruke“. Špijuni i tajni agenti susjednih zemalja predviđali su da u takvim okolnostima hrišćani ne bi bili mirni te „kad (bi) do(šli) blizu cilja, da (ne bi) traži(li) namieru svoju da u dielo privedu, kad (bi) ima(li) sva sredstva u ruci“. Agenture drugih zemalja planirale su da „kad poznate reforme zaista u život stupe, (da) će gola forma biti muhamedanska forma vladanja, koran kao najviši

³⁰⁶⁸ *Представителей православного населения Боснии и Герцеговины-Николаю I*, Мостар, 17 декабря 1854 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 19-20.

³⁰⁶⁹ Predstavnici su bili iz raznih gradova i mjesta: Sarajeva (Jeftan Radulović, Manojlo Jeftanović, Gavro Jelić, pop Stevan), Mostara (Milan Oborina, Savo Mojić), Banjaluke (Tomo Radulović), Trebinja (pop Vasilije Uljarević), Livna (Jovo Todorović, Jovo Kujundžić), Travnika (Nikola Popović), Foče (Andrija Glogić, Jakša Jovičić, Đoko Sokolović), Nevesinja (Cvjetko Radulović, Šćepan Šipović), Bosanskog Broda (A. K. Hadži-Kostić), Brčkog (Risto Paranos), Bosanske Gradiške (Jovo Babić), Modriče (Tripko Radulović), Orašja (pop Stevan Avramović), Gračanice (Hadži Stevan), Starog Majdana (pop Jovo Stojanović) i dr. (*Тажје*, 22-23.)

državni zakon, čestje Šeik-ul islama u zakonodavstvu, a pravosuđe kao izliv muhamedanske viere, mora(ti) terpiti, da ga smatraju kao takvu, t.j. da ga unište“. Ovo je posebno važno, jer su te reforme bile predviđene da se sprovedu samo u evropskom, ali ne i u azijskom dijelu Turske. Donekle je tačna tvrdnja po kojoj evropskim silama i nije bilo toliko stalo do reformi u azijskom dijelu, koliko do toga da se reforme izvrše u evropskim provincijama Carstva. Destabilizatori Turskog carstva smatrali su, da pošto su „sve reforme od g. 1839. promašile ciel svoju, (da je) Porti (bilo) sve jedno, započelo se razpadanje s ove ili one strane Bosfora“. ³⁰⁷⁰ Špijunažu su u Bosni razvile i velike sile. Tako su bila zapažena dva agenta velikih sila, neki Englez i Francuz koji su za kraće vrijeme obišli skoro cijelu Bosnu i Hercegovinu. Navodno, njih dvojica nagovarali su Muslimane sa kojima su se susretali, da još jače izvrše pritisak na hrišćane, govoreći im: „udrite ove skotove gdiegod koga stignete i doklegod se svi neizturče“. ³⁰⁷¹ Ova strana misija mogla bi se dovesti u vezu sa odlukom bosanskog vezira, da se u Sarajevu i Travniku započne sa kampanjom prikupljanja dobrovoljaca za Krim, „a to na račun englezki“. ³⁰⁷² Tih dana su fanatizovani bosanski Muslimani austrijskom konzularnom agentu u Livnu i austrijskom generalnom konzulu u Sarajevu prijetili čak ubistvom. ³⁰⁷³

Vaspitavanje Muslimana u Bosni tokom ranijih vijekova, po kome su svi oni koji nisu (bili) njihove vjere, odnosno „tko god se kersti(o), a nije sunetjen (nije obrezan)“ bio: „djaur, djaurin, kavurin, djaurluk“ imalo je svoj negativan odraz na savremeno vrijeme. Naročito im je bilo nepojmljivo to što je Porta hrišćanima kao nevjernicima reformom sudstva dopustila pravo svjedočenja na sudu. Za konzervativno bosansko-muslimansko plemstvo to je predstavljalo kršenje starog prava–šerijata, koji je predvidio „da hiljadu djaurah n(ije) mo(glo) protiva jednom Turčinu svjedočiti“, odnosno gdje nije bilo „Turakah sviedokah, tu se n(ije) mo(glo) protiva Turčinu ništa osuditi“. ³⁰⁷⁴ Sa druge strane, francuski putopisac koji je proputovao Bosnom u to vrijeme Masije De Klerval zapazio je, kako su „slovenski Muslimani“ („Slaves musulmans“) živjeli u „katastrofalnoj izolovanosti“ („isolement funeste“) između svojih „pravoslavnih i katoličkih sunarodnika“ („compatriotes grecs ou catholiques“), koji su na njih gledali kao

³⁰⁷⁰ CKSNN-20/XXI, 25. 1. 1855.

³⁰⁷¹ CKSNN-103/XXI, 4. 5. 1855.

³⁰⁷² CKSNN-118/XXI, 23. 5. 1855.

³⁰⁷³ В. Поповић, и. д., 1949, 135.

³⁰⁷⁴ CKSNN-23/XXI, 29. 1. 1855.

na „otpadnike“ („renégats“), i „Osmanlija“ („osmanlis“), koji su u njima vidjeli samo nekakve „nesavršene Turke“ („Turcs imparfaits“). To što su bosanski Muslimani prikazani kao „čudovišta“ („des monstres“) bila je najveća zasluga „slovenofila“ („les slavophiles“).³⁰⁷⁵ De Klerval je za „pravoslavne“ („Le Grec“) istakao, da su za razliku od „katolika“ („Le catholique“) i „Muslimana“ („Le Musulman“) ipak posjedovali „nešto više šire slovenske narodnosti od one u Bosni“ („à une nationalité slave plus vaste que celle de la Bosnie“), ali ništa manje „lokalnog patriotizma“ („patriotisme local“). On je imao priliku da vidi „pravoslavne Bošnjake“ („Bosniaques grecs“), kako su se čak i u Srbiji sa ponosom pozivali na svoje bosansko porijeklo. De Klerval je takođe uvidio, da je potcjenjivanje između „Bošnjaka“ („Bosniaques“) i „Srba“ („Serbes“) (Srbijanci-B. T.) bilo jako izraženo. Srbi su tvrdili, kako je bilo potrebno „četrdeset Bosanaca („Bosniaques“) da bi se napravio jedan čovjek“, dok bi ovi drugi isticali, kako se „ni od četrdeset Srba („Serbes“) ne bi mogao napraviti ni jedan Bošnjak („Bosniaques“)“.³⁰⁷⁶

Veza bosanskih katolika sa Hrvatskom i Hrvatima nije išla samo preko austrijskog generalnog konzulata, nego i preko nekih proaustrijski i prohrvatski orijentisanih bosansko-muslimanskih prvaka. Pored mudira cazinske nahije Sulejman-age, koji je godinu ranije posredovanjem bana Jelačića kod bosanskog vezira ostao na svojoj poziciji,³⁰⁷⁷ i fojnički mudir Sulejman takođe je krajem januara 1855. održavao prijateljsku vezu sa hrvatskim banom Jelačićem. Osim što mu je čestitao rođenje kćerke i zahvalio se za zauzimanje kod bečke vlade o čemu ga je obavijestio dr. Atanasković, mudir Sulejman je hrvatskog bana Jelačića molio, da u Zagrebu lijepo prihvati njegovog prijatelja i gvardijana samostana u Fojnici fra Marijana Šunjića. U produžetku pisma mudir Sulejman istakao je, kako je u Bosni „živuća raja uživa(la) potpuni mir i blagostanje, (ali ipak, da) do (t)ada nisu imali u pogledu njihovi vjerskih stvari svoga vlastitoga biskupa i pošto se opazila njihova žalost i zabrinutost radi toga, to je u (tim) blagoslovenim danima imenovan Fra Marijan (Šunjić) biskupom, koji je (bio) jedan od najviđenijih fratara. Svi svećenici i čitava raja (bili su) sretni, da im se ta vruća želja

³⁰⁷⁵ *Rapport adressé à Son Excellence Monsieur le Ministre de l'instruction publique sur une mission en Bosnie, accomplie en 1855, par M. Massieu de Clerval*, en: *Archives des Missions Scientifiques et littéraires, Choix de rapports et instructions*, Tome V, Paris M DCCC LVI. (u daljem navođenju: *Rapport adressé à Son Excellence Monsieur le Ministre de l'instruction publique sur une mission en Bosnie, accomplie en 1855, par M. Massieu de Clerval*), 46.

³⁰⁷⁶ *Ibidem*, 42-43.

³⁰⁷⁷ G. Šljivo, *n. r.*, 1982, 63.

ispunila i (tim) su povodom održane zahvalnice i molitve za zdravlje i dugi život Padišaha, onda za Njegovu Svetost Papu, za uzvišenu austrijsku vladu i konačno za (njegovu) Preuzvišenost Bana“.³⁰⁷⁸ Katolička crkvice u latinskoj mahali u Sarajevu, čija je izgradnja započela dolaskom dr. Atanaskovića u Sarajevo dobila je 1855. javno istaknuta dva drvena krsta okovana sjajnim limom.³⁰⁷⁹ O ovoj sarajevskoj katoličkoj crkvi sv. Ante Padovanskog brigu po službenoj dužnosti vodio je sekretar austrijskog konzulata Antun Vranicani, a njenom podizanju pomogli su i sarajevski Srbi sa 2.205 groša.³⁰⁸⁰ Osim novčano, Srbi su pomogli podizanje ove katoličke crkve i u materijalu. Manojlo Jeftanović ja za crkvu kupio troje vrata. Jovo i Aleksa Despić, koji su bili prve komšije sarajevskoj katoličkoj župi kupili su za katoličku crkvu šest prozora. Drugi komšija, Joso Josipović za crkvu je kupio četiri prozora. Mićo Simić kupio je za istu crkvu navedena dva velika krsta, koja su postavljena na krov. Simo Samouković kupio je željezne konstrukcije za crkvene prozore.³⁰⁸¹

Kod većine hrišćana u Bosni i Hercegovini ostala je nada jedino u „čovieka dosti pravedna i pametna“ bosanskog vezira Huršid Mehmed-pašu,³⁰⁸² čak više nego i od vlastite crkve i njenog vladike Antima. Ovaj je išao „od miesta do miesta kao kakav zulumćar, te globi(o) sad narod sad opet nesretne sveštenike“. Vladici Antimu je novac bio jedini motiv rada sa svojim vjernicima. Bilo je potpuno uobičajeno, da crkva od svojih vjernika na primjer uzima „s vienca na vienac po 7 grošah i 20 parah u ime neke milostinje“.³⁰⁸³ Ipak, to nije značilo da je u Bosni zbog toga ili sličnih razloga bilo kakvog prevjeravanja, osim jednog izolovanog slučaja, kada je neka Filomena Tošić iz Mostara 4. aprila 1855. dobrovoljno prešla sa pravoslavlja na katoličanstvo i vjenčala se za nekoga Mađara Dogana.³⁰⁸⁴ Njena porodica je zbog toga podnijela žalbu hercegovačkom vladici na hercegovačkog biskupa fra Barišića. Vladika je čitavu stvar predočio hercegovačkom valiji Edhem-paši. Dok se mladima sudilo u Sarajevu, Jefimiju

³⁰⁷⁸ Sulejman (fojnički mudir)-banu Josipu Jelačiću, Fojnica 10. Džemadiula 1271. (29. I 1855.), u: A. Makanec, *Veze bana Jelačića s Bosnom*, 202.

³⁰⁷⁹ R. Zaplata, *Strani konzuli u Bosni i Hercegovini za turske vlade*, Gajret, za god. 1937, Sarajevo 1936, 126.

³⁰⁸⁰ Fra I. F. Jukić, *Ljetopis katoličke crkve u Bosni*, 580.

³⁰⁸¹ M. Деспић, *н. р.*, 6, 7, 8. и 9. јануар 1941, 31.

³⁰⁸² CKSNN-80/XXI, 6. 4. 1855.

³⁰⁸³ CKSNN-125/XXI, 1. 6. 1855.

³⁰⁸⁴ Fra R. Glavaš, *н. д.*, 122.

je odbio da primi sarajevski vladika, zbog čega je bila smještena kod jednog srpskog trgovca. Nakon vladicine propovijedi djevojka se izjasnila, kako ne želi biti katolikinja, nakon čega je Porta odlučila da se ona razvede od muža katolika.³⁰⁸⁵ Jaču poziciju u Hercegovini stvarala je pravoslavna crkva obnovom crkava i izgradnjom novih. Mitom i zauzimanjem igumana Jevstatija Dučića upravi manastira Duži je uspjelo, da dobije ferman za zidanje svoje nove crkve i novih ćelija. Gradnja novog hrama rađena je odmah i to pod upravom neimara Đure Šušića.³⁰⁸⁶ U obnovljene manastire i novopodignute crkve u Hercegovini su mahom od toga vremena za učitelje dolazili svršeni bogoslovi iz Beograda, inače porijeklom Hercegovci. Tako je 25. jula 1855. godine srpsko Popečiteljstvo prosvjete izdalo dozvolu mladim Hercegovcima Radulu Stakiću i Savatiju Deliću, koji su završili beogradsku Bogosloviju „kao vladini blagodjejanici“. Tom prilikom bilo je traženo da im se „podari po 6. talira za putni trošak do Hercegovine i 100 komada školskih knjiga da ih razdjele tamošnjim đacima“.³⁰⁸⁷ U Sarajevu je, samo mjesec dana ranije školski odbor srpske Realne gimnazije molio glavnog upravnika škola u Srbiji Platona Simonovića, da im pošalje „jednog izobraženog učitelja“ nadajući se, da će ovo „njihovo prošenje na osnovu napriedka srbskog uvaženo biti“. Na isti način, ovaj školski odbor se godinu kasnije obraćao i Somborcu Nikoli Vukićeviću, nadajući se, da će on „za blago Srbstva“ izaći u susret njihovom zahtjevu.³⁰⁸⁸

Ni katolici se nisu prepuštali vremenu, posebno ne u zapadnoj Hercegovini u kojoj se sve više mogao osjetiti uticaj susjedne Dalmacije. Primjetno je u to vrijeme bilo i postepeno uzdizanje Livna, varoši sa vjerski mješanim stanovništvom. Pored 300 muslimanskih porodica u njemu je živjelo 340 hrišćanskih porodica, od čega „220 katoličkih, i 120 pravoslavnih“ („nesjedinjeno-gerčkih“). Muslimani su već imali nekoliko medresa, „a katolici i nesjedinjeni po jednu posebnu normalnu učionu“.³⁰⁸⁹ Katolički trgovci u Livnu su po primjeru Srba osnovali u aprilu 1855. posebnu školu za trgovce. Srbi su u tom mjestu već dvije godine imali značajnu podršku austrijskog konzularnog agenta Srbina Spiridona Špire Rajkovića, ranijeg učitelja srpske škole u tom gradu. Rajković je uspio pridobiti i neke katolike (Jozo Granić, Mate Mioč, Mato

³⁰⁸⁵ Ph. Gelez, *n. r.*, 60.

³⁰⁸⁶ В. Торовић, *Херцеговачки манастири*, ГЗМ, год. XXIV, св. 4, Сарајево 1912, 547.

³⁰⁸⁷ М. Вујаčić, *n. r.*, 252.

³⁰⁸⁸ Т. Крушевас, *n. r.*, 1963, 98.

³⁰⁸⁹ CKSNN-237/XXI, 16. 10. 1855.

Meštrović, Niko Jurkić i Tomo Penjak), da doniraju novac u fond za izdržavanje srpske škole. Katolici su od početka pedesetih godina XIX vijeka, pa sve do otvaranja trgovačke škole učili školu kod srpskih učitelja Jakova Vukovića, Petra i Jandre Pavasovića, koji su dobijali srpske udžbenike i druge knjige od sarajevskog vladike.³⁰⁹⁰ U ugovoru o učiteljskom radu u livanjskoj školi, koji je Drnišlija Petar Pavasović potpisao početkom marta 1855. bilo je navedeno, da se on obavezuje „obučava(ti) mjestnu mladež samo u onim predmetima, koji su za osnovne Serbske Škole (bili) opredjeljeni“.³⁰⁹¹ Međutim, otvaranje svjetovne trgovačke škole za katolike nije prošlo bez negodovanja katoličke crkve i bosanskih franjevaca. Tim povodom je fra Jako Baltić javno iznio mišljenje kako katolički trgovci u njihovoj školi nisu htjeli ni popa, ni jedinstva, ni vjere katoličke, što je značilo, da im je cilj bio „bezvjersku školu otvoriti u kojoj bi se opaki slobodoumni duh u nježna dječija srca ulijevao“. Fra Baltić i bosanski franjevci su se posebno okomili na učenje italijanskog jezika u toj školi, koji je bio neophodan u trgovačkim poslovima, upozorivši učitelje, kako su svi učenici te škole bili „Slaveni, mladica hrvatske bo grane, pa mjesto, da svoj jezik ljub(e) i čuva(ju), (oni su trebali da) tuđim jezikom govore i tuđim duhom zaudaraju“. Uz to fra Baltić je prigovarao, kako će se „iz take škole dobivati ljude nevjerne Bogu, nevjerne crkvi, nevjerne državi“, izrazivši žaljenje što se uopšte „taj protuvjerski duh pojavio“. Obećao je da će se moliti „dragom Bogu (samo kako bi) se opet na stazu prave jedino spasonosne katoličke vjere“ povratili.³⁰⁹² Sa druge strane, katoličke škole su od 1855. imale veću novčanu pomoć od bečke vlade u vrijeme kada je i nastavni plan bio uglavnom sličan onome u školama u Hrvatskoj i Slavoniji.³⁰⁹³

Veća sloboda u izgradnji crkava i škola zabilježena je početkom jula 1855. godine. „Škole serbske u Bosni po varošima već su (bile) gotove ili (su) se prav(ile), ali i kod cerkvah izvan varošah (rađene su) priprave za gradjenje školah“. U Brčkom je na primjer bilo spremljeno 400.000 cigla za građenje crkve.³⁰⁹⁴ Istog mjeseca zvornički vladika Agatangel, kome se pripisuje zasluga za podizanje preko dvadeset srpskih škola pokušavao je da nagovori bijeljinske trgovce, da daju priloge za izgradnju škole u tom

³⁰⁹⁰ S. Marković, *n. d.*, 12-13.

³⁰⁹¹ Д. Ј. Караџац, *н. р.*, август-септ.-октобар 1909, 574.

³⁰⁹² S. Marković, *n. d.*, 18.

³⁰⁹³ Fra R. Drljić, *n. r.*, 1942, 174.

³⁰⁹⁴ CKSNN-166/XXI, 21. 7. 1855.

mjestu.³⁰⁹⁵ Iz ovih nacionalno-političkih aktivnosti, te 1855. otvorena je i srpska škola u Miloševcu kod Modriče, centru Bosanske Posavine. Ove škole radile su u srpskom prosvjetnom duhu, a to se može zaključiti i po učiteljskom sastavu tadašnje srpske škole u Modriči, u kojoj su do 1860. radili: Đorđo Kaluđer, Stevan Somborac, pop Petko Hadži-Jagodić, Stavro Marković, Sremac Petar Šarkić, kao i neki Paraćinac Stojaković.³⁰⁹⁶ Crkva u Miloševcu (kod Modriče) postojala je prije 1851. godine, a u Modriči je te iste 1855. završena nova pravoslavna crkva od kamena.³⁰⁹⁷ Crkvu u Modriči pomagala je krajem 1857. ruska vlada u: knjigama, odeždama, putirima, kandilima i svim ostalim crkvenim utvarima.³⁰⁹⁸ U srpskoj školi u Porebricama kod Gradačca, podignutoj godinu kasnije kao učitelj je radio Blagoje Maksimović.³⁰⁹⁹ U najvažnijem centru sjeverne Bosne, u Tuzli, u kojoj je još od 1850. egzistirala srpska škola radilo je (do 1860) nekoliko iskusnih prosvjetara. Prvi je bio neki Danilo, upamćen po šumadijskom odijelu, zatim Mirko Savić, nakon koga je došao Ilija Pavasović iz Skradina u Dalmaciji, koji je do tada bio učitelj u Foči, potom neki Đoko iz Obudovca, pa Simo Milojević iz Srbije, Nikola Barutlić iz Niša, Đoko Petković, Adam Adžija Dalmatinac, Stevan Janković iz Osijeka, Risto Stefanović i Mitar Vujković.³¹⁰⁰

Uzdizanje hrišćanskih trgovaca u Bosni može se pratiti od toga vremena, a jedan od načina njihovog bogaćenja bilo je kao i kod ranijih turskih trgovaca, a to je zakupljivanje mirije. Već oko 1855. po bogatstvu se izdvojila „veća čast hristjanskih tergovacah“, od kojih najviše: „Pavlovići, Radulovići, Jevtanovići i nekakvi cincari Jekmekčibaše i Terzibaše“. Njihov način priređivanja, koji je podrazumijevao „guljenja seljaka i sirotinje“ ove je teško pogađao, „a to je valjda (bilo) zbog toga, što (domaći) seljak nije naučio da ga pored Turčina i kerstjanin guli i globi“.³¹⁰¹ Bosanski Srbi su od 1855. pa sve do 1875. bili pravi gospodari situacije na polju trgovine. U Banjaluci su to bili doseljeni Hercegovci: Tomo Radulović, Jovo Pišteljić, Savo Milić, Đorđe Delić, Jovo Knežić, Jovan Milić, Spasoje Babić, Todor Pišteljić, Savo Miljković, Jakov Babić,

³⁰⁹⁵ A. Koc, *n. p.*, 2010, 215.

³⁰⁹⁶ H. Ćurić, *n. r.*, 1958, 168.

³⁰⁹⁷ M. С. Филиповић, *n. p.*, 1964, 76.

³⁰⁹⁸ E. P. Шулепников-Е. П. Ковалевскому, Сараево 20 декабря 1859 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 247.

³⁰⁹⁹ H. Ćurić, *n. r.*, 1958, 171.

³¹⁰⁰ *Isto*, 178-179.

³¹⁰¹ CKSNN-243/XXI, 23. 10. 1855.

Nikola Baslać, Savo Milošević. Od Bosanaca to su bili: Božičković, Savo Bilbija, Đorđe Uzunović, Savo Surutka, Vaso Bokonjić, braća Vukić, Jovo Bilbić i drugi.³¹⁰² Kada je riječ o trgovcima Cincarima, koje je T. Stojanović uz ostale pravoslavne trgovce počastio epitetom: „*osvajački balkanski pravoslavni trgovci*” („the Conquering Balkan Orthodox Merchant“)³¹⁰³ neosporno je značajno njihovo aktivno učešće u izgradnji balkanskih, pa tako i bosanskih trgovačkih čaršija. I dok su se trgovci Cincari lakše srbizovali po gradovima, na selu je ovaj proces bio nešto sporiji. Fra Jukić je svjedok, kako je „cincarska naselbina“ Čipuljić kod Donjeg Vakufa u to vrijeme imala oko „60 rišćanskih kuća i popa“ i u kome su „samo još babe gdje koje“ znale „cincarski govoriti“.³¹⁰⁴ U Čipuljićima je od 1851. egzistirala prva škola, a od 1853. i crkva.³¹⁰⁵ Osim u Čipuljićima, ovih Cincara ili Karavlahu bilo je i u semberskim (Obarska, Batković, Modran) i u bosansko-posavskim selima (Žabar, Brdnik) i mjestima (Brčko, Donja Tuzla), kao i u Maoči i Loparima. Doselili su se u Bosnu iz Rumunije početkom XIX vijeka, i tokom vremena posrbili.³¹⁰⁶ Poznati Cincarin trgovac u Travniku početkom 1850-tih bio je Niko Starinoud.³¹⁰⁷ Osim iz Rumunije, Vlasi su se u Bosnu doselili iz: Makedonije, Albanije i Epira još na početku turske vladavine. Praktično, u cijeloj Bosni, a pogotovo u Bosanskoj Posavini nije bilo varoši u koju se nije naselio jedan određen broj makedonskih Vlaha.³¹⁰⁸

Na vijest od 29. septembra 1855. godine, „da je pala sva strana južna Sevastopolja, da su je uzeli saveznici“ mostarski upravnik Edhem-paša je naredio da se ispali 21 top i „zapovijedi(o) da više telal, da svaki osvjetli dućane do 5 sahata noći i dade fišeka Turcima, da izpušketaju, 80.000“. Na to su „primorani i Hristijani bili, da i oni svoje dućane svje tlažu; tako je zapovijedio Jovan kodžobaša Anđelopul, da i efimeri osvjetlažu konake“.³¹⁰⁹ Poslije saznanja, da je Sevastopolj konačno pao u turske ruke u Sarajevu su 5. oktobra 1855. godine bosanski Muslimani priredili veliko veselje, a

³¹⁰² С. Бијелић, *н. д.*, 148; Ovi doseljeni Hercegovci su, bez svake sumnje, sa sobom donijeli već razvijenu srpsku nacionalnu svijest, pogotovo ako se ima u vidu činjenica da su došli iz krajeva, koje je J. Dedijer nazvao mjestima srpskih „starinaca“. (J. Дедијер, *н. п.*, 15. Јануара 1911, 424.)

³¹⁰³ T. Stoianovich, *The Conquering Balkan Orthodox Merchant*, *The Journal of Economic History*, Vol. 20, No. 2 (Jun., 1960), [Cambridge], 234.

³¹⁰⁴ I. F. Jukić, *н. д.*, 354.

³¹⁰⁵ М. Филиповић, *н. п.*, 1951, 90.

³¹⁰⁶ Т. Филипеску, Т. Драгичевић, *Каравлашка насеља у Босни, Етнографско-антропогеографско проучавање*, ГЗМ, год. XIX, св. 3, Сарајево 1907, 339.

³¹⁰⁷ NN-299/XVIII, 30. 12. 1852.

³¹⁰⁸ Т. Филипеску, Т. Драгичевић, *н. п.*, св. 1, 1907, 78.

³¹⁰⁹ В. Ћоровић, *н. п.*, св. 2, 1913, 205.

Javni-Paša pozvao sve konzule na večeru. Kasno naveče veselje je upotpunjeno pucanjem iz topova sa bregova oko Sarajava i pred pašinim konakom. Pucnjava je praćena raketnom vatrom, nakon čega „donešen bude od hartie načinjen Rus pod imenom car Aleksander, koga kad su s glave zapalili gornja polovina otišla je odma u prasak, a ona goreća svetlila je dok su se gosti razišli“. Istina, u proslavi nisu učestvovali sarajevski hrišćani, kojima se način na koji je slavlje vođeno nije nimalo dopalo. Takođe i za mnoge bosanske Muslimane znalo se da nisu bili posebno sretni, prije svega „što (su) sve većma svoju propast uvidja(li) makar kakve sjajne pobiede činili saveznici nad Rusima“.³¹¹⁰ Reorganizacijom turske regularne vojske 1855. vojna obaveza je bila raširena na sve podanike bez razlike na vjeru, kako je predviđeno Hatišerifom od Đilhane iz 1839. godine. Ipak, proširenje vojne obaveze na nemuslimane je bilo samo simbolično. Pošto je Porta strahovala hrišćanima dati oružje ona je na sve moguće načine htjela privoljeti carigradskog patrijarha, da joj hrišćani podnesu molbu o zamjeni vojne obaveze novčanom obavezom tzv. vojnim porezom („bedelija“).³¹¹¹

Prema Šematizmu katoličke crkve u Bosni je 1855. bilo katolika svega 122.865, odnosno 17.132 porodice. Imali su tri samostana i to Fojnicu i Kreševo u fojničkoj i Kraljevu Sutjesku u visočkoj nahiji, zatim četiri parohijalne crkve (izuzimajući kapele), 13 osnovnih škola, 54 nurije, 92 parohijalna sveštenika i to sve iz franjevačkog reda, a svega 238 ljudi duhovnog reda. Trenuto su se gradila četiri nova franjevačka samostana: na Gučoj Gori kod Travnika, u Plehanu u derventskoj nahiji, u Zoviku u brčanskoj nahiji i kod Livna.³¹¹² U Plehanu: „na kojem mjestu stanuje narod latinski“ kod Dervente kupio je 1853. godine fra Martin Nedić zemljište od bosanskih Muslimana, braće Adema i Atifa Aganovića, pa je gradnja crkve mogla odmah započeti.³¹¹³ Uz prekid 1855. zbog ometanja muslimanskog hodže Mula Sali Hasanija iz Sarajeva, plehanska crkva konačno je bila podignuta sedamnaest godine kasnije (1870), kada su pored nje postavljeni temelji samostana, a koji je uspješno završen 1875. godine.³¹¹⁴ Bosanski klerici su u oktobru 1855. u Đakovu osnovali „Zbor redovničke mladeži bosanske“, čija su Pravila od 26. istog mjeseca predviđala da se oni u „narodnom hrvatskom i latinskom jeziku te inih

³¹¹⁰ CKSNN-243/XXI, 23. 10. 1855.

³¹¹¹ И. Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856-1878)*, Сарајево 1988, 213-214.

³¹¹² CH-128/XXV, 20. 11. 1858.

³¹¹³ A. Zirdum, *n. r.*, 32.

³¹¹⁴ *Isto*, 33-34.

potrebitih nauci izobražava(ju) i za ubuduće svoje stanje kao: naučitelje spasonosne puka bosanskoga, gdje je obilata žetva, a poslenika malo“ uče. Devetom tačkom istih Pravila bilo je predviđeno, da se za njihovu biblioteku nabavljaju „same knjige latinskim i hrvatskim jezikom pisane“,³¹¹⁵ iako bosanski katolici svoj jezik u to vrijeme nisu nazivali hrvatskim. U nešto kasnijem izvještaju svojoj vladi od 17. novembra 1856. godine, konzul dr. Atanasković jezik domaćeg stanovništva nazvao je „bosanskim ili ilirsko-srpskim“.³¹¹⁶

Za tadašnje političko raspoloženje među bosanskim franjevcima i bosanskim katolicima važne podatke ostavio je izaslanik francuske vlade 1855. u Bosni pomenuti Masije De Klerval. On se upoznao sa fra Kujundžićem, za koga je naveo da je bio vrlo učen, karakteran i dobar poznavalac bosanske istorije.³¹¹⁷ De Klerval se tokom obilaska katoličkih samostana u srednjoj Bosni osvjedočio o predominantnom uticaju Austrije na bosanske katolike. Među bosanskim franjevcima prepoznao je „tri političke grupacije“ („pas trois partis“). Prvi su bili predstavnici politike i religije iz petnaestog vijeka, kojima su bez obzira na simpatije prema Francuskoj kao katoličkoj sili njihove stvarne političke želje nisu išle za tim, da bi im ona garantovala slobodu, već da im pomogne kako bi učvrstili svoju dominaciju. Drugu političku grupaciju De Klerval je okarakterisao kao „bosanske patriote“ („patriotes bosniaques“), kojoj su pripadali mlađi bosanskih franjevci. Među njima je najjača „ideja“ („L'idée“) bila ideja „nacionalnosti“ („la nationalité“). Oni su bili izraziti „katolički Sloveni“ („Slaves catholiques“), ali koji nikako nisu željeli Rusiju, znajući da bi njen trijumf značio i slabljenje katolicizma na Istoku. Njih je naročito uznemirao tekući rat (Krimski rat-B. T.), jer im je bio neshvatljiv savez zapadnih sila sa Turcima. Zbog stoljetnog ropstva oni nisu vjerovali u iskrenost i nove liberalne ideje svojih gospodara. Mnogi od njih zanosili su se idejom „jedne nezavisne Bosne“ („d'une Bosnie indépendante“), koja bi se oformila u posebnu kneževinu poput Srbije, a na čijem čelu bi bili „katolički prinčevi“ („princes catholiques“). Ova politička struja gajila je iste osjećaje sa „Ilirima austrijskog carstva“ („les Illyriens de l'Empire d' Autriche“) (Hrvati-B. T.). Treća bosansko-katolička stranke

³¹¹⁵ *Pravila Zbora redovničke mladeži*, Đakovo 26. listopada 1855, u: Fra J. Jelenić, *n. d.*, 562.

³¹¹⁶ G. Šljivo, *n. d.*, 1998, 175.

³¹¹⁷ *Rapport adressé à Son Excellence Monsieur le Ministre de l'instruction publique sur une mission en Bosnie, accomplie en 1855, par M. Massieu de Clerval*, 33.

imala je predstavnike u obrazovanom sveštenstvu i poštovala je upliv francuske politike na Porti sa ciljem poboljšanja njihovog položaja.³¹¹⁸ Kao što je mogao da zapazi veliki „propagandni“ („propagande“) uticaj Austrije na bosanske katolike,³¹¹⁹ De Klervar nije mogao a da ne primijeti jako veliki upliv „Srba i Crnogoraca“ („le Serbes et les Monténégrins“) na „pravoslavne“ („les chrétiens du rite grec“): prvi primjerom nezavisnosti, a drugi ratništvom i svojim „pravoslavnim fanatizmom“ („fanatisme orthodoxe“).³¹²⁰

Zvornički vladika dobio je prvih dana novembra 1855. od carigradskog patrijarha pismo u kome je obavješten, da je sultan dozvolio „Hristijanima („Христијанима“) pravo biti u službi državnoj i kako više (nije bilo) nikakvog razlikovanja između vjere i vjere“. Takođe, uz ovo pravo obaveza je (bila) hrišćana da moraju „vojevati i sami, kao što (su) to već rad(ili) u Bugarskoj“. Ova naredba se „po dodatoj zapovesti patrijarhovoј“, morala „svuda obnarodovati“. ³¹²¹ Sarajevski vladika Antim je početkom 1856. upozorio svoje vjernike, kako je među njima bilo „buntovnika koji su (bili) sobom i popovi i vladike i svaki po sebi gospodar“. Savjetovao ih je „otečeski“, da se ponašaju „kao pravoslavna čeda“ i da, ako imaju „nešto protivno“ slobodno dođu kod njega i kažu mu sve „po duši svojoj pravo“, kao i da gledaju „svoja posla a ne tuđa“. ³¹²²

Zapadna literatura je Tursko carstvo, bez obzira na savezništvo u Krimskom ratu i dalje nazivalo „antihrišćanskom imperijom“ („anti-Christian empire“), kao i da je priroda muslimanske religije bila suštinski u suprotnosti sa reformama. Ipak, prema ocjeni Oskanijana moderna vremena su dokazala, da je Kuran više elastičnije prirode nego što se to mislilo.³¹²³ On je naveo, kako je takozvana „religiozna tolerancija“ bila samo dio mudre politike turske vlade i da sve dok je raja različite vjeroispovjesti (katolici i pravoslavni-B. T.) bila međusobno suprostavljena jedna drugima, Muslimani nisu bili u opasnosti.³¹²⁴

³¹¹⁸ *Ibidem*, 35-36.

³¹¹⁹ *Ibidem*, 38.

³¹²⁰ *Ibidem*, 41.

³¹²¹ CH-84/XXII, 26. 7. 1854.

³¹²² *Кратовски митрополит Антим-хришћанима Сарајевске митрополије*, Сарајево 1. јануар 1856, у: Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836-1878*, 47-48.

³¹²³ С. Oscanyan, *О. с.*, 448-449.

³¹²⁴ *Ibidem*, 438-439.

Ruski konzul u Dubrovniku Petković baratao je početkom 1856. sa cifrom od 1,096.000 „Bošnjaka-Slovena“ („босняков-славян“) koji su „govorili srpskim“ („говорить по-сербски“) jezikom. Pri tome, „pravoslavних Bošnjaka“ („православных босняков“) bilo je oko 562.000. Katolika, koje je ovaj konzul nazvao „Bošnjacima, priznavaocima pape“ („босняков, признающих папу“) bilo je oko 150.000. „Muslimana u Bosni“ („Магометане в Боснии“)³¹²⁵ ili „bosanskih Turaka“ („боснийские турки“), a koji su predstavljali „potomke starog slovenskog plemstva“ („потомки древнего славянского дворянства“) bilo je, dakle, prema ovoj računici oko 384.000.³¹²⁶

Prva naznaka, da bi hrišćani u Bosni mogli zaista uživati u „koristi od najnovijih reformi“ bila je ta što 10. marta 1856. nigdje nije bio tražen harač i koji je za tekuću 1856. trebao još odavno biti sakupljen.³¹²⁷ Dva dana kasnije, 12. marta 1856. u Mostaru je bio pročitana „carski ferman, da su svi narodi slobodni kako i Turci i da idu u nizan, u sve govoreći, da su ravni s Turcima. I da se patrikama i vladikama plaća iz azne sultanove“.³¹²⁸ Hatihumajun, ako ništa, oslobodio je bosanske hrišćane plaćanja harača. Od tada plaćali su samo „vojnici“ („bedel-i askeriya-iâne askeri“), budući da nisu htjeli služiti vojsku, a i bosanski Muslimani su bili protiv toga da se oni vojno regrutuju.³¹²⁹ Pariskim mirom 30. marta 1856. godine Turska je postala ravnopravan član koncerta evropskih sila čime je samo na kraći vremenski rok bio suspendovan ranije privilegovan ruski uticaj u Istočnom pitanju.³¹³⁰ Pariski ugovor, zapravo i nije imao odredbu, koja bi poboljšavala položaj hrišćana u Turskoj, nego je bilo prepušteno sultanu da o tome donese ustavni zakon. Deveti član Pariskog ugovora govorio je o tome, kako je stalna sultanova briga trebala ubuduće da bude jednakost svih podanika Turskog carstva. Sultan je zatim izdao Hatihumajun, koji je izjednačio sve subjekte Turskog carstva „bez obzira na klase i religiju“. („without distinction of classes or of religion“).³¹³¹ Hatihumajun je predviđao široke vjerske slobode, pogotovo u pogledu podizanja „zgradah za

³¹²⁵ К. Д. Петкович-Правительство России, Не позднее, 18 января 1856 г, в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 24-25.

³¹²⁶ *Также*, 26.

³¹²⁷ СН 38/XXIII, 29. 2. 1856.

³¹²⁸ В. Ђоровић, *н. р.*, св. 2, 1913, 196.

³¹²⁹ А. S. Aličić, *н. д.*, 1983, 76.

³¹³⁰ В. Поповић, *Источно питање, историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд 1994, 173.

³¹³¹ W. Denton, *The Christians of Turkey, their condition under Mussulman rule*, London 1876, 142.

bogomolj(e), učionic(e), bolnic(e) i groblj(a)“. Takođe, kada je riječ o sudstvu, ovim dokumentom bilo je zamišljeno, da „sve trgovačke, korekcionalne i kriminalne stvari između muslimanah i kristjanskih podložnikah“ budu u nadležnosti „mješoviti(h) sudo(va)“. ³¹³²

Kraj rata 13. aprila 1856. i vijesti „da se pomiriše sve sile, sultan i njegovi prijatelji sa Russiom“ dočekan je među mostarskim Muslimanima sa velikim oduševljenjem. U gradu je bio organizovan „veliki šemluk, i osvjetljenje šera i pucanje topova i pušaka od nizana (dok je) od Saraja (Sarajevo-B. T.) puklo s topova 105“. ³¹³³ Međutim, odnosi između Muslimana i hrišćana su se ponovo poremetili početkom maja 1856. i to u Mostaru, gdje su se „Turci u najvećem vrenju“ nalazili upravo „zbog pročitano g hathumauma, tako da (j)e od njih (prijetilo) najvećem zlu za kèrstjane“. ³¹³⁴ Mostarske Muslimane izgleda da su iritirali zahtjevi njihovih sugrađana hrišćana, koje su ih nakon Hatihumajuna istakli u jednom zahtjevu sultanu u osam tačaka. U trećoj tački tražile su se „za hrišćane pune vjerske slobode uz slobodnu dozvolu gradnji crkava i zvona na njima“, a u sedmoj, da „Grčki patrijarh u Carigradu za vladike u provincijama imenuje ličnosti iz svoje nacije, koji su znali svoj jezik i običaje“. ³¹³⁵

U glavnom gradu Sarajevu bosanski vezir Huršid Mehmed-paša je objavio Hatihumajun predstavnicima svih vjera. Biskup fra Šunjić je povodom toga izdao cirkular na župnike u kome ih je pozivao, da katoličkim vjernicima protumače glavne tačke Hatihumajuna, što je veoma obradovalo bosanskog vezira. ³¹³⁶ Hatihumajunom su samo potvrđene garancije iz Hatišerifa od Đilhane za: slobodu ličnosti, imanja i časti svim podanicima Turskog carstva bez razlike na vjeru i stalež. Njime je bilo zabranjeno svako ponižavajuće razlikovanje ili naziv (raja) za bilo koju vjeru ili narodnost. Konačno je bila priznata sloboda vjere i otvorene državne službe i škole pripadnicima svih narodnosti. Ubuduće, sporove između pripadnika raznih vjera trebali su suditi mješoviti muslimansko-hrišćanski sudovi. Novim zakonom bio je obezbjeđen i vjerniji izbor

³¹³² Fra I. F. Jukić, *Državne uredbe u Turskom carstvu*, Bosanski prijatelj, svezak III, Zagreb 1861, u: Ivan Franjo Jukić, *n. d.*, 475.

³¹³³ В. Торовић, *н. п.*, св. 2, 1913, 205.

³¹³⁴ CKSNN-120/XXII, 27. 5. 1856.

³¹³⁵ G. Arbutnot, *O. c.*, 136.

³¹³⁶ *Gen. konsul Dr. D. Atanasković-Graf Buol-Schauenstein*, Sarajevo am 21-ten May 1856, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 105-106.

hrišćanskih predstavnika, kao i sloboda glasa u provincijskim i opštinskim vijećima (medžlisima).³¹³⁷

Bosanski vezir Huršid Mehmed-paša bio je jedan od najnaklonjenijih bosanskih upravnika prema bosanskim franjevcima, koje je mnoge od njih odlikovao i to kao najvjernije carske podanike. Austrija mu na tome nije ostala dužna i to tako što je on lično bio nosilac Leopoldovog ordena, a koji mu ga je u ime cara i kralja Franje Josipa uručio konzul dr Atanasković.³¹³⁸ Huršid Mehmed-paša je prve ramazanske večeri 1856. poklonio u znak poštovanja fra Martiću jedan mali pečat na kome je turskim slovima bilo izrezano Martićevo ime i prezime.³¹³⁹ Pokušaju sarajevskog župnika fra Stjepana Ljubića da popravi staru katoličku crkvu u tom gradu i podigne na njoj tornjić žestoko su se usprotivili gradski Muslimani. Oni su se plašili da se toranj podiže za zvona. U svemu taktični biskup fra Šunjić nije odobravao ovakav rad župnika fra Ljubića, pa je na izričitu želju bosanskog vezira Huršid Mehmed-paše bilo naloženo fra Grgi Martiću, da dođe u Sarajevo u službu katoličkog agenta. Fra Martić je kurtoazno predložio, da se taj tornjić sruši protiv čega je, interesantno, bio bosanski vezir Huršid Mehmed-paša, smatrajući to za popustljivost prema pobunjenim muslimanskim fanaticima.³¹⁴⁰ Istog mjeseca, fra Šunjić je od Huršid Mehmed-paše najiskrenije očekivao da amnestira fra Jukića, predlažući mu da se ovome dozvoli povratak u Bosnu iz Đakova, uz garanciju da se on potpuno „osvestio i prošlo prijašnjih svojih zabasanjih, i sverhu koga“ je lično kao biskup bio spreman svoju „pomnju i nazor staviti, da se ničćime drugim nebi bavio, osim same duhovne službe i stroge svoje duhovničke dužnosti“.³¹⁴¹ Ipak, bosanska vlada i vezir čvrsto su stajali na poziciji, da je „sve carstvo (bilo) uvriedjeno njegovim (fra Jukićevim-B. T.) onim poznatim punctovima (tačke od 1. maja 1850. objavljene u „Zemljopisu i poviestnici Bosne“-fra R. D.) i drugim njegovim politiku dirajućim spisima koja (su bila) sva u Turski jezik prevedena“.³¹⁴²

³¹³⁷ В. Поповић, *н. д.*, 1994, 175.

³¹³⁸ Fra J. Jelenić, *н. д.*, 270.

³¹³⁹ *Isto*, 293.

³¹⁴⁰ *Gen. konsul Dr. D. Atanasković-Graf Buol-Schauenstein*, Sarajevo am 7-ten May 1856, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 104.

³¹⁴¹ *Biskup fra Marian (Šunjić)-bosanskom veziru Huršid-paši*, U Bristovsku na 15. Apl. 1856, u: Fra R. Drljić, *Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevaca 1835.-1878., Drugi dio (1855.-1857.)*, GHZM, god. LIV-1942, Sarajevo 1943. (u daljem navođenju: Fra R. Drljić, *Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevaca 1835.-1878., Drugi dio [1855.-1857.]*), 295.

³¹⁴² *Agent fra G. Martić-biskupu fra Marijanu Šunjiću*, Sarajevo 21. Svibnja 856, u: *Isto*, 296.

To što bosanski katolici nisu u nekom većem broju učestvovali u ustancima bosanskih Srba bila je, svakako, najveća zasluga bosanskih biskupa, koji su svoje sveštenstvo i vjernike uvijek pozivali na odanost i vjernost zakonitoj vlasti. Sutješki hroničar fra M. Mikić zabilježio je, da je na prve nagovještaje pravoslavnih da bi se mogli zbog nametnute trećine pobuniti u bosanskoj Posavini, biskup fra Šunjić pozvao otvorenim pismom katolike na mir i pokornost. On je izdao jedan proglas („Okružnica“) 25. aprila 1856. godine, u kome je neskriveno naglasio, kako je „volja Božja (bosanske katolike) stavila pod vrimentu upravu i vladanje zakonito čestiti Otomanskih Carah Stambolskih, (zbog čega im je) zapovida(o) svima S. Evandjelje (da im budu) u svim stvarima vrimentim poslušni, i sveder virni tako, da ni jednu njihovu zakonitu svitovnju naredbu, i zapovid (nisu smjeli) baš ni skrovito pristupiti bez griha i očitog uvriđenja Božjeg“. Biskup je upozorio svoje vjernike, kako se svi oni moraju „nanovo probudit (da budu) u napridak još podpuni u virnost, posluhu i odanosti, prema onom, koji po Božjem hotijenju toliko brižljivo bdie sverhu (njihove) sreće, i blagostanja“. Uz to, biskup je upozorio sve bosanske katolike na potrebu, da se „još svesrdnije (moraju) moliti Bogu po nauku sv. Pavla“, za one koji su njima upravljali. Biskupu fra Šunjiću je lojalnost bosanskih katolika zakonitim vlastima bila u to vrijeme važnija više od ičega. On se u istom proglasu naročito zahvaljivao Bogu, što su se bosanski katolici, kao i njihovi „stari uvijek ove velike dužnosti držali, prema čestitim carevima i vjerni ostali (što je) pred Bogom i pred Crkvom i pred razboritim ljudima služi(lo) za diku i poštenje.³¹⁴³ U tradiciji bosanskih katolika dugo vremena se moglo čuti i to, da je biskup fra Šunjić bio, kako se govorilo „pravi Turčin“, osim zbog njegove vjernosti bosanskim muslimanskim vlastima i zbog njegovog prijateljstva sa mnogim Muslimanima. On je u istom proglasu od 25. aprila 1856. tražio od svojih vjernika, da prema Muslimanima u svakoj prilici budu još „ponizniji, strpljiviji, prijateljskiji, poslušniji, nego što su to do tada bili“ i da sa njima „nastoje u najljepšem skladu živjeti“. ³¹⁴⁴

Nemiri sarajevskih Muslimana radi podizanja tornja na staroj katoličkoj kapelici trajali su do sredine maja 1856. godine, a bosanski vezir Huršid Mehmed-paši je čitavo

³¹⁴³ Fra B. M. Vrdoljak, *Apostolski vikarijat u Bosni 1735-1881*, 60.

³¹⁴⁴ *Isto*, 103.

vrijeme pozivao na mir ili da će u suprotnom dovesti vojsku.³¹⁴⁵ Fra Martić je posvjedočio, kako je na staru crkvicu za privremenu svrhu postavljeni „vidnik iliti Toranj uzbunio bio cijeli fanatični Islam u Sarajevu“, doživljavajući taj „znak kao pèrvi k'vierozakonskoj slobodi i jednakosti Carskim skorašnjim premilostivim Hat-Humajumom izjavljenoj“. Sa izgradnjom samostana uporedo je išla i akcija novouspostavljene Agencije bosanskih franjevaca. Njen prvi čovjek fra Grgo Martić je tih dana „u sporazumljenju Visokih Licah Predstavnikah obadviju Silah Katoličanskih Konsulah C. kr. Austrinskog Pr. G. Atanaskovića i Car. Frannczukog Pr. G. Wietta kao Pokroviteljah“ katoličkog „Cultusa“ predstavio „tužbu Nj. Pfrez. Churhid-Paši“, a ticalo se „prišalacah“ iz katoličkog „Vieroizpoviedanja na Gerčko-Neujedinjeni vierozakon i naprotivno, od strane“ katoličkog „Prisvietlog Gospod. Biskupa Fra Mariana“ fra Martić je izjavio „Preuzvišenom GospodarU Upravitelju, (da će se) vladati shodno novom Carskom Hatu“. Prema fra Martićevom svjedočenju, bosanskom veziru Huršid Mehmed-paši je jako prijala pokazana „kèrstjanska riešiteljnost glede toga i primierna lojalnost“.³¹⁴⁶ Fra Martić je kao prvi čovjek ove Agencije postao, na neki način prvi zakoniti politički lider bosanskih katolika. On je i dalje kažnjenog političkog prestupnika fra Jukića smatrao za svoga prijatelja, koji je zbog svoga pisanja u „Bosanskom prijatelju“ bio proglašen sultanovom iradom (zapovijed ili dekret) za vječnog prognanika iz Turskog carstva. Prema vlastitom svjedočenju, fra Martić ga je „bez ičieg compromitiranja (pravdao) duhom onoga vriemena koi je cielu Europu obmanom slobode uzburkao bio, i nebrojene veće i zreli talente sunovratio“. U fra Jukićevom slučaju bi po fra Martiću za politički „najprobitačnie“ bilo to, da je napravio „jednu rectatatiu u Turskom jeziku“ i opozvao „svoje pogrieške (i) stiem svoje pokajanje“ konačno priznao, kao i da je molio „za svoje povratjenje u otačbinu“. Politički agent bosanskih katolika ili službeno „svega Milleta Katoličanskog“³¹⁴⁷ fra Martić je imao prva saznanja o kretanju svojih vjernika u Bosanskoj Posavini kada je čuo, da se „fra Stipan Mikić Župnik Toliški zauzeo bio za nieke kèrstjane protiva desetinah zakupniku tamošnjem i pisao Čest.

³¹⁴⁵ *Gen. konsul Dr. D. Atanasković-Graf Buol-Schauenstein*, Sarajevo am 14-ten May 1856, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 105.

³¹⁴⁶ H. Čurić, *Zapisnik Agencije bosanskih franjevaca u Sarajevu*, u: Prilozi Bosansko-hercegovačkoj istoriji XIX vijeka, Naučno društvo NR BiH, Građa, knj. VIII, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knjiga 4, Sarajevo 1960. (u daljem navođenju: H. Čurić, *Zapisnik Agencije bosanskih franjevaca u Sarajevu*), 90-91.

³¹⁴⁷ *Isto*, 96.

Gospodaru Valii“. Fra Martić je bio „osim toga izviestjen da je i isti P. Župnik često prelazi(o) u Austriju“ u kojoj je na raznim mjestima jadikovao „na zlo vladanje Upraviteljsko.“³¹⁴⁸

Korišćenje zvona na crkvama bilo je još uvijek zabranjeno u Bosni. U sarajevskoj katoličkoj crkvi bile su upotrebljavane „dvie tahte gvozdene kao što (se) i na drugih misetih u Cerkvam (katoličkim) još od Feta po Bosni zvoni(lo)“. Na prigovor muslimanskih stanovnika bosanski vezir je u junu 1856. zabranio korišćenje i te dvije tahte. Dragoman bosanskog vezira Smail-Effendia naveo je, kako je zabrana korišćenja tahti dolazila „iz uzroka toga što nitko nije pitan za dopuštenje upotrebiti te tahte i akobi se što nepogodna stoga slučajilo, (da se) pripiše onomu koi je iz svoje preuzetnosti bez ičiega dozvoljenja taj nečuveni glas u Sarajevu uveo“. Obećano je „daćese Nj. Preuzvišenost (bosanski vezir-B. T.) pobrinuti iz Carigrada Ferman za uslugu tih tahtah dobiti“. Međutim, glavni razlog za zabranu korištenja tahti bio je „što su Turci istom na svetkovinu (sv. Ante) čuli zvonjenje a ne prie, što se je ovaj svetac (katolički) u petak dogodio kad su Turci u džamiu prolazili, a drugu što su tahte promienjene i alo jači glas dale“. Fra Martić je poslušao naređenje i odmah skinuo tahte.³¹⁴⁹ Prvo zvono kod pravoslavnih začulo se tek 1857. i to u hercegovačkom manastiru Duži, u kome se ono skrivalo čitavo vrijeme turske vladavine.³¹⁵⁰ U bosanskom Podrinju, na vrhu crkve u Dobrunu kod Višegrada ruski konzul Giljferding vidio je te iste 1857. godine „postavljen mali željezni krst-veliku rijetkost u Bosni“ („маленькій желѣзній крестъ-чрезвычайная рѣдкость въ Босні“).³¹⁵¹

Pokazalo se vrlo brzo, da je Hatihumajun postao „krpa papira“ čija je implementacija zavisila, ne od Porte, već jedino od bosanskih vlasti.³¹⁵² Protiv njegovog donošenja se nisu bunili samo sarajevski Muslimani, nego i u Banjaluci, kao i u Mostaru. Zbog donošenja Hatihumajuna u Banjaluci zamalo da 15. juna 1856. nije došlo do izbijanja muslimanskog ustanka.³¹⁵³ U tom gradu najproblematičnija osoba bio je hadži Nazif-aga, koji je išao čak kod svoga rođaka bega Kulenovića u Bosanski Petrovac, kako

³¹⁴⁸ *Isto*, 93-94.

³¹⁴⁹ *Isto*, 98.

³¹⁵⁰ T. R. Đorđević, *Zvona po našim crkvama za vreme Turaka*, Šišićev zbornik, Zbornik naučnih radova Ferdi Šišiću, Zagreb 1929, 419.

³¹⁵¹ А. Гильфердинг, *Погъдка по Герцеговинѣ, Босни и Старой Сербии*, 77.

³¹⁵² В. Ћоровић, *Лука Вукаловић и херцеговачки устанци од 1852-1862*, Београд 1923, 29.

³¹⁵³ G. Šljivo, *n. d.*, 1998, 130.

bi ga nagovorio na pobunu. Nazif-aga je odbijanje Hatihumajuna lično propovijedao i u Prijedoru i Kozarcu.³¹⁵⁴ Hatihumajun je naišao na negodovanje bosanskih Muslimana i u Tuzli, u kojoj je antireformistički pokret predvodio stari borac protiv Omer-paše Latasa, neki Tosun-beg. Bosanski Muslimani okupljeni oko ovog konzervativca prijetili su, da će na jedan od tri dana Bajrama izvršiti nasilje nad tuzlanskim hrišćanima.³¹⁵⁵ Novi nemiri između „turaka i raje Mostaraca“ izbili su početkom juna 1856. godine. Govorilo se, da „će udariti Turci na raju“, zbog čega su otišle „koćobaše rajinske veziru Etem paši, te se potuže i kažu mu, da se raja prepala“, nakon čega je 3. juna 1856. ovaj napisao „raji bujuruntiju“. U njoj je „Etem paša mutesarif ercegovački (pisao) koća Jovanu Koćobaši od rumškoga mileta i kaluđerima i popovima i svijem prvencima i trgovcima i ostaloj raji u šeheru mostarskome“ kako je imao saznanja, da je bilo „nekoliko dana kako su neki bezumni muzeviri izbacili svakojake laži“. U bujuruldiji je naveo, kako „nije (bilo) ništa istinito i da neće ništa od toga biti“ što su mu u strahu pisali, kao i da je on „po svemu ćefil, a ovako (da) su laži od onije, koji rade od fesata (te da će on) raditi i znati ih kaštigati“. Na kraju im je svima poručio, da budu „rahat (i da) svaki neka bude emin u životu i malu i rzu i obrazu i carevu zdravlju, za koga (su bili) svi dužni dovu molitvu činiti“.³¹⁵⁶ U Mostar su u srpsku školu krajem juna 1856. došli novi učitelji. Osim svjetovnog učitelja Jovana Šušića u istoj školi tada je počeo raditi i pop Nikola Dondur Dalmatin, koji je nakon kraćeg vremena napustio školu.³¹⁵⁷ Ovaj nedostatak, mostarska škola prebrodila je vrlo brzo, jer su se krajem juna 1856. u Mostar vratili nakon školovanja učenici beogradske bogoslovije, rodom Hercegovci i kaluđeri manastira Duži Serafim Perović i Nićifor Dučić. Njihova buduća uloga u Mostaru, osim prosvjetne bila je nesumnjivo nacionalno-politička. Njima je za povratak u rodni zavičaj i za dalje aktivnosti na nacionalno-političkom planu, srpski knez lično dodijelio po 20 carskih (austrijski-B. T.) dukata i po „primjerak sviju dosad otačestvu (srpskom) pečatanih školskih knjiga na polzu tamnošnje mladeži i crkve na dar“. Perović i Dučić su se školovali o trošku srpskog kneza zajedno sa drugim Hercegovcima: Petrom Zotovićem, Josifom Živkovićem, Matijom Perovićem i Petrom Dučićem, koji su za svoje školovanje

³¹⁵⁴ Г. Шљиво, *Бањалучки кајмакамлук 1856. године*, ИЗ, бр. 4, год. IV, Бањалука 1983, 45.

³¹⁵⁵ Г. Шљиво, *Прилике у Зворничком кајмакамлуку и проглашење Хатихумајуна 1856. године*, ИЗ, бр. 4, год. IV, Бањалука 1983, 175-176.

³¹⁵⁶ В. Ћоровић, *н. р.*, св. 2, 1913, 205.

³¹⁵⁷ *Исто*, 202.

od kneza Aleksandra dobijali ukupno 372 talira.³¹⁵⁸ U Mostaru je krajem jula 1856. podignuta srpska konfesionalna škola, najviše zaslugom trgovačkih i crkvenih ljudi iz toga grada.³¹⁵⁹ U isto vrijeme u sjevernom dijelu Bosne, na Ozrenu, uz staru manastirsku kuću bila je podignuta prva srpska škola u tom kraju.³¹⁶⁰ U svom opširnom izvještaju bečkoj vladi, dr. Atanasković je 17. novembra 1856. je isticao, kako je sve te srpske škole u Bosni i Hercegovini izdašno finansirala srpska vlada.³¹⁶¹ Od iste godine i u Banjaluci je konačno proradila srpsko-pravoslavna škola, koju je vodio učitelj iz Mađarske Mihailo Đurković, a zatim i fra Ivan Frano Jukić.³¹⁶²

IV 3. Ivan Kukuljević Sakcinski i Aleksandar Giljferding u Bosni i početak srpskih ustanaka u Hercegovini i Bosanskoj Posavini (1856-1858)

Već u junu 1856. godine „u Hercegovini je neki raspop Luka (Vukalović-B. T.) skupio do 500 mom. s tom namjerom, da digne bunu“. To je bio dovoljan razlog da Skender-paša (grof Jelinski) preuzme u Sarajevu glavnu komandu nad bosanskom vojskom. Čitava stvar preplašila je bosanske Muslimane do te mjere da se, čak, pominjalo, da bi u Sarajevo trebao doći i Omer-paša Latas.³¹⁶³ Ovi događaji koincidirali su sa političkim kretanjima u susjednoj Crnoj Gori, gdje je knjaz „priznao portu za gospodara nad onim krajevima, koj će mu se uz kneževstvo dodati“, dok se pričalo „da će mu pripasti sva Bosna, Hercegovina“.³¹⁶⁴

Jačanje nacionalno-političkih veza hrvatskog bana Josipa Jelačića sa bosanskim muslimanskim prvacima nastavljena je dosta intenzivnije u narednom periodu. Njemu se krajem juna 1856. izrazima vjernosti naročito zahvaljivao bihački kajmakam Ahmed Nuri-beg, koji je na zauzimanje hrvatskog bana tada dobio „previšnji carski ferman“,

³¹⁵⁸ M. Vujačić, *n. r.*, 252.

³¹⁵⁹ A. Koc, *n. p.*, 2010, 214-215.

³¹⁶⁰ АТОМ, *n. p.*, 177.

³¹⁶¹ G. Šljivo, *n. d.*, 1998, 186.

³¹⁶² M. Papić, *O razvoju školstva u Banjoj Luci*, 58-59.

³¹⁶³ CH-131/XXIII, 30. 6. 1856.

³¹⁶⁴ CKSNN-239/XXI, 16. 10. 1856.

kojim je unapređen i imenovan „Miri Miranom“.³¹⁶⁵ Hrvatska banica grofica Sofija Jelačić (supruga bana Jelačića–B. T.) je u avgustu iste godine zajedno sa bratom posjetila Bihać. Nju je zbog izostanka bihaćkog kajmakama Ahmed Nuri-bega dočekaio i ugostio njegov zamjenik major Mehmed Mendan-aga.³¹⁶⁶ Aspiracije hrvatske politike prema bihaćkom kraju imale su uporište u tradicionalnom shvatanju, da je sve do turskih osvajanja Bihać sa okolinom bio u sastavu hrvatske, a ne bosanske srednjovjekovne države. Čitav taj prostor oko Bihaća i Pounja u svim svojim izvještajima, kao i u onom od 17. novembra 1856. godine dr. Atanasković naziva „Turska Hrvatska“.³¹⁶⁷ Kada su se bosanski biskupi obraćali austrijskom konzulatu oni su uvijek naglašavali, da je područje, koje su bosanski Muslimani nazivali Bosanska ili „Banjalučka Krajina zapravo prostor turske Hrvatske“. („per la Kraina di Banjaluka, ossia Croazia turca“).³¹⁶⁸ Na svom proputovanju kroz „Tursku Hrvatsku“ prema Dalmaciji početkom septembra 1856. godine, Ivan Kukuljević Sakcinski pronalazio je u ovom dijelu Bosne „sakriven(e) izvor(e) (hrvatske) davne prošlosti“.³¹⁶⁹ Naime, Sakcinski je Bihać smatrao za „njegdašnji glavni grad planinske prieko velebitske Hrvatske“. Za uporišne tačke ovoj svojoj istorijskoj teoriji pronalazio je Sakcinski u srednjovjekovnih pet katoličkih crkava (sv. Antuna, sv. Jakova, sv. Duha, sv. Lucije i sv. Marije Magdalene), koje su postojale u ovom gradu prije turskih osvajanja. Najveća od njih, sv. Antuna pretvorena je u džamiju, a njen gotički zvonik u minaret.³¹⁷⁰

Međuvjerska napetost se „po objavljenju carskog sultanovog Hathumajuma“ osjetila i u Bosanskoj Krajini gdje su bosanski Muslimani prijetili, da će „sve kerstjane u gjehenem (pakao)“ otjerati, a oni kao „turadia“ da „će svakoliko i onako u gjemet (raj)“.³¹⁷¹ U Sarajevu je bila čak ugrožena fizička bezbjednost katoličke crkve, koju su nizami po izričitom naređenju bosanskog vezira Huršid Mehmed-paše morali „noću da

³¹⁶⁵ *Ahmed-Nuri beg (bihaćki kajmekam)-banu Josipu Jelačiću*, Bihać, 23. Ševala 1272. (26. VI 1856.), u: A. Mikanec, *Veze bana Jelačića s Bosnom*, 203.

³¹⁶⁶ *Isto*, 19. Zilhidže 1273. (9. VIII 1857.), u: *Isto*, 203.

³¹⁶⁷ G. Šljivo, *n. d.*, 1998, 170.

³¹⁶⁸ *Biskup fra Marjan Šunjić-aust. gen. konzulu E. Rössler-u*, Gučja Gora, 13. studenoga 1858, u: Fra R. Drljić, *Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca 1835.-1878., Drugi dio (1855-1878.)*, Nastavak, GHDM, god. LV, Sarajevo 1943. (u daljem navođenju: Fra R. Drljić, *Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca 1835.-1878., Drugi dio [1855-1878.]*, Nastavak), 301.

³¹⁶⁹ I. Kukuljević Sakcinski, *Putne uspomene iz Hrvatske, Dalmacije, Arbanije, Krfa i Italije*, Zagreb 1873, 3.

³¹⁷⁰ *Isto*, 10.

³¹⁷¹ CKSNN-152/XXII, 3. 7. 1856.

čuvaju od Turaka da je nezapale“.³¹⁷² Nesigurnost stanovništva porasla je krajem ljeta 1857. na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine, a za hrišćane najviše u bihaćkom i travničkom sandžaku. Zlodjela koja su činjena nad njima pripisivana su nekim „neposlušnim Turcima“. Najvjerojatnije je, da je jedna takva grupa izvršila zločin između Bosanskog Novog i Prijedora gdje je u rijeci Sani bilo pronađeno šest ubijenih hrišćana „sa glavama odsečenim“.³¹⁷³ Prema nekim vijestima u Mostaru su Muslimani pokušali ubistvo hercegovačkog biskupa fra Rafaela Barišića, što je navelo bosanskog vezira Huršid Mehmed-pašu, da izda naredbu o zabrani vjerskog prozelitizma.³¹⁷⁴

Zbog sve većeg nepovjerenja u sarajevsku muslimansku čaršiju, kao i zbog specifičnog položaja katoličke manjine u tom gradu fra Martić je na sve moguće načine pokušavao održati bratske odnose sa pravoslavcima. On se u avgustu 1856. uspio suprostaviti namjeri, da „Pravoslavna Obćina Sarajska (od tada) u porezu Bedelljata za naredjenje od Devleta vojnike tazluči svoje veroizpoviedanje“ od katoličkog osim „u Sarajevu tako i svuda. Sverha je ta bila da jim bude lakše sumu novacah izdati“ što je po fra Martiću to „bila zla posliedica (za katolike) buduć dasu svagdi a osobito u ovom mistu (bili) mnogo ubožnii (siromašniji-B. T.) od njih“. To su bili glavni razlozi što se fra Martić „opro odmah njihovu nakanjenju“.³¹⁷⁵ Kada je bilo riječi o gradnji katoličkih crkvenih objekata u srpskoj štampi neprestano se isticala prednost koju su katolici navodno dobijali od bosanske vlade nad pravoslavcima, što nimalo nije odgovaralo historijskoj istini. Bilo je tačno što je i Srbski dnevnik prenio, kako su katolici od početka do ljeta 1856. dobili dozvolu, da u Derventskoj nahiji izgrade šest novih i poprave tri stare crkve, te katoličku crkvu sv. Ante u Sarajevu,³¹⁷⁶ ali su dozvolu za izgradnju crkava jednako dobijali i pravoslavni. Tako je u Lepenici kod Prnjavora (blizu Dervente-B. T.) na Miholjdan 1856. na mjestu na kome je zadnjih dvjesto godina egzistirala stara mala drvena crkva „brvnara“ proroka sv. Ilije bila podignuta zidana crkva od čistog tesanog

³¹⁷² CH-132/XXIII, 9. 7. 1856.

³¹⁷³ CH-171/XXIII, 27. 8. 1856.

³¹⁷⁴ *Vice-konzul Dubravčić-Graf Buol-Schauenstein*, Mostar 13 Settembre 1856, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 106-107.

³¹⁷⁵ H. Ćurić, *Zapisnik Agencije bosanskih franjevaca u Sarajevu*, 104.

³¹⁷⁶ A. Koc, *h. p.*, 2010, 212.

kamena.³¹⁷⁷ U Čečavi kod Teslića postojala je 1856. godine pravoslavna crkva, a vodio ju je pop Stojan Stojković.³¹⁷⁸ Dvije godine ranije, 1854. pravoslavni su napravili crkvu u Gabeli kod Čapljine, u istočnoj Hercegovini i posvetili je Uspenju Presvete Bogorodice.³¹⁷⁹ Takođe, u istočnoj Hercegovini obnovljena je 1855. i crkva Pokrova Presvete Bogorodice u Hodžićima-Koritima kod Bileće,³¹⁸⁰ a 1857. u Klepcima kod Čapljine izgrađena je crkva Preobraženja Gospodnjeg.³¹⁸¹

Stabilizacija međuvjerskih odnosa započela je sredinom avgusta 1856. godine, kada je sva Bosna i Hercegovina bila razoružana i u kojoj je proglašeno opšte „stanje obsade“. Izjednačavanje položaja hrišćana sa bosanskim Muslimanima bilo je izraženije nego u ranijim vremenima i to najviše za to, što je „svedodžba hristijanska već sasvim vred(i)la kako u građansk(i)m tako i u kriminalnim stvarima“. Mostarski paša pozvao je kod sebe „po četvoricu od svake vere iz različitih okružja ercegovački“. On je, prije svega „želio saslušati službe Hristijana („Христијана“)“, da bi potom „k sebi dozvao Osmanlije, pa im je zbilja kazao da su u napredak pred zakonom svi ravni, pa zato neka se niko koi što učini protiv (t)adašnji naredba, nenada milosti, jerbo će svaki prestupnik biti najstrožje kažnjen“. Paša je hrišćanima i Jevrejima poručio, „da će uvijek odmah dobiti od vlasti pomoć, kad se god nađu štogod uvređeni od Turaka slovom ili delom, jerbo su vlasti već dobile od cara zapovest da se nađu Hristijanima“.³¹⁸² U Sarajevu se u septembru 1856. zahtijevalo „od Praviteljstva dase svakoga Vieroizpoviedanja izabere po jedna osoba za zasiedati u dva Medžlisa tj. u Tahkik-Medžlis i Tidžaret-medžlisu–Jahudie izabraše i Hristijani po dvojicu“, dok su katolici „nejmajući sposobna ni zadružna nikoga“ predložili „kod Č. Gosp, da samo u Tahkik-Medžlis i to kadkad dojde Pepo Kezić i Dujmović naizmienice“.³¹⁸³

Da bi snizio podignute međuvjerske tenzije u Mostaru je 16. septembra 1856. godine hercegovački mutesarif Isak-paša „posjeti(o) gospodina vladiku Grigorija (gdje su

³¹⁷⁷ Ђ. Н. Миљих, *Освећење нове српско-православне цркве у селу Лепеници код Прњавора, на Михољ-дан, у недељу-29. септембра 1891, и повјест бивше цркве*, БХ Источник, св. I, год. VI, Сарајево 1892, 23.

³¹⁷⁸ М. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, 82.

³¹⁷⁹ Аноним, *Шематизам Захумско-херцеговачке епархије 2006. године*, 239.

³¹⁸⁰ *Исто*, 237.

³¹⁸¹ *Исто*, 239.

³¹⁸² СН-173/XXIII, 30. 8. 1856.

³¹⁸³ Н. Ћурић, *Записник Агенције босанских франјевца у Сарајеву*, 104-105.

ga) doček(ala) djeca školska i otpjeva(la) mu: „*Blгодаримо, господару на vašemu посјешченју*“. Istom prilikom djeca su mu otpjevala pjesmu: „*Spasi, Hriste Bože, Abdul Medžida cara našega i pomiluj preosješišago mitropolita Grigorija, i titore i priložnike stago i pravoslavne Hristijane sohrani na mnoga ljeta. Amin. Za to im je dao Isak paša svakome detetu po 1 groš. Bilo je djece do 149. Ovo je Jovan Šušić đeconastavnik činio*“. Tada su u Mostaru kao učitelji radili: „Jovan Šušić, Mostarac, privatne nauke; Petar Srbić, bogoslov; Popovac rodом; Mihailo Đuković od više jezika, iz Madžarske“.³¹⁸⁴ U mostarskoj školi se pored: čitanja, pisanja, aritmetike, katihizisa, crkvenog pjevanja, osnova gramatike učila i „kratka srpska istorija“ („*краткая Сербская история*“).³¹⁸⁵ Isak-paša je bio liberalni Osmanlija i na Giljferdinga je ostavio utisak „Turčina, tako reći, srednje epohe“ („*Туркомъ средней, такъ сказать, эпохи*“). Bio je Arapin i nije nosio čalmu ni široko odijelo smatrajući se evropski obrazovanim čovjekom. Ali, cijela njegova obrazovanost ogledala se po Giljferdingovom viđenju u uniformisanom kaftanu, u sjedenju u foteljama i korištenju viljuške i noža.³¹⁸⁶ Kada je riječ o školama u Bosni i Hercegovini, katolike su „njihovi fratri“ i dalje učili samo „čitati i pisati“. Bosanski Muslimani („Muhamedanci“) imali su „gdiegdie kod kadije naučiti turska slova i čitanje, ali europejska slova“ nisu učili „zašto su (bila) đaurska robska, pa im (to) n(ije) i(š)lo u din“. Sarajevski Srbi („Gèrčko-pravoslavni Bošnjaci“) su pohađali samo svoju školu, „a drugčie po cijeloj Bosni (nisu mogli) ni da nauče čestito čitati i pisati. Gdi je (bio) manastir tu još kojekako, ali kod popovah đakovati, to je (bilo) podivljati. Ovi sveštenici, kojima čast i poštenje za požèrtvovanje njihovo, malo kad zna(li) (su) pisati, odkud bi dakle učili druge“. Bilo je svima poznato da „je tomu carigradski patrijarh i gèrčka cèrkvena vlada (bila) kriva, zato i prosto bilo Sèrbima, koji nisu (bili) sposobnii“. Među učenijim sarajevskim Srbima se već tada razmišljalo o podizanju jedne štamparije u glavnom gradu Bosne. Prije štampanja knjiga, one su se za škole mogle pronaći i kod bosanskih fratara, dok su za potrebe srpskih škola u Bosni tada u potpunosti odgovarale i one knjige štampane ćirilicom koje su koristili „Sèrbi u Slavonii“. Za pokretanje i vođenje štamparije se smatralo da je bilo potrebno uključiti tome poslu vične ljude iz Srbije i Hrvatske, „koji bi za pèrvu potrebu dostatni bili i mogli mladiće u toj vieštini

³¹⁸⁴ В. Ђоровић, *н. р.*, св. 2, 1913, 202.

³¹⁸⁵ А. Гилџфердинг, *Поџздка по Герцеговинџ, Босни и Старой Сербии*, 34.

³¹⁸⁶ *Также*, 36-37.

podučavati“. Veća šansa oko pitanja pokretanja štamparije zavisila je i od toga, da na mjesto sarajevskog vladike bude postavljen „sarajevski Srbin, koi (je) ljubi(o) narod i narodnost“. Nažalost, tome se nisu mogli nadati od grčkih vladika, čiji se posao sastojao u tome, da „samo kup(e) novac od naroda i ljub(e) u onoliko svoje stado u koliko (je od) njega runa, mlieka i sira dobiva(o)“. On se „za duševni napredak“ nije nimalo brinuo. Sarajevski Srbi su vjerovali i u želju bosanskih Muslimana, da bi im se oni pridružili oko ideje opskrbe škola novim udžbenicima, „a rimokatolici po gotovo, jer su i oni“, kako se mislilo bili još uvijek „uviereni o potrebi sèrbskih realnih naukah“. Razmišljalo se i o pokretanju jedne gimnazije o čemu je prije svega bilo potrebno i „da se kèrstjanski poglavari dogovore, te da oni učitelji i profesori koji (su) (t)ada po namastirima uč(ili) gèrčki i latinski jezik, te nauke u Sarajevu naučavaju u zgradi, koju bi ukupno Sarajevo za to priredilo“. Bilo je zamišljeno da „iz takvog gimnaziума“ proiziđe „poslie universitet i siemeništa“ odakle bi izlazili učeni: popovi, kaluđeri, igumani, arhimandriti i vladike.³¹⁸⁷ Stranci su za sistem nastave u školama za muslimansku djecu u to vrijeme posebno isticali, da je on izuzetno primitivan, jer su se u njima učile osnovne stvari. Lekcije za učenike sastojale su se od pravopisa i pisanja, kao i viših studija u memorisanju Kurana.³¹⁸⁸

Bosanski vezir Huršid Mehmed-paša napustio je početkom oktobra 1856. vezirsko mjesto. On je u sjećanju većine naroda sve tri vjere ostao upamćen kao dosta pravedniji vladar od svih svojih prethodnika. Iako je bio „Turčin, koi ni najmanje od tačnog obluživanja Muhamedova zakona odpustio nije, (on je ipak) u svojim vladateljskim postupanjima pravednii bio nego i jedan Turčin“. Huršid Mehmed-paša nije bio „mèržitelj inovieracah, (kao što nije bio ni) lažljivi izvèršitelj naredabah carskih“. On se „u svakoj prigodi mirno i tiho vladao spram svakomu podajniku“ zbog čega je „stekao obće i jednako uvaženje i od raje i Moslemanah“.³¹⁸⁹ Za njim je posebno žalilo katoličko stanovništvo Sarajeva i njihov župnik fra Martić, kome je Huršid Mehmed-paša „dosta pravdoljubivo vladao (i njemu) vazda naklonjen jednako ostao, zbog čega nekii sitniih, (kao i nekiih) krupniih poslovah“ je uspio da uradi „sboļjim uspíehom nego štobi s drugim

³¹⁸⁷ CKSNN-232/XXII, 8. 10. 1856.

³¹⁸⁸ C. Oscanyan, *O. c.*, 160-161.

³¹⁸⁹ CKSNN-232/XXII, 8. 10. 1856.

antipatičnim Muslomanom svèršio“.³¹⁹⁰ Međutim, nisu svi jednako gledali na upravu Huršid Mehmed-paše, pogotovo nije gledao francuski konzul Vjet, koji je prema njegovim riječima vrlo često podsticao, kako riječima tako i djelima poznati fanatizam kod bosanskih Muslimana. Po njemu, Huršid Mehmed-paša je bio toliko ekstreman u tom poslu, da je čak unakazivao i tekstove nekih fermana, kao na primjer onog o posljednjim reformama.³¹⁹¹

Zbog pritisaka, kojima su pogotovo u posljednje vrijeme bili izloženi, stanovnici kozaračke nahije kod Prijedora obratili su se u oktobru 1856. za pomoć ruskom caru Aleksandru II. U pismu koje su mu poslali, nalazilo se nekoliko mjesta, koja su upućivali na njihovu već razvijenu nacionalnu svijest. U pismu su naveli, da „odkako je sveti knjaz Lazar bitku na Kosovu izgubio, i Turci ove predele zauze(li), nije (im) nikada tako dokundisalo kao što je (bilo) (t)ada“.³¹⁹² Kozarčani su naveli i to, da „dok god Bošnjaci-Turci („Бошњаци-Турци“) gospodarili budu sve će зло biti“. Tvrđili su, takođe, da je ovo mišljenje bilo i mišljenje „siromašnie Turaka“ („сиромашние Турака“). Ako im se položaj ne poboljša Kozarčani su zaprijetili oružanim ustankom, da se konačno „ili oslobod(e) ili sasvim propadnu“.³¹⁹³ Jedno drugo anonimno pismo u ime „svi hristjana od Biograda do Bišća“ upućeno je nešto ranije i austrijskom caru u kome se navodilo, kako se na tom prostoru „pod imenom Serba („Серб“)“, razumiva(lo) sve osim Turčina“.³¹⁹⁴ Ova grupa bosanskih Srba, koja je očekivala pomoć iz daleke Rusije i za koje se može pretpostaviti, da su bili instruisani najvjerojatnije od srpskih misionara nisu bili obavješteni o promjeni kursa ruske spoljne politike. Rusija pod carem Aleksandrom II je od avgusta 1856. napravila zaokret prema većoj unutrašnjoj konsolidaciji uz maksimalno uzdržavanje od aktivnog uplitanja u poslove drugih evropskih zemalja.³¹⁹⁵

U reformskom političkom radu bosanski vezir Huršid Mehmed-paša imao je podršku svoga istomišljenika Šefik-efendije, inače travničkog kajmakama. Ovaj je došao iz Carigrada u Travnik za kajmakama odmah po proglašenju Hatihumajuna. On je odmah

³¹⁹⁰ H. Ćurić, *Zapisnik Agencije bosanskih franjevaca u Sarajevu*, 107.

³¹⁹¹ M. Šamić, *n. d.*, 116.

³¹⁹² *Населения Казарачкой нахии-Александрю II. Не позднее, 30 октября 1856 г, в: Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 28.

³¹⁹³ *Также*, 30-31.

³¹⁹⁴ G. Šljivo, *n. d.*, 1998, 165.

³¹⁹⁵ S. Živanov, *Rusija na prelomu vekova, poslednje decenije Ruskog carstva, od završetka Krimskog do početka Prvog svetskog rata (1855-1914)*, Beograd 2002, 352.

počeo, „u smislu carskog hata malo slobodnije, nego su stari janjičari činili, spram raje postupati, jednaku čest svakome poštenom čoveku odavati, negledajući na veroispoved, svačiju čestitu i pravedniju reč i svedočanstvo na sudu uvažavati i priznavati, običajna nasrtanja, besčestna pogrđivanja i psovke od strane Turaka spram Hristijana, dotle bez svake zapreke upotrebljavane, zabranjivati, preimućni gospodara tiransko postupanje spram svoji kmetova utoljavati, jednom reči: ljubav, bratstvo, jednakost i toleranciju među Muhamedancima i Hristijanima uvoditi („любовъ, братство, еднакостъ и толеранцију међу Мухамеданцима и Христијанима уводити“), janje i vuka pitomiti, a to sve i dobrim savetom i poštenjem, bez svake preteranosti primerom“. Ipak, politički rad Šefik-efendije nije bio dugog vijeka. Njega su ljudi, koji su se nalazili u blizini vezira Huršid Mehmed-paše oklevetali zbog čega je ovaj pao u njegovu nemilost. Da stvar bude gora, grupa koja ga je oklevetala bila je po svim životnim kartakteristikama na ivici zakona. Jedan od njih je svojm dugogodišnjim malverzacijama trgovinom u Travniku „dosta sirotinje u crno zavio“. Drugi je bio učesnik svih antireformskih buna, a u zadnjoj je „fetvu dao da je slobodno na cara zavojštiti“. Svima je bilo dobro poznato, da su „treći i četvrti (bili) stari zulumčari, (a peti, da) n(ije) da(o) Hristijaninu („Христијанину“) ni pomisliti dobra, a kamoli učiniti“. Sva petorica podigli su se na travničkog kajmakama, jer ih je ovaj uhvatio u „materijalnim prestupljenjima, i javno poznatim pogreškama protivu carski naredba“. U cilju vlastite odbrane oni su protiv njega podigli tužbu i uspjeli na svoju stranu da pridobiju Huršid Mehmed-pašu i bosanski vrhovni savjet, koji je prihvatio njihovu tužbu i proslijedio je na Portu. Dok se ovaj predmet razmatrao u Carigradu, krajem oktobra 1856. godine Huršid Mehmed-paša bio je zamijenjen novim vezirom Rešid Mehmed-pašom (26. 10. 1856-1. 7. 1858), dotadašnjim vezirom Sirije.³¹⁹⁶ Parnicu su sa posebnom pažnjom pratili hrišćani i pristalice Šefik-efendije. Oni su iz travničkog okruga već dva puta pismeno predavali svoje molbe i samom devletu „odpremili da im ovog dobrog gospodina, kao najprijeležnijeg carskog činovnika, a najpravednijeg sudca, na svom mestu carska velikodušnost održi“. ³¹⁹⁷ Fra J. Baltić ocjenio je u svojim sjećanjima Šefik-efendiju, da je bio „čovik dobar i pravedan, (koji)

³¹⁹⁶ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 1067.

³¹⁹⁷ CH-24/XXIV, 28. 2. 1857.

činjaše mimo sve druge jednak sud turcim i krstjanim i baš rad ovog turci ga zlobiše i vlahom nazvaše“.³¹⁹⁸

Bosanski franjevci su novog bosanskog vezira Mehmed-pašu dočekali „po starinskom (njihovom) običaju (i to tako što su) došli i PP. Guardiani od manastirah s kojim u skupu“ i prikazali svoje „starinske Fermane i Sloboštine (povelje)“. Fra Martić napominje, da kao „što je svakomu Veziru tako i ovomu bi(la) za udivljenje (franjevačka) od Sultana Fathi Mehmeda Hana Athnama (!)“³¹⁹⁹ Inače, bosanski franjevci uobičavali su prikazivati bosanskim vlastima „čitavu hèrpu (dobijenih) Fermanah, Bojruldiah, Udžetah etc“, od kojih nijedna nije bila važnija od četiri vijeka „stare Ahd-Nahme velikog sultana Gazi-Fethi Mehmeda“, koju su i tada bosanski Muslimani „sa strahopočitanjem i zavidjivostju“ gledali.³²⁰⁰

Za bosanske katolike 1856. okončan je tako što je u selu Vidošima kod Livna 8. decembra bila osveštana nova katolička crkva, kakvu „tamošnji narod nije zapamtio od četiri stotine godina“ turske vladavine u Bosni.³²⁰¹ Najzaslužniji za podizanje ove crkve, posvećenoj Blaženoj Djevici Mariji bili su lokalni franjevci fra Bono Jurić i Grgo Lozić.³²⁰²

Prema prvim nagovještajima, od novog bosanskog vezira se moglo očekivati da će on kao i njegov prethodnik nastaviti sa započetim reformama. One su nailazile na niz poteškoća, pogotovo što je „Bosna (bila) takva zemlja, gdje (je) svaka nova naredba mora(la) iskusiti najjači odpor“. Glavni kamen spoticanja i dalje je bilo pitanje vjerske ravnopravnosti, jer „Bosanski Turci, već 4 stotine godina naučivši se gospodariti, n(isu) (nikako) mog(li) ni da pomisle da je moguće Hristijanin („Христијанин“) biti izjednačen s Turčinom“ („Турчином“). Bez obzira na ove prepreke, bosanski vezir nastavio je reformski kurs na najosjetljivijem pitanju-sudstvu. On je u Tuzli planirao podići sud, „koji (bi) se sastojao od Turaka i Hristijana“ („Турака и Христијана“). Time je svakako izazvao podozrenje muslimanskih konzervativaca naviknutih na to, da „nije mogao Hristijanin („Христијанин“) ni kao svjedok, a kamoli kao sudija u poslu Turčinu („Турчину“) raditi“. U pogledu slobode vjere novi bosanski vezir liberalizovao je pravo

³¹⁹⁸ J. Baltić, *n. d.*, 263.

³¹⁹⁹ H. Ćurić, *Zapisnik Agencije bosanskih franjevaca u Sarajevu*, 107.

³²⁰⁰ *Isto*, 111.

³²⁰¹ CH-9/XXIV, 22. 1. 1857.

³²⁰² Fra I. F. Jukić, *Ljetopis katoličke crkve u Bosni*, 580.

hrišćana da mogu slobodno zidati crkve. On je na primjer u selu Vožuću dozvolio obnovu porušene crkve, za koju su njeni vjernici vjerovali da je postojala na istom mjestu prije turskih osvajanja i da su je čak podigli srpski vladari Nemanjići. Novoj bosanskoj vladi nije zasmetalo ni to što se podizanje ove crkve smatralo kao „oživljenje narodnog čuvstva“ („народног чувства“) i što se vozućka pravoslavna „obština“ pismeno izjasnila, „da se vrlo srećnom drži, što još je došlo u čast, da obnovi ono, što su njeni predci za vreme svoje slave podigli“.³²⁰³ Obnovu vozućke crkve, koja je trajala naredne dvije godine vodili su pop Serafim Marković i pop Jefto Popović.³²⁰⁴

Hrvatski narodnjak Ivan Kukuljević Sakcinski je 1857. posjetio Bosnu sa ciljem obilaska katoličkog stanovništva i promovisanja hrvatske nacionalno-političke ideologije među njima. On je obilazeći katolička mjesta, zabilježio interesantne činjenice iz svakodnevnog života bosanskih katolika. Njega je u katoličkom travničkom predgrađu Docu dočekaio župnik fra Antun Tuzlančić sa kojim je pregledao „novu veliku crkvu katoličku prije malo dovršenu“. Ta crkva, koja je prema njegovim riječima bila prostrana i „tvrdo zidana (nije bila) u najboljem slogu“ i više je ličila „žitnici nego li crkvi“. Nije imala ni zvonika, jer ih vlasti nisu dopuštale graditi. S obzirom, da crkva nije imala nikakvih slika Sakcinski je fra Tuzlančiću obećao iz Zagreba poslati slike sv. Petra i sv. Antuna. Uz crkvu je bila sagrađena školica, koju je pohađalo 60 djece. Župnik je u blizini crkve imao prostranu baštu i lijep stan, kao što su uopšte imali i „svi katolički župnici po Bosni, a i dohodaka je ima(o) toliko da može dobro i pošteno živjeti“.³²⁰⁵ U Travniku je Sakcinski posjetio crkvu sv. Kate,³²⁰⁶ a u obližnjoj Gučjoj Gori je obišao „staro groblje i novu crkvu,“ gdje su ga dočekala „četiri fratra (i vrlo) veselo (sa dosta) dobre volje“. Tu je prema riječima Sakcinskog građena crkva „najljepša u cijeloj Bosni“ i to „po načinu kerstjanske bazilike“. Graditelj ove crkve od drveta i tvrdog kamena bio je Trogiranin Ante Sicilian, a „svi meštri“ koji su radili „na toj crkvi (bili) su rođeni ili Dalmatinci ili Bošnjaci“.³²⁰⁷

³²⁰³ CH-4/XXIV, 10. 1. 1857.

³²⁰⁴ M. C. Филиповић, *н. д.*, 1940, 19.

³²⁰⁵ I. Kukuljević Sakcinski, *Putovanje po Bosni*, Zagreb 1858, 86-87; Župniku fra Anti Tuzlančiću poklonio je za prvu misu u dolačkoj crkvi održanoj 1. novembra 1854. travnički kajmakam Ahmet-beg jedno malo zvono, a hrvatska banica Jelačić jedno misno ruho, takozvanu paramentu. (Anonim, *O istorijatu župe i crkve u Docu*, HNK „Napredak“, [1927], God. XVI, Sarajevo 1926, 109.)

³²⁰⁶ I. Kukuljević Sakcinski, *н. д.*, 94.

³²⁰⁷ *Isto*, 89-90.

Jedan drugi hrvatski narodnjak Andrija Torkvat Brlić je 1857. trebao doći u Bosnu za predstavnika bosanskih katolika ispred vrhovog sudstva predviđenog Hatihumajunom. Bečka vlada je bila protiv Brlićevog izbora, smatrajući, da bi on u Bosni štetno djelovao na njen politički uticaj među katolicima. Brlić je bio izraziti protivnik austrijske politike u Bosni i važio je za prijatelja Srbije. Osim sa „prosrpski“ orijentisanim fra Blažom Josićem, Brlić je saradivao i sa: fra Šunjićem, fra Martićem, fra Nedićem, fra Jukićem, fra Pašalićem i fra Kunićem.³²⁰⁸ Čitava stvar sa Brlićem je potpuno propala od vremena, kada je fra Martić rad novoosnovane katoličke Agencije sa sjedištem u Sarajevu poveo u čisto austrofilskom pravcu.³²⁰⁹ Postoje neki nagovještaji, da se i fra Pašalić od 1857. sam nudio bečkoj vladi.³²¹⁰ Katolike je u Bosni i Hercegovini nastavio više nego ranije da pomaže i austrijski car. Vrlo je indikativno, da je Habzburški dvor u februaru 1857. samo za katoličke crkve u Hercegovini, vikarijatu i misiji katoličkoj u Mostaru slao na poklon sveto posuđe.³²¹¹

Razvoj katoličkog školstva u Bosni je u nadolazećem vremenu sve više podražavao hrvatski nacionalni kurs i to najviše zahvaljujući učiteljima angažovanim iz Trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. U Livnu se sa praksom uključivanja hrvatskih učitelja započelo 1857. godine, kada je svoj rad u osnovnoj katoličkoj školi započeo Slavonac Stipe (Stjepan) Valetić, koji je ranije radio u raznim hrvatskim gradovima: Zagrebu, Varaždinu, Rijeci, Osijeku i Slavonskoj Požegi. Valetić je livanjsku školu preuredio prema onima u Hrvatskoj i Slavoniji, a maternji jezik, koji se obavezno učio nazivao se hrvatskim.³²¹² Knjige iz kojih su djeca crpila svoja prva znanja bile su uglavnom hrvatskog nacionalnog predznaka: „Male pripovjesti za vježbanje u horvatskom čitanju po Imbri Antoliću (1848)“³²¹³ i „Pokriplienye umiruchi koie da boglie upravnie izgovara u Haruaski Jezik popravi i pristampa po ozcu P. fra Bernardinu Paulovichiu iz Dubrovačke Darszave, U Mleczi (1800)“.³²¹⁴ Ipak „ilirski jezik“ još nije bio potpuno izumro među bosanskim katolicima, a „guardian i nastojnik redovničke

³²⁰⁸ Fra B. Gavranović, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881 godine (Prilog političkoj historiji Austro-Ugarske Monarhije na Balkanu)*, Beograd 1935, 35.

³²⁰⁹ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 156.

³²¹⁰ Д. Берић, *н. д.*, 2007, 378.

³²¹¹ CH-17/XXIV, 12. 2. 1857.

³²¹² S. Marković, *n. d.*, 20-21.

³²¹³ *Isto*, 45.

³²¹⁴ *Isto*, 47.

mladeži bosanske“ fra Filip Kunić štampao je 1857. u Beču školski udžbenik, odnosno „Slovnícu jezika latinskog ilirski iztumačenu za porabu mladeži bosanske s kratkim potrebitim riečnikom“. ³²¹⁵ Poslije Valetića učitelji u Livnu su do 1857. bili: neki Srbin Kukrika, Frano Gjogić zvani „hodža“ i fra Frano Ćurić „Bišćo“. ³²¹⁶

Razvoj srpske nacionalno-političke svijesti, konkretno kod pravoslavnih sarajevskih trgovaca dobijala je svoj novi polet. Manojlo i Antonije Jeftanović, braća Hadži Ristić, Nikola Pavlović, kao i direktor sarajevske osnovne škole Simo Samouković pretplatili su se početkom 1857. na „Serbske novine“, službene novine kneževine Srbije. ³²¹⁷ Samouković je bio avangarda srpskog nacionalizma. On je iste godine pozivao svršenog bogoslova Nićifora Dučića da iz manastira Duži preseli u Sarajevo. Kao argument za ovaj poziv naveo je, što je njihovo „otečestvo nerazdijelimo Bosna i Hercegovina“, kao i što je u Sarajevu „sviju živušti (bila) starina od Hercegovine“. Dučiću je poručeno, da je „otečestvo bez razlike Bosna i Hercegovina i sve Srbstvo“. Osim toga, u školi je trenutno bilo do 30 učenika „sinova Srbalja hercegovačkih“. Nastavnik sarajevske „realke“ Sremac Jovan Dimović, koji je u Sarajevo došao po preporuci Danila Medakovića, ³²¹⁸ vrlo brzo se upoznao sa srpskom sarajevskom elitom. On je za Manojla Jeftanovića pisao starješini pravoslavne crkve pri ruskom poslanstvu u Beču Mihailu Rajevskom, da je riječ o otmjenom, gordom, visokoumnom i promišljenom gospodinu, aristokratskog držanja. Dimović je za Jeftanovića istakao i to, da je vrlo dobro poznao prilike u Turskoj, kao i da se u kontaktima sa stranim državicima držao vrlo oprezno. ³²¹⁹ Tajnu vezu sa popom Rajevskim održavao je sredinom 50-tih godina XIX vijeka i bogati sarajevski trgovac Pero Hadži-Ristić i to uglavnom za nabavku crkvenih knjiga i novca za podizanje crkava i odežda. ³²²⁰

Javno manifestovanje srpstva ili hrišćanstva u Sarajevu bilo je strogo zabranjeno, a prvi put od vremena turske vladavine da je kroz grad pronesen krst bilo je početkom februara 1857. na Atanaskovićevom sprovodu, koji je bio pokopan na starom

³²¹⁵ V. Dukat, *Dvije tri o Kunićevoj „Latinskoj slovnícu za bosansku mladež“*, Školski vjesnik, Sarajevo, juni 1902, 126-127.

³²¹⁶ I. Klarić, *Stara livanjska škola. Fragmenat iz života bosanskoga školstva*, Školski vjesnik, Sarajevo januar-februar 1908, 49.

³²¹⁷ H. Урић, *n. p.*, 2012, 230.

³²¹⁸ T. Kruševac, *n. r.*, 1963, 98-99.

³²¹⁹ H. Урић, *n. p.*, 2012, 227.

³²²⁰ V. Skarić, *Razvoj jedne sarajevske trgovačke porodice u 19. veku*, Sarajevo 1976, 55.

zajedničkom sarajevskom hrišćanskom groblju kod ilidžanske željezničke stanice. Njegov privremeni zamjenik kancelar Hrvat Zoretić je izvjestio bečku vladu, kako je nošenje krsta kroz sarajevsku čaršiju za sarajevske hrišćane predstavljao izuzetan događaj.³²²¹ Izgleda neobično, ali ova ceremonijalna sahrana jednog austrijskog činovnika ohrabrila je hrišćane, kao što je prema riječima britanskog izaslanika Sarela, inače autora famoznog „Memoranduma o Bosni i Hercegovini“ od 5. februara 1857. godine, Austrija tada skoro polagalo pravo na Bosnu.³²²² Atanaskovićev sprovod bio je povod, da se po prvi put u istoriji Sarajeva i Bosne i Hercegovine javno pojavi jedno srpsko udruženje. Naime, na sprovodu je odmah iza austrijske državne zastave koračala „sèrbska školska mladež“. Za njima, korak su hvatala i „trojica svećenikah istočnog vieroizpoviedanja sa sviećama u ruci i cèrkvenoj odieći, a za njima episkop Sofronie u svom vladičinom uresu i štapom pastirskim“. Opelo preminulom dr. Atanaskoviću održano je u pravoslavnoj crkvi u kojoj je učitelj Nestor Gojković „kratko slovo izgovorio“. Tokom sahrane u Sarajevu su toga dana svi „kèrstjanski dućani bili zatvoreni, pratilo ga je i malo i veliko, i staro i mlado“. Tada je „Turcima prilično čudno bilo viditi kèrstaš barjak za njihovim nizamima, pak su ga zato i gledali kao kakvo čudo“.³²²³

Utrka između Srbije i Hrvatske oko političkog pridobijanja bosanskih franjevaca nastavljena je i početkom februara 1857. sa dosta više hrvatskog uspjeha. Pokrovitelj „Društva za poviestnicu i starine Jugoslavena“ hrvatski ban Jelačić je 20. februara 1857. vlastitim potpisom imenovao fra Nedića za povjerenika ovog Društva u kotaru Kraljeva Sutjeska.³²²⁴

Ozbiljno pristupajući primjeni Hatihumajuna novi bosanski vezir Nuredin-paša je za relativno kratko vrijeme stvorio oko sebe grupu ozbiljnih političkih suparnika. Riječ je bila o nekim bosanskim činovnicima, koji su se preplašili za svoje pozicije, budući da je bosanski vezir naredio „da se izvide neka ubistva, koja su se dogodila prošlog ljeta“.³²²⁵ Neukrotivim političkim subjektima i dalje su se smatrali vodeći ljudi u Sarajevu, kajmakam i mudiri. Reforma činovništva je čak neke manje krive činovnike odstranila iz javnih poslova, ali ne i ove. Bilo je otpuštanja iz javnih službi po nahođenju, pa su neki

³²²¹ R. Zaplata, *n. r.*, 1936, 125.

³²²² E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*, Sarajevo 2013, 67.

³²²³ CKSNN-39/XXIII, 18. 2. 1857.

³²²⁴ Fra R. Drljić, *n. d.*, 40.

³²²⁵ CH-7/XXIV, 17. 1. 1857.

činovnici bili otpušteni, a koji su među hrišćanima važili za pravedne. Neki je činovnik tako otpušten, koji je u jednom mjestu „predupredio te se krv nije prolila, kad su Turci na silu ušli u crkvu hristijansku pa uzeli s oltara svete stvari“.³²²⁶ Kod pravoslavnih u Hercegovini Hatihumajun je primljen sa velikim nadama. Kada je Giljferding posjetio mostarsku opštinu njega je arhimandrit Joanikije Pamučina pozdravio jednim govorom u kome je bila izražena velika radost mostarske opštine što je u svojoj sredini vidjela jednog Rusa. Potom je govorio o sreći i uspjesima „pravoslavnog naroda u Hercegovini“ („Православнаго народа въ Герцеговинѣ“) od prestanka ugnjetavanja i nasilja i od kada se „sultanova raja naslađivala darovima «slobode» („свободы“) proglašenim u Hatihumajunu“.³²²⁷

U Banjaluci je 18. februara 1857. održana „neka sveštениčka skupština“ na kojoj su prisustvovali vladike iz: Mostara, Sarajeva i Zvornika, kao i neki drugi popovi i fratri. Skupština čiji je rad pratio i jedan turski komesar imala je zadatak da sa vlastima nastavi dalji rad na poboljšanju položaja hrišćana.³²²⁸ Ova skupština je, tim prije bila značajna, jer je predstavljala prvi skup na kome su prisustvovali predstavnici obje hrišćanske vjere. Pogotovo je bila značajna, ako se imala u vidu činjenica, da su se „kršćani t. j. katolici Bošnjaci („католици Бошняци“), i Hrišćani t. j. istočno-pravoslavni Bošnjaci („источно-православни Бошняци“), mrze(li) jedno na drugo tako isto, kao što (su) se mrze(li) Turci i Hristijani („Турци и Христијани“).³²²⁹ Uz to, pravoslavna crkva u Bosni sve više se rusifikovala, odnosno potpadala pod rusku duhovnu i političku sferu, a materijalna pomoć stizala joj je sa najvišeg vrha državne vlasti u Petrogradu.³²³⁰

Srpski tajni agent Niko Jovanović posjetio je na proljeće 1857. mnoge krajeve u Bosni sa ciljem organizovanja ustanka i o tome se dopisivao sa ruskim konzulom Aleksandrom Giljferdingom i sa jednim od vođa pobunjenih Hercegovaca, Mićom Ljubibratićem.³²³¹ Bečka vlada je pokretanje seljaka nakon Okanove posjete Bosni ocjenila rezultatom panslavističke agitacije.³²³² Indikativno je bilo i poklanjanje dveri,

³²²⁶ СН-14/XXIV, 5. 2. 1857.

³²²⁷ А. Гилџфердинг, *Поџздка по Герцеговинѣ, Босни и Старой Сербии*, 37-38.

³²²⁸ СН-23/XXIV, 26. 2. 1857.

³²²⁹ СН-36/XXIV, 28. 3. 1857.

³²³⁰ А. М. Горчаков-Александр II, [В. С. Петербурге] 23 февраля 1857, в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 31.

³²³¹ Д. Берић, н. д., 2007, 380-381.

³²³² *Исто*, 382.

odnosno vrata za crkvu te iste 1857. manastiru Papraća, južno od Zvornika srpskog majora Miše Anastasijevića iz Beograda. Papraču je tada vodio pop Risto Savić.³²³³ I sam bosanski vezir Mehmed-paša je sumnjao na Giljferdingova česta putovanja po Bosni pod izgovorom, da su ona bila u cilju naučnih istraživanja. Austrijski konzul Resler je u to vrijeme pisao svojoj vladi u Beču, da su se u svim onim mjestima u kojima se Giljferding zadržao kraće vrijeme, poslije njegovog odlaska kod tamošnjeg slovenskog stanovništva pojavile male političke oscilacije i „apsurdn(i) snov(i) o budućnosti“.³²³⁴ Da bi dolazak prvog ruskog konzula učinio svečanijim, Mićo Ljubibratić je „podigao G. Giljferdingu na sred puta koji (je) vodi(o) iz Dubrovnika u Manastir Duži triomfalna vrata na kojima su bile tri artije“ od kojih je na jednoj bio natpis: „Živio Aleksandar drugi, veliki car ruski, budući izbavitelj srbski“.³²³⁵ Kako ne bi držao pažnju Austrije i otklonio sumnju od Srbije, srpski knez Aleksandar Karađorđević je već u martu 1857. izdao naredbu o striktnom sankcionisanju svakog pomaganja hajduka iz Bosne uz strogu zabranu prelaženja svih sumnjivaca preko srbijansko-bosanske granice.³²³⁶

Povratnici sa Bogoslovije u Beogradu Serafim Perović i Nićifor Dučić su u Dužima osnovali osnovnu školu, koja je do početka 1857. imala tek osam učenika.³²³⁷ Slab odaziv u školu mogao bi se opravdati i činjenicom, da su u martu iste godine bosanske i hercegovačke fanariotske vladike žestoko opstruisale rad postojećih i onemogućavale podizanje novih škola.³²³⁸ Članovi odbora srpske škole u Sarajevu su pritisku fanariotskih vladika odgovorili planom, po kome je trebalo, da se u nastupajućem vremenu otvori što više srpskih škola i u ostalim dijelovima Bosne. Oni su se u martu 1857. obratili srpskoj vladi i knezu Aleksandru Karađorđeviću moleći da ih oni za realizaciju tog plana finansijski pomognu.³²³⁹ Rezultatom tih aktivnosti mogla bi se smatrati novootvorena srpska škola iste godine u Bosanskom Novom.³²⁴⁰

³²³³ М. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, 83-84.

³²³⁴ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 190.

³²³⁵ *Војвода Мићо Љубибратић-Божу Петровићу*, Београд 1883, у: С. Љубибратић, Т. Крушевац, *Прилози за проучавање херцеговачких устанака 1857-1862 године*, *Из преписке војводе Миће Љубибратића*, ГИД БиХ, год. VI, Сарајево 1954, 172.

³²³⁶ Д. Берић, *н. д.*, 2007, 382.

³²³⁷ В. Торовић, *н. р.*, 1912, 550.

³²³⁸ А. Кос, *н. р.*, 2010, 215.

³²³⁹ Н. Урић, *н. р.*, 2012, 231.

³²⁴⁰ И. Митровић, *н. р.*, 258.

Kada je riječ o katoličkim školama njima je pomoć u udžbenicima dolazila iz Austrije. Hercegovački biskup fra Barišić nabavio je krajem aprila 1857. za katoličku školu u Mostaru knjige i udžbenike među kojima je na spisku još uvijek bio i „Bukvar za srbska narodna učilišta“.³²⁴¹ Bosanski biskup fra Šunjić je knjige dobijao iz Beča, koje su mu slane na austrijski konzulat u Sarajevu. On je do ljeta 1857. dobio od bečke vlade 1.000 školskih knjiga.³²⁴² Bosanske katolike pomagali su tada, osim kancelara austrijskog konzulata Hrvata Franje Zoretića, koji se prema njima odlikovao „osobitom darežljivostju (još i) Wiett, Plečaček—a najbolje g. Sofronie Episkop Gr. Crkve“.³²⁴³ Po fra Šunjiću je za „narodne Bosanske Učionice“ (katoličke-B. T.) bilo najbolje da se opskrbljuju „s raznim knjigama školskim, kao što su za Hrvatsku, i Slavoniu (bile) istiskane“, tim prije, što je bosanskim katolicima bilo „u toliko milie, koliko (su) višu potrebu od istih knjigah ima(li)“.³²⁴⁴ Giljferding, koji je 1857. godine „u Latinskom („въ Латинское“) selu Orašje“ (kod Travnika-B. T.) imao priliku da lično upozna fra Marjana Šunjića, oduševio se njegovom brigom za očuvanje narodne tradicije. Tom prilikom je neki lokalni katolički seljak odguslao pred Giljferdingom „beskonačnu rapsodiju o Ivanu Senjaninu, omiljenom heroju Bošnjaka-Katolika“ („любимаго героя Босняковъ-Католиковъ“).³²⁴⁵

Pomenuti austrijski konzul Hrvat Franjo Zoretić pomagao je i srpskoj prosvjeti u Bosni. On je samo sarajevskoj školi 13. jula 1857. poslao paket od 1.080 udžbenika.³²⁴⁶ Sarajevo je u to vrijeme prema Giljferdingovoj procjeni bilo mjesto sa razmjerno malim brojem katolika („католиковъ“) (oko 200) i pravoslavni („православныхъ“) (oko 5.000), dok je Muslimana („Мусулманъ“) bilo desetostruko više.³²⁴⁷ Malobrojni sarajevski katolici sve do 1853. nisu imali crkvu. Podigli su je tek uz pomoć Austrije i ona je prema Giljferdingovom svjedočenju bila „vrlo prostrana i lijepa“ („весьма просторную и красивую“). Uz crkvu je bio podignut i skroman zvonik, dok zvono, doneseno iz Austrije nije smjelo biti postavljeno zbog „straha od izbijanja muslimanskog

³²⁴¹ G. Šljivo, *n. d.*, 1998, 540-541.

³²⁴² T. Alaupović, *Biskup fra Marijan Šunjić*, Serafinski perivoj, br. 12, god. XXIV, Sarajevo 1910, 205.

³²⁴³ H. Ćurić, *Zapisnik Agencije bosanskih franjevacu u Sarajevu*, 118.

³²⁴⁴ *Biskup fra Marijan Šunjić-konzulu Zoretiću*, U Gučjoj-Gori na 11. Marta 1857, u: Fra R. Drljić, *Spomениci kulturnog rada bosanskih franjevacu 1835.-1878., Drugi dio (1855.-1857.)*, 301.

³²⁴⁵ А. Гильфердинг, *Погъзка по Герцеговинъ, Босни и Старой Сербии*, 264-265.

³²⁴⁶ Т. Крушевас, *n. r.*, 1963, 98.

³²⁴⁷ А. Гильфердинг, *Погъзка по Герцеговинъ, Босни и Старой Сербии*, 49.

fanatizma („боясь вспышки мусульманскаго фанатизма“). Jedino se mali krst sijao nad ovim hramom. Na pravoslavnoj crkvi nije bilo nikakvog vanjskog znaka“.³²⁴⁸

Iako je Hatihumajun dopustio hrišćanima pravo na posjedovanje zemlje, to u praksi još uvijek nije bilo zaživjelo. Zbog toga su u februaru 1857. iz derventske nahije dolazili „deputirci“ u Sarajevo kod bosanskog vezira, da se žale. Pošto ni on nije izašao u susret njihovim zahtjevima „na to Hristijani, a i najsiromašniji Muhamedanci od reda težačkoga“, njih oko 1.200 su se okupili u Sijekovcu nedaleko od Bosanskog Broda sa namjerom da prebjegnu preko Save u Austriju. Kad je za to saznao banjalučki kajmakam Adem-efendija, on je sa više kavaza, begova i naoružanih Muslimana došao u Sijekovac „i sta(o) svakojako obricati ljudima da će jim biti bolje“. Oni su mu odgovorili kako je među njima bilo i onih, koji su bili „jednoverci sa sultanom, (kao i da su bili) svi skupa vjerni mu podanici, no (da su) bjež(al) samo zbog tiranstva činovničkog i što više nisu nikako u stanju (bili) zadovoljiti ga“. Pobunjeni seljaci razišli su se tek pošto im je Adem-efendija obećao, da će u Tešnju održati skupštinu sastavljenu od popova i seoskih starješina, na kojoj bi im bile date tražene olakšice. Jedan dio seljaka nije prihvatio ovu ponudu pa su ih turski vojnici rastjerali. Trojicu su udavili u Ukrini, a jednom su i ruku odsjekli.³²⁴⁹ Početkom marta 1857. su ponovo nastupili svi zajedno protiv vlasti „i Katolici i Hristijani i Turci“ seljaci „iz Nahie Tešanjske“ žaleći se „na nepravedna iziskivanja desetinarska“.³²⁵⁰

U Bosanskoj Krajini su istog mjeseca bila zabilježena dva svjedočenja hrišćana na sudu protiv Muslimana. Prvi slučaj odnosio se na „potraživanje neke hristijanske („христијанске“) udovice protivu bivšeg prijedorskog kadije“, dok se drugi odnosio na „potraživanje jednog Hristijanina („Христијанина“) protivu sinova novljanskog kadije“. U oba ova slučaja „presuda je izrečena po svedočanstvu Hristijana u polzu potražitelja shodno hat-humajumu“. Ova „nečuvena presuda“ navodno se pripisivala „ozbiljnom zahtijevanju“ banjalučkog kajmakama Adem-efendije. Takođe, vezir je uveo kao ovabezan „pismeni postupak u parnicama, koje (su) se na sudu vod(ile)“. Od tada se i najmanji sudski predmet protokolisao sa potpisima svih članova suda, čime je bosanski vezir, sve one koji su bili potpisani doveo „pod odgovor za kakvo zloupotrebljavanje“.

³²⁴⁸ *Также*, 51.

³²⁴⁹ CH-54/XXIV, 11. 5. 1857.

³²⁵⁰ H. Ćurić, *Zapisnik Agencije bosanskih franjevaca u Sarajevu*, 116.

Tih dana, po cijeloj Bosni obnarodovani su novi propisi za pasoše. On je predviđao, da svako ko bi „kren(uo) iz mjesta, gdje (je) prebiva(o), mora(o) se snabdjeti pasošem, a ko (bi) bez takvog b(io) uhvaćen, vrati(o) (bi) se pod stražom svojoj neposrednoj vlasti da se tamo kazni“. Najvažniji cilj ovog propisa bio je, da „učini kraj skitnicama, koji (su) tumara(li) bez isprav(a), a naročito razbojnicima“.³²⁵¹

Jedna od teorija po kojoj su „Bošnjaci i Hercegovci („Бошњаци, Херцеговци“) (bili) srpskog roda („србскогъ рода“)“, važila je u beogradskim nacionalističkim krugovima još dosta ranije. Po toj teoriji, bosanski Musliman („Босанский Турчинъ“) je bio „muhamedanski Srbin“ („мухамеданский Србинъ“), (samo zato) jer ništa n(i)je razumi(o) turski jezik“. („срѣ ништа неразуме турский езикъ“).³²⁵² Bosanski franjevci uobičavali su u to vrijeme bosanske Muslimane nazivati: „Turci(ma) Bošnjaci(ma)“,³²⁵³ „Bošnjaci(ma) Turci(ma)“,³²⁵⁴ „bosanskim Turcima“ („Turchi bosnesi“),³²⁵⁵ bosanskim Muslimanima („Muslimani bosnesi“)³²⁵⁶ za razliku od pravoslavnih popova, koji su ih zvali samo Turcima, a bosanske katolike gotovo uvijek Latinima.³²⁵⁷

Vladika Prokopije je „zbačen“ sa trona bosanskog vladičanstva u Sarajevu još u oktobru prošle godine i njegov odlazak obradovao je mnoge mještane ovog grada, koji su od njega dugo godina trpili „neizrečeni zulum“.³²⁵⁸ Nasljednik mitropolita Prokopija, kome bosanski Srbi nisu opraštali molitve „za uspjeh sultanovog oružja“ („за успех султанова оружја“) u ratu sa Rusima³²⁵⁹ bio je od početka marta 1857. mitropolit Dionisije, takođe Grk. Velika prepreka u ekonomskom i prosvjetnom napretku pravoslavnih u Bosni i Hercegovini predstavljali su i dalje njihovi popovi. Oni, „koji su ponajviše (bili) tuđini, i to Grci koji (su) jedva štogod zna(li) zemaljski jezik („земальский езикъ“), n(isu) mar(ili) i n(isu) razum(jeli) se za narodne potrebe, niti (su) jih bran(ili) protiv Turaka, nego gleda(li) samo kako će napuniti džepove kojekakvim

³²⁵¹ CH-33/XXIV, 21. 3. 1857.

³²⁵² CH-36/XXIV, 28. 3. 1857.

³²⁵³ H. Ćurić, *Zapisnik Agencije bosanskih franjevaca u Sarajevu*, 119.

³²⁵⁴ J. Baltić, *n. d.*, 284.

³²⁵⁵ Biskup fra M. Šunjić, *Pro Memoria, konzulima u Sarajevo i caru u Beč*, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 126.

³²⁵⁶ *Isto*, 130.

³²⁵⁷ *Травнички свештеник Јово-пону Стефану Поповићу*, Травник, 10. (22.) август 1857, у: Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836-1878*, 63.

³²⁵⁸ SKSNN-232/XXII, 8. 10. 1856.

³²⁵⁹ А. Ф. Гилџфердинг-Е. П. Ковалевскому, Сараево 16 (28) июня 1857 г, в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 51.

velikim crkvenim dažbinama, i dodvoriti se milosti u turski velikaša“.³²⁶⁰ Fanariotska crkvena politika bila je svedena, uglavnom, na prodaju popovskih zvanja i titula. Skenderova je posvjedočila, da je postavljenje popa sredinom pedesetih godina XIX vijeka koštalo 25 dukata, bez obzira da li je pop odgovarao svome zvanju. Pravoslavna sirotinja koja nije mogla da plati krštenje mladenaca i sahrane, ostajala je crkveno nevjenčana i crkveno nesahranjena.³²⁶¹

Među mlađim srpskim nacionalistima sve se više razmišljalo o otvaranju štamparije u Bosni, „u kojoj bi se ne samo za školu potrebne knjige, već i druge koristne i zabavne izdavale“. Bilo je zamišljeno da se štamparija otvori u Sarajevu, ali da se prije toga preko bosanskog „medžlisa izposluje od carigradskog ministarstva dopuštenje“ za njeno podizanje.³²⁶² Za vođenje štamparije fra Jukić je predlagao svoga rođaka iz Banjaluke Antu Kaića, koga je on prije određenog vremena slao na školovanje u Zagreb,³²⁶³ gdje je „u Gajevoj Tiskarni izučio(o) zanat Tiskanja ili štampanja“.³²⁶⁴ Gaj je nastavio sa svojom misijom političkog uticaja na bosanske katolike. Njemu su posebno bili zahvalni članovi „redovničke mladeži bosanske u Đakovu“, što im je besplatno slao hrvatske „Narodne novine“.³²⁶⁵

Primjena odredaba Hatihumajuna nije imala plodno tlo u mnogim dijelovima Bosne i Hercegovine. Suprotno primjeru iz Bosanske Krajine reforme u Hercegovini bile su povjerene da se provode trebinjskom mudiru Hadži-begu Resulbegoviću i kadiji Baboviću, „ljudi(ma), koji su uvek bili najveći ugnjetelji hristijanski“ („уѓѳетатељи християнски“). Resulbegović je nastavio postupati sa hrišćanima po starom običaju, a njihovo pravo da slobodno ulažu primjedbe sudu svakodnevno je odbacivao, bez posljedica za svoj položaj.³²⁶⁶ Hadži-bega u Trebinju i Hamzu-bega Resulbegovića u Stocu lično je upoznao ruski konzul Giljferding. Njih dvojica su prema Giljferdingovim riječima „znali da se prilagode novonastalim prilikama i da postanu vladini činovnici i to tamo gdje su njihovi očevi i djedovi vladali kao „polunezavisni srednjovjekovni baroni“

³²⁶⁰ CH-36/XXIV, 28. 3. 1857.

³²⁶¹ С. Скендерова, у. р., 463.

³²⁶² CKSNN-72/XXIII, 30. 3. 1857.

³²⁶³ *Fra Ivan Frano Jukić-fra Grgi Martiću*, Đakovo, 25. Ožujka 1857, u: *Pisma Ivana Franje Jukića*, 189.

³²⁶⁴ H. Ćurić, *Zapisnik Agencije bosanskih franjevacu u Sarajevu*, 121.

³²⁶⁵ *Frano Momčinović-Ljudevitu Gaju*, Đakovo, 19. VIII. 1856, u: J. Horvath, J. Ravlić, *Pisma Ljudevitu Gaju*, 363.

³²⁶⁶ CH-40/XXIV, 6. 4. 1857.

(„полунезависнимыхъ средневѣковыхъ бароновъ“). Hamza-beg je čak obukao i mundir, odjelo omraženo kod Slovena Muslimana („Славянамъ-Мусульманамъ“), dok je trebinjski načelnik sačuvao pradjedovsku čalmu i kaftan, obilježja učene «uleme»“. Hadži-beg je išao „u Meku, naučio je napamet Kuran i slovio za mudraca kome u Hercegovini niko nije bio ravan“. Giljferding je „gospodu“ („господахъ“) Resulbegovića doživio kao „dva karakteristična tipa nekadašnje hercegovačke muslimanske aristokratije“ („два замѣчательныхъ типа прежней Мусульманской аристократіи Герцеговинской“). Naime, „stolački mudir Hamza-beg bio je predstavnik njene otmjene strane, pored one: junačke, iskrene i dobrodušne (ali povremeno i svirepe)“. Sa druge strane, „trebinjski mudir je bio primjer njenog fanatizma („фанатизма“) i sistematичне surovosti. I lice mu je bilo žestoko i neprijatno“. On je Giljferdinga primio veoma ljubazno i govorio mu „o svojoj pravednosti prema Hrišćanima („Христіанамъ“), Vlasima („Влахамъ“) (tako su Sloveni Muslimani [„Славяне-Мусульмане“) nazivali svoje podanike Hrišćane) i isticao svoje prijateljstvo sa monasima manastira Duži. Tek kasnije Giljferding je doznao da su Hadži-bega Resulbegovića hrišćani trebinjskog kraja jednoglasno nazivali svojom «krvopijom»“ („кровопійцею“). Zapravo, on je bio „organizator sistematske otimačine u svome okrugu. Autoritetom svoga službenog položaja zataškavao je najteže surovosti Muslimana velikaša („Мусульманъ-помѣщиковъ“) i nastojao je da spriječi svaku mogućnost upućivanja hrišćanskih žalbi paši ili vladi“. Giljferding je otkrio, da je „Hadži-beg podsticao Muslimane u fanatizmu protiv hrišćana („поощряеть Мусульманъ въ фанатизмъ противъ Христіанъ“) odobravajući njihovo proganjanje“. Prema Giljferdingovom sopstvenom viđenju, Hadži-beg je zahvaljujući „aristokratskom položaju („аристократическому положению“) i bogatstvu bio glava Muslimana („главою Мусульманъ“) u cijelom trebinjskom okrugu.³²⁶⁷ U Stocu je Giljferding zatekao nećaka Ali-pašinog, Hamzu-bega Rizvanbegovića u kome je vidio „zanimljiv primjer divljeg hercegovačkog aristokrate“ („интересный образчикъ дикаго аристократа Герцеговинскаго“). Hamza-beg se pred ruskim konzulom ustručavao izjašnjavati o svom stricu, jer mu je lično ubio oca, zapravo svoga rođenog brata. Giljferding je ovakvo ponašanje ocjenio kao „obavezu *par principe*“ da se na Ali-pašu njeguje uspomena kao „na glavnog pobornika nezavisnosti

³²⁶⁷ А. Гильфердинг, *Повѣдка по Герцеговинѣ, Босни и Старой Сербіи*, 16-17.

starosjedilačke aristokratije („независимости туземной аристократии“), a protiv nastojanja carigradske vlade za centralizacijom“. ³²⁶⁸ Giljferding je dijelio „Bošnjake-muslimane“ („Босняки-мусульмане“) ili bosanske „Muslimane („Мусульмане“) na dvije klase („на два класса“), koje između sebe nisu imali ništa zajedničko, osim odnosa u upravljanju“. U prvu, vladajuću klasu spadali su „Osmanlije-činovnici“, dok su drugu upravljačku klasu činili „Bošnjaci („Босняки“) privrženi vjeri, što je bilo karakteristično za Slovence (?!-B. T.). Ovi su se strogo pridržavali pravila muslimanstva i čuvali se po strani od sinova Rumelije i Anadolije (Turci-B. T.) kao od nevjernika i đaura“. U Bosni „Prorokov zakon nije uspio da savlada slovensku «porodičnost» („Славянской «семейности»“) i jednoženstvo je po sili običaja dominiralo kod Bošnjaka-muslimana („Босняковъ-мусульманъ“), pa čak i kod onih najbogatijih“. Na Giljferdinga je posebno uticalo saznanje, kako je „sva Bosna povikala („закричала“), kada je prije nekoliko godina, Ali-beg Džinić, jedan od najbogatijih posjednika, uzeo drugu ženu za života prve“. ³²⁶⁹ Osmanske činovnike Turke opisao je ruski konzul kao dosta liberalnije od bosanskih Muslimana. Ta tzv. „činovnička klasa-Turci nove pasmine („Турци нового покроя“) poslao je iz Carigrada da upravlja zemljom i štiti poredak. Nju su sačinjavali: guverneri, kajmakami (vice-guverneri), defeterdari (kaznačeji), mudiri (sreski načelnici), kadije (sudije), kjatibi (pisari)-po građanskoj liniji; generali, miralaji (pukovnici), bimbaše (majori), juzbaše (kapetani) i tako dalje-po vojnoj liniji. Oni su čitali carigradsku štampu i izgradili su po turskim geografijama svoja znanja o Evropi, upoznali se sa evropskom civilizacijom u Carigradu, naučili jesti viljuškom, pili su pored votke (rakija?-B. T.) i vino, jednom rječju bili su to ljudi novog «civilizovanog» vremena. Imali su manire bolje od Bošnjaka („Босняковъ“). Među njima bilo je i kicoša („франты“) koji su spretno nosili svoj «moskovski» mundir. (Ovim nazivom nazivali su Bošnjaci-muslimani [„Босняки-мусульмане“] novu tursku uniformu, skrojenu po evropski način)“. Osmanski činovnici su se rado družili sa hrišćanima i „do džamije im nije bilo stalo“. ³²⁷⁰ U većim sredinama i gradovima bilo je i više šanse da Hatihumajum i uspije. U Sarajevu je bosanski vezir Mehmed-paša krajem aprila 1857. dogovorio sa starješinama pravoslavne i katoličke opštine, kao sa „odličnim Turcima („одличним Турцима“) (i

³²⁶⁸ *Также*, 26-27.

³²⁶⁹ *Также*, 54-55.

³²⁷⁰ *Также*, 56.

prvim sarajevskim trgovcima“ da pijačni dan buduće bude srijedom, a ne kao do tada nedjeljom. „Naredbi toj obradovali su se Hristijani tim većma, što je smatrano kao znak, da će se malo po malo i mnogo drugo koješta popraviti“. ³²⁷¹

Reformski kurs svih bosanskih vezira od vremena kada je „Omer-paša staroplemićskim bosanskim vlastelima uskratio vlast da sude, pa rđavo ugledao se na evropsku birokratiju, te zaveo osmansku birokratiju na mesto vlastelinske birokratije“ proizveo je jednu negativnu pojavu. To se odnosilo, prije svega na „dve užasne sisteme“. Prvi je „što (su) se porezi da(vali) po(d) zakup“, dok je drugi bio taj, što su i „u politici i u sudu postupa(li) Osmanlije činovnici kako (su) god h(tjeli)“. ³²⁷² Nepravilnosti oko primjene Hatihumajuna bile su veće „po okružijama, koj(a) su (bila) dalja od Sarajeva“, usljed čega“ okružne starešine“ nisu mogle „tako brzo da se potuže u Sarajevo“. Najveći otpor reformama zabilježen je osim u tešanjskom i derventskom i u bijeljinskom okrugu. Kada su hrišćani iz bijeljinskog okruga uputili „sarajevskoj višoj vlasti molbu da jim se pomogne protiv globljenja zakupaca i vlastele, guverner Mehmed-paša kao da (im) je (bio) naklonit i (spreman im) činiti po molbama kad su (bile) umestne“. U najvećem broju slučajeva i vezirove naredbe nisu bile izvršavane, jer niži činovnici koji su trebali da je izvršavaju su, u stvari bili najveći kočničari reformi. Niži turski činovnici su „rad(ili) ponajprije onako, kako (je) njima samima i(šlo) u račun“, pa nisu uobičavali „prima(ti) svedočke Hristijana („Христијана“) protiv Turaka, (dok su) krive a imućnije Turke prepušta(li)“ bez kažnjavanja. Hrišćani se poslije nisu smjeli tužiti, jer su znali da bi bili oklevetani i još strožije kažnjeni. ³²⁷³ Postojala je ozbiljna namjera jedne grupe hrišćana da sredinom maja 1857. godine pošalje deputaciju u Carigrad, koja bi se na Porti žalila na postojeće stanje i svoj položaj. Nešto ranije veća deputacija hrišćana bila je kod kajmakama u Tuzli, koji im je obećao da će zamoliti sarajevsku komisiju da ispita „tegobe hristijanske i pomogne jim“. ³²⁷⁴

Tuzlanski mudir Rešid-beg i neki drugi mudiri su se početkom maja 1857. obratili bosanskom veziru Mehmed-paši za pomoć oko smirivanja pobunjenih hrišćana u Zvorničkoj nahiji. Kako bi ispitaio razloge pobune bosanski vezir je u Bosansku Posavinu

³²⁷¹ CH-43/XXIV, 16. 4. 1857.

³²⁷² CH-54/XXIV, 11. 5. 1857.

³²⁷³ CH-55/XXIV, 14. 5. 1857.

³²⁷⁴ CH-56/XXIV, 18. 5. 1857.

poslao grupu svojih ljudi među kojima je bio i vladika Dionisije, kao i sarajevski srpski trgovci i članovi srpske opštine Jovo Besarović i Hadži-Lazar Jovanović.³²⁷⁵ Vladika Dionisije je pozivao svoje vjernike, da budu pokorni „vladajućem Bosanskim ajaletom Gospodaru Mehmed Rešid paši“ uz uvjeravanje, „da se on trudi(o) da od(t)ada (ne radi više) ništa što je preko carske zapovjedi (i da im) se zulum ne čini“. On je obećao, da će im u tom smislu poslati „na srbskom jeziku („србском језику“) prevedenu carsku kanonamu“, kako bi se „po njojzi“ vladali.³²⁷⁶ Iako su predstavku vlastima u Tuzli u maju 1857. predali predstavnici obje hrišćanske vjere, pravoslavne i katoličke,³²⁷⁷ austrijski konzul Zoretić je svoju vladu u Beču informisao, da je bila riječ o pobuni samo pravoslavnih („griechisch nicht unirten Bevölkerung“) u zvorničkom kraju.³²⁷⁸ Takođe, i u derventske nahiji, osim hrišćana obje vjere želju za bjegom preko Save krajem maja 1857. izražavali su i lokalni muslimanski seljaci.³²⁷⁹

Među najomraženijim zakupcima na koje su se seljaci 11. aprila 1857. žalili austrijskom konzulatu u Sarajevu, pored dvojice bosanskih Muslimana Mujage Pazarca i Alijage Talirevića bio je i bosanski Srbin Petar Todorović.³²⁸⁰ Na Pazarca i Talirevića žalili su se idućeg mjeseca direktno sultanu Abdul Medžidu predstavnici hrišćana sjeveroistočne Bosne.³²⁸¹ Ove predstavnike, naime, činili su pravoslavni i katolički knezovi iz sedam nahija (tuzlanska, zvornička, bijeljinska, vlasenička, brčanska, gradačačka i gračanička).³²⁸² U Derventi, u kajmakamovom konaku, sredinom maja 1857. okupila se jedna Komisija sastavljena od osmanskih činovnika „koji n(isu) zna(li) ni jezika niti ikakva odnošaja zemaljski, i to od stari(h) Turaka, negdašnji begova, kapetana, vlastela i zakupaca od poreza“. Među njima bio je i trgovac Maksim Radulović, „čije (su) svirepo naplaćivanje čin(ili) najviše Muhamedanci“ („Мухамеданци“). Komisija je primila jednu deputaciju težaka „pravoslavne, zapadne i muhamedanske

³²⁷⁵ A. Кос, *н. р.*, 2010, 209.

³²⁷⁶ *Митрополит Дионисије I—попу Стефану Поповићу и хришћанима Зенице и околине*, Сарајево 19. (21.) мај 1857, у: Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836-1878*, 60-61.

³²⁷⁷ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 178.

³²⁷⁸ *Kancelar Soretić-Graf Buol-Schauenstein*, Sarajevo am 20-en Mai 1857, у: В. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 110.

³²⁷⁹ A. Кос, *н. р.*, 2010, 209.

³²⁸⁰ G. Šljivo, *O Bosanskoj Krajini u 1858. godini*, IZ, br. 8, god. VIII, Vanjaluka 1987, 41.

³²⁸¹ *Представителей христианского населения северовосточной Боснии-султану Абдул Меджиду*, в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 36.

³²⁸² *Также*, 37-38.

vere“. Oni su slobodno predstavili svoju nepovoljnu poziciju, a osmanskim činovnicima prebacivali su „da (su) rad(ili) samovoljno i gleda(li) samo obogatiti se na štetu naroda ugnjetenog“. Hrišćanskim zakupcima rekli su bez ustezanja, „da su (bili) gori nego stari vlasteli“. Oni su se najviše žalili na nekog Mustafu, koji je pomagao Raduloviću u globljenju naroda. Komisija i kajmakam su nakon ovog susreta sa težačkom deputacijom odlučili da je smatraju za buntovnike. Jedinu žalbu koju je komisija prihvatila odnosila se na Maksima Radulovića, koji je bio samo upozoren, da ubuduće „malo blažije postupi pri uzimanju desetka“. Slično je bilo i u zborničkom sandžaku gdje je i tamo ustao „narod bez razlike vjere“ uz uvjeravanje „o vjernosti svojoj spram padiše i Carigradu“ i otišao na austrijsku granicu sa namjerom da je pređe i spasi se „od ugnjetavanja i stradanja“. Zbornički kajmakam Isak-paša okovao je i u tamnicu bacio sve „one koji su u ime naroda došli javiti mu kako će ovaj da beži na austrijsku stranu“. Narodu je navjestio kako će ga napasti topovima, ako se odmah ne razide. Pošto je njegov zahtjev bio odbijen, on je poslao tatara u Sarajevo po vojsku i oružje, kao i po naredbu kako će se u ovakvim situacijama ubuduće vladati.³²⁸³

Bosanski vezir Rešid Mehmed-paša poslao je u Zvornik jednu Komisiju sa zadatkom „da ispita (zašto se) raja tuži(la)“. Ista Komisija dostavila je veziru 16 „umestni tužbi, (a) ti(ca)le (su) se poglavito toga, što se n(i)je uvažava(la) Hristijaninu („Христијанину“) svedodžba protiv Turčina na sudu“. Druga važna stvar na koju su se s pravom žalili bila je ugnjetavanje i globljenje naroda od zakupaca desetka i trećine.³²⁸⁴ Molbenicu od 16 tačaka potpisali su knezovi iz 6 nahija: tuzlanske, zborničke, bijeljinske, vlaseničke, brčanske, gradačačke i gračaničke.³²⁸⁵ Postoje indicije, da su najveći protivnici jedinstvenom artikulisanju stavova pobunjenih nahija u jednu „molbenicu“ bili neki „rimsko-katolički, tako i slavensko-pravoslavni sveštenici“ („римско-католички, тако и славенско-православни свештеници“) iz tih krajeva.³²⁸⁶ Tako je, na primjer, u Bosanskoj Posavini jedan fratar na koga je ustao narod morao pobjeći iz svoga mjesta. Takođe, u mnogim mjestima u Bosni se javno prijetilo pravoslavnom sveštenstvu, a naročito vladici. Moglo se čuti, „da (je) pokret ovaj dolazi(o) otuda, što su pre nekoliko

³²⁸³ CH-59/XXIV, 25. 5. 1857.

³²⁸⁴ CH-60/XXIV, 30. 5. 1857.

³²⁸⁵ CH-62/XXIV, 4. 6. 1857.

³²⁸⁶ CH-94/XXIV, 20. 8. 1857.

godina, kad se tanzimat uvodio, kako rimski fratrovi tako i pravoslavni sveštenici obavezali narod bez njegova znanja da daje trećinu i druge poreze, zbog kojih je sad nastupila obšta sirotinja“.³²⁸⁷

Iza pokreta ovih pobunjenih seljaka stajao je „bijeljinski knez, mlad i snažan i energičan čovek, koji je (bio) nauman ili zakonitim putem nabaviti narodu konačnu pomoć, ili s pristaocima svojim, koliko jih god (bilo) preseliti se u Austriju“. Svi oni bosanski Muslimani koji su stali na stranu hrišćanskih seljaka tada su govorili: „*Samo ako u nemačkom carstvu (razumevaju Austriju) ima ljudi, koji s nama jednaku vjeru ispovjedaju, svi ćemo i preći preko Save*“.³²⁸⁸ U svojim žalbama hrišćani su tražili „da se protokoli vode srbski („srbski“), kako (bi mogli) da razumeju što se beleži(lo)“.³²⁸⁹ Tačnije, deputaciji hrišćana sa molbom od 16 tačaka, koju je primio vezirov Veliki savjet i koju su pratili „pravoslavni istočni mitropolit i jedan francižkanac kaluđer“ je bosanski vezir Rešid Mehmed-paša obećao takozvani „predpis“ po kome bi se ubuduće prikupljala desetina. Taj predpis je još dosta ranije bio izdan i potvrđen od sultana, „ali nahijske vlasti nisu ga htjele ni obnarodovati, a kamoli po njemu i vladati se“. Najvažnije od svega je bilo što je bosanski vezir obećao hrišćanima prevesti predpis na „srbski narodni jezik“ („србский народный езикъ“) i obnarodovati ga u više ruku, kako (bi) ga mog(le) sve vere razumeti“. Mehmed-paša naredio je, da u Sarajevu od svake nahije ostanu po dvojica izaslanika i sačekaju taj prevod, „koji (su) posle mestna duhovenstva (trebala) objaviti celim obštinama“. Bosanski vezir je otišao korak dalje, bar u obećanjima, tako što je iznio stav da će predložiti Porti da se smanji trećina, što je imalo za posljedicu, da je za neko vrijeme „stišana razdraženost žiteljstva hristijanskog“ („жительства християнског“). Kada je davanje trećine bilo u pitanju „narod hristijanski („народъ християнскій“) morao je od žetve svakog ploda davati vlastelinu najprije devetu, a sultanu desetu čast“. Međutim, zadnjih sedam godina morao je narod davati „treću čast vlastelinu, mesto devetu samo“. Zakupci desetine samostalno su procjenjivali kolika je trebala da bude desetina i silom su je naplaćivali u gotovom novcu. Kod prikupljanja

³²⁸⁷ CH-107/XXIV, 21. 9. 1857.

³²⁸⁸ CH-60/XXIV, 30. 5. 1857.

³²⁸⁹ CH-61/XXIV, 1. 6. 1857.

drugih poreza „dođe li pritom Turčin koji u hristijansko selo, to mu (je) obština mora(la) platiti gostbu, koja (je) više puta izilazi(la) i na više hiljada groša“.³²⁹⁰

Za bosanske Muslimane je od velikog značaja bilo otvaranje konzulata najveće zaštitnice Turskog carstva, Velike Britanije. Podizanje britanske zastave na konzulatu u Sarajevu praćeno je pucnjevima iz 21 topa i engleskom himnom. Svečanosti su prisustvovali bosanski vezir Rešid Mehmed-paša sa prvim činovnicima i mnogobrojnom pratnjom, feik Avni-paša, general Abdi-paša, svi štabski oficiri od posade i činovnici austrijskog generalnog konzulata. Poslije toga konzul Čerčil primio je u ime kraljice Viktorije čestitanje svih prisutnih.³²⁹¹ Britanci su bili jedini, koji su mogli uticati na ublažavanje ponašanja bosansko-muslimanskih prvaka prema nezaštićenim hrišćanskim seljacima i oni su to i učinili. Konzul Čerčil je već početkom juna 1857. izvjestio svoju vladu o neravnopravnom položaju bosanskih hrišćana u odnosu na bosanske Muslimane.³²⁹² Bosanski vezir predočio je 14. juna 1857. britanskom konzulu Čerčilu prevod peticije hrišćanske deputacije iz Bosanske Posavine, čiji je autor bio izvjesni Luka Sunić Gruberović iz Bijeljine. Ovaj je u ime svih hrišćana u Bosni zahtijevao odobrenje hrišćanima da slobodno nose oružje, koje im je zabranio Omer-paša Latas. Ovaj zahtjev je kod bosanskog vezira izazivao sumnju, da je iza njega stajala neka strana agentura.³²⁹³

Činilo se, da je u stabilizaciji međuvjerskih odnosa krenulo na bolje i u Hercegovini. U Mostaru je krajem juna 1857. ustanovljen neki trgovački odbor, koji je imao zadatak „da višoj vlasti vrši predstavljanje o svačemu, što (je) uticalo) na razvitak i uređenje trgovine“. Izabrani su i članovi odbora i to njih dvanaest, od čega je bilo „šest Turaka a šest Srba“ („шест Турака а шест Срба“). Ovaj izbor bio je čak podnesen na potvrđivanje Porti.³²⁹⁴ Mostar je u to vrijeme bio „grad prilično velik, ali ni njemu, kao ni u svim turskim naseljima broj stanovnika nije odgovarao prostoru“, tvrdio je Giljferding. Prema procjeni ruskog konzula Mostar je tada mogao imati „do 1.500 muslimanskih kuća („домовъ Мусульманскихъ“), 300 katoličkih („Католическихъ“) i 500 pravoslavnih“ („Православныхъ“). Katolici su živjeli odvojeno u jednom posebnom kvartu na desnoj obali Neretve. Imali su jednu novu kapelu i biskupski dvor, a drugu kapelu imali su

³²⁹⁰ CH-63/XXIV, 6. 6. 1857.

³²⁹¹ CH-62/XXIV, 4. 6. 1857.

³²⁹² E. Radušić, *n. d.*, 171.

³²⁹³ *Isto*, 115.

³²⁹⁴ CH-70/XXIV, 22. 6. 1857.

katolici u kući austrijskog konzula, koja se nalazila na lijevoj obali Neretve u kvartu koji je bio naseljen pretežno pravoslavcima i gdje se od 1835. nalazila pravoslavna crkva.³²⁹⁵

Veliki savjet ili bosanski medžlis u Sarajevu izdao je naredbu od 24 tačke, po kojima se „udovletvorava(lo) molbi hristijanskoj“ („христијанској“) i uspotavljao sistem i red po kome se ubuduće trebala prikupljati desetina.³²⁹⁶ Zakupnici desetine obavijestili su vlasti, da će se pridržavati naredbi, te „da (se) drugačije nebi (ni) činilo“. Takođe, „i oni, koji (su) sij(ali)“ bili su upozoreni da ubuduće „nekriju, i da nikakva zijana hazni ne čine“. Oni su predložili, „ako koja strana prevari se, te što god krivo učini“, da će se na to strogo „gledati i kad se (krivac) pronađe (da bi trebao) bi(ti) strogo kažnjen“.³²⁹⁷

Bez obzira na ove uredbe u Bosni se nije mijenjao osnovni sistem „gdje (su) plemići, naravno turski, još (uvijek) rad(ili) po vlastelinskome pravu svome“. Sva zemlja bila je podijeljena na veoma mali broj vlasnika. Hrišćani ni dalje nisu bili oslobođeni plaćanja „samovoljne dažbine (i) globe, koje (su) čin(ili) turski činovnici, a tako su (bile) velike, kakvi(h) više nigde (nije bilo) do samo u Bosni“. Hrišćani nisu bili oslobođeni ni obaveze davanja „velike crkvene dažbine grčkome sveštenstvu“. Sve tužbe bosanskih hrišćana bile su još uvijek uglavnom ekonomske i socijalne prirode i ne kao u Bugarskoj u kojoj su se hrišćani žalili sultanu na grčko sveštenstvo, koje je zavodeći grčki jezik u njihovu crkvu i školu prijetilo da „poništi njihovu narodnost“. Istina je, da su i bosanski hrišćani „ima(li) žalbe zbog narodnosti svoje kao i Bugari, ali od nužde i nevolje (su) zaboravljali na to, (i) traže(ći) samo da jim se čuva materijalni obstanak“.³²⁹⁸

Na svom putu za Sarajevo krajem maja 1857. prvi ruski konzul Aleksandar Giljferding u Mostaru „posjetio je i nekolike kuće hristijanske kao: Šotrića, Okoliša, Bjelobrka, Anđelopula, Mrava, Šolu“. On je „darovao malome Jovi Dreču evangelije novo“.³²⁹⁹ U Mostaru su, pored navedenih između 1850. i 1860. egzistirale srpske porodice: Čolak, Todorović, Miletić, Grujica, Milinković, Margeta,³³⁰⁰ Dunderović,

³²⁹⁵ А. Гильфердинг, *Погъзка по Герцеговинъ, Босни и Старой Сербии*, 31.

³²⁹⁶ СН-74/XXIV, 2. 7. 1857.

³²⁹⁷ СН-80/XXIV, 16. 7. 1857.

³²⁹⁸ СН-75/XXIV, 4. 7. 1857.

³²⁹⁹ В. Ћоровић, *н. р.*, св. 2, 1913, 205-206.

³³⁰⁰ Р. Станић, *н. р.*, 164-165.

Prerad, Ivanišević,³³⁰¹ Kurtović, Škavela, Odavić, Ćirić, Bratković,³³⁰² Palavestra, Ćebo, Šparavalo, Janjić, Zubac, Tošić,³³⁰³ Brkan, Jaković, Tuponja, Obradović,³³⁰⁴ Gačanica, Biserčić,³³⁰⁵ Šušić, Kovačević, Bovan, Bokun, Vuković,³³⁰⁶ Oborina, Bilić, Grubiša, Mijatović i Kujić.³³⁰⁷ Po Giljferdingovom dolasku u Sarajevu, bila je 19. jula 1857. podignuta zastava na ruskom konzulatu koju je osveštao protojerej sa dva popa i pozdravljena sa 21 pucnjem iz topova. Ruskog konzula posjetio je bosanski vezir sa svojim sinom i drugi viši turski činovnici, agenti stranih sila, vladika sa sveštenstvom i „nekoliko čorbadžija“. Giljferding se odmah „zainteresovao“ za položaj hrišćana u Bosni. On je u društvu britanskog konzula i sekretara francuskog konzula posjetio katolički samostan u Kreševu, a nešto kasnije gostovao je na ispitu u sarajevskoj osnovnoj školi. Tu školu je nešto ranije posjetio i bosanski vezir Rešid Mehmed-paša obdarivši tom prilikom svakog učenika sa 60 para.³³⁰⁸ Vladika Dionisije je pokazao svoje mišljenje o ruskom konzulu u Sarajevu, kada na dan otvaranja njegovog konzulata „nije stio doći mu“ na tu svečanost.³³⁰⁹ Giljferding je u svojim prvim izvještajima ruskoj vladi istakao „duhovnu“ superiornost hercegovačkih pravoslavnih nad onima u Bosni. To je objašnjavao postojanjem u istočnoj Hercegovini 12 manastira i blizinom Crne Gore, koja je kod hercegovačkih Srba podržavala „osjećanje slobode“ („чувства слободы“).³³¹⁰ Ljubav pravoslavnih Hercegovaca prema Rusiji očarala je prvog ruskog konzula. Giljferding je bio fasciniran kada je u mostarskoj pravoslavnoj crkvi čuo „molitvu za pravoslavnog cara“ („молитва за царя православного“) (ruski car-В. Т.), što nije nigdje mogao čuti u Bosni.³³¹¹ Ono što ga je oduševljavalo u Bosni bili je „niže sveštenstvo“ („низшее духовенство“) koji je za razliku od višeg sveštenstva bilo „dušom predano Rusiji“ („душою предано России“). Iako je za „hercegovačke Srbe tvrdio da su bili sasvim drugačiji od bosanskih svojim dobrim i hrabrim karakterom i svojom

³³⁰¹ Исто, 166-167.

³³⁰² Исто, 168-169.

³³⁰³ Исто, 170-171.

³³⁰⁴ Исто, 172-173.

³³⁰⁵ Исто, 174-175.

³³⁰⁶ Исто, 176-177.

³³⁰⁷ Исто, 178-179.

³³⁰⁸ СН-82/XXIV, 19. 7. 1857.

³³⁰⁹ В. Торовић, *н. р.*, св. 2, 1913, 206.

³³¹⁰ А. Ф. Гилъфердинг-Е. П. Ковалевскому, Сараево 31 мая 1857 г, в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 41.

³³¹¹ *Также*, 43.

bezgraničnom predanosti crkvi i ruskom imenu“ („православное население Герцеговины совершенно отличается от боснийского своим добрым и мужественным характером и своею безграничною преданностью церкви и русскому имени“), on je i kod ovih drugih čuo da su ruskog cara zvali „naš car“ („наш царь“).³³¹² Hercegovacki pravoslavni nimalo nisu sakrivali svoje zadovoljstvo što je među njih došao jedan „pravoslavni iz dalekog Carstva“. Ruski konzul shvatao je da su oni „o Rusiji imali vrlo mutne predstave, dok o političkim odnosima i planovima („политическія отношенія и разчеты“) nisu znali ništa“. Sveukupno „političko znanje“ („политическая наука“) pravoslavnih u Hercegovini „ograničavalo se na shvatanje, da je negdje daleko na sjeveru („далеко на сѣверѣ“) postojao pravoslavni car („Православный царь“) koji je promišljao o cjelokupnom narodu pravoslavnom“ („о всем народѣ Православномъ“). Ono što je Giljferding takođe mogao da osjeti bilo je, da je hercegovacke pravoslavne „jednostavno vukla ljubav prema braći iste vjere“ („любов къ братьямъ-единовѣрцамъ“).³³¹³ Giljferding je bosanske Muslimane opisao kao mrzitelje Rusa. Tvrdio je da je „Moskov („Московъ“) (Rus-B. T.) predstavljao Bošnjaku Muslimaninu („Босняку-Мусульманину“) nekakvo strašno, mistično biće“. Bosanski Muslimani su mu govorili, kako su „svi đauri zli“, ali da je „najgori Moskov“. Prvi ruski konzul u Bosni takođe je uvidio, da su bosanski Muslimani u najjačem stepenu mržnje prema „Vlahu“ („Хришћанину“) („Влаху [Христіанину]“), ovoga nazivali „Moskovom“ („Московомъ“). Giljferding je tada kod bosanskih pravoslavnih hrišćana započeo upoznavanje sa imenom „Rus“ („Русъ“) i „Rusija“ („Русія“), a koji su ovi izgovarali sa ljubavlju.³³¹⁴ „U duši svakog Muslimana („въ душѣ каждаго мусульманина“), ma kako da je bio obrazovan, tinjao je dubok prezir prema hrišćанину („къ христіанину“) i neiskorijenjena želja da ga gazi nedajući mu mogućnost ni priliku da njega, Muslimana („мусульманина“) ovaj istisne iz vladajućeg položaja“. Sa druge strane, „u duši svakog Bošnjaka hrišćанина („въ душѣ всякаго Босняка-христіанина“) postojala je duboka i neiskorijenjena mržnja prema Turcima („къ Туркамъ“), mržnja koja je podjednako obuhvatala i domaće Muslimane i Osmanlije („туземцевъ-мусульманъ и Османлиевъ“) i koja je, u odnosu na ove posljednje bila povezana sa

³³¹² А. Ф. Гильфердинг-Е. Р. Шулепникову, Сараево 22 февраля 1858 г, в: *Также*, 144-145.

³³¹³ А. Гильфердинг, *Погъзка по Герцеговинѣ, Босни и Старой Сербии*, 11.

³³¹⁴ *Также*, 5.

nepovjerenjem punim prezira“. Ipak, „ova mržnja, bar u srcima seoskog, prostog naroda nije se odnosila na samog sultana. Siromašnim bosanskim seljacima «car» (tako su nazivali sultana) je u daljini izgledao kao neko mitsko biće prožeto dobrodušnošću“.³³¹⁵

Žalbe koje su hrišćani podigli zbog ugnjetavanja nisu prošle bez uspjeha. Većinom su gotovo svi veći činovnici bili smijenjeni ili premješteni na druga mjesta. Medžlis u Livnu zamijenjen je novim članovima, nakon što je dokazano da su prijašnji njegovi članovi činili velike nepravde prekoračavajući ovlaštenja tokom vladanja. Onima koji su pravili veća prekoračenja bilo je suđeno.³³¹⁶ U Sarajevu su neki zakupci osuđeni da nadoknade štetu, dok su dvojica bila uhapšena i to sve po tužbi hrišćanskih poslanika iz raznih bosanskih nahija.³³¹⁷

Više pravde za očekivalo se i za hrišćane u Hercegovini, pogotovo od 27. jula 1857. godine, kada je u Mostar stigao „Adžak bei iz Carigrada“ i donio ferman, koji se „prouči(o) pred narodom“ uz pucnjeve iz 21 topa. Fermanom je ustanovljen „krmljičkiji sud (odnosno) sud kriminalni“, koji je činilo sedam sudija: „dva Hrišćanina i dva Latinina i dva Turčina i Adžak bei reiz sudija“.³³¹⁸ Ipak, bosanske vlasti pronalazile su brojne načine za opstrukciju rada medžlisa i to najviše tako što su za hrišćanske kodžobaše birale podmitljivije hrišćanske trgovce ili imućnije hrišćane čiji su interesi bili bliži interesima vlasti, a ne naroda. Pravoslavni nisu bili zadovoljni takvim načinom rada protiv čega su 1857. i podigli svoj glas. Oni su vladiku Dionisija sumnjičili, da je na sebi svojstven način, a u dogovoru sa bogatim sarajevskim trgovcem Manojlom Jeftanovićem izabrao svog čovjeka za zastupnika bosanskih hrišćana u Carigradu. Mladi srpski nacionalisti, inače dopisnici srpskih novina u Mađarskoj nazivali su tadašnje predsjednike srpske opštine u Mostaru: sebičnjacima, turskim ulizicama, fanariotskim čedima i kurjacima u ovčijoj koži.³³¹⁹ Tipičan primjer hrišćanskog kodžobaše turkofila bio je slučaj Jovana Anđelopulosa, koji je neprikosnoveno vladao srpskom opštinom u Mostaru posljednjih nekoliko godina. Skupština mostarskih srpskih trgovaca je u oktobru 1857. zahtijevala, da se vođstvo u srpskoj pravoslavnoj opštini otme iz ruku kodžobaše

³³¹⁵ А. Гильфердинг, *Боснія въ началѣ 1858 года*, в: А. Гильфердинг, *Собрание сочинений, Боснія, Герцеговина и Старая Сербія*, Томъ третій, С. Петербургъ 1873. (у daljem navođenju: А. Гильфердинг, *Боснія въ началѣ 1858 года*), 325.

³³¹⁶ СН-87/XXIV, 1. 8. 1857.

³³¹⁷ СН-89/XXIV, 5. 8. 1857.

³³¹⁸ В. Ћоровић, *н. р.*, св. 2, 1913, 196.

³³¹⁹ А. Кос, *н. р.*, 2010, 208.

Andelopulosa i vrati u ruke narodnih ljudi, sa jasnom porukom da je on bio izraziti turkofil i neprijatelj Srba.³³²⁰ Treba imati u vidu i to, da su mladi srpski nacionalisti u Bosni i Hercegovini bili pod velikim političkim uticajem prvog ruskog konzula Giljferdinga, koji je srpske trgovce označavao kao neprijatelje svoga vlastitog naroda. Ovaj Rus njemačkog porijekla, zamjerio je pravoslavnoj „trgovačkoj klasi“ („торговый класс“) ili kako je, nimalo netačno, precizirao „bogataškim pravoslavnim kapitalistima“ („богатеиших православных капиталистов“) što su između sebe uobičavali govoriti: „Sačuvaj nas bože od moskova“ („Боже сохрани нас от москова“). Smatrao ih je „turkofilima“ („туркофильство“) i „egoistima“ („эгоизм“). Giljferding je kao „prvog pravoslavnog kapitalistu sarajevskog“ („первый православный капиталист саревский“) označio Manojla Jeftanovića, člana gradskog medžlisa.³³²¹

Problem sa školama, pogotovo kod katolika bio je vezan sa hroničnim nedostatkom učitelja. To je bio osnovni razlog, zbog čega su se katoličke škole obratile za pomoć „jednokervnoj braći Hèrvatima, (koji su) ima(li) dosta učenih glavah“. To je, ujedno i Hrvatima bila najbolja prilika „da pokažu, da (su) zna(li) ne samo govoriti o zaslugama i žrtvama za narod i domovinu, nego da (su) umij(eli) svoje rieči i dielima potvrditi“. Druga važna stvar za napredak prosvjete bilo je nagovješteno otvaranje štamparije u Sarajevu. Ona bi, tako se mislilo, donijela napredak svim njenim narodima, odnosno „svim Bošnjacima bez razlike viere“.³³²² I Saksinski, kada je govorio o stanovnicima Bosne, za sve je isticao, da su svi oni bili „turski ili kerstjanski Bošnjaci“.³³²³ On se pozivao na srednjovjekovnu činjenicu, da je „u staro doba činila Pliva grènicu hèrvatskoga kraljevstva“ sa Bosnom, kao i da je nahija plivanska tada bila „županija hèrvatska“. Boraveći u tom kraju on je zapazio, kako je „već odavno iščezlo tude ime hèrvatsko“, iako su se još neki stanovnici nazivali „Hèrvatjanima što se kako“ mu je bilo rečeno, nisu „boj(al) ni fratara ni Turčina“.³³²⁴ Kada je riječ o prosvjeti

³³²⁰ Д. Берић, *н. д.*, 2007, 393.

³³²¹ А. Ф. Гилџфердинг-Е. П. Ковалевскому, Сараево 8 ноября 1857 г, в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 88-89.

³³²² СКСNN-188/XXIII, 19. 8. 1857.

³³²³ I. Kukuljević Saksinski, *н. д.*, 77.

³³²⁴ *Isto*, 69.

katolika u Bosanskoj Posavini, napredak se osjetio već sljedeće godine kada je u Bosanskom Brodu počela sa radom osnovna škola za katoličku djecu.³³²⁵

Ugnjetavanje hrišćanske raje nastavljeno je u septembru 1857. u raznim dijelovima Bosne i Hercegovine. Konkretno, bosansko-muslimanski prvaci Kulenovići iz Kulen-Vakufa, „ti po prevashodstvu mučitelji hristijanski“ su opet natjerali svoje podanike na besplatnu rabotu. Njima nije značila ništa ni prijetnja bosanskog vezira Mehmed-bega kada je rekao, kako on i neki drugi od vlastele „imaju handžare, kojima će znati naučiti šaure poslušnosti“. Neki pravoslavni pop bačen je tih dana u bihaćku tamnicu pod optužbom da je ukrao neki novac od carine. Samovlašće je zavladao i u dubičkom kraju, gdje su turske vlasti oglobile dvojicu hrišćana kod kojih je pronađeno oružje.³³²⁶

Još nekoliko novih tužbi protiv samovolje prikupljača desetine „od strane Hristijana i sami Turaka“ („Христијана и сами Турака“) pojavilo se u septembru 1857. godine. Iz Fojnice i Kreševa je istog mjeseca došlo u Sarajevo „oko 300 Hristijana i Turaka“ („Христијана и Турака“), da kod vezira traže pomoć od zakupaca desetine. Bosanski vezir je zatvorio jedan dio hrišćana, drugi pustio, a predstavnika Muslimana prijekorno počupao za bradu, „što je u Turčina („Турчина“) (bila) najveća sramota“. Ni položaj raje nije bio isti. U sarajevskom, travničkom i nekim drugim bosanskim okruzima spahija je raji davao zemlju, sjeme za sijanje zemlje, tegleću stoku i sprave za obrađivanje zemlje, pravio im kuće i privredne zgrade. Raja je imala obavezu davati spahiji trećinu od žetve. U Bosanskoj Posavini, u tuzlanskom sandžaku raja, osim što je sve sama nabavljala, davala je spahiji još i trećinu.³³²⁷

Bosanski vezir Rešid Mehmed-paša, za koga je čak i Giljferding procjenio da nije bio muslimanski fanatik,³³²⁸ sumnjao je sredinom septembra 1857. na bosanske franjevce da sudjeluju u pobunama.³³²⁹ On je sa svoje strane pristajao da dozvoli fra Jukićev povratak u Bosnu, ali pod uslovom, da on opozove sve svoje političke izjave. Čitava stvar oko pitanja Jukićevog povratka u zemlju i smirivanja duhova među bosanskim katolicima

³³²⁵ H. Ćurić, *n. r.*, 1958, 191.

³³²⁶ CH-98/XXIV, 3. 9. 1857.

³³²⁷ CH-120/XXIV, 22. 10. 1857.

³³²⁸ А. Ф. Гильфердинг-Е. П. Ковалевскому, Сараево 14 (26) июня 1857 г, в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 46.

³³²⁹ Consul E. von Rössler-Graf Buol-Schauenstein, Sarajevo am 16 September 1857, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 113.

se još više iskomplikovala nakon odbijanja traženih garancija od biskupa fra Šunjića, da se ovaj neće više baviti politikom.³³³⁰ U tuzlanskom srezu su početkom oktobra 1857. katolički seljaci protjerali iz svoga kraja katoličkog paroha, jer je odbio da ih predvodi u pobuni koju su ovi započeli. Bosanski vezir je molio fra Martina Nedića da radi na umirenju katolika Zvorničkog sandžaka. Ovaj je otišao direktno kod novog austrijskog konzula fon Reslera, koji mu je objasnio, da je bosanski vezir ozbiljno prijetio katolicima strogim mjerama, koji su, prema njegovom vlastitom priznanju sve do tada uživali dobar glas zbog svoje pokornosti. Bilo je očito, da je ovo strašenje katolika bilo smišljeno sa ciljem da se oni ni u kom slučaju ne bi priključili pobunjenim pravoslavcima. Austrijski konzul je fra Nediću dao neke savjete, kao na primjer o nepolitičkom držanju biskupa fra Šunjića prema bosanskom veziru i zanemarivanju najobičajnijih pravila učtivosti, pogotovo što mu nije čestitao na položaju, a upravljao je Bosnom već godinu dana. Biskup je prije svega trebao da se ugleda na pravoslavnog vladiku u Sarajevu, koji nije propuštao ni jednu priliku kako bi bosanskom veziru iskazivao izraze poštovanja, a koja su u Turskoj bila toliko tražena.³³³¹ Bosanski vezir je radio sve samo da osigura mir među bosanskim katolicima zahtijevajući od biskupa fra Šunjića, da svojim autoritetom utiče na vjernost svojih vjernika. Cijena koju su bosanske vlasti morale da plate za biskupove usluge bila je dozvola da se njegova rezidencija iz Brestovskog preseli u Sarajevo,³³³² kao i ubuduće oslobađanja od svih dotadašnjih poreskih obaveza.³³³³ Taman kada je uspio da umiri bosanske katolike, hercegovački biskup fra Barišić je mostarskom mutesarifu Vasif efendiji podnio predstavku o poreskom nasilju nad katolicima: mostarskog, ljubuškog i duvanjskog sreza. Istu predstavku fra Barišić je podnio i konzulima Austrije i Francuske u Sarajevu. Najvjerovatnije je, da je ova fra Barišićeva akcija kod konzula podstakla Portu, da već početkom oktobra 1857. odredi jednu specijalnu komisiju sa zadatkom da u Bosni ispita žalbe njenih hrišćanskih podanika.³³³⁴

Bosanski vezir Rešid Mehmed-paša angažovao je krajem septembra 1857. generalnog vikara bosanske katoličke provincije Bosne Argentine i pravoslavnog vladiku,

³³³⁰ B. Ćorić, *n. r.*, 68.

³³³¹ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 185.

³³³² *Consul E. von Rössler-Graf Buol-Schauenstein*, Sarajevo am 2-en October 1857, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 115.

³³³³ *Ibidem*, am 7-en October 1857, in: *Isto*, 116-117.

³³³⁴ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 191.

„da posavjetuju i opomenu hristijansku raju u Bosanskoj Posavini, da bi vlastelima zahtevanu trećinu od žetve izdala“. Turske vlasti su popovima nalagale, da nagovaraju seljake na poslušnost. Međutim, u Bosanskoj Posavini bila su „sastavlj(ena) društva od muslomana, pravoslavni i katolika, i odpor vlastela već je (bila) uređena“. ³³³⁵

Otpor protiv plaćanja trećine prvo se pojavio polovinom oktobra 1857. kod hrišćana u bosanskom Podrinju, a zatim u Bosanskoj Posavini, okolini Bosanske Dubice, zatim u kozaračkoj i prijedorskoj nahiji. Redovna turska vojska već je mnoge od njih pozatvarala, a „skoro svi knezovi i najodličniji seljani (bili su) zatvoreni u Bihaću“. Računa se, da ih je tada bilo zatvoreno oko 200. Umjesto dubičkog mudira Saib-efendije postavljen je Tahir-beg Kulenović, inače rođeni Kulen-Vakufljanin. On je prvog dana upravljanja Bosanskom Dubicom „sam pomogao zatvoriti ljude“. Po njegovom ličnom naređenju zatvoreni su u bihaćki zatvor hrišćanski trgovci iz Bosanske Dubice: Brković, Bakić i Nikolić, zatim šestorica običnih građana i pop Toljaga. Svi navedeni bili su optuženi, da su kao buntovnici „jadnu raju u onom predelu pobunjivali da neplaćaju trećine“. Nasuprot njima, u Kulen-Vakufu su u sudu sjedila dva člana lojalna hrišćanina Damjan Nikić i Lekan Tadić, „koji su u izmišljanju načina, na koji bi pljačkali Hristijane („Христијане“), odlik(ovali) se većma nego i Turci“. ³³³⁶

Biskupu fra Šunjiću nije bilo nimalo lako sa svojim sve nezadovoljnijim vjernicima. On je krajem oktobra 1857. saznao „od svoga poslanika, da (ga) je katolički narod“ u cijeloj Bosni zamrzio samo zato, što ga je „zapovijed poglavice zemlje i savjet konzula opomenuo, da bude zakonitoj civilnoj vlasti pokoran (i da) još trećinu daje, te da bude ustrpljiv sve dotle, dok ne zasja blagoslov Svevišnjega vrhu“. Njemu je bilo još „žalije, da i samo svećenstvo, mjesto da (je) narod upozori(lo) na teške posljedice i da (ga) pouči, da se zakonito vlada“, on ga je samo „u njegovim zabludama potvrgj(ivalo) i tim pospješ(ivalo)“, da usljed toga bosanski katolici budu „proglašeni) buntovnicima ne samo u Carigradu, Beču i Londonu, nego i u istome Parizu i Petrogradu“. ³³³⁷

Jedan broj hrišćana pušten je početkom novembra 1857. iz bihaćkog zatvora i to samo oni, „koji su hteli i kadri bili dobrim novcem se odkupiti“. U bihaćku tamnicu

³³³⁵ CH-121/XXIV, 24. 10. 1857.

³³³⁶ CH-125/XXIV, 5. 11. 1857.

³³³⁷ *Biskup fra Marjan Šunjić-veziru Mehmed-paši*, Guča Gora 30. listopad 1857. godine, u: Fra J. Jelenić, *n. d.*, 274-275.

ponovo su bili bačeni pop Grbić iz Vezirovca, knez Dević iz Glinice, knezovi i više žitelja iz Vrela i Rujnice, neki bogati Crnobrnja iz Blatna i šest drugih hrišćana. Svi oni bili su mučeni, „samo da (bi) prizna(li): da su hoteli bunu dići“. U znak protesta do 2.000 hrišćana sakupilo se na Kneževom Polju. Da bi smirio stanje u Bosanskoj Krajini i cijeloj Bosni, bosanski vezir namjeravao je, da u pratnji pravoslavnog vladike iz Zvornika Agatangela i rimokatoličkog biskupa iz Fojnice fra Šunjića obiđe sve pobunjene krajeve. S obzirom, da su obojica mogli uticati na svoje vjernike, oni su odmah pozvani u Sarajevo. U međuvremenu, u Knežpolju su izbili sukobi, koji su posebno uznemirili bosanske Muslimane u obližnjim gradovima. Zbog novonastale situacije bosansko-muslimanski prvaci su se već nekoliko puta sastajali i dogovarali o krajnjim mjerama koje bi trebalo preduzeti protiv pobunjenih hrišćana. Još prošlog mjeseca Omer-beg Vezirović sakupio je u Ostrožcu svoje muslimanske pristalice iz: Velike Kladuše, Mutnjaka, Peći, Bužima i Sturlića i predložio im da „udare (na) hristijanska („христијанска“) sela i popale jih“. Bega Vezirovića je od ove namjere u posljednjem trenutku odvratio bužimski barjaktar Edo Mulalić.³³³⁸

U Bosanskoj Posavini su „pravoslavni i katolički Hristijani“ („православни и католички Христијани“) zajedno predali bosanskom veziru zahtjev u kome su tražili da im se pokaže sultanov ferman, „po kome bi (oni) bili obavezni davati vlastelima (agama, begovima, itd.) trećinu od svojih proizvoda zemaljski“. Na to im je bosanski vezir Rešid Mehmed-paša odgovorio, da on kao sultanov namjesnik ne treba da im izdaje drugi ferman i naredio da bosanskom vlastelinstvu i dalje daje trećinu. Hrišćani su ga podsjetili na činjenicu, kako su oni sultanu uredno plaćali „desetak i porezu i izdržava(li) vojsku“, zbog čega nisu bili obavezni muslimanskim prvacima davati trećinu, „osobito što (su) i Muhamedanci u Bosni („Мухамеданци у Босни“) plaća(li) samo desetak i porezu, a n(isu) izdržava(li) vojsku niti (su) da(vali) vojnika“. Bosanski apostolski vikar fra Marjan Šunjić i „episkop slavensko-istočne crkve“ („епископ славенско-источне цркве“) tj. vladika Agatangel su se posavjetovali sa bosanskim vezirom Rešid Mehmed-pašom o neophodnosti, da se u narednom periodu utiče na vjernike, da nastave plaćati trećinu onako kako im je bilo i naređeno. Među katolike u Bosanskoj Posavini išao je fra Martin Nedić, pozivajući ih da bespogovorno nastave sa plaćanjem trećine iako se moglo

³³³⁸ CH-131/XXIV, 19. 11. 1857.

primjetiti da je sve to bilo uzalud. Seljaci su se pozivali na sultana i Hatihumajun, dakle, u institucije koje od njih to nisu tražile. Isticali su, kako je „ta poreza (bila) sasvim nasilna mera vezirova i begovska, (koja im je) već toliko godina name(tana)“. Uz to, hrišćani, kako su naglašavali, nisu se morali otkupljivati od vojničke službe, „jer Muhamedanci („Мухамеданци“) sami su bili vojnici, (a hrišćani su) im davali hrane u zrnu i smoku“. Osim toga, pošto „Muhamedanci u Bosni („Мухамеданци у Босни“) n(isu) da(vali) vojnika“, hrišćanski seljaci su i dalje morali plaćati i izdržavati redovnu tursku vojsku.³³³⁹ Tuzlanski vladika je već nekoliko sedmica išao „od nahije do nahije da raju svoje vere skloni da dragovoljno daje trećinu“ i u tome imao sve manje uspjeha. Među rajom se u to vrijeme proširila jedna poluistina, kako je tadašnju trećinu silom zaveo nekadašnji bosanski vezir Tahir-paša, nakon čega je svu trojicu posavskih knezova tukao štapom, jer na to nisu htjeli pristati. Dvojica su umrla od udaraca, dok je treći uspio da preživi. Govorilo se, da je i bedelija ili „bedelat (t. j. porezu radi odkupa od vojničke službe) (trebao) uskoro biti udvostručen“.³³⁴⁰

Jedna od reformskih mjera bosanskog vezira Rešid Mehmed-paše od koje su hrišćani posebno zastrijepili bila je zamisao, da se pravoslavni popovi ubuduće plaćaju iz državne kase. Narod je u tome prepoznao pokušaj, da se „na njega nametn(e) novo plaćanje (i jedinstvena) prilik(a) (da) činovnici turski upotreb(e) da ga još većma globe“.³³⁴¹ Britanski konzul Čerčil je tvrdio početkom novembra 1857. godine, kako je u Bosni za sprovođenje započetih reformi nedostajalo dovoljno sposobnih ljudi, dok su hrišćani jedini put u rješavanju njihovih problema vidjeli u oružanim pobunama. Prema Čerčilovoj ocjeni takvom opredjeljenju hrišćanske raje su u priličnoj mjeri doprinosili uticaji iz Srbije, koji su ih konstantno podsticali na to. Čerčil je strijepio, da bi kombinacija, kako je naveo: ruskih intriga, ruskog novca i ruskih političkih pamfleta sa jedne strane, te siromaštva stanovništva i nesposobnosti i korumpiranosti muslimanskih činovnika sa druge strane mogla prouzrokovati konačan gubitak Hercegovine, a na koncu i Bosne. Britanci su analizama žalbi hrišćanske raje uvidjeli, da su one bile uglavnom usmjerene protiv nižih organa vlasti i medžlisa, a ne protiv bosanskih Muslimana.³³⁴²

³³³⁹ CH-142/XXIV, 17. 12. 1857.

³³⁴⁰ CH-133/XXIV, 26. 11. 1857.

³³⁴¹ CH-142/XXIV, 17. 12. 1857.

³³⁴² E. Radušić, *n. d.*, 111-112.

Čerčil je osim srpskih emisara, kao štetnim označio i obrazovanje pravoslavnih, pogotovo što je ono bilo pod snažnim uticajem Srbije. Nastavni program srpskih škola smatrao je plaštom za propagandu slovenskih ideja.³³⁴³ Ruskim agentom se u Bosanskoj Posavini tada predstavljao spletkar Risto Jeić, koji je u novembru 1857. slao jednu predstavku crnogorskom knjazu Danilu u kojoj je isticao svoj doprinos u podizanju sirotinje (Srbi i kršćani), koja ga je priznala za svog vrhovnog starješinu. Jeić je od knjaza tražio savjet, kojem je caru trebao da se obrati sa tužbom protiv trećine: ruskom, austrijskom ili turskom?³³⁴⁴

Novi hrišćanski nemiri u Hercegovini su bili najveći izazov započetih reformi, što je bio jedan od glavnih razloga, da Porta početkom decembra 1857. u Bosnu pošalje vanrednog izaslanika Aziz-pašu.³³⁴⁵ On je trebao da prati događaje u Hercegovini u kojoj je pobunu poveo nepismeni³³⁴⁶ „kovač po struci“ („was a blacksmith by trade“) Luka Vukalović.³³⁴⁷ Ovaj je početkom decembra 1857. kao vođa hercegovačkih Zubaca zaprijetio svim hrišćanima da se okupe kod manastira Duži blizu Trebinja. „Koji nije hteo doći, toga su pretnjama natjerali, ili ga silom dovukli“. Na ovaj način sakupljeno je oko 4.000 ljudi za narodnu skupštinu, na kojoj je trebao biti pročitati carski Hatihumajun. On je prvi put čitan javno u Hercegovini, „koji je od tolika vremena u manastiru ležao, ali kaluđeri zbog straha turskog, a gdekoji vele i zbog svojih zemalja, nisu ga hoteli narodu objavljevati“. ³³⁴⁸ Za razliku od Hercegovine, u Bosni su pravoslavni za Hatihumajun čuli kada im je bosanski vladika Dionisije sa vladličanskog trona govorio, kako je on „napunjen od otečeske i čelovekoljubive naravi“. ³³⁴⁹ Luka Vukalović pozvao je katoličkog fratra Ivu Vlačinića da se pridruži skupštini u Dužima. On je zamišljao da će se tu svi „Hristijani („Христијани“), pravoslavni („православни“) i rimljani („римљани“), dogovarati o obštoj obrani svojih prava i o sredstvima, koja (je) valja(lo) preduzeti“. U pismu fratra Vlačiniću naglasio je kako nije ustao protiv sultana, „nego protivu varvarskog postupka turskih zvaničnika, koji, gazeći nogama sultanove zapovesti,

³³⁴³ *Isto*, 210.

³³⁴⁴ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 221-222.

³³⁴⁵ *Isto*, 192.

³³⁴⁶ Архимандрит Н. Дучић, *Племя Зупци и Војвода Лука Вукаловић*, Зора, год. III, Мостар 1898, 13.

³³⁴⁷ G. Arbuthnot, *O. c.*, 160.

³³⁴⁸ СН-146/XXIV, 28. 12. 1857.

³³⁴⁹ *Митрополит Дионисије I–жителима вароши Зенице*, Сарајево 26. новембар (8. децембар) 1857, у: Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836-1878*, 66.

(nisu dali) Hristijanima („Христијанима“) da se izvrši hathumajum, i koji (su) glob(om) i nasilno(šću) dovod(ili) narod do očajanja i do javne pobune“. Vukalović je, kako je isticao, jedino zahtijevao da se proglase Hatihumajun i carski fermi, čije je izvršenje bilo „jamčeno evropskim silama“. Prema tom pismu proglas i izvršenje Hatihumajuna bio je jedini uzrok ustanku. Drugo jedno pismo Luka Vukalović je 16. decembra 1857. poslao hercegovačkom mitropolitu Grigoriju. Naveo je, da je od arhimandrita Joanikija Pamučine primio njegovu poruku u kojoj ga je ovaj pitao u čemu se razlikuje od pobunjenika. Vukalović mu je poručio, kako je hrišćanima u Hercegovini „dodijala globa i nepravda“ zbog čega je sabrao narod da se „proglase fermi, (koje je) slavni gospodar sultan potpisao posle pariske konferencije“. U pismu mitropolitu Grigoriju, Vukalović je naveo, da je „sav svet zna(o), pa i sedam veliki(h) sila, da“ su hercegovački Srbi tražili samo svoje „pravo i (svoje) slobode, izrečen(e) u Hathumajumu“. On je isticao, kako su trebinjski Muslimani, koji su mu obećali da mu „neće stati ni malo na put“ napali hrišćane u nekoliko sela.³³⁵⁰ U borbu protiv trebinjskih Muslimana, Vukaloviću je pomoglo oko 1.000 Crnogoraca koji su prodrli skroz do Mostara. Crnogorska invazija uznemirila je Mostarce. Muslimanska djeca su sa munara pozivala boga u pomoć, dok su se „Hristijani („Христијани“) u Mostaru začudili i ozlovoljili“. Nezadovoljni su bili „naročito Latini („Латини“), vrlo mirni i suverenu svom odani“. U Mostaru su se u odbranu grada i Hercegovine podigli za rat svi sposobni Muslimani. Neki Hadži Ali-paša, pukovnik koga je Latas izbacio iz vojske bio je postavljen za generala i poslan prema Stocu i Ljubinju. Prema austrijskim izvorima mnogobrojne čete Crnogoraca i Brđana su učestvovala u hercegovačkom pokretu, samo kako bi ohrabрили i pomogli „oružanom rukom pobunjenoj raji i njenom protivljenju vlasti svoga zakonitoga suverena“. Činovnik engleskog konzulata u Mostaru Aleksandar Đurković je od ustanika, među kojima je jedno vrijeme boravio, zahtijevao da se svi Crnogorci uklone iz ustaničkih četa. On je pozvao hercegovačke ustanike da se vrate kućama, iako je Vukalović pokušavao da ga uvjeri u „miroljubive namjere svog društva“. Nabrojao mu je „sva zloupotrebljavanja, nasilja i nepravde, ko(ja) (su) Hristijanima („Христијанима“) čin(ili) Arnauti, desečari i druge siledžije“. Poslije dugih razgovora dogovoreno je, da se ustanici razidu kućama, a da Đurković preda narodne žalbe mostarskom paši. Crnogorci su u roku od 24 sata morali

³³⁵⁰ CH-14/XXV, 1. 2. 1858.

napustiti Hercegovinu. Đurković je iz Novog vratio odbjegli tursku vojsku u Sutorinu i ponovo u tom mjestu razvio tursku zastavu. U Mostaru je izvršio pritisak na turske vlasti, koje su trebale promijeniti sve mudire, dosta nižih činovnika i istjerati iz medžlisa lica koja su bila protivna reformama.³³⁵¹

Iako su u prvim čarkanjima sa turskim vojnicima na Poljicama u Popovom Polju: „don Ilija, Ivan Bukvić i Zekan Radić sa 1500 Srba rimokatoličke vjere“ („Срба римокатоличке вјере“) bili na strani ustanika,³³⁵² na novi Vukalovićev pisani poziv katolicima i don Ivanu iz Trebinja³³⁵³ (don Ivan Vlahinić, trebinjski župnik 1850-1861),³³⁵⁴ „da su zajedno svi kako braća“, hercegovački katolici su se oglušili. Oni su više vjerovali Austrijancima od kojih su imali službenu protekciju i koji su bili izrazito protiv te pobune, pa se nešto kasnije saznalo, da je ovo pismo ili „knjiga došla od dum Iva konsulu austrijskome u Mostar 13. (25.) Dekemvria“.³³⁵⁵ (1857-B. T.) Vlasti su pozivale hercegovačke katolike u vojsku, koji su u tom pogledu ostali podijeljeni. Jedan dio njih, na čije je čelo stao dobrovoljac u turskoj vojsci Gašpar Bačić iz Kleka odazvao se ovom pozivu. Drugu grupu katolika predvodio je Luka Mustapić, koji je iskreno mrzio Turke. On se Bačiću otvoreno suprostavio što se ovaj borio protiv hrišćana, da bi ga na kraju, u blizini Stoca i lično ubio.³³⁵⁶ Ovo odbijanje velike većine katolika iz Hercegovine da se bezrezervno priključe ustanku Srba treba tražiti u činjenici, da su oni „obično zazir(ali) od srpskog imena, te (su) se prije bratim(ili) s Turcima, nego sa svojim bratom Srbinom“.³³⁵⁷ Nelojalnost Vukaloviću nisu pokazali samo katolici, već i dva pravoslavna popa i to igumani Nikodim Zavalski i Nićifor, koje su pobunjenici „što nijesu u njino kolo šćeli, (ove) odveli kapetanu Luci u Duži“.³³⁵⁸ Mostarski Srbi se nisu uključili u Vukalovićevu pobunu. Oni su 13. novembra 1857. godine „s dozvoljenjem i blagoslovenijem arhiepiskopa mostarskoga i mitropolita cijele Ercegovine gospodina

³³⁵¹ СН-23/XXV, 22. 2. 1858.

³³⁵² J. Накићеновић, *Лука Вукаловић, Херцеговачки велики војвода*, ЛМС, књ. 116, Нови Сад 1874, 170.

³³⁵³ А. С. Ионин-Е. П. Ковалевскому, Мостар 1 фебруара 1858 г., в: *Освободителна борба народова Босније и Херцеговини и Русија 1850-1864*, 128.

³³⁵⁴ I. Puljić, *n. r.*, 1986, 99.

³³⁵⁵ В. Ђоровић, *n. r.*, св. 2, 1913, 198.

³³⁵⁶ В. В. Вукасовић, *Гавран у Почитељу и Хаџи-бег на Хутову*, Босанска вила, бр. 8, год. XIV, Сарајево 30. Априла 1899, 105.

³³⁵⁷ J. Накићеновић, *n. r.*, 183.

³³⁵⁸ В. Ђоровић, *n. r.*, св. 2, 1913, 198.

Grigorija i sa efimerima imenom: arhimandrita g. Joanikije Pamučine, Prokopije Čokorila, Gavriła Balorde i popa Jovana Milićevića, s blagom obštinom mostarski Rišćana i u ime božje“ otvorili školu „sa sveobšte svjaštenstvo ercegovacko, prvi znak od bogoslovije“. Prvi učitelji su bili „rodom Trebinjci, Serafim Perović i Nikifor Dučić“.³³⁵⁹ Mjesec dana kasnije vladika Grigorije i mostarska pravoslavna opština (Jovan Anđelopulos, Vuko Šotrić, Lazar Knežić, Šćepan Mojić, Risto Bjelobrk, Simo Gavrilović, Vuko Kujkur, Miho Milišić, jeromonah Grigorije, Nićifor Dučić, jeromonah i učitelj Serafim Perović, jeromonah Milinko R. Oborina, Ristan Tuta, Risto Kovačević, Špiro E. Zec, Jovan Soldo, Lazo Spremo, Lazo Ćirić, Jeftan Šotrić) molili su Giljferdinga za pomoć u daljem razvoju mostarske prosvjete, budući da je „od propasti Srpskog carstva („Србског царства“) pa do tada pravoslavni narod hristijanski u Hercegovini („православный народ християнский у Херцеговини“) jednako čamio u mraku gluposti“.³³⁶⁰ Srpska škola u Trebinju otvorena je takođe 1857. godine.³³⁶¹ Izgleda da se ni svi Srbi Trebinjci nisu priklonili Vukaloviću. U tom gradu je 1857. zapuštena pravoslavna crkva iz XVI vijeka uz odobrenje mostarskog paše obnovio mostarski trgovac trebinjskog porijekla Simat Gavrilović.³³⁶² Kuriozitet je svakako predstavljalo prisustvo čak nekoliko trebinjskih Muslimana („Тураках“) tokom osveštenja ovog hrama na Ilindan naredne godine.³³⁶³ Trebinje je bilo pretežno muslimanska varoš i „glavni bastion islama u istočnoj Hercegovini“ („главный оплотъ Ислама въ восточной Герцеговинѣ“) sa tek pet porodica „hrišćanskih trgovaca“ („Христіанъ-купцовъ“).³³⁶⁴ Iste godine udareni su temelji crkvi u Čajničju, koja je završena tek 1863. godine. Pop ove crkve bio je Antonije Kostić.³³⁶⁵ Na sjeveru Bosne, u Maglaju otvorena je tokom 1857. srpska škola,³³⁶⁶ a vodio ju je učitelj Cvijetin Gojković. U Trešnjici kod Goražda, u

³³⁵⁹ Исто, 202.

³³⁶⁰ Митрополит Григорие, мостарской православной общины-А. Ф. Гильфердингу, Мостар 7 декабря 1857 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 97-98.

³³⁶¹ М. Папић, *н. д.*, 1978, 45.

³³⁶² В. М. Ђуковић, *Из Благаја на Тријебањ*, БХ Источник, св. IV и V, год. VI, Сарајево 1892, 166.

³³⁶³ Н. Дучић, *н. р.*, 1861, 77.

³³⁶⁴ А. Гильфердинг, *Погъдка по Герцеговинѣ, Босни и Старой Сербии*, 19-20.

³³⁶⁵ Ђ. Стајић, *О српско-православној старој и новој цркви у Чајничју*, у: Шематизам Српско-православне митрополије и архидијецезе херцеговачко-захумске за годину 1890, Сарајево 1890, 122.

³³⁶⁶ Н. Ćirić, *н. р.*, 1958, 173.

bosanskom Podrinju srpsku školu vodio je 1857. učitelj Simeon Milosavljević.³³⁶⁷ Iduće godine učitelj u srpskoj školi u Bijeloj kod Brčkog bio je Lazar Lukić, brat mjesnog popa Marka. Ozrensku srpsku školi vodio je tada učitelj Danilo Blagojević, a srpsku školu u Porebricama kod Orašja učitelj Blagoje Maksimović.³³⁶⁸

Ruski konzul Giljferding upozoravao je krajem decembra 1857. svog zemljaka, poslanika na Porti Apolinarija Butenjeva, kako je zbog „neprestanog naoružanja Muslimana“ („Мусульмане везде вооружаются“) prijetilo izbijanje vjerskog rata osim sa Crnogorcima i u Trebinju.³³⁶⁹ Ustanici su kao i ranije ostali bez podrške, koju su naivno očekivali od Rusa. Lažnu predstavu o tome, da i Rusi stoje iz Vukalovićevog pokreta pravio je njegov blizak saradnik Dimitrije Merćep. On je podizao duh ustanika tako što je oružje i kukuruz, koji je nabavljao od Arbanasa u Novom prikazivao među ustanicima kao pomoć iz Rusije. Merćep je čak na austrijskoj strani nabavio jednu magnatsku sablju, koju je svečano pred ustanicima predao vojvodi Vukaloviću sa napomenom, kako mu je ta sablja predata sa najvišeg mjesta u Rusiji.³³⁷⁰ Međutim, izgleda da se oko podizanja ustanka u cijelom Turskom carstvu, pa tako i u Bosni i Hercegovini, vrh ruske državne politike nije mogao pouzdano osloniti samo na pravoslavne. Ruska očekivanja bila su, da se pravoslavnima u tom pokretu protiv Turske priključe i „muslimani slovenskog porijekla“ („мусульман славянского происхождения“).³³⁷¹

Umirenje katoličkih sela u Bosanskoj Posavini nije u potpunosti bila ostvareno ni u decembru 1857. godine. U derventskom srezu su tog mjeseca katolički seljaci iz jedne svoje parohije istjerali dvojicu katoličkih popova, koji su ih u mjesnoj crkvi upućivali na obavezno davanje trećine.³³⁷² Fra Jako Baltić je bio jedan od onih bosanskih franjevac, koji nisu podržavali dogovor fon Reslera i fra Šunjića o lojalnosti bosanskih katolika. Kao hroničar svoga vremena on je zabilježio, kako su na otpor katolika najviše uticala „gèrdna zla i nasilja koje (su) Turci Kèrstjanim“ činili u Bosni. Naveo je, kako je bila i

³³⁶⁷ М. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, 81.

³³⁶⁸ Исто, 83.

³³⁶⁹ А. Ф. Гилџфердинг-А. П. Бутенев, Сараево 17 декабра 1857 г., в: *Освободителна борба народова Босни и Герцеговини и Русија 1850-1864*, 103.

³³⁷⁰ А. Зеленка, *н. р.*, 208.

³³⁷¹ А. М. Горчаков-Азиатскому департаменту, Не ранее 1 января 1858 г., в: *Освободителна борба народова Босни и Герцеговини и Русија 1850-1864*, 106.

³³⁷² В. Поповић, *н. д.*, 1949, 192.

„šteta velika, što (t)og vremena Austria u Bosni ne imadjaše za generalnog konzula čovika koji bi narod ljubijo“ istakavši, kako „Rössler, Švaba, ne mogaše našeg (bosanske katolike-B. T.) naroda u Bosni gledati, (kao i da je) volio turcim, od kojih je mito primio, od vezira Osman-paše dva je hata misirska primio“.³³⁷³

Bosanski biskup fra Marijan Šunjić je 1857. opisao stanje u Bosni u svojim radovima „Osservazioni sullo stato presente de Xni in Bosnia (i) Come potrebbe migliolarsi la tropo miserabile sorte della Cristianita in Bosnia“, koje je predao konzulima u Sarajevo i caru u Beč. Fra Šunjić je upozorio, kako se „Glasoviti Hatti humajun, (iako se) po Bosni javno čita(o)“ i koga su zapravo „kršćani dočekali s velikim veseljem, n(ije) provagja(o) u praksi“. Takođe, priznao je, da se „općenito stanje ipak popravilo“, odnosno, da je „zavladala veća sloboda u ispovjedanju vjere“, kao i da se „dopustilo graditi crkve, škole, umanjilo se mito kod suda, ukinuta (je) krvarina“. Međutim, biskup fra Šunjića veli, da „kada se uzme na um, da su zavedeni novi porezi i nameti; kada se uzme stanje desetine i odnosi spram gospodara zemlje, staro je stanje bilo kud i kamo bolje, (za kojim su) žal(ili) (jednako) i Turci i kršćani“. On je konzulima i svom caru protektoru skrenuo pažnju i na opasnost, kako je to „novije dovodi(lo) do propasti i seljake i gradjane, osim onih sretnih Grka (fanarioti?-B. T.) i trgovaca“. Za „stare spahije“ fra Šunjić je naveo, da su bili „ljudi umjereni i velikodušni u najvećem dijelu Bosne, nisu npr. tražili nikakova prihoda od sijena, već bi se zadovoljili s nekoliko oka masla i nešto stvari u obliku dara“. On je istakao za spahije, kako nisu „nikada smetali seljaku da sabire, vrše i uredjuju svoje rodove. Svoj desetinski dio su tražili u naravi, a nikada se nije čulo, da bi tražili desetinu u novcu“. Žalio se što su se bosanski Muslimani „tome zlu postupku sa strane osmanlijskih zvaničnika“ veselili uz komentar, kako je „kršćanima pravo, jer su pomagali Carigradu u svim domaćim bunama, pa neka vide razliku“.³³⁷⁴

Oko organizovanja deputacije u Bosanskoj Posavini decembra 1857. godine, koja je trebala ići u Beč lično se angažovao Garašaninov agent Niko Okan. On je i u Bosanskoj Krajini pridobio neke popove za ustanak i oko pedeset istaknutijih ljudi.³³⁷⁵ Posavski seljaci su u decembru 1857. poslali jednu deputaciju u Beč, koja je preko

³³⁷³ J. Baltić, *n. d.*, 284.

³³⁷⁴ T. Alaupović, *n. r.*, 205-206.

³³⁷⁵ Д. Берић, *н. д.*, 2007, 424.

turskog poslanika podnijela svoje žalbe sultanu. U isto vrijeme su muslimanski begovi takođe poslali jednu svoju deputaciju, ali u Sarajevo konzulima Vjetu i Čerčilu.³³⁷⁶ Ove diplomatske misije sukobljenih strana nisu učinile ništa na stišavanju međuvjerske napetosti, koje su se izrodile u oružani sukob, koji je započeo krajem decembra 1857. ubistvom Emin-bega Topalovića u selu Gorici u gradačaćkom srezu.³³⁷⁷ U isto vrijeme, uoči sv. Nikole 1857. pobunu je u Hercegovini zvanično započeo i Luka Vukalović.³³⁷⁸ Pobuna je izbila kada je Vukalovićev saradnik Šumljanin (Šuma kod Trebinja) Mićo Ljubibratić, koji se do tada školovao u Dubrovniku vratio svojoj kući i lično je zapalio. Na očevo pitanje, zašto je to uradio ovaj je odgovorio: „*Neka vidi narod kako se mislim sa Turcima biti*“.³³⁷⁹

Deputacija sastavljena od devetorice hrišćana predvođena Ristom Jovičićem i koja je bila opunomoćena od 150 opština stigla je u januaru 1858. u Beč. Osim Jovičića deputaciju su činili još: Simo Jovanović, Jovo Kojić, Ivan Božić, Đoko Todorović, Matija Mihajlović, Atanasije Veselinović, Božo Gligić, svi pravoslavni Srbi, kao i Tomo Mergić, koji je bio katolik.³³⁸⁰ U Beču su se prvo sastali sa Vukom Karadžićem, koji ih je uputio u hotel „National“ u kome je živio i radio fotolitograf i slikar Anastas Jovanović i mladi pravnik Mihailo Polit Desančić, koga su ovi izabrali za svoga advokata i prevodioca. Za poslove deputacije bio je u izvjesnoj mjeri angažovan i izdavač lista „Svetovid“ Aleksandar Andrić.³³⁸¹ Deputaciju je na njen zahtjev u Beču primio turski poslanik Kalimaki (porijeklom Grk), kome su oni predložili jednu peticiju napisanu na srpskom i francuskom jeziku u četiri tačke: da se potpuno uklone čitluci odnosno davanje trećine, da se desetina ne daje više u zakup, da se askerija više ne plaća, nego da se i hrišćani, kako je predviđeno u Hatihumajunu regrutuju u vojsku i da se ferman o svemu tome preda seljacima, da ga ne bi, kao do tada, vlasti falsifikovale.³³⁸² Ova deputacija je u ime „sve raje, istočne i rimokatoličke crkve“ („све рае, восточне и римокатоличке цркве“) u Bosni pisala sredinom februara 1858. godine ruskom caru Aleksandru II, kako

³³⁷⁶ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 194-195.

³³⁷⁷ *Исто*, 196.

³³⁷⁸ В. Торовић, *н. р.*, 1912, 548.

³³⁷⁹ Ј. Накићеновић, *н. р.*, 169.

³³⁸⁰ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 201-202.

³³⁸¹ Лј. Кланчић, *н. р.*, 526.

³³⁸² В. Поповић, *н. д.*, 1949, 203-204.

bi on svojim autoritetom uticao na ruskog poslanika na Porti da im pomogne u ostvarivanju njihovih prava.³³⁸³

Prema I. Kukuljeviću-Sakcinskom „čitavo pučanstvo u Bosni“ imalo je na prelazu 1857. na 1858. ukupno 1,007,865 stanovnika od čega: pravoslavni („Starovjeracah ili Ristjanah“) 561,000, bosanskih Muslimana („Turakah“) 384,000 i katolika („Katolikah ili Kèrstjanah“) 122,865. U Hercegovini je živjelo ukupno 289,000 stanovnika i to: pravoslavni („Rištjanah“) 180,000, hercegovačkih Muslimana („Turakah“) 68,000 i katolika („Katolikah“) 41,000. Prema Sakcinskom, dakle „u čitavoj Bosni i Hercegovini“ živjelo je tada ukupno 1,366,865 stanovnika.³³⁸⁴ On je za narod u Bosni naveo, da je bio „krijepak, i tvrd u tijelu, blag na ćudi, bistar umom, vješt od naravi svakome mehaničkome poslu“. To što je imao „značajnih pogrešaka baštinio ih je po različitoj vjeri“, koje su mu po Sakcinskom uvežene „iz Rima, Bizanta i Meke“. Za „glavne mane stanovnika bosanskih“ ovaj hrvatski narodnjak je naveo: „nehajnost za svoje, lukavost naprema nepoznatome i poglavarstvu, mržnja prema napredku i svemu što je tuđe, a i povjerenje u udes“. Kada je riječ o nacionalnosti stanovnika on je istakao, kako ni „kèrstjanin niti ristjanin“ nisu tada bili „ono što su bili stari Bošnjaci i njegovi pradjedovi“. Po njemu „ni turski Bošnjak (nije bio) Turčin“ i to najviše zbog toga što „nauk Muhameda nije satro u njemu narav i ćud slovensku, ni ljubav k običajima i jeziku pradjedova svojih“. Prema njegovoj procjeni, tadašnji „turski Bošnjak (je) još uvijek najčistije govori(o) bosanski“, ali samo kada je izbjegavao da „miješa turske riječi“. Konkretno, za bosanske Muslimane Sakcinski je naveo, kako im je „Osmanlija još uvijek (bio) tako tuđ, (i kao da su imali) u svome ponašanju još uvijek nješto ugladenoga i prijaznoga“ naslijeđenog „od svojih plemeniti(h) pređah ili štogod skrivenoga (što im je) ostalo od vjere Bogomilah“. Za mnoge bosanske begove i age, on je naveo da su bili „surovi, žestoki i nemilosrdni“³³⁸⁵ i da se nisu „da(li) nadvladati od strasti (i) da su „rado gospod(arili) i prav(ili) silu“. Sakcinski je u više mjesta imao priliku, da se uvjeri da su popovi „rimске vjere“, kako je nazvao katoličke fratre bili manje brižni „za svoj narod, za svoj jezik i za svoje običaje (od popova) vjere gerčke“. Kako je primijetio „fratrovi

³³⁸³ Посавински депутат-Александру II, Вена 9 февраля 1858 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 135.

³³⁸⁴ I. Kukuljević Sakcinski, *n. d.*, 112.

³³⁸⁵ *Isto*, 113-114.

bosanski nisu nikada pomislili da uvedu u crkvu narod slavenski, jer su priljubili zapadnu skrovnost i tajnost“. I on je, kao dosta ranije fra Jukić i Karano-Tvrtković zapazio pojavu, da su „starovjerci (pravoslavni-B. T.) (nazivali) katolike Mađarom i Latinima, jer su primili vjeru i običaje ili od strane mađarske ili talijanske, dočim (su) njih katolici opet z(vali) ili Gèrcima ili Vlasima“. Sakcinski je tu pojavu smatrao izuzetno nazadnom, naglasivši kako se „duh prosvjete i napredka mo(gao) usaditi u Bosni samo putem probuđene narodnosti i samosvijesti“. U suprotnom „dok ova (bude) spava(la), ostat će i Bosna u barbarskom mrtvilu (u) koj(em) se n(ije) mo(gao) ni jedan narod spasiti“. ³³⁸⁶ U Varcaru, tada mjestu sa „500 muslimanskih („Мусульманских“), oko 100 latinskih („Латинских“) i 3 srpske (tj. pravoslavne) („Сербских [т. е. Православных]“) kuće“³³⁸⁷ Sakcinski je posjetio „stan(ove) rimskoga župnika, gèrčkoga paroka i turskoga mudira“. Katolički župnik fra Lovro Lacić mu se predstavio kao đak zagrebačke bogoslovije. „Kèrstjanska učiona“, koja je u tom mjestu do skora postojala bila je, prema njegovom saznanju „po nečijoj lijenosti zapuštena“. ³³⁸⁸ Kada je riječ o katoličkoj prosvjeti, ona se sve više razvijala u samostanima i pod direkcijom crkve. Tako je na primjer u franjevačkom samostanu Sv. Petra i Pavla na Gorici kod Livna po njegovom dovršenju 1858. starješinstvo „Bosne Srebrene“ u njegovim prostorijama otvorilo „Studium philosophicum“. ³³⁸⁹ Prije imenovanja fra Marijana Šunjića za apostolskog vikara u Bosni katolička djeca su se mogla školovati samo u tri katolička samostana: Kraljevskoj Sutjesci, Kreševu i Fojnici i to samo za sveštenečki poziv. Osim hrišćanskog sveštenstva i nekoliko hrišćanskih trgovaca i zanatlija oni su bili jedini koji su znali čitati i pisati. Šunjićeva neumorna djelatnost na polju prosvjete učinila je, da je do početka 1858. u Bosni radilo 18 katoličkih škola u raznim nahijama sa ukupno oko 600 učenika. Bosanski Muslimani su u svakom većem mjestu imali najmanje po jednog hodžu-učitelja, koji je pored uobičajenih obaveza obučavao djecu. Inače, obučavanje djece po turskim školama sastojalo se u tome, „da deca nauče muhamedanske molitve i obrede oko

³³⁸⁶ Isto, 115-116.

³³⁸⁷ А. Гильфердинг, *Погъзда по Герцеговинъ, Босни и Старой Сербии*, 268.

³³⁸⁸ I. Kukuljević Sakcinski, *n. d.*, 65-66.

³³⁸⁹ Fra B. M. Vrdoljak, *Franjevački samostan Sv. Petra i Pavla na Gorici kraj Livna*, u: Fra B. M. Vrdoljak, *n. d.* (u daljem navođenju: Fra B. M. Vrdoljak, *Franjevački samostan Sv. Petra i Pavla na Gorici kraj Livna*), 13.

molitava“. Ako bi koje dijete naučilo čitati Kuran pisan na arapskom jeziku, „to se već odpušta(lo) iz škole kao sasvim izučeno“. ³³⁹⁰

Savremenik Hrvata Ivana Kukuljevića-Sakcinskog i prvi ruski konzul Giljferding zabilježio je, da je prema popisu iz 1852. u Bosni bilo ukupno „hrišćanskih („христіанских“) kuća 62.777 sa 263.587 muškaraca i 49.851 muslimanskih („мусульманских“) kuća sa 175.177 muškaraca“. On ja zapazio, da je „po bosanskim gradovima bilo najviše Muslimana („мусульманъ“), a po selima hrišćana („христіанъ“). Muslimanski element („Мусульманская стихія“) imao je prevagu: u centralnoj Bosni, oko Sarajeva, tj. u: sarajevskoj, neretvanskoj, visočkoj, zeničkoj, kladanjskoj i rogatičkoj nahiji. Takođe, ovaj element bio je dosta snažan na sjeverozapadu, u onom dijelu Krajine (bihaćkog sandžaka), koji se sa zapada graničio sa Austrijom (Bihać, Krupa, Ključ, Petrovac). Na sjeveroistoku, u Posavini (zvorničkom sandžaku) on je dominirao oko gradova Tuzle i Zvornika. Veću prevagu imali su hrišćani na sjeveru Bosne, i ova zona proteže se sa zapada na istok, od Novog do Bijeljine, uz austrijsku granicu i paralelno sa njom“. Giljferding je naglasio veoma bitnu činjenicu, a to je, da ovaj popis među popisanim hrišćanima nije pravio nikakvu razliku. Naime, „razdjeljenje Bošnjaka hrišćana („Босняковъ-христіанъ“) na pripadnike istočne i zapadne crkve predstavljalo je jednu od najvažnijih pojava u ovoj sredini. U Bosni je katolike redovno popisivala njihova crkva i te popise štampala svake godine kao knjigu: Schematismus almae missionariae provinciae Bosnae Argentinae ordinis Fratrum Minorum S. P. Francisci“. ³³⁹¹ Giljferding navodi, da su tačan broj pravoslavnih morali znati „njihovi arhipastiri kod kojih su se nalazili podaci o broju pravoslavnog stanovništva“. Otprilike, „pravoslavnih je u Bosni bilo 400 ili 500 hiljada sa jedva pedesetak crkava i od njih polovina nije bila ništa drugo do obična drvena šupa. U Sarajevu je bila jedna stara crkva, a u Visokom nova, kao i u Kasatiću (neretvanska nahija). Postojale su pravoslavne crkve: u Travniku, u Janju, Gerzovu, zatim u Čipuljiću kod Uskoplja i sve su bile nove. U glamočkoj i jajačkoj nahiji nije bilo ni jedne crkve, dok su u Zenici i u Livnu (u kome je bilo dosta bogatih pravoslavnih trgovaca) postojale samo drvene crkve. U banjalučkom sandžaku, seljaci u selu Lepenica podigli su novu crkvu od kamena. Tu u blizini nalazio se i stari,

³³⁹⁰ СН-16/XXV, 6. 2. 1858.

³³⁹¹ А. Гильфердинг, *Боснія въ началѣ 1858 года*, 284-285.

zapušteni manastir Gomionica, a u raznim selima banjalučke nahije nekoliko crkava brvnara. U samoj Banjaluci, i pored prisustva bogatog pravoslavnog građanstva („православнихъ горожнѣ“), nije bilo crkve, nego su vjernici išli na crkvenu službu u obližnje selo u kome je jedna kolibica služila kao crkva. Nove crkve podignute su u Derventi i u Tešnju. U bihaćkom sandžaku, nove (još neosvećene) crkve podignute su u Jasenici i Dabru, u bihaćkoj nahiji, u Sanici, u ključkoj nahiji i u Prijedoru. Tu je i stari manastir Moštanica, u dubičkoj nahiji, i stara crkva u Petrovcu. Po selima je bilo nekoliko crkava brvnara. U zborničkom sandžaku je stari, obnovljeni manastir Ozren (maglajska nahija) i Papraća ili Birač (kladanjska nahija). Nova crkva je i u Bijeljini. U selima Mačkovcu (tuzlanska nahija), Osječanima, Zoviku, Modriči (gradačka nahija), Dragaljevcu (brčanska nahija) podignute su nove seoske crkve. U Zvorniku je postojala stara crkva, a kolibice u: Tuzli, Gradačcu, Brčkom, Srebrenici i dr.³³⁹² U Zenici je do kraja 1857. godine, u centru ovog grada, u tzv. „čaršijskoj mahali“ podignuta pravoslavna crkva skromnih dimenzija.³³⁹³ Sve do podizanja crkve 1858. godine, Srbi u Livnu obavljali su vjerske službe po kućama, a ljeti po šumama, pod neakvim „čadorom“, ali bez prava korištenja zvona.³³⁹⁴ U Gračanici je nova crkva, čija je gradnja započela 1856. konačno završena i osveštana, takođe 1858. godine.³³⁹⁵ Manastir Liplje, koji je bio zapaljen oko 1815. dobio je 27. avgusta 1858. godine ferman za slobodnu obnovu.³³⁹⁶ Crkva Sv. Oca Nikole u Zvijerini kod Bileće u istočnoj Hercegovini obnovljena je iste godine.³³⁹⁷ U Banjaluci te 1858. nije bilo pravoslavne crkve, već su se pravoslavni koncentrisani uglavnom u „hristijansk(oj) varoš(i)“ ili „hristijansk(oj) srpsk(oj) ulic(i)“ molili bogu u nekakvoj „čeliji“.³³⁹⁸ Tokom susreta sa pravoslavcima u Hercegovini ruski konzul Giljferding je uočio, kako se među njima Rusija poistovjećivala sa svetinjom. I u crkvama su nakon svake jektenije popovi u molitvama često pominjali „blagopočivšeg cara pravoslavnog“.³³⁹⁹ Prvi ruski konzul u Bosni imao je čak nekakav plan, po kome bi

³³⁹² *Также*, 287-288.

³³⁹³ М. Вјеловић, *н. д.*, 72.

³³⁹⁴ Д. Ј. Караџац, *н. р.*, мај 1909, 187.

³³⁹⁵ М. С. Филиповић, *н. р.*, 1964, 77.

³³⁹⁶ Ј. Новаковић, *Манастир Липље*, Први Шематизам православне српске митрополије Бањалучко-Бихаћке за годину 1901, Сто година последије, Бањалука 2001, 93-94.

³³⁹⁷ Аноним, *Шематизам Захумско-херцеговачке епархије 2006. године*, 217.

³³⁹⁸ Р. Љушић, *Споменица и прошеније Стеве Богдановића*, 216.

³³⁹⁹ Г. Шљиво, *н. д.*, 1998, 213.

ovi niži parohijski popovi bili spona između turkofilske srpske trgovačke klase i seljaka. On je u njima vidio neskriveni nacionalni potencijal. Uloga nižih popova da povezuju ove dvije klase pripadala im je, po Giljferdingu, zbog toga što su, iako neobrazovani bili „ispunjeni iskrenom predanošću pravoslavlju i Rusiji“.³⁴⁰⁰

Giljferding je zapazio početkom 1858. godine, da se „administracija u Bosni ni u čemu nije razlikovala od administracije u drugim turskim oblastima“. Na čelu provincije stajao je „generalni gubernator, pod čijom su se vlašću nalazili *kajmakami* raspoređeni po svim sandžacima sa izuzetkom sarajevskog. Kajmakame je postavljala Porta, od njih zavisne *mudire* (načelnici nahija) postavljao je lično generalni gubernator. Sudstvo je pripadalo *mulama*, koje su se slale iz Carigrada u Sarajevo i to samo sa jednogodišnjim mandatom. U gradovima je sudstvo na neodređeno vrijeme bilo povjereno *kadijama*, koje je postavljao generalni gubernator. U svakom gradu postojao je gradski savjet (*medžlis*), sastavljen po izboru generalnog gubernatora ili kajmakama od najuglednijih muslimanskih stanovnika („почетныхъ мусульманскихъ жителей“), i od po jednog pravoslavnog, latinskog i jevrejskog („православнаго, латинскаго и еврейскаго“) predstavnika raje (*kodža-baše*). U Sarajevu, kao i u drugim gradovima po sandžacima u medžlisu je predsjedavao *defterdar* (kaznačej), koga je direktno postavljala Porta, a u medžlisima po nahijama predsjedavali su mudiri. Medžlis je predstavljao administrativni savjet, ali je u isto vrijeme obavljao i sudsku vlast. *Kadija* je u svome sudu (*mehćeme*) sudio po Kuranu i nije primao svjedočanstva hrišćana“. Međutim, „hrišćani su se mogli žaliti i medžlisu, pa bi se tek onda moralo suditi po *tanzimatu*, pošto bi svjedočanstvo raje tada bilo uvaženo. Iz ovih razloga stvoren je ogroman prostor za samovolju u sudstvu“. Naime, „u mehćemi i u medžlisu postojale su tri sudske instance. Sudski predmet iz nahije predavao se u glavnu sandžačku varoš, a odatle dalje u Sarajevo. U glavnim gradovima sandžaka postojali su sudovi samo druge instance, u Sarajevu treće i sva djela, koja su se događala u tim gradovima i po njihovim okruzima, išla su upravo tamo zaobilazeći niže instance. Administratori, od mudira pa sve do defetrdara i generalnog gubernatora bili su mahom Osmanlije i rijetko da je ko od njih uopšte i razumio lokalni jezik („мѣстный языкъ“). Zbog toga su članovi medžlisa muslimani Bošnjaci („мусульмане Босяки“), znajući turski jezik, držali sve u svojim rukama, jer su oni bili

³⁴⁰⁰ И. Тепић, н. д., 202.

ujedno i prevodioci, i govornici i sudije. Od hrišćana je samo jedan na deset hiljada poznao turski jezik, što ih je onemogućavalo u kontroli izvještaja i odluka koji su uvijek pisani na turskom jeziku. Članovi medžlisa bili su, po pravilu najokorjeliji fanatici i korupcionaši („горьчайшие фанатики и взяточники“). Oni, ili su dijelili profit sa mudirima i gubernatorima ili su bili sa njima u sukobima, gotovo uvijek uspijevajući udaljiti iz službe one činovnike ako bi se prema hrišćanima i najmanje pokazali pravičnim. *Hrišćanske* (pravoslavne-B. T.) *kodža-baše* su im u svemu pomagale i to su bili gotovo «svi njihovi ljudi». S obzirom da je za dužnost kodža-baše bilo potrebno poznavanje turskog jezika, na tu poziciju su se najviše birali oni hrišćani, koji su ranije službovali u Carigradu. Među njima je bilo najviše Grka („Греки“), koji su se doselili u Bosnu. Zvanje kodža-baše bilo je u tolikoj mjeri osramoćeno i neugodno („опозорено и неприятно“) da ga ugledan čovjek, ma koliko dobro da je vladao turskim jezikom nije lako prihvatao. Sva dužnost ovih predstavnika bilo je da udaraju pečate, gdje bi im se zapovjedilo, i da naplaćuju što mudiru ili nekom uticajnijem članu medžlisu od hrišćana, zadržavajući, razume se, i sebi jedan dio. Katolici su svoje birali mnogo bolje („гораздо лучше“). Njihovi izabrani predstavnici zaista su branili svoje vjernike pred turskim sudom, i nisu pomagali da se oni pljačkaju“. Sve svoje poslove bosanska administracija završavala je „usmeno“ („словесное“). To je bio glavni razlog što za „kancelarijske poslove centralne uprave u Sarajevu nije bilo potrebno više³⁴⁰¹ od desetak pisara (*ćitaba*), a u drugim gradovima još i manje. Sva arhiva bila je smještena u nekoliko vrećica, koje su visile zakačene na tavanu kancelarije“. Takođe, pored „Glavnog medžlisa, u Sarajevu je bio zaveden i drugi medžlis, takozvani *tahkik-medžlis*“, kome je zadatak bio da koordiniše rasprave između zemljoposjednika i seljaka. U njemu je bio i jedan pravoslavni („православный“) pop, dva trgovca, pravoslavni i katolik („православный и католик“) dok predstavnika seljaka nije bilo. Muslimanski („мусульманские“) članovi ovoga tijela od kojih je zavisilo sve i koji su samo radili u korist zemljoposjednika bili su isti oni ljudi koji su zasjedali i u glavnom medžlisu“. Konzul Giljferding mogao se lično uvjeriti, da su se bosanske finansije i te 1858. nalazile „pod vlašću sarajevskog defterdara“, kao i da je odnedavno bila „uvedena *vergija* ili *porez* na zemlju koji su plaćali i muslimani i hrišćani („мусульмане и христiane“). Umjesto

³⁴⁰¹ А. Гильфердинг, *Боснія въ началѣ 1858 года*, 288-289.

prijašnjeg *harača* hrišćani su plaćali *askeriju* ili *vojninu*, što ih je oslobađalo od davanja regruta. I *poreze* i *vojninu* određivala je mjesna vlast po opštem proračunu na pojedinačna naselja ili gradske četvrti, da bi to poslije stanovnici svakog sela ili gradske četvrti sami između sebe razrezivali i podmirivali. Kada bi sakupili novac, njega bi, ako su seljaci i stanovnici neke četvrti bili hrišćani predavao izabrani *knez* (starosta). Ako su seljaci i stanovnici te četvrti bili muslimani („мусульмане“) ili bar dio njih, onda bi novac nosio od vlasti imenovani *mahal-baša* (glavar) musliman“ („мусульманинъ“). Bosanska provincijska vojska bila je „pod komandom divizijskog generala, podređenog glavnom komandantu rumelijske vojske smještenom u Bitolju (Monastiru). U cijeloj Bosni bilo je tada raspoređeno nekoliko pukova redovne vojske i odredi bašibozuka Arnauta, žeštokih pljačkaša“. Giljferding je naglasio, kako je „jedino Omer-paša 1851. g. uspio regrutovati bosanske Muslimane („Боснійских мусульманъ“), koji su ubrzo bili rapušteni bez obaveze plaćanja otkupnog poreza koji je bio nametnut hrišćanima“. Vjerski poglavar bosanskih Muslimana bio je „muftija, kod pravoslavnih mitropolit fanariot, a kod Jevreja rabin. Katolici („Католики“) su u Bosni imali svoga episkopa, koji je upravljao župama i župskim sveštenicima, dok nad franjevačkim samostanima on nije imao nikakve vlasti, premda je i sam pripadao redu sv. Franje. U Turskoj su duhovne glave raje, pravoslavni mitropolit, latinski episkop i jevrejski rabin, u isto vrijeme bili i zvanični predstavnici i zastupnici svoje pastve ili kao što su sami govorili «svoga naroda» («своего народа») pred vlašću i sudije u sukobima među³⁴⁰² članovima svoje pastve. Duhovni poglavar imao je svoje «kavaze» i on je mogao zatvoriti svakoga rajetina, člana svoje pastve“. Giljferding otkriva, da je te 1858. godine „stanovništvo Bosne („Жители Боснии“) bilo sastavljeno, kako po njihovim vlastitim shvatanjima, tako i po zvaničnom priznanju, od *tri naroda* („три народа“), iako su svi oni pripadali jednom te istom srpskom plemenu („Сербскому племени“) (?!-В. Т.) i govorili jednim jezikom („однимъ языкомъ“). Ta tri naroda su: *Turci*, tj. Muslimani („Турки, т. е. Мусульмане“), *Latini* (inače Krišćani, prezrivo Šokci) tj. Katolici („Латини [иначе Криштяне, презрительно Шокцы], т. е. Католики“), i *Srbi* (inače: Rišćani, prezrivo Vlasii) t.j. Pravoslavni („Сербы [иначе Риштяне, презрительно Влахи], т. е. Православные). Katolici su pravoslavne nazivali Vlasima („Влахами“), a Muslimani su tim imenom nazivali hrišćansku raju obje

³⁴⁰² *Также*, 290-291.

vjeroispovjesti, mada je izgledalo da su tako zvali samo pravoslavne. U Hercegovini su katolici prezrivo nazivali pravoslavne i Kudrovima“ („Кудровами“). U Bosni je „aristokratija („аристократія“), odnosno begovi (viđeniji pojedinci) i age (uopšte gospoda) bila jezgro muslimanskog stanovništva i oni su u Bosni prvi primili muslimansku vjeru. Građani su bili oni isti begovi i age, koji su gradski život pretpostavili seoskom, ili njihove nekadašnje sluge i ljudi sa sela, koji su se preselili u grad i tu se bavili trgovinom i zanatima. U Bosni su, zapravo, muslimansko selo i grad činili jednu cjelinu“. Kada je riječ o vjeri, Giljferding veli, da „za razliku od Albanaca, koji su primili islam i ostali ravnodušni prema vjeri, Sloveni-Bošnjaci („Славянинъ-Боснякъ“), izprva primivši islam takođe iz materijalnih pobuda, toliko su postali prožeti duhom svoje nove religije, da je ona predstavljala glavnu pokretačku snagu njihovog života. Među Bošnjacima-muslimanima („Босняковъ-мусульманъ“) je takozvani duh renegatstva uticao na rasprostranjenu pojavu strašnog fanatizma („страшнаго фанатизма“). Bosanski Muslimani („Боснійскіе мусульмане“) su sami sebe smatrali za renegate, s obzirom da je prelazak na islam njihovih predaka koji su ranije bili hrišćani okončan tek prije nekoliko stotina godina“. Giljferding je mislio, da je „glavni izvor“ („главный источник“) vjerskog fanatizma kod bosanskih Muslimana bio „u samoj duhovnoj prirodi Slovenskog plemena“ („въ самой духовной природѣ Славянскаго племени“).³⁴⁰³ (?!-В. Т). Odnosno, što je duh islama „u suprotnosti sa prirodom Slovenskog plemena“ („противень природѣ Славянскаго племени“).³⁴⁰⁴ (?!-В. Т.) Niko tako jasno nije (dis)kvalifikovao bosansko-muslimanske prvake, ali i bosanske Muslimane uopšte kao prvi ruski konzul. Po njemu je „muslimanstvo („магометанство“) sjedinjujući se sa osjećajem aristokratske nadmoći („аристократическаго превосходства“) proizvelo kod Bošnjaka („Боснякахъ“) nekakvu bezizražajnu i lijenu gordost, često punu istinite dobrodušnosti i darežljivosti, a još češće-odvratnog bijesa („отвратительной злости“).“³⁴⁰⁵ Giljferding se posebno negativno izrazio o „begovima“ („беги“), inače „najznačajnijim faktorom među bosanskim Muslimanima („Боснійскими мусульманами“) nasljednicima stare slovenske aristokratije“ („преемники старинной Славянской аристократіи“). On je hvalio „спahiје“ („спахијамъ“), kojima su sve do

³⁴⁰³ *Также*, 292-293.

³⁴⁰⁴ *Также*, 294.

³⁴⁰⁵ *Также*, 296.

Omer-paše Latasa bili „potčinjeni slobodni zemljoradnici, Muslimani i hrišćani“ („мусульмане и христіане“). Njemu su hrišćani o spahijama pričali „sa ljubavlju“ („съ любовью“), a kojima su seljaci u prošlosti „plaćali desetinu, a spahije su ih štitile od nasilja kapetana, begova zemljoposjednika i janjičara“.³⁴⁰⁶ Giljferding je jedino za pravoslavne tvrdio da su Srbi, odnosno, uočio je, da je u Bosni „ime Srbini i pravoslavni bio sinonim“ („имя Серба и имя Православнаго сдѣлались синонимомъ“). Po njemu, „kod katolika je vjera uništila ideju i samo ime srpske narodnosti“ („у католиковъ же вѣра уничтожила идею и самое даже имя Сербской народности“) (!-В. Т.). То је била заслуга католичких fratara, који су „на своју pastvu imali ogromni uticaj: riječ «fratar» за Вошњака katolika („Босњака-католика“) била је равна izricanju nepogrešive istine“. Такође, „franjevci су i pored своје образованости i uticaja-ostavljali своју pastvu u најдубљем neznanju. Osnovnih škola imalo су vrlo malo i one су биле лоше. Prost katolik („католикъ“) је u razumijevanju своје вјере i по stepenu образованја био на исто тако niskom stepenu као i његов susjed pravoslavni („православный“), iако pravoslavni nije imao učitelja jer је његово sveštenstvo znalo onoliko koliko i он сам. Kada је riječ о природној inteligenciji, bistrini i snalažljivosti, сви су увидали (čак i Muslimani [„мусульмане“]), да су Вошњаци katolici („Босњаци-католици“) u tome daleko заостajали за pravoslavнима, а tome је узрок требало tražiti u činjenici što су katolici navikli slijepo vjerovati autoritetu drugih ljudi i što им је nedostajало osjećanje narodnosti“ („отсутствіе въ нихъ чувства народности“) (!-В. Т.). Ruski konzul био је mišljenja, да је „nacionalno osjećanje“ („чувство народности“) bosanskih katolika било „umrtvljeno vjekovnom vladavinom latinske crkve“ („«Латинской церкви»“).³⁴⁰⁷ Položaj hrišćana nije bio isti. „Pravoslavнима је било mnogo teže nego katolicima čije су интересе revnosno branili њихови popovi. Latinsko („Латинское“) sveštenstvo koristilo се великим uticajem које је имало на vladajuće османске кругове i оно је било под upravom biskupa domorodca („епископа-туземца“), који се бринуо о својој pastvi. Такође, о latinskom („Латинскомъ“) sveštenstvu i narodu vodili су бригу i novcem pomagale западне државе, аустријска влада, Римска i Lionska propaganda“.³⁴⁰⁸

³⁴⁰⁶ *Также*, 301.

³⁴⁰⁷ *Также*, 316-317.

³⁴⁰⁸ *Также*, 325.

Kada je Sakcinski te iste 1858. posjetio jajačkog mudira, ovaj rođeni Osmanlija ga je dočekaо „obуčen po evropski u pantalonama i u crnoj atili. Samo na glavi nosio je fes, ovijen maramom po naćinu turskom“.³⁴⁰⁹ Ipak, većina bosanskih prvaka odrжала je stare manire i naćin ophođenja. Varcaranin Muharem-beg Sitnica, koga je godinu ranije lićno posjetio Giljferding „nije priznaо друштvenu pristojnost, govorio je glasno, што mu je bilo na srcu, to mu je bilo na jeziku“, a uz to bio je ipak „pаметan ćovjek“. Drugim rijećima, „Muharem-beg Sitnica se po obrazovanju i po shvatanjima ni po ćemu nije razlikоvao od prostog ćovjeka“. Kada je ruski konzul poveo sa njim „zanimljiv razgovor o politici“ („въ интересный разговоръ о политикѣ“), bosansko-muslimanski prvak je iznio jednu ukorijenjenu konstataćiju: „*Vaš «kralj»* (ruski car-B. T.) *Srbin* (tj. pravoslavni) („Сербъ [т. е. Православный]“), a *Nijemac* (austrijski car-B. T.)-*Šokac* (katolik) („Шокацъ [Католикъ]“).“ Giljferdinga je ovo nagnalo da i sam shvati, kako je svaki „Bošnjak“ („Босняк“), bez obzira na to, da li je on bio: „Musliman, katolik ili pravoslavni („Мусульманинъ, Католикъ или Православный“) imao jedno ubijeđenje: da su braća po vjeri ćinili jedan narod („что братья по вѣрѣ составляютъ одинъ народъ“) i da su bili obavezni da se међусобно помажу“. Muharem-beg Sitnica se kao i drugi „bosanski Muslimani“ („Мусульмане Боснійскіе“) ćudio kako to, da ruski car toliko dugo nije poslao svoga predstavnika u Bosnu, a Austrijanci, Francuzi i Englezi jesu, pogotovo што je u zemlji pravoslavnih bilo „puno više nego Šokaca“ („katolika“) („гораздо больше чѣмъ Шокцевъ [Католиковъ]“).³⁴¹⁰

Podjela na Muslimane i nemuslimane bila je u ćitavom Turskom carstvu glavna zakonomjernost. Prema rijećima Giljferdingovog i Kukuljevićevog savremenika, zapadnog putopisca C. Oskanijana, „Musliman je bio fanatićan“ („The Mussulman is fanatical“) prije svega што je težio do pobjede i што je sve svoje uspjehe ostvarивao pod zastavom Poslanika. Po njemu i „hrišćanin je imao brojne predrasude, kome je kolijevka njegovog sujevjerja i simbol njegove nacionalnosti bila crkva“. („The Christian is bigoted, because his religion is the only thing left him-his church is the cradle of his superstitions, and the badge of his nationality“.). Turci su svoju nacionalnost poistovjećivali po svojoj religiji. Na pitanje, koje si narodnosti, njihov odgovor je bio

³⁴⁰⁹ I. Kukuljević Sakcinski, *n. d.*, 70-71.

³⁴¹⁰ А. Гильфердинг, *Повѣздка по Герцеговинѣ, Босни и Старой Сербии*, 268-269.

uvijek: „Hvala bogu ja sam Musliman“ („*El-hamd-ullah Mussulmanem*“). Prema Oskanijanovom viđenju, religija je na Istoku tada bila još uvijek toliko nadmoćna, da se ona deklarirala kao odanost vjeri samo po Muhamedanskoj formuli: „*La-Allah-llallah*“.³⁴¹¹

Prvi od bosanskih Muslimana koji je otišao u zapadnu Evropu radi nauke i školovanja bio je Derviš-beg Teskerdžić. On je proteklih godina posjetio Peštu i Beč i imao kuću uređenu na evropski način. Ruskom konzulu Giljferdingu je Derviš-begov „politički karakter („политический характер“) bio veoma zanimljiv“. Ocjenio ga je, kao „velikog protivnika administrativne centralizacije i vlasti carigradskog činovništva“ i „vođom bosanske liberalno-aristokratske opozicije („либерально-аристократической оппозиции Боснийской“) protiv nesavjesne carigradske vlade“. Naime, „jedan od najpoznatijih travničkih begova ostarjeli Ali-beg Vilić (potomak najstarije aristokratske loze u Bosni) („въ Босни аристократическаго рода“)“ prvi je prihvatio Omer-pašu Latasa i postao od tada „istinski zaštitnik hrišćana“ („покровителемъ Христіанъ“) i uzor Teskerdžićima. Travnički begovi Teskerdžići, kao „najbolji članovi slovenske-muslimanske aristokratije u Bosni“ („лучшіе члены Славяно Мусульманской аристократіи въ Босни“), kako ih je nazvao Giljferding,³⁴¹² zajedno su sa svojim komšijama begovima Vilićima novčano pomogli travničkom župniku fra Anti Tuzlančić za gradnju katoličke crkve u tom mjestu. Osim ovih begova u Travniku je postojala i treća porodica muslimanskih prvaka begova, koja je pomagala u izgradnji hrišćanskih bogomolja. Za gradnju pravoslavne crkve i škole na Babića brdu kod Travnika prije četiri godine svoje zemljište je pravoslavnoj opštini poklonio Šemsi-beg Ibrahimpašić.³⁴¹³ Treba imati u vidu činjenicu, da je u Travniku sredinom 1850-tih godina „gotovo svo stanovništvo bilo muslimansko („Мусульманское“). Tu je bilo oko 1000 kuća muslimanskih („Мусульманских“) i samo 60 hrišćanskih („Христіанских“), većim dijelom pravoslavnih“ („Православных“).³⁴¹⁴ I Sakcinski je 1858. posjetio u Travniku „dvore Dervišbega Teskerdžića, rodом из Duvna u Hercegovini (koji se smatrao) za jednoga od najbogatijih spahija u Bosni“. Za njegovu kuću Sakcinski je naveo, da je bila

³⁴¹¹ C. Oscanjan, *O. c.*, 408-409.

³⁴¹² А. Гильфердинг, *Погъзка по Герцеговинъ, Босни и Старой Сербіи*, 261-262.

³⁴¹³ А. Ђоzić, *Вошњаџка отвореност за друго и другаџије–bitna karaktersitika bosanskog identiteta*, u: „Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju“, Zbornik radova, br. 2, Sarajevo 2011, 272.

³⁴¹⁴ А. Гильфердинг, *Погъзка по Герцеговинъ, Босни и Старой Сербіи*, 263-264.

„najčistija i najljepša“ u koju ga je ugostio „veoma ljubežljivo, slavenskom gostoljubivošću“. Begovska „dvorana (bila) je uređena po evropski,“ tako da je Sakcinskom izgledalo, kao da je „došao u pohode kojemu bogatomu plemiću hrvatskome od prošastih vremena“. Njemu se Derviš-beg Teskerdžić učinio, kao „čovjek ugledan i gladak, zauzet za reforme i napredak,“ i ono čime je Sakcinski bio posebno začuđen je što ovaj bosansko-muslimanski prvak nije progonio hrišćane. Sakcinski je bio svjedok, da Derviš-beg nije htio da potpiše „tužbu protiv bivšem travničkom kajmakamu Šefki Efendiji (Šefik-efendija-B. T.), kojega Turci optužiše u Carigradu, jer je kerstane branio“. Hrvatski narodnjak se prema vlastitom priznanju ispričao o svemu sa njim i to na domaćem jeziku, koga je „veoma cijeni(o) i o kojemu reče, da se najbolje govori u Hercegovini, jer nije (bio) tako pomiješan sa turskim rječima kao u Bosni“. Derviš-beg se Sakcinskom „žali(o) na Bosnu, što je tako zaostala za drugim zemljama slavenskim,“ žaleći se „na drumove i na glupost ljudi, koji nisu nikuda putovali i nikoga vidjeli“.³⁴¹⁵ Progonstvo njegovog političkog saveznika, pomenutog kajmakama Šefki-efendije, koji je u Travniku „počeo sprovoditi u život odluke hatihumajuna“ bio je glavni razlog da se i Derviš-beg „potpuno povuče iz javnih poslova“ („совершенно устранилъ себя отъ дѣль общественныхъ“).³⁴¹⁶ Inače, kada je riječ o jeziku bosanskih Muslimana, Sakcinski se na više primjera uvjerio „da bosanske Turkinje još ljepše (domaći) jezik govore negoli đaurke“.³⁴¹⁷ Tada, prema Giljferdingovom svjedočanstvu „nijednom Bošnjaku Muslimanu („Босняковъ-мусульманъ“) nije padalo na pamet da se posluži maternjim jezikom kao književnom, a jedini književni jezik kod njih je bio turski“. Dva književna djela, koja su „Bošnjaci Muslimani („Босняками-мусульманами“) napisali na svom jeziku turskom grafijom bila su napisna još prije 50 godina“. Jedno se zove „Potur-Šehidija“ („Потуръ-шахидіе“) i nije predstavljalo ništa drugo do „mali rječnik u stihovima u kome su se neke slovenske riječi objašnjavale turskim izrazima“. Drugo pisano „djelo bosansko-muslimanske („Боснійско-мусульманској“) literature, a koje je bilo bolje od prvog bila je tužna pjesma nekih Bošnjaka („Босняковъ“) nastanjenih u Duvnu“.³⁴¹⁸

³⁴¹⁵ I. Kukuljević Sakcinski, *n. d.*, 96-97.

³⁴¹⁶ А. Гильфердинг, *Погъдка по Герцеговинѣ, Босни и Старой Сербіи*, 263.

³⁴¹⁷ I. Kukuljević Sakcinski, *n. d.*, 42.

³⁴¹⁸ А. Гильфердинг, *Боснія въ началѣ 1858 года*, 298-299.

Giljferding je za jezik kojim su se u svakodnevnom govoru služili begovi i spahije tvrdio da je srpski, kao i da su „u njihovim ustima srbske reči („Сербская рѣчь“) zvučale neobično čisto i elegantno“. Navodno, „mnogi od njih su i do tada kod sebe čuvali predanje sa koljena na koljeno i povelje bivših bosanskih i srpskih kraljeva“. Bosansko-muslimanski prvaci vjerovali su „da će im u slučaju kakvog prevrata one biti od velike potrebe. Bosanski begovi nisu gubili iz vida mogućnost jednog takvog prevrata, uslijed čega bi oni mogli pokazati sva ta svoja prava dobijena od hrišćanskih vladara“. Prema njihovim svjedočenjima najstarije tadašnje bosanske porodice iz vremena srednjeg vijeka bile su: Sulejman-pašići (u Uskoplju), koji su bili potomci Jablanovića, čuvene porodice u staroj bosanskoj istoriji“. Zatim, tu su „Vilići (u Uskoplju), Kregići, Brankovići (u Rogatici) i Kovčići. Početkom turske vladavine uzdigle su se porodice: Turhanovići, Filipovići, Kulenovići, Sokolovići, Todorovići i drugi“. Trenutno najvažnije begovske porodice među bosanskim Muslimanima bile su: „Džinići u Banjaluci, Gradašćevići u Gradačcu, Fedahići (Vidajići) u Zvorniku, Fildusovići u Livnu, Babići i Čengići u Sarajevu. Brojni stari aristokratski element se najviše održao u sjeverozapadnoj Bosni ili takozvanoj Krajini“. Spomenici te „stare aristokratije iz hrišćanskih vremena („древняя аристократія христіанскихъ временъ“) u tom kraju bili su gradovi u kojima je trenutno živio tek po neki beg. Blizu kule ili gospodskog dvora bilo je raspoređeno nekoliko koliba u kojima je živjela muslimanska posluga, dok su se dalje po brdima i dolinama nalazile raštrkane hrišćanske kuće“. ³⁴¹⁹ Hrišćanski seljaci su u 1858. obično bili „farmeri (ili arendatori) i bili su bez ikakvog imanja“, jer je sva zemlja u Bosni, u stvari bila „vlasništvo aristokratije“. Takođe, muslimanskih farmera u Bosni je bilo „samo u nekim mjestima i u malom broju“. ³⁴²⁰ Za livanjske begove Firduse se znalo, da su bili Sloveni, odnosno bosanski Muslimani ili „Novi Turci“, a ne Osmanlije i od davnih vremena kapetani još od pada Bosne pod Turke. ³⁴²¹ Neki Zaim-beg je bio prvi bosanski spahija koga je Saccinski vidio 1858. u Bosni i koji mu „nije toliko priličio begu, što će po turski reći grofu“. ³⁴²² On je posjetio i „kuću Hadži Nazifa Đumišića, najglasovitijeg spahiju u banjalučkom kotaru,“ koji mu je na njegovo veliko iznenađenje „hvalio napredak

³⁴¹⁹ *Также*, 301-302.

³⁴²⁰ *Также*, 303.

³⁴²¹ П. Борић, *н. р.*, 332.

³⁴²² I. Kukuljević Saccinski, *н. д.*, 15.

(t)adašnjeg vijeka i žalio što je u Bosni sve zaostalo, a osobitio drumovi“, bez kojih, kako je naveo nije bilo „blagostanja u nijednoj zemlji“. ³⁴²³ Đumišići su se kao porodica uzdigli u Banjaluci polovinom XIX vijeka od vremena Hadži Nazif-age, koji nije imao milosti ni prema kome, bez obzira na vjeru. ³⁴²⁴

Sakcinski je zapazio veliku razliku u oblačenju kod pravoslavnih i katolika. Primijetio je, „da (su) ljudi rimskoga zakona većinom nos(ili) bijelo, a od gèrkoga crno“. Takođe, „varošanke rimskoga zakona zamijenile su ponešto svoju narodnu nošnju sa turskom, dočim su žene gèrkoga zakona ostale pri narodnoj nošnji“. Uočio je i „da su kèrstjani (rimskoga zakona) (bili) čistiji od ristjanah (gèrkoga zakona)“. Katolici muškarci su „crvene čohane kape nalik na serežanske“ sami zvali „hèrvatke“. Uopšte, odjeća bosanskih katolika ličila je Sakcinskom najviše odjeći koje je vidio na „Hervaticama primorskim i dalmatinskim“. ³⁴²⁵

Razvoj trgovine kod pravoslavnih u Bosni, a koja je u zadnjih tridesetak godina bila potpuno u njihovim rukama ³⁴²⁶ bio je vezan, uglavnom, za nekoliko gradova: Sarajevo, Banjaluka, Livno, Tuzla i Brčko. U tim mjestima nastala je jedna posebna „kasta trgovaca, koja je u nekom smislu činila aristokratiju među pravoslavnim bosanskim stanovništvom („аристократију между православными жителями Босниі“). Ti trgovci su bili većinom-došljaci, a po bosanskim gradovima bilo je malo hrišćana starosjedilaca“. Tako su, na primjer, svi pravoslavni banjalučki trgovci bili doseljenici iz Trebinja i činili su „koloniju Trebinjaca. Trgovački red u Bosni bio je uvijek spreman na kompromis sa turskim vlastima i znali su im se odlično ulizivati. Uz to, oni su uživali naklonost grčkog vladike i držali su ga u svojim rukama“. Pravoslavni trgovci bili su jedini pismeni predstavnici pravoslavnih hrišćana. Oni su „birali, odlučivali i potpisivali predstavke ne samo u svoje nego i u ime cijelog pravoslavnog naroda“ („всего православнаго народа“). Što se tiče zanatlija hrišćana, oni „bogatiji bili su bliži trgovcima, a siromašniji prostom narodu. Razlika u ekonomskom položaju između građana trgovaca i zemljoradnika seljaka bila je velika“. ³⁴²⁷ Interesantno je

³⁴²³ *Isto*, 31-32.

³⁴²⁴ С. Бијелић, *н. д.*, 169.

³⁴²⁵ I. Kukuljević Sakcinski, *н. д.*, 40-41.

³⁴²⁶ А. Ф. Гильфердинг-Е. П. Ковалевскому, Сараево 16 (28) июня 1857 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 49.

³⁴²⁷ А. Гильфердинг, *Боснія въ началѣ 1858 года*, 322.

Giljferdingovo opažanje, da je hrišćanskim seljacima poslije reformi i „pod vladavinom obrazovanih Osmanlija bilo gore nego ranije, kada su njima upravljali kapetani i spahije i to najviše zato, što se ubiranje poreza povećalo za deset puta“.³⁴²⁸ U Sarajevu se vremenom formirala „cijela kolonija dovoljno bogatih trgovaca-hrišćana. Naročito za posljednjih pedeset godina u Sarajevo se doselilo mnogo tih ljudi iz raznih mjesta Bosne i Hercegovine („Боснии и Герцеговины“).“ U Sarajevu nije postojao nijedan hrišćanin koji „starinom“, tj. rodom nije doseljen iz nekog drugog kraja. Ti došljaci vodili su značajnu trgovinu sa Austrijom u koju su stalno putovali. Poznavali su ponešto njemački ili italijanski jezik, ali se „za jotu nisu odricali svojih starinskih običaja“. Giljferding navodi, da, iako su poneke Sarajlije bile čak dvadesetak puta u Evropi, pa su možda u Beču i učili komercijalne nauke, to ipak nije bilo dovoljno da se izmjeni njihova spoljašnost i psiha. Za sarajevske trgovce ruski konzul je naveo, kako oni „nisu osjećali potrebu za umnim radom“. Njima su, tvrdi on „nepoznati ili čak gotovo nepoznati bili pojmovi i osjećanje narodnosti“ („чуждый даже или почти чуждый понятия и чувства народности“). Ovo osjećanje se kod prosječnog sarajevskog trgovca, a tako je bilo i kod „prostih Bošnjaka“ („Босняка-простолюдина“) svodilo jedino na to, „da je on pravoslavni“ („что онъ православный“).“ Od tradicionalnih običaja najvažnije im je bilo slavljenje „krsnog imena tj. dan kada se, po srpskom običaju („по Сербскому обычаю“) praznovaо заштитник рода i doma“.³⁴²⁹ Centar trgovine u Hercegovini bio je Mostar i ona je sva bila u rukama pravoslavnih. Muslimani su izbjegavali trgovati sa Austrijom i robu su nabavljali u Carigradu, dok se hercegovački katolici nisu bavili trgovinom. Pravoslavni trgovci ne da su vodili svu trgovinu, nego su uspostavljali veze sa drugim pravoslavnim trgovcima, porijeklom iz Bosne i Hercegovine („въ Боснии и Герцеговинѣ“) u: Dubrovniku, Šibeniku, Zadru i Trstu.³⁴³⁰ U Sarajevu, gradu sa oko 600 pravoslavnih porodica „pravoslavni građani trgovci („православные горожане купцы“) obrazovali su kastu („касту“) i bili su rukovođeni samo vlastitim interesom i kastinskim egoizmom“ („кастическимъ эгоизмомъ“), naveo je Giljferding. „Najbogatiji sarajevski kapitalista, bosanski Rotšild („Боснійскій Ротшилдь“), kako je ga je nazvao ruski konzul, bio je zakonodavac („законодатель“) cjelokupnog sarajevskog pravoslavnog

³⁴²⁸ *Также*, 324.

³⁴²⁹ А. Гильфердинг, *Погъзка по Герцеговинѣ, Боснии и Старой Сербии*, 52-53.

³⁴³⁰ *Также*, 34-35.

društva (tako je veliko poštovanje prema njegovom novcu). On je mislio da je dobročinitelj ako je svake godine žrtvovao 50 rubalja za crkvenu kasu i isto toliko za osnovnu školu.³⁴³¹ Svoje pravoslavne sunarodnike sa sela ova „gradska kasta („городская каста“) tretirala je kao opasne od kojih se trebalo sklanjati što je moguće dalje, prema njima biti odlučan i kategoričan kao sa obespravljenim slojevima i neprijateljskim elementima. Trgovci ne samo da nisu pomagali seljacima nego su im, pred Turcima nanosili štetu na svakom koraku. Ne samo da ih nisu uzimali u odbranu, nego u slučajevima kada (bi) seljaci naum(ili) da se potuže na neizdrživo i nesnosno stanje, trgovci su ubjeđivali vlast da je sve to besmislica i da su seljaci buntovnici“. Giljferding je za trgovce-„kastu, bogatih pravoslavnih građana“ („каста богатыхъ православныхъ горожанъ“) naveo i to, da su, zapravo oni bili jedini u stanju „da se brinu o opštoj koristi („общественной пользѣ“) i o prosvjećivanju naroda u Bosni“. Suprotno od navedenog, oni su, prema Giljferdingovom viđenju „stajali na strani zavojevača („завоевателя“) i svim silama mu pomagali u pljačkanju bijednih, stradalih i ubijenih seljaka“. Srpski trgovci u Bosni bili su, osvjedočio se prvi ruski konzul u Bosni, „kasta koja je samozadovoljno isticala svoje odvratno i sebično turkofilstvo“ („корыстное Туркофильство“).³⁴³² Takođe, „mnogi od pravoslavnih trgovaca uzimali su pod zakup desetinu ili pod arendu imanja propalih begova i najteže je bilo onim seljacima koji bi im pali u ruke: pravoslavni trgovac bi ih opljačkao gore nego Musliman!“³⁴³³

Giljferding je za Banjaluku-„drugi grad u Bosni poslije Sarajeva“ naveo, da je „prirodno postala skladišna stanica za trgovinu zapadnog dijela Bosne sa Austrijom (Hrvatskom i Slavonijom)“. U tom gradu sredinom XIX vijeka sa oko 12 do 15.000 stanovnika i sa „preko 1500 muslimanskih („Мусульманскихъ“) i 110 hrišćanskih („Христіанскихъ“) kuća (70 pravoslavnih [Православныхъ] i 40 katoličkih [Католическихъ])“ bili su „hrišćani, naime pravoslavni“ („Христіане, именно Православные“) najaktivniji i najbogatiji. Gotovo sva trgovina bila je u njihovim rukama. Ruski konzul otkriva, kako „ranije u samom gradu Banjaluci nije bilo pravoslavnih („не было Православныхъ“) i da su se doselili nedavno (u toku ovog vijeka). To su bili većinom doseljenici iz Hercegovine, a naročito iz trebinjskog kraja“.

³⁴³¹ *Также*, 57-58.

³⁴³² *Также*, 59.

³⁴³³ А. Гильфердинг, *Боснія въ началѣ 1858 года*, 326.

Banjalučki hrišćani živjeli su u sjevernom dijelu grada, a odnedavno su dobili osnovnu školu koju su pohađali i katolici. U gradu nije bilo pravoslavne crkve, „ali su zato seljaci, svojim oskudnim sredstvima, nedavno izgradili veliku kamenu crkvu u Lepenici, selu udaljenom nekoliko sati od Banjaluke“.³⁴³⁴ Livno je bio glavni „trgovački grad“ jugozapadne Bosne i sve do skora bio je „glavni posrednički punkt u trgovini Bosne sa Dalmacijom i u opšte sa jadranskom obalom. Ovakav značaj imalo je Livno zahvaljujući susjedstvu sa Splitom u Dalmaciji. Austrijanci su do granice izgradili izvrstan put i radili na tome da im Turci dozvole njegovo produženje od granice do Livna“. Međutim, ovim naporima otpor je pružala „ne toliko turska administracija koliko stanovnici Livna, Muslimani strahujući da bi im đauri na taj način mogli mnogo lakše doći“. Iako je prema Giljferdingovoj procjeni u Livnu 1857. bilo „100 pravoslavnih („Православных“), oko 200 katoličkih („Католических“) i oko 500 muslimanskih („Мусульманских“) kuća“, trgovina u ovom gradu bila je „pretežno u rukama pravoslavnih“ („большею частью въ рукахъ Православныхъ“). Ruski konzul je u Livnu zatekao katoličku crkvicu i uz nju školu. „Pravoslavno stanovništvo je u Livnu takođe imalo svoju osnovnu školu, a razmišljalo je i o izgradnji crkve“.³⁴³⁵

O famoznoj turkofilskoj orijentaciji srpskih trgovaca u Bosni u to vrijeme, vrlo dobro su znale vođe srpske političke agitacije. Oni su svojim emisarima i špijunima striktno nalagali, da se najozbiljnije čuvaju od krupnih bosanskih trgovaca, inače sklonih izdaji.³⁴³⁶ Ipak, srpski premijer Garašanin zahtijevao je, da se njegovi špijuni u Bosni najviše bore „protiv upliva Austrijskog“. Garašaninovi ljudi u Bosni su trebali „narod odvracati da ne vjeruju nikakvim obećanjima (i) objašnjavati da je vlast Austrijska opasna kao i Turska“. Prema Garašaninu, narod je trebao da se pazi najviše Austrije uz napomenu da se za izdajnika smatra svako onaj, „koji bi stranu Austrijsku privlačio“.³⁴³⁷ Takođe, on je smatrao kako je bilo neophodno širiti vjersku toleranciju kako bi se za politiku Srbije pridobili svi stanovnici Bosne i Hercegovine. U instrukcijama Jovanu Marinoviću Garašanin je zagovarao, „da se ne samo svi osnovi zakona, Ustav i sva ustrojenija glavna knjažestva Srbije u Bosni i Hercegovini među narodom

³⁴³⁴ А. Гильфердинг, *Погъзда по Герцеговинъ, Босни и Старой Сербии*, 270-271.

³⁴³⁵ *Также*, 275-276.

³⁴³⁶ Т. Крушевас, *н. р.*, 1963, 103.

³⁴³⁷ АС-ФИГ (1819-1874)-бр. 2399/2, л. 1, бр. док. 1090, *Илија Гараџанин-Попечитељу унутрашњих дела*, Београд 1858.

rasprostranjavaju, nego još i to da se za vreme na nekoliko mladi Bošnjaka u srbsku službu državnu primi da bi se svi praktično u političkoj i finansijskoj struci pravljenja, u pravosudiju i javnom nastavljenju obučavaju i za takove činovnike prepravljaju koji bi ono što su u Srbiji naučili posle u svome otečestvu u djelo privesti mogli“.³⁴³⁸

Bosna i Hercegovina bile su početkom 1858. godine „rastavljane granicama i prirodnim i političkim“. Jedna sa drugom nisu imale „nikakve druge zajednice nego što su (predstavljala dva) naroda jednog porekla i oba (su) govor(ila) jednim jezikom“.³⁴³⁹ Pobunjenički pokret, koji se proširio u Bosanskoj Krajini izbio je, prema tvrdnjama pobunjenika, pošto su „obećanja hathumajuma pretvorena na nove poreze“. Drugi faktor bio je vjerske prirode, jer su u Bosni i Hercegovini „gospodari (bili) odijeljeni religijom i interesom od ostalog naroda“. Početkom januara 1858. godine „mnogi kmetovi bosanski spremali (su se) da idu samom sultanu u Carigrad i njega mole za pomoć da se oproste zuluma“.³⁴⁴⁰ U isto vrijeme bihački kajmakam je obilazio: Ključ, Majdan, Kozarac, Prijedor, Bosansku Dubicu i Bosansku Krupu i slušao tužbe bosanskih Muslimana, koji su mu se žalili na to „kako Hristijani neće da sjašu s konja kad susretnu Turčina, kao što su pre činili, pa i čibuk puše, koje se držalo kao preimućstvo neko Osmanlija“. Što se tiče pokreta hrišćana u krajevima koje je bihački kajmakam obišao oni su se smirili, jer je ovaj „koliko mogaše pravedno sudio, i mnogu raspru rešio na korist Hristijana („Христијана“)“.³⁴⁴¹ U Hercegovini, Vukalovićeви ustanici su prvih dana januara 1858. osvojili Sutorinu, tursko пристаниште na Jadranu i skinuli sa kule tursku državnu zastavu.³⁴⁴² Bilo je jasno, da je ova akcija morala izazvati dodatne muslimansko-hrišćanske tenzije u ovom dijelu Hercegovine. Dok su svi stanovnici ovog primorskog područja bili pravoslavci, vlasnici svih zemljišnih parcela na Sutorini bili su muslimanski begovi iz obližnjeg Trebinja, od kojih su najpoznatiji bili Resulbegovići.³⁴⁴³

Interesanto je jedno mišljenje, koje je 20. januara 1858. o trenutnoj političkoj situaciji u Bosni iznio Vuk Karadžić. Ono je najvjerojatnije u dobroj mjeri bilo formirano pod uticajem bosansko-posavske deputacije čiji je on bio domaćin u Beču.

³⁴³⁸ В. Грујић, *н. р.*, 76.

³⁴³⁹ CH-31/XXV, 13. 3. 1858.

³⁴⁴⁰ CH-3/4/XXV, 9. 1. 1858.

³⁴⁴¹ CH-9/XXV, 21. 1. 1858.

³⁴⁴² CH-16/XXV, 6. 2. 1858.

³⁴⁴³ Г. Шљиво, *Клек и Суторина у међународним односима 1815-1878*, Београд 1977, 44-45.

Karadžić za međuvjerske sukobe u Hercegovini nije krivio bosanske Muslimane nego neregularne trupe u zemlji, koje su bile sastavljene uglavnom od Arnauta čija je mržnja prema hrišćanima i varvarstvo bilo dovoljno poznato čitavoj Evropi. Po njemu nije bila kriva nikakva hrišćanska želja ni za unijom, ni ustavom, ni republikom, ni panslavizmom, već samo želja za životom i hljbom.³⁴⁴⁴ Karadžić je tada prosvijećenoj Evropi želio da otkrije, kako su u Bosni i Hercegovini postojali, kako ih je on deklarirao „Srbi muhamedanske vjere“, koji su bili seljaci i koji su živjeli pod gotovo jednako teškim prilikama kao i njihova braća hrišćanske vjere. Jedina razlika bila je u tome što muslimanski seljaci nisu plaćali vojni porez, s obzirom da su davali mlade regrute u regularnu vojsku, kao ni priostojbe za svečanost kurban bajrama, koja bi odgovarala hrišćanskoj slavarini. On je naglasio jednu veoma važnu činjenicu, do tada potpuno nepoznatu, a to je, da su u nekim krajevima u pobuni direktno sudjelovali bosanski i hercegovački Muslimani, a u nekim indirektno i to najviše na takav način, što su pobunjene hrišćane podržavali u istrajnosti za njihovim pravednim zahtjevima.³⁴⁴⁵

Britanski izvori su početkom januara 1858. otkrivali, kako se na prvi pokret hrišćanskih pobunjenika u: Nevesinju, Stocu, Gackom, Trebinju i Popovu polju podigao veliki broj Crnogaraca ohrabrenih knezom Danilom. Konzul Čerčil je imao informacije dobijene sa terena od lokalnog hrišćanskog i muslimanskog stanovništva, kako su ustanici imali uvjeravanja od crnogorskog kneza, da će cijeli južni dio Hercegovine biti pripojen Crnoj Gori. Čerčil je kao glavnog inicijatora pobune označio ruskog konzula u Sarajevu Giljferdinga, koji je, kako je ovaj naveo u jednom izvještaju od 10. januara 1858. prije otpočinjanja pobune posjetio svaki dio Bosne i Hercegovine sijući sjeme nezadovoljstva među hrišćanima i dijeleći novac popovima. Neki su smatrali, da su svoje prste u pobuni imali i Austrijanci.³⁴⁴⁶ Kada je riječ o Crnogorcima, znano je, da je knez Danilo u pomoć Vukaloviću tada poslao vojvodu Iva Rakova Radovića sa oko 500 vojnika.³⁴⁴⁷ Mostarski Muslimani, koji su Čerčilu i drugima za podizanja hrišćanske raje u Hercegovini sumnjičili Ruse, pronalazili su dokaze u ranije ostvarenoj saradnji nekih pravoslavnih popova sa ruskim konzulom. Njima je za oko morao zapasti mostarski

³⁴⁴⁴ Lj. Klančić, *n. r.*, 524.

³⁴⁴⁵ *Isto*, 527.

³⁴⁴⁶ E. Radušić, *n. d.*, 119.

³⁴⁴⁷ J. Накићеновић, *n. p.*, 172.

parohijalni pop Prokopije Čokorilo koji je u maju 1858. otputovao u Rusiji, gdje je sakupljao priloge za podizanje sedam crkava u Hercegovini. Da li je pop Čokorilo imao ikakve veze sa sumnjama muslimanskih vlasti nije do kraja rasvijetljeno, ali se zna, da je on u Rusiji samo za podizanje ženske škole u Mostaru dobio 400 dukata i za izdržavanje jedne učiteljice 100 dukata lično od ruskog cara Aleksandra II.³⁴⁴⁸

Porta je u Bosnu i Hercegovinu poslala više svojih komesara, koji su trebali da saslušaju žalbe naroda. Njih je posebno zanimao fenomen što su se u nekim krajevima „Muslomani („Мусломани“) udružili sa Hristijanima („Христијанима“), osobito što (su) ovi posljednji svetčano izjavlj(iavli) da su se samo za to digli da bi se strogo izvršili postojeći zakoni“.³⁴⁴⁹ Britanci su kao najveći prijatelji Turaka predlagali krajem januara 1858. dvije važne stvari. Kao prvo, smatrali su da bi se otvaranjem domaće luke u Kleku olakšao i prospješio priliv svježih vojnih snaga. Kao drugo, oni su hercegovačkom paši ozbiljno predlagali da se Vukalović, s obzirom da je imao veliki uticaj među stanovništvom ukloni sa granice i postavi u neku državnu službu i to po mogućnosti negdje u unutrašnjost provincije.³⁴⁵⁰

Ideolog zajedničke saradnje pravoslavnih i katolika u njihovoj borbi protiv turskih vlasti Andrija Brlić pisao je krajem januara 1858. sajevskom župniku fra Martiću o teškim vremenima „za narodnost“ za koju, prema njegovim riječima „nitko i n(ije) mari(o)“. On je fra Martiću neskriveno otkrio svoja strahovanja najviše, kako je zabilježio, zbog sve veće političke demoralizacije, koja je iz dana u dan sve više napredovala. Brlić je upućivao fra Martića na podizanje nacionalne književnosti, za koju je rekao, da „izim kod Srbaljeh, nit (je) ima(la) temelja nit izgleda“.³⁴⁵¹ Fra Martić je nastavio politički da djeluje mimo ovih savjeta. Pogotovo se to odnosilo na razvoj prosvjete, koju je unapređivao uz pomoć bečke vlade i po primjeru škola u Hrvatskoj i Slavoniji. Redodržava „Bosna Srebrena“ imala je do 1858. godine 17 školskih zgrada, ali neravnomjerno raspoređenih. Samo u sutješko-bosansko-posavskom području bilo ih je petnaest.³⁴⁵²

³⁴⁴⁸ В. Торовић, *н. р.*, св. 1, 1913, 89.

³⁴⁴⁹ CH-16/XXV, 6. 2. 1858.

³⁴⁵⁰ E. Radušić, *n. d.*, 118.

³⁴⁵¹ *Andrija Brlić-fra Grgi Martiću*, (Slavonski) Brod, 30. siječnja 1858., u: Fra R. Drljić, *Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca 1835.-1878., Drugi dio (1855-1878.)*, *Nastavak*, 293.

³⁴⁵² Fra J. Jelenić, *n. d.*, 320.

To što se hercegovački katolici nisu u većem broju priključili pobunjeničkom pokretu bio je njihov opravdan strah, da ne budu kao i uvijek u prošlosti porobljeni ili opljačkani od Crnogoraca. Njih tada nije mogao niko uvjeriti, da bi im bilo bolje pod pravoslavnima, nego pod Turcima. Hercegovački katolici nisu učestvovali u ustanku i zbog toga, što su pobunjeni pravoslavni Srbi tražili priključenje južne Hercegovine Crnoj Gori, koja je ove neskriveno i u svemu svojski podržavala. Hercegovački biskup fra Barišić je sa svojim sveštenstvom mirio i tješio katolike, odvrćao ih od bune savjetujući ih da budu mirni. To je po njemu bio način za postizanje narodnih prava, naročito protiv mnogo jače regularne turske vojske. Zbog lojalnog držanja prema hercegovačkom upravniku Husein-paši, koji je vodio svoju vojsku protiv hercegovačkih pobunjenika i raznih drugih zasluga, car Abdul-Medžid je godinu kasnije fra Barišića odlikovao medaljom.³⁴⁵³ Vjernost katolika u Bosni i Hercegovini mogla se u to vrijeme pripisati direktnim zaslugama, osim bečkoj vladi i Vatikanu.³⁴⁵⁴ Za hercegovačke katolike fra Barišić je naveo, da su bili: dobri, vjerni, odani, u vjeri postojani, svojim popovima su naročito iskazivali poštovanje i slušali ih, da su obožavali biskupa, redovito postili, u braku živjeli dosta vjerno i jednom datu vjeru čuvali.³⁴⁵⁵ Potpuno suprotno onome što je pisao katolički dnevnik „Civita cattolica“ i fra Barišić istupao je Luka Vukalović javljajući svojim nadređenima, kako ga je narod Popova polja oduševljeno primio i da mu se „pridružilo 1500 Srba rimokatoličke vjere koji su se žešće borili protiv Turaka nego pravoslavni“.³⁴⁵⁶

Hercegovački ustanici su i u februaru 1858. isticali, kako su se varali svi oni koji su mislili da se „južna Hercegovina pobunila protiv sultana“. Oni su tvrdili, kako su se ustali samo protiv aga, begova i spahija „koji svoga cara n(isu) sluša(li)“. U proglasima, oni se nisu izjašnjavali protiv Turskog carstva niti su bili željni „nikakvoga gospodarenja na Turcima“. Jedina im je želja bila „oprostiti se zulumčara, koji (su) od (njih) čin(ili) što je njima (bila) volja, ne gledajući ni na sultanove zapovesti ni na Boga ni na svoju dušu“. Ustanici su otkrili i želju po kojoj su se, ako ih sultan ne oslobodi, nadali pomoći jedne „druge države“. Poručivali su, da se „narod ne će smiriti dokle se zulumčari ne pohvataju

³⁴⁵³ Fra R. Glavaš, *n. d.*, 132.

³⁴⁵⁴ B. Brajković, *n. r.*, 282.

³⁴⁵⁵ Fra B. M. Vrdoljak, *Crkveno-vjerske prilike u BiH za Karaulina života*, 132.

³⁴⁵⁶ I. Puljić, *Hrvati katolici Donje Hercegovine i Istočna kriza–Hercegovački ustanak 1875-1878*, Dubrovnik-Neum 2004, 111.

i protjeraju, i tako zulum za svagda ukine i zakon zavlada“.³⁴⁵⁷ Ruski konzul u Mostaru Aleksandar Jonin, navodno je dobio od hercegovačkih ustanika garancije, da oni protiv Muslimana nisu povelili nikakav „religiozni rat“.³⁴⁵⁸ Konzul u Dubrovniku K. D. Petković javljao je u Rusiju, da mu je neki predstavnik ustanika Ljubibratić kao razlog ustanka naveo „neprovođenje Hatihumajuma“.³⁴⁵⁹ Hercegovački ustanak imao je, uglavnom, svoje uzroke u lošem poreskom sistemu, gdje su „poreze i velike dažbine (bile) sasvim na teretu samo Hristijanima („Христијанима“), (dok) Muslomani (Мусломани) n(isu) plaća(li) danka ni novčanog ni u krvi“. Tamo su reforme potpuno zaobišle sudstvo u kome je neki Hadži-Mukar Sokolija „na veliko zlo (bio) kadija (čija je) volja nadvlad(ivala) vavek u medžlisu“. Mostarski paša se nije nikome drugom povjeravao osim njemu, čije je savjete jedino slušao. Kadija Hadži-Muktar nije se čak ni trudio da sakrije svoju mržnju prema hrišćanima. On je javno upozoravao, „da neda nipošto, da i oni mogu svedočiti“, dok je sa druge strane „prim(ao) svedočb(e) Cigana, koji se izdavahu da su muslomanske vere, a naprotiv odbacio je svedočke najpoštenijih hristijanskih trgovaca“.³⁴⁶⁰

Veoma interesantno bilo je razmišljanje većine bosanskih aga i begova, da „zemlja bosanska“ nije pripadala raji i da su je oni svojim dukatima kupili od austrijskog cara. Po njima, raja bi trebalo da bude zadovoljna što joj je bilo dopušteno da na toj zemlji žive i da je slobodno obrađuju. Kao „čitluk-sajbije išt(ali) (su) oni trećinu od svega“ što bi zemlja rodila. Međutim, bilo je dobro poznato da oni nisu imali pravo na tu trećinu „jer svi čitluci postase ili zorom ili prevarom“. Čak su neki čitluci nedavno nastali i to tako, što bi „kakav beg zulumdžija do(šao) s oružanim ljudima, pa (je) natiera(vao) raju, da mu svoje zemljište ustup(a), i da mu trećinu davati obeća(je)“. Jednim porezom, koji su čitluk-sahibije samostalno uveli, direktno je nastavljeno sa kršenjem slobodnog ispovijedanja vjere kod pravoslavnih. To je bilo plaćanje takozvane „Slavarine“ mudiru.³⁴⁶¹ Katolici su bili ugroženi najviše u onim krajevima u kojima su bili izrazita manjina, odnosno gdje su predstavljali oaze u muslimanskoj većini. Takav jedan katolički supstrat u Bosanskoj Krajini bilo je selo Žegar kod Bihaća. U tom selu su krajem marta

³⁴⁵⁷ CH-16/XXV, 6. 2. 1858.

³⁴⁵⁸ И. Тепић, *н. д.*, 247.

³⁴⁵⁹ *Исто*, 251.

³⁴⁶⁰ CH-21/XXV, 18. 2. 1858.

³⁴⁶¹ CKSNN-50/XXIV, 3. 3. 1858.

1858. jedan turski i više nižih oficira katolicima i njihovom fratra i koji nisu imali crkvu, branili vjersku službu čak na otvorenom polju.³⁴⁶²

Pravoslavni u Hercegovini su imali i crkve i manastire, a jedna od njih manastir Duži su zapalili i opljačkali hercegovačko-muslimanski vojnici. Kaluđeri su se spasili bijegom u Dubrovnik. Poslije završenog ustanka ruski konzul Giljferding je od ruske carice Marije Aleksandrovne dobio 1.500 rubalja pomoći za popravku ovog manastira. Od kneginje Tatjane Vasiljčkove dobio je jedno zvono, „koje je u ono doba značilo više i prouzrokovalo (je) veću radost za tamošnje Srbe, nego da im je (bilo) poklonjeno nešto mnogo znatnije“.³⁴⁶³ Zapravo, Giljferding je pokraj manastira Duži vidio jedno starinsko zvonce širine obične kape koje je visilo na nekom drvetu i koje je iz manastirske riznice u dvorište bilo izneseno tek 1857. godine. On se lično uvjerio da su kaluđeri ovog manastira ponekad zvonili na ovo zvonce, ali sasvim tiho.³⁴⁶⁴ Inače, sve do Hatihumajuna u cijeloj Hercegovini nije bilo ni jednog zvona na crkvama i manastirima, pa su se umjesto njih koristila tzv. „klepetala“.³⁴⁶⁵ Ruski konzul Giljferding je i u srednjoj Bosni, u Podmilačju kod Jajca u katoličkoj crkvici sv. Ivana Krstitelja, inače „najstarijoj Latinskoj crkvi u Bosni“ („древнѣйшій Латинскій храмъ въ Босніи“) vidio stara zvana. To je, kako je mogao da čuje od mještana bila „jedina hrišćanska crkva u Bosni na kojoj zvana nisu prestajala da zvone čitavo vrijeme turske vladavine“.³⁴⁶⁶ Na Giljferdinga je snažno uticao utisak stečen u Bosanskoj Krajini. U manastiru Gomionica kod Banjaluke on je 1857. zatekao „dva monaha: jednog polupismenog starca koga su nazivali igumanom, i drugog, još nepismenijeg. Oni se ni po čemu nisu razlikovali od običnih seljaka, a službu su obavljali ponekad i sasvim neznački“. U drugom bosansko-krajiškom manastiru Moštanici kod Bosanske Dubice ruski konzul je upoznao „dvojicu monaha i jednog starca“ što mu je bilo sasvim dovoljno za zaključak, da je „duhovni život pravoslavnog stanovništva Bosne („Православномъ населеніи Босніи“) u poređenju sa onim u Hercegovini bio oskudan i malo razvijen“ („какъ скудна и мало развита“). On se naprosto čudio „pravoslavnim Bošnjacima“ („Православнымъ Боснякамъ“), da se, kako se izrazio taj „pravoslavni element“ („Православная стихія“),

³⁴⁶² СН-41/XXV, 8. 4. 1858

³⁴⁶³ В. Торовић, *н. р.*, 1912, 548.

³⁴⁶⁴ А. Гилѣрдинг, *Погъзка по Герцеговинѣ, Босніи и Старой Сербіи*, 9.

³⁴⁶⁵ В. Врчевић, *Манастирѣ и црквѣ у Херцеговинѣ*, Србадија, св. 1, Беч 1875, 18.

³⁴⁶⁶ А. Гилѣрдинг, *Погъзка по Герцеговинѣ, Босніи и Старой Сербіи*, 267.

nemajući nikakvog duhovnog nasljeđa iz prošlosti, a bio okružen brojnim „domaćim stanovnicima Muslimanima“ („туземномъ населеніи Мусульманъ“), моćним по svojim potpunim pravima, i „katolicima“ („Католиковъ“), snažnim ne samo moralnom podrškom Zapada nego i svojim „istorijskim“ („историческими“) uspomenama (jer je njima uglavnom pripadala sva istorija Bosne iz doba njene samostalnosti), zapravo „mogao i održati u Bosni u takvim uslovima“.³⁴⁶⁷

IV 4. Ustanak Srba u Bosanskoj Krajini, specijalna misija Ahmed Dževdet-paše i Saferska naredba (1858-1860)

Specijalni Portin komesar Aziz-paša je stigao u Sarajevo u januaru 1858. godine, da bi već u februaru predsjedavao medžilisom u kome su mu hrišćani slobodno podnijeli sve svoje žalbe. U tadašnjem medžilislu je bilo 28. članova, među kojima i zvornički vladika Agatangel. Prvi potez koji je Aziz-paša povukao i koji mu nije prošao bio je, da preko vladike Agatangela i fra Marijana Matuzovića izvrši pritisak, prvi na pravoslavne, a drugi na katoličke seljake da nastave plaćati trećinu.³⁴⁶⁸ Aziz-pašu je početkom februara 1858. u Sarajevu posjetio fra Martin Nedić, koji je bio fasciniran vezirovom obrazovanošću. Tridesetogodišnji Aziz-paša je poznao francuski i italijanski jezik i ono što je bilo posebno intrigantno u svemu tome je što je bio iz stare ugledne bosanske porodice Sokolović. On je došao sa jasnim zadatkom, a on se odnosio na obilazak čitave Bosne i Hercegovine. Fra Nedić je u Sarajevu iskoristio priliku, da se sastane sa konzulima i da im prikaže težak položaj hrišćanske raje. Međutim, britanski i austrijski konzul su skovali optužbe protiv njega, da navodno pobunjuje narod, zbog čega se ovaj uplašio, da ga ne zadesi sudbina fra Jukića. Fra Nedić je za izaslanika Aziz-pašu naveo, da mu je on na audijenciji, koju je održao prošlog mjeseca izložio, da je uzrok pobune raje ležao u nelojalnosti podložnika, a ne u lošoj upravi. Aziz-paša je tom prilikom skrenuo pažnju fra Nediću na to, da su bosanski katolici na bune bili zavedeni od pravoslavnih, pohvalivši ih za vjernost Porti u prošlim vremenima. Fra Nedić se pokušao odbraniti, da nije čuo ni za kakvo „zavađanje, nego da su zulumi (bili) nesnošljivi protiv

³⁴⁶⁷ *Также*, 272-273.

³⁴⁶⁸ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 208-209.

kojih (su) se bor(ili) kršćani i jedni i drugi, pa i težaci muslimani, (odnosno, da su) svi traž(ili) legalnim putem olakašanje“. On je svom političkom mentoru Brliću Torkvatu pisao povodom tog sastanka sa Aziz-pašom, navodeći kako ništa nije moglo „gore raspaliti srca pripadnika islamske vjeroispovjesti u Bosni, nego (kada) su kršćani odlučili tražiti olakšice u Beču“. ³⁴⁶⁹

Izgleda, da je Aziz-pašinim dolaskom u Sarajevo olabavila međuvjerska napetost. Na dan školske slave sv. Save 27. januara 1858. godine, koja je održana u sarajevskim školama profesor N. Gojković je otvorenije nego ranije javno izjavio, kako „pravoslavni Srbi ne moraju više ići u crkvu noću i krišom, u strahu da će ih neko ubiti zato što se Bogu mole“. On je u tom smislu pohvalio napore vladike Dionisija, koji je pokazivao sve više obzira prema potrebama svojih vjernika. ³⁴⁷⁰ Konflikti pravoslavnih popova sa bosanskim fratrima odnosili su se još uvijek oko starog pitanja, a ono se odnosilo na drugo krštenje. Masovnih prelazaka sa jedne vjere na drugu nije bilo kao u ranijim vijekovima, ali su postojali slučajevi udaje katolikinja za pravoslavne, uslijed čega su one mijenjale i vjeru što katolička crkva nije gledala sa odobravanjem. Lukavi grčki vladika Dionisije slao je početkom februara 1858. popu u Zenicu neku Latinku, koju je ovaj trebao da prevede u pravoslavnu vjeru, kako bi se udala za nekog pravoslavnog hrišćanina. Vladika ga je savjetovao, da se to uradi diskretno, kako bi se izbjegao bilo kakav proces sa Latinima. ³⁴⁷¹ Mjesec dana kasnije vladika Dionisije pozivao je svoje vjernike u Zenici, da pomognu podizanje svoje škole, ukazujući im na njen veliki značaj. ³⁴⁷² Škola u Zenici otvorena je 1858. godine, a njen učitelj bio je pop Stevan Popović. ³⁴⁷³ Vladika Dionisije je sve više gledao, da se odnosi između pravoslavne crkve i bosanskog vezira što bolje uredi, pogotovo oko budućeg davanja „desetine“ njegovih

³⁴⁶⁹ *Fra Martin Nedić-Andriji Torkvat Brliću*, Kraljeva Sutjeska 3. II 1858, u: R. Drljić, *Politički podaci u korespondenciji fra M. Nedić-A. T. Brlić*, 238-239; Porodica Brlić u Slavonskom Brodu je bila u to vrijeme agenturna firma franjevačke provincije Bosne Srebrene, a Andrija Brlić Torkvat je bio poznati srbofil, koji se još uvijek izjašnjavao kao Srbin izdajući publikaciju „Izvori srpske povijestnice iz turskih spomenika na njemački preveo D. Valter F. A. Bernauer, a u srpsko preneo i izdao Andrija Torkvato Brlić, sv. I, u Beču 1857“. Veza Brlića sa Srbijom bila je porodična tradicija. Njegov otac Ignjat Alojzije Brlić je bio pisac ilirske gramatike na njemačkom jeziku i član Srpskog učenog društva (J. Matasović, *Nekoliko pisama Anke Atanaskovićeve*, Narodna starina, vol. 9, No 22, Zagreb 1930, 219.).

³⁴⁷⁰ A. Кос, *н. р.*, 2010, 215.

³⁴⁷¹ *Митрополит Дионисије I-пону Стефану Поповићу у Зеницу*, Сарајево 23. јануар (4. фебруар) 1858, у: Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836-1878*, 71-72.

³⁴⁷² *Исти-хришћанима Зенице и околиних села*, Сарајево 14. (26.) март 1858, у: *Исто*, 75-76.

³⁴⁷³ М. Папић, *н. д.*, 1978, 43.

vjernika u oblastima u kojima su na „carskoj zemlji“ bile podignute nove pravoslavne crkve, gdje ih ranije nije bilo, kao na primjer u kadiluku Livno.³⁴⁷⁴

Na mjesto bosanskog vezira Rešid Mehmed-paše došao je 1. marta 1858. godine Kani Mehmed-paša (1. 3. 1858-18. 11. 1858),³⁴⁷⁵ dotadašnji guverner Kipra.³⁴⁷⁶ Novi bosanski vezir je bio po majci Rus i važio je za naprednog čovjeka evropskih manira, ali isto tako on nimalo nije bio blag prema hrišćanima, pogotovo ne prema njihovim popovima. Čak se i vladika Dionisije žalio carigradskom patrijarhu na njega što je progonio popove. Čim je preuzo funkciju bosanskog vezira on je u Mostaru zabranio sve hrvatske i srpske novine sa područja Austrije. Njegovim naprednim djelom smatra se što je strogo zabranio davanje desetine pod zakup, koju je od tada sakupljala komisija sastavljena od kneza, kodžobaše i činovnika.³⁴⁷⁷

Hercegovački upravnik Salih-paša dobio je sredinom februara 1858. instrukcije od bosanskog vezira, da u narednom vremenu što više radi na tome da se Luka Vukalović privoli na prihvatanje neke pozicije u vlasti.³⁴⁷⁸ Bosanska deputacija, nezavisno od događaja u Hercegovini predala je u drugoj polovini februara 1858. godine Portinom poslaniku kod bečke vlade Kalimakiju jedno punomoćstvo. U njemu se govorilo, kako su seljaci nesumnjivo ostali vjerni i lojalni sultanu, ali ne i zloupotrebama begova.³⁴⁷⁹ Ipak, oni nisu zadobili podršku bečke vlade, pogotovo što je austrijski internuncij u Carigradu Prokeš-Osten, koji je imao uvid u ovo punomoćstvo u njemu vidio uticaj političkih savjeta, koji su nesumnjivo dolazili iz Srbije.³⁴⁸⁰ Za njega je bilo vrlo indikativno, a što je kasnije pisao kancelaru Buol-Šauenštajnu što su bosansku deputaciju u Beču odmah po njenom dolasku vrlo srdačno dočekali Srbi, koji su je kasnije posjećivali svaki dan.³⁴⁸¹ Britanski konzul Čerčil je bio ubijeđen, da je Rusija bila u centru čitavog pokreta i da su postojali tajni odnosi između ruskog konzula Giljferdinga u Sarajevu i vođa nemira u

³⁴⁷⁴ Н. Радосављевић, М. Маринковић, *Три документа за историју хришћанских цркава у Босни и Херцеговини*, ЗМСИ, бр. 77-78, Нови Сад 2008. (у даљем навођењу: Н. Радосављевић, М. Маринковић, *Три документа за историју хришћанских цркава у Босни и Херцеговини*), 97.

³⁴⁷⁵ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 1084.

³⁴⁷⁶ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 197.

³⁴⁷⁷ *Исто*, 217-218.

³⁴⁷⁸ Е. Радушић, *н. д.*, 118.

³⁴⁷⁹ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 207.

³⁴⁸⁰ *Исто*, 211.

³⁴⁸¹ *Prokesch Osten-Graf Buol-Schauenstein*, Constantinopel, 2 April 1858, (prilog dopisu iz Carigrada od 2. aprila 1858), у: В. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 136-137.

Bosanskoj Posavini.³⁴⁸² Ruski konzuli su od njegovog dolaska uobičavali priređivati svečane vjerske ceremonije u sarajevskoj crkvi za „dolgodejstvije“ ruskom caru Aleksandru II Romanovu.³⁴⁸³

Međuvjerski odnosi postali su od početka marta 1858. sve zategnutiji, pogotovo nakon odluke sarajevskog vijeća, da „Vlah ne more suprot Turčinu svidočiti“. Više zaštite od pravoslavnih imali su katolici i to najviše zahvaljujući činjenici da su u austrijskom konzulatu, kao činovnici bili zaposleni Hrvati kancelar Zoretić i prevodioc Plehaček, koji su prema ocjeni fra Nedića bili ljudi „velikog razuma i dugotrajnog iskustva baveći se za dulje vriemena medju Turcima“. Kao izaslanike u Tuzlu, gdje se Portin komesar Aziz-paša trebao sastati sa predstavnicima svih vjera, bosanski franjevci su odredili fra Marijana Semunovića i fra Blaža Josića. Tada je, zapravo Aziz-paša tražio, „da mu se iz svake nahie pošalju po dva Turčina, dva Katolika i dva Särba u Tuzlu, da se s njima porazgovara i medjuto i ovo je (bilo) naredjeno: da se poslanicim daje punomoćje od Raje i to u pismu“.³⁴⁸⁴ Portin komesar Aziz-paša je u Tuzli primio župnika iz Zovika fra Semunovića, župnika iz Dubrava fra Blaža Josića i župnika iz Brežaka fra Franju Migića. Na komesarovo pitanje zašto se narod bunio u Bosanskoj Posavini, fra Semunović i fra Josić su odgovorili da su to radili zbog zuluma, dok je fra Migić na italijanskom rekao, „da je Tomo, knez iz Bjeline, primio 600 dukata iz Srbije da djeli po Bosni i diže ustanak“. Fra Nedić je bio zaprepašten fra Migićevom izjavom, koja je po njemu mogla biti „opasna po mnoge“, ali, da je on isto tako znao „istinito da niti (su) katolici niti njihovo svećenstvo išta zna(lo) o onome što je Migić buncao“. Fra Nedić je Brliću garantovao, „da je zbornički vladika Agatangel odvrćao pravoslavne, a katolički

³⁴⁸² E. Radušić, *n. d.*, 154.

³⁴⁸³ A. Кос, *н. р.*, 2010, 213.

³⁴⁸⁴ *Fra Martin Nedić-Andriji Torkvatu Brliću*, Kraljeva Sutjeska, 2. marta 1858, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 137-138; Ne samo najučeniiji među bosanskim katolicima, nego i najobrazovanija osoba među bosanskim Srbima, Staka Skenderova nazivala je bosanske Muslimane i „Turcima“ („Турками“), iako je vrlo dobro znala da su oni, u stvari, „Bošnjaci, Sloveni“ („Босняки, Славяне“). (С. Скендерова, *у. р.*, 388.). Osim Turcima, Skenderova je bosanske Muslimane nazivala i: „Turci(ma) Bošnjaci(ma)“ („Турки Босняки“) (*Также*, 442.), odnosno „Bošnjaci(ma)“ (t. j. Bosanski musulmani) (Босняки [„т. е. Боснійські мусульмане“]) (*Также*, 446.) ili jednostavno „musulman Bosanski“ („мусульманъ Боснійски“) (*Также*, 453.). Ona je vrlo precizno pravila distinkciju između „Turaka Osmanlija“ („Туракахъ-Османлияхъ“) od „Slovenskih Bošnjaka muslimanskog ispovjedanja“ („Славянскихъ-Боснякахъ мусульманскаго исповѣданія“) (*Также*, 458.). Ista je bosansko-muslimanske seljake nazivala „balijska“ (Musulmanin[ima] zemljoradni[cima])“ („балия“ [земледѣлецъ-мусульманинъ]) (*Также*, 451.); I поп Joanikije Pamučina muslimanske seljake u Hercegovini nazivao je bali(jama) seljački(m) turci(ma) („балие [селячки турцы]“) (J. Pamučina, *н. р.*, 1851, 21.)

župnik u Breškama fra Migić katolike, da opozovu besjedu i obećaju da će davati tretinu“.³⁴⁸⁵ Od muslimanskih samovoljnika nisu stradali samo hrišćani, nego i muslimanski seljaci i sirotinja. U martu 1858. je „njeki turčin raja t.j. muhamedanac siromašan u Banjoj Luci (prodao) svog sina za 400 for. sr. (u vrijeme, kada je) u istoj Banjoj Luci jedan hristjanin svog sina prodade za 23 for“.³⁴⁸⁶

Prema izvještaju britanskog vicekonzula u Mostaru Zoraba, pravoslavni su u Hercegovini bili: pametni (bistri), vrijedni i vješti, ali isto tako i fanatični u svojoj vjeri. Prema njemu, hercegovački pravoslavci nisu voljeli nijednu vjeru čije se učenje razlikovalo od njihovog. Oni nisu bili naklonjeni Evropljanima, za razliku od Rusije prema kojoj su gajili veliko poštovanje i neku vrstu obožavanja. Prema svojim vlastima su bili uvijek neprijateljski raspoloženi. Njihovo sveštenstvo se dijelilo na: arhimandrite, igumane, monahe i popove, koji su svi odreda bili rođeni Hercegovci. Zorab je za sve njih naveo, da bez obzira što su svi oni bili krajnje nepismeni i ograničeni, da su ipak imali veliki uticaj na narod. Njihov vladika je za svoje postavljenje dobro plaćao i u tu svrhu se nije nikada ustručavao, da upotrijebi sva sredstva kako bi nadoknadio uloženo. Zorab je uočio, da vladike nisu birane od domaćih ljudi, kao i da nisu znali jezik i običaje svojih vjernika, što ih je činilo vrlo nepopularnim. Dok je narod gledao na popove sa više poštovanja, vladike nisu bile poštovane jednako ni od naroda, kao ni od popova. Britanski vicekonzul je za hercegovačke katolike naveo, da su se većinom bavili poljoprivredom i zanatstvom, dok se veoma mali broj njih bavio trgovinom. Hercegovački katolici su prema njegovoj procjeni bili najsiromašniji i krajnje nepismeni što je Zorab pripisao u zasluge njihovom sveštenstvu, kome su oni bili naročito pokorni. Zorab je naveo, da taj jak uticaj koje je nad njima imalo sveštenstvo nije bio u korist naroda, s obzirom da oni nisu činili nikakve napore da se narod obrazuje. Dok je samo poneki katolik znao pisati na svome jeziku, poznavanje bilo kog drugog jezika bila je veoma rijetka pojava. Zorab je primijetio njihovu jednu veoma važnu političku karakteristiku, a to je da su bili dosta manje opasni za tursku vlast od pravoslavnih, kao i što nisu posjedovali ni jednaku količinu hrabrosti. Na koncu, katolici nisu imali sa pravoslavnima jednak osjećaj mržnje

³⁴⁸⁵ *Fra Martin Nedić-Andriji Torkvatu Brliću*, 16. III 1858., u: R. Drljić, *Politički podaci u korespondenciji fra M. Nedić-A. T. Brlić*, 239-240.

³⁴⁸⁶ *Fra Filip Kumić-Vatroslavu Brliću*, Iz Bosne, 28. marta 1858, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 139.

prema vlastima, iako su neosporno bili neprijateljski raspoloženi prema Muslimanima. Međutim, njihova mržnja je bila veća prema pravoslavicima sa kojima su često dolazili u sukobe. Većina hercegovačkih Muslimana su i tada bili posjednici zemlje, koju su dobili nakon odluke, da promjene hrišćansku vjeru u vjeru svojih osvajača. Najveći broj njih živio je od proizvoda i rente dobijene sa njihove zemlje, dok se relativno mali broj bavio trgovinom. Zorab se uvjerio u vjersku fanatičnost hercegovačkih Muslimana, ali i u njihovu jednaku uobraženost, neznanje i asocijalnost. Njihova glavna karakteristika po Zorabu je bila što su prezirali sve hrišćane, pa čak i Muslimane iz drugih dijelova Turskog carstva, koje nisu smatrali ništa boljim od hrišćana.³⁴⁸⁷ I drugi savremenici događaja su naglašavali slabu obrazovanost i zatucanost hercegovačkih Muslimana. Kada su u Mostaru te 1858. dobili prvu gimnaziju „ruždiju“ roditelji muslimanske djece im dugo vremena nisu dopuštali da je pohađaju.³⁴⁸⁸ Katolici se nisu libili slati djecu u mostarsku ruždiju. Zbog nedostatka nastavnog kadra u mostarsku ruždiju polazili su brojni, kasnije poznati katolici Hrvati: Šćepo Zadro, Marko Bokšić, Marko Butigan, Pero Smoljan, Pero Zelenika, Ivan Vlaho, Marko Šešelj, Ivan Begić, Ivan Brgut, Vladoje Kralj, Šćepan Grabovac Jašaraga, Šimun Milićević, Hadži Ivo Livajić, Marko Poljanić i Bajo Božić.³⁴⁸⁹

Zorab je isticao monopolistički položaj Austrije posebno u spoljnoj trgovini cijele Bosne i Hercegovine, kao i to, da je politička situacija na Balkanu išla na ruku prije svega ovoj zemlji, koja se koristila povoljnim geografskim prilikama, da je u Bosni gotovo i zaboravila na tursku državnu granicu.³⁴⁹⁰ Prema Zorabovoj ocjeni osim ograničene trgovine sa Srbijom cijela bosanska trgovina odvijala se sa Austrijom. Za povećanje trgovine i popravljjanje privrede po Čerčilu je od presudnog značaja bilo otvaranje luke Klek i od te luke izgradnja puteva pravcima Klek-Mostar-Travnik i Klek-Mostar-Sarajevo.³⁴⁹¹ Klek je bio strateški važna luka za Bosnu i sa vojno-političkog stanovišta. Nakon dogovora sa austrijskim vlastima, Porta je 11. marta 1858. dobila dozvolu da u

³⁴⁸⁷ E. Radušić, *Hercegovina sredinom 19. stoljeća–Zemlja i ljudi u općim izvještajima britanskih konzularnih predstavnika za 1857. i 1858. godinu*, Godišnjak, knj. XXXVIII, knj. 36, Sarajevo 2009, 172-173.

³⁴⁸⁸ Husejn Bračković: *Mala istorija događaja u Hercegovini*, 195.

³⁴⁸⁹ S. M. Traljić, *Katolici u turskim državnim školama u Bosni i Hercegovini*, HNK „Napredak”, (1940), God. XXX, Sarajevo 1939, 125.

³⁴⁹⁰ E. Radušić, *n. r.*, 177.

³⁴⁹¹ *Isto*, 178-179.

Kleku uplove dva turska vojna broda sa 3.500 vojnika, neophodnih u gušenju Vukalovićevog srpskog ustaničkog pokreta u istočnoj Hercegovini.³⁴⁹²

Tuzlanski pregovori između specijalnog Portinog komesara Aziz-paše sa jedne strane i predstavnika hrišćana („bosnischen Deputation“) doživjeli su potpuni neuspjeh. Prokeš Osten je i za zahtjev hrišćanske raje naveo, da su bili „sastavljeni pod srpskim uticajem“ („den Einfluss serbischer Rathgeber ausspricht“).³⁴⁹³ Fra Martin Nedić nije bio nimalo zadovoljan razgovorima sa specijalnim Portinim izaslanikom Aziz-pašom. On je Andriji Brliću Torkvatu pisao 27. aprila 1858. godine, kako je Aziz-paša „dao pravo agama i begovima da silom utjeruju tretinu“. U istom obraćanju, on je Brliću prenio sve učestalije priče, koje su u posljednje vrijeme kolale među bosanskim Muslimanima, a to je bila „misao o skorom ratu“.³⁴⁹⁴ Pravoslavna srpska zajednica, osim što je zazirala od zvanične vlasti, kao da se sve više udaljavala od saradnje sa bosanskim katolicima. Razlozi za sve izraženiji ovakav stav nisu bili sasvim poznati, ali se znalo, da je u to vrijeme iz nekih manjih sredina bosanski vezir bio direktno pozivan, da u mjestima u kojima se prikupljala trećina to rade dva hrišćanska kneza, pravoslavni i katolički, odnosno da u tom poslu „jedan Srbima („Сербима“) a drugi Latinima („Латинима“) komendira“.³⁴⁹⁵

Izazivanje hrišćanske raje početkom marta 1858. u kozaračkoj nahiji, gdje je Salih-beg Cerić sa pandurima od nje tražio 700 dukata zapalilo je ustaničku vatru u tom dijelu Bosanske Krajine. Cerić-beg je u Ivanjskoj i Dabrini sakupljao te dukate pod izgovorom, da je to navodno bio neki zaostali dug još od vremena Omer-paše. To je bila neistina, koja je izazvala seljake na revolt. Tih 700 dukata jedanput je već bilo uzeto prije dvije godine i to preko nekog popa Tadića i ivanjskog kmeta Lukića i bilo zajedno sa „badelatom“ predano tadašnjem novskome zapovjedniku Omer-begu. Čak je i Sanduk Emini-Mehmed potvrdio da je taj novac primljen. Iako su seljaci posjedovali potvrdu za to i pokazivali je beg-Ceriću, to ovome nije bilo dovoljno. Hasan-beg Cerić iz Bosanske

³⁴⁹² В. Ћоровић, *н. д.*, 1923, 43.

³⁴⁹³ *Prokesch Osten-Graf Buol-Schauenstein*, Constantinopel, 2 April 1858, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 135.

³⁴⁹⁴ *Fra Martin Nedić-Andriji Torkvat Brliću*, Kraljeva Sutjeska 27. IV 1858, u: R. Drljić, *Politički podaci u korespondenciji fra M. Nedić-A. T. Brlić*, 240.

³⁴⁹⁵ *Писмо босанском валији о неподношљивом пореском притиску на становништво неколико села у околини Зенице 1858*, у: Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836-1878*, 90-91.

Dubice, Halaga Kukić i Teran-beg Arnautović popisivali su ljude za vojsku, dok se po džamijama prijetilo „božjim kaznama, koji (bi) se usud(ili) izvlačiti iz borbe“. Ključalo je i u Bosanskoj Posavini u kojoj je (bilo) 300 hrišćana zatvoreno i otjerano u Sarajevo, samo zato što su se protivili davanju trećine.³⁴⁹⁶ Zanimljivo je, da je hrvatski nacionalista Eugen Kvaternik ostvario nekakve odnose sa bosansko-krajiškim begovima Cerićima, a jednog od njih „Cerića agu“ je uz „dva Spišića“ i „Badanjković-agu i ine njekeje“ smatrao „Hrvatima nje kojim muhamet. vjere“, odnosno „hrvatsk(im) plemić(ima)“.³⁴⁹⁷ I u Beogradu je sve uobičajeniji naziv za Bosansku Krajinu bio „Turska Hrvatska“, pa čak i „Hrvatluk“ („U Hrvatluku, t. j. turskoj Hrvatskoj“) („У Хрватлуку, т. е. турской Хрватској“).³⁴⁹⁸

Novi divizioni general Husein-paša stigao je krajem februara 1858. u Hercegovinu i u Mostaru primio vojsku od Salih-paše. Husein-paša je bio Čerkez i veoma sposoban, hrabar i „vrlo snosljiva“ osoba. On je često razgovarao sa bosanskim veziirom „o mjerama, kojih bi se valjalo latiti da se uvede građanski poredak i zemlja utiša“. Odmah je izdao dvije proklamacije, gdje je u jednoj „preporuč(iva) Hristijanima („Христијанима“) da ne sude nepravo o vladi sultanovoj, poziva(jući) ih da se vrate svojim ognjištima i uvjerava(jući) ih da im se neće ništa zlo učiniti, (budući) da ih (je) sultan sve smatrao kao svoju decu, i obećava(o) im dokaze njegove milosti“. Na kraju im je stavio do znanja, ako se ne pokore njegovom pozivu, da će „prinuđen biti s oružjem u ruci upotrebiti sredstva“, kako bi neposlušne privolio poslušnosti. U drugoj proklamaciji, on je svojim vojnicima zapovijedio, „da budu umjereni i da se strogo drže zapta, da Hristijane štede ako bi gde došlo sa njima do sukoba“. Naredio im je, „da zarobljene čuvaju kao braću“ te da ne smiju zaboraviti, da im „vojnička čast treba da bude neokaljana“. Obećao je svojim vojnicima, da će se „požar, krađa, nasilje“ kažnjavati smrću.³⁴⁹⁹

Austrija je dopustila Porti, da na njenoj obali iskrcava svoju vojsku za gušenje pobuna hercegovačkih i bosansko-posavskih Srba, pa je na proljeće 1858. pred Gružom

³⁴⁹⁶ CH-31/XXV, 13. 3. 1858.

³⁴⁹⁷ Eugen Kvatèrnik-I. I. *Sreznjevskom*, u Petrovomgradu 7/6 858, u: I. Očak, *Građa za povijest hrvatsko-ruskih veza u drugoj polovini XIX stoljeća*, HZ, god. XIX-XX (1966-67), Zagreb 1968. (u daljem navođenju: I. Očak, *Građa za povijest hrvatsko-ruskih veza u drugoj polovini XIX stoljeća*), 380.

³⁴⁹⁸ CH-38/XXV, 1. 4. 1858.

³⁴⁹⁹ CH-37/XXV, 29. 3. 1858.

kod Poljica uplovilo do 80 turskih ratnih legija, a u njima do 30.000 oružanih vojnika. Oni su prema opisu savremenika događaja, inače činovnika bosanske vlade Martina Đurđevića bili „sve jedan uz drugog na lađi ko zrno do zrna u šipu“.³⁵⁰⁰

Po Bosni se krajem marta 1858. raznosio glas, kako će Austrija poslati Turskoj vojnu pomoć za umirenje Hercegovine i Bosanske Krajine, kao što je 1849. godine Rusija pomagala Austriji protiv Mađara. Ali to nije bilo ni izbliza slično i to zato što su se Mađari ustali protiv habzburške krune želeći nezavisnost. U Bosni i Hercegovini se narod ustao protiv: zulumćara, aga, begova i spahija, „koji n(isu) (htjeli) da znaju (za sultanove) naredbe, nego (su) se naredbama ismeva(li) i plju(vali) onoga koji ih (je)“ slao. Takođe, u Bosni i Hercegovini je „želi(o) narod da ga car svojom vojskom zakloni“. Međutim, bašibozuci koji su bili poslani zajedno sa redovnom vojskom su u zlostavljanju stanovništva zamijenili nekadašnje janjičare. Obijali su manastire i crkve iz kojih su otimali stvari, ismijavali i gazili vjerske svetinje hrišćana.³⁵⁰¹ Sa druge strane, komandiri redovnih jedinica „obdržavajući u vojsci strogi zapt i svako istupanje od strane vojnika oštro kazneći“ postupali su „sa Hristijanima vrlo čovečno i sasvim blago“.³⁵⁰²

Kod ustaničkih vođa je sve više sazrijevala misao o tome, kako je postojala „samo jedina stvar, kojom se mo(glo) doći do mira, a to je da se Turci i Hristijani („Турци и Христијани“) odvoje u upravi jedni od drugih, da budu baška sudovi turski a baška hristijanski, pa Hristijani („Христијани“) da sude Hristijanima („Христијанима“) a Turci Turcima („Турци Турцима“), da se prepisu, i jedni i drugi, pa po tome da se odredi koliko će se danka davati, i danak od Hristijana („Христијана“) da kupe Hristijani („Христијани“) a od Turaka Turci“ („од Турака Турци“).³⁵⁰³ Kao nerješiv problem i prepreka bilo kakvom umirenju je i dalje ostajalo pitanje plaćanja trećine. Bosanski begovi i age javno su prijetili, „da će (se) pre konji njihovi okupati u moru od krvi, nego što će dati da se ukine trećina i da se po hathumajumu izjednače s Hristijanima“. Olakšice koje su ustanički predstavnici tražili i koje im je Porta trebala izdati, mogle su u prvi mah učvrstiti turski državni „politički položaj u Bosni i Hercegovini („политички положај у Босни и Херцеговини“). Te olakšice (bile su): 1) Da neposredne poreze koje je raja

³⁵⁰⁰ M. Gjurgjević, *n. d.*, 11.

³⁵⁰¹ CH-38/XXV, 1. 4. 1858.

³⁵⁰² CH-39/XXV, 3. 4. 1858.

³⁵⁰³ CH-38/XXV, 1. 4. 1858.

(bila) obavezna u sumi plaćati prikupljaju hrišćanske mjesne starješine ili kmetovi preko glavnog kneza, koga izaberu između sebe. Tu sumu predavali bi mudiru ili paši, tako da se turski činovnici ništa ne miješaju. Na ovaj način bi i država i njena blagajna dobila šta joj (je) pripada(lo), a raja bi bila oslobođena nasilja; 2) Da se Turcima, koji bez ikakvog posla tumaraju po hristijanskim selima i časte se o trošku rajinom, to sramno skitanje zabrani, te ukloni povod svakome mučenju raje, jerbo Turci (su) misl(ili) da (su) ima(li) puno pravo kako im je (bila) volja Hristijane („Христијане“) grditi i tući i terati na različite službe i tražiti od njih jela i pića i uobšte sve što im se zahte, pravo a nepravo; 3) Neophodna je (bila) promjena u sudstvu, jer kadije su i dalje samovoljno naplaćivali takse“. Oni su i dalje izricali pravdu „po (t)adašnjem, premda hathumujumom obesnaženim običajima, a po naredbama u koranu, dakle po načelima, koja (su) proglašava(li) Hristijane („Христијане“) za robove, a samo Turke za slobodne ljude“. Bilo je takođe veoma nužno prevazići praksu po kojoj su hrišćani samo formalno bili članovi sudova, šura i medžlisa. Bilo je svima jasno, da su šure postupale sa „Hristijanima („Христијанима“) kao sa slugama, da (su) im (ovi) dones(ili) vatre za čibuk, a n(isu) (smjeli) ni usta otvoriti“. Osim toga, hrišćanski članovi šure birali su se samo od varošana, „koji (su) sasvim drugačije interese ima(li) nego seljani (i koji su), kao i u Srbiji (bili) velika većina, a najviše su (bili) izloženi turskom ugnjetavanju“.³⁵⁰⁴

Hrvat Sakcinski je za medžlise, koje je preveo kao „zborove (ili) spravišta“ formirana prema njegovim riječima po „najnovijoj carskoj naredbi“ istakao, kako su bili tako uređeni, da je u njima imala pravo „sjediti i kèrščanska raja“, koju su predstavljali „većom stranom dvojica bogatijih trgovaca, kadikad i koji fratar“.³⁵⁰⁵ On je u banjalučkom medžlisu „na mjestu raje“ upoznao Peru Livnjaka „od strane rimskog zakona“ i Jovu Pišteljića „od grčkoga zakona“ oba trgovca.³⁵⁰⁶ Od muslimanskih predstavnika u istom medžlisu „bijaše sakupljeno do 20 spahija, (koji su) bili sve sami stari i sjedi ljudi“ i kojima je, kako je Sakcinski tada osjetio „iz očiju virila tajna mržnja“ prema njemu i ovoj dvojici, što su „kao đauri među njima sjedili i njihova vijećanja slušali“. Dok se raji „govorio obično sud na jeziku hèrvatskom“, bosanskim

³⁵⁰⁴ CH-40/XXV, 5. 4. 1858.

³⁵⁰⁵ I. Kukuljević Sakcinski, *n. d.*, 34-35.

³⁵⁰⁶ *Isto*, 36.

Muslimanima se sudilo po turski“, iako ovi „ni riječi turski“ nisu razumjeli.³⁵⁰⁷ Neki katolički predstavnik Ivan Đogat je u to vrijeme na drugom kraju zemlje, u trebinjskom medžlisu predstavljao puku formalnost, da na kraju uopšte više i nije prisustvovao sjednicama, već je svoj pečat predao Mehmed-begu Resulbegoviću. Drugi zastupnik iz Ravnog, Boško Matić je molio provikara, da ga oslobodi članstva u medžlisu, koje mu je bila predstavljalo teret, a uz to, bio je i bez ikakve materijalne nadoknade.³⁵⁰⁸

U nastupajućem vremenu, prijetnja masovnog iseljavanja seljaka postala je sve realnija.³⁵⁰⁹ Kod Bosanskog Šamca preko Save u Austriju prešlo je do kraja marta 1858. godine 110 hrišćana, a „uzrok toj seobi valja(lo) (je) tražiti u tome, što se aps(ilo) vrlo mnogo njih, koji nisu platili trećinu, premda su Aziz-paša i kajmakam iz Tuzle zapovedali da se trećina ne sme ni silom ni u jedan put uzimati“. U gradačačkoj nahiji činili su Muslimani nasilja ne samo prema seljacima nego i prema varošanima. Hapšeni su i „najotmeniji hristijanski trgovci“ i to tako štu su bili potkazivani mudirima, dok su se „krvopije rajine“ zakupci Mujaga Pazarac, Talirović i Husein-Arnaut već nekoliko nedjelja slobodno kretali po Tuzli.³⁵¹⁰ Tada su bila zatvorena trinaestorica najuglednijih trgovaca, knezova i seljaka iz gradačačkog sreza među kojima: Risto Stanić, Nikola Pavlović, Dimitrije Stefanović, Hadži Petar Stefanović, Trifko Stefanović, Risto Stefanović. Turci iz Janje optužili su u isto vrijeme komšije hrišćane iz Bijeljine, da su protiv njih spremali napad, pa je iz ove grupe njih nekoliko bilo zatvoreno.³⁵¹¹

Opunomoćeni zastupnici bosanske hrišćanske raje u Beču (Božo Glikić [katolik],³⁵¹² Tanasije Veselinović, Đorđe Rončević, Tomo Meršić, Simo Jovanović, Jovo Ković, Ivan Božić i Đoko Todorović)³⁵¹³ su se početkom aprila 1858. vratili u svoj zavičaj i to sa austrijskim pasošima. U Beču su 2. aprila 1858. predali „Molbenicu“ turskom poslaniku Kalimakiju u kojoj su istakli, kako se nikada neće „udaljiti od dužnosti dobrih i vernih podanika svoga presvetlog Abdul-Medžida“. Oni se, zapravo, na njega nikada nisu ni tužili, već „na one, koji, gazeći carske zapovesti, koje su za Hristijane („Христијане“) izražene u hathumajumu, postupa(li) s njima sasvim samovoljno“. Po

³⁵⁰⁷ Isto, 39.

³⁵⁰⁸ I. Puljić, *n. d.*, 149.

³⁵⁰⁹ CH-41/XXV, 8. 4. 1858.

³⁵¹⁰ CH-42/XXV, 10. 4. 1858.

³⁵¹¹ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 213.

³⁵¹² И. Тепић, *н. д.*, 328.

³⁵¹³ CKSNN-50/XXIV, 3. 3. 1858.

njima, sav teret krivice su nosili „grabljivi begovi“.³⁵¹⁴ Savjetnik bosansko-posavskim deputatima u Beču, prema priznanju jednog od njih Jove Kovića bio je već pominjani u istom kontekstu Vuk Karadžić. Isti ovaj Ković jedino je za deputata „latinina (katolik)“ („латинина [католик]“) Glikića naveo da je bio za austrijsku vojnu intervenciju u Bosni.³⁵¹⁵ Deputaciju ili „bosansko izaslanstvo“ koje se vraćalo iz Beča, na Savi je dočekaо turski vojni odred i sproveо u Tuzlu, iako su oni, uz pismo kneza Kalimakija imali uredne pasoše za put u Sarajevo. Međuti, bosanske muslimanske vlasti su im oduzele pismo i zatvorile ih.³⁵¹⁶

Bosanske muslimanske vlasti su početkom aprila 1858. godine, kao organizatore ustaničkog pokreta označili panslaviste, dok su se ustanici branili ističući činjenicu, kako sva ona olakšanja koja su od Porte tražili „obstanku osmanske države n(isu) (bila) ništa opasn(o)“. Po ustaničkim vođama, državi nije prijetila nikakva opasnost „osobito što je ono, što (je) tek (t)ad traži(la) raja u Bosni, već odavno (bilo) dato narodu po drugim turskim oblastima“. Bilo je potpuno nelogično što to nije postala praksa i u Bosni, „gdje je Porti državna vlast uvek daleko manje opasna bila od raje nego od domaćih poturica“. Dakle, prvi uslov „pod kojim s mo(gla) izvršiti u Turskoj politična reforma“ bila bi energična upotreba Portine sile ili sile državne vlasti prema njenim zastupnicima po oblastima.³⁵¹⁷

Bosanski vezir je sa svoje strane u aprilu 1858. naložio bosanskim činovnicima „da čovečno i pravo postupaju, (tako da se od tada) svuda opaža(lo) da (su) činovnici blažije postupa(li),“ što se nije moglo reći i za spahije.³⁵¹⁸ Na zboru u Gradačcu na proljeće 1858. godine Nuri-paša je pročitao odluku, da se nastavi sa prikupljanjem trećine protiv čega je sa grupom istomišljenika energično istupio pop Stojan Stojachević iz Žabara i bio zatvoren. Osim njega, tada je iz istih razloga bio hapšen i pop Petko Hadži-Jagodić, vođa pobunjenika iz Vranjaka,³⁵¹⁹ inače učitelj srpske škole u tom mjestu od 1850. i pop mjesne crkve od njenog podizanja 1855. godine.³⁵²⁰ I ovaj ustanak, kao i onaj iz 1834.

³⁵¹⁴ СН-46/XXV, 19. 4. 1858.

³⁵¹⁵ *Записка, составленная со слов посавинского депутата Й. Ковича, Не позднее 30 июня 1858 г., в: Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864, 183-184.*

³⁵¹⁶ А. Кос, *н. р.*, 2010, 209.

³⁵¹⁷ СН-42/XXV, 10. 4. 1858.

³⁵¹⁸ СН-57/XXV, 20. 5. 1858.

³⁵¹⁹ Лонгин, *н. р.*, 40.

³⁵²⁰ Н. Ćurić, *н. р.*, 1958, 167-168.

imao je izrazito pravoslavni vjerski karakter, jer su ga predvodili popovi. Pored popa Jagodića i popa Stojačevića, vođe ovog ustanka bili su: pop Pavle Trifunović iz Osječana, pop Stevan Avramović iz Orašja, pop Jaćim Stefanović iz Crkvine, pop Petar Vasić iz Ljubnice i pop Stanko Vuković iz Koprivne.³⁵²¹

Blizu granice sa Austrijom kod Ivanjske se 24. aprila 1858. godine „dogodio krvav boj među Turcima i Hristijanima“ („међу Турцима и Христијанима“).³⁵²² Ustanak bosanskih Srba nije se proširio u ostale dijelove Bosne. On je ostao u regionalnim granicama, odnosno „samo u turskoj Hrvatskoj („турској Хрватској“)“. Ispočetka, kada su ustanici vodili borbu samo protiv begova, pridružili su im se i neki bosanski Muslimani, „da (bi) protiv vlastel(e) ustroj(ili) građanski rat“.³⁵²³ O opštem ustanku hrišćana još se nije moglo govoriti iako je čitava atmosfera najviše išla na ruku „stranim bundžijama, koji (su) se (t)ad doista češće pokaz(ivali)“. Veći pokret hrišćana mogao je jedino izazvati „samo novo kakovo napadenije od strane Turaka“. Ali, ni u tom slučaju „borba ne bi imala nikakvog političeskog („политическог“) značenja, dokle se god strane stihije ne bi umješale“. Bilo je potpuno jasno, da je u to vrijeme „narod oskudjeva(o) političesk(u) svjedomost o sebi („политическа свѣдомостъ о себи“), to je (bio) izvor, iz koga bi borba iskočiti mogla“. Hrišćani su se potajno naoružavali, zbog čega je postojala osnovana opasnost da njihovo oružje ne bude upotrebljeno ne samo sa ciljem odbrane od turskih nasilnika već i u korist susjednih zemalja koje su ih u tome pomagale. Iz straha od nepredviđenog razvoja događaja u: Bosanskom Novom, Bosanskoj Krupi, Otoki, Todorovu, Bužimu, Vrnogracu, Podzvizdu i nekim drugim mjestima u Bosanskoj Krajini sakupili su se bosanski begovi na čijem su čelu bili „razglašeni najbješnji gonalci hristijanskog plemena („христијанског племена“) Alija Kedić i Mujaga Hadžić“. Kedić se već bio izjasnio, „da (je) hristijanski porod („христијански пород“) mora(o) (t)ad svoj grob naći ili iz Bosne prognan biti“.³⁵²⁴ Nažalost, bilo je potpuno razumljivo, da je zbog navedenih događaja prestalo bilo kakvo „mešanje među Hristijanima i Turcima“ („Христијанима и Турцима“).³⁵²⁵

³⁵²¹ М. С. Филиповић, *Казивање Ловице Сајића из Кожуха*, Чланци и грађа за културну историју Источне Босне, књ. III, Тузла 1959, 138.

³⁵²² СН-59/XXV, 24. 5. 1858.

³⁵²³ СН-84/XXV, 24. 7. 1858.

³⁵²⁴ СН-66/XXV, 10. 6. 1858.

³⁵²⁵ СН-77/XXV, 8. 7. 1858.

Prve žrtve ustanka bili su nevini civili u Ivanjskoj i neki hrišćanski trgovci marvom, koji su se htjeli kod Otoke prevesti preko Une na austrijsku stranu. Zabilježeno je, kao nikada do tada, da je hrišćansku raju u snabdijevanju oružjem pomagala „Turska fukara („Турска фукара“), koja (je) isto tako kao i Hristijani („Христијани“) mrzi(la) na svoje bogate jednoverce“. Ivanjski juzbaša smatrao se najvećim krivcem za otpočinjanje šireg neprijateljstva 24. maja 1858. između bosanske hrišćanske raje i bosanskih Muslimana. „Njegovo prvo postupanje u Ivanjskoj bilo je tako surovo i nepolitičko“ („неполитическо“), što je izazvalo prvo reakciju hrišćana, a potom i Muslimana. Zapravo „potjera hajduka“, koju je on proglasio, bio je samo izgovor da se može približiti selu, napasti ga, te tako uništiti bilo kakvu šansu, da se hrišćansko-muslimanske nesuglasice prevaziđu mirnim putem. To je praktično značilo da je „saobraštenije među Turcima i Hristijanima („саобраштеније међу Турцима и Христијанима“) od časti (bilo) sasvim prekinuto, i samo gdje je (bilo) neizbježno dolaz(ile) (su) neprijateljske stihije u bliže snošenje“. ³⁵²⁶ Porta je početkom aprila 1858. imala saznanja, da su narode u Bosni na nemire podstrekavali razni panslavistički emisari. Francuski konzul Vjet je za nemire najviše sumnjičio Austriju, kojoj je najviše pogodovalo da u povoljnom momentu u Bosni izvrši oružanu intervenciju. Međutim, ova konstatacija bila je u koliziji sa zvaničnim stavom bečke vlade i aktivnostima generalnog konzula fon Reslera u Sarajevu, koji je naročito katolicima savjetovao, da imaju povjerenje u novi sporazum. ³⁵²⁷ Iako su bosanski katolici bespogovorno slušali naređenja iz Beča, mnogi od njih nisu bili pretjerano zadovoljni sa Reslerovim radom. Gvardijan iz Fojnice fra J. Baltić okarakterisao ga je „Švab(om), koji se nimalo za narod krstjanski u Bosni ne zauzimaše ko što Atanasković činjaše“. Resler je prema istom izvoru „istu narav i gadne običaje turske primi(o) sa začuđenjem i ožaloštenjem“ svih bosanskih katolika. Fra Baltić mu je posebno zamijerio to, što je „mlogu šćetu učini(o) novim crkvam u Bosni dajući kriva izjašnjenja svoja“. ³⁵²⁸

Dok je poraz turske vojske od crnogorske na Grahovu 13. (25.) maja 1858. cjelokupan slovenski svijet doživio kao, kako su pisale srpske novine „zalazak turske zvijezde“, sarajevski Srbi su je dočekali više sa zebnjom. U strahu od osvete

³⁵²⁶ CH-66/XXV, 10. 6. 1858.

³⁵²⁷ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 211-212.

³⁵²⁸ J. Baltić, *н. д.*, 283.

muslimanskih komšija oni su od tada plaćali straže, da im one čuvaju njihove domove.³⁵²⁹ Ruski konzul Ščulepnikov lično se uvjerio u paniku koja je nakon poraza na Grahovu zavladała među sarajevskim Muslimanima, pogotovo što je veliki broj njihovih najbližih bio poslan na hercegovačko ratište.³⁵³⁰ U ovaj rat „protiv pravoslavniĥ“ („против православных“) mobilisani su i brojni „hercegovaĥki katolici“ („католиков Герцеговины“).³⁵³¹ Andrija Brlić imao je neka saznanja, da su bosanski katolici „mora(li) u rat protiv Crne Gore preko svoje volje“.³⁵³² Za razliku od sarajevskih, hercegovaĥki Srbi se nisu plašili osvete, a Luka Vukalović ĥije su pobunjeničke jedinice ratovale na Grahovu na strani Crnogoraca u svjetskoj štampi nazivan je srpskim Garibaldijem.³⁵³³ Raĥuna se, da je u Grahovskoj bici crnogorske vojske protiv 12.000 turskih vojnika i 10.000: „*Arnauta, Bošnjaka i Hercegovca*“ („*Бошњака и Херцеговца*“), među 456 poginulih Crnogoraca bio znatan broj hercegovaĥkih Srba. Na suprotnoj strani, poginulo je ĥak oko 15.000 vojnika.³⁵³⁴ Nakon ovog katastrofalnog poraza, Bosna i njena vlada pale su u nemilost Porte, pogotovo nakon nareĥenja da bosanski vezir Kani Mehmed-paša bude zatvoren. Njemu se trebalo suditi, „budući (da) se pokazalo da je Husein-pašu na Grahovu ostavio bez rane i džebane, pa da je to (bio) glavni uzrok, što su Turci bili 1. maja poraženi“.³⁵³⁵ Pobjeda na Grahovu negativno je odjeknula među bosanskim i hercegovaĥkim katolicima, pogotovo nakon saznanja da su njihovim zarobljenim sunarodnicima, „komordžijama“ u bosanskoj vojsci Crnogorci odsjecali noseve.³⁵³⁶ Ili bi po kratkom postupku bili likvidirani. Indikativan sluĥaj je sa dva zarobljena bosanska vojnika, katolika iz Bosne. Crnogorci su jednog, koji se lažno predstavio kao pravoslavac pustili, dok su drugog, nekog mladića Marka Milanovića iz Kruševa, a koji je priznao da je katolik odmah pogubili.³⁵³⁷ Sam austrijski vicekonzul u Mostaru Hrvat Dubravĥić je izvjestio generalnog konzula u Sarajevu fon Reslera, da se

³⁵²⁹ A. Kos, *n. p.*, 2010, 210.

³⁵³⁰ E. P. Ščulepnikov-A. P. Butenevu, Сараево 13 мая 1858 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 170.

³⁵³¹ A. C. Ионин-Е. P. Шчупеникову, Мостар 25 мая 1858 г., в: *Также*, 171.

³⁵³² Andrija Torkvat Brlić-Ignjaciju Brliću, Slavoniski Brod, 14. IV 1858, u: Fra R. Drljić, *Iz dokumenata ljubavi prekosavskih Hrvata prema Bosni*, 177.

³⁵³³ M. Екмечић, *n. d.*, 2007, 273.

³⁵³⁴ J. Накићеновић, *n. p.*, 174-175.

³⁵³⁵ СН-78/XXV, 10. 7. 1858.

³⁵³⁶ J. Baltić, *n. d.*, 286.

³⁵³⁷ I. Puljić, *n. r.*, 1986, 103.

katolička raja tada još jednom pokazala kao vjerna sultanu. Odluka, da se u rat protiv Crnogoraca angažuju odredi katolika je bila plod ideje mostarskog mutesarifa i to najviše zbog nedostatka dovoljnog broja bašibozuka. Dubravčić je o pravoslavnima pisao fon Resleru, kao o narodu sa izgrađenom srpskom nacionalnom svijješću, koji nisu poštovali svoje vladike, jer nisu bile iz njihovog naroda.³⁵³⁸ Suprotno pravoslavnima, Dubravčić je primijetio, da su hercegovački katolici koji su prema njegovom mišljenju bili lišeni najosnovnijih znanja, gledali na svoje obične „svećenike“ kao na predstavnike boga na zemlji.³⁵³⁹

Jedna od najdirektnijih posljedica neuspjeha turske vojske na Grahovu bilo je dobijanje veće slobode za hercegovačke pravoslavne. To se ogledalo u podizanju novih crkava i zvona na starim i novim crkvama, zatim u izgradnji brojnih škola, kako u Hercegovini tako i u Bosni. Osim toga, „trgovina (je) poče(la) prelaziti u ruke pravoslavlja“ usljed čega su „zemlje i mnoge kuće pokupova(li) pravoslavni-ne toliko što se obogatiše, koliko što begovi i muhamedovski Srbi („мухамедовски Срби“) padahu zbog dacija, koje nijesu naučeni bili davati, zbog raskoši i neurednosti i što (su) pravoslavni u prosvjeti veći posta(li)“.³⁵⁴⁰

Prve informacije o početku ustanka u bosanskoj Posavini imao je Andrija Brlić i o tome krajem maja 1858. obavijestio brata Ignjacija u Beču. Finansijske teškoće onemogućavale su početak akcije. Prema Brlićevoj procjeni za početak ustanka nedostajalo je oko 15.000 forinti, nakon čega „bi se to trostruko vratilo, a Bosna bi se oslobodila“.³⁵⁴¹ Brlić je početkom juna iste godine boravio nekoliko dana u Tuzli i razočarao se „što u kršćanskom puku n(ije) (bilo) sloge i povjerenja među sobom“, a što je bio jedan od glavnih uzroka neuspjeha u vođenju ustanka.³⁵⁴² Za bosanske Muslimane, koje je imao priliku da upozna u Sarajevu naveo je, da „nit su Osmanlije, ni Muhamedanci pravi nit Slavjani“. Za njihove pravoslavne i katoličke sugrađane, Brlić je opazio da su se „poveli za njima tako, da n(ije) (bilo) pravoga traga onoj Bosni slavjanskoj, koja je poslije Tvrtkah i Tomaševićah ostala“. On je bio, prije svega, očajan

³⁵³⁸ G. Šljivo, *n. d.*, 1998, 353-354.

³⁵³⁹ *Isto*, 375.

³⁵⁴⁰ Д-23/VIII, 20. 8. 1867.

³⁵⁴¹ *Andrija Torkvat Brlić-Ignjaciju Brliću*, Slavonski Brod, 29. V. 1858, u: Fra R. Drljić, *Iz dokumenata ljubavi prekosavskih Hrvata prema Bosni*, 178.

³⁵⁴² *Isti-istom*, Tuzla, 20. lipnja 1858, u: *Isto*, 178.

ponašanjem „rišćanskih trgovaca“, koji nisu finansijski htjeli da podrže bilo kakvu ustaničku akciju, a uz to bili su spremni „izdat(i) svakog tko jim se otkrije“. Brlić je donio krajnje pesimističan zaključak, a to je da su bosanski hrišćani, jednako „raja (kao i) građanstvo bosansko (bili) zrel(i) potpuno za ropstvo, i zrelije nego Indijani“. ³⁵⁴³

Novi sultanski ferman, koji je „Bošnjake („Бошњаке“) opominj(ao) na mir i slogu“ obnarodovan je 2. juna 1858. godine. Takođe, „da bi se duhovi raje uspokojili“ uslijedilo je „obnarodavanje slijedujući naredba: ukidanje askeri (vojnice) i preobraćenje istoga u harač po 18. gr. od glave“. Bez obzira na ove vijesti, nepovjerenje bosanskih hrišćana prema turskim vlastima i bosanskim Muslimanima poraslo je u narednim danima do najvišeg stepena. Takođe, poraslo je nepovjerenje i Muslimana prema hrišćanima pogotovo od kada su se na Knežpolju, oko Banjaluke i Prijedora pojavili naoružani ljudi koji su uznemiravali muslimanska sela. Ti ljudi su kod Banjaluke ubili bivšeg hodžu Husein-agu Tabakovića. ³⁵⁴⁴ Banjalučki kajmakam Adem-efendija je pozvao popa Pajsija Eskića i trgovca Savu Milića u misiju među pobunjeni narod Knešpolja, da radi na njegovom umirenju. ³⁵⁴⁵ Kod Ivanjske je u drugoj polovini juna 1858. bilo zabilježeno, da su se „pojaviли neki ljudi, za koje niko n(ije) zna(o) ko su (bili) ni od kuda su, i sv(e) moguć(e) (su) čin(ili), da bi se narod“ za razliku od dotadašnjeg defanzivnog položaja, pokrenuo „u javno napadanje“. Domaći hrišćani bojeći se „nadmoćnosti Muhamedanaca“ („Мухамеданаца“) nisu dozvolili „ovim neznancima“, da ih na to natjeraju. ³⁵⁴⁶ Vođe pobune u Bosanskoj Krajini su osim dvojice srpsko-ruskih agitatora Riste Jeića i Sime Ćosića bili i stari hajduci Petar Petrović Pecija i Petar Garača. ³⁵⁴⁷ Logističku podršku pružali su im oficiri iz susjedne Vojne Krajine, Srbin

³⁵⁴³ *Isti-istom*, Sarajevo, 29. lipnja 1858, u: *Isto*, 179.

³⁵⁴⁴ СН-67/XXV, 12. 6. 1858.

³⁵⁴⁵ С. Бијелић, *н. д.*, 229.

³⁵⁴⁶ СН-72/XXV, 26. 6. 1858; (Ne)namjerno, Jonin je doveo Butenjeva u zabunu, kada mu se pohvalio i „što mu je bilo nevjerovatno“ („что очень невероятно“), da su se u pobuni „pravoslavнима pridružili katolici sela Ivanjske“ („католики села Иваньского присоединились к православным“). (*А. С. Ионин-А. П. Бутеневу*, Сараево 15 июля 1858 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 193.) Ipak, riječ je bila o Ivanjskoj na Uni kod Bosanske Krupe, mjestu u kome su živjeli samo pravoslavni Srbi. Međutim, Ivanjska na koju je Jonin mislio nalazi se u blizini Banjaluke i naseljena je isključivo katolicima. Tokom istorije, katolici iz Ivanjske nisu nikada stali na stranu pravoslavniх srpskih ustanika. Štaviše, uvijek su se odazivali turskim vlastima u rat protiv njih, pa tako i tokom srpske pobune 1858. godine. Poznato je njihovo oportunističko ponašanje tokom pobune popa Jovice Ilića marta-aprila 1834. godine, kada su Ivanjsku od pobunjenika čuvalе turske straže. (*А. Ivić, н. р.*, 36.)

³⁵⁴⁷ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 220-221.

Pavle Omčikus i Hrvat Antonije Orešković. Osim njih, prema austrijskim izvorima u kasnijoj bici kod Doljana učestvovalo je i nekoliko Srbijanaca, koji su odigrali odlučujuću ulogu u podizanju do tada mirnih hrišćana. Zbog ovih veza Austrijanci su Oreškovića po kazni premjestili u unutrašnjost, da bi on nešto kasnije prebjegao u srpsku vojsku.³⁵⁴⁸ Ovaj pokret austrijskih oficira imao je veze sa Ilijom Garašanimom. Izvjesni oberlajtnant iz Gradiške regimente Atanasije Đurčić predao je sredinom juna 1858. srpskoj vladi nekakav plan za „oslobođenje Bosne“. On je od srpske vlade tražio pomoć od 15 do 20.000 forinti, kako bi „osvoenu Bosnu, Hercegovinu“ zajedno sa Srbijom, Crnom Gorom, Hrvatskom i Slavonijom „u (j)ednu državu sedin(io) i koliko (je bilo) moguće sav narod srbski i jugoslavenski od stranoga gospodstva oslobod(i)“. ³⁵⁴⁹ Tako je, na primjer, prema ruskim saznanjima Orešković početkom jula 1858. trebao napasti Prijedor.³⁵⁵⁰ Risto Jević je bio rodom iz Crkvine u Gradačačkoj nahiji, dok se Simo Ćosić javno predstavljao kao ruski emisar. Za njih obojicu je austrijski konzularni agent u Banjaluci Alexander fon Milenković smatrao, da su oni bili više pustolovi nego emisari.³⁵⁵¹ Milenković je kancelaru grofu Buol-Šauenštajnu naveo, kako je pravi uzrok pobune hrišćanske raje u bihaćkom distriktu bilo njihovo potpuno osiromašenje. Oni su se samo zbog siromaštva masovno digli protiv muslimanskih zemljoposjednika, a nikako iz nacionalnih ili političkih pobuda („weder Nationalitäts noch andere politische Bestrebungen“.). Ovaj austrijski konzul hrvatskog porijekla predložio je, da austrijske trupe okupiraju bihaćki i banjalučki distrikt i da ih drže pod okupacijom sve dok se u njima ne povrati mirnodopsko stanje.³⁵⁵² Čak je i hrvatski pravaš Eugen Kvaternik, u vrijeme kada je vodio proruskiju politiku, otkrio Šiškinovom agentu I. I. Sreznjevskom, da bi se za napad na Bosnu „u rok(u) (od) samo 14 danah-moglo dignuti do 30.000 oružanih dobro graničarskih Hrvatah, uz podporu hrane i malo novca“. Kvaternik je bio siguran, „da (bi) se uz ovu masu sav razjareni hrvatski narod u Austriji i Turskoj u 1-2 mjeseca

³⁵⁴⁸ Исто, 222-223.

³⁵⁴⁹ И. Тепић, н. д., 332.

³⁵⁵⁰ Исто, 337.

³⁵⁵¹ В. Поповић, н. д., 1949, 232-233.

³⁵⁵² Cons. Agent. Millenkovic-Graf Buol-Schauenstein, Banialuka am 16-ten July 1858, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 152-153.

digao“. Želio je, čak da se o ovom prijedlogu informiše i upravnik ruskog Azijskog departmana Igor Kovalevski.³⁵⁵³

Porta je krajem juna 1858. zapovijedila svom vanrednom komesaru u Bosni Ćamil-efendiji, „da se sa odličnijim poglavicama narodnim posavjetuje o reformama, koje se na polzu Hristijana imaju zavesti“. U tom pogledu Ćamil-efendija je više „poglavica narodni“ dozvao u Mostar“, gdje je sa njima otpočeo savjetovanja. Ova savjetovanja dobila su na svome značaju, pošto su i strani konzuli (bili) pozvani da na njima prisustvuju.³⁵⁵⁴

Pobunjeničko vrenje u Bosanskoj Posavini se nije tako olako moglo kontrolisati kao u Bosanskoj Krajini, pogotovo nakon što su u Brčko došla dva eskadrona konjanika predvođena Aćib-begom. Umjesto da brane hrišćane, oni su u ovo mjesto, smjestivši se u hrišćanske kuće došli da „od pobunjenih Hristijana“ („Христијана“) brane Muslimane. To je isprovociralo mnoge brčanske hrišćane da napuste svoje domove i pređu preko Save u Austriju. Samo nekoliko dana ranije, u Brčkom je bilo zatvoreno oko 150 hrišćana, samo zato što su došli na pazar bez teskere i ako su svi bili žitelji brčanske nahije. Turske vlasti natjerale su ih da ponovo kupe teskere i tako se spasu robije.³⁵⁵⁵ Bilo je i suprotnih primjera. U Tuzli je miralaj branio hrišćane i to tako što je dvojicu nasilnika begova Gradašćevića poslao okovane u sarajevsku tamnicu.³⁵⁵⁶

Vladika Agatangel je u julu 1858. bio optužen kao turski neprijatelj, zbog čega je (bio) smijenjen i pozvan u Carigrad.³⁵⁵⁷ On je u Carigradskoj patrijaršiji bio stigmatizovan kao prijatelj naroda, kada je, samo mjesec dana ranije, nekako uspio da se pred patrijarhom opravda zbog navodne optužbe što je bunio narod, da vlastima ne plaća trećinu. Njega je tada vlastima najvjerojatnije tužio specijalni Portin komesar Aziz-paša. Agatangel je bio zamijenjen Meletijem, dotadašnjim namjesnikom ohridskog mitropolita. Smjena vladike Agatangela je za pravoslavne Srbe u Bosni predstavljala veliku štetu, jer je on bio „jedini između grčki(h) vladika u srbskom narodu („у србском народу“), koji

³⁵⁵³ Eugen Kvatèrnik-I. I. *Sreznjevskom*, u Petrovomgradu 7/6 858, u: I. Očak, *Grada za povijest hrvatsko-ruskih veza u drugoj polovini XIX stoljeća*, 380.

³⁵⁵⁴ CH-72/XXV, 26. 6. 1858.

³⁵⁵⁵ *Исмо*

³⁵⁵⁶ CH-85/XXV, 26. 7. 1858.

³⁵⁵⁷ *Omchikus, consul Agentie zu Tusla-Consul E. von Rössler*, Tusla am 10-ten July 1858, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 143.

je nešta dobro uradio za crkvu i školu“.³⁵⁵⁸ Njegova smjena morala je imati veze sa optužbama da je često kolaborirao sa ustanicima, a koje su na njegov račun stizale od bosanskih vlasti.³⁵⁵⁹ Uz to, činilo se, da je ovaj vladika bio još od ranije po ruskom ukusu, posebno Giljferdingovom.³⁵⁶⁰ Rusima je bilo od velike političke važnosti, da na istaknutim mjestima u pravoslavnoj crkvi u Bosni budu ona lica, koja neće, kao grčki fanarioti „ometati razvoj slovenske narodnosti“ („противодействию развитию славянской народности“).³⁵⁶¹ O skromnom izgledu pravoslavnih crkvice u jugoistočnoj Hercegovini pisao je upravo ruski konzul Giljferding. Te „kamene jazbine“ („каменная каморка“), kako ih je on nazvao bile su u stvari obične „sobice od kamena“ kod kojih je „gola daščana pregrada zamijenjivala ikonostas“ i bile su bez „carskih dveri“. Takođe, „obična kamena ploča na malom stupcu služila je kao oltar. U tim crkvama nije bilo ni krsta, ni slika, ni knjiga, ni utvari. Te utvari u crkvu su se donosile samo kada se održavala služba. Ako bi neki predmet ostao u crkvi, Muslimani („Мусульмане“) bi ga zaplijenili“. Giljferding je naveo, kako „u sjeverozapadnoj Hercegovini i Bosni nije ni bilo ovakvih seoskih crkvice, budući da su ih Turci nedavno („недавнее“) porušili, a u nekima je srušen oltar“. U ovim krajevima često se događalo da pravoslavni „rastu, stare i umiru ne prisustvujući nikada crkvenoj službi“. Isto tako, „kod onih oltara kod kojih se vršila služba ili, kako su to Srbi („Сербы“) neobično govorili *koji poje*, nije bilo popova. O takvim crkvicama brinuli su se seljaci“. Za hercegovačke monahe ruski konzul je naveo, da „ako nisu imali jevanđelje, službenik i druge potrebne knjige, da su se onda služili nekakvim pohabanim komadićima rukopisa iz XVI i XVII vijeka ili iz štampanih srbskih („Сербских“) knjiga, koje su čuvali seljaci“.³⁵⁶² Pravoslavna crkva u Visokom podignuta 1857. bila je od kamena, unutra potpuno prazna, bez knjiga, bez sasuda (osim olovnog putira) i ikona. Osim toga, „Muslimani nisu dozvolili da se na nju postavi krst“ („Мусульмане не позволили поставить на ней креста“). I pored toga, pravoslavni

³⁵⁵⁸ СН-73/XXV, 28. 6. 1858.

³⁵⁵⁹ И. Тепић, н. д., 344.

³⁵⁶⁰ А. Ф. Гилџфердинг-Е. П. Ковалевскому, Сараево 16 (28) июня 1857 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 53.

³⁵⁶¹ МИД России-А. П. Бутеневу, [В. С. Петербурге] 26 октября 1857 г., в: *Также*, 85.

³⁵⁶² А. Гилџфердинг, *Погъздка по Герцеговинѣ, Босни и Старой Сербии*, 12-13.

Visočani su svoju crkvicu Giljferdingu sa ponosom pokazivali. Visoko je pored Travnika i Sarajeva bila jedina srednjo-bosanska varoš koja je imala pravoslavnu crkvicu.³⁵⁶³

Novi Portin punomoćnik za Bosnu i Hercegovinu, Hadži Fered-efendi došao je 5. jula 1858. u Mostar.³⁵⁶⁴ Rezultat njegovog iznenadnog dolaska bio je, da je u Hercegovini, za kratko vrijeme „više turski(h) velikaša, koji su narod globili i povoda dali pobuni, (bilo) uhvaćeno, i da su svi tu u okovima u Carigrad (bili) opravljeni“.³⁵⁶⁵

Računa se, da je do prvih dana jula 1858. na više mjesta u sjevernoj Bosni, čak oko 3.000 seljaka prebjeglo u Austriju. Prema njihovim ličnim svjedočenjima, sve ono „što su se trudili neki sultanovi činovnici, koji (su) ima(li) važnosti, da uklone buru, to su im pokvarili begovi svojom upornošću“. Bosanski begovi nisu htjeli čuti „ni za kakvo sporazumljenje, nego su gotovo svi (bili) okrenuti oružju i protiv samog gospodara svoga“. Prema tome, carigradska vlada nije bila ništa kriva, „nego joj se mo(glo) najviše za to zamjeriti, što je slabo pazila na ovdašnje događaje“. Porta je pogriješila najviše u procjeni rasporeda redovnih vojnih jedinica, koje je dopremila u Bosnu i Hercegovinu. Pošto nije bilo toliko nužno držati veću koncentraciju vojske u Hercegovini, mogao se priličan dio te vojske prebaciti u Bosansku Krajinu. Tu je, zapravo, „vojska (bila) preko nužna da među Hristijanima i muhamedanskim građanima („Христијанима и мухамеданским грађанима“) bude neprelazna pregrada, pa obojima da zadaje strah prema svetinji zakona“. Naravno, u tom slučaju u turskoj redovnoj vojsci su svakako bili nužni „predvoditelji smisljenja i koji n(isu) (i)ma(li) nikakove predrasude“. Sa druge strane, domaći Muslimani nisu nespremno dočekali pokret hrišćana. Naime, „građanski taj rat kao da je i od muhamedanske strane (bio) po planu spremljen, pošto je (t)ih dana na više mjesta daleko u Bosni došlo do jednaki(h) bojeva“. Navodno, oko 8.000 Muslimana iz: Bihaća, Ostrošca, Bužima i Prijedora otišli su u pomoć svojim sunarodnicima i „jednovjercima“ u novljansku nahiju. Prema nekim vijestima, ovi muslimanski borci su iz osvete cijelim putem palili „sve što se hristijansko

³⁵⁶³ *Также*, 250.

³⁵⁶⁴ CH-74/XXV, 1. 7. 1858.

³⁵⁶⁵ CH-76/XXV, 5. 7. 1858.

(„христијанско“) nazvalo“.³⁵⁶⁶ U toj navali bosansko-muslimanski borci su kod Kozarca spalili pravoslavnu crkvu.³⁵⁶⁷

U Bihaćkoj okolini je neki „Srbin“ („Србин“) predvodio između 600 i 700 pobunjenih hrišćana. U sudaru sa muslimanskim seljacima i vojskom oni su odnijeli pobjedu, koja je bila od posebne važnosti s obzirom na činjenicu, da su „među poginuvšim Turcima (bili) poznati najgori neprijatelji hristijanski iz Vakupa, Ahmet Uhić, Malić-beg Kulenović, Muhamed-beg Kulenović i još više njih“.³⁵⁶⁸ Bosansko-petrovački muslimanski prvaci Kulenovići bili su najveći kočničari reformi, a Gavro Vučković žalio se još u maju 1858. godine ruskom poslaniku na Porti na Derviš-bega Kulenovića. Ovaj siledžija je nekom mjesnom hrišćaninu oteo ženu, silovao je i na kraju ubio.³⁵⁶⁹

Osim u Bosanskoj Krajini, „Hristijani i Muhamedanci“ („Христијани и Мухамеданци“) sukobili su se i u: Župi, Bosanskoj Posavini, Podrinju i sarajevskom pašaluku. Postojali su ozbiljni nagovještaji, da su se „Hristijani („Христијани“) latili inicijative, i kao da (su) svuda pobjeđ(ivali)“. Sukobi su dobijali obilježje međuvjerskog rata u kome su se hrišćani kretali po predjelima „gdje (je) njih više (bilo) nego Turaka, gdje su pljačkali i vršili nasilje nad Muslimanima. Isti slučaj bio je sa Muslimanima, „gdje (je) opet njih (bilo) više“ od hrišćana. Postojala je veoma ozbiljna opasnost, da pod uslovom, ako se u skorije vrijeme bosanska vlada ne angažuje oko smirivanja sukoba, da se „mo(gao) pokret okrenuti na političko-religiozan („политичко-религиозан“) i ustrojiti se da bude opasan“. Muslimani su bili potpuno iznenađeni činjenicom, da su bosansko-srpski pobunjenici bili vrlo dobro naoružani. Tek je tada mnogima bilo jasno, da Omer-paša Latas nije u potpunosti oduzeo raji oružje, kako se govorilo. Osim toga, dosta njih posakrivali su oružje, a da to bosanski Muslimani nisu ni znali. Uostalom, u posljednje tri godine imali su bosansko-srpski seljaci „dosta prilike da ga preko trgovine nabave na granici, a da nikakvu sumnju na sebe ne bac(e)“.³⁵⁷⁰ Ruski izvori govore, da su u jurišima na imanja „svojih posjednika“ ustanici nemilosrdno ubijali i njihove „cijele porodice“.

³⁵⁶⁶ Исто

³⁵⁶⁷ CH-81/XXV, 17. 7. 1858.

³⁵⁶⁸ CH-78/XXV, 10. 7. 1858.

³⁵⁶⁹ Г. Вучкович-А. П. Бутеневу, Константинополь 29 апреля 1858 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 165.

³⁵⁷⁰ CH-78/XXV, 10. 7. 1858.

Tako su u napadu na brčansku varoš, ustanici poubijali sve njene muslimanske stanovnike. Isti izvor navodi, da su ustanici ubijali i svoje sunarodnike i to „prvenstveno bogate“, jer nisu htjeli da im se pridruže.³⁵⁷¹

Najkrvaviji sukob između bosanskih Srba i bosanskih Muslimana³⁵⁷² desio se krajem juna 1858. kod Doljana. Na samo bojno polje došao je vođa bosanskih Muslimana beg Kulenović u pratnji 2.000 konjanika. Kulenović-beg je poginuo u tom boju „zajedno sa 267 svojih Bošnjaka“ („Бошњака“). Bosanski Srbi su odnijeli pobjedu u ovom sukobu i gonili protivnike skroz do drumu koji je iz Bosanskog Novog vodio u Prijedor. Vođa ustanika je u ovoj bici zadobio konja, „krasnog belca, na kome se gizdao u boju poginuvši beg Kulenović“. Reakciju bosanskih Muslimana je na svojoj koži najviše mogla da osjeti hrišćanska raja u Kozarcu, koja je bila sva protjerana preko austrijske granice.³⁵⁷³ Zajedno sa kulen-vakufskim begom Kulenovićem u sukobu protiv bosanskih Srba učestvovao je Ahmed Abdagić, koji je u borbu bio natjeran i koji je još odranije važio za prijatelja hrišćana.³⁵⁷⁴

Muslimani u Bosni pokazali su već sredinom jula 1858. veći stepen solidarnosti unutar svoga nacionalnog korpusa u borbi protiv bosansko-srpskih ustanika. Nije moglo, a da se ne primijeti „da (je) hiljadama zaneseni(h) Tur(aka) dolaz(ilo) iznutra iz Bosne da pomognu svojim jednovercima boriti se protiv Hristijana“ („Християна“). Međumuslimanska solidarnost u Bosni mogla se objasniti i vjerskim uzrokom, jer su „događaji u Džedi i komešanje u Egiptu dokaz(ivali) da (su) se Muhamedanci („Мухамеданци“) svuda pokre(tali) i da su nemiri u Bosni (bili) samo pojedini znak daleko rasprostranjenog pokreta za vjeru“.³⁵⁷⁵

Britanski konzul u Sarajevu Čerčil je 20. jula 1858. pisao u London, kako su bosanski hrišćani djelovali uglavnom po uputama stranih sila, u prvom redu Rusije.³⁵⁷⁶ U

³⁵⁷¹ И. Тепић, *n. d.*, 346.

³⁵⁷² Savremena ruska literatura, za razliku od srpske, pravila je u to vrijeme decidnu distinkciju između Srba i Muslimana ili Turaka u Bosni. Rusi su znali, da su „u Bosni i Hercegovini („Босни и Херцеговини“) живе(li) takođe Srbi, ali (da) su oni još (bili) pod Turcima zato, što je tamo (bilo) mnogo Turaka“. (А. О, *Неколико речій о славенскимъ народима у Аустрији и Турској*, Петербург [1859.], 10.). Ono što je zanimljivo je, da su se pod Turcima u Bosni podrazumijevali „Slaven(i) („Славена“) (ne Srbi!-В. Т.) koji su ostavili svoju, pa prešli u muslomansku veru“. (*Исто*, 23.)

³⁵⁷³ CH-82/XXV, 19. 7. 1858.

³⁵⁷⁴ CH-88/XXV, 2. 8. 1858.

³⁵⁷⁵ CH-78/XXV, 10. 7. 1858.

³⁵⁷⁶ Е. Радушић, *n. d.*, 125-126.

politici Austrije prema Bosni tada je preovladavao stav austrijskog poslanik u Carigradu Prokeš Osten, koji je krajem istog mjeseca obavještavao sebi nadređenog kancelara grofa Buol-Šauenštajna, kako se na Porti vrlo dobro znalo za veliki uticaj popova iz Srbije i Crne Gore na ponašanje raje.³⁵⁷⁷ Ipak, konzul fon Resler je 31. jula 1858. ponovio raniju ocjenu vicekonzula fon Milenkovića iz Banjaluke, da je u Bosni pobunjeni „narod bio bez političkih pobuda ili motiva“ („Das Volk hat keine politische Beweggrunde“).³⁵⁷⁸ Ščulepnikov je, ni manje ni više, kao glavne krivce za ove sukobe označio „krajliške Muslimane, uvijek istaknute fanatizmom“ („к мусульманам Крайны, отличавшимся всегда фанатизмом“).³⁵⁷⁹ Ovaj, kao i svi raniji sukobi na vjerskoj osnovi nije prošao bez paljenja i rušenja vjerskih objekata. Muslimanski bašibozuci su tokom julskih borbi sa pobunjenicima zapalili pravoslavni manastir iznad Starog Majdana, kao i cvrkvu u Lipniku kod Sanskog Mosta.³⁵⁸⁰ Tokom bašibozučkog napada na srpsko selo Čitluk kod Bosanskog Novog 24. jula 1858. srušena je seoska crkva i ubijeno više nevinih ljudi.³⁵⁸¹ Bosanske izbjeglice u Austriju obratile su se sredinom jula 1858. ruskom konzul u Beogradu M. R. Miloševiću. Nepropuštajući priliku, da se od „velikomoćnog, nepobijedivog, jednovjernog i srodnog Ruskog carstva“ („великомощной, непобедимой и единоверной и сродной нам Российской империи“) zatraži pomoć, Miloševiću je bilo saopšteno, da su brojne „bosansko-srbsko-pravoslavne“ („босанско-србско-православне“) porodice ostavile svoje domove i spas od bijesnih „poturčenjaka bošnjaka“ („потурченяцы бошняцы“) našle u Austriji.³⁵⁸² Inače, do kraja bune bilo je popaljeno oko 180 krajliških sela i sa kućnih pragova protjerano oko 15.000 ljudi.³⁵⁸³ Ovo su bili podaci koji su ruskoj vladi, u ime „bijednog naroda bosanskog“ („бедный народ боснийский“) plasirali Risto Jeić i grupa njegovih najbližih saradnika. Osim popaljenih

³⁵⁷⁷ Prokesch Osten-Graf Buol-Schauenstein, Constantinopel, 30. Juli 1858, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 163.

³⁵⁷⁸ Consul E. von Rössler-Graf Buol-Schauenstein, Sarajevo am 31 Juli 1858, u: *Isto*, 164.

³⁵⁷⁹ Е. Р. Щулепников-А. П. Бутеневу, Сараево 17 июня 1858 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 180.

³⁵⁸⁰ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 235.

³⁵⁸¹ И. Тепић, *н. д.*, 340.

³⁵⁸² *Боснийски беженцев в Австрии-М. Р. Милошевичу, (?) 30 июня 1858 г., в: Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 181-182.

³⁵⁸³ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 247.

180 sela, Jeić je Rusima poslao podatke i o zapaljena dva pravoslavna manastira, kao i 14 pravoslavnih crkava.³⁵⁸⁴

Ne može se reći da u muslimansko-hrišćanskom ratnom vrtlogu nije bilo „Turaka koji (su) Hristijanima („Христијанима“) dobro misl(ili)“. Jedan od takvih bio je carski činovnik neki Junuz-aga, koji je nakon turskog poraza od Crnogoraca na Grahovu iskreno žalio stradanje 15.000 mladih Muslimana sljedećim riječima: *„Nije pametno što se naši zavađaju s Hristijanima („Христијанима“). Mi ne možemo sad činiti što smo mogli činiti pre. Hristijani („Христијани“) su se svuda umnožili i neće više da trpe ono, što nije pravo. Da se bijemo s njima, ne možemo ih natjerati na ono, što nije pravo, dok mnogo glava mrtvi ne oстане. Pa da ih na jednom kraju i natjeramo, buknuće buna na drugom a može biti i na sve strane, pa šta će onda biti? Da od jednog Turčina postane 20, ništa učiniti ne mogu. A kad izginemo i propadnemo, doći će drugi na gotovo, pa šta smo dobili? Ništa, no umalili svijet, potrošili novce i zemlju ogladnili, pa onda na gotovo i propali. A da tako ne bude, treba svakom narodu da se da pravda u svoj našoj carevini. Samo tako ako se čini, onda će moći dobro biti. Ne učinili se ovako, onda teško nama, jer se gvožđe od drvo tarući mora preglodati“*.³⁵⁸⁵ Rat više nikako nije odgovarao bosansko-muslimanskim vlastima. Bosanski begovi iz: Kulen Vakufa, Banjaluke, Bihaća i Zvornika dobili su početkom jula 1858. od bosanskog vezira „zapovest, da se odmah razidu svojim kućama, jer inače će doći pod strogi odgovor“.³⁵⁸⁶

Na smirivanju uzavrelih strasti radilo se i na srpskoj strani. Pravoslavni vladika iz Tuzle uspio je 17. jula 1858. u pratnji viših turskih činovnika „obavjestiti prepiruće se seljake kakva im opasnost preti ako nastave borbu protiv begova“. Vladika je vlastitim primjerom, pokazao da se moglo doći do napretka. On se svojevolumno odrekao trećine, koja mu je pripadala po zakonu. Katoličko sveštenstvo navijestilo je, da je bilo spremno, to isto učiniti u „turskoj Hrvatskoj“ („турској Хрватској“). Još od prije, na manastirskim, kao i na vlastelinskim dobrima od seljaka se uzimala trećina od svih plodova. Od tada, sveštenstvo „n(i)je (više htjelo) ništa da zna šta (su) begovi rad(ili)“. Ova činjenica karakterisale je bune u Bosanskoj Posavini i Bosanskoj Krajini bolje od

³⁵⁸⁴ Представители целого народа боснийского (Христо Ейч, Йовица Ковачевич, Ивета Милитинович, Вид Ромич и Перо Вранеш)-Александру II, Босния 3 августа 1858 г., в: Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864, 196-197.

³⁵⁸⁵ СН-78/XXV, 10. 7. 1858.

³⁵⁸⁶ СН-79/XXV, 12. 7. 1858.

bilo čega drugog, a to je, da „tu nije (bilo) reč(i) o političkim pitanjima, niti o borbi religioznoj, nego samo (o) odporu protivu velikih poreza“.³⁵⁸⁷

Trgovci, koji su prebjegli u Austriju svjedočili su, da je „buna u Bosni (bila) obšta, pa po tome socijalna“. Ima nagovještaja, da je grupa od 4.000 ustanika pod vođstvom nekog Krstića, koji je sredinom jula 1858. zauzeo drum koji je vodio iz Bosanskog Novog za Banjaluku bila sastavljena od „seljana islamske i pravoslavno-istočne i rimsko-katoličke vere“ („сељана исламске и православне-источне и римско-католичке вјере“). Moglo se samo pretpostaviti, da su vođe Garača i Krstić bili u „stalnoj vezi sa predvoditeljima hristijanskim iz Sarajeva, Tuzle, Zvornika i Travnika“.³⁵⁸⁸ Za organizatora ustanka u Bosanskoj Krajini Simu Ćosića znao je Ilija Garašanin, pogotovo što je ovaj jedno izvjesno vrijeme proveo u Beogradu, gdje je tražio rusku pomoć za podizanje ustanka u Bosni.³⁵⁸⁹ Hrvatski baron Šokčević i ban Jelačić ne samo da su znali, nego su dozvoljavali bosanskim pobunjenicima, da slobodno kupuju oružje u Hrvatskoj. Te činjenice navodile su na razmišljanje agenta austrijskog konzulata Miloševića, kako je Austrija tajno planirala da u vrijeme bosanskih nemira upadne u Bosnu i umiješa se u njene unutrašnje prilike.³⁵⁹⁰ Postoje neke pretpostvke, da je đakovački biskup Štrosmajer želio preko bosanskih franjevaca podići katolike na ustanak.³⁵⁹¹ Njihova saradnja sa Srbima ostala je naročito minorna u okolini Banjaluke, gdje su ustanici odmah na početku ratnih sukoba, početkom jula 1858. srušili jednu katoličku školu i ubili dvojicu katoličkih fratara.³⁵⁹² Potencijalnu saradnju sa biskupom Štrosmajerom i bosanskim katolicima spriječila je srpska vlada signalom svojim agentima u Bosni, da povedu računa o njegovoj „katoličko-hrvatskoj propagandi“.³⁵⁹³ Garašanin je bez ikakvog ozbiljnijeg dokaza nazivao Štrosmajera „austrijskim agentom i plaćenikom“, takođe, uz uvjerenje, da je đakovački biskup od 1858. stajao „na čelu austrijske propagande u Bosni“.³⁵⁹⁴

³⁵⁸⁷ CH-80/XXV, 15. 7. 1858.

³⁵⁸⁸ CH-81/XXV, 17. 7. 1858.

³⁵⁸⁹ М. Р. Милошевич-Е. П. Ковалевскому, Белград 27 июля 1858 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 193.

³⁵⁹⁰ G. Šljivo, *n. d.*, 1998, 377-378.

³⁵⁹¹ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 236.

³⁵⁹² И. Тепић, *н. д.*, 338.

³⁵⁹³ М. Екмечић, *Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844-1875)*, у: „Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века“, Београд 1997, 44.

³⁵⁹⁴ В. Крстић, *Хрватско-угарска нагодба 1868. године*, Београд 1969, 337.

Kada turske vlasti više nisu pronalazile načina da izbjeglu hrišćansku raju u Austriju privole na povratak, onda su se dosjetile, da iz Banjaluke, a po naredbi kajmakama pošalju u Kostajnicu i neka druga mjesta na granici više trgovaca i popova da ih ovi pozovu na povratak svojim kućama. Izbjeglice su odgovorile, da, iako su „ljub(ile) sultana, jer je (bio) dobar“, da ih je, ipak bio strah vratiti se bez oružja u Bosnu. Zahtijevale su od bosanske vlade, da „obuzda spahije, neka se ukine trećina i desetak, pa će se oni rado i veselo vratiti u svoju postojbinu“.³⁵⁹⁵ U ime „naroda bosansko-hristijanskog“ („народа босанско-христијанског“) predstavnik izbjeglica proto Petar Gvozdić pisao je u julu 1858. na adresu bihaćkog paše i austrijskog vicekonzula u Banjaluci i upozoravao, „da su neki fermani i druge buruntije iz Carigrada na vezire i paše dolazile, i to skoro svagda, kad se koji nemir u ovom žalostnom narodu pojavljivao, ali nigda od ovih hata i fermana do (t)ad ni traga kakvog n(ije) bi(lo)“. Gvozdić je u pismu na vrlo zreo način podsjetio na „najnoviju carsku milost hathumajum, koji (je) pruža(o) ovom sužanjskom narodu tako reći novi život, da i on može kao čovek već jedanput živiti“. Izbjeglice su svoj povratak uslovljavale garancijom „vlasti (njihove) do(t)adašnje pred drugim kojim kraljem“.³⁵⁹⁶

Bosanski vezir je krajem jula 1858. i sam mogao uvidjeti, kako se u Bosni, „bez vojničke pomoći“ nije nikako „mo(glo) oživotvorit ni slovce hat-humajuma“.³⁵⁹⁷ Vlasti su ozbiljno razmišljale o popuštanju nekim zahtjevima pobunjene raje, samo da bi se umirilo stanje u zemlji, pa čak i da prihvati zahtjev, koji se ticao nacionalnog pitanja. Riječ je o zahtjevu hercegovačkih ustanika, „da se naimenuje novi pravoslavni arhiepiskop za Hercegovinu iz ondiešnjeg svećenstva, koi je (bio) viešt zemaljskom jeziku“.³⁵⁹⁸

U Hercegovini se u julu 1858. činilo, kao da je počeo prevladavati mir i kao da se ustanak stišao. Hercegovački Srbi su od svojih ljudi izabrali jednu deputaciju, koja je Portinom komesaru iznijela „sve želje i tegobe narodne“. Ovaj je deputaciji obećao, „da će se Hristijanima („Христијанима“) u Hercegovini dati sve povlastice, koje (su)

³⁵⁹⁵ CH-83/XXV, 22. 7. 1858.

³⁵⁹⁶ CH-86/XXV, 29. 7. 1858.

³⁵⁹⁷ CKSNN-35/XXIV, 13. 2. 1858.

³⁵⁹⁸ CKSNN-179/XXIV, 7. 8. 1858.

uživa(li) njihovi jednoverci po ostalim krajevima carstva“.³⁵⁹⁹ U Mostaru je neki mladi Musliman „ukrao“ neku hrišćansku djevojku iz Stoca, sa kojom se, pošto ona pređe na islam imao namjeru oženiti. Djevojka je već bila na to pristala, „ali vlasti držeći se propisa“ naredile su da djevojka prvo provede tri dana u jednoj hrišćanskoj kući u koju su mogli dolaziti njeni roditelji i pop. Nakon tri dana, djevojka se, očito pod pritiskom svojih roditelja pokajala, uslijed čega je Vasif-paša naredio da se ona slobodno vrati svojim roditeljima, a mladom Muslimanu zabranio da djevojku više ne uznemirava.³⁶⁰⁰

Novi zbornički mitropolit Meletije vratio je način vođenja crkve na stanje prije Agatangela. On je u julu 1858. zatvorio jednog svoga popa samo zato što nije platio trećinu.³⁶⁰¹ Drugi mitropolit, Dionisije sarajevski umro je 26. jula 1858. prateći bosanskog vezira Kani Mehmed-pašu na mjestu, gdje su izbili sukobi između bosanskih Muslimana i bosanskih Srba.³⁶⁰² Bosanski vezir Kani Mehmed-paša smatrao je, kako je glavni razlog ustanka hrišćana bio njihov obračun sa bosanskim Muslimanima. On je, nešto ranije, u Bihaću specijalnom komesaru hrvatskog bana pukovniku Vagneru izjavio, da je iz tih razloga bio odlučan „nemilosrdno goniti raju“.³⁶⁰³ Kada je polazio u rat protiv ustanika, Kani Mehmed-paša je ruskom konzulu Joninu izgledao „kao da ide u sveti rat“, ponašajući se u svemu kao pravi „propovjednik religioznog rata“.³⁶⁰⁴

Bosanske muslimanske snage potukle su 15. jula 1858. kod Ivanjske pobunjenike čime je bila okončana buna oko Gornje Une.³⁶⁰⁵ Hajdučke harambaše Pero Garača, pod čijom komandom su spaljena sva muslimanska sela između Sanske doline i Une³⁶⁰⁶ i Miloš Medić Brnjo, kao i emisar Simo Ćosić su kasnije poginuli, dok je Pecija, po kome je čitava buna nazvana „Prva Pecijina buna“ pobjegao u Hrvatsku. Tamo ga je izdao jatak, poslije čega su ga austrijske vlasti predale Turcima i to kao običnog razbojnika za ranije raspisanu cijenu od 5.000 groša. Pecija je bio otpremljen u Carigrad, da bi prilikom njegovog sprovođenja u Bosnu, gdje je nad njim trebala biti izvršena smrtna kazna pobjegao je u Srbiji. On se konačno smirio u Kragujevcu u kome je od srpskih vlasti

³⁵⁹⁹ CH-87/XXV, 31. 7. 1858, 341.

³⁶⁰⁰ CH-90/XXV, 9. 8. 1858, 352.

³⁶⁰¹ CH-89/XXV, 5. 8. 1858, 349.

³⁶⁰² CH-92/XXV, 14. 8. 1858, 361.

³⁶⁰³ И. Тепић, *н. д.*, 340.

³⁶⁰⁴ *Исто*, 347.

³⁶⁰⁵ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 238.

³⁶⁰⁶ Anonim, *Prijedor i okolina*, 25-26.

dobio položaj policijskog nadpandura.³⁶⁰⁷ Risto Jeić, ćurčija i trgovac stokom bio je austrijskim vlastima poznat odranije i to kao povjerljivo agitaciono lice Đorđa Nikolića, kontrolora odjeljenja narodne vojske u Srbiji. Austrijska obavještajna služba opisala ga je kao lakomislenog i brbljivog ljubitelja jakih pića, a u političkom smislu ga je smatrala za: jugoslovenskog agitatora, srpsko-ruskog pristalicu i crnogorskog agenta.³⁶⁰⁸ Jeić je za kratko vrijeme ostvario vezu sa: Mićom Ljubibratićem, ruskim konzulom Giljferdingom, Lukom Vukalovićem, Gavrom Vučkovićem i mnogi drugi srpskim nacionalistima.³⁶⁰⁹

U Gradačcu je početkom avgusta 1858. bila naređena skupština za čitavu mjesnu nahiju, na koju je trebalo da dođu po dva kmeta ili mjestnih starješina iz svakog sela, kao i svi rimo-katolički fratri i pravoslavni popovi. Pred mudirovim konakom stajala je konjica, koja je odmah, kako je tuzlanski kajmakam sa zborničkim vladikom Meletijom izašao da pročita raji ferman opkolila skupštinu. U fermanu je pisalo, da je raja morala davati begovima trećinu od svih plodova bez izuzetka, a begovi raji stoku za oranje, materijal za obradu zemlje, popravku kuća i obradive njive. Pošto je ferman pročitan, pop Stojan iz Žabara izdvojio se sa 11 kmetova i protestovao protiv fermana. Između ostalog on je naveo „kako od olakšica, što je (bilo) obećan(o), najposle opet n(ije) (bilo) ništa, počem najviše njih begovi n(isu) (i)ma(li) stoke da daju raji za oranje, te još neki i sami (su) ima(li) traljavi(h) kuća, a kamoli da (su) i raju (mogli da) dadu bolji, niti (su) i sami ima(li) kakvi(h) ograda, a osobito n(isu) (i)ma(li) novaca, nego su još skoro svi (bili) jako dužni, rasipajuć(i) i novce samo na hareme“. To je bio povod da popa Stojana i njegove kmetove pristalice turske vlasti okuju u željezne okove, što je rezultiralo, da se „po svoj nahiji digne glas obšteg nezadovoljstva“. Meta napada 1.000 do 1.500 hrišćanskih seljaka pod vođstvom vođe popa Petka Jagodića iz Vranjaka kod Modriče bili su begovski konaci.³⁶¹⁰ Prije pobune pop Jagodić je bio učitelj u Modriči,³⁶¹¹ koji je poticao od nekog popa Đerka, koji je još krajem XVIII i početkom XIX vijeka bio pop u ovom kraju.³⁶¹² U međuvremenu su u Gradačcu, osim popa Stojačevića vlasti zatvorile seoske knezove:

³⁶⁰⁷ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 240.

³⁶⁰⁸ *Исто*, 243.

³⁶⁰⁹ *Исто*, 245-246.

³⁶¹⁰ СН-93/XXV, 19. 8. 1858.

³⁶¹¹ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 261.

³⁶¹² Лонгин, *н. р.*, 40.

Isaila Mojsića, Isaila Markovića, Stevana Pejića, Cvjetka Babića, Cvjetka Udovičića, Miću Marića, Sofrona Kostića i Dimtrija Markovića.³⁶¹³

Iz Carigrada je došla nova naredba po kojoj se desetina davala u zakup samim opštinama. Tako bi hrišćanska raja konačno bila oslobođena globa i kinjenja zakupaca, na koje su se oni, zapravo, i najviše tužili.³⁶¹⁴ Bosanski vezir je sredinom avgusta 1858. otpustio bašibozuke kućama i oštro im zabranio, „da se više ne kupe na oružje protivu Hristijana“.³⁶¹⁵

Kretanje hrišćanske raje na širem području Bosanske Posavine pretvorilo se sredinom avgusta 1858. u otvoreno suprostavljanje turskim vlastima. Pokret u tom kraju Bosne poprimao je karakteristike vjerskog rata, iako su na primjer neka muslimanska sela kod Modriče stale na stranu pobunjene raje. U ustaničkom štabu na jednoj zastavi bilo je ispisano: „Da Bog živi Sultana Abdul-Medžida hana i hathumajum“ („Да Богъ живи Султана Абдул-Мецида хана и хатхумаюмъ“), (ali i) Sveti Savo prosvjetitelju srbski“ („Светый Саво просвѣтителю србскій“) i „Sveti Đorđe pobjedonošče veliki“ („Светый Ђорђе побѣдоношче великий“).³⁶¹⁶ Ustaničkom štabu na Dugoj Njivi imali su „barjak, napravljen od bijeloga beza sa krstom“.³⁶¹⁷ Seljaci su tokom čitavog avgusta palili begovske konake, a neke od begova su i ubili. Na bunu, bosanski Muslimani su odgovorili hapšenjem oko pedeset seoskih knezova, koji su odvedeni prvo u Bijeljину, a zatim u Sarajevo. Među uhapšenima je bio bijeljinski pop Pero. Za glavnog vođu pobune vlasti su najviše sumnjičile Savu Đukića, panslavistu i vođu dobrovoljaca kod Sevastopolja.³⁶¹⁸ Osim toga, bosanske vlasti zaplijenile su sredinom oktobra 1858. na austrijskoj granici neko oružje u blizini Crkvine i Tišine kod Orašja za koje se utvrdilo, da je bilo srpske provinijencije.³⁶¹⁹

Komesar Aziz-paša, koji je u to vrijeme praktično bio strani vladar u Bosni je kao glavne krivce i pobunjivače označio seoske pravoslavne popove. Srpski trgovci u Bosanskoj Posavini, kao i u Bosanskoj Krajini se nisu uključili u pobunu. Odgovor begova na paljenje njihovih čardaka i kula i ubijanje nekoliko nedužnih bosanskih

³⁶¹³ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 255-256.

³⁶¹⁴ СН-98/XXV, 2. 9. 1858.

³⁶¹⁵ СН-91/XXV, 12. 8. 1858.

³⁶¹⁶ *Исто*

³⁶¹⁷ М. С. Филиповић, *н. р.*, 1959, 139.

³⁶¹⁸ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 256-257.

³⁶¹⁹ *Исто*, 259.

Muslimana je bilo paljenje većine pravoslavnih srpskih sela u Gradačačkoj nahiji, kao i samo godinu dana ranije sagrađene pravoslavne crkve u Obudovcu.³⁶²⁰ Ova crkva spaljena je „29 oktobra 1858“,³⁶²¹ po starom (julijanskom), odnosno 10. novembra 1858. po novom (gregorijanskom) kalendaru. Tuzlanski i sprečanski muslimanski bašibozuci natjerali su u obudovačkoj crkvi „dva pravoslavna, koji su držali crkvene ključke, da im crkvu otvore. Pregledav sve i nenašav novca obadva pravoslavna u crkvi (su) posijek(li), tjelesa im polož(ili) na crkvena vrata, glave stav(ili) megju krake, a svete knjige, s kojih su srebro poskidali, na stražnje dijelove i tako ih tu ostav(ili). Drugoga pravoslavnoga, kome (su) pri ramenu odsjek(li) glavu, napret(ili) (su) zastavom, na kojoj je bila slika Bogorodice i sv. Mihovila (sv. Mihaila-B. T.), dove(li) ga u Tuzlu te ga kao zarobljenika s Lipika preda(li) državnoj vlasti“.³⁶²² Najvjerojatnije je, da je tada na pragu obudovačke pravoslavne crkve zvijerski ubijen i učitelj iz toga bosansko-posavskog mjesta Jovan Žuvaljević i bačen na đubre.³⁶²³ Podizanje nove, veće obudovačke crkve započelo je tek 1864. godine.³⁶²⁴

Austrijski konzul Resler je pisao 7. avgusta 1858. svojoj vladi u Beču o sve učestalijem proganjanju pravoslavnih popova, koji su od bosanske vlade bili detektovani kao glavni podstrekači seoskog otpora davanju trećine. Vlasti su imale informaciju sa terena, kako se pravoslavnim popovima slično ponašao i katolički fratar fra Stjepan Mikić iz Tolise kod Orašja.³⁶²⁵ Kuriozitet je, da je među pop Stevan Avramovićevim pobunjenicima bio čak i jedan Musliman,³⁶²⁶ ali nijedan srpski trgovac. Kada je riječ o srpskim trgovcima za njih su srpski listovi u južnoj Ugarskoj, koji su imali svoje dopisnike iz Bosne pisali polovinom avgusta 1858. godine, kako su oni živjeli samo za

³⁶²⁰ *Исцо*, 262-263; Pravoslavni trgovci u nekim mjestima bosanske Posavine i sjeverne Bosne bili su potpuno nezainteresovani za ustanak. Tako su, na primjer, u Gračanici, mjestu sjeverno od Tuzle srpski trgovci (Ivaniševići, Milosavljevići, Hadžistevići, Stjepanovići, Gajunovići, Milišići) u mahali zvanoj „srpska varoš“ ostali mirni i slobodno se bavili trgovinom. (O. Hamzić, *Gospodarske prilike u Gračanici za vrijeme Turske sa posebnim osvrtom na trgovinu i urbani razvoj*, Gračanički glasnik, br. 2, Gračanica 1996, 21-22.)

³⁶²¹ М. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, 83.

³⁶²² Fra M. Nedić, *Ljetopis*, u: Fra J. Jelenić, *n. d.*, 277-278.

³⁶²³ А. О, *ц. м.*, 21.

³⁶²⁴ М. С. Филиповић, *н. р.*, 1964, 76.

³⁶²⁵ *Consul E. von Rössler-Graf Buol-Schauenstein*, Sarajevo am 7-ten August 1858, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 168-169.

³⁶²⁶ Fra R Drljić, *n. d.*, 102.

svoju korist, a da za školu i prosvjetu nisu nikako marili, tek toliko da su učitelji učili samo njihovu djecu.³⁶²⁷

Pomenuti vođa srpskih pobunjenika kod Orašja prota toga mjesta pop Avramović, inače učesnik propale bune popa Jovice Ilića, pisao je početkom septembra 1858. čak ruskom caru Aleksandru II za pomoć u ustanku. Pop Avramović nije bio nimalo neupućen u tok stvari. On se u pismu ruskom caru pozivao na: „svoju državu Bosnu“ („наша држава Босна“), zatim, poput hrvatskih pravaša, na „istorijsku istinu“ („по историчкој истини“) i na „državno pravo“ („државно право“) na Bosnu.³⁶²⁸ Njegov djed Hadži pop Stevan Popović se za vrijeme Karađorđevog ustanka u Gornju Slatinu doselio iz Hercegovine. Poslije se odselio u Orašje. Pop Avramović bio je osumnjičen, da je prije otpočinjanja pobune održavao tajne veze sa austrijskim agentima u obližnjoj Županji, kao i sa srpskim emisarima. On je prevazišao vjersku barijeru stupivši u vezu sa svojim prvim susjedom, gvardijanom samostana Raščica u Donjoj Tolisi fra Stjepanom Mikićem-Švabićem. Pop Stevanović predstavio je pobunjenicima fra Mikića kod obudavačke pravoslavne crkve, kada je ovaj dao riječ, da će katolici zajednički raditi sa pobunjenim bosanskim Srbima. Ustaničke vođe kod popa Stevanovića, kako je već navedeno bili su pravoslavni popovi: pop Stojan Stojčević iz Gornjih Žabara, pop Petko Jagodić iz Vranjaka, pop Pavle Trifunović i pop Marko Popadić iz Osječana, pop Jaćim Stefanovića iz Crkvine, pop Stanko Vuković iz Koprivne, pop Petar Vasić iz Ljubnice, pop Marko Simić iz Batkuše, pop Nikola Lukić iz Obudovca, pop Đurica Živković iz Srpske Zeline. Za popa Jaćima Stefanović se znalo, da je odlazio u Beograd i donosio upustva za ustanak. Prema planu ovih popova u ustanku je trebalo da učestvuju i Srbi u zvorničkoj i bijeljinska nahiji, kao i neke čete iz Srbije. U međuvremenu, katolici su iznenadno odustali od zajedničke akcije sa Srbima. Oni su od jedne srpske potjere spasili obudovačkog subašu, sakrivši ga u svom samostanu u Raščici. Takođe, katolici u Orašju onemogućili su podizanje pobune pod vođstvom Marka Arsić, tako što su ga uhvatili i zatvorili.³⁶²⁹ Neka katolikinja, sluškinja Mahmut-bega iz Batkuše saznala je od svojih

³⁶²⁷ А. Кос, *н. р.*, 2010, 216.

³⁶²⁸ *Прото Стефан Аврамовић, Петар Майсторовић, Крсто Несторовић-Александру II*, Боснија 20 августа 1858 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 199.

³⁶²⁹ Лонгин, *н. р.*, 40-41.

rođaka za oko 3.000 pušaka i 15 tovara baruta i olova sakrivenih po ritovima u okolini Bosanskog Šamca i to prijavila svome gazdi.³⁶³⁰

Razlozi za odustajanje bosanskih katolika od zajedničke pobune sa Srbima u Bosanskoj Posavini imali su veze sa tim što je bosanski vezir Mehmed-paša nešto ranije obećao biskupu fra Šunjiću očuvanje starih franjevačkih privilegija u pogledu oslabadanja od poreza. Biskup fra Šunjić je obećao fon Resleru, da će učiniti sve, da ukloni fra Stjepana Mikića iz Tolise. Čitava stvar sa fra Mikićem okončana je zaključkom sarajevskog medžlisa, da je on katoličke seljake u Bosanskoj Posavini protivzakonito bunio po instrukcijama koje su mu dolazile iz Srbije. Izgleda, da je najpresudnije na ovakav razvoj događaja uticao strah katoličkih fratara da i katolici ne zamrzu svoje biskupe i fratre, kao što su pravoslavni Srbi mrzili svoje vladike.³⁶³¹ Biskup fra Šunjića kaznio je fra Mikića tako što ga je iz Tolise premjestio u srednju Bosnu, u samostan u Kraljevu Sutjesku.³⁶³² Osim fra Mikića, kod austrijskih vlasti je za pobunjivanje katolika bio sumnjičen i fra Marijan Semun(ović) protiv koga su vlasti spremali tužbu direktno Porti.³⁶³³ Konzul fon Resler nije bio posebno zadovoljan ni ponašanjem fra Martina Nedića u vrijeme pobune.³⁶³⁴ Fra Nedić je ispočetka simpatisao pobunu, koja je krenula kao agrarni bunt protiv zloupotreba muslimanskih zemljoposjednika. Međutim, sam on smatrao je za „vrlo neumjesno sa strane pravoslavnih, da su još za mobilizacije u ovome strogo agrarnome pokretu počeli isticati narodnost te tako jedinstvo, što je između njih i katolika zavladao, doveli u kritičan položaj“. Onda su „kod Janjića bunara pravoslavni puni entuzijazma (počeli) pjevati pjesme od novoga carstva srbskog (a) ta pojava katolike (je) smuti(la)“. Prema fra Nedićevom mišljenju vođa katolika fra Mikić-Švabić je već bio Hrvat, kao i njegov rođak fra Mato Mikić, koji je bosančicu nazivao „bosansko-hèrvatskom ćirilicom“. Fra Mikić je u to vrijeme u Bosanskoj Posavini „među katolicima probudio narodnost hrvatsku, ali da (bi) i oni sta(li) svoju narodnost isticati, predviđali su da bi došlo do svađe i osujećenja glavne svrhe njihovog pokreta. Stoga (su) naprosto pravoslavne samo opomenu(li), da se prođu izazivanja“. Katolici su tada pravoslavcima

³⁶³⁰ M. C. Филиповић, *n. p.*, 1959, 138.

³⁶³¹ В. Поповић, *n. d.*, 1949, 188-189.

³⁶³² Fra J. Jelenić, *n. d.*, 273.

³⁶³³ *Omchikus, consul Agentie zu Tuzla-Consul E. von Rössler*, Tuzla am 27. Okt. 1858, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 186.

³⁶³⁴ Fra R. Drljić, *n. d.*, 29.

prebacivali, kako nisu željeli „skinut zulum s vrati sirotinji“ nego da su tražili „samo nekakovo novo carstvo (Srpsko?-B. T.) stvoriti i utvrditi“.³⁶³⁵ Tada nisu samo bosanski katolici tražili i slušali savjete iz Zagreba. Jedan od vođa pobune u Bosanskoj Krajini Golub Babić susreo se nekoliko godina kasnije sa hrvatskim banom Šokčevićem na nekakvoj audijenciji u Zagrebu. Nadajući se, valjda, hrvatskoj pomoći, Babić se Šokčeviću lično požalio na inertno ponašanje srpske vlade 1858. prema njemu i pobunjenicima tokom, a pogotovo nakon propasti njegove famozne „Doljanske bune“.³⁶³⁶

Tuzlanski kajmakam Nuri-paša je u pratnji vladike Meletija nagovarao u Brčkom srpske trgovce da se potpišu na neko pismo, koji su oni sastavili i namjeravali ga poslati u Carigrad. U pismu je navodno pisalo, da su se ti isti trgovci bunili i „da su bili nagovoreni od kojekakvi stranaca, a od (t)ad da će biti bolje pameti pa se neće dati tako lako prevariti, a kad su oni–paša i episkop–došli k njima i posavjetovali ih, da su počeli živjeti u svjetlošću sunca, a inače da su bili u mraku“. Hrišćanski trgovci odbili su da se potpišu na to pismo tvrdeći kako se uopšte nisu bunili“, ističući za sebe, kako su oni bili samo „fukara, koja (je) živ(jela) o svojoj maloj trgovini“.³⁶³⁷ Strah od srpske pobune naveo je tuzlanske bosansko-muslimanske prvake da se okupe u gradskoj Staroj džamiji i vijećaju o daljim koracima. Na sastanku je u opticaju bio nekakav ferman kojim se nalagalo istrebljenje svih hrišćana u Turskom carstvu. Uzavrele strasti smirio je stari hadži Jusuf-efendija, koji se oštro usprotivio bilo kakvoj pomisli o protjerivanju ili istrebljenju hrišćanskih komšija. Okupljenima je predložio, da ako se odluče na masakr da prvo njega i sve njegove posjeku.³⁶³⁸

Zbog kategoričnog odbijanja da plate trećinu, u Gradačcu je početkom septembra 1858. godine, osim nekih hrišćana bilo zatvoreno i nekoliko pravoslavnih popova. Štaviše, tri popa odbila su doći kada se čitala naredba o obaveznoj trećini. Jedan od njih je pucao na zaptije kad su noću došli po njega, da ga odvedu, zbog čega mu je sutradan zapaljena kuća. Isti pop je tada sa još dvojicom i sa jednim protojerejom prebjegao preko Save u Austriju. Olakšice, koje je specijalni komesar Aziz-paša predložio Porti, ona je

³⁶³⁵ Fra M. Nedić, *Ljetopis*, u: Fra J. Jelenić, *n. d.*, 276-277.

³⁶³⁶ A. Влангали-Виктору Петровичу Балабину, Белград, 2 Августа 1861. у: А. Раденић, *Документи из руских архива о покрету за одлобођење југословенских земаља под Турском 1860-1861*, Архивски преглед, бр. 1-2, Београд 1970, 145.

³⁶³⁷ СН-97/XXV, 28. 8. 1858.

³⁶³⁸ *Memoari Živka Crnogorčevića*, 49.

odmah odobrila, a one su se sastojale u tome, da spahije pomažu raji oko: podizanja kuća, davanju tegleće stoke i plugova. Tuzlanski kajmakam Nuri-paša doveo je u Gradačac vojno pojačanje od četiri eskadrona kavalerije, dvije divizije pješaka iz Tuzle i veći broj bašibozuka iz više nahija. Ovo je izazvalo još veću napetost i to u trenutku, kada su hrišćani u bijeljinskoj nahiji ubili jednog svoga sunarodnika, koga su razotkrili, da je turskim vlastima služio kao uhoda. Deputacija hrišćanske raje, koja je u Beču bila zadržana, otišla je u Sarajevo. Za njih je bosanski vezir dao pismeno uvjerenje, „da neće biti kažnjeni što su učinili nedozvoljeni korak“. U Sarajevu su sve dok su trajali nemiri bili zadržavani ili čak zatvoreni mnogi „pravoslavni sveštenici, odlični trgovci i seljaci najpošteniji“.³⁶³⁹

Vladavina Bosanskim vilajetom novog bosanskog vezira Kalkandelenli Akif Mehmed-paše (18. 9. 1858-18. 11. 1858)³⁶⁴⁰ započela je promjenama, koje je Porta od sredine septembra 1858. sprovodila sa željom, „da znamenite olakšice učini Bošnjacima“ („Бошњацима“). Ne samo što je trebalo biti uređeno plaćanje poreza i u „davanju vojsci kvartira“, već je bilo zamišljeno da se i u pogledu vojnice naredi, da svi oni koji je nisu mogli ili nisu htjeli platiti dopusti pristupanje „u tursku vojsku“. Sve do tada vojsku su mogli služiti jedino bosanski Muslimani.³⁶⁴¹ Prema mišljenu novog specijalnog Portinog izaslanika Ahmed Dževdet-paše pitanje adaptacije hrišćana na služenje vojske nisu u budućnosti trebale da predstavljaju neki naročit problem. On je boraveći u Hercegovini saznao, kako su tamošnji hrišćani „od davnina sa Muslimanima zajedno išli u rat. Naročito kada je hercegovački mutesrif, pokojni Ali paša (Rizvanbegović-B. T.) imao kuda god da pošalje vojsku, on je sa vojskom slao i hrišćane“.³⁶⁴² Ahmed Dževdet-paša je kao vanredni mufetiš Bosne od ministra vojske Fuad-paše dobio instrukcije za stvaranje jedne provincijske bosanske vojske, koja bi bila uniformisana kao ostala tursku vojska.³⁶⁴³

Austrija je u Trebinju 6. septembra 1858. otvorila konzularnu agenciju, a za konzularnog agenta postavila Milera Herštajna (Müller Hörstein). Tako je Austrija u

³⁶³⁹ CH-100/XXV, 6. 9. 1858.

³⁶⁴⁰ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 1086.

³⁶⁴¹ CH-104/XXV, 18. 9. 1858.

³⁶⁴² *Из посмртних рукописа Ахмет Девдет паше*, Прилози за оријенталну филологију, II, Сарајево 1951. (u daljem navođenju: *Из посмртних рукописа Ахмет Девдет паше*), 278.

³⁶⁴³ *Исто*, 286.

Bosni i Hercegovini već tada, pored Generalnog konzulata u Sarajevu, imala vicekonzulat u Mostar i konzularne agencije u: Trebinju, Livnu, Banjaluci i Tuzli.³⁶⁴⁴ Austrijance je najviše od svega plašio takozvani patronski odnos Rusa prema hercegovačkim Srbima. Oni su u septembru saznali, da su jednom arhimandritu u Mostaru iz Petrograda bili poslani krstovi sa dragocjenim dijamantima i na zlatnim lancima.³⁶⁴⁵ Osim toga, krajem oktobra 1858. u Hercegovini je bila pohvatana brojna korespondencija proruskog kneza Crne Gore, Danila, u kojoj je on obećavao pomoć pobunjenicima.³⁶⁴⁶ Inače, Austrijanci su mogli da se preko svojih špijuna obavjeste i o neograničenom kultu ovog crnogorskog kneza, a koji je tada vladao među pravoslavnim Srbima u Mostaru.³⁶⁴⁷ Sa druge strane, Portin komesar Dževdet-efendija je smatrao, kako je ustanak pravoslavnih u Hercegovini obilato koristila upravo Austrija i to tako što je veliki broj vođa pobunjenika primala na svoje zemljište uzimajući ih pod svoju zaštitu.³⁶⁴⁸

Da su begovi postali „malo blaži” prema hrišćanima moglo se primjetiti već u septembru 1858. godine.³⁶⁴⁹ Ali, to za hrišćanske ustanike nije bio dovoljan pokazatelj promjene i njihove dotadašnje politike. Pobuna je tokom oktobra 1858. bila nastavljena svom žestinom na širem području Bosanske Posavine i oko Banjaluke. U Obudovcu kod Orašja bosanski Srbi ubili su tog mjeseca 16 Muslimana, a u obližnjem Odžaku pobili su „sve Turke gospodare od zemlje”. Meta ustanika su bili najviše begovski konaci, kao i sami begovi koji su nakon hvatanja uglavnom bili besomučno ubijani.³⁶⁵⁰ Brojni izvori govore, da su se u to vrijeme mnogi „begovski konaci osvetožedno pal(ili)”. Novi ustanak izazvao je novi talas izbjeglica, a preko Save u Austriju spasili su se i mnogi trgovci. Hrišćani su mislili, da će im se trećina smanjiti novim porezom–šestinom, „ali praviteljstvo kao cijelu stvar između begova i raje smatra(lo) (je) kao čisto privatnu, i tom je begovima u njihovom globljenju ostavilo odriješene ruke”. Ako se ovome doda i nezakonito postupanje zakupnika i „njihovo svirepo pribiranje desetka, pa i poznato

³⁶⁴⁴ G. Šljivo, *n. d.*, 1998, 394.

³⁶⁴⁵ *Consul E. von Rössler-Graf Buol-Schauenstein*, Sarajevo am 21 September 1858, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 178.

³⁶⁴⁶ *Ibidem*, am 21 October 1858, u: *Isto*, 184.

³⁶⁴⁷ В. Торовић, *Мостар*, Бањалука–Београд 1999, 96.

³⁶⁴⁸ *Из посмртних рукописа Ахмет Девдет пашице*, 279.

³⁶⁴⁹ CH-106/XXV, 23. 9. 1858.

³⁶⁵⁰ CH-115/XXV, 18. 10. 1858.

samovoljstvo turski(h) činovnika, to onda nije se (trebalo ni) čuditi što su Hristijani („Христијани“), dotjerani do krajnosti na novo se (bili) digli“. Gradačaćka nahija je bila mjesto najvećeg meteža, a Bosanski Šamac ponovo mjesto „gdje se Hristijanima („Христијанима“) nalazi(la) glavna sila“. Reakcija bosanskih vlasti je ispočetka bila mirotvoračka. Bosanski vezir je iz Sarajeva lično, sa „mnogim odličnim Hristijanima“ („Христијанима“) i u pratnji redovne vojske došao u Bosansku Posavinu kako bi pobunjenu raju pokušao umiriti novim obećanjima.³⁶⁵¹

Ustanak u Bosanskoj Posavini nastavljen je, prije svega što Rašid-beg iz Gradačca i Sali-beg nisu htjeli poslušati naređenje ranijeg bosanskog vezira Kani Mehmed-paše, da se od naroda više ne uzima trećina. Ta naredba važila je sve do dolaska novog bosanskog vezira Akif Mehmed-paše, koji je komisijski trebao raspraviti buduće odnose između spahija i seljaka. Rašid-beg i Sali-beg su svojim nasilnim ponašanjem izazvali reakciju, da se na ustanak zajedno „dignu seljaci–i Muslomani i Hristijani“ („и Мусломани и Христијани“), koji ubiju Rašid-bega, a Sali-bega uhvate. Nezavisna od ostalog bosansko-srpskog ustaničkog pokreta, ova pobuna je po svim svojim karakteristikama izgledala, kao prava seljačka bunu, koja se, istina, turskoj vojsci koja je u Bosansku Posavinu došla da je stiša, nije nimalo protivila.³⁶⁵² Bosanskim begovima posebno je zasmatala činjenica, što je u nekim selima ovog dijela Bosanske Posavine, a što je do tog vremena bilo nezabilježeno izbio „ustanak seljaka i Hristijana i Muslomana“ („Христијана и Мусломана“).³⁶⁵³

U bosansko Podrinje, u srebreničku nahiju dolazio je krajem oktobra 1858. sarajevski vladika Meletije gdje je pred sazvanim sveštenstvom tražio mirijski dohodak. Pošto su se ovom zahtjevu usprotivili neki od prisutnih popova on je pozvao turske vlasti da ih pohapse. Vladiku je najviše razljutilo to što su mu popovi izjavili, da za miriju moraju pitati narod. On je, potom, sazvao hrišćanske kodža-baše i zapovijedio im da mu osim njih više nikada od naroda „niko na oči ne ide“. Međutim, hrišćani srebreničke nahije okupili su se ispred njega „u povelikoj množini“, pa kad je vladika zatražio da se od svake kuće uzme po 10 groša, narod je to javno odbio. To je izazvalo vladiku do te mjere, da je „psovao narodu veru“. Zbog nereagovanja hrišćanskih kodža-baša tražio je

³⁶⁵¹ CH-116/XXV, 21. 10. 1858.

³⁶⁵² CH-115/XXV, 18. 10. 1858.

³⁶⁵³ CH-120/XXV, 30. 10. 1858.

da se i oni uhapse, a naročito neki popovi Luka i Zarija, jer mu je jedan od njih rekao: „*Gospodine, kad vi veru psujete, da šta će naši čobani raditi?*“ Razjareni vladika tražio je od njih da mu se pokaže i „ferman od škola, i da mu se kaže ko je narodu i popovima dopustio da se škole grade“. Prije povratka iz Sarajeva on ih je upozorio, da su im škole nepotrebne, zaprijetivši da će im uskoro zatvoriti i manastir Papratnu“. ³⁶⁵⁴ Vladika Meletije se tada poslužio jednom krupnom prevarom. On je u vezirovo ime poslao jedno pismo patrijarhu i sinodu u Carigrad napisano i potpisano navodno od naroda i sveštenstva, kojim se „svetom sinodu izjavlj(ivala) blagodarnost“ što su opozvali Agatangela. U pismu se narod i sveštenstvo zahvaljivalo što im je Carigrad poslao „čestita i mudra Meletija, koji je (ove) odmah mudrom reči svojom odvratio s puta, na kome su do (t)ada može biti i grešili, pa ih izveo na pravi put, gdje će i sebi i drugima biti na korist i vlastima se učiniti poslušni“. Vladika je u pismu naveo i to, da je zajedno sa tuzlanskim kajmakamom Nuri-pašom narodu pročitao sultanov fermand, kome su se praštale neke greške i „čin(ile) neke olakšice u trećini“. ³⁶⁵⁵

Buna u Bosanskoj Posavini konačno je stišana, ali porazom bosanskih Srba. Prevarom bosanskog vezira pobuna je okončana pobjedom bosanskih begova i to tako što je „došavša iz Sarajeva pravilna vojska pridružila se begovima“. Uslijedila je muslimanska osveta nad hrišćanima, najviše zbog paljenja begovskih konaka, a „gotovo sva sela u nahiji gradačkoj preobrađena su (bila) u prah i pepeo“. Veliki broj hrišćanskih vođa izginuo je, a među njima i „glasoviti pop Pavle iz Osječana“. Redovna vojska „ne mogaše begove obuzdati da ne čine nasilja“ nad seljacima, za razliku od varoši u kojima je, ipak, uspjela da zaštiti hrišćanske trgovce i to samo zato što se ovi nisu nikako miješali „u pokret bosanski“ („покрет босански“). ³⁶⁵⁶

Žestokim protivpobunjeničkim udarom, bosansko-muslimanske jedinice su do kraja oktobra 1858. u krvi ugušile ustanak u Bosanskoj Posavini i Bosanskoj Krajini. Konzul fon Resler je 19. oktobra 1858. za bosanskog vezira naveo, kako je otišao sa velikom vojskom u Tuzlu, sa ciljem konačne likvidacije pobune u tom dijelu Bosne. Isti konzul je za bosanskog vezira istakao, da je bio „fanatični Musliman“ („fanatischer

³⁶⁵⁴ CH-117/XXV, 23. 10. 1858.

³⁶⁵⁵ CH-125/XXV, 13. 11. 1858.

³⁶⁵⁶ CH-119/XXV, 28. 10. 1858.

Muselmann“), koji je učinio krvoproliće nad rajom.³⁶⁵⁷ Austrijski izvori imali su sa terena podatke o vezama pobunjenika sa nekim ljudima iz Šabačke nahije u Srbiji,³⁶⁵⁸ a što je samo dodatno iritiralo ionake razdražene bosanske Muslimane. Odmazda vladine vojske bila je velika. U buni, koja prema Ščulepnikovoj ocjeni nije postojalo „ničega političkog“ („ничего политического“), samo u gradačaćkom okrugu, pored obudovačke crkve, bilo je spaljeno još 200 hrišćanskih kuća, ubijeno do 600 hrišćana, prognano oko 2.000 u Austriju.³⁶⁵⁹ Pop Jaćim Stefanović bio je protjeran u zarobljeništvo u Malu Aziju, u provinciju Sevaz, ali je nakon jedanaest godina tamnovanja na zauzimanje zborničko-tuzlanskog vladike bio na uskrš 1870. oslobođen. Popa Pavla Trifunovića su Turci uhvatili i zaklali, da bi mu glavu natakli na kolac i nosili kroz pobunjena srpska sela. Ipak, crkve u Osiječanima i Vranjaku su Turci obili i obeščastili, ali ih nisu zapalili, kao crkvu u Obudovcu. Pop Stevo Avramović, Hadži pop Petko Jagodić, pop Marko Simić, pop Nikola Lukić i pop Stanko Vuković su uspjeli prebjeći u Srem, gdje ih je vojna vlast predala karlovačkom patrijarhu Josifu Rajačiću, a ovaj poslao u manastir Krušedol.³⁶⁶⁰ Neke vođe ubijene su od svojih sunarodnika. Tako su vođu ustanika nekog Simu Zorića Medića ubili Srbi na spavanju u selu Vrtoču, odsjekli mu glavu i odnijeli na poklon kulen-vakufskom bosansko-muslimanskom prvaku Muhamedu Kulenoviću.³⁶⁶¹ Međutim, bilo je i svjetlih primjera humanog ophođenja prema hrišćanskim seljacima. Tako je neki Miri-alaj, oficir turske vojske rasporedio svoje vojnike po hrišćanskim selima za sprečavanje pljačke, a opljačkanu imovinu i stoku vraćao je seljacima.³⁶⁶²

Pravoslavna crkvena opština u Mostaru molila je početkom oktobra 1858. pomoć od mitropolije u Beogradu za podizanje duhovne škole, u kojoj bi se obučavali budući popovi. Podizanje jedne bogoslovije u centru Hercegovine bilo je neophodno prije svega zbog opšte nepismenosti pravoslavnih popova i što je, kako su opštinarci naveli „u pravoslavnom narodu veliki zamah uzela glupost i sujevjerje“. Bilo je očigledno, da se iza ovog zahtjeva krila sve otvorenija želja za nacionalnim vladikom. U produžetku

³⁶⁵⁷ *Consul E. von Rössler-Graf Buol-Schauenstein*, Sarajevo am 19 October 1858, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 180.

³⁶⁵⁸ *Ibidem*, 182.

³⁶⁵⁹ *E. P. Шулепников-А. П. Бутеневу*, Сараево, 21 октябра 1858, в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 206.

³⁶⁶⁰ Лонгин, *н. р.*, 42.

³⁶⁶¹ С. Зорић, *Дољанска buna 1858 године*, Развитак, бр. 7-8, год. VII, Бањалука 1. јула 1940, 219.

³⁶⁶² Т. Оршוליћ, *н. р.*, 116.

zahtjeva se isticalo, da onoga (vladika-B. T.) koga je dužnost bila da se bavi prosvjetom „nije (bila) njegova narodnost, i n(ije) razumi(o) jezika, pa n(ije) zato (želio) da zna, nego (je) zbog nepravedno urođenje mržnje na Srpski narod, prezir(ao) ga, i svoju dužnost (je) gazi(o) i neispunjava(o)“. Na čelu ove inicijative stajao je arhimandrit Joanikije Pamučina.³⁶⁶³ Duhovna škola, odnosno bogoslovija otvorena je narednog mjeseca u manastiru Žitomislić kod Mostara, na čije čelo je postavljen dotadašnji mostarski učitelj iguman Serafim Perović. Za glavnog učitelja žitomislićke bogoslovije određen je pop Nićifor Dučić.³⁶⁶⁴ Giljferding je primijetio da je „bogoslovija („семинарія“) za obrazovanje sveštenika bila najpreča i najosnovnija potreba zemlje, jer su bosanski pravoslavni popovi i monasi bili preko svake mjere neobrazovani“. Krivicu je prebacivao najviše na sarajevske trgovce-„bogatu gospodu („богатые господа“), koja nije shvatala da ovakvu ustanovu nije trebalo očekivati od turske vlade ili od grčkih jerarha poslatih iz Carigrada, već da je trebala biti njihovo sopstveno djelo“. Međutim, kako je Giljferding saopštio, trgovci se „nisu nikako zanimali što je sveštenstvo svojom neobrazovanošću sramotilo svoje dostojanstvo po čitavoj Bosni i što se pravoslavna vjera u zemlji, pored svih sablazni koje su je okruživale, čuvala zahvaljujući jedino osjećanju konzervativizma („чувству консерватизма“) urođenog prostom slovenskom narodu“ („простому народу Славянскому“).³⁶⁶⁵ Bosanski Srbi poslali su posredstvom ruskog konzulata septembra 1858. na dalje školovanje u Odeski seminar Sarajlije: Nikolu Spahića, Atanasija Batinića i Dimitrija Bogičevića, kao i Hercegovca Hristifora Milenkovića. Takođe, u Moskvu, na Lazarevski institut istočnih jezika poslan je Jevtan Oborina.³⁶⁶⁶ Škole za katolike su sve više bile pod uticajem austrijskog školskog sistema, kakav je važio u susjednim Hrvatskoj i Slavoniji. Škole u Bosni za katolike su do kraja 1858. postojale u: Fojnici, Kreševu, Kraljevoj Sutjesci, Docu i Gučjoj Gori kod Travnika, Uskoplju, Livnu, Bihaću, Varcaru, Tolisi, Bosanskoj Dubici, Tramošnjici kod Orašja, Vidovicama, Boku i Domaljevcu kod Tolise, Koraćama i Foči kod Travnika.³⁶⁶⁷

³⁶⁶³ Ђ. Слијепчевић, *н. д.*, 541.

³⁶⁶⁴ Е. Р. Шулепников-Е. П. Ковалевскому, Сараево, 25 октябрия 1858, в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 207-208.

³⁶⁶⁵ А. Гильфердинг, *Погъзка по Герцеговинъ, Босни и Старой Сербии*, 58.

³⁶⁶⁶ А. С. Ионин-А. П. Бутеневу, Сараево, 8 сентября 1858, в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 201.

³⁶⁶⁷ *Biskup fra Marjan Šunjić-austr. gen. konzulu E. Rössler-u, Gučja Gora, 2. studenoga 1858, u: Fra R. Drljić, Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevacâ 1835.-1878., Drugi dio (1855-1878.), Nastavak,*

Pravoslavnu opštinu u Sarajevu pomogla je oko podizanja ženske škole u novembru 1858. ruska vlada, kao i ruski car, lično. Do kraja nije bilo jasno zbog čega tu školu nisu pohađale i djevojčice katoličke vjere. Jedni su mislili, da je razlog za to bio i netolerancija ruskog konzulata, koji je o tome odlučivao, a drugi, da su roditelji katoličkih djevojčica, vjerovatno i po savjetu svoga sveštenstva branili svojoj djeci da idu u pravoslavnu školu.³⁶⁶⁸ Opšte poznata činjenica je, da su na liturgijama i u molitvama slovenskih hrišćana, „molilo pravoslavnom caru i njegovoj porodici“ („containing prayers for the orthodox Tsar and his family“.). To su bile molitve, koje su se pjevale skoro u svim crkvama u Turskoj, pa tako i u Bosni u kojoj su živjeli brojni („occupy in Bosnia“) Srbi.³⁶⁶⁹

Novim fermanom, raniji bosanski vezir i Akif Mehmed-pašin prethodnik Kani Mehmed-paša vraćen je na vezirsku stolicu.³⁶⁷⁰ Bosanski vezir Kani Mehmed-paša (drugi put) (18. 11. 1858-10. 6. 1859)³⁶⁷¹ naredio je krajem novembra 1858. godine, da se 40 hrišćana okrivljenih zbog posavske pobune pošalje na suđenje u Carigrad. Bosanska deputacija, koja je bila na pregovorima u Beču i kasnije zadržana u Sarajevu je na intervenciju stranih konzula bila puštena svojim kućama. Reforme su nastavljene i u graničnoj službi Bosne i Hercegovine. Sa svoga mjesta uklonjen je berbirski (gradiški) mudir, a bilo je naređeno da se po svim mjestima na granici sa Austrijom za mudire postavljaju samo činovnici koji su bili sposobni za taj posao. Mnogi od njih bili su do kraja novembra 1858. premješteni na druga mjesta.³⁶⁷² Zaista, onih pomenutih 40 posavskih pobunjenika hrišćana je 26. novembra 1858. okovano poslano u Carigrad, pod izgovorom bosanske vlade, da u Sarajevu nije bilo „zgodne tavnice“ za njih.³⁶⁷³ U sarajevskim zatvorima ostali su samo još pravoslavni popovi, za koje je konzul fon Resler bio lično osvjedočen, da se prema njima naročito okrutno postupalo. Svaki pokušaj vladike Dionisija, da im se pomogne bio je onemogućen. On je na kraju molio carigradskog patrijarha da ga digne sa položaja, jer ga je bosanski vezir ponižavao. Na

GHDM, god. LV, Sarajevo 1943. (u daljem navođenju: Fra R. Drljić, *Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca 1835.-1878., Drugi dio [1855-1878.], Nastavak*), 299.

³⁶⁶⁸ CH-129/XXV, 22. 11. 1858.

³⁶⁶⁹ R. Cyprien, *O. c.*, 376.

³⁶⁷⁰ CH-1/XXVI, 3. 1. 1859.

³⁶⁷¹ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 1087.

³⁶⁷² CH-134/XXV, 4. 12. 1858.

³⁶⁷³ CH-135/XXV, 6. 12. 1858.

kraju, Kani Mehmed-paša je i neke zatočene popove, kao najobičnije zlikovce okovane poslao u Carigrad.³⁶⁷⁴ U Hercegovini su nasilja nad hrišćanima sprovodili Arslan Biedić i Suljo Busuladžić. Nićifor Dučić je optuživao ovu dvojicu i medžlis ruskom poslaniku u Dubrovniku K. D. Petkoviču da su bili direktno odgovorni za smrt: Petra Traparčića, Simu Lečića, Miloša Škeru, Marka Tasovca, Vuka Šušića i Lazara Šisuda.³⁶⁷⁵

Jedna vjerski mješovita deputacija „hristijanskih i turskih („христијанских и турских“) seljaka u travničkom sandžaku“ otišla je krajem februara i početkom marta 1859. u Carigrad, da predstavi svoje patnje koje su trpili od begova i aga. Predvodio ih je Derviš-beg, vrlo razuman i sposoban da posavjetuje i važio je za to vrijeme za veoma prosvjećenog bega.³⁶⁷⁶ Deputacija je u Carigrad otputovala „po zapovesti i o trošku carskome“ gdje su joj date dvije kuće na raspolaganje, „jedna za Turke („Турке“) a druga za Hristijane“ („Христијане“). Njeni članovi bili su iz sedam bosanskih mjesta i to „14 begova i 7 seljaka Turaka i begovskih subaša, zatim 14 hristijanskih kmetova i 7 koji (su) ima(li) svoje zemlje“.³⁶⁷⁷ Na čelu deputacije su, osim Derviš-bega i kapidži-paše bila „dva Muslomanina („Мусломанина“) i tri Hristijanina“ („Христијанина“)“³⁶⁷⁸ Zastupnik katolika je bio Stojko Cvitinović iz brčanske nahije u Bosanskoj Posavini.³⁶⁷⁹ Predstavnici Srba su bili sarajevski trgovac Mitar Matić i posjednik iz Crne Rijeke Pero Škrleta. Njih dvojica su pred polazak u Carigrad, u Sarajevu posjetili ruskog konzula Ščulepnikova i zamolili ga, da ih preporuči ruskom poslaniku u Carigradu Lobanovu Ristovskom što je ovaj kategorički odbio.³⁶⁸⁰ Samo mjesec dana kasnije deputacija je zapala u ozbiljne teškoće, jer prevodioci koji su im bili dodijeljeni nisu poznavali srpski jezik.³⁶⁸¹ Inače, među bosanskim Muslimanima se procjenjivalo, „da će ova deputacija proći brez uspjeha, jer, uz ostale razloge“ te godine padao je „zajedno post: ramazan i

³⁶⁷⁴ *Consul E. von Rössler-Graf Buol-Schauenstein*, Sarajevo am 8-ten März 1859, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 201.

³⁶⁷⁵ *Е. Дучич-К. Д. Петковићу*, Дужи, 13 (26) ноября 1858 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 209.

³⁶⁷⁶ CH-31/XXVI, 12. 3. 1859.

³⁶⁷⁷ CH-55/XXVI, 9. 5. 1859.

³⁶⁷⁸ CH-35/XXVI, 21. 3. 1859.

³⁶⁷⁹ *Consul E. von Rössler-Graf Buol-Schauenstein*, Sarajevo am 12. Februar 1859, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 197.

³⁶⁸⁰ G. Šljivo, *n. d.*, 1998, 434-435.

³⁶⁸¹ A. Кос, *n. p.*, 2010, 210.

korizma kod katolika i pravoslavnih“.³⁶⁸² U nekakav uspjeh deputacije nisu vjerovali ni hrišćani, pogotovo što je „kršćanske deputate u Carigradu birao medžlis, ne kršćani“.³⁶⁸³

Pored „travničkog slučaja“, dobrosusjedskih odnosa bilo je početkom marta 1859. i u Banjaluci, gdje je bilo zapaženo veoma tolerantno upravljanje gradom sultanovog povjerenika Ethem-efendije.³⁶⁸⁴ Međutim, tolerancija je izostala kod konzervativnog bosansko-muslimanskog plemstva i to najviše, kada je banjalučka hrišćanska raja dobila od Porte ferman o slobodnom i po propisanim dimenzijama podizanju pravoslavne crkve. Ferman je bio svečano uručen predstavnicima pravoslavne opštine: Đorđu Deliću, Savi Miliću i proti Jungiću, ali ga je odbio potpisati Hadži Nazif-aga Đumišić. On je u Banjaluci zajedno sa Hadži-Derviš-agom predvodio jednu grupu muslimanskih fanatika, koji su bili otvoreni neprijatelji hrišćana. Nazif-aga Đumišić je povodom odobrenja, da se u Banjaluci gradi pravoslavna crkva sazvaao Vijeće sastavljeno od uglednih građana, hodža i hadžija, kao i predstavnike crkvene opštine. On je pred svima izjavio, kako je u Ferhat-pašinoj vakufnami iz početka XVI vijeka zapisano, da se crkve nisu smjele praviti u blizini džamije do 3.500 aršina, na šta su muslimanski predstavnici u Vijeću povikali: „*Sahi*“ (tako je).³⁶⁸⁵ Da stvar za banjalučke hrišćane bude gora, tolerantni i liberalni kajmakam Adem-efendija ili Ethem-efendija, koga su banjalučki hrišćani hvalili i Rusu Giljferdingu³⁶⁸⁶ ubrzo je bio zamijenjen bosansko-muslimanskim konzervativcem Fehim-pašom.³⁶⁸⁷ Samovolja bosanskih begova bila je naročito nastavljena u jugozapadnoj Bosanskoj Krajini. U novoselskoj nahiji, u mjestu Koluniću kod Bosanskog Petrovca u kome je u to vrijeme živjelo oko 25.000 hrišćana i koji su mali svoju crkvu, nasilje nad njima obnovio je beg Kulenović. On im je početkom marta 1859. uzeo ključ od crkve, zatvorio je i za dukate naplaćivao njeno otvaranje.³⁶⁸⁸ Na drugom kraju provincije bilo je drugačije. Iste godine, u Hateljima kod Berkovića, u istočnoj Hercegovini, na temeljima neke starije crkve slobodno je podignuta nova crkva i posvećena sv. Trojici.³⁶⁸⁹

³⁶⁸² *Fra Martin Nedić-Andriji Torkvat Brliću*, Kraljeva Sutjeska 22. II 1859, u: R. Drljić, *Politički podaci u korespondenciji fra M. Nedić-A. T. Brlić*, 241.

³⁶⁸³ *Isti-istom*, Isto, 8. mart 1859, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 202.

³⁶⁸⁴ CH-32/XXVI, 14. 3. 1859.

³⁶⁸⁵ С. Бијелић, *н. д.*, 171.

³⁶⁸⁶ А. Гилџфердинг, *Погъзда по Герцеговингъ, Босниу и Старой Сербии*, 271.

³⁶⁸⁷ А. Кос, *н. п.*, 2010, 208.

³⁶⁸⁸ CH-32/XXVI, 14. 3. 1859.

³⁶⁸⁹ Аноним, *Шематизам Захумско-херцеговачке епархије 2006. године*, 237.

U Hercegovini ni do početka februara 1859. godine „nije sasvim (bila) legla stvar, zbog koje su se Hristijani („Христијани“) lane dizali“. U toj oblasti još su bili vođeni „pregovori među glavarima hristijanskim i turskim („христијанским и турским“) vlastima“. Hrišćani se uopšte nisu protivili tome da se potčine turskim vlastima, ali uz tri važna uslova: 1) Da, osim desetka i po jednog dukata od svake porodice, „koji bi sami donosili u Mostar“ ne plaćaju turskim vlastima druge poreze; 2) da turski činovnici ne borave u njihovim sredinama; 3) obavezuju se, da će sami čuvati granicu. Tih dana hrišćanske vođe imali su sastanak u Kosijerevu, gdje su se dogovorili, „kako će se vladati ako im se ne (budu) prim(ili) ovi uslovi“. ³⁶⁹⁰ Borbe su nastavljene na proljeće, kada je 2. maja 1859. oko „500 Hristijana („Христијана“) iz Zubaca“ otišlo ka Trebinju sa namjerom da napadnu Muslimane, koji su ih spremno dočekali u selu Lokva i odbacili ih na početne položaje. ³⁶⁹¹

U Sarajevu se tokom aprila 1859. proširila vijest, kako su bosanski vezir Kani Mehmed-paša i vladika Dionisije bili u međusobnoj zavadi. Navodno, vezir se od nekog vremena počeo miješati u crkvene poslove i zakone što je zasmetalo sarajevskom vladici. ³⁶⁹² Od strane vlade je po manjim parohijama, a zbog svoje nacionalno-političke aktivnosti bilo sve više praćeno niže pravoslavno sveštenstvo. Nevezano za vladiku i njegovo vođenje crkve niže sveštenstvo po manjim parohijama praćeno je od vlade zbog svoje nacionalno-političke aktivnosti. Tako je neki pop Vasilije Bašić u jajačkoj nahiji u travničkom sandžaku bio otkriven i uhapšen samo zato što je „primio knjige crnogorske“. Pod optužbom za špijunažu njega su zajedno sa nekim trgovcem Lukom Mudrinićem turske vlasti svezale i poslale u Carigrad. ³⁶⁹³ Turskim vlastima daleko najsumnjiviji kao potencijalni špijuni su bili srpski trgovci, kao na primjer trgovac iz Bosanskog Novog Jovica Milićević, koji je tokom aprila 1859. odlazio nešto češće lađom u Beograd. Više iz zlobe i zavisti zbog njegovog uspješnog trgovačkog posla, zbog čega je „bio trn u oku Turcima“, bosanske vlasti zatvorile su Milićevića. Zatvorile su ga pod optužbom „da je

³⁶⁹⁰ CH-38/XXVI, 28. 3. 1859.

³⁶⁹¹ CH-56/XXVI, 12. 5. 1859.

³⁶⁹² CH-43/XXVI, 9. 4. 1859.

³⁶⁹³ CH-56/XXVI, 12. 5. 1859.

on (bio) kriv pobuni, koja je pređašnje godine u ovom kraju bila“ i da je njeno planiranje i pripremanje, a ne trgovina bio glavni razlog njegovih čestih odlazaka u Beograd.³⁶⁹⁴

Bosanske vlasti imale su početkom proljeća 1859. neke informacije, da je Srbija zajedno sa Crnogorcima imala ozbiljnu namjeru da podigne ustanak u Bosni. Crnogorski poslanici, koji su dolazili da pozdrave kneza Miloša, Srbima su nagovjaštavali skoro ujedinjenje svih Južnih Slovena.³⁶⁹⁵ Turske vlasti u Bosni uhvatile su krajem aprila 1859. srpskog emisara Stevana Konstantinovića, koji se lažno predstavljao kao trgovac i bunio narod. Nekoliko mjeseci kasnije uhvaćen je u Bosni i neki emisar Andrija Toma, koji je odveden u Carigrad.³⁶⁹⁶ Ruski konzul u Sarajevu Ščulepnikov imao je u isto vrijeme saznanja da su se srpsko-panslavističko-crnogorski emisari Risto Jeić i Simo Ćosić poslije propale bune u Bosanskoj Krajini sa još petnaesticom svojih pristalica skrivali u Kninu. Planirali su, da se odatle prebace u Srbiju u blizinu kneza Miloša i princa Mihaila, koji su od tada postala glavni oslonac za dizanje ustanka u Bosni. Ščulepnikov je saznao, da je Jeićev plan bio da Srbija izvrši napad na Bosnu, u kojoj bi se podigao ustanak, i da je potom odvoji od Hercegovine. U nastavku borbe Crna Gora trebala je da interveniše u Hercegovini i u njoj pokrene ustanak sa ciljem da joj odsječe putne pravce prema Bosni. U konačnom rješenju, Srbija bi bila zadovoljna dobitkom polovine Bosne, koja bi se prisajedinila Srbiji makar to bilo i pod vrhovnom vlašću sultana. Hercegovina bi se pripojila Crnoj Gori.³⁶⁹⁷ O ovim planovima znali su i Austrijanci, čiji je poslanik na Porti na proljeće 1859. tvrdio, kako je znao za dogovor oko formiranja nekakve „republikanske unije“ od Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Bugarske. Pruski poslanik je, izgleda, bio bliže istini, jer je imao saznanja da je sporazum podrazumijevao uniju među: Srbijom, Bosnom i Crnom Gorom.³⁶⁹⁸ I bosanski vezir je polovinom maja 1859. načuo, kako je knez Miloš pripremao napad na Bosnu i to vojnim udarom na tri mjesta, na: Bijeljenu, Janju i Zvornik.³⁶⁹⁹ Nešto slično je fon Resler pisao 3. juna 1859. iz Sarajeva ministru grofu Rehbergu u Beč.³⁷⁰⁰ Kada je riječ o crnogorskim pretenzijama prema dijelovima

³⁶⁹⁴ CH-59/XXVI, 19. 5. 1859.

³⁶⁹⁵ В. Ђоровић, *н. д.*, 1923, 67.

³⁶⁹⁶ Ј. Хаџи Васиљевић, *Српски народ и турске реформе (1852-1862)*, Братство Друштва Св. Саве XV, књ. 25, Београд 1921, 151.

³⁶⁹⁷ И. Тепић, *Прилог за биографију Ристе Јеића*, ГДИ БиХ, XXXVI, Сарајево 1985, 128.

³⁶⁹⁸ Ј. Ранке, *Укрштање западних и источних послова 1839-1841*, у: Ј. Ранке, *н. д.*, 431-432.

³⁶⁹⁹ G. Šljivo, *n. d.*, 1998, 441.

³⁷⁰⁰ *Isto*, 449.

Hercegovine u kojima je živjelo većinsko pravoslavno stanovništvo, za njih je 8. maja 1859. britanski konzul u Mostaru Zorab naveo, kako su one najvjerovatnije i postojale. Odnosno, njemu knez Danilo sa svojim izjavama nije izgledao nimalo iskreno da je želio mir. Prema Zorabu, knez Danilo nije nikako bio zadovoljan sa onim što je dobio razgraničenjem, već je nastojao da konstantno održava neprijateljsko stanje na granici, kako bi dobio još nešto.³⁷⁰¹ Britanska torijevska vlada je tokom čitavog ljeta 1859. godine upozoravala bosanske vlasti na očiglednu povezanost hercegovačkih ustanika i Crne Gore.³⁷⁰² Ona je to mogla znati i iz domaćeg političkog života. Naime, opozicioni vigovski lider Vilijem Gledston iznosio je neskrivenu misao „da bi i preobučeni vojnici Srbije kao ‘dobrovoljci’ mogli prelaziti u Bosnu i Hercegovinu, te pomagati da se tu organizuje i razvijeni oružani pokret za narodno oslobođenje od turskog jarma”. Gledston je bio zagovornik ideje da se Bosni i Hercegovini nipošto ne osporava „pravo da same slobodno određuju sebe i svoju sudbu; te bi one po tom pravu mogle proglasiti i svoje prisajedinjenje Srbiji”.³⁷⁰³

Među pravoslavne Srbe se početkom maja 1859. uvukao veliki strah kada se proćulo, kako su neke muslimanske siledžije, inače „neposlušnici vlasti“ ispekli nekog pravoslavnog popa na ražnju u selu Milešići na Drini.³⁷⁰⁴

Bosanski vezir Kani Mehmed-paša zamijenjen je prvih junskih dana 1859. sinom Sulejman-paše Skopljaka, Osman Mazhar-pašom Skopljakom.³⁷⁰⁵ Novog bosanskog vezira Osman Mazhar-pašu Sulejmanpašića Skopljaka (10. 6. 1859-11. 2. 1861),³⁷⁰⁶ barem ispočetka, svi Bosanci i Hercegovci gledali su kao na „valjanog i pravdoljubivog čovieka“. On je važio za upravnika, kod koga „rušvet (mito) n(ije) prolazi(o), niti se našao ikoi, do (tada), koi bi ga podmitio, kao što je to kod predjašnjih vezira bivalo“. U nacionalno-političkim unutrašnjim odnosima novi bosanski vezir „n(ije) gled(ao) tko je (bio) kakve viere i narodnosti, pred njim je svaki čoviek (bio) carski podajnik“. Njegova prednost u odnosu na prethodnike u vladanju Bosnom bila je u njegovom poznavanju

³⁷⁰¹ E. Radušić, *n. d.*, 117.

³⁷⁰² *Isto*, 127.

³⁷⁰³ В. Јовановић, *Успомене*, Београд 1988, 120.

³⁷⁰⁴ CH-51/XXVI, 30. 4. 1859.

³⁷⁰⁵ CH-65/XXVI, 4. 6. 1859.

³⁷⁰⁶ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 1087.

„narodnog jezika“.³⁷⁰⁷ Zapravo, on je, kao „pravi Bošnjak (govorio) bosanski“ jezik. Posebno je imao dobre odnose sa bosanskim katolicima i to, najvjerovatnije što je lično od rimskog pape dobio red za zasluge i što je u Prizrenu pomogao podizanje katoličkog sjemeništa i biskupske kuće.³⁷⁰⁸ I po fra Nediću je za bosanske katolike veoma značajna činjenica bila to, što je novi bosanski vezir bio „rodom Bošnjak“.³⁷⁰⁹ I prema pravoslavnima, Osman Mahzar-paša nije bio bez potpunog sluha. Na molbu sarajevske pravoslavne opštine, on je od Porte zatražio visoki ferman za odobrenje izgradnje nove crkve u naselju Frenkluk, u blizini stare džamije, koje se nalazilo u strogom centru grada i u kome su živjeli samo Muslimani.³⁷¹⁰ Iako je od prvog dana radio protiv nametnute centralizacije što mu je kao vrlinu priznao francuski konzul Vjet, isti je njegovo bosansko porijeklo ocjenio najgorom osobinom koju je imao, najviše zbog obaveze prema svojim brojnim rođacima.³⁷¹¹

Fra Nedić je imao krajem juna 1859. neka saznanja o tome, da su se bosanski Muslimani spremali za rat protiv Srbije.³⁷¹² Praćenje inostrane agitacije i zatvaranje svih sumnjivih lica posebno je bilo izraženo na ljeto iste godine. Fra Nedić je pisao početkom jula 1859. svome političkom mentoru Andriji Brliću, kako „su mu redovničke starješine Bosne Srebrene zabranil(e) ma što bilo u novine“ slati.³⁷¹³ Iz Sarajeva je prema Višegradu početkom jula 1859. prevožena bosanska vojska i municije na Drinu, dok su u Bosanskoj Posavini pohvatani mnogi emisari iz Srbije sa spisima kojima su htjeli pobuniti narod. Spisi su bili poslani u Carigrad. Fra Nediću se sve to činilo izmišljotinom sa kojom se, prema njegovim riječima, bacala „krivnja na prave ljude, kao da (su) oni sa Srbima karteđa(li)“.³⁷¹⁴ Ipak, fra Nedić nije znao da se u to vrijeme u Srbiji spremala jedna grupa bosanskih migranata od 300 ljudi predvođenih Božom Hristićem i Nikom Nedovićem za upad u Bosnu. Ovu akciju finansirali su moskovski slavenofili sa 3.000

³⁷⁰⁷ CKSNN-232/XXV, 11. 10. 1859.

³⁷⁰⁸ CKSNN-295/XXV, 27. 12. 1859.

³⁷⁰⁹ *Fra Martin Nedić-Andriji Torkvat Brliću*, Kraljeva Sutjeska 16. VI 1859, u: R. Drljić, *Politički podaci u korespondenciji fra M. Nedić-A. T. Brlić*, 241.

³⁷¹⁰ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 1091.

³⁷¹¹ M. Šamić, *n. d.*, 118.

³⁷¹² *Fra Martin Nedić-Andriji Torkvat Brliću*, Kraljeva Sutjeska 26. VI 1859, u: R. Drljić, *Politički podaci u korespondenciji fra M. Nedić-A. T. Brlić*, 241.

³⁷¹³ *Isto*, 5. VII 1859, u: *Isto*, 242.

³⁷¹⁴ *Isto*, 10. VII 1859, u: *Isto*, 242.

dukata.³⁷¹⁵ Najvjerojatnije je da fra Nedić nije bio uključen u špijunske poslove srpske vlade, pogotovo ne u novije vrijeme, kada su iz njih, osim Tome Kovačevića bili isključeni svi bosanski franjevci. Knez Mihajlo je još u martu 1859. svome ocu knezu Milošu otkrio, kako niko nije znao „bolje stanje u Bosni od Episkopa šabačkog (Mihailo-B. T.), koji (je) više godina pozna(vao) više vođa hrišćana iz Bosne“ i, koji je, uz to, znao „tajnu čuvati, bez čega je svaki a naročiti državni posao (bio) uzaludan“.³⁷¹⁶ Šabački epsikop Mihailo, alias Miloje Jovanović morao je o Bosni znati dosta ranije. On je u mladosti lično poznao bosanskog Srbina Simu Milutinovića Sarajliju, koji ga je 1846. sa još petoricom mladića lično odveo na bogoslovske nauke u Kijevo.³⁷¹⁷

Usljed ratnih okršaja, na širem području gdje su se u većem broju počele graditi crkve, kao u: „Livnu, Zoviku, Pleanu itd. zbog pomanjkanja sredstvih i inih nezgodah“ njihova gradnja naprasno je prestala. U Kreševu se „dogotovljava(la) cèrkva nova, (a u) Sutinskoj (Kraljeva Sutjeska-B. T.) Martin Nedić je staru ruši(o)“, dok je u novu crkvu prenio oltar. Jedino je „Marko Palinić u Berbiru (Turskoj Gradiškoj) odkidajući od svog zalogaja (uspio) i primiernu župu kućicu u Banjoj luci napravi(ti)“. Palinić je tada već dovršavao „školsko zdanje dosta primierno okolnostima i svome umstvenomu stupnju“.³⁷¹⁸ U isto to vrijeme, Staka Skenderova je kuburila sa nedostatkom učitelja u svojoj ženskoj školi. Ona je od beogradske mitropolije tražila jednu učiteljicu, obavezno Srpkinju,³⁷¹⁹ a riječ je bila o Beograđanki Jeleni Stefanović Nešković.³⁷²⁰ Srpska vlada poslala je u novembru 1859. za Stakinu žensku školu 375 raznih knjiga.³⁷²¹

Bosanski Srbi izbjegli u Srbiju zatražili su 20. juna 1859. pomoć od ruskog cara Aleksandra II. Žalili su mu se na nasilja „muslimanskih siledžija“ („силеция мусломана“), koji su sve bosanske hrišćane smatrali „poganim đaurima i psima“ („погани ђаури и пси“). U ovom neuobičajeno pismeno napisanom pismu izložena je problematika oko nesprovođenja Hatihumajuna: „*I ako hatihumaium glasno dozvoljava-podizati nove crkve i škole, nego nasilnici još i dosad sačuvane hramove božje ruše,*

³⁷¹⁵ J. Ристић, н. д., *Прва књига 1848-1860*, Београд 1887, 385.

³⁷¹⁶ М. С. Пироћанац, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, Београд 1895, 19.

³⁷¹⁷ М. Ђ. Милићевић, н. д., 1888, 367.

³⁷¹⁸ СКСНН-127/XXV, 4. 6. 1859.

³⁷¹⁹ Ђ. Слијепчевић, н. д., 517.

³⁷²⁰ Е. Р. Шулепников-Е. П. Ковалевскому, Сараево, 2 (14.) марта 1859 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 218.

³⁷²¹ Ј. Ф. Иванишевић, н. р., август-септ.-октобар 1909, 518.

plene, bezčaste i zlostavljaju naše sveštenike, od kojih mnogi nose o vratu epitrahile na njima, samima prorešetane kuršumima turskim u vreme sveštenodejstvovanja, a koliko ih je glavom platilo smelost služiti službu božju“. Ovi „nesrećni Bosanci“ („несрећни Босанци“), koji su izbjegli iz „krvlju pokrивене nesrećne zemlje srbske Bosne“ („србске Босне“), jedini spas vidjeli su u „pravoslavnom caru srećne Rusije, bez koje bi oni davno bili izbrisani bili iz knjige pravoslavne crkve, sad pri najvećoj opasnosti vjere njihove i mile im slavenske narodnosti“ („славенске народности“).³⁷²² Simpatije pravoslavnih Bosanaca za Ruse nisu više sakrivane od javnosti kao nekada, pogotovo ne od vremena otvaranja ruskog konzulata. Na proslavi imendana ruskog cara Aleksandra II upriličenog 11. septembra 1859. pokazane su velike simpatije pravoslavnih u Bosni prema ruskom caru. Djeca Stakine ženske škole, toga dana su odšetala pod nadzorom ruskog konzula prema ruskom konzulatu. Po njihovom prijemu, svako dijete je od ruskog konzula dobilo poklon, da bi se potom pilo i jelo. Istom prilikom jedan ugledni sarajevski trgovac nazdravio je u zdravlje ruskog cara i to uz veliki aplauz prisutnih. Večernji prijem je okončan vjerskom ceremonijom u gradskoj pravoslavnoj crkvi na koju su bili pozvani predstavnici vlasti i svi konzuli. Dok su britanski i francuski odbili da prisustvuju, austrijski konzul fon Resler se odazvao na poziv. On je kasnije britanskom konzulu Čerčilu prenio jednu, za obojicu vrlo intrigantnu činjenicu, a to je, da su prisutni sarajevski pravoslavci za ruskog cara koristili termin: „*naš car*“.³⁷²³

Austrijski generalni konzul fon Resler je detaljno analizirao način, na koji se pravoslavno sveštenstvo u Bosni pridobijalo za Rusiju. Prema fon Resleru, ruski konzul Ščulepnikov to nije radio nikakvom političkom agitacijom, nego planski vršenjem uticaja na škole i crkve. To je prema riječima fon Reslera bila oprobana taktika, koja je ranije sprovedena i u Bugarskoj. Izgleda da je ruski novac bio presudan u tom poslu. Posljednji poklon jednoj maloj i beznačajnoj pravoslavnoj crkvi u Visokom bio je 1.500 dukata. Osim toga, samo u posljednjih dvije godine veliki broj ruskih crkvenih i školskih knjiga bio je razdijeljen pravoslavnom stanovništvu, dok je ruska carica u glavnom gradu

³⁷²² *Боснийски беженцев в Сербии (Несрећни Босанци: Ристо Стојановић, Давид Ђурђевић, Градаћка наја, Крста Несторовић, Брчка наја, Лазар Шарчевић, Беленска наја, Паво Симић, Баниа Лука наја, Аћим Ђурђевић, дете, Тодо Стојановић, Новска наја, Иовица Милићевић, Маиданска наја, Васил Лазић, Крупска наја, Голуб Бабић, Бићка наја, Нина Мандић, Цазинска наја)-Александру II, Белград, 8 јуња 1859 г., в: Освободитељна борба народова Босни и Герцеговини и Русија 1850-1864, 231.*

³⁷²³ Е. Radušić, *n. d.*, 152.

Sarajevu osnovala jednu djevojačku školu. Austrijski konzul je uočavao, da su pravoslavni hrišćani zbog svega toga svojatali ruskog konzula nazivajući ga: „*naš konzul*“. Ščulepnikov je pokušavao da utiče i na katolike, čime je ušao na područje Austrije. Fon Resler je lično viđao neke bosanske franjevce koje je i ranije svrstavao u vatrene slovenske nacionaliste, kako su često odlazili kod Ščulepnikova. Za fon Reslera je osnivanje ruskog konzulata u Sarajevu bio nedopustiv propust Porte. Po njemu, bosanska vlada i vezir nisu uopšte vodili računa o širenju ruskog uticaja u Bosni. Bosanski vezir Osman Mazhar-paša se čak na nedavnoj proslavi imendana ruskog cara Aleksandra II, čudio kako je domaće pravoslavno sveštenstvo bilo upoznato sa ruskim običajima. Takođe, on nije ništa znao ni o tome da je za samo prva tri mjeseca u 1859. godini preko Beograda stiglo u Sarajevo 16 sanduka crkvenih i školskih knjiga, koje su bile razdijeljene širom Bosne i Hercegovine. Fon Resler je bio najiskrenije zaprepašten što je u staroj sabornoj crkvi bogoslužjenje bilo izvedeno po čisto ruskim običajima, kao i što su se pri tome, kao što je to običaj u Rusiji, stalno čuli izrazi: „*naš car i naša carica*“. Fon Resler je imao saznanja, kako ruski konzul Ščulepnikov nije imao namjeru da bosanske pravoslavne potčini ruskom caru, nego da je radio na tome da se od Bosne i drugih turskih provincija sa većinskim slovenskim stanovništvom obrazuje nešto slično Dunavskim kneževinama, koje bi se stavile pod protektorat Rusije. Fon Resler je sa Srbe iz Hercegovine znao, da su bili neobično privrženi pravoslavlju i odani Rusiji. Njega je zabrinjavala činjenica, da je tadašnji ruski konzul u Dubrovniku Petković predlagao otvaranje ruskog konzulata u Mostaru kome bi osnovni zadatak bio da štiti pravoslavne od nasilja mjesnih vlasti, kao i da suzbija preveliki austrijski uticaj i katoličku propagandu, koja je prema njegovoj ocjeni podrivala pravoslavlje.³⁷²⁴ Uticaj bivšeg konzula Giljferdinga na razvoj srpske nacionalne svijesti kod mostarskih i hercegovačkih Srba bio je nesumnjiv. Dragoman austrijskog konzulata M. M. Jelić pisao je 3. aprila 1859. godine Giljferdingu, kako je njegov odlazak iz Bosne „prouzrokovao svim Srbima („Сербима“) žalost veliku, a osobito pak seljacima“. Hercegovački seljaci nazivali su Giljferdinga: „*naša siromašna majka*“ („*наша сиромашка майка*“).³⁷²⁵ Jelić je ove

³⁷²⁴ G. Šljivo, *n. d.*, 1998, 458-459.

³⁷²⁵ М. М. Елич-А. Ф. Гильфердингу, Мостар 22 марта (3 апреля) 1859 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 223.

pravoslavne stanovnike Hercegovine nazvao: „srpski ovdašnji narod“ („сербский овдашњи народ“).³⁷²⁶

Austrijski generalni konzul Emanuel Fon Resler je 12. oktobra 1859. austrijskom ministru Rehbergu ukazivao na sve veći ruski uticaj na pravoslavne u Bosni i Hercegovini, pogotovo od vremena Bezobrazovljevog dolaska za konzula u Mostar, koji se nije ustručavao ni od čega. Prema fon Reslerovim riječima uloga ruskih konzula je bila, da ostvaruju što čvršću vezu pravoslavnih u Bosni sa navodnom domovinom Rusijom. Internuncij na Porti, Prokeš-Osten je zamolio sarajevskog konzula, da mu predloži najefikasniji način za suzbijanje ruskog uticaja u Bosni. Po fon Resleru to se jedino moglo učiniti pod uslovom, kada bi Porta izdvojila više novca za gradnju hrišćanskih škola i crkava, uslijed čega pravoslavcima ne bi bila potrebna ruska pomoć.³⁷²⁷ Izgleda da se u tome i uspelo. Portin inspektor Dževdet-paša se kasnije hvalio, kako su vlasti posredstvom bosanskog vezira uspjele na stranu reformi pridobiti oba ruska konzula, u Sarajevu i u Mostaru.³⁷²⁸

U Zagonima kod Bijeljine postojala je srpska škola prije 1860. godine,³⁷²⁹ a Srbi su tokom 1859. otvarali nove škole za svoje osnovce i u Bosanskoj Krajini, i to u Ključu i u Pritoci kod Bihaća. U Pritoci je tada bio učitelj Jovo Mihailović rodnom iz Like,³⁷³⁰ koji je prije toga radio kao učitelj u Starom Majdanu.³⁷³¹ Prvi učitelj u ključkoj osnovnoj školi bio je Trivo Mijatović, koji je u ovu školu takođe prešao iz Starog Majdana.³⁷³² Djecu u srpskoj školi u Tešnju 1859. učio je Đuro Vukašinović, a potpisivao se kao: „deteučitelj“.³⁷³³ Bogatiji Srbi iz Bosne su svoju djecu najviše slali na školovanje u Beograd. Tako je grupa građana sarajevske opštine poslala avgusta 1859. knezu Milošu pismo u kome ga je molila, da primi za pitomce učenike Jovana Doletića i Georgija Lazarevića, koji su bili vrlo dobri, darovoti i sa sklonošću za naukom. U pismu se dalje navodilo, kako su „Srbi u Bosni (bili) nesrećni“, jer u cijelom „otečestvu“ nisu imali „ni jednog izobraženog i naučenog sveštenika“. Molili su i za knjige, da im se pošalju što je

³⁷²⁶ *Также*, 226.

³⁷²⁷ G. Šljivo, *n. d.*, 1998, 468-469.

³⁷²⁸ *Из посмртних рукописа Ахмет Девдет паше*, 279.

³⁷²⁹ H. Ćurić, *n. r.*, 1958, 156.

³⁷³⁰ И. Митровић, *n. d.*, 258.

³⁷³¹ В. Периновић, *n. d.*, 32.

³⁷³² *Исто*, 35.

³⁷³³ М. Спасојевић, *Књишка баштина тешањских Срба*, Значења, Добој октобар 1996, 217.

prije bilo moguće. Od mitropolita Mihaila su tražili, da ih preporuči srpskom ministarstvu prosvjete, koje bi im poslalo jednog „dobrog učitelja sa dobrim znanjem srpskog jezika i nekog stranog, kao i da poznaje druge nauke. Usto da je (bio) čisto nacionalnog i moralnog života“. Srpsko ministarstvo je istog mjeseca poslalo 385 knjiga u Sarajevo. Osim Sarajlija i grupa građana pravoslavne opštine Livno je tada takođe molilo kneza Miloša za pomoć oko podizanja škole. Knez je koncem marta 1859. pravoslavnoj opštini Livno odobrio 100 carskih dukata. Takođe, na molbu građana srpsko ministarstvo prosvjete poslalo je 19. oktobra 1859. školi u Papraći u Bosni ukupno 130 knjiga. Isto ministarstvo je dva mjeseca ranije poslalo ženskoj školi u Sarajevu 175 komada raznih školskih udžbenika.³⁷³⁴ Inače, od početka pedesetih godina XIX vijeka u beogradskim školama obrazovali su se brojni mladići iz Bosne i Hercegovine. Samo na intervenciju Ilije Garašanina kod beogradskog mitropolita Petra bili su tih godina na Bogosloviju primljeni Hercegovci: Petar Srbić, Stevan Čelović i Milan Ilić.³⁷³⁵ U kampanju oko slanja pravoslavne djece na visoke škole u Beograd se osim sarajevskih opština uključio i bosanski vladika Dionisije, koji se 20. oktobra 1859. direktno obratio beogradskom vladici Mihailu, skrećući mu pažnju na veliku neprosvjećenost naroda u njegovoj eparhiji. Vladika je iskoristio priliku, da pohvali sarajevske Srbe za njihovu neizmjernu naklonost prema školi i koji su prema njegovim riječima „od nemanja njihovog izobilno troš(ili) za izdržavanje škola“. Po svemu sudeći, kod vladike Dionisija tada je bila sazrela misao o potrebi da se sarajevska „mladež pokraj ostali nauka i sloveno-srpskom jeziku“ nauči, ali da u tom „preduzetku veliku oskudnost u vrednim i sposobnim učiteljima“ ne trpi sarajevska pravoslavna opština. On se obraćao beogradskom mitropolitu Mihailu sa željom, da „za blago srpstva i prosvjetu naroda“ pritekne u pomoć Srbima u Sarajevu i pošalje im dobrog i sposobnog učitelja, koji bi, osim srpskog jezika poznao i jedan strani jezik.³⁷³⁶

Vasif-paša i Šefik-beg boravili su početkom jula 1859. u Bileći, bezuspješno pokušavajući nagovoriti ustanike da se pokore vlastima, a koje su na to poslije natjerali njihovi politički mentori Crnogorci. Prije toga ustanici su tražili da im vlada učini

³⁷³⁴ M. Vujačić, *n. r.*, 252-253; Članovi tadašnje pravoslavne opštine u Livnu bili su: pop Simo Kondić, Lazar Hadži Kujundžić, Jovo Todorović, Jeftan Đurić i Nikola Pavlović. (B. Грујић, *н. р.*, 90.).

³⁷³⁵ M. Vujačić, *n. r.*, 257.

³⁷³⁶ Ђ. Слијепчевић, *н. д.*, 508-509.

nekoliko ustupaka: da pravoslavni vladika u Hercegovini ubuduće bude Sloven, da se dozvoli korišćenje crkvenih zvona, da nijedan Musliman ne smije nepozvan posjećivati hrišćanska sela, da im se dodijeli samouprava, da njihove obaveze prema zemljoposjednicima budu zajedno sa državnim porezima zamijenjeni jednim fiksirom porezom, koji bi se preko njihovog delegata plaćao upravi u Mostaru. Iz Carigrada je vrlo brzo stigao odgovor, da oni ne mogu dobiti slovenskog vladiku, ali da će vladike koje im ubuduće budu slane morati znati slovenski jezik. Dozvoljena im je i upotreba zvona, ali samo u selima gdje nije bilo Muslimana. Zahtjev o zabrani slobodnog ulaska Muslimanima u njihova sela bio je odbijen. Međutim, vlastima je kao obaveza bilo naloženo, da se brinu o međususjedskim odnosima. Dozvoljeno je, da u lokalne mjesne skupštine medžlise, u sredinama u kojima su živjeli hrišćani ulaze njihovi predstavnici.³⁷³⁷ Dževdet-efendija je dosta blažim postupanjem prema hrišćanskim pobunjenicima od dotadašnjeg pokušao da započne nove reforme na dosta liberalnijim principima. Muslimanske vlasti su na predstavnike pobunjenih hercegovačkih nahija koji su došli na pregovore u Mostar gledali, maltene, kao na „divlje ljude“ („o makule vahşi adamlar“), koji su, ipak, pokazivali više povjerenja u vanrednog Portinog inspektora. Iako je od starih konzervativnih hercegovačko-muslimanskih prvaka u Mostaru bio savjetovan da se ovi hrišćanski pregovarači pohapse, Dževdet-efendija je kategorički odbijao da to učini. Portin inspektor odbio je ovaj prijedlog hadžija, jer je po njemu njihovo hapšenje bilo potpuno nedostojno za državu, koja je bila jednako i njihova domovina.³⁷³⁸ Prema procjeni Dževdet-efendije, u to vrijeme je, osim u nekim hercegovačkim nahijama, najkonzervativnije muslimansko stanovništvo živjelo u Bihaćkom sandžaku. On ih je nazvao „najčvršćim i najupornijim Bošnjacima“ („Boşnaklar ashab-i-sebat ve metanetden olub“), koji su preko četrdeset godina vodili borbu protiv mobilizacije i reformi. Obilazeći taj kraj krajem 1859. godine, Dževdet-paša je primijetio da su se ti ljudi ipak plašili svojih lokalnih vođa, zbog čega je odlučio da prvo radi na njihovom zadobijanju. To su bili ljudi koji su uživali povjerenje i ljubav ogromne većine muslimanskih Bošnjaka i to ne samo u bihaćkom kraju, nego u cijeloj

³⁷³⁷ E. Radušić, *n. d.*, 127; Ovo političko mentorisanje Crnogoraca shvatljivo je, tim prije, što je prema antropološkim ispitivanjima polovina bilečkog stanovništva početkom XIX vijeka doseljena iz Crne Gore. (J. Дедијер, *Билећске Рудине, антропогеографска испитивања, Населња српских земаља*, књ. II, СКА, СЕЗ, књига пета, Београд 1903, 789.)

³⁷³⁸ *Из посмртних рукописа Ахмет Девдет паше*, 280-281.

Bosni i Hercegovini u kojoj, prema njegovoj procjeni nije bilo više od dvadeset takvih vođa, od kojih su četvorica bili muftije u četiri grada: Travniku, Sarajevu, Mostaru i Gradačcu. Najpopularniji od svih njih bio je Uzun Abdulah, koji je bio i član velikog Vilajetskog medžlisa u Sarajevu. On ne samo da je bio najbolji poznavalac prilika u cijeloj Bosni, nego je bio dalekovidan i jako misaon čovjek. Pored njega, po svom uticaju izdvajao se Mehmed-paša iz Bihaća, koji je živio u Sarajevu.³⁷³⁹

Pravoslavni vjernici u Hercegovini su se prije četiri godine radovali novom vladici Grigoriju, koji praktično nije učinio ništa na poboljšanju njihovog položaja. Njegov prvi zadatak bio je, „da obiđe svoje područje gdje (je) otimanjem nadmaši(o) ne samo pređašnje mitropolitne nego i paše“. Na negodovanje naroda on je odgovorio tako, što je turskim vlastima predao „spisak najboljih imena iz (srpskog) naroda“ nazivajući ih najgorim sultanovima odmetnicima, koji su željeli i njega da ubiju. U Hercegovini je tada za kakav-takav napredak prosvjete bila najzaslužnija ruska vlada, koja je finansirala podizanje bogoslovske škole. I pored pismenog obećanja, da će „popiti samo one, koji (budu) svrš(ili) školu“, fanariotski vladika Grigorije je nastavio po starom običaju odabira za popove samo onih, koji za to mjesto polože novac. On se narodu obraćao sa optužbama da su obični buntovnici, koji su htjeli da imaju popove koji bi ih samo učili pobuni.³⁷⁴⁰ Pravoslavni vjernici su se i dalje nadali, da u crkvi dobiju „upravitelje od (svoje) narodnosti“, kao što je to bio slučaj sa katoličkom crkvom, sa kojom su upravljale „crkvene starešine od narodnih ljudi“. ³⁷⁴¹ Međutim, položaj bosanskih franjevaca se od sredine septembra 1859. pogoršao i to tako što je „došao Verman Osman paši, u kom (se) zabranj(ivalo) sveštenstvu bosans. a poimenice fratrim, mešati i ukakve poslove sudijske, gradjanske i političke“. Za njih je to značilo, da im, osim gubitka „obrane i zaštite (još više) verozakonski krstjanski interes (propadne) a s njim i skopčana narodnost“. To je bilo dovoljno, da se bosanski franjevci potpuno razočaraju u novog bosanskog vezira Osman Mazhar-pašu Skopljaka.³⁷⁴²

Bosna je početkom novembra 1859. bila, kao nikad prije, izložena ratnoj psihozi, naročito od vremena kada je bosanski vezir saznao za vatreni govor kneza Miloša u

³⁷³⁹ *Ucmo*, 287.

³⁷⁴⁰ CH-105/XXVI, 8. 9. 1859.

³⁷⁴¹ CH-120/XXVI, 13. 10. 1859.

³⁷⁴² *Fra Filip Kunić-Andriji Torkvatu Brliću*, Bugojno, 22. septembra 1859, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 207.

Skupštini, kojim je objavio plan napada na Bosnu. Osman Mazhar-paši je ovaj plan prenio neko od poslanika srpske skupštine u Kragujevcu. Srpski knez je od poslanika otvoreno tražio da podrže plan po kome bi se ujedinili Srbi u: Austriji, Bugarskoj, Bosni i Hercegovini i Srbiji, što je bilo prihvaćeno sa oduševljenjem. Prema planu, srpska vojska je trebalo da izvrši udar kod Zvornika, a potom proдре u „tursku i austrijsku Hrvatsku”.³⁷⁴³ Ovaj plan, bosanski vezir prenio je narednog mjeseca svom glavnom političkom mentoru britanskom konzulu u Sarajevu, a ovaj svojoj vladi.³⁷⁴⁴ Ni Porta nije ostala ravnodušna, pa je veliki vezir krajem decembra 1859. pripremio knezu Milošu zbog sve većeg broja primijećenih i uhvaćenih srpskih emisara u Bosni.³⁷⁴⁵

Bosanske vlasti dobile su krajem 1859. zadatak od Porte da u ljubuškom kadiluku konačno riješe pitanje lojalnosti „katoličkih vjernika“ („latin papaslari“), gdje su se ovi ponašali kao austrijski podanici, odbijajući da plaćaju dažbine turskoj državi. Bila je to prva pukotina teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine. Ove katolike, Austrija je bezrezervno uzimala u zaštitu i prema riječima carskog inspektora Dževdet-efendije bilo je potpuno jasno, da je ona na taj način željela svoju granicu pomjeriti do Trebišnjice. Ipak, mostarske vlasti i Dževdet-efendija su dodjeljivanjem zemlje duž granice sa Austrijom uspjeli pridobiti ove pogranične katolike, tako da su oni predstavljali prve nemuslimanske zemljoposjednike u zemlji. Čak su i oni katolici, koji su ranije prešli u austrijsko državljanstvo, prema svjedočenju Dževdet-paše cijepali austrijske pasoše i ponovo se vraćali u tursko državljanstvo. To je bila prilika i za novi talas useljavanja hrvatskih katolika iz Dalmacije u Hercegovinu i srednju Bosnu. Još dok je Dževdet-paša boravio u Mostaru jedan dobar dio katolika iz Dalmacije preselio se, prvo u ljubuški kadiluk, a odatle dalje u unutrašnjost Bosne.³⁷⁴⁶

Porta je izdala 12. septembra 1859. famoznu Safersku naredbu, kojom su bili, naizgled, uređeni odnosi između čitluk sahibija i čifčija.³⁷⁴⁷ Na ovaj način kmetovski odnosi su bili kodifikovani, dok je sistem prikupljanja trećine ostao na snazi.³⁷⁴⁸ To je

³⁷⁴³ G. Šljivo, *n. d.*, 1998, 471.

³⁷⁴⁴ E. Radušić, *n. d.*, 145.

³⁷⁴⁵ J. Хаџи Васиљевић, *н. р.*, 152.

³⁷⁴⁶ *Из посмртних рукописа Ахмет Девдет паше*, 282.

³⁷⁴⁷ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 279.

³⁷⁴⁸ *Исто*, 283.

jednostavno značilo, da je agrarno pitanje ostalo otvoreno za buduća vremena.³⁷⁴⁹ Na koncu, ono što se pozitivno može vezati za Safersku naredbu bilo je to, što su, kako kaže V. Skarić: „*njom čifčije bile koliko toliko zaštićene, pa su prestali agrarni nemiri*“³⁷⁵⁰ i što je formirana Vilajetska skupština „medžlis“.³⁷⁵¹ Iako je sve Portine reformske zakone, pa i „Saferski“ većina bosansko-muslimanskog stanovništva podrugljivo nazivala „papirima premazanim medom“ („halvadži keat“)³⁷⁵² oni su, ipak, davali svoje predstavnike u Skupštinu. Iz bihaćkog sandžaka predstavnici Muslimana u ovoj skupštini su bili: Hadži Kadri-beg Kulenović, Hadži-beg Rustanbegović i Džafer Avdagić iz Prijedora, a pravoslavni: Lazo Majkić, Nikola Kovačević i Jovo Todorović. Iz banjalučkog sandžaka Muslimane su predstavljali: Ibrahim-beg Džinić, Sulejman-beg Hadžibegović i Alija Babić, katolike Nikola Duvandžić, a pravoslavne Jovo Milanović i Ignjat Petković. Iz zvrničko-posavskog sandžaka muslimanski predstavnik je bio Aga-beg Begefendić iz Gradačca, a pravoslavni Jovo Dukić.³⁷⁵³

Saferska naredba je u političkom životu značila veće slobode, jer je predviđala formiranje Skupštine za pravoslavne narode u Turskom carstvu. Srbe u Bosni je na toj skupštini predstavljao tridesetogodišnji turkofil kodžabaša Gavro Vučković Krajišnik.³⁷⁵⁴ On se rodio 1830. u Dabru kod Sanskog Mosta, školovao u Splitu, a potom bio trgovac u Bosanskom Petrovcu. Navodno, služio se: turskim, arapskim, grčkim, italijanskim i francuskim jezikom. Skupština u Carigradu u kojoj je Vučković bio izabran od „predstavnik bosanskih pravoslavni obštetava“ za njenog poslanika je bila formirana prevashodno radi pretresanja vjerskih i prosvjetnih pitanja pravoslavni hrišćana u Turskom carstvu. Njegova glavna politička aktivnost u Carigradu trebala je da bude borba protiv grčko-fanariotskih vladika u Bosni i Hercegovini, „njihovog nedostojnog guljenja naroda, ponižavanja sveštenika i namjernog zanemarivanja narodne prosvjete“.³⁷⁵⁵ Vučkovićeve političke funkcije nije bila nimalo beznačajna. Prema

³⁷⁴⁹ Исто, 10.

³⁷⁵⁰ В. Скарић, *Постанак и развитак кметства у Босни и Херцеговини*, Преглед, Св. 163-164, Књ. XIII, Год. XI, Сарајево јули-август 1937, 489.

³⁷⁵¹ С. Бијелић, *н. д.*, 121.

³⁷⁵² И. Тепић, *н. д.*, 350.

³⁷⁵³ М. Ђерић, *Аграрни уговори послје сеферске наредбе*, Развитак, бр. 8. и 9, год. III, Бањалука 1936, 260.

³⁷⁵⁴ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 286.

³⁷⁵⁵ Аноним, *Гавро Вучковић*, Развитак, бр. 1, Бањалука 1910, 28-29.

Martićevom viđenju, Vučković je bio poslanik u carigradskom „kongres(u) pravoslavnoga puka u Turskom carstvu, gdje su pravoslavni iz svih krajeva imali da zastupaju narodne i vjerske interese kod porte i kod patrijarhe“.³⁷⁵⁶

U jednom povećem izvještaju francuskog konzula Eduarda Vjeta upućenog 20. decembra 1859. njegovoj vladi bilo je ukazano, da bi Bosna u budućnosti mogla odigrati značajnu ulogu, kako je naveo „u sudbini Turske kojoj (je) predstavlja(la) težag uteg“.

Vjet je naglasio, kako je Bosna, osim što je bila stalni predmet žudnje za sva tri njena susjeda, trenutno bila glavni uzrok slabosti Turske. Austrija je Hercegovinu posmatrala kao neophodni aneks neplodne Dalmacije, dok je Srbija sa istočne strane, željela proširenje svojih granice na uštrb Bosne. Čak je i Crna Gora, iako je bila mala i nerazvijena pretendovala na istočni dio Hercegovine. Vjet je posebno naglasio simpatije pravoslavnih u Bosni i Hercegovini prema Rusiji, koji su, uz to, imali i osjećaj za nacionalnost, očekujući pomoć Srbije, dok su to isto katolici očekivali od Hrvatske.³⁷⁵⁷

Bosanske muslimanske vlasti su u decembru 1859. bile dobro obaviještene o osvajačkim planovima srpske vlade u Bosni, kao i o nacionalno-revolucionarnoj propagandi ranije odbjeglih bosanskih Srba.³⁷⁵⁸ Prema saznanjima sa terena, na kome su pronađene brojne slike kneza Miloša, konstatovano je, da je potpaljivanje bosanskih hrišćana za ustanak dolazilo, osim od kneza i od novog beogradskog mitropolita Mihaila.³⁷⁵⁹ U isto vrijeme, prema informacijama sa kojima je raspolagao novi britanski konzul Holms, iz Mostara su na Cetinje na razgovore kod kneza Danila otišli neki hercegovački muslimanski prvaci. Ovaj im je, navodno, garantovao mir, ali samo pod uslovom da prihvate njegovu vlast i pređu na pravoslavnu vjeru.³⁷⁶⁰

³⁷⁵⁶ Fra G. Martić, *n. d.*, 1906, 45.

³⁷⁵⁷ M. Šamić, *Otvoranja francuskog konzulata 1853. godine i boravak prvog konzula, Eduarda Vjeta, u Sarajevu*, Radovi, Filozofski fakultet, knj. VI, Sarajevo 1970-71, 474-475.

³⁷⁵⁸ В. Поповић, *н. д.*, 1949, 294.

³⁷⁵⁹ *Исто*, 295-296.

³⁷⁶⁰ E. Radušić, *n. d.*, 121.

V RAZDOBLJE INTENZIVNIJE POLITIČKE KONSPIRACIJE (1860-1865)

V 1. Početak vladavine bosanskog valije Topal Šerif Osman-paše i suzbijanje srpskog i hrvatskog političkog uticaja (1860-1862)

Dug Carigradske patrijaršije razrezan je u februaru 1860. jednim svojim dijelom i na pravoslavne u Bosni. Ovu odluku je „zastupnik bosanskih Hristijana u sovjetu Patrijaršijskom“ u Carigradu Gavro Vučković Krajišnik ocijenio kao „griješ protiv savjesti i pravde, da narod bosanski („народ босански“) isplaćuje dugove Patrijarha za koji ova, nije ni jedne pare potrošila“. ³⁷⁶¹ U to vrijeme se Gavro Vučković dopisivao sa svojim nacionalnim tutorima iz Beograda, koji su ga nazivali „Srbendom“ i kojima je on, kako je u jednom od pisama bilo navedeno bio „i danju i noći Srbin i (kome su) otečestvo Srbija (bili) na pameti“. U jednom od pisama, koja su mu bila upućena moglo je da se osjeti i stanje duha, pogotovo u onom dijelu koji se ticao trenutnog ustanka i oslobađanja od turske vlasti, kada je Vučkoviću u tom pogledu bilo poručivano, da se „nada tek očekuje“. ³⁷⁶² Ovome svakako treba dodati i aktivnosti knez Miloševog „popječitelja spoljnih poslova“ Trebinjca Cvjetka Rajovića na Porti, gdje je ovaj zatražio iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije. ³⁷⁶³ Ovakve informacije, do kojih su dolazile bosanske vlasti poticale su bosanskog vezira na veću mobilnost vojske na granici prema Srbiji. On je već početkom februara 1860. održavao tajne sjednice kako bi organizovao bašibozuke i uspostavio vojni kordon prema Srbiji i Crnoj Gori. ³⁷⁶⁴ Bosanski Muslimani su bili preplašeni i u Sarajevu se praktično očekivao rat sa Srbijom. Austrijanci su imali saznanja, da bi hrišćani rado dočekali Srbe, „jer bi dobili zemlju koju obrađuju kao zakupnici“. ³⁷⁶⁵ I sredinom februara bilo je nagovještaja, da su se „sjednice noćne u Sarajevu jošte jednako derž(ale)“. Vojni komandant iz Hercegovine Derviš-paša došao je

³⁷⁶¹ Г. Вучковић Краишникъ, *Ръчь Краишничка*, Земун 1866, 94.

³⁷⁶² Светозар Антић-Гаври Вучковићу, Београд, 18. (30.) јануар 1860, у: Х. Турић, *Из преписке Гавре Вучковића*, Чланци и грађа за културну историју Источне Босне, књ. I, Тузла 1957. (у даљем навођењу: Х. Турић, *Из преписке Гавре Вучковића*, 1957), 226.

³⁷⁶³ М. Ђ. Милићевић, *н. д.*, 1888, 624.

³⁷⁶⁴ *Consul Wassitsch-Graf Rechberg*, Sarajevo am 11 februar 1860, у: В. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 219.

³⁷⁶⁵ *Isto*, 220-221.

13. februara 1860. u Sarajevo. Praktično, sa njegovim dolaskom počele su ozbiljnije vojne pripreme kao i „dogovori u potajnim noćnim siednicama u velikom medžlisu“ na kome su prisustvovala sve paše i to sa osnovnim ciljem, da se dogovore „kako da se svi bosanski Turci (na)oružaju“. Bosanski vezir Osman Mazhar-paša Skopljak naredio je „ratne pripreme na granici serbskoj duž Drine i suhe medje čak do novog Pazara“. Zapovijest je nalagala „da svi Turci sa svim s oružjem i drugim potrebama pripravnici budu na serbsku granicu poći“. Govorilo se, da će, čim snijeg okopni „40.000 Bošnjakah“ spremnih „na Drinu krenuti“.³⁷⁶⁶ U vrijeme dok se Bosna spremala za rat sa Srbijom, u Hercegovini se nemiri nisu stišavali. U trebinjskoj nahiji pravoslavnima su se u njihovoj borbi protiv bašibozuka Arnauta pridružili i neki katolici. Tu je vladala velika ogorčenost „med hristjanim obojeg verosipovedanja i med muslimanim prot svoje vlade“. Nezadovoljstvo u Hercegovini posebno je zavladao među redovnom vojskom-nizamima, koji nisu dobili platu cijelu godinu. Vojnici su bili na ivici očaja, spremajući se predati bilo kojoj vojsci koja bi ih bila eventualno spremna napasti.³⁷⁶⁷ Privremeni britanski konzul Zorab je kao glavnog krivca za takvo stanje smatrao hercegovačkog vojnog komandanta Derviš-pašu, koga je ocijenio, osim kao veoma energičnog i pametnog čovjeka i kao osobu vrlo sklonu podmićivanju, koji je mito najviše uzimao od vojnih liferanata.³⁷⁶⁸

Bosanske vlasti su krajem februara 1860. izražavale sve veće nepovjerenje prema onim hrišćanskim trgovcima, koji su živjeli na granici sa Austrijom i Srbijom sumnjajući, da je veći broj njih bio uvučen u intrige kneza Miloša. Iz ovih razloga, trgovcima iz ovih zemalja bio je zabranjen ulazak u Bosnu.³⁷⁶⁹ Bosanska vlada sve veću pažnju obraćala je i na one trgovce koji su imali kontakte i sa ruskim konzulatom. U Sarajevu je marta 1860. ruski konzul svoje dugove otplaćivao uz pomoć svojih prijatelja sarajevskih trgovaca, najviše iz porodice Hadži-Ristić.³⁷⁷⁰ To je nastavljeno i kasnije, do jeseni iste godine,³⁷⁷¹

³⁷⁶⁶ CKSNN-179/XXVI, 2. 3. 1860.

³⁷⁶⁷ *Fra Filip Kunić-Andriji Torkvatu Brliču*, Malo Selo kod Bugojna, 2. mart 1860, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 222-223.

³⁷⁶⁸ E. Radušić, *n. d.*, 120.

³⁷⁶⁹ A. Koc, *n. p.*, 2010, 204.

³⁷⁷⁰ IAS-LIPF-Hadži Ristići-Sarajevo (1816-1897)-sign. 0-HR-220, *Ščulepnikov-Vasi Hadži Ristiću*, Sarajevo 9. (21.) mart 1860.

³⁷⁷¹ IAS-LIPF-Hadži Ristići-Sarajevo (1816-1897)-sign. 0-HR-220, *isti-istom*, Sarajevo 30. avgust (11. septembar) 1860. godine.

kada se ruski konzul počeo zaduživati čak i kod bosanskog mitropolita.³⁷⁷² Bosanski Srbi izbjegli u Beograd ponovo su se početkom februara 1860. žalili ruskom caru Aleksandru II na težak položaj „bosanskog naroda“ („народ босански“).³⁷⁷³ I ovo, u Beogradu pismeno napisano pismo pozivalo je „presvjetlog i državničkog velikog imperatora pravoslavnog cara, izbavitelja, pokrovitelja i utješitelja pravoslavnog naroda“ da im pomogne, da se „pleme pravoslavno („племе православно“) po Turskoj ne izgubi“.³⁷⁷⁴ Bosansko-srpske izbjeglice u Beogradu tražile su pomoć i od ruskog konzula u Beogradu M. R. Miloševića. Od Rusije, koja je kao „mati bdjela nad svim Slavenima“ i od „velemoćnog slaveno-ruskog cara“ tražena je pomoć.³⁷⁷⁵ Ipak, čini se, za Ruse je veći problem od vladavine Turaka bila „katolička propaganda, koja je bila dobro raširena u Bosni, i koja je ugrožavala i preobraćala većinsko pravoslavno stanovništvo u katolicizam“ (!?-B. T.). Ruski konzul Ščulepnikov je centar katoličkog prozelitizma u Bosni vidio u katoličkim školama, konkretno u školi u Livnu koja je pomagana učiteljima iz Austrije i direktno od rimskog pape.³⁷⁷⁶ U Hercegovini, da bi katolike odvojio od Srba sultan Abdul-Medžid je krajem februara 1860. poklonima obdario mostarskog biskupa fra Rafaela Barišića i provikara don Vidoja Maslaća, uz popratno pismo u kome je pohvalio vjernost katolika.³⁷⁷⁷ Bosanski katolici dobili su dozvolu da na starom samostanu u Kraljevoj Sutjesci podignu toranj na kome je, osim jednog starog zvona bilo postavljeno i novo zvono nabavljeno u Austriji.³⁷⁷⁸

Jedan plan anonimnog bosanskog Srbina iz toga vremena zamišljao je oslobođenje Bosne na dva načina i to ustankom ili intervencijom strane sile. Prvi način je bio teško izvodiv s obzirom na činjenicu nepostajanja u narodu vođa i oružja i što je

³⁷⁷² IAS-LIPF-Hadži Ristići-Sarajevo (1816-1897)-sign. 0-HR-220, *isti-istom*, Sarajevo 5. (17.) septembar 1860. godine.

³⁷⁷³ *Беженцев Боснии, Старой Сербии и Болгарии (в Срби у Београду: Симча Михайловић, призре[нац], Иован Ангелов из Метковаца, Божо Модраниц, наия Биеленска, Марко Миливоевић, наия Градачка, Томо Ракић, наия Дервенска, Илия Стояновић, наия Биеленска, Теодор Марковић, наия Градачка, Благое Јћимовић, наия Зворничка)-Александру II*, Белград, 21 јанваря (2. фебруара) 1860 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 247.

³⁷⁷⁴ *Также*, 249.

³⁷⁷⁵ *Боснийски беженцев в Сербии (Ристо Еић, Нина Мандић, Паво Шпанић, Иовета Тодић, Давид Бурђевић, Ваикан Лазић)-М. Р. Милошевичу*, Белград 28. Јанваря 1860, в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 250-251.

³⁷⁷⁶ *Е. Р. Шулепников-Е. П. Ковалевскому*, Сараево 9. марта 1860 г., в: *Также*, 255.

³⁷⁷⁷ *I. Puljić, n. d.*, 160.

³⁷⁷⁸ *Fra M. Blažević, Iz prošlosti crkve sv. Ivana Krstitelja u Kr. Sutjesci*, Serafinski perivoj, br. 6, god. XXV, Sarajevo 15. lipnja 1911, 82-83.

stanovništvo bilo podijeljeno između tri vjere i to tako da kod nekih, kako je zabilježeno „n(ije) (bilo) svijesti narodnosti koja bi oštru razliku te vjere zagladala i za opšti cilj oslobođenja riješila“. Anonimni autor ovog plana predvidio je, da bi drugi način bio dosta efikasniji, a kao strane sile naveo je Srbiju i Crnu Goru sa svojim oficirima, kojima bi se priključilo oko 5.000 momaka iz Slavonije, Hrvatske i Dalmacije. Prema planu, njihova intervencija podigla bi tek tada na ustanak oko 10.000 momaka iz Bosanske Krajine i Derventske nahije. Nakon njihovog snažnog udara bosanski Muslimani bi bili primorani da se povuku u gradove. Ustankom bi rukovalo „Upraviteljstvo“,³⁷⁷⁹ koje bi imenovalo vojvodu i serdare za: Bosansku Posavinu, Derventu, Bosansku Krajinu i sarajevsku nahiju. Ustanicima je kao najsvetija obaveza bilo naloženo da se pošteni bosanski Muslimani po selima („Турци сељаци“) ne izlažu nasilju i bilo kakvoj osveti, uz naglasak, da su se ustanici podigli „što ne mogu od aga, begova i od zulumčara da žive, što neće desetinu da plaćaju i što hoće da budu ravnopravni sa Turcima“. Katolike su ustanici bili dužni „najljubaznije predusretati i sa njima kao sa braćom u ljubavi živjeti, ne obazirući se nimalo na razliku vjere“. Sve ustaničke starješine imale su za obavezu, da kod naroda „hristijanskog i turskog“ („народа християнског и турског“) u povjerenom mjestu zadobiju njihovo povjerenje. Od posebnog interesa bilo je pridobijanje u čete „što više katolika“, ali i bosanskih Muslimana seljaka. Plan je striktno nalagao obavezu ustanika da „sve nasilnike turske i njihove buljubaše, pandure, ulizice, sve one knezove, popove, fratre, seljake bez razlike vjerozakona, koji su se izdajstvom makda odlikovali utamanjuju ili kazne gdje god stignu“. Svima koji se predaju bio bi dozvoljen bijeg u Austriju ili u Srbiju, odnosno u ona mjesta „u kojima će oni bezopasni biti za narodnu stvar“.³⁷⁸⁰ Srpski knez Miloš i njegov „popečitelj spoljnih poslova“ Trebinjac Cvjetko Rajović³⁷⁸¹ bili su krajem aprila 1860. barem deklarativno protiv bilo kakve bune u Bosni, a Ilija Garašanin dokazivao je Jovanu Marinoviću kneževu strogost protiv svakog onog koji bi pokušao sa podstrekavanjem nemira u Bosni.³⁷⁸² Međutim, na Savi je sredinom juna 1860. bilo uhvaćeno nekoliko sumnjivih lica, koja su na ispitivanju u Sarajevu priznali da su emisari kneza Miloša i da su u Bosnu poslani sa zadatkom da

³⁷⁷⁹ Д. Страњаковић, *Један план о ослобођењу Босне, из 1860. године*, „Календар“, Српско просвјетно културно друштво Просвјета, Пале 2007, 420-421.

³⁷⁸⁰ *Исто*, 422-423.

³⁷⁸¹ М. Ђ. Милићевић, *н. д.*, 1888, 624.

³⁷⁸² Ђ. Слијерчевић, *Питање Босне и Херцеговине у XIX веку*, Келн 1981, 22.

podignu ustanak. Među uhapšenima su se nalazili Risto Jević i nekoliko Rusa, inače bliski saradnici kneza Dolkorugova i koji je najvjerojatnije, a ne knez Miloš bio najodgovornija osoba za ovaj neuspješni poduhvat.³⁷⁸³ Iza ovog plana i propale akcije, osim ruskih agenata stajao je takozvani „Odbor srpsko-bosanski“ na čelu sa starim agentom srpske vlade Nikom Jovanovićem Okanom. Osnovni zadatak ovog „Odbora“ bilo je organizovanje ustanaka kako bi se zbacila turska vlast „u pokrajinama koje je naseljavalo srpsko pleme („la race serbe“), da bi putem njihovog priključenja kneževini Srbiji stvorio jednu državu“.³⁷⁸⁴ Parola pod kojom je član ovog „Odbora“ Niko Okan djelovao 1860. i pripremao ustanak bila je: „Bog, knjaz i srbstvo“.³⁷⁸⁵ Kuriozitet je, što je to ovaj htio postići poštujući najbogatije bosanske Muslimana ili prvake „kao urođene sinove Bosne“. Okan je i sam smatrao da bosansko-muslimanske prvake „nije (bilo) moguće lišiti užitaka i svega imanja i koj(e) pravda božija i čovečnost n(isu) dopuščali silom (ih) lišavati nj(ihove) (iako negda i silom nametnute) vjere“. U ovom svom programu pisanom 1860. podrazumijevao je, da se bosanskim Muslimanima „podare sva prava građanska koja budu i hristijani uživali“. Okan je kao i većina srpskih političara bosanske katolike smatrao Srbima, kojima je kao i pravoslavnima trebalo dozvoliti da za biskupe biraju ljude „od srbske narodnosti“. Takođe, glavni muslimanski ulema po njemu je „mora(o) biti urođeni Bošnjak“.³⁷⁸⁶ Ipak, bilo kakav sporazum sa bosanskim Muslimanima bio je unaprijed osuđen na propast, a uzrok se trebao tražiti u samom moralnom ideologu ovog „Odbora“, vladici Mihailu. Za vladiku Mihaila je britanski konzul Bulver, nakon razgovora vođenih sa njim u martu 1860. naveo, kako je ovaj bio ubijeden, da je sve zlo dolazilo od „muhamedanske vjere koja je bila protivna hrišćanstvu“.³⁷⁸⁷ Ne treba ni da čudi, što je srpski konzervativni političar Filip Hristić početkom iduće godine vladiku Mihaila nazvao: „čudovišnim intrigantom“.³⁷⁸⁸

Austrijanci su preko svoga konzularnog agenta u Livnu Dembickog saznali o fra Lovri Karauli kako je osim što je nesumnjivo bio veliki pobornik kuće Habzburga isto

³⁷⁸³ И. Тепић, *н. р.*, 1985, 129.

³⁷⁸⁴ М. Екмеčić, *Пokušaji organizovanja ustanka u Bosni 1860-1862. godine*, GID BiH, god. IX (1957), Sarajevo 1958, 81-82.

³⁷⁸⁵ *Isto*, 92.

³⁷⁸⁶ *Isto*, 98-99.

³⁷⁸⁷ *Isto*, 100.

³⁷⁸⁸ В. Ј. Вучковић, *Неуспела политичка акција Матије Бана 1860-1861*, ИЧ, књ. IX-X (1959), Београд 1960, 404.

tako „sanjario o nekom slavensko-bosanskom carstvu“. Dembicki ga je krajem marta 1860. ocijenio kao čovjeka, koji je spadao u one ljude koji nikada nisu bili zadovoljni samim sobom i svojim položajem u društvu i koji su se nadali osvajanju vlasti prevratom. Njemu je već tada bio blizak fra Filip Pašalić, predstavnik bosanskih katolika na Porti. Nesumnjivo, fra Karaula je imao veliki ugled među nižim slojevima stanovništva, prema kojima nije bio nimalo blag prijeteći im često anatemom sa oltara. Austrijanci su, takođe, raspolagali informacijom da je bio veoma pohlepan, često priređujući akcije milodara koje su mu donosile priličan priliv novčanih sredstava. Fra Karaula je posebno bio popularan u livanjskom kraju, gdje su njegova politička uvjerenja izražavali i ostali franjevci. Dembicki je u to vrijeme iznio veoma intrigantnu činjenicu, da su mnogi franjevci u Bosni, iako su priznavali austrijskog cara za jedinog i pravog zaštitnika katoličke vjere sanjali o reaktiviranju bosanske državne samostalnosti.³⁷⁸⁹

Biskup fra Marjan Šunjić, „muž nauke i učevnosti“, kako ga je okvalifikovao njegov savremenik fra J. Baltić,³⁷⁹⁰ aktivno je na proljeće 1860. pripremio referat za svoje učešće ispred bosanskih katolika na Saboru hrvatskih biskupa.³⁷⁹¹ Referat je nosio naslov „Uspomena stvari raznih za izbavit narod Slavjanski“ ili „Jugoslavenski program“ i sadržio je osam tačaka.³⁷⁹² U tom referatu, koji nikada nije pročitan zbog Šunjićeve iznenadne bolesti i smrti³⁷⁹³ bilo je istaknuto, kako su bosanski katolici po vjeri, jeziku i susjedstvu srodna braća sa Hrvatima, Slavoncima i Dalmatincima, ali da su po nesreći od svih njih troje politički otcjepljeni. Prema njegovim riječima, utjeha za bosanske katolike bila je što su Hrvati kao njihova susjedna braća, nakon četiristo godina počeli na njih obraćati veću pažnju. To se posebno odnosilo na ponašanje đakovačkog i „bosanskog“ biskupa Štrosmajera. Biskup fra Šunjić je hrvatskom biskupskom Saboru predložio nekoliko tačaka, koje je bilo važno realizovati: 1) Za jačanje i umnožavanje katolika u Bosni bilo je neophodno naseliti još pola miliona katolika, pogotovo što su oni trenutno činili jedva petinu ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine, dok ih prije skoro 50 godina nije gotovo bilo ni deseti dio. Najbolji način za rješenje tog pitanja bilo je da se

³⁷⁸⁹ M. Hadžijahić, *n. r.*, 1966-67, 97-98.

³⁷⁹⁰ J. Baltić, *n. d.*, 303.

³⁷⁹¹ *Fra Marjan Šunjić na Saboru hrvatskih biskupa*, Zagreb 1860. godine, u: Fra J. Jelenić, *n. d.*, 379.

³⁷⁹² Fra M. Šunjić, *Uspomena stvari raznih za izbavit narod Slavjanski* (u daljem navođenju: Fra M. Šunjić, *Uspomena stvari raznih za izbavit narod Slavjanski*), u: *Isto*, 194-196.

³⁷⁹³ Fra B. M. Vrdoljak, *Apostolski vikarijat u Bosni 1735-1881*, 81.

kod bečke vlade djeluje, da se Dalmatinci u što većem broju useljavaju u Bosnu, umjesto što se iseljavaju u Ameriku, naročito što bi oni u Bosni svugdje našli svoju rodbinu i braću. Njega je ranije pozivao kozarački kapetan, da mu se pošalju katolici koji bi mogli odmah useliti u šezdesetak domaćinstava kod Prijedora sa pravom, da se u toj novoj naseobini može slobodno uspostaviti parohija, premda je tu bilo jako malo katolika; 2) Stepen kršćanske ili katoličke prosvjete bio je u velikom zaostajanju za Hristjanima, koji osim što su bili dosta bogatiji od katolika odnedavno počeli primati i pomoć od Rusije, a učitelje dovoditi iz Srbije i Austrije; 3) Katolicima je najviše nedostajalo obrazovanih svjetovnih učitelja, dok bi jedno sirotište u srednjoj Bosni, kod Travnika stalo na put sirotinji i djeci bez roditelja da se više ne potucaju po turskim kućama. Predložio je da se takođe otvori Zavod milosrdnih sestara i to u katoličkoj varošici Dolac kod Travnika. Biskup fra Šunjić je smatrao, da je očuvanje narodnog jezika koga je nazvao serbo-hrvatskim bilo od najvećeg nacionalnog interesa.³⁷⁹⁴ Fra Šunjić se oštro usprotivio činjenici, što je „politica nepriateljska“ usmjeravala „Rišćiane protiv Katolicim, i Katolike protiva Rišćanim (i što ih je) u svegiernozi zlobi uzdyrži(VALA)“. Za Slovene je smatrao „da su oni sami (bili) tyrgn u oku svemu nimačkomu narodu“. On je u svom famoznom referatu ili programu posebno naglasio, kako je „Slavjanski Patriotismus i Nationalismus ima(o) biti moralis i razložit, po čemu se (trebao) razlučit od pritiranog nacionalisma Nimačkoga, Francuskoga, Ingleškoga itd“. Zamjerio je ovim narodima što su se sa „svojim jezicim zajubili da su (bili) pripravnici za raširenje svoga jezika činit taka posvetilišta i žartve kako su stari Krystiani i Mahometani činili za raširenje svoje vire i zakona“. Drugo što mu se nije sviđalo kod modernih nacionalista, bilo je, što je kod njih „na mnogo manjoj cieni (bila) Viera i Zakon nego (što) je (bio) Nationalitas i Jezik“. Po njemu, „Slavjeni“ su trebali da se „paze od ovog pritieragna“. Za njega su „Bogh, Vira, Zakon i oni Svit (bili) na pyrvo(m) mist(u); zatim odmah na drugo(m) mist(u) (trebao je) uvik (da) bude Jesik i Narodnost Slavjenska“. Takođe, fra Šunjić se založio za poštovanje svih drugih naroda i za opiranje svima onima koji su bosanske katolike „na tisuć načina s lisićiom Politikom (željeli) rastaviti od Slavnog Stupa Slavjenskog“. ³⁷⁹⁵ Ipak, za njegovo intimno hrvatsko nacionalno opredjeljenje znao je njegov prijatelj fra Grgo Martić. Uz

³⁷⁹⁴ T. Alaupović, *n. r.*, 209-210.

³⁷⁹⁵ Fra M. Šunjić, *Uspomena stvarih raznih za izbavit narod Slavjanski*, 195-196.

lijes na sahrani biskupa fra Šunjića, Martić je zabilježio: „*Teško svagdje bez svojega svomu—Teško domu bez ljubavi bratske, -Ko i Bosna bez zemlje Hrvatske*“.³⁷⁹⁶ To ne treba nimalo da čudi, jer su iz istog vremena i famozna razmišljanja i prijedlozi Vuka Karadžića o konačnoj podjeli južnih Slovena na Srbe i Hrvate. Karadžić je, i kao nevoljno, konačno prihvatio neminovnost podjele po vjerskom principu. Predložio je, da se svi južni Sloveni „zakona Grčkoga ili istočnoga (ne bi trebali) odreći Srpskoga imena“, dok se svima onim, koji su bili „zakona Rimskoga“ trebalo priznati da su Hrvati.³⁷⁹⁷ Kada je riječ o bosanskim Muslimanima, Karadžić je i dalje operisao sa terminom „Turci“, kao da nije bila riječ, takođe, o južnim Slovenima. I njegov asistent u istraživanju etnologije šire okoline Srebrenice i istočne Bosne, učitelj Vasilije Stefanović služio se u dopisivanju sa njim terminom: „Srbi“ za pravoslavne i „Turci“ za muslimanske stanovnike.³⁷⁹⁸

Reforme sudstva u Bosni, kao da su u drugoj polovini maja 1860. bile vraćene na početak. Dozvoljeno hrišćansko svjedočenje od prije tri godine, a koje je primano u medžlisu u Mostaru od tada se upućivalo na „mešćemu“ u kojoj je odlučujuću ulogu imao kadija koji je sudio jedino po Kuranu.³⁷⁹⁹ U postojeće medžlise birali su se najbogatijih ljudi (većinom Muslimani), koji su bili uglavnom protivnici progresa i u njega ulazili radi ostvarivanja ličnih interesa. Britanci su predlagali formiranje novih medžlisa zasnovanih na izbornom principu. I iako bi taj provincijski medžlis trebao da bude nezavisan od bosanskog vezira, on bi ipak bio na njegovom čelu. Bilo je zamišljeno, da se takav medžlis oslobodi i sudske funkcije, a za tu namjenu formiraju krivični, građanski, kao i sudovi za sitne prestupe.³⁸⁰⁰ Međutim, do tada, a ni kasnije nije poznat slučaj, da je hrišćanin na sudu „dobio“ nekog bosanskog Muslimana.³⁸⁰¹

Sekretar ruskog poslanstva u Beogradu Nil Popov bio je još od proljeća 1860. upućen u planove Srbije na organizovanju ustaničkog pokreta u Bosni i Hercegovini.³⁸⁰² Bilo je nekakvih nagovještaja, da bi se početkom juna 1860. hercegovački hrišćani

³⁷⁹⁶ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 212.

³⁷⁹⁷ В. Караџић, *Срби и Хрвати (из „Видовдана“)*, Даница, бр. 19, год. II, Нови Сад 1861, 300.

³⁷⁹⁸ V. Nikolić, *Jedno interesovanje Vuka Karadžića za istočnu Bosnu*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. VI, Tuzla 1965, 147.

³⁷⁹⁹ E. Radušić, *n. d.*, 183.

³⁸⁰⁰ *Isto*, 188.

³⁸⁰¹ М. Живковић, *n. d.*, 18.

³⁸⁰² В. Стојанчевић, *Србија, Русија и народни покрети у Турској почетком 1860-их година*, у: В. Стојанчевић, „Из српске националне прошлости (Историја и култура)“, Београд 1998, 194.

podigli na novi ustanak, koji bi obuhvatao šire područje i koji bi zahtijevao veće angažovanje turske vojske na njegovom smirenju. Ruski konzul u Mostaru bio je u stalnoj vezi sa monasima pravoslavnih manastira u Hercegovini, dok mu je u gostima bio starješina manastira kraj Trebinja, inače jedan od glavnih ustaničkih vođa. Tim povodom je u Mostar dolazio i ruski konzul iz Dubrovnika. Osim toga, sa terena su dopirale informacije, da su ruski agenti tajno raznosili „Giljferdingov pamflet“, koji je sve Slovence pozivao na dizanje na oružje protiv turskih vlasti i na njihovo ujedinjenje.³⁸⁰³ Među pravoslavcima su posebno njihovi popovi bili „posvećeni Rusiji“.³⁸⁰⁴ Crnogorski knez Danilo okupio je polovinom juna 1860. na Ostrogu veći broj ustaničkih vođa, koji su od njega dobili instrukciju da podignu narod u svome kraju i otjeraju iz njega turske snage.³⁸⁰⁵ Rusi su još na proljeće iste godine imali informaciju dobijenu sa Cetinja, da su knezu Danilu na noge dolazile starješine trebinjskih Zubčana i nekih drugih pograničnih hercegovačkih plemena.³⁸⁰⁶ Ruski politički uticaj osjetio se i među pravoslavnim Srbima u sjevernoj Bosni. Tako je crkvice u Čečavi kod Teslića i njen pop Stojan Stanković dobila na poklon 1859. knjigu triod od „svijetl(og) Imperato[r](a) car(a) sviju Slavjana Nikolaja Pavlović(a)“.³⁸⁰⁷

Vežu sa Bosnom, Hrvati su ostvarivali preko trgovine. Hrvatski trgovci iz „otočke pukovnije“ nesmetano su imali početkom jula 1860. na „tèrgovinu izlaziti u tursku Hèrvatsku“. Međutim, loš porezni sistem posebno je u ovom dijelu Bosne uništavao sirotinju. Ovdje još nije postojalo zemljišnih knjiga ili popisa stanovnika i njihovih nepokretnosti, nego je bila praksa da „knezovi razdieljuju, kako sude, da je tko moguć platiti“. Ovi knezovi „nisu (bili) po kèrstu postavljeni, već su većom stranom (bili) bezdušni ljudi, prave pijavice, koje sisaju narodu kèrv, i s onim, što blagajna carska svietu ostavi, pobirajući i razrezujući daciju viešto na svoju vodenicu vodu navrate, i tako se oni i njihovi zaštitnici koriste“. Na drugom dijelu zemlje, podizanju pobune u zborničkom kajmakamatu i u većem dijelu srednjeg Podrinja doprinosili su ubačeni hajduci koji su „iz preko Drine došli“. Veliki broj domaćih Muslimana iz nižih i viših

³⁸⁰³ E. Radušić, *n. d.*, 128.

³⁸⁰⁴ *Isto*, 157.

³⁸⁰⁵ *Isto*, 129.

³⁸⁰⁶ К. Д. Петкович-В. В. Безобразову, Рагуза 10 (22) апреля 1860 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 260.

³⁸⁰⁷ М. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, 84.

slojeva društva bio je uključen da ove progone. To je bilo za to što je sva vojska iz Bosne bila prebačena u Hercegovinu, u kojoj se „raja listom digla da turskom gospodstvu kraj učini, i samostalnu vladu kèrščansku ustanovi“. Bosanska vojska u Hercegovini imala je zadatak da se suprostavi eventualnom upadu Crnogoraca predvođenih knezom Danilom. I u sjevernim područjima Bosne raširila se hajdučija, a jedan od pobunjeničkih vođa iz bosanske Posavine Risto Jeić uhvaćen je i poslan u Carigrad.³⁸⁰⁸ U suzbijanju hajdučije bosanske vlasti regrutovale su i određen broj hrišćana, što je prouzrokovalo dodatni egzodus izbjeglica u Hrvatsku, Dalmaciju i Crnu Goru.³⁸⁰⁹ Osim Jeića u Bosanskoj Posavini bili su zatvoreni brojni nevini ljudi pod izgovorom, da su sarađivali sa emisarima iz Srbije („ko da tam oni sa Srbima kortegjaju“).³⁸¹⁰ Bila je to grupacija bivših ustanika „koi su prie dvie godine preibjegli u Srbiju, posli nego je utišan ustanak, koga je bio zametnuo Proto-Stevan Avramović iz sela Orašja u nahii Gradačkoj“. Oni su prešli Drinu i izbili na Majevicu, što je kod bosanskih Muslimana izazvalo veliku paniku. Uz povike „udario Rac u Bosnu, eno ji vallah!“ i „pomagaj viro Muhamedova!“ među njima se pronijela vijest da je „pet hiljadah u Majevidi planini, i sva Posavina što god vlaha udarilo na Turčina meddet!“³⁸¹¹ Negdje u isto vrijeme, u Hercegovini je bilo uhvaćeno desetak „srbijanskih emisara“ („Servian emissaries“), koji su nastojali da raspire već postojeće nezadovoljstvo među „poljoprivrednom klasom“. Oni su kao protivnici turske vlasti propovjedali „panslavizam“. Zapravo, Hercegovina je bila „fokus agitacije“, gdje su se stvarali planovi i osmišljavale šeme za dezorganizaciju i dekonsolidaciju Turske, zbog čega su hercegovački Muslimani, u tom pogledu, najviše osuđivali Srbiju.³⁸¹² Iza čitave akcije stajao je beogradski mitropolit Mihailo i takozvani „Odbor za sjedinjenje sviju Jugoslovena u nerazdvojni, samostalnu državu“ čiji je on bio pokrovitelj i preko koga je bila održavana direktna veza sa srpskom vladom.³⁸¹³ Ovi srpski nacionalisti promovisali su tzv. „Jugoslovenske težnje“ („Югославенске тежње“), ističući, kako su

³⁸⁰⁸ CKSNN-155/XXVI, 7. 7. 1860.

³⁸⁰⁹ I. Tepić, *Osmanska vojska i policija u bosanskom vilajetu od 50-ih do 70-ih godina XIX vijeka*, GDI BiH, god. XXXVII, Sarajevo 1986, 95.

³⁸¹⁰ *Fra Martin Nedić-Andriji Torkvatu Brliću*, Kraljeva Sutjeska, 10. juli 1860, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 225-226.

³⁸¹¹ *Isti-istom*, Kraljeva Sutjeska, 31. juli 1860, u: *Isto*, 226.

³⁸¹² G. Arbuthnot, *O. c.*, 61.

³⁸¹³ Љ. Дурковић-Јакшић, *Припреме 1872 за ослободилачку борбу*, Споменица поводом 80-годишњице окупације БиХ (1878-1958), 50-годишњице Анексије (1908-1958) и 40-годишњице ослобођења и уједињења (1918-1958), Београд 1959, 70.

„najnoviji događaji u Hercegovini i predstojeći brzi ustanak sviju naroda evropske Turske, kojem je (bio) zadatak, da se iga turskog otresu, pret(ili), da Osmanlije („Османлие“) iz Evrope izgone, i turskom carstvu kraj učine“.³⁸¹⁴ Trenutna pozicija i budućnost Bosne i Hercegovine nije bila nepoznata tema ni u evropskim raspravama. Francuski šef diplomatije Tuvnel priznao je austrijskom poslaniku Rihardu Meternihu (sinu poznatijeg kancelara), kako je Tursko carstvo dosta ranije trebalo podijeliti, tako što bi Srbiji pripala Bosna i Hercegovina.³⁸¹⁵ Takođe, u evropskim, a posebno u britanskim krugovima vrlo dobro su znali da je ideja stvaranja „jugoslovenske monarhije“ bila antimuslimanska. Britanski major F. E. Koks pisao je 31. oktobra 1860. svojoj vladi o tome.³⁸¹⁶

Srbiju je zbog njenih aspiracija prema Bosni optuživao prvak Hrvatske stranke prava Eugen Kvaternik, koji je u knjizi „Hrvatska i italijanska federacija“ iz te godine zagovarao protivsrpsku i turkofilsku državu na cjelokupnom prostoru od Alpa do Drine.³⁸¹⁷ U vrijeme kada i svjetski priznata imena etnologije i dalje operišu sa ocjenama, da je „Bosna u etnografskom smislu srpska“ („Le Bosnie ethnographiquement serbe“),³⁸¹⁸ Kvaternik je bio prvi hrvatski političar, koji je bosanske katolike i bosanske Muslimane smatrao Hrvatima. On je 1860. zastupao stav, da Srbija uz pomoć ruskih panslavista želi da osvoji pokrajine u Turskoj, koje su zakonski i prirodno hrvatske. On je Šafarikovu teoriju po kojoj su svi južni Sloveni štokavskog narječja Srbi nazvao „sumnjivim izvodima (kojima je) ono što (je) želi(o) tražiti za Srbe, (bila) sveta i prirodna svojina katoličkih Hrvata“. Po Kvaterniku, Rusija je računala da bi povezivanjem Turske Hrvatske s područjima bosanskih Srba pravoslavni element apsorbovao hrvatski i muslimanski element i preveo ih na pravoslavlje. Upozoravao je da je srpska propaganda brošurama i novinama hrvatske krajeve u Bosni neprestano proglašavala srpskim sistematski isključujući hrvatsko ime. Kvaternik je rusko-srpskim spletkama smatrao i to,

³⁸¹⁴ Аноним, *Югославенске тежњѣ, Мисли о саданимъ покретима у Херцеговини, Босни и Црној Гори, са краткимъ описомъ историчногъ, политичногъ, друштвеногъ, верозаконогъ и восногъ стана овихъ земаля*, Преводъ съ немачкогъ, Друго изданѣ, Земун 1861. (u daljem navođenju: Аноним, *Югославенске тежњѣ*), 3; Iza štampanja kontroverzних „Jugoslovenskih težnji“ („Südslavische Pläne“) stajao je po svoj prilici stari Vuk Stefanović Karadžić. (M. Поповић, *н. д.*, 418.)

³⁸¹⁵ В. Поповић, *н. д.*, 1994, 177.

³⁸¹⁶ H. Temperley, *The Yugo-Slav movement in British eyes 1860-71*, Šišićev zbornik, Zbornik naučnih radova Ferdi Šišiću, Zagreb 1929, 31.

³⁸¹⁷ V. Čeklić, *n. r.*, 318.

³⁸¹⁸ G. Lejean, *Ethnographie de la Turquie d' Europe/Ethnographie der Europäischen Türkei*, (Ergänzungsheft zu Petermann's Geographischen Mittheilungen), Gotha 1861, 26.

što se kod pravoslavnih Hrvata (?!-B. T.) zloupotrebljavala svetost njihove vjere uvjeravajući ih da sve što je na „hrvatskom jugu pravoslavno nije hrvatsko, nego srpsko“. To je prema njegovom viđenju bila naročito izražena pojava u Bosni u kojoj su pravoslavni bili sistematski izloženi pravoslavnom „vjerskom fanatizmu“. On se otvoreno usprotivio bilo kakvim hrišćanskim ustaničkim pokretima u Turskoj, koji su bili suprotni interesima Austrije i Hrvatske, kojoj su oni u svojim planovima oduzimali Tursku Hrvatsku od Save do Neretve i Bune i hrvatsku Bosnu između Bosne i Drine. Kvaternik je vjerovao, da, ako Hrvatska u budućnosti uspije da oslobodi i prisajedini Bosnu, da bi 400.000 bosanskih Muslimana prešlo na katoličanstvo. Za pravoslavne Hrvate u Bosni i Hercegovini, kako je nazivao bosanske i hercegovačke Srbe je smatrao, da će sretno i slavno dijeliti sudbinu svojih suvjernika pravoslavnih Hrvata u Austriji.³⁸¹⁹ Najvećom opasnošću za budućnost Hrvatske i Bosne, Kvaternik je označio „srpstvo“ ističući kako je ono bilo „nož u grkljanu“ hrvatskog naroda. Prognozirao je, da bi „srpstvo“ u perspektivi moglo nastupiti kao antikatolički element. Pravaši su bili protiv Štrosmajerove politike nazivajući je politikom „pansrbizma“,³⁸²⁰ koja je bila suprostavljena politici oslonca na Austriju i Habzburge, a koje su Hrvati izabrali za svoje kraljeve. Hrvatska je po njemu imala takozvano „virtuelno pravo“ na Bosnu i Hercegovinu, pogotovo na „Tursku Hrvatsku“, na koju je Hrvatska uvijek imala „prirodno pravo“ s obzirom da su tamo živjeli Hrvati. Politiku Štrosmajerove hrvatske Narodne stranke smatrao je pogubnom za Hrvate, a „jugoslavenštinu“ ili „pan-ruso-jugo-iliro-slavizam (smatrao je za) srbštinu“.³⁸²¹ „Slovenstvo“ je za Kvaternika bilo „zametak mraka i despocije bizantinske, zapravo srpske u kojoj (su) se redom ubija(li) vladari“.³⁸²² Turkofilstvo hrvatskih pravaša ima svoje početke poslije Krimskog rata, kada je bio podignut ugled Turske. Ante Starčević, takođe pravaš isticao je, kako je želja pravaša bila u to vrijeme podizanje štamparije i novina u Sarajevu, što je bilo prihvaćeno od sarajevskog medžlisa, ali ne i od Porte. Navodno, čitava stvar propala je pošto je neki bosanski fratar prijavio bečkoj vladi, a ova Porti kako je iza toga stajala slovenska propaganda.³⁸²³ Starčevićev odnos prema Bosni

³⁸¹⁹ D. Pavličević, *Eugen Kvaternik o istočnom pitanju (1859-1868)*, Radovi, br. 28, Zagreb 1995, 87-88.

³⁸²⁰ *Isto*, 90-91.

³⁸²¹ *Isto*, 92-93.

³⁸²² *Isto*, 94.

³⁸²³ M. Hadžijahić, *n. r.*, 1966-67, 91.

nije se mijenjao. On je uistinu želio opstanak Turskog carstva, ali je isto tako Bosnu nazivao „on(om) stran(om) (hrvatske) kraljevine, koje bijahu pod Turčinom“.³⁸²⁴

Netrpeljivost i nepovjerenje prema druge dvije vjere dolazilo je i od strane pravoslavnih. Sarajevski vladika Dionisije, kada je saznao da je kuća popa Jovana Popovića u Zenici na prodaju, molio je popove i pravoslavne iz toga mjesta da sakupe novac i da je kupe. Upozorio ih je, da bi bila „sramota obštestvu da bi usпусти tu kuću, da je kakav Turčin oli Latinin („Турчин оли Латинин“) blizu hristijanske bogomolje kupi“.³⁸²⁵ Takođe, fanariotska pravoslavna crkva bila je tvrdokorna i prema svojim vjernicima. Arhimandrit Joanikije Pamučina iz Mostara molio je sredinom jula 1860. godine Gavru Vučkovića, kao svoga „otadžestvenik(a) i brat(a) Srbin(a)“ („отаджественик и брат Србин“) da radi na zaštiti pravoslavne crkve od „zloupotrebljenija fanariotskog“. U svom obraćanju Vučkoviću arhimandrit Pamučina je naglašavao, kako je hercegovačko sveštenstvo odavno razmišljalo i očekivalo „priličnu udesu, za izbjeći propast i otrgnuti se i od fanariotskog zla!“ Pamučina je sa ogorčenjem konstatovao, kako je bilo krajnje vrijeme, da se na pravoslavne u Hercegovini prestane gledati, kao da su „kupjeni na toržištu Beduinski robovi?!“ Istakao je u istom obraćanju, kako su „svi Srbliji“ („Србљи“) od početka pravoslavlja („Православија“) imali svoje narodne mitropolite, a poslije i patrijarhe sve do 1776. godine, kada je u Hercegovinu došao prvi fanariotski mitropolit. Svi popovi i „cijeli narod“ su sa dozvolom Mutesarif-paše „telegrafirali“ 24. juna 1860. „u tamošnjju, vasselensku Patrijaršiju“ poručujući, da im „odotud nešalju vladiku“, nego da će oni izabrati svoga „narodnog Srbina“ („народног Србина“) Joanikija Pamučinu.³⁸²⁶ Indikativno je, da je samo koji dan ranije jedno pismo „Hercegovaca“, inače ovjereno kod ruskog konzula u Mostaru Bezobrazova bilo poslano carigradskom patrijarhu. U pismu se zahtjeva „srpsk(i) vladik(a) („српскога владику“) kojega (bi) razumje(li) u crkvi i na svakom mjestu“. Carigradski patrijarh moljen je da za tog „srpskoga narodnoga vladiku“ („српскогo народногo владику“), odnosno

³⁸²⁴ Ante Starčević, *Govor u Hrvatskom saboru dne 26. lipnja 1861*, u: A. Starčević, *Izabrani spisi*, priredio dr. Blaž Jurišić, Zagreb 1945, 66.

³⁸²⁵ Митрополит Дионисије I-свештеницима и хришћанима у Зеници, Сарајево 22. август (3. септембар) 1860, у: Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836-1878*, 98.

³⁸²⁶ Архимандрит Јоаникије Памучина-Гаври Вучковићу, Мостар, 3. (15.) јули 1860, у: Х. Турић, *Из преписке Гавре Вучковића*, 1957, 229-230.

„narodnoga vladiku“ proglasi „arhimandrita mostarskoga Joanićija Pamučinu“.³⁸²⁷ Naime, negativnu sliku o fanariotskim vladikama stekli su i zapadni putopisci, koji su se lično uvjerali da su ovi predstavljali „najozbiljniju prepreku koja (je) mogla stati na put preporođenju političnom i moralnom žitelja hristijanski u carstvu otomanskom“. Francuz Žirarden je pronosio glas prosvjećenom zapadnom Evropom, da su se tada „glavna dostojanstva kup(ovala) u grčkoj crkvi kao i građanska zvanja u carstvu otomanskom“.³⁸²⁸ Mostarski Srbi održavali su vezu sa beogradskim mitropolitom Mihailom od koga su početkom septembra 1860. očekivali pomoć u pogledu podizanja škola i slanju školovanih učitelja. Trenutno je u Mostaru radio samo jedan učitelj, koji je učio preko dvjesto učenika. Srpska opština žalila se mitropolitu na takvo stanje smatrajući to velikom štetom za Hercegovinu-„bivšu prvašnju srbsku slavu u kojoj je nekad bilo podrijetlo slavni ljudi i srbski starina“.³⁸²⁹ Pravoslavni su u Mostaru imali u to vrijeme i kapelu izvan grada. Iako „rimo katolici“ („The Roman Catholics“) nisu još ni tada imali svoju crkvu u Mostaru, ipak se moglo primijetiti porast broja katolika u ovom gradu. Vjersku službu vršili su u austrijskom konzulatu ili, što je bilo dosta češće u biskupskoj rezidenciji nedaleko od Mostara. Najvjerojatnije, da je ova okolnost prouzrokovala veću koncentraciju hercegovačkih katolika u tom mostarskom naselju, tada već „katoličkoj opštini“ („the Catholic community“). Tadašnja „katolička škola za dječake“ („The Catholic school for boys“), koja je bila slabo posjećena i „ravnodušno vođena“ naslanjala se na samostan.³⁸³⁰

Poznata je činjenica, da su bosanski franjevci smatrani za „oruđe Austrije“, koji su u prošlosti ovoj državi učinili više usluga od generalnih konzula dr. Dimitrija Atanaskovića i Emanuela Reslera.³⁸³¹ Biskup Josip J. Štrosmajer je formiranjem na ljeto 1860. zadužbinskog fonda Josipa II i seminara za obrazovanje bosanskih franjevaca na teološkim školama Hrvatske i praktično započeo vođenje autonomne hrvatske nacionalne politike u Bosni. Školovanje bosanskih franjevaca u Hrvatskoj označio je biskup Štrosmajer bečkoj vladi kao veoma značajan posao, osim u vjerskom i u političkom

³⁸²⁷ *Герцеговинцев-константинопольскому патриарху, Мостар, 19. июня 1860 г., в: Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864, 288-289.*

³⁸²⁸ С. М. Жирарден, *Путници у Истоку (из Revue des deux Mondes од јануара и фебруара 1861.)*, Нови Сад 1861, 62.

³⁸²⁹ Ђ. Слијепчевић, *н. д.*, 542.

³⁸³⁰ G. Arbuthnot, *O. c.*, 87.

³⁸³¹ Аноним, *Југославенске тежњѣ*, 18-19.

pogledu.³⁸³² Prvi rezultati nacionalne Štrosmajerove agitacije među bosanskim franjevcima bili su očigledni, zbog čega ga je pola godine kasnije sarajevski župnik fra Grgo Martić nazvao „Sveopćom Dikom“.³⁸³³ Biskup Štrosmajer je već u to vrijeme imao nesumnjivo najveći uticaj među bosanskim franjevcima, pa čak i oko izbora i imenovanja apostolskih vikara u Bosni. To su potvrđivale i riječi fra Martina Nedića na pogrebu biskupa fra Marijana Šunjića, koji je za „jedinog preuzvišenog gosp. J. Juraja“ istakao, da su katolici u njemu imali jedino svoje „ufanje“. Fra Nedić je priznao, kako se biskup Štrosmajer još „pria šest godin(a) (u tiesnim okolnostim) pobrinuo za providit Bosnu vriednog pastira pokojnog Mariana“.³⁸³⁴ Štrosmajer je od početka 1860-tih često mislio na Bosnu. On je na svoje političke saradnike čak i u Dalmaciji uticao, da promovišu politiku sjedinjenja ove dvije provincije. Tako je njegov blizak saradnik iz Zadra, hrvatski narodnjak conte Franjo Borelli, inače predstavnik Dalmacije u Carevinskom vijeću nastupio u njemu 26. septembra 1860. sa, za to vrijeme, veoma intrigantnim govorom. On je, naime, izjavio da Dalmacija želi ostanak u Austriji, ali uz dobijanje i ostalih krunskih zemalja. Conte Borelli je najavio skoru propast Turskog carstva i u vezi sa tim, kako je naveo: „*otvaranje širokog horizonta za Austriju*“, što je kod običnih građana shvatano kao najava zaposjedanja Bosne i Hercegovine.³⁸³⁵ Lider Narodne stranke Franjo Rački, samo mjesec dana kasnije izjavljivao je, da Hrvati ne žive samo u Dalmaciji, već i: „*po cijeloj Jugosloveniji*“.³⁸³⁶ Ipak, ugled biskupa Štrosmajera kod Srba kvarila je ruska antikatolička propaganda. Ruska državna politika smatrala ga je sljedbenikom borbenog austrijskog katolicizma. On je bio trn u oku ruskom konzulu u Rijeci Koževnikovu, koji ga je 1860. sumnjičio, da je uz finansijsku pomoć iz Beča sprovodio katoličku propagandu u Bosni, osim među katolicima i pravoslavnima.³⁸³⁷ (?!-B. T.).

³⁸³² М. Целер, *Активности Ј. Ј. Штросмајера и вези с Источном кризом*, Прилози, бр. 11-12, год. XI-XII, Сарајево 1975-76, 67.

³⁸³³ *Fra Grgo Martić-Andriji Torkvatu Brliću*, Novi Šeher 4. IV 1861, u: Fra R. Drljić, *Korespondencija Andrije Torkvata Brlića i Fra Grge Martića*, Prilozi povijesti bosanskih franjevac, Franjevački vjesnik, god. XL, Visoko 1933. (u daljem navođenju: Fra R. Drljić, *Korespondencija Andrije Torkvata Brlića i Fra Grge Martića*), 52.

³⁸³⁴ S. Slišковић, *Crkva kao inspirator Štrosmayerove politike, poseban osvrt na službu župana*, Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, sv. 23, Zagreb-Osijek 2007, 183.

³⁸³⁵ G. Novak, *Pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom*, HZ, br. 1-4, God. VI, Zagreb 1953, 11.

³⁸³⁶ *Isto*, 21.

³⁸³⁷ V. I. Frejdzon, *Hrvatsko-ruski dodiri 1868-1870*, HZ, God. XXI-XXII (1968-69), Zagreb 1971, 176.

Na bosanske franjevence je i dalje djelovala politička struja okupljena oko prosrpski orijentisanog Andrije Brlića Torkvata iz Slavenskog Broda. On je franjevcima u Bosni: fra Marjanu Šunjiću, fra Filipu Pašaliću, fra Andriji Kujundžiću, fra Grgi Martiću, fra Filipu Kuniću i fra Martinu Nediću liferovao Karadžićev „Pravitelstvujušći sovjet Serbski za vremena Kara-Đorđijeva“ štampan te iste 1860. u Beču.³⁸³⁸ Brlić je zauzvrat od fra Martina Nedića iz samostana Kraljeva Sutjeska dobijao političke vijesti iz Bosne. Fra Nedić je krajem jula 1860. pisao Brliću, kako se u to vrijeme „Muhamedanci u Bosni od zapadne strane Bosne (Austrija-B. T.) n(isu) pribojava(li), doli od istočne strane (Srbija-B. T.) kano da jim (je) vavik munja sieva(la), i gromovi puca(li), onamo oči svoje svr(tali)“. Isti je Brliću otkrio, kako su od zimus „iz Kraine tj. Zapadne Bosne, i Travnika“ bosanski Muslimani brojno naoružanje na Drinu dovukli pripremajući se za rat sa Srbijom.³⁸³⁹ Osim od ove bosansko-muslimanske vojne konsolidacije na Drini, u zvaničnim srpskim krugovima tada je postojao permanentni strah i od bosansko-muslimanske „kontrarevolucije“, odnosno „protivbun(e)“ Muslimana u Bosni.³⁸⁴⁰

Srpski konspirator Matija Ban je u Beču 19. septembra 1860. godine, uz pomoć vođe ruskih slavenofila Aksakova izradio jedan „Memoar“, koji je predviđao konfederaciju svih slovenskih zemalja sa centrom u Rusiji.³⁸⁴¹ Prvi zadatak, koji je predviđao ovaj „Memoar“ bilo je „oslobođenje“ srpskih krajeva od turske vlasti i njihovo priključenje Srbiji, koja je bila u vazalnom odnosu prema Turskoj. Čitavim planom rukovodio je tajni Centralni komitet u Beogradu, koji je duž granice sa Bosnom izgradio punktove agenata i špijuna sa zadatkom da podignu ustanak. Bilo je zamišljeno da se, osim pravoslavnih na ustanak podignu i bosanski katolici.³⁸⁴² Interesantno je da su se u Banovom „Memoaru“ isticala „istorijska prava“ srpskog naroda u Turskom carstvu. U jednoj od tačaka predviđalo se, da se nakon oslobođenja u oblastima u kojima su planirani ustanci obrazuje Narodna skupština. Zadatak skupštine bio je da izglasa „konstituciju oslobođenih zemalja i proglasi njihovu inkorporaciju u kneževinu Srbiju“.

³⁸³⁸ *Имена Г. Г. пренумераната*, у: В. С. Караџић, *н. д.*, 1860, 112.

³⁸³⁹ *Fra Martin Nedić-Andriji Torkvatu Brliću*, Kraljeva Sutjeska, 31. juli 1860, у: В. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 227.

³⁸⁴⁰ *Аноним*, *Југославенске тежње*, 27.

³⁸⁴¹ А. Раденић, *Документација тајног националног ослободилачког Комитета у Београду 1860-1861*, Годишњак Града Београда, књ. XVI, Београд 1967. (у даљем навођењу: А. Раденић, *Документација тајног националног ослободилачког Комитета у Београду 1860-1861*), 62-63.

³⁸⁴² *Исто*, 64-65.

Za bosanske Muslimane su predviđena rigorozna rješenja. Njih je trebalo uvjeriti, „da u slučaju blagovremene predaje nemaju od čega strahovati, (ali) u protivnom da ih čeka propast“.³⁸⁴³ Poznato je, da je za slavenofile vjera bila važnija od plemenske pripadnosti,³⁸⁴⁴ pa su i za bosanske katolike ruski slavenofili planirali takođe ekstremno rješenje. Ono je podrazumijevalo prevjeravanje u takozvano „starokatoličanstvo“ i bogosluženje na narodnom jeziku, čime bi se u prvom koraku „premostile“ barijere između njih i pravoslavnih.³⁸⁴⁵ Ove teorije „sve-srbskog državnog prava u Turskom carstvu“ („све-србскогъ државногъ права у Турскомъ царству“) nisu bile nikakva rijetkost. Tako je „jedan Srbin“ („еданъ Србинъ“) (Matija Van?-B. T.) iz Beograda početkom šezdesetih godina XIX vijeka za „Srbstvo“ („Србство“) zagovarao „ono državno („државно“) položenje koje mu (je) zakonito („законито“) i(šlo) među granicama Lazarevo Tomaševićeve („Лазарево-Томашевићеве“) (Bosna-B. T.) države“.³⁸⁴⁶ Po ovom ultranacionalističkom teoretičaru, restauracija „u Bosni hristijansk(e) samouprav(e)“ („у Босни християнска самоуправа“) ili kako je on nazvao „Tomašev(e) držav(e)“ („Томашева држава“) zavisila je od prekrštavanja bosanskih Muslimana. Oni su po njemu trebali da se „поврат(е) opet na hristijansku“ vjeru (?!-B. T.).³⁸⁴⁷

Staki Skenderovoj je zadnjih dana septembra 1860. za izdržavanje „Sarajevske djevojačke škole sv. Sava“³⁸⁴⁸ slao novac iz fonda srpskog ministarstva prosvjete njen glavni protektor mitropolit Mihailo.³⁸⁴⁹ Ovu žensku školu, nešto kasnije sa 600 groša mjesečne pomoći pomagao je i kasniji bosanski valija Topal Osman-paša, jer je u tu školu dao svoju kćer.³⁸⁵⁰ U sarajevskoj srpskoj školi od te godine pa sve do 1865. izmijenilo se nekoliko učitelja. Nakon Maksima Atanackovića, Nikole Spahića i Teofana Popovića za učitelja je došao Andrej Pavasović, zatim Savo Kosanović, Stevo Kukrika i

³⁸⁴³ Исто, 67-68.

³⁸⁴⁴ Д. Стојановић, *Религиозна основа Словенофилства*, СКГ, бр. 2, књ. LXII, н. с., Београд 16. Јануар 1941, 147.

³⁸⁴⁵ В. М. Хевролина, *Славјанскиј вопрос в идеях славјанофилов конца XIX века*, у: Међународни научни скуп: „Европа и Источно питање (1878-1923), политичке и цивилизацијске промене“, Историјски институт САНУ, Зборник радова, књ. 18, Београд 2001, 304.

³⁸⁴⁶ *Погледъ на историју све-србскогъ државногъ права у Турскомъ царству*, Београд 1860, III.

³⁸⁴⁷ Исто, 40.

³⁸⁴⁸ И. Тепић, н. д., 527.

³⁸⁴⁹ Ђ. Слијепчевић, н. д., 517.

³⁸⁵⁰ Ј. Ф. Иванишевић, н. р., август-септ.-октобар 1909, 518.

Todor Malešić.³⁸⁵¹ U to vrijeme otvorene su srpske škole i u Prijedoru i Glamoču. Prvi učitelj u glamočkoj školi Petar Dobrijević dobijao je knjige iz Srbije, dok je istoriju djeci predavao po narodnim pjesmama.³⁸⁵² Srpski „Magazin“ je i te 1860. bio i dalje privilegija samo bogatih. Na „Magazin“ su, osim bosanskog vladike Dionisija bili pretplaćeni poznati srpski trgovci i učitelji: Dimitrije Jeftanović, Vaso Hadži-Ristić, Mićo Savić, Makso Despić, Simo Sokolović, Georgije Avakumović, Risto Trifković. U Livnu je na isti časopis dvije godine kasnije bio pretplaćen trgovac Jovo Erceg Skobla,³⁸⁵³ a u Banjaluci, naredne godine trgovac Đorđe Delić.³⁸⁵⁴ Navedeni Simo Sokolović je nešto ranije, umjesto Samoukovića postao direktor srpske realne gimnazije u Sarajevu.³⁸⁵⁵ Iako se pred bosanskim vlastima vješto prikrivao kao lojalista, Sokolović je prvom prilikom i u pratnji srpskog špijuna u Bosni Nike Okana posjetio u Beogradu srpskog kneza Miloša. Navodno, ova posjeta imala je za cilj unapređenje obrazovnog sistema bosanskih Srba.³⁸⁵⁶ Sokolović je tokom svoga boravka u Beogradu krajem septembra 1860. uspio da nagovori ministarstvo prosvjete da se učeniku beogradske gimnazije iz Sarajeva Đorđu Lazareviću pruži materijalna pomoć oko daljeg školovanja. Osim Lazarevića, srpsko ministarstvo prosvjete izdvojilo je 1862/63. novčana sredstva za školovanje u beogradskoj gimnaziji nekoliko bosansko-hercegovačkih Srba. Iz Hercegovine: Dimitrija Dučića, Riste Popovića, Vase Ukropine i Miloša Milovanovića. Iz Bosne: Miloša Mandića, Petra Ljubičića, Dimitrija Ristića, Riste Stavrića, Đorđa Krstića, Jovana Milovanovića, Stanoja Lakića, Todora Ljubišića i Cvetka Lazarevića.³⁸⁵⁷ Srbi su nastavili sa otvaranjem velikog broja škola i u narednom periodu, čak i u sredinama sa malim brojem Srba. Tako su, na primjer, srpsku školu u obližnjem katoličkom Zoviku³⁸⁵⁸ u to vrijeme najvjerovatnije u propagandne svrhe otvorili srpski trgovci iz Brčkog.³⁸⁵⁹ Brčanska srpska djeca dobila su još 1857. novu školsku zgradu, a starog učitelja monaha Teodora Paunovića zamijenio je od 1861. godine pop Vasilije Vaso Pelagić.³⁸⁶⁰ U

³⁸⁵¹ *Isto*, novembar-decembar 1909, 802.

³⁸⁵² И. Митровић, *н. п.*, 258.

³⁸⁵³ I. Kesmanović, *n. r.*, 1963, 83-84.

³⁸⁵⁴ *Isto*, 85.

³⁸⁵⁵ T. Kruševac, *n. r.*, 1963, 100.

³⁸⁵⁶ *Isto*, 105.

³⁸⁵⁷ В. Грујић, *н. п.*, 86-87.

³⁸⁵⁸ H. Ćurić, *n. r.*, 1958, 164.

³⁸⁵⁹ *Isto*, 179.

³⁸⁶⁰ Anonim, *Brčko i okolina*, 58.

Brčkom, veoma važnom lučkom i trgovačkom mjestu uzdizala se srpska čaršija pod vođstvom nekoliko trgovaca, inače posrbljenih makedonskih Cincara.³⁸⁶¹ Uz Kojdiće, Kučukaliće i Elakoviće trgovinom je u ovom mjestu tada gospodarila i jedna hercegovačko-srpska porodica Kolak(ović).³⁸⁶² U centru sjeverne Bosne, u Tuzli od 1860. do 1865. u srpskoj školi djecu su obrazovala dvojica učitelja, Jovan Džinić i Lazar Blagojević.³⁸⁶³ Srpska škola u manastiru Tamna potiče iz 1860. za vrijeme igumana Josifa Popovića, a učitelj je bio civil Petar Lazarević. I u Derventi je srpska škola otvorena iste godine,³⁸⁶⁴ kao i škola u obližnjem Majevcu u kojoj je kao učitelj radio Damjen Popović.³⁸⁶⁵ Srpsku školu u Tešnju vodio je od početka 1860-tih neki učitelj Radaković.³⁸⁶⁶ U Osječanima kod Doboja učitelj od 1860. bio je dotadašnji učitelj na Ozrenu, Danilo Blagojević.³⁸⁶⁷

Francuski konzul Vjet ocjenio je krajem septembra 1860. administraciju u Bosni, kao najgoru i najneuredniju u Turskom carstvu.³⁸⁶⁸ Britanci su u oktobru 1860. primijećivali da je Portina politika sve više išla za tim, da hrišćanima prepusti dio političke moći, koja je sve do tada bila monopol Muslimana. Oni su smatrali veoma poželjnim i svrsishodnim, da se u provincijama sa velikim udjelom hrišćana na vremenski rok od pet godina imenuje hrišćanski zastupnik, koji bi uz to bio podređen bosanskom veziru. I među turskim zvaničnicima se sve više razvijalo osjećanje, da bi uključivanje hrišćanske raje na mnoge političke pozicije doprinosilo napretku, jednako kao i strepnja, da u mjestima sa hrišćanskom većinom bosanski Muslimani ne bi dugo uživali u toleranciji.³⁸⁶⁹ Posebno su Britanci imali na umu rusku agitaciju kod bosanskih hrišćana na pobunu. U oktobru 1860. britanski konzul Holms pisao je iz Sarajeva o dobro poznatoj aktivnosti ruskih agenata, koji su po njemu činili sve što je bilo u njihovoj moći

³⁸⁶¹ В. Колаковић, *О цинцарском (влашком) пореклу породице Косте Нешиковића, брчанског трговца (1849-1914)*, ГЕИ САНУ-XXVII (1978), Београд 1978, 119.

³⁸⁶² В. Колаковић, *О хумско-риђанском пореклу породице сина херцеговачког кмета Васе Колака-Колаковића, брчанског трговца (1859-1931)*, ГАДАР БиХ, Год. XVIII-XIX, књ. XVIII-XIX, Сарајево 1978/79, 232.

³⁸⁶³ Н. Ćurić, *n. r.*, 1958, 179.

³⁸⁶⁴ *Isto*, 187-188.

³⁸⁶⁵ *Isto*, 190.

³⁸⁶⁶ М. Спасојевић, *n. p.*, 219.

³⁸⁶⁷ М. С. Филиповић, Ђ. Мазалић, *Манастир Озрен*, Београд 1951, 120.

³⁸⁶⁸ М. Šamić, *n. d.*, 128.

³⁸⁶⁹ Е. Radušić, *n. d.*, 192-193.

kako bi izazvali nemire u Bosni i na taj način stvorili Turcima nevolje.³⁸⁷⁰ Generalno gledano, Britanci su zaobilazeći činjenicu o slabosti turske vlasti zbog korumpiranosti njenih činovnika, smatrali čitavo Tursko carstvo i dalje vjerski tolerantnijim od mnogih evropskih država. Oni su raspolagali podacima, da su neka strana lica sa jasnom namjerom unosila nezadovoljstvo među sultanove podanike pobunjujući ih i dajući im lažnu nadu, da su uz pomoć zaštite velikih sila mogli doći do nezavisnosti.³⁸⁷¹

Sve više je zadnjih dana oktobra 1860. mirisalo na rat između susjednih Hercegovine i Crne Gore. Po naređenju crnogorskog knjaza Nikole tih je dana 15 hercegovačkih predstavnika hrišćana iz svakog pobunjenog hercegovačkog distrikta otišlo na Cetinje, kako bi se dogovorili o daljim aktivnostima.³⁸⁷² Konzul Holms je 30. oktobra 1860. iz Sarajeva alarmirao svoju vladu, kako su se Crnogorci uistinu spremali za rat u Hercegovini.³⁸⁷³ Kada su početkom novembra 1860. strani konzuli predvođeni britanskim konzulom Zorabom i ruskim konzulom Bezobrazovim obišli područja u Hercegovini zahvaćena ustankom, Bezobrazov je uočio paljevinu hrišćanskih sela. Iako je Zorab smatrao da su se hrišćani sa razlogom mogli žaliti na nasilničko ponašanje turskih vlasti, kao i domaćih Muslimana, njemu je bilo veoma čudno što pravoslavni popovi, koji su ujedno bili vođe ustanika, nisu prije nego što su se povukli u brda, obezbjedili svoje crkve.³⁸⁷⁴ Kada se skoro nazirao mir među hrišćanima i Muslimanima u Hercegovini, tada se ispriječio, kako su to Britanci tvrdili, ruski politički uticaj na ustanike.³⁸⁷⁵ Znano je, da su predstavnici hercegovačkih Srba bili opčinjeni Rusijom i novim konzulom Valerijanom Vladimirovičem Bezobrazovim. Pop Joanikije Pamučina i predstavnici pravoslavne opštine u Mostaru su se preko Kovalevskog zahvaljivali „jednovjernom caru Aleksandru Nikolajeviču“ što je slanjem ovog konzula „pravoslavni narod („православный народ“) u celoj Hercegovini mnogo oživio i od turskih nepravdi

³⁸⁷⁰ *Isto*, 125-126.

³⁸⁷¹ *Isto*, 186.

³⁸⁷² *Isto*, 129.

³⁸⁷³ *Isto*, 117.

³⁸⁷⁴ *Isto*, 130.

³⁸⁷⁵ *Isto*, 142.

odahnuo“. Bezobrazova su mostarski Srbi smatrali „velikim braniteljem pravoslavnoga naroda“.³⁸⁷⁶

Francuski uspjeh oko protekcije hrišćana u Siriji probudio je početkom novembra 1860. duhove u Bosni. Hrišćani koji su bili upućeni u stvarne događaje tome su se radovali za razliku od bosanskih Muslimana, koji su smatrali „da se time njihova vlast i gospodstvom nad kèrstom ukida(lo)“. O tim događajima znali su jedino oni koji su čitali novine, a osim hrvatskih „Narodnih novina (koje su se) čita(le) od Turakah“ dolazile su i neke turske novine iz Carigrada. Ti carigradski dnevници filovali su u novembru 1860. godine „Islamovcem glave o propasti turskog carstva, ako se Bosna ne digne i neosvietla polumiesecu lice!“ Ovo je svakako uticalo i na pogoršanje međuvjerskih odnosa i povećani strah među hrišćanima u Bosni, pogotovo od vremena kada su neki lokalni Muslimani navalili u Bosanskoj Posavini „na Plehanu na dvore rimo-pravoslavnoga (katolički-B. T.) župnika fra Bone Ivića“. Osim toga, „razbojničtva, ubojstva, kradje i nasilja“ predstavljali su sve više bosansku svadnevnicu, i to su činili većinom „Musulmani proti kerstu, (koji se) n(isu) boj(ali) nikakve kazn(e) ni iztrage“.³⁸⁷⁷ Tako su neki bosansko-muslimanski nasilnici su novembra 1860. opljačkali i devastirali pravoslavnu crkvu u Gackom.³⁸⁷⁸

Dotadašnji „prosrpski“ kurs i očekivanje oslobođenja iz Srbije kod fra Martina Nedića ustupao je krajem 1860. i početkom 1861. sve više „hrvatskom“ nacionalnom određenju. Fra Nedić je preko Andrije Brlića Torkvata nabavljao za mlade bosanske franjevce koji su se školovali u Kraljevoj Sutjesci hrvatske novine, u prvom redu list Narodne stranke „Pozor“. On je krajem 1860. pisao Brliću, kako je „radostnim okom (čitao) o razvitku narodnosti u Hrvatskoj, kao i da je samo otud (očekivao) sretniju budućnost (nakon) četiri vieka robovanja“.³⁸⁷⁹ I sarajevski župnik fra Martić je preko Brlića nabavljao zagrebačke „Narodne novine“ i „Katolički list“, osim za sebe i za

³⁸⁷⁶ *Иоанникий Памучина, архимандрит, Вуко Шотрич, Иово Ристић, Христо Шола, Ђуро Додер, Борђе Белобрк, Милинко Оборина, Евтан Шотрић-Е. П. Ковалевскому, Мостар 23. Апреля (5. мая) 1860, в: Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864, 262-263.*

³⁸⁷⁷ *СКСНН-262/XXVI, 14. 11. 1860.*

³⁸⁷⁸ *Жителей Гацко (Глигор Топавчевич, Рада Перешич, Тома Папович, Спасое Ненадич, Малеша Тепавчевич, Ђоко Горанович, Станко Степчевич, поп Стахорович, Лука Вукоманович, Драго Ропчевич, Филип Чорович и свая рая)-В. В. Безобразову, Не позднее, 7. (19) октября 1860 г., в: Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864, 297.*

³⁸⁷⁹ *Fra Martin Nedić-Andriji Torkvat Brliću, Kraljeva Sutjeska 20. XII 1860, u: Fra R. Drljić, Politički podaci u korespondenciji fra M. Nedić–A. T. Brlić, 243.*

gvardijana u Gučijoj Gori kod Travnika fra Jaku Baltića.³⁸⁸⁰ Bez sumnje, sve ove aktivnosti imale su veze i sa nacionalno-političkim stavom biskupa Štrosmajera, koji je 10. novembra 1860. pisao austrijskom ministru grofu Rehbergu, da, „kada god iz svog radnog kabineta pogleda prema Bosni, svaki put lije gorke suze, jer tamo preko ugleda unakažene dijelove hrvatske države“ ([...] denn dort drüben erblicke ich die verstümmelten Glieder des kroatischen Reichs“.). Biskup Štrosmajer je predviđao skori nestanak Turskog carstva, čije se, kako je naveo „propadanje kretalo geometrijskom progresijom“ („[...] mit geometrischer Progression“). Hrvati, kao „južni Sloveni“ („Südslaven“) bili su po njemu „odlučni da sa druge strane Save (u Bosni-B. T.) vrše kontinuirana moralna osvajanja, tako da bi, kada za to sudbina odredi vrijeme, mogli fizički osvajati te dijelove da bi oni kao zrela voćka pali u ruke Austrije“. („[...] haben die Bestimmung, jenseits der Save moralische Eroberungen fort und fort zu machen, damit, wenn die Stunde der providenziellen Bestimmung schlägt, die physische Eroberung dieser Theile, wie eine reife Frucht Österreich in die Hände fällt“.).³⁸⁸¹

Kada je riječ o civilnim poslovima, krajem 1860. u nekim segmentima bio je zapažen ne tako mali napredak. Tada je, na primjer, započelo „urbarsko uredjenje i to putem ugovorah pismenih na turskom i serbskom jeziku sačinjenih“. Takođe, kadija Jusuf Efendija u Travniku bio je primjer pravičnog sudije, kao nekad Šefik-efendija, koji je sudio „jednako i Turčinu i raji“ i zbog čega je uživao „obćenito štovanje“. Napretkom u civilnim poslovima smatralo se i to, što je u Banjaluci bio smijenjen kajmakam Mehmed-beg, iako mu je Osmanlija bio nasljednik.³⁸⁸² Britanci, koji ni tada nisu bili za razgradnju Turske znali su, da su korumpiranost i nepravедnost sudija u Bosni i Hercegovini mogle proizvesti više štete od bilo čega drugog.³⁸⁸³

U Mostaru i mostarskom kadiluku je krajem 1860. živio manji broj „pravoslavnih Hristijana“ („православни Христијана“) izmiješanih između „Turaka“ („Турака“) i

³⁸⁸⁰ *Fra Grgo Martić-Istom*, Novi Šeher 20. I 1861, u: Fra R. Drljić, *Korespondencija Andrije Torkvata Brlića i Fra Grge Martića*, 45.

³⁸⁸¹ *Bischof Stroschmayer-grafen Rechberg*, Diakovo, am 10. November 1860, u: V. Krestić, *Koncepcije Josipa Jurja Štrosmajera o Istočnom pitanju, Biskupova prepiska sa austrijskim ministrom-predsjednikom Rehbergom*, Istraživanja, knj. 5, Novi Sad 1976, 361-362.

³⁸⁸² CKSNN-297/XXVI, 28. 11. 1860.

³⁸⁸³ E. Radušić, *n. d.*, 195.

„Latina“ („Латина“).³⁸⁸⁴ Srbi iz Mostara su na zahtjev pravoslavne opštine dobili od ruskog cara Aleksandra „preko prošnje o. Čokorila“ 400 dukata za podizanje ženske škole. Ruski car je takođe obećao da će za narednih pet godina, svake godine slati po 100 dukata, kao godišnju platu učitelju ženske djece. Ruska carica Marija poslala je u isto vrijeme 500 dukata manastiru Duži. Ali, sav taj novac nije upotrijebljen u prave namjene, pošto su Čokorilo, Pamučina i Nićifor Dučić, ovaj novac posudili svom velikom prijatelju ruskom konzulu Bezobrazovu, a on ga prokockao. Ruski konzul nije ojadio samo Mostarce, već i neke srpske trgovce, kao i trojicu kaluđera Nikifora, Teodosija i Pahomija. Ipak, Srbi iz Mostara su se nekako snašli i otvorili žensku školu, koju je već prve školske godine pohađalo 65 djevojčica. Mostarci su nakon dozvole turskih vlasti počeli sa pripremama oko podizanja saborne crkve u Mostaru, a pomogli su iste godine da se i u Konjicu podigne pravoslavna crkva.³⁸⁸⁵ Te godine izgrađena je pravoslavna crkva i u Starom Majdanu, u kojoj su službu obavljali i mjesni katolici. Pošto bi „misu oni poranije svršili, te bi onda od polovine (pravoslavne) službe i šokadija smješala se s (pravoslavnima) i do svršetka zajedno (bi) se molili bogu. Po svršetku njiov pop fra Lovro sasto bi se (sa) protom pop Jovom (Marinković-B. T.), te bi se častili, a mješoviti narod pjevo bi i igro. Tom prilikom, jednog ljeta prijedose u pravoslavnu vjeru jedan šokac (rimokatolik) i dvije šokice. No tada se u šokaca promjeni frator, pa (je) novi zabrani(o) mješanje šokaca s (srpskim) narodom“.³⁸⁸⁶ Srpska osnovna škola otvorena je 1860. i u Bosanskoj Krupi u Bosanskoj Krajini, a podigli su je nakon dozvole turskih vlasti Srbi, koji su u taj kraj doselili 1850. iz Starog Majdana i Hercegovine.³⁸⁸⁷ Srbi su u tadašnjoj evropskoj literaturi važili za narod koji je, osim Srbije zapremao još: Bosnu, Hercegovinu i Crnu Goru („Serbs-people occupying Bosnia, Serbia, Herzegovina, and

³⁸⁸⁴ *Мостарска православна општина-Г. Игору Петровићу Ковалевском (руска влада), Мостар, крај 1860. или почетак 1861, у: Ш. С. еф. Кемура, В. Торовић, Прилози за историју православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу, 438-439; I u starijim vremenima, „Latin“ i „Šokac“ bila je narodna oznaka za bosanske katolike. Čak i u istočnoj Bosni, u bosanskom Podrinju, postoje toponimi, kao npr. selo Latini ili Latinluk, zatim Šokčevo Brdo u Donjem Birču, koji veoma jasno ukazuju na činjenicu o ranijem postojanju rudarske kolonije u toj oblasti i većoj koncentraciji katoličkog stanovništva. (M. C. Филиповић, Ђ. Мазалић, Црква Ломница у Босни, 127-128.)*

³⁸⁸⁵ *Мостарска православна општина-Г. Игору Петровићу Ковалевском (руска влада), Мостар, крај 1860. или почетак 1861, у: Ш. С. еф. Кемура, В. Торовић, Прилози за историју православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу, 440-441.*

³⁸⁸⁶ *Dionizije Marinković: „Moji doživljaji“, 131.*

³⁸⁸⁷ *Prvi učitelji ove škole bili su svi sa strane: Risto Rakić, Niko Bilčarević, Stojan Gaković, Jovo Nikolić-Kazandžija. Jovan Stjepanović-Sarajlija, Risto Stjepanović, Nikola Sekulić, Tešo Gerdijan i Eva Gerdijan (В. Периновић, н. р., 34.).*

Montenegro).³⁸⁸⁸ Nazivani su i „hrišćanski Sloveni“ („the Christian Slave“), kako bi se konkretno u Bosni i Hercegovini razlikovali od „muslimanskih Slovena“ („the Mussulman Slave“), a ovi od „evropskih Turaka“ („European Turk“), a pogotovo od „azijskih Turaka iz Anadolije“ („the Asiatic Turk [Anatolia]“).³⁸⁸⁹ Bilo je uobičajeno u to vrijeme da mnogi zapadni pisci koji su pisali o Bosni sve njene stanovnike nazivaju „Bošnjacima“ („Bosniac“),³⁸⁹⁰ ali kada su željeli da naglase vjersku razliku između na primjer u Bosni hrišćana i Muslimana, prve su nazivali „hrišćani Bosne“ („the Christians of Bosnia“).³⁸⁹¹ Austrijski konzul u Mostaru grof Martirt stanovnike Bosne i Hercegovine dijelio je početkom 1861. na: „Turke“ („Türken“), „katolike“ („Katholiken“) i „Grke“ („Griechen“).³⁸⁹² Prema Zorabovoj procjeni, živjelo je tada u cijeloj Bosni i Hercegovini do 1,200.000 stanovnika, od čega je bilo najviše pravoslavnih, oko 550.000, zatim Muslimana, oko 490.000 i oko 160.000 katolika.³⁸⁹³

Međuvjerska napetost između hrišćana i bosanskih Muslimana bila je nešto više izraženija u bihaćkom području Bosanske Krajine ili „Turske Hrvatske“ nego u drugim dijelovima Bosne. Razlog za to treba tražiti u konstataciji Portinog izaslanika Dževdet-efendije, da je narod u „Sandžaku Bihać (turska Hrvatska) (bio) više zaostao nego igde u drugom kraju“ Bosne.³⁸⁹⁴ U to područje računali su se srezovi: Bihać, Ripač, Bosanski Novi, Bosanska Dubica, Prijedor, Kozarac, Ivanjska, Majdan, Ključ i Bosanski Petrovac sa gotovo jednakim brojem (samo muškarci-B. T.) pravoslavnih Srba (44.671) i Muslimana (34.934) i znatno manjim brojem katolika (4.600).³⁸⁹⁵ U bihaćkom kraju beg Kulenović je progonio hrišćane i mlade popove, pogotovo one koji su među vjernicima vodili srpsku nacionalnu agitaciju, kao što je to bio pop Đurađ Karanović.³⁸⁹⁶ Fra Grgo Martić je u isto vrijeme hvalio neke „Age i Begove“ u žepačkoj nahiji, za koje je isticao

³⁸⁸⁸ G. Arbutnot, *O. c.*, 119.

³⁸⁸⁹ *Ibidem*, 122.

³⁸⁹⁰ W. Denton, *Servia and the Servians*, London 1862, 292.

³⁸⁹¹ *Ibidem*, 294.

³⁸⁹² *Consul Graf Martyrt-baronu Mamuli*, Mostar den 13-ten Februar 1861, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 232.

³⁸⁹³ K. H. Karpat, *The Ottoman attitude towards the resistance of Bosnia and Herzegovina to the Austrian occupation in 1878*, in: Naučni skup: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini, [Sarajevo, 23. i 24. oktobra 1878], Sarajevo 1979, 154.

³⁸⁹⁴ P. Vasa-Efendija, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, Sarajevo 1958, 102.

³⁸⁹⁵ G. Šljivo, *Austrijska konzularna agencija u Bihaću (1863-1865)*, IZ, br. 5, god. V, Banjaluka 1984, 39.

³⁸⁹⁶ П. С. Иванчевић, *Поп Ђурађ Каран-Карановић, српски јунак и борац*, Босанска вила, бр. 19, год. XV, Сарајево 1900, 258.

da su „naklonjeni krstjanim“: Šaćir-agu Afirovića i Derviš-bega Džibu iz Zavidovića, zatim Muju Isića iz Novog Šehera, potom Emin-bega, koji je bio „Osmanjski gospodar“ u Tešnju i njegovog sugrađanina Hasan-bega Fejzića. Hvalio je fra Martić i Ali-bega, gospodara iz Pribinića kod Teslića, a u Maglaju Uzehir-bega, Mujagu Dizdarevića i Mehmed efendiju. Fra Martić je istakao, da su to bila lica sa kojima se „in quantaum humana fragilitas et phanaticae religionis inttolerantia admittit, moglo živjeti.³⁸⁹⁷ Fra Martić je uvijek pazio da se njegova pozicija kod turskih vlasti nikada ne dovede u pitanje. Vodio je takođe i računa o tome da ne izaziva turske vlasti. Kada je Matica hrvatska pripremala treći dio Jukićevog „Prijatelja Bosne“ on je smatrao da bi bilo poželjno „kada bi se taj posao“ spriječio i to zato što je Jukićevo djelo „pisano u smislu slobodnom!“³⁸⁹⁸

Velika finansijska kriza koja je zahvatila čitavo Osmansko carstvo osjetila se početkom februara 1861. i u Bosni. Plata za vojsku i činovnike nije ni postojala, što je uzrokovalo da „nizami u obće tako postupaju okrutno s narodom“. Zakonodavstvo je bilo takođe u potpunom rasulu, a u Bosni „od zakonitosti n(ije) (bilo) ni misli“. To nije nimalo uticalo da se ne pojača kontrola prelazaka na granici sa susjedima, kao i da se izvrši nova regrutacija mladih koji su se spremali „ići na Cernugoru“. Sve ovo bili su dovoljni razlozi da se među bosanskim Muslimana uvuče strah „za svoj obstanak ili propast“.³⁸⁹⁹

Prvi srpski konspirator i šef srpskog propagandnog „Presbiroa“ Matija Ban,³⁹⁰⁰ koji je početkom 1861. pisao Aksakovu o obnovi Dušanovog carstva,³⁹⁰¹ otkrio je u isto vrijeme navodnu zavjeru skovanu između Sardinaca i Hrvata, a koja se ticala dalje sudbine Bosne. Naime, Ban je u tom smislu želio ostvariti kontakt i sa Kavuumom, samo kako bi doznao nešto više o, za njega veoma intrigantnim (polu)vijestima o postojanju

³⁸⁹⁷ *Fra Grgo Martić-Andriji Torkvatu Brliću*, Novi Šeher 15. II 1861, u: Fra R. Drljić, *Korespondencija Andrije Torkvata Brlića i Fra Grga Martića*, 48.

³⁸⁹⁸ *Isti-istom*, Novi Šeher 11. III 1861, u: *Isto*, 51.

³⁸⁹⁹ NN-39/XXVII, 16. 2. 1861.

³⁹⁰⁰ Р. Поповић-Петковић, *Неки подаци о публицистичкој делатности Матије Бана док је стајао на челу београдског Пресбирео (1861-1880)*, Годишњак Града Београда, књ. XX, Београд 1973, 243.

³⁹⁰¹ Д. Мекензи, *н. р.*, 201; U skladu sa promjenama nastalim nakon revolucija, srpska nacionalistička ideologija zamijenila je obožavanje kulta Stefana Prvovjenčanog sa kultom cara Dušana. Srpska konzervativna buržoazija oslonac za svoju političku ideologiju pronašla je u tzv. istoricizmu, odnosno u uspomeni na srednjovjekovno srpsko carstvo. (Д. Ђорђевић, *Улога историцизма у формирању балканских држава XIX века*, Зборник Филозофског факултета, књ. X-1, „Споменица Васе Чубриловића“, Београд 1968, 315.)

nekakvog plana sardinske vlade, da u slučaju rata sa Austrijom, a u cilju dezavuisanja politike bečke vlade predloži dodijeljivanje Bosne Hrvatskoj.³⁹⁰² Nešto otvorenije hrvatske aspiracije na Bosnu javile su se u februaru 1861. godine, kada su dopisnici zagrebačkih „Narodnih novina” iz Slavonije ekonomsku stagnaciju Bosne doživljavali kao lično nazadovanje. Posebno je bio naglašen značaj Bosne za podizanje slavonske i hrvatske trgovine. Tada je javno predlagano da „materijalna korist Slavonije zahtieva, da se Bosna promakne u poljodielstvu, rukotvorju, da se prekriža drumovi(ma), i spoji prevozi(ma) preko Save”. Zapravo, hrvatski nacionalisti su smatrali da je hrvatski i slavonski trenutni položaj prema Mađarskoj, više u političkom, a manje u privrednom smislu, zahtijevao da se „sa Bosnom malo više, makar i kao s turskom podajnicom (trebalo) družiti i oslanjati se na nju!”³⁹⁰³

Mušir rumelijske vojske Ismail-paša, koji je tokom januara 1861. u Mostaru vodio istragu oko „pomanjkanja turskog praviteljstva” smjenio je dotadašnjeg bosanskog vezira Mahzar Osman-pašu Skopljaka zajedno sa mnogim njegovim činovnicima, čehajom, haznadarom, i.t.d. Ustanovljeno je kako računi nisu bili u najboljem redu.³⁹⁰⁴ Na mjesto novog bosanskog vezira ubrzo je došao dotadašnji beogradski muhafiz (komandant) Topal Šerif Osman-paša (11. 2. 1861-21. 1. 1869).³⁹⁰⁵ Za Osman-pašu, koji je imao solidno evropsko obrazovanje,³⁹⁰⁶ znalo se da, dok je živio u Beogradu nije bio u dobrim odnosima „sa Sèrbima”.³⁹⁰⁷ Njegov savremenik i sugrađanin fra Martić kaže, kako je bio „dubok politik, prema političkim nazorima (toga) vremena, a (da) je pazio osobito na srpstvo, koje se istom tada na sav mah razmahalo po Bosni i Hercegovini. Kako je prije bio u Beogradu, bijaše dobar poznavać srpskih stvari te je srpstvo svakom prilikom nastojao da očepi”.³⁹⁰⁸ Njegov najbliži saradnik, lični ljekar i prevodioc za njemački jezik Švajcarac doktor Kečet, osmogodišnju vladavinu ovog, kako ga je nazvao „posljednjeg

³⁹⁰² B. J. Вучковић, *н. р.*, 402.

³⁹⁰³ NN-39/XXVII, 16. 2. 1861.

³⁹⁰⁴ NN-39/XXVII, 16. 2. 1861.

³⁹⁰⁵ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *н. д.*, 1093.

³⁹⁰⁶ М. Екмечић, *н. д.*, 2, 1989, 251.

³⁹⁰⁷ NN-39/XXVII, 16. 2. 1861.

³⁹⁰⁸ Fra G. Martić, *н. д.*, 1906, 43.

velikog vezira Bosne“ („der letzte grosse Wesier Bosniens“) ocjenio je „Osman-pašininim predivnim dobom“ („die schone Zeit Osman Paschas“).³⁹⁰⁹

Predstavnik srpske vlade na Porti M. A. Petronijević započeo je početkom marta 1861. diplomatsku kampanju sa ciljem dovođenja Srbina Joanikija Pamučine za mitropolita u Hercegovinu. Carigradski patrijarh se ipak opredjelio za Grka sa znanjem srpskog jezika. Po svemu sudeći, glavni krivac za neizbor Pamučine za hercegovačkog vladiku bio je sarajevski vladika Dionisije, koji je ovog optužio kod patrijarha, da je panslavista. Patrijarh se pravdao kako „velika crkva“ treba da dobro poznaje svoje vladike, na koje se može osloniti, s obzirom da odgovara za njihovo ponašanje. Kao jedan od razloga Pamučinovog neizbora smatralo se i njegovo odbijanje da patrijarhu plati mjesto vladike.³⁹¹⁰ Rusi, čiji je kandidat za mostarskog vladiku bio pop Pamučina doživjeli su njegov neizbor kao rezultat zajedničke akcije carigradskog patrijarha i turskih vlasti da „vođenje crkve ne pređe u ruke prirodnoga Slavjanina“ („в руки природного славянина“).³⁹¹¹ Iako je u narednom periodu kod turskih vlasti zadobio više simpatija i bio od sultana lično nagrađen „beratom i nišanom medžidije“,³⁹¹² Pamučina nije nikada bio izabran za vladiku. Austrijski konzul u Trebinju Vuk Vrčević tvrdio je za hercegovačke vladike Grke, koji „nisu poznavali jezik srpske nacije“ („non e di lingua e di nazione serbica“), da su u to vrijeme bili gori neprijatelji raje nego Turci.³⁹¹³ U Hercegovini je tada prema Arbutnotovoj procjeni živjelo oko 182.000 stanovnika, od čega: pravoslavnih („the Greek Church“) oko 70.000, Muslimana („the Mussulmans“) oko 60.000 i katolika („the Catholics“) oko 52.000.³⁹¹⁴ Prema njegovim riječima, pravoslavna vjera dominirala je istočnim i južnim dijelom Hercegovine. Za pravoslavne je mogao da primijeti, kako su bili lukavi i vredniji, što ih je učinilo daleko bogatijim od njihove, kako je naveo, braće katolika. Bogatstvo, zatim moralna podrška Rusije učinilo je da oni mrze sve druge vjere koje se razlikuju od njihove i to sve podjednako. Prije

³⁹⁰⁹ J. Koetschet, *Osman Pascha, der letzte grosse Wesier Bosniens, und seine Nachfolger*, Sarajevo 1909, 2.

³⁹¹⁰ Ђ. Слијепчевић, *н. д.*, 543.

³⁹¹¹ *МИД России о бедственном положении христианского населения Боснии и Герцеговины*, Не ранее, 1. января 1861 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 304.

³⁹¹² I. Kecmanović, *n. r.*, 1963, 85.

³⁹¹³ *Agent Vucelic-baronu Mamuli*, Trebinje 11. Aprile 1861, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 245.

³⁹¹⁴ G. Arbutnot, *O. c.*, 41.

svega, opšte neznanje proizvelo je kod pravoslavnih fanatizam, posebno prema katolicima. Vjersku netoleranciju i nečovječnost prema drugim vjerama, po Arbutnotovom viđenju zagovarali su njihovi popovi, koji su uglavnom bili nepismeni i zatucani, ništa manje nego njihovi vjernici. Pravoslavno sveštenstvo u Hercegovini bilo je podijeljeno na: arhimandrite, igumane (načelnici manastira), monahe i popove, koji su bili svi domoroci u pokrajini. Kasnije, mnogi su slani na obrazovanje u Rusiju, ali ni nakon školovanja oni nisu pokazivali bilo kakve znakove za ublažavanje lošeg duhovnog stanja kod svojih vjernika. To što im je vladika bio stranac činilo ga je odmah nepopularnim u narodu.³⁹¹⁵ Arbutnot je za hercegovačke katolike naveo, kako je u to vrijeme najveći njihov broj gledao na Austriju kao na „zvijezdu vodilju“ u svim pitanjima, pogotovo onim koji su imali veze sa religijom. Za razliku od pravoslavnih, veoma malo katolika bili su trgovci, a što se tiče obrazovanja i prosvjete oni su pogotovo zaostajali za svojim naprednijim pravoslavnim sunarodnicima („their Greek compatriots“). U to vrijeme, jako malo bosanskih katolika čitalo je ili pisalo maternji jezik, čije je školovanje bilo ograničeno uglavnom na učenje u samostanima. Arbutnot naglašava, da su u Hercegovini „rimo katolici“ („The Roman Catholics“) uzvraćali mržnjom pravoslavcima („the Greeks“), a brakove sa pravoslavcima branila im je katolička crkva. Katolici su u Hercegovini, kao i pravoslavni bili neprijatelji Muslimanima („the Mussulman population“), ali za razliku od pravoslavnih oni su svoje neprijateljstvo njegovali u najvećoj tajnosti. Agresivnost su rijetko javno pokazivali. Nakon četiri stotine godina, njihov duh je bio potpuno uništen, i oni jedino što su tražili bilo je samo da žive u miru. Hercegovački katolici imali su tada dva biskupa, jednog sa rezidencijom u Mostaru, koji je nosio titulu Azotskog biskupa i vikara apostolsko-hercegovačkog, dok je drugi bio biskup trebinjski i živio je u Dubrovniku. U katoličkim školama koje su vodili franjevci i koji su po obrazovanju bili superiorniji od župnika, učio se tada: latinski, italijanski i slovenski jezik, crkvena istorija i teologija („The subjects of education there are Latin, Italian, Slavish, Church History, and Theology“). Arbutnot je zaključio, da je hrišćanstvo u ovoj provinciji postojalo samo nominalno, kao i da je bilo lišeno svih svojih humanih načela. Prema njegovim riječima, hrišćanska civilizacija u čitavoj Bosni i Hercegovini, a čiji su vjernici bili pravoslavni i katolici, predstavljala je bolnu kombinaciju zapadne lukavosti i intrigantnosti i

³⁹¹⁵ *Ibidem*, 42-44.

istočnjačke apatije. Jedino zajedničko kod obje hrišćanske vjere bilo je što su jednako bile lišene duha predanosti i dostojanstva.³⁹¹⁶ Kada je riječ o „Bošnjacima Muslimanima“ („the Bosniac Mussulmans“) Arbutnot je i kod njih uočio mržnju na sve druge religije. On je tvrdio, da je apatija i ravnodušnost Muslimana („the Mussulman population“) prema napretku imala svoje korijene u prihvatanju islama sa posebno vidljivim efektima u Bosni i Hercegovini. „Muslimanima“ („the Mussulmans“) je bilo ispod svakog dostojanstva da se, za razliku od „hrišćana“ („The Christians“) bave fizičkom radom.³⁹¹⁷ Muslimani su bili vlasnici gotovo sve zemlje u pokrajini i plaćali su najmanje poreza, zbog čega su bili najbogatiji. Od poreza bosanskim hrišćanima je najteže padala takozvana „vergija“, koja se prema riječima Aburtnota od njih naplaćivala krajnje beskrupulozno. Ona je posebno teško padala bosanskim katolicima odnosno Latinima, koji su pripadali najsiromašnijoj klasi („[...] the Latins, who are the poorest classes“).³⁹¹⁸ Određen broj katolika poticao je iz Dalmacije i njihova najveća koncentracija bila je oko Duvna, gdje su se uspjeli održati i zbog blizine srednjovjekovnih katoličkih samostana u srednoj Bosni. Aburtnot je mogao da primijeti, da su se oni uredno i dobro ponašali prema vlastima i to više iz straha, a ne iz ljubavi.³⁹¹⁹ Sa ovim se složio i neki anonimni Srbin iz Londona, ali je interesantno da on o njima nije pisao kao o Hrvatima, već kao o Srbima koji su tokom nekoliko vijekova teške inostrane tiranije sačuvali istorijsko pamćenje o svojoj „slavnoj“ prošlosti.³⁹²⁰ I Englez V. Denton imao je saznanja o Srbima u Bosni i Hercegovini, da su pamtali „staro srpsko carstvo“ („old Servian empire“), za čijom su obnovom i uspostavljanjem oni počeli ponovo da teže.³⁹²¹

U Hercegovini je prema gruboj procjeni austrijskog konzula u Mostaru grofa Martirta februara 1861. živjelo oko 200.000 stanovnika od čega su samo jedna trećina bila Muslimani, koji su, osim pojedinačnih slučajeva bili privilegovani i bez gotovo ikakvog razloga da se žale na svoju poziciju.³⁹²² On je svom nadređenom, ministru spoljnih poslova grofu Rehbergu kao kuriozitet naveo slučaj slanja nekakvog pisma

³⁹¹⁶ *Ibidem*, 45-46.

³⁹¹⁷ *Ibidem*, 59-60.

³⁹¹⁸ *Ibidem*, 79.

³⁹¹⁹ *Ibidem*, 234.

³⁹²⁰ *Case of Servia by A Serb*, London 1863, 8.

³⁹²¹ W. Denton, *O. c.*, 1862, 286.

³⁹²² *Grof Martirt-grofu Rehbergu*, Mostar, 10. februara 1861, u: B. Madžar, *Dva nepoznata dokumenta o ustancima Luke Vukalovića*, Hercegovina, br. 1, Mostar 1981, 198.

Mostaraca svih vjera sultanu. Oni su, potpisujući se kao „Turci, katolici i Grci“ naveli, kako su „od jednog srca, od jedne partije, od jednog plemena“ i, da su svim njihovim dotadašnjim „međusobnim odnosima (bili) zadovoljni“. Takođe, „između (njih nije bilo) nikakv(og) nepovjerenja ni mržnje“. Ogradili su se od stanovnika koji su živjeli na granici sa Crnom Gorom, a koji „ni(su) (bili) pokoren(i)“ i koji su, kako su istakli „stvara(li) smutnju i kvari(li) mir u čitavoj Hercegovini“. ³⁹²³ Štaviše, neki od bosanskih Srba, kao na primjer Todor Kozomora iz Ključa te su godine kao bosanski provincijski vojnici aktivno učestvovali u turskoj vojnoj invaziji na Crnu Goru. ³⁹²⁴

Bosanski Muslimani („Bošnjaci“) su se početkom marta 1861. godine, dosta ozbiljnije nego ranije spremali za rat protiv „Raca (Srbi-B. T.) (i) Crnogoraca“. ³⁹²⁵ Njih je posebno bio strah od ovih drugih, tim prije što je crnogorski knez pobunjenicima obećavao pomoć. ³⁹²⁶ Proganjanja hrišćanskih seljaka posebno su bila izražena u Bosanskoj Posavini i, kada su se oni tužili „na proganjanja, Turci (su) odgovara(li) da je to sve radi Vlaha (Srbijanci-B. T.)“. Fra Martin Nedić iz Tolise posvjedočio je, da „kad bi ko opisivao sve kradje i ubistva koje (su) Turci svaki dan čin(ili) nad rajom, mogao bi barem toliko napisati da bi petero kljusadi mogao s tim natovariti i poslati u Carigrad“. On je pisao svom političkom mentoru Torkvatu Brliću u Slavonski Brod, da, kada bi i veliki vezir iz Carigrada došao u Bosnu, da ne bi mogao „čuti rajine tužbe, jer još vrijede one stare riječi: Turčin te prije, Turčin te sudi. Vrana vrani očijuh ne vadi“. ³⁹²⁷ Ranije veze toliškog župnika fra Stjepana Mikića Švabića sa ustanikom popom Stevanom Avramovićem navelo je bosanskog vezira Topal Šerif Osman-pašu da od provincijala fra Ante Vladića zatraži njegovo razrješenje župnika u Tolisi. Bosanski vezir je upozorio provincijala fra Vladića, da, ako ga ne ukloni da će to učiniti on lično, jer je „on (fra Mikić-B. T.) nagovara(o) latinski millet u Posavini na bunu, (kao i da se) dopis(iva) s Protom Avramovićem, koji je pobjegao u Srbiju“. Na starješinstvu bosanskih franjevaca

³⁹²³ Isto, 201.

³⁹²⁴ А БиХ, Са-инв. бр. 820/1103-2/1950, *Животопис своје ручно Перо Крецо Војвода* (manuskript) (u daljem navođenju: *Животопис своје ручно Перо Крецо Војвода*), 30.

³⁹²⁵ *Fra Martin Nedić-Andriji Torkvat Brliću*, Kraljeva Sutjeska 21. III 1861, u: Fra R. Drljić, *Politički podaci u korespondenciji fra M. Nedić-A. T. Brlić*, 243.

³⁹²⁶ *Consul Graf Martyrt-baronu Mamuli*, Mostar den 21-ten März 1861, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 237.

³⁹²⁷ *Fra Martin Nedić-Andriji Torkvat Brliću*, Kraljeva Sutjeska 21. III 1861, u: Fra R. Drljić, *Politički podaci u korespondenciji fra M. Nedić-A. T. Brlić*, 243.

u Gučijoj gori kod Travnika je početkom maja 1861. bilo odlučeno, da se fra Mikić kao bivši saradnik ustanka pravoslavnih u Bosanskoj Posavini razriješi dužnosti župnika.³⁹²⁸ Bosanski vezir je odmah zatražio, da se poslije, nakon što se fra Mikić opozove sa svoje pozicije, isprave o njegovoj lojalnosti i povjerljivosti prema turskoj vlasti predaju fra Martinu Nediću.³⁹²⁹

Nakon smrti biskupa fra Marjana Šunjića starješinstvo provincije Bosne Srebrene poslalo je svoje kandidate u Rim za budućeg biskupa. Međutim, Sveta Stolica je zaobišla njihove prijedloge i 24. marta 1861. imenovala svoga kandidata Dubrovčanina fra Sebastijana Frankovića za apostolskog bosanskog vikara.³⁹³⁰ Sarajevska vlada protestovala je na Porti zbog dozvole da za bosanskog biskupa bude izabran Austrijanac,³⁹³¹ koji je stao na čelo katolika, a kojih je prema procjeni pruskog vicekonzula dr Otoa Blaua bilo tada 122.768 u 17.033 porodice. Živjeli su u 889 mjesta u Bosni (županije: Kraljeva Sutjeska, Fojnica i Kreševo), imali samo 13 škola, 582 učenika i 238 sveštenika.³⁹³²

Predstavnici bosanskih Srba obraćali su se februara 1861. ruskom konzulu u Beogradu. Očekujući od njega zaštitu naveli su nekoliko činjenica. Kao prvo, da Hatihumajun nije doprinjeo „ni najmanju olakšicu hristijanima u Turskom carstvu“. Kao drugo, da su „mješoviti medžlizi (bili) gnijezda nenasime nepravde za hristijane (jer hristijanski u njima članovi n[isu] sme[li] ništa ni izustiti pravo od Turaka)“. Oni su molili da im se dozvoli, „da u svakoj stvari sudi hristijanima medžliz hristijanski, a Turcima turski, a u raspravama mešovitim da se medžlizi među sobom raspravljaju, pa kad se ne mogu raspraviti da veliki sud sarajevski-sastavljen u jednakom broju od najbolji trgovaca turski i hristijanski, a ne činovnika i begova reši raspru“.³⁹³³ Prema opažanju ruskog konzula Vlangalija, Hrvati su početkom 1861. shvatali sve veću

³⁹²⁸ Fra M. Nedić, Guča Gora 1861. god., u: Fra R. Drljić, *n. d.*, 29.

³⁹²⁹ Fra Martin Nedić-Andriji Torkvat Brliću, Kraljeva Sutjeska 10. VI 1861, u: Fra R. Drljić, *Politički podaci u korespondenciji fra M. Nedić-A. T. Brlić*, 243.

³⁹³⁰ Fra B. M. Vrdoljak, *Apostolski vikarijat u Bosni 1735-1881*, 52.

³⁹³¹ Fra Grgo Martić-Andriji Torkvatu Brliću, Novi Šeher 11. III 1861, u: Fra R. Drljić, *Korespondencija Andrije Torkvata Brlića i Fra Grge Martića*, 50.

³⁹³² Vice-Consul O. Blau, *Uebersicht der römisch-katholischen Bevölkerung in Bosnien*, Zeitschrift für Allgemeine Erdkunde, Neue Folge, Elfter Band, Berlin 1861, 220.

³⁹³³ *Боснишки депутатов (Ивов Ковћ из Брчанске нахије, Давид Турђевић из Градачке нахије, Т. Крнета-Синђел из Бишћанске нахије)-А. Е. Влангали*, Белград 9 фебруара 1861 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 306-307.

„važnost položaja Beograda, koji je dominira(o) svim srpskim zemljama u Turskoj“;³⁹³⁴ usljed čega su oni iskrenije i razlošnije pisali o svojim interesima u Bosni. Hrvatski nacionalisti smatrali su Bosnu i Hercegovinu za „dragocieno blago uzeto Hrvatima“. Bosanski Muslimani su potomci Hrvata s obzirom da „u cijeloj Bosni n(ije) (bilo) mnogo pravih Turakah, potomakah azijskih naselbinah“. Hrvati nisu priznavali posebnost bosanskih Muslimana, ističući kako su njihova „velika većina stanovništva (bili) Slavjani, hervatsko-serbskoga roda“. Smatrali su, da je njihova nacionalno-politička misija oslobođenje Bosne, koja je, po njima, uvijek bila „nadopunjujući dio hervatske kraljevine“.³⁹³⁵ Hrvatski narodnjak srpskog porijekla konte Kosto Vojnović izdao je aprila 1861. u Splitu spis pod naslovom „Un voto per l’unione-Jedan glas za sjedinjenje“ u kome je aludirao o budućoj sudbini Bosne i Hercegovine. Konte Vojnović smatrao je, kako je za Dalmaciju bilo najbolje da tek sjedinjena sa Hrvatskom čeka na „oslobođenje“ (!-B. T.) Bosne.³⁹³⁶ Biskup Štrosmajer je u jednom saborskom govoru 29. aprila 1861. sve prisutne posebno upozorio na geopolitički položaj Balkana, gdje bi se u perspektivi moglo rješavati, kako je naglasio „jedno od najogromnijih europskih pitanja“. Prema biskupovim riječima, Hrvatska bi u njegovom rješavanju i „u interesu kršćansko-europske civilizacije“ morala uticati.³⁹³⁷ Jednim zakonskim članom, donesenim u hrvatskom Saboru u to vrijeme govorilo se o odnosu Trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije prema kruni i Ugarskoj. Za Trojednu kraljevinu mislilo se osim na trenutni „teritorijalni obseg“ i na, kako je bilo istaknuto „ostala virtualna i teritorijalna prava ove kraljevine“.³⁹³⁸ Biskup Štrosmajer je u istom smislu pisao austrijskom ministru spoljnih poslova grofu Rehbergu, smatrajući Bosnu zapadno od Vrbasa hrvatskom nacionalno-političkom interesnom sferom.³⁹³⁹ O hrvatskoj istočnoj granici na Vrbasu i

³⁹³⁴ А. Раденић, *Документација тајног националног ослободилачког Комитета у Београду 1860-1861*, 71.

³⁹³⁵ NN-78/XXVII, 5. 4. 1861.

³⁹³⁶ G. Novak, *God. 1860. u polemičkim spisima, Jedno poglavlje iz povijesti Dalmacije za sjedinjenje sa Hrvatskom*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. VIII, Zadar 1961, 34-35.

³⁹³⁷ S. Slišković, *Štrosmayer promicatelj europskog jedinstva*, Croatia Christiana Periodica, vol. 56, Zagreb 2005, 218.

³⁹³⁸ *Zakonski član 42. od 1861. o odnosu Trojedne kraljevine prema kruni i kraljevini Ugarskoj*, u: B. Šulek, *Naše pravice*, u: S. Srkulj, *Izvori za hrvatsku povijest*, Zagreb 1910, 168-119.

³⁹³⁹ M. Ekmečić, *Rezultati jugoslovenske istoriografije o Istočnom pitanju 1875-1878*, JIČ, br. 1-2, Beograd 1977, 73.

izvoru Neretve pisao je te 1861. i Štrosmajerov saradnik baron Ožegović,³⁹⁴⁰ a Kukuljević-Sakcinski čak do Drine.³⁹⁴¹ Saborski odbor (Kukuljević, Rački, Veber, Kušlan i Šuhaj) izdao je 1. maja 1861. jednu predstavku bečkom caru. Tu je navedeno, kako je „s one strane rijeke Une i Save (u Bosni i Hercegovini) živi(o) jedan narod, koji je nekada dijelio istu sudbinu s trojednom kraljevinom, te ima(o) istu i u buduće (će) dijeliti ne samo po svezi prošlosti, nego i po svezi zemljopisnog položaja i jedne krvi“.³⁹⁴² Indikativno je da su ove političke parole izbile na površinu u vrijeme najveće razjarenosti bosanskih Muslimana zbog njihovog odlaska u Hercegovinu „radi buknuvšega tamo ustanka kèršćanah“. Još veći bijes kod njih izazivali su glasovi, „da će doći Sèrbliji u sandžak banjalučki, da sklone keršćane na ustanak proti Turcima“. Zaista, početkom aprila njih 16 do 20 agenata došlo je iz Srbije parobrodom do Bosanske Gradiške, gdje su se iskrcali i raspršili u obližnja hrišćanska sela.³⁹⁴³

Porta je u aprilu 1861. uložila veliki napor, kako bi bar pred stranom javnošću pokazala kako joj je u Bosni glavi zadatak bio „preduprediti sukob Osmanlijah i Kèršćanah“. Putem većeg broja naredbi, turske vlasti u Bosni pozivale su na „mir i spokoj medju svojim podložnicima, koji su (bili) razkoljeni po vieri i po ustavu“. Bosanski Muslimani posebno su strahovali od Srbije. Oni su među sobom komentarisali za njih tada najveću opasnost, a ona je predstavljala nezvaničan glas „da je Sèrbija već unišla u Bosnu, da podigne raj“.³⁹⁴⁴ U blizini Bosanskog Šamca primijećeno je 10. aprila 1861. oko pedesetak Srbijanaca, koji su se tu razdijelili dolinom rijeke Bosne na dva dijela, jedan je otišao u Bosansku Posavinu, a drugi prema Doboju. U njihovom pronalaženju i eliminisanju derventske kajmakam je pored bosansko-muslimanskih vojnika angažovao i katolike iz Dervente.³⁹⁴⁵ Svi ovi događaji svakako bi mogli imati direktne veze i sa jednom novom pojavom među bosanskim Muslimanima u Bosanskoj

³⁹⁴⁰ Ž. Karaula, *n. r.*, 123.

³⁹⁴¹ D. Roksandić, *Hrvati i Srbi u hrvatskim zemljama godine 1861. između etnosa, naroda i nacije*, Migracijske teme, br. 5, 2-3, Zagreb 1989, 134.

³⁹⁴² R. Horvat, *n. d.*, 1906, 192-193.

³⁹⁴³ NN-78/XXVII, 5. 4. 1861.

³⁹⁴⁴ NN-89/XXVII, 18. 4. 1861.

³⁹⁴⁵ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861-1869*, Tešanj-Sarajevo 2005, 40-41; Bosanski Šamac nije bio nimalo beznačajno mjesto. U njemu je, prije doseljavanja Muslimana protjeranih iz Srbije, egzistirala srpska čaršija predvođena porodicama: Stefanović, Babić, Tasovac, Dakić, Pisarević, Jovanović, Ananić, Davidović, Đurić, Ristić (N. Nezirović, *n. d.*, 122.) i Maslaković (*Isto*, 129.). Cincari Dimitrijevići u Bosanski Šamac došli su 1864. i to sa talasom protjeranih srbijanskih Muslimana. (*Isto*, 162.).

Krajini, a to je odnos prema mogućoj austrijskoj okupaciji njihove zemlje. U ovom najzapadnijem dijelu Bosne, u tzv. „turskoj Hèrvatskoj (bili su) Bošnjaci Osmanlije razdijeljeni u dvie partaje, (a) ona partaja, koja bi kod takova preduzetja sa strane Austrije uz nju pristala, malena (bila) nije“.³⁹⁴⁶ U isto vrijeme, u derventske nahiji nastalo je opsadno stanje i to zbog otkrivanja pripreme nekakve pobune. Fra Martić, koji je bio u obilasku tog područja vjerovao je da su iza njene organizacije stajali Hrvati. Možda čak i biskup Štrosmajer, nazivajući ga „našom Danicom“. U pismu svom političkom mentoru Torkvatu Brliću, fra Martić je zahvaljivao „Hrvatima koji (su) se uza (svu) svoju nesreću“ sa bratskom pažnjom osvrtni i na nesreću bosanskih katolika.³⁹⁴⁷ Biskup Štrosmajer nije stajao iza ovih kretanja, ali se zna da je još početkom te iste godine molio hrvatskog bana Josipa Šokčevića da iz Slavonije vojno pomogne ustanike u slučaju pokretanje pobune. Šta više, bio je spreman u tu svrhu izdvojiti sumu čak od 30.000 forinti.³⁹⁴⁸

Mnogi bosanski Muslimani nisu se mirili sa činjenicom o postojanju slobode u pogledu otvaranja škola za hrišćane. Knjige iz kojih su hrišćanska djeca učila svoja prva znanja smatrali su za političke pamflete.³⁹⁴⁹ Tako su u crkvi u Bosanskom Brodu, u školskoj upotrebi bile samo ruske knjige, štampane u Moskvi: Cvijetni triod (1855), Evanđelje (1852), Apostol (1843), Psaltir (1858) i Časoslov (1852).³⁹⁵⁰ U cijeloj Hercegovini sve do početka 1860. nije bilo nikakvih školskih knjiga,³⁹⁵¹ da bi od tada škole u manastiru Žitomisliću i u Mostaru preko Gavre Vučkovića Krajišnika nabavljale, osim ruskih i „srbske knjige“ („србске кнѣге“).³⁹⁵² Iz Užica nabavljali su 1860. srpski trgovci iz Bosne časlovce, psaltire i bukvaru. Tako je, preko sarajevskih trgovaca Budimlića žitomislićki jeromonah Pajsije Perinović u Užicama, osim haljina i pojaseva za službu, nabavljao i knjige.³⁹⁵³ Kada je u to vrijeme u Mostaru neki Beograđanin Hadži

³⁹⁴⁶ NN-82/XXVII, 10. 4. 1861.

³⁹⁴⁷ *Fra Grgo Martić-Andriji Torkvatu Brliću*, Ponijevo 20. IV 1861, u: Fra R. Drljić, *Korespondencija Andrije Torkvata Brlića i Fra Grge Martića*, 53.

³⁹⁴⁸ В. Ђ. Крестић, *Бискуп Штросмајер, Хрват, Великохрват или Југословен*, Јагодина 2009, 24-25.

³⁹⁴⁹ NN-117/XXVII, 23. 5. 1861.

³⁹⁵⁰ М. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, 84.

³⁹⁵¹ В. Врчевић, *н. р.*, св. 2, 26. новембра 1874, 40.

³⁹⁵² Трифун Бурић-Гаври Вучковићу, С. Петербург 24. мај (5. јуни) 1860, у: Х. Турић, *Из преписке Гавре Вучковића*, 1957, 228-229.

³⁹⁵³ В. Поповић, *н. р.*, 1927, 64.

Kosta počeo sa javnom prodajom knjiga iz Srbije bio je odmah zatvoren.³⁹⁵⁴ Neki hrišćanski seljak i njegov sin su tako u maju 1861. u Gradačcu pretrpili nasilje nekog lokalnog bosansko-muslimanskog siledžije. Kada ih je presreo, ovaj je dječaku, koji je išao u gradačačku osnovnu školu zaprijetio da zna, kako je on „mali kèrmak“ i kako mu je bilo jasno, da je on „uči(o) čitati moskovske i racke (sèrbske) knjige, kako (bi) s vremenom mo(gao) na bosanske spahije zaratiti“.³⁹⁵⁵

Zauzimanjem učiteljice Stake Skenderove sahranjivanje pravoslavnih stanovnika Sarajeva postalo je slobodno i to uz obaveznu pratnju sa pojanjem.³⁹⁵⁶ Rad učiteljice Skenderove sa srpskom djecom temeljio se na udžbenicima koje je redovno dobijala iz Beograda. Nevolje za nju nastupile su početkom maja 1861. i to najviše zbog odbijanja srpskih trgovaca da joj pomognu. Tražila je pomoć od srpskog ministarstva prosvjete i mitropolita Mihaila, koji joj je bio posljednja nada da nastavi četiri godine ranije započeti posao školovanja srpskih djevojčica u Sarajevu.³⁹⁵⁷ Školovanje djece u mjestima prebivanja bio je nacionalni zadatak. Garašanin je pisao sredinom maja 1861. godine Jovanu Marinoviću o većem uspjehu Austrije u tom smislu, da sačuva svoje ljude (bosanski katolici-B. T.) u Bosni, za razliku od Srbije, koja ih je izvlačila. On je isticao kako bi Srbija, kao što je to radila Austrija trebala više brinuti za svoj narod u Bosni, koga je, prije svega trebala spremati za jedan, kako je naveo „ozbiljan slučaj koji (bi) (uskoro) nastati mo(gao)“.³⁹⁵⁸ Slično sarajevskim trgovcima ponašali su se tada i mnogi trgovci u Bosanskoj Krajini. Konkretno, banjalučki trgovci sumnjičeni su da su falsifikovali carske tapije, uzimali i davali mito i što je najgore, nezakonito globili jednako hrišćane i Muslimane. Oni su, obogativši se „na brzu ruku“ stupili u ortačke veze sa starim banjalučkim bosansko-muslimanskim prvacima i počeli se kao i oni ponašati gospodujuće.³⁹⁵⁹ Banjaluka je početkom 1860-tih izrastala u centar srpske nacionalne emancipacije za pravoslavne u Bosanskoj Krajini. Dio grada u kome su pretežno živjeli

³⁹⁵⁴ В. Ђоровић, *Мостар*, Бањалука–Београд 1999, 113.

³⁹⁵⁵ NN-117/XXVII, 23. 5. 1861; „Racima“ su bosanski Muslimani i u to vrijeme zvali „sve Sèrbe istočne cerkve“ (NN-99/XXIX, 1. 5. 1863.)

³⁹⁵⁶ А. Ј. Поповић, *Хаџи Стака Скендерова, српска калуђерица и учитељица*, Босанска вила, бр. 23. и 24, год. XVIII, Сарајево 1903, 394.

³⁹⁵⁷ Ђ. Слијепчевић, *н. д.*, 518.

³⁹⁵⁸ Ђ. Слијепчевић, *н. д.*, 22.

³⁹⁵⁹ А. Кос, *н. р.*, 2010, 204.

pravoslavni sa knezom ili vrhovnim muhtarom na njegovom čelu zvala se još tada „Srpska varoš“ („Vārōṣ-i Sırb“).³⁹⁶⁰

Bosansko-muslimanske vlasti uspjele su početkom maja 1861. razbiti jednu hajdučku četvu u Knežpolju predvođenu Ostojom Resanovićem, koga su ubile i glavu mu za primjer odnijele u Bihać. Ostala je nejasna Resanovićeva prava uloga, odnosno, nije poznato da li je ovaj pokret imao ikakvu političku zadaću ili je bio čisto hajdučki pokret. Bosanske vlasti uticale su na beogradskog pašu, da preko engleskog poslanika zahtijeva od srpske vlade, „da se knjažeski sekretar zbaci zbog toga, što je on nieki članak protivu Turakah u Serbskim novinama pod svojim imenom izdao“. Vlasti u Bosni su većinu tih agitacijskih proklamacija pohvatale. Problem sa proklamacijama bio je taj, što je „više ovdašnjih osobah (bilo) kompromitira(no)“. Naime, „u tim proklamacijama“, pozivali su se „Bošnjaci i Hercegovci, da se late oružja“. Bosanske vlasti otkrile su da srpski knez nije bio umiješan u izradu te proklamacije, kao „i da je ciela intrigua (spletka) izišla od jednog visokog duhovnika (mitropolit Mihailo-B. T.), koi (je) sa niekim sievernim konzulatom u tiesnoj vezi stoj(ao)“.³⁹⁶¹ Pokušaj ove zavjere otkrila je britanska vlada. Navodno, to je bio nekakav ugovor između srpskog i crnogorskog kneza i Jelinskog odbora potpisanog još 1. januara 1861. godine. Prema ugovoru srpski i crnogorski knezovi u budućnosti bi nosili „titulu veliki knezovi (naslov kralj, Cèrna Gora neće da dopusti knezu Mihailu), turska Srbija i Bosna, pripala bi po oslobodjenju kneževini Srbiji, a Hercegovina i jedan dio Albanije Cèrnoj Gori“.³⁹⁶² Ovaj slučaj natjerao je bosanske vlasti na strožiju kontrolu granice. Novom mjerom Osman-paše bilo je zabranjeno unošenje novina u Bosnu i Hercegovinu. Prema novom zakonu, svakome ko bi se uhvatio da krijumčari novine bio bi kažnjen sa „250 degeneka“.³⁹⁶³

Novi austrijski konzul Jovanović je u jednom od svojih prvih izvještaja bečkoj vladi opovrgao glasine oko obrazovanja nekakve jugoslovenske države u Bosni, za šta nije bilo nacionalnog i vjerskog konsenzusa. Narod u Bosni bio je podijeljen na tri vjere i bio je na veoma niskom stepenu razvoja da bi, kako je on naveo, na temelju savremenih

³⁹⁶⁰ MRS BL-AG ZOTP (1527-1878)-nema br. dok., *Vrhovni muhtar mahale Srpska varoš („Vārōṣ-i Sırb“)* Božji rob, knez Simo Simić (natpis na pečatu), godine Hidžretske 1278. (1861-1862.)

³⁹⁶¹ NN-117/XXVII, 23. 5. 1861.

³⁹⁶² NN-110/XXVII, 14. 5. 1861.

³⁹⁶³ A. Koc, *H. p.*, 2010, 200-201.

nacionalnih načela mogao započeti borbu protiv turske vlasti.³⁹⁶⁴ U Bosni je početkom 1860-tih prema statističkim podacima većina njenih stanovnika od jednog miliona, koliko se pretpostavljalo da ih je bilo, bili su najviše Sloveni i to „najpretežnije zakona iztočno-pravoslavnog“ kojih je bilo oko 600.000. Drugi po broju pripadali su zakonu „muhamedovom oko 300.000, a zapadnom ili rimo-katoličkom oko 150.000“. Osim što su svi bili Sloveni, „materinski im je jezik (bio) pravi i čisti jugoslavenski jezik“. ³⁹⁶⁵ U Hercegovini je od ukupno 300.000 stanovnika bilo najmanje katolika, tek nešto više od 30.000, „a muhamedanacah oko 50.000. Ostali su (bili) zakona iztočnoga“. ³⁹⁶⁶ Stranci su u to vrijeme cjelokupno stanovništvo evropskog dijela Turske procjenjivali na više od 14,500.000 stanovnika. Interesantno je, da je gotovo polovina od 12,720.000 hrišćana ubrajano u pripadnike takozvanog „srpskog naroda“ („the Servian race“), dok su drugu polovinu hrišćana činili Vlasi i Grci. ³⁹⁶⁷ Međutim, u stvarnom životu nije bilo tako. U svom životopisu pisanom negdje u približno vrijeme Luka Vukalović lično je posvjedočio, kako su katolici u Donjoj Hercegovini, koje je on nazivao „Srbima rimokatoličke vjere“ (?-B. T.), u stvari „zazirali od srpskog imena“. ³⁹⁶⁸ Bila je uobičajena pojava, da se u onovremenoj evropskoj literaturi samo pravoslavni „u Bosni i Hercegovini nazivaju Srbima“ („Serbi della Bosnia“ dell’ Erzegovina“), ali ne i druga dva naroda. ³⁹⁶⁹ Podjelama su, bez sumnje, najviše doprinosile segregativne politike dvije crkve. Tako je, pravoslavna crkva tražila, za slučaj da, ako se „Latinka“ („Латинка“), odnosno katolikinja željela udati za pravoslavnog momka obavezno „kaže kako (je htjela) da bude hristjanka („христјанка“), pa poslije toga da se vjenča sa momkom“. ³⁹⁷⁰

Srpski nacionalisti u Hercegovini, kao i u Bosni koji su, kako su se hvalili proljevali „posljednje kapi sèrbske kèrvi svoje“, prestali su početkom juna 1861. maštati o nekakvoj Garašaninovoj poslaničkoj i diplomatskoj pomoći njihovim pokretima. ³⁹⁷¹ Za

³⁹⁶⁴ G. Šljivo, *n. d.*, 2005, 149.

³⁹⁶⁵ NN-120/XXVII, 27. 5. 1861.

³⁹⁶⁶ NN-121/XXVII, 28. 5. 1861.

³⁹⁶⁷ W. Denton, *O. c.*, 1862, 279.

³⁹⁶⁸ I. Puljić, *n. d.*, 170.

³⁹⁶⁹ *Della Poesia popolare Slava, Discorso di Giuseppe Bodjanski. Versione dal russo di Orsatto Pozza*, Zara 1861. (u daljem navođenju: *Della Poesia popolare Slava*), 91.

³⁹⁷⁰ *Архијерејски намјесник протојер Стефан Бошковић, о венчању православног момка са „Латинком“*, Сарајево 13. (26.) фебруар 1863, у: Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836-1878*, 102.

³⁹⁷¹ NN-134/XXVII, 13. 6. 1861.

to vrijeme je apostolski vikar u Bosni kod Omer-paše Latasa u Carigradu „dobio osiguranje, da će se postarati da se željama i pravednim zahtjevima kèršćansko-katoličke raje zadovolji“. Sa druge strane, Latas je bio manje prijatan prema pravoslavnom mitropolitu, „poznatim Fanariotom, koji n(ije) govori(o) ni slavenski“. Latas ga je upozorio, u slučaju, da pravoslavno sveštenstvo u Bosni i Hercegovini u budućnosti ne bude birano iz naroda, da je sudbina njegovog nižeg sveštenstva i čitavog naroda bila masovni prelazak na katoličanstvo. Bosanskom veziru, koji je sa ovom dvojicom vjerskih poglavara bio u posjeti kod Latasa, prebačeno je da je bio nedovoljno obazriv na cjelokupnu političku situaciju. Vezir je uz sebe imao Vijeće koje su sačinjavali „stališki odbor bosansko-musolmanskih plemićah u Bosni“. Sa njima je Latas razgovarao najotvorenije, skrećući im svima pažnju da se oslobode „utopije“ kako je došlo vrijeme kraja Osmanskog carstva. Posebno ih je upozorio, da se ni po koju cijenu „neoslanjaju na Černogorce i Sèrblje, koji prijateljstvo prema njima licumiere, da zatim na njih udare i s rajom da ih unište“.³⁹⁷² Omer-paša Latas je dosta više bio zadovoljniji sa ponašanjem katolika, kojima je u znak poštovanja za njihovo regularno držanje prema vlastima tokom ustanka u Hercegovini 1860/61. poklonio u Mostaru zemljište za podizanje gradske bazilike.³⁹⁷³ On je u ratu protiv Vukalovićevih ustanika, poput nekih ranijih vladara Bosnom i Hercegovinom, mobilisao i naoružavao hercegovačke katolike.³⁹⁷⁴

Francuski konzul E. Vjet konstatovao je krajem juna 1861. godine, kako je Bosna već duže vrijeme predstavljala slabost u rukama Turaka i kako je bila predmet čežnje njenih susjeda. Unutrašnja trvenja između privilegovanih Muslimana i slovenskih hrišćana, kod kojih je osjećanje nacionalnosti bilo isuviše živo bila su na vrhuncu. Vjet je uviđao, kako je četrsto godina patnje slovenskih hrišćana u Bosni predstavljalo dovoljno pogodno tlo, da se na prvi poklič oslobođenja njihove braće mnogi u Srbiji i u Hrvatskoj podignu na ustanak.³⁹⁷⁵

Na vijest iz juna 1861. da je umro sultan Abdul Medžid mnogi hercegovački Muslimani su se neskriveno obradovali.³⁹⁷⁶ Kada je sultan Abdul-Medžid preminuo aprila 1861. i u Bosni „ciknuše od radosti Turci osobito Bošnjaci opojeni neizrečenom

³⁹⁷² NN-138/XXVII, 18. 6. 1861.

³⁹⁷³ Đ. Slijepčević, *n. d.*, 19.

³⁹⁷⁴ G. Šljivo, *n. d.*, 2005, 183.

³⁹⁷⁵ M. Šamić, *n. d.*, 47.

³⁹⁷⁶ В. Торовић, *н. п.*, св. 2, 1913, 200.

radosti i zadovoljstvom, što im je Abdul-Azis ulio u serca nadu o niekakvom starom turkovanju i bašalucima“. Sultan Abdul-Medžid bio je školovan čovjek. Završio je nauke u Parizu, „pa je stoga i bio zlovidjen, meržen i preziran toli u Carigradu koli kod svih Turakah u širokome carstvu“. ³⁹⁷⁷

U jednom dužem govoru u hrvatskom Saboru od 5. jula 1861. đakovački biskup Štrosmajer je naglasio, kako se pitanje porobljene braće u Turskoj jedino moglo riješiti „putem okrepljenog i osvešćenog jugoslavenstva“. Prema biskupu Štrosmajeru, u „hrvatskim zemljama“ i „hrvatskoj baštini“, koje su bile još pod Turskom, hrvatska država je trebala putem nacionalno-političke propagande jačati hrvatstvo i jugoslovenstvo, pogotovo što je Istočno pitanje bilo zajedničko pitanje svih južnih Slovena. Osim toga, on je naglasio kao veoma važno, da se u tim zemljama vodilo računa i o braći pod Turskom koja su, kako je naveo bila „rod od roda (njihovog) i krv od krvi (njihove), znači nisu (bili) Hrvati“ (bosanski Muslimani i Srbi-B. T.). ³⁹⁷⁸ Fra Martić je očekivao od hrvatskih narodnjaka da se u hrvatskom Saboru jasnije založe za katolike u Bosni. Molio je fra Martić i da se prenese želja „Države Redovničke („Bosna Argentina“-B. T.),-a skupa i puka jadnoga-Preuzvišenom gospodinu Biskupu (Štrosmajer-B. T.) da ako sreća posluži uočiti mu i sastati se“ sa bosanskim biskupom fra Sebastijanom. Fra Martić je čuo i da je navodno novi austrijski car pitao papu „štabi najvolio da mu za krstjane Bosanske za ljubav učini? Njemu je bilo posebno drago kada je čuo, da se kao novi austrijski konzul u Bosni pominjao Antun Vranicani“. ³⁹⁷⁹ U ovom smislu indikativno je bilo ponašanje prvaka katoličke crkve u južnoslovenskim zemljama, zagrebačkog nadbiskupa Juraja Haulika. On je, kao učesnik jednog saborskog zasjedanja 30. jula 1861. svim prisutnim zastupnicima poručio, kako je budućnost Hrvatske, ali i šire jugoslovenske narodne zajednice bila u uzročno-posljedničnoj zavisnosti od raspada Turskog carstva. ³⁹⁸⁰

Vjerovanje bosanskih Srba u imaginarnu osloboditeljsku misiju Rusije bilo je tada na svome vrhuncu. Zatvoreni pobunjenik Risto Jeić je krajem oktobra 1861. godine, navodno, sopstvenom krvlju napisao pismo ruskom caru Aleksandru II i to na njegov

³⁹⁷⁷ NN-18/XXIX, 23. 1. 1863.

³⁹⁷⁸ Lj. Kuntić, *Hrvatski sabor god. 1861. i jugoslavenska ideja*, JIČ, br. 4, Beograd 1969, 75-76.

³⁹⁷⁹ *Fra Grgo Martić-Andriji Torkvatu Brliću*, Novi Šeher 10. VIII 1861, u: Fra R. Drljić, *Korespondencija Andrije Torkvata Brlića i Fra Grge Martića*, 54-55.

³⁹⁸⁰ A. Szabo, *Josip Juraj Strossmayer, U povodu 200. obljetnice rođenja (1815-2015)*, Zagreb 2015, 13.

rođendan, u kome ga je molio da ga oslobodi iz zatvora. Ruski konzul Ščulepnikov, koji je pismo dostavio ruskom poslaniku u Carigradu obavijestio ga je, kako Jeić nije nimalo nevin, s obzirom da je radio na „uzbunjivanju hrišćanskih žitelja Bosne“. Ščulepnikov je Ignjatijevu skrenuo pažnju, kako se kod Osman-paše ne bi trebalo intervenisati u korist Jeića, jer bi se na taj način izazvala kompromitacija ruske vlade.³⁹⁸¹ Još u maju prethodne godine, ruski ministar spoljnih poslova knez A. M. Gorčakov obznanio je jednu notu kojom je izrazio zabrinutost svoje zemlje za položaj hrišćana u Turskoj. U istoj noti, knez Gorčakov predstavio je nastojanja da iste te hrišćane odvraća od njihovih buntovnih aktivnosti.³⁹⁸² Međutim, postoje indicije, da su Rusi priželjkivali pobunu hrišćana u Bosni iz čisto oportunističkih razloga, a da je ministar spoljnih poslova knez Gorčakov, kako tvrdi S. Jovanović čak: „*potajno podržavao panslavističku propagandu*“ među njima.³⁹⁸³

Znatnija razmimoilaženja Srba i Hrvata započela su s jeseni 1861. godine, pogotovo kada je bilo riječi oko „utemeljenja jugoslavjanske države“. Međutim, „(t)ada, gdje (je) pitanje ovo dozrieva(lo), kada se već govori(lo) o dinastiji, njezinu vieroizpoviedanju i stolici udalj(avale) (su) se obće stranke daleko jedna od druge“. Predmet glavnog spora i ključna karika nesporazuma bila je, svakako, dalja sudbina Bosne. Hrvati u okviru svoje nacionalno-političke zajednice ubrajali su „ne samo tri kraljevine pod ugarsku krunu spadajuće“, nego i Bosnu. S obzirom da bi u takvoj državi imao „katolicizam prevagu nad življem pravoslavnim“, onda bi najvjerojatnije i vladar bio „rimsko-katoličkog vieroizpoviedanja, koji bi u Zagrebu stolovao“. Sa druge strane, Srbi („Sèrbli“) sve su više težili ka organizaciji jedne nove države, ali izvan Hrvatske i to za to što bi bili najviše izazvani sve rasprostranjenijom hrvatskom teorijom „da ima u Hrvatskoj samo Hrvatah“. Po svemu sudeći, iz straha od katolicizma „sanja(li) (su) Sèrbli i o Velikoj Sèrbiji“. Za razliku od ovakvih razmišljanja „pozornost vlade kneza Mihajla obraćena je (bila) na serbsku kraljevinu, koja bi se ustrojiti imala na razvalinama Turskog carstva“.³⁹⁸⁴ Britanski konzul u Beogradu Longvort i sam je tada primjećivao kako se knez Mihajlo, za razliku od neobrazovanog Miloša „uljuljk(iva)“

³⁹⁸¹ И. Тепић, *н. р.*, 1985, 134-135.

³⁹⁸² D. Leovac, *Serbia and Russia during the second rule of prince Miloš Obrenović (1858-1860)*, Београдски историјски гласник, II, Београд 2011, 215.

³⁹⁸³ С. Јовановић, *Спољашња политика Србије у XIX веку*, СКГ, бр. 21, 1. Децембар 1901, 369.

³⁹⁸⁴ NN-249/XXVII, 29. 10. 1861.

snovima o panslavističkom carstvu“ i da je u Bosnu slao svoje obavještajce.³⁹⁸⁵ Ovaj konzul je kao glavnu „osvajačku tendenciju“ kneza Mihajla, samo godinu dana ranije, detektovao Bosnu i Hercegovinu, uz kneževo opravdanje da je u njoj živjela nacija srodna Srbima.³⁹⁸⁶ (?!-B. T) Zaista, Mihajlovi aduti u politici prisvajanja Bosne bili su identičnost vjere, azbuke i istorije sa ovom provincijom (?!-B. T.). Prema njegovom mišljenju, Hrvati su u tom smislu bili: „*na periferiji*“, dok su Srbi bili „*u središtu kruga*“.³⁹⁸⁷

Izgledno je, da je strah od pojačane srpske nacionalno-političke propagande u Bosni proizveo to, da se Kvaternikovom i Starčevićevom pravaškom zagovaranju opstanka Turskog carstva pridružio i hrvatski plemić, mlađi brat bana Josipa Jelačića, grof Đuro Jelačić Bužinski. Ovaj je na sjednici hrvatskog Sabora održanoj 10. avgusta 1861. vrlo jasno izložio svoj stav, kako bi više „volio vidjeti (svoj) narod pod turskim jarmom skučen, nego pod isključivim uplivom drugih izobraženih susjeda, i to samo zato uvjeren budući, da (hrvatskoj) narodnosti (od) Turaka pogibelj n(ije) prijeti(la)“. Dosta jasnije izjasnio se po ovom pitanju grof Jelačić, kada je rekao, kako „Turci bo jesu (bili) zadovoljni s imutkom i katkad tijelom ugnjetenih naroda, međutim izobraženi narodi od onih, kojima vladaju, osim imutka i tijela išt(ali) (su) još i dušu, (a) to je (bila) narodnost“.³⁹⁸⁸ Ipak, prvak pravašima suprostavljene hrvatske Narodne stranke dr. Franjo Rački izložio je do sredine novembra 1861. u istom tom hrvatskom Saboru četiri osnovna principa, kojih je trebalo da se pridržava hrvatska državna politika. Bosne su se ticale prva, treća i četvrta tačka: 1) Među Bosnom i Hercegovinom i Trojednom kraljevinom Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom nebi trebalo da bude carina; 3) Austrijski konzuli u Bosni i Hercegovini trebalo bi ubuduće da budu Hrvati iz Trojedne kraljevine; 4) Buduće austrijsko poslaništvo u Carigradu trebalo bi da ima dva Hrvata, „s obzirom na Bosnu i Hercegovinu i tursku Hrvatsku“.³⁹⁸⁹ Fra Grgo Martić bio je prvi od bosanskih franjevac

³⁹⁸⁵ Ph. Auty, *Необјављени документи енглеског министарства спољних послова о Србији 1837-1911*, 423.

³⁹⁸⁶ J. Пауновић-Штерменски, *Два српска кнеза, отац и син-слике из британских дипломатских извештаја*, ИЧ, Књ. LX, Београд 2011, 350.

³⁹⁸⁷ J. Ристић, *н. д., Прва књига 1848-1860*, 331.

³⁹⁸⁸ V. Klaić, *Crtice iz hrvatske prošlosti, s uvodom Dra Josipa Nagya*, Zagreb 1928, 49-50.

³⁹⁸⁹ Д. Берић, *н. д.*, 2005, 467.

koji je prihvatio politiku Račkog, a koji je te 1861. godine Bosnu nazivao hrvatskom zemljom („hrvatska Bosna“).³⁹⁹⁰ Sanjao ga je, čak kako je postao bosanski biskup.³⁹⁹¹

Prema vrlo vjerodostojnim izvorima „u cijeloj Bosni među Turcima i kèršćanima“ krajem novembra 1861. vladalo je veliko nezadovoljstvo. Ono je tim prije bilo interesantno s obzirom, da tada „više turskih obćinah javno izrekoše nepokornost turskim vlastima“. Hrišćani, iako su bili nezadovoljni nisu im se pridružili „pošto (su) njihove mudre poglavice (smatrale), da još nije prispeo čas, za javnu pobunu“. Oni se nisu pridružili bosanskim Muslimanima iako su se u Bosnu iz Srbije vratili mnogi bosanski bjegunci. Rukovodili su se svojim vlastitim planom i organizacijom. Bilo je gotovo svima poznato, da je oružja bila sasvim dovoljno kao i da su već bile izabrane ustaničke vođe, „koje (su) stoj(ale) u tiesnoj svezi i dogovoru s glavnim kolovodjom bošnjačkim, ko(j)i se (tada) u Cornoj Gori nalazi(o), i naputke im šilj(ao)“. ³⁹⁹² I britanski konzul Holms, smatrao je u decembru 1861. godine Crnu Goru najvažnijom karikom u održavanju nemira na granici sa Hercegovinom, kao i to da su Crnogorci i dalje podržavali hercegovačke ustanike.³⁹⁹³ U istočnoj Hercegovini strasti su uzavrele, pogotovo nakog što su s jeseni 1861. neki muslimanski nasilnici poharali manastir Duži i iz njega sve pokrali i ikone oskrnavili. Zvono koje su ovom manastiru poklonili Rusi, muslimanski razbojnici izrešetalu su stotinama kuršuma.³⁹⁹⁴

Sve više bilo je početkom decembra 1861. vijesti iz Bosne o tome, kako od turskih vlasti „n(i)je) pati(la) samo raja, nego i sama turska fukara“. To je bio razlog da bosanski vezir Topal Šerif Osman-paša obiđe mnoga manja mjesta u Bosni, zbog čega se „sirotinja kèršćanska i turska“ obradovala, iskreno se nadajući „da će joj koliko toliko olakšicah učiniti“. ³⁹⁹⁵ Naroćito teško bilo je muslimanskim seljacima u bihaćkom i banjalućkom sandžaku, gdje je njih oko 6.000 u novembru 1861. odbilo da plati porez državi, ali ih je bosanski vezir Osman-paša vrlo lako rastjerao i pohapsio, budući da su bili nenaoružani. Osman-paša je u ovom pokretu vidio i neke političke elemente,

³⁹⁹⁰ F. Rački, *Odlomci iz državnoga práva hrvatskoga za narodne dynastie*, Beč 1861, V.

³⁹⁹¹ *Fra Grgo Martić-Andriji Torkvatu Brliću*, Novi Šeher 15. II 1861, u: Fra R. Drljić, *Korespondencija Andrije Torkvata Brlića i Fra Grge Martića*, 48.

³⁹⁹² NN-285/XXVII, 11. 12. 1861.

³⁹⁹³ E. Radušić, *n. d.*, 137.

³⁹⁹⁴ *Нићифор Дућић, командант српске војске-В. В. Безобразову*, Сливница, 2. ноября 1861 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 364-365.

³⁹⁹⁵ NN-15/XXVIII, 20. 1. 1862.

odnosno, da pobunjeni Muslimani nisu voljeli bivšeg sultana „đaura“ Abdul-Medžida i da su bili pristalice novog sultana Abdul Aziza, pravog muslimanskog vjernika.³⁹⁹⁶ Navodno, u ovom muslimanskom pokretu otpora učestvovalo je i 18 hrišćana, koje je Osman-paša amnestirao, pošto su mu izjavili da su ih na otpor natjerale age i begovi.³⁹⁹⁷ Iskorak naprijed učinio je bosanski vezir i prema nekim srpskim nacionalnim agitatorima. Vlasti su prvih dana 1862. pomilovale sedmoricu trgovaca i popova iz Bosanske Krajine zatvorenih zbog širenja srpske nacionalne propagande: popa Vasilija Kovačevića, popa Davida Grubora, popa Vasilija Popovića, Luku Mudrinovića, Savu Ristića, Simu Vučkovića i Šundu Malovića.³⁹⁹⁸

Na podizanju svoga uticaja u Bosni dosta konspirativnije radila je i Srbija. Vlada Srbije je za obavljanje špijunskih poslova imala tokom 1862. povjerenike za Bosnu i to: Stevana Bogdanovića u Slavanskom Brodu, Nacu O. u Visokom, Stevu Petranovića u Tešnju, zatim postojao je i jedan tajni odbor u Sarajevu pod rukovodstvom Nenada Božidarovića u koji su još ulazili: Stevan Petranović, Gavro Vučković, Jakov Vučković, pop Savo Kosanović, Marko Vasiljević i Đorđe Vlajković. Poslove za srpsku vladu u Prijedoru obavljala je jedna osoba pod nadimkom Crni. Atanasije Nikolić im je svima bio šef, a u njegovom odsustvu Lazar Arsenijević Batalaka.³⁹⁹⁹ Uticaj ovih ljudi na terenu oko jedinstva ustanika izgleda da je morao biti još veći, pogotovo nakon saznanja da je na mnogim mjestima „među njima ovladala nesloga“.⁴⁰⁰⁰ Vjerovatno je i ovo bio povod za akciju turskih vlasti oko prikupljanja oružja od, do tada dosta mirnih bosanskih hrišćana. Naime, hrišćani su se tada posebno osjećali obespravljenim, tim prije što nelegalno oružje nije prikupljano od „muslimanskih“ („муслиманских“) stanovnika, „koji su (bili) uzavreli“, a pogotovo ne od „tursko-bosanskih spahija“.⁴⁰⁰¹

Direktna reperkusija crnogorske, ali i hercegovačke pobjede na Grahovu bio je dobitak: „*stare samouprave*“⁴⁰⁰² za istočni dio Hercegovine. Ova kvaziautonomna oblast ili kako su je ustanici nazivali: „*prva samouprava*“ prostirala se, samo formalno, od

³⁹⁹⁶ И. Тепић, *н. д.*, 351-352.

³⁹⁹⁷ *Исто*, 353.

³⁹⁹⁸ Г. Вучковић Краишникъ, *н. д.*, 82.

³⁹⁹⁹ АС-ФИГ (1819-1874)-бр. 2797, л. 1, бр. док. 1265, *Списак српских повјереника изван Србије у Босни, Херцеговини и Далмацији*, Београд 1862.

⁴⁰⁰⁰ СН-4/XXIX, 9. 1. 1862.

⁴⁰⁰¹ СН-2/XXIX, 4. 1. 1862.

⁴⁰⁰² Ј. Накићеновић, *н. р.*, 176.

sjevera: „od rijeke Tare do mora na dno Sutorine“ na jugu.⁴⁰⁰³ Vukalović je, kako konstatuje M. Ekmečić potpuno pogrešno vjerovao, da je imao bilo kakvu mogućnost da kao lokalni vojvoda ove oblasti otejpi i učini ih nezavisnim.⁴⁰⁰⁴ Vukalovićevo samostalno odlučivanje razbjesnilo je njegove dotadašnje političke mentore Crnogorce, koji su u svim pograničnim hercegovačkim mjestima koje je ovaj oslobodio postavili sebi odane ljude.⁴⁰⁰⁵ Dakako, famozna Vukalovićeva nezavisnost u djelovanju „Hercegovačkih Srba“ („Херцеговачких Срба“), prema svjedočenju Jovana Ristića „nije mogla proći a da ne vidi ruku pomoći, koju joj je knez Mihailo, prema prilikama, mogao pružiti“.⁴⁰⁰⁶ Ako se može vjerovati Vuku Karadžiću, knez Nikola je tada najviše iz straha od proširenja i jačanja srpskog uticaja u Hercegovini svu korespondenciju između kneza Mihajla i Vukalovića otkrio Omer-pašinom izaslaniku.⁴⁰⁰⁷ Nakon brzog dogovora Turaka i Austrijanaca, general Gavriilo Rodić, ekspresnom intervencijom vođenom iz Dubrovnika rasturio je tvrđavu u Sutorini, skinuo sa nje srpsku zastavu,⁴⁰⁰⁸ čime je i simbolično učinio kraj Vukalovićevoj srpskoj paradržavici u Hercegovini. Vukalović se nakon Rodićevog rušenja „fortece“ bezuspješno na Sutorini žalio 24. novembra 1861. svom političkom mentoru ruskom konzulu u Dubrovniku Petkoviću.⁴⁰⁰⁹ Poetičnije u žaljenju propale „sutorinske autonomije“ pisao je Rusima pop N. Dučić. On je ruskom konzulu u Mostaru Bezobrazovu, Rodićevu akciju okarakterisao kao „sramno djelo, koje je Austrija učinila protiv čovečestva i hrišćanskoga naroda“, koje se nije dalo „nikad i nikako opravdati“. Pop Dučić se „čudi(o) i divi(o), kako (je) mila mati Rusija dopušta(la), da Austrija granicu prekorači i na nepošteni način grdnu štetu učini!“⁴⁰¹⁰ Hercegovačkog popa Nićifora Dučića opisao je Bezobrazov ruskom poslaniku na Porti generalu Ignjatijevu kao ruskog pristalicu. Kada je molio ruskog konzula za ruski pasoš, pop Dučić dodvoravao se tako, što je isticao da je „mog(ao) dobiti crnogorski pasoš, no (da

⁴⁰⁰³ Исто, 185.

⁴⁰⁰⁴ М. Екмечић, н. д., 2, 1989, 190-191.

⁴⁰⁰⁵ Н. Урић, *Српско-црногорски односи и питање устанка у Турској с посебним освртом на извештаје Николе Јовановића Окана (1860-1866)*, ИЧ, књ. LIX, Београд 2010, 408.

⁴⁰⁰⁶ Ј. Ристић, н. д., *Друга књига 1860-1868*, 6.

⁴⁰⁰⁷ Н. Урић, н. р., 2010, 406.

⁴⁰⁰⁸ Ј. Накићеновић, н. р., 180.

⁴⁰⁰⁹ Л. Вукаловић, *војвода-К. Д. Петковићу*, Столац, 12. новбра 1861 г., в: *Освободителна борба народова Босније и Херцеговиније и Русија 1850-1864*, 366-367.

⁴⁰¹⁰ Нићифор Дулич-В. В. Безобразову, (Непознато), 23. новбра 1861 г., в: *Такође*, 372.

je) voli(o) ruski“. Dučić je Bezobrazovu otvoreno priznao da je „vazda bio i bić(e) ruski priverženik“. ⁴⁰¹¹

Omer-pašina želja, još od ljeta 1861. bila je da u svoje vojne formacije mobilise što veći broj hercegovačkih katolika. Tražio je da mu se u borbi protiv ustanika pridruži 3.000 katolika u Hercegovini⁴⁰¹² i tako ih potpuno odvoji od buntovnih Srba. Zajedničke ustaničke jedinice, koje su činili pravoslavni i katolici („Србљи православне и римске цркве“) u borbi protiv turskih vlasti održale su se u Hercegovini do sredine januara 1862. godine. Ova saradnja održavala se uprkos austrijskim i crnogorskim podrivanjima Vukalovićevog autoriteta. Njega su na sjevernoj strani, na Neretvi jedno kraće vrijeme podržavali katolički („католички Србљи“) ustanici pod vođstvom don Ilije (Vukas-B. T.).⁴⁰¹³ Osim ove malobrojne grupe katolika, većina ih je ostala mirna iako je srpska vlada računala na njihovo veće angažovanje. Prije ustanka, katolicima je prema planovima srpske vlade trebalo potvrditi sve povlastice, koje su u ranijim vremenima oni dobijali od banova, bosanskih kraljeva i turskih sultana, po kojima su, u što je srpska vlada pogrešno vjerovala, oni slabo zavisili od pape i Austrije. Ovaj plan pod imenom „Projekt za podizanje bune protivu Turaka u Bosni, Ercegovini, Staroj Srbiji i Niškom i Vidinskom pašaluku živeći“ izradio je 20. februara 1862. godine srpski špijun i takođe bivši katolik Tomo Kovačević. On je polazio od činjenice da „među Srbima u Turskoj imaju tri vere“. Interesantno je Kovačevićevo mišljenje o 170.000 katolika, koliko je procjenjivao da ih ima u cijeloj Bosni i Hercegovini, da bi oni „u pravoslavlje prešli, ali (da) za to (tada) nije bilo vreme“. On je uvjeravao srpsku vladu za 100.000 stanovnika Bosanske Krajine, prema kojoj je pretenzije imala Hrvatska, kako među njima nije bilo „nijednog Hrvata“. ⁴⁰¹⁴ Instrukcije, koje je te ustaničke 1862. dobio austrijski konzulat u Sarajevu odnosile su se najviše na brigu za katolike i njihove popove. U instrukcijama je bilo naročito naglašeno, kako bečka vlada nikada neće podržavati njihovo učešće u bilo kakvim prevratničkim akcijama. ⁴⁰¹⁵ Takođe, nije bila ni potpuna istina da su se i svi hercegovački Srbi pridružili Vukalovićevom ustanku. Pop Bogdan Zimonjić, iako je

⁴⁰¹¹ B. V. Bezobrazov-H. П. Игнатъеву, Мостар, 18 (30). декабря 1861 г., в: *Также*, 372.

⁴⁰¹² И. Тепић, *н. д.*, 297.

⁴⁰¹³ СН-5/XXIX, 11. 1. 1862.

⁴⁰¹⁴ Г. Јакшић, *Један „пројект“ српског устанка из године 1862*, Политика, бр. 10395, Год. XXXIV, Београд 1, 2, 3 и 4. мај 1937, 8.

⁴⁰¹⁵ R. Zaplata, *n. r.*, 1936, 144-145.

Portinon inspektoru Dževdet-efendiji „mnogo ličio na Luku Vukalovića (i) uvek bio igračka Crne Gore“⁴⁰¹⁶ je tokom ovog pokreta, slično svojim precima ostao vjeran i odan turski podanik, energično odbijajući da se pridruži pobunjenicima.⁴⁰¹⁷

Kao jedan od uzroka teškoće za uspostavljanje mira u Hercegovini, Holms je navodio i slabu želju kneza Nikole da se zaustavi hajdučija u pograničnim područjima. Prema njegovim riječima, iako je većina seljaka iskreno željela mir, njihove vođe nisu mislile tako, a pogotovo ne hajdučke bande, koje su seljake prisiljavale na učešće u ustanku. Holms je kategorički zaključio, kako nikakvo rješenje ne bi moglo da oslobodi hrišćanske seljake od zlih duhova njihovih vođa, hajduka i Crnogoraca. Kontroverzni britanski konzul u svojim ocjenama nije nimalo štedio ni turske vlasti, naglašavajući kako je privatni interes turskih oficira, pogotovo Derviš-paše samo produžavao ustanak hrišćana, doprinoseći na taj način već stvorenom utisku o nesposobnosti turskih vlasti za uspostavljanjem reda u zemlji.⁴⁰¹⁸ Za Vukalovića i njegove ustanike britanski konzul Holms je istakao, da im je jedina namjera u otporu vlastima bila lično materijalno okorištavanje. Vukalović je samo do prije nekoliko godina bio siromašni i bijedni seljak, a već tada je bio obučen u pozlačenu i posrebrnu odjeću. Po Holmsu, ovaj vođa hercegovačkih pobunjenika trenutno je postao veoma bogat i skoro nedodirljiv za turske vlasti. Oslobođanje od negativnih uticaja na ustanike, a koji su dolazili iz vana, britanski konzul je pronašao u njihovom što većem uključivanju u državnu službu.⁴⁰¹⁹ Tako su, na primjer, nakon Omer-pašine amnestije brojni pobunjenici u Gackom postali državni službenici.⁴⁰²⁰

Deklarativno, vojvoda Luka Vukalović je u ustanku za glavni cilj imao, „da ukine nezakonitu nametnutu vladu muslomansku u Hercegovini“. Pošto je bio nepismen, Vukalović je za sekretara imao „jednoga učena Sèrbina“, Mihaila Zegu. Sam je isticao kako ne želi da bude „gospodar od Hercegovine“ niti njen knez već da „traži samo slobodu sèrbskom narodu, i za nju je rad (bio) živieti i poginuti“. Kod njega je bila prisutna jedna politička teorija za koju se u ustanku borio i zalagao, a to je bilo

⁴⁰¹⁶ P. Vasa-Efendija, *n. d.*, 84.

⁴⁰¹⁷ *Consul Graf Martyrt-baronu Mamuli*, Mostar li 25. Aprile 1861, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 255-256.

⁴⁰¹⁸ E. Radušić, *n. d.*, 134.

⁴⁰¹⁹ *Isto*, 118.

⁴⁰²⁰ *Consul Graf Martyrt-baronu Mamuli*, Mostar li 25. Aprile 1861, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 256.

„historičko pravo, koje nigda n(ije) mo(glo) zastarieti“, iako je i sam ranije isticao, kako nikada „neć(e) dati ni da koji Sèrbi traže Hercegovinu kao svoje gospodstvo“. On je zapravo želio autonomiju za istočnu Hercegovinu u kojoj su većinu stanovnika činili pravoslavni Srbi. Na njegovoj kuli Stolac u kojoj je i sam često boravio, vijorila se „zastava sèrbska, od tri boje sa kèrstom u sriedi“. U tom dijelu zemlje veoma važnu poziciju imala je luka Klek, kao i pristanište Sutorina. I, iako su Austrijanci propuštali preko svoga mora u luke Klek i Sutorinu tursku vojsku i transport, Luka Vukalović je i dalje držao stare pozicije u istočnoj Hercegovini i u tome ih ometao koliko je god mogao.⁴⁰²¹ Kada je riječ o luci Klek, još prije 1852. mnogo malih borodova prolazilo je kroz ovu luku u trgovačke svrhe, ali se od Omer-paše Latasa u toj godini pokušala ova luka koristiti kao luka za pristanište ne samo trgovačkih nego i ratnih brodova. Od 1860. dozvoljavala je Austrija pristajanje i ratnih brodova sa trupama, ali uz posebno odobrenje njene vlade.⁴⁰²² Važnost luke Klek za Tursku bila je početkom 1860-tih ogromna. Iako je sama luka bila okružena sa obje strane austrijskom teritorijom, pristup hercegovačkom zemljištu je bio savršeno siguran da se zaštiti prenos oružja.⁴⁰²³ Porta je sa svoje strane poštovala ranije ugovore koji su to more oko Kleka i Sutorine proglašavali za „zatvoreno more“ („mare clausum“) i nije držala „jošt za udesno, da to pitanje sama pokrene, i otuđi Austriju od sebe“.⁴⁰²⁴ Britanski konzul u Sarajevu Holms i sam je mogao da se uvjeri, kako je bosanskoj vladi korištenje luke Klek uvijek, kao i te 1862. zavisilo od dobre volje Austrije.⁴⁰²⁵

Crnogorska vlada se sve do kraja januara 1862. vjerno držala politike kneza Danila sa željom „da se stanje susiednih kèršćanah poboljša“. Crnogorski vladar, kao i njegov otac Mirko nastojao je tada, da izgleda kao neko ko će „da pod slavenskom zastavom oslobodi tursku raju u Bosni i Hercegovini“. To su bili razlozi što su hercegovački hrišćani sa divljenjem gledali na Crnu Goru i bili „pripravni živieti i umrieti za mladoga vladaoca cèrnogorskih junakah, koi je njima (bio): žarko sunce, koje ih je pèrvi put poslie četiristogodišnjega robstva opet ugrijalo“.⁴⁰²⁶ Crna Gora je od kraja

⁴⁰²¹ NN-25/XXVIII, 31. 1. 1862.

⁴⁰²² G. Arbutnot, *O. c.*, 18.

⁴⁰²³ *Ibidem*, 21.

⁴⁰²⁴ CH-33/XXIX, 17. 3. 1862.

⁴⁰²⁵ E. Radušić, *n. d.*, 138.

⁴⁰²⁶ NN-25/XXVIII, 31. 1. 1862.

januara 1862. svojom novom politikom pasivnog držanja računala na dobijanje Hercegovine i to kao nasljednog kneževstva. Međutim, ove „crnogorske želje za prisajuzavanjem (Hercegovine) nenaídoše ni (t)ada na veće simpatije“ kod svih Hercegovaca, kod kojih je još uvijek ostalo u živom sjećanju, „da je samo od Crne Gore zavisilo, da se Hercegovina pre dolaska Omer-pašinog oslobodi“. Veći broj „vojvod(a) hercegovačkih (nisu) zaboravi(li), da oni u najodsudnijem času nisu dobili pomoći (od) tamo, otkuda su se oni, po tradicionalnoj politici vladika, takvoj najvećma mogli nadati“. ⁴⁰²⁷

Osim promjene političkog kursa Crne Gore prema Hercegovini, od kraja januara 1862. se izmijenio i politički kurs Hercegovaca, najviše zato što je umjesto Luke Vukalovića na čelo ustaničkog pokreta došao arhimandrit manastira Duži pop Nićifor Dučić. ⁴⁰²⁸ Postoje osnovane indicije da je Vukalovića, nešto ranije za sebe pridobio Omer-paša Latas. ⁴⁰²⁹ Osim toga, za Ruse je bilo neoprostivo što se Vukalović tajno sastajao sa austrijskim vicekonzulom u Mostaru Vukom Vrčevićem. ⁴⁰³⁰ Iako se Vukalović pravdao pred konzulom Petkovićem, da je bio spreman učestvovati „u predstojećem opštem srbskom pokretu u Otomanskoj“ („предстојећем општем србском покрету у Отманској“) ⁴⁰³¹ moguće je, da su kontakti sa Vrčevićem bili glavni razlozi njegovog smjenjivanja. Vukaloviću nije pomoglo ni njegovo tvrđenje, da je Austrija bila Srbima „vazda gori neprijatelj nego i sami krvnik (njihov) već umrli Turčin“. ⁴⁰³² Iako je i pop Dučić bio Vukaloviću kao i ruskom konzulu u Dubrovniku Petkoviću sumnjiv kao Latasov doušnik, ⁴⁰³³ on je na čelo ustanka došao u vrijeme velikih političkih previranja oko pitanja budućeg statusa Bosne i Hercegovine. O njenom položaju i budućem političkom statusu svoja razmišljanja iznio je u to vrijeme u svome pismu Milanu Petronijeviću srpski političar Ilija Garašanin. On je isticao kako je evropska diplomatija,

⁴⁰²⁷ CH-6/XXIX, 13. 1. 1862.

⁴⁰²⁸ CH-10/XXIX, 23. 1. 1862.

⁴⁰²⁹ *Сердар Екрем Омер-паша*, бр. 15, 1. аугуста 1886, 233.

⁴⁰³⁰ *А. Е. Лаговский-Н. П. Игнатъеву*, Рагуза, 8 (20) фебрала 1862 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 381.

⁴⁰³¹ *Л. Вукаловић, войвода-К. Д. Петковичу*, Сугорина, 22 фебрала 1862 г., в: *Также*, 391.

⁴⁰³² *Также*, Также, 27 марта 1862 г., в: *Также*, 396.

⁴⁰³³ I. Terić, *Uspoređivanje vrijednosti podataka iz ruske arhivske građe i podataka iz javne publicistike za istoriju Bosne i Hercegovine od 1850. do 1875. godine*, u: Међународни научни skup: „Problemi istorije Bosne i Hercegovine 1850-1875“, Posebna izdanja, knj. LXXXIV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 20, ANU BiH, Sarajevo 1987, 140-141.

„da bi izašla iz teškoća političkog pitanja“, zapravo „pošla putem čudnovate nesledstvenosti“. Garašanin je evropskoj diplomatiji naročito zamjerao, što se ona protivila „stvaranju nove države prema načelu narodnosti“, predviđajući da „će ona ići u isto vreme da zada smrtni udarac narodnosti“. On je već imao saznanja da bi Austrija za izgubljene teritorije u Veneciji mogla dobiti ekvivalentnu nadoknadu „u Turskoj i tako diplomatskim putem razriješi(ti) pitanje koje je do sada izgledalo da će se samo na bojnopolju razriješiti moći“. Vrlo dobro je znao, da su Bosna i Hercegovina bile „zemlje koje (su) se Austriji ustupa(le)“. Uviđao je, takođe, da je za ujedinjenje Srba i priključenje Bosne i Hercegovine Srbiji „mogućnost ova stavlja(la) (Srbiji) pred oči najcrnje izgleda, ono po (srpskom) shvatanju nije (bilo) ništa manje no uništenje svakog izgleda na budućnost“. Garašanin je, ipak, još uvijek gajio iluziju o nekakvom ruskom protivljenju ovakvom razvoju događaja, pogotovo što je Srbija, prema njegovom ličnom priznanju u „budućnost(i) toliko računa(la) na Rusiju“. ⁴⁰³⁴ Iste godine, on je izradio i plan pod naslovom „Pripreme za narodni ustanak u unutrašnjosti evropske Turske“. ⁴⁰³⁵ Garašanin je nakon bombardovanja Beograda 1862. sve češće uobičavao svoje povjerenike u Bosni ohrabrivati riječima: „*Evo nas čim padne prvi snop*“, ⁴⁰³⁶ što je kasnije preformulisao u: „*Evo nas na proleće*“. ⁴⁰³⁷ Nije bila tajna, da je Austrija od početka 1860-tih najviše zbog svoje trgovine uviđala vrijednost priključenja Bosne i Hercegovine. ⁴⁰³⁸ Navodno, i ruski car Nikolaj I se u to vrijeme zalagao za dobijanje autonomije Bosne i Hercegovine i njeno čvršće vezivanje za Srbiju. ⁴⁰³⁹ Malo je vjerovatno, da je „Društvo za oslobođenje i ujedinjenje cijelog srpstva“, formirano iste godine u Mostaru pod pokroviteljstvom sekretara ruskog konzula Vladimira Jonina imalo veze sa ovim carevim razmišljanjima. ⁴⁰⁴⁰ Austrija je tada doznala, da je iz luke u Marseju isplovio neki ruski brod natovaren sa 50.000 pušaka za Srbiju i ustanike u Bosni. Navodno, ovaj brod trebao je stići u Galatu u Vlaškoj, a odatle Dunavom u Beograd. U

⁴⁰³⁴ АС-ФИГ (1819-1874)-бр. 2795, л. 2, бр. док. 1277, *Илија Гарашанин-Милану А. Петронијевићу*, Београд 8. (20.) фебруар 1862.

⁴⁰³⁵ Д. Мекензи, *н. р.*, 203.

⁴⁰³⁶ Ј. Ристић, *Једно намесништво 1868-1872*, Београд 1894, 16.

⁴⁰³⁷ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923, 221.

⁴⁰³⁸ G. Arbuthnot, *О. с.*, 23.

⁴⁰³⁹ Д. Берић, *Српско питање и политика Аустроугарске и Русије 1848-1878*, Београд 2000, 111.

⁴⁰⁴⁰ А. Кос, *Михајло Љубибратић-вођа Херцеговачког устанка*, у: *Невесињска пушка*, Зборник радова са научног скупа о устанку у Херцеговини 1875-1878, Источно Сарајево 2006, 58.

Bosnu su oružje trebali prokrijumčariti srpski agenti, neki Sekulić iz Pakraca i Petar Uzelaz iz Karlovca. Po Vojnoj Krajini i Bosni pojavio se u to vrijeme veliki broj raznih proklamacija na latinici i ćirilici. Propagandne poslove za srpsku vladu obavljali su, poručnik glavnog štaba srpske vojske u Beogradu Aleksandar Vukobratić Matešić i Bugarin Georg Stefan Rakovski.⁴⁰⁴¹

Crnogorci su početkom februara 1862. bili još energičniji prema hercegovačkim ustanicima u pogledu njihove potpune dezavuizacije. Luka Vukalović praktično je pao u nemilost Cetinja, koje ga je lišilo titule crnogorskog vojvode. Da čitava stvar bude još komičnija, Vukaloviću je bilo dozvoljeno da se za stalno nastani na Cetinju. Ubrzo je došlo do njegove iznenadne rehabilitacije, pa je od crnogorskog knjaza ponovo dobio titulu vojvode,⁴⁰⁴² uz protivljenje što su za njegove zamjenike izabrani Matanović i pop Dučić.⁴⁰⁴³ Novi Vukalovićev zadatak bio je pacifikacija ustaničkog područja u Hercegovini. Na pacifikaciji istog područja sa turske strane najviše je radio Omer-paša Latas, koji je na sve moguće načine „pokušavao privoljeti pobunjene Hristijane („Христијане“), da se pokore na miran način“. On je još 22. decembra 1861. iz Mostara poslao jednu „proklamaciju“ stanovnicima Šume, Popova polja, Zubaca, Banjana i Pivljana u kojoj im je obećao praštanje. Njemu je na ovu proklamaciju odgovorio ratoborni pop Nićifor Dučić, „da ga Hristijani („Христијани“) očekuju sa oružjem u ruci, kojim će sebi izvojevati zlatnu i svetu slobodu, ili za nju poginuti“. Pop Dučić je računao da se sa ratnom snagom koja je preko zime „prikupljena i ustrojena“ može suprostaviti regularnoj turskoj vojsci. On je u Hercegovini stvorio „politično ustrojstvo“ („политично устројство“) na crnogorski način. Hercegovačka žandarmerija koju je lično uredio, nosila je ime perjanika kao u Crnoj Gori. Veliki broj katolika mogli su se lično uvjeriti „da glavari ustavši Hercegovaca neprave razliku između katolika i pravoslavni“. Jedina želja hercegovačkih vođa bila je „oslobođenje svoga otačestva i slavenske narodnosti („славенске народности“)“. Negdje u to vrijeme na nekim mjestima u Hercegovini primjećeno je kod nekih muslimanskih porodica, kako se i kod njih počela buditi svijest o tome da su i oni „slavenskog („славенског“) porekla“, naročito nakon saznanja „da (su)

⁴⁰⁴¹ I. Pederin, *Pokušaji prodora na zapad Crne Gore, Srbije i pravoslavlja u XIX. stoljeću*, Croatica Christiana periodica, br. 30, God. XVI, Zagreb 1992, 191.

⁴⁰⁴² CH-14/XXIX, 1. 2. 1862.

⁴⁰⁴³ CH-16/XXIX, 6. 2. 1862.

slobodni Crnogorci Turke u svojoj zemlji isto tako pošt(ovali) kao i pravoslavne“.⁴⁰⁴⁴ Takođe, i u drugim dijelovima pokrajine moglo se osjetiti raslojavanje bosanskih i hercegovačkih Muslimana od ostalog muslimanskog stanovništva, posebno Arbanasa. Potomci bosanskih spahija i generalno bosanski Muslimani posebno su bili ogorčeni na Arbanase u Bosni, „koji se Bošnjacima n(isu) mog(li) umiliti, jer su oni (bili) sasvim druge naravi“, a pogotovo što „n(isu) govori(ili) srbski“ („србски“).⁴⁰⁴⁵

Na sjeveru zemlje, u Bosni, vezir Topal Šerif Osman-paša posjetio je u pratnji starješina svih vjera mjesto Žepče. Pridobijanje katolika za vojsku bio je jedan od glavnih ciljeva ove posjete. On je u ovom malom mjestu izdao jednu naredbu koja je dozvolila katolicima vraćanje oduzetog oružja, ali samo na području sjeverno od Sarajeva. Tako su u Bosanskoj Posavini, u gradačačkoj nahiji turski činovnici išli od sela do sela i primoravali knezove, „da polažu krstov u jednoj knjizi“, kao garancija da će odgovarati za svo oružje koje bi se poslije pronašlo. Drugi gest učinjen prema katoličkim seljacima bio je kada je iz Bosanske Posavine sa imanja Husein-kapetana stanovnicima na rijeci Bosni „koji (su) mre(li) od gladi“ bilo pozajmljeno žita u vrijednosti od 40.000 dukata. Bosanski vezir je i sam u susjednom Novom Šeheru probao hljeb koji su seljaci pravili od samljevene hrastove kore i kukuruzne šepurine, povikavši nezadovoljno: *Alah, Alah!* Katolici u Bosni, gubitkom fra M. Šunjića praktično su izgubili nacionalno-političkog lidera. Novi apostolski vikar za Bosnu Sebastijan Franković, Dalmatinac po rođenju nije se pomakao puna tri mjeseca iz svoje rezidencije u Gučoj Gori i mnogima je izgledalo „kao da se neće znati umiliti ni kod Turaka ni svoji dijecezana“.⁴⁰⁴⁶ Nekom vrstom napretka za ovu populaciju smatralo se kada su te godine bosanski franjevci fra Anto Knežević i fra Mihovil Marijanović u Splitu štampali školski udžbenik za katoličku djecu pod nazivom „Mladić bosanski provigjen u svojoj učionici za prvu godinu“, u kome se veća važnost davala latinici, a manje ćirilici. Udžbenik je u narednom periodu očišćen od ćirilice i nazvan je „Hrvatska abeceda“.⁴⁰⁴⁷ Fra Anto Knežević, koji je tada u Livnu bio učitelj na franjevačkoj školi radio je početkom 1860-tih kao dopisnik zadarskog

⁴⁰⁴⁴ CH-17/XXIX, 8. 2. 1862.

⁴⁰⁴⁵ CH-19/XXIX, 13. 2. 1862.

⁴⁰⁴⁶ CH-17/XXIX, 8. 2. 1862.

⁴⁰⁴⁷ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 414.

Narodnog lista.⁴⁰⁴⁸ Kroatizacija bosanske katoličke kulturne baštine bila je još očiglednija, kada su te 1861. godine, kao i naredne dvije godine govori Banjalučanina fra Marjana Jakovljevića bili u Zagrebu štampani pod nazivom „Hrvatske pučke propoviedi“.⁴⁰⁴⁹ Međutim, u Hercegovini su katolici svoj jezik i dalje nazivali ilirskim, a njihov biskup fra Anđeo Kraljević je za objavu pripremao udžbenik pod naslovom „Grammatica latino-illyrica“.⁴⁰⁵⁰ Bosanski Srbi ili „Srbi u Bosni“ („Serbi della Bosnia“), kako ih je već u to vrijeme prepoznala i evropska literatura,⁴⁰⁵¹ podigli su na širem prostoru Bosanske Krajine, gdje je bila njihova najveća koncentracija više osnovnih škola. Kod Bihaća u Hrgaru srpsku školu vodila je popovska porodica Kovačević, otac Filip i sin Vasilije. Sve druge škole su vodili popovi: u Pritoci Petar Gaković, u Hrgaru pop Simeun Ivančević, u Stabandži pop Pero Vranješević, u Glinici kod Cazina pop Pero Repac, u Bosanskoj Krupi pop Jovo Gaković, u Velikom Radiću kod Bihaća pop Stevan Beronja i brojni drugi.⁴⁰⁵² Ovi popovi, bez svake sumnje, vodili su nastavu na najprimitivniji način. Pomenuti pop Jovo Gak(ović) bio je poznat u narodu kao raspirivač mržnje prema svemu što je bilo muslimansko. Prema riječima M. Karanovića, ovaj suvajski seoski pop i bosansko-krupski učitelj: „*Turke nije trpeo i vazda im se rugao radi poznatog njihovog straha od Rusa, koga zovu Moskov*“. Takođe, poznata je bila njegova poruka sa olatara i sa crkvenih zborova: „*Da sv. Bogorodica prekriva svojim pokrovom sve dobre Srbe i Rišćane*“.⁴⁰⁵³ Po svemu sudeći, naprednije obrazovanje od bosansko-krajiških vodili su učitelji srpskih škola u Bosanskoj Posavini. Tako su, na primjer, u Modriči učitelji od 1860. do 1865. osim jednog popa (pop Simo Kukavica) bili civili: neki Stojaković, Kosta Jovičić, Stevo Paunović i Makso Todorović.⁴⁰⁵⁴ Srpsku školu u Zagonu kod Bijeljine vodili su 1860. učitelji: Risto i Radovan. Učitelj srpske škole u Dvorovima, takođe kraj Bijeljine bio je tada Radovan Jovanović, u Zoviku kod Brčkog

⁴⁰⁴⁸ S. M. Traljić, *Natko Nodilo kao urednik Narodnog lista*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. VIII, Zadar 1961, 127.

⁴⁰⁴⁹ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 488.

⁴⁰⁵⁰ *Isto*, 425.

⁴⁰⁵¹ *Della Poesia popolare Slava*, 91.

⁴⁰⁵² П. С. Иванчевић, *Двије-Три о негдашњој школи на Хргару у Бихаћком протопопјату*, Источник, св. III, год. VIII, Сарајево 1894, 118-119.

⁴⁰⁵³ М. Карановић, *n. p.*, 1925, 358.

⁴⁰⁵⁴ Н. Ћурић, *n. r.*, 1958, 168.

učitelj 1861. bio je Danilo Blagojević, a u Miloševcu kod Modriče 1862. učitelj Damjan Popović.⁴⁰⁵⁵

Novi preokret u politici Crne Gore prema hercegovačkom ustanku desio se početkom februara 1862. godine, kada se u čitavoj Crnoj Gori uzvikivalo: „*Ustanak se mora pod pomoći!*“! Bilo je mnogima takođe poznato i to, da je ista misao „oduševljavala i samog knjaza“.⁴⁰⁵⁶ Jedan dio stanovnika sa ustaničkog područja Šume i Popova Polja odustali su sredinom februara 1862. od dalje pobune, pa su od turskog konzula u Dubrovniku molili da javi Omer-paši njihovu želju da se ponovo pokore.⁴⁰⁵⁷ Latas nije samo pobunjene Srbe smatrao za jedine krivce za nemire u zemlji, nego i Muslimane. On je muslimanske predstavnike u Mostaru, begove i age optužio da su „sebično radili sa hrišćanima“.⁴⁰⁵⁸ Zadnjih dana februara 1862. održan je sastanak između Omer-paše Latasa i Luke Vukalovića u Igalu, u kući nekog pravoslavnog popa. Latas je Vukaloviću „ultimativno“ ponudio dostojanstvo turskog generala i penziju pod uslovom da Turcima preda Sutorinu. U protivnom, ako to ne učini Latas je zaprijetio sa otpočinjanjem „vojne“ protiv njega.⁴⁰⁵⁹

Bosanska muslimanska vlada je krajem februara 1862. razmišljala o novim potezima radi umirenja zemlje. Ona je ozbiljno planirala da na Sarajevskom polju održi jednu veliku skupštinu sastavljenu od svih hrišćanskih popova i fratara, hodža, zatim svih turskih i hrišćanskih knezova i muhtara. Plan vlade bio je da se tom prilikom ponovo proglasi Hatihumajum ili neki novi zakon od sultana Abdul-Aziza, „a tim da se ide na upokojenje kod Bošnjaka“ („Бошњака“).⁴⁰⁶⁰ U isto to vrijeme srpski špijun Kovačević imao je drugačije planove sa Sarajevom. Po njegovom planu, u budućoj srpskoj ofanzivi u Bosni, poslije napada i osvajanja: Rače, Bijeljine, Bosanskog Broda, Brčkog, Modriče, Srebrenice, Foče, Višegrada, Knež-Polja i Livna, u Sarajevu se „mora(la) dati odlučna bitka (u kojoj), ako ne bi naterali Turke da se predadu 'na lep način'“.⁴⁰⁶¹

Veliki broj bosanskih hrišćana pokušao je još početkom 1860-tih spas pronaći bijegom preko Save u Austriji i dalje u Srbiji. Poznato je da je među njima bio i veliki

⁴⁰⁵⁵ М. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, 84-85.

⁴⁰⁵⁶ СН-17/XXIX, 8. 2. 1862.

⁴⁰⁵⁷ СН-16/XXIX, 6. 2. 1862.

⁴⁰⁵⁸ *Сердар Екрем Омер-паша*, бр. 16, 16. аугуста 1886, 248.

⁴⁰⁵⁹ СН-22/XXIX, 20. 2. 1862.

⁴⁰⁶⁰ *Исто*

⁴⁰⁶¹ Г. Јакшић, *н. р.*, 1937, 8.

broj nižih parohijalnih popova, od kojih su neki bili uključeni u srpsku nacionalno-političku agitaciju. Jedan od njih pop Gojko Mirošević obratio se početkom marta 1862. godine „svojim Bošnjacima i Hercegovcima“. Za prave neprijatelje stari pravoslavni pop nije smatrao begove, age i spahije već „Turke Osmanlije“. On je sa austrijske teritorije na koju je prebjegao pozivao svoje vjernike koji su ostali u Bosni, da, kako je rekao: „*turske kuće, bule i anume, u svoj Bosni i Hercegovini poštujemo i u turski mal da ne diramo, pa da i Turci, što je naše, ostave na miru!*“ Pozivao je na suživot dvije religije u Bosni, hrišćanske i muslimanske ističući, da kao što je bilo normalno da hrišćani slobodno idu u crkvu, muslimani neka slobodno idu u svoje džamije i „neka se klanjaju po adetu svome, neka se mole bogu i svojem svatom proroku“. Pop Mirošević je u svom političkom govoru i obraćanju naglasio, kako i u budućnosti „*mi bez naših agah i spahijah nemožemo ništa učiniti, kao i oni bez nas*“. On doslovno kaže: „*U jedinstvu bit ćemo i jači i snažniji pa u skupu kad se latimo svietloga oružja odbit ćemo osmanlijsku silu*“. Na kraju ovog političkog pamfleta pop Mirošević je pozivajući se na jevanđelje i sveti krst upozorio, da: „*Koi neće mene da sluša, božjega nevidio lica, nu djavolim šakah dopanuo, da ga vuče u paklu prokletom vieka i dok traje bielog svieta. Koi bi se od nas našao koi nebi hotio pružiti amo ruku pomirenja neimao mira ni ovoga ni onoga svieta. Černa zemlja toga neprimila, nu mu kosti zbilja izturila, koi s nama nebi pristanuo, da se tvèrđi jedna veza sveta medju braćom roda jedinoga u Bosni i Hercegovini bez razlike viere i zakona. Tko je Bošnjak ili Hercegovac turske viere ili ti hrišćanske ili kèrščanske svi u jedno kolo da se uhvatimo, jednom skupa dušom da dahnemo, pa u slozi da se podignemo, Osmanlije tek da dobijemo, nebil Bosna opet Bosnom bila i slobodna zemlja postala, kao što je prije toga bila sa svojom sestrom milom Hercegovinom*“.⁴⁰⁶² Za popa Gojka govorilo se, da se navodno već dogovorio sa famoznim hodžom Mujom, „da tursku braću slavensku sa kèrštjani(ma) pomire“.⁴⁰⁶³ Ovaj hodža izdao je takođe jedan proglas u kome je svoje sunarodnike otvoreno strašio, kako je namjera „Osmanlija (bila) da podave i (bosanske Muslimane) i raju“. On je Omer-pašin poziv bosanskim Muslimanima da pođu u rat protiv Crne Gore svojim vjericima predstavio kao „haram za Bosnu i za Hercegovinu“. Hodža Mujo Mejović bio je mišljenja kako je nakon

⁴⁰⁶² NN-67/XXVIII, 21. 3. 1862.

⁴⁰⁶³ NN-83/XXVIII, 10. 4. 1862.

istrebljenja bosanskih spahija, Omer-paši još jedino bilo preostalo da istrijebi „Tur(ke) Bošnja(ke) i Hercegovc(e)“. Pozvao je „Tur(ke) Bošnja(ke) i Hercegovc(e) (da se) slož(e) s rajom“ i da se sa njom podign(u) i svietloga da se lat(e) oružja, te da jednom izbav(e) Bosnu i Hercegovinu od osmanliskoga jarma i dušmanstva“. ⁴⁰⁶⁴ Vjerovao je hodža Mejović u bratsku slogu sa hrišćanskom rajom sa kojom su, po njegovom mišljenju bosanski Muslimani bili „jedna duša i jedno telo, kao što (su) svi (oni bili) sinovi Bosne i Hercegovine“. Kuriozitet je njegovo nazivanje bosanskih Muslimana „Tur(cima) roda bosanskog, butum Bosne i Hercegovine“, koji su prije turskog osvajanja Bosne „s rajom jedne vjere bili“. ⁴⁰⁶⁵

Već je bila „javna tajna“, da je u Sarajevu i Mostaru „englezki novac podupir(ao) Omer pašu u njegovom poduzeću“. Glavni razlog za ovu englesku podršku proizilazio je iz straha od Srbije, za koju se „ozbiljno misli(lo) da će pružiti bratsku ruku tužnoj i jadnoj svojoj braći sèrbskoj u Hercegovini, (odnosno) da neće ravnodušno gledati, gdje padaju tolike dične žertve naroda sèrbskoga“. Bosanski Muslimani su bili dobro informisani o mogućem napadu iz Srbije, zbog čega su „brižljivo, obilazili granice sèrbske postavljajući vojsku i karaule, da paze na svako kretanje u Sèrbiji“. I sama namjera Omer-paše bila je, da što se tiče ustanka u Hercegovini, da ga „svèrši do prolieća, (a zatim) da onda svu silu obrati na Sèrbiju“. ⁴⁰⁶⁶ Bosanski hrišćani imali su velika očekivanja od Srbije. Njih je posebno hrabrila činjenica to što je „Sèrbija hajela) i nehajela) što s(u) na nju kriv(ili) iz Carigrada“, kao i to što se u Srbiji „pripravljalo) oružje“ i što su se u toj zemlji „momci viežba(li), da bude sve gotovo do potrebe“. ⁴⁰⁶⁷ Neki poznatiji bosanski Musliman iz viših slojeva iz bosanskog Podrinja „govorio je na niekome miestu sa svim poveriteljno da bi oni odavna udarili na Sèrbiju, samo da im n(isu) smeta(li) Hercegovci i Cernogorci, ali da se n(ije) mo(gao) nikako razmimoići, nego će na lieta za cielo baš vojevati proti Sèrbiji, pa ili i onamo mora biti kao što je u Bosni, ili da u Bosni bude, kao što je onamo u Sèrbiji“. Pritisak na narod zbog nasilne konfiskacije oružja od hrišćana nastavljen je i početkom marta 1862. godine. Tih dana,

⁴⁰⁶⁴ *Rieč hoždje bosanskoga Haždji Muje Mejovića*, u: S. Banović, *Dva tajna bosanska proglašenja za tursko-crnogorskog rata god. 1862, kojima bi trebalo ustanoviti autora*, JIČ, god. V, sv. 1-2, Ljubljana-Zagreb-Beograd MCMXXXIX, 233-234.

⁴⁰⁶⁵ *Isto*, 235.

⁴⁰⁶⁶ NN-67/XXVIII, 21. 3. 1862.

⁴⁰⁶⁷ NN-83/XXVIII, 10. 4. 1862.

jedna veća grupa od četrdeset ljudi otjerana je u lancima u Carigrad. Interesantno je, da se među njima nalazilo šestoro bosanskih Muslimana, dok su svi ostali bili „Sèrbi krajišnici“.⁴⁰⁶⁸

Strana štampa iznijela je krajem marta 1862. sumnje, da se Srbija ubrzano naoružavala i spremala za vojnu intervenciju u Bosni. Otkrivena je i neka proklamacija kneza Mihaila u kojoj se govorilo, „da će u Bosanskoj Krajini turska fukara uz raj u pristati“.⁴⁰⁶⁹

U jugozapadnom dijelu zemlje, u Uskoplju i u okolini Duvna pojavili su se sredinom aprila 1862. godine „ajduci nekakvi Dalmatinci (kako se govori[lo]) ele ubili su jednog bega u Skoplju (Karabega) bogatca; pak (t)ad bezi poturice navalili (su) na jadnog krstjanina Ivana Sučića“. Fra Filip Kunić je pisao tada bosanskom veziru, kako su ga „okrutne poturice vezane nadžacim gon(ile) do pravednog hatihumajunskog Parizkim ugovorom utvrđenog suda“. Bilo je potpuno jasno, da su „ovo sve poturice spletj(ale), da se tako uklone dužnosti vojevati protiv hercegovacah, Crne Gore i Srbije“. Zanimljivo je, da je fra Kunić smatrao da je među takozvanim „poturicama“ bilo najviše, kako je govorio „poturica Srbah“,⁴⁰⁷⁰ misleći najvjerojatnije na nedavno protjerane Muslimane iz Srbije. Bio je to do tada neviđen egzodus. Računa se da je iz Srbije u Bosnu od 1862. do 1867. bilo protjerano oko 23.000 Muslimana.⁴⁰⁷¹

Turski ultimatum koji je krajem aprila 1862. poslan Crnoj Gori, od ove nije bio uvažen. Knjaz Nikola bio je jedino spreman samo onda „stupiti u pregovore, kad bi se pregovara(n)a avtonomija („автономија“) za Hercegovinu raspostrla i na Bosnu“.⁴⁰⁷² To je bio jedan od ključnih razloga što je Porta već prvih dana maja 1862. odlučila „da se sva sila upotrebi, da se što prije Hercegovina pokori“. Na višem državnom nivou bilo je konačno dlučeno, da se „po svoj Bosni ponamieste sami Osmanlije, a uklone Bošnjaci Turci od sviuh častih i službah carskih“. U Carigradu su bili mišljenja „da su Bošnjaci biesni, koji čine bune i nemire, pak da ih treba satrieti, osiromašiti, i pogaziti, da budu pokorni kao ovce u toru, da i oni onako pravi Turci nisu, već osmanlijski amali, koje su

⁴⁰⁶⁸ NN-67/XXVIII, 21. 3. 1862.

⁴⁰⁶⁹ A. Koc, *n. p.*, 2010, 207.

⁴⁰⁷⁰ *Fra Filip Kunić-Andriji Torkvatu Brliću*, Guča Gora, 17. april 1862, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 277.

⁴⁰⁷¹ S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije i Crne Gore tokom XIX stoljeća*, Sarajevo 1998, 20.

⁴⁰⁷² CH-48/XXIX, 24. 4. 1862.

Osmanlije na sablji predobili”. Osim toga, Porta je sve više bila i pod britanskim pritiskom, „da i raju od spahijah posve oslobode, ako (je) h(tjela), da ima postojan mir u Bosni”.⁴⁰⁷³

Veliki broj mobilisanih bosanskih Muslimana je već sredinom maja 1862. bio poslan na granice Srbije i Crne Gore.⁴⁰⁷⁴ Od toga vremena posebno se pazilo na granicu sa Crnom Gorom, koja je u to vrijeme predstavljala za Bosnu veću opasnost od Srbije.⁴⁰⁷⁵ Mobilizacija muslimanskog stanovništva nije bila bez osnova, ali i prema samim austrijskim izvorima iz toga vremena vidi se da kod domaćeg hrišćanskog stanovništva, a pogotovo kod Muslimana „nije postojala težnja za osnivanjem južnoslovenskog kraljevstva“ („eines Südslavenreiches“). Želja većine hrišćana, kao i većeg broja muslimanskog stanovništva iz nižih slojeva bila je „izmjena prilika radi teškog poreza i samovoljnog ugnjetavanja od strane uprave“. Austrijanci su uviđali da su bosansko-hercegovački hrišćani bili do te mjere „siromašni i utučeni, da bi teško, i uz pomoć izvana, učestvovali u oslobodilačkoj borbi“. Sa druge pak strane veći broj Muslimana želio je „povratak svojih prijašnjih prava“.⁴⁰⁷⁶ Iako se dugo vremena vjerovalo, kako je dosta veći broj bosanskih Muslimana bio slovenskog porijekla, preciznija statistika iz 1862. potvrđivala je, da je „Mohamedanaca Osmanlija“ u Bosni tada bilo oko 50.000, a „Mohamedanaca drugog poriekla 170.000, tojest ukupno 220.000“.⁴⁰⁷⁷ Ako se pretpostavi, da je u Bosni i Hercegovini tada živjelo oko 400.000 Muslimana, dolazi se do zaključka, da je Muslimana slovenskog porijekla bilo ukupno 200.000. Dakle, stanovništvo u Bosni i Hercegovini podijeljeno „po vierozakonu” imalo je tada osim 400.000 Muslimana („izlam”), još oko 600.000 hrišćana i to: 320.000 pravoslavnih („pravoslavje”) i 280.000 katolika („rimsko katoličtvo”). Hrišćani su živjeli na selu, a bosanski Muslimani u tvrđavama i gradovima. Osim bosanskih Muslimana, u „gradovima (je bilo) skoro toliko turskih, koliko cincarskih i židovskih tergovacah”. Tada je još uvijek gotovo sva trgovina bila u rukama Jevreja, kojih je najviše bilo u Sarajevu i

⁴⁰⁷³ NN-122/XXVIII, 15. 5. 1862.

⁴⁰⁷⁴ *Fra Filip Kunić-Andriji Torkvatu Brliću*, Guča Gora, 15. maj 1862, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 278.

⁴⁰⁷⁵ *Consul Iovanović-Graf Rechberg*, Sarajevo am 20 Mai 1862, u: *Isto*, 283.

⁴⁰⁷⁶ *Ibidem*, 279.

⁴⁰⁷⁷ NN-33/XXVIII, 7. 8. 1862.

Travniku.⁴⁰⁷⁸ Prema jednom izvoru hrvatske provincijencije, izgleda da su se samo bosanski Srbi nazivali nacionalnim imenom („slavo-serbiano”; „Serbiani”), dok su se druge dvije etničke grupe nazivale: „Turcima, tojest Muslimanima” („i Turchi, cioè i maomettani”) i „Latinima ili više Kérstjanima i prezrivo Šokcima, odnosno katolicima“ („Latini [denominati anche Kérstjani e per disprezzo Šokci] cioè i cattolici”). Neki Srbi nazivali su se i „Rišćanima i ponižavajuće Vlasima odnosno grko-istočnjacima“ („detti Riščani e dispregievolmente Vlasi cioè i greco-orientali”). Zanimljivo je, da su bosanski katolici Vlasima („Vlasi”) nazivali „sve pripadnike pravoslavne crkve“ („tutti quelli della chiesa greca”). Sa druge strane, bosanski Muslimani „ovim imenom nazivali su hrišćane obje konfesije, ali posebno pravoslavne“ („poi applicano questo nome ai cristiani di tutte due le confessioni, ma specialmente, a quanto mi pare, ai greci”). U Hercegovini, katolici su pravoslavne nazivali „pogrdno Kudrovima („dispregiativo di Kudrovi“).⁴⁰⁷⁹ Isti izvor bosanske Muslimane naziva: „Muhamedancima Bosancima“ („Maomettani Bosnesi“)⁴⁰⁸⁰, kao i „Muhamedancima Bošnjacima“ („Maomettani Bosniaci“).⁴⁰⁸¹

Uključivanje hrišćana u vojsku bio je jedan od najozbiljnijih zadataka bosansko-muslimanskih vlasti. Bosanska vojska mobilisala je na silu koncem maja 1862. u konjičkom kadiluku, u Hercegovini „jedan bataliun Kristianah obadvoga veroispoviedanja i dali im oružje i jednog mladog fratra da ih blagoslovi kad udare na Crnu Goru oli Crnogorce“. Fra Filip Kunić iz samostana Gučja Gora kod Travnika čuo je tada, kako će „po cijeloj Bosni tako Turci silom rajju terati“. Fra Kunića je Andrija Brlić već bio pridobio za jugoslovensku nacionalnu ideju. On je izražavao veliko nezadovoljstvo u slučaju da se u čitavoj Bosni mobilišu hrišćani za rat sa Crnom Gorom. Brliću je pisao, kako je već od ranije „za Grčke vladike (bilo) znano kako će se vladati i vladi povladjivat sve da i unapridak ostanu u milosti priašnjoj kod vlade“. Međutim, on je prema vlastitom priznanju bio u dilemi „kako će se vladika zapadne crkve u tom slučaju ravnati“, pitajući samoga sebe, dali će „i vaspitani Otcu Igumani zapadne crkve“ u toj situaciji „na to dragovoljno pristati“, odnosno „da idu prot brata krvlju i krstom jednaka? ili odprto vladi u brk kazati istinu, a to bi znali kad bi htieli i strašivice nebi bili i to ako ih

⁴⁰⁷⁸ NN-29/XXVIII, 2. 8. 1862.

⁴⁰⁷⁹ G. A. Kaznačić, *Bosnia, Hercegovina e Croazia-Turca*, Zara 1862, 20-21.

⁴⁰⁸⁰ *Ibidem*, 23.

⁴⁰⁸¹ *Ibidem*, 30.

budu pita(li)?“⁴⁰⁸² Fra Kunić je žalio, što se sve više uviđalo „da Knjažestvo (Srbija-B. T.) neće tako lahko drugi put dobiti prilike i privrženosti, (dok se) od krepanih švabskih kljusinah (Austrija-B. T.) (on) nikakvu dobru“ nije nadao.⁴⁰⁸³ Kao što je Srbija pridobila neke bosanske katolike za svoju politiku, tako je i bečka vlada imala na svojoj strani određen broj, u narodu veoma uticajnih bosanskih Srba. Kada je Šamčanin Risto Jovičić bio zarobljen 1862. na nekom hercegovačkom ratištu i bačen u mostarsku tamnicu, spasili su ga austrijski konzul i hrvatski ban Šokčević.⁴⁰⁸⁴

V 2. Doseljavanje Muslimana protjeranih iz Srbije, uspon srpske nacionalističke omladine i kroatizacija bosanskih katolika (1862-1865)

Stanje u Bosni izgledalo je polovinom juna 1862. kao pred bunu, pogotovo što je u zadnje vrijeme, nimalo slučajno bio opažen veliki broj raznih emisara. Ovima je glavni zadatak bio da pripreme raj, „da je u stanju na ugovoreni znak u svoj zemlji dići se listom“. Prema nekim saznanjima „za oružje i municiju skèrbljeno je već unapried, (a) oružje i municija čuva(li) (su se) u tajnim samo najpouzadnijim ljudima poznatim miestima“ odakle su trebali biti „razdiel(jeni) medju raj, doraslu oružju tek onda, kad bukne buna“. Takođe, veliki broj učesnika ustanka iz 1858. godine, a koji su prebjegli u Austriju, tajno su se vratili i oni su već „(t)ada upravu predstojećeg ustanka Hristijanah preuzeli“. Emisari su veliki dio hrišćanske raje uspjeli uvjeriti kako „su Sèrbijanci natoliko oboružani, da će okolo sedme sèrpnja moći na Turke u Sèrbiji udarit a zatim u Bosnu prodrieti da oslobode svoju tamošnju braću“. Moglo se uočiti da je to kod raje podiglo moral i još više je odvažilo, „da se sve i sva učini da si pridruživši se Sèrbiji ili odherva slobodu ili da propadne“. Bosanski Muslimani, koji nisu mogli a da ne uoče tekuće događaje bili su prestrašeni i mnogi su od njih u očajanju mislili „da ih je providnost ostavila i da je (bio) blizu kraj turskoga gospodstva u Bosni“.⁴⁰⁸⁵

⁴⁰⁸² *Fra Filip Kunić-Andriji Torkvatu Brliću*, Guča Gora, 22. maj 1862, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 283-284.

⁴⁰⁸³ *Isti-istom*, Isto, 14. juni 1862, u: *Isto*, 285.

⁴⁰⁸⁴ N. Nezirović, *n. d.*, 602.

⁴⁰⁸⁵ NN-140/XXVIII, 20. 6. 1862.

U Bosni je do kraja juna 1862. i definitivno bila stvorena veoma oštra međuvjerska polarizacija, u kojoj su, da stvar bude još gora „svi Turci, koji (su) oružje nositi mog(li), bili za boj spremni“. Putevi prema srpskoj granici bili su prepuni bašibozuka. Na Drinu je iz Sarajeva otpremljeno 1.000, a iz Tuzle čak 9.000 bašibozuka, za kojima je planirano da se pošalje dodatnih 6.000 ljudi iz zborničkog sandžaka. Glavne tačke okupljanja ove vojske bile su Bijeljina i Višegrad, a predvodili su je Fazli-paša Šefrenović i Mehmed-paša Bišćević, „oba rođena Bošnjaka („Бошњака“)“. „Konjaničko odjeljenje, koje je ležalo u Derventi bilo je, takođe, krenulo na Drinu, i to u Bijeljinu. Bosanska vlada u Sarajevu donijela je odluku, da se pod specijalni nadzor odmah stavi sva raja i pravoslavno stanovništvo.⁴⁰⁸⁶

U Bosni je čitav juli 1862. protekao u mobilizaciji, a većina vojske slana je na Drinu. „Zapoviest je išla, da svaki koji sam oružje nositi može, u vojnike stati mora i takovih vele da će biti do 60.000“. Ovo pomjeranje stanovništva stvorilo je u Bosni pometnju ravnu anarhiji. U bosanskim šumama i planina bile su aktivne hajdučke družine i čete više nego ikada ranije. Te družine „koje sačinjavaju kèršćani bosanski (vodili su) mali rat protivu Turakah, koje oni svuda napadaju, ubijaju, pljačkaju i kuće robe“. Ova pojava bila je naročito rasprostranjena „u Tuzlanskoj, Gradačkoj i Maglajskoj nahiji, a najviše u Krajini“. Jedna od ovih hajdučkih četa je 13. jula 1862. poubijala osam begova, medju kojima i dva bega Kulenovića, srodnika stare slavne porodice Kulin-kapetana, „koji su se na niekom čardaku na čast sastali, pa su od tuda povraćajući se napadnuti bili“. U Bosanskoj Krajini ovih četa bilo je najviše u Knežpolju. Zbog povećane nesigurnosti izazvane pojavom hajdučije, bihački paša je 15. jula 1862. krenuo u njeno iskorijenjivanje. Otežavajuća okolnost za tursku vlast predstavljala je činjenica da se osim ovih hrišćanskih hajdučkih četa, na širem prostoru Bosanske Krajine pojavio veći broj „i turskih hajdučkih četah, koje (su) se iz samih bašibozukah sastoj(ale), koji su iz vojske utekli, a kućama se povratiti nesmiedu“. Meta napada muslimanskih hajduka bili su bogatiji hrišćani koje su globili, pljačkali i ubijali. Treća grupa hajdučkih četa činile su takozvane „privilegovane“ hajdučke čete, a njih su činili zaptije i panduri. Umjesto da po pozivu i dužnosti paze na zakoniti red i mir, oni su u većini slučajeva „bez svake kontrole nalazeći se i(šli) po nahijama i to samo po sèrbskim selima, bajagi da hajduke tieraju i

⁴⁰⁸⁶ CH-81/XXIX, 14. 7. 1862.

hvataju, a ovamo zulum prave“. Oni su imali običaj da „pod raznim vidom obiede imućne kèršćane da su jataci hajdukah, ili da se na bunu dogovaraju, te tako ove prisile, da ne bi većega zla dopali, da se novcem ili marvom odkupljuju“. Postojali su primjeri da su mudiri bili vrlo često u dogovoru sa pandurima i to najviše radi podjele plijena. Pojava hajdučije mogla bi se objasniti dugotrajnim ratom u Hercegovini, a koji je iscrpljivao cijelu zemlju, i koji je „doveo i Turke i kèršćane do najvećeg siromaštva, i pravo reći prosjačine“. Kriza je zavladała i zbog toga, što je „vlada bosanska izgubila poverenje kod svih tergovcah“ od kojih je ranije pozajmljivala novac. Iz ovih razloga bosanska vlada nametnula je hrišćanima „porez za iduću godinu“, koji su tad potraživali. Svi koji su se opirali tokom njegovog prikupljanja zlostavljani su, bacani u tamnice, zatvarani u čenefe i u svinjce. I sami bosanski Muslimani bili su „sasvim duhom klonuli“. Već pomenuti hodža hadži Mujo Megović (Mejović-B. T.) i sam je uviđao sve veću dekadenciju društva na koju je upozoravao svoje sunarodnike. Očajni strah kojim su bili obuzeti bosanski Muslimani odvrćao ih je od odlaska u vojsku, a zbog svega „proklinjali (su) Omer-pašu i rat hercegovački“. Vjerovatno zbog straha od Crnogoraca njih je većinu obuzela misao o skorom napadu na Srbiju, „na koju bi oni radje pošli nego na Čèrnu Goru“. Većina gradova na Drini popravljali su se i utvrđivali čitavo ljeto 1862. godine „na brzu ruku“ samo kako bi primili veću količinu oružja i municije.⁴⁰⁸⁷ Ima dosta istine u izvještaju francuskog konzula Alfonsa Rusoa, koji je u vrijeme priprema bosanske vojske za rat sa Srbijom za muslimanske starosjedioce naveo, kako je daleko od toga da oni mogu da postanu Turci i Osmanlije. Poslije toliko vremena i pored velike privrženosti religiji oni su i dalje ostali po nacionalnosti Sloveni. Ruso je mogao tada da opazi kako su bosanski Muslimani više od drugih bili privrženi svojoj zemlji, kao i da su imali izrazito razvijen osjećaj patriotizma. Kod velikog broja njih, prema Rusoovom viđenju, kada su trebali ići u pohode protiv svojih hrišćanskih zemljaka bilo je primjetno osjećanje dubokog žaljenja, što je u stvari bio glavni uzrok njihovih čestih dezertiranja.⁴⁰⁸⁸

Sa druge strane Drine, u Srbiji, u Beogradu osnovan je ljeta 1862. godine „jedan bošnjački i hercegovački sbor“. Članovi ovoga udruženja dobili su narodne oficire koji su ih vježbali. Pošto su Srbijanci očekivali udar na Užice, oni su tamo u to vrijeme već

⁴⁰⁸⁷ NN-21/XXVIII, 24. 7. 1862.

⁴⁰⁸⁸ M. Šamić, *n. d.*, 258.

poslali takozvanu „Bošnjačku legiju“. Sve je izgledalo kao da će se iz ove napetosti izroditi veliki događaji. Bosanski Muslimani su po cijeloj Bosni izgledali deprimirano, „jer (u)obće se derži(lo) da će skoro pući glas, da se sèrbska vojska siedinila sa Hercegovinom i presekla Bosnu od ostalih turskih pokrajinah“. Zbog straha od mogućeg revanšizma, mnogi od njih su hrišćansku raju počeli nazivati braćom. Sa druge strane „Kèrščani Bošnjaci oživili su duhom“ i javno su počeli uzimati „oružje, što bieše do (tada) krišom pokriveno“.⁴⁰⁸⁹ Bosna je do sredine jula 1862. bila gotovo sva naoružana i spremna za rat sa Srbijom. Broj turskih redovnih i neredovnih vojnika svakim danom sve je više rastao na granici na Drini. Još je 4. i 5. jula 1862. jednim dijelom u Novi Pazar, a drugim u Sjenicu bilo iz Bosne ispraćeno „370 stri(e)ljevom natovarenih devah“. U Glasincu, kao u jednom od zbornih mjesta očekivao se odaziv od 12.000 bosanskih Muslimana za rat protiv Srbije. Vlasnicima i prodavcima većih količina žitarica bila je zabranjena njihova prodaja, a većina ih je bila usmjerena ka Srebrenici, gdje je se okupljao drugi dio vojske.⁴⁰⁹⁰

Za mnoge pohvatane srpske emisare i agitatore sam bosanski vezir Topal Šerif Osman-paša priznao je u julu 1862. britanskom konzulu u Sarajevu Holmsu, da je riječ bila mahom o siromašnim pustolovima koji su za svoje usluge dobijali novčanu nadoknadu.⁴⁰⁹¹ Napetost iz Bosne preselila se i u neka turska utvrđenja u Srbiji. Tako su krajem jula 1862. godine „Turci u tvèrdjavi Šabačkoj, Sokolskoj i Užičkoj počeli pèrkositi i razna nasilja činiti“. U Šabcu su se na primjer Turci „povukli sasvim u tvèrdjavu i tako svako obćenje sa Sèrbima prekinuli“. Oni su se iskreno nadali skoroj pomoći iz Bosne i zbog toga su tako postali objesni. Hrabrilo ih je najviše to, što su duž cijele bosansko-srpske granice postavljeni turski bašibozuci.⁴⁰⁹² Jedan od ideologa i propagatora modernog srpskog nacionalizma Matija Ban, koji se krio iza pseudonima „jedan Srbin“,⁴⁰⁹³ najviše je tokom protjerivanja Muslimana radio na podgrijavanju straha u Srbiji nekakvom zavjereničkom teorijom, po kojoj su „Turci Bošnjaci („Турци Бошњаци“) preti(li) da će osvojiti (Srbiju) pa (Srbe) poklati“. Takođe, tvrdio je, da je ista

⁴⁰⁸⁹ NN-21/XXVIII, 24. 7. 1862.

⁴⁰⁹⁰ NN-25/XXVIII, 29. 7. 1862.

⁴⁰⁹¹ E. Radušić, *n. d.*, 146.

⁴⁰⁹² NN-24/XXVIII, 28. 7. 1862.

⁴⁰⁹³ P. Поповић-Петковић, *n. p.*, 244.

„zavjera (bila) raširena i izvan kneževine“ (Bosna i Hercegovina?-B. T.).⁴⁰⁹⁴ Naime, Matija Ban nalazio se već godinu dana na čelu famoznog „Bureau de traduction“ ili „Presbira“, koji je u narednih desetak godina bio centar za vođenje propagandnog rata sa ciljem potpune dezavuizacije turske vladavine u Bosni. Ovaj Banov „Presbira“ imao je zadatak da „ispit(uje) novine i podn(osi) izvod ili prevod od svega što se odnos(ilo) na Srbiju, na Tursku, na sav istok i na Slovence uobšte knezu i Ministru“. Zatim, trebao je da prati „razvijanje svakog novog političkog voprosa i po novinama i po brošurama“. Takođe, „Presbira“ je morao da „odgovara u stranim i domaćim novinama na svako napadanje na Srbiju, na Južne Slovence i na istočne hristijane“. Ono što je bio naročit cilj rada ovog propagandnog tijela bio je, da se „osvetle svi statistični, etnografski, istorični i socijalni voprosi sviju južnih slovenskih plemena, napredak Srbije u sravnenju s turskim provincijama, politika austrijska na istoku i pr.“. Ono što posebno pada u oči je, da je ovaj Banov biro, pored svih ovih agitatorskih poslova trebao da „cenzuri(še) sve domaće i strane novine koje (su) ulaz(ile) u Srbiju“. ⁴⁰⁹⁵

Sa pravom, bosanske muslimanske vlasti sve više su strahovale od Srbije, jer je bilo potpuno jasno, da „ciel Sèrbije nije (bila) da zauzme gradove sèrbske, (već da) njezin je zadatak (bio) prognanstvo Turakah iz Evrope“. Izgledi za uspjeh Srbije u tom poslu bili su svakim danom sve veći i to najviše zato što je „Turska za ovih poslednjih šest godina pokazala krajnu slabost svoju, niti je uredila novac nit išta u zemlji“. I dok se Srbija razvijala kao zemlja sa sve više zakona i reda, u Turskoj je za to vrijeme gotovo sve „nosilo na sebi pečat krajnje nemarnosti“. Istina je na kraju bila i to, da je „Turska varala kèršćane hati-humajunom i ostalim praznim obećanjima“, što je sa svoje strane moglo jedino ići u korist Srbiji i njenim aspiracijama prema Bosni i Hercegovini. Krajnja želja Srbije bila je u to vrijeme, više nego ikada ranije, da „pod sèrbskom zastavom“ okupi veći dio Turske carevine.⁴⁰⁹⁶ Srbija se i praktično protjerivanjem Muslimana iz svojih gradova, kako je istakao Lj. Jovanović: „*obezbedila da joj, kad zarati, neće iz tih gradova turska vojska vezivati znatan deo njene snage, nego će se cela vojska moći*

⁴⁰⁹⁴ *Srbija po bombardanju Beograda. Od jednog Srbina*, Beograd 1862, 16.

⁴⁰⁹⁵ M. Ban, *Projekat o ustrojstvu jednog političko-književnog nadležateljstva*, u: P. Popović-Petković, *n. p.*, 246-247.

⁴⁰⁹⁶ NN-29/XXVIII, 2. 8. 1862.

uputiti preko granice na oslobođenje braće“.⁴⁰⁹⁷ Praktično, to je značilo, da je Srbijina odluka za ratovanje u Bosni zavisila, u prvom redu, od protjerivanja Muslimana iz srbijanskih gradova u Bosnu,⁴⁰⁹⁸ čime se čitava ova stvar samo dodatno iskomplikovala.

Nasilno iseljavanja Muslimana iz Srbije i njihovo useljavanje u Bosnu i Hercegovinu regulisano je zakonom i to tako što je odlukom Carigradske konferencije od 4. septembra 1862. usvojen protokol, koji im je bilo predviđeno da se oni isele iz cijele Srbije, izuzev muslimanskih Cigana. Tako je nakon dva ranija talasa useljavanja Muslimana iz Srbije u Bosnu (1788 i 1834), 1862. započeo i treći, najveći talas, kada su se oni najviše naselili u: Zvorniku, Bijeljini, Aziziji (Bosanski Šamac), Gračanici, Birču, Vlasenici, Brčkom, Srebrenici i Kladnju.⁴⁰⁹⁹ Novi muslimanski doseljenici bavili su se raznim zanimanjima, najviše trgovinom. Tako se u Bosanskom Šamcu oko stare beogradske porodice Jahić-Izetbegović koncentrisala nova muslimanska čaršija. Izetbegovići su bili među najbogatijim Muslimanima toga doba, a u Bosanskom Šamcu svoje poslove razvijali su u tijesnoj saradnji sa posrbljenim Cincarinom Petrom Dimitrijevićem.⁴¹⁰⁰ Muslimani protjerani iz Srbije naselili su se tokom 1862. i u Bosanskoj Krajini i to najviše u Orahovi kod Banje Luke, zatim na prostoru uz Savu između Bosanske Gradiške i Bosanske Dubice i u Bosanskoj Kostajnici. Baze za naseljavanje bile su posjedi muslimanskih starosjedilaca. U Orahovi su se naselili na imanja Hadži Omer-bega Ibrahimbegovića i Mahmut-age Litrića.⁴¹⁰¹ Porta je sve ove nove muslimanske useljenike iz Srbije u Bosnu oslobodila svih državnih obaveza i regrutovanja u vojsku narednih četrnaest godina.⁴¹⁰²

Hrvatska nacionalna politika je početkom jeseni 1862. ponovo otvorila svoje karte prema Bosni i Hercegovini i to skupštinskim nastupom Avelina Ćepulića. On je u velikoj skupštini zagrebačke županije 11. septembra 1862. pozivao „da pred ustavnim kraljem“ Hrvati otvoreno iskažu kako „iztočna politika niemačkih ministrah“ za njih nije dobra. On je bio za to, da se odmah „politika istih ministarah promieni na korist *naše* pod

⁴⁰⁹⁷ Љ. Јовановић, *н. р.*, бр. 10. (II, 6.), 16. Јуни 1901, 439.

⁴⁰⁹⁸ В. Чубриловић, В. Ђоровић, *Србија од 1858 до 1903*, „Српски народ у XIX веку“, књ. трећа, Београд (1938.), 14.

⁴⁰⁹⁹ Š. Hodžić, *н. р.*, 1958, 66-67.

⁴¹⁰⁰ N. Nežirović, *н. д.*, 175.

⁴¹⁰¹ С. Бијелић, *н. д.*, 109.

⁴¹⁰² S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *н. д.*, 1107.

turskim zulomom stradajuće jednokèrvne braće“.⁴¹⁰³ Pored Srbije, ravnopravnim centrom budućeg „jugoslovenstva“ smatrao je tada Franjo Rački i Hrvatsku.⁴¹⁰⁴ Kao iskreni Jugosloven Rački je zamjerao bosanskim „katolici(ma) i katolički(m) dostojanstvenici(ma) (što nisu) prija(li) pokretu jugoslovenskomu u Turskoj, (samo zato) što je veći dio tamošnjih kršćana (bio) istočne nesjedinjene crkve“. Ovaj liberalni hrvatski ideolog podigao je svoj glas protiv „licumjerstva“ hrvatskih pravaša, koji su zastupali teoriju, kako „na istoku (nisu) Turci gospod(arili), nego li pravoslavni kršćani, raskolnici“.⁴¹⁰⁵ On se nije libio da istakne, da „kao Hrvat korist naroda hrvatskoga ne razdvaja od koristi naroda srpskoga“.⁴¹⁰⁶ U isto vrijeme, hrvatska i jugoslovenska politika Franje Račkog zadobijala je simpatije nekih katolika u Hercegovini. Fra Petar Bakula usko je sarađivao sa biskupom Štrosmajerom, koji je štampao neke njegove radove, da bi ga ovaj nazvao čovjekom „roda plemenita“, koji je bio „Dobrodaran (i) slavni Hrvaćanin“ i koji je čuo jauk njegova „srca tužna, i sve bratje preko Save k moru...“.⁴¹⁰⁷ Ubrzo, fra Bakula je, dakako pod uticajem svoje bliže okoline, odustao od saradnje sa Štrosmajerom zbog njegovog blagonaklonog stava prema pravoslavcima. Bakulina nova nacionalno-politička orijentacija bila je ultrakonzervativna i pod snažnim uticajem fra Rafe Barišića i fra Anđela Kraljevića.⁴¹⁰⁸ Ipak, fra Bakula je nastavio saradnju sa Gajem, kod koga je dvije godine kasnije štampao nekakve političke letke u kojima je pozivao narod u Austriji oko pomaganja i podizanja katoličkih crkava i škola u zapadnoj Hercegovini.⁴¹⁰⁹ Franjevačka gimnazija u Sinju, u jedinjoj školi u čitavoj Dalmaciji u kojoj se nastava odvijala na hrvatskom jeziku predstavljala je od toga vremena privlačno središte mladih zapadno-hercegovačkih katolika. U jednom dopisu direktora ove gimnazije A. K. Matasa od 22. oktobra 1862. godine, od njenog rada se očekivala i politička korist, pogotovo u pogledu nacionalne emancipacije učenika iz Bosne i

⁴¹⁰³ NN-61/XXVIII, 12. 9. 1862.

⁴¹⁰⁴ M. Gross, »Ideja jugoslovenstva« *Franje Račkoga u razdoblju njezine formulacije (1860-1862)*, HZ, God. XXIX-XXX, Zagreb 1976-77, 338.

⁴¹⁰⁵ Rački F., *Misli jednoga Hrvata nedržavnika o iztočnom pitanju, (IV)*, »Pozor« 1862, 6. IX. br. 205., u: V. Novak, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva (1390-1930)*, 273-274.

⁴¹⁰⁶ *Isto, (VIII)*, »Pozor« 1862, br. 214., u: *Isto*, 277.

⁴¹⁰⁷ A. Nikić, *n. r.*, 1975-79, 63.

⁴¹⁰⁸ J. Radulović, *Fra Petar Bakula, Život*, sv. 18, God. III, knj. IV, Sarajevo marta 1954, 201.

⁴¹⁰⁹ Fra A. Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od 1844. do šk. god. 1917./18.*, Mostar 2011, 63.

Hercegovine.⁴¹¹⁰ Značaj školovanja bosanskih i hercegovačkih katolika u dalmatinskim školama ogledao se u činjenici što se u Dalmaciji, kako je 14. maja 1862. pisao hrvatski narodnjak Natko Nodilo, očuvao „hrvatski“ jezik, kao „uspomena na zajedničko nacionalno postojanje pod žezlom hrvatskih kraljeva“.⁴¹¹¹ Dopisnik „Narodnog lista“ livanjski učitelj fra Anto Knežević radio je na svoju ruku. Ovaj liberalni bosanski katolički franjevac objavio je sredinom septembra 1862. u tom listu svoj famozni „Poziv mladeži bosanske na korist otačbine“ u kome je izložio tri glavne programske tačke: 1) razvijanje sloge među hrišćanima, 2) podizanje škola i školovanje djece i 3) prikupljanje predanja i pripovjetki u narodu.⁴¹¹²

Hrvatska je u to vrijeme podijeljena na tri takozvane cjeline: Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju i viđenje dalje sudbine i oslobođenje Bosne za Slavonca Andriju Brlića Torkvata zavisila je od „izvanjske, sèrbske ili cèrnogorske invazije“.⁴¹¹³ Vrlo je neobična Brlićeva izjava, koja se odnosila za njegovu Slavoniju i Srem, da one nikada neće „biti hèrvatsk(e) držav(e)“, kao i da (su) Slavonci jedino zna(li) „za posestrimu hervatsku kraljevinu, ali (da) za hèrvatsko državljanstvo (oni) u Slavoniji n(isu) (htjeli) da zna(ju)“.⁴¹¹⁴ Brlić se čak ljutio na srpskog agenta Tomu Kovačevića, koji mu je prenio sugestiju srpske vlade i kneza Mihajla da se za rat u Bosni treba još pričekati.⁴¹¹⁵ Srpska vlada respektovala je izuzetan uticaj koji je na bosanske katolike imao biskup Štrosmajer. Njegovu bogosloviju u Đakovu za mlade bosanske klerike tokom avgusta 1862. lično je posjetio srpski nacionalno-politički ideolog i prijatelj Ilije Garašanina Vuk Stefanović Karadžić.⁴¹¹⁶ Biskup Štrosmajer je krajem iste godine predstavniku srpske vlade i sekretaru ministarstva prosvjete i crkvenih poslova Savi Sretenoviću, koji ga je posjetio u Đakovu početkom novembra 1862. predložio da bosanski biskup proširi svoje ingerencije na srbijanske katolike. U tom slučaju srpska vlada imala bi pravo odlučivanja pri „naimenovanju bosanskoga rimokatoličkoga vladike i koristeći se time, on(a) bi

⁴¹¹⁰ N. Stančić, *Odnos socijalnog porijekla i izbora svećeničkog odnosno svjetovnog zvanja kod učenika franjevačke gimnazije u Sinju 1854-1864. godine*, HZ, God. XXIX-XXX (1976-77), Zagreb 1977, 320.

⁴¹¹¹ P. Korunić, *Natko Nodilo i narodni preporod u Dalmaciji do 1867*, HZ, God. XXVII-XXVIII (1974-1975), Zagreb 1976, 125.

⁴¹¹² S. M. Traljić, *n. r.*, 1961, 128.

⁴¹¹³ NN-101/XXVIII, 29. 10. 1862.

⁴¹¹⁴ NN-143/XXVIII, 19. 12. 1862.

⁴¹¹⁵ *Andrija Brlić-fra Grgo Martić*, (Slavonski) Brod, 28. listopada 1862, u: Fra R. Drljić, *Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca 1835.-1878., Drugi dio (1855-1878.)*, *Nastavak*, 306.

⁴¹¹⁶ M. Поповић, *н. д.*, 424.

predlagal(a) za takova zvania lica rodoljubiva, koja bi se starala utamaniti veliku mržnju rimokatolika bosanski na svoju braću pravoslavne vjere i kazujući im svakom prilikom o narodnom srodstvu, zbližavao bi ljude jednoga naroda, koji su (bili) samo vjerom podijeljeni“. Prema Sretenovićevom mišljenju, „rimokatolici u Bosni, videći da srbsko praviteljstvo uvažava njenoga vladiku, prestali bi otuđivati se, kao što (su) (t)ada čin(ili), kako od pravoslavni Bošnjaka („православны Бошняка“), tako i od Srba. Osim toga, srbsko bi praviteljstvo moglo u takom slučaju, imati lica, koja bi po svome položaju i važnosti, lako mogla rasprostranjivati njegova politička ubjeđenja među Bošnjacima“ („политичка убѣђеня међу Бошњацима“). Ministar Sretenović je takođe, kao izuzetno važno naglasio kako bi „rimokatoličkog vladiku bosanskog, koji je svagda (bio) rodом Bošnjak („родомъ Бошнякъ“), i koji bi poslom dolazio u Srbiju, a mo(gao) (je) biti zbog nezgoda življenja u Bosni, i nastanio se da u Beogradu živi, srbsko praviteljstvo, imalo priliku lako pridobiti na svoju stranu, i mjesto toga, što (su) (t)ada rimokatoličke vladike u Bosni služ(ile) interesima Austrije, služili bi (od tada) interesima Srbije“. On je trenutnom biskupu Sebastijanu Frankoviću, a „koji je (bio) sasvim austrijskoj vladi odan“ odricao bilo kakvu mogućnost uključivanja u ovaj plan.⁴¹¹⁷ Srpski ministar se u tom smislu za savjet obratio Andriji Brliću Torkvatu, koji mu se povjerio, kako bi među bosanskim fratrima najkompetentnija osoba za taj posao bio „fratar u Novome Šehu u Bosni“ (Sarajevo-B. T.) fra Grgo Martić.⁴¹¹⁸

Zategnutost u odnosima između Srba i Muslimana posebno u Užicu, gradu sa, sve do 1862. većinskim muslimanskim stanovništvom⁴¹¹⁹ i u kome se još držala turska posada išla je do te mjere, da su mnogi koji su pratili te događaje mislili „da će to povodom biti, da rat što prije pukne između Srbije i Turske“. Dalji scenario predviđao je, da bi u tom slučaju bilo očekivano „da će bosanski Turci prejuriti sèrbsku granicu, da oslobode i živežom obskerbe Užičane Turke“. Bosanski Muslimani su u septembru 1862. gradili „kod svakog važnog prelazka sèrbske granice tvèrde obkope“. Sudar dvije vojske očekivao se osim kod Užica i kod Valjeva u kome je za rat protiv bosanskih Muslimana

⁴¹¹⁷ С. Сретеновић-К. Цукићу, У Београду, 1 Децембрія 1862 год, у: Ђ. М. Митровић, *Једно непознато писмо бискупа Ј. Ј. Штросмајера у збирци архивалија Историјског музеја Србије*, ЗИМС, бр. 10, Београд 1973, 87-88.

⁴¹¹⁸ *Исто*, 89.

⁴¹¹⁹ Љ. Стојановић, *Старо Ужице, Белешке и успомене из год. 1865-1875*, Гласник Географског друштва, св. 7. и 8., Београд октобра 1922, 159-160.

bila organizovana „četa bosanskih dobrovoljacah na 6000 ljudi“, na čelu sa austrijskim satnikom Vojno-krajiškim Hrvatom Antonijem Oreškovićem.⁴¹²⁰

Ustanak u Hercegovini okončan je polovinom septembra 1862. godine, dok je Omer-paša, uz pružanje pouzdanog obećanja davanja sigurne amnestije, čak pozvao Luku Vukalovića da dođe kod njega u Skadar.⁴¹²¹ Promjene koje su nastupile usljed povedenih pregovora o miru između Turske i Crne Gore, morale su sa sobom povući i posljedice koje se tiču pobunjenih hercegovačkih predjela. I sam Vukalović shvatio je da su se političke okolnosti bitno izmijenile. On se početkom septembra 1862. u Dubrovniku u ime svih „pobunjenih predjela Hercegovine pismeno pokorio tamo bivšem gubernatoru Huršid-paši“. Ovaj mu je zauzvrat „darovao savršenu amnestiju“ i postavio ga „za bimbašu nad 500 pandura, koje bi on sam za održavanje reda i mira u pobunjenim distriktima (imao pravo) izabrati“.⁴¹²² Vukalović je odmah gledao da kao turski muhafiz uredi povjerenu oblast, koja se prostirala od Sutorine do Pive. Njemu je Huršid-paša predao dvije bujuruldije, jednu o amnestiji, a drugu o njegovoj državnoj službi prema kojoj se „obavezao, da nikada neće biti nepokoran Uzvišenoj državi“.⁴¹²³ On je posebno obratio pažnju na zavodjenje takozvane hrišćanske „unutrašnje straže“, koja se prema rečenom ugovoru trebala sastojati od 500 ljudi. Takođe, Vukalović je imao plan i „da zavede škole i druga manja ili više važna uređenja“. Ispočetka, turske vlasti nisu mu smetale „u preduzimanim poslovima, nego su šta više točno šiljali platu i ranu njemu i drugim vojvodama, kapetanima i pandurima, koji su im bili podčinjeni“. Kako je vrijeme prolazilo turske vlasti su prve počele „narušavati ugovor neobazirući se ni malo na žalbe Vukalovićeve“. U čitav slučaj uplele su se i „spletke sa strane“. Nešto potkupljivanjem, a „nešto izdašnim obećanjima“ turske vlasti su postigle „da proizvedu protiv njega (Vukalovića-B. T.) opoziciju, koju je predvodio neki Mihailo Spaić“.⁴¹²⁴

Napetost na granici sa Srbijom nije popuštala ni u oktobru 1862. godine, a ruski konzul Ščulepnikov tvrdio je da su, kao što je to bio čest slučaj i ranije, u jednicima bosanske vojske viši oficiri držali vojnike u konstantnom strahu od napada sa srbijanske i

⁴¹²⁰ NN-66/XXVIII, 18. 9. 1862.

⁴¹²¹ CH-104/XXIX, 6. 9. 1862.

⁴¹²² CH-108/XIX, 15. 9. 1862.

⁴¹²³ *Husejn Bračković: Mala istorija događaja u Hercegovini*, 174-175.

⁴¹²⁴ CH-119/XXX, 3. 10. 1864.

crnogorske granice.⁴¹²⁵ Rusoo je tadašnju administraciju Šerifa Osmana-paše ocijenio „pravičnom, opreznom i prosvjećenom“, ali sa jednom manom, jer se oslanjala samo na bosanske Muslimane i to najviše one iz bosanske aristokratije, koji su imali privilegovan položaj i koji je bio održiv samo na štetu drugih vjera.⁴¹²⁶

U reformi bosanske administracije i poštovanja prava nemuslimanskog stanovništva nije se puno odmaklo ni na kraju 1862. godine. I dalje je bila praksa u sudovima da „krišćenik proti Musulmanu za sviedoka, niti može parnicu dobiti“. Jedan od glavnih razloga što hiršćani nisu mogli „doći ni do kakove carske službe“ bio je i taj, što se još uvijek „osmanski jezik kao službeni u Bosni rabi(o)“. Pokušaji da se u nekim mjestima podignu crkve nailazili su na žestok otpor i pored dozvole turskih vlasti. Interesantno je da su to bila uglavnom mjesta u koja su se doselili Muslimani nedavno protjerani iz Srbije. U Brčkom je, u novembru 1862. godine „nesnosljivost osmansko-musulmanska“ onemogućavala katolike da podignu drvenu kapelu. Ta „nesnosljivost (bila je) jača od svih naredbah vladinih, tako da ni Omer-paša nije mogao uspjeti u šticeju kersta za podignuće te kapele“.⁴¹²⁷ Ovakva muslimanska reakcija na postignuta prava hrišćana dolazila je najviše iz straha „od Srbaljah“ (Muslimani iz Srbije-B. T.), uveženog u Bosnu nakon njihovog protjerivanja iz Srbije.⁴¹²⁸

Prema izvještaju austrijskog konzula Jovanovića, početkom 1863. u Bosni i Hercegovini je od oko 1,026.000. u Bosni živjelo oko 796.000 stanovnika i to: oko 360.000 pravoslavnih, oko 300.000 Muslimana i oko 122.000 katolika. Cigana je bilo oko 9.000, a Jevreja oko 5.000. U Hercegovini od oko 230.000 živjelo je: oko 130.000 pravoslavnih, oko 55.000 Muslimana i oko 42.000 katolika. Cigana je bilo oko 2.500 i Jevreja oko 500.⁴¹²⁹ Slične brojeve iznio je iste godine i austrijski etnograf K. Sax: „Srba“ („der Serben“) je bilo oko 370.000, katolika ili „Latina“ („der Lateiner“) do 125.000 i bosanskih Muslimana ili „Turaka“ („der Türken) oko 350.000. U Hercegovini, „Srba“ („die Serben“) je bilo preko 150.000, „Latina“ („die Lateiner“) oko 50.000 i „Turaka“ („der Türken) do 48.000. Po K. Saxu, u „nacionalnom“ („der Nationalität“)

⁴¹²⁵ I. Tepić, *n. r.*, 1986, 102.

⁴¹²⁶ M. Šamić, *n. d.*, 119-120.

⁴¹²⁷ NN-101/XXVIII, 29. 10. 1862.

⁴¹²⁸ *Andrija Brlić-fra Grgo Martić*, (Slavonski) Brod, 28. listopada 1862, u: Fra R. Drljić, *Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca 1835.-1878., Drugi dio (1855-1878.)*, *Nastavak*, 306.

⁴¹²⁹ B. Богићевић, *n. d.*, 224.

pogledu svi Bosanci ili „Bošnjaci“ („Bošnjaci“) i „Hercegovci“ („Hercegovci“) bili su „Jugosloveni“ („den Südslaven“). Sax je zapazio, da se broj pripadnika „hrvatskog plemena“ („der kroatische Volksstamm“), čija je „glavna karakteristika bio katolicizam“ („Der Katholicismus, ein Hauptmerkmal der Kroaten“) posebno u „Turskoj Hrvatskoj“ („Turkisch-Kroatien“) smanjivao u korist Muslimana („den Mohammedanern“) ili „Turaka“ („Türken“) i pogotovo u korist „pravoslavni“ („Griechisch-Orthodoxe“), koji su više voljeli da se „nazivaju Srbima nego Hrvatima“ („welche sich lieber Serben als Kroaten nennen“). Jezik kojim su govorili Bosanci zvao se „bosanski“ („bosnisch“,[„bosnanski“]), a koji su „pravoslavni“ („Griechisch-Orthodoxe Bevölkerung“) nazivali „srpski“ („serbisch“, [„srbski“]) ili jednostavno „naški“ („naschki“ [„naški“] [„unsrige“]).⁴¹³⁰ Kada je riječ o međuvjerskim odnosima, Sax je uočavao da su pravoslavni i katolici u Bosni bili „dvije suprotstavljene nacije“ („zwei feindliche Nationen gegenüber“). Dok su prvi željeli da budu „Srbi“ („Serben“), drugi su sami sebe nazivali „Latini(ma)“ („Lateiner“) ili „Bošnjaci(ma)“ („Bosniaken“).⁴¹³¹ Prema britanskom putopiscu Vilijemu Dentonu početkom 1863. cjelokupno stanovništvo evropske Turske imalo je nešto više od 14,500.000 stanovnika, od čega je bilo 12.720.000 hrišćana, 1.820.000 Muslimana i 300.000 Jevreja. Po njemu polovina ovih hrišćana pripadali su srpskom narodu, dok su drugu polovinu činili: Vlasi, Grci i drugi. On je tada mogao da primijeti, kako hrišćanima, jednako u Srbiji kao i u Bosni „nije ni na kraj pameti (bilo), da budu sastavni dio Turskog carstva, kao i da se svuda pokaz(ivala) tvrda volja, da sebi izvojuju slobodu“. Odnosno, oni su htjeli da budu „slobodni i nezavisni koliko od Rusije toliko i od Turske“, tvrdio je Denton. Po njemu, „srpski narod-koji (je) obuhvatao ljudstvo Srbije, Bosne, Dalmacije, Crne Gore i velikog dijela Rumelije (bio je) duboko proniknut željom za samostalno(šću) i nezavisno(šću)“. On je kod Srba u tim turskim pokrajinama uočio jedan fenomen, a to je bilo takozvano „čuvstvo narodno“ („чувство народно“) (nacionalizam-B. T.), koje je među njima bilo toliko „snažno, kao kod ma kog drugog evropskog naroda“.⁴¹³² Vigovac Denton je bio pod izrazitim uticajem ideologa srpskog liberalnog nacionalizma Vladimira Jovanovića,

⁴¹³⁰ K. Sax, *Skizzen über die Bewohner Bosniens, mit einer geographischen Einleitung*, Mittheilungen der Kaiserlich-Königlichen Geographischen Gesellschaft, VII. Jahrgang 1863, redigirt von Franz Foetterle, Wien 1863, 96-97.

⁴¹³¹ *Ibidem*, 104.

⁴¹³² CH-149/XXIX, 20. 12. 1862.

koji je te iste 1863. iz Londona strasno priželjkivao konačni obračun sa Turskom, računajući, prije svega na Srbe u Hercegovini. Jovanović je naročito fantazirao na ratnički potencijal Hercegovaca, koji su prema njegovom mišljenju u posljednjem ustanku „svojom hrabrošću nadmaš(ivali) vojničku silu Turske“.⁴¹³³ Osim toga, on u nastupajućem sukobu nije posebno računao na učešće, ili, kako je naveo na „ratn(u) saradnj(u) Srba iz Bosne“ sa srpskom, crnogorskom i hercegovačkom vojskom.⁴¹³⁴

Bosanska vlada slabo je marila za poboljšanje prosvjete, „pa kako po drugim krajevima ovog carstva tako i u Bosnoj kèršćani za narodne zavode, učilišta itd. nijednoga krajcara n(isu) prima(li)“. Katolici („zapadne cerkve vieroizpovedalacah“) su početkom 1863. imali 25 učionica u nekoliko mjesta sa katoličkom većinom: Fojnici, Kraljevoj Sutjesci, Kreševu, Livnu, Gučoj Gori, Uskoplju (danas Donji Vakuf-B. T.), Docu kod Travnika, Jajcu, Varcaru, Gradiškoj, Tolisi i Varešu. Pravoslavni su tada imali škole u: Sarajevu, Travniku, Banjaluci, Livnu, Brčkom, Gradačcu, Bijeljini, Tuzli, Tešnju, Zoviku, Orašju, Modriči i Derventi. Učitelji u ovim školama su većinom bili popovi, naročito u katoličkim školama u kojima su učitelji, osim jednog svjetovnog učitelja u Travniku Marka Alaupovića iz Fojnice svi bili franjevci.⁴¹³⁵ Srpska škola u Lomnici kod Šekovića poticala je iz ovog vremena,⁴¹³⁶ kao i srpska škola u Bosanskom Brodu.⁴¹³⁷ Učitelj u lomničkoj školi, koja je radila do 1870. bio je Vuk Orić.⁴¹³⁸

Katolici su početkom januara 1863. sve više bili na udaru nekontrolisanih muslimanskih hajdučkih bandi. „Više sela Ivanjske kod Banjaluke“ zaklali su „kano bravče najpoštenieg kršćanina Klečinu Turci Kozarani“. Takođe, muslimanski odmetnici su ubili „u Livnu tri karšćanina i jednu Ženu, u Jajačkoh Nahii ubiše Mijata Krešu i Praskala, u Zenici Matu Tadića, u Travniku sina Mate Migića, Martina Kovača Ribića“. Prema mišljenju fra Jake Baltića, „uzrok ovog kèrvoločnoga čina drugi“ nije mogao biti „nego nesnosljivost (intolleranza) Muslimanah prema Karšćanim“.⁴¹³⁹ Austrija,

⁴¹³³ В. Јовановић, *Србски народ и источно питање*, Београд 1863, 36-37.

⁴¹³⁴ *Исто*, 38.

⁴¹³⁵ NN-18/XXIX, 23. 1. 1863.

⁴¹³⁶ H. Ćurić, *n. r.*, 1958, 182.

⁴¹³⁷ *Isto*, 190.

⁴¹³⁸ H. Ćurić, *n. r.*, 1978, 211.

⁴¹³⁹ *Gen. consul Iovanović-Graf Rechberg-Rothenlöwen*, Sarajevo am 6. Januar 1863, Sarajevo, 6. januar 1863. (Kršćani bosanski [fra J. Baltić], *Sadašnje stanje Keršćanah u Bosni*), u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 295.

najvjerojatnije zbog viših političkih ciljeva je pogotovo tada od bosanskih katolika očekivala najveću uzdržanost, odnosno lojalnost turskim vlastima. Fra Lovro Karaula bio je očajan nakon svoga susreta sa austrijskim knezom Meternihom. On mu se, malo iza ovih zločina požalio na nesnošljivo loš položaj katolika u Bosni i Hercegovini, da bi mu zvanični protektor katolika odgovorio, da, ako im je položaj bio tako loš, da postanu Muslimani.⁴¹⁴⁰

Dalmatinski Hrvati sve su otvorenije početkom 1863. govorili o svom nacionalnom i ekonomskom interesu u Bosni. Njima je prije svega bilo u interesu povezati željeznicom Dalmaciju sa Bosnom i raditi na tome, da se „Bosna pridruži politički trojednoj kraljevini“. Neki A. Jakić pozivao se u to vrijeme na svoje bosansko porijeklo, iskreno žaleći, što je „Bosna (bila) od trojedne kraljevine odciepljena“. Njegov „pradied bio je rodnom Bošnjak, i da je od zuluma turskoga sa svojom braćom u Primorje Makarsko pribiegao“. Dalmaciju je smatrao za otadžbinu, a Bosnu za djedovinu, te da su dalmatinski Hrvati bili „dušom i tielom skopčani s Bosnom i Hercegovinom“. Izražavao je ogorčenje, što je Split bio „dalje od Sarajeva nego li od Beča“, i poručivao, da će mu biti „mio svaki onaj, koji (bude) nastoj(ao), da se (Hrvati) tiešnje priljub(e)“, pozivajući se, pri tome, na iskrene želje „Bošnjakah, Hercegovacah i Dalmatinacah“.⁴¹⁴¹ Hrvatski narodnjak Ivan Kukuljević-Sakcinski otišao je u to vrijeme toliko daleko u svom nacionalizmu i svojatanju Bosne, da je u srpskim političkim krugovima počeo da važi, kao „glava tako prozване hrvatомanske ili srbožderske partaje“.⁴¹⁴²

Pobune u bihaćkom kraju kajmakam ovog mjesta pripisivao je emisarima iz Srbije,⁴¹⁴³ zatim agitaciji srpskih i hrvatskih špijuna, kao i pravoslavnih popova iz Hrvatske. Svi oni zajedno radili su tokom februara 1863. na revolucionarisanju Bosne.⁴¹⁴⁴ Indikativno je i razmišljanje đakovačkog biskupa Štrosmajera u isto to vrijeme o neophodnosti opstanka Vojne granice i to sve dok se ne sagleda: „*kud će orientalno pitanje*“?⁴¹⁴⁵ Kako se pobuna odužila, austrijska obavještajna služba saznala je za većinu pobunjeničkih vođa, da je pripadala takozvanoj „slovenskoj revolucionarnoj stranci („der

⁴¹⁴⁰ Ph. Gelez, *n. r.*, 39.

⁴¹⁴¹ NN-29/XXIX, 6. 2. 1863.

⁴¹⁴² J. Šidak, *n. r.*, 1972, 93.

⁴¹⁴³ *Gen. consul Iovanović-baronu Mamuli*, Sarajevo, 6. Feber 1863, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 300.

⁴¹⁴⁴ *Isti-istom*, Sarajevo am 14-ten Februar 1863, u: *Isto*, 300-301.

⁴¹⁴⁵ B. Ђ. Крестић, *н. д.*, 2009, 20-21.

revolutionären slavischen Partei“).⁴¹⁴⁶ Bosanska vlada bila je u velikom strahu, pogotovo nakon saznanja da se osim emisara, koje je konstantno slala u Bosnu, Srbija čitavo vrijeme naoružavala i spremala za rat. Pomenuti emisari, ne samo hrišćansku raju, već i „Bošnjake turske vjere“ bunili su i primoravali da se ustanu protiv turskih vlasti u Bosni.⁴¹⁴⁷ Britanci su ovim sumnjama dodavali ruske intrige, koje su prema ranije stvorenom planu radile na sistemskoj dezorganizaciji Turske i to tako što su ohrabrivale ustanike i štitile svakog nelojalnog podanika Porte.⁴¹⁴⁸ Ukratko, 1860-tih, kao uostalom i ranije, Velika Britanija nije htjela pomoći Srbe jer ih je gledala, kako je naveo S. Jovanović: „kao ruske agente izazivače na Balkanu“.⁴¹⁴⁹ Nije bila nikakva tajna da je Bosna u to vrijeme bila krcata vrlo ratobornih Mihailovih propagandista.⁴¹⁵⁰ Dvije grupe srpskih ustaničkih agitatora su početkom 1863. prešle granicu na Drini i ubacili se u istočnu Bosnu. Jedna je bila pod vođstvom Riste Jevića, dok je druga koja se u Bosnu ubacila u Birač našla uporište kod popa Riste Savića iz Strmice i popa Marka Stojanovića iz Šekovića.⁴¹⁵¹ Biračka crkva Lomnica bila je neka vrsta baze iz koje su u Srbiju odlazili i iz nje dolazili za špijunske poslove obučeni brojni ljudi. Kontakt je održavan sa Ivkom Popovićem iz Loznice i to preko glavnog kurira Dimitrija Trifkovića iz Tupanara, koji je preplivavao Drinu i bio veza dvije obale.⁴¹⁵² Lomnicu je tada vodio pop Josif Gavrilović.⁴¹⁵³ Ruski uticaj u Bosni bio je u to doba sproveden preko dvije takozvane „partije“, zvanične carske, oličene u njenim konzulima u Sarajevu i Mostaru i preko druge, takozvane „Slavenofilske“. U vrijeme dok su se srpski trgovci iz Sarajeva žalili ruskom poslanstvu na Porti na dugove ruskog konzula Ščulepnikova,⁴¹⁵⁴ Risto Jević bio je u Moskvi priman u revolucionarni Slavjanski komitet Nila Popova.⁴¹⁵⁵

Vođa hercegovačkih Srba lojalnih turskim vlastima Luka Vukalović žalio se krajem januara 1863. austrijskim vlastima na nove turske intrige. Žalio se, da je od kako

⁴¹⁴⁶ *Bečko ministarstvo vanjskih poslova-istom*, Wienn, am 24-ten März 1863, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 306.

⁴¹⁴⁷ A. Кос, *н. р.*, 2010, 207.

⁴¹⁴⁸ E. Radušić, *н. д.*, 85.

⁴¹⁴⁹ С. Јовановић, *н. р.*, 16. Новембар 1901, 283.

⁴¹⁵⁰ С. Јовановић, *н. д.*, 211.

⁴¹⁵¹ Лонгин, *н. р.*, 43.

⁴¹⁵² М. С. Филиповић, Ђ. Мазалић, *Црква Ломница у Босни*, 139.

⁴¹⁵³ М. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, 85.

⁴¹⁵⁴ IAS-LIPF-Hadži Ristići-Sarajevo (1816-1897)-sign. 0-HR-220, *Vaso Hadži Ristić-Ruskom poslanstvu pri Porti u Carigradu*, Sarajevo 1863.

⁴¹⁵⁵ И. Тепић, *н. р.*, 1985, 137.

se „caru pokorio, (i) riječ i vjeru“ pred austrijskim garantom Pavlom Rešetarom dao, da će sve svoje „sile upotrebit na korist (svoga) naroda i Svjetlog sultana“, da su od toga vremena „Turci naprotiv (nekog) Mihajla Spajića, preko ugovora i volje naroda, za vojvodu namjeravali da postave“.⁴¹⁵⁶ Garašaninov izaslanik Mihailo Kvekić razgovarao je 14. februara 1863. u Sutorini lično sa Vukalovićem, koji je i dalje izražavao odanost prema srpskoj vladi. Ne odričući se Garašanina, Vukalović mu je kao svoga izaslanika iz Hercegovine poslao u Beograd nekog Vuleta Pravicu. Turske vlasti obećale su Vukaloviću mjesečnu nadoknadu, ali on „nikad nijedne pare od njih nije primio“. To je bio već četvrti mjesec kako Vukalović nije primio platu. Osim što je odbijao da je primi, on je odbijao da se javi na poziv turskih vlasti u Trebinje budući da je za njim raspisana potjernica. Zbog teškog finansijskog stanja on je od Garašanina tražio pomoć u novcu.⁴¹⁵⁷ Prema nekim izvorima, Vukalović se do posljednjeg trenutka pokušavao izmiriti sa turskim vlastima, pa je kod inspektora Dževdet-efendije slao na poklonjenje svoga pisara Miću Ljubibratića. Međutim, turske vlasti ostale su pri ranijoj odluci da za upravnika zubačke nahije postave Mihajla Spajića, jednog od mještana, koji se ranije odvojio od Vukalovića i pristao uz turske vlasti. Vukalović je nakon toga pobjegao u Rusiju⁴¹⁵⁸ naivno očekujući da će ga vlada ove zemlje podržati u njegovim daljim političkim planovima u Hercegovini. Plan hercegovačkih ustanika bio je da se u budućim ratnim i političkim aktivnostima „za narodnu (srpsku-B. T.) stvar“ pridobije što veći broj hercegovačkih muslimanskih prvaka. U ovom smislu svoju pažnju usmjerio je dvije godine ranije Mičo Ljubibratić koji je vodio „riječ sa Ahmedom Kavzićem iz Trebinja“, inače Vukalovićevim kumom. Navodno, ovaj Kavzić bio je pridobijen, zarekavši se „da će svakom prilikom govoriti o ovom izmirenju s trebinjskim Turcima“. Ljubibratić je pregovarao i sa mostarskim muslimanskim fanatikom Avdijom Dračeom, zatim sa Avdijom Cvijetićem, Ahmet-begom i Adem-begom Resulbegovićem i u tome je imao punu podršku Ilije Garašanina. Platforma na kojoj je Ljubibratić vodio ove pregovore bila

⁴¹⁵⁶ *Luka Vukalović-Pavlu Rešetaru*, Zubci, 23. I. 1863, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 298.

⁴¹⁵⁷ АС-ФИГ (1819-1874)-бр. 3057, л. 1, бр. док. 1493, *Михаило Квекић-Илију Гарашанину*, Каштел Нови 2. (14.) фебруар 1863.

⁴¹⁵⁸ *Husejn Bračković: Mala istorija događaja u Hercegovini*, 175.

je romantičarska. Polazilo se od navodne istorijske pretpostavke da su svi oni bili „potomci isturčene vlastele srpske“.⁴¹⁵⁹

U Carigradu je na Porti sredinom februara 1863. za novog vojnog ministra postavljen Fuad-paša i to sa glavnim zadatkom, „da zavede red u vojničkim računima“.⁴¹⁶⁰ Važio je za čovjeka od novih političkih ideja. Za pukove bosanske provincijske vojske, odnosno „junake Bošnjake“ („gazi Bošnjaklar“), kako su ih nazivale turske vlasti, Fuad-paša izmislio je novu zastavu crvene boje. Međutim, pošto se ova zastava jako svidjela sultanu Abdul-Azizu ona je dodijeljena prvom puku carske ordije, dok je za bosansku vojsku naredio da se izradi druga zastava.⁴¹⁶¹ Čuvanje zastave bila je opšta obaveza za sve Bošnjake, koju je propisivala njihova muslimanska vjera.⁴¹⁶²

U Bihaću su Srbi te 1863. zbog svoje dokazane lojalnosti, a na inicijativu kajmakama Hilmi-efendije podigli školu i crkvu u istoj zgradi. Prvi učitelji bio je, osim Bišćanina Todora Sučevića i Stojan Prodanović.⁴¹⁶³ U školu su tada išla djeca svih vjera, učila se obavezno ćirilica, jer je pored turske „jazije“ bila zvanično pismo u državi, dok se latinica učila po želji.⁴¹⁶⁴ Nešto prije crkve imali su Srbi u Bihaću ckvu brvnaru, u obližnjem Jezeru.⁴¹⁶⁵ U isto vrijeme uspio je Gavro Vučković da kod turskih vlasti poradi i na obnovi crkve u Ključu, koja je nešto ranije bila zatvorena na prijavu bosanskih Muslimana, koji su tvrdili da u njoj djeca uče školu.⁴¹⁶⁶ Pomenuti učitelj Stojan Prodanović bio je predstavnik svoga kraja u Bosanskoj narodnoj skupštini u Sarajevu, na koju je izabran početkom aprila 1863. godine, kao najobrazovaniji Srbin.⁴¹⁶⁷ Pravoslavna

⁴¹⁵⁹ M. Ljubibratić-*nekom „prevashodstvu” u Rusiji*, Beograd 21. avgusta 1879, u: S. Ljubibratić-T. Kruševac, *Prilozi za proučavanje hercegovačkih ustanaka 1857-1878 godine*, Iz arhiva vojvode Mića Ljubibratića, GID BiH, god. VII, Sarajevo 1956. (u daljem navođenju: S. Ljubibratić-T. Kruševac, *Prilozi za proučavanje hercegovačkih ustanaka 1857-1878 godine*), 201.

⁴¹⁶⁰ CH-17/XXX, 7. 2. 1863.

⁴¹⁶¹ А. Цевдет-паша, *Из посмртних рукописа Ахмет Цевдет паше*, Прилози за оријенталну филологију, II, Сарајево 1951, 304.

⁴¹⁶² *Исто*, 306.

⁴¹⁶³ И. Митровић, *н. р.*, 257.

⁴¹⁶⁴ В. Периновић, *н. р.*, 33.

⁴¹⁶⁵ Н. П., *Освећење цркве у Бихаћу дана 26. јула 1898.*, Источник, бр. 19, год. XII, Сарајево 1898, 297.

⁴¹⁶⁶ Х. М. А. Поподић, *Опис цркве Рамићке (у кључком протопрезвитерату)*, БХ Источник, св. X и XI, год. VII, Сарајево 1893, 504.

⁴¹⁶⁷ Prodanović je dobio punomoć srpskih predstavnika Bihaća: kodžobaše Todora Starčevića, prote F. Kovačevića, Steve Starčevića, Riste Aleksića, Mile Pilipovića, Luke Kalabe. Cazinski punomoćenik ispred Srba bio je Tomo Vidović, Novski Stanko Simić, krupski Marko Ćulibrk, prijedorski Banović, kozarski Stojan Kodžobaša, kotorski Nikola Janković, kulenvakufski Nikola Đaković i majdanski Stojan Prodanović

crkvice postojala je u Detlaku kod Modriče već 1862. godine, kao i u obližnjem Dugom Polju sa popom Božom Jovanovićem. Pop Stevo Lugonjić vodio je tada crkvicu u Jelanskoj (između Prnjavora i Doboja). Pop pravoslavne crkvice u Crkvini kod Bosanskog Šamca bio je 1864. neki Jaćim, a u Žabaru kod Orašja pop Stojan Stojačević. U Zoviku kod Brčkog radila je tada srpska škola u kojoj je učitelj bio neki Jovo.⁴¹⁶⁸ Temelji pravoslavnoj crkvi u Derventi udareni su 1861. godine, a ista je osveštana četiri godine kasnije. Početkom šezdesetih godina XIX vijeka srpski trgovci iz ovog centra Bosanske Posavine podigli su i jednu školicu.⁴¹⁶⁹ U Trebinju, iste godine Srbi su uz pomoć turskih vlasti i angažman srpskih trgovačkih porodica Čerović i Perović podigli novu zgradu osnovne škole. Međutim, škola kao i crkva koja se nalazila u njenoj blizini nije bila dugog vijeka. Zapaljena je i srušena sa zemljom 22. aprila 1863. tokom sukoba ustanika sa muslimanskim vojnicima.⁴¹⁷⁰ Krivci za rušenje ove škole kažnjeni su tako, da su morali nadoknaditi sve troškove oko podizanja nove školske zgrade.⁴¹⁷¹ Pomoć u udžbenicima dobijala je ova škola od 1865. od ministarstva prosvjete srpske vlade.⁴¹⁷²

Vođa hercegovačkih Srba Vukalović je krajem marta 1863. u manastiru u Kosijerevu na „skupštini hristijanski(h) („христијански“) starješina“ proglašen vojvodom. Međutim, on je mimo priznanja turskih vlasti ipak pozvan „da dođe u Mostar radi savetovanja u poslovima tičućim se Hristijana („Христијана“)“. Vukalović se zahvalio na pozivu i poklonjenoj mu „časti, izgovarajući se, da mu stanje zdravlja nedopušta tako daleko putovati“. On je turskim vlastima poručio, „da bi bio skloniji doći u Dubrovnik, da odatle preko turskog konzulata i posredovanjem austrijskih vlasti, dogovara se sa Carigradom o narodnim poslovima.“⁴¹⁷³ Njemu su hercegovački skupštinari dali „punomoćstvo, da se može obratiti sultanu i svim garantnim silama radi potvrđivanja raguzinski(h) (dubrovačkih-B. T.) dogovora koji se jedino narod želi(o) držati“. Ove skupštinske zaključke, dva ustanička poslanika saopštila su i mostarskom

(MPC БЛ-АГ ЗОТП [1527-1878]-бр. док. 19, Пуномоћје за Станка Продановића посланика Бихаћког санџака у Сарајеву, Бихаћ, 24. март [5. април] 1863.).

⁴¹⁶⁸ М. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, 85-86.

⁴¹⁶⁹ Д-26/VIII, 20. 9. 1867.

⁴¹⁷⁰ Н. Fazlagić, *Istočno-pravoslavna škola u Trebinju godine 1863*, *Školski vjesnik*, Oktobar-decembar 1902, 798.

⁴¹⁷¹ З. Мијановић, *Српско-православна основна школа у Требињу*, *Трибуна* 12, Требиње 2009, 243-244.

⁴¹⁷² М. Рапић, *Прве школе у Требињу*, *Трибуна*, knj. 2, Требиње 1976, 98.

⁴¹⁷³ СН-40/XXX, 4. 4. 1863.

veziru. Vukalović se sastao 30. marta 1863. u Dubrovniku sa austrijskim maršalom baronom Mamulom, pred kim je izrazio želju da ostane „turski major, ali ujedno i kao nezavisni poglavar nezadovoljni(h) turski podanika“. Nedogovorivši se ni o čemu sa Mamulom, on je otišao iz Dubrovnika i ne svraćajući u Mostar, gdje su se za nekoliko dana trebali sastati „glavari ercegovački i predstavnici portini“.⁴¹⁷⁴

Od Vukalovića, turske vlasti u Mostaru tražile su da im se odazove na ugovoreni sastanak, ali mu navodno njegovi ljudi to nisu dopustili, „jer je on (bio) njiovo veliko pouzdanje, a u Turaka vele nema vere“. Na njega je kada je „tursko zvanije primio“ pala ljaga, da je izdao svoj narod. Međutim, Vukalović je primio turske činove pošto su ga na to primoravala „uslovija crnogorskoga primirja“. Istina, on se prihvatio turske službe, ali „pod uslovom da se Hercegovcima slobodna i domaća narodna uprava dade“. Kako turske vlasti nisu održale svoje obećanje njemu, tako je i Vukalović dao „ostavku na turski naslov i čest“.⁴¹⁷⁵ Vukalović je čak krajem aprila 1863. kanio ići u Carigrad i lično od „sultana milost prositi“,⁴¹⁷⁶ najvjerojatnije, jer su ga hercegovački Muslimani htjeli uhvatiti „živog ili mrtvog“.⁴¹⁷⁷ Ovo je moglo zabrinuti Ruse, jer je iz njihove službene prepiske vidljivo, da je Luka Vukalović bio ruski plaćenik i da je posljednjih godina, gotovo svakog mjeseca dobijao određenu sumu novca za svoje izdržavanje.⁴¹⁷⁸

Bosanske vlasti su početkom maja 1863. dosta senzibilnije radile na pridobijanje bosanskih katolika, što se pogotovo moglo primijetiti nakon što je bosanski vezir tražio „jednog fratra u svoj meldžiz (dipl. skupšt.)“, koji je na toj poziciji trebao „da i ostane posve u Sarajevu“.⁴¹⁷⁹ Ipak, u Bosanskoj Posavini su novi naseljenici, protjerani Muslimani iz Srbije, dobili po rasporedu naselja u kojima je živjelo najviše Srba, kao i da se nasele u naselja sa katoličkom većinom. Nova politika bosanskog vezira bila je da „na mirinskom zemljištu“, na kome su živjeli hrišćani naseli „carske goste (musafire) koi su (bili) iseljeni iz Srbije“. On je izričito naložio, da „od ovih gostiuh ima se naseliti u Selu Orašzu na obali Save (sahat daleko od Tolise) oko 250 kućah. I za ovo obaviti imadu se iz

⁴¹⁷⁴ CH-37/XXX, 26. 3. 1863.

⁴¹⁷⁵ CH-38/XXX, 28. 3. 1863.

⁴¹⁷⁶ Л. Вукалович-В. В. Безобразову, (Непознато), 10. апреля 1863 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 423.

⁴¹⁷⁷ Н. П. Игнатъев-П. Н Стрелухову, (Непознато) 27 апреля 1863 г., в: *Также*, 424.

⁴¹⁷⁸ Отчет В. В. Макушева о выдаче денежных пособий герцеговинцам в январе-апреле 1863, Рагуза 1 (13) мая 1863 г., в: *Также*, 425.

⁴¹⁷⁹ NN-99/XXIX, 1. 5. 1863.

Orašja dignuti Seljani svi (Srbi) koim će se na drugom mjestu dati selišta“.⁴¹⁸⁰ U katoličkim naseljima je dolaskom ovih novih muslimanskih izbjeglica trebalo oko „5.000 katolikah odavle pokrenut, i na drugo mjesto preseliti“. Inače, katolici su od ranije trpili nasilja muslimanskih prvaka. Njihov najveći broj pripadao je zavisnom seljaštvu Hadži Muhamed-bega Gradašćevića, „koije (bio) najpoglavitiji protivnik i tužitelj krštenog zakona, i svake prosvjete europejske“.⁴¹⁸¹

Naseljavanje muslimanskih prognanika iz Srbije nastavljeno je tokom čitavog maja 1863. godine. Oni su se sredinom tog mjeseca trebali naseliti: u Brezovom Polju, oko Županje, Bosanskog Šamca i Bosanske Kostajnice. Prilikom naseljavanja je na više mjesta bilo zabilježeno, da se hrišćanima oduzimala zemlja i to bez ikakve zaštite.⁴¹⁸² Austrijske vlasti morale su biti zabrinute što su katolici oko Orašja i Bosanskog Šamca morali besplatno ustupati svoju zemlju novim naseljenicima.⁴¹⁸³ Bosanske vlasti su na zapadu provincije, najviše iz taktičkih razloga naseljavali srbijanske Muslimane u bosansko-krajiškom mjestu Kostajnici na Savi, računajući da bi na taj način podigli veći stepen bezbjednosti na granici sa Austrijom. Osim toga, naseljavanje Muslimana iz Srbije u krajevima bune 1858. nije bilo nimalo slučajno. Bosanska Kostajnica je najviše ojačana muslimanskim elementom doseljenim iz Užica, a jedan dio ove varoši nosio je naziv Užice.⁴¹⁸⁴ Bosanski vezir Topal Šerif Osman-paša je na primjer od Bosanskog Šamca poslije naseljavanja Muslimana protjeranih iz Srbije želio stvoriti glavni trgovački grad u Bosni.⁴¹⁸⁵ On je za taj novi talas muslimanskih izbjeglica iz Užica i Sokola odredio nove naseobine i varoši na Savi duž austrijske granice, osim pomenutog Brezovog Polja, Drenovac u bijeljinskoj nahiji prema Rači, zatim Ugljara i Orašje prema Bosanskom Šamcu, sve u gradačačkoj nahiji, potom, naselio je i Orahovu u banjalučkoj nahiji. Sva ta mjesta. izuzev Bosanske Kostajnice je „glavom označio“ Topal Šerif Osman-paša i naredio „da moraju kèrščani i hrišćani, koji su na toim miestima, što ih svaki zemljovid

⁴¹⁸⁰ *Fra Martin Nedić-austrijskom konzulu Jovanoviću*, Tolisa (samostan) 5. svibnja 1863, u: Fra R. Špionjak, *n. d.*, 197-198.

⁴¹⁸¹ *Isto*, 199.

⁴¹⁸² *Gen. consul Jovanović-baronu Mamuli*, Sarajevo am 16 May 1863, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 308.

⁴¹⁸³ *Generalni konzulat u Sarajevu-istom*, Sarajevo am 1. August 1863, u: *Isto*, 315.

⁴¹⁸⁴ С. Бијелић, *н. д.*, 240.

⁴¹⁸⁵ *Graf Stefenelli-baronu Mamuli*, Sarajevo am 4. Juli 1863, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 313.

izkazuj, na Savi stanovali, izkèrèena i uredjena svoja plodna polja ostaviti i razseliti se. Ovakav postupak prema bosanskoj hrišèanskoj raji u neku ruku predstavljao je osmansku osvetu „Sèrbima, (zbog) odseljenj(a) musulmanah iz Sèrbije“ u Bosnu: „*Kad vi, veli se, oèeraste muhamedance, mi èemo hrišèane!*“ Međutim, u Orašju su se hrišèani i kèršèani jedinstveno usprotivili ovakvom postupku bosanske vlade. Većina stanovnika Orašjana „opèrli su se toj naredbi nepravednoj osmanlijskoj, i hteli su oružjem u ruci da brane svoje ognjište, svoje kèrèevine, svoje kolievke i svoje grobove!“ Osman-paša je čak naredio hrišèanima da budu u graditeljskoj službi novodoseljenih Muslimana iz Užica i Sokola. Doseljavanjem Muslimana iz Srbije na austrijsku granicu, bosanska vlada smišljeno je prekinula vezu Slavonije sa Bosnom čime je raju „uklonila se doticaja hèrvatsko-sèrbskoga (i) stisla ju je (t)ada medju dva poteza turskih stanicah, medju potez uzduž Save i onaj prama sèrcu Bosne“. Sa svoga zemljišta „maknuli (su) se samo hristijani (i tako) dopa(li) izmedju dvie vatre“. ⁴¹⁸⁶ Ovu nacionalnu politiku bosanske vlade uočio je i italijanski konzul u Sarajevu Ćezare Durando, koji je uviđao, kako je bilo očito, kako su nova naselja bila raspoređena duž granice sa Srbijom i Austrijom, kako bi, ne samo ojačali muslimansku manjinu u Bosni, već i da se, na neki način, formira barijera i smanji uticaj susjednih država na bosansko hrišèansko stanovništvo. Samo u selu Orahovi kod Banjaluke do kraja septembra 1863. planski je naseljeno 200 muslimanskih porodica protjeranih iz Srbije. Protjerani Muslimani iz Srbije su se naselili do kraja istog mjeseca još na nekoliko lokacija u Bosanskoj Posavini, Podrinju i oko Banjaluke. Na Drini se naselilo oko 110 porodica, na Savi 250, oko Banjaluke 200. ⁴¹⁸⁷ Protjerani srbijanski Muslimani svojim naseljavanjem u oblastima sa srpskom većinom, izazvali su iseljavanje Srba u Austriju i Srbiju. Takođe, muslimanski „mudžahiri“, koji su bili protjerani iz Srbije i koji su trebali biti naseljeni na granici sa Srbijom, nisu bili pretjerano sretni novom lokacijom. ⁴¹⁸⁸

Dolaskom dalmatinskog Hrvata Silića za konzularnog agenta u Bihaću katolici su se osjećali dosta sigurnije u tom kraju. Sve do tada, u tom najzapadnijem dijelu Bosne

⁴¹⁸⁶ NN-130/XXIX, 10. 6. 1863.

⁴¹⁸⁷ *Console Cesare Durando-Al Comm-ore Visconti venosta ministro Ecc Torino (Governo italiano)*, Sarajevo 28 9-bre 1863, u: P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*, Sarajevo 1958. (u daljem navođenju: P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu [1863-1870 godine]*), 52-53.

⁴¹⁸⁸ A. Koc, *h. p.*, 2010, 203.

nije nikada bilo dozvoljeno „kèrstu da se s Turcima uzporedi“. Trgovina u rukama hrišćana dobila je novi zamah, premda je „Meldjuk, tojest tèrgovački sud“ i dalje bilo mjesto „gdie (su) sami Turci Bošnjaci sied(ili)“. ⁴¹⁸⁹ Francuski izvori konstatovali su, da se samo u Sarajevu u isto vrijeme, pored 140 muslimanska i 30 jevrejska trgovca trgovinom bavilo čak oko 50 srpskih trgovaca. ⁴¹⁹⁰

Slavonac srpsko-hrvatskog nacionalnog opredjeljenja Andrija Brlić-Torkvat je i tokom 1863. iznio neka praktična razmišljanja o nacionalno-političkoj budućnosti Bosne i Hercegovine. On je mislio, da je krajnje vrijeme da bosanskim vezirima prestanu biti Osmanlije koji nisu znali ni jedne „sèrbske rieči“. Uz to, njima je nedostajalo i ono, „što nijedan turski činovnik n(ije) ima(o), praktičnost“. Po Brliću je napredak Bosne zavisio u prvom redu od postavljanja novih vezira, vanrednih povjerenika i viših činovnika. Smatrao je, kako je bilo krajnje vrijeme da se na takva mjesta postave hrišćani, bilo iz Austrije ili Srbije „ili od bilo kuda, samo da znadu s narodom sèrbski govoriti, i da miesto turskoga, (t)ad u Bosni diplomatskoga jezika, uveden bude u upravu i pravosudje sèrbski jezik“. ⁴¹⁹¹ Brlić je eksplicitno Hrvatima odricao bilo kakvo istorijsko i državno pravo na Bosnu. Isticao je, kako „Trojedna kraljevina, koja se u zakonih ugarskih, dekretih kraljevah, pragm. sankciji ili svuda (zvala): Regna Croatia, Slavonia et Dalmatia (ili Dalm. Cr. Et Slav.) ima(la) pravah državnih-na papiru; ali Hrvati (Croatia, natio croatica) (nije imala) nigdje državnog prava“. Ipak, i sam je priznao „da (je) pravi Regnum Croatiae (tada) stenj(ao) pod Turskom (Turska Hrvatska-B. T.)“. ⁴¹⁹² Za to vrijeme, Hrvatska, kao da još uvijek nije u potpunosti raskrstila sa takozvanim iliristvom. Pošto se, prema riječima Mihovila Pavlinovića izrečenim godinu dana ranije: „*ilirsko ime utopilo u mržnji srbskoj*“, ⁴¹⁹³ kod njih je u to vrijeme vođena nekakva rasprava o starom nazivu za

⁴¹⁸⁹ NN-121/XXIX, 29. 5. 1863.

⁴¹⁹⁰ M. Šamić, *n. d.*, 155.

⁴¹⁹¹ NN-130/XXIX, 10. 6. 1863.

⁴¹⁹² *Andrija Torkvat Brlić-Ivanu Filipoviću*, U (Slavonskom) Brodu 15/3 863, u: T. Markus, *Izabrana pisma Andrije Torkvata Brlića Ivanu Filipoviću 1848-1863. godine*, Časopis za suvremenu povijest, br. 2, god. 32, Zagreb 2000, 345.

⁴¹⁹³ B. Zelić, *Prilog diskusiji o Mihovilu Pavlinoviću*, HZ, God. XVI, Zagreb 1963, 227; Po don Pavlinoviću srpstvo se u Srbiji izjednačavalo sa pravoslavljem, čemu je uzrokovala, kako je on tvrdio „duhovno-nacionalna atmosfera“ u čitavom Turskom carstvu. To je bio razlog da su Srbi turske Hrvate nazivali rimokatolicima, odnosno latinima, što je bila njihova još veća zabluda. (T. Ganzar-Aras, *Mihovil Pavlinović u sukobu između klerikalizma i liberalizma*, u: Znanstveni skup: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, Zagreb 1990, 107.); Izgleda da je don Pavlinović iz nekog razloga bio duboko razočaran u Srbe i Srbiju, u koju je početkom 1850-tih zajedno sa drugom sa zadarske bogoslovije Lukom Botićem

Hrvatsku i o vremenu njenog priključenja Mađarskoj. Vjerojatno iz viših nacionalno-političkih ciljeva želja njihove elite bila je da se sve što se nazivalo „Ilirijom“ ili je imalo pridjev „ilirski“ pripiše hrvatskoj političkoj tradiciji. Pitanje je koliko je istinita i tvrdnja nekih njihovih političara iz toga vremena, poput Bogoslava Šuleka, da je „ugarski zakonik“ („Corpus iurs hungarici“) pod terminima Iliria, Ilirske kraljevine⁴¹⁹⁴ mislio, zapravo, samo na Hrvatsku kraljevinu i hrvatske zemlje. Šulekov glavni cilj bio je, da dokaže kako je „zapadna strana Bosne (koja se) z(vala) Turska Hèrvatska“⁴¹⁹⁵ imala svoju životnu perspektivu jedino u političkoj zajednici sa Hrvatskom. I lider hrvatskih samostalaca Ivan Mažuranić istupio je 1863. jednom programskom brošuram, nazvanom „Uvjetno ili bezuvjetno“. Njome se on dotakao i budućnosti Bosne, pogotovo „Turske Hrvatske“, koja je imala jedinu nacionalno-političku perspektivu u političkoj zajednici sa Hrvatskom, pošto bi ova sačinila nagodbu sa bečkim dvorom.⁴¹⁹⁶

Nacionalno-politička uvjerenja tri vjerske grupe u Bosni i Hercegovini ocjenio je tada italijanski konzul u Sarajevu Durando kao vrlo oprečna. „Pravoslavni hrišćani“ („Cristiani ortodossi“) simpatizovali su najviše Srbiju i Rusiju, zbog iste religije koju su poistovjećivali sa „nacionalnom idejom“ („idea nazionalita“). Iza njih su „još uvijek u magli („nebulosa“) bili katolici („Cattolici“) kojih je, prema Durandu bilo dosta manje po broju i koji su bili najsiromašniji, i koje je do tada štitila Austrija, njihova zaštitnica. On je isticao, kako su u Bosni i Hercegovini svi njeni stanovnici bili Sloveni, odnosno „slovenske nacionalnosti“ („nazionale Slavi“), ali da su, takođe, jedni od drugih bili „udaljeni hiljadama milja“. Muslimani su prorokovali da kada Osmanlije dožive propast u Evropi, da će oni ipak u Bosni opstati i nastaviti život „u čistoj Muhamedovoj religiji“ („la pura religione di Maometto“). Durando je zaključivao, da je muslimanska religija kod Bosanaca negirala „nacionalni koncept“ („il conceptto nazionale“) koji „Slaveno-

želio pobjeći. (N. Stančić, *Mihovil Pavlinović u narodnom preporodu u Dalmaciji i u hrvatskoj politici 19. stoljeća*, u: *Isto*, 17.); Zanimljivo je, da se u Zadru don Pavlinović od kraja 1850-tih intenzivno družio sa Srbima i čak pobratimio sa profesorom pravoslavne bogoslovije i srpskim nacionalistom Jovanom Sundečićem (J. Bratulić, *Mihovil Pavlinović i borba za glagoljicu u Dalmaciji u 19. stoljeću*, u: *Isto*, 386.), inače bosanskim Srbinom, rođenim Livnjakom. (K. Ivon, *Turci u vrtlogu preporodnih gibanja u Dalmaciji, Predodžbe o Turcima u Narodnom koledaru*, Crkva u Svijetu, No. 1, vol. 47, Split Travanj 2012, 129.). Drugi i posljednji put on je bio u Srbiji 1863. kada je u društvu popa J. Sundečića posjetio na beogradskom dvoru Iliju Garašanina i kneza Mihajla. (J. Bratulić, *n. r.*, 386.)

⁴¹⁹⁴ NN-136/XXIX, 17. 6. 1863.

⁴¹⁹⁵ NN-156/XXIX, 11. 7. 1863.

⁴¹⁹⁶ A. Szabo, *Ban Ivan Mažuranić, graditelj moderne Hrvatske, U povodu 200. obljetnice rođenja (1814.-2014.)*, Zagreb 2014, 10.

Muslimani“ („Slavo Mussulmano“) još nisu mogli razdvojiti od svoje religije.⁴¹⁹⁷ Durando je ovakvo razmišljanje ponovio i godinu dana kasnije. „Bošnjački Muslimani“ („Bosniaques Mussulmans“), iako su bili „nacionalno Sloveni“ („nationalitte Slave“), najviše su zbog svoje religije pružali otpor „nacionalnoj obnovi hrišćana“.⁴¹⁹⁸

Britanski putopisac Denton, takođe je tada naglašavao značajan uticaj Rusije kod pravoslavnih hrišćana u Turskoj. Smatrao je, kako je kod pravoslavnih Bosanaca simpatija prema Rusima bila „nezavisna od političkih intriga“. („This sympathy is independent of political intrigues“.). On je, kao i Durando simpatije pravoslavnih u Bosni za Srbiju i Ruse dovodio u vezu sa pravoslavnom vjerom, koju je ispovjedao najveći broj hrišćana u Turskoj. Denton je tu naglasio jednu, po njemu bitnu činjenicu, a to je da je veza koja je povezivala sve one koji su bili podložni carigradskoj patrijaršiji bila jača nego u bilo kojoj drugoj crkvi. Po mišljenju ovog srbofila takvo „bratstvo“ nije zavisilo od istog plemena, već je ono proizilazilo isključivo zbog zajedničke vjere. Očit primjer za njegovu tvrdnju, po njemu, bio je odnos slovenskog Poljaka koji je uvijek neprijateljski bio nastrojen prema slovenskim Rusima.⁴¹⁹⁹ Slično Dentonu, vjetar u leđa srpskom nacionalizmu davao je i italijanski historičar A. Ubicini, koji je tvrdio da se „Srbija nije završavala samo na granicama male države kojoj je glavni grad Beograd“ („La Serbie ne finit pas aux frontières du petit état dont Belgrade est la capitale.“). Po Ubiniju, Srbija je imala pravo proširenja svojih granica i na susjedne zemlje, a na zapadu to su bile „Bosna“ („la Bosnie“) i „Hercegovina“ („l’Herzégovine“). On se pozivao na historičara Dimitrija Davidovića, konstruktora ideje o srpskoj „zemlji ili srpskim zemljama i Srbiji“ („la terre ou le pays Serbe, la Serbie“) istovjetne po „pravoslavnoj vjeri“ („La religion est la religion grecque orthodoxe“) i po „srpskom jeziku“ („L’unique langue parlée et écrite est le serbe“).⁴²⁰⁰ Uspjeh, odnosno ostvarenje politike objedinjavanja Srba na Balkanu u jednu državu, po Ubiniju najviše je zavisio od kneza Mihajla, „lidera i prirodnog

⁴¹⁹⁷ Console Cesare Durando-Al Comm-ore Visconti venosta ministro Ecc Torino (Governo italiano), Sarajevo 28 9-bre 1863, u: P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*, 51.

⁴¹⁹⁸ *Ibidem*, Ibidem, 6 maggio 1864, u: *Isto*, 64.

⁴¹⁹⁹ W. Denton, *O. c.*, 1862, 282.

⁴²⁰⁰ A. Ubicini, *Le pays Serbe et la Principauté de Serbie, souvenirs de voyage*, Revue des Deux Mondes, XXXIVe, Année.-Seconde période, Tome Cinquante et Unième, Paris 1er Mai 1864, 444.

zaštitnika svoga naroda“ („et regardent le prince Michel comme le chef et le protecteur naturel de leur race.“).⁴²⁰¹

Pitanje položaja stanovnika u Bosni i Hercegovini bilo je u junu 1863. na dnevnom redu čak i britanskog parlamenta. Bez obzira na ohrabrujuće vijesti o uspješnom sprovođenju reformi, koje su u London pristizale iz Bosne od britanskih konzula, u parlamentu su se tada, po prvi put mogla čuti i drugačija razmišljanja. Poslanik Gregori tih je junskih dana 1863. pripovjedao u Donjem Domu „žalostnu priču o tiranstvu i o jadnom stanju stvari u Turskoj“. On je dokazivao kako je u svim zemljama Turskog carstva, praktično od Dunava do Eufrata, administracija je bila ista kakva je i uvijek bila, „to jest slaba, samovoljna i podmitljiva“. On je Bosnu uporedio sa Bugarskom, Sirijom i Libanom, tvrdeći kako su sve četiri ove zemlje bile „izložene svakom zlu, što (je) samo mo(gao) učiniti upravitelj, koi (je) za korišću gramzi(o)“. Pravilno je uočavao, da su „do nekoga stepena i kèršćanski i muhamedanski podanici portini podjednako pat(ili)“. Tvrдио je, „da (su) sve samovoljne zlobe, i namete i kèršćani i Muhamedovci jednako mora(li) snositi, i s te strane n(ije) ima(lo) se šta izabrati između sudbine pravoviernih i neviernih podanikah turskih, (te da su) gospodari muč(ili) i jedne i druge“. Tu je on napravio razliku između ekonomskog i društvenog života, ističući, da što se tiče „društvenoga i zakonitoga ili pravnoga odnošaja, tu n(ije) (bilo) sumnje, da je položaj kèršćanima (bio) najnesrećniji“. Sudska vlast bila je nepromijenjiva, bez obzira na sva obećanja turskih vlasti, jer su „sviedodžbu kèršćansku, ma da je porta toliko putah protivno izjavljivala, sasvim odbac(ivali) sudovi u mnogim oblastima turskim, a i tamo, gdje se ta sviedočba prim(ala), ona ništa n(ije) vriedi(la) niti poma(gala), jer joj Turci sudije n(isu) vier(ovali)“. ⁴²⁰²

Visoka Porta poslala je ljeta 1863. u Bosnu i Hercegovinu specijalnog vanrednog komesara Dževdet-efendiju sa glavnim zadatkom da podigne muslimanski duh i kod njih ojača vjernost sultanu, zatim, da apeluje kod bosanskih begova na patriotizam, kao i da organizuje domaću vojnu jedinicu koja bi jedino služila za odbranu Bosne. Kada i Dževdet-efendija, u Bosnu su stigli i neki hodočasnici iz Meke, koji su, navodno daleko

⁴²⁰¹ *Ibidem*, 446.

⁴²⁰² NN-136/XXIX, 17. 6. 1863.

prije svih namirisali, da bi Bosna uskoro mogla pripasti Austriji.⁴²⁰³ Po svemu sudeći, da bi pokazao izuzetan značaj Bosne u Turskom carstvu sultanu je na njegov lični zahtjev na dvor za tjelesnu gardu bosanski vezir Topal Osman-paša poslao deseticu bosanskih Muslimana, trojicu pravoslavnih i trojicu katolika.⁴²⁰⁴ Žandarmerija, koja je takođe bila predviđena Dževdet-efendijinom reformom „bila bi sastavljena od pripadnika svih vera“. Krajnji cilj u formiranju ovog bezbjedonosnog tijela bila je u tome, da se i kod Muslimana i hrišćana izgradi jednako „osećanje obaveze da se zajednički brani zemlja“. To osjećanje trebalo je da „pređe u naviku (i) učini da između hrišćana i Muslimana prestane ona vekovna mržnja koja je sve do (tada) izazivala toliko nereda na štetu napretka“.⁴²⁰⁵

U Bosni je na zlu glasu najviše bio banjalučki kajmakam Ali-Riza-paša i to, prije svega, kao „najžešći protivnik kèrstov“. On je vješao raj i zatvarao je „u najtiešnija i najsmradnija miesta“ u gradu i to najviše zato, što nisu mogli da plate poreze, u prvom redu miriju. Ali-Riza-paša je krajem jula 1863. radi udaje u islam preobratio sedam djevojaka katolikinja i pravoslavnih, a da ni jednoj od njih nije dozvolio „sastati se sa svojim dušobrižnikom, t.j. rimokatoliki sa fratrom, a pravoslavnoj s popom“.⁴²⁰⁶ Ovi slučajevi poslužili su nekim stranim konzulima da zaključe, kako je prevođenje hrišćanskih djevojaka na islam bio jedan vid borbe protiv panslavizma i za famoznu otomanizaciju pokrajine.⁴²⁰⁷ Prema hrišćanima nisu vršili nasilja samo Muslimani, već i hrišćani. U to vrijeme u „Okružju Kupres“ harale su „tri čete razbojničke aliti lupežke, (a jednu je) predvodi(o) njeki pravoslavni Ignjo koi (je) same katolike proh dolor et pudor! strašno robi(o)“.⁴²⁰⁸

Knez Mihajlo se nije miješao u hercegovačke stvari, što je 23. jula 1863. od britanskog ministra spoljnih poslova Džona Rasela bilo ocijenjeno, kao ponašanje

⁴²⁰³ P. Петровић, *Идеја о продаји Босне и Херцеговине шездесетих година 19. стољећа*, Балканика VIII, Београд 1977, 293.

⁴²⁰⁴ S. Dujmović, „Bosna i Hercegovina ne može ni da živi ni da umre“-situiranje identiteta Bosne i Hercegovine kod bosanskohercegovačkih Srba (do 1941. godine), u: *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, Zbornik radova, 1, Sarajevo 2011, 27.

⁴²⁰⁵ P. Vasa-Efendija, *n. d.*, 84.

⁴²⁰⁶ NN-171/XXIX, 29. 7. 1863.

⁴²⁰⁷ Ph. Gelez, *n. r.*, 40.

⁴²⁰⁸ *Fra Filip Kunić-Andriji Torkvatu Brliću*, Kupres, 1. august 1863, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 314.

„zaslužno hvale“.⁴²⁰⁹ Pohvaliti bi se mogao oko poštovanja mira sa Hercegovinom i crnogorski knjaz, koji je „pobunjenike“ („повстанцев“) iz Gackog „sovetovala da se u ljubavi sa Turcima vlada(ju)“.⁴²¹⁰ Po Hercegovini se krajem jula iste godine pronijela vijest da se tih dana u Herceg Novom vojvoda Vukalović sastao sa generalom Filipovićem i da ga je ovaj nagovarao, da ide „na poklon caru u Carigrad“. Vukalović je pristao na ovaj prijedlog, ali pod uslovom da ga na put prati neki austrijski velikodostojnik.⁴²¹¹ On je još uvijek maštao o nekakvoj (istočno)hercegovačkoj autonomiji i 22. jula 1863. ruskom konzulu u Dubrovniku Petkoviću otkrio famoznih osam tačaka za njeno ostvarenje. Potpuno intrigantim izgleda prva tačka, koja je, praktično, predviđala (polu)nezavisnu istočnu Hercegovinu, na čelu sa „mudir(om)-hrišćanin(om) po narodnom izboru uz kojeg bi Porta postavila sekretara za korespondenciju na turskom jeziku“.⁴²¹² Uprošćeno, to je značilo pravo izbora „kajmakama Srbina („Србина“) za bunjenu Hercegovinu“.⁴²¹³ Ova Vukalovićeva zamisao propala je, jer se konzulu Petkoviću učinilo, da je Vukalovića na to nagovarao austrijski oficir Filipović.⁴²¹⁴ Vukaloviću su Austrijanci obećavali „zlatne gore i srebrene doline“ sa, i njemu jasnom namjerom da ga „udalje od naroda“. Iako je Vukalović „nadmudrio („перихтрил“) zamisli Filipovića, otkrivši njegove tajne planove („тайные замыслы“),⁴²¹⁵ Rusima je bilo neprihvatljivo i najmanje Vukalovićevo koketiranje sa Austrijancima, što je on u jednom pismu i priznao: „*Ako je ona (Austrija-B. T.) s nama šarala nijesmo ni mi s njome drugčije se vladali*“.⁴²¹⁶ Njima je od Vukalovićevog bilo dopadljivije ponašanje jurodivih rusofilskih pravoslavnih popova, koji su stalno strijepili od katoličkog prozelitizma (!?-B. T.). Jedan od njih, pop Serafim Perović iz manastira Žitomislića žalio se avgusta 1863. ruskom konzulu u Mostaru Bezobrazovu, kako je

⁴²⁰⁹ Н. Урић, *н. р.*, 2010, 403.

⁴²¹⁰ *Руководителей повстанцев Гацко-губернатору Герцеговины Абди-паши*, Не позднее 14 (26) июня 1863, в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 426.

⁴²¹¹ СН-91/XXX, 3. 8. 1863.

⁴²¹² И. Тепић, *н. д.*, 315; Vukalović je čitavo ovo vrijeme bio pod protekcijom ruske politike oličene u konzulu Petkoviću, koga je slijepo „slušao“ i čije je savjete bezpogovorno „uvažavao“. (Н. Б. Кабакова, *Нове материјали о Луке Вукаловице*, у: Међународни научни skup: „Problemi istorije Bosne i Hercegovine 1850-1875“, Sarajevo 1987, 127.)

⁴²¹³ Л. Вукаловић, *војвода-К. Д. Петковичу*, Зубцы 31 августа 1863, в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 437.

⁴²¹⁴ К. Д. Петкович-Н. П. Игнатъеву, Рагуза 14 (26) июня 1863, в: *Также*, 431.

⁴²¹⁵ *Также*, Также, 9 (21) августа 1863, в: *Также*, 437.

⁴²¹⁶ Л. Вукаловић, *војвода-К. Д. Петковичу*, Зубцы 31 августа 1863, в: *Также*, 438.

pravoslavna crkva u Hercegovini bila „okružena protivnicima pravoslavlja“ („окружена противницима православия“). Konkretnije, pravoslavna crkva, dodvoravao se pop Perović, bila je direktno pritisnuta „lukavstvom rimske propagande“ („коварство римске пропаганде“). Svoje katoličke komšije u Hercegovini nazvao je ovaj mladi pop „Kroatima“ („Кровати“) (Hrvati-B. T.). Iako ih je smatrao „jednoplemen(om) brać(om) po krvi i jeziku, (oni su) postajali bivati ne manji neprijatelji, nego sami ...“ (Turci?-B. T.) Pop Perović je takođe naveo, kako je „rimsko sveštenstvo, po uplivu prapagante, najveći zloupotrebljenje čini(lo). Ono (je) iz lični intereza (bilo) gotovo na sve što bi samo pravoslavlju škoditi moglo“.⁴²¹⁷

U Sarajevu je, na zauzimanje stranih konzula bio 26. juna 1863. postavljen temelj novoj pravoslavnoj crkvi (završena 1872. godine).⁴²¹⁸ Iako je Hatihumajun davao hrišćanima sva vjerska prava, u Sarajevu sve do septembra 1863. godine, kao „najglavnijem miestu u Bosni, u kom (je) boravi(lo) preko 15,000 dušah pravoslavnih (nije bilo) ni klepalah“, a kamoli zvona.⁴²¹⁹ To što je narodu nedostajala crkva, fanariotskim vladikama nije bilo od veće važnosti. Njima je najznačajnije pitanje u toj 1863. bilo zakonsko regulisanje njihovih enormno visokih plata. Na osnovu rješenja carigradskog sinoda sarajevski Srbi su zahtjevali, da se vladici Ignjatiju ograniči plata na 100.000 groša. Na crkvenoj skupštini sarajevskih Srba uspjelo se izboriti ovo ograničenje i to tako, da se ostatak prikupljenog novca za vladiku preusmjeri na podizanje Bogoslovije u Banjaluci, u „mjestu, đe (je) najviše pravoslavnog srpstva u okolini živi(lo)“.⁴²²⁰

Sultanov izaslanik u Bosni Ahmed Dževdet-paša obratio se u septembru 1863. godine Hercegovcima jednim proglasom, koji je doslovno glasio: „*Hercegovadžki puče! Prije četiri godine uvelo se je, da Turci i kèrstjani izabiru od gospodarah svoje zemlje ljude, u koje dakako povierenje imadu po dva Turčina i od gospode tèrgovacah nemuslomanah i podložnikah po dvojicu, a od onih ljudi, koji na svojoj zemlje sieđe i svojim životom živu po jednoga od Turakah a po jednoga od kèrstjanah; bilo je pako od*

⁴²¹⁷ С. Перович-В. В. Безобразову, Мостар 6 августа 1863, в: *Также*, 436.

⁴²¹⁸ М. Живковић, н. д., 37.

⁴²¹⁹ NN-204/XXIX, 9. 9. 1863.

⁴²²⁰ Ђ. Лазаревић, *Опис Босанско-бањалучке Богословије и знатнија основна школа у Босанској крајини, у Београду 14 Августа 1870. год.*, у: В. Г. Карасев-В. Н. Кондратьева, *Васа Пелагич и Бањякуцка православна семинарија*, GADAR BiH, год. VI-књ. VI, Сарајево 1966, 366.

svakoga sandžaka po trojica od Turakah a po jednoga od kèrstjanah, dakle po šest ljudi, koji su na svih miestih izabrani i tako je u pomenutoj godini dobiveno u Carigrad od Bosne i Hercegovine 42 čovieka, koji su deset miesecih stanovali u Carigradu na visokom tanzimatskom meldjisu. Tu se povede važan razgovor, kako da se posiednici i tèrgovci medjusobno uredi i vladaju pa svojim zaključkom načine ustanovu, tako zvanu nizamnamu i predlože ju čestitome caru na potvèrdu. S potvèrdom svietloga cara izašla je iza toga blaga i visoka carska zapovied. Pomenuta nizamnama opet sa znanjem pomenutoga velikoga tanzimatskoga meldjisa prevedena je u slovinski jezik, te je s jedne strane na artiji stajao turski a s druge strane slovinski govor ustanove, a imaše na čelu carsku potvèrdu. Od te ustanove poslano je u ove krajeve mnogo komadah, da se dade svakomu na znanje, i to je došlo u ruke bosanskomu i hercegovačkomu valiji s popratnim pismom velikoga vezira. Sad je mene poslao svietli car u ove krajeve, da razvidim, da li se je i na koji način se je zaključak tanzimatskoga meldjisa i careva volja izpunila. Na žalost moju razumijem, da ove zapoviedi još nisu izvèršene, dapače da se nisu nikuda ni razaslale. Ja sam se namah pobrinuo, da po nekoliko komadah dobiju po manje miestne vlasti, pa onda fratrovi i popovi, da ih prouče slovo po slovo, i da poduče i izvieste narod, kako se svatko po spomenutoj nizamnami imade ravnati, a tko se protivno uzvlada, da se oštro kazni. Mojim posebnim pismom razloženo je vlastim, kako da u tom poslu postupaju“.⁴²²¹

U Bosni su početkom oktobra 1863. hrišćani i dalje vjerovali u nacionalno-političku misiju Srbije. Vjerovali su, prije svega „u razboritost Njegove svietlosti kneza Mihajla, (kako) se stvar (njihova) pravedna skorom riešiti mora(la), a na (njihovu) korist“. Takođe, većina njih vjerovala je „da je Sèrbska skupa sa svojim svietlim vladaocem knezom Mihajlom (bila), tako na zakonitom putu prema svojim vlastitim interesom, prema narodim susiednim napose, prema cielom kèrstjanstvu u otomanskom carstvu“.⁴²²² I vojvođanski srpski političar Svetozar Miletić je te 1863. bio za stvaranje velike srpske države, koja bi se prostirala od Vrbasa na zapadu do Soluna na jugu.⁴²²³ Revolucionar i plaćenik Moskovskog panslavističkog Komiteta Risto Jeić dobio je za svoje dalje aktivnosti 80 rubalja od Nila Popova sa zadatkom, da se u Hercegovini

⁴²²¹ NN-240/XXIX, 21. 10. 1863.

⁴²²² NN-228/XXIX, 7. 10. 1863.

⁴²²³ В. Поповић, и. о., 1994, 181.

poveže sa Vukalovićem i podigne novi ustanak.⁴²²⁴ Ipak, Jeić nije imao sreće. Uhvaćen je i poslan u zatočeništvo u Kurdistan.⁴²²⁵ U ovo vrijeme povedena je bila i nekakva rasprava oko izmjene bosansko-srpske granice. Bosanski Muslimani znali su da je pitanje Malog Zvornika bilo ključno pitanje za opstanak Bosne protiveći se energično ideji, da on, nakon komisijske odluke pripadne Srbiji, koja je lukavo isticala princip prirodne granice na Drini, čime je ovo mjesto ostajalo na njenoj strani.⁴²²⁶

Akcija banjalučkih opština („общинари общаства Бањалучког“) oko dobijanja dozvole za izgradnju pravoslavne crkve u njihovom mjestu započela je u decembru 1863. godine. Naime, banjalučka pravoslavna opština je preko svojih poslanika, trgovaca Jove Pišteljića i Đorđa Delića tražila 13. decembra 1863. tu dozvolu, uz naglasak, da je to bila „narodna želja“.⁴²²⁷ Povodom ovog zahtjeva oglasio se bosanski vezir Topal Osman-paša, kako se on nije htio oko te crkve sukobljavati sa banjalučkim Muslimanima, na šta mu je jedan od njih poručio, da ako Srbi dobiju crkvu da će tražiti i zvono. Međutim, bosanski vezir se nije plašio zvona, jer, kako je tom prilikom rekao, zvona su nosile i krave u Bosni, što nikome nije smetalo. On se plašio škola i jedini njegov strah bio je da se „Vlasi naukom (ne)oboružaju“.⁴²²⁸

Popuštanje turskih vlasti u pogledu slobodnog podizanja hrišćanskih vjerskih objekata osjetilo se u nekim mjestima manje, negdje više. U katoličkom selu Dolac kod Travnika seljacima je uoči Božića 1863. travnički kajmakam Ahmed-beg poklonio slobodno podizanje u njoj crkvi zvona, koje je poticalo iz 1757. sa natpisom: „*Omnia ad majorem Dei gloriam*“. Iznad ovog natpisa nalazile su se razne slike svetaca. Na donjem dijelu zvona pisalo je: „Opus Cath. et Annae soror. Castele novi–Joannes Andreas“. Interesantno je, da je zvono najvjerojatnije poticalo iz Novigrada u Dalmaciji koga su ranije zaplijenili Turci i odnijeli u Glamoč. Zvono je bilo u Glamoču sve do

⁴²²⁴ И. Тепић, *н. р.*, 1985, 137.

⁴²²⁵ *МИД России с характеристикой деятельности Р. Ейча*, Не позднее 9 декабря 1863, в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 440.

⁴²²⁶ NN-229/XXIX, 8. 10. 1863.

⁴²²⁷ Članovi banjalučke opštine bili su: proto Trifunović, Tomo Radulović, Risto Milićević, Jovo Milić, Savo Milić, Todor Pišteljić, Risto Vukić, Jefto Masleša, Vaso Bokonić, Ćiro Mišković, Savo Baslać, Nikola Mihić, Petar Mitrović Adija, Savo Milošević, Savo Bilbija i Đuro Uzunović. (МРС БЛ-АГ ЗОТП [1527-1878]-бр. док. 19, *Пуномоћје бањалучких општинара Јови Пиштелићу и Ђорђу Делићу*, Бањалука 1. [13.] децембар 1863.)

⁴²²⁸ С. Бијелић, *н. д.*, 171.

1839. kada ga je ondašnji travnički kajmakam Abid-paša donio u Travnik.⁴²²⁹ Hercegovački katolici su na jesen 1863. dobili pravo, da „na sred Mostara, (podignu) pèrvu cèrkvu katoličku, poslie već tretjeg stolietja, od kako je sasvim razrušen posljednji samostan hercegovački u Mostaru sv. Ante“. Na svečanosti postavljanja kamena temeljca 25. oktobra 1863. od gostiju su prisustvovali „predstavnici dviuh poslanikah carskih, Pašin i Meldjiski, sa predstavnici(ma) izvanskih vlastih Niemačke, Francezke, Ruske i Englezke, zatim svetjenici iztočne cerkve sa svojim pukom, i nakon kako su se ljudi skupili, bi blagoslovljen pèrvi kamen, koga isti Turci položiše na temelj“.⁴²³⁰ Dobijanje prava i ove koncesije za podizanje crkve moglo je imati veze i sa nagradama koje je katolička opština u Mostaru dobila od sultana za vjernost koju je pokazala tokom Vukalovićevog posljednjeg ustanka. Naime, Portin komesar i inspektor Dževdet-efendija svjedoči, kako su „katolici Hercegovine, ljudi i žene, morali na svojim leđima prenositi namirnice za carske trupe koje su se (tada) borile protiv ustanika“. To, što se podizanje ove crkve otešlo tokom vremena, Dževdet-efendija krivio je Muslimane u Hercegovini- „ognjištu fanatizma“.⁴²³¹ Slobodna gradnja katoličke crkve u Mostaru započela je tek pošto je Dževdet-efendijin izaslanik Pasko Vasa-efendija lično postavio kamen temeljac ove crkve. Osim toga, Dževdet-efendija svojim autoritetom na Porti izdejstvovao je kako za ovu, tako i za mostarsku pravoslavnu crkvu pomoć od po 25.000 pjastera.⁴²³² Turski sultan Abdul Aziz odriješio je 1863. ličnu kesu u iznosu od 100.000 groša za izgradnju pravoslavne crkve u Mostaru.⁴²³³ Sa druge strane, bosansko-srpski narodni predstavnik u Carigradu turkofil Gavro Vučković dobio je tada bez većih problema dozvolu za obnovu manastira Rmanj, koji je bio završen dvije godine kasnije, na crkveni praznik Uspenje Bogorodično.⁴²³⁴

Prema prvom popisu stanovništva Bosne i Hercegovine (uključen i Novopazarski sandžak u kome nije živio nijedan katolik-B. T.) rađenom 1864. zbog regrutacije živjelo je u ovoj turskoj provinciji 1,144.000 stanovnika. Najviše je bilo pravoslavnih i to

⁴²²⁹ NN-26/XXX, 3. 2. 1864.

⁴²³⁰ NN-240/XXIX, 21. 10. 1863.

⁴²³¹ P. Vasa-Efendija, *n. d.*, 74.

⁴²³² *Isto*, 86.

⁴²³³ В. Ђоровић, *н. д.*, 1933, 70.

⁴²³⁴ К. Новаковић, *н. п.*, св. IV-V, 1894, 185.

488.000, Muslimana je bilo nešto manje, 472.000, a katolika 184.000.⁴²³⁵ Zapravo, prema ličnom svjedočenju Portinog inspektora u Bosni Dževdet-efendije, glavnom autoru ovog popisa, on nije bio izveden prema pravilima i nije nikada ozbiljno uziman u obzir.⁴²³⁶

Ruski agenti, koji su početkom 1864. vršljali po Bosni otkrivali su svojoj vladi, da je Srbija imala nesumnjiv „politički uticaj u istočnoj Bosni“, jednako kao što su „hrišćani u sjevernom djelu Bosne ostvarili kontakte sa patriotima u Hrvatskoj i Vojnoj granici“.⁴²³⁷ Planovi srpskih političara oko obrazovanja veće srpske države i dalje su bezrezervno računali na Bosnu i Hercegovinu. Vojvođanski prvak Svetozar Miletić je još početkom 1864. rješenje srpskog pitanja vidio u oslobodilačkoj akciji Srbije i to, prvo u Bosni i Hercegovini, pa tek onda u drugim oblastima pod turskom vlašću u kojima su svojom brojnošću dominirali Srbi.⁴²³⁸ On je u jednoj raspravi objavljenoj početkom 1864. u srpskom „Dnevniku“ pod naslovom „Srpska vlada i pojavi u Bosni“ pozvao vladu u Beogradu „da radi u duhu i pravcu politike narodnog oslobođenja i ujedinjenja“.⁴²³⁹

Luka Vukalović poslao je sredinom januara 1864. svoga izaslanika kapetana Mihajla Miću Ljubibratića u Beograd kod Garašanina, da mu „potvori sve ono već rečeno i reče ono što se u artiji nije smjelo povjeriti“. Ljubibratić je imao zadatak, da Garašaninu saopšti sve o „poslu Hercegovačkomu“.⁴²⁴⁰ Međutim, glavni Garašaninov uslov za dalju pomoć Vukaloviću, a koji je ovaj odbio bio je njegovo bespogovorno prihvatanje da se pokori srpskoj vladi i da sa njom koordiniše dalje aktivnosti u Hercegovini.⁴²⁴¹ Odlazak srpskoj vladi na noge u Beograd ponovio je Ljubibratić i u julu iste godine, kada je Garašanin odbio da dalje materijalno pomaže Hercegovce.⁴²⁴²

Razmišljanje Porte, da se u Bosni organizuje domobranska vojska, koju je još prije dvadesetak godina planirao da formira Omer-paša Latas postalo je aktuelno u

⁴²³⁵ O. Moreau, *The Recruitment of Bosnian Soldiers during the 19th Century (1826-1876)*, Islamic Studies, No 2, vol. 36, 3, Islamabad 1997, 269.

⁴²³⁶ А. Цевдет-паша, *н. р.*, 297.

⁴²³⁷ *МИД России о положении в Герцеговине и Боснии и возможных новых выступлениях христианского населения*, Не ранее, 1. января 1864 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 441.

⁴²³⁸ Љ. Кркљуш, *Кнез Милан Обреновић и Светозар Милетић*, ЗМСИ, бр. 75-76, Нови Сад 2007, 180.

⁴²³⁹ *Исто*, 186.

⁴²⁴⁰ АС-ФИГ (1819-1874)-бр. 3020, л. 1, бр. док. 1498, *Лука Вукаловић-Илији Гарашанину*, Зупци б. (18.) јануар 1864.

⁴²⁴¹ И. Тепић, *н. д.*, 316.

⁴²⁴² Н. П. Шишкин-Н. П. Игнатъеву, Белград 25 июля 1864, в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 455-456.

januaru 1864. godine. Porta je bila sve više sklonija, da se u Bosni i Hercegovini obrazuje neka vrsta kolonijalne vojske. Ona je uzela Omer-pašin nacrt prijedloga, koji je zamislio da se u Bosni organizuje vojska po ugledu na druge vojske koje su službovale po kolonijama. Povodom toga, u Sarajevu je 23. januara 1864. stigla vojna zapovijest da je turska vlada radi odbrane zemlje namjeravala obrazovati domobranstvo, kome je osnovni zadatak trebao biti čuvanje bezbjednosti vilajeta i njegovog stanovništva. Naglašeno je, kako se bosanska vojska neće slati u druge zemlje. Kao glavni razlog, zbog čega su bosanski Muslimani odbijali da idu u druge zemlje bio je izgovor da su oni iz hladne zemlje i na tuđinu nenaviknuti. Oni su se posebno plašili da će biti upućeni u daleke zemlje, u Arabiju i Kurdistan. Naloženo je bilo, takođe, da se u Sarajevu formira vojna gimnazija.⁴²⁴³

Bosanski katolici su dosta više nego druga dva naroda bili pomagani od stranih konzulata i to u prvom redu od austrijskog i francuskog, između kojih je na neki način u tom smislu otpočelo nadmetanje. Tako se polovinom februara 1864. biskup fra Sebastijan Franković izborio preko austrijskog konzulata kod bečke vlade, „da se i za drugo tromjesečje daje novčana potpora katoličkom župniku u Sarajevu“.⁴²⁴⁴ Zbog ozbiljnog nedostatka podesnih udžbenika za katoličke osnovne škole francuski konzul Ogist Dozon je u februaru 1864. namjeravao čak, da se u tom smislu za pomoć obrati srpskom knezu Mihajlu. Dozon se nije libio da iz Srbije potraži pomoć za novu katoličku osnovnu školu u Mostaru i to u knjigama, osim onih religioznog karaktera. On je bio mišljenja, da su udžbenici u Srbiji pod nadzorom jedne komisije bili dosta dobro napisani, kao i da su pisani na jeziku „više njegovanom i čistijem od ovdašnjeg (u Hercegovini-B. T.) jezika“. Osim toga, isti udžbenici mogli su da djeci pruže znanja i iz drugih oblasti: istorije, geografije, matematike i poljoprivrede, kao i da je upoznaju sa „ćirilicom“.⁴²⁴⁵ Paralelno sa ovom aktivnošću katolika, na podizanju srpske nacionalne svijesti među mostarskim pravoslavnima radio je učitelj pop Savo Kosanović. On je, kao pristalica srpskog omladinskog pokreta po svom dolasku iz Sarajeva u Mostar za potrebe opštine naručio

⁴²⁴³ A. Цевдет-паша, *n. p.*, 288.

⁴²⁴⁴ *Biskup fra Sebastijan Franković-austrijskom Gen. konzulu*, Brestovsko, 18. II 1864, u: R. Zaplata, *Katolici u Bosni za turske vlade*, Croatica Sacra, IX-X, Zagreb 1935. (u daljem navođenju: R. Zaplata, *Katolici u Bosni za turske vlade*), 131.

⁴²⁴⁵ M. Šamić, *n. d.*, 233.

1864. iz Beograda sve brojeve „Glasnika Srbskog učenog društva“.⁴²⁴⁶ Katolici su do kraja aprila 1864. uspjeli da se izbore kod bosanskog vezira da im se u „dva latinska manastira u Gorici, na obodu kadiluka Livno, (kao i) u selu Guča Gora u kasabi Travniku“ dozvoli slobodno školovanje i monašenje u franjevački red za godišnji trošak od četrdeset-pedeset hiljada groša. Sve do tada to su činili jedino u Austriji.⁴²⁴⁷ Katolici u Bosni imali su protekciju Austrije, koja je među njima radila preko bosanskih katoličkih fratara. Nova faza u jačanju uticaja kod njih započela je Austrija slanjem u Bosnu za generalnog konzula „Hrvata“ („кпоара“) potpukovnika Jovanovića.⁴²⁴⁸

Dolazak Dževdet-efendije u Sarajevo i njegova misija po Bosni i Hercegovini svakako da nije imala uspjeha na svim poljima, posebno ne nad samovoljom bosansko-krajiških begova, koje je i sam nazivao „divljim“.⁴²⁴⁹ Ni njemu nije bila nepoznanica da su najžešći zulumčari i „najžešnji neprijatelji křstjanstva“ bili: Hadži-Hazif-aga, Ibrahim-beg Džinić, Derviš-beg Teskerdžić, Derviš-beg, Hasan-Pašić, Miralem-beg, te Hadži Osman-begovi sinovi. Ova spoznaja Dževdet-efendiju nije nimalo omela da ih sve pozove u Sarajevo, „da se s njima savietuje, kako će da usreći raju“.⁴²⁵⁰ Dževdet-efendija posebno je cijenio Omer-bega Kulenovića, bosansko-muslimanskog prvaka iz bihaćkog sandžaka, iz Kulen-Vakufa koga je smatrao za jednog od prvih ljudi čitave Bosne. Dževdet-efendija je uviđao da je naročito bilo teško bosanske Muslimane privoliti na nove uniforme. Bilo je svima, pa i njemu poznata njihova „slabost na zelenu boju“. Dževdet-efendija je uočio kako je „u srcima bosanskih mladića najdublji utisak ostavila uniforma izvidničkog bataljona sa zelenim širitima“. Inače, u „bosanskom govoru“ zeleno se koristilo kako bi se označilo „slavno i časno“. Preko Omer-bega Kulenovića, koga je on smatrao mudrim i čestitim starcem bilo je neophodno da se kod naroda Bosanske Krajine radi na prihvatanju predstojeće vojne reforme. Portin komesar primijetio je, kako su na bosanske Muslimane, osim uleme jako puno uticale i njihove djevojke. Zapazio je, da bosanske muslimanske djevojke ne nose feredže i da sa svojim

⁴²⁴⁶ P. Шушљић, *Књижевни рад Митрополита Хаџи-Саве Косановића (у спомен стогодишњице рођења)*, Преглед, књ. XV, св. 181, Год. XII, Сарајево јануар 1939, 43.

⁴²⁴⁷ Н. Радосављевић, М. Маринковић, *Три документа за историју хришћанских цркава у Босни и Херцеговини*, 98-99.

⁴²⁴⁸ А. Н. Кудрявцев-Н. П. Игнатъеву, Сарајево 14 (26) мая 1864, в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 450-451.

⁴²⁴⁹ А. Цевдет-паша, н. р., 289.

⁴²⁵⁰ NN-98/XXX, 29. 4. 1864.

momcima slobodno ašikuju.⁴²⁵¹ Zadatak djevojaka trebao je da bude, da na teferičima, na „bošnjačkom jeziku“ („bošnjak lisani“) slave uniforme izvidničkih bataljona sa zelenim širitima.⁴²⁵²

Odluka o obrazovanju bosanske provincijske vojske donesena je nakon 24 dana rada, na kojoj je učestvovalo 18 predstavnika. Velika skupština („Büyük meclis“) održana je u velikoj tajnosti, naročito zbog veće pažnje koju su za nju pokazivali austrijski i srpski špijuni. Na skupštini je donesena odluka, da se u hercegovačkim nahijama i kadilucima prema Crnoj Gori obrazuje jedna vojska po sistemu „koloni militer“ i to od mještana. Takođe, pošto su „Bošnjaci, a naročito Krajišnici („Serhadlular“) (bili) divlji ljudi“, kao i zbog bojazni da se odmah stavljaju pod komandu oficira koje nisu ni poznavali, odlučeno je da se podređuju komandi lojalnih mjesnih begova i aga. Ovi bi se kao oficiri unapređivali tek kasnije. Odlučeno je i to, da se bosanska vojska ne bi smjela upotrebljavati izvan granica Bosne i Hercegovine.⁴²⁵³ Brigadni general Mahmud-paša išao je krajem februara 1864. u: Austriju, Belgiju, Francusku i Englesku zbog nabavke novog naoružanja nove bosanske provincijske vojske. Ruski konzul Bezobrazov vidio je u obrazovanju i naoružanje „bosanske nacionalne milicije“ dodatni napor Porte oko fanatizovanja bosanskih Muslimana i njihovo usmjeravanje protiv Srbije.⁴²⁵⁴ Srpski izvori su imali informaciju iz Sarajeva, kako su se u novu bosansku vojsku regrutovali „ča i oni Turci, koji su zbog ustanka u Krajini bili osuđeni na robiju“. ⁴²⁵⁵

Zbog čestih vojnih vježbi koje je srpska vojska s proljeća 1864. izvodila na granici sa Bosnom, u Sarajevu se pronijela vijest da bi ona mogla svakog časa izvršiti invaziju na Bosnu.⁴²⁵⁶ Uz granicu na Drini je prvih majskih dana 1864. zbog očekivanog napada na Bosnu bilo raspoređeno oko 3.000 bašibozuka.⁴²⁵⁷ U to vrijeme neki austrijski činovnici „unosili su zabunu“ na zapadnoj granici Bosne, u Bosanskoj Krajini i to kod

⁴²⁵¹ A. Цевдет-паша, *н. р.*, 290-291.

⁴²⁵² *Исто*, 297.

⁴²⁵³ *Исто*, 293-294.

⁴²⁵⁴ И. Тепић, *н. д.*, 223.

⁴²⁵⁵ А. Кос, *н. р.*, 2010, 207.

⁴²⁵⁶ А. Цевдет-паша, *н. р.*, 291.

⁴²⁵⁷ *Console Cesare Durando-Al Comm-ore Visconti venosta ministro in Torino (Governo italiano), Serajevo 6 maggio 1864, u: P. Mitrović, H. Kreševljaković, Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine), 64.*

muslimanskih „serhatlija“ koji su još od ranije održavali dobre odnose sa Hrvatskom.⁴²⁵⁸ Iz tog vremena apsolutno nevjerovatno izgleda jedno obraćanje hercegovačkih Srba ruskom caru sa zahtjevom, da im on pomogne u daljem vođenju „revolucije“ („революция“) (!?-В. Т.).⁴²⁵⁹ Brojni glasovi iz Hercegovine govorili su početkom maja 1864. godine, da bi ona mogla uskoro postati „pozorištem pobune, ako Porta strogim merama ne uzme u zaštitu hristijanski narod“ („христијански народ“). U istočnoj Hercegovini „starješina bašibozuka Deda-aga Čengiđ, kome je (bilo) povereno da porezu isteruje, goni(o) (je) ljude po strogom turskom načinu“. On je na proljeće iste godine pustošio brojne livade i palio mnoge hrišćanske kuće, zbog čega „mnoge hristijanske („христијанске“) starešine pobegoše u Dubrovnik, tražeći da im strane vlasti pomognu“.⁴²⁶⁰ Ovog Dedagu Čengiđ, „načelnika bašibozuka u Gatačkom okrugu“, Rusi su označili za „glavnog krivca ustanka“ („главного виновника восстания“) i koji je „neobuzdanim fanatizmom“ („необузданным фанатизмом“) progonio hrišćansko stanovništvo istočne Hercegovine.⁴²⁶¹ Turskim vlastima morali su tada ići na ruku i sukobi među hercegovačkim Srbima, a koji se nisu mogli sakriti. Pop Serafim Perović poveo je oštru kampanju protiv Luke Vukalovića. On je 13. maja 1864. pisao konzulu Bezobrazovu, kako bi ruska vlada trebala Vukalovića ubuduće da gleda „kao na predstavnika narodnoga koji je u posljednje vrijeme iznevjerio svoj narod i metnuo smutnju između sebe i glavara“.⁴²⁶²

Hrišćani nisu bili nimalo zadovoljni sa Portinim komesarom Dževdet-efendijom, za koga su tvrdili da je u Bosnu zapravo došao jedino „kako bi turstvo u Bosni utvèrdio“. Po njima on, prije svega, nije pokazao dovoljno „dobre volje u izkorenjivanju zuluma“. Dževdet-efendija iako je uveo novi, „svakdašnji“ sud zvani „merkez“, on je ostao u nadležnosti žandarskog miralaja, suci su bili jedino Muslimani dok se svjedočanstvo hrišćana i dalje nije uzimalo u obzir. Nevolja za hrišćane bila je i ta, što Dževdet-efendija nije dobro poznao ljude. On je, na primjer tako starog rogatičkog mudira Hadži-sultana imenovao za svoga komesara, koji je u tri mudirluka trebao da istraži zulum nad rajom,

⁴²⁵⁸ А. Цевдет-паша, *н. р.*, 299.

⁴²⁵⁹ *Герцеговински християни-Александру II*, Не позднее 1 мая 1864, в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 448.

⁴²⁶⁰ СН-49/XXXI, 25. 4. 1864.

⁴²⁶¹ В. В. Безобразов-Е. П. Новикову, Мостар 30 января 1864, в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 441-442.

⁴²⁶² С. Перович-В. В. Безобразову, (Непознато) 30 мая 1864, в: *Также*, 449.

iako je ovaj sve do tada u Bosni bio „poznat kao najveći zulumčar i kèrvopija kèršćanstva“.⁴²⁶³

Bosanski vezir Topal Šerif Osman-paša imao je krajem juna 1864. saznanja iz Srbije, kako je početkom godine preko svojih tajnih agenata srpska vlada distribuisala oružje u Bosnu. Bosanska vlada poslala je veliki broj bašibozuka i vojnika na Drinu, što je proizvelo dodatnu razdražljivost „bosanskih Muslimana“ („Mussulmani Bosnesi“) koji su više nego ikada željeli rat protiv hrišćana. Oni su izražavali spremnost da izvrše invaziju i na Srbiju.⁴²⁶⁴ Bosanska ili kako su je ruski izvori nazivali „samostalna tursko-bosanska vojska“ („собственно турецко-боснийского войска“)⁴²⁶⁵ naoružavala se čitav juni 1864. i ponovo je sve izgledalo, kao da je rat sa Srbijom bio neizbježan. Neki srpski trgovci u Sarajevu dobili su u junu 1864. godine „carigradskom poštom pisma iz Skoplja, da su im tovari sa rumelijskom robom i duhanom, koje bijaše kiridžije Novo-Pazarske i Sieničke za Sarajevo preko 135 tovara poniele, od askera-vojske, raztovareni, pa da su svi kiridžijski konji oduzeti, da džebanu u Sarajevo nose“. To je bila velika količina municije od 365 tovara. Osim toga, neki alaj doveo je tada u Bosnu 3.500 redifa i osam topova.⁴²⁶⁶ Bilo je poznato, da su bosanske valije kada su kretale u rat udarale velike namete osim na raju i na bogatije hrišćanske trgovce. Jedan stari Sarajlija sjeća se toga vremena, kada je „nevolja naučila pravoslavne bogataše te su valijama uvijek stavljali na raspoloženje svoje blago ili su im pozajmljivali velike sume, a nikad nisu tražili da im se dug vrati, no zato su dobijali nabavke za vojsku u raznim ratovima i dobro su naplaćivali“.⁴²⁶⁷ Na drugačijim, nacionalističkim osnovama izgrađivao je svoj odnos sa bosansko-muslimanskim prvacima sarajevski trgovac Konstantin Hadži-Ristić. Osim toga, on je u isto vrijeme njegovao poznanstvo sa ruskim konzulom Aleksandrom Kudrjavcevim, sa njemačkim konzulom dr. Otoom Blauom, kao i sa njegovim dragomanom Hrvatom Klimentom Božićem. Za njega je Kudrjavcev, jednom kasnijom prilikom starijem Konstantinovom bratu Risti rekao, „da je Konstantin poživio (umro 1870.–B. T.), da ne

⁴²⁶³ NN-123/XXX, 1. 6. 1864.

⁴²⁶⁴ *Console Cesare Durando-All ministro Comm Visconti venosta in Torino (Governo italiano)*, Serajevo 28 giugno 1864, u: P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*, 65.

⁴²⁶⁵ *A. И. Иванов-Н. П. Игнатъеву*, Сараево 15 августа 1864, в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 458.

⁴²⁶⁶ NN-123/XXX, 1. 6. 1864.

⁴²⁶⁷ М. Живковић, н. д., 17.

bi onda do bosanskih i hercegovačkih buna došlo, već da bi Konstantin bosanske Srbe sa Turcima izmirio, te ne bi ni do okupacije Bosne i Hercegovine došlo“. Konstantin Hadži-Ristić bio je tokom 1864. među prvim Srbima trgovcima koji je aktivno radio na izmirenju sa bosanskim Muslimanima i bosanskim katolicima. Njegova politička ideja bila je, da se i oni ubijede u neophodnost prisajedinjenja Bosne Srbiji. U tom poslu je, izgleda, imao podršku kneza Mihajla sa kojim je bio u vezi preko bosanskog Srbina Danila Pavlovića, koji je od 1864. radio u kneževom kabinetu. Bio je u konspiraciji i sa srpskim političarem i budućim Namjesnikom Gavrilovićem, a u Bosni još i sa tešanjским učiteljem i srpskim nacionalistom Stevom Petranovićem. Prema svjedočenju njegovog brata Riste, Konstantinov politički „ideal bio je izmirenje sa muhamedancima i katolicima te je poznanstvo i prijateljstvo kako sa jednim, tako i sa drugim tražio. Sa muhamedancima samo sa starijim, jer onda muhamedanska mladež nije imala značaja; sa muhamedancima, naročito sa begovima, upoznao ga je Nikola Pavlović, negdašnji ljubimac i štićenik Omer-paše“. U zbližavanju sa bosanskim katolicima imao je podršku u fra Grgi Martiću.⁴²⁶⁸ Njemu je tada, kao i većini mladih srpskih nacionalista „glavno bilo narodnu svijest buditi“,⁴²⁶⁹ a što je, uostalom, bila odlika: „*nove školske omladine, vaspitane u savremenim nacionalno-liberalnim načelima*“.⁴²⁷⁰ Kosta Hadži-Ristić je kao: „*vođ mlade napredne stranke u Bosni*“ bio veliki neprijatelj posljednjih bosanskih vladika. On je šest godina kasnije, neposredno pred smrt, sva svoja pokretna dobra poklonio najznačajnijim srpskim nacionalnim institucijama: „Srpskom učenom društvu“ i beogradskom Univerzitetu (priložio 170 dukata za njegovo osnivanje). „Srpsko učeno društvo“ izdalo je o trošku njegove prve zadužbine od ukupno 170 dukata: „*na izdavanje najboljih srpskih knjiga, osobito o Bosni*“ zbirku: „*Srpske narodne pesme, pokupljene po Bosni. Zbirka Koste H. Ristića, u Beogradu, 1873.*“⁴²⁷¹ K. Hadži-Ristić pomogao je novčano i brojnim srpskim školama u Bosni (Sarajevo, Tešanj, Čajniče, Trebinje), zatim „Matici Srbskoj“ u Novom Sadu, kao i za obrazovanje „Srbskog učenog društva“ u

⁴²⁶⁸ Р. Хаџи-Ристић, *Константин Хаџи-Ристић*, СКГ, бр. 5, нова серија LIV, Београд 1. Јули 1938, 365-366.

⁴²⁶⁹ *Исто*, 367.

⁴²⁷⁰ Љ. Јовановић, *н. р.*, бр. 10. (II, 6.), 16. Јуни 1901, 434.

⁴²⁷¹ М. Ђ. Милићевић, *н. д.*, 1888, 775.

Sarajevu.⁴²⁷² Kostin školski drug iz sarajevske realke i budući srpski političar Vladan Đorđević smatrao ga je najmilijim drugom i „veliki(m) Srbin(om)“.⁴²⁷³

U Bosni su se krajem juna 1864. proširile lažne vijesti o pokušaju ustanka hrišćana.⁴²⁷⁴ Ako je i bilo ikakvih pokušaja oni su se mogli pripisati više agitatorskoj i propagandnoj djelatnosti srpskih špijuna. Već je napomenuto, da je za vrijeme druge vladavine kneza Mihajla za propagandu i organizovanje ustanaka u takozvanim „srpskim oblastima pod turskom vlašću“ bio zadužen nekakav „Srpski odbor“. Aktivniji rad ovog Odbora započeo je 1862. i to sa dolaskom Ilije Garašanina na poziciju premijera i Atanasija Nikolića za glavnog vladinog špijuna i agitatora.⁴²⁷⁵ Garašanin je još 1846. za špijunsku službu u Bosni vrbovao sarajevskog kafandžiju nekog Bogdanovića, koji se kasnije preselio u Bosanski Brod. Bogdanovića je u poslu naslijedio sin Stevan, za šta je od 1861. dobijao tromjesečnu platu u iznosu od 48 dukata. On je u to vrijeme najviše informacija crpio od svoja dva saradnika, italijanskog konzula Duranda i dragomana austrijskog konzulata.⁴²⁷⁶ Još dok je u Sarajevu držao kafanu, Bogdanović je stvorio Glavni odbor u čiji je rad uključio učitelja i popa Savu Kosanovića i učitelja Teofila Petranovića i još neku dvojicu anonimnih srpskih trgovaca. Sarajevski odbor imao je svoje pododbore u: Banjaluci, Maglaju i Travniku sa glavnim zadatkom, „da priugotove ljude za ustanak“.⁴²⁷⁷ Neobično je, da je pomenuti Dalmatinac Teofil (Bogoljub) Petranović došao u srpsku realnu gimnaziju samo godinu ranije i to na mjesto Aleksandra Šuškalovića, koga je iz škole najurila družina austrofilskih trgovaca predvođenih Nikolom Pavlovićem. Njima je smetalo, što im je Šuškalović učio djecu, „da je sve srpsko od mora do mora“ i na taj način „puni(o) djeci glavu kojekakvim maštanjijama“.⁴²⁷⁸ Upravo je Teofil Petranović srpskim nacionalizmom indoktrinirao mlade Sarajlije, u prvom redu svoje učenike i buduće mlade liberalističke bosansko-srpske nacionaliste: Nikolu Čajkanovića, Ristu Ristića, Jovu Rajkovića, Pavla Pavkovića,

⁴²⁷² V. Skarić, *n. r.*, 63-64.

⁴²⁷³ В. Ђорђевић, *n. p.*, 22.

⁴²⁷⁴ А. Цевдет-паша, *n. p.*, 299.

⁴²⁷⁵ Н. Урић, *n. p.*, 2010, 389.

⁴²⁷⁶ А. Николић, *Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење (Предговор и објашњења В. Војводић)*, Грађа, књ. 7, Београд 1979. (у даљем навођењу: А. Николић, *Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење*), 190-191.

⁴²⁷⁷ *Исто*, 192.

⁴²⁷⁸ В. Ђорђевић, *n. p.*, 27.

Simu Rejića, Kostu Novakovića i Đorđa Kaljanovića.⁴²⁷⁹ Za fra Martića su Teofil i Stevo Petranović bili u to vrijeme „glavni agitatori srpstva u Bosni“.⁴²⁸⁰

Računajući samo muškarce, u avgustu 1864. bilo je u Bosni, prema jednoj nezvaničnoj procjeni najviše „pravoslavnih Bošnjakah“ i to 239.755. „Bošnjaci muhamedanske viere“ i „Bošnjaci katolici“ bili su u odnosu na njih malobrojni. Katolika je bilo svega 60.662,⁴²⁸¹ dakle, skoro četiri puta manje od pravoslavnih. Nada, da bi se otvaranjem škola pospješilo narodno i prosvjetno podizanje svijesti bosanskih katolika, intenzivirana je naročito nakon otvaranja katoličke osnovne škole u Sarajevu. Bilo je predviđeno da se u školi osim „slovenskog jezika“ („lingua slava“) uči i italijanski jezik, koji su u svojoj školi već učili pravoslavni.⁴²⁸² Famosna „kroatizacija“ među bosanskim katolicima kao da je krajem avgusta 1864. bila uzela novog maha. Bosanski franjevci su samo preko Save gledali „bratju jednokèrvnu Hèrvatsku i Slavonsku“.⁴²⁸³ Fra Luka Marjanović jedan je od najzaslužnijih za širenje hrvatskog imena među bosanskim katolicima. On je te 1864. objavio zbirku pjesama pod naslovom „Hrvatske narodne pjesme, što no ih sabra po Turskoj Hrvatskoj.“⁴²⁸⁴ Hrvatskom narodnjaku Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom bilo je neprihvatljivo što su Srbi, kako je pisao u „Dragoljubu, hrvatskom kalendaru za prestupnu 1864 (pokušavali) Hrvate i hrvatsko ime stegnuti sad na šaku kajkavacah, sad na šaku čakavacah“. Prema Sakcinskom „srbski zemljovidi“ su zahvatili „malo ne sve, što se slavenskim jugom zove; Srbliji su svi i svuda; njihovi misionari nisu zadovoljni, što si oteše ime od propasti, već se to ime naviešća i tamo, gdje mu prije ni spomena nebijaše“. Po njemu, bilo je poznato, kako je „ime hrvatsko daleko za sobom ostavlja(lo) medje trojedne kraljevine“.⁴²⁸⁵ Međutim, hrvatski uticaj bio je jednako prihvatatan među bosanskim franjevcima. Provincijal Bosne Srebrene fra Blaž

⁴²⁷⁹ T. Kruševac, *n. r.*, 1963, 109; Ovi mladi bosansko-srpski liberalni nacionalisti bili su zagovornici političke ideologije, koja bi se mogla podvesti pod ono što J. Bakić definiše kao „liberalni nacionalizam“, a koji je za glavnu misao imao: jednakost među nacijama, njihovo pravo na samoopredjeljenje i stvaranje samostalne nacionalne države. (J. Bakić, *n. r.*, 254.).

⁴²⁸⁰ Fra G. Martić, *n. d.*, 1906, 44.

⁴²⁸¹ NN-190/XXX, 22. 8. 1864.

⁴²⁸² *Console Cesare Durando-All Comm Visconti venosta in Torino (Governo italiano), Serajevo 1 Iuglio 1864*, u: P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*, 68.

⁴²⁸³ NN-191/XXX, 23. 8. 1864.

⁴²⁸⁴ H. Kreševljaković, *Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg-Bosni, Od najstarijih vremena do danas*, Sarajevo 1912, 34.

⁴²⁸⁵ J. Šidak, *n. r.*, 1972, 94.

Josić je tada i dalje važio za indiferentnog prema narodnosti, pogotovo hrvatskoj i bilo mu je svejedno, da li se neko od bosanskih katolika smatrao Srbinom ili Ilirom („Illyrus anne forem? Sërbne vocandus ero?“).⁴²⁸⁶ Takvo razmišljanje nije ga remetilo od svakodnevnih obaveza. Fra Josić je prema službenoj dužnosti 18. avgusta 1864. čestitao austrijskom konzulu rođendan austrijskog cara, održavši u samostanu Kraljevoj Sutjesci svečanu službu Božju u prisustvu svih fratara.⁴²⁸⁷

Vojne pripreme i naoružavanje bosanske vojske nastavljeno je sve do kraja jula 1864. godine. Samo u Zvornik je 15. jula 1864. pristiglo: „striljiva, baruta, olova, pušakah i topovskih zèrnadih na 20 dobro natovarenih konja“, dok je preko Višegrada u Bijeljini 22. jula 1864. bilo liferovano 106 tovarah baruta i olova, 76 tovara nizamskih haljina i 73 tovara pušaka. Tih se dana raznosio i glas, da će doći 3.000 nizama, koji bi bili rasporođeni u Srebrenicu, Tuzlu i Bijeljini. Takođe, uočeno je bilo „izmedju Turakah nieko tajno šivenje i dogovaranje“. Srebrenički mudir dolazio je prije nekoliko dana u Tuzlu radi nekih tajnih dogovora. Moglo se takođe opaziti, kako je „age i spahije jako oduševljava(lo) ovo vojeno spremanje“. Portin komesar Dževdet-efendija ispitivao je tokom jula 1864. godine „žalbe kèrštjanah protiv Turakah“. Nepovjerljivim hrišćanima se više činilo da to i nije bio njegov pravi cilj, nego „radi niekih drugih cielih, koje (su) se poče(le) obilodanjivati, kao što je (bilo) vojeno pripremanje i ostalo“. ⁴²⁸⁸ Do 1. avgusta 1864. okončane su sve „vojene spreme u Bosni“. Vojno najopremljeniji gradovi bili su oni na istoku zemlje: Srebrenica, Vlasenica, Rogatica, Sarajevo i Višegrad. Sa druge strane, muslimanske hajdučke čete stvarale su hrišćanima u to vrijeme „znatne pohare i ubojstva“. ⁴²⁸⁹ Kada je riječ o bosanskoj vojsci, Dževdet-efendija nije mogao, a da ne primijeti, kako je bosanskim muslimanskim mladićima koji su bili odlični jahači, po njihovom shvatanju bilo skoro pa neprihvatljivo biti obični vojnik-pješak. Zbog toga je on u obliku zakonskog prijedloga podnio zahtjev Porti, da se takvi vlastelinski sinovi primaju u vojsku, ali u konjanički rod i to sa svojim vlastitim konjem i oružjem. ⁴²⁹⁰

⁴²⁸⁶ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 532.

⁴²⁸⁷ *Provincijal fra Blaž Josić-austrijskom Gen. konzulu, (Kraljeva) Sutiska, 18. VIII 1864, u: R. Zaplata, Katolici u Bosni za turske vlade, 134.*

⁴²⁸⁸ NN-178/XXX, 5. 8. 1864.

⁴²⁸⁹ NN-191/XXX, 23. 8. 1864.

⁴²⁹⁰ A. Цевдет-паша, *н. р.*, 309.

Bosanske Muslimane ili Bošnjake pripadnici druge dvije vjere nazivali su još uvijek po starom običaju–„Turci“ i to najviše zbog vjere, koju su ovi i sami nazivali turskom. Dakle, Bošnjaci primivši takozvanu „tursku vjeru“ nazivali su se Bošnjaci „Turci kao Bošnjaci kèrštjani ili hrištjani“. Međutim, mimo vjere ostao je „jezik bosanskih Turaka sèrbsko-hèrvatski (bosanski), običaji staro-slovenski“. U Bosni je sve do pojave Omer-paše Latasa, „što je bilo tursko, to još nije zato bilo osmansko“. Naime, „Osmanlija“ je u to vrijeme bio „izraz koordinovan izrazu Bošnjak, (a) Turčin bio je ime obih radi viere“. U tadašnje vrijeme, kada je vlada „carigradsko-osmanlijska“ kao službeni uvela tursko-osmanlijski jezik, riječi „Turčin i tursko n(isu) označ(avali) samu vieru, nego i dèržavni sustav, centralizaciju turskog carstva“. Zapravo, u to vrijeme: *„kada u Bosni kažeš Turčin, to onda već nerazumiješ više Musulmana samo, nego i osmanliju, koji je došao turčiti upravu zemaljsku i uvadjati jezik turski u škole, kojih imaju muslimani uz svaku skoro džamiju“*. Istina, u to vrijeme nije postojala nikakva nada, da bi Porta htjela „sèrbsko hèrvatski jezik uzeti, pa barem naredbe prevadjati, dèržati si platjene i zaklete tumače i u škole uvesti učenje“. Na taj način „narodnost slavjanska“ u Bosni imala je tri naziva za svoje jezike, tri pisma. Pisali su „rimo katolici latinicom, gèrčke viere narod slavenskom azbukom, a Turci muslimani čak arapskim alfavitoom“.⁴²⁹¹ Svakako da su muslimanske škole zaostajale za pravoslavnim i katoličkim. Tadašnje „mektebi“ ruždije u kojima su se učile „samo osnove čitanja i vere“ i sam carski komesar Dževdet-efendija smatrao je nazadanim, nazivajući ih čak „ognjištima fanatizma“.⁴²⁹² On je kao Portin inspektor modernizovao ove muslimanske škole i dozvolio da se u njima školuju pravoslavna i katolička djeca. Njegov saradnik Pasko Vasa-efendija svjedoči, kako pravoslavna djeca nisu nikada bili polaznici ovih muslimanskih škola, iako su njihovi roditelji vrlo dobro znali da je njeno završavanje bio „bitni uslov da se novoj generaciji otvori put u zvanja državne službe.“⁴²⁹³ Za sarajevsku mektebi-ruždiju, u kojoj se od reforme Dževdet-efendije učila: istorija, geografija, aritmetika, retorika, prve osnovi matematike, arapski i perzijski jezik, Vasa-efendija kaže: *„Uprkos pružane lakoće stanovništvu da se obrazuje, hrišćani su se ustezali da šalju svoju decu u ovu školu“*. Tek nekoliko hrišćanskih porodica poslalo je svoju djecu u ovu

⁴²⁹¹ NN-206/XXX, 10. 9. 1864.

⁴²⁹² P. Vasa-Efendija, *n. d.*, 35.

⁴²⁹³ *Isto*, 87.

školu i to nakon Dževdet-efendijinog upozorenja upućenog roditeljima. On im je na nekom sastanku saopštio, kako su novim reformama „hrišćani (bili) pozvani da zauzmu vrlo važno mesto u upravi zemlje (i) ako bi (oni) liši(li) (svoju) decu obrazovanja koje im (je) nudi(la) vlada, ona (djeca-B. T.) zaista neće moći popuniti javne službe“.⁴²⁹⁴ Neki evropski putnici, kao što je Britanac Viscountess Strangford mogli su već tada da primijete, kako je za većinu južnih Slovena „Jugoslavija ili Južna Sklavonija, odavala utisak ili je pretendovala da postane ili bude pravi nacionalni identitet“. („Yugoslavië or South Sclavonia, purporting to be a real national entity“.). Ta veza prevazilazila je njihovu potčinjenost Turskoj, jer u južne Slovene ubrajali su se: Dalmatinci, Hrvati, Rašani i mađarski Srbi, kao i svi subjekti u Austriji. Zanimljivo je, da zajednička religija nije predstavljala vezu za ovu nacionalnu zajednicu, jer su u nju ulazili svi: pravoslavni („the orthodox Eastern“), katolici („the Catholic“) i muslimani („the Mussulman“).⁴²⁹⁵ Osvrćući se na stanje u Bosni, Strangford je naveo, kako su „Muslimani srpskog naroda u Bosni“ („The Mussulmans of Servian race in Bosnia“) kao i većina evropskih Muslimana bili „fanatični“ („fanatical“). Po njemu, oni bi zbog „ideje nacionalnosti (ili) nacionalne ideje“ („the idea of nationality“) trebali što prije da pređu na hrišćanstvo, dok bi se Turci trebali vratiti u Aziju.⁴²⁹⁶

Carski ferman o uređenju nove bosanske vojske svečano je pročitan 30. avgusta 1864. u Sarajevu. Tom prilikom carski komesar Dževdet-efendija je, prema vlastitom priznanju izgovorio „mnogo riječi koje su potpalile oduševljenje i rodoljublje Bošnjaka“, ističući prije svega njihovu „istorijsku ulogu i njihov postojan karakter koji je (bio) za svaku pohvalu“. On im je istakao, kako su Bošnjaci u početku dali mnogo važnih ličnosti, ali da su, na žalost, od nekog vremena „zaostali“ u tom pogledu. Komesar je interpretaciju političkog života nastavio da objašnjava u literarnom duhu, navodeći kako mu je Bosna ličila na jednu knjigu u kojoj se povez pokvario, ali da, pri tome, njenom sadržaju, pisanim stranicama nije bila nanesena nikakva šteta, jer se „njeni listovi nisu raskupusali i rasturili“. Obećao im je, da čim knjiga bude ponovo povezana, da će to biti ona stara knjiga. Te korice i taj povez, po njemu je predstavljao „uzvišeni ferman“. Pošto većina prisutnih nije razumjela turski jezik, Uzun Abdulah-efendija je govor saopštio

⁴²⁹⁴ *Isto*, 91-92.

⁴²⁹⁵ V. Strangford, *The Eastern Shores of the Adriatic in 1863*, London 1864, 309-310.

⁴²⁹⁶ *Ibidem*, 342.

narodu. Prisutni su odgovorili, kako u takozvanom „kvarenju poveza i u njegovoj opravi nisu imali nikakvog učešća“. Naglasili su i to, da „ako do koga bude krivica, svakako će biti do knjigovesca“. Dva dana kasnije, 20. avgusta 1864. na hipodromu ispred kasarne bosanski vezir je pročitao carski ferman. Poslije čitanja fermana govor je održao i Dževdet-efendija, koji je naglasio kako je istorija govorila o junaštvu Bošnjaka i da je to bilo nešto, što je svima u Turskom carstvu „opšte poznato i priznato“. Naveo je, kako im je jedino nedostajala vojna izvježbanost. Čitava ceremonija završena je tako, što je travnički muftija Derviš-efendija pročitao na derviški način jednu molitvu, a sarajevski muftija na besjednički način izrecitovao jednu drugu molitvu.⁴²⁹⁷

Nezadovoljstvo hrišćana prema turskim vlastima u Bosni je za posljednjih dvadeset godina ostalo skoro isto. Dok su se promijenili samo nazivi i termini, suština je ostala ista. Čak i Britanci, inače najveći prijatelji Turskog carstva nisu u Dževdet-efendijinoj misiji vidjeli bilo kakav progres. Britanski konzul Holms je 25. septembra 1864. u opštoj ocjeni Dževdet-efendijine misije zaključio, da je ona „razočarala“. Posebno je za njega bilo upitno obrazovanje „Vijeća“, s obzirom da je bilo bolje i jeftinije u takvoj zemlji imati jednu potkupljivu osobu, a ne njih šest.⁴²⁹⁸ Ranije su se hrišćanski seljaci žalili na „age, spahije, begove i kapetane, ne samo kao na aristokratsko-religioznu kastu ljudi, (već i) kao na gospodare, vlastelu i vladare“, koji su njima upravljali „po koranu, (i koji ih) gnječahu i globljahu“. Prije su hrišćani proklinjali bosansko-muslimanske prvake: Kulenoviće, Kapetanoviće i Vidajiće „kao siledžije“. U prošlo vrijeme „stajale Bosna, kao poluodvisna od blisateljne porte“. Bosanska gospoda t.j. „plemstvo bosansko posjedujuće vlastelinstva“, kao i „odnošaj Bosne prema ostaloga Turskog carstva bio je federativan“ i više je bio „personalna unija sa ostalom državom“. I nakon što je Omer-paša Latas pobijedio „bosansku gospodu u ime principa centralizacije i osmanlizacije“, feudalizam ipak nije bio ukinut. Begovi i spahije nisu više vješali i sudili ali su zato gulili, kupili trećinu i polovinu. Zakon za otkup nije više postojao, dok zemljišta „uti possidetis“ vlada nije dala poljodjelcu, kao što je to na primjer učinjeno 1848. u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji. Na taj način, ogromna većina naroda ostala je „bez temelja i ognjišta, svedjer raja zemlje gospodara starih

⁴²⁹⁷ A. Девдет-паша, *n. p.*, 301.

⁴²⁹⁸ E. Radušić, *n. d.*, 197.

aristokratah". Bosanski aristokrati su „nemilosèrdno svoj dio plodinah, i to vladinom, kad treba, pomoćju”, utjerivali nadržeci se „ni miere ni pravice”, te su na taj način ostali postojani „u starom protivenstvu proti kèrstu”. Međutim, „odkako je carigradska vlada feudalno-patrimonialni sustav ukinula, te upravljanje zemljom uzela u svoje ruke, od onda postade još jedan živalj u bosanskoj upravi, a to je birokracija osmanlijska sa izključivo službenim jezikom turskim”. Centralizacija Bosne ogledala se „najviše uvođenjem osmanlijskih mudirah, zaptijah, azisijah, nizamah, i kako se sve zovu stečevine, bosanske od 1850. počamši”. Uvodeći u Bosnu „politično-administrativni sustav” kakav su otprilike imale „prefektore i subprefektore u Francezkoj (mudirstva, kajmakamije naime)” angažovala je Porta samo Osmanlije. Ovi su u Bosnu dolazili uglavnom kao „kukavci i bivši sluge pašinski” gdje su nakon brzog bogaćenja prepuštali svoju poziciju drugome. „Uz takovog i mudira i kajmakama” postojao je Odbor („Verwaltungsrasch”) ili „mečlis” u koji je ulazio „osim aristokracije bosanske i po jedan kèrstjanin i hrištjanin, koji je obično „duvao u jedan rog sa mudirom”.⁴²⁹⁹

Pokazalo se, da sultanov povjerenik („mufetiš“), odnosno Portin specijalni komesar za vanredne situacije Dževdet-efendija, koji je u Bosnu došao kao „revni nastojnik oko uzderženja Osmanskoga carstva“ i koji je trebao da uvede „preustrojenje pravosudja i administracije u Bosni na način evropejski“ nije uspješno završio ovaj svoj zadatak. I on je bio nezadovoljan što, na primjer, među bosanskim katolicima, osim fratara nije pronašao nijednog „viešta turskomu jeziku čovieka, koga bi za mudira (kotarskog predstojnika) namiestiti mogao“. Tih godina, on je, ipak, izabrao nekoliko mladića među bosanskim katolicima za sultanovu tjelesnu stražu, pa se očekivalo da se bar neki od njih vrati sa „dostatnim znanjem kao činovnik osmanski“. Bilo je, takođe, sasvim jasno i to, da je Dževdet-efendija tokom svoga boravka u Bosni „Muhamedanom više prijao, nego kèrstjanom, on je silu vlade na vieri turskoj osnovanu utvèrditi nastojao, te zato sve ostavio na statu quo tj. u gospodstvu polumieseća nad kèrstom“.⁴³⁰⁰ Najava, da će se u septembru 1864. u Bosnu naseliti veliki broj Čerkeza dodatno je uznemirila hrišćane, pogotovo one u čije su se susjedstvo naselili Muslimani protjerani iz Srbije.⁴³⁰¹

⁴²⁹⁹ NN-200/XXX, 2. 9. 1864.

⁴³⁰⁰ NN-252/XXX, 4. 11. 1864.

⁴³⁰¹ NN-200/XXX, 2. 9. 1864.

Izgleda da je ovaj plan, koji je predviđao da se u cijeloj Bosni rasporedi do 20.000 Čerkeza, a koji je još u februaru te godine izradila Porta najviše uznemirio Ruse.⁴³⁰²

U Mostar je početkom septembra 1864. godine „poslie tolikoga udovičtva pravoslavne eparhie” za novog vladiku došao makedonski Grk „nieki vladika Prokopije”. Ovaj je u Bugarskoj naučio slovenski, a navodno je bio prijatelj prosvjete. Dok se za njega znalo, kako se u Sarajevu „slovenstvo u pèrvostolnoj cerkvi uzdrža(valo), ostali gèrčke vladike služ(ili) (su) bo gèrčki”.⁴³⁰³ Osim što je bio prvi hercegovački vladika koji je služio liturgiju na srpskom jeziku on je pomagao i otvaranje srpskih škola.⁴³⁰⁴

Bosna je na jesen 1864. bila „jedna oskudna siromašna zemlja, u kojoj neima novacah, neima udobnostih, neima luxusa“. U njoj je bilo potpuno nerazvijena poljoprivreda, zanatstvo i trgovina. Porta sa svoje strane takođe nije činila ništa, „da podigne gospodarstvo i ostale izvore narodnoga bogatstva“. To je samo dodatno navodilo ljude, da kažu: „a što bih radio, kad sve što uradim i stečem, moram Turkom davati, a ja gladujem!“ Interesantno je da glad te 1864. nije znala za vjeru i narodnost, jer su ove riječi govorili jednako „i musulmani i kèršteni Bošnjaci!“⁴³⁰⁵

Pruska vlada namjeravala je u novembru 1864. podići glavni konzulat u Sarajevu. Pošto Pruska nije imala gotovo nikakve trgovačke veze sa Bosnom i Hercegovinom, ova namjera je dopisniku hrvatskih „Narodnih novena” iz Sarajeva izgledala kao želja za „unapredjenje protestantske propagande“. Novi pruski zastupnik u Bosni dr Otto Blau, dobio je pod svoju konzulsku još i ingerenciju nad Hercegovinom i Albanijom, „a vicekonzulat u Dubrovniku (trebao je doći) pod njega“.⁴³⁰⁶ Dr. Blau je kao jednu od prvih stvari u nacionalnom životu bosanskih katolika uočio, da su oni, pogotovo katolici u Turskoj Hrvatskoj austrijskog cara nazivali „kraljem Hrvatske“ i „našim kraljem“ („unser König”), obavezno pominjući njegovo ime u svojim vjerskim molitvama. Sa druge strane, sultana su smatrali „carom Turaka“.⁴³⁰⁷

Iako se bosanskom veziru Topal Šerif Osman-paši ne može odreći zasluga za „gradjenje putevah t.j. drumovah, koji su (bili) bolji nego austrijski u Slavoniji“ bilo je

⁴³⁰² Шулепников-Н. П. Игнатъеву, Сараево февраля 1864, в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 445.

⁴³⁰³ NN-200/XXX, 2. 9. 1864.

⁴³⁰⁴ Н. Радосављевић, *н. р.*, 2008, 192.

⁴³⁰⁵ NN-206/XXX, 10. 9. 1864.

⁴³⁰⁶ NN-240/XXX, 20. 10. 1864.

⁴³⁰⁷ G. Šljivo, *н. д.*, 2005, 318-319.

sasvim očigledno da je on protežirao „muhamedanstvo proti kerstu“ i to najviše tako, što je dozvolio da se „opet u Posavini povratjaju begluci“. ⁴³⁰⁸ Ova povlastica data ili vraćena bosanskim Muslimanima mogla se protumačiti i kao kompenzacija za početak izgradnje navedenih puteva, budući da su, „Turci Bošnjaci“, kako je istakao fra J. Baltić „iz svog samog fanatizma“ bili energično protiv ovih poslova. Smatrali su, „kano da je to poso kaurski“, kao i da bi izgradnjom saobraćaja „kauri lakše u Bosnu (mogli) unići“. ⁴³⁰⁹

Bosanski franjevci izdali su septembra 1864. godine „Schematizam svoje provincije bosanske, važan za statistiku i historiju“. ⁴³¹⁰ Sultan Abdul Aziz je za iskazanu vjernost odlikovao 1864. godine fra Martina Nedića zlatnom medžidijom trećeg stepena. ⁴³¹¹ Intrigantim se naročito čini, što je istim ordenom odlikovan i fra Grgo Martić, ⁴³¹² tim prije što je on nekoliko godina ranije opjevao hercegovačke ustanike i Vukalovića kao „vječne braniocse slobode“. ⁴³¹³ Treći katolički fratar koji je kao i fra Martić dobio „orden medžidije petoga razreda“ bio je župnik u Docu kod Travnika fra Anto Tuzlančić. Osim njih, istim ordenima nagrađeno je još „desetorica muhamedanah, čivut Ahambaši, i nieki liferant, pa onda pravoslavni hodžobaša Gavro Gjurković (Vučković-B.T) i Većil vladčin“. Pravoslavni Srbi u Sarajevu imali su sve više neprilika sa grčkim vladikama. U Sarajevu je „pravoslavna obćina (bila) u velikoj uzgoni s Gèrci, tj. s vladikom, koi (je) h(tio) po do(t)adanjem obićaju, da si dohotke kupi, a Sèrbin mu (je) h(tio), da platju odmjere. Osim toga, carigradska patrijaršija duži(la) (je) Bosnu za 7 milijunah grošah, a Sèrbi u Bosni n(isu) zna(li) zašto ni kako?“ ⁴³¹⁴ Pravoslavni popovi, vladike, prote i kaludjeri, kojih je u cijeloj provinciji bilo 374 ⁴³¹⁵ bili su bez ikakvog znanja i bez nauke. Oni nisu poznavali ni dogmatiku, a ni moral vlastite crkve. Takođe, nisu poznavali ni kanone ni crkvene obićaje. Trenutno su u nekim mjesnim parohijama

⁴³⁰⁸ NN-252/XXX, 4. 11. 1864.

⁴³⁰⁹ J. Baltić, *n. d.*, 323.

⁴³¹⁰ NN-200/XXX, 2. 9. 1864.

⁴³¹¹ Fra R. Drljić, *n. d.*, 40.

⁴³¹² NN-252/XXX, 4. 11. 1864.

⁴³¹³ *Fra Grgo Martić-Andriji Torkvatu Brliću*, Novi Šeher 10. III 1861, u: Fra R. Drljić, *Korespondencija Andrije Torkvata Brlića i Fra Grge Martića*, 49.

⁴³¹⁴ NN-252/XXX, 4. 11. 1864.

⁴³¹⁵ *Cenni storici, E Notizie statistico-commerciali sulla Bosnia, Rapporto del sig. Avv. C. Durando, vice-console reggente il consolato in Serajevo, in data 4 febbraio 1864*, in: P. Петровић, *Поглед на Босну (1864. г.) и Херцеговину (1868. г.) седамдесетих година XIX стољећа*, ГАДАР БиХ, год. XVIII-XIX-књ. XVIII-XIX, Сарајево 1978-79. (u daljem navođenju: P. Петровић, *Поглед на Босну [1864. г.] и Херцеговину [1868. г.]*), 300.

pravoslavne crkve bili uspostavljeni odbori sastavljeni od trgovaca i knezova, „koji (su) popa kao slugu svoga smatra(li), te i obrede, i svetotajstva ravna(li)”. Najveća krivica na neograničenu vladavinu fanariota u pravoslavnoj crkvi padala je na sarajevske trgovce, koji nikada nisu uložili napor da odu u Carigrad i urade nešto po pitanju promjene u vladničanstvu, popovstvu i đakonstvu.⁴³¹⁶ Specijalni Portin izaslanik Dževdet-efendija smatrao je proste, neobrazovane i nepismene pravoslavne popove lično odgovornim za katastrofalno stanje u pravoslavnoj crkvi, pogotovo zbog toga što su crkve držali neurednim. Takođe, osim poreza za vladiku, koji je od svake pravoslavne porodice u Bosni i Hercegovini iznosio četiri pjastera godišnje, svaka pravoslavna porodica mjesečno je svojim parohijskim popovima takođe izdvajala porez i to, po oku: lana, masla, sira i petnaest oka žita. Kuriozitet je, da je Dževdet-efendija bio prvi turski specijalni izaslanik za Bosnu koji je razumio želju pravoslavni vjernika za Slovenom vladikom. On u tome nije vidio ništa sporno, budući da bi slovenski vladika, a ne kao dotadašnji grčki, živio „u boljem razumevanju sa svojim duhovnim stadom”.⁴³¹⁷ Katoličko duhovno vođstvo-bosanski franjevci tada su se između sebe „najviše” otimali „za biskupstvo”. Nakon smrti biskupa fra Marijana Šunjića htjelo ih je tridesetorica doći na njegovo mjesto i „javljalo se Propagandi u Rim, jedan drugoga švanjeći”. Za razliku od ranijih vremena oni su napredovali u svojim razmišljanjima. Odlučili su, da ne dozvole da im se bilo ko „mieša u kandidaciju osim starešinstva, koje je ureklo sjednicu provincijala, kuštoda i četvorice definiturah” za 28. decembar 1864. u samostanu Kraljeva Sutjeska. Na toj sjednici tj. „kandidaciji”, koja se, kako bi bilo što manje intriga održavala tajno trebalo je predložiti samo njih trojicu ili četvoricu. Nagadalo se da su najozbiljniji kandidati bili: fra Martin Nedić, fra Anto Tuzlančić i fra Mato Čondrić.⁴³¹⁸

Ekonomski i prosvjetni napredak bosanskih katolika i katoličke crkve u Bosni i Hercegovini i dalje je najviše zavisio od pomoći austrijske vlade. Najveći dio finansijske pomoći iz Beča išao je za razvijanje katoličkih osnovnih škola.⁴³¹⁹ Austrijska pomoć za katoličke škole dijelila se „po Decretu od godine 1854“, a provincijal Bosne Srebrene fra Blaž Josić je za slab napredak škola okrivljivao „žalosni narod“, koji umjesto da je svoju

⁴³¹⁶ NN-296/XXX, 28. 12. 1864.

⁴³¹⁷ P. Vasa-Efendija, *n. d.*, 33-34.

⁴³¹⁸ NN-296/XXX, 28. 12. 1864.

⁴³¹⁹ *Provincijal fra Blaž Josić-austrijskom Gen. konzulu, (Kraljeva) Sutiska, 14. XII 1864, u: R. Zaplata, Katolici u Bosni za turske vlade, 135-136.*

djecu slao u škole, „pak voli(lo) Diete svoje dati damu kozah, govedah, krmakah čuva dapače i u najam ga (više) voli(o) dati, siromaštvom pritjeran, nego u školu odpremiti“.⁴³²⁰ Osim iz Beča, bosanski katolici pomagani su i od „L'Oeuvre de la Propagation de la foi“ iz francuskog Liona. Dževdet-efendija je zapazio da su bosanski katolički fratri, a pogotovo franjevci, kojih je bilo do 240 bili „prilično obrazovani“. Za njihovo školovanje u Đakovu bečka vlada godišnje je izdvajala 5.740 forinti ili oko 57.400 pjastera. Ovaj Portin komesar uočio je jednu vrlo neobičnu pojavu, a to je, da su katolički fratri osim kod svojih vjernika veliki uticaj imali i među bosanskim Muslimanima.⁴³²¹

Katolici su krajem 1864. ostali bez biskupa u Bosni. Biskup fra Sebastijan Franković se tokom svoje kanonske vizitacije u „Turskoj Hrvatskoj“ (Bosanska Krajina) razbolio i 30. novembra 1864. naprasno umro u Ivanjskoj.⁴³²² Hercegovački katolici osjetili su tokom te iste 1864. prve impulse hrvatskog i jugoslovenskog nacionalizma. U Mostaru je Imoćanin don Jozo Luetić, nakon nekoliko obilaženja zapadne Hercegovine obrazovao „Slovenski komitet“ („Comitato Slavo“) i radio sa fratrima na zadobijanju oko ideje za uspostavljanje „Slovenskog kraljevstva“. Hercegovačkim fratrima don Luetić usađivao je uvjerenje, da je Austrija pred slomom, čime se se stvarala povoljna politička šansa za širu zajednicu jugoslovenskih naroda.⁴³²³

Može se slobodno smatrati, da je u to vrijeme u cijeloj Bosni i Hercegovini vladala velika „politička nezrelost i bogatijih i siromašnih stanovnikah bosanske zemlje“. Osim „muhamedansko-aristokratskoga plemena“ koji se nešto i interesovao „za stvari položaja svietskoga“, kao i ponešto franjevac „interes za te stvari“ nije imao gotovo niko u Bosni. To se posebno odnosilo na trgovce „ma koje viere“, zanatlije, seljake i fukaru, koji nisu znali „ništa o boljem čem, nego kako je u Bosni, i kad jim se što kazuje o pravih dèržavljskih glede poreza, sudijstva, itd, oni reknu: *Jok!*“ Begove i age najviše je interesovalo koji položaj zauzima Tursko carstvo u svijetu, zatim „koja je slava mahomedanstva, i kako bi ovo moglo razširiti svoje gospodstvo“. Oni su obično u kafanama vodili razgovore „o tom, što novine pišu“. Najviše ih je interesovao Napoleon

⁴³²⁰ Isto, 136-137.

⁴³²¹ P. Vasa-Efendija, *n. d.*, 34-35.

⁴³²² Fra B. M. Vrdoljak, *Apostolski vikarijat u Bosni 1735-1881*, 52.

⁴³²³ J. Grbavac, *Izbori u Imotskoj Krajini i Mihovil Pavlinović*, Znanstveni skup: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, Zagreb 1990, 168.

(Šarl Luj Napoleon Bonaparte III, francuski car 1852-1870-B. T.), više nego turski i austrijski političari. Njima je posebno bio važan Napoleon, „koga (su) dèrž(ali) za prijatelja sultanovog, i ko(j)i (je), kako (su) t(e) bosanske age i spahije stvar shvaća(le), n(ije) prija(o) kèrstu u Turskom carstvu”. Bosanski begovi i age „vel(ili) (su) oni u kahvi”: „*Zar bi Napoleon pustio znake, da Omer-paša potuče Cèrnogorce, da on misli po raju bolje nego po nas? Zar bi bio svietovao vladiki (tako zovu kneza Nikolu) da prizna gospodstvo tursko i dopusti omedjašiti Cèrnogoru i gradiće oko nje pozidati. Zar on ne bi mogao izraditi Cèrnojgori medju do mora, koje joj treba za život? Bi Vallah, naš padišah svome dostu Napoleonu za ljubav vladiki i Skadar dao, da on to zaište: al Napoleon nedade Sèrbiji ni Cèrnojgori poletieti, jer želi dobro padiši. I ono, medjer, što je dao poslijednjega boja 1862. tući se Cèrnogorcem, uradio je, da jih oslabi, da su nam manje štetni, a da jih bolje sa vlaškim knezom (Mihajla razumijevaju) zavadi*”. To „su u pol Sarajeva (bili) razgovori onoga razreda ljudih, koji (su) mar(ili) za politiku, a Sèrbiji i Cèrnojgori nisu (bili) prijatelji”. Bila je istina, da je na polju evropske politike tada „Napoleon (bio) uobće neprijatelj Slavjanstvu”. To se moglo primijetiti i u Bosni, gdje francuski konzul kancelar Kraljevski, inače Poljak, nije ništa radio u korist Slovenstva iako je znao dobro „sèrbski”. Kada je riječ o francuskom caru Napoleonu Bonaparti III, zanimljivo je, da je on konkretno kod bosanskih Muslimana bio u nekim situacijama slavljem, jednako kao prorok Muhamed. Prema njihovom shvatanju, Muhamed i Napoleon štitili su Tursko carstvo od propasti. U Sarajevu su koncem 1864. posebno slavili „svetca Muhameda, od koga su u velikoj džamiji (bile) izložene tri dlake iz njegove brade za poštivanje, kao Reliquije ili mošti, koje je doniesao nieki dervišina, što (je) ovuda hoda(o), pratjen, gledan i obožavan od Turakah”.⁴³²⁴

Bosanski vilajet, kome je bio pripojen hercegovački sandžak u kome je i dalje ostalo da postoji jedno Upravno vijeće pod rukovodstvom mutesarifa obrazovan je tokom 1864. godine. Ovo Vijeće sastojalo se od stalnih članova: muftije, mitropolita, biskupa, upravnika za finansije, sekretara, kao i četiri člana od najuglednijih muslimana i nemuslimana pokrajine. Za rješavanje građansko-pravnih i krivičnih poslova postojalo je

⁴³²⁴ NN-296/XXX, 28. 12. 1864.

i jedno vijeće ili Apelacioni sud („Temjizi hukuk“) pod predsjedništvom kadije i u kome je radilo još četiri Muslimana i četiri nemuslimana.⁴³²⁵

Staka Skenderova obratila se polovinom novembra 1864. srpskom knezu Mihajlu, da utiče kako bi novac koji je bio prikupljen za sarajevsku sirotinju nastradalu u jednom od požara u toj godini, preusmjerio na izgradnju ženske škole u Sarajevu.⁴³²⁶ U Sarajevu su 1864. otvorena dva razreda realke sa prvim učiteljem Teofilom Petranovićem. Od predmeta se u realci učila; srpska, bosanska i turska istorija, zatim: zemljopis, gramatika sa sintaksom, istorija naravna, poznavanje robe, trgovačka računica, italijanski i turski jezik.⁴³²⁷ Iste godine osnovana je srpska škola u Banjaluci,⁴³²⁸ kao i u Pritoci kraj Bihaća u kojoj je za učitelja došao Teofil (Tešo) Gerdijan iz Like.⁴³²⁹ Na mjesta ovih učitelja u narednom periodu dolaziće mladići iz Bosne, koji su se školovali u Bogosloviji u Beogradu. Oni su u nadolazećem vremenu vaspitavali nove generacije u srpskom nacionalističkom duhu. Tokom školske 1864/1865. beogradsku bogosloviju završili su: Dujko Krstić iz Vršana u Bosni, zatim Jovan Ćebedžić iz Sarajeva, Stefan Todorović iz Čađavice u Bosni, Damjan Nikolić iz Štrbaca u Hercegovini, Stefan Vuletić iz Hercegovine i Jovan Milovanović iz Gradačca u Bosni.⁴³³⁰

⁴³²⁵ Husejn Bračković: *Mala istorija događaja u Hercegovini, 191-192.*

⁴³²⁶ Н. Урић, *н. р.*, 2012, 224.

⁴³²⁷ U realci su u to vrijeme učiteljivali: Aleksa Popović, Petar Crnčević, Emanuil Kantarević, Čeh Anto Korbelaar, Petar Crnčević, pop Savo Kosanović. Od 1864. pa sve do 1870. u srpskoj školi u Sarajevu su radili kao učitelji: pop Savo Kosanović, Todor Malešić, Stevan Kukrika, Nikola Spahić, Jovo Ćebedžić, Risto Ristić, Todor Mijušković, Đorđo Lazarević, Filaret Petrović, Stevo Sarajčević, Stojan Jovanović, Danilo Herkalović, Milan i Eva Begović, Simo Čajkanović, Mićo Stanić, Filip Špadijer, pop Pero Maksimović, Aranitović i Simo Matković. U Sarajevu je iste godine otvorena i škola za najamnike ili sluge, koji su učili samo: čitati, pisati i računati. (*Споменица приликом освећења темеља нове српско-православне основне мушке и женске као и више дјевојачке школе у Сарајеву 22. септембра [4. октобра] 1897.*, БХ Источник, св. X, год. XI, Сарајево 1897, 398.)

⁴³²⁸ И. Митровић, *н. р.*, 258.

⁴³²⁹ В. Периновић, *н. р.*, 32.

⁴³³⁰ В. Војводић, *Школовање националних радника за рад ван Србије 1873-1877., Друго одељење Богословије у Београду*, у: В. Војводић, *н. д.* (у daljem navođenju: В. Војводић, *Школовање националних радника за рад ван Србије 1873-1877.*), 127.

VI VRIJEME SPOLJNE AGITACIJE I NACIONALNE DIFERENCIJACIJE (1865-1875)

VI 1. „Ustavni zakon vilajeta bosanskog“, Komiteti za srpsku i hrvatsku nacionalnu agitaciju, Gavro Vučković Krajišnik, Staka Skenderova, Vaso Pelagić i Klement Božić (1865-1868)

Pod šifrom S. P., neki bosanski katolik iz Sarajeva opisao je 10. februara 1865. tadašnje nacionalno-političke prilike u Bosni. On je istakao, kako u Bosni i Hercegovini, najviše zbog nedostatka građanskih i kaznenih zakona, a uz tadašnje mudire i kadije i dalje nije bilo moguće postići veći stepen bezbjednosti imovine i lica. Najpovlašteniji položaj od svih stanovnika imali su bez sumnje bosanski „Musulmani“. Pripadali su vladajućoj vjeri i njima su bili povjereni najvažniji opštinski i državni poslovi. Bosanski „kršćani rimske crkve“ nisu toliko brinuli za dnevnu politiku. Njihova ljubav prema svojoj „ugnjetenoj crkvi i poslušnost prema fra njevcima“, bila su „to sredotočja čitava života njihova“. Katolici su bili najsiromašniji i bilo ih je veoma malo trgovca ili zanatlija. Među njima je tada vladao „postojani mir“ i „misao na crkvu“ za koju su u to vrijeme očekivali imenovanje biskupa ili apostolskog namjesnika iz Rima, „gdje (je) upravo sjedi(la) vlada bosanskih katolika“. U imenovanju njihovog biskupa „svoje prste“ imali su, osim nekih konzula i bosanski vezir Topal Šerif Osman-paša. „Pravoslavni slijedioci grčke crkve“ još su se uvijek „tezmali sa svojim patrijarom u Carigradu i sa vladikom“. Njihovi popovi većinom su i dalje bili Grci, koji su „Srbe i Bošnjake“ smatrali „za barbare i za prave ovce, koje treba strići“. Anonimni sarajevski katolik primijetio je kako je tada, kako je naveo: „bosanska Srbadija otvorila oči, pa—osim sveca i kaluđera—vid(jela) (je) u patrijaru i u vladici takodjer smrtnoga čovjeka, koji pred očima imade više gojidbu svoga tijela, nego li pravi interes evandjelja“. Fanariotske vladike su htjele da po po svojoj volji „taksiraju svoje dohodke, (međutim) bezbožni Slaveni“, kako kazuje ovaj izvor, nisu više htjeli „grčkoga taksiranja, nego ti grko-mrski Slaveni

trenutno u Sarajevu i po Bosni vele, da je došao na njih red, pa da sada oni scijene, koliko je vrijedna svetost, pobožnost, bogomolja, svećenje vodice i krijepost grčkog vladike!“ Bosanska vlada slabo se miješala u te poslove, koje je smatrala za autonomne. Uz to, bosanski vezir Topal Šerif Osman-paša bio je naklonjen „bizantskom patrijarhu“.⁴³³¹ I sam italijanski konzul Durando je u aprilu 1865. negativno opisao fanariotske vladike, za koje je rekao da Turci od njih „nisu mogli naći boljih saveznika u ubijanju narodne duše“. On je uočavao da su vladike, kao i veziri dolazili u Bosnu mitom, samo da se obogate.⁴³³² Trošak za dolazak fanariotske vladike nadoknađivale su na razne načine, a jedan od njih bila je zloupotreba principa zvanog nurija, koja je prelazila sa oca na sina. Popov sin bi „izučio knjigu“, nakon čega bi otac „odnio vladici svotu dukata“, da bi ga ovaj rukopoložio na njegovo mjesto.⁴³³³ Tako je staromajdanski učitelj Dionizije Marinković platio vladici Ignjatiji, tokom njegove posjete Prijedoru jula 1865. da mu zapopi brata.⁴³³⁴ Pravoslavne vladike su za svaki grijeh uvodili posebnu vrstu poreza, nešto slično kao u zapadnoj Evropi prije Lutera. Ako vladike intervenišu za nekoga i za nešto, to je bilo samo za pare, koje su dijelile sa turskim vlastima. Durando je opazio jednu novu pojavu, a to je, da su vladike i za najmanji otpor protiv crkvenog pljačkanja imale, kako je naveo „savršen lijek“ kojim bi osobu koja ih je sumnjičila odmah denuncirola bosanskim vlastima kao „velikosrpskog agitatora!“⁴³³⁵

Durando je u svojim analizama s početka 1865. duboko pronikao u suštinu nacionalno-političkog razvoja Bosne i Hercegovine. On je tada konstatovao, kako je građanska Srbija, identifikujući srpstvo sa pravoslavljem (prema carskom ruskom receptu), često poistovjećivala bosanske katolike sa Turcima. Time je Srbija samo „nagonila vodu na mlin“ Austrije, koja se tada pojavila kao jedini mogući spasilac Bosne. To je bilo najviše zato, jer je ta „nacionalna carsko-vojnička birokratska zemlja (izgledala) vjerski zatucanom čovjeku“ (katolici–B.T.) kao neka nad-vjerska i nad-socijalna država kod koje se mogla pretpostaviti da postoji minimum vjerske i socijalne

⁴³³¹ R. Horvat, *Iz nedavne prošlosti Bosne, Obrt u Bosni god. 1865*, HNK „Napredak“, (1938), god. XXVIII, Sarajevo 1937, 110.

⁴³³² *Console Cesare Durando-Al ministero in Torino (Governo italiano)*, Serajevo 24 aprile 1865, u: P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*, 79-80.

⁴³³³ J. Јовановић Кобаш, *Пон Ђуро Давидовић, Догађај из Босне*, Нови Сад 1894, 11.

⁴³³⁴ *Dionizije Marinković: „Moji doživljaji“*, 132-133.

⁴³³⁵ *Console Cesare Durando-Al ministero in Torino (Governo italiano)*, Serajevo 24 aprile 1865, u: P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*, 80-81.

trpeljivost. To se po njemu od „malograđanske“ Srbije i „srednjovjekovne“ Crne Gore toga vremena zasigurno nije mogli ni očekivati.⁴³³⁶ Durando je izražavao stav po kome bi se bosansko-hercegovački Muslimani mogli nakon eventualne austrijske okupacije zemlje „povratiti u hrišćanstvo“. Po njemu, to bi za njih bio jedini način da sačuvaju svoja imanja, kao što su zbog njih i prešli na islam. Interesanto je, da je italijanski konzul znao u to vrijeme i za jednu veoma raširenu anegdotu o nekom hercegovačkom begu, koga su pitali: „Šta će ako Vlah (Švabo) okupira zemlju“, a ovaj odgovorio: „Ja ću krst na se, a prase preda se, pa beg bio, beg ostao!“⁴³³⁷

Podizanje škola za pravoslavnu djecu bio je jedan od glavnih zadataka srpskih nacionalista u Bosni i Hercegovini. Hercegovački vladika Prokopije pisao je krajem marta 1865. beogradskom mitropolitu Mihailu, kako je pravoslavni narod „prost i bez ikakve nauke i gotovi učilišta“, kao i da ništa nije bilo bolje ni kod Muslimana.⁴³³⁸ Inače, ovaj vladika Prokopije donekle se razlikovao od svojih prethodnika. Osim što je pomagao veliki broj učitelja i škola, on je i neke crkve „po siromašnim selima mukte osveštao“.⁴³³⁹ Godinu dana ranije, 1864. obnovljen je stari manastir Vavedenja Bogorodice u Zaplaniku kod Trebinja.⁴³⁴⁰ Tokom te iste 1865. podignuta je crkva sv. Varvare u Đedićima kraj Trebinja.⁴³⁴¹ Samo u bilećkom kraju obnovljena je tokom 1863. crkva sv. arh. Mihaila u Doli, tokom 1865. podignuta crkva sv. Kozme i Damjana u Vranjskoj,⁴³⁴² a do 1868. sagrađena crkva sv. Arh. Mihaila u Baljcima.⁴³⁴³ U ljubomirskom kraju (trougao: Trebinje-Bileća-Ljubinja) pravoslavni vjernici obnovili su 1864. crkvu Vaznesenja Gospodnjeg u Dubočanima.⁴³⁴⁴ U Duvnu, u većinskoj katoličkoj sredini, pravoslavni su 1864. izgradili crkvu posvećenu sv. Nikoli.⁴³⁴⁵ Iz 1865. je crkva sv. Preobraženja Gospodnjeg u Sutorini,⁴³⁴⁶ a iz 1866. crkva Uspenja Presvete Bogorodice u Biogradu,

⁴³³⁶ *Isto*, 81-82.

⁴³³⁷ *Isto*, 82-83.

⁴³³⁸ Ђ. Слијепчевић, *н. д.*, 509.

⁴³³⁹ В. Врчевић, *н. р.*, св. 6, 26. априла 1875, 135.

⁴³⁴⁰ Аноним, *Шематизам Захумско-херцеговачке епархије 2006. године*, у: *н. д.*, 213.

⁴³⁴¹ *Isto*, 211.

⁴³⁴² *Isto*, 217-218.

⁴³⁴³ *Isto*, 215.

⁴³⁴⁴ *Isto*, 222.

⁴³⁴⁵ *Isto*, 247.

⁴³⁴⁶ *Isto*, 227.

kraj Nevesinja.⁴³⁴⁷ Iduće, 1867. godine, pravoslavni su podigli crkvu sv. arhangela Mihaila u Poplatu, kraj Stoca.⁴³⁴⁸ Crkva sv. Trojice na Rđusima u Pocrnju, u ljubinskoj oblasti, završena je do 1870. godine,⁴³⁴⁹ kao i dvije stolačke crkve: Vaznesenja Gospodnjeg i Pokrova Presvete Bogorodice.⁴³⁵⁰ U jugozapadnoj Bosni, u Glamoču dobili su pravoslavni Srbi 1867. crkvu brvnaru, u čemu im je pomogao livanjski pop Pavle Pavlović.⁴³⁵¹ Pravoslavnu crkvicu u Osmacima kod Kalesije, u istočnoj Bosni vodio je 1866. pop Zaharije Popović. U Skugriću kraj Modriče, u bosanskoj Posavini ćeliju je iste godine vodio pop Ilija Popović.⁴³⁵² Višegradski Srbi su se istog mjeseca obratili direktno knezu Mihajlu za pomoć oko podizanja škole, koja je trebala da radi po uzoru na škole u Srbiji.⁴³⁵³ Njihov strah zasnivao se na činjenici da je zbog, kako su tvrdili, neprosvjećenosti samo u posljednjih godinu dana desetero Srba prešlo na muslimansku vjeru.⁴³⁵⁴ Knezu Mihajlu su se u maju 1865. za pomoć obratili i tutori nove sarajevske pravoslavne crkve, kojoj je na prijedlog srpskog ministra prosvjete za njeno dovršenje bilo dodijeljeno 500 dukata.⁴³⁵⁵ I škola u Bijeljini sa 85 đaka i njen učitelj Nikola Jevtić molili su iste godine srpsko ministarstvo prosvjete za udžbenike.⁴³⁵⁶

Bosna je 1865. donijela „ustavni zakon vilajeta bosanskog“, čime je ona i zvanično proglašena vilajetom sa valijom na njenom čelu.⁴³⁵⁷ Bosanski valija imao je od tada tzv. administrativni savjet (idare-medžlis). Na čelu ovog savjeta bio je bosanski valija, tj. dotadašnji bosanski vezir, a u njega su, pored tri muslimanska predstavnika ulazila i tri predstavnika bosanskih hrišćana (pravoslavni i katolici), a koji su se na ta mjesta birali među svojim narodima. Ustavni zakon predviđao je postojanje institucije načelnika pravosuđa (mufetiš-hukjam), koga je na prijedlog Šejh-ul-Islama imenovao lično sultan. Njegove ingerencije odnosile su se na sve sudove, jednako na vjerske kao i

⁴³⁴⁷ *Исто*, 230.

⁴³⁴⁸ *Исто*, 240.

⁴³⁴⁹ *Исто*, 225.

⁴³⁵⁰ *Исто*, 240.

⁴³⁵¹ Б. Теиновић, *Гламоч у османско-турском периоду*, у: „Гламоч кроз вијекове”, монографија, Бањалука 2008, 168.

⁴³⁵² М. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, 87.

⁴³⁵³ Н. Урић, *Српска школа у Вишеграду*, ИЧ, књ. LVII, Београд 2008, 253-254.

⁴³⁵⁴ *Исто*, 261.

⁴³⁵⁵ Н. Урић, *н. р.*, 2012, 225.

⁴³⁵⁶ М. Папић, *н. д.*, 1978, 41.

⁴³⁵⁷ Н. Ћurić, *Ustavni zakon Bosanskog vilajeta*, GDI BiH, God. XX (1972-1973), Sarajevo 1974, 205-206.

na građanske.⁴³⁵⁸ Svake godine u Sarajevu se trebalo održavati Zemaljsko vijeće u koje su ulazili izabrani članovi iz svih sandžaka, odnosno iz svakog sandžaka po četiri člana: po dva muslimanske i po dva nemuslimanske vjere. Predsjednik Zemaljskog vijeća bio je bosanski valija.⁴³⁵⁹ Ove reforme bile su tek začetak parlamentarizma i ustavnosti. To je bio prvi pokušaj da se na temeljnijim osnovama uradi nešto više na prevazilaženju viševjekovne vjerske netrpeljivosti bosanskih Muslimana prema domaćim bosanskim hrišćanima. Ipak, neki strani konzuli su već sredinom aprila 1865. skretali pažnju bosanskom valiji Topal Šerif Osman-paši na novo i „sistematično progonstvo kerštjanah od strane Turakah“. Neki od njih mogli su da se i sami uvjere, kako „ugovori kerštjanskih silah sa divljimi Turci nevaže na papiru bez jačih jamstvah, jer nespasavaju kerštjanstvo već ga vode konačnoj propasti u najsjajnijem vieku“. Konzuli su isticali, kako su se Turci „naseljava(li) i sil(ili), a kerštjani izseljava(li) i slab(ili) sa žestokim progonstvom na očigled kerštjanskih deržavah“.⁴³⁶⁰

„Čitava Bosna i Hercegovina“ predstavljala je početkom maja 1865. godine „veliko ratno taborište“. Bosanski Muslimani („Turci“) prenosili su na stotine hiljada centi municije i hrane iz Sarajeva u Travnik i Mostar. Bosanska vlada je radi predostrožnosti donijela uredbu kojom je „Turkom kao i bosanskim Sèrbom (bilo) zabranjeno, da obće sa (austrijskim) Sèrbi(ma), i da nipošto preko granice neprelaze“. Bosanski Muslimani su se naoružavali i spremali u to vrijeme za rat više sa Crnogorcima, nego sa Srbima, pogotovo poslije saznanja da je Crna Gora „naumila, da se sduži s Lukom Vukalovićem“.⁴³⁶¹ Međutim, crnogorski knjaz Nikola, da bi dokazao sultanu lojalnost naredio je početkom maja 1865. da se Vukalović protjera sa crnogorske granice.⁴³⁶²

U Bosanskom ejaletu, koji je carskim fermanom izdanim 13. maja 1865. i zvanično postao Bosanski ejalet,⁴³⁶³ osim velikih posjeda, egzistirao je i veći broj „osrednjih“ posjeda čiji su vlasnici bili bosanski Muslimani. Oni nisu sami radili svoju zemlju, već su imali kmetove, od kojih su otimali „ono što ji(m) (je) po ugovoru ili po

⁴³⁵⁸ *Isto*, 208-209.

⁴³⁵⁹ *Isto*, 211.

⁴³⁶⁰ NN-107/XXXI, 10. 5. 1865.

⁴³⁶¹ NN-105/XXXI, 8. 5. 1865.

⁴³⁶² H. Урѣћ, *n. p.*, 2010, 415.

⁴³⁶³ A. S. Aličić, *n. d.*, 1983, 82.

urbarskoj naredbi i(šlo), bez obzira, hoćeli što kmetu za življenje i prodaju ostati ili neće“. Za to vrijeme provodili su „veliki posjednici čitav život u neradu, u sjedenju prekerštenih noguh, serkanju kahve, vučenju dimovah, ili iz lule il iz nargile, čamenju u kahvanah po kasabah, dočekivanju i pravljenju pohodah sprovode“. Osrednji posjednici radili su samo svoja polja. Bili su većinom „turske viere“ (a domaćeg) naroda seljaci“, iako je bilo i hrišćana koji su posjedovali nešto vlastite zemlje. Oni su zajedno sa veleposjedničkim kmetovima predstavljali zemljoradnike. Najveći uzrok osiromašenja većine „naroda bosanskog“ je što on nije imalo vlastitog zemljišta, nego je radio i živio od begovske zemlje. Hrišćanski seljaci očekivali su tada od sultana, da im uz otkup „od begovske zemlje (dodijeli) stanoviti prostor“. Očekivali su da ako bi se to uradilo, da bi se konačno i „posied uredio, onda bi svaki Bošnjak imao svoju domovinu, i mislio na to, da steče i uzderži“. Ovakva nova pozicija bosanskih seljaka doprinijela bi dosta i tome, da se oni kao „Slavjani održe“ i na boljim osnovama dočekaju vrijeme „gdie će minuti zaprieke narodnomu probudjenju i razvitku“. Nesređeni uslovi na selu, kao i novi srpski zakon o naseljavanju, za koji su bosanski seljaci saznali „uzperkos zabrani novinah serbskih po svoj Bosni“ pokrenuo je narod na iseljavanje u Srbiju. Na taj način „poče(la) (je) selidba jatovice, da su sela (bila) opustošena, krajevi čitavi bez naroda ostali i sav puk hristjanski se uzrujao i na izseljene pripravljao“. ⁴³⁶⁴ Hrišćanski seljaci, njih na „stotine dušah“ najviše su se preko Srema iseljavali u Srbiju, koja im je prema njihovom svjedočenju kao useljenicima davala „stoku i zemlje, i sve šta treba“. ⁴³⁶⁵ Iako je Srbija novim zakonom „o naselbinah“ imala za prevashodan cilj „naseliti serbsku kneževinu, koja je većinom (bila) prazna, i tim s jedne strane broj stanovništva srazmierno umnožiti“, taj čitav proces bio je zaustavljen. Ponovljen je scenario iz 1862. sa pokušajem useljavanja većeg broja Crnogoraca, koji je naprasno prekinut. Srpska vlada je tada Crnogorce, a sada „Bošnjake natrag otierala“ sa svojih granica. ⁴³⁶⁶ Akter svih ovih događaja srpski liberalni prvak J. Ristić iznio je nešto kasnije svoje zapažanje zbog svega što se desilo. Uz to, on nije bio siguran, kako je naveo „da li su svi ovi lepi izgledi bili poznati bosanskim Srbima („босанским Србима“), koji su se u Srbiju kretali“, pa na kraju bili vraćeni u Bosnu. Interesantno je Ristićevo žaljenje zbog očigledne činjenice, da

⁴³⁶⁴ NN-112/XXXI, 16. 5. 1865.

⁴³⁶⁵ NN-118/XXXI, 23. 5. 1865.

⁴³⁶⁶ NN-119/XXXI, 24. 5. 1865.

je iseljavanje pravoslavnih iz Bosne bilo izazvano „nagonom sirotinje“, a svi pokušaji njihovog useljavanja u Srbiju da su bili vođeni „nagonom nacionalnim“.⁴³⁶⁷ Ipak, srpska vlada spriječila je ovu „emigraciju bosanskih Srba („босанских Срба“), otkazavši im prijam“. Ristić se sjećao, da je zvanična srpska politika bila „tvrdo ubeđena“, da je to bilo optimalno rješenje i u „interesu“ zajedničke „budućnosti“ Srbije i Bosne. On je, čak, za ovu politiku raseljavanja direktno sumnjičio Portu, koja je uz naseljavanje Čerkeza na istočnim i južnim granicama Srbije, kao i sa novim srbijanskim muslimanskim izbjeglicama u istočnoj Bosni (zapadna granica Srbije-B. T.), muslimanskim kružnim pojasom željela Srbiju praktično zatvoriti i izolovati. Porta je, prema Ristićevoj ocjeni željela „da oko cele Srbije ima živi kordon“. Najpreciznije definisana politika Porte u Bosni i Srbije prema Bosni od 1865. je, da se prva konstantno „spremala za otpor, da se ograđuje“, a druga, tj. „Srbija, da krči puta za presudnu akciju“.⁴³⁶⁸ Srbija je tada procjenjivala da je postojala optimalna opasnost, da, konkretno u Bosanskoj Krajini brojni srezovi ostanu potpuno bez Srba. U tom smislu, srpska vlada alarmirala je svoje agente u Bosni, u prvom redu srpske trgovce pod vođstvom Vase Vidovića iz Bosanske Gradiške, da agituju po srpskim selima protiv iseljavanja, a već prebjegle u Austriju ubjeđuju za povratak kući.⁴³⁶⁹

Međunacionalni i međuvjerski ekces vrijedan pažnje desio se maja 1865. u Sarajevu i to između Srba i Jevreja. Za vrijeme nekog hrišćanskog praznika tri hrišćanina sa suprugama su se na izazivanje nekog Jevrejina na vratima trgovačke kuće Adži Avakumovića sa njim pokoškali, da bi ovaj u svađi kamenom razbio jednom glavu. Zaptije su odvele svu četvoricu „na kapiju kod vezira“. Tokom vezirovog ispitivanja, protiv „Sërba“ svjedočilo je „15 jevreath“. Poslije njihovog lažnog svjedočenja bosanski valija je pustio Jevrejina na slobodu, dok je „Sërbina sa razbitom glavom“ zatvorio. Poslije ovog slučaja „ni jedan kërštjanin nesmijaše se pokazati na ulici, do jednoga Gavre Vučkovića, iako nije više (bio) kodža baša“. Milost za tog čovjeka Vučković je tražio, osim kod bosanskog valije i kod britanskog konzula Holmsa. Pokrenuta je i neka vrsta protesta i to tako što su hrišćanski građani „okružili sve domove konsulah“. Čitava stvar

⁴³⁶⁷ J. Ристић, *н. д., Друга књига 1860-1868*, 1887, 368-369.

⁴³⁶⁸ *Исто*, 371-372.

⁴³⁶⁹ В. Чубриловић, *Политички узроци сеоба на Балкану од 1860-1880 год.*, Гласник Географског друштва, св. XVI, Београд 1930, 39.

smirila se nakon intervencije novog pravoslavnog kodžobaše Manojla Jeftanovića kod bosanskog valije. „Da bi Sèrbe ublažio”, bosanski valija „dao je zatvoriti 5 zaptijah, a Erliju nijednoga, koji su najviše zlo činili”.⁴³⁷⁰ Većina bosanskih Srba zamjerala je Vučkoviću dobijanje ordena od turskih vlasti smatrajući to za zaslugu, što „seje Turcima ulago”,⁴³⁷¹ iako mu je u zasluge pripadalo podizanje manastira Rmanj na Uni uz veliko protivljenje lokalnih begova Kurtagića i Kulenovića, na čijoj je zemlji ovaj manastir bio podignut.⁴³⁷²

Za Gavru Vučkovića Krajišnika značajnija od ove bila je njegova šira nacionalno-politička orijentacija, koja je i u to vrijeme bila još uvijek prihvatljiva za neke bosanske franjevce. Njega je sekretar Redodržave Bosne Srebrene fra Blaž Dominiković pozdravljao, da ga „Bog poživi u prijateljstvu i na dalje, na korist roda”.⁴³⁷³ Fra Dominiković molio je na proljeće 1865. godine Vučkovića da mu pošalje statističke podatke o broju kuća i pravoslavnih u Bosni i Hercegovini. On je uradio popis svih katolika u Bosni i Hercegovini i odštampao ga u Budimu u jednom Šematizmu, dok je za tačan broj „muhamedanacah“ fra Dominiković obećao da će se sam pobrinuti, samo kako bi se konačno sabrao „tačan broj svega stanovništva bosanskog“. Fra Dominiković je smatrao da bi objedinjavanjem popisa svih stanovnika tri vjere bilo prije svega korisno „za napredak i prosvjetu narodnu”.⁴³⁷⁴ Izgleda da je od bosanskih franjevaca i fra Grgo Martić, koga je 21. marta 1865. francuski konzul Alfons Ruso ocijenio kao čestitog i neosporno najinteligentnijeg i najučćenijeg od svih franjevaca u Bosni,⁴³⁷⁵ kao „vrsn(i) prijatelj“ bio još uvijek na liniji sporazuma sa bosanskim Srbima.⁴³⁷⁶

Austrijske vlasti imali su prilično tačne podatke o broju stanovnika Bosne i Hercegovine. Gustav Temel saopštio je svojoj vladi u Beču 1865. godine, da je u cijeloj Bosni i Hercegovini (sandžaci: Sarajevo, Zvornik, Banjaluka, Bihać, Travnik, Mostar i

⁴³⁷⁰ NN-120/XXXI, 26. 5. 1865.

⁴³⁷¹ *Vaso Popović-Gavri Vučkoviću*, Цариград, 23. март (4. април) 1865, у: Х. Ђурић, *Из преписке Гавре Вучковића*, 1957, 236.

⁴³⁷² Б. Цвејановић, *Манастир Рьмањ на Уни (Путописна црта.)*, Матица, год. II, бр. 34, Нови Сад, 1867, 830-831.

⁴³⁷³ *Fra Blaž Dominiković (tajnik Redodržave Bosne Srebrene)-Gavri Vučkoviću*, Kraljeva Sutjeska, 10. mart 1865, у: Х. Ђурић, *Из преписке Гавре Вучковића*, 1957, 235.

⁴³⁷⁴ *Isto*, 29. mart (10. travnja) 1865, у: *Isto*, 236.

⁴³⁷⁵ М. Šamić, *n. d.*, 56.

⁴³⁷⁶ *Венијамин-Гаври Вучковићу*, Цариград, 9. (21.) април 1865, у: Х. Ђурић, *Из преписке Гавре Вучковића*, 1957, 237.

Novi Pazar) živjelo ukupno 1,211.772 stanovnika od čega: 571.756 „grko-istočnih Hrišćana“ („griech-oriental. Christen“), 442.170 „Muhamedanaca“ („Muhamedaner“) i 185.504 „katolika“ („Katholiken“). Stvaran broj stanovnika dobio bi se, ako bi se iz ovog popisa isključio Novopazarski sandžak u kome je tada živjelo 142.000 stanovnika tj. 61.150 Muslimana i 79.948 pravoslavnih, dok u ovom sandžaku nije bio zabilježen nijedan katolik.⁴³⁷⁷ Austrijanac G. Temel je u Bosni vidio „jedan bosanski narod“ („eine bosnische Volk“), koji je bio „dezintegrisan u tri religiozne grupe“ („drei religiösen Gruppen zerfiel“). Tako je, tvrdi on, ovaj narod identifikujući se sa vjerom stvorio „nacije: muslimansku (turska), latinsku (katolička) i srpsku (grčko-istočna, pravoslavna)“ („Nationen gibt: die muhamedanische (türkische), die lateinische (katholische) und die serbische (griechisch-orientalische, orthodoxe)“. Premda je „grčko-istočnih“ („der griechisch-oriental“) bilo „apsolutno najviše“ („der absoluten Kopfzahl“), ipak je muslimansko („der muhamedanische“) stanovništvo bilo „politički ubjedljivo najjače“ („der weitaus stärkste in politischer“).⁴³⁷⁸ U vjerskom pogledu, kao što je u očima bosanskih katolika „vrhovni poglavar katoličke crkve“ („Fürst der katholischen Kirche“) bio „austrijski car“ („Der Kaiser von Oesterreich“), isto tako „pravoslavno stanovništvo“ („der griechisch-orientalischen Bevölkerung“) je svoga „vjerskog poglavicu vidjelo u ruskom caru“ („der russische Kaiser das Haupt der griechischen Kirche“).⁴³⁷⁹ Osim vjerske, pravoslavni i katolici su se po Temelu razlikovali i po kulturnom nasljeđu. Prvi su pisali „ćirilicom“ („die cyrillische“), a drugi „latinicom“ („die lateinische“).⁴³⁸⁰ Prema Temelovoj statistici, u „glavnom gradu zemlje“ („die Hauptstadt des Landes“) centru političkih i trgovačkih odnosa u zemlji“ („der Schwerpunkt des Landes in politischer und commercieller Hinsicht“) Sarajevu živjelo je tada oko 40.000 stanovnika (oko 31.200 Muslimana, 6.000 pravoslavnih, oko 1.600 Jevreja, 1.000 Roma i oko 200 katolika).⁴³⁸¹ Banjaluka je bila drugi grad po veličini i imala je dva i po puta manje stanovnika (oko 15000) od Sarajeva,⁴³⁸² dok je u Mostaru živjelo oko 12.000 stanovnika.⁴³⁸³ Inače,

⁴³⁷⁷ G. Thoemmel, *Geschichtliche, politische und topografisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien das ist das eigentliche Bosnien nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Rascien*, Wien 1867, 76-77.

⁴³⁷⁸ *Ibidem*, 80.

⁴³⁷⁹ *Ibidem*, 101.

⁴³⁸⁰ *Ibidem*, 107.

⁴³⁸¹ *Ibidem*, 119.

⁴³⁸² *Ibidem*, 125.

Austrija je, pored Srbije, imala najviše interesa da se upozna sa tačnom bosanskom statistikom. Bečka vlada je, prema riječima Imbre Ignjatijevića Tkalca, bila u to vrijeme najzainteresovanija da, pogotovo nakon gubitaka u Njemačkoj, „zadobi(je) slavenske zemlje Turskog carstva“, u prvom redu „Bosn(u) i Ercegovin(u)“.⁴³⁸⁴

Pokušaj useljavanja većeg broja Srba iz Bosne u Srbiju doživio je krajem maja i početkom juna 1865. potpuni krah. Oko 500 hrišćanskih porodica i 3.000 lica emigriralo je iz Bosanske Krajine zbog tiranije turskih vlasti, iako su bosanski Muslimani isticali, kako su pravoslavne na iseljavanje podsticali „srpski emisari“ („di emissari serbi“).⁴³⁸⁵ Britanski konzul Holms je takođe u svojim izvještajima iz toga vremena najviše ukazivao na štetu koju je hrišćanima i bosanskim vlastima u sprovođenju reformi donosila politika Srbije. Proklamacija srpske vlade pogotovo je uznemirila hrišćane na sjeveru Bosne i to tako što im je ova obećavala čak materijalnu korist ako ovi napuste Bosnu i nasele se u Srbiji.⁴³⁸⁶ Mnogi su pomislili da je pomenuti srpski zakon bio „kao nieki poziv ostalim Sèrbom, osobito Bošnjakom, da se u Sèrbiji naseljavaju“. Očito, da srpska vlada nije računala na useljavanja Srba, pogotovo ne iz oblasti u Bosni „koje su Sèrbi naselili kasnije“, i u kojima su se trenutno „ponajbolje derž(ali), (a to je bilo) u hèrvatskoj i bosanskoj krajini“. Zapravo, srpskoj vladi nije bilo ni malo u interesu „kad bi se sèrbska stihija u Bosni tako umalila, da nebi više (mogla) govoriti o njoj kao sèrbskoj zemlji ne samo po historiji, no i po broju naroda, koji je u njem u većini“. Srpska vlada računala je, da su u Bosni svi njeni stanovnici pripadnici srpskog naroda. Njena statistika iz maja 1865. eksplicitno je govorila. da se „bosansko žiteljstvo sastoj(alo) (od:) Turakah (t.j. poturčenikah, *ali tko neće da je Sèrbin, nemožemo ga u Sèrbina ni brojiti* [?!-B. T.] niešto preko po milijuna“. Zatim, „Sèrbah katol. 125.000, pravoslavnih Sèrbah 650.000 dušah“. Dakle, broj „Sèrba“ bio je tada nešto manji od „Turakah“. Naročita bojazan srpske vlade nastupila je nakon ulaska iz Bosne u Srbiju 15.000 „sèrbskih porodica“, kada je Bosna i praktično „prestala po većini naroda sèrbska biti“. Uz to, dodatna negativna pojava po bosanske Srbe bila je i ta što je bosanska vlada na prostor koji su oni

⁴³⁸³ *Ibidem*, 130.

⁴³⁸⁴ I. Ignjatijević Tkalac, *Pitanje austrijsko, Kome, kako i kada valja rešiti ga? Poslanica braći Hrvatima i Srbima*, Pariz 1866, 76.

⁴³⁸⁵ *Console Cesare Durando-Al ministro della Marmora in Firenze (Governo italiano)*, Sarajevo 9 giugno 1865, P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*, 86-87.

⁴³⁸⁶ E. Radušić, *n. d.*, 205.

napuštali planski naseljavala Arnauts i Čerkeze. Srpska vlada predviđala je, da bi u Bosni, na taj način, za kratko vrijeme „stihija sèrbsko-kèrstjanska oslabila, muhamedovska sasvim bi se osnažila“. Strahovanja srpske vlade nisu bila nimalo neosnovana, posebno ako se uzmu u obzir „naseljavanja Tatarah i Čerkezah duž sèrbske granice od iztoka i juga“. Navodno, ovo je bio stari plan Porte. Neki bečki listovi su pisali, kako su ovi planovi postojali još od prošle jeseni, kao i plan da se bosanski i hercegovački hrišćani iseie u Anadoliju. Ti Čerkezi i Tatari sa Kavkaza odbjegli su od Rusa, pa se računalo i na to, da bi se dolaskom ovih Kavkažana među bosanske Muslimane „u Bosni muslomanstvo“ još više potkrijepilo. U tom preseljavanju i raseljavanju srpska vlada je vidjela plan bosanskih Muslimana, da „Sèrbe iztisnu iz Bosne (kao i da) zauzmu Čerkezi planine medju Sèrbijom i Cèrnom Gorom“, kako bi na kraju bilo „položenje Sèrbah u obće, a Sèrbije napose, jedno od najtežih“. Dakle, bilo je potpuno jasno, da se politikom vraćanja srpskih izbjeglica iz Srbije u Bosnu, srpska vlada rukovodila jednim višim „pogled(om) na budućnost sèrbstva“. ⁴³⁸⁷

Oko iseljavanja stanovništva iz Bosne angažovao se polovinom juna 1865. čak i bosanski valija koji je lično odlazio u Bosansku Krajinu, „da prebiegše Sèrbe i Turke iz Bosne u Austriju opet u Tursku povrati“. On je neučinivši ništa oko njihovog vraćanja ipak ispitao „uzroke biegtvu ovih“, kada je pohapsio „mnogo Agah, Begovah i Mudirah, koji su raznoga roda zločinstva činili narodu“. Za kratko vrijeme, „ovakovih je zločinaca do(t)ada (bilo) iznadjeno na 25. i svi su u lancih u Sarajevo (bili) dopratjeni“. ⁴³⁸⁸

Usljed pada privrede, posebno trgovine bosanski valija Osman-paša bio je primoran da posegne za pozajmljivanjem novca od bogatijih ljudi. On je zapravo doveo sebe u najveću krizu, kada je uslijed tako loših ekonomskih prilika još dodatno „učinio niekakav defet u računu oko utvèrdjivanja klanjacah u Hercegovini“. Osman-paša je pozvao 27. juna 1865. godine, prvo sve viđenije bosanske Muslimane („Sèrbi Muhamedanci“), poslije sve pravoslavne, a potom i dvojicu katolika, „te je od svakoga od njih iskao izviestnu svotu“. Dao im je obećanje, da je novac uzeo od njih „u zajam za 41. dan“. Ukupno je uspio da sakupi oko „dvie stotine i pedeset hiljadah grošah (i da ih) pošalje u Hercegovinu“. Poimenično, uzeo je zajam od: „Zaim-bega Mutevelie 100.000 i

⁴³⁸⁷ NN-130/XXXI, 8. 6. 1865.

⁴³⁸⁸ NN-143/XXXI, 24. 6. 1865.

od Derviša H. Alaći 12.000 grošah, Mehremića 200 dukata ces., bratje Kerlete i njihove kompaniste i rođakah H. Šaši Petra 200 dukat. Ces., Spasoja Kraljevića i sinovah 200 dukatah ces., M. Jeftanovića 120 dukatah ces., Vase H. Ristića 75. duk. ces., A. Despića 100 duk. ces., i M. Savića (0) ono drugo do 250.000 podmirili su mu tèrgovci od niže škole“.⁴³⁸⁹

U Sarajevu, u kome je prema zvaničnom popisu početkom jula 1865. živjelo: 21.936 Muslimana, 9.737 pravoslavnih, 1.549 katolika i 3.673 Jevreja,⁴³⁹⁰ pročitan je novi sultanov ferman. On je Bosni i Hercegovini donio „absolutističko preustrojstvo dèržave pod sjajnim miesecom, (jer je) ujedinjavao Hercegovinu s Bosnom sa glavnim gradom Sarajevom“. Zbog svoje vjernosti sultanu i državi potvrđen je bosanski valija Osman-paša „za vèrhovnoga upravitelja dvijuh sjedinjenih zemaljah“. Ustanovljena su četiri medžlisa: „Medžlis Kibir (veliko vijeće), Menafija, Themis i Hukuk“. Posljednja tri predviđena su da imaju nadležnost u kajmakamlucima, a posljednja dva u mudirlucima. Zakonom je bilo propisano, da u svakom medžlisu predsjedavaju po dva „kèrštjanina i jedan židov, a Turčina po tri pod predsjedničtvom jednog Stambolije muslomana“. Ovim novim „preustrojtvom“ u Turskoj je uvedeno ono, „što su već prosvetjene dèržave davno odbacile“, a nova tijela bila su na neki način samo paravan pogotovo što je bilo potpuno jasno, da „Bošnjaci turske viere“ nisu hrišćanima nikada bili spremni dopustiti punu ravnopravnost. Osim toga, „Bošnjaci kèrštjanskoga vierozakona (nisu imali nikakvu) političku sviest“. Vrlo brzo medžlis je pozvao „poglavice pravoslavnoga občinstva“: Manojla Jeftanovića, Miću Savića, Vasu Ristića, Aleksu Despića i Spasoja Kraljevića, da učestvuju u njegovom radu. Njihovo je bilo jedino, da svojim pečatima ovjeravaju samovolju vezirovog činovnika Rašida-Effendije. Nekakvo razumijevanje za poboljšanje položaja hrišćana od stranih konzula nije se ni očekivalo. Osim austrijskog konzula Jovanovića i italijanskog Duranda svi ostali bili su po tom pitanju potpuno inertni, pogotovo ruski konzul Ščulepnikov, inače „najtješnji“ valijin prijatelj. Britanski konzul Holms bio je samo „prijatelj svoga i vladina interesa“. Francuska vlada u želji da se izjednači sa Britancima po uticaju u Turskoj, vodila je i u Bosni računa da njen ovdašnji

⁴³⁸⁹ NN-220/XXXI, 26. 9. 1865.

⁴³⁹⁰ H. Younis, *n. r.*, 2007, 35; Porast broja Srba u Sarajevu šezdesetih godina XIX vijeka uzrokovan je sve učestalijim doseljavanjima iz Hercegovine, ali i iz: okoline Sarajeva, Sarajevskog i Glasinačkog polja. (Д-20/VIII, 20. 7. 1867.).

konzul Ruso bude „najrevnostniji poštovatelj vlade turske“. Pruski konzul Blau, budući da njegova vlada nije imala gotovo nikakve interese u Bosni, „malo se i mieša(o) u turske stvari“.⁴³⁹¹ Službenik austrijskog konzulata Tomo Herkalović sumnjičio je tada jednog od Jeftanovića, Antonija, da je sa drugim uglednim Sarajlijama (Niko Pavlović, Vaso Hadži Ristić i Risto Hadži Ristić) bio član „Odbora“ („Ein Comite“) za „srpsku agitaciju“ („Serbische Agitation“), koji je promovisao „veliko Dušanovo carstvo, kao i srpsku Bosnu“ („vom grossen Duschandreiche, vom serbischen Bosnien“). Prema Herkalovićevoj tvrdnji, „grčko-orijentalni stanovnici u Bosni i u Hercegovini“ („die griechisch-orientalische Bevölkerung in Bosnien und in der Herzegovina“) su sve do 1862. nosili „prezrivo ime 'Vlasi' i 'Erkaći'“ („die verächtlichen Spottnamen 'Vlasi' und 'Erkaći'“). „U najboljem slučaju“ („Im besten Falle“) njih su turske vlasti nazivali „Rišćani, službeno 'Rumi'“ („Rischćani [Christen] officiell 'Rumi'“) za razliku od „katolika“ („die Katholiken“) koje su nazivali „Šokci“ („Schokci“). Pomenuti srpski agitatori radili su među pravoslavcima, agitujući kako oni „nisu 'Vlasi, Erkaći i Rumi', već Srbi“ („nicht 'Vlasi, Erkaći und Rumi', sondern Serben“). Katolici su tada učeni, da „nisu 'Šokci', već Hrvati“ („nicht 'Schokci', sondern Kroaten“).⁴³⁹² „Imitirajući Srbe“ („imitirte die Serben“) takozvanu „hrvatsku agitaciju“ („Kroatische Agitation“) među „mlađim franjevcima“ („den jungen Franziskaner“) vodio je dragoman njemačkog konzulata u Sarajevu Dalmatinac Klement Božić.⁴³⁹³ Ovo Božićevo djelovanje bilo je kratkog daha, jer ga je konzul dr Blau morao otpustiti.⁴³⁹⁴ U Bosanskoj Krajini, u bihaćkom kraju katolici su kao i u Jukićevo vrijeme sami sebe nazivali Madžarima.⁴³⁹⁵ Savremena srpska literatura je bosanske katolike, čak i one starosjedioce u Kraljevoj Sutjesci u srednjoj Bosni kolokvijalno nazivala „Srblija(r) rimske vjere“ („Србљи римске вјере“)⁴³⁹⁶ za razliku od „Srb(a)lj(a) pravoslavni(h)“ („Србљи православни“)⁴³⁹⁷ i „Srb(a) turske vjere“ („Срби турске вјере“), „Srb(a)lja muhamedove vjere“ („Србљин мухамедове вјере“) ili „muhamedovski(h) Bošnja(ka)“ („мухамедовски Бошњаци“). Srpski liberalni

⁴³⁹¹ NN-150/XXXI, 4. 7. 1865.

⁴³⁹² T. Herkalović, *Vorgeschichte der Occupation Bosniens und der Herzegovina*, Zagreb 1906, 17-18.

⁴³⁹³ *Ibidem*, 19.

⁴³⁹⁴ B. Скарић, *Сарајево и његова околнина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, Изабрана дјела, књ. I, Сарајево 1985, 248.

⁴³⁹⁵ БВ-22/I, 3. 9. 1866.

⁴³⁹⁶ Д-21/VIII, 31. 7. 1867.

⁴³⁹⁷ Д-20/VIII, 20. 7. 1867.

nacionalisti okupljeni oko novosadskog časopisa „Danica“ smatrali su, kako su savremeni „Srbli bosanski („Србљи босански“) (bili) od tri vjere: pravoslavni, katolici rimski i muhamedovi posljedoratelji“ („православни, католици римски и мухамедови посљедоватељи“). U prošlosti, pojednostavili su oni, „sila turska obraćala je narod u muslomanstvo („мусломанство“), a sila papina bogomile u katolike („католике“), (dok su) seljani, osobito planinštaci, osta(li) u pravoslaviju („православију“).⁴³⁹⁸ Pojam „rišćanin“ ili „risjani“ je naslijeđe iz doba Vizantije. I, iako je među sarajevskim pravoslavnim hrišćanima bio određen broj Grka i Cincara od vremena reformi početkom XIX vijeka, njima je tada bilo dozvoljeno da se nazivaju „Srb-milet“, a jezik da nazivaju „srpski“, premda nakon ukidanja Pečke patrijaršije 1766. srpski narod nije nikada bio priznat kao posebna nacija. Nešto kasnije, otkriveno je da je predsjednik ovog tajnog udruženja bio učitelj Dalmatinac iz Drniša Bogoljub (Teofil) Petranović tada na službi u sarajevskoj školi.⁴³⁹⁹ Ovaj nacionalistički Odbor u kome su bili još: Teofilov rođak Stevo Petranović, tada već učitelj u Tešnju, kao i učitelji u Sarajevu Filip Špadijer i Petar Crnčević radio je ilegalno, a svi pisani tragovi su uništavani.⁴⁴⁰⁰ Kulturnu svijest kod naroda podizao je Stevo Petranović dovođenjem u Tešanj „srbki(h) dobrovolj(aca)“ odnosno glumaca da igraju „Juditu“, a koju je on lično preveo sa italijanskog jezika. Bilo je to još u maju 1865. godine, a cijeli događaj smatrao se „prv(im) pozorištn(im) predstavljanje(m) u Bosni, od kako (je) ona postoj(ala)“.⁴⁴⁰¹ Naredne godina u tešanjskom diletantskom pozorištu pod imenom „Hajduci“ izvedeni su i Šilerovi „Razbojnici“.⁴⁴⁰² Tek je nekih desetak godina kasnije neuspješno pokušano da se u Sarajevu pokrene „Otomansko bosansko pozorišno društvo“. Najvjerojatnije, uzrok neuspjeha oko pokretanja ovog gostujućeg pozorišta, inače sastavljenog od srpskih glumaca iz Vojvodine („Nemačko društvo u bosanskom jeziku“) bila je politika. Bosanskim vlastima bilo je neprihvatljivo, što je to pozorište pored: francuskih,

⁴³⁹⁸ Д-22/VIII, 10. 8. 1867.

⁴³⁹⁹ Н. Урић, *н. р.*, 2012, 207-208.

⁴⁴⁰⁰ В. Скарић, *Стево Петрановић, учитељ и национални агитатор*, Преглед, Св. 118, Књ. IX, Год. VII, Сарајево октобар 1933, 593.

⁴⁴⁰¹ Д-20/VI, 20. 7. 1865.

⁴⁴⁰² В. Јевтић, *Стево Петрановић, први позоришни руководилац у Босни*, *Живот*, Год. II, књ. II, св. 9, Сарајево, јуни 1953, 435.

engleskih, njemačkih, italijanskih, čeških, mađarskih imalo u planu i izvođenje komada iz srpske istorije.⁴⁴⁰³

Za evropsku literaturu nije bilo ništa sporno u tome, da je u to vrijeme „jedan veliki dio Srba naseljavao Bosnu i Hercegovinu“ („une grande partie des Serbes [Bosnie, Herzégovine]“).⁴⁴⁰⁴ Štaviše, ista literatura bosanske „Muslimane“ („musulmans“) nazivala je „bošnjačkim Srbima“ („Serbes bosniaques“).⁴⁴⁰⁵ Uticaj nacionalno-političke djelatnosti Vuka Karadžića osjećao se širom zapadne Evrope, a o „srpskoj naciji“ („la nation serbe“), osim onom njenom dijelu u drugim krajevima i „u Bosni i Hercegovini“ („la Bosnie, l’Hertzégovine“) pisala je i Rumunka Dora D’Istria.⁴⁴⁰⁶ Sve više zapadnih autora, kao Lajst bilo je ubijedeno u teoriju, po kojoj su bosanski Muslimani u stvari „srpski Muhamedanci“ („serbischen Mohammedaner“).⁴⁴⁰⁷ Po Lajstu, osim pravoslavnih i „muslimanskih Srba u Bosni“ („die mohammedanischen Serben in Bosnien“) koji su govorili „srpskim jezikom“ („der serbischen Sprache“) živjeli su i „katolički Srbi“ („die katholischen Serben“).⁴⁴⁰⁸

Kako je vrijeme odmicalo ispostavilo se, u stvari, da je ujedinjenje Bosne i Hercegovine bilo izvedeno iz vrlo praktičnih razloga. Administrativni savjet u koji su prema novom „ustrojstvu“ ulazila dva hrišćana („Христијанина“), dva bosanska Muslimana („Турчина“) i četiri Jevrejina („Јевреја“) dobilo je u svoju nadležnost rješavanje nekoliko važnih pitanja. Od najvažnijih se već duže vrijeme kod pravoslavnih nametalo rješavanje teškog pitanja plaćanja poreza Carigradskoj patrijaršiji. Prilikom obnarodovanja „novog ustrojstva (za) sjedinjene oblasti“ Bosne i Hercegovine, bosanski valija „naredio je da se ta svetkovina fotografski snimi“ i tom prilikom se desila jedna

⁴⁴⁰³ В. Божићевић, *Неуспио покушај оснивања сталног позоришта у Сарајеву у доба турске владавине (Из списа аустроугарског Генералног конзулата у Сарајеву)*, *Život*, sveska 8, Knj. X, God. VII, Sarajevo, avgust 1958, 653-654.

⁴⁴⁰⁴ A. Ubicini, *Les Serbes de Turquie: études historiques, statistiques et politiques sur la principauté de Serbie, le Montenegro et les pays serbes adjacents*, Paris 1865, 14.

⁴⁴⁰⁵ *Ibidem*, 26.

⁴⁴⁰⁶ D. D’Istria, *La Nationalité serbe, d’après les chants populaires, Vouk Stéphanovitch Karadjitch, Poésies nationales, Proverbes et Contes populaires serbes*, *Revue des deux Mondes*, XXXVe Année.-seconde période, Tome cinquante-cinquième, Paris 1er Janvier 1865, 315.

⁴⁴⁰⁷ A. Leist, *Serbien und seine Bewohner*, *Globus*, Illustrierte Zeitschrift für Länder-und Völkerkunde Chronik der Reisen und Geographische Zeitung, Herausgegeben von Karl Andree, Siebenter Band, Hildburghausen 1865, 163.

⁴⁴⁰⁸ A. Leist, *Die Völker der europäischen Türkei*, *Globus*, Illustrierte Zeitschrift für Länder-und Völkerkunde, mit besonderer Berücksichtigung der Anthropologie und Ethnologie in Verbindung mit mit Fachmännern und Künstlern herausgegeben von Karl Andree, Elfter Band, Braunschweig 1867, 213.

neobična situacija. Uleme koje su stajale pored konzula, među kojima je bio i stari hadži-muftija iz Travnika „stanu pogledati jedan na drugog“, ali se niko nije usudio bilo šta reći osim hadži-muftije, koji se obratio bosanskom valiji sa obrazloženjem, kako „on n(ije) (htio) da bude svedok takve sablaznjivosti“. On je uticao i na drugu ulemu da pokriju svoje glave i da se udalje „od mesta ispred nameštene fotografske sprave“. Bilo je zapaženo i to, da je bosanski vezir „s mukom pritajio svoju razjarenost“. ⁴⁴⁰⁹ Ovo društveno razmimoilaženje između bosanskog vezira i muftije nije trebalo nimalo da iznenađuje. U Turskoj, pa tako i u Bosni i Hercegovini u kojima još uvijek nije bilo razlika među staležima, već samo razlika u narodnosti i vjeri najviši sudski zvaničnik nije bio bosanski valija, već muftija. ⁴⁴¹⁰

U nadolazećem vremenu postojala je očigledna namjera Porte da se u sve organe bosanske vlasti uključi tek neznatan broj hrišćana. Štaviše, inokosne organe nisu još uvijek vodili ni bosanski Muslimani, već osmanski Turci. One nemuslimane koji su uključivani u organe vlasti bosanski Muslimani su nazivali „evetlijama“ što je bila oznaka za pokorne oportuniste sa samo jednim zadatkom, da povlađuju ono što je muslimanska većina željela da sprovede. Svoju odanost „evetlije“ su izražavale uzvikivanjem turskih riječi: „*evet, evet*“, po čemu su nazvani, a što je značilo: „tako je, tako je“. ⁴⁴¹¹ Zapravo, uključivanje hrišćana u društveno-politički život bila je ideja velikog vezira, reformatora tanzimata Mehmed Fuad-paše. On je u svom famoznom testamentu ostavio jedan politički akt u kome se doslovno govorilo, kako je „sve političke i građanske institucije u Turskoj valja(lo) iz temelja preobraziti pa na njihovo mesto postaviti one bez kojih se (tada) nijedna sila u Evropi ne bi mogla odvažiti a te reforme nikako nisu (bile) protivne islamizmu, jer je to (bila) najliberalnija religija na svetu bez okorelih predrasuda itd“. ⁴⁴¹² Što se tiče unutrašnjih poslova Turske, po njemu „valja(lo) je neprekidno raditi na fuziji svijju (njenih) raznih naroda“. Fuad-paša je smatrao, da „ako se sve to ne stopi u jedno, (da) se (Tursko) carstvo prosto ne (će) mo(ći) održati“. ⁴⁴¹³ Tako je u skladu sa ovom novom Fuad-pašinom političkom paradigmom, Osman-paša

⁴⁴⁰⁹ СН-71/XXXI, 1. 7. 1865.

⁴⁴¹⁰ БИИ-10/1, 16. 5. 1866.

⁴⁴¹¹ V. Jokanović, *n. r.*, br. 9, septembar 1968, 248.

⁴⁴¹² (Л. Ферли), *Турска пропада, финансијски и политички (из енглеског извора)*, Отаџбина, год. прва, књ. друга, св. 5, 6, 7. и 8, Београд 1875, 584.

⁴⁴¹³ *Исто*, 586.

svojim dolaskom na poziciju bosanskog vezira tj. valiije odmah planirao da obrazuje žandarmeriju u koju bi se regrutovali mladići iz redova domaćeg hrišćanskog stanovništva. Njemu je pošlo za rukom, da od sultana dobije ferman o formiranju tzv. „bosanske milicije“ ili zaptija u čije redove je trebalo primati sve sultanove podanike bez obzira na vjeru. Neki hrišćani iz bihačkog, travničkog i banjalučkog kajmakamluka su već na ljeto 1865. bili primljeni u zaptijsku službu.⁴⁴¹⁴

U svim mjestima u kojima su se prikupljala sredstva i dobrovoljni prilozi za podizanje „srednjih (ondie zovu viših) školah po Bosnoj“, bosanski Muslimani gledali su sa dosta ljubomore. Pogotovo se moglo primijetiti njihovo nezadovoljstvo tokom jula 1865. godine „što su se po svih strana počeli kupiti prinesci za utemeljenje i podignutje kèrštjanske gimnazije u Sarajevu“.⁴⁴¹⁵ U sarajevskoj srpskoj školi se od 1865. do 1878. izmijenilo nekoliko učitelja: Nikola Spahić, pop Sava Kosanović, Todor Malešić, Jovo Ćebedžić, Risto Ristić, Đorđo Lazarević, Filaret Petrović, Lukijan Petrović, Filip Špadijer, Danilo Herkalović, Stevo Sarajčević, Mića Stanić, Stojan V. Jovanović, Milan Begović i Pero Maksimović.⁴⁴¹⁶ U Mostaru su između 1865. i 1870. pravoslavnu djecu učili svršeni bogoslovi iz Beograda i Zadra: pop Savo Kosanović, Jovan Perović, Vaso Ivezić i Aleksa Čokorilo.⁴⁴¹⁷ U livanjskoj srpskoj školi „Srbsku Mladež“⁴⁴¹⁸ od 1865. do 1878. godine osnovnim znanjima podučavali su učitelji: pop Stevo Kukrika, Petar Ljubišić, Dujko Krstić iz Bijeljine,⁴⁴¹⁹ Ilija Pavasović, Emanuil Kantarević iz Beograda.⁴⁴²⁰ Po svemu sudeći, rad ove škole bazirao se na nastavnom planu srpskih škola u Austriji.⁴⁴²¹ Učitelji u srpskoj školi u centru Bosanske Posavine, u Modriči od 1865. do 1875. bili su: Makso Todorović, Simo Isailović iz Sombora, Milivoj Stojčević i Despot Despotović.⁴⁴²² U srpskoj školi u Tuzli od 1865. do 1875. učitelj je bio Manojlo Đorđević Prizrenac.⁴⁴²³ U Janji kod Bijeljine tokom 1870. učitelj je bio Gavriilo Obradović, u Obudovcu kod Orašja školu je vodio pop i učitelj Cvijetin Ilić Mikanić, a u

⁴⁴¹⁴ I. Terić, *n. r.*, 1986, 114.

⁴⁴¹⁵ NN-170/XXXI, 27. 7. 1865.

⁴⁴¹⁶ J. Ф. Иванишевић, *н. р.*, novembar-decembar 1909, 802.

⁴⁴¹⁷ В. Ђоровић, *н. д.*, 1933, 70-71.

⁴⁴¹⁸ Д. Ј. Караџац, *н. р.*, novembar-decembar 1909, 979.

⁴⁴¹⁹ *Исто*, 976-977.

⁴⁴²⁰ *Исто*, 979-980.

⁴⁴²¹ *Исто*, 984.

⁴⁴²² Н. Ćurić, *н. р.*, 1958, 168.

⁴⁴²³ *Isto*, 179.

Bijeloj kod Brčkog učitelj Jovan Damjanović.⁴⁴²⁴ Muslimani nisu poklanjali školi i prosvjeti još uvijek ni blizu toliko pažnje kao hrišćani. I u Carigradu im se škola i tada zasnivala samo na tome, da u džamijama ili pokraj džamija omladina učila čitanju Kurana. Učila se samo bogoslovija, jer su u njoj bila sadržana znanja i o pravu i o medicini, dok su prirodne nauke, geografija, matematika i strani jezici bili još uvijek izvan školskog sistema.⁴⁴²⁵

U Bosni je 1865. bilo ukupno 27 katoličkih škola, a u svaku od njih išlo je između dvadeset i četrdeset učenika.⁴⁴²⁶ Prije izgradnje škole u Sarajevu katolici su pohađali srpsku školu u kojoj se učio srpski jezik.⁴⁴²⁷ Najveći doprinos za izgradnju sarajevske katoličke gimnazije dali su članovi „katoličke općine” u Sarajevu.⁴⁴²⁸ Sarajevski župnik fra Martić je dobio odobrenje za podizanje škole „za diecu katoličku rimske viere“ tek nakon sastanka sa Osman-pašinim pomoćnikom Rašid efendijom kome je obećano, da u školu neće kao „vlasi, dobiti caru nevierne učitelje“.⁴⁴²⁹ Njena izgradnja otpočela je u maju 1865. godine, a govor na polaganju kamena temeljca „početnom učilištu ovdašnje općine katoličke“ održao je 12. maja 1865. godine fra Grgo Martić. On je podsjetio na značaj katolika za istoriju Sarajeva, koji su se u ne tako malom broju bavili trgovinom sve do pohoda Eugena Savojskog. Živjeli su, kako je naveo u „najglavnijem predjelu (mahala) Latinluku“, dok je i najstariji most u Sarajevu koji se naziva „latinski“ svjedočio o njihovom prisustvu od ranije. Fra Martić je posebno pohvalio „vrijedne došljake pravoslavnu braću Hercegovce“, koji su „ta ognjišta i prostrana kućišta–budući predjel na najugodnijem mjestu od prometanja, okružili, napučili i zgradama oživotvorili“. Pohvalio ih je posebno zbog toga što su se brzo „opasali moralnom i materijalnom snagom“ i što su glavnu struku-trgovanje održali do današnjeg dana. Tragedija za „Latine“ očitovala se, prema fra Martićevom mišljenju, najviše u rapidnom smanjenju njihovog broja na

⁴⁴²⁴ М. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, 88.

⁴⁴²⁵ БИИ-10/І, 16. 5. 1866.

⁴⁴²⁶ Ваžније католичке школе које су радиле до те године су у: Фојници (1847), Крешеву (1848), Доцу код Травника (1855), Кралјевој Сутјесци (1857), Бићаћу (1857), Јајцу (1858), Ливну (1864), Банјалуци (1864) и Сарајеву (1864) (Fra R. Drljić, *n. r.*, 1942, 170-171.)

⁴⁴²⁷ Аноним, *Христифор Милорадовић, Слика из сарајевске прошлости*, Босанска вила, бр. 5, год. XVI, Сарајево 1901, 91.

⁴⁴²⁸ Чланови католичке опћине били су: Fra Grgo Martić, Hadži Ivan Livojić, ćurčija Stjepan Kerić, ćurčija Stjepan Vasiljević, mlinar Anto Andrić, Andria Andrić, krojač Mato Kević, Petar Jodrić Jahačija, krčmar Tomo Čilinović i kovač Mijo Medić (NN-160/XXXI, 22. 7. 1865.).

⁴⁴²⁹ NN-170/XXXI, 27. 7. 1865.

trenutnih stotinjak porodica. Uzrok njihovom brojnom opadanju bio je u propasti ćurčijskog (krznarskog) zanata kojim se bavio najveći broj katolika u Sarajevu. Ovaj zanat je prema fra Martiću propao, „jer ga (je) posve sruši(o) i osuši(o) pamuk crnaca, sljubivši se s novim crnim odijelom osmanskim“. Nakon Martićeve male istorije sarajevskih katolika, pozdravljen je bio veći broj zvanica: šest konzula, valijin izaslanik Rašid-Efendija, vladika pravoslavne crkve i glavni rabin.⁴⁴³⁰

Fra Martić je kao obavezan nastavni predmet uveo hrvatski jezik, iako su školu mogla pohađati djeca svih vjeroispovjesti. Latinici je ostala ravnopravna ćirilica, dok se nastavni plan i program trebao odvijati po primjeru iz Hrvatske uz korištenje udžbenika za hrvatske pučke škole. Bilo je, takođe, propisano da je dužnost učitelja bila, da se „n(ije) smje(lo) griješiti u političkim načelima“.⁴⁴³¹ Fra Martić je sve do 1867/68. g. za školsku nastavu i biblioteku nabavljao knjige, osim iz Zagreba i iz Beograda. Jednom prilikom on se svome drugu fra Boni Perišiću požalio na činjenicu vezanu za „Srbske knjige“, koje su mu inače bile „liepe“, da ih je bilo „mučno dobiti“.⁴⁴³² Sarajlija Makso Despić se prisjeća, da se fra Martić ispočetka uistinu nije libio, ni da od srpske opštine u Sarajevu traži za svoju školu „srbske knjige“.⁴⁴³³ Za glavnog učitelja ove škole došao je na jesen 1865. godine Vinkovčanin i đakovački sjemeništara Franjo Franjković i na tom mjestu ostao pune četiri godine. Franjković je autor „Kratke zemljopisne početnice s dodatkom o Bosni“ (3. decembar 1868), koju je posvetio bosanskom valiji.⁴⁴³⁴ Veliki uticaj na fra Martića imao je tih godina hrvatski narodnjački političar Franjo Rački, koji je „Opis Bosne i Hercegovine“ srpskog špijuna i bivšeg franjevca Tome Kovačevića objavljenog te iste 1865. ocjenio vrlo negativno. Nazvao ga je „pokvarenim izdanjem Zemljopisa Ivana Frane Jukića“ iz 1851. osudivši Kovačevićevu teoriju po kojoj su svi stanovnici Bosne bili „sami ovejani Srbi i da je hrvatsko ime proizišlo isključivo iz zlokobne popovske fabrike“.⁴⁴³⁵ Kao najveće krivce za etnografsko posrbljavanje Bosne i

⁴⁴³⁰ R. Horvat, *n. r.*, 110-111.

⁴⁴³¹ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 357-358.

⁴⁴³² *Fra Grgo Martić-fra Boni Perišiću*, Saraj 30. Svib. 1867, u: J. Матасовић, *Фојничка регеста*, 385.

⁴⁴³³ М. Деспић, *н. р.*, 6, 7, 8. и 9. јануар 1941, 31.

⁴⁴³⁴ Н. Креševljaković, *Franjo Žaverija Franjković*, Napredak, Glasilo hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ u Sarajevu, Br. 12, God. IV, Sarajevo, prosinac 1929, 125.

⁴⁴³⁵ М. Gross, *Franjo Rački-ključne godine profesionalnoga povjesničara*, Radovi, br. 34-35-36, Zagreb 2001-2004, 79; Za hrvatsko nacionalno ime znalo se u Turskom carstvu u dosta ranijim vijekovima. U popisu turskih vojnika pred Mohačku bitku 1526. za vojnike bosanske Hrvate uz njihova imena obavezno su bile navedene oznake: „Hrvat i Bosna“ (A. S. Aličić, *Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526.*

Hercegovine, Rački je 1865. označio Šafarika i Jirečeka. Konkretno, Srbe i Hrvate smatrao je jednim narodom i negirao tvrdnje da su latinica i ćirilica odrednice hrvatske i srpske autohtone nacionalne kulture, već tvorevine latinske i grčke prosvjete.⁴⁴³⁶ Bio je uvjeren da katoličko sveštenstvo, za razliku od pravoslavnog nije zagovaralo fanatizam, što je bila vrlo povoljna orijentacija na slovenskom jugu, gdje su vjerske predrasude bile vrlo velike. Za Račkog je bilo neprihvatljivo izjednačavanje vjere i narodnosti, što su činili pravoslavni popovi.⁴⁴³⁷ Kada je riječ o bosanskim Muslimanima, Rački ih je nazivao „muslimanskim pukom slovenske narodnosti u Evropi“. Bio je izraziti protivnik muslimanske države, za koju je smatrao da je mogla biti jedino država nasilja i despotizma.⁴⁴³⁸

Za podizanje katoličke gimnazije u Sarajevu fra Martić je od Dževdet-efendije i bosanskog vezira Osman-paše dobio 12.000 groša; od austrijske vlade 250 forinti; od francuske vlade mu je bilo obećano 200 franaka godišnje za podučavanje; od italijanskog kraljevskog dvora takođe mu je bilo obećano godišnje po 200 franaka za učenje italijanskog jezika. Poslije polaganja kamena „temeljca“ novac su dali brojni darovaoci.⁴⁴³⁹ Za veći broj članova sarajevske pravoslavne opštine sumnjalo se već tada, da su kao rusofili regrutovani u rusku špijunsku službu.⁴⁴⁴⁰ Izvjesno je, da je u ovom

godine, Prilozi za orijentalnu filologiju, XXV, Sarajevo 1976, 171.); Turski historičar Ali pisao je u svojoj „Tarihi Ali“ u drugoj polovini XVI vijeka o Hrvatima u Bosni i „Bošnjacima“ koji su se „pribrajali hrvatskom narodu“ (S. beg Bašagić, *n. r.*, 1932, 58.)

⁴⁴³⁶ M. Gross, *O ideološkom sustavu Franje Račkoga*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti JAZU, br. 9, Zagreb Ožujak 1979, 16-17.

⁴⁴³⁷ T. Markus, *Društveni stavovi Franje Račkoga*, Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda povijesnog druš. znan. HAZU, br. 28, Zagreb 2010, 179.

⁴⁴³⁸ *Isto*, 196.

⁴⁴³⁹ Vezirov namjesnik Rašid-paša, austrijski konzul potp. Stjepan Jovanović i njegova supruga Teodora, kancelar austrijskog konzulata Pavao Reglia, prevodilac orijentalnih jezika Franjo Plehaček, Gustav Thommel, pisar Lovro Oršulić, Tomo Herkalović, Nikola Kaurić, francuski konzul Alfonzo Rousseau, kancelar francuskog konzulata M. Krajevsky, francuski konzul u Mostaru N. Dozon, ruski konzul A. Ščulepnikov, britanski konzul V. Britanije W. Holmes, kancelar britanskog konzulata Edvard Freemann, pruski konzul dr. Blau, kancelar pruskog konzulata Blagoje Božić, italijanski konzul Cezar Durando, zatim bivši mudir u Skoplju Hadži Mustafaga, kao i austrijski podanici: Đuro Rajković, Nikola Pavlović, Zone Tadić, Dominik Voltolini, Ivan Zamanja, Mato Čelić, Nikola Giovani, Zane Palineo. Podizanje katoličke gimnazije pomogli su novčano i članovi sarajevske pravoslavne opštine: proto Stefan Baković, Manojlo Jeftanović, Mićo Savić, Jovo Savić, Hadži Risto Trifković, sinovi Gavre i Miće H. Avakumovića, Vaso Hadži Ristić, Antonije Jeftanović, Simeon Pupiće, Josip i Đorđe Josifović, Aleksa Petrović, Ivanča Popović, Gavro Vučković, Magdalena Gal, Teofil Petranović. Takođe, izvjesnu sumu novca u istu svrhu izdvojila je i jevrejska opština te Švajcarac dr Kečet (R. Horvat, *n. r.*, 112.).

⁴⁴⁴⁰ H. Урић, *n. p.*, 2012, 215.

društvu aktivan bio i sarajevski učitelj i budući arhimandrit pop Savo Kosanović,⁴⁴⁴¹ koga je desetak godina ranije „pripravljao za rad (i) za veće celi“ u korist Srbije Garašaninov agent Stevo Bogdanović.⁴⁴⁴² Karano-Tvrtković, Okan, Bogdanović, Kosanović i slični njima bili su tipični primjeri ljudi, koje je M. Ekmečić nazvao: „*srpskim nacionalnim radnicima koji su uglavnom bili plaćeni srpski državni agenti*“.⁴⁴⁴³

U Sarajevskoj školi nacionalni duh na proslavama sv. Save ranijih godina podizao je svojim govorima učitelj Teofil Petranović. On je na proslavi sv. Save 1865. istakao, kako je i u najzabačenijim krajevima svijeta prosvjeta bila na višem nivou nego u Bosni. Tom prilikom on je sa javne govornice rekao, kako bi se zbog toga, ali i zbog drugih stvari ubuduće trebalo „u svakom poduzeću ševrljati“,⁴⁴⁴⁴ što je sigurno bio jedan od uzroka njegovog nastupajućeg progona iz Sarajeva. Njegov brat Stevan radio je kao učitelj u Tešnju u kome je srpska pravoslavna opština postojala od 1840. i u kojoj se bavio nacionalističkim radom.⁴⁴⁴⁵

Znatno veći pritisak bosanskih vlasti na pravoslavne Srbe osjetio se tokom ljeta 1865. godine. U julu te godine bosanski valija Topal Šerif Osman-paša „suspendirao (im je) čitaonicu, knjižaru i zasiedanja občinske i komisije školske“. Niku Pavlovića je bez ikakvog povoda lišio članstva, dok je Simu Sokolovića želio na sve načine „obiediti i upropastiti“. Učitelja Teofila Petranovića namjeravao je protjerati iz Sarajeva. Članovi pravoslavne opštine: M. Savić, S. Pupić, S. Kraljević, J. Josipović, V. H. Ristić, B. Kerleta i B. Besara pozivanu su u zaptijsku stanicu na ispitivanje, a zatim i kod bosanskog vezira. Novo otvaranje srpskih prosvjetnih ustanova bosanski valija je uslovljavao time, da se „hèrdjave knjige (pokazujući Sèrb. historiju i Opis Bosne od T. Kovačevića)“ izbace iz nastave, jer su bile „protivne caru“. Valija je bio posebno kivan na Sokolovića pogotovo što je šurjak ovome bio Niko Okan iz Beograda, za koga je rekao da zna „koji je čoviek i šta radi“. U zabranjene „knjige, protivne caru“ bosanski valija je pridodao još: „1. Znanja, I, II i III čitanka, zemljopis, i glasnici društva serb.

⁴⁴⁴¹ С. Љубибратић, *Архиепископ и митрополит Сава Косановић*, Споменица поводом 80-годишњице окупације БиХ (1878-1958), 50-годишњице Анексије (1908-1958) и 40-годишњице ослобођења и уједињења (1918-1958), Београд 1959, 76.

⁴⁴⁴² Р. Љушић, *Споменица и прошеније Стеве Богдановића*, 219.

⁴⁴⁴³ М. Екмечић, *Српско питање у Источној кризи 1875-1878*, Братство „Друштво Св. Сава“, I, Београд 1997. (у даљем навођењу: М. Екмечић, *Српско питање у Источној кризи 1875-1878*), 69.

⁴⁴⁴⁴ А. Кос, *н. р.*, 2010, 216.

⁴⁴⁴⁵ Н. Урић, *н. р.*, 2012, 216.

slovesnosti“. Naredio je, da za školske članove izaberu „ljude poštene i koji nisu lole!“ Bosanski valija im je poslao Rašid-Efendiju i bosanskog vladiku, kako bi u njihovom prisustvu uradili sve onako kako im je bilo zapovijedeno. Rašid-Efendija je spisku zabranjenih knjiga pridodao i još poneku, koju je primijetio u čitaonici: „Dositejeve, Baštovana, Rukovodstvo od g. dra. Penčića, Fiziku, Retoriku, itd“. Nešto kasnije, nakon detaljnijeg pretresa on je „po najvišoj zapoviesti“ naredio, da se „sve knjige, male i velike, opasne i neopasne“ pokupe i pošalju u konak bosanskog valije. Novi školski članovi bili su: Makso Despić, Đorđe H. Damjanović i Mićo Besara, dok je za računovođu umjesto Sime Sokolovića bio izabran Đorđe H. Lazarević.⁴⁴⁴⁶ Srpski političar Jovan Ristić lično je posvjedočio, da se svim školama koje su tražile pomoć u knjigama one i slale iz Srbije sa jasnom svrhom „da se budi narodna svest srpska“.⁴⁴⁴⁷ Srpske vlade su od 1862. do 1872. neskriveno težile vođenju srpske nacionalne propagande u Bosni i Hercegovini. U tu svrhu bio je u to vrijeme obrazovan i jedan prosvjetni odbor, koji su sačinjavali: Miloš M. Milojević, arhimandrit Nićifor Dučić i prof. Pantelija Srećković, koji se starao da se u oblastima pod Turcima razvija prosvjetni rad, zavode škole, šalju učitelji i školski udžbenici.⁴⁴⁴⁸ Među malobrojnim srpskim školama u Bosni i Hercegovini po svome značaju izdvajala se sarajevska gimnazija, koja je inače bila i podignuta uz pomoć donacija iz Srbije.⁴⁴⁴⁹ Oko rada ove škole povel se ljeta 1865. oštra borba. Bosansko-muslimanskim vlastima bio je u to vrijeme „golem tèrn u oku, što (su) se Sèrbi stara(li) o prosvieti narodnoj“. Vlasti su koristile svaku priliku, „da mogu škole zatvoriti (i dogledali su ju) i da skinu o. Teofila i Niku Pavlovića“. Rašid-Efendija bio je poznat po svojoj čuvenoj izjavi iz toga vremena: „*Neka vlasi zidju cèrkve na svaku ulicu, samo nek nepodižu škole, a kad se iztroše oko cèrkve, nemogu onda trošiti na uredjenje škole!*“ Bosanske vlasti su se naročito razbjesnile nakon saznanja da su Srbi Sarajlije poslali sultanu pismo u vezi izgradnje gimnazije, „u kome (su) od njega mol(ili) milostiva dara, poklone za tu školu“. Naime, školski odbor se za pomoć obratio na mnoga mjesta i dobio znatna sredstva od francuskog dvora, zatim italijanskog kralja Viktora Emanuela i od biskupa Štrosmajera. Da bi skrenuli pažnju sa gimnazije, bosanska vlada

⁴⁴⁴⁶ NN-166/XXXI, 26. 7. 1865.

⁴⁴⁴⁷ J. Ристић, *н. д.*, Трећа Књига 1868-1872, 1901, 289.

⁴⁴⁴⁸ M. Vujačić, *н. р.*, 246.

⁴⁴⁴⁹ G. Muir Mackenzie, A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, London 1867, Introduction, XXVIII

„nagovarala je preko nekih važnih stranih licah proste Sèrbe i nieke tèrgovce da zamole patrijarha za bogosloviju i obećano im je, da će ju odmah dobiti, a narod da netreba na gimnaziju ništa da daje“. To je učinjeno iz prostog razloga, kako bi postojao valjan izgovor da narod nije želio gimnaziju, već bogosloviju. Uvoženje knjiga iz Srbije predstavljao je za bosanske vlasti izvor većine političkih problema. Iz Srbije je početkom jula 1865. preko Brčkog pristigao „jedan kovčeg knjigah za sarajevsku, a drugi za mostarsku školu, oba pod napisom na Simu Odavića“ usljed čega je izbila kriza neviđenih nacionalnih razmjera. Bosanski valija i Rašid-Efendija lično su pregledavali knjige i ono što im je posebno zasmatalo u „Pèrvim znanjima historije sèrbske“ bilo je što je u njima bilo govora o bici na Kosovu i „kako je Miloš Obilić probo cara Murata“. Uhapšeni Sokolović branio se pred Rašid-Efendijom pričom, da su se knjige počele prvo nabavljati iz Beča, ali im je vladika Dionisije zabranio i naredio da se spale. Vladika Dionisije naložio im je da knjige ubuduće nabavljaju iz Srbije. Sokolović je obrazlagao, kako je sarajevska škola svake godine održavala dva ispita, kao i da sve do tada „još nitko rekao nije, da je što protivno caru“. Na svakom ispitu, ako nije prisustvovao vladika, onda jeste njegov većil. U slučaju, ako bi se u knjigama nešto i pronašlo što je bilo upereno protiv sultana i države, to bi učitelji i prije nego što bi se knjige dale djeci zatamnjivali mastilom, „dase pročitati nemože“. Bosanski valija je naročito bio bijesan zbog jedne lekcije u udžbeniku iz istorije koji je proslavljao junaštvo Miloša Obilića na Kosovu 1389. godine. Sokolović se branio, da je o Kosovskoj bici tako pisano i u drugim istorijama, čak i u turskoj istoriografiji.⁴⁴⁵⁰ Dolazak knjiga iz Srbije rijekom Savom u brčansku luku morao je imati veze sa Vasom Pelagićem. Obrazovanje školskog fonda, školskog odbora, čitaonice i škole za djevojčice u Brčkom bila je upravo zasluga ovog mladog studenta bogoslovije u Beogradu.⁴⁴⁵¹ Za sarajevsku srpsku školu i Srbe u tom gradu, knjige iz Srbije nabavljao je srpski agent Stevo Bogdanović. On je prema vlastitom priznanju radeći „sve za Srbiju“, osim udžbenika uvijek gledao da u Sarajevo prokrijumčari što veći broj srpskih novina i kalendara, u kojima su objavljivane „razne

⁴⁴⁵⁰ NN-170/XXXI, 27. 7. 1865.

⁴⁴⁵¹ J. Скерлић, *Из Аутобриографије Васе Пелагића, Рад у Бањалуци*, Развитак, бр. 1, год. I, Бањалука 1910, 46.

junačke narodne pesme“. Sav ovaj propagandni materijal dobijao je od svoga šefa Atanasija Nikolića.⁴⁴⁵²

Bosanski katolici pratili su ove nezgode sa „ristjani(ma)“, koji su, prema njihovom viđenju, potkazivani kod turskih vlasti najviše od svoga vladike „rodom Grk(a) koji ne mogaše gledati da makar i mala prosvieta u narod prodre“.⁴⁴⁵³ Približavanju Srba i katolika u Bosni i Hercegovini usprotivila se početkom jula 1865. godine hrvatska ekstremna nacionalistička desnica i njen vođa Eugen Kvaternik. On je politiku hrvatskih narodnjaka „Štrosmajer-Mrazović“, koja je podržavala pravoslavno-katoličko približavanje u Bosni označio kao „pogubnu“ za Hrvate.⁴⁴⁵⁴ Kvaternik je upozorio Štrosmajerove pristalice na navodnu srpsku obnovu Dušanovog carstva i što im „Luka (Vukalović-B. T.), Crnogorci i Srbija nisu (bili) dovoljni nauk što bizantinizam među sobom, na korist tuđih boljetkah, kadar je (bio) učiniti“.⁴⁴⁵⁵ Kvaternik je u Italiji prenosio glas, kako se Srbi u Bosni nazivaju „Turko-hrišćani“ optužujući ih na raznim stranama, kako su oni oslanjajući se na Rusiju osporavali Hrvatskoj takozvanu „tursku Hrvatsku“ i „hrvatsku Bosnu“.⁴⁴⁵⁶ U svojoj knjizi „Hrvatska i talijanska federacija“ on je isticao potrebu ujedinjenja svih hrvatskih zemalja, uključujući i Hrvate u Bosni i Hercegovini. Tvrdio je, da su „stari posjedi koji su pali pod jaram Turske“ predstavljali hrvatsko „nepovredivo vlasništvo, koje (je) tvori(lo) nedjeljiv dio njegova teritorija i njegova javnog prava“.⁴⁴⁵⁷

Međuvjerska napetost rasla je čitavo ljeto 1865. godine, a pogotovo od kada se „pèrvi put ovdie raznese glas, da će Sèrbija petdesetogodišnjicu svoga oslobodjenja slaviti“. „Serbi“ („Sèrbi“) u Sarajevu su bili u posebno nezgodnom položaju, praktično „u obsadnom stanju“. Mnogi od njih „bez velike tèrgovačke nužde“ nisu više smjeli slobodno odlaziti u Srbiju, pisati tamo nekome, slati ili nabavljati robu iz Srbije. Bosanski valija Topal Šerif Osman-paša naložio je svim graničnim prelazima, „da dobro pretresaju

⁴⁴⁵² P. Љушић, *Споменица и прошењује Стеве Богдановића*, 221.

⁴⁴⁵³ J. Baltić, *n. d.*, 334.

⁴⁴⁵⁴ Eugen Kvaternik-Josefu Václavu Friču, Turin 4. srpnja 1865, u: M. Kolar, *Deset pisama Eugena Kvaternika iz Italije Josefu Václavu Friču (1865-1866)*, Starine HAZU, knj. 62, Zagreb 2004, 147.

⁴⁴⁵⁵ *Isti-istom*, Turin 4. srpnja 1865, u: *Isto*, 152.

⁴⁴⁵⁶ Д. Берн, *н. д.*, 2005, 184; Austrijski historičar A. Beer operisao je 1865. godine sa „100.000 Hrvata u Turskoj Hrvatskoj“ („Kroaten in türkisch Kroatien 0.1 Mill.“). (A. Beer, *Die Slaven*, Deutsches Staats-Wörterbuch, In Verbindung mit deutschen Gelehrten, herausgegeben von Dr. J. C. Bluntschli und K. Brater, Neunter Band, Stuttgart und Leipzig 1865, 456.)

⁴⁴⁵⁷ D. Pavličević, *n. r.*, 86.

Sèrbe i njihove stvari iz Sèrbije dolazeće“. Takođe, naredio je i „pisma budi čija–ma i s poštom ili s parobrodom dolazeća–da otvaraju, čitaju, pa da i zatvorena, djumručkim pečatom adresentima propuštaju“. Tih je dana neki „Sèrbljin“ po prezimenu Marić poginuo na Glasincu samo zato, što „po poslu svoje tèrgovine kiridjovana često idjaše u Užice i Valjevo“. Nedavno je na Ivan planini ubijen trgovac iz Visokog, takođe „Sèrbin“ Đorđe Aslivarović najvjerojatnije zato, „što je kao poslanik visočke nahije predložio i radio, da se u Sarajevu zavede konzistorij“. Vlastima je to smetalo, jer bi se zavođenjem konzistorije zauvijek zaustavilo „nesnosno samovoljstvo“ pravoslavnih vladika. Postojanje jedne takve institucije bila bi dovoljna garancija, da se ubuduće više niko ne bi mogao „zapopiti, ako zato nije (bio) sposoban, pa ma koliko vladiku podmićivao“. Sprečeni bi bili i drugi prestupi, koje je crkva dozvoljavala, a to su, „da se bez zakonskoga uzroka jadnim popovom neotimlju, pa drugim za skupe novce preprodaju parohije; da se–srodnici za novce–nevienčavaju; da se takse preko zakona nenaplaćuju itd“.⁴⁴⁵⁸

Prvih julskih dana 1865. održan je „kod vezira medžlis, koji je sve od samih velikih činovnikah sastavljen bio“. Od prisutnih su najpoznatiji bili: „Ričaj-efendija, Abdula-efendija Uzunija, Surulja-efendija, Mula-efendija, Rašid-efendija Beogradjanin, kao vezirov sekretar“. Na dnevnom redu ovog zasjedanja najvažnija tačka bila je pitanje „sèrbske škole“. Tokom rasprave bilo je dosta različitih „govorah protiv škole, i samo je jedan Abdula-efendija Uzunija dèržao stranu kèrštjanom, i dokazivao da su Sarajlije kèrštjani poštenu ljudi, i da su kao raja najvierniji caru“. Isti efendija molio je bosanskog valiju, da se otvori i školska knjižarnica. Rašid-Efendija bio je energično protiv postojanja srpske škole u Sarajevu navještavajući prisutnima, kako je „od tih školah čeka(lo) carstvo i Turke u obće velika pogibija“. Ponaovljao je „da sèrbskomu narodu n(ije) treba(lo) velikih naukah ni velikih školah, jer se odtuda mora(la) izroditi velika opasnost za carstvo“. Rašid-Efendija je na medžlisu izložio jedan manji politički ekspozé, čiji je sadržaj upozoravao na negativan uticaj naročito knjiga i udžbenika istorije na raju u Bosni. Hrišćanska raja u Bosni je najviše iz srpskih školskih knjiga najbolje mogla da sagleda: „šta su bili, a šta su danas“. Po Rašid-Efendiji, zato je bilo potpuno logično, „da im se otuda radja(la) želja i težnja, da opet ono postanu, što su bili, a to se učiniti mo(glo)

⁴⁴⁵⁸ NN-178/XXXI, 5. 8. 1865.

samo s propaštju Turske“. Potsjetio je na uspjehe Karađorđa i Miloša, a zatim naglasio značaj (t)a(d)ašnje velike škole, gimnazije i liceja u Beogradu. Srbima, upozorio je valijin sekretar, „n(ije) mo(gao) nitko na put stati, (da) s cijelim svijetom i devleti korespondiraju, na Turke viču i (bosansku) raju na bunu podstrekavaju, pa što je najgore, sva Evropa njim (je) viè(ovala), „dok je bosansku vladu“ kad se brani(la), svi (su) u laž utièra(vali) i barbar(skom) (je) naziva(li)“. Rašid-Efendija je zbog svega navedenog predložio, „da se Sèrbom samo one škole dopuste, koje (su) treba(le) za njihove popove, da nauče čitati i pisati, a i da tèrgovci mogu u dućanu svom zapisati svoju radnju“. Kada je bila riječ o njihovom zahtjevu, „da im se dopusti zidati cèrkve“, Rašid-Efendija je bio dosta blaži, ponavljajući na medžlisu ranije iznešenu konstataciju: „*Neka zidaju, koliko im je volja, pa i zvonare, neka dižu, ako će do oblaka, i neka zvone, koliko hoće, u to neka po svome običaju troše ludo svoje novce, jer od cèrkve njihove nèima opasnosti, ali ima opasnosti velike od njihovih školah i od njihove prosviète, jer to ih navodi, da netèrpe da mi vladamo nad njimi, već će ih goniti da se oslobode*“. Kao izraziti konzervativac, on je podsjetio na, po njemu očito štetnu ulogu nauke, navodeći primjer Francuske čiji su događaji nakon revolucije „čitavi svet uzbunili“. Rašid-Efendija se naročito plašio za sudbinu bosanskih Muslimana, pogotovo kada bi se, kako je naveo „Sèrbi–osim onih (njihovih) din-dušmanah u Sèrbiji–tj. Hercegovci, Bošnjaci i Bugari, oni(h) u staroj Sèrbiji, s prokletom Sèrbijom i Cèrnomgorom“ složili i udružili „i prosviètom podpaljeni“ na Bosnu i Muslimane digli. Njima bi se bilo jako teško suprostaviti, tim prije što bi „im strani kraljevi i carevi“ pomagali. Istakao je tom prilikom, kako i za njih bosanske Muslimane, „koji (su bili) njihovoga plemena, nisu (bile) nikako škole, jer (bi) onda sazna(li), šta s(u) prije bili, pa će se Turci, Bošnjaci i Hercegovci, pokvariti i sdružiti se s njimi, pa će i (oni) postati gjauri“. Kako bi se to izbjeglo on je izvršio pritisak na ostale članove medžlisa, da se Srbima ne daju velike škole, kao i da im se zabrani „po školah učiti i čitati sèrbsku historiju, pèrva znanja i čitanke“. Dodao je, kako je bilo nužno „zabraniti sve novine sèrbske, (a) amo one knjige u (Bosnu) puštati, koje n(isu) mog(le) nikome škoditi“. Nakon ovog opširnog izlaganja njemu je bosanski valija naredio, da „u dogovoru sa vladikom Ignjatijem otide u školsku knjižarnicu, da ju odpečati i da sve rečene knjige tj. historiju, pèrva znanja i čitanke pokupe i zapečate, a i od svijuh učenikah da se pomenute knjige oduzmu i u mitropoliju prenesu pa tu pod

pečatom čuvaju“. Na kraju je bosanski valija preko Rašid-Efendije naredio „sèrbskoj občini najstrožije, da se u napredak nikako ne usudi takve knjige nabavljati i čitati“. Iako je bosanski valija imao namjeru uvesti sankcije za uvoz knjiga, on je ipak sačekao da iz Carigrada dođe vladika Ignjatije i „tako u njemu podporu i zaklon dobije“. Inače, vladika Ignjatije bio je „bèrz na sve, što se na štetu Sèrbah“ radilo.⁴⁴⁵⁹

Bosanski franjevci imali su običaj ubijeđivati svoje vjernike, „da budu podložni vlasti, koja je od Boga“ i to tako što bi im navodili izreke iz svetog pisma.⁴⁴⁶⁰ Škole za katoličku djecu bile su u njihovoj apsolutnoj nadležnosti. One nisu radile po nekom nastavnom planu i programu, pa se pored fra Jukićeve početnice „Bukvara“ i „povijesti Bosne“ pisanih latinicom, kao udžbenik koristio i „Kovčežić“ od Vuka Stefanovića Karadžića pisan ćirilicom.⁴⁴⁶¹

Pošast koja je u avgustu 1865. pogodila hrišćansku raju kupreškog kraja bilo je nesnosno djelovanje četiri čete razbojnika. Da stvar bude gora, čete su bile sastavljene od „sve sami hrištjanah, koji su stoj(al) u sporazumljenju sa kajmakanom travničkim poradi novčankoristi i ugnitavanja naroda hrištjanskoga“. Smatra se, da „špijunluk“ u Bosni nije bio raširen nikada kao u to vrijeme. Uglavnom, za špijune bosanskim vlastima vrbovana su „najnevinija momčad“ koja se pridobijala na „groševе preko Abdul-efendije“. Zanimljivo je i to, da je među njima bio veliki broj popova. Jedan od dobro oprobanih metoda za slabljenje prosvjete kod bosanskih hrišćana bio je taj, što (su) „škole se jače granič(ile) a slabije podpoma(gale) da budu obadvie slabe!“⁴⁴⁶²

Školske knjige, koje su bile suspendovane početkom jula 1865. godine, njih 470 komada čamilo je tokom septembra u vladčinom konaku u Sarajevu. Isto tako, u vezirovom konaku „čami(lo)“ je 995 knjiga iz Beograda uvezenih za mostarsku školu. Srpski trgovci u Sarajevu: M. Jevtanović, Đ. Besara, M. Savić i I. Vasiljević su sredinom septembra 1865. išli kod bosanskog valije „i molili ga, da jim oslobodi pomenute knjige“. Međutim, bosanski valija im je veoma „srdito“ i odlučno odgovorio, kako „on nikad dopustiti neće da se u njegovu Bosna-vilajetu predaju nauke Pèrva znanja, I, II i III čitanka i Sèrbska historija“. Na sve to, on je dodao, da se „ni u Francezkoj nepredaju

⁴⁴⁵⁹ NN-186/XXXI, 16. 8. 1865.

⁴⁴⁶⁰ NN-182/XXXI, 10. 8. 1865.

⁴⁴⁶¹ S. Marković, *n. d.*, 28.

⁴⁴⁶² NN-191/XXXI, 22. 8. 1865.

nauke zabranjene“. Bosanski valija im je tom prilikom izdvojio neku knjigu „o čuvanju zdravlja turski pisanu“. Zahtjevao je od prisutnih članova sarajevske srpske opštine, da tim knjigama uče svoju djecu, a ne da im iz Srbije nabavljaju knjige i udžbenike, kako je rekao: „*kojekakve buntovne i protivne interesom naše države*“. Obećao im je, da će „basma (pečatnja) skoro u Sarajevo doći“, i da će protinom unuku Todi Mijiću dati u zadatak, da pomenutu knjigu o čuvanju zdravlja prevede na „bosanski (a ne na sèrbski) jezik“ i odštampa je. Prema saznanju učenih bosanskih Srba iz Sarajeva bosanski valija tada „je tvrdo naumio nedopustiti“ Srbima školske i naučne knjige. Bilo je predviđeno, da se „u njegovoj pečatnji neće imati što drugo tiskati, osim ako bi pretiskala cèrkvene knjige, stare slavenske bukvaru, mjesecoslovce, psaltire i časlovce“. On je, po njima planski „težio i lukavo planirao“, da se posebno sarajevski Srbi „svojevoljno nazad vrate u staru glupost“. ⁴⁴⁶³ U to vrijeme zavladaše među Srbima podjele, jer se vjerovalo da je bosanski valija Osman-paša u septembru 1865. uspio potkupiti Gavru Vučkovića kao svoga špijuna. ⁴⁴⁶⁴ Glasovi, da je „Vučković po poslu vezirovu otišo u Krajinu, a odande u Hèrvatsku i dalje u Beč da špijunira“, bili su posve neistiniti. Vučković je, istina, slično Sarajlijama Kerleti i Kraljeviću bio blizak Osman-paši, dok je sa druge strane jednako važio za pristalicu takozvane „narodne stranke“. Za njegovu sugrađanku Staku Skenderovu bilo je, po nekim tadašnjim procjenama više osnova za pritužbe oko njenog rada i poštenja. Na njen račun je na jesen 1865. govoreno, kako „je njoj (bio) pretežniji sobstveni interes no narodni i povierenoga joj zavedenja“. Optuživana je, kako „nikako n(ije) tèrpi(la) ni jedne učiteljke, koja (je) više od nje zna(la), niti (je htjela) da takovu ima i zbog toga, što bi joj morala i platjati pristojno“. Na nju je u to vrijeme posebne pritužbe iznosio ruski konzul Ščulepnikov, inače „nadziratelj toga dievojačkoga učilišta“, koga je ona vodila, a ruska carica „o svom trožku izderžava(la)“. Skenderovoj je od jedne grupe Sarajlija Srba bilo prebacivano, kako je počela da šuruje sa bosanskim valijom Osman-pašom, navodnom „dèržeći, da će joj ovaj u stanju biti odkloniti predstojeći gubitak zvanja“. ⁴⁴⁶⁵ Valija Osman-paša je za njenu školu osigurao državnu pomoć u iznosu od 600 groša mjesečno, ⁴⁴⁶⁶ dok je sultanija za tu školu godišnje davala 12.000

⁴⁴⁶³ NN-218/XXXI, 23. 9. 1865.

⁴⁴⁶⁴ Г. Вучковић Краишникъ, н. д., 5.

⁴⁴⁶⁵ NN-220/XXXI, 26. 9. 1865.

⁴⁴⁶⁶ А. Ј. Поповић, н. р., 394.

groša ličnog novca. Istina je da su njenu školu pohađale kćerke bosanskog valije Topal Osman-paše i nekih drugih bosansko-muslimanskih prvaka. U njenoj djevojačkoj školi, iako su u nastavi korištene knjige dobijene iz Beograda i Vojvodine,⁴⁴⁶⁷ pravoslavne učenice nisu učile srpski, već „slovenski jezik“ („langue slave“).⁴⁴⁶⁸

Valjda po nagovoru svog bliskog saradnika Rašid-Efendije bosanski valija Osman-paša započeo je „iztrebljenje starih običajah kod Sèrbah Muhamedove viere“. Od jeseni 1865. godine bosanskim Muslimanima se „strogo zabranj(ivalo) veseliti, a naročito pri kuhanju bestilja (t. j. pekmeza od šljivah), pri svem tom, što (su) oni kuha(li) taj bestilj više iz koristi, nego za ljubav veselja i prastarih svojih običajah. Mladež (bosanskih) poturicah, prilikom kuhanja bestilja, u skladnijem i lipšem nečemu veseli(lo) se, što kod Turakah Osmanlijah niti (je) postoj(alo), niti jim je (bilo) svojstveno“. Istina je i to, da su „Sèrbi hristjanske viere (poštovali) taj starodrevni običaj“. Pravoslavni su vjerovali da je ovaj zajednički običaj „jedinstveno proizhodi(o) iz onoga vremena, kad no i oni (bosanski Muslimani-B. T.) bijahu Hristjani“, i koji su sve do tada „čuva(li) kao sveti amanet sjajne svoje prošlosti“. Navodno i sami bosanski Muslimani su govorili, kako je to bilo njihovo „kèrstno ime“. Bosanski valija im je objašnjavao, da zabranjuje ovaj običaj „bajagi iz ekonomskih uzrokah“. Većina pravoslavnih, smatrajući bosanske Muslimane svojim sunarodnicima iz ranijeg vremena, nazivajući ih podrugljivo „poturčenjacima“ smatrala je kako bi oni čuvanjem ovih starih običaja mogli, na taj način, da „nehotično ugledaju svoju narodnost“. Tako im je, „osim ovoga bestilja“ u posljednje vrijeme bilo zabranjeno „sve ostalo, što (je) miri(salo) na duh slavenski, ili na uspomenu njihove prošlosti“. Bilo im je zabranjeno imati svatove na svadbama, „veseliti se i častiti kod kuće mladoženje“, zatim, „na sv. Gjorgja i na sv. Iliju (koje [su] oni vèrlo počit[ovali] i za svete prizna[vali]) u skupove se skupljati, a naročito na vèrh visokoga Trebevića veseliti se druželjubno i častiti“. I pored svega, bosanski Musliman „po jeziku svome, kèrvi i naravi osiètja(o) se nesrodan Osmanliji i nikako n(ije) mo(gao) s njim pod jednim barjakom da druguje“. Osman-paša je u formiranju nacionalno-političke tradicije i filozofije kod bosanskih Muslimana otišao korak dalje. On je ustanovio jedno „učeno tursko društvo“, kome je prevashodan zadatak bio dokazivanje kako „Bošnjaci Turci nisu

⁴⁴⁶⁷ Аноним, *n. p.*, 1959, 69.

⁴⁴⁶⁸ М. Šamić, *n. d.*, 228.

(bili) Sèrbi, a takodje hrištjani Sèrbi da su se u stara vremena samo Bošnjaci(ma), a poslie raja zvali“. Štamparija, koja je bila planirana da se otvori u to vrijeme, trebala je da štampa prve novine na „bosansko-turskom jeziku“. ⁴⁴⁶⁹ Za realizaciju ovih nacionalno-političkih planova postojale su kod bosanskih Muslimana izvjesne predispozicije, tim prije jer su, kako navodi A. Ivić u najvećem broju bili potomci bosanskih bogumila i bez srpske ili hrvatske narodne svijesti. ⁴⁴⁷⁰ Ova teorija o bogumilskom porijeklu većine bosanskih Muslimana nije nimalo bizarna. Bogumila je bilo 1850-60-tih godina u dolini Neretve, najviše u okolini Konjica. Fra Petar Bakula pronašao je 1865-66. na planini Kornjači kod Konjica u selu Dobačanima porodicu Helež za koju je ustanovio, da je tek odnedavno „prihvatila muslimanstvo“ („Muhamedanismum amplexata est“) i da su članovi ove porodice bili „posljednje pristalice zabludjelih Bogumila“ („postrema sequax deliriorum *Bogomili*“) u Hercegovini. ⁴⁴⁷¹ Sarajevskom učitelju popu Savi Kosanoviću pričao je župnik fra Grgo Martić da je 1860-tih u dolini Neretve bilo nekih „16. kuća od sekte bogumilske, koji su (bili) hrišćani, no n(isu) prima(li) pravoslavnog sveštenika ni fratra, nego (su) se sami upravlja(li)“. Bogumila je tada bilo i u okolini Kreševa. ⁴⁴⁷²

Smatrajući to svojom obavezom bosanski valija Osman-paša dodijelio je pravoslavnoj i katoličkoj crkvi u Mostaru po 50.000 groša, dok je sarajevskoj pravoslavnoj crkvi podario 30.000 groša, zatim katoličkoj školi u Sarajevu 12.000 groša, djevojačkoj školi 5.000 groša. Novac koji je dijelio išao je na sve, samo ne na podizanje prosvjete. U cijeloj Bosni, tada je od ukupno 800 pravoslavnih popova malo ko od njih bio osposobljen za učiteljski poziv. Narodni prvak Gavro Vučković tvrdio je, da je među ovim popovima bilo veoma malo pismenih. On je bio mišljenja, da ako bi Carigradska patrijaršija i dopustila da se za bosanskog mitropolita rukopoloži neko iz naroda, da takvih „u Bosni (nije bilo) ni za djakona, a kamoli za mitropolita“. On je za tadašnju sarajevsku prosvjetu tvrdio, da je bila „u luksusu, nakitu gospodjah, biseru, i drugih dragocienostih i u kućnih tapetah“. Vučković je ovo smatrao sramotnim s obzirom, da je, čak i „sva Evropa čula jauk i propast bosanske sirotinje, koja je do najkrajnje propasti

⁴⁴⁶⁹ NN-238/XXXI, 17. 10. 1865.

⁴⁴⁷⁰ А. Ивић, *О српском и хрватском имену*, Београд 1922, 17.

⁴⁴⁷¹ Schematismus topographico-historicus custodiae provincialis et vicariatus apostolici in Hercegovina sub regimine spiritali fratrum min: observ: sancti Francisci pro anno domini 1867 (*P. Petrus Bakula, Compiler*), *Spalati* 1867, 124.

⁴⁴⁷² С. Косановић, *Српске старине у Босни, неколике биљешке*, ГСУД, књ. XII, свеска XXIX старога реда, Београд 1871, 174.

došla“. Po njemu, u Sarajevu je famozno „narodoljubje“, kako se izrazio, bilo „sve u jednom grehu stalo i u cerkvi“. Istina, bilo je u Sarajevu „mladeži i srednjih ljudih, koji (su) ima(li) velika čuvstva i koja (su) čeznu(la) za prosvietom, i koji bi radili o napredku narodnome“. Vučković je smatrao, kako je najveća smetnja njihovom napretku predstavljao konzervativan trgovački sloj društva. Po njemu, mladi nisu smjeli „nijedan ni zuba obieliti od gospode staracah, koj(i) (su) do (tada) svim upravlja(li)“. Izgleda sumnjivo, da za Vučkovića valijin sekretar i prevodilac Rašid-Efendija nije predstavljao problem, koga je hvalio kao veoma obrazovanog čovjeka. Rašid je pisao: „turski, francezki, niemački, sèrbski kirilicom, hèrvatski latinicom“. Vučković je ustao u odbranu Stake Skenderove, kao poštene i rodoljubive žene, kojoj je sultan prije nekog vremena za njenu djevojačku školu poslao pomoć u vrijednosti 5.000 groša. On je od sarajevskih trgovaca, kao poštene i vrijedne posebno izdvojio Kerletu i Kraljevića.⁴⁴⁷³ Kao sarajevski kodžobaša Vučković je u to vrijeme jahao konja sa bogatim i sjajnim tukumom, nosio sablju, zatim zlatni sat sa lancem, lakirane kundure, svilenu maramu, bijele pantalone i rukavice, zbog čega su ga žestoko napadali politički protivnici u zagrebačkim „Narodnim novinama“ i u novosadskom „Napredku“. Sve češće je bio izložen raznim intrigama zbog kojih je ubrzo pao u nemilost Osman-paše, nakon čega ga je ovaj prognao u zatočenje u Malu Aziju.⁴⁴⁷⁴

Osman-pašino davanje za hrišćanske crkve i škole početkom oktobra 1865. bila je uvertira njegovog strogog naloga, „da svaka narodnost u carstvu podjednaka prava uživa, da su svi, kako Turci tako i Sèrbi i ostale narodnosti, jednaki pred vlastju“. Ovaj njegov nalog nije mogao nikako da zaživi u najvažnijim sferama društvenog života, pogotovo ne u sudstvu. I tada, kao i ranije kada je bila riječ o „hrišćanski(m) Sèrbi(ma) u Bosni tuži li se Sèrbin dalje na mešćemu kod kadije (sudca), onda mu (je) treba(lo) mnogo dokazivati“. To je bilo zato, što „u ćitabu vièrozakonu, po kome (su) sudci turski upravlja(li) i sud(ili), kaže se, da se protivu Turčinu tužba podignuti (nije) mo(gla), ali osviedočiti samo sa 2 dobra poštena Turčina ili sa 1001 vlahom (Sèrbinom)“. Takođe,

⁴⁴⁷³ NN-241/XXXI, 20. 10. 1865.

⁴⁴⁷⁴ Аноним, *н. р.*, 1910, 29-30.

„nijedan Sèrbin n(ije) smi(o) tužiti Turčina, jer (bi) mu on zaprieti(o), da će ga do 20 danah ili zapaliti, poharati ili ubiti“.⁴⁴⁷⁵

Hrvatski nacionalizam je u svojim deklarativnim saborskim porukama ponovio od 13. novembra 1865. želju za sjedinjenjem Bosne sa Hrvatskom. Juraj Haulik Varaljski pozivao je hrvatskog bana Šokčevića, da se u budućoj nacionalnoj politici više pažnje obrati na „bližnju (im) Bosnu, Hercegovinu i ine po kèrvi i jeziku srodne (im) pokrajine“.⁴⁴⁷⁶ Narodnjak Ivan Kukuljević-Sakcinski je u jednom saborskom nastupu iz istog mjeseca naveo, kako bi graničari trebali biti spremni na skorije oživotvorenje „velike ideje“, očigledno misleći na osvajanje Bosne i Hercegovine.⁴⁴⁷⁷

Bosanski pravoslavni vladika Ignjatije planirao je početkom decembra 1865. obići cijelu Bosansku Krajinu i posebno Banjaluku. Želja mu je, kao i uvijek, bila prikupljanje novca od popova i „biedn(og) narod(a)“. Trgovački poslovi bili su krajem 1865. praktično pred kolapsom. Uzrok slabljenju trgovine bio je u opštem osiromašenju stanovništva cijele Bosne i Hercegovine.⁴⁴⁷⁸ Ova pauperizacija svakako da je imala odraza i na Banjaluku, koja je te 1865. imala oko 20.000 stanovnika i sa 450 dućana, već predstavljala dinamičan trgovački centar.⁴⁴⁷⁹ Fanariotski vladika Ignjatije, umjesto da pomogne svojim vjernicim, on je, premda se nije ni upoznao sa upravnicima srpsko-pravoslavne opštine otpočeo sa rukopolaganjem svakoga ko je to poželio. Interesovalo ga je jedino njihovo materijalno stanje i mogućnost, da po cijeni od 200 dukata kupe sveštenička mjesta, što je trgovce Jovu Pišteljića, Đorđa Delića i Savu Milića izazvalo da vladici napišu jednu protestnu predstavku. Vladika je prekinuo vizitaciju po Bosanskoj Krajini i u Sarajevu tužio valiji trojicu srpskih trgovaca, kako su, navodno pobunjivali mirnu hrišćansku raju sa željom da Bosnu pripoje Srbiji. Delić i Milić su uhapšeni i odvedeni u Sarajevo, dok se Pišteljić spasio bijegom. Ova dvojica puštena su na slobodu, tek nakon zauzimanja uticajnih sarajevskih Srba trgovaca i opština. Mitropolit Ignjatije se želio iskupiti oštećenim trgovcima davanjem 1.000 dukata, ali je za izmirenje banjalučka opština postavila nekoliko uslova, na koje je on pristao: 1) da ubuduće bez

⁴⁴⁷⁵ NN-247/XXXI, 27. 10. 1865.

⁴⁴⁷⁶ NN-261/XXXI, 14. 11. 1865.

⁴⁴⁷⁷ T. Markus, *Ivan Kukuljević u političkom životu Hrvatske u razdoblju 1843.–1867. godine. Prilog istraživanju njegove političke djelatnosti*, Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda povij. druž. znan. HAZU, br. 27, Zagreb 2009, 310.

⁴⁴⁷⁸ NN-255/XXXI, 7. 11. 1865.

⁴⁴⁷⁹ G. Šljivo, *n. r.*, 1984, 57.

dogovora sa predstavnicima opštine ne smije rukopolagati sveštenike u Bosanskoj Krajini; 2) da 1.000 dukata, koje je nudio za izmirenje dodijeli za izgradnju Bogoslovije u Banjaluci.⁴⁴⁸⁰ Naime, beogradski mitropolit Mihailo bio je glavni inspirator podizanja pravoslavnih bogoslovija u: Sarajevu, Mostaru i Banjaluci, da bi se, kako je on 23. marta 1865. pisao svom političkom mentoru Nilu Popovu, pravoslavni efikasnije branili od katoličkog prozelitizma.⁴⁴⁸¹ Tako je započela misao o gradnji škole za obrazovanje sveštениčkog kadra u Bosanskoj Krajini. Mitropolit Mihailo preporučio je Iliji Garašaninu, da u tom poslu angažuje Vasu Pelagića. Škola u Banjaluci trebala je da se podiže troškom srpske vlade, s tim, da se za to ne sazna i da izgleda, kao da su njeno finansiranje pomogli banjalučki trgovci. Pelagić je, prije odlaska u Banjaluku dobio instrukcije za svoj propagandni rad, osim od Garašanina i od prvog čovjeka srpske agitacije Atanasija Nikolića. On se odupirao savjetima Nikolića izjavivši, da je na propagandi želio da radi potpuno nezavisno i po ličnoj volji. Nikolić je Pelagića otpustio i Garašaninu saopštio, da je riječ o „vetrorogonji, vetropir(u) i izopačen(om) čovek(u) sa kojim se n(ije) da(lo) raditi, zbog čega ga je odbio i Garašanin“.⁴⁴⁸² Pelagić se ozbiljno spremao za širenje srpske nacionalne propagande u Bosni. On je u to vrijeme radio na udžbeniku pod imenom „*Rukovođa za srbsko-bosanske, ercegovačke, starosrbijanske i makedonske učitelje, škole i obštine*“, a koji je štampan u Beogradu tek dvije godine kasnije.⁴⁴⁸³ Pelagić je u članu 36. ovog svoga „Rukovođa“ izdao učiteljima instrukciju da se svaki učenik nauči, kada bi ga neko upitao šta je po nacionalnosti da odgovori: „*Ja sam Srbin*“ („*ia sam Србин*“). Takvoj djeci bilo bi poželjno, navodio je Pelagić, „po koju krajcaru zato dariva(ti), da se time u njima još većma probuđuje revnost k' tome odgovoru“.⁴⁴⁸⁴ Pelagić je uobičavao i da svojim učenicima posrbljuje prezimena. Tako je jednom mladom bogoslovu prezime Kecman promijenio u Kecmanović.⁴⁴⁸⁵ Iako Pelagiću uopšte nije bila strana jugoslovenska nacionalna ideja (В. Пелагић, *Југо-словенски*

⁴⁴⁸⁰ С. Бијелић, *н. д.*, 179-180.

⁴⁴⁸¹ D. Verić, *Srbi u Mostaru i njegovoj okolini 1844-1918*, u: *Srbi u Mostaru, rasprave i ogledi*, Beograd 2001, 131.

⁴⁴⁸² А. Николић, *Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење*, 193.

⁴⁴⁸³ М. Папић, *н. д.*, 1978, 76.

⁴⁴⁸⁴ В. Пелагић, *Руковођа за србско-босанске, ерцеговачке, старосрбијанске и македонске учитеље, школе и обштине*, Београд 1867, 45.

⁴⁴⁸⁵ Б. Милошевић, *Свештенство Босанске Крајине у устанку 1875-1878*, ЗИ БиХ, бр. 7, Београд 2012, 253.

календар за преступну годину 1868, Београд 1867), ипак, питомци njegove bogoslovije su se između sebe obraćali sa: „moj Srbije“ („мой Србине“), „kaži mi imena ti srbskog“ („кажи ми имена ти србског“), „premili Srbije“ („премили Србине“).⁴⁴⁸⁶ Pelagićeva nacionalna propaganda među bosanskim Srbima dobila je novi zamah, pogotovo nakon obrazovanja takozvanog „Opšteg fonda za škole srpsko-bosanske“.⁴⁴⁸⁷

Gavro Vučković je zbog rasipničkog života u Carigradu bankrotirao i vratio se u Bosnu. On je po svom dolasku u Sarajevo, a „na preporuku carskoga komesara Dževdet Efendije i Osman-paše“ bio priznat od sarajevske pravoslavne opštine za kodžobašu. Određena mu je i plata u iznosu od 12.000 groša godišnje. Nakon 16 mjeseci rada u medžlisu, na kome je, kako je tvrdila njegova opozicija iz toga vremena, Turcima „donosio vatru na čibuk“. U prenesenom smislu, to je značilo da je bio sluga turskim vlastima. Zapravo, njegova opozicija koncentrisana među mlađim ljudima, od njega, kao „Sèrbina čije (je) pèrsi red medžidije krasi(o)“ nije ništa drugo ni očekivala. Vučkovićeva bespogovorna lojalnost medžlisu i bosanskom valiji, naročito je iritirala mlađu generaciju sarajevskih Srba. On je Osman-pašu nazivao: „*moj starac, naš stari, moj babo itd*“. Jedna od njegovih primarnih briga bila je isplata zaostatka njegove plate. Vučković je uspio da dobije „mazbatu, da mu se mora ostatak platje izplatiti“. On je sa ovom mazbatom putovao u oktobru 1865. od sandžaka do sandžaka i prikupljao „pomenutu svoju platju, ili upravo prirez od naroda, prirez, koji se zvanično naziva(o): Gavrija (u) „iznos(u) preko nekoliko stotinah hiljada grošah“. On je i sam priznao, kako, u stvari i nije bio potpuno bankrotirao, već da je u Carigradu morao dati ostavku, jer je bilo vrijedno, kako je isticao, da on „kog(a) (je) sav devlet i sva Evropa pozna(vala) i uvažava(la)“ bude predstavnik naroda „za 12.000 grošah“. Njegova opozicija optuživala ga je, da je po sandžaku lagao narod, kako je, navodno „zbog nesloge sarajevske morao sam dati ostavku i što su pristali oni na potraživanje duga patrijaršeskoga“. Tvrdio je, da bi uspio „da se patrijaršiji odbije od potraživanja“ samo da nije bilo Sarajlija. Za najvećeg krivca među njima smatrao je protu Stevu Bakovića.⁴⁴⁸⁸ Vučković se 20. novembra 1865. pravdao uredniku beogradskog nacionalističko-liberalnog „Napredka“ na njegove

⁴⁴⁸⁶ IIIJ-5/IX, 15. 3. 1867.

⁴⁴⁸⁷ T. Kruševac, *Životni put Vase Pelagića (Povodom 125-godišnjice rođenja)*, Putevi, br. 6, Banjaluka novembar-decembar 1963, 571.

⁴⁴⁸⁸ NN-261/XXXI, 14. 11. 1865.

optužbe što je „branio i falio čestitog g. O. pašu“, koji, kako je naveo „njegove fale“ ni najmanje nije tražio. Napomenuo je, kako će Topal Šerif Osman-pašu i njegovog pomoćnika Rašid-efendiju i dalje hvaliti jer je živio u njihovoj zemlji. Vučković je priznao, kako je više volio „faliti Turke, kao vjeran podanik, negoli ići“ na poklonjenje „starom Meterniku“ da mu se na njih tuži, „kao što je išao pokojni Starčević (fra Ilija Starčević-B. T.) prošlih godina i plakao na zulume turske; gdje je lijep i poznat svakome odgovor primio“ od Meterniha, koji je doslovno glasio: „*Kad vam je taki zulum, pa što se i vi ne turčite*“. Vučković je kao neskriveni turkofil otvoreno pozivao sve one koji su rovarili protiv države da slobodno idu u „Beč i u London, pa nek se i tamo tuže, pa ako im se dopadne, onda mogu tamo i ostati“ s obzirom, da „za njima neće plakati“. On je želio, da Bosnom i Hercegovinom i dalje upravlja Topal Šerif Osman-paša⁴⁴⁸⁹ i zamjerao što su „plemenita braća“ iz Srbije odmagala napredak „Bošnjaka („Бошняка“) (i što su se) uobšte u mrzost“ postavljali kod turskih i bosanskih vlasti. On se oglušio na prošlogodišnje upozorenje dobijeno u Beču od nekog prijatelja iz Sarajeva, kao i od fra Grge Martića, „da se ni pod koji način“ ne vraća u Bosnu jer mu slijedi „zatočenje put Azije“. Nije čak vjerovao, ni da je ta naredba sa Porte stigla na ruke bosanskog valije Osman-paše.⁴⁴⁹⁰ Smatrajući nužnim da istakne svoju borbu za narodna prava, on se nesmotreno pohvalio svojim prijateljstvom i saradnjom sa hrvatskim narodnjakom Ljudevitom Gajom.⁴⁴⁹¹ Hvalio se, takođe, što je oslobađao i mnoge sa spiska optuženih srpskih nacionalista u Bosni: popa Vasilija, popa Davida, protinog brata Nikolu i popa Đurđa Karanovića. Gavro Vučković bio je konzervativni i antirevolucionarni nacionalista, koji je, kako je i sam isticao uvažavao sve „što je na svijetu (bilo) za poštovanje, sve Narode, sve države, sva vladaoce, sve vjere“, ali za ono što je bilo njegovo, govorio je: „*to najvolim*“. Bio je vjeran sultanu i bosanskom valiji što je predstavljalo „dužnost svakog podanika, (jer, po njemu), ko svome zakonitom gospodaru nije (bio) vjeran, taj neće biti na svijetu nikome vjeran“.⁴⁴⁹² Za najveću nesreću smatrao je, što su narodi u Bosni jedni na druge gledali kao na Srbe i Hrvate, što su se jedni nazivali „Šokcem“ („Шокцемъ“), drugi „Vlahom“ („Влахомъ“), što je katolik bio

⁴⁴⁸⁹ Г. Вучковићъ Краишникъ, н. д., 7-8.

⁴⁴⁹⁰ Исто, 11-12.

⁴⁴⁹¹ Исто, 14.

⁴⁴⁹² Исто, 17-18.

„Latinin“ („Латининъ“), a pravoslavac „Rišćanin“ („Ришћанинъ“). Za njega nije bilo važno „pitanje će se ko rodio, kako se koji zove, nego je, pravo pošteno pitanje šta je ko radio, i šta privredio, i prinio otačestvu“.⁴⁴⁹³ Pohvalio je petogodišnji rad bosanskog valiye Osman-paše, koji je, po njemu „učinio premnoga dobra zemlji i narodu, zaista više nego što su svi dokošnji u Bosni Veziri učinili kroz sve vjekove“. Po Vučkoviću je Osman-paša zadužio narod u Bosni štamparijom i sumom od „80.000 groša na izdavanje srbskih školskih knjiga“. Njega je naročito ljutilo to što se po srpskim novinama pisalo protiv bosanskih Muslimani i njihovih običaja, kod kojih je, po njemu, bilo „lijepih običaja, kakvih na žalost“ nije bilo kod bosanskih Srba. To se posebno odnosilo na to što, kako je mogao da primijeti „brat Turčin poma(gao) jedan drugoga“.⁴⁴⁹⁴ Smetalo mu je što su nekog anonimnog G. (Gligorije Jeftanović-B. T.), „pravoslavna braća u Sarajevu više pita(la) i sluša(la) deset puta nego samog Vezira“. Pravdao se, da je „kao narodni poslanik u Carigradu na patrijaršijskom saboru branio interese bosanskog naroda“ („босанскогъ народа“) i što je to činio onoliko, koliko su mu njegove „sile dopuštale“. Takođe, on je odbacio kao neistinite laži, kako nije „htio po želji naroda djejtstvovati, da se postavi za vladiku u Bosni narodni čovjek, kao što (je) narod želi(o)“.⁴⁴⁹⁵

Srpska nacionalna ideja je osim u gradovima, svoje promotere i protagoniste sve više nalazila i na bosanskom selu. Jedan takav primjer je u srednjobosanskom selu Radovlja, u okolini Visokog u kome je neki Petar Bajić izradio šezdesetih godina XIX vijeka jedan zbornik na iskvarenom crkvenoslovenskom.⁴⁴⁹⁶ Iz teksta zbornika vidi se, da je njegov pisac, inače kmet muslimanskog prvaka Muhamed-age Hadži Omerovića iz Visokog bio nadahnut srpskim rodoljubivim pjesmama, koje je, iako nepismen prepisivao. Interesantno je da Bajić nikada nije bio u Srbiji, ali se iz zbornika prepoznaje, da je, kako ističe Milenko Filipović bio „svjestan nacionalista u idejama kneza Mihaila“.⁴⁴⁹⁷

⁴⁴⁹³ Исто, 19.

⁴⁴⁹⁴ Исто, 21-22.

⁴⁴⁹⁵ Исто, 24-25.

⁴⁴⁹⁶ M. S. Filipović, *Zbornik Petra Bajića iz Radovlje u Bosni*, Narodna starina, vol. 9, No 22, Zagreb 1930. (listopad), 224.

⁴⁴⁹⁷ Исто, 225-226; Bez svake sumnje je, da su pravoslavni u visočkoj oblasti imali razvijenu srpsku nacionalnu svijest, pogotovo oni koji su se u tu oblast naselili krajem XVIII i početkom XIX vijeka iz istočne Hercegovine i Bosanske Krajine. Uz to, razlikovali su se i od malobrojnih pravoslavnih starosjedilaca tzv. „Vošnjaka“. (M. С. Филиповић, *Високо*, Гласник Географског друштва, св. 11, Београд 1925, 89.)

Na račun Stake Skenderove su novembra 1865. na površinu izbile silne optužbe na način njenog rada. Opozicija koju je sačinjavala grupa mlađih sarajevskih Srba optuživala ju je, da je na „račun školski, izdržava(la) svoga brata Iliju, koji (je) samo bitanži(o), prost sviet od svake ruke la(gao) i vara(o) i svakojaka druga bezakonja i skarednosti čini(o)?“ Prozivan je bio i Gavro Vučković, predstavnik takozvane turkofilske struje među Srbima i to najviše zbog svojih skupih odjela i nakita: „nizamskih tjesnih haljina od najfinije čohe, vezenih persluka, zatim svilenih ogrlica sa dijamantskom iglom, dijamantskog prstenja, zlatnog časokaza sa zlatnim lancem i dugmetom dijamantskim, finih rukavica i glaziranih kondura“. Njegova opozicija prebacivala mu je, što „kao poslanik narodni, (nije) u suknenom bosanskom odielu i u opancih sarajevskih u Carigrad otišao?!“ Direktan politički udarac zadali su mu optužujući ga, da se u Carigradu odao „niekakovu politiziranju na štetu svoje postojbine“. ⁴⁴⁹⁸

U Bijeljini je početkom novembra 1865. novi zvornički vladika Ignjatije, „mlad oko 30 godinah, Bugarin, rodod iz Vidina sazvaio sve predsjedatelje sudijske i članove u varoškoj kući pred turskim načelnikom (mudirod)“. On je otvoreno zapovijedio „Sèrbom, da se ne bi koji od njih usudio što god Turkom na koga od svoje bratje nalagati“. Od mudira je molio da ne prima lažne tužbe i da ljude ne kažnjava bez svjedočanstva. Novi zvornički vladika je isposlovaio kod mudira da na službu u carske žandare primi „pet sèrbskih momakah“. Imao je namjeru podići svijest i oko važnosti prosvjete. Izdao je zapovijed, „da se imadu svi učitelji, kako varoški, tako i seoski skupiti, i izpit položiti“. Svim popovima u bijeljinskoj nahiji strogo je zabranio „da se nijedan nije usudio preko narodne tarife, koju je carstvo potvèrdilo, naplaćivati se, kao za kèrštenje, vienčanje, sahranjivanje, jer“ bi se u suprotnom mogao „lièšiti zvanja svoga“. ⁴⁴⁹⁹

Feliks Kanić je u Beču polovinom novembra 1865. objavio „u najnovijem Oester Revi, članak jedan o preprodavanju istorije u Turskoj, na koji ga je podstaklo postupanje Topal Šerif Osman-paša sa sèrbskom školom u Sarajevu“. Kanić je komentarisao postupak, kojim je Osman-paša „uzaptio učenje istorijske knjige sèrbske“ u Bosni.

⁴⁴⁹⁸ NN-262/XXXI, 15. 11. 1865.

⁴⁴⁹⁹ NN-266/XXXI, 20. 11. 1865.

Ustvrdio je, kako „stolietja nemogoše popuniti ovaj jaz, koji sasvim različitim poreklom, vierom i običaji dieli vladajuće pleme muslomansko od velike urodjene veličine kèrštjanske raje“.⁴⁵⁰⁰ Kanicov tekst najvjerojatnije je izazvao bosanskog valiju Topal Šerif Osman-pašu, da se 19. novembra 1865. direktno obratio turskom poslaniku u Beč, koji je trebao kod austrijske vlade da urgira na razotkrivanju imena urednika i dopisnika hrvatskih „Narodnih novina“ koji su zadnjih nekoliko mjeseci kritikovali njegovu vladavinu. Namjeravao je čak u Zagreb poslati „jednog prokuratora i podići parnicu proti uredništvu Narodnih Novinah“. Govorilo se, da je on posebno bio ljut na srpske novine „Napredak“, koji je imao namjeru da „Turke posèrbe“. Te novine su tada sve bosanske Muslimane nazivale „muhamedovski(m) Sèrbi(ma)“.⁴⁵⁰¹

Parnicu koju su protiv Stake Skenderove vodila braća Josifovići dobili su konačno na sudu. Tako je Skenderova ostala bez školske zgrade. Skenderova je zajedno sa Rašid-Efendijom i sarajevskim protom Stefanom Bakovićem uspjela u decembru 1865. za školu dobiti zgradu stare muzičke škole. To je bio dovoljan razlog, da je opozicija mladih sarajevskih Srba optuži da su je turske vlasti vrbovale, „kao svoju uhodu, koju će svaku večè Rašid-efendija pohoditi, i s učiteljicom do zore pljasati na sablazan–narodu i ženskoj diečici“. Skenderovu su optuživali i da je 3. jula 1865. godine, kada je „školska knjižara“ bila zatvorena „isti dan tèrčala na kapiju s knjigama u ruci“ i pokazala ih vlastima. Opozicionari su primijećivali, „da obćina nije ni u knjigah, ni u novcu gospodju Staku nikad podpomagala (i to najviše) sbog toga, što je Staka (bila) udvorica turska i podvodnica učiteljkah pod velikaše turske“. Optužujući je za tijesnu saradnju sa turskim vlastima, sarajevski opozicionari tvrdili su za nju da je čak na nekom ženskom ispitu predstavila turskim prvacima i konzulima velikih sila tuđe radove, kao radove njenih učenica. Tako je za jednu „košulju dosta fino izradjenu od gospoje Marijete, supruge knjižara Tabora“ rekla, da ju je „curica Rajkovića izradila za predsjednika dèržavnoga vieća u Beogradu g. Marinovića“.⁴⁵⁰² Srpski premijer Jovan Marinović „Bošnjo“⁴⁵⁰³ bio je Bosanac i rođeni Sarajlija, a odselio se u Srbiju još kao dijete.⁴⁵⁰⁴ Skenderovoj je prebacivano da se ona „u obće družila) s Turci(ma) i neprijateljem narodnim, kao i s

⁴⁵⁰⁰ NN-263/XXXI, 16. 11. 1865.

⁴⁵⁰¹ NN-286/XXXI, 14. 12. 1865.

⁴⁵⁰² NN-282/XXXI, 9. 12. 1865.

⁴⁵⁰³ В. Војводић, *Школовање националних радника за рад ван Србије 1873-1877*, 121.

⁴⁵⁰⁴ Срб-Пеција, *Јован Мариновић, Читула*, Босанска вила, бр. 18, год. Сарајево 1893, 278.

vladikom gèrkim itd“. Po njima bila je kriva i što je prva učiteljica Anka, koja je trenutno na latinskoj ćupriji imala trgovinu, napustila njenu školu. Najveća optužba na njen rad i Gavru Vučkovića bila je vezana za portinu pomoć oko izgradnje ženske škole u iznosu od 5.000 groša. Donacija je stigla na zimu tekuće godine, „pa je vezir (bosanski valija-B. T.) pozvao obćinare, da te novce prime i učine blagodarnost caru na milost“. Opština je hjela primiti taj novac i priložiti ga za izgradnju škole. Međutim, bosanski valija nije htio novac dati opštini već kodžobaši Vučkoviću, koji ih je u daljoj transakciji trebao predati Skenderovoj. U tom „predavanju“ nije više bilo ni „tih novacah ni fundacije, a škola ženska samo (je) ime nosi(la)“. Osim toga, Staka Skenderova bila je „dužna na sve strane“. Prema mišljenju grupe ovih mladih Srba, „Staka n(i)je dèrž(ala) školu iz rodoljubja, već sebične koristi radi, da može veličanstveno svoju porodicu dèržati na štetu i kvar mladeži“. Optuživali su je, takođe, da je neke djevojčice oblačile „u mužku arbansku odieću“, što je po njima bilo nedopustivo. Kada su početkom decembra 1865. neki pravoslavni opštinari zatražili od bosanskog valije Osman-paše, da se u udžbenike istorije vrati „Kosovska bitka“ ovaj im je negativno odogovrio. Obećao im je, da kada se otvori „tipografija, (da će on) dat(i) jednu knjigu tursku, da prevede Seir-baba (Turčin) i Todor Protov, (koja bi bila) mnogo koristnija za (njihovu) diecu, jer (je) uči(la) čuvati zdravlje i upotrebljavati probitačna jestiva“.⁴⁵⁰⁵

Bivši komesar za Bosnu i Hercegovinu Dževdet-Efendija napredovao je sredinom decembra 1865. u Carigradu do pozicije vrhovnog muslimanskog vjerskog poglavara „Šejik ul Islam-a“. U svakoj propovjedi podsjećao je, „da (je) svaki Turčin, tj. musulman ima(o) naredbe viere mohamedanske čversto vèršiti“. Ovo je važilo i za Bosnu, u kojoj je „vlast hodžah (župnikah) (postala) tolika, da (su) i kazniti mog(li) zatvorom, globom i štapom, koji ne (bi) do(šao) u djamiju (ćerkvu), kad (je) treba(lo)“. U posljednje vrijeme se i u svakodnevnom životu moglo primijetiti, kako su „zaptije (žandari), mudiri (predstojnici okružja), kadije (sudci) i slični ljudi uč(ili) narod bosanski, da se Turčinu valja uklanjati, poštovati ga, pokoravati mu se i toga više“. Osim toga, u Sarajevu je zakonom bilo ustrojeno „sultansko namiesništvo u Bosni, (sa) odsieć(om) inostranih diehah, koji do (t)ada nije u Sarajevu obstaja(l)o“. Ali, sve od lokalne uprave, pa do najviših instanci vlasti u Bosni je sve još uvijek bilo kao u povelju. Kao prvo, u Bosni još

⁴⁵⁰⁵ NN-282/XXXI, 9. 12. 1865.

nije bilo „urednih poštah, (dok je još uvijek) tatatrin konsulstva austrijskoga nosio u bisagah (torbah), što može, a tako i sarajska teregovačka pošta (je) na konju ja(hala)“. Sve pripreme za podizanje „tiskarne sultansko-bosanske“ bile su okončane krajem novembra 1865. godine. „Zemunski tiskar i knjigokupac Sopron“ je bio u Sarajevu, gdje je sa bosanskim valijom Osman-pašom sklopio ugovor, „po kome (je) on prima(o) godišnjih četrest i pet hiljada grošah tri godine, da zavede štampariju“. U štampariji su se trebale „tiskati službene osmansko-sultanske novine na turskom i sèrbskom jeziku (ćirilicom) (koje su se trebale) zvati Bosanski viestnik“. Osim toga, planirano je da kasnije izlazi i jedan drugi „list belestričan sèrbski, pod naslovom Bosna“. Sopron je određen za „urednik(a) službenih turskih novinah i Bosne, (kao i) upravitelja tiskarne sultansko-bosanske“. Za cenzora „Viestnika i Bosne, postavljen je Rašid-efendija, koji (je trebao) paziti da samo one stvari pod tisak dodju, koje su na korist osmanlijske vlade“. ⁴⁵⁰⁶ Iako je predlagao da „Bosanski viestnik“ izlazi na srpskom jeziku Sopron je promijenio mišljenje i štampao ga na bosanskom. Navodno, to mu nije predstavljalo nikakav problem, pošto je prema riječima T. Kruševca on bosanstvo poistovjećivao sa srpstvom zbog čega je nekada u listovima proturao, da su oni štampani na takozvanom „srpsko-bosanskom jeziku“. Za njega je vjerovatno i hrvatski jezik bio isto što i srpski i bosanski, pa je tako u nekom tekstu naveo, da se u Sarajevu piše osim bosanskim, njemački i hrvatskim jezikom. ⁴⁵⁰⁷ Sa Sopronom je u Sarajevo došao za slagara u štampariji Beograđanin Ilija Tomić, kod koga su ovaj posao učili đaci srpske realke u Sarajevu: Jovo Petrović, Risto Čajkanović i Stevo Stojanović. ⁴⁵⁰⁸ Međutim, Sopronovim listovima „Bosna“ i „Bosanski viestnik“ bili su nezadovoljni katolici zbog upotrebe ćirilice, a ne i latinice. ⁴⁵⁰⁹ Katolici su ove listove držali za „stampu srbsku u Bosni“ koja je pisana „srbski, jezik(om) neureden(im) s kojim Bošnjaci onako n(isu) govor(ili)“. ⁴⁵¹⁰ Jedini katolički i latinični list u Bosni bio je tada „Bismilah“ („U ime Božije“), a uređivao ga je kapelan na Ponijevu

⁴⁵⁰⁶ NN-293/XXXI, 22. 12. 1865.

⁴⁵⁰⁷ T. Kruševac, *Periodika bosanska za turskog vremena 1850-1878.*, GADAR BiH, god. VII-knj. VII, Sarajevo 1967, 129.

⁴⁵⁰⁸ H. Kreševljaković, *Štamparije u Bosni za turskog vremena 1529.-1878.*, Građa za povijest književnosti Hrvatske, JAZU, knjiga 9, Zagreb 1920, 13.

⁴⁵⁰⁹ R. Zaplata, *n. r.*, 1936, 132.

⁴⁵¹⁰ J. Baltić, *n. d.*, 342.

kod Novog Šehera fra Frano Momčinović i to pod pseudonimom „Pritucalo Smetenović“.⁴⁵¹¹

Ono što je mladi naraštaj srpskih nacionalista u Sarajevu, koje je Sopron nazivao nacionalnim šovinistima zamjerao listovima „Bosna“ i „Bosanski viestnik“ bilo je njihovo promovisanje turskih političkih ciljeva i turkofilstvo. Srpski nacionalisti mrzili su Soprona, bez obzira što su njegovu djelatnost na polju razvoja kulturne svijesti odobravali i pomagali tadašnji predsjednik i članovi Srpskog učenog društva: Jovan Gavrilović, Stojan Novaković i Vuk Vrčević.⁴⁵¹² Ne treba da čudi što je te iste 1867. prvim izdanjem sarajevske štamparije bila zbirka „Srpske narodne pjesme iz Bosne (ženske)“ sarajevskog učitelja Bogoljuba Petranovića.⁴⁵¹³ Glavni Sopronov saradnik bio je bosanski Srbin, rodom Bišćanin Miloš Mandić, inače nastavnik „bosanskog jezika“ u sarajevskoj činovničkoj školi („Sabah mektebi“),⁴⁵¹⁴ koga je Sopronu preporučio sarajevski učitelj Simo Čajkanović. Mandiću pripada najveća zasluga za očuvanje čistog srpskog jezika u listu „Bosna“. On je za srpske škole u Bosni priredio „Bukvar za srpske škole i to novim pravopisom“, koji je bio dosta drugačiji od onog koji se koristio u Srbiji.⁴⁵¹⁵ Ovakvih bukvara pisanih „srbskijem građanskijem („србскијем грађанскијем“) i crkveno-slovenskijem slovima“ odštampano je u avgustu 1867. sarajevska štamparija nekoliko hiljada komada. Po želji valije ovi bukvari dijeljeni su svim učenicima srpskih osnovnih škola u čitavoj Bosni i Hercegovini „za dokaz carske milosti na poklon“.⁴⁵¹⁶ Mandić je pripremio i „Srpsku čitanku“, „Malu sveštenu istoriju“ i „Prva znanja“, koje je sve štampao u Vilajetskoj štampariji. Pomogao je da i Jovan R. Džinić nekoliko godina kasnije štampa „Prvi Bosansko-srpski kalendar“ (1869). Za osnovano se može pretpostaviti da je Mandić bio povjerljiva ličnost bosanskog valije Osman-paše, pogotovo što je kao dobar poznavalac stranih jezika radio u nekoliko konzulata u Sarajevu. Tamo su mu za prevod povjeravani razni spisi u kojima su se čuvale najviše državne tajne.⁴⁵¹⁷

⁴⁵¹¹ Đ. Pejanović, *n. d.*, 14.

⁴⁵¹² T. Kruševac, *n. r.*, 1967, 137.

⁴⁵¹³ H. Kreševljaković, *n. r.*, 1920, 23-24.

⁴⁵¹⁴ X. Турић, *Школске прилике Муслимана у Босни и Херцеговини*, Београд 1965, 159.

⁴⁵¹⁵ Аноним, *Милош Мандић, српски новинар*, Босанска вила, бр. 21, год. XV, Сарајево 1900, 289-290.

⁴⁵¹⁶ T. Kruševac, *n. r.*, 1967, 143.

⁴⁵¹⁷ Аноним, *n. p.*, 1900, 289-290.

Može se sa sigurnošću konstatovati, da je Miloš Mandić bio najobrazovaniji bosanski Srbin svoga vremena, a govorio je: francuski, njemački, talijanski i ruski.⁴⁵¹⁸

Punih godinu dana prošlo je u decembru 1865. od kako su tamošnji „rimokatolički hrištjani“ ostali bez svoga biskupa. Sve to vrijeme na čelu katoličke crkve sa sjedištem u Kraljevoj Sutjesci u Bosni bio je „predstojni provincijal Blaž Josić“. Najveća želja bosanskih katolika bila je u to vrijeme „da dobiju vladiku iliti apoštolskoga Vikara, sa naslovom biskup *in partibus*, iz svoga roda i plemena, i iz svoje zemlje: Bošnjaka“. Postojeći Zavod ili Kongregacija za proširenje vjere u Rimu na čijem je čelu bio kardinal Aleksander Barnabó imao je „pravo naimenovanja toga bosanskoga apoštolskoga namiestnika, kojega (je) sveti otac papa potvèrdj(iva)“. Kardinal Barnabó je prethodnog „vikara preteškoga Sabu Frankovića nametnuo Bosni, pa se hrištjani rimske crkve buniše proti njemu“. Pretpostavljalo se, da je austrijska vlada zbog tako zamršene situacije morala „neki upliv u izbor toga biskupa imati“. Bosanski franjevci su sa svoje strane „dali molbu na Osman-Šerif pašu, da se osmanska vlada u to umieša i da javi papi, da oni neće primiti za episkopa drugoga nego Bošnjaka“. Oni nisu htjeli da dopuste, da „Rim radi sa Bosnom, kao patriarh carigradski, i da šalje u Bosnu među katolike svoje fanariote“.⁴⁵¹⁹

U Bosni i Hercegovini se krajem 1865. jednako, u isto vrijeme otvarala štamparija i zatvarale se škole, izdavale se novine, dok „susiedne novine nije (bilo) slobodno hrištjanom dèržati“. Zabilježeno je, da su vlasti „otresnije svoje podanike stiešnjava(li), (zbog čega su) mora(li) tudjega podanstva tražiti“. Takođe, sve više su i „strane učene Sèrbe–kinj(ili), da koji bi i došao, n(ije) mo(gao) se da odvaži, a tako i na saobraćaj, sa srodnimi susjednimi prosvijetjenimi narodi strogo se pazi(o)“.⁴⁵²⁰

U jednom saborskom govoru Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s početka 1866. političar Dragojlo Kušlan predlagao je da se jezik kojim se govori u Bosni i Hercegovini nazove „hrvatskim, a narod, koj se tim jezikom služi, hrvatskim“. Po njemu to je bio način da se Hrvati uspješno suprostave sve učestalijem srpskom svojatanju Bosne i

⁴⁵¹⁸ М. Папић, *Трагом културног наслеђа*, Сарајево 1976, 71.

⁴⁵¹⁹ NN-293/XXXI, 22. 12. 1865.

⁴⁵²⁰ NN-294/XXXI, 23. 12. 1865.

Hercegovine.⁴⁵²¹ Kukuljević-Sakcinski je u januaru 1866. u Saboru iznio prijedlog po kome je austrijska vlada trebala ubuduće pomagati nastojanja hrvatskog naroda za „zemljišnom cjelovitošću ako razumije svoj zadatak prema Osmanskom carstvu“. Sakcinski je bečkoj vladi skrenuo pažnju, kako njena budućnost nije u Njemačkoj nego u rukama slovenskih naroda u prvom redu Hrvata čija je uloga u budućnosti trebala da bude da „povezuje poludivlji istok i izobraženi zapad, jer (su) u oba slučaja tamo živ(jeli) srodni narodi“.⁴⁵²²

Prva školska godina u sarajevskoj katoličkoj gimnaziji pod rukovodstvom sarajevskog župnika fra Grge Martića protekla je u učenju osim turskog, njemačkog i „hrvatskog jezika“.⁴⁵²³ U srpske osnovne škole u Bosnu poslalo je tokom januara 1866. godine srpsko ministarstvo prosvjete nove knjige za sva četiri razreda, a ministar srpske prosvjete davao je čak i platu višegradskim učiteljima. Svi udžbenici i knjige osim časlovaca i psaltira zbog kojih turske vlasti nisu pravile smetnje oko njihovog uvoza u Bosnu, imali su srpski nacionalni karakter.⁴⁵²⁴ Knjige su se krijumčarile tako što bi se u korice crkvenih knjiga umetali dijelovi knjiga koje su bile zabranjene za uvoz.⁴⁵²⁵ „Gramatika bosanskog jezika“, kao obavezan predmet četvrtih razreda u svim srpskim školama od školske 1858. je u narednom vremenu postepeno ustupala mjesto „srpskoj gramatici“.⁴⁵²⁶ Udžbenici iz Srbije za škole u Bihaćkom kraju u kojima se učila srpska istorija i srpska gramatika, osim preko Gavre Vučkovića švercovane su i preko Nike Stijaka iz Hrvatske Kostajnice.⁴⁵²⁷

⁴⁵²¹ *Govor Dragojla Kušlana u Hrvatskom saboru*, Zagreb 29. siječanj 1866, u: T. Markus, *Politička djelatnost Dragojla Kušlana 1847.-1867*, Povijesni prilozi 36, Zagreb 2009, 227.

⁴⁵²² T. Markus, *n. r.*, 2009, 310.

⁴⁵²³ T. Kruševac, *n. r.*, 1967, 132.

⁴⁵²⁴ Mala istorija crkve ili Kratka sveštena istorija za osnovne srbske osnovne škole (Beograd, 1851); Prva čitanka za osnovne srbske škole (Beograd, 1861); Kratki katihizis za osnovne srbske škole (Beograd, 1853); Druga čitanka za osnovne srbske škole od Filipa Hristića (Beograd, 1863); Treća čitanka za osnovne srbske škole (Beograd, 1864); Zemljopis za predavanje u trećem razredu osnovnih srbski učilišta (Beograd, 1851); Kratka računica za osnovne srbske škole od Filipa Hristića (Beograd, 1850); Srbska gramatika za osnovne srbske škole Koste Cukića (Beograd, 1863); Mala srpska gramatika Đure Daničića (Beograd, 1850); Mali zemljopis knežestva Srbije i Turskog carstva u Evropi (Beograd, 1850); Kratka istorija Srbskog naroda za osnovne srbske škole od Nikole Krstića (Beograd, 1860); Prva znanja za osnovne srbske škole (Beograd, 1863); Pismeni sastavi za osnovne srbske škole od Konstantina Brankovića (Beograd, 1862.) (H. Urih, *n. p.*, 2008, 271-275.)

⁴⁵²⁵ *Исто*, 276.

⁴⁵²⁶ M. Папић, *н. д.*, 1978, 21.

⁴⁵²⁷ Пр. К. Ковачевић, *Српска православна црква и школа у Бихаћу и околини*, Први Шематизам православне српске митрополије Бањалучко-Бихаћке за годину 1901, Сто година послје, Бањалука 2001, 277.

Iako je jedan bosanski katolički fratar, inače savremenik zbivanja, tvrdio u svome dnevniku kako je „stanje politično u Bosni bilo mirno (te) godine” (1866-B. T.),⁴⁵²⁸ u Sarajevu je u februaru 1866. boravilo stranih špijuna više nego ikada do tada. Veliki broj „špijah i javnih i tajnih“ čim bi primijetili dva čovjeka kako nešto razgovaraju privukli bi im se „na pendžerih i (da bi) vratih prisluš(ivali)“. Njihov glavni zadatak bio je, da prisluškuju stanovništvo „što bi moglo vladajućoj stranci ugoditi, pa bilo istina ili laž“. Turski špijuni su bili vrlo dobro plaćeni i to, „više stotinah grošah mesečno”. Veliki broj njih je za obavezu imalo, „da motr(i) i paz(i), šta (je) tko radi(o) šta (je) govori(o), kako i(šao), kako se nosi(o), kako se brij(ao) i češlja(o), pa da sve ovo vlasti javlja i dostavlja”. Svakodnevna špijunaža građana donosila je i „dobar novčani prihod (tako da je) zbog toga nebrojena svota novacah od ovih globah svaki dan u kasu pada(la)”. Bilo ih je raznih vjeroispovijesti i naroda, „i muselmanah i hrišćjanah te rufeti(ja)“. Grčke fanariotske vladike bile su „pod ohranom tih špijah, a naročito“ vladike Ignjatija. Njemu je početkom 1866. na crkvenim vratima bilo zalijepljeno jedno pismo u kome mu se otvoreno prijetilo što je „razorio školu put prosvjete narodnje, (zatim što je) rukopolagao seljake za sveštenike i globio putujuć po Krajini i toga više“. Ovo pismo je vladiku Ignjatija uznemirilo do te mjere, da je lično od bosanskog valije zatražio da se pronade njegov autor. Po svemu sudeći, njega je ovim pismom zastrašivao neko iz njegovog bližeg okruženja, čak možda i popovi Srbi, najviše zato što su „gèrčke fanariotske vladike”, kao što je to od ranije bilo poznato mrzili „sèrbske narodne svetjenike tako i svaku promjenu”.⁴⁵²⁹ Vladike u Hercegovini, kao i oni u Bosni prodavali su za veliki novac popovske pozicije, a taj običaj nakon Ignjatija postao je tradicionalan za vrijeme Prokopija. Popadija pokojnog fočanskog popa Đorđa Prodanovića uspjela je u Foču te 1866. godine da „zapopi” sina Vukolu i nastavi porodičnu popovsku tradiciju, tako što je 500 groša, koje je od nje tražio vladika Prokopije posudila od nekog starog porodičnog prijatelja Muslimana.⁴⁵³⁰ Na sličan način takvo stanje u crkvi opisao je i srpski špijun u Bosni Kovačević, naglašavajući konkretno za mostarskog vladiku Josifa, da je zbog toga

⁴⁵²⁸ J. Baltić, *n. d.*, 343.

⁴⁵²⁹ NN-40/XXXII, 19. 2. 1866.

⁴⁵³⁰ М. С. Поповић, *Свештеник Ђорђе Продановић, српски мученик*, БХ Источник, св. X, год. VIII, Сарајево 1894, 373.

bio „veliki neprijatelj narodnosti srpske (i) gori od svakog Turčina”.⁴⁵³¹ U Hercegovini se već bila u gradovima izdvojila klasa srpski nacionalno opredjeljenih trgovaca. U Stocu su to bili: Aleksa Pecol, Ali-efendija Mehmedbašić i Pero Kovačević i u Foči Stjepan Hadži-Vuković. U Mostaru: Jovan Ristić, Hamid Kos, braća Šola, Đorđe Bjelobrk, braća Mrav, Savo Bilić,⁴⁵³² zatim porodice (između 1865 i 1878): Milinković, Margeta,⁴⁵³³ Kurtović, Ćuk, Ćirić, Čavlina, Bratković,⁴⁵³⁴ Palavestra, Poparan, Zubac, Tošić,⁴⁵³⁵ Pavlović, Tuponja, Obradović, Bugar,⁴⁵³⁶ Kujundžija, Bokun,⁴⁵³⁷ Kovačević, Bovan, Oborina, Vuković,⁴⁵³⁸ Mijatović, Tufekčija, Piže i Kujić.⁴⁵³⁹

Inertno ponašanje grčkih predstavnika u crkvi primoralo je neke članove pravoslavne opštine u Bihaću, da krajem februara 1866. mole ruskog generalnog konzula da ih pomogne u knjigama i crkvenim haljinama.⁴⁵⁴⁰ Vjerovanje u Rusiju i njenu političku misiju u Bosni očuvalo se do proljeća 1866. kod nekih srpskih sarajevskih trgovaca kao na primjer Hadži-Ristića,⁴⁵⁴¹ a jedan od politički najaktivnijih među njima Risto Hadži-Ristić održavao je bliske kontakte sa tadašnjim ruskim konzulom Ščulepnikovim.⁴⁵⁴² I neki drugi trgovci i članovi srpsko-pravoslavne opštine održavali su bliske kontakte sa ruskim konzulatom u Sarajevu. Na „imendan ruskoga cara Aleksandra“ 11. septembra 1866. (30. avgust po starom kalendaru-B. T.) pozvao je Ščulepnikov na prijem u svoj konzulat: „Gospod(u) Manojl(a) Jeftanović(a), Jov(u)

⁴⁵³¹ Т. Ковачевић, *н. д.*, 85.

⁴⁵³² М. Šamić, *н. д.*, 168; Titulom „hadži“ potpisivali su se samo najbogatiji trgovci u hercegovačkim mjestima: Trebinju, Mostaru, Foči i Stocu, koji bi, obično, u pedesetim godinama života odlazili „u Jerusalim na poklonjenje Hristovom grobu“ darujući tom mjestu veći novčani prilog. Pošto bi postali „hadžije“ oni su u svojim mjestima redovno odlazili na crkvenu službu, nosili u ruci brojanice i ponašali se u narodu kao najposvećeniji monasi. (В. Врчевић, *н. п.*, св. 6, 26. априла 1875, 136.); Isto je vrijedilo i za bosanske trgovce, pogotovo Sarajlije, jednako Srbe, kao i katolike. Među prvim poznatim katoličkim trgovcima sa titulom „hadži“ bio je Hadži Pero Livajić, koji je još 1847. išao na hadžiluk u Jerusalim. (I. Dujmušić, *Hadžije katolici u Palestini iz Bosne i Hercegovine*, HNK „Napredak“ [1931], God. XX, Sarajevo 1930, 89.)

⁴⁵³³ Р. Станић, *н. п.*, 165.

⁴⁵³⁴ *Исто*, 168-169.

⁴⁵³⁵ *Исто*, 170-171.

⁴⁵³⁶ *Исто*, 172-173.

⁴⁵³⁷ *Исто*, 174-175.

⁴⁵³⁸ *Исто*, 176-177.

⁴⁵³⁹ *Исто*, 178-179.

⁴⁵⁴⁰ Јово Михајловић, Илија Ђорђевић, Стево Стричевић, Лука Калаба, Михаило Николић и Спасоја Лакић (чланови Православне црквене општине у Бихаћу)-Гаври Вучковићу, Бихаћ, 8. (20.) фебруар 1866, у: Х. Ђурић, *Из преписке Гавре Вучковића*, 1957, 239.

⁴⁵⁴¹ IAS-LIPF-Hadži Ristići-Sarajevo (1816-1897)-sign. 0-HR-220, *sinovi Hadži Riste-ruskom poslanstvu pri Porti u Carigradu*, Sarajevo 4. (16.) mart 1866.

⁴⁵⁴² *Isto*, ruski konzul Ščulepnikov-Risti Hadži Ristiću, Sarajevo nepoznati dan i mjesec 1866-67.

Besar(u) i Gavr(u) Vučković(a), kao i ucitelj(e) gg. Teofil(a) Petranović(a) i Sav(u) Kosanović(a). G. mitropolit i proto (Stevan Baković-B. T.) koji su bili takođe pozvati, nijesu mogli prisustvovati“.⁴⁵⁴³ Osim sa ruskim, srpski trgovci u Sarajevu sarađivali su i sa austrijskim konzulom. Iako na Austriju nisu gledali kao na Rusiju Hadži-Ristići su ipak vjerovali, da je austrijski konzul Hrvat Zoretić „ima(o) dobrotu za ov(aj) posao“.⁴⁵⁴⁴

Neka nova previranja nastala su početkom februara 1866. i u katoličkoj crkvi. Bosanski franjevci izražavali su ovaj put svoje veliko nezadovoljstvo i bili ljuti na „rimsku stolicu, što nije koga Bosanca postavila biskupom u Bosni, što je svietovao i preuzvišeni biskup djakovački, koji (je) naslov bosanski nosi(o)“.⁴⁵⁴⁵ Ipak, za naslovnog biskupa u Hercegovini na Porti se godinu dana ranije izborio fra Anđeo Kraljević i već 7. marta 1866. udario temelje crkve u Mostaru.⁴⁵⁴⁶

U Bosni i Hercegovini je prvih dana aprila 1866. procurila vijest „da se u Biogradu pripovieda(lo) u zvaničnih krugovih, da je Ruska učinila porti priedlog“. On je predviđao, da se „poradi prepriečenja svakoga pokreta i urote pridruži kneževini Sèrbskoj, Bosnu i Bugarsku, dakako uz razmièrni godišnji tribut i prava suvereniteta sultanova“. Vjerovalo se još uvijek, da je „Ruska svoj priedlog osnovala na tom, da se tim pridruženjem Bosne k Sèrbskoj kneževini na put stane svakomu mogućemu pridruženju Bosne k austrijskoj carevini“.⁴⁵⁴⁷ Međutim, kada je riječ o Austriji ne treba gubiti iz vida činjenicu, da njoj kao viševjekovnoj zaštitnici bosanskih katolika tj. „Latina“ („the Latins“)⁴⁵⁴⁸ nije bilo ni na kraj pameti napustiti svoj san o okupaciji Bosne i Hercegovine.

Bosanski valija Osman-paša započeo je početkom aprila 1866. aktivniju bosansku nacionalno-političku propagandu u zemlji i to jednim člankom u prvim službenim vilajetskim novinama „Bosanskom viestniku“. Tu je rečeno, da je Bosna imala „svagda neku vrstu autonomije“ („свагда неку врсту аутономије“) zasnovanu na njenoj „prošlosti“ i koja je „izražava(la) istorično pravo („историčno право“) (te) zemlje“. Prema valijinim riječima, „nekadašnja autonomija bosanska“ („аутономија босанска“)

⁴⁵⁴³ BB-23/I, 10. 9. 1866.

⁴⁵⁴⁴ IAS-LIPF-Hadži Ristići-Sarajevo (1816-1897)-sign. 0-HR-220, *sinovi Hadži Riste-Niki Pavloviću u Carigradu*, Sarajevo 5. (17.) Marta 1866.

⁴⁵⁴⁵ NN-40/XXXII, 19. 2. 1866.

⁴⁵⁴⁶ Fra L. Petrović, *Fra Anđeo Kraljević*, HNK „Napredak“, (1939), God. XXIX, Sarajevo 1938, 109-110.

⁴⁵⁴⁷ NN-82/XXXII, 10. 4. 1866.

⁴⁵⁴⁸ G. Muir Mackenzie, A. P. Irby, *O. c.*, 1867, 30.

bila je zasnovana „na feudalizmu“, dok se trenutna temeljila na „zdrav(om) razum(u) i držav(noj) uspješnost(i)“. ⁴⁵⁴⁹ Italijanski konzul u Sarajevu Ćezare Durando ocijenio je ovaj članak vrlo tendencioznim, zato što su Bosanci, prije svega, jedva znali da čitaju, a kamoli da razumiju „nacionalne (državne-B. T.) principe“. Za njega je bosansko društvo bilo potpuno neobrazovano i apsolutno nesposobno za upuštanje u bilo kakve „političke diskusije“. Durando je imao priliku da se uvjeri, kako su „najodličnije“ begovske porodice u Sarajevu nevoljno gledale na Turke-Osmanlije, ali isto tako ni sami nisu imali neke istaknutnije ličnosti sposobne da obrazuju jednu bosansko-muslimansku „partiju“. ⁴⁵⁵⁰ U takvim okolnostima, agenti srpske vlade vješto su i među nekim viđenijim bosanskim muslimanskim prvacima pronalazili osobe sklonije srpskoj nacionalnoj ideji, kao nekog Saliha efendiju Čajničanina i Hadži Isu iz Tešnja. ⁴⁵⁵¹

Veća politička angažovanost britanskog konzula osjetila se na proljeće 1866. godine, pogotovo kod političkih odluka bosanskog valije Topal Osman-paše. Njemu je britanski konzul već više puta prodavao „različne stvari po neumieren(oj) cien(i), koje (su) Turci za ljubav privèrženosti rado tèrpe(li)“. Tih je dana bosansko-muslimanska vlada identifikovala i uhapsila Ristu Divovića, osumnjičenog „da dopisuje u N. Novine i Svetovid“. Protjerivanje školskih udžbenika štampanih u Srbiji iz srpskih škola u Bosni nastavljeno je tokom čitavog proljeća 1866. godine. Zbog nedostatka knjiga „učenici (su) posluž(ivali) se raznim starim bukvari, a mnogim (je) mora(o) učitelj pismena samo na tabli pokazivati“. Bosanski valija obznanio je jednu novu zapovijed koja je došla iz Carigrada, „da (se) perva znanja, koja su ranije uzaptili, javno spale“. ⁴⁵⁵² Samo koncem prošle godine za novu školsku 1866. srpska vlada je kao pomoć srpskim školama pod turskom vlašću izdvojila 18.000 groša. Samo u jednu malu školu u Višegrad srpsko

⁴⁵⁴⁹ ББ-1/І, 7. 4. 1866; Polazilo se od kauzaliteta, da po primjeru priklanjanja, kako je istakao N. Filipović: „dvije komponente 'ehl-zimme u Bosni“ pravoslavnih i katolika, prvih srpskoj, a drugih hrvatskoj nacionalnoj ideji, muslimanski ili tzv. 'ehl-mille' dio Bosanaca: „učini presudan korak u pravcu istorijskog ispoljavanja svoga narodnog bića“. (N. Filipović, *n. r.*, 1968, 33-34.); Takođe, i B. Đurđev je smatrao, kako na: „bošnjaštvo u istoriji južnoslovenskih Muslimana u Bosni i Hercegovini“ ni na koji način ne bi trebalo gledati kao na nekakvu: „Kalajevu izmišljotinu“. (B. Đurđev, *Osnovna istorisko-etnička pitanja u razvitku južnoslovenskih naroda u obrazovanju nacija*, Pregled, br. 7. i 8, Časopis za društvena pitanja, god. XII, knj. 2, Sarajevo, juli-avgust 1960, 1.). Za Đurđeva je veoma važna činjenica, da je: „položaj vladajuće vjere u teokratskoj osmanskoj državi pored svih klasnih razlika ujedinjavao Muslimane u Bosni i Hercegovini“. On je glavni potencijal u izgradnji, kako je naveo: „bošnjaštva“ kod bosanskih Muslimana pronašao još u XVIII vijeku i to u domaćem bosansko-muslimanskom plemstvu i građanstvu (*Isto*, 10-11.).

⁴⁵⁵⁰ Р. Петровић, *н. п.*, 294.

⁴⁵⁵¹ Д-23/VIII, 20. 8. 1867.

⁴⁵⁵² NN-96/XXXII, 23. 4. 1866.

ministarstvo prosvjete poslalo je ukupno 357 knjiga od čega je najviše bilo bukvara i to „Srbski bukvar za osnovne škole Gavriela Popovića iz 1864. godine.⁴⁵⁵³ Iz iste godine poticala je i srpska škola u drugom važnom centru bosanskog Podrinja, Papraći kod Zvornika. Podizanje ove škole pomogla je Hadži Staka Skenderova, a prvi učitelji bili su Jovan Srijemac i Vasilije Ostojić.⁴⁵⁵⁴ U centru bosanske Posavine, Derventi srpsku školu vodio je učitelj Petar Šarkić i za to imao od 1. (13) novembra 1865. potpisan ugovor od 17. tačaka sa Srpskom crkvenom opštinom Derventa.⁴⁵⁵⁵ U Derventi, u kome je šezdesetih godina pretprošlog vijeka egzistiralo „dosta trgovaca, i to dosta imućnijeh“,⁴⁵⁵⁶ pomenuti mladić Risto Divović, inače trgovac u ovom mjestu bio je „radi sumnje političkoga postupka“ bačen u težak pritvor. Njegov slučaj stvorio je između pravoslavnih i katolika veće nepovjerenje od dotadašnjeg, pogotovo što je Divović bio potkazan od dvojice katoličkih franjevaca. Riječ je bila o derventskom župniku fra Tadiji i fratru iz Foče kod Travnika fra Lovri, koji su turskim vlastima prijavili Divovića da je protiv njih pisao neke novinske članke. Čak su uspjeli da nagovore „mudira Abdullaha, Banjalučanina, da odredi premetačinu kod Divovića“ i da ga okovanog u željezo pošalje u Sarajevo na noge bosanskom valiji Osman-paši.⁴⁵⁵⁷ Istina, još od kraja 1865. srpska vlada pod vođstvom Ilije Garašanina radila je na pripremi ustanka „Srba sa Bošnjacima („Срба са Бошњацима“).⁴⁵⁵⁸ U istom smislu na proljeće 1866. godine Ilija Garašaniin je poslao bivšeg Vukalovićevoг секретара Мићу Лјубибратића u Hercegovinu, da izvidi „bi li se mogao prireditи ustanak“. ⁴⁵⁵⁹ Godinu kasnije, februara 1867. je i srpski ministar policije Nikola Hristić tražio od srpskog špijuna Nike Okana da sastavi plan o budućem ustanku u Bosni.⁴⁵⁶⁰ Poznato je da se Garašaniin već bio izmirio sa Rusima i da je sa Jovanom Marinovićem predvodio „rusku stranku“ u Srbiji,⁴⁵⁶¹ pa se postavlja pitanje, da li su ova dvojica uopšte znali, da je Niko Okan, koga je Matija Ban nazivao „pravim

⁴⁵⁵³ Н. Урић, *н. п.*, 2008, 270.

⁴⁵⁵⁴ Н. Ћурић, *н. р.*, 1958, 183.

⁴⁵⁵⁵ А. Омерходџић, *н. д.*, 65-66.

⁴⁵⁵⁶ Д-26/VIII, 20. 9. 1867.

⁴⁵⁵⁷ NN-99/XXXII, 30. 4. 1866.

⁴⁵⁵⁸ АС-ФИГ (1819-1874)-бр. 3242/8, л. 1, бр. док. 1525, *Илија Гарашанин-Н.Н.*, Београд 1865.

⁴⁵⁵⁹ *Мићо Лјубибратић-Томи Ораовцу*, Београд, 11. септембра 1883, у: S. Лјубибратић-Т. Крушеvac, *Прилози за проучавање херцеговачких устанака 1857-1878 године*, 186-187.

⁴⁵⁶⁰ В. Војводић, *Тајни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868-1872)*, „У духу Гарашанинових идеја, Србија и неослобођено српство 1868-1876“, Београд 1994. (у даљем навођењу: В. Војводић, *Тајни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине [1868-1872]*), 19.

⁴⁵⁶¹ С. Јовановић, *н. д.*, 218-219.

vođom pravoslavnih Bosanaca“ bio već skoro godinu dana tajni agent Austrije?⁴⁵⁶² Okana je u mrežu austrijske špijunaže poslao direktno Filip Hristić, kako bi ovaj, prema ocjeni V. Vojvodića, „kao dvojni agent u svemu podrobno obavještavao srpskog ministra, pazeći da ne okrnji nacionalne interese“.⁴⁵⁶³

Da je bosanska vlada kako-tako započela sprovođenje zakona o vjerskoj ravnopravnosti svjedoči jedan događaj, koji se 11. aprila 1866. desio u Sarajevu. Tada je ubijen neki bosanski Musliman, „što je ubio kèrštjanina, a opet obiesiše jednoga kèrštjanina gèrčke cerkve, koji je ubio Turčina“.⁴⁵⁶⁴ Ipak to nije bila dovoljna opomena stanovništvu, jer je nedugo zatim međuvjerska netrpeljivost nastavljena. Na pravoslavni praznik Đurđevdan 1866. u Tešnju je neki muslimanski razbojnik: „*udario na obraz srbskog djevojčeta*“, zbog čega je srpski učitelj Stevo Petranović oštro istupio kod tešanjskog kajmakama.⁴⁵⁶⁵

Pravila za katoličku crkvu u Bosni bitno su se izmijenila. Bosanski biskup i apostolski vikar „katolikah bosanskih“ fra Paško Vuičić („Imoćanin iz Dalmacije“) boravio je na proljeće 1866. u Carigradu, kako bi sebi isposlovao novi ferman od Porte. Sve do tada „bosanski biskupi nigda nisu ferman tražili, pak je zakon katolički napredovao, a (t)ad biskup Vuičić, kao i gèrčki vladike poč(e)li (su) s fermanom dolaziti“. Bosanski katolici bili su u velikom strahu, da im se na taj način ne nametnu neki „njihovi fanarioti“, a iz ranijih vremena bilo je svima dobro poznato da je i „Rim ima(o) svoj Fanar, gdje (su) episkope kuha(li)“. Katolici u Bosni su vrlo dobro znali, da je u to vrijeme „propaganda rimsko-talijanska cilja(la) utèrnuti provinciju bosanskih fratarah, te napraviti svoju provinciju, da ju muze“. Katolička crkva i njeni vjernici bili su pred novim izazovom, tim prije što je novi biskup fra Vuičić bio neprihvatljiv bosanskim Muslimanima. Bio je neprihvatljiv najviše zato što je bio državljanin Austrije⁴⁵⁶⁶ i bez obzira što se fra Vuičić u franjevački red zaredio još 1841. u srednjobosanskom srednjovjekovnom samostanu u Fojnici.⁴⁵⁶⁷

⁴⁵⁶² B. J. Вучковић, *н. р.*, 1960, 406.

⁴⁵⁶³ B. Вojводић, *Тајни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868-1872)*, 19.

⁴⁵⁶⁴ NN-99/XXXII, 30. 4. 1866.

⁴⁵⁶⁵ М. Спасојевић, *н. р.*, 221.

⁴⁵⁶⁶ NN-99/XXXII, 30. 4. 1866.

⁴⁵⁶⁷ Fra G. Gavranic, *Biskup fra Paškal Vuičić, posljednji apostolski vikar u Bosni*, u: Spomenica Franjevačke klasične gimnazije u Visokom, Beograd 1932, 57.

Među glavne dvije tačke koje su reformske procese u Bosni i Hercegovini vraćale unazad i direktno se ticale njenog nacionalno-političkog razvoja bile su: „česte promjene činovnikah u struci sudskoj“, kao i „nepodobno vladanje“ grčkih fanariotskih vladika. Očit primjer bio je sarajevski vladika Ignjatije, koji nije bio „ni zašto, a kamoli za mitropolita“. Znao je „samo dobro čašu izpijati, u krevetu i dan i noć ležati, dobro novce sabirati, popove gultiti“. U tom poslu naročito su mu pomagali njegova snaha i njen brat Nikola, zatim „pisar vladičin gramatikos“. Srbi, sarajevski trgovci nisu nikada reagovali protiv vladičinog ponašanja, vodeći jedino računa o sebi, odnosno, da „vladika u njih nedira i u njihov džep, pa makar sve volove po Krajini i po Bosni rukopoložio za popove i od svakoga po 30 dukatah uzeo“.⁴⁵⁶⁸ Bila je uobičajena pojava, da „vladika fanariotski prima svakoga, koji (bi) mu se ponudi(o), da bude sveštenik“ i to bez obzira, „da li je (bio) oženjen ili nije, da li je (bio) hrišćanin ili inovjerac, da li je (bio) pošten ili ubica. Trgovci koga su hotjeli, toga su i popili, negledeći, imali sposobnosti“. Istina, „fanariotskim vladikama vjera nije (bila) ništa, oni (su je) za novac proda(veli), novac je njima (bio) najveća svetinja“. I pored činjenice, da je „pastir svaki mo(gao) postati sveštenikom, samo ako (bi) uzajmi(o) ili uz(eo) pod interes 40-60 dukata cesarskijeh, da ih dade grčkome vladici, (ipak), sveštenici pravoslavni („свештеници православни“) stoj(al) (su) u malo boljem stanju“ od, na primjer, muslimanskih hodža. Iako potpuno neobrazovani, pogotovo u poređenju sa katoličkim fratrima, „mnogi pravoslavni sveštenici, sastajući se sa trgovcima i drugim svijetom, razvili su svoj razum“ i imali izgrađenu nacionalnu svijest. Osim što su sebe smatrali „Srbima“ („Србима“), oni su za bosanske Muslimane i katolike bili ubijedeni, da su im bili „rođena braća srbska“ („рођена браћа србска“).⁴⁵⁶⁹

U Sarajevo je krajem maja 1866. preko srpskih trgovaca u Beču došla vijest kako je „Svijet sanja(o) da će Bosnu Austriju dati“, ali i da sve te vijesti još nisu (bile) istinite.⁴⁵⁷⁰ Sarajevski trgovci u Beču su tada maštali o „cijelome Srbstvu“ („цијелом

⁴⁵⁶⁸ NN-119/XXXII, 25. 5. 1866.

⁴⁵⁶⁹ Д-29/IX, 20. 10. 1868; Austrijski konzul u Trebinju Vuk Vrčević lično je mogao da se uvjeri u nepismenost, ne samo pravoslavni popova, već i monaha, koji nikada nisu čuli za „sedam smrtnih grijehova“. (B. Vrčević, *н. п.*, св. 6, 26. априла 1875, 136.)

⁴⁵⁷⁰ IAS-LIPF-Hadži Ristići-Sarajevo (1816-1897)-sign. 0-HR-220, *Konstantin Hadži Ristić-sinovima Hadži Riste*, Beč 14. (26.) maj 1866.

Србству“),⁴⁵⁷¹ koje je bilo dio velike jugoslovenske ideje i kojoj su i hrvatski narodnjaci bili bliski po političkim shvatanjima. To se posebno odnosilo na hrvatskog političara Ivana Kukuljevića-Sakcinskog, za koga se među srpskim trgovcima još i tada govorilo, da je bio „Srbenda („Србенда“) (i) Krvaćanin Ljubitelj Slavena“ („Крваћанин љубитељ Словена“).⁴⁵⁷² Da bi se dezauvaisala srpska trgovačka klasa, od toga vremena u Bosni je vlada započela sa pomaganjem muslimanskih trgovaca i to njihovim slanjem na školovanje u: Beč, Berlin, Pariz i London. Dragoman njemačkog konzulata Klement Božić vidio je u ovome vrlo jasan pokušaj muslimanskih vlasti, da se značaj i bilo kakva nacionalno-politička djelatnost bosansko-srpskih trgovaca u inostranstvu parališe i ograniči.⁴⁵⁷³ Vijesti o mogućoj okupaciji, kao i saznanje da austrijska vojska dovlači svježe snage na bosansku granicu izazvale su uzbunu među bosanskim Muslimanima.⁴⁵⁷⁴ Tada se mogla nazrijeti stara podjela među njima i to po političkoj liniji na konzervativnije i liberalnije bosanske Muslimane. Italijanski konzul u Sarajevu Ćezare Durando pisao je 29. maja 1866. svome ministru La Marmoru, kako su neki najfanatičniji Muslimani oštrili svoje noževe spremajući se za skori rat sa strancima. Drugi, za koje je isticao da su pozitivniji govorili su, da je bilo kakva odbrana Bosne beskorisna budući da je prošlo vrijeme muslimanske dominacije u Evropi. Po njima jedino za šta se imalo smisla boriti u budućnosti bilo je, ako ih Austrija okupira i pokuša pokršćavanjem i oduzimanjem njihovih posjeda. Vojni komandant Omer Fati-paša, koji je bio nedavno premješten za vrhovnog komandanta u Rumeliju je sarajevskom župniku fra Grgi Martiću izjavio, da se Austrija varala ako je mislila lako dočepati Bosne. Takođe i direktor političkih poslova Ali-beg više puta je prenio Durandu, kako bi za Tursku gubitak Bosne bio ravan propasti. Italijanski konzul mogao je da primijeti da su Hrvati bazirali svoju propagandu svojatanja Bosne i Hercegovine teorijom o državnom istorijskom pravu. Prema njegovom viđenju političkih stvari Hrvatska bi vrlo lako mogla okupirati Bosnu i Hercegovinu, s obzirom da je raspolagala sa 60.000 dobro naoružanih vojnika. Za njega je bilo vrlo simptomatično što je bečka vlada u dubrovačkom području

⁴⁵⁷¹ *Isto, Isti-majci*, Beč nepoznati dan i mjesec 1866.

⁴⁵⁷² *Isto, Anonim-Vasi Hadži Ristiću*, Brod nepoznati dan i mjesec 1866.

⁴⁵⁷³ H. Kreševljaković, *Klement Božić u Bosni i o Bosni*, Tkalčićev zbornik, Zbornik radova posvećenih sedamdesetgodišnjici Vladimira Tkalčića, Prvi svezak, Zagreb 1955, 205.

⁴⁵⁷⁴ *Console Cesare Durando-Al ministero in Firenze (Governo italiano)*, Serajevo 29 maggio 1866, u: P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*, 108.

zamijenila svoje graničare njemačkog i mađarskog porijekla vojnicima hrvatskog etničkog porijekla.⁴⁵⁷⁵ Ideja, da Austrija okupira Bosnu i Hercegovinu bila je tada podržana od nekih hrvatskih liberala (hrvatski narodnjaci-B. T.), koji su u realizaciji tog projekta vidjeli početak formiranja Jugoslavije, koju je Durando nazvao „Slavia meridionale“. Durando je uočavao da su bosansko-muslimanske vlasti, koje su svu svoju političku energiju trošile u suzbijanju srpskog nacionalizma, sve više uviđale da joj je opasnost trenutno više dolazila od Hrvata. Ovi su još od 1862. vodili nacionalnu propagandu u Bosnu i to od vremena kada je za rukovodioca austrijskog konzulata bio poslan bivši hrvatski graničarski pukovnik Orešković, inače „brat po krvi sa Bosancima“ i istaknuti „protiv(nik) turske vlasti“.⁴⁵⁷⁶ Glavne srpske trgovce u Sarajevu Durando je ocjenio kao klasu koja je bila spremnija postati Turcima nego doći pod austrijsku vlast. Razlog za njihov takav stav Durando je pronalazio u tome, što su oni od Porte uživali povlastice, slobodu i gotovo da nisu bili oporezovani. On je naglasio, da je u Bosni seosko stanovništvo bilo ono koje je bilo tlačeno, za razliku od malobrojnog zanatlijskog i trgovačkog, koje, praktično nije imalo razloga da se žali. Većina pravoslavnog stanovništva je iz vjerskih razloga sa simpatijama gledala prema Srbiji. Oni su bili fanatični koliko i bosanski Muslimani, neki čak i u toj mjeri da bi radije ostali podanici Porte, samo da ne budu pod katoličkom vladom. Sami sebe nazivali su Srbima, a rječju Srbina ujedno su izražavali i pripadnost pravoslavnoj vjeri.⁴⁵⁷⁷

Vijestima koje su maja 1866. dolazile iz Srbije o protjerivanju Muslimana, pogotovo onih iz Malog Zvornika radovali su se „Sèrbi pravoslavni“ u Bosni, ali ne i „Sèrbi Muhamedovci“ (bosanski Muslimani-B. T.). Navodno, štampar Sopron se već tada „jako pokajao, što se je primio uredjivanja i tiskanja novinah, ma da mu je za to velika (bila) nagrada od hiljadu dukatah godišnje odredjena“. Glavni razlog njegovog razočaranja bio je što u Sarajevu za rad štamparije nije bilo dovoljno slagara. Uz to, on je odmah mogao da primijeti kako i „čitaocah za novine“ nije bilo, kao i da ga je „cenzor Rašid-Efendija veoma pritiješjava(o) i sbunj(iva)o“, koji je kod većine bosanskih Srba važio za „zaklet(og) neprijatelj(a) imena sèrbskoga“. Soprona je navodno najviše od svega zbunjivala činjenica „što u (njegovih) novinah (se) ni u kom slučaju n(ije) smije(lo)

⁴⁵⁷⁵ Р. Петровић, *н. р.*, 1977, 290-291.

⁴⁵⁷⁶ *Исто*, 292.

⁴⁵⁷⁷ *Исто*, 295.

da prizna, da (se u Bosni) pi(salo) i govori(lo) jezikom sèrbskim, no nekakvim Bosna vilajetskim“.⁴⁵⁷⁸ Strana literatura iz toga vremena smatrala je, kako su svi stanovnici od Crnog mora do Jadrana i od Vardara do ušća Dunava govorili jedinstvenim „slovenskim jezikom“ („the Slavonic lingue“). U Bosni i Hercegovini, gdje je živjelo stanovništvo istog plemenskog porijekla,⁴⁵⁷⁹ služili su se ovim jezikom ne samo hrišćani već i bosanski Muslimani („Mahometans in Bosnia“).⁴⁵⁸⁰ Engleskinje Irbi i Mekenzi, koje su te 1866. osnovale zavod za pravoslavne djevojčice u Sarajevu, slušale su nekog guslara u Bosni koji je svirao pjesmu o Marku (Kraljević-B. T.), koga su takođe jednako poštovali pravoslavni, katolici i muslimani („Orthodox, Latins, and Mussulmans“) i svi su ga smatrali sa svoga „slovenskog junaka“ („the Slavonic champion“).⁴⁵⁸¹ Oslanjajući se prije svega na istraživanja etnologa Latama („Latham's Ethnology“), po njima dvjema, srpske zemlje su osim Srbije „manje ili više“ bile još i: „Bosna, Turska Hrvatska i Hercegovina“.⁴⁵⁸² Njih dvije, koje su bile pod nesumnjivim uticajem svoga prijatelja srpskog liberalnog nacionaliste Vladimira Jovanovića⁴⁵⁸³ smatrale su, da su „muslimanska gospoda“ („the Mussulman gentlemen of Bosnia“) Srbima u Bosni bila „njihova plemenska braća“ („Their brethren of race“).⁴⁵⁸⁴ I ne samo bosanski Srbi, već i Hrvati iz Austrije i Srbi iz Kneževine, koji su se oslobodili duge potlačenosti od muslimanskih zemljoposjednika su „Muhamedancima Bošnjacima“ („Mahometan Bosniacs“) bili „plemenska braća“ („brethren of race“).⁴⁵⁸⁵ Dvije Engleskinje nazivale su bosanske Muslimane raznim imenima: „u Bosni takođe slavonski Muslimani“ („in Bosnia also from Slavonic Mussulmans“),⁴⁵⁸⁶ „Bosanci“ („the Bosnians“),⁴⁵⁸⁷ „slavonski Muslimani u Bosni“ („the Slavonic Mussulmans of Bosnia“),⁴⁵⁸⁸ „Bosanski Musliman“

⁴⁵⁷⁸ NN-128/XXXII, 6. 6. 1866.

⁴⁵⁷⁹ G. Muir Mackenzie, A. P. Irby, *O. c.*, 1867, XXVIII

⁴⁵⁸⁰ *Ibidem*, XXVI

⁴⁵⁸¹ *Ibidem*, 92; Katolici u Bosni znali su za Marka Kraljevića još od ranije. Predanje o ovom srpskom epskom junaku saznawali su početkom XIX vijek od svojih doseljenih hrvatskih sunarodnika iz Dalmacije, a ovi od svojih komšija i uskočkih saboraca dalmatinskih Srba vijek ranije, zaključio je francuski antropolog E. Oman. (É. Haumont, *La Nationalité Serbo-Croate*, Annales de Géographie, No 127, XXIII Annés, Paris, 15 Janvier 1914, 47.)

⁴⁵⁸² G. Muir Mackenzie, A. P. Irby, *O. c.*, 1867, 142.

⁴⁵⁸³ B. Јовановић, *н. д.*, 1988, 113.

⁴⁵⁸⁴ G. Muir Mackenzie, A. P. Irby, *O. c.*, 1867, 209.

⁴⁵⁸⁵ *Ibidem*, 291.

⁴⁵⁸⁶ *Ibidem*, 54.

⁴⁵⁸⁷ *Ibidem*, 140-141.

⁴⁵⁸⁸ *Ibidem*, 193.

(„the Bosnian Mussulman“),⁴⁵⁸⁹ „Bošnjak tojest Muhamedanac“ („Bosniak mean Mahometan“),⁴⁵⁹⁰ „U Bosni Muhamedanac“ („In Bosnia the Mahometan“),⁴⁵⁹¹ „Bošnjak“ („Bosniacs“).⁴⁵⁹² „Turkuše“, kako su sami bosanski Muslimani nazivali Osmanlije, nisu mogle kako tvrdi M. Đ. Milićević „uliti ni jedne plodne misli u žudnu dušu poturčena Bošnjaka“. Sa druge strane, bosanski Muslimani se isto tako nisu mogli „umeša(ti) zbog jezika i krvi tuđe (među) Turkuše“. ⁴⁵⁹³ Osim u Srbiji i među Srbima u Austro-Ugarskoj je već bilo uvriježeno mišljenje, da su u Sarajevu i Bosni, pored „Srba pravoslavne vjere“ („Срба православне вјере“), živjeli i „Srbi rimske vjere“ („Срби римске вјере“), koji su „mnoge običaje iskvarili i zanemarili“. Naravno, bosanski Muslimani smatrani su „Srbi(ma) muhamedovske vjere“ („Срби мухамедовске вјере“), a koji su „pomiješali srbske („србске“) običaje sa osmanskijema, i tako običaji njihovi niti (su) se mogli nazvati srbski(m) („србски“), niti osmanski(m)“. Smatralo se, da su bosanski Muslimani svoje „običaj(e) smiješali, ali to ne zato, što su se rado povodili Osmanlijama, nego zato, što im (je) zakon tako zahtijev(o)“.⁴⁵⁹⁴

Pomenuti Irbijin zavod ili škola za djevojčice, poklanjajući naročitu pažnju učenju srpske istorije prema nekim savremeniciima zbivanja imao je za cilj, da učenice, osim za valjane učiteljice i vrijedne domaćice odgaja i za moralne Srkinje.⁴⁵⁹⁵ Ispočetka, ovu školu pohađala su i katolička djeca, ali su je ubrzo napustila. Osim katoličke, kasnije su školu zamalo napustile i pravoslavne djevojčice, jer su fra Martić i „pravoslavne gazde“ raširili priču, kako je Irbijina željela bila da među djecom raširi „englesku protestantsku propagandu“ uz svesrdnu pomoć pruskog konzula dr Blaua.⁴⁵⁹⁶ Po preporuci popa Save Kosanovića u Irbijinoj školi radio je rođeni Sarajlija i beogradski bogoslov Simeon Čajkanović i to sve do ustanka 1875. i izbjeglištva u Slavoniju.⁴⁵⁹⁷ I u nekim drugim dijelovima Bosne, katolici su pohađali srpske škole. U Bihaću, pošto nisu imali svoje škole, „neki Katolici“ slali su svoju djecu na školovanje u srpsku školu.⁴⁵⁹⁸ Muslimani iz

⁴⁵⁸⁹ *Ibidem*, 271.

⁴⁵⁹⁰ *Ibidem*, 277.

⁴⁵⁹¹ *Ibidem*, 290.

⁴⁵⁹² *Ibidem*, 345-346.

⁴⁵⁹³ БИН-9/1, 1. 5. 1866.

⁴⁵⁹⁴ Д-15/VII, 31. 5. 1866.

⁴⁵⁹⁵ М. Живковић, *н. д.*, 44-45.

⁴⁵⁹⁶ Fra G. Martić, *n. d.*, 1906, 77-78.

⁴⁵⁹⁷ Силеон Ј. Чајкановић (Читупља), ДБ Источник, год. III, бр. 24, Сарајево 1889, 383.

⁴⁵⁹⁸ БВ-18/1, avgust 1866.

Bihaća sa izgradnjom medrese započeli su koncem maja 1866. i to nedaleko „pred fetijom džamijom“. Za podizanje bihaćke medrese kesu su po naređenju kajmakama Reuf-bega morali odriješiti svi viđeniji gradski muslimanski trgovci: „Hadži-Abdić, Husein-Aga-Sali-Odžić, Ali-Midžić, Ibraim-aga Budžić, sinovi Ibraim-age“.⁴⁵⁹⁹

O „nekoj trampi, t. j. o onome, kako (su) njeke velike sile predla(gale) da Austrija ustupi Pruskoj svoje pravo u Šlezvigu i Holštajnu, a Italiji Mljetke, pa za ovo da dobije naknadu u Bosni i Hercegovini“ saznalo se početkom juna 1866. iz srpske štampe.⁴⁶⁰⁰ Sličnu informaciju o istoj stvari imali su i Rusi.⁴⁶⁰¹ Nakon ovih famoznih vijesti o sve izvjesnijoj austrijskoj kompenzaciji Venecije Bosnom i Hercegovinom, britanski konzul Holms je u jednom izvještaju od 19. juna 1866. primjećivao da se za neosnovano moglo smatrati mišljenje, da bi i svi hrišćani ovu okupaciju prihvatili sa zadovoljstvom. Štaviše, on je za većinske pravoslavne, izuzimajući ovdje katoličku manjinu, tvrdio da bi se u tom slučaju u otporu okupaciji bezrezervno pridružili bosanskim Muslimanima. Međutim, pravoslavni ne bi pružali otpor da je bila riječ o ruskoj okupaciji. Uz to, on je dodao, kako je antagonizam između bosanskih Muslimana i hrišćana bio u novinskim napisima preuveličavan, za šta su najodgovorniji bili takozvani „slovenski patrioti“. On je upozoravao na permanentno nastojanje „Austrijske Hrvatske“ i Srbije da vlast u Bosni i Hercegovini gotovo uvijek prikazuju kao zločinačku. Holms je bio mišljenja, kako je ovo hrvatsko i srpsko propagandno nastojanje imalo za cilj da informiše evropske zemlje o neprestanim nacionalno-političkim problemima sa kojima se suočavala bosanska vlada.⁴⁶⁰² Naročito je Srbija bila zainteresovana za Bosnu, kao nesumnjivog dijela Garašaninove imaginarne države, koju je on u to vrijeme nazivao „naše carstvo“.⁴⁶⁰³ Postoje nekakve indicije, da je u Beogradu u to vrijeme čak djelovalo nekakvo tajno „Društvo revolucionarno za Bosnu i Hercegovinu“.⁴⁶⁰⁴

⁴⁵⁹⁹ БВ-3/І, 21. 4. 1866.

⁴⁶⁰⁰ БВ-10/І, 11. 6. 1866.

⁴⁶⁰¹ Н. П. Игнатъев-А. М. Горчакову, Буюкдере, 24 мая (5 июня) 1866. г. у: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875*, документы, (ответственные редакторы Ю. А. Писарев, М. Экмечич], Москва 1988. (u daljem navođenju: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875*), 58-59.

⁴⁶⁰² Е. Radušić, *n. d.*, 160-161.

⁴⁶⁰³ С. Јовановић, *n. p.*, 16. Новембар 1931, 431.

⁴⁶⁰⁴ Marko Vujičić-Ljudevitu Gaju, Beograd, 4. VI. 1866, u: J. Horvath, J. Ravlić, *Pisma Ljudevitu Gaju*, 496.

Dalmatinski Hrvati prednjačili su u isticanju parola o zadobijanju Bosne. Novine dalmatinskih narodnjaka, zadarski „Nazionale“ pisale su 16. juna 1866. godine, kako bi dalmatinski Sloveni samo uz pomoć Austrije mogli povećati svoju teritoriju sa Bosnom i Hercegovinom, kao i u daljoj nacionalno-političkoj emancipaciji njihove „braće preko Dinare“. Dalmatinsko-hrvatski narodnjaci okupljeni oko ovog glasila nahuškavali su tada Austriju, praktično da anektira Bosnu i Hercegovinu, a da bi ovaj uspjeh bio potpun bilo je neophodno „da se postavi u veću svjetlost hrvatska kruna“.⁴⁶⁰⁵ (?-B. T.) Hrvatski narodnjaci kalkulirali su da bi u potencijalnoj raspodjeli Bosne i Hercegovine u račun Hrvatske sigurno bila ubrojana Turska Hrvatska u kojoj je, prema njihovom mišljenju katoličko stanovništvo bilo hrvatsko. Oni su uviđali, da bi dalmatinsko i hrvatsko primorje zauvijek zaostajali ako u sastavu nove Hrvatske ne bude bila uključena, barem Turska Hrvatska do Vrbasa i Hercegovina do Neretve. Narodnjaci su najviše računali na podršku stanovnika i franjevacu ovih oblasti, za koje je postojalo uvjerenje da je bilo naklonjeno Austriji. Osim toga, oslonac se mogao tražiti i u austrijskim državljanima, koji su se u sve većem broju useljavali u te krajeve. Politika narodnjaka pozivala se na istorijsko pravo Hrvatske na dio Bosne i Hercegovine, podsjećajući da se Hrvatska u XV vijeku protezala do Bosne i Drine. Do Vrbasa joj je pripadao dio Bosne sve do 1527. kada su hrvatski vladari na Cetinskom saboru izabrali Habzburge za svoje vladare i kada je Hrvatska za čitavu Evropu postala „antemurale christianitatis“.⁴⁶⁰⁶ Hrvatski narodnjaci su pozivajući se na istorijsko pravo polazili od pretpostavke, da bi se njihovi sunarodnici u Bosni i Hercegovini prije opredjelili za hrvatsku Trojednu kraljevinu nego za srpsko

⁴⁶⁰⁵ G. Novak, *Političke prilike u Dalmaciji g. 1866.-1876*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. VI-VII, Zagreb 1960, 37.

⁴⁶⁰⁶ P. Петровић, *н. р.*, 1977, 280-281; Hrvatski liberalni narodnjaci se po ovom pitanju nisu nimalo razlikovali od pogleda hrvatskih desničarskih pravaša i dr. Ante Starčevića, koji je 27. januara 1866. na hrvatskom saboru izbacio tezu, da su 1527. godine „Hrvati vojeva(li) na Vrbasu, na medji ondašnje Hrvatske“. (*Ante Starčević, Govor u Hrvatskom saboru dne 27. Siečnja 1866*, u: A. Starčević, *n. d.*, 1945, 86.); Međutim, „Bošnjak iz Varcara, reda s. o. Frane Asirskoga“ fra Anto Knežević prvi je kod nas posumnjao u pravno-istorijsko utemeljenje famozne teorije o srpsko-hrvatskom etničkom razgraničenju linijom rijeke Vrbasa, odnosno postojanju „Hrvatske do Vrbasa“. Po njemu, ova teorija imala je svoje uporište u pogrešnom tumačenju statusa tzv. „Bosnae-Croatiae“ („Bosanske Hrvatske“) iz XVI vijeka, kako su kolokvijalno nazivani katolički samostani u dolini Vrbasa. (O. A. Knežević, *Pad Bosne [1463.]*, Senj 1886, 7.). Zapravo, ovo Kneževićevo mišljenje najbliže je naučnom stavu najvišeg autoriteta tadašnje srpske medievistike Stojana Novakovića, a to je, da se, kako je on nekoliko godina ranije naveo: „za granice između Bosne i Hrvatske nikada nije mislilo da su na Vrbasu i da je to mišljenje tek u naše vrijeme postalo“. (С. Новаковић, *Српске области X и XII века [пре владе Немањине]*, *Историјско-географјска студија*, ГСУД, књ. XLVIII, Београд 1880, 101.)

Dušanovo carstvo.⁴⁶⁰⁷ Osim razmimoilaženja oko podjele teritorije, srpski i hrvatski političari razilazili su se i oko buduće pozicije i nacionalnosti bosanskih Muslimana. Oko 360.000 Muslimana, za koliko se moglo pretpostaviti da je živjelo u Bosni i Hercegovini srpski političari nazivali su „muhamedancima srbske narodnosti“, a hrvatski „muhamedanci(ma) srbsko-hrvatske narodnosti“.⁴⁶⁰⁸ Srpski nacionalisti računali su vrlo samouvjereni, da bi „muhamedanci pak bosanski („мухамеданци пак босански“), pri svojoj mrzosti protiv Srbije koja im je dosta rana zadala, ipak se pri propasti polumeseca i pri izboru nove vlade, k Srbiji okrenuli“. Osim toga, iz tabora srpske omladine sve je više plasirano famozno srpsko istorijsko pravo na Bosnu. Pozivanje na posljednjeg bosanskog kralja Stefana Tomaševića, koji je osim Bosnom upravljao i Srbijom bilo je sve uobičajenija krilatica mladih srpskih „pravaša“. Bosanski katolici, koje su ovi smatrali „Srb(ima) rimske vere“ („Срби римске вере“) bili su im čudni što nisu „mar(ili) za ime srbsko“ („име србско“) i što su prihvatili učenje svojih fratara da se nazivaju „Bošnjacima“ („Бошњацима“).⁴⁶⁰⁹ Bosanski Muslimani za njih su, bez svake sumnje, bili „Srbi Muhamedove vjere“ („Срби Мухамедове вјере“).⁴⁶¹⁰ Nacionalizam srpske omladine bio je, naizgled, lišen svih vjerskih predrasuda, a zbog očigledne želje da se bosanski katolici i bosanski Muslimani pridobiju za ideju srpske nacije, omladina je, prema riječima Đ. Šurmina: „*smatrala kao nužno i politički isticati ideal verske snošljivosti, pa čak i verske nemarnosti*“.⁴⁶¹¹ Drugim riječima, srpska omladinska ideja 1860-tih bila je osim liberalna i velikosrpska. Prvu skupštinu srpske omladine telegrafski su pozdravili i neki bosanski Srbi šifrovanom čestitkom: „*Sloveni Sarajlije*“ poslanom iz Slavenskog Broda (Bogdanovići?-B. T.).⁴⁶¹² Ipak, treba voditi računa, da ova srpska liberalistička ideologija, a koju je prihvatila i srpska omladina u Bosni nije naišla na dobar prijem u crkvenim, prije svega konzervativnim krugovima. Srpska crkva i njeni ideolozi smatrali su istorijskom činjenicom, da je „Srbstvu („Србству“) bila pravoslavna vjera osnova (njegove) narodnosti“. Posebno se to odnosilo na pitanje prihvatanja novog Vukovog pravopisa, čime se, po ovima, srpski narod „samo udalj(avao) od matere crkve

⁴⁶⁰⁷ Р. Петровић, *н. р.*, 1977, 282.

⁴⁶⁰⁸ *Исто*, 286.

⁴⁶⁰⁹ 3-39/I, 23. 6. 1866.

⁴⁶¹⁰ 3-67/I, 28. 9. 1866.

⁴⁶¹¹ Ђ. Шурмин, *Српска Омладина и Хрвати*, СКГ, бр. 306 (XXXI, 8), Београд 16. Октобар 1913, 599.

⁴⁶¹² Ж. Живановић, *Омладинска скупштина у Београду (1867)*, СКГ, бр. 7, Н. С., Књ. VII, Београд 1. Децембар 1922, 528-529.

svoje“ („матере цркве своје“).⁴⁶¹³ Visoki krugovi srpske crkve bili su tada najviše uznemireni nastojanjima Zagreba, da se „na silu Boga srjedišćem velike Jugoslavije („велике Югославије“) podi(gne)“. Takozvana „Jugoslavij(a) i Panslavij(a)“ („Югославије и Панславије“) predstavljala je tada za ultrapravoslavne ideologe najveću moguću opasnost za napredak srpske nacije.⁴⁶¹⁴ Ipak, srpski konzervativci su se sa liberalima slagali u jednom, a to je bilo pitanje budućnosti Bosne i Hercegovine. Po njima, rješenje Istočnog pitanja bilo bi pravedno samo, ako bi „velike sile“ dozvolile obrazovanje malih državica, „kao na pr. Bosna, Srbija, Hercegovina“. Za dosta nepovoljnije rješenje, ali ne i za velike sile, smatrano je, „kad bi Austrij(a) (dobila) Srbiju, Bosnu i Hercegovinu“ („Босну и Херцеговину“).⁴⁶¹⁵ Njihov strah od Zapada i katoličanstva bio je gotovo iracionalan. Konzervativci u srpskoj crkvi bili su ubijeđeni da se još uvijek nije odustalo od pokušaja zapadnih država „da se sultan na rimsku vjeru pokrsti“. ⁴⁶¹⁶ (?!-В. Т.) Otvorenije agitovanje protiv srpskog omladinskog pokreta bilo je kod njih povezano sa etiketiranjem u ovom pokretu prihvatanja prozapadne ideologije i „kultus(a)“ Vuka Karadžića. Poručivali su, da „prosto (treba da bude) svakom Srbliju („Србљину“), koji (je) sebe zapadnjakom („западњаком“) činio, (kao i da) proklet (bude) svaki, koji (srpsku) omladinu, ovu uzdanicu u budućnost (srpsku) na šanatno zapadnjačtvo („западњачтво“) (bude) nagovara(o)!“⁴⁶¹⁷ Sigurno, najveća bojazan za srpsku crkvu bila je i ostala katolička crkva, a od 1860-tih i težnja srpskih liberala „da se treba Novohorvatima („Новохорватима“) približavati“. ⁴⁶¹⁸ Iz konzervativnih vojvođanskih, ali i liberalnih krugova Srbije upozoravano je, da je srpski narod u Bosni bio u najtežem položaju. „Kao osobiti znak njegovog mučeničtva“ bio je taj, što je „ceo položaj“ koji su oni nastanjivali bio „prosečen znakom krsta: političnom granicom od istoka k’ zapadu (Austrija i Turska), i granicom veroispovednom od severa k’ jugu (istočna i zapadna crkva)“.⁴⁶¹⁹

Srpska vlada dobijala je tokom 1866. potvrđne informacije sa terena o tome, da su „Hrišćani u Bosni (bili) sposobni za neku vrstu pobune, ali ne i za revoluciju“ za koju

⁴⁶¹³ Аноним, *Мисли*, 42-43.

⁴⁶¹⁴ *Исто*, 22.

⁴⁶¹⁵ *Исто*, 32.

⁴⁶¹⁶ *Исто*, 41.

⁴⁶¹⁷ *Исто*, 43.

⁴⁶¹⁸ *Исто*, 45.

⁴⁶¹⁹ *Срби и Источно питање. Од једног Србина.*, Београд 1865, 5.

nije bilo dovoljno elemenata. Jedan od srpskih agenata tvrdio je, da „kada bi dobar broj vojske ušao sa strane i podelio novac“, da bi se u tom slučaju „velika čest hristijanski(h) pravoslavaca“ („христијански православца“), ali ne i bosanskih „katoli(ka)“ („католици“) ustala protiv turskih vlasti. Isti agent izdvojio je nekoliko stvari koje je u tom slučaju trebalo ispuniti. Kao prvo (1), u Bosni je svakome bilo jasno, da je bilo „nužno da Srbi uđu u Bosnu da im pomognu“. Na pitanje: Koliko bi vojske trebalo za revoluciju, „oni su odgovorili detinjskom nevinošću, trebalo bi bar 100 hilj. Srba“ („Срба“). Pod dva (2) u slučaju da se podigne ustanak u Bosni „od hristjana („христјана“) treba(lo) (je) odbiti 20 hiljada Katolika“ („Католика“), koji su, istina za volju, bili spremniji „da vode rat upomoć Turcima („Турцима“) nego da postanu Srbi“ („Срби“). Pod tačkom tri (3) isti agent naglasio je veoma važnu činjenicu, da su „hristjani („христјани“) (bili) bez oružja“ kao i da su „Turci („Турци“) (bili) bogato i dobro oružani“. Saradnja sa katolicima nije trebala ni da se planira, tim prije, što su „katolici paz(ili) na lepi princip tolerancije“. Uz to, trebalo je imati na umu i manje poznatu činjenicu, barem u Srbiji, da su bosanski katolici bili uvijek spremni, da „sve što je moguće protivstave i smetu svaki pokret Srbski“ („Србски“), a bilo je vrlo dobro poznato „da su i isto tako (bili) žestoki kao i Turci“ („Турци“). Pod četvrtom tačkom (4) vlada u Srbiji (bila je) upoznata sa još jednom po nju do tada nepoznatom činjenicom, da (je) i među „hristijanima („христијанима“) (bilo) onih koji (bi) teško riskira(li) svoje dobro i svoje familije za ovu stvar“. Takođe, među njima je bio i priličan broj onih, „koji su zbog toga što su (bili) dobro viđeni od Age ili Bega, n(isu) (i)ma(li) nikakvu volju vlast mijenjati“.⁴⁶²⁰

U javnosti je od polovine juna 1866. sve više bilo iznošeno mišljenje o nepovoljnom položaju Dalmacije, te „da se njezino posiedstvo mo(glo) samo onda osigurati, ako (bi) se iza ledjah razširi(lo)“. U Hrvatskoj je veći broj stranaka i vodećih političara sve više zagovarao prisajedinjenje Bosne i Hercegovine. Pozivali su se na istorijski podatak, da su i „stari ugarski kraljevi mislili da je glede uzdržanju Dalmacije (bilo) nužno Bosnu i Ercegovinu imati, (te da je) posiedstvo turske Hèrvatske, Bosne i Ercegovine, (bilo) od bitne važnosti“. Ekonomsko snaženje dalmatinske i sjeverne

⁴⁶²⁰ АС-ФИГ (1819-1874)-бр. 3454, л. 4, бр. док. 1567, *Биљешке о приликама у Босни и Херцеговини, о ставу православних и католика према буни, Сарајево (?) 1866.*

Hrvatske zavisilo je po njima najviše od putne povezanosti. Pravo na Bosnu i Hercegovinu doživljavali su oni i kao prirodno pravo, s obzirom, da su „naravni drumovi i(šli) k moru kraj rièkah preko turske Hèrvatske i Bosne“. Zagovarajući ideju po kojoj bi Hercegovina i Bosna trebalo da otvore „svoje blago u većoj obilnosti“, hrvatski političari predviđali su već tada da bi ove obje pokrajine vrlo brzo prestale „pod turskim igom stenjati“. Bojazan hrvatskih i mađarskih političara išla je za tim, da ako Bosna i Hercegovina „kod odciepljenja opet pod ugarsku krunu nedodju, onda je (bila) sva prilika, da će ih Sèrbija utieloviti“. Po njima, istorija je „već više putah i dakazala“ kako je Srbija težila, „da svoje gospodstvo i na Dalmaciju protegne“.⁴⁶²¹

Bosanske vlasti su tokom juna 1866. na razne načine i bez ustezanja informisale svoje javno mnijenje, „da će pod austrijsko žezlo dopanuti“. Moglo se primijetiti, da, iako su „kèrštjani u Turskoj najveću nevolju podnos(ili), (da su se) Bošnjaci i Hercegovci“ ipak prepali „kad su čuli, da će gospodara promieniti“. Uzrok njihovog straha i strepnje bio je „u samosviesti, da je tursko gospodstvo (bilo) na izmaku, i ako ne prije, da će ipak za pedeset godinah kèrštjani Turske biti opet gospodari svoje sudbine“. Naime, u to vrijeme je na istoku Evrope, pogotovo u turskim pokrajinama „misao narodnosti kod sviuh narodah (bila) tako zavlada“ i u njih prodirala „kao elekrička struja“. Ulaskom „pod habzburšku krunu“ trebali su se ovi narodi „misli na narodnu samostalnost odreći“, što je po njima bilo potpuno neprihvatljivo. Ovakvo razmišljanje bilo je posebno naglašeno u Bosni i Hercegovini, a njenim priključenjem mislilo se u nekim vladajućim krugovima bečke vlade da bi „stekla Austrija gorući vulkan, koji bi na sve strane daleko žuč i zlovolju rigao“.⁴⁶²² Vladajući krugovi među bosanskim Muslimanima smatrali su da u ovakvim političkim okolnostima „ne bi Bosna i Hercegovina („Босна и Херцеговина“) nikako mogle služiti za predmet naknade, jer bi to bilo ne samo grdno narušavanje i povreda kako položitelnog tako i idealnog prava, nego bi još učinilo i rat da bude sveobšti“. Njihova želja, kao „narod(a) koji (je) živi(o) u onim zemljama, koji (su) po stranim novinama od nekog vremena označava(ne) kao predmet naknade za Mljetke“, bila je da se „neprostiru dalje od granica Osmanskog carstva“, nego da „se ograničavaju s

⁴⁶²¹ NN-133/XXXII, 12. 6. 1866.

⁴⁶²² NN-142/XXXII, 21. 6. 1866.

negovanjem svojih građanskih i vjeroispovjednih interesa i sa napredovanjem zemlje“.⁴⁶²³

Politički predstavnik Srba u Bosni i Hercegovini Gavro Vučković išao je ljeta 1866. iz Sarajeva u Mostar kako bi Dževdet-efendiji predao preporuku za zatočene bosanske Srbe i bosanske Muslimane („Бошняци“). Za neke od njih imao je informaciju da su pobjegli iz Carigrada.⁴⁶²⁴ U grupi odbjeglih, prema saznanjima sa kojima je Vučković raspolagao bili su neki od dvadeset i dvojice Muslimana iz Bosanske Krajine („Краишници Турци“), kao i neki od stotinjak „Вошњака Турака“ („Бошняка Турака“) koliko ih je otprilike bilo zatočeno u Maloj Aziji. Dok je Vučković u Carigradu boravio kao predstavnik bosanskih Srba, njima iz Bosne, osim njega nije niko dolazio u posjetu. Neke od njih, kao na primjer Derviša Hamzića uspio je Vučković spasiti još ranije iz zatvora.⁴⁶²⁵ Vučkoviću je u to vrijeme, kako je i sam priznao, bilo svejedno ko je u carigradskom zatvoru bio od Bosanaca, bio on „Турчин“ („Турчин“), ili što kažu „Ришћанин“ („Ришћанин“) ili „Католук“ („Католик“) jer je mislio „da to poštени ljudi ne (bi trebali da) gledaju“.⁴⁶²⁶ Iako nikada nije krio, da je bio „Србин“ („Србин“) i prijatelj, srcem i dušom-srpstva („србства“)“ on je uvijek naglašavao da je jednako i prijatelj „svakoga poštenog čovjeka, pak on koga da bio naroda“ bilo da je „Хорват“ („Хорват“), Турчин, Мађар, Талијанас, Нјемас, Француз, samo da je (bio) pošten“.⁴⁶²⁷

Vučković se kao nacionalno-politički radnik osvrnuo krajem jula 1866. i na optužbe koje su dolazile na njegov račun, a jedna od njih bila je da su ga Dževdet-efendija i bosanski valija Osman-paša nasilno nametnuli srpskoj sarajevskoj opštini da ga ova izabere za svoga kodžobašu.⁴⁶²⁸ Takođe, prigovaralo mu se i za dobijeno ordenje. Taj slučaj imao je veze sa pisanjem Dževdet-efendije i bosanskog valije Osman-paše Porti, da će se bosanski Muslimani („Бошняци“) dobrovoljno regrutovati u redovnu tursku vojsku. Vučković je, kao jedan od članova skupštinskog zasjedanja potvrdio ovo pismo i bio među dvadesetoricom koji su dobili orden od sultana. Prema njegovom mišljenju dobijanje turskog ordena nije nimalo umanjilo njegove osobine sa kojima se hvalio, a to

⁴⁶²³ БВ-8/1, 28. 5. 1866.

⁴⁶²⁴ Г. Вучковић Краишникъ, н. д., 86-87.

⁴⁶²⁵ Исто, 90.

⁴⁶²⁶ Исто, 99.

⁴⁶²⁷ Исто, 139.

⁴⁶²⁸ Исто, 101.

je, da je (bio) „dobar Srbin („Србинъ“), vjeran podanik, i ljubitelj roda svoga, kao samoga sebe“.⁴⁶²⁹ Vučković je posebno kao neistinutu odbacivao optužbu, da je bosanski valija pozvao nekoliko srpskih sarajevskih trgovaca da isplate dug carigradskog patrijarha, kao i da će ih u suprotnom poslati u zatočeništvo.⁴⁶³⁰ U ovom slučaju on je pored bihaćkih srpskih trgovaca imao podršku i banjalučkih, koji su za njega bili „najprviji rodoljubi“.⁴⁶³¹ U Banjaluci se kao i u Sarajevu i u nekim drugim bosanskim kasabama izdvojila klasa trgovaca srpskog nacionalnog opredjeljenja okupljenih oko nekoliko opštinarara: Tome Radulovića, Jove Pišteljića, Jove Knežića i Sime Milića. Sa njima je u radu na izgradnji i podizanju srpske nacionalne svijesti u Banjaluci i okolini aktivno radio i banjalučki učitelj i pop Trifunović.⁴⁶³² Pored toga što je bio srpski nacionalista, pomenuti banjalučki pop Trifunović bio je i austrofil. On je nakon austrijskih vojnih pobjeda kod Kustoce 24. juna 1866. i tri dana kasnije kod Minhengreca, predvodio delegaciju od 12 austrijskih podanika koja je ove uspjehe čestitala lično konzularnom agentu Dragančiću.⁴⁶³³ Banjalučki srpski prvaci održavali su sredinom šezdesetih godina XIX vijeka kontakte i sa knezom Mihajlom, koji ih je, navodno, otvoreno podsticao na podizanje prosvjete i buđenje „srpske narodne svijesti“ u Bosanskoj Krajini.⁴⁶³⁴ I ne samo prvaci, već i seljaci održavali su nacionalističke veze sa Beogradom. Jedna deputacija sa Zmijanja kod Banjaluke, koja je išla u to vrijeme u Carigrad radi očuvanja nekih svojih autonomnih baštinskih prava, posjetila je u Beogradu Iliju Garašanina i kneza Mihajla.⁴⁶³⁵ Čini se nevjerovatno, da je supruga tešanjskog učitelja Steve Petranovića, Sofija lično odnijela knezu Mihajlu i Iliji Garašaninu u Beograd 80.000 potpisa sa izjavom da su za prisajedinjenje Bosne Srbiji, kao i da je, navodno, među potpisnicima bilo i bosanskih Muslimana.⁴⁶³⁶ Ovom prilikom, knez Mihajlo darovao je Sofiji zlatni sat sa posvetom: „Mihail M. Obrenović III Knjaz Srbije

⁴⁶²⁹ Исто, 103.

⁴⁶³⁰ Исто, 98.

⁴⁶³¹ Исто, 106.

⁴⁶³² МРС БЛ-АГ ЗОТП (1527-1878)-фасц. 4, бр. док. 1, *Посланица калуђера манастира Гомионица*, 17. (29.) новембар 1865.

⁴⁶³³ Г. Шљиво, *Прилике у сјеверној Босни шездесетих година XIX вијека*, ИЗ, бр. 7, год. VII, Банјалука 1986, 108.

⁴⁶³⁴ С. Бијелић, *н. д.*, 185.

⁴⁶³⁵ М. Карановић, *Још коју о жупи Земљаник*, ГЗМ, год. XLIX, св. 1. (за историју и етнографију), Сарајево 1937, 106.

⁴⁶³⁶ Д. М. Клицин, *Споменица Стеве Петрановића националног борца 1835-1913, Одломци из историје Црне Горе 1859-1864, Босне 1865-1878 и Србије 1879-1900*, Нови Сад 1937, 14.

G-đi Sofiji S. Petranovića 1867“.⁴⁶³⁷ Dobro je poznato, da je domaćin ove posjete Garašanin predstavljao u to vrijeme ratobornu struju u srpskoj politici i da je bio pod nesumnjivim uticajem ruskog konzula Šiškina, koji ni u čemu nije slušao sebi nadređenog ministra Gorčakova.⁴⁶³⁸ Ovaj Šiškin izvršio je najveći uticaj na tadašnju srpsku politiku njenog kvarenja saradnje sa Štrosmajerom, odnosno „agentom-provokatorom“, kako ga je nazivao, ali i sa svim ostalim Hrvatima oko budućnosti Bosne.⁴⁶³⁹ Ipak, kuriozitet u ocjeni Garašaninovog spoljno-političkog nacionalnog djelovanja svakako je predstavljalo viđenje tadašnjeg generalnog konzula Sjevernonjemačkog saveza u Beogradu Georga Rozena. Politiku Srbije prema Bosni ovaj Nijemac nije kao Austrijanci nazivao „velikosrpskom“. On je pod tim nazivom smatrao stvaranje jugoslovenske državne zajednice, a priključenje Bosne i Hercegovine Srbiji nazivao je Rozen „malosrpskom idejom“.⁴⁶⁴⁰

Gavro Vučković-Krajišnik je opovrgavao tvrdnje nekih srpskih nacionalista iz Sarajeva, kako je Rašid-Efendija bio najzaslužniji za obustavu podizanja srpskih škola. Vučković u to ni najmanje nije vjerovao, s obzirom na činjenicu da za to nije bilo valjanih dokaza.⁴⁶⁴¹ Nadanje da bi i Srbi u Bosni i Hercegovini mogli u skorije vrijeme dobiti vladike iz vlastitog naroda zasnivalo se kod njega na činjenici što su neki od bosanskih mladića patrijarhovom preporukom otišli na školovanje u Carigrad. Od svih mladića najviše je nade polagao u one, kako je istakao „koji (su) lebd(jeli) i tež(ili) za naukom“: Jocu Rajkovića, malog Josifovića, nekog Ristu „kod g. Petkovića. Njih je za dobrobit nacije trebalo poslati „jednoplemenitoj braći Srbima („Србљима“), Rusima i Horvatima („Хорватима“), koji bi ih rado primili, kako bi nastavili učenje i to u strukama: „zemljomjerstva, liječnika (doktora) i pravnika“. Po njegovom shvatanju bilo je za mlade Srbe iz Bosne i Hercegovine neophodno i učenje „u državnom jeziku čitati i

⁴⁶³⁷ Исто, 15-16.

⁴⁶³⁸ С. Јовановић, н. д., 221.

⁴⁶³⁹ В. Крестић, н. д., 1969, 356; Simptomatično je to, što se sve ovo dešavalo u vrijeme kada je biskup Štrosmajer bio meta napada hrvatskih pravaša. To se naročito odnosilo na njegovu tvrdnju, da su Hrvati i Srbi: „jedne krvi, jednoga porekla, jedne budućnosti, pače smjelo velim i jedne vjere, jerbo nam je razlika samo glede crkvene uprave, a nikako glede vjere“. (А. Spiletak, *Biskup J. J. Strossmayer i pravoslavlje*, Bogoslovska smotra, No 3, vol. 3, Zagreb Veljača 1936, 138.)

⁴⁶⁴⁰ В. Божићевић, *Осврт на експанзионистичку политику Аустроугарске у вези са босанско-херцеговачким устанком 1875-1878*, Преглед, бр. 10, година LXV, Сарајево октобар 1975, 1140-1141.

⁴⁶⁴¹ Г. Вучковић Краишник, н. д., 111-112.

pisati“. On je za primjer naveo domaće Jevreje, „koji su se naučili njih nekolicina državnom jeziku“ i koji su za svoje prevođenje mjesečno zarađivali od 1.000, 3.000 i do 5.000 groša. Njega je posebno iritirala činjenica o srpskoj zavisti Jevrejima, koja je na specifičan način bila izražena kod sarajevskih srpskih trgovaca. Istina, u Sarajevu je od sredine XIX vijeka vladala žestoka konkurencija između trgovaca Srba i Jevreja, a Srbi su ove druge krivili da su im preuzimali posao.⁴⁶⁴² Za školovanje mladih i njihovo finansiranje Vučković je imao vrlo jasan plan, a on se zasnivao na lojalnosti bosanskoj vladi i valijama. Od vlade je trebalo izdejstvovati dozvolu za obrazovanje jedne narodne skupštine u Sarajevu, koja bi imala najmanje četrdeset članova i u čijem bi radu učestvovala sve četiri vladike (prizrenski Melentije, hercegovački Prokopije, zvornički Dionisije i bosanski Ignjatije). Smatrao je, da je za napredak naroda bio od presudne važnosti, da se izradi jedan jedinstven popis svih pravoslavnih Srba u cijeloj Bosni i Hercegovini. Prema njegovom shvatanju, koje se može smatrati za vrlo napredno, bez tačnog popisa stanovništva jedino se, kako je isticao, nije moglo „ljude sposobne za struke sudijske izabrati“. ⁴⁶⁴³ Prosto je začuđujuće, da i u Hercegovini, u kojoj je pravoslavna crkva imala bolju i čvršću organizaciju, pravoslavni popovi i kaluđeri uopšte nisu vodili protokole: rođenih, mrtvih ili vjenčanih.⁴⁶⁴⁴

Pošto je u Sarajevo početkom jula 1866. za komandanta bosanske vojske došao mušir Čerkez Abdi-paša,⁴⁶⁴⁵ kraj juna i početak jula 1866. prošli su u cijeloj Bosni i Hercegovini u znaku nove mobilizacije bosanskih Muslimana („Sèrb([a] muhamedove viere“),⁴⁶⁴⁶ ali i pristizanja regularnih turskih trupa. Samo u luku Klek, do kraja istog mjeseca brodom je iz Carigrada stiglo 2.000 vojnika.⁴⁶⁴⁷ Osim od Srbije na istoku, njihov strah dolazio je sada i od Austrije, koja je mogla poslati svoju vojsku na Bosnu i Hercegovinu sa tri strane, sjevera, zapada i juga. Njih je naročito prestrašilo prelijetanje i rasprskavanje „vatrenog tijela“ odnosno meteora, koji je doletio sa istoka na jugozapad. Meteor je veoma svijetlio i „bacao iskre ostavljajući paru ili dim za sobom kao od parobroda“ i na kraju se rasprskao, „kao da su 20 topovah pukli“. Negdje u isto vrijeme

⁴⁶⁴² *Исто*, 123-125.

⁴⁶⁴³ *Исто*, 127-128.

⁴⁶⁴⁴ В. Врчевић, *н. п.*, св. 5, 26. фебруара 1875, 112.

⁴⁶⁴⁵ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 1123.

⁴⁶⁴⁶ NN-173/XXXII, 28. 7. 1866.

⁴⁶⁴⁷ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 1123.

meteori su mogli da se primijete u Mostaru i Sarajevu. Ove normalne prirodne pojave dale su povoda, da „prosti sviet proriče zlo po Turke“. ⁴⁶⁴⁸ Bosanska vlada uvezla je do kraja jula 1866. preko luke Klek i veliku količinu oružja, spremajući se na taj način za eventualni rat protiv Srbije i Crne Gore. ⁴⁶⁴⁹ Osim bosanske Muslimane, vijesti o austrijskim pripremama da okupira Bosnu plašile su i većinu bosanskih Srba. Austrijski konzulski izvještaji od 21. jula 1866. govorili su, da je od tada vidno porasla mržnja „ultrapravoroslavaca“ prema Austriji. ⁴⁶⁵⁰

Iako je godinu dana ranije novi bosanski vladika Visarion, inače „carski beratlija“ ⁴⁶⁵¹ bio opisan kao „miran i dobar čovek“, ⁴⁶⁵² tokom ljeta 1866. tužili su se iz mnogih bosanskih mjesta brojni pravoslavni vjernici „na vladiku Visariona, da je (postao) gori i od samog Ignjatije“. ⁴⁶⁵³ Bilo je sasvim uobičajeno da vladike „tieraju staro“, zbog čega je narod bio „veoma ogorčen na vladik(e)“. ⁴⁶⁵⁴ Obnova crkava tekla je nezavisno od fanariotskih vladika. Nešto turskim popuštanjem, a nešto nacionalno-političkom djelatnošću Gavre Vučkovića obnovljale su se i podizale nove crkve u Bosanskoj Krajini. U Bukovači kraj Bosanskog Petrovca podignuta je 1866. nova crkva od kamena. ⁴⁶⁵⁵

Pišući o potrebi sjedinjenja Dalmacije sa Hrvatskom i Slavonijom, zagrebački list „Pozor“, politički organ hrvatske Narodne stranke, obavještavao je koncem jula 1866. svoju javnost „kako je Bošnjake obradovala vest, da će se Bosna i Hercegovina prisajedniti Austriji“. Ove vijesti imale su za cilj da opovrgnu teze srpskih političkih krugova iz Beograda, po kojima su „Bošnjaci“ radije željeli „ostati i dalje turski robovi, nego pod Austrijom u zadrugi i sa braćom Hrvatima stupiti“. Hrvatski narodnjaci zamišljali su u to vrijeme, da bi od Srbije bilo korisno da se i ona uključi oko oslobođenja Bosne i Hercegovine, ali ne i oko kasnijeg prisajedinjenja ovih pokrajina. Kao glavni argument zbog kojih je ove dvije turske pokrajine trebalo pridružiti Hrvatskoj narodnjaci su isticali to što su bosanski i hercegovački katolici „z(vali) cara austrijskoga svojim

⁴⁶⁴⁸ NN-173/XXXII, 28. 7. 1866.

⁴⁶⁴⁹ *Console Cesare Durando-Al ministero in Firenze (Governo italiano)*, Sarajevo 24 Iuglio 1866, u: P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*, 110-111.

⁴⁶⁵⁰ G. Šljivo, *n. d.*, 2005, 398.

⁴⁶⁵¹ 3-30/IV, 9. 3. 1869.

⁴⁶⁵² *Венијамин-Гаври Вучковићу*, Цариград, 9. (21.) април 1865, у: Х. Ђурић, *Из преписке Гавре Вучковића*, 1957, 237.

⁴⁶⁵³ NN-173/XXXII, 28. 7. 1866.

⁴⁶⁵⁴ NN-185/XXXII, 11. 8. 1866.

⁴⁶⁵⁵ К. Новаковић, *н. р.*, св. II, 1894, 83.

kraljem, a sultana turskim carem“.⁴⁶⁵⁶ Međutim, austrijski konzul u Sarajevu Ferdinand Has dobio je tada instrukciju od bečke vlade, da je Austrija iskreno željela poboljšanje položaja katolika, ali ne i da pomaže njihove prevratničke aktivnosti.⁴⁶⁵⁷

U Sarajevo je iz Carigrada početkom avgusta 1866. stigao carski ferman kojim se bosanski valija Osman-paša „neograničeno opunomoćava(o), tako, da ni zašto velikoga vezira zapitkivati“ nije više morao. Svi bosanski Muslimani sposobni za nošenje oružja bili su mobilisani. U prvu klasu bilo je popisano 64.000 vojno sposobnih bosansko-muslimanskih mladića. Dalo se primijetiti da je u to vrijeme „zebna velika (bila) Turke obuzela, (kao i da su se) sve nečega plaš(ili), nekakvu zlu nada(li), a ni sami ne zna(jući), od koje strane i od koga“.⁴⁶⁵⁸

Spremajući se početkom avgusta 1866. za eventualnu invaziju austrijskih trupa u Bosnu, vlada u Sarajevu sve je više poklanjala pažnju mogućem angažovanju srpskog pravoslavnog stanovništva u bosanskim vojnim formacijama. U Livno je početkom istog mjeseca došao travnički kajmakam Ahmet-paša pod izgovorom, da tobože nadgleda izgradnju prološke ceste. On je iskoristio tu priliku da kod sebe pozove „jednoga od tamošnjih sèrbskih tèrgovacah“. Ovome je saopštio „kako se pogovara(lo), da (je) oko toga nastoj(ao) da se pismena manifestacija načini, u kojoj neka sèrbsko pučanstvo preko svojih najodličnijih zastupnikah očituje, da (bi) visokoj porti u slučaju rata svoje sinove dobrovoljno na vojnovanje preda(li), da (bi) za vladara s kèrvju i blagom staja(li), a do potrebe i novacah za ratne potrebe doprinie(li)“. Travnički kajmakam je srpskom trgovcu iz Livna napomenuo i to, da su mostarski hrišćani u tom smislu već bili izrazili svoju lojalnost. Isto je učinio „i katolički župnik u Travniku, i gvardijan Frančiškanah u Livnu u ime dotičnoga rimo-katoličkoga pučanstva“. Pritisak, kojim je bio izložen anonimni trgovac iz Livna nije urodio plodom, a sam se trgovac pravdao kako „nije (bio) vlastan u ime svojih jednovieracah išta odgovoriti“. Ipak, na bosanskoj skupštini bilo je odlučeno, „da se upravi adresa na visoku portu, u koj se podanička viernost Sèrbaljah izraž(ava)“, s tim da se u adresi „ništa od onoga nesadèržava, što je kajmakam želio, da porti osiguraju“.⁴⁶⁵⁹ Ovaj anonimni trgovac u Livnu je najvjerojatnije Jevtan Baltić, poznat u

⁴⁶⁵⁶ CH-89/XXXII, 2. 8. 1866.

⁴⁶⁵⁷ R. Zaplata, *n. r.*, 1936, 144-145.

⁴⁶⁵⁸ NN-185/XXXII, 11. 8. 1866.

⁴⁶⁵⁹ NN-195/XXXII, 25. 8. 1866.

narodu kao veliki vjernik, koji je samo manastiru na Ostrogu jednom prilikom poklonio čak 700 dukata.⁴⁶⁶⁰

Slutnje bosanske vlade, da se Srbija i Hrvati spremaju za skori napad na Bosnu i Hercegovinu nisu bile nimalo neopravdane. Srpski špijun, inače prijašnji austrijski oficir Antonije Orešković obavijestio je krajem avgusta 1866. srpskog kneza Mihajla da je biskup Josip Juraj Štrosmajer pristao na Garašaninov prijedlog o zajedničkom djelovanju „Trojedne kraljevine i Srbije“ u cilju osnivanja „jedne jugoslavenske države nezavisne i od Austrije i od Turske“.⁴⁶⁶¹ Antonije Orešković je bio oficir, koji je u ljeto 1862. uspio da umakne svojim austrijskim gonjocima i pređe u Srbiju kao hrvatski i jugoslavenski patriota. Njemu je knez Mihajlo povjerio komandu nad 5.000 ljudi, davši mu priliku da se istakne u borbi za oslobođenje jugoslavenskih naroda. Umjesto toga on se počeo prilagođavati karijerističkim situacijama, najprije u službi Ilije Garašanina, zatim Milivoja Blaznavca, konzula Kalaja, grofa Andrašija, itd.⁴⁶⁶² Tada je, prema takozvanom *Planu o pripremanju akcije u Bosni* bilo predviđeno, da se u Bosni i Hercegovini podigne ustanak i to uz pomoć četa, koje su trebale „sa strane u ove zemlje upasti“. Akcija je trebalo da se nadgleda iz nekoliko ustaničkih Odbora raspoređenih u: Osijeku ili Đakovu, Zagrebu, Karlovcu, Zadru ili Splitu.⁴⁶⁶³ Prema „*Programu*“ *jugoslavenske politike*“ bilo je kao konačni cilj zamišljeno „oslobađanje Hrišćana pod jarmom turskim stenjajućih, za stvoriti polje radi sajedinjenja sviju jugoslavenskih plemena u jednu saveznu državu“. Na čelu cijelog pokreta trebali su ravnopravno da stoje Beograd i Zagreb, koji su, prema „Planu“ predstavljali „dva stožera, na kojima se (trebala) jugoslavenska stvar sva okretati“, zbog čega je između ta dva grada trebalo da postoji „vječno sporazumijenje“. U istom dokumentu bilo je navedeno, kako je „Narodnost Hrvatska i Srbska-jedna jugoslavenska“ pri čemu je naglašeno, da se vjere „ne (bi) (smjele) ni u najmanje narodne stvari miješati“, te da je budućoj takvoj državi „jedini osnov (trebala biti) narodnost“.

⁴⁶⁶⁰ P. T. Проороковић Невесињац, *Буна 1874. и устанак у Херцеговини 1875. год.*, Браство Друштва Светог Саве, књ. 20, IX и X, Београд 1902, 142.

⁴⁶⁶¹ A. Orešković-knezu Mihajlu, Bеоград, 25. avgust 1866, u: P. Korunić, *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866-1868*, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU, Zagreb 1981, 77; O sporazumijevanju srpske vlade i hrvatske Narodno-liberalne stranke 25. avgusta 1866. oko formiranja jugoslavenske države kod: B. Новак, *Једно спорно питање из српскохрватских односа шездесетих година прошлога века*, ИЧ, бр. 1-2, год. I (1948), Београд 1949, 188-189.

⁴⁶⁶² *Politik*, Nr. 110, Praha 21. 4. 1871. u: B. Калај, *Дневник (1868-1875)*, Београд 2002, 740.

⁴⁶⁶³ *Plan o pripremanju akcije u Bosni i „Program“ jugoslavenske politike*, u: P. Korunić, *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866-1868*, 77-78.

Pisci ovog Programa naglasili su, kako je vjera bila ta koja je ove narode dijelila i rastavljala „na troje“. Iz navedenog razloga vjera nije trebala da bude „principom za ujedinjenje u jednu državu“. Beograd je, s obzirom da je imao vlastitu vladu i „sva vojnička sredstva na raspoloženju“ trebao da bude prirodan „centrum za diplomatsku i vojničku radnju“.⁴⁶⁶⁴

Planirani pokret (Garašanin je precrtao atribut jugoslovenski-P. K.) trebao je da otpočne iste godine. Dogovoreno je, da se „ni Srbija ni Hrvatska ne (trebaju) u prvi mah javno miješati da ne bi izazvale intervenciju velikih sila, a naročito Austrije, koja (je) zato traži(la) povoda“. Takođe, „pokreti Hrišćana u Turskoj“ (Garašanin je precrtao riječ bosanski-P. K.) trebalo je prema ovom Programu, „da nose na sebi karakter strogo lokalni, (kako bi se mogli) smatrati kao čista unutrašnja turska razmirica“. Zato je zamišljeno, da ga u Bosni i Hercegovini učini „narod bosansko-hercegovački“. Srbija i Hrvatska imale su zadatak, kako je u „Programu“ bilo navedeno da pokrete proizvedu „ispod ruke sa četama, (koje su trebale) iz Srbije, Crne Gore, Dalmacije, Hrvatske i Slavonije dobro uređene i nužnim snabdjevene potajno i jednovremeno ući u Bosnu i Hercegovinu, da tamo po smišljenom planu podignu sav narod“. Privremenu vladu je trebalo obrazovati odmah na početku ustanka, koju su morala „sačinjavati lica iz mjestnih žitelja“. (Garašanin je dopisao: „*Čim ustanak bude dobro rasprostrt obrazovaće se privremena vlada, kojoj će duša biti nekoliko Srbalja i Hrvata, izmiješana sa Bošnjacima. Oni će uzeti sva tri tamošnja vjeroispovjedanja*“-P. K.). Vlada je kasnije trebala da formira skupštinu, koja je imala zadatak da poput Srbije izjavi kako ustanici „poštuju načelo integriteta Turske carevine“. Narodna vojska u Bosni i Hercegovini obrazovala bi se „od tamošnjih žitelja“. Pogраниčni odbori bi bili raspoređeni u Slavoniji, Hrvatskoj i Dalmaciji, dok bi Glavni centralni odbor bio u Beogradu i to pod predsjedavanjem jednog člana vlade.⁴⁶⁶⁵ Na kraju je bila naglašena misao, da se „za stvar patriotsku mora(lo) iz čista patriotizma raditi, kogod sa imenom patriota se diči(o)“.⁴⁶⁶⁶ Još u vrijeme izrade Načertanija, Garašanin je zastupao stav o neophodnosti uključivanja hrišćanskih seljaka u špijunske poslove.⁴⁶⁶⁷ Poznat je njegov stav još od prije petnaestak

⁴⁶⁶⁴ Isto, 82.

⁴⁶⁶⁵ Isto, 83-84

⁴⁶⁶⁶ Isto, 85.

⁴⁶⁶⁷ Лонгин, н. р., 37.

godina, da se u Bosni za nacionalno-političke agente ne uzimaju bogati trgovci, koji su gledali samo lične interese, „pa (su) se zbog toga boj(ali) bune“.⁴⁶⁶⁸

Novi talas reformskih zakona za Bosnu i Hercegovinu započeo je u avgustu 1866. kada je bilo naređeno, da se u „novih sudovih ima(o) biti po jedan sveštenik od obadva vieroizpoviedanja kèrštjanska, iztočnog naime i zapadnog“. Bilo je veoma indikativno što su bosanski franjevci, koji su bili jedini katolički fratri u Bosni počeli da vode „neku čudnovatu politiku“ odbijajući da se uključe u rad tih sudova. Ovo njihovo izbjegavanje nije bilo potpuno jasno. Pomišljalo se, da ako im nije bila „svèrha nepristat i neudioničtvovat u zloupotrebljavanju, koje (su) čin(ili) pomenuti sudovi (ili) što n(isu) ima(li) zato plaće“, da je razlog ovakvom njihovom ponašanju bio taj „da se ne bi zamierili svojim sunarodnikom begovom i Turkom ostalim“. Organizacija novih sudova povećala je „osoblje činovnikah“, a njihova plata bila je „znatno uzmnožana“. Sudske presude pisane su i dalje na turskom jeziku, a otežavajuću okolnost predstavljala je stara činjenica, da „Turci bosanski n(isu) razumij(eli) turskog jezika, izvadivši vèrlo mali broj“. To je bio jedan od osnovnih razloga što je bosanski valija Osman-paša obećao da će nove uredbe „obnarodovat na slavjanskom jeziku“. Hrvatski nacionalisti priželjkivali su da se kod objavljivanja ovih naredbi koristi narječje „hèrvatsko, koje je (bilo) jednako s bosanskim“. Međutim, njihova nadanja izjalovila su se, pošto su sve pomenute naredbe bile ispisane na „nekakva pol listića u 3 paragrafa“. Da čitava stvar bude apsurdnija, naredbe su bile štampane „pismeni gèrkimi, (a ne) ćirilicom, ili latinicom“, kako se očekivalo. Turski činovnici, valjda poistovijećujući grčko pismo sa slovenskom ćirilicom smatrali su, da bi ove naredbe mogli čitati ako niko onda pravoslavni. Bosanski Muslimani („poturčenjaci bosanski“) nisu čitali arapsko pismo, jer iako „vièroizpoviedanja su (bili) Muhamedova, ništa-nemanje, sasvim su (bili) načela drugog, nit (su) se rado prijatelj(ili) s osmanlijami izvan za nevolju“. Osjetivši da bi neki muslimanski Bošnjaci „nepazeći na vieroizpoviedanja različnost, mogli do sporazumljenja doći“ sa bosanskim hrišćanima, bosanski valija Osman-paša je neke od njih vješto podsticao „za muhamedanizmom“. Nekim hrvatskim nacionalistima je Osman-pašino otvaranje štamparije u Sarajevu izgledalo i kao želja, da uz pomoć nje i

⁴⁶⁶⁸ Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин шеф политичке пропаганде међу Југословенима 1849-1853*, Политика-Божићни број, број 9926-Година XXXIII, Београд, 6, 7, 8 и 9 јануар 1936, 13.

jednog društva širi mržnju „medju Bošnjaci od tri vieroizpoviedanja, muhamedanskog naime, kèrštjanskog iztočnog i zapadnog“. Gavro Vučković teretio se od hrvatskih nacionalista kao Osman-pašin pomagač, koji je bez imalo stida ili zazora javno branio „upravu Osman-pašinu uzpèrkos tolikimi jasnim svietočbam“. Hrvatski nacionalisti iz austrijske Vojne Krajine upozoravali su na „Vučkovića, koji (je) hvali(o) samo sebe i brani(o) Osman-pašu“ kako bi politički najkorisnije bilo, da „svaki rodoljub Bošnjak valja da ga se kloni, jer je (bio) opasan“. Pored toga, oni su strijepili da bi „tiskarnica dakle pod upravom Osman-pašinom u Sarajevu, veoma (bi mogla) po narod biti ubitačna, dočim (bi) se dakako tudie tiska(le) takve novine, koje (bi) bi(le) Osmanov organ“.⁴⁶⁶⁹ Negdje u približno vrijeme u Sarajevu su mladi srpski nacionalisti ilegalno osnovali famozno „Društvo za kupljenje narodnih umotvorina“, očito po direktivi nedavno osnovane „Ujedinjene omladine srpske“.⁴⁶⁷⁰ Nesumnjivo, osnovni zadatak ovog Društva bio je, da putem prosvjete unapređuje srpsku narodnost u Bosni.⁴⁶⁷¹ Vođe ovog „Društva srpske omladine“, kako ga naziva V. Skarić bili su tešanjski učitelj Stevo Petranović i Kosta Hadži-Ristić.⁴⁶⁷² Neki anonim (Kosta Hadži-Ristić?-B. T.) je avgusta 1867. u novosadskoj Danici za ovo srpsko nacionalističko udruženje u Sarajevu vrlo optimistično napisao, da je: „*društvo od prosvjete, koje će kratko vrijeme kao mrtvo postojati, ali će poslije rasti*“.⁴⁶⁷³ Ruski konzul Ščulepnikov uočio je ljeta iste godine diferencijaciju pravoslavne opštine na dvije „partije“, trgovaca starije generacije i mladih Sarajlija obrazovanih u evropskim školama. Od tada su se u Bosni počeli stvarati, kako su Rusi tvrdili, takozvani „politički kružoci, rodila se bosanska Omladina, počela (je) propaganda serbo-slavjanska“.⁴⁶⁷⁴ Bosansko-srpska omladina nije bila ništa manje nacionalistička od svoje starije sestre „Ujedinjene omladine srpske“, osnovane iste godine u Novom Sadu. Prema riječima S. Jovanovića ovoj srpskoj demokratsko-romantičarskoj omladini: „*Praviti se Srbin, i to veliki Srbin, pa čak po malo i lud Srbin, bilo je onda 'moderno'*“.⁴⁶⁷⁵

⁴⁶⁶⁹ NN-198/XXXII, 29. 8. 1866.

⁴⁶⁷⁰ Н. Урић, *н. п.*, 2012, 213.

⁴⁶⁷¹ М. Екмеčić, *Ustanak u Bosni 1875-78*, Sarajevo 1973, 56.

⁴⁶⁷² В. Скарић, *н. п.*, октобар 1933, 594.

⁴⁶⁷³ Д-23/VIII, 20. 8. 1867.

⁴⁶⁷⁴ И. Тепић, *н. д.*, 203-204.

⁴⁶⁷⁵ С. Јовановић, *н. д.*, 236-237.

U Beogradu se tokom 1866. u javnosti pojavila propagandna knjižica „Knez Mijajlo i budućnost južnih Slovena“ nekog anonimnog autora. Ovaj anonimus-srpski i jugoslovenski nacionalista M. M. M. isticao je, kako je „najsvetiji zadatak Srbije, koga je dobro poimala i vlada Kneza Mijajla i narod, (bio) taj, da se u Srbiji koncentruju sve težnje, koje (su) se (tada) kre(tale) među južnim Slovenima“.⁴⁶⁷⁶ Isti autor je tvrdio, kako je Srbija bila „duša u telu jugoslovenskih naroda“,⁴⁶⁷⁷ zatim „’kotva spasenja’ južnom Slovenstvu“, kao i „prirodna osovina, oko koje (je) valja(lo) da se kreće kolo južnog Slovenstva“.⁴⁶⁷⁸ Ovo je mogao biti jedan od osnovnih razloga zbog kojih je avgusta iste godine Osman-paša obrazovao jednu vrstu uniformisanih špijuna ili agenata, nešto „poput austrijskih prijašnjih žandarah“. Njihov svakodnevni zadatak bio je: „*gledat na čistoću u varoših, motrit, gdje se što radi i govori, jednom riečju, gledat na poredak*“. Za obavljanje ovog posla oni su „primili tajnu instrukciju i prisegu viernosti od vezira, odkud se i prozvaše: špiuni“. Trenutno u Sarajevu je bilo 12 i to: „8 muhamedanacah, 2 kerštjanina, jedan naima katolik, a drugi iztočnog viëroizpoviedanja, i 2 židova“. Često se dešavalo da su ovi špijuni, „nerazumijući svoju dužnost, oli bolje rekav, po nalogu svojeg gospodara, više putah obied(ili) nedužna čoviëka, koji (bi) mora(o) otić(i) u zatvor, oli globe platit, koliko (bi) zaišt(io) milostivi gospodar“. U Sarajevu, ne samo da su postojale „ovakv(e) uhode javn(e), već ih (je bilo) i po selih, tajnih, bez ikakve oprave izvanredne“. Raspored špijuna među stanovnicima, bio je takav da su „medju Turcima (bili) Turci, medju kërštjanima (bili su) kerštjani podkupljeni, da dokazuju, ako (bi) se tko gdje potuži(o) na upravu Osmanovu, pa ma najpravednija tužba i umiesna bila“. Osim reforme u administraciji nastojao je Osman-paša u to vrijeme „uredit Bosnu, toga radi poče (o) (je) mostove, puteve, vojarne i druga zdanja podizat“. Slabost njegovih reformi ležala je u činjenici što je on ovim velikim zahvatima najviše opterećivao najsiromašnije. Poslovanje bosanskog valije bilo je sve više stavljano pod sumnju. Prije svega, postavljalo se pitanje njegovog ličnog bogaćenja, pogotovo od vremena doseljavanja u Bosnu velikog broja Muslimana iz Srbije za čiju se odštetu koju je uredno plaćala srpska vlada sumnjalo da ju je on lično prisvajao.⁴⁶⁷⁹ Kada je riječ o najsiromašnijim

⁴⁶⁷⁶ M. M. M., *Knez Mijajlo i budućnost južnih Slovena*, Beograd 1866, 7.

⁴⁶⁷⁷ *Isto*, 9.

⁴⁶⁷⁸ *Isto*, 12-13.

⁴⁶⁷⁹ NN-199/XXXII, 30. 8. 1866.

stanovnicima, najviše su stradavali siromasi među bosanskim Muslimanima. U Sarajevu se još od zime prikupljao veliki broj redovnih i rezervnih vojnika iz svih dijelova Bosanskog pašaluka. Među bosanskim Muslimanima mobilisani su bili samo najsiromašniji, „koji (su) se fakir fukar(a) z(vali)”, a liferovani su „na granicu Sèrbsku duž Drine”.⁴⁶⁸⁰ Ne može se tvrditi da bosanski valija Osman-paša nije imao razumijevanja za domaće, bosansko hrišćansko stanovništvo i njegove osnovne civilizacijske potrebe. „Jeromonah(a) Teofil(a) (Petranović-B. T.) i sveštenik(a) Sav(u) Kosanović(a) i gospod(u) učitelj(e) Jakov(a) i Nikol(u) Spaić” on je u septembru 1866. pohvalio, a „odlične učenike (u) sarajevskom pravoslavnom učilištu” nagradio „sa dvesta knjiga u o(n)dašnjoj vilajetskoj pečatnji”.⁴⁶⁸¹

Reakcije u Srbiji na neke vijesti po kojima je „Hristijanski narod („Христијански народ“) u turskim oblastima, a u srbskoj zemlji Bosni („србској земљи Босни“) likovao“, kada je saznao da bi se Bosna mogla ustupiti Austriji u naknadu za Veneciju bile su potpuno negativne. U Srbiji se vjerovalo, da su „osećaji hristijansk(og) naroda, a naročito srbskog naroda („србског народа“) bilo u Bosni, ili ma u kom kraju Turske“ bili potpuno orijentisani prema Srbiji. Vjerovalo se da su simpatije srpskog naroda u Bosni bile „samo na strani onoga, koji n(ije) staj(o) na put slobodnom razvitku njegovom u duhu istorije i narodni njegovih predaka“. Takođe, „svako drugo smeranje smatra(li) (su) oni za novo porobljenje, a nikako za izbavljenje od iga, pod kojim (je) on još (uvijek) stenj(ao)“.⁴⁶⁸² Ipak, izgleda da su bosanski Muslimani pokazivali više netrpeljivosti prema Austriji od bosanskih Srba. Tako su, na primjer, muslimanski prvaci iz Banjaluke bili već početkom oktobra 1866. uglavnom neraspoloženi prema Austriji. Konzulski austrijski izvori navode, kako su „ortodoksni“ Muslimani u ovom gradu već saznali da se na sultana vršio pritisak da preda Bosnu Austriji, kao odštetu za Veneciju.⁴⁶⁸³

U Bosni i Hercegovini je početkom oktobra 1866. među „mahomedansk(im) pučanstvo(m)“ sve aktuelnijim postalo staro vjerovanje, po kome je Bosna trebala „samo 4 stotine godina pod sultanovim gospodstvom jadikovati“, nakon čega se trebala „onda

⁴⁶⁸⁰ NN-67/XXXII, 22. 3. 1866.

⁴⁶⁸¹ »Bosna« br. 17 od 17 septembra 1866, u: H. Ćurić, »Bosna« o školskim i prosvjetnim prilikama u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turske (Grada za istoriju školstva i prosvjete u Bosni i Hercegovini), Naša škola, br. 1-2, God. VII, Sarajevo 1956, 77.

⁴⁶⁸² CH-100/XXXII, 27. 8. 1866.

⁴⁶⁸³ G. Šljivo, n. r., 1984, 57.

opet osloboditi“. Ova nadrivjerovanja brzo su se proširila u narodu, zbog čega su se tamošnje „vojničke i gradjanske oblasti strašno uznemirile, da bi se to ipak moglo dogoditi“. Prvaci među bosanskim Muslimanima su „svaki dan vieća(li) i dogovara(li) i neprestano (slali) ljude u Carigrad po nove naputke“. Članovi medžlisa putovali su u isto to vrijeme po mnogim krajevima Bosne i Hercegovine, „da se na jednoj strani obavieste, kako (je) narod misli(o), a na drugoj da tobožnje sèrbske i ruske opravnike vrebaju i hvataju, kojih je kako (se tvrdilo bilo), sila u zemlji, da narod proti porti pobune“. Osim toga, nezadovoljstvo zbog loše ekonomske i finansijske situacije samo je dodatno otežavalo sprovođenje novih reformskih aktivnosti. Gotovo svim državnim činovnicima „od najvećeg do najnižeg, kano svim mušiom do prostoga vojnika zaustavljena je (bila) ovomiesečna plata, (a), osim toga nije vojska već po godine (bila) platjena“. Uz to, da nevolja po vojsku bude veća u Bosnu je bilo „došlo tuđjih opravljajačah i dobavljačah za potrebe vojske, (koji su) silom išt(ali), da im se već jednom stare tražbine namire“. Zbog nedostatka svježih vojnih snaga, bosanska vlada je „zapoviedila, da se popis bašibozukah iznova pregleda, kojekakvi manjak nadopuni i za oružanje postara“. Ovo je ogorčilo i same bosanske Muslimane („urođjene Turke“). Oni su dobro upamtili kako je Bosna čak i prije dvadesetak godina imala više autonomije ili „svoju vlastitu upravu, (dok je) pod (t)adašnjom stežućom upravom pojedinih samovoljnikah nekdašnji stari samoupravni život jadne Bosne (bio) sasvim ugušen“. ⁴⁶⁸⁴

Britanska vlada, kojoj je više od svih drugih velikih sila bilo u interesu očuvanju cjelovitosti Turske, raspolagala je početkom novembra 1866. informacijom o srbijanskom planu stvaranja nekakvog „Srpskog kraljevstva“ na čitavom Balkanu. ⁴⁶⁸⁵ Ovo je, nesumnjivo, moralo imati veze sa nastupajućim uznimerenjem kod bosanskih Muslimana. U Sarajevu, ⁴⁶⁸⁶ kao i u nekim drugim dijelovima Bosne se početkom

⁴⁶⁸⁴ NN-242/XXXII, 20. 10. 1866.

⁴⁶⁸⁵ С. Рајић, *Велика Британија и градско питање 1866/1867-борба за Београд*, Београдски историјски гласник, IV, Београд 2013. (u daljem navođenju: С. Рајић, *Велика Британија и градско питање 1866/1867-борба за Београд*), 128.

⁴⁶⁸⁶ Zbog epidemije kolere u Sarajevu bosanski valija se krajem oktobra 1866. sklonio na neko sigurnije mjesto izvan grada. (*Console Cesare Durando-Al ministero in Firenze (Governo italiano)*, Sarajevo 27 ottobre 1866, u: P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu [1863-1870 godine]*, 116.); I sarajevski Srbi, pogotovo trgovci planirali su iseljavanje u Sarajevsko polje, jer ih je do sredine oktobra umrlo 48-oro, uglavnom siromašnijih Srba, dok su bogati pobjegli iz grada. Pomoć su dobili od Srbije. Iz Beograda, Jovan Marinović „Bošnjo“ im je slao nekakve lijekove. Kolera je zadala veliki udarac glavnom gradu Bosne. Od ukupno 24.488 „Muslomana“ („Мусломана“) umrlo je do kraja

novembra 1866. među bosanskim muslimanskim prvacima pojavio određen broj onih koji su ozbiljno kovali planove za budući napad na Srbiju. Po njima, Srbiju je trebalo „iznova i za kratka ratovanja“ ponovo umanjiti. Tih su dana iz Hercegovine i sa dalmatinske granice u Bijeljini bila prebačena četiri bataljona bosanske vojske. Oni su se trebali rasporediti „uzduže sèrbske granice“. Na čelu vojske koja je trebala da izvrši invaziju na Srbiju, trebao je da bude lično bosanski valija Osman-paša.⁴⁶⁸⁷ Dok je „vojska bosansko-osmanska“ marširala polovinom decembra 1866. prema Drini korespondencija između beogradskog i bosanskog valije postala je dosta učestalija. I sarajevski Srbi mogli su tada da osjete, kako je „sèrbsko ime zasmèrdjelo vladi bosanskoj kao vragu tamjan“. To je nekima od njih bilo vrlo čudno i neobično, s obzirom da od Srbije u to vrijeme nije bilo „lojalnije sultanu provincije, nego je (bila) kneževina sèrbska“. Njihova razmišljanja išla su za tim, da bi i za Bosnu bilo najbolje da bude „pod knezom ili vladarom kèrštjanskim, makar sizerenom porte“ i da bi kao takva ona „bila sultanu viernija nego (što je bila) (t)ada“.⁴⁶⁸⁸ U sarajevskom naselju Morić Hanu, u blizini Husref-begove džamije, stanovao je od toga vremena „Srbin Đorđe Kuković“ („der Serbe Gjorgjo Kuković“) pod izgovorom da trguje duvanom, ali sa glavnim zadatkom da u Bosni osnuje srpski „revolucionarni komitet“ („ein Revolutionscomite“) u koji bi se uključio veći broj srpskih trgovaca, učitelja i popova. Tomo Herkalović svjedoči, da je Kuković bio u službi ruskog poslanika u Carigradu grofa Ignjatijeva.⁴⁶⁸⁹ Tada se, prema austrijskim saznanjima, po Bosni vrzmao neki ruski agent. Predstavljajući se lažno kao fotograf Buse Bousse, ovaj je za svoje špijuniranje tražio pomoć samo među pravoslavcima. Zamjenik konzula Jovanovića, Reglija pisao je o ovom slučaju ministru Bojstu, uz komentar, da će Buse pomoć najvjerojatnije dobiti, budući da je njihov karakter bio takav da su pravoslavni u Bosni, kako je naveo, od „heroizma više voljeli lako oslobodoenje, bez prolivanja vlastite krvi“.⁴⁶⁹⁰ Kada je riječ o srpskim trgovcima ruski panslavisti su imali saznanja kako oni nisu imali gotovo nikakvog uticaja na bosanske pravoslavne, kao i da bi u slučaju ustanka oni ostali savršeno mirni. Oni su vrlo dobro znali, da je sav ustanički

oktobra 1866. njih kupno 257-oro. Od 6.100 „Pravoslavni(h)“ („Православни“) umrlo je 112-oro. „Katolika“ („Католика“) je u Sarajevu živjelo 312, a umrlo ih je od kolere 34-oro. Od 2.100 Jevreja preminulo je 19-oro. (Д-27/VIII, 30. 9. 1867.)

⁴⁶⁸⁷ NN-254/XXXII, 5. 11. 1866.

⁴⁶⁸⁸ NN-300/XXXII, 31. 12. 1866.

⁴⁶⁸⁹ T. Herkalović, *O. c.*, 23.

⁴⁶⁹⁰ G. Šljivo, *n. d.*, 2005, 405.

potencijal bio u seljacima, koji se, ipak, ne bi pobunili bez pomoći Srbije.⁴⁶⁹¹ Osim srpskih seljaka, od ruskih agenata su bili naročito pridobijeni brojni pravoslavni popovi. Novi austrijski konzul Has pisao je 30. januara 1867. godine Bojstu, kako je glavni katalizator „srpske propagande“ među seljacima i popovima bio ruski konzul Ščulepnikov.⁴⁶⁹² Ruse je u to vrijeme najviše brinula namjera Austrije, koja je za slučaj raspada Turske imala već načinjen plan prisajedinjenja Hercegovine.⁴⁶⁹³ U livanjskom kraju su vijesti o skoroj austrijskoj okupaciji cijele Bosne i Hercegovine početkom januara 1867. prenosili splitski i sinjski preprodavci trgovačke robe.⁴⁶⁹⁴ Kao i uvijek, Britanci su smatrali da je Rusija bila ta koja je gurala Srbiju u rat sa Turskom. Njih su naročito iritirale vijesti sa terena, da su Srbijanci poslali tada vojnike na granicu sa Bosnom, pozivajući nekakvom proklamacijom i hrvatske Srbe u Vojnoj granici u rat protiv Turaka.⁴⁶⁹⁵

Moderna Evropa imala je saznanja, da su turske vlasti i tokom šezdesetih godina XIX vijeka živjele praktično od plijena, odnosno ubiranja poreza od sebi potčinjenih hrišćanskih seljaka. Porez je, istina bio umjereno proporcionalan državnim potrebama, ali je zbog hirovitosti pokrajinskih namjesnika od tih poreza veoma mali dio završavao u javnoj riznici.⁴⁶⁹⁶ Mnoge evropske vlade dolazile su na misao, da je za dobrobit čovječanstva i napredak civilizacije bilo bolje da neke provincije evropske Turske pređu u „ruke hrišćanske većine“. Međutim, prema shvatanjima nekih savremenih pisaca političkih traktata, „Bosanci“ („the Bosnians“) su zajedno sa Bugarima i Jermenima spadali u onu etničku grupu koji „nisu predstavljali nacionalnost“ („do not constitute nationalities“) i koja je imala želju da postane nezavisna. Kada je riječ o „Bosancima“ („the Bosnians“) (hrišćani u Bosni-B. T.), oni su najviše zbog blizine Srbije i Crne Gore radije htjeli da budu slovenski narod, nego da ostanu u svome bijednom stanju.⁴⁶⁹⁷ Od ove konstatacije nije odudarala ni ocjena britanskog konzula Holmsa iz februara 1867. po kome je cjelokupno bosansko stanovništvo činilo: neuko seljaštvo, vrlo malo prosvječeno

⁴⁶⁹¹ M. Екмечић, *н. д.*, 2, Београд 1989, 189.

⁴⁶⁹² G. Šljivo, *н. д.*, 2005, 417.

⁴⁶⁹³ A. M. Горчаков-Александрѹ II, [Петроград] 25 пољвря 1866. г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875*, 71.

⁴⁶⁹⁴ G. Šljivo, *н. д.*, 2005, 413.

⁴⁶⁹⁵ С. Рајић, *Велика Британија и градско питање 1866/1867-борба за Београд*, 136-137.

⁴⁶⁹⁶ *The East and West An Oriental and Former Rayah*, Athens 1868, 7.

⁴⁶⁹⁷ *Ibidem*, 49.

zemljoposjedništvo, nešto trgovaca u raznim gradovima i vladinih činovnika. Jednom rječju, po Holmsu su svi stanovnici bili prirodno indolentni i protiv napretka, jednako bosanski Muslimani i hrišćani.⁴⁶⁹⁸ Slično je mislio i francuski konzul Mulen, koji je konstatovao, kako je u Bosni vladalo istinsko neznanje, jednako kod nižih, kao i kod najviših državnih službenika.⁴⁶⁹⁹

Krivicu za neizvođenje ustanka planiranog za kraj 1866. njeni organizatori su pripisivali nekom bosanskom franjevcu, koji je turskim vlastima odao sve njihove planove. Njegovo prijavljivanje razdražilo je bosanske Muslimane, da početkom 1867. započnu veliku pretragu oružja i municije kod hrišćana. Stalna strepnja od moguće akcije srpske vojske doprinijela je da se Porta početkom 1867. opredjeli za slanje u Bosnu pojačanja od 30.000 vojnika. Bosanski valija je pisao u Carigrad, kako se „n(ije) uzda(o) u stalan mir“. Njega je posebno zabrinjavala činjenica što su hrišćani u njegovoj zemlji bili „svuda ljuto ogorčeni na Turke“ i što su se sve više „uzda(li) u pomoć evropskih sila“. Bosansku vladu i njega lično brinuo je najviše jedan srpski letak ili neka vrsta proklamacije koja je bila uhvaćena u januaru iste godine. U njemu se pozivao „narod sèrbski“, kao braća „od sve tri vière“ i kao braća „po kèrvi i jeziku“ da: uzmu „svi zajednički mač u ruke protiv Osmanlije, koji (im) je hiljadu zalah učinio, koji (im) je živi grob izkopao i (njihovu) do(t)adašnju sreću u nj zakopao!“ U proklamaciji se dalje poručivalo, da svi zajedno treba da udare „na Turčina Osmanliju“ uz poruku, da „tko (je) vier(ovao) (u) Muhameda, neka zida džamie poslie slobodno, a tko (je) vier(ovao) (u) Hrista, neka zida cèrkve i oltare“. Bosanskog vezira naročito je morao da razbjesni poziv upućen „Turcima Bošnjacima“ u kome su se oni nazivali „jednokrvn(om) brać(om)“. Njima je u proklamaciji bila obećana potpuna sloboda i ravnopravnost.⁴⁷⁰⁰

U mnogim krajevima Bosne i Hercegovine se u januaru 1867. moglo uočiti, kako su mnogi „turski begovi (vlastela slavenske kèrvi a osmanske viere) (bili) vèrlo nezadovoljni“, osjećajući da su im se sve više „uzkratj(ivala) njihova feudalna prava“. Bosanska vlada izvršila je među njima neku vrstu istrage i „kod više begovah našlo se je pisamah, koja su (bila) vèrlo opasna sadèržaja, a više su ih već i pozatvarali“. Bili su optuženi, „da su sa sèrbskom vladom učinili zavièeru, koja je obrekla, da će (se) u Bosnu

⁴⁶⁹⁸ E. Radušić, *n. d.*, 199.

⁴⁶⁹⁹ M. Šamić, *n. d.*, 128.

⁴⁷⁰⁰ NN-6/XXXIII, 8. 1. 1867.

uvaliti, ako begovi na oružje ustanu”. Uporište za niz istražnih mjera, koje je tih dana sprovela bosanska vlada pronalazeno je u uznemiravajućim vijestima koje su svakodnevno dolazile iz Srbije. Vlada je bila vrlo detaljno informisana o prevoženju velike količine „ratnih spravah, osobito topovah od strane biogradske vlade na sèrbsko-tursku granicu u zapadu”. „Sèrbski tergovci” u Bosni, koji su putovali u Srbiju proširili su „viest da (je) biogradska vlada kup(ovala) na velike ratne spreme i strieljivo”. Na iznenađenje mnogih „u Diakovu, po svoj prilici po nagovaranju begovah, došlo je do oružanog sukoba izmedju Sèrbaljah turske viere (bosanski Muslimani-B. T.) i turske vlade”. Ova grupa begova pripadala je najvjerojatnije onoj političkoj struji, koja je bila sklonija sporazumu sa srpskom vladom. Među pobunjenim bosanskim Muslimanima bio je i određen broj „činovnikah turskih miestnih oblasti”.⁴⁷⁰¹ Neki članovi srpske vlade dobili su uvjeravanja od nekih bosansko-muslimanskih begova, da bi „kod loših izgledah (t)a(d)ašnjih po Turke“, zaista mnogi od njih prešli na „kèrštjansku (pravoslavnu) vieru, čim turske vlasti nestane“. Srpski političari bili su uvjereni da bi se ovim primjerom bosanskih prvaka zasigurno povelala i „ostala turska fukara”.⁴⁷⁰² Za nacionalno-političku agitaciju kod bosanskih Muslimana angažovala je srpska vlada beogradskog trgovca Sali H. Asanovića, koji je imao rođake u Bosni. Asanović je po zadatku među bosanskim Muslimanima propagirao autonomiju za Bosnu, kakvu je tada imala Srbija. Pokušao je i uspio da ostvari lične kontakte sa zvrničkim hodžom hadži Rešid-agom i savjetnikom sarajevskog medžlisa hadži Kaler-agom. Drugi agent, Petar Vasić imao je kontakte sa: Ibrahim-begom iz Bijeljine, Junus-begom iz Vlasenice i Ali-begom Osmanom Tuzlapašićem iz Tuzle. Tuzlapašić se Vasiću hvalio, kako je poticao od srpskih srednjovjekovnih vladara Dejanovića.⁴⁷⁰³ Neke srpske institucije izvan Srbije i najvjerojatnije mimo znanja i volje beogradske vlade su tokom januara 1867. nastavile sa pojačanom agitacijom među „Srbima u Bosni” („dei Serbi on Bosnia”). U agitovanju za pobunu, među njima je osim „Napredka” prednjačila i neka druga novosadska štampa. Smatrajući sve stanovnike u Bosni Srbima, odnosno „braćom po religiji, po krvi i po jeziku”. („Popoli delle nazione Serba, fratelli delle religione...fratelli per sangue e per lingua.[...]”), ove novine su ih pozivale „u revoluciju protiv Turaka Osmanlija” („Turchi

⁴⁷⁰¹ NN-29/XXXIII, 5. 2. 1867.

⁴⁷⁰² NN-57/XXXIII, 9. 3. 1867.

⁴⁷⁰³ В. Војводић, *Тајни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868-1872)*, 92-93.

Osmanli”). Posebno se u budućoj pobuni naglašavao značaj učešća „braće Turaka Bošnjaka („Fratelli turchi bosniaci”), koji su sa pravoslavnim bosanskim Srbima bili „braća po krvi” („fratelli sangue”). Proglasi su pozivali da se „jedna nacija tri religije” („la nazione delle tre religioni”) konačno podigne „za oslobođenje Bosne”.⁴⁷⁰⁴ Srpski nacionalisti smatrali su da su svi stanovnici Bosne i Hercegovini bili Srbi i to štokavci sa tri različita dijalekta: zapadnog, južnog i istočnog. Prvi-zapadni govorili su katolici od Dalmacije do Neretve, u sjevernoj Hercegovini, kao i katolici u srednjoj Bosni i u Turskoj Hrvatskoj. Drugi-južni („херцеговачки“) govorili su u južnoj Bosni, i istočnoj Hercegovini do Dubrovnika, a treći-istočni („босански“) „Srbi istočne crkve u Bosni“ („Срби источне цркве у Босни“), zatim u „Turskoj Hrvatskoj“ („Турској Хрватској“).⁴⁷⁰⁵

„Sabor, unicum parlamentarni u prosvietljenome svijetu“ održan je početkom 1867. u Sarajevu. Na otvaranju ove skupštine bosanski valija Topal Šerif Osman-paša rekao je, da je „narod vilajeta Bosne trudoljubiv, vieran i odan svojoj vlasti, i da su mnogi Bošnjaci bili zaslužni za carevinu otomansku“. On je u političkom govoru naglasio, da „kao što ništa na ovome svijetu nije (bilo) postojano, tako (je) i narod bosanski po vremenu obuze(lo) neznanje, pa uzdajući se u svoju vojničku sposobnost i u snagu pokušavali (su) neki iz njegove sredine da se protive carskim naredbama“. Na sreću, istakao je bosanski valija „na skoro zatim bješe zemlja dovedena u dobar poredak, (od tada) se s oduševljenjem pokorava sultanu i njegovim vlastima“. Osman-paša vjerovao je u perspektivnost pod njegovom vladavinom formirane „u bosanskom vilajetu vojničke regimente, kao i što su mnoge škole (bile) podignute za izobražavanje mladeži“. Po njemu je samo prosvjećen i obrazovan „narod bosanski“ bio sposoban tek tada „sve svoje sile upotriebiti na to, da se odèrži snaga i samostalnost carstva otomanskoga“. On se, kako je istakao pouzdano nadao, „da će narod bosanski za kratko vrième doći do toga, da će vilajet (bosanski), koji je (bio) sastavni dio otomanskoga carstva, biti kao krasno uredjen vèrt“. Naglasio je značaj izgradnje puteva, kojim su mogla „kola ići i prenositi putnike i tèrgovačku robu s malom mukom a s velikom sigurnoštu, čega je radi ustanovljeno i kolsko društvo“. On je uporedio nekadašnji bosanski vilajet, koji je imao

⁴⁷⁰⁴ *Console Cesare Durando-Al ministero in Firenze (Governo italiano)*, Sarajevo 24 gennajo 1867, u: P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izvjestaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*, 123.

⁴⁷⁰⁵ Вила-35/III, 1867.

„svoj nepristojan izgled u tome, što je bio kao nekakav ogradjen vèrt“ sa sadašnjim, koji to više nije. Naročito je hvalio što je pokraj Drine i Save podignuto „više od dviesta karaulah (stražah), gdje se pazi(lo) na mir i sigurnost ovog vilajeta“. Takođe, nije zaboravio i da se pohvali što je izbjeglim Muslimanima iz Srbije napravio „šest varošica u ovom vilajetu“. On je započeo i sa formiranjem „ustanova kasah štedionica po pojednih miestih Bosne“, ali one još nisu bile dovršene. Potreba za ovim kasama ogledala se u činjenici, da bi one mogle u perspektivi „prinositi zemljodielcem u ovom vilajetu“. Podsjetio je i na to, da se „svèršila godina danah, kako je ustanovljen bosanski vilajet“ kao i da su po 80 članu ustava iz naroda „izabrani“ njegovi predstavnici, kojima je zadatak bio da dolaze na skupštinu u Sarajevo „radi viećanja o zemaljskoj potrebi“. Na kraju svoga izlaganja, bosanski valija Osman-paša prenio je prisutnim narodnim poslanicima sultanovu želju, „da se po svih miestih ovoga vilajeta narodne starješine staraju za napredak prosviete, zemljodielstva i zanata, budući su to (bili) najglavniji uslovi blagostanju svakoj dèržavi“.⁴⁷⁰⁶ Najslabija karika u upravi bio je nedostatak akademski obrazovanih kadrova. Upravni činovnici su bili u ogromnoj većini Osmanlije. Zemaljska vlada bila je pod direktnom kontrolom valije i imala je četiri odsjeka: politički sa mektubčijom na čelu, finansijski na čijem je čelu bio defterdar, pravosudni na čelu sa hunkjam-mufetišom iz reda sveštenstva i takozvani računarski sa muhasebedžijom na čelu. Carinska uprava je i dalje bila nezavisna od vilajeta i spadala je u nadležnost Porte, s tim da je u Sarajevu bilo sjedište carinskog upravnika.⁴⁷⁰⁷ Na vilajetskim sjednicama učestvovali su i vjerski poglavari: muftije, vladike, biskupi i rabini i to kao virilisti. Kako u to vrijeme u Sarajevu nije stolovao biskup, zastupao ga je sarajevski župnik fra Grgo Martić. „Učeni i politički fratar“, kako je fra Martića okarakterisao njegov savremenik Martin Đurđević, navodno je kod bosanskog valije Osman-paše bio važniji od mnogih bosanskih Muslimana. U isto vrijeme fra Martić je održavao bliske kontakte i sa stranim konzulima.⁴⁷⁰⁸ Ovakvo Martićevo ponašanje te 1867. godine, kao i ponašanje većine bosanskih franjevacu okarakterisali su srpski nacionalisti u Sarajevu „ulagivačkim“ prema turskim vlastima u Bosni.⁴⁷⁰⁹

⁴⁷⁰⁶ NN-28/XXXIII, 4. 2. 1867.

⁴⁷⁰⁷ M. Gjurgjević, *n. d.*, 27.

⁴⁷⁰⁸ *Isto*, 30-31.

⁴⁷⁰⁹ A. Koc, *H. p.*, 2010, 211.

Skupština ili „Bosanski sabor“ raspušten je sredinom januara 1867. i to poslije nekoliko sjednica koje su bile zatvorene za javnost, tako da ni „službene novine, kano što je n. p. na sèrbskome i turskome jeziku ovdje izlazeći Bosanski viestnik, neznadoše ništa pripoviedati o dielovanju toga parlamenta“. Na čelu sabora bio je bosanski valija, „komu su članovi (ove) kuće, kad je unilazio i odlazio, morali svaki put poljubiti skupe odore“. Saborske sjednice počinjale su i završavale se „molitvom za zdravlje sultanovo, kojega (je) siena, kako se po iztočnu službeno govorilo, donosi(la) svaki blagoslov“. Nakon molitve poslanicima su davane „lule, napunjene najboljim turskim duhanom“. Hrišćanski „članovi parlamenta dužni su (bili), obavljati takodjer i ovaj posao, pa svojim turskim drugovom paliti napunjene čibuke. Za ovim (su) dvor(ili) najboljom cèrnom kavom, pa onda u ime Allaha otvara(la) se siednica“. Zapadnih parlamentarskih malenkostih, kano što su (bili) zapisnici siednicah, odborska izviejtja itd“. nije bilo u Bosanskom saboru. Pošto je svima bilo poznato da su „Turci malo govor(ili)“ i ako (bi) se tome doda(lo), da „ono malo kèrštjanah što (je) unutra siedi(lo), n(ije) razum(jelo) turskoga razpravnoga jezika“ onda se samo moglo pretpostaviti kako su izgledale te sjednice. Bosanski valija bi predlagao dnevni red, dok su poslanici klicali „za svakom alineom, pokloniv se do cèrne zemlje: Evet efendum (jest gospodine) i peki, peki (dobro, dobro)“. Ova skupština, koja se sastajala od prošle godine imala je veoma jasan zadatak, a to je, „da pokaže zapadnoj Europi, da se isto tako kano na priliku u Parizu, umije(lo) vladati na ustavnu i u Turskoj“. Sultan je, uz to, specijalno izdao i jedan parlamentarni statut, koji je predviđao, da „svaki kotar (Bosna jih [je] ima[la] sedam) šilje tri poslanika, dva Turčina i jednoga kèrštjanina“. Međutim, kod ovakvog biranja poslanika najgore su prošli hrišćani, „budući (da) izborni statut n(ije) ustanovlj(avao) nikakva načina za izbore, koji bi se obazirao na broj pučanstva, probitke itd“. Biral se, tako što bi „dotični predstojnik kotara“ birao za Bosanski sabor „trojicu od svojih činovnikah u svom opsegu“. Potom, „prije nego (što bi) stup(ili) u parlamentarske dvorane“ bosanski valija bi „pregleda(o) (i) (muštra(o) gospodu zastupnike još jednom“ kako bi ocjenio njihovu podobnost za parlament. U slučaju da ne zadovolje valijin izbor „mora(li) (su) onda gospoda zastupnici otići, odkud su i došli, a onda (bi) se miesto ovih razpi(sao) novi izbor, tojest doved(eni) (bi) (bili) u sabor drugi“. ⁴⁷¹⁰

⁴⁷¹⁰ NN-30/XXXIII, 6. 2. 1867.

Vučkoviću se u njegovoj turkofilskoj i konzervativnoj politici podržavanja opstanka Turskog carstva i jedinstvene Bosne i Hercegovine u potpunosti pridružio sarajevski kodžobaša Manojlo Jeftanović. On je za svoju politiku dobio od sultana „red medžidije petog stepena, onakav, kao što ga je prije dobio Gavro Vučković“. Taj orden je u isto vrijeme od bosanskih Muslimana dobio Hadži Derviš Alić.⁴⁷¹¹

Bosanski katolici predvođeni u prvom redu sarajevskim župnikom fra Grgom Martićem su se u to vrijeme sve određenije okretali ka Zagrebu i hrvatskoj državnoj politici. Iako je nešto ranije „o Hrvatstvu i o Srbstvu“ u Bosni imao dosta neodređeniji politički stav,⁴⁷¹² on se već tada opredjeljivao za nacionalno hrvatstvo. Tadašnju Martićevu političku ulogu u Bosni niko bolje nije ocjenio od V. Ćorovića: „*Vešt Bekijac iz Posušja, on je radio sa manje temperamenta od Jukića i znao je dovitljivije da se podešava po vetrovima, koji su se u Bosni druge polovine XIX veka često i opasno menjali*“.⁴⁷¹³ Fra Martić je u Sarajevu tokom januara 1867. sakupljao priloge od stranih predstavnika i domaćih katolika, koje je preko Andrije Brlića Torkvata poslao u Zagreb za podizanje sveučilišta.⁴⁷¹⁴ Fra Stjepan Verković je 1867. za sebe govorio, kako je on „hrvatsko-srpski Sloven ili Ilir“ („Slavo Chroato–Serbiano ossia Illyrico“), a u političkom pogledu, da se zalaže za „ideju južnoslovenske uzajamnosti“.⁴⁷¹⁵ Ova Verkovićeva nacionalno-politička teorija ili bolje rečeno ideologija veoma podsjeća na neke primjere iz toga vremena, koji su govorili o hercegovačkom stanovništvu kao „slavo-srpskoj grani“ („dal ramo slavo-serbo“) i slavo-hrvatskoj grani („dal ramo slavo-croato“).⁴⁷¹⁶

⁴⁷¹¹ NN-15/XXXIII, 17. 1. 1867.

⁴⁷¹² *Fra Grgo Martić-Andriji Torkvat Brliću*, 25. August 1866, u: Fra B. Gavranović, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881 godine (Prilog političkoj historiji Austro-Ugarske Monarhije na Balkanu)*, Beograd 1935, 36.

⁴⁷¹³ В. Петровић, *н. д.*, 1925, 109.

⁴⁷¹⁴ Od stranaca novčane priloge su dali: kavalir Đorđe Rajković, 3 dukata; kancelar pruskog konzulata Kliment Božić, 2 dukata i dragoman austrijskog konzulata Franjo Plehaček, 2 dukata. Osim fra Martića, koji je izdvojio 4 dukata priloge su dali sljedeći bosanski katolici: narodni poslanik iz Banjaluke Anto Brzović, 1 dukat; učitelj bogoslovlja u kreševskom samostanu o. Frano Ćorjaković, 4 forinte; kapelan u Brestovskom o. fra Marko Ostojić, 4 forinte; sekretar bosanskog biskupa o. fra Bono Barišić, 4 forinte; sekretar redodržave Bosne Argentine (Srebrene) o. fra Jerko Barbarić, 1 forinta; državnik u fojničkom samostanu o. fra Miho Gujić, 4 forinte; kao i bosanski biskup i apostolski vikar Bosne Argentine fra Paškal Vuičić 100 franaka (*Fra Grgo Martić-Andriji Brliću [Prilozi za Jugoslavensko Sveučilište u Zagrebu skupljeni u Sarajevu]*, Sarajevo 18. siječnja 1867, u: Fra R. Drljić, *Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca 1835.-1878., Drugi dio (1855-1878.)*, *Nastavak*, 310.).

⁴⁷¹⁵ Lj. Doklešić, *n. r.*, 1984, 6.

⁴⁷¹⁶ *Cenni commerciali ed economici sulla Erzegovina, Rapporto dell' avvocato Durando R. Console in Serajevo (Luglio 1868)*, in: П. Петровић, *Поглед на Босну (1864. г.) и Херцеговину (1868. г.)*, 340.

Tako se, na primjer, jedan drugi franjevac, Hercegovac fra Petar Bakula u isto vrijeme pozivao na svoj „Slavianski narod“, dok je jezik nazivao „naškim“. ⁴⁷¹⁷ Fra Bakula je u Šematizam iz 1867. htio osim katolika iz Hercegovine popisati ostale njene stanovnike, ali su pravoslavni odbijali da se popišu ističući kako nemaju nikakvih matica. Zapravo, pravoslavni popovi odbili su da mu pokažu spomenike i starine. ⁴⁷¹⁸ Ipak, bilo je vrlo dobro poznato, da je u čitavoj Hercegovini „pravoslavnih“ („Ortodossi“) bilo najviše, 135,000, da je „Muslimana“ („Mussulmani“) bilo duplo manje od pravoslavnih, 60,000, a „katolika“ („Cattolici“) čak tri puta manje, 42,000. ⁴⁷¹⁹ Fra Bakula je od početka šezdesetih godina održavao bliske književne veze sa Zagrebom, a pisao je i za zagrebački „Katolički list“ i „Narodne novine“ u kojima je otvoreno upućivao poziv „Hérvatom“ na sakupljanje priloga za podizanje katoličkih škola i crkava u Hercegovini. ⁴⁷²⁰ Nekritička literatura srpske nacionalističke provenijencije sa početka XX vijeka, vrlo pristrasno svrstala je fra Petra Bakula zajedno sa fra Marjanom Šunjićem i fra Grgom Martićem u red „Srba Bosanaca i Hercegovaca“. ⁴⁷²¹

Proročanstva kod „bosanski(h) Sèrb(a)-Muhamedov(aca)“ (bosanski Muslimani-B. T.), a koji su sve više bili „ozlojedjeni na Osmanlije“ o skoroj propasti Turskog carstva postala su sve raširenija. Zbog sve veće nemoći da iskontroliše uzavrelo neraspoloženje u narodu, bosanske vlasti su počele pozivati „fratre franciskanske, da i kažu, što znadu od bune u Bosni“. Na bosanskoj granici uvedene su dosta strožije mjere kontrole, „pazi(lo) se na svakoga, koj prodje i na sve, što se preko granice nosi(lo)“. ⁴⁷²²

Bilo je sve više jasno, da „kèrštjani n(isu) vier(ovali) više ni cèrna pod noktom svim turskim obećanjem“. Zvanična Srbija se krajem januara 1867. izjašnjava, barem formalno, kako (je) „želi(o) dobro susjedstvo s Austrijom“. ⁴⁷²³ Ona je krajem januara 1867. od bosanske vlade pred Portom i službeno-telegrafski sumnjičena, da je izazivala i podsticala pravoslavne u Bosni na pobunu. Bosanska vlada je najviše iz predostrožnosti

⁴⁷¹⁷ A. Nikić, *n. r.*, 1975-79, 66-67.

⁴⁷¹⁸ *Isto*, 70.

⁴⁷¹⁹ *Cenni commerciali ed economici sulla Erzegovina, Rapporto dell' avvocato Durando R. Console in Serajevo (Luglio 1868)*, in: P. Петровић, *Поглед на Босну (1864. г.) и Херцеговину (1868. г.)*, 340.

⁴⁷²⁰ A. Nikić, *n. r.*, 1975-79, 75-76.

⁴⁷²¹ Д. Р. Димић, *Учешиће Срба Босанаца и Херцеговаца у нашој књижевности од почетка XIX вијека, па до 1878. год.* Босанска вила, бр. 23. и 24, год. XVIII, Сарајево 1903, 394-395.

⁴⁷²² NN-21/XXXIII, 25. 1. 1867.

⁴⁷²³ NN-29/XXXIII, 5. 2. 1867.

izdala naređenje svojim graničarima na granici sa Srbijom da „motre na ljude, osobito na pisma i knjige“. Bilo im je zapovijeđeno i to, da se „u Bosn(u) nesmiju nikakve sèrbske novine dobavljati“. Sa druge strane, valjda, da bi kod pravoslavnih umirio uzavrele strasti „tuzlanski vladika Dionizije (Ilijević-B. T.)“ je dobio ferman, „da se u Tuzli gradi crkva“.⁴⁷²⁴ U Tuzli je koju godinu ranije bila izabrana crkveno-školska opština koja je u narednom periodu aktivno radila na realizaciji izgradnje ove crkve. Njeni članovi bili su najbogatiji Srbi toga mjesta: Jovan Jovanović, Niko (Petrić) Mihailović, Lazo (Kaljalo) Đokić, Živko Crnogorčević, Risto (Horošćić) Jovanović i Manojlo Blagojević.⁴⁷²⁵ Plan za izgradnju crkve sv. Save izradio je sarajevski inženjer, inače Dalmatinac Anton Linardović. Ipak, među navedenim opštinarima bilo je i onih koji su bili protiv ovog naziva crkve, kao na primjer Jovan Jovanović, koji je Crnogorčeviću otvoreno prebacio riječima: „*Da je sveti Sava bio dobar i pošten, ne bi ga Turci spalili*“.⁴⁷²⁶ Ovaj Jovanović se povodom pitanja naziva ove crkve žalio čak Carigradskoj patrijaršiji, koja je prihvatajući njegovu argumentaciju predložila da se crkva posveti Uspenju, a da se za sv. Savu izradi jedan paraklis u oltaru.⁴⁷²⁷

Austrijski špijuni u Bosni javljali su s proljeća 1867. svojim nadređenima, da je ruska agitacija u potpunosti digla ruke od svog propagandnog političkog rada među bosanskim katolicima.⁴⁷²⁸ Među bosanskim katolicima se početkom marta 1867. osim sve jače hrvatske struje osjetilo i jedno novo nastojanje, a to je očuvanje starih simpatija bosanskih katolika prema Austriji. O aktivnostima austrijskih agenata među bosanskim katolicima govorili su brojni izvještaji sa terena. Austrijski konzulat u Sarajevu je direktno po naredbi bečke vlade započeo kampanju pridobijanja bosanskih katolika za austrijsku državnu politiku. Srpska vlada imala je čvrsto uvjerenje, da su bosanski „fratri uopšte (bili) za Austriju zbog sjedinjenja sa Hrvatskom, (kao i da je) za taj posao (u Bosni) postoj(alo) društvo konzulatsko“, koje su osim Austrijanaca Đorđa Rajkovića i Klimenta Božića činili bosanski katolik fra Grgo Martić i bosanski Srbin Risto Radulović. Srpski agent Naco Brlić uvjeravao je srpske državnike, kako je „u suprot toga“ hrišćanski „narod u Bosni (bio) oduševljen za Srbiju više nego igda i (da) (je)

⁴⁷²⁴ NN-36/XXXIII, 13. 2. 1867.

⁴⁷²⁵ *Memoari Živka Crnogorčevića*, 75.

⁴⁷²⁶ *Isto*, 81-82.

⁴⁷²⁷ *Isto*, 83-84.

⁴⁷²⁸ I. Pederin, *n. r.*, 1992, 194.

ima(o) u tom poslu dobrih Kolovođa, (kao i da su) oni koji su (mu) (do) maloprije bili neprijatelji (od) (t)ad(a) su mu (postali) prijatelji“. Po njemu, problem je mogao nastati u tri najveća srpska trgovačka grada u Bosni: Sarajevu, Banjaluci i Livnu, u kojima, je kako je naveo bilo „dosta Brankovića“. On je Garašanina uvjeravao u ono što je zaista bila istina, a to je da su se bosanski Muslimani („Turci“) bili „rata prepali (kao i da su) vijeća(li) i misl(ili) da je kraj njihovom carstvu“. Najviše iz straha, njihove duhovne vođe su po naredbi svoje vlade pobuđivali „duh osvete uopšte na hrišćane, a najviše na Srbe“ („Србе“). Za Srbe je isti agent tvrdio kako kod njih, bez obzira na sve nevolje sa kojima su se svakodnevno suočava(li) „srpstv(o) („српство“) n(i)je malaksava(lo) duhom“. Kada je riječ o politici bečke vlade prema Bosni, većina Srba u Bosni više je voljela i ostati „s Turčinom“ nego doći pod upravu Austrije.⁴⁷²⁹

Bosanska vlada je početkom marta 1867. poslala svoje nove vojne snage, osim na Drinu i prema Crnoj Gori i na Kosovo.⁴⁷³⁰ Ona je strahovala od Crne Gore za istočnu Hercegovinu do Mostara, inače prema italijanskom konzulu u Sarajevu Durandou jedne od dvije „interesne sfere“ u Hercegovini. Druga „interesna sfera“ bila je austrijska i to u sjevernom dijelu Mostara sa dosta katolika, a koja je i fizički bila vezana za drugu interesnu sferu bečke vlade-„Bosansku Krajinu (turska Hrvatska)“ („In Bosnia nella Kraina [„Croazia turca]“) u kojoj je dosta porodica imalo bliske veze sa susjednom „austrijskom Hrvatskom“ („Croazia austriaca“).⁴⁷³¹ Prema njegovoj ocjeni Hrvati i Srbija bili su još uvijek daleko od bilo kakvog sporazuma oko zajedničkog djelovanja u Bosni. Hrvati su po njegovom shvatanju političkih odnosa težili za pripajanjem Bosne i Hercegovine, kao „drevnog dijela hrvatskog kraljevstva“, dok su pravoslavni Srbi, koji su bili u Bosni i u Hercegovni „dominantniji u obje provincije“ jednostavno željeli da se „ujedine sa Kneževinom Srbijom“.⁴⁷³²

Sve veće oslanjanje pravoslavne crkve u Bosni na Rusiju i njenu pomoć u prosvjetnom i kulturnom pogledu bilo je zabilježeno ne samo u Sarajevu, nego i u manjim mjestima. U zeničku crkvu je u martu 1867. preko ruskog poslanika Kudrjavceva

⁴⁷²⁹ АС-ФИГ (1819-1874)-бр. 3531, л. 1, бр. док. 1665, *Нацо Брлић-Илију Гарашанину*, Фојница 18. фебруар (2. март) 1867; Ignjacije Naco Brlić (1834-1892) bio je mlađi brat poznatijeg Andrije Torkvata Brlića (1826-1868) (Fra R. Drljić, *Iz dokumenata ljubavi prekosavskih Hrvata prema Bosni*, 175.)

⁴⁷³⁰ NN-57/XXXIII, 9. 3. 1867.

⁴⁷³¹ *Console Cesare Durando-Al ministero in Firenze (Governo italiano)*, Sarajevo 8 marzo 1867, u: P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izvjestaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*, 124.

⁴⁷³² *Isto*, 126.

pristigla pošiljka iz Rusije od ukupno 114 crkvenih knjiga i školskih bukvara.⁴⁷³³ Zeničko pravoslavno sveštenstvo je u jednom pismenom obraćanju ruskom caru izrazilo veliku sreću što je postojalo „preko bijela svijeta hristijansko carstvo“. Prema njihovom priznanju, njima je „mnogome oči otovrio“ još 1857. prvi ruski konzul u Bosni Aleksandar Giljferding. Pomoć koja im je stigla u knjigama od „velikog carstva rusinskoga“ bila je za njih značajna utoliko što su time uvidjeli, kako su isticali, da „imade (i njihov) hristijanski car, pa makar bio i daleko preko svijeta“. Zeničani su molili ruskog cara za materijalnu pomoć oko izdržavanja učitelja u osnovnoj školi, koju su podigli prije devet godina. Škola je zbog nedostatka učitelja, koje nisu mogli plaćati bila duži dio godine zatvorena. Zeničke Srbe najviše je pogađalo što su kao pravoslavna zajednica zbog toga podnosili „veliko ruganje (i to) od drugih vjera i drugoga naroda“.⁴⁷³⁴ Rusima je bilo veoma važno da Bosna i Hercegovina ni po koju cijenu ne potpadne pod uticaj hrvatske nacionalne političke ideje. Ruski historičar V. Makušev nazvao je „smiješnim entuzijazmom“ („Забавное увлечение!“) hrvatske pretenzije na Bosnu i tvrdnje tadašnjih „hrvatskih nacionalista“ („Хорватские патриоты“) da u Bosni i Hercegovini „žive Hrvati“ („живут хорваты!“).⁴⁷³⁵

Značaj crkve za narod nije u svim krajevima Bosne bio jednak. Pravoslavnim vjernicima u zapadnim dijelovima Bosanske Krajine crkve nisu imale neki veći značaj, pa ni nedavno obnovljeni manastir Rmanj. Prema jednom svjedočenju čak su popovi odvrćali svoje vjernike od ovog manastira i obavljali crkvenu službu u starim kolibama. Manastir je služio najviše zbog proslave svetkovina Ilijindana, Petrovdana i Blagovesti, kada bi se okupio brojni narod i to najviše po želji popova. Bilo je očito, da su te proslave služile popovima samo i jedino za postizanje novčanih dobitaka. U manastir Rmanj i crkve u Bihaću, Gorinji i Koluniću je početkom avgusta 1867. stigla pomoć iz Rusije, koju je sačinjavala jedna odežda, 14 crkvenih knjiga, zlatni putir, koplje i dva diskosa sa srebrenim zvjezdicama. Svjedok toga događaja izrazio je sumnju da je bila riječ o poklonima iz Rusije, s obzirom da je odežda koju je on imao priliku da vidi bila stara i

⁴⁷³³ *Прваци Зеничке црквене општине-руском цару*, Зеница 17. (29.) март 1867, у: Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836-1878*, 124.

⁴⁷³⁴ *Исти-истом*, Сарајево 17. (29.) март 1867, у: *Исто*, 127-128.

⁴⁷³⁵ В. Макушев, *Задунайские и Адриатические Славяне, очерки статистические, этнографические и исторические*, С. Петербургъ 1867, 224.

pocijepana. Smatrao je, da je pravi poklon ostao u Sarajevu, očitó kod vladike, a da su stare i korišćene stvari poslane u ove crkve.⁴⁷³⁶

Turska vlada je u martu 1867. vrlo lako zbog događaja koji su se izdešavali za posljednja tri mjeseca slobodno mogla Bosnu staviti „na pročelje turskoga pitanja“. Uzbuđenje i uzrujanost u narodu bilo je izazvano najviše zbog „kèrvavih sukobih na Drini“. Najviše su bili uznemireni bosanski Muslimani, naročito „poslie beogradskog bombardovanja i kašnje zavedene narodne vojske u Sèrbiji“. Bosanski „Muhamedanci“ nisu nakon toga željeli ništa drugo „nego da se sa Sèrbiji ogledaju“ i ta njihova želja zasigurno je „potekla stranom iz viero Zakonske mèržnje i političkih bojaznih“. Osim toga u Sarajevu se vrlo dobro znalo, da je „siromašna fukara hlepi(la) za bogatim plienom, te (je) misli(la), da (bi) ga u Sèrbiji (mogla) obilato nakupiti“. Bosanski „Mahomedanci“ su se jako ražestili „kad su čuli, da je porta rièšila tvèrdjavno pitanje, i jer je z tim izčeznuo svaki povod za rat“. U tadašnjim okolnostima, ni Porti, kao ni bosanskoj vladi nije išlo nimalo u prilog da se udovoljava „ratobornoj želj(i) svojih viernih“ i od strane vlade se nastojalo eskiviranje bilo kakvih sukoba sa Srbijom. Vlada je u skladu sa takvom politikom već nekoliko mjeseci zabranjivala, da se u „Bosanskomu Viestniku“ uopšte i pominje pitanje muslimanskog napuštanja gradova i tvrđava u Srbiji. Sa druge strane iste novine pisale su dosta slobodnije „o kèrstjanskih stvarih“. Zapravo, istina je bila i to da je u Bosni među samim hrišćanima, pogotovo pravoslavnim Srbima već bilo došlo do strožijeg raslojavanja. Za građanski sloj bi se moglo slobodno reći, da su bili „zadovoljni svojim materijalnim stanjem“, dok se za sloj seljaka, s obzirom da je ogromna većina njih stenjala „pod težkim jarmom društvenih odnošajah“ to nije nikako moglo tvrditi. Ipak, bosanska vlada se ni tada nije mogla „ni na jedne ni na druge pouzdati“. Sa početkom proljeća 1867. mogla je da se primijeti i jedna novina u bosanskim političkim prilikama. Srbiju je kao najveću opasnost tada zamijenila Austrija. Činilo se da je upravo tada bosanskoj vladi zadavalo „austrijsko dèržanje najviše brigah“. Njoj su za čuti bile „vèrlo neugodne viesti, da se kraj granice na austrijskoj spremaju neke neizviestne priprave“. Sekretar u odsjeku za spoljne poslove Kostan Efendija bio je iznenada poslan „u Mostar,

⁴⁷³⁶ Б. Цвејановић, *н. р.*, 832.

a do potrebe i u Dalmaciju, da sam razgleda kako stvari stoje“. On je izvjestio svoju vladu, kako nije primijećivao „nikakve, a osobito vojničke miere“. ⁴⁷³⁷

Neki političari u Beogradu bili su sredinom marta 1867. zagovornici ideje, kako bi poslije protjerivanja Muslimana iz Srbije trebalo da se nastavi sa kampanjom u Carigradu oko pridobijanja Bosne i Hercegovine. Navodno, glavni povod takvom razmišljanju dao je lični sultanov poziv srpskom knezu u Carigrad. Poziv se tumačio na različite načine, a jedan od njih bio je, da je sultan bio spreman Bosnu i Hercegovinu dati „upravi sèrbskog kneza“, ali pod uslovom „da se sa knezom sporazumije radi nekih uslovljah, po kojih bi sèrbski knez imao timi zemljama upravljati“. Ovakva razmišljanja bila su plod različitih insinuacija karakterističnih za neke srpske političare. Jedna od njih bila je da će Bosna i Hercegovina nakon ovog sastanka biti data Srbiji samo zato, što se „za doček kneza Mihajla sprema(la) u Carigradu jedna od najljepših sultanovih palačah“. Govorilo se „da će sèrbski gospodar biti primljen sa svetčanosti, kakvom još nitko nije primljen bio u Stambolu“. ⁴⁷³⁸ Za neke srpske političare se „taj pohod knežev u turskoj prestolnici“ predstavljao do tada najveću nadu „da se Bosna i Ercegovina podmetnu pod upravu Sèrbije“. ⁴⁷³⁹ Jedna od kombinacija zadobijanja Bosne predviđala je oružanu intervenciju srpske vojske „u Bosnu i Ercegovinu, ako bi se u tih zemljah raja digla na noge“. Na taj način bi Srbija „uzela Bosnu i Ercegovinu pod privremenu upravu, te bi njezina vojska siedila u njih sve dotle dokle kriza nebi prošla“. Pri tome, srpski knez morao je „mirovati proti porti, te nebi ustanka smio podupirati niti iduć ustaškim izseljenikom na ruku, nit uobće ikakvom pomoći“. Kao preduslov svega planiranog i dogovorenog, ako je išta slično bilo ikada i dogovoreno, bio je da Porta Srbiji dodijeli „podpunu nezavisnost“. Srpskom knezu Mihajlu bio je nedavno poslan „po tajnom poslanstvu“ za „tajnoga savjetnika“ grof Ziči. Ovaj je za glavni zadatak imao da „u ime Austrije silno svietuje sèrbskoj vladi, neka bude umierena, i da razloži, kako je važno po Austriju, da Bosna i Ercegovina ostanu pod suzerenstvom portinim“. Bečka vlada je preko grofa Zičija htjela da upozori Srbiju, da se „ako hoće da živi s Austrijom u prijateljstvu, okani svih težnjah, koje bi smierale na to, da se pomenute zemlje odciepe od

⁴⁷³⁷ NN-68/XXXIII, 22. 3. 1867.

⁴⁷³⁸ NN-70/XXXIII, 26. 3. 1867.

⁴⁷³⁹ NN-74/XXXIII, 30. 3. 1867.

Turske, i da se obveže, da će u toj tački čuvati celokupnost Turske“.⁴⁷⁴⁰ U slučaju da Srbija zaista dobije i osvoji Bosnu postavljalo se jedno ozbiljno političko pitanje, a ono se odnosilo na dalju sudbinu begovskih zemljoposjeda. Za konzula Duranda, svaka druga zemlja osim Srbije mogla je lakše da okupira Bosnu i Hercegovinu iz prostog razloga, što su bosanski begovi mrzili Srbiju. Mrzili su Srbiju, kako Durando kaže „kao vlasnik, koga je njegov dojučerašnji rob htio da razvlasti“ u vlastitoj zemlji.⁴⁷⁴¹ Srbija je u to vrijeme nimalo naivno slala Dimitrija Merćepa, inače povjerljivog čovjeka Ilije Garašanina u daleku Liku u Hrvatskoj, odakle je u narednom periodu trebao da vrebati priliku, kako bi se ubacio u Bosnu i podigao ustanak.⁴⁷⁴² U Sarajevo je u isto vrijeme bio poslan Stevo Bogdanović, sin pokojnog Garašaninog agenta Riste, sa osnovnim zadatkom da „u svoj Bosni narod srpski u duhu pokren(e) i za ustanak pripravi“, čime bi „navalu bosanskih bašibozuka u Srbiju osujetio, jer tada zacelo bosanski Turci ne bi mogli proti Srbiji vojevati, jer bi bili primorani sami svoje kuće i porodice čuvati od razjarenog i ogorčenog naroda (srpskog)“.⁴⁷⁴³ Vučkovića-Krajišnika je već tada takođe zadobila srpska vlada za rad u Bosni, ali po preporuci „komiteta sarajevskog“ na čijem je čelu bio Bogdanović. Vučković je po zadatku i za 50 dukata mjesečno trebao da u Bihaću i Bosanskoj Krajini „podejstvuje da se Bošnjaci muhamedanske vere slože sa Srbima i zajednički rade protiv Osmanlija“.⁴⁷⁴⁴ Garašanin je, ipak, za ovaj svoj poduhvat u Bosni morao imati saglasnost Rusije. On je na slovensku etnografsku izložbu u Moskvu poslao svoga izaslanika M. Đ. Milićevića. Ovaj je trebao ruskim političarima prenijeti, da je Srbija „*vreba(la) zgodan trenutak, i povoljne izgleda na uspeh*“, odnosno, da je bila spremna, da se za Bosnu „*tuče, makar izgubil(a) i ovo što (je) ima(la)*“.⁴⁷⁴⁵

Dragoman pruskog konzulata u Sarajevu Kliment Božić bio je tokom svog rada u službi hrvatskih narodnjaka, dok je među stranim predstavnicima doživljavan i kao

⁴⁷⁴⁰ NN-75/XXXIII, 1. 4. 1867.

⁴⁷⁴¹ *Console Cesare Durando-Al ministero in Firenze (Governo italiano)*, Sarajevo 18 marzo 1867, u: P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*, 131-132.

⁴⁷⁴² A. Zelenika, *n. r.*, 208-209.

⁴⁷⁴³ P. Љушић, *Споменица и прошенје Стеве Богдановића*, 208.

⁴⁷⁴⁴ В. Војводић, *Три Гарашанинова повереника за политички рад у Херцеговини*, „У духу Гарашанинових идеја, Србија и неослобођено српство 1868-1876“, Београд 1994. (у даљем навођењу: В. Војводић, *Три Гарашанинова повереника за политички рад у Херцеговини*), 240.

⁴⁷⁴⁵ В. Крестић, *н. д.*, 1969, 364.

„aktivan panslavista“ („di attivissimo panslavista“).⁴⁷⁴⁶ Božić je ostavio interesantna politička razmišljanja o Bosni i Hercegovini i njenoj budućnosti. Za njega je u martu 1867. godine „pod imenom Hrvatah vojevati“ u Bosni i Hercegovini značilo „izvesti borbu sa fanatizmom srbskim“. Za hrvatsku nacionalnu politiku Božić je tada tvrdio da u Bosni nije bilo „pripremljena zemljišta, dočim (su) Srbi od 15. god. (od 1852-B. T.) radikalno tjera(li), pod vidom istina vjere, srpsko ime“. Naglasio je, da se u Bosni trenutno „svaki Rišćanin nazivlj(ao) Srbom“. Božić je za pravoslavno sveštenstvo istakao da je bilo „glupo do nevjerojatnosti“, dok katolički fratri, iako su bili „inteligentni“ nisu ipak „narod ni vlastitim imenom upoznali“. Uočio je, da su katolički fratri jedino radili, kako bi očuvali „svoje velike privilegije, koje pod nijednom vladom osim turske uživali nebi“. Fratri se prema Božiću nisu ni o čemu drugome brinuli, „nego kako (bi) imetak pomnaža(li), manastire u palate obrati(li), narod pod duhovnim pritiskom drža(li), da nad njim pašovati mogu“. Dragoman pruskog konzula uviđao je da su bosanski fratri na taj način ostali „zakopani u vlastitom egoizmu“. Oni su po Božiću ovakvim ponašanjem iznevjerili i sam „vjerozakonski interes“, koji je po njemu neminovno trebao da dođe „u tjeskobu“ ako bi se istočno pitanje riješilo „pod prvenstvo Srbstva“ i došlo u domen niskog nivoa „srbskog izobraženja“. Njegovo nastojanje, da bosanske fratre „prene s njihova nerada“ bila je vrlo neugodna. On ih je, kako je priznao prvaku Narodne-liberalne stranke u Zagrebu Matiji Mrazoviću „sjećao na dužnost spram katoličanstva i Hrvatah“ u čemu je imao nekog uspjeha. Nevolje su nastale kada ih je htio navesti na rad i kada mu je teško za rukom od njih za „Akademiju i Sveučilište nešto prinesakah (bilo) učiniti“. Po Božiću, najveći problem kod bosanskih fratara bio je što se nisu htjeli pojavljivati u javnosti, za razliku od Srba, koji su po njegovom viđenju bili „tako fanatični, da u nikakav posao, koj nebi posredno Srbstvu koristio, nebi prionuli“. Agenata, koje je Božić nazvao „vikačima“ imali su Srbi u to vrijeme u Bosni prilično mnogo, dok su im glavni ljudi bili u Slavonskom Brodu. On je imao saznanja da ih je Srbija dobro plaćala i primjećivao da su Srbi uspješno postizali svoje ciljeve više „inscenisanjem“, a ne snagom kako se mislilo. Uočio je da se u Sarajevu i u drugim dijelovima Bosne od jeseni 1866. pojavio veći broj nepoznatih lica sa ciljem „da razvide

⁴⁷⁴⁶ *Console Cesare Durio-A. S. E. il ministro degli Affari Esteri in Firenze (Governo italiano)*, Sarajevo 25 ottobre 1868, u: P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*, 171.

kako radi propaganda“. Kako ne bi bio u potpunosti izolovan od događaja Božić se čak i sastajao sa nekima od njih, „a sa njihovim najvaljanijim borcem često“. Opisujući nacionalističku struju kod Srba u Sarajevu i Bosni, Božić je istakao, kako su njihove nade bile velike, iako nisu shvatali „položaj stvari“. Kada je riječ o strahu bosanskih Muslimana od eventualnog srpskog napada sa Drine, Božić je odbacio takvu mogućnost. Smatrao je, da bi „polazeća vojska od srbske granice, značilo bi da Srbija neće aktivno djelovati pošto je gradove primila“. On je mislio da rata neće biti uskoro, pogotovo što se Srbija nije smjela „upustiti u rat sa Turskom“. A i da napadne, pitanje je kako bi prošla ako se ima u vidu činjenica da je u Bosni u martu 1867. bilo stacionirano oko 10.000 redovnih vojnika i 60.000 bašibozuka, koji su svi oduševljeno čekali da napadnu Srbiju. Od hrišćanske raje Srbija nije trebala da očekuje nikakvu pomoć, a „od Katolika svakako nikakove, tolika je (bila) vjerozakonska mržnja“. Prema njegovoj „slobodnoj“ procjeni u Bosni i Hercegovini je u tom trenutku živjelo: „Muhamedanacah“ 444.404, „Rišćanah“ 500.000 i „Katolikah“ 182.026. Šanse za neki srpski uspjeh u ratu nije postojao, jer su bosanski Muslimani bili većinom veleposjednici, dok su raja bili njihovi kmetovi, „prvi oružani, a drugi goloruki“. Osim toga, „trgovci Rišćanski“ bili su, prema riječima Božića „podličine, da se od njih ničemu nadati nije“ moglo. Premda ih je Portina predaja Beograda u srpske ruke „demoralizirala“, ipak, bosanski Muslimani su sami isticali, da ako im sultan dozvoli, da bi se protiv Srba sami tukli. Božiću je njegov dojavljivač iz Broda pisao, da je nedavni knez Mihalov odlazak u Carigrad, mogao da znači i to, da je „sultan (bio) voljan Bosnu, Hercegovinu, Staru Srbiju njemu pod upravu predati“.⁴⁷⁴⁷

Vjetar u leđa srpskim planovima o pripajanju Bosne i Hercegovine dao je ruski Memorandum od 6. aprila 1867. koji je predviđao, da turske provincije u Evropi trebaju iz „administrativnih razloga“ biti grupisane. Prema ovom ruskom planu Bosna i Hercegovina je zajedno sa Albanijom i Starom Srbijom činila jednu oblast. Svaka provincija imala bi svoga vladara, koji bi se birao većinom glasova stanovništva. Za

⁴⁷⁴⁷ Klement Božić-Matiji Mrazoviću, Sarajevo 30. ožujka 1867, u: P. Korunić, *Pisma Klementa Božića Matiji Mrazoviću o prilikama u Bosni 1867-1869*, HZ, god. XXXVII (1), Zagreb 1984, 169-170; Božićev popis, što je očito, predstavljao je svojevrstu redakciju Blauovog popisa rađenog godinu dana ranije, a objavljenog te iste 1867. godine. Prema statistici dr Blaua u čitavoj Bosni i Hercegovini živjelo je ukupno: 1,100.126 stanovnika. „Pravoslavni“ („griechische Christen“) je bilo najviše: 454.787, zatim bosanskih Muslimana ili „Muhamedanaca“ („Muhammedaner“) 444.404 i „rimskih Katolika“ („römische Katholiken“) 181.641. ([O. Blau], *Aus Bosnien*, Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, Zweiter Band, Berlin 1867, 388.)

svaku provinciju biralo bi se vijeće, dok bi vjerski poglavari svih religija bili zastupljeni u opštem vijeću radi zaštite interesa svaki svoje vjere. Rusi su predlagali, da se i sudstvo zasniva na izbornom principu.⁴⁷⁴⁸

U Sarajevu se 10. aprila 1867. raširio glas, „da će Turci na uskèrs u cèrkvi raju sieći“. Za ovo se saznalo i na „kapiji“ zbog čega je bosanski vezir Osman-paša pozvao na veliki četvrtak „10 pravoslavnih Sarajlijah“ samo kako bi ih upitao, da li su se plašili „kakva pokolja od strane Turakah“. Neki od njih, u strahu su negirali takve vijesti, dok su drugi izjavili da su čuli za takve glasove. Osman-paša im je poručio da se ničega ne plaše, ali „u carevo zdravlje samo da bi dobro bilo, da oni dadu jedno pismo, kako su zadovoljni sa vladom, i da se neboje ništa, a on će se starati, da hrištjani nedodju do te neprilike“. Od njih jedanaest jedino je Antonije Jeftanović odbio da pristane na ovaj valijin uslov, pravdajući se kako „bi se s obvezanicom u narodu veće nepovièrenje izazvalo“. Bosanski valija je uoči pravoslavnog uskrsa poslao nekoliko vojnika „u cèrkveni sokak, da predusretne zlokovarni napadaj na hrištjane“. U poređenju sa ranijim godinama „nije ni polovina naroda bilo u cèrkvi bojeći se žalostnog pokolja, i ono, što je bilo muškaracah, svaki je bio na oprezu“. Jutarnja služba završila je vrlo rano i bez ikakvih nemira, ali se na veče ispred crkve skupilo „40 mladićah turskih od 15 do 25 godinah“. Oni su sa razvijenim muslimanskim zastavama ušli u crkveni sokak, „koji je pun pravoslavnoga naroda bio“. Na sreću do sukoba nije došlo. Osim ovog veoma napetog događaja, u Sarajevu su pažnju izazvali i neki spisi uvredljivog sadržaja („paskvilah“) upereni protiv turskih vlasti. Sumnja je prvo pala na neke hrišćane, kao na primjer na Manojla Jeftanovića „i njemu podobnih, što (su) obično svoje muhrove (pečate i podpise) na sve, i na ono, što neznadu i razumiju, da(vali) Turcima“. Kasnije je bio osumnjičen neki Vuko Cvijan, koji je bio pozivan „20 putah na medžlis na izpit, da dokaže sačinitelja tih paskvilah“. Kako „medžlis nemogaše ništa doznati“ Cvijan je bio oslobođen sumnje i pušten.⁴⁷⁴⁹ Za sve to vrijeme mladi bosansko-srpski nacionalisti djelovali su neometano u Sarajevu i čak se javljali u javnost sa ratnim porukama. Poručivali su marta 1867. godine, kako je „sve gleda(lo) na Srbiju“ od koje je „zavisi(la) (njihova) sloboda, ili još dugo robovanje“. Za bosanske vlasti ovo je moralo izgledati krajnje uznemiravajuće, a

⁴⁷⁴⁸ E. Radušić, *n. d.*, 201-202.

⁴⁷⁴⁹ NN-110/XXXIII, 13. 5. 1867.

pogotovo njihovo poručivanje da je „narod želi(o) rat“ i da je „na knezu Mihajlu i njegovoj vladi lež(ala) teška odgovornost pred Jugoslovenstvom i pred čitavim svijetom“.⁴⁷⁵⁰

Bosanski valija Osman-paša, očito pod pritiskom svoje bliže okoline zabranio je polovinom aprila 1867. pravoslavcima u Sarajevu zidanje zvonika na crkvi. Ovo je bila samo još jedna u nizu od brojnih nesmotrenih odluka bosanske vlade, pored onih od ranije, da se pravoslavcima zabranjuje uvoženje školskih knjiga iz inostranstva, kao i da im se u zemlji nedozvoljava njihovo slobodno štampanje. Bilo je sasvim jasno da su sve ove odluke u prosvjetnom i kulturnom pogledu vratile Bosnu nekoliko godina unazad. Interesantna je i jedna konstatacija nekog sarajevskog hrišćanina iz toga vremena po kojoj su hrišćani uživali „u Bosni toliko slobode i jednakosti, koli miš, kad pane mački u šape“.⁴⁷⁵¹ Osman-paša nastavio je sa sprovođenjem turskog državnog i bosanskog nacionalno-političkog kursa. Njemu je sa visoke Porte sredinom maja 1867. došla naredba za otvaranje činovničke škole u Sarajevu za pisare „u raznijem kancelarijama vlade bosanskog vilajeta“. Pisari u ovoj školi imali su da se uče u: „turskoj štilistici, opštoj istoriji, zemljopisu i u jezicima francuskome, bosanskome i persijskome“. Takođe, „učenici ovoga učilišta (bili su) dužni kao redovno propisani predmet nauke bosanski jezik učiti, što (su) mo(gli) bez velikoga truda naučiti, budući da im je to (bio) njihov maternji jezik“.⁴⁷⁵² Ova naredba nije značila zabranu osnivanja škola za hrišćane. Štaviše, u avgustu iste godine „naštampano je u vilajetskoj štampariji u Sarajevu za osnovnu nauku djece nekoliko hiljada komada Bukvara srbskijem građanskijem i crkveno-slovenskijem slovima“. Ovaj bukvar dijeljen je učenicima „za dokaz carske milosti na poklon“.⁴⁷⁵³ Kada je u „Sarajevskoj pravoslavnoj obštini (bilo) upraznjeno jedno učiteljsko mjesto u osnovnim razredima“ u jednom novinskom oglasu se, između ostalog, od kandidata zahtijevalo, da je „rođen Srbin pravoslavne vjere, (kao i da) zna sjem

⁴⁷⁵⁰ Prema »Narodnom Listu«, (Prilog) 27-III-1867, br. 25, u: V. Novak, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva (1390-1930)*, 311.

⁴⁷⁵¹ NN-135/XXXIII, 13. 6. 1867.

⁴⁷⁵² »Босна« бр. 50 од 13 маја 1867, у: Х. Ђурић, »Босна« о школским и просвјетним приликама у Босни и Херцеговини за вријеме Турске, *Naša škola*, br. 3-4, God. VII, Sarajevo 1956, 156-157.

⁴⁷⁵³ »Босна« бр. 65 од 26 августа 1867, у: *Исто*, 159.

srpskog i italijanski jezik“.⁴⁷⁵⁴ Osim toga, potpuno neometano te iste 1867. otvorena je srpska škola u Ljubinju.⁴⁷⁵⁵

Podgrijavanje vjerske netrpeljivosti za uskrš 1867. označio je početak nove ere odnosa između bosanskih Muslimana i Srba. Uoči uskrsa, u maju 1867. ruski konzul Ščulepnikov, koji je već do tada za rusku politiku pridobio većinu sarajevskih trgovaca,⁴⁷⁵⁶ upetljao je svoje ruke u ove odnose i to tako što je uspio ubijediti neke srpske sarajevske trgovce u to da su bosanski Muslimani imali plan za izvršenje masakra na sarajevskim Srbima. Britanski konzul Holms usprotivio se neopravdanom strahu Srba, smatrajući Sarajevo za posljednje mjesto u kome bi se takav zločin mogao desiti. On je otišao korak dalje u svojoj analizi međuvjerskih odnosa iznoseći mišljenje, da su u Bosni i Hercegovini njeni stanovnici jedan isti narod koji je živio zajedno u „veoma prijateljskim odnosima“.⁴⁷⁵⁷ Da li zbog zadovoljenja potrebe službene politike svoje zemlje ili zbog svojih ličnih simpatija prema „Bošnjacima Muslimanima“ („Bosniak Mussulmans“), britanski konzul Holms ih je ocjenio kao narod koji je posjedovao dobre kvalitete, kao što su: „milosrdnost, dobra narav, prirodna inteligencija i često veoma snažan urođeni osjećaj pravde“.⁴⁷⁵⁸

Hercegovački i bosanski Srbi su se tajno spremali za rat. Garašaninov agent u Hercegovini, Ljubibratić predao je na zahtjev svoga šefa 23. maja 1867. famozni plan za podizanje ustanka u Hercegovini. Ljubibratić je zamišljao, da se „brzo i sigurno oslobođenje srpskih zemalja ispod iga turskoga i sjedinjenje istih zemalja sa Srbijom“ moglo jedino postići „proizv(odnjom) žestok(ih) buna na više mjesta u Bosni, Staroj Srbiji i u svoj Hercegovini“. Nakon što bi se „u veliko revolucija unakrst po svoj Bosni i Hercegovini rasplamti(la)“ to bi imalo za implikaciju, da se automatski „Srbija i Crna Gora sa svojom redovnom vojskom javno umiješaju“.⁴⁷⁵⁹ Originalno izgleda Ljubibratićevo „dušebrižništvo“ za budućnost bosanskih Muslimana i katolika. Naime, on je predvidio, da se „svijem četovođama propišu i pečatana izdadu jednaka pravila u smotrenju vojene discipline, i obhođenju sproču Osmanlija Turaka, domaćih Turaka,

⁴⁷⁵⁴ »Bosna« br. 67 od 9 septembra 1867, u: H. Ćurić, *n. r.*, br. 5-6, 246.

⁴⁷⁵⁵ М. Папић, *н. д.*, 1978, 44.

⁴⁷⁵⁶ И. Тепић, *н. д.*, 204.

⁴⁷⁵⁷ E. Radušić, *n. d.*, 159.

⁴⁷⁵⁸ *Isto*, 174.

⁴⁷⁵⁹ *Mihailo Ljubibratić-Ilji Garašaninu*, U Biogradu 11. maja 1867, u: S. Ljubibratić-T. Kruševac, *Prilozi za proučavanje hercegovačkih ustanaka 1857-1878 godine*, 188-189.

Rimokatolika, Pravoslavnih“. Pod 1. „U svakomu mjestu (trebalo je) da se Osmanlijama oduzme vlast iz ruku i da se razoružaju; 2. U svakomu mjestu će bi bio podjednaki broj Turaka i Hristiana (trebalo je) da se i od jednih i od drugih biraju starješine nahijske i varoške. Jednom riječi: među pokorenim Turcima, Rimokatolicima i Pravoslavnim (nije smjelo) da se čine u ničemu i nikakve razlike“. Takođe, „svijem četovođama (trebalo je) da sveta dužnost bude objavljivati Turcima (urođencima): da će se njihov zakon, običaji, čest i imanje kao sveto poštovati“. ⁴⁷⁶⁰ Bosanska vlada gotovo da je do kraja maja 1867. bila spremna za rat sa Srbijom. Ona je redovnu vojsku poslala na Klek i u Višegrad, dok se rezervna vojska svaki dan skupljala po gradovima. Tenzije između domaćih Muslimana i hrišćana narasle su do najvećeg stepena. Iz bojazni, da bi iz Dalmacije mogla stići pomoć u livanjsku okolinu, Muslimani iz tog kraja ozbiljno su namjeravali zatvoriti prološki put, ⁴⁷⁶¹ te na taj način presjeći komunikaciju između Hrvata i bosanskih katolika.

Klement Božić nastavio je početkom juna 1867. da obavještava hrvatskog narodnjaka Mrazovića o političkom stanju u Bosni. On je smatrao, kako o bilo kakvom ustanku ili pokretu nije moglo biti riječi u to vrijeme, najviše zbog toga što je bilo teško međusobno pomiriti narod „tri vjerezakona“. On se uvjerio u nemogućnost bilo kakve saradnje između „samo dva kršćanska naroda na zajedničko djelovanje“. Za pravoslavne Srbe je naveo, da i ako su pomišljali na podizanje ustanka, da za to nisu imali „ni vođa ni oružja, niti (su) brojem (mogli) nadvladati Muhamedance“. Njihova „bolja klasa“, kako je definisao sarajevske trgovce, nisu ni na koji način htjeli „na kocku staviti“ svoj imetak, pogotovo što su, prema Božićevom mišljenju oni u to vrijeme najbolje živjeli u čitavoj Bosni. I dok su mnogi srpski agenti raznosili vijesti kako je u Bosni i Hercegovini „sav narod hrišćanski spreman“ na ustanak, jedan dio „patriota“, kako ih je Božić imenovao, a koji su odlično poznavali zemlju bili su tada „stalni u misli da se ovdje ništa poraditi neće“. Božić je procjenjivao, da bi se u slučaju eventualne „invasije srbske, za sigurno sgrtala mladež pod njihove barjake sa svih stranah Bosne“, ali da se ustanak najviše zbog izmiješanosti stanovništva ni tada ne bi omasovio. Bosanski „Muhamedanci“, inače, demoralisani zbog ustupanja gradova Srbiji bili su potrešeni viješću da je i Omer-paša

⁴⁷⁶⁰ *Isto*, 190.

⁴⁷⁶¹ NN-124/XXXIII, 29. 5. 1867.

Latas bio potučen na Kritu. Božić je načuo da su i neki bosanski begovi naslućivali skoru propast Turskog carstva raspravljajući „međuse pod koga bi voljeli podpasti međ Srbijom i Ćesarijom (Austrijom)“. Prema Božićevoj tvrdnji, begovi su „bez dvojbe htjeli više da pripadnu Austriji, što je po njemu bilo „sasma naravski“, pogotovo što su begovi sve „doskora smatrali Srbiju robinjom Turskom“. Bosanski begovi ni po koju cijenu nisu htjeli „podpasti pod njeno (Srbije-B. T.) gospodstvo“ i sami su govorili kako bi se u slučaju srpskog napada „borili protiv njoj žešće nego protiv Austrije“. Božić nije bio siguran u to da bi bosanski Muslimani „ustali kada bi (tu) zemlju okupirala“ Austrija, dok bi se sa Srbijom, kako je naveo „sigurno ogleдали“. ⁴⁷⁶² Opravdano je pitanje, koliko je bilo istine u izrečenom političkom mišljenju srpskog tajnog agenta Andrije Brlića Torkvata iz toga vremena, po kome bi sultan prije Srbiju pozvao „u pomoć, da mu brani Bosnu i Hercegovinu, nego da pusti Austriju unutra“. ⁴⁷⁶³

Klement Božić je u julu 1867. mogao da uvidi, kako u „Bosni neće što započeti dokle tko nenavali“. Kod pravoslavnih Srba uočio je, da se „duh med njimi poboljšava(o) (osim u varošima)“, dok je pitanje budućeg držanja katolika zavisilo, prije svega od njihovih fratara. Bosanski fratri su najviše željeli da stanje ostane nepromijenjeno, što je moglo imati za posljedicu da oni zbog straha od neizvjesne budućnosti ostanu potpuno pasivni. ⁴⁷⁶⁴ Fra Blaž Josić iznio je sredinom jula 1867. niz političkih ocjena o stanju u Bosni i Hercegovini. Naglasio je, da su Muslimani „Bošnjaci“ bili spremni svi listom ustati i boriti se protiv eventualne spoljne vojne invazije. Ocjenio je, takođe, da bi se oni borili „očajno pro focus et locis“ upozorivši, kako je „turadie“, kako je nazvao bosanske Muslimane bio veoma veliki broj. Fra Josić je ranije polagao nade u Srbiju, žaleći ovog puta, kako je istakao što više „Knjaza n(ije) (bilo) (i što je) minister Rata iz Biograda“ otišao u Pariz, dok se „u Bosni po turski sve to bolje utverd(jivao)“. Žalio je „Horvatsku (koja se) misto svoje virnosti, odanosti i krvi kojuje ljevala za Cara Bečkoga“, nezahvalno žrtvovala Mađarima i tako praktično propala. Svoj raniji umjereni nacionalni prohrvatski stav izjednačavao je fra Josić jedino sa ličnošću hrvatskog bana Jelačića. Fra

⁴⁷⁶² Klement Božić-Matiji Mrazoviću, Sarajevo 1. lipnja 1867, u: P. Korunić, *Pisma Klementa Božića Matiji Mrazoviću o prilikama u Bosni 1867-1869*, 172.

⁴⁷⁶³ A. T. Brlić-M. Mrazoviću, Slavonski Brod, 25. srpnja 1867, u: P. Korunić, *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866-1868*, 88.

⁴⁷⁶⁴ *Isti-istom*, Sarajevo 12. srpnja 1867, u: P. Korunić, *Pisma Klementa Božića Matiji Mrazoviću o prilikama u Bosni 1867-1869*, 177.

Josić se tada u potpunosti složio sa dosta ranije izrečenom ocjenom Andrije Brlića Torvata, da „dok se Beč, gnjezdo švabsko nerazori, da kamen svrhu kamena neostane, dotle n(ije) mo(glo) slavjanstvo izbavit se robstva“. Priznao je, da se sa ovom političkom kvalifikacijom, u vrijeme kada je ona bila izrečena nije slagao i da je „žalio plemenitog Beča“, ali da je poslije sam uvidio da je to istina, bacajući „anathemu prokletom gnjezdu izmeta niemačkog“, kako je nazvao Beč. Nakon njegove parole: „*gradimo Beč novi u Beogradu, ol na Rači, dino Drina ljubise sa Savom*“ fra Josić je pokazao i svoju, ipak, dosljednu i nepokolebljivu „prosrpsku“ političku opredjeljenost u koju ga je, kako se sam hvalio uveo Tomo Kovačević.⁴⁷⁶⁵

U Hercegovinu je sredinom jula 1867. za novog pašu došao „Mahmut-paša Bušatlija, potomak starih kèrvopija sèrbskih“. Odmah po svome dolasku on je pokazao svoje prave namjere i to tako, što je „pošao po pašaluku, da prodaje desetine u svakome kadiluku, kao tobože sirotinji na korist“. On je zalazeći po kadilucima u svaku varoš sazivao „sav narod seoski, izdavajući se kao narodni prijatelj“, premda on to nije bio ni izdaleka. Okružio se špekulantima, koji su zalazili među seljake i od njih uzimali „koliko su htjeli i šta su htjeli“.⁴⁷⁶⁶

Napetost na srpsko-bosanskoj granici kao i među samim bosanskim Muslimanima i bosanskim Srbima porasla je pogotovo u onim područjima Bosanske Posavine, u koje su se doselili Muslimani protjerani iz Srbije. Prema jednoj relevantnoj naučnoj računici, koju je statistički izradio pruski konzul u Sarajevu dr Oto Blau, do 1867. iz Srbije u Bosnu i Hercegovinu bilo je „protjerano“ („vertriebenen“) oko 30.000 Muslimana („die Muhammedaner“) i to uglavnom gradskog stanovništva.⁴⁷⁶⁷ Nacionalno porijeklo Muslimana protjeranih iz Srbije nije imalo nikakve veze sa Turcima, kako su ih nazivali neki historičari starije generacije, već sa Slovenima i to u velikom broju sa Srbima, koji su nakon turske okupacije prešli na islam. Takođe, među tom populacijom bio je i određen udio bosanskih Muslimana slovenskog porijekla koje su turske vlasti tokom ranijih vijekova iz Bosne naseljavali u zapadnoj Srbiji.⁴⁷⁶⁸ Ovi protjerani Muslimani iz Srbije,

⁴⁷⁶⁵ Fra Blaž Josić-Andriji Torkvatu Brliću, Kraljeva Sutjeska, 18. juli 1867, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 332.

⁴⁷⁶⁶ NN-177/XXXIII, 3. 8. 1867.

⁴⁷⁶⁷ Consul Dr O. Blau, *Zur Statistik von Bosnien*, Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, Zweiter Band, Berlin 1867, 518.

⁴⁷⁶⁸ Š. Hodžić, *n. r.*, 1958, 65.

koje je još Šerif Osman-paša naselio „kraj Save“ bili su razmješteni u taj kraj najviše da bi služili kao graničari prema Austro-Ugarskoj. Na širem potezu uz rijeku Savu napravljene su brojne „stražare napram Austrij(i)“ u kojima su bili angažovani ovi „prosti muslomani, kano obranbena posada proti uskocima Austrije“.⁴⁷⁶⁹

„Kada su Sèrbi u Obudovcu“, mjestu u bosanskoj Posavini krajem jula 1867. godine „slavili u cèrkvi praznik sv. Petra i Pavla,“ ujahala su u crkvu na konjima tri bosanska Muslimana („Turčina“) i ometala službu.⁴⁷⁷⁰ Ovaj i slični slučajevi nisu nimalo poticali na promjenu mišljenja u pravoslavnoj crkvi, pogotovo što su pravoslavni mitropoliti i dalje ostali najodaniji i najvjerniji saveznici turskih vlasti.⁴⁷⁷¹ Ometanje da konačno sa radom otpočne pravoslavna konzistorija u Sarajevu, nije dolazila ni od kog drugog nego od sarajevskog vladike. On je sam govorio, kako je bio u stanju potrošiti i stotinu hiljada groša, ali da nikada neće dozvoliti da ga Sarajlije nadvladaju. On je u svom pokušaju da dezavuiše svaki pokušaj nacionalnog razvoja pravoslavnih Srba u Bosni i Hercegovini pozvao „mostarskoga i zeničkoga vladiku, da zajednički pišu patrijarhu i mole ga, da im dade upravu nad cèrkvom i školom“. Navodno, ova dvojica oglušila su se na ovaj poziv. Pod ovim sarajevskim vladika osjetila se već odavno stagnacija, a glavni indikator za ovu konstataciju bio je taj, što se za posljednjih 14 godina u Sarajevu oženilo svega 400 pravoslavnih vjernika. To je bilo jako malo, pogotovo ako se u obzir uzme činjenica, da je u Sarajevu tokom cijelog tog vremena živjelo oko 700 pravoslavnih porodica i da su se svake godine u grad naseljavali brojni seljaci iz Hercegovine.⁴⁷⁷²

Svoje putovanje kroz „Krajinu tj. Hrvatsku Tursku, kojoj je granica Vrbas“ započeo je Klement Božić početkom avgusta 1867. godine. Po zadatku Štrosmajerove Jugoslavenske akademije znanosti, Božić je obišao nekoliko bosansko-krajiških mjesta: Travnik, Jajce, Varcar-Vakuf, Ključ, Bosanski Petrovac, Bihać, Bosansku Krupu, Bosanski Novi, Prijedor i Banjaluku. On je bio pod velikim utiskom „strogosti“, koja je, prema njegovim saznanjima vladala u ovoj regiji jednako kao i prije 200 godina, zbog čega nikoga nije trebalo čuditi što „Bošnjak n(ije) zna(o) da (su) mu preko Save sje(ila)

⁴⁷⁶⁹ NN-38/XXXVI, 17. 6. 1870.

⁴⁷⁷⁰ NN-177/XXXIII, 3. 8. 1867.

⁴⁷⁷¹ *Console Cesare Durando-Al ministero in Firenze (Governo italiano)*, Sarajevo 8 marzo 1867, u: P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izvjestaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*, 125.

⁴⁷⁷² NN-181/XXXIII, 8. 8. 1867.

braća, za koju su govorili (da je) Kaurska ili Njemačka“. Božić se poslije Bosanske Krajine parobrodom spustio niz Savu iz Stare Gradiške u Slavonski Brod u kome je posjetio biskupa Štrosmajera. Iz Slavonskog Broda je otišao u: Svilaj, Tolisu i Šamac, Brčko i Bijeljino. Od Bijeljine se Podrinjem otisnuo do: Zvornika, Tuzle, Gračanice, Maglaja, do srednje Bosne, Zenice i Sarajeva. Posjetio je katoličke samostane u Gučjoj Gori kod Travnika, razne parohije po Bosanskoj Krajini, novi samostan u Tolisi i fra Martina Nedića. Prolazeći kroz sva ta mjesta Božić je priznao, da je „katoličko pučanstvo (bilo vrlo) zanemareno“. Bio je ogorčen na fratre koji su „samo svoj interes pred očima imali i naročito puk u gluposti držali“, a sve da bi ga „mogli na svoju ruku upotrebljavati“. Bosanski fratri su u to vrijeme još uvijek izopštavali svoje vjernike za neposluh i naređivali „javne pokore“. On je mlađi „naraštaj“ među bosanskim fratrima ocjenio dosta boljim, koga su, ipak, i dalje „gvozdenom rukom“ držali stariji. Po njegovom viđenju, bosanski fratri bili su zabrinuti za svoj „politički položaj“ i nesumnjivo bi „oni volili (više) Austriju nego Srbiju“. Bosansko katoličko sveštenstvo smatralo je „da bi im Austrija uzdržala privilegije“, a one nisu bile nimalo male. Oni nisu plaćali nikakav danak ni porez, ni carinu na robu, raspolagali su po volji sa svojim vjernicima kada im je trebalo nešto graditi. Smatrali su da od Srbije „ne bi imali nikakvih povlastica, i da bi parohije izgubili“. Ali, Božića su svi katolički fratri na koje je naišao tokom putovanja najiskrenije uvjerali „da ne bi nikako proti Srbije što uzradili“. Pravoslavni popovi mogli su se „usporediti sa prostimi seljaci“ od kojih se nisu ni po odjeći razlikovali. Božić je iz kontakata sa običnim narodom shvatio, da pravoslavni popovi nisu ni imali „upliva“ kod njega, koji je bio „neodvisan više od njih“. Popovi bi po njegovom sudu „kadri bili uz narod vojevati, ali (su) mu svjetova(li) slabo zna(li), ili bolje ništa“. Božić je ocjenio, kako su pravoslavni popovi u Bosni bili „fanatični do zla boga, (kao i da su gajili) mržnju vjerezakonsku u narodu“. Kad su željeli prekoriti svoje vjernike, rekli bi im: „*Gori ste nego kršćani*“. Fanatizam pravoslavnih popova ogledao se u činjenici, da su oni donedavno „katolike koji bi prešli u njihovu vjeru, drugi put krstili, time vrijeđajući put cieloga puka katoličanskog“. Bosanski katolici, pošto su od pravoslavnih doživljavali „preziranje svoga zakona (vjere)“ oni nisu mogli da „sciene da su im pravoslavni braća“. Božić je za takvo stanje stvari najviše krivio „grčke vladike“, ali i još jednu veoma važnu nacionalno-političku stvar, a to je

bila, kako ju je on nazvao „srbska agenda“. Ona je „falila što je ne samo izključila katolike od uticanja na narodne poslove“ nego je štaviše na bosanske katolike uvijek sa nepovjerenjem gledala. Usprkos svemu tome, Božić se na terenu uvjerio, „da fratri i puk katolički n(e) (bi) nikada protiv Srba radi(li)“. ⁴⁷⁷³ Navodno, u Bosanskoj Krajini i Posavini pazili su se „katolici i pravoslavni dobro“, a katolici su ga čak „uvjerali (da) ako dođe do časa da će biti uz Srbe“. Kada je riječ o bosanskim Muslimanima on se uvjerio da oni nikada ne bi bili sa hrišćanima iako su i sami bili „ogorčeni na Osmanlije“. Na primjer, bosanski begovi se za nacionalno-politički rad nikako nisu mogli pridobiti i njima je bilo „zaludu pripovjedati da (bi) im dobra osta(la) netaknuta“. Božić je imao priliku da razgovara sa „trojicom starih plemića“ Derviš-begom Teskerdžićem iz Travnika, Sali-beg Mehmed-efendijom iz Tuzle, Zeir-begom iz Maglaja, „koji su (nekada) uživali neograničenu vlast“, a trenutno nisu ništa predstavljali. Oni su razumijeli „ideju jugoslavensku“ iako su ostajali „slijepi u zakonu (vjeri)“, zbog čega nikada ne bi bili uz običan narod. Božić se mogao lično uvjeriti u pojavu sve većeg vjerskog fanatizma među bosanskim Muslimanima. Okrivljivao je muslimansku vlast, da je dozvoljavala dervišima i šehovima (sveštenici) iz Azije i Meke da po varošima i po selima fanatiziraju „i onako fanatične muslimane“. Osim toga, vlada u Sarajevu je od tekuće godine zavela „špijonstvo u najvećem stepenu“. Za bosanskog valiju Osman-pašu i njegovu sedmogodišnju vladavinu Bosnom, Božić je utvrdio kako se nije moglo „tajiti da je Bosni dao priličan oblik turske pokrajine, dočim si Bosnu (ranije) u svemu (mogao) vid(jeti) (kao) slavensku zemlju“. Uveo je moderni osmanski tj. poluevropski način oblačenja, podigao je brojne ruždije (gimnazije) u Sarajevu, Banjaluci i Travniku, a trenutno je gradio ruždiju i u Tuzli. ⁴⁷⁷⁴ Od Osman-pašinog vremena sve se više obraćala pažnja na tradicionalnu kulturu bosanskih Muslimana, a dvije glavne ličnosti koje su započele sakupljanje narodne tradicije bili su novinar „Sarajevskog cvjetnika“ Mehmed Šakir Kurtćehajić i historičar Salih adiki Hadžihuseinović Muvekit. Kurtćehajić je sakupljao bosansku muslimansku epiku sa ozbiljnom namjerom publikovanja prve zbirke muslimanske epske poezije na „bošnjačkom jeziku turskim slovima“. U vrijeme kada i Kurtćehajić, bilježenje bosansko-muslimanske epike počeo je i austrougarski konzul u

⁴⁷⁷³ Klement Božić-Matiji Mrazoviću, Sarajevo 15. rujna 1867, u: P. Korunić, *Pisma Klementa Božića Matiji Mrazoviću o prilikama u Bosni 1867-1869*, 179-180.

⁴⁷⁷⁴ *Isto*, 181-182.

Trebinju Vuk Vrčević. Njega su na ovaj posao nagovorili srpski historičari Stojan Novaković i Panta Srećković iz Srpskog učenog društva najvjerojatnije zato, da bi se te pjesme proglasile srpskim. Zaista, Vrčevićeva zbirka bosansko-muslimanskih pjesama sadržavala je 37 pjesama za koje je njihov sabirač zabilježio da su to pjesme „koje (su) samo Srbi turskog zakona pjeva(li)“.⁴⁷⁷⁵

Skryveno od javnosti, radila je Srbija plan za Bosnu i sa Grcima. U bečkom odmaralištu Veslauu potpisan je 26. avgusta 1867. nekakav srpsko-grčki ofanzivno-defanzivni savez. Ugovor o savezu imao je čak 17 članova. Glavni zadatak ovog saveza bio je oslobođanje svih hrišćana u Turskoj. Prema dogovoru Srbija se obavezala da do marta iduće godine opremi 60.000 vojnika. U zamišljenom balkanskom ratu Grka i Srbijanaca protiv Turaka, članom četvrtim grčka vojska trebala je izvršiti invaziju u Epiru i Tesaliji, a Srbija u Bosni i Hercegovini.⁴⁷⁷⁶ Austrougarski konzul Has pisao je već 27. septembra 1867. godine, kako su „srpsko-ruski agenti“ pod maskama: fotografa, učitelja i trgovaca pobunjivali bosanske pravoslavne, kako bi se Bosna i Hercegovina nakon savladavanja turske vlasti priključila Srbiji.⁴⁷⁷⁷ Ipak, sve nade kod hrišćana da bi se u Bosni mogao podići bilo kakav ustanak propale su u septembru 1867. godine. Hrišćani Bosne i Hercegovine su sve više očekivali „svoj spas iz vana“, ali ne i od Austro-Ugarske. Razlog da i ono malo katolika sklonijih ustanku izgubi povjerenje u Austro-Ugarsku moralo je imati veze sa sultanovom posjetom Beču i Pešti. Osim toga i „dogadjaj u Ruščuku na Germaniji, potro je i ono malo nade, što je imalo pučanstvo u Austriju“. Sedam godina solidne uprave bosanskog valije Osman-paše izbilo je sve adute potencijalnim pobunjeničkim pokušajima. Kod bosanskih Muslimana uspio je da promijeni i način oblačenja, što do tada nikome nije pošlo za rukom. Uveo je za činovnike obavezno skrojeno odijelo „po običaju osmanlijskom“, dok je turban zamijenio fesom. Izradio im je i „stepene počastne, ali pod uvjet da se preobuku i da kod javnih svečanostih u uniformi dolaze“. Trudio se da kod običnog svijeta postigne da barem u službenom saobraćanju koriste turski jezik, što je i uspio kod mlađih, koji su i u „samu hodu i ponašanju udarili već značaj azijatski“. Bosanski „Mahomedanci“, tj. Muslimani

⁴⁷⁷⁵ Đ. Buturović, *Otkriće muslimanske epike u 19. vijeku*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. XIX-XX, Sarajevo 2001, 183-184.

⁴⁷⁷⁶ Д. Ђорђевић, *н. д.*, 171-172.

⁴⁷⁷⁷ G. Šljivo, *n. d.*, 2005, 483-484.

su bili većim dijelom „veleposjednici, oni su (bili) barem djelomice imućni, a svi su (bili) naoružani, dobro ugojeni, čili i krepki, a što je najviše fanatici“. U to vrijeme bilo ih je do 450.000. Njihov vjerski fanatizam pojačao se nakon proljetnjih vijesti da bi hrišćani mogli podići ustanak protiv njih. Bosanska vlada je od toga vremena imala na svojoj strani veliki broj derviša i šehova. Srpska vlada se jedno vrijeme uveliko varala kada je pomislila „da (bi) Mahomedanci usta(li) proti vladi“. Zapravo, begovi su se više od svega u životu plašili za svoja dobra, dok su se svi ostali „Turci boj(ali), da će im (biti) oskrnut(a) svetinja harema“. Njih niko, a naročito srpska vlada koja je nedavno iz srpskih gradova i posada protjerala na desetine hiljada Muslimana nije mogla uvjeriti, „da će jedno i drugo, i dobro i harem dapače i mošee netaknute ostati“. Srpska vlada nadala se pridobijanju bosanskih Muslimana među kojima je postojao u to vrijeme ne tako mali broj onih, „koji (su) zna(li) za svoje porieklo, koji (su) mrz(ili) Azijate, (i) koji (su) shvaća(li) jugoslavensku ideju“. Pravoslavni je 1867. u Bosni i Hercegovini živjelo oko 510.000, „koji (su) sebe priznava(li) da su Srbi, i 185.000 katolikah, koji n(isu) zna(li) za svoje narodno ime“. Pravoslavno sveštenstvo u Bosni bilo je najzaslužnije što su narodnu svijest koju su čuvali „prenieli na narod, te se svaki pravoslavni osjeća(o) i naziva(o) Srbom“. ⁴⁷⁷⁸ U to vrijeme, izgleda da jedino „u sarajevskom polju seljani (većinom su tu [bili] pravoslavni)“ još uvijek „n(isu) zna(li) za (srpsku-B. T.) narodnost“ („народност“). ⁴⁷⁷⁹ Napredak srpske nacionalne svijesti kod bosanskih pravoslavni mogao je najviše da zahvali tome, „što (su) dolazi(li) Srbi (Srbijanci-B. T.) sa strane i priča(li) narodu“ da su i oni Srbi. Velika zasluga u širenju srpske svijesti kod bosanskih pravoslavni imali su i pravoslavni „trgovci bosanski (koji su) putujući po Srbiji i Austriji“ naučili da su Srbi. Takođe, i pravoslavni „seljaci, koji (su) odlaz(ili) u Srbiju, da paljinku (rakija-B. T.) kupe, ču(li) bi tamo od braće prekosavske o srbstvu“ („о србству“) i ovu ideju dalje širili među svojim sunarodnicima u Bosni. Sve ovo imalo je za posljedicu, da su od sredine šezdesetih godina XIX vijeka „Bošnjaci pravoslavni („Бошњаци православни“) javno u društvu“ pred bosanskim Muslimanima „govor(ili), da su Srbli („Србљи“)“. Bosanski Muslimani priznavali su svojim komšijama bosanskim Srbima, da „bosanski slavljanski („босански славлјански“) (nisu) dobro

⁴⁷⁷⁸ NP-18/I, 25. 9. 1867.

⁴⁷⁷⁹ Д-28/IX, 10. 10. 1868.

umije(li) da zbor(e)“ kao oni, dok su se „rado naziv(ali) Bošnjaci(ma) („Бошњаци“), a preko zuba i Slavljani(ma) („Слављани“)“.⁴⁷⁸⁰

Jedno od važnijih pitanja od koga je u velikoj mjeri i zavisila budućnost i opstanak bosanskih Muslimana bilo je uređenje vojske. Bosanska vlada je planirala svake godine primiti u vojsku i do 2.000 mladića. Konačni cilj je bio, da za nekoliko narednih godina bosanska vojska broji do 26.000 vojnika, koji bi služili „izključivo za obranu Bosne i Hercegovine“.⁴⁷⁸¹ Takozvani „triumvirat“ koji su u Sarajevu dugo vremena činili doktor: Kečet, koji je, najvjerovatnije bio „pravi zidar“⁴⁷⁸² (slobodni zidar, mason?-B. T.), Rašid-efendije i Constant-efendije raspao se sredinom oktobra 1867. i to tako, što je posljednji od njih bio „skinut sa službe i (poslan) u Carigrad“. Njih trojica su sve do tada praktično činili bosansku vladu, dok je bosanski valija Osman-paša, iako je bio „arciturčin, (i koji je) premda u društvu je(o) a la francis tj. žlicom i viljuškom (samo) vrši(o) njihovu volju“. Sva trojica bili su veoma vješti špekulanti, a dr Kečet posebno. Ovaj Švajcarac bio je poznat još od ranije, a u Bosnu je došao kao „aventurier“. Prvo je bio „kod Omer-paše u Hercegovačkoj buni 1861, zatim kod Poljaka Mahmud-paše“. Obojica su ga kao ljekara preporučili trenutnom bosanskom valiji Osman-paši, „gdje (je) on malo po malo posta(o) sve na kapiji“ (kapija-bosanska vlada-B. T.). Konstan-paša je bio „naduti Armenin, veći Turčin od Turakah, (ali) za spletke i crnu policiju“ nije bio ni blizu vičan kao dr Kečet. Rašid-efendija je bio rođeni Beograđanin i iako „prostak“ bio je vrlo „dobar intrigant“.⁴⁷⁸³

Veliki broj putnika koji su u oktobru 1867. iz Stare Srbije dolazili u Bosnu, pričali su da su Muslimani iz tih krajeva bili gnjevni, jer je „sultan Miloševiću (knez Mihajlo-B. T.) prodao gradove u Srbiji, pak (je) još h(tio) staru Srbiju s Bosnom i Hercegovinom da mu proda, što su oni na sablji dobili“. Nedavno je i novopazarski telal javno pročitao vijest, kako je „sultan prodao Miloševiću Staru Srbiju, Bosnu i Hercegovinu“.⁴⁷⁸⁴ Osim od Srbije, bosanski Muslimani bili su zabrinuti i od vijesti koje su dolazile iz Austro-Ugarske, pogotovo nakon sve učestalijih posjeta austrougarskih oficira. Tako je kapetan Kataneli polovinom oktobra 1867. godine „obišao svu Bosnu i Hercegovinu“, dok je kroz

⁴⁷⁸⁰ Д-32/Х, 20. 11. 1869.

⁴⁷⁸¹ NP-30/I, 9. 10. 1867.

⁴⁷⁸² J. Baltić, *n. d.*, 356.

⁴⁷⁸³ NP-39/I, 19. 10. 1867.

⁴⁷⁸⁴ NP-42/I, 23. 10. 1867.

nju trenutno „put(ovao) kapetan Kern, častnik generalskoga štopa, koji (je) preko Sarajeva, Travnika, Jajcah, Podražnice, Hana, Čadjavice, Sitnice, Banjaluke, Kozarca, Dubice vrat(io) se Savi, preko koje (je) otišao) kući“. ⁴⁷⁸⁵

Vizija bosanskog valije Topal Osman-paše gotovo da je do polovine novembra 1867. bila ostvarena. Sedam godina reformi vođenih pod njegovim upravljanjem rezultiralo je činjenicom da se Bosna mogla gotovo svuda vidjeti „kao historijska celina u njezinim listovima“. Istina, i „osvojenjem Bosne Osmanlijama ne mogaše zemlja izgubiti svoj historijsko-politički oblik“. On ne samo da se održao, „nego je još pod turskom vladom ojačao“. Ali, tek za posljednjih osamnaest godina može se s pravom reći, da je Bosna postala „prava provincija turske države“. ⁴⁷⁸⁶ Sve ovo dešavalo se u vrijeme pojačane srpske nacionalno-političke agitacije, osim u Bosni i u Hrvatskoj. Čak je preko jednog hrvatskog lista, „Slavjanskog Juga“ bila plasirana ideja o formiranju famoznog „Jugoslovenskog carstva“ na čelu sa srpskim knezom Mihajlom, a čije bi centralno mjesto zauzimala Bosna i Hercegovina. Isti list je novembra 1867. donio i grb ovog carstva sa slikom i biografijom potencijalnog cara Mihajla III Obrenovića. ⁴⁷⁸⁷

I sam glavni grad Bosne i Hercegovine, Sarajevo je do kraja 1867. bio grad u kome su se izdvajale dvije cjeline, muslimanska i srpska. Na lijevoj strani riječice Miljacke ležao je onaj dio varoši u kojoj su egzistirale sve državne i činovničke ustanove, od bosanskog valije, preko suda, policije, okružnog i sreskog načelstva, štamparije, pošte, telegrafa, mekteba, muslimanske osnovne škole, ruždije, gimnazije, pa do konzulata: britanski, austrougarski i pruski. Ova strana grada se u pogledu razvoja trgovine i prometa nije nimalo mogla porediti sa drugom stranom. U tom dijelu varoši, „koja je (bila) mnogim sokacima ispresecana“ svojim bogatstvom izdvajale su se s „kuće otmenih Srba“. Bile su to „dvokatnice jedna do druge s licem na sokak“. U ovom dijelu grada podizala se u to vrijeme u vizantijskom stilu „nova crkva srpska“. Zidao ju je već više godina neki zidar iz Niša, koji je zidao i crkvu u Smederevu. Tik uz ovu crkvu bio je stacionaran ruski konzulat, u čijoj su neposrednoj blizini bili italijanski i francuski. U ovom dijelu grada je kao posebna cijelina egzistiralo naselje sa katoličkom većinom,

⁴⁷⁸⁵ NN-254/XXXIII, 5. 11. 1867.

⁴⁷⁸⁶ ЗГ-1, 4. 11. 1867.

⁴⁷⁸⁷ V. Krestić, »Slavjanski Jug« *Dure Klarića (1867/8)*, HZ, God. XIV (1961), Zagreb 1962, 234-235.

takozvana „Latinluk mahala“.⁴⁷⁸⁸ Manifestovanje srpske nacionalne ideje među sarajevskim trgovcima ogledalo se u njihovoj tradicionalnoj privrženosti istoriji i etnologiji. Neki Stojan Đurić iz Sarajeva otkupio je u decembru 1867. od Zeničanke Roksande Popović šezdeset komada ćilima, na kojima je ova vrijedna švalja izradila životopis srpskog vladara Stefana Nemanje od 1165. godine.⁴⁷⁸⁹ U Zenici, u kojoj je u to vrijeme živjelo stotinjak katolika bila je u toku izgradnja katoličke crkve, a koja je konačno završena naredne godine.⁴⁷⁹⁰

Jedan od vođa hrvatskih narodnih liberala Matija Mrazović nije ni krajem 1867. zamišljao buduću veću hrvatsku državu bez Bosne i Hercegovine, bez koje bi, kako je razmišljao u to vrijeme hrvatsko primorje ostalo „svagda pusto, luke mu prazne, žiteljstvo siromašno i gladno“. Neujedinjene, „Bosna i Hercegovina i trojednica“ ostale bi prema njegovom političkom razmišljanju, kao i do tada „nerazvijene u svakom pogledu“. U hrvatskim narodnjačkim krugovima postojala su neka saznanja, da bi srpska vlada mogla izvršiti napad na Bosnu i to „prije nego li snijeg okopni“.⁴⁷⁹¹ Mrazoviću je srpski agent Antonije Orešković obećavao u to vrijeme, kako će srpsko-hrvatski program „osta(ti) nepromjenjen“ i kako je on i dalje držao zajednički „politički pravac“, pogotovo u pogledu organizacije budućeg ustanka u Bosni.⁴⁷⁹²

U izvještaju biskupa fra P. Vuičića te 1867. godine Propagandi za proširenje vjere u Rimu on je priznao, da je među mlađim bosanskim franjevcima vaspitanim u Đakovačkom kolegiju (Štrosmajerov kolegij-B. T.) postojalo neko tajno udruženje. Ovi franjevci bili su „slijepo („phantasia“) i prekomjerno odani nacioanlizmu“ („in nationalitatis culturam plus iusto propendunt“). Biskup fra Vuičić izvjestio je Rim i tome, kako su među bosanskim franjevcima trenutno egzistirale dvije struje ili stranke. Na čelu jedne, brojno manje stajao je „eksaltirani Slaven“ („Slavus exaltatus“) fra Blaž Josić.

⁴⁷⁸⁸ ЗГ-5, 3. 12. 1867; Posrbļjavanje pravoslavne crkve u Bosni nije bilo nimalo neobična pojava. Štaviše, naziv „srpska crkva“ zastupljen je i kod nekih stranih autora iz toga vremena. Tako, na primjer, pruski konzul dr Blau pri pominjanju neke pravoslavne crkve u Rami u jednom od svojih rasprava za istu kaže da je riječ o „istočnoj (srpskoj) crkvi“ („der orientalischen [serbischen] Kirche“). (Consul Dr. O. Blau, *Ausflüge in Bosnien*, Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, Zweiter Band, Berlin 1867, 509.)

⁴⁷⁸⁹ *Живот Стефана Немање, саставила Роксанда Поповић*, Зеница, 12. (24.) децембар 1867, у: Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836-1878*, 130.

⁴⁷⁹⁰ М. Bjelovitić, *n. d.*, 72.

⁴⁷⁹¹ М. Mrazović-sinu Lacku Mrazoviću, Zagreb, 21. prosinca 1867, u: P. Korunić, *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866-1868*, 91.

⁴⁷⁹² (Vuica Srećković) A. Orešković-M. Mrazoviću, Beograd, 12/24. decembra 1867, u: *Isto*, 92.

Biskup je u ovom izvještaju svojim nadređenim iznio strahovanja od srpskog osvajanja Bosne, pogotovo što se prenosila vijest, da je sultan Bosnu ustupio Srbiji. Prema biskupovim riječima, ustupanjem Bosne Srbiji za bosanske katolike bi nastala „pogibelj“. Kako bi se to spriječilo, on je predložio osnivanje tri apostolska vikarijata u Bosni, sa ciljem da nadzor crkvene vlasti bude jači i lakši.⁴⁷⁹³

Srpska akcija u Bosni trebala je da otpočne novembra i decembra 1867. godine, a u tim pripremama aktivno je učestvovala hrvatska Narodna stranka. Prvak hrvatskih narodnjaka Matija Mrazović javio je 29. decembra 1867. srpskoj vladi način kako bi ona u svojoj akciji u Bosni mogla upotrijebiti oko 1.000 Hrvata, inače zaposlenih u jednom šumskom preduzeću u blizinu Sarajeva. Međutim, srpski ministar Petronijević je to odbacio kao mogućnost, prije svega zbog saznanja što su prema njegovim saznanjima pomenuti šumski radnici širili austrougarsku propagandu.⁴⁷⁹⁴ O planu Srbije bio je obavješten i đakovački biskup J. J. Štrosmajer, koji nije imao ništa protiv Mrazovićevog opredjeljenja, da se u akciji u Bosni prednost da Srbiji, pogotovo što Hrvatska nije bila nezavisna. Mrazović, Štrosmajer i većina ljudi iz vođstva hrvatske Narodne stranke prepuštali su prvenstvo Srbiji i knezu Mihajlu da započne i prednjači u vojnoj akciji u Bosni. Tu je trebalo, prema njihovom mišljenju osnovati jezgro za ujedinjenje svih Jugoslovena u jednu državu.⁴⁷⁹⁵ Đakovački biskup, koji je inače ohrabrivao kneza Mihajla u njegovom zamišljenom projektu postajanja kralja Srba i Hrvata, obavezivao se sa svoje strane da na prihvatanju te političke ideje, a koristeći svoj nesumnjivo veliki uticaj, radi među bosanskim katolicima.⁴⁷⁹⁶ On se, takođe, pravdao srpskim političarima, kako bi valjda dokazao svoju iskrenost u tom smislu, da prema pravoslavcima u Bosni nije imao nikakve prozelitističke planove, niti u prošlosti, kao ni u budućnosti.⁴⁷⁹⁷ Nacionalno-političke planove oko Bosne podržao je među bosanskim Srbima veoma uticajni beogradski mitropolit Mihailo. U jednoj svojoj besjedi s kraja 1867. on je sa trona srpske crkve vrlo jasno poručio, kako je bilo „još vrlo mnogo po srbskim krajevima („србскимъ краєвима“) ovaki grobova i ovaki mrtvaca, koji (su) oček(ivali)

⁴⁷⁹³ Fra B. Gavranović, *n. d.*, 1935, 208.

⁴⁷⁹⁴ V. Ciliga, *Nardna stranka i južnoslovensko pitanje (1866-70)*, HZ, god. XVII, Zagreb 1964, 87.

⁴⁷⁹⁵ *Isto*, 90-91.

⁴⁷⁹⁶ C. J. Slovak, *J. J. Strossmayer as a Balkan bishop*, *Balkan Studies*, No 1, Vol. 18, Thessaloniki 1977, 140.

⁴⁷⁹⁷ B. Новак, *н. п.*, 1949, 186.

voskresenije“, odnosno, da je bilo „još vrlo mnogo ovaki žalostni robinja po Bosni, Hercegovini (a koje su) željno izgleda(le) svoje izbavljene“. ⁴⁷⁹⁸ I sam austrougarski konzul u Beogradu Benjamin Kalaj mogao je da uoči u to vrijeme, kako je Srbija bila jedina zemlja „kojoj bi se hrišćani Bosne priključili sa radošću i pod čijom upravom bi se čak i tamošnji Muslimani slovenskog porijekla, ukoliko bi im se osigurala sloboda vjere prema njihovim obredima, osjećali zadovoljni“. On se za vrijeme svog konzulskog rada u Beogradu na više mjesta uvjerio, kako je Bosna bila zemlja koju su Srbi smatrali prirodnim nastavkom Srbije. ⁴⁷⁹⁹ Izgleda da je najveći neprijatelj hrvatsko-srpske, odnosno katoličko-pravoslavne saradnje u Bosni bila Rusija. Njena spoljna politika ni ranije, a ni tada nije vjerovala biskupu Štrosmajeru. Zapravo, ruska državna politika bila je najsumnjičavija prema biskupu Štrosmajeru i njegovim nacionalno-političkim aktivnostima u Bosni. Ruska ambasada u Beču vidjela je te 1867. u đakovačkom biskupu „čovjeka potpuno odana caru (austrougarskom-B. T.), koji se pridržava(o) ultrakatoličkih principa“. ⁴⁸⁰⁰

Prema statistici austrougarskog generalštabnog majora Johana Roskijevice u Bosni i Hercegovini je 1868. živjelo pravoslavni 535.000, i to u Bosni 460.000, a u Hercegovini 75.000. ⁴⁸⁰¹ Muslimana („Die Mohammedaner“) je, zajedno sa Albancima prema istom statističaru u Bosni živjelo 323.000, u Hercegovini 60.000, što je bilo ukupno 383.000. Katolika („Die Katholiken“) i to prema sigurnim podacima katoličkih fratara, koji su jedini opsluživali katoličke parohije bilo je u to vrijeme u Bosni 135.000, a u Hercegovini 47.180, što je bilo ukupno 182.180. Po Roskijevicu bilo je u Bosni i Hercegovini 1868. ukupno 1,105.700 stanovnika. ⁴⁸⁰² Katolici su i dalje od samostana imali one u: Fojnici, Kreševu, Kraljevoj Sutjesci i Gučoj Gori. Hercegovačko katoličko stanovništvo je u vjerskom pogledu bilo podređeno dvojici biskupa, koji su trebali da imaju rezidencije u Mostaru i u Trebinju, ali koji su stanovali u Širokom Brijegu i Dubrovniku. ⁴⁸⁰³ Čak je samostan u Fojnici, kao prvi među jednakim od navedena četiri

⁴⁷⁹⁸ *Беседа кою є говоріо архієпископъ београдскій и митрополитъ србскій Михаиль приликомъ трюносаня цркве Ружнице у Београдскомъ граду 10. декембра 1867. год., 5.*

⁴⁷⁹⁹ *Дневник Беџалина Калаја 1868-1875*, Београд 2002, 680.

⁴⁸⁰⁰ V. I. Frejdzon, *n. r.*, 176.

⁴⁸⁰¹ J. Roskiewicz, *Studien über Bosnien und die Herzegovina*, Leipzig-Wien 1868, 5.

⁴⁸⁰² *Ibidem*, 78-79.

⁴⁸⁰³ *Ibidem*, 80.

dobio pravo da koristi zvono.⁴⁸⁰⁴ Pravoslavni („Die Griechen, nichtunirten Glaubens“) je bilo tada najviše u Bosni i Hercegovini i oni su imali dva mitropolita (vladike) u Sarajevu i u Zvorniku, kao i jednog u Hercegovini, u Mostaru. Pravoslavno stanovništvo je i dalje pripadalo dvjema glavnim staležima: seljacima i trgovcima.⁴⁸⁰⁵ Zanimljivo je, da je Roskijevic smatrao da su „Bošnjaci mogli biti Muslimani, Hrišćani, Jevreji ili Cigani“ („Die Bosniaken sind, sie mogen nun Mohhamedaner, Christen, Juden oder Zigeuner“).⁴⁸⁰⁶ Mostar, glavni grad Hercegovine, kako ga je nazvao Roskijevic bio je tada sjedište kajmakama, zatim austrougarskog, francuskog i ruskog konzula, katoličkog biskupa, pravoslavnog vladike, muftije, kadije i imao je oko 18.000 stanovnika. Mostarani su bili većinom Muslimani, sa oko 400-500 katolika i 3.000-3.500 pravoslavni. Mostar je 1868. imao preko 40 džamija, jednu malu katoličku crkvu u zgradi austrougarskog konzulata i dvije pravoslavne crkve.⁴⁸⁰⁷ Glavni grad Bosne, Sarajevo imao je jednu crkvu i jednu sinagogu. U njemu je živjelo oko 45.000 stanovnika, od čega 36.000 Muslimana, 4.500 pravoslavni, 3.000 Jevreja, 500 katolika i 100 Cigana.⁴⁸⁰⁸ Srpski špijun Kovačević proizvoljno je iznosio mišljenje, kako su „svi žitelji bosanski, izuzimajući malo Osmanlija, Čivuta i Cigana“, bili Južni Sloveni „srpskog ogranka, i to bez razlike veroispovedi“. Njegovo romantičarsko razmišljanje o naciji svodilo se na konstataciju, kako su i „oni Srbi, koji su (bili) veroispovedi muhamedanske primili, po krvi i jeziku“ bili i ostali Srbi. Navodno, „u nedostatku prosvete Srbi muhamedanske veroispovedi“ nisu znali ništa o svojoj narodnosti, kao što uostalom, kako je ovaj bivši bosanski franjevac tvrdio, nije znala ni „veća čest Srba istočne a i rimske crkve“. U svojim razmišljanjima o narodnosti, koja se kod Kovačevića postepeno formirala u ranoj mladosti sa manjim i većim odstupanjima, moglo se primijetiti shvatanje srpske političke propagande po kojoj su svi stanovnici Bosne i Hercegovine bili oduvijek Srbi. Kovačević je 1868. iznio teoriju, koja je govorila u prilog ovakvom stavu tvrdeći, da „i dokle god bude Srbin istočne crkve verovao, da je Srbin samo zbog veroispovesti istočne, dok Srbin zapadne crkve bude ispovedao, da on nije

⁴⁸⁰⁴ S. Ančić, *Povjesne crtice franjevačkog samostana u Fojnici*, HNK „Napredak“, (1930), God. XIX, Sarajevo 1929, 141.

⁴⁸⁰⁵ J. Roskiewicz, *O. c.*, 81-82.

⁴⁸⁰⁶ *Ibidem*, 83.

⁴⁸⁰⁷ *Ibidem*, 140.

⁴⁸⁰⁸ *Ibidem*, 180.

Srbin za to, što prinadleži crkvi zapadnoj dok na posletku Srbin muhamedanskog zakona bude odricao, da je on Srbin, pošto Muhameda veruje-dotle (se) n(isu) mo(gli) Sloveni na jugu, pravome napretku, slozi i ljubavi međusobnoj nadati“. Vjerovao je u to vrijeme i kako je jezik u Bosni bio srpski, a „koji je u svojoj prvobitnoj čistoti (bio) sačuvan“ i to prvenstveno zato što nije bio izmiješan „sa turskim ili kojim drugim jezikom“. On je opovrgavao i lingvistu Šafarika, da je u okolini Sarajeva, Travnika i Banjaluke ikada bilo osmanskih Turaka, navodeći činjenicu „da i kad se i dogodi(lo) da se koji Osmanlija naseli(o) u Bosnu, (da je) on već druge godine srpski govori(o)“.⁴⁸⁰⁹ Kovačević je procijenio 1868. da je u Bosni i Hercegovini živjelo ukupno: 1) Srba („Срба“) 1,096.000; 2) Cigana 6.000; 3) Jevreja („Чивута“) 2.500; odnosno ukupno 1, 100.000 stanovnika.⁴⁸¹⁰ Ipak, priznao je da su se pravoslavni „u Bosni Rišćani(ма) („Ришћани“) z(vali)“ i da ih je bilo 561.500. Naveo je, takođe, da su se „rimske veroispovesti“ („Римске вероисповести“) stanovnici nazivali „Kršćani(ма)“ („Кршћани“) i da ih je bilo ukupno 150.000. Stanovnika „muhamedanske veroispovesti“ („Мухамеданске вероисповести“) je po Kovačeviću bilo oko 384.000. Kovačević je objasnio antrop-etnološko značenje naziva „Kršćani“ za katolike i „Rišćani“ za pravoslavne. Ime za prve „došlo je otuda, što su posljedovatelji zapadne crkve u prostom govoru zvali Isusa Hrista Isukrst, koje nije (bilo) pravilno, dokle od posljednje složene reči krst skovano je (bilo) Kršćani“. Pravoslavni su u prostom govoru nazivali Hristosa Ristos, zbog čega su prozvani „Rišćani“.⁴⁸¹¹ On je ponovio već ranije iznesene ocjene, kako su, kako ih je nazvao „prosvećeni sveštenici Srbi rimske crkve“ („Срби римске цркве“) najviše doprinijeli, „što su narodne običaje kao neko praznovjerje iskorenili, ne htevši znati da su „s tim u živac srpske narodnosti dirnuli“. Za „Srbe muhamedanskog zakona“ („Срби мухамеданског закона“) Kovačević je naveo, da su u potpunosti „zaboravili običaje srpske i primili predanje svojih učitelja“.⁴⁸¹²

Južnoslovenski nacionalisti smatrali su početkom 1868. godine, da je prošla godina bila opet samo „jedna od onih izgubljenih godinah za Slavenstvo na jugu“, za koje su oni smatrali da nije moglo ni postojati „bez kèrštjanske vlade u Sarajevu i Mostaru“.

⁴⁸⁰⁹ Т. Ковачевић, *н. д.*, 17-18.

⁴⁸¹⁰ *Исто*, 18-19.

⁴⁸¹¹ *Исто*, 21-22.

⁴⁸¹² *Исто*, 25.

Zapravo, njihova ideja nije bila protiv opstanka i cjelovitosti Turskog carstva, niti jedinstvene Bosne i Hercegovine, koja bi se i dalje računala među turske pokrajine. Po njima, u Sarajevu, kao i u Beogradu trebalo je da se pored osmanske zastave vije i „trobojnica slavjanska“, što bi trebalo da označava neku vrstu autonomije. Novi autonomni sistem značio bi, da Bosnom i Hercegovinom „više neupravljaju paše Stambolije“. Pored toga, u budućnosti trebalo je da „prestane šiljanje osmanskih činovnikah iz Carigrada“ u Sarajevo, osim što bi se vladavina trebala predati „u kèrstene ruke, koje (bi) upravi osmanskoj trag uništi(li)“. Južnoslovenski nacionalisti razmišljali su početkom 1868. godine, kako je „dužnost svakoga, koji (je) ljubi(o) domovinu svoju Bosnu i Hercegovinu, koji (je) ljubi(o) narod, u kojega sredini se rodio i živi(o), da (je) trebao) uništi(ti) osmansku vladu i upravu u Bosni, makar Osmansko carstvo suverenim nad Bosnom ostalo“. Po njima, tu se uopšte nije radilo „u pèrvi mah potom, da se carstvo osmansko sruši i iza njega Chaos postane, ili vlada (tuđa) da se tamo razpostre, nego se radi(lo) o autonomiji Bosne i Hercegovine“. Bili su ubijeđeni da su to željeli „musulmani bosanski, te kèršćjani jedne i druge cèrkve i njihovo svetjenstvo“. Smatrali su, kako pod Osman-pašom ni teoretski nije bilo moguće ostvariti u Bosni i Hercegovini autonomiju. Ona se po njima nije nikako mogla dobiti mirnim putem, pogotovo što je bilo nevjerovatno za povjerovati da je valija „Osman-paša tu potrebu shvatiti i divanu predložiti mo(gao)“. Takođe, „niti je divan carigradski (bio) proisvetljen“ u toj mjeri „da vladu Bosne i Hercegovine u kèršćjanske i muslimanske ruke bosanske metne, niti su konzuli u Sarajevu na to (bili) odvažni, da to potaknu, niti je diplomacija u Carigradu toli(ko) (bila) silna, da na to sultana privoli“. Zamišljeni scenario za ostvarenje ovog plana predviđao je, da se protiv Porte podignu bosanski begovi i bašibozuci, koji su trebali da „oružje okrenu protiv vladi osmanskoj u Sarajevu, i složiv se s kèršćjani bosanskimi, te uz malu pomoć izvanjsku, rièše pitanje autonomije bosanske“.⁴⁸¹³ Izgleda da je početkom 1868. i srpska vlada digla ruke od nekih svojih starih obavještajaca, ali ne i od planova o Bosni i Hercegovini. Na pravoslavni Božić 1868. dotadašnji prvi čovjek srpske špijunske mreže u Bosni Kovačević i sam je priznao, kako srpska „vlada nije promijenila težnje, nego ljude“. On je uvidio, da je „uzrok toj promjeni“ bila Rusija, koja nije trpila „Hrvate i katolicizam“ i da je, kako je on istakao bila „obće neprijazna

⁴⁸¹³ NN-4/XXXIV, 7. 1. 1868.

Strosmajeru“. Naime, „jugoslovensku ideju koju je Garašanin iskreno zastupao i za nju rat voditi spreman bio zabranjivala je tada srpskoj vladi Rusija“. ⁴⁸¹⁴

Švajcarac dr Kečet bio je i dalje najuticajniji čovjek u zemlji. On je bio još uvijek „desna ruka, oči i jezik Osman-pašin. Bez njega Osman ni policije n(ije) vodi(o), ni u mečlisih ništa (nije govorio), niti radi(o), rječju, bez njega (tadašnja) Bosna n(ije) ima(la) nikakve vladavine“. Bosansko činovništvo, koje se razmnožilo upravom ove dvojice i uz njih Rašid-efendije bilo je najveći kočničar modernizacije zemlje. Ono je bez ikakvog znanja „o moralu civilizovanoga svieta, kojemu je temelj (bilo) kèrštjanstvo, (kao) zaglavno načelo svega svoga djelovanja“ uzdizalo „sebičnost, što (je) njihovu tielu godi(lo), što jim je (bila) tielesna potreba“. To je bio osnovni uzrok zbog čega su bili: „podmitljivi, samoživivi, pohlepni za tuđim“. Dakako, ovome treba dodati i problem sve permanentnijeg špijuniranja građana. Dr Kečet je bio najzaslužniji što je u Bosni u to vrijeme bila organizovana „ogromna špionèrija. Naime, „mreža špijunluka u Bosni raztierala (se bila) preko činovnikah i tajnih uhodah, kao u kojoj drugoj dèržavi zapadnoj“. Razvijena špijunaža mogla bi se protumačiti i kao način „da Osmanlije vide, da Bošnjaci s njima, š njihovom vladom, i š njihovima pomoćnicima nisu (bili) zadovoljni“, odnosno, da se sami uvjere „da (je) Bosna i Hercegovina drugo dèržavno bitje žel(jela) i o tom radi(la), da to zadobije“. ⁴⁸¹⁵

Jugoslovenski pokret s početka 1868. trebao je, navodno, da podrži i italijanski konzul u Sarajevu Durando. Prema nekim saznanjima ovaj pokret u Bosni trebao je „da pametno podupire, a osobito da oko izravnavanja plemenskih interesah nastoji kod svake prilike, gdje sa patriotima u doticaj dojde“ radi. ⁴⁸¹⁶ Konzul Durando ostvario je kontakt sa srpskim agentom Stevom Bogdanovićem koga je savjetovao da „na svaki način katolike zadobi(ja) i sa Hrvatskom se sporazumi“. Sve do „topčiderske katastrofe“ ovaj Bogdanović saradivao je sa: fra Martićem, fra Josićem i fra Šokčevićem. Prema ličnom svjedočenju saradnja je prekinuta kada je Austro-Ugarska „među bosanske katoličke prvake silni novac prosula“. ⁴⁸¹⁷ Postoji osnovana sumnja da su revolucionarni

⁴⁸¹⁴ A. T. Brlić-M. Mrazoviću, Slavonski Brod, 7. siječnja 1868, u: P. Korunić, *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866-1868*, 94.

⁴⁸¹⁵ NN-4/XXXIV, 7. 1. 1868.

⁴⁸¹⁶ Klement Božić-Matiji Mrazoviću, Sarajevo 16. siječnja 1868, u: P. Korunić, *Pisma Klementa Božića Matiji Mrazoviću o prilikama u Bosni 1867-1869*, 184.

⁴⁸¹⁷ P. Љушић, *Споменица и прошењује Стеве Богдановића*, 211-212.

potkomiteti djelovali u Bosni i Hercegovini od 1868. i to u raznim mjestima i na čijem su čelima bila lica različite nacionalnosti i vjeroispovjesti.⁴⁸¹⁸ Sastanci između šefova različitih pododbora održavali su se svake nedjelje u dolini Fojnice, u blizini samostana istog imena. Monasi samostana učestvovali su takođe u ovim sastancima, a u istom samostanu bila je skrivana i određena količina municije. Vrlo brzo odlučeno je da se obrazuje jedna četa od 500 ljudi. Muškarci su uglavnom regrutovani iz okolnih fojničkih sela i to među radnicima visoke peći koja se nalazila u dolini Fojnice. Kod Travnika, u Gučjoj Gori na planini Vlašić bila je koncentrisana veoma važna četa, gdje je ujedno bila skrivena velika količina oružja i municije. U samostanu su imenovani šefovi pododbora, koji su pripremali plan ustaničke operacije, kojom je bilo predviđeno da se između planine Bila, te rijeke istog imena spremi oko 900 ljudi koji su trebali djelovati na relaciji doline rijeke Bosne i Vranduka. U vrandučkom dvorcu bila je skrivena velika količina oružja i municije. Muškarci su bili regrutovani na Vranduku, u Zenici, Kaknju i Kraljevoj Sutjesci. U ruševinama Bobovca (kod Kraljeve Sutjeske) bilo je stacionirano skoro 300 kvintala praha. Tvrđava koja se nalazi u blizini Jajca smatrala se spremnom za pobunu. U starom dvorcu Vinac (između Jajca i Uskoplja) održan je sastanak između šefova odbor. Tu se takođe krila određena količina municije.⁴⁸¹⁹ Od šefova Odbora najintrigantnija ličnost bio je bivši jeromonah Teofil, odnosno Bogoljub Petranović, koji se kao tajni agent srpske vlade potpisivao i kao Karlo Antunović.⁴⁸²⁰ Petranović je pod izgovorom, da se bavi prikupljanjem srpskih narodnih pjesama u Bosni i Hercegovini u stvari špijunirao

⁴⁸¹⁸ U Sarajevu je postojao potkomitet na čelu sa nekim S. Stipićem, zatim: u Čajniču sa J. Macanovićem, u Jajcu sa J. Hajdarem, u Kostajnici sa D. Blaznovićem, u Visokom sa V. Jusufom, u Zvorniku sa S. Rasnovićem, u Livnu sa P. Pakovskim, u Mostaru sa N. Zinerijem, u Bihoru sa M. Kristićem, u Kladnju sa A. Ismailom, u Maglaju sa L. Rosićem, u Banjaluci sa V. Petranovićem, u Ljubuškom K. Isnaiem, u Trgovištu sa A. Jonovićem, u Višegradu sa P. Džaferom, u Bijeljini sa H. Tanovićem, u Bihaću sa A. Rasnovićem, u Foči sa R. Ristićem i u Javoru sa K. Petrovićem. Komitet je imao i svoja skladišta oružja na granici Srbije prema Bosni, zatim u Bihaću (u suterenu tvrđave), u Prozoru (skriveno u podrumima dvorca), na Vranduku (skriveno u podrumima dvorca), u samostanu Guča Gora i u Buni (selo u Hercegovini) (*Organisation des Comités et des Sous-comités insurrectionnels en Turquie et en Grèce, Sièges des sous-comités pour la Bosnie et l'Herzégovine*, in: Љ. Дурковић-Јакшић, *Анонимна и загонетна брошура из 1868. године о организацији за устанак хришћана на Балкану против Турака*, ИГ, бр. 1-2, Београд 1979. [у даљем навођењу: Љ. Дурковић-Јакшић, *Анонимна и загонетна брошура из 1868. године*], 144-145.). За ова складишта знао је аустријски конзул у Београду В. Калај (*Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, Београд 2002, 682.).

⁴⁸¹⁹ *Organisation des Comités et des Sous-comités insurrectionnels en Turquie et en Grèce, Sièges des sous-comités pour la Bosnie et l'Herzégovine*, in: Љ. Дурковић-Јакшић, *Анонимна и загонетна брошура из 1868. године*, 147.

⁴⁸²⁰ М. Пекић, *н. п.*, 50.

za srpske vlasti u Beogradu i mitropolita Mihaila. Za njega je mitropolit Mihailo isticao kako je bio „vrlo revnoman učitelj u Sarajevu i dobar Srbin, koji (je) sve teži(o) i upuć(iva)o Srbiji“. Njegov rukopis o pjesmama Srba u Bosni odlučilo je Srpsko učeno društvo da štampa i to iz straha kako ne bi došao „Rvatima („Рватима“) u ruke“, jer bi te pjesme, kako je naglasio njihov objavljivač Dimitrije Matić „sveta videle, ali kao rvatske“ („као рватске“).⁴⁸²¹ Međutim, malo je vjerovatno da su se pjesme, u kojima se govorilo kako su pravoslavni u Bosni slavili krsnu slavu svetog Savu,⁴⁸²² koji su na slavama govorili: o „srpskoj zemlji“, despotu Jovanu, Stefanu Despotu, svetom Stefanu Dečanskom, Stefanu „svetago(mu) kralj(u) srpskago(m)“ („светаго краља српскаго“), „Svetago(mu) Sav(i) srpskago(mu)“ („Светаго Сава српскаго“), o svetom knezu Lazaru ravaničkom⁴⁸²³ i koji su na slavama pjevali o slavi cara Dušana⁴⁸²⁴ i Milošu Obiliću⁴⁸²⁵ mogle na bilo koji način pripisati bosanskim katolicima, a još manje Hrvatima. Ipak, prvi koji je iznio sumnju u srpsko porijeklo ovih bosansko-hercegovačkih pjesama bio je hrvatski filolog i istoričar Vatroslav Jagić. On se „čudi(o)“, kako je mogla ova zbirka izaći u sviet pod ovakim, odveć obćenitim naslovom“ i što se nigdje nije pominjalo „tko je ove pjesme pjevao“.⁴⁸²⁶

VI 2. Srpsko-hrvatski „komplot“ za diobu Bosne i Hercegovine dolinom Vrbasa i Neretve i politički progon: Pelagića, Petranovića, Pavlovića, Perovića, Radulovića i Vučkovića (1868-1870)

Glavni agent srpske vlade u Bosni od te 1868. bio je Vaso Pelagić, koji je radio po instrukcijama: popa Nićifora Dučića, Miće Ljubibratića i Nike Okana. Ljubibratić je već živio u Beogradu i radio u Ministarstvu spoljnih poslova sa zadatkom da prati razvoj škola u oblastima pod turskom vlašću, a u stvari je rukovodio agentima, koji su

⁴⁸²¹ Исто, 54.

⁴⁸²² Б. Петрановић, *Обичаји српског народа у Босни*, ГСУД, књ. XXX, Београд 1871, 314.

⁴⁸²³ Исто, 319.

⁴⁸²⁴ Исто, 331.

⁴⁸²⁵ Исто, 338.

⁴⁸²⁶ V. Jagić, *Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine. Epске пјесме старијег времена, скупио Богољуб Петрановић. На свијет издало српско учено друштво. У Биограду 1867. XXVIII. и 700 стр. вел. осмине*, Rad JAZU, knj. II, Zagreb 1868, 207.

pripremali ustanak u Bosni i Hercegovini.⁴⁸²⁷ Bosnom su, osim Pelagića krstarili brojni srpski agenti (pop Nićifor Dučić pseudonima „Milovan Vojinović“,⁴⁸²⁸ Ilija Guteša pseudonima „Eduardo Albini“, Stevo Bogdanović pseudonima Franjo Zavidović, Teofil Petranović, Mićo Ljubibratić i pop Bogdan Zimonjić), uglavnom plaćeni iz sredstava Ministarstva spoljnih poslova Srbije.⁴⁸²⁹ Hercegovac Dučić bio je omiljena figura srpske dvorske politike i kopča Beograda sa Cetinjem ili, kako svjedoči Ristić radio je poslove: „za budućnost Srpstva“.⁴⁸³⁰ Ipak, Pelagićevim radom nije bio nimalo zadovoljan prvi srpski bezbjednjak Atanasije Nikolić, nazvavši ga u svojim planovima o Bosni pokvarenim i ništavnim stvorenjem, naročito zbog njegovog samovoljstva. Po Nikoliću, Pelagićeva „neobazrivosť“ tokom njegovog rada u Banjaluci je najviše štetila tajnom političkom radu Srbije u Bosni.⁴⁸³¹ Poslije pada ratoborne Garašaninove vlade novembra 1867 godine,⁴⁸³² namjesnik Blaznavac je početkom januara 1868. odustao od dalje pripreme ustanka, smatrajući to bespotrebnom avanturom. Njega je u to uvjerio lični emisar u Bosni Jovan Smuđa. Blaznavac je tvrdio, da na bosanske Srbe nije trebalo računati, jer je otkrio, da su oni Garašaninu zadnjih nekoliko godina slali lažne izvještaje samo da bi se novčano okoristili. Po Blaznavčevom mišljenju pitanje položaja Bosne jedino je mogla riješiti vojna akcija Srbije.⁴⁸³³ Kneževina Srbija se nije htjela oslanjati samo na pravoslavne u Bosni, pa je preko svojih agenata do početka 1868. uspjela postići „sporazumljenje i s nekim begovima Bosanskim, kojima je (bilo) dato uverenje, da će i oni imati sa Srbima (bosanski-B. T.) jednaka prava i slobodu veroispovesti i tako da (bi) onima osigurana bi(la) ličnost s imanjem, koji (bi) se u zajedničkom ustanku pridruž(ili)“. Svim bosanskim Muslimanima i katolicima, „koji bi protivu ustanku oružanom rukom ustali“ bilo je zapriječeno „da neće biti pošteđeni“.⁴⁸³⁴

Pelagić se obratio sredinom januara 1868. godine mitropolitu Mihailu sa molbom, da mu srpsko Ministarstvo spoljnih poslova pošalje 120 dukata za školu, koju je nazvao „pansionom srpsko-bosanskim“ u kome je u nacionalnom duhu vaspitavao, kako je

⁴⁸²⁷ M. Ekmečić, *n. d.*, 41.

⁴⁸²⁸ B. Voјводић, *Три Гарашанинова повереника за политички рад у Херцеговини*, 237.

⁴⁸²⁹ B. Voјводић, *Тајни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868-1872)*, 37.

⁴⁸³⁰ J. Ристић, *н. д.*, Друга књига 1860-1868, 1887, 376.

⁴⁸³¹ A. Николић, *Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење*, 194.

⁴⁸³² C. Јовановић, *н. д.*, 224.

⁴⁸³³ B. Voјводић, *Тајни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868-1872)*, 14.

⁴⁸³⁴ A. Николић, *Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење*, 194.

rekao: „*Srpčad, uzdanicu budućnosti naše*“ iz raznih dijelova Bosne i Hercegovine. Prema Pelagićevim riječima, on je školu u Banjaluci želio učiniti „centrom, koji bi mogao puštati blagotvorne klice k Jandranskom moru, koje je za buduću Srbsku državu (bio) kao organ za disanje“. Takođe, ta bogoslovija kako je on istakao mitropolitu Mihailu trebala je po njegovoj zamisli da „stane na put podloj propagandi u Dalmaciji, Rvatskoj i (tad)ašnjoj Slavoniji“. Njegova iskrena želja bila je, da to „srpsko učilište“ izjednači sa Đakovačkom bogoslovijom, koja je svake godine o svom trošku školovala po 32 bosanskih franjevaca, kako je naveo sa jasnim ciljem, da „propagandu u Bosni zavedu“. Pelagić je buduću pravoslavnu bogosloviju smatrao i za protivtežu bogosloviji na Širokom Brijegu.⁴⁸³⁵

Austrougarski konzul Stefan Hercfeld, koji je na tu poziciju došao nakon Hasove smrti 8. januara 1868. godine, smatrao je, da su u cijeloj Bosni jedino katolici bili nesumnjivo „upotrebljivi“. Bosanski Muslimani, koji su po njegovom viđenju bili: najzdraviji, najbogatiji, najhrabriji i najsposobniji u upravljanju poštovali su Austro-Ugarsku, ali za razliku od bosanskih katolika nisu bili i za njenu bezrezervnu vladavinu Bosnom. Ipak, Hercfeld je pronašao neke proaustrougarski orijentisane begove, koji su mu obećali da bi u slučaju, kada bi na Bosnu invaziju izvela Srbija, oni momentalno od bečke vlade zatražili austrougarsku okupaciju.⁴⁸³⁶ Po konzulu Hercfeldu, ako bi se za austrougarsku politiku pridobili bosanski Muslimani, onda za pridobijanje pravoslavnih Bosanaca nije bilo nikakve potrebe.⁴⁸³⁷

Hrvatski narodnjaci koji su iz svojih razloga bili veoma zainteresovani za pokretanje akcije u Bosni saznali su krajem januara 1868. o promjeni planova srpske vlade o Bosni.⁴⁸³⁸ Mrazović je, kao i biskup Štrosmajer strahovao da Bosnu okupira Austro-Ugarska ili što je gore Mađarska. Eventualno srpsko osvajanje Bosne i Hercegovine hrvatski narodnjaci posmatrali su kao prvu etapu u realizaciji jugoslovenske države.⁴⁸³⁹ Austro-Ugarska nije kasnila sa svojom vlastitom agitacijom. Srpska vlada i hrvatska Narodna stranka imali su krajem januara 1868. saznanja, da su neki radnici Hrvati, njih oko 1.000, koji su radili u šumama u okolini Sarajeva agitovali među lokalnim

⁴⁸³⁵ Ђ. Слијепчевић, *н. д.*, 535.

⁴⁸³⁶ G. Šljivo, *н. д.*, 2005, 493-494.

⁴⁸³⁷ *Isto*, 495.

⁴⁸³⁸ V. Ciliga, *н. р.*, 87-88.

⁴⁸³⁹ *Isto*, 86.

mještanima u korist Austro-Ugarske. Hrvatski narodnjaci su tadašnju uzdržanost srpske vlade od aktivnosti u Bosni tumačili kao neku vrstu straha, da bi joj u „sajuzu sa austrijskim Jugoslavenima (Hrvati) prvenstvo oteli“. Prema hrvatskom shvatanju, srpska vlada je u to vrijeme bila spremnija „u maloj Srbiji agovati, nego u velikoj konkurenciji izložen(a) biti“. Hrvati su, čak, bili ljuti na Srbiju koja je izdala ne samo njih, već i Crnu Goru, koja je od njih „mnogo puta od nje prevarena“ i koja nije htjela „više s njom“. Izgledalo je, kao da je riječ o početku kraja saveza Hrvata i Srba oko Bosne i Hercegovine. I sam Antonije Orešković priznao je, kako je sve do tada „predstavljao rolu zastupnika Hrvacke kod srpske vlade i pošto je ova Hrvacku iznevjerila i izdala“ njemu je zdrava pamet tada govorila, da se i on od takve vlade otkaći. Nije vjerovao da je Srbe od saradnje odvrćala Rusija, već obrnuto, da su Srbi upozoravali Ruse na katolicizam Hrvata, kao prepreku buduće saradnje. Držajući se upustva Narodne stranke Orešković je krajem januara 1868. smatrao, kako je „svake obveznosti prama srpskoj vladi (bio) riješen odkada je onaj ugovor imajući sa narodnom strankom u Hrvackoj (ona bila) izneverila“.⁴⁸⁴⁰

Hrvatski narodnjaci su krajem januara 1868. dosta jasnije ispoljavali mišljenje, po kome je „najviše jadah zada(la) trojednoj kraljevini iztočna njezina strana“. Oni su u javnost plasirali teoriju, kako su hrvatsku granicu na istoku, koju je nekada činila „rieka Vrbas“ trenutno činile „Una i Sana“.⁴⁸⁴¹ Srpski ili južnoslovenski nacionalisti, upoređujući zahtjeve nekih drugih sebi sličnih pokreta u Evropi, kao na primjer zahtjev Italije za Rimom i Trentom, Njemačke za svoj jug i Grčke za Tesaliju i Epir, smatrali su kako je na isti način pravo imala i „Srbska na svoju Bosnu i Hercegovinu“. Njima je posebno zasmetalo novoproklamovano mađarsko zahtijevanje „srpske Bosne i Hercegovine“ za sebe. Bili su ubijeđeni i u to, sa pravom ili ne, kako je u to vrijeme „nasljednikom Bosne (bila) Srbska, a (to što) nekoga trećega nasljednika tu n(ije) (bilo), (da je to bila) naravna stvar (te da) obnova Dušanova carstva nije (bila) samo mila Srbom u ugarskom Banatu, već i (u) trojednoj kraljevini“. Opasnost od Mađara predstavljala je glavni izgovor „zašto je oružanje Srbije (t)ada (bila) tako važna stvar, (pogotovo što su) turski begovi u Bosni, obično Muhamedanci“ ponosno isticali „da su (t)ada Magjarom

⁴⁸⁴⁰ (Vuica Srećković) A. Orešković-M. Mrazoviću, Beograd, 15/27. januar 1868, u: P. Korunić, *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866-1868*, 94-95.

⁴⁸⁴¹ NP-113/II, 31. 1. 1868.

(bili) posve nakloni“. Mađarski nacionalisti su nedavno pustili vijest u novinama, „da su protjerani knez Aleksandar Karagjorgjević preselio iz Pešte u Zagreb“. Bilo je jasno, da je Zagreb bio „samo postaja domu dobromu pijatelju Magjarah put Sarajeva, glavnog grada turske Bosne, (a da je) knez Karagjorgjević (bio) magjarski kandidat za buduću čast bana hrvatsko-bosanskoga, koju čast bi on obnašao kao vazal: državni knez velevlasti ugarske“. Dublje analiziranje događaja, koji bi mogli vrlo brzo uslijediti predvidilo je da knez Karađorđević i da na upravu dobije Bosnu, nikada „nebi mario nagraditi Bosnom Mihajla Obrenovića pod protektoratom kraljevstva magjarskoga“. Bosanska vlada je početkom februara 1868. naredila da „svi muslomani Bosne“ stupe u vojsku, a već je mnogima od njih bilo podijeljeno i oružje. Ova mobilizacija išla je u koordinaciji portinih namjera da zatvori „Srbiju sa svih stranah, da nebude prekinut savez turske vojske medju ovom zemljom, Bosnom, Hercegovinom i Bugarskom“. Iz Carigrada je „Scheikh-ul-Islam poslao tajno pismo svim pravovjernim, neka se sakupe pod barjak sultanov, komu je zvanje odlučiti, imali se imenu Muhamedu u Europi klanjati, i nadalje ili ne“. Iako su ispočetka „bosanski muslomani“ bili uzdržani, na njih se ipak vrlo ozbiljno računalo. Porta nije smjela rizikovati, da „Srbija 100.000 vojnikah u Bosnu stavi“ i to najviše zato što su se bosanski Muslimani „mogli odvažiti, da sultanu uzkrate pokornost“. Vlada u Carigradu je najviše zbog toga imala ozbiljnu namjeru „mjesto bašibozukah postaviti Kaukažane, a age i begove odpraviti u malu Aziju“. Vijesti sa terena govorili su u to vrijeme „da se uzduž srbske granice kopaju obkopi, premda (je) srbska vlada uvijek dokaz(ivala) svoju lojalnost“. Bosanska vlada je razmišljala da u Sarajevo dovede „tri francezka miernička generala, da ovaj grad kao i Mostar i Sjenicu utvrde“.⁴⁸⁴²

I dok se bosanska vojska spremala na odbranu zemlje od Srbije u isto vrijeme postojali su ozbiljni nagovještaji, da bi napad na Bosnu mogla na proljeće izvesti Austro-Ugarska. Navodno, neke graničarske pukovnije su već bile dobile naređenja „da se na put prirede“. Bivši bosanski serasker Omer-paša trebao je biti imenovan „zapovjednikom europejske Turske“.⁴⁸⁴³ Bilo je vrlo simptomatično, da „osim Osmanlijah“ u to vrijeme niko nije mogao da povjeruje „da bi Austrija posijela u slučaju rata kakvog u Turskoj

⁴⁸⁴² NP-124/II, 13. 2. 1868.

⁴⁸⁴³ *Isto.*

Bosnu i Hercegovinu“.⁴⁸⁴⁴ Iste godine njemački putopisac Franc Maurer je za Bosnu predviđao, da bi ona „u budućnosti trebala dospjeti u prave ruke“. („Welche Zukunft müsste Bosnien haben, wenn es in die rechten Hände käme“) (Austro-Ugarska?-B. T.).⁴⁸⁴⁵ Maurer, koji je nakon puta po Bosni posjetio austrougarskog konzula u Beogradu Benjamina Kalaja smatrao je da bi se nekakvo južnoslovensko carstvo moglo ostvariti tek u dalekoj budućnosti. Prema bosanskim Muslimanima ispoljavao je javno zgražavanje tvrdeći, kako oni nisu bili u stanju da opstanu. Dobijanje Bosne smatrao je sretnim rješenjem, pogotovo što je uočio, da Bosna nije imala mnogo simpatija prema Srbiji.⁴⁸⁴⁶ Novi austrougarski konzul u Bosni Hercfeld, dobio je nove instrukcije u vođenju svojih poslova. Njemu je bilo poručeno, da više pažnje obraća na pokušaje oko organizovanja ustanka, kojim se željelo stvoriti nezavisna država koja bi trebala biti zavisna od sebi vjerski sličnoj Rusiji. Prema novoj instrukciji „žarište“ ove politike bilo je u Srbiji, koja je svojim ponašanjem natjerala Austro-Ugarsku da napravi zaokret u vođenju istočne politike. Instrukcija je novom konzulu nalagala da naročito radi na suzbijanju slovenske propagande Rusije i Srbije uz obrazloženje, kako bečka vlada ni pokoju cijenu nije smjela dozvoliti ujedinjenje Bosne i Srbije. Strah Austro-Ugarske zasnivao se na tome, da bi se eventualnim ovakvim razvojem događaja u neposrednoj blizini austrougarske granice obrazovala država, koja bi imala uticaj na susjedna srodna plemena u Austro-Ugarskoj.

⁴⁸⁴⁴ NN-47/XXXIV, Zagreb, 26. 2. 1868.

⁴⁸⁴⁵ F. Maurer, *Eine Reise durch Bosnien, die Saveländer und Ungarn*, Berlin 1870, 419; Franc Maurer je za „Bošnjake“ („die Bosniaken“) znao da su pripadnici „slovenskog plemena“ („slavischen Stamme“), kao i da su se nazivali „djelimično Hrvatima, djelimično Srbima“ („der theils der croatische, theils der serbische genannt wird“), ali, da bi najpravičnije bilo za njih da se zovu „Hrvato-Srbima“ („der croato-serbische“). „Muslimanskih Bošnjaka“ („die muhammedanischen Bosniaken“) bilo je po Maureru oko 500.000, a koji su u svojim školama učili „bosanski“ („das Bosnische“) i „turski“ („das Türkische“) jezik. „Hrišćanskih Bošnjaka“ („christlichen Bosniaken“) bilo je oko 800.000, od čega je pripadnika „grčke crkve“ („orthodoxen griechischen Kirche“) bilo 5/8 (62,5 %-B. T.) i učili su u školama ćirilicu, dok su ostatak (37,5 %-B. T.) činili „rimo-katolici“ („römisch-katholischen“), koji su u svojim školama učili latinicu. On je katolike i pravoslavne razdvojio na „Hrvate katolike“ („Kroaten [Katholiken]“) i „Srbe Grke“ („Serben [Griechen]“) i uočio, kako se u Bosni naročito pripadnici „grčko-ortodoksne crkve“ („der griechisch-orthodoxen Kirche“) insistirali da se nazivaju „Srbima“ („Serben“), samo da ih nepoistovjećuju sa „Latinima ili Katolicima“ („Lateinern oder Katholiken“). (F. Maurer, *Mittheilungen über Bosnien, Die Bosniaken*, Das Ausland, Ueberschau der neuesten Forschungen auf dem Gebiete der Natur-, Erd- und Völkerkunde, Nr. 43, Augsburg, 23. October 1869, 1022-1023.). U Bosni su svi imali svoj vlastiti „nacionalni ponos“ („um seinem Nationalstolz“) u kome su dominirale tri glavne vjere i jezik svih njih bio je „bošnjački“ („die bosniakische“), bez obzira da li ga je govorio: „Turčin“ („Türke“), „Srbini“ („Serbe“) ili „Katolik“ („Katholik“). Maurer je jednom prilikom i to u Prijedoru čuo, da su mještani svoj jezik ponekad nazivali „hrvatskim“ („die [kroatische]“). (*Ibidem*, 1027.)

⁴⁸⁴⁶ Б. Калај, Београд, 3. мај 1868., у: Б. Калај, *н. д.*, 13.

Hercfeldu je poručeno, da održava dobre odnose sa francuskim i britanskim konzulom, koji su takođe bili protiv srpskih aspiracija prema Bosni, ali ne i sa pruskim i ruskim.⁴⁸⁴⁷

Porta je početkom februara 1868. sve više strahovala za sudbinu svoje najzapadnije provincije Bosne i Hercegovine. Bosna je bila „odalečena od centruma vlade, i uzkom jednom prečbom sa ostalim teritorijem carstva spojena, već geografično nepovoljno“ je ležala prema ostatku Carstva. Moglo se primijetiti kako je Bosna, posebno u posljednje vrijeme „vladinu pozornost odvrća(la) od bližih provincijah i prećih interesah“. O tome su mogle da posvjedoče „mjere, koje (je) ondašnja vlada preuzima(la), iz kojih se podjednako jasno vid(jelo), da je sama (bila) osvjedočena, da joj (je) u Bosni neprestana pogibelj prieti(la), i da ona n(ije) vlada(la) nego zgoljnom silom, i upravo terorizmom tirana Osman-paše“. Bosanska vlada vršila je veliki pritisak „sad na ovog sad na ovoga, pak na svakoga, za koga (je) misl(ila), da (je) ima(o) mozga u glavi“. Pravila je „protiv njih intrige, ako im se neprestano nahuditi n(ije) mo(glo), strah(ovladom) i progonstvom (su) prièt(ili), ako su (ovi bili) podanici; zabranj(ivao) im se svaki doticaj sa osobami, na koje (se) sumnja(lo), da (su) kor(ili) nevaljalu upravu, i to pod priètnjama progonstva u Vidin“. Posjedovanje novina bilo je strogo kažnjivo, „te su jednomu, koji je bečki „Zukufunt“ držao zaprietili „Vidinom“, ako ga bude i dalje čitao.“⁴⁸⁴⁸

„Vlast provincijala i biskupa“ dodijeljena je u februaru 1868. godine „vikaru apostolskomu monsignoru Paškalu Vuičiću iz Imotskoga u Dalmaciji, kojega (je) imen(ovala) propaganda, rimska stojeća pod načelstvom Talijanca Barnaboa a rimske crkve stožernika“. Barnabo nije nimalo poznao odnose u Bosni. Kod jednog broja bosanskih franjevaca bio je sumnjiv, da je „provinciju fratarah bosanskih zato uništiti želi(o), da (bi) napravi(o) iz Bosne propagandinu misiju, u koju (je) mo(gla) propaganda slati Talijane i Španjolce, kao što (je) slala) u Rumunjsku, u Staru Serbiju i Bugarsku“. Bosanski franjevci su po svaku cijenu željeli da sačuvaju privilegiju da imaju „autonomnu svoju provinciju (u koju su) oni prima(li) sami svoju mladež u fratre“, a ne da im u nju dolaze „ni Talijan, ni Francez“. Barnabo je zagovarao ukidanje ove franjevačke autonomije čime je želio „otvoriti put Talijancem u Eldorado–Bosnu“. Bilo

⁴⁸⁴⁷ R. Zaplata, *n. r.*, 1936, 144-145.

⁴⁸⁴⁸ NP-128/II, 18. 2. 1868.

je potpuno jasno, da je fra Paško Vuičić, „inače Anachoreta, vèrši(o) Barnaboove naredbe, te je tako dobrim (bio) orudje politike propagandine“. On je odmah po postavljenju za bosanskog biskupa počeo sa obilaskom Bosne „učec, popravljajuć mahne fratarah i uvodeći kèrštjanski red“.⁴⁸⁴⁹

Kada je riječ službenoj upotrebi turskog jezika, on se i dalje očuvao u „bosansko-hercegovačkoj administraciji“ iako je na više mjesta u Bosni bilo uočeno da su sve više i „muslomani bosanski neprijateljstv(ovali) turskom jeziku“.⁴⁸⁵⁰ Iste godine je Mehmed Zaim efendija Agić iz Bosanskog Broda napisao vjerski udžbenik „Od virovanja kitab“, koji je štampan u Carigradu na srpsko-hrvatskom jeziku arebicom. U knjizi su miješani: turski, arapski, srpski i hrvatski jezik ikavskog i ijekavskog dijalekta.⁴⁸⁵¹

Pelagić je molio početkom februara 1868. iz Banjaluke srpskog ministra prosvjete, da mu u narednom periodu besplatno šalje novine „Jedinstvo“ i „Srbiju“, kako bi se u tim „udaljenim krajevima srpskim još više širi(la) sveta ideja srpskoga života“. Vezu sa srpskom vladom, Pelagić je održavao preko Koste Ugrin(ov)ića, za koga je tvrdio da je bio „uzorita duša srpska“, uvijek spreman „i sami život sutra za srpstvo položiti“.⁴⁸⁵² Ovaj Ugrinić je bio glavna veza srpske Omladine i bosanskih Srba u Banjaluci i u Bosanskom Brodu.⁴⁸⁵³ Manifestovanje srpske nacionalne ideje bilo je ono čime se banjalučka bogoslovija odlikovala od prvog do posljednjeg dana svoga rada. Prema pravilniku njenog rada („Pravila za bosansko-banjalučku bogoslovsku školu“), koji su 9. marta 1868. usvojili mitropolit Ignjatije i članovi banjalučke opštine: pop Trifun Jungić, Tomo Radulović, Jovo Pišteljić, Jovo Knežić, Savo Milić, Jovo Milić, Risto Vukić i Savo Bilbija, obilježavanje dana srpskog svetitelja svetog Save (tačka 19) zauzimalo je posebno mjesto.⁴⁸⁵⁴ Inače, članovi banjalučke, bosansko-gradiške, majdanske i prijedorske opštine davali su već tada svakodnevnom životu značajan nacionalni impuls. Nadahnjivali su se nacionalističkom literaturom, a mnogi od njih bili su pretplaćeni na najnovije izdanje „Života i običaja naroda srpskoga“ Vuka St.

⁴⁸⁴⁹ NN-47/XXXIV, 26. 2. 1868.

⁴⁸⁵⁰ *Isto*

⁴⁸⁵¹ В. Божићевић, *н. д.*, 241-242.

⁴⁸⁵² Ђ. Слијепчевић, *н. д.*, 536.

⁴⁸⁵³ В. Стајић, *Сведоци Милетићевих подвига, Из старих хартија*, ЛМС, „Споменица Светозара Милетића“, Год. С, књ. 308, св. 3, Нови Сад, јуни 1926, 190.

⁴⁸⁵⁴ Ј. Ф. Иванишевић, *н. р.*, новембар-децембар 1909, 826-827.

Karadžića.⁴⁸⁵⁵ Ovo je za prosvjetu bilo tim prije značajno, budući da su se stavovi V. Karadžića, prema riječima M. Ekmečića već bili „odomaćili“ u srpskoj nacionalnoj ideologiji, po kojoj je sav narod u Bosni bio srpski, podijeljen na tri vjere.⁴⁸⁵⁶ Na istu knjigu pretplatilo se u Trebinju 14 lica, u Mostaru 13, u manastiru Duži 5, u Žitomisliću 2 lica.⁴⁸⁵⁷ U Trebinju, na primjer, već je bila izgrađena srpska opština (Pero Perović, Manojlo Čelović, Luka Pištelja, Gavriilo T. Perović i Pajo Čerović), koja se naročito isticala u pomaganju prosvjete.⁴⁸⁵⁸ Trebinjsku školu pomagao je tada užički trgovac, rodом Trebinjac Ilija Narandžić. On je 1869. školi u Trebinju ostavio 200 cesarskih dukata i svoje cjelokupno nepokretno imanje u Trebinju.⁴⁸⁵⁹

Prvak hrvatskih narodnjaka Matija Mrazović je krajem februara 1868. navodno žalio za propuštenom šansom srpske vlade, da u propagandne svrhe iskoristi austrougarske radnike Hrvate zaposlene u šumama oko Sarajeva. Da je bio poslušan njegov raniji savjet, te radnike mogli su iskoristiti za pobunu vrlo lako „poduzetni oficiri“ i to ispočetka „pod imenom poduzetničkih škribanah“. Na taj način srpska vlada bi „u srcu Bosne imala organizovanu vojsku, koja bi se bila razdijelila u vrijeme akcije na više krila“. Mrazović se prema vlastitom priznanju ni tada nije nikako „mogao sprijateljiti sa mišlju, da se srpska vlada odri(cala) akcije u Bosnoj“ što je za njega značilo odreći se ujedno i „bitnoga uvjeta za državni opstanak knjaževine Srbske“. Smatrao je još i tada, „da ako Bosnu i Hercegovinu zauzme Austrija ili recimo Ugarska, (da) Srbija prestaje biti samostalna država“. Mrazović je srpskom špijunu Oreškoviću otvoreno poručio, da „ako se srpska vlada, ako se knjaz Mihailo ne(bude) drž(ao) zvanim prednjačiti u akciji, koja (je) smjera(la) na oslobođenje braće ispod turskog jarma“, da Hrvati ne bi trebalo da drže „za shodno, ni za moguće, da se to djelo u ikojoj drugoj kombinaciji poduzme, van

⁴⁸⁵⁵ To su osim Vase Pelagića bili: Đorđe Delić, Jovo Knežić, Jovo Pišteljić, Petar Mitrović, pop Trifun Jungić, Vaso Jakšić, Todor Pišteljić, Jevto Adamović, Savo Surutka, Risto Spajić, Janjać Đ. Zita, Spasoje Babić, Jovo Okanović, Jovo Bilbijić, Vasilj Naumović, Simo Eskija, Prokopije Trifunović, Todor Malešić, Risto Mitrinović, Dimitrije Jakšić, Nikola Nenadović, Lazar Knežić, Mihailo Đurković, Savo Pišteljić, Mitar Vučkovac, Golubović, Jovo Klepić i Jovo S. Bilbija. U Bosanskoj Gradišci: pop Stojan Ugrenović, Petar Ljubišić, Jovo Ljuboje, Simo Stefanović, Lazar Mostić, Simo Pišteljić, Aleksa Vujić, Stojan Stojnić i Ilija Bilbija. U Majdanu: Pero Zurnić, braća Živković, Niko Jeftanović i Dionisije Marinković. U Prijedoru: Lazar Kovačević, Mile Stefanović, braća Vukići, Pero Marić, Simo Šešlić, Simo Mitrinović, Tešo Antonović, Jovo Dimić i Simo Popović (M. Karanoviћ, *Бањолучани и Вукова књига о обичајима*, Развитак, бр. 2, год. V, Бањалука 1938, 38-39.).

⁴⁸⁵⁶ M. Ekmečić, *n. d.*, 46.

⁴⁸⁵⁷ M. Karanoviћ, *n. p.*, 1938, 39-40.

⁴⁸⁵⁸ З. Мијановић, *n. p.*, 246.

⁴⁸⁵⁹ M. Ђ. Милићевић, *n. d.*, 1888, 415.

pomoćju države“ u kojoj su oni živjeli. Ovdje je on konkretno mislio na rizik oko upuštanja u ovu aktivnost sa bilo kojom drugom državom osim sa Austro-Ugarskom. Hrvati „u iskrenost drugih država“ nisu više mogli vjerovati, niti su, kako je Orešković naveo željeli „biti tuđim oružjem“, čime bi se oni „bez koristi“ samo oslabili.⁴⁸⁶⁰

Klement Božić pisao je početkom marta 1868. godine Mrazoviću iz Sarajeva, da knez Mihajlo „n(ije) valja(o) baš mnogo, i da mu je (bio) preči interes dinastije nego naroda“. Božić je takođe naglasio, kako se „narod koji je (tih) posljednjih godinah uz nastojanje patriotah sbilja u svijesti (bio) prilično pobuđen (tada) čudi(o) držanju srbske vlade“. Smatrao je, da ako srpska vlada propusti i „ovu godinu bez posla, (da bi Srbija) mnogo izgubi(la) u očima naroda“. Mogao je da primijeti, da bi se narod bez sumnje „pobunio kad bi Srbija unišla u zemlju“ (Bosna-B. T.). Interesantna je i Božićeva konstatacija, da bi u slučaju jedne takve pobune bosanski katolici bili neutralni i to ne samo zbog učešća Srbije, nego i u slučaju da u Bosni interveniše Austro-Ugarska. Ostala je nejasna njegova misao kada je Mrazoviću poručio, da su i bosanski „fratri slabu nadu gaj(ili) u zvizdu Austrije“.⁴⁸⁶¹

Orešković je još sredinom marta 1868. polazio od pretpostavke, da „kad bi srbska vlada uvidila, da (je) narodni pokret u Bosnoj odziva nalazi(o) i napred(ovao) (da bi se i ona) htjela ili nehtjela-stvari prihvatila“. To bi značilo, da Srbiji u takvoj jednoj situaciji ne bi ništa drugo preostajalo nego da se stavi „na čelo pokreta“ ili da odstupi i nekoj drugoj „odvažnijoj vladi kormilo prepusti“. Kao vatreni Jugosloven, Orešković je najviše žalio što je Srbija čitavo vrijeme politizirala i što je svoju raniju šansu oko oslobađanja Bosne prepustila Bojstu, odnosno Austro-Ugarskoj. Po njemu, „to oslobođenje (ne bi bilo) Bosni od koristi“. Austrougarska okupacija bila bi, po njegovom mišljenju „svim južnim Slovenima velika nesreća a i moguća propast“. Najvećom smetnjom u realizaciji jugoslovenske ideje Orešković je smatrao hrvatsko-srpske sukobe i to oko „sekundarnih stvari“. Strijepio je od srpsko-mađarskih pregovora, a na štetu Hrvata, tim prije što Mađari kada bi zavlada(li) Hrvatima ne bi uopšte više vodili računa o Srbiji. U takvom raspletu političkih događaja Mađari bi mogli „s braćom Turcima šurovati da i turske

⁴⁸⁶⁰ Matija Mrazović-Antoniju Oreškoviću, Zagreb, 29. veljače 1868, u: P. Korunić, *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866-1868*, 94-95.

⁴⁸⁶¹ Klement Božić-Matiji Mrazoviću, Sarajevo 7. ožujka 1868, u: P. Korunić, *Pisma Klementa Božića Matiji Mrazoviću o prilikama u Bosni 1867-1869*, 185-186.

Slavene zauzdaju“.⁴⁸⁶² Bila mu je u to vrijeme vrlo sumnjiva pojava nekog Đure Šarinića, koga je navodno Ignjatijev ili možda pruski poslanik u Carigradu nagovarao za početak ustanka u Bosni. Orešković je od Mrazovića tražio informaciju o tom čovjeku, koga je smatrao očitim prevarantom.⁴⁸⁶³ Neobična u to vrijeme bila je i pojava u Bosni mađarskog špijuna, Peštanina Petra Lobija. On je pod izgovorom da je inženjer širio kod „pravoslavnih Bošnjaka“ („православнихъ боснакахъ“) propagandu u korist bečke vlade i na štetu, kako je ovima govorio „male Srbije i udaljene i koristoljubive Rusije“.⁴⁸⁶⁴

Dalji napredak bosansko-srpske omladine praćen je sredinom marta 1868. obrazovanjem nekakvog „Patriotskog odbora“, koji je proklamovao pet nacionalno-političkih ciljeva: „1) Oslobođenje otadžbine od robskog jarma i sjedinjenje sa Srbijom. 2) Odpor stranim uticajima i intrigama. 3) Razvitak svesti o ravnopravnosti sviju u Bosni živećih naroda, bez razlike veroispovedi. 4) Da se uvere Turci („Турци“), da im se u njihova dobra u džamije, kao i u njihove običaje dirnuti neće, nego da će jednaka prava sa Srbima („Србима“) uživati, ako za obštu korist sa Srbima („Србима“) radili budu. Budu li pak protivnici obštoj slobodi i bratskoj uzajamnosti onda neka sebi pripišu šta ih usled toga snađe. 5) Da se bude na oprezu prema fratrima, koji (su) stranim intrigama služ(ili)“. Navodno, u ovom bosansko-srpskom „Odboru“ djelovalo je „i deset Turaka srbske narodnosti“ („Турака србске народности“).⁴⁸⁶⁵ Ista nacionalistička organizacija poslala je u Beograd jednu delegaciju „Muhamedanaca koji su po narodnosti Srbi („Мухамеданца који су по народности Срби“), da bi dala kome (je) treba(lo) i pismeno uverenje: da su toliki i toliki Muhamedanci („Мухамеданци“) (bili) spremni da pruže Hrišćanima („Хришћанима“) ruku“.⁴⁸⁶⁶ Sve ove aktivnosti morale su imati veze sa proklamovanim stavovima Ujedinjene omladine srpske, koja je protestvovala protiv nastojanja da se narod u Bosni „nauč(i) da je on za sebe narod, bošnjački („бошњачки“), da on govori zasebni jezik, bosanski („босански“), i da on nije ni rod ni pomozi Bog onom narodu u Srbiji i austrijskim srpskim zemljama“. (!-В. Т.) Srpski omladinci iz

⁴⁸⁶² (Vuica Srećković) Antonije Orešković-Istom, Beograd, 7/19. marta 1868, u: P. Korunić, *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866-1868*, 98-99.

⁴⁸⁶³ Isto, 100.

⁴⁸⁶⁴ Н. Попов, н. д., 1873, 6.

⁴⁸⁶⁵ 3-21/III, 14. 3. 1868.

⁴⁸⁶⁶ 3-25/III, 28. 3. 1868.

Beograda optuživali su bosansku vladu da je ona, izdajući „bosanske novine“ narodu „u toj prostranoj zemlji srpskoj, koju su krstili 'Bosna-ejalet', i koja se prostir(ala) od Lima i Drine do Une i primorskih planina, i od Save do Crne Gore i Arbanaske“ željela nasilno oteti „*svest srpsk(u)*“. Po njima, u toj zemlji živjeli su samo Srbi. Cifre su bile fantastične! Od 1,850.000 stanovnika bilo je: „168.000 katoličkih Srba („*католичких Срба*“), 384.000 turskoga zakona („*турскога закона*“), 1,298.000 Srba istočne crkve („*Срба источне цркве*“).⁴⁸⁶⁷(?!-В. Т.)

U Sarajevu se sredinom marta 1868. raširila i vijest, kako je „carigradski kabinet namierava(o) neku notu poslati u Beč, da si pribavi izjavu o vištih, uslied kojih (je) Austrija h(tjela) (?) da Bosnu i Hercegovinu posiedne“. Bosanske Muslimane posebno su prenebrazile glasine, koje su govorile o tome, da će „Bosna dobiti kèrštjanskoga generalnog guvernera, koji će imati uz sebe Turčina, ad latus“. Naime, u naredna dva ili tri mjeseca Porta je planirala da bi se trebalo „u svih onih pokrajinah, u kojih je (bio) pretežniji broj kèrštjanskog stanovništva, uvesti kèrštjanski guverneri“. ⁴⁸⁶⁸ Među bosanskim Muslimanima nastala je prava pometnja. Oni su na austrougarskoj granici tokom marta 1868. napravili jake obkope, koje su naoružali velikim topovima, dok su bašibozucima bile podijeljenje moderne puške „igljenjače“. ⁴⁸⁶⁹

Knez Gorčakov približio je u martu 1868. neke ruske stavove sa turskim, a Fuad-paša pristao na njegov plan, da se osim u Bugarskoj, Epiru, Tesaliji, Staroj Srbiji i Jederenskom vilajetu, i u Bosni i Hercegovini „uvede prostrana autonomija“. ⁴⁸⁷⁰ Negdje u približno vrijeme postojala je u opticaju i jedna od mogućnosti, koja je predviđala „da se Bosna i Hercegovina sjedine sa Srbijom, koja bi ostala pod sizerenstvom sultanovim“. ⁴⁸⁷¹ Hrvatski narodnjaci imali su krajem marta 1868. dosta tačna saznanja o tome, da je srpski poslanik u Beču Kosta Cukić u posljednje vrijeme ozbiljno radio na tome, „kako bi se kneževina Srbija na račun cjelokupnosti Turske povećala Bosnom i Hercegovinom“. Hrvati su smatrali da, ako Srbija ovakvom politikom bude žrtvovala Trojednu kraljevinu, da ona „neće nikada imati prilike da si anektira Bosnu i

⁴⁸⁶⁷ *Српски народ у години 1866-тој од Одбора*, Српски омладински календар за преступну годину 1868, Београд 1868, 10-11.

⁴⁸⁶⁸ NN-68/XXXIV, 21. 3. 1868.

⁴⁸⁶⁹ CH-30/XXXIV, 9. 3. 1868.

⁴⁸⁷⁰ CH-32/XXXIV, 14. 3. 1868.

⁴⁸⁷¹ CH-37/XXXIV, 26. 3. 1868.

Hercegovinu, koju je zapad, osobito Napoleon namijenio habzburgovcu. Zadobi li Austrija Bosnu i Hercegovinu, (onda bi ona) proždrla (i) Srbiju“, tvrdili su oni. Na koncu, hrvatski narodnjaci su sami uviđali, da bi Srbija mogla „sama pasti u ždrijelo (Austro-Ugarske-B. T.), po svome geografičkom položaju“. ⁴⁸⁷² I Britanci su znali za namjere Srbije prema Bosni. Konzul u Dubrovniku Pejton pisao je 11. marta 1868. svojoj vladi o famoznom „srpskom eksperimentisanju“ i „fundamentalnoj teoriji“, koja je podrazumijevala proširenje Srbije na Bosnu i Hercegovinu. ⁴⁸⁷³

Naoružavanje bosanske vojske nastavljeno je kada su krajem marta 1868. u luku Klek bila uvezena 32 topa i 3.000 pušaka. Da je Porta predosjećala, da bi se nešto moglo dogoditi na ljeto, govorio je podatak, da je iz Rumelije u Sjenicu početkom aprila 1868. bilo prebačeno oko 3.000 vojnika, a morskim putem u luku Klek oko 9.000 vojnika. Ako se ovome doda još 16.800 bosanskih vojnika raspoređenih u 24 tabora, to svakako nije bila nimalo slaba vojna snaga. Osim toga, bosanske jedinice demonstrirale su razne vojne manevre najviše da bi uplašili Srbiju. Klement Božić je pisao Mrazoviću iz Sarajeva, kako mu se 24. marta 1868. obratio neki „povjerenik“ srpske vlade u Slavonskom Brodu tvrdeći, kako Srbija „za ovaj čas n(ije) kani(la) da se kakav ustanak u Bosni proizvede“. Ovaj je, navodno, Božiću rekao da se ustanak „ugađa(o) i to na sve strane“ zbog čega je trebalo ćutati. ⁴⁸⁷⁴ Povjerenik srpske vlade molio je Božića da špijunara za Srbiju, kao što je, kako se po Sarajevu pričalo prije određenog vremena za isti posao pridobio i fra Grgu Martića i to za novčani iznos od 1.000 dukata, a što je ubrzo saznao i bosanski valija Osman-paša. Božić je odbacio ovu ponudu, kao što nije ni povjerovao u bilo kakav fra Martićev politički angažman u korist srpske vlade. On je Mrazoviću pokušao da objasni jednu otežavajuću okolnost vezanu za ustanak, a to je, da iako su u Bosni „Muhamedanci premda mrz(ili) na Osmanlije gore nego kršćani, opet ne bi uz kršćane vojevali radi vjerezakonskog fanatizma“. Božić je imao informaciju da bi Austro-Ugarska intervenisala u Bosni samo kada bi se Srbija usudila prva to učiniti, dok je Rusija i dalje činila sve u sprečavanju bilo kakve „agitacije austrijske“. ⁴⁸⁷⁵ Sa druge strane, ruski

⁴⁸⁷² Matija Mrazović-J. S. Skrejšovskom, Zagreb 28. ožujka 1868, u: P. Korunić, *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866-1868*, 100-101.

⁴⁸⁷³ H. Temperley, *O. c.*, 34.

⁴⁸⁷⁴ Klement Božić-Matiji Mrazoviću, Sarajevo 3. travnja 1868, u: P. Korunić, *Pisma Klementa Božića Matiji Mrazoviću o prilikama u Bosni 1867-1869*, 187-188.

⁴⁸⁷⁵ *Isto*, 189-190.

političari nisu nikako mogli da prikriju svoju zlovolju nakon Garašaninovog pada, čime su na indirektan način shvatili da je Srbija definitivno odustala od Bosne, a da je knez Mihajlo „pao u ruke austrofilima“ predvođenim Blaznavcem.⁴⁸⁷⁶ Treba se podsjetiti, da je samo koju godinu ranije, ruski poslanik u Beču Ernst Johan fon Stakelberg prenio austrougarskim zvaničnicima stav ruske spoljne politike na Balkanu. Zapravo, to je, prema Ristićevoj interpretaciji značilo, da bi: „*Rusija smatrala ulazak Austrije u Bosnu i Hercegovinu kao casus belli*“.⁴⁸⁷⁷

Za bosanskog valiju Osman-pašu je za najvećeg srpskog agenta u Sarajevu bez dileme važio Niko Pavlović. On je, da bi izbjegao hapšenje uzeo početkom aprila 1868. godine austrougarsko državljanstvo. Prema mišljenju Osman-paše, između Pavlovića i fra Grge Martića, katoličkog župnika u Sarajevu još uvijek je postojala „idejna saradnja po pitanju slovenstva“. Bosanskom valiji je u to doba trn u oku bio đakovački biskup Štrosmajer, za koga je mislio da se „nalazi(o) na čelu panslavističkog pokreta“, kao i da je „figurira(o) kao nezvanična duhovna vlast“ nad bosanskim fratrima. Fra Martić se prema mišljenju bosanskog valije konsultovao sa njima, kada je to „politička situacija zahtjeva(la)“. Bosanski valija je sumnjao čak i u fra Martićev odlazak u Carigrad, smatrajući ga pokušajem da se tamo kod stranaca dobiju „neke privilegije koje bi idejno ojačale stvar panslavizma“. Imao je neprovjerenu informaciju, da mu je u tu svrhu srpska vlada tajno dala 2.000 dukata. Zbog svega navedenog, carigradskoj policiji izdat je zadatak da prati kretanje Nike Pavlovića i fra Grge Martića.⁴⁸⁷⁸ Naime, fra Martića su bosanske vlasti očito zamijenile sa jednim drugim fra Grgom, Škarićem, neobičnom osobom u tadašnjem političkom životu Bosne, koji je sa nekoliko bosanskih franjevaca, inače učenika škole u Širokom Brijegu izradio plan oko podizanja ustanka i to uz pomoć Srbije. Škarićeva grupa bila je razbijena i većina članova pohapšena. Jednog od njih, fra Šimuna (Ivan Musić) spasio je njegov ujak hercegovački biskup fra Anđeo Kraljević i poslao ga na bogosloviju u Ostrogon, dok je fra Petar Bartula uspio pobjeći u Beograd i

⁴⁸⁷⁶ С. Јовановић, *н. д.*, 226.

⁴⁸⁷⁷ Ј. Ристић, *н. д.*, Друга књига 1860-1868, 1887, 512.

⁴⁸⁷⁸ *Bosanski valija Šerif Osman-paše-nekoj visokoj državničkoj ličnosti u Carigradu*, Sarajevo 13 zilhidžeta 1284. (6. april 1868), u: M. A. Mujić, *Tri turska izvještaja o djelovanju Josipa Jurja Strossmayera*, Prilozi, VI-VII, Sarajevo 1958, 264-265.

upisati se na Veliku školu.⁴⁸⁷⁹ Dok je radio na Širokom Brijegu, fra Škarić je učenike vaspitavao u srpskom nacionalističkom duhu propisujući im kao obavezno učenje zakletve po kojoj su se ovi morali odreći svega u prošlosti i to „za javno dobro srpske nacije“ uz obećanje da će zauvijek ostati „vjerni srpskoj naciji“.⁴⁸⁸⁰ Od svojih učenika, fra Škarić je tražio da probuđuju „duh narodnosti srpske“, da svojim sunarodnicima objašnjavaju, kako su im „stari bili pravoslavne vjere do XIV vijeka“, kao i da „riječ 'Srbin' ne označava vjeroispovjest“.⁴⁸⁸¹ Za ovaj svoj srpski nacionalno-politički rad među hercegovačkim katolicima dobijao je fra Škarić od srpske vlade mjesečnu nadoknadu (12 dukata) veću od Gavre Vučkovića (10 dukata).⁴⁸⁸² Pomenuti Ostrogon je tada bio najbolje mjesto za prevaspitavanje mladih bosanskih franjevaca. U toj školi sv. Ćirila i Metodija smatrali su za ruske apostole, odnosno šizmatike čije bi se slike trebale spaljivati. Posebno je u tom poslu bio revnistan biskup iz Ostrogona Simoni. U Ostrogonu je bila zabranjena slovenska štampa u prvom redu hrvatski narodnjački list „Obzor“. Bosanskim franjevcima bilo je posebno prebacivano njihovo simpatisanje sa starim mađarskim neprijateljima Rusima i „šizmaticima“ Srbima.⁴⁸⁸³ I sam fra Martić priznao je jednom prilikom te 1868. kako su mnogi bosanski franjevci, a pogotovo oni koji su se školovali kod biskupa Štrosmajera u Đakovu bili načitaniji više narodnim novinama, nego teološkim knjigama.⁴⁸⁸⁴ Fra Petra Bartula je u Beogradu za dalji srpski nacionalni rad među bosanskim katolicima pod svoje okrilje uzeo pop Nićifor Dučić. Bartula je promijenio ime u Bajo Božić i dvije naredne godine radio na izradi plana za agitaciju među katolicima u zapadnoj Hercegovini, gdje su živjeli, kako je govorio „Srbikatolici“. Izgleda, da je za ovaj posao pridobio i sekretara hercegovačkog biskupa u Mostaru fra Iliju Lekića. Ipak, Dučić nije bio previše zadovoljan Škarićevim ponašanjem, pogotovo što se često eksponirao na javnim mjestima. U isto vrijeme je sa fratrima iz Kreševa, a po nalogu Dučića radio sarajevski učitelj Bogoljub Petranović, čiji se posao

⁴⁸⁷⁹ S. Marković, *Uspomene don Stjepana Krešića iz Bosanskog ustanka 1875-1878. god.*, GADAR BiH, god. X-XI, knj. X-XI, Sarajevo 1970/71, 425.

⁴⁸⁸⁰ A. Nikić, *Hercegovački ustanak u svjetlu novih izvora*, u: Međunarodni naučni skup: „Povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine“, Sarajevo-Ilidža (1-3. oktobra 1975), (tom II), Sarajevo 1977, 322.

⁴⁸⁸¹ B. Војводић, *Тајни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868-1872)*, 103.

⁴⁸⁸² *Исто*, 63.

⁴⁸⁸³ Fra R. Drljić, *n. d.*, 34-35.

⁴⁸⁸⁴ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 84.

ubrzo izjalovio, prevashodno zbog Dučićevog nepovjerenja prema katoličkim fratrima. Dučić, inače zagovornik principa: „pravoslavlje, sloga i dinastija, (kao i) Velike Srbije“ smatrao je, kako je sa bosanskim katolicima „treba(lo) biti na oprezu“⁴⁸⁸⁵ i bio je na „liniji“ tadašnje srpske državne politike. Kada je riječ o „Velikoj Srbiji“, koju je pop Dučić smatrao idealom za koga se vrijedilo boriti, šef srpske tajne policije Nikolić je u svojim planovima predviđao, da je konačni cilj državne srpske politike trebao da bude „vaspostav(ljanje) Dušanovo(g) Carstv(a)“.⁴⁸⁸⁶ Izgleda, da je već tada budući organizator ustanka 1875. godine Petar Uzelac bio vrbovan od srpske vlade za agentske poslove.⁴⁸⁸⁷

Nasilja lokalnih bosansko-muslimanskih prvaka pod pokroviteljstvom Mustajbega Alajbegovića nad hrišćanskom rajom zabilježena su krajem marta 1868. u krupskoj nahiji. U njegovoj plijenidbi novca i imovine hrišćana u bosansko-petrovačkoj nahiji njemu su pomagali begovi Kulenovići.⁴⁸⁸⁸ Alajbegović je organima bezbjednosti bio poznat još od ranije, kada je prije dvije godine hajdukovao po ključkom kraju. Njemu se pripisivalo i silovanje nekih djevojaka u okolini Novosela i Prijedora, kao i jedne sedmogodišnje djevojčice.⁴⁸⁸⁹ Ovi muslimanski hajduci nisu prezali ni od čega, a nimalo im, čak ni ekstremnim Kulenovićima nije smetala saradnja sa srpskim hajdučkim drušinama. „Husein-beg iz starog sela Kulinović, Hadži-Kadi bega i Mehmed-bega Bajbutovića zet“ unazad zadnje dvije godine „odmetnuo se je (bio) u hajduke, zajedno, sa Čordom iz Petrovca (bosanski-B. T.) i jednim hrišćančetom („хришћанчетом“) iz Prkosa“.⁴⁸⁹⁰ Takođe, Mustaj-beg Alajbegović imao je u svojoj družini i hrišćane koje je predvodio neki hajduk Đorđe iz Bjelaja. Ubijali su svakoga ko bi im stao na put, a teretili su se za likvidaciju šestoro hrišćana iz bihaćkog kraja.⁴⁸⁹¹ Hajdučija je osim kod bosanskih pravoslavnih i Muslimana uzela sve većeg maha i među bosanskim katolicima. Hajduk Andrija Šimić iz Gruda napadao je i pljačkao u to vrijeme lokalne muslimanske prvake na području između Rame i Duvna.⁴⁸⁹² Šimićeve katolička hajdučka družina

⁴⁸⁸⁵ M. Ekmečić, *n. d.*, 46-47.

⁴⁸⁸⁶ A. Николић, *Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење*, 201.

⁴⁸⁸⁷ Б. Калај, Београд, 16. децембар 1868. године, у: Б. Калај, *н. д.*, 129-130.

⁴⁸⁸⁸ NN-84/XXXIV, 10. 4. 1868.

⁴⁸⁸⁹ БВ-10/І, 11. 6. 1866.

⁴⁸⁹⁰ БВ-3/І, 21. 4. 1866.

⁴⁸⁹¹ БВ-16/І, 23. 7. 1866.

⁴⁸⁹² А. Шимчић, *Бегови Копчићи*, Зборник за народни живот и обичаје јужних Славена, ЈАЗУ, књ. XXIX, св. 1, Загреб 1933, 51.

vremenom je ojačala i internacionalizovala se. Njoj su se u pljačkanju bogatih bosanskih Muslimana, katolika i Srba na području između: Mostara, Imotskog, Duvna, Livna, Glamoča, Kupresa, Travnika i Sarajeva priključili hajduci pravoslavni Srbi: Jovan Jovo Kadijević iz Glavine kraj Imotskog, Petar Sekulović iz Zavale, kod Imotskog i hrvatski katolik Ivan Lončar iz Gornjih Vinjana takođe kod Imotskog. Pljačkali su sve bogatije ljude, a jednom prilikom tokom 1869. oplijenili su poznatog srpskog trgovca iz Livna Hadži-Lazara Kujundžića.⁴⁸⁹³ Tako su se protiv najbogatijih, rame uz rame zajednički borili katolici Hrvati (Andrija Šimić, Ivan Lončar, Grgo Burilo, Josip Jozo Ćorić, Mate Dražić, Ivan Meštrović, Tomo Bilić, Anto Bilić, Petar Bašić, Nikola Krajina, Ante Jović, Marijan Jović, Anto Radalj) i pravoslavni Srbi (Jovo Kadijević, Petar Sekulović, Ilija Sekulović, Trifun Petković) sve dok ih krajem 1870. i početkom 1871. godine bosanske i austrougarske vojne formacije koordinisanim akcijama nisu pohapsile i uništile.⁴⁸⁹⁴

Iz nekih tajnih kanala početkom aprila 1868. procurila je vijest, kako je u Bosni bio obrazovan jedan odbor, „komu je svrha (bila) osloboditi kršćane u Bosnoj od turskog jarma, i sdružiti ovu zemlju sa Srbijom“. Prva aktivnost ovog odbora bila je jedno poduže pismo sa 10.000 potpisa adresirano na austrougarsku vladu, u kome je bilo opisano stanje hrišćana u Turskoj i u kome se molila Austro-Ugarska, „da promieni svoju do(t)adanju politiku prema nesrećnoj zemlji, da može osloboditi bosanski narod i sdružiti sa Srbijom i da se odrekne dualističkih osvojenih snovah glede Bosne i Hercegovine“. U nastavku pisma naglašavano je, kako je „narod bosanski voli(o) izginuti na bojnom polju do zadnjeg čovjeka nego li predati se u ruke tudjem gospodstvu“. Isti odbor poslao je pismo i „na bivšega kneza Karagjorgjevića“ sa upozorenjem, da nikako ne dozvoli da se „upotriebi kao sliepo orudje dualističke politike“. Poručeno mu je u pismu, da „Bosna teži za sjedinjenjem sa Srbijom, (kao i da) n(ije) (htjela) nikakove nove dinastije“. Odbor je Karađorđeviću prebacivao „da kad se nije mogao održati u Srbiji, još će manje moći u Bosnoj“. Navodno, broj članova ovog Odbora je svakim danom rastao, a prema nekim saznanjima u njemu je bilo „i nekoliko članovah muhamedanske konfesije“.⁴⁸⁹⁵ I u Hercegovini se u aprilu 1868. kod naroda osjetila neka vrsta „razdraženosti“, pri čemu se

⁴⁸⁹³ Fra T. Zubac, *Hajduk Andrija Šimić (1833-1905)*, HNK „Napredak“, (1941), God. XXXI, Sarajevo 1940, 193-194.

⁴⁸⁹⁴ *Isto*, 195-196.

⁴⁸⁹⁵ NP-175/II, 15. 4. 1868.

u artikulaciji nezadovoljstva hrišćana u pravcu pobune očekivala velika uloga Crne Gore.⁴⁸⁹⁶

U Hrvatskoj se i u aprilu 1868. razmišljalo, da je Hrvatska bila dosta širi pojam od onog što je ona trenutno predstavljala sa kojom bi Bosna i Hercegovina trebalo prvo trgovački da se poveže. U tako zamišljenoj Hrvatskoj, „Zagreb je (bio) glavni grad kraljevine, koja (je) tvori(la) prema moru prednju zemlju (Vorderland) svih kraljevinah i zemaljah ugarske krune“. I dok je Zagreb bio „glavna točka Hèrvatske i Slavonije, (dotle su) Bosna i turska Hèrvatska mog(le) ponajbolje tèrgovačko izlazište u (njima) naći“.⁴⁸⁹⁷

Novi pritisak na hrišćane u Bosanskoj Krajini zabilježen je 16. aprila 1868. u Bihaću. Nekoliko bosanskih Muslimana predvođenih Beganom Midžićem, a po nagovoru Hasan-bega Rustanbegovića i Mehe Midžića udarili su na „hrištjansku ovdješnju varošicu“. U Bihaću su hrišćani već imali školu i kapelu na koju su ovi navalili da ih poruše. Strasti su se smirile tek nakon intervencije kadije koji je uspio da „daljnu pogibelj preprieči“.⁴⁸⁹⁸ Interesantno je, da je pomenuti Rustanbegović Biščević iz Bihaća još tada održavao kontakte sa srpskim knezom Mihajlom i to oko planova uključivanja bosanskih Muslimana u stvaranju uslova oko ujedinjenja Bosne sa Srbijom.⁴⁸⁹⁹ Od bosanskih Muslimana, pored Rustanbegovića najznačajnije ime sa kojim je srpska vlada u istom smislu vodila pregovore bio je Hercegovac Hamzi-beg Rizvanbegović, inače viši oficir u turskoj vojsci u Carigradu. On je te 1868. preko srpskog poslanika na Porti poslao vladi u Beogradu prijedlog saradnje od nekoliko tačaka. U prvoj tački, predložio je Rizvanbegović, da buduća zajednica Srbija i Bosna daje sultanu zajednički danak. U tački drugoj zahtijevao je da u takvoj zajednici svi stanovnici Bosne i Hercegovine ostanu kao i do tada u svojim vjerama. U trećoj tački on je predložio, da u toj budućoj državnoj zajednici samo timari umrlih spahija pripadnu narodu, a u četvrtoj, da se čifluci i nepokretna imovina agama ne otima, već da se slobodno proda. U tački šestoj prema novom prijedlogu trebalo je da bosanskim Muslimanima sudi „muhamedanski zakon“, a hrišćanima „zakon srpski“. Najzanimljivija je bila deseta tačka, koja je sugerisala, da bi „svakog dušmanina Srbije“ trebalo smatrati i za „neprijatelja svoga i bosansko-

⁴⁸⁹⁶ CH-40/XXXIV, 4. 4. 1868.

⁴⁸⁹⁷ NN-93/XXXIV, 22. 4. 1868.

⁴⁸⁹⁸ NN-94/XXXIV, 23. 4. 1868.

⁴⁸⁹⁹ В. Војводић, *Тајни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868-1872)*, 94.

hercegovačkih Turaka i hrišćana“ bez obzira što bi to moglo biti i „protivu samog turskog cara“. ⁴⁹⁰⁰ Hamzi-beg Rizvanbegović Stočanin se isticao po svojoj blagonaklonosti prema hercegovačkim hrišćanima. Kada turske vlasti koju godinu kasnije uvedu porez na stoku (terzimat) Hamzi-beg je žestoko istupio u Carigradu protiv ove naredbe. ⁴⁹⁰¹

Već krajem aprila 1868. uviđala se „namjera Austrije“ da predstavi Evropi „opasnost tobožnju da se Bosna pobuni“, a u stvari da u Bosnu provali sa namjerom da je „uzdrži na uzdi“. Prema mišljenju Klementa Božića, Austro-Ugarska je htjela izvesti okupaciju Bosne i Hercegovine dosta ranije i to „vikom na panslavizam, a onda trubljenjem o revolucionarnim odborima“. Božić je bio svjestan nemogućnosti bilo kakvog „samosvojna pokreta u Bosni“, kome se najviše „protivi(lo) razciepanje vjerezakonsko, robski duh naroda, sveobće siromaštvo, pomanjkanje oružja, vođa i svega potrebitog“. On je pisao Mrazoviću i o novoj političkoj pojavi, a to je što mnogi bosanski franjevci „nisu (bili) posve nakloni više Austriji“, zbog čega ih je ova preko svojih agenata „žel(jela) mržnji naroda izvrći“. Za srpske trgovce je napomenuo, da u budućnosti „ne (bi) bi(l)i oruđem austrijskim (i to zato što su) rasprostrli ideju narodnu pod imenom srbstva (i što su) sij(al)i mržnju na Austriju svuda“. ⁴⁹⁰²

Ekscesi u Bihaću nastavljeni su do kraja aprila 1868. godine, kada se činilo da su bosanski Muslimani „i(šli) na to da hrišćanske obštine iztriebe“. Govorili su javno: „*Ovi vlasi oteše nam tèrgovinu, pak sad hoće i našu zemlju da osvoje*“. Njih je naročito iritirala činjenica, da u Bihaću i njegovoj okolini hrišćana samo do „prije 15-16 godinah nije bilo ni jednoga“. Jedno od mogućih objašnjenja njihove pojave bila je stara institucija zuluma, koji je „znao po malo urediti hrišćanske obćine“. Tako je bilo po svim bosanskim kasabama, „a ne u samom Bišću, (odnosno) tèrgovačke obćine sastoj(ale) (su se) iz samij seljanah, jer seljani nemogući podnositi nasilja, koje jim (su) se čin(ile) po selih, ostavljali su svoj mili seoski običaj, pak su pribjegavali bliže sudu i pravili tèrgovačke obćine“. Dolaskom u gradove hrišćani su išli jedino za tim „samo da zaklone svoja ledja od nadžaka, koji (je) i (t)ada gospodari(o) na hudnimi seljani, a tèrgovački je stališ u tome ako ne sa svim a ono bar u nekoliko zaklonitiji bio i to od Omer pašina

⁴⁹⁰⁰ E. Миралем, *Расна снага југославенских муслимана*, Београд 1934, 30-31.

⁴⁹⁰¹ P. T. Пророковић Невесињац, *н. р.*, 151.

⁴⁹⁰² *Klement Božić-Matiji Mrazoviću*, Sarajevo 24. travnja 1868, u: P. Korunić, *Pisma Klementa Božića Matiji Mrazoviću o prilikama u Bosni 1867-1869*, 191-192.

vakta“. Na ovaj način „zavele su se obćine tèrgovaćke, podigle se škole po obćinah, i tako je tèrgovina većom stranom prešla u kèrštjanske ruke“. ⁴⁹⁰³ U Bihaću sve jaća bila je srpska trgovaćka ćaršija. U gradu se do 1868. izdigla bogata trgovaćka klasa predvoćena: Ilijom Pavlovićem, Spasojem Lakićem, Ristom Mihajlovićem, Jovom Kalabom, Todorom Dukićem i Josom Ivkovićem, koji u bogatstvu nisu nimalo zaostajali za bosansko-muslimanskim trgovcima: Husom Hadžiabdićem, Mustafom Bećirpašićem, Mehmedom Musićem, Husom Salihodžićem, Hasanbegom Ibrahimbegovićem i Alom Midžićem. ⁴⁹⁰⁴

U Podrinju, na srbijansko-bosanskoj granici su početkom maja 1868. godine bosanski Muslimani revoltirani agitacijom nekih srpskih emisara, koji su tih dana zaplašivali stanovnike tog kraja, kako je Austro-Ugarska imala navodnu namjeru da osvoji Bosnu, napali jedno pogranićno selo i opustošili ga. Vojna stranka u Beću je neskriveno već duže vrijeme davala izjave o skorom austrougarskom zauzimanju Bosne i to nije bila nikakva tajna. ⁴⁹⁰⁵ Realna politika tadašnje austrougarske vlade išla je za tim, da je u perspektivi trebalo podržavati hrišćanski pokret u Bosni, ali pod jasnim uslovom, da se oni drže dalje od ruskog uticaja protiv koga je ona bila spremna boriti se svim raspoloživim sredstvima. ⁴⁹⁰⁶

Austrijanci, kao i Maćari su početkom maja 1868. vjerovali „da rat izmedju Sèrbije i Turske naskoro mora planuti“. Pogotovo su Maćarali smatrali, kako je srpski knez „zadnji od svoga koljena (bio je) rad, da dynastiju Obrenovića h slavnim djelom u sèrbskoj povjesti ovjekovjeći“. To je u stvari znaćilo, „da se Bosna i Hercegovina od turskog jarma oslobode i sa Sèrbijom u jednu dèržavu sjedine“. Razlićite politićke struje i stranke u Srbiji su se slagale „sa svojim vladarom, makar da njegova system uprav nije (bila) vèrlo mila, u toj misli, koja bi se mogla nazvati: velikom idejom sèrbskom“. Od vremena protjerivanja Muslimana iz srpskih gradova i tvrćava bilo je vrlo jasno da je „biogradski dvor neprestano i(šao) ca tim ciljem“. Srpski knez, zapravo, nije nikada ni prikrićvao svoje namjere. Tvrćdio je, kako je bio spreman „izvršiti zadatak (svog) naroda na iztoku“, ćekajući povoljnu politićku „priliku“. Pitanje je, da li je srpski knez uopšte

⁴⁹⁰³ NN-106/XXXIV, 7. 5. 1868.

⁴⁹⁰⁴ Г. Шљиво, *н. р.*, 1986, 115.

⁴⁹⁰⁵ Б. Калај, Београд, 3. мај 1868, у: Б. Калај, *н. д.*, 12-13.

⁴⁹⁰⁶ *Исто*, 14.

znao da su „preko posebnoga povjerenika Ali-Bega, koji je sjedio u Biogradu, i preko biogradskog englezkoga konzula, turskoga prijatelja Longvorta“ u Carigradu turske vlasti bile o svemu ovome obaviještene. Porta je tada mudro „odlučila, nepustiti da se na nju napadne, nego da ona navali, (te da) neprestano motri na sèrbske odnošaje“. Takođe, ovome treba dodati i to, da je tada „vojska sultanova u Bosni i Hercegovini (bila) podpuno spremna, da udari“ i na Srbiju.⁴⁹⁰⁷

Nije prošlo dosta vremena od osnivanja takozvanog patriotskog Odbora do vremena, kada je za njega saznao i bosanski valija Osman-paša. On je, kada je „čuo, da se u Bosni sastavio neki slobodnjački odbor“ pozvao kod sebe „nekoliko njemu viernih Sèrbah iz Sarajeva“. Rekao im je, da svaki od njih koji je „iz Sarajeva (bio) u slobodnjačkom odboru, mo(gao) bez svake opasnosti njemu doći i kazati mu sve, što (je) narod zahtijeva(o), a on će zahtijevanja naroda u Carigradu saobčiti“. Ali oni, koje je pozvao nisu mu mogli u pogledu postojanja tajnog Odbora ništa ni otkriti, s obzirom da Odbor u to vrijeme u još uvijek Sarajevu nije imao svoje članove.⁴⁹⁰⁸

Bosanski valija Osman-paša saznao je preko svoje razvijene špijunske mreže za sporazume i dogovaranja nekih bosanskih begova sa hrišćanskom rajom oko pobune protiv sultana i Porte. On je sredinom maja 1868. telegrafski zamolio velikog vezira, „da mu pošalje točna nastavljena“. Osman-paši je sa Porte bilo naloženo, „da se pre svega hristijani odcepe od age, a za to neka im se obeća avtonomija na najvišem temelju. Uz to mora(o) (je) gledati gubernator da ustanak silom savlada“. Prema uputstu velikog vezira, u pravcu Banjaluke je poslana „znatnija vojska (do 30000 ljudi sa 12 topova)“. Bosanska vlada imala je saznanja o tome „da su se Bugari, Tesalioite i Epirioite sa svim sporazumeli sa Bošnjacima i Hercegovcima da teški jaram turskog gospodstva sa sebe stresu“. Navodno, u Bosni su hrišćani spremali pobunu „u sojuzu sa islamskim podanicima, kojima je globljenje turske uprave takođe dodijalo“.⁴⁹⁰⁹ Zaista, sloga između pobunjenih hrišćana i bosanskih Muslimana zabilježena je sredinom maja 1868. u tešanskoj nahiji. „Ogorčenje na zulum bijaše veliko, osobito na taj primet na desetinu, (dok) mržnje spram hrišćana“ nije te godine bilo nikako u tom kraju. Osim saradnje sa Muslimanima, u tešanskom kraju je zabilježeno i sve veće približavanje Srba i katolika. U nekom selu

⁴⁹⁰⁷ NN-110/XXXIV, 12. 5. 1868.

⁴⁹⁰⁸ NN-112/XXXIV, 14. 5. 1868.

⁴⁹⁰⁹ CH-57/XXXIV, 14. 5. 1868.

kod ovog mjesta pravoslavni i katolici su na jednom majskom zboru zajedno slušali vjersku službu, za razliku od ranijih vremena kada bi „katolici („католици“) dolazili na zborove, ali kad bi pop započeo da vodicom škropi, bježali bi kao od vraga, da ih voda nepoškropi, držeći da je prokleta i da je grijeh. (Tako i u Sarajevu do[t]ada kad bi pravoslavni u crkvu katoličku došli, bojali bi se, da ih fratar vodicom nepoškropi.)“. Zbor nije prošao ni bez agitovanja tešanjskog učitelja Steve Petranovića, koji je iskoristio ovu priliku da održi predavanje „o ljubavi i slogi sa braćom Srblijima („Србљима“) druge vjere“. Ovaj zajednički pravoslavno-katolički skup završio se zdravicama: „u sreću Srbalja, u slavu Boga, da bude jedna slava i u zdravlje i život kneza Mihaila (a) uza svaku zdravicu orilo se je mnogaja ljeta“. ⁴⁹¹⁰ Uglavnom, njih oko 500 tešanjskih Srba i Muslimana ispoljavalo je otpor i nezadovoljstvo zbog plaćanja visokog danka direktno mudiru i bosanskom valiji u Sarajevu. Tada je bosanski valija Osman-paša preduzeo sve mjere da „svakojakimi izmišljotinami krštjane od muhamedanacah odvoji“. ⁴⁹¹¹ On je naredio, „da se pošto po to („a tout prix“) rastave hrišćani od muhamedanaca („хришћани од мухамеданаца“), a to sredstvom obećanja, da će se hrišćanima samouprava (avtonomija) („хришћанима самоуправа [автономија]) na najširoj osnovi dati“. ⁴⁹¹² Uzavrelo stanje u Tešnju u kome su se zajedničkim snagama na pobunu podigli bosanski Srbi i bosanski Muslimani potrajalo je još jedno izvjesno vrijeme. Ta, do tada neuobičajena pojava, „da su se složili i muhamedanci i kršćani, da se odupru turskim zahtjevom glede danka, u toliko (je) ima(lo) veću važnost za budućnost Srbah pod portom živućih“. To je čak moglo prouzrokovati neke posljedice koje su trebale „postati spasonosne ne samo za njih (već) i prokrčiti put“, slobodi i jedinstvu svih južnih Slovena. Međutim, u većini krajeva u Bosni i dalje je vladao „sve jednako vjerski fanatizam, i taj je bio uzrok, što su svi pokušaji Bošnjakah da si olakšaju teško stanje svoje breme, ili da sbace gospodstvo tursko sa svojih ledjah, bili osujećeni“. ⁴⁹¹³

Bosanski begovi, koji su se pridružili tešanjskom pokretu smatrali su, da se promjene koje su se morale izvršiti u društvu nisu mogle izvesti bez saradnje ni sloge sa „srbskimi kmetovi i rimskimi Bošnjaci“. U pokret je stupilo oko 20 sela i 3.000

⁴⁹¹⁰ Д-33/IX, 30. 11. 1868.

⁴⁹¹¹ NN-125/XXXIV, 30. 5. 1868.

⁴⁹¹² З-39/III, 16. 5. 1868.

⁴⁹¹³ NP-223/II, 13. 6. 1868.

nezadovoljnika pred koje je morao izaći kajmakam, koji ih je molio da se razidu, pismeno im obećavši da će se zulum ukinuti. Narod se poslije toga razišao, a kajmakam pismeno obavijestio mutesarifa u Banjaluci, „da je narod tešanske nahije sve tri vjere ustao na oružje, i da je došao u Tešanj da udari na carske memure, pa da (on) brže dodje s vojskom u pomoć!“ Ovaj se odmah odazvao na poziv, ali se po dolasku razgovarajući sa nekim tešanjским Muslimanom i sam lično uvjerio, da su se begovi i raja zakleli, „da će se braniti na svaki način“. Bosanski valija pozvao je begove na medžlis u Sarajevo da se izjasne o čitavom slučaju. Begovi su pred prvim čovjekom Bosne i Hercegovine izjavili „da im je jako teško zulumе snositi, (kao i da) n(ije) mo(gla) ni siromašna raja više da ostane na svojih zemljah, nego (je) h(tjela) da se razidje“. Potom je Osman-paša zatvorio „Feim-bega, srbskoga prijatelja i odmah ga je poslao u Sarajevo i drugih još 50, medju njima ima i 15 Turakah agah i begovah i 25 kmetovah“. U isto vrijeme iz Gradačca je u Sarajevo stigla vijest o podizanju bune i u tom bosansko-posavskom mjestu, dok su u više sela „u Maglajskoj i Žepačkoj nahiji ustali hrišćjani i Turci zajedno“. I u bihaćkom sandžaku „uzrujao se narod jako“, dok je u tuzlanskoj nahiji na terenu operisalo „već nekoliko četah hajdukah, polu Turci, polu Srbi“. U Derventi je 21. maja neki bosanski Musliman pozivao svoje sunarodnike i Srbe, da se paze „kao bratja“. Intrigantno je, da su neki srpski politički krugovi bliski vladi u Beogradu smatrali, kako je bilo „vèrlo nepolitično, što (je) ova svjetina, nagovorena maloumnimi ljudi, po(šla) tražiti olakšice putem nezakonitim“. Predviđali su, da će hrišćanska raja „ljuto stradati, jer je raja (bila) slaba davati odpor turskoj vlasti“. Navodno, oni nisu imali ništa protiv toga, da se „raja i Turci“ ujedine s tim, da bi pravo rješenje bilo, da oni tako jedinstveni pošalju „jednu deputaciju k veziru u Sarajevo, ili u sam Carigrad, da se ondje zaplaču“. ⁴⁹¹⁴ Pitanje umiješanosti nekih srpskih revolucionarnih krugova u ovom pokretu ostalo je do kraja neispitano. Zauvijek je ostalo neobično svjedočenje Sime Nenadovića, inače optuženog za ubistvo srpskog kneza Mihajla Obrenovića, koji je priznao da je u maju 1868. namjeravao ići u Bosnu da podigne ustanak. ⁴⁹¹⁵ Prema svemu sudeći, knezu Mihajlu je na sastanku u Ivanci od Francuza i Austrougara bilo obećano, da će mu biti pomognuto oko

⁴⁹¹⁴ NN-127/XXXIV, 3. 6. 1868.

⁴⁹¹⁵ NN-161/XXXIV, 15. 7. 1868.

okupacije Bosne i Hercegovine. Uslov je bio da Srbija okrene leđa Rusiji.⁴⁹¹⁶ U takvoj situaciji, Austro-Ugarska ne bi imala ništa protiv toga da Srbija dobije Bosnu i Hercegovinu, ali istočno od rijeke Vrbas. Ristić svjedoči, da je dio Bosne zapadno od te rijeke Austro-Ugarska tada zahtjevala za sebe, kako je naveo „da zadovolji Hrvatsku“.⁴⁹¹⁷ Konzul u Beogradu Benjamin Kalaj je 6. jula 1870. u pismu svom kancelaru Bojstu priznao, kako je nekoliko mjeseci prije ubistva kneza Mihajla uočavao, da je Bosna, kako je naveo bila „osjetljiva tačka svih srpskih političara, središte oko koga (su) se već dugo vremena okretale sve njihove želje i nadanja“.⁴⁹¹⁸ Zapravo, grof Đula Andraši je bio taj koji je htio Srbiju otkaćiti od Rusije, vezati je za Austro-Ugarsku i na koncu posvađati je sa Hrvatima. On je već razmišljao da Beogradu ponudi pomenutu podjelu Bosne i Hercegovine, po kojoj bi Srbiji pripao njen istočni dio do Vrbasa, a zapadno od ove rijeke Austro-Ugarskoj.⁴⁹¹⁹ Poslije atentata na kneza Mihajla, sve češće pominjalo se ime Petra Karađorđevića kao Andrašijevog kandidata, kome je ovaj navodno nudio vojvodstvo Bosnu i Hercegovinu.⁴⁹²⁰

U vezi sa ubistvom kneza Mihajla kružile su razne teorije, a jedna od njih bila je da je ono bilo tajno austrougarsko-tursko djelo. Navodno, u tom kontekstu pominjalo se i ime bosanskog valije Osman-paše, koga je Ilija Garašanin optuživao da je smišljeno organizovao „okruživanje Srbije na njenim zapadnim granicama, stavljajući pod oružje cijelu Bosnu“.⁴⁹²¹ Indicije za Osman-pašinu upletenost u atentat bile su razne. Jedna od njih bila je, da je fra Martić, navodno, kod njega lično „jednoga od onih Radovanovića“, inače optuženih za atentat „dva puta zastajao“ (zaticao-B. T.) i to: „malo prije ubijstva kneza Mihajla“.⁴⁹²² Takođe, srpsko javno mnijenje bilo je maltene uvjereno da je iza ubistva srpskog kneza stajao bosanski valija, koji je za atentat, što nikada nije dokazano, angažovao čak braću kneginje Perside, Simu i Mladena Nenadovića.⁴⁹²³ I Jovan Ristić se

⁴⁹¹⁶ M. С. Пироћанац, *н. д.*, 80.

⁴⁹¹⁷ J. Ристић, *Једно намесничтво 1868-1872*, Београд 1894, 9.

⁴⁹¹⁸ М. Имамовић, *Берлински конгрес и јужнословенски простор*, Преглед, бр. 10-11, год. LXVIII, Сарајево 1978, 1203.

⁴⁹¹⁹ В. Поповић, *н. д.*, 1994, 180.

⁴⁹²⁰ Д. Берић, *н. д.*, 2000, 186.

⁴⁹²¹ Н. Урић, *н. р.*, 2010, 416.

⁴⁹²² R. Drljić, *Jedno neobjavljeno djelo fra Grge Martića – prigodom 150-godišnjice rođenja (1822-1972)*, Život, br. 8, Sarajevo avgusta 1972, 200.

⁴⁹²³ И. Н. Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити*, Књига прва: Топчидерска катастрофа, II издање, Београд 1935, 286-287.

za Osman-pašu sjeća, da je „imao učešća u nekim mutnjama u Srbiji“, aludirajući očito na atentat.⁴⁹²⁴ Poznato je, da je prije samog atentata Osman-paša započeo žestoku kampanju razotkrivanja knez Mihajlovih špijuna u Bosni i praćenje, kako kaže fra Martić, dvojice „glavnih agitatora srpstva u Bosni“ učitelja Steve Petranovića i kaluđera Teofila.⁴⁹²⁵ Kao nevjerovatan kuriozitet izgleda, da su, pored toga što su za mrtvim knezom Mihajlom mnogi bosanski „hrišćani tiho plakali“ („Христиане потихоньку плакали“), za njim „žalili“ („жалко“) i „muslimanski seljaci“ („поселяне-мусульмане) smatrajući ga „dobrim čovjekom“ („добрый был человек“).⁴⁹²⁶ Prema jednom svjedočanstvu, dječica u školi u Stocu, u Hercegovini su se „skupljala u gomile, šaputala i plakala“ kada su čula da je ubijen srpski knez Mihajlo.⁴⁹²⁷

U nekim dijelovima sjeverne Bosne je zbog sve veće samovolje bosanskog valije Osman-paše i njegovog bližeg okruženja došlo do približavanja „Muhamedan(aca) i kršćan(a) barem dotle, da (su) se jedni drugim, (mogli) tuž(iti) u obćoj nevolji“.⁴⁹²⁸ Ovo je bilo prvi put, da je tokom „osmogodišnje tiransko-policajno gospodarenje“ bosanskog valije Osman-paše izazvalo ustaničko kretanje i među „privilegiranomu muslimanskomu“ narodu. To su bili prvi „znakovi odpora“ protiv Osman-paše kod njih. Porta se do kraja maja 1868. oglušila na više tužbi „istih muslomanah“ protiv njega. Tužili su ga za kupovinu nekih spahiluka u bosanskoj Posavini, koji su mu donosili „do 5000 dukatah prihoda na godinu, a sve je to kupio za bagatelu“. To je bila imovina Husein-bega Gradašćevića i njegovih pristalica „u buni proti porti, te ih je država posljednjih godina prodavala putem licitacije“. Prilikom prodaje tih spahiluka vladala je velika konkurencija. Tada je telal sve opomenuo, da (je) svu zemlju želi(o) kupi(ti) bosanski (valija) i da je „želja njegova (bila) zapovijed“. Među brojnim bosanskim begovima zavladao je nevjerica i svi su se pitali odakle Osman-paši toliki „novac da

⁴⁹²⁴ J. Ристић, *н. д.*, 1894, 28-29; To nije bilo prvi put da se bosanske valije i veziri sumnjiče za upletenost u ubistva srpskih kneževa, odnosno kneza Mihajla Obrenovića. Tako je, nakon propasti Vučićeve bune u Srbiji septembra 1842. za pripremu atentata na kneza Mihajla direktno osumnjičen Vedžihi-paša, tada već bivši bosanski vezir. Navodno, kontakte sa Vedžihi-pašom u Bosni održavao je Milutin Garašanin, inače jedan od najbližih saradnika Tome Vučića Perišića. (Н. Попов, *Србија и Русија, Од Кочине Крајине до св. Андрејевске скупштине*, Свезка I, Београд 1870, 424.)

⁴⁹²⁵ Fra G. Martić, *н. д.*, 1906, 44.

⁴⁹²⁶ Н. Кудрявцев-Н. П. Игнатъеву, Сараево (Секретно) 4 (16) июня 1868 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875*, 123.

⁴⁹²⁷ Р. Т. Пророковић Невесињац, *н. р.*, 144.

⁴⁹²⁸ NP-223/II, 13. 6. 1868.

kupuje spahiluke, kad (je) onako mnogo troši(o), a mora(o) (je) u Carigrad harač slati, ako (je) želi(o) u Bosni vezirovati?“ Pitali su se takođe i za njegovog najbližeg saradnika muavina Rašid-efendiju, „koji je do preklani imao 1000 grošah (100 for.) mjesečno, kupio je istom prilikom u zborničkom kadiluku spahiluk od preko 50.000 grošah, i sagradio kuću u Sarajevu, koja ga (je) bi(la) stajala sa napravom više od 50.000 grošah“. Njihov primjer dao je povoda, da i brojni kajmakami, miralaji i drugi niži turski činovnici sagrade kuće, (i da) svaki za sebe nabavi „po dvoje kočije, jedne za harem, druge za se“. Mnogi od njih nisu ni krili, da „zlatni lanci dragocièni prstenovi svitèlaju im se na prsima i rukuh, (kao i da) četvero do šestoro slugah i ljubavnikah prati ih u šetnju po haremih“. Ovim su najviše bili ozlojeđeni „begovi, spahije, age, posjednici kućah i zemaljah, gospodari od stotinah kmetovah, negda sretni i bogati, ugledni, moćni, (trenutno) osiromašeni, bez čèsti, bez novacah, poderanih čakširah, razvaljenih kućah“. Sve su to bili u ne tako dalekoj prošlosti „gospodstvu naviknuti muslimani“, koji su sve više postajali „nestrpljivi“ i „pravednim gnjevom opojeni nad propašću domovine“. Uz to, „sviet i kitab“ govorio je vjerski ostrašćenijim, kako je „turstvu mora(o) biti skoro konac u Evropi“. Pitanje je, koliko je hrišćanska raja i mogla ići dalje, s obzirom da nije imala ni snage ni oružja, „da se u zamašna poduzeća upušta“.

Tešanjski pokret nisu podržali ni svi begovi iz Tešnja, kao na primjer beg Ali-Mehmed Halilović. On se rugao pobunjenim tešanjskim „begovom, kako (je) on mo(gao) kupiti ne samo njihove desetine, nego i nj(ih) same, i kako se on njih svih n(ije) boj(ao), jer je njemu vezir (bio) na ruci“. Uz njega je tada stao i tešanjski srpski velikaš Milo Pavić.⁴⁹²⁹ Na drugoj strani zemlje i u isto vrijeme bilo je dosta manje šanse za muslimansko-hrišćanski sporazum oko zajedničke budućnosti. U srednjoj Bosni, u Travniku hrišćane je bestidno pljačkao valijin brat kadija Mahmud-beg, koji je bio „prozvat kadija za pare (novce)“, jer je za novac sudio i to tako što je „preinačavao presude sačinjene u medžlisu“. Sa njim je, zbog takvog ponašanja „u nesporazumljenju“ bio i sam travnički muetesarif Mustafa effendi, koji ovome nije smio ništa samo zato što je bio valijin brat.⁴⁹³⁰ U Hercegovini, u Trebinju je najveće nasilje nad hrišćanima sprovodio gradski kajmakam Ali-beg Kučuković, inače izbjeglica iz Beograda. Zapravo,

⁴⁹²⁹ NP-236/II, 28. 6. 1868.

⁴⁹³⁰ NP-218/II, 6. 6. 1868.

on se na taj način osvećivao „raji, što (je) srbsko ime nosi(o)“. ⁴⁹³¹ Inače, konzervativna struja među begovima, koja je bila i dalje dosta uticajna ismijavala se sultanovim govorima, koji su krajem maja 1868. čitani „pri otvaranju državnoga vieća“. Njegovi govori o potrebi veće međuvjerske tolerancije između svih pripadnika Turskog carstva doživljeni su od ovih sa „najvećom hladnošću“, dok je većini bosanskih „muhamedancem služi(o) za predmet šale“. Za sultanov govor oni i nisu vjerovali da je bio njegov, već da mu ga je „gjur neki napisao“. ⁴⁹³²

Kod turskih prvaka se sve više mogla osjetiti njihova materijalna istrošenost. Pogotovo se to moglo uočiti u Sarajevu u kome su se starije kuće uglednih plemića jedva održavale od potpunog propadanja. Već duže vremena nije bilo „stakalah na njih, krov je istrulio, vrata sagnjila, avlije se razvalile“. Uz materijalnu dekadenciju osmanske prvake sve više pogađala je i duhovna kriza. Ako je ona ranije bila uobičajena ili se vješto skrivala, od tada se pederastija (homoseksualizam-B. T.) kod nekih od njih sve više javno pokazivala. Međutim, „Bosanski Turci“ su ipak mrzili „na takvo nevaljalstvo, kao i na poligamiju“. Neki osmanski prvaci smatrali su, da je predstavljalo „čast, ako (su) mo(gli) imati lièpih mladićah za putene strasti“. Ljubavnici nekih od njih bili su toliko bahati i osorni, da su navraćali i na sastanke medžlisa i to samo „da vide kako će se suditi onomu, koga su preporučili ili kojemu (su) se žel(jeli) osvetiti“. Ovo je bilo naročito karakteristično za Ahmeda-efendiju iz Sarajeva, Veli-pašinog ljubavnika. Takođe, u sarajevskoj glavnoj ruždiji, njen direktor, a u stvari neki hodža bio je „tako razuzdan, da roditelji nisu htjeli više djecu slati u školu da ih ne pokvari“, zbog čega je bio premješten u Novi Pazar. ⁴⁹³³ Kada je riječ o muslimanskim sveštenicima-hodžama, oni su po obrazovanju gore stajali od pravoslavnih ili katoličkih popova, pa čak i materijalno. Postala je sve učestalija pojava, da su „šehovi i derviši i(šli) u izderanim haljinama, (a) propovjeda(li) (su) samo mrzost i osvetu protiv svakoga, koji nije (bio) muhamedovac („мухамедовац“). Od ovih su se po obrazovanju i toleranciji izdizali jedino mujezini, čija je „naučnost (bila) ravna derviškoj, samo što nijesu (bili) skitnice“ kao ovi. ⁴⁹³⁴

⁴⁹³¹ NN-134/XXXIV, 12. 6. 1868.

⁴⁹³² NP-218/II, 6. 6. 1868.

⁴⁹³³ NP-263/II, 31. 7. 1868.

⁴⁹³⁴ Д-29/IX, 20. 10. 1868.

U hrvatskoj politici se sve više uzdizala i dobijala na svome značaju pravaška ideologija, koja je sve otvorenije ispoljavala antisrpske ideje. Njen ideolog Eugen Kvaternik je, kao otvoreni „mađaron“ i protivnik prava Srba u Hrvatskoj iznosio na ljeto 1868. niz diskvalifikacija i na račun bosanskih Srba.⁴⁹³⁵ Kvaternik je tada već navijao za austrougarsku okupaciju Bosne, pogotovo što je njen vladar koji je dolazio iz kuće Habzburško-Lotarinške bio, zapravo „kralj svih Hrvata“. Po njemu, Habzburzima je bilo u obavezi, da vrate svoju „svojinu u tursko-hrvatskih predjelih“.⁴⁹³⁶ Hrvatski pravaši, narodnjaci, hrvatski političari su generalno smatrali da je hrvatski narod u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji „ima(o) svoju braću u Turskoj, (kao i da su se) svi oni jednim duševnim pokretom gib(ali), prama jednomu narodnom cilju vesla(li)“. Pozivajući se na francuskog putopisca Lavaleya tvrdili su, da je „Dalmacija brez Bosne, što lice bez glave, a Bosna bez Dalmacije, što glava brez lica“.⁴⁹³⁷ Od hrvatskih narodnjaka se svojim autentičnim mišljenjem o Bosni već izdvajao don Mihovil Pavlinović, zagovornik državnog razgraničenja Hrvatske prema ostalim južnoslovenskim zemljama. U svom programu „Hrvatska misao“, on je kao istočnu granicu do koje se hrvatsko historijsko pravo protezalo naveo Vrbas, a godinu dana kasnije Drinu.⁴⁹³⁸ Pavlinović je smatrao, da je i među pravoslavnima u Bosni bilo dosta porijeklom Hrvata, koji su tek pod uticajem „srpske vjersko-nacionalne propagande“ postali Srbi.⁴⁹³⁹ Ovoj hrvatskoj nacionalističkoj ideologiji postavio je antitezu Hrvat Imbro Ignjatijević Tkalac. On je, samo koju godinu ranije, hrvatskim pravašima poručivao, kako se „ne osnivlje budućnost i ne utemeljuje se držav(a) na starim hartijama i na «virtualnim» teritorijalnim tražbinama“, već da se one „osnivlju na krepkoj volji, na snazi i delateljnosti živećeg naroda koji (je) h(tio) i um(io) stvoriti si državu da u njoj o svojoj volji i o svojem pravu živi i narodni zadatak svoj izpuni.“⁴⁹⁴⁰ Vispreni Tkalac smatrao je, kako „pravo pak hrvatskog naroda nije (bilo) ni veće ni manje niti drugo negoli je (bilo) pravo srbskog“. On se pravašima iz svoga naroda suprostavio teorijom, po kojoj su imali „Srbi u (tada)šnjoj kneževini to isto (što su)

⁴⁹³⁵ NP-271/II, 9. 8. 1868.

⁴⁹³⁶ N. Stančić, *Odnos nacionalno-političkih shvaćanja Eugena Kvaternika i Mihovila Pavlinovića*, HZ, god. XXV-XXVI, Zagreb 1972-73, 168.

⁴⁹³⁷ NP-288/II, 30. 8. 1868.

⁴⁹³⁸ N. Stančić, *n. r.*, 1972-73, 168.

⁴⁹³⁹ *Isto*, 170.

⁴⁹⁴⁰ I. Ignjatijević Tkalac, *n. d.*, 1866, 78.

ima(li) i Hrvati i Srbi u Hrvatskoj činiti do srodnu braću svoju u Bosni i Ercegovini“, prije svega, da „oslobode i ove zemlje usvoje“.⁴⁹⁴¹

Na mjesto umrlog mitropolita u Sarajevu Ignjatija, došao je u maju 1868. godine Dionisije, dotadašnjii zbornički mitropolit, „koji nije u politici (bio) protivnik turske vlade, jer ga je ista na predlog valije imenovala metropolitom“. Dionisije „kako nije baš popularan bio u Zvorniku, hotio je javnim činom zadobiti ljubav i povjerenje naroda“. On je „oslanjajući se na prijateljstvo Osman-paše, i na rieči sultanova govora pri otvorenju šurajdevleta, da su svi podanici bez razlike vjere njegova djeca, da se razlike vjere nesmiju prieko gledati i proganjati, i da je potreba da se zakoni modificiraju tako, da zahtjevom vremena odgovaraju“, kod sebe je pozvao opštinare. Obećao im je, „da će on izraditi da se zvonik dozidje“, ali pod uslovom „ako će oni š njim ići k paši da ga umole“. Problem oko podizanja nastao je zbog natpisa na njemu, „pak je mektubdžija vilajetski (vječnik namjesništva) kao censor, tri puta zahtievao, da se izbriše sveti, a da se postavi svietli ili šta drugo“. Uz to, za bosanske Muslimane bilo je iznenađenje što su pravoslavni tražili pravo da podignu zvonik, s obzirom na činjenicu da je „u svoj Bosni, izuzam 3 fratarska manastira, koja su ima(li) stara potvrđenja od samih sultanah, ni(su) ima(li), niti (su) se sm(jela) podizati zvona“. Bosanska vlada je „zabranila zidati manastir i crkvu na ustanovljenomu mjestu u Banjaluci, navedši za razlog, da je (bio) blizu medje kršćanske države“. U Bihaću, „ne samo što nije (bilo) dopušteno obćini pravoslavnoj zidati crkve, nego (pravoslavni) n(isu) sm(jeli) ni kuće u varoši imati“. Proljetos, bosanski Muslimani navalili su na kapelicu izvan ove varoši, a sve se završilo tako, da „vlast nije izgrednike kaznila po zakonu“. Za katolike problem je predstavljalo što se „javne procesie n(isu) sm(jele) nikako obdržati“. Za razliku od pravoslavnih i katolika, bosanski Muslimani „u svome vjerozakonskom izvršenju nikakove zaprike“ nisu imali. Oni su imali pravo da zidaju džamije „bez dozvole, i kojih je u svakom varošu na svakih 10 kućah dolazi(la) po jedna, i nijednoga drugoga zakona stanovnici osim turskoga, n(isu) sm(jele) imati kuće ni zemlje, ako nije (bila) sto koračajah odaljena od džamije“. Samo u nekim dijelovima Bosne moglo se osjetiti, kako se „poslie proglašenja sultanova govora o ravnopravnosti“ počelo paziti „na ovu ustanovu, koja nije bila zabilježena ni u samom Kuranu“. U mnogim mjestima, pa i u Sarajevu ni građanska ravnopravnost nije

⁴⁹⁴¹ Isto, 81.

ništa bolje stajala od vjerezakonske. Nemuslimani nisu smjeli „kuću imati u mahali muhamedanskoj“. Tako su u Sarajevu bile „odlučene mahale kršćanske od turskih, a isto tako židovske“. Neravnopravnost se najviše mogla primijetiti u državnoj službi. Iako su u Bosni i Hercegovini „st(ajali) kršćani spram Turakah kao 2:1 pak u cijeloj struci bud sudbenoj, bud administrativnoj n(ije) (bilo) (ni)jednog činovnika kršćanskoga“. Svjedočanstvo hrišćana nije do tada bilo primljeno ni (na) jednoj mešćemi (istražnom sudu), pa ni na samoj sarajevskoj, s obzirom da se tu sudilo „po šerijatu, koji n(ije) pripušta(o) svjedočanstva kršćanskoga i samo u drugoj molbi, na tahliku pripušta(lo) se svjedočanstvo kršćanah“. U tom slučaju, na suđenju je „prisustv(ovao) onaj isti sudac istražni, koji n(ije) prima(o) svjedočanstva u prvoj molbi, (koji je) simbolično očit(ovao), da ne prima toga kršćanskoga svjedočanstva“. Na kraju, on bi okrenuo „glavu na stranu u znak da nesluša svjedočanstva i da nije obavezan osvrutati se na isto“. Zatim, „svih 7 mutašerifa su bili Turci ili Osmanlije, a isto tako u 52 nahije i 52 mudira“. U kancelarijskoj službi, nije bio zaposlen ni jedan hrišćanin od ukupno 800.000 koliko se pretpostavljalo da ih je bilo ukupno u cijeloj Bosni i Hercegovini. I tu su bile zaposlene samo Osmanlije ili se za tu vrstu posla biralo samo među „400.000 muhamedanacah“ koliko se pretpostavljalo da ih je bilo. Nešto više ravnopravnosti imali su hrišćani u državnim službama, preciznije: u „savjetih (medžlisi) i tu (su) stoj(ali) 1:4, dakako za ništa drugo nego da udare muhur na izprave, što (bi) im se predoč(ili), ali im sadržaja n(isu) zna(li)“. Praksa je bila, da „ako je koji član (bio) na putu, ostavi(o) (bi) svoj muhur u medžlisu za slučajnu potrebu, ili ako je inače (bio) prepriečen, don(io) (bi) mu zaptija pismo kući, i poka(zao) mu mjesto, gdje će murleisati“. Budući da se u medžlisima i dalje pisalo arapskim i govorilo turskim jezikom, pitanje je koliko su ovi hrišćanski članovi uopšte bili potrebni u njihovom radu. Postavlja se, takođe pitanje za sve članove medžlisa, o kakvoj je uopšte ravnopravnosti moglo biti riječi, „da službeni jezik u narodu srbsko-hrvatskom, bez razlike vjere postoji izključivo turski“. Bosanski Muslimani, odnosno „Bosanski Turci su pisali turskom jazijom, ali obično, kako (su) ga oni naziv(ali), jezikom bosanskim“. Poslije sultanovog govora o potrebi veće međuvjerske tolerancije je, u skladu sa tim, obrazovan Širaj devlet, u koga je „iz sve Bosne (bio) naimenovan samo jedan član, i to Adži derviš beg Teskerdžija, muhamedanac, dočim dvie trećine naroda kršćanskoga nisu (bile) uzete u obzir“. Po zakonu i prema broju

stanovnika Bosna i Hercegovina trebalo je da ima „najmanje 3 člana, a bila su u početku određena trojica, u znak ravnopravnosti dvojica Turakah i jedan kršćanin“.⁴⁹⁴² Ovaj izbor Derviš-bega Teskerdžića iz Travnika u višu vlast nije trebao da bude neko veće iznenađenje. Teskerdžić je još od ranije bio poznat čak i Rusima, kao „najobrazovaniji beg među svim bosanskim („боснийским“) begovima“.⁴⁹⁴³ Takođe, u to vrijeme bio je primjetan nešto liberalniji odnos turskih vlasti i prema načinu oblačenja bosanskih hrišćana.⁴⁹⁴⁴

Austrougarski konzul u Beogradu Benjamin Kalaj je sa podržavanjem hrvatskih tzv. „virtuelnih prava“ na Bosnu želio poremetiti odnose Srba i Hrvata i u tome je, bez svake sumnje, imao uspjeha. Bio je ubijeđen, da će ove hrvatske pretenzije na Bosnu izazvati kod Srba nesumnjivu „odvratnost“.⁴⁹⁴⁵ U razgovoru sa njim vođenim početkom juna 1868. godine, srpski premijer Filip Hristić nije mogao da sakrije neprijatan utisak, kada su govorili o takozvanom „virtuelnom pravu“ Hrvatske na slovenske pokrajine u Turskoj.⁴⁹⁴⁶ U vrijeme kada je grof Andrašić tvrdio, da je o slovenskim pokrajinama u Turskoj, očito misleći na Bosnu i Hercegovinu, mislio samo poneki ratoborni austrougarski general,⁴⁹⁴⁷ srpski „Napredak“ prenosio je „spekulacije“ o tome, kako bi austrougarska vojska trebala doći „u Bosnu da pomogne Turcima da lakše odbiju invaziju iz Srbije“.⁴⁹⁴⁸

Nakon ubistva kneza Mihajla juna 1868. godine, ratne planove prema Bosni, Srbija je zamijenila prosvjetnom propagandnom aktivnosti. Istog ljeta inicijativom mitropolita Mihaila u Beogradu je bio formiran Odbor za škole i učitelje osim u Staroj Srbiji i Makedoniji i u Bosni i Hercegovini na čelu sa hercegovačkim popom Nićiforom Dučićem. Odbor je smatrao od naročitog interesa pomaganje škola u Bosanskom Podrinju, u mjestima bliže srpskoj granici, kao na primjer škole u Višegradu u kome je djelovala organizovana crkveno-školska opština.⁴⁹⁴⁹ Iz toga vremena poticala je i prva

⁴⁹⁴² NP-271/II, 9. 8. 1868.

⁴⁹⁴³ Шулепников-Е. П. Новикову, Сараево 3 (15) марта 1864 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, 446.

⁴⁹⁴⁴ А. Кос, *н. р.*, 2010, 213.

⁴⁹⁴⁵ В. Крстић, *н. д.*, 1969, 368.

⁴⁹⁴⁶ Б. Калај, Београд, 2. јун 1868, у: Б. Калај, *н. д.*, 27.

⁴⁹⁴⁷ *Исто*, 3. јун 1868, у: *Исто*, 28.

⁴⁹⁴⁸ А. Кос, *н. р.*, 2010, 207.

⁴⁹⁴⁹ Н. Урић, *н. р.*, 2008, 278-279.

srpska škola u Vlasenici, čiji je prvi učitelj bio pop Hadži-Zarija Popović iz Osmaka.⁴⁹⁵⁰ Bečka vlada je imala neke informacije o navodnom spremanju velikog ustanka u Bosni,⁴⁹⁵¹ pa je o tome pitala svog konzula u Sarajevu Hercfelda. On je obavijestio Kalaja sredinom juna 1868. godine, kako se nije trebalo plašiti nikakvog ustanka u Bosni, pogotovo što je vladao potpuni mir osim u ponekom mjestu u kome je nemir izbijao, najviše zbog vladinih izrabljivačkih poreza.⁴⁹⁵² I Crna Gora je popravljala svoje odnose sa Bosnom. U Sarajevo je početkom istog mjeseca kao izaslanik knjaza Nikole u posjeti bosanskom valiji Osman-paši boravio kapetan Pero Pejović. On je imao zadatak da prenese zvaničan stav crnogorskog senata, da će se Crna Gora i dalje zalagati za bolji položaj Hercegovaca, ali ne i izlagati riziku da zbog njih ratuje sa bosanskim Muslimanima.⁴⁹⁵³

Iako se znalo za posjetu generala Černjajeva Beogradu juna 1868. godine,⁴⁹⁵⁴ Jovan Ristić se u Rusiji lično uvjerio kako ta zemlja uopšte nije imala namjeru da u pogledu zauzimanja Bosne na bilo koji način pomogne Srbiji. Ristić se osvjedočio, kako je Rusija samo i jedino htjela „da podbada narode protiv Turaka, da bi zatim mogla da lovi u mutnom“.⁴⁹⁵⁵ Ristić je kao „čovjek zlatne sredine“ i kao liberalni protivnik krajnje desničarske politike kneza Mihajla,⁴⁹⁵⁶ uz Blaznavca i Gavrilovića postao član srpskog Namjesništva. Blaznavac je za razliku od većine srpskih političara, zapravo bio protiv narušavanja državnog integriteta Turske, ali je isto tako želio da se „vremenom uprava nad Bosnom i Hercegovinom preda Srbiji“. Jedina obaveza te nove unije prema Porti bila bi zajedničko plaćanje poreza. U slučaju, da se ova njegova zamisao i ostvari, Blaznavac je prema Kalajevom svjedočenju bio spreman čak neke bosanske teritorije prepustiti Hrvatskoj.⁴⁹⁵⁷ Blaznavčeva politika bazirala se na tome, da se sultan održi, kao i da turske vlasti ne budu uznemiravene u evropskom dijelu Turske. Odnosno, on je jednostavno želio, „da sultan mirnim putem preda Srbiji upravu nad Bosnom i Hercegovinom“.

⁴⁹⁵⁰ H. Ćurić, *n. r.*, 1958, 181.

⁴⁹⁵¹ Б. Калај, Београд, 6. јун 1868, у: Б. Калај, *н. д.*, 28.

⁴⁹⁵² *Исто*, 18. јун 1868, у: *Исто*, 39.

⁴⁹⁵³ Б. Павићевић, *Црногорско-турски преговори 1868. за рјешење граничних спорова према Херцеговини*, ИЧ, књ. XIV-XV (1963-1965), Београд 1965, 388.

⁴⁹⁵⁴ Ph. Auty, *Необјављени документи енглеског министарства спољних послова о Србији 1837-1911*, 424.

⁴⁹⁵⁵ Б. Калај, Београд, 25. јун 1868, у: Б. Калај, *н. д.*, 42.

⁴⁹⁵⁶ С. Јовановић, *н. д.*, 255.

⁴⁹⁵⁷ Б. Калај, Београд, 26. јун 1868, у: Б. Калај, *н. д.*, 44.

Blaznavac je za ovu ideju imao podršku britanskog konzula u Beogradu Longvorta, koji je kao jedini uslov postavljao princip, da u novoj državnoj zajednici Srbije i Bosne i Hercegovine vlast u Bosni vrši „mješovita uprava za Turke i za Srbe“.⁴⁹⁵⁸ Srpsko Namjesništvo dobilo je od svoga agenta Antonija Oreškovića podatak, da na Bosnu mogu računati, samo pod uslovom da u tome imaju podršku Mađarske. U suprotnom, ako bi Srbija htjela silom ući u Bosnu, da bi u tom slučaju cijelu Bosnu i Hercegovinu okupirala Hrvatska.⁴⁹⁵⁹ Takođe, u Beču vojna stranka nije nikada prestala Bosnu posmatrati „kao kompenzaciju za sve do(t)adašnje gubitke i sa sigurnošću je računala na njeno okupiranje“. Ona je znala da bi se za ovaj plan mogao pridobiti i sam car i to pod uslovom, da Hrvatskoj bude pripojen dio „turske Hrvatske do Vrbasa“.⁴⁹⁶⁰ Niko Okan poslao je u septembru 1868. svom političkom mentoru Jovanu Ristiću jedan projekat ustanka u Bosni.⁴⁹⁶¹ On se sa nekim, takođe bosanskim Srbinom Trifunom Stojanovićem nudio novom austrougarskom vicekonzulu u Sarajevu dr. Svetozaru Teodoroviću za agenta austrougarske vlade u Bosni. Teodorović ih je odbio, pošto su oni ranije bili špijuni Rusa i Srba, a po svemu sudeći učinili su mu se i kao „političke varalice“. Osim toga, saznalo se da su se u istom smislu „nudili čak i Turcima“.⁴⁹⁶² Ipak, srpski istoričar V. Vučković sumnja, kako je najvjerojatnije Okan bio „*onaj konfident, označen u jednom izvještaju austrijskog konzulata iz 26. februara 1867. kao 'ugledni Bosanac', koji je odao, sa važnim pojedinostima, tajnu o zaključenom ugovoru o savezu između Srbije i Crne Gore*“.⁴⁹⁶³ Bilo je to u isto ono vrijeme, kada je Ilija Garašanin vrlo samouvjereno poručivao Jovanu Ristiću, kako će i ubuduće „iz sarevnovanja (revnosno-B. T.) gledati na Bosnu i Hercegovinu“.⁴⁹⁶⁴

U Sarajevu, glavnom gradu Bosne sa „oko 3.000 Srba“ („etwa 3000 Serben“),⁴⁹⁶⁵ srpski nacionalisti su početkom septembra 1868. definitivno raščistili, koja su to lica bila njihovi najveći neprijatelji. Označeno je njih troje, od ranije poznati dr Kečet, „tajni sekretar Osman pašin, ujedno sekretar, trgovac, apotekar i kavanar, najveći intrigant, što

⁴⁹⁵⁸ Исто, 22. јул 1868, у: Исто, 60-61.

⁴⁹⁵⁹ Исто, 8. август 1868, у: Исто, 72.

⁴⁹⁶⁰ Исто, 19. август 1868, у: Исто, 78.

⁴⁹⁶¹ Н. Урић, *н. р.*, 2010, 396.

⁴⁹⁶² Б. Калај, Београд, 6. октобар 1868, у: Б. Калај, *н. д.*, 94.

⁴⁹⁶³ В. Ј. Вучковић, *н. р.*, 1960, 406.

⁴⁹⁶⁴ Б. Петровић, *Јован Ристић, биографске и мемоарске белешке*, Београд 1912, 16.

⁴⁹⁶⁵ F. Maurer, *O. c.*, 341.

se samo mo(gao) naći i u svakom smislu najveći neprijatelj kršćanah, gori i opasniji nego li ikoji Turčin u Sarajevu (žali bože, da ga je tako slobodna zemlja odhrala!) do tog stepena i do te milosti popeo se tim, što se je vjenčao s jednom Osman pašinom milostnicom“. Na drugom mjestu bio je Rašid-Efendija, „Turčin Biogradjanin, trčoman Osman-paše, dok je treće lice do tada bio nepoznati „Franjo Linardović (Dalmatinac)“. Ovaj je bio „bivši dundjerin, a (t)ad prvi miernik vilajeta Bosne. U Sarajevu je njegov zadatak (bio): tajna policija sarajevska. Da ju dobro vrši, dokaz je (bio): odličje 5. stepena osmansko, koje (je) gotovo uvijek nosi(o)“.⁴⁹⁶⁶ Pomenuti Rešid-Efendija je sredinom septembra 1868. otišao čak u susjednu Austro-Ugarsku, kako bi saznao imena svih dopisnika srpskih i hrvatskih novina, a čiji su članci istupali protiv vladavine bosanskog valije Osman-paše. Špijuniranje po Bosni stvorilo je među običnim ljudima takve intrige, da se slobodno nije smio „pošten čovjek sa čovjekom sastati“.⁴⁹⁶⁷

Jovan Ristić je početkom septembra 1868. iskreno razmišljao o izradi jednog ozbiljnog političkog plana predaje Bosne i Hercegovine Srbiji. Prema njegovom mišljenju, Porta bi čak na takvo rješenje i pristala, samo kada bi na to bila prisiljena jednim opštim ustankom hrišćana. U takvim uslovima Srbija ne bi mogla biti po strani. Kalaj mu je tokom jednog susreta skrenuo pažnju na činjenicu, da su i Hrvati težili proširenju u Bosni, kao i da su oko toga jedino čekali mig iz Pešte pa da se za samo nekoliko dana u Bosnu pošalje 60.000 hrvatskih vojnika. Ristić je još uvijek smatrao, kako je Srbija i dalje imala najveći uticaj u Bosni, na šta ga je Kalaj ozbiljno upozorio, kako bi se on mogao razočarati izrazivši najiskreniju sumnju u to, da je Srbija posjedovala ugled jednak kod svih bosanskih naroda.⁴⁹⁶⁸

U Mostaru su katolici, predvođeni biskupom fra Anđelom Kraljevićem koga je papa Pio IX lično odlikovao 2. jula 1868. sa vrlo visokim zvanjem: „Solio pontificio assistens et academiae cathol. relig. socius“⁴⁹⁶⁹ započeli u septembru iste godine sa obrazovanjem jednog književnog društva. Hercegovački biskup je u ovo društvo pozivao i sarajevskog župnika fra Grgu Martića sa kojim je htio stvoriti jednu zajedničku Maticu. Razmišljao je da se u Društvo uključi i Provincija Dalmatinska, koja bi im pomogla

⁴⁹⁶⁶ NN-212/XXXIV, Zagreb, 16. 9. 1868.

⁴⁹⁶⁷ *Klement Božić-Matiji Mrazoviću*, Sarajevo 25. rujna 1868, u: P. Korunić, *Pisma Klementa Božića Matiji Mrazoviću o prilikama u Bosni 1867-1869*, 196-197.

⁴⁹⁶⁸ Б. Калај, Београд, 1. септембар 1868, у: Б. Калај, *н. д.*, 83.

⁴⁹⁶⁹ Fra L. Petrović, *n. r.*, 1938, 112.

finansijski. Biskup je tada namjeravao otvoriti i jednu „Tipografiju“, koja bi imala za cilj, da štampa spise iz oba biskupata, bosanskog i hercegovačkog. Spise bi prije njihovog štampanja pregledala dva cenzora, „da ne bi štogod“, kako je biskup fra Kraljević istakao, „s vremenom se iztiskivalo contra bonos mores vel politicam („suprotno dobrog morala ili politike“).⁴⁹⁷⁰ U oktobru iste godine fra Grgo Martić donio je „Okružnicu za Društvo bosanske književnosti“ u kojoj je naglasio, kako je ubuduće bilo neophodno „nabavljati knjige ako ne svekolike koje u (svome) jeziku izlaze na svietlost bilo latinicom, bilo ćirilicom“.⁴⁹⁷¹

Austrougarska vlada igrala je sredinom oktobra 1868. dvije političke igre, jednu u Sarajevu, koju je manifestovala tzv. vojna stranka, zagovornica okupacije cijele Bosne i Hercegovine, a drugu u Beogradu, koja je predviđala podjelu Bosne. U Beču se znalo, da su srpske aspiracije prema Bosni odavno postojale, kao i da su se zasnivale na „istorijskim tradicijama“ očuvanim u svijesti srpskog naroda kroz njegove narodne pjesme. Sama popularnost kneza Mihajla proizilazila je iz činjenice, da su o osvajanju Bosne razmišljale sve srpske vlade još od ostvarenja srpske državne nezavisnosti pod Milošem Obrenovićem.⁴⁹⁷² Konzul Kalaj, koji je pripadao umjerenijoj struji među austrougarskim političarima bio je mišljenja da bi Srbija, kada bi dobila veći dio Bosne bila previše okupirana njenom unutrašnjom organizacijom zbog čega ne bi imala više vremena da se bavi svojom daljom ekspanzijom.⁴⁹⁷³ Kalaj je zadnjih dana oktobra 1868. ukazivao Andrašiju o potrebi većeg pritiska na Portu o prepuštanju Bosne kneževini Srbiji.⁴⁹⁷⁴ Osim toga, umjerenija struja kod Austrougara je i dalje vodila računa o tzv. hrvatskim interesima i „hrvatskom dijelu Turske“⁴⁹⁷⁵ do Vrbasa. Za razliku od Kalaja, austrougarski vicekonzul u Sarajevu dr. Svetozar Teodorović je već radio na pridobijanju nekih bosanskih Srba za politiku bečke vlade u pogledu pripajanja cijele Bosne i

⁴⁹⁷⁰ Fr. Angelus Episcopus (biskup Andjelo Kraljević)-fra Grgi Martiću, Mostar, 16. 9-bra 1868, u: A. Čičić, *Pokus književnog društva u Bosni, god. 1868*, Serafinski perivoj, br. 12, god. XXV, Sarajevo 15. prosinca 1911, 192.

⁴⁹⁷¹ Fra G. Martić, *Okružnica za Društvo bosanske književnosti i pravila*, 18. listopada 1868, u: Fra R. Drljić, *Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca 1835.-1878., Drugi dio (1855-1878.)*, Nastavak, 314.

⁴⁹⁷² Б. Калај-Бајсту, Београд, 23. октобра 1868, у: Б. Калај, *н. д.*, 682-683.

⁴⁹⁷³ Б. Калај, Београд, 15. октобар 1868, у: *Исто*, 101.

⁴⁹⁷⁴ Копија Калајевог *Извјештaja Бајсту од 23. октобра 1868.-грофу Були Андрашију*, Београд 30. октобра 1868, у: *Исто*, 683.

⁴⁹⁷⁵ Б. Калај, Београд, 23. октобар 1868, у: *Исто*, 104-105.

Hercegovine Austro-Ugarskoj. Teodorović je istog mjeseca slao iz Sarajeva pomenutog bosanskog Srbina Trifuna Stojanovića u misiju kod Bajsta, ali je ovaj odbio da se sastane sa njim.⁴⁹⁷⁶

Hrvatski narodnjak Klement Božić povezo se do novembra 1868. u Sarajevu sa većim brojem mlađih srpskih nacionalista. Kada je riječ o srpskoj vladi, ona je i dalje prema Božićevom viđenju, smatrajući „srbsko-hrvatsku stvar kao svoju sopstvenu“ bila preko svojih ljudi spremna pomagati je u Sarajevu i u Bosni. Božić je napomenuo Mrazoviću, da je na mjesto dotadašnjeg austrougarskog konzula Hercfelda u Sarajevu trebao doći Zoretić, po rođenju Hrvat.⁴⁹⁷⁷ Dolazak novog konzula i to Hrvata bio je tim prije značajan, s obzirom na činjenicu, da je njegov prethodnik Hercfeld još prije svoga premještaja u Tunis ispričao u provjerenju italijanskom konzulu Durandu, da je postojala „austro-hrvatska politika koja je imala za cilj da dovede Bosnu pod Austriju“.⁴⁹⁷⁸

Razlika između Hrvata i Srba je za turske vlasti bila samo u vjeri i jednoj tvrdnji, koja je za njih bila „neosnovana, (a to je) da (je) prema starim istorijama pravo na posjedovanje Bosne“ kako su se te dvije nacionalne politike sukobile, nisu pripadale jednoj, nego drugoj i obrnuto. I turskim vlastima bilo je odavno poznato, da su „iz Srbije davani veliki novci bosanskim fratrima“, kako bosanski katolici „ne bi bili naklonjeni prema Hrvatskoj“.⁴⁹⁷⁹ Međutim, prava istina bila je, da je poslije ubistva kneza Mihajla srpski nacionalno-politički pokret znatno oslabio, odnosno, sve više počeli su da dobijaju na značaju stavovi koji su, prema riječima Lj. Jovanovića: „*srpsku narodnost vezivali s pravoslavnom verom*“.⁴⁹⁸⁰ Kao što bosanski katolici i Muslimani sami sebe nisu smatrali Srbima, tako isto ni pravoslavni u Bosni, koji su se nesumnjivo smatrali Srbima, nisu ove tako doživljavali.⁴⁹⁸¹

⁴⁹⁷⁶ Исто, 19. октобар 1868, у: Исто, 102.

⁴⁹⁷⁷ Klement Božić-Matiji Mrazoviću, Sarajevo 13. studenog 1868, u: P. Korunić, *Pisma Klementa Božića Matiji Mrazoviću o prilikama u Bosni 1867-1869*, 198-199.

⁴⁹⁷⁸ Console Cesare Durio-A. S. E. il ministro degli Affari Esteri in Firenze (*Governo italiano*), Serajevo 18 9-bre 1868 u: P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*, 174.

⁴⁹⁷⁹ Halil, zamjenik turskog komesara u Beogradu-Ministarstvu vanjskih poslova Turske, Beograd 21. redžepa 1285. (7. novembar 1868.), u: M. A. Mujić, *Tri turska izvještaja o djelovanju Josipa Jurja Strossmayera*, 267.

⁴⁹⁸⁰ Љ. Јовановић, н. р., Бр. 11. (III, 1), 1. Јул 1901, 37.

⁴⁹⁸¹ Исто, 48.

Britanci, koji su bili veoma uticajni na Porti sve su više uviđali da je ponašanje bosanskog valije Osman-paše skretalo sa pravog puta. Njega je britanski konzul u Beogradu, u razgovoru sa Kalajem okarakterisao neumjesnim, predviđajući da bi uskoro moglo doći do njegove zamjene Bosancem Azis-pašom, koji je sa Bugarima radio veoma taktično.⁴⁹⁸² Kalaj je imao saznanja i o Štrosmajerovom nezadovoljstvu nakon njegove posjete srpskom knezu u Beogradu. Neslaganje između Srba i Hrvata je najviše došlo do izražaja u pogledu budućnosti Bosne.⁴⁹⁸³ Biskup Štrosmajer se 20. oktobra 1868. lično susreo i sa ruskim konzulom u Beogradu Šiškinom, a njihov razgovor je trebao ostati u tajnosti, jednako za Austro-Ugare, kao i za srpske Namjesnike. Vođa hrvatskih narodnjaka iskazao je Rusiji lojalnost, kao: „*jedinoj i nekoristoljubivoj zaštitnici kršćanstva i Slavenstva*“, sumnjičeći Namjesništvo za njegovu tajnu saradnju sa bečkom vladom oko ustupanja Bosne i Hercegovine Srbiji. Štrosmajer je Šiškinu uzaludno pokušao objasniti, da su se austrougarske vlasti tada samo poigravale sa Srbijom i da su sve vrijeme svoje vojnike držale spremne za vojnu intervenciju u Bosni.⁴⁹⁸⁴ Šiškin se ponašao u skladu sa ruskom državnom politikom, koja je u biskupu Štrosmajeru vidjela velikog neprijatelja. Njemu je ministarstvo spoljnih poslova skrenulo pažnju na činjenicu, da je Štrosmajer još od ranije bio zagovornik obrazovanja, kako je navedeno: „*u Hrvatskoj centra Slavenstva u nama posve neprijateljskom smislu*“. Ruskom poslaniku u Beogradu bilo je tada naloženo, da Štrosmajeru i Hrvatima ne obećava nikakvu pomoć.⁴⁹⁸⁵ Prema Kalajevim riječima, obje strane, Srbija i hrvatska Narodna stranka su bile u to vrijeme hegemonistički nastrojene prema Bosni, koja je za njih bila i ostala vječna „jabuka razdora“.⁴⁹⁸⁶

Bosanski Muslimani su od početka novembra 1868. počeli sa popravljanjem i spremanjem oružja, dok su oni koji su bili bez oružja, dobijali ga od bosanske vlade.⁴⁹⁸⁷ Iz Carigrada je krajem novembra 1868. u Sarajevo stigla „komisija za utvrđenje Bosne, sastojeća od 6 članovah, na (čijem) čelu joj (je bio) energični Blum-paša“. Komisija, kojom je predsjedavao glavni vojni zapovjednik Esad-paša skoro svaki dan je zasjedala

⁴⁹⁸² Б. Калај, Београд, 12. новембар 1868, у: Б. Калај, *н. д.*, 113.

⁴⁹⁸³ *Исто*, 15. новембар 1868, у: *Исто*, 114.

⁴⁹⁸⁴ V. I. Frejdzon, *н. р.*, 172-173.

⁴⁹⁸⁵ *Isto*, 177.

⁴⁹⁸⁶ Б. Калај, Београд, 19. новембар 1868, у: Б. Калај, *н. д.*, 116.

⁴⁹⁸⁷ *Klement Božić-Matiji Mrazoviću*, Sarajevo 13. studenog 1868, u: P. Korunić, *Pisma Klementa Božića Matiji Mrazoviću o prilikama u Bosni 1867-1869*, 198-199.

„u keršli (kasarni)“. Komisija je odlučila da je najpreči zadatak bilo utvrđenje Sjenice i Bijeljine, što je predstavljalo jasan indikator, koliko je Porta bila „(ne)razpoložena da ustupi Bosnu upravi Srbije“. U Bosni i Hercegovini bi se „kao znak političke ozbiljnosti“ u čitavoj 1868. jedino moglo „smatrati, što je vilajetsko vijeće otvoreno te godine, jer lani, kad nije bilo pogibelji, nije (bilo) sazivano“. Ono je počelo sa radom 21. novembra i trajalo je tri sedmice, do 12. decembra 1869. godine. Praktično, vijeće je radilo kao i uvijek, a jedinom razlikom moglo se smatrati „što se u vieću (te) godine nisu pušili čibuci, nego cigareti. Samo Muftija mostarski pušio je čibuk“. ⁴⁹⁸⁸ Osim toga, nacionalna disproportionalnost u pogledu poslaničkih mjesta u „opštem saboru Bosanskog vilajeta“ („общего собрания Боснийского вилайета“) bila je ekstremno velika. Oko 440.000 bosanskih Muslimana predstavljalo je 13 poslanika, dok je 9 poslanika (6 pravoslavnih i 3 katolika) zastupalo interese preko jednog miliona hrišćana. ⁴⁹⁸⁹

Klement Božić je pisao 5. decembra 1868. iz Sarajeva, da bi Srbija svojim eventualnim uvećanjem za Bosnu i Hercegovinu „strašno oslabila radi raztrojenja ovdje vladajućega u vjeri“. On je Mrazoviću naveo, da su u toj turskoj pokrajini egzistirala „tri elementa sasma protivna jedna drugomu“, pri čemu je procjenio, da je bosanskih „Muhamedan(aca)“ bilo oko 450.000, katolika oko 200.000, a koji su se „samo zato tolerira(li)“ jer im je, kako je naveo „imponira(la) turska sila“ iako ih nije vezala „nikakova zajednica ljubavi ni interesa“. On je na svakome mjestu mogao da primijeti podijeljeno društvo u Bosni i Hercegovini. Uočio je da u toj pokrajini „u nikakovu poslu n(isu) (bile) zajednice“, već da su se prava i dužnosti (ukoliko nisu [bile] državne) (dijelila) po vjeri, (kao da je bila riječ o) „tri različita naroda“. Opštine se „nikada ni u čemu“ nisu sastajale ni „za kakav posao“, nego je „svaka vjera u istom mjestu sačinjava(la) posebnu občinu“, Božić je Mrazoviću istakao, da je „stoljetna razdjelba“ prouzrokovala „posebne interese i posebne tendencije, (a to je bio) fanatisam religiosni“ koji je prelazio „svako vjerovanje“. On je pravoslavne označio kao najfanatičnije, koji su u vjerskom i nacionalnom pogledu bili agresivniji više nego bosanski „Turci“. Međutim, pravoslavni su najviše upozoravali „na fanatizam fratara i katolika“, a u tome su prednjačili mladići iz najbogatijih sarajevskih trgovačkih porodica. Katolici su se više

⁴⁹⁸⁸ NP-397/III, 12. 1. 1869.

⁴⁹⁸⁹ А. Н. Кудрявцев-Н. П. Игнатъеву, Сараево 19 ноября 1868 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875*, 148.

plašili pravoslavnih nego Muslimana i bili su uvjereni, da bi „u prvo vrijeme oslobođenja (bili) tako prezreni (od) pravoslavnih kako nisu danas oboja vjeroizpovjedanja od Turaka“. Kada je riječ o bosanskim Muslimanima, Božić je smatrao da bi oni, kada bi postali „podanici onoga koga su do juče smatrali robom, jamačno sačinjavali takav element nezadovoljnih, na koje bi Ugarska mogla računati za dugo vrijeme“. Božić je Mrazoviću skrenuo pažnju na činjenicu, da su bosanski Muslimani „koji (su) uviđa(li) na primjer skoru propast Carstva, od ničega toliko n(isu) zazir(ali) koliko od toga da Srbija uzme ove zemlje, dočim bi se mogli u Austriju skloniti“. Iz svega navedenog, Božić je izvodio zaključak, da bi po prisvajanju Bosne i Hercegovine „položaj Srbije bio vrlo težak“ s obzirom, da bi se „imala boriti sa dva uporna elementa, i sa trećim vlastitim pravoslavnim, da ga sustegne od izgradah fanatizma i osvete“. Međuvjerska mržnja se po Božiću mogla spriječiti jedino potpunom slogom „Trojednice i Srbije“, koje bi u budućnosti trebale „stvoriti zajednicu jugoslavensku“. Božić je uočavao, da su se bosanski Muslimani „ozbiljno sprema(li) za buduće događaje, kao i da im se dijeli(lo) oružje“. ⁴⁹⁹⁰ Bio je mišljenja da se Srbija varala „kada (je) misli(la) zadobiti Bosnu putem diplomatskim, (pogotovo što je) Porta misli(la) u Bosnu sakupiti najbolje sile carstva“ i što (bi) se svi „Muhamedanci bori(li) uz nju“. ⁴⁹⁹¹ Ipak, postojali su nagovještaji koji su govorili u prilog činjenici, da je ovo naoružavanje bosanskih Muslimana krajem 1868. vršeno bez neke organizacije, praktično „na nos na vrat“. ⁴⁹⁹²

Austro-Ugarska je krajem 1868. trasirala željezničku prugu Sisak-Split, koja je jednim dijelom prolazila i kroz sjevernu Bosnu. Tačnije, pruga je trebala prelaziti u dužini od sedam milja preko „Turske Hrvatske“ (Bosanska Krajina), dolinom Une i Bihaca u Bosni. ⁴⁹⁹³ Orešković je priznao Kalaju, da je zbog toga ova pruga sa političkog gledišta bila veoma bitna za Hrvatsku. Prema Kalajevim riječima ona bi preko te pruge dobila „mali posjed“ („pied-a-terre“) u Bosni. Već tada, Kalaj je bio uvjeren u srpsku nesposobnost da osvoji Bosnu. Prema njemu, Srbija je zazirala od hrvatske inteligencije i to najviše zbog njihove sve otvorenije želje da Bosna, prije ili kasnije pripadne

⁴⁹⁹⁰ Klement Božić-Matiji Mrazoviću, Sarajevo 5. prosinca 1868, u: P. Korunić, *Pisma Klementa Božića Matiji Mrazoviću o prilikama u Bosni 1867-1869*, 199-200.

⁴⁹⁹¹ *Isto*, 201.

⁴⁹⁹² NP-397/III, 12. 1. 1869.

⁴⁹⁹³ N. Žic, *Željeznički projekat Sisak-Split godine 1868*, Napredak, Glasilo hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ u Sarajevu, br. 5, god. XI, Sarajevo, svibanj 1936, 53-54.

Hrvatskoj.⁴⁹⁹⁴ Ne treba ispustiti iz vida, da je zadnjih decembarskih dana 1868. godine Blaznavčevo Namjesništvo otpočelo sa Mađarima tajne pregovore oko pripajanja Bosne i Hercegovine Srbiji i da je to rađeno uz znanje ruskog konzula u Beogradu Nikolaj P. Šiškina.⁴⁹⁹⁵

Mladi srpski nacionalisti u Sarajevu bili su aktivno uključeni u rad novoobrazovane Ujedinjene omladine srpske. Ustav srpske omladine predviđao je okupljanje „celokupne omladine srpske i mladog srpstva“ i „rodoljuba iz sviju srpskih zemalja i krajeva, i od svuda gde ij ima, sjedinjeni za prosvetu i napredak naroda“.⁴⁹⁹⁶ Ovi mladi srpski nacionalisti („domoljubi“) u Sarajevu smatrali su krajem 1868. kako je jedan od uzroka njihove nemoći za rušenje turske vlasti u Bosni bio što im je „većina prosvćenih kršćanskih velevlastih“ bila gori neprijatelj i od samih Turaka i to samo zato što su bili Sloveni. Znatan udio u dezavuisanju njihovih želja imali su takozvani „narodni izrodi, koji (su) za turske srebrnjake, premda najbogatiji u zemlji, izdajnički zastupa(li) interese svoje braće kod vlasti“. Prema srpskim rodoljubima u Bosni, ovi „su u svojoj revnosti za novcem i za uzdržanjem milosti gospodareve istu moralnu hrišćansku saviest okaljali, prodali na sramotu svoga imena i na štetu najsvetijih narodnih interesah“. U takvim okolnostima, srpski rodoljubi u Sarajevu su se ipak savjetovali i „pođučavali narod o njegovoj snazi, o rodbinskih vezah sa jugoslavenskom braćom, što (je) u obće pobudj(ivalo) u njem sviest narodnu“. Ovo su radili tim prije, „jer se je narod poslje užasne katastrofe biogradske našao u strašnoj zabuni, a nedaća srbske politike, poslje one katastrofe, i (tad)asnje držanje Srbije u oči predstojećega potresa na istoku, još su onu zabunu naroda povećali, tako da (on) n(ije) zna(o) kuda bi stalno oči upro, da ugleda spasenje“. Nacionalna i rodoljubiva grupa mlađih Srba u Sarajevu bila je uvjerena, „da će Srbija neodložno razpršiti brige ovdašnjega naroda, jer se radi(lo) o njezinoj budućnosti“. Smatrali su, kako se Srbija pogotovo u tadašnje vrijeme nije smjela „poigrava(ti) sa povjerenjem koje je do (t)ada u ovoj zemlji uživala“, zbog čega je „ne bi mogla postići strašnija nesreća, nego da ovaj narod odvrati svoje oči od nje“. Oni nisu mogli da vjeruju u ono što se u krugovima bliskim bosanskoj vladi u to vrijeme „za stalno drž(alo), da će

⁴⁹⁹⁴ Б. Калај, Београд, 20. децембар 1868, у: Б. Калај, *н. д.*, 131.

⁴⁹⁹⁵ С. Рајић, *Несуђени скуп Словена у Београду 1869. године*, ИЧ, књ. LXII, Београд 2013. (у даљем навођењу: С. Рајић, *Несуђени скуп Словена у Београду 1869. године*), 333.

⁴⁹⁹⁶ Вила-35/III, 1867.

Srbija ostati neutralna u predstojećem sukobu“. Bilo im je nepojmljivo, da bi Srbija mogla izigrati „program pokojnoga kneza Mihajla“, kako su mislili „baš u onaj čas, kad je (bila) najljepša zgoda, da se izvede“. ⁴⁹⁹⁷ Rusi su sa oduševljenjem pratili konstituisanje ovog novog „nacionalističkog političkog kružoka“ („политический кружок народных деятелей“) i što se, u stvari, „rodila bosanska Omladina“ („родилась боснийская Омладина“). ⁴⁹⁹⁸ Nasuprot ovakvom političkom razmišljanju stajali su konzervativniji srpski trgovci u Sarajevu, članovi srpske pravoslavne opštine, jedinog političkog tijela bosanskih Srba: Dimitrije M. Jeftanović, Mićo R. Savić, Vaso Hadži Višić, Jakov Hadži Trifković, Đorđo Hadži-Damjanović i Antonije Jeftanović. ⁴⁹⁹⁹ Jedan od njih iz velike sarajevske porodice Hadži Ristić, Mitar, prema ličnom priznanju ni ranije nije simpatisao kneza Mihajla, ⁵⁰⁰⁰ a koji je u širim nacionalističkim krugovima važio za „dragocenu glavu vascelog Srpstva“. ⁵⁰⁰¹ Srpsko nacionalno opredjeljenje starije generacije sarajevskih Srba nije „a priori“ značilo i antiosmanstvo. Oni se nisu odricali turske države tako lako i izgrađene građanske pozicije u njoj, jednako kao ni srpskog narodnog imena. Treba naglasiti, da je već u to vrijeme, osim sarajevske nacionalni naziv „pravoslavno obštество Srbsko“ („православно обштество Србско“) nosila i zenička pravoslavna opština, ⁵⁰⁰² što je bila zasigurno zasluga trgovaca starije generacije. Prije svega, oni su bili više tradicionalisti, konzervativci i veliki poštovaoci crkve. Tako je, na primjer, Manojlo Jeftanović, koga su mladi srpski nacionalisti nazivali Vukom Brankovićem ⁵⁰⁰³ u testamentu iz 1869. naveo dvadeset srpskih manastira i crkvi, među kojima i Pečku patrijaršiju, Visoke Dečane i Mileševu kojima je novčano pomagao. ⁵⁰⁰⁴ Takođe, Sarajlija

⁴⁹⁹⁷ NP-397/III, 12. 1. 1869.

⁴⁹⁹⁸ А. Н. Кудрявцев-Н. П. Игнатъеву, Сараево (Секретно) 15 (27) января 1869 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875*, 158.

⁴⁹⁹⁹ *Сарајевска српска православна општина Српској православној општини у Зеници*, у: Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836-1878*, 146-147.

⁵⁰⁰⁰ IAS-LIPF-Hadži Ristići-Sarajevo (1816-1897)-sign. 0-HR-220, *Mitar Ristić-Vasi Hadži Ristiću u Brodu*, Sarajevo 30. maj (11. juni) 1868.

⁵⁰⁰¹ СН-75/XXXV, 20. 6. 1869.

⁵⁰⁰² *Сарајевска српска православна општина Српској православној општини у Зеници*, у: Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836-1878*, 146-147.

⁵⁰⁰³ И. Тепић, *н. д.*, 133.

⁵⁰⁰⁴ Н. Урић, *н. р.*, 2012, 209.

Pero Hadži-Ristić „za svoju dušu“ je manastiru Gomionica kod Banjaluke poklonio stari petrahilj.⁵⁰⁰⁵

Bečka vlada je krajem 1868. na spisku agenata srpske vlade vodila brojne ličnosti. Tu se pored: Nike Pavlovića, Teofila Petranovića, Vase Pelagića i Petra Uzelca nalazio čak i dragoman pruskog konzulata Hrvat Klement Božić. Protivmjera, kako je naveo M. Ekmečić ovoj srpskoj političkoj propagandi bila je kada su austrougarske vlasti krajem 1868. počele sa slanjem oficira u konzularne agencije u: Livnu, Brčko i Banjaluku.⁵⁰⁰⁶

U Sarajevu je od polovine decembra 1868. godine, pa do prvih dana januara 1869. zasjedalo „zemaljsko vieće“, koje je najviše ličilo „hrvatskomu saboru u Zagrebu“. Međutim, u Bosni i Hercegovini, bez obzira da li „izbori bili i nebili“, bosanski valija Osman-paša je zajedno sa mutesarifima (kotarski sudija) za poslanike birao „svoje kreature“. Praktično, „volja Osman pašina“, u Bosni je bila „izborni red, to je kazneni i građanski zakon, to je bila magna karta političkih prava (tamo)šnjega naroda“. Bosanska vlada se početkom 1869. ozbiljno spremala „za buduće događaje“ i to ne samo u Hercegovini nego i u Bosni, jer je „Vilajet (bio) jedan“. U svim važnijim mjestima popravljalo se staro oružje i dijelilo „med muhamedance, (dok je) kura (rekrutacija) učinjena bila po svem vilajetu“. Posebno je „iz Rumelije i stare Srbije došlo mnogo rekrutah“. Bosanski valija Osman-paša angažovao je „jednu vojničku komisiju štopskih oficirah, sastojeća se od paše Bluma, rodом pruskoga Niemca, kajmakama Hafiz-Bega i 2 kapetana i 2 lieutenanta“. Proučavali su topografiju Bosne, kako bi opredjelili one tačke, koje bi se trebale utvrditi ili bolje braniti. Bosanska vlada je od početka 1869. svakodnevno održavala vojne vježbe „pod predsjedništvom novoga komandant Esat-paše, koji je (bio) u Francezkoj vojnički izučен“. Kao potencijalne neprijatelje vlada u Sarajevu je označila Srbiju i Crnu Goru. Prema zaključcima vlade jedan od prioriternih zadataka za bosansku provincijsku vojsku u narednom periodu bio je, da utvrdi „medju srbsko-crnogorsku i po svoj prilici defile sjenički i ušća Drine od Zvornika prema sjeveru“. Bosanski Muslimani odricali su Srbiji bilo kakvo pravo da sebi priključi „Bosnu diplomatskim putem“, a izgradnja utvrđenja na Drini dokazivala su njihova takva razmišljanja. Nije nimalo trebalo isključiti ni činjenicu, da je Porta u to vrijeme

⁵⁰⁰⁵ J. Новаковић, *Старине, Додатак опису манастира Гомионице и његових старина у „Д.-Б. Источнику“*, у броју 2-3, Дабро-босански Источник, год. III, бр. 19-20, Сарајево 1889, 324.

⁵⁰⁰⁶ М. Екмеčić, *n. d.*, 49.

„očevidno nakanila sakupiti u Bosnu najbolje sile carstva“, kao i da bi se zbog toga svi „Muhamedanci bori(li) za nju“. Prijatelji bosanskih Muslimana, Mađari radili su u Bosni u posljednje vrijeme dosta na tome, „da i katoličko pučanstvo pristane uz muhamedance u borbi proti Srbiji“. Ono malo bosanskih franjevaca, koji su sve do tada vjerovali Srbiji i služili joj za „ideu narodne solidarnosti, izgubili su vjeru u srbsku vladu, odkako su uvidili, da je za magjarske laži izdala svoju braću onkraj Save“. Interesantno je, da su bosanski Muslimani uvijek a pogotovo tada umjeli „ovu nespretnost kod katolikah dobro upotriebiti“. Pridobijanje bosanskih katolika značilo je dosta za bosanske „Muhamedanc(e)“, koji su pogotovo u to vrijeme zazirali „od Srbije više nego od ikojega neprijatelja padišina“. Eventualna „srbska invazija“ za bosanske Muslimane nije značila ništa drugo nego „klanje prorokove djece, skvrnuće harema, otimačina imovine“. Svoju brigu za imovinu i živote prenosili su „oni na pučanstvo katoličko, pokazujući mu na primjer preko Save i govoreć: *eto kako ti se Srbi brinu za slobodu svoje braće, gdje je većina katolička*“. Pitanje je, da li je srpska vlada tada bila uopšte svjesna, da ona bez bez pristanka svih stanovnika Bosne nije imala nikakve šanse da je sebi pripoji ili neki njen dio. Bilo je sasvim jasno, da Srbiji „samo pravoslavno pučanstvo nije (bilo) dovoljna pomoć“. Ali, i među pravoslavcima u Bosni sve je više jačala nacionalistička struja koja je gubila povjerenje u sadašnju srpsku vladu i to „najviše radi prijateljevanja s Magjarima, najbližom rodbinom osmanlijskom“.⁵⁰⁰⁷

Bosanski valija „Osman Šerif-paša premješćen je“ prvih dana januara 1869. godine „iz Sarajeva u Ruščuk“, a na mjesto bosanskog valije Porta je na kratko imenovala Omer Fevzi-pašu (21. 1. 1869-17. 2. 1869).⁵⁰⁰⁸ Novi bosanski valija bio je solidno obrazovan, lijepo se ophodio i od jezika je vrlo dobro znao francuski.⁵⁰⁰⁹

Za razliku od pravoslavnih Srba, koji su se ovim vijestima iskreno radovali, bosanski Muslimani u Sarajevu su žalili za Osman-pašinim odlaskom uz povike: „*Azul je azul je*“. Osim bosanskih Muslimana i nekih konzula, jedina osoba koja je iskreno oplakivala odlazak Osman-paše sa pozicije bosanskog valije bio je sarajevski mitropolit Dionisije, „koga je Osman namjestio u Sarajevo“. Bosanski Srbi radovali su se njegovom

⁵⁰⁰⁷ NP-391/III, 3. 1. 1869.

⁵⁰⁰⁸ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 1132.

⁵⁰⁰⁹ A. Kožar, *Bosanskohercegovačke valije u zadnjem desetljeću osmanske uprave*, Povijesni zbornik, br. 1. i 2, God. I, Osijek 2006/2007, 100.

premještanju i zbog toga što se on ni u Ruščuku neće moći održati, jer je svima bilo poznato da je to bio „najmučniji valiluk u Turskoj evropskoj, i tamo“ nije mogao imati „robove kao što su (bili) Bošnjaci, nego sviestne Bugare, za koje nije dorastao Osman-paša“. Mladi srpski rodoljubi, pogotovo oni u Sarajevu radovali su se Osman-pašinom odlasku i zbog njegovih međuvjerskih zađevica. Po njima, u Bosni niko nije zloupotrebljavao „vjerozakonske razlikoće“, kao on. I umjesto da ih umanjuje, Osman-paša „je nastojao uz pomoć Kečeta piriti mržnju med jednorodnim narodom (i to tako što je) muhamedance podupirao u svakom obziru proti kršćanom“. Rodoljubiva omladina mu je više od svega zamjerala, što je on u toku svoje vladavine hrišćanima vrlo često „otimao zemlje, krvavimi žuljeve obradjene, i davao ih musulmanom badava, nametao na njih globe“. Praktikovao je, da iole svjesne srpske narodne prvake optužuju za „simpatije sa Rusijom“. Osman-paša zloupotrijebio je svoju poziciju prvog čovjeka provincije i to tako, što je na očigled svih tuđe „pokusao čifluka“ u mnogim dijelovima zemlje. On je za ne tako kratkotrajno vladanje od osam godina uvećao svoj zemljišni posjed i to: u bosanskoj Posavini „od 8 satih prostora, (kao i) u sarajevskom polju, gdje je gradio dvorac, još nedovršen“. Gledajući uopšteno „vladao je neograničenom vlasti“ i kod običnog naroda izgledao je kao „kralj, Bog u Bosni“. Jedna od njegovih najvećih slabosti bile su česte intrige kojima se znao vrlo vješto koristiti. On je više „zalah počinio, proganjajuć intrigom svikud ljude, osiromašujuć sistematično sgodne, bacajuć u apse sirotne, nego ih (je) Bosna u pol vieka pretrpila“. Nasljednik Osman-paše bio je „Omer Fevzi paša, do(t)adašnji valija u Skadru“. Omer Fevzi-paša bio je „čovjek odvažan, učio je u Beču 8 godinah u vojničkoj akademiji, zato je (bio) evropejski izobražen“, a uz to nije bio „nimalo fanatičan“. Bosanski Srbi, barem veći dio njih, smatrali su da je ova promjena bila dobra za Bosnu. Mladi bosansko-srpski rodoljubi ili patrioti nadali su se se, da će novi bosanski valija „Omer barem poštediti sviestne patriote“, za razliku od svoga prethodnika Osman-paše. Neposredno pred svoj odlazak, Osman-paša je „sve sile upro bio, da sbaci učitelja Petranovića“. Da stvar bude gora, radio je „to intrigom preko občine, u kojoj je našao kao orudje Em. Jeftanovića i Gjorgju Besara, a vladiku izpod ruke“. Inače, tokom čitave Osman-pašine vladavine „Jeftanović i Basara bijahu mu sliepo orudje na štetu i sramotu naroda“, kojima je takođe smetao Petranović kao „najsposobniji učitelj“. Petranović je imao poseban ugled u narodu, koji je stekao „sakupljanjem

narodnih pjesamah, od kojih je već 2 knjige (bio) izdao, a 4 (je) ima(o) gotov(ih) za štampu“. Ipak, Jeftanović i Besara ostali su usamljeni u opštini, jer su svi ostali članovi srpsko-pravoslavne sarajevske opštine javno istakli da im učitelj Petranović „nije skrivio ništa“, kao i da je bio „pošten čovjek“, koji je uvijek radio „po božjoj i narodnoj volji“. To je bio dovoljan razlog, da i Osman-paša povuče svoju odluku o kažnjavanju Petranovića, nakon čega je bio i sam smijenjen od carigradskih vlasti.⁵⁰¹⁰ Navodna Petranovićeva krivica bila je, što je stajao iza neke tajne čestitke sarajevske omladine srpskom knezu, povodom njegovog protjerivanja Muslimana iz Srbije.⁵⁰¹¹ Za Petranovića je ruski konzul u Sarajevu, između ostalog predviđao, da bi u slučaju, da hrišćani izvrše prevrat u zemlji, on trebao biti vodeća ličnost u novoj upravi. Petranović je krajem godine u obraćanju svom političkom mentoru srpskom namjesniku Jovanu Ristiću naveo, kako su za vrijeme njegovog boravka u Sarajevu bili „ostvareni glavni pojmovi o srpskoj narodnosti“. Nekoliko godina kasnije Petranović je i sam priznao, kako je za sedam godina provedenih u Sarajevu u svim prilikama i na različite načine „budio uspavani srpski duh i premrlu narodnu svijest“. Navodno, Petranović je tokom prikupljanja narodnih umotvorina po okolnim sarajevskim selima otkrio, da je kod pravoslavnih postojalo srpsko osjećanje, a kod bosanskih Muslimana samo sjećanje na srpske pretke.⁵⁰¹² Propagandni rad ovog dalmatinskog popa u Bosni težio je popularizaciji Rusije kao velike zaštitnice Srba u Turskoj carevini. On je kod bosansko-srpskih seljaka želio postići oduševljenje ruskom veličinom, kao i osjećanje slovenskog ponosa. Osim toga, Petranović se dokazao i kao vrlo sposoban terenski agitator. On je do kraja 1868. na širem prostoru istočne Bosne, pa čak i u Konjicu i Livnu u zapadnoj Hercegovini uspio organizovati veliki broj „ustalaca“.⁵⁰¹³

To što ga je „Gjorgje Basara ipak pratio do Ilidje, i posljednji put mu ruke suza oprao, izjaviv, da boljega vezira još nije u Bosni bilo“, predstavljalo je izuzetak među srpskim trgovcima i nije bila prava slika Osman-pašine vladavine. Tokom svoje neograničene vladavine Bosnom, Osman-paša je, prema nekim izvorima „pokupio oko sebe najveće lopove, laže, bankrotirce, tirane, fanatike, špione, laskatelje, strane potepuhe

⁵⁰¹⁰ NP-402/III, 17. 1. 1869.

⁵⁰¹¹ Н. Урић, *н. р.*, 2008, 268.

⁵⁰¹² Н. Урић, *н. р.*, 2012, 210-211.

⁵⁰¹³ Н. Килибарда, *Богољуб Петрановић као сакупљач народних пјесама*, у: „Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине, лирске, сакупио Богољуб Петрановић“, књига прва, Сарајево 1989, IV-V.

i protuhe, ljude spremne na sve, kadre sve, samo ne pošteno ni pravedno raditi“. U medžlise, umjesto da je birao članove iz naroda i po zakonu, postavljao je najgore izrode svih vjera i to „od Turakah one, koji su pod Omer-pašom i drugimi veziri (bili) u surgun šiljani, od pravoslavnih i katolikah ili najviše hrdje i kukavice, ili izdajice“. Ovakvo njegovo vladanje moralo je da ima ozbiljne posljedice po cijelo bosansko-hercegovačko društvo, pogotovo što se njegovoj vladavini nije smio niko suprostaviti. Za sve njegove neistomišljenike slijedio bi „surgun ako je (bio) Turčin, politička osvada ako je (bio) kršćanin, a za njom progonstvo bez kraja i konca, ako je (bio) stranac, robija ako je (bio) podanik, bez ikakva suda ili obtužbe“. Zdrav razum govorio je da ovakav „sistem terorizma i policije, naravno, da je morao Bosnu učiniti mrtvom udom carstva“. Sistem špijunaže svih stanovnika koji se razvio do perfekcije, stvorio je u Bosni takvo društvo u kome „više nevjerovaše prijatelj prijatelju, otac sinu, brat bratu, drug drugu, jer se svako bojaše crnih ljudi Osmanovih“. Jedno vrijeme se „ovo duševno, u historiji riedko sveobće robstvo, upisivalo Osman-paši u zaslugu kod Porte, te je on prolazio kao najbolji namjesnik u Carstvu“. Porta je „mir i poredak, točno plaćanje poreza i inih daćah“ pripisivala „njegovoj svestranoj obzirnosti, njegovoj nedohitnoj umnoj vještini i nepristrasnosti“.⁵⁰¹⁴ Izgleda da je Osman-pašin odlazak najviše pogodio britanskog konzula Holmsa, koji ga je cijenio samo zato, što je Bosnu i Hercegovinu „civilizovao“ više od bilo kog svog prethodnika. Holms je opazio početkom januara 1869. godine, kako su, posebno bosanski Muslimani žalili za Osman-pašnim odlaskom.⁵⁰¹⁵

Kada je srpsko Namjesništvo početkom 1869. ponovo dalo u zadatak svom glavnom špijunu u Bosni i Hercegovini Niki Okanu da izradi jedan projekat za ustanak u Bosni, Jovan Ristić mu je skrenuo pažnju, kako nije trebao nimalo da računa da će Srbija „Bošnjake potkupljivati dukatima za njihov patriotizam i njihovo oslobođenje“.⁵⁰¹⁶ Okanov projekat iz nešto ranijeg perioda (29. septembar 1868) predviđao je dvije faze ustanka: u prvoj je trebalo pobuniti narod, a u drugoj je trebalo da u Bosni interveniše srpska vojska. Okan je pisao svom glavnom političkom mentoru Ristiću, da je glavni problem ovog plana predstavljala famozna „konfesionalna pocepanost Bosanaca“ i

⁵⁰¹⁴ NP-419/III, 7. 2. 1869.

⁵⁰¹⁵ E. Radušić, *n. d.*, 215.

⁵⁰¹⁶ В. Војводић, *Тајни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868-1872)*, 27.

njihova nesloga „zbog nerazvijene nacionalne svesti“.⁵⁰¹⁷ Po njemu, ustanak je trebalo započeti u Hercegovini, upadom iz Dalmacije u livanjsku nahiju,⁵⁰¹⁸ a iz Slavonije u: dubičku, derventsku, kozaračku i tešanjsku nahiju.⁵⁰¹⁹ Centar napada u Bosni bilo je Sarajevo. Zato je bilo zamišljeno i formiranje nekakve vlade sa prvim političkim zadatkom izdavanja „Proklamacije“, koja je muslimanskim vlasnicima zemlje garantovala bezbjednost posjeda. Muslimani i katolici se nisu smjeli prisiljavati u ustanak, ako to oni nisu htjeli. Okan je čak imao i neke pristalice među bosanskim Muslimanima, Ibrahim-bega Pašića iz Bijeljine i Junus-bega iz Vlasenice. Bosanska Krajina bila je prema ovom planu „ključ od sve Bosne, a ova(j) opet ključ Dušanovi granica“.⁵⁰²⁰ Slično hrvatskim pravašima, Jovan Ristić je na Bosnu gledao sa pozicija „istorizma“, odnosno istorijskog prava Srbije na Bosnu⁵⁰²¹ i neobazirući se na mišljenje više od polovine njenih stanovnika. Prisajedinjenje Bosne za Ristića i njegove liberale bila je famozna „zavetna misao srpska“ na koju su se oni obavezali nakon smrti kneza Mihajla.⁵⁰²² Ovo ne treba da čudi, jer su srpski liberali bili nacionalisti jednako koliko i demokrati,⁵⁰²³ a neki od njih, kao Vladimir Jovanović zanosili su se i vjerovali obećanjima evropskih liberala, u prvom redu italijanskih, da će im Đuzepe Macini poslati Garibaldija i njegove borce u Bosnu.⁵⁰²⁴

Stroga tajna je, da je, prema svjedočenju mađarskog barona Orcija austrougarski car bio januara 1869. i mimo Andrašijeve volje: „*sasvim prožet ideom okupacije cele Bosne i Hercegovine*“. Znano je, da je želja grofa Andrašija bila da se sva Bosna istočno od Neretve i Vrbasa ustupi Srbiji i tako odvoji od ruskog političkog uticaja.⁵⁰²⁵ Bečka vlada je u Sarajevu imala svog čovjeka u izvjesnom Jevrejnu Danzigeru, rectius „Schlesinger“ za koga se znalo da je „špijun Andrassyev“, koji je u Sarajevo „bio došao u veljači (te) godine (1869.-B. T.) pod izlikom da će podignuti fabriku od artije, pa mjesto

⁵⁰¹⁷ Исто, 20.

⁵⁰¹⁸ Исто, 21-22.

⁵⁰¹⁹ Исто, 23.

⁵⁰²⁰ Исто, 24-25.

⁵⁰²¹ В. Стојанчевић, *Политички погледи Јована Ристића на проблем ослобођења српског народа у Турској 1868-1878*, ИЧ, књ. XXVIII, Београд 1981, 79.

⁵⁰²² С. Терзић, *Јован Ристић и „заветна мисао српска“ (1868-1876)*, ИЧ, књ. XXXIV, Београд 1987, 271.

⁵⁰²³ С. Јовановић, *н. д.*, 227.

⁵⁰²⁴ Исто, 230-231.

⁵⁰²⁵ Е. фон Вертхајмер, *Јулије Андраши о Балканским стварима*, СКГ, бр. 256 (XXVII, 6), Београд 16. Септембар 1911, 456-457.

toga (je) otvorio bio dućan za prodavanje sirćeta“. On i nije krio „da ga je Andrassy poslao i da (se) š njim dopisuje te je pokazivao pisma pisana nekakvim kvakami, od kojih je govorio da samo Andrassy imade ključ“. Šlezinger je za bana Rauha tvrdio, kako bi on mogao biti i bosanski ban „kad bi se Bosna sdružila s ustavnom Rauchovom Hrvatskom“. ⁵⁰²⁶ Neke indicije postoje, da je hratski ban Levin Rauh uistinu bio poklonik famoznih „virtuelnih prava“ i da je čak imao agente (Šlezinger?-B. T.) u Bosni. ⁵⁰²⁷

Novi bosanski valija Omer Fevzi-paša bio je još ranije posvađan sa starim bosanskim valijom Topal Šerif Osman-pašom i to isključivo „poradi puta iz Sarajeva u Mostar“. On je želio izgraditi saobraćajnicu „kraj Neretve, a Osman preko Jablanca u Mostar“, što je između njih dvojice prouzrokovalo ozbiljne razmirice. Osman-pašinim odlaskom, osim što je „prestao narod, predavati prošnje i tužbe o(n)dješnjoj vladi“, započelo se postavljati vrlo ozbiljno pitanje opstanka u vladi Osman-pašinih najbližih saradnika, dr Kečeta i Rašid-efendije. Njih dvojica su, ipak, ostala na istim pozicijama, iako je svima bilo poznato da su „proti Omer Feizi-paši pletkarili, i skupa sa Osmanom njega, što se istoga puta tiče, pobjedili“. ⁵⁰²⁸ Omer Fevzi-paša je odmah po preuzimanju dužnosti lično razgledao cestu Mostar-Sarajevo, koja je, prema njegovom mišljenju uz izgradnju luke Klek mogla da oslobodi Bosnu ekonomskog robovanja od Austro-Ugarske. Zamišljao je, da bi izgradnjom luke Klek, Bosna imala šansu i na polju pomorske industrije. ⁵⁰²⁹

Komisija pod predsjedavanjem Bluma, koja je od decembra prošle godine imala zadatak „da utvrdi Bosnu (i to) spram Srbiji i Crnojgори“ odlučila je da u Sarajevu ostane do proljeća. Ista Komisija je u martu 1869. trebala otići u Bieljinu, „varošicu na sjeveroistočnom kraju Bosne i odatle nastaviti sa istim poslom uzduž Drine preko Zvornika, Srebrenice, Višegrada, Novevaroši u Sjenicu“. Tu je trebao biti izgrađen odbrambeni zid prema Srbiji, dok je na zapadu, „u Hercegovin(i) uzduž dalmatinske zemlje“ ova ista Komisija sa svojim radovima trebala „izići na Lievno i preko Travnika u Krajinu na Bihać, odavle uz hrvatsku medju do Save“. Ovo je trebalo da bude veoma

⁵⁰²⁶ Z-10/II, 14. 1. 1870.

⁵⁰²⁷ J. Horvat, *n. d.*, 1940, 334.

⁵⁰²⁸ NN-28/XXXV, 5. 2. 1869.

⁵⁰²⁹ *Console Cesare Durio-A. S. E. il ministro degli Affari Esteri in Firenze (Governo italiano)*, Serajevo 8 febbraio 1869, u: P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*, 187.

skup građevinski poduhvat čiji je početak bio vrlo neizvjestan, pogotovo što je svima bilo potpuno jasno, „da Turska n(ije) (i)ma(la) novacah, ni ljudi, ni vojnikah dovoljno da može opasati svu medju bosansko-hercegovačku“. U čitavoj „Bosni i Hercegovini, sve regularne vojske, zajedno sa zaptijami (žandari)“ moglo je „biti samo najviše 12.000“. Još jedna prevara Osman-paše izašla je na vidjelo. Iako je bosanska vojska imala dovoljno oružja, ono je bilo zastarjelo. Od savremenih pušaka „igljenjača“ nije bilo „u vilajetu bosanskomu govora, premda je službena Bosna tvrdila bila, da ih (je bilo) 5000 što ih je Osman paša nabavio, dočim to nije (bila) istina“. Osman-paša je „samo prisilio njekoje begove, da si nabave svojim novcem igljenjarke, to ih brojim 500 u Bosni u privatnih kućah“. Osim toga, vojska se nije ni znala koristiti novim sistemima naoružanja. Sami bosanski begovi tvrdili su „kako oni neznadu upotrièbiti igljenjarke, i da su njim šešane (bile) bolje“. Većina vojnika nije prošla nikakvu obuku, pogotovo ne nakon reformi. Za većinu bosanskih vojnika važio je, da se nisu bili spremni boriti ni „za kakovu ideu, niti cara, već za religiozni fanatizam, koji je medjutim kroz reforme (bio) skoro podpuno uništen“. Ako se ovome doda, da su sve „reforme opet bile prisiljene“, one su u Bosni na neki način brojni „muslimanski elemenat ozlovoljile, (dok) kršćanski ni najmanje u carstvu (nisu) zadobile“. Viđenje najnižih slojeva kod bosanskih Muslimana na reforme bilo je takvo, da su se one po njima suštinski „protiv(ile) koranu“. Hrišćani, sa druge strane, u takozvanim reformama „nevideći olakšice kroz tolike godine, izgubili su vjeru“ u njih i jedino što su željeli bilo je „propast vlade“. ⁵⁰³⁰

Tokom Svetosavske svečanosti održane 27. januara 1869. u sarajevskoj crkvi i u srpskoj osnovnoj školi pred predstavnicima bosanskih provincijskih vlasti bili su prozvani najviši predstavnici vlasti. U jednom od govora bilo je javno rečeno, kako je za pravoslavne u Bosni „Srbija (bila njihova) slavna otadžbina“. ⁵⁰³¹ Ne samo predstavnici provincijske vlasti, nego i neki članovi srpske opštine u Sarajevu bili su na meti napada, najvjerovatnije ratobornog krila mladih srpskih nacionalista. Manojlu Jeftanoviću je u nekoliko pisama bilo priječeno za takozvanu izdaju „Srpstva“, zbog čega je ovaj napustio rad u sarajevskom medžlisu i mjesto predsjednika srpske opštine. ⁵⁰³²

⁵⁰³⁰ NP-419/III, 7. 2. 1869.

⁵⁰³¹ Н. Урнћ, *н. п.*, 2012, 221.

⁵⁰³² *Исмо*, 222-223.

Novi politički preokret desio se sredinom februara 1869. godine. Vijest po kojoj se dotadašnji bosanski valija Topal Šerif Osman-paša (drugi put) (17. 2. 1869-19. 5. 1869)⁵⁰³³ vraćao u Sarajevo na staru poziciju, sve je iznenadila. Ovim vijestima su se posebno neprijatno iznenadili sarajevski Srbi i to oni mlađi, patriotskog opredjeljenja. Bilo je gotovo nepojmljivo, da se Porta odlučila na tako jedan rizičan korak, da u Bosni za valiju ponovo vraća čovjeka, koji je, dok je još bio komandant Beograda predstavljao glavnog „kriv(ca) svijuh onih sukobah između (srpskog) i turskoga o(n)dješnjega žiteljstva“. Srpskim rodoljubima u Sarajevu bilo je neshvatljivo, da je bila riječ o istom onom čovjeku koji dok je vladao u Bosni držao taj „vilajet kao neku azijsku satrapiju, predanu mu za njegovo lično obogaćenje i za izvršivanje političkoga i društvenoga nasilja“. Pošto je za Bosnu, za osam godina vladavine postigao da ona postane u „materijalnom pogledu iznurena“, on je po njima nastojao da narodu oduzme „svaku duševnu snagu“. Njega je srpska nacionalistička omladina u Bosni, zbog njegovih paljenja udžbenika koji su u Bosnu uvožene iz Srbije uporedili sa vojskovođom saracenskog kalife, „koji je s knjigama aleksandrijske biblioteke ložio više mjesecih tamošnje hamame (kupati)“. Običnom čovjeku moglo je da izgleda potpuno nevjerovatno, da se u Bosni vraćalo lice koje je u ranijem periodu svoje vladavine cjedilo „nesrećni narod u Bosni kupujući svakimi sredstvi velike prostore zemaljah, namećući svoj ortakluk trgovcem, učestvujući sa podčinjenimi činovnici u svih nepravdah i globah“. Pretpostavlja se, da je Osman-paša „da bi i svoje novčane izvore umnožio i sebe što više u Bosni nuždnim učinio“ izmišljao bosanskoj vladi potencijalne sukobe sa susjedima „i tim ju navodi(o) na izlišne vojničke troškove i mjere“.⁵⁰³⁴

Po novom zakonu objavljenom početkom februara 1869. svi građani Carstva smatrali su se Osmanlijama.⁵⁰³⁵ Porta je novim školskim zakonom, kao obavezan jezik propisala turski. Ubuduće, nastavnici su mogli biti samo državljani Turskog carstva.⁵⁰³⁶ Ipak, nisu ni svi bosanski Muslimani bili potpuno zadovoljni Osman-pašinom vladavinom kao ni njegovim povratkom. Na dan, kada se Osman-paša vratio u Sarajevo 17. februara 1869. godine, „letaše jedan Turčin golim jataganom po ulici i posječe jednog

⁵⁰³³ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 1136.

⁵⁰³⁴ NN-50/XXXV, 3. 3. 1869.

⁵⁰³⁵ М. Екмечић, *Српски народ у време унутрашње нестабилности Турске*, у: Историја српског народа, књ V, том I, Београд 1981, 488.

⁵⁰³⁶ R. Zaplata, *n. r.*, 1936, 131.

činovnika Osmanliju iz kapije uprav pred apotekom dra. Koečeta, inspiratora Osman-pašina“. Slučaj je zataškan, tako što je već sutradan 18. februara 1869. godine bosanska vlada počela „iznudjivati podpise (muhure) za zahvalnicu caru, što je povratio Osman-pašu“. Osim toga, „poslanici u Carigradu, Ragibefendija i Petraki Efendija Ekmeči Bašić (Cincar) odnieli (su) na Portu falzifikovanu prošnju za povratak Osman-pašin“, tako da je u „Osman-pašinoj povratnici“ pisalo „da se on vraća(o) na želju bosanskog naroda“. ⁵⁰³⁷ I Martin Đurđević se sjeća priče, kako su Petraki efendija Petrović i Telal efendija Vita Salom odnijeli pune torbe zlata na Portu za vraćanje njihovog prijatelja Osman-paše na mjesto bosanskog valije. ⁵⁰³⁸ Ipak, na pristiglu vijest iz Carigrada, da se Osman-paša vraća na mjesto bosanskog valije u Sarajevu izbila je zavjera sa ciljem da mu se silom onemogućí povratak. U zavjeri su učestvovali Ali-paša, inače zamjenik novoimenovanog bosanskog valije Omer Fevzi-paše, Ćamil-efendija i neke druge ugledne ličnosti. Zavjeru je, navodno otkrio vilajetski monavin, ⁵⁰³⁹ „ispitatelj bosanskog jezika“ na činovničkoj školi u Sarajevu i „pomoćnik valije bosansk(og)“ Šerif Osman-paše, Rašid-Efendija. ⁵⁰⁴⁰

Sumnja na ispravnost Portine odluke da vrati Osman-pašu u Sarajvo vladala je i među stranim predstavnicima. Novi italijanski konzul Durio proslijedio je svojoj vladi jedno povjerljivo saopštenje britanskog konzula o navodnoj šteti što je Omer Fevzi-paša opozvan, s obzirom na najnovija saznanja o tome da se Osman-paša nije mogao otresti lošeg uticaja korupcionaša. ⁵⁰⁴¹

Jedna grupa hrišćana u Bosni izašla je krajem februara 1869. pred sultana sa molbom, da se u Bosni hrišćanskom stanovništvu dodijeli veća samostalnost opštinskog života, slobodan izbor poslanika za pokrajinski parlament. Tražen je takođe slobodan izbor sudija u narodu, slobodan pristup u svjedočenju hiršćanskih svjedoka, kao i i da se stari zakoni prevedu i ubuduće svi novi prevode u zemaljske jezike. ⁵⁰⁴² Ruski konzul Kudrjavcev primijetio je istog mjeseca, kako su Srbi u Sarajevu tokom obilježavanje sv.

⁵⁰³⁷ NN-52/XXXV, 5. 3. 1869.

⁵⁰³⁸ M. Gjurgjević, *n. d.*, 34.

⁵⁰³⁹ *Console Cesare Durio-A. S. E. il ministro degli Affari Esteri in Firenze (Governo italiano)*, Serajevo 28 maggio 1869, u: P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*, 207-208.

⁵⁰⁴⁰ »Bosna« br. 132 od 21 decembra 1868, u: H. Ćurić, *n. r.*, br. 9-10, 438.

⁵⁰⁴¹ *Console Cesare Durio-A. S. E. il ministro degli Affari Esteri in Firenze (Governo italiano)*, Serajevo 20 febbraio 1869, u: P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*, 189.

⁵⁰⁴² NP-439/III, 3. 3 1869.

Save počeli da se koriste terminima koji se ranije nisu mogli čuti: „*naše slavno otečestvo Srbija*“, kao i „*mi srpski narod*“.⁵⁰⁴³ Istog mjeseca, na Portu je u ime hercegovačkih katolika biskup Kraljević adresirao famozni Memorandum u 14. tačaka, a ticao se rješavanju agrarnih odnosa. U posljednjoj tački fra Kraljević je decidno tražio, da se ubuduće „zakoni izdaju i na hrvatskom jeziku, da (bi) zna(li) svoje dužnosti i prava“.⁵⁰⁴⁴

I dok je bosanska vlada zabranjivala uvoz novina iz svoga najbližeg susjedstva u Sarajevu je već dvije godine izlazio provincijski službeni list „Bosna“, štampan „pola na turskom, pola na srbskom jeziku“. Drugi list „Cvietnik“, takođe je bio štampan „pola na turskom, a pola na srbskom jeziku“. Cvietnik je bio izrazito režimska novina, na čijem je čelu stajao „Davičo-efendija, biogradski židov, ljubimac Osman-paše“. Srpski nacionalisti u Sarajevu vrlo dobro su znali da je u ovom listu uvodne članke na njemačkom jeziku pisao dr. Koečet, koje je, kako su tvrdili prevodio „Miloš (Mandić-B. T.) efendija, poturčeni Srbin iz Banjaluke“. Sekretar starog-novog bosanskog valije Rašid-Efendija bio je glavni cenzor lista, dok se Šaćir-aga, mladić iz Novog Pazara potpisivao kao urednik. Uredništvo „Cvietnika“ bilo je ujedno i uredništvo „Bosne“. Da je bio izrazito režimski i u neku ruku propagandni list dokaz je i to što su ga obavezno morali držati „svi činovnici i članovi medžlisa, pa i ne znali čitati“. Praktično „nametom skupili su za Cvietnik do 1200 predbrojnikah“. U Bosni je „osim konzulatah i korporacijah“ bilo „zabranjeno drugom svietu u Bosni, držati inostrane novine“. Bosanska vlada i njena razvijena špijunska organizacija, „da bi odmah i po papiru mogli vidjeti, da li tko-god čita strane listove“ štamkala je „Bosnu na crvenoj, a Cvietnik na žutoj hartiji“. Direktor „ovdješnje kamenotiskarne i urednik Cvietnika Davičo-efendija, (bio je) stalni dopisnik bečke Neue Frei Presse“. Bosanski valija ga je sa sobom doveo iz Beograda.⁵⁰⁴⁵ Glavni urednik „Sarajevskog cvijetnika“, pomenuti Mehmed Šaćir-aga Kurtćehajić, kome je najveća želja bila „da ode u Evropu“ u kojoj bi se obrazovao „kao jedan evropski mladić“⁵⁰⁴⁶ bio je u to vrijeme član Vilajetske skupštine ili Zemaljskog vijeća. On je u političkim člancima vrlo često napadao srpsku nacionalnu propagandu,

⁵⁰⁴³ И. Тепић, *н.*, *д.* 205.

⁵⁰⁴⁴ Fra L. Petrović, *n. r.*, 1938, 115.

⁵⁰⁴⁵ NN-52/XXXV, 5. 3. 1869.

⁵⁰⁴⁶ Mehmed Šaćir-aga Kurtćehajić-Rešadbegu, Sarajevo 29. Silhidžeta 1285. (30. ožujka 1869.), u: H. Kreševljaković, *Novinarstvo u Herceg-Bosni prije okupacije*, HNK „Napredak“, (1923), God. XII, Sarajevo 1922, 97.

narodnjaštvo, panslavizam otvoreno polemiku sa nekoliko srpskih listova u Austro-Ugarskoj („Zastava“, „Narodne novine“) i u Srbiji („Vidovdan“, „Srbija“, „Mlada Srbadija“).⁵⁰⁴⁷ Srpski nacionalisti u Sarajevu bili su nezadovoljni činjenicom što je „Bosna napred(ovala) u zapadnoj kulturi, to jest ima(la) novine, Cvjetnika, koji je (bio) revan učenik peštanskih i bečkih organah, te ps(ovao) i grdi(o) slavenske narode, osobito Ruse, Srbe, dapače i Čehe, koji Turskoj n(isu) mog(li) ništa nahuditi“.⁵⁰⁴⁸

Sultanu u Carigrad bila je početkom marta 1869. upućena jedna „Predstavka kršćanah bosanskoga vilajeta“, od 11. tačaka, koja je bila jedan od jasnijih znakova da je i „u Bosni počela ponešto oživljavati narodna sviest“. U njoj su „podpisani loyalni podanici“ molili sultana „kao zastupnici svih kršćanah u bosanskom vilajetu (da) prihvati sljedeće želje (njihovog) naroda: 1) da narod sam i slobodno smije birati svoje zastupnike za pokrajinski sabor; 2) da se sudske odluke, odnosno svi zvanični spisi, sastavljaju jezikom srbsko-hrvatskim, buduć da mnogo Muhamedanacah n(ije) zna(lo) turski; 3) građanski zakonik (!) neka se prevede na jezik srbsko-hrvatski; 4) cjenik neka se takodjer prevede na isti jezik; 5) da pred sudovi valja i svjedočanstvo kršćanina (kao) blagodat, koja je (bila) odavno obećana; 6) da redarstvenici nesmiju bud zašto otimati konje i kola za službu sultanu; 7) da se prirodni danci pobiru od zakonitih ustanovah, a ne samovoljno s vjekovitom vikom: *Daj, ovamo gjaure*; 8) da državni činovnici ne smiju biti zakupnici porezah; 9) da turski spahije postupaju sa narodom čovječno i da na praznicih dadu odpočivati; 10) da se kršćani mogu uzeti u občinsko redarstvo; 11) da država ima siromašnije učione podupirati novcem“.⁵⁰⁴⁹

Bosanski valija Osman-paša izašao je iz okvira svog političkog djelovanja kada je u martu 1869. otputovao u Zagreb, kako bi lično pozdravio austrougarskog cara.⁵⁰⁵⁰ Njega je austrougarski car Franz Jozef u Rijeci odlikovao ordenom Leopolda.⁵⁰⁵¹ Drugu vladavinu bosanski valija Osman-paša započeo je početkom aprila 1869. godine „progonstvom pojedinih poštenjakah koji nehtjedoše podpisati tešćurnamu (zahvalnicu) na cardu radi njegova povratka“. Bila je riječ o nekoliko poštenih bosanskih prvaka i to:

⁵⁰⁴⁷ T. Kruševac, *n. r.*, 1967, 146-147.

⁵⁰⁴⁸ NP-486/III, 29. 4. 1869.

⁵⁰⁴⁹ NN-53/XXXV, 6. 3. 1869.

⁵⁰⁵⁰ *Console Cesare Durio-A. S. E. il ministro degli Affari Esteri in Firenze (Governo italiano)*, Sarajevo 12 marzo 1869, u: P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*, 190.

⁵⁰⁵¹ *Ibidem*, Ibidem, 9 aprile 1869, u: *Isto*, 195.

Sunullahu-Effendiji, muteveliji Asim-begu, Čemerliji i nekoliko drugih, „koji se bijahu uzradovali, misleći, da je njegovoj despoticinoj upravi kraj učinjen“. Hrišćani „obojege obreda, slijedeći primjer Turakah, nehtjedoše takodjer dati svojih podpisah, pak nesmijući se Osman-paša svim pojedincem osvetiti, udari na njihove škole, u kojih se narodna svijest budi(la) i značaji za budućnost odgojava(la)“.⁵⁰⁵² I dok je ovo prijateljsko viđanje još uvijek trajalo, srpska tajna služba imala je od nekih svojih špijuna u Vojnoj granici i Hrvatskoj informacije o austrougarskom vojnom spremanju u pograničnim oblastima sa Bosnom.⁵⁰⁵³ Ristić je početkom marta 1869. imao namjeru poslati ministra finansija Mijatovića u Beč sa zadatkom da Bajstu poruči ukoliko se željeznička pruga bude gradila preko jednog dijela Bosne, da će Srbija protiv toga žestoko istupiti i to fizički spriječiti.⁵⁰⁵⁴ Prvi namjesnik Milivoje Blaznavac se i krajem marta 1869. držao svoje stare politike održavanja turskog suvereniteta i pod njim zadobijanja Bosne za Srbiju. On je od nekog bosanskog Srbina iz Sarajeva, koji ga je lično posjetio saznao, kako se „više njih spremalo podići revoluciju u Bosni“. Blaznavac ga je, obećavši mu novac i državni posao nagovorio da se vrati u Sarajevo i odvрати svoje drugove od njihovog plana.⁵⁰⁵⁵

Hrvatska nacionalistička omladina, koja je još uvijek slijedila programska načela Narodne stranke smatrala je u aprilu 1869. kako su „neprijatelji–ponajglavniji Jugoslavije i slobode (bili): Biogradski magjaroni“. Njima su pristalice srpske saradnje sa Mađarskom izgledale kao „sedmoglava aždaja (zmaj), koja (je) ima(la) glavu u Beogradu, a rep u Pešti, Zagrebu i u Zadru“. Pretpostavljajući, kako je u srpsko-mađarskim pregovaranjima Bosna igrala jednu od glavnih tema, za njih je bilo nedopustivo „da se razširi srbska granica preko Drine u Bosnu“. Za Hrvate je već tada bilo apsolutno neprihvatljivo takozvano srpsko svojatanje zemalja „preko Save, Vrbasa i Neretve“ pa sve do Boke Kotorske. Javno su isticali, kako naročito „Turske Hrvatske neće nikad pošten Hrvat hegemoniji, nadutosti, egoizmu vizantijskomu odstupiti“. Vjerovali su, ako bi u slučaju da Srbija pokuša okupirati Bosnu, da bi „hrvatski graničari (tada) smlati(li) srbsku vojsku“. Hrvati su vjerovali i u svoju brojnost, koja im je služila

⁵⁰⁵² NP-474/III, 15. 4. 1869.

⁵⁰⁵³ Б. Калај, Београд, 9. фебруар 1869, у: Б. Калај, *н. д.*, 152.

⁵⁰⁵⁴ *Исто*, 5. март 1869, у: *Исто*, 159.

⁵⁰⁵⁵ *Исто*, 29. март 1869, у: *Исто*, 167.

kao neka vrsta parametra da bi se lako mogli odbraniti od jednako brojnih Srba. Po njima, ako bi se vjera računala „za mjerilo“, odnosno „da su pravoslavni Srbi, a katolici da su Hrvati (onda su te) razmjere (izgledale): 2 milijuna 880 tisućah pravoslavnih, i 2 milijuna 670 tisućah katolikah“. Prema računici hrvatske narodnjačke omladine, sa njima izmiješanih bilo je „550-600 tisućah Hrvatah (Srbah) muhamedanske vjere“. Vjerovalo se, da bi od opredjeljenja upravo bosanskih Muslimana bio „broj glavah i fizična sila pretežnija“ u potencijalnom hrvatsko-srpskom sukobu oko Bosne. Podjela Bosne i Hercegovine izgleda da mladim Hrvatima nije bila nimalo strana. Mislili su, kako je „Trojedna kraljevina (makar samo do Vrbasa i s dielom Hercegovine) ima(la) svoj poseban teritorij hrvatski“. Pozivajući se na teoriju hrvatskog pravaša dr Ante Starčevića, u tom zapadnom dijelu Bosne do Vrbasa bilo je naseljeno najviše „Srbah-Hrvatah istočne vjere“. Smatrali su za nužno, da u slučaju ako bi došlo do mađarsko-srpskog sporazuma, da se zbog navedenih razloga Hrvatska treba „pomiriti kako tako s Magjari“ i vojno intervenisati „preko Save i Une“.⁵⁰⁵⁶ Mladi hrvatski rodoljubi prebacivali su srpskim političarima, da nisu imali nikakvo pravo svojatati one krajeve Bosne koje su po istorijskom pravu pripadali Hrvatskoj. Oni su Staru Srbiju (Sandžak-B. T.), na koju je Srbija imala pravo uporedili sa Turskom Hrvatskom, na koju je pravo imala Hrvatska. Pod Starom Srbijom podrazumijevali su oni „novopazarski, prištinski, pečki i prizrenski okrug“, a pod hrvatskim dijelom Bosne, sve do „Vrbasa i gornje Neretve“.⁵⁰⁵⁷ Trapisti, koji su se 1869. naselili kod Banjaluke, nazivali su ovaj grad „glavnim gradom turske Hrvatske („von Banjaluka, Hauptstadt von türkisch Kroatien“) na obje strane rijeke Vrbasa“, s tim da su „jednom nogom (bili) na desnoj obali („auf dem rechten Ufer“) iste rijeke ili na bosanskom tlu („auf bosnischem Boden“), a drugom na lijevoj („auf dem linken“) ili turskoj Hrvatskoj („tür. Kroatien“).⁵⁰⁵⁸ Hrvatski narodnjak don Mihovil Pavlinović je u programu „Hrvatska misao“ iz 1869. izražavao uvjerenje da će Austro-Ugarska dobiti Bosnu, čime bi se ona prisajedinila Hrvatskoj. Pavlinović je već tada bio uvjeren u postojanje razumijevanja kod bečkog dvora o važnosti Hrvatske, osim zbog njene uloge prema Istoku, već i kao činioca u konsolidovanju unutrašnje političke situacije u dvojnoj Monarhiji. Bio je ubijeđen, da će bečki dvor u bližoj perspektivi

⁵⁰⁵⁶ NP-472/III, 13. 4. 1869.

⁵⁰⁵⁷ NP-484/III, 27. 4. 1869.

⁵⁰⁵⁸ VVB-53, 2. 7. 1869.

pristati na ujedinjenje hrvatskih zemalja u jednu cjelinu, kako je rekao „sa nategnutom zemljom u Bosni“.⁵⁰⁵⁹ Don Pavlinović je zastupao stav, da svi južni Sloveni koji su živjeli na prostoru na kome se prostiralo famozno hrvatsko državno pravo treba da budu Hrvati. Ovu svoju misao vrlo spretno nazvao je „Hrvatsk(om) jedinstveno-cjelokupn(om) u narodu“.⁵⁰⁶⁰ Zanimljivim se čini i tadašnji Pavlinovićev rezon, da bi u slučaju opasnosti da „Turska Hrvatska“ dođe pod Mađare ili Austrijance, za Hrvate bilo bolje da ovu oblast okupira njima manje opasna Srbija. Bosnu od Drine do Vrbasa, koju je Pavlinović krstio „starom Bosnom“ po njemu je bila nesumnjiva srpska nacionalno-politička interesna sfera.⁵⁰⁶¹ Za ovu svoju politiku on je morao tražiti podršku među katolicima u Bosni i Hercegovini, ali nije sasvim sigurno da ju je i zadobio. Don Pavlinović se ljeta 1869. nalazio sa „ercegovskim fratrima u Mostaru, koji su mu rekli da (su) iza interconfesionalnih zakonah vol(jeli) pod Turkom, u kojoj (su) uživa(li) t(ad) podpunu slobodu, i veliki upliv, nego pod Austriom, i da (su) mrz(ili) više na licemjersku politiku Beča, nego na nasilje Talijansko!“⁵⁰⁶² Srpski i hrvatski agent Orešković je već sredinom jula 1869. imao pouzdana saznanja, da su i u Beču bili izraženi planovi za okupaciju Bosne.⁵⁰⁶³

Ideju o podizanju Bogoslovije u Banjaluci začeo je beogradski mitropolit Mihailo i to zato što je Bosanska Krajina, u kojoj je bila najveća koncentracija pravoslavnog stanovništva u Bosni bila vrlo često na udaru katoličke vjerske propagande.⁵⁰⁶⁴ Prema svjedočenju prvog učitelja Bogoslovije Vase Pelagića zamisao srpskih političara bio je, da banjalučka Bogoslovija postane „pravoslavni zid protiv fanatičnog papizma i drugim zapadnim podlim mislima“, ali i institucija koja je „slovenstvu trebala otvoriti put na Jadran“.⁵⁰⁶⁵ Banjalučka bogoslovija, koja je uistinu predstavljala „jedini zavod, iz kojega

⁵⁰⁵⁹ N. Stančić, *n. r.*, 1972-73, 175.

⁵⁰⁶⁰ N. Stančić, *Program Mihovila Pavlinovića iz godine 1869*, HZ, god. XXIII-XXIV, Zagreb 1970-71, 132.

⁵⁰⁶¹ *Isto*, 134.

⁵⁰⁶² K. Vojnović-M. Mrazoviću, U Splijetu, 28. kolovoza 1869, u: P. Korunić, *Prilog poznavanju političkog programa Narodne stranke u Dalmaciji 1869-1870. godine*, HZ, God. XL (1), Zagreb 1987, 251.

⁵⁰⁶³ Б. Калај, Београд, 27. јули 1869, у: Б. Калај, *н. д.*, 204.

⁵⁰⁶⁴ К. Ковачевић, *Српска бањалучка богословија 1866-1875*, Босанска вила, бр. 8, 9, 11, год. XXIV, Сарајево 1909, 122-123.

⁵⁰⁶⁵ М. Екмечић, *Историјски значај народних устанака у Великој источној кризи од 1875. до 1878.*, у Научни скуп: „Србија у завршној фази Велике источне кризе (1877-1878)“, Зборник радова, књ. 2, Београд 1980, 483.

su bosanski Srbi mogli crpsti više nauke“⁵⁰⁶⁶ dobijala je tajnim kanalima od srpske vlade pomoć od 620 cesarskih dukata svake godine.⁵⁰⁶⁷ Najopasnijim katoličkim prozelitima pop Pelagić je smatrao tek naseljenu cistercističku koloniju trapista u Delibašinom selu kod Banjaluke, smatrajući da su njeni monasi odmah po svome doseljenju pokazali da će u budućnosti djelovati isključivo „na štetu pravoslavlja i srpstva“.⁵⁰⁶⁸ Pelagić je trapiste nazvao „zakletim neprijateljima srpstva i pravoslavlja“, iako mu je kao obrazovanom popu trebalo biti poznato da je ovom veoma strogom katoličkom redu zabranjeno bavljenje bilo kakvom politikom.⁵⁰⁶⁹ Dvadeset godina kasnije, prema tvrdnji jednog od rukovodioca srpske agitacione politike u Bosni nekog Miloša Milojevića, osnovni Pelagićev zadatak u Banjaluci bio je suzbijanje „katoličke propagande štrosmajerske“.⁵⁰⁷⁰ Za ruskog konzula, koji je permanentno podgrijavao teoriju o ugroženom pravoslavlju u Bosni, dolazak trapista u okolinu „Banjaluke, centar pravoslavnog stanovništva“ („от г. Банялуки, центра православного жительство“) predstavljao je pravu pošast. Po njegovom mišljenju, desetorica monaha trapističkog reda koji su u banjalučkoj okolini posredstvom austrougarskog vicekonzula „kupili veliko zemljište“ („куплен большой участок земли“) bili su ozbiljna „prijetnja pravoslavnoj crkvi i njenom stadi“ („угрожают православной церкви и ее пастве“).⁵⁰⁷¹ Osim bosanskim Srbima i Rusima, nacionalna propaganda biskupa Štrosmajera se tada nije dopadala ni bečkoj vladi, koja se nimalo nije libila, da preko svog konzula u Sarajevu Zoretića upozori bosanskog valiju Osman-pašu na nekog Štrosmajerovog špijuna u Bosni. Taj agent pod imenom ili pseudonimom Rigondo je, prema saznanjima bečke vlade otvoreno radio protiv interesa Austro-Ugarske.⁵⁰⁷²

Konzervativnoj srpskoj vladi i Iliji Garašaninu nije nimalo smetalo da na čelo Bogoslovije postavi Pelagića, koji se tokom studiranja u Moskvi priključio

⁵⁰⁶⁶ NN-68/XXXV, 24. 3. 1869.

⁵⁰⁶⁷ В. Војводић, *Школовање националних радника за рад ван Србије 1873-1877*, 128.

⁵⁰⁶⁸ Архимандрит В. Пелагић-митрополиту Михаилу, Сарајево, 1869 године 6 јулија, у: Д. Странџаковић, *Васа Пелагић и митрополит Михаило (преписка и документи)*, Живот, св. 19, год. III, књ. IV, Сарајево, априла 1954, 269.

⁵⁰⁶⁹ R. Zaplata, *Trapisti u Bosni za turske vlade (1869-1878)*, Croatia Sacra, br. 3, Zagreb 1933, 220.

⁵⁰⁷⁰ Ђ. Микић, *Акције Васа Пелагића и босанскохерцеговачких избјеглица против аустроугарске окупације 1878-1895*, ЗИ БиХ, бр. 3, Београд 2002, 209.

⁵⁰⁷¹ Н. Кудрявцев-П. Н. Стремouxову, Сарајево 5 (17) августа 1869 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875*, 192.

⁵⁰⁷² Б. Калај, Београд, 30. мај 1869, у: Б. Калај, *н. д.*, 183.

Slavenofilskom odboru i prihvatio revolucionarne ideje. Njemu je za obavljanje agitatorskih i špijunskih poslova u korist srpske vlade u Banjaluci šifre predao bezbjednjak Atanasije Nikolić. Ispočetka, neki popovi, učitelji i trgovci bili su protiv obrazovanja ove Bogoslovije. Protiv Pelagićevog rada, od trgovaca su prvi istupali Jovo Pišteljić i Tomo Radulović, koji su govorili, da bi ta Bogoslovija mogla „zapaliti (pobuniti) Banjaluku“.⁵⁰⁷³ Izuzimajući Knežića i Đorđa Delića, mladi srpski nacionalisti smatrali su sve banjalučke trgovce, a pogotovo popa Jungića kreaturama Rašid-Efendije.⁵⁰⁷⁴ Tako su njihove bespoštedne optužbe najviše trpili „izdajice srpske narodnosti („српске народности“) proto Trifun Jungić i Tomo Radulović“ ili još gore „dva Turčina, pod srpskim imenom („српским именом“) banjalučki proto Trifun Jungić i Toma Radulović najamnik karijski“.⁵⁰⁷⁵ Pelagić se, istina, zamjerio ovim starim srpskim konzervativcima. On je još tada bio zadojeni srpski nacionalista, kome je bilo „nesnosno (što su) srpski bogataši i mlogi drugi kojima je sudba narodna (bila) povjerena“ bili hladnokrvni prema narodu i što „još nemarnije na uskrснуće premilog no užasno raskomadanog i podjarmljenog srpstva znatne žrtve n(isu) čin(ili)“.⁵⁰⁷⁶ Više od svih protiv Banjalučke bogoslovije radio je austrougarski konzul Dragančić, koji je turskim vlastima poručivao, kako su Pelagićevi bogoslovi bili „više soldati za rat nego đaci“.⁵⁰⁷⁷ Od početka njenog rada, učenici Bogoslovije bili su iz raznih krajeva Bosne, ali najviše iz banjalučkog i bihaćkog sandžaka. Udžbenici za školu dolazili su besplatno iz Srbije i ispočetka bosanska vlada nije pretjerano vodila računa iz kakvih će se knjiga učiti. Prema svjedočenju jednog od učenika Bogoslovije iz toga vremena, profesori su bez zabrane mogli učenicima predavati „što god (su) h(tjeli) i kako god (su) h(tjeli)“. Škola je u svakom pogledu slobodno radila i bila izolovana od svih spoljašnih neprilika. Takođe, sloboda je bila zagarantovana svakom učeniku, kako kaže isti izvor, „kao u kakvoj sasvim nezavisnoj državici“.⁵⁰⁷⁸ Profesori su bili većinom iz Srbije i Austro-Ugarske i važili su za srpske patriote, što je u to vrijeme bilo važnije od toga, što mnogi od njih i nisu imali veće obrazovanje od diplome beogradske bogoslovske škole. Glavni

⁵⁰⁷³ J. Скерлић, *н. р.*, бр. 1, 46-47.

⁵⁰⁷⁴ 3-59/IV, 18. 5. 1869.

⁵⁰⁷⁵ 3-63/IV, 27. 5. 1869.

⁵⁰⁷⁶ М. Екмеčić, *н. д.*, 54-55.

⁵⁰⁷⁷ J. Скерлић, *н. р.*, бр. 2, 75-76.

⁵⁰⁷⁸ К. Ковачевић, *н. р.*, 1909, 140.

pedagoški zadatak ovih profesora bio je, da u učenicima (pro)bude „ideju patrijotizma, domoljublja i rodoljublja“. Oni su, predavajući im istoriju srpskog naroda naglašavali naročit značaj istorijskih ličnosti. Ističući ih kao uzore, učenicima je kao nesumnjiva politička poruka bilo sugerisano da se i oni u budućnosti „za vjeru pravoslavnu i narodnost srpsku treba(ju) neustrašivo žrtvovati“. To se posebno odnosilo na predavanja o Kosovu, kosovskoj pogibiji i o izdaji Vuka Brankovića. Zbog toga je i prvi učitelj Bogoslovije od učenika zaradio nadimak „drugi sv. Savo“. Ovo njegovo učenje su bogoslovi, a kasnije popovi i učitelji prenosili po cijeloj Bosni u mjesta i sela u kojima su postojale crkve i škole.⁵⁰⁷⁹ Pelagiću je na njegov zahtjev, a u „u ime srbstva“ prve knjige za Bogosloviju poslala „Matica srpska“, kojoj se on zahvaljivao „za unapređenje srbstva i širenja narodne svijesti“ među „ugnjeteni(m) srbsko-bosanski(m) narod(om)“.⁵⁰⁸⁰ Osim za Bogosloviju, knjige su bile namijenjene i „Srpskoj čitaonici“, koju je u Banjaluci takođe pokrenuo Pelagić.⁵⁰⁸¹ Pokretanje Bogoslovije u Banjaluci bilo je za pravoslavne u Bosni od velikog značaja, jer je njihovo sveštenstvo bilo potpuno neobrazovano. Pelagićev prvi utisak nakon dolaska u Bosansku Krajinu, radi dogovaranja sa crkvenom opštinom oko podizanja Bogoslovije bio je, da je „sve krajiško sveštenstvo (bilo) do nevjerovatnosti prosto i glupo“.⁵⁰⁸² U cijeloj Bosni i Hercegovini je te 1869. bilo samo 30 školski obrazovanih popova: dva mitropolita, tri arhimandrita i 25 parohijskih popova i monaha.⁵⁰⁸³ U banjalučkoj Bogosloviji, osim Tatomira Milovuka, svi profesori (Petar Mitrović, Dimitrije Ristić, Đorđe Lazarević, Stevo Vuletić, Sreten Todorović, A. Radulović, Joco Kostić, A. Vasiljević, Đorđe Radulović, Simo Popović, Aron Tapavica i Jovan Zečević)⁵⁰⁸⁴ bili su svjetovna lica. Praksa, koja je bila uvedena od prve godine rada Bogoslovije bila je, da se na sv. Savu održavaju zabave i sijela, koja je priređivala banjalučka crkveno-školska opština. Bilo je slučajeva, da je ponekad na ispите učenika dolazio i banjalučki mutesarif i tom prilikom bakšišom darivao najbolje učenike.⁵⁰⁸⁵ Bogoslovija je od početka svog rada na vrlo ilustrativan način pokazivala srpsko

⁵⁰⁷⁹ Исто, 155-156.

⁵⁰⁸⁰ Р. Бесаровић, *н. д.*, 1951, 32-33.

⁵⁰⁸¹ Р. Бесаровић, *О првом периоду дјеловања Васе Пелагића у Босни*, ГИД БиХ, година II, Сарајево 1950, 196.

⁵⁰⁸² Исто, 192.

⁵⁰⁸³ М. Екмечић, *Српско питање у Источној кризи 1875-1878*, 68-69.

⁵⁰⁸⁴ Ј. Ф. Иванишевић, *н. р.*, новембар-децембар 1909, 831.

⁵⁰⁸⁵ К. Ковачевић, *н. р.*, 1909, 171-172.

nacionalno opredjeljenje. Pečat banjalučke Bogoslovije iz 1866. sadržavao je sliku sv. Save i sv. Simeuna između kojih je stajala crkva u njihovim rukama, dok je ispod slike bio apliciran srpski grb sa ocilima.⁵⁰⁸⁶ Pelagić je nešto kasnije zadobio povjerenje banjalučke opštine, koja je od Carigradske patrijaršije zatražila njegovo imenovanje za vladiku. Dalja procedura oko njegovog imenovanja omela je jedna tuča između njegovih bogoslova i banjalučke policije usljed čega se povela sudska parnica između Pelagića i banjalučkih vlasti. Navodno, njegov govor kojim je branio svoje đake podržali su banjalučki muslimanski prvaci Ali-aga Bojić i Jusuf-beg Šibić. Bosanski valija je na sudu upozorio na Pelagićevo ponašanje, zaprijetivši mu da, kao je rekao „od Bosne ne može praviti Ameriku“ i poslao ga na suđenje u Sarajevo. Članovi banjalučke opštine Risto Spajić i Spasoje Babić nudili su Pelagiću 300 dukata, kako bi podmitio bosanskog valiju, ali je on to odbio uz komentar, kako „sinovi Bosne i Srpstva“ treba da nastave njegov posao. Pelagićevo zatvaranje izazvalo je reakciju kod velikog broja ljudi u Bosanskoj Krajini, koji su prema riječima J. Skerlića bili pod Pelagićevom „umnom i moralnom revolucijom“. Reakcija naroda je bila takva, da su svi oni koji su važili za Pelagićeve neprijatelje bili istjerani iz škola i crkava. Nakon Pelagićevog hapšenja građani su popa Trifunovića istjerali iz crkve.⁵⁰⁸⁷ „Osman-pašina vlada“ koja je Pelagića (ne)osnovano sumnjičila, da je „dopis(iva) nekim srbskim novinam(a)“⁵⁰⁸⁸ konačno se obračunala sa Banjalučkom pravoslavnom bogoslovijom. Ona je protjerala neke učitelje, neke je pozatvarala „s mnogobrojnim djaci(ma), koji su po narodnom običaju prijateljskoj kući u večer na sielo pošli“.⁵⁰⁸⁹ Pelagić je u Sarajevu proveo osam mjeseci, jer se bosanski valija Osman-paša plašio da bi Pelagićevo vraćanje u banjalučki zatvor dodatno podgrijalo strasti i izazvalo bunu. Koordinisanom akcijom sarajevske opštine i sarajevskog vladike Pelagić je prebačen u kućni pritvor u sarajevski vladičanski dom. On nije mirovao ni tada. Dok je boravio u pritvoru srpskoj sarajevskoj opštini predložio je osnivanje jedne veće narodne škole-liceuma za izučavanje svih nauka. On je naglasio važnost i osnivanje čitaonice, a svojom kritikom udario je na sarajevsku osnovnu školu i to zato što nije bila uređena prema narodnim potrebama i zahtjevima napredne pedagogije. Iako se za

⁵⁰⁸⁶ Исто, 173.

⁵⁰⁸⁷ J. Скерлић, *н. р.*, бр. 2, 76-77.

⁵⁰⁸⁸ NN-68/XXXV, 24. 3. 1869.

⁵⁰⁸⁹ NP-474/III, 15. 4. 1869.

Pelagićevo oslobađanje naročito zauzimaо rusofil sarajevski učitelj pop Savo Kosanović, ipak se за njega nije založio ruski konzul ističуći, да bi on за своје понашање био затворен u било којој другој земљи.⁵⁰⁹⁰ Bosanski valija Osman-paša започео је са разоткривањем „političke djelatnosti“, која је išla за tim, да се „bosanski hrišćani približe Srbiji“, zbog čega је био okrivljen Vaso Pelagić i još oko osamdeset hrišćana, pisao је on.⁵⁰⁹¹ Po Pelagićevom savremeniku i činovniku bosansko-muslimanskih vlasti M. Đurđeviću, ovaj је био uhapšen jer је vlastima najviše smetao osim kao „veliki anarhista“ još i kao „buntovnik по svojim djelima, brošurama i poslanicama“.⁵⁰⁹² Pelagićevo hapšenje desilo се u maju 1869. i то под direktnim patronatom vladike Dionisija. U Banjuluku su 17. maja, на veliko iznenađenje srpsko-pravoslavne opštine u pratnji dvojice turskih zaptija došle dvije grčko-fanariotske vladike, „naime turkofili Dyonisij, biskup Sarajevski i Prokop“, vladika mostarski. Oni su znali, „da će arhimandrita Pelagića, svećenika učena i u narodu obljubljena, poslije uzkrсне crkvene svečanosti, naći u njegovom stanu, koji је (bio) tik crkve“. Našavši ga oni su mu pročitali Osman-pašino naređenje, te ga zatim zavezanog odveli „kroz javne ulice u Sarajevo“ gdje su ga bacili u tamnicu. U tamnici се prema Pelagiću postupalo „vrlo nečovječno, i okrutno“. Jedina hrana bili su mu „kruh i luk crljenac, a postelja tvrda zemlja под vedrim nebom“. Dvojica vladika tražila su od bosanskog valije pohvalu i nagradu, ali ih је ovaj prevario. U Sarajevu је hapšenje i bacanje u tamnicu Pelagića izazvalo nevjericu.⁵⁰⁹³ Pelagić је kasnije protjeran u Malu Aziju iz koje је pobjegao u Rusiju u kojoj се upoznao са spisima ruskih narodnih revolucionara čije је ideje usvojio. On је već u Rusiji temeljno promijenio svoj stav о politici, društvu i u pogledu prema državi. Pelagić је prema riječima V. Čubrilovića tada od: „nacionalnog bundžije izrastao u čistog socijalnog utopistu“.⁵⁰⁹⁴ Ruski istoričar i savremenik događaja N. Popov је за Pelagićevu tragediju (in)direktno sumnjičio sarajevskog vladiku Dionisija, koji се по njemu „gadio на sve parohijske porove i narodne učitelje u Bosni“ („омерзение ковсякому приходскому священнику и народному учителю въ Босні“) koji су завршили banjalučku

⁵⁰⁹⁰ J. Скерлић, *н. р.*, бр. 2, 78-79.

⁵⁰⁹¹ А. Кудрявцев-Н. П. Игнатьеву, Сараево 9/21 мая 1869 года, у: В. Г. Карасев-В. Н. Кондратьева, *Васа Пелагић и Бањякукская православная семинария*, GADAR ВиН, год. VI-кнј. VI, Сарајево 1966, 363.

⁵⁰⁹² М. Gjurgjević, *н. д.*, 60.

⁵⁰⁹³ NN-127/XXXV, 7. 6. 1869.

⁵⁰⁹⁴ Б. Чубриловић, *Васо Пелагић*, Развитак, бр. 3, год. III, Бањалука 1936, 69-70.

Bogosloviju.⁵⁰⁹⁵ Naprotiv, kako je napomenuto, bosanski vladika Dionisije iako je bio „poznati ortak zloćah Osman-pašinih, nemogući odoljeti ogorčenju naroda, uzeo (je) Pelagića iz apsa turskoga i zatvorio ga u aps metropolije“. Tačno je, da je vladika Dionisije bio neprijateljski raspoložen prema mladim srpskim nacionalistima u Sarajevu („patriotična lica u Sarajevu“) među svojim vjernicima. On se „srdio na rodoljube sve radi dopisih proti njegovu postupanju u raznih novinah, te se je zakleo, da će sve vikove (rodoljube) iz Bosne iztjerati“.⁵⁰⁹⁶ Dionisije je kod bosanskih vlasti optužio Pelagića da je bio ruski i srpski špijun. Ali, nevezano za ova sumnjičenja, ptužnica je bosanskim vlastima izgledala uvjerljivo, tim prije jer se u Pelagićevoj bogosloviji pored drugih predmeta učila istorija srpskog naroda i srpska gramatika. Bogoslovija je osim Srba imala namjeru da primi i druge Slovene, naročito one sa „više narodnog patriotizma“.⁵⁰⁹⁷ Dosta je tačna ocjena italijanskog konzula Durija, koji je za Pelagića tvrdio da se u to vrijeme ponašao vrlo naivno, zbog čega je uostalom zapao u „prvu policijsku zamku koja mu je bila podmetnuta“.⁵⁰⁹⁸ O čitavom sudskom procesu bila je informisana i onovremena čitalačka javnost i to preko stranica „Sarajevskog cvjetnika“. U jednom od izvještaja sa suđenja, urednik ovog lista Mehmed Šakir Kurtćehajić zabilježio je, kako je bio pozvan u medžlis na Pelagićev proces „radi tumačenja srbskoga jezika“.⁵⁰⁹⁹ Očito, Pelagić još uvijek nije dijelio mišljenje onovremenih srpskih socijaldemokrata, koji su bili izraziti protivnici romantičarskih ideja stvaranja „Velike Srbije“. Za Svetozara Markovića je „Velika Srbija“ bila „moguće zlo za srpski narod“, tim prije, kako je govorio, što je bilo malo vjerovatno „da bi se nakon oslobođenja bosanska raja složila da dođe pod srpske pandure, kapetane i ostale gospodare“. Socijalisti su „Veliku Srbiju“ vidjeli samo kao „zamjenu sultanove vlasti obrenovićeveskom“.⁵¹⁰⁰ Osvajanjem Bosne i Hercegovine se prema Markoviću ne bi ništa postiglo „osim umnožen broj podanika jednom srpskom vladaru“. Po njemu i srpskim socijaldemokratima za taj „dobitak“, kako je nazvao Bosnu

⁵⁰⁹⁵ Н. Попов, *н. д.*, 1873, 10.

⁵⁰⁹⁶ NP-474/III, 15. 4. 1869.

⁵⁰⁹⁷ Ђ. Лазаревић, *Опис Босанско-бањалучке Богословије и знатнија основна школа у Босанској крајини, у Београду 14 Августа 1870. год.*, у: В. Г. Карасев-В. Н. Кондратјева, *н. р.*, 367-368.

⁵⁰⁹⁸ *Console Cesare Durio-A. S. E. il ministro degli Affari Esteri in Firenze (Governo italiano)*, Sarajevo 22 aprile 1869, у: P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izvjestaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*, 200-201.

⁵⁰⁹⁹ T. Kruševac, *н. р.*, 1967, 147.

⁵¹⁰⁰ D. Nikić, *Bosna u političkim planovima Srbije s kraja XIX i na početku XX veka*, Beograd 1987. (doktorska disertacija, rukopis), 119-120.

„ne bi zaista vredno bilo trošiti ni kapi krvi“.⁵¹⁰¹ Marković je bio mišljenja da se srpski narod tokom posljednjih vijekova raseljavao i pomiješao sa drugim narodima, pogotovo u Bosni zbog čega nije bilo povoljnih uslova za stvaranje centralističke „Velike Srbije“.⁵¹⁰² Srpska vlada radila je na suzbijanju socijalizma među bosanskim Srbima preko ultrakonzervativaca, popova, Nićifora Dučića i Ignjata Vasića, koji su za taj posao u Bosni pridobili Jovana R. Džinića iz Tuzle. Ovaj je u tom smislu za ovu dvojicu radio pod pseudonimom „Rade Rodić“.⁵¹⁰³

Prema ličnom naređenju Topal Osman-paše vladika Dionisije je 6. aprila 1869. naložio „da ljudi kršćani idu u Medresu podpisivati zahvalnicu velikomu padiši, što se smilovao vjernomu svomu narodu i ostavio u Sarajevu otca bosanskoga, čestitoga Osmanpašu“. Dionisije je naredio sarajevskom popu Vasi (Bakonjić?-B. T.) da „po crkvi sazove trgovce, da idu u medresu“. Ovaj pop je dijeleći „presvetu pričest govor(io) ljudem, da im (je) valja(lo) poći u begovu džamiju. Ljudi (su) se uprepasti(li), da kršćanski sveštenik pod božjom službom odašilje kršćane u djamije“.⁵¹⁰⁴ U okviru nastojanja Osman-paše, da u što većem stepenu upućuje bosanske Muslimane i bosanske Srbe jedne na druge i to najviše one u gradovima, poslužio je i jedan fiktivni dijalog objavljen u aprila 1869. u „Sarajevskom cvjetniku“. Tu je u razgovoru nekog „Muslimana i Hristijanina“ o savremenim događajima hrišćanin svom sagovorniku prebacivao da se narod u Bosni međusobno slabo družio.⁵¹⁰⁵

Osman-paša je posebno vodio računa o tome da uvijek ima pretežnu podršku bosanskih Muslimana. On je, iako je bio neskriveni „muslimanski ateist“ u želji, „da obsieni zasliepljene bosanske musulmane, dovodi(o) u konak svaki dan hodže, da mu čitaju koran i šeriat (sveto pismo musulmansko)“. Sa ciljem da poveća postotak Muslimana i Jevreja u Bosni, Osman-paša je 2. aprila 1869. održao Vieće (medžlis), na kome je postavio pitanje: „presel(jenja) i smje(štanja) u Bosnu 50.000 čerkezih i evrejskih obiteljih“. Niko od članova medžlisa, osim Đorđa Besare nije reagovao. Besara je upozorio Osman-pašu na to, da je Bosna siromašna i da im kao takva neće moći

⁵¹⁰¹ *Isto*, 172.

⁵¹⁰² В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1982, 230.

⁵¹⁰³ В. Војводић, *Тајни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868-1872)*, 82-83.

⁵¹⁰⁴ NP-486/III, 29. 4. 1869.

⁵¹⁰⁵ М. Мемија, *Štampa i pretpreporodni period bosansko-muslimanske književnosti*, Anali Gazi Husrevbegove biblioteke, knj. XIX-XX, Sarajevo 2001, 216.

udovoljiti, „ni(ti) dati šta im treba“. Ovaj plan o naseljavanju Čerkeza u Bosnu bio je davno urađen i to uz podršku najviše zapadne diplomatije, „naročito francèzk(e) i englèzk(e), (koje su bile naročito) pripravn(e) podupirati Tursku u izvedenju toga plana“.⁵¹⁰⁶

U Beču se već krajem aprila 1869. pronio glas „da će se ne samo dokinuti Krajina (Vojna-B. T.), nego će se dokinuti uz bengalsku vatru“ najvjerojatnije „osvojenjem Bosne i Hercegovine“. Hrvatski političar Kušević je i sam u hrvatskom Saboru upozoravao hrvatske narodnjake oko priključenja Vojne Krajine Hrvatskoj. Tražio je od njih da se strpe i to sve, „dok Krajina ispuni svoju zadaću, dok osvoji Bosnu i Hercegovinu“. Vojna Krajina trebala joj je tada „preda(ti) svoju dužnost i svoje oružje“, kako bi postala „Bosna i Hercegovina glasovitom onom kasarnom, koja (je) do nevolje mo(gla) obuhvatiti i stotinu hiljadah gotove vojske, a Krajina mo(gla) se onda ujediniti s materom zemljom“. Čak su i viši krugovi u Beču pripremali „pozvati vojničku Krajinu u križarski boj za Bosnu i Hercegovinu“. Njih je trenutno u pogledu „osvojenja Bosne i Hercegovine“ kočilo navodno prijateljstvo konzula Benjamina Kalaja i srpskog Namjesništva. Osim toga, hrvatski narodnjaci su smatrali, da i ako bi se „pregorilo ovo prijateljstvo“, da bi se trebalo usprotiviti „osvojenje Bosne i Hercegovine turkofilskoj politici austrijsko-ugarskoj“.⁵¹⁰⁷ Bilo je sasvim jasno da je austrougarska politika odavno u obzir uzimala činjenicu, da su bosanski Srbi bili najdirektnija smetnja za proširenje njene vlasti i na Bosnu i Hercegovinu. Ima dosta istine u konstataciji ruskog konzula Kudrjavceva od sredine aprila 1869. kako je austrougarska politika nanosila „mnogo bijede“ njihovim „jednovjercima u Bosni“. Na terenu je već bila započela austrougarska politička kampanja sprečavanja približavanja katolika i pravoslavnih. Prema ocjeni pomenutog ruskog konzula naročito se „približavanja pravoslavnih i katolika“ plašio austrougarski vicekonzul u Banjaluci Dragančić. To približavanje, kako je Dragančić objašnjavao bosanskim vlastima bila bi „najveća pogibelj“, jednako za Austro-Ugarsku, kao i za Tursku.⁵¹⁰⁸ Novi austrougarski konzul u Sarajevu, Zoretić, inače etnički Hrvat, nije krio svoje čuđenje zbog uočenih simpatija kod nekih bosanskih katolika prema

⁵¹⁰⁶ NP-474/III, 15. 4. 1869.

⁵¹⁰⁷ NP-485/III, 28. 4. 1869.

⁵¹⁰⁸ А. Кудрявцев-Н. П. Игнатьеву, Сараево 3/4 апреля 1869 года, у: В. Г. Карасев-В. Н. Кондратьева, н. р., 359-360.

Srbiji. On je po svom dolasku u Sarajevo odmah primijetio da je sarajevski župnik fra Grgo Martić bio najobrazovaniji franjevac u Bosni i što je još važnije, za razliku od većine drugih bio je „politički rezervisan“ („reservirt und politisch geworden“).⁵¹⁰⁹ Martićev savremenik M. Đurđević svjedoči kako se fra Martić nije plašio bosanskog valije Osman-paše, jer je, kako je naveo „na leđima imao sve konzule“. Fra Martić je uspio da katoličku crkvu u Sarajevu uredi po vlastitoj volji i da ima stan okrenut prema sokaku takozvanog „latinskog dijela grada“, i da na njegovom uglu na zidu istakne tri grba: austrougarski, italijanski i francuski i to kao „znak da su ove vlasti pokroviteljice katolika na istoku“.⁵¹¹⁰ Osim bosanskih, sve više svoja prava zahtijevali su i „hercegovački katolici“ („католики Герцеговины“), koje su pored austrougarskih diplomatskih predstavnika u Sarajevu i na Porti pomagali i ruski konzuli. Jedna grupa hercegovačkih katoličkih kneževa (Nikola Pandelija, Vidak Ivanković, Matiša Stoić, Ivan Pehar i Marian Gako) podnijela je 28. februara 1869. jednu „Peticiju hercegovačkih katoličkih starješina“ („Петиция герцеговинских старейшин-католиков“) od osam tačaka o nezakonitoj naplati poreza konzulu Parionovu, koju je ovaj trebao adresirati na sultana Abdul-Aziza.⁵¹¹¹ Ipak, isti konzul nije mogao da odoli da većinu hercegovačkih katolika i fratara nazove „fanatičnim i odanim privrženicima Austrije“ („известно своим фанатизмом и преданостью Австрии“).⁵¹¹² Vrlo rijetki među bosanskim fratrima su održavali kontakte sa Srbijom. Kuriozitet je bio slučaj fratara iz Novog Šehera, kojima je još početkom 1869. novčanu pomoć od „100 dukata cesarskih“ slao beogradski mitropolit Mihailo.⁵¹¹³ Ove kontakte ometao je srpski ultrakonzervativac pop Dučić, koji je tada potpuno dezavuisao političke veze fratara iz kreševskog samostana sa beogradskim vlastima. Optužio ih je kod Jovana Ristića, mada za to nije imao nikakve dokaze, da ih je materijalno pomagala bečka vlada. Zbog kvarenja odnosa sa kreševskim fratrima, u svađu sa popom Dučićem otvoreno je tokom te i naredne godine ušao Bogoljub

⁵¹⁰⁹ *Consul Soretić-Graf Beust*, Sarajevo am 17. Juli 1869, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 338.

⁵¹¹⁰ M. Gjurgjević, *n. d.*, 34-35.

⁵¹¹¹ *Петиция герцеговинских старейшин-католиков к султану Абдул-Азизу с жалобами на несправедливое взимание налогов и податей и распределение перевозной и конской повинностей*, [Мостар] 16 февраля 1869 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875*, 162-163.

⁵¹¹² *Н. А. Иларионов-Н. П. Игнатъеву*, Мостар 3 марта 1869 г., в: *Также*, 168.

⁵¹¹³ В. Војводић, *Тајни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868-1872)*, 99.

Petranović, veliki pobornik saradnje Srba i katolika. Petranović je, po svemu sudeći, potpuno izgubio povjerenje provincijala fra Gujića, a koji je sve do tada držao liniju dobrih odnosa sa vladom u Beogradu.⁵¹¹⁴

Biskup fra Vuičić je svojom Okružnicom od 6. maja 1869. objavio odluke pape Pia IX o sazivanju Vatikanskog koncila u kojoj je dosta otvorenije nego ranije istakao veličnu i značaj pape. Bosanski biskup je Okružnicom bosanskim katolicima poručio, da nakon svakog pozdrava „Gospodina“ (Isus Hrist-B. T.) i poslije svakog „Slava Ocu“ moraju dodatno izgovora(ti): „*Da crkvu svetu tvoju vladat i saranit dostojiš se. Tebe molimo usliši nas*“.⁵¹¹⁵ Ova politička i vjerska konsolidacija katolika nailazila je najviše na negodovanje i otpor kod pravoslavnih Srba. Srpski agent u Hercegovini pop Nićifor Dučić prema katolicima je oduvijek gajio nepovjerenje. On je u jednom svom izvještaju srpskoj vladi iz kraja maja 1869. naveo, kako su „pravoslavni, Turci i Latini svi se za jedan štap uvatili bili“, ali da pravoslavni „osobito što se se ti(calo) Latina nikakvo povjerenje nijes(u) mogli imati u njima“.⁵¹¹⁶

„Medju Srbi(ma), pače i medju istimi Turci(ma)“ zavladała je tada i „velika ogorčenost“ na bosanskog valiju. Ta ogorčenost postojala je „još većom usljed okrutnosti, (sa) kojom (je) bosanski valija Osman-paša i (u) Hercegovini ućer(ivalo) porez, koji (su) prije zakonita vremena pobir(ali) vojnici“. Ovim Osman-pašinim nezakonitostima u Hercegovini se „oprieše Srbi i Turci, te poslaše u Sarajevo deputaciju iz stotine odličnijih Srbah i Turakah“. Ovi su tražili audijenciju kod Osman-paše, moleći ga „da obustavi zapovied“. Međutim, umjesto postizanja pravde hercegovačka srpsko-muslimanska delegacija je bila zatvorena. Ova vijest izazvala je niz burnih reakcija po Hercegovini u kojima su „u prvoj vatri Srbi i Turci (ubili) više redarstvenikah“. Izgledalo je, da je stanje u Hercegovini išlo u pravcu jedne „obće revolucije, premda je Osman-paša (bio) pozvan u Carigrad i premda je (u)mjesto njega (bio) imenovan drugi paša“.⁵¹¹⁷

Visoka Porta smijenila je 19. maja 1869. godine Osman-pašu i za bosanskog valiju imenovala Safvet-pašu (19. 5. 1869-27. 4. 1871), dotadašnjeg nadzornika vojnih

⁵¹¹⁴ Исто, 100-101.

⁵¹¹⁵ Fra B. M. Vrdoljak, *Apostolski vikarijat u Bosni 1735-1881*, 78.

⁵¹¹⁶ Јозеф Антуновић (Нићифор Дучић)-Јовану Ристићу, У Мостару, 18. Маја 1869 год., у: В. Војводић, *Три Гарашиновића повереника за политички рад у Херцеговини*, 254-255.

⁵¹¹⁷ NN-127/XXXV, 7. 6. 1869.

škola.⁵¹¹⁸ U Sarajevo je sredinom juna 1869. stigla vijest kako je „Neki Nafi Effendija iz Bagdada“ trebao da dođe „za centralnoga mutesarifa, dakle (u)mjesto Rašid-Effendije“. Ova vijest je prema saznanjima srpske nacionalističke omladine najviše uplašila vladiku Bugarina Dionisija, jednog „od glavnih prijateljah Osmanovih“.⁵¹¹⁹ Za vladiku Dionisija je austrougarski konzul Zoretić istakao, da „iako je sa državnim tijelima (bio) ponekad u sukobu“, da on u stvari „n(ije) uživa(o) nikakav poseban uticaj“.⁵¹²⁰ Ipak, ovaj vladika, iako je bio Bugarin sa spiska crkvenih praznika koje je propisao da se obavezno slave nije isključio obilježavanje srpskog svetitelja svetog Savu. Istini za volju, on je pozivao hrišćane da se ugledaju na „Čivute ili evreje oko praznikovanja i poštovanja svoje tradicije“.⁵¹²¹ U tom smislu, novom bosanskom valiji uputio je 30. juna 1869. jednu molbu od 16 tačaka Vaso Pelagić, a pisao ju je nakon suđenja u Sarajevu, u kućnom pritvoru kod vladike Dionisija.⁵¹²² U tački 13-toj Pelagić se Safvet-paši požalio, što se u Bosni sve više „narodno srpsko ime prezir(alo) i zatir(alo) (i) umjesto njega nekakvo 'vlaško, racko, đaurско' nadjeva(lo) što (je) ponos narodni zdravo vreda(o)“.⁵¹²³ Rusi su apsolutno ignorisali činjenicu što je valija Safvet-paša jezik nazivao „oficijelno bosanskim“ („официально боснийским“), a ne srpskim kako su oni smatrali da se zvao.⁵¹²⁴ Kada su molili pomoć od ruskog konzula u Beogradu Šiškina za obnovu crkve u Janji, članovi janjske opštine potpisali su se kao „pokorni Srbi u Bosni“.⁵¹²⁵ „Pravoslavna opština u Visokom“ molila je pomoć od ruskog konzula za plaćanje učitelja u ime „potlačenog srpskog naroda“ („[...] угнетенному, сербскому народу“).⁵¹²⁶ Sarajevski srpski opštinari (pop Savo Kosanović, pop Petar Petrović, Petar Crnčević, Filip Špadijer, Jovan Rajković, Jovan Vlajić, Đorđe Hadži-Avakumović, Konstantin Đurić, Hristifor

⁵¹¹⁸ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 1140.

⁵¹¹⁹ NN-141/XXXV, 23. 6. 1869.

⁵¹²⁰ *Consul Soretić-Graf Beust*, Sarajevo am 17. Juli 1869, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 338.

⁵¹²¹ *Митрополит Дионисије II-Зеничанима*, Травник, 8. (20.) децембар 1868, у: Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836-1878*, 143.

⁵¹²² Б. Маџар, *Нешто више о држању Васе Пелагића пред бањалучким судом и Меџисом у Сарајеву 1869. године*, ГАДАР БиХ, год. XXXI, Сарајево 1991, 204.

⁵¹²³ *Васо Пелагић-босанском валији Сафет-паши*, Сарајево 18. (30.) 6. 1869, у; *Исто*, 214.

⁵¹²⁴ Н. Кудрявцев-Е. Е. *Стааљу*, Сарајево 17 (29) јула 1869 г., в: *Освободителна борба народова Босни и Герцеговини и Русија 1865-1875*, 187.

⁵¹²⁵ *Старейшин Янянской православной общины в Боснии-Н. П. Шишкину*, Яня 1 апреля 1870 г., в: *Также*, 225.

⁵¹²⁶ *Членов православной общины г. Высоко-российское консульство в Сараеве*, Высоко 3 августа 1870 г., в: *Также*, 239.

Besarović, Mihajlo Simić, Mihajlo Samouković, Konstantin Skarić, Nikola Marić, Petar Nikolić, Jovan Kostić) zahvaljivali su se „velikoj i svetoj Rusiji“ („великой и святой России“) i njenim službenicima spoljne politike Gorčakovu i Ignjatijevu za sve ono što su oni „učinili srpstvu“ („учиненных сербству Россией“).⁵¹²⁷

U Bosanskoj Krajini, tačnije u Bosanskom Petrovcu je Muhamed-beg Kulenović i nakon izlaska iz zatvora vršio „svakovrstna nasilja“ nad hrišćanskim seljacima. Njega je zbog istih stvari još prije četiri godine zatvorio Rauf-paša i „držao u zatvoru godinu danah“. Zapravo, njegova nasilja su se nastavljala i na sudovima, s obzirom da su hrišćani morali sve činiti „što je (bila) volja njihovih spahija“. U bosansko-petrovačkoj nahiji hrišćani niti su mogli niti su smjeli „svjedočiti na Turčina“. Tako je u petrovačkom kraju tokom čitave 1869. prolazio nekažnjeno „neki hajduk Mustajbeg Alajbegović, koji je po svojem kazivanju osim šestorice Turakah preko stotine hrišćanah poubijao“. Njega bi jedino samo ponekad „kajmakam krupski pogdjegod iz svoje nahije izgonio“. Da ne bi izazivao veće podozrenje javnosti muslimanski hajduk Alajbegović sklonio se u Hercegovinu i to najvjerojatnije uz pomoć Osman-paše. Da stvar bude gora, on je bio nagrađen binbaškim činom u Gackom. Novi bosanski valija Safvet-paša poslao je sredinom jula 1869. u Bosanski Petrovac „komesara, kojemu je (bila) zadaća, da izvidi, u čemu se trpi(la) nepravda“. Strah srpskih seljaka zasnivao se na činjenici, da bi svako od seljaka, „koji (je) trpi(o) nepravdu, ako bi pozvan bio da to kaže, morao ići onomu, koji mu je nepravdu uprav učinio, da pita, šta će govorit“.⁵¹²⁸

Zaista, „glasoviti Rašid Effendi“ bio je krajem jula 1869. godine „azul (odpušten) od muavinstva (pomoćstva) vezirskog“. Novi bosanski valija Safvet-paša smatrao je, da je „za najveću sreću Bosne“ bilo neophodno, da se „u sve škole turski jezik uvede“. Njemu, kao da nije bila dovoljna činjenica, da „u cijeloj Bosni n(ije) (bilo) osim činovništva i vojničtva, (ni)jedne porodice turske, a Muhamedanci Bosanski koji (su) sačinjava(li) pretežnu trećinu naroda, turski n(isu) zna(li) više od kakve molitve arabske, papagalski napamet naučene“. Porta je tokom posljednjih desetak godina „neprestano nastojala da se turski jezik“ rasprostrani u Bosni. Zbog toga je „podigla u svakoj varoši, u svakom povećem mjestu Mejtefe i Ruždije, u koj(e) su (bile) ponamještan(e) hodže iz

⁵¹²⁷ *Представителей сараевской общественности-А. Н. Кудрявцеву*, Сараево 24 декабря 1870 г., в: *Также*, 249.

⁵¹²⁸ NN-169/XXXV, 27. 7. 1869.

Carigrada“. Istina, u Bosni „po gradovih turskih govor se u tih 10 godinah valjda 50% pomnožio“, čemu je najviše bila „kriva mnogostručna birokratična uprava, sa četom stranih činovnika“. Ovi su „svoju prisutnost“ opravdavali time, što bosanski Muslimani („Bošnjaci“) nisu znali „vladina jezika“. Ta činjenica podsticala je „mladež muhamedansku u gradovih da turski uči“, jer su samo sa dobrim znanjem turskog jezika imali šansu da se zaposle. Bosanski valija Safvet-paša je obrazovao „prosvietnu komisiju“ u čiji je rad uključio „jednoga člana turskoga, jednoga srbskoga, jednoga katoličkoga i jednoga židovskoga, (zapravo) „ljude bez svakoga znanja, (koji nisu imali) pojma pedagogičnoga“. Za potrebe Komisije je iz Carigrada septembra 1869. u Sarajevo stigla „Osnova za škols(ko) predavanje“ koju je prešampala službena „Bosna“. Komisija je imala zadatak, da izradi „nekakav plan kako da se u školah predaje, i po (k)ome će morati dieca se učiti“. Međutim, „premda država nikakovih školah osim turskih“ nije izdržavala bilo je odlučeno da će ubuduće „samo plaćati turskoga hodžu koj bude u kršćanskih gradskih normalkah djecu turskim jezikom (m)učio“. Srpski nacionalisti uvjerali su se da je i nakon odlaska Osman-paše politika bosanske vlade ostala ista. Oni su smatrali, kako je bilo krajnje vrijeme „da se u Bosni zakoni izdavaju u jeziku“ koji je narod mogao da razumije. Politička ideja, koju su zastupali mladi srpski nacionalisti u Sarajevu bila je u oštroj suprotnosti sa idejom bosanske vlade. Novi bosanski valija Safvet-paša, kao i njegov prethodnik bio je uvjeren, kako je došlo „vrieme za tursku državnu ideu graditi“. To je za srpske nacionaliste značilo da se državna obnova gradi „na protunaravnomu temelju, na poturčenju naime narodah u Turskoj, u (tad)šnjem vijeku, gdje je načelo narodnosti postalo dogmom političkom“. Prema njima, takvom politikom je svakako bio „zadat udarac narodnomu odgojenju“ s obzirom da je „turska kontrola“ isključila „svaku nauku povjesti i druge, koje (su) svièst narodnu, jednakost podaničku pred zakonom uč(ile)“. Strahovali su da će bosanska vlada „ukinuti posvema narodne škole, ako se mladež iole nauči jeziku turskomu, te će ju spraviti, u turske državne škole, a time će se razvitak narodne slobode zakasniti“. Obavezno učenje turskog jezika nije bilo prihvaćeno ni kod svih „muhamedanacah, koji takodjer n(isu) žel(jeli) turskog jezika“. Mnogi od njih uviđali su da „od kada je carigradska vlada zavela (tu) birokratizam, oni n(isu) (i)ma(li) glasa nikakova u javnih poslovih“. Većinu bosanskih Muslimana brinula je i činjenica, da su mnogi „njihovi sinovi, koji (su) se turski nauč(ili)

i tursku službu prim(ili), odrod(ili) od svoje zemlje“. Starija generacija bosanskih Muslimana („Muhamedanacah“) bila je već osvjedočena kako se mnogi njihovi potomci i nasljednici ni za šta „drugo n(isu) brinu(li), nego za svoje ajluke (plaće) te su (bili) kadri najpogubnije naredbe stambulske vršiti na štetu vlastitoga naroda“. Ne tako mali broj „kršćanskih obćinah“ podleglo je pritiscima bosanske vlade sami se odričući opštinskih autonomija. Srpski nacionalisti su bili uvjereni, „da bez njihova privoljenja vladi bi teško bilo, kao što je do (t)ada, narinuti im turski jezik“. Pogotovo su u Sarajevu u posljednje vrijeme „srbska i katolička obćina“ bile pritiskane, da u svoje škole uvedu turski jezik. Šta više, da bi pokazala svoju odanost, „srbska obćina (je) sama potražila od valije da joj dade turskoga hodžu“. Prema mišljenju nacionalno orijentisanijih sarajevskih Srba, srpska opština je na ovaj način u „časovitoj prividnoj koristi“ žrtvovala „koristi budućnosti“. Bili su uvjereni, da se na ovaj način opština samo varala, ako je mislila „da će se poslje promjeniti po nju okolnosti“. Srpska opština smatrala je, „da su joj se tobože poslovi poduzećah i liferacijah izmakli iz rukuh radi neznanja turskoga jezika“. Te poslove tada su „monopolizovali sami židovi, (inače) odani bezuvjetno vladi, i koji (su) se većinom svuda drž(ali) jačega, te ga n(isu) ostavlja(li) nego kada (bi) uvid(jeli) da će mu akcije brzo spasti, te u tom slučaju pribjeg(avali) (su) na vrieme budućemu dobitniku“. Tim putem oni su u nadolazećem vremenu osigurali „prvenstvo pred kršćan(ima) koji i tako n(isu) razum(jeli) financialne operacije“. Kao i Srbi, sve više ekonomski slabili su i „Katolici, koj(i) su (bili) poljodjelci, zanatlie i rukodielci“. Kao i u srpskoj opštini u Sarajevu, tako je u Mostaru fra Martin Ljubić javno branio bosanskog valiju Safvet-pašu „za tu skrb da se djeca turski uče“. Vladika Dionisije zajedno je „sa valijom naručio 5 hodžah u Stambul, 3 za ovdašnju tursku Ruždiju, u kojoj se izključivo turski uči(o), jednoga za srbsku, a jednoga za katoličku školu“. Isti vladika imao je zadatak da prepíše sve „predmete za pravoslavnu školu“. On je imao kadrovskih problema u školi. Nakon što je učitelju Petranoviću dao otkaz, onda su i „ostala tri učitelja dali ostavku obćini na svoja učiteljska mjesta“. Ipak, vladici Dionisiju nije bio baš tako mali broj privrženih sarajevskih opštinarah. Kada je Safvet-paša dijelio „mnogobrojne ordene i rutbe (počasna odlikovanja sa pravom uniforme nizamske civilne, zlatnim ovratnikom i narukvicam), od pravoslovne obćine dobili su (ih) 4 odličnija gradjanina“. Zbog hroničnog nedostatka učitelja sarajevski školski odbor zatražio je „od

ministarstva srbskoga jednog učitelja“, od koga je ubrzo dobilo jednog Čeha. Preko istog Odbora, došlo je iz Rusije „mnogo dragocjeno ruho za razne crkve po Bosni“. Samo „za novu sarajevsku pravoslavnu crkvu, darova(la) (je) Rusija 100 ikona“. U tu čast je „na rodjen dan ruskoga cara, koji se (te) godine svečano proslavio, čestitala je konsulu občina, odbor školski, učitelji sa jednim djakom iz svakoga razreda, ženska djeca, i mnogi građani, osobito mladež“. ⁵¹²⁹ Bilo je svima jasno da su Rusi sa Srbima bili povezani preko sličnosti porijekla, religije, jezika, običaja, manira. Štaviše, Istočni Sloveni činili su se iz tih razloga mnogima i kao „ogranak ruskog plemena“ („is an offshoot of the Russian races“). Međutim, bilo je takođe jasno i to da su svi Sloveni željeli da očuvaju svoju posebnu nacionalnost, kao i da nisu imali ni najmanju želju, da nakon oslobađanja od Turaka stvaraju sa Rusima neku nacionalnu „fuziju“. ⁵¹³⁰ Ruskim konzulima u Bosni i Hercegovini bilo je dovoljno, da iz činjenice što se „bosanski Muslimani“ („боснийские мусульмане“) nisu poput pravoslavnih osjećali Srbima zaključiti, da su oni kao narod bili „bez nacionalnog osjećanja i patriotizma“ („ни чувства о народности и отечестве“). ⁵¹³¹ Sa druge strane, za njih je bilo veliko zadovoljstvo što su „pravoslavni Bošnjaci“ („православном босняке“) pokazivali „žuč i mržnju“ („желчи и злобы“) prema Austro-Ugarskoj, jer je ova, navodno, težila da kod njih „razruši misli i izbriše sjećanje na Dušanovu krunu“ („разрушать мысль и стирать воспоминания о Душановой короне“). ⁵¹³²

Kudrjavcev je i sam u avgustu 1869. mogao da zaključiti, da će Bosna i Hercegovina reformom vojske dobiti značajne snage, čiji su pukovi bili popunjeni gotovo isključivo domaćim stanovništvom. Takođe, Kudrjavcev je bio svjedok, kako se od vremena uvođenja nacionalne vojske narod prestao žaliti na pritiske, koje je ranije trpio od turskih vojnika. Istina, bosanski Muslimani nisu bili oduševljeni regrutacijom i

⁵¹²⁹ Z-24/I, 1. 10. 1869; Osim ikona, Rusija, kako je posvjedočio savremenik događaja pop Kosanović, nije „trajućeg zidanja ni jedne krajcare priložila“ oko izgradnje sarajevske crkve. (С. К[осановић], *Кратки опис нове сарајевске богородичне цркве*, Шематизам православне митрополије и архидијецезе Дабро-босанске за годину 1882, Сарајево 1882, 49); Novčanu pomoć dobio je pop Kosanović od sultana, koji je sarajevskoj srpskoj opštini poklonio 500 cekina, isto koliko i srpski knez Mihajlo. Podizanje ove crkve finansijski su pomogli i mnogi srpski trgovci iz: Beograda, Dubrovnika, Beča, Trsta, ali i seljaci iz okolnih sela. (*Исто*, 51.)

⁵¹³⁰ *О. с.*, Athens 1868, 51.

⁵¹³¹ *Н. Кудрявцев-Н. П. Игнатъеву*, Сараево 6 (18) марта 1869 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875*, 169.

⁵¹³² *Н. Кудрявцев-Е. Е. Сталю*, Сараево 4 (16) июня 1869 г., в: *Также*, 183.

obavezom redovnog služenja vojnog roka. Najbolji primjer bila je regrutacija Muslimana u Sarajevu, koji su se po valijinom naređenju za regrutaciju odmah sakupili u gradskoj džamiji, kako bi se dogovorili o mjerama otpora.⁵¹³³

Pomenuti bosansko-petrovački hajduk Alajbegović, koji je od ranije uživao protekciju bosanskih valija, posebno Osman-paše, ponovo je početkom septembra 1869. postao „glavni arambaša turskih hajduka“ u Bosanskoj Krajini. On je predvodio grupu hajduka, koja je u tom kraju remetila javni red i mir. Drugu grupu hajduka predvodio je neki Meho Abdiodžić iz Bihaća, treći je bio Okan Raković iz Cazinske nahije, dok su četvrtu četvu hajduka predvodila neka anonimna „četiri hrišćanina“. Razlika između muslimanskih i srpskih hajdučkih družina bila je u tome što se prvi nisu krili „ni od koga“, dok su se hrišćani ipak krili.⁵¹³⁴

Namjesničko približavanje Austro-Ugarskoj značilo je na neki način i to da bi Srbija za nagradu mogla dobiti Bosnu. Kalaj je u septembru 1869. stavio srpskim Namjesnicima do znanja, da bi ih njihovo svako eventualno priklanjanje Rusiji udaljilo od takvog ishoda, kao i da bi ih, što je bilo još gore mogla „čekati veoma žalosna sudbina“.⁵¹³⁵ Njemu je Milivoje Blaznavac sredinom istog mjeseca i sam priznao, da u slučaju ako Austro-Ugarska uđe u rat sa Rusijom, da bi Srbija okupirala Bosnu i Hercegovinu i s njom obrazovala jednu zemlju pod sultanovim suverenitetom. To je za Srbiju bio jedini način da se odstrani ruski uticaj. Srpska vlada je već imala na umu, da, kako se Kalaj izrazio „ispod žita“ izaziva pobune u Bosni. Sam Blaznavac, konzervativac po političkom uvjerenju smatrao je, da bi za Bosance bilo najbolje kada bi se peticijama obraćali srpskoj vladi u kojima bi tražili svoju predaju Srbiji.⁵¹³⁶ U tom smislu, Srbija je započela aktivno akciju zadobijanja za ovu stvar i bosanskih Muslimana. Iste godine neki sarajevski „Musliman Talirović“ („der Mohamedaner Talirović“), inače trgovac stokom je na povratku iz Srbije u Bosnu donio sa sobom neke srpske brošure u kojima se bosanskim Muslimanima obećavalo „dobijanje zemljišta“ („des Grund und Bodens bekommen sollten“), ali pod uslovom da se pridruže Srbiji. Ipak, brošure nisu bile dobro prihvaćene, jer su zagovarale da se i hrišćanima preda dio muslimanskih zemljišnih

⁵¹³³ I. Tepić, *n. r.*, 1986, 105.

⁵¹³⁴ NN-222/XXXV, 29. 9. 1869.

⁵¹³⁵ Б. Калај, Београд, 7. септембар 1869, у: Б. Калај, *н. д.*, 221.

⁵¹³⁶ *Исто*, 17. септембар 1869, у: *Исто*, 131.

posjeda. Na to se među bosanskim Muslimanima podrugljivo govorilo: „*Opa! Srbi bi da nas tretiraju kao rođenu braću, kad bi mi njima predali našu imovinu. Lijepo bratstvo!*“ („*Bah! so wollen uns die Serben als ihre leibliche Brüder behandeln, wenn wir ihnen unser Hab und Gut überlassen. Schöne Brüderschaft*“).⁵¹³⁷ Opasnost za bosanske Muslimane nije dolazila samo iz Srbije, već i iz Hrvatske. Ideolog hrvatske Narodne stranke F. Rački pisao je septembra 1869. svom političkom saradniku Matiju Mrazoviću, kako je „Trojedna kraljevina polje hrvatstvu, a kneževina (Srbija) srbstvu, Bosna pako u budućnosti onomu, koj ju osvoji“.⁵¹³⁸

Kada je riječ o školama u Bosni i Hercegovini i iskusni srpski špijun Tomo Kovačević priznao je, da su pravoslavni zahvaljujući najviše olakšicama dobijenim Hatihumajunom, izgradili od 1850. do 1869. brojne škole. Učitelji u srpskim školama su prema njegovim riječima bili „stvarnije izobraženi(ji) od muhamedanskih i rimokatoličkih“. I sami bosanski Muslimani priznavali su „da su srpske škole (bile) urednije“. Kada je bosanski valija Safvet-paša tokom 1869. obilazio neke škole u Bosanskoj Krajini, on je u Bosanskoj Gradišci javno rekao „muhamdanskim učiteljima“ i opštinarima, da se trebaju stiditi svojih škola, hvaleći tom prilikom urednost škola za pravoslavnu djecu. Kovačević je posebno kao nazadne označio katoličke škole, pogotovo što su u njima još uvijek „predavali nauku fratri koji su (bili) vešti crkvenim stvarima, ali o pedagogiji nisu ni pojma imali“. Prema njegovim riječima, bosanski fratri nisu ni imali volje za škole, s obzirom da im je jedina dužnost bila „služiti samo oltaru, a ne školi“. To je bio jedan od glavnih razloga što su katolici davali „svoju decu u srpsku školu“.⁵¹³⁹ Bosanski valija Safvet-paša, obilazeći veliki broj škola bosanskog vilajeta poklonio je 1868. srpskoj školi u Bihaću 1.500 groša.⁵¹⁴⁰ Ovaj valijin humani potez bio je samo uvod u Portinu odluku, da se 1869. godine bosanskom vilajetu odobri 100.000 groša za podizanje hrišćanskih crkava i škola.⁵¹⁴¹ Napretkom u razvoju školstva kod katolika smatrao se početak dolaska u škole učitelja iz Hrvatske. Tako je na početku školske 1869.

⁵¹³⁷ T. Herkalović, *O. c.*, 35.

⁵¹³⁸ F. Rački-M. Mrazoviću, U Đakovu, 22. rujna 1869, u: P. Korunić, *Prilog poznavanju političkog programa Narodne stranke u Dalmaciji 1869-1870. godine*, 255.

⁵¹³⁹ T. Ковачевић, *н. д.*, 123-124.

⁵¹⁴⁰ Пр. К. Ковачевић, *Српска православна црква и школа у Бихаћу и околини*, Први Шематизам православне српске митрополије Бањалучко-Бихаћке за годину 1901, Сто година последије, Бањалука 2001, 278.

⁵¹⁴¹ М. Papić, *O razvoju školstva u Banjoj Luci*, 59.

za učitelja u Livnu došao Josip Torbarina iz Zadra.⁵¹⁴² Katolička škola u Tuzli egzistirala je takođe od 1869. godine, a prvi učitelj je bio fra Pavao Pavlović.⁵¹⁴³ Sljedeće godine sa radom je počela i katolička škola u Žepču.⁵¹⁴⁴

Knjige za srpsku osnovnu školu u Sarajevu od kraja aprila 1869. dolazile su redovno iz Srbije i to direktno i Državne štamparije Srbije u Beogradu, a o nabavci se, osim mitropolita Mihaila brinuo ministar prosvjete Dimitrije Matić.⁵¹⁴⁵ Ista dvojica pomagali su i mostarsku školu, novčano izdržavajući učiteljicu Mariju Ilić.⁵¹⁴⁶ Kada je iduće godine preminuo Joanikije Pamučina, njegova zaostavština od 800 dukata položena u ruskoj državnoj banci u Petrogradu bila je poklonjena srpskoj osnovnoj školi u Mostaru.⁵¹⁴⁷ I bosanska vlada je izdvojila te godine sredstva za otvaranje srpskih škola u Stocu i Foči.⁵¹⁴⁸ Osim u Foči, gdje je za osnivanje srpske škole bosanska vlada izdvojila 5.000 groša, za pomoć školama u Travniku dala je 10.000 groša.⁵¹⁴⁹ Prema izvještaju E de Sent Marija pravoslavnu školu u Sarajevu je do kraja 1869. godine 250 učenika. On je pohvalio pismenost učitelja te škole, za koje je rekao da su većinom bili Dalmatinci i Srbi. De Sent Mari je od sarajevskog učitelja popa Save Kosanovića saznao, kako je pravoslavne škole u to vrijeme u cijeloj Bosni pohađalo do 5.000 djece.⁵¹⁵⁰ Te godine je za katoličke osnovne škole bio u sarajevskoj Vilajetskoj štampariji odštampan prvi primjerak „*Bukvar(a) s napomenkom članakah nauka vjere za katoličku mladež u Bosni*“.⁵¹⁵¹ U Sarajevu je te 1869. podignuta i jedna vrsta učiteljske škole za Muslimane, zvana „Dar-ul-muallimin“, u kojoj je trebalo da se spremaju nastavnici za reformisane sibjan-mektebe, odnosno ibtidaije. Ta škola, koja se nalazila na Bendbaši postojala je sve do kraja turske vladavine.⁵¹⁵² Muslimanske škole su se izdržavale od vakufa, odnosno od dobara namijenjenih školama od strane države i od bogatih zavještača. Muslimanska djeca su ispočetka učila u mejtefima (osnovnim školama) čitati i pisati. Više nauke,

⁵¹⁴² S. Marković, *n. d.*, 28.

⁵¹⁴³ H. Ćurić, *n. r.*, 1958, 180.

⁵¹⁴⁴ *Isto*, 195.

⁵¹⁴⁵ Ђ. Слијепчевић, *n. d.*, 516.

⁵¹⁴⁶ *Isto*, 545.

⁵¹⁴⁷ М. Ђ. Милићевић, *n. d.*, 1888, 497 .

⁵¹⁴⁸ М. Папић, *n. d.*, 1978, 64.

⁵¹⁴⁹ Н. Надžибегич, *Arhiva Bosanskog vilajeta*, GADAR BiH, god. 1964-1965, knj. IV-V, Sarajevo 1965, 81.

⁵¹⁵⁰ М. Šamić, *n. d.*, 227.

⁵¹⁵¹ Н. Креševljaković, *n. r.*, 1920, 25.

⁵¹⁵² В. Божићевић, *n. d.*, 241.

odnosno Kuran učili su oni u medresama, koje su bile neka vrsta srednje bogoslovske škole. Nakon završetka tih škola postajali bi hodže ili kadije, s obzirom da se u medresama osim Kurana učilo i pravo. Mejtef-ruždija je bila jedna vrsta trgovačko-građanske škole osim za muslimansku i za djecu svih vjeroispovjesti i te škole zaveo je sultan Abdul-Medžid. U to vrijeme postojale su još i šerijatske škole, za buduće kadije, hodže i imame. Kadija je za razliku od drugih činovnika morao znati turski jezik. Od toga vremena sve više je među bogatijim Muslimanima bila raširena pojava, da svoju djecu na školovanje šalju u Carigrad.⁵¹⁵³ Muslimanska djeca učila su u školama samo da čitaj i pišu, kao i da ponešto zabilježe uz recitovanja nekih dijelova Kurana. U Sarajevu se, na primjer, u ruždiji ili srednjoj školi učila: geografija, račun i orijentalna književnost (arapska, turska i perzijska),⁵¹⁵⁴ a u maglajskoj, na primjer, učila se „istorija Osmanske carevine“ („tarihi osmani“).⁵¹⁵⁵

U život bosanskih katolika htjeli su se krajem 1869. upetljati Francuzi. Iz čiste osvete prema bosanskim franjevcima i njihovoj austrofilskoj politici, francuski konzul Moulin je imao namjeru u Bosnu dovesti lazariste, koji bi svojim radom potisnuli franjevce. Francuski lazaristi su trebali u Sarajevu otvoriti viši katolički institut.⁵¹⁵⁶

Dragoman austrougarskog konzulata Herkalović je za raširenje srpskog imena među pravoslavnima u Bosni direktno sumnjičio sarajevskog učitelja Drnišliju Teofila Petranovića. U svrhu „srbizovanja“ pravoslavnih, u Sarajevu je, kako je već napomenuto, bio osnovan famozni „Komitet“ („Ein Comite“) pod predsjedništvom „srpskog popa“ („Serbischer Geistliche“) Teofila Petranovića i pet odbornika (Đorđe Rajković, Niko Pavlović, Antonije Jeftanović, Vaso Hadži-Ristić i Risto Hadži-Ristić). Međutim, ovaj „Komitet“ vrlo brzo je rasturen. Prvo je protjeran Pavlović, Vaso Hadži-Ristić morao je sa porodicom bježati u Beč, dok su Jeftanović i Risto Hadži-Ristić prešli „u režimsku stranku“ („Regierungspartei“), dobivši za to od visoke Porte „odlikovanja i počasne naslove“ („Dekorationen und Ehrentitel“).⁵¹⁵⁷ Sigurno da je izgledalo komično kada su takozvani „buditelji narodne svijesti“, konkretno kod pravoslavnih u Bosni bukvalno

⁵¹⁵³ M. ЖИВКОВИЋ, *n. d.*, 71.

⁵¹⁵⁴ M. Šamić, *n. d.*, 229.

⁵¹⁵⁵ E. Mulabdić, *Maglajska ruždija*, Školski vjesnik, Sarajevo Januara 1895, 50.

⁵¹⁵⁶ *Consul Soretić-Graf Beust*, Sarajevo am 18 DeceMBER 1869, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 342.

⁵¹⁵⁷ T. Herkalović, *O. c.*, 17-18.

presretali seljake, koji su dolazili na sarajevsku pijacu i u gradsku pravoslavnu crkvu i ohrabivali ih da upotrebljavaju srpsko nacionalno ime.⁵¹⁵⁸ Postoji jedno shvatanje, da je Božić među katolicima započeo hrvatsku agitaciju i zbog „paralisanja srpske misli“ među njima. Pod „paraliziranjem srpskoj misli“ među katolicima podrazumijevalo se uvođenje u škole „Hrvatske slovnice“, kao i mijenjanje dotadašnjeg naziva bosanska ćirilica u „bosansko hrvatska ćirilica“. To je prvi učinio fra Mato Mikić u prevođenju djela Matije Divkovića iz bosančice (pisano sar(m)skim slovima-B. T.) u latinicu.⁵¹⁵⁹ Zanimljivo je i rusko gledanje na katolike u Bosni i Hercegovini, pogotovo zbog njihovog favorizovanja pravoslavnih Srba. Ruski konzul u Mostaru Ilarionov je u novembru 1869. pisao Ignjatijevu u Carigradu, kako je „vlada vrlo dobro shvata(la) da katolici Hercegovine, sa malim izuzetkom, zaista (nisu imali) nikakve svesti o svojoj narodnosti i sasvim su (bili) potčinjeni fanatičnom duhu svoje vjere, ni izdaleka nisu (bili) tako opasni u sadašnje vreme, kao pravoslavni Hercegovci kod kojih su se religija i narodnost slile zajedno i nezamislivi su (bili) jedni bez druge“.⁵¹⁶⁰ Ruskim konzulima u Mostaru bilo je potpuno neshvatljivo što katolički glusari u okolini Duvna i Livna u Hercegovini, koji su pjevali o: Ivanu Senjaninu, Kraljeviću Marku i braći Jugović sebe nisu smatrali Srbima.⁵¹⁶¹

Bosanski valija Safvet-paša je u vršenju pritiska na srpskog učitelja u Sarajevu Teofila Petranovića, osim u vladici Dionisiju imao podršku i u nekim opštinarima. Prije nego što se odlučio da krajem septembra 1869. godine Petranovića protjera iz Sarajeva, bosanski valija je okupio „oko sebe nekoliko slobodušnih pravoslavnih Sarajlijah“. U dosluhu sa „despot efendijom (vladika Dionisije) nagovori(o) ih (je), podplati(o) i zaplaši(o)“, da po svaku cijenu odпусти učitelja Teofila. Gotovo da se ovoj odluci niko od opštinarina nije usprotivio, osim možda trgovca i srpskog rodoljuba Nike Pavlovića, koji je, vjerovatno zbog tog svog ponašanje bio kažnjen. Odmah nakon Petranovićeovog odlaska u Dalmaciju, Pavlović je „dobio po jednom policaju usmenu zapovjed, da ako 3. Listopada ne otidje iz Sarajeva i sve Bosne, da će mu psi čapru u Miljackoj raznijeti“. Na ovo upozorenje Pavlović se požalio austrougarskom konzulu Franji Zoretiću. Inače, sarajevski trgovac Niko Pavlović je još prije pet godina tražio „austrijsko podanstvo

⁵¹⁵⁸ Н. Урић, *н. п.*, 2012, 210.

⁵¹⁵⁹ Fra J. Jelenić, *н. д.*, 212.

⁵¹⁶⁰ М. Екмечић, *н. д.*, 2, 1989, 258.

⁵¹⁶¹ В. А. Якобсон-А. М. Кумани, Мостар 10 сентября 1871 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875*, 267.

pozivajući se na nekadašnje državljanstvo austrijsko svoga otca, i da ga je peštansko namjesništvo kao takova primilo“. Pavlović je na kraju dokazao, da „mu je otac bio iz Segedina“ i tako ostvario željeno državljanstvo. Ovo je bio jedini način da Pavlović izbjegne „smrt, koju mu je namjenio bijaše Osman-paša“. Takođe, nije mu mogao oteti ni 100.000 groša, kao što mu je to činjeno ranije. Pavlović je osim toga „tri godine (g. 1865-69) vodio parnicu u Carigradu sa adži Ali-pašom, (t)adanjim mutesarifom u Bišću za glavnu svotu od 600.000 grošah, koju je izgubio u prkos svih pismenih dokazateljstava“. Smatra se, da je upravo „ova parnica, za koju je (bila) odgovorna ista vlada, jer su (se) desetine i carine od vlade zakupljivale, navukla Pavloviću tursko neprijateljstvo na glavu“. Zapravo, najveća „Pavlovićeva zasluga, (bila je što se) sarajevska škola tako uredila bila, jer je on kao član odbora školskoga nabavio g. Petranovića i druge bolje učitelje“. Zbog toga je morao i sa „boljimi učitelji jednaku sudbinu podnositi“. Kada je Pavloviću bio izdat ultimatum 3. oktobra 1869. godine „više policajah hodali su po Sarajevu da u ime svoga groznog gospodara kažu nekolicini odabranih trgovacah i zanatlijah, da će svi koje u Vidin, a koje u gornji surgum, ako se koji bude usudio ikakve vlaške novine čitati i primati, ili štogod u novine lagati“.⁵¹⁶²

Pavlović je u oktobru 1869. napustio Sarajevo i otišao u Beograd. Na prijemu kod namjesnika Milivoja Blaznavca i Jovana Ristića objašnjavao je, kako je stradao od Turaka radi nacionalnog rada i da mu je ranije iz istih razloga ubijen otac u Livnu. Njega su odmah podržali Bogoljub (Teofil) Petranović i agent Nikola Jovanović Okan.⁵¹⁶³ Kalaj je tokom svojih susreta sa Blaznavcem u njegovoj blizini viđao Petranovića i jedino što je za njega znao je, da je bio Dalmatinac i da ga je bosanski valija protjerao iz Sarajeva, gdje je bio učitelj.⁵¹⁶⁴ Teofil Petranović je već kao povjerenik srpske vlade imao zadatak, da priprema ustanke, prvo oko Visokog i na Romaniji,⁵¹⁶⁵ a potom u: Kupresu, Prologu i Bosanskom Grahovu. On je imao plan da bosanske Muslimane pobuni protiv turskih vlasti, kao i da pridobije fratre i katoličko stanovništvo. Do kraja 1869. isplanirao je program srpsko-hrvatskog sjedinjenja, radi buduće „srpsko-hrvatske države“. U Bosni je,

⁵¹⁶² Z-36/I, 15. 10. 1869.

⁵¹⁶³ Н. Урић, *н. п.*, 2012, 216.

⁵¹⁶⁴ Б. Калај, Београд, 23. новембар 1869, у: Б. Калај, *н. д.*, 247.

⁵¹⁶⁵ В. Војводић, *Тајни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868-1872)*, 26.

dok je boravio obučio u špijunaži mnoga lica, kojima je ostavio šifre i ostalu tehniku rada i povezivanja.⁵¹⁶⁶

Ipak, Blaznavac je tada jedino bio za to, da se olakšice za bosanske Srbe jedino traže u vjerskom pogledu, tj. da se bosanska pravoslavna crkva podredi beogradskom mitropolitu. Ako bi to bilo postignuto, onda bi se moglo ići dalje sa zahtjevima i tražiti od Porte političko administriranje Bosnom. Namjesnici su u pogledu ove crkvene hegemonije posredstvom britanskog konzula Longvorta postavili pitanje kod britanske vlade, i preko nje, kod carigradskog patrijarha, dobivši, a što je bilo i očekivano negativan odgovor.⁵¹⁶⁷

Kalaj je i početkom oktobra 1869. izvlačio iz Blaznavca svaki pojedini detalj, koji je Srbija planirala u Bosni. Na Kalajevo insistiranje, da li je status položaja pravoslavne crkve u Bosni postavljao zbog svoje nesigurnosti prema druge dvije vjere, Blaznavac je uzvratio, kako to nije imalo nikakve veze, kao i da je vjerovao u sve tri vjerske grupacije u Bosni. Za prepuštanje jednog ugla Bosne Hrvatskoj na sjeverozapadu zemlje (Turska Hrvatska ili Bosanska Krajina-B. T.), on u tome nije vidio nikakav problem.⁵¹⁶⁸ Međutim, bilo je očito da je Blaznavac lagao, pogotovo za crkvenu jurisdikciju nad pravoslavnim mitropolijama u Bosni. Britanski konzul u Beogradu Longvort saznao je krajem novembra 1869. da je Srbija imala rezervni plan o tzv. duhovnoj vlasti nad pravoslavcima u Bosni i Hercegovini,⁵¹⁶⁹ a preko koga bi se širio srpski nacionalno-politički uticaj.

Stanje u bosanskom sudstvu ostalo je nepopravljivo i početkom oktobra 1869. godine. U praksi se ostalo po starom, da „djaurin proti muslomanu n(ije) mo(gao) svjedočiti“. Pogotovo u Bosanskoj Posavini gdje su „Osmanlije i Bošnjaci Turci“ radili „u dogovoru“ zadajući hrišćanskim seljacima „prevelike jade, izmišljajući na svaku stvar dancije, kujući nepravde (koje su) od vraga uzajimlj(ivali), što n(isu) mog(li) po sebi izmisliti“.⁵¹⁷⁰

„Davno čuveni zlikovac Mustajbeg Alajbegović sa svojim društvom bihaćkih hajdukah, počem je oglobio Unac i svu petrovačku nahiju, prešao je“ početkom oktobra

⁵¹⁶⁶ M. Ekmečić, *n. d.*, 45-46.

⁵¹⁶⁷ Б. Калај, Београд, 2. октобар 1869, у: Б. Калај, *н. д.*, 228.

⁵¹⁶⁸ Исто, 5. октобар 1869, у: Исто, 229.

⁵¹⁶⁹ С. Рајић, *Несуђени скуп Словена у Београду 1869. године*, 2013, 341.

⁵¹⁷⁰ NN-234/XXXV, 13. 10. 1869.

1869. „i u Glamočku nahiju“. Alajbegović je tada omalovažio glamočkog popa Špiru Ubovića u čijoj je crkvi davao „psetu da jede meso sa ikona“, kome je kasnije vezao kadionicu „oko vrata, govoreći da je to pasje nakiće“.⁵¹⁷¹ Na drugoj strani Bosne, u isto vrijeme crkvu u Čajniču posjećivali su lokalni Muslimani i to najviše zbog neke čudotvorne ikone Bogorodice. U Čajniču je iste godine bez protivljenja Muslimana osim crkve uz nju bila podignuta i srpska osnovna škola.⁵¹⁷² U okolini susjednog Goražda, u mjestu sa velikom muslimanskom većinom u isto vrijeme čak je bio podignut zvonik na pravoslavnoj crkvi.⁵¹⁷³ Pravo na korištenje zvona, ali samo u pogrebne svrhe, dobio je te iste 1869. i katolički samostan u Kreševu.⁵¹⁷⁴ Za upotrebu ovog zvona, koje se od davnina čuvalo u kreševskom samostanu najzaslužniji je bio fra Martić.⁵¹⁷⁵ Pravoslavnu crkvicu u Srebrenici vodio je tih godina (1869-1874) pop Marko Popović, u Lomnici u Birču pop Josif Gavrilović i pop Risto Savić, u Žabaru kod Orašja pop Stevo Protić, u Gračanici pop Danilo Blagojević i pop Mikailo Jovanović, u Crkvini kod Bosanskog Šamca pop Đorđo Popović, u Suvopolju kod Bijeljine pop Cvijetin Ilić, u Bijeloj kod Brčkog pop Dimitrije Bošnjaković i pop Marko Lukić, u Boljaniću kod Doboja pop Petar Sofornić, u Kaocima kod Svinjara pop Luka Davidović,⁵¹⁷⁶ u Tešnju pop Todor Ilić. Neki od ovih popova bili su ujedno i učitelji, kao na primjer crkviniski pop Đorđo Popović. Učitelji srpskih škola u isto doba bili su: Đ. Sofrenović, „učitelj srbske mladeži“ („србске младежи“) u Bijeloj kod Bosanskog Šamca, u Trnovu kod Ugljevika učitelj Pero Đokić, u Mačkovcu kod Lopara učitelj Stefan T. Paunović i učitelj Lazar Milojević, u Janji kod Bijeljine učitelj Rafailo Pavlović „rodom iz Srbije“, u Brčkom učitelj Teofilo Paunović.⁵¹⁷⁷

Stepen društvenog razvoja kod bosanskih Muslimana bio je tako nizak, da je većina njih i dalje mislila kako je sultan Abdul-Aziz bio u stvari car kraljev, božji sin i namjesnik „jedinoga pravoga svetca Muhameda i gospodar svieta gazi (junak)“. Većina

⁵¹⁷¹ NN-248/XXXV, 29. 10. 1869.

⁵¹⁷² С. Косановић, *н. р.*, 1871, 163.

⁵¹⁷³ Ђ. Mazalić, *Hercegova crkva kod Goražda i okolne starine*, GZM, god. LII, sv. 1. (za historiju i etnografiju), Sarajevo 1940, 35.

⁵¹⁷⁴ A. Kristić, *Bosanske crkve i njihovo opskrbljivanje za otomanske vlade (Posvećeno hrvatskome župniku Rev. Bosiljku Bekavcu u Rankin Pa U. S. A.)*, HNK „Napredak“, (1937), God. XXVII, Sarajevo 1936, 152.

⁵¹⁷⁵ Fra G. Martić, *n. d.*, 1906, 46-47.

⁵¹⁷⁶ М. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, 88.

⁵¹⁷⁷ *Исто*, 89-90.

njih je i dalje mislila kako je postojalo samo sedam kraljeva, „na bjelom svietu, jedna crna kraljica, i jedan bečki ćesar“. Vjerovali su, da su se i sami politički odnosi razvijali iz međusobnih odnosa tih troje velikih vladara. Naučeni su bili još ranije, da je postojao samo „jedan car, a (da ih) više nit (je bilo) nit ih mo(glo) biti, a taj je (bio) car turski! To ime samo (je) njemu pripada(lo), jer je on (bio) pravi sin sunca, gospodar mjeseca i slavodobitni osvajatelj ciele zemlje!“ Međutim, pošto je „car (bio) i dobar i milostiv, zato je dao nješto zemlje sedmorici ljudi da i oni šta godj imaju; to je dobro učinio, te i oni su stvorovi Allah-ovi pa makar i gjauri (nevjernici) bili“. Takođe, bosanski Muslimani bili su učeni kako je sultanu tokom čitave istorije najvjerniji „bio bečki kralj, pa mu je dao oblast da bude ćesar. Crna mu se kraljica najprva iznevjerila, pa je slala po Bosni na toware novce da krst crkve gradi i zvona meće“. Po njihovom shvatanju sretna okolnost bila je ta, što je „ćesar bečki (bio) caru naivjerniji, pa (je) leti(o) caru u pomoć, da ga ne bi crna kraljica prevarila, u isto vreme će mu se i pokloniti“. Za „Mozgov“-a („Moskov“-B. T.), kako su nazivali ruskog cara, pošto sultanu nije htio da dođe na noge, oni su vjerovali da će ga zbog toga „car naučiti pameti, kao i prije nekoliko godinah“.⁵¹⁷⁸

Austrougarski vicekonzul Dragančić, koji se „kao vjerni katolik zauzima(o) za katoličke stvari i prava“ domorodačkog katoličkog stanovništva,⁵¹⁷⁹ pratio je nacionalno-politički razvoj u Banjaluci, gradiću u kome je 1869. živjelo između 12. i 15.000 stanovnika. U čaršiji, u kojoj je „muslimansko stanovništvo“ („die mohammedanische Bevölkerung“) dominiralo, „pravoslavni su simpatisali Srbiju“ („nach die gr.-orientalische, die sich gerne den aus der Sympathie für Serbien“), a i sami su se „nazivali srpskim nazivom“ („hergeleiteten Titel einer 'serbischen' zutheilt“).⁵¹⁸⁰ Odnosi između bosansko-muslimanskih konzervativaca i bosansko-srpskih trgovaca u Banjaluci zapali su početkom novembra 1869. u tešku krizu. Ona je započela tako što je Hadži Ahmed Husedžinović toga ljeta pretukao „brata Teofila Naumovića iz Banjaluke“. Ovaj je bio

⁵¹⁷⁸ Z-56/I, 9. 11. 1869.

⁵¹⁷⁹ O. Franz Pfanner-biskupu u St. Pölten (Austrija), Banjaluka, 11. svibnja 1869, u: F. Pfanner, *Pisma iz doline Vrbasa i ostala pisma, izbor*, Velika Gorica lipanj 2011. (u daljem navođenju: F. Pfanner, *Pisma iz doline Vrbasa i ostala pisma, izbor*), 9.

⁵¹⁸⁰ A. v. Draganchich, *Banjaluka und Bihač*, Mittheilungen der kais. und königl. geographischen Gesellschaft in Wien, XIII. Band (der neuen Folge 3. Band) (ausgegeben in 14 monatlichen Lieferungen), 1870, Redigiert von ihrem Generalsecretar M. A. Becker, Wien 1871, 265; Neki zapadnoevropski pisci, očito pod uticajem poznatog srbofila V. Dentona su pravoslavne u Bosni sve više nazivali „Srbima u Bosni“ („der Serbe in Bosnien“). (G. Rasch, *Der Leuchthurm des Ostens, Serbien und Serben*, Zweite Auflage, Prag 1873, 119-120.)

„tako izprebijan da je mjesec i po danah morao ležati u krevetu dok je mogao na noge stati“. Iako je Teofil Naumović tužio sudu Husedžinovića, „sud nesmiède primiti tužbe, (zbog čega) je učinio arzaole Ali-paši, ali ovaj ih (je) sve spremao pod šiljite, i nije hotio nikako da mu učini pravdu“. Ali-paša se nije usudio osuditi Husedžinovića, jer bi se tako „zamjerio Adji Nazifu i Adji Fesli Efendiji“, njegovim saveznicima „kako u zakupljanju desetina askerskog obskrbljivanja, tako su i u zlu (bili) proti raji i slabijim Turcima“. Pošto se Ali-paša uortačio sa njima „postao je njim pokoran, i predao njihovoj sili i jugunluku sud i upravu“. Uvidjevši, „da mu nema pravde na sudu banjalučkomu“ Teofil je „otišao u Sarajevo da (se) tuži Safet paši, da vidi jeli Safetov sud bolji nego li Ali-pašin“. Drugi slučaj govorio je u prilog nepoštovanja suda i zakona od konzervativnih bosanskih Muslimana, kada je takođe na ljeto 1869. neki juzbaša Alija ubio „Ali bega Alibegovića iz Kobaša poradi njegove sestre, s kojom je ašikovao“. Nepravda je bila u tome što je ovo ubistvo podmetnuto pravoslavnom popu Đuri iz Kaoca kod Kobaša. Ali paša je bes ispitivanja slučaja i suđenja bacio „biednog i nedužna sveštenika u aps u Banjaluku“. Banjalučki „pop Luka molio je vladiku Dionisija, kad je skoro bio (tu) da bi se zauzeo za nj kod Ali paše, neka ga uz ćefila (garanta) pusti iz apsa, i vladika je to paši predložio“. Odgovoreno mu je, „da on popa Gjuru n(ije) mo(gao) pustiti jer da je on svakako (bio) kobaet (krivac) jere da Turci ne bi proti njemu sviedočili kad bi bio nevin“. ⁵¹⁸¹ Sudstvo je i dalje bilo najnerreformisanija institucija u zemlji. Bosanski „Turčin“ je i krajem 1869. godine, „osobito ako je (bio) beg, (mogao) hristjanina na sred čaršije izbiti, raniti i ucieniti, pak da n(e) (bude) kriv kod suda“. Kod običnog naroda bilo je uobičajeno, da se i tada kaže, kako se „n(ije) mo(glo) na Turčina posvjedočiti manje od 70 hrišćanah, a (bilo) je poznato, da bi hrišćanin prije platio glavom nego bi našao sedamdeset svjedokah, a Turčin n(ije) (htio nikada) jedan na drugoga posvjedočiti“. Stara praksa, da kada bi „hrišćanin skrivi(o) Turčinu, sudi(lo) (bi) mu se po kanunu, a kad Turčin (bi) skrivi(o), ne (bi se) zna(lo) za kanun“ preživjela je i najmanji pokušaj reformi. U mnogim bosanskim gradovima predstavnici medžlisa prisustvovali su na sudovima „samo zato, da ono, što (bi) drugi na(šli) za pravo, oni (bi) rek(li): beli (tako je) i svojim pečatom (bi to) potvrd(ili)“. ⁵¹⁸²

⁵¹⁸¹ Z-61/I, 15. 11. 1869.

⁵¹⁸² Z-77/I, 3. 12. 1869.

Nasilje nad hrišćanskom rajom nastavilo se, a Bosanska Krajina bila je i krajem 1869. područje u kome su bosansko-muslimanski konzervativni prvaci ispoljavali najveću netrpeljivost prema hrišćanskim seljacima. U tome je prednjačio, već pominjani kontroverzni muslimanski hajduk Mustaj-beg Alajbegović iz sela Drobnjaka, „koga su bezi ispred sebe postavili (prije) 4 godine, da kupi od hrišćanah što (su) ima(li), pa da i njima dieli“. Alajbegović je sam sebe prozvaio „Mustaj beg(om), car(om) krajiški(m)“. Hvalio se, kako je „svojom rukom 43 hrišćanina ubio“. Međutim, mnogima je bilo dobro poznato „da je na njegovo ime preko 120 Srbah poginulo“. Na njegovoj meti najviše su se nalazile djevojke i popovi. Najviše od svih popova stradao je pop Savo Varica iz Grdanovaca u Staro-majdanskoj nahiji, „koga su Mustaj-beg i Džafer-beg Cerić u njegovoj kući svezali zato, što nije imao novacah, koliko oni htjedoše. Tukli su ga pa onda sjeli piti, a pred njimi stajao (je on) vas dan svezan, a oni su pucali i čupali popovu bradu, pa š njom nabijali puške“. Mustaj-beg je imao običaj da „svake godine ide redom od sela do sela i nareže porez od 1-50 dukatah, tako da (nije bilo) ni najmanjeg siromaka, od kojega nije uzeo bar po dukat“. Imao je političku zaštitu, jer je i sam sjedio „u zabitskih (vladinih) i medžliskih kućah“ i dijelio „s njimi i s begovi što (bi) od hrišćanah uz(eo)“. Ni bosanski valija mu nije mogao ništa, jer kada je naredio, da se Mustaj-beg uhapsi, „onda (su) se ve(zali) i u aps zatvara(li) hrišćani, koj su ga nekad vidili“. ⁵¹⁸³

Iz Beča se sa liječenja krajem novembra 1869. u Sarajevo vratio vladika Dionisije. On, iako je bio prvo lice pravoslavne crkve u Bosni živio je „posve bečarski“. Njega je čak vlastita majka pratila u Beč, kako bi „njegove bečarske nagone“ držala „na ularu od galantnoga bečkoga svieta“. Vladika Dionisije je „osim tielesnih bolestih“ bolovao „mnogo moralno“. Njega su najviše u to vrijeme mučili neki napisi u novinama koje su izlazile u Austro-Ugarskoj. On je molio bosanske valije da se iz Bosne protjeraju svi učitelji „na koje je sumnjao“, da o njemu nebi više mogli javljati neke ružne stvari u te novine. Moglo bi se reći, da „mu je pošlo za rukom“ da uz pomoć prije svega srpskih opština i bosanskog valije Safvet-paše to i uradi. Vladika Dionisije je imao namjeru da čak u Beču isposluje „preko podanstva padišina, neka bi se zabranilo svim novinam, da nesmiju ništa primati proti njemu iz Bosne, pošto je on (bio) carski i božji sluga“. ⁵¹⁸⁴

⁵¹⁸³ Isto

⁵¹⁸⁴ Z-83/I, 11. 12. 1869.

Vladika je dovezao iz Beča u Sarajevo „dvoje kočije, jedne pozlaćene, za koje se hvali(o) da je platio 3000 fr“. On je vraćajući se u Bosnu „na svom putu iz Broda u Sarajevo pljačkao obćine i popove da si naplati dukate potrošene u bečkih razkošnjih“. U Bosanskom Brodu, u kome je u to vrijeme živjelo samo deset pravoslavnih porodica „bavio se u svom poslu 4 dana, i za ovo vrieme morala je obćina platiti za njega, njegove služitelje i konje 22 ½ dukata krčmarine“. To je bio njegov stari običaj, odnosno da „vavijek tako radi i kad (bi) kanoničku visitu pravi(o)“. Zapravo, njegova posjeta parohijama nije bila ništa drugo „nego pobiranje poreza“ i to tako, da se u svakom mjestu od handžije napravi račun, koji se nosio turskim vlastima na osnovu čega se novac potraživao od opštine. Kad je konačio ili noćio u nekom mjestu „stajo je pred njegovi vrati najvjerniji mu momak Turčin pod oružjem, pak je samo on pred vladiku puštao, koje je on htjeo, i pošto (bi mu) sumu iskazali o čemu (bi) se s despotom (vladika-B. T.) razgovarati namierava(li)“.⁵¹⁸⁵ Mnogima je bilo poznato i Dionisijevo slobodnije seksualno ponašanje, a „njegovo baratanje sa 3 ženske“ nije bilo nikakva tajna.⁵¹⁸⁶

U Bosni je početkom decembra 1869. zavladao opšti teror „i najviša okrutnost iz straha od ustanka“ bez obzira što je narod mislio, kako „nije došla hora, kad bi mogao šta s uspjehom započeti“. Najviše je u Banjaluci „zavladao tamo nečuveni strah i užas“. Umalo da vlasti „nepozatvaraše polovinu gradjanstva banjalučkoga“, jer su tražeći potencijalne dopisnike novina iz susjednih zemalja vidjele „u svakomu gradjaninu dopisnika“.⁵¹⁸⁷

Bosanski valija Safvet-paša dočekao je kraj 1869. u Mostaru, u koji se prema pričanju naroda povukao „samo da (bi) se rieši(o) navalnih savjetah prećeranih turskofilskih konsulah, koji (su) od njega htjeli načiniti igračku poput Osman-paše“.⁵¹⁸⁸ Inače, sama završnica 1869. bila je obilježena političkim obračunom između bosanskog valije Safvet-paše i vladike Dionisija sa srpskim narodnim učiteljima. Njih dvojica su, uz pomoć nekih odbornika srpsko-pravoslavnih opština u Sarajevu i u Banjaluci konačno uspjeli protjerati „iz Bosne vriednoga g. T. Petranovića, a čestitoga arkimandrita Pelagića surgunisati“. „Tešanjski kajmekam, Abdul-efendija“ navalio je krajem decembra 1869.

⁵¹⁸⁵ Z-10/II, 14. 1. 1870.

⁵¹⁸⁶ Z-19/II, 25. 1. 1870.

⁵¹⁸⁷ Z-83/I, 11. 12. 1869.

⁵¹⁸⁸ Z-10/II, 14. 1. 1870.

godine „sa kadijom na čestitoga protu Tešanskoga g. T. Ilića, kao na predsjednika odbora Tešanske obštine, da podpiše klevetnu izjavu, koju bijahu spremili za centralnu vilajetsku vlast, proti gosp. Petranovića“. Pošto se pop Ilić tome deset dana opirao, onda je kajmakam pokušao oboriti „odbor občinski zajedno sa predsjednikom, preko svojih kreaturah, pak onda dohakati g. Petranoviću“. Kajmakam je uspio da nagovori nekog Hercegovca iz Trebinja Mijata Dučića, „koji već bijaše preko 40.000 grošah crkveno-obćinskih pojeo, i koga je za to narod iz odbora izagnao, da kad bude pozvan od občinskog odbora, da izplati dužnu ratu od 4000“ groša. Ovaj je potom po nagovoru kajmakama pričao „kako su ga odbornici htjeli tući i na silu iznuditi novce“. I zaista, kada je opštinski odbor 13. decembra 1869. godine „pozvao rećenoga Dučića, da izplati 4000 groša, kao što (se) je pismeno obavezao, onda ovaj čim dodje u odborsku sjednicu počne da zapomagajije koliko (ga je) god grlo nosi(lo): *Pomagaj! Ubiše me vlasi-pomagaj! Ucjeniše me vlasi!*“ Zatim je bosonog otišao kroz varoš i čaršiju u sud, kako bi „kroz plač“ predao kajmakamu i kadiji tužbu protiv odbornika, koji su ga, kako je naveo, „tukli i htjeli ucjeniti, kao što su ga na silu i ucijenili iznudivši od njega dužnu obveznicu“. Prema Dučićevom, očito lažnom svjedočenju „najviše ga je tukao Stevo Petranović i proto, (i to) prvi kao odborski perovodja, a drugi kao predsjednik“. Ipak, Dučićeva očita namjera za diskreditacijom srpske opštine nije prošla bez suprostavljanja njenih odbornika: Ananija Mičića, Sime Tanasića, Jove P. Kostića, Jove Stanišića, Đorđa Lemeševića i pomenutog prote Ilića. Oni su svojim zajedničkim odlaskom u kajmakamov konak uspjeli da se suprostave Dučićevim podmetanjima i da na taj način odbrane srpsku opštinu u Tešnju.⁵¹⁸⁹ Ova grupa odbornika pripadala je takozvanoj patriotskoj struji među srpskim trgovcima. Sa druge strane, među trgovačkim slojem u Bosni još uvijek je prevagu među njima imala turkofilska struja. Tako je na primjer u Gradačcu veoma važnu ulogu još od vremena Osman-paše igrao Niko Kojdić, koji je u ime bogatijih bosanskih Muslimana imao ulogu sakupljača „dancijah“. U slučajevima, kada su se hrišćanski seljaci protivili vlastima, srpski trgovac Kojdić je „eksekuciju“ preporučivao gradačaćkom kajmakamu, „koji (je) cijela jata raje u ovom zimnom vremenu tamniči(o)“.⁵¹⁹⁰ Kojdića su bosanski Srbi smatrali drugim vezirovim sinom, a za svoje

⁵¹⁸⁹ Z-6/II, 10. 1. 1870.

⁵¹⁹⁰ NN-15/XXXVI, 20. 1. 1870.

zasluge od Porte je dobio orden medžidije treće klase i pravo da nosi uniformu i sablju. Na njega se sumnjalo da je bio umiješan u ubistvo kneza Mihajla, tako što je bio veza između atentatora Koste Radovanovića i jednog od osumnjičenih zavjerenika, bosanskog vezira Osman-paše.⁵¹⁹¹ Ponašanje trgovca Kojdića nije bio nikakav kuriozitet. Osam srpskih trgovaca iz Banjaluke (Jovan Pišteljić, Đorđe Zita, Jovan Ljuboja, Kostić, Miloš Radovanović, Stojan Milić, Lazar Mostić i Milo Ranić), kao i pravoslavni pop Jungić iz Banjaluke složno su krajem novembra 1869. istupali pred javnošću „da s(u) mutesarif (podguverner) Ali-Rizapaša, njegov drug Hadži-Nazif aga Banjalučaninom (bili) dobri kako (su) mog(li) biti dobri samo otac i majka svojoj djeci“.⁵¹⁹² Međutim, bilo je svima dobro poznato sedmogodišnje arogantno i pljačkaško ponašanje osionog banjalučkog mutesarifa Ali-Riza-paše.⁵¹⁹³ Bosanski (ili turski) Brod je od sredine šezdesetih godina XIX vijeka sve više postajao ozbiljan centar za širenje srpske nacionalno-političke agitacije u Bosanskoj Posavini. U ovoj varošici u kojoj su prije dvadesetipet godina živjele samo tri hrišćanske porodice, sa jednom skromnom drvenom hrišćanskom školom i u kojoj su postojali samo planovi za izgradnju pravoslavne crkve uzdizala se srpska trgovačka čaršija.⁵¹⁹⁴ Za razliku od banjalučkih „turkofila“, u Bosanskom Brodu je početkom 1870. postojala grupa nacionalističkih trgovaca, koji su preko Gavre Vučkovića-Krajišnika naručivali knjige srpske nacionalne sadržine. Osim srpskog špijuna Stevana Bogdanovića na spisku su bili još: Danilo D. Dimović, Đorđo N. Kuković i Aleksandar Radosavljević. U Mostaru je od Vučkovića u isto vrijeme knjige identične sadržine naručivao Jovan Paunović.⁵¹⁹⁵ Sarajevski trgovci važili su za veće nacionaliste od banjalučkih. Učiteljica Persida Jovanović, koju je beogradski mitropolit Mihailo poslao početkom decembra 1870. u Sarajevo, po svome dolasku javljala mu je o stanju u crkveno-školskoj opštini. Za opštinare, među kojima je najviše bilo trgovaca javila je da su bili „pravdoljubivi i pametni i učtivi gospodari“.⁵¹⁹⁶ Za učiteljicu u novoformiranu „srpsko-pravoslavnu općinsku žensku školu u Sarajevu“, koja je otvorena u maju 1870. godine Jovanovićeve je došla iz Sremske Mitrovice. Učiteljice ove škole od 1870. bile su

⁵¹⁹¹ *Мемоари Живка Црногорчевића*, 50-51.

⁵¹⁹² Z-75/I, 1. 12. 1869.

⁵¹⁹³ 3-39/IV, 30. 3. 1869.

⁵¹⁹⁴ Д-24/VIII, 31. 8 1867.

⁵¹⁹⁵ *Ђорђо Куковић-Гаври Вучковићу*, Турски Брод, 4. (16.) јануар 1870, у: Х. Турић, *Из преписке Гавре Вучковића*, 1957, 240.

⁵¹⁹⁶ Ђ. Слијепчевић, *н. д.*, 520-521.

i Stakine učenice, Ana Karan i Koka Đurić. Rumljanka Milica Pantelić, beogradski bogoslov Petar Petrović, inače rođeni Fočak i Draginja Vojinović došli su početkom školske 1872. godine, a Eva Begović 1873. godine. Učenica somborske učiteljske škole Vinkovčanka Evica Janković bila je učiteljica u Stakinoj školi od 1875. godine.⁵¹⁹⁷

U Bihać je 29. decembra 1869. došao novi paša Sali-paša, „čovjek najbolje muževne dobe, učen i izobražen, čovjek (t)adanjeg vijeka“. Sali-paša je bio u političkom smislu potpuno liberalno opredjeljen. Smatrao je „sve ljude jednak(im) i ravnopravn(im), bili oni muhamedanci ili sliedbenici kog mu drago vjeroizpoviedanj(a)“. Sali-paša je bio albanske nacionalnosti, a razumio je „potpuno *naški* se razgovarati“ i što je dolikovalo jednom liberalnom Muslimanu uvažavao je „ponajviše blago, što (je) resi(lo) svakog domoljuba–naime mili majčin jezik, te u maternjem jeziku saslušava(o) pritužbe i sudi(o)-ne, ko što (je bilo) prvo, samo u turskome jeziku“. Njemu je mogao „svako pristupiti“ bez obzira da li se radilo „o velikašima ili raji, bilo o bogatim ili siromašnim“. Interesantno je bilo i to što je pokazivao posebno „veliki obzir“ prema strancima, naročito Austrougarima. Njegova pažnja bila je posvećena „ponajviše na to, kako bi se putevi podigli i popravili“, kako bi bili prije svega „bolji obrt i trgovina“. Sali-paša bio je podržavao razvoj prosvjete. Uredio je neke učionice, škole, a mislio je „urediti jednu vrst(u) čitaonice“. Njegovim vladanjem i njime bio je zadovoljan „sav pašaluk kao izbavitelju od prošastih nepravdah, progonstvah i bezakonjah“.⁵¹⁹⁸ U istom gradu, u Bihaću, suprotnom, konzervativnom političkom taboru pripadali su Hasanbeg Rustanbegović, inače „prvi član idare-meldžisa“, kao i bihaćki kadija Meho Midžić. Ova dvojica su svojim poluzakonitim radnjama raselili u to vrijeme u bihaćkom kraju veliki broj hrišćanskih porodica.⁵¹⁹⁹ O ponašanju i moralnom karakteru bosansko-muslimanskih prvaka u Banjaluci u to vrijeme zanimljivo je viđenje trapističkog priora Franca Fanera. On je nedaleko od ovog grada, maja 1869. dobio dozvolu za podizanje svoje misionarske kolonije. Njegov utisak bio je, da banjalučki „Turci nisu (bili) više tako kruti u svom

⁵¹⁹⁷ J. Ф. Иванишевић, *н. п.*, august-sept.-oktobar 1909, 518-519.

⁵¹⁹⁸ NN-28/XXXVI, 5. 2. 1870.

⁵¹⁹⁹ NN-66/XXXVI, 22. 3. 1870.

svetom vjerskom žaru, da bi im manje dragi bili austrijski dukati iz kršćanskih ruku nego svjetlucavi i ulašteni Medžidavovi novčići iz ruku pravovjernih“.⁵²⁰⁰

Prema novom zakonu „o podanicima otomanskijem“ od sredine februara 1869. svi stanovnici Turskog carstva, pa tako i u Bosni i Hercegovini bez razlike na vjeru i narodnost, u nacionalnom pogledu smatrani su Osmanlijama. Hrišćanskoj djeci bilo je početkom 1870. preko novina sugerisano, da se nazivaju Osmanlijama, a ne posebnim narodnim imenima. Ovaj novi zakon bio je samo uvod za ustavne definicije nacionalnog imena iz 1876. po kome su „svi žitelji raznijeh naroda i vjerozakona, koji (su) sačinjava(li) osmanlijsko društvo, (bili) jedno tijelo i jedan sastav“.⁵²⁰¹ Francuski konzul Moro je za sve stanovnike Bosne i Hercegovine naveo da su govorili jednim slovenskim jezikom, a budući da ni Muslimani nisu razumijeli turski jezik, svi zakoni objavljivani su na slovenskom jeziku.⁵²⁰²

Početkom 1870. godine „proslavili su Turci svoj Bajram 3 dana, pucanjem 3 puta na dan iz topovah i razsvietom grada i džamijah“. Navodno, slavlje je plaćeno troškom „zemaljske blagajne, u koju (su) plaća(li) 4/5 kršćani, (koji su još uvijek) u skromnosti svoje svetkovine“ obilježavali. Slavljenje Bajrama bilo je činovnicima bosanske vlade otežano, s obzirom da je u noći 30. na 31. decembra 1869. godine „novo zdanje praviteljstveno–Mehkemé“ potpuno izgorilo i „koje (se) radi silna vjetra nemogaše nikako obraniti“. Inače, zdanje je koštalo 60.000 grošah (60.000 forinti), a da stvar bude gora „u njemu su bile gotovo sve kancelarije i medžlisi održavani“. Govorilo se, kako je pod zdanje bio podmetnut požar, a mnogi su vjerovali kako su to učinile pristalice bivšeg bosanskog valije Osman-paše, koji su pali u nemilost Safvet-paše i bili lišeni svih službi. U ovu sumnju moglo se čak i povjerovati, pogotovo ako se ima u vidu da su „njegove kreature“ zaista neprestano radile protiv Safvet-paše, diskreditujući ga i pišući po novinama, kako je „narod želi(o) opet staroga Osmana“. Čak su i neke zemunske novine na njemačkom jeziku pisale, da bi tih dana neka deputacija hadžija trebala na povratku iz Čabe navratiti kod velikog vezira u Carigrad sa molbom, da u Bosnu vrati Osman-pašu. Drugi su za izgorjelu vladinu zgradu mislili, kako je bila „zapaljena iz mržnje proti

⁵²⁰⁰ O. Franz Pfanner-biskupu u St. Pölten (Austrija), Banjaluka, 11. svibnja 1869, u: F. Pfanner, *Pisma iz doline Vrbasa i ostala pisma*, izbor, 9.

⁵²⁰¹ M. Екмечић, *н. д.*, 2, 1989, 272.

⁵²⁰² M. Šamić, *н. д.*, 256.

Safetu, nebi li mu slomili vrat, jer je uveo silom kuru (novačenje)“, kao i zbog svog energičnog suprostavljanja „turskomu fanatizmu“. Kao iskreni reformator, bosanski valija Safvet-paša nije kao njegov prethodnik Osman-paša skoro svaki dan „imao za trpezom 50-60 turakah iz svih razredah, činio dolaziti hodžu, da mu čita i koran i šeri šerif, koji (je) prodik(ovao) izokrenuće i mržnju bez kraja proti nevjernikom“. Hrišćanska raja je sa svoje strane željela Safvet-pašin pad i to zato „što je mislila, da će joj biti pravednij(e), i da će naći ma i maleni odušak i njeki obzir“. Bosanska vlada je i pod Safvet-pašom, gotovo na isti način nastavila sa sprovođenjem „bezdušno(g) špionstv(a)“, zbog čega nimalo nije bilo čudno što se hrišćanska raja radovala vijestima, istina nepouzdanim, „da bi mogao doći za valiju starovjerac i fanatik Drviš paša“. Radovala se pogotovo što je još 1861. svojim pljačkanjem Hercegovinu „do bune dotjerao“. ⁵²⁰³ Osim toga, Safvet-paša je bio omražen kao veoma potkupljiv čovjek. Dr. Kečet tvrdi, da je najveća mana Safvet-pašina bila njegova slabost na „bakšiš“ („dem Bakschisch“). ⁵²⁰⁴

Jedno od najvažnijih „političkih novostih“ za Bosnu i Hercegovinu početkom 1870. bile su zapravo glasine, kako je „srbska vlada čekala za kotorskoga ustanka, nebili se kakav pokret u Bosni pojavio, da podigne kod Porte zahtjev, neka joj odstupi Bosnu i Hercegovinu pod upravu“. Koliko je poznato, to je zapravo bio „plan pokojnoga Mihajla, koga su i ovaj put Bošnjaci svojim samrtnim mirom najbolje osudili“. ⁵²⁰⁵

I među samim hrišćanima u Bosni i Hercegovini sve više je na površinu izbijala „mržnja i nesloga hrišćansko-kršćanska ili srbsk(e) i latinsk(e) vier(e), po (tad)ašnjemu tehničkomu nazivu“. ⁵²⁰⁶ Ova podjela na Latine i Srbe bila je uobičajena i u školama. Fra Anto Knežević iz Jajca je u hrvatskom časopisu „Vienac“ objavio tekst „Učione u Bosni“ u kome je iznio podatke o katoličkim i pravoslavnim školama za koje je istakao, kako: „U svih tih učionah uči se čitati i pisat kako (su govorili) Bošnjaci latinski i srbski“. ⁵²⁰⁷ Ovaj fra Knežević je bio jedan od najoštrijih kritičara Osman-pašine vladavine i u posljednjoj godini njegove uprave u Bosni 1869. on je u Zagrebu anonimno objavio „Krvavu

⁵²⁰³ Z-19/II, 25. 1. 1870.

⁵²⁰⁴ J. Koetschet, *O. c.*, 37.

⁵²⁰⁵ Z-19/II, 25. 1. 1870.

⁵²⁰⁶ *Isto*

⁵²⁰⁷ M. Džaja, *Pisac „Krvave knjige“ Ante Knežević, Bošnjak iz Varcara*, Korijen, br. 5-6-7, Banjaluka maj-juni-juli 1958, 92.

knjigu”.⁵²⁰⁸ Topal Osman-paša i Safvet-paša davali su, prema njegovom kazivanju: „*po punu čizmu dukatah, tko bi jim pisca očitovao!*“⁵²⁰⁹ Kao bosanski transkonfesionalni integralista, on je plasirao za to vrijeme, veoma modernu nacionalno-političku parolu: „*Razdijeli dobro vjeru i narodnost: vjeru čuvaj, a narodnost brani*“.⁵²¹⁰ Kneževićeva „Krvava knjiga ili spomenik na 405 godina poslije propasti slavnoga kraljevstva bosanskog“ bilo je prozno djelo političko-agitacionog karaktera upućeno mladima u Bosni i Hercegovini sa euforičnim pozivom da konačno podignu svoj glas protiv turske vlasti.⁵²¹¹ Njegovo nacionalno opredjeljenje bilo je bosansko, ističući ga kao nacionalni individualitet ravnopravan hrvatstvu i srpstvu,⁵²¹² zbog čega su ga mladi bosansko-srpski nacionalisti smtrali samo jednim od brojnih „špionsk(ih) frat(ara) koji htedoše (Srbima) omiliti bečki dvor“.⁵²¹³ Fra Knežević je obrađujući poslovice narodnog porijekla sa neskrivenom ideološko-političkom namjerom upozoravao i savjetovao da, „tko n(ije) (htio) brata za brata, h(tio) (je) Turčina za gospodara“.⁵²¹⁴ On je, dok je boravio u Livnu kao nastavnik bogoslovije pisao na ćirilici djelo „Riječ hodže Petrovačkog bratiji Turcima“ u kome je bosanske Muslimane pozivao na slogu i jedinstvo, pogotovo što su oni po krvi i jeziku bili braća Hrvatima i Srbima. Pozivao ih je da zajedno sa Srbima i Hrvatima ustanu na ustanak protiv Osmanlija i izbore se za zajedničku slobodu, zbog čega ga je bosanskim vlastima izdao austrougarski konzul u Livnu Julije Dembicki,⁵²¹⁵ „čovik zidarske lože“.⁵²¹⁶ Hrvatska nacionalna agitacija osim pridobijanja katolika sve više je imala poleta kod bosanskih Muslimana. Hrvatski pravaš Eugen Tomić je 1870. u „Viencu“ na osnovu izvještaja nekih svojih prijatelja sa terena, objavio članak pod naslovom „Ženitbeni običaji Muhamedanskih Hrvata u Bosnoj“.⁵²¹⁷ I engleski putopisac Artur Dž. Peterson, koji je početkom 1870-tih prošao kroz „Tursku Hrvatsku“ („Turkish Croatia“) primjetio je za bosanske „Muhamedanske Slovene“ („the Mohammedan

⁵²⁰⁸ *Isto*, br. 3-4, mart-april 1958, 117.

⁵²⁰⁹ O. A. Knežević, *n. d.*, 1886, 5.

⁵²¹⁰ D. Lovrenović, *Bosanski Jeremija u novom izdanju*, u: Antun Knežević, *Kratka povjest kralja bosanskih*, Sarajevo 2009, 13.

⁵²¹¹ Š. Musa, Z. Leženić, *O jeziku i stilu spisateljskog djela fra Antuna Kneževića*, *Croatica christiana periodica*, vol. 33, No 64, Zagreb 2009, 96.

⁵²¹² M. Džaja, *n. r.*, br. 3-4, 114.

⁵²¹³ 3-51/IV, 30. 4. 1869.

⁵²¹⁴ Š. Musa, Z. Leženić, *n. r.*, 101.

⁵²¹⁵ M. Džaja, *n. r.*, br. 3-4, 120.

⁵²¹⁶ J. Baltić, *n. d.*, 380.

⁵²¹⁷ M. Džaja, *n. r.*, br. 5-6-7, 90.

Slavs“),⁵²¹⁸ kako su oni „imali neznatno turske krvi („they have scarcely any Turkish blood in them at all“) i da su bili isto onoliko Hrvati („they are just as much Croats“) koliko i njihove hrišćanske komšije“.⁵²¹⁹ Pomenuti austrougarski konzularni agent u Livnu Dembicki je tokom svoje djelatnosti uvidio, kako je „vjerski princip nacionalnog“ („das religiöse Princip über das nationale“) bio tako moćan kod sve „tri vjere“ („der drei Confessionen“), pogotovo u zapadnoj Bosni, da su one i praktično predstavljale „tri oštro suprotstavljene nacije“ („drei sich schroff gegenüberstehende 'Nationen' gibt“). Dembicki je krajem šezdesetih godina XIX vijeka bio svjedok uvećanja katolika u Hercegovini doseljavanjem oko 150 dalmatinskih hrvatskih porodica. Zanimljivo je, da je Dembicki tvrdio za „bosanske Muhamedance da im je maternji jezik bio srpski“ („dem bosnischen Muhammedaner die Muttersprache die serbische“) i da su iz tih razloga teško komunicirali sa Osmanlijama, koji su se mogli naći još jedino u građanskoj i vojnoj službi. Za pravoslavne popove tvrdio je, da su bili na najnižem stepenu civilizacije, jer, kao osnovno oni „nisu znali da pišu“ („die gar nicht schreiben können“).⁵²²⁰

Mlađi srpski rodoljubi u Sarajevu su i početkom 1870. smatrali kako trenutno od svih naroda na Svijetu niko „nije nosio više državnih teretah a uživao manje državljanskih pravah“ od Srba u Bosni. Njihovo političko obrazovanje bilo je već tada dovoljno razvijeno, da su mogli da shvate šta su sve trenutno „trp(ili) Irci u Englezkoj, Poljaci u Ruskoj, Česi i Slovenci u Austriji, što Hrvati i Srbi pod slobodoumnom i ustavnom Magjarskom“. Ali, po bosansko-srpskim rodoljubima uzroci nesreće kod ovih naroda, bili su, što su se oni borili „proti sistemu dotičnih vladah“. Takođe, ovi narodi su se borili „za narodnu i političku slobodu, za ravnopravnost državnu“, iako su uživali „građjanskih ili državljanskih pravah prama dužnostima, dakako ne u ravnopravnoj mjeri“. U odnosu na ove narode, bosanski Srbi su prema shvatanjima bosansko-srpskih rodoljuba bili u to vrijeme „narodno i politično robovi osmanlijah bez razlike vjere“ (Misli se na takozvane srpske spahije i srpske trgovce-B. T.). Oni, kao hrišćani nisu uživali „nikakovih građjanskih pravah“, pogotovo što od svih državnih prihoda, koje su

⁵²¹⁸ A. J. Patterson, *From Agram to Zara*, The Fortnightly Review, No. LXIV, New Series.-April 1, 1872, The Fortnightly Review, vol. XI. New Series, January 1 to June 1, 1872 (vol. XVII. Old Series.), London 1872, 365-366.

⁵²¹⁹ *Ibidem*, 378.

⁵²²⁰ J. v. Jaxa-Dembicki, *Der westliche Theil von Bosnien, Ethnographisch-handelspolitische Skizze*, Mittheilungen der kais. und königl. geographischen Gesellschaft in Wien, XIII. Band (der neuen Folge 3. Band), 1870. Redigiert von ihrem Generalsecretär M. A. Becker, Wien 1871, 164-165.

plaćali „od svih tih teretah nikakove blagodeti“ nisu uživali. Prema ustanovi Kurana, hrišćani u Bosni nisu smjeli imati zemlje ili bilo kakvog „vlastitoga posjeda“. Samo u nekim varošima hrišćani su „ima(li) njekoji kuću i bašćicu, a zemljišnoga vlasništva (samo) njekoji seljaci iz starih privilegijah“. Prema nekim procjenama „vlasništvo kršćanah na površju od 1115 kv. miljah“ se računalo da je „iznosi(lo) 0.001 dio“. Naime, u Bosni je „zloupotrebljenje sa zakupničtvom desetine prešlo vrhunac“. Trenutno, hrišćanska raja plaćala je u ime desetine ukupno 33,500.000 grošah, dok su bosanski „Muhamedanci“, kao i maloposjednici plaćali ukupno 16,500.000 groša“. Od tog ogromnog poreza, koji su plaćali hrišćani, oni nisu uživali nikakva prava, s obzirom da su u sudu sjedili sve „sami turski činovnici, i samo pro forma“ je u svakomu sudu i medžlisu sjedio „po jedan član pravoslavni a jedan katolički“. To zastupanje hrišćana prema Muslimanima bilo je „u razmjeru 1:3“. Kada je riječ o bosanskoj administraciji, „sva uprava, kancelarije, manipulacija“, nalazila se „izključivo u rukuh osmanlijah ili bosanskih muhamedanacah“. I dalje se „na sudu kadijskomu n(ije) prima(lo) sviedočanstvo kršćanah, nego samo iznimno na prizivnomu, mješovitomu“. Službeni jezik bio je „izključivo turski, koj(i) n(isu) razumij(eli) ni sami bosanski muhamedanci“. Tužbe se nisu primale „ni u kakvom drugom jeziku nego turskomu, u kome (su) se izda(vale) presude, rješenja, zapovijedi, zakoni, namiere, koja okolnost (je) da(vala) povoda najvećim, konštatiranim zloporabam i prevaram“. U čitavoj Bosni i Hercegovini nije bilo nijednog „državnoga učilišta nižega ni višega u kojem bi se mogli kršćani učiti“, nego su hrišćanske opštine morale na svoje troškove izdržavati osnovne škole. Za osnovne škole planiralo se, „još i turski jezik uvesti, dočim je bivši valija Osman-paša pri otvorenju vilajetske skupštine u prosincu 1868. u svom govoru kazao, da je za narod (bilo) otvoreno 400 pučkih učionah, t. j. za muhamedance u turskom jeziku“. Kao što nije postojalo dovoljno ni osnovnih škola, ni vodećih naučnih zavoda, još uvijek nije postojalo prave „ni trgovačke ili obrtničke škole“. U cijeloj zemlji su tek u tri varoši bila samo tri „nadriliečnika“ za koje se uopšte nije ni znalo da li su imali „doktorsku diplomu, ili da(li) su (u)obće polazili liečnički koj(i) zavod, javne bolnice“. Isto tako, „na občinske potrebe kršćanah, na školske zgrade, na crkve“ bosanska vlada nije davala „ni jedne pare osim ako (bi) car pokloni(o) koju hiljadu grošah putem milosti“. Bosanska vlada nije trošila „ni krajcara na učitelje, ni svećenstvo, ni vladike“, već je sve to narod morao

plaćati i izdržavati. Tome treba dodati i „potrebe patrijarhove u Carigradu“ u iznosu od ukupno 100.000 grošah, koje su na godinu morali platiti bosanski hrišćani. Mlađi srpski rodoljubi iz Sarajeva imali su vrlo negativan stav o engleskoj, francuskoj i njemačkoj vladi koje su u Bosnu slale „svoje političke povjerenike, ali ne da istinu pišu, nego da službeni izvještaji paralizuju istine“. U slučaju, da je strani politički povjerenik (bio) „srodnik biedne raje, onda (bi) ga naziv(ali) panslavistom, konšpiraterom“.⁵²²¹

Gavro Vučković nastavio je sa svojim nacionalnim aktivnostima. On je u Carigradu, na Porti i u Sarajevu kod bosanske vlade isposlovaio krajem 1869. i početkom 1870. dozvole za izgradnju brojnih pravoslavnih crkava.⁵²²² Afera sa Vučkovićem započela je u februaru 1870. kada je bio pretresen njegov stan u Sarajevu u kome je pronađen nekakav materijal koji ga je ozbiljno „politički kompromitovao“.⁵²²³ U približno isto vrijeme afera je pogodila i manastir Žitomislić u kome je izvršena premetačina i „pod sumnjom neke revolucionarne aktivnosti“ uhapšen arhimandrit Serafim Perović,⁵²²⁴ srpski agent koji se krio iza pseudonima „Jozef Antunović“.⁵²²⁵ Bosanski valija Safvet-paša pohvalio se tada austrougarskom konzulu u Mostaru Pavlu Relji, da je „na tragu nekoj tajnoj velikosrpskoj agitaciji“.⁵²²⁶ Safvet-paša je na osnovu jedne prijave upao u manastir Žitomislić, gdje je pronašao neke letke pobunjeničkog karaktera. Osim Serafima vlasti su uhapsile i mostarskog popa Levanti-efendiju i učitelja Jovu Perovića i odmah ih prognale u Fejzan.⁵²²⁷ Safvet-paša označio je „žitomislički manastir centrom srpsko-ruske propagande“ („что Житомысличский монастырь есть центр сербско-русской пропаганды“).⁵²²⁸ Serafim Perović se još ranije aktivno uključio u nacionalno-politički rad, kada je 1866. u Mostaru otvorio pravoslavnu Bogosloviju i koja je nakon tri godine preseljena u manastir Žitomislić.⁵²²⁹ Njegov brat

⁵²²¹ Z-38/II, 17. 2. 1870.

⁵²²² Протопрезвитер Филип Ковачевић-Гаври Вучковићу, Бихаћ, 13. (25.) децембар 1869, у: Х. Турић, *Из преписке Гавре Вучковића*, 1957, 240.

⁵²²³ Console Cesare Durio-A. S. E. *il ministro degli Affari Esteri in Firenze (Governo italiano)*, Sarajevo 25 febbraio 1870, u: P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*, 249.

⁵²²⁴ *Ibidem*, Ibidem, 2 marzo 1870, u: *Isto*, 249-250.

⁵²²⁵ В. Војводић, *Тajни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868-1872)*, 32.

⁵²²⁶ I. Pederin, *n. r.*, 1992, 209.

⁵²²⁷ Husejin Bračković: *Mala istorija događaja u Hercegovini*, 176.

⁵²²⁸ Н. А. Иларионов-Н. П. Игнатъеву, Мостар 18 апреля 1870 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875*, 226.

⁵²²⁹ В. Торовић, *n. d.*, 1999, 138.

Melentije, takođe uhapšenik, bio je još od ranije poznat turskim vlastima kao nacionalno-politički borac. Njega su turske vlasti 1866. imenovale za člana „Irade Medžlis“ (Zemaljsko upravno vijeće) u Trebinju, a srpska opština u Trebinju za svoga predsjednika.⁵²³⁰ Braća Perovići, arhimandrit Serafim i Jovo, kaluđer i učitelj Leontije Radulović, kao i „srpsko-pravoslavni načelnik kodžobaša Gavro Vučković iz Sarajeva“ bili su osumnjičeni, da su „šur(ovali) sa Rusijom, Srbijom i Crnom Gorom“. U pretresu manastira, koji je lično vodio dr Kečet pronađeno je dosta kompromitujućeg nacionalno-političkog propagandnog materijala. Portinom naredbom svi uhapšeni bili su prognani na robiju u Aziju.⁵²³¹ Turske vlasti posebno su bile uvijeđene sadržajem Leontijevog pisma upućenog arhimandritu Serafimu u kome mu je poželio da postane prvi srpski vladika u Hercegovini.⁵²³² Uostalom, od svih njih najsumnjiviji je bio Serafim Perović i to za vezu sa Rusima, pogotovo što je od prije nekoliko godina bio nosilac „zlatnog naprskog krsta“, kojim je tokom svog boravka u Petrogradu bio lično odlikovan od ruskog cara Aleksandra II.⁵²³³ U mnogim dijelovima Bosne se od proljeća 1870. osjetio pritisak turskih vlasti naročito na one mlađe nacionalno opredjeljene ljude. Za sve na koje se sumnjalo da su bili takozvani „narodnja(ci)“, ti više nisu bili „sigur(ni) da neće iznenada biti uhvaćen(i) i u prangu bačen(i), te kao politički buntovni(ci) surgunisan(i)“. Kada je u Bihaću bio uhapšen Gavro Vučković i vezan doveden u Sarajevo, tada je mnogima bilo čudno što je uhapšen čovjek, „koji je toliko putah branio po novinah Osman-pašu, koji je izdao *Riječ krajišnika* na obranu turske vlade, koji je za Osman-paše revno služio, koji je skoro objavio da će izdati u Sarajevu knjigu pod naslovom *Car turski, ogledalo pravde*“. Vučkovićevo hapšenje posebno je predstavljalo iznenađenje za mlade srpske patriote, koji su ga zvali „Crni Gavro“. Na Vučkovića je bosanska vlada sumnjala, s obzirom na činjenicu da je bio jedan od rijetkih koji je „zna(o) knjige pisati“. Zaključak vlade bio je, da ako je znao pisati da je onda morao znati i „u novine dopisivati“, dok njegovo tobože „branjenje turske vlade“ za nju nije bilo ništa „drugo nego hinjenje, da može bolje na vladu napadati“. Iz Hercegovine su, „da (bi) diel(ili) sudbinu Pelagića“ u carigradski

⁵²³⁰ С. Т. П., *Архимандрит Мелентије Перовић, војвода шумски 1835-1887*, Источник, бр. 23, год. XVI, Сарајево 1902, 556.

⁵²³¹ М. Гјургјевић, *п. д.*, 64.

⁵²³² С. Л. Пјешчић, *Митрополит Леонтије Радуловић 1835-1888*, у: Шематизам Српско-православне митрополије и архијерејске херцеговачко-захумске за годину 1890, Сарајево 1890, 116.

⁵²³³ Аноним, *Новоименовани Митрополит херцеговачко-захумски Серафим Перовић*, ДБ Источник, год. III, бр. 6, Сарајево 1889, 82.

zatvor bili poslani arhimandrit Perović i učitelj Kovačević. Od početka aprila 1870. mnogi „trgovci, svećenici obojega obreda i osobito učitelji (bili su) u najvećoj opasnosti, i sve (ih) je (bio) smrtni strah obuzeo“. Carski mutesarif Ali Riza-paša lično se hvalio, kako „će vriednom učitelju St. Petranoviću haka i glave doći jer n(ije) mo(gao) vjerovati, da (je) u njegovu sandžaku smi(o) itko u novine pisati“. Strah se uvukao među veliki broj hrišćana, „da fanatični Turci iznenada na nje nenasrnu“ potpuno uvjereni u to, da je „sredotočna vlast“ naročito potpirivala „ovaj fanatizam preko podređenih joj organah i preko fanatičnih hodžah i d(e)rvišah“. Neki viđeniji hrišćani bili su otrovani, kao što je bio slučaj sa knezom Lukom Paleksićem iz Maglaja. Paleksić je bio jedan od najuglednijih hrišćanskih knezova u Bosni, a „njegov glas je slušalo 3500 kućah u maglajskoj nahiji“.⁵²³⁴ Kada je riječ o Stevi Petranoviću, on je već bio iskusan srpski agitator u obližnjem Tešnju, gdje je radio kao učitelj. U jednom pismu iz toga mjesta, upućenog 6. maja 1870. svom nacional-političkom mentoru beogradskom mitropolitu Mihailu on je poručivao, kako je svim „silama nastoj(ao) dovesti (bosanski) brod u luku vaskolikog srpskog jedinstva“.⁵²³⁵ Neki austrougarski špijun u Bosni Svetić slao je još u aprilu 1870. izvještaj Kalaju o stanju u Bosni o tome, kako su među spisima nekog srpskog agitatora Petrovića (Stevo Petranović ili Serafim Perović?-B. T.) (bila) pronađena proruska ratnohuškačka pisma beogradskog mitropolita Mihaila.⁵²³⁶ Kod Serafima Perovića, igumana u žitomislićkom manastiru bila su pronađena pisma mitropolita Mihaila, kao i „kopij(a) molbenice, koju je rečeni Perović na Rusiju upravio u vidu molenja pomoći za spasavanje naroda hercegovačkoga“. U nekim pismima, a koja je fra Martić imao priliku da pročita mitropolit Mihailo je bosanskim Srbima poručivao: „Čuvajte se braćo Rima lukavoga“.⁵²³⁷ U jednom razgovoru vođenom dvadesetak godina kasnije Serafim Perović otkrio je tajnu fra Grgi Martiću, da Turci u premetačini manastira, ipak, nisu pronašli sakrivena kompromitujuća pisma. Perović je tvrdio, da su ih kojim slučajem pronašli da bi ga nabili na kolac.⁵²³⁸ U zatočeništvo su bili bačeni neki popovi iz Bosanske Krajine, kao na primjer braća pop Stevan i pop Đoko Karan. Oni su, ipak, uz pomoć nekog Crnogorca uspjeli nakon nekog vremena pobjeći iz zatvora u Konji

⁵²³⁴ Z-88/II, 19. 4. 1870.

⁵²³⁵ М. Пекић, *н. п.*, 54.

⁵²³⁶ Б. Калај, Београд, 12. април 1870, у: Б. Калај, *н. д.*, 291.

⁵²³⁷ Fra G. Martić, *n. d.*, 1906, 51-52.

⁵²³⁸ *Isto*, 53-54.

u Anadoliji i o trošku ruskog konzula se prebaciti na Krf, odakle su sa pismom preporuke istog konzula prešli na Cetinje knjazu Nikoli. Sa Cetinja su po preporuci crnogorskog knjaza otišli u Beograd kod mitropolita Mihaila, koji im je dao Dobransku parohiju u požarevačkom okrugu. Pop Stevan nije imao mira pa je opet stupio u vezu sa Gavrom Vučkovićem, Serafimom Perovićem, Vasom Pelagićem i popom Jovom Gakovićem. Svi oni ostali su u stalnoj vezi sa crnogorskim političarem Mašom Vrbicom, koji im je nalagao da svaki od njih priprema ustanak u svom kraju.⁵²³⁹

Sumnja da je potkazao hercegovačke monahe pala je na bosanskog vladiku, koji je prema riječima konspiratora Tome Kovačevića lično otišao u Travnik, gdje je optužio „kaluđere i Hrišćane“ da (su) rad(ili) protiv vlasti. Vladika je manastir Žitomislić označio kao mjesto u kome je stanovalo „nekoliko čupavih kaluđera, koji su preko mere se (bili) osilili“ i koji su se protivili „carskim ljudima“. On je optužio monahe da su bili u dogovoru sa Mostarcima i da su slali neka pisma „karskom kralju, da im pošalje topove i džebanu“. Prema njegovoj optužbi oni su bili „pripravili se, da odmeću raju i da udaraju na carske gradove“.⁵²⁴⁰ Bosanska vlada optuživala je Serafima Perovića, da je ustanak u Hercegovini spremao po nagovoru Rusije.⁵²⁴¹ Bosanske muslimanske vlasti započele su početkom 1870. kampanju najvjerojatnije i zbog sve otvorenijeg zahtjeva pravoslavnih za dobijanjem „nacionalnih episkopa“ („national bishops“).⁵²⁴² Tačno godinu dana kasnije, krajem februara 1871. britanski konzul Holms pisao je svojoj vladi u Londonu, da su mu bosanske vlasti otkrile, kako su za razliku od arhimandrita Perovića kod koga je tokom premetačine bilo nađeno dosta dokaznog materijala za suđenje, kod Vučkovića nije bilo pronađeno ništa.⁵²⁴³

Srpski namjesnik Blaznavac se početkom 1870. sve više plašio ruskih pokušaja da u Bosni i Hercegovini izazove jedan prevremeni proruski orijentisani ustanak, čime bi Srbija bila prisiljena da u njemu uzme učešća, bez obzira na činjenicu što ga nije bila

⁵²³⁹ С. Л. Ђулибровић, *Поп Каран, Стеван Карановић, војвода српски*, Босанска вила, бр. 4, год. XXII, Сарајево 1907, 50.

⁵²⁴⁰ Т. Ковачевић, *н. д.*, 110.

⁵²⁴¹ *Console Cesare Durio-A. S. E. il ministro degli Affari Esteri in Firenze (Governo italiano)*, Сарајево 18 marzo 1870, у: Р. Митровић, Н. Крешевићковић, *Izvjestaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*, 251-252.

⁵²⁴² G. Giacometti, *Russia's Work in Turkey*, London 1877, 17.

⁵²⁴³ E. Radušić, *n. d.*, 208.

kadra voditi.⁵²⁴⁴ Veliki dio hercegovačkih ustaničkih glavara već je bio u službi srpske vlade, za koje je ova godišnje izdvajala 15.000. forinti.⁵²⁴⁵ Drugi srpski namjesnik nacionalni liberal Jovan Ristić isticao je, kako je za Portu ustupanje Bosne bilo potrebno i korisno, naglašavajući zaostalo stanje te pokrajine i veliki broj Muslimana, što bi srpskoj vladi za dugo vremena dalo „mnogo posla i prouzrokovalo mnogo briga“. Prema Ristićevom mišljenju, iako je Rusija željela razvitak i širenje Južnih Slovena pod njenim pokroviteljstvom, Srbija bi više mogla pomoći Bosni i Hercegovini. Ristić je slanje nekakvog Memoranduma u Carigrad smatrao za neispravan put, jer je bio uvjeren da bi ga Porta sa indignacijom odbila. Smatrao je, da bi najbolji način bio, da se u u Bosni i Hercegovini izazove ustanak, a potom iskoristi prilika, da se tek tada Porti ponudi pomoć i za nagradu od nje zatraži ustupanje te provincije. Srpsko Namjesništvo je nevoljno prihvatilo austrougarski prijedlog, da se u slučaju uspjeha u Bosni, jedan njen dio takozvani „vršak“ ustupi Austro-Ugarskoj i to najviše zbog zadovoljenja Hrvata koji su takođe žudili za Bosnom.⁵²⁴⁶ Slanje jedne bosanske delegacije 1870. u Carigrad,⁵²⁴⁷ predstavljao je probni balon samo kako bi se testirala Portina (ne)spremnost, da Bosnu preda Srbiji. Sve više je izgledalo, da je Srbija pod konzervativnom vladom Milivoja Blaznavca odustajala od knez Mihajlovih planova o Bosni. „Politički izgledi“ govorili su, da na proljeće između Srbije i Bosne rata sigurno neće biti. To je bilo jasno, pogotovo ako se uzme u obzir da Srbija od početka 1870. nije činila nikakve „nabavke, koje (su) se za taj slučaj nužno učiniti ima(le)“.⁵²⁴⁸

Ruska struja među bosanskim Srbima razvijala se od 1870. u Bijeljini i to obrazovanjem takozvanog „Komiteta za nacionalne slobode u Bosni“, na čijem je čelu bio neki pop. Bijeljinski trgovac Jovan Škorić išao je 1870. u Moskvu kao predstavnik tog Komiteta, da obavijesti rusku vladu o stanju hrišćana u Bosni. Navodno, primio ga je i ruski car Aleksandar II kome je ovaj izložio težak i neizdrživ položaj Srba u Bosni. Za Škorićev put u Moskvu i njegov prijem kod ruskog cara saznale su bosanske vlasti, zbog čega je morao da napusti Bijeljину, prebjegne u Srbiju i nastani se u Šabcu. Škorić je

⁵²⁴⁴ Б. Калај, Београд, 5. јануар 1870, у: Б. Калај, *н. д.*, 260.

⁵²⁴⁵ *Исто*, 8. јануар 1870, у: *Исто*, 261.

⁵²⁴⁶ *Исто*, 9. јануар 1870, у: *Исто*, 262-263.

⁵²⁴⁷ М. Екмеčić, *н. д.*, 50.

⁵²⁴⁸ Z-58/II, 12. 3. 1870.

nastavio svoju srpsku nacionalno-političku borbu osnivanjem društva pod imenom „Štab za ocepljenje Bosne i Hercegovine od Turaka“, čiji je on postao načelnik.⁵²⁴⁹

Bosanski biskup fra Paško Vuičić pokazao se tokom vremena hrvatskim „narodnjakom i rodoljubom“. Svoje hrvatsko opredjeljenje on je najbolje dokazao, kada je „za zagrebačko sveučilište poklonio, prama svom stanju i dohodku dosta veliki dar od 100 franakah, i tim posvjedočio ljubav za svoju narodnost“.⁵²⁵⁰ Za fra Vuičića se veže i pokušaj osnivanja „Društva početne književnosti“ od prije dvije godine, koje je preuzelo zadatke novoosnivane zagrebačke Matice Iliriske.⁵²⁵¹ Bilo je očito, da je takozvana „kristalizacija dalmatinskih Slovena sa dobrim slovenskim narodom u Bosni, naročito u turskoj Hrvatskoj“, najviše doprinijela oživljavanju hrvatskog narodnog osjećanja. Ona je započela odmah nakon useljavanja dalmatinskih Hrvata početkom XIX vijeka u onaj dio Bosne (srednja Bosna i Bosanska Krajina) od ranije naseljene katolicima i koji je oduvijek bio „Austriji toplo naklonjen“.⁵²⁵² Osim austrougarske propagande kod katolika, koja nikada nije ni prestajala, od proljeća 1870. sve je više mogla da se osjeti i propaganda francuske vlade, koja je bosanskim katolicima davala izdašnu novčanu pomoć. Za bosanske „katolike“ („Katholiken“) to je bilo od velike važnosti s obzirom na njihovu malobrojnost od 185.000 u odnosu na 440.000 bosanskih „Muslimana“ („Muslimänner“) kao i na 572.000 „pravoslavnih“ („Orthodoxen“).⁵²⁵³

U nastupajućem vremenu nasiljima su bili naročito izloženi hrišćani u Bosanskom Petrovcu. Tamo su nesmetano i dalje harali odmetnici Mustajbeg i Raković. Mustajbeg se pred pašom i kadijom sam hvalio, kako je „ubio stotinu kršćanah i šestoricu Turakah“. Zbog straha od ove dvojice Srbi u petrovačkoj varošici nisu mogli ni školu otvoriti. Samo je jedan manji broj djece pohađao seosku školu udaljenu „dva sata od Petrovca, u Bukovači i to kao u potaji“. Tako je od oko dvije hiljade hrišćanskih porodica samo „desetak seoske dječice“ išlo u školu.⁵²⁵⁴ Na istoku Bosne, iste godine sa radom je počela

⁵²⁴⁹ Лонгин, и. р., 43-44.

⁵²⁵⁰ Z-70/II, 28. 3. 1870.

⁵²⁵¹ (Fra J.) Jelenić, *Pokus književnoga društva u Bosni, god. 1868*, Serafinski perivoj, br. 2, god. XXV, Sarajevo 15. veljače 1911, 25.

⁵²⁵² CH-39/XXXVII, 2. 4. 1870.

⁵²⁵³ B. Chotek-Graf Beust, St. Petersburg 4 Mai (22 April) 1870, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 345.

⁵²⁵⁴ NN-105/XXXVI, 9. 5. 1870.

i srpska škola u Mačkovcu kod Lopara.⁵²⁵⁵ U Mačkovcu je od ranije postojala crkvice sv. Nikole, kojoj su samo dvije godine ranije beogradski trgovci, braća Krsmanovići, porijekom Tuzlaci poklonili jednu bogoslužbenu knjigu (irmologiju).⁵²⁵⁶ Podizanje i opremanje srpskih škola u Bosni i Hercegovini i dalje su najviše pomagale srpske i ruske državne institucije. Otvaranju pravoslavne djevojačke škola u Sarajevu je novčanim sredstvima izdašno pomogao beogradski mitropolit Mihailo sa godišnjim iznosom od 500 fl, dok su podizanju ovih škola Rusi pomogli sa 750 rubalja. Za direktora ove škole je imenovan Đorđe Rajković iz Dubrovnika.⁵²⁵⁷ Bosansko-srpska djeca su i dalje najviša znanja i nacionalno-političko obrazovanje usvajali na školovanju u beogradskoj bogosloviji. Ovu bogosloviju su između 1870. i 1874. završili: Petar Perinović i Petar Đokić iz Banjaluke, Mihailo Džabić iz Svinjara (Srbac-B. T.), Simo Bjelajac iz Bosanske Gradiške,⁵²⁵⁸ Todor Bojković iz Banjaluke, Đorđe Barić iz Draksenića u Bosni, Đorđe Radulović iz Mostara, Ilija Zelenika, Stojan Popović, Jovan Radukić, Milan Radivojević i Simo Kević iz Bosanske Gradiške, Ljubomir Pavić iz Bosanske Kostajnice, Pavle Stefanović iz Tuzle, Jovan Tatović iz Ivanjske kod Bosanske Krupe, Petar Maksimović iz Bijeljine, Risto Lukić iz Grebnice u Bosni,⁵²⁵⁹ Atanasije Anđelopolić, Stevan Popović i Jakov Vasović (svi negdje iz Hercegovine), Jevrem Kočović, Luka Džabić, Jovan Cvetković i Spasoje Petrović (svi negdje iz Bosne), Jevto Jakšić iz Brčkog,⁵²⁶⁰ zatim Jovan Lazarević, Milan Popović, Josif Popović, Jovan Ristić, Đorđe Arsić i Ignjat Petrović (svi negdje iz Bosne), Stevan Pravica iz Trebinja, Maksim Ristić iz Srebrenice, Gavro Tešić iz Banjaluke, Savo Đurović iz Višegrada, Dimitrije Maksimović iz Hercegovine,⁵²⁶¹ Đorđe Petrović i Risto Bošković iz Sarajeva, Jovan Marković i Tanasije Mitrović iz Bijeljine, Todor Savić iz Stapara, Nenad (Nešo) Obilić iz Travnika⁵²⁶² i Simo Krajinović iz Bosanske Gradiške.⁵²⁶³ Prema jednoj zabilješci rektora ove visoke škole, đaci iz Bosne i Hercegovine pripadali su grupi inostranih učenika, koja je dolazila „iz

⁵²⁵⁵ H. Ćurić, *n. r.*, 1958, 161.

⁵²⁵⁶ M. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, 87.

⁵²⁵⁷ *Consul Soretić-Graf Beust*, Sarajevo am 4. Juni 1870, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 350.

⁵²⁵⁸ В. Војводић, *Школовање националних радника за рад ван Србије 1873-1877*, 132.

⁵²⁵⁹ *Исто*, 144-145.

⁵²⁶⁰ *Исто*, 148.

⁵²⁶¹ *Исто*, 180.

⁵²⁶² *Исто*, 186.

⁵²⁶³ *Исто*, 190.

onih krajeva gdi je (bilo) potrebno održati srbski jelement i srbsku školu“.⁵²⁶⁴ Sav školski program bogoslovije bio je, prema riječima V. Vojvodića, podređen: „*potrebama srpske zvanične nacionalne propagande*“ pri čemu su ovi pitomci trebali, prije svega, da posluže „kao političke i vojne ličnosti pri oslobođenju i ujedinjenju srpstva“. Osim toga, oni su „u danim prilikama“ trebali da budu i vođe ustanka protiv turskih vlasti.⁵²⁶⁵ Oni su najviše o „Velikoj Srbiji“ učili kod nastavnika Miloša Milojevića,⁵²⁶⁶ a koji je na razne načine radio na diskvalifikaciji ljevičarskih ideja posebno među pitomcima iz Bosanske Krajine. Jedan određen broj njih bio je pod uticajem republikanskih ideja Vase Pelagića. Milojević je tokom školske 1874. isključio nekoliko učenika osumnjičenih da su zagovarali socijalizam: Spasoja Nedimovića i Mihajla Nikolića iz Bosanske Krajine, Blagoja Jovanovića iz Gomionice kod Banjaluke, Simu Martinovića, Nikolu Kondića, Marka Grujičića (svi negdje iz Bosne), kao i Špiru Bilanovića iz Duvna.⁵²⁶⁷ Milojević je Pelagića kod srpske vlade optužio da je Štrosmajerov i austrougarski špijun.⁵²⁶⁸ Prestanak školovanja dječaka iz Bosne i Hercegovine bio je početkom ustanka u Bosni 1875. od kada, osim Save Pješčića iz Mostara i Miće Petrovića (Perića) iz Lokanja na školovanju u Beograda nije bio nijedan bosanski Srbin.⁵²⁶⁹ Katolici iz bihačke Krajine koristili su blizinu granice sa Hrvatskom za nabavljanje udžbenika za svoje škole. Tako je katoličko selo Kralje nedaleko od Bihaća, snabdijevalo svoju školu, osnovanu 1870. godine, hrvatskim udžbenicima, koje su franjevci prenosili preko graničnog prelaza u Zavalji.⁵²⁷⁰

Otvaranje školskog Zavoda za djevojčice 1870. u režiji pruskog konzulata i dr Otoa Blaua naišlo je „na nož“ jednako kod sarajevskih Muslimana, kao i kod Srba. Prvi su bili naročito nepovjerljivi prema nastavnicima Zavoda prigovarajući im što su djevojčice hodale otkrivene. Srbi su Zavodu prebacivali, da je bio misionarska institucija sa glavnim zadatkom, da djecu prevodi na protestantizam i da ih odnarođuje. Njih je posebno iritiralo što se u Zavodu nije učilo sa dovoljno poštovanja prema pravoslavnim svecima. Prije samog otvaranje ovog Zavoda vladika i popovi pravoslavne crkve

⁵²⁶⁴ *Icmo*, 133-134.

⁵²⁶⁵ *Icmo*, 144.

⁵²⁶⁶ *Icmo*, 145-146.

⁵²⁶⁷ *Icmo*, 162-163.

⁵²⁶⁸ *Icmo*, 168.

⁵²⁶⁹ *Icmo*, 194.

⁵²⁷⁰ I. Klarić, *Kraljska škola i prvo doba moga školovanja (po kazivanju jednog prijatelja)*, Školski vjesnik, Sarajevo februar 1895, 124-125.

proklinjali su sve one roditelje, koji su namjeravali slati svoju djecu u, kako su ga nazvali „jeretički i krivovjerni zavod“. Srbi su ovaj problem riješili tako, što su pod pokroviteljstvom kod ruske vlade iste godine osnovali prvu osnovnu srpsku djevojačku školu.⁵²⁷¹

Hrvatski narodnjaci bili su sve više razdražljivi na srpsko svojatanje Bosne i Hercegovine. „Jedna kolajna ili spomenarka“ srpskog političara iz Austro-Ugarske Svetozara Miletića izazvala je na proljeće 1870. burnu reakciju hrvatskih narodnjaka. Na kolajni na kojoj je bilo ispisano Miletićevo ime, na suprotnoj strani bio je izgraviran dvoglavni orao sa krunom i skiptarom. „Gore više dvoglavog orla“ bilo je napisano: „*Crna Gora, a dolje izpod repa njegova: Srbija, u naokolo u žirovom viencu nalievoj strani: Banat, Srijem, Bačka, Zeta, Stara Srbija, a na desnoj srani: Primorje, Hrvatska, Slavonija, Bosna i Hercegovina*“.⁵²⁷² Fra Martić se prisjeća, da su bosanske vlasti znale za ove Miletićeve, kako ih je on nazvao „biljege“ i da su bile podijeljene u narodu, dovodeći ih u direktnu vezu sa Petranovićima. Miletić je, po fra Martiću tada važio za „motor srpske stvari“, a učitelj Stevo i kaluđer Teofil Petranović bili su „glavni agitatori srpstva u Bosni“.⁵²⁷³

Austrougari su preko konzula Kalaja garantovali Srbijancima početkom marta 1870. godine, kako oni uprkos Vagnerovom (lider austrijske Vojne stranke-B. T.) naimenovanju nisu nikako težili osvajanju Bosne, koje je, osim njega sve više zagovarala hrvatska Narodna stranka. Namjesnik Blaznavac bio je vrlo dobro obaviješten, da bosanske trupe nisu bile okrenute protiv Srbije i Crne Gore, kao i da se njihovo povlačenje nije moglo pripisati prijetnjama Srbije. On je posjedovao podatke, prema kojima je Vagner radi osvajanja Bosne bio u vezi s hrvatskom Narodnom strankom, ali je prema njegovom mišljenju ovaj prevario i Hrvate.⁵²⁷⁴ Vođa hrvatskih narodnjaka u Dalmaciji don Pavlinović pisao je 15. aprila 1870. godine Mihi Klaiću, kako „bez svoga naravskoga zapleća Bosne i Hercegovine, Dalmacija neće lasno napredovati u

⁵²⁷¹ R. Zaplata, *n. r.*, 1936, 120.

⁵²⁷² NN-92/XXXVI, 23. 4. 1870.

⁵²⁷³ Fra G. Martić, *n. d.*, 1906, 44.

⁵²⁷⁴ Б. Калај, Београд, 11. март 1870, у: Б. Калај, *н. д.*, 277-278.

blagostanju“.⁵²⁷⁵ Hrvatska narodna stranka je već sljedećeg mjeseca iste godine o svojoj budućnosti u Bosni razgovore vodila sa Rusima.⁵²⁷⁶

U Carigradu je početkom aprila 1870. boravila jedna delegacija Sarajevske skupštine, koju su činili jedan pravoslavni, jedan katolik i jedan Musliman sa zhtjevom političkog i ekonomskog poboljšanja u Bosni. Posebno se spominjao zahtjev, da se svi zakoni prevedu i štampaju na srpski jezik. Od Porte je bilo traženo, da se za bosansku vojsku uzimaju oficiri od samih bosanskih Muslimana i da se prestane sa praksom dovođenja stranaca što je ova kategorično odbacila.⁵²⁷⁷ Da bi se strasti stišale u Sarajevu je 24. aprila 1870. godine bosanski valija Safvet-paša ponovo otvorio „vilaetski sabor govorom, kojim je skrenuo pažnju na neka zla, koja bi se imala ukloniti, izražavajući želju vlade, da se materijalni odnošaji pokrajine poprave“.⁵²⁷⁸ Osim sabora, postojao je i Savjet, koji su te 1870. sačinjavala ukupno 23 člana: 14 Muslimana, sedam pravoslavnih i dva katolička hrišćanina. Ukazujući na disproporcije, francuski konzul Ordega upozorio je na činjenicu, kako je četrnaestoro Muslimana predstavljalo 430.000 svojih sunarodnika, dok je sedmoro pravoslavnih predstavnika zastupalo skoro 600.000 pravoslavnih.⁵²⁷⁹

Srpski agent Antonije Orešković je tokom 1870. stvarao ratni plan Srbije protiv Turske, u kome je pod devizom „Bosna ne može k nama doći, mi moramo po nju ići“, tražio od svojih ljudi sa terena da se kod bosanskih Muslimana radi na razvijanju srpske nacionalne svijesti. Po njegovom mišljenju, u Bosni se nije smjelo nacionalno-politički djelovati „na osnovi religije“, jer bi se na taj način izdvojili katolici. Ovaj Oreškovićev rad nije bio kompatibilan sa radom drugog srpskog agitatora Nićifora Dučića, koji je smatrao da je bilo potrebno raditi samo među pravoslavnima.⁵²⁸⁰ Orešković se početkom maja 1870. nadao, da bi biskup Štrosmajer kao mogući budući zagrebački nadbiskup mogao svoju nacionalno-političku djelatnost usmjeriti na bosanske katolike u „turskoj Hrvatskoj“.⁵²⁸¹ Kada je riječ o pridobijanju srpskih trgovaca u Bosni za stvar ustanka,

⁵²⁷⁵ M. Pavlinović-M. Klaiću, U Podgori, 15. travnja 1870, u: P. Korunić, *Prilog poznavanju političkog programa Narodne stranke u Dalmaciji 1869-1870. godine*, 266.

⁵²⁷⁶ Б. Калај, 16. мај 1870, у: Б. Калај, *н. д.*, 301.

⁵²⁷⁷ М. Екмеčić, *н. д.*, 73.

⁵²⁷⁸ NN-95/XXXVI, 27. 4. 1870.

⁵²⁷⁹ М. Šamić, *н. д.*, 129.

⁵²⁸⁰ М. Екмеčić, *н. д.*, 46.

⁵²⁸¹ Б. Калај, Београд, 2. мај 1870, у: Б. Калај, *н. д.*, 296.

jedan od njih Nikola Pavlović je krajem maja 1870. ucjenjivački obavijestio Namjesništvo o uslovima sa kojima je moralo da se računa. Prema Pavloviću, srpski trgovci prije nego što bi stupili u političku akciju za ujedinjenje sa Srbijom, tražili su da im srpska vlada pismeno obeća, kako će im nakon ujedinjenja „iz bosanskih prihoda, isplatiti odštetu za imanje“.⁵²⁸² Ruski konzul u Mostaru je bogate trgovce u ovom gradu vidio kao klasu kojoj su nedostajale „najljepše crte slovenskog duha“ i čije su glavne osobine bile: „bojažljivost, prepredenost i koristoljublje“. Oni su Rusima izgledali kao „srpska aristokratija“ koja je poslije poraza na Kosovu 1389. prešla na islam.⁵²⁸³ Izgleda da je konzul Ilarion u Mostaru i u Hercegovini pronašao tada za „slovensku ideju“ neke pristalice, osim među Srbima i među nekim Muslimanima (Mustafa Guro i Abdullaga).⁵²⁸⁴

Katolici u Bosni strašeni su od nekih predstavnika svoje crkve, da bi ih biskup Josip Juraj Štrosmajer mogao prevesti u pravoslavlje. Ta kampanja otpočela je kada je biskup Štrosmajer na Vatikanskom koncilu postao „najveći protivnik infalibiliteta (nepogrješivosti) pape, a po shvaćanju infablistah, protivnik samoga pape“. On je u visokim krugovima katoličke crkve bio već poznat „kao pobornik ujedinjenja jugoslavenskog“, zbog čega je bio sumnjičen da je „želi(o) preći sa katoličkim dielom Jugoslavenah u istočnu crkvu“. Katolička crkva pustila je u narod izmišljotinu, kako bi nekakav „srbski kongres“ trebao izabrati biskupa Štrosmajer „za srbskog patrijarha“. Mlađim srpskim patriotama u Bosni u to vrijeme nije nimalo smetalo njegovo hrvatsko opredjeljenje, koji je još uvijek kod većine „Srbaljah“ važio „za velikog rodoljuba“. Čak ni katolička propaganda za njih više nije bila ni približno tako opasna kao u ranijim vremenima, „kad se iz samoga Beča (sa) nasilnima sredstvi htjeo katolicizam“ uvoditi u Bosni. Po njihovom shvatanju, katolička propagandna djelatnost je u to vrijeme bila potpuno besmislena. Bosansko-srpski rodoljubi tada su smatrali da su „prosvjeta i civilizacija“ izjednačile „sve vjeroispovjesti, pa će izjednačiti i katolicizam i pravoslavje“. Pozivali su se na izreku kod južnoslovenski opredjeljenih „Hrvatah i Srbah, (da se) nepita ko se kako krsti, već kakva mu krvca grije prsa“. Za njih je postojala

⁵²⁸² M. Ekmečić, *n. d.*, 51.

⁵²⁸³ И. Тепић, *н. д.*, 203.

⁵²⁸⁴ Н. А. Иларионов-Московскому славянскому комитету, Мостар 5 января 1870 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875*, 217.

određena rezerva prema hrvatskoj narodnoj ideji samo u jednom slučaju. Ona je bila zasnovana na strepnji od katoličke propagande, koja je imala namjeru da od Hrvata stvori „puko orudje Austrije na istoku, ako bi Bosna i Hercegovina pripala Austriji, te Zagreb središte Jugoslavenstva“. Po njihovom razmišljanju „to bi onda katolicizam imao značaj antagonizma proti nezavisnosti srbskoj i jugoslavenskoj“.⁵²⁸⁵ Ovo je izazivalo reakciju nekih hrvatskih političara, koji su u to vrijeme imali veoma jak uticaj na bosansko-hercegovačke katolike. Hrvatski narodnjak iz Dalmacije don Mihovil Pavlinović, pozivajući se u predizbornoj kampanji ljeta 1870. na „pravo hrvatsko“, žestoko se usprotivio ovakvoj srpskoj nacionalnoj ideji. On se nije slagao sa srpskim nacionalistima, kojima nije bilo nimalo „rodoljubno“ povezivati hrvatsku nacionalnu ideju sa katolicizmom. Don Pavlinović je parafrazirao stav srpskih političara po kojima je „zgoljno hrvatstvo“, kako se izrazio „zaudara(lo) katolicizmom“. Istina, priznao je, da je kod Hrvata bilo „nerodoljubnih katolikah, koji (su) hrišćane prezir(al)i, nedèrže(ći) vjere u njih, potvaraju(ći) ih ruštinom, izdajim, te (su) se plaš(ili) š njimi držati sloge“. Njega je od svega najviše iritiralo ponašanje „nekjih hrišćanah, koji (su) u svakom napredku narodnom sanja(li) o napredku svoga pravoslavja i svoga imena“. Smatrao je za vrlo opasno ponašanje onih „koji (su) misl(ili) kad su (bili) hrišćani, da (su) mora(li) bilo gdje, srbsku ideu gojiti“ i koje je u tom svome poslu remetilo „pominjanje narodno-državnoga imena hrvatskoga“.⁵²⁸⁶ Nema sumnje, da je od vremena biskupa fra Kraljevića za hercegovačke katolike postojao bilo kakav strah od srpske nacionalne agitacije. Štaviše, od njegovog dolaska iz Rima sredinom juna 1870. započela je nova era u odnosima između hercegovačkih katolika i bosansko-muslimanskih vlasti u Sarajevu. U skladu sa jačanjem ovog katoličko-muslimanskog povjerenja, on je od pape donio bosanskom valiji Safvet-paši jednu zlatnu medalju.⁵²⁸⁷

Poslije sudskog postupka, koji je „bio human i obazriv“ arhimandrit manastira Žitomislíć Serafim Perović bio je protjeran u maju 1870. sa bratom Leontijem u Malu Aziju.⁵²⁸⁸ Njihov slučaj bio je samo dio konfuzne političke atmosfere koja je u to vrijeme

⁵²⁸⁵ Z-161/II, 18. 7. 1870.

⁵²⁸⁶ Z-171/II, 29. 7. 1870.

⁵²⁸⁷ *H. A. Иларионов-Н. П. Игнатъеву*, Мостар 14 июня 1870 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875*, 235.

⁵²⁸⁸ *Consul Soretić-Graf Beust*, Sarajevo am 21 Mai 1870, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 347.

vladala u Sarajevu. Osim intriga, koje su zavladaile među višim bosanskim funkcionerima, među građane Sarajeva proširila se vijest da je „srpska vojska namjerava(la) ući u Bosnu“.⁵²⁸⁹ Bosanske Muslimane nije samo uznemirila vijest o tome da se Srbija „potajno“ spremala da izvrši invaziju na Bosnu, nego i po njih beznačajne političke stvari. Oni su se plašili čak i „ruskog miješanja u francusko-pruski rat“.⁵²⁹⁰ Ovim neprilikama treba dodati i haos koji je zbog gladi nastupio u sjevernoj Bosni. I dok je po naređenju bosanskog valije Vilajetski medžlis slao u maju 1870. sultanu u Carigrad „pisane hvale na velikoj sreći, kojom je narod usrećio“ u isto vrijeme bio je zabilježen jedan od najvećih egzodusa gladnih hrišćana u Austro-Ugarsku.⁵²⁹¹

Ljeto 1870. ostalo je upamćeno po banjalučkom mutesarifu Ali Riza-paši, koji je desetinu prikupljao „sa svojim poznatimi ortaci“ i progonio „narod kod utjerivanja istih“. Banjalučki zatvori bili su na taj način prepuni hrišćana, koji nisu mogli odgovoriti ovom njegovom zahtjevu. Oni, koji su se uspjeli spasiti od zatvaranja bježali su u susjednu Austro-Ugarsku. To što je narod praktično bio doveden na ivicu gladi bila je najveća „zasluga carskih većilah“, koji su jedino gledali „da što bolje narod oglobe, da mu i košulju svlače“. Oteto od naroda morali su „dieliti s valijom, teftedarom, mektubčijom itd.“, nakon čega im je bilo „slobodno, od nesretna naroda naknaditi iznova pretrpljeni kroz diobu gubitak oglobljenih novacah“. Da čitava stvar bude još gora, ovi činovnici smatrale su vlasti „energičnim, sposobnim i za carstvo zaslužnim“. Osim što je globio siromašne hrišćane u Bosanskoj Krajini, mutesarif Ali Riza-paša našao je „nova vrela“ za svoje bogaćenje. U tom smislu započeo je tijesnu saradnju sa srpskim trgovcima, koji su u to vrijeme imali pojačan promet sa Austro-Ugarskom. Od izvoza velike količine hrane, koja se preko Stare Gradiške i ostalih dijelova Austro-Ugarske liferovala dalje u inostranstvo, imali su koristi ne samo trgovci već i mutesarif i bosanski valija.⁵²⁹² Srpski i katolički trgovci učestvovali su i u davanju dobrovoljnih priloga za nabavljanje unutrašnjih potreba. U tom poslu u Bihaćkom sandžaku se od katolika isticao neki Jozo-aga, a od bosanskih Srba neki Spaso-aga, inače član medžlisa, zatim Jovan-aga Dukić i Nikola aga Ekemči-paša. U isto vrijeme neki zakupnik stočara iz Foče, Vukan bio je

⁵²⁸⁹ *Ibidem*, Ibidem, am 4. Juni 1870, u: *Isto*, 349.

⁵²⁹⁰ *Consul Soretić-Namjesniku u Zadar*, Ibidem, am 13. August 1870, u: *Isto*, 351.

⁵²⁹¹ Z-112/II, 17. 5. 1870.

⁵²⁹² Z-198/II, 1. 9. 1870.

dobrovoljni davaoc priloga za građenje ruždije u tom mjestu.⁵²⁹³ Osim trgovačkog prosperiteta, u Bosanskoj Krajini se između Bihaća i Banjaluke tokom ljeta 1870. pojavio veći broj hajdučkih družina. One su austrougarskom generalnom konzulu Zoretiću izgledale kao „pljačkaške bande“, koje su imale „političko značenje“ („nebst Rauben auch andere politische Zwecke verfolgen“).⁵²⁹⁴

Srpski konzervativni list „Vidov Dan“ prenio je polovinom juna 1870. godine Štrosmajerov intervju londonskom „Tablet“-u u kome je on oštro kritikovao isti list, koji ga je mjesec dana ranije opisala kao katoličkog biskupa sklonog prevjeravanju katoličke manjine u pravoslavlje. On je naglasio, kako su njegova javna crkvena i politička djela za posljednjih dvadeset godina dovoljno utjerivala u laž takva potvrđivanja. Štrosmajer je uvijek imao uvjerenje, kako je katolički dio njegovog naroda imao za obavezu, da osnove katoličke vjere svugdje rasprostire i kod drugih hrišćana radi na njihovom povratku u katoličko jedinstvo. „Vladika bosanski i sremski“ (tako se potpisivao-B. T.) Štrosmajer je istakao, kako je on u tom poslu u svemu pomagao svoje vjernike, pogotovo osnivajući jugoslavensku Akademiju i Katolički univerzitet, oba u Zagrebu, kako je istakao „glavnom gradu katoličke Hrvatske“. Takođe, on je u svojoj biskupskoj stolici u Đakovu podigao samostan za vaspitavanje sveštenika iz reda franjevaca, „kojima je poziv bio, da jevanđelje i civilizaciju raprostiru po turskoj Bosni“.⁵²⁹⁵ Po Štrosmajerovom nalogu je 1870. godine fra Anto Knežević iz Jajca zajedno sa fra Nikolom Šokčevićem posjetio Svetozara Miletića u Novom Sadu, a potom i mitropolita Mihaila u Beogradu.⁵²⁹⁶ Fra Knežević u to vrijeme nije bio usamljen slučaj među bosanskim franjevcima na Štrosmajerovom seminaru u Đakovu. Pobornici borbe protiv turske vlasti i podizanja ustanka u mjestima svoga rođenja bili su i učenici: fra Topić iz Fojnice, fra Krešić iz Livna, fra Nedić iz Tolise, fra Šarić iz Drežnice i fra Kulišević iz Travnika.⁵²⁹⁷ Fra Anto Knežević nije bio ni Hrvat ni Srbin, nego se već tada u nacionalnom pogledu osjećao kao Bošnjak, dok je u političkom pogledu bio za autonomiju Bosne i Hercegovine.⁵²⁹⁸ Za njega je J. Kršić zabilježio, da je: „kao istoričar i političar svuda, mesto ilirskog srpstva i

⁵²⁹³ Б-222/V, 8/20. 9. 1870.

⁵²⁹⁴ *Consul Soretić-Namjesniku u Zadar*, Sarajevo am 13. August 1870, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 351.

⁵²⁹⁵ *Видов Дан*, бр. 130, Београд 17. 6. 1870, у: Б. Калај, *н. д.*, 725-726.

⁵²⁹⁶ С. Ковачић, *н. п.*, 368-369.

⁵²⁹⁷ *Исто*, 384.

⁵²⁹⁸ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 201.

hrvatstva, isticao bosanstvo ne samo kao pokrajinski nego i kao političko-nacionalni pojam“.⁵²⁹⁹ Dok je Svetozara Miletića fra Knežević nazvao „prvi(m) borijoc(em) Srbstva“, ovaj je njega nazivao „bratom Bošnjakom“. Fra Knežević je Miletiću prebacivao to, što se borio za prava Srba u Austro-Ugarskoj, koji su po njemu bilo slobodni, dok je ovaj njemu zamjerio što su, kako je čuo bosanski fratri podržavali turske vlasti protiv Srba u Bosni. To je po Miletiću bio osnovni uzrok što se bosanski hrišćani nisu mogli osloboditi turskog jarma, misleći da će sa turskim gospodstvom prestati i gospodstvo bosanskih franjevac.⁵³⁰⁰ Razloge za svoju posjetu fra Knežević je potpuno otkrio, kada je izrazio nadanje u pomoć Srbije i Hrvatske, naglasivši, kako je Bosni bila potrebna pomoć za oslobođenje, a ne da je „opet neko drugi pritisne, ma i brat bio“. U predskazanje austrougarskog dolaska u Bosni mogao je lično da se uvjeri fra Knežević, koji je od advokata dr Mate Ivića, koga je poslije Miletića posjetio u Zemunu čuo, da kada „se od Turčina oslobod(e), (da će) opet morat(i) pasti pod Austrougarsku“. Fra Knežević je prije dolaska u Beograd o Srbiji i Srbima slušao kao učenik i stekao utisak, kako je u toj zemlji bilo zabranjeno ispovjedanje bilo koje druge vjere osim pravoslavne. „Tko (je) stupi(o) u Srbiju, taj se mora(o) povlašiti, pače i vlaško ime na se staviti. Šokac se u Srbiji n(ije) smi(o) pokazati, kamoli ondje stanovati! Ovako se je obćenito govorilo“, svjedoči fra Knežević.⁵³⁰¹ Kada je fra Knežević posjetio beogradskog mitropolita Mihaila imao je priliku da upozna nekog profesora na velikoj gimnaziji u Petrogradu. Ovaj je, preme Kneževićevom svjedočenju, psovao sve konzule evropskih vlada, a posebno ruskog. Fra Knežević je posjetio i kapetana Antonija Oreškovića, kod koga je imao priliku da upozna izvjesnog Dalmatinca Kalinića, tada kapetana srpske vojske, sa kojim je Orešković pričao o invaziji na Bosnu. Kalinić je otvoreno zagovarao srpski napad na Bosnu što se jako svidjelo fra Kneževiću, ali ne i Oreškoviću. Fra Kneževiću se najviše dopalo što je Kalinić naglašavao obnovu samostalnosti Bosne nakon njenog oslobođenja.⁵³⁰² Jovan Ristić se fra Kneževiću nije svidio, iako mu je ovaj priznao kako su mu u Bosni bosanski fratri bili naročito dragi, jer su se „uvijek žrtvovali za svoj narod“. Poručio mu je, kako je glavni zadatak trebao da bude razvijanje „ljubav(i) među

⁵²⁹⁹ M. Džaja, *n. r.*, br. 5-6-7, 85.

⁵³⁰⁰ С. Ковачић, *н. р.*, 370.

⁵³⁰¹ *Исто*, 371-372.

⁵³⁰² *Исто*, 376-377.

Krstanim, i Hristjanim, te svjetova(nje) nek se na bratimsku slože, i prot općem neprijatelju dignu“. Fra Knežević je priznao Ristiću, da je njegov glavni zadatak bio, da se u Beogradu sazna da li bi srpska vlada pomogla jedan ustanak u Bosni. Ristić je posavjetovao fra Kneževića, da se u Bosni prije svega trebalo raditi na zbližavanju sa bosanskim Muslimanima i to sa ciljem zajedničkog protjerivanja Osmanlija, koji su po njemu bili za sve krivi i bili uzrok, kako je istakao „hrišćanskoj i turskoj nesreći“. Međutim, fra Knežević mu je uzvratio, da su torture dolazile od „poturica, a ne Osmanlija, (kao i da je bila) krivica drugih što (su) bosanske poturice u tome podupir(ale)“.⁵³⁰³ Ristić je fra Kneževića pitao, zašto se za pomoć ne obrate Austro-Ugarskoj, na šta je ovaj iskreno odgovorio, kako su bosanski katolici poštovali Austriju, ali da su je od nje odvrćala dva razloga: prvi, što je ona htjela Bosnu „na vijeke poklopiti, a tako Bosna izgubila bi svoju samostalnost“. Prema fra Kneževićevim riječima Bosna bi na taj način samo prešla „iz jednog ropstva u drugo“. Austrija se po njemu nećkala i čekala neku unutrašnju akciju „pa da dođe na gotovo“ što je bio osnovni razlog, da se u Srbiji potraži bratska pomoć. Ristić mu nije obećao pomoć poručivši, da se više uzdaju u sebe, slože i pobjede nasilnike. Fra Knežević je Ristiću prigovorio jednu veoma važnu stvar, a to je što je srpska vlada nedavno istjerala Muslimane iz Srbije, koji su se naselili u Bosansku Posavinu i da je vrlo dobro znala da će se oni ujediniti za muslimanskim zlikovcima i „da će se oni najgroznije osvećivati“ nevinim bosanskim hrišćanima. Prebacio mu je, da ih je Srbija trebala „u ugovoru s jednim uvjetom“ kao svoju braću „od tolike nevolje osloboditi“.⁵³⁰⁴ Fra Knežević se vidio i sa Milivojem Petrovićem Blaznavcem, koji mu se obraćao sa: „*naš Bošnjake*“, a kome se ovaj požalio na Ristića, da mu je izgledao kao „pravi poturica i da n(ije) (imao) nimalo sućuti prema jednokrvnoj braći“.⁵³⁰⁵ Blaznavac je fra Kneževiću obećao, da bi ga osim Srbije trebala pomoći i „susjedna Austrija“, zatim „velika Rusija“, „prosvjetljen(e)“ Francuska i Italija. On je za bosanske Muslimane predložio, da se svi oni „koji se ne prekrste“ odmah istjeraju sa čim se fra Knežević nije složio ističući „kako su mu Turci braća“, dok mu je Blaznavac uzvraćao, kako im ništa nije vjerovao jer su, kako je rekao: „*Turci pasja*

⁵³⁰³ *Hcmo*, 378-379.

⁵³⁰⁴ *Hcmo*, 379-380.

⁵³⁰⁵ *Hcmo*, 380-381.

vjera“. Posjetu Beogradu fra Knežević je okončao kod Oreškovića, koji se tada spremao u Banjaluku u čijoj je okolini trebao da razgleda neke planine.⁵³⁰⁶

Milivoj Blaznavac je 22. jula 1870. predočio Kalaju veoma lukav plan. On je predviđao, da bi u slučaju ruskog prodora u Vlašku, Srbija upala u Bosnu i okupirala je „za tursku vladu“, ali uz uslov, da joj se prepusti uprava. Tada bi Turci mogli „svoje trupe da upotrijeb(e) na drugim punktovima“. ⁵³⁰⁷ Njemu je početkom avgusta svoje usluge nudio poznati agitator Petar Uzelac, koga je iz Odese poslao Luka Vukalović. Blaznavac je bez ustezanja Vukaloviću poručio kako mu ovaj nije bio potreban, otkrivši Kalaju, da je za vojno intervenisanje u Bosni, Srbija imala uvijek spremnih 30.000 vojnika.⁵³⁰⁸ Konzul Šiškin je obećavao srpskoj vladi posjedovanje Bosne i Hercegovine uslovljavajući to Srbijanim momentalnim stupanjem u akciju, kada i kako to ruska vlada odluči.⁵³⁰⁹ Andrašijev plan je bio, da bečka vlada sa Turskom sklopi saveznički ugovor o odbrani od Rusa i da se od Porte zahtjeva da Bosnu, kao nagradu ustupi Srbiji.⁵³¹⁰ Međutim, Austro-Ugari nisu tada nudili srpskom Namjesništvu cijelu Bosnu i Hercegovinu. Namjesnik Ristić svjedoči, kako je za Srbiju tada bio predviđen dio Bosne i Hercegovine samo istočno od Vrbasa i Neretve.⁵³¹¹ To je po njemu bila velika žrtva, smatrajući da je dio Bosne i Hercegovine zapadno od Vrbasa i Neretve, tj. od Banjaluke i Mostara bio, kako je naveo: „*treći deo ovih zemalja srpskih*“. ⁵³¹² Dogovor, da se dio Bosne zapadno od ove dvije rijeke dodijeli Hrvatima, odnosno da im, radi zadovoljenja njihovih nacionalnih interesa Srbija prepusti „tursku Hrvatsku do Vrbasa“ utanačen je 23. novembra 1870. godine. Ideja, da se Bosanska Krajina prepusti Hrvatskoj je prema svjedočenju Kalaja bila originalno Blaznavčeva, a ne austrougarska ili hrvatske Narodne stranke.⁵³¹³ Drugom srpskom namjesniku Ristiću se prema istom svjedoku ova Blaznavčeva ideja nije nimalo sviđala.⁵³¹⁴

⁵³⁰⁶ *Исто*, 382-383.

⁵³⁰⁷ Б. Калај, Београд, 22. јули 1870, у: Б. Калај, *н. д.*, 315.

⁵³⁰⁸ *Исто*, 5. август 1870, у: *Исто*, 318.

⁵³⁰⁹ *Исто*, 24. август 1870, у: *Исто*, 323.

⁵³¹⁰ *Исто*, 29. јули 1870, у: *Исто*, 316.

⁵³¹¹ Ј. Ристић, *н. д.*, Трећа Књига 1868-1872, 1901, 142.

⁵³¹² *Исто*, 145.

⁵³¹³ Б. Калај, Београд, 23. новембар 1870, у: Б. Калај, *н. д.*, 342-343.

⁵³¹⁴ *Исто*, 28. новембар 1870, у: *Исто*, 344.

Bosanski Muslimani su strijepili za opstanak Turske. Njih je posebno strašila činjenica, da bi Turska mogla nekoj drugoj zemlji ustupiti Bosnu, čime bi „pokazala svoju fizičnu i moralnu slaboću prema ostalim državicam“. O eventualnim pregovorima „između carigradske vlade i biogradskoga regenstva“ nije se moglo saznati bilo šta važnije od već poznatog. Neki srpski političari radikalnije orijentacije od zvanične namjesničke žalili su za politikom kneza Mihajla. U pogledu rješavanja sudbine Bosne, knez Mihajlo je jednom prilikom izjavio, da je bio spreman narušiti evropski mir kako bi izvršio „misiju Srbije“. Bosansko-srpski patrioti hvatali su se za riječi Blaznavca, koji se „pred velikom narodnom skupštinom u Topčideru, pohvalio“ kako je on u potpunosti poznao „sve želje Mihajlove, i da će ih sa drugovima izvesti“.⁵³¹⁵ U Beogradu se još tokom avgusta 1870. godine, po nekim kuloarima „rastura(o) glas, da će Srbija dobiti diplomatskim putem Bosnu i Hercegovinu“. Navodno, „Turska (je) iš(ala) za Bosnu i Hercegovinu 10,000.000 pijastera godišnjeg danka“, dok je Srbija Porti nudila maksimalno „6,000.000 pijastera“.⁵³¹⁶

U Bosanskoj Posavini je „od zulumčarah i samovoljnikah“ na jesen 1870. bio najgori Hadži Mehmed-beg, „zakupnik desetine, s kojim je potajno u ortakluku (bio) gradački kajmakam“. On je potpuno zaštićen od vlasti ubirao „desetine najokrutnijim načinom“. Svaka tužba na njega bila je uzaludna, jer je Mehmed-beg dukatima podmićivao vlast. Interesantno je, da su prema hrišćanskim seljacima naročito bili divlji i „zlotvorni takozvan(e) civiliziran(e) paše, (koje su bile) omazanj(e) njekim ponašanjem à la franka (francèzki)“.⁵³¹⁷

Srpski špijun Niko Okan predao je 14. avgusta 1870. godine Jovanu Ristiću famozni „Projekat“ ustanka u Bosni, kojim je, u stvari, zamijenio onaj iz 1868. godine. Prema novom planu, trebalo je u Bosnu iz Srbije izvršiti invaziju nekoliko „dobrovoljačkih četa“ u više krajeva: Livno, Bihać, Prijedor, Banjaluka, Jajce, Travnik, Visoko, Zenica, Romanija, kojima bi glavni koordinator bio neki čovjek u Banjaluci. Za ovaj koordinisani napad bilo je neophodno naoružati 15.000 lica i to: 10.000 za Bosansku Krajinu i 5.000 za istočnu Bosnu.⁵³¹⁸

⁵³¹⁵ Z-208/II, 14. 9. 1870.

⁵³¹⁶ 3-95/V, 16. 8. 1870.

⁵³¹⁷ Z-210/II, 16. 9. 1870.

⁵³¹⁸ В. Војводић, *Тајни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868-1872)*, 50-51.

Prema riječima velikog vezira, Bosna je i početkom septembra 1870. važila za najvažniju evropsku provinciju Turskog carstva, dok bi njenim eventualnim gubitkom započeo raspad Carevine. On se čudio kako su turski državnici bili tako glupi, ako nisu shvatali kuda bi odvelo učešće Srbije u upravi Bosne. Veliki vezir je ruskom poslaniku na Porti generalu Ignjatijevu poručio, da Bosna neće pustiti iz ruku i da će se u slučaju potrebe za nju boriti.⁵³¹⁹ Biskup Štrosmajer je u isto to vrijeme opipavao puls ruske spoljne politike. On se istog mjeseca u Beču susreo sa ruskim poslanikom E. Novikovim i prenio mu svoje opažanje, a koje je najvjerovatnije prijalom njegovom ruskom sagovorniku, a to je, da je „u njemačkom i latinskom svijetu postojala velika urota protiv slavenskog svijeta“.⁵³²⁰

Stav srpskog Namjesništva, kako je ono u svojoj skupštinskoj besjedi u septembru 1870. istaklo, je bilo da „blagostanje Bosne, u kojoj (su) živ(jela) (Srbijina) jednokrvna braća, lež(alo) svakome Srbinu na srcu kao i blagostanje same Srbije“.⁵³²¹ Ovaj stav bio je poznat u Sarajevu, kao što je bila znana i izjava srpske skupštine, kako nije bilo „toga Srbina koji n(ije) smatra(o) svaki napredak Bosne kao i svoj sopstveni“.⁵³²² Ipak, među bosanskim činovnicima se u to vrijeme pouzdano govorilo, kako su vlasti u Sarajevu bile „umirene od vlade srbske“. Vojne pripreme koje je bosanska vlada spremala na jesen 1870. bile su „namijenjene drugom netkomu“. U tom cilju, bosanski valija Safvet-paša je obišao „sve puteve, bio je u Zvorniku na srbskoj granici, prošao je tuzlanskim sandžakom, i odavljje je Posavinom otišao u Krajinu, u sandžake banjalučki i bihaćki“. U skladi sa tim su se „Muhamedanci bosanski“, kao i bašibozuci vježbali, dok je hrišćanska raja bila prisiljena „da ostavlja rad poljski, i da gradi puteve, za vojsku i prenašanje topova“.⁵³²³

Srpski poslanik u Carigradu Filip Hristić javio je početkom septembra 1870. godine Ristiću, kako mu je ruski poslanik na Porti grof Ignjatijev skrenuo pažnju da bi za Srbiju bilo najbolje da u ovom trenutku ne poteže pitanje Bosne i Hercegovine. Na Porti se protiv toga, da se administracija nad Bosnom i Hercegovinom ustupi Srbiji naročito protivio britanski poslanik Eliot. On je lično Srbinu Hristiću saopštio, kako u Turskoj nije

⁵³¹⁹ *Прокеи Остен-Бајсту*, Цариград 7. септембра 1870, у: Б. Калај, *н. д.*, 729.

⁵³²⁰ V. I. Frejdzon, *n. r.*, 175.

⁵³²¹ CH-110/XXXVII, 16. 9. 1870.

⁵³²² CH-113/XXXVII, 22. 9. 1870.

⁵³²³ Z-210/II, 16. 9. 1870.

bilo Turčina koji bi na to pristao, jer bi to bio početak raspadanja Turske. Hristić ga je pokušao pokolebati, da to nikako ne bi značilo raspadanje, već konsolidovanje Turske, pogotovu što bi i Bosna i Srbija ostale u sastavu Turske carevine. Tom konsolidacijom narod (Srbi-B. T.) bi bio grupisan na jednom mjestu („de se frères natioaux“). Hristić je pokušao da uvjeri Eliota, kako je sav narod u Bosni „upro oči na Srbiju i traži(o) spasenje u spajanju“ sa Srbijom. Za njega je Bosna sa Srbijom imala zajednički: jezik, vjeru, prošlost, budućnost i istovjetne aspiracije. Hristić je sav narod u Bosni nazvao „udom naše cjeline“.⁵³²⁴ Po Beogradu su početkom oktobra 1870. kružile „lažne viesti, da (je) Srbija već sa Portom pogodbe o Bosni i Hercegovini vodi(la)“. Navodno, ova pogodba podrazumijevala je „10 milijuna godišnjeg tributa“ za Portu.⁵³²⁵

U Sarajevu je sredinom oktobra 1870. bila objavljena statistika stanovništva, poreza, škola, stoke i produkata zemlje u čitavoj Bosni. Po svemu sudeći, ova statistika nije izražavala pravo stanje i prema mišljenju austrougarskog vicekonzula Saksa ona je, izgleda, bila „krivotvorena iz političkih razloga“. („Es scheinen aber aus politischen Gründen“). Pretjerana je procjena, da je muslimanskog stanovništva bilo više od pravoslavnih, kojih je prema stvarnim procjenama bilo oko 500.000, a bosanskih Muslimana oko 400.000. U statistici bosanske vlade navedeno je, da je bosanskih Muslimana 1870. bilo 309.522 u odnosu na 226.312 pravoslavnih („Bosnische Griechen“). Po istim statistikama u Sarajevskom sandžaku živjelo je te 1870. muških glava ili „muškaraca“ („der männlicher Bevölkerung“): 35.188 Muslimana, 18.343 „grčko-pravoslavnih hrišćana“ i 8.747 „rimsko-katoličkih kršćana“. U Zvorničkom sandžaku: 63.661 Muslimana, 46.767 „grčko-pravoslavnih-hrišćana“ i 11.663 „rimsko-katoličkih kršćana“. U Travničkom sandžaku: 43.487 Muslimana, 25.095 „grčko-pravoslavnih-hrišćana“ i 23.161 „rimsko-katoličkih kršćana“. U Bihaćkom sandžaku: 45.186 Muslimana, 37.177 „grčko-pravoslavnih-hrišćana“ i 2.098 „rimsko-katoličkih kršćana“. U Banjalučkom sandžaku: 29.902 Muslimana, 44.923 „grčko-pravoslavnih-hrišćana“ i 14.426 „rimsko-katoličkih kršćana“. U Hercegovačkom sandžaku: 39.472 Muslimana, 23.492 „grčko-pravoslavnih-hrišćana“ i 18.289 „rimsko-katoličkih kršćana“. To je predstavljalo ukupno: 309.522 Muslimana, 226.312 „grčko-pravoslavnih-hrišćana“

⁵³²⁴ Đ. Slijepčević, *n. d.*, 28.

⁵³²⁵ Z-232/II, 12. 10. 1870.

i 78.384 „rimsko-katoličkih kršćana“, ili zajedno: 621.179 (Sa Novopazarskim sandžakom). Vicekonzul Saks ocjenio je statistiku kao pokušaj bosanske vlade, da se „bosanski Muhamedanci“ („Bosnische Mohammedaner“) prikažu „gospodujućim elementom“. Najveća koncentracija muslimanskog stanovništva bila je oko: Sarajeva, Bihaća („türkische Croatien“) i oko Zvornika (između Srbije i Slavonije). Pravoslavnih je bilo najviše oko Banjaluke, gdje su bili „apsolutna većina, dok je prema Saksovoj ocjeni katolika bilo najviše u srednjoj Bosni, u Hercegovini i u Bosanskoj Posavini i vrlo rijetko „u Krajini“ („in der Kraina“) ili „takozvanoj turskoj Hrvatskoj“ („das sogenannte türkisch-Croatien). „Bosanski Muhamedanci“ („bosnische Mohammedaner“), iako su „sebe nazivali Turcima“ („obwohl sie sich Türken nennen“) su prema Saksu kao i „bosanski hrišćani“ („die bosnischen Christen“), bili „srpskog ili srpsko-hrvatskog plemena“ („dem serbischen oder serbo-croatischen Stamme nachgehoren“), i zapravo, bili su „samo malo pomiješani sa krvlju Osmanlija“ („und nur wenig mit dem osmanischen Blute vermischt sind“).⁵³²⁶ Što se tiče škola, statistike su pokazivale da je u Bosni i Hercegovini bilo trenutno 934 muslimanske škole od čega 927 za manje uzraste djece („Kleinkinder Schulen“) u kojima se učio Koran, dok je realnih škola (Mehtebiruschdije) bilo samo sedam. Školska statistika iz 1870. pokazivala je, da je u Sarajevskom sandžaku bilo: 86 muslimanskih škola, 11 pravoslavnih, 7 katoličkih i 7 jevrejskih. U Zvorničkom sandžaku: 223 muslimanskih škola, 20 pravoslavnih, 7 katoličkih i 1 jevrejska. U Banjalučkom sandžaku: 105 muslimanskih, 5 pravoslavnih, 2 katoličke, 1 jevrejska. U Bihaćkom sandžaku: 249 muslimanskih, 11 pravoslavnih, 1 katolička. U Travničkom sandžaku: 131 muslimanskih, 12 pravoslavnih, 8 katoličkih i 2 jevrejske. U Hercegovačkom sandžaku: 76 muslimanskih, 9 pravoslavnih i 3 katoličke.⁵³²⁷ U srpskim školama učila se „ćirilsko-srpska“ („die cyrillisch-serbische“) ortografija, dok je „latinsko-hrvatska“ („lateinisch-croatische“) bila u upotrebi samo kod bosanskih katolika.⁵³²⁸ Turske vlasti su ispočetka tolerisale i na neki način pomagale podizanje i osnivanje srpskih škola u Bosni i Hercegovini, ali kada su uvidjele da one

⁵³²⁶ *Vice-consul Sax-Graf Beust*, Sarajevo am 25. Oktober 1870, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 355.

⁵³²⁷ *Ibidem*, 358-359.

⁵³²⁸ C. Sax, *Reise von Serajewo nach dem Dormitor und durch die mittlere Herzegowina*, Mittheilungen der kais. und königl. geographischen Gesellschaft in Wien, XIII. Band (der neuen Folge 3. Band), 1870. Redigiert von ihrem Generalsecretär M. A. Becker, Wien 1871, 97.

postaju nacionalno-politička žarišta hrišćanske raje, zauzele su suprotan stav. Počele su uhoditi rad učitelja u školama i proganjati ih, naročito one koji su dolazili iz Srbije sve dok 1870. nisu donijele opresivne političke zakone za školstvo sa namjerom njihove potpune kontrole.⁵³²⁹

Srbi iz Bosne i Hercegovine su tokom 1870. istakli zahtjev za „nacionalnim episkopima“ („the national bishops“).⁵³³⁰ Najspornije u ponašanju bosanskih i hercegovačkih vladika bilo je nepoznavanje jezika naroda. Tako je neki od njih u želji da na molitvama u crkvi govori: „*spasi Bože ljudi tvoja*“, molitvu izricao, odnosno čitao: „*Spasi Bogo lude tvoje*“.⁵³³¹ Mladi bosansko-srpski nacionalisti smatrali su, da se ponašanje grčkih vladika, inače „vukov(a) u ovčijim kožama“⁵³³² nije naročito razlikovalo od turskih vlasti. Oni su fanariotske vladike u Bosni i Hercegovini držali za najveće kočničare društvenog i političkog napretka. Bosanski Musliman („turci bosanski“), za njih nisu bili „nikakovi turci“, smatrajući da griješe „uzimlju(ći) vjeru za narodnost“. Bili su svjesni, da su bosanski Muslimani samo oruđe u rukama pravih gospodara u Bosni, a to su bili „turci Osmanlije. Bilo je potpuno jasno, da je Osmanlijma bila „jedina svrha, obogatiti se znojem naroda bez razlike vjere, i izsisati posljednju kap krvi“. Srpski nacionalisti su osmanske činovnike i fanariotske vladike smatrali za dva najveća „zla“ u zemlji koja su „nadmaš(ivala) sva druga, (kao i da su) pod dvostrukim njihovim pritiskom propad(ali) i Turci i kršćani i sva Bosna“. Njihova romantičarska nadanja išla su za tim, da se „bosanski muhamedanci i kršćani osvešćuju (i) sve većma upoznavaju“. Predviđali su, da „kad ora dodje“, da će se oni složiti kao braća „koju je koran četiri i više stoljeća razstavio, te nije dao progledati (bosanskim) muhamedancem, da upoznadu braću po krvi, jeziku i prošlosti“. Neke indicije su već govorile, kako je „novo vrieme“ pozivalo bosanske Muslimane „k sviesti, i k poznavanju vlastitih interesah“. Određen broj njih iz visokog staleža sve je više uviđao skorou propast Turskog carstva. Oni su pogotovo „izgubili svu vjeru u obstanak carevine (najviše) od kada je pao Napoleon, najveći prijatelj cara i koga smatrahu najsilnijim vladarom svieta“. Ovakvo „pravo pripoznanje stanja Turske od strane bosanskih muhamedanacah“, ispunjavalo je

⁵³²⁹ И. Митровић, *н. р.*, 258.

⁵³³⁰ G. Giacometti, *O. c.*, 17.

⁵³³¹ В. Врчевић, *н. р.*, св. 6, 26. априла 1875, 136.

⁵³³² 3-35/IV, 21. 3. 1869.

„osmanlije strahom i užasom“, koji se najbolje ogledao „u službenih navalah na Srbiju i Crnu Goru“. Glavni politički cilj „ovim navalama osmanlijske vlade“ bio je taj, „da uplašenim i od nje zazirućim muhamedancem pokaže, kako se tobože carevina n(ije) plaši(la) nikoga“. Međutim, takva politika proizvodila je „posve protivnu svrhu“.⁵³³³ U Beogradu su srpski političari i dalje računali kako je u stvari „turska gospoda (bila) gora nego prosti Turci“.⁵³³⁴ Političko djelovanje bosansko-srpskih nacionalista i nedvosmislene simpatije bosanskih Srba prema Rusiji i Srbiji pripisivao je krajem novembra 1870. konzul Zoretić „ruskoj i srpskoj agitaciji („russischen und serbischen geheimen Agitatoren“) protiv turskih vlasti“. Kao rođeni Hrvat, Zoretić je smatrao kako, državnih promjena ipak nije moglo biti bez katolika. On je grofu Bojstu navjestio, kako bi te promjene zavisile upravo od „bosanskih katolika čija su braća po jeziku i vjeri živjeli preko Save“.⁵³³⁵ Da je Zoretić u pogledu nacionalno-političke emancipacije bosanskih katolika računao isključivo na Hrvatsku vidi se iz korespondencije između Franje Račkog i biskupa Štrosmajera. Kada je mjesec dana ranije Rački bio u Zoretićevom društvu, on mu je sugerisao, da bečkim državnicima striktno prenese, „kako se za dinastiju i monarhiju n(ije) da(lo) ništa onkraj Save (u Bosni-B. T.) raditi, (sve) dok je Trojedna kraljevina“ u nekonsolidovanom teritorijalno-političkom položaju.⁵³³⁶

Bosanska vlada je polovinom oktobra 1870. molila od sultana, „da Bošnjakom vojsku i 50.000 iglenjača u obranu proti Srbaljah pošlje, da ih smrvi i uništi“. U isto vrijeme upozoravala je hrišćansku rajnu, „da se neda u svojoj vjernosti spram turske vlade pokolebati, već neka tvrdo na strani vlade ostane“.⁵³³⁷

Sa druge strane, neki bosanski Muslimani su od 1870. izražavali sve više spremnost za svojom emancipacijom („and that even the Mussulmans are ready to help us in our task of emancipation“).⁵³³⁸ Srpski agent Jovo Erceg Skobla savjetovao je u oktobru 1870. srpskoj Vladi da počne sa kampanjom pridobijanja za svoje planove u

⁵³³³ Z-247/II, 29. 10. 1870.

⁵³³⁴ CH-74/XXXVIII, 23. 6. 1871.

⁵³³⁵ *Consul Soretić-Graf Beust*, Sarajevo am 26. Novembar 1870, u: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, 361.

⁵³³⁶ *Franjo Rački-biskupu Josipu Juraju Strossmayeru*, U Zagrebu 14. Listopada 1870, u: *Korespondencija Rački-Strossmayer*, knjiga prva, od 6. okt. 1860. do 28. dec. 1875, O stogodišnjici rođenja Franje Račkoga (uredio Ferdo Šišić), JAZU, Zagreb 1928. (u daljem navođenju: F. Šišić, *Korespondencija Rački-Strossmayer*, knjiga prva, od 6. okt. 1860. do 28. dec. 1875), 113.

⁵³³⁷ Z-247/II, 29. 10. 1870.

⁵³³⁸ G. Giacometti, *O. c.*, 17.

Bosni muslimanskih prvaka, begova i aga. Srpska vlada je sa svoje strana morala ove da uvjeri, kako će im vjera i imovina biti u potpunosti obezbjeđeni. Skobla je za neke od njih garantovao, da su bili skloni za saradnju sa Beogradom predajući jednu listu „Bošnjaka muslimanskih, koji su u narodu (bili) vrlo poznati i uvaženi“, a koji su Srbiji bili „dosta nakloni i lako (su) se za nj zadobiti mog(li): u Travniku Hadži Mula Efendija i Ahmed-beg Teskerdžić, u (u)Skoplju Ali-beg Miralemović i Idriz-beg Idrizbegović, u Livnu Hadži Muhamed-aga Šćeta i Derviš-aga Bušatlija, u Glamoču Nur-beg Filipović i Zaim-beg Filipović, u Bosanskom Petrovcu Tahir-beg Kulenović, u Kulen Vakufu Hadži Mehmed efendija, u Banjaluci Feim efendija Nazifagić, u Tešnju Sabit efendija, u Sarajevu: Ragib efendija, Mula Mehmed Softić, Mula Jusuf Meremić i Suluna Efendija.⁵³³⁹ Inače, ovaj Jovo Erceg Skobla bio je veliki mešetar. On je te 1870. išao kao narodni deputat u Carigrad i kada se vratio u Bosnu bio je optužen da sprema pobunu, zbog čega je morao pobjeći u Split. Skobla je godinu kasnije, prisustvovao kao „zastupnik Bosne“ na krštenju novorođenog crnogorskog prestolonasljednika na Cetinju. I ovu priliku iskoristio je Skobla, da sa ruskim poslanikom Dolkorugim, hercegovačkim vojvodom Bogdanom Zimonjićem i Crnogorcem Stojanom Kovačevićem povede razgovor o pokretanju ustanka u cijeloj Bosni i Hercegovini.⁵³⁴⁰ Dosta kasnije, jedan drugi srpski agent i takođe konspirator, Petar Uzelac priznao je kako mu je Bosna bila „staro otačastvo“ i da je za nju radio od rane mladosti, kada je bio je uključen u „politički rad za oslobođenje Bosne“. Tada je u njegovoj blizini u nekakvom Odboru u kome je radio Uzelac bilo i „nekoliko bosanskih, osobito krajiških begova i aga“.⁵³⁴¹ Uzelac je bio prijatelj crnogorskog pravnik i političara dubrovačkog Srbina-katolika Valtazara Bogišića sa kojim se jedno vrijeme (1873-1874) i dopisivao. Planirao je uz Bogišićevu pomoć pokrenuti malu štampariju i novine u Bosni, ali ga je austrougarskim vlastima potkazao livanjski konzul Dembicki. Ipak, od hapšenja je bio spašen intervencijom hrvatskog grofa Pejačevića, grofa Andrašija i ruskog poslanika na Porti grofa Ignjatijeva.⁵³⁴² Prijatelj bosanskih Srba u to vrijeme bio je i kobaški beg Derviš-beg Šehović, inače ugledni član plemićke porodice Šehović-Kapetanović, koja je svoje

⁵³³⁹ M. Ekmečić, *n. d.*, 48.

⁵³⁴⁰ P. T. Пророковић Невесињац, *n. p.*, 145.

⁵³⁴¹ H. Ćurić, *Jedna interesantna ličnost iz vremena Bosanskog ustanka*, Pregled, br. 6, Sarajevo 1973, 748.

⁵³⁴² H. Ćurić, *Iz Bogišićeve korespondencije*, Život, sv. 1-2, God. VI, knj. X, Sarajevo 1957, 82-83.

plemstvo vukla iz Makedonije i to iz doba, dok je još bila u sastavu srpske države. On se odlikovao ljudskim kvalitetima, pogotovu u odnosu prema svojim kmetovima.⁵³⁴³ Sa nekim bosanskim begovima iz bihaćkog kraja radio je u ime srpske vlade Ilija Guteša. On je ljeta iste godine zadobio neka dva bega, koja su obećavali spremnost 30.000 vojnika za rat protiv Osmanlija, a kojima je vođa bio „stari general Bišćević“. Guteša ih je savjetovao da u tom slučaju ne traže pomoć od bečke vlade, jer su bosanski Muslimani bili Sloveni, bez obzira na vjeru.⁵³⁴⁴

Grof Đula Andraši razrađivao je početkom novembra 1870. plan oko srpskog osvajanja Bosne, ali je u pregovorima oko ovog pitanja od Halil-bega dobio odlučno: „*Non passumus*“.⁵³⁴⁵ Orešković je imao zadatak da nagovori Namjesnike na saradnju sa Mađarima protiv Rusa, u protivnom, on je trebao da u Bosni započne agitaciju u hrvatskom duhu.⁵³⁴⁶ Vukalović je sredinom novembra 1870. nudio Hercegovinu srpskom knezu ubjeđujući srpsko Namjesništvo u sigurnu podršku Rusije. U isto vrijeme Namjesnici su odbili Oreškovićevu ponudu, da u slučaju zadobijanja Bosne, Hrvatima prepuste „hrvatski dio Turske do Vrbasa“. Namjesnici su se izjasnili, da bi to uradili samo u slučaju kada bi im Austro-Ugarska prepustila južni vršak Dalmacije, što je za Hrvate bilo potpuno neprihvatljivo.⁵³⁴⁷

Andraši je sve do kraja decembra 1870. ostao pri ranijem stavu, da se dio Bosne koji se prostirao do Vrbasa prepusti Hrvatskoj.⁵³⁴⁸ Kalaj je 27. decembra 1870. dobio od Ristića obećanje, da bi u slučaju rata Austro-Ugarske i Rusije, Srbija zadržala neutralnost. Zauzvrat, Austro-Ugarska bi po završetku rata trebala Srbiji obezbjediti posjedovanje Bosne i Hercegovine pod istim uslovima pod kojima je Srbija bila trenutno vezana za Portu. Ristić je konačno pristao da se odmah po prisajedinjenju Bosne Srbiji, njen zapadni dio od Vrbasa i Neretve priključi Austro-Ugarskoj. Dogovoreno je takođe, ako bi za vrijeme rata u pomenutim pokrajinama izbili nemiri, da bi Austro-Ugarska i

⁵³⁴³ J. Јовановић Кобаш, *н. д.*, 18.

⁵³⁴⁴ В. Војводић, *Тајни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868-1872)*, 94-95.

⁵³⁴⁵ Б. Калај, Београд, 5. новембар 1870, у: Б. Калај, *н. д.*, 337.

⁵³⁴⁶ *Исто*, 10. новембар 1870, у: *Исто*, 338.

⁵³⁴⁷ *Исто*, 20. новембар 1870, у: *Исто*, 341.

⁵³⁴⁸ *Исто*, 21. децембар 1870, у: *Исто*, 347.

Srbija bile obavezne intervenisati u Bosni, pri čemu bi svaka zauzela pozicije na liniji Vrbas-Neretva.⁵³⁴⁹

Hrvatski pravaši su početkom 1871. otvoreno istupali protiv šire jugoslovenske ideje i to zato, jer je iz nje bila isključena „hervatska kombinacija na svetu svojinu Hervatah s one strane Une i Save“. Po njima su „pseudo-Serbi“, kako su nazivali Srbijance, zametnuli u Bosni „kost omraze med istočne i zapadne vere Hervate; kost bolnoga serbeža“. Smatrali su, da su na prostoru „hervatsko-turskih zemljah“ (Bosna i Hercegovina-B. T.) živjeli „Hervatih Turske“. Suprostavljali su se ideji hrvatskih narodnjaka, po kojima se Istočno pitanje moralo rješavati tako što bi trebalo da „iztokom Evrope zavlad ma koja susjedna država n.pr. Rusija ili Austrija“. Smatrali su, kada bi potpali „najprije pod jaram austrijski, (da bi ujedno bili) lišeni i prava zauzeti: jure postliminii svojinu svoju preko Une i Save“. Srpsko svojatanje Bosne kategorično su odbacivali pozivajući se na hrvatsko pravo, koje se temeljilo i na takozvanim ratnim zaslugama oko oslobođenja Bosne kroz istoriju. Upozoravali su hrvatsku javnost na to, da su u prošlosti „u Bihaću, Zvorniku, Doboju i stotinu drugih mestah Bosne vojevale“ hrvatske, a ne srpske čete. Srbija i „srbsko pleme“ nije imalo pravo na Bosnu i Hercegovinu najviše zato „što se je dostojalo pet vekovah sužnjevat Turčinu“. Hrvatski pravaši odricali su Srbiji „razbojničko pravo pograbiti sve zemlje, koje su tečajem vekovah pod Turčina (bile) spale“. Svojim stavom da „ako n(isu) (imali) Hervati pravo, da si natrag izvojuju svojinu svoju“ upozoravajući hrvatske narodnjake da se ne miješaju „u turske stvari“, pridobijali su oni u svoje redove određen broj mlađih bosanskih Muslimana. Hrvatskim narodnjacima prebacivali su, da su im „virtualna prava“ iz 1861. godine „Savom do Biograda odplovila!“⁵³⁵⁰ Kvaternik je pozivao sve u Hrvatskoj, kako nikada nisu smjeli zaboraviti „tamo hervatske bratje svoje preko granice“. Pozivao je sve „častne fratrove, sveštenike“, da nastoje djelovati duhom na „Hervate Bosno-Hercegovačke da očute i osiete biti Hervatima“. Kvaternik je Hrvatima smatrao sve stanovnike „pače de fakto od Bojane do Soče obstojeće“.⁵³⁵¹ Hrvatsko pravaštvo je među katolicima u Bosni bilo dosta slabije prihvaćeno, nego u Hercegovini. Pouzdano se zna, da je glavni zastupnik rigidne hrvatske pravaške politike u Hercegovini bio fra Paškal

⁵³⁴⁹ *Исцо*, 27. децембар 1870, у: *Исцо*, 348-349.

⁵³⁵⁰ H-2/I, 8. 1. 1871.

⁵³⁵¹ I. Jelić, *Korespondencija Mihovila Pavlinovića*, HZ, god. XVII, Zagreb 1964, 322-323.

Buconjić iz Drinovaca kod Gruda. On je hrvatsko „pravaštvo“ prihvatio u Rimu, tokom svoga druženja sa Kvaternikom. Kada se „pravaštvo“ u kasnijem vremene počelo nazivati „sarčevićanstvom“, fra Buconjić je za sebe govorio kako je on bio „starčevićanac i prije samoga Starčevića“.⁵³⁵² To je značilo, da je fra Buconjić prihvatao političku ideologiju, koja je Srbe smatrala za „sužnj(e)“,⁵³⁵³ a „slavoserbsku“ krv za krv „sužanj(e) pasmine“.⁵³⁵⁴ Fra Buconjić se sredinom 1860-tih godina u Rimu družio i sa drugim hrvatskim nacionalistima, kao na primjer sa mladim polaznikom Germanicuma Josipom Stadlerom.⁵³⁵⁵ Ruski panslavisti nisu ostali ravnodušni u ovim političkim događajima. Nil Popov, koga je o svemu što se događalo u Bosni revnosno informisao sarajevski pop Sava Kosanović iznio je mišljenje da su katolički popovi, kao i „pokatoličeni Srbi“ („окаатоличившіеся Сербы“) u Bosni bili u svojoj mržnji prema pravoslavnim Srbima permanentno potpaljivani od „hrvatskih fanatika“ („хорватскихъ фанатиковъ“) iz Zagreba. Ovi su ih učili da su po nacionalnosti „Hrvati“ („хорваты“). Bosanski katolici, tvrdio je Popov bili su u toj antisrpskoj propagandi toliko ogrezli, da su se stidili nazivati svojim narodnim imenom (srpsko?-B. T.), kao i da su se „gadili srpskog jezika“ („гнушаются сербскимъ языкомъ“). Osim hrvatske nacionalno-političke, bosanski katolici su bili pod snažnim uticajem katoličke propagande. Mladi bosanski katolici školovali su se u raznim katoličkim sredinama i centrima: Rimu, Padovi, Beču, Prezburgu, Pešti, Zadru i Đakovu, gdje su učili, da u budućnosti sa „prezrenjem gledaju na stare hrišćanske običaje“.⁵³⁵⁶ Za jačanje austrougarskog političkog uticaja među katolicima u Bosni, optuživao je N. Popov sarajevskog župnika fra Grgu Martića. Ovaj se na proslavama rođendana austrougarskog cara nije nimalo libio u svojoj crkvi sa trona slati fantastične poruke, kao na primjer: „*Naš* premilostivi imperator Franc Jozef šalje

⁵³⁵² I. A. Milićević, *Starčevićanstvo u Bosni i Hercegovini*, „Napredak“, Glasilo hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ u Sarajevu, br. 4-5, god. XVI, Sarajevo, travanj-svibanj 1941, 39.

⁵³⁵³ A. Starčević, *Ime Serb*, Zagreb 1868, 13.

⁵³⁵⁴ A. Starčević, *Nekolike uspomene*, Zagreb 1870, 56; Neobična je konstatacija J. Skerlića o Anti Starčeviću za koga je naveo, da je, na neki način, bio: „*naš čovek*“, koji bi, da je kojim slučajem tokom šezdesetih godina živio u Beogradu ili Novom Sadu: „*potpuno oličavao ono što se u to ultranacionalističko doba zvalo Srbenda*“. (J. Скерлић, *н. п.*, бр. 265. [XXVIII, 3], 1. Фебруар 1912, 212.). Takođe, „*Velika Hrvatska Anta Starčevića*“ bila je po Skerlićevom mišljenju „*isto što i Velika Srbija naših* (srpskih-B. T.) *patriota*“, kao i da je razlika u ova dva pojma bila „*formalna, samo u imenu*“. (*Исцо*, 216.)

⁵³⁵⁵ M. Perić, *Život i rad mostarsko-duvanjskih i trebinjsko-mrkanskih biskupa u zadnjih 100 godina*, Povijesno-teološki simpozij prigodom stogodišnjice ponovne uspostave redovite hijerarhije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1. i 2. Srpnja 1982: Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću, *Studia Vrhbosnensia-1*, Sarajevo 1986, 276.

⁵³⁵⁶ Н. Попов, *н. д.*, 1873, 15-16.

nam i bogove iz Veča“. („*Нашъ* премилостивый императоръ Францъ Иосифъ шлеть намъ и боговъ изъ Вѣны“).⁵³⁵⁷ Ipak, N. Popov je za bosanske Muslimane imao više razumijevanja. Isticao je, da se mnogi od njih, za razliku od bosanskih katolika nisu stidjeli „svog srpskog porijekla i narodnosti svojih predaka“ („свое сербское происхождение и народность своихъ предковъ“).⁵³⁵⁸ Nazivao ih je „Turcima, ili bolje rečeno pomuslimanjenim Srbima“ („турки, или лучше сказать помусульманившіеся сербы“).⁵³⁵⁹

Bosanski Srbi, „kao u svakom povećem mjestu“ tako i u Livnu imali su „svoju školu“. Iako je bosanska vlada od njihovih škola osobito zazirala, Srbi su se trudili u njima „da pomogućnosti namjeste i dobre učitelje“. Bila je to najveća „zasluga trgovacah“ koji su putujući po inostranstvu kući donosili „plemenite misli o napredku ljudskom“ nastojeći, „da i oni u svojoj domovini za boljak naroda doprinesu“. Kada je riječ o katolicima, „katolički svećenici (bili su) daleko prosvjetljeniji“. Međutim, oni pošto su bili školovani u inostranstvu, izgledalo je kao „da im se u tudjinstvu i srce od naroda svoga otudjilo“. To je bio jedan od razloga što je livanjska katolička opština bila pravi „dokaz duševnog siromaštva katoličkoga pučanstva, naročito njegove inteligencije, kojoj su se pribraja(li) jedino fratri“. Zbog toga, oni se nisu pretjerano brinuli „za svjetski napredak“ budući da im je glavni posao bio briga „za crkvu i manastir“. Ipak, bosanski franjevci činili su izuzetak „od drugih zemaljah“. Oni su u Bosni bili župnici, učitelji i „sinovi (s)voga naroda“, kome su bili „dužni posvetiti svoje znanje i svoj red“. Sve su to bili razlozi što je katolička škola u Livnu bila „zapuštena i zanemarena“, da mnoge porodice nisu htjele djecu ni da šalju u školu.⁵³⁶⁰ Fra Mijo Gujić pisao je 1871. godine austrougarskom konzulu Zoretiću, da su se prema nastavnom programu u franjevačkim pučkim školama od te školske godine počele obavezno koristiti hrvatske čitanke.⁵³⁶¹ Srpski špijun Tomo Kovačević, iako je naglašavao činjenicu po kojoj su bosanski katolici imali školovanije popove od pravoslavnih, da su oni, ipak bili „na najnižem stupnju izobraženja u Bosni“. On je u slaboj obrazovanosti katolika vidio uzroke zbog čega su u odnosu na pravoslavne i bosanske Muslimane katolici bili „slabi trgovci, a tako isto i

⁵³⁵⁷ *Также*, 17.

⁵³⁵⁸ *Также*, 15.

⁵³⁵⁹ *Также*, 20.

⁵³⁶⁰ Z-11/III, 14. 1. 1871.

⁵³⁶¹ Fra R. Drljić, *n. r.*, 1942, 175.

ostali preduzimači“. I u smislu bavljenja politikom bili su na nižem stepenu, a po fra Kovačeviću bosanski katolici su bili „pokorna i slušajuća masa, gomila radnika i bogomoljaca“. Slijepo su vjerovali u sve što im je njihov pop govorio, dok su prema Kovačevićevoj ocjeni „pravoslavni i muhamedanci (bili) daleko veći kritičari od njih“. ⁵³⁶²

Od škola u Bosni i Hercegovini izdvajale su se krajem 1870. godine „u Sarajevu katolička i pravoslavna, u Kreševu, Fojnici, gornjem Skoplju, Čipuljiću, Livnu, katolička i pravoslavna, Zenici pravoslavna, u Gučjoj Gori, u Orašlju kod Travnika, u Jajcu, u Varcaru kat. i pravoslavna, u Banjoj Luci kat. i pravoslavna, u Gradiški katolička i pravoslavna, u Bišću, Sutjeskoj, u Varešu, u Ulicam, u Tolisi“. Bilo je dakle, „25 učionah pučkih, u kojih se uči(lo) čitat i pisat, kako vele Bošnjaci, latinski i srbski, i račun, a u nekih štogodj povjestnice, zemljopis itd“. ⁵³⁶³ Nacionalistički i ultrakonzervativni ideolog pop Dučić podnio je krajem 1869. namjesniku Jovanu Ristiću izvještaj o stanju srpske škole u Livnu, kao i o vlaškom „posrbljenom“ selu Čipuljiću kod Bugojna. U Livnu su, tvrdio je on, bili neophodni samo srbijanski udžbenici, „jer je srpska Lijevanska opština (bila) dosta jaka i bogata“. U Čipuljiću je, pak, bila neophodna pomoć od 30 dukata cesarskih, ali tek onda, kada se, kako je istaknuto „nađe učitelj koji će znati narodnu svijest buditi i pametno za opštu stvar raditi“. ⁵³⁶⁴ Postojala je od 1870. čak i srpska škola u muslimanskom selu Janja kod Bijeljine, koju je vodio učitelj Gavriilo Obradović, a od 1874. godine Rafailo Pavlović iz Valjeva. ⁵³⁶⁵ U većim mjestima, kao na primjer u Banjaluci srpske škole izdržavali su bogati trgovci. Fond za školu u ovom gradu samo za 1871. iznosio je 200.000 groša, sakupljenih prilozima trojice trgovaca: Đorđa Delića, Jove Pišteljića i Jove Knežića. ⁵³⁶⁶

Prema nekim saznanjima, tokom januara 1871. je „u pitanju bosansko-srbskomu učinjen novi korak“, čija je osnova pripremljena još za vrijeme kneza Mihajla. To je bilo nešto slično lanjskom nezvaničnom prijedlogu, „da se Srbiji ustupi pod upravu Bosna i Hercegovina uz stalnu godišnju svotu“. U skladu sa tim, srpski poslanik „u Carigradu dobio je nalog, da se u ovom smislu izjavi prama Seraskieru“, dok bi se takva izjava

⁵³⁶² Т. Ковачевић, *н. д.*, 127.

⁵³⁶³ В 1871-12/1, 8. 4. 1871.

⁵³⁶⁴ В. Гружић, *н. п.*, 101.

⁵³⁶⁵ Н. Ćurić, *н. р.*, 1958, 156.

⁵³⁶⁶ М. Papić, *О развоју школства у Банjoj Luci*, 59.

trebala „učiniti i londonskoj konferenciji“. Srbija se pozivala na želju naroda, a „srbski narod“ je u to vrijeme zahtjevao „sve odlučnije, da se njegova braća oslobode robskoga jarma“.⁵³⁶⁷

Sa pozicije bosanskog valije je početkom januara 1871. smijenjen Safvet-paša, a britanski konzul Holms, koji je učestvovao u njegovoj smjeni, ocijenio ga je kao najnesposobnijeg, najnepravednijeg i najnepoštenijeg upravnika za svojih trideset godina službe u Turskom carstvu.⁵³⁶⁸ Holms je koncem februara 1871. upozorio svoju vladu, da je visoka Porta u Bosni tokom posljednjih godina sama stvarala probleme čestom smjenom valija, zatim slabim plaćanjem sudija i drugih provincijskih činovnika. On je priznao, da je bosanska vlada neskriveno sudstvo činila neefikasnim, kao i da je u sudskim sporovima često na štetu hrišćana favorizovala bosanske Muslimane.⁵³⁶⁹

U Bosni je jedan određen i ne tako mali broj muslimanskih begova početkom 1871. sve otvorenije izražavao svoje nezadovoljstvo turskom vladavinom. Neki bosanski beg iz Pounja, inače po nacionalnosti „Hrvat“ muslimanske vjeroispovjesti („inače Turčin“) tvrdio je, kako je trenutno mnogim „Bošnjakom (bilo) po volji, što se tim gadovom (Osmanlijama-B. T) istina u brk kaže“. Jedan drugi beg, takođe je isticao svoje hrvatsko porijeklo, odnosno priznao je da su njegovi i većine ostalih bosanskih Muslimana „didovi“ u stvari „bili Hrvati, pa (su) oni imali svoje kraljeve i gospodare, pa (su) sami gazdarili u zemlji, a da su trenutno postali „tudja prikrpina“. Oba ova bezimena bega proputovala su malo više svijeta i vidjeli kako „napreduju izobraženi narodi“.⁵³⁷⁰ Samo godinu dana ranije, ako je vjerovati srpskom agentu Oreškoviću većina bosanskih Muslimana još uvijek se odnosila prema Mađarima sa većim simpatijama nego prema Hrvatima.⁵³⁷¹

Biskup Štrosmajer obaviješten je početkom 1871. godine, da su Mađari mamili Srbiju dobitkom cijele Bosne, osim „hrvatske Bosne“ (Turska Hrvatska?-B. T.).⁵³⁷² Sa druge strane, prvi srpski Namjesnik Blaznavac imao je 13. januara 1871. neka saznanja, da je hrvatska Narodna stranka sa austrougarskim oficirom Vagnerom sklopila sporazum

⁵³⁶⁷ Z-30/III, 7. 2. 1871.

⁵³⁶⁸ E. Radušić, *n. d.*, 213.

⁵³⁶⁹ *Isto*, 208.

⁵³⁷⁰ Z-48/III, 28. 2. 1871.

⁵³⁷¹ Б. Калај, Београд, 22. јуни 1870, у: Б. Калај, *н. д.*, 308.

⁵³⁷² В. Новак, *н. п.*, 1949, 197.

po kome bi trebalo da se zauzme cijela Bosna. Njega je posebno razljutilo što je u smislu jedne tačke „Vagner-hrvatskog ugovora“ Srbiju trebalo prevariti.⁵³⁷³ Srbija je momentalno hvatala vezu sa svojom saveznicom Crnom Gorom. Najvjerojatnije, da je iz ovih razloga Blaznavcu i Ristiću te iste 1871. u posjetu dolazio poslanik sa Cetinja Stojan Kovačević. Bilo je očito, da se razgovaralo o pokretanju ustanka u istočnoj Hercegovini, budući da je u Kovačevićevoj pratnji bio Trebinjac Tomo Perović.⁵³⁷⁴ Ruski konzul u Sarajevu Kudrjavcev pisao je Ignjatijevu 14. januara 1871. kako su bosanske vlasti, da bi privoljele bosanske Muslimane u vojsku činile sve, da kod njih izazovu neraspoloženje prema Srbiji i Crnoj Gori. On je uočavao, da je kod bosanskog muslimanskog stanovništva u posljednje vrijeme raslo neraspoloženje prema Srbiji, Crnoj Gori i panslavizmu. Kudrjavcev je naglasio, kako je cjelokupna politička akcija bosanskog valiije Safvet-paše bila usmjerena na zbijanje političkih redova bosanskog muslimanskog elementa uz Portu.⁵³⁷⁵

Kalaj se varao, kada je početkom februara 1871. na trenutak povjerovao, da je austrougarski car bio pridobijen za politiku koja je Bosnu namijenjivala Srbiji.⁵³⁷⁶ Vladarska misao austrougarskog cara koja je sve više preovlađivala u februaru 1871. godine bila je, da je Dvojna monarhija morala dobiti ove dvije pokrajine, a da su Hrvati u Trojednoj kraljevini bili „najvjerniji eksekutori“ ove misli. Fra J. Jelinić je s pravom istakao, kako su: „*Hrvati bili usne austro-ugarske monarhije, što su bosanskim kršćanima šaputale ono, što je sva austro-ugarska monarhija mislila i osjećala; oni su bili trublja, što je glasno pozivala Bosnu i Hercegovinu u okvir habzburške dinastije*“. Za bosanske katolike je fra Jelinić naveo, kako su oni: „*potpuno shvatili šapat usana i glas trublje*“.⁵³⁷⁷

⁵³⁷³ Б. Калај, Београд, 13. јануар 1871, у: Б. Калај, *н. д.*, 355.

⁵³⁷⁴ Р. Т. Пророковић Невесињац, *н. р.*, 146.

⁵³⁷⁵ I. Terić, *n. r.*, 1986, 108.

⁵³⁷⁶ Б. Калај, Београд, 4. фебруар 1871, у: Б. Калај, *н. д.*, 359.

⁵³⁷⁷ Fra J. Jelinić, *n. d.*, 216.

VI 3. Pelagićeva politička ideologija nacionalizma i socijalizma, ruske tajne službe i konspiracija mladih srpskih nacionalista (1870-1875)

Protjerivanje kaluđera Leontija Perovića i Gavre Vučkovića 19. februara 1871. godine „preko Macedonije put male Azije“ pripisivali su mladi srpski nacionalisti iz Sarajeva djelovanju austrougarskog oficira Vagnera, ali i „lojalnosti srbijanske politike“ prema Porti.⁵³⁷⁸ U kritikovanje mladih srpskih nacionalista se aktivno uključio i sarajevski vladika Dionisije II Ilijević (1834-1894), koji je kao saradnik „Cvjetnika“ pisao članke pod pseudonimom Ljubomir Bosančić. On je u jednom opširnom članku od naslovom „Rusko-srbska politika“ prozvaao: Pelagića, Vučkovića, braću Perović, Leontija Radulovića, sarajevske učitelje Filareta i Lukijana Petrovića, kao agente „rusko-srbske politike“.⁵³⁷⁹ Vladika Dionisije ih je, bez imalo zazora optužio, da su ovi propagandisti bili „zasipani ruskim rubljama i da im je načelnik mitropolit beogradski Mihajlo“.⁵³⁸⁰ Očito, iz ovih razloga „bosanski Srbi podnieli su patriarhi u Carigrad tužbu proti vladiki Dioniziju“.⁵³⁸¹ Nacionalni prvak bosanskih Srba, Gavro Vučković-Krajišnik tamnovao je već puna dva mjeseca po zatvorima u Maloj Aziji. On nije politički mirovao ni tada. Vučković je u zatvoru aprila 1871. upoznao poljskog nacionalnog radnika Stanislava Jablonoskog sa kojim je vrlo brzo došao u konflikt zbog toga što je ovaj mrzio Ruse. Vučković se u zatvorima družio i sa protjeranim bosanskim muslimanskim prvacima. Bivšem mutesarifu Reuf-paši, sinu bivšeg bosanskog valije Osman-paše pomogao je da svojim u Bosni napiše pismo „latinicom srbski“.⁵³⁸² Njemu je Reuf-paša tokom tih susreta priznao, da su ga bosanske vlasti danonoćno špijunirale, kao i da su znale da su mu dolazili neki fotografi iz Rusije, neke „Biogradlije, tobože zakupci šuma“. Prenio mu je, da su vlasti i njegov otac vrlo dobro znali da su ovi, kad god su dolazili kod Vučkovića u njegovoj kući vinom nazdravljali za srpskog kneza. Mladi bosanski Musliman mu je tada otkrio, da su ga za sve radnje izdavali sarajevski Srbi.⁵³⁸³ Osim sa

⁵³⁷⁸ В 1871-23/1, 22. 4. 1871.

⁵³⁷⁹ Т. Крушевас, *н. р.*, 1967, 148.

⁵³⁸⁰ Н. Попов, *н. д.*, 1873, 15-16.

⁵³⁸¹ Z-33/III, 10. 2. 1871.

⁵³⁸² Г. Вучковић Крајишник, *Долазак и пребивање у Бејруту*, Развитак, бр. 1, Бањалука 1. мај-1 јун 1910, 144-145.

⁵³⁸³ *Исто*, 146.

bosanskim Muslimanima, Vučković je imao kontakte i sa bosanskim katolicima, odnosno njihovim predstavnicima u Galati u Carigradu, sa biskupom fra Marijanom Šunjićem i fra Filipom Pašalićem. Vučković je posebno cijenio fra Pašalića zato što je ovaj sarađivao sa „Srpskim učenim društvom“ u Beogradu. On je iz zatočeništva u Bejrutu zamolio za pomoć i to od fra Grge Martića i „bosanskog predstavnika“ Derviš-bega Teskerdžića, koji je bio inače rodom iz Travnika. Za Teskerdžića je tvrdio da je bio „čovjek na velikom mjestu“.⁵³⁸⁴ Vučković je vjerovao begu Teskerdžiću posebno što je ovaj bio „čisti Bosanac“. On se pozivao na veliki broj: begova, aga, hadžija, trgovaca i fratara koji su mu mogli posvjedočiti da je on bio pošten čovjek. Vjerovao je, da bi o njegovom poštenju moglo kao dokaz služiti, kako je naveo u pismu, „stotinu hadžija Turaka bijelih brada“. Krivicu za svoje hapšenje Vučković je prebacivao, ne toliko na bosanskog valiju Safvet-pašu koliko na dr. Kečeta i bosanskog fanariotskog vladiku, koga je ovaj jedino slušao. Vučković se u pismu begu Teskerdžiću pozivao na jedanaest godina lojalnosti i na „nišan i berat (orden i diplomu)“, koje je za svoje „pošteno vladanje“ dobio od Porte. On je molio Teskerdžića, da se zauzme kod Ali-paše da ga ovaj oslobodi uz obećanje, da će mu zajedno sa porodicom biti „molitvenik“. Od prijatelja je molio da mu pozdravi bivšeg šeih-ul islama Šaćir-efendiju, zatim Jorgaćiju Stojanovića iz Filipopolja sa kojim je bio 1858. u Patrijaršiji. Vučković je posebno molio Teskerdžića, da njegove pozdrave prenese Muhamed-begu Sulejmanpašiću i Hamzi-begu Rizvanbegoviću, koje je smatrao pravim „Bošnjaci(ma) plemići(ma)“.⁵³⁸⁵

U mnogim gradovima u Bosni je početkom februara 1871. započelo veliko naoružavanje. Bosanski „Mohamedanci“ dobijali su „preko Kleka puške ostraguše“,⁵³⁸⁶ što je svakako moralo imati veze sa novim austrougarskim planovima. Da bi pridobio Srbiju protiv Rusa, grof Andraši joj je krajem februara 1871. u pogledu Bosne obećavao njen zapadni dio do Vrbasa, ali ne i cijelu Bosnu, do Une.⁵³⁸⁷ Ruskog poslanika u Carigradu grofa Ignjatijeva obavijestio je krajem marta 1871. iz Beograda konzul Šiškin,

⁵³⁸⁴ *Исцо*, 147-148.

⁵³⁸⁵ *Исцо*, 151.

⁵³⁸⁶ Z-33/III, 10. 2. 1871.

⁵³⁸⁷ Б. Калај, Београд, 28. март 1871, у: Б. Калај, *н. д.*, 371.

kako je Ristić ponovo zauzimao stav po kome se Bosna i Hercegovina nije mogla drugačije zadobiti „no sabljom i puškom“.⁵³⁸⁸

Hrvatski pravaši prebacivali su aprila 1871. godine Srbima, kako oni ni najmanje nisu dovodili u pitanje, da bi „Bosna i Hercegovina—uz privagu Srema, Krajine i Dalmacije (postale) srpske zemlje, kad ne bi bilo“, kako su tvrdili „tih vražjih Hervatah!“ Srpsko sporazumijevanje sa Mađarima po hrvatskim pravašima imalo je za cilj, da se „Hervati u austro-ugarskom carstvu tim krepčije zaslužnje; nebi i time braća Serbi dobili slobodnije ruke, za-da otmu Bosnu i Hercegovinu“.⁵³⁸⁹ Ne samo bosanske Muslimane nego i bosanske Srbe, hrvatska pravaška politika smatrala je Hrvatima, koje je „nenaravni, bolni serbež; to tajenje hervatske slave, imena i bivstva, ludo medju istočnjaci potaknuto, ozlogerdi(lo) zapadnim Hervatom, uz serbež, i istočnu cerkvu; još ludje sa serbežom poistovjetjenu“. Tvrđili su, da je u prošlim vijekovima „od njihove vere koju (su) z(vali) pravoslavnom (bila) isključena hervatska narodnost: buduć da (je) mora svatko postati Serbom koj se na hervatskom zemljištu po njihovu Bogu moli(o)? Indi je jedan narod (bio) izključen od te vere; time pako pogažena je (bila) reč božja!“ Najveći neprijatelj Hrvatske, po hrvatskim pravašima bila bi Srbija uvećena za Bosnu i Hercegovinu. To je trebalo da se spriječi, jer bi u suprotnom „ta sužanjska pasmina sbilja nišani(la) da to ruglo slovinstva, taj (se) smrad na hervatskom tlu, serbež; med Timokom i Adriatikom razgrani!“ Srbi su za hrvatske pravaše tada bili ništa više nego „sužanjska pasmina, (koja je) glede umnih sila (bila) izpod afrikanskih Cernacah“. Strah ih je bilo od Srba zbog toga, ako im se „dade Bosna, da (će) Dalmacija (biti) naravni zalogaj, koj (je) slediti mora!“ Srbe u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj nazivali su „Istočne vere Hrvati“, kojima su poručivali, da ako „nis(u) urodjenici na toj zemlji; zemlji, s (obje) stran(e) Une i Save, hervatskoj: onda (su) na njoj naseljenici, dotepenci, nalig Ciganinu ili Čifutu, kao i (da su) bez stalna ognjišta, bezpravni, od tudje volje zaviseći“. Hrvatski pravaši pitali su bosanske Srbe, da li su bili spremni „terpiti na sebi tu porugu, da (ih) švabski platjenici i banatska ciganjčad poserbljuju?“ Bosna i Hercegovina bila je za pravaše prostor „najčišće hervaštine, (a) učiniti iz pravoslavna Hrvata, na hervatskoj zemlji Serba, znači(lo) (je) proglasiti ga na toj zemlji tudjinom“. Bosna i Hercegovina im je bila važna,

⁵³⁸⁸ Đ. Slijepčević, *n. d.*, 28.

⁵³⁸⁹ H-16/I, 16. 4. 1871.

jer ih je „povest rukovodila“ za upotrebom svih snaga, kako bi „med Timokom i Adriјatikom obnovljeni narodno-deržavni hervatski nezavisni život“ ustanovili. U tom pogledu od najveće nacionalno-političke važnosti bilo je očuvanje „hervatstva Muhamedovacah Bosne“. U širem bosansko-hercegovačkom smislu, pravaši su na „hervatstvo“ gledali, kao na „onaj sveti plamen kervi (njihove), koji (je) ravno plamti(o) iz serdca katolika kao i pravoslavna i muhamedovca Hervata“. ⁵³⁹⁰ Smatrali su, „da je vera stvar duševnosti; da se po veri nedeli nijedan narod; da vera mora biti slobodna tako, da nesmie nitko u ničiju dirat, ni svoju drugomu namećat, da narod različan verom, nu jedan narodnostju i domovinom, ima biti jedan i u sreći i slobodi.“ ⁵³⁹¹

U Carigrad je početkom aprila 1871. godine „u sljedstvu narodnih tužbah“ bio pozvan vladika Dionisije „po svoj prilici, da se više i ne vrati“. Vladika je lukavo odugovlačio svoj odlazak čekajući novog bosanskog valiju o komu se propovjedalo, „da je (bio) divlji aziat, kakova još Bosna nevidje“. Računao je da bi se sa valijinom „pomoću mogao opet uzdržati, da nikako i ne ode u Carigrad“. Crkveni odbor tešanjске општине pozvao je „Sarajlije i Banjalučane, da se iz svijuh obćinah pozovu po dva člana na dogovor u Sarajevo, na kome bi se utanačiti moglo sve, što bi nužno bilo, da se crkveno-prosvjetno stanje Bosne i Hercegovine popravi i uredi“. Konačni cilj ovog sastanka bio je, da se konačno „ograniči zulum i svaka zloupotreba fanariotskih metropolitah“. Predstavnici ovih crkvenih opština smatrali, su kako mostarski vladika Prokopije i tuzlanski vladika Pajsije „ni u dlaku, nisu (bili) bolji od crnog Dionisija“. ⁵³⁹² Vladika Prokopije je još od 1869. nosilac sultanskog berata i ordena Medžidije V stepena. ⁵³⁹³ „Učitelj u narodu Bosansko-Hercegovačkom“ ⁵³⁹⁴ pop Savo Kosanović, koga je srpski agent Bogdanović nazivao borcem „za srpsku veru, srpsko ime, srpsku prosvetu“, ⁵³⁹⁵ a N. Popov „gorljivim hrišćaninom“ („ревностнаго христіанин“) i „iskrenim rodoljubom“ („честнаго патриота“) ⁵³⁹⁶ jedno vrijeme je kod bosanskih vlasti važio kao favorit za

⁵³⁹⁰ Н-16/І, 16. 4. 1871.

⁵³⁹¹ Н-27/І, 2. 7. 1871.

⁵³⁹² В 1871-23/І, 22. 4. 1871.

⁵³⁹³ Н. Радосављевић, *н. р.*, 2008, 192.

⁵³⁹⁴ *Јереј Сава Косановић-Господару Кости Скорићу, У Сарајеву, 30 јануара 1871, у: Митрополит Сава Косановић, Из необјављених писама I, (Из архиве презвитера Јована Јокановића из Сарајева), Нови Источник, бр. 8-9, год. IV, Сарајево, август-септембар 1937, 279.*

⁵³⁹⁵ Р. Љушић, *Споменица и прошеније Стеве Богдановића*, 222.

⁵³⁹⁶ Н. Попов, *н. д.*, 1873, 31.

novog sarajevskog vladiku. Prvi put kod Server-paše, drugi put preko Konstan-paše i još jedanput nekim prijateljskim putem.⁵³⁹⁷ Iako je kod najviših organa bosansko-muslimanskih vlasti važio za vrlo ozbiljnog kandidata za sarajevskog vladiku, krajnje neobično izgleda Kosanovićeve optužbe na račun bosanskih Muslimana. Navodno, bosanska vlada i „Muhamedanci“, podizanjem velikog broja ruždija „znatno (su) obraća(li) pravoslavne u islamizam“. On je predviđao, da će se za godinu dana „poturčiti u Bosni do 1000 pravoslavnih“. Zanimljivo je Kosanovićevo gledanje i na katoličku crkvu u Bosni toga vremena. On je kao sljedbenik ruske „Majkovski-Giljferding“ historiografije bio ubijeđen da su bosanski katolički fratri bili „urođeni, ili bolje reći, odrođeni Srbi“. Smatrao je kao istorijsku činjenicu, da su ovi fratri „od davnih vremena prisvoili sebi pravoslavne monastire i u njima podigli 'predugotovne škole'“. Takođe, „ezuiti, trapiste, milosrdija sestre, anababstični i drugi misioneri (su se) bez ikakva prepjatstva, šir(ili) po nesretnoi Bosni i zavod(ili) nove monastire i učilišta po svim glavniim mestima i u tolikoi meri, da (su) se (pravoslavni) nalazi(li) na pragu pogibeli i u momentima vrlo kritičnim, koi će riešiti sudbu (pravoslavne) crkve i nacionalnosti“.⁵³⁹⁸

Mlade srpske nacionaliste nimalo nije popuštala mašta oko podizanja ustanka za „oslobođenj(e) Bosne i Hercegovine“ („Босне и Херцеговине“). Jedna grupa anonimnih bosansko-srpskih nacionalista pisala je Namjesnicima u Beogradu, kako je „narod Bosanski i Hercegovacki („Народ Босански и Херцеговачки“) (bio) do gole duše od Turaka („Турака“) oglobljen, osiromašio“.⁵³⁹⁹ Činilo se, da su srpski nacionalisti u Bosni pokazivali sve više zrelosti za tolerantniji odnos prema bosanskim Muslimanima. Oni su „Sarajevski Smradnik“, kako su nazivali „Sarajevski Cvjetnik“ otvoreno optuživali, kako „n(ije) prestaj(ao) azijskom civilizacijom turčiti (njihovu) muhamedansku braću“. Zaista, bosanska vlada je tada, sa neskrivenim naporima, praktično „na sve strane“ podizala „medrese (učione) i džamije, dovodila učitelje iz Carigrada“. U mnogim školama su

⁵³⁹⁷ С. Љубибратић, *н. р.*, 77.

⁵³⁹⁸ С. Косанович-Московский *славянский комитет*, Москва 14 февраля 1873 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875*, 334; Zanimljivo je, da je pop Kosanović, pored Mehmed efendije Rašidovića bio za Tomu Herkalovića najdopadljivija osoba. Štaviše, pop Kosanović, iako je po Herkaloviću bio „srpski izvorni rodoljub“ („serbischen Erzpatriotismus“), ipak je smatrao da Bosnu nisu mogle osloboditi ni Srbija, a ni Crna Gora, već jedino Austro-Ugarska. (T. Herkalović, *O. c.*, 58.)

⁵³⁹⁹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918), *Непознато-српским Намесницима*, Непознато 12. (24.) фебруар 1871, I/3, Пов. бр. 59, Б/2.

„kadije i drugi veći i manji ćitabi (činovnici turski)“ predavali muslimanskoj djeci „turske predmete“.⁵⁴⁰⁰

Antonije Orešković tražio je 12. aprila 1871. od srpskog namjesnika Blaznavca, da mu pošalje 3.000 pušaka zbog organizovanja vojne intervencije u Bosni. Iako je Namjesništvo navodno kategorično odbilo Oreškovićev zahtjev on je za svoj poduhvat dobio 10.000 forinti, dok mu je biskup Štrosmajer obećao 80.000 forinti.⁵⁴⁰¹

Kada se na Cetinju krstio novi crnogorski knjaz to je bila jedinstvena prilika da se na tom mjestu okupe predstavnici srpske omladine iz raznih krajeva i da 13. septembra 1871. osnuju „Družinu za ujedinjenje i oslobođenje srpsko“. Mladi srpski nacionalisti su se prema statutu i pravilima udruženja obavezali da rade na oslobođenju srpskih krajeva pod Turcima.⁵⁴⁰² Statut „Družine za ujedinjenje i oslobođenje srpsko“ obrazovane na Cetinju predviđao je, da se „ustrojava(ju) odbor(i) u svim krajevima i mestima srpskim“, sa dužnostima širenja „političke svijesti“ o potrebi „što skorijeg oslobođenj(a) i ujedinjenj(a) srpskih zemalja u jednu državu“.⁵⁴⁰³ Družina je od aprila 1871. predviđala otpočinjanje politike približavanja bosanskim begovima sa ciljem njihovog pridobijanja za predstojeći ustanak.⁵⁴⁰⁴ Glavni pregovarač ispred srpske vlade u tom poslu bio je Petar Uzelac, koji je svom političkom mentoru Jovanu Ristiću javljao 24. aprila 1871. kako je u radu sa nekim bosanskim begovima iagama „dotlen (bio) uspio, da su isti (bili) spremni s (jim) (Ristićem-B. T.) tamo u svojski otnošaj stupiti, i o budućoj sudbini svoje domovine pregovarati“. Osnovni uslov njihovog pridobijanja bila je nepovredivost begovske imovine, ravnopravnost i sloboda njihove vjere.⁵⁴⁰⁵ Uporedo sa ovim poslom tekla je diplomatska akcija srpskog poslanika na Porti Filipa Hristića, koji je 26. aprila 1871. britanskom poslaniku Eliotu ponovio opravdanost stava Srbije, „da se sa braćom“ iz Bosne i Hercegovine konačno sjedine. On je naveo, kako je za Srbiju „isto tako korisno bilo, kada bi se i ostale srpske zemlje sa Srbijom spojile, pa da pod skiptrom Sultanovim

⁵⁴⁰⁰ В 1871-23/1, 22. 4. 1871.

⁵⁴⁰¹ Б. Калај, Београд, 12. април 1871, у: Б. Калај, *н. д.*, 374.

⁵⁴⁰² Љ. Дурковић-Јакшић, *Припреме 1872 за ослободилачку борбу*, Споменица поводом 80-годишњице окупације БиХ (1878-1958), 50-годишњице Анексије (1908-1958) и 40-годишњице ослобођења и уједињења (1918-1958), Београд 1959. (у даљем навођењу: Љ. Дурковић-Јакшић, *Припреме 1872 за ослободилачку борбу*), 70.

⁵⁴⁰³ *Дружина за уједињење и ослобођење српско*, у: В. Стајић, *н. р.*, 1926, 193.

⁵⁴⁰⁴ М. Екмеčić, *н. д.*, 58-59.

⁵⁴⁰⁵ *Isto*, 49-50.

svi Srbi jedna prava i jedne dužnosti imaju“. Eliot mu je skrenuo pažnju, kako Srbija ne bi trebala da izgubi iz vida, „da (je) u Bosni (bilo) mnogo Turaka i da bi tada sa njihove strane bilo veće nezadovoljstvo od onog što (su) ga (t)ada hrišćani pokaz(ivali)“. Hristić je Eliotu prenio službeni stav srpske vlade i njene nacionalne politike, da „u Bosni i Hercegovini (nije bilo) Turaka“, nego da su svi njeni stanovnici bili „ovejani Srbi, samo što su jedan dio od njih muhamedanskog i katoličkog zakona“, pri čemu „i sami Bošnjaci muhamedanskoga zakona n(isu) govor(ili) drugačije nego srpski“. On je Eliotu naveo, kako je bosanskim Muslimanima „turski jezik isto tako (bio) stran kao i Srbima koji (su) usred kneževine žive(li)“. On je ponovio stav nekih bosanskih begova, kako bi „oni isto tako zadovoljni bili kao i ostala njihova braća drugoga zakona, samo kada bi vidjeli da se zakon njihov ne dira“. Jovan Ristić je dao Hristiću dalje instrukcije u istom smislu. Prema njima ovaj je imao da na Porti pripremi teren, „pa kad ugodan trenutak (bude) nastupi(o), da pitanje zvanično na sredu“ iznese.⁵⁴⁰⁶

Za novog bosanskog valiju u Sarajevo je po drugi put došao Arnaut Mehmed Akif-paša (27. 4. 1871-10. 9. 1871).⁵⁴⁰⁷ On je bio bogati zemljoposjednik iz gornje Albanije. Bio je izuzetno pošten i vjerski trpeljiv. Aki-paša je prema svjedočenju njegovog savremenika dr. Kečeta predstavljao „tip jednog orijentalnog velikog gospodina“ („der Typus eines orientalischen Grand Seigneurs“).⁵⁴⁰⁸ U ruskom „Golosu“ pojavila se u aprilu 1871. jedna iznenađujuća vijest, „kako su se bili u Lici formirali čitavi bataljuni da oslobode Bosnu, i da tu zemlju utelove Srbiji“. Ta vijest izazvala je žestoku reakciju hrvatskih pravaša, koji su konstatovali „da bi ti Hervati itako morali biti marva, ne ljudi, da izvojuju Bosnu ne za sebe, nego za Srbiju!“ Hrvatski pravaši, ubijedeni u hrvatstvo Bosne upozoravali su javno srpske političare u Beogradu da i, da im „Turčin dade Bosnu i Hercegovinu“, da time ne bi nimalo ojačali. Naprotiv, po njima, Bosna u sastavu Srbije bi joj bila samo „ljuta guja“ u njedrima. Hrvatski pravaši bili su uvjereni kako je u Bosni i Hercegovini „sve prezir(alo) serbež, kako (je) mil(ovao) i počit(ovalo) hervatsvo!“ Čudili su se pretenzijama nekih srpskih političara, da bi se uvećana Srbija mogla pružati „uzduž Save i Une, uzduž Kerke, Cetine, dolnje Neretve, Boke“. Poricali su teoriju po kojoj su u svim tim krajevima živjeli Srbi i smatrali za

⁵⁴⁰⁶ Đ. Slijepčević, *n. d.*, 29.

⁵⁴⁰⁷ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 1145.

⁵⁴⁰⁸ J. Koetschet, *O. c.*, 53.

„ludovanje“ što se zahtijevalo „da ti Serbi ostanu pod Krešimirovom krunom“. Pravaši su od srpskih političara tražili da pogledaju „na zemljovid“ i usprkos njihovog „byzantinstva“ odgovore na pitanje „kakova je to (bila) država, (sa) one dve nogavice, uzduž sve Save, Une i Dalmatinske granice na koju milju širine, pružajuće se uz (njihovu) Srbiju?“ Upozoravali su da je ta zemlja Bosna i Hercegovina, a ne Srbija. Tvrđili su, kako „danas već i detca znadu, da (će) posed Bosne i Hercegovine odluč(ivati) o budućem bivstvu bilo serbeža, bilo hervatstva“. Isticali su, kako će prije „Sava začeti natrag teći, nego li tu moći o sporazumku i pomisliti medju“ Hrvatima i „zatajitelja kervi svoje sbog sramotećih barbare byzanto-religioznih njihovih težnjah“, kako su nazvali Srbe.⁵⁴⁰⁹ Bosna i Hercegovina je i u maju 1871. predstavljala objekat pravaških ksenofobičnih optužbi na račun Srba i Srbije. Optuživali su da se „stoljetnim neprijateljem hervatskog naroda pridružio i brat Serbin, te misleći Serbia“. Smatrali su, da je Srbija samo „na snu osvojila i hervatsku Bosnu i Hercegovinu“.⁵⁴¹⁰

Položaj hrišćanske raje, u prvom redu bosanskih Srba nije bio ništa bolji od ranijih godina. U gradačackoj nahiji na proljeće 1871. najviše problema seljacima zadavali su „kajmakam Zejči efendija sa svojim pobratimom Jovom Babićem“. Kajmakam Zejči, koji je došao u Gradačac prije godina dana imao je za prvu brigu „da zavadi medju sobom begove, zatim trgovce medju sobom, da mu bude slobodno bez prigovora, globiti narod“. Srpski trgovac Jovo Babić i „pobra mu efendija gradački (htjeli su) da naplate, tobožnju milost visokog učumeta“ zbog čega su trebali „četiri i pet putah više od naroda globiti!“⁵⁴¹¹

Srpska nacionalna ideja definitivno je pobijedila ljeta 1871. godine, jer su se „oba milijuna turskih Srbah“ osjećali „srbski“, pisale su jedne hrvatske novine, list hrvatskih narodnjaka.⁵⁴¹² Ipak, regionalna imena i dalje su živjela. Srpski agent iz Bosanskog Broda Stevan Bogdanović pseudonima Franjo Zavidović je krajem juna 1871. pravoslavne u Bosni nazivao „bosanskim Srbima“.⁵⁴¹³ Pravoslavna opština u Livnu nosila je naredne godine službeni naziv „Srbsko prav. ljevansko občestvo“.⁵⁴¹⁴

⁵⁴⁰⁹ H-17/I, 23. 4. 1871.

⁵⁴¹⁰ H-20/I, 14. 5. 1871.

⁵⁴¹¹ B 1871-60/I, 6. 6. 1871.

⁵⁴¹² *Isto*

⁵⁴¹³ M. Ekmečić, *n. d.*, 39.

⁵⁴¹⁴ Д. Ј. Караџац, *н. р.*, новембар-децембар 1909, 976-977.

Prema nezvaničnim vijestima u maju 1871. dva brata Perovića i Radulović su iz Azije bili protjerani u sjevernu Afriku. Ova hapšenja u Hercegovini i nasilja u Bosanskoj Krajini slutili su da bi uskoro moglo da dođe do sukoba između bosanskih Srba i Muslimana. Bosna je bila puna „dervišah, koji (su) polaz(ili) iz Azije i Carigrada, pa (su) ovi barbari propovjeda(li) kršćanom smrt“. Bosanski Muslimani bili su od ovih „tako fanatizirani da su već u Banjoj Luci i Gradiški upalili kršćanske gradske odjele, te je samo skrajna opreznost Srbah odstranila strašnu nesreću“. Za vrijeme uskrsa hrišćani se nisu „usudili ni zvoniti u svojih crkvah, da neprovociraju krvoproliće, za koje bi fanatizirani Osmanlije bili odmah pripravnici“. ⁵⁴¹⁵ Na katoličkoj crkvi u Sarajevu zazvonilo je prvo zvono od pada Bosne pod tursku vlast, takođe na katolički uskras 8. aprila 1871. godine ⁵⁴¹⁶ i sve je prošlo u najboljem redu. I pravoslavni su dobili iste godine pravo na zvono na crkvi Lomnici u Donjem Birču i mogli su da ga koriste samo na praznike. ⁵⁴¹⁷

Srpski omladinski pokret pod vođstvom vojvođanskog narodnjaka Svetozara Miletića, inače porijeklom Bosanca ⁵⁴¹⁸ započeo je 15. juna 1871. akciju izvršenja plana stvaranja velike srpske i nezavisne države u čiji bi sastav osim Srbije i Crne Gore ulazila i Bosna i Hercegovina. U septembru iste godine bilo je predviđeno pokretanje ustanaka u Hercegovini, a zatim i u Bosni. Za plan su znali srpski Namjesnici, koji su sumnjali da je u ovim pripremama svoje prste imao crnogorski knjaz. Srpski agent-hercegovački pop Nićifor Dučić javljao je početkom juna 1871. vladi u Beogradu, kako se knjaz Nikola na taj način želio „dočepati prvenstva u nacionalnom pokretu“. ⁵⁴¹⁹ Crnogorski knjaz smatrao je, da je osim na Hercegovinu imao pravo i na Bosnu. Groteskno izgleda razlog njegove brige za Bosnu. On je Andrašijevom specijalnom izaslaniku na Cetinju Budisavljeviću otkrio svoje bosansko porijeklo (?!-B. T.): „*da su poslije Kosova njegovi preci došli iz Bosne (?!-B. T.) pa da nitko osim njega nema prava na Bosnu koju se on nada uskoro usvojiti*“. ⁵⁴²⁰ Poslanik crnogorskog knjaza Matanović dolazio je u septembru 1871. u Beograd sa ciljem organizovanja ustanka i daljeg povezivanja sa Vasom Pelagićem u

⁵⁴¹⁵ В 1871-60/1, 6. 6. 1871.

⁵⁴¹⁶ Fra G. Martić, *n. d.*, 1906, 82.

⁵⁴¹⁷ М. С. Филиповић, Ђ. Мазалић, *Црква Ломница у Босни*, 137.

⁵⁴¹⁸ В. Стајић, *Светозар Милетић–покушај портрета*, СКГ, бр. 6, н. с., књ. XVII, Београд 16. Март 1926, 433.

⁵⁴¹⁹ М. Екмеčić, *n. d.*, 57.

⁵⁴²⁰ I. Pederin, *n. r.*, 1992, 214.

Bosni, Đokom Vljakovićem u Srbiji i Svetozarom Miletićem u Vojvodini. U vezi sa ovim, Jovan Ristić obavijestio je poslanika na Porti Hristića da je riječ bila o očitaj želji knjaza Nikole, da prvi zakorači u Hercegovini kako bi je prisvojio za svoju obnovljenu „krunu Dušanovu“.⁵⁴²¹ Ovi događaji odvijali su se u vrijeme organizovanja hrvatske pravaške pobune u Vojnoj Krajini, kada su u nju bili uvučeni i neki hrvatski Srbi, poput graničarskog narednika Rade Đujića (ili Čuić?-B. T.). Ovog hrvatskog Srbina su za pobunu protiv Austro-Ugarske lično zadobili pravaši Ante Starčević i Eugen Kvaternik i to sa obećanjem da će Hrvatska u zajednici sa Srbijom osvojiti Bosnu i iz nje protjerati spahije i age (?!-B. T.). Đujiću su hrvatski pravaši, kojima se pridružio, izgledali kao, kako se on lično izrazio „najiskrenije patriote“. Buna u Rakovici je propala, Kvaternik je poginuo, a Đujić se spasio bijegom, prvo u Bosnu, a potom u Srbiju. Navodno, srpska vlada računala je, da bi se Đujić mogao u kasnijim vremenima iskoristiti za njene „političke stvari u Bosni“.⁵⁴²² Ovaj Đujić iznio je Jovanu Ristiću neka svoja zapažanja i o Bosni i katoličkoj propagandi, koja je činila „veliku nesreću i rasdor mecu katolikima i serbima“. Njega su Starčević i Kvaternik ubijedili da je vođa ove propagande bio biskup Štrosmajer. Starčevića je naročito interesovalo „šta (je) misli(la) i govori(la) raja u Bosni, bi li voleli podpasti pod horvatsku ili pod Serbiju“. Takođe, Đujić je primjećivao i to, da su se „turci jako boj(al) serbske politike“. Tim prije, jer su „bosanski turci seljaki (bili) jako nezadovoljni sa pašama i mudirima, kao i (da su) vi(kali) da se carigradske Osmanlie terpiti (više) n(isu) mog(li)“. Bosansko-muslimanske vlasti, strahovale su, da „bi serbska raja složiti se mogla sa turskom fukarom nego li (sa) katoličkim bošnjacima“. Ovaj hrvatski Srbin zagovarao je rat sa bosanskim Muslimanima i da se „na Bosnu zavojuje“, predlažući za taj rat srpskoj vladi Srbe iz hrvatske Vojne Krajine, ali uz uslov da im se obeća „dati zemlje i blago što se od Turaka otme“.⁵⁴²³

Velikohrvatska ideja pravaških političara bila je ljeta 1871. u svom punom smislu plasirana, pri čemu je Bosna i Hercegovina ubrojana u „zemlje, što ih (je) obuhvaća(lo) državno pravo Hervatah, po historiji i narodnosti“. Te zemlje prostirale su se „od Nemačke do Macedonije, od Dunaja do mora“, a prema tadašnjim posebnim

⁵⁴²¹ M. Vego, *n. d.*, 12.

⁵⁴²² Г. Јакшић, *Раковичка буна (1871)*, Šišićev zbornik, Zbornik naučnih radova Ferdi Šišiću, Zagreb 1929, 641-642.

⁵⁴²³ Rade Čuić-Jovanu Ristiću, U Beogradu 14. Dezembra 1871, u: V. Vojvodić, *Izveštaji Rada Čuića o Rakovičkoj buni (1871)*, HZ, god. XIV, Zagreb 1961, 221.

provincijalnim imenima te zemlje bile su: „Južna Štajerska, Koruška, Kranjska, Gorica, Istra, Hrvatska, Slavonija, Krajina, Dalmacija, gornja Albanija, Cerna gora, Hercegovina, Bosna, Rašia, Serbia,-ter sve ukupno jesu jednim pravim imenom (bile): država Hrvatska“. (?!-B. T.) Za najvećeg neprijatelja ovih zemalja istaknuti su „Slavoserbi“, kojima je bilo prebačeno, da su „narodnost mračnjački razluč(ivali) po veri; Serbstvo uvadja(li) tamo, gde mu traga n(ije) (bilo); a Bosnu i Hercegovinu svojoj bratiji za veliku njihovu ljubav na uzdarje dava(li), vredjajuć tim ne samo državno pravo Hrvatah, već podkapajuć im isti temelj budućnosti“. Po njima, bilo kakav pokušaj, da se „Serbstvo (pomogne) zaokupiti Bosnu i Hercegovinu“ bilo bi ravno nacionalnom porazu i opasnost za Dalmaciju i Primorje. I kada bi „u tom slučaju Dalmacija i Primorje ostalo netaknuto“, hrvatskim pravašima ne bi bilo ni takvo rješenje nikako po volji. „Plodna i bogata Bosna“ bila je potrebna Hrvatima zbog trgovine i saobraćaja, odnosno hrane, zbog čega ni po koju cijenu nije smjela dopasti „u rukuh serbskih“. Hrana iz Bosne bila je naročito „potrebna da od gladi nepogibaju, onim Hrvatima, koji (su) obitava(li) keršne i kamenite obale dalmatinske i primorske“.⁵⁴²⁴

Hrvatski pravaši su na čitavo Istočno pitanje gledali kao „petljaniu Austrie i Slavoserbah, i ponešto Rusie“. Oni nisu nimalo prikrivali svoje nezadovoljstvo što su „jadik(ovale) Austria i njezini Slavoserbi nad nesrećom Hrvatah Turske“. Isticali su, kako je „svatko razuman zna(o) da je kerstjanom Turske (bilo) jako zlo i da im je svaki dan (bilo) to-gorje, (ali isto tako i) da je najveći nevoljnik Turske (bio) gotov gospodin naprama Hrvatima Austrie“. Takođe, upozoravali su i na surovu istinu, a to je da je i sama „Rusia zna(la), da je kerstjanom Turske (bilo) bolje, nego kerstjanom Rusie, pa težeć na iztok, a nemoguć Turčina oslabiti, nastoj(ala) kroz veru kerstjane proti Turskoj razjarivati“. To je prema pravašima bila ključna karika Istočnog pitanja. Pohrvaćujući čitav prostor Bosne i Hercegovine, pravaši su za hercegovačke pravoslavne Srbe, koji su se podizali na ustanke u ranijim godinama tvrdili, kako je to sve bilo djelo „Hrvatah iztočne crkve, u susedstvu i pod zaštitom Cernegore“. Pojednostavljajući etno-nacionalnu strukturu u Hercegovini, osim pravoslavnih Hrvata tamo je po njima živjela i „znatna većina Muhamedovcah, i slediteljah zapadne crkve, krotkih Hrvata“. U svojoj politici zadobijanja bosanskih Muslimana najviše su se rukovodili propagandnim metodama,

⁵⁴²⁴ H-28/I, 9. 7. 1871.

ističući kako je „u Bosni, Hercegovini i turskoj Hrvatskoj (bilo) za jake 200.000 Muhamedovaca više nego Kerstjanah iztočne i zapadne cerkve“. Njihova tvrdnja po kojoj „jedan Muhamedovac u značaju i na oružju, vredi(o) više nego od 500 kerstjanih Turaka“ bila je dio te nimalo neuspješne propagande. Posebno im je bila draga „vlastela, Muhamedovci Bosne“, koji su po njima predstavljali istinsku branu od eventualnog napada koji bi mogla u bliskoj budućnosti da izvede „Serbia, druga mala Austria“.⁵⁴²⁵ Bilo je i drugačijih primjera, da su neki muslimanski prvaci pristajali uz Srbiju. Izgleda, da su neki bosanski begovi iz sjeverozapadne Bosne pristali u julu 1871. na pregovore sa srpskom vladom, u čije ime su sa njima pregovore vodili stari srpski agent Niko Okan i neki kostajnički pop Jovo Živković.⁵⁴²⁶ Okan je u rad za srpsku politiku, namjeravao uvući, prije svega, bosanske Muslimane „od niže klase“.⁵⁴²⁷ U isto vrijeme i u istom smislu, iz Odese se novim „Pismima“ javio prognanik Vukalović. Pozivao je, da se „sav narod bez razlike vere sporazume“ i da se konačno, bez ikakvih kalkulisanja sa turskim vlastima, odmetne od sultana.⁵⁴²⁸

Na nacionalnu emancipaciju katolika u Bosni i Hercegovini, u znatnoj mjeri uticale su „Njekoje historičko-genetičke misli“ djelo autora hrvatskog historičara Tadije Smičiklasa. Ovaj historičar je ovim svojim radom zadao pravac kroatizaciji na širem jugoslovenskom području, a koja je u Bosni trajala narednih pedesetak godina. On se otvoreno usprotivio takozvanoj naučnoj podjeli jugoslovenskih naroda sa početka XIX vijeka i to tako, da su svi: „štokavci (bili) Srbi, Slovenci su (bili) kajkavci, a čakavci Hrvati“. Iako je ovu podjelu smatrao prirodnom mislio je, da je ona, ipak, bila vrlo „nesretna“. Bila je „nesretna“ zbog toga, što se „ime pak hrvatsko sačuvalo u sva tri narječja; neki hoće kao genetičko, drugi opet kao državno“. Smičiklas je to objašnjavao istorijskim razlozima, kada je „pred silom uzmičuć, narod (hrišćanski) iz Hercegovine i Stare Srbije, uz južnu i izočinu Dalmaciju, pustio jedan trag toga gibanja preko Bosne, a onda poklopio veli dio granicah kraljevine Hrvatske“. To je bio glavni razlog što se „tim razbila slika naroda našega od prvašnjih viekovah, (kada se) ime hrvatsko prekrižalo

⁵⁴²⁵ H-35/I, 27. 8. 1871.

⁵⁴²⁶ В. Војводић, *Тајни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868-1872)*, 60.

⁵⁴²⁷ *Исто*, 79.

⁵⁴²⁸ 3-88/VI, 30. 7. 1871.

svuda imenom srbskim (dok tamo) gdje nije bilo ovog mješanja, tamo je ostalo čisto staro plemensko ime“.⁵⁴²⁹

Prema statistici tadašnjeg francuskog konzula u Sarajevu Moroa u Bosni i Hercegovini je do polovine oktobra 1870. bilo ukupno 1051. škola, sa 46.014 učenika: 934 škole sa 41.500 učenika su bile muslimanske; 78 škola sa 3.128 učenika su bile pravoslavne i 28 škola sa 850 učenika bile su katoličke, a 11 škola sa 526 učenika bilu su jevrejske.⁵⁴³⁰ Sarajevska pravoslavna škola za dječake imala je tokom 1871. konstantno oko 200 učenika i tri profesora, koji su diplomirali u Beogradu i koje je plaćala pravoslavna opština. Oni su pored: čitanja, pisanja, računa, istorije svetih otaca, geografije, gramatike, ketehizisa i osnova fizike, od nacionalnih predmeta učili srpsku istoriju. Francuski konzul Sentmeri svjedoči, da su im bilježnice bile ispisane pouzdanim rukopisom, jednako ćirilicom i latinicom. Pravoslavna škola za djevojčice, subvencionisana od ruske carice imala je tokom 1871. i do 70 djevojčica.⁵⁴³¹

Srpsku Realnu školu u Sarajevu (ne Stakinu i Irbijinu) je tokom septembra 1871. prema svjedočenju njenog učitelja Filipa Špadijer pohađalo 280 muških i ženskih učenika. Knjige za ovu školu sve do toga vremena nabavljao je Gavro Vučković.⁵⁴³² Nastavno osoblje sarajevske „realke“ od 1865. do austrougarske okupacije 1878. činili su: Teofil Petranović, Emanuel Kantarević, Antonije Korbelaar, Petar Crnčević, Filip Špadijer i pop Savo Kosanović.⁵⁴³³ Ostale srpske škole u Bosni i Hercegovini nisu bile na nivou sarajevskih, ali su zadovoljavale osnovne potrebe tadašnje prosvjetne politike srpsko-pravoslavnih opština u čijim su nadležnostima egzistirale i koje su ih izdržavale. U jugozapadnom dijelu Bosanske Krajine, osim srpskih škola u Bosankom Petrovcu i Jezeru bile su otvorene dvije škole 1871. u bosansko-petrovačkom srezu i to u Koluniću i Bukovači. Prvi učitelj u Koluniću bio je lokalni seljak Simeun Mirković, a u Bukovači Đuro Štrbac rodom iz Glamoča, koji je kasnije postao pop, a koga je zamijenio prvi kvalifikovani učitelj, absolvent banjalučke bogoslovije Petar Atlagić.⁵⁴³⁴ U Prijedoru je, u požaru juna 1872. godine, pored pravoslavne crkve izgorjela i škola za čije je novo

⁵⁴²⁹ O-42/L, 20. 9. 1871.

⁵⁴³⁰ M. Šamić, *n. d.*, 122.

⁵⁴³¹ *Isto*, 234.

⁵⁴³² Ђ. Слијепчевић, *н. д.*, 521.

⁵⁴³³ Ј. Ф. Иванишевић, *н. п.*, novembar-decembar 1909, 819.

⁵⁴³⁴ В. Периновић, *н. п.*, 33.

podizanje od ruskog poslanstva u Beču dobijena pomoć od 8.000 rubalja.⁵⁴³⁵ Tada je kao učitelj u Prijedoru radio Pelagićev blizak saradnik Tomo Malešić.⁵⁴³⁶ Novom podizanju srpskih školi od 1871. trebalo se najviše zahvaliti novoj prosvjetnoj politici srpske vlade, koja je preko crkveno-školskih opština pomagala podizanje škola i na čijem je čelu bio pop Nićifor Dučić. Ipak, on je veću pažnju oko ovog nacionalnog zadatka posvetio svojoj Hercegovini.⁵⁴³⁷ Samo za pokretanje bogoslovije u Žitomisliću dobio je pop Dučić od kneza Mihajla 1.000 cesarskih dukata. Ipak, Srbija je, bez ikakve sumnje, „vodila računa“ i o zapadnoj Bosanskoj Krajini, u kojoj je bila veća koncentracija srpskog stanovništva nego u istočnoj Hercegovini. „Smirene sluge Pravoslavne obštine bihačke“: pop Filip Kovačević, učitelj Todor Sučević, Spasoje Lakić i Jovo Marinović dobili su septembra 1872. od srpske vlade ukupno 486 „različitije školskije knjižica“. Zahvalili su se tvrdnjom, „da je Knjaževstvo Srbija (bila) jedini posrednik izobraženja sviju Srba koji (su) se nalaz(ili) u turskom carstvu“. Srpska nacionalno-politička agitacija u školama sjeverne Bosanske Krajine povjerena je bila Simeonu Koturu, koji je udžbenike iz Srbije nabavljao parobrodima rijekom Savom. Kotur je lično u avgustu 1872. molio Jovana Ristića, da se u Bosansku Kostajnicu pošalje „600 primeraka Serbski bukvara“.⁵⁴³⁸

Ultrapravoslavni konzervativac i srpski agent pop Nićifor Dučić tužakao je Ristiću mladog socijalistu Vasu Pelagića, najvjerovatnije iz ideoloških razloga što je ovaj krajem avgusta 1871. imao bez znanja srpske vlade namjeru da na granici sa Bosnom obrazuje neke Odbore za organizovanje ustanka u toj provinciji.⁵⁴³⁹ Njega su ljeta 1872. zbog „političkih rovarenja“ vlasti protjerale iz Bosne.⁵⁴⁴⁰ Samo naizgled se skrasio u Pragu, jer je od austrougarskih vlasti bio označen kao „emigrant koji sledi socijalističkim tendencijama“, zbog čega ga je trebalo protjerati iz ovog grada.⁵⁴⁴¹ Austrougari su mu prišili etikete rusofila i panslavističkog propagandiste,⁵⁴⁴² dok je u jednom kasnijem

⁵⁴³⁵ Anonim, *Prijedor i okolina*, 36-37.

⁵⁴³⁶ Р. Бесаровић, *н. д.*, 1951, 92.

⁵⁴³⁷ Љ. Дурковић-Јакшић, *Припреме 1872 за ослободилачку борбу*, 70.

⁵⁴³⁸ В. Грујић, *н. р.*, 101-102.

⁵⁴³⁹ М. Екмеčić, *н. д.*, 58.

⁵⁴⁴⁰ *Потпис нечитак-Часном Президијуму Ц. и К. Министарства унутрашњих послова Беч*, Загреб, 8/7 1872, у: К. Милутиновић, *Пелагић у Прагу 1872*, Живот, св. 7-8, Сарајево јули-август 1957, 58.

⁵⁴⁴¹ *Калаји-грофу Андрашију*, Београд, 24. августа 1872, у: *Исто*, 58.

⁵⁴⁴² *Потпис нечитак-Високородном Ц. и К. Министру унутрашњих послова барону Ласеру*, Беч, 28. августа 1872, у: *Исто*, 59.

izvještaju (ne)spretno nazvan: „jugoslovenski arhimandrit Pelagić“.⁵⁴⁴³ Za svoje političke poglede Pelagić nije imao razumijevanje ni bliže okoline. Irbijeva je smatrala da je njegovo učenje o komunizmu bilo otrovno,⁵⁴⁴⁴ a Jakov Pavlović da mu je „Cirih zamaglio oči“.⁵⁴⁴⁵ Nepismeni Stojan Babić je za Pelagića naveo, kako je bio „pаметан човјек. Али наједном полуди-оде у социјалисте“.⁵⁴⁴⁶ Pelagić je u to vrijeme već bio na zlu glasu kod srpske vlade kao ateist i kvarioc omladine, zbog čega je protjeran iz Srbije. Da bi napakostio srpskim vlastima, on se sklonio na Cetinje gdje ga je crnogorski knjaz imenovao za ministra prosvjete i upravnikom narodnih škola. Ali, njegov boravak u Crnoj Gori nije bio dugog vijeka. Zbog njegovog sve otvorenijeg zalaganja za republikanski oblik vladavine u Crnoj Gori, njega je knjaz lično protjerao sa Cetinja.⁵⁴⁴⁷ Pelagić je izdanjem studije „Pokušaji za narodno i lično unapređenje“ i definitivno ušao u konflikt sa srpskim konzervativcima, nazivajući ih „krštenim Turcima“.⁵⁴⁴⁸ On je još uvijek bio srpski nacionalista, koji se jedino uzdao u srpsku omladinu ili „Mladu Srbadiju“, kako ju je nazvao. Srpska omladina trebala je po Pelagiću „vaskrsnuti staru slavu srpsku (i) sjediniti u opštu zajednicu, pod jedan krov, razparčano tjelo mile majke Srbije, učiniv time da svekoliki narod srpski u bratskoj opštoj zajednici uzvisi se umno, društveno i slobodoumno, duševno i telesno među prve prosvjećene hrišćanske narode“.⁵⁴⁴⁹ Uočljivo je, da je Pelagić još te 1871. ostao privrženik Vukove nacionalističke teorije o Srbima tri vjere, smatrajući pogubnim postojanje „predjelni(h) imen(a) kao što su u Bosni bila: „bošnjčina“, „vlah“, „šijak“ i „šokac“. Zemlje u kojima su Srbi živjeli, Pelagić je nazvao: „opšta Srbija“, neodbacujući, kao i Vuk nekada mogućnost udruživanja sa „braćom Hrvatima i Slovencima (Krainjcima)“.⁵⁴⁵⁰ Najvećom preprekom u ostvarenju ovih ciljeva, Pelagić je smatrao oportune hrišćanske predstavnike u turskim sudovima. Ovi „kipovi bezglasni“, po njemu su „prepreč(ili) put opštoj budućnosti srpstva.“⁵⁴⁵¹ Posebno je insistirao na tome, da se „sve presude i svi poslovi

⁵⁴⁴³ *Фелдмаршал-лајтнант Скудијер-среским начелницима на територији банатске Војне границе, Темишвар, 24. 11. 1872, у: Исто, 72.*

⁵⁴⁴⁴ М. Папић, *н. д.*, 1978, 93.

⁵⁴⁴⁵ М. Папић, *н. д.*, 1976, 38.

⁵⁴⁴⁶ *Исто*, 48.

⁵⁴⁴⁷ Б. Чубриловић, *н. р.*, 1936, 70.

⁵⁴⁴⁸ Архимандрит В. Пелагић, *Покушаји за народно и лично унапређење*, Београд 1871, 17.

⁵⁴⁴⁹ *Исто*, 29.

⁵⁴⁵⁰ *Исто*, 37-38.

⁵⁴⁵¹ *Исто*, 127.

sudski na srpskom jeziku pišu (i) da se odma(h) građanski i sudski zakonici na srpski jezik prevedu i pečataju“.⁵⁴⁵² Pelagić nimalo nije krio da je u političkoj ideologiji bio privrženik Ujedinjene omladine srpske i republikanskog državnog uređenja i to po uzoru na Ameriku i Švajcarsku. Terminologija koja se provlači kroz jedan dio ove Pelagićeve studije odnosila se direktno na Srbe u Bosni, a samog sebe nazivao je „sugrađanin(om) ugnjetenog srpstva bosanskog“⁵⁴⁵³ ili „majušni(m) član(om) bosansko-ercegovačkog srpstva“.⁵⁴⁵⁴ Pelagićevu „opštu Srbiju“ sačinjavali su, osim Srbije ili Šumadije još: „Crna Gora Srbija“ i „Turska Srbija“, odnosno Bosna i Hercegovina i Stara Srbija (Sandžak ili Raška-B. T.). U njoj je obitavalo „svega Srba u sva tri vjerezakona, što (su) se čisto srpskim jezikom služ(ili) preko 6 miliona duša“.⁵⁴⁵⁵ Famosna Pelagićeve studija „Pokušaji“ imala je svoje distributere po Bosni i Hercegovini i to su bili uglavnom bogatiji trgovci, kao i lica i udruženja od ranije uključena u nacionalističke agitacione poslove: „Lazar Trifković trgovac, za sirotinju u Ercegovini“, „Odbor Ujedinjene omladine srpske za Srbe u turskoj Srbiji“, „Ljuba Kaljević za sirotne učenike u Sarajevu“, „Lazar Jovanović iz Ježevice u Bosni, u službi u gradu biogradskom, za svoju dragu braću u Bosni“, „Arhimandrit N. Dučić“, „Đoka Vlajković, za upisnike“, zatim bogoslov beogradske bogoslovije „Dušan Vučković“, potom „Jedan čestiti bosanski Srbin za učitelje, i valjane učenike u Bosni“, „Čestita Srbadija od Bosne“, u Slavonskom Brodu „Steva Bogdanović za upisnike“, u Staroj Gradišci „Kosta Ugrinić za upisnike“, „Sava Gojković, za bogoslove u Banjaluci“, u Trstu „Rista Knežić, trgovac, za sirotne učenike i Velimir Lombardić, trgovac za sirotne učenike“.⁵⁴⁵⁶

Pokušaj bečke vlade da za obećanu lojalnost Srbije ovoj na upravu dodijeli Bosnu bio je razotkriven početkom septembra 1871. i to kao obična farsa. To se pogotovo odnosilo na Andrašijevu izjavu na Porti, da je on taj pokušaj smatrao „fiks idejom“ („idee fixe“).⁵⁴⁵⁷ Porta je za novog bosanskog valiju 10. septembra 1871. imenovala Mehmed Asim-pašu (10. 9. 1871-23. 8. 1872),⁵⁴⁵⁸ smatrajući ga, u prvom redu „pravič(nim)

⁵⁴⁵² Исто, 131-132.

⁵⁴⁵³ Исто, 150-151.

⁵⁴⁵⁴ Исто, 156.

⁵⁴⁵⁵ Исто, 158-159.

⁵⁴⁵⁶ Исто, непагинирано

⁵⁴⁵⁷ Ђ. Slijepčević, *n. d.*, 30-31.

⁵⁴⁵⁸ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 1146.

čovjek(om), dob(rim) administrator(om) i inteligent(nim) činovnik(om)“.⁵⁴⁵⁹ Za razliku od svoga prethodnika Akif-paše, koji je prema tvrdnji francuskog konzula Leopolda Moroa bio sklon nepotizmu, njegov nasljednik Mehmed Asim-paša je prema istom izvoru bio: „dobro odgojen, inteligentan i nadahnut dobrim namjerama“.⁵⁴⁶⁰ Savremenik dr. Kečet je za Mehmed Asim-pašu naveo, da je bio obrazovan i da je dobro govorio francuski jezik. Za razliku od mnogih svojih prethodnika, bio je „pošten funkcioner“ („ein ehrlicher Beamte“).⁵⁴⁶¹ Njega je borac za političku samostalnost i nacionalnu individualnost Bosne i Hercegovine Jajčanin fra Anto Knežević okarakterisao kao „zakletog neprijatelja krstjanah“.⁵⁴⁶² Mehmed Asim-pašinoj upravi se sa pravom može prebaciti što je on početkom oktobra iste godine tolerisao ispade nekog šejha jedne tekije Hadži Loju, koji je u okolini Sarajeva sa oko hiljadu svojih pristalica uznemiravao na vjerskoj osnovi hrišćansku raju.⁵⁴⁶³

Sarajevski učitelj Filip Špadijer pisao je početkom oktobra 1871. svom političkom mentoru beogradskom mitropolitu Mihailu o posebno teškom stanju na području prosvjete. On je ukazivao na tragičnu činjenicu za srpsku zajednicu u Sarajevu što je u proteklo vrijeme u tom gradu prešlo na islam oko trideset djevojaka, navodno, polaznica srpske Realne gimnazije. On je naveo i primjer, kako su u jednom preduzeće u kome je radilo petnaest mladića, činjeni naponi, da i oni pređu na islam. Špadijer se žalio i na ponašanje katolika u Sarajevu, prije svega fratara, koji su uz podršku Austro-Ugarske i Francuske u posljednje vrijeme pojačali svoju propagandu. Posebno se žalio na nedostatak škola po srpskim selima, kao i na to da su mnoge crkve bile u siromaštvu, dok „na mnogim mjestima gdi bi preko nužno bilo nikakvih (nije bilo) niti ih jadni narod smi(o) dići od bosanskih balija, jer su njina (bila) polja i livade, šume i planine, blago i gospodstvo, moć i snaga“. Za pravoslavno sveštenstvo se nije ustezao da kaže, kako je bilo „na najnižem stepenu znanja i izobraženja“, koje je umjesto „da narodu propovjeda istinsko slovo Jevandelja“ bilo potpuno nijemo i zbunjeno. Takođe, on je istakao i činjenicu kako su „nedostojni arhijereji Crkve Isusove“, zapostavljajući „svoje svete dužnosti (zapravo) javno s tiranima u dosluhu stoj(ali) ne mareći što (su) im vuci ovčije

⁵⁴⁵⁹ O-66/I, 18. 10. 1871.

⁵⁴⁶⁰ M. Šamić, *n. d.*, 123.

⁵⁴⁶¹ J. Koetschet, *O. c.*, 54.

⁵⁴⁶² Fra J. Jelenić, *n. d.*, 221.

⁵⁴⁶³ M. Екмечић, *н. д.*, 2, 1989, 257.

stado otima(li), opajda(vali) narodne ljude kod vlade i upropašć(avali) gdje god (su) više mog(li) lijepe starine srpske te lijepe i najdragocijenije istorijske podatke koje ni sami osvajači ne mogu zbrisati“. Špadijer, koji je pripadao krugu mladih srpskih nacionalista u Sarajevu je zaključio na kraju pisma, kako su sve to bili „očevidni fakti“, koji su išli na štetu „srpstvu i pravoslavlju“.⁵⁴⁶⁴ On je mitropolitu Mihailu kritikovao rad Adelajne Irbi, koja je „pod firmom Engleske“ držala školu za djevojčice nabavljajući dobre učitelje i kupujući za učenike srpske knjige. Ona je izražavala i želju za spajanjem njene škole i srpske ženske sa srpskom realnom gimnazijom u Sarajevu. Sumnjičavi tradicionalista Špadijer u toj njenoj aktivnosti vidio je „sušto privlačenje u jeres protestantsku, (kojoj) i svemu drugom trebalo bi na put stati“.⁵⁴⁶⁵ U širenju srpske nacionalne propagande među sarajevskim učenicima, uz učitelja Cetinjanina Filipa Špadijera⁵⁴⁶⁶ najaktivniji bio je takođe učitelj Drnišlija Petar Crnčević, inače rođak Steve Petranovića.⁵⁴⁶⁷ Crnčević je, kao i Stevo Petranović sve do austrougarske okupacije ostao privržen srpskoj liberalnoj stranci kojoj su pripadali mitropolit Mihailo i Jovan Ristić.⁵⁴⁶⁸ Rusi su, takođe, vrlo dobro znali za ovu dvojicu „austrijskih podanika“ („австрийский подданный“), kao i za „revolucionarni karakter“ („революционный характер“) njihovog ponašanja među bosanskim Srbima.⁵⁴⁶⁹

Glavni pregovarač sa bosanskim begovima Petar Uzelac javljao je polovinom septembra 1871. godine Ristiću, da bi radi pregovora sa srpskom vladom njih nekoliko mogao dovesti u Beograd. On je Ristiću predložio, kako bi u tom smislu bilo poželjno, da srpski knez u svoju svitu uzme nekoliko bosansko-muslimanskih momaka.⁵⁴⁷⁰ Srpska nacionalno-politička agitacija u Bosni suočavala se sa činjenicom, da su bosanska vlada i pojedini muslimanski prvaci sve više radili na jačanju „religioznog fanatizma“ („религиозного фанатизма“) kod muslimanskog stanovništva.⁵⁴⁷¹ Najgori primjer u Hercegovini pokazivalo je nekoliko muslimanskih prvaka (Ljubušak-beg iz Ljubuškog,

⁵⁴⁶⁴ Ђ. Слијепчевић, *н. д.*, 509-510.

⁵⁴⁶⁵ *Исто*, 519.

⁵⁴⁶⁶ Д. М. Клицин, *н. д.*, 89.

⁵⁴⁶⁷ *Исто*, 86.

⁵⁴⁶⁸ *Исто*, 88.

⁵⁴⁶⁹ А. Н. Кудрявцев-Н. П. Игнатъеву, Сараево 14 марта 1873 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875*, 337.

⁵⁴⁷⁰ М. Екмеčić, *н. д.*, 150.

⁵⁴⁷¹ А. Н. Кудрявцев-Н. П. Игнатъеву, Сараево 25 июня 1871 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875*, 260.

Rizvanbegovići i Šarići iz Stoca, Čengić-beg iz Gackog), koji, prema izvještaju ruskog konzulata u Mostaru, uopšte nisu poštovali odredbe tanzimata i Hatihumajuna.⁵⁴⁷²

Srpski političari nacionalno-liberalne orijentacije okupljene u listu „Vidovdan“ smatrali su Bosnu i Hercegovinu starim srpskim zemljama. Oni su se sredinom oktobra 1871. obratili „Srbom svih vjeroizpovjedih u Bosni i Hercegovini“. Pozivali su ih, da najviše rade „na polju prosvjete sobstvenimi sredstvi“, kao i da žive „u uzajamnoj slozi“. Za srpske liberale svi Bosanci i Hercegovci bili su narod „jedne krvi, jednoga jezika i jednoga porekla“. Hrabrili su ih i ubjeđivali, kako njihov „narodno-politički preporodjaj neće dugo izostati, (te) da će veliki trenutak (njihovog) voskrsa skoro nastupiti“. Otkrivali su, da se „Srbija za veliki rad sprema(la), (kao i da je) ime Obrenovića (trebalo da bude) podpuno jemstvo, (da će se i) narodno ujedinjenje skorim navršiti“. Kao ratni poklič zvučala je i poruka, da se „onaj, na koga su božja volja i narodna ljubav prenele veliku misao, koja je (njihovog) obćega neumrlog kneza Mihajla oduševljavala, približ(avala) k svomu punoljetstvu“. Poručivali su Bosancima i Hercegovcima kako Obrenovići neće tako lako „iznevjeriti misiju svoga doma, zadatak svoje Srbije“. Otvoreno su ih pozivali, da treba da vjeruju „u boga vaših otacah, u dinastiju Obrenovića, (kao i) u Srbiju“.⁵⁴⁷³ Izgleda da je srpska vlada na svoju stranu samo deklarativno htjela pridobiti i bosanske katolike. Kada su u Beogradu 1871. dva bivša franjevca fra Stjepan Krešić i fra Marijan Topić iz Širokog Brijega molili srpsku vladu da ih primi u Vojnu akademiju, njih je Jovan Ristić odbio, preporučujući im da se upišu na Pravoslavnu bogosloviju, što ovi nisu mogli prihvatiti.⁵⁴⁷⁴ Najvjerovatnije je, da je kod predstavnika tadašnjih srpskih vlasti za neprihvatanje bosanskih katolika u nacionalno-politički rad u Bosni i Hercegovini bila presudna blizina pravoslavnog ultrakonzervativca popa Nićifora Dučića. Srpskim nacionalistima je, ipak, rješenje položaja „srbsk(og) narod(a) u Bosni i Hercegovini („Србски народ у Босни и Херцеговини“), a koji je, po njima, živio „u tako nesrećnim prilikama i taman takvim, koj(e) (su) ga u propast vodi(le)“ bio prvenstveni zadatak.⁵⁴⁷⁵ Kada je riječ o bosanskim katolicima, turske vlasti su bile prema njima daleko tolerantnije nego prema pravoslavcima, pogotovo u Bosanskoj Krajini. U to su se uvjerali

⁵⁴⁷² В. А. Якобсон-А. М. Кумани, Мостар 10 септембра 1871 г., в: *Таже*, 265.

⁵⁴⁷³ О-66/І, 18. 10. 1871.

⁵⁴⁷⁴ S. Marković, *n. r.*, 413.

⁵⁴⁷⁵ АС-ФМИД-ПО (1871-1918), *непознато-српским Намесницима*, Београд 1871, Ф-І, І, Б/2, Д/1, Д/4.

i banjalučki trapisti, koji su to tumačili činjenicom, što su bosanski Muslimani više cijenili one narode koji su bili odaniji svojoj vjeri.⁵⁴⁷⁶ Prior trapista Faner je za bosanske Muslimane naveo, kako su oni bili uvjereni da se najviše mole, dok je za pravoslavne u Bosni molitva bila, kako je naveo „jednaka nuli“. Liturgije, osim za: Božić, Uskrs, Duhove i sv. Petra i Pavla nije bilo u njihovim crkvama. Suprotno pravoslavcima, bosanski katolici su svaki dan imali misu.⁵⁴⁷⁷ Sa druge strane, pravoslavni su jedino imali strožiji post od katolika.⁵⁴⁷⁸

U Kragujevcu je u oktobru 1871. održana velika Narodna skupština na kojoj je bila pročitana „namjestnička besjeda, koju na skupštini govoraše, i adresa (odpozdrav) skupštinska, što ju u ime naroda vladi ondašnjoj odpremiše“. Nekoliko „Srbah bosanskih“ koji su učestvovali u skupštinskom radu smatrali su, da je „Narodna skupština treba(la) zatražiti od vlade, da želi i zahtieva da se pošalje turskoj vladi žestoki protest za ono, što proljetos u Bosni, Hercegovini i Staroj Srbiji onako svirjepo i nečovječno tamošnje mestne vlasti sa jadnim narodom i njihovim starješinam činiše i postupашe“. Mišljenje srpskih parlamentaraca rukovodilo se tim, da bi se ovom adresom „sva ugnjetena braća (njihova) na bolju radnju podtaknula i življe radila za srbsko jedinstvo, jer bi vidili iz toga skupštinsko i vladino iskreno, pošteno, i bratsko osjećanje i staranje sproću sebe“. Smatrali su neophodnim, da se treba „zahtijeva(ti) da vlada učini sve moguće pa poslednje korake, da se odmah, bez daljega odlaganja, rieši i svrši srbsko pitanje“. Zahtijevali su „da se ukinu sasvim žandari, koji (su) i narod kvar(ili) i onako nakićeni po varoši vrlo hrdjavo karakteri(sali) i varoš i narod (njihov) pred tudjinci(ma)“. Istakli su, da i oni kao i „prosti Srbi bosanski“ nisu shvatali „kako se mo(gla) slagati, narodna vlada, ustav i sloboda sa žandari i njegovimi bajoneti(ma)“. Tražili su i smatrali, „da se na svagda ukine tajni fond, što se iz njega gadnimi stvarmi, špijunom i podplaćenim dušami da(valo), koji (je) narod srbski tr(ovao), kvar(io) i na sve, što je pošteno i uzorito, blatom se i otrovnom strielom baca(o)“. Iz istoga je „fonda i arhimandrit Dučić, osim svoje plaće (45 dukatah cesarskih) još 200 dukatah mjesečno dobiva(o), ali ne na to da podiže slogu, slobodu i nauke medju Srbi u Turskoj, nego da

⁵⁴⁷⁶ O. Franz Pfanner-biskupu u St. Pölten (Austrija), Banjaluka Dne, 9. Lipnja 1871, u: F. Pfanner, *Pisma iz doline Vrbasa i ostala pisma, izbor*, 22.

⁵⁴⁷⁷ *Isti-istom*, Isto, 19. Studenog 1871, u: *Isto*, 43.

⁵⁴⁷⁸ *Isto*, 47.

najmi podle duše, koji (bi) ničije ličnosti uznosi(li) a nečije unižava(li) i najgadnije ogovara(li), koji (bi) razdvaja(li) braću, Hercegovinu od Crne Gore itd.“ Bosanski Srbi, koji su se obratili na kragujevačkoj skupštini bili su mladi sarajevski srpski patrioti, inače organizovani u „Središnji odbor sviestne bosanske Srbadije“ kojima je jedini životni cilj bio žrtvovanje „za srbsko jedinstvo“, koje su sami nazivali „svetim srbskim jedinstvom“. Oni su iskoristili priliku da na Narodnoj skupštini „pred srbstvom“ optuže popa Nićifora Dučića „kao predstavniku od Bosne i Hercegovine, što bar iz tih novacah nedade sredstvah, da onih 10 učenikah iz Bosanske Krajine–Gradiške–Banjaluke, što onomad sa vatrenom željom za naukom dodjoše u Biograd, da bijedna braća (njihova) nauke produže“. Mladi bosansko-srpski patrioti osuđivali su popa Dučića što je i „najgorega Hercegovca rado primi(o), predstavi(o) vladi i pomoć mu izradi(o) pa bio on u školi, ili u drugom poslu, ili u onom gadnom zanimanju u kom mu je drug Mića Ljubibratić“. Osim toga, pop hercegovački Dučić za Bosance i nije mario, iako je Bosna po njima bila „najglavnija točka za buduću srbsku državu!“ Isto tako, nisu se nimalo libili da, kako su isticali „u interesu srbstva“ javno osude „upravitelja bogoslovije biogradske Nikolu Popovića, što on onih 10 diakah n(ije) primi(o) u školu nego im (je) pri onolikoj molbi“ poručio da idu iz Beograda i da ga više ne guše „bošnjački(m) vazduh(om)“ otvoreno zaprijetivši policijom. Srpski nacionalisti su smatrali, da je srpska vlada trebala da se stidi, kao i „vladika srbski, što je takav rektor (bio) u školi i učitelj kneza i budućega kralja srbskog“. ⁵⁴⁷⁹ Pomenuti Dučićev pulen Mićo Ljubibratić, stupio je na političku scenu u vrijeme kada se 1864. nakon školovanja vratio iz Rusije u Beograd i stavio 1866/1867. na raspolaganje Iliju Garašaninu. Bio je izrazito srpski opredjeljen, a svoje ideje manifestovao je još tada kroz društvo „Mlado Srpstvo“. ⁵⁴⁸⁰ On je bosanske i hercegovačke Muslimane u pismima Ristiću nazivao „Srbima muhamedanske vjere“. Ljubibratić je još kao dubrovački gimnazijalac prihvatio nacionalističke ideje italijanskog nacionalnog revolucionara Đuzepea Macinija. Njegovo druženje sa revolucionarom Garibaldijem i italijanskom iredentom bile su odlučujuće u oblikovanju njegovog karaktera. ⁵⁴⁸¹

⁵⁴⁷⁹ O-77/I, 31. 10. 1871.

⁵⁴⁸⁰ A. Кос, *н. п.*, 2006, 58-59.

⁵⁴⁸¹ *Исцо*, 61-62.

Britanski konzul Holms je i sam sve više uviđao, da je jedino rješenje bosanskog političkog ćorsokaka bilo u većem angažovanju sposobnijih, bolje plaćenih i reformama naklonjenijih činovnika. Holms je naveo važnim i obrazovanje državnih funkcionera, kao jedan od glavnih faktora za budući pravilan razvoj bosansko-hercegovačkog društva. On je podvukao sredinom novembra 1871. svojoj vladi, da je Bosna i Hercegovina bez obrazovanih činovnika imala male šanse da istraje u sprovođenju političkih reformi.⁵⁴⁸² Mjesec dana kasnije Holms je upozoravao svoju vladu, da je političko stanje u Bosni bilo takvo, da bi se u slučaju „slovenske (hrvatske i srpske-B. T.) invazije na Bosnu i Hercegovinu“ njeni hrišćani pridružili napadačima.⁵⁴⁸³

Čim je u novembru 1871. postao ministar spoljnih poslova Austro-Ugarske grof Andrašić pokazao je svoje pravo lice. On se povjerio glavnom komandujućem generalu austro-ugarske vojske u Hrvatskoj, kako mu je zadatak u budućnosti bio osvajanje „na miran način“ sjeverozapadne Bosne (Turska Hrvatska-B. T.) i sjeverne Hercegovine, dok bi se Srbiji ostavili, kako se izrazio „dronjci na Drini“, a Crnoj Gori južna Hercegovina. Njegova ideja bila je, da bosanska vlada od toga vremena što više poradi na naseljavanje katolika u Podrinju, s obzirom, da su tamo pravoslavni simpatizovali Srbiju. On je bosanskoj vladi preporučivao neophodnost, da se čisto srpska područja u Hercegovini, Bosanskoj Krajini i Posavini prošaraju doseljenim katolicima iz Dalmacije.⁵⁴⁸⁴ Njemu je krajem novembra iste godine njegov konzul u Beograd Benjamin Kalaj sugerisao, da u Sarajevu umjesto konzula Hrvata Zoretića postavi Srbina dr Teodorovića.⁵⁴⁸⁵ Kalaju je za sprovođenje politike bečke vlade i za politiku taktiziranja oko pridobijanja bosanskih Srba za sve najavljivaniju austrougarsku akciju u Bosni očito bio podesniji više jedan Srbin nego Hrvat.⁵⁴⁸⁶

Vrlo aktivan oko spašavanja nepravredno uhapšenih bosanskih Srba u decembru 1871. bio je sarajevski učitelj i pop Sava Kosanović. On se zauzimao za zatvorene u sarajevskom zatvoru i to tako što je istupio sa prijedlogom, da se jednako od bosanskih Muslimana, kao i od hrišćana uzima takozvana „mazbata“. To je značilo, da su se oni, kako bi bili pušteni trebali napismeno obraćati bosanskom valiji o dobrom i lojalnom

⁵⁴⁸² E. Radušić, *n. d.*, 209.

⁵⁴⁸³ *Isto*, 148.

⁵⁴⁸⁴ В. Божићевић, *н. д.*, 216.

⁵⁴⁸⁵ Б. Калај, Београд, 28. новембар 1871, у: Б. Калај, *н. д.*, 422.

⁵⁴⁸⁶ *Исто*, 10. октобар 1870, у: *Исто*, 333.

vladanju zatvorenih.⁵⁴⁸⁷ I sam pop Kosanović imao je tokom 1871. problema i to zato što ga je navodno „kolega Filip“ (Špadijer?-B. T.) htio ne „samo isključiti iz škole, već i iz naroda“. Prema vlastitom priznanju, za Kosanovića je „najveće poniženje“ bilo kada su ga zbog njegove stroge discipline u školi u kojoj je, kao učitelj radio kritikovali drugi učitelji i to pred Jevrejima i katolicima. Iza svih ovih mutnih radnji je protiv mladog učitelja i pripadnika revolucionarne srpske sarajevske omladine i borca „za svekoliko srpstvo“ popa Kosanovića stajao stari trgovac Antonije Jeftanović.⁵⁴⁸⁸ Pop Kosanović se zamonašio 19. juna naredne godine, iako je i dalje ostao učitelj, a potom i nadzornik srpskih škola.⁵⁴⁸⁹ Pod izgovorom da ide u Rusiju radi sakupljanja priloge za srpsku crkvu u Sarajevu,⁵⁴⁹⁰ prema Pelagićevom svjedočanstvu išao u tu zemlju, kako bi službene i neslužbene krugove više zainteresovao za političku sudbinu Bosne i Hercegovine.⁵⁴⁹¹ Bosanski katolici su sa zavišću gledali na činjenicu, što su bosanski „Ristjani, osim što su (bili) bogati, obilatu kupljačinu novaca čin(ili) po velikoj i bogatoj Rusii za Bosnu i Hercegovinu, u ime crkava i učiona za narod svoje vjere“. Ipak, oni su vrlo dobro znali, da je ta „obilata kupljačina, koja se po Rusii za ristjane čini(la), dolazi(la) u ruke trgovaca, duhom dobitka svitovnjeg opojenih, (i da se) n(ije) pokaz(ivala) u građam kakvih lipih crkava“.⁵⁴⁹²

Prema izvještaju francuskog konzula Leopolda Moroa s početka januara 1872. moglo se uočiti, kako je osnovno školstvo u Bosni još uvijek bilo zaostalo i to prvenstveno zahvaljujući sistemu zasnovanom na autonomiji pojedinih konfesionalnih zajednica. Nešto bolje stanje u zemlji bilo je sa ruždijama, kojih je tada već bilo petnaest.⁵⁴⁹³ Iste godine nastavljeno je podizanje srpskih škola u Bosanskoj Krajini, pa je tako osnovana i srpska škola u Sanskom Mostu,⁵⁴⁹⁴ u kojoj je učitelj do početka ustanka

⁵⁴⁸⁷ Поп Сава Косановић–учитељу Стефану Поповићу у Зеници, Сарајево, 16. (28.) децембар 1871, у: Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836-1878*, 148.

⁵⁴⁸⁸ Митрополит С. Косановић, *Писмо из 1871, Из необјављених писама (из архиве презвитера Јована Јокановића у Сарајеву)*, Нови Источник, год. IV, бр. 8/9, Сарајево 1937, 359-362.

⁵⁴⁸⁹ С. Љубибратић, *н. р.*, 76.

⁵⁴⁹⁰ Б. Н. Вршчанин, *Митрополит Сава Косановић, Српски књижевник*, Босанска вила, бр. 1, год. I, Сарајево 1885, 6.

⁵⁴⁹¹ С. Љубибратић, *н. р.*, 82.

⁵⁴⁹² J. Baltić, *n. d.*, 357.

⁵⁴⁹³ М. Šamić, *n. d.*, 230.

⁵⁴⁹⁴ И. Митровић, *н. р.*, 258.

bio pop Nikola Ivković.⁵⁴⁹⁵ Podizanje srpskih osnovnih škola nastavljeno je i u izrazito katoličkim sredinama, u Hercegovini, u Ljubuškom, kao i u srednjoj Bosni, u Duvnu, a sljedeće godine i u Konjicu. U srpsku školu u Ljubuškom, osim srpske išla su i neka katolička djeca.⁵⁴⁹⁶

Prvi srpski Namjesnik Blaznavac je i početkom 1872. još uvijek kalkulirao sa dobrotom Bosni. On je u razgovoru sa Kalajem izjavio, da bi u slučaju, kada bi Srbiji u prisajedinjenju Bosne pomogla bečka vlada, da bi joj Srbija bila „vječno zahvalna“.⁵⁴⁹⁷ Mjesec dana kasnije grof Andrašić je pisao katoličkom vjerskom protektoru austrougarskom caru, kako se u Bosni „katolicizam i katolička raja nalazila pod muhamedanizmom i šizmatičkim stanovništvom“. („Der Katholicismus unter den mohamedanischen und schismatischen Landesbewohnern behaupten sich die katholischen Rajas“.). On je prvi uviđao, kako bi dalje prodiranje na Balkanu trebalo da ide preko Bosne, gdje je prije svega trebalo osigurati uporište kod katoličkog dijela naroda.⁵⁴⁹⁸ Jedan od načina za osnaženje pozicije katolika u Bosni bila je misao o osnivanju biskupije u Sarajevu. Godinu dana ranije kod sarajevskog župnika fra G. Martića dolazili su biskup fra P. Vujičić i redodržavnik Gujić i donijeli zaključke: da se u Sarajevu osnuje biskupija, sagradi sirotište i traži od bečke vlade povećanje finansijske podrške za izgradnju škola. U tom cilju bila je sastavljena i jedna molba, koja je preko austrougarskog konzula dr. Teodorovića poslana na bečko ministarstvo.⁵⁴⁹⁹

Poslanik na Porti Filip Hristić je krajem februara 1872. obavijestio Ristića, da je od Britanaca Longvorta saznao, kako su Mađari u najnovije vrijeme promijenili politiku, tako da su ranija obećanja Srbiji od tada namijenili „hrvatskoj aristokratiji“.⁵⁵⁰⁰ U približno vrijeme, jedna grupa bosanskih Srba tražila je podršku kod srpskog ministra Čumića, da Bosna postane pokrajina, u budućnosti nezavisna čak i od Srbije.⁵⁵⁰¹ Zbog ovakvog autohtonog političkog razmišljanja bosanskih Srba, Ristića i srpsku vladu uhvatila je velika panika. Njih je pogotovo bio strah od pomisli, da je Austro-Ugarska od

⁵⁴⁹⁵ J. Ф. Иванишевић, *н. п.*, august-sept.-oktobar 1909, 514.

⁵⁴⁹⁶ М. Папић, *н. д.*, 1978, 44-45.

⁵⁴⁹⁷ Б. Калај, Београд, 13. јануар 1872, у: Б. Калај, *н. д.*, 435.

⁵⁴⁹⁸ *Graf Gjula Andrassy-caru Franzu Josipu II*, Wien den 14 Februar 1872, у: Fra B. Gavranović, *н. д.*, 1935, 268.

⁵⁴⁹⁹ Fra J. Jelenić, *н. д.*, 291-292.

⁵⁵⁰⁰ Ђ. Слјепчевић, *н. д.*, 30-31.

⁵⁵⁰¹ Б. Калај, Београд, 21. фебруар 1872, у: Б. Калај, *н. д.*, 442-443.

Bosne i Hercegovine željela da obrazuje neku vrstu Vojvodstva na čije bi čelo postavila Karađorđeviće.⁵⁵⁰² Zatraživši od Porte Zvornik, koji je još knez Mihajlo nazvao „prozorom na Bosnu“,⁵⁵⁰³ srpsko Namjesništvo je, dakle, već početkom marta 1872. napravilo jedan diplomatski manevar, budući, da bi dobijanjem ovog malog mjesta na Donjoj Drini, Srbija imala bezbjedan vojni put u Bosnu.⁵⁵⁰⁴

Prema najslobodnijoj procjeni srpskog špijuna Kovačevića iz 1872. godine, Bosna i Hercegovina je imala preko 1,200.000 stanovnika, od kojih je pravoslavnih bilo preko 600.000 (računajući i Novopazarski sandžak-B. T.), bosanskih Muslimana („мухамеданаца“) oko 350.000 i katolika blizu 200.000.⁵⁵⁰⁵ Preciznije i tačnije podatke od Kovačevićevih iznio je 15. aprila 1872. godine Biro za računovodstvo Bosanskog vilajeta, po kome je u Bosni i Hercegovini tada živjelo: 1. 315.787 stanovnika od toga Muslimana oba pola 556.715, pravoslavnih 546.542 i katolika 195.600.⁵⁵⁰⁶ U takvoj zemlji sa više vjera i naroda i, kako je britanski konzul Holms ocijenio početkom marta 1872. godine „sa najturbulentnijim raspoloženjem“ postojala je konstantna opasnost od sukoba između „vladara i onih kojima se vlada, kao i između potčinjenih međusobno“ (katolika i pravoslavnih-B. T.).⁵⁵⁰⁷ Rusi su i ovaj popis, kao i sve ranije, ocijenili kao pokušaj bosanske vlade da se preuveličavanjem broja „Muslimana u Bosni i Hercegovini“ („мусульман в Боснии и Герцеговине“) prikaže njihova „brojna superiornost“ („численное превосходство“) u ovoj turskoj provinciji.⁵⁵⁰⁸

Sve do pojave knjige srpskog socijaliste Svetozara Markovića „Srbija na istoku“ 1872. jedan određeni broj srpske nacionalističke omladine u Bosni bili su samo nacionalističkog opredjeljenja, a od tada i socijalističkog. Među njima najveće pristalice nove ideologije bili su osim Vase Pelagića, trgovci Kosta Ugrinić i Manojlo Hrvaćanin.⁵⁵⁰⁹ Poznato je da se Pelagić još u avgustu 1871. priklonio Markovićevoj socijalističkoj partiji.⁵⁵¹⁰ On se još u Rusiji otarasio tradicionalizma, prije svega

⁵⁵⁰² Исто, 27. фебруар 1872, у: Исто, 444.

⁵⁵⁰³ Ј. Ристић, н. д., Друга књига 1860-1868, 1887, 303-304.

⁵⁵⁰⁴ Б. Калај, Београд, 8. март 1872, у: Исто, 447.

⁵⁵⁰⁵ Т. Ковачевић, н. д., 123.

⁵⁵⁰⁶ М. Šamić, н. д., 267.

⁵⁵⁰⁷ Е. Radušić, н. д., 65.

⁵⁵⁰⁸ Статистические сведения о населении Боснии и Герцеговины, [Сараево] 1872 г., в: Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875, 324.

⁵⁵⁰⁹ М. Екмеčić, н. д., 62.

⁵⁵¹⁰ Т. Kruševac, н. р., новембар-децембар 1963, 580.

usvajajući napredne lijeve političke ideje: Bjelinskog, Hercena, Dobroljubova, Čerliševskog, Pisareva i Lavrova. Pelagić je prvi u srpskoj politici javno progovorio protiv dogme pravoslavne crkve i „mantijaškog zaglupljivanja naroda”, te na taj način došao u otvoren sukob sa mitropolitom Mihailom i Namjesnicima.⁵⁵¹¹ U(gri)nić je još od ranije bio poznat po paroli: „*Niti 'dušanovo carstvo', niti 'bugarsko carstvo', niti 'veliku Hrvatsku' ne! Nego čovječanska prava!*“⁵⁵¹² Hrvacánin se štaviše prije toga kao vatreni srpski nacionalista potpisivao kao Srbendić, da bi kasnije u novoj socijalističkoj ideologiji najdalje dogurao. On se pridružio krugu ruskih socijalista u Cirihu i to kao vatreni pristalica ideja anarhiste Mihaila Bakunjinina. Od početka 1872. on je bio član tajne grupe „revolucionarnih nacionalista“ pod nazivom „Slovenska braća“ zagovarajući u svojoj političkoj borbi „slom Turske i slom Austrougarske, birokratske Srbije i despotizma u Crnoj Gori.”⁵⁵¹³ U Hercegovini su socijalizmu pristupili raniji srpski nacionalisti: Jovo Dreča, Jovo Ljepava i Jovo Pičeta.⁵⁵¹⁴ Dvojica mostarskih učitelja, takođe ruski studenti Đorđe Filipović i Risto Lazarević bili su istaknuti ateisti. Njih dvojica bili su pioniri progresivne omladine lijeve orijentacije. Isticali su se, tako što su tokom svojih predavanja „hulili pravoslavnu vjeru“ („хулили православную веру“), zbog čega ih je rigidni konzervativac i njihov kolega učitelj Risto Aleksijević potkazivao popu Kosanoviću.⁵⁵¹⁵

U Beogradu je početkom 1872. bilo osnovano nekakvo „Tajno društvo za oslobođenje Srba u Turskoj“ sa kojim srpski socijalisti nisu imali veze, ali su u ranijim vremenima dijelili iste nacionalističke vrijednosti. Prije bi se moglo reći, da su pripadali nacionalno-liberalnoj političkoj ideologiji, pogotovo što je njihov član bio i beogradski mitropolit Mihailo. Ostali poznati članovi ovog Društva bili su: upravnik Topolivnice pri artiljerijskoj upravi u Kragujevcu Sava Grujić, zatim istoričar Pavle Šafarik, oficir Radomir Putnik, beogradski trgovac Jaša Marković i brat socijaliste Svetozara Markovića, Jevrem. Međutim, u ovom „Društvu“ koje je „brinulo“ o Bosni nije bilo Bosanaca i Hercegovaca, a ono je preko mitropolita Mihaila bilo u dosluhu sa Ristićem,

⁵⁵¹¹ K. Milutinović, *Vasa Pelagić pred sudom i u tamnici*, Korijen, br. 3. i 4, god. I, Banjaluka 1955, 88.

⁵⁵¹² 3-22/IV, 19. 2. 1869.

⁵⁵¹³ Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић (I)*, Београд 1994, 108.

⁵⁵¹⁴ М. Екмечић, *н. д.*, 2, 1989, 278.

⁵⁵¹⁵ Р. Алексиевич-С. Косановичу, [Мостар] 28 ноября 1874 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875*, 391.

kao i sa „Družinom za ujedinjenje i oslobođenje srpsko“.⁵⁵¹⁶ Prema „Štatut“-u, ovo revolucionarno „Društvo“ osnovali su „srbski patrijoti u nameri, da putem organizovanog ustanka sruše tursko gospodarstvo nad srbskim narodom“. Takođe, predviđalo se, da „pošto se Turska sila konačno mo(gla) srušiti narodom i narod srbski ujediti tek kad Srbija stupi u odsudan rat, to (bi) se ustanak raspali(o) pod zastavom Milana Obrenovića IV“.⁵⁵¹⁷ Iz toga vremena je i famozna liberalističko-nacionalistička knjižica „*Javno pismo srpskim regentima i njihovim ministrima u ime omladine srpsko-bosanske*“, štampana marta 1872. u Novom Sadu, a čiji je autor bio neki bivši srpski oficir Risto Aleksić, a tada učitelj u Gradačcu.⁵⁵¹⁸ U vezu sa svim ovim mogao bi se dovesti i pokušaj da se 11. marta 1872. u Bosnu iz Srbije prokrijumčari 3.000 pušaka, što je Kalaj direktno pripisao srpskoj vladi, koja je za taj posao na graničnom prelazu kod Zvornika potkupila nekog bosanskog carinika. Srpska vlada, navodno je za podizanje ustanka, pridobila u okolini Zvornika oko trideset pravoslavnih popova iz Bosne. Ove aktivnosti na granici Kalaj je povezoao za Ristićevim nastojanjem da jednim „Memorandumom“ opomene Austro-Ugarsku zbog njenog konstantnog podržavanja turskih vlasti u njihovom tlačenju pravoslavnih hrišćana. Sa druge strane, „Memorandum“ je ukazivao i na permanentne pokušaje da se u korist Beča, a preko bosanskih katolika izazove prava „pomutnja“ u Bosni.⁵⁵¹⁹ Austrougarski konzul Valdhart dobio je od bečke vlade zadatak, da sa bosanskim valijom otvoreno razgovara o srpskom krijumčarenju oružja u Bosnu.⁵⁵²⁰ Indikativno je, da je isti ovaj Jozef Valdhart išao nešto kasnije sa fra Martićem na svjetsku izložbu u Beč.⁵⁵²¹ Srbija je konačno saznala da je Srbin dr. Svetozar Teodorović postavljen za konzula u Bosnu, sa prevashodnim ciljem, da među tamošnjim hrišćanima vrši propagandu u korist Austro-Ugarske.⁵⁵²² Zanimljivim se učinilo i to, što je Zoretićeva smjena i postavljanje dr. Teodorovića ustalasala duhove i kod, za hrvatsku nacionalnu ideju sve više opredjeljenih bosanskih katolika. Tu smjenu biskup fra Vuičić opisao je kao nazadnu, tim prije što je, kako je istakao, dr. Teodorović izgledao kao neki „prevrtljivi čovječuljak koji je a. u. konzulu u Beogradu u Srbiji Kalayu služio kao

⁵⁵¹⁶ Љ. Дурковић-Јакшић, *Припреме 1872 за ослободилачку борбу*, 70.

⁵⁵¹⁷ *Штатут Друштва за ослобођење Срба у Турској*, у: *Исто*, 71.

⁵⁵¹⁸ В. Војводић, *Тајни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868-1872)*, 79-80.

⁵⁵¹⁹ Б. Калај, Београд, 11. март 1872, у: Б. Калај, *н. д.*, 448.

⁵⁵²⁰ *Исто*, Београд, 12. март 1872, у: *Исто*, 449.

⁵⁵²¹ F. G. Martić, *n. d.*, 1906, 83.

⁵⁵²² Б. Калај, Београд, 21. март 1872, у: Б. Калај, *н. д.*, 452.

uhoda“. Biskupu fra P. Vuičiću smetalo je i to, što je dr Teodorović bio „sin šismatičkog popa“. („Popae cujusdam schismatici filius“). Iako je pokazivao prijateljstvo prema katoličanstvu, Teodorović je za Vuičića bio „potpuni šizmatik“ („totus schismatocorum“).⁵⁵²³

Blaznavac je otkrio Kalaju, da Srbija sve do kneževog punoljetstva neće preduzimati nikakve političke ili vojne korake prema Bosni, ali da joj je cilj ostao isti, a to je bilo zauzimanje cijele Bosne i Hercegovine. On je bio opterećen nizom problema, prije svega: bosanski Muslimani su saznali, da je, očigledno, sa znanjem srpske vlade oružje iz Srbije krijumčareno u Bosnu. Iz tih razloga došlo je do novog porasta vjerskog „fanatizma bosanskih Muslimana, (dok je) bosanski pop Pelagić, koji je duže vrijeme boravio u Srbiji“ izdao neku knjigu u kojoj je psovao „srpsku vladu što n(i)je (željela) da pomnogne Bosancima“.⁵⁵²⁴ Pelagić je, nešto kasnije bio iz ovih razloga potpuno ocrnjen od svog bivšeg šefa Ilije Garašanina, koji ga je nazivao „rđavim stvorenjem“.⁵⁵²⁵ Međutim, Pelagić je bio isuviše pošten, da bi bio shvaćen. On je, koju godinu kasnije sumu od 1.525 dukata, koju mu je testamentom ostavila Iločanka Katarina Jovanović za izdržavanje srpskih škola u „bosanskom kraju srpstva“⁵⁵²⁶ prepustio „srpskim preparandistima iz Bosne“ na školovanju za učitelje u Somboru.⁵⁵²⁷ I pored svih diskvalifikacija, Pelagićeva ideologija imala je svoje pristalice i u Srbiji. Da bi u Beogradu i Srbiji podigli političke tenzije i skrenuli veću pažnju na Bosnu, Karađorđevićev rođak, neki Kosta Nenadović iz Beča angažovao je jednu grupu mladih srpskih nacionalista iz Bosne, „da u Beogradu u ministarstvima, crkvama, stovarištima, itd pros(ipaju) petrolej i da ga zapale“. Međutim, plan je propao, a svi Bosanci su uhapšeni i prebačeni preko granice.⁵⁵²⁸

Izgleda da su se za rat sa Srbijom od proljeća 1872. spremali i bosanski Muslimani. Prema dojavu sarajevskog Srbina, trgovca Besarovića, bosanska vlada je početkom aprila 1872. u Zvornik poslala „6 bataljona pješadije i 4 eskadrona konjice“.⁵⁵²⁹

⁵⁵²³ Fra B. Gavranović, *n. d.*, 1935, 68.

⁵⁵²⁴ Б. Калај, Београд, 22. март 1872, у: Б. Калај, *н. д.*, 452-453.

⁵⁵²⁵ В. Војводић, *Школовање националних радника за рад ван Србије 1873-1877*, 174.

⁵⁵²⁶ *Testament Katarine Jovanović*, U Novome Sadu 12/24 Juna 1873, u: K. Milutinović, *Vasa Pelagić i narodna dobrotvorka Katarina Jovanović*, Život, God. I, Knj. 1, Sv. 1, Sarajevo oktobar 1952, 113-114.

⁵⁵²⁷ *Izjava Vase Pelagića*, Novi Sad, 15. XI 1874, u: *Isto*, 115.

⁵⁵²⁸ Б. Калај, Београд, 27. март 1872, у: Б. Калај, *н. д.*, 454.

⁵⁵²⁹ *Isto*, Београд, 11. април 1872, у: *Isto*, 460.

Budući da je trgovac (Jovo) Besarović bio u poslovnim vezama sa bosanskim vlastima,⁵⁵³⁰ u ove vijesti nije trebalo sumnjati. Iako je u „inostranim novinama (bila) razglašena viest, da (su) bosanski Srbi namjerava(li) latiti se oružja“, izgledalo je, kao da su bosanski Muslimani htjeli „prouzroč(iti) kakav krvavi sukob sa kršćani. Glavnimi ortaci ove turske zavjere (bili su) Sali paša, bivši zapovjednik bihački, Mahmud Ćemerli i turski svećenik Kanarčić“. U istom smislu djelovao je i bosanski valija, koji se tada „obratio u Carigrad po vojsku“.⁵⁵³¹

Bivši austrougarski konzul u Sarajevu Franjo Zoretić, upozorio je sredinom maja 1872. godine bečku vladu na nekoliko važnih političkih pitanja u Bosni. On je naveo, kako je Srbija u Bosni spretnom propagandom i to slanjem prvenstveno „srpskih knjiga“ („serbische Lesebücher“), mnoge pravoslavne odvratila od Austro-Ugarske, pa čak i „pojedine lakovjerne ili naivne katolike“ („einzelne leichtgläubigen Katholiken“). Zoretić je dalje naveo, kako je u Bosni u to vrijeme postojala „puka nada za skorim pripajanjem Bosne Srbiji“ („die blosse Hoffnung der baldigen Verschmelzung Bosniens mit Serbien“), u koju su čak ponekad vjerovali i zreli ljudi, a pogotovo „nahuškani mladići“ („von der eksaltierten Jugend“), koji su se pod uticajem alkohola usmjerili protiv katolika. Po njemu je već tada u Bosni među pravoslavcima došlo do potpunog prihvatanja ideja „Velike Srbije“ („Grosserbien“), što je dovelo do toga, da katolici izmjene svoje ranije mišljenje. Zoretić je za „bosanske katolike („die Katholiken Bosniens“), kao i njihove duhovne pastire franjevence tvrdio, da su više nego ikada simpatizovali austrougarskog cara i njegovu tadašnju politiku i ekonomiju koja je bila protiv bilo kakve saradnje sa Srbijom.⁵⁵³² Srpski Namjesnik Ristić lično je posvjedočio, kako je u to vrijeme Austro-Ugarska, naročito poslije poraza u Italiji, ozbiljno usmjerila svoje poglede na Bosnu i Hercegovinu u želji da ju priključi sebi,⁵⁵³³ odnosno Hrvatskoj. Austrougarski general, dalmatinski guverner Vagner tvrdio je tada, da je, kako je naveo u jednom svom memoaru „Združenje ovih zemalja (Bosna i Hercegovina-B. T.) sa Hrvatskom treba(lo) da (bude) celj svakome hrvatskom sinu“.⁵⁵³⁴ Austro-Ugarska, gotovo i nije više skrivala svoje aspiracije prema Bosni i Hercegovini. Kalajevo

⁵⁵³⁰ H. Younis, *Veletrgovac kao kreditor*, Prilozi, br. 42, Sarajevo 2013, 76.

⁵⁵³¹ NN-95/XXXVIII, 25. 4. 1872.

⁵⁵³² *Soretić-vladi u Beču*, Genua, am 16 Mai 1872, u: Fra B. Gavranović, *n. d.*, 1935, 264.

⁵⁵³³ J. Ристић, *н. д.*, Трета Књига 1868-1872, 1901, 120.

⁵⁵³⁴ *Исто*, 122.

putovanje kroz Bosnu i Hercegovinu ljeta 1872. francuske novine „Gazzete de Paris“ pripisale su „aneksionističkoj namjeri Andrašijevog kabineta”.⁵⁵³⁵ Kalaj je u pratnji nekog bosanskog katolika iz Ljubije kod Prijedora Ilije Markovića obilazio sve važnije katoličke sredine u Bosni,⁵⁵³⁶ a isusovac Josip Štadler posjetio je iste godine katoličku gimnaziju i fra Martića u Sarajevu.⁵⁵³⁷ Izgleda, da je Kalajevo putovanje bilo smišljeno, ne samo za obilazak bosanskih katolika, nego i zbog sve veće zainteresovanosti bečke vlade za političke poglede nekih liberalnijih bosanskih Muslimana. Vicekonzul Dragančić otkrio mu je tokom tadašnjeg susreta u Banjaluci ime jednog otvorenog austrofila, Zeničanina Rustem-bega Sokolovića.⁵⁵³⁸ Ovome treba dodati i veći polet hrvatske nacionalne ideje, pogotovo nakon osnivanja „Bratovštine sv. Antuna Padovanskog“ 1870. u gostionici mostarskog katolika Vidaka Šešelja. Ovo, prije svega katoličko društvo, koje je dobilo svoja pravila 21. maja 1872. imalo je punu podršku biskupa fra Kraljevića i austrougarskog konzula Pavaoa Relje, koji je ujedno izabran i za prvog njegovog predsjednika. Od te godine ovo društvo slobodno je organizovalo procesije i druge katoličke obrede na mostarskim ulicama.⁵⁵³⁹ I sam San Mari je u pogledu nacionalne emancipacije u Hercegovini isticao kod hercegovačkih katolika jednu olakšicu u odnosu na pravoslavne. Dok su kod pravoslavnih i 1870-tih vladike bili Grci, „katoličko sveštenstvo je bilo nacionalno“ („pendant que le clergé catholique était national“).⁵⁵⁴⁰

Srpski namjesnik Blaznavac je i u junu 1872. smatrao, kako bi za Bosnu bilo najbolje da bude u zajednici sa Srbijom, čime bi se stvorila, ako je vjerovati Kalajevoj interpretaciji njihovog razgovora, ne zajednica Srbije i Bosne već „jedna Srbija“.⁵⁵⁴¹ Ono što je oko socijalista tog vremena intrigiralo čitavu situaciju bila je činjenica, da su oni 21. juna 1872. u organizaciji svog lidera Svetozara Markovića u Novom Sadu obrazovali takozvani „Centralni revolucionarno-oslobodilački odbor“ u koji su kao predstavnici

⁵⁵³⁵ M. Vego, *n. d.*, 6-7.

⁵⁵³⁶ Б. Калај, Београд, 28. август 1872, у: Б. Калај, *н. д.*, 491.

⁵⁵³⁷ Fra G. Martić, *n. d.*, 1906, 78.

⁵⁵³⁸ T. Kraljačić, *Diskusija (T. Kraljačić, D. Berić, I. Hadžibegović, Д. Ф. Попљыко, В. М. Хевролина, М. Екмеčić, В. Г. Карасев)*, у: Међународни научни skup: „Problemi istorije Bosne i Hercegovine 1850-1875”, Posebna izdanja, knj. LXXXIV, odjeljenje društvenih nauka, knj. 20, ANU BiH, Sarajevo 1987, 163.

⁵⁵³⁹ T. Zovko, *n. r.*, 153-154.

⁵⁵⁴⁰ E. de Sainte-Marie, *L'Herzégovine, étude géographique, historique et statistique*, Paris 1875, 157.

⁵⁵⁴¹ Б. Калај, Београд, 12. јун 1872, у: Б. Калај, *н. д.*, 476.

nacionalističke Narodne stranke ušli Svetozar Miletić i Mihajlo Polit-Desančić. Ovi nacional-revolucionari, očekujući podršku srpske vlade planirali su u Bosni i Hercegovini podići ustanak. U ovaj pokret bili su uvučeni i neki raniji srpski špijuni srpske Vlade. Dok je Ljubibratić, navodno bez znanja vlade iste godine pripremao ustanak u Hercegovini, Niko Okan je to isto radio u Bosni.⁵⁵⁴² U hercegovački ustanički pokret Ljubibratić je uvukao i neke muslimanske prvake i to tako, što im je garantovao bezbjednost imovine i slobodu vjere. „Desna ruka“ u tom poslu bio mu je Stočanin Muhamed-beg Sandžaktarbegović u čiju „se iskrenost moglo pouzdati prvo zato što je Omer-paša ubio njegovog oca i uzaprio mu veći dio imanja i što su ga Osmanlije kinjile toliko da je (sljedeće godine) morao uskočiti u Srbiju, gde je primio pravoslavnu vjeru“ promjenivši ime u Miloš Tucović.⁵⁵⁴³ U Sarajevu je tada „sa Turcima urođenim Bošnjacima“ na istom poslu radio agent Stevo Bogdanović.⁵⁵⁴⁴

Za mutesarifa Hercegovine prvo je bio određen sin Ali-paše Stočevića, Rizvan-paša Rizvanbegović, ali je on zbog narušenog zdravlja podnio ostavku i penzionisao se. Umjesto njega za hercegovačkog mutesarifa izabran je bio Avlonijali Mustafa Nuri-paša.⁵⁵⁴⁵ U Hercegovini, u kojoj je u avgustu 1872. vladala sve veća međuvjerska napetost, njeni pravoslavni stanovnici su smatrali, da im oslobođenje ispod turske vlasti može doći „samo iz Srbije, slobodne i jake i uz podršku Rusije“.⁵⁵⁴⁶ U Popovom polju, dijelu jugoistočne Hercegovine sa pravoslavnom većinom vršljali su tada neki ruski agenti. Jedan od njih je krajem istog mjeseca sakupio nekoliko peticija upućenih ruskoj vladi. Poslije izloženih nepravdi i nasilja koje su od „muslimanskih vlastodržaca“ trpili, lokalni pravoslavni Srbi zamolili su rusku carsku vladu za direktnu pomoć. Oni su u peticijama pitali rusku vladu, da li bi ih „Rusija uzela u zaštitu ili da se posluži nekim drugim sredstvima, kako bi se izborili protiv neprijatelja (svoje) vjere i zbacivanja jarma“.⁵⁵⁴⁷

⁵⁵⁴² M. Ekmečić, *n. d.*, 64-65.

⁵⁵⁴³ M. Ljubibratić-*nekome* „prevashodstvu“ u Rusiji, Beograd 21. avgusta 1879, u: S. Ljubibratić-T. Kruševac, *Prilozi za proučavanje hercegovačkih ustanaka 1857-1878 godine*, 202-203.

⁵⁵⁴⁴ P. Лјушић, *Споменица и прошењује Стеве Богдановића*, 212.

⁵⁵⁴⁵ Husejin Bračković: *Mala istorija događaja u Hercegovini*, 177.

⁵⁵⁴⁶ *Extracts of a cyphered dispatch from Mr...., Consul at Serajevo-to the Committee at Vienna*, dated 10/22 August, 1872, in: G. Giacometti, *O. c.*, 62.

⁵⁵⁴⁷ *Extract of a cyphered dispatch from Mr Vice-Consul at Mostar-to the Committee at Vienna*, dated 11/23rd August, 1872, in: *Ibidem*, 62.

U Sarajevu je do ljeta 1872. bila konačno izgrađena, kako kaže fra Martić „velika crkva pravoslavnog kršćanstva, iliti Srba“.⁵⁵⁴⁸ Pozlaćeni ikonostas su radili majstori iz Rusije, a osim ikona srpskih svetaca sv. Save i sv. Stevana Mirotočivog Nemanjića bilo je i ruskih svetitelja, budući da su ikone rađene u sergijevskom manastiru kod Petrograda od priloga ruske carske porodice i ruskih velikaša. Za izgradnju crkve je za života 500 dukata priložio i srpski knez Mihajlo, dok je učitelj pop Savo Kosanović za njen završetak sakupio oko 2.000 dukata.⁵⁵⁴⁹ Osvećenju crkve na Ilindan 1872. prisustvovalo je šest konzula,⁵⁵⁵⁰ bosanski valija, kao i nekoliko oficira bosanske provincijske vojske.⁵⁵⁵¹ Odjeljenja bosanske vojske krstarila su po mnogim sarajevskim ulicama, a muslimanskim stanovnicima Sarajeva tog je dana bio, prema sjećanju popa Kosanovića, „zabranjen prolazak po hristijanskim ulicama kao i tašlihanskom ulicom“ (centralna ulica u Sarajevu-B. T.).⁵⁵⁵² Ipak, izgradnja sarajevske crkve nije prošla bez međuvjerske napetosti. Dok je njena gradnja još uvijek trajala muslimanski fanatik Hadži Lojo prijetio je da će porušiti, ne samo novu crkvu nego i onu staru na Baš-čaršiji.⁵⁵⁵³ Nezadovoljnim sarajevskim Muslimanima je, navodno, „bi(o) trn u oku“ taj, što je na pet uglova krova ove crkve bilo postavljeno „pet zlatnih križeva“.⁵⁵⁵⁴

Petnaestodnevni mandat novog bosanskog valije Mehmed Rašid-paše (23. 8. 1872-7. 11. 1872)⁵⁵⁵⁵ započeo je od 23. avgusta 1872. i to u vrijeme kada se hercegovački ustanik Vukalović javio sa svojim novim Proklamacijama, u kojima je pozivao sve tri vjere da se odmetnu od sultana. Ruski konzul Slavoljubov u Mostaru se tada osvjedočio, kako je narod u Hercegovini imao „više vjere“ u Srbiju nego u Crnu Goru. On je predviđao moguću saradnju tri vjere, ali samo u Hercegovini. Uočavao je, da su za razliku od Bosne, gdje su brojniji Muslimani bili pod uticajem mnogih derviša, hercegovački Muslimani bili „po pitanju narodnih stvari“ dosta solidarniji sa hrišćanskim komšijama. Slavoljubov je hercegovačke Muslimane smatrao Srbima, valjda i zato što su

⁵⁵⁴⁸ Fra G. Martić, *n. d.*, 1906, 80.

⁵⁵⁴⁹ М. Живковић, *н. д.*, 37-38.

⁵⁵⁵⁰ *Исто*, 38-39.

⁵⁵⁵¹ М. Gjurgjević, *н. д.*, 69-70.

⁵⁵⁵² С. К(осановић), *Кратки опис нове сарајевске богородичне цркве*, 1882, 50.

⁵⁵⁵³ Н. Кудрявцев-Н. П. Игнатъеву, Сараево 22 фебруала 1872 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875*, 280.

⁵⁵⁵⁴ J. Baltić, *n. d.*, 357.

⁵⁵⁵⁵ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 1153.

se, kako je on mogao da zaključi nedruželjubivo odnosili prema Turcima Osmanlijama. Zanimljivo je njegovo viđenje tadašnjeg političkog opredjeljena katoličkih fratara, koji su se, po njemu podijelili, na one, koji su bili za papu i zapadne zemlje i drugu grupu, koja je htjela saradnju sa Srbijom.⁵⁵⁵⁶ Iz tog vremena vrlo indikativna je bila i jedna Blaznavčeva izjava, da bi Srbija za godinu dana mogla biti „gospodar u Sarajevu“.⁵⁵⁵⁷ Ono što je, takođe, ustaničke planove moglo dovesti u vezu sa srpskom vladom bilo je prisustvovanje predstavnika ustanika iz Hercegovine na svečanosti 22. avgusta 1872. obilježavanja punoljetstva kneza Milana Obrenovića. Štaviše, tu priliku iskoristili su Hercegovci, kako bi se 29. avgusta dogovorili, da tokom 1873. u svome kraju podignu ustanak. Zakleli su se, da će iduće 1873. podići bunu u Hercegovini, kako je u zakletvi bilo doslovno napisano: „*za oslobođenje našega srpskog naroda, (kao i da će) raditi za oslobođenje i ujedinjenje cjelokupnog srpskog naroda u Turskoj carevini*“. Potpisnici dogovora, osim Mihaila Miće Ljubibratića bili su još: vojvoda Žarko Lješević, kapetan Okica Kaljević, narednik Stevan Zimonjić, Marinko Leovac, Jovan Gluščević i stotinaš Zelen Kulić. Sa ovim dogovorom bi se u vezu moglo dovesti i to, što je učenik beogradske Bogoslovije Đorđe Krstić izradio za vrijeme svečanosti punoljetstva kneza Milana jednu alegoričnu sliku pod naslovom „10. avgusta 1872. i posledice njegove“. Na toj slici bili su sljedeći natpisi, na jednom barjaku: „*Za oslobođenje ugnjetenog Srbstva*“, a na drugom barjaku: „*Što je bilo nekad naše (opet mora biti naše)...zatim, vila koja kleči pred knezom Milanom držala je parolu: „Bosna, Hercegovina i Srbija Stara moja mora biti*“.⁵⁵⁵⁸ Zbog te slike digla se velika prašina. Hrvatska štampa pisala je, kako je u Srbiji od jeseni 1872. djelovalo jedno nacionalističko i revolucionarno Društvo, koje je u svom programu imalo zacrtano osvajanje Bosne i Hercegovine i njeno prisajedinjenje Srbiji. Hrvati su znali da je Društvo izradilo litografisanu tablu sa slavlukom na kome je bilo napisano: „*Tvoje granice neka se razšire, to svi Srbi žele*“ i na kojoj knez Milan mirno govori: „*Bosna, Hercegovina i stara Srbija moraju moja biti*“. Ovdje je riječ bila o jednoj grupi nacionalističkih revolucionara nezavisnih od srpske vlade, ali ne i od javnog mnjenja u Srbiji. Naime, bilo je jasno kako u to vrijeme u „Biogradu i u Srbiji (nije bilo)

⁵⁵⁵⁶ М. Екмечић, *н. д.*, 2, 1989, 278.

⁵⁵⁵⁷ М. Екмечић, *н. д.*, 60-61.

⁵⁵⁵⁸ *Заклетва херцеговачких чланова Друштва за ослобођење Срба у Турској*, у: Љ. Дурковић-Јакшић, *Припреме 1872 за ослободилачку борбу*, 72.

za cielo, niti jednoga čovjeka, koji bi poput nekih ugarskih Srbaljah bio toliko mahnit i vrtoglav, te bi možebiti pomišljao, da Srbija ima svoje granice preko Save i Dunava razširiti“. Sa druge strane, „što se tiče Bosne, Hercegovine i Stare Srbije, tu su zbilja svi prekosavski Srbi, od Blaznavca počam do posljednjega seljaka (bili) jedne misli“. Bosansku vladu zaista je mogla da zabrinjava činjenica da je ovo društvo (bilo) obrazovano i sa ciljem da se konačno obračuna i sa bosanskim Muslimanima. Tim prije, ako se ima u vidu činjenica da je na litografiji ovog srpskog revolucionarnog Društva bila prikazana „džamija s mnogimi kubeti i s dva minareta, u koju (je) grom udara(o), zmaj i zmija lebd(jeli) u zraku kao znamen Turakah“. ⁵⁵⁵⁹ Zbog skandala, koji je izbio u vezi sa ovom slikom srpska vlada je namjeravala da se izvini Carigradu izjavom, kako ona nije imala u tome nikakvog udjela, kao i da su sliku izradili srpski đaci u Beču. ⁵⁵⁶⁰ Kalaj je bio ubijeden, da je slika u kojoj je prikazana „vizija oslobođenja Bosne i Hercegovine“ bila rađena po nalogu srpske vlade, pogotovo što je prema njegovim saznanjima knez Milan nagradio njegovog autora, studenta, crtača, sa sumom u vrijednosti od 20. forinti. ⁵⁵⁶¹ Ono što je sigurno bilo je, da socijalisti nisu htjeli sa srpskim knezom. Socijalista Pelagić „čestitao“ je 2. septembra 1872. jednom depešom srpskom knezu njegovo punoljetstvo u kojoj je iznio svoje političko mišljenje, da je „najmoćniji bog za napredak i sreću narodnu i čovječanstva“ trebalo da bude, ne vladavina jednog čovjeka, nego „potpuno ujemčena slobodna samouprava opštinska, potpuna sloboda štampe, sloboda javnog zbora i dogovora, izbora poslanika i sloboda govora u skupštini“. ⁵⁵⁶² Najpoznatiji bosanski Srbin koji je prisustvovao proslavi kneževog punoljetstva bio je tešanjski učitelj Stevo Petranović. ⁵⁵⁶³ On se tokom tog boravka, kao i u drugim prilikama sastajao sa predstavnicima Ujedinjene omladine srpske i dogovarao agitaciju protiv namjesnika Milivoja Blaznavca. Stevo Petranović je, najvjerovatnije pripadao onoj omladinskoj struji, naklonjenoj princu Petru Karađorđeviću, koja je planirala protjerivanje Obrenovića, a potom i vojnu akciju u Bosni. Kao jedan od vođa tajnog Odbora, on je održavao stalne kontakte sa većinom srpskih učitelja u Bosni. Svi ovi

⁵⁵⁵⁹ NN-194/XXXVIII, 26. 8. 1872.

⁵⁵⁶⁰ Б. Калај, Београд, 27. август 1872, у: Б. Калај, *н. д.*, 490.

⁵⁵⁶¹ Б. Калај, *н. д.*, 777.

⁵⁵⁶² М. Екмеčić, *н. д.*, 67.

⁵⁵⁶³ Д. М. Клицин, *н. д.*, 42.

učitelji su po njegovoj direktivi imali zadatak, da kod svojih učenika bude srpsku nacionalnu svijest i da o tome obavještavaju centralu u Sarajevu.⁵⁵⁶⁴

Na Blaznavčevu izjavu od 20. avgusta 1872. datu za bečki „Die Neue Freie Presse“, kako se u prošlosti Austrija uvijek pokazivala kao neprijatelj Srbije i da je cjelokupna Meternihova djelatnost bila usmjerena protiv Srba razgnjevili su se svi u bečkoj vladi. On ih je dodatno razbjesnio kada je na notu kancelara Bajsta 23. novembra 1870, kojom je Srbija pretećim tonom upozorena, da se drži „status quo“ politike prema Turskoj odgovorio, kako je „status quo“ za hrišćane u Turskoj značila smrt.⁵⁵⁶⁵

Dalji razvoj srpskih škola u Bosni hvatao je korak za razvojem prosvjete u Srbiji. Srpska sarajevska opština poslala je početkom septembra 1872. u Beograd sarajevskog paroha i učitelja Petra Petrovića sa punomoćjem na kojoj su bili potpisani: Konstantin T. Petrović, Makso Despić i Petar Kraljević u kojoj mu se preporučivalo, „da tamo pregleda sve razrede kako osnovnih tako i realni škola tj. šta (su) u njima djeca uč(ila), kako im se preda(valo); i da od sviju predmeta po jedan egzemplar kupi i donese sa metodičnim upustvima po kojima se preda(valo)“. Učitelj Petrović je imao i zadatak „da po predatoj mu noti za škole potrebne knjige od ministarstva prosvjete nastoji umoliti da se besplatno dadu, (kao i) da 4 učenika i mladića iz Sarajeva (Đ. Petrović, R. Bošković, S. Manojlović i J. Popović) po preporukama pismenim od opštine u gimnaziju namjesti i blagodijejanije izradi“.⁵⁵⁶⁶ Katoličke škole su bez sumnje bile u većem zaostajanju od srpskih. U Mostaru su u septembru 1872. katoličku školu vodila dva franjevca, koji su djecu učili: vjeronauku, hagiografiju, opštu geografiju i četiri računске operacije.⁵⁵⁶⁷ Katolička djeca su i dalje učila ćirilicu. Mostarski biskup fra Anđeo Kraljević je 9. septembra 1872. u svom izvještaju o franjevačkim školama austrougarskom konzulu dr. Teodoroviću ćirilicu, koja se obavezno učila nazvao „savremenim srpskim („serbe moderne“) pismom“. Ćirilično pismo bosanski katolici su nazivali, kao i ranije jednostavno „srbsko pismo“. U franjevačkoj školi u Jajcu se sedamdesetih godina XIX vijeka učilo čitanje i pisanje: „naški i srbski“.⁵⁵⁶⁸ Livanjski učitelj fra Filip Jazvo zadavao je katoličkoj djeci

⁵⁵⁶⁴ В. Скарић, *н. р.*, октобар 1933, 594.

⁵⁵⁶⁵ *Die Neue Freie Presse*, Nr. 228, 20. 8. 1872, у: Б. Калај, *н. д.*, 775.

⁵⁵⁶⁶ Читуља, Петар Петровић, *протопрезвитер и члан српско-православне АЕ. М. конзисторије у Сарајеву*, БХ Источник, св. VI, год. VI, Сарајево Јуни 1892, 246.

⁵⁵⁶⁷ М. Šamić, *н. д.*, 233.

⁵⁵⁶⁸ В. Божићевић, *н. д.*, 235.

pravopise pola latinicom, a pola ćirilicom.⁵⁵⁶⁹ U sarajevskoj štampariji još 1869. bio je štampan školski udžbenik „Bukvar s napomenkom članakah nauka vjere za katoličku mladež u Bosni“. Bio je napisan latinicom osim jedne stranice, koja je bila napisana ćirilicom. U istoj štampariji 1871. štampan je školski udžbenik fra Grge Martića pod naslovom „Početni zemljopis za katoličke učione u Bosni“. Autor fra Martić je u ovom udžbeniku nabrajao sve narode u Evropi u kojoj su, kako je naveo bili „najglavniji Slavjani“ koji su po njemu bili „najveći evropski narod (i) ima(li) (su) pet glavnih grana: Srbe, Hrvate, Ruse, Bugare, Poljake i Čehe“.⁵⁵⁷⁰ Takođe, u katoličkim školama u Bosni i Hercegovini su se od početka sedamdesetih godina XIX vijeka uveliko koristili hrvatski školski udžbenici i to: „Hrvatska početnica za prvi razred pučkih učionah“, kao i „Treća računica za hrvatske pučke učione“.⁵⁵⁷¹ Kao i srpske škole u Bosni, koje su za uzor imale škole u Srbiji, tako su se i katoličke škole sve više vezale za hrvatsku prosvjetu u susjednoj Austro-Ugarskoj. Osim knjiga i udžbenika, sve je više učitelja Hrvata pozivano za rad u Bosnu. U livanjsku katoličku školu školske 1872. za učitelja je došao Marko Galinović iz Sinja.⁵⁵⁷² Tada je i započelo izbacivanje ćirilice iz katoličkih škola. Fojničanin fra Andrija Tomić, kada je došao za učitelja u Livno prestao je djecu učiti ćirilicu. Koristio je čitanke iz Hrvatske i Dalmacije, koje su djeca zvala „carice“. Njegovi učenici obavezno su učili hrvatske narodne pjesme: „Oj Hrvati (Oj Slaveni)“ i „Mi smo braća hrvatska“.⁵⁵⁷³ Hrvatski nacionalni uticaj među katolicima je naročito porastao početkom sedamdesetih godina XIX vijeka, kada je austrougarski general Molinari poslao novembra 1871. iz Zagreba „milosrdne sestre“ (Filomena, Rajmonda, Emilija i Rufina) u Sarajevo.⁵⁵⁷⁴ Osnivanjem „Družbe milosrdnica“ do 1874: u Sarajevu, Derventi, Banjaluci, Docu kod Travnika⁵⁵⁷⁵ i u Livnu hrvatski nacionalni uticaj dobio je na svom intenzitetu.⁵⁵⁷⁶ U tim školama se već od prvog razreda učilo početno čitanje iz hrvatskog

⁵⁵⁶⁹ S. Marković, *n. d.*, 31-32.

⁵⁵⁷⁰ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 415-416.

⁵⁵⁷¹ *Isto*, 418.

⁵⁵⁷² S. Marković, *n. d.*, 31-32.

⁵⁵⁷³ *Isto*, 33.

⁵⁵⁷⁴ H. Kreševljaković, *Dolazak milosrdnica u Bosnu 1871. god.*, Napredak, Glasilo Hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ u Sarajevu, br. 3, God. III, Sarajevo, ožujak 1928, 29.

⁵⁵⁷⁵ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 340-343.

⁵⁵⁷⁶ *Isto*, 345.

jezika,⁵⁵⁷⁷ a podršku u tim nastojanjima škole su imale u godinu dana ranije osnovanoj mostarskoj štampariji i njenom rukovodiocu Mostarcu fra Frani Milićeviću.⁵⁵⁷⁸ Tipografski zanat fra Milićević je izučio u Zadru, a otvaranje „Tiskarne poslanstva katoličkog“ u Mostaru pomogli su mu: biskup fra Anđeo Kraljević, austrougarski konzul Pavao Relja Ohmučević i lokalni katolički prvak Marko Šešelj.⁵⁵⁷⁹ Za katoličku djecu fra Milićević je napisao i štampao u ovoj štampariji „Pravopis za niže učione katoličke u Hercegovini“ i „Mladi Hercegovac“ za 1873/1874. godinu. Bili su to prvi udžbenici za katolike štampani u Bosni i Hercegovini.⁵⁵⁸⁰ U ovom Milićevićevom „Pravopisu“ je navedeno, da se katolička djeca trebaju učiti u jeziku „hrvatskom“ i „kakovim (su) se slovima (t)adašnji Hervati služ(ili)“.⁵⁵⁸¹ Jasnije političko određenje bosanskih katolika prema druge dvije vjere u Bosni imalo je veze i sa progonstvom pape Pia IX i propašću njegove države 1870. godine. Kada je biskup fra Vuičić 8. decembra 1872. objavio jednu Okružnicu u kojoj je osudio Garibaldijevo uništenje Papske države, Papa Pio IX je zahvalio fra Vuičiću i upozorio ga, kako je i njemu prijetila slična opasnost jer je živio u „zemlji (Bosna i Hercegovina-B. T.) punoj neprijatelja (bosanski Muslimani i bosanski Srbi?-B. T.) katoličkom imenu“.⁵⁵⁸²

Ruske tajne službe u Sarajevu pisale su početkom septembra 1872. jednom svom „panslovenskom“ komitetu u Beču, kako su „rodoljubi iz Sarajeva („The patriots of Sereievo“) bili tako naelektrisani, da je njihovih nekoliko uglednih ljudi izražavalo spremnost dati polovinu svog bogatstva za naoružavanje dobrovoljaca u slučaju rata između Srbije i Turske. Ruski „panslavistički“ agenti u Bosni bili su tada uvjereni, da će i „zemlja Bošnjaka“ („The country of the Bosniacs“) kako su u jednom izvještaju nazvali Bosnu i Hercegovinu postati samostalna kneževina i čija će vlada proglasiti rat protiv

⁵⁵⁷⁷ *Izveštje o napredku učenikah i učenicah kod milosrdnih sestarah u Dolcu tečajem drugog polugodišta školske godine 1874, Dolac 1874. godine*, u: Fra J. Jelenić, n. d., 346.

⁵⁵⁷⁸ I. A. Milićević, *U spomen kulturnom i političkom radniku, O dvadesetpetogodišnjici smrti don Frane M. Milićevića*, HNK „Napredak“, (1929), God. XVIII, Sarajevo 1928, 158.

⁵⁵⁷⁹ *Isto*, 160-161.

⁵⁵⁸⁰ Fra L. Petrović, *Prva hrvatska tiskara u Bosni i Hercegovini*, HNK „Napredak“, (1938), God. XXVIII, Sarajevo 1937, 63-64.

⁵⁵⁸¹ D. Raguž, *Pravopis za niže učione katoličke (Mostar, 1873)*, Rasprave, vol. 10-11. (1984-1985), No 1, Zagreb lipanj 1985, 143.

⁵⁵⁸² Fra B. M. Vrdoljak, *Apostolski vikarijat u Bosni 1735-1881*, 75.

vlastitog suverena.⁵⁵⁸³ Oni su sredinom septembra 1872. imali informaciju, da će iz Beča u Novi Sad na konferenciju za izbor vođa nekih nacionalnih stranaka biti poslani neki agenti. Ruski agenti smatrali su za neophodno, da se u Bosnu i Hercegovinu pošalju u „neki inteligentniji agenti“, koji bi se prije svoga dolaska u Sarajevo morali konsultovati sa nekim starijim emisarima iz „Mlade Srbadije“ i to najviše oko obrazovanja narodnih čitaonica. Naglašeno je, da u slučaju ako Odbor ne bude imao lice koje bi ispunilo ovaj zadatak, da se ovi slobodno obrate ruskim konzulima u Dubrovniku i u Sarajevu, kao i vicekonzulu u Mostaru, koji bi izabrali željene agente. Glavni zadatak ovih agenata bio je pomoć srpskim emisarima u Bosni i Hercegovini oko daljeg formiranja tajnih udruženja.⁵⁵⁸⁴ Jedan od ruskih agenata se 5. novembra 1872. iz Banjaluke javio bečkom „panslovenskom“ Komitetu sa informacijom o nasilju turske policije nad „rodoljubivim klerom“ („the patriotic clergy“). On je svoje nadređene izvjestio, da je neki „J“ (ruski vicekonzul Jonin?-B. T.) prema upustvima koja je dobio iz Kragujevca trebao da pređe granicu i dođe na satanak „Srbadije“.⁵⁵⁸⁵ Prema vijestima ruskog agenta, u Banjaluku su 3. i 4. novembra 1872. stigla i neka dva anonimna Crnogorca.⁵⁵⁸⁶ Pouzdano se znalo, da su i dvojica studenata medicine u Moskvi „Srbi Dreč iz Hercegovine i Filipović iz Bosne“ („сербы Дреч из Герцеговины и Филиппович из Боснии“) bili zadobijeni od Aksakova i uključeni u „panslovensku“ agitaciju u svojoj zemlji.⁵⁵⁸⁷

Bosna je 7. novembra 1872. dobila novog valiju Mustafa Asim-pašu (7. 11. 1872-27. 11. 1873).⁵⁵⁸⁸ Novi bosanski valija bio je iz Kandije. Ovaj četrdesetogodišnjak je diplomirao vojne škole u Carigradu. Jedno kraće vrijeme bio je vojni ataše turske ambasade u Parizu. Služio je i kao brigadni general u Mostaru i Sarajevu i ratovao protiv Crnogoraca. Odlično je znao francuski i grčki jezik.⁵⁵⁸⁹ Francuski konzul Moro je ukazao na izvjesne razlike između novog valije Mustafa-Asim-paše i njegovih prethodnika,

⁵⁵⁸³ *Extract of a cyphered dispatch from Mr....., Consul at Seraievo-to the Committee at Vienna, dated 21st August (2 September), 1872, in: G. Giacometti, O. c., 64-65.*

⁵⁵⁸⁴ *Cyphered dispatch from the Central Committee-to the Committee at Vienna, dated St. Petersburg, 2/14 September, 1872, in: Ibidem, 70.*

⁵⁵⁸⁵ *Cyphered dispatch of Mr....., Consul at Seraievo-to the Committee at Vienna, dated 24 October (5 November) 1872, in: Ibidem, 72-73.*

⁵⁵⁸⁶ *Ibidem, 74.*

⁵⁵⁸⁷ *Н. Попов, секретар Московского славянского комитета-казначее комитета, [Москва] 24 февраля 1872 г., в: Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875, 282.*

⁵⁵⁸⁸ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 1155.

⁵⁵⁸⁹ J. Koetschet, *O. c.*, 63.

naglasivši njegovom vrlinom to što je na javna mjesta postavljao ljude prema sposobnostima, a ne rođaćkim vezama ili odanosti.⁵⁵⁹⁰ Fra Grgo Martić je za bosanskog valiju Mustafa Asim-pašu takođe posvjedočio, da je bio „čovjek na evropsku izobražen, diplomat pronicav i oštar“.⁵⁵⁹¹

Do sredine decembra 1872. bilo je određeno, da se srpski i ruski agenti i špijuni i dalje okupljaju u tri nove agencije: u prostorijama „Mlade Srbadije“, u nacionalnom kazinu i u kući M. Lešjanina. Emisari konspirativnih naziva koje je „Mlada Srbadija“ tada poslala u Bosnu i Hercegovinu bili su: „D...(priest), A...(monk), D...J..., S...A..., M...F..., M...S...“.⁵⁵⁹² Ruski agenti, igrajući na kartu po kojoj je „pravoslavna crkva bila ruska crkva“ pridobijali su simpatije pravoslavnih u Bosni. Ruska pravoslavna crkva sve je više bila proslavljana ne samo kod istočnih Slovena, nego čak i kod Grka, čija je crkva počela da „živi po nacrtima ruske crkve, a protiv helenizma“.⁵⁵⁹³ Ruski panslavistički Komitet u Beču poslao je u decembru 1872. generalnom konzulu Rusije u Beogradu 1.400 funti koje su bile namijenjene za „borbu pravoslavnog stanovništva Bosne“ („the orthodox population of Bosnia“) protiv fanariotskog klera i protiv sve većeg „despotizma turskih vlasti“. Dio ovog iznosa trebalo je dati i bosanskim katoličkim monasima, kako bi pozitivno uticali na svoju „bošnjačku populaciju“ („the Bosniac population“). Po mišljenju ruskih panslavista, za sve Slovene bila bi „velika sreća“ kada bi opati i fratri iz katoličkih samostana podržali pravoslavno stanovništvo u njihovoj borbi. Sličan dopis poslan je i ruskom vicekonzulatu u Mostaru sa ukupno 8.800 funti za Dubrovnik. Osim novca, u Hercegovinu su bila poslana i dva ruska agenta. Ruski vicekonzul iz Mostara smatrao je, da bi misija jednog od agenata „Mr. G.“, koji je otišao u Hercegovinu „trebala biti uspješna“. On je imao uvjerenja da je vladika Prokopije potpuno ignorisao dolazak „srbijanskog agenta“ („the Servian agent“). Vicekonzul je krajem 1872. izvjestio da će agent ili emisar „T“, nakon što proputuje istočnu Hercegovinu nastaviti put u Sarajevo. Već u to vrijeme panslavistički Komitet je pokrenuo inicijativu za popis oružja koje je

⁵⁵⁹⁰ M. Šamić, *n. d.*, 124.

⁵⁵⁹¹ Fra G. Martić, *n. d.*, 1906, 83.

⁵⁵⁹² *Cyphered dispatch from Mr...., Consul General at Belgrade-to the Committee at Vienna*, 1/13 December, 1872, in: G. Giacometti, *O. c.*, 68-69.

⁵⁵⁹³ *Mr. X...-to Mr. Y...at Vienna, Pera, Constantinople 7/19th Dec. 1872*, in: *Ibidem*, 39.

trebalo podijeliti dobrovoljcima.⁵⁵⁹⁴ Moskovski panslavistički Komitet izdvojio je „stimulaciju za crkvenu propagandu“ u Bosni i Hercegovini, sumu od 2.500 rubalja.⁵⁵⁹⁵

Zaoštavanje međuvjerskih odnosa između bosanskih Muslimana i Srba bilo je nešto izraženije u Bosanskoj Krajini, kada su u novembru 1872. zapaljane dvadeset i četiri trgovačke radnje Srba i ubijen srpski trgovac Jovan Naumović, lojalni građanin i član turskog suda.⁵⁵⁹⁶ Banjaluka je za mlade srpske nacionaliste bila već tada „središte hristijanskog naroda u Bosni“ („христијанског народа у Босни“).⁵⁵⁹⁷ U Banjaluci su početkom sedamdesetih godina XIX vijeka „Srbi (bili) većinom sve sami trgovci bogataši“ i sve je „blago (bilo) u srpskim rukama“, posvjedočio je jedan vojvođanski Srbin na učiteljskoj službi u ovom gradu.⁵⁵⁹⁸ U srpskoj banjalučkoj opštini je osim Srba starosjedilaca i doseljenih Hercegovaca bio određen broj lica cincarskog porijekla. Osim, po prezimenu nesumnjivo Cincarina, Naumovića aktivan u opštini u to vrijeme bio je i Cincarin Đorđe Zita.⁵⁵⁹⁹ Tih je godina ikone na ikonostasu u obližnjoj crkvi u Liplju radio Banjalučanin Pavle Cvjetković, inače porijeklom Cincarin iz Albanije.⁵⁶⁰⁰ Banjalučki Cincari su: Petrušići, Naumovići i Dimitrijevići.⁵⁶⁰¹ Poznati srpski trgovci Fufići u Travniku bili su takođe porijeklom Cincari.⁵⁶⁰² Osim u Travniku, Cincara je u to vrijeme bilo i u Tešnju, zatim u Čipuljiću kod Bugojna, Zvorniku,⁵⁶⁰³ potom u Zoviku, Modriči. Sarajevske porodice: Đurić, Mihajlović, Damjanović, Janković, Nešković, Nikolić i Todorović su takođe posrbljeni Cincari.⁵⁶⁰⁴ U glavnom gradu Bosne i Hercegovine, sve do kraja turske vladavine živjelo je preko 40 cincarskih porodica.

⁵⁵⁹⁴ *Cyphered dispatch of Mr....Vice-Consul at Mostar-to the Committee at Vienna*, dated 14/26 December, 1872, in: *Ibidem*, 86-87.

⁵⁵⁹⁵ *Cyphered dispatch from Mr...., Secretary to the Committee at Moscow-to the Committee at Vienna*, dated Moscow, 26 December, 1872 (o. s.), in: *Ibidem*, 116.

⁵⁵⁹⁶ M. Ekmečić, *n. d.*, 38.

⁵⁵⁹⁷ 3-67/VII, 9. 6. 1872.

⁵⁵⁹⁸ Аноним, *Једно писмо из Босне*, Глас народа, Број 49, Година IV, Нови Сад 8. Децембра 1874, 398.

⁵⁵⁹⁹ R. Zaplata, *Pretstavka kršćana banjolučkog sandžaka sultanu 1873 godine*, Razvitak, br. 10. god. III, Banjaluka 1936. (u daljem navođenju: R. Zaplata, *Pretstavka kršćana banjolučkog sandžaka sultanu 1873 godine*), 301.

⁵⁶⁰⁰ J. Новаковић, *О манастиру Липљу и његовом имену*, БХ Источник, св. XII, год. VI, Сарајево 1892, 569.

⁵⁶⁰¹ М. Филиповић, *н. р.*, 1951, 74.

⁵⁶⁰² *Исто*, 60.

⁵⁶⁰³ *Исто*, 61-62.

⁵⁶⁰⁴ *Исто*, 64-65.

Cincara je bilo još u: Visokom, Mostaru,⁵⁶⁰⁵ Modriči, Brčkom, Tuzli, Gračanici,⁵⁶⁰⁶ Derventi, Bosanskom Brodu, Doboju, Prijedoru⁵⁶⁰⁷ i svi su bili, kako ističe M. Filipović vrlo brzo posrbljeni.⁵⁶⁰⁸ U ova trgovačka mjesta doseljavali su se i Srbi iz drugih krajeva Bosne i Hercegovine. Tako je u Brčkom trgovačke poslove koncem 1860-tih vodio Livnjak Jefto R. Vuković. Trgovci u Brčkom u to vrijeme, Luka Mitrović i Đorđe Arsenović⁵⁶⁰⁹ bili su takođe bosanski Srbi.

Sumnje o nelojalnost srpskih trgovaca podgrijavane su dodatnim saznanjima od kraja 1872. godine, da je Srbija po svaku cijenu željela da izazove ustanak u Bosni i da je priključi sebi. Austrougari su imali saznanja, da je početkom decembra 1872. u Beograd kod namjesnika Ristića i ruskog konzula Šiškina tim povodom dolazio neki bosanski pravoslavni pop.⁵⁶¹⁰ Austrougare je jednako kao i bosanske vlasti plašila i Markovićeva knjiga „Srbija na Istoku“. Plašila ih je, osim zbog isticanja socijalističkih revolucionarnih težnji i zbog sve više pristalica socijalizma kod hrišćanske raje u Bosni i Hercegovini.⁵⁶¹¹

Britanski konzul Holms obavijestio je početkom 1873. svoju vladu o tome, kako su hrišćanski seljaci koji su radili na imanjima muslimanskih posjednika bili od njih „fer tretirani“ i da su, čak, u slučaju nekih teškoća dobijali njihovu „podršku i zaštitu“. Holms je primjetio, da su se katolici i pravoslavni međusobno manje voljeli, nego što nisu voljeli Muslimane.⁵⁶¹² On je u svim svojim izvještajima vladi u Londonu naglašavao, kako su stanovnici Bosne i Hercegovine svi bili „Slaveni i da su se razlikovali od Turaka“. Računao je, da je u Bosni i Hercegovini u to vrijeme živjelo muškaraca: 230.500 Muslimana, 226.300 „grko-pravoslavnih i 78.000 katolika i da su svi bili Sloveni.⁵⁶¹³ Prema jednoj drugoj, dosta preciznijoj, njemačkoj procjeni u čitavoj Bosni i Hercegovini tada je obitavalo 1,180.000 stanovnika. Najviše je bilo „grčkih Hrišćana“ („griechische Christen“) oko 561.000, zatim „Muslimana“ („Muselmanen“) 385.000 i najmanje „rimskih Katolika“ („römische Katholiken“) 168.000. Svi „Bosanci“ („die Bosnier“),

⁵⁶⁰⁵ Исто, 72-73.

⁵⁶⁰⁶ Исто, 75.

⁵⁶⁰⁷ Исто, 92-93.

⁵⁶⁰⁸ Исто, 76.

⁵⁶⁰⁹ М. С. Филиповић, *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, 87-88.

⁵⁶¹⁰ Б. Калај, Београд, 17. децембар 1872, у: Б. Калај, *н. д.*, 507.

⁵⁶¹¹ Д. Берић, *н. д.*, 2000, 163.

⁵⁶¹² Е. Радушић, *н. д.*, 162.

⁵⁶¹³ Исто, 173.

naravno izuzev Jevreja i Cigana, pripadali su „ilirskoj ili južnoslovenskoj grani“ („dem illyrischen oder südschlawischen Äste“) i svi su govorili „bosanskim jezikom, jednim dijalektom srpskog“ („die bosnische Sprache, einen Dialect der serbischen“).⁵⁶¹⁴ Dosta slične podatke o broju stanovništva Bosne i Hercegovine dao je i Nijemac Herman A. Daniel. On je ove podatke dobio od Geografskog društva u Beču, po kome je u Bosni živjelo: oko 360.000 „Grka“ („Griechen“), zatim oko 300.000 „Muhamedanaca“ („Muhamedanern“) i oko 122.000 „rimo katolika“ („Römischen Katholiken“). U Hercegovini je obitavalo: oko 130.000 „Grka“ („Griechen“), oko 55.000 „Muhamedanaca“ („Muhamedanern“) i oko 42.000 „rimo katolika“ („Römischen Katholiken“).⁵⁶¹⁵ Istu ovu statistiku eksploatisao je i Franc Maurer, koji je Danielove „Grke“ nazvao „Srbima“ („Serben“), „Muhamedance“ je nazvao „Turcima“ („Türken“), a „rimo katolike“ je nazvao „Katolicima“ („Katholiken“).⁵⁶¹⁶ U Njemačkoj je još uvijek bila dosta jaka famozna „Šafarikova škola“, pa su ne tako malobrojni socijalni antropolozi, etnolozi i historičari sve stanovnike Bosne smatrali Srbima. Jedan od najuticajnih među njima Johan Georg Kol, bosanskim Muslimanima pripisivao je čisto srpsko porijeklo, odričući njihovu bilo kakvu nacionalnu autentičnost, a pogotovo ne vezu sa Hrvatima. „Bošnjaci“ („den Bosniaken“) su, po njemu, bili pripadnici „jednog plemena Srba“ („einem Stamme der Serben“), koje su Turci uspjeli pridobiti „za Kuran“ („für den Koran“). Prema Kolu, u „turskoj Hrvatskoj“ („turkischen Kroatien“) nisu živjeli nikakvi Hrvati, nego pripadnici „rimo-katoličke religije“ („die römisch-katholische Religion“), dok među „Hrvatima“ („die Krvaten“) nije postojalo ni „grčkih Hrišćana“ („griechische Christen“), jednako kao ni „Muhamedanaca“ („Mohamedaner“).⁵⁶¹⁷ U njemačkim leksikonima moglo se početkom sedamdesetih godina XIX vijeka pročitati, da su „Bošnjaci“ („Bosniaken“), kojih je bilo oko 1,100.126 (51% „Grka“ [„Griechen“], 32% „Turaka“ [„Türken“], 15% „Katolika“ [„Kathol.“] pripadali „srpskom narodnom

⁵⁶¹⁴ Dr. F. H. Ungewitter's neueste Erdbeschreibung und Staatenkunde, oder geographisch-statistisch-historisches Handbuch. Mit besonderer Berücksichtigung der neuesten Gestaltung Deutschlands. Fünfte, vermehrte und verbesserte Auflage. Unter Benutzung amtlicher Quellen und der sonst zuverlässigsten Unterlagen bearbeitet von Dr. Georg Wilhelm Hopf, In drei Bänden, Zweiter Band, Dresden 1872, 257.

⁵⁶¹⁵ H. A. Daniel, *Handbuch der Geographie, Zweiter Theil, Die europäischen Länder außer Deutschland*, Dritte vielsach verbesserte Auflage, Leipzig 1872, 594.

⁵⁶¹⁶ F. Maurer, *O. c.*, 373.

⁵⁶¹⁷ J. G. Kohl, *Die Völker Europa's, Cultur- und Charakterskizzen der europäischen Völker*, Zweite revidirte und vermehrte Auflage, Hamburg 1872, 75-76.

plemenu“ („zum serb. Volksstamm gehörend“).⁵⁶¹⁸ I francuski naučnik Luj Ležer pisao je u isto ovo vrijeme o svim stanovnicima Bosne, kao „o Srbima samo različite religije“ („des Serbes d'une religion différente“.). Ležer je tvrdio, da je tada „u Bosni živjelo petstotina hiljada muslimanskih Srba“ („les cinq cent mille Serbes musulmans que l'on trouve en Bosnie“).⁵⁶¹⁹ Sa druge strane, Gaston Tomzon je u svojoj, samo dvije godine mlađoj „Hercegovini“ pravio veoma jasnu distinkciju između „muslimanskih Bošnjaka“ („musulmans bosniaques“) od „srpske raje“ („raïas serbes“).⁵⁶²⁰

U Trebinju su prvih dana januara 1873. između bosanskog valije Asim-paše i austrougarskog generala Gavrila Rodića bila „raspravljena mnoga pogranična pitanja“. Porta je istog mjeseca izdala naredbu „da se sve tvrdine u Bosni i Hercegovini naoružaju, snabdedu hranom i municijom“.⁵⁶²¹

U vrhu katoličke crkve odlučeno je januara 1873. godine, da „katolički biskup za Bosnu“ ne boravi u samostanu kao do tada, već u Sarajevu gdje je planirano da se biskupsko mjesto izradi dvor.⁵⁶²² Kada je riječ o pravoslavnoj crkvi u Bosni, Austrougari su saznali da je srpska vlada namjeravala, da među pravoslavnim življem u Bosni agituje, da oni postave zahtjev za uspostavljanje samostalne bosanske crkve sa sjedištem u Sarajevu.⁵⁶²³ Plan je trebao da se razvija u pravcu dobijanja, prvo autonomnog egzarhata po ugledu na bugarski, da bi se zatim preko egzarhata stvorila autonomna bosanska pravoslavna crkva, koja bi ojačala veze između Bosne i Srbije, „s obzirom da bi se njome ubrzavao razvoj srpske nacionalne svijesti“. Prema Kalajevom mišljenju to je bio sasvim dovoljan razlog, da se Austro-Ugarska svim silama tome suprostavi.⁵⁶²⁴ Ovakve ideje podsticane su i iz Bugarske, u kojoj je bila otpočela samostalnost pravoslavne crkve. Iz Bugarske su arhijerejima u Bosni i Hercegovini upućivani pozivi, da se i oni pridruže borbi bugarske pravoslavne crkve za samostalnost. I u jednom trenutku izgledalo je, kao i da će bosanska crkva ući u njen sastav. Međutim, zazirući od prvog dana od takve

⁵⁶¹⁸ Meyers *Hand-Lexikon des allgemeinen Wissens in einem Band, mit vielen Karten der Astronomie, Geographie, Geognosie, Geschichte etc.*, Erste Hälfte, a bis Gyromantie-Seite 1 bis 740, Hildburghausen 1873, 322-323.

⁵⁶¹⁹ L. Léger, *Le Monde Slave, Voyages et littérature*, Paris 1873, 79.

⁵⁶²⁰ G. Thomson, *L'Herzégovine*, Paris 1875, 31-32.

⁵⁶²¹ CH-25/XXXXI, 1. 2. 1873.

⁵⁶²² *Isto*

⁵⁶²³ Б. Калај, Београд, 8. јануар 1873, у: Б. Калај, *н. д.*, 514.

⁵⁶²⁴ *Исто*, 12. јануар 1873, у: *Исто*, 782.

namjere sarajevska srpska opština usprotivila se tome i započela kampanju obnove Pećke patrijaršije, osamostaljivanju crkve u Bosni i Hercegovini i njeno priključenje Karlovačkoj mitropoliji.⁵⁶²⁵ Austrougarski špijun u Sarajevu neki Dosko prenio je polovinom januara 1873. godine Kalaju vijest o „rusko-srpskim“ nastojanjima u Bosni usmjerenim protiv Carigradske patrijaršije. Kalaj mu je prenio želju bečke vladi, da se poradi što više na tome, kako bi patrijarh ubuduće u Bosnu slao popove, koji nisu bili zadojeni „ruskim duhom“.⁵⁶²⁶

Tajni ruski i panslavistički Komitet nastavio je sa priprema ustanka i početkom 1873. godine, kada su ruski i srpski emisari dijelili novac i naoružanje u okolini Sarajeva i Travnika.⁵⁶²⁷ Tajni agent „Mr. M“ je u isto vrijeme svoga sekretara poslao u Banjaluku sa zadatkom uspostavljanja komunikacije između „pravoslavnih popova iz Austrije sa Bosnom u pogledu konačnog spajanja zemalja pod zajedničkom i istom crkvenom vlasti. Panslavisti su smatrali, da su „metodi sa kojima je Rusija otcjepila bugarsku crkvu od grčke crkve predstavljali dobar primjer kako se pravoslavni kler u Austriji trebao sjediniti sa bosanskim“. Crnogorski agent „L“, čije je putovanje po Bosni u jednom špijunskom izvještaju opisano „kao prava Odiseja“ stigao je 21. januara 1873. u Rijeku. Ovaj agent obavio je „svoju misiju“ uz pomoć svoga prijatelja agenta „M“ iz Livna, koji je bio pod „pod budnim okom turske policije“. Ruski konzul u Rijeci, koji je bio član ovog konspirativnog Komiteta javljao je „komitetlijama“ u Beču, da su mu krajem januara 1873. godine „uz pamflete stigle i molitvene knjige“, koje mu je Komitet poslao još prije mjesec dana. Knjige je trebalo da se dalje distribuišu po Bosni.⁵⁶²⁸ U Hercegovinu je bilo slano oružje, koje su krajem februara 1873. tražili hrišćani Popova i Trebinja, ali je navodno predsjednik panslavističkog Odbora odbio da to učini.⁵⁶²⁹ Pop Savo Kosanović bio je veza mladih srpskih nacionalista u Sarajevu sa panslavistima u Moskvi. On je u jednom obraćanju panslavističkom Moskovskom komitetu februaru 1873. žalio, što

⁵⁶²⁵ S. Perazić, *Razvoj srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini*, u: Međunarodni naučni skup: „Problemi istorije Bosne i Hercegovine 1850-1875“, Sarajevo 1987, 81.

⁵⁶²⁶ Б. Калај, Београд, 17. јануар 1873, у: Б. Калај, *н. д.*, 515.

⁵⁶²⁷ *Cyphered dispatch of Mr...., Consul at Serajevo-to the Committee at Vienna*, dated 12/24 January, 1873, in: G. Giacometti, *O. c.*, 92.

⁵⁶²⁸ *Cyphered dispatch of Mr, Consul at Fume-to the Committee at Vienna*, 13/25 January, 1873, in: *Ibidem*, 88-89.

⁵⁶²⁹ *Cyphered dispatch from Mr...., member of the Central Committee-to the Committee at Vienna*, dated St. Petersburg, 10/22 February, 1873, in: *Ibidem*, 122.

„zbog političkih obzira“ nije mogao iz Bosne poslati jednog „zastupnika na bratsko vijeće“ ove organizacije u Moskvu. U ovoj inostranoj i poluilegalnoj organizaciji vidio je pop Kosanović za bosanske Srbe jedini spas od „Zapada, germanizma i musulmanstva“.⁵⁶³⁰

Manje je poznato, da je od fra Grge Martića vjerovatno veću političku važnost imao drugi jedan bosanski katolik Travničanin Marko Poljanić, pogotovo zbog posla kojim se u to vrijeme bavio. Poljanić je bio rijetko obrazovan bosanski katolik. Poslije svršene ruždije u Sarajevu, kao dobar poznavalac turskog, francuskog, italijanskog i njemačkog jezika bio je angažovan na raznim dužnostima u bosanskoj vladi. Bio je malo kome poznat pod pravim imenom, već kao Fatim-efendija. On je u januaru 1873. započeo sekretarske poslove kod bosanskog valije⁵⁶³¹ i tako postao direktna veza katoličkog prvaka fra Martića sa poslovima bosanske vlade i izvor informacija o odlukama i namjerama, koje je vlada donosila ili ih je trebala donositi. Tako je početkom 1873. godine fra Martiću pošlo za rukom, da nakon zabrane uvoza hrvatske štampe i njenog ilegalnog distribuisanja po katoličkim samostanima, spasi od kazne neke pohvatane fratre krijumčare.⁵⁶³² Fra Martić je fratre, koji su dobijali hrvatsku štampu od austrougarskog konzularnog agenta u Livnu branio od bosanskog valije Mustafa Asim-paše ističući, kako čitanje tih novina nije moglo da bude nikakva krivica. Naveo je lični primjer, kada je imao priliku da čita luteranske knjige i Kuran, i kada to na njega nimalo nije uticalo da postane ni luteran, a ni musliman. On se kod vlasti založio, da one jedino imaju pravo da zatvaraju nekoga koje bio „osobito osumnjičen o čem političkom, (a) (ne) cilu (katoličku) općinu“ i to samo zbog čitanja hrvatskih novina.⁵⁶³³ Bosanske katolike nastavila je da pomaže bečka vlada. Prema saznanju italijanskog konzula u Sarajevu Perea ta pomoć je na godišnjem novou iznosila 250.000 forinti.⁵⁶³⁴

U Sarajevu je krajem februara 1873. održana skupština srpsko-pravoslavnih eparhija na kojoj je prisustvovalo 14 delegata iz 26 opština i koje su napokon odlučile, da se vladike u pravoslavnoj crkvi biraju skupštinski, a da ih Vaseljenski patrijarh samo

⁵⁶³⁰ С. Косанович-Московский славянский комитет, Москва 14 февраля 1873 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875*, 334-335.

⁵⁶³¹ H. Ćurić, *Fragmenti iz života fra Grge Martića, Uz 150-godišnjicu rođenja*, Godišnjak Instituta za izučavanje jugoslovenskih književnosti u Sarajevu, knj. I, Sarajevo 1972, 145-146.

⁵⁶³² Fra B. M. Vrdoljak, *Franjevački samostan Sv. Petra i Pavla na Gorici kraj Livna*, 13.

⁵⁶³³ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 292.

⁵⁶³⁴ Б. Калај, Београд, 28. фебруар 1873, у: Б. Калај, *н. д.*, 522.

potvrđuje. U jednom pismu popa Save Kosanovića iz tog vremena od bosanske vlade bilo je zahtjevano, da i ona poradi na reformi unutrašnje organizacije i to tako što bi povukla valiju, okružnog i sreskog načelnika iz Banjaluke i Bosanske Gradiške, kao i da iz nekih okružnih medžlisa eliminiše desetak muslimanskih članova.⁵⁶³⁵ To je bio prvi put da neki bosanski hrišćanin daje vlastima savjete šta bi one trebale da učine u cilju napretka zemlje. Delegati vilajetskog zemaljskog (bosanskog) Sabora bili su početkom 1873. na neki način staleški i vjerski predstavnici iz različitih dijelova zemlje. Bosanske Muslimane predstavljali su u Saboru: Sanulah ef. Mustaj-beg iz Sarajeva (sandžaka Sarajevo), Fehim ef. Himzagić iz Banje Luke (sandžak Banja Luka), Omer-aga iz Žepča (sandžak Banja Luka), Reuf-beg iz Gradačca (sandžak Zvornik), Husein-beg iz Foče (sandžak Mostar), Hadži Ali-beg iz Travnika (sandžak Travnik), Emir-beg iz Uskoplja (sandžaka Travnik), Mehmed Midžić iz Bihaća (sandžak Bihać); bosanske Srbe: Dimitrije Jeftanović iz Sarajeva (sandžak Sarajevo), N. iz Brčkog (sandžak Zvornik), Stojan Stočanin iz Stoca (sandžak Mostar), Jovo Radić iz Livna (sandžak Travnik); bosanske katolike: Petar Javrić iz Sarajeva (sandžak Sarajevo), Marko Žuljević iz Banje Luke (sandžak Banjaluka), Blaž iz Tuzle (sandžak Zvornik), Blaško Kujundžić iz Mostara (sandžak Mostar), Ivan Čubelja (Čubelić) iz Bihaća (sandžak Bihać).⁵⁶³⁶ Kod bosanskog Sabora se nije znao ni vremenski ni politički djelokrug rada, ali je za rad Savjeta ili vlade u februaru 1873. francuski konzul L. Moro posvjedočio, da ga za posljednjih godinu dana nije sazvaio nijedan bosanski valija.⁵⁶³⁷

Gavro Vučković Krajišnik je nakon odslužene kazne vratio bosanskim i turskim vlastima orden medžidije i carski berat i odselio se u Zemun. Njemu ni tada nisu bili poznati razlozi zbog čega su ga turske vlasti zatvorile. Kao nacionalno-politički predstavnik on je i dalje bio ponosan što je, kako je u jednom pismu zabilježio „služio Visoku Vlast, i sav Bosanski pravoslavni narod“.⁵⁶³⁸ U svojoj knjizi „Robstvo u slobodi“ (1872) Vučković se žalio, kako su ga bosanske i turske vlasti optuživale, da je u isto vrijeme bio: srpski, ruski i austrougarski agent. On je stao u odbranu bosanskog valije Osman-paše čija je nesumnjiva zasluga bila: uvođenje telegrafa, štamparije, kao i davanje

⁵⁶³⁵ M. Екмечић, *n. d.*, 2, 1989, 262.

⁵⁶³⁶ R. Zaplata, *Pretstavka kršćana banjolučkog sandžaka sultanu 1873 godine*, 302.

⁵⁶³⁷ M. Šamić, *n. d.*, 129.

⁵⁶³⁸ *Гавро Вучковић-непознато*, Земун, 21. фебруар (5. март) 1873, у: X. Ђурић, *Из преписке Гавре Вучковића*, 1957, 240-241.

pomoć od 80.000 groša za štampanje srpskih školskih udžbenika.⁵⁶³⁹ Vučković je tadašnjeg srpskog premijera Ristića okvalifikovao kao silnog i naduvenog dahiju, nazvavši ga uz to još i pravim Ciganinom, tvrdicom i Kir-Janjom.⁵⁶⁴⁰ Sa druge strane, biskupa Štrosmajera otvoreno je hvalio i nazivao najvećim Jugoslovenom.⁵⁶⁴¹ On je, za razliku od većine svojih savremenika gledao na Bosnu kao elitni avangardista. Budućnost stanovnika Bosne i Hercegovine nije sagledavao partikularno, već kao na neminovnost suživota „sveg Bosanskog Naroda bez razlike vjero zakona“ („свєг Босанског Народа без разлике вјєро закона“).⁵⁶⁴²

Njemački konzul u Sarajevu javljao je sredinom februara 1873. svojoj vladi u Berlinu, da se u Bosni vodila „snažna agitacija na vjerskoj osnovi i da (je) u njoj učestv(ovala) i Srbija“.⁵⁶⁴³ Austrougari su do kraja februara čuli, kako je Rusija, navodno sa Srbijom sklopila sporazum, koji je predviđa vojni napad na Bosnu i Hercegovinu. Bilo je zamišljeno, da Srbija, ako bi sultan pokušao da u život sprovede promijenjeni redosljed nasljeđivanja prestola, na prvi mig Rusije interveniše sa 45.000 ljudi preko Drine u Bosnu. Tada bi u isto vrijeme i Crna Gora poslala u Hercegovinu svojih 12.000 ljudi.⁵⁶⁴⁴ Srpska vlada je već početkom marta 1873. na tri pogranična mjesta na Drini (Rača, Ljubovija i Raška) namjeravala da Srbima u Bosni prokrijumčari barut.⁵⁶⁴⁵ U taj šverc oružjem preko Drine bili su uključeni sarajevski trgovci Srbin Nikola Popović i bosanski Musliman Talirević. Kalaj je ovu dvojicu prijavio sarajevskom konzulu dr Teodoroviću,⁵⁶⁴⁶ a ovaj, po svemu sudeći, bosanskom valiji Mustafa Asim-paši.

Novo kršenje autonomnih crkvenih prava bilo je, kada je bosanski valija Mustafa Asim-paša 24. marta 1873. crkvenoj opštini zabranio „da se i dalje savetuje“ u ime vlade. Bilo je uzaludno pozivanje „skupštinaru da (su) oni rad(ili) na osnovu fermana“. Valija je naredio da mu se predaju prepisani zaključci, koje je namjeravao poslati u Carigrad. On

⁵⁶³⁹ M. Džaja, *Ličnost i rad Gavre Vučkovića Krajišnika (njegove veze sa Banjalukom)*, Putevi, br. 3-4, god. XVII, Banjaluka 1971, 168.

⁵⁶⁴⁰ *Isto*, 171-172.

⁵⁶⁴¹ J. Кршић, *Гавро Вучковић Крајишник*, Календар Српског културног и просвјетног друштва Просвјета, Пале 2006, 66.

⁵⁶⁴² *Гавро Вучковић-непознатом*, У Земуну 21 фебруара (5. март) 1873, у: Х. Турић, *Из преписке Гавре Вучковића*, *Живот*, sv. 22-23, god. III, knj. V, Sarajevo juli-avgust 1954, 619.

⁵⁶⁴³ Б. Калај, Београд, 16. фебруар 1873, у: Б. Калај, *н. д.*, 519-520.

⁵⁶⁴⁴ *Isto*, 19. фебруар 1873, у: *Isto*, 521.

⁵⁶⁴⁵ *Isto*, 10. март 1873, у: *Isto*, 523.

⁵⁶⁴⁶ *Isto*, 15. март 1873, у: *Isto*, 524.

je „zabranivši dalje svaki rad rekao skupštini (da) pr(ije) nego što se razid(u), u ime (njegove) carske vlade (on) zvanično izjavljuje, da će odma(h) vlada preduzeti upravu nad svim srbskim školama, gde će sve profesore i učitelje oterati u koje ne bude imala poverenja, upražnjena mesta da će popuniti učiteljima iz Carigrada, koje će narod srbski bosanski plaćati“. Navodno, svi skupštinari su zbog ovog zvanično protestovali.⁵⁶⁴⁷

Bosanska vlada razotkrila je u martu 1873. godine „daleko razgranatu zaveru među tamošnjim muhamedanima u korist hrišćana“. Zbog toga „vlada je dala da se mnogi od muhamedana pozatvaraju, od kojih neki da su (bili) i pogubljeni“. Neki od njih spasili su se bijegom preko Save, kao na primjer „znatni muhamedanac Mujaga Gvozdanić, (koji je) utekao u Austro-Ugarsku“. Da je bosanska vlada imala namjeru, da se žestoko obračuna sa ovom grupom liberalnijih bosanskih Muslimana govori u prilog činjenica, da su Gvozdaniću imovinu podijelili „međ sobom oni, koji su (bili) s vladom, a porodicu mu utamani(li)“. ⁵⁶⁴⁸ Nezadovoljstvo među bosanskim Muslimanima nije prestajalo ni u aprilu iste godine. I Porta je dobila zvaničnu informaciju iz Bosne, „da su ne samo hrišćani nego i sami muhamedanci (bili) nezadovoljni pa (su) traž(ili) sebi spasenja u vezi s pravima“, što je u suštini počelo da „zadaje vladi turskoj mnogo brige“. U Carigradu je i sama turska vlada održala „dve sednice da se dogovori kakve bi mere valjalo preduzeti u nameri da se različitim planovima na put stane, pa je našla da se poveća vojska nastani u toj oblasti“. Navodno je bilo odlučeno da se „besprekidno 40.000 vojnika“ drži spremnih „po bosanski varošima i gradovima“. ⁵⁶⁴⁹ U vezi sa ovim mjerama, istog proljeća je u blizini Lopara na Majeveci razotkrivena jedna grupa Srbijanaca koja je spremala diverzije u tom kraju. Grupacija je bila vrlo brzo razotkrivena i razbijena. ⁵⁶⁵⁰

Srpski namjesnik Blaznavac umro je početkom aprila 1873. godine. Blaznavac je, prema austrougarskim izvorima otkrio starom britanskom konzulu u Beogradu Longvortu, kako je Austro-Ugarska imala plan da zauzme Bosnu i da mu je tom prilikom predočio neke dokaze o trenutnim austrijskim intrigama u Bosni. Takođe, i srpski poslanik na Porti Filip Hristić je dobio nalog, da o istoj stvari obavijesti Portu. ⁵⁶⁵¹

⁵⁶⁴⁷ CH-59/XXXXI, 14. 3. 1873.

⁵⁶⁴⁸ CH-67/XXXXI, 23. 3. 1873.

⁵⁶⁴⁹ CH-76/XXXXI, 3. 4. 1873.

⁵⁶⁵⁰ *Memoari Živka Crnogorčevića*, 53.

⁵⁶⁵¹ Б. Калај, Београд, 5. април 1873, у: Б. Калај, *н. д.*, 526.

Pritisak vlasti se, osim na bosanske Muslimane nastavio i na njihove zemljake bosanske hrišćane. Oko tridesetak hrišćana „među kojima (su bili) najznatniji trgovci“ je tokom juna 1873. godine „ostavivši imanje i porodicu u turskoj Gradiški“ praktično prebjeglo „na austrijsku zemlju i zamolilo za austrijsku zaštitu“.⁵⁶⁵² Ovoj grupi trgovaca (Vaso Vidović, Zamfo Bosančić, Simeon Vučinović, Georgije Bosančić, I. Kukavčić, Aleksa Vuić, Vid Gvozdrenović, Simo Pištelić, Luka Savić, Vaso Savić, Božo Ljubojević, Stojan Petković, Stanko Đurić, Jovo Milošević, Jovo Mostić, Ćiro Perić, Stojan Bjelajac, Jovo Miljković, Tešo Babić, Stevo Mikanović, Bojan Jejnić) pridružila su se i dva vijećnika bosansko-gradiškog medžlisa (Risto Milić i Stojan Vučinović), kao i mjesni pop Ilija Bilbija.⁵⁶⁵³ Ovaj događaj izazvao je bosanskog valiju da podigne viku i zatraži, „da se begunci vrate natrag iz Austrije kako bi na taj način prikrio svoje pre nabregnute dužnosti“.⁵⁶⁵⁴ Za razliku od konzervativnog i trukofilskog stava britanskog konzula Holmsa, koji je smatrao da su hrišćanski trgovci bez nekog većeg razloga mrzili muslimansku vlast,⁵⁶⁵⁵ u britanskim liberalnim krugovima nasilje nad hrišćanskim trgovcima u Bosni shvatano je potpuno drugačije. Vigovci, koji su bili više naklonjeni nacionalističkim idejama malih evropskih naroda smatrali su, da su „mržnja i zloba fanatičnih Muslimana“ („the fanatical Moslems“) imale uzrok u „svakodnevnom rastu bogatstva i važnosti bosanskih hrišćana“.⁵⁶⁵⁶ Dr. Teodorović je tada javio grofu Andrašiju u Beč, kako se na jednom savjetovanju održanom u cilju sprovođenja novog školskog zakona, bosanski Muslimani „nisu pokazali voljni da im djeca idu u školu zajedno sa hrišćanskom djecom“.⁵⁶⁵⁷ Sibjan-mekteba je u 1873. bilo ukupno 825, a posjećivalo ih je 34.256 muslimanske djece i to 24.606 muške i 9. 650 ženske.⁵⁶⁵⁸ Novi školski zakon, koji je od 1869. rađen za čitavo Tursko carstvo, predviđao je kao obavezno učenje turskog

⁵⁶⁵² CH-127/XXXXI, 9. 6. 1873.

⁵⁶⁵³ 3-70/VIII, 17. (29.) 6. 1873.

⁵⁶⁵⁴ CH-148/XXXXI, 4. 7. 1873.

⁵⁶⁵⁵ E. Radušić, *n. d.*, 162.

⁵⁶⁵⁶ H. Sandwith, *A Trip into Bosnia*, in: Fraser's Magazine, London December 1873, 705; Ipak, međuvjerska mržnja bila je obostrana i to se posebno odnosilo na Hercegovinu u kojoj su, kako se V. Vrčević i sam uvjerio, pravoslavni smatrali muslimansku vjeru neprijateljskom. Štaviše, pored Muslimana, pravoslavni Hercegovci mrzili su i svoje sunarodnike nevjernike. Sve one pravoslavne koji nisu išli u crkvu ili se nisu molili bogu, nazivali su: „Peksijanu jedan“ tj. Turčine! (B. Vrčević, *n. p.*, sv. 6, 26. aprila 1875, 136.)

⁵⁶⁵⁷ B. Bogiћević, *n. d.*, 224.

⁵⁶⁵⁸ *Исто*, 240.

jezika.⁵⁶⁵⁹ Iako je od školske 1873. bilo strogo zabranjeno unošenje u Bosnu i Hercegovinu knjiga štampanih u Beogradu,⁵⁶⁶⁰ kao nevjerovatan kuriozitet se čini, da je srpska škola u Tuzli od te godine pa sve do kraja turske vladavine i početka austrougarske okupacije nosila naziv i imala izmalterisan natpis na pročelju zgrade: „*Srpsko narodno učilište, 1873. godina*“.⁵⁶⁶¹ Na jednoj fotografiji iz 1873. iznad ulaza tuzlanske škole pisalo je: „*Srpskopравославно училиште 1873 Год.*“ („*Српскоправославно училиште 1873 Год.*“). Učitelj ove škole bio je Lazar Bordoški.⁵⁶⁶² Sa ovom školom tijesno je sarađivao učitelj katoličke škole iz Tuzle i učitelji iz okolnih katoličkih sela: gradski paroh fra Augustin Slišковиć, paroh iz Marančana fra Grgo Stjepanović, kao i paroh iz Brežaka fra Pavo Semun.⁵⁶⁶³ Na fotografiji iz iste godine, među srpskim omladincima Tuzle iznad kojih je stajao natpis „*Samo sloga Srba spasava*“ („*Само слога Срба спасава*“)⁵⁶⁶⁴ nalazila su se i ova tri bosanska franjevca.⁵⁶⁶⁵ Takođe, srpska opština u Gradačcu izradila je krajem 1872. i početkom 1873. godine „Predlog o preuređenju škola kod Srba istočne vjere u Gradačkoj nahiji bosanskog vilajeta“ i na odobrenje ga uputila bosanskom valiji Asim-paši.⁵⁶⁶⁶ Muška realna gimnazija u Sarajevu, te i naredne godine nosila je nacionalni naziv: „pravoslavno srbsko narodno učilište“.⁵⁶⁶⁷ U cijeloj Bosni je te 1873. egzistiralo 20 ovakvih srpskih narodnih škola,⁵⁶⁶⁸ koje su slobodno nosile srpska nacionalna imena i učila djecu prema srpskim udžbenicima. U Sarajevu, u Banjaluci, ali u manjim sredinama sve škole imale su srpsko nacionalno određenje. Tako se u jednoj maloj školici u selu Dragović kod Banjaluke školske 1872. učila: srpska istorija, deklamovanje srpskih pjesama, srpska gramatika i čitanje srpsko. Prema svjedočenju nekog „Srbina-Bosanca“

⁵⁶⁵⁹ Lj. Dlustuš, *Školske prilike u Bosni i Hercegovini od okupacije do danas*, Školski vjesnik, Sarajevo 1894, 1.

⁵⁶⁶⁰ Н. Урић, *н. р.*, 2008, 269.

⁵⁶⁶¹ *Мемоари Живка Црногорчевића*, 108.

⁵⁶⁶² Дž. Пашић, *н. р.*, 25.

⁵⁶⁶³ Н. Ћурић, *н. р.*, 1958, 178.

⁵⁶⁶⁴ В. Глушац, *Неколика питања из прошлости Босне и Херцеговине, поводом нападаја на „Историју српскога народа“ од Г. Ст. Станојевића, Посвећено хрватској интелигенцији у Босни и Херцеговини*, Тузла 1921, без пагинације

⁵⁶⁶⁵ *Исто*, 19.

⁵⁶⁶⁶ Н. Ћурић, *н. р.*, 1958, 165.

⁵⁶⁶⁷ *Расписок совета сараевской мужской (Максо Дестућ, Краљевић, Симо Соколовић) в получении денежных из России*, Сараево 25 октябрия 1874 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875*, 390.

⁵⁶⁶⁸ Ј. Ф. Иванишевић, *н. р.*, august-sept.-oktobar 1909, 508.

pravoslavni u Bosni su 1870-tih potpuno slobodno smjeli „javno ispovjedati da s(u) Srbi“.⁵⁶⁶⁹ Bosanski Srbi su tek za vrijeme austrougarske vladavine priznali, da je „za vrijeme otomanske vladavine, imala srpska pravoslavna crkva i škola potpunu autonomiju. Srpske pravoslavne crkveno školske opštine same su sobom upravljale, slobodno su upotrebljavale u školi i crkvi srpski jezik sa ćirilicom i srpsko ime; slobodno i neograničeno su bez prisustva političkih vlasti, kao i bez prijave kod istih, držale svoje skupštinske i odborske sjednice: crkveno-školske svečanosti i spoljne vjerske obrede vršile su slobodno, bez prijave i bez utjecaja političkih vlasti; upotrebljavale su u crkvama i školama, bez zamjerke, pravoslavne ikone, naročito pak srpskih svetitelja, a osim toga i istorijske slike u opštinskim zgradama i školama; sveštenike i učitelje postavljale su slobodno, bez ikakva utjecaja i miješanja političkih vlasti; slobodno i bez smetanja podizale i održavale su svoje vjeroispovjedne škole, osnovne i srednje, sa slobodnom nastavom, đe su slobodno njegovale svoju prađedovsku vjeru i svoju milu srpsku narodnost, ime srpsko, jezik i svijest; slobodno i neograničeno su primale testirane zavještaje i poklone crkvi i školi; slobodno su raspolagale svojim imetkom, kupovale i mijenjale opštinska dobra u korist crkve i škole i osnivale narodne crkveno-školske fondove bez prethodne dozvole političkih vlasti; slobodno su raspolagale svojim opštinskim zgradama, sa školama i crkvama, bez razlike da li su saborne ili ne; pa tako isto i sa manastirima i manastirskim školama i imetkom, đe im je to u upravu predato bilo; učestvovalе su pri postavljanju vaseljenskog patrijarha; i najzad su imale pravo molbe, peticije, svim zemaljskim, svjetskim i crkvenim vlastima, vladi i vladaru“.⁵⁶⁷⁰

Austrougarski konzul dr. Teodorović hvalio se krajem juna 1873. bečkoj vladi, kako je u Sarajevu uspio da odvoji neke pravoslavne od Srbije. I britanski konzul Holms lično je mogao da se uvjeri, da je već duže vrijeme odnos bosanskih Muslimana prema hrišćanima postao još gori. Neke Srbe u Bosni trebali su po Ristićevom nalogu da posjeti njegovih osam emisara, među kojima i dva oficira srpske vojske. Rođeni Sarajlija i srpski naprednjački političar Jovan Marinović je takođe trebao da na ljeto 1873. posjeti

⁵⁶⁶⁹ Србин Босанац, *Политичко-просветне прилике у Босни*, Дело, Четрнаеста књига, Београд 1897, 510.

⁵⁶⁷⁰ *Меморандум (Споменица) српско-православних црквено-школских општина из Босне и Херцеговине у ствари српско-православне цркве и вјероисповједне школе, српског имена и језика, заједнички предан у Царској дворској канцеларији у Бечу дана 25. новембра (7. децембра) 1896. год., у: Исто, 518-519.*

Bosnu.⁵⁶⁷¹ Austrougari su znali za Marinovića, da je bio suviše obazriv da bi se upustio u rizične poduhvate, pogotovo što je pripadao krugu konzervativnih „Staro-Srba“, koji su više očekivali takozvano sticanje povoljnih okolnosti nego što su se uzdali u sopstvene akcije.⁵⁶⁷² Kada je riječ o osam srpskih emisara ili agenata srpske vlade, moguće je da se radilo samo o onima koji su bili na njenom platnom spisku: pop Nićifor Dučić, Niko Jovanović Okan, Mihailo Mićo Ljubibratić, Risto Jelić, Stevan Bogdanović (alias Franjo Zavidović), Gavro Vučković-Krajišnik, Jovo Erceg-Skobla i Bogoljub (Teofil) Petranović,⁵⁶⁷³ poznat u srpski tajnim krugovima pod pseudonimom „Karlo Antunović“.⁵⁶⁷⁴ Pop Dučić je, na primjer za Ristića bio: „*temeljit znalac odnošaja u Bosni i Hercegovini*“;⁵⁶⁷⁵ ali, ipak, izgleda da se od svih njih u špijunskom poslu jedino Ljubibratić rukovodio logičnim rezonima. On je, iako se vrlo dobro znalo da je Ristić bio protiv toga⁵⁶⁷⁶ već u maju 1873. imao izrađen novi plan o ustanku u Hercegovini. Svoje saradnike na terenu tješio je, kako se nije trebalo žaliti na „Šumadiju (Srbija-B. T.) što ona (nije htjela) da zbog (njih) zarati s Turskom“, jer se plašila, „da ne ostane sama da se bije s Turcima a da Srbi bosanski i hercegovački neuzćera(va)ju komore Turcima“.⁵⁶⁷⁷ Bogdanović je bio najpraktičniji. On je između Vrbasa i Bosne, na Vučjaku i Motajici kupio nekakvu parcelu, koja je trebala biti baza za nastupajući ustanak.⁵⁶⁷⁸

Bosanski valija Mustafa Asim-paša, koji je za novonostalu situaciju optuživao austrougarske intrigante i panslovenske agitatore,⁵⁶⁷⁹ pozvao je 12. jula 1873. godine „na srbskom („србском“) jeziku“ banjalučke i bosansko-gradiške trgovce, „da se povrate svojim kućama“. Obraćajući se u pismu direktno bosansko-gradiškom kapitalisti Vasi Vidoviću i popu Iliji Bilbiji, poručio im je kako je „razumio (da su) iz Gradiške otišli i da se bez garancije sigurnosti (neće) povratiti“. Bosanski valija je istakao, kako je „toliko miliona naroda u zemljama njegova carskog veličanstva u potpunom miru i sigurnosti

⁵⁶⁷¹ Б. Калај, Београд, 25. јун 1873, у: Б. Калај, *н. д.*, 543.

⁵⁶⁷² *Исто*, 3. новембра 1873, у: *Исто*, 791.

⁵⁶⁷³ М. Екмеčić, *н. д.*, 52.

⁵⁶⁷⁴ В. Војводић, *Тајни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868-1872)*, 55.

⁵⁶⁷⁵ Ј. Ристић, *н. д.*, Трећа Књига 1868-1872, 1901, 334.

⁵⁶⁷⁶ Н. П. Шишкин-А. М. Горчакову, Белград (Весьма секретно) 17 мая 1873 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875*, 341.

⁵⁶⁷⁷ М. Лjubibratić-saradnicima и Hercegovini, У Београду 9. маја 1873, у: S. Ljubibratić-Т. Крушеvac, *Prilozi za proučavanje hercegovačkih ustanaka 1857-1878 godine*, 197-198.

⁵⁶⁷⁸ Р. Љушић, *Споменица и прошеније Стеве Богдановића*, 214-215.

⁵⁶⁷⁹ Н. Кудрявцев-Н. П. Игнатъеву, Сараево (Секретно) 22 июня 1873 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875*, 344.

živ(jelo), (kao i da na) beganje i n(isu) misl(ili), svak zafalu čineć(i)“. On je pozvao trgovce, da mu poklone povjerenje i odmah se vrata u Banjaluku. Obecao je, da se „nikome neće nepravda učiniti, koji protivu zakona ništa pogrešio nije“, dok njihovo posljednje bježanje „neće podlegati nikakvoj kazni“.⁵⁶⁸⁰ Bosanski valija je na ljeto 1873. lično došao u Banjaluku i „pozatvarao sve trgovce hrišćane (što je) tamošnji hrišćanski svet jako uzrujalo“.⁵⁶⁸¹ On je šesnaesticu banjalučkih hrišćanskih trgovaca bacio u tamnicu, jer su bili okrivljeni „da su u Carigrad podigli neosnovane tužbe na turske činovnike“. Bosanska vlada posegla je za jednom vrstom prevare i to tako što je među građane pustila jednu drugu adresu, u kojoj su se činovnici hvalili „do neba“. Osim toga, bosanski valija je „pretio hrišćanima da bi trebalo sve hrišćane povešati, ako se ne bi sklonili da pomenutu adresu podpišu“.⁵⁶⁸² Ovi postupci, kao i to što je od bosanskog valije „dobio vređajući odgovor na tražena objašnjenja o gonjenju hrišćana“ izazvali su austrougarski vicekonzula u Banjaluci Dragančića, da skine svoju zastavu sa svoga konzulata.⁵⁶⁸³ Navodno, bosanski valija izvrijeđao je Dragančića. Austrougarskog vicekonzula isprovociralo je to, što ga je Mustafa Asim-paša ostavio „da čitav jedan sat hoda i tek posle toga kazato mu je da gubernatora nema kod kuće, i ako je Dragančić video gubernatora da se na drugi vrati uklonio“. To je prema njegovom mišljenju bila „očevidno uvreda, zbog koje je Dragančić skinuo svoju zastavu i otišao iz Banjaluke“.⁵⁶⁸⁴ Turska vlada izdala je zvaničan dokument, kojim je jasno navela da je konzul Dragančić radio protiv turske vlade i da je u Banjaluci među trgovcima vodio „hrvato-srbofilsku“ („кροато-сербофильстве“) agitaciju.⁵⁶⁸⁵ Zapravo, konzul Dragančić upoznao se tokom boravka u Banjaluci, da su u tom gradu samo pravoslavni trgovci i popovi znali o Srbiji, dok se o Hrvatskoj nije znalo ništa. Kontaktirajući sa bosanskim franjevcima uočavao je

⁵⁶⁸⁰ Osim Vidovića i Bilbije među trgovcima bili su u toj grupi još: Aleksa Vujić, Stojan Petković, Risto Milić, Jovo Miljušić, Božo Ljubojević, Stojan Vučenović, Jovo Mostić, Jovan Kukavičić, Stojan Bjelajac, Luka Savić, Čiro Perić, Tejo Babić, Jovan Mirković, Stanko Đurić, Vid Gvozdrenović, Simo Pišteljić, Vaso Savić, Simo Vučenović, Đorđija Bosančić, Stevo Mikanović i Zanko Bosančić (CH-158/XXXXI, 17. 7. 1873.).

⁵⁶⁸¹ CH-197/XXXXI, 6. 9. 1873.

⁵⁶⁸² CH-202/XXXXI, 13. 9. 1873.

⁵⁶⁸³ CH-199/XXXXI, 10. 9. 1873.

⁵⁶⁸⁴ CH-215/XXXXI, 29. 9. 1873.

⁵⁶⁸⁵ *Н. Кудрявцев-Н. П. Игнатъеву*, Сараево 8 септембра 1873 г., в: *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865-1875*, 350.

njihovo bezrezervno simpatisanje Austro-Ugarske.⁵⁶⁸⁶ U isto vrijeme, u javnosti se pojavila i jedna predstava hrvatskih studenata Pravnog fakulteta u Zagrebu koji su podigli glas u zaštitu hrvatskog nacionalnog interesa u Bosni i Hercegovini. U direktnom obrađanju prof. Petru Matkoviću, inače članu JAZU-a, oko stotinu i pedeset potpisnika ove predstave protestovalo je što su ih „bezumnici i bezdušnici“ podijelili tokom istorije na: Slavonce, Dalmatince, Istrane, Bošnjake i Slovence (?!-B. T.), a po vjeroispovjesti na: Šokce, Vlahi i Bunjevce, a sve nauštrb „ime(na) hrvatskog“. Za primjer očuvanja nacionalnog imena navodili su Srbe, koji, po njima, ni po koju cijenu nisu odbacivali srpsko ime, pogotovo ne u korist jugoslovenstva. Srbima je jugoslovenstvo služilo za direktno atakovanje na „hrvatsku Bosnu“, za koju su decenijama učeni, da u njoj nije bilo „naroda hrvatskoga, priznajući ga jedino kao ogranak velikoga Srbstva“. Mladi hrvatski pravници poručili su, „da u dalekih međah (do Drine?-B. T.) hrvatske države ne poznaj(u) inoga do naroda hrvatskoga!“⁵⁶⁸⁷

U „bosanskoj Staroj Gradiški“ je od 16. jula 1873. boravio bosanski valija Mustafa Asim-paša i na zaprepaštenje hrišćana, on je „odseo kod Turčina, na kog (su) hrišćani najviše vi(kali)“. Sazvavši viđenije lokalne hrišćane „pitao ih je za ferman, koji (su) mora(li) imati za građenje crkve, i rekao im je da (su) Turci ima(li) podpuno pravo razoriti srbsku („србскы“) crkvu“ u slučaju da ovi nemaju ferman. Zbog ove njegove izjave među hrišćanima je zavladao veliko razočarenje. Oni su ozbiljno razmišljali „da se žale na valiju u Carigradu“.⁵⁶⁸⁸ Famosnu julsku krizu 1873. sa banjalučkim i gradiškim trgovcima i emigriranju „24 ugledna hrišćanska trgovca“ („twenty-four respectable Christian merchant“) u „austrijsku Hrvatsku“ („Austrian Croatia“) pripisivao je britanski konzul Holms „spletkama spoljnih neprijatelja Turske“. Holms je priznao, kako su već dugo vremena odnosi između „hrišćanskih trgovaca“ („the Christian merchants“) i „bolje klase Muslimana“ („the better class of Mussulmans“) na sjeveru Bosne (Bosanska Krajina-B. T.) bili nezadovoljavajući. Prema njegovim riječima, ovi trgovci su bili „relativno bogati“, a zbog blizine Austro-Ugarske stekli su više nezavisnosti nego ikad drugo, zbog čega su, na neki način probudili u određenom stepenu ljubomoru i

⁵⁶⁸⁶ T. Kraljačić, *n. r.*, 163.

⁵⁶⁸⁷ *Studenti pravoslavne akademije u Zagrebu-Petru Matkoviću*, Mjeseca srpnja 1873, u: J. Šidak, *Prilozi povijesti ranog pravaštva*, HZ, God. XXV-XXVI (1972-73), Zagreb 1974, 296-297.

⁵⁶⁸⁸ CH-152/XXXXI, 10. 7. 1873.

neprijateljstvo svojih zemljaka ili „sunarodnika Muslimana“ („of their Mussulman compatriots“). On se uvjerio, da je neprijateljstvo „Bošnjaka Muhamedanaca“ („Bosniac Mohammedans“) bila prvenstveno usmjereno na „trgovce ili trgovačku klasu hrišćana“ („the merchant or trading class of Christians“). Takođe, uočio je, da su odnosi između „muslimanskih zemljoposjenika“ („the Mohammedan landowners“) i „hrišćanske trgovačke klase u Bosni“ („the Christian trading classes in Bosnia“) bili „pretjerano loši“, što je po njemu bio „odraz lokalne osobenosti“, s obzirom da je u drugim dijelovima Turskog carstva život između „hrišćanske i muslimanske populacije“ („the Christian and Mohammedan populations“) bio dosta tolerantniji.⁵⁶⁸⁹ Holms je uvjeravao svoju vladu, kako su „uzroci svega ovog“ bili i zbog blizine susjednih Slovena u Austro-Ugarskoj, Srbiji i Crnoj Gori „koji su bili nezavisni od samih Turaka“ i koji nisu nikada prestajali, bilo preko novina, bilo preko emisara i agenata pobunjavati bosanske hrišćane. Kako je Holms mogao da primijeti, sve ovo ja naročito razbjesnjivalo Turke posebno ako se govorilo „o pripajanju Srbiji ili o vojnoj invaziji“ („sometimes of annexation to Servia-sometimes of invasion“) ove zemlje na Bosnu. Priznavao je da su to bili glavni razlozi zbog kojih su hrišćani bili izloženi zlostavljanju svake vrste. Sve ovo proizvelo je situaciju u kojoj su i „Turci i Hrišćani u Bosni („Turks and Christians in Bosnia“) bili podjednako „neuki i fanatični, čemu nije bilo pravnog lijeka“. Bosanskog valiju Mustafa Asim-pašu smatrao je za dobrog čovjeka, koji nije imao moć da spriječi zloupotrebe i nepravdu svojih lokalnih moćnika. Najvećom zloupotrebom smatrao je slučajeve kada bi na traženje neke informacije od lokalnih vlasti one jednoglasno odgovarale, kako su za sve prijavljene slučajeve bili krivi hrišćani. Turske vlasti su krivili hrišćane, kako su „sve radili kako bi narušili mir“, kao i „da su Turci („the Turks“) bili potpuno nevini“, odnosno da su oni bili „žrtve animoziteta i intriga hrišćana“ („the victims of the animosity and intrigues of the Christians“.).⁵⁶⁹⁰

Razvijanje srpske nacionalne svijesti zavisilo je najviše od finansijske milosti bogatih srpskih trgovaca, pogotovo onih, koji su svoje poslove vremenom preselili u inostranstvo. Već pominjani trgovac Hadži-Ristić, inače rodom Sarajlija, koji nije izgubio vezu sa zavičajem poslao je u julu 1873. godine 1.000 forinti „Matici srpskoj“ i to u ime

⁵⁶⁸⁹ Duke of Argyll, *The Eastern Question from the Treaty of Paris 1856 to the Treaty of Berlin 1878*, vol. I, London 1879, 82-83.

⁵⁶⁹⁰ *Ibidem*, 85.

svog pokojnog brata Konstantina. Dogovoreno je bilo, da se tim novcem pri „Matici srpskoj“ osnuje „fond Konstantina Hadži-Ristića“ čiji bi se dohodak upotrebljavao za izdavanje „biblioteke za narod“.⁵⁶⁹¹

⁵⁶⁹¹ CH-152/XXXXI, 10. 7. 1873.

VII IZGRADNJA NACIONALNO-POLITIČKE SVIJESTI U PRVOM MEĐUNACIONALNOM RATU U BOSNI I HERCEGOVINI (1875-1878)

VII 1. Ustanak od srpsko-hrvatske (Đakovo, 21. avgust 1875) do austro-ruske (Rajhštat, 8. juli 1876) diobe Bosne i Hercegovine (1875-1876)

Prema statističkim podacima „o Turskoj Hrvatskoj, o Bosnoj i Hercegovini iz g. 1874.“, a koji je zapravo bio popis rađen „po izvješću austrijskog generalnog konzula Teodorovića“ krajem te i početkom 1875. bilo je ukupno 1,359.179 stanovnika, od čega je „musulmana“ bilo 542.000 („do sada se je za 100.000 manje uzimalo“), zatim „rimokatolika 215.540 (i) grčko-iztočnih oko 580.000“. Smatralo se, da se najtačniji popis po vjerama dobijao od katoličke zajednice, „jerbo (su) fratri svoje vjerne“ najtačnije popisivali.⁵⁶⁹² Službeni popis iz 1876. računao je sa 1,053.700 stanovnika u cijeloj Bosni i Hercegovini i bez Novopazarskog sandžaka na koji je otpadalo 15-16% od ukupnog broja popisanih. Muslimana je bilo 480.400, pravoslavnih 410.300, 160.000 katolika i 3.000 ostalih.⁵⁶⁹³ Statistički podaci Adelajne Irbi i Džordžine Mjur Mekenzi iz iste godine bili su znatno drugačiji. Smatrajući da je prema popisu iz 1874. godine „broj Muslimana bio enormno preveličan“ („the number of Mussulmans is enormously exaggerated“), ove dvije engleske putopiskinje prosrpske orijentacije smanjile su njihov broj za skoro 100.000: „Bosanski Muslimani („Bosnian Mussulmans“) 442.050“, zatim „Hrišćani istočne pravoslavne crkve („Christians of the Orthodox Eastern Church“) 575.756, Rimokatolici („Roman Catholics“) 185.503“.⁵⁶⁹⁴ Sličan podatak o broju pravoslavnih stanovnika za to vrijeme dao je i njemački publicista W. Angerštajn. On je u

⁵⁶⁹² P-110/III, 14. 12. 1875.

⁵⁶⁹³ Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине за последњих 100 година (1840-1940)*, Pregled, Sv. III, Knj. III, god. III, Sarajevo mart 1948, 189-190.

⁵⁶⁹⁴ G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey in Europe*, in two volumes-I, London 1877, 7; Ove procjene i nisu u nekoj većoj mjeri odudarale od zvaničnog popisa, koji je godinu dana nakon okupacije (16. juni 1879.) izvršila Austro-Ugarska. U čitavoj Bosni i Hercegovini (okruzi: Sarajevo, Banjaluka, Bihać, Travnik, Zvornik [Dol. Tuzla] i Mostar), dakle bez Novo-Pazarskog sandžaka, u kome su živjeli samo Srbi i Muslimani, „polag vjere diel(ili) (su) se stanovnici na: Muslimane („Mahomedaner, muhamedance“) 448.613, pravoslavne („griech.-oriental., grčko-iztočnjake“) 496.761 i katolike („röm.-katholische, rimo-katolike“) 209.391. (Haupt-Uebersicht der politischen Eintheilung von Bosnien und der Hercegovina/Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1879, 4.)

svom djelu o hercegovačkom ustanku naveo, da je dvije četvrtine ili pedeset posto stanovnika cijele Bosne i Hercegovine činilo pravoslavno stanovništvo. Po njemu, broj Muslimana je bio dosta manji i činio je jednu četvrtinu ili dvadeset i pet posto, koliko je bilo i katolika.⁵⁶⁹⁵ Konzul dr. Teodorović je za sve stanovnike Bosne i Hercegovine naveo, da su pripadali slovenskoj, odnosno srpsko-hrvatskoj narodnoj porodici. Ne priznajući svoju zajedničku nacionalnu pripadnost oni su, kako je naveo bili međusobnom netrpeljivošću i mržnjom podijeljeni na pravoslavne, zatim muslimane i na katolike.⁵⁶⁹⁶ Slično su pisale i pomenute Adelajna Irbi i Džordžina Mjur Mekenzi, da je „stanovništvo Bosne i Hercegovine („Bosnia and Herzegovina“) činilo jedinstvenu slovensku rasu („one Slavonic race“), podijeljenu na tri različite nacije („three different 'nations“), a koja je proisticala iz razlike u religiji“ („difference of creed“).⁵⁶⁹⁷ Srpski nacionalisti iz Austro-Ugarske su, na primjer, sve stanovnike Hercegovine dijelili po vjeri na: „rišćan(e) i kršćan(e) (po krstu ili po Hristu, prvi su pravoslavni [„православни“] a drugi su Šokci [Шокци])“, dok su „po narodnosti“ („по народности“) svi njeni stanovnici bili „osim Cigana i Čivuta Srbin“ („Србин“).⁵⁶⁹⁸ I ne samo Srbi, nego i neki Nijemci su cjelokupno stanovništvo Bosne bez obzira na vjeru nazivali Srbima. Etnolog F. Von Helvald je od „broja Srba“ („Die Zahl dieser Serben“) od ukupno 1,142.000 za njih 470.000 naveo da su „ispovjedali Islam“ („sich zum Islam bekennen“).⁵⁶⁹⁹ Na njegovoj „etnografskoj karti Evrope“ („Ethnographische übersicht von Europa“) Srbi („Serben“) su naseljavali cijelu Bosnu i Hercegovinu.⁵⁷⁰⁰ Francuski etnolog Anri Gido je pisao o oko 4 miliona „srpskog naroda“ („La race serbe“), od čega je u Bosni obitavalo 780.000, a u Hercegovini 227.000, kao i da je „trebalo imati u vidu da su veliki broj Srba u Turskoj bili Muslimani-oko 400.000“ („importante des Serbes de Turquie sont

⁵⁶⁹⁵ W. Angerstein, *Der Aufstand in der Herzegowina und die historische Entwicklung der orientalischen Frage*, Leipzig 1875, 48.

⁵⁶⁹⁶ V. Bogičević, *Grada za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875 godine (Prema podacima iz Izvještaja Austro-Ugarskog konzula Dra Svetozara Teodorovića u Sarajevu 1875)*, GID BiH, god I, Sarajevo 1949, 218.

⁵⁶⁹⁷ G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *O. c.*, 1877, 7.

⁵⁶⁹⁸ ГН-29/V, 20. 7. 1875.

⁵⁶⁹⁹ F. von Hellwald, *Die Erde und ihre Völker*, Ein Geographisches Hausbuch, Zweiter Band, Stuttgart 1878, 306.

⁵⁷⁰⁰ *Ibidem*, Keine Seite.

musulmans, environ 400,000“.).⁵⁷⁰¹ Ali i svjetska geografska nauka smatrala je sve južnoslovenske stanovnike tzv. „turske Evrope“ Srbima („Serbes“), kojih je bilo ukupno 1,775.000, od čega je pravoslavnih ili „grčkih katolika“ („Catholiques grecs“) bilo najviše, 945.000, zatim „Muslimana“ („Musulmans“) 650.000 i katolika tj. „latinskih katolika“ („Catholiques latins“) 180.000.⁵⁷⁰² U Srbiji se 1876. u javnosti pojavio nekakav popis ruske provenijencije sa veoma čudnim rezultatima (samo muškarci?-B. T.) i po kome su svi bosansko-hercegovački stanovnici pripadali „srpskome plemenu“ („српскоме племену“) (?!-B. T.): pravoslavnih je bilo 335.167, Muslimana 203.870, katolika 128.960.⁵⁷⁰³ Učeni svijet je vrlo dobro znao, da u Bosni i Hercegovini „muslimansko stanovništvo nisu bili nikakvi Turci“ („population musulmane n'est pas turque“), kao i da „u Bosni i nije bilo Turaka“ („Il n'y a pas de Turcs en Bosnie“). Takođe, znali su i, da „Bošnjaci nisu samo Muslimani“ („les Bosniaques sont non-seulement musulmans“). Jedan ugledni časopis uporedio je bosanske Muslimane sa „Aboridžinima (domorodci-B. T.), pravim Slovenima, vlasnicima zemlje od pamtivjeka“ („Il sont aborigènes, de véritables Slaves, propriétaires du sol depuis un temps immémorial“). Muslimani su pripadali „istom narodu kao njihove hrišćanske komšije („la même race que leurs voisins chrétiens“), govorili su istim srpskim dijalektom („la même dialecte serbe“) i mogli su se pohvaliti genealogijom starijom od njihove“. Procjena broja stanovnika bila je najbliža Mjur Mekenzi-Irbijevoj statistici: Od ukupno 1,211.000 stanovnika, na muslimane („musulmans“) je otpadalo 442.172, pravoslavne („chrétiens grecs“) 571.756 i na katolike („chrétiens catholiques“) 185.506.⁵⁷⁰⁴ Ipak, bez obzira na isti dijalekt „Srbi muhamedanci u Bosni („Срби мухамеданци у Босни“), ni za živu glavu ne (bi) re(kli) da govore srpski jezik („српски језик“), otkrio je Joca Vilovski.⁵⁷⁰⁵ Osim toga, u posljednjim godinama turske vladavine postalo je uobičajeno da se bosanski Muslimani nazivaju različitim imenima: „muslimanskim Slovenima Bosne“ („les

⁵⁷⁰¹ H. Gaidoz, *Les Nationalités de la Hongrie*, Revue des Deux Mondes, XLVIe Année.-Troisième période, Tome XVI.-1er juillet Paris 1876, 863.

⁵⁷⁰² É. Reclus, *Nouvelle géographie universelle la terre et les hommes, I l'Europe méridionale (Grèce, Turquie, Roumanie, Serbie, Italie, Espagne et Portugal)*, Paris 1876, 238.

⁵⁷⁰³ CH-174/XXXIV, 7. 8. 1876.

⁵⁷⁰⁴ F. L. (*Edinburgh Review*), *La Bosnie et l'Herzégovine*, Revue Britannique, Revue Internationale, Année 1876.-nouvelle série, Tome sixième, Novembre 1876, Paris 1876, 195-196.

⁵⁷⁰⁵ J. Стефановић Виловски, *Трагови српског народа*, Српска зора, св. 4, год. трећа, Беч априла 1878, 78.

musulmans slaves de Bosnie“), „muhamedanskim Bošnjacima“ („les mahométans bosniaques“), „muslimanskim Bošnjacima“ („les musulmans bosniaques“), „Muslimanima u Bosni“ („musulmane en Bosnie“), „Bošnjačkim Muslimanima“ („les Bosniaques musulmans“).⁵⁷⁰⁶

Plan o austrougarskom zaposjedanju Bosne i Hercegovine razrađen je daleko prije početka ustanka, još 29. januara 1875. na jednom sastanku na kome su učestvovali: austrougarski car, inspektor vojske nadvojvoda Albreht, ministar spoljnih poslova grof Andrašić i šef generalštaba i komandant mornarice. Tom prilikom je bio usvojen plan o takozvanoj zaštiti dalmatinske obale i to okupacijom teritorija zapadno od rijeka Neretve i Bosne.⁵⁷⁰⁷ Već početkom narednog mjeseca, očigledno iz ovih razloga bosanski franjevci su se našli pred novim izazovom. Njihove učenike klerike-studente je bečka vlada najvjerojatnije zbog nadolazećih događaja, kao i iz bojazni da se ne pridružuju Srbima preselila iz bogoslovnih škola u Bosni i Đakovu u Mađarsku. Prema mišljenju njihovog patrona biskupa Josipa Juraja Štrosmajera, Austrijanci su namjeravali, „da Sjemenište bosansko u Djakovu utamane“. Biskup Štrosmajer nije mogao „vjerovati da bi N. Veličanstvo htjelo ožalostiti narod hrvatski koji vjernost svoju naprama Vladaru nikad ničim oskvrno nije“. ⁵⁷⁰⁸ Neki proaustrijski orijentisani bosanski franjevac upozoravao je vrhovno starješinstvo franjevačkog reda u Rimu, kako je glavni krivac za njihovo preseljenje bio biskup Štrosmajer, koji je prema njegovim riječima svim silama nastojao, „da proširi svoju vlast na Bosnu i da franjevce sekularizira“. Anonimni bosanski franjevac je upozorio svoje nadređene, da „Srbija nije (bila) daleko od Djakova kao i da (su) razni studenti ima(li) tendenciju da ugroze pokrajinu“, kao i da im je Srbija bila „u tome pri ruci“. ⁵⁷⁰⁹ Buduće vođe katoličke Livanjske čete tokom ustanka 1875-78. godine fra Stipo Krešić i fra Bono Šarić Drežnjak dolazile su u to vrijeme u Đakovo i molili za pomoć oko podizanja ustanka. ⁵⁷¹⁰ Kada je biskup Štrosmajer 11. maja 1875. posjetio Tolisu kod Orašja u Bosanskoj Posavini njega je stari Ilirac i starješina samostana fra

⁵⁷⁰⁶ F. L. (*Edinburgh Review*), 197-198.

⁵⁷⁰⁷ Г. Јакшић, *Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу*, Београд 1955, 7.

⁵⁷⁰⁸ *Biskup Josip Juraj Štrosmajer-Redodržavništvu Bosne Srebrene*, Rim, 7. veljače 1875, u: Fra R. Drljić, *Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca 1835.-1878.*, *Drugi dio (1855.-1878.)*, *Nastavak*, GHDM, god. LV, Sarajevo 1943, 320.

⁵⁷⁰⁹ *Nepoznati bosanski franjevac-vrhovnom starješinstvu franjevačkog reda*, Djakovo, nema datuma, u: Fra B. Gavranović, *n. d.*, 1935, 261-262.

⁵⁷¹⁰ S. Marković, *n. r.*, 413.

Martin Nedić dočeka sa slovolukom na kome je pisalo: „*Jugoslavski dobrotvore, sretno došao nam u dvore*“. Tolišanin fra Bono Nedić opisao je susret fra Martina Nedića i biskupa Štrosmajera veoma napetim za „stanje političko“, kao i da je „bijesnila bojazan od strane političke“ budući da je u Tolisu tada dojahalo „preko 70 konjanikah iz Dubrava, tako s' Ulicah, Tramošnice, Gareva, Goricah, Vidovicah, Domaljevca, Tišine, Grada i Tolise“. Nakon svečanosti pjevačko društvo iz Vinkovaca, koje je bilo u biskupovoj pratnji otpjevalo je: „*Teci Savo, Dravo, teci*“ (hrvatska himna-B. T.), dok se na crkvi vijorio „veliki barjak sa polumjesecom i danicom zvijezdom“ (ilirska zastava i grb-B. T.).⁵⁷¹¹ Inače, biskup Štrosmajer je iskreno cijenio fra Nedića, a izbor fra Dominika Andrića za bosanskog provincijala nije mu se nimalo sviđao, najviše zbog njegovog naginjanje na mađarsku stranu.⁵⁷¹²

Iz Hrvatske se na proljeće 1875. sve više postavljalo pitanje, čija bi u perspektivi trebala da budu „Bosna, Hercegovina i turska Hrvatska“. Briga za katolike u Bosni sve je više okupirala hrvatsku političku i intelektualnu javnost, koji su svoje sunarodnike od milja nazivali „Hrvati(ma) Prekounci(ma), kojima je prije dva vijeka polumjesec osakatio domovinu, otevši“ im na taj način „žitorodnu zemlju od Une do Vrbasa, koja se još“ uvijek nazivala „Turskom Hrvatskom, i gorovito zaledje Dalmacije, na koje se prenielo ime Hercegovine“. Pozivanje na historijsko pravo postalo je ponovo aktuelno i ono se temeljilo na teoriji, po kojoj su hrvatski preci, odnosno „otci pozvali svietli dom habzburžki na hrvatski prijestol, predali novom kralju Hrvatsku cjelovitu i jedinstvenu u kraljevsku zaštitu, a on im se zakleo, da će ju takovu čuvati i predati njihovim potomkom“. Kao drugo, hrvatski nacionalisti pozivali su se i na izjavu trenutnog kralja, koji se „prigodom krunitbe zakleo hrvatskomu i ugarskomu narodu, da će osvojiti Bosnu, koja je nekoč riesila krunu njegovih predšastnika“. Oni su gajili uvjerenje, da će se u slučaju austrougarskog osvajanja tog dijela „turskih zemalja“ moći, zapravo „kod toga osvajanja osloniti (jedino) o pravo hrvatsko“. Hrvatska pravaška teorija, koja je vremenom postala prihvatljiva i za većinu hrvatskih narodnjaka bazirala se na pripovjesti iz 1861. godine, da su „hrvatske zemlje (bile) odstupljene Turčinu, kad je Beč bio u

⁵⁷¹¹ Fra B. Nedić, *Dnevnik*, u: J. Jelenić, *Dva značajna pohoda*, HNK „Napredak“, (1917), God. XI, Sarajevo 1916, 77-78.

⁵⁷¹² *Biskup Josip Juraj Strossmayer-Franji Račkom*, [Đakovo] 26. svibnja 1875, u: F. Šišić, *Korespondencija Rački-Strossmayer*, knjiga prva, od 6. okt. 1860. do 28. dec. 1875, 356.

pogibelji, (kao i da je bilo) pravedno i pošteno (da) ih onaj pomogne predobiti, za čiju su korist od matere zemlje (bile) otrgnute“. Osim na pravo, mladi hrvatski nacionalisti („hrvatska mladež“) su se pozivali i na geografiju, odnosno takozvano „prirodno pravo“, pogotovo, ako se imao u vidu „zemljovid Hrvatske“, koji je ukazivao na činjenicu, da je „Turska Hrvatska (bila) kano iz utrobe svoje matere silom iztrgnuta, a tudje nad njom gospodstvo (bilo) kano gvozden klin zarinut u ovostranu Hrvatsku“. Hrvatski pravaši, ali i narodnjaci smatrali su da iz pomenutih razloga „nenaravnije granice nije (bilo) moći pomisliti, ter neposegne li Hrvatska za zemljom do Vrbasa“ što je za njih predstavljao historijski domen vijekovima nazivan „Turska Hrvatska“. Osim toga, po njima je prirodno pravo bilo i to, da „uzka, na more zbita Dalmacija (nije imala) obstanka bez krupnog zaledja“ Hercegovine, koja bi joj trebala „morske luke plodinami puniti i proti tudjemu pritisku ju braniti“. Dalmacija je prema hrvatskom „prirodnom pravu (trebala), da se s Hercegovinom slije u jednu zemlju“. Hrvatski nacionalisti smatrali su već tada za shodno, da je bilo neophodno učiniti sve što je bilo „moguće“, samo kako ih „nenadani događaji“ ne bi zatekli „skrštenih ruku“ i da im „nagle promjene“ na njihovim „granicah nestvore domovinu tudjom robinjom za sva vremena“. Oni su pozivali, da se sve snage i potencijali slože „u tu svrhu, narod, sabor i vlada“ i da „kriepko naglase hrvatsko pravo na te zemlje“. Hrvatska mladež otvoreno je poručivala, kako „Hrvati ištu“ samo „ono, što je (bilo) njihovo od starine, ono, što im je za budućnost (bilo) potrebito“, odnosno „njihova da bude Turska Hrvatska i Hercegovina!“ Zanimljivo je, da su oni ostatak Bosne i Hercegovine slobodno prepuštali najvjerojatnije Srbima ističući u svojim proglasima, kako je „o Bosni“ trebalo, da „odluči volja onoga naroda i svladatelji turskog gospodstva“. (Srbija?-B. T.).⁵⁷¹³ Kroatizacija je konkretno na polju prihvatanja hrvatske gramatike sve više uzimala maha među katolicima u Bosni i Hercegovini. Pogotovo je ta pojava bila izražena među Hercegovcima, koje je fra Nedić tada nazivao „kukavni(m) Ercegovci(ma)“, koji su „hotiući se slikovat Hrvaćanim misto Ercegovackog: prizime (pisali): „prezime, (a) misto pribivališta (pisali) prebivalište“.⁵⁷¹⁴ U livanjskom kraju su uoči ustanka neki katolički seljaci jezik kojim su govorili već nazivali „rvački(m)“.⁵⁷¹⁵

⁵⁷¹³ P-35/III, 1. 5. 1875.

⁵⁷¹⁴ *Fra Martin Nedić-fra Mati Čondriću*, Tolisa, 8. 2. 1875, u: *Fra R. Drljić, n. d.*, 1940, 135.

⁵⁷¹⁵ *Fra B. M. Vrdoljak, Franjevački samostan Sv. Petra i Pavla*, 13.

Do kraja turske vladavine 1878. u čitavoj Bosni i Hercegovini egzistiralo je 56 srpskih škola.⁵⁷¹⁶ Razvoj školstva kod Srba u Bosni je i dalje zavisio najviše od pomoći sa strane, osim od srpske vlade i od ruskog konzulata. Sarajevska učiteljica Persida Jovanović je u februaru 1875. u tom smislu beogradskom mitropolitu Mihailu hvalila konzula Kudrjavceva. On je posebno pomagao „da školu podigne“. Osim toga, Kudrjavcev je popu Savi Kosanoviću tada predlagao, da u školu šalje što više djece i da ih „uči srpski čitati i pisati“.⁵⁷¹⁷ Sarajevski Srbi su sredinom juna 1875. pokušali svoju realku da preobrazu u gimnaziju, a pop Kosanović je u tom smislu tražio stručni savjet od srpskog ministra prosvjete Stojana Novakovića.⁵⁷¹⁸ Na zahtjev srpske škole u hercegovačkom selu Knežcima kod Gabele je sredinom februara 1875. preko ruskog generalnog konzula u Mostaru Šiškina rusko Ministarstvo prosvjete poslalo 860 različitih školskih udžbenika. Knjige za škole u Trebinju i Nevesinju nabavljane su u maju 1875. iz Ministarstva prosvjete u Beogradu. Veza za nabavku bili su arhimandrit Nićifor Dučić, bosansko-posavski trgovac Lazo Trifković, metkovički paroh Nikola Vlačić i braća Boškovići u Dubrovniku. Tako je 3. maja 1875. srpska vlada preko ovih lica uputila trebinjskoj školi 1.470, a nevesinjskoj 750 knjiga. Bosansko-Kostajničani su pomoć u udžbenicima tražili direktno od beogradskog mitropolita Mihaila. Ovaj je izdejstvovao, da u vrijeme najžešćih borbi vođenih sredinom decembra 1875. u tom dijelu Bosanske Krajine srpska vlada pošalje 456 udžbenika i crkvenih knjiga.⁵⁷¹⁹ Osim slanja ove pomoći, u Beogradu su se i dalje školovali brojni bosanski i hercegovački Srbi, kao na primjer Vasilije Ukropina iz Hercegovine i Todor Ljubišić iz Bosne. Oni su u obraćanju za pomoć srpskom Ministarstvu prosvjete, kao razloge njihove želje da se školuju u Srbiji navodili, da bi kasnije mogli svojoj „otadžbini povremeno u pomoć bi(t)i“.⁵⁷²⁰

Hercegovački Muslimani su 1875. dobili prvo djelo pisano osim arebicom i na njihovom maternjem jeziku („Sehletul-vusala“) autora Mostarca Omera efendije Hume, inače muderiza (profesor) u Konjicu. Humo je bio prvi, koji je za potrebe prosvjete preporučivao pisanje i štampanje vjerskih i svjetovnih knjiga „bosanskijem jezikom“ uz objašnjenje, da „je bez sumnje babin (očev) jezik (bio) najljepši, (kao i da je) svako njime

⁵⁷¹⁶ J. Ф. Иванишевић, *н. р.*, august-sept.-oktobar 1909, 508.

⁵⁷¹⁷ Ђ. Слијепчевић, *н. д.*, 519.

⁵⁷¹⁸ С. Љубибратић, *н. р.*, 1959, 76.

⁵⁷¹⁹ М. Vujačić, *н. р.*, 253-254.

⁵⁷²⁰ *Isto*, 256.

veoma lijepo besjedi(o)“. Inače, po muslimanskim selima bilo je još uvijek uobičajena pojava, da su djecu u arapskom pismu i Kuranu podučavale takozvane „putujući hodže“ („sejar hodže“).⁵⁷²¹ Muslimanski prosvjetitelj Omer efendija Humo je lično putovao po muslimanskim naseljima, držao predavanja i podučavao seljake. Humo se u stvari samo naslanjao na tradiciju Mehmeda Zaima Agića iz Bosanskog Broda, pisca udžbenika muslimanske vjeronauke „Od virovanja kitab“, koga je 1868. litografisao u Carigradu. Agić je tim djelom zahtjevao uvođenje narodnog jezika u nastavu u muslimanskim osnovnim školama. Humo se osim zamjene turskog maternjim jezikom zalagao i za napuštanje stare tradicije, a prije svega mehaničkog pamćenja pravila, šablona i krutih formi. Ipak, Humo je bio mišljenja, da je u školama trebalo zadržati arebicu koju su sva djeca poznavala. On je u predgovoru svoga „Ilmihala“ iz 1875. zabilježio, kako je bilo potrebno znati „svakom insanu svoj jezik od sviju jezika“ koji mu je bio „odveć lagan“. Odnosno, isticao je kako je „Bošnjacima (njihov) jezik (bio) veoma laghan da se opiše arapskim resmi-hatom i jazijom kao što je (bilo) u Musafu“.⁵⁷²² U cijeloj Bosni i Hercegovini bilo je do 1878. ukupno 31 medrese i to u Bosni 27 u kadilucima: sarajevski (7), visočki (1), fojnički (1), višegradski (1), brčanski (2), zvornički (1), gračanički (2), banjalučki (2), gradiški (2), derventska (1), žepački (1), prijedorski (1), ostrožački (1), travnički (4), a u Hercegovini 8 u kadilucima: mostarski (5), ljubuški (1), trebinjski (1) i konjički (1).⁵⁷²³ Ruždija je bilo svega 19 u gradovima: Sarajevo, Visoko, Tuzla, Bijeljina, Zvornik, Maglaj, Banjaluka, Bihać, Prijedor, Bosanska Krupa, Travnik, Jajce, Prusac, Livno, Glamoč, Duvno, Mostar, Trebinje i Nevesinje.⁵⁷²⁴ U sarajevsku ruždiju išli su osim bosanskih Muslimana i bosanski katolici i bosanski Srbi. Od Srba, najpoznatiji polaznik sarajevske ruždije bio je Aleksa Popović-Sarajlija.⁵⁷²⁵

Najveći broj „katolika u Bosni“ („Roman Catholics in Bosnia“) je već početkom 1875. bio sve skloniji, da se bespogovorno pripoje katoličkoj Austriji.⁵⁷²⁶ U zapadnoj Hercegovini je austrijski generalštabni oficir Vilhelm Zojervald (Wilhelm Sauerwald)

⁵⁷²¹ B. Бoгoђeвић, *н. д.*, 1975, 241-242.

⁵⁷²² M. Huković, *Napori za uvođenje narodnog jezika u početne vjerske škole Muslimana*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. XVII-XVIII, Sarajevo 1996, 243-244.

⁵⁷²³ X. Tyрић, *н. д.*, 1965, 106-107.

⁵⁷²⁴ *Исцо*, 144.

⁵⁷²⁵ S. M. Traljić, *н. р.*, 1939, 125.

⁵⁷²⁶ R. Grant Barnwell, *The Russo-Turkish War*, San Francisco 1877, 369.

proveo u martu 1875. nekoliko sedmica podstičući katolike na ustanak.⁵⁷²⁷ Posjeta austrougarskog cara Dalmaciji je imala naročit „politički značaj i u očima najprostijih seljaka“ („a political significance in the eyes of the simple peasantry“.), koji su se nadali, da ih je došao posjetiti i pomoći od njihovih ugnjetača.⁵⁷²⁸ Ovu posjetu E. Frimen je okarakterisao i kao prvi neposredni povod za rat i to najviše zato što je ona ohrabrila katolike u borbi protiv Turske i što se činilo, da je uistinu neko vrijeme austrijska politika bila u tom smislu povoljna za hrišćane.⁵⁷²⁹ Austrougarski car je 25. aprila 1875. tokom svog proputovanja kroz Dalmaciju od lokalnog katoličkog stanovništva i sa jedne i sa druge strane granice bio doživljavan kao „kralj hrvatski Frane Josip I“. On je kod Metkovića prešao u Hercegovinu, gdje su ga dočekali „činovnici tamošnjeg turskog carinskog ureda“, dok je „na podnožju Kleka svirala kralju turska glasba pučku himnu, a pozdravljale ga dvie satnije turskih momaka“. Njega je dva dana kasnije osim austrougarskih zvaničnika u Dubrovniku dočekao i „bosanski namjestnik Derviš-paša“, zatim „pukovnik Hasnet-beg, Osman-beg, Mehmed ali beg i 25 pratioca“.⁵⁷³⁰ Međutim, spornim detaljom tokom carevog putovanja smatrala se famozna „Spomenica“ od 1. maja 1875. livanjskog franjevca fra Lovre Karaula, koji ju je mimo najave i protokola predao austrougarskom caru. U „Spomenici“ je bilo izrečeno nekoliko veoma intrigantnih činjenica. Fra Karaula je caru skrenuo pažnju, kako je glavni „uzrok, poradi koga (su) muhamedanci progon(ili) kršćane ovoga kotara više nego u ostalim dijelovima Bosne (bio) dvostruk: jedan civilni, a drugi vjerski“. On je u „Spomenici“ otvoreno naginjao hrvatskoj nacionalnoj ideji, navodeći, da je u „civilnom smislu (bilo) poznato muhamedancima iz historije, da se je ovaj kotar (Livno-B. T.) uvijek smatrao sastavnim dijelom kraljevine Dalmacije, i da je g. 1746. otrgnut ispod jurisdikcije splitskog biskupa“. Fra Karaula je istakao i to, da bi „poradi toga“ mislili „muslimani, da bi kršćani ovog kotara, kojih (je) brojčano (bilo) pet puta više nego njih, lako mogli pokušati i izvršiti prepad k Austro-Ugarskoj, kad bi se složili s Dalmatincima“. Međutim, „u vjerskom pogledu, uzrok neugasive mržnje muhamedanaca prema kršćanima ovoga kotara“ po ovom livanjskom franjevcu su bile „perverzne dogme starih Patarena, koje

⁵⁷²⁷ A. Nikić, *n. r.*, 1977, 327.

⁵⁷²⁸ R. Grant Barnwell, *O. c.*, 383.

⁵⁷²⁹ E. A. Freeman, *O. c.*, 218.

⁵⁷³⁰ P-35/III, 1. 5. 1875.

(su) se jako protiv(ile) crkvi Kristovoj“. Zapravo, gotovo „svi muhamedanski velikaši ovoga kotara riječima i djelima (su) potvrd(ivali), da su oni (bili) posthumni i pravi baštinici Patarena, koji uzevši samo kožu od sekte Muhamedove n(isu) prestaj(ali) pasjim zubima okrutno razdirati kršćanstvo“. Zbog toga su oni, kako je bilo napisano u fra Karaulinoj „Spomenici“ podsticali „obe strahovite psovke proti Krista, proti Bl. Djevice Marije, sv. sakramenata, proti pape itd. koje (su) se svaki čas mog(le) čuti iz usta ove kuge roda ljudskoga, proti koje su nekoć apoštolski kraljevi i biskupi slavnog ugarskog kraljevstva zajednički toliko puta križarske vojne u Bosnu vodili“. Fra Karaula je naveo i to, kako je „nazad pet godina bio jedan Safetti Paša komu je na srcu bila intelektualna i moralna kultura naroda bez razlike vjere, ali je lukavost muhamedanska u samoj klici ugušila njegovo hvalevrijedno nastojanje“.⁵⁷³¹ Na kraju „Spomenice“ fra Karaula je naglasio i nekoliko važnih političkih pitanja. On je istakao, kako „budući da se radi evropskog ravnotežja n(ije) smije(lo) ni misliti, da se ovaj kršćanski narod oslobodi i da se inkorporira svojoj majci Dalmaciji, a budući da (su) muhamedanske nepravde i(šle) za tim, da gladom i nestašicom prisile kršćane da prime nauku Muhamedovu (placita Muhamedis), stoga (su) niže potpisani u ime čitavoga klera i katoličkoga puka ovog kotara“ predstavili austrougarskom caru i hrvatskom kralju „nekoliko molba blagonaklonosti“. Naime, prvom molbom „katolički kler (iz) kotara Livno (je) traži(o) praktičnu aplikaciju prava“, a koja je po njima „pripada(la) prejasnim austro-ugarskim vladarima, naime da štite kult i narod kršćanski, koji (je) boravi(o) u zemljama nevjernika, a napose u slijedećim tačkama: a) u Svim parnicama civilnim i crkvenim, gdje (su) se parb(ili) muhamedanci s kršćanima, neka imadu pravo da sjede u mjesnom sudu generalni konzuli, konzuli, i vicekonzuli i agenti austro-ugarski“, kao „i njihovi glasovi neka se izjednače sa muhamedanskim glasovima. b) sve apostazije od kršćanske vjere na muslimansku i obratno neka se u buduće proglaše za nevaljale i ništetne“. Zadnje riječi „Spomenice“ iskazivale su neizmjernu ljubav prema austrougarskom caru, odnosno njegovom „prejasnom imenu, koji je (bio) duboko usađen u srcima“ svih bosanskih katolika.⁵⁷³² Osim „Spomenice“, u Imotskom je dvanaest hercegovačkih franjevac predvođenih svojim provincijalom fra Paškom Buconjićem predalo caru Franji jedan

⁵⁷³¹ Fra L. Karaula, *Spomenica austrijskom caru Franji Josipu II*, Livno, 1. Svibnja 1875, u: Fra B. Badrov, *n. d.*, 38-39.

⁵⁷³² *Isto*, 40-41.

„Memorandum“ sličnog sadržaja. Tada su neki od franjevacu među narodom širili vijesti, kako ih je carska pratnja tom prilikom podstrekavala na pobunu.⁵⁷³³ Tada se, po zapadnoj i južnoj Hercegovini na više mjesta pojavio letak u kome se izražavala neskrivena želja katoličkog naroda, „da sa sebe stresa prikaze te tudjinske“ sa završnim pozdravom: „*Zdravo hrvatski Kralju, Frane Josipe I!*“.⁵⁷³⁴ Ovo je, dakako, moglo imati veze sa pomenutim provincijalom fra Buconjićem, prvim hercegovačkim franjevcem koji je prihvatio nacionalno-političku ideologiju hrvatskih pravaša Eugena Kvaternika i Ante Starčevića. On se nešto ranije upoznao u Rimu sa Kvaternikom sa kojim je u potpunosti dijelio političke stavove o budućnosti Bosne i Hercegovine.⁵⁷³⁵

Carevo putovanje, kao i fra Karaulina „Spomenica“ izazvale su prve ustaničke varnice u katoličkom stanovništvu Hercegovine i to „u Dračevu na Krupi stolačkog kotara“. Zapravo, prije podizanja hercegovačkih Srba, već u maju 1875. se podigla „katolička raja na pušku svih sela od Krupe do Kleka: Neum, Klek, Gradac, Prapratnica, Utovo, Ravno, Zelenikovac, Moševići, Hrasno, Dubravica, Svitava, Sjekose, Bajovci, Dračevo i Doljani“. Očevidac događaja činovnik vlasti M. Đurđević se prisjećao, kako je vođa ustanika bio Mijo Brstina, inače „pravoslavni, ali prema kršćani vrlo dobar čovjek“, kada se još uvijek „nije znalo ni za srpstvo ni za hrvatstvo“.⁵⁷³⁶ Drugi jedan očevidac, britanski novinar J. Stilman je takođe naveo za „katolike“ („The Catholic“) „da su duž granice imali najviše entuzijazma u pobuni, kao i da su Austrijanci prema njima pokazivali popustljivost“. Međutim, ima istine u njegovoj konstataciji, da su u političkom smislu „katolici bili slični suvom i zapaljivom gorivu, koje se brzo palilo i brzo gorilo“. („But the Catholics were tindery fuel, quickly kindled and quickly spent“.). Osim toga, kako je Stilman naveo pomoć iz susjedstva nije dolazila, kako su se oni nadali i očekivali, jer su stimulansi dalmatinskih prijatelja prije svega bili potrebni jedino da vatra gori.⁵⁷³⁷ Pored toga, hercegovačko „katoličko pučanstvo“, kako ističe savremenik događaja N. Buconjić, nije htjelo „ni uz kakvu političku akciju svojih pravoslavnih saplemenika“. Kao drugo, hercegovački katolici bili su „krvni neprijatelji Crne Gore“ a „prihvatili su pušku

⁵⁷³³ S. Marković, *n. r.*, 421.

⁵⁷³⁴ *Pozdrav Frani Josipu I. prigodom Njegova dolaska u Dalmaciju, premalića g. 1875*, u: M. Pavlinović, *Hrvatski razgovori*, Zadar 1877, 283-284.

⁵⁷³⁵ Dr. Blažević, *Biskup o. Pashal Buconjić*, Serafinski perivoj, br. 12, god. XXIV, Sarajevo 1910, 213.

⁵⁷³⁶ M. Gjurgjević, *n. d.*, 74.

⁵⁷³⁷ W. J. Stillman, *Herzegovina and the late Uprising: The Causes of the Latter and the Remedies, from the Notes and Letters of A Special Correspondent*, London 1877, 12-13.

jedino nebili im poslužila sreća te izvojevati pripadnuće kruni ćesarovoj“.⁵⁷³⁸ U ovakvo ponašanje hercegovaćkih katolika lićno se uvjerio i specijalni izaslanik Jovana Ristića u ustanku, Kosta Grujić. On je u okolini Trebinja primijetio, da su „rimokatolici ųupski (bili) prema (ustanicima) neprijateljskije raspoloųeni i da su voli(li) Turcima no (njima)“.⁵⁷³⁹ Grujić je bio vrlo decidan u ocjeni katolika ili „latin(a)“ u juųnoj Hercegovini, da su Srbima bili „neprijatelji, a turski prijatelji“.⁵⁷⁴⁰ Za njega je bilo potpuno opravdano, ųto su im ustanici, na primjer, u Popovom Polju „sela popalili [da ih kazne i da im se osvete...]“ zato ųto su ih ovi izdali Turcima.⁵⁷⁴¹ Prema nekim (ne)provjerenim vijestima iz poćetka septembra 1875. godine „mostarski katolici već su (bili) i pismeno podpisali, da je njima blagodet pod turćinom“. U Bosanskom Novom, u Bosanskoj Krajini su se „turskoj vojsci pridruųili mnogi katolici bosanski da ustanak uguųe“.⁵⁷⁴² Bosanskim katolicima prebacivano je i to ųto su „iz Bosne u samu krajinu hrvatsku“ prebjegli „većinom Srbi pravoslavne vere“ budući da katolici nisu imali „nuųde begati od Turćina“. Od srpskih nacionalista prigovarano je katolicima ųto su „jatomice“ pristajali „u turski tabor“ i ųto su „s Turci(ma) napada(li) na vlaha“. U jednom novinskom ćlanku izneseno je na raćun banjalućkih katolika niz negativnih kvalifikacija. Navodno, od poćetka ustanka su „u Banjaluci ćin(ili) ćuda osim Turaka i katolici, Srbi katolićke vere, ųalosno im ime srpsko“ („Срби католичке вере, ųалосно им име српско“) (!?-В. Т.). Katolici u Banjaluci sumnjićeni su, da su klali i „ubija(li) pravoslavne kao i Turci i nos(ili) glave paųi banjalućkom, koji im (je) za to plaća(o)“.⁵⁷⁴³ Izgleda, da u pridobijanju hercegovaćkih katolika nije pomoglo ni to, ųto je knjaz Nikola od 12 bataljona hercegovaćkih dobrovoljaca posljednjem nadjenuo ime: „*Bataljon Hercegovaca rimskog zakona*“.⁵⁷⁴⁴ Ustanak je ubrzo zahvatio i pravoslavna sela „nevesinjske kaze“. U juųnoj Hercegovini pobunjenici su se okupili u manastiru Duųi, protiv kojih je odmah istupio Husejin-paųa. Bosanska vlada je imala informaciju da su podstrekaći pobune i meću

⁵⁷³⁸ N. Bućonjić, *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca*, Mostar 1911, 12-13.

⁵⁷³⁹ K. Grujić, *Дневник из Херцеговачког устанка [од 6 августа до 16 октобра 1875 године]*, предговор и коментар написао мајор Петко Луковић, Београд 1956, 40.

⁵⁷⁴⁰ *Исто*, 143.

⁵⁷⁴¹ *Исто*, 166.

⁵⁷⁴² ГН-35/V, 30. 8. 1875.

⁵⁷⁴³ ГН-34/V, 24. 8. 1875.

⁵⁷⁴⁴ Л. М. Костић, *Католички Срби, политичко-историска расправа*, Торонто 1963, 18-19.

pravoslavcima bili „ljudi iz svih krajeva Evrope“.⁵⁷⁴⁵ U manastiru Duži, arhimandrit Melentije Perović je „samo nuždom primoran pristao uz ustanak, jer Turci mu nisu hteli poslati vojske, da ovaj brane od ustaša, kada je arh(imandrit) to zahtevao 21 jula u Trebinju, a to zato što Turci nisu hteli da se bore zajednički sa hristijanima za jednu cel i da možda budu sa(h)ranjeni kod njihovi(h) crkvi zajedno. Tek kad (su) do(šli) ustaši u mon(astir) arh(imandrit) nije imao kuda no je morao uz ove pristati“.⁵⁷⁴⁶ Pitanje je koliko je ovaj kaluđer uopšte bio lojalan ustanicima, pogotovo ako se ima u vidu njegovo odlazanje 7. septembra 1875. u Herceg Novi, da zahtjeva „od austrijskih vlasti da ga stavi pod zaštitu“ („[...]onde mettersi sotto la protezione del Governo Austriaco“).⁵⁷⁴⁷ Čini se, da je Melentije mogao sa svima. Poznato je njegovo kasnije (19. decembar 1875.) „tajno povjeravanje“ („colloquio secreto“) Portinom specijalnom komesaru Konstant-efendiji u Dubrovniku.⁵⁷⁴⁸

Praktično, ustanak hercegovačkih Srba počeo je tako što je Pero Tunguz u Rijeci Nevesinjskoj ubio Gačanina Mujicu Vukotića. Ovaj događaj srpska historiografija smatra „međašnim“ datumom početka ustanka, poznatijim kao „prva nevesinjska puška“. Takozvana „druga puška“ desila se u Dabru, gdje je Gavro Muratović u zasjedi dočekao Stočanina Mujagu Behmena i ubio ga, takođe iz puške. Nakon ove famozne „dvije puške“ u ustanak su se uključili i Crnogorci predvođeni nekim Filipom Kovačevićem, koji je nedugo zatim u Bišini, takođe iz zasjede nemilosrdno usmrtio potpuno nedužnih „deset kiridžija, podveleških Turaka“.⁵⁷⁴⁹ Sa druge strane, u zapadnoj Hercegovini afera oko fra Karauline „Spomenice“ bila je okončana ubistvom njenog autora 20. jula 1875. godine,⁵⁷⁵⁰ koji je navodno likvidiran po naredžbi bosanske vlade u Sarajevu.⁵⁷⁵¹ Svim ovim navedenim događajima svakako bi trebalo pridodati i ubistvo nevinog Srbina Trifka Puhala u Tasovčićima, nedaleko od Čapljine u zapadnoj Hercegovini,⁵⁷⁵² kao međašnji momenat u otpočinjanju bratoubilačkog muslimansko-srpskog rata 1875-1878. godine.

⁵⁷⁴⁵ H. Bračković, *n. r.*, 178-179.

⁵⁷⁴⁶ K. Грујић, *n. d.*, 75.

⁵⁷⁴⁷ *Komesar Crisogono-Cavaliere Cirkula*, Castelnovo 7 Settembre 1875, u: M. Vego, *Pisma o Hercegovačkom ustanku 1875. god.*, ГЗМ, н. с. историја и етнографија, св. X, Сарајево 1955. (u daljem navođenju: M. Vego, *Pisma o Hercegovačkom ustanku 1875. god.*), 201.

⁵⁷⁴⁸ (Vuk) Vercevič- baron Rodić, Trebinje 26 Decembre 1875, u: *Isto*, 207.

⁵⁷⁴⁹ В. Торовић, *n. p.*, 1933, 155.

⁵⁷⁵⁰ Fra B. Vadrov, *n. d.*, 41-42.

⁵⁷⁵¹ *Isto*, 44.

⁵⁷⁵² 3-78/X, 6. (18). 7. 1875.

Proglasima „Srbima u Turskoj“ i „Braći Srbima muhamedanskog zakona“ od 4. jula 1875. godine Garašaninovog tajnog agenta Miće Ljubibratića ustanak je konačno otpočeo. Ovim „Proglasima“ Ljubibratić je „u ime Boga“ pozvao „na oružje“ sve „potom(ke) Nemanjića i Obilića“ u rat protiv „Osmanlij(a)-paklen(og) upljiv(ka)“.⁵⁷⁵³ Ljubibratić je krajem jula iste godine nagrađen od srpske vlade imenovanjem za predsjednika „Privremene zemaljske uprave za Hercegovinu“ i titulom „vojvode“.⁵⁷⁵⁴ On je trebao da vojnički upravlja istočnom Hercegovinom u kojoj „Hercegovci muhamedove vjere ako n(isu) žel(j)e(li) sa svojom hrišćanskom braćom zajedno vojevati protiv opšteg neprijatelja, treb(li) (su) da da(ju) tako jamstvo koje se od (njih) iskalo bude, da se neće biti protiv narodne vojske“. U suprotnom smatrani su za neprijatelje.⁵⁷⁵⁵ Samo dan poslije izdavanja Ljubibratićevih ustaničkih proglašenja, dakle 5. jula, pisali su fra Stipan Naletilić i društvo austrougarskom komesaru u Metkoviću, kako su katolici, koji su se podigli na ustanak u Hercegovini „žel(jeli) pomoć od Austrie, pripoznajući Cesara kao svoga“ uz pozdrav: „*Barjak Austrie pred nami je*“.⁵⁷⁵⁶ Desetak dana kasnije iz katoličkih ustaničkih uporišta Rodiću je bilo ponovljeno, kako je „Ercegovin(a) koja je sva ustala na pušku čeka(la) pomoć Boga i Austrije“, ali ovoga puta uz dosta jasniji nacionalno-politički pozdrav: „*Bog živio našega Hrvatskoga Cara i Kralja*“.⁵⁷⁵⁷

Nervoza se među pravoslavcima početkom ljeta 1875. osjetila i u Bosanskoj Krajini. Prema svjedočenju jednog srpskog trgovca, tada su „Turci („Турци“) bili sa svojim zulumom svakome dodijali“. I iako „bijaše dobar pazar u dućanu, ali narod (je bio) uzrujan poradi turskog nasil(j)a“. Takođe „i godina (je) urodila ko nikada nije bila urodila“.⁵⁷⁵⁸ Ali se prema istom izvoru niko nije „brin(uo) za svoje kućne poslove nego svakse stica(o) pitati očeli se moći buna podići proti(v) turske sile i turskoga zuluma i

⁵⁷⁵³ М. Љубибратић, „Проглас Србима у Турској“ и „Србима мухамеданског закона“, Београд 22. 6. (4. 7.) 1875, у: С. Љубибратић-Т. Крушевац, *Прилози за проучавање херцеговачког устанка (Из архива војводе Мића Љубибратића)*, ГИД БиХ, год. VIII, Сарајево 1956. (у daljem navođenju: С. Љубибратић-Т. Крушевац, *Прилози за проучавање херцеговачког устанка*), 306-307.

⁵⁷⁵⁴ (Валтазар Богишић), *Устрој привремене земаљске управе за Херцеговину*, у: А. Соловјев, *Богишићев нацрт закона за херцеговачке усташе*, Споменик, ХСГ, СКА, Други разред, филозофско-филолошке, друштвене и историске науке, 70, Београд 1939, 145.

⁵⁷⁵⁵ *Исто*, 146-147.

⁵⁷⁵⁶ *Fra Stipan Naletilić župnik, Marian Ćorić knjez, Martin Brajković prvi, Stefan Perišić knjez-austrijskom komesaru u Metkoviću*, Gabela, 5. jula 1875., у: М. Vego, *Pisma o Hercegovачком устанку 1875. god.*, 188.

⁵⁷⁵⁷ *Ante Jerić-namjesniku za Dalmaciju baronu Rodiću*, Ston, 14. Srpnja 1875, у: *Isto*, 190.

⁵⁷⁵⁸ МРС БЛ-АГ ЗОТП (1527-1878)-463/1-фасц. 2. (manuscript), „*Житие*“ *Вида Билановића, србачког трговца (1840-1887.)* (у daljem navođenju: „*Житие*“ *Вида Билановића*), 29-30.

turskoga nasil(j)a jerbosu Turci tako bili silovni da *naš* čovek nije smijo kazati daje Srbin“ („Србин“).⁵⁷⁵⁹

Bečka vlada ni do ljeta 1875. nije u potpunosti zadobila naklonost svih bosanskih katolika. Austrougarski generalni konzul u Sarajevu dr. Svetozar Teodorović tvrdio je početkom jula 1875. godine, kako biskup fra P. Vuičić nije zastupao dovoljno katoličkih interesa, kao i da je govorio protiv austrougarskih težnji u Bosni i da mu zbog toga nije trebalo dati subvenciju koju je molio.⁵⁷⁶⁰ U diplomatskoj utakmici sa Turskom oko brige za katolike u Bosni i Hercegovini igrao je grof Andrašić veoma vještu igru. On je već 10. jula 1875. zadužio poslanika na Porti Herberta, da turskim vlastima saopšti kako su novonastali nemiri unutrašnja stvar Turske carevine, jer se iz izvještaja sa terena u Hercegovini vidjelo: „*da nije riječ o progonu katolika, nego o poreskim pitanjima*“.⁵⁷⁶¹ Da bi osigurala što veću naklonost katolika, bečka vlada je 1. avgusta 1875. tajno poslala jednog svog oficira u Zadar, kako bi guvernera Dalmacije generala Rodića i generala Stevana Jovanovića izvijestio o odlukama vlade u pogledu predstojeće okupacije Bosne i Hercegovine.⁵⁷⁶² Baron Rodić je tada dobio instrukciju po kojoj bečka vlada nije mislila ni na kakvu okupaciju sve dok ustanici ne istisnu Turke iz Bosne i Hercegovine ili u najmanju ruku ne izazovu otvoreno učešće susjednih zemalja. Njemu je posebno naglašeno, kako Austro-Ugarska ne bi nikako mogla prihvatiti rješenje po kome bi Srbija ili Crna Gora okupirale dalmatinsko zaleđe („hinterland“). I na kraju, za ostvarenje ovih ciljeva bilo je od naročitog značaja, da se simpatije hrišćana sačuvaju za Austro-Ugarsku Monarhiju.⁵⁷⁶³ Druga važna mjera bila je zabrana, „da se turska vojska i ostala ratna sprava izkrca(va) na njezinu zemljišću u Dalmaciji za Hercegovinu“.⁵⁷⁶⁴ Porta je već 2. avgusta 1875. godine „izdala zapovest Derviš-paši da na ustanike krene vojsku“ i to tako, da su „tri batalijona (bila) tamo odpravljeni da ustanike obkole i pozovu ih da se pokore“. Prema srpskim izvorima, „među njima (ustanici-B. T.) (je bilo) mnogo katolika“, kao i da su i „sami hercegovački Turci“ („херцеговачки Турци“) započeli „pristajati uz

⁵⁷⁵⁹ Исто, 30-31.

⁵⁷⁶⁰ Theodorović-grof Gjula Andrassy, Sarajevo am 5 Juli 1875, u: Fra B. Gavranović, n. d., 1935, 274.

⁵⁷⁶¹ B. Madžar, *Pokušaj pacifikacije Hercegovačkog ustanka 1875. posredovanjem predstavnika evropskih država*, GADAR BiH, God. XIV-XV, knj. XIV-XV, Sarajevo 1974-75, 118.

⁵⁷⁶² Г. Јакшић, н. д., 8.

⁵⁷⁶³ В. Поповић, *Покрет од 1875. до 1878.*, у: „Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење“, Сарајево 1929, 49-50.

⁵⁷⁶⁴ NS-15/VI, 1. 8. 1875.

ustanike“.⁵⁷⁶⁵ Zapadni izvori su naročito naglašavali značaj stranih uticaja na ustanike, odnosno, da su se u to vrijeme po Hercegovini kretali takozvani „napredni radikali, zapravo agenti Srpskog republikanskog društva“ („an 'advanced radical' agent of a Servian republican society“). Navodno, ovo srpsko agitatorsko društvo je čak nagovaralo katolike, u koje je turska vlada uvijek polagala nadu, pogotovo na katoličko sveštenstvo, koje je svojim autoritetom i zbog poslušnosti Rimu uvijek sprečavalo te pokrete za dobro svoga naroda, da se konačno pridruže srpskim ustanicima. Prema istim izvorima, čini se da se pravoslavna crkva još krajem jula 1875. protivila da joj se narod priključuje pobunjenicima, ali da u tome nije imala uspjeha kao katolička crkva. Ustanici su već početkom avgusta 1875. okružili Trebinje. Osim u Hercegovini ustanici su se istog mjeseca digli i u „Turskoj Hrvatskoj“ („Turkish Croatia“), odnosno Bosanskoj Krajini za koju je R. Grant Bernvel tvrdio da je bila riječ o okrugu sa slovenskim stanovništvom i pripadnicima uglavnom pravoslavne i katoličke vjere.⁵⁷⁶⁶ Kada je riječ o srpskim agentima, njihovo djelovanja opažala je bosanska vlada još od proljeća 1875. godine, kada su se u Bosanskoj Krajini pojavili nekakvi leci koji su hrišćane otvoreno pozivali na ustanak. Na njima je pisalo: „*Ustajte, ustajte, Srbi ustajte*“; „*Oružja se latite*“; „*Ono što je naše nekad bilo opet mora biti*“; „*Bosna i Hercegovina nekada su naše bile, sad se nalaze izvan zemlje*“.⁵⁷⁶⁷ Sve ove aktivnosti podudarale su se sa saznanjima dvije Engleskinje Adelajne Irbi i Džordžine Mjur Mekenzi iz jula 1875. tokom njihovog susreta sa ađutantom srpskog kneza generalom Zahom u Beču. Ovaj im se pohvalio kako će „ustanak u Hercegovini postati ozbiljan, da će se proširiti u Bosni na sjeveru u Turskoj Hrvatskoj („Turkish Croatia“) duž dalmatinske granice“. General Zah je dodao, da u takvoj situaciji „srpski i crnogorski vladar neće moći zaustaviti svoje podanike da ne potrče u pomoć svojoj braći po narodnosti i religiji“ („their brethren in race and religion“).⁵⁷⁶⁸

Hercegovački katolici, koji su se pobunili za svog vođu su izabrali dvadesetsedmogodišnjeg župnika u Ravnom don Ivana Musića pod čijom komandom su

⁵⁷⁶⁵ CH-161/XXXXIII, 21. 7. 1875.

⁵⁷⁶⁶ R. Grant Barnwell, *O. c.*, 383.

⁵⁷⁶⁷ *Anonim-bosanskom valiji*, [Bosanska Krajina], 2/14. maja 1875, u: H. Škapur-A. Aličić, *Turski dokumenti o ustanku u Potkozaru*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja, XVI, Sarajevo 1988. (u daljem navođenju: H. Škapur-A. Aličić, *Turski dokumenti o ustanku u Potkozaru*), 11.

⁵⁷⁶⁸ G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *O. c.*, 1877, 24.

bile i neke srpske vođe, kao Jovan Džombeta i Jefto Kalajdžić.⁵⁷⁶⁹ Iako je don Musić smatrao „Bečkog ćesara (za) svoga starog i najmilosrdnijeg Otca i zaštititelja“,⁵⁷⁷⁰ bečku vladu nazivao: „*naša vlada*“⁵⁷⁷¹ njegova ustanička četa se od prvog dana borila pod „16. crnogorskih zastava“ dobijenih sa Cetinja.⁵⁷⁷² Jedan savremenik događaja prisjeća se, kako je knjaz Nikola prvo „razdijeli(o) Hercegovcima barjake“, pa tek onda „poče(o) zauzimati Hercegovinu“.⁵⁷⁷³ Ruski konzul u Dubrovniku Jonin pisao je 15. jula iste godine svom šefu diplomatije baronu Aleksandru Žominiju, da su u Hercegovini pravoslavni ustanici razvili crnogorske, a katolički austrougarske zastave.⁵⁷⁷⁴ Namjera bečke vlade, da katolike u jugoistočnoj Hercegovini u potpunosti preorijentiše za svoju politiku, vođa hercegovačkih ustanika Mićo Ljubibratić prepoznao je odmah na početku ustanka. On se 25. jula 1875. otvoreno žalio Dubrovačkom odboru za pomaganje ustanka na don Musićevo ponašanje, kao i da je „sve što je (bilo) moguće bilo“ radio „da dum Ivana privoli na iskreni i odvažan rad za narodnu stvar“, ali da je ostao bez uspjeha, jer je on bio i „osta(o) ono što je“.⁵⁷⁷⁵ Začuđuje činjenica da je samo nekoliko dana ranije, 19. jula 1875. godine „Dun Ivan iz Ramnog“ bio potpisnik Proglasa „Ustaškog odbora za oslobođenje“ u Hercegovini, koji je pozivao „Srbe u Crnoj Gori i kneževini Srbiji“ za pomoć u „oslobod(jenju) (od) iga turskog“.⁵⁷⁷⁶ Ljubibratić je naivno vjerovao Dubrovačkom odboru i hrvatskom narodnjaku Peri Čingriji sa kojim je vodio korespondenciju, jer je Čingrija i sam u svojim memoarima posvjedočio, da su „Bosna i Hercegovina, poslije ustaničkog prevrata trebale biti spojene, kao što (je) narav zahtjeva(la), s Dalmacijom i Hrvatskom“.⁵⁷⁷⁷

⁵⁷⁶⁹ M. Vego, *n. d.*, 21.

⁵⁷⁷⁰ Don Ivan Musić-Antunu Jeriću u Slano, Na Trebinji na 13. srpnja 1875, u: M. Vego, *Pisma o Hercegovačkom ustanku 1875. god.*, 190.

⁵⁷⁷¹ Don Ivan Musić-don Peri Bačiću u Ston, Nepoznato, 12/8-1875, u: M. Vego, *Korespondencija ustaničkih vođa u Hercegovačkom ustanku 1875-1876 god. s don Perom Bačićem iz Stona*, ГЗМ, св. XI, историја и етнографија, Сарајево 1956. (u daljem navođenju: M. Vego, *Korespondencija ustaničkih vođa u Hercegovačkom ustanku 1875-1876 god. s don Perom Bačićem iz Stona*), 44.

⁵⁷⁷² N. Vuconjić, *n. d.*, 118.

⁵⁷⁷³ В. Ћоровић, *n. p.*, 1933, 158-159.

⁵⁷⁷⁴ Д. Берић, *Почетак Херцеговачког устанка 1875. године*, ЗИ БиХ, бр. 1, Београд 1995, 228.

⁵⁷⁷⁵ Р. Петровић, *Дјеловање Дубровачког одбора за помагање херцеговачких устаника 1875-1878 године*, ГИД БиХ, год. X, Сарајево 1959, 233.

⁵⁷⁷⁶ *Херцеговски одбор за страдајуће Херцеговце 1875. од прота Сава Накићеновића*, у: Ј. Накићеновић, *Херцеговски одбор за „страдајуће Херцеговце“ 1875*, Вока, бр. 13-14, Herceg-Novi 1982 (u daljem navođenju: Прота С. Накићеновић, *Херцеговски одбор за страдајуће Херцеговце 1875*), 222-223.

⁵⁷⁷⁷ I. Perić, *Politički portret Pera Čingrije*, Radovi, br. 12, Zagreb 1979, 147-148.

Hercegovački ustanak je do početka avgusta 1875. godine „obuhvata(o) sva sela okruga Nevesinjskog, Stolačkog, nekoliko sela oko Bileća i zapadani deo od Trebinja, a to je (bilo) od Nevesinja do Neretve i dole do dalmatinske granice, uzimajući tu i katolička sela oko Stoca, koja su“ sve do tada „uvek bila protiv svoje pravoslavne braće“. Naime, ove „katoličke obštine podpada(le) (su) pod biskupiju Dubrovačku, a ne pod bosanske fratrove“.⁵⁷⁷⁸ Hercegovačke katolike su na pobunu pozivali hrvatski narodnjaci iz Dalmacije, kao što je bio hrvatski „patriota Milenko Stazić, sin umrlog književnika istoga imena, pređe vojnika u austrijskoj vojsci, (koji je) na prvi glas o ustanku u Hercegovini prodao svoje dobro i imanje, pa je potekao preko granice braći u pomoć (sa) još tri mladića iz Spljeta“.⁵⁷⁷⁹ Osim dalmatinskih Hrvata „predvodjen(ih) mladim Splječaninom Stazićem“, se i za Crnogorce vrlo dobro znalo, da ih njihov „knez Nikica (knjaz Nikola I-B. T.), (koji je bio) za neutralnost Crnogore“ nije mogao nikako „obuzdati“ da se ne priključuju ustanicima. Samo tokom prvih dana avgusta 1875. godine „prebjeglo je više dobrovoljačkih crnogorskih četa u Hercegovinu, izabrav si vodje Cimanića, Aleksića i Popovića“. Njihova glavna namjera je bila, da se probiju „do ustaškog tabora na Popovupolju, te zajedno sa ustašami navale na Turčina“.⁵⁷⁸⁰ Prema nekim sazanjima, prvih dana ustanka u Hercegovini „ustašam u pomoć (je) poletilo i mnogo Hrvatah što djakah, što drugih odvažnih i srčanih mladićah“.⁵⁷⁸¹ Katolička crkva zasigurno nije stajala niti iza ustanka, a pogotovo nije blagonaklono gledala na zajedničke aktivnosti hercegovačkih katolika i Srba. Glasilo katoličke crkve u Hrvatskoj „Katolički list“ ih je htio što više odvratiti od ustanka pišući, kako cilj ustanka nije bilo oslobođenje hrišćana, već „obnova stare Srbije“.⁵⁷⁸² Ova pasivnost katoličke crkve i njeno antiustaničko raspoloženje, bez obzira na učešće katolika u njemu moglo bi se dovesti u vezu sa kreditima koje je Turska trebala da otplati, osim Francuskoj, Engleskoj i Italiji i Vatikanu.⁵⁷⁸³ I hrvatske narodnjake je već prvih dana iritiralo nekoliko stvari u vezi sa ustankom. Prvo, što je u Srbiji bio „tiskan i razdan proglas, kojim se u ime srbskoga naroda i srbske države poziva(la) Hercegovina i Bosna na ustanak“. Kao drugo,

⁵⁷⁷⁸ CH-162/XXXXIII, 22. 7. 1875.

⁵⁷⁷⁹ CH-163/XXXXIII, 23. 7. 1875.

⁵⁷⁸⁰ P-63/III, 7. 8. 1875.

⁵⁷⁸¹ NS-17/VI, 1. 9. 1875.

⁵⁷⁸² I. Puljić, *n. d.*, 236.

⁵⁷⁸³ Ch. Morawitz, *Die Türkei im Spiegel ihrer Finanzen, Nach dem französischen Original »Les finances de la Turquie«*, Berlin 1903, 55.

što je zvanična srpska politika sve aktivnosti bečke vlade predstavljala kao akciju u korist Hrvata „u ime kojih bi Austrija Bosnu i Hercegovinu sebi privalila“. ⁵⁷⁸⁴ Srpsko javno mnjenje je od prvih dana ustanka u Hercegovini vjerovalo da ga je izazvala bečka vlada. ⁵⁷⁸⁵

Iako je zvanični stav bečke vlade bio da ne dozvoljava Turcima ulazak u luku Klek preko njenog morskog kanala, ⁵⁷⁸⁶ sve se više primjećivalo popuštanje u tom smislu. Kako se ustanak širio na veći broj srpskih hercegovačkih sela rastao je i strah sujedne Austro-Ugarske za gubljenjem kontrole nad ustankom. Premda je Derviš-pašina molba „za dozvoljenje da može izvesti vojsku u jednom dalmatinskom pristaništu, koja bi preko Kleka mogla Hercegovcima da zađe za leđa“ upućena dalmatinskom guverneru baronu Gavrilu Rodiću bila odbijena, ⁵⁷⁸⁷ neki očevici događaja mogli su sami da se uvjere u sasvim suprotno. Stilman je posvjedočio, kako su već početkom ustanka preko Kleka nesmetano pristizale svježije turske trupe. Isti svjedok događaja je za ustanike naveo, da su znali za ovo propuštanje turske vojske preko austrougarske teritorije. Da bi to spriječili, njih oko 2.000 vojnika pod vođstvom crnogorskog oficira Peka Pavlovića je tada prešlo preko Popova polja pljačkajući „muslimanska sela“ („Mussulman village“) oko Ljubinja i sa tim opljačkanim zalihama hrane spustili se prema Kleku u čijem su pravcu započeli vojne operacije. ⁵⁷⁸⁸ Ovih „2.000 pobunjenih Crnogoraca“ („2.000 insorti Montenegrini“) trebali su, prema austrougarskim izvorima, osim Muslimana „poklati“ („per massacrare“) svu hrišćansku raju lojalnu muslimanskim vlastima u donjoj Hercegovini. ⁵⁷⁸⁹ Drugi jedan očevidac isticao je, da je ova akcija bila smišljena od crnogorskog vladara Nikole, koji je imao namjeru „da osvoji Hercegovinu“ i to tako što je osim na Klek planirao napad na Mostar. ⁵⁷⁹⁰ Ustanak je svi više dobijao i srpsko nacionalno obilježje. Jedan savremeni izvor je tvrdio, kako su „hercegovački ustaši bili s početka razvili austrijsku zastavu“,

⁵⁷⁸⁴ P-63/III, 7. 8. 1875.

⁵⁷⁸⁵ В. Чубриловић, *Србија од 1858-1878*, у: В. Чубриловић, В. Ђоровић, *н. д.*, 74.

⁵⁷⁸⁶ 3-85/X, 23. 7. (4. 8.) 1875; „Dva parobroda turske vojske sa po 800 ljudi iskrcalo se u luku Klek“ („passano 2 vapori turchi con rotta Klek, sono 800 uomini“) 15. avgusta 1875. i to nakon dobijene dozvole od austrougarskih vlasti u Zadru i Trstu. (*Giorgi Marinica-don Peri Bačiću*, Dubrovnik, 15/8-1875, u: M. Vego, *Korespondencija ustaničkih vođa u Hercegovačkom ustanku 1875-1876 god. s don Perom Bačićem iz Stona*, 42.)

⁵⁷⁸⁷ CH-161/XXXXIII, 21. 7. 1875.

⁵⁷⁸⁸ W. J. Stillman, *O. c.*, 40-41.

⁵⁷⁸⁹ *Kapetan Rešetar-Namjesniku b. Rodiću*, Dubrovnik 22/10 1875, u: M. Vego, *Pisma o Hercegovačkom ustanku 1875. god.*, 205.

⁵⁷⁹⁰ H. Bračković, *n. d.*, 182.

očito misleći na hercegovačke katolike, kao i da su nakon toga „bili naumili razviti inglesku“. Isti izvor je naveo, kako se ustanak trenutno vodio „pod slavenskom trobojnicom“. I sam „novi bosanski valija iliti namjestnik“, navodno je tada „vidio prve slavenske zastave na dolazku, prolazeć kraj Sutorine“.⁵⁷⁹¹ Zapravo, bile su to srpske zastave. „Nad razvalinama turske kule“ u Sutorini, još od njenog ustaničkog osvajanja vijorila se „srpska trobojna zastava“.⁵⁷⁹² Ovdje je vjerovatno bila riječ o „jed(nom) vrlo lep(om) vez(enom) zlatom srpsk(om) barjak(u)“ koga je u četu Miće Ljubibratića donio Srbijanac Kosta Grujić.⁵⁷⁹³

Turske vlasti dovele su početkom avgusta „u Nevesinje komisiju, u kojoj (su bili) Asan-paša i Kostaći-efendija“. Ustanici su ispočetka prihvatili pregovore sa ovim „carskim komesarima i tražili: da ni jedna kuća više od dukata ne plaća osim toga da nikakvih drugih davanja nema, da narod ne ide na kulučenje, da ima svoj medžiles prema stanovnicima, t. j. gdje su u mjestu (bili) sami Srbi („Срби“), tu da budu i u medžlisu sami Srbi („Срби“), gdje su Srbi („Срби“) (bili) u većini, da i u medžlisu imaju većinu i.t.d.“. Ova dvojica komesara „bili su se saglasili sa ovim zahtjevima i obećali narodu da će ih vlada uvažiti i potvrditi“. Međutim, nakon kraćeg vremena ovi „pregovori među ustanicima i komisijom (bili su) pobrkani i prekinuti“.⁵⁷⁹⁴

Interes austrougarske vlade da pomaže ustanak je vrlo brzo prestao. Već početkom avgusta 1875. godine „duž austrijske granice, dokle se prostir(ao) ustanak, povučen (je) jači kordon, i pogranični zapovednik dobio je zapovest, da granicu čuva najstrožije, i da stane na put svakom aktivnom učestvovanju austrijskih podanika u ustanku“. Ovo „držanje austrijske vlade“ nisu uspjela „preokrenuti ni tri episkopa, koji su skupno zamolili cara Franca Josifa da se za slostavljene hercegovačke hrišćane zauzme“.⁵⁷⁹⁵ Zatvaranje austrougarske granice je za hrišćane predstavljalo veliko razočarenje, tim prije što su oni, prema riječima W. Dentona očekivali da se neko drugi

⁵⁷⁹¹ NS-17/VI, 1. 9. 1875.

⁵⁷⁹² 3-23/XI, 10. [22.] 2. 1876.

⁵⁷⁹³ К. Грујић, *н. д.*, 47.

⁵⁷⁹⁴ CH-161/XXXXIII, 21. 7. 1875.

⁵⁷⁹⁵ CH-162/XXXXIII, 22. 7. 1875.

bori u njihovo ime.⁵⁷⁹⁶ U isto vrijeme turska vojska u Hercegovini je bez nekih većih problema nabavljala hranu „od austrijskih liferanata“.⁵⁷⁹⁷

Sve do polovine avgusta 1875. godine „u ostalim sandžacima ovoga vilajeta bijaše mir savršen“. Međutim, „telegrafskim depešama došavšim vladi vilajetskoj od strane mutesarifa banjalučkoga i bihaćskoga sandžaka, i kordonskoga kajmakama Vejsil bega, koji se u Gradiškoj nalazi(o)“, je bilo tada javljeno, „da je prije četiri do pet dana (18-19. avgust 1875.–B. T.) došlo iz Srbije tri do četiri stotine buntovnika na parobrodima savske kompanije koji su izišli u krajeve banjalučke i bihaćske“. Prema istim vijestima, ovi Srbijanci su tada „pobunili neke žitelje u gradiškom, prijedorskom i kostajničkom kadiluku, koji su na nemir umišljeni bili, (koji su) poče(li) izbacivati puške na nekolike zaptije, koji se u selima nalazahu i na mirne žitelje i zapališe čardakove na selima i tri karaule na donjoj strani Gradiške, i ubiše patnaest do dvadeset kordonskije vojnika, subašu Mustafa bega u okolini Kobaša, jednog hadžiju, njegovu ženu i kćer, obkoliše Kostajnicu, Kobaš i Dubicu zauzevši puteve i počеше razna zla činiti“.⁵⁷⁹⁸ Kako svjedoči engleski putopisac Artur Evans, „prema rapidnom širenju pobune kroz donju Bosnu po svemu se činilo da je pokret bio unaprijed pripremljen, te da se u Beogradu ranije znalo kojim će pravcem ustanak ići“.⁵⁷⁹⁹ To, da je Srbija aktivno naoružavala ustanike je bez svake sumnje. Tadašnji ministar finansija Vladimir Jovanović nije krio, da su: „Iz Srbije ustanici redovno dobijali oružje, municiju i novčanu potporu“.⁵⁸⁰⁰ Na sastanku Ministarskog savjeta, odnosno vlade Srbije održanom u Kragujevcu 16. septembra 1875. rješeno je, da se od Narodne skupštine traži: „jedan milion dukata za potpomaganje naše braće u Bosni i Ercegovini“ („Босни и Ерцеговини“).⁵⁸⁰¹ U jednom tajnom izvještaju koji je donijela Narodna skupština isticalo se, kako: „Srbija ne može i ne sme prema ovome (ustanku-B. T.) ostati ravnodušna, a da time ne dovede u pogibiju svoje najsvetije narodne interese, da se na svagda ne odreče svoje svete misije i da

⁵⁷⁹⁶ W. Denton, *O. c.*, 1876, 113.

⁵⁷⁹⁷ H. Bračković, *n. r.*, 182.

⁵⁷⁹⁸ Б-478/Х, 23. 8. 1875; Srbijanci su bili organizatori ustanka na više mjesta. Kosta Grujić je kao specijalni izaslanik Jovana Ristića zatekao u hercegovačkom manastiru Duži „jedno 45 Šumadinaca“ (K. Грујић, *н. д.*, 33.).

⁵⁷⁹⁹ A. J. Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on foot during the insurrection, august and september 1875 with an historical review of Bosnia*, London 1876, 260.

⁵⁸⁰⁰ В. Јовановић, *н. д.*, 1988, 293.

⁵⁸⁰¹ *Записи Јеврема Грујића*, књига трећа. (Друга влада Обреновића и турски ратови) (у daljem navođenju: *Записи Јеврема Грујића*), СКА, Београд 1923, 112.

najzad na svagda ne proigra simpatije svoje braće, koja su ustala na oružje s uverenjem, da ih mi ne smemo i ne možemo napustiti, da ne smemo i ne možemo dozvoliti da ih tursko divljaštvo sa lica zemlje zbriše tim manje, što se u Srbiji javno i uopšte ispovedao poziv Srbije za ujedinjenje i oslobođenje naše srpske braće na balkanskom poluostrvu“. Dalje, takođe je istaknuto, kako je: „Rešenje istočnog pitanja na pragu. Srbija mora imati udela u rešavanju tog pitanja, ako hoće da ima udela u koristima, koje otuda nastanu. Pitanje o Bosni postavljeno je mimo nas. Mi smo silom okolnosti naterani, da sudelujemo u rešenju toga pitanja inače je Bosna za nas na svagda izgubljena, i mi ne imajući u ovim uskim granicama sile za naš narodni život, postali bi najposle pljen nekog silnijeg suseda“.⁵⁸⁰² Srpska Narodna skupština ovlasila je dan kasnije srpsku vladu: „da može izdati ustanicima iz državnih magacina svo potrebno oružje, municiju i u opšte potreban ubojni materijal“.⁵⁸⁰³ Zaista, još prije otpočinjanja ustanka u Bosnu su uz znanje srpske vlade prodrle dvije čete dobrovoljaca.⁵⁸⁰⁴ Već od septembra iste godine u pogranične krajeve Srbije sa Bosnom poslan je da za srpsku vladu špijunira sekretar ministarstva finansija Aleksa Stojković, dok je isti posao u Livnu radio Jovo Erceg Skobla. U drugim dijelovima Bosne tim su se poslom bavili: major Vladimir Osman-Bej (Milinger), zatim Đorđe Živković, pop Ilija Bilbija i činovnik ministarstva spoljnih poslova Aleksa Pačić. Računa se, da je srpska vlada do uslaska u rat juna 1876. samo u špijunske svrhe potrošila blizu 20.000 dukata, skoro trećinu cjelokupne gotovine srpske državne kase.⁵⁸⁰⁵ Izbjeglica iz Međeđe kod Bosanske Dubice David Maričić izrekao se pred austrougarskim istražnim organima, kako je „iz Biograda nadničar Gavro Bjelovuk, rodom iz Demerovca nahije“ došao u rodno mjesto da podigne ustanak i to tako što bi prvo ubio bosansko-dubičkog „subašu Sali bega Gjinića“.⁵⁸⁰⁶ Takođe izbjeglica u Hrvatskoj, Jefto Umljenović iz bosansko-gradiškog sela Vlaknice dao je austrougarskim vlastima izjavu, da je rat u okolini Bosanske Gradiške započeo tako, što su se „Serbi

⁵⁸⁰² Исто, 114.

⁵⁸⁰³ Исто, 116.

⁵⁸⁰⁴ Исто, 108.

⁵⁸⁰⁵ П. Милосављевић, *Припреме Србије за рат са Турском 1876. године (За време влада Љубомира Каљевића и Стевче Михаиловића)*, Балканика IX, Београд 1978, 154.

⁵⁸⁰⁶ *Прандједовске муке под Турцима (изјаве Срба избјеглица о разлозима њиховог бјекства из Кнежпоља у августу и септембру 1875. године)*, (уредник Илија Кеџмановић), Козарска Дубица 1994. (у даљем навођењу: И. Кеџмановић, *Прандједовске муке под Турцима*), 140.

protiv Turcima odigli“.⁵⁸⁰⁷ Izbjeglica, neki Simo Mikač iz Glamočana kod Banjaluke vjerovao je, da je ustanički pokret u njegovom kraju započeo nakon što se pročulo, „da su Srbi u Hercegovini proti Turkom se podigli, a isto to da su učinili Hrišćjani u Bosnoj“.⁵⁸⁰⁸ Đurađu Predojeviću iz Poljanice kod Bosanskog Novog, takođe izbjeglici, znak za početak ustanka bio je kada „u mjesecu kolovozu pobjegoše Bošnjaci muhamedanske vjere u selu u grad (Bosanski-B. T.) Novi“.⁵⁸⁰⁹ Vasilj Selaković iz Tribovljana kraj Bosanske Gradiške bio je jedina izbjeglica, koja se nešto preciznije izjasnila o početku ustanka. U iskazu austrougarskim pograničnim vlastima Selaković je naveo, kako su nekoliko dana pred „serbsko Preobraženje tekuće godine“ u njegovo selo došli „njeki Pecija i Kormanoš u pratnji više ljudih iz obližnjih selah“ i pozivali seljake „da se proti Turkom odignu i turski jaram sa sebe stresu“.⁵⁸¹⁰

Tog, za pravoslavne prazničnog 18. avgusta 1875. i za početak ustanka nimalo slučajno izabranog datuma,⁵⁸¹¹ bosanska vlada dobila je informaciju, da je samo u okolini Bosanske Kostajnice i Bosanske Dubice bilo primjećeno „oko 500 Srbijanaca“,⁵⁸¹² a koji su „lađom Savske kompanije prešli“ u Bosnu.⁵⁸¹³ Vođe ovih ustanika u Bosanskoj Krajini su bili „kapetan Orešković iz Beograda i glasoviti iz prijašnjih ustanika Pecija Petrović“,⁵⁸¹⁴ koji su Savom dovezli „lađu pušaka Beglinki iz Srbije“.⁵⁸¹⁵ O srbijanskim dobrovoljcima kod Bosanske Kostajnice i oko Jasenovca pisao je srpskoj vladi njen agent Aleksa Stojković.⁵⁸¹⁶ Osim iz Srbije, oružje za ustanike bilo je, prema priznanju ministra Ristića: „*nabavljeno za srpske novce u Austriji, koja, pored sve svoje neutralnosti, ne*

⁵⁸⁰⁷ Исто, 67.

⁵⁸⁰⁸ Исто, 245.

⁵⁸⁰⁹ Исто, 260.

⁵⁸¹⁰ Исто, 287.

⁵⁸¹¹ Srpski knez Milan je po povratku iz Veča početkom avgusta 1875. otkrio ruskoj vladi, da će ustanak u Bosni izbiti na Preobraženje. (С. Рајић, *Сточетрдесет година од почетка ратова Србије за независност 1876-2016, Претње Европе, нећкање Русије и одлучност Србије*, Српске студије, књ. 7, 2016, Београд 2016, 186.)

⁵⁸¹² *Bosanski valija-predsjedništvu vlade i Vrhovnoj komandi u Istanbulu (Porta)*, Sarajevo, 6/18. avgusta 1875, u: Н. Škapur-A. Aličić, *Turski dokumenti o ustanku u Potkozarju*, 13.

⁵⁸¹³ *Bosanski valija-banjalučkom mutesarifu*, Sarajevo, 7/19. avgusta 1875, u: *Isto*, 15.

⁵⁸¹⁴ P-68/III, 25. 8. 1875.

⁵⁸¹⁵ „Житие” Вида Билановића, 41.

⁵⁸¹⁶ С. Ковић (Ал. Стојковић)-Јовану Ристићу, Брод 16. септембра 1875. г., у: Ј. Војводић, *Стање босанског устанка у јесен 1875. године (Према извештају повереника српске владе)*, ЗМСИ, бр. 47-48, Нови Сад 1993. (у даљем навођењу: Ј. Војводић, *Стање босанског устанка у јесен 1875. године*), 152.

beše mnogo stroga u čuvanju granice Bosanske“.⁵⁸¹⁷ Kada je počeo ustanak u Bosanskoj Krajini većina bosanskih Muslimana („Турци“) su „mislili da je tome povod (bila) Srbi(j)a i da (je) ona rukovodi(la) ustan(kom)“.⁵⁸¹⁸ Tako je mislio i princ Petar Mrkonjić, koji je sam došao u sjeverozapadnu Bosnu. Prema nekim njegovim saznanjima on je trebao biti meta likvidacije, koju je po nalogu srpskog kneza Milana trebao da izvrši ustanički vođa Pecija,⁵⁸¹⁹ a koga je u tome spriječila smrt kod Gaštice na Savi. Naime, svi su izgledi da su Petar Pecija i Ostoja Kormanoš bili ljudi mitropolita Mihaila i kneza Milana. Nakon saznanja o njihovoj pogibiji, njima je 18. septembra 1875. u Beogradu i to u prisustvu srpskog kneza služio „parastos“ lično mitropolit zajedno sa još 14 beogradskih popova.⁵⁸²⁰ Iako se smatralo, da je Mrkonjić s obzirom na svoju „francusku prošlost (bio) komunac“, on je kao svi politički lideri u ustanku bio prije svega nacionalista i tradicionalista. On je čak za potrebe ustanka iskovaao medalju sa svojim likom na jednoj strani i natpisom: „Petar Karađorđević“, dok je na drugoj pisalo: „sloboda, jednakost, bratstvo“, sa zastavom i tekstom: „Složno na Kosovo 1389–1876.“ Pretpostavlja se da je izradio oko 40.000 ovih medalja.⁵⁸²¹ Čim se uključio u ustanak, Mrkonjić je prema vlastitom priznanju uviđao, kako „ustanak nije (bio) ozbiljan i da je to (bilo) austrijsko maslo, koja (je) žel(jela) da Hercegovinu anektira“. Osim toga, smatrajući da „ustanak nije narodan“, po Mrkonjiću nije bilo ni „politično“ da u njemu uopšte učestvuje.⁵⁸²² Srbija je pobunjivala i Hercegovinu. U okolini Foče je tokom ljeta 1875. pod okriljem nekih ljudi iz srpske vlade rasturen bezbroj letaka i proglasa u kojima se pozivalo na pobunu.⁵⁸²³

Turska vojska se od polovine avgusta 1875. bez nekih većih zabrana iskrcavala na Kleku.⁵⁸²⁴ Od tog vremena na Kleku je bio uvijek kampiran uobičajeni bataljon turske

⁵⁸¹⁷ J. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875-1878*, Прва књига, Први рат, Београд 1896, 28-29.

⁵⁸¹⁸ МРС БЛ-АГ ЗОТП (1527-1878)-21/фасц. 8/ IX, Поп Илија Билбија, *Мой доживљај*, Босански Петровац-Фоча 1839-1894. [у даљем навођењу: Поп И. Билбија, *Мой доживљај*], 16.

⁵⁸¹⁹ П. Мркоњић (П. А. Карађорђевић), *Дневни записци једног усташа о босанско-херцеговачком устанку 1875-1876. године*, (припремили Милан Стевчић и Милорад Радевић), Мешовита грађа (Miscellanea), књ. 7, Грађа, књ. 18, Београд 1979, 24.

⁵⁸²⁰ ГН-37/V, 14. 9. 1875.

⁵⁸²¹ М. Piletić, *Medalja sa likom kneževica Petra A. Karađorđevića*, VVM, br. 33, Beograd 1989, 168.

⁵⁸²² П. Мркоњић, *н. д.*, 18.

⁵⁸²³ Д. Берић, *н. р.*, 1995, 229.

⁵⁸²⁴ Р-68/III, 25. 8. 1875.

vojske i bilo usidreno nekoliko parobroda u zalivu.⁵⁸²⁵ Zvanično, dozvola za slobodno korišćenje austrougarskog morskog prilaza do ove luke je bila dobijena lično od austrougarskog ministra spoljnih poslova grofa Andrašija. On je „podpisao putni list iliti pasoš, pak se je njih nekoliko tisućah, konjah i topovah, izkrcalo u Kleku, (od kojih je) jedna tisuća prispela u Mostar, a druga da se je proturala u Trebinje“.⁵⁸²⁶ Ovu „novu vojsku iz Anadola“, predvodio je komandant Server-paša.⁵⁸²⁷ Njemu se u susret uputila vojska kojom je komandovao crnogorski vojvoda Peko, koja nigdje nije naišla na otpor, a ono malo muslimanskog stanovništva iz Gatačkog polja je tada „izvjesilo bijele marame na kućama i vikalo: *Živio knjaz crnogorski, Nikola I.*“⁵⁸²⁸ Crnogorci i pobunjeni Hercegovci su imali razrađen plan. Jedan od hercegovačkih ustaničkih vođa Lazar Sočica je otišao na sjever na Ivan planinu, kako bi presjekao „puteve turskoj vojsci, ako bi ona dolazila iz Bosne u Hercegovinu, te da zaposjedne Konjic, (i na taj način, da) sva Hercegovina padne u crnogorske šake“.⁵⁸²⁹ Prema viđenju stranaca, između Hercegovaca i Crnogoraca nije postojala nikakva razlika, a Frimen ih je uporedio sa svojim engleskim zemljacima „iz Jorkšira i Lankester“a. Prema njegovom mišljenju, više nije postojao ni jedan razlog „da jedan dio tog naroda („nation“) ostane slobodan, a drugi u ropstvu i ako je i postojao neki razlog za to, da su to mogle vidjeti samo „diplomate i sentimentalni ljubitelji Turaka („diplomatists or by sentimental lovers of Turk“).⁵⁸³⁰

Hrvatski narodnjaci su prvog dana ustanka 18. avgusta 1875. proglasima pozivali „sve rodoljube hrvatske“, da se „u ovom ozbiljnom i odsudnom času“ za svoju „braću u Hrvatskoj Turskoj, u Bosni i Hercegovini sjete svojih velikih dužnosti“.⁵⁸³¹ Takođe, jedan od lidera hrvatskih narodnjaka dr Milan Makanec smatrao je početak ustanka u Bosni sudbonosnim trenutkom hrvatske nacionalne istorije. Tim povodom, on je 26. avgusta 1875. u hrvatskom Saboru izdao famoznu „Interpelaciju“ u kojoj je naveo, kako ni na koji način nije smatrao hrvatska „virtualna prava praznimi riečmi“. Prema dr. Makancu ta prava su se odnosila ne „samo naprama Turskoj i naprama Austro-Ugarskoj, (već) i

⁵⁸²⁵ W. J. Stillman, *O. c.*, 57.

⁵⁸²⁶ NS-17/VI, 1. 9. 1875.

⁵⁸²⁷ M. Gjurgjević, *n. d.*, 87-88.

⁵⁸²⁸ *Isto*, 96.

⁵⁸²⁹ *Isto*, 99.

⁵⁸³⁰ E. A. Freeman, *O. c.*, 207.

⁵⁸³¹ D. Pavličević, *Odbori za pomaganje i bosanski prebjeci u sjevernoj Hrvatskoj tijekom bosansko-hercegovačkog ustanka 1875-1878*, Radovi, br. 7, Zagreb 1975, 222.

naprama onim predjelom, koje su kroz stoljeća ostavili njihovoj sudbini“, a koja su se u tom trenutku „vlastitim junačtvom (borili) za svoje oslobodjenje“. On je u „Interpelaciji“ pozvao cjelokupnu hrvatsku političku javnost, da odbaci „obzire stranačke, (kao i) obzire osobne“ i da se svi slože „u ozbiljnoj brizi o tom, kako da se omogući hrvatskomu narodu, da se što krepčije odazove dužnosti svojoj naprama borećoj se braći“ u Bosni i Hercegovini. Dr. Makanec je pozivao Hrvate, da „se makar u misli“ postave „na obale Une i Save“ i da konačno svi priznaju, „da je (t)a(d)ašnjim položajem“ njihove hrvatske „domovine u taj odlučni i ozbiljni čas svaki hrvatski rodoljub u dnu srca, u dnu duše svoje (bio) uvriedjen, kad (je) narod hrvatski svezanih ruku gledati mora(o) borbu, u koju (je) za oslobodjenje (njihove) braće dužnost i srce z(valo) sinove“ Hrvatske.⁵⁸³² Može se reći, da su Mađari više od Srba bili pogođeni hrvatskim nacionalističkim izjavama o Bosni. „Peštanski listovi (su) podig(li) čitavu huku na hrvatski zemaljski sabor, što (su) se u adresi, koju je istom saboru odbor za adresu predložio, (pominjali) događaji u susednim zemljama Bosni i Hercegovini“. Za Mađare je naročito bilo sporno to što „međunarodna pitanja“ nisu spadala „u oblast hrvatskoga zemaljskog sabora, (budući da) hrvatski zemaljski sabor nije (bio) parlament, no samo zakonodavno telo za avtonomne poslove Hrvatske“. Zato, on nije „ni (imao) prava pretresati pitanja međunarodna“. Ono što su Mađari još više zamjerali Hrvatima je bilo to, što su oni „u predpomenutoj adresi“ ustanike nazivali „braćom“.⁵⁸³³

Britanski konzul u Mostaru Zorab je iznio ocjenu, po kojoj je od početka hercegovačkog ustanka „uticaj centralne vlade u toj pokrajini osjetno oslabio, dok se ponos i fanatizam bošnjačkih Muslimana ubrzano razvijao“ („The influence of the Central Government is daily becoming weaker, while the pride and fanaticism of the Bosniac Mussulmans is rapidly developing itself“.). Takvo stanje dodatno je proizvodilo i pothranjivalo dva vjerski suprotstavljena antagonizma, pri čemu su hrišćani gajili nadu za poboljšanje svoga položaja. Oni su bili izloženi svakodnevnim teškoćama, tako da su na Vladu i na sultana gledali sa prezirom. Prema Zorabu, prisutnost energičnog i iskrenog guvernera u Bosni je bila prijeko potrebna, budući da bi takav čovjek jedino mogao

⁵⁸³² P-70/III, 1. 9. 1875.

⁵⁸³³ CH-186/XXXXIII, 21. 8. 1875.

uspostaviti red i ukloniti brojne nepravilnosti u zemlji.⁵⁸³⁴ Zorab se nije ustručavao, kao neki drugi britanski konzuli informisati svoju vladu, da su sultanovi oficiri, nedostojni i inferiorni činovnici bili najveći krivci što je Bosna i Hercegovina bila nezadovoljna, neloyalna i osiromašena zemlja.⁵⁸³⁵ Drugi Britanac, Frimen je bio dosta oštriji. On je „sultanovu vladavinu smatrao vladavinom korumpirane, represivne i krvave bande u Carigradu“. („To them the rule of the Sultan, that is in truth the rule of the corrupt and bloody gang at Constantinople, is almost as oppressive“.).⁵⁸³⁶ Frimen se usprotivio nekim tadašnjim britanskim državicima, koji su smatrali da su bosanski hrišćani bili turski sunarodnici i stranci. Zapravo, on je dobro uočio, da su bosanski hrišćani za razliku od Turaka, koje su doživljavali kao strance, Srbe i Crnogorce smatrali za svoje bliske sunarodnike. Osim toga, „turska vlada nije (bila) njihova vlada, jer nije ispunjava(la) osnovne dužnosti vlade.“⁵⁸³⁷ Drugi jedan Britanac, koji je takođe bio naklonjen bosanskim i hercegovačkim Srbima, novinar Stilman je direktno optuživao tursku vladu za nesposobnost, da obezbjedi uslove napretka ili najmanje dalji opstanak svojim podanicima. On je glavnim razlogom te nesposobnosti smatrao, to što se „the raison d'etre“ vlade rukovodio prema Kuranu, imajući pri tome na umu da Kuran nije imao nikakvu obavezu prema nevjernicima. To je prema Stilmanu bio temeljni uzrok nepodnošljivog ropstva, koje je za njega bilo gore nego ropstvo crnaca u Americi. On je smatrao veoma poželjnim promjenu organizacije turske država, smatrajući to za neophodnost u daljem sprovođenju reformi. Za Stilmana je bilo nepojmljivo, da su u Turskom carstvu ljudi imali funkcije, ne prema njihovim sposobnostima, već samo zato što su bili Muslimani („who constitute the Government hold their places not because of their fitness, but because they are Mussulmans“.).⁵⁸³⁸ Treći Britanac, koji nije bio naklonjen željama hrišćana u Turskoj lord Derbi je na primjer zauzimao potpuno drugačije mišljenje od ove dvojice. On je odmah po izbijanju srpske pobune u Hercegovini iznio stav, kako bi za njeno suzbijanje najsvrsishodnije bilo da se turska vlada oslanja na sopstvene resurse. Zapravo, da se pobunom bavi, kao sa lokalnom epidemijom i da joj se ni po koju cijenu ne daje međunarodni značaj i pozivanje na

⁵⁸³⁴ W. Denton, *O. c.*, 92.

⁵⁸³⁵ *Ibidem*, 101.

⁵⁸³⁶ E. A. Freeman, *O. c.*, 282.

⁵⁸³⁷ *Ibidem.*, 78.

⁵⁸³⁸ W. J. Stillman, *O. c.*, 147-148.

podršku sporazumnim silama.⁵⁸³⁹ On je još 29. jula 1875. imao neka saznanja, da je pobunu u Hercegovini podizala austrougarska vlada.⁵⁸⁴⁰ Lord Derbi je bio izričito protiv ideje nekih zemalja, da se pobunjenim oblastima dozvoli „predelna avtonomija kao što je (bila) Rumunije i Srbije“. On je isticao, kako je „lokalna avtonomija po sebi (bila) dobra kad se ima(lo) posla sa jednom verom i plemenom, ali gde (su) muhamedanci i hrišćani („мухмеданци и хришћани“) žive(li) izmešano ili po broju stoj(al)i nejednako, ostaviti im da njihove poslove uređuju, to bi se prosto zvalo jačoj strani dati pravo da slabiju ugnjetava, pa može biti i istrebi“. Lord Derbi je smatrao, da bi bilo mnogo bolje, da su se u Bosni i Hercegovini „ukinu(le) zloupotrebe i olakša(li) tereti poreza“.⁵⁸⁴¹ Savremenik događaja E. Klark je iznosio stav, da su ustanak u Bosni i Hercegovini povelili hrišćanski seljaci protiv „muslimanskih zemljoposjednika“ („Mussulman landlords“) i poljoprivrednih nameta i poreza. On je vrlo dobro zapazio, da su „hrišćanima“ („the Christians“), koji su tada predstavljali veliku većinu u ovoj turskoj provinciji, „Muslimani“ („the Mohammedans“) bili braća „slovenske krvi“ („of Slavonian blood“). Takođe, bilo mu je poznato, da je većina njih bila isto tako siromašna, ali i neuka, fanatična i što je najgore potpuno naoružana, kao i da su hrišćansku raju posmatrali sa prezirom. Klark je vrlo realno ocjenio i ostale razloge za pobunu, a to je bila neodmjerena tiranija i iznuda „grčkih vladika“ („the Greek bishops“) nad hrišćanskim seljacima.⁵⁸⁴² Istina, „stenjanje“ („groaning“) autohtonih hrišćana“ („native Christians“) u Bosni „ispod grčkih vladika“ („under Greek bishops“) nije bilo ništa drugačije i manje od onog izazvanog od „muslimanskih činovnika“ („Mussulman officials“).⁵⁸⁴³ U odbrani hrišćanskog ustaničkog pokreta je od svih Britanaca nesumnjivo najviše otišao prosrpski opredjeljeni Denton, koji je uzroke pokreta vidio u konstantnim brutalnim zvjerstvima i ubistvima.⁵⁸⁴⁴ Denton je za patnje hrišćana tvrdio, da su bile u stalnom porastu, kao i da su odluke kadija bile gotovo uvijek nepravedne.⁵⁸⁴⁵ On je mogao da primijeti, kako su se u određenim stvarima, prevashodno sa ciljem zaštite hrišćanskih svjedoka neke stvari popravile i to tako što je sultan dozvolio imenovanja nekih hrišćana u Medžlise i lokalne

⁵⁸³⁹ J. M. Bugbee, *The Eastern Question*, Boston 1877, 30.

⁵⁸⁴⁰ W. Denton, *O. c.*, 1876, 205.

⁵⁸⁴¹ CH-219/XXXXIII, 1. 10. 1875.

⁵⁸⁴² E. L. Clark, *O. c.*, 508.

⁵⁸⁴³ R. Grant Barnwell, *O. c.*, 370.

⁵⁸⁴⁴ W. Denton, *O. c.*, 1876, 211.

⁵⁸⁴⁵ *Ibidem*, 115.

sudove. Time su svjedočenja hrišćana bila od tog vremena zakonski izjednačena sa svjedočenjima Muslimana.⁵⁸⁴⁶ Ipak, on je imao saznanja, da su se i pored toga nasilja nad hrišćanima stalno povećavala,⁵⁸⁴⁷ kao i da se Hatihumajun, koji je izjednačio prava svih podanika flagrantno kršio.⁵⁸⁴⁸ Za Dentona je očuvanje integriteta Turske bila obična besmislica. Prema njegovom mišljenju, u životu bi se prije mogao održati leš ili čak smeće od propadanja, od čijeg je „truljena već bila zaražena čitava atmosfera“. Denton je Tursku upoređivao sa lešom, koga je trebalo „sa poštovanjem pokopati u zemlju“.⁵⁸⁴⁹ Ovaj anglikanski pastor je naročito negativno gledao na vladavinu Osmanlija, za koje je stalno isticao, da, gdje god da su „stali nogom, tu više trava nije rasla i ostajala je pustoš. („Wherever the Osmanli has planted his foot there the grass grows no more there he brings desolation“.).⁵⁸⁵⁰ Za iskrivljenju sliku o ustanku, po Dentonu je najveću krivicu snosio britanski konzul u Sarajevu Holms, koji je prema njegovim riječima „uprkos svemu bio Turcima neskriveno sklon“ („Mr Holmes, notwithstanding his undisguised Turkish leanings“.),⁵⁸⁵¹ iako je vrlo dobro znao za postojanje nezadovoljstva u narodu protiv velikog broja glavnih turskih zemljoposjednika.⁵⁸⁵² I drugi prosrpski orijentisani Britanac Stilman je slično ocjenio Holmsa, za koga je saznao da je 24. septembra 1875. u pismu lordu Derbyju iz Mostara, kao glavne krivce za raspirivanje pobune označio „srpske agitatore“ („Servian agitators“).⁵⁸⁵³ Naime, Holms je bio sljedbenik slovenofobske politike konzervativnih Britanaca utemeljene u onovremenoj tezi premijera Bendžamina Dizraelija, da bi prevlast slovenske rase, koja bi eventualno zavládala u Bosni i Hercegovini mogla biti opasna, prvenstveno zbog svoje nesklonosti prema drugim rasama.⁵⁸⁵⁴ Vjeruje se, da su na Dizraelija (earl Bikonstild) najviše uticali izvještaji ambasadora Henrija Eliota iz Carigrada i konzula Holmsa iz Sarajeva. Za ovu dvojicu ustanak nije bio nikakva samonikla akcija, već da je permanentno iniciran iz Srbije. Dizraeli se od svega najviše plašio, da bi eventualna autonomija Bosne mogla

⁵⁸⁴⁶ *Ibidem*, 127.

⁵⁸⁴⁷ *Ibidem*, 137.

⁵⁸⁴⁸ *Ibidem*, 140.

⁵⁸⁴⁹ *Ibidem*, 229.

⁵⁸⁵⁰ *Ibidem*, 232.

⁵⁸⁵¹ *Ibidem*, 212.

⁵⁸⁵² *Ibidem*, 205.

⁵⁸⁵³ W. J. Stillman, *O. c.*, 12-13.

⁵⁸⁵⁴ В. Поповић, *н. р.*, 1929, 64.

ugroziti interese Velike Britanije u Irskoj, koja je takođe zahtijevala autonomiju.⁵⁸⁵⁵ Srpski agent Bogdanović se prisjećao, da su tadašnji „engleski konzuli (bili) neprijatelji kao i Turci, još i veći“.⁵⁸⁵⁶ Britanska kraljica Viktorija je takođe neskriveno bila na strani Turaka, a jednom prilikom je izjavila, da su joj hrišćani u autonomnim kneževinama bili gori od Muslimana.⁵⁸⁵⁷ Lord Derbi smatrao je neophodnim diskvalifikovanje bilo kakvog pomišljanja o političkoj autonomiji Bosne po primjeru Srbije.⁵⁸⁵⁸ U suprotnom, taj pokušaj bio bi spriječen udruženim snagama Velike Britanije i Austro-Ugarske. Pogotovo misao o priključenju Bosne Srbiji nije dolazila u obzir.⁵⁸⁵⁹

Britanska vlada je raspolagala informacijom sa terena (Holmsa-B. T.), da su ustanke, osim „srbijanskih agenata“ („Servian agitators“) rasplamsavali i stimulisali i „ruski agenti“ („Russian agents“).⁵⁸⁶⁰ Po Holmsu, hrišćanski pokret u Bosni i Hercegovini je iz ovih razloga bilo bolje nazivati invazijom bandi formiranih u austrougarskoj Hrvatskoj i Srbiji, a ne ustankom.⁵⁸⁶¹ Osim što je oko pokretanja ustanka u Hercegovini naglašavao intrige „srpskih pobunjivača“,⁵⁸⁶² konzul Holms je svojoj vladi javljao, kako narod Hercegovine nije ni zahtjevao, niti je ikada želio autonomiju, na koju su je nagovarali „srbijanski agitatori“ („Servian agitators“). Prema Holmsu, hrišćani su jedino željeli da ostanu pod sultanom, ali sa reformisanim zakonima, kao i sa dobrom i nekorumpiranom administracijom.⁵⁸⁶³ Njegova saznanja bila su, da se „narod nije pobunio protiv sultana, već protiv domaćih Muslimana“ („The people do not want to revolt against the Sultan, but against the native Mussulmans“).⁵⁸⁶⁴ Za Austro-Ugarsku je

⁵⁸⁵⁵ M. Imamović, *Bosna između Osamanske i Habsburške carevine u Istočnoj krizi 1875-1878. godine*, u: Međunarodni naučni skup: „Povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine“, Sarajevo-Ilidža (1-3. oktobra 1975), (tom I), Sarajevo 1977, 346.

⁵⁸⁵⁶ P. Љушић, *Споменица и прошење Стеве Богдановића*, 210.

⁵⁸⁵⁷ Д. Живојиновић, *Политика британске владе према Србији 1878. Године*, Научни скуп: „Србија у завршној фази Велике источне кризе (1877-1878)“, Зборник радова, књ. 2, Београд 1980, 73.

⁵⁸⁵⁸ Шувалов-Жоминију, *Londres, le 2/14. Octobre 1875*, у: *Русија и Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878*, св. I, ЦАНУ, Одјелјење друштвених наука, Историјски извори књ. 3, посебне збирке књ. 3, Титоград 1985, приредио Бранко Павићевић (у даљем навођењу: Б. Павићевић, *Русија и Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878*, св. I), 452.

⁵⁸⁵⁹ *Исти-истом*, Ibidem, le 30. Octobre/11 Novembre 1875, у: *Исто*, 499.

⁵⁸⁶⁰ W. Denton, *O. c.*, 1876, 213.

⁵⁸⁶¹ E. Radušić, *n. d.*, 260.

⁵⁸⁶² J. Baker, *Turkey in Europe*, Stuttgart 1878, 78.

⁵⁸⁶³ Duke of Argyll, *O. c.*, vol. I, 1879, 147.

⁵⁸⁶⁴ *Mr Holmes-Lord Derby*, Sarajevo, 28th September, 1875, in: A. Rutson, *Turkey in Europe*, The Fortnightly review, No. CXVII., New Series.-September 1, 1876, Vol. XX. New series, July 1 to December 1, 1876. (vol. XXVI. Old series.), London 1876, 284.

tvrdio, da se prema Turskoj „ponašala više kao otvoreni neprijatelj nego kao prijatelj“ („was behaving more as an open enemy to Turkey than as a friend“). Turci su, uvjerio se u to Holms, na takvo austrougarsko ponašanje gledali kao na „veoma dvosmisleno i sumnjivo“ („highly equivocal and open to suspicion“).⁵⁸⁶⁵ I lord Palmerston je isticao, kako su se ustanci dizali na šapate „ruskih intriga“ („of Russian intrigues“).⁵⁸⁶⁶ Stilman je prema vlastitom priznanju namjerno izbjegavao pominjanje agitacija u Bosni, budući da od toga nije mogao ništa da vidi u Hercegovini.⁵⁸⁶⁷ On je vidio, da su ustanici bili najviše kontrolisani od sveštenstva, koje se tokom pokreta suočavalo, ne sa srpskim, ruskim i crnogorskim agitacijama, nego njihovim intrigama. To je Stilmanu dalo povod da istakne, kako je „pod vladama (srpska, ruska i crnogorska-B. T.), koje im nisu pružale nikakve osnove ili motiv za odanost, ustanak bio hroničan i latentan“. („Under governments which give no basis or motive for loyalty, insurrection is chronic even if latent“).⁵⁸⁶⁸ I njemački konzul grof fon Botman odbijao je da prihvati, da je bilo, bilo kakvih stranih uticaja na ustanak, a pogotovo da su u njegovom izazivanju učestvovali ruski agenti.⁵⁸⁶⁹ Srpski agenti u službi Matije Bana su prema jednom njegovom prijedlogu, koji je 24. avgusta 1875. bio predstavljen i Jovanu Ristiću trebali raditi na pripremi terena, da „u određenom času srpska vojska (uđe u) pobunjene oblasti i pod vidom smirenja (i) u sultanovo ime, pripoji te oblasti Srbiji“.⁵⁸⁷⁰ Prema ovom prijedlogu Bana, inače bivšeg franjevca iz Petrova sela kod Dubrovnika pred kojim su srpski agenti u Dalmaciji i Bosni lično polagali zakletvu i dobijali instrukcije⁵⁸⁷¹ naglašeno je, kako „borba između hristjana i Turaka („христијана и Турака“) (nije trebalo da) uzima vid religiozan i socijалан, no čisto narodni političan“ („народни политичан“).⁵⁸⁷² Kako je Ristić gledao na ovaj prijedlog, dovoljno je zaviriti u njegov list „Istok“ iz toga vremena. Ove novine su 16. avgusta iste godine pisale kako Srbija, kao „Pijemont srpstva, i južnih Slovena ne sme prepusti(ti) drugima vođstvo u stvari za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje, (kao i

⁵⁸⁶⁵ M. D. Stojanović, *The Great powers and the Balkans 1875-1878*, Cambridge-London 1939 (reprinted 1968), 27.

⁵⁸⁶⁶ W. Denton, *O. c.*, 1876, 86.

⁵⁸⁶⁷ W. J. Stillman, *O. c.*, 6.

⁵⁸⁶⁸ *Ibidem*, 2-3.

⁵⁸⁶⁹ W. Denton, *O. c.*, 1876, 206.

⁵⁸⁷⁰ M. Ekmečić, *n. d.*, 128.

⁵⁸⁷¹ I. Puljić, *n. d.*, 185.

⁵⁸⁷² D. Nikić, *n. d.*, 175.

da) mora da bude veća kako bi sebi obezbedila budućnost“.⁵⁸⁷³ Ristić je planirao, da Srbija u neizbježnom ratu u isto vrijeme izvrši napad na Bosnu i na Novo-Pazarski sandžak u kome bi se srpska vojska spojila sa crnogorskom i presjekla komunikaciju Bosne i Hercegovine sa ostatkom Turskog carstva.⁵⁸⁷⁴

U njemačkom listu „National Zeitung“ pojavila se početkom septembra 1875. informacija, da je Austro-Ugarska bila gotovo primorana vojnički okupirati Bosnu i time obustaviti dalje širenje pokreta u svojim slovenskim pokrajinama.⁵⁸⁷⁵ Da bi za svoju politiku pridobila Srbe u Hercegovini bečka vlada je dosta ranije za svoga vicekonzula u Trebinju postavila austrougarskog Srbina Vuka Vrčevića.⁵⁸⁷⁶ On se vrlo dobro upoznao sa međuvjerskim odnosima u Hercegovini i u jednom razgovoru sa Stilmanom posvjedočio o mogućoj sudbini „slovenske muslimanske populacije“ („the Mussulman Slav population“), ako pokrajina padne u ruke nekog drugog. Vrčević je bio uvjeren, da stvarni antagonizam i nije bio toliko izražen između „raje“ („the Rayah“) i „Muslimana“ („the Mussulman“), kao između podanika i muslimanskih veleposjednika („the Mussulman landlord“), te da je i masa slovenskih Muslimana bila, u stvari siromašna. („the mass of the Slav Mussulmans are poor [...]“). On je Stilmanu prenio, da je u Hercegovini postojao manji broj „fanatičnih Muslimana („fanatical Mahometans“), kao i dio starog plemstva koji se uvijek borio protiv promjena i koji su izražavali spremnost napustiti zemlju ako bi kojim slučajem došli ispod hrišćanske dominacije. Međutim, Vrčević je za „veliku masu muslimanskog stanovništva“ („the great mass of the Mussulman population“) tvrdio, da bi joj bilo bolje pod bilo kojom drugom vladom, koja bi im obezbjedila pravdu bez koje su trenutno bili i pružila obećanje, da neće biti progonjeni zbog bilo koje političke promjene.⁵⁸⁷⁷

Slično liberalnim Britancima: Stilmanu, Frimenu i Dentonu jedno interesantno zapažanje o ustanku u Hercegovini je u oktobru 1875. iznio i Francuz Pjer Guereca. On je tvrdio, da je riječ bila o „socijalnom ratu Slovena protiv Slovena“, kao i da se ogorčenje hrišćana izražavalo jednako protiv muslimanskih begova Slovena, kao i protiv pravih

⁵⁸⁷³ Д. Мекензи, *н. р.*, 207.

⁵⁸⁷⁴ С. Јовановић, *Спољашња политика Србије у XIX веку*, СКГ, бр. 6, књ. IV, Београд 16. децембар 1901, 464.

⁵⁸⁷⁵ *Арапов-Жоминију*, Berlin, le 22 Août/3 Septembre 1875, у: Б. Павићевић, *Русија и Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878*, св. I, 326.

⁵⁸⁷⁶ I. Puljić, *n. d.*, 188.

⁵⁸⁷⁷ W. J. Stillman, *O. c.*, 39.

Turaka iz Carigrada. Guerec je uočio, kako su siromašni Muslimani uz to bili opterećeni teretom vojne obaveze. On je bosansko-hercegovačke Muslimane nazvao „pseudomuslimanima Slovenima“, koji su fizički i moralno bili elita njihovog naroda, poštenu i odani između sebe i prema strancima, živeći samo sa jednom ženom i pažljivo čuvajući svoja patronimska imena.⁵⁸⁷⁸ Guerec nije opažao nikakvu agitaciju u Bosni, a ponašanje susjednih Crne Gore i Srbije prema Bosni nazvao je „platoniskim dokazivanjem“. Kao i većina drugih putpisaca iz tog vremena on nije mogao a da ne primijeti antipatije koje su razdirale pravoslavne i katolike i da je bilo lakše povezati hrišćane i Muslimane nego pravoslavne i katolike.⁵⁸⁷⁹ Ovi „Bošnjaci Muslimani („the Bosniak Mussulmans“) miješali su neke elemente grčko-slovenske crkvene tradicije sa vlastitom vjerom („They mix up a certain amount of Graeco-Slave Church tradition with their own faith“) i običajem da imaju sveca zaštitnika za svoje domaćinstvo, kao što su sv. Đorđe, sv. Ilija, sv. Petar itd.⁵⁸⁸⁰ Adelajna Irbi i Džordžina Mekenzi kao da su prednjačile u diskvalifikaciji „bosanskih Muslimana“ („the Bosnian Mussulmans“), pogotovo njihovih prvaka. „Bosanske begove“ („the Bosnian Beg“) nazvale su njih dvije „okovanim čudovištima izvađenih zuba i podrezanih kandži i megaterijima („megatherion“) savremenog doba. Surova snaga ovih divljaka bila je slomljena. Bosanski begovi bili su: neuki, pokvareni, lijeni i potpuno nesposobni za organizovano i kombinovano djelovanje. Samo poneki naučio je: turski, arapski i perzijski, ali ih je vrlo malo znalo čitati i pisati vlastiti jezik“ („own tongue“).⁵⁸⁸¹ I A. Evans poput Guere za ustanak u Hercegovini je tvrdio, „kako je bio više direktno usmjeren protiv muslimanskih zemljoposjednika, nego protiv sultana“ odnosno, da je bila riječ o „agrarnom ratu“ („agrarian war“).⁵⁸⁸² Evans nije bio usamljen u gledanju na početak ustaničkog pokreta. Njemačka stručna javnost početak ustanka u Bosni i Hercegovini nije takođe vidjela kao borbu za njeno izdvajanje u „jednu novu polunezavisnu državu srpske nacionalnosti“

⁵⁸⁷⁸ Д. Берић, *Мишљење једног француског дипломате о стању Турског царства и европске политике у време Велике источне кризе 1875-1878*, ЗМСИ, бр. 49, Нови Сад 1994, 163-164.

⁵⁸⁷⁹ *Исто*, 165.

⁵⁸⁸⁰ Anonym, *A Ride through Bosnia*, Fraser's Magazine, New Series, vol. XII, July to December 1875, London 1875, 557.

⁵⁸⁸¹ G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *O. c.*, 1877, 8.

⁵⁸⁸² A. Evans, *O. c.*, 1876, 332.

(„eines neuen halb unabhängigen Staats serbischer Nationalität endigt.“).⁵⁸⁸³ Tek je londonski Tajms krajem 1875. otkrio evropskoj javnosti kako je ustanak, koji je započeo kao agrarni pokret tek tokom nastupajućeg vremena, nakon njegovog širenja i na Bosnu stekao „političku važnost“.⁵⁸⁸⁴

Premda neki zapadni putopisci, poput Irca Džeјmsa Kreја „između Bošnjaka Muslimana i Turčina („Bosniac Mussulman and a Turk“) nisu vidjeli nikakvu razliku u ponašanju i izgledu“,⁵⁸⁸⁵ srpski izvori, koji su se pozivali na neke zapadne vijesti navodili su, kako su se ustanicima „često pridruž(ivali) i muhamedanski („мухамедански“) žitelji Hercegovine“.⁵⁸⁸⁶ Tako je, na primjer, hercegovačkom ustaničkom vođi Ljubibratiću odmah na početku sukoba prišlo nekoliko hercegovačkih Muslimana: neki Avdić, dva trebinjska bega Resulbegovića i Ahmet Selman sa još „13 kuća iz Žabice“, muslimanskog sela nedaleko od Ljubinja. Njih je Ljubibratić priodobio na svoju stranu, jer su bili protivnici Osmanliја, dok im je on sa svoje strane garantovao „reliđiozn(u) i građansk(u) ravnopravnost i da im se zajemči imaoина“.⁵⁸⁸⁷ Ovdje se osim begova Resulbegovića radilo, najvjerojatnije, o siromašnim Muslimanima. Izaslanik srpske vlade u istočnoј Hercegovini Grujić naveo je, kako su „stanje sirotih Turaka nije se ni najmanje razlikovalo od stanја ugnјetanje raje, jer i oni su morali iste danke plaćati državi i globaline i poreze spahijama“.⁵⁸⁸⁸ Međutim, u pristupanju i „fraternizira(nju)“ (bratimljenje-N. R.) ovih hercegovačkih „Tur(aka) po vјeri, a Srb(a) po krvi i jeziku“ sa ustanicima, vidjeli su njihovi srbijanski organizatori nesumnјivu „bor(bu) za opшту stvar oslobođenја ispod turskog јarma“.⁵⁸⁸⁹ Čitava ta situacija neodolјivo je ličila na pisanje Francuза Pјera Guereca u oktobru 1875. godine, kako je „ustanak u Hercegovini niшта drugo nego sociјalni rat Slovena protiv Slovena“ („L’insurrection de l’Herzégovine n’est

⁵⁸⁸³ Anonim, *Bosnien und die Bosnier*, Die Grenzboten, Zeitschrift für Politik, Literatur und Kunst, 35. Jahrgang, II. Semester, I. Band, Leipzig 1876, 57.

⁵⁸⁸⁴ Д. Берић, *н. р.*, 210.

⁵⁸⁸⁵ J. Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah (A Journey through Hungary, Slavonia, Serbia, Bosnia, Herzegovina, Dalmatia and Montenegro, to the North of Albania-in the summer of 1875*, vol. II, London 1876, 112.

⁵⁸⁸⁶ СН-178/XXXXIII, 11. 8. 1875.

⁵⁸⁸⁷ Мићо Љубибратић-књазу Николи, Линц 1. 5. 1876, у: С. Љубибратић-Т. Крушевац, *Прилози за проучавање херцеговачког устанка*, 311-312.

⁵⁸⁸⁸ К. Грујић, *н. д.*, 43.

⁵⁸⁸⁹ *Васа Живановић-Арсц (Станојевићу)*, Неготин, 2. августа 1875, у: Н. Радосављевић, *Пет непознатих докумената за историју Срба у Босни и Херцеговини у бугарским фондovima*, ЗИ БиХ, бр. 6, Београд 2009, 87.

qu'une guerre sociale de Slaves contre Slaves").⁵⁸⁹⁰ I fra Jako Baltić je uoči samog početka ustanka opazio, da su se „Osmanlije igra(le) s turcima Bošnjacima kano mačka s mišom“. Ali, kada su izbili prvi sukobi, Porta ih je strašeci riječima: „*Hode vam din i vjera Muhamedova, o bratjo turci Bošnjaci*“ veoma lako mobilisala u rat protiv ustanika.⁵⁸⁹¹ Ubrzo, već početkom septembra 1875. godine, na Porti je za novog bosanskog valiju određen Ahmed Hamdi-paša (4. 9. 1875-30. 10. 1875).⁵⁸⁹²

Jovan Ristić i njegova vlada imali su puno povjerenje u katoličku ustaničku formaciju okupljenu oko don Musića u Donjoj Hercegovini, potpuno uvjereni, da, kako je on zabilježio „na ove katolike nije mogla delovati ni turkofilska agitacija papska, za koju se Porta Vatikanu obraćala“.⁵⁸⁹³ Međutim, srpska vlada imala je „po verodostojnim kazivanjima“ saznanja, da su se „mnogi bosanski katolici („босански католици“) pridružili Turcima, koji su se digli da ustanak savladaju“.⁵⁸⁹⁴ Navodno, pod vođstvom svoga fratra već krajem avgusta 1875. godine „u Banjaluci katolici upis(ivali) (su) se u tursku vojsku“.⁵⁸⁹⁵ Za bosanske katolike, prosrpski orijentisani anglikanski pop V. Denton je primijetio, da im je Porta dala „čudne privilegije“, dok su one bile uskraćene pravoslavnoj crkvi.⁵⁸⁹⁶ I londonski Tajms, čiji je izvještač bio Stilman je tada pisao, kako su „katolički popovi u Bosni podizali mržnju protiv pripadnika pravoslavne crkve („The Catholic Priests excite hatred in Bosnia against the members of the Orthodox Greek Church“) i izjavljivali, da su im Muslimani bili puno bliži nego otpadnički Sloveni“ („and declare that the Mahometans are much nearer to them than the schismatical Slavs“.). Oni su, uz saglasnost turskih vlasti uspjeli, da „organizuju jednu rimokatoličku legiju („a Roman Catholic legion“) uniformisanu u nizam uniforme, čiji su regruti istu večer marširali protiv pobunjenika“.⁵⁸⁹⁷ Malo je poznato, da su „neki rimokatolički Bošnjaci“ („Some Roman Catholic Bosniacs“) bili regrutovani u ratu i protiv Rusa i da su neki od njih poginuli. Kako „nije bilo katoličkih popova da im daju posljednje sakramente“, onda

⁵⁸⁹⁰ P. Guerraz, *Correspondance d' Orient*, Revue Britanique, Année 1875.-Nouvelle série décennale, Tome cinquième Octobre 1875, Paris 1875, 549.

⁵⁸⁹¹ J. Baltić, *n. d.*, 388.

⁵⁸⁹² S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 1183.

⁵⁸⁹³ J. Ристић, *н. д.*, 1896, 29.

⁵⁸⁹⁴ CH-189/XXXXIII, 25. 8. 1875.

⁵⁸⁹⁵ ГН-33/V, 17. 8. 1875.

⁵⁸⁹⁶ W. Denton, *O. c.*, 1876, 38.

⁵⁸⁹⁷ Appendix to Sir T. Sinclair's, *Defence of Russia and the Christians of Turkey*, London 1877, 80.

su „pogrebne rituale nad njima obavljali derviši i to plesom“. To je bilo zato, „pošto su ih prije odlaska od kuće u rat, njihove duhovne vođe upozorili, da su rusko-grčki sveštenici sotone („the Russo-Greek priests wereimps of Satan“), kao i da je muslimanska religija bila puno bliža i više ličila na rimsku katoličku od grčke crkve“.⁵⁸⁹⁸ Grant Bernvel je isticao, da su „autohtoni hrišćani Rimske crkve“ („native Christians strongly attached to the Roman Church“), kako je nazvao bosanske katolike istinski „čeznuli“ („yearning“) za austrijskom vladavinom.⁵⁸⁹⁹ Konkretno „hercegovačke katolike“ („the Catholic Herzegovinians“) je posjeta austrougarskog cara Dalmaciji, koja je u stvari obala Hercegovine, prvi put podstakla na previranje. Prema Stilmanovim riječima, oni su najiskrenije očekivali austrougarsku intervenciju, pogotovo u područjima gdje su se pobunili, a to je bila oblast između Popova polja i Gabele i gdje nisu bili „ništa manje ugnjetavani od pravoslavnih“ („not less oppressed than the Orthodox“).⁵⁹⁰⁰ Bosanske muslimanske vlasti izvršile su vrlo efikasan pritisak na katolike preko njihovih vjerskih poglavara. U Gabeli je već krajem jula 1875. godine „na umirenje pobunjenih katolika“ („um die Aufständische catholische Bevölkerung zu beruhigen“) lično pozivao mostarski biskup fra Anđeo Kraljević.⁵⁹⁰¹ Od ovog biskupa se vjerovatno mnogo očekivalo, jer je bio ujak vođi katoličkih ustanika don Ivanu Musiću.⁵⁹⁰² Prema Frimenu, pravoslavci i katolici se nisu nikako mogli udružiti protiv Muslimana, pogotovo što i jedni i drugi tokom nekoliko vijekova trpljenja turske vlasti, prevashodno zbog međusobne razjedinjenosti i netrpeljivosti se nisu nimalo naučili jedinstvu i toleranciji.⁵⁹⁰³ Kada je riječ o netrpeljivosti između Muslimana i hrišćana u Bosni, ona je do početka ljeta 1875. došla do svoje užarene tačke i o tome se lično osvjedočio pomenuti irski putopisac Krej. Veliku mržnju između „Turaka (bošnjački Muslimani) i hrišćana u Bosni“ („the Turks [the Bosniac Mussulmans] and the Christians in Bosnia“) uporedio je on sa „strastima

⁵⁸⁹⁸ *Ibidem*, 247.

⁵⁸⁹⁹ R. Grant Barnwell, *O. c.*, 370.

⁵⁹⁰⁰ W. J. Stillman, *O. c.*, 2-3.

⁵⁹⁰¹ E. Paglioli-baron G. Rodić, Dubrovnik, 25. 7. 1875, u: M. Vego, *Pisma o Hercegovačkom ustanku 1875. god.*, 195.

⁵⁹⁰² I. M. Milićević, *U Ravnom prije 330 i prije 60 godina, O šestdesetgodišnjici hercegovačkog ustanka pod don Ivanom Musićem*, HNK „Napredak“, (1935), God. XXV, Sarajevo 1934, 193.

⁵⁹⁰³ E. A. Freeman, *O. c.*, 134.

ribandmenista i oranžista na sjeveru Irske („Ribandmen and Orangemen in the north of Ireland“), koje su se svakog trenutka mogle pretvoriti u nasilje“.⁵⁹⁰⁴

U Bosanskoj Krajini se bosanski katolici, osim pojedinačnih slučajeva nisu nikada pridružili srpskim ustanicima. Već na početku pokreta u avgustu 1875. austrougarski generalni konzul u Sarajevu dr. Teodorović je javio grofu Andrašiju o lojalnom ponašanju bosanskih franjevac. On je naglasio, da „što se političkog mnjenja tiče“, kako je u tom „pogledu iskusio, da su svi franciškani, učili oni u Italiji, u Madjarskoj ili Djakovu, (bili) po povratku u svoju domovinu za kratko vreme svi istog mnjenja“. Oni su bili za to, „da se za blagostanje brinu a nikakva drugog prizrenja ne smišljaju, što su oni u ovom pokretu osvedočili počem su i presvijetli Biskup u Hercegovini i bosanski franciškani u banjalučkom okrugu katolicima vjernost zakonitom praviteljstvu i toga potpomaganje savjetovali“.⁵⁹⁰⁵ Neki gvardijan iz Gučje Gore kod Travnika je bio vrlo cijenjen u begovskim krugovima, jer je odmah na početku ustanka poveo oko 30.000 bosanskih katolika protiv ustanika.⁵⁹⁰⁶ Nije nepoznato, da su tokom čitavog ustanka svi važniji članovi bosanske i hercegovačke katoličke redodržave bili nosioci turskih redova kao znakova političke odanosti.⁵⁹⁰⁷ U Livnu, čija se okolina među prvima podigla na ustanak, 12. avgusta 1875. u katoličkoj osnovnoj školi održavan je godišnji ispit i to u prisustvu: livanjskog kajmekama, kadije, nekoliko članova medžlisa, gvardijana, pravoslavnog popa, austrougarskog vicekonzula Dragomanovića i nekoliko trgovaca.⁵⁹⁰⁸

Nacionalista fra Nedić iz samostana u Tolisi u Bosanskoj Posavini je bio među rijetkima, koji je Mađara Andrašija ocrtao u crnim bojama, naročito zbog toga što je ovaj austrougarskom caru predlagao da bude blagonaklon prema bosanskim Muslimanima i to najviše zato, što su Turci bili prijatelji i saveznici Mađara. Grof Andrašij je bio ubijeden, da bi bosanski Muslimani rado dočekali austrougarsku vojsku. On se plašio hrišćana u Bosni, koji su po njemu bili „moskovske ćudi“ i koji su „udarali na Turke, ubijali ih i

⁵⁹⁰⁴ J. Creagh, *O. c.*, 124-125.

⁵⁹⁰⁵ *Gen. konzul Teodorović-grofu Dj. Andrašiju*, Sarajevo, kolovoz 1875, u: Fra R. Drljić, *Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevac 1835.-1878., Drugi dio (1855-1878.)*, Nastavak, GHDM, god. LV, Sarajevo 1943, 324.

⁵⁹⁰⁶ S. Marković, *n. r.*, 435.

⁵⁹⁰⁷ Fra M. Batinić, *n. r.*, 1887, 204.

⁵⁹⁰⁸ H. Ćurić, *Osnovne škole milosrdnih sestara u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turske (1871-1878)*, Preštampano iz „Naše škole“, br. 5-6, Sarajevo 1953, 14.

njihovo sebi prisvajali“.⁵⁹⁰⁹ Pristupanje bosanskih katolika bosanskoj muslimanskoj vojsci je bilo daleko najveće u Bosanskoj Krajini. Tako su katolici iz stare katoličke župe Ivanjske kod Banje Luke, pošto su bili često napadani od ustanika⁵⁹¹⁰ organizovali „svoju četu od 500 momaka i pridruži(li) (je) turskoj vojsci u Gradišci“. Ova katolička četa je bila „po seljački“ odjevena, a svi njeni vojnici su „nosili jednake bijele turbane omotane oko glave, da se raspoznaju“.⁵⁹¹¹ Ona je bila najvažnija karika u turskoj pobjedi nad ustanicima u sudbonosnoj bici na Gašnici 10. septembra 1875. godine, kada su likvidarene vođe Ostoja Janjetović Kormanoš i Petar Petrović Pecija. Poslije ovog „uspjeha Turaka na Gašnici binjbaša Aziz-efendija uze(o) je sebi bure rakije, pečene ovnove da(o) Turcima, a pečene svinje poda(o) (je) katoličkim saveznicima iz Ivanjske“.⁵⁹¹² I banjalučki župnik fra Knežević je kao savremenik tih događaja na jednom mjestu posvjedočio, da katastrofu na Gašnici treba pripisati „izdajstvu tobožnje“ njihove „bratje Hrvatah“, kada je „na Savi kod Gradiške više“ ustanika „od Turakah ubijeno, i isti vojvoda Ostoja“.⁵⁹¹³ Osim čete u Ivanjskoj, u banjalučkoj okolini u selu Mravica je u to vrijeme protiv ustanika djelovala i jedna mješovita katoličko-muslimanska četa pod komandom lokalnog katolika Paje Dodika.⁵⁹¹⁴ Uzroke tadašnjeg kategoričnog odbijanja bosanskih katolika da se pridruže bosansko-srpskim ustanicima pop Vaso Pelagić je pronalazio u hrvatskoj propagandi. On je u svojim memoarima istakao, kako su tada: „prvi srpski sa zapada susjedi (Hrvati-B. T.) postali srpski neprijatelji, kako se ustanak hercegovačko–bosanski pretvorio u saveznu srpsku revoluciju („савезну српску револуцију“), koja je proglasila borbu svog ustanka za oslobođenje i ujedinjenje srpstva“ („ослобођење и уједињење српства“).⁵⁹¹⁵ Srpski agent u Bosni Aleksa Stojković naveo je 17. decembra 1875. u izvještaju srpskom ministru spoljnih poslova Đorđu Pavloviću, kako je bilo „vrlo karakteristično, da se katolici nisu hteli nikako ustašima da pridruže, i da su sasvim nepovređeni ostali, jedina patnja njihova bila je ta, što su na nekim mestima

⁵⁹⁰⁹ Fra R. Drljić, *n. d.*, 84.

⁵⁹¹⁰ J. Baltić, *n. d.*, 389.

⁵⁹¹¹ M. Gjurgjević, *n. d.*, 78.

⁵⁹¹² *Isto*, 81.

⁵⁹¹³ Fra B. Gavranović, *Povijest franjevačkog samostana Petrićevac i franjevačkih župa u Bosanskoj Krajini*, Sarajevo 1959, 149.

⁵⁹¹⁴ P. Luković, *Napadi ustanika na turska utvrđenja u Bosni 1877-1878*, VVM, br. 17, Beograd 1971, 151.

⁵⁹¹⁵ В. Пелагић, *Историја босанско–херцеговачке буне*, Сарајево 1953, 181.

bili od Turaka nagonjeni da prebeglih familija useve priberu, ili su može biti i sami od volje to činili, a ustaši, a i sami gospodari njiva dočekivali su jih i bili kao i Turke“.⁵⁹¹⁶

Većina „srpskih trgovaca iz Banjaluke“ („des négociants serbes des Bajnaluka“) napustila je taj grad i izbjegla u Hrvatsku,⁵⁹¹⁷ dok su bosanske muslimanske vlasti, izgleda, početkom septembra 1875. podmetnule neka „izmišljena pisma pridorskim trgovcima“, nakon čega su ih „oterali u Bihaćski aps“. Za kratko vrijeme „turske vlasti“ su u većem broju bosansko-krajiških mjesta zatvorili „znatne hrišćanske trgovce“, koje su okrivljivali „da su učestvovali u ustanku“. Prema informacijama sa terena, osnovna namjera vlasti, prije nego što otpočne „konferencija u Mostaru“ je bila, da „u zatvor stave sve ljude, koji bi kao znatniji među svojim jednovercima mogli biti pozvani da pred konferencijom zastupaju svoje interese“.⁵⁹¹⁸

Srbija je, kao i neke zapadne zemlje smatrala, da bi „u sadanjoj raspri najbolje rešenje bilo u sjedinjenju Bosne i Hercegovine sa kneževinom Srbijom, (kao) što je Moldavija (bila) sjedinjena sa Vlaškom“. Polazilo se od pretpostavke, da „ako bi evropski komesari, (koji su išli) na pozorište ustanka da se obaveste o patnjama i željama naroda, zapitali Bošnjake i Hercegovce („Бошњаке и Херцеговце“), kao što je pre 20 godina bila zapitana Moldavija i Vlaška“, da bi oni, na taj način „izvršili korisno delo“. To bi značilo, da bi „kneževina Srbija bila veća, a ostala bi pod sizerenstvom Turske, kojoj bi se plaćao veći danak“.⁵⁹¹⁹ Sa ovakvim razmišljanjima koincidirao je i jedan proglas hercegovačkih ustanika iz zadnjih dana avgusta 1875. godine, kojim su oni zaprijetili „da će položiti oružje samo onda ako Bosna i Hercegovina („Босна и Херцеговина“) budu kneževina kao Srbija“.⁵⁹²⁰ Uoči samog početka ustanka u Bosni obnovila je Srbija stare veze sa srpskim agentima. Osim toga, jednim tajnim zakonom srpske skupštine od oktobra 1875. za pomaganje ustanka bilo je izdvojeno 8.000 dukata, a dva mjeseca kasnije odlukom kneza Milana dodatnih 12.000 dukata.⁵⁹²¹ Ipak, rusofilski mitopolit Mihailo, a ne knez Milan bio je od početka nesumnjivi nacionalno-politički ideolog

⁵⁹¹⁶ A. Стојковић, Секретар М. Фина-Ђ. Павловићу, У Београду 5 Децембра 1875 год., у: Ј. Војводић, *Стање босанског устанка у јесен 1875. године*, 159.

⁵⁹¹⁷ Ch. Yriarte, *Bosnie et Herzégovine souvenirs de voyage pendant l'insurrection*, Paris 1876, 85.

⁵⁹¹⁸ СН-190/XXXXIII, 26. 8. 1875.

⁵⁹¹⁹ СН-191/XXXXIII, 27. 8. 1875.

⁵⁹²⁰ ГН-35/V, 30. 8. 1875.

⁵⁹²¹ Н. Урић, *Србија и устанак у Босни пре и на почетку првог српско-турског рата (1876)*, ЗИ БИХ, бр. 6, Београд 2009, 133.

ustanka. On je još u junu 1875. imao nekakva pisma koja su navodno mogla kompromitovati Austro-Ugarsku oko njene uloge kao skore okupatorke Bosne.⁵⁹²² Mihailo je mogao uticati i na kneza Milana da ozbiljno sumnja, kako je u to vrijeme jedina namjera Austro-Ugarske bila da se okoristi hercegovačkim događajima.⁵⁹²³ Međunarodnoj zajednici mitropolit Mihailo plasirao je unaprijed pripremljenu tezu o ustanku: „srpski narod u Bosni, Hercegovini“, a koji je „nekadašnj(i) gospodar zemlje“ bio je izložen nasiljima koji su sistematski sprovodili „Turci u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 19 veka, u prkos hrišćanskoj civilizaciji“.⁵⁹²⁴

Prema jednom izvještaju, koji se pojavio u londonskom „Tajmsu,“ najvjerovatnije iz pera njegovog dopisnika iz Hercegovine Stilmana se predlagalo, „da se Bosna pretvori u tributarnu državu“. Srbiji je naročito imponovalo što je „Tajms u svome predlogu o Bosni u isto vreme“ upućivao „na Srbiju, koja je, kao šta taj list“ sugerisao „sa svojom unutrašnjom samostalnošću (bila) od veće koristi, kako za Evropu, tako i za samu Portu, dok je „Bosna i Hercegovina („Босна и Херцеговина“) bila turski pašaluk“. Srbija je iz ovog prijedloga uzela sebi za pravo da zaključi, kako je „u tom priznavanju lež(ao) sav domašaj te misli, da se u obsegu (t)adanje Turske obrazuju samostalne hrišćanske države, koje će s vremenom zameniti Tursku“. Srbiju je naročito ohrabrilо što se u raspravi „o tributarnom vazalskom odnošaju Bosne“ priznavalo, „da bi to moglo biti“ jedino pod uslovom da se ona pridruži Srbiji. Osim toga, slijed događaja bi bio takav, da Austro-Ugarska ne bi bila nikako izostavljena i to tako što bi joj bilo takođe dozvoljeno, da sebi „prisajuzi jedan deo Bosne, a taj da bi bio turska Hrvatska („турска Хрватска“), sa celom linijom od ušća reke Vrbasa duž doline Neretvanske do Boke Kotorske“.⁵⁹²⁵ Britanski konzul Holms pisao je jula 1875. godine lordu Derbyju o saznanju, da bi „Austro-Ugarska mogla podržati zahtjeve svojih Hrvata na tursku Hrvatsku“. („Austria-Hungary will then have to support the claims of her own Croats on Turkish Croatia“.).⁵⁹²⁶ Jedna delegacija srpske vlade koju su predvodili Antonije Orešković i Milutin Garašanin

⁵⁹²² Карцов-Жоминију, Belgrade, le 4 juin 1875, у: Б. Павићевић, *Русија и Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878*, св. I, 196.

⁵⁹²³ Новиков-истом, Vienne, le 9/21. Juillet 1875, у: *Исто*, 221.

⁵⁹²⁴ *Наши г. митрополит Михаил као председник међународнога одбора за подпомагање народа у Херцеговини и Босни, издао је следећи позив на све јевропске хришћанске народе*, Сион, Година друга, Београд 31. Октобра 1875, 598.

⁵⁹²⁵ СН-192/XXXXIII, 28. 8. 1875.

⁵⁹²⁶ *Mr Holmes-Lord Derby*, Sarajevo, July, 1875, in: A. Rutson, *O. c.*, 283.

posjetila je 21. avgusta 1875. godine Đakovo, kako bi biskupu Štrosmajeru predložili teritorijalno-političku diobu Bosne. Srpska vlada predlagala je „po staromu pravu Hrvatskoj“ zaposjednuće Turske Hrvatske, u kojoj bi „dobrovoljne čete hrvatske“ i „pod hrvatskim stijegom“ u rat sa bosanskim Muslimanima odmah lično poveo Orešković.⁵⁹²⁷ Samo dan kasnije pisao je biskup Štrosmajer saradniku Isidoru Kršnjavom o posjeti „njekoliko ljudi iz Biograda“ i o nadi da bi Hrvatima mogla da „spadi turska Hrvatska, koja je od vajkada spadala za Hrvatsku i koja je samo po najvećoj ludosti i nespretnosti od Hrvatske (bila) odciepljena“.⁵⁹²⁸ Ovi pregovori svakako je da su morali imati veze sa ruskom spoljnom politikom iz toga vremena. Naime, samo nekoliko dana ranije „u petrogradski(m) krugovi(ma) mnogo se govori(lo)“ da bi najbolje rješenje novonastale krize na Balkanu bilo, kada bi „se Bosna i Hercegovina („Босна и Херцеговина“) razdijelile među Austriju, Srbiju i Crnu Goru. Austriji pripala bi ona čest, koja (je) međaš(ila) s Hrvackom i Dalmacijom i gdje je (bilo) s veće strane pučanstvo narodnosti hrvacke („пучанство народности хрвацке“) i rimo-katoličkoga vjeroispovjedanja“.⁵⁹²⁹ Bez svake sumnje, Turska Hrvatska bila je stara fiksacija svih hrvatskih političara, a za biskupa Štrosmajera nije bilo „travke u Turskoj Hrvatskoj koja nije (bila) zalivena krvlju hrvatskom“.⁵⁹³⁰ I srpski izaslanik u Hercegovini Kosta Grujić bio je sasvim upoznat sa planovima Austro-Ugarske i Hrvatske oko „Turske Hrvatske“. On se u svome „Dnevniku“ jednom prilikom sam zapitao: „šta smo mi dobili ako Austrija zauzme Krajinu i Hrvatsku Bosnu, koje joj je u planu“.⁵⁹³¹

„Među ustanicima prenosi(o) (se) neki manifest“ početkom septembra 1875. u kome se zagovarala sloga sa „muhamedanskim sugrađanima“ („мухамеданским суграђанима“) i veoma ambiciozno predlagalo, da samostalno upravljaju, da vladara uzimaju „iz svoje sredine, no ma iz koje hrišćanske vladalačke porodice, (da) Turskoj plaća(ju) danak“ i da čak „na sebe“ preuzmu „srazmerni deo turskog državnoga

⁵⁹²⁷ Biskup Josip Juraj Strossmayer-Franji Račkom, [Đakovo], 22. kolovoza 1875, u: F. Šišić, *Korespondencija Rački-Strossmayer*, knjiga prva, od 6. okt. 1860. do 28. dec. 1875, 372.

⁵⁹²⁸ *Isti-Isidor Kršnjavi*, 22. Aug. [1]1875, u: Z. Grijak, *Korespondencija Josip Juraj Strossmayer-Isidor Kršnjavi (1875.-1884.)*, Cris, br. 1, God. VIII, Križevci 2006, 70.

⁵⁹²⁹ 3-91/X, 6. (18.) 8. 1875.

⁵⁹³⁰ T. Smičiklas, *Nacrt života i djela biskupa J. J. Strossmayera i izabrani njegovi spisi: govori, rasprave i okružnice*, Zagreb 1906, 69.

⁵⁹³¹ К. Грујић, и. д., 182.

duga“.⁵⁹³² Svi ovi događaji koincidirali su sa poznatom kneževom „besjedom“ kojom je 9. septembra 1875. otvorena redovna sjednica srpske Narodne skupštine u Kragujevcu. U besjedi su bila pomenuta tri ključna momenta vezana za ustanak „u Bosni i Hercegovini („Босни и Херцеговини“): „zloupotreba“ turskih činovnika, „blag(e) i velikodušn(e) namere Njegovog Veličanstva Sultana“ i „nevoljnici i hrišćanski i muhamedanske vere“ („невољници и хришћански и мухамеданске вере“). Ovome bi trebalo dodati i to, da je „đeneral Ignjatijev (ruski poslanik na Porti-B. T.) u razgovoru sa turskim državicima iskazao želju da bi se Bosni i Hercegovini („Босни и Херцеговини“) (trebala) da(ti) što može biti veća mera samostalnosti“. Za grofa Andrašija, koji je na ovaj prijedlog „odgovorio, da bi prebraćaj ustavših zemalja u nezavisnu državu mogao samo na to poslužiti da podstrekne austrijske južne Slovene u težnju njihovih snova za spojenjem Bosne sa Srbima“ je ovo bilo apsolutno neprihvatljivo. On je upozorio Ruse, „da (je) Austrija mo(gla) biti naklonjena samo takvim ustupkama Bosni i Hercegovini, koji ne (bi) prelaz(ili) preko unutrašnje samouprave i preko zaštite protiv teškog pritiska“.⁵⁹³³ Ukratko, grof Andrašić je prema riječima S. Jovanovića tokom ustaničke krize činio sve: „da Srbija ne sme upadati u Bosnu“.⁵⁹³⁴

Rat između bosanskih Srba i bosanskih Muslimana je imao sve karakteristike međuvjerskog istrebljenja i zatiranja jednako jednih i drugih. „*Ako su muslimani navalili na koje srpsko mjesto udariše ovi za uzvrat po njihovim napuštenim obiteljima. Iznenada se pojave i naglo opet iščeznu ostavljajući za sobom goruću mrtvačnicu nesahranjenih trupla. S uzvisina promatrano davala su ova, u okrug zapaljena srpska i muslimanska sela, užasan dokaz ljudske mržnje i fanatizma*“, dio je potresnog svjedočanstva savremenika ovih događaja u jugozapadnoj Bosni Rifata Gozdović-paše.⁵⁹³⁵ U jednom od svojih prvih izvještaja o ustanku u okolini Banjaluke trapistički opat Franc Faner upoznao je austrougarsku javnost o surovoj stvarnosti, a to je, da su „Turci i Grci bili najgori neprijatelji, pri čemu je jedna nacija željela da potisne i uništi drugu“. (Türken und Griechen sind die erbittertsten Feinde, eine Nation will die andere verdrängen und

⁵⁹³² CH-191/XXXXIII, 27. 8. 1875.

⁵⁹³³ CH-193/XXXXIII, 30. 8. 1875.

⁵⁹³⁴ С. Јовановић, *н. п.*, 16. децембар 1901, 465.

⁵⁹³⁵ R.-Gozdović paša, *Komitadžije kraljevske krvi*, *Novosti*, br. 234, God. VIII, Zagreb, u subotu 29. kolovoza 1914, 6.

vernichten“.).⁵⁹³⁶ U Bosni „Turci su ovog vriemena grdna krvoločstva počinili, ali ustaše nisu turcim prašćali. S obidve strane grozna su se diela ćinila“, naveo je svjedok događaja fra J. Baltić.⁵⁹³⁷ U Hercegovini, u Nevesinju počela su prva trvenja, kada su lokalni muslimanski prvaci „Turci Redžepašići“ ubili člana mjesnog medžlisa (skupština) Đuru Simovića.⁵⁹³⁸ Bosanska muslimanska vojska predvođena svojim neregularnim bašibozućkim jedinicama sastavljenim uglavnom od kosovskih Albanaca je od prvih dana zapalila veliki broj pravoslavnih vjerskih objekata i škola i bez zazora hapsila i ubijala srpske civile i popove. Turski bašibozuci su 18. avgusta 1875. u bosansko-gradiškoj okolini „obitelj Andrije Vučića, Save Tadića, Spasoja Vučića, Teše Stojšića sama izrekli i pogubili muževe skupa sa ženama i djecom“.⁵⁹³⁹ Samo tri dana ranije, 15. avgusta 1875. zbog sumnje da je spremao povesti ustanak, uhapsila je bosanska vojska „grćko istoćnoga paroka iz (Bosanske-B. T.) Kostajnice“.⁵⁹⁴⁰ Poslije hapšenja mjesnog popa Dukića,⁵⁹⁴¹ bosansko-kostajnićka crkva oskrnavljena je, a „ikone iz crkve i druge kandile (kandelaber) crkvene pobacali su Turci po cesti, i gazili po njima nogama“, svjedoćio je u Hrvatsku izbjegli bosansko-kostajnićki trgovac Pero Kecman. Tada su uz pravoslavnu crkvu izgorile i neke kuće, kao na primjer kuća trgovca Nike Stijaka.⁵⁹⁴² Prvi okršaji u lijevćanskom selu Kaocima započeli su, kako tvrdi izbjeglica Andrija Novaković: „*pred naše serbsko Preobraženje*“, kada se „oko Vrbasa počama pa do Berbira buna digla to jest da Turci i Srbi iznimize sela pale“.⁵⁹⁴³ Na vratima pravoslavne crkve u Lepenici kod Prnjavora muslimanski bašibozuci su 20. avgusta 1875. objesili popa Luku Davidovića iz lijevćanskog sela Kaoca. Turski vojnici su oskrnavili crkvu i to tako što su pucali na ikone sv. Petra i sv. Nikole i svo crkveno zlato pokrali. Poslije pljaćke, bašibozuci su zapalili crkvu sa sve četiri strane, a voskom su natopili popovske odežde i bacili ih na ikonostas. Crkva je izgorjela do temelja, od koje su ostala samo četiri gola i opaljena zida. Narednog dana bašibozuci su zapalili i lepenićku srpsku školu, u kojoj je više godina revnosno učiteljevaio vrijedni učitelj Nikola Kojić. Muslimanski vojnici su htjeli

⁵⁹³⁶ VV-B-75, 17. 9. 1875.

⁵⁹³⁷ J. Baltić, *n. d.*, 388.

⁵⁹³⁸ 3-79/X, 9. (21.) 7. 1875.

⁵⁹³⁹ И. Кецамановић, *Прандједовске муке под Турцима*, 252.

⁵⁹⁴⁰ *Исто*, 29.

⁵⁹⁴¹ *Исто*, 175.

⁵⁹⁴² *Исто*, 60.

⁵⁹⁴³ *Исто*, 61-62.

ubiti i drugog popa Vasiliju Ignjatića, ali ga je u posljednjem času spasio neki spahija, popov beg.⁵⁹⁴⁴ Mala crkva brvnara u Pritoci kod Bihaća zapaljena je odmah na početku ustanka avgusta 1875 godine.⁵⁹⁴⁵ U Hercegovini, u Doljanima kod Trebinja bašibozuci su istog mjeseca poharali katoličku crkvu i oltar, porazbijali zvona, oskrnavili i nogama iskomadali sliku sv. Marije i oblačili se u misne haljine. U Rasnu, takođe kod Trebinja razbili su vrata župničkog doma i crkve, koju su porobili, popalili i ogolili. U obližnjem Gracu zapalili su bašibozuci crkvu i zapalili sve svete slike, a na groblju su polomili sve krstove.⁵⁹⁴⁶ Crkvice u Spainskom selu kod Starog Majdana takođe je spaljena u prvim avgustovskim okršajima.⁵⁹⁴⁷ Pravoslavna crkva u Krnjeuši kod Bosanskog Petrovca je početkom ustanka 1875. takođe izgorjela do temelja,⁵⁹⁴⁸ kao i pravoslavna crkva u Koluniću, koja je bila zapaljena zajedno sa svim seoskim domaćinstvima. Bašibozuci su takođe, spalili i pravoslavnu crkvu „Roždestva Bogorodičnog“ u selu Bukovači kraj Bosanskog Petrovca.⁵⁹⁴⁹ Kad je buknuo ustanak 1875. i kada su bile spaljene ove crkve, zapaljene su bile i sve tri škole: bosansko-petrovačka, kolunička i bukovačka.⁵⁹⁵⁰ Između sela Podilice, Dolova i Stožištu u blizini Bosanskog Grahova spalili su turski vojnici crkvu do temelja.⁵⁹⁵¹ U Banjaluci, „u hrišćanskom kvartu“ („le quartier chrétien“) krajem ljeta 1875. godine „jedna grupa Turaka“ („un parti de Turcs“) zapalila je „srpsku crkvu“ („l’eglise serbe“), koja je bila „napravljena od drveta“ („c’etait une construction de bois“) (crkva-brvnara-B. T.). Prema riječima očevica događaja francuskog putopisca Šarla Irijara ova gradska crkvice bila je „očajna i jadna, prije skladište nego crkva“ („misérable et chétive, un hangar plutôt qu’une église“).⁵⁹⁵² U opštem metežu, u Banjaluci je prvo Pelagićevu Bogosloviju zapalio sin uglednog banjalučkog trgovca Alije Bojića, Ibrahim, a potom pravoslavnu crkvu na Rebrovcu neki Ibrahim Ćorčaušević.⁵⁹⁵³ Osim što su početkom septembra 1875. godine „upalili srpsku crkvu“ („српску цркву“), fanatizovani

⁵⁹⁴⁴ Ђ. Н. Милић, *н. р.*, 1892, 22-23.

⁵⁹⁴⁵ Пр. К. Ковачевић, *н. р.*, 2001, 273.

⁵⁹⁴⁶ I. Puljić, *н. р.*, 1986, 110.

⁵⁹⁴⁷ *Dionizije Marinković: Moji doživljaji*, 137.

⁵⁹⁴⁸ К. Новаковић, *н. р.*, 1894, 129.

⁵⁹⁴⁹ *Исто*, 82-83.

⁵⁹⁵⁰ В. Периновић, *н. р.*, 33.

⁵⁹⁵¹ A. J. Evans, *Illyrian letters a revised selection of correspondence from the Illyrian provinces of Bosnia, Herzegovina, Montenegro, Albania, Dalmatia, Croatia, and Slavonia, addressed to the 'Manchester guardian' during the year 1877*, London 1878, 26.

⁵⁹⁵² Ch. Yriarte, *О. с.*, 131.

⁵⁹⁵³ С. Бијелић, *н. д.*, 287.

banjalučki Muslimani su u ovom gradu „napali na austrijskog konzula“.⁵⁹⁵⁴ Pošto je „pravoslavna crkva u Banjaluci potpuno izgorjela“ („brannte die griechische Kirche in Banja Luka“) do 9. septembra 1875. godine „turske vlasti su svim pravoslavnima u gradu („allen Griechen in der Stadt“) oduzeli oružje i municiju“.⁵⁹⁵⁵ Od ostalih pravoslavnih crkava u Bosanskoj Krajini bašibozuci su zapalili i do temelja razorili crkvu sv. Petra i Pavla u Bosanskom Grahovu. Oni su u toj crkvi „nepoštediv ništa“ bacili crkvene „kaleže pod konjska kopita, (i) na posljedku oskrvni(li) još više žena i djevojaka“ i pod vođstvom popa Bilbića (pop Ilija Bilbija-B. T.) natjerali veliki broj hrišćana na bijeg u Austro-Ugarsku.⁵⁹⁵⁶ Ova crkva u Bosanskom Grahovu je egzistirala na Gradini i ona je od početka ustanka do njenog paljena služila kao magazin turske vojske.⁵⁹⁵⁷ Manastir Moštanica kod Bosanske Dubice, u kome je na početku ustaničkog vrenja turska vojska čuvala konje i municiju zapaljen je 28. septembra 1875. godine,⁵⁹⁵⁸ a izgleda da je i u obližnjem Prijedoru „bila zapaljena srpska crkva“ („l’égglise serbe a été brûlée“).⁵⁹⁵⁹ Lojalnost nekih katolika bosanskoj vladi srpski ustanici su kažnjavali napadami i pljačkom njihovih sela širom Bosanske Krajine i jugozapadne Bosne. Napadane su i katoličke crkve, a eklatantan primjer bilo je ustaničko paljenje katoličke crkve i kapele u Lištanima kod Livna. Vođa napada bio je mjesni katolik koji se pridružio srpskim ustanicima, neki Biluš.⁵⁹⁶⁰ Da bi odbranili muslimanska i katolička sela od sličnih napada ustanika mnogi bosanski Muslimani su se u Bosanskoj Krajini i Posavini samorganizovali u takozvane „Odbore javne sigurnosti“, a najpoznatiji od svih bio je Odbor cazinskog bega Alije Pozderca.⁵⁹⁶¹ U Banjaluci je na početku ustanka zakon u svoje ruke prigrabio lokalni moćnik Fehim-beg Đumišić, koji je osim što je srušio gradskog mutesarifa formirao jednu komisiju sastavljenu od najbogatijih i najuticajnijih gradskih Muslimana i koja je nezavisno od bosanske vlade samostalno sprovodila mjere protiv ustanka.⁵⁹⁶² Nema sumnje da je ovakvo ponašanje muslimanskih prvaka u

⁵⁹⁵⁴ ГН-36/V, 7. 9. 1875.

⁵⁹⁵⁵ VV-B-76, 21. 9. 1875.

⁵⁹⁵⁶ P-42/IV, 6. 4. 1876.

⁵⁹⁵⁷ С. М. Бабић, *Кратак опис Босан. Грахова*, Босанска вила, бр. 18, год. VII, Сарајево 1892, 280.

⁵⁹⁵⁸ Прога С. Вујасиновић, *н. д.*, 32.

⁵⁹⁵⁹ Ch. Yriarte, *O. c.*, 120.

⁵⁹⁶⁰ J. Baltić, *n. d.*, 394.

⁵⁹⁶¹ М. Екмеčić, *n. d.*, 112-113.

⁵⁹⁶² *Isto*, 166.

Banjaluci izazvalo da se i preostalih „nekoliko Srba“ („le peu de Serbes“) u „srpskom kvartu“ („le quartier serbe“) u tom gradu zatvori u svoje kuće.⁵⁹⁶³ Zbog očekivanja „masakra“ („massacre“), gledale su „oči srpskog stanovništva“ („la population serbe les yeux“) u austrougarski konzulat u ovom gradu. Istina, nefanatizovani banjalučki Muslimani i koji su bili „prijatelji ovih srpskih porodica“ („amitié avec les familles serbes“) obavještavali su austrougarski konzulat o zavjerama koje su se pravile protiv njih.⁵⁹⁶⁴ Ipak, za razliku od „pravoslavnih popova“ („les prêtres grecs“) koji su morali napustiti Banjaluku, franjevci i trapisti su smjeli ostati u njoj.⁵⁹⁶⁵ U jednoj muslimanskoj odmazdi kojom je rukovodio beg Pozderac manastir Rmanj je bio potpuno uništen. Beg Pozderac je dozvolio svojim vojnicima, da u manastir uvode konje, da pucaju u ikone i na kraju da nekog starca Relića natjeraju da zapali manastir.⁵⁹⁶⁶ Pozderac je, prema svjedočanstvu fra J. Baltića predvodio „šest hiljada svojih bena“, koji su poubijali mnoge starce, nejake i djecu.⁵⁹⁶⁷ Tahir-beg Kulenović iz Kulen Vakufa je prvi započeo sa progonom Srba sa južne strane. Sa oko 200 vojnika on je već sredinom avgusta 1875. plijenio manastirske kuće po Martin Brodu,⁵⁹⁶⁸ a „po gospojini maloj“ 21. septembra 1875. dovršio je paljenje manastira Rmanj. Turski vojnici natjerali su „jedno Vlašče“ da ga zapali.⁵⁹⁶⁹ Tahir-beg Kulenović je u manastir ujahao na konju, oskrnavio ga i zapalio.⁵⁹⁷⁰ Za ovog bosanskog muslimanskog prvaka austrougarski vicekonzul iz Banje Luke Dragančić je zabilježio, da je tokom samo jednog juriša na Unište pobio oko 300

⁵⁹⁶³ Ch. Yriarte, *O. c.*, 123.

⁵⁹⁶⁴ *Ibidem*, 128-129.

⁵⁹⁶⁵ *Ibidem*, 130.

⁵⁹⁶⁶ Атом, *Манастир Рмањ*, Босанска вила, бр. 11, год. XIX, Сарајево 1904, 212.

⁵⁹⁶⁷ J. Baltić, *n. d.*, 389.

⁵⁹⁶⁸ В. Красић, *Устанак у Босни 1875-1878, грађа за новију српску историју рата за ослобођење*, Нови Сад 1884, 118.

⁵⁹⁶⁹ 3-119/X-24. 9. (6. 10.) 1875.

⁵⁹⁷⁰ В. Красић, *н. д.*, 120; Opis skrnavljenja manastira slikovito je opisao engleski putopisac i očevidac Artur Evans: „Usred pocrnjelih ruševina hrišćanskog sela, koje je prije godinu dana bilo vrlo napredno, još je stršio masivan i valjkast toranj. Tamo se nalazio i čuveni pravoslavni manastir („Pravoslav monastery“) koji je sada porušen. Turci su došli u ovo mjesto septembra 1875. i tada su uradili sve ono najgore. Raskopali su pod, slomili i isprevrtali sveti namještaj, srušili krov i dio zida, a unutrašnjost izrešetali mecima. Ovdje je 15. septembra 1875. došao Tahir beg Kulenović sa hordom („horde“) od 3.500 bašibozuka, spalio ovo i susjedna sela Veliki i Mali Cvjetnić, posjekao troje staraca, šest žena i četvoro djece koji nisu izbjegli na vrijeme“. (A. J. Evans, *O. c.*, 1878, 39.). Evans tvrdi, da je samo u tom dijelu Bosne bilo spaljeno čak 81 pravoslavna crkva (*Ibidem*, 48.), a da je „Rmanj postao begova (Tahir-beg Kulenović-B. T.) imovina. Kada ga je posjećivao obavezno bi u crkvu ujahivao na konju, skrnaveći je. Pošto bi sjahao, zgrabio bi popovsko odjelo i od njega pravio sedlo, koje bi smjestio na popova leđa. Uzjahao bi bjednika da puže četvoronoške, na rukama i nogama, poput zvjeri, sve dok se siroti čovjek iscrpljen ne sruši“. (*Ibidem*, 104-105.)

nevinih Srba. Neke od glava ovih mučenika bosanski vojnici kačili su kasnije na vrata livanjske pravoslavne crkve.⁵⁹⁷¹ U istočnoj Bosni je u Dobrunu u prvoj ustaničkoj godini bila srušena crkva Uspeća sv. Bogorodice, kao i obližnji manastir Banja.⁵⁹⁷² U Bosanskoj Posavini pravoslavni manastir Tavnu u Kačevcima zapalio je 4. septembra 1875. godine Omer-beg Jakubović iz Bijeljine i tom prilikom ubio monahe Ilariona Stojanovića i iguman Josifa Popovića, dok je arhimandrit Aleksandar Simić odveden u zatočeništvo u Vidin.⁵⁹⁷³ Prije Vidina, ovaj pop Simić je mučen u Brčkom. Njega je čupao za bradu i jahao čuveni brčanski razbojnik Ciganin Litra, a zatim pješke odveo u Tuzlu.⁵⁹⁷⁴ Osim u Bosanskoj Krajini, Bosanskoj Posavini i u Podrinju bašibizuci su zapalili veći broj pravoslavnih crkva i manastira i u Hercegovini. Oni su do sredine septembra 1875. spalili manastir Duži,⁵⁹⁷⁵ koji je osim toga bio i opustošen.⁵⁹⁷⁶ I u Zubačkom Polju muslimanski vojnici oskrnavili su početkom septembra 1875. jednu malu crkvicu iz koje su pobacali „nekolko rasepanih drvenih ikona, a (u) svet(u) trpez(u) ostavili (su) pun(o) gada“.⁵⁹⁷⁷ Prema nekim informacijama septembra 1875. u Banjaluci su pravoslavnom popu Trifonu (popu Trifunu?-B. T.) Grabešiću, „Turci oči izkopali“.⁵⁹⁷⁸ Krajem avgusta 1875. pravoslavni „bosanski pop Tadić (je bio) privezan za konjski rep“ i odveden u Bosanski Novi, gdje su mu bašibozuci javno odsjekli glavu⁵⁹⁷⁹ „i na kolac natakli“.⁵⁹⁸⁰ Kada je istog mjeseca dolazio u ustanak, Petar Mrkonjić vidio je „na turskoj strani na ćupriji (Kostajnici) tri nataknute glave bošnjačke“.⁵⁹⁸¹ Ustaničkom katoličkom vođi iz okoline Livna Jozi Rimcu su bašibozuci odsjekli glavu i odnijeli je u Livno i natakli na kolac, stavili na gradska zidine, gdje je ostala do austrougarske okupacije sa ciljem „da plaši raju da se ne bi bunila i u ustanak odmećala“.⁵⁹⁸² „Zastavin“ izvještač je pisao 29. avgusta 1875. kako su turske snage „ubija(le) kršćanske žene i decu“. Kod Jablanca, navodno,

⁵⁹⁷¹ М. Екмечић, *н. д.*, 2, 1989, 312-313.

⁵⁹⁷² Н. Урић, *н. р.*, 2008, 258-259.

⁵⁹⁷³ Јерођакон В. М. Ђуковић, *Манастир св. Тројице „Тавна“ у прошлости и садашњости*, Источник, бр. 8, год. XII, Сарајево 1898, 124-125.

⁵⁹⁷⁴ *Метоари Џивка Црногорчевића*, 56-57.

⁵⁹⁷⁵ СН-199/XXXXIII, 6. 9. 1875.

⁵⁹⁷⁶ В. Ђоровић, *н. р.*, 1912, 548.

⁵⁹⁷⁷ К. Грујић, *н. д.*, 132.

⁵⁹⁷⁸ Р-77/III, 25. 9. 1875.

⁵⁹⁷⁹ СН-179/XXXXIII, 12. 8. 1875.

⁵⁹⁸⁰ Р-68/III, 25. 8. 1875.

⁵⁹⁸¹ П. Мркоњић, *н. д.*, 21.

⁵⁹⁸² S. Marković, *н. р.*, 428.

rasporili su trudnicu i bacili dijete u Savu. Kod Struge na obali Save nekom seljaku rasporili su grudi i odsjekli glavu, a u Kostajnici su „nabada(li) Turci rajine glave na kolac“.⁵⁹⁸³ U Orahovi su turski vojnici 14. septembra 1875. posjekli „2 Srbina trgovca“, dok su drugu dvojicu „nabi(li) žive na kolac“.⁵⁹⁸⁴ Bašibozuci su prema jednom izbjegličkom (ne)pouzdanom svjedočenju popa iz Nožićkog Tomu Školnikovića „po turskom Svinjaru na svaki mogući način mučili, dok ga na koncu nisu na kolac nabili“.⁵⁹⁸⁵ Adelajna Irbi i Džordžina Mjur Mekenzi pisale su o ovom slučaju, a prema saopštenju Vase Vidovića, kada su, zapravo u oktobru 1875. bašibozuci kod Srbca isjekli četvoro uhvaćenih mirnih hrišćana: Simu Vrsojka, Marka Guzoicu, Stevana Vrovca i Jovana Lepira. Trojicu uhvaćenih hrišćana iz Kaoca: braću Mihaila i Aleksu Snjegotinca i Luku Drajevića Turci su, kako su one tvrdile, „žive nabili na kolac“ („they impaled alive on stakes“).⁵⁹⁸⁶ Naročito je obraz žena bio izložen bašibozučkim nasrtajima. Bašibozuci su naređivali hrišćankama da idu „na rabotu“ u polje, gdje bi ih „osramot(ili)“ pred očevima ili muževima.⁵⁹⁸⁷ Lepenički učitelj Nikola Kojić, izbjeglica u Hrvatskoj tvrdio je pred austrougarskim ispitivačima, kako su bosansko-gradiški Turci bili „toliko vlasti sebi prisvojili, da su srbskim podajnikom naložili, da čim se koji od njih oženi (da) mora svaki dobrovoljno svoju ženi k Agi za prilog dovesti“.⁵⁹⁸⁸ U zapadnoj Bosni su sredinom septembra 1875. godine „Livanjski Turci („Ливањски Турци“) preko 20 hrišćanskih („хршћанских“) porodica okovali u gvožđe bez svakog uzroka“.⁵⁹⁸⁹ Takođe, „sedam knezova hercegovačkih, koji su se bili predali Server-paši, Sultanovom poslaniku za umirenje Ercegovine“⁵⁹⁹⁰ presreli su i 18. oktobra 1875. ubili bašibozuci u Popovom Polju, „bez da im je, razume se, ikakva kazna zato sljedovala“.⁵⁹⁹¹ U Bosanskoj Krajini nasilja nad hrišćanskom rajom i trgovcima, koji su spas našli bijegom preko Save i Une u Hrvatsku vršena su u gotovo svim većim mjestima. Nevinog bihačkog trgovca Đuru Grubora bacio je 11. oktobra 1875. godine „bihački paša u zatvor u teškom gvožđu“.⁵⁹⁹²

⁵⁹⁸³ З-97/Х, 17. (29.) 8. 1875.

⁵⁹⁸⁴ З-108/Х, 5. (17.) 9. 1875.

⁵⁹⁸⁵ И. Кеџмановић, *Прандједовске муке под Турцима*, 157.

⁵⁹⁸⁶ G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *O. c.*, 1877, 30.

⁵⁹⁸⁷ З-109/Х, 7. (19.) 9. 1875.

⁵⁹⁸⁸ И. Кеџмановић, *Прандједовске муке под Турцима*, 159.

⁵⁹⁸⁹ ГН-37/У, 14. 9. 1875.

⁵⁹⁹⁰ З-126/Х, 7. (19.) 10. 1875.

⁵⁹⁹¹ К. Грујић, *н. д.*, 221.

⁵⁹⁹² ГН-40/У, 5. (17.) 10. 1875.

U Bihaću je za najvećeg nasilnika tada važio Husein-beg Krupić, u Banjaluci to su bili: Ahmet Višić,⁵⁹⁹³ Alija Čanić,⁵⁹⁹⁴ Šaćer-beg Džinić,⁵⁹⁹⁵ Alija Selajić,⁵⁹⁹⁶ Mustafa Škodra i Osman-aga Tabak.⁵⁹⁹⁷ U Bosanskoj Dubici bilo je najviše siledžija: Sali-aga Pezić,⁵⁹⁹⁸ Omer Ora, Jakup i Ibro Dudak, Mujo Zlibanović, Medo Ibrišimović, Osman-beg Pezić,⁵⁹⁹⁹ Ahmet Čaušević,⁶⁰⁰⁰ Paši-beg Cerić,⁶⁰⁰¹ Meho Jakić,⁶⁰⁰² Bego Delić, Osman Subaša i Smail Grozdanić.⁶⁰⁰³ Nasilnik nad hrišćanima u Prijedoru još od prije ustanka bio je Ali-beg Averić,⁶⁰⁰⁴ a u Bosanskoj Gradišci: Asim Muinović, Smail Arnaut,⁶⁰⁰⁵ buljubaša Ramadan, Hadži Ibrahim Gušić,⁶⁰⁰⁶ Hasan Čauš⁶⁰⁰⁷ i Ibrahim Begović.⁶⁰⁰⁸

Nasilja bašibozuka nisu bili pošteđeni ni bosanski katolički seljaci, pogotovo iz okoline Bihaća, kojih je na samom početku ustanka, na njivi, prilikom branja kukuruza za bosansko-muslimansku vojsku bilo posječeno oko šezdeset.⁶⁰⁰⁹ Neki katolici ubijeni su krajem juna 1875. i u Hercegovini. Muslimanski razbojnici su kod Bune ubili Jozu Debu i Antu Barišića, a kod Stoca Simu Mandrapu i Peru Ivankovića. Salko Forta ubio je u Nevesinju mehandžiju Jolu Gudelja.⁶⁰¹⁰ U Mostaru je navodno početkom avgusta 1875. godine, „izdao Muhasebedžija zapovest da svakog Hrišćanina ubiju, koji bi hteo pobeći iz varoši“. Ova naredba odnosila se i na katolike, budući da se lokalne vlasti „od katolika nisu nadali revoluciji“ („революцији“).⁶⁰¹¹ Srpski špijun Aleksa Stojković informisao je beogradsku vladu, kako su se „Turci bošnjaci bili zaverili da sve krišćane u Mostaru za jednu noć iseku. Za ovu zaveru doznadu Konzuli i preko nekog Bega N. koji je kolovođa zavere bijo, nastanu nešto molbom, a nešto i pretnjom da se od ove užasne zavere

⁵⁹⁹³ И. Кеџмановић, *Прандједовске муке под Турцима*, 134-135.

⁵⁹⁹⁴ *Исто*, 227.

⁵⁹⁹⁵ *Исто*, 237.

⁵⁹⁹⁶ *Исто*, 253.

⁵⁹⁹⁷ *Исто*, 271.

⁵⁹⁹⁸ *Исто*, 134-135.

⁵⁹⁹⁹ *Исто*, 138-139.

⁶⁰⁰⁰ *Исто*, 147.

⁶⁰⁰¹ *Исто*, 227.

⁶⁰⁰² *Исто*, 241.

⁶⁰⁰³ *Исто*, 243.

⁶⁰⁰⁴ *Исто*, 152.

⁶⁰⁰⁵ *Исто*, 157-158.

⁶⁰⁰⁶ *Исто*, 159.

⁶⁰⁰⁷ *Исто*, 274.

⁶⁰⁰⁸ *Исто*, 285.

⁶⁰⁰⁹ 3-137/X, 26. 10. (7. 11.) 1875.

⁶⁰¹⁰ 3-79/X, 9. (21.) 7. 1875.

⁶⁰¹¹ 3-86/X, 25. 7. (6. 8.) 1875.

odustane: između ostaloga kazali su konzuli i to, da će onog časa kad se seča počne preći 40.000 Austrijanaca u Bosnu“.⁶⁰¹² I sam austrougarski konzul dr. Teodorović je krajem septembra 1875. javljao, kako su u travničkom okrugu neki begovi napadali i bosanske katolike.⁶⁰¹³ Prema svjedočenju jajačkog župnika fra Ante Kneževića „u Uncu (je) zloglasni Asan beg Kulenović iz Travnika, za jedan dan učinio najprije porobiti pa onda zapaliti priko četiri stotine sjemenah!“ Fra Knežević tvrdi, kako su njemu u Jajce „jednako bježali Krstjani i Hristjani iz Banjeluke“, među kojima je bio i „fra Andrija Vidović iz Banjaluke Župnik“.⁶⁰¹⁴ Jajački župnik je smatrao, da su „svi Krstjani u Bosni (bili) dobri, ali su Katolici (bili) najbolji, a Turci najgori, (koji su htjeli) da učine pokolj svih Krstjanah, pa ne zna(jući) kako bi bunu zametnuli, te su svog jednog Softu zaklali, i tri dana držali zaklana u Džamiji“, da bi ga kasnije bacili „među Varoške kuće i da poviču kako su Krstjani Softu ubili, pa onda da sve Krstjane sasjeku“.⁶⁰¹⁵ Prema nekim izjavama izbjeglica, bosanski Muslimani su krstarili srpskim i katoličkim selima psujući mještanima njihove careve (ruski i austrougarski car-B. T.).⁶⁰¹⁶ U Višegradu su bažibozuci na jesen 1875. ubili potpuno nevinog popa Aleksu Popovića.⁶⁰¹⁷ Denton je raspolagao sa nekim informacijama o bašibozučkom masakriranju hrišćana u Bosanskoj Gradišci u banjalučkom kotaru, a koje je 18. avgusta 1875. dobio od britanskog konzula Holmsa. Britanski konzul je imao saznanja, da je u jednom dijelu muslimanskog stanovništva postojala želja, da se podignu protiv hrišćana. Holms je tada istakao, kako je svaka mala nesreća bila preuveličavana i nesumnjivo često izmišljena.⁶⁰¹⁸ Bosanska vojska je, prema podacima sa kojima je raspolagao mitropolit Mihailo u prvoj godini ustanka, prelazeći Drinu duž granice sa Srbijom, navodno, spalila preko 60 srpskih sela, što je do tada bila neuobičajena pojava.⁶⁰¹⁹ Tokom nasilja nad nedužnim civilima, razularene bašibozučke čete su praktično od početka ustanka prelazile i granicu sa Austro-Ugarskom. Prvi takav slučaj zabilježen je 18. jula 1875. godine, kada je „30

⁶⁰¹² C. Koviš-Jovanu Ristiću, У Дубровнику 19 октобра 1875. год., у: Ј. Војводић, *Стање босанског устанка у јесен 1875. године*, 158.

⁶⁰¹³ М. Екмеčić, *n. d.*, 111.

⁶⁰¹⁴ Fra B. Gavranović, *n. d.*, 1959, 149.

⁶⁰¹⁵ *Isto*, 151.

⁶⁰¹⁶ М. Екмеčić, *n. d.*, 168.

⁶⁰¹⁷ *Читула (Јосиф Поповић)*, Источник, бр. 1, год. XXII, Сарајево, 15. јануара 1908, 13.

⁶⁰¹⁸ W. Denton, *O. c.*, 1876, 91.

⁶⁰¹⁹ Ђ. Слијепчевић, *n. d.*, 513.

vidjenijih iz okolice Turaka“ izvelo žestok napad „uprav na Imocko-staru (njihovu) babovinu“ sa namjerom „*što se ubiti nemože, neka se barem popali*“,⁶⁰²⁰ a drugi, kada su 15. oktobra ponovo „prešli kod Imotskoga u Dalmaciju“. ⁶⁰²¹

Zločini i devastiranja su početkom ustanka počinjeni i nad velikim brojem nevinih bosanskih Muslimana, njihovom imovinom i nad muslimanskim vjerskim objektima. Postojalo je, čak i nekakvo oficijelno naređenje iz Beograda upućeno 15. avgusta 1875. ustanicima, kako „ne treba dirati u mirne stanovnike muhamedovce („мухамедовце“), jer su im to braća, s kojom će docnije zajedno živeti“. ⁶⁰²² Iako je, navodno, vojvoda Mićo Ljubibratić svojim ustanicima „izdao zapovest da ako bi do kakve turske džamije došli ovu kao svetinju čuva(ju)“, ⁶⁰²³ već u prvim pokretima ustanika u Hercegovini, oni su u selu Predol u stolačkom srezu porušili mjesnu džamiju. ⁶⁰²⁴ Sva višegradaska muslimanska sela zajedno sa džamijama bila su do 1. septembra 1875. sraunjena sa zemljom. ⁶⁰²⁵ U Bosanskoj Krajini, u okolini Bosanske Dubice, Prijedora i Bosanske Kostajnice ustanici su za dva dana ustanka ubili „do trijest Turaka“ („Турака“), ⁶⁰²⁶ dok su u Orahovi kod Bosanske Gradiške, osim mjesne džamije zapalili i „13 turskih („турских“) kuća“. ⁶⁰²⁷ Risto Jeić koji je sa četom dobrovoljaca početkom septembra 1875. prešao iz Srbije u Bosnu, pošto je zapalio tursku karaulu na adi Kurjačici upao je u Čengiće, gdje je zapalio konak i pušnicu Ali-age, zeta Mahmut-paše iz Zvornika. On je u Kačevcu kod Bijeljine zapalio konak Asim-age Talirevića. ⁶⁰²⁸ Na pitanje postavljeno jednom Jeićevom ustaniku, a koji je inače bio podanik Austro-Ugarske zarobljenom među 68 Srbijanaca kod manastira Tavana, šta je bio cilj prodora preko Drine u Bosnu, njegov odgovor je bio- oslobođenje „narod(a) srpsk(og) (koji je) okolo pet stotina godina trpi(o) pod turskim

⁶⁰²⁰ *Od Opraviteljstva Obćinskog-Namjesništva u Zadar*, Imocki 26 Srpnja 1875, u: M. Vego, *Pisma o Hercegovačkom ustanku 1875. god.*, 195.

⁶⁰²¹ P-87/III, 21. 10. 1875.

⁶⁰²² J. Anđelković, *Hercegovina s vojnog gledišta*, Отацбина, Година I, књ. 3, св. 9, 10, 11. и 12, Београд 1875, 135.

⁶⁰²³ К. Грујић, *н. д.*, 132.

⁶⁰²⁴ *Дешифрована депеша херц. мутесарифа и команданта*, [Мостар] 17/29 јуна 1875, у: Х. Хаџибегвић, *Турски документи о почетку устанка у Херцеговини и Босни 1875 године*, Прилози за оријенталну филологију, I, Сарајево 1950. (у даљем навођењу: Х. Хаџибегвић, *Турски документи о почетку устанка у Херцеговини и Босни 1875 године*), 92.

⁶⁰²⁵ Р. Луковић, *Наради устанка на турска утврђења у Босни 1875-1876*, VVM, br. 15, Beograd 1969, 119.

⁶⁰²⁶ 3-91/X, 6. (18.) 8. 1875.

⁶⁰²⁷ 3-94/X, 12. (24.) 8. 1875.

⁶⁰²⁸ Јерођакон В. М. Ћуковић, *н. р.*, 124-125.

jarmom“.⁶⁰²⁹ U Hercegovini su srpski ustanici započeli svoju borbu 5. avgusta 1875. godine „paljenjem kuća“ („ardere case“) Muslimana kod Trebinja.⁶⁰³⁰ Paljenje su desetak dana kasnije muslimanske kuće i u Nevesinju. Knjaz Nikola imao je informaciju, da su 18. avgusta u tom mjestu „nevesinjski hrišćani palili sve što je bilo muslimansko“ („De leurs côté les Chretiens des Nevessinje ont incendié tout ce que appartient aux Musulmans“).⁶⁰³¹ Hercegovački ustanici su između 18. i 19. septembra 1875. godine, na putu između Dubrovnika i Trebinja, kod Žabice zapalili i porušili „sva turska sela, kroz koja (su) pro(šli), Turke, koji mogu nositi oružije (su) poubija(li) i samo žene i decu (su) ostavi(li) na miru“.⁶⁰³² Samo par dana ranije nevesinjski ustanici zapalili su muslimansko selo Dabricu između Stoca i Blagaja i ubili 128 mještana. „Kasablije nevesinjske muško i žensko zarobljen(e)“ poslani su u zarobljeništvo u Crnu Goru.⁶⁰³³ U okolini Trebinja ustanici i Crnogorci zapalili su do sredine septembra 1875. godine „preko 200 kuća turskih“, dok su u obližnjim Zubcima „opkolili Turke u kućama, koje su zapalili“.⁶⁰³⁴ Samo u narednom mjesecu Lazar Sočica, vojvoda Bogdan Zimonjić i Vule Hadžić spalili su 1.000 kuća u hercegovačkom Drijenu, „posjekli 20 glava i pobili oko 150 Turaka“. Istog dana, bosansko-srpski ustanici su pod Pastirevom kod Bosanske Dubice zapalili dva muslimanska sela.⁶⁰³⁵ Kada su 30. septembra 1875. osvojili Cvjetnić kod Bihaća, ustanici su u tom mjestu poubijali sve muslimanske seljake.⁶⁰³⁶ U žestokom udaru na Stapare kod Bosanske Gradiške 13. novembra 1875. srpski ustanici zapalili su čardak Hadži Čejvana i ubili četvoricu prvaka iz ove porodice, među kojima poznatog Hašim-agu Čejvana. Motajička ustanička četa spalila je istog mjeseca i čardak Hadži Derviš-age Gušića kod Malog Vakupa.⁶⁰³⁷ Srpski ustanici nisu napadali samo bosanske Muslimane, nego i katolike. U stolačkom kraju, u Hercegovini, katoličke seljake koji su se 20. septembra 1875. vratili u Prapatnicu kod Neuma na imanje Rizvanbegovića, devet dana kasnije,

⁶⁰²⁹ *Memoari Živka Crnogorčevića*, 55.

⁶⁰³⁰ *Kapetan Rešetar-Namjesništvu u Zadar*, Dubrovnik 5. avgusta 1875, u: M. Vego, *Pisma o Hercegovačkom ustanku 1875. god.*, 198.

⁶⁰³¹ *Le Prince du Monténégro-baron G. Rodić*, Cetigne 18/8 1875, u: *Isto*, 199.

⁶⁰³² CH-204/XXXXIII, 13. 9. 1875.

⁶⁰³³ 3-108/X, 5. (17.) 9. 1875.

⁶⁰³⁴ 3-110/X, 9. (21.) 9. 1875.

⁶⁰³⁵ 3-121/X, 28. 9. (10. 10.) 1875.

⁶⁰³⁶ P. Luković, *Nekoliko napomena o ulozi vojvode Goluba Babića u Bosanskom ustanku 1875-1878 i njegovom nožu koji se čuva u Vojnom muzeju u Beogradu*, VVM, br. 18, Beograd 1972, 173.

⁶⁰³⁷ P. Luković, *n. r.*, 1969, 116-117.

tokom seoske slave Miholjdan iznenada su napali ustanici.⁶⁰³⁸ Neke mirne katolike iz Bihaća, koji su početkom ustanka brali za tursku vojsku kukuruze u Knežpolju ubili su srpski ustanici.⁶⁰³⁹ Britanski konzul Holms je u nekim svojim zapažanjima oko načina ratovanja srpskih ustanika uočio, da su neki hercegovački ustanici uobičavali sakatiti muslimanske mrtvace i da su sjekli njihove noseve kao trofeje.⁶⁰⁴⁰ U Mrkonjićevom ustaničkom taboru u sjeverozapadnoj Bosni, neki crnogorski dobrovoljci Savo i Marko, takođe su odsjecali noseve svojim muslimanskim protivnicima.⁶⁰⁴¹ Fra Baltić je takođe znao za slučaj odsječenih „tursk(ih) glav(a) u šumi na panju, osičeno udo u zubim, kano cigaru gdi drži“ i za druga slična zvjerstva ustanika.⁶⁰⁴² Ovo fizičko nakaženje protivničkih vojnika naročito je bilo popularno među ustanicima iz „sliva Neretve“ („du bassin de la Narenta“), svjedoči Š. Irijar.⁶⁰⁴³ Ruski dobrovoljac Mihail Sažin frapirao se kada je u jednom hercegovačkom ustaničkom taboru vidio neke ustanike koji su nosili vijence sa nanizanim odrezanim nosevima. Ti trofeji služili su im, svjedoči Sažin: „kao materijalni dokaz da su ubili turske vojnike, ili mirne stanovnike koji su im u ovo mutno vrijeme pali u ruke“.⁶⁰⁴⁴ U napadu na jedan karavan, koji je početkom jula 1875. išao iz Mostara u Nevesinje ustanici su ubili petoricu hercegovačkih Muslimana i odsjekli im glave.⁶⁰⁴⁵ U Glavskom Dolu kod Trebinja crnogorski vojnici su nakon bitke vođene 30. septembra 1875. sa turskom vojskom, svim protivničkim vojnicima odsjekli glave i redali ih po vrhovima stijena ili su ih naticali na grane. Mnoge odsječene glave ostavili su pored tijela. Još frapantnije bilo je to što „sve glave bijahu bez noseva“.⁶⁰⁴⁶ U ustaničkom taboru Miće Ljubibratića bilo je posve uobičajeno donošenje odsječenih glava

⁶⁰³⁸ Nikola Butigan, knez, Luka Krmek, Šćepan Prćak, Bielopera Mato, Matić Jozo, Andrija Putica, Luka Bogdanović, Boško Pavlović, Miško Njavro, Ivan Mustapić, Luka Raić, Gjuro Vukorep, Nikola Glavinić, Nikola Šagovjelo, Mato Čamo, Pero Matuško, Ivan Glavinić, Grgo Matić, Stojan Vuletić, Nikola Cicina, Pero Babić, Mato Butigan, Nikola Lovrić, Ivan Bačić, Paško Bačić, Ivan Balunović, Ivan Kitin, Ilija Gustin, Mato Raić, Boško Glavinić, Stanko Putica-Preuzvišenom Carskom Namjesništvu, Ošlje, 20. 11. 1875, u: A. Kulier, *Jedan dokumenat iz doba hercegovačkog ustanka u godini 1875*, „Napredak“, Glasilo hrvatskog kulturnog društva, „Napredak“ u Sarajevu, br. 1-2, God. V, Sarajevo siječanj-veljača 1930, 21.

⁶⁰³⁹ Fra J. D. Božić Potočanac, *Novi prijatelj Bosne*, svezak II, Zagreb 1890, 155.

⁶⁰⁴⁰ E. Radušić, *n. d.*, 279.

⁶⁰⁴¹ П. Мркоњић, *n. d.*, 55.

⁶⁰⁴² J. Baltić, *n. d.*, 389.

⁶⁰⁴³ Ch. Yriarte, *O. c.*, 151.

⁶⁰⁴⁴ J. Jovanović, *Mihail Petrovič Sažin (1845-1934)-učesnik u Hercegovačkom ustanku 1875, Prilog istoriografiji o hercegovačkom ustanku*, LIČ, br. 1-2, Beograd 1973, 94-95.

⁶⁰⁴⁵ Денеша вилajета упућена херцеговачком мутесарифу у Невесиње, [Сарајево] 25 јуна (7-VII) 1875, у: X. Хаџибегвић, *Турски документи о почетку устанка у Херцеговини и Босни 1875 године*, 96.

⁶⁰⁴⁶ ГН-41/V, 12. 10. 1875.

muslimanskih vojnika. Iako je on ovom primitivizmu želio stati na put, početkom oktobra 1875. u njegovom štabu je samo na jednoj gomili bilo poslagano „jedno 70 odsečenih turskih glava“.⁶⁰⁴⁷ Nekog Mujicu Đurđanova iz Glamoča, ustanici su ostavili „ubijen(og), oguljen(og)“ Peri Kreci, da mu ovaj „odsječe glavu“ i pošalje je svome nadređenom vojvodi Golubu Babiću.⁶⁰⁴⁸ Ustanički vođa Vid Bilanović iz Svinjara na Savi kod Bosanske Gradiške je na početku ustanka od svoga nadređenog Vase Vidovića dobio naređenje, da „se popale čardakovi svi i ako imade bul(j)ubaša da se pobiju“, što je ovaj sredinom avgusta 1875. i učinio.⁶⁰⁴⁹ Tako je do početka novembra iste godine samo u Gradiškoj kazi bila spaljena 151 kuća muslimanskih civila, a u banjalučkoj kazi 71 zemljoposjednička kuća.⁶⁰⁵⁰ Srpski ustanici su do kraja 1875. u ključkom srezu zapalili „sedam muslimanskih naselja sa preko četiri stotine kuća. Osim pljačkanja stoke i ostale živine, spaljeno je i opljačkano na hiljade oka raznovrsnih prehrambenih namirnica. I državne prehrambene zalihe, koje su se nalazile uskladištene unutar tih mjesta i naselja takođe su bile dijelom spaljene, a dijelom opljačkane i odnesene u veliku planinu Grmeč“, gdje je bila smještena jedna ustanička četa.⁶⁰⁵¹

Iako dosta rjeđe, primjera muslimansko-srpske snošljivosti bilo je i tokom ustanka. Kada su se zatvoreni Srbi iz Ključa žalili bosanskom valiji na nesnosno ponašanje ključkog kadije Husein efendije, njima su se u toj žalbi priključili pomenuti ključki bosansko-muslimanski prvaci. „*I mi (bosanski Muslimani-B. T.) i naši Srbini*“, kako su se oni u jednom zajedničkom pismu upućenom bosanskom valiji 10. januara 1876. predstavili, vrlo izričito su zahtjevali uklanjanje ključkog kadije Husein efendije, kao zajedničkog ugnjetavatelja.⁶⁰⁵²

Rimski papa je početkom septembra 1875. godine „dao da se dostave upustva katoličkim biskupima u Turskoj, koji bi tako radili da se lakše smiri ustanak u

⁶⁰⁴⁷ К. Грујић, н. д., 160-161.

⁶⁰⁴⁸ *Животопис своје ручно Перо Крецо Војвода*, 11.

⁶⁰⁴⁹ „*Житие*“ Вида Билановића, 33.

⁶⁰⁵⁰ *Banjalučki mutesarif-bosanskom valiji*, Banjaluka, 26. oktobra/8. novembra 1875, u: H. Škapur-A. Aličić, *Turski dokumenti o ustanku u Potkozarju*, 29.

⁶⁰⁵¹ МРС БЛ-АГ ЗОП (1527-1878)-фасц. 4/25/VIII, *Представка 11 мухтара и 47 угледних Муслимана из кључког среза (на арапском језику)-Порти*, Кључ 20. децембар 1875. (1. јануар 1876.)

⁶⁰⁵² *Mi doli potpisani-bosanskom veli-paši*, Ključ 29. dekabir 1876. godina, u: H. Škapur, *Jedan prilog o odnosu raje i muslimana 1876/1877. godine u Ključu*, Зборник крајишких Музеја, III-IV (1968/69), Бања Лука 1969, 34-35.

Hercegovini“.⁶⁰⁵³ Sredinom istog mjeseca „bosanski katolici“ („босански католици“), za koje se pretpostavljalo da ih je bilo „do 140.000 u Bosni, više su (bili) na strani Turaka“.⁶⁰⁵⁴ Bosanski katolici („католици“) u sjevernoj Bosanskoj Krajini većinom su bili na strani bosanske muslimanske vlade ili kako je u svojim memoarima posvjedočio jedan od ustaničkih vođa pop Ilija Bilbija, većina njih su se „na turskoj strani držali“.⁶⁰⁵⁵ Isto je tvrdio i trapistički opat F. Faner. On je za jedne austrougarske novine početkom septembra 1875. naveo, kako se katolici nisu plašili Turaka i da od njih niko nije pobjegao, da niko od njih nije učestvovao u ustanku i da su „svi oni radije voljeli biti pod turskom upravom nego pod ruskim jarmom“ („alle lieber unter türkischer Serrchschaft, als unter russischem Joch stehen“).⁶⁰⁵⁶ Bosanski katolici su već u to vrijeme ostvarili kontakte sa susjednom Hrvatskom, gdje su prvi put iznijeli svoja viđenja sa stanjem u Bosni i odnosu muslimanskih vlasti prema njima, koji u suštini nije bio ništa drugačiji od odnosa prema bosanskim Srbima. Tako su neka „dva Bošnjaka“, inače katolika otišla sredinom istog mjeseca „u Zagreb da se potuže kod zemaljskog vojenog zapovednika na postupanje vojničkoga kordona i političnih vlasti u korist Turaka“.⁶⁰⁵⁷ Zapravo, bosanski katolici su i dalje, bez obzira na sve pokazivali bezrezervnu lojalnost, a Porta je u tom smislu „dobila iz Bosne i Hercegovine („Босне и Херцеговине“), povoljne“ vijesti, da su „katolici“ („католици“) bili „najbolje oduševljeni za carsku vladu“.⁶⁰⁵⁸ I Britanci su imali saznanja, da su naročito u Ivanjskoj kod Banjaluke katolici bili jako privrženi bosanskoj vladi i da su bili nesumnjivi protivnici srpskih ustanika.⁶⁰⁵⁹ Selo Orahova kod Banjaluke bilo je takođe mjesto katoličkog antiustaničkog pokreta, gdje su vođene žestoke borbe između „ustanika i latina“.⁶⁰⁶⁰ U opisu Bosne 1875. dvije Engleskinje Adelajne Irbi i Džordžine Mjur Mekenzi „rimokatolički hrišćani Bosne ili 'Latini'“ („the Roman Catholic Christians, or 'Latins'“) opisani su kao disciplinovani i poslušni, ali i kao manje žilavi i manje preduzimljivi od pravoslavnih. Bili su u prijateljskim odnosima sa

⁶⁰⁵³ CH-194/XXXXIII, 1. 9. 1875.

⁶⁰⁵⁴ CH-197/XXXXIII, 4. 9. 1875.

⁶⁰⁵⁵ Поп И. Билбија, *Мой доживљай*, 13.

⁶⁰⁵⁶ VV-B-75, 17. 9. 1875.

⁶⁰⁵⁷ CH-197/XXXXIII, 4. 9. 1875.

⁶⁰⁵⁸ CH-199/XXXXIII, 6. 9. 1875.

⁶⁰⁵⁹ M. Ekmečić, *n. d.*, 112.

⁶⁰⁶⁰ *Banjalučki mutesarif-bosanskom valiji*, Banjaluka, 10/22. oktobra 1875, u: H. Škapur-A. Aličić, *Turski dokumenti o ustanku u Potkozarju*, 28.

Turcima. „Rimokatolički popovi“ („Roman Catholic priests“) nisu nikada dospjevali u zatvore u koji su često bacani „srpski popovi“ („Serb priests“) i to uglavnom pod optužbom ili sumnjom za „politička krivična djela“ („political offences“).⁶⁰⁶¹ Takođe, „bosanski rimokatolik bio je u velikom stepenu denacionalizovan“ („the Bosnian Roman Catholic is to a great degree denationalised“) i na čuđenje ove dvije putopiskinje „on sebe nije nazivao Srbinom već Latinom“ („He does not call himself Serb but Latin“). I ako je imao nekakve „političke težnje“ („political intelligence“), one su bile identične kao one kod „katoličkih Slovena u austrijskoj Hrvatskoj i Slavoniji“. („the Catholic Slavs of Austrian Croatia and Slavonia“).⁶⁰⁶² Gotovo isto uočio je i britanski putopisac arheolog Artur Evans. On je za bosanske katolike u bosanskoj Posavini naveo, da su sami sebe nazivali „Krisćiani“, a pravoslavni sebe „Hrisćiani“. Ovi drugi služili su se ćirilovom azbukom i bili su poznati kao „Srbi ili pravoslavni Sloveni“ („Serbs or Pravo-Slaves“). Sa druge strane, katolici u Bosni gledali su na ćirilicu kao „na vražju zamku“ („snare of the devil“) i bili su daleko od toga da traže prijateljstvo sa narodom slobodne Srbije. Uz to, sami su sebe nazivali „Latinima“ („Latins-'Latinski““).⁶⁰⁶³ Ipak, Evans je zapazio jednu neobičnu pojavu u srednjoj Bosni. Uprkos tome što je katoličko sveštenstvo u Bosni naginjalo Hrvatskoj, „Latinke“ („Latin woman“) iz Tešnja nisu bile zabrađene maramama na „hrvatski način“ („Croat fashion“) kao žene u bosanskoj Posavini. One su plele kosu oko fesa kao „lijepa Srпкиnje“ („à la belle Serbe““), a što je najviše nalikovalo seljankama iz okoline Beograda.⁶⁰⁶⁴ Evans se prolazeći Bosnom sam uvjerio, da je najveći broj hrišćanske raje pripadao „pravoslavnoj crkvi, Srbima ('Serbs'), kako su oni sami sebe ponosno nazivali“ („the Greek Church, 'Serbs', as they proudly called themselves“), ali i da su im „rimokatolici bili suparnici“ („their Roman Catholic rivals“).⁶⁰⁶⁵ Po Evansu, u Bosni su „pravoslavni Srbijanci“ („the ortodox Serbians“), a kojih je bilo više i od „Muslimana“ („the Mussulmans“) nasuprot „Latinima“ („the Latins“) bili „prožeti nacionalnim idealima“ („are imbued with natioanal aspirations“).⁶⁰⁶⁶ Katolički redovnici u Bosni, tvrdi Evans, osim otvorenog ekstremnog

⁶⁰⁶¹ G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *O. c.*, 1877, 16-17.

⁶⁰⁶² *Ibidem*, 18.

⁶⁰⁶³ A. J. Evans, *O. c.*, 1876, 96.

⁶⁰⁶⁴ *Ibidem*, 119-120.

⁶⁰⁶⁵ *Ibidem*, 142.

⁶⁰⁶⁶ *Ibidem*, 179.

neprijateljstva prema Rusiji, pokazivali su „živu odbojnost prema ideji Velike Srbije“ („lively repugnance to the Great Serbian idea“). U „srpskom jedinstvu“ („in Serbian unity“) gledali su pobjedu pravoslavnih rivala, koji su u Bosni činili ogromnu većinu i koji bi time postali „vladajuća kasta“ („the ruling caste“). Suprotno od njih, bosanski franjevci željeli su „obnovu starog bosanskog kraljevstva“ („the old king-ship of Bosnia“) pod sizerenstvom katoličke Austro-Ugarske. Oni su računali, da bi na taj način „Latini“ („the Latins“) obnovili svoj dominantan položaj u zemlji. Takođe, ako ne bi uspelo obnavljanje „rimokatoličkog kneževstva“ („Roman Catholic principality“) pod krilom „dvoglavog orla“ („the double-eagle“) (Austro-Ugarska-B. T.), oni su željeli da cijelu pokrajinu okupira Austro-Ugarska i da je stvarno „anektira“ („annexed“). Istina je, da bi katolici prije prihvatili produženje turske uprave, nego da se vide u „srpskoj državi“ („Serbian state“).⁶⁰⁶⁷ Za „Srbe ili pripadnike pravoslavne crkve“ („the Serbs or members of the Greek Church“) u Bosni Evans navodi, kako su bili najviše prožeti „idejama rodoljublja“ („patriotic ideas“), ali da su prije svega bili za obnovu „srpske carevine“ („Serbian Empire“) ili za neku vrstu demokratske vlade sa administrativnim kneževskim autoritetom ili bez njega.⁶⁰⁶⁸

Svoju lojalnost, hercegovački katolici pokazali su pred Derviš-pašom odmah na početku ustanka i ona se do kraja ustanka više nikada nije dovodila u sumnju. Derviš-paša je sredinom septembra 1875. godine „pozvao glavare varoši, katoličkog biskupa i pravoslavnoga vladiku i podneo im je da se potpišu na izjavu, koja (je) glasi(la), da oni nemaju zašto tužiti se na tursku vladu“. Međutim, „jedan (vladika-B. T.) od pozvanih nije hteo da se potpiše“, uslijed čega je Derviš-paša „svakome u četiri oka zapovedi(o), da skupe svoje jednovernike i podnesu im izjavu da je potpišu, što je odmah i bilo učinjeno“.⁶⁰⁶⁹ U znak iskazane lojalnosti prema Derviš-paši, vođa hercegovačkih katolika don Ivan Musić je u Ravnom „na crkvu podigao turski barjak“, da bi zauzvrat na poklon dobio 200 dukata i tri konja. U hercegovačkim katoličkim crkvama su „katolički sveštenici sa amvona“ počeli naprasno „svetova(ti) narod, da ni u čemu ne podpomažu Vlase (*tako nas pravoslavne zovu*-K. G.) koji su se digli na oružje protiv svojih gospodara“. Katolički fratri upozoravali su svoje vjernike, da „ako se ovi (pravoslavni-B.

⁶⁰⁶⁷ *Ibidem*, 183-184.

⁶⁰⁶⁸ *Ibidem*, 232.

⁶⁰⁶⁹ CH-199/XXXXIII, 6. 9. 1875.

T.) osile, to će i njih (katolici-B. T.) brzo podjarmiti i naterati da jeretičku vlašku veru prime!“ Svjedok ovih događaja, Kosta Grujić dalje pripovjeda, da je neki „bogat latinin iz Župe (čak) nudio Župljanima svakom po 5 dukata koji će s njime poći, da udare Miroslavu (Hubmajer-B. T.) za leđa i oslobode Dren od Vlaha!“⁶⁰⁷⁰ Za razliku od hercegovačkog vladike, dabro-bosanski vladika Antim je sa crkvenog trona svojim vjernicima poručio, da se svi: „sveštenici, čestni prvenci, trgovci, kodžabaše, mahalbaše, trudoljubivi zemljodjelci, orači i kopači, i uopšte svi blagosloveni Hristjani („Христјани“)⁶⁰⁷¹“ žive i vladaju „kao pravoslavni Hristjani“ („православни Христјани“). On je pozvao svoje vjernike da predaju „dragovoljno i bez roptanja Bogu bogovo a caru carevo“. Vladika Antim ih je podsjetio na ono, što je „Sv. Apostol Pavle zapovjeda(o) i savjet(ovao)“, a to je, da je „svaka vlast (bila) od boga“ data i da se svako ko „se protivi(o) vlasti taj se protivi(o) samome bogu“. Takođe, vladika Antim ih je upozorio i na to, da su to bile „dužnoti po svetomu pismu svakog pravoslavnog hristjanina“. Vladika je vjernicima davao savjet, da u slučaju „ako bi se pojavio i gdi i u kom mjestu opaki neki da siju među“ njima „razvratne riječi protivu visoke carske vlasti“, da bježe „od takovih zlih i opakih ljudi“. To je posebno bilo naglašeno popovima, koji su dobili zadatak, „da svaki u svojoj parohiji bdi i pazi na one, koji bi se pokazivali razvratni“ (ustanici-B. T.). U slučaju da otkriju, da „su neki Hristjani zabludeli“ popovi su trebali da im dokažu „da se povrate na svoje zemljište i svojim kućama“ budući da je „takog zlog i razvratnog čovjeka (ustanika-B. T.) proklinj(ala) (pravoslavna) sveta mati crkva, (kao što ga je) proklinj(ao) bog i narod“.⁶⁰⁷¹

Srpska vlada se distancirala od ustaničkog pokreta iako za to nije imala apsolutnu podršku Narodne skupštine, koja je 19. septembra 1875. izdala „Adresu“ i „podnela (je) Njegovoj Svetlosti knjazu srpskom Milanu M. Obrenoviću IV“. Srpski poslanicu su u „Adresi“ istakli, kako su viševjekovne patnje prinudile njihovu „Braću u Bosni i Hercegovini“ („Браћу у Босни и Херцеговини“) zbog čega su se ustali, „da se s oružjem u ruci bore za svoja čovečanska i narodna prava“. Poslanici su izrazili, kako su se nadali da će srpski knez „nastojavati, da se uznemireni krajevi konačno uspojoje (i

⁶⁰⁷⁰ K. Grujić, *н. д.*, 223-224.

⁶⁰⁷¹ *Митрополит Антим–православним хришћанима у својој митрополији*, Сарајево, септембар 1875, у: Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836-1878*, 152-153.

njihovoj) patničkoj braći stalno zadovoljenje pribavi“ i kako on na tom „patriotskom putu (može) potpuno računati na potporu naroda srpskog“. U skupštinskoj adresi je decidno garantovano, kako je srpski narod tada bio „gotov, da u u to ime stavi na raspoloženje“ knezu Srbije „sva sredstva, koja bi potrebna bila, da se ovaj veliki zadatak sretno izvrši“. Osim toga, „Narodna skupština“ kneževine Srbije je „izjavljujući u ime naroda srpskog“ tom prilikom izrazila i uvjerenje, da će srpski knez „sa svojom vladom rukovoditi ovo veliko delo načinom, koji će biti najshodniji da se Srbija odzove svome pozivu s ponosom i čašću“.⁶⁰⁷² Jedan od pokretača i rukovodioca ustaničkog pokreta u jugozapadnoj Bosni pop Petar Petranović iz Plavna je bio razočaran politikom srpske vlade i kneza. On se od početka ustanka nije nadao nikakvoj pomoći Srbije, a srpskog kneza Milana IV je smatrao za „izdajicu roda srbskoga“ („издајица рода србског“).⁶⁰⁷³ Procjenjuje se, da je početkom ustanka na teritoriji jugozapadne Bosne bila stvorena slobodna teritorija veličine 2.300–2.500 km² na kojoj je živjelo između 150.000 i 200.000 stanovnika.⁶⁰⁷⁴

Na smirivanje ustanka nije više moglo uticati ništa, ni reformski zakon od 20. septembra 1875. u kome je bila istaknuta neophodnost, da se „u svim krajevima“ Turskog carstva „obitavajućim klasama žitelja svima ukupno i svakom zasebno ukaže pravičnost i da im se osiguraju prava i čast“.⁶⁰⁷⁵ Bosansko-srpski trgovci, koji su nakon „banjolučke i gradiške afere“ ostali lojalni bosanskim muslimanskim vlastima mahom su bankrotirali, dok je jedan dio bio naknadno progan ili ubijen. Inače, od samih ustaničkih početaka „trgovina bosanska (je bila) zapela sasvim“, a u savska pristaništa nije pristajala „nijedna ladja“. Tako su 25. septembra 1875. godine „u Bišću Turci pogubili Petra Vukića, a ostalih sedam Priedoraca“ bili „su odepeljani u bihačku tamnicu“, koji su, po svemu sudeći trebali takođe biti „smaknuti“. Neki od bosansko-srpskih trgovaca pokazivali su svoju lojalnost bosanskim vlastima, tako što su bili dio timova koji su pregovarali sa

⁶⁰⁷² CH-201/XXXXIII, 10. 9. 1875.

⁶⁰⁷³ *Петар Петрановић-Андрију Кнежеввићу*, Плавно 7. (19.) новембар 1875, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице, прилози раду Обровачког одбора и устанку у Босни 1875-1878*, АНУ БиХ, Града, књ. XVII, одјелjenje друштвених наука, књ. 13, Сарајево 1971. (у даљем навођењу: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*), 36.

⁶⁰⁷⁴ М. Трњковић, *Значај слободне територије Црних Поточа у Босанском устанку 1875–1878 године*, у: Међународни научни скуп: „Поводом 100-годишњице устанка у Босни и Херцеговини, другим балканским земљама и Истоочној кризи 1875-1878“ године, Сарајево-Илидža (1-3. октобра 1975), (том II), Сарајево 1977, 250.

⁶⁰⁷⁵ В. Божићевић, *н. п.*, 1950, 166.

srpskim ustanicima. Vlasti su „tri pravoslavna trgovca Jovu Miskala, Ristu Dimića i Stojana Nikolića iz (Bosanske-B. T.) Dubice, koji su bili providjeni prolaznicom kostajničkog magistrata“ ovlatile „od turskog suda kostajničkog“, da sa ustanicima vode pregovore.⁶⁰⁷⁶ I tuzlanski trgovci Srbi ostali su lojalni bosanskim vlastima. Njihovi predstavnici čitavo vrijeme ustanka u gradskom medžlisu bili su: Živko Crnogorčević i Kosta Maksimović.⁶⁰⁷⁷ U Ključu je tokom ustanka lojalan trgovac bio Vojo Srđanović.⁶⁰⁷⁸ Bilo je i ekstremnijih slučajeva lojalnosti. Tako je prema jednom svjedočanstvu neki Srbin iz Tekučice kod Maglaja Luka Palekšić bio tokom ustanka „skroz sa Turcima prijatelj, jer je sudio u Maglaju i on kao i kajmakam“. Navodno, ovog Palekšića sumnjicile su komšije da je bio „i crnoruk u ubistvu kneza Mihaila Obrenovića u Beogradu“, zbog čega ga je narod „srpski uvijek mrzio“.⁶⁰⁷⁹

Krizu u poslovanju nisu osjetili samo srpski trgovci. Ona je jednako pogodila i natjerala „mnoge muhamedanske trgovce („мухамеданске трговце“) iz Kostajnice i Banjaluke seliti u Sarajevo i Sofiju“.⁶⁰⁸⁰ U to vrijeme, pod stečaj su pale 24 trgovačke firme u Sarajevu, 10 u Banjaluci, po tri u: Bihaću, Bijeljini, Prijedoru, Tešnju i Travniku, a po jedna u Brčkom, Bugojnu, Fojnici, Gradačcu, Kreševu, Krupi, Maglaju, Mostaru, Odžaku, Kraljevoj Sutjesci, Bosanskom Šamcu, Tuzli, Višegradu, Zenici i Zvorniku. Među vlasnicima tih firmi, prema vjeroispovjesti je bilo: 39 pravoslavnih, 16 Jevreja, devet bosanskih Muslimana i šest katolika.⁶⁰⁸¹ Mnogi propali trgovci, koji su ostali lojalni bosanskim vlastima radili su u lokalnim medžlisima. Tako je, na primjer, u staro-majdanskom medžlisu pored bosanskog katolika Marka Ćorića, u radu ovog tijela tokom čitavog trajanja ustanka učesće uzelo troje bosanskih Srba: Savo Čardaklija, Niko Jeftanović i Jevrem Vidaković.⁶⁰⁸²

Za razliku od jednog dijela srpskih trgovaca koji su otišli nekoliko godina ranije i muslimanskih, koji su otišli iz Bosne početkom ratnih dejstava, u Banjaluci i u Bosanskoj Gradišci cijelo vrijeme ustanka ostali su i neki trgovci koji su bili lojalni bosansko-muslimanskim vlastima. Bosansko-gradiškog trgovca Simu Stefanovića su zbog

⁶⁰⁷⁶ P-77/III, 25. 9. 1875.

⁶⁰⁷⁷ *Memoari Živka Crnogorčevića*, 54.

⁶⁰⁷⁸ H. Škapur, *n. p.*, 1969, 38.

⁶⁰⁷⁹ M. C. Филиповић, *n. p.*, 1959, 124.

⁶⁰⁸⁰ P-87/III, 21. 10. 1875.

⁶⁰⁸¹ H. Kreševljaković, *Stečajevi u Bosni (1867-1877)*, Narodna starina, vol. 13, No 34, Zagreb 1934, 190.

⁶⁰⁸² *Dionizije Marinković: Moji doživljaji*, 139.

njegovog orijentalnog oblačenja i druženja sa bosansko-muslimanskim trgovcima Srbi smatrali turkofilom.⁶⁰⁸³ To su većinom bili srpski trgovci, koji ranije nisu pobjegli u Austro-Ugarsku tokom takozvane „afere sa gradiškim i banjolučkim trgovcima“, pa su „u ime naroda“ izjavili lojalnost bosanskim vlastima.⁶⁰⁸⁴ To nije bilo ništa neobično, jer su bosanski Muslimani, pogotovo u gradovima mogli uvijek pronaći nekoliko hrišćana, koji bi im pomagali „protiv svojih sunarodnika“ („against their co-religionists“) i to ne samo zato što su sa Turcima imali razvijene poslove za svoje nezakonite dobiti, već i zbog toga što nisu bili toliko opterećeni porezima kao „siromašni hrišćani na selu“ („the poor Christians in the villages“).⁶⁰⁸⁵ U „opisu Bosne 1875.“ („Bosnia in 1875“), Mekenzijeva i Irbijeva su „Srbe Bosne“ („The Serbs of Bosnia“) ili „Bosanske hrišćane istočne pravoslavne crkve“ („The Bosnian Christians of the Eastern Orthodox Church“) okarakterisale kao narod koji je imao iste običaje i iste nacionalne svetitelje i heroje, zatim istu istorijsku tradiciju kao i Srbi iz kneževine Srbije „sa kojima su se računali u jedan narod, iako su bili politički odvojeni“. („with whom they count themselves one nation, though politically separated“.) Iste su posebno naglasile nacionalizam srpskih trgovaca, potkrepljujući to činjenicom da su se „u kući svakog pravoslavnog trgovca („every Christian Orthodox merchant“) mogle vidjeti slike ili fotografije kneževa Srbije“. Svaki „pravoslavni Srbin“ („the Pravoslav Serb“), pa i onaj koji se još uvijek nalazio pod turskom vlašću u Bosni, gajio je „ideal nacionalnog jedinstva („ideal national unity“) i da je građanin jedne srpske domovine“ („one Serbian fatherland“).⁶⁰⁸⁶ Ipak, kada je riječ o srpskim trgovcima („трговаћка каста“) u Bosni za vrijeme ustanka, srpski špijun Bogdanović je o njima mislio potpuno drugačije od Mekenzijeve i Irbijeve. Mislio je sve

⁶⁰⁸³ С. Бијелић, *н. д.*, 248.

⁶⁰⁸⁴ Б-478/Х, 23. 8. 1875.

⁶⁰⁸⁵ Duke of Argyll, *O. c.*, vol. I, 152; Srpski trgovci, koji su ostali lojalni bosanskim vlastima i bavili se trgovinom sve do bankrotstva (u zgradama su datumi) su bili: Jovan Naum Manastirlija, bakal u Sarajevu (5. juni 1876.); Ljubo Stefanović, trgovac u Banjaluci (2. decembar 1875.); Mitar Babić, trgovac u Banjaluci (2. avgust 1875.); Tomo Radulović, trgovac u Banjaluci, (23. avgust 1875.); Jovan Petković, saraf u Sarajevu (30. avgust 1875.); Pero Petković, trgovac u Brčkom (13. septembar 1875.); Stevo Terzić, trgovac u Bihaću (25. oktobar 1875.); Ilija Sočivica, trgovac u Prijedoru (15. novembar 1875.); Đorđija Filipović, trgovac u Sarajevu (29. novembar 1875.); Tomo Milošević, trgovac u Banjaluci (20. decembar 1875.); Antonije Jeftanović, trgovac u Sarajevu (27. decembar 1875.); Stanko i Milan Sekulić, trgovci u Bosanskom Šamcu (31. januar 1876.); Mitar Ponjović, trgovac u Bugojnu (14. februar 1876.); Đoko Petrović, trgovac u Zvorniku (10. aprila 1876.); Petar Svetlica, trgovac u Tešnju (10. juli 1876.); Risto i Jovan Pinjaković, trgovci iz Uzakovića kod Rogatice (11. februar 1877.); Savo Baslać, trgovac u Banjaluci (4. mart 1877.); Savo Pupiće, trgovac u Sarajevu (29. april 1877.); Jovo Popović, trgovac u Sarajevu (19. juli 1877.); Simo Dundžerović, trgovac u Sarajevu (19. juli 1877.) (H. Kreševljaković, *n. r.*, 1934, 191-192.).

⁶⁰⁸⁶ G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *O. c.*, 1877, 15-16.

najgore. Smatrao je, da su bili jednako loši „kako bogati veletržac–tako i onaj majmanji grošičar“. Tvrдио je za njih, kako su oni bili „jedna kasta naroda (srpskog) i (t)ada dosti svemu narodnom pokretu nevješta čini(la)“ i u koju je, konkretno, on od „vajkada najamanje ufanja polagao“. Prema Bogdanovićevim riječima pravoslavni trgovci „na sramotu njiovu“ nisu nikada „u svih prilika“ pokazivali „rodoljublja i vojevanja i pojma za slobodu i za sav Srbski („Србски“) narodni živalj“. On se mnogo puta osvjedočio, kako je „trgovačka kasta“ bila „sasvim vezom časti hladnokrvna (i) još uvijek zauzeta njenom slepom trgovačkom interesu“. Jedini interes „te kaste“ je bio, da „ništa drugo niti za ikakvu drugu dužnost ljudskog života“ ne zna, kao i da ne budu vezani „osim za trgovanje i za množenje njegovog kapitala“. Bogdanovića je kod srpskih trgovaca naročito iritiralo to što je „patriotizam dolazi(o) kod njih u drugi stepen“. Kada je riječ o nacionalizmu i rodoljublju trgovaca u Bosni, Bogdanović ističe, kako su se „oni rado o tome razgovara(li) kad im (je) vreme njenog rada dopušta(lo) o patriotizmu, ali da bi se samome delu patriotizma posvetili i kao patrioti na čelo naroda stavili, to je još uvijek (bilo) daleko od toga kod velike množine bosanskih trgovaca u Bosnoj“. Ovaj agent srpske vlade je prenio Ristiću, da je od neizmjerne štete bilo to, što se nijedna „znamenita trgovačka kuća u Sarajevu, Brčkom, Banjaluki (nije) na čelu ustanka oslobođenja svoga otečestva stavila“. Sa druge strane, čim bi „vlada bosanska zatraži(la) novaca kod (bosanski) srbski („србски“) kuća (trgovačkih kuća-B. T.), do(t)ad je uvijek koliko–toliko otvorenu kesu našla što si je neki i za samu sreću držao da se samo Turcima bolja utvori i kao vjerna Raja pokaže“. On je u ovakvom ocjenjivanju trgovaca, u prvom redu apostrofirao ulogu sarajevskog trgovca Jeftana Despića, dok je izuzeo nekolicinu njih i to uglavnom trgovce iz Bosanske Gradiške: Vasu Vidovića, Božu Ljubojevića, Spasiju Babića, Iliju Bilbiju, kao i Tešu Crnogorčevića „i nekih još iz Posavine koji se otvažiše trgovinu i kuću svoju ostaviti i na sveti rad otačastveni baciti“. Značaj ovih trgovaca srpskih nacionalista je za Bogdanovića bio veći, pogotovo što je on „bosanske trgovce“ smatrao za „najodabraniju klasu ljudi u zemlji“ sa kojom su bosanski seljaci „obično i u neprekidnoj svezi stoj(al)i, to oni u njih (su) s tim veće povjerenje i nadežu u sve i za sve u ono poma(gali) na što (su) ih ovi poziv(al)i“. Bogdanović je priznao, da se na poziv nekih trgovaca rodoljuba, kao što je bio „glas rodoljubivog Teše Crnogorčevića“ i sveštenstva, koje je bilo „veoma na niskome stepenu znanja i nauke“ ustanak

„rasplamtijo“ u Bosanskoj Posavni. Prema Bogdanovićevom mišljenju većina pravoslavnih trgovaca je ipak smatrala „pokret i ustanak narodni za ništavilo“ najviše „iz straha za se i za svoje imanje“. Takođe, on je mislio, kako im „njiov trgovački egoizam“ nije dopuštao da pristanu „uz ustanak“ ili da ga „barem materijalno“ pomognu.⁶⁰⁸⁷ Srpski konspiratori i nacionalisti su naročite nade polagali u one najmlađe iz „trgovačke kaste“. Jedan od njih, Pero Besarović je stasavao u nacionalnom duhu prije i tokom ustanka i prema ocjeni njegovog političkog mentora, on je, iako je bio sin „strašivog Miće Besarevića“ postao „odlični srpskih („српских“) osjećaja mladić“.⁶⁰⁸⁸ Sarajevski pop Kosanović pisao je u aprilu sljedeće godine mitropolitu Mihailu preporuku „za njegov miran prolazak“ u Srbiju.⁶⁰⁸⁹ Najkompromitovaniji srpski trgovac u Sarajevu je bio Stevo Ekmić, koji je čitavo vrijeme rata bio na čelu turskih liferanata, „koji (su) na svoje novce izdržava(li) tursku vojsku“. Drugi srpski trgovac u Sarajevu turkofilskog opredjeljenja je bio pomenuti „turski kasijer“ Jeftan Despić, koji je iz „Beča dobav(ljao) Turcima“ („Турцима“) oružje.⁶⁰⁹⁰ Uostalom, i sam Bogdanovićev doušnik iz Sarajeva je često naglašavao, kako kod „Sarajlija varošana“ (Srbi iz grada-B. T.), nije nikada bilo „vere tvrde“ za „ujedinjenje sa Srbijom“.⁶⁰⁹¹ Kada je u februaru sljedeće godine u sarajevsku tamnicu dospio banjalučki učitelj Jovan Stojaković, on je prema svjedočenju sarajevskog učitelja Sime Čajkanovića bio lišen bilo kakve pomoći srpske opštine.⁶⁰⁹² Neki od srpskih trgovaca, kao što je to bio slučaj u Bosanskoj Dubici i Bosanskoj Kostajnici su se aktivno uključili u borbu protiv ustanika.⁶⁰⁹³ Zastupnici bosanske vlade za pregovore sa ustanicima oko Bosanske Kostajnice i Prijedora bili su srpski trgovci, knezovi i obični građani: Lazo Višnjić, Jovo Bjelić, Božo Zec, Đorđija Zec, Stojan Jović, Mile Dužar, Teodor Miljatović, Teodor Kadišić i Mile Kernjajić.⁶⁰⁹⁴ Neki srpski trgovci su jednostavno napustili svoje poslove i odselili se u susjednu Austro-Ugarsku, kao „Luka

⁶⁰⁸⁷ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/151, I/152, I/153, I/154, I/155, I/156, I/157, I/158, No. 16, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 27. јуни (8. јули) 1876.

⁶⁰⁸⁸ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/282, Пов. No 252, Б/2, *Стеван Петрановић-истом*, Сарајево 1. (13.) април 1878.

⁶⁰⁸⁹ Ђ. Слијепчевић, *н. д.*, 522.

⁶⁰⁹⁰ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 14, I/145, I/146, Пов. No. 693, Б/2, *Слободић-Фрањи Завидовићу*, Сарајево 25. јуни (7. јули) 1876.

⁶⁰⁹¹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/171, I/173, I/174, I/175, I/176, I/177, I/178, No. 17, Пов. No. 822, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 24. август (5. септембар) 1876.

⁶⁰⁹² Ђ. Слијепчевић, *н. д.*, 520.

⁶⁰⁹³ М. Екмеčić, *н. д.*, 88-90.

⁶⁰⁹⁴ И. Кеџмановић, *Прандједовске муке под Турцима*, 148.

Lakić i Gajo Jovanović trgovci dubički i novinski“, dok su „u svojim mjestima ostavili robu i druge stvari, koje su (bile) od strane suda po popisu pod pečat stavljene“, a potom „putem javne licitacije proda(ne)“.⁶⁰⁹⁵ Neki od njih, koji su ostali lojalni bosanskim vlastima, kasnije su nastradali. Takav slučaj je zabilježen u Prijedoru u kome je iz nepoznatih razloga jula 1876. bilo ubijeno „14 kršćanskih trgovaca“.⁶⁰⁹⁶ Jedan od vođa ustanka u okolini Livna fra Krešić se prisjeća, da neki srpski trgovci iz Livna i Duvna nisu nikada pomišljali da pomognu ustanike, već su se, naprotiv, prilično obogatili zbog ustanka.⁶⁰⁹⁷ Ipak, najviše su se obogatili sarajevski trgovci. U vrijeme najvećih sukoba i rata sa Srbijom tokom ljeta 1876. godine, zbog iskazane lojalnosti je „vladici Antimu po njegovoj molbi (bilo) opredjeljeno plaće s kapije mjesečno 3.000 groša, a Jevtan(u) Despić(u) 2.000“.⁶⁰⁹⁸

Većina trgovaca nije nikada bila omiljena u širim slojevima bosanskog srpskog stanovništva. U junu 1875. je neki brčanski pravoslavni pop Stevan Petković srpske trgovce smatrao „kastom ljudi, (koja se) izbila iz mase naroda“, kao i da je gotovo svaki od trgovaca bio „u pravom smislu privilegisani aramija“. Većina brčanskih srpskih trgovaca je, prema vijestima ovog popa bila u predvečerje ustanka još uvijek okupljena „u varoši oko Turaka“ sa kojima su „u dosluku i ortakluku, robi(li) i otima(li) od naroda i posljednju krajcaru, te goni(li) svaki napredak (i bili) zakleti vragovi prosvete“.⁶⁰⁹⁹ Određen broj, ne samo srpskih trgovaca, nego i pravoslavni popova ostao je do kraja ustanka lojalan bosanskim muslimanskim vlastima. Kada je početkom juna iduće godine „po nalogu bosanske vlade“ iz Dervente među izbjeglice u Slavoniju došla jedna komisija sa željom „da im razloži stanje, i da ih pokren(e) na povratak u Bosnu“ ona je bila sastavljena: od „nekoliko Turaka, begova, jednoga hodže, trgovca Srbina („trgovca Србина“) Đorđe Kostića,-iz Dervente i jednog popa srbskog“ („попа србског“).⁶¹⁰⁰ Derventski trgovac Đorđe Kostić je među srpskim nacionalistima još od ranije smatran

⁶⁰⁹⁵ Б-527/ХI, 31. 7. 1876.

⁶⁰⁹⁶ Р-92/IV, 2. 8. 1876.

⁶⁰⁹⁷ S. Marković, *n. r.*, 438.

⁶⁰⁹⁸ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 17, I/169, I/170, Пов. No. 806, Б/2, *Слободић-Фрањи Завидовићу*, Сарајево 16. (28.) август 1876.

⁶⁰⁹⁹ М. Екмеčić, *n. d.*, 51.

⁶¹⁰⁰ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-Ф-I, I/95, I/96, I/97, I/98, I/99, I/100, No. 8, Пов. No. 420, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 22. мај (3. јуни) 1876.

„tursko(m) udvoric(om)“.⁶¹⁰¹ Za sarajevskog trgovca Skarića se brzo saznalo, da je od početka ustanka bio „uvoda Turaka“.⁶¹⁰² Lojalalan bosanskoj vladi tokom ustanka bio je i srpski trgovac u Prijedoru Jovo Divović.⁶¹⁰³ Nekog bosansko-petrovačkog popa Novakovića, koji je pozivao narod na lojalnost, ustanici su uhvatili i zatvorili. Čak ga je vojvoda Babić htio strijeljati, ali su ga druge ustaničke vođe od toga odvratile.⁶¹⁰⁴ Lojalan turskim vlastima bio je i bosansko-dubički pop Božo Pavić.⁶¹⁰⁵ I banjalučki pop Trivun Tane Jungić važio je u srpskim nacionalističkim krugovima za turskog špijuna još prije otpočinjanja ustanka.⁶¹⁰⁶ U borbama za Bosansko Grahovo 2. avgusta 1876. srpski ustanici bi, prema jednom izvještaju imali svakako više uspjeha samo, da na strani bosanskih Muslimana nije stala grupa bosanskih katolika predvođenih „nesretnim pravoslavnim Popom Dmitrom Jakšićem“.⁶¹⁰⁷ U Slavoniji, u kojoj se od prvih ustaničkih dana među izbjeglima nalazilo i „nekoliko bosanskih („босанских“) popova“ srpski agent Bogdanović je upozoravao na to, kako „njiovo mjesto (t)ada nije“ trebalo da bude tu „već u svome otečestvu među narodom, da narodu budu u pomoći, i da ga u svoje vreme zgodno dižu, inače da će svaki onaj koji se ne bi u svoje vreme vratio svoju nuriu izgubiti“.⁶¹⁰⁸ Fočanski pop Vasilije Pavlović Kočović je tokom prve ustaničke godine bio, zbog posebnih zasluga odlikovan od sultan Abdul-Aziza ordenom medždijije trećeg stepena.⁶¹⁰⁹ Tuzlanski trgovac Živko Crnogorčević odlikovan je istim ordenom, samo petog stepena.⁶¹¹⁰ Nisu samo trgovci i popovi odbijali saradnju sa ustanicima. Ta pojava je bila raširena i među bosanskim srpskim seljacima. Oni su, čak, prema nekim ustaničkim četama zauzimali otvoreno neprijateljski stav. To je pogotovo bilo izraženo na početku ustanka u istočnoj Bosni, gdje su na nekim lokacijama hrišćanski seljaci potkazivali ustanike bosanskoj muslimanskoj vojsci. Prema nekim srpskim izvorima iz

⁶¹⁰¹ 3-70/X, 18. (30.) 6. 1875.

⁶¹⁰² АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/197, I/198, I/199, I/200, I/201, No. 21, Пов. No. 1031, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 9. (21) октобар 1876.

⁶¹⁰³ *Husein, zamjenik kajmakata i član upravnog vijeća kaze Prijedor-mutesariflu sandžaka Bihać*, Prijedor 12/24. novembra 1875, u: Н. Škapur-A. Aličić, *Turski dokumenti o ustanku u Potkozarju*, 30.

⁶¹⁰⁴ В. Красић, н. д., 142.

⁶¹⁰⁵ И. Кеџмановић, *Прандједовске муке под Турцима*, 264.

⁶¹⁰⁶ 3-39/IX, 2. (14.) 4. 1875.

⁶¹⁰⁷ *Извјештај Петра Петрановића о нападу устаника на Грахово и о битки која је почела 21. јула (2. августа) 1876*, u: Н. Ćurić, *Arhivska zbirka Vladimira Desnice*, 89.

⁶¹⁰⁸ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-Ф-I, I/147, I/148, No. 15, Пов. No. 730, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 7. (19.) јули 1876.

⁶¹⁰⁹ М., *Читуља, Василије Павловић (Кочовић)*, Д-Б Источник, год. III, бр. 23, Сарајево 1889, 365.

⁶¹¹⁰ *Метоари Живка Crnogorčevića*, 63.

avgusta i septembra 1875. bosanski seljaci su strahovali, da ih srpska „duboka politika“ ne upropasti.⁶¹¹¹ Uznemiravanje i pljačka lojalnih hrišćana u sjevernoj Bosanskoj Krajini u okolini Bosanske Dubice,⁶¹¹² Bosanske Kostajnice⁶¹¹³ i Banjaluke⁶¹¹⁴ bila je uobičajena pojava ustaničkog ratovanja. U Hercegovini su, na primjer, ustanici neke hrišćane na silu odvodili sa sobom u borbu, prijetivši im raseljavanjem i paljenjem kuća i imovine.⁶¹¹⁵ Ovo su ustanici radili lojalnim hrišćanima i u okolini Dervente.⁶¹¹⁶ Prosrpski orijentisani Englez arheolog A. Evans je bio svjedok da su „pogranični agitatori u nekim mjestima dočekivani kod sultanu lojalnih hrišćanskih podanika bez imalo simpatija i da se taj nedostatak nadomješćivao njihovim zastrašivanjima“.⁶¹¹⁷ U jugozapadnoj Bosni ustanici su po ličnom naređenju njihovih vođa Goluba Babića i Petra Uzelca oduzimali od seljaka Srba novac i u nadoknadu im izdavali nekakve priznanice.⁶¹¹⁸ I bosanske seljake koji nisu pokazivali simpatije prema ustanicima, ovi su kažnjavali paljenjem i pljačkanjem čitavih njihovih sela,⁶¹¹⁹ zbog čega nije nimalo bila neuobičajena pojava, što su protiv nekih ustanika u kasnijim turskim vojnim operacijama aktivno učestvovali i bosanski Srbi. Najbolji primjer je reakcija na ustanički napad na srpsko selo Čelebiće jula iduće godine, čiji su mještani još od početka ustanka izražavali lojalnost bosanskoj vladi.⁶¹²⁰ Golubu Babiću nije pošlo za rukom da ubijedi imućnog seljaka Jovu Skundrića da se uključi u ustanak, jer je ovaj bio veliki prijatelj sa Hasan-begom Kulenovićem iz Kulen Vakufa.⁶¹²¹ U okolini Bosanskog Petrovca, u vrijeme najžešćih okršaja, na ispašu su „govedari“ Srbi u službi bosansko-muslimanskih prvaka slobodno izvodili stoku na ispašu. Tako su nekom Hafiz-begovom „govedaru“ Latinoviću ustanici Pere Krece oteli svu stoku i otjerali je svome gazdi. Bosansko-petrovački govedar Latinović, zatim gazda Jovanda

⁶¹¹¹ M. Ekmečić, *n. d.*, 108.

⁶¹¹² *Kadija i zamjenik kajmekama Kostajnica-mutesarif-u Bihaca*, Bosanska Kostajnica, 13/25. januara 1876, u: H. Škapur-A. Aličić, *Turski dokumenti o ustanku u Potkozarju*, 40.

⁶¹¹³ *Isti-istom*, Isto, 17/29. januara 1876, u: *Isto*, 40; *Isti-istom*, Isto, 30. januara/11. februara 1876, u: *Isto*, 42; *Vijeće kaze -istom*, Isto, 19./31. maja 1876, u: *Isto*, 57.

⁶¹¹⁴ *Banjalučki mutesarif-bosanskom valiji*, Banjaluka, 29. novembra/11. decembra 1876, u: *Isto*, 103; *Isti-istom*, Isto, 15/27. marta 1877, u: *Isto*, 116-117.

⁶¹¹⁵ *Извјештај Хасан Едиб-паше и Костан Агон еф.*, Невесиње, 3/15 јула 1875, у: X. Хаџибегвић, *Турски документи о почетку устанка у Херцеговини и Босни 1875 године*, 99.

⁶¹¹⁶ *Banjalučki mutesarif-bosanskom valiji*, Banjaluka 30. juna/12. jula 1876, u: H. Škapur-A. Aličić, *Turski dokumenti o ustanku u Potkozarju*, 69.

⁶¹¹⁷ A. J. Evans, *O. c.*, 1876, 327.

⁶¹¹⁸ *Животопис своје ручно Перо Крецо Војвода*, 8.

⁶¹¹⁹ M. Ekmečić, *n. d.*, 194.

⁶¹²⁰ *Isto*, 283.

⁶¹²¹ P. Luković, *n. r.*, 1972, 171-172.

Stevukić, kao i svi drugi bosanskim vlastima lojalni Srbi, za ustanike su predstavljali: „turskog brata“ ili što je bilo još gore-„srpskog dušmanina“.⁶¹²² Ovo ne bi trebalo da iznenađuje. Iako su sela „okolo Petrovca (bosanski-B. T.) i Vakupa (bila) čisto srpska“ na njih se u ustanku nije mnogo računalo, budući da je u narodu bilo opšte poznato da je među ovim „bosanskim Srbima“ („босанским Србима“) bilo mnogo „mekuš(aca) i mlitavi(h)“ ljudi.⁶¹²³ Pop Damjan iz Rora kod Unca (Drvar) bio je lojalan bosanskim vlastima, a od Pere Krece bio je optuživan da je narod odvrćao od ustanka, prekorivši ga da mu je posao da se „moli bogu za srpsku Slogu“.⁶¹²⁴ Pogotovo je Babić bio kivan na popove koji su ostali lojalni vlastima i bili protiv ustanika. On je natjerao da se trubarska braća, popovi Novakovići zatvore, održavši nakon toga govor, u kome je nazvavši ovu dvojicu: „*dva psa bradata*“ upozorio kako više neće trpiti izdajnike poput Vuka Brankovića.⁶¹²⁵ Poređenje izdajnika sa Vukom Brankovićem bila je uobičajena pojava kod ustanika. Bosansko-gradiškog trgovca žitom Iliju Čolanovića je pop Bilbija, osim za „srbsk(u) izdajic(u)“ („србски издаица“) smatrao i za „drug(og) Branković(a)“ („други Бранковић“).⁶¹²⁶ Poznato je, da su i imućna srpska porodica Kalaba iz Bastaja kod Livna tokom ustanka bila begovske pristalice.⁶¹²⁷ Nekog srpskog ustanika Milanovića iz okoline Livna su ubila dva bosanska Srbina Simo Erceg i Petar Rodić, koji su Milanovića osumnjičili da im je zapalio kuće i pokrao stoku. Tokom pljačke, ustanici nisu naročito zaobilazili ona srpska sela za koja se vjerovalo da im nisu bila naklonjena, kao što je bilo sa srpskim selom Bajamonteom kraj Bosanskog Grahova, koga su tokom ustanka temeljno pljačkali.⁶¹²⁸ I u Hercegovini je postojao takođe određen broj Srba, koji su se zajedno sa hercegovačkim Muslimanima borili protiv ustanika. Neki od njih su čak predvodili provincijsku vojsku. Njihove porodice su odmah po otpočinjanju sukoba prešle austrougarsku granicu i u okolini Dubrovnika dobijale pomoć, kao i ostale izbjeglice. To je dalo povoda, da se jedna grupa ustanika obrati „dobročiniocima od komitati“ tražeći da se ukine pomoć porodicama: Rada Čurisila, Todora Jokanovića, Todora Milićevića, Luke Tasovca, jer su se borili „s Turcima („Турцима“) kontra ustaša

⁶¹²² *Животопис своје ручно Перо Крецо Војвода*, 9-10.

⁶¹²³ 3-106/X, 2. (14.) 9. 1875.

⁶¹²⁴ *Животопис своје ручно Перо Крецо Војвода*, 12.

⁶¹²⁵ *Исто*, 18.

⁶¹²⁶ Поп И. Билбија, *Мой доживљай*, 14-15.

⁶¹²⁷ S. Marković, *n. r.*, 446-447.

⁶¹²⁸ *Isto*, 448-449.

svoje braći i gori su (bili) ustašami nego Turčin („Турчин“) jerbo (su) oni Turke („Турке“) navod(ili)“ i kretali se „pred njima pa (su) srpske kuće pal(ili) i rob(ili) a familije im (bile) u Dubrovniku i Župi“. ⁶¹²⁹ Od početka ustanka, stranu hercegovačkih Muslimana držala su dvojica istaknutih Zubčana, Kedžo Spajić i njegov nećak Belo Spajić, dok su na strani ustanika bili Kedžovi sinovi, Bogdan i Aćim. ⁶¹³⁰ Za Bjelom Spajićem su u Hercegovini „svi žal(ili) da je (bio) sa Turcima“ jer su ga smatrali „veliki(m) junak(om) i da je dotle bio vrlo pošten čovek i dobar Srbin“ (?!-B. T.). Za njim je naročito „žalio“ vojvoda Ljubibratić „jer je s njim iz Vukalovićeve ustanka pobratim bio“. U Trebinju je predvodnik Turcima lojalnih Srba bio ni manje ni više nego otac ustaničkog vođe Dimitrija Mitra Merćepa, ⁶¹³¹ a u Gackom neki Stojan Ničić, bimbaša zaptijski. ⁶¹³²

Osim srpskih seljaka veliki dio bosanskih Srba iz gradova se nikada nije priključio ustanicima, a oni bogatiji su davali „za žiteljstvo bosanskog i hercegovačkog vilajeta nemirom stradavše“ ne tako male novčane sume, a koje su sabirane „u vilajetskom glavnom mjestu po zapovjesti velikog vezira obrazovanom komisijom“. Prema spisku bosanske vlade to su bili sljedeći sarajevski Srbi: Jovo Tasovac sa prilogom od 300 groša, Hristo Pitol sa prilogom od 250 groša, Jovo Bakrač sa prilogom od 250 groša, pomoćnik vilajetskog kasijera Makso efendija Despić sa prilogom od 250 groša, Spasoje Kraljević sa prilogom od 250 groša, Jovo Savić sa prilogom od 350 groša, Jovo Melentić sa prilogom od 100 groša, Hristo Ćuković sa prilogom od 200 groša, Kosta Skarić sa prilogom od 300 groša, Aleksa Ćurčija sa prilogom od 70 groša, Gavro Jelić sa prilogom od 150 groša, Kosta Kašiković sa prilogom od 150 groša, Stevan Serezlija sa prilogom od 200 groša, Jevto Jelić sa prilogom od 100 groša ⁶¹³³ i Blagoje Samouković sa prilogom nepoznatog iznosa. ⁶¹³⁴

Neki od lojalnih građana Srba su svoja materijalna bogatstva izdvajala i za pomoć direktno bosanskoj provincijskoj vojsci. Na spisku „dobrovoljnijeh priloga u žitu datom od strane gradačanskoga kadiluka za hranu carske redovne i pomoćne vojske (je bio) član

⁶¹²⁹ Р. Петровић, *н. р.*, 1959, 240.

⁶¹³⁰ З-133/Х, 19. (31.) 10. 1875.

⁶¹³¹ К. Грујић, *н. д.*, 133.

⁶¹³² З-153/Х, 23. 11. (5. 12.) 1875.

⁶¹³³ Б-554/ХП, 4. 2. 1877.

⁶¹³⁴ Б-566/ХП, 29. 4. 1877.

idaremedžlisa Jovan aga Babić“.⁶¹³⁵ Takođe, na spisku „koji su za potrebu carske vojske dobrovoljno“ dali svoje konje iz brčanskog kadiluka su bili: Niko Nakić, Jovan Čelović, Stevo Kovačević, Tošo Kojdić, Spasoje Milković, Cvijetin Milošević, Risto Ćuskić, Đoko Jovanović, Risto Stanković, Ivan Gajić, Luka Elaković, Milan Bosnić, Aleksa Petrović, Jovo Tanasić, braća Petrovići, Todor Inmitrić, braća Barnakovići, Pero Barak, Đorđije Jurišić, Đorđije Avakumović, Vaso Stanković, Kosto Petrović, Ilija Đurić, itd. (sa) svega 755 konja“.⁶¹³⁶ Među zarobljenim bosanskim muslimanskim vojnicima „na Zvorniku“ i na „Vlaš. njivama“ decembra 1877. bila su i dva bosanska Srbina, dobrovoljca iz Gračanice: Đorđe i Mitar Stojanović.⁶¹³⁷ Dvadesetak bosansko-dubičkih pravoslavaca ostalo je čitavo vrijeme ustanka u gradu „da čuvaju s Turcima („Турцима”) Dubicu od ustaša“.⁶¹³⁸

A. Evans opazio je, da su većina „seoskih popova“ („village pope“), odnosno „pravoslavni sveštenici“ („Pravoslav priests“) bili prirodni saveznici ustanika, gotovo na isti način kao što je njihov fanariotski vladika bio prirodni saveznik najgoreg među pašama.⁶¹³⁹ Jedan dio pravoslavnih popova stavio se otvoreno na raspolaganje ustaničkim četama, kao na primjer: pop Božo (Nikifor) Vujinović iz manastira Zavala u Hercegovini,⁶¹⁴⁰ zatim iguman istog manastira Sofronije Spremo, pop Bogdan Zimonjić iz Gacka,⁶¹⁴¹ pop Kirilo Hadžić iz manastira Moštanice, zatim popovi iz Podgradaca Stevo Popović⁶¹⁴² i Ruvim Buhnjević,⁶¹⁴³ pop Teodosije Babić iz Bileće,⁶¹⁴⁴ pop Tešo Petković iz Rovaca kod Bosanske Gradiške, pop Tomo Školniković iz Brezovljana, pop Savo Vranić iz Moštanice,⁶¹⁴⁵ pop Blagoje Džabić iz Vučjaka, pop Pero Mihajlović iz Crnjelova i pop Cvijetan Mičić iz Stuplja u istočnoj Bosni,⁶¹⁴⁶ zatim pop Simo Samardžić

⁶¹³⁵ Б-554/ХП, 4. 2. 1877.

⁶¹³⁶ Б-566/ХП, 29. 4. 1877.

⁶¹³⁷ СН-31/ХЛVI, 10. 2. 1878.

⁶¹³⁸ З-96/Х, 15. (27.) 8. 1875.

⁶¹³⁹ А. J. Evans, *О. с.*, 1878, 12.

⁶¹⁴⁰ *Читула (Никифор Вујиновић)*, Источник, бр. 4, год. XXIII, Сарајево, 28. фебруара 1909, 63.

⁶¹⁴¹ З-96/Х, 15. (27.) 8. 1875.

⁶¹⁴² *Читула (Стево Поповић)*, Источник, бр. 3, год. XXII, Сарајево, 15. фебруара 1908, 46.

⁶¹⁴³ Б. Чубриловић, *Хајдук Пеција 1826-1875*, Сарајево 1954, 48.

⁶¹⁴⁴ *Читула (јеромонах Теодосије Бабић)*, Источник, бр. 24, год. XXIII, Сарајево, 31. децембра 1909, 370.

⁶¹⁴⁵ М. Екмечић, *н. р.*, 276-277.

⁶¹⁴⁶ Лонгин, *н. р.*, 44-45.

iz Bosanskog Broda, neki anonimni pop iz Dervente“;⁶¹⁴⁷ kao i „pop Tomo Popović iz bosanskog-Novog grada, koji je sudjelovao u Vučijačkom ustanku pa poslje otišao u Srbiju drinjskoj vojsci“.⁶¹⁴⁸ U okolini Bosanske Gradiške „neki pop Mićo obuko (je) odeždu te skrptom („скрстом“) u ruci predvodio i krabrio ustanike, đeje i poginuo“.⁶¹⁴⁹ U Bosanskom Petrovcu ustanicima su se bez razmišljanja pridružili pop David Grubor i pop Plija Bilbija.⁶¹⁵⁰ Na strani ustanka je bilo i nekoliko katoličkih fratara i franjevac, kao na primjer franjevački đaci Livnjaci Ivica Biluš,⁶¹⁵¹ i fra Livančić, koji su oba poginuli pod Čelebićem.⁶¹⁵² U Derventi je neki katolički fratar iz sela Dubovca otvoreno saradivao sa ustanicima i materijalno ih pomagao.⁶¹⁵³ U Jeićevoj grupi kod manastira Tavna, bosanska vojska je među 68 zarobljenika identifikovala i jednog bosanskog katolika, koji je pet godina ranije prebjegao u Srbiju iz straha da ga Turci „nepoturče“.⁶¹⁵⁴ U četi Pere Krece kod Varcar-Vakufa od prvog dana ustanka je aktivno učestvovao u borbama katolik Ivo Dolić, koji je bio poznat po paroli: „*Napred brate Srbine-sloboda se hoće!*“⁶¹⁵⁵ Bilo je i srpskih trgovaca, koji su stali na čelo ustaničkih četa, kao na primjer Mićo Šurlan iz Bosanskog Novog pod čijom komandom su bila „dva ruska dobrovoljca Nikola Dalmatov i Ivan Saveljević, dragunaš (i) Cvjetko Stanković, koj bješe iz Šumadije došao“ i poginuo.⁶¹⁵⁶ Rame uz rame sa ustaničkim četovođom iz Svinjara kod Bosanske Gradiške trgovcem Vidom Bilanovićem stajala su dva trgovca. „Vrijedni Srbin („Србин“) Savo Milić trgovac iz Banjaluke, (koji je) poginuo“ u sukobu sa Turcima u Milosavcima kod Laktaša.⁶¹⁵⁷ Drugi je bio „Jakov Babić trgovac iz Banjaluke“.⁶¹⁵⁸ Ustaničkom pokretu u jugozapadnoj Bosni se odmah na početku ustanka priključio „vredni Srbin („Србин“), neustrašimi junak Vid Mandić, rodom iz Hercegovine“, koji je

⁶¹⁴⁷ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/197, I/198, I/199, I/200, I/201, No. 21, Пов. No. 1031, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 9. (21) октобар 1876.

⁶¹⁴⁸ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/203, I/204, I/205, No. 22, Пов. No. 1042, Б/2, *исти-истом*, Маглај 15. (27.) октобар 1876.

⁶¹⁴⁹ Поп И. Билбија, *Мой доживљај*, 16.

⁶¹⁵⁰ З-106/Х, 2. (14.) 9. 1875.

⁶¹⁵¹ S. Marković, *n. r.*, 1970/71, 459.

⁶¹⁵² *Isto*, 461.

⁶¹⁵³ *Derventski kajtekam-banjalučkom mutesariflu*, Derventa, 23. marta/4. aprila 1877, u: H. Škapur-A. Aličić, *Turski dokumenti o ustanku u Potkozarju*, 117.

⁶¹⁵⁴ *Метоари Живка Срногорчевића*, 56.

⁶¹⁵⁵ *Животопис своје ручно Перо Крецо Војвода*, 11.

⁶¹⁵⁶ Р-111/Ш, 16. 12. 1875.

⁶¹⁵⁷ „*Житие*“ *Вида Билановића*, 49.

⁶¹⁵⁸ *Isto*, 53.

sve do početka oružanih sukoba „vodijo Kujundžića trgovinu u Bišću“.⁶¹⁵⁹ U Bosanskom Petrovcu ustanicima su se sredinom septembra 1875. pridružili trgovci: neki Ćurguz, zatim Simo Čavka i neki zlatar Jovo Tufekčija.⁶¹⁶⁰ U Trebinju je za ustanike radio trgovac „čestit(i) Srbin“ Manojlo Ćelović.⁶¹⁶¹ U planini Vučijak jedna četa ustanika je bila pod komandom mladog trgovca „rodoljuba Srbina („Србина“) imenom Đorđo Atanacković(a)“ iz Dervente.⁶¹⁶² Motajička ustanička četa je jedna od rijetkih, koja je bila „izmiješana sa inteligentnijim ljudima bosanskim trgovcima“.⁶¹⁶³ Ustanicima u istočnoj Bosni se odmah na početku ustanka pridružio srpski trgovac iz Bijeljine Lazar Jevremović Novaković.⁶¹⁶⁴ U Slavonsko-Brodskom Odboru za pomaganje ustanka u obližnjem Vučjaku članovi su bili bosansko-srpski trgovci izbjegli iz bosanske Posavine. Pored Brođanina (bosanski-B. T.) Marka Kondića,⁶¹⁶⁵ u ovom Odboru obreli su se: Tešo Crnogorčević, Vuko Jovanović, Petar Đukić, Đoko Kostić i Ristan Ristiović. U istom Odboru obreo se i banjalučki trgovac Jovo Pišteljić, dok je drugi Pišteljić-Simo bio povjerenik za Prosaru. Njihov sugrađanin trgovac Jovo Bilbija bio je član Odbora u Sisku. O ustaničkim četama na: Kozari, Grmeču, Risovcu i Brezovači vodio je brigu Odbor u Hrvatskoj Kostajnici u kome su članovi bili banjalučki i bosansko-gradiški trgovci: Simo Bilbija, Nikola Jovanović, Zamfo Bosančić i Lazar Sučević. U Slavonsko-Svinjarskom Odboru, koji je pomagao ustanike u Motajici članovi su bili izbjegli trgovci iz Bosanske Gradiške Božo Ljubojević i Jakov Bajić.⁶¹⁶⁶ Jedan (ne)pouzdan izvor naveo je, kako je sredinom juna 1876. u Vučjačkoj ustaničkoj četi među 40 ustanika bilo čak 15 trgovaca.⁶¹⁶⁷ Pomenuti banjalučki „trgovac i rodoljub Jovo N. Pišteljić“ je 14. oktobra 1876. bio zatvoren u Slavonskom Brodu „radi toga da je dobrovoljce u Srbiju opremao i

⁶¹⁵⁹ Тодор Сучевић-Обровачки одбор, Бобољуска 14. (26.) мај 1876, у: Н. Ćurić, *Arhivska zbirka Vladimira Desnice*, 75-76.

⁶¹⁶⁰ З-106/Х, 2. (14.) 9. 1875.

⁶¹⁶¹ Мићо Љубибратић-књазу Николи, Линц 1. 5. 1876., у: С. Љубибратић-Т. Крушевац, *Прилози за проучавање херцеговачког устанка*, 322.

⁶¹⁶² АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-Ф-І, І/95, І/96, І/97, І/98, І/99, І/100, No 8, Пов. No. 420, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 22. мај (3. јуни) 1876.

⁶¹⁶³ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-І/171, І/173, І/174, І/175, І/176, І/177, І/178, No. 17, Пов. No. 822, Б/2, *исти-истом*, Маглај 24. август (5. септембар) 1876.

⁶¹⁶⁴ Лонгин, *н. р.*, 45.

⁶¹⁶⁵ М. С. Филиповић, *н. р.*, 1959, 121.

⁶¹⁶⁶ В. Чубриловић, *н. д.*, 330.

⁶¹⁶⁷ Р. Luković, *н. р.*, 1969, 115.

vrbovao“.⁶¹⁶⁸ Drugi srpski trgovac i „vrijedni rodoljub Lazar Trifković iz Prnjavora oružao je i odpremio“ početkom novembra 1876. godine „jednu četicu izabраних 17 momaka u Motaicu“.⁶¹⁶⁹ Trgovac Trifković je o patnjama svog naroda pisao novosadskoj „Zastavi“ 1876. i zagrebačkom „Obzoru“ 1877. godine.⁶¹⁷⁰ Jedan broj srpskih trgovaca je pobjegao iz Bosne u Austro-Ugarsku od kojih se većina njih do okupacije nije uopšte interesovala za ishod ustanka, kao na primjer braća Sarajlije Stanko i Milan Sekulić, inače prijeratni trgovci u Bosanskom Šamcu, kao i trgovac u Bugojnu Mitar Ponjović.⁶¹⁷¹ Zanimljivo je, da je mis Irbijeva za jednog od budućih političkih ustaničkih lidera bosansko-gradiškog trgovca Vasu Vidovića navela, kako on, kada je u okolini Bosanske Gradiške počelo međusobno „ubijanje između Turaka i hrišćana“ („Turks and Christians were now killing“) zapravo „nije imao pojma šta se tamo dešavalo“ („and he knew nothing then of what was taking place“).⁶¹⁷² On je u Beogradu posjetio srpskog kneza Milana nakon njegovog dolaska iz Beča, a ovaj mu je navodno garantovao pomoć.⁶¹⁷³ To je najvjerovatnije bio glavni razlog, da Vidović stane na stranu ustanika i zajedno sa izbjeglim srpskim trgovcima: Kostom Ugrinićem iz Bosanske Gradiške, Jovom Bilbijom i Spasojem Babićem, obojicom iz Banjaluke obrazuje u Staroj Gradišci „Glavni odbor Bosanskog ustanka za oslobođenje“.⁶¹⁷⁴ Bilo je očito, da je ovaj Odbor bio obrazovan pod pokroviteljstvom srpske vlade i „Glavnog odbora za pomaganje ustanicima“, čiji je predsjednik bio beogradski mitropolit Mihailo, a sekretar pukovnik srpske vojske Đoka Vljaković.⁶¹⁷⁵ Izgleda da je i ovaj Vidovićev famozni „trgovački“ Odbor donio odluku da se 18. avgusta 1875. u blizini manastira Moštanice kod Bosanske Dubice prilikom

⁶¹⁶⁸ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/197, I/198, I/199, I/200, I/201, No. 21, Пов. No. 1031, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 9. (21) октобар 1876; На примјер, само из Брчког и околне у Србију је добровољно отишло на десетине Срба: Savo Ćelović, Milan Jeftić, Savo Jančković, Jovo Abadžić, Marko Vidaković, Mitar Gizdić, Nikola Abadžić, Despot Despotović, Risto Paranos, David Đorđević, Aćim Filipović, Vaso Vitković, Lazar Gerun, Dimšo Kostić, Mihajlo Dimitrić, Pero Kujundžić, Dimitrije Pejić i dr. (Аноним, *Брчко и околна*, 19.)

⁶¹⁶⁹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/191, I/192, I/193, I/194, No. 23, Пов. No 981, Б/2, *исти-истом*, Маглај 21. октобар (2. новембар) 1876.

⁶¹⁷⁰ М. Антонић, *Лазар В. Трифковић, трговац у Прњавору*, БХ Источник, св. IX, год. VII, Сарајево 1893, 431.

⁶¹⁷¹ Н. Креševljaković, *н. р.*, 1934, 191.

⁶¹⁷² G. Muir Mackenzie, A. P. Irby, *О. с.*, 1877, 28.

⁶¹⁷³ В. Чубриловић, *н. д.*, 77.

⁶¹⁷⁴ М. Екмеčić, *н. д.*, 89.

⁶¹⁷⁵ В. Чубриловић, *н. д.*, 327.

proslave podigne ustanak u Bosanskoj Krajini.⁶¹⁷⁶ Tokom ustanka se sumnjalo na veliki broj srpskih trgovaca, pogotovo u bihaćkom kraju. Kada je neki dobrovoljac Slovenac bio aprila 1877. zarobljen i zatvoren u Bihaću, sa određenim brojem: „Srbalja (Bošnjaka), hrišćana, katolika, muhamedanca i cigana, po odielu svih jednakih“, tada se njima „ne svoje volje pridružilo“ na put u Sarajevo „sedam trgovaca, turskih podanika srbske narodnosti“. Njih je tada „uzaptilo radi sumnje, da su (bili) učestnici urote proti državi, te jim se bilo (tada) u Sarajevu radi toga pravdati“.⁶¹⁷⁷

Srpski ustanici u Hercegovini nisu imali fizičku vezu sa onima u Bosni. Njima se 6. oktobra 1875. prvi put pismeno javila jedna četa iz planine Kozare. Oni su naglasali, da je i „Bosna jednake terete od ugnjetača snosi(la) kao i Ercegovina imajući jednake interese“. Isticali su, kako je značaj ustanka „u bosanskoj Krajini“ bio u tome, što je bio poveden „protivu narodnih ugnjetača“. Pismo kozaračkih ustanika nosilo je u sebi elemente politike, pogotovo u onom dijelu koji je govorio, da je u njihovom kraju otpočela „prava revolucija („революција“), protivu mrskih ugnjetača“ njihove „slobode i prava“, kao i njihove „zarade i prosvete“. Ovi bosansko-krajiški ustanici su se prema vlastitom priznanju „odvažili bili sami bilo pomoću drugih i tvrdo zavjerili ratovati“ sve dok ne ostvare svoju „slobodu i samoupravu“. Po njima, ostvarena samouprava ne bi nikada zavisila „od ćefa gadova ljudskih—paša i sultana, muktija i kadija no od volje naroda i njegove skupštine, (koja bi) svoje zakone i uredbe sklapa(la) i udešava(la) prema pravim potrebama naroda i prama zahtjevima nauke i ljudskog progressa“. Naglašeno je takođe, kako je „sve više i više“ njih pristupalo „u borbu za otadžbinu i čovečanska prava“ sa uvjerenjem, da su tako mislili i hercegovački ustanici. Oni su poručivali svojim saborcima u Hercegovini, kako im je bilo poznato, da se njima u borbi za „veliku i svetu ciel naroda, (bilo) daleko lakše boriti“ nego ustanicima „u zapadnoj Bosni“. U pismu je bilo jasno poručeno, da ustanici iz Bosanske Krajine daju prednost hercegovačkim ustanicima u borbi za objedinjavanje u jedan ustanički pokret, pružajući im, kako je bilo istaknuto „u bratski amanet“, da se ne obaziru „na granice Ercegovine“, nego da prodiru prema njima „sve dok se nesasta(nu)“. Takođe, Kozarčani su davali i savjete Hercegovcima o tome, kako se „mirit n(i)je treba(lo) niti se ima(lo) skime jer prošlost (ih

⁶¹⁷⁶ M. Ekmečić, *n. d.*, 91.

⁶¹⁷⁷ P-41/V, 6. 4. 1877.

je) tačno uvjerava(la) da se na turska obećanja i ugovore stambolske gospode ni u dlaku oslonuti (nisu mogli) počem se njiova reč i njiovi zakoni nikada ne izpunije, ma da su oni čak i evropskim velesilama uglavljeni i grantovani bili“. Oni su naglasili, kako ih je eventualni „mir sa Turskom“ samo vodio „u propast i sramotu a revolucija u slavu i čovečanski život“. Hercegovci su iz tih razloga pozivani, da u toj „svetoj borbi“, kako su je nazvali, budu „složni i solidarni“, kako bi „sa ostalom ugnjetenom braćom“ svoje „pravedne težnje“ postigli „otresav svake predgovore i odnošaje sa lažnom i varvarskom turskom carevinom i gospoštinom“. Da bi se ovi ciljevi sproveli, bilo je izraženo uvjerenje, da će im u tome pomagati „ne samo bratska (im) Srbija i Crna gora no i sve pravedne i prosvećene države i narodi bratski“.⁶¹⁷⁸ Pop Ilija Bilbija, koji je na početku ustanka živio i kao trgovac radio u Bosanskoj Gradišci posvjedočio je u svojim sjećanjima, da kada je u „Nevesinju pu(kla) puška za oslobođenje ugnjetene raje, (da je) kao neki elektrizam u(šao) u Bosanski pravoslavni (precrtano-B. T.) srbski (dopisano iznad precrtano riječi pravoslavni-B. T.) narod“ („Босански србски народ“). Tada je hajdučki harambaša Ostoja Janjetović Kormanoš „podsticao seoske glavare osobito popove, da se sva Hercegovina na oružje digla, te da se i Bosna sva dignuti mora(la)“.⁶¹⁷⁹ Po raznim ustaničkim mjestima pojavila se tada i jedna famozna „Proklamacija“ nekakvog „Centralnog odbora za oslobođenje hrišćana u Turskoj“, koja je u političkom smislu zagovarala „potpunu autonomiju Hercegovine i Bosne („потпуну аутономију Херцеговине и Босне“) za partes adnexas“. Kuriozitet ovog dokumenta bio je i u tome, što je plasirao tezu o želji da se u „slozi i sa jednakim pravom“ nastavi živjeti sa „braćom muhamedanske vere“ („браћом мухамеданске вере“), ali samo pod uslovom da se za vladara takve zemlje izabere „knez, bilo koje mu drago hrišćanske dinastije il nemačke, il austrijske ili ruske“.⁶¹⁸⁰

Jedna anonimna grupa ustanika u Bosni izdala je početkom septembra 1875. nekakav dokument pod naslovom „*Manifest ogoljele bosanske raje, sultanu turskom caru, koji u Stambolu sjedi i 500 godina sa svojim velikašima, agama i spahijama globi i gnječi Srbe bosance*“ („Србе босанце“), objavljujući sultanu otvoreni „rat na život i

⁶¹⁷⁸ МРС БЛ-АГ ЗОТП (1527-1878)-неинвентарисано, *Писмо босанских усташиа-херцеговачким усташима*, у Козари 24. септембар (6. октобар) 1875.

⁶¹⁷⁹ Поп И. Билбија, *Мой доживљај*, 13.

⁶¹⁸⁰ З-102/Х-26. 8. (7. 9.) 1875.

smrt“.⁶¹⁸¹ U Hercegovini se u političkom pogledu djelovalo dosta racionalnije. Hercegovački ustanici su do početka oktobra 1875. u nekim od proklamovanih zahtjeva tražili jedino „da svedočanstvo Hrišćana („Хришћана“) важи пред судовима, (као и), да (се) бирају полицијске власти из своје средине“.⁶¹⁸² U Mostaru je Server-paša „osim proglašenih preobražaja (obećao) još da će se uvesti dva zvanična jezika, turski i slavenski („славенски“), i tajni kontrolori“.⁶¹⁸³ On je uspio da iz ustaničkog tabora pridobije na tursku stranu i neke Srbe. „Tako je nekog Mijata Radovića koji je (bio) u najintimnoj svezi sa ustaši, načinio kajmakamom u Nevesinju. Simu Margitu naimenovao je za mudira u Gabeli“ i još nekih „6 hrišćana u službi (je) ponameštao“.⁶¹⁸⁴ Ipak, većina ustanika plebiscitarno mu je odgovorila, kako nije željela da ima bilo ikakve veze sa „hrđav(om) uprav(om), pokvarenih činovnika i fanatičnih muhamedanaca srpski(h)“.⁶¹⁸⁵

„Kada je austrijski poslanik u Carigradu grof Ziči činio predstavljenja zbog posećenih Hercegovaca, koje su austrijske vlasti bile sklonile da se vrate njihovim kućama, pa na to primetio, da se hrišćani pri takvom postupanju (nisu) mog(li) vratiti na svoja ognjišta“, veliki vezir je početkom novembra 1875. odgovorio, da „ako hrišćani neće da ostanu u Hercegovini, (da će) tamo poslati Čerkeze“.⁶¹⁸⁶ Osim ovog plana, Porta je još na samom početku oružanih sukoba optirala sa idejom da buntovne hrišćanske seljake iz Hercegovine preseli u albanske ravnice, opustošene nakon malarije.⁶¹⁸⁷ Ipak, to se nije desilo, a jedini Čerkez koji se doselio u Bosnu i Hercegovinu je bio novoizabrani bosanski valija Reuf-paša Čerkez Abdi-paša-Zade (30. 10. 1875-6. 1. 1876), inače dotadašnji upravnik Soluna.⁶¹⁸⁸

Kako su se sukobi nastavljali „muslomanski („мусломански“) fanatizam u Mostaru (je) došao do krajnjih granica“. Prema nekim informacijama, „tajnom propagandom i propovedima po džamijama muhamedansko žiteljstvo („мухамеданско

⁶¹⁸¹ З-104/Х-29. 8. (10. 9.) 1875.

⁶¹⁸² СН-209/XXXXIII, 19. 9. 1875.

⁶¹⁸³ СН-217/XXXXIII, 29. 9. 1875.

⁶¹⁸⁴ З-167/Х, 17. (29.) 12. 1875.

⁶¹⁸⁵ *Главари и народ Зубачки, Крушевички, Суторински, Шумски, Бобански, Поповски и Габеоски-Његовом Превасходству Нарочитом посланику у Ерцеговину и Пресједнику Великог Савјета цариградског Сервер Паши, У Ерцеговини 2 септембра 1875, у: С. Љубибратић-Т. Крушевац, Прилози за проучавање херцеговачког устанка, 336.*

⁶¹⁸⁶ СН-239/XXXXIII, 25. 10. 1875.

⁶¹⁸⁷ В. Поповић, *н. р.*, 1929, 50.

⁶¹⁸⁸ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *н. д.*, 1200.

жителство“)“ je bilo podsticano, „da pokolje hrišćane“, dok su ovi fanatizovani „Muhameđani“ („Мухамеђани“), prikivali ovaj „svoj plan od Server-paše“. Iste propovjedi proklamovane su i u nekim „okolnim mestima n. pr. u Buni“. ⁶¹⁸⁹ „Među Turcima u Bosni i Hercegovini“ („Турцима у Босни и Херцеговини“) je krajem novembra 1875. bio „rasprostranjeni“ glas o tome, kako je „Austrija čeka(la) samo na najmanji povod, pa pod imenom zaštite hrišćanskog stanovništva“ za sebe „zauzme Mostar“. ⁶¹⁹⁰ Hercegovačke Muslimane su naročito plašile sve raširenije vijesti, da je crnogorskom „knezu Nikoli s turske strane činjen predlog da mu se ustupi Hercegovina do Mostara, (ali pod uslovom) da prizna suverenstvo sultanovo i obveže se da (će) plaća(ti) umeren danak“. ⁶¹⁹¹ Ove vijesti su svakako imale veze sa pregovorima, koje je srpski poslanik Filip Hristić istog mjeseca vodio sa knezom Nikolom na Cetinju. Tada je bilo dogovoreno, da se ustanak u Hercegovini prepusti uticaju Crne Gore što je bilo predviđeno i srpsko-crnogorskim ugovorom o savezu i vojnom konvencijom. ⁶¹⁹² I u Sarajevu su mnogi Muslimani bili „izuzetno fanatizovani“ („exceedingly fanatical“). Kada su u ovaj grad ljeta 1875. stigle Adelajna Irbi i Džordžina Mjur Mekenzi one su čule, kako su se neki fanatični sarajevski Muslimani „zakleli da će se hrišćani u gradu („the Christians in the town“) loše provesti („should go hard“) ako ustanak u Bosni ne bude brzo ugušen“. ⁶¹⁹³ Evans je Sarajevo doživio kao grad „pravog zelenog bosanskog torijevizma“ („the 'true green' of Bosnian Toryism“) (tradicionalizma, konzervativizma-B. T.), ali i kao njegove dvije zemljakinje, kao „fokus muslimanskog fanatizma u Bosni“ („the focus of the Mahometan fanaticism of Bosnia“). ⁶¹⁹⁴ U Sarajevu je prema Evansovoj slobodnoj procjeni početkom ustanka živjelo „Bošnjaka grčke crkve-Srba ili Pravo-Slovena („the Bosniacs of the Greek Church-the Serbs or Pravo-Slaves“), kako su sami sebe nazivali“ negdje oko 6.000, a koji su „po imenu i po nošnji bili vrlo bliski Srbima slobodnih kneževina“ (Srbija i Crna Gora-B. T.). ⁶¹⁹⁵

Jedno od reformskih olakšica početkom novembra 1875. je bilo ukidanje takozvane „desetinske četvrtine“ za seljake, kao i opraštanje zaostalih dugova za danke

⁶¹⁸⁹ CH-245/XXXXIII, 1. 11. 1875.

⁶¹⁹⁰ CH-254/XXXXIII, 13. 11. 1875.

⁶¹⁹¹ CH-255/XXXXIII, 14. 11. 1875.

⁶¹⁹² H. Урић, *н. п.*, 2009, 133.

⁶¹⁹³ G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *O. c.*, 1877, 31.

⁶¹⁹⁴ A. J. Evans, *O. c.*, 1876, 246.

⁶¹⁹⁵ *Ibidem*, 276.

do 1872. godine, isključujući zakupnike, njihove garante i bogataše. Tada je iz Carigrada u Mostar kao specijalni izaslanik bio poslan predsjednik Državnog savjeta Server-paša, koji je objavio jedno „Upustvo“ („Talimat“) kojim je konačno trebao biti regulisan način ubiranja desetine. „Talimatom“ je sakupljanje desetine iz nadležnosti zaptija prešlo u nadležnost specijalnih sakupljača „taksildara“, koji su mogli biti i nemuslimani i čiji je posao trebao da započne tek 1. marta 1876. godine.⁶¹⁹⁶ U to vrijeme „dopisnik Tajmsov“ Stilman, koji se sve do tada „bavio u Dubrovniku, išao je i u Mostar, (gdje je) imao priliku da sa naročitim opunomoćenikom portinim, Serfer-pašom razgovara o budućem ustrojstvu stvari“. Tokom tog razgovora Server-paša je sugerisao, da „oblasna veća imala bi se tako preustrojiti da u njima interesi hrišćana budu dovoljno zastupljeni, s tim da se i na slavenskom („на славенском“) kao i na turskom jeziku obnaroduje građanski zakonik“. Na taj način „bi sav narod mogao da razume svoja prava“. Server-paša je predložio, da se „desetak pretvori u porez na zemlju, da se sastavi telo hrišćanskih i muslimanskih sakupljača i inspektora poreza, (te) da se preustroji policija, (koja je trebala) biti sastavljena od hrišćanskih i muslimanskih zaptija“ („хришћанских и мусулманских заптија“).⁶¹⁹⁷ Stilmanu je u isto vrijeme svoj prijedlog predstavio i austrougarski konzul Vasich, a ticao se sazivanja jedne „skupštine koju bi činili predstavnici stanovnika Bosne i Hercegovine, Hrišćani i Muslimani („Assembly consisting of representatives of the populations of those provinces, Christians and Mussulmans“.). Obrazovanje ove skupštine je po njemu trebalo da spriječi stranu okupaciju zemlje i započne reforme, koje bi u prvu ruku „trebale lišiti supremaciju Muslimana nad hrišćanima, kao i bilo koje druge vrste njihove superiornosti nad hrišćanima“ („and then deprive the Mussulman population of its supremacy, and even of any kind of superiority over the Christian“.).⁶¹⁹⁸

Hercegovački ustanici su već polovinom novembra 1875. namjeravali „poslati deputaciju u Beč, Berlin i Petrograd, (koja je trebala) dotičnim vladama severnih sila predati molbu sa željama izvedenim u četiri tačke“. Osim ponavljanja, kako „oni (ustanici-B. T.) pod turskim gospodarstvom n(isu) mog(li) živiti i dalje“ bio je i istaknut do tada najveći politički zahtjev, „da se iz Hercegovine i Bosne („Херцеговине и

⁶¹⁹⁶ В. Божићевић, *н. р.*, 1950, 167.

⁶¹⁹⁷ СН-247/XXXXIII, 4. 11. 1875.

⁶¹⁹⁸ W. J. Stillman, *О. с.*, 64.

Босне“) образује vazalska држава под једним хришћанским принцом“. ⁶¹⁹⁹ Српски устаници у истојној Босни, имали су повјерења у митрополита Милаила више од било ког другог у Србији, а кога су „као главу Српске цркве“ често молили за помоћ, коју нису добјали од српске владе и српског кнеза. У једном од писана, које су му новембру 1875. упутили Вишеграђани било је апострофирано, како би за cjelokupan „народ српски („народ српски“)“ било веома корисно, ако би Србија помогла „да се народ у Босни и Херцеговини („народ у Босни и Херцеговини“) ослободи стидног и срамног турског ropства“. У писму је такође било наведено, како је тамошњи народ „ријешио прије умријети и гинати на бојном пољу boreћи се за своја човјекања и христјанска права, него даље робовати Корану“, који је, како су навели био „извор свим несрећама и неправдама у Турској“. Intrigantним у писму је звукао наговјештај, „да ако Србија остане само као гледаоц“ у њихове „муке и даље“, како не би требало да „буде никоме чудно“, ако се тамошњи „народ баци на милост Турцима“. Писмо је завршено у poetsком националном заносу, како том народу нико није „отео још име српско („српско“) и наду на бољу (њихову) будућност, за коју“ су били сви спремни „изгунити“. ⁶²⁰⁰

Српска влада је већ крајем новембра 1875. послала у Knin капетана српске војске Влајковића, ⁶²⁰¹ са циљем да контролише руковођење устанка у југозападној Босни. Заправо, капетан Влајковић је „од Јунија месеца 1875. па до Маја 1876. године по наредби владе Његовог Visoчанства, које су за то време на управи били—radio да се устанак у Босни што већма распали и одржи“. Он је нешто раније из Србије „слао сам у Босну вође и чете под командом војводе Жарка и Панића, а од Тromeђе и Broда организовао Odbore и чете, исте наоружавао, одјевао, са њима управљао и чинио све што ми је наредено било и што се од (њего) изискивало“. ⁶²⁰² Он је дошао у Knin у вријеме, када је „службени неки глас бечки“ већ наговјештавао, „да ће Аустрија као мандатар веlesa Босну и Херцеговину („Босну и Херцеговину“) војнички посјести“. Према неким sazнанјима „барону Molinaryу (је било) наmiенјено заповиeдничтво над trима divизijама“ за

⁶¹⁹⁹ СН-247/XXXXIII, 4. 11. 1875.

⁶²⁰⁰ Ђ. Слијепчевић, н. д., 512.

⁶²⁰¹ Каменко (Петар Мандић)-Владимиру Десници, Грачац 13. (25.) новембар 1875, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 38.

⁶²⁰² АС-ФМИД (1871-1918)-I/316, I/317, Пов. No. 720, Б/2, пуковник Ђока Влајковић-Јовану Ристићу, Београд 25. октобар (6. новембар) 1878.

izvođenje ovog zadatka.⁶²⁰³ Međutim, Molinariju je za tako nešto bila neophodna saradnja i vojno savezništvo sa bosanskim Srbima. Ipak, kada je ovaj hrvatski general ponudio pobunjenim bosansko-krajiškim knezovima „da idu caru (austroougarskom-B. T.) i mole ga za pomoć“ ovi ga „nisu hteli poslušati“ i željno su iščekivali „pomoć od Srbije“.⁶²⁰⁴ Kada se „u Bosnoj i Hercegovini („у Босној и Херцеговини“)“ sve više širio „glas o austrijskoj intervenciji na polak“ (bosanski katolici i bosanski Muslimani?-B. T.) su se radovali „toj viesti“. Konkretno, Srbija je od prvih ustaničkih dana negativno gledala na političke istupe koji su dolazili iz Hrvatske. Za Srbiju je bilo neprihvatljivo, da je ustanak u katoličkim sredinama u Hercegovini „odpočeo uzklaci(k)ma) kralju hrvatskomu“.⁶²⁰⁵ Odmah na početku borbi javljano je sa terena u zapadnoj Hercegovini, da su katolički ustanici dobili nekakve „crven-bele zastave (Hercegovine-B. T.) pod kojima (su) kli(c)ali: *živio hrvatski kralj Franjo Josip prvi!*“⁶²⁰⁶ Dakako, ovo je moralo imati veze sa procjenama, da su se Hrvati „radovali, kad bi Hercegovina pripala Austriji“, kao i da bi Bosna takođe uskoro mogla „pripasti Austriji“.⁶²⁰⁷ Postoje ozbiljne indicije, da su i tokom avgusta 1875. hrvatski narodnjaci bezuspješno pokušavali na ustanak podstaći katolike osim oko Ljubuškog i oko Duvna.⁶²⁰⁸ Zapravo, željelo se na ustanak podići sve „desno od Neretve“ („destra del Narenta“), prostor apsolutne katoličke brojčane nadmoći.⁶²⁰⁹ Neobično je izgledala jedino zamisao da katoličku zapadnu Hercegovinu u ustanak podigne pravoslavac Dimitrije Merćep.⁶²¹⁰ Prvo naoružanje u zapadnohercegovačka mjesta Brotnjo i Klobuk poslali su hrvatski narodnjaci već u septembru 1875. godine.⁶²¹¹ Ova, vjerovatno za srpske nacionaliste neočekivana pojava pokušaja „hrvatizovanja“ hercegovačkog ustaničkog pokreta zbog korišćenja zastava „slavjansko-hrvatsk(ih) boja“ tumačena je „delo(m) austrijskih ruku i složne braće 'švarcgelbera' sa veliko-hrvatskim fratrovima“. Za srpske nacionaliste bilo je potpuno

⁶²⁰³ P-99/III, 18. 11. 1875.

⁶²⁰⁴ C. Kovič-Jovanu Ristiću, Kostaјница 8 oktobra 1875. год., у: J. Војводић, *Стање босанског устанка у јесен 1875. године*, 155.

⁶²⁰⁵ P-111/III, 16. 12. 1875.

⁶²⁰⁶ 3-79/X, 9. (21.) 7. 1875.

⁶²⁰⁷ ГН-29/V, 20. 7. 1875.

⁶²⁰⁸ *Miho Klaić-Peri Čingriji*, Zadar 12. VIII 1875, u: N. Beritić, *Iz korespondencije Miha Klaića (Prilozi građi za historiju narodnog preporoda u Dalmaciji)*, Arhivski vjesnik, br. 3, Zagreb 1960, 133.

⁶²⁰⁹ *Isti-istom*, Isto 15. VIII 1875, u: *Isto*, 134.

⁶²¹⁰ *Isti-istom*, Isto 27. VIII 1875, u: *Isto*, 135.

⁶²¹¹ *Isti-istom*, Isto 22. IX 1875, u: *Isto*, 137.

neprihvatljivo da se to dešavalo „oko Mostara, Stoca i Nevesinja“, pogotovo što su taj teren smatrali za „živac Srbadije“ („живац Србадије“).⁶²¹² Srpski nacionalisti su posebno Hercegovinu smatrali srpskom zemljom, u kojoj su i katolici, koje su oni nazivali „Šokci(ma)“ („Шокци“) bili kao i svi njeni stanovnici „osim Cigana i Čivuta Srbin („Србин“).⁶²¹³ I Rusi su imali saznanja, da su naročito hercegovački ustanici bili zadojeni „velikosrpskom idejom“ („de la grande idée serbe“).⁶²¹⁴ Svima je bilo jasno, pogotovo strancima, da, iako „su (bili) svi jednoga plemena jugoslavenskog (da) među katolicima i pravoslavnim taka je (bila) mržnja da (su) ovi prvi pre voli(li) Turčinu nego Srbinu“ („Србину“).⁶²¹⁵ Pruski konzul u Dubrovniku je mogao lično da se uvjeri, da je katoličko sveštenstvo u Hercegovini od samog početka ustanka imalo na umu samo austrougarsku okupaciju.⁶²¹⁶ Rusi su saznali, da je tokom juna 1875. neki pravoslavni pop u Hercegovini, takođe u svojoj četi koristio austrougarsku zastavu iz čistog oportunitizma nadajući se iskrenoj pomoći bečke vlade.⁶²¹⁷ U sjevernoj Bosni i bosanskoj Posavini je katoličko sveštenstvo još krajem 1875. bilo prilično inertno prema ratu, a zbog lojalnog držanja katoličkih svećenika je u Bosanskom Brodu tada bila skinuta ranija zabrana za podizanje katoličke crkve.⁶²¹⁸

Hrvatski narodnjaci u Dalmaciji predvođeni Zadraninom Mihom Klaićem trenutno nastanjenim u Beču smatrali su početkom novembra 1875. kako su „reformе turske (bile), nemoguće.-Autonomija pod turskim suverenstvom (da je) nemoguća.-Nezavisna država sačinjena od Bosne i Hercegovine (da je) nemoguća“. Klaić se tada već lično založio „da ove zemlje (treba) anektirati postojećim državam, i zavesti jednu jugoslavensku jaku državu, podpuno neodvisnu“.⁶²¹⁹

Porta je bila krajnje nedosljednja u pokušajima da sprovede reforme. U decembru 1875. godine, „dok se iz Carigrada sa jedne strane javlja(lo) za komisiju, koja se

⁶²¹² З-82/Х, 16. (28.) 7. 1875.

⁶²¹³ З-83/Х, 18. (30.) 7. 1875.

⁶²¹⁴ Новиков-Горчакову, Vienne, le 8/20 Novembre 1875, у: Б. Павићевић, *Русија и Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878*, св. I, 522-523.

⁶²¹⁵ З-84/Х, 20. 7. (1. 8.) 1875.

⁶²¹⁶ М. Екмечић, *н. р.*, 1980, 497.

⁶²¹⁷ Новиков-Жоминију, Vienne, le 3/15. Juillet 1875, у: Б. Павићевић, *Русија и Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878*, св. I, 217.

⁶²¹⁸ М. Екмечић, *н. д.*, 111.

⁶²¹⁹ *Miho Klaić-Jurju Biankiniju*, Beč, 4. Studenoga 1875, у: Н. Моровић, *Pisma Miha Klaića uredniku »Narodnog lista« Jurju Biankiniju*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. VI-VII, Zagreb 1960. (u daljem navođenju: Н. Моровић, *Pisma Miha Klaića uredniku »Narodnog lista« Jurju Biankiniju*), 281.

postavlja(la) da nad izvršenjem preobražaja bdije, s druge opet strane o Ahmet-Muftar paši, koji je (bio) skoro postavljen za glavnog zapovednika vojske u Hercegovini“ se vrlo dobro znalo, „da je (bio) jedan od najžešćih protivnika preobražaja“. Ahmet-Muftar paša je još prije 1874. bio vrhovni vjerski poglavar „Šejh-ul-islam“ i on je „kao najstrožiji revnitelj korana“ prepustio tu poziciju „drugom Šej-ul-Islamu, zbog toga, što nije pristajao ni na najobičnija naređenja, koja bi imala na sebi tip antikoranskih preobražaja“. ⁶²²⁰

Apsolutno iznenađujuće izgledao je „projekat radikalnih reforama za upravu Bosne i Hercegovine“ („Босне и Херцеговине“), koji je početkom decembra 1875. predložio „austrijski zastupnik u Mostaru g. Vasić“. Ovim projektom bilo je predviđeno sazivanje „narodn(e) skupštin(e), koja bi imala izabrati tako zvani self-gouvernement koji bi stajao uz gubernatora, kao predstavnik više izvršitelne i administrativne vlasti“. Uz to, podrazumijevalo se, prije svega „radi garancije za slobodu govora i zaključaka skupštinskih“ obrazovanje „mestn(e) ’teritorijaln(e)’ vojsk(e) u kojoj bi bilo tri četvrti Hrišćana („Хришћана“) (koja bi) imala zamen(i)ti turske garnizone u Bosni i Hercegovini“ („Босни и Херцеговини“).⁶²²¹ Ovo popuštanje velikih sila ustanicima značilo je za ruskog konzula u Mostaru, da je: „*ustanak iz agrarne faze već odavno stupio u čisto političku fazu, te da se ustanici (više) ne bore za bilo kakve talimate ili irade već (da) im je cilj konačno oslobođenje od turske vlasti*“.⁶²²² Politička pomoć se osim od Srbije očekivala i od Rusije. Žalba koju je potpisalo 48. lica (popovi, zanatlije, trgovci i seljaci) iz Bijeljine, Zvornika i Brčkog i koja je krajem decembra 1875. predana generalnom ruskom konzulu u Beogradu Karcovu direktno je molila političku protekciju Rusije nad bosanskim Srbima.⁶²²³

„Obnarodovan carski ferman bio je vrlo nepovoljno primljen od tamošnjega muhamedanskog žiteljstva“ („мухамеданског житељства“), dok su krajem decembra 1875. godine „u Travniku begovi i age drža(le) skup, na kome je palo vrlo žestokih reči protiv irade“.⁶²²⁴ Ovim fermanom, koji je važio za cijelo Tursko carstvo bilo je obznanjeno odvajanje izvršne od sudske vlasti, kao i obrazovanje nezavisnog suda po

⁶²²⁰ CH-279/XXXXIII, 15. 12. 1875.

⁶²²¹ 3-152/X, 21. 11. (3. 12.) 1875.

⁶²²² И. Тепић, н. д., 406.

⁶²²³ Исто, 436.

⁶²²⁴ CH-279/XXXXIII, 15. 12. 1875.

modernim načelima. Proglašena je sloboda vjere, tako da su od tada i hrišćani mogli obavljati činovničke poslove. Hrišćani, koji su bili mlađi od dvadeset i stariji od četrdeset godina oslobođeni su novčanog plaćanja otkupa vojne obaveze.⁶²²⁵ Bosanski Muslimani su se protiv proklamovanih reformi pobunili u svim dijelovima Bosne i Hercegovine. Njemački putopisac Franc Maurer, koji je proputovao kroz sjevernu Bosansku Krajinu u vrijeme objave ovog reformskog fermana i koji se zatekao u Bosanskoj Kostajnici opisao je naročito težak položaj hrišćana. On je istakao, kako prije „predaje Beograda Turcima“ raji u tom mjestu i nije bilo „tako teško“. Po njegovom svjedočenju, u muslimanskom vjerskom ekstremizmu su se naročito isticali upravo protjerani srbijanski i „beogradski Turci“, koji su u Bosanskoj Kostajnici „čitavu naseobinu jednu načinili“. Maurer je naveo i to, da u to vrijeme nije moglo „biti nesrećnijih ljudi od bošnjačkih Hrišćana“, koje je ne samo pritiskao „islam i njegovi surovi poglednici, već i teret feudalizma u svom najgorem obliku“.⁶²²⁶

Srpskim ustanicima iz istočne Hercegovine pod vođstvom Miće Ljubibratića su se u decembru 1875. pridružili i neki „katolici, koji su se do (t)ad kolebali“. Riječ je bila o istočno-hercegovačkoj katoličkoj parohiji „Ravno pod vodstvom njihova paroha Dona Ivana Musića“. Da bi svoje vjernike privolili na što veće jedinstvo ovaj „katolički paroh Musić i arhimandrit porušenog manastira Duži, Melentije Perović, pobratim se po narodnom običaju, (čime se) je uzradila potbuna sloga između pra(v)oslavni i katolika“.⁶²²⁷ Osim katolika iz istočne Hercegovine srpskim ustanicima su se u njihovoj borbi pridružile i neke manje katoličke susprato-oaze u zapadnoj Bosni. Osnovni uzroci „koji su bosanske katolike („босанске католике“) pobudili da ustanu na oružije, (bili su) ponajprije isterivanje askerije (vojnice) (što je bilo) protivno iradi od 1. (13.-B. T.) Decembra 1875.–te“. Dok „mestne vlasti isterivahu taj porez od svih muških glava (prema) iradi taj (je) porez pada(o) samo na one, koji (su) stoj(al) u godinama, koje (su) podpada(le) pod vojničku dužnost“. Pored toga, bosanskim katolicima je bio „dodijao i strogi popis stoke i porez, koji se na istu plaća(o), kao i isterivanje četvrtine u isto vreme.“⁶²²⁸

⁶²²⁵ M. Ekmečić, *n. d.*, 162.

⁶²²⁶ C3-1/I, 1. 1. 1876.

⁶²²⁷ P-113/III, 21. 12. 1875.

⁶²²⁸ CH-87/XXXXIV, 21. 4. 1876.

U istočnoj Hercegovini, u kojoj su Srbi živjeli u velikoj većini Ljubibratić je bio glavni čovjek srpske vlade sa mjesečnim dodatkom od 14 dukata. Zbog svoje bezrezervne odanosti Beogradu i srpskim tajnim organizacijama Ljubibratić je prema svjedočenju prvog čovjeka srpske tajne službe Atanasija Nikolića „dobro znao da ga knjaz Nikola neće trpeti u Hercegovini“.⁶²²⁹ Crnogorski knjaz se još ranije lično povjerio Portinom komesaru Konstant Efendiji o postojanju „srbijanskih intriga („the Servian intrigue“) u Hercegovini, čiji je „stalni instrument“ („the constant instrument“) bio pop Nićifor Dučić.⁶²³⁰ Crnogorci su imali neosporan nacionalni interes u Hercegovini, budući da su oni Hercegovce smatrali braćom po narodnosti i religiji i da su, prema Stilmanovim riječima oni bili dio jedne iste nacije podijeljene političkom granicom.⁶²³¹ I sam crnogorski knjaz Nikola I je u jednom od svojih pisama srpskom knezu Milanu IV Obrenoviću istakao, da je „od kako je buknuo ustanak u Hercegovini, a odmah po tome i u Bosni“, njegova želja bila, da „zajedničijem radom“ sa Srbijom predeuzme i izvrši „djelo oslobođenja Naroda Srpskoga“. On je htio, prije svega, „da Srbija i Crna Gora svom snagom potpomaž(u) ustanak postojano sve dotle do god ne zarate s Turskom“.⁶²³² Međutim, nakon poraza ustanika kod Hutova, izbio je otvoreni sukob između predstavnika crnogorskog knjaza, Peke Pavlovića i srpskog kneza, Ljubibratića.⁶²³³ Od tada su Pavlović i Ljubibratić u hercegovačkom ustanku predstavljali „dvije partaje, zavađene do guše“.⁶²³⁴ Jovan Ristić je njihov konflikt okarakterisao kao „neko surevnovanje, koje nije bilo prirode lične, koliko političke. Smatran kao specijalni privrženik Srbije, i ako je on bio samo Srbin, Ljubibratić nije mogao biti ugodan separatističnim pogledima cetinjskim“.⁶²³⁵ Na jednoj skupštini ustaničkih starješina 24. jula 1875. izbila je čak i tuča između ove dvojice.⁶²³⁶ Crnogorac Pavlović je „svakom Ercegovcu pretijo kuršumom koji ide sa Ljubibratićem. Poznata je stvar šta je Peko sa

⁶²²⁹ А. Николић, *Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење*, 190.

⁶²³⁰ М. Ковић, *The Beginning of the 1875 Serbian Uprising in Herzegovina The British Perspective*, Balcanica, No 41, Belgrade 2010, 59.

⁶²³¹ W. J. Stillman, *O. c.*, 141.

⁶²³² Књаз Никола I-кнезу Милану IV Обреновићу, Цетиње, без датума, у: D. Korkut, *Neobjavljeni dokumenti o hercegovačkom ustanku (1875-1879) i događajima koji su mu prethodili*, Građa, knj. XI, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 8, Naučno društvo BiH, Sarajevo 1961, 87-88.

⁶²³³ W. J. Stillman, *O. c.*, 50.

⁶²³⁴ Прога С. Накићеновић, *Херцеговски одбор за страдајуће Херцеговце 1875*, 231.

⁶²³⁵ Ј. Ристић, *н. д.*, 1896, 31.

⁶²³⁶ Мићо Љубибратић-књазу Николи, Линц 1. 5. 1876, у: С. Љубибратић-Т. Крушевац, *Прилози за проучавање херцеговачког устанка*, 314.

Ljubibratićem učinijo pošto ga je prevarom savladao. Pored nanešene mu sramote, opljačkao ga je, i ostavijo samo u gaćama i košulji. Novce pa i samo prstenje i knjige oduzme mu“. U svom izvještaj srpskoj vladi, njen agent Stojković naveo je decembra 1875. godine, kako je iz ovih razloga bilo „sasvim naravno, dakle što se Ercegovci n(isu) mog(li) da podudaraju sa Crnogorcima; što (su) vavek tež(ili) k Srbiji, a bež(ali) od Crne Gore“. ⁶²³⁷ Zapravo, „Ercegovci bi ponajpre želeli da budu sa Srbijom, a ako to ne bi moguće bilo, onda da budu sami za sebe, a samo bi po nuždi bili za to da se spoje sa Crnom Gorom“. Konspirator Stojković je od nekih hercegovačkih vođa čuo i to, kako je Pavlović još početkom ustanka izjavio: „*Naše (crnogorsko-B. T.) je do Neretve, a odatle zna se čije će da bude! (Austrisko)*“. ⁶²³⁸ Ljubibratić je knjaza Nikolu smatrao „idol(om) (koji se) nemilosrdno igrao sa sudbinom bedne Ercegovine“. ⁶²³⁹ Optužio ga je, kako je još tokom posjete austrougarskog cara Dalmaciji sklopio sa njim sporazum o podjeli Hercegovine na crnogorski i austrougarski dio. ⁶²⁴⁰ Sa druge strane, ni knjaz Nikola nije vjerovao vojvodi Ljubibratiću, smatrajući ga, kako je već napomenuto, eksponentom srpske vlade. ⁶²⁴¹ Ljubibratić nije nimalo krio svoje političke stavove, zbog kojih je u kasnijem vremenu platio skupu cijenu. On je, prema Stilmanovim riječima bio protiv bilo kakvog stranog uplitanja u poslove oko Hercegovine, pa i ruskog. Zapravo, „on je bio protiv snažne dominacije takozvanih Slovenskih organizacija, konkretno Rusije“, („He was strongly opposed to any foreign domination of the Slav organization, and especially to that of Russia“) bez obzira što je najiskrenije i najodlučnije želio stati u kraj lošoj turskoj upravi. ⁶²⁴² Ljubibratić je i pred svojim saborcima otvoreno iskazivao animozitet prema uticajima Rusije“ („The animosity of Ljubibratics to the Russian influence was as open as it was bitter.“) ⁶²⁴³ i prije svega imao potpuno drugačije poglede od njegovog predhodnika na mjestu ustaničkog vođe, rusofila Vukalovića. Bio je pismeniji od svih, a

⁶²³⁷ A. Stojković, *Секретар М. Фина-Ђ. Павловићу, У Београду 5 Децембра 1875 год.*, у: Ј. Војводић, *Стање босанског устанка у јесен 1875. године*, 162-163.

⁶²³⁸ *Исто*, 164.

⁶²³⁹ *Мићо Љубибратић-књазу Николи*, Линц 1. 5. 1876, у: С. Љубибратић-Т. Крушевац, *Прилози за проучавање херцеговачког устанка*, 329.

⁶²⁴⁰ А. Кос, *н. р.*, 2006, 77.

⁶²⁴¹ М. Vego, *н. д.*, 34.

⁶²⁴² W. J. Stillman, *O. c.*, 41; Руско опортунистичко понашање према устанку, V. Ћубриловић је објаснио као начин да се Аустро-Угарској у Босни направе уступци и то, како је навео: „*за љубав својих великих интереса и истоћном дијелу Балкана*“. (Бугарска?-В. Т.) (В. Чубриловић, *н. р.*, у: В. Чубриловић, В. Ћоровић, *н. д.*, 87.)

⁶²⁴³ W. J. Stillman, *O. c.*, 50.

govorio je tečno francuski i italijanski.⁶²⁴⁴ Ljubibratić je bio rodom iz hercegovačkih Zubaca i „iza boja na Grahovcu nastanio (se) u Biogradu“ i kada je „bio došao u Hercegovinu“ preuzevši „veliku ulogu u ustanku“, odmah se vidjelo, da je „radio sve u korist Obrenovića“ što „ne bijaše po ćudi ni Crnoj Gori ni diplomatiji“. U principu, Ljubibratićeva glavna filozofija u ustanku je prema riječima njegovog savremenika M. Đurđevića bila u skladu sa parolom: „*Van s Turčinom*“ sa kojom je i otpočeo ustanak u Hercegovini.⁶²⁴⁵ Kosta Grujić se osvjedočio u Ljubibratićevo neskriveno antiaustrougarsstvo i da je „voleo da (H)ercegovina i Bosna pod Turskom ostanu no pod Austriju; štaviše da bi on bio gotov u takovom slučaju sa Turcima se protiv Austrije sjediniti se, jer bi to tada morala isto i Srbija činiti, koja (nije) sme(la) nikom dozvoliti drugom da uđe u Bosnu [ako (je) h(tjela) kao država da opstane i da i nju posle ne proguta onaj isti koji zauzme i Bosnu!]“. ⁶²⁴⁶ Njegov politički koncept bio je, da se za srpsku nacionalnu ideju pridobiju i katolici, koje je jednim proglasom pod naslovom „Mlogo poštovanome svećenstvu rimokatoličkome u Bosni i Ercegovini“ i otvoreno pozvao na saradnju.⁶²⁴⁷ Holms je bio potpuno iznenađen zbog savezništva katolika sa Srbima u nekim antiturskim akcijama u Hercegovini, smatrajući to situacijom koja se nije dešavala čak ni u težim vremenima.⁶²⁴⁸

Do kraja 1875. godine „opustio je Mića Ljubibratić hercegovačko bojište, predavši vrhovno zapovjedništvo Peku Pavloviću“. Poslije „odstupa Ljubibratićeve, zbivša se dne 26. p. m. (26. decembar 1875.–B. T.), upravo dan za jurišom na Duži Monastir“, hercegovački ustanici su ostali „bez vrhovnog zapovjednika“. ⁶²⁴⁹ Francuski putopisac Šarl Irijar je za Ljubibratića naveo, kako je za razliku od drugih ustaničkih lidera u komandovanje uvodio „civilizovane postupke“ („des façons civilisées“) i što je bilo još neobičnije, izgledao mu je kao „političar“ („comme homme politique“).⁶²⁵⁰

⁶²⁴⁴ *Ibidem*, 48.

⁶²⁴⁵ M. Gjurgjević, *n. d.*, 86.

⁶²⁴⁶ К. Грџић, *н. д.*, 183.

⁶²⁴⁷ (M. Ljubibratić), *Mlogo poštovanome svećenstvu rimokatoličkome u Bosni i Ercegovini*, 1875, u: M. Ekmečić, *n. d.*, 103.

⁶²⁴⁸ M. Ković, *O. c.*, 61.

⁶²⁴⁹ P-10/IV, 22. 1. 1876.

⁶²⁵⁰ Ch. Yriarte, *O. c.*, 285.

Iako je, zbog vlastitog uvjerenja da Srbija ne može biti stub srpskog okupljanja, odbijao da Ljubibratiću pomogne oko podizanja ustanka u Hercegovini,⁶²⁵¹ srpski premijer Marinović je ponudio jedan prijedlog bečkoj vladi. On je u decembru 1875. uputio jedan Memorandum grofu Andrašiju, „kao najboljem i najmoćnijem zaštitniku i prijatelju Srbije, da predupredi zlo tim što bi Sile isposlovale pod svojom zaštitom samoupravu za Bosnu i Hercegovinu, otprilike onakvu kakva je imala Srbija u početku kneza Miloša“.⁶²⁵² Austro-Ugarska je sa svoje strane sve više radila da umiri ustanak, pa je toj njenoj polujavnoj aktivnosti 30. decembra 1875. sljedovala famozna „Nota grofa Đule Andrašija“, kojom je između ostalog bilo predviđeno, da se u Bosni i Hercegovini konačno uspostavi vjerska sloboda i ravnopravnost Muslimana i hrišćana.⁶²⁵³ U Andrašijevoj „Noti“ neskriveno se govorilo, kako su „bosanski i hercegovački hrišćani („Bosnian and Herzegovinian Christians“) započeli pobunu zbog svog nesrećnog stanja, koje je u velikoj mjeri prozilazilo iz loših međusobnih odnosa seoskog hrišćanskog stanovništva i njihovih muslimanskih zemljoposjednika.⁶²⁵⁴ Andrašijeva reforma podrazumijevala je i postavljanje novih ljudi na čelnim pozicijama, gdje se posebno gledalo da to budu kadrovi liberalnijih političkih shvatanja. Tako je, nakon prihvatanja Andrašijevog prijedloga o reformi u Banjaluku došao Edhem-paša, koji je još ranije, dok je kao konjanički pukovnik službovao u tom gradu izgradio dobre odnose sa lokalnim Srbima. Bio je, posebnom u dobrim odnosima sa trgovcem Ristom Radulovićem, kao i sa profesorom banjalučke bogoslovije Aronom Tapavicom, koji je njegovim sinovima davao časove francuskog i njemačkog jezika. Pošto su Andrašijeve reforme prihvatili banjalučki Muslimani, Edhem-paša je imao zadatak da ubijedi i Srbe da ih prihvate, zbog čega je otišao u Novu Gradišku, gdje se sastao sa trgovcima izbjeglim iz Banjaluke i Bosanske Gradiške. Srpska vlada je nakon saznanja, da su oni bili spremni prihvatiti Andrašijevu notu poslala u Gradišku svog predstavnika Vasu Toskića, koji ih je od toga odgovorio. U prisustvu austrougarskih vlasti, Edhem-paša je okupljenim srpskim

⁶²⁵¹ Н. Урић, *н. п.*, 2009, 124.

⁶²⁵² В. Поповић, *н. п.*, 1929, 53.

⁶²⁵³ Sir T. Sinclair, *O. c.*, 63-64.

⁶²⁵⁴ W. J. Stillman, *O. c.*, 165.

trgovcima pročitao novi carski ferman, koga su svi odbili da prihvate, osim banjalučkog trgovca Cincarina Đorđa Zite.⁶²⁵⁵

Srpski nacionalisti nisu vjerovali neskrivenom turkofilu mađarskom grofu Andrašiji i njegovoj politici, a pogotovo ih je iritirala „Andrassyeva politika prema jugoslavenstvu, (koga je) neizmjereno veseli(lo), gdje se između Hrvatsva i Srbstva poradja(o) priepor, (kao što mu je) vrlo godi(o) antagonizam između Crnegore i Srbije, koga (je) on po svojih agentih i poslanicah na jugo-iztoku revno podupir(ao)“.⁶²⁵⁶ Francuski novinar Šarl Betan se lično uvjerio, da je nepovjerenje Srba u Mađare bilo ogromno, pogotovo nakon saznanja da je „veliki broj mađarskih vojnika stiglo u jednom remokeru Kastor u Vidin koji su bili određeni da se bore zajedno sa Muhamedovim vjernicima (u Bosni i Hercegovini-B. T.), njihovim srodnicima po rasi“. Betan je uočio, kako „vjersko pitanje“ više nije igralo „nikakvu ulogu“, s obzirom, da „ga je u drugi red potislo nacionalno osjećanje“. Njemu je bilo simptomatično, da „su boreći se protiv Srba“ Mađari vjerovali, „da se bor(e) (protiv) Rusa“.⁶²⁵⁷ Antropološke elemente mađarskog, a ne slovenskog porijekla kod bosanskih Muslimana uočavali su i neki drugi tadašnji putopisci. Pomenuti Nijemac Maurer, koji je u približno vrijeme imao priliku da se u Bosanskoj Kostajnici upozna sa stanovništvom tog kraja. On je za pravoslavnu seljanku, koju je upoznao naveo da je „Srpkinja“ („Српкиња“). Za „kajmakam(a) tog mesta i okruga Ahmet Bej ili beg Kulanić(a)“ naveo je, da je bio „fizionomije meke i beznačajne, koja bi se pre mađarskom no srpskom nazvati mogla“.⁶²⁵⁸ U austrougarskoj vojsci su se mađarski vojnici naročito isticali u svom neprijateljstvu prema ustanicima. Vid Bilanović, ustanički vođa iz Svinjara se u svom susretu „sa jednom Kompanijom Mađara“ naročito loše proveo, kada je jednom prilikom želio, da preko Save lađom prošvercuje neko oružje u Bosnu i kada su ga ovi držali u zatočenju šest punih dana bez hrane.⁶²⁵⁹ Mađari su posebno radili na dezavuisanju bosanskih klerika na školovanju u Ostrogonu. Fra Nedić je javljao biskupu Štrosmajeru, da su mađarski franjevci u toj školi bosanske bogoslove

⁶²⁵⁵ С. Бијелић, *н. д.*, 264.

⁶²⁵⁶ Р-6/IV, 13. 1. 1876.

⁶²⁵⁷ П. В. Крстић, *Први српско-турски рат 1876. године у дописима Шарла Бетана*, Београд 2010, 57; Други putopisac, Š. Irjar je pored „velikog broja Mađara“ („un grand nombre de Hongrois“) u logoru turske vojske u Banjaluci zatekao i jedan broj „Poljaka“ („Polonais“), „Ukrajnaca“ („Ruthènes“), ali i pravih „Rusa“ („Russes“). (Ch. Yriarte, *O. c.*, 161.)

⁶²⁵⁸ СЗ-2/I, 1. 2. 1876.

⁶²⁵⁹ „Житие“ Вида Билановића, 53.

podučavali, kako su sveti Ćirilo i Metodije, čije su slike spaljivali bili ruski apostoli, odnosno šizmatici. Njima je ostrogonski biskup Simoni otvoreno i svakodnevno prebacivao zbog Štrosmajerovih simpatija za Ruse i Crnogorce. Bosanskim franjevcima je prigovarano što su u ratu navijali za šizmatike Srbe, koji su progonili Mađare.⁶²⁶⁰

Ugledni muslimanski prvaci iz ključkog sreza su na početku 1876. u svome obraćanju Porti otkrili zanimljive detalje o vlastitim političkim pogledima. Oni su javno obznanili, kako se, sve do tada u lojalnosti vlastima naročito isticao neki „Hadži Husejin-beg, član jedne uže stare plemićke porodice, čije je junaštvo prema spomenutim ustanicima (bilo) poznato svim vjernim slugama uzvišene carske vlasti“. Njemu se pridružio „kadija Husejin ef., (koji je) prilikom nedavnog odlaska po svom privatnom poslu u Bihać“ slobodno „iznio samovoljno protiv“ ostalih muslimanskih prvaka „neke svoje spletke (i) podvojio (muslimanski) svijet na dvije stranke“. Muslimanski prvaci iz Ključa su i dalje isticali, kako je, uostalom svima bilo poznato, da je kadija Husejin efendija neprestano radio „na tom razjedinjavanju, iako je međutim (bilo) potrebno da u srezu ima takav jedan službenik, koji će se zalagati na sveopštem ujedinjavanju naroda, jednodušnom življenju i čuvanju svijeta od ustanka“. Pošto, prema njihovom mišljenju kadijin posao nije dolikovao „ljudskom dostojanstvu“, a što bi „moglo dovesti do upropaštavanja ovog kraja“, oni su molili Portu da se „Husejin ef. bezuslovno ukloni“ sa kadijskog mjesta „i dodijeli na vršenje službe u nekom drugom mjestu“.⁶²⁶¹

Bosna i Hercegovina je prema jednoj procjeni početkom 1876. imala ukupno 1,357.984 stanovnika, od čega „Muhamedanaca“ („the Mahometans“) 493.148 i skoro duplo više „hrišćana“ („the Christians“), odnosno 864.836.⁶²⁶² U Hercegovini su Muslimani bili nešto blažeg karaktera od svojih sunarodnika u Bosni. Prema nekim nezvaničnim vijestima početkom 1876. u istočnoj Hercegovini se navodno „vojsci Peka Pavlovića pridružilo 25 muslimana srbske narodnosti („муслумана србске народности“) pošto im je data reč da će im se poštovati džamije i njihova vera. Svi ti Turci („Turci“) su pripada(li) najsiromašnjoj klasi“. Hercegovački ustanici su se nadali, da bi u narednom periodu „na svoju stranu“ mogli „privući i mnoge druge saplemene

⁶²⁶⁰ Fra R. Drljić, *n. d.*, 34-35.

⁶²⁶¹ МРС БЈ-АГ ЗОТП (1527-1878)-фасц. 4/25/VIII, *Представка 11 мухтара и 47 угледних Муслимана из кључког среза (на арапском језику)-Порти*, Кључ 20. децембар (1. јануар) 1876.

⁶²⁶² J. M. Bugbee, *O. c.*, 66.

musulmane („саплемене мусулмане“), naročito ako ih (budu) uver(ili) da će se vera njihova poštovati“.⁶²⁶³

Predstavnik bosanskih katolika, sarajevski župnik fra Grgo Martić, koji je još krajem jula 1875. navodno „molio“ u sarajevskoj crkvi „za Cara Austriskog (i) peva(o) tom prilikom austrisk(u) himn(u)“,⁶²⁶⁴ već se početkom 1876. nije slagao sa Andrašijevom „mađarskom“ politikom i reformama. On je pisao 7. januar 1876. iz Sarajeva fra Nediću, kome je iznio neke otvorene antimadžarske stavove. Grof Andrašić je do tada fra Martiću poslao tri puta rezolutivnu odluku, da se franjevački bogoslovi iz Đakova moraju odseliti u Ostrogon ili će im u suprotnom austrougarska vlada uskratiti svaku pomoć. Fra Martić je bio protiv Andrašijevih pritisaka,⁶²⁶⁵ koji su, po svemu sudeći, koincidirali sa sve brojnijim žalbama bosanskih fratara iz januara 1876. na ponašanje ustanika prema nekim katoličkim selima u Bosni.⁶²⁶⁶ Početkom istog mjeseca je rimski papa, a „na molbu velikog vezira“ posredovao „kod katoličkih ustanika u Hercegovini (i) naložio kardinalu Franki(ju) da se izvesti o stanju događaja u Hercegovini, kako bi mogao rešiti, hoće li trebati da Vatikan posreduje“. Dalja aktivnost rimskog pape, zavisila je od „obaveštenja od hercegovačkih prelata“.⁶²⁶⁷

Za novog bosanskog valiju je 6. januara 1876. izabran Jenişehirli Ibrahim-paša (6. 1. 1876-7. 7. 1876).⁶²⁶⁸ Nakon Reuf-paše za novog upravnika u Hercegovini je imenovan bivši ambasador u Parizu Ali-paša, koji je 27. januara 1876. došao u Mostar. Prema Ogistu Dozonu, on se nije sviđao hercegovačkim Muslimanima pogotovo zbog njegovih evropskih navika i prisnih veza sa konzulima. Dozon je za novog hercegovačkog upravnika Ali-pašu istakao, kako je bio učtivi Turčin, a uz to još i neuobičajeno ljubazan prema svojim potčinjenima i nemuslimanima. On je smatrao, kako je Ali-pašina „umjerenost i opreznost“ uticala na to što ustanak nije poprimio opšti karakter.⁶²⁶⁹ Predsjednika kontrolne komisije u Hercegovini Hajdara-efendiju, britanski konzul Eliot je smatrao, takođe Muslimanom liberalnih načela.⁶²⁷⁰

⁶²⁶³ CH-284/XXXXIII, 20. 12. 1875.

⁶²⁶⁴ 3-83/X, 18. (30.) 7. 1875.

⁶²⁶⁵ *Fra Grgo Martić-fra Martinu Nediću*, Sarajevo 7. sječnja 1876, u: Fra R. Drljić, *n. d.*, 55.

⁶²⁶⁶ M. Ekmečić, *n. d.*, 160.

⁶²⁶⁷ CH-288/XXXXIII, 29. 12. 1875.

⁶²⁶⁸ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 1207.

⁶²⁶⁹ M. Šamić, *n. d.*, 1981, 130.

⁶²⁷⁰ E. Radušić, *n. d.*, 272.

Jedan od prvih političkih zadataka ustaničkog lidera iz jugozapadne Bosne Petra Uzelca početkom septembra 1875. je bio pokušaj obnavljanja starih veza sa nekim važnijim bosansko-krajiškim begovima.⁶²⁷¹ Saradnja sa bosanskim muslimanskim prvacima je tim prije bila značajna, što je Uzelac, četovođa „u tako zvanoj turskoj hrvackoj“⁶²⁷² istog mjeseca uvjeravao svoga prijatelja tršćanskog trgovca Velimira Lombardića oko sve izvjesnije „austrijinsk(e) intervencij(e)“ u Bosni, koju je on prihvatao „samo da se turska obest malo ukroti“.⁶²⁷³ Uzelčevo vrbovanje bosanskih muslimanskih prvaka je rađeno prema instrukcijama Jovana Ristića i predstavljalo je neuspjao nastavak dosta ranije započete političke aktivnosti agenta srpske vlade Miće Ljubibratića prekinute neposredno prije otpočinjanja ustanka.⁶²⁷⁴ Pokušaji da se bosanski begovi pridobiju za srpsku nacionalno-političku ideju su zapravo započeli još u vrijeme kneza Mihajla u koje je Ljubibratić bio uključen još od 1866. godine. Prema vlastitom priznanju, koje je Ljubibratić iznio u svome „Ustanku u Ercegovini i Bosni u godini 1875. (on je tada) odlazeći iz Biograda u Ercegovinu uveravao u mogućnost toga izmirenja prvog ministra Iliju Garašanina“. Ovaj mu je navodno „preporučio(o) da na tome živo radi dodajući da će Srbija pristati na svaku moguću koncesiju u tom pogledu i dati turskim stanovnicima sva jamstva“.⁶²⁷⁵ Ljubibratić je tokom vremena izgradio lični politički stav o tom pitanju. On je u jednom pismu iz toga vremena srpskom Namjesniku Milivoju Blaznavcu naveo, kako sa hercegovačkim i bosanskim Muslimanima „zaista ne bi moglo doći do nikakva izmirenja ako“ Srbi budu „htjeli da ih način(e) (svojom) rajom“. Prema njegovom mišljenju Srbi su trebali „iskreno“ raditi, „da im se ujemči neprikosnovenost imovine i potpuna sloboda vere“. Ljubibratić je bio „tvrdo uvjeren da bi se“ jedino na takav način „postiglo podpuno sporazumljenje ove dve klase (plemića i seljaka) koje (su) po narodnosti pripada(le) Srbima („Србима“)“. Njegova politička ideja

⁶²⁷¹ M. Ekmečić, *n. d.*, 133.

⁶²⁷² *Petar Uzelac-Velimiru Lombardiću*, U glavnom stanu kod Drenovca tromeđa 6/9 875 pod vedrim nebom na bukovom panju, u: M. Vego, *Pisma o Bosansko-hercegovačkom ustanku od 1875 do 1878 god.*, ГЗМ, н. с., историја и етнографија, св. IX, Сарајево 1954. (u daljem navođenju: M. Vego, *Pisma o Bosansko-hercegovačkom ustanku od 1875 do 1878 god.*), 45.

⁶²⁷³ *Isti-istom*, Iz tabora kod Srba, 21/9 1875. god., u: *Isto*, 46.

⁶²⁷⁴ M. Ekmečić, *n. d.*, 52.

⁶²⁷⁵ *Isto*, 48.

je bila, da se „u ustanku trebalo agama ujemčiti imovinu, a begovima osigurati egzistencij(a) saobraznu duhu vremena“.⁶²⁷⁶

Prve iskre političkog razmimoilaženja među ustaničkim liderima u jugozapadnoj Bosni bile su vidljive već u januaru 1876. godine. Petar Uzelac je za jednog svoga saradnika iz Kninskog odbora Milu Katića tvrdio, da je „uz jezuite pristao“ i „intrigira(o)“ protiv njega „kao Srbin(a) („Србин“) i rodoljub(a) i koji se, „kao Srbin („Србин“) rodijo“. Uzelac je bio glavni organizator plana da se, kako je naveo „razbojničko gnijezdo Kulen Vakup“ razori „i 300 Kulenovića i Filipovića begova živih u šake“ uhvati. Prema njemu, „razoriti Vakup“ je značilo, da je u ruke ustanika „pala Krajina“. Uzelac je bio uvjeren, da će „Srbija i Crna Gora zarati(ti) na svaki način, (kao i da će) Rusija usprkos što se po novinama svašta tvrnda(lo), (stati) na branik“. Prema njegovom mišljenju „od Austrije i Mađara“ ustanici se nisu trebala „šta bojati, jer su to (bile) samo sanjarije na javi, (da će oni) Bosnu okupirati“. Uzelac je imao neke neposredne vijesti o tome, da je ruski poslanik na Porti general „Ignatiev ima(o) uzao u šakama (te da je) na bogojavljanje“ trebao putovati „u Petrograd dje (se trebala) konačno stvar rješavati i pretresati“.⁶²⁷⁷ Odbori na austrougarskoj strani su i dalje vjerovali, „kako će moći sa ljepšim danima odma preduzeti rad za oslobođenje i ujedinjenje srpstva“ („ослобођење и уједињење српства“). Konkretno, Odbor za pomaganje ustanka u Obrovcu apelovao je za pomoć kod mitropolita Mihaila, kao „prvog srpskog slobodnog građanina, koji ne bi poštedito nikakvo moguće sredstvo da pomogne pri sveopštem oslobođenju i ujedinjenju Srpstva“ („ослобођење и уједињење српства“).⁶²⁷⁸ Beogradski mitropolit je bio poznat po svojoj podršci svim ranijim pokušajima organizovanja ustanaka i bio je sigurna veza sa srpskom vladom i knezom. Kada je ustanički vođa iz Svinjara Vid Bilanović 11. februara 1876. posjetio mitropolita Mihaila u Beogradu, ovaj ga je „otpremi(o) preko ministra Ristića (i) knezu Milanu Obrenoviću“, koji je sa njim „sve taine razgovore od Bosne i Ercegovine“ („Босне и Ерцеговине“) vodio. Zanimljivo je, da je u kneževom i Ristićevom društvu tom prilikom bio „gospod. Gavro Vučkovac (Vučković Krajišnik-B. T.) onaj Srbin („Србин“) štoje nekada u Bosni“

⁶²⁷⁶ *Isto*, 193-194.

⁶²⁷⁷ *Петар Узелац-Владимиру Десници*, Госпић 4. (16.) januar 1876. u: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 44.

⁶²⁷⁸ *Обровачки одбор-митрополиту Михаилу*, Обровац 10. (22.) januara 1876, u: *Isto*, 44-45.

prikupljana za „njega plata a toje zvato Gavrija jerboje bio u Bosni kavo jedan turski fezir“. ⁶²⁷⁹ Srpska vlada je pozitivno odgovarala na zahtjeve svih ovih ustaničkih poslanika. Samo za nabavku oružja i municije za ustanike u Bosni ona je do februara izdvojila oko 3.000 dukata, a potom do početka maja 1876. dodatnih 10.000 dukata. ⁶²⁸⁰

Produblјivanje krize u ustaničkim redovima je naročito bilo izraženo, kada je na pravoslavni Božić 1876. nakon velike skupštine održane „u Jamnici knez Petar Karagjorgjević pod imenom Mrkonić“ bio „u ime odbora pozvan, da odstupi od vodstva i da se ukloni iz tabora jamničkoga, na što je prešao sa svojimi pristašami u Bojnu“. ⁶²⁸¹ Najznačajnija odluka skupštine u Jamnici bila je obrazovanje ustaničkog rukovodećeg tijela, takozvane Provizorne vlade. Tada je Slovenac Miroslav Hubmajer bio izabran za komandanta ustaničke vojske. ⁶²⁸² Skupštinskom odlukom princu Karađorđeviću je bilo naređeno, da u roku od sedam dana napusti ustaničko područje, kao i da kada Srbija uđe u rat ustanici odmah proglase ujedinjenje sa Srbijom. ⁶²⁸³ Iz novogradiškog „Glavnog odbora“ na prvoj ustaničkoj Skupštini su prisustvovali: Jovo S. Bilbija, Spasoje Babić i Vaso Vidović, kao i odborski povjerenici Vaso Pelagić i Simo Bilbija. Predstavnik srpske vlade je bio Vasa Toskić iz Beograda. Skupštinom, koja je bila smještena u jednoj školskoj učionici predsjedavao je zagrebački trgovac i potpredsjednik „Zagrebačkog odbora“ Ilija Guteša ⁶²⁸⁴ i blizak saradnik hrvatske Narodne stranke. ⁶²⁸⁵ Ovaj Guteša je pod pseudonimom Eduardo Albini još od 60-tih godina djelovao kao agent srbijanske Vlade u Hrvatskoj. ⁶²⁸⁶ Skupština na kojoj su političku prevagu imali takozvani „obrenovićevci“ je odlučila da se odbace reformski fermi i da se ustanak nastavi do proljeća. Bila je sastavljena i jedna predstava velikim silama, kao i jedan Proglas bosanskim Muslimanima kao svojoj braći, od kojih se tražilo da im se pridruže u borbi protiv Osmanlija. ⁶²⁸⁷ Osim poraza „karađorđevićevske“ stranke na skupštini je bila pobjeđena i takozvana „partija Austrije i njenih političkih ciljeva, koja je bila istina

⁶²⁷⁹ „Житие” Вида Билановића, 44-45.

⁶²⁸⁰ Н. Урић, *н. р.*, 2009, 133.

⁶²⁸¹ Р-10/IV, 22. 1. 1876.

⁶²⁸² В. Чубриловић, *н. д.*, 129.

⁶²⁸³ *Исто*, 132.

⁶²⁸⁴ В. Красић, *н. д.*, 85.

⁶²⁸⁵ А. Стојковић, *Секретар М. Фина-Ђ. Павловићу, У Београду 5 Децембра 1875 год.*, у: Ј. Војводић, *Стање босанског устанка у јесен 1875. године*, 160.

⁶²⁸⁶ В. Војводић, *Тајни рад Србије*, 42.

⁶²⁸⁷ В. Чубриловић, *н. д.*, 129.

malobrojna ali sa puno agenata“. Prema svjedočenju jednog ustanika iz Mrkonjićeve čete „vođe su austrijske partije bili Miroslav Hubmajer i Petar Uzelac“. Po svemu sudeći „obrenovićevci“ su istisnuli Mrkonjića „uz pomoć austrijske stranke“ i to tako što su proglasili „većinom glasova za vrhovnog vođu Miroslava Hubmajera“. ⁶²⁸⁸ Mrkonjić je poslije ove odluke izjavio za Hubmajera kako je „on na nešto drugo i(šao)“, ⁶²⁸⁹ vjerovatno i zbog toga što su ga trgovci Bilbija i Vidović doveli iz Zagreba. ⁶²⁹⁰ Za Hubmajera je još ranije, dok je bio vođa dobrovoljaca u Hercegovini, Franjo Rački govorio kako je bio „ogorčeno proti(v) Srbiji“. Bio je, navodno, više sklon da nakon protjerivanja turske vlasti u Bosni i Hercegovini, „ako ne (bude) mo(gao) Nikica (knez Nikola-B. T.) dobiti sve Hercegovine i Bosne“ onda, u tom slučaju „Crnoj Gori pripadne, što je ispod Neretve, a ostalo Hrvatskoj“. ⁶²⁹¹ Bečka vlada je Mrkonjićevom eliminacijom htjela da dokaže Turskoj, kako joj je stalo do prestanka ustanka u Bosni. Postojalo je i mišljenje, da je ona uhvaćenog Mrkonjića htjela predati knezu Milanu i time ga obavezati za svoje planove i ona mu je još tada poručivala, „da pere ruke od Bosne“ pokazujući mu put prema Nišu. ⁶²⁹² I neki drugi izvori su potvrđivali, da je Miroslava Hubmajera iz hercegovačkog Ljubibratićevog logora dovela partija Dimitrija Merćepa, koja je zagovarala priključenje Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj. U suprotnom, da on nije bio izabran ustanici bi bili lišeni pomoći iz Austro-Ugarskoj. ⁶²⁹³ Indikativno je bilo i što su neki ustanici napustili Hubmajerovu četvu, zbog njegovog, kako su tvrdili, korišćenja hrvatskih zastava. ⁶²⁹⁴ Pojava hrvatskih obilježja u ustanku mogla je imati veze sa aktivnostima zagrebačkog trgovca Ilije Guteše, koji je među zagrebačkim studentima vrbovao mladiće, „koji bi se pridružili bosanskim ustašama kao hrvatska legija“. U vezi sa obrazovanjem „hrvatske legije“ vezivalo se i Hubmajerovo ime. ⁶²⁹⁵ Ta vojna formacija djelovala je od početka ustanka o čemu je srpski agent Stojković pisao vladi u Beogradu.

⁶²⁸⁸ М. Карановић, *Четовање Војводе Петра Мркоњића, краља Петра, по Босанској Крајини 1875-76, по причању његовог четника-посилног*, Сарајево 1921, 31-32.

⁶²⁸⁹ *Исто*, 69.

⁶²⁹⁰ П. Мркоњић, *н. д.*, 54.

⁶²⁹¹ *Franjo Rački-biskupu Josipu Juraju Strossmayeru*, U Zagrebu 19/11 1875, u: F. Šišić, *Korespondencija Rački-Strossmayer*, knjiga prva, od 6. okt. 1860. do 28. dec. 1875, 384.

⁶²⁹² М. Карановић, *н. д.*, 39.

⁶²⁹³ В. Красић, *н. д.*, 86-87.

⁶²⁹⁴ П. Мркоњић, *н. д.*, 64.

⁶²⁹⁵ *Odlomci iz memoara «školovanje i uspomene Antuna Starčevića» (1869-77)*, u: J. Šidak, *Prilozi povijesti ranog pravaštva*, HZ, God. XXV-XXVI (1972-73), Zagreb 1974. (u daljem navođenju: *Odlomci iz memoara «školovanje i uspomene Antuna Starčevića» [1869-77]*), 295.

Odnosno, pisao je, da su „Rvati“, zapravo, „ima(li) naspram Bihaća svoju čisto Hrvatsku četvu, od 400 ljudi, (kao i da je) Karađorđeviću njihov komitet potpomagao“. ⁶²⁹⁶ Ipak, predsjedavajući skupštinom Guteša, upozorio je na sigurno distanciranje Srbija od ustanka samo da je kojim slučajem Mrkonjić bio izabran. ⁶²⁹⁷ Mrkonjić se ipak pomirio sa skupštinskom odlukom, riječima upozorenja, da se „pokorava zaključku skupštine“, ali da mu niko nije mogao „zabraniti da se kao Srbin i običan četnik bori za oslobođenje Bosne, (budući da) niko nije uzeo srpstvo i rodoljublje u zakup“. ⁶²⁹⁸ Pošto je Hubmajer preuzeo vođstvo u ustanku, cjelokupna ustanička vojska položila je zakletvu svome „dičnom narodu bosanskom („народу босанском“) i od njega (im) postavljenom vojvodi Miroslavu“. Nakon zakletve i popovskog osveštanja ustaničke zastave, ustanicima je u nacionalističkom zanosu govor održao Vaso Pelagić. On je poručio, da će svi oni ustanici koji izdrže borbu biti „potom(ci) Miloša Obilića, (dok) on(i) koji izda(ju) da će mu prokleta biti ime i koleno. Govorio je dalje kako se Srbija oslobodila (?!-B. T.), i da je vreme da i bosanski narod („босански народ“) strese jaram sa sebe“. ⁶²⁹⁹

U „Proglasu“ Muslimanima odnosno „muslimanskoj braći“ („Mahometan Brothers“) donijetom na Jamničkoj skupštini oni su bili pozivani na „političko i nacionalno oslobođenje („national and so to say political liberty“), (zatim) nacionalna prava“ („national rights“), slobodu religije, borbu protiv i ubijanja otomanskih Turaka“ („the Ottoman Turks“; „death with the Ottomans“). ⁶³⁰⁰ U toj „proklamaciji bosanskih ustanika na muhamedansku braću („на мухамеданску браћу“) (se isticalo), kako su se njihove čete sa neodoljivom silom digle protiv Osmanlija da učine kraj njihovom nasilju“. U tom pozivu bosanskim Muslimanima se dalje navodilo, da će, iako su ih Osmanlije „500 godina robili“ ustanici čuvati njihovu djecu, vjeru i njihove bogomolje, „kao neprikosnovenu svetinju“. Ustanicu su u proklamaciji pozivali bosanske Muslimane, kao braću, koja su bila dovedena „do prosjačine“ kao i bosanski Srbi, otvoreno im poručivši, da više ne vjeruju Osmanlijama, koji su im govorili, da su se ustanici digli i na njih. Ustanici su pozivali bosanske Muslimane, da prenesu svojim

⁶²⁹⁶ С. Ковић-Јовану Ристићу, Сисак 12 октобра 1875. год., у: Ј. Војводић, *Стање босанског устанка у јесен 1875. године*, 156.

⁶²⁹⁷ П. Мркоњић, *н. д.*, 56.

⁶²⁹⁸ Ђ. Бањац, *Петар Мркоњић*, у: Б. Зељковић, Ђ. Бањац, *Краљ Петар у Босанској Крајини*, Београд 1929, 15.

⁶²⁹⁹ З-9/XI-16. (28.) 1. 1876.

⁶³⁰⁰ М. Екмеčić, *н. д.*, 145.

begovima, kako je bila istina, da će im hrišćani nakon oslobođenja „uzeti zemlju, ali samo za dobru naplatu“. Begovima je u proklamaciji stavljeno do znanja, kako „ovako n(ije) mo(glo) ostati da oni imaju preko sto jutara oraće zemlje“, a da hrišćani umiru „od gladi“ i, ako begovi ne pristanu na to, da će ustanici „oružijem uzeti što je sabljom oteto“. U tom slučaju, begovi su bili pozvani, „da u borbi protiv Osmanlija“ pristanu uz ustanike, „ili bar da se vlada(ju) mirno“.⁶³⁰¹ Bilo je očigledno, da se ovom famoznom Proklamacijom, u kojoj se potencirala nacionalna distinkcija između bosanskih Muslimana od Osmanlija išlo na pridobijanje prvih čija nacionalna pripadnost nije bila turska, već čisto slovenska. Bosanski Muslimani ili kako su u narodu bili nazivani „Turci nisu bili nikakvi Turci, već Muslimani Sloveni“. („that the Turks are not Turks, but Moslem Slavonians“).⁶³⁰² Međutim, Proklamacija kojom su bosanski Muslimani pozivani u zajednički ustanak sa bosanskim Srbima je ostala nezapažena. Bosanska „muslimanska populacija“ („Mohammedan populations“) je, zapravo u nekim društvenim elementima bila obespravljenija od bosanskih hrišćana. Grant Barnvel je naveo da je ona bila ljubomorna na svoje sunarodnike hrišćane zato što su oni bili oslobođeni služenja vojske. Po ovom historičaru i savremeniku događaja, suprotnosti između ove dvije bosanske vjerske zajednice su bile velike, čak tolike, da „slovenski hrišćani“ („Slavonian Christians“) i muslimani nisu više mogli živjeti zajedno u jednoj zemlji.⁶³⁰³ U istom tonu izdao je „Pismo iz Hercegovine“ ustanički vođa Petar Babić. Ovaj je sredinom decembra 1875. pozivao na borbu: „*sve dotle dok nestane Turaka Osmanlija („Typaka Османлија“) u Hercegovinu i u svu Bosnu, i dok se ovi naši Turci („наши Турци“) ili ne osvjeste da zajedno živjet moremo ili dok ne izginu“*.⁶³⁰⁴ Razlike su bile pogotovo izražajnije od kada su se porezi počeli ubirati i od Muslimana, zbog čega su se ovi često osvećivali hrišćanima i to tako što su ih napadali ili što su im otimali imanja i to bez straha od bilo kakvih posljedica. Ovaj zakon je prema Grant Bernvelu izazvalo takvo stanje, po kome je svaki hrišćanin postao Muslimanu prikladna žrtva. Jedini hrišćani koji su bili bezbjedni su bili bogati i beskrupulozni trgovci, što je bila jedna od posljedica

⁶³⁰¹ CH-8/XXXXIV, 12. 1. 1876.

⁶³⁰² Anonim, *The Independence and Integrity of the Ottoman Empire*, The British Quarterly Review, For July, 1876, The British Quarterly Review, July and December, 1876, Vol. LXIV., American edition, New York 1876, 41.

⁶³⁰³ R. Grant Barnwell, *O. c.*, 367.

⁶³⁰⁴ ГН-49/V, 7. 12. 1875.

duge vladavine i prihvatanja morala Turaka.⁶³⁰⁵ A. Evans je, konkretno sarajevske srpske trgovce okarakterisao kao „slabe na novac“ („a money-grubbing“), tvrdeći da su „slijedeći Jevreje bili najbogatija klasa u Sarajevu, bogatiji čak i od Turaka“.⁶³⁰⁶ Međutim, nasilja nad srpskim trgovcima, koji su ostali lojalni bosanskim vlastima, a potom bili osumnjičeni za saradnju sa ustanicima nastavljani su i u januaru 1876. godine. Sredinom mjeseca iste godine „tri Priedorca Aleksu Vokića (Vukić-B. T.), Kostu Petrovića i Mitra Antonića obiedili“ su vlasti „za sumnje radi konšpiracije i u gvoždju odpremili u Banjuluku“.⁶³⁰⁷

Iz ovog vremena je i „Projekat jednog Bosanca“ („Босанца“), za koji se osnovano može pretpostaviti da je djelo Vase Pelagića. Projekat je sadržavao 26. tačaka, od kojih su za nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine najznačanije prve dvije, zatim tačka 9, 12, 14, 15, 18. i posljednja, 26. Prvom tačkom predlagalo se, da „Bosna i Hercegovina („Босна и Херцеговина“) prestaju biti sastavni djelovi turske carevine, potom i sultanovo suverenstvo (trebalo je da) presta(ne) nad narodom i ovim provincijama“. Tačka druga predviđala je, da one (Bosna i Hercegovina-B. T.) od (t)ada sačinjavaju jednu provinciju kao sastavni djeo srpske države („дјео српске државе“), ustrojenu prema okolnostima onazađenog i osiromašenog djela srpskog naroda („дјела српског народа“) koji (je) u njima živi(o)“. Tačka deveta govorila je o prosvjeti, koju je „narod uzima(o) u ruke i (koja) je (bila) obvezna za svaku vjeroispovjest na maternjem jeziku pod jednom i istom nastavom i zajedničkim obučavanjem“. U tački 12. kaže se, da je „slobodan govor, slobodno pisanje, štampanje, sastajanje i dogovaranja, ravnopravnost sviju vjeroispovjesti i sloboda ličnosti da se uzakoni“. Tačkom 14.-om „napadanje na vjerozakone se strogo zabranj(ivalo),“ dok je sljedeća, tačka 15. zamišljala postojanje „Zemaljsk(e) skupštin(e)“. Šesnaestom tačkom trebalo je da se „zavede narodna vojska“, a 18.-om „spahiluci da se ukinu i da se spahijama plati zemlja“. Posljednja, 26. tačka računala je na obrazovanje „jedn(e) provincijsk(e) uprav(e) koja je (trebala) kontrolisati sve poslove“ u provinciji.⁶³⁰⁸

⁶³⁰⁵ R. Grant Barnwell, *O. c.*, 369.

⁶³⁰⁶ A. J. Evans, *O. c.*, 1876, 277.

⁶³⁰⁷ P-10/IV, 22. 1. 1876.

⁶³⁰⁸ 3-1/XI, 1. (13.) 1. 1876.

Izaslanik srpske vlade pukovnik Đoko Vlaković je bio ogorčen sa ponašanjem većine rukovodioca ustanka iz jugozapadne Bosne. On je do kraja januara 1876. uzduž i poprijeko prošao „Bosansku granicu“ i čudio se u jednom svom izvještaju, kako se u to, kako je naveo, „naisvetie vreme, na(šlo) nesretni Srba („Срба“), koi tu priliku upotrebiše na svoju korist, tumarajući od odbora do odbora predstavljajući sebe za neke borce, varaše Srp. Rodoljube („Срп. Родољубе“)“ i koji „pojedoše polovinu sabranih novca, bez da su i za dlaku od koristi bili“. Vlaković je prvi put svoje pretpostavljene otvoreno upozoravao na odbijanje poslušnosti vojvode Goluba Babić, koji je kao „glavni vođa čete želi(o) da (mu) Beogradski odbor pomaže, (ali da nikako nije) izvršava(o) naredbe ovoga Odbora“. ⁶³⁰⁹

Hercegovački vođa Maksim Baćević poginuo je početkom februara 1876. godine, što je prema Stilmanovim riječima bio veliki gubitak za ustanike budući, da je bio veliki moralni autoritet za svoj narod. Njegovo tijelo dovezeno je u Dubrovnik, gdje mu je na sahrani data počast, koja je postala predmet diplomatskog spora. Sir Eliot je 14. februara 1876. pisao lordu Derbyju, kako je ruski konzulat u Dubrovniku postao otvoreni centar za pobunjenike, kao i da se njihova prepiska redovno slala na ruskog konzula. Za Britance je bilo skandalozno što je mrtvom Baćeviću u ruskom konzulatu u Dubrovniku bila upriličeno spuštanje ruske zastave na pola koplja i što je sam konzul Jonin bio u pogrebnoj povorci. Navodno, britanski konzul se u razgovoru sa nekim hercegovačkim ustanicima lično osvjedočio ruskom političkom uticaju kod njih. Kada je neke od ranjenika upitao zbog čega su nastavili sa borbom, kada je Porta izražavala spremnost da odobri sve njihove zahtjeve oni su mu odgovarali, da su bili obavezni da idu u rat sve dok im Rusija bude tako zapovijedala. Prosrpski orijentisani Stilman je tvrdio, da je sve to bila obična laž, čime se željelo uzbuniti javno mnjenje, kao i da nijednom od pobunjenih vođa nije bilo dozvoljeno da posjećuje ruskog konzula u bilo koje vrijeme. Stilman je opovrgao i informaciju, da se Jonin pridružio pogrebnoj povorci, već da ju je samo posmatrao sa balkona svoga konzulata. Zastavu na Baćevićevoj sahrani u Dubrovniku, po Stilmanu nisu bili istakli samo Rusi, već svi konzuli, osim turskog. Pored toga, ruska

⁶³⁰⁹ *Ђока Влајковић-Обровачком одбору*, Београд 24. јануара (5. фебруар) 1876, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 46-47.

zastava se uopšte nije vijorila na pola koplja, nego je visila na konopcu.⁶³¹⁰ Ako nije znao Stilman, zato su Rusi vrlo dobro znali da je Jonin još od ranije bio poznat kao zagovornik pripajanja Bosne i Hercegovine susjednim kneževinama Srbiji i Crnoj Gori.⁶³¹¹

Bez sumnje, Rusija je i dalje kod većine ustaničkih vođa predstavljala jedinu veliku silu od koje se mogla očekivati kakva takva pomoć i razumijevanje. Ustaničko vodstvo iz jugozapadne Bosne je 18. januara 1876. odlučilo da pošalje Jovu Bilbiju i Todora Babovića na put u Petrograd. Na putu, koji je vodio preko Beča, delegaciju predvođenu Jovom Bilbijom i Jovanom Pišteljićem dezavuisao je ruski poslanik u tom gradu Novikov, zabranivši im odlazak u Rusiju, uz poruku da ne očekuju ujedinjenje sa Srbijom.⁶³¹² Tada je u Beču, u posjeti caru Francu Jozefu boravio ruski knez Aleksej Aleksandrovič, koji mu je prenio želju ruskog dvora o potpunom sporazumijevanju između Austro-Ugarske i Rusije.⁶³¹³ Po svemu sudeći, ustanike je na ovaj put nagovorio brat ruskog konzula u Dubrovniku Aleksandar Jonin, inače bivši predsjednik Bugarskog Centralnog komiteta u Bukureštu, koji je u Jovi Bilbiji imao vatrenog pristalicu. Jonin je radio prema vlastitoj volji i mimo ruske zvaničke politike.⁶³¹⁴ Naime, ruska zvanična politika bila je potpuno nepoznata ustanicima, dok se ruski car na njih naročito ljutio, videći u njima početkom 1876. godine „fanatične mase koje nisu bile u stanju da prihvate umjerene transakcije“.⁶³¹⁵

Hrvatski narodnjaci su u februaru 1876. sve otvorenije iznosili svoje negodovanje što je „svaka stranka ima(la) svoje projekte glede Bosne s Hercegovinom i glede Turske u obće, počam od Rusije i Austrije, pa preko Njemačke, Englezke i Francezke do Crne Gore i Srbije“, ali ne i Hrvatska. Oni su bili dobro svjesni, da se Rusija nije „protivila parceliranju Turske, (odnosno, da se) ovkraj Balkana tj. da se Hercegovina, Bosna i Turska Hrvatska s Albanijom i Bugarskom do Balkana odciepe i oslobode“. Rusi su u to vrijeme još uvijek zagovarali, da „već ako Austrija nebi mogla ili htjela anektirati“ Bosnu

⁶³¹⁰ W. J. Stillman, *O. c.*, 111-112.

⁶³¹¹ *Новиков-Жоминију*, Vienne, le 30 VIII/11 IX, 1875, у: Б. Павићевић, *Русија и Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878*, св. I, 366.

⁶³¹² М. Екмеčić, *n. d.*, 181.

⁶³¹³ *Новиков-Горчакову*, Vienne, le 30 Janvier/11 Fevrier 1876, у: *Русија и Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878*, Почетак рата на Балкану, св. II, 1986. (у даљем навођењу: Б. Павићевић, *Русија и Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878*, св. II), 64.

⁶³¹⁴ М. Екмеčić, *n. d.*, 295-296.

⁶³¹⁵ Д. Берић, *n. d.*, 2000, 307.

i Hercegovinu, da je „niti Srbija, niti Crna Gora neanektiraju, već“ je bila za to, da se od njih „imaju utemeljiti nove samostalne državnice, kakve su (bile) rečene kneževine, s posebnimi vladari (evrop. princevi) na čelu“. Hrvatski narodnjaci su bili vrlo dobro informisani, da su „javno Andrassyevi i Ristićevi organi“ gotovo na isti način tumačili i razlagali „buduće probleme glede Bosne i Hercegovine“. Ipak, oni su priznali kako je u hrvatskom interesu još uvijek bilo, da se podrži oslobođenje Bosne i Hercegovine bez obzira na to, da li ono dolazilo „iz Petrograda ili Beča, ili iz Berlina i Pešte, kao i s Cetinja ili iz Beograda“. Hrvatski narodnjaci su na sve one, koji su nevoljno gledali na ideju, da se „s voljom Rusije Bosna i Hercegovina“ spoji „s hrvatskom kraljevinom“ smatrali „za strastveno pako i jako stranačko i plitko“. Glavna zamjerka hrvatskih narodnjaka odnosila se na strahovanje Srbije, da bi Bosna i Hercegovina „tobože time podpale pod nov (?) jaram, te bi, (osim toga) i narodnost raje stradala više pod Austrijom, nego je kroz 400 godina pod Turčinom!“ Po njihovom mišljenju, Austro-Ugarska nije nikada mogla „od južnih Slavena ni onoga načiniti, što je načinila, od Galicije, ili što (je tada) čini(la) Rusija od Poljaka u svojoj carevini“. ⁶³¹⁶

Bez obzira na lojalan stav katoličke crkve u Bosni, neki od katoličkih fratara su i dalje bili sumnjičeni za saradnju sa ustanicima posebno oni u livanjskom kraju gdje je bio razvijen ustanički pokret pod rukovodstvom fra Bonaventure Drežnjaka Šarića. Sredinom februar 1876. godine „Turci u Livnu zverski zlostaviše katoličkog patera Locića“, kome je ipak pošlo „za rukom da utekne, (ali koji je) begajući preko snežnih vrletina dok se dohvatio austrijskoga zemljišta najposle tu umro od umora“. ⁶³¹⁷ U zapadnoj Hercegovini je bilo dosta drugačije. Mostarki biskup fra Anđeo Kraljević je 19. februara 1876. davao garancije sultanu, evropskoj javnosti i višim crkvenim vlastima u Rimu, kako njegovi vjernici uopšte nisu učestvovali u ustanku, ⁶³¹⁸ zbog čega ga je sultan nagradio visokim odlikovanjem. ⁶³¹⁹ On je još prvih dana ustanka lično obilazio katolička sela u Hercegovini i odvrćao katolike od Srba od ratovanja protiv njihovih muslimanskih

⁶³¹⁶ P-22/IV, 19. 2. 1876.

⁶³¹⁷ CH-34/XXXXIV, 14. 2. 1876.

⁶³¹⁸ I. Puljić, *n. d.*, 218.

⁶³¹⁹ A. Nikić, *n. r.*, 1977, 328.

komšija.⁶³²⁰ Dubrovački biskup je tada, čak „baca(o) anatemu na katolike u Hercegovini, koji su uz ustanak pristaj(ali)“.⁶³²¹

Srpski ustanici u sjevernoj Bosni su do sredine februara 1876. nagovijestili, da bi uskoro mogla biti objavljena jedna „izjava bosanskih hrišćana („босанских хришћана“) što se ti(cala) preobražajnih predloga grofa Andrašija“. „Ustanički odbor“ je držao „radi toga savetovanja“, a ustaničko vođstvo zamišljalo je, da se „u toj izjavi (pozove) na hatišerif od 1839-te, na hati-humajum od 1856. i posljednju iradu i izve(de) dokaz kako je posle svih tih obećanih preobražaja stanje bosanskih hrišćana („босанских хришћана“) bivalo sve gore“. Takođe, bilo je predviđeno, da se u toj izjavi nabroje „sva priteštenja, koja se naročito zbivahu u poslednje vreme, (ali i naglasi), da je izvršenje irade od Decembra prošle godine (bilo) osujećeno odporom bosanskih muhamedanaca („босанских мухамеданаца“), (odnosno, da se) pri izvršenju Andrašijevih predloga ima(la) očekivati sama pobuna musulmana“ („мусулмана“).⁶³²²

Novi „ferman sultanov“ je u Bosnu donio „jedan stari major (bimbaša) turski, (a) pred vezirovim konakom“ ga 18. februara 1876. pročitao „sekretar (mektudžija) valijin na turskom jeziku“. Ono što je u fermanu bilo pročitano „nitko ništa nije razumio, niti je ikakva utiska učinio na ikoga“. Većina prisutnih su mahom komentarisali, kako je sve to bilo „besposlica“ i da to više „ne pije vode“⁶³²³ nazivajući novi ferman pogrdnim imenom „đaur ferman“.⁶³²⁴ Svrha izdanja ovog fermana je bila, da se održi „mir u državi, (kao i) da bi se što prije svršilo hercegovačko pitanje“, zatim, da „bi se naknadile štete, koje su (bile) nemarom proizvedene“. Tada su, „da bi se izvršio proces carskog fermana, izdate neke naročite zapovjesti“. Osnovna zapovijest je bila, da ubuduće „žitelji nemuslimanski u Bosni i Hercegovini („жители немуслимански у Босни и Херцеговини“) uživaju savršenu slobodu obreda i vjerezakona“. Osim toga, „za nadziranje izvršivanja kako ovijeh predmeta, tako i drugih fermenom propisanih popravaka“ bila je ustanovljena „kao filijal visokoga izvršnoga medžlisa u glavnim mjestima vilajeta bosanskoga i hercegovačkoga po jedna komisija“. Za njihove članove trebali su „biti izabrani iz znatnijih žitelja muslomanskijeh i nemuslimanskijeh“ („знатнијих житеља

⁶³²⁰ 3-87/X, 27. 7. (8. 8.) 1875.

⁶³²¹ 3-95/X, 13. (25.) 8. 1875.

⁶³²² CH-29/XXXXIV, 9. 2. 1876.

⁶³²³ P-22/IV, 19. 2. 1876.

⁶³²⁴ M. Ekmečić, *n. d.*, 163.

мусломанскијех и немуслиманскијех“). Sve navedeno odnosilo se „za cijelo žiteljstvo, (pa čak) i za one, koji su se na prijevare nekijeh neprijatelja“ sa „pravoga puta (bili) sišli i iz pokornosti izišli, da se opet u pokornost vrate“. To je značilo, da je za većinu ustanika bila predviđana „opšta amnestija“. Pored toga, „Hajdar efendija do(t)adašnji mufetiš izvršnoga savjeta (je bio imenovan) za predsjednika izvršne komisije, za koju je (bilo) zaključeno da se u Bosni ustanovi“. Kopija „carskog fermna“ je poslana i u Banjaluku, gdje je bila pročitana „u prisustvu svijeh činovnika građanskoga reda, višijeh i nižijeh oficira vojničkih predstavnika građanstva, (zatim jednog) tabor(a) vojske i oko dvije do tri tisuće žitelja, pred hućumet konakom“. Interesantno je, da su „na svršetku toga čitanja svi prisustvujući u tri puta vikali: *Živio car!*“ Inače, „rečenog fermna poslat je (bio) od vilajeta dovoljan broj kopija na srbskom i turskom jeziku („на србском и турском језику“) i bile su razdate po mahalama i selima i razaslate po pripadajućim kadilucima“. ⁶³²⁵ Hajdar-efendijina Komisija, u kojoj su osim njega bila još četiri člana, dva hrišćanina i dva bosanska Muslimana je predviđala, da u njenom radu učestvuje i ustanički lider Jovo Bilbija i to kao predstavnik izbjeglica što je on odbio. ⁶³²⁶

Do 21. februara 1876. je „od strane glavnoga komandanta Bosne i Hercegovine („Босне и Херцеговине“) č. Ahmed Muhtar paše razaslat (bio) poziv na popovsko žiteljstvo na srbskom jeziku („на србском језику“)“, da utiču na smirivanje svojih vjernika. Međutim, bosanska vlada je ubrzo odustala od ove planirane akcije „držeći da bi oni koji (su) se trud(ili) da nemire podupiru ovakvim pozivima mogli smisao promijeniti s namjerom da narod“ samo još više „od pokornosti udalje“. ⁶³²⁷

Srpski izvori su tvrdili, kako je „reformna irada sultanova“ bila „za čudo brzo obnarodavana“, kao i da je njeno „obnarodovanje (bilo) tako izvršeno da hrišćansko stanovništvo („хришћанско становништво“) nije o tom ništa ni znalo“. Pogotovo je „još jadrnije (bilo) izvršeno (njeno) obnarodovanje po ostalim bosanskim varošima“. Isti izvori su navodili, da je „u Sarajevu pročitana ferman u pašinom dvoru pred više batalijona vojske pred vlastima i konsulima“, kao i da „posljednji dođoše da protiv takvoga načina obnarodovanja protestvuju, ali im se učtivo odgovori(lo), (kako) je to (bila) stvar, koja se odnosi(la) na unutrašnju upravu Bosne, pa da se to nikoga n(ije) ti(calo). Tako je u

⁶³²⁵ Б-504/XI, 21. 2. 1876.

⁶³²⁶ М. Екмеčić, *n. d.*, 171.

⁶³²⁷ Б-504/XI, 21. 2. 1876.

Banjaluci ferman pročitao, istina, javno na ulici, ali samo na turskom jeziku“, koji su znali „osim činovnika jedva deseterica njih u toj velikoj varoši“. Osim toga, „onaj deo stanovnika, koji (je) iz stranskih novina, zna(o) za sadržinu irade, smatra(o) (je) kao da iste“ nije ni bilo. Naročito pobunjeni dio stanovnika nije više vjerovao u bilo kakve reforme, očekujući jedino „toplije vreme, i da se opet udari na Turke“. ⁶³²⁸ Da bi podgrijao ionako zagrijano stanje Vaso Pelagić je 26. februara 1876. jednim proglasom pozivao ustanike, da odbace reforme budući da nisu osiguravale temeljne ljudske vrijednosti, kao što su: sloboda štampe, zbor, govora, slobodnih izbora i pravo narodnog predstavnštva. ⁶³²⁹

U Banjaluci je reformski ferman obnarodovan 8. marta 1876. pred svim gradskim muslimanskim prvacima i hrišćanskim trgovcima, nakon čega su pravoslavni trgovci napisali sultanu jednu predstavku u kojoj su mu se zahvalili na proglašenju reformi. To je tada izazvalo nekog banjalučkog hodžu, da javno izjavi, kako su „kauri sultana prisilili da preduzme reforme i da (su) ga pravovjerni zbog toga mora(li) odbaciti“. Dva dana kasnije banjalučki muslimanski prvak Fehim-beg Đumišić je u znak protesta protiv reformi okupio u jednoj banjalučkoj džamiji sve značajnije ličnosti svoje vjerske zajednice iz tog grada. Tada je održao govor u kome je poručio, da neće „dopustiti, i ako se pojavi još stotinu takvih fermana, (da) vlasi (budu) jednaci“ sa bosanskim Muslimanima, odnosno „s Muslimanima imati sva prava“, čime se otvoreno stavio na čelo begovskog konzervativnog pokreta u Bosni. Đumišić je kasnije postao i poslanik u Turskom parlamentu, ⁶³³⁰ kao narodni zastupnik banjalučkog okružja u prvom mandatu rada ovog najvišeg zakonodavnog tijela. Fehim-beg Đumišić je bio među prvim bosanskim Muslimanima koji je usvojio hrvatsku pravašku političku ideologiju. Lično se poznao sa dr. Antom Starčevićem. ⁶³³¹ On je bio, najvjerovatnije, onaj famozni „prijatelj“ koji je Starčeviću prepričavao, kako su tokom proljeća 1876. godine „Slavoserbi Turske, neznajući i nemogući veće zlo učiniti“, počeli sa „bun(om) (i) izmišljava(njem) boje(va)

⁶³²⁸ CH-39/XXXXIV, 20. 2. 1876.

⁶³²⁹ M. Ekmečić, *n. d.*, 172-173.

⁶³³⁰ *Isto*, 166-167.

⁶³³¹ M. Hadžijahić, *n. r.*, 1966-67, 90.

i dobitja, kako (su) u prigod(ama) pal(ili) i raža(li), kako (su) krivnju i barbarstvo baca(li) na muhamedovce i na druge“ (bosanske katolike?-B. T.).⁶³³²

Prvi reformski pokušaji su bili napravljeni u sudstvu i to tako, što su članove sudova koje je nominovala bosanska vlada (bosanski Muslimani i hrišćani), posrednim putem birali punoljetni stanovnici, dakako, sa uredno plaćenim porezom.⁶³³³ Čitanje reformske irade nailazilo je u nekim mjestima na otvorenu muslimansku pobunu. Tako su se „Turci („Турци“) u jednom selu blizu Prijedora“ podigli „na oružije pošto im beše pročitana reformska irada, a isto tako i musulmansko stanovništvo („МУСУЛМАНСКО СТАНОВНИШТВО“) u Dragotinji“. U tim mjestima „begovi i spahije izjaviše da oni nikada neće primiti austrijske i moskovske reforme, dokle god bude bilo i jednog Turčina“ („Турчина“). Oni su poručivali, da „dokle se god posljednji Turčin („Турчин“) ne sprži, (da će se opirati) uvođenju preobražaja“. Ovi bosansko-muslimanski prvaci su nakon čitanja fermana napali „na hrišćane iz istih mesta“, gdje su ubili „Đorđa Juričića i Jovana Šarakovca, i osramoti(li) neke žene i jednu djevojčicu od četrnaest godina“.⁶³³⁴ Slično stanje je bilo i u bosanskoj Posavini, gdje su „čim su (se) glasovi o reformah Andrassyjevih dopirili u Bosnu, (počeli) Turci i u derventskoj nahiji odma trzati“. Tu su „reforme (bile) uzpirile u njih još veću silu gnjeva“ na hrišćane i „nu ne samo na nje, već i na same Efendije turske, (zbog sumnje) da su se i oni prodali Švabi“.⁶³³⁵ Kada je u derventskoj čaršiji javno pročitana ferman neki beg je sa isukanom sabljom vikao, kako „ne smiju Vlasi s turcima biti jednaci“ sve „dok je i jedan Turčin živ“.⁶³³⁶ Portin komesar Hajdar-efendija, koji je pratio sprovođenje proklamovanih reformi je bio prinuđen, da u Sarajevu okupi sve najuticajnije muslimanske prvake i opomene ih, kako će njihov svaki otpor uvođenju reformi biti ugušen.⁶³³⁷ Osim toga, u nekim manjim mjestima su se početkom marta 1876. pojavili derviši, koji su podizali fanatizam lokalnih stanovnika, zbog čega su hrišćani bili iz straha prinuđeni na bježanje preko Save. Austrougarski izvori su posjedovali informacije, da su u nekim bosansko-posavskim mjestima bosanski

⁶³³² A. Starčević, *Pasmina Slavoserbska po Hervatskoj*, Zagreb 1876, III.

⁶³³³ M. Ekmečić, *n. d.*, 174.

⁶³³⁴ CH-42/XXXXIV, 24. 2. 1876.

⁶³³⁵ P-34/IV, 18. 3. 1876.

⁶³³⁶ M. Ekmečić, *n. d.*, 166.

⁶³³⁷ *Isto*, 170.

Muslimani javno prijetili hrišćanskoj raji, da će je poklati.⁶³³⁸ Sa druge strane, britanski konzul Friman je tvrdio, kako je u to vrijeme osim Portinog komesara Hajdar-efendije, ne tako mali broj mudrih bosanskih Muslimana bilo spremno dozvoliti hrišćanima korišćenje zvona na crkvama.⁶³³⁹ Isti konzul je 2. marta 1876. godine, ali i nešto kasnije za bosanskog valiju navodio, kako je on za reformski posao bio potpuno nezainteresovan, kao i da je predstavljao „politički medijum“, koji je mogao samo prividno da prikrije stvarni Hajdar-efendijin konflikt sa konzervativnim bosanskim Muslimanima.⁶³⁴⁰

Ustaniци u istočnoj Hercegovini su svoje političke ciljeve prvi put jasnije formulisali na sastanku u Sutorini, na kome je osim ustaničkih starješina Lazara Sočice, arhimandrita Melentija, Peke Pavlovića, koji je bio garant ispred Crne Gore prisustvovao i ruski pukovnik Monteverde.⁶³⁴¹ Najvjerojatnije je da su Rusi uticali na arhimandrita Melentija, da prihvati crnogorsku politiku i bude neka vrsta supstitucije Ljubibratiću i zbog čega je bio nagrađivan. Melentije je od ruskog dobrotvornog komiteta na poklon dobio jednu sablju sa potpisom: „*Melentiju Peroviću igumanu manastira Duži za hrabrost i sposobnost ustanku Hercegovačkom godine 1875-76.*“, a od crnogorskog knjaza Nikole I dobio je odlikovanje „veliki Danilov krst“.⁶³⁴² Prije ovog sastanka ustanike je posjetio Gavriilo Božidarović-Veselicki, Rus hercegovačkog porijekla, koga je ruska vlada, zbog njegovog uticaja među narodom koristila da utiče na vođe ustanka da prihvate famoznu „Andrašijevu reformsku notu“. Veselicki bio je nesumnjivo ruski diplomatski agent, ali ne u pravom smislu te riječi, već kao filantrop sa diplomatskim aspiracijama i bez dovoljnih diplomatskih kapaciteta, u kome bi ruska ili bilo koja druga vlada imala oslonac. On je bio protiv proširenja ovlašćenja crnogorskog knjaza na istočnu Hercegovinu, smatrajući autonomiju za najpovoljnije rješenje. Njegov značaj i funkcije su bile mnogo precjenjene od dijela tadašnje štampe.⁶³⁴³ Vojni upravnik Dalmacije baron Gavriilo Rodić, koji je takođe prisustvovao Sutorinskom sastanku je upoznao svoje nadređene sa odgovorom ustaničkih vođa, koji su bili spremni da prihvate pacifikaciju pod turskim suverenitetom, ali pod određenim uslovima. To je podrazumijevalo da se

⁶³³⁸ Isto, 177.

⁶³³⁹ E. Radušić, *n. d.*, 285.

⁶³⁴⁰ M. Ekmečić, *n. d.*, 171.

⁶³⁴¹ W. J. Stillman, *O. c.*, 118-119.

⁶³⁴² C. T. II., *n. p.*, 556.

⁶³⁴³ W. J. Stillman, *O. c.*, 136-137.

trećina zemljišta, koja je bila držana pod zakup dodijeli „hrišćanima“ („the Christians“). Onima, koji su se vratili trebalo je pomoći oko podizanja njihovih kuća i porušenih crkava uz obezbjeđenje sjemena, kao i oko oslobođanja od plaćanja desetine za naredne tri godine. Takođe, zahtjevalo se, da se turske trupe ograniče u četiri istočno-hercegovačka mjesta: Trebinju, Stocu, Mostaru i Foči, u kojima bi Austro-Ugarska i Rusija imale svoje vojne garnizone, kako bi nadgledali mjere pacifikacije. U zahtjevu se tražilo, da „hrišćani“ („the Christians“) dobiju pravo da zadrže svoje oružje sve dok se „Muslimani“ („the Mussulmans“) ne razoružaju. Traženo je, da vođe učestuju u novoj vlasti i da se izaberu novi medžlisi. Porta je sve ove ustaničke zahtjeve okarakterisala kao nečuvene.⁶³⁴⁴ U „Sutorinskom Manifestu“ pobunjenih vođa u Hercegovini, koji je bio izdat 26. februara 1876. i prije zvaničnog saopštenja Andrašijeve note je bila izražena želja, da se konačno jednostavno i bez ikakvog prerusavanja istakne, kako su oni kao „Hercegovci („Herzegovinians“) pripadali ugnjetenoj naciji, porobljenoj za pet vijekova, narodu najplemenitije i najčistije „srpske krvi“ („Serbian blood“). Naglašeno je, kako je cijela Evropa znala za istinu, da kada je turska sablja pobijedila na Kosovu, da su oni pali u ropstvo i slobodu zamijenili teškim lancima. Austro-Ugarskoj je bilo zahvaljeno, jer je kao susjedna država uvijek činila dobro za njihovu izbjeglu djecu, žene i starce. Sva osuda ustaničkog manifesta išla je na račun najvećeg prijatelja Turskog carstva, Velike Britanije, koju je ova „ljuljala u naručju“ vjerujući da je tako „održala dostojno dijete koje je polako prerastalo u poštenog čovjeka, ali da nije otvorila oči da vidi, da je ona umjesto čovjeka podržala strašnu zmiju koja je narasla velika i jaka i koja ju (je) na kraju bila spremna ujesti u ruku, koja ju je podigla i nahranila“.⁶³⁴⁵ Sutorinskim Manifestom hercegovački ustanici su od Srbije i Crne Gore otvoreno zahtijevali da uđu u rat i da sagledaju njihovu prolivenu krv koja je vapila za osvetom. Istaknuto je takođe, kako je slavna Rusija trebala da bude „zaštitnik Slavo-srpske slobode“ („the protector of Slavo-Serb liberty“). Moć Rusije je u Manifestu bila posebno istaknuta, a bilo je takođe naglašeno, kako im je ona novčano pomagala za podizanje njihovih škola i crkava, da im je davala krstove i pozlaćene haljine za liturgije, a koje su Muslimani osramočivali noseći svojim ženama, da ih nose po svojim kućama. Hercegovački ustanici, koji su, kako su

⁶³⁴⁴ *Ibidem*, 138-139.

⁶³⁴⁵ *Ibidem*, 170-171.

naveli sopstvenom krvlju potpisali ovu deklaraciju ili Manifest, na kraju su istakli svoj politički zahtjev, a to je bila „samo potpuna nezavisnost ili smrt“ („only complete independence, or death“).⁶³⁴⁶ Interesantno je zapažanje putopisca Irijara oko ovog pitanja i ustaničkih usporedbi sa Srbijom i Crnom Gorom. On se sam zapitao, „da li su ustanici zaboravili da je trećina stanovništva u Bosni i Hercegovini bila muslimanska“ („les insurgés oublient que le tiers de la population de la Bosnie et de l’Herzégovine est musulmane“), za razliku od Srbije i Crne Gore u kojima su živjeli samo pravoslavni.⁶³⁴⁷ Po svemu sudeći zalaganje za status Bosne i Hercegovine sličan Srbijinom dolazio je iz ruskih slavjanofilskih krugova. U svojim memoarima general Miljutin tvrdi, kako je početkom marta 1876. ovoj ideji državno-političkog statusa Bosne bio blizak i sam ruski car Aleksandar II.⁶³⁴⁸

U „jednom memorandumu Veselickog Božidarovića, koji je (bio) pečatan u Golosu“, krajem februara 1876. bili su obrazloženi prijedlozi ovog opunomoćenika hercegovačkih ustanika pred stranim vladama. U „Memorandumu“ je „između ostaloga“ bilo navedeno, kako je rješenje krize u Bosni i Hercegovini „mo(glo) biti na tri načina“ okončano: „1. Sjedinjenje(m) Hercegovine sa Crnom Gorom“, čime „bi posljednju zadovoljilo i sudbu naroda hercegovačkog popravilo. 2. Ustanovljenje(m) samostalne vazalske države“ na čije čelo bi se postavila „narodna jedna dinastija“. 3. Hercegovina kao odvojena kneževina, vladana knezom crnogorskim, zadovoljila bi obe strane“. Ovi prijedlozi Veselickog su od tada „postali predmetom žive prepiske između zastupnika velikih sila u Beču i Carigradu“,⁶³⁴⁹ pogotovo što je on o njima nešto ranije vrlo precizno obavijestio svog političkog mentora, ruskog konzula u Beču Novikova.⁶³⁵⁰

Dakle, hercegovački ustanici su nakon sastanka u Sutorini 26. februara 1876. istakli zahtjev za nezavisnost istočne Hercegovine. Oni su se Austrougarima zahvaljivali za pomoć oko prijema hercegovačkih izbjeglica, ali su pravu pomoć očekivali od Rusije.⁶³⁵¹ Kada je riječ o drugom susjedu, Crnogorcima, nije se moglo poreći, da je

⁶³⁴⁶ *Ibidem*, 172-173.

⁶³⁴⁷ Ch. Yriarte, *O. c.*, 323.

⁶³⁴⁸ Б. Павићевић, *Предговор*, у: Б. Павићевић, *Русија и Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878*, св. I, 19.

⁶³⁴⁹ CH-36/XXXXIV, 17. 2. 1876.

⁶³⁵⁰ *Веселички Божидаревич-Новикову*, Vienne, le 28 Décembre 1875/9 Janvier 1876, у: Б. Павићевић, *Русија и Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878*, св. I, 598.

⁶³⁵¹ R. Grant Barnwell, *O. c.*, 388.

knjaz Nikola dozvoljavao svojim podanicima da idu u pomoć ustanicima u Hercegovinu, kao i to, da su mnogi Crnogorci slijedili Peku Pavlovića i da, zbog toga niko nikada nije bio kažnjen, nego da su neki od njih čak bili nagrađeni medaljama za hrabrost.⁶³⁵² Po svemu sudeći, već do prvih martovskih dana 1876. više „niko od crnogorskih vojvoda“ nije aktivno učestvovao u hercegovačkom ustanku.⁶³⁵³

Političke vođe ustaničkog pokreta u jugozapadnoj Bosni su još uvijek, kao uostalom i Hercegovci naivno polagali nadu u Rusiji i njenu misiju osloboditeljice pravoslavnih Slovena. Tako je Uzelac još početkom marta 1876. pisao, kako bi ustanički „uspjeh“ mogao biti „dobar usprkos što (je) Austrija vrda(la) i ševrda(la)“, s obzirom i na to, da je „Rusija drugu pjesmu pjeva(la)“. Uzelac je slijepo vjerovao, da je ruski poslanik na Porti general „Ignjatijev radi(o) da se turska vojska iz Bosne iseli i Turkom oružje oduzme, (kako bi) tek onda o miru i reformama govora (moglo) biti“. Osim borbe protiv Turaka, ustanici su kao drugi zadatak imali, da pod ustaničkom devizom „sloboda ili smrt“ budu uvijek spremni na eventualne provokacije austrougarskih generala Rodića u Dalmaciji i Molinarija u Hrvatskoj i Slavoniji, pogotovo ako budu imali namjeru da se sa svojom vojskom u ustaničke „krajeve naviju“. ⁶³⁵⁴

U isto vrijeme se među ustanicima sve neskrivenije govorilo, kako od Andrašijevih „reforama i drugih spletkarija neće ni kod ustaša ni kod mirnih biti ništa“. Oni su „sva obećanja i nagovore i pretnje sa prezrenjem“ odbijali „dok i jednog (bude) te(klo) (uz to) imajući svagda pred očima stavku: Sama sloga Srbina spasava“ („Сама слога Србина спасава“). ⁶³⁵⁵

Već početkom marta 1876. postojao je jasno zacrtan plan, po kome je Mićo Ljubibratić trebao da sa grupom hercegovačkih ustanika „izbije kod Livna, (nakon čega

⁶³⁵² W. J. Stillman, *O. c.*, 13.

⁶³⁵³ CH-44/XXXXIV, 26. 2. 1876.

⁶³⁵⁴ *Петар Узелац-Владимиру Десници*, Книн 26. фебруар (9. март) 1876, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 50-51; Званична lozinka ustanka bila je „sloboda ili smrt“ (Fra V. Plovača, *Iz dnevnika bosanskog franjevca*, Razvitak 4, Banja Luka 1935, 138.), odnosno „smrt ili sloboda“ (3-93/X, 10. [22.] 8. 1875.); Učitelj Todor Sučević, lični sekretar Goluba Babića u jednom pismu obrovačkom odboru veli: „Sloboda ili smrt! To je naša deviza“. (*Тодор Сучевић-Обровачком одбору*, Бобуљуска 14. [26.] мај 1876, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 75.); Поп Петар Петрановић на једном мјесту каже да је lozinka ustanka: „smrt il sloboda“ (*Петар Петрановић-Андрију Кнежевићу*, Плавно 6. јула 1876, у: *Isto*, 84.); I narodni odbor u Bosanskoj Gradišci, kojim je rukovodio Vaso Vidović radio je pod devizom „sloboda ili smrt“ (M. Ekmečić, *n. d.*, 148.).

⁶³⁵⁵ *Петар Петрановић-Андрију Кнежевићу*, Плавно 27. фебруар (10. марта) 1876, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 51.

je trebalo) doći do okršaja oko Grahova (Bosanskog-B. T.) i Vakufa“. Ljubibratić se prema nekim informacijama već tada „oko Prologa vrda(o)“. Realizacija ovog plana je pokušana u vrijeme kada je bečka vlada svojim graničarima izdala nalog, „da nemaju nikoga iz čete“ u Austro-Ugarsku „propustiti pri kome se ne (bude) na(šao) redoviti i zakoniti pasoš“. ⁶³⁵⁶ Austro-Ugarska je do sredine marta 1876. zatvorila granicu na Savi i započela akciju zatvaranja svih onih lica koja su radila na pomaganju ustanka u tom dijelu Bosne. Tako su 15. marta 1876. godine, osim ustaničkog vođe Bilanovića bili zatvoreni trgovci: Božo Ljubojević, Spiro Stanković, Petar Petrovića, Vaso Savić i Risto Zita. Sudio im je „okružnik Mlinarić“, ⁶³⁵⁷ a kada su nakon jednog „brzjava iz Beča“ bili oslobođeni optužbi oni su se pred austrougarskim vlastima morali obavezati „sa velikom tvrđavom“, da više ne smiju „praviti ustanka u Bosni“. ⁶³⁵⁸ Kad je počela hajka na srpske trgovce prebjegle iz Bosne, dio njih je bio organizovan „u jedn(u) deputacij(u) od trideset i šest iz Prijedora prebeglih bosanskih trgovaca, koji su se u Kostajnicu bili nastanili“. Ova deputacija je 12. marta 1876. godine „predala zemaljskome zapovedniku Molinariju prosbu od cara, u kojoj (ga je) mol(ila) da im se dopusti ostati u Kostajnici (Hrvatskoj-B. T.) dotle, dokle se za obezbeđenje njihovih porodica ne postaraju“. ⁶³⁵⁹ Hrvatski narodnjaci su bili jedini, koji su u Austro-Ugarskoj imali obzira na ugroženu poziciju izbjeglica. Moguće je, da su neki od njih, kao na primjer Ivan Kukuljević Sakcinski računali da bi zauzimanjem za izbjegličku populaciju uspjeli kod njih realizovati hrvatsku nacionalnu ideju. „U poslaničkoj skupštini ugarskog sabora“ njegov je „predsednik objavio“ 15. marta 1876. godine, kako je Sakcinski interpelovao „ministra predsednika zbog vraćanja begunaca u Bosnu i Hercegovinu“. U toj interpelaciji bilo je naglašeno, „da je iz takozvane hrvatske oblasti Turske („такозване хрватске области Турске“), za tim iz Bosne i Hercegovine („Босне и Херцеговине“) mnogo hiljada hrišćanskih begunaca prešlo preko granice, koji su tu (bili) gostoljubivo primljeni“. ⁶³⁶⁰ Sa ovim u vezi moglo je biti i to, što je pomenuta „deputacija bosanskih begunaca“ tražila od hrvatskog generala Molinarija, da ih „odpravi samome austrijskome caru“. Sa druge strane, „Turci u Bosni i Hercegovni“ („Турци у Босни и Херцеговини“) su javno

⁶³⁵⁶ Исто-Владимиру Десници, Исто, у: Исто, 52.

⁶³⁵⁷ „Житие“ Вида Билановића, 45-46.

⁶³⁵⁸ Исто, 47.

⁶³⁵⁹ CH-48/XXXXIV, 2. 3. 1876.

⁶³⁶⁰ CH-52/XXXXIV, 6. 3. 1876.

ismijavali ovaj zahtjev trgovaca, dok je sultan o tome javno iskazao svoj stav, kako „nikada krst n(ije) mo(gao) biti ravan sa koranom, (te da) đauri n(isu) mog(li) imati jednaka prava sa posledovateljima proroka“. Bilo je potpuno jasno, da će „volnovanje bosanskih i hercegovačkih muslimana“ („босанских и херцеговачких мусулмана“) biti nastavljeno, sve „dokle god ustaški kraj bude stajao pod Turcima, (tim prije što su) uzrujani begovi (vrlo dobro znali) da je na njihovoj strani (bilo) svo stanovništvo Turske, koje (je) zapoveda(lo)“. Osim toga, oni su imali uvjeravanja, da je uz njih „javno ili tajno (bila) i carigradska vlada“. Pokazujući u svome postupanju „*plus royalites que le roi*“, oni su, ne samo branili svoje „lične povlastice i koristi, (nego su se) u isto vreme javlja(li) i kao usrdni služioци polumeseca, spasavajući ih od tuđinskih upliva, koji (su) tako jako stešnjava(li) padišu“. Mišljenja nekih zapadnih političara prosrpske orijentacije su išli za tim, da bi „povodi k volnovanju“ bosanskih Muslimana „izčezli sami sobom kad bi se vlast Turaka zamenila vlašću hrišćanskoga kneza, pod obštim pokroviteljstvom i kontrolom evropskih država“. U takvoj situaciji, „begovi po nuždi, primorali bi se tada sa svojom sudbom i sa svojim hrišćanskim sunarodnicima“. Takođe, „s vremenom oni bi, može biti, povratili se i veri njihovih predaka“.⁶³⁶¹

Rukovodioci Odbora za pomaganje ustanka u jugozapadnoj Bosni su se sve više nadali, da će „Srbija stupiti u rat“ protiv Turske. Njihova najveća želja od početka proljeća je bila, da „na Drini pukne top“⁶³⁶² o čemu su iz „Beograda i Crne Gore“ stizali „najpovoljniji glasovi“.⁶³⁶³ Po nekim njihovim političkim mentorima, njima u takvim okolnostima nije moglo biti više ništa na putu, pogotovo im ni na koji način nije smjelo „škoditi ni izdajstvo hrvacko („хрвацко“)“, koje je, uostalom jedino „u svakom Srbinu (trebalo) snagu udvostručiti“.⁶³⁶⁴ Ovakvo razmišljanje o Hrvatima je za ustanike bilo poučno, pogotovo što su u uspjesima ustanika svoju šansu sve više gledali i hrvatski narodnjaci. Njihovi političari su svoga bana ili bilo koga drugog hrvatskog velikaša, sve otvorenije pozivali, „da na saboru magjarskom zagrmi: regnum regno non praescribit

⁶³⁶¹ CH-51/XXXXIV, 5. 3. 1876.

⁶³⁶² Љубомир Вуинович-Андрији Кнежевићу, Задар 15. (27.) март 1876, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 54.

⁶³⁶³ Јово Ерцез Скобла-Владимиру Десници, Сплит 20. Март (1. април) 1876, у: *Isto*, 54.

⁶³⁶⁴ Лазар Томановић-истом, Грац 12. (24.) март 1876, у: *Isto*, 55.

leges, (ili da) na saboru hrvatskom (poviče): „na konja se popni, bane, da gonimo Turke iz Hrvatske!“⁶³⁶⁵

Dotadašnji ustanički vođa u sjevernoj Bosni, Miroslav Hubmajer, koji je za vođu bio izabran odlukom Jamničke skupštine, prema nekim informacijama „zapustio je“ sredinom marta 1876. godine „bojišće najviše zarad Pelagićevih spleta, koj se je sporazumio sa Karagjorgjevićem u tom, da ovaj potonji uzadje na srbski prijestolj“.⁶³⁶⁶ Politika, koju je socijalista Vaso Pelagić zagovarao u ustanku je bila u suprotnosti sa tadašnjom srpskom državnom politikom. On je bio za to, da se socijalna i nacionalna revolucija izvedu istovremeno, sa konačnim ciljem stvaranje jedne balkanske federacije.⁶³⁶⁷ Ova Pelagićeva politička orijentacija bila je samo dio šire socijalističke ideje Svetozara Markovića, koja nije imala za cilj stvaranje Velike Srbije u kojoj bi, prema njegovom mišljenju narod bio samo siromašniji. Srpski socijalisti su bili spremni ratovati protiv Turske, ali samo na socijalističkim osnovama, oslobođenim bilo kakvih nacionalnih motiva.⁶³⁶⁸ Marković je u prvoj godini ustanka zastupao stav, da je Srbija prema Bosni i Hercegovini zauzimala osvajački stav i da u prošlosti prema njoj nikada nije gledala kao „na zemljište jednakosti, zato i nije u njima mogla da dobije saveznike. Pokušala je dugo da »legitimnim« putovima zadobije Bosnu i Hercegovinu (ali i tada je bila kao osvajač prema ondašnjem narodu)“.⁶³⁶⁹ Ustanički lider u Hercegovini Mićo Ljubibratić nije bio socijalista, ali je u svojoj blizini imao ruskog socijalistu, dobrovoljca Sergeja Kravčinskog Stepnjaka. Razočaran ili ne, ovaj je vrlo brzo shvatio da se u Hercegovini nije vodio nikakav revolucionarni, već čisto politički rat.⁶³⁷⁰

Pokušaj spajanja ustanka iz istočne Hercegovine sa ustankom u jugozapadnoj Bosni, a koji je trebao da svojim prodorom preko Livna izvede Mićo Ljubibratić je propao. Njega je 10. marta 1876. godine „kod Imotskog uhvatila na austrijskom zemljištu“ straža, „a uza nj još Petrovića, Tomu i Valu Balordića, Jaga Miškića, kneza

⁶³⁶⁵ P-44/IV, 11. 4. 1876.

⁶³⁶⁶ P-34/IV, 18. 3. 1876.

⁶³⁶⁷ M. Ekmečić, *n. d.*, 132.

⁶³⁶⁸ P. Milosavljević, *Stavovi srpskih socijalista prema Istočnom pitanju i ustanku u Bosni i Hercegovini 1875-1878*, u: „Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine“, Sarajevo-Ilidža (1-3. oktobra 1975), (tom III), Sarajevo 1977, 253.

⁶³⁶⁹ V. Bogdanov, *Srbi prema hrvatskom pitanju*, Pečat, knj. 1, Zagreb februar-juni 1939, 69.

⁶³⁷⁰ J. Јовановић, *Сергеј Михајлович Кравчинскиј–Степњак–учесник у Херцеговачком устанку 1875. године*, ГДИ БиХ, год. XIX (1970-1971), Сарајево 1973, 273.

Karla Faellu, Cesare Cesara i holandezkinju Markusovicu“. Bečka vlada je odlučila, da ih sve zatvori „negdje u nutarnjoj Austriji“. ⁶³⁷¹ Naime, Lubibratić je oko sebe okupio jednu internacionalnu četvu sastavljenu od: Prusa, Srba, avanturista iz Poljske, Francuske i Italije. ⁶³⁷² Kada je preko Neretve jurišao ka Livnu, Ljubibratić je, prema nekim neprovjerenim izvorima predvodio četvu od oko 500 ljudi. ⁶³⁷³ Prema sjećanju livanjskog fratra fra Ive Krešića, koji je bio jedan od vođa katoličke ustaničke čete iz Livna, tada je „Ljubibratić u društvu sa djevojkom Holandežankom Markus, jednim italijanskim kapetanom i don Ivanom Musić(em) i još 30 drugova htio da se sjedini sa Prološkom četom (Livanjska četa-B. T.)“. ⁶³⁷⁴ Ključna karika Ljubibratićeovog neuspjeha bila je svakako inertna pozicija katolika u zapadnoj Hercegovini prema ustanku, preko čije teritorije se ustanak u istočnoj Hercegovini trebao vezati sa ustanicima iz jugozapadne Bosne. I pored Ljubibratićeovog pokušaja da iz Gabele započne akciju, katolici u zapadnoj Hercegovini, tj. na desnoj obali Neretve „ne behu (se) pridružili ustanku“. ⁶³⁷⁵ Ljubibratić je početkom aprila 1876. bio iz Splita prebačen u zatočeništvo u Linc, gdje je „stavljen pod oštriju pazku, (budući da je stajao) u pismenoj svezi sa ustašami“. ⁶³⁷⁶ Austrougarska otmica Ljubibratića i njegovo zatočenje, koje je trajalo do marta 1877. je za savremenika tih događaja Frimana bio najjači antiustanički korak, kada je prema njegovim riječima bila definitivno izgubljena svaka nada u uspjeh ustanka i oslobođenje od Turaka. ⁶³⁷⁷ Osim njega, veliki broj hercegovačkih ustanika bio je takođe uhapšen i interniran: u Linc, Celovec, na područje srednje Dalmacije, Korčulu, Hvar i Pag. ⁶³⁷⁸ Ljubibratić se tokom internacije najiskrenije nadao da će biti zatvoren, ne u Lincu, već u Beču, kako bi se vidio sa austrougarskim carem. ⁶³⁷⁹ Njemu, izgleda tada još uvijek nije bilo sasvim jasno, da je bečka vlada već razrađivala plan okupacije Bosne i Hercegovine i to u sporazumu sa Crnom Gorom za koju je bilo predviđeno proširenje na

⁶³⁷¹ P-34/IV, 18. 3. 1876.

⁶³⁷² R. Grant Barnwell, *O. c.*, 388.

⁶³⁷³ W. J. Stillman, *o. c.*, 129.

⁶³⁷⁴ S. Marković, *n. r.*, 425.

⁶³⁷⁵ Прога С. Накићеновић, *Херцеговски одбор за страдајуће Херцеговце 1875*, 219.

⁶³⁷⁶ P-44/IV, 11. 4. 1876.

⁶³⁷⁷ E. A. Freeman, *O. c.*, 218.

⁶³⁷⁸ J. Grabovac, *Dalmacija prema ustanku Hercegovačko-bosanske raje*, u: Međunarodni naučni skup: „Povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine“, Sarajevo-Ilidža (1-3. oktobra. 1975), (tom III), Sarajevo 1977, 152-153.

⁶³⁷⁹ F. Hauptmann, *Internacija hercegovačkog ustaničkog vojvode Miće Ljubibratića u Grazu (Gracu)*, god. 1876/77, Prilozi, god. XIV, br. 14-15, Sarajevo 1978, 367.

„Ljubibratićevu“ istočnu Hercegovinu, kao i da je on kao eksponent Srbije predstavljao glavnu smetnju tim planovima. Osim toga, prisustvo većeg broja Garibaldinaca u njegovoj ustaničkoj četi za bečku vladu je bilo potpuno neprihvatljiva činjenica.⁶³⁸⁰ Ljubibratićevo kretanje po istočnoj Hercegovini je iz Beča bilo tolerisano sve do njegove promjene smjera u pravcu zapada i preko Neretve, gdje osim njemu, ono nije bilo dozvoljeno nijednom ustaničkom vođi, kao ni Hubmajeru i Miodragoviću, što je bio osnovni razlog da se sva trojica interniraju.⁶³⁸¹ Prema nekim neprovjerenim i dosta kasnijim vijestima austrougarske vlasti su Ljubibratiću tada nudili guvernerstvo nad Bosnom i Hercegovinom u službi Austro-Ugarske, što je on kategorički odbio.⁶³⁸²

Sprečavanje povezivanja hercegovačkog sa bosanskim ustankom imao je krajem marta 1876. jednim svojim dijelom uporište i u zabrinutosti sve raširenije srpske nacionalne ideje u ustanku i među nekim bosanskim katolicima. Prema jednom austrougarskom izvoru su „se u Banskoj ili Gradiškoj regimenti obrazovani slojevi naroda opredjelj(ivali) po religiji za srpske ili hrvatske simpatije, počevši od Broda dalje, svi (su) se ujedinj(ivali) u ubjeđenju da je srpski element pozvan da jedanput ujedini sve Slovene“. Bečka vlada je imala sve više saznanja, da je u ustanku „srpski pokret ima(o) daleko više uticaja nego hrvatski“ i to najviše zbog toga što su „i turski i austrijski Sloveni grčkoistočne veroispovesti (imali) nacionalnu samosvijest, žilavost i snagu karaktera u daleko većoj meri nego njihova katolička plemenska braća“. I ono što je za nju bilo zabrinjavajuće je bilo što su „simpatije bosanskih izbjeglica koji su (bili) izreda grčkoistočne vjere pripada(le) isključivo srpstvu, (dok su) o Hrvatskoj i hrvatstvu ima(li) sasvim malo, ili nikakvog pojma“. Kada je bilo o „simpatijama za Srbiju reč“, u Beču su tada bili informisani, da to među ustanicima nije „bezuslovno znači(lo) Kneževin(u) Srbij(u), nego (njihovu) nacionaln(u) srpsk(u) zajednič(k)u pripadnost“. ⁶³⁸³

Britanski konzul u Dubrovniku Edmund Monson je 28. marta 1876. obavijestio šefa britanske diplomatije lorda Derbyja, kako je glavni turski komandant u Hercegovini Muktar-paša održavao dnevne sastanke sa baronom Rodićem, kako bi se uspostavilo primirje na granici. Austro-Ugari su sve više i sami uviđali, kako su Turci ovo pitanje

⁶³⁸⁰ *Isto*, 364-365.

⁶³⁸¹ *Isto*, 366.

⁶³⁸² M. Vego, *n. d.*, 41.

⁶³⁸³ M. Екмечић, *н. д.*, 2, 1989, 274.

potpuno pogrešno tretirali i da im je jedini cilj bila pobjeda.⁶³⁸⁴ Stilman se lično uvjerio, da se, vraćajući se iz Sutorine baron Rodić susreo sa pet predstavnika sela toga okruga i da su svi odbijali da se vrate pod tursku vlast. Dalmatinski guverner se tada susreo i sa arhimandritom Melentijem, kome je zamijerilo da je „nosi(o) grijeha naroda na svojoj glavi“, na šta je ovaj odgovorio da je njegova savjest mirna, pogotovo kada se prisjeti, da je ranije, kao član medžlisa („the Medjlis“) u Mostaru morao da potpisuje presude, za koje je znao, da su bile nepravedne.⁶³⁸⁵ Dva dana kasnije Monson je svome šefu diplomatije javio, kako je baron Rodić i sam sve više uviđao, da Porta nije željela da se miri sa ustanicima. Baron Rodić i general Jovanović pokazali su Stilmanu turski proglas, odnosno „Proklamaciju“ portinog komesara za sprovođenje reformi u Hercegovini Vasa Efendije („the Proclamation issued by Wassa Effendi“) na ustanike, koji su imali samo na slovenskom“ („having only seen it in the Slav text“.). U toj „Proklamaciji“ se nije govorilo ni o kakvim garancijama ili reformama, osim pomilovanjima koja bi im sultan dao u roku od četiri nedjelje i o pretnjama oduzimanjem imovine onima koji se ne vrate. Stilman se neposredno prije ovog razgovora susreo i sa Vasa Efendijom, koji je apsolutno odbacivao ideju, kako je neko imao pravo da traži od Porte neke garancije ili nešto što je suprotno sultanovoj „Proklamaciji“ o amnestiji.⁶³⁸⁶ Britanski novinar prosrpske orijentacije Stilman je prema vlastitom priznanju doživljavao Vasa Efendiju, kako je naveo, kao „akutni primjer“ onih hrišćanskih funcionera čija je pokornost prema turskim vlastima bila „slijepa“ i koja je jedino bila u službi održavanja starog poretka. Hercegovački komesar Vasa efendija je od pobunjenika, kako je nazivao ustanike jedino očekivao da polože oružje i da se vrate svojim kućama.⁶³⁸⁷ U tom smislu on je izdao jedno naređenje od šest tačaka u kome je amnestija bila predviđena samo za one, koji bi se vratili svojim kućama u roku od četiri sedmice.⁶³⁸⁸

U jugozapadnoj Bosni je 29. februara 1876. godine „četa Goluba Babića udarila na Unac (i) nakon dvodnevne bitke osvojila je sve zemljište do: Crvljivice, Grahova i Petrovca“ (Bosanski-B. T.). U toj borbi se „medju poginulim nalaz(io) Usejinbeg

⁶³⁸⁴ W. J. Stillman, *O. c.*, 123.

⁶³⁸⁵ *Ibidem*, 127-128.

⁶³⁸⁶ *Ibidem*, 131-132.

⁶³⁸⁷ *Ibidem*, 133.

⁶³⁸⁸ *Ibidem*, 130.

Kulenović brat Tajirov i njego sin i jedan kolaš (major)⁶³⁸⁹. Austrougarske vlasti su osim zatvaranjem granice, na ove uspjehe ustanika reagovale i propuštanjem turskih brodova sa naoružanjem u luku Klek u koju je nedavno bilo „parobrodom turskim“ dovezeno „457 azijata, odrtih i gladnih“.⁶³⁹⁰ Slobodnim uplovljavanjem preko austrougarskog mora u luku Klek, do 7. aprila 1876. godine Turci su „kod Trebinja centrirali 25 bataljuna, da mogu odmah provaliti u Sutorinu“.⁶³⁹¹ Zahtjev Rusa da se luka Klek momentalno zatvori, grof Andrašić je „lakonski“ odbacio. Po Andrašiću, zatvaranje ove luke moglo je imati negativne posljedice i to u smislu: ohrabrenja ustanika, podsticanja Srbije da im pomaže i na kraju, da se ustanici priznaju kao zaraćena strana.⁶³⁹²

U jugozapadnoj Bosni, vojvoda Golub Babić obrazovao je u marta 1876. godine „Glavno upraviteljstvo južnobosanskog ustanka“, u kome su osim njega bili članovi još: Petar Uzelac, pop Ilija Bilbija i Todor Sučević. Babić je u isto vrijeme proklamovao „ustanički Pravilnik“, a za zakletvu je bila određena takozvana „Kosovska kletva“ i usvojen stari bosanski grb.⁶³⁹³ Vojvoda Babić i Uzelac su se 29. marta 1876. iz Unca obratili bosansko-krajiškim begovima, pozivajući ih na saradnju, kao „rajn(u) brać(u) po krvi i jeziku i otačastvu, samo je razlika“, bila što su oni vjerovali „u Muhameda, a raja (je u) Hrista ver(ovala)“. U ovom pismu, koje je dospjelo u ruke Ali-begu Kulenoviću Čovki i Mehmed-begu Kulenoviću Bajbutoviću iz Bosanskog Petrovca ustanički politički lideri su zahtijevali ravnopravnost koju je, nakon Krimskog rata sultan garantovao hrišćanima. Poručivano je, da će ustanak trajati sve dok „ili nestane naroda ili nestane Carevine“. Begovima je priječeno ulaskom Srbije, Crne Gore i Rusije u rat protiv Turske, zbog čega su se oni trebali priključiti ustanicima u zajedničkoj borbi i „pod jednim barjakom protiv Turkuša“. Na kraju im je bilo poručeno, „da (su) njihovi preci dok su bili pravoslavni Srbi („православни Срби“), narodni izvrsnici i posjedinici, da bi (t)ada kada bi narodnom oslobođenju doprinijeli da bi (im) narod (njihove) sve privilegije koje (su)

⁶³⁸⁹ Поп Петар Мандић-непознатом, Грачац почетак априла 1876, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 58.

⁶³⁹⁰ P-39/IV, 30. 3. 1876.

⁶³⁹¹ P-44/IV, 11. 4. 1876.

⁶³⁹² *Новиков-Горчакову*, Vienne, le 22 Avril/4 Mai 1876, у: Б. Павићевић, *Русија и Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878*, св. II, 273.

⁶³⁹³ М. Екмеčić, *n. d.*, 186-187.

imali opet priznali“.⁶³⁹⁴ Ustaničkim vođama odgovoreno je drugog dana i to sa potsmjehom, uz pozdrave „selam“ i slanje „tri oke duhana“.⁶³⁹⁵

Petar Uzelac je do sredine aprila 1876. godine „po najnovijim glasovima“ saznao da će se „Rusija i dotične države nagoditi“. Takođe, on je već tada imao saznanja da je Despotović, koji će tek kasnije zamijeniti Goluba Babića na čelu ustanka, još tada otputovao u Rusiju. Uzelac je drugom političkom vođi ustanika Vladimiru Desnici tada saopštio, kako mu je „misao za narodnost („мисао за народност“) i narodnu slobodu skoro svaku jakost uma i razuma (bila) pomrsila (i kako on) svojih granica“ nije znao, pa je u takvom stanju „na sve, pak i na život zaboravlja(o)“.⁶³⁹⁶

Vođe hercegovačkih ustanika su se 7. aprila 1876. iz Sutorine pismom obratili baronu Rodiću sa porukom iskrene zahvalnosti moćnoj Austro-Ugarskoj, čija je vlada trebala biti sigurna da je hercegovački narod bio duboko dirnut i zahvalan na svemu što je ona učinila za njegovu dobrobit. U pismu je izražena vjera, kako niko na svijetu nije mogao očekivati, da će se u Hercegovinu vratiti turska vlast i stanje u kome se do tada živjelo. Ustaničke vođe su završile svoje obraćanje uvjeravanjem Rodića u apsolutnu lojalnost Austro-Ugarskoj i u prihvatanje reformi. Oni su u istom dokumentu naveli i uslove pod kojima bi prihvatili polaganje oružja, a to je bilo onih ranije navedenih šest tačaka.⁶³⁹⁷ Ponovili su da traže „jednu trećinu begovskih zemalja u Bosni i Hercegovini“ („Босни и Херцеговини“), zatim, „da im se podignu crkve i kuće, da im se da semenja, stoka i sve što je za obdelavanje zemlje (bilo) nužno, da se podignu magazini i napune žitom dovoljnim za godinu dana, da za tri godine nedaju desetka, (kao i) da se regularna vojska izvuče iz Bosne i Hercegovine („Босне и Херцеговине“) i ostave samo male posade u Nikšiću, Stocu, Foči, Mostaru, Trebinju u Pljevlju, gde bi svuda sedeli ruski i austrijski agenti“.⁶³⁹⁸

Nasilja jednih prema drugima i trećima činili su svi i narednom periodu. Tako je 19. marta 1876. godine „1200 bosanskih muhamedanaca pod vodstvom begova

⁶³⁹⁴ *Војвода Голуб Бабић, Петар Узелац-Али-бегу Куленовићу-Човки и Мехмед-бегу Куленовићу-Байбутоввићу, Унац, 17. (29.) марта 1876, у: В. Красић, н. д., 128-129.*

⁶³⁹⁵ *Али-бег Куленовић, Мехмед-бег Куленовић-Байбутоввић-војводи Голубу Бабићу и Петру Узелцу, Босански Петровац 19. (31.) марта 1876, у: Исто, 129.*

⁶³⁹⁶ *Петар Узелац-Владимиру Десници, Ријека 6. (18.) априла 1876, у: Н. Ћурић, Архивска збирка Владимира Деснице, 59.*

⁶³⁹⁷ W. J. Stillman, *О. с.*, 174.

⁶³⁹⁸ СН-71/XXXXIV, 30. 3. 1876.

Kulinovića i Filipovića“ opustošilo i popalilo „sav imetak kršćanskoga pučanstva“ bosansko-petrovačkog kraja. Nakon izvršenog nasilja, ovi begovi su izdali „proglas na sve muhamedance, kazavši u njem izrično, da je sultan naložio, neka se izkorjene kršćani u Bosnoj i Hercegovini“. ⁶³⁹⁹ U planini Grmeč ustanici su početkom marta 1876. izveli napad i na „Srbe i Turke“. ⁶⁴⁰⁰ Kada je Golub Babić osvojio Unac, on je u unačkoj okolini popalio oko 60 muslimanskih sela. ⁶⁴⁰¹ Konvoj, koji je išao sa hranom „iz Petrovca (Bosanski-B. T.) u Unac za Turke s pratnjom od 150 nizama“, naišao je 29. marta 1876. godine „na zasjedu Mile Babića“ poslije čijeg je udara i napada, kao i „uzeća Unca ostalo 30 Turaka mrtvih“. ⁶⁴⁰² Ustanička četa „pod vodjama Dukićem, Vojnovićem i Karanom“ nakon što „se sukobil(a) s turskom redifom“ je 3. aprila 1876. do temelja spalila muslimansko selo Dubovik. Ista četa je dan kasnije „spalila dva turska sela Jasenicu i Zalin, do 120 kuća“, kada su „jednoga turskoga hodžu ubili“ i „zadobili koran-ćitab“. ⁶⁴⁰³ Srpski ustanici su naročito bili nemilosrdni prema svojim sunarodnicima, za koje bi otkrili da su na bilo koji način sarađivali sa turskom vojskom. Tako su ustanici, pošto su „uhvatili nekog hrišćanina iz Grahova (Bosansko-B. T.), koji je nosio turska pisma u Lijevno“ odmah i bez suđenja pogubili. ⁶⁴⁰⁴ „Ustaška četa pod Trivunom Bundalom spali(la)“ je 3. aprila 1876. godine „4. turska sela, do 90 kuća, Lipnik, Mrhalje, Adrovce, Palanku (i) Dabr(a) Pašinu kulu“. ⁶⁴⁰⁵ Sva ova spaljena sela bila su koncentrisana u okolini Majdana. ⁶⁴⁰⁶ Početkom istog mjeseca su u Brčkom bila ubijena četiri hrišćanska trgovca. ⁶⁴⁰⁷ Ustanička „četa Riste Dukića sa 400 ustaša iz Risovca“ udarila je 4. aprila 1876. na „2 turska („турска“) sela Jasenice i Zalinje (u kojima su) 40 glava odsjekli, (a oba) turska sela spal(ili) i sruš(ili) do zemlje“. Ustanici su tada „dvie džamije htjeli poštediti, ali kad su ustaše onuda prolazili, hodža (turski pop), koj se je bio sakrio u džamiju, opali(o) je na ustaše“ i ustanika Ostoju Vejnovića „kroz rame lahko obrani(o)“.

⁶³⁹⁹ P-50/IV, 25. 4. 1876.

⁶⁴⁰⁰ *Dionizije Marinković: Moji doživljaji*, 139.

⁶⁴⁰¹ С. Бијелић, *н. д.*, 254.

⁶⁴⁰² P-45/IV, 13. 4. 1876.

⁶⁴⁰³ P-44/IV, 11. 4. 1876.

⁶⁴⁰⁴ *Петар Петрановић-Обровачком одбору*, Плавно 27. март (8. април) 1876, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 62.

⁶⁴⁰⁵ P-44/IV, 11. 4. 1876.

⁶⁴⁰⁶ *Bosanski valija-predsjedništvu vlade u Istanbulu*, Sarajevo, 22. marta/3. aprila 1876, у: Н. Škapur-A. Aličić, *Turski dokumenti o ustanku u Potkozarju*, 45.

⁶⁴⁰⁷ М. Екмеčić, *н. д.*, 178.

Ovaj je potom „razjaren kao lav utrči(o) u džamiju, gdje hodžu nadje i glavu odmah odsječe, a ustaše obje džamije do zemlje sruše“.⁶⁴⁰⁸ U bici „na Bravsku“ 7. aprila 1876. bašibozuci „zapališe nekoliko srbskijeh kuća („србскијех кућа“), (dok ustanici) opet blizu Glamoča zapališe 5 turskijeh kuća“ („турскијех кућа“)! Rezultat ovog sukoba je bio, „da su pogorjela sva sela i turska i srbska („и турска и србска“) tj. Jasenica, Dubovik, Badić, Arapuša i, (kao i) „1000 kuća što turskijeh što srbskijeh“ („што турскијех што србскијех“).⁶⁴⁰⁹ U Starom Majdanu su bosansko-muslimanski vojnici 2. aprila 1876. ubili potpuno nevinog popa Iliju Marinkovića. Na sv. Pavla iste godine, ustanici predvođeni Trivom Amelicom, Vidom Milanovićem i Trivom Bundalom ujedinjenim snagama spalili su devet muslimanskih sela u staro-majdanskoj okolini: Skucani Vakuf, Modru, Čirkiće, Gorice, Vršuse, Otiraj, Gornji Kamengrad, Donji Kamengrad i Usumovce. Bosanski Muslimani osvetili su se tako, što su u Starom Majdanu ubili petnaestoro Srba, među kojima i popa Laku Marinkovića i njegovog sinovca Jerotiju, inače svršenog banjalučkog bogoslova.⁶⁴¹⁰ Lojalni bosanski katolici, koji su se u zapadnoj Bosni nalazili uglavnom „između dvije vatre“ su 7. aprila 1876. u Zavalju kod Bihaća zamalo nastradali od razjarenih lokalnih bosanskih Muslimana.⁶⁴¹¹ U nekim krajevima zahvaćenim ustankom čitava muslimanska sela su odustajala od borbi protiv ustanika. U aprilu 1876. godine „uslied krasne pobiede kod Dubovika nad Turci, Turci seljaci („Турци сељаци“) i svi oni, koji nisu (bili) rajini gospodari, izjaviše begovom, spahijam i osmanlijam, da se oni neće za spahinsku zemlju i osmanliško gospodstvo s ustašimi boriti i ginuti“. Neki muslimanski seljaci su tom prilikom navodno iznijeli stav, da „ako car ne umiri ustaše do 15 dana, da će se i oni pridružiti ustašam i zajednički osmanlijsko i begovsko gospodstvo s vrata skinuti“. Interesantno je, da su se čak i od nekih muslimanskih vojnika, poput nekih „oficira turskih“ mogle čuti, do tada nečuvene izjave, kako „u krstu nije (bilo ni) 40 oka i da (bi) ga oni kao i raja nositi mog(li) (tj. pokrstiti se)“.⁶⁴¹² Pruski konzul u Dubrovniku je tada pisao poslanstvu u

⁶⁴⁰⁸ P-45/IV, 13. 4. 1876.

⁶⁴⁰⁹ *Петар Петрановић-Андрију Кнежевићу*, Плавно 31. март (12. април) 1876, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 63-64.

⁶⁴¹⁰ *Dionizije Marinković: Moji doživljaji*, 141-142.

⁶⁴¹¹ P-44/IV, 11. 4. 1876.

⁶⁴¹² P-45/IV, 13. 4. 1876.

Beču, kako su seljaci u ustanku cijeloj posjedničkoj klasi najavili rat do istrebljenja.⁶⁴¹³ Srpski ustanici su 13. aprila 1876. spalili „posle boja, koji je pet časova trajao, kod Risovca 1000 begovskih kuća“.⁶⁴¹⁴ Za bosansku vladu nije bilo poznato, ali se za srpsku vladu znalo, da je preko špijuna Bogdanovića ona u to vrijeme energično upozoravala, kako ubuduće neće tolerisati ustaničke „paljevine i uništavanje imanja i svega“ muslimanskog, kao što je to bilo u Bosanskoj Krajini.⁶⁴¹⁵

Gavrilo Božidarović-Veselicki se „kano zastupnik hercegovačkih ustaša bavio (tih) dana u Berlinu“, gdje je predao „tamo njihove tražbine“. On je potom otputovao „za Hercegovinu, da ustaškim vodjam saobći volju velevlasti“. I u trenutku, kada „ustaše jedva mogoše pronaći boljega i okretnijega agenta za svoje težnje, (što je on) kano ruski vojnik i diplomat služi(o) ujedno za zastupnika Hercegovcem“⁶⁴¹⁶ stvari su se preokrenule. Naime, pokušaj hercegovačkih ustanika da Veselickog proturi kao svoga predstavnika bio je početkom aprila 1876. odbijen od Porte, što je 13. aprila lordu Derbyju potvrdio i britanski ambasador u Beču Buchanan.⁶⁴¹⁷ To je bio prvi korak turske vlade u eliminaciji ustanika iz sfere njihovog mogućeg međunarodnog priznanja kao zaraćene strane. Sa ovim bi mogao imati veze stav Rusije iz prve polovine aprila 1876. godine, koji je ruski poslanik u Beču E. Novikov saopštio delegaciji bosanskih Srba koja je došla u Rusiju da traži pomoć slovenskih komiteta, da se ne nadaju ujedinjenju sa Srbijom. Jedan od članova ove delegacije bosansko-petrovački pop Ilija Bilbija, koji je Novikovljevu poruku saopštio knezu Milanu je takođe srpskom knezu prenio ličnu

⁶⁴¹³ М. Екмечић, *н. р.*, 1980, 486.

⁶⁴¹⁴ СН-75/XXXXIV, 7. 4. 1876.

⁶⁴¹⁵ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/76, I/77, I/78, No. 7, Пов. No. 388, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 5. (17.) мај 1876.

⁶⁴¹⁶ Gavriilo Veselicky-Božidarović je tada imao 36. godina i govorio „dobro ruski, hrvatski ili srbski, turski i francezki“ dok njemački nije poznao. Otac mu je bio „po imenu Božidarov, i djed bijahu hercegovačke vojvode po prilici onakova društvena položaja“, kakvog su bili tadašnje „vodje u Hercegovini“. Njegovi „djed mu i otac, tada još mladač, borahu se 60 godina u srbkih redovih proti Turskoj, te djed i poginu u vojni. Mati mu zakloni se zatim u kuću ruskog konzula u Sarajevu, kamo dovedoše i ranjena otca. Poslie pobježe ciela obitelj, budući politički kompromitirana, u Rusiju, gdje se i stalno nastani. Veselicky rodjen je u Rusiji, dočim su mu starija braća i sestre (bili) tamo samo odgojeni. Pomoću ovih rodbinskih veza i podporom ruske vlade, svršio je Gavro Veselicky nauke na petrogradskoj nikolajskoj vojničkoj akademiji, te bude za tim na ruske troškove odaslan u Pariz na nauke. Sve do pred osam godina bijaše pridijeljen kano kapetan glavnom štopu, no od osma godina živio je vazda u Parizu, bivši dodijeljen tamošnjemu ruskomu poslaničtvu. Tamo si ji i kuću osnovao. Oženjen je (bio) sa poznatom ruskom spisateljicom i pjevačicom kneginjom Jermolajevom. Čim je buknuo ustanak, dobi(o) je dopust, (od kada je) vazda boravi(o) na ratištu“. (P-61/IV, 20. 5. 1876.).

⁶⁴¹⁷ E. Radušić, *н. д.*, 299.

zabrinutost zbog uočenih sve većih simpatija „tamošnji živući(h) Srba“ („Срба“) prema crnogorskom knjazu. Ruski poslanik „Novikov zadržavao se je 14. dana u Beču“ samo kako bi ustaničkoj delegaciji „zabranio odlazak u Rusiju“ i otvoreno joj saopštio „da ni pod jedan način (ne mogu) pripasti Srbiji“. Ovi su, navodno „odgovori(li) dato neće biti dok jedan od (njih bude) živio u Bosni i Hercegovini“ („Босни и Ерцеговини“). Pop Bilbija je uviđao, da je Novikov „radije bio da Hercegovina“ pripadne Crnoj Gori. Sa druge strane, ustanici u Bosni i njeno političko vođstvo su „svemu Bosanskom Narodu („Босанском Народу“) usadili tu nadu u dnu srca“, da će se ujediniti sa kneževinom Srbijom.⁶⁴¹⁸ Ohrabrenje bosansko-srpskim ustanicima moglo je sa ruske strane dolaziti jedino od slavenofila. Član Moskovskog komiteta Nikolaj Durnovo pisao je aprila 1876. godine mitropolitu Mihailu, kako je slavenofilski lider Rostislav Fadejev bio mišljenja, da je zvanična Rusija vodila dobru spoljnu politiku suzdržavanja Srbije i Crne Gore od rata. Ta taktika je imala za cilj dezavuisati tursku vlast u Bosni i Hercegovini u toj mjeri da Porti ne preostane ništa drugo nego da Srbiji i Crnoj Gori objavi rat.⁶⁴¹⁹ Jedan od mogućih uzroka okretanja bosanskih Srba prema Crnoj Gori mogao je da bude i zbog jedne crnogorske pošiljke oružja ustanicima. Njima je, najvjerojatnije morskim putem bilo 3. aprila 1876. godine „iz Crne Gore“ u Dalmaciju, za ustanike u jugozapadnoj Bosni poslano „8000 ostraguša“.⁶⁴²⁰

Vladajuća politička misao među organizatorima i vođama ustanka na proljeće 1876. bila je, da se sve ustaničke čete u Bosni povežu sa srpskom vojskom u jedinstven front. Tada su još uvijek svi do jednog slavili srpskog kneza Milana, u čije ime su željeli „podići barjak ustanka i oslobođenja narodnog kao što podigoše viteški Hercegovci u slavu kneza Nikole“.⁶⁴²¹ Na najvišem političkom vrhu ustaničkog rukovodstva mogle su se u to vrijeme čuti i neke do tada nečuvene političke parole, kako su ustanici „svoju krvcu prolevali za jugoslavsku slobodu“.⁶⁴²² Od javnosti se nikako nije moglo sakriti, kako se od sredine aprila 1876. i u samom Beču raznosio glas, da bi u slučaju, ako turska

⁶⁴¹⁸ АС-ЗПО-К-29/4, поп Илија Билбија-српском кнезу Милану Обреновићу, Нова Градишка 2. (14.) април 1876.

⁶⁴¹⁹ Ј. Блажић Пејић, *Ростислав Фадејев и Источно питање*, ИЧ, књ. LXV, Београд 2016, 213-214.

⁶⁴²⁰ СН-75/XXXXIV, 7. 4. 1876.

⁶⁴²¹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 7, I/85, I/86, Б/2, *Слободић-Фрањи Завидовићу*, Сарајево 30. април (12. мај) 1876.

⁶⁴²² *Pavliša (Pajo Omčikus) i dr Nikola Gržetić-Vladimiru Desnici*, Срб 28. мај 1876, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Vladimira Desnice*, 76.

vojska bude bila prinuđena „od ustanika da Hercegovinu i Bosnu napusti, (da bi se) uprava Hercegovine (povjerila) Crnoj Gori, a uprava Bosne Srbiji“. Takođe, „obe te oblasti“ su prema istoj zamisli, trebale u tom slućaju „da ostanu i dalje tributarne porti“. ⁶⁴²³ Popularnost crnogorskog knjaza u Hercegovini, kao i teritorijalne pretenzije Cne Gore prema Hercegovini su tada bile svima poznate. Britanci su vrlo dobro znali, da je grof Andraši u to vrijeme bio protiv bilo kakvog ustupanja teritorija Hercegovine Crnoj Gori, budući da bi na isti naćin morao Hrvatskoj ustupiti Tursku Hrvatsku, a Srbiji neke dijelove Bosne. ⁶⁴²⁴

„U najvećem strahu“, u Bosni su od sredine aprila 1876. bili Muslimani u Sarajevu, jer se proćulo, da je u gradu ilegalno boravio prilićan broj srpskih „emisara, koji su imali zadatak „da se varoš zapali“. ⁶⁴²⁵ Tada je u Sarajevu ilegalni nacionalno-politićki rad za interes srpske vlade i produženje ustanka vodio Đuro Špadijer. ⁶⁴²⁶ Ovaj sarajevski ućitelj organizovao je nekakav ilegalni revolucionarni Odbor, koji je trebao podići ustanak u sarajevskoj regiji. Ćlanovi famoznog sarajevskog Odbora, pored Špadijera bili su: pop Kosanović, Stevo Petranović, pop Pero Petrović-Foćak i u Visokom pop Pahomije Nikolajević. Veza sa Srbijom bio je Stevo Bogdanović u Slavanskom Brodu. ⁶⁴²⁷ Najvjerojatnije se iz ovoga straha, a što je do tada bilo neuobićajeno, među sarajevskim Muslimanima sve više osjećao blagonakloniji i ulagivaćki odnos prema Srbima („Србима“). Sa druge strane, među sarajevski Srbima je više nego ikada ranije ovladalo osjećanje, kako je „blizu došlo do propasti turske“, ⁶⁴²⁸ a osim toga, sveje više bilo pristalica za „obšti narodni ustanak u Bosni“. ⁶⁴²⁹ Hajdar-efendija je poćetkom maja 1876. godine, najvjerojatnije kako bi zadržao srpske trgovce u Sarajevu na svojoj strani dozvolio Srbima „da slobodno podignu zvono na novoj crkvi“. To, po svemu sudeći, nije moglo proći bez izliva muslimanskog nezadovoljstva. Zbog porasta muslimanske vjerske netolerancije u gradu na ćijem je ćelu stajao „glavni zloćinac poznati fanatik Hadži Loja“,

⁶⁴²³ СН-79/XXXXIV, 12. 4. 1876.

⁶⁴²⁴ E. Radušić, *n. d.*, 314.

⁶⁴²⁵ СН-80/XXXXIV, 13. 4. 1876.

⁶⁴²⁶ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/47, I/48, I/49, No. 6, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 21. април (3. мај) 1876.

⁶⁴²⁷ В. Скарић, *n. d.*, 1985, 272.

⁶⁴²⁸ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 6, I/79, Б/2, *Ратиборић-Фрањи Завидовићу*, Сарајево 15. (27.) април 1876.

⁶⁴²⁹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 6, I/80, Б/2, *исти-истом*, Сарајево 9. (21.) април 1876.

ruski konzul Kudrjavcev se preselio u Slavonski Brod. Ekstremizovani Muslimani pod Lojinim vođstvom spremali su u Sarajevu osvetu nad hrišćanima, ali im je „dželatsko oruđe“, koje su držali u jednoj džamiji navodno izgorjelo. Portin komesar Hajdar-efendija, koji je na sve moguće načine želio pokazati poštovanje vjerske različitosti nove vlade je u roku od tri dana protjerao Hadži Loju iz Sarajeva.⁶⁴³⁰ Iako je među bosanskim Muslimanima imao veliku opoziciju, Hajdar-efendija „zvona učini dignuti na rišćanske crkve, zvonike“, jednako pravoslavne i katoličke u Sarajevu.⁶⁴³¹ On je od tada gotovo svakog dana u maju 1876. održavao sjednice „oko izvođenja reformi“ na kojima su učestvovala dva Muslimana („Турчина“) „i on treći i jedan hrišćanin“, odnosno „Синцарин („Цинцарин“) Petraki i jedan latinin („латинин“) iz Travnika“,⁶⁴³² tačnije iz Doca, Andrija Matišić.⁶⁴³³

Osim glavnih organizatora ustanka, koji su od maja 1876. bili ubijeđeni „da će Srbija ubrzo stupiti u rat“,⁶⁴³⁴ u Bosni je i među običnim narodom sve više zavlдало „tvrdo uverenje da će Srbija“ i to najdalje „na Đurđevdan“ započeti vojnu invaziju i Bosnu „osloboditi i ujediniti“ sa Srbijom. Jedan od najvažnijih zadataka starog srpskog agenta Bogdanovića u Slavonskom Brodu, nije više bilo razvijanje svijesti kod naroda o značaju rata protiv turske vlasti, već, da se „uliva duh mrzosti i preziranja proti Austriji i Mađarom“. Njega je u to vrijeme u Slavonskom Brodu posjetio srpski oficir Miloš Vujović iz Beograda, najvjerojatnije sa zadatkom pripremanja ulaska Srbije u rat protiv Turske. Bogdanović se tada mogao lično uvjeriti, kako je „Narod Katolički („Народ Католићки“) obrt(ao) u tom pogledu bratsku ruku pružiti i udružiti se“ sa bosanskim Srbima. Pogotovo su u Sarajevu i u unutrašnjosti Bosne razni austrougarski agitatori među bosanskim katolicima radili na širenju antipatija prema srpskom knezu. Osim austrougarske, u Bosni je među katolike sve više prodirala i hrvatska propaganda. Bogdanoviću je, od njegovih špijuna u Sarajevu bilo poznato, da je sarajevski katolički župnik fra Grgo Martić od početka maja 1876. dobio veliki broj pisama „od propagande

⁶⁴³⁰ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/47, I/48, I/49, No. 6, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 21. април (3. мај) 1876.

⁶⁴³¹ J. Baltić, *n. d.*, 397.

⁶⁴³² АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 7, I/85, I/86, Б/2, *Слободић-Фрањи Завидовићу*, Сарајево 30. април (12. мај) 1876.

⁶⁴³³ J. Baltić, *n. d.*, 397.

⁶⁴³⁴ *Јово Ерцег Скобла-Владимиру Десници*, Сплит 4. (16.) мај 1876, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 70.

hrvacke“ („хрвацке“).⁶⁴³⁵ Međutim, Sarajlija Aleksa Popović svjedoči, da se bosanski katolici, kako se izrazio u svojim sjećanjima, „za turskog vakta nikada nisu računali ili isticali za Hrvate“.⁶⁴³⁶ U svojim razmišljanjima hrvatski narodnjaci su nesumnjivo računali na Banjaluku, označavajući je u to vrijeme, kao veoma važno trgovačko središte „turske Hrvatske“.⁶⁴³⁷ Srpska vlada računala je još jedino na to, da nada u pridobijanju stanovnika Bosne i Hercegovine, osim kod Srba nije bila izgubljena jedino još kod jednog dijela bosanskih Muslimana. Sa ovim u vezi bi se moglo dovesti i to što se u Bosni početkom maja 1876. pojavio „proglas jedan, koji (su) ustanici upravi(li) na tamošnje Muhameđane („Мухамеђане“) pozivajući ih da se pridruže borbi protiv Turaka“, kojima se, „za slučaj uspeha“ obećavala sva „politična i veroispovedna sloboda“ („политична и вероисповедна слобода“).⁶⁴³⁸ Naime, radilo se o progласу „Bošnjacima muhamedanske vjere“ („Бошњацима мухамеданске вјере“) u kome se potenciralo jedinstvo „svi(h) Bošnja(ka) („Бошњаци“), koji (su) govori(li) ovim jezikom, sinovi(ma) jednoga naroda, jednoga plemena (koje su) Osmanlije samo razdvojile i pocepale“.⁶⁴³⁹

U Hercegovini, u maju 1876. bilo je „244.000 duša od ovih Hrišćana („Хришћана“) 187.000 (pravoslavni Srbi i katolici-B. T.), Muhamedanaca („Мухамеданаца“) 57.000“.⁶⁴⁴⁰ Prema ličnom priznanju prvog srpskog bezbjednjaka Atanasija Nikolića od 2. maja 1876. godine „preko Trsta, kuda su dolazili trgovci iz Mostara, (je stizalo) više uverenja, da (je) Srbija mo(gla) na Hercegovinu, pouzdano računati, koja (je trebala) gotova biti u svako doba da ustane, kad joj Srbija (to bude) poruči(la)“. Bez sumnje, „ovakova je uverenja pok. Garašanin od vremena na vreme negovao (budući, da je) od godine 1861. postignuto bi(lo) sporazumljenje sa arhimandritom manastira Duži Serafimom (Perović-B. T.) i njegovim bratom, koji je bio učitelj u Mostaru“. Jedan od zadataka braće Perović je bio, da se „utvrdi da ne bi kako god Hercegovina pod Crnu Goru potpala“. Nikolić je posvjedočio, kako su još tada bila data „arhimandritu opširna upustva, šifre i lozinke, koje je ovaj držao u ruskom konzulatu

⁶⁴³⁵ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/47, I/48, I/49, No. 6, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 21. април (3. мај) 1876.

⁶⁴³⁶ *Хаџи-Лојина буна у Босни, мемоари Алексе Ј. Поповића Сарајлије*, Београд, 1897. (у даљем навођењу: А. Ј. Поповић Сарајлија, *Хаџи-Лојина буна у Босни*), 34.

⁶⁴³⁷ Р-64/IV, 27. 5. 1876.

⁶⁴³⁸ СН-90/XXXXIV, 26. 4. 1876.

⁶⁴³⁹ З-59/XI, 18. (30.) 4. 1876.

⁶⁴⁴⁰ СЗ-5, 1. 5. 1876.

u Mostaru“. Osim Perovića, „od trgovaca mostarski(h) najglavniji beše Belobrk, koji je arhimandritu Serafimu na ruci bio“. ⁶⁴⁴¹ Vjerovatno, da je jedan od Nikolićevih špijuna bio i veliki poznavalac bosanskih planina kapetan srpske vojske Putnik, koji je sredinom maja 1876. obišao neka ustanička područja. ⁶⁴⁴²

Muktar-paša je još početkom maja 1876. sakupio vojne snage, koje su trebale napasti pobunjenike čim stane primirje. Sa tim u vezi je već nekoliko bataljona bilo stiglo u Klek. ⁶⁴⁴³ Prema jednoj procjeni, od skidanja zabrane do tada bilo je „na Kleku najmanje (iskrcano) do 10.000 vojnika“. ⁶⁴⁴⁴ I među ustanicima u Hercegovini je sredinom maja 1876. vladalo takvo raspoloženje, da kada „Muktara konačno razbiju“, da će onda prodrijeti duboko u Bosnu. U to vrijeme se u Sarajevu podigla do tada neviđena povika i galama na srpske učitelje. Neka bimbašina ljubavnica javno je vikala, „da treba učitelje povješati (ili) cvjetnati“. ⁶⁴⁴⁵ Posebno napetim stanjem izazvala je neka glasina, koju je britanski konzul Holms nazvao ruskom intrigom, kako se za uskrš u Sarajevu spremao masakr hrišćana. Holms je te navode odbacio kao neosnovane, tim prije što je, kako je naveo Sarajevo u to vrijeme bilo najsigurnije mjesto za hrišćane u cijelom Carstvu. ⁶⁴⁴⁶ Poraz turske vojske u Dugi „tako (je) Turke obori(o) da su ujedno neveseli i upravo (bili) pali“, pa su neki od njih „i sami prizna(вали) da su već propali“. Među Muslimanima u Sarajevu tada je posebno interesovanje izazvala „poslanic(a) ustaša iz Krajine na begove bosanske“. Njih je najviše interesovalo „da vide šta (je) znači(lo) i šta (je) pi(salo) u njoj“. Osim od ustanika, bosanski Muslimani su se sve više plašili Srbije i nekih najava, da bi ona svakog časa mogla stupiti u rat protiv Bosne. To je bio dovoljan razlog, da bosanska vojska svoje redove pojača regrutacijom bosanskih i hercegovačkih Srba, ⁶⁴⁴⁷ ali

⁶⁴⁴¹ А. Николић, *Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење*, 189-190.

⁶⁴⁴² АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 7, I/85, I/86, Б/2, *Слободић-Фрањи Завидовићу*, Сарајево 30. април (12. мај) 1876.

⁶⁴⁴³ W. J. Stillman, *О. с.*, 140.

⁶⁴⁴⁴ СЗ-5, 1. 5. 1876.

⁶⁴⁴⁵ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 7, I/85, I/86, Б/2, *Слободић-Фрањи Завидовићу*, Сарајево 30. април (12. мај) 1876; На платним списковима српске владе налазило се неколико истакнутих учитеља bosanskih Srba (Danilo Herkalović iz Sarajeva, Despot Despotović iz Brčkog, Lazar Blagojević iz Tuzle, Atanasije Jungić iz Sarajeva, Petar Đenadić iz Dervente, Đorđe Dabović iz Trebinja, Risto Lazarević iz Mostara, Spiro Bilanović iz Duvna, Jovan Radukić iz Bosne i Stevan Maksimović iz Gračanice), koji su radili u korist Srbije tokom ustanka. (В. Војводић, *Школовање националних радника за рад ван Србије 1873-1877*, 1994, 221.)

⁶⁴⁴⁶ E. Radušić, *n. d.*, 106.

⁶⁴⁴⁷ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 7, I/85, I/86, Б/2, *Слободић-Фрањи Завидовићу*, Сарајево 30. април (12. мај) 1876.

i zbog smanjenja straha od moguće osvete. Prema sjećanju savremenika dodaja M. Đurđevića, hercegovački Muslimani, koji su „doduše vazda živjeli u dobrim odnošajima sa kršćanima obiju obreda“, strahovali su najviše zbog osvete, budući da je „iz svake seljačke (muslimanske) kuće bio po jedan u askeru (redovna vojska-B. T.) ili bašibozuku (neregularne trupe-B. T.)“.⁶⁴⁴⁸

Iz zatočeništva u Lincu maja 1876. knjazu Nikoli obratio se Ljubibratić sa željom da se za Hercegovinu proglasi: Narodna skupština, privremena vlada, vojska i izvjesna demokratska organizacija ustanka, koja je imala korijene u plemensko-patrijarhalnoj tradiciji hercegovačkih plemena, pri čemu bi se ustanički poslanici birali neposrednim glasanjem. Na taj način bi se crnogorski knjaz i suštinski eliminisao iz vlasti. Takva Narodna skupština bi objavila rat Turskoj, osigurala moralnu i materijalnu pomoć evropskih sila, uspostavila saradnju sa bosanskim begovima, propisala neke privremene zakone.⁶⁴⁴⁹ Tako nije mislio i ruski šef diplomatije knez Gorčakov, koji je na Berlinskoj konferenciji maja 1876. za autonomnu Hercegovinu smatrao, da bi je trebalo staviti pod upravu knjaza Nikole, Bosni dati šire povlastice,⁶⁴⁵⁰ a nije imao ništa ni protiv austrougarske „aneksije Hrvatske koja je pod Turcima“ („Turska Hrvatska“-B. T.).⁶⁴⁵¹ Ipak, treba imati u vidu i to, da su ovakva razmišljanja Rusa predstavljala vidna odstupanja od njihovog stava sa početka 1876. o autonomiji za cijelu Bosnu i Hercegovinu.⁶⁴⁵²

Sredinom maja 1876. godine „vratio se je iz Carigrada doktor Kečet u Sarajevo, a od tuda sa instrukciom za Hercegovinu Ali-paši i Muktar paši“. Iako se i sam predstavljao kao „hristinatinin švaicerac“ i da se zbog toga raduje „svakom napredku hristiana“ dr. Kečet je kod mladih srpskih nacionalista bio naročito omražen. On se u povratku dva dana zadržao u Beogradu u kome se već „glas ispuštao javno da se iz Srbije n(ije)sme(lo)–niti mo(glo) sa Turskom zaratiti“. Osim toga, „on (je) došavši (t)ada iz Carigrada nosi(o) (sa) sobom uverenje i tvrdu misao da je Porta doista Hercegovinu naumila napustiti, niti joj je više za Hercegovine (bilo) stalo“. Porta je tokom proteklog vremena sve više uviđala, da je „sa Hercegovinom više u šteti,-negoli u Bosni bila, t. j. za

⁶⁴⁴⁸ M. Gjurgjević, *n. d.*, 87.

⁶⁴⁴⁹ A. Кос, *Михајло Љубибратић*, 2006, 65.

⁶⁴⁵⁰ M. Екмеčić, *n. d.*, 204.

⁶⁴⁵¹ M. Вукчевић, *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874-1876*, Цетиње 1950, 261.

⁶⁴⁵² С. Јовановић, *н. р.*, 16. децембар 1901, 461.

portu je Hercegovina (bila) zemlja za koju upravu i izdržavanje njenog organizma je više rashoda-nego-prihoda imala“. Sa druge strane, „za Bosnu je Porta u Carigradu sasvim protivno misli(la)“. Porta nije nikada mislila Bosnu napustiti i bila je uvijek spremna „sve svoje sile upotrebiti da Bosnu za sebe kao i do (t)ada pod svojom vladavinom uzdrži“. ⁶⁴⁵³

Srbija se spremala za rat sa Turskom, pogotovo nakon 6. maja 1876. i povratka na vlast nacionalističkih liberala. ⁶⁴⁵⁴ Srpska vlada je već sedam dana kasnije pod predsjedništvom kneza Milana sazvala ministarski savjet, koji je ozbiljno razmatrao „političku celj Srbije za oslobođenje (svoje) braće u Turskoj i po mogućnosti za ujedinjenje sa Srbijom Bosne“. Srpski „naročiti vojeni savet“ sagledavao je i „diplomatsku potrebu da se Bosna blagovremeno zauzme“ pri čemu je bilo neophodno „načiniti ratni plan, i ukoliko je sa tim nužno pretresti osnove i pravce operacija srpske vojske“. ⁶⁴⁵⁵ Dakle, glavni zadatak rata, koji je Srbija trebala da vodi je bio prisajedinjenje dijela Bosne sa srpskom većinom. ⁶⁴⁵⁶

Nije bilo tako daleko od istine, da je određen broj ljudi iz ustanka priželjkivao intervenciju stranih vojnih sila, koje bi „strogim merama i silom od bosanski Turaka oružije“ oduzeli, „reformе uve(li), i Hristian(e) sa Turcima („Христиани са Турцима“), zemljom i zakonom izjednać(ile)“. Prema shvatanju jednog od organizatora ustanka špijuna Bogdanovića, „uprava bi u Bosni bila sasvim u evropskom stilu, (a) sve bi se vodilo u srbskom narodnom jeziku („србском народном језику“), i hristiani bi verom časti administraciju zemlje u svoje ruke zauzeli“. Pretpostavljalo se, da bi se tome usprotivili bosanski Muslimani („босански Турци“). Organizatori srpskog ustanka polazili su od činjenice, da „Porta ni(je) mo(gla),- niti je (bila) u stanju ma koliko turske voiske da u Bosnu uvuće te namere proizvesti jer i njena vojska je od samih Turaka (bila) sklopljena (od) azijatskimi svratkih, koji su u religioznom smislu (bili) tako što fanatični kao i sami bosanski Turci („босански Турци“)“. Ustaničke vođe, barem deklarativno

⁶⁴⁵³ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/76, I/77, I/78, No. 7, Пов. No. 388, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 5. (17.) мај 1876.

⁶⁴⁵⁴ М. Екмеčić, *n. d.*, 210; Tadašnja opoziciona, tradicionalistička Napredna stranka važila je za umjereno konzervativnu partiju, a njene vođe okupljene oko lista „Šumadija“ i predvođene istoričarom Stojanom Novakovićem bile su izrazito antiustanički nastrojene. (Д. Берић, *Стојан Новаковић и Велика источна криза 1875-1878.*, у: „Стојан Новаковић личност и дело“, Научни скуп поводом 150-годишњице рођења [1842-1992], Новембар 1992, САНУ, Научни скупови, књ. LXXVII, Одељење историјских наука, књ. 25, Београд 1995, 58.)

⁶⁴⁵⁵ *Затписи Јеврема Грујића*, 159.

⁶⁴⁵⁶ М. Екмеčić, *n. d.*, 217.

bile su pristalice političke teorije po kojoj su se „oslobođenje, ravnopravnost, zakonitost“ mogle ostvariti „samo na obšte zadovoljstvo, sreće zemlje i naroda bez razlike vere“. Po njima, to je mogla da učini jedino „junačka srbska vojska“, ali ne i Austro-Ugarska. Bogdanović je, kao glavne protagoniste austrougarske okupacije označio austrougarske Jevreje („аустро-угарски Чивути“), koji su bili spremni da, kako je isticao, „kao skakavci Bosnu njiovim švindlom pod zaštitom austro-ugarske“ poplave. Prema njegovom mišljenju, okupacija Bosne „bi za njih bila nova Kalifornija u Evropi,-a za (srpski) narod materialno ubistvo“. Politički pogledi među ustaničkim vođama nisu bili jedinstveni, pa ni onih u Sarajevu, gdje su se sredinom maja 1876. izmirile dvije grupacije srpskih nacionalista, koje su prevazišle „sve dijakošne njiove međusobne spletke“. Riječ je bila o nacionalističkim grupama Steve Petranovića i arhimandrita Save Kosanovića. Na izmirenju su radili mnogi, a najviše špijun Bogdanović, konzul Kudrjavcev, kao i „vrijedni rodoljubi Filip Špadijer i sarajevski paroh Petar Petrović.⁶⁴⁵⁷ Bez obzira na ove međusobne netrpeljivosti, ustanička politička filozofija svih ustaničkih vođa je bila zasnovana na konceptu ranijih srpskih oslobodilačkih ratova, sa ciljem konačnog oslobađanja od turske vlasti. Glavna parola, koja je od toga vremena ovladala u većini ustaničkih četa je bila „sloboda ili smrt“. Ova parola bila je ispisana „na trobojnoj zastavi u Risovcu“⁶⁴⁵⁸, navodno, kao opšteprihvaćena ustanička „deviza“⁶⁴⁵⁹ sa kojom su se oni, kako su se samohvalili, „bori(li) poput lavova“.⁶⁴⁶⁰

Supruga ruskog konzula u Bosni Kudrjavceva se vratila sredinom maja 1876. iz Petrograda i Beča u Sarajevo. Ona je tamo posjetila više diplomatske krugove, odakle je prva donijela vijest, da „tvrdo mnjenje“ u višim diplomatskim krugovima „n(ije) misli(lo) dozvoliti Bosnu-Srbiji utjeloviti, već Bosnu samostalnom kneževinom načiniti, kao što je (bila) Srbija“. Njeno mišljenje oko toga je bilo, „da Srbija baš neće (moći) čekati da joj diplomacija Bosnu dade, već će je Srbija sama ako Bog da uzeti, osvojiti, i ujediniti“.⁶⁴⁶¹ Iz Rusije su već stizale neke glasine, koje su zagovarale da je „treba(lo) tursku državu

⁶⁴⁵⁷ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/76, I/77, I/78, No. 7, Пов. No. 388, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 5. (17.) мај 1876.

⁶⁴⁵⁸ СН-100/XXXIV, 7. 5. 1876.

⁶⁴⁵⁹ *Тодор Сучевић-Обровачки одбор*, Бобољуска 14. (26.) мај 1876, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 75-76.

⁶⁴⁶⁰ Р-61/IV, 20. 5. 1876.

⁶⁴⁶¹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/76, I/77, I/78, No. 7, Пов. No. 388, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 5. (17.) мај 1876.

razdijeliti na tri diela“ i to samo „da bi se pravedni zahtjevi obajuh knezova zadovoljili i da bi se uklonili svi razdori medju jednoplemenitim slovenskim narodima“. Od te tri kvazidržave jednu bi predstavljala: „Srbija, Crna Gora i Bosna i Hercegovina, (koje su, zapravo) „mog(le) sastavljati jednu spojenu državu s knezom Nikolom na vrhu; (dok bi) Bugarska, Albanija, Rumelija s Carigradom (činile) drugu državu, pod upravom kneza Milana“.⁶⁴⁶²

Iako se bosanska vlada preko svojih glasila hvalila, kako „je u Banjoj Luci takozvani duhovski panađur (15. maj 1876.-B. T.), na koji su iz Sarajeva i drugih mjesta mnogi trgovci došli“ i sa „sigurnošću i spokojstvom svoje kupovanje i prodavanje vrši(li),⁶⁴⁶³ nasilja nad nedužnim civilima su bila nastavljena u mnogim drugim mjestima. U Prijedoru je sredinom maja 1876. zabilježena „nova seča“. Naime, Prijedor je u to vrijeme bio „varoš (broji 3000 stanovnika) naseljen od Bošnjaka Turaka i pravoslavnik“ („од Бошњака Турака и православних“). Prema nekim austrougarskim izvorima, „pojedini stanovnici toga mesta potucali su (se) još za prošle jeseni i zime, ali masa naroda ostala je na miru, dok u poslednji ponedjeljnik Turci („Турци“) bez ikakva povoda na njih ne napadoše i sa svim nemilostivo ne poubijaše, ljude, žene i djecu“.⁶⁴⁶⁴ Kada je „Golub Babić udario na selo Bjelac (Bjelaj-B. T.), poginulo je pri tom 500 Turaka“ („Турака“). Babićevi ustanici su tom prilikom ostvarili „veliki pljen i spali(li) čitavo selo. Istoga dana Marinković (Stevan-B. T.) sažegao je sela Krist i Zelinovac, (nakon čega je) 120 Turaka („Турака“) ostalo mrtvih među kojima tri bega“.⁶⁴⁶⁵ Uz muslimanska, srpski ustanici su vrlo često uznemiravali i katolička sela, pogotovo ona koja su bila lojalna bosanskim muslimanskim vlastima. U to vrijeme su čak bili slani „i bašibozuci da čuvaju neke katoličke župnike od ustaških navala u okolini Duvna i Bugojna“.⁶⁴⁶⁶ Iako je srpskim ustanicima iz katoličkih Čelebića pristupio neki katolik Mato Plazonić, poslije paljenja tog sela ustanici su zapalili i druga dva, katoličke Strupniće i Kovačice. Neki stari katolik iz Čelebića je posvjedočio, kako su mještani toga sela „volili“ ustanike sve dok im ovi „niju kuće popalili i blago otjerali“. Ustanici su

⁶⁴⁶² P-61/IV, 20. 5. 1876.

⁶⁴⁶³ Б-524/XI, 10. 7. 1876.

⁶⁴⁶⁴ CH-100/XXXXIV, 7. 5. 1876.

⁶⁴⁶⁵ CH-110/XXXXIV, 20. 5. 1876.

⁶⁴⁶⁶ S. Marković, *n. r.*, 432.

tada opljačkali i lojalnog katolika Jakova Rimca, otevši mu 70 konja i goveda.⁶⁴⁶⁷ Katolika Stipana Repića, kneza iz Orguza kod Livna, koji je srpskim ustanicima redovno slao: šest dukata, opanke, meso, rakiju, a bosanskoj vladi bedeliju (vojnicu) od 20 groša godišnje, ustanik i mjesni katolik Marko Ištuk oteo je na proljeće 1876. godine 103 koze i 400 „bijelih međidija“ ušteđevine. Istu noć ustanici su u istom selu zapalili 30 kuća, kao i kuću Derviš-age Latifića, te kukuruzanu sa 100 tovara kukuruza u klipu i otjerali mu 31 goveče. Katoličkom trgovcu Ivu Slipčeviću iz Livna, njegovoj braći i trgovcima Kutlešama ustanici su tog proljeća oteli 200 ovnova.⁶⁴⁶⁸ Katoličkim trgovcima u Livnu je tokom ustanka izvlačen novac i preko lokalnog srpskog trgovca Janka Bunjičevića.⁶⁴⁶⁹ Ali, bosanski katolici nisu nimalo ostajali dužni srpskim ustanicima. Kada je jedan ustanik ranjen u okolini Livna pokušavao da se sakrije njega je ubio neki seljak katolik Toto, iako ga je ovaj molio da mu poštedi život.⁶⁴⁷⁰ U pomenutom Orguzu kod Livna neki turski konfident katolik Pavo Šarić bio je poznati potkazivač ustanika.⁶⁴⁷¹ Jovo Erceg Skobla je najvjerovatnije, zbog uznemiravanja i pljačke katoličkih seljaka iz livanjske okoline i pljačke imućnijih katoličkih trgovaca „zbacio sa „vojvodstva Aleksu Jakšića (i) na njegovo mjesto postavio“ za komandanta srpskim ustanicima „Jakova Jukića katolika“.⁶⁴⁷² Prema nekim izvorima, osim bosanskih katolika, tokom vremena ustanicima je pristupio i određen broj siromašnih bosanskih „Muhamedanaca“.⁶⁴⁷³ Na primjer, u Derventi je izbio sukob među samim bosanskim Muslimanima, što je za posljedicu imalo ubistvo jednog hodže u džamiji,⁶⁴⁷⁴ (kao i da) do 24 porodice Hristijana („Христијана“) u Slav. Brod“ prebjegne.⁶⁴⁷⁵

Sredinom maja 1876. godine „tri paše poslane su u Bosnu, da uguše ustanak, i to Fazly paša u Risovac, Ali paša u Grmeč, Selim paša u Priedor i u banjalučku okolici“. Bosansku vladu se nije mirila sa činjenicom, što je „ustanak u Bosnoj silno (napredovao),

⁶⁴⁶⁷ *Isto*, 448-449.

⁶⁴⁶⁸ *Isto*, 450-451.

⁶⁴⁶⁹ *Isto*, 452.

⁶⁴⁷⁰ *Isto*, 448-449.

⁶⁴⁷¹ *Isto*, 454.

⁶⁴⁷² *Jovo Erceg Skobla-Vladimiru Desnici*, Сплит 20. мај (1. јуни) 1876, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 73.

⁶⁴⁷³ Р-62/IV, 23. 5. 1876.

⁶⁴⁷⁴ Р-68/IV, 6. 6. 1876.

⁶⁴⁷⁵ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-Ф-І, І/147, І/148, Но. 15, Пов. Но. 730, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 7. (19.) јули 1876.

šireći se sve više prema srjedišt(u) Bosne.⁶⁴⁷⁶ U Banjaluci su od početka proljeća 1876. godine bosanski Muslimani sve više strijepili od najavljene „navale jedne ustaške čete od 2000 ljudi, gospodujuće medju Unom i Vrbasom. A i nazočnost nekih softa, vrativših se iz Carigrada, nije (bila) bez opasnosti tim više, što (je) u celom banjalučkom sandžakatu“ stanje bilo takvo, da je svakog momenta mogao „ustanak buknuti“. Vjerska ostrašćenost nekih bosansko-muslimanskih prvaka je bila sve učestalija pojava u Bosanskoj Krajini. Tako je „beg neki, imenom Muarem-aga, brat zloglasnomu Fegun-agi, pod izlikom da želi zapriečiti svakoga u pomaganju ustaša, (jurio) po zemlji uz nekoliko stotina fanatičnih muslomana, robeć paleć i smičuć sve, što (bi) zahvati(o) kršćanskoga“. Odgovor ustanika na ova nasilja je bio taj, što je „ustaški vodja Uzelac razpisao nagradu na glavu Muaremovu“. Krajem maja 1876. su neke „pouz dane osobe sa bojišta“ javljale, kako se „ustaše, pošto zadnje bitke znatno poboljšaše njihov položaj“, nisu mislile „zadovoljiti sa zahtjevi naglašenimi na Sutorini, nego da (su) h(tjele) (t)ada podpunu neodvisnost Hercegovine i Bosne“.⁶⁴⁷⁷

Prvi pokušaji prelaska bosanske vojske na austrougarsku teritoriju sa ciljem opkoljavanja ustanika u jugozapadnoj Bosni desili su se već krajem maja 1876. godine, kada „austrijski stražari popratije Turke tri milje daleko od dalmatinske medje“, dok je za to vrijeme „u Omerovoj-Dragi odiel ustaša čete Golubove pod vodjstvom Mića Trkulje“ izbijao „na Grahovo“. Akcija bosanske vojske je bila praćena oružanom podrškom, kada „isti stražari austrijski pucahu na ustaše“. Kada je 24. maja 1876. godine „Turska redovita vojska prekoraćila“ austrougarsku granicu kod Imotskog „za više od 300 koraćaja“, neki njeni vojnici su čak zlostavljali „mirno pućanstvo“.⁶⁴⁷⁸ Sa druge strane, austrougarska granica bila je za ustanike hermetićki zatvorena, zbog ćega je Babićev sekretar Todor Sućević dalmatinskog upravnika Gavrila Rodića nazvao „nerazložnim skotom koji je tjerao ustanike na turske kasapnice“.⁶⁴⁷⁹ Međutim, bilo je i obrnutih slućajeva. Ćetama u

⁶⁴⁷⁶ P-62/IV, 23. 5. 1876.

⁶⁴⁷⁷ P-64/IV, 27. 5. 1876.

⁶⁴⁷⁸ *Isto*

⁶⁴⁷⁹ *Тодор Сућевић-Оброчачки одбор*, Бобољуска 14. (26.) мај 1876, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 75-76.

Risovcu i Suvoj međi krajem maja 1876. pridružio se „bivši oficir austrijski iz brodske (regimente-B. T.) sa 200 dobro oružanih ustanika Franjo Balentić“.⁶⁴⁸⁰

Gavrilo B.-Veselicki se 5. aprila 1876. sastao sa hercegovačkim ustanicima na Sutorini, koji su mu dva dana kasnije predali Adresu u kojoj su izjavili, da se potčinjavaju rješenju velikih sila. Veselicki je tada od ustanika Hercegovine dobio i „Punomoćje“, da može u njihovo ime voditi pregovore sa velikim silama i zastupati njihove interese.⁶⁴⁸¹ Malo kasnije, „Punomoćje“ su Veselickom dali i ustanici u Bosni,⁶⁴⁸² čime su svi politički lideri, osim Pelagića i Vase Vidovića prihvatili famozni Andrašijev reformski plan.⁶⁴⁸³ Veselicki je takođe uspio da položi „svoj mandat kao diplomatski agenat ustanika pošto je on njihove želje saopštio ministrima spoljašnjih poslova, koji su bili sabrati u Berlinu“. On je glavne političke stavove ustaničkog pokreta u Bosanskoj Krajini koncipirao u takozvanoj „Adres(i) bosanskih ustaničkih vođa“, u kojoj su ovi zahvaljivali „velikim silama što su na njih pogledali“. U „Adresi“ je bilo istaknuto, kako i „oni (ustanici u Bosni-B. T.) kao njihova hercegovačka braća priznaju, da (su) se te reforme razlik(ovale) od svih pređašnjih, jer (su) počiva(le) na inicijativi velikih sila“. Nadali su se, „da će reforme zajedno sa dopunama“ u perspektivi „Bosni i Hercegovini („Босни и Херцеговини“) doneti samostalnu vladu, koja će obezbediti javni red i preduprediti nove nemire“. Pod drugom tačkom iste „Adrese“ ustaničke vođe su zahtijevale, da Porta „nabavi svu građu i sva sredstva da se opet podignu“ hrišćanske „razorene kuće, crkve i škole“ i da im podijeli „hrane dotle“, sve dok ne budu „mogli sami sebe izdržavati svojim radom“. U četvrtoj tački zahtijevalo se, da „hrišćani („хришћани“) (budu) ovlašćeni da nose oružije kao i muslimani („муслимани“), kojim (bi) se mog(li) braniti od napadanja, pa da građanska ravnopravnost („грађанска равноправност“) postane istina“.⁶⁴⁸⁴

⁶⁴⁸⁰ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/71, I/72, Пов. No. 368, Б/2, *Васо Видовић-Јовану Ристићу*, Београд 15. (27.) мај 1876.

⁶⁴⁸¹ В. Красић, н. д., 43.

⁶⁴⁸² *Вође босанског устанка Голуб Бабић, војвода, Петар Узелац, вођа, поп Илија Билбија, вођа, поп Давид Грубор, вођа, игуман Кирил Аџић, вођа, поп Стево Поповић, вођа, Деспот Деспотовић, вођа, Пана Николић, вођа, Стеван Михаљчић, вођа, Димитрије Пљакић, вођа, Илија Шевић, вођа, поп Јован Гак, вођа, Триво Амелица, вођа, Тривун Бундало, вођа, Перо Живковић, вођа, Остоја Вејиновић, вођа, поп Ђоко Каран, вођа, Марко Бенадија, вођа, Милош Родић, вођа, Мића Шурлан, вођа, Бурић Илић, вођа, Спасоје Келечевић, вођа-благородном господину Гаврилу Веселичком Божидаровићу у Бечу, У Босни у априлу 1876, у: Исто, 46-49.*

⁶⁴⁸³ Исто, 49.

⁶⁴⁸⁴ Adresa je bila potpisana od sljedećih ustaničkih vođa: „Goluba Babića, Popa Ilije Bilbije, Popa Davida Grubera (Grubor-B. T.), Igumana Ćirila Aničića (Hadžića-B. T.), Popa Steve Popovića, Despota

U Carigrad je 23. maja 1876. godine Porta pravila „analizu onih instrukcija, što ih je poneo uza se u Budimpeštu Arifi-paša, da u smislu njihovu učini predlog grofu Andrašiju o nazorima visoke porte u pogledu na berlinske konferencije“. Porta je u trećoj tački konstatovala, a što se ticalo „predloga da se ostavi svima oružje, (kako) to ne bi donelo nikad mira nego anarhiju, i muslomani po Bosni i Hercegovini („мусломани по Босни и Херцеговини“), što ih je brojem manje od ostalih stanovnika, bili bi izloženi najvećim opasnostima“. Turska vlada je zaključila, da bi ispunjenjem samo te odredbe „šta više bilo bi tu dosta pokolja, pre bi se posle ustanici pozivali na to, kako u njihovoj oblasti nema više ni jednog Turčina („Турчина“), i tako bi se sa svim od Turske ocepili“.⁶⁴⁸⁵

U nekim ustaničkim područjima, kao što je to bio slučaj sa prostorom oko Vučjaka u bosanskoj Posavini ustanici kao dao nisu bili spremni na popuštanje od svojih političkih principa. U jednoj kvaziproklamaciji pisanoj 29. maja 1876. na ovoj planini bila je upozorena evropska politička javnost, da „tko (je) di(zao) viku na raju bosansku, (koja se) latila mača i kolca na svoga vruga, u državi koja n(ije) zna(la) reda, koju je upravo razvratio u historiji svietskoj najgori anarhizam-taj je izgubio zdrav mozag u glavi, taj je (bio) neprijatelj pojmu čovječanstva“. Na istom mjestu je (bilo) obrazloženo, kako je „i diete jučeranje (t)ada već vidi(lo), da u Bosnoj n(isu) poma(gale) spletke diplomacije, da kršćanstva bosanskoga s muhamedanstvom nitko nikad više neizmiri. Jaz je među obojima (bio) već tako preširok, da nitko osim boga zajaziti n(ije) mo(gao)“. Dok se diplomacija trudila „pisanjem reforma za tursku prevlast“ i davala „po turkofilskih novinah trubiti blagodati, proiztičuće iz oti h reforma i za Tursku i za kršćane u njoj stradajuće, (bosanski Muslimani su) sami na svoju ruku (pisali) raji reforme, (kao i) svakokove proglase na narod, iz kojih se“ moglo vidjeti, „da je u Turskoj laž prevladala svaku bulu i hulju“. Takođe, vučjački ustanici su poručivali, kako je „sva Bosna vrvi(la) takovimi proglasi na ime čestitoga cara glasećimi, samo što nijedan taj proglas“ nije imao „lica, po kojem bi smio suditi, da ga ugledna izdaje vlast, ili da itko više u Bosnoj uživa

Despotovića, Pane Nikolića, Stevana Micolčića (Miholjčić-B. T.), Dmitra (Dimitrije-B. T.) Pljakića, Ilije Čokića (Šević-B. T.), Popa Jovana Đaka (Gak-B. T.), Trive Amelića (Amelica-B. T.), Trifka Bundale (Trivun Bundalo-B. T.), Pere Živkovića, Ostoje Vojnovića (Vejinović-B. T.), Popa Driđe (pop Đurađ Karanović-B. T.) Karana, Marka Đenede (Đenadija-B. T.), Miloša Rodića, Miše Kurlana (Šurlan-B. T.), Đure (Đurić-B. T.) Ilića, Spasoja Kolačevića (Kelečević-B. T.) (CH-108/XXXXIV, 18. 5. 1876.).

⁶⁴⁸⁵ CH-110/XXXXIV, 20. 5. 1876.

ikakov ugled“.⁶⁴⁸⁶ Do prvih dana juna 1876. godine „kako se ustanak u Vučijaku razvio, prebeglo je u Austriju koje u Svilaj, Rušćicu, Vrbu, Klakarje, preko 2000 duša Srba i Katolika“ („Срба и Католика“). Tada su „Rimokatolici“ („Римокатолици“) bili „nepostojani većom časti, (jer) njihov fratar iz Bosanskog Svilaja kad je čuo da je ustanak buknuo odmah je 10 Turaka („Турака“) k sebi u stan doveo“. Naredni dan, poslana su „dva fratra u Austriju među begunce da ih pobune i nagovore na povratak u Bosnu“. To im je pošlo za rukom, s obzirom da su uspjeli vratiti „preko 70 familija iz Svilaja bosanskih rimokatolika („босанских римокатолика“). Kada su pitani zašto se vraćaju, odgovarali su, „da im je dobro bilo-ali oni Srbski psi („Србски пси“) učiniše pobunu te su se poplašili i u Austriju prebegli, i zato se oni (t)ada vraćaju“. U izvještaju Ristiću, špijun Bogdanović je konstatovao, da su „kod Katoličkog Naroda Bosanskog („Католићког Народа Босанског“) na žalost fratrovi njini (bili) živi idoli kojim (su) se oni klanja(li) slijepe i u sve ver(ovali) što (su) im oni (ujaci-kao što [su] ih z[vali])“ govorili. Za razliku od bosanskih katolika „od Srba niko živ se nipošto (nije htio) da vraća dok se Bosna neoslobodi“. Bosanske katolike je doktor Brlić-Torkvat uzalud ubijediavao, da se udruže sa „Srbima“ („Србима“), a „koja će i za njih tako isto dobra biti“ pogotovo što je prvi talas katoličkih povratnika u Bosnu već napala turska redifa i neke od njih čak i ubila. Ipak, nepremostivo nepovjerenje između Srba i katolika produbilo se naročito nakon vijesti da je ustaničkog vođu Niku Crnogorčevića u Vučjaku ubio neki lokalni bosanski katolik. Ipak, činjenice su ukazivale da ga je ubio „plahoviti fanatik i zulumčar Hadži Atif Madanagić iz Turskog Broda“. Ovaj je Crnogorčeviću i glave dvojice „seljaka Srbina („Србина“) nekom Ilji i Mijatu“ u vreći odnio u Bosanski Brod „na kolac natakao i u čaršiji na oči gled izložio—sve tri glave stojale su skorom od jutra do predveće na kolcevima izložena, tako da su turska dečurija batinama po njima lupali“. Brodski mudir prekorio je Hadži Atifa, poskidao glave sa kolčeva, koje je zatim pop Jovo Jelić sahranio na gradskom pravoslavnom groblju.⁶⁴⁸⁷ Zločinačko ponašanje ovog Madanagića je začuđujuće, tim prije ako se ima u vidu činjenica da je prije ustanka bio odličan prijatelj sa srpskom sarajevskom trgovačkom porodicom Hadži-Ristićima od

⁶⁴⁸⁶ P-68/IV, 6. 6. 1876.

⁶⁴⁸⁷ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-Ф-I, I/95, I/96, I/97, I/98, I/99, I/100, No 8, Пов. No. 420, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 22. мај (3. јуни) 1876.

koje je posuđivao novac.⁶⁴⁸⁸ Š. Irijar upozorio je na pojavu fanatizovanja muslimanskog stanovništva Bosne. On je imao priliku da se lično uvjeri, kako su bosanski Muslimani, a koje je smatrao „potomcima Srba, stanovnicima Bosne i Hercegovine, preobraćenima na islam“ („ces descendants des Serbes, habitants de la Bosnie et de l’Herzégovine, convertis à l’islamisme“) bili dosta konzervativniji u odnosu na Osmanlije. U političkim shvatanjima, muslimanski „Bošnjaci“ („Le Bosniaque“) su Irijaru tada više izgledali kao pravi „Turci“ („Turc“) i bili su većinom pristalice „stare turske stranke“ („vieux parti turc“). On je, zapravo, iz ovih samo nekoliko primjera olako zaključivao, da je islam, šireći se među Slovenima ili kako on navodi među „bosanskim Srbima“ („le Serbe de Bosnie“) poprimio u Bosni i Hercegovini „aristokratski karakter“ („caractère aristocratique“).⁶⁴⁸⁹

Srbijin ratni plan, koji su izradili visoki oficiri njene vojske podrazumijevao je osvajanje većeg dijela Bosne. „Celj rata sa Turskom, (bila je) da se oblasti njene, u kojima (su) Srbi („Срби“) žive(li) prisejuze Srbiji, te da se na taj način ostvari ujedinjenje i oslobođenje Srpskog naroda na balkanskom poluostrvu. Svako zavojevanje, pa i ovo postizava(lo) se“, prema planu njenih oficira „napadnim ratom (podvučeno u dokumentu-B. T.) u strateškom smislu“. Oficiri, predvođeni generalom Rankom Alimpićem „sa sigurnošću“ su bili predvidili, „da bi sav ustavši narod srpski u Bosni i Ercegovini („народ српски у Босни и Ерцеговини“) kralja srpskog (zaista) pozdravijo kao svoga kralja – Bosne i Ercegovine („Босне и Ерцеговине“), (a koja bi) po volji naroda (bila) prisajedinjen(a) srpskoj državi“. Prema ovom planu bilo je decidirano i to, da nije neophodno zauzimati cijelu Bosnu, nego „samo da se prodre do Sarajeva“. ⁶⁴⁹⁰ Iz navedenog bi se dalo zaključiti, kako su planovi Srbije prema Bosni bili isti 1809. i 1876. godine. To je, ujedno bio i povod da se u vojno-istorijskoj literaturi iznese sud o tome, da su ova dva plana bez obzira na razmak od 67 godina bili, kako je naveo M. D. Lazarević: „*identični*“, jednako koliko i: „*originalni i pogrešni*“. ⁶⁴⁹¹ Dogovor Beograda i Cetinja („Tajni ugovor o savezu između Srbije i Crne Gore“) oko zajedničke antiturske vojne

⁶⁴⁸⁸ H. Younis, *n. r.*, 2013, 94.

⁶⁴⁸⁹ Ch. Yriarte, *O. c.*, 179-180.

⁶⁴⁹⁰ АС-ЗПО-К-29/8, Саветник Алимпић, потпуковник Ивановић, мајор Грујић, *Нацрт ратне операције против Турске*, Београд 10. (22.) мај 1876.

⁶⁴⁹¹ М. С. Лазаревић, *Наши ратни планови против Турске од војда Карађорђа до краља Петра*, СКГ, Београд 16. април 1934, 603.

akcije bio je do 9. juna 1876. okončan. Članom IV ovog ugovora bilo je predviđeno, „da svaka (Srbija i Crna Gora-B. T.) u svom domašaju djeluje shodnim načinom na bratski (im) narod u Bosni i Hercegovini“ („Босни и Херцеговини“), kao i „da ih za opšti ustanak u Turskoj spremaju i potrebnim sredstvima podpomažu“.⁶⁴⁹² Buduća granična linija između ove dvije zemlje bila je određena dolinom Neretve (Klek i Mostar) (član 5, tačka 5. Vojničke konvencije). Istočno od Neretve pripalo bi Crnoj Gori, a na sjeverozapad i sjeveroistok od izvora te rijeke kod Konjica, pripalo bi Srbiji (član 6. Vojničke konvencije).⁶⁴⁹³ Knez Milan se 11. juna 1876. pismeno obratio Porti sa prijedlogom, „da Sultan ovlasti Srbiju, da sa vojskom uđe u Bosnu, da u njoj uvede red na osnovu ravnopravnosti za sve vere i narodnosti, (kao i) da zadrži nad njom upravu, ali i da je održi pod sizerenstvom Porte onako, kao što je (bila) i sama“.⁶⁴⁹⁴ Ulaskom Srbije u rat u junu 1876. u Beogradu je prestao da postoji „Glavni odbor za pomaganje ustanka“, jer je ustanak bosanskih Srba postao dio zajedničkog srpskog fronta prema Turcima. Od tada je nadzor nad ustanicima preuzela Drinska divizija vojske Srbije.⁶⁴⁹⁵ Glavni komandant Drinske divizije general Ranko Alimpić sastavio je tada famozni „*Proglas Braći našoj u Turskoj*“ u kome je pozivao Bosance sve tri vjere da se ustanu protiv zajedničkog turskog neprijatelja „pod zastavu slobode“, odnosno „zastavu srpsku, zastavu slavnih i velikih Obrenovića“. General Alimpić je izgleda u „Proglasu“ želio stanovnike Bosne da poduči, kako su za vrijeme cara Dušana i kneza Lazara (!?-B. T.) „Srbija i ponosna Bosna, bile zajedno kao dve sestre u oca“. Za sebe je lično rekao, kako više nije mogao gledati zločine nad Srbima u Bosni, zbog čega je prešao „Drinu, da učini kraj zulumu i seči, da uvede red u svim varošima, kasabama i selima“ i da ih na koncu „oslobodi od Osmanlija“.⁶⁴⁹⁶ Srpski general Alimpić je u tako oslobođenoj Bosni i Hercegovini garantovao svima ravnopravnost vjere poručivši njenim stanovnicima, da srpsku vojsku prihvate „bratski“, u suprotnom, „da ć(e) zapaliti svaku kuću iz koje se (bude) ću(o) pucanj, (kao i) da ć(e) streljati svakoga koji na (srpsku vojsku-B. T.) bude

⁶⁴⁹² *Затиси Јеврема Грујућа*, 170-171.

⁶⁴⁹³ *Исто*, 172-173.

⁶⁴⁹⁴ *Исто*, 174.

⁶⁴⁹⁵ В. Чубриловић, *н. д.*, 333.

⁶⁴⁹⁶ Главни командант дринске војске ђенерал Ранко Алимпић, „*Браћи нашој у Босни*“, У Босни, јуна 1876. године, у: В. Красић, *н. д.*, 158-159.

pucao“.⁶⁴⁹⁷ Rukovođeni ovim naređenjem, bosanski Srbi su samo tokom 1876. zapalili veliki broj muslimanskih domova, kula i odžaka. Zapalili su kule u: Arapuši kod Bosanske Krupe,⁶⁴⁹⁸ Čovki kod Kulen Vakufa (begovi Kulenovići), Fatnici kod Bileće (begovi Ljubovići),⁶⁴⁹⁹ Lipniku kod Gacka (begovi Čengići), Mošćanima kod Gornjeg Vakufa (begovi Teskerdžići),⁶⁵⁰⁰ Prkosima kod Kulen Vakufa⁶⁵⁰¹ i u Velikoj Ruiškoj kod Bosanske Krupe (begovi Cerovići).⁶⁵⁰² Ustaniци su u približno vrijeme zapalili i čardak begova Džinića pod Kozarom.⁶⁵⁰³ Bosanski Muslimani nisu bili pošteđeni ustaničkih udara ni na vjerske praznike. Ustanička četa Goluba Babića napala je „iznenada“ na Bajram, 27. januara 1876. svoje muslimanske komšije i zemljake kod Martin Broda.⁶⁵⁰⁴

Srbijanci su već prvih junskih dana 1876. prodrli do Birča, u oblast sjeverno od Sarajeva i popalili ga.⁶⁵⁰⁵ To je izazvalo pravu pometnju kod sarajevskih Muslimana, koji su inače već duže vrijeme bili u „grozničavom strahu“, najviše zbog sve raširenijih glasova o nezaobilaznom ratu sa „Srbijom i Crnom Gorom“. Portin komesar Hajdar-efendija i bosanska vlada dobili su tih dana pomoć od 300.000 forinti u protivrijednosti u turskom novcu. Zbog urgentnosti stanja u Hercegovini, sav taj novac je bio „odmah uz pratnju 200 konjanika u Hercegovinu Muktar paši posla(n)“. Ono što je moglo dodatno ohrabriti bosanske Muslimane je bila vijest, koja je početkom juna 1876. pristigla u Sarajevo, „da je Vlada u Carigradu sultanovu iradu, reforme, poderala i uništila i bosanskoj vladi zapovjedila da u buduće po starom običaju vlada“. O sultanovoj promjeni, uvijek veoma obavješteni bosanski Muslimani reagovali su na različite načine. „Turci fanatični primili su dobro ovu promjenu, jer je (bila) od Softi proizišla, (dok su) umjereniji (bili) kao iznenađeni a hristijani sasvim ravnodušno, kao da ih se ništa n(ije) ti(calo)“.⁶⁵⁰⁶

⁶⁴⁹⁷ *Isto*, 160.

⁶⁴⁹⁸ H. Kreševljaković, *Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini*, Naše starine, sv. II, Sarajevo 1954, 73.

⁶⁴⁹⁹ *Isto*, 76-77.

⁶⁵⁰⁰ *Isto*, 80-81.

⁶⁵⁰¹ *Isto*, 82.

⁶⁵⁰² *Isto*, 85.

⁶⁵⁰³ P. Luković, *n. r.*, 1969, 117.

⁶⁵⁰⁴ *Isto*, 124.

⁶⁵⁰⁵ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 10, I/124, I/125, I/126, I/127, Пов. No. 613, Б/2, *Ратиборић-Фрањи Завидовићу*, Сарајево 28. мај (9. јуни) 1876.

⁶⁵⁰⁶ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-Ф-I, I/95, I/96, I/97, I/98, I/99, I/100, No. 8, Пов. No. 420, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 22. мај (3. јуни) 1876.

Nakon eliminisanja princa Petra Mrkonjića sa Jamničke skupštine, od tada razmirice među političkim vođama ustanka u sjevernoj Bosni praktično nisu nikada ni prestale. Vaso Vidović je u junu 1876. predlagao Jovanu Ristiću definitivno Mrkonjićevo uklanjanje iz ustanka.⁶⁵⁰⁷ Lider zagrebačkog Odbora za pomaganje ustanka Ilija Guteša, koji je među ustaničkim vođama sve do tada važio za „srbskog rodoljuba“ („србског родољуба“),⁶⁵⁰⁸ se 5. juna 1876. žalio Jovanu Ristiću na klevete izrečene na njegov račun da je Hrvat, kao i „da (je) za Hrvatsku rukovodi(o) sa ustankom bosanskim“. Guteša je istakao, da bi tako nešto „samo dušmanin srbstva“ („само душманин србства“) mogao kazati tim prije što je on trideset godina „radio kao potomak jadne Bosne na njenu oslobođenju“ i uvijek „u interesu svega srbstva“ („у интересу свега србства“). On je za 1.000 vojnih graničara, koji su mu izražavali želju da bi u Bosnu na „dati znak uskočili“ naveo, kako su svi bili obični „larmaši koji su samo na jeziku (bili) Srbi („Срби“)“.⁶⁵⁰⁹ Srpski premijer Ristić se tada nije mogao sjetiti, „da je ikada šta ne povoljno“ govorio o Guteši pogotovo što ga je poznao, „kao dobra i čestita Srbina („Србина“)“. Interesantno je, da mu je Ristić tada poručio, da ako bilo ko za njega bude tvrdio da je radio ili radi „u interesu hrvatskom, (da) on u tome n(ije) vidi(o) nikakva greha, jer (je) smatra(o) Srbe i Hrvate za braću“.⁶⁵¹⁰

Bosanska vlada pozvala je prvih junskih dana 1876. godine „sve srbske („србске“) muktare“ (trgovce-B. T.), da joj novčano pomognu, a sarajevski Muslimani („Турци мјешћани“) su sve više zapitkivali svoje srpske komšije „hoćeli za cijelo Srbija vojevati iz čega se da(lo) nasluti da su (bili) u teškim okolnostima“. Inače, među bosanskim Muslimanima je provijavala misao, kako je što prije trebao rat da se „svrši pa ma šta bilo“. Uostalom, bilo je potpuno vidljivo, da su se oni u to vrijeme „jako smutili“, a to je moglo da bude jedino zbog dvije stvari, „ili od Srbije ili od novog padiše (sultan-B. T.)“. Navodno, tada je „konsulu austrijanskom došao telegraf iz Beograda“ u kome se poručivalo, kako više „Srbiju niko od rata ustaviti n(ije) mo(gao)“. Iz ovih razloga,

⁶⁵⁰⁷ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/113, Пов. Но. 464, Б/2, *Васо Видовић-истом*, Нова Градишка јуни 1876.

⁶⁵⁰⁸ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/55, Пов. Но 324, Б/2, *Генерално Пуномоћје издато Петру Узелцу од Главног управитељства Јужно-Босанског устанка*, Босанско Грахово 10. (22.) април 1876.

⁶⁵⁰⁹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/103, I/104, Пов. Но. 430, Б/2, *Илија Гутешиа-Јовану Ристићу*, Загреб 24. мај (5. јуни) 1876.

⁶⁵¹⁰ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/109, Пов. Но. 441, Б/2, *Јован Ристић-Илију Гутеши*, Београд 27. мај (8. јуни) 1876.

bosanski Muslimani su sve ozbiljnije razmišljali o predupređenju vojnih aktivnosti Srbije. U tom smislu je „Avdaga Talijarević (Talirević-B. T.) (donio) dva pisma od turskog vojna komandanta i kajmakama bijeljinskog na Valiagu u Sarajevu“ sa informacijom, „da je mnogo srpske vojske (bilo) sa drinske granice potegnuto Nišu i Vidinu, i da je (tada bilo) najzgodnije doba sa Drine upasti u Srbiju“. Sljedstveno Talirevićevom planu, a koji je očito bio usvojen tada je „od određene vojske za Ercegovinu“ bilo izdvojeno „pet tabora“ i upućeno ka „Bijeljini da se u sjedinjenoj sili upadne u Srbiju“.⁶⁵¹¹ Najvjerovatnije, da je u tom naletu bosanske vojske bila spaljena i srpska škola u Dragaljevcu kod Bijeljine.⁶⁵¹²

U Sarajevo je početkom juna 1876. stigla vijest, da je u Carigradu sultan Aziz bio zadavljen i da je za njegovog nasljednika imenovan Murat, što je u Sarajevu proslavljeno ispaljivanjem 101 topovskog hica uz povike: „*rat Krstu*“. Bosanski Muslimani („Турци“) su bili jako oduševljeni što je na sultanov presto ponovo došao, kako su govorili „pravi Turčin“ („прави Турчин“). Tokom večernjeg slavlja u Sarajevu su neki bosanski muslimanski vojnici pucali, „kao da se je boj bio i zviždeći kuršumi padali su kao kiša po novoj crkvi (i) učiteljskoj kući“. Osim Srba i „turski činovnici su se jako uplašili pa (se) i sam Veli paša (rođeni Poljak) bojeći se kakve promjene“ vratio iz Bosanske Krajine.⁶⁵¹³

„Turci u Bosni“ („Турци у Босни“) su primili „uzdignuće Sultana Murata V na presto veoma dobro“ zbog jednog osnovnog razloga, a to je što su „ga Softe za cara“ proglasile, nadajući se na taj način, „da će se turstvo, njino Gospodstvo održati i janjićarski takum zavesti“.⁶⁵¹⁴ Izgleda, da je, u tom smislu, početkom juna 1876. bosanski valija zajedno sa Hajdar-pašom „i još nekim drugim višim činovnicima“ održavao u Sarajevu i neke „tajne sjednice“.⁶⁵¹⁵ Najvjerovatnije da se u cilju ohrabrenja bosanskih Muslimana, a po nalogu glavnog kadije, među narodom proširila i jedna vrlo neobična

⁶⁵¹¹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 10, I/124, I/125, I/126, I/127, Пов. No. 613, Б/2, *Ратиборић-Фрањи Завидовићу*, Сарајево 28. мај (9. јуни) 1876.

⁶⁵¹² Н. Ćurĭć, *n. r.*, 1958, 155.

⁶⁵¹³ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 9, I/87, I/88, Б/2, *Слободић-Фрањи Завидовићу*, Сарајево 21. мај (2. јуни) 1876.

⁶⁵¹⁴ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-Ф-I, I/105, I/106, I/107, No. 9, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 26. мај (7. јуни) 1876.

⁶⁵¹⁵ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 10, I/124, I/125, I/126, I/127, Пов. No. 613, Б/2, *Ратиборић-Фрањи Завидовићу*, Сарајево 28. мај (9. јуни) 1876.

laž, „da je Knez Nikola poginuo i da ga je ubio Peko Pavlović“. U to vrijeme su sarajevski Srbi, kao i oni iz okolnih mjesta vjerovali jedino u Srbiju i misiju njene vojske. Jedan srpski špijun iz Sarajeva je tada pisao, kako je „svaki pravi Srbin („Србин“)“ jedino „želi(o) boja i megdana“. On je u jednom dopisu pozivao srpskog kneza, da u ime „turske raje“, a njegove „buduće Srbadije („Србадије“)“ konačno interveniše u Bosni. Smjenom sultana očekivale su se velike promjene. Činovnici su mislili, da će se „mnoge reforme ukinuti a tur. bošnjaci („тур. Бошњаци“) da će se zavesti opet janjičari“. Prve indicije koje su ukazivale na povratak na staro bio je dolazak nekoliko derviša iz Azije u Sarajevo, što je bosanske Muslimane činilo još „kuražniji(m)“. Međutim, euforija je brzo spala, pogotovo od kada su neke „hodže izćital(e)“, kako je „proročski Murat zadobio carstvo“ i da će ga Murat tj. sultan i izgubiti.⁶⁵¹⁶ U najmanju ruku, izgledalo je komično i razmišljanje jednog hercegovačkog vođe, koji je političke promjene u Carigradu smatrao rezultatom ustanka u Hercegovini. On je jednom stranom novinaru izjavio, „da nije buknuo ustanak u Nevesinju, (da bi sultan) Abdul-Azis dugo bi još sedeo na prestolu u Carigradu“. Neki „ustaški vođi“ su čak smatrali, da su novi „ministri sultanovi (bili) revolucionari“, kao i da sa takvim političkim opredjeljenjem „ne bi mogli predstavljati načelo zakonitosti. Uostalom za njih je (bilo) sve jednako ko (je) u Carigradu vlada(o), (dok je) prema njihovom svjedočenju, jedino što su u političkom smislu željeli bilo, „da budu ljudi slobodni kao Crnogorci“, kao i da tu slobodu „izvojuju i pod Muradom V“.⁶⁵¹⁷

Neistinu, „da je knjaz Nikola poginuo“ su među „bosanske bjegunce“ u Okučanima širili i Austrougari. Namjera ovih notornih neistina je bila očigledna, a to je „da bi se Bošnjaci („Бошњаци“) samo od tuda (od Austro-Ugarske-B. T.) spasu svome nadati imali“. Međutim, gotovo sve srpske izbjeglice iz Bosne i tada su jedino vjerovale u „svoju rođenu dragu majku Srbiju“.⁶⁵¹⁸

Sultan Murat je početkom svoje vladavine u junu 1876. izdao „naredbe odgovarajuće carskoj milosti prema podanicima“. On je „blagoizvolio prije svega obratiti pažnju na to da se Bosna i Hercegovina („Босна и Херцеговина“) izbave od nemira u koje su pale“, zbog čega je svim ustanicima ponudio opšti oproštaj. Sultan je ustanicima

⁶⁵¹⁶ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 9, I/87, I/88, Б/2, *Слободић-истом*, Сарајево 21. мај (2. јуни) 1876.

⁶⁵¹⁷ СН-117/XXXXIV, 31. 5. 1876.

⁶⁵¹⁸ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-Ф-І, I/105, I/106, I/107, No. 9, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 26. мај (7. јуни) 1876.

dao rok od šest sedmica da se vrate u svoja mjesta i bosanskoj vladi podnesu svoje tužbe i molbe, koje bi se pravično saslušale. Sa svoje strane, sultan je obećao obustavljanje u narednih šest sedmica bilo kakvih vojničkih pokreta.⁶⁵¹⁹

Nova nasilja u bosanskoj Posavini opet su započela početkom ljeta 1876. godine, pogotovo od kada je nekog „Srbina seljaka“ („Србина сељака“) iz Bosanskog Broda, koga je pokušao da zaštiti neki komšija katolik, iz čista mira ispred njegove kuće ubio jedan od Hadži Atifove (Madanagić) braće. Turska vojska zalazila je tada „po okolici Vućijaka, pa gdi (su) koga Srbina („Србина“), Srbsku („Србску“) ženu, djete stig(li) tu (su) sjek(li), otima(li), pljačka(li) i svako зло čin(ili)“. Hadži Atif je „dviije devojke Srbkinje („Србкиње“) kao robinje u harem doveo-pošto im je na očigled njine mile majke sasjekao“. Agent srpske vlade u Slavonskom Brodu Stevo Bogdanović je predlagao konzulu Kudrjavcevu, kako „bi neobhodno nužno bilo da poradi, da se ovi najžešći zlikovci kroz Haidar Efendiju što pre u surgun odvedu poput Hadži Loje u Sarajevu, da ovaj pokolj u nesretnoj okolici prestane“.⁶⁵²⁰ Muslimanski razbojnik „Hadži Atif Madanagić iz Turskog Broda pozvat je bio pre nekoliko dana u Derventu od ondašnje turske vlasti (i to) na odgovornost radi njegova velika zločina“. Međutim, ništa spektakularno se nije dogodilo i isti dan on je bio pušten na slobodu, uz „zabran(u) da takovo зло više ne čini“. Madanagić se pravdao na sudu, da je „imao nekakvo pismo od nekog Bošnjaka u ruku koji mu je pisao istog dana kad ćedu ustaši u Vućijak preći–i narod pobuniti“. Da ironija bude veća „Bošnjak koji je denuncijaciju učinio“ je bio neki bosanski „Srbин („Србин“)“.⁶⁵²¹ Nedužne i bosanskoj muslimanskoj vladi lojalne pravoslavne u okolini Prijedora opljačkala je avgusta 1876. bosanska rezervna vojska pod komandom pukovnika Vejsil-bega. Bosanske vlasti raspolagale su informacijom da je tada bilo popaljeno oko 15 prijedorskih pravoslavnih sela.⁶⁵²²

Za ustaničke proklamacije se vrlo brzo saznalo u Sarajevu, pogotovo za onu zadnju, koja je „u sve staleže dirnula i svakog brata pozvala upomoć“ štaviše, strogo je

⁶⁵¹⁹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/112, Пов. No. 451, Б/2, *Прокламација амнестије устаницима у Босни и Херцеговини*, Сарајево 29. мај (10. јуни) 1876.

⁶⁵²⁰ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-Ф-I, I/105, I/106, I/107, No. 9, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 26. мај (7. јуни) 1876.

⁶⁵²¹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-Ф-I, I/120, I/121, I/122, I/123, No. 10, Пов. No. 599, Б/2, *исти-истом*, Маглај 6. (18.) јуни 1876.

⁶⁵²² *Prijedorski kajmakat-mutesarifu Bihaća*, Prijedor, 24. jula/6. avgusta 1876, u: H. Škapur-A. Aličić, *Turski dokumenti o ustanku u Potkozarju*, 76.

zaprijetila svakome bez razlike vjere, da se ustane na ustanak „inače da će se svakom nebratu i nepomaganju krvavo osvetiti“. Za jednog od srpskih nacionalista i špijuna u Sarajevu, koji je radio za srpsku vladu pod pseudonimom „Slobodić“ (učitelj Filip Špadijer?-B. T.) to je značilo direktno prozivanje srpskih trgovaca u Sarajevu, a za neke od njih je i sam mislio, kako su imali „najmanje srpskog („српског“) osjećanja“. On se na više primjera uvjerio da je, ako se u ustanak mislilo uključiti sve staleže, pa i trgovce, da je to moglo biti samo na silu. Ili, da se, a što je bila jedna od njegovih zamisli, tim „kirjanjama“ sva imovina silom oduzme. On je, kao najgori primjer u Sarajevu izdvojio slučaj trgovca Nike Kraljevića, koji je od turskih vlasti nedavno „izdjeistvovao svoj efendiluk“. ⁶⁵²³ Pored Kraljevića se kao saradnik tadašnjih bosanskih vlasti u Sarajevu posebno isticao Jeftan Despić, koji je bio: „*garant i saraf na ovdašnjoj kapiji*“. Srpski špijun „Slobodić“ je bio svjedok, da Despića zbog toga u Sarajevu „nikakav pošten Srbin („Србин“) (nije mogao) ni gledati a kamoli mu biti prijatelj“. ⁶⁵²⁴

Neki bosanski Muslimani otišli su sredinom juna 1876. u Travnik, „da pozovu muftiju da dovede Turke iz Travnika u Sarajevo te da ukinu nizam i da zavedu šerijat“. Bosanski „Valija je tada (bio) zbačen“, dok je Portin komesar Hajdar-paša opet trebao da sa Petrakijem (Cincarín Petrović-B. T.) ide u Bosansku Krajinu sa ciljem „da zavaraju pokret“. I među bosanskim Muslimanima seljacima je sve više raslo antiratno raspoloženje. Mnogi od njih su i sami govorili, kako će se „odma jačemu pokoriti“. Zapravo, „tako se kod svijuju Turaka seljaka („Турака сељака“) оража(ло) па понешто и код варошана, само што су се Турци варошани („Турци варошани“)“ uzdali „u novog cara da će im povratiti stari janjičarluk“. Doušnik srpske vlade u Sarajevu „Slobodić“ je uvjeravao svoje nadređene, „ako Srbija ikad udari“ na Bosnu, da bi se bosanski Muslimani mahom predavali. Po njemu je bilo nužno „udariti što skorije u toliko“ što bi se „tako srbska vojska umnožila najmanje sa 50 do 60. hiljada momaka“. Prema „Slobodićevom“ računanju, Srbija je trebala da izvrši napad i zbog narodnog

⁶⁵²³ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 10, I/124, I/125, I/126, I/127, Пов. No. 613, Б/2, *Ратнборух-Фрањи Завидовићу*, Сарајево 28. мај (9. јуни) 1876.

⁶⁵²⁴ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/135, I/136, Пов. No. 636, Б/2, *Слободић-истом*, Сарајево 4. (16.) јуни 1876.

„oduševljenja“ za nju, tako da se „osim nekih izroda“ kod svih bosanskih Srba, a čak i kod nekih „samih Šokaca (Шокаца)“ istinski očekivao „srpski prelaz u Bosn(u)“.⁶⁵²⁵

Austro-Ugarska je sve više ometala slobodnu opskrbu ustaničkih četa. To se posebno odnosilo na bosansku Posavinu u kojoj je „Vućijak kao sa lancem od austr. Vojnika (bio) opasan“. Čak je polovinom juna 1876. zabilježen slobodan prelaz bosanske muslimanske provincijske vojske iz bosanskog Svinjara „u austr. Svinjar“, gdje su predstavnici bosanske vlade sve otvorenije pitali: „*gdi su ti ustaši da dođu da reknu šta hoćedu, pa ako je moguće da se izmirimo, ako ne–a ono ili mi njih–ili oni nas da potuku, pa da jednoć bude kraj ovome zlu, jer propadamo i poskapašmo od gladi i jedni–i drugi–ovako se živiti ne može*“. Srpski konspirator Bogdanović je poručivao premijeru Ristiću u Beograd, kako je bilo krajnje „nužno da se sudbina bosanskog naroda („босанског народа“), što pre u njegovu moguću korist rešava“, naglašavajući ličnu želju, da se ona rješava „prvom stopom (njegove) srbske voiske“.⁶⁵²⁶

„Ubistvo ministra u Carigradu učini(l)o je među Turci(ma) veliku zbunjenost i veoma hrđavo upečatlenje (tako), da ih je ovaj događaj više porazio negoli ubistvo sultana Abdul Aziza. Naprotiv, Hristijani („Христијани“) se ovom novom carigradskom pokolju veoma obradovaše“, smatrajući, „da bi Bog dao“, da bi tako trebalo „i sa ostalim turskim ministrima u Carigradu (da) bude“. Istina, bosanski Muslimani sve su više gubili nadu „za svoi obstanak“. Bilo je sve uočljivije, da „koliko (su) se Turci („Турци“) žalost(ili) utoliko se većina Hristijana („Христијана“) vesel(ila), (kao i da) stanje (t)adašnje u Bosni je Turcima („Турцима“) gore dogrdilo negoli Hristijanima“ („Христијанима“), (budući, da su) Turci (Турци) uviđa(li) da se i od novog padiše Murata V nikakovu dobru nadati n(isu) mog(li)“. Zapravo, prava istina je bila da su se „Hristijani“ („Христијани“) tada veselili, očekujući da će ih „draga maika Srbija osloboditi i stati pa toga radi (su) sve oduševljeniji biva(li) i svoju tešku sudbinu (su) strpljivo snos(ili) nebrojeći više godine, mjesece, već dane svome oslobođenju i ujedinjenju“. Sve više bosanskih Muslimana bilo je sklonije da povjeruje, kako će Srbija biti najvjerovatniji pobjednik u ratu, zbog čega bi se određen broj njih „listom Srbiji na milost i nemilost pokorili“. Međutim, bosanski muslimanski vojnici su odbijali svaku

⁶⁵²⁵ Исто

⁶⁵²⁶ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-Ф-І, І/120, І/121, І/122, І/123, No. 10, Пов. No. 599, Б/2, Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу, Маглај 6. (18.) јуни 1876.

pomisao, da bi se predali ustanicima, zbog čega je prema mišljenju srpskog špijuna Bogdanovića bila krajnje neophodna intervencija Srbije, koja je, kao osnovni zadatak imala da zaustavi „međusobno klanje i paljevinu“.⁶⁵²⁷ Prema tadašnjoj Stilmanovoj ocjeni „muslimansko stanovništvo“ („the Mussulman populations“) u Bosni i Hercegovini je vjerovalo, da je Porta diplomatskim putem samo odlagala izvođenje reformi, koje je obećavala Evropi i da, zapravo niko „u srcu“ nije ni imao namjeru za istinskim sprovođenjem reformi. „Odatle je“, po ocjeni ovog proustanički nastrojenog britanskog novinara nastupilo „obnavljanje vjerskih i političkih strasti“. („Thence, arose a revival of religious and political passions“), koje su dovele do nesretnih događaja u Solunu. Stilman je kao savremenik zbivanja u Hercegovini naglasio, kako je ova „eksplozija fanatizma“ naročito djelovala na ljude u Bosni i Hercegovini.⁶⁵²⁸ U nastupajućem periodu se vrlo dobro moglo primijetiti, da je najvjerojatnije iz ovih razloga „valija bosanski („валија босански“) nastavio krepko da red održava od kako je veliki vezir oblasnim gubernatorima poručio da će platiti glavom, ako bi se opet potvorili događaji, kao što je (bio) onaj u Solunu“. Takođe, bosanski valija je „usled toga pozvao sve znatne Turke („Турке“) u konak, gde im je u govoru svome preteći rekao, da će svakoga sravniti sa zemljom, koji bi se usudio da draži na hrišćane“ („хришћане“). Osim toga, on je htio „da obuzda mutnje i među hrišćanima, koji (su) se poimence“ činile „u opštinskim (srpskim-B. T.) školama“. Tako je „školski odbor u Sarajevu na zapovest valijinu uklonio sve učitelje“ za koje se i najmanje sumnjalo da su se „zanima(li) srpskom („српском“) propagandom“.⁶⁵²⁹

Srpski špijun iz Slavenskog Broda Bogdanović sredinom juna 1876. je predlagao Ristiću invaziju srpske vojske u Bosnu i to parobrodima rijekom Savom, sa ciljem da se u što kraćem vremenu prodre preko Vučjaka i zauzme Derventska nahija. Bogdanović je Ristića ubjeđivao da „Austrija i kad bi hotila ne bi niti smjela protivno što učiniti, jer ona je (bila) Gospodar samo polovine rijeke Save.—nikako čitave Save“. Odatle bi srpska vojska dalje trebala da napreduje „prema Maglaju, Žepću i Frandučkom klancu“ pogotovo što je, kako je naveo „Frاندук sačinjava(o) krst vaskolike unutarne Bosne koja

⁶⁵²⁷ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-Ф-І, І/131, І/132, І/133, No. 11, Пов. No. 630, Б/2, *усту-устом*, Маглај 9. (21.) јуни 1876.

⁶⁵²⁸ W. J. Stillman, *O. c.*, 178.

⁶⁵²⁹ СН-117/XXXXIV, 31. 5. 1876.

(je) presjeca(la) sve između Travničkog, Banjalučkog, Tuzlanskog sandaka zauzevši sve skele i prevoje i prelaze rijeke Bosne i Vrbasa“.⁶⁵³⁰ Koncem istog mjeseca i Jovo Erceg Skobla je pozivao Ristića da ne izgubi „ovu zlatnu priliku“, pogotovo dok je narod u Bosni „gleda(o) da Srbija udari prije nego ljetinu obrade i prije nego age i begovi uzmu doodak“. Upozorio ga je, da napokon „svati (d)a ako turci uzmu doodak od težaka (da će) svi oni težaci osta(ti) uz Turke („Турке“).⁶⁵³¹

Katolički ustanički vođa don Ivan Musić je 7. juna 1876. na Cetinja bio „proglašen za vojvodu donje Hercegovine“. On je tim povodom izjavio, kako je „celj borbe (bila) konačno oslobođenje otadžbine od tuđega gospodarstva, (gdje je) svaka ponuda od strane portine, koja n(ije) da(vala) punu slobodu, (trebala biti) odsudno (odbijena)“.⁶⁵³²

Međuvjerska netrpeljivost i nasilja jednih prema drugima su bila nastavljena i u narednom periodu. Tako je „nova žestoka bitka kod Bužima“ od 1. juna 1876. izazvala na muslimanskoj strani „seljenje stoke, žena, djece i staraca iz Bužima prema nutarnjosti Bosne“. U „žestokom boju ustaša i Turaka“ u Risovcu „ustaši spališe dva turska sela, zarobiše do 2000 ovaca, 400 goveda i 40 konja“. U Bosanskom Brodu i njegovoj okolini je „Atifova (Madanagić-B. T.) svojta sveudilj hara(la) po selih, koja je raja ostavila. I dan i noć prenosi(la) je ona živež, što ga je sirotinja u hitnji zapustila“. U tom muslimanskom pustošenju nisu bili pošteđeni ni lojalni bosanski katolici. Tako je 5. juna 1876. godine „ubi(o) Hadži-Mujaga, stric Atifov (kajmakam derventski), Stjepana Bardaka iz Liešća, kmeta svoga“. „U Brodu bosanskom“ se nije moglo sakriti ni „veliko ogorčenje, koje je zavladao i među samimi Turci na Adži-Atifa sbog djavolskoga posla njegova, sklonulo je drventskoga kajmakama, te je“ 7. juna 1876. godine „taj zlikovac (bio) odpraćen pod stražom u Banja-luku“, kome je trebalo da se pridruže „stric mu i brat“.⁶⁵³³ Na zapadnoj strani zemlje su 9. juna 1876. godine „osvojile Grmečke čete veliko tursko selo Arampušu, (gdje su) kuće i kule, većom stranom zidane, (one) sruš(ile)i popal(ile) i zaplieni(le) okolo 300 konja, 400 goveda, 600 glava sitne stoke, sijaset oružja, a

⁶⁵³⁰ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-Ф-I, I/131, I/132, I/133, No. 11, Пов. No. 630, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 9. (21.) јуни 1876.

⁶⁵³¹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/179, I/180, Пов. No. 822, Б/2, *Јово Ерцег Скобла-истом*, Сплит 10. (22.) јуни 1876.

⁶⁵³² СН-117/XXXXIV, 31. 5. 1876.

⁶⁵³³ Р-71/IV, 13. 6. 1876.

svakovrstnoga žita i živeža više, nego što mogaše ponieti“.⁶⁵³⁴ Bosansko-srpski ustanici su 12. juna 1876. tokom svoga prodora u donjem toku Une, „zapali(li) selo Prdipolje, zatekavši Turke na večeri“. U tom ustaničkom napadu na nevine muslimanske seljake je „izgorelo 70 kućah“, a što ustanici tada „neubiše s puške i neposjekoše, to se bježeć u Uni udavi(lo)“.⁶⁵³⁵ U Sarajevo je iz Bosanske Krajine 22. juna 1876. došao „jedan tabor askera, (koji je) doneo sa sobom jedan srbski („србски“) barjak od crvenoga krmeza na kome (je bio) jedan krst“, navodno otet u boju sa ustanicima. Bosanski vojnici nosili su „taj barjak srbski razvijen, a ostali turski su savili, (dok je) Turska banda svirala pred askerom i razvijenom srbskom („србском“) zastavom srbske („србске“) melodije, i tako je naličilo kao da (je) srbska („србска“) vojska u Sarajevo ulazi(la)“. Među stanovnicima se bilo proćulo, „da je među Turcima („Турцима“) (bila) neka zavjera, da su se spremali da sruše zvona sa srbske („србске“) i rimokatolićke („римокатолићке“) crkve, i da su htjeli ubiti Haidar efendiju jer je on zapovedio da se zvona dignu. I tako vezira Ibrahim-pašu i Hristijane („Христијане“) da potuku. Vlada je za to na vreme doznala pa je obratila pažnju i ponamještala straže vojnićke da čuva(ju) Sarajevo“.⁶⁵³⁶

Ustanićke vođe su krajem juna 1876. bile ponovo zavađene oko političkih pogleda artikulisanih u „Proklamaciji“, koju je Veselicki odnio u Berlin. Spor je nastao, kada su neki Uzelćevi protivnici optuživali ovoga političkog lidera ustanka, da je lićno potpisao ustanićke vođe, kao i „da Srbiji n(i)je i(š)lo u račun“ budući da su oni u Proklamaciji pristali na Andrašijevе reforme. Ovo je po Uzelcu bila čista optužba, pogotovo što mu je i sam pop Plija Bilbija posvjedoćio, kako su svi ustanićki lideri „dogovor s Beogradom onu molbenicu pravili, (i da je) gradiški odbor kao glavni sva ustaška imena potpisa(o) i Veselickog opunomoćili!“ Uzelac je već 28. juna 1876. saznao, kako će se „u dojduću nedelju 20. ov. m. (2. juli-B. T.) proglassi(ti) svuda kod četa Knez Milan kao i bosanski Knjaz („босански Књаз“)“.⁶⁵³⁷ Glavni Uzelćev protivnik u političkom rukovođenju ustankom je bio Jovo Erceg Skobla, koji je protiv njega u to vrijeme vikao „do zla Boga“. I srpska vlada nije bila nikako zadovoljna Uzelćevim

⁶⁵³⁴ P-73/IV, 18. 6. 1876.

⁶⁵³⁵ P-71/IV, 13. 6. 1876.

⁶⁵³⁶ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/187, I/188, I/189, No. 19, Пов. No. 939, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 14. (26.) јуни 1876.

⁶⁵³⁷ *Петар Узелац-Владимиру Десници*, Книн 16. (28.) јуна 1876, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 82.

radom, pa je prema nekim izvorima vojvodi Babiću bilo iz Beograda zapriječeno, da će mu „svaku dalšu pomoć uskratiti, ako Uzelca ne ukloni iz svoje čete“. Njemu je iz Beograda prebacivano, „da je on u Berlinu predao Veselickom punomoćije na ime sviju vojvoda bosanskih, u kom (se) da(vala) vlast Veselickom da na saboru u ime njihovo i bosanskog naroda poprimi Andrašijeve reforme i neka radi o povratku naroda pod Muju (bosanske Muslimane-B. T.) opet“. Osim srpske vlade, bilo je „i drugih u četi nalazećih se osoba“, koji su za Petra Uzelca smatrali, „da je radi(o) o izdaji zajedno sa Gutešom“.⁶⁵³⁸ Kada je Erceg Skobla 22. juna 1876. pisao Ristiću, da ovaj obavijesti Goluba Babića „da pazi Bošnjake („Бошњакe“) dobro, (kao i da) manje vjeruje švindlerima austrijanskim koji (su) mu dolaz(ili)“, ⁶⁵³⁹ tada je on nesumnjivo mislio na Uzelca. Jedan izvještaj iz čete Goluba Babića smatrao je za nužnost odstranjivanje iz ustanka Petra Uzelca, prije svega, što je on po njima bio „za srbstvo („србство“) opasan“.⁶⁵⁴⁰ Uzelac se mjesec dana ranije, zaista u jednom obraćanju generalu Molinariju u Zagrebu iskreno povjerio, da je kada je otpočeo ustanak, kao i mnogi ustanici vjerovao, „da se o austrougarskim interesima radi(lo)“.⁶⁵⁴¹ Uzelac je po mnogima bio kontroverzna osoba. Zbog svog nepristajanja uz vjerski fanatizam, „religiozne indiferentnosti“ („religious indifference“) i tolerantnog odnosa prema „domaćim slavonskim Muhamedancima Bosne“ („native Slavonic Mahometans of Bosnia“) on se posebno dopao Arturu Evansu. Ovaj ga je nekoliko puta čuo da govori: „*kako bi bilo bolje da su svi hrišćani Bosne („the Christians of Bosnia“) prešli na muhamedanizam, nego što se danas vodi ova nesrećna međosobna osveta*“.⁶⁵⁴²

Premijeru Ristiću je krajem juna 1876. iz Kostajnice pisao Lazar Cenić, kako je „narod u Bosni srpski („народ у Босни српски“) (bio) vrlo čudnovat“, odnosno, da je bio „onakav kakav je negda u Srbiji bio dok nije osetijo moć zakona koji ga je jedini dove(o) da bude čovek“. On se požalio Ristiću, kako je „dosada ovaj ustanak u Bosni napredovao tako reći bez cjeli, (i to tako što su se) upočetku morali odupreti sili turskoj jer su ji Turci („Турци“) na to silom prinudili“. Kada je riječ o vođama ustanka „svi su

⁶⁵³⁸ Петар Петрановић-Андрију Кнежевићу, Плавно 11. (23.) јуна 1876, у: *Isto*, 80.

⁶⁵³⁹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/179, I/180, Пов. Но. 822, Б/2, *Јово Ерцег Скобла-Јовану Ристићу*, Сплит 10. (22.) јуни 1876.

⁶⁵⁴⁰ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/218, I/219, Пов. Но. 1291, Б/2, *Аноним-Васи Видовићу*, непознато мјесто, јули 1876.

⁶⁵⁴¹ М. Екмеčić, *n. d.*, 190.

⁶⁵⁴² А. J. Evans, *O. c.*, 1878, 8.

opšte do (t)ad a i (t)ad radili da Bosna za sebe obrazuje upravu“. Vaso Pelagić je predlagao „da nikoga nepriznaju no republiku („републику“) da ustanove“. Lazar Cenić je imao ideju, da se u ustanak uključi oko 10.000 izbjeglih u Austro-Ugarsku i to tako što bi ih bečka vlada zastrašila, da će ih poslati „u Madžarsku“ a bilo je svima dobro poznato da su se oni „jako Madžarske boj(ali)“. On je savjetovao Ristića, da se kod bečke vlade urgira, da među izbjeglicima više ne daje „podporu mužkim glavama od 18 do 60 godina“, kako bi se što više njih uključili u ustanak. Predlagao je takođe da se u njihovo uključivanje u ustanak angažuje i pop Dimitrije Dukić, koji je i sam bio izbjeglica. Od velike koristi bilo bi pridobijanje i trgovaca, „koji su (bili) kako poturice („потурице“) turske“. Njih su tako nazivali seljaci, „jer su ji oni jako mučili pri kupljenju desetine“ na isti način „kao Turci“. Srpske trgovce je, prema Ceniću prije svega trebalo poizbacivati iz Odbora za pomaganje ustanka, „kao ljude koji (su) se jedino za svoj džep stara(li)“, jer „od toliki bogati trgovaca koji su do“ tada bili „tobož prebegli kao što je (bio) poturica („потурица“) Radulović, Vukić i drugi koji su svi (bili) tako (kao) bogovi da u Srbiji svi da se nakupe n(isu) mog(li) izneti koliko jedan od tih Bošnjaka“. Ti trgovci „ni jedne pare nedadoše za obštu celj nego što (su) više odborske novce je(li)“. Cenić je predlagao preuređenje ovih Odbora i to tako što bi se u njih doveli novi ljudi, dok je „trgovce bošnjačke („бошњачке“)“ trebalo „opozvati u Srbiju“ i tamo ih regrutovati u vojsku. On se sam nudio Ristiću da na terenu radi protiv Petra Mrkonjića. Za suzbijanje Mrkonjićevog uticaja i oko 1.700 njegovih ljudi Cenić je od srpske vlade tražio, da mu pošalje određeni broj „što od vojnika ili džandara“. ⁶⁵⁴³

Još od sredine juna 1876. godine „valija Hercegovine, Ali-paša, preduzeo je čitav niz promena u administrativnom osoblju. Tako je mutesarif trebinjski Kostan-paša (bio) upućen da se sa činovnicima mutesarifata (za) stalno premesti na Gacko. Na mesto mutesarifa (je) dolazi(o) u Trebinje samo jedan kadija za tamošnji srez u licu Hadži-Akif-beja, koji je (bio), sam podosta u godinama i vrlo bogat, među Turcima („Турцима“) jako uvažen a nešto i svetski obrazovan“. Akif-beg je predstavljao čovjeka od koga se zaista moglo „nadati da će ići na ruku reformama i pripomoći da se umirenje proizvede“. Valijinom odlukom „Mehmed-bej-Rizvanbegović postavljen je za kajmakama u Bileću“.

⁶⁵⁴³ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/117, I/118, Пов. Но. 546, Б/2, Лазар Ценић-Јовану Ристићу, Костајница 10. (22.) јуни 1876.

Osim što je bio „mlad čovek“, za Rizvanbegovića se znalo, da je bio i „vrlo pošten“. Takođe, „Muja-Arslan-Arslanagić, koji je (bio) daleko čuven kao pošten i dobar čovek, postavljen je za mudira od Korjenića, samo što njegova dobrota drž(ala) se da neće biti dovoljna za besne koreničke Turke („Турке“), pa i same hrišćane („хришћане“).⁶⁵⁴⁴

U bosanskoj Posavini je određen broj bosanskih muslimanskih prvaka sve više bio sklon da prihvati austrougarsku okupaciju, a neki od njih iz Dervente, Bosanskog Broda i Odžaka su išli čak u „austrijski Brod nuditi mir“.⁶⁵⁴⁵ Pojedini prvaci su još zadnjih dana juna 1876. izjavljivali, kako „taj novi red i čistoća postići će se“, samo ako im „Švabo dodje u pomoć“, koji prema njihovom osjećaju nije bio „badava pritisnuo svu Savu po dužini (i koje je) samo čeka(o) mig iz Beča, da skoči u kolo“ (njihovo, a) proti(v) (njihovog) kaurom“. Izgleda, da su se oni najviše nadali pomoći od „magjarskih ovud razsutih častnika“. Vlasti u „Brodu bosanskom“ su 24. juna 1876. godne „pusti(le) na slobodu“ zlikovca „Adži-Atifa“ (Madanagić-B. T.), za čije oslobađanje „prosiše sve ćifte, svi age i begovi, a valjda i bogati Kostić iz Dervente“. Prema nekim neprovjerenim informacijama od 26. juna 1876. godine, „Muktar-paša i mnogi drugi paša i begova palo je“ u ustaničko zatočeništvo,⁶⁵⁴⁶ u vrijeme kada se „Haydar efendi zatvorio u Sarajevo, sabravši oko sebe 4. tabora vojske, (i ne) izlaz(eći) iz kuće“.⁶⁵⁴⁷ Vijest, po kojoj je Muktar-paša (bio) živ uhvaćen je bila neistinita. Nekoliko dana kasnije se u Sarajevu vrlo ozbiljno pričalo, kako je on za planiranu invaziju na Srbiju mislio „ustrojiti u Foči znatan tabor od sve Bosne Hercegovine („Босне и Херцеговине“)“.⁶⁵⁴⁸

Iako je od početka ustanka avgusta 1875. godine, pa do kraja juna 1876. najmanje „7000 dobrovoljaca upalo preko Drine u Bosnu“ iz Srbije,⁶⁵⁴⁹ ona nije bila u zvaničnom ratu sa Turskom. Naime, Srbija je tek famoznom „Ratnom proklamacijom kneza Milana IV Obrenovića“ pročitano 30. 6. 1876. na Deligradu i zvanično ušla u taj rat. Prema riječima savremenika događaja T. Milnera srpski knez Milan je tada izjavio kako želi, da interveniše u pobunjene pokrajine samo kako bi ih umirio i organizovao u skladu sa principima pravde i zakonitosti, bez obzira na religiju njenih stanovnika i integritet

⁶⁵⁴⁴ CH-130/XXXXIV, 15. 6. 1876.

⁶⁵⁴⁵ P-83/IV, 12. 7. 1876.

⁶⁵⁴⁶ P-79/IV, 2. 7. 1876.

⁶⁵⁴⁷ P-83/IV, 12. 7. 1876.

⁶⁵⁴⁸ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 14, I/145, I/146, Пов. Но. 693, Б/2, *Слободић-Фрањи Завидовићу*, Сарајево 25. јуни (7. јули) 1876.

⁶⁵⁴⁹ P-79/IV, 2. 7. 1876.

Turskog carstva.⁶⁵⁵⁰ Takođe Britanac sir T. Sinclair je kneževu proklamaciju od 30. juna 1876. tumačio kao srpsku namjeru, da pruži ruke svima u Bosni i Hercegovini, samo kako bi osigurala oslobađanje sebi srodnih hrišćana (pravoslavnih Srba-B. T.) ispod jarma Porte. „Sam knez Milan je za svoj pokret istakao, kako je bio čisto nacionalni („Our movement, said Prince Milan, is purely national”), isključujući pri tome bilo kakav element socijalne revolucije i vjerskog fanatizma. („It excludes every element of social revolution and religious fanaticism”).“ On je u famoznoj „Deligradskoj proklamaciji“ decidno naveo, kako Srbija „ne nosi sa sobom u Bosnu nikakvu revoluciju, kao ni požar i uništenje, već donosi pravo, red i bezbjednost („We do not carry with us revolution, fire, and destruction, but right, order, and security”).“⁶⁵⁵¹ Ova deklaracija je službeno nazvana „Proklamacija mome dragome narodu“. U njoj je pored navedenog, da je „pokret (bio) čisto narodan, (koji je) mora(o) zatvoriti svoje redove svima elementima socijalnog prevrata i verozakonog fanatizma“ srpska javnost bila obaviještena, kako se navršila „godina dana, kako su“ njihova braća u Bosni i Hercegovini („Босни и Херцеговини“) ustala na oružje, da se brane od neobuzdane samovolje i nečuvenog nasilja“. U ratnom pokliču srpski knez je „Srbi(ma) vojnici(ma)!", kojima se u stvari on i obraćao skrenuo pažnju, da ne zaborave „ni na jedan trenutak, da u predelima, u koje“ su krenuli „žive braća“ njihova, koja će ih „kao svoje izbavitelje raširenim rukama dočekati“. On ih je takođe obavijestio, kako je „tamo, istina, (bilo) i takih, koji su (im) se verom odavno otuđili“, ali da su im ipak „i oni, po krvi i jeziku prava braća (bosanski katolici i bosanski Muslimani?-B. T.)“. Srpski knez je u „Proklamaciji“ svojim vojnicima poručio za slučaj, da im se ovi „usprotive s oružjem u ruci, (da) ih oružjem suzbijaj(u), ali čim ga polože, (da) ih pošteduju), kao i sve druge protivnike, i zaklanjaj(u) njihov život, njihove porodice, imanje i veru“.⁶⁵⁵²

Iako je proglašenje ujedinjenja Bosne sa Srbijom zaista planirano za Vidovdan 28. juna (16. juni po starom kalendaru-B. T.) 1876. ono je zbog nekih organizacionih poteškoća odloženo i obavljeno dva dana nakon Deligradske proklamacije, 2. jula 1876. godine. Vaso Vidović je istoga dana javio premijeru Ristiću, kako je „obršen proglas Svečajino, i to u tri skupštine“, odnosno, da je na tri različita mjesta proglašeno

⁶⁵⁵⁰ T. Milner, *The Turkish Empire: The Sultans, the Territory, and the People*, London 1876, 232.

⁶⁵⁵¹ Sir T. Sinclair, *O. c.*, 71.

⁶⁵⁵² CH-135/XXXXIV, 20. 6. 1876.

ujedinjenje Bosne sa Srbijom. Vidović se žalio, da je to urađeno zato, što „spoleg velikog prostora nebi (bilo) moguće najednom mjestu držati skupštinu“.⁶⁵⁵³ Ministar V. Jovanović sjeća se da je Vidović javio Ristiću, da su ustanici kneza Milana proglasili: „*za vladaoca Bosne*“.⁶⁵⁵⁴ Ustanici iz Crnih Potoka u jugozapadnoj Bosni su 2. jula 1876. sa tim u vezi izdali takozvani „Proglas naroda Bosanskoga“ („Проглас народа Босанскога“). Ustanici, koji su sami sebe nazivali: „*predstavnici ustaloga naroda za oslobođenje pogažene i potlačene Bosne (i) vaskoliki vođi ustaničkih četa bosanskih, danas jedini zakoniti predstavnici srpske zemlje Bosne (,српске земље Босне)*“ su „Proglas“ predali svom opunomoćeniku Bižidaroviću-Veselickom, koji ga je podnio „kancelarima triju careva“. U tom dokumentu ili „Predstavci“ ustanici su izložili svoje zahtjeve, a sve kako bi „bio kraj uzajamnom tlačenju i pustošenju, (kao i da im se) podare četiri olakšice iz moćnijeh ruku vladalaca“. U „Predstavci“ su ustanici izričito naglasali, da su „posle tolikog čekanja, i bez nade na ikakvu pomoć“ odlučili: „da od (tada) pa za navijek (raskinu) sa nehrišćanskom vladom carigradskom, i želeći s braćom (njihovom) Srbima („Србима“) dijeliti sudbinu, pa ma kakva ona bila, (proglasili su), da se domovina (njihova) Bosna prisajuzava Kneževini Srbiji zakonitom i pravom prejamniku države starih (njihovih) kraljeva i careva“. Takođe, „našljednijem“ njihovim vladarom smatrali su „Knjaza srpskog Milana N. Obrenovića IV“. Proglas ili „Predstavka“ se završavala slijedećim riječima: „*Živio naš narod srpski! Živio Gospodar naš, knjaz Milan M. Obrenović IV! Živjela naša državna vlada u našoj prijestonici Biogradu!*“⁶⁵⁵⁵ Nakon ovih uzvika, „na tribunu“ je izašao Petar Uzelac, koji je „pročita(o) proglas i jedno pismo koji(m) (su) ustaši prizna(vali) knjaza Milana svojim knjazom“, a nakon „toga sljedovala je kletva vjernosti novom knjazu“.⁶⁵⁵⁶ Liturgiju povodom ove zakletve je održao pop Petar Petranović iz Plavna.⁶⁵⁵⁷ U ustaničkoj četi u Vučjaku je „20. junija (2. juli) 1876.

⁶⁵⁵³ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/130, Пов. No. 627, Б/2, *Васо Видовић-Јовану Ристићу*, Нова Градишка 20. јуни (2. јули) 1876; Могуће је, да је фамозно „Vidovdansko“ prisajedinjenje Bosne kneževini Srbiji bilo proglašeno jedino na Kozari i to na dan uoči ovog pravoslavnog sveca, dakle 15. juna po starom, odnosno 27. juna po novom kalendaru. „Skupština ustaških vojvoda u Hercegovini“ tog istog dana „proglasila je kneza Crne Gore za kneza Hercegovine“. (3-91/XI, 20. 6. [2. 7.] 1876.)

⁶⁵⁵⁴ В. Јовановић, *н. д.*, 1988, 312.

⁶⁵⁵⁵ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/220, I/221, Пов. No. 1293, Б/2, *Проглас народа Босанскога*, Црни Потоци (код Босанског Грахова) 20. јуни (2. јули) 1876.

⁶⁵⁵⁶ *Поп Петар Петрановић-Андрију Кнежевићу*, Плавно 6. јул 1876, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Vladimira Desnice*, 84.

⁶⁵⁵⁷ В. Красић, *н. д.*, 145.

(bio) proglašen svetli knjaz za gospodara i knjaza Bosanskog Milan M. Obrenović IV“. Tada je „ujedno osveštana zastava i 101 hitac izbačen“, da bi na kraju svečanosti „vođe Bosnu nezavisnom proglasili i materi Srbiji ujedinili (te) s turskom vladom sve žicom pokidali“. I na ovom skupu je bio rasturan „Proglas bosanskog naroda“, koji je bio „srćan i jezgrovito sastavljen, te od vođa i ostalih uređenih Bošnjaka („Бошњака“) glavniји u četama podpisat“. Na kraju je bila određena i „deputacija, (koja je) proglas, vladavinu zemlje i naroda bosanskog („народа босанског“) (trebala) svetlom knjazu Milanu u ruke predati“. Sa terena je bilo javljeno, da je „ovaj ćin veoma svećano proveden u Vućijaku“, da je „veselje i radost“ bila „neizmerna, a tako isto i u Motajjici“. Okupljeni narod je na tim svećanostima javno uzvikivao: „*Bože živi Srbski narod („Србску народ“). Bože živi svetog knjaza Milana. Bože živi našu Srbsku narodnu vladu u prestonici našoj Beogradu*“.⁶⁵⁵⁸ Kako je napomenuto, „Na Vućjaku“ je tog 2. jula 1876. obavljena i „posveta barjaka“, na kome su se „Tri boje (crvena, plava i bijela?-B. T.) prelile po svili, (dok se) na krstašu zlatan krst sjaji(o)“. Sa jedne strane krsta je pisalo „za slobodu, (a) s druge strane: za dom mili“.⁶⁵⁵⁹ Proglašenje kneza Milana „za kralja srbskog“ je sve

⁶⁵⁵⁸ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-Ф-І, І/137, І/138, І/139, І/140, І/141, І/142, І/143, No. 14, Пов. No. 636, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристућу*, Маглај 30. јуни (12. јули) 1876.

⁶⁵⁵⁹ Р-83/IV, 12. 7. 1876; Општеприхваћен став свих ћета, u наћелу, био је да се током устанка користе српске националне заставе. Golub Babić је од српске Владе тражио, поред помоћи u оруђу и војној опреми, да му се пађалју српске заставе и трубаћи (М. Екмечић, *n. d.*, 188.). U ћети Vida Milanovića корићтена је српска kneževska застava, коју је овој ћети послао неки Marko Marković из Србије. Kad је kneževska застava прispjela сва се војска окупила u Тишковцу. Zastavu су, код запалјене цркве u Тишковцу свећано освећтали попови Petar Petranović, Пија Bilbija и David Grubor. Barjaktar Pero Kovaćević из Свјетнића носио је ову заставу u бојеве (В. Красић, *n. d.* 125.). Напад на Србац 28. октобра 1875. извели су устаници под српском тробојном заставом, са крстом по средини и натписом: „*Za krst ćasni i slobodu zlatnu*“ (Р. Luković, *n. r.*, 1969, 129.). U напад на Bosansku Kostajnicu 20. јануара 1875. године, устаничку војску водио је Hubmajer под барјаком црвено-плаво-бијеле боје (М. Екмечић, *n. d.*, 151.), који се u једном извору погрешно наводио као застava црвено-ћуто-бијеле боје (А. Ivić, *n. d.*, 52.). Јакшићева ћета носила је u бојеве српску заставу (*Животонић своје ручно Перо Крећо Војвода*, 43.). Током цијелог устанка било је покуђаја из Загреба да се међу устаницима појаћа хрватски национални утицај, па се u Јамници једном завијорила и хрватска застava, али су је устаници брзо скинули (В. Чубриловић, *n. d.*, 347.). Don Stjepan Krešić се сјећа, да је Prološka ћета fra Bone Drežnjaka u бојеве носила хрватску националну заставу, док су Despotovićevi устаници носили српске заставе. Navodno, pukovnik Despotović је отворено приговарао устаницима са Prolog planine што су се служили хрватским заставама (S. Marković, *n. r.*, 1970/71, 439-440.). Устаници Petra Mrkonjića носили су српске заставе u свакој прилици. Petar Mrkonjić је водио бој 18. маја 1876. са барјацима на ћелу (М. М. Vukićević, *Kralj Petar од родјенја до смрти*, Beograd 1922, 13.). Он је Manojlu Horvaćaninu послао на почетку устанка три заставе за устанићке ћете (М. Карановић, *n. d.*, 1921, 13.). Kada мју је ћета нарасла на 1.500 устаника, онда је пред нјом u logору била освећтана главна устанићка застava (*Исто*, 15.). Поред главне Mrkonjićеве заставе u logору на Ћorkovaći, уз барутану је било прислонјено и више устанићких застава. Устанићка застava Petra Mrkonjića била је од црне свиле, наоколо обрубљена позлаћеним ресама, а u средини са ликом Светог Andrije Prvozvanog, породићне славе, са натписом: „*Sveti Andrija Prvozvani благослови српско оруђе*“ (М. Карановић, *Вођа кроз Етнографску музеј у Сарајеву*, ГЗМ, прва свеска [за историју и етнографију], год. LI-1939, Сарајево 1939/40, 41.).

ustaničke prvake u „veoma radostni položaj bacila“. Oni su se „tom radostnom planu svakim danom nadati mogli“, jer im je u „glavnoj ideji“ bilo kako su se samohvalili, pridruženje Bosne „viteškoj srbskoj“ („србској“), a na kome su, prema vlastitom priznanju „od mnogo godina“ radili, odnosno, da od „junačke Srbske kneževine Srbsku kraljevinu sa raširenim granicama Bosne, Stare Srbije, i možda jednim znamenitim dijelom Bugarske“ stvore.⁶⁵⁶⁰ Ova nacionalno-politička ideologija bila je sadržana i u „vojničko-ustašk(im) pravil(ima) (ili) vojničk(oj) zakletv(i) (koju je) početkom jula 1876.“ sastavio srpski agent Franjo Zavidović,⁶⁵⁶¹ odnosno Stevo Bogdanović. Naime, u ovom „Pravil(u) za bosanske ustaše“ od 24. tačke zaklinjali su se ustanici u Bosanskoj Posavini, da će „vojevati, za oslobođenje i ujedinjenje 'Bosne', dotlen, dok Bosnu ne oslobod(e) i neujedin(e) (sa) dragom (im) majkom Srbijom i vladu zemlje i naroda u ruke (njihovom) dičnom Gospodaru i Knjazu Milanu M. Obrenoviću IV nepreda(ju)“.⁶⁵⁶² Zakletvu sličnu Bogdanovićevoj polagali su i ustanici na Kozari. Oni su se zakleli sredinom jula 1876. u Mlječanici pred takozvanim „Zakon(om) o upravi i postupanj(u) sviju kozarski bosanski četa o vladanju u cijelom vojinstvu“ uzvikujući: „*Živio knez Milan Obrenović knez srpski i bosanski*“.⁶⁵⁶³ Od svih ustaničkih četa jedino katolička četa u Prologu nije proglasila ovo ujedinjenje Bosne sa Srbijom.⁶⁵⁶⁴

Proglašenje ujedinjenja istočne Hercegovine sa Crnog Gorom, kao i Bosne sa Srbijom bilo je planirano za 28. juni 1876. godine, zbog čega su dva dana ranije „prispijela u Banjane dva poslanika iz Srbije i Crne Gore, da prisustvuju na Vidovdan velikomu sastanku ustaških vodja“. Međutim, manifestacija je obavljena 2. jula 1876. godine, odnosno, kada su proglasili „bosanski ustanici Milana svojim knezom“, tada su u isto vrijeme „hercegovački ustaše proglasili u svojoj skupštini kneza Nikicu svojim vladarom“. Pošto je „Hercegovačka skupština proglasila kneza Nikolu knezom hercegovačkim (ona je) posla(la) ujedno na Cetinje poslanstvo, da knezu vlast

⁶⁵⁶⁰ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/183, I/184, I/185, No. 18, Пов. No. 978, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај (7.) 19. септембар 1876.

⁶⁵⁶¹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/151, I/152, I/153, I/154, I/155, I/156, I/157, I/158, No. 16, *истом*, Маглај 27. јуни (8. јули) 1876.

⁶⁵⁶² Правило за босанске усташе у Вућијаку 1875/6. године, за време Босанског устанка, саставио и израдио Стево Богдановић у Броду, у: Р. Љушић, *Споменица и прошеније Стеве Богдановића*, 229.

⁶⁵⁶³ М. Екмеčić, *n. d.*, 242-243.

⁶⁵⁶⁴ М. Екмеčić, *n. r.*, 1977, 80.

ponudi”.⁶⁵⁶⁵ Proklamacije ujedinjenja Bosne sa Srbijom i Hercegovine sa Crnom Gorom naišle su na negativnu reakciju većine velikih sila. Britanci su u ovim političkim odlukama ustaničkih vođstava vidjeli jedino srpski spoljno-politički uticaj. Britanski šef diplomatije lord Derbi saopštio je 28. juna 1876. godine Šuvalovu, kako su se „pobunjeničke bande“, kako je nazvao ustanike u Bosni i Hercegovini nisu odmetnule iz privrednih i vjerskih motiva, već zbog spoljnih političkih uticaja.⁶⁵⁶⁶ Posebno je padala u oči otvorena prijetnja crnogorskog knjaza „Hercegovci(ma) muhamedanske vjere“ („Херцеговци мухамеданске вјере“), da ga dočekaju kao oslobodioca. U suprotnom, ako mu „svako pleme i mjesto preko starješina svojih neizjavi svoju miroljubivost i odanstvo“, poručivao je, kako će mu u tom slučaju „jako žao biti“ što će sa njima morati „kao s neprijateljima postupati“. ⁶⁵⁶⁷

Srpski ustanici u Bosni su uistinu očekivali, da će srpska „vojska pod knezom Milanom preći Drinu“⁶⁵⁶⁸ u dubinu Bosne, što se, osim prodora do Bijeljine nije nikada dogodilo do kraja ustanka. Desilo se nešto obrnuto. Prema priznanju jednog od bosansko-muslimanskih prvaka „Osmanbeg Kapetanović(a) iz Drvente“, već početkom jula 1876. su neki „Turci provalili u Srbiju i počinili kijamet zla“. Oni su izjavljivali, kako „n(isu) ima(li) straha od Srbije“, kao što su imali od Crnogoraca, kojih su se plašili, da će ih „poklati“. ⁶⁵⁶⁹ Ovim prodorom u Srbiju svetili su se bosanski Muslimani srbijanskom prodoru u Bijeljini, kada je general Vlajković u ovom mjestu planirao da zapali sve kuće, osim onih koje su iznad svojih ulaznih vrata istakle krst u tačno naznačeno vrijeme. ⁶⁵⁷⁰ Iako je Srbija i deklarativno bila u ratu sa Turcima, nju nije interesovalo širenje u pravcu zapada i izgleda da je već tada preovladalo mišljenje, koje je postojalo u nekim beogradskim krugovima u kojima se govorilo, kako Srbiji nisu bili potrebni ni „hercegovački krševi (niti) golo kamenje Bosne uboge, zbog čije bi sirotinje i Srbija osirotela i propala“. I u vrijeme kada su se mnogi ustanici radovali ujedinjenju Bosne sa

⁶⁵⁶⁵ P-79/IV, 2. 7. 1876.

⁶⁵⁶⁶ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007, 182.

⁶⁵⁶⁷ З-100/XI, 6. (18.) 7. 1876.

⁶⁵⁶⁸ P-79/IV, 2. 7. 1876.

⁶⁵⁶⁹ P-83/IV, 12. 7. 1876.

⁶⁵⁷⁰ S. S. Hadžihuseinović *Muvekkit, n. d.*, 1234.

Srbijom, u srpskoj vojsci je bilo sve više srpskih oficira simpatizera trijalističkog preuređenje Austro-Ugarske u kojoj bi Srbija postala treći ravnopravni član.⁶⁵⁷¹

U Sarajevo je prvih dana jula 1876. došao Muktar-paša, koga osim „mnoge svjetine turske i čivutske“ („турске и чивутске“) niko nije dočekaо. Srbi „nijesu ni išli na susret a opština nije ni pozvana bila“. Kada su vidjeli neraspoloženog Muktar-pašu, „Turci mješćani („Турци мјешћани“) jako su se bili uzrujali govoreći da neće da idu nigdi iz Sarajeva“. Bosanska vlada bila je pred finansijskim bankrotom, dok u „kasi turskoj“ u to vrijeme nije bilo „ni parića“, kako se govorilo, odnosno, kako se i sam „saraf baša kleo da n(ije) (bilo) u kasi ni 100 groša“.⁶⁵⁷² Bosanska vlada je počela da po „varošima i selima“ širi neistine, kako je „Srbska vojska na Drini (bila) uništena, kako su Turci u Srbiju prodrli i samo što u Beograd ušl(i) ni(su), kako su i samog kneza ufatili, i u Carigrad odveli“. Međutim, „narod je čuo da je Srbska vojska (bila) kod Bijeljine pa n(ije) mo(gla) da dokući“ dalje u unutrašnjost Bosne.⁶⁵⁷³ U pomoć bijeljinskim Muslimanima iz Banjaluke je došao Hivzi-beg Đumišić. On je sa bijeljinskim mutesarfom Tosun-begom donio naredbu, da se svim hrišćanima u Bijeljini oduzme oružje. Đumišić je u ekstremizmu otišao korak dalje. On je nakon održanog fanatičnog govora u mutesarifovom konaku, predložio da se u bijeljinskoj „varoši što (je bilo) vlaha isje(će)“. Ipak, banjalučki prvak nije imao sreće. Poginuo je tokom prvog sudara sa srpskom vojskom na Drini.⁶⁵⁷⁴

Iako su samo rijetki bosanski fratri, kao što je bio slučaj sa banjalučkim franjevcem fra Augustinom Čengićem poželjeli uspjeh, prvo ustanicima (Petru Peciji, Lazaru Sočići, Maksimu Bačeviću, Zimonjiću, arhimandritu Melentiju, Mići Ljubibratiću, don Ivanu Musiću, Miroslavu Hubmajeru, Golubu Babiću, Iliji Bilbiji, popu Karanu), a potom i srpskoj vojsci („*Bože jim pomози!*“) u Bosni,⁶⁵⁷⁵ najveći broj bosanskih katolika je sa negodovanjem gledao na ulazak Srbije u rat. Britanski šef

⁶⁵⁷¹ М. Екмечић, *Српска војска у националним ратовима од 1876. до 1878*, Балканика, IX, Београд 1978, 126.

⁶⁵⁷² АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 14, I/145, I/146, Пов. No. 693, Б/2, *Слободић-Фрањи Завидовићу*, Сарајево 25. јуни (7. јули) 1876.

⁶⁵⁷³ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/151, I/152, I/153, I/154, I/155, I/156, I/157, I/158, No. 16, *исти-истом*, Маглај 27. јуни (8. јули) 1876.

⁶⁵⁷⁴ *Метоари Џивка Црногорчевића*, 58-59.

⁶⁵⁷⁵ MRS BL-AG ZOTR (1527-1878)-22/fasc. 8/IX (manuscript), Fra Augustin Čengić, *Moj Dnevnik (Kronologičko-historičke bilješke)*, Ostrogon 1875-1878. [u daljem navođenju: Fra A. Čengić, *Moj Dnevnik*], 1-2.

diplomacije lord Derbi je krajem juna 1876. prebacio Šuvalovu, kako njegova vlada nije mogla da prihvati teoriju po kojoj su bosanske vlasti bile usmjerene protiv vjerskih sloboda. On je naveo primjer katoličkog stanovništva, koje je odbijalo da uzme učešća u pobuni, jer su uživali sve vjerske slobode.⁶⁵⁷⁶ „Bosanski Katolici („Босански Католици“) dobili su pre 14 dana (16. juni po starom kalendaru, a po novom 28. juni 1876.-В. Т.) od Austr.-ugarske vlade nalog da se nikako Srbiji nepridružuju i Srbiju nepriznaju“. Zanimljivo je, da je „Austro-ugarska to učinila pre Raihštadskog sastanka cara Franca Josifa sa carem Aleksandrom“. Srpski špijun i politički lider ustanka Brođanin Bogdanović je pisao Ristiću, kako je taj poziv bio „jezuitski katolički nalog, kojim (se) možda misli(o) u korist njenih Hrvata („Хрвата“) učiniti nešto“. Poslije tog poziva „Katolici („Католици“) su zbilja usljed toga napram“ Srbima bili „ohladnili u Bosni, premda ih je i sam zagrebački Odbor i grdi(o) i opominja(ao) o slogi i jedinstvu“. Prema Bogdanovićevim riječima, bosanski katolici su držali sve „za sveto što im je Austro-ugarska kao Katolička država u uho šapnula“. Bogdanović je uočio, da su se „Turci („Турци“) znajući za to“ još više trudili, „da im (bosanski katolici-В. Т.) njihovu slabost i ludost za svoju korist crpe“. Štaviše, turske vlasti su počele i sa naoružavanjem katolika. Bogdanović je davao instrukcije sarajevskim Srbima „o svemu tome i najavio im kako da se sa Katolicima („Католицима“) vladaju“. Poručio im je: „*gdi god naše čete dođu među Katolike („Католике“), neka im pruže bracku ruku, neka ih ponude na obšti rad međusobne slobode, pa ako ne bi uz njih odmah pristali, neka me osobito pozovu, pa ako i to ne bi, neka ih imenuju kao izdajice naroda i otečestva i sa takovima, kao sa neprijateljem postupaju, jer su ovakovi gori i opasniji i neželimo sa neprijateljem koga čovek za takova znade i pred sobom imade“*. Prema nekim tadašnjim saznanjima „Vučijačka četa je već (bila) počela tako raditi“.⁶⁵⁷⁷

Grof Andrašić je zadnjih dana juna 1876. bio ubijeden u nesposobnost, jednako bosanskih Muslimana, a tako i Srba, ma koliko odnosili pobjede jedni na drugima, da vlastitim snagama obrazuju solidne političke formacije.⁶⁵⁷⁸ Takođe, on ni po koju cijenu nije mogao da prihvati ni ideju o „tributarnoj autonomiji“ Bosne i Hercegovine. Imajući u

⁶⁵⁷⁶ E. Radušić, *n. d.*, 321.

⁶⁵⁷⁷ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-Ф-І, І/137, І/138, І/139, І/140, І/141, І/142, І/143, No. 14, Пов. No. 636, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 30. јуни (12. јули) 1876.

⁶⁵⁷⁸ *Новиков-цару Александру II, Vienne, le 13/25. VI 1876*, у: Б. Павићевић, *Русија и Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878*, св. II, 364.

vidu činjenicu o podjednakom broju hrišćana (katolici i pravoslavni) i Muslimana u ovoj turskoj pokrajini, po Andrašijevom mišljenju takva autonomija proizvela bi jedino anarhiju.⁶⁵⁷⁹ Andrašijevo djelovanje na terenu započelo je, kada je 30. juna iste godine tražio od sarajevskog konzula dr. Teodorovića, da na pisanje izjava protiv ujedinjenja Bosne i Srbije, osim kod bosanskih fratara utiče i kod hodža i begova.⁶⁵⁸⁰ Međutim, neki muslimanski prvaci, kao na primjer Firdus-beg u Livnu odbijali su da potpišu jednu takvu izjavu. Čak su i neki fratri iz tog mjesta odbili da potpišu izjavu protiv Srbije, koju je unaprijed sastavio vicekonzul u Livnu.⁶⁵⁸¹

V. Krasić se sjeća, da su nakon ulaska Srbije u rat početkom jula 1876. godine „Hrvati počeli javno da pokazuju da su protiv ustanika u Bosni“.⁶⁵⁸² Naročito su srpske škole u Slavoniji i „učitelj pakračko-srpske preparandije“ Dimitrije Josić bili mete napada hrvatskih nacionalista. Tako su u Pakracu, „na osnovu privatnih podkazivanja zbog veleizdajstva“ osim Josića bili zatovreni: „Stevan Dragičević, i sin, trgovci“ i Petar Despotović, direktor, kao i „jedan trgovac i dva učitelja iz Belovara, od kojih je jedan samo (bio) katolik“.⁶⁵⁸³ Uhapšene je optužnica teretila, da su među bosanskim izbjeglicama radili na njihovom pobunjivanju. Čak je i zastava pakračkih zanatlija Srba bila žigosana, kao zastava koja je bila izvezena „za revolucionarne celi“. Neki državni tužilac Marković primoravao je jednog od optuženika da mu prizna, da su četiri slova „S“ na toj zastavi značila: „*Srpska sloga svima smrt*“.⁶⁵⁸⁴ Vjerovatno jedini poznatiji Hrvat koji nije potpao pod uticaj antisrpske euforije bio je istoričar Vatroslav Jagić. Štaviše, on se iščuđavao što su Hrvati željeli „na osnovu nekakvih tričavih historijskih prava, da se Bosna skući iz jarma turskoga pod Austromagjarsku“.⁶⁵⁸⁵

Bilo je vrlo indikativno što je 5. jula bila „usvojena u višjih krugova osnova, da se hrvatskoj politici dade posve drugi pravac, (tako da se) do(t)adanja jugoslavenska struja promieni s nekakvom partikularističkom strujom. Ova se je težnja pojavila od ratnog proglašenja Crnogore i Srbije, pa u obće od promienjena položaja na iztoku i bečkom

⁶⁵⁷⁹ *Убриа- цару Александру II*, Berlin, le 21. Juin/3 Juillet 1876, у: *Исто*, 386.

⁶⁵⁸⁰ M. Vego, *n. d.*, 8-9.

⁶⁵⁸¹ M. Екмечић, *н. д.*, 2, 1989, 356-357.

⁶⁵⁸² В. Красић, *н. д.*, 91.

⁶⁵⁸³ CH-165/XXXXIV, 27. 7. 1876.

⁶⁵⁸⁴ В. Красић, *н. д.*, 93.

⁶⁵⁸⁵ *Vatroslav Jagić-Valtazaru Bogišiću*, Berlin 27. VII. 1876, u: N. Ivanišin, *Jagićeva pisma Valtazaru Bogišiću*, Arhivski vjesnik, br. 4-5, Zagreb 1962, 79.

lesaćem trgu. Ovo je (bio) i glavni razlog, s koga je ban Mažuranić zvan bio u Beč“. Sljedstveno ovim događajima „cari ruski i austrijski“ su se 8. jula 1876. susreli „u Reichstadtu, da o nastavih događajih na iztoku uglave zajedničku akciju“. Ono u „čemu nisu Austrija i Rusija sporazumne“ bile nakon ovog za Bosnu i Hercegovinu najsudbonosnijeg sastanka u njenoj dotadašnjoj istoriji je, da li bi se moglo, u slučaju „ako pobjede Crnagora i Srbija, njim zabraniti ili dozvoliti, da si priklope Bosnu i Hercegovinu?“ Naime „o tom (je) visi(o) sporazumak medju Rusijom i Austrijom“, pošto ona nikako nije mogla „dopustiti, da na južnoj njenoj granici uzksre Piemont, tobož Piemont, koj bi vjekovječno uznemirivao južnoslavenske narode i napokon se zaratio s Austrijom, da se poveća njezinimi zemljami“. ⁶⁵⁸⁶ Na ovom „sastanku careva u Reichstadtu (bile su) uglavljene ove točke: Austro-Ugarska (je trebala) pripoznati promjene status quo-au Turskoj, a ako uz to pristanu ostale traktatne vlasti, koje (su) se mora(le) pozvati u kongres. Dokle se god bude ratovalo, obvez(ivale) su (se) obje države (Austro-Ugarska i Rusija-B. T.), da će strogo čuvati načelo neposredovanja. Rusija (je) prizna(la), da je sjedinjenje Bosne i Hercegovine (valjda sa Srbijom, Ur.) (bilo) proti interesom Austro-Ugarske i obvez(ala) se, da će svojim uplivom djelovati proti sjedinjenju, naprotiv očit(ovala) (se) Austro-Ugarska, da će nakon odlučne pobjede Turske proti Srbiji i Crnoj Gori raditi o tom, da se Srbiji očuva, (kao) i o provedbi berlinskih reformskih načela“. ⁶⁵⁸⁷ Vaso Čubrilović tvrdi, da su Rusi zamišljali, kako bi se Srbiji ipak trebalo dopustiti da anektira neke dijelove Bosne, a Crna Gora Hercegovinu i jednu luku na Jadranu. Takođe, to bi značilo, da bi Austro-Ugarska imala pravo da anektira „tursku Hrvatsku“ i neke dijelove Bosne zapadno od rijeke Vrbas. Prema Čubriloviću, Rusi su Austrougarima prepuštali cijelu Bosnu zapadno od Vrbasa, ⁶⁵⁸⁸ a u tekstu ovog sporazuma decidno je navedeno, da je „Austrija imala pravo pripajanja Turske Hrvatske (do Vrbasa-B. T.) i dijelova Bosne u susjedstvu svojih granica“ („l’Autriche aura la faculté de s’annexer la Croatie Turque et quelques parties de la Bosnie contiguës à ses frontières“). ⁶⁵⁸⁹ „Plodovi reichstadtskoga sastanka“ su bili „za

⁶⁵⁸⁶ P-83/IV, 12. 7. 1876.

⁶⁵⁸⁷ P-84/IV, 14. 7. 1876.

⁶⁵⁸⁸ В. Чубриловић, *Рајхштатски споразум (8 јули, 1876.)*, СКГ, бр. 4, н. с., књ. XXXIII, Београд 16. јуни 1931, 286-287.

⁶⁵⁸⁹ *Текст Рајхштатског споразума*, 26. VI/8. VII 1876, у: Б. Павићевић, *Русија и Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878*, св. II, 401.

mnoge vrlo gorkih konsekvencija“, a kao jedna od najvećih po bosanske muslimanske vlasti „jest (bio) zatvor Kleka. S gedišta vojničkoga bio je Klek za Tursku velevažna pozicija. Ova je mogla s Kleka operirati za ledjima“ ustanicima, zatim „mogla (je) svoziti na Klek, koliko je htjela vojske iz Azije, i najkraćim putem prilaziti k hercegovačkomu ratištu“. ⁶⁵⁹⁰

Istog dana, kada je održan Rajhštatski sastanak dvaju careva 8. jula 1876. godine, austrougarski konzul u Sarajevu dr. Teodorović je od svoje vlade iz Beča dobio neke instrukcije protiv Srbije. U isto to vrijeme je komesar bečke vlade Valdhart u specijalnoj političkoj misiji obilazio katoličke samostane u srednjoj Bosni i u Banjaluci iz kojih se o svojim aktivnostima javljao generalu Molinariju u Zagreb. Valdhart se susretao sa veoma uticajnim bosanskim katoličkim fratrima, koji su, što je bilo veoma indikativno, odmah iza njegove posjete pisali proteste protiv prisajedinjenja Bosne Srbiji. Jedan takav protest ili „Predstavka 25 katolika iz Travnika-austrijskom caru“ isticala je, da je ustanički Proglas za ujedinjenje Bosne i Srbije za glavni cilj imao „uništ(enje) katoličanstv(a) u Bosni i Hercegovini“. ⁶⁵⁹¹ Fra Baltić je priznao, da je Valdhart i od njega dobio potpise „uprav na cara Franu Jozipa, ovakog sadržaja: *Kad bi naša vlada pristati usilovana bila, mi želimo vladu absburgičku, jer smo uviereni da ćemo pod njim napriedovati moralno i materialno*“. ⁶⁵⁹² U vrijeme dok je Valdhart obilazio i ubjeđivao fratre da potpišu famoznu peticiju, da Bosnu okupira Austro-Ugarska kotarski predstojnik u Fojnici saopštio je muslimanskim i katoličkim glavarima da će u Bosnu uz sultanov pristanak doći „nešto austrougarske vojske“ kako bi se spriječila invazija „srpskih i crnogorskih četa“. ⁶⁵⁹³ Svoj protest protiv Srbije uložili su i „bosanski oci kreševskog samostana na NJ. Veličanstvo Franju Josipa II“, dok su sličnu adresu dali Valdhartu sutješki i fojnički samostani. Hercegovci su protest, osim na hercegovačkog valiju Ali-pašu poslali i na Portu. U tom protestu protiv Srbije i Crne Gore slavila se Austro-Ugarska sa kojom su hercegovački i bosanski katolici imali istorijske veze. ⁶⁵⁹⁴ Ova politička djelatnost se nije mogla sakriti. U ruski konzulat u Sarajevo pristiglo je sredinom avgusta 1876. jedno anonimno pismo iz Kreševa. Ono je razotkrilo, da su po nagovoru Valdharta katolički fratri morali u

⁶⁵⁹⁰ P-87/IV, 21. 7. 1876.

⁶⁵⁹¹ M. Ekmečić, *n. d.*, 225.

⁶⁵⁹² J. Baltić, *n. d.*, 397.

⁶⁵⁹³ Fra M. Batinić, *Slavnoj uspomeni 600-godišnjeg opstanka Fojničkoga samostana*, Fojnica 1913, 121.

⁶⁵⁹⁴ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 238.

sarajevskom i travničkom sandžaku od svojih vjernika prikupljati potpise za austrougarsku okupaciju.⁶⁵⁹⁵ U mostarskom biskupijskom protokolu je ova peticija od njenog glavnog potpisnika, hercegovačkog biskupa fra Anđela Kraljevića nazvana „Protest da se Bosna i Hercegovina ne pripoji Srbiji“. Fra Kraljević je u njoj navodio, kako su hercegovački katolici na njihovo „veliko iznenadjenje, doznali (kako je) Srbija zatražila od Visoke Porte priključenje Bosne“. Zato je „katoličko pučanstvo hercegovačke biskupije, (bilo) obavezno izjaviti, koliko Visokoj Otomanskoj Porti, toliko i visokim vladama jamčećih sila, da je njihova tvrda volja ne pristati na to priključivanje, koje se preko načina protivi(lo) njegovim moralnim materijalnim interesima. U slučaju pak da bi današnja vlada htjela ili morala napustiti Bosnu, katolici (su) svečano prosvjed(ovali) protiv priključenja njihove domovine Srbiji ili Crnoj Gori i izjavlj(ivali) da se u tom slučaju žele sjediniti s narodima austrijskog carstva, s kojim su (bili) vezani svojom historijskom prošlošću i mnogim drugim moralnim i materijalnim interesima“.⁶⁵⁹⁶ O tome, da je biskup fra Anđeo Kraljević izjavio „da se katoličko stanovništvo („die katholische Bevölkerung“), za slučaj da sultan ne bi mogao održati zemlju pod svojom vlašću, željelo sjediniti sa Austrijom („mit Österreich vereinigt zu werden wünsche“), sa kojom su je srdačno vezali stari susjedski odnosi, kao i vjerska zajednica“, posvjedočio je i jedan od aktera toga događaja dr. Kečet.⁶⁵⁹⁷ Na biskupa Kraljevića je naročito djelovao poraz turske vojske na Vučedolu, kada je on, strahujući za Hercegovinu smatrao kako je bilo bolje da je okupira katolička Austro-Ugarska, a ne pravoslavna Crna Gora. Nakon Kraljevićeve izjave u korist Austro-Ugarske, hercegovački valija Ali-paša ga je pozvao u mostarski medžlis, kako bi razjasnio ovu čitavu stvar, gdje se biskup Kraljević pravdao paši, kako sa tom izjavom nije imao ništa.⁶⁵⁹⁸

Ni od učenog svijeta se nije mogla sakriti činjenica, da je „u Bosni 200.000 katolika bilo odlučno protiv toga da njima upravljaju pravoslavni“ („en Bosnie, 200 000 chrétiens catholiques résolu, á ne pas se laisser gouverner par les chrétiens grecs“), kao i da su bili „strasno protiv nečega što su nazivali jarmom Srbije“ („avec passion contre ce

⁶⁵⁹⁵ И. Тешић, *n. d.*, 444.

⁶⁵⁹⁶ Biskup fra A. Kraljević, *Protest da se Bosna i Hercegovina ne pripoji Srbiji*, u: I. Puljić, *n. d.*, 349-350.

⁶⁵⁹⁷ J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, (veröffentlicht von jur. dr. Georg Grassl), Wien und Leipzig 1905, 64-65.

⁶⁵⁹⁸ M. Vego, *n. d.*, 49.

qu'ils appellent le joug de la Serbie“).⁶⁵⁹⁹ Ovaj nacionalno-politički posao među bosanskim katolicima je uz Waldharta vodio i drugi emisar bečke vlade Magarevitz, ali sa jednim novim zadatkom, a to je da od bosanskih katoličkih fratara uzima izjave i molbe za austrougarsku okupaciju Bosne i Hercegovine. Kada je Waldhart zamolio bosanskog biskupa fra Vuičića za jednu takvu izjavu, obećao mu je da će ga bečka vlada imenovati ne samo bosanskim biskupom nego i biskupom cijele Bugarske. Biskup fra Vuičić je bečkim emisarima predao zatraženu izjavu i drugima bosanskim fratrima preporučivao da isto učine.⁶⁶⁰⁰ Srbija je preko svoga poslanika u Beču Cukića odmah saznala, da je general Molinari dao austrougarskom emisaru Makarijeviću (Magarevitz-B. T.) na raspolaganje više agenata za put u Bosnu. Njihov zadatak je bio, „da odvrćaju muhamedance i rimokatolike („мухамеданце и римокатолике“) od Srbije, i da ih sklanjaju uz Hrvatsku Austriji“ („уз Хрватску Аустроји“).⁶⁶⁰¹ Neom austrougarskom špijunu u Bosni, ustanici su početkom jula 1876. pravili zasjedu, ali ga nisu uspjeli uhvatiti.⁶⁶⁰² Postoje neki nagovještaji, da je i jedan od prvaka hrvatskih narodnjaka Miškatović dolazio tada u okolinu Banjaluke sa ciljem da agituje među katolicima protiv sjedinjenja Bosne sa Srbijom.⁶⁶⁰³ Ipak, ovo bi se moglo dovesti u ozbiljnu sumnju. General Molinari je za Miškatovića, inače tadašnjeg glavnog urednika zagrebačkog lista „Obzor“ posvjedočio, da mu je ovaj 24. jula 1876. lično saopštio, kako bi više volio: „kada bi Srbija, a ne mi okupirala Bosnu“. („wenn Serbien und nicht wir Bosnien annektieren würden!“).⁶⁶⁰⁴ U narodnjačkim „Obzoru“ u članku pod naslovom „Katolici u Bosni“ iz jula iste godine, Miškatović je bio frapiran što su bosanski katolici bili u savezu sa bosanskim Muslimanima, a protiv bosanskih Srba. Miškatović je čak pozivao bosanske katolike da zaborave na sve nesuglasice sa bosanskim Srbima u prošlosti, kao i da se sa njima ujedine u rušenju turske vladavine. U jednom drugom članku iz istog mjeseca pozivao je Miškatović Srbiju, da uzme sebi Bosnu i Hercegovinu „i stvori do

⁶⁵⁹⁹ F. L. (*Edinburgh Review*), O. c., 210.

⁶⁶⁰⁰ Fra V. Gavranović, n. d., 1935, 17-18.

⁶⁶⁰¹ *Запису Јеврема Грјуђа*, 192.

⁶⁶⁰² М. Екмеčić, n. d., 225.

⁶⁶⁰³ Д. Берић, н. д., 2000, 393.

⁶⁶⁰⁴ A. Freiherr v. Mollinary, *Sechsvierzig Jahre im österreich-ungarischen Heere 1833-1879*, Zweiter Band, Zürich 1905, 301.

Hrvatske državu sunarodnu“.⁶⁶⁰⁵ Njemu pravaš Starčević nimalo nije bio drag, naročito nakon što se ovaj okomio na „slavoserbe turske“ u Bosni, odnosno ustanike.⁶⁶⁰⁶ I Rački je bio očajan zbog ponašanja bosanskih katolika u ustanku. Kada je saznao „da (su) se u posavskoj Bosni katolici bi(li) proti srpskoj vojsci s Turcima“, on je za njihovo loše vaspitanje direktno optužio bosanske fratre. Rački se na njihov „kukavan katolicizam, koji se proti pravoslavlju oslanja(o) na koran“ žalio lično prijatelju Štrosmajeru.⁶⁶⁰⁷

Bilo je očito, da je biskup fra Vuičić bio potkupljen od bečke vlade, pogotovo što je on u ranijim vremenima važio za protivnika austrougarske politike, prevashodno zbog njene težnje za germanizacijom.⁶⁶⁰⁸ Za njega se od ranije vrlo dobro znalo, da je još početkom 1875. pisao o banjalučkim trapistima u pežorativnom tonu, kako su imali „tajnu misiju“ („secretam eos habere quamdam missionem“) u Bosni sa neskrivenom željom „da je predaju na upravljanje Germaniji“ (Austrija-B. T.) („possessiones acquirere nomine divitum Germaniae“).⁶⁶⁰⁹ Samo godinu dana kasnije pisao je fra Vuičić, kako „bise dobro bilo čuvat od svake tendencie srbstvu“.⁶⁶¹⁰ Na pridobijanju bosanskog katoličkog stanovništva za nastupajuću okupaciju je više od ove dvojice austrougarskih emisara, preko zagrebačkog „Katoličkog lista“ uradila katolička crkva. Na stranicama ovog lista se od jula 1876. pojavio određen broj članaka, koji su svojim vjericima objašnjavali, da je Srbija kao pravoslavna zemlja bila „nesklona katolicima“, kao i da su „k tomu bosanski Srbi i(šli) podizat veliku srbsku tj. pravoslavnu državu, u kojoj (su) se boj(ali) katolici da za njih mjesta neće biti“.⁶⁶¹¹ Drugi list, koji je naročito uticao na hercegovačke katolike bio je takođe list katoličke crkve, „Katolička Dalmacija“. U njemu se, kao i u zagrebačkom „Katoličkom listu“ od jula 1876. neskriveno pisalo protiv tzv.

⁶⁶⁰⁵ Ђ. Шурмин, *Успомени Светозара Милетића*, ЛМС, Споменица Светозара Милетића, год. С, књ. 308, св. 3, Нови Сад јуни 1926, 98.

⁶⁶⁰⁶ V. Ciliga, *O političkoj opoziciji u vrijeme banovanja Ivana Mažuranića*, HZ, God. XXI-XXII (1968-69), Zagreb 1971, 160.

⁶⁶⁰⁷ *Franjo Rački-biskupu Josipu Juraju Strossmayeru*, U Zagrebu, 6. srpnja 1876, u: F. Šišić, *Korespondencija Rački-Strossmayer*, knjiga druga, od 6. jan. 1876. do 31. dec. 1881, O stogodišnjici rođenja Franje Račkoga (uredio Ferdo Šišić), JAZU, Zagreb, 1929. (u daljem navođenju: F. Šišić, *Korespondencija Rački-Strossmayer*, knjiga druga, od 6. jan. 1876. do 31. dec. 1881.), 34.

⁶⁶⁰⁸ Fra G. Gavranić, *Biskup fra Paškal Vuičić, posljednji apostolski vikar u Bosni*, u: Spomenica Franjevačke klasične gimnazije u Visokom, Beograd 1932, 60.

⁶⁶⁰⁹ *Biskup fra Paškal Vuičić-prefektu kardinalu Kongragacije De Propaganda Fide*, Brestovsko in Bosnia 7 Januarii 1875, u: Fra B. Gavranović, *n. d.* 1935, 270-271.

⁶⁶¹⁰ *Biskup fra Paškal Vuičić-fra Boni Perišiću*, Brestovsko 13. veljače 1876, u: J. Матасовић, *н. д.*, 391.

⁶⁶¹¹ Fra B. M. Vrdoljak, *Apostolski vikarijat u Bosni*, 101.

„slobode” pod pravoslavnom srpskom vladom.⁶⁶¹² Onovremeni ruski izvori, kao stvarnu opasnost za opstanak pravoslavlja u Bosni uviđali su upravo ovo previranje, koje se od početka jula 1876. dešavalo među bosanskim katolicima, kojih je bilo oko 140.000. Bosanski katolici su sve otvorenije priznavali, da bi oni, ako bi se u pobuni pridružili pravoslavcima izgubili slobodu koju im je davao islam. Zapravo, ruska politika je na katoličko sveštenstvo uvijek gledala kao na elitu, kojoj su „interesi papskog prijestola“, a ne ideja slovenstva bili jedino važni.⁶⁶¹³

Neskrivena kampanja katoličke crkve protiv ustaničkog proglašavanja ujedinjena Bosne sa Srbijom otpočela je 11. jula 1876. godine, kada je bečka vlada poslala austrougarskom poslaniku kod Vatikana Grofu Paar-u nalog, da preko crkvenih institucija u Rimu djeluje na bosanske franjevence, kako bi ovi povelili akciju protiv spomenute namjere srpske kneževine. Bečka vlada je, u istom smislu izdala svojim konzulatima u Sarajevu i u Mostaru uputstva i poslala tamo svoje agente.⁶⁶¹⁴ Granica je bila hermetički zatvorena, a ustanike koji su početkom jula 1876. htjeli da se iz Nove Gradiške prebace u Motajicu presretao je sa ulanerima na granici austrougarski pogranični komesar Mlinarić, sprečavajući njihov dalji prelazak.⁶⁶¹⁵ Potpuno suprotan primjer je davao đakovački biskup Josip Juraj Štrosmajer. On je u to vrijeme „na zauzimanje i predlog Gdina Dragutina Brlića u Brodu uputio dojakošnju cjelu zgradu bosanskoga sjemeništa u Đakovu Bosancem („Босанцем“) za bolnicu“ za ranjene ustanike i „besplatno i ljekare i sve što (je bilo) potreb(no) za bolesnike i ranjenike nabav(ljao) (je) i sprem(ao)“.⁶⁶¹⁶ Biskup Štrosmajer, koji je od marta 1876. i praktično izgubio političku vlast nad bosanskim franjevcima stavljenim pod neposrednu kontrolu rimske „Kongregacije de propaganda fide“⁶⁶¹⁷ je i dalje smatrao, kako je Srbija bila najpozvanija da oslobodi Bosnu od turske vlasti. On je u jednom „Memorandumu Ruskoj vladi“ iz te 1876. pisao, kako bi i Rusi trebali pomoći oko oslobađanja svih evropskih

⁶⁶¹² I. Puljić, *n. d.*, 179.

⁶⁶¹³ И. Тепић, *н. д.*, 426-427.

⁶⁶¹⁴ *Austrijska vlada-Grofu Paar-u, austrijskom poslaniku kod Vatikana*, Wien d. 11. Juli 1876, in: Fra B. Gavranović, *n. d.*, 1935, 275.

⁶⁶¹⁵ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/151, I/152, I/153, I/154, I/155, I/156, I/157, I/158, No. 16, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 27. јуни (8. јули) 1876.

⁶⁶¹⁶ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-Ф-I, I/137, I/138, I/139, I/140, I/141, I/142, I/143, No. 14, Пов. No. 636, Б/2, *исти-истом*, Маглај 30. јуни (12. јули) 1876.

⁶⁶¹⁷ Д. Берић, *н. д.*, 2000, 514.

krajeva od Turaka.⁶⁶¹⁸ Štrosmajer je čak upozoravao i na neophodnost neprestane borbe protiv islama kao necivilizacijske tekovine, dok je islam smatrao „rak-ranom i gangrenom na tijelu hrišćanske Evrope“. Biskup Štrosmajer je tvrdio kako je protiv božjeg zakona bilo, da muslimani vladaju nad hrišćanima i što je „Kuran učio da su hrišćani, po apsolutnoj božjoj volji, zanauvijek (bili) osuđeni da budu robovi te da život, slobodu i radinost svoju neprestano žrtvuju volji i hiru svojih gospodara“.⁶⁶¹⁹ Rješenje političke krize i kraj rata u Bosni vidio je biskup Štrosmajer u oduzimanju zemlje bosanskim begovima, koja bi trebala biti vraćena, kako je on smatrao, njenim ranijim vlasnicima, katolicima i pravoslavnima (?!-B. T.). Samo na taj način, smatrao je on, bila bi zadovoljena pravda i postignuta „sloboština svake vjere“.⁶⁶²⁰ Sa druge strane, ne treba kriti ni činjenicu, da je Štrosmajerovo uvažavanje bosanskih muslimanskih prvaka nadahnjivao neke njegove savremenike historičare. A. J. Šem se pozivao upravo na Štrosmajera u ocjeni „Muhamedanaca Bosanaca“ („the Mohammedan Bosnians“), odnosno „muslimanskih zemljoposjednika“ („the Mussulman landowners“) u Bosni, a to je, da su bili: „fini i velikodušni“ („fine and generous“), „hrabri“ („brave“), „smjelog duha“ („high-spirited“), „žestoki protiv nepravde“ („resentful against wrong“), „iskreno poštenu“ („truthful, honest“) i nikad, kao Turci okrutni u njihovoj osveti“ („never, like the Turk, cruel in their vengeance“).⁶⁶²¹

Na autohtonost protesta bosanskih katolika „protiv slučajnog prisajuzenja Bosne sa Srbijom“ se otpočetak sumnjalo u nekim evropskim i srpskim krugovima. Čak se smatralo, da ta protestna pisma ili jedno pismo nije ni postojalo, kao i da je bilo dosta „verovatnije, da je ist(o) pre (bilo) skovan(o) u Austriji nego u Bosni, (a) što bi moglo da se nazove *Notable-om*, toga kod bosanskih katolika („босанских католика“) (nije ni bilo), jer su oni (bili) najsiromašnije stanovništvo Bosne“. Naime, dok su „muslimani („муслимани“) ima(li) svoje begove, pravoslavni („православни“) svoje bogate trgovce, katolici („католици“)“ u to vrijeme nisu imali „nikakva staleža, koji bi se razlikovao od seljaka. Katolici u Bosni („католици у Босни“) (su bili) sami seljaci i to od

⁶⁶¹⁸ S. Slišković, *n. r.*, 2005, 212.

⁶⁶¹⁹ *Isto*, 215.

⁶⁶²⁰ L. Đaković, *O odnosu Josipa Juraja Strossmayera prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine*, u: Naučni skup: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini, [Sarajevo, 23. i 24. oktobra 1878], Sarajevo 1979, 140.

⁶⁶²¹ A. J. Schem, *The War in the East an illustrated History of the conflict between Russia and Turkey with a Review of the Eastern Question*, New York & Cincinnati 1878, 138.

najsiromašnijih, koje (su) isključivo franciškanski monasi predvod(ili). Ti katolici („католици“) svakojako (su) žele(li) sjedinjenje sa Austrijom, ali je katolika u Bosni i Hercegovini („католика у Босни и Херцеговини“) (bilo) najmanje. Dok (je) pravoslavnih Srba u Bosni („православних Срба у Босни“)“ tada bilo „do 900.000, muhamedanaca („мухамеданаца“) 350.000, katolika („католика“) jedva da“ je moglo „biti 250.000“. Osim toga, „nema sumnje da su pređe i Hrvati pravili propagandu za sjedinjenje Bosne sa Austrijom, ali su se“ tada „stvari okrenule drugčije“. Veoma intrigantnim se može smatrati slučaj, da je „upravo prilikom tobožnjeg protesta bosanskih katolika („босанских католика“) protiv sjedinjenja Bosne sa Austrijom, organ narodne stranke Obzor izdao ozbiljnu opomenu bosanskim katolicima („босанским католицима“) da se u svemu pridržavaju pravoslavnih Srba („православних Срба“), i da nikako ne zaziru od sjedinjenja sa Srbijom“. Takođe „i praška Politik-a (je) u ime katoličkih Čeha isto tako opomenula katolike u Bosni („католике у Босни“)“. Prema srpskim izvorima, sve navedeno „je (bio) svakojako grdni napredak u izravnjanju konfesionalnih razdora, (naročito) kad se pomisli kakve žestoke suprotnosti vladahu pređe među pravoslavnim Srbima („православним Србима“) i katoličkim Hrvatima („католичким Хрватима“). Bilo je sasvim jasno, da, ako su tada „u Zagrebu (bili) za sjedinjenje Bosne sa Srbijom, onda će biti za sjedinjenje i bosanski katolici („босански католици“), (budući da su) franciškanci u Bosni (stajali) sa svim pod uplivom Zagreba“.⁶⁶²² Većka vlada nije mogla biti pretjerano zadovoljna ishodom prvih demonstracija bosanskih katolika. Feldmaršal Molinari je za katoličke demonstracije u Bosni pisao, da su ostale bez „praktičnog uspjeha“ („Praktische Erfolge“), najviše zato što su bosanski katolici sačinjavali „samo jednu šestinu stanovništva“ („machten bloss ein Sechstel“) u čitavoj Bosni i Hercegovini. Osim toga, ove katoličke manifestacije protiv Srbije nailazile su na žestoke reakcije njihovih „ljutih neprijatelja pravoslavnih“ („bitteren Feinde, der Othodoxen“).⁶⁶²³ U narednim danima molbu bosanskih katolika, da se Bosna pripoji Austro-Ugarskoj, odnosno Hrvatskoj potpisali su svi fratri livanjskog i ramskog samostana. Djeca su tih dana u katoličkim školama širom Bosne i Hercegovine pjevala pjesmu: „*Oj Iliri. Oj Hrvati, mi smo braća hrvatskog roda*“. Ustanici u

⁶⁶²² CH-151/XXXXIV, 9. 7. 1876.

⁶⁶²³ A. Freiherr v. Mollinary, *O. c.*, 301.

livanjskom kraju, kojima je na čelu bio fra Stipo Krešić, nosili su hrvatsku zastavu, a u glavnom štabu u Crnim Potocima kod Bosanskog Grahova tražili su, da uz srpsku bude izvješena i hrvatska zastava.⁶⁶²⁴

Protestnu notu na italijanskom jeziku protiv ujedinjenja Bosne sa Srbijom potpisao je 5. jula 1876. i sarajevski župnik fra Grgo Martić i objavio je u nekim zagrebačkim novinama. Fra Martiću je kao vjerskom lideru bosanskih katolika, naizgled, u vezi sa Srbijom najviše zasmatalo, to što je „ime srpsko označava(lo) samo pravoslavnu veru i pošto u celoj Srbiji u prkos priličnog broja katolika osim jedne konzulatske kapele, sa jednim konzulatskim kapelanom, n(ije) (bilo) ni katoličke crkve, ni katoličkog sveštenika“.⁶⁶²⁵ Neki „prosrpski“ i jugoslovenski opredjeljeni fratri, kao što je to bio toliški župnik fra Martin Nedić nisu mogli vjerovati da se fra Martić izjasnio protiv Srbije. U fra Nedićevom pismu od 9. jula 1876. upućenom fra Martiću izražena je sumnja, da je fra Martić „podpisom vlastoručnim poslovaao na Uredništva kao nekakvu Protestu protiv Aneksiranja Bosanskog puka katoličkog sa Srbijom, i to iz prosvetnog i religioznog uzroka“, kao i da je fra Martić „izjavio toplu želju, neka katolici ostanu pod okriljem (turskog) legitimnog praviteljstva“. Fra Nedić je naivno mislio, da je taj protest umjesto fra Martića najvjerojatnije „kakav šarlatan to učinio (i njemu) podbacio“. Fra Nedić je pismo upućeno fra Martiću završio riječima, kako je smatrao, da je taj protest „sastavio ne samo usitinu njegov (fra Martićev-B. T.) neprijatelj, već i neprijatelj svi bosanskih katolika“. („quod homo inimicus hoc fecerit, et quidem inimicus tuus, et totius populi catholici bosnensis.“)⁶⁶²⁶ Sarajevskim Srbima bilo je naročito sumnjivo to što je bosansko-katolički glavni „Fratar (sarajevski župnik fra Grgo Martić-B. T.) otišao (početkom jula 1876.-B. T.) u Kreševo da se bojagi liječi od groznice“.⁶⁶²⁷ Prava istina bila je, da je austrougarski konzul Galantaj iznudio od fra Martića da u ime bosanskih katolika napiše protest protiv pretenzija Srbije na Bosnu. Fra Martić se jedno vrijeme pokušao opravdati pred konzulom, kako on, kao „zastupnik od strane biskupa i naroda“ zapravo „u toj velikoj stvari neće biti“ dovoljan garant, pa je zamolio da se pored njega

⁶⁶²⁴ Fra B. M. Vrdoljak, *Franjevački samostan Sv. Petra i Pavla*, 13.

⁶⁶²⁵ Г. Јакшић, *Један пример-једна поука*, Политика, Број 11392, Година XXXVII, Београд, недеља 18 фебруар 1940, 14.

⁶⁶²⁶ *Fra Martin Nedić-fra Grgi Martiću*, Tolisa, 9. 7. 1878, u: Fra R. Drljić, *n. d.*, 184.

⁶⁶²⁷ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 16, I/163, I/164, Пов. No. 732, Б/2, *Слободић-Фрањи Завидовићу*, Сарајево 6. (18.) Јули 1876.

još neko od bosanskih katolika potpiše. Konzul je to kategorično odbio uz konstataciju, da on nikome drugom ne može vjerovati. U protestnom fra Martićevom pismu, koga je osim njega potpisao i dr Galantaj bilo je naglašeno, kako se Bosnom širio glas „da (je) Srbija išt(ala) Bosnu za se (kao i da su) katolici uopće protiv toga ustaj(ali), budući da Srbija iza sedamdeset godina svoje uprave u svojoj zemlji nije napredovala, a drugo osobito, što je (bilo) toliko intolerantna prema katoličanstvu, da dosad nije dozvolila izgraditi niti jednu katoličku crkvu, nego i (t)ad u Beogradu tiha se sv. misa služi(la) u jednoj sobi u konzulatu austrijskom“.⁶⁶²⁸ Baron Molinari se prisjeća, da su bosanski katolici („die Katholiken Bosniens“) tim protestnim „dokumentom“ („Schriftstück“) uperenim „protiv moguće srpske aneksije“ („Protest gegen eine etwaige serbische Annexion“) u stvari „protestvovali da se njihova domovina ustupa Srbiji ili Crnoj Gori“. („protestieren wir Katholiken, dass unsere Heimat an Serbien oder an Montenegro abgetreten werde“.) Dalje je bilo navedeno, kako oni, kojih je u Bosni i Hercegovini bilo 200.000 protestvuju protiv ovakvog prisajedinjenja i to najviše iz religioznih razloga, budući da su Srbi priznavali samo svoju vjeru i da u Srbiji, osim pravoslavne, druge crkve nikada nisu bile trpljene.⁶⁶²⁹

Srpski špijun za Bosnu Bogdanović je srpskoj vladi odmah prenio, kako „famoznu peticiju bosanskih fratara niko drugi bijo nije potpisao do fra Grgo Martić i G. Galantai madžarski agent tajni u Bosni“. Ovaj Galantaj je prema Bogdanovićevim saznanjima navraćao u Bosnu „jošt od 1848.“ i kao takav je bio „još od 1848. god. Srbskom narodu neprijatelj i radi(o) mu o glavi gdi god (je) mo(gao)“. Znalo se vrlo dobro, da je on često putovao u Peštu, kao i da su se iz njegova pera pisali „telegrami i dopisi iz Sarajeva i Bosne peštanskom Lojdu“. Srpski špijun Bogdanović je bio „o tome sam zaistinito obavješten, (kako su) njegovim povodom peštanski Čivuti nekaku adresu formulisali i Saraevskim jahudijama gotovu poslali (jamačno redakcijom madžarske vlade), samo da im podpišu i madžarskoj vladi u Buda Peštu pošalju. U toj adresi su bili pasussi–kako oni prosvjeduju proti ujedinjenju Bosne sa Srbijom itd. i želili bi pod Austro-Ugarsku–(t. j. madžarsku) se podvrći. Sarajevski Čivuti videći što je u stvari, nijesu smjeli potpisati već (su) se poplaš(ili) i istu na parčeta poder(ali), i tako je

⁶⁶²⁸ R. Zaplata, *n. r.*, 1936, 140.

⁶⁶²⁹ A. Freiherr v. Mollinary, *O. c.*, 300.

madžarom i madžarskom Izrailju namjera (bila) osujećena“. Bogdanović je zaključio na kraju, kako je bilo uopšte vidljivo, kako su se, kako je naveo „Madžari, Hrvati, Austrijanci preko svojih kreatura po Bosni razme(tali) i kao žabci napinj(ali)“. U isto vrijeme je i „bivši Austro-Ugarskoga konzulata sarajevskoga kancelar G. Valdhard rođeni Tirolac putovao takođe naročitom misijom iz Beća po Bosni i Hercegovini“ i kako kaže Bogdanović „vucario se od fratarskog samostana do samostana i kupio je podpise u korist Austro–Ugarske“. On je „sve i sva čini(o) da što više podpisa za sebe katolika („католика“), Jevreja možda još bi i Cigana bosanski sabere i Evropi dokaže, kako je narod bosanski („народ босански“) želi(o) jedino se austro-ugarskoj podvrći i nikako Srbiji“. Bogdanović ističe, kako veliki broj bosanskih fratara nije mogao izbjeći potpisivanje ove peticije, što je bilo „za njih kao katolike („католике“) za rimokatoličku državu posve nemoguće“. Srpski špijun Bogdanović je bosanskim fratrima prebacivao, da su se oni bili „dosti nagutali austro-ugarski dukata pa su (t)ad (bili) kao prodane duše proti svojom savjesti i zreloj uvidavnosti“, čemu je, prema njegovom viđenju, „ktome doprinosi(lo) mnogo uplitanje i same hrvaštine“ („хрваштине“). Osnovna težnja takozvane „hrvaštine“ bila je, „da (joj) išta kroz Austro-Ugarsku do ruke dođe“. Bogdanović je u tom pogledu „predočio“ ruskom konzulu, „kako bi tek ondak za srbstvo („србство“) i pravoslavje pogibeljno bilo“ da se to i dogodi. On je mislio, da je tada za „narod daleko nesnosniji položaj bio neželi što je (bio) pod Turcima“. Nije se moglo ni sakriti, da su tada „Hrvati poput Madžara čitavu haiku u Slavoniji, Sremu, Hrvatskoj proti Srbina („Србина“) (podizali i), politiĉn(o) progon(ili) i haps(ili) gdi god (su) samo mog(li)“. Bilo je očito, da je Austro-Ugarska, kako bi „što više i bolje do svoje cijeli (došla) ne samo preko svojih konzulata u Bosni muti(la)“, već je (bila) poslala veći broj „svojih ljudi tajno, (da) u Bosnu proturuje i živo nastoji oko toga da ako ništa više a ono u toliko (ciljano) narodu svjest pomuti i pouzdanje u Srbiju iz glave izbije“. Bogdanović je katolicima prebacivao da od njih nije bilo nimalo pošteno, kada su „već bosanski fratrovi obvezani Austro-Ugarskoj i njeni politiĉni robovi postali, (da) zaborave da su tako isto (bili) dužni i naspram“ odnosno prema „Srbiji, a bogme i propagandi nekog francuskog društva, jer su oni i od tuda lepi podpora primali“. Bogdanović se pozivao na samog sebe i vlastitu agitatorsku ulogu, koju je dugo godina obavljao među bosanskim katolicima i to pod raznim pseudonimima: „Andro Andrić, Nenad Božidarević i fra

Zavidović“. On je prema vlastitom piznanju „za to bijo u ono vreme ovlašćen šnjima sve i sva činiti i udešavati, njih i njiovom pravu uveravati, i tvrditi da će du neokrnjeni ostati, a bogme nekoj osobi (?-B. T.) i biskupsku stolicu bosansku obricati“. Oko tog potencijalnog biskupa su se, prema Bogdanovićevom svjedočenju „u ono vreme veoma živo grupirali bili da je milina bilo viditi i čuti, i kroz koga su podpore iz Srbije primali, (te da je) katastrofa topćiderska prekinula (ubistvo kneza Mihajla-B. T.), jer su (se) njom i dalje podpore presjekle“. Kako je sve ovo „Austro-Ugarska uvidila, (ona ih je) od tada za sebe“ sve više pridobijala.⁶⁶³⁰ I većina bosanskih begova gledala je na ubistvo srpskog kneza sa odvratnošću. Saradnja sa nekima od njih vjerovatno je i propala zbog toga. A. Irbi i Dž. Mjur Mekenzi navele su za „begove Bosne“ („Begn of Bosnia“), kako su oni zadržavajući još uvijek „duh aristokratske kaste („aristocratic caste“) gledali na taj zločin koji je osudio cijeli narod”.⁶⁶³¹

Fra Martićevo protestno pismo otvorilo je jednu čitavu „sezonu“ sastavljanja pisama i letaka usmjerenih na dezavuisanje ustaničkog proglašenja ujedinjenja Bosne sa Srbijom. Osim toga, „konsuli i neki fratri (su) u Bosnoj agitira(li) za to, da katolici i muham[edanci] išću (traže-B. T.) priključenje k Austriji“. ⁶⁶³² U jednom anonimnom letku iz tog vremena pisanom „ikavicom“ habzburški car („*svitla Kruno, milostivi Kralju hrvatski i Cezare austrijanski!*) se podsjećao, kako je prošla „godina dana da se narod po Bosni i Ercegovini diga(o) na oružja da brani život i imanje“. U letku je (bilo) apostrofirano, kako su se „u novije vrime u borbu upleli i inokrajci; a uz to zlikovci svakovrstni pustili su u lupeštine i deračine svagdanje, što se čuju po Bosni i po Ercegovini“. Naglašeno je takođe, kako je „u pomoć Ercegovačkom narodu priskočio crnogorski Knjaz; a srbski Knez ustao da osvoji sebi Bosnu, pa još poslao svoga tobož punomoćnika u tursku Hrvatsku. Ovi događaji, pa još više oni koji bi se mogli razviti teško zabrinuše ovo pučanstvo katoličko, a uzanj i tursko; a to je (bila) velika većina ukupnog pučanstva, i mo(glo) se reći (da je bilo) cilikupno, kad se pomisli na posid, položaj i znamenitost“. Tu se priznavalo, da „slidbinici raznih vira, žalibože“ nisu živjeli „u Bosni u najboljem skladu, a najskoli hrišćani sa katolicim i turcim, koje (su) jednako

⁶⁶³⁰ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/171, I/173, I/174, I/175, I/176, I/177, I/178, No. 17, Пов. No. 822, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Рустућу*, Маглај, 24. август (5. септембар) 1876.

⁶⁶³¹ G. Muir Mackenzie and A. P. Irby, *O. c.*, 1877, 10.

⁶⁶³² *Biskup Josip Juraj Strossmayer-Franji Račkom*, [Đakovo], 18. srpnja 1876., u: F. Šišić, *Korespondencija Rački-Strossmayer*, knjiga druga, od 6. jan. 1876. do 31. dec. 1881, 37.

mrze(li) (su bili) nahuškani fanariotskim fanatizmom i sanjama (snovima-B. T.) isključivog svog gospodstva, pomoću jednovirnih Srbijanaca“. U letku se upozoravalo, kako „bi se Požestili ovi odnošaji kad bi hrišćansko pučanstvo steklo hrišćanskog Kneza za gospodarom ciele zemlje. Sa prominom ovakvom povoda takodje ljutim borbam dalo bi uredjenje društvenih odnošaja. Radi zemlje i njezina posjeda zaratili bi se turčin (tada)šnji gospodar zemlje, katolik najradiniji (t)adanji njezin kmet, i hrišćanin, (tadašnji) čoban u planini ili trgovac u varoših, a veoma ulatan i pohlepan za tuđim, bez obzira na duševnost, jer (je) misli(o) da je sve njegova starina“. Na kraju letka se podsjećalo na činjenicu, „da je Bosna bila uvijek u tisnom odnošaju sa Hrvatskom i Dalmacijom, i da je njezin priznani pokrovitelj Kralj hrvatski, Cesar austrijski“. Iz ovih razloga austrougarski car je bio upozoren, kako su bosanski katolici bili uvijek okrenuti pogledima „k staroj svojoj posestrimi“ zatim njemu kao „hrvatskomu Kralju i katoličkom Cezaru“, kome (su) vapi(li) svi Hrvati i katolici nastanjeni u Bosni, (koga su) kroz usta svojih crkvnih i svitovnih starešina z(vali) da jih u svoje krilo“ uzme, samo „da bi, kao jednoč mirno živili, kojoj mu drago viri ili staležu pripadali“. Takođe u letku je bilo navedeno, kako su austrougarskog cara, najviše „od straha da ne upadnu pod hrišćanskog gospodara“ željeli „i Turci“, koga bi zasigurno „iz srca“ prihvatili „svojim Cesarom“. ⁶⁶³³ Jedan od najvećih protivnika ujedinjenja Bosne sa Srbijom je bio fra Paško Buconjić, prvi hrvatski pravaš među hercegovačkim franjevcima. On se u svom vlastitom protestu zalagao, da se Bosna i Hercegovina dodijeli, očigledno misleći na Hrvatsku „onim narodima austrijskog carstva s kojim su vezani svojom historičnom prošlosti“. ⁶⁶³⁴ Bosanski franjevac fra Anto Ćurić je ovim povodom, a u svojstvu definitora predao u Beču caru i grofu Andrašiju predstavku u kojoj je iznio stav o tripartitnoj vjerskoj i nacionalnoj podijeljenosti Bosne i Hercegovine na „katoličanstvo („Catholicismus in Bosnia“), muslimanstvo („parte Muhamedanorum“) (i) šizmatizam ili srpstvo“ („parte Schismaticorum seu Serborum“; „Schismatici autem seu Serbi“). ⁶⁶³⁵ U pismu caru Franji Josipu II fra Ćurić je pravoslavne „Srbe“ u Bosni direktno optužio za „revolucionarstvo“ („parte dei

⁶⁶³³ *Anonimni letak iz 1876*, u: Fra R. Drljić, *n. d.*, 142-143.

⁶⁶³⁴ Dr. Blažević, *n. r.*, 214.

⁶⁶³⁵ *Pretstavka bosanskog definitora fra Ante Ćurića ministru grofu Đuli Andrašiju*, Beč 1876, u: Fra R. Drljić, *n. d.*, 143.

revolucionari Serbi“).⁶⁶³⁶ Jedan od rijetkih, koji je odbio da potpiše peticiju protiv ujedinjenja Bosne sa Srbijom je bio provincijal „Bosne Srebrene” sa sjedištem u Kraljevoj Sutjesci fra Dominik Andrić, iako su takve peticije prispjele u brojne njegove parohije: Banjaluku, Jajce, Varcar, Dolac, Brestovsko, Sarajevo, Kraljeva Sutjeska, Kreševo, Fojnica. Fra Andrić je u „Provincijskom Zapisniku“ od 20. jula 1876. zabilježio, kako se „dakle Austrija nije bojala poraza Srbije od Turaka, nego se bavila zauzimanjem Bosne, tražeći u njoj simpatije preko svojih emisara, koji su pozivali da se pišu izjave caru i da mu se šalju kako bi odustali od „Srpske Bosne“ („Srblis Bosniam“), kao i da (su) svi katolici „protestv(ovali) protv Srbijinih pretenzija na Bosnu“.⁶⁶³⁷

Za novog bosanskog valiju 7. jula 1877. je izabran Mehmed Nazif-paša (7. 7. 1876-18. 5. 1877).⁶⁶³⁸ Povodom ovog stanja sa katolicima u Bosni i Hercegovini „stavljena (je) u saborskoj (hrvatski Sabor-B. T.) sjednici“ od 8. jula 1876. i famozna „Interpelacija dr. Makanca“, inače hrvatskog političara narodnjačkog opredjeljenja. U „Interpelaciji“ je bila prenaplašena konstatacija, da su „hercegovački ustaši (u stvari) započeli svetu borbu proti turskomu divjačtvu pod barjaci(ma) sa napisom Živio Franjo Josip I. kralj hrvatski“. On se tada otvoreno založio, da „neslužbena Hrvatska“ zatraži, da „monarkija priteče boriocem za slobodu u pomoć, neka one predjele oslobodi i kraljevini Hrvatskoj pridruži“. Takođe, dr. Makanec je istakao, kako je „neslužbena Hrvatska vodila u tom sljedeće umovanje“, da je „vladajuća dinastija i austro-ugarska monarkija uživa(la)“ u to vrijeme „glavna državna prerogativa, sva majestatna prava kraljevine Hrvatske, (koja su nalagala) dinastiji i monarkiji one dužnosti, koje bi nadležale kraljevini Hrvatskoj, kad bi ova bila suverena. Kad bi monarkija ove dužnosti u zastupanju Hrvatske kraljevine vršila, izpunila bi ona samo zaprisegnuta obećanja slavni predšastnika Njegova Veličanstva sadanjega vladara, te bi tim sebi ne manje usluge učinila, negoli kraljevini Hrvatskoj“. Hrvatski narodnjak dr. Makanec je smatrao, kako „taj zahtjev“ nije nikakva „veleizdaja proti dinastiji ili proti monarkiji“, budući, da se zasnivao „na virtualnih pravih ove kraljevine i na dobro shvaćenom interesu vladajuće dinastije i ukupne monarkije“. On u razvijanju ove političke teorije, nastavlja

⁶⁶³⁶ *Kopija pretstavke caru Franji Josipu II od bosanskog definitora fra Ante Ćurića*, Beč 1876, u: *Isto*, 144.

⁶⁶³⁷ *Provincijski Zapisnik provincijala fra Dominika Andrića*, Sudinskae in Bosna Artno-Oth (Kraljeva Sutjeska), die 20. Julii 1876, u: Fra B. Gavranović, *n. d.*, 1935, 276-277.

⁶⁶³⁸ S. S. Hadžihuseinović *Muvekkit*, *n. d.*, 1236.

podsjecajući na vrijeme, da je „kad(a) je neslužbena Hrvatska stavila taj zahtjev“, da ga je „stavi(la) u osvjedochenju, da taj zahtjev stoji u skladu sa voljom i željom pučanstva dotičnih krajeva, koji su od Austro-Ugarske izčekivale oslobodjenje, naročito dok je Srbija oklievala ratnom trubljom“. U Makančevom produžetku ove teorije provejavao je više jugoslovenski, a manje hrvatski politički kurs. On je priznao, da su u to vrijeme „stavlja(li) Bošnjaci i Hercegovci svi svoju nadu u Srbiju, Crnogoru i Rusiju“, tako da „zahtjev neslužbene Hrvatske“ nije više bio „u skladu sa voljom i mnienjem pučanstva spomenutih krajeva“. Prema njegovim riječima, iz navedenih razloga tada je „bilježi(la) monarkija opet novi jedan kobni: prekasno“. Makanec je neskriveno naglašavao, kako je za „neslužbenu Hrvatsku, dočim u vlastitu interesu, (bilo najbolje, da se) tješi ujedno nadom, da će Srbija i Crna gora izpuniti glavni zahtjev neslužbene Hrvatske, tj. da će Bosnu i Hercegovinu osloboditi od turskog jarma“. To je po njemu bila „vruća želja neslužbne Hrvatske, koja (je) za volju slobode svoje braće s ćudorednom rezignacijom zaboravlja(la) na svoja virtualna prava i na specifično hrvatske interese, ako im nije voljna, da ove interese ikada podredi specifično srbskim interesom. Neslužbena Hrvatska nada(la) se, da će, ako ne kriepost, a ono griesi, ako ne državna uvidjavnost, a ono potreba Srbije, ako ne Srbija, a ono Crnagora i Bugarska oživiti ideju Jugoslavenstva, koja za neslužbenu Hrvatsku (jedino) znači(la) ideju sloge i pravednosti, ideju vjerske i narodnostne snosivosti, ideju napredka i prave slobode bez gospodstva s jedne, bez kmetstva s druge strane“. Na kraju „Interpelacije“ se poručivalo, da „podlegnu li pako, što bože saćuvaj, Srbija i Crna Gora turskom divljaćtvu, tada će neslužbena Hrvatska ponoviti svoj izvorni zahtjev na dinastiju i monarkiju, tada će se opet sjetiti virtualnih prava ove kraljevine“. Dr. Makanec je ovom svojom interpelacijom iznio misao o tome, kako je „iztočni ustanak trgnuo ciel sviet snu i driemežu, u prvom redu hrvatski narod, koji je medju prvimi izrazio simpatije jadnoj svojoj braći“. On je naglasio, kako „za hrvatski narod nebijahu te simpatije samo zalog bratske ljubavi, nego ozbiljna ujedno opomena poviesti, da je kucnuo ćas, gdje će se na iztoku razvijati veliko pitanje, pitanje koje (je) zasieca(la) u historičko pravo i budućnost naroda“. Dr. Makanec je „videć, da se radi o rasapu Turske, iskreno želio, da država, koja je Hrvatsku lišila svake skoro samostalnosti, naglasi u ovoj prilici pravo hrvatske kraljevine, pa ako se već ima rešavati pitanje iztočno, neka se ono rieši na korist Hrvatske i države“. Bilo je sasvim jasno, da je

„ovaj program zadovoljava(o) ideji Hrvatsva, ali obuhvaća(o) i ideju Jugoslavenstva“, koja je tada već „jurve moćno“ djelovala „na realne odnošaje“. Suprotno njegovim političkim pogledima, takozvana „službena Hrvatska, vladajuća naime stranka i vlada, udarila je (u to vrijeme) glede ovog pitanja sasna drugim putem. Njih je ono zateklo u naručju Magjarske, o kojoj se dalo predviditi, da će se najžešće odupirati svakoj nemagjarskoj težnji države“. Dr. Makanec je kao liberalni hrvatski nacionalista jednako osuđivao „uzano i specifično Hrvatstvo, koje je u Hrvatskoj inaugurisao ban Rauch, a baštinili ga tzv. narodnjaci, kano i ono široko, neopredieljeno Hrvatstvo (hrvatski pravaši?-B. T.), koje (je) bez obzira vriedja(lo) najživahnije osjećaje ostale jugoslavenske braće, a nehotice i nesvjestice podupir(li) protivnike svake političke emancipacije Jugoslavena“. Istog dana kada i Makančeva, u javnosti se pojavila i „Interpelacija zastupnika kotara zagrebačkoga Frana Folnegovića“, koja je takođe „u sjednici hrvatskoga sabora dne 8. srpnja (bila) stavljena“. Folnegović je u svojoj hrvatskoj liberalno nacionalističkoj interpelaciji otvoreno poručivao hrvatskom banu, kako „je obzirom na velevjerojatnu promjenu status quoa u Turskoj (bilo) bezuvjetno nužno, odmah sva zakonita sredstva pokušati, da se zadovolji životnoj potrebi (hrvatskog) naroda, to jest (da se) zemljišna cjelovitost Hrvatske uzkrisi“. On je pitao „ban(a) Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, (da li je) upozorio svetu krunu na virtualna prava ove kraljevine i na pogibelj, da će ista vjerojatnim i opravdanim uspjehom srbsko-crnogorske vojne izgubiti svaki temelj pravičnosti?“⁶⁶³⁹

U narednom vremenu, takozvana „Turska Hrvatska“ sve više postajala je opšte mjesto austro-hrvatskih aspiracija. Čak je i njemački kancelar Oto fon Bizmark početkom juna 1876. demonstrirao tezu o velikoj vjerovatnoći austrougarske „aneksije Turske Hrvatske“ („annexer la Croatie turque“).⁶⁶⁴⁰ Veoma provokativnim i intrigantnim bi se mogla smatrati i jedna karta rasporeda Muslimana u Bosni, objavljena oktobra 1876. u tekstu „Muslimani u turskoj Evropi“ („Muslims in Turkey in Europe“) u londonskom „The Geographical Magazine“. Na ovoj karti, Bosanska Krajina nije nazvana, kao ranije Turska Hrvatska, već samo Hrvatska („Croatia“).⁶⁶⁴¹ Specifičnost geografskog položaja

⁶⁶³⁹ P-83/IV, 12. 7. 1876.

⁶⁶⁴⁰ *Убриа-цару Александру II*, Berlin, le 27 Mai/8 Juin 1876, у: Б. Павићевић, *Русија и Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878*, св. II, 321.

⁶⁶⁴¹ N. Berber, *Unveiling Bosnia-Herzegovina in British Travel Literature (1844-1912)*, Pisa 2010, 35.

Bosanske Krajine ili „Turske Hrvatske“ u kojoj je oduvijek najviše živjelo pravoslavnih hrišćana je bila poznata mnogima. „Turska Hrvatska“ („Turkish Croatia“) je masom muslimanskih Slovena (ne Turaka) čitavo vrijeme bila odsječena od srpskog stanovništva Hercegovine, Bosne, pa tako i Srbije i Crne Gore. Po Frimanu je olakšavajuća okolnost za pravoslavne u tom kraju Bosne bilo to, što su tamošnji, kako ih je on definisao „vrlo blagi Muslimani“ („very lax Mussulmans“) bili jednako nezadovoljni sa sultanom, budući da su oni centralizacijom iz Carigrada izgubili veliki dio svoje ranije moći.⁶⁶⁴²

Austrougarske vlasti su početkom jula 1876. internirale Vasu Vidovića u unutrašnjost Austro-Ugarske. Osim protiv njega, iz „Zagreba je došao nalog i za Tešu Crnogorčevića i za Božu Ljubojevića da brodska politična oblast proti istim istragu povede i ako se krivica kakva nađe u vnutrenost kamo interniraju“. Ove aktivnosti bile su blisko povezane „stim što se već pogovara(lo) o tobožnjoj aneksiji Bosne sa Austrijom“. Zbog toga je najvjerovatnije bio u ovo vrijeme u Beč pozvan i biskup Štrosmajer. Pretpostavlja se, da je u Beču tada bila dogovarana „neka propaganda“, koja je trebala „gledati i nastojati oko toga da simpatije narod bosanski svoje Austriji pokloni i za istu se izrazi, kako bi možda Austrija mogla na kongresu ako bi ovaj u život stupio sa nekim poslovima udesio u svoju korist na vidik izaći mogla i Bosnu za sebe za dobiti pukom obmanom“. Do tada je, prema nekim neprovjerenim informacijama „do 2000 podpisa bosanskog naroda („босанског народа“) Austrija imade željom i molbom da se Bosna Austriji prisajedini“. Smatralo se, da je to bilo samo propagandno djelo bosanskih fratara. Kada je riječ o bosanskim Muslimanima vladalo je opšte uvjerenje, da „Turskoga podpisa teško će Austrija za sebe zadobiti jer (su) Turci ovu mrz(ili), (kao i ustanike) sa kojima (su) se krv(ili) i tuk(li), pa ipak bi se i za (ustanike) radije izrazili mnogi Turci kad bi do toga došlo neželi za Austriju“. Supruga ruskog konzula Kudrjavceva pričala je srpskom špijunu Bogdanoviću u Brodu, kako je „biskup Štrosmajer radi(o) na tome da Bosna Austriji pripadne“.⁶⁶⁴³ Ova teorija zasigurno je imala za cilj diskvalifikaciju biskupa Štrosmajera i najvjerovatnije, plasirana je iz jedinstvenog ešalona ruske antiaustrougarske propagande. Ruski konzul u Beču Novikov nazvao je u jednom svom tadašnjem izvještaju biskupa Štrosmajer borcem za jedinstvo južnih Slovena pod okriljem

⁶⁶⁴² E. A. Freeman, *O. c.*, 211-212.

⁶⁶⁴³ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/151, I/152, I/153, I/154, I/155, I/156, I/157, I/158, No. 16, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај, 27. јуни (8. јули) 1876.

katolicizma i hrvatstva.⁶⁶⁴⁴ To se dešavalo u vrijeme kada je don Mihovil Pavlinović pokušavao na razne načine pokolebati Štrosmajerovo mišljenje u Srbijinu nacionalno-političku misiju u Bosni. Pavlinović je 25. jula 1876. poručivao biskupu Štrosmajeru, kako je Srbija imala „svoj zadatak u Istoku: ali je njoj stara Srbija i Rašija”, pogotovo što se „u pitanju bosanskom“, kako je tvrdio don Pavlinović „stvar bolje po nas Hrvate okreće“ i što je započelo „vapijati hrvatstvo i katoličanstvo“.⁶⁶⁴⁵ Štrosmajer je bio najiskrenije frapiran Martićevim ponašanjem, smatrajući ga „Jud(om), koji bi sve, što je (bilo) sveto, prodao za 33 srebrnjaka”, te da je zbog peticije koju je potpisao, fra Martić „zaslužio da se objesi”.⁶⁶⁴⁶

Poslije austrougarskog hapšenja većeg broja srpskih trgovaca, a zatim Vidovićeovog puštanja na slobodu osnovano se sumnjalo, da je bosanskim vlastima „iz same Nove Gradiške od austro-ugarske oblasti povodom ovoga otkrivenja i kompromitiranja označenih lica (bilo) stanje ustaša, njegovog položaja i namjere u uho šapnuta da se znadu ravnati, spremiti, i ako im moguće bude ustaše u Vučijaku uništiti“. Tako su „Turci („Турци“) upućeni i naučeni o stvari i stanju vučijačkih ustaša poslali“ početkom jula 1876. godine „iz Banjeluke 1000 dobro oružanih redifa, 2-300 Bašibozuka i do 200 konjanika iz Banjalućana sklopljenih u Vučijak i okolicu Vučijaka“. Oni su na tim mjestima zauzeli „pozicije“ i rasuli se „po okolnim selima kao skakavci“, gdje su kao takvi, najviše navaljivali „na seljane Srbe („Србе“) grdnim i strahovitim načinom“. Tu su mnoge vezali, tukli, gnjavili „i na svakojake torture“ stavljali, samo, „da im kažu gdi su im ustaške puške i oružije“. U tom nasilju odmah su (bila) ubijena dvojica, dok su „četrdeset seljaka“ bosanski vojnici iz Banjaluke „tako izlomili i izmrcvarili da su ih u ponjavama odnijeli kućama“. Turcima se u tim zlodjelima pridružio „bivši učitelj Jefto Tešanović iz Dugog polja, (koji) izdade sve ostale kuće i mjesta gdje je oružije zaklonjeno bilo“. Tešanović je nastavio da hara sa Turcima i po ostalim srpskim selima na Vučjaku. U ovom nasilju nad srpskim seljacima i „katolici („католици“) su dosti ovome zlu doprin(osili), jer su Turcima šta–što za utvoriti se dokazivali iz slijepoga

⁶⁶⁴⁴ Новиков-Горчакову, Беч, 3/15. VIII 1876, у: Б. Павићевић, *Русија и Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878*, св. II, 473.

⁶⁶⁴⁵ B. Zelić, *n. r.*, 1963, 230.

⁶⁶⁴⁶ *Biskup Josip Juraj Strossmayer-Franji Račkom*, [Đakovo], 25. kol.(ovoza) 1876, u: F. Šišić, *Korespondencija Rački-Strossmayer*, knjiga druga, od 6. jan. 1876. do 31. dec. 1881, 41.

straha“.⁶⁶⁴⁷ U jugozapadnoj Bosni katolici su se u najvećem broju oružjem odupirali ustanicima, a prema nekim izvorima oni su iz zasjede ubili Tanasija Smiljanića Ličanina, jednog od ustaničkih vođa iz te oblasti.⁶⁶⁴⁸

Katolici u Bosanskoj Krajini su listom bili protiv srpskog ustanka. Osim pretežno seoskog stanovništva nešto malo katoličkog građanstva je bilo izgrađeno tek nekoliko godina prije ustanka. U Banjaluci se u tom vremenu izdvojila posebna klasa katoličkih trgovaca predvođenih Antom Brzovićem, Pilom Pilipovićem i Ivom Martinovićem zvani Abadžijom. Zbog iskazane lojalnosti vlastima u tom gradu, katolici su na uzvišenju Petrićevac iznad Banje Luke te 1876. konačno uspjeli da dovrše samostan.⁶⁶⁴⁹ Ovaj Ivo Martinović zvani Abadžija je još na početku ustanka u Banjaluci „skupio 45 Šokaca („Шокаца“) da brani sa njima Turke“. Međutim, ista ova bosansko-katolička četa bila je poznata i po tome, što bi „đegođ koga Srbina na(šla) ili (bi) ga ubi(la) ili (bi) mu svu stoku ot(ela)“.⁶⁶⁵⁰ Bosanski Muslimani nisu skrivali svoje oduševljenje što je svoje i usluge banjalučkih katolika za rat „protiv odmetnika“ bosanskim muslimanskim vlastima ponudio lično „Ivo-aga“.⁶⁶⁵¹ I putopisac Š. Irijar imao je priliku da uoči, kako je „u katoličkim selima“ („les villages catholiques“) u okolini Banjaluke seljacima bilo podijeljeno oružje i municija samo zato što su ostali „vjerni muslimanskoj vlasti“ („restés fidèles à l'autorité musulmane“). Od njih su Muslimani dobijali „primarnu pomoć u gušenju ustanka“ („les premiers comme auxiliaires dans la répression de l'insurrection“). Prosrpski orijentisani Irijar smatrao je, da je ovakvo „opredjeljenje katolika“ („disposition des catholiques“) u Bosni svakako „moralo remetiti kombinaciju“ („doit déranger la combinaison“) onih koji su tražili rješenje pitanja „slovenskih provincija u evropskoj Turskoj i ujedinjenju naroda pod žezlom vladara pravoslavne vjere“. („des provinces slaves de la Turquie d'Europe dans l'union des populations sous le sceptre d'un prince de religion othodoxe“).⁶⁶⁵² Isti putopisac lično se uvjerio u „turskoj Hrvatskoj“ („la Croatie turque“), oko Une i Save, u krajnju „netrpeljivost“

⁶⁶⁴⁷ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/151, I/152, I/153, I/154, I/155, I/156, I/157, I/158, No. 16, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај, 27. јуни (8. јули) 1876.

⁶⁶⁴⁸ В. Красић, *н. д.*, 184.

⁶⁶⁴⁹ Fra V. Gavranović, *n. d.*, 1959, 146-147.

⁶⁶⁵⁰ 3-104/X, 29. 8. (10. 9.) 1875.

⁶⁶⁵¹ *Banjalučki mutesarif-bosanskom valiji*, Banjaluka, 21. septembra/3. oktobra 1875, u: H. Škapur-A. Aličić, *Turski dokumenti o ustanku u Potkozarju*, 20.

⁶⁶⁵² Ch. Yriarte, *O. c.*, 133.

(„l'antagonisme“) koja je vladala između katolika i pravoslavnih. Takođe, on se uvjerio da su „katolici zajedno sa Turcima marširali protiv pravoslavnih“. („les catholiques marcher à la suite des Turcs contre les Grecs soulevés“). Za popove obje vjere, pravoslavne i katoličke uočio je da su bili „nevjerovatno abnormalni“ („incroyable aberration“) u svojoj mržnji, jednih prema drugima. Na primjer, bosanski franjevac više je želio da ostane pod vlašću Turaka nego „pravoslavnog Srbina“ („Serbe orthodoxe“),⁶⁶⁵³ kod kojih je „riječ Srbin postala sinonim za pravoslavac“ („que le mot Serbe est devenu synonyme du mot orthodoxe“). Irijar je izvor mržnje pronalazio u obrazovanju djece, koje je bilo u rukama popova i uleme. Prosvjetiteljska uloga bila je prepuštena crkvama, koje su djecu „učile da se mrze i to je bila jedina stvar u njihovim budućim životima u kojoj su ostajali postojani“ („vont apprendre à se haïr, et c'est, à vrai dire, la seule tâche à laquelle ils ne failliront point une fois devenus hommes“).⁶⁶⁵⁴ Ipak, izuzetak među bosanskim katolicima je u ovoj regiji činilo nekoliko fratara na čelu sa jajačkim župnikom fra Antom Kneževićem, koji nikada nije krio da je podržavao ustanike. On je u dogovoru sa priorom trapista Francom Fanerom, koji je takođe bio simpatizer srpskih ustanika u tom dijelu Bosanske Krajine slao telegram bečkoj vladi za pomoć ustanicima. Fra Knežević pred austrougarskim vlastima nije krio, kako „nije bilo dana kada nisu (bosanski Muslimani-B. T.) Krstjanim pokoljem prijetili, (zbog čega) su jadni Krstjani, i Hristjani više puta“ njemu „na Petrićevac dolećivali da se od pokolja zaklone“. Fra Knežević je posvjedočio, kako su bosanski Muslimani, tada „još gore Krstjane mrzili kao i Hristjane, nu da jih razdvoje, pozovu i Krstjane u boj protiv vlasima, i stave jim za Satnika“ pomenutog trgovca „-Juz-bašu Ivu Martinovića iz Banjaluke; pače dopuste ovim i mirne Hristjane robiti“. Pristajanje bosanskih katolika uz bosansku muslimansku vojsku vidio je fra Knežević najviše u pohlepi „za robijom (robljem-B. T.), (koja je) podi(zala) mnoge Krstjane s Turcima“. Fra Knežević se tada dogovorio „sa još nekim Misnicima, osobito sa dobrim fra Anđelom Ćurićem iz Bišća“, da svuda proglase, kako neće nikoga izpovjediti, „koj bi od Hristjanah što (bio) zaplijenio, ol od Turakah zaplijenjeno kupio“.⁶⁶⁵⁵ On je bio svjedok, da je vremenom „Krstjanah Katolikah dosti u ustaše (bilo) stupi(lo)“. Oni koji su odbijali da pristupi ustanku su često bili napadani, a

⁶⁶⁵³ *Ibidem*, 239-240.

⁶⁶⁵⁴ *Ibidem*, 244-245.

⁶⁶⁵⁵ Fra B. Gavranović, *n. d.*, 1959, 148-149.

pogotovo „što su neki s turcima prot njim išli; a ovako više su i Kristjanah izmučili, ubili i popalili“. Ustanici iz banjalučke okoline su od katolika tada „ubili Ivana Radmana iz Ivanjske, a Stipana Petra Martinovića brata izmučili najprije mu goljena prebivši, i sač sjajan na glavu metnuvši, a posli vatru na prsuh naloživši!“ Ne skrivajući svoje ogorčenje fra Knežević je naveo, da je (ovoj) u hajci na mjesne katolike učestvovalo „mnogo vlahah kojim (su) još dva stig(la) iz Bajneluke“. Kada su ih ova dvojica upitala „što je novog?“ oni su odgovorili, da su „Turci sadrli Vratra na Petrićevcu na mješinu, pa će sad svi Šokci (sa njima) da osvete Vratra!“ Banjalučki katolici kada su za ovo čuli, većina ih je „nasrn(ula) na vlahu“. Uvučeni u rat između srpskih pobunjenika i bosanskih Muslimana, bosanski katolici su se još jedino nadali pomoći bečke vlade. Oni su tada preko banjalučkih trapista pisali grofu Andrašiju: „*Salva nos perimus! Ako Vaši konjanici što prije neprilete, svi smo propali!*“, nakon čega im je „došla opomena od (banjalučkog-B. T.) Mutesarifa“.⁶⁶⁵⁶ Surevnjivost između, kako ih je srpska nacionalna propaganda nazivala „Srba Riščana i Krščana („Срба Ришћана и Кршћана“) (nije šija nego vrat)“ je bila u Bosni uvijek izražena. Ako je u Bosni neko bio „Rišćanin („Ришћанин“), treba(lo) (je) da mu se kaže: *pomaže ti Bog*, a ako je (bio) Krščanin („Кршћанин“), onda mu (se) valja(lo) reći *hvaljen Isus*. I (i)ako (su) oba ova brata, Riščanin i Krščanin, hval(ili) Boga i Isusa podjednako, opet zazorno je (bilo), da reče Riščanin („Ришћанин“) Krščaninu („Кршћанину“), i obratno, hvaljen Isus, kao što i Turčin (nije) prima(o) od nevernika, da mu i reče *selam* to samo ako din,-pravoverni,-mog(li) (su) jedan drugom reći. Ovo je dalo povoda zvaničnim srpskim političkim krugovima da zaključe, da „ove male, i po izgledu nezatne pošurice, kao i stotinama drugih uzroka i pričina“ budu „činjenice, usled kojih je se malo po malo ime srpsko („српско“) gubilo i iščezavalo kod“ onih u Bosni, koji su (bili) „druga a ne pravoslavne vere“.⁶⁶⁵⁷

Za Petra Mrkonjića se u Beogradu od početka ustanka smatralo, da je radio za austrougarske političke interese. Prema riječima jednog od organizatora ustanka Đoke

⁶⁶⁵⁶ *Isto*, 150; Neki nedovoljno informisani krugovi oko hrvatskih narodnjaka sumnjivali su trapiste iz Banjaluke za saradnju sa turskim vlastima. Hrvatski narodnjaci su, očito misleći na trapiste isticali, kako su se „u Bosnoj i bez Turaka pojavlj(ivali) Turci i to tako lukavi, kako lukavi (su) ne bili niti oni drviši, koji su Muratu krčili staze i bogaze, kada je preobučen njušio po Bosnoj, dok ju nije posvojio i satro“. Nazivajući ih „banjalučki(m) šarovi(ma), što (su) u strugi običava(li) noćivati“, hrvatski narodnjaci su trapiste potpuno neosnovano optuživali, kako su „u Bosnoj u tajnom društvu s Turci postali apoštoli krive nauke, koja se iz pera njihova eno već širi(la) po raznih novinah njemačkih“. (P-107/IV, 6. 9. 1876.)

⁶⁶⁵⁷ CH-97/XLVI, 3. 5. 1878.

Vlajkovića, „Austro-Ugarska vlast, ne samo što Peri ni učemu n(ije) smeta(la), no i na ruku (mu je) i(šla)“. To je za Vlajkovića bio dovoljan razlog, da Mrkonjića progoni iz ustanka. Kada je srpski knez Milan bio proglašen „za vladaoca Bosne“ njega su sve ustaničke čete u Bosni priznale „za svog Vrhovnog gospodara i Vladaoca“, pa „tako i četa Ilije Ševića u kojoj se Karađorđević nalazio“. Petar Karađorđević je bio lično upitan, da li priznaje „Knjaza Milana za Gospodara Bosne i Srbskog Naroda“, na šta je ovaj odgovorio, „da oće, samo onda kad Srbska vojska u Bosnu uniđe“. On je od srbijanskih izaslanika bio upozoren, „daje tj. (Karađ.) jednom od vešala pobegao a sad da neće pobeći moći, tj. ako ne prizna Knjaza Milana, a protiv toga bude šta govorio“. Srpska vlada je budnim okom pratila ponašanje Mrkonjićevih ljudi, prije svega: Popa Karana, Jovana Zeca, Iguman Ađića (Hadžić-B. T.), popa Repca, Vase Pelagića, Pere Subana, Teje Ercega, koji su prema jednom anonimnom izvještaju bili ocijenjeni, kao grupa „švendlera i socialista“, koje je trebalo objesiti. Među Mrkonjićeve socijaliste spadali su još: Đoka Urica, kapetan Borota, Ico Kunić, Niko Mileusnić, Maša Ervačanin (Manojlo Hrvacánin-B. T.), Pop Joco Živković (iz Austro-Ugarske), zatim Pavo Jovanović (iz Ciriha), Nikola Nešić, Vlada Ljotić, Nikola Savković, Dimitrije Hristić, Savo Đurić (protjerani iz Srbije).⁶⁶⁵⁸ Srpski agent Bogdanović je ovu grupu socialista nazvao „nesretnim komuncima“.⁶⁶⁵⁹ Banjalučanin na studijama filozofije u Beogradu Dušan Vučković, koji je kao dobrovoljac poginuo u bici na Gaštici, deklarirao se kao socijalista.⁶⁶⁶⁰ U to vrijeme „komunac“ je bio i inženjer Nikola Pašića koji je dolazio u Hercegovinu, gdje je prema režimskim vijestima „spletke pravio, čitav mjesec dana“.⁶⁶⁶¹

⁶⁶⁵⁸ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/218, I/219, Пов. No. 1291, Б/2, *Аноним-Васи Видовићу*, непознато мјесто јули 1876.

⁶⁶⁵⁹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/47, I/48, I/49, No. 6, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 21. април (3. мај) 1876; Улога социјалистичког покрета у устанку у Босни 1875-1878. остала је у историјској науци потпуно неразјашњена и право је питање, да ли је социјалиста у устанку уопште и било? Један број наводних присталица социјализма окуплених око Јаше Томића, иначе бескомпромисних присталица устанка, према оцјени нјемачког социјалистичког мислиоца Вилхелма Липкехта нису били никакви социјалисти, него обични националисти (народњаци), који уопште нису разумјели социјализам. (К. Милутиновић, *н. р.*, 1959, 110.). Слично је било и у Србији, гдје се групца такозваних социјалиста у први мах изјаснила против помоганја устанка и напустила skupštinu, да би, пошто им је либерални националиста, тадашњи министар правде Јеврем Грујић: „*prebacio, da igraju ulogu Vuka Brankovića*“ промијенила своје мишљење и вратила се у skupštinu. (В. Јовановић, *н. д.*, 1988, 284.).

⁶⁶⁶⁰ Б. Теиновић, *Заборављено име из устанка у Босни 1875. године: Душан Вучковић, краћи животопис са коментаром*, Гласник Удружења архивских радника Републике Српске, бр. 5, година V, Бања Лука 2013, 417-418.

⁶⁶⁶¹ V. D. Aleksijević, *Dedijerova knjiga „Sarajevo 1914“*, Putevi, br. 1, god. XIV, Banjaluka 1968, 84.

Ovaj Pašić je čak izfantazirao obrazovanje nekakve „hercegovačke vlade“.⁶⁶⁶² Ipak, Pašićeva politička djelatnost prema ustaničkom pokretu izgledala je neozbiljno, naročito zbog njegovih veza sa pravašem dr. Antom Starčevićem.⁶⁶⁶³ Mrkonjićevo povezivanje sa srpskim socijalistima išlo je preko njegovog ličnog prijatelja Vlade Ljotića.⁶⁶⁶⁴ Najveći „obrenovićevac“ u ustanku Vaso Vidović je Vasu Pelagića, „socijalistu svoje vrste“, kako ga je nazvao V. Čubrilović,⁶⁶⁶⁵ smatrao običnom „varalicom“.⁶⁶⁶⁶ Najveću zabrinutost oko pojave manjeg broja socijalista u ustanku izražavala je Rusija, koja je pojavu Garibaldinaca, komunista, socijalista i raznih revolucionara smatrala ozbiljnom prijetnjom njenom političkom sistemu. Rusi su, dakako ovoj pojavi davali preveliki značaj, a vladin list „Golos“ je čak pisao o tome, kako se ustanak postepeno pretvarao u revolucionarni pokret sa političkim ciljem da zbacuje hrišćanske vlade.⁶⁶⁶⁷

Osim što je početkom jula 1876. godine „u Sarajevu nesigurnost za Hristijane („Христијане“) nastupila“, bosanska provincijska vojska smatrala se odgovornom i zbog povećanog nasilja u Bosanskoj Posavini „osobito nad ženskinjam na oči gled srodnika“.⁶⁶⁶⁸ Prema nekim neprovjerenim vijestima, katolici u Bosanskoj Posavini, koji su gotovo bez izuzetka ostali lojalni turskim vlastima, kao i oni što su se vratili iz Austro-Ugarske, počeli su u julu 1876. godine „poput Turaka („Турака“), zaostavše blago, stoku si prisvajati i s njom trgovati“. Tako je „neki Katolik („Католик“) Tomica Kovačević iz Mišića (u to vrijeme) prodavao najviše takovih svinja kradenih“. Da bi prikrio „svoj lopovluk on si je svaki put od derventskog mudira dao pismeno potvrditi, kako je to (bila) njegova prava svojina“. To je činio „sa nekoliko dukata kao što (su) to Osmanlije obično čin(ile)“. Pad morala je bio sve zastupljeniji kod bosanskih Muslimana i to pogotovo kod sarajevskih. Srpski špijuni su čuli od nekih od njih, kako su javno molili boga „da jednog već Srbska vojska dođe pa da joj se preda(ju)“. Vrijedno pažnje je, da su se oni htjeli predati redovnoj srpskoj vojsci, koja je po njihovom mišljenju znala „za red i za sve, (ali

⁶⁶⁶² J. Радонић, *Никола Пашић и Босанско-херцеговачки устанак 1875, Пашићев одлазак у Црну Гору и Херцеговину*, „Политика“, бр. 10736, Год. XXXV, Београд, петак 15 април 1938, 6.

⁶⁶⁶³ Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање (I)*, Београд 1985, 44.

⁶⁶⁶⁴ Д. Живојиновић, *н. д.*, 110.

⁶⁶⁶⁵ В. Чубриловић, *н. д.*, 335-336.

⁶⁶⁶⁶ М. Екмеčić, *н. д.*, 181.

⁶⁶⁶⁷ Д. Берић, *н. д.*, 2000, 236-237.

⁶⁶⁶⁸ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/151, I/152, I/153, I/154, I/155, I/156, I/157, I/158, No. 16, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 27. јуни (8. јули) 1876.

ne i eškijima (ustašima)“, kojima se nisu ni htjeli, niti smjeli predati. Bosanski Muslimani su za ustanike govorili, da im ništa ne vjeruju, pogotovo što (su) „eškije kud (bi) nakan(ile) onamo (bi) prodir(ale) kao haivan(i), sve (bi) potu(kli), oduze(li), i popali(li)!“ Bilo je, međutim, među bosanskim Muslimanima i dalje veliki broj onih koji su htjeli nastaviti borbu sa Srbima. To su uglavnom bili „fanatici“ („фанатици“), koji su i dalje mislili „da se biju i da će du se izdržati moći“. To kolebanje među bosanskim Muslimanima bilo je naročito izraženo u Sarajevu. Veliki broj njih je bio pod uticajem „Osmanlija („Османлија“), softa i derviša, koji su ih „obmanj(ivali) sa svakojakim lažama“. Ovi su „takovim načinom izlagali u Sarajevu do 300 konjanika, jer im slagaaše da su Turci već u Beograd uljegli, što ovi veoma lako poverovaše, ali se na brzo osvedočiše da je laž bila“. Osim toga, u višim krugovima vlasti sve je više bilo izraženo mišljenje, da bi „Srbija Bosnu osvojiti“ mogla, ali da to javno niko nije želio da prizna.⁶⁶⁶⁹

„Mušir Ahmed Muhtar paša, glavni komandant Bosne i Hercegovine („Босне и Херцеговине“)“ bio je početkom jula 1876. godine „posjećen i pozdravljen dobrodošlicom na što je on ulemi i predstavnicima građanstva, koje je k sebi pozvao izjavio, da je on od strane njegovoga veličanstva Sultana pozvao cijelo islamsko žiteljstvo da se naoruža i da progoni i uništava neprijatelje, koji su digli zastavu protiv visoke vlade i velikog islamskog naroda“. Poslije toga je bio „pročitao zvanično visoki carski ferman (u kome) svakomu se javlja(lo) da (je) njegovo veličanstvo Sultan poziva(o) sve islamske žitelje Bosne i Hercegovine („исламске житеље Босне и Херцеговине“) od sedam do sedamdeset godina da se oružaju i da se u slozi s carskom vojskom trude za čuvanje zemlje i za uništavanje neprijatelja“. To je bio jedan od glavnih povoda, da „carski vojnici tako i islamski žitelji Bosne („исламски житеље Босне“) (dožive) izvanredno oduševljenje, (kao i da) sa svijeh strana Bosne (krenu) oružani konjanici i pješaci put Srbije“. ⁶⁶⁷⁰ Istom naredbom, svim hrišćanima u gradovima bilo je naloženo, da „zatvore sve mehane i mjesta, gdje se piće prodava(valo)“. ⁶⁶⁷¹

⁶⁶⁶⁹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-Ф-І, І/137, І/138, І/139, І/140, І/141, І/142, І/143, No. 14, Пов. No. 636, Б/2, *исти-истом*, Маглај 30. јуни (12. јули) 1876.

⁶⁶⁷⁰ Б-524/ХІ, 10. 7. 1876.

⁶⁶⁷¹ Р-87/ІV, 21. 7. 1876.

Bosanski muslimanski vojnici su tada išli u susret srpskoj vojsci, koju je na Drini predvodio Ranko Alimpić i koji je „30.000 pušaka, (dijelio) bosanskim ustašama(a)“. Srpska vojska je „prešla Drinu 3. t. m. (juli-B. T.) te svladav(ši) utvrđenu Bjeljinu na ušću Drine u Savu, nastoj(ala) (je) prodrijeti u Bosnu, da oruža i ustroji tamošnje ustaše“. Alimpić je „osvojio i Mali Zvornik na desnoj obali Drine“.⁶⁶⁷² Tada se širom zemlje „razneo glas daje General Alimpić Bjelinu osvojio“,⁶⁶⁷³ tako da je tadašnji „poraz Turaka kod Bjeline i zauzeće ove tvrdjave po vojsci gjenerala Alimpića“ zapravo značilo, da je uistinu bio otvoren „put u Bosnu (i) put Sarajeva“.⁶⁶⁷⁴ To je navelo bosansku vladu, da karaulama opkoli Sarajevo i pripremi ga za odbranu. U samom gradu, prema svjedočenju jednog srpskog agitatora je bilo toliko vladinih špijuna „da od nji čovek oči otvoriti“ nije mogao. Sa druge strane, izgleda da je Srbijancima sve važnije informacije iz Sarajeva prenosio famozni Abdul efendija Stefanović.⁶⁶⁷⁵ U Sarajevu je početkom jula 1876. godine „vladika Antim po nalogu pašinom (pozivao) (srpske) trgovce i sav narod da novcem i ma su čim drugim pomognu vladaru“. Najveći strah Sarajlija je bio „od Crnogoraca“, dok su se Srbi iz Sarajeva „u velikoj brizi“ čudili „kako srpska vojska malo viši pokret n(ije) čini(la), (s obzirom da je) od njenog pokreta zavisi(o)“ i njihov pokret.⁶⁶⁷⁶ Dok su se sarajevski „Čivuti“ („Чивути“) (Jevreji-B. T.) neskriveno radovali „turskom napredku“ novi bosanski valija je „zajedno sa muktarom savjetovao vladiku Grkah („Грках“) (pravoslavni-B. T.)“, kako nije trebalo da se „boje ništa da su rahat, da paze da se štogod neuredno ne (bi) dogodi(lo), da motre na ljude da jave ako bi ko stranputicom otišao“.⁶⁶⁷⁷ Jedan dio Srba Sarajlija je uistinu i tada pokazivao potpunu lojalnost bosanskim muslimanskim vlastima. Tako je 9. jula 1876. godine u sarajevskoj „pravoslavnoj („православној“) školi (bio) (o)držan (državni) ispit komu su prisustvovali nj. pr. komandant, valija, bivši valija Ibrahim paša, (kao i) u Sarajevu

⁶⁶⁷² Р-84/IV, 14. 7. 1876.

⁶⁶⁷³ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-Ф-І, I/137, I/138, I/139, I/140, I/141, I/142, I/143, No. 14, Пов. No. 636, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 30. јуни (12. јули) 1876.

⁶⁶⁷⁴ Р-83/IV, 12. 7. 1876.

⁶⁶⁷⁵ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 16, I/160 Пов. No. 732, Б/2, *Ратиборић-Фрањи Завидовићу*, Високо 1. (13.) јули 1876.

⁶⁶⁷⁶ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 16, I/163, I/164, Пов. No. 732, Б/2, *Слободић-истом*, Сарајево, 6. (18.) јули 1876.

⁶⁶⁷⁷ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 15, I/149, I/150, Пов. No. 693, Б/2, *исти-истом*, Сарајево 2. (14.) јули 1876.

nalazeći se konsuli prijateljskih sila“.⁶⁶⁷⁸ Pogotovo su katolici u Sarajevu bili lojalni. Desetak dana nakon školske svečanosti sarajevskih Srba „držan je u latinskoj („латинској“) školi u Sarajevu ispit, komu su prisustvovali: č. Komandant i valija, bivši valija č. Ibrahim paša, (kao i) u Sarajevu nalazeći se konsuli, vjerezakonske starješine pravoslavne („православне“) i evrejske“.⁶⁶⁷⁹

Po svemu sudeći, „srbijanski vojnici kojih je znatna množina na varoš Bijeljenu napala“ su već 9. jula 1876. bili odbačeni od toga mjesta“.⁶⁶⁸⁰ Prema nekim izvorima, tada su se „Turci bašibozuci“ („Турци башибозуци“) poslužili lukavstvom, tako što su ispred svoje kolone nosili veliku bijelu zastavu, a „na koplje zastave stavili su krst koji su iz crkve uzeli“ i tako „uz put su vikali: *Živeo knjaz Milan Obrenović!*“⁶⁶⁸¹ Nakon protjerivanja srpske vojske iz Bijeljine „mutesarif zvorničkoga sandžaka primio je od kajmekama brčanskoga kadiluka dva telegrama, u kojima se javlja(lo), (kako su) mnoge srbijanske familije“ prebjegle „u austrijsku Mitrovicu vičući: *Eto za nama muslomanske („муслманске“) vojske i Muslomana („Мусломана“) nemaју(ći) vremena da u kanu ulaze nego u vodu skaču“*. Dalje (se) javlja(lo), „da je srbska kneginja po telegrafu potražila milost visoke porte obećavajući, da ako carska vlada u do(t)adašnjem stanju Srbiju ostavi, neće se Srbija nikad u bosanske hristjane („босанске христјане“) mješati“.⁶⁶⁸²

U Bosanskom Brodu je polovinom jula 1876. još uvijek boravio „Muhamedbeg Ljubović izaslanik Haidar Efendije iz Sarajeva“. Ljubović „je prešao bio pre nekoliko dana u austr. Brod gdi su bosanski bjegunci pozvani bili, (na) skupštinu“, koja je bila sazvana u „brodskom magistratu!“ On je „došao bio sa kajmakamom derventskim i sa jednim Turčinom („Турџином“) Sulejmanom iz Turskog Broda“. Na skupštini je „od raje bilo do 60 na broju, od austr. vlasti bio je komandant od Brodskog grada (tvrđe), brodski gradonačelnik g. Adolf Miler, dva Sudca Srbin i Primorac“. Pošto je „Muhamed Beg Ljubović (bio) iz Hercegovine prilično je Srbski („Србски“) govorio, razjasnio je bio svoj dolazak, počeo tim tumačiti kako bi po bjegunce dobro bilo da se vrate svojim kućama—uvjeravao ih je da više neće biti zuluma“. On je izradio jedan „poziv Bošnjacima

⁶⁶⁷⁸ Б-524/XI, 10. 7. 1876.

⁶⁶⁷⁹ Б-525/XI, 17. 7. 1876.

⁶⁶⁸⁰ Б-524/XI, 10. 7. 1876.

⁶⁶⁸¹ CH-153/XXXXIV, 12. 7. 1876.

⁶⁶⁸² Б-524/XI, 10. 7. 1876.

i Hercegovcima“ („Бошњацима и Херцеговцима“), koji je prisutnima pročitao „proto iz Bosanskog Broda“. Uvjeravao je sve prisutne, „da će on biti zefir (jamac) njim zato“. Međutim, na to su se počeli „seljaci dizati i stalno nabrajati njegova zla, nevolje, nepravde, i zulume što (su) od Osmanlija („Османлија“), Begova, aga, i kojekakvih brojeno i nebrojeno zulumčara pretrp(eli) i trp(ili)“. Beg Ljubović pošto se malo preplašio, on se počeo „izvinjavati, uveravati“, ali sve je bilo „uzalud“. Onda trgovac „Jovo Pišteljić sav razjaren uzdrhtan pođe ogromnom grdnjom turska nevaljalstva nabrajati i naposljetku reče iz petnih žila: *mi ne vejrujemo nikako u turske laži, toliko stotina godina ste lagali, pa ste toliko dolagali da vam više nikako verovati nemožemo, mi nećemo nikako natrag dokle god Turci („Турци“) u Bosni vladaju, jeli tako narode?“* Na to su okupljeni „seljaci svi kao grom iz vedra neba“ uzviknuli: *nećemo–nećemo natrag“*. Okupljeni na ovoj skupštini su odredili Tešu Crnogorčevića za predstavnika daljih pregovora sa turskim vlastima. On im je trebao saopštiti, „kako su vođe bosanskog naroda („босанског народа“) Bosnu nezavisnom, a knjaza Srbskog Milana M. Obrenovića IV, za Gospodara i vladaoца Bosanskog proglasili i sve žice sa turskom vladom prekinuli. To oni (su) drž(ali) da turska bosanska niti je (bila) kompetentna više njih natrag pozivati, osim Srbske vlade zato (oni) niti (su) prizna(vali), niti (su) mog(li) išta od njih dolazeće uvažavati“. Poslije ovog sastanka, pojavile su se neke špekulacije, „da je Narod u sjednici rekao da će se pokoriti onome koga prije oslobodi“, što nije odgovaralo istini. Narod je jednodušno i dalje gajio jedino nadu u to, da će ga „Srbija osloboditi“. Negdje u vrijeme ove Narodne skupštine, u Slavonskom Brodu je bila razdijeljena austrougarska pogranična vojska. Prema neslužbenim informacijama, „u Vojenu Krajinu (je trebalo) doći još mnogo više vojske razne“, čiji je „broj zasada (bio) nepoznat“. Znalo se jedino, da će u „Hrvatsko-slavonsko vojenoj Krajini jedan jaki hor (biti) postavljen“. Čak se među austrougarskim oficirima doslovno govorilo, da bi mogli „za 14 dana“ znati, da li će „u Bosnu-ili (će se) natrag vratiti“. Poslije skupštine, sa begom Ljubovićem su se odvojeno sastali: „Stevo Bogdanović, Đorđo Kuković, Jovo Pišteljić i Jovo Knežić iz Banjaluke“, koji su mu prenijeli bezbroj zločina „što (su) njegovi Turci („Турци“) rad(ili)“. Istina, „on je sve uvidio i ništa Turkom odobrijo nije“. Sa svoje strane, beg Ljubović je nagovještavao „nadeždu u bolju budućnost i tobožnji preporođaj Turske carevine“. On im je „između ostalog“ rekao, kako

„Srbija može Bosnu uzeti i osvojiti, ali (da) Srbija ne misli da neće i poslem s (njima) Turcima („Турцима“) posla imati“. Podsjetio ih je, kako ih je „i Omer paša svladao bijo“, pa su se oni „opet nadvladali i učinili“ što su htjeli. Ova izjava je poslužila Bogdanoviću, da bega Ljubovića okarakteriše „kao Turčina“ („Турћина“), dok je za bosanske Muslimane („Турци“) istakao, da „ako i budu, kao što će du biti savladani, za nuždu i nevolju“ pokoriti „se Srbiji to stoji, (i da su) zato (bili) pripravnici“. Ali, bilo je sasvim jasno, da će „kao divlji Turci („Турци“) (čim) prva prilika jim se ukaže zaboravi(ti) će du na sve blagodeti Srbije“. ⁶⁶⁸³

Odvajanje bosanskih franjevaca, pogotovo mladih klerika, koji su iz svojih sjemeništa u Mađarskoj sa simpatijama gledali na ustanike je bilo jedno od novih zadataka bečke vlade. Poznato je, da su se bosanski franjevci dugo vremena vrlo uspješno suprostavljali premještanju „svoje mladeži, ali (da je) propaganda neprestano urgirana od ugarskog ministarstva napokon izda(la) dekret uz prkos prosvjedovanju bosanski(h) franjevaca—da se klerici moraju premjestiti“. ⁶⁶⁸⁴ Tako se prvih julskih dana 1876. godine „bosanska redovnička mladež odselila“ iz Štrosmajerovog sjemeništa „iz Djakova u Ostrogon“. Naime, bečka „vlada (je) selitbu požurila te mladež ujedno uz jaku vojničku pratnju dala odpratiti do Pešte, bojeć se, da nebi uzput umakla i k srbskoj vojsci uskočila“. Uporodo sa ovim događajima, veliki broj „magjarskih listova“ su sa velikim ushićenjem pisali, „da (su) svi bosanski katolici uključivo s fratri v(ojevali) u turskih redovnih proti pravoslavju“. ⁶⁶⁸⁵ Katolici iz Livna u takozvanoj Prološkoj četi, koja je bila pod komandom fra Bone Drežnjaka i koja je do tog vremena samo formalno priznavala vlast Goluba Babića je za nacionalno obilježje imala hrvatsku zastavu. ⁶⁶⁸⁶ Naravno, bilo je još uvijek pojedinaca, kao na primjer što je to bio Livnjak don Stipe Krešić, koji je do kraja ustanka ostao uz srpske ustanike, priznajući kneza Milana Obrenovića za svoga vladara. ⁶⁶⁸⁷

Skobla je odmah nakon proglašenja ujedinjenja Bosne sa Srbijom tražio od Ristića smjenu Babića pod izgovorom, da on „sa ovom dobrom četom upravljati nije

⁶⁶⁸³ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-Ф-I, I/137, I/138, I/139, I/140, I/141, I/142, I/143, No. 14, Пов. No. 636, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 30. јуни (12. јули) 1876.

⁶⁶⁸⁴ Fra A. Čengić, *Moj Dnevnik*, 3.

⁶⁶⁸⁵ P-83/IV, 12. 7. 1876.

⁶⁶⁸⁶ S. Marković, *n. r.*, 439.

⁶⁶⁸⁷ M. Vego, *n. d.*, 28.

(bio) sposoban“, te da je bio „odviše samovoljan“. ⁶⁶⁸⁸ Osim toga, Skobla je predložio srpskoj vladi, da se konačno otpočne pregovori sa bosanskim Muslimanima. ⁶⁶⁸⁹ Kako je ustanički pokret bio stavljen pod direktnu komandu Ministarstva odbrane srpske vlade, ova je umjesto Babića za glavnokomandujućeg svih ustaničkih četa u Bosni poslala pukovnika Miletu Despotovića. ⁶⁶⁹⁰ Izgovor srpske vlade za Babićevu smjenu bio je, da on nije znao „čitati ili pisati“ („not read or write“). ⁶⁶⁹¹ Vojvoda Babić se prema vlastitom priznanju Ristiću, osjećao „prevaren(im)“, jer je u ime srpske vlade „došao u (te) krajeve, podigao narod na oružje, upropastijo 100 hiljada naroda, ogrešijo dušu, i sad kad je vreme da opštoj stvari koristan bude“, njemu su se stajalo „razn(e) prepona na put“. ⁶⁶⁹² Predstavnik „obrenovićevske“ političke frakcije u ustanku u Bosni Spasoje Babić je 16. jula 1876. odnio u Beograd takozvani Proglas o prisajedinjavanju Bosne Srbiji i po instrukcijama Vase Vidovića zatražio od srpskog kneza, da „upravu na cijeljem srpskobosanskijem ustankom preduzme“. ⁶⁶⁹³

Kada se u Bosni proćulo, „da se uslied reichstadtskih zaključaka počam od istoga dana Turskoj zabranjuje izkrcavati vojsku u Kleku“, među bosanskim Muslimanima je zavladao opšta panika. Njih su tada najviše od svega razdražile vijesti „Neue Frei Presse-a“, kako bi zatvaranje ove luke znaćilo „izručiti ne samo Bosnu i Hercegovinu s turskom vojskom, nego i muslomansko pućanstvo ustašam“. ⁶⁶⁹⁴ Bosanski Muslimani su bili „u sve većem oćajanju“, pogotovo Sarajlije, koje su danonoćno molili „na kapiji od svakud pomoć kao od Bjeljine, Tuzle, Zvornika, Srebrnice, Brćkog itd.“. Oni su smatrali, „da ako od svijuju tijeħ strana im se pomoć ne pošalje da će propasti“. ⁶⁶⁹⁵

„Turski velikaši obdržavali“ su od početka jula 1876. i konaćno završili do sredine istog mjeseca veliki politićki „sastanak u Travniku, kome je pribivalo 70 spahija, aga i begova i bogatijih trgovaca“. Rasprava se najviše vodila o tome, da li „prietii (njihovim) poveljam pogibelj s reforma(ma), što no jih je carigradska vlada“

⁶⁶⁸⁸ M. Ekmećić, *n. d.*, 191.

⁶⁶⁸⁹ *Isto*, 193.

⁶⁶⁹⁰ *Isto*, 241.

⁶⁶⁹¹ A. J. Evans, *O. c.*, 1878, 19.

⁶⁶⁹² M. Ekmećić, *n. d.*, 192.

⁶⁶⁹³ *Isto*, 213.

⁶⁶⁹⁴ P-84/IV, 14. 7. 1876.

⁶⁶⁹⁵ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 16, I/161, I/162, Пов. Но. 732, Б/2, *Слободић-Фрањи Завидовићу*, Сарајево 6. (18.) јули 1876.

promovisala. Većina prisutnih je bila saglasna, da „ako Srbi udju u Bosnu te ju osvoje“, da oni neće dopustiti „da muhamedanci spadnu do raje“. Istaknuto je takođe bilo, da su „Srbi (bili) najžešći dušmani Turkom“ uz podsjećanje, da su oni tokom 1862. veliki broj „prognali iz Biograda turskih gradjana“. Na kraju su zaključili: „1. Da se umoli vlada, neka odustane od reforma, a prione živo uz uredbe, koje (su) postoj(ale) od 40 godina, te su Tursku objaćale; 2. Da se valja u slučaju, ako Srbi provale u Bosnu (gotovo je) pridružiti turskoj vojsci“. Svi su bili saglasni, da u slučaju da pobijedi Srbija, da će se svi „poseliti u Austriju“, prije nego da trpe „nove gospodare“. Bilo je potpuno „izvjestno, da će 300.000 Muhamedanaca, stanujućih po Bosnoj, razviti najveći odpor proti srbskoj vojsci!“ Tada je „nedaleko od Sarajeva i to na nekoj prostranoj ravnici“ bilo zamišljeno, da se obrazuje „veliki obkopani logor“ u koji su „svi bašibozuci iz sjeverne Bosne (bili) pozvani“. Samo Sarajevo se prema ovom planu trebalo opasati sa „trostrukimi obkopi(ma) (šancevi)“. Prema nekim informacijama, bosanska vlada se opredijelila za ove mjere iz dva razloga. Prvi je bio taj, što nije imala „hrane ni za dvie nedjelje, (pogotovo) ako Srbi grad obsjednu“. Drugi razlog je bio „što vlada ne bi nikako mogla utaložiti biesne muslomane, koji su jurve“ skadnevno „grozno priet(ili) krščanom“. Zbog hroničnog nedostatka ljudstva, bosanska vlada je „pozvala na oružje sve bosanske cigane, po prilici njih do 20.000“.⁶⁶⁹⁶

Prema nekim vijestima i bosanski katolici su se popisivali „u Fojnici, Kreševu Busovači itd. na vojsku da idu na Srbiju“.⁶⁶⁹⁷ Ponašanje bosanskih katolika bilo je sve više neprijateljsko prema ustanicima. Oni su se od polovine jula 1876. sve otvorenije stavljali na stranu bosanske muslimanske vojske. Kada su „Turci („Турци“) u Vućijaku“ navalili „na malu četicu vođe Riste Jeića iznenada te ju sa više strana obkoliše“ to su uradili „povodom nekih Šokaca („Шокаца“) koji četv izdadoše, i Turcima („Турцима“) pokazaše položaj i zaškuljak u kom je ista za koji dan prikrivena bila“. Od sredine jula 1876. se sve više moglo čuti, da bi „Austrija duž srbsko-turske granice do 150.000 vojnika“ željela rasporediti. „Zagrebački General Štab dobijo (je bio već) zapovjed da je spreman za polazak“. Sa tim u vezi austrougarske pogranične vlasti su pojaćale kontrolu granice i radile na progonu ustanika, njihovom sprećavanju da se ubace u Bosnu. Poćeli

⁶⁶⁹⁶ P-84/IV, 14. 7. 1876.

⁶⁶⁹⁷ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 16, I/161, I/162, Пов. Но. 732, Б/2, *Слободић-Фрањи Завидовићу*, Сарајево 6. (18.) јули 1876.

su i da ih hapse, plijene im oružje i zatvaraju. Sa druge strane, u isto vrijeme „Turci („Турци“) svega mogoše i kupovati i nabavljati“. Malo je ko znao, da su bosanski Muslimani sve vrijeme sukoba i „hljebnog brašna u Austriji javno kupovali i odnosili“. Nimalo skriven primjer mađarskog pomaganja bosanskih Muslimana je bio, kada je tih „dana iz Pešte poslat jedan šljep pun natovaren sa oružjem, municijom i topovima turskoj bosanskoj vladi („турској босанској влади“) (Valjda Muktar-paši na raspoloženje)“. Šleper sa oružjem trebao je da bude iskrcan „više Slavenskog Broda, niže Kobaša na obali Savskoj bosanskoj“. ⁶⁶⁹⁸

Srpski agent u Sarajevu predlagao je sredinom jula 1876. godine., „da se izda jedna proklamacija na Muhamedovce („Мухамедовце“) u Bosni od strane Srbije u kojoj (je trebalo) da se kaže po put one proklamacije kneževe da će se svakom mirnom Muhamedovcu („Мухамедовцу“) poštediti život, čast i imanje“. Ta proklamacija trebala je da ima propagandnu svrhu, poslije koje bi bosanski Muslimani „ladniji bili boriti se“. Proklamacije ustanika u Bosanskoj Krajini, prema njegovom mišljenju nisu bile rješenje „počem oni nijesu (bili) vladari tj. ustaši“. Najbolje bi po njemu bilo, kada bi se „od strane same vlade ili vojske srpske komande ovakvo što izašlo oni (bosanski Muslimani-B. T.) bi povjerovali“. ⁶⁶⁹⁹ Ova mjera srpske agitacije trebala je da djeluje protiv sve raširenije pojave fanatizovanja bosanskih Muslimana. U to vrijeme je neki „Č. Ali Saib-paša došao“ navodno „u Mitrovicu (Kosovska-B. T.) s pokrivačem proroka“. Ta vijest je naročito uticala, da su se „islamski žitelji Bosne („исламски житељи Босне“) na zapovijestni poziv sa zadovoljstvom naoružali (i) s odvažnošću u borbu pošli“. ⁶⁷⁰⁰ Kada je ova „muhamedova alina“, ⁶⁷⁰¹ koja je trebala da „jošt veći fanatizam među i onako fanatičnim Turcima („Турцима“) razvija“ stigla u Bosnu, ona je naročito veliki uticaj imala na sarajevske Muslimane. ⁶⁷⁰² Dok su „u Sarajevu jur stajale te svete moći (tada je veliko) veselje činjeno i Turci se klanjali“. ⁶⁷⁰³ Hrišćani nisu vjerovali, da je riječ o haljini

⁶⁶⁹⁸ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-Ф-І, І/147, І/148, No. 15, Пов. No. 730, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 7. (19.) јули 1876.

⁶⁶⁹⁹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 15, І/149, І/150, Пов. No. 693, Б/2, *Слободић-Фрањи Завидовићу*, Сарајево 2. (14.) јули 1876.

⁶⁷⁰⁰ Б-526/ХІ, 24. 7. 1876.

⁶⁷⁰¹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 17, І/167, І/168, Пов. No. 806, Б/2, *Ратиборић-Фрањи Завидовићу*, Сарајево 20. август (1. септембар) 1876.

⁶⁷⁰² АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-І/171, І/173, І/174, І/175, І/176, І/177, І/178, No. 17, Пов. No. 822, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 24. август (5. септембар) 1876.

⁶⁷⁰³ Р-111/IV, 15. 9. 1876.

proroka Muhameda, već da je nekakva „Hadži-Atifova haduna načini(la) brže bolje od svojih dimlija barjak proroku, nasadi(la) ga na vrbov kolac (i dala) ga mužem svojim usaditi na sried čaršije“. To je navelo, da hodža poziva svoje „vjerne u boj na djaura sa minareta“, izuzimajući sebe, budući da prorok Muhamed nije dao „poći njemu (hodži-B. T.) na vlaha, već da (je) on mora(o) ostati čuvajuć grad kod kuće“. ⁶⁷⁰⁴ Sarajlija Aleksa Popović se sjeća da je bilo govora, kako to nije bila nikakva svečeva „hrka, nego samo jedna dlaka iz svečeve brade“. ⁶⁷⁰⁵

Od toga vremena su se u Bosni mogli primijetiti brojni „drviši i softe“, koji su bosanskim Muslimanima pričali, kako su došli „ravno iz Meke“. Oni su „idući od sela do sela dieli(li) amajlije (zapise)“ uvjeravajući muslimanske seljake „da je samo ona amajlija (bila) čudotvorna, koju podieli drviš bez griha“. Oni su ubijedivali bosanske muslimanske seljake, da, ako od njih „dobij(u) amajlije na ruke“, da ih nikada n(ije) mo(gao) pogoditi „kaurski kuršun (tane)“. Ovi derviši su bili prepoznatljivi po tome, što bi „po cio dan mahali golom sabljom u ruci na čaršiji“. ⁶⁷⁰⁶ U istočnoj Hercegovini je bilo nekih neuobičajenih primjera, da su sredinom jula 1876. pojedini „Turci domaći („Турци домаћи“)“ izjavljivali crnogorskom „knezu svoju odanost i miroljubivost pozdravljaju(ći) ga rečima: *Sretan ti put Gospodaru, Bog ti bio u pomoći*“. ⁶⁷⁰⁷ Ova pojava je bila izraženija u gatačkom kadiluku, budući da su se do toga vremena „sva sela u Gackom predala“, kao i da je „Knez u subotu večer došao s vojskom u polje nevesinjsko“. Hercegovačke ustanike je na nastavak rata podstakla i činjenica, da je crnogorska vojska „pod vojvodstvom Pavlovića, Boškovića i Perovića“ presjekla „put iz Kleka u Hercegovinu“. ⁶⁷⁰⁸ Osvajanjem Gackog, crnogorskom knjazu bio je otvoren put za Mostar, ⁶⁷⁰⁹ na koji, u očitom strahu od Austro-Ugarske nije smio poći. Crnogorsko napredovanje, pa povlačenje bilo je više nego sumnjivo. Hrvatski narodnjak Niko Veliki Pucić je ustanak pratio iz Dubrovnika. Njemu je bio „čudan i prije nečuven način ratovanja u Hercegovini (jer) je knjaz crnogorski mogao uljesti u Mostar=sans coup férir (franc. bez suprostavljanja-B. T.)=dva puta, a nakon boja u Vrbici mogao je očistiti Bileć i

⁶⁷⁰⁴ P-90/IV, 28. 7. 1876.

⁶⁷⁰⁵ A. J. Поповић Сарајлија, *Хаџи-Лојина буна у Босни*, 18-19.

⁶⁷⁰⁶ P-116/IV, 27. 9. 1876.

⁶⁷⁰⁷ CH-149/XXXXIV, 7. 7. 1876.

⁶⁷⁰⁸ P-87/IV, 21. 7. 1876.

⁶⁷⁰⁹ 3-108/XI, 20. 7. (1. 8.) 1876.

Trebinje, i svo zemljište do samoga Dubrovnika. Ali izza sjajne pobjede Crnogorci (su) se povukli u svoj zavičaj i pustili neka Turci pale, otimlju, kolju i bjesu po jednoj Ercegovini“.⁶⁷¹⁰

VII 2. Pukovnik Despotović na čelu ustanka, don Mihovil Pavlinović među bosanskim katolicima i „Mazbata“ sultanu o pravednoj turskoj vladavini u Bosni (1876-1877)

Nasilja nad nedužnim civilima sve tri vjere su u narednom periodu bila sve učestalija. Tako 17. jula 1876. godine „bosanski ustaše pod Davidovićem i Milanovićem upališe turska sela Sanicu, Skucani Vakup, Modru, Napunje, Moricu, Vajatovac, Turnic, Okrec, Kamengrad i Zdelnu i zarobiše 1400 volova, mnogo konja i ovaca“.⁶⁷¹¹ Ovim napadom na nedužne muslimanske seljake su se srpski ustanici navodno osvećivali za spaljenu pravoslavnu crkvu u Sanici, zapadno od Ključa, koju su, kao i sve domove oko nje još početkom ustanka opljačkali i spalili bosanski muslimanski vojnici.⁶⁷¹² Prema svjedočenju jednog od učesnika ovog zločina Pere Krece, „ti Turci Sanićani, Bilančani i Budeljani“ su nešto ranije „oplijenili srpsko Bravsko i sva sela njima bliža kao i Sanićane Srbe“.⁶⁷¹³ Sve učestaliji su bili slučajevi krajem jula 1876. u Hercegovini, da „noću kakav hrišćanin („хришћанин“) ubije Turčina („Турчина“), čas Turčin („Турчин“) po kog hrišćanina („хришћанина“) na belome danu i javnom putu. Tako se skoro dogodilo da je jedan Turčin („Турчин“) na takozvanom carskom mostu napao jednog srbskog („србског“) dečaka od dvanaest godina, i handžarom presekao nevinom detetu prsa na dvoje. Ubilac išaše svojim putem dalje, jer policija (se) teško upušta(la) da kom muhamedaninu („мухамеђанину“) šta učini“.⁶⁷¹⁴ Tokom sukoba oko Bijeljine jula 1876. nekom ustaničkom vođi Mići Nikoliću Čavki su navodno turski vojnici otkleli glavu,

⁶⁷¹⁰ *Niko Veliki Pucić-Valtazaru Bogišiću*, Rijeka dubrovačka 5. IX. 1876, u: N. Beritić, *Iz korespondencije Nika Velikog Pucića (Prilozi građi za historiju narodnog preporoda u Dalmaciji)*, Arhivski vjesnik, br. 3, Zagreb 1960, 114-115.

⁶⁷¹¹ P-87/IV, 21. 7. 1876.

⁶⁷¹² X. M. A. Попадић, *н. р.*, 502-503.

⁶⁷¹³ *Животопис своје ручно Перо Крецо Војвода*, 19.

⁶⁷¹⁴ CH-165/XXXXIV, 27. 7. 1876.

nabili je na kolac i odnijeli je u Bijeljину.⁶⁷¹⁵ Dok je trajala borba oko Bijeljine između bosanske i srpske vojske, neki razbojnici upali su u kuću starog bijeljinskog trgovca Todora Katića i „na komade ga isjekli“.⁶⁷¹⁶ Izgleda da su tada turski vojnici zapalili i bijeljinsku crkvu.⁶⁷¹⁷ Ranijeg pravoslavnog člana mostarskog medžlisa Mijata Radovića posjekao je jula 1876. neki turski vojnik, čiju je glavu odnio „miralaju Smail-begu i zato od ovoga sto dukata dobio“.⁶⁷¹⁸ U selu Samoboru kod Gackog, tokom jula 1876. zapalili su turski vojnici crkvu sv. Save. Crkva je bila potpuno devastirana: „časna trpeza obaljena i slomivena, pod iskopan, zidovi narušeni, a crkva puna smeta, jer su Turci konje u nju uvodili i držali“.⁶⁷¹⁹ Njima su se ustanici, uz pomoć Crnogoraca, osvetili na najgori mogući način i to tako, što su u Gatačkom polju zapalili devet muslimanskih naselja: „Ključ, Cernicu, Stolac, Avtovac, Čengića kulu, Lipnik, Odžake, Ljubović i Zalom.“⁶⁷²⁰ Ustanici su činili zločine i nad nedužnih hrišćanima. Kada se u avgustu 1876. godine Motajička četa potpuno rasula, od oko 150 ustanika ove čete se „100 njih vratilo u Austriju“. Ostatak ustanika se od oslobodioca transformisao u razbojнике, koji su u trenucima kada nisu mogli „od Turaka („Турака“) pljačkати“ otimali „od Hristijana („Христијана“) svoje urodne braće i gore (su) zlo“ radili „neželi sami Turci („Турци“)“. Srpska vlada je bila upoznata, da to što se dešavalo u Bosanskoj Posavini „nije više (bio) rad otačastveni i rodoljubivi („отаџаствени и родољубиви“), već prosti lopovski-hajdučki“. Ova motajička grupa napravila je do kraja ljeta 1876. do tada neviđene zločine, a „na nekim su mjestima lanac u vatri (verige) grijali i takovim neke seljake hristijanske („христијанске“) opaljivali i mučili“.⁶⁷²¹ Postoje neke naznake, da je srpska vlada u julu 1876. bila preko svojih agenata i Vase Toskića detaljno upoznata o napadima ustanika na neka katolička sela oko Dervente.⁶⁷²²

Poslanik kod Vatikana grof Paar javljao je 22. jula 1876. vladi u Beču, da je prenio kardinalu prefektu Propagande, kako se od bosanskih franjevaca, a u interesu

⁶⁷¹⁵ Лонгин, *n. p.*, 45.

⁶⁷¹⁶ *Метоари Живка Crnogorčevića*, 62.

⁶⁷¹⁷ J. Baltić, *n. d.*, 395.

⁶⁷¹⁸ Б-526/XI, 24. 7. 1876.

⁶⁷¹⁹ 3-108/XI, 20. 7. (1. 8.) 1876.

⁶⁷²⁰ 3-111/XI, 25. 7. (6. 8.) 1876.

⁶⁷²¹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/171, I/173, I/174, I/175, I/176, I/177, I/178, No. 17, Пов. No. 822, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 24. август (5. септембар) 1876.

⁶⁷²² М. Екмеčić, *n. d.*, 243.

svoje vlastite reputacije očekivalo pokretanje vjerske agitacije među bosanskim katolicima. Glavni cilj toga je bio, da se „katolički bosanski narod izjasni i protestuje protiv srpske okupacije“. („die katholische Bevölkerung Bosniens gegen die serbischen Okkupation protestierte i erkläre“) i energično istupi protiv „šizmatičke Srbije“ („das schismatische Serbien“)“. Paar je prefektu Propagande kardinalu Franciju saopštio, kako je među bosanskim franjevcima zavladao „svjetovni duh i vjerska mlitavost“. Po njemu, to je bila odlična prilika za njihovim ojačavanjem, kada se od njih očekivalo, da u Bosnu povedu vjerski pokret i energično istupe protiv srpske okupacije svoje zemlje.⁶⁷²³ Po svemu sudeći, Srbija je tek 22. jula 1876. godine, nakon prvih ratnih poraza od turske vojske bila preko srpskog poslanika u Petrogradu Milosava Protića obaviještena, da se grof Andrašić prilikom pregovora u Rajhštatu oštro usprotivio bilo kakvom proširenju Srbije u Bosni ili stvaranju nekakvog Slovenskog carstva.⁶⁷²⁴ Andrašićeva politika je bila samo odraz političkog stava Franca Jozefa, koji izjavljivao, kako je u njegovom životu postojala „jedna tačka u kojoj nikad neće pristati da popusti, a to je stvaranje nezavisnih država (u Bosni i Hercegovini-B. T.) po ugledu na Srbiju i Crnu Goru“.⁶⁷²⁵

Iz Sarajeva je 28. jula 1876. ispraćena bosanska muslimanska vojska „na Srbiju“, a sarajevski vladika dobio u zadatak, da od srpskih trgovaca „ište pomoć sultanu“.⁶⁷²⁶ Naime, ono što se predviđalo, da će se osjetiti „jaka oskudica u hrani“ se obistinjavalo. Stanovništvo glavnog grada nije imalo nikakve „hrane u pripravnosti“, a bosanski valija da bi nabavio hranu „za slučaj opsade“ je „iskao od bogatih trgovaca da mu pozajme nužnu za to sumu“. Tako je on „od Sarajevaca iskao da (mu) dadu 10.000 lira, sumu jednu, koja je (bila) u gotovini“ i koja se tada nije mogla „naći u čitavoj Bosni“.⁶⁷²⁷

Srbija je sredinom jula 1876. definitivno odlučila poslati za novog komandanta ustaničke vojske u jugozapadnu Bosnu svog isluženog i kompromitovanog oficira pukovnika Miletu Despotovića, samo kako bi mogla lakše kontrolisati ustanički pokret. Sa tim u vezi, u Bosni je u vidu letka bio rasturan i famozni „raspis Tihomilja Nikolića odborima obrazovanim na austrijskom zemljištu za pomaganje ustanka u Bosni da se

⁶⁷²³ *Grof Paar, austrijski poslanik kod Vatikana-austrijskoj vladi*, Rom 22. Juli 1876, in: Fra B. Gavranović, n. d., 1935, 277-278.

⁶⁷²⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књига друга*, Београд 1934, 53.

⁶⁷²⁵ Ж. П. Блед, *Франц Јосеф*, Београд 1998, 379.

⁶⁷²⁶ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 16, I/159, Пов. No. 732, Б/2, *Ратиборић-Франђи Завидовићу*, Високо 16. (28.) јули 1876.

⁶⁷²⁷ СН-154/XXXXIV, 13. 7. 1876.

stave u vezu sa pukovnikom Miletom Despotovićem, koji je u ime srpskog kneza Milana Obrenovića upućen u Bosnu da preuzme glavnu komandu“. Tim naređenjem, novi ustanički vođa Despotović je trebao i praktično, da „u ime Knjaza Milana M. Obrenovića IV preuzme glavnu komandu nad svim srpskim („српским“) četama u Bosni“. ⁶⁷²⁸ Za ovog srpskog oficira, koji još nije došao u Bosnu, već se pročulo da ga je ruski general Černajev „prognao iz svog logora“. ⁶⁷²⁹ Despotovićeva politička ubjeđenja, koja je on prije polaska u Bosni lično iznio Ristiću bila su radikalno rusofilska. On je smatrao, kako su Rusi i Srbi, kao narodi koji su bili povezani „političkim interesima“ imali zadatak, da se „veliko i dostojno slavensko pleme oslobodi tako, da može svojom silom zapovijedati cijeloj Evropi“. ⁶⁷³⁰ Despotović je 7. avgusta 1876. kao „Pukovnik Despotović koj je preuzeo zapovied svih ustaških četa u južnoj Bosni, izdao (jedan) proglas na narod“. Tada je „na hiljade iztisaka ovog proglasa“ nazvanog „Proklamacija bosanskomu narodu.–Bošnjaci!“ bilo za kratko vrijeme „raztureno po zemlji i latinicom i ćirilicom“. Despotović je u ovoj „Proklamaciji“ napisanoj u Bosanskom Grahovu 27. jula 1876. podsjetio ustanike, kako su oni još ranije preko svojih vođa „proglasili gospodarom i knjazom svojim njegovu svietlost srbskog knjaza Milana M. Obrenovića IV“, a koji („Njegova svietlost“) je preko svoga praviteljstva usrećila (njega) velikom čašću, da bude to jest glavnim načelnikom sve bosanske vojske i glavnim upraviteljem Bosne“. On je ustanak smatrao pokretom „srbskog naroda u Bosni i Hercegovini pozivajući ih („Bošnjaci!“) (sve i) bez razlike vjere“ da ustanu „svi listom, da čvrstom voljom, uz svoju braću iz Srbije i Crnegore, (i) prekin(u) zauviek lance (i) postign(u) starodavnu slobodu Bosne ponosne“. U „Proklamaciji“ je Despotović „u ime njegove svietlosti gospodara i kneza Milana M. Obrenovića IV“ pozvao sve u Bosni i Hercegovini, da složno „ustan(u) za slobodu Bosne, (kao i) da svakoga Bošnjaka, ma koje god vjere on bio, paz(e) kao rođenog brata“. Na kraju „Proklamacije“ on je ustanicima strogo naredio, „da vjeru, čast i imanje svačije poštuj(u) i čuva(ju) kao svoje sobstveno pod prietnjom, da ć(e) svakoga prestupnika strogo kazniti“. On je želio sve da uvjeri, kako će „prama svakomu bez

⁶⁷²⁸ Б. Теиновић, *Српски устанак у Босни 1875-1878. (Serbian uprising in Bosnia 1875-1878)*, Бања Лука 2006, 26-27; *Распис Тихомиља Николића одборима образованим на аустријском земљишту за помагање устанка у Босни да се ставе у везу са пуковником Милетом Деспотовићем, који је у име српског kneза Милана Обреновића упућен у Босну да преузме главну команду*, Београд 15. (27.) јули 1976, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 87.

⁶⁷²⁹ Р-87/IV, 21. 7. 1876.

⁶⁷³⁰ М. Екмеčić, *n. d.*, 219.

razlike vjere i staleža pokazati se pravedan tako u nagradjivanju kao u kažnjenju i da će hrabri vojnici i čestiti građani vazda“ u njemu „naći brata, vjerna druga i prijatelja“. ⁶⁷³¹ Despotović je od prvog dana pokušavao biti dosljedan u sprovođenju nove politike, pa je za saborca u svom Generalštabu uzeo jednog hodžu, dok mu je Hadžija Mustafa Šeferović bio glavni povjernik za vezu i korespondenciju sa bosansko-muslimanskim prvacima. ⁶⁷³² Ovaj Petrovčanin Šeferović bio je pismen kao malo ko tada u Bosni, „osobito u pisanju na turskom jeziku a u nekoliko i na srpskom“. ⁶⁷³³ Prema Evansovom svjedočenju „on je bio sasvim drugačiji čovjek i potpuno se razlikovao od okolnih ustanika. Njegovi su se maniri među ovim kršnim borcima isticali naročitom orijentalnom ugladenošću. Inače, u Bosni su se Muhamedanski Sloveni („the Mahometan Slavs“) vidljivo izdvajali po svom držanju od svojih potlačenih hrišćanskih rođaka“ („oppressed Christian kinsmen“). Ono što je Evans kao značajno izdvojio u tradiciji bosanskih Srba bilo je njihovo nepoznavanje srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva i vrlo svjesno pripadanje tradiciji srednjovjekovne Srbije. Sa druge strane, Musliman u Despotovićevom štabu imao je znanja o dalekoj bosanskoj istoriji prije turskih osvajanja, ⁶⁷³⁴ što mu je dalo zgodan povod da zaključi, da su se pravoslavni doselili u Bosnu zajedno sa dolaskom Turaka. O tome je dodatno mogla da posvjedoči i posvećenost bosanskih Srba srpskim vladarima Dušanu i Lazaru, a ne provincijskim kraljevima. ⁶⁷³⁵

Despotovićeva „Proklamacija“ je naišla kod nekih katolika odmah na negodovanje, pogotovo kod hrvatski orijentisanih Livnjaka. Protestujući protiv ovog Despotovićevog programa, po kome se rat trebao nastaviti u korist ujedinjenja Bosne sa Srbijom neki Livnjak Fabo Sušić je u Despotovićevom štabu razvio hrvatsku zastavu i pjevao neku pjesmu protiv Srbije. Drugi Livnjak, koji je bio lojalalan bosanskim muslimanskim vlastima Pavo Jazvo je kao tumač imao priliku, da livanjskim begovima Ismet paši Uzuniću i Derviš-paši Teskerdžiću čita Despotovićevu „Proklamaciju“ i još neka pisma pisana ćirilicom. U tim pismima Despotović ih je pozivao na pokornost,

⁶⁷³¹ P-100/IV, 20. 8. 1876.

⁶⁷³² M. Trnjaković, *n. r.*, 256.

⁶⁷³³ 3-187/XI, 10. (22.) 12. 1876.

⁶⁷³⁴ A. J. Evans, *O. c.*, 1878, 22-23.

⁶⁷³⁵ *Ibidem*, 24.

tražeći mnogo hrane čemu su se ova dvojica „čudili i smijali“.⁶⁷³⁶ Iako su pokušaji oko pridobijanja bosanskih begova bili bezuspješni oni su nastavljeni i kasnije. Toj političkoj akciji je, po svemu sudeći trebao da pomogne i slanje iz Beograda u Despotovićev štab srpskog majora Vladimira Andrijevića, inače Osman-bega, koji je ranije „služio u turskoj službi i u Bosni“ i koji je od 1874. prešao na stranu Srba.⁶⁷³⁷ Ipak, od ovoga pustolova i očitog prevaranta nije bilo nikakve koristi, a on je već u oktobru 1876. pobjegao iz Despotovićevog logora.⁶⁷³⁸ U Hercegovini je na zbližavanju Srba i Muslimana od početka ustanka radio Mićo Ljubibratić, koji je u svoje ustaničke redove primao sve odbjegle muslimanske vojnike. U Ljubibratićevu ustaničku četvu je odmah na početku ustanka stupio „Avdo Medar iz Dabrice, koji je u turskoj redovnoj vojsci bio, pak je iz Gacka preko Metkovića u Dubrovnik pobjegao“.⁶⁷³⁹

Zvanično, „srpski pukovnik Despotović primio (je) glavnu komandu nad ustaničkim četama bosanskim“ tek 8. avgusta 1876. godine, dan poslije objavljivanja famozne „Proklamacije“.⁶⁷⁴⁰ On je po svemu bio fantasta, koji je zamišljao da se nalazi na čelu ne samo ustaničke vojske, već i cijelog naroda u Bosni. U službenim dokumentima potpisivao se kao „Glavni komandir Bosanske vojske i upravitel Bosanskog Naroda („Босанског Народа“) Pukovnik M. Despotović.“⁶⁷⁴¹ Lično se na francuskom jeziku hvalio A. Evansu, kako nije samo „komandant bosanske vojske“ („commandant de l'armée bosniaque“), već i „vođa bosanskog naroda“ („chef du peuple bosniaque“).⁶⁷⁴² U jednoj molbi Obrovačkog odbora, upućenoj generalu Tihomilju Nikoliću, titulisan je kao „Polkovnik Despotović kao Namjesnik Bosanski („намјесник Босански“) Njegove Svjetlosti knjaza Milana“.⁶⁷⁴³ Od njegovog dolaska u jugozapadnu Bosnu jula 1876. godine „katolici u Bosnoj, mjesto da se odzovu proglasu Milanovu, ustali (su) na odpor proti svojoj pravoslavnoj braći, te se izjavili za tursko carstvo“. Osim toga, sve više je bila izražena tendencija, koju su radili „katolički fratri na nalog

⁶⁷³⁶ S. Marković, *n. r.*, 435.

⁶⁷³⁷ П. Петровски (Петар Узелац)-Владимиру Деснице, Београд 24. августа (5. септембра) 1876, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 96-97.

⁶⁷³⁸ З-160/XI, 19. (31.) 10. 1876.

⁶⁷³⁹ Р. Петровић, *n. r.*, 1959, 234.

⁶⁷⁴⁰ СН-166/XXXXIV, 28. 7. 1876.

⁶⁷⁴¹ Б. Теиновић, *n. d.*, 42.

⁶⁷⁴² А. Ј. Evans, *O. c.*, 1878, 22.

⁶⁷⁴³ *Оброчачки одбор-Тихомилу Николућу*, Оброчак Октобра 1876, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 112.

Vatikana“, a to je „da (su) se u katoličkim krugovih bosanskih“ sakupljale adrese, gdje je narod izjavljivao, da je „za sjedinjenje s Austrijom, a proti Srbiji“. Naravno, bilo je sve jasnije, „da se ovo pitanje ventilira(lo) i po Zagrebu“. To što je katolička crkva sve otvorenije zauzimala antiustanički stav, pogotovo što „od početka ustanka nije rimska stolica prozborila“ ni riječi „o iztočnih dogđajih“ moglo se tumačiti na različite načine. Nekada je „rimska stolica prednjačila u borbi protiv Osmanlijstvu“, pogotovo 1862. godine, kada je trenutni „papa Pio IX pozivao sve kršćane, da se složa proti Turčinu“. Od početka ustanka 1875. sumnjalo se najviše u to, „da je poljska emigracija u Rimu, karakterističnim prećeravanjem“ generalno kod svih katolika, pa tako i bosanskih „ocrnila ovaj jugoslavenski pokret kao neko strašilo panrusizma, panslavizma i pravoslavja“. ⁶⁷⁴⁴ Savremenik zbivanja Vladimir Krasić isticao je, kako je u to vrijeme „rimski papa ostao oduševljeno za Turke (i da je čak) blagosiljao oružje tursko da održi pobjedu nad pravoslavnim Srbima“. ⁶⁷⁴⁵ Papa je, navodno, početkom iduće godine „na katoličko sveštenstvo razaslao“ nekakvo uputstvo „u kome (je) katolike odvrća(o) da protiv Turaka ne ustaju osobito, ako bi do rata između Turske i Šismatiske Rusije došlo“. ⁶⁷⁴⁶ Istina, „Katolički list“ je tada pisao, kako se Porta obraćala papi, da bi on svojim ugledom uticao na pokornost katolika u Hercegovini i da je papa Pio IX zaista to učinio. ⁶⁷⁴⁷ Isti list je pisao, kako je bila velika greška što su Srbi krenuli sa stvaranjem velike pravoslavne Srbije, za koju su se „boj(ali) katolici da za njih (u njoj) mjesta biti neće, (kao i da) taj strah nije (bio) bez razloga, osobito ako se gleda(lo) na sjever“. ⁶⁷⁴⁸ Hrvatski katolički listovi, pogotovo oni „koji (su se) izključivo služ(ili) interesom katolicizma, (nisu vidjeli ništa) drugo na iztoku, nego pravoslavni pokret“. ⁶⁷⁴⁹ Izgleda da je u svemu tome bilo istine. Navodno, Ljudevit Vuličević je poslije ustanka pisao biskupu Štrosmajeru, kako je papa Pio IX bio protiv oslobođenja Srba od turske vlasti i kako se izrazio, „rajsko mu je srce željelo da Turčin pobjedi, da Srbin izgubi“. ⁶⁷⁵⁰ Friman navodi, da su zapadnjaci imali u to vrijeme velike predrasude o pravoslavnim hrišćanima, koje su poticale još iz vremene crkvenih sporova. To su, kako je on istakao, prije svega bile

⁶⁷⁴⁴ P-90/IV, 28. 7. 1876.

⁶⁷⁴⁵ В. Красић, *н. д.*, 37.

⁶⁷⁴⁶ 3-197/XI, 31. 12. (12. 1.) 1877.

⁶⁷⁴⁷ I. Puljić, *н. д.*, 302.

⁶⁷⁴⁸ *Isto*, 348.

⁶⁷⁴⁹ P-92/IV, 2. 8. 1876.

⁶⁷⁵⁰ Д. Берић, *н. д.*, 2000, 519.

predrasude, u prvom redu katolika, koji su generalno bili protiv pravoslavnih i to samo zato što ovi nisu voljeli papu.⁶⁷⁵¹ Međutim, ni pravoslavna crkva nije ostajala dužna u svojim optužbama izrečenim na račun katoličke crkve. Tako je na primjer u Šematizmu pravoslavne eparhije bokokotorske i dubrovačke za 1876. na više mjesta pominjan: „religiozni papski fanatizam“, „fanatično nastojanje latinskih biskupa“, „rimsko-zapadni zulum“ itd.⁶⁷⁵² Najotvorenije svrstavanje bosanskih katolika na stranu bosanskih Muslimana je bilo, kada je 28. jula 1876. u Travniku bio obrazovan „žandarski odjel od 100 katolika, koj(i) (je) mjesto zaptija, krenuvših put Bjeline“ trebao da „nadgleda javnu sjegurnost u mjestu“. I dok su bosanski katolici „održavali bezbjednost“ do tada su „izagnali Turci iz Bjeline sve kršćane, zarobiv(ši) jim prije sav imetak“. U tom mjestu su do kraja jula 1876. ostali samo bosanski Muslimani, koji su bili spremni radije „da poginu, nego se predati Srbom“.⁶⁷⁵³ Bosanski katolici su se sve masovnije stavljali na stranu bosanske muslimanske provincijske vojske i u jugozapadnoj Bosni. U borbama za Bosansko Grahovo vođenim 2. avgusta 1876. srpski ustanici bi prema jednom izvještaju imali svakako više uspjeha, samo da na strani bosanskih Muslimana nisu stali hrišćani „rimske vjere u sve do 40 kuća sa nesretnim pravoslavnim Popom Dmitrom Jakšićem“. Oni su čak prvi „odpor četi pokazali sjedinivši (se) sa 60 momaka turske redife“. Za kaznu, kako je navedeno ovim „nesretnim izdajicama roda i krsta zapljen(ili) (su) (ustanici) sve što su pri njima i kod njih našli i za kazanj i svijet (opomena-B. T.) drugima zapal(ili) im kuće. Veći dio istog pljena ovog glavna uprava našla je za shodno, da se siromašnijem rimljanima („римљанима“), vrati i vraćena je (bila) skoro svima osim Đuki Šariću i Popu Jakšiću (bosanski Srbi-B. T.); jer su ova dvojica prvi faktori u izdajstvu i nevjerluku bili“.⁶⁷⁵⁴

Do početka avgusta 1876. nije bilo „više nikakove dvojbe, da se medju bosanskimi katolici(ma) živo korteš(ovalo) proti pravoslavlju“ i da je u tom poslu od bosanskih fratara najviše prednjačio sarajevski župnik fra Martić. Zanimljivo je, da je baš u vrijeme kada su bosanski „Muhamedanci razvijali zelenu prorokovu zastavu, medju kršćani(ma) zarazi(o) razkol, žalostniji, ubitačniji, nego ik(ad)“. Prema nekim

⁶⁷⁵¹ E. A. Freeman, *O. c.*, 228-229.

⁶⁷⁵² I. Puljić, *n. d.*, 348.

⁶⁷⁵³ P-90/IV, 28. 7. 1876.

⁶⁷⁵⁴ *Извјештај Петра Петрановића о нападу устаника на Грахово и о битки која је почела 21. јула (2. августа) 1876*, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 89.

saznanjima, u forsiranju tog razdora „nije (bilo) pravoslavlje samo izlika“, već i to da se „uistinu radi(lo) tuj o kakovih drugih ciljevih“ i da je fra Martić bio „samo poturena straža, ne katoličtva protiv pravoslavlju, nego turstva proti kršćanstvu“ i u ime bosanskih „katolika i Hrvata“. ⁶⁷⁵⁵ Pritisaka, osim fra Martića nije bio lišen ni biskup Štrosmajer, koji je do kraja jula 1876. dobio „više puta iz Rima uputstvo da zadržava bosanske katolike („босанске католике“) od učestvovanja u ustanku“. ⁶⁷⁵⁶

Od javnosti se nikako nije moglo sakriti, da se jedan dio hercegovačke ustaničke vojske sastojao od Crnogoraca. ⁶⁷⁵⁷ Hercegovački Muslimani radili su krajem jula 1876. sve na tome, da povrate „Nevesinje zauzeto od Crnogoraca“, koji su nakon što su sredinom istog mjeseca „popali(li) Zimlje nedaleko od Mostara“, ozbiljno zaprijetili zauzećem glavnog grada Hercegovine. Njima je prema nekim neprovjerenim vijestima „dižući barjak, uz nepovoljan utisak kršćanstva konzul austrijski Strautz čestita(o) polazak“ u taj boj. Ovaj konzulov postupak, svakako da nije bio u saglasnosti sa deklarisanom politikom bečke vlade. To je tim prije bilo intrigantnije, što je 28. jula 1876. godine „C. kr. pomorska oblast u Trstu izdala na sve c. kr. pomorske (jednu) okružnicu“ u kojoj se navodilo, da „pošto su europski kabineti poprimili načelo neintervencije naprama događajem u Turskoj, Srbiji i Crnojgori, i pošto je (bilo) utanačeno, da se ima potonja smatrati kao ratujuća vlast“, da je odatle za Austro-Ugarsku Monarhiju proisticala „dužnost neutralnosti naprama objema ratujućim vlastima“. Tada je „naložilo c. kr. ministarstvo izvanjskih posala dalmatinskomu namjestniku, da odele nepripusti u Klek nikakav ratni brod, pa u obće ni privatni, koj(i) bude na brodu imao čete, oružja ili ratne sprave“. ⁶⁷⁵⁸

Prelazak bosanskih muslimanskih vojnika u ustanički tabor bio je nastavljen i tokom ljeta 1876. godine. Dok su se „između crnogorskih vodja“ Peke Pavlovića i Riste Popovića (sa jedne i) turskih zapovjednika tvrđava Utova i Kleka“ sa druge strane vodili

⁶⁷⁵⁵ P-92/IV, 2. 8. 1876; Nema sumnje da se fra Martić već u to vrijeme osjećao kao Hrvat. Njegov biograf Augustin Čičić pronašao je 1911. u Martićevoj ličnoj arhivi njegovo priznanje hrvatstva. U jednom od nedatiranih dokumenata, on kaže: „Ako bi koi-a čini se da jih ima u narodu-o mojoj narodnosti sumnjio, valja mu kazati: da sam rođen u Županiji bivšoj Hrvatskoj jednoj od sedam poglavitijih što jih broji Porfirogenit-Imotskoj gdje su se prvi doslići prastari Hrvati nastanili te i do danas ta ista krajišta posjeduju; dosljedno je dakle da sam i ja Martić porieklom i rodom Hrvat, što sam i svojim životom i djelovanjem pokazao“. (Fra A. Čičić, n. r., 1911, 194.).

⁶⁷⁵⁶ CH-165/XXXXIV, 27. 7. 1876.

⁶⁷⁵⁷ E. A. Freeman, O. c., 237.

⁶⁷⁵⁸ P-90/IV, 28. 7. 1876.

„pregovori o predaji (i trajao) sastanak kod Kleka“, do tada su neka „tri učena Turčina iz Mostara“ prebjegla na stranu hercegovačkih ustanika. Jedan od njih „imenom Latif“ je odmah bio „sekretarom turskog jezika imenovan“.⁶⁷⁵⁹

Osim beogradske, na pridobijanju ustanika u Bosanskoj Krajini je od prvih ustaničkih dana radila i bečka vlada. Ona je preko svojih agenata izgleda već početkom avgusta 1876. uspjela da za svoje političke ciljeve pridobije: Trivuna Bundala, Đuricu Beronju, Jovu Karana, Nikolu Štrbca i nekoliko pravoslavnih popova, koji su austrougarskom caru uputili molbu za okupaciju Bosne i Hercegovine. Takođe, oni su za rođendan cara Franca Jozefa poslali četiri slične molbe sa ukupno 234 potpisa. U ovim molbama je od cara traženo, da se „smiluje, zemlju i narod bosanski carskim svojim plaštom zaokrili i u red svojih napredujućih zemalja uvrsti“.⁶⁷⁶⁰ Krajem avgusta 1876. se i „na samoj kapiji (bosanska vlada-B. T.) smatra(lo) da je Hercegovina za Turke (bila) izgubljena, osobito od boja na Fundini“, zbog čega su „Turci („Турци“) (bili) jako zabrinuti.“⁶⁷⁶¹ Iako je u to vrijeme „Muktar-paša poziva(o) muhamedance, da se dignu na oružje proti crnogorsko-hercegovačkoj vojsci, nu muhamedanci“ nisu nikako htjeli da ga poslušaju.⁶⁷⁶²

Prilika da hrvatski nacionalisti iskažu svoje aspiracije prema Bosni i Hercegovini išla je krajem jula 1876. i preko „tri novinska glasa o Hrvatskoj“. Prvi je bio list „Hon, drugi vojnički neki list, a treći Kölnische Zeitung“. Vojnički list je „govori(o) na ime vojske i od začetka ustanka (je) preporuč(iva)o Austriji, da udari osvajačkim putem“. Bečki „vojnički krugovi“ su smatrali, kako je Austrija, koristeći „preko Hrvatske“ njeno „poviestno pravo“ trebala tada za sebe, da već „zauzme Bosnu“ i tako proširi „svoju medju prema iztoku“. Takođe, „do iste ove misli došao je i Hon“, koji je uz to smatrao, „da bi uzkrišena Hrvatska imala biti nasipom proti bujici srbskoj i nekim jamstvom za magjarsko gospodstvo u Austriji“. Hon je već u to vrijeme otvoreno promovisao političku ideju, po kojoj „bi objačana Hrvatska mogla obustaviti struju jugoslavenskog sjedinjenja“. U tom smislu je i „preuzvišeni biskup Strossmayer (bio) pozvan naročito u Beč, da u ovoj težkoj po monarkiju sгоди jamačno pomogne svojim savjetom“. Njegova

⁶⁷⁵⁹ Isto

⁶⁷⁶⁰ M. Ekmečić, *n. d.*, 226.

⁶⁷⁶¹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-пр. бр. 17, I/169, I/170, Пов. No. 806, Б/2, *Слободић-Фрањи Завидовићу*, Сарајево 16. (28.) август 1876.

⁶⁷⁶² P-93/IV, 4. 8. 1876.

ideja je bila potpuno jasna, a to je, da je „Hrvatska ima(la) misiju, no narodnu svoju, ne pako obću austrijsku misiju“. ⁶⁷⁶³ Hrvatski narodnjaci, kojima je pripadao i biskup Štrosmajer su i dalje, oko pitanja budućnosti Bosne i Hercegovine bili na liniji sporazumijevanja sa Srbijom i njima je bila sasvim „protivna izjava sa cigla dva podpisa, od kojih (je) jedan (bio) o. Grge Martića“ za austrougarsku aneksiju. Smatrali su, da je fra Martićev potpis bio „prisiljen, ili je (bio) izdajnički“ i da je ta njegova famozna izjava bila samo u nizu „onih izuma“, kojom se nastojalo „zapriečiti ili bar odgoditi oslobodjenje južnoga Slavenstva“. Hrvatski narodnjaci su smatrali, da je to „što (su) se bosansko-hercegovački Muhamedanci bor(ili) proti Srbiji i Crnojgori (bilo) sasvim pojmljivo“. Zapravo, njima je bila donekle razumljiva borba bosanskih Muslimana „za gospodstvo svoje, koje jim je al-koranom i turskom carevinom (bilo) zajamčeno“, kao i da „će se (oni) boriti sve dotle, dok (budu) ima(li) izgleda, da se turska vlast u Bosnoj i Crnojgori održati (bude) mo(gla)“. Takođe, hrvatski narodnjaci su, na koncu vjerovali i u to, da će se bosanski Muslimani nakog svega prepustiti „fatalistički novom poredku stvari“. Hrvatski narodnjaci nisu imali ništa sa proaustrougarskom agitacijom u Bosni, koju su obavljale „njemačko-magjarski uhode (sa ciljem), da u katoličkom i muhamedanskom pučanstvu Bosne i Hercegovine izhode manifestaciju za Austriju“. Njih još uvijek nije privlačila ideja, da Austro-Ugarska zbog takozvane „opasnost(i) po monarkiju, ako bi se sa njezinih južnih granicah podigla veća srbska država“, podigne protiv toga jednu „veliku hrvatsku državu“. Oni su još uvijek vjerovali u jugoslovensko rješenje istočnog pitanja, dok bi stvaranjem takozvane velike Hrvatske ona poslužila samo kao „sredstvo, da se državno ustrojstvo južnoga Slavenstva na balkanskom poluotoku zaprieči“. ⁶⁷⁶⁴ Hrvatski narodnjaci su i početkom avgusta 1876. još uvijek vjerovali, da bi „propast Srbije povlači(lo) za sobom propast svih Jugoslavena“, kojima je trenutno najveća prijetnja dolazila, osim od Turka i od Mađara. Po njima, ova dva naroda, koja su činili ovaj „magjarsko-turski nemoralan savez“ radili su sve, da oslabe „prkos Jugoslavena“ i da ih onemoguće „za svaku političku i kulturnu radnju“. ⁶⁷⁶⁵ Za hrvatske narodnjake, Srbi su i dalje bili „braća Srbi“, koji i u slučaju, da „podlegnu turskoj sili“, ostaju pobjednici, čija će jedna od najvažnijih pobjeda zauvijek „ostati zapisana u

⁶⁷⁶³ *Isto*

⁶⁷⁶⁴ P-94/IV, 6. 8. 1876.

⁶⁷⁶⁵ P-97/IV, 13. 8. 1876.

povijesti svieta nakon ovoga rata“. Ta pobjeda je bila „krvlju pokrščeno jugoslavensko pitanje“, čime je „južno slavenstvo stupilo u novu, vedriju i povoljniju mienu svojega života“.⁶⁷⁶⁶ Iako je Štrosmajerova težnja za većim osloncem na Srbiju kod bosanskih katolika ovom novom propagandom bila permanentno gušena, on se, ipak, obratio 1. oktobra 1876. lideru britanske opozicije Vilijemu Gledstonu o važnosti „stavljanja autonomne Bosne pod zaštitu“ („to put the autonomy of Bosnia under the protection“) Srbije. Biskup Štrosmajer je ovakvo rješenje smatrao jednom vrstom nagrade za Srbijine „krvave žrtve“ („sanguinary sacrifices“) u prošlosti.⁶⁷⁶⁷ Iz ovog vremena je i Štrosmajerova famozna „Spomenica o važnosti i koristi konvencije, koju bi trebalo da utanači slavno rusko carstvo sa Sv. apostolskom Stolicom“. U ovom dokumentu koji je poslao ruskoj vladi, biskup Štrosmajer je jedini način „da se kršćani oslobode bezbrojnih nevolja“ vidio u dodijeljivanju momentalne „autonomije“ za Bosnu i Hercegovinu. Za Srbe je naveo, kako su „svojim herojskim žrtvama i obiljem prolivene svoje krvi postali najvredniji ljubavi cijele Evrope“. Bosanske katolike želio je da zaštiti. Naveo je, kako su „neprijatelji ruskog carstva izrabljivali u Bosni i Hercegovini u prvom redu katolički element, da Rusima stavljaju zapreke u ovim krajevima obzirom na njihovo određenje i djelovanje“. Svu krivicu zbog ponašanja bosanskih katolika prebacivao je na susjednu Austro-Ugarsku. Ona je, tvrdio je biskup Štrosmajer, „agitirala, da odvrati Bosnu i Hercegovinu od Srba, ili što je isto od Rusa, te da katolike uvjeri kako njihovoj vjeri i religiji ne znam kakve opasnosti prijete od Rusa i Srba. Ništa se nije propustilo pokušati, da se saberu brojni potpisi turskih boljara i katolika, kojima bi se dokazalo da Bosna zazire od Srba, te bi u slučaju nužde voljela pristati uz Austro-Ugarsku carevinu nego uz Srbiju“.⁶⁷⁶⁸ Potpuno suprotno od biskupa Štrosmajera mislio je hrvatski pravaš dr. Ante Starčević. On je u jednom traktatu iz 1876. otvoreno pisao protiv davanja autonomije Bosni i Hercegovini, pogotovo ne po primjeru Srbije. Pisao je, da „kad iz neposredne turske pokrajine dojdeš u Serbiu, čini ti se da si iz Englezke došao n. p. u Rusiu“. Za Srbiju je dr. Starčević naveo, da se ni u njoj „n(ije) opaža(o) napredak, neg je (bila)

⁶⁷⁶⁶ NS-16/VII, 16. 8. 1876.

⁶⁷⁶⁷ *Bishop Strossmayer-Mr. Gladstone*, October I, 1876, (Written in German), in: R. W. Seton-Watson, *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*, London 1911, 420.

⁶⁷⁶⁸ Biskup J. J. Strossmayer, *Spomenica o važnosti i koristi konvencije, koju bi trebalo da utanači slavno rusko carstvo sa Sv. apostolskom Stolicom*, na dan Rođenja Blažene Djevice Marije (8. septembar-B. T.) 1876, u: A. Spiletak, *Strossmayerova spomenica ruskoj vladi god. 1876*, Bogoslovska smotra, br. 4, God. XXIII, Zagreb lipanj 1936, 395.

potištenost, hinenje, divljač većja neg u pravoj Turskoj“. I što je za njega bilo najgore, u takvu autonomiju „bi se izvanjski uplitjali“. ⁶⁷⁶⁹ Po njemu „Serbi kneževine dokazaše da nisu za deržavan život; da kod njih nebi bilo fanatizma vere, i da im Rusia nebi obećivala Bosnu i Hercegovinu, oni bi se sutra podložili Turskoj, jer im je u svakom pogledu (bilo) gorje nego Bošnjakom. Ovoj pasmini hteti podložiti plemstvo Bosne, bilo bi još čudnie nego hćeti Ircem podložiti Engleze. Ovaj čas pobunjene zemlje učiniti neodvisnom deržavom, ili im dati autonomiu, znamenuje dopustit, da se dve protivne pasmine kolju i dave, bez-da ih jedna ima uvete koje pita deržavan život“. Takođe, „dati koj komad ovih zemalja Cernojgori ili Srbii, znamenovalo bi ojačati neprijatelje Turske, koji su o sebi ništetni, a kao oružje Rusie Turskoj pogibeljni“. ⁶⁷⁷⁰ O pravoslavnima u Bosni iznio je dr. Starčević niz negativnih kvalifikacija, tj. „da je ta pasmina od katolikah (bila) još neizmerno nečistia, neurednia, lenia, nemarnia, tverdokornia, licumernia, nevernia; da nikada nije (bila) zadovoljna; da se tuži(la) na svakoga prem je ona uvek (bila) kriva drugim i sebi; da se uvek buni(la); da (je) uvek zagrizala, kad u muhamedovce n(ije) sm(jela), a katolikah nije, (onda) u židove“. Starčević je pravoslavne optuživao da su lagali kada su tvrdili da ih je u Bosni bilo više nego Muslimana. Takođe, tvrdio je i to, kako je „nauk kao bitnost gerčke vere i njezinih slediteljah (bila): prevarit neprijatelja, nevernika, naškodit mu makar kako, to je kao članak vere. A neprijatelj „nevernik“ je (bio) ne samo muhamedovac, nego u prigodi i katolik verniku gerčkom, i ovaj onomu, jer (je) ovaj jedan merzi(o) drugoga još više nego muhamedovca“. ⁶⁷⁷¹ Sekularizam Turske carevine kao društveni fenomen pretpostavljao je dr. Starčević svim političkim pitanjima. „U Turskoj su od nekada sve vere i cerkve (bile) slobodne, slobodnie neg ikad, osim kod starih Rimljanah, igde drugde; ona se n(ije) mešala u nje ni u njihove stvari; ali ona n(ije) da(la) ni svojemu duhovničtvu uplitjati se nepozvano u deržavne poslove“. On je (bio) (ne)oduševljen sa bosanskim „katolici(ma) (koji) su u obće (bili) moralni, i preveć iskreni; ali su nekako (bili) mlitavi; nisu (bili) podli ni hinbeni, i kad bi se za dobru stvar zauzeli, oni bi ju izveli serdčenie neg ikoji drugi vernici. Oni se n(isu) bun(ili)“. ⁶⁷⁷² Značajna „prednost“ bosanskih katolika u odnosu na pravoslavne bila je po ovom

⁶⁷⁶⁹ A. Starčević, *Iztočno pitanje*, Preštampano iz „Hrvatskog Prava“, Zagreb 1899, 5.

⁶⁷⁷⁰ *Isto*, 39-40.

⁶⁷⁷¹ *Isto*, 23-24.

⁶⁷⁷² *Isto*, 26-27.

hrvatskom ultradesničaru i rasisti u tome, što su osim njih svi drugi turski hrišćani, pa i pravoslavni u Bosni spadali „više ili manje u onu smesu ili, recimo pasminu“.⁶⁷⁷³ Sa ushićenjem je pisao o bosanskim Muslimanima, za koje je vjerovao da su bili „pokolenje onih lavah koji od Avarah osvojiše desno-dunajsku Hervatsku“. Za njihovo plemstvo garantovao je samouvjereno dr. Starčević, da „nikada nije bilo gerčke vere; ni katolička, kakovu je poznavalo, nije mu se svidjela, pa se javno nekako u nju brojilo, a potajno je držalo veru Bogumilah“. Po turskom osvajanju Bosne „ostaviv tu veru, plemstvo je Bosne prihvatilo muhamedovštinu“.⁶⁷⁷⁴ Dr. Starčević je „o plemstvu muhamedanskom po hervatskih pokrajinah“ naveo nekoliko značajnih vrlina: „Ovo plemstvo zna(lo) (je) samo svoje tradicie, ima(lo) (je) duševnost, poštenje, zdrav um i ponos, zauzeto je (bilo) za slobodu. Ovo je plemstvo (bio) prava i jedina žrtva Turčina koj sam neće, a njemu n(ije) da(o) urediti kerstjane. Ovo plemstvo i *danas* (1876. g.-B. T.) najviše (je) terpi(lo) od turske vojske i od ustavih kerstjanah“.⁶⁷⁷⁵ On je otvoreno stao protiv ustanka, smatrajući da je „*današnji* ustanak, kako i pervašnji i budući, poti(cao) u Turskoj iz vana. Ovaj ustanak, ni drugi nikakov, na polju, u ravnini, ne bi se mogao nijedan dan držati; a u berdih i šumah, zaklonjen Cernomgorom, Serbiom, Austriom, gde turska vojska n(ije) zna(la) prolaze, gde joj je svaki kamen (bio) neprijatelj, gde (su) kerstjani zna(li) svaki korak vojske, a ova n(ije) zna(la) ništa o njih: u tih okolnostih ovaj i svaki drugi ustanak mo(gao) se kroz desetke godinah držati“.⁶⁷⁷⁶ Osim toga, „ako je turska pasmina (bila) preslaba za život“, po dr. Starčeviću je onda „nju treba(lo) žertvovat, a na njezino mesto postaviti narode koji su za život. Ti narodi Bulgari i Hervati, u kratko vreme prosvetili bi se tako, da bi mogli sačinjavati države dosta jake za živeti u slogi bez štete drugih narodah“ (Srba?-B. T.).⁶⁷⁷⁷

Vjera u Ruse je bila opšta pojava u svim ustaničkim političkim krugovima. Uzelac, koji je na zahtjev srpske vlade bio još početkom avgusta 1876. uklonjen iz ustanka⁶⁷⁷⁸ je sredinom istog mjeseca bio uvjeren, da se „sva Rusija uzdrimala u prilog

⁶⁷⁷³ *Isto*, 31.

⁶⁷⁷⁴ *Isto*, 28-29.

⁶⁷⁷⁵ *Isto*, 36-37.

⁶⁷⁷⁶ *Isto*, 39.

⁶⁷⁷⁷ *Isto*, 45-46.

⁶⁷⁷⁸ H. Ćurić, *n. r.*, 1973, 746.

Srpstvu („Српству“).⁶⁷⁷⁹ Ovakva razmišljanja su bila plod krajnje neobaviještenosti i lažnih nadanja. Neki ruski historičar Ilovajski je (ne)namjerno izjavljivao, kako su „događaji već oštro predoznacili rezultate“ ustanka, a to je „sjedinenje Hercegovine sa Crnom Gorom, Bosne i Stare Srbije sa kneževinom Srbijom“.⁶⁷⁸⁰ Ove pogrešne procjene podgrijavale su i lažne vijesti, koje su dolazile od bosanskih muslimanskih vlasti. U Sarajevu je 6. avgusta 1876. godine „bosanski valija javlja(o) na sve strane, da je 120.000 Raca (Srbi-B. T.) prešlo Drinu, a za ovimi da (je) i(šlo) 60.000 Moskova (Rusi-B. T.), (te da je) srbska vojska opeta sjela pod Bjelinu“. Bosanski valija je „ujedno zapovieda(o) svim kajmakamom, neka odmah izpitaju narod po najvišjem nalogu iz Stambula, bi li bio sklon i voljan pokloniti se tuđoj vlasti“.⁶⁷⁸¹ Strah bosanskih Muslimana od Rusa je bila nerealna, pogotovo što je njihova pomoć bosanskim Srbima bila ograničena na humanitarni rad. Sve što su bosanski Srbi od početka ustanka dobili iz Rusije je bila pošiljka krajem avgusta 1876. nekog „Slavensk(og) komitet(a) u Moskvi (koji je) odobrio 10,000 rubalja“ za izdržavanje srpskih izbjeglica iz Bosne u Slavoniji.⁶⁷⁸² I sam ruski car Aleksandar II je u pismu austrougarskom Francu Jozefu septembra 1876. priznao, kako je u potpunosti razumio njegovu „odvratnost“ prema stvaranju jedne velike srpske države, preporučujući mu, da njegove trupe odmah zaposjednu Bosnu kada ruske budu ulazile u Bugarsku.⁶⁷⁸³ Zapravo, on je u Beč poslao generala Sumarokova sa prijedlogom, da ako Porta ne bude poštovala primirje, austrougarske i ruske vojne snage koordinisanom akcijom okupiraju, prve Bosnu i Hercegovinu, a druge Bugarsku.⁶⁷⁸⁴

U Hercegovini su ustanici početkom avgusta 1876. zabilježili djelimičan uspjeh oko Trebinja i na bregovima drumu, koji je iz Dubrovnika vodio u Trebinje podigli su da se „viju trobojne zastave“. Nakon ovih „vesti iz Hercegovine policija prikupila je ovde sve musulmane („мусулмане“), koji (su) mog(li) nositi oružije i odpravila ih je da brzo stupaju k Mostaru. Valija držao im je kad su se kretali svečani govor, opominjao na

⁶⁷⁷⁹ П. Петровски (Петар Узелац)-Обровачком одбору, Београд 7. (19.) 1876. августа 1876, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 92.

⁶⁷⁸⁰ СН-165/XXXXIV, 27. 7. 1876.

⁶⁷⁸¹ Р-123/IV, 13. 10. 1876.

⁶⁷⁸² АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/171, I/173, I/174, I/175, I/176, I/177, I/178, No. 17, Пов. No. 822, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај, 24. август (5. септембар) 1876.

⁶⁷⁸³ Г. Јакшић, н. д., 16-17.

⁶⁷⁸⁴ *Горчаков-Орлову и Икскулу*, Pétrograd, 14/26. IX 1876, у: Б. Павићевић, *Русија и Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878*, св. II, 575.

hrabrost turskog plemena („турског племена“), i najposle izjavio svoje nadanje da će muhamedani („мухамеђани“) svoju slavnu prošlost okтити novim lavrovima. Ali sve to bašibozuke nije moglo da ushiti, šta više u njihovim redovima vladaše duboka тишина, i na svakome mogla se opaziti neka poraženost“.⁶⁷⁸⁵

I pored iskazane lojalnosti u Banjaluci je u ноћи 21. avgusta 1876. godine „izgorela ovdašnja katolička crkva, (dok je) dom parohijalni sa stajama ostao sačuvan, ali je vatra uhvatila две куће preko na drugoj strani ulice, koje su sa svim izgorele“. Vatra se brzo širila, jer je „požar (bio) vrlo велики“ i prijetila je da prodre „blizu katoličke škole“, koju su „drž(ale) milosrdne sestre“. Vrlo brzo se saznalo, da su „vatra Turci („Турци“) podmetli, koji tim počеше naveštenu osvetu nad hrišćanima“ i da je „paša više kolovođa, koji dražiše tursku ritu („турску риту“) protiv hrišćana („хришћана“), odpravio u Sarajevo, među kojima i silnog Feli-agu“. To je podstaklo, „njegove pristalice“ da tada zapale još neke „hrišćanske („хришћанске“) куће. Pri tom(e) (su) se pašini vojnici odlik(ovali) tom što (su) mirno gleda(li) kako vatra gori“, dok je drugi dio krao stvari „iz hrišćanskih („хришћанских“) кућа“.⁶⁷⁸⁶ Banjalučki vicekonzul Depolo je tog 21. avgusta pisao generalnom konzulu dr. Teodoroviću, kako je paljenje ove katoličke crkve i srpskih кућа u gradu bila reakcija na ustaničko paljenje jedne džamije kod Banjaluke.⁶⁷⁸⁷ Druga opasnost za ovaj grad predstavljali su sve učestaliji napadi srpskih ustanika iz okolnih banjalučkih sela. Tako se „kod Slatine uru po prilici od Banjaluke, pomaljahu se od 24. P. m. (24. avgust 1876.-B. T.) čas ovdje, čas ondje ustaški odjeli“ pod vođstvom „Sime Stefanovića“. Tada je uz „rekognisciranje“ okoline grada „Vesel-bey poprimi(o) sve potrebite mjere, da obrani Banjaluku izpred svakog napadaja“. Osim što su „zanešeni muhamedanci u Banjaluci zapali(li) katoličku crkvu“ nakon toga je bilo „popaljeno do 15 кућа u tako zvanj srbskoj varoši“. Prema nekim saznanjima, „na čelu tamošnjih palikuća“ stajao je neki „Sejdić, koj(i) (je) neprestance izjavlj(iva)o, da moraju Turci sve kršćane poklati prije, nego im priskoči Moskov (Rusi-B. T.) na pomoć (dok je) mutešarif grada (bio) potpuno) nemoćan“. To je natjeralo, da „bogatiji prevoze svoje blago u

⁶⁷⁸⁵ CH-165/XXXXIV, 27. 7. 1876.

⁶⁷⁸⁶ CH-181/XXXXIV, 17. 8. 1876.

⁶⁷⁸⁷ М. Екмечић, *н. д.*, 2, 1989, 313.

Austriju, (a) i milosrdne sestre“ su takođe planirale „iz Banjaluke uteći“. ⁶⁷⁸⁸ Paljenje banjalučke katoličke crkve 20./21. avgusta 1876. i zgrada pored nje izgleda da je bila više „jedna demonstracija protiv striktno urednog paše, nego protiv katolika“ („eine Demonstration gegen den strengen ordnungsliebenden Pascha, als gegen die Katholiken“). ⁶⁷⁸⁹

Porta je avgusta 1876. izdala „zvaničnu izjavu“ u kojoj su Srbijanci bili podsjećani, da su oni „djeca onih otaca i dedova, koji cijeli petstotine godina su živili pod pokroviteljstvom Visoke Porte u savršenom spokojstvu i bezopasnosti“. U izjavi je bilo naglašeno, kako je Porta „bila zadovoljna od ovog razumnog ponašanja vernih svojih podanika Srba, tako što, osim privilegije, koje im bješe darovala ot pre, odobrila im i neke njihne želje, a naročito, da bi pokazala i što ne deli Srba od drugih svojih podanika Musulmana i ne-Musulmana“. Učinjeno je to od strane Porte „da bi s time dala još edan znak poverenja, poverovala je srbskome knezu i službu o čuvanju kreposte, što se u Srbiji nalaze. Pa sve to neki činovnici vrhovnog upravljanja Srbije, da bi postigli svoju alčnost, učiniše urinije iskrenost Srba, prevariše neke od naroda i dadoše pomoć Hercegovcima i Bošnjakama, koji su se uzbunili protiv carske države“. Porta je bila naročito ogorčena što su u Bosni pravoslavni, koji su potstrekavani sa srbijanske strane „napali na svoje susjede, s kojima su cjele petstotine godina živli kao braća, popaljeći i pustošeći njihne sela i kuće“. Ipak, iz Carigrada je sa najvišeg mjesta bilo poručeno, kako „Visoka Porta nikad nije izmenila, niti će izmeniti dobrih svojih raspoloženja i saobrašćena sprem srpskog naroda“. U Carigradu se smatralo, što je bila najveća „nada i želja Visoke Porte“, da se buna okonča, a koju su „neki rđavi i zli ljudi“ učinili u „svoju korist“. Porta je strahovala, „da ne bi postradali pošteni žitelji materijalno i telesno, i da ne bi se uništilo njihovo otačastvo“. ⁶⁷⁹⁰

U Sarajevo je iz Carigrada početkom septembra 1876. došao „sultanov ferman u kome (su) se pohvalj(ivali) bosanski Turci („босански Турци“) radi njine energije i poslušnosti“. Takođe „u istom fermanu“ se isticalo, kako oni „treba(ju) junački kao i njihni

⁶⁷⁸⁸ P-111/IV, 15. 9. 1876; Kada je riječ o prosvjetnom radu milosrdnih sestara, program po kojima su one vaspitavale katoličku mladež se nije razlikovao od onog u Hrvatskoj. Na primjer, u ispitnom izvještaju „Obće pučke škola u Dolcu kod milosrdnih sestara“ za školsku godinu 1876/77. se u školi učio hrvatski jezik (H. Ćurić, *n. r.*, 1953, 10.).

⁶⁷⁸⁹ VV-B-76, 22. 9. 1876.

⁶⁷⁹⁰ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/163, Б/2, *Званична изјава Високе Порте (Србима)*, Цариград, 1. (13.) август 1876.

predci da brane domovinu od neprijatelja“, podstrekavajući „ih na staro junaštvo“. Ipak, „to nikakve uzbuđenosti nije pobudilo među Turcima (Турцима)“, koji su tada javno govorili, kako oni neće „za badava ginuti“, kao i „koje svemu ovome (bio) kriv neka gine, odgovara Bogu i caru“. Kao drugo, u svemu tome nisu imali „petlju sarajevski Turci („Турци“) otići i hristijane („христијане“) same ostaviti“, plašeći se da, ovi ne naprave prevrat. Moglo se takođe primijetiti „da bi bosanska vlada koliko-toliko od Turaka („Турака“) vojnika izvukla“, da su se u tom cilju „Osmanlije („Османлије“) svakojakim lažima, izmišljotinama i obmanama“ služile. „Тako su pre nekoliko dana telali po Bosni“ širili dezinformacije „da je Srbija (bila) pokorena, u kajmakamije podijeljena i da (je) za to treba(lo) iz ove il one nahije 100-200 zaptija“. ⁶⁷⁹¹

Stari srpski špijun za Bosnu Stevo Bogdanović dobio je početkom septembra 1876. informacije sa terena, a najviše iz Sarajeva, kako se „Katolici („Католици“) nijesu ni u čemu preokrenuli“, kao i da su bili isto „kao što su i pre bili“. Bogdanović je u pismu Ristiću bosanske katolike nazvao mekušcima, kojih se nije trebalo plašiti. On je Ristiću napomenuo i to, kako bosanski katolik nije imao „o drugome i za drugo pojma van jedino da je kršćanin („кршћанин“) ili kao što (su) se obično u Bosni nazivl(ali) Latini („Латини“)“. Njihovo ponašanje je u potpunosti zavisilo od njihovih fratara, jer su se plašili „nužno prokletstva (anateme)“. Opšta pojava početkom septembra 1876. je prema Bogdanovićevim riječima bila uhođenje ljudi, zatim planirano stvaranje razdora i nesloge „među narodu turskom („народу турском“), Srbima („Србима“), i katolicima („католицима“). Ovome treba dodati i da su „razni konzulati takođe razne diplomate spletke“ stvarali „svak po svojoj dužnosti, a možda i preko dužnosti“. Sa svoje strane i mimo zvanične politike bečke vlade, svoje prste su počeli u stvari ustanka da upliću, osim Mađara sve više Hrvati. ⁶⁷⁹² Najuticajni hrvatski političar među bosanskim katolicima sve je više postajao Dalmatinac don Mihovil Pavlinović, koji je 8. septembra 1876. poslao u srednjobosanske katoličke samostane pismenu instrukciju i savjet oko daljeg ponašanja bosanskih katolika. On je gvardijanu Kraljeve Sutjeske tada poručio, kako je „došlo vreme da se (i njihove) nade ispune, (ako u) sgodni čas (budu) shvatili položaja“. Don Pavlinović je upozorio, kako je njegovo „osvidočenje“ bilo, „da ako Bosna padne u šake

⁶⁷⁹¹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/171, I/173, I/174, I/175, I/176, I/177, I/178, No. 17, Пов. No. 822, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај, 24. август (5. септембар) 1876.

⁶⁷⁹² *Исто*

srbske, za katolike bit će jao i pomagaj, gore nego pod turčinom, a za sve Hrvate bit će početak mnogim napastim i krvavim zamršajem“. On je pismo nastavio u istom tonu, naglašavajući, da koliko god da su Hrvati imali „uzroka tužiti se na neharnost Austrije i na silu Magjara“, da su oni ipak bili „osvidočeni“, kako su to bile sve same „trice i malenkosti prema fanatizmu i oholosti srbskoj, koja (je) sve gneči(la) i davi(la) što joj (je) nepravoslavnoga do šaka“ dolazilo. Don Pavlinović je u pismu direktno poručio Srbiji, da bude „dalje od Bosne, kojoj (je) samo zajednica sa Hrvatskom i Dalmacijom pod krunom ugarsko-hrvatskom, na glavi stare katoličke kuće Habsburgovaca, (moglo) dati mira i spokoja“. On je upozorio bosanske fratre, da ne vjeruju nekim hrvatskim novinama, koje su pisale da su Austro-Ugari „tobož protivni oslobođenja raje“, objasnivši za grofa Andrašija, da je on „valja(o) da čini što (je) Franjo Josip h(tio), (kao i da) ovaj neće zapustiti svoje didovine“. Lider hrvatskih narodnjaka u Dalmaciji i njegovi ljudi iz „Hrvatsko-katoličkog odbora“ iz Makarske, „kao rodoljubi hrvatski i katolici, upućeni u položaj stvari“ su pozivali sve bosanske katolike, „da za spas naroda svoga i na odbranu svete vire katoličanske, kao što u obće na obranu višezakonske slobode svih Bošnjaka“ potpišu to njegovo pismo. To pismo „bi imalo dosvidočiti na europskom saboru želju Bosne katoličke i po mogućnosti ostalih poštenih Bošnjaka drugih vira komu bi vodilo da pripada, tada kad će Velevlasti o tom raspravljati“. Takođe, on je bosanskim katolicima poručio, kako je trebalo da znaju, „da Austrija nikako neće Bosne pustiti, tko što govorio da govori“. ⁶⁷⁹³ Bosanski Srbi su znali za ovu djelatnost don Mihovila Pavlinovića i to preko Srba iz Hrvatske, a jedan od njih Vladimir Krasić, inače savremenik događaja je ovu nacionalno-političku djelatnost u Bosni među katolicima nazvao politikom „zloglasnog Mihe Pavlinovića“. ⁶⁷⁹⁴ Politička ideologija, koju je zastupao don Pavlinović bazirala se na postavci, da se narodnost nije mogla poistovjećivati sa vjerom, kakav je bio slučaj sa Srbima i drugim pravoslavnim narodima. ⁶⁷⁹⁵ Po njemu Hrvati, a ne Srbi su imali posebnu misiju da šire prosvjetu na Istoku, budući da su kao katolici bili bliži zapadu i sa njim „u duševnoj zajednici“. ⁶⁷⁹⁶ Najveća mana Pavlinovićevih planova oko Bosne

⁶⁷⁹³ MRS BL-AG ZOTP (1527-1878)-683, *don Mihovil Pavlinović-gvardijanu samostana u Kraljevoj Sutjesci*, Makarska, na Malu Gospu (8. rujan) 1876.

⁶⁷⁹⁴ В. Красић, *н. д.*, 154.

⁶⁷⁹⁵ T. Markus, *Od kršćanskog do seljačkog humanizma: hrvatske nacionalne ideologije i bio-ekologija*, Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda povijesnog druš. znan. HAZU, br. 24, Zagreb 2006, 240.

⁶⁷⁹⁶ *Isto*, 242.

ogledala se u nedostatku podrške njegovih partijskih drugova iz hrvatske Narodne stranke. Rački je odmah na početku ustanka za Pavlinovića tvrdio, kako je potpuno neutemeljeno „precjenj(iva) snagu“ Hrvata, a u pogledu njihove budućnosti imao nevjerovatnu „fides, guae montes transfert“.⁶⁷⁹⁷ Račkom je bilo veoma neobično, kako je Pavlinović još tada „goji(o) uzgrijane nade u Bosni“, kao što mu je i „njegovo isključivo Hrvatstvo (bilo) neponjatno“.⁶⁷⁹⁸

Srpski špijun agent Bogdanović je tada naivno mislio, kako je svim hrvatskim intrigama „najlakše i najbolje mogao ruski konzul u Bosni doskočiti i svima njiove mreže pobrkati, (ali) kad bi bijo isti više patriot–neželi diplomat“. Trenutni ruski konzul je od pokretača i vođa ustanka bio smatran za patriotu, ali sa nedostatkom „ozbiljnosti (i) otvažnosti (što bi) kao Slaven („Славен“) imati morao“. Njima je bio nepoznat uzrok njegovog pasivnog ponašanja, da li iz „straha, neznanja ili zvaničnog naputka“ što im je, uostalom bilo teško prosuditi. To je za narod bilo tim prije gore što je oduvijek imao „najviše vere, pouzdanja u ruski konzulat i ruskog konzula“. Ustanički prvaci su vrlo dobro osjetili, da ako se u njihovom radu naglašavalo, kako je uz njih bila Rusija, da onda uopšte nije bilo ni brige hoće li „pobijediti i u težnji prodreti te punim pouzdanjem u stvar (su) gleda(li) kao dobivenu stvar i polučeni čin“. To je bila „ukorenjena misao (i) istina prava što ne samo u Bosni, već i u drugim krajevima“, gdje god su živjeli pravoslavni. Bogdanović je javio Ristiću za ruskog konzula, da je bio „intiman prijatelj engleskog konzula Holmesa u Sarajevu“. Potpuno je infantilno izgledao Bogdanovićev zaključak, kada je mislio, da je Holms Kudrjavceva „obratijo, te njemu i njegovoj engleskoj politici više u prilog učinio“. Prava istina je bila, da sve proklamacije „knjaza Milana, generala Černjajeva, generala Zaha, generala Alimpića i pukovnika Despotovića“ na koje ga je Bogdanović upućivao, ruskom konzulu zapravo nisu ništa značile.⁶⁷⁹⁹

Ustaničari, kao i „sveštenici, knezovi, trgovci i težaci iz južne Bosne“ su 13. septembra 1876. uputili „Njegovom Imperatorskom Veličanstvu Aleksandru II caru sviju Slavena (i) „kao Bogom namjenjenom Pokrovitelju i izbavitelju svome“ jednu predstavku u kome su od njega i „brackoga“ ruskog naroda molili pomoć u borbi od „azijatskog

⁶⁷⁹⁷ *Franjo Rački-biskupu Josipu Juraju Strossmayeru*, U Zagrebu 21. svibnja 1875, u: F. Šišić, *Korespondencija Rački-Strossmayer*, knjiga prva, od 6. okt. 1860. do 28. dec. 1875, 353.

⁶⁷⁹⁸ *Franjo Rački-biskupu Josipu Juraju Strossmayeru*, U Zagrebu 24. svibnja 1875, u: *Isto*, 354.

⁶⁷⁹⁹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/171, I/173, I/174, I/175, I/176, I/177, I/178, No. 17, Пов. No. 822, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај, 24. август (5. септембар) 1876.

tirjanina“. U predstavci je bila iskazana ustanička neizmijerna „privrženost i odanost Presvetom samodržcu Bogohranime Rusije i njegova carskoga doma“. Iz iste predstavke ili peticije se moglo otkriti, da je neka ustanička delegacija bila ranije u posjeti ruskom carskom domu i vladi, kao i da je „dužnost i prva briga“ ustaničkih prvaka bila ulijevanje „čuvstva ljubavi, bratstva i priznanja u srca potomaka (njihovih) prema Prestolu i narodu Ruskome“. ⁶⁸⁰⁰ Političke vođe ustanka nisu gajile iluzije samo o ruskoj protekciji, nego čak i o britanskoj. Petar Uzelac je 19. avgusta 1876. fantazirao o tome, kako je „jedan engleski lord kao protivnik engleske vlade obraz(ovao) dobrovoljačku konjaničku legiju od 500 momaka i kup(ovao) za svoje groše toliko konja“, samo kako bi pomogao ustanicima u Bosni. ⁶⁸⁰¹ Kada je riječ o britanskom konzulu Holmsu u Sarajevu, njegova uloga u kreiranju političkog mnjenja u zapadnoj diplomatiji je bila bez sumnje neizmijerna. Ipak, i pored Holmsovog pretjeranog nastojanja, da u svemu okrivi hrišćane u Bosni, u Velikoj Britaniji je postojao snažan pokret, koji je za razliku od britanske vlade otvoreno podržavao ustanike u Bosni. Tom krugu „vigovskih“, odnosno liberalnih političara je pripadao i poznati turkofob Edvard A. Frimen, koji je u to vrijeme javno tvrdio, kako „nikakva muhamedanska vlada n(ije) mo(gla) dati prave političke jednakosti svojim podanicima drugih religija“. ⁶⁸⁰² Tako je i „Savez engleskih prijatelja istočnih Hrišćana“, koji bi se mogao prije nazvati savezom engleskih turkofoba je 28. jula 1876. godine „pripravio kao što se po novinama javlja(lo)“ nekakav memorandum: Mnogopoštovanom grofu Derbiju, državnom sekretaru za spolj. poslove“. Njihov trud, da britanskom premijeru dokažu pravednu borbu bosanskih hrišćana je bio više baziran na diskreditaciji turkofilske konzervativne vlade Bendžamina Dizraelija i to je bio prvi put, da se tokom ustanka za bosanske Srbe predlagalo autonomno političko rješenje. Ovi

⁶⁸⁰⁰ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/34, I/35, Пов. Бр. 798, Б/2, *Јово Ерџег Скобла, поп Стојан Зеџ, Лазо Кујунџић, Јово Тодоровић, Паво Павловић, Божо Љубојевић, Јово Билбија, Протојереј Василије Новаковић, Никиџа Ђурић, Илија Билбија, поп Василије Ковачевић, Стево Алексић, Симо Чавка, Ђоко Деспотовић, Марко Јанковић, Марко Јавораџ, Нико Станишић, Јово Тркуља, Илија Шербеђија, поп Глишио Новаковић, поп Илија Билбија, Јово Дамјановић, Нико Кукрика, Нико Лалић, Симо Крстановић, Тоде Теофановић, Васо Мравић, Вид Милановић, Перо Креџо, Лука Петковић, Нико Буро, Стојан Билчар, Јован Скакић, Обрад Бајић, Стеван Шормаз, Саво Блешић, Паво Вукановић, Јово Деспотић, Дамјан Ђуриџа, Симо Радић, Јован Вукобрад, Илија Росић, Илија Радић, Илија Вуџић, Симо Ерџег, Јово Мандић, Миле Ковачевић, Манојло Станишић, Бајо Росић, поп Лазо Ерџег, Илија Николић, Илија Лазаревић, поп Стево Кукрика-руском цару Александру II, Грахово (Босанско) I. (13.) септембар 1877.*

⁶⁸⁰¹ *П. Петровски (Петар Узелаџ)-Оброчачком одбору, Београд 7. (19.) августа 1876, у: Н. Ћурић, Архивска збирка Vladimira Desnice, 92.*

⁶⁸⁰² СН-170/XXXXIV, 2. 8. 1876.

britanski „prosrpski“ orijentisani vigovci su lordu Derbyju željeli da objasne, kako „Turska i Turci to nisu (bila) dva sinonimna značenja, jer Turska je (bila) carstvo naseljeno sa više rasa različitih vjeroispovjedi“. Ipak, „pružajući novčanu potporu Turcima samim, Engleska (je) podržava(la) gospodarstvo vladajuće rase, koja je (bila) u manjini, (i nastojala) da svirepom i gnusnom despotizmu podjarmi Hrišćane, koji (su) većinu sastavlja(li), što je (bila) poruga za civilizaciju“. Takođe, „osnivajući se isključivo na koranu, muhamedanski se zakon (nije) da(o) izmeniti ni ukinuti i njegove dogme sa svim su (bile) protivne građanskoj veroispovednoj jednakosti Hrišćana, koji (su) stoj(al) pod muslomanskom vlašću“. Po njima, „jednakost među hrišćanima i muslomanima stvar je (bila) sasvim nemogućna, (dok su se) Carski *Hati*, kojima (su) se reforme obećava(le)“, mogle se opet izdavati, budući, da se „te reforme neće nikad izvršiti“. Britanski prijatelji istočnih hrišćana su smatrali, da se „umirenje istoka (moglo) postići samo na taj način, ako se hrišćani oslobode, i ako se razdvoje od muhamedanaca sa potpunom avtonomijom („ПОТПУНОМ АВТОНОМИЈОМ“), koja bi ih jedina mogla da zaštiti od muslimanskog ugnjetavanja“. Na kraju, oni su otvoreno zamolili lorda Derbyja, „da u interesu mira, uskrati (svoju) moralnu i političku potporu vladi Njegovog Veličanstva sultana i da dopusti hrišćanima u evropskoj Turskoj da svoju buduću sudbinu sami sebi stvore bez ikakvog spoljašnjeg mešanja.⁶⁸⁰³

Oko „30 familija bjegunaca bosanskih“ pokazalo je početkom septembra 1876. namjeru, da su se žel(jeli) „u Bosnu vratiti“ iz Slavonije. Ustanički odbor iz Slavenskog Broda je upotrijebio „sva moguća sredstva“ da ih vrati, što mu je „po sve dobro za rukom ispalo“. Međutim, malo iza toga htjelo je „iznova 6 familija da pređu u Bosnu“, ali su ovoga puta zbog „naprezanja“ u prvom redu popova, da ih odvrata od povratka svi njihovi pokušaji ostali uzaludni. Vraćanje izbjeglica u Bosnu, što je postalo sve učestalija pojava u politici Odbora i ustaničkih prvaka „pri (t)adašnjim okolnostima (bila je) u političnom smislu“ štetna. Bogdanović i drugi prvaci Odbora za pomaganje ustanka smatrali su, da narod, koji je u „Austriju prebjeg(ao) većom časti se u istoj sasvim pokvari(o) duševno“. Njihovo uvjerenje je bilo, da je svako ko je provodio izbjegličke dane u Slavoniji i Dalmaciji bio podložan, da „sađe sa onog lepog plemenitog pravca“ i da se „se raznim protivnim duhom okuži“. Sa druge strane, po njima su „svi oni koji su

⁶⁸⁰³ CH-157/XXXXIV, 16. 7. 1876.

ostali u Bosni i rješili se za borbu (bili) postojaniji u svemu“. Među izbjeglicama je u to vrijeme veoma aktivno počela da djeluje i austrougarska agitacija. Nju su vodili „komesar Boić i zloglasni Mlinarić i mnogi kojekakvi činovnici“. Oni su sve otvorenije agitovali među bosanskim bjeguncima „u korist Austro-Ugarske, nagovarajući ih da šalju molbenice caru kako da ih ovaj u zaštitu uzme, predstavljajući im ujedno kako su im ufanja u Srbiju (bila) netemeljita, da je Srbija (bila) nemoćna, i da se Srbiji nigda Bosna pridružiti dati neće od strane Evrope“.⁶⁸⁰⁴ Ovaj Alfred Boić izvještavao je bečku vladu tokom ustanka o raspoloženju izbjeglog stanovništva iz Bosne u Hrvatsku. On je vrlo dobro uočio, da izbjeglice nisu imale simpatije samo za kneževinu Srbiju nego i za „nacionalnu srpsku zajedničku pripadnost“.⁶⁸⁰⁵

„Vlada bosanskog vilajeta raspisala“ je početkom septembra 1876. godine „za sarajevski travnički, banjalučki, zvornički, bihački, točki, i višegradski okrug ratni porez“. Tim porezom je „popreko pada(lo) na glavu 40 groša, no kako množina Bošnjaka („Бошњака“) (nije mogla) ni pare da plati, pada(o) (je) sav teret na imućnije, kojih je (tada bilo) po Bosni vrlo malo“.⁶⁸⁰⁶ Ekonomska kriza reflektovala se i na onako slab moral bosanske provincijske vojske. Njeni vojnici, koji su se tokom septembra 1876. vraćali sa Drine govorili su, kako „Srbskoj vojsci osim Bog nemože ništa učiniti“, kao i da im je bilo veoma čudno „šta Srbska vojska neće naprijed“. I sam bosanski valiija Veli-paša sve je više gubio nadu u uspjeh svoje vojske. On se 14. septembra 1876. obratio „jednom svome povjereniku govoreći: *'prijatelju mi neznamo hoćemo li mi ovdje daleko biti, i sva je prilika da od nas neima ništa'*“. Bosanski Muslimani su se tada bili naročito prepali od „najskorijih srbskih-crnogorskih bojeva“. Bilo je i onih, koji su i pored svega pokazivali više hrabrosti, kao na primjer stari Hadži Ali-paša, koji je „kao fanatik“ otišao sa „400 bašibozuka još pre na Drinu“. Taj Hadži Ali paša je bio poznat inače po tome, što je „sa G. Nikom Pavlovićem više godina (imao) parnicu“. Najvjerojatnije, kako bi sačuvalao „njegove i njegovih sinova lepe čitluke u Posavini oko Tuzle i Gradačca“ je tom prilikom izjavio „kad je pošao: *Ja sam star pa ako poginem, moja će duša u dženet, koji je svakom Turćinu („Турћину“) sada od kako je ova njiova svetinja (haljina proroka*

⁶⁸⁰⁴ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/171, I/173, I/174, I/175, I/176, I/177, I/178, No. 17, Пов. No. 822, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 24. август (5. септембар) 1876.

⁶⁸⁰⁵ М. Екмечић, *Српско питање у Источној кризи 1875-1878*, 67-68.

⁶⁸⁰⁶ СН-185/XXXXIV, 21. 8. 1876.

Muhameda-B. T.) u Bosnu donešena koji pogine otvoren“. Strah od moguće srpske invazije u Bosnu je natjerao bosansku vladu, da sa „višim nalogom turskim“ u Tuzlu pošalje „prvog čovjeka („Binbaša“) policije Rašidovića, (koji je) odande lakše“ mogao da „izvidi kako (je) njihova turska stvar stoj(ala) u onim pograničnim krajevima“. Rašidović je inače bio „veoma vješt čovjek koji se (znao i u) same lopovske haljine“ preoblačiti. Bio je osposobljen da „čita, piše i govori veoma dobro srbski („србски“) (i da zna) sve srbske („србске“) pjesme i so tim se kao dobar Srbin („Србин“) pretvoriti zna(o)“. Rašidović je bio „veoma dobro poznat još iz vremena Osman-paše“, kada je po njegovim nalozima „letijo po Bosni“ za Bogdanovićem.⁶⁸⁰⁷ Osim Rašidovića, još su „dva derviša, Hajdar i Zaja efendija“, putovala „od mesta do mesta te propoveda(la) sveti boj protiv nevernika. Glavna je misao njihovim propovedima“ bila, da bosanski Muslimani nisu više mogli „ostati u Evropi, jer su svi hrišćani („хришћани“) (bili) protiv“ njih. Zbog toga, oni će „morati odputovati u Aziju“ i prije polaska trebalo je da zatru „nevernike, koliko god više bud(u) mogli i ovekovečiti Bogu milim činom“ svoje „prebivanje u Evropi“. ⁶⁸⁰⁸ Osim u Sarajevo, i u neka manja mjesta „svetinja iz Stambula“, navodna haljina proroka Muhameda je 2. septembra 1876. predstavljena i u Mostaru. Sa ciljem podizanja morala za dalje vođenje rata misionari, koji su predstavljali značaj ove svetinje su naglašavali, kako je na njoj „svetac Muhamed klanjao“ zbog čega su se „poziva(li) i zaklinja(li) muhamedanci pravovjerci da ili sada ili nikada skoče na noge, da krst slome, a zemlju obrane“. ⁶⁸⁰⁹ U manjim mjestima, kao na primjer u Derventi je već bio fanatizovan jedan određen broj muslimanskih vojnika, koji su Srbiju mrzili „ko živa vraga“ (dok) veće ljubavi i pouzdanja (nisu imali) nit u Švabe“. U tom mjestu „bosanski (su) se Turci smij(al)i, tko jim (je) pripovieda(o) o reformah“ ponosno ističući, kako ih je bilo „više nego svih kaura po svietu“. ⁶⁸¹⁰ Može se slobodno konstatovati, da je za fanatizovanje bosanskih Muslimana bilo najviše zaslužno bezakonje, jer gdje god nije bilo „zakona ni reda“, kako ga nije bilo „u Bosnoj, tuj je svakomu smetenjaku (bilo) lasno postati drvišem“. U takvoj situaciji „tuj svaki drviš, svaki hodža il imam goji(o) (je) a priori vjeru, da mu je krštena duša sredstvo za dženet, neprijatelj i krvi i vjeri turskoj“ i

⁶⁸⁰⁷ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/183, I/184, I/185, No. 18, Пов. No. 978, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај (7.) 19. септембар 1876.

⁶⁸⁰⁸ СН-185/XXXXIV, 21. 8. 1876.

⁶⁸⁰⁹ Р-111/IV, 15. 9. 1876.

⁶⁸¹⁰ Р-110/IV, 13. 9. 1876.

što je najgore, u ratnim okolnostima bosanskom Muslimanu („Muhamedancu“) je „jedan smušeni softa ili drviš (bio) više, nego li mu je sultan, nereci vezir“. ⁶⁸¹¹ Osim, od vjerskog fanatizovanja bosanskih Muslimana nazadovanju društva ništa manje nije doprinosilo i nereformisano sudstvo, pri čemu još uvijek „nije kadiji (bilo) odmjereno, kad će početi sudčeve poslove, već kad njegova plane volja“. ⁶⁸¹²

Raskol između političkih vođa ustanka bio je nastavljen i u nadolazećem vremenu. Dok je „ustaški vodja g. Petar Uzelac boravi(o)“ krajem avgusta 1876. u Beogradu, „u nekoj misiji kao odaslanik bosanskih ustaša i naroda“, za to su vrijeme „ustaše g. Uzelca protjerali, jer su u njegovu radu nešto sumnjivog opazili“. ⁶⁸¹³ Uzelca su njegovi protivnici iz Knina „osobito kod mitropolita (Mihailo-B. T.) žestoko obrukali“ iako se on pravdao, da je „kao Srbin i rodoljub („Србин и родољуб“) učinijo, (sve) što je u njegovoj mogućnosti ležalo“ da uradi za ustanak. Protiv njega se tada naročito okomio neki Marinović, koji je pisao „u Ruskom Miru, kako su se sve vođe na Graovu sastale i jednoglasno zaključile“, da se Uzelac protjera, budući da su mu „u trag ušli“, da je bio „austrijski špijun“. ⁶⁸¹⁴ Osim Uzelca i Kninskog odbora sve je više od početka septembra 1876. godine „veliki nered vlada(o) između Despotovića i Goluba“. (Babića-B. T.). ⁶⁸¹⁵

Pukovnik Despotović nije odustajao od plana srpske vlade, da pod svoju direktnu kontrolu stavi katoličku ustaničku četu iz Prologa kod Livna, koja je još od prvih ustaničkih dana pokazivala izrazito hrvatski nacionalni karakter. On je ovoj četi poslao jedno pismo 5. septembra 1876. godine, pisano latinicom pozivajući je na slogu i jedinstvo, bez razlike vjere. Pukovnik Despotović je u pismu, kao „komandir Bosanske vojske“ poručio, „kako Bosanskijem Srbima tako katolicima i Turcima da se bez razlike vjere ne dira ni u čije imanje, čast, poštenje, koji se ne budu (njegovoj) volji i obštoj koristi protivili“. ⁶⁸¹⁶

Zločini nad nedužnim stanovnicima počinjeni od zaraćenih strana su se vremenom sve više uvećavali. Pod vodstvom glamočkog bega Ahmet-bega Filipovića veća grupa bašibozuka ubila je 9 seljaka u Podićima i 14 u Vidovu Selu, a među žrtvama je bilo

⁶⁸¹¹ P-107/IV, 6. 9. 1876.

⁶⁸¹² P-115/IV, 24. 9. 1876.

⁶⁸¹³ P-104/IV, 30. 8. 1876.

⁶⁸¹⁴ П. Петровски (Петар Узелац)-Владимиру Десници, Београд 24. августа (5. септембра) 1876, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 96-97.

⁶⁸¹⁵ *Pajo Omčikus-Vladimiru Desnici*, Srb 1. septembra 1876, u: *Isto*, 95.

⁶⁸¹⁶ S. Marković, *n. r.*, 430.

dvoje djece, od pet i deset godina. Seoskog popa Damjana Štrbca isjekli su bašibozuci na komade, a njegovu ženu Stanu jataganima po grudima, dok su im ćerku Milicu ranili u ruku. Oba sela bila su opljačkana, a potom spaljena. Glave ubijenih bašibozuci su odnijeli u Glamoč.⁶⁸¹⁷ Kada je 12. avgusta 1876. dolazio „u Livno mutesarif travnički i š nim do 500 bašibozuka, da zamiene asker Anadolaca, koji odoše na Bjeljinu (on je) kud god je prolazio (tu) „vezao i beščastio nesretni narod“. Takođe, „u Kupresu osim ostalog zla počinjena“, bašibozuci „povezaše prvake ljude, njih 28 na broju i jednog popa, te jih pošalje miralju škopaljskomu (Uskoplje-B. T.), da jih posječe u Travniku“. Kada „je mutesarif stigao u Livno, (on je) raztrka(o) neuredne čete bašibozuka po kršćanskih magazah i dućanih“, koje je predvodio „Osman beg iz Kasapovića“. Tada je oteta „mirnim trgovcem njihov(a) rob(a)“, dok „neke izprebijaše, a neke raniše, kako Ninu Tadića i još tri Tadića“. Kada su ovi trgovci uvidjeli „na što su došli, pozatvara(li) (su) dućane i tako je čaršija za čitavu nedjelju dana bila zatvorena, (sve dok nije došao) Derviš-paša Teskerdžić, te naloži(o) trgovcem, da otvore dućane a bašibozuke otpravih po selih, da tamo čine, što im je volja“. Bašibozuci, „znajuć, da je sve ustaško otišlo u Grahovo (se) izvoljiše do kraja kradjom, sječbom i paljenjem, (a zatim) podjoše i prieko medje austrijske, gdje uhvatiše Božića iz Cetine i u Planini ga sasjekoše. Zatim se opet po nalogu Derviš-paše Teskerdžića spustiše u ustaška sela i tamo ih popale“. Računalo se, da je u toj paljevini bilo ukupno „izgorilih kršćanskih sgrada do 1000, a to kuća i štala“. Bašibozuci „u istih selih odsjek(li) (su) glavu nesretnomu Ivanu Plazoviću, koj(i) je volio poginuti, negoli gledati na svoje oči, da mu bezčaste ženu“. Osim njemu, oni „odsjekoše glavu Perajici Mati i još trećemu jednomu, komu glave nemogoše poznat, kad su ih donijeli u Livno na dar Derviš-paši. Odsjekli su još uzput nekoliko glava kršćanskih, koje su pobacali u ponor ćaršijski“. Posebna meta bašibozuka su bile žene, pa su „neki po čitava kola ženske robe u Livno donosili i prodavali“. Derviš-paša je pokušavajući u svoju vojsku pridobiti bosanske Srbe i bosanske katolike, sazvaio iz toga kraja sredinom avgusta 1876. u Livnu „sve kršćane obojeg vjeroizpoviedanja i naloži(o) jim, da idju potražiti tu kletu eškiju (ustaše) i da joj u ime careveo i Derviševo obećaju, da će se napraviti sve izgorjele kuće, povratiti blago, nadavati hrane, pokloniti desetine i gospodari će smanjiti tretine“. Derviš-paša je potom „učini(o) vieće s velikaši(ma) livanjskimi (i) u

⁶⁸¹⁷ A. J. Evans, *O. c.*, 1878, 32.

tom vieću Turci predložiše mu, da izsjeku sve kršćane iste noći u Livnu, a zatim da se zajde po selih“. Taj „priedlog zagovarao je Mahmt-beg Firdus, najbolji Turčin, (premda) Derviš-paša nehtjedi pristat na taj priedlog, veleć: *valja kušat još, nećemo li vlašku eškiju prevarit i dovabit; pa ćemo zatim njih sjeći, a zatim sve druge redom*“. Interesantno je da je Derviš-paša Teskerdžić, kao „paša Bošnjak rodom“ nekoliko godina prije ustanka „više puta pred kršćani(ma) izjavio, da je (bio) pripravan proti Osmanlijam borit se pa i krv prolit, da može samo Bosnu vidit oslobodjenu od Osmanlija“. ⁶⁸¹⁸ Početkom septembra 1876. godine „pod Muratom Nuićem potukoše bašibozuci raj u i njihova popa Damjana, porobiše crkvu i prodadoše budzašto crkvene odore u Glumcu“. Bašibozučkog nasilja nisu bili pošteđeni ni bosanski Muslimani, a ni „sami turski činovnici nisu (bili) sigurni od tih razuzdanih četa“. Prvi bašibozučki udar na „ljude vlastite vere“ se desio, kada u „Podhumu porobiše i spališe stan bogatoga Turčina („Турчина“) Hasana Brkića iz Livna“. Kod Glumca su početkom septembra 1876. godine „turski zulumčari“ poubijali „dvadeset mirnih Bošnjaka („Бошњака“-pravoslavni Srbi ili bosanski Muslimani?-B. T.) na polju među nimi sedmoricu braće Spičića“. Zločini srpskih ustanika nad bosanskim Muslimanima se vezuju za Despotovićevo famozno zauzeće Glamoča, „bosansk(og) grad(a) tri milje severo-zapadno od Livna nedaleko od Dalmatinske međe“, ⁶⁸¹⁹ gdje su početkom septembra 1876. ustanici bili „obsjeli sve turske kuće i kule“. ⁶⁸²⁰ Despotović je tokom opsade Glamoča poslao „dvojicu parlamentara Turkom, (koji su) izruč(ili) Turkom u Glamoču pismo, nadjeno u nekoga zarobljenoga Turčina, gdjeno se taj hvali(o), da (su) se kršćani sasma prijazno prema njemu vlada(li) i poziva(o) ih napokon, da se predaju, jer se neće nigdje, ponajmanje pako u Bosnoj i Hercegovini za dugo održati“. Kada „su parlamentari predali Turkom proklamaciju Srba i list njihova zarobljena srodnika požele Turci, da se o tom porazgovore sa zapovidnikom. Došav preda nj upitaše ga, uz koje uvijete da se predadu. Ovaj odvrati, da će jim poštovati imetak i vjeru, a begovam i zaptijam pustiti nadalje oružje; zatim da neće mjesta ni zaposjesti. Turci čuvši uvjete uradovaše se i samo umoliše, da im se dozvoli rok od jedne ure, u koj će donieti odgovor. Poslie izminuća te ure naloži(o) (je) Despotović nedobiv odgovora, da se sa šest strana udari na mjesto“ i ta

⁶⁸¹⁸ P-109/IV, 10. 9. 1876.

⁶⁸¹⁹ CH-187/XXXXIV, 24. 8. 1876.

⁶⁸²⁰ P-109/IV, 10. 9. 1876.

„navala bude točno i precizno izvedena“. U napadu je „najbogatiji bosanski beg Filipović sa suprugom, koj se je jedini predaji protivio, i život izgubio“. Od „nekih iz Banjaluke, Petrovca i Lievna ovamo prispjevših uhoda“ se tada moglo saznati, „da (su) se Turci u spomenutih krajevih“ sukobili „medjusobno, upaljujuć jedan drugomu kuće i skladišta“. Kao uzrok tom razdoru su navodili „što nekoji begovi“ nisu htjeli, a „drugi pako“ su htjeli, „da se do posljednje kapi krvi bore proti srbskoj vojsci“. Despotović je neskriveno želio „upotrebiti taj razdor na svoju korist“, i to tako, što je planirao „energično na sva ta mjesta udariti“.⁶⁸²¹ U „bitci kod Glamoča“, u Filipovića odžaku od 10. septembra 1876. su bili popaljeni „odžaci turski“, a mrtvih Turaka („Турака“) na jednoj hrpi nadjoše 27 i to sve glavniji begovi“⁶⁸²² iz čuvene porodice Filipović. Tokom ovih borbi izbjegli su „Turci jatovice u Banjaluku i Sarajevo iz Petrovca, Vakupa i Glamoča“, gdje su prekomponovali sve svoje snage. Prema nekim saznanjima, bosanski „Turci (nisu) zdvojili o budućem svom gospodstvu u Bosnoj“ i sve dok „budu mogli“ oni nisu bili spremni „žrtvovati prvačtva“.⁶⁸²³ U okolini Tešnja na udaru ustanika našla su se 28. septembra 1876. četiri muslimanska sela: Ostružna, Raškovci, Cerovci i Vitkovići i jedno manje katoličko selo sa oko dvadeset kuća i oko 60 stanovnika, koje su ovi potpuno opljačkali. Tom prilikom ustanici su naišli na poznatog Tešnjaka Hadži Mustafu Hatibovića i ubili ga.⁶⁸²⁴

Sa šireg područja Bosanske Posavine, zbog nasilja turske vojske je „u okolici Motajice“ krajem septembra i početkom oktobra 1876. godine „preko rijeke Save u Austriju“ prebjeglo „oko samog Svinjara preko 2-300 duša“. Međutim, nešto kasnije je iz Bosanske Krajine sve više dolazilo vijesti, „da su bosanski Turci („босански Турци“)

⁶⁸²¹ P-110/IV, 13. 9. 1876.

⁶⁸²² *Петар Петрановић-Андреји Кнежевићу*, Плавно 4. (16.) септембар 1876, u: H. Ćurić, *Arhivska zbirka Vladimira Desnice*, 101; Prema analizi natpisa nadgrobnih spomenika „nišana“ ubijenih Hasan-bega Filipovića i Hasan-age Bašića, napad na Filipovića Odžak, njegovo spaljivanje i ubistvo ove dvojice desio se 12. redžaba 1293 po Hidžri, odnosno 7. avgusta 1876. godine (I. Filipović, *Filipovića Odžak u Glamočkom polju*, Naše starine, XVIII-XIX, Sarajevo 1989, 195-196.). Pukovnik Despotović je dan ranije tražio od mještana Filipović Odžaka da usvoje Proklamaciju srpskog kneza i polože oružje, a pošto su ovi sa tim otezali, nestrpljivi ustanici su selo zapalili. U napadu je ubijeno i dvoje djece Muhamed-bega Filipovića, Fatima i Smail, kao i neki Srbin Mile Pucio koji ih je pokušao spasiti. (*Isto*, 196-197.) Intrigantno u ovom ustaničkom zločinačkom poduhvatu bilo je, što je napad na ovu muslimansku oazu unutar srpskih sela organizovao varcarski trgovac Pero Kreco, krvni pobratim Ćerim-bega Filipovića, (*Isto*, 189.); Fra Baltić u svojim uspomenu tvrdi, da su srpski ustanici tada ubili čak „oko 150 turaka“ (J. Baltić, *n. d.*, 394.).

⁶⁸²³ P-111/IV, 15. 9. 1876.

⁶⁸²⁴ *Tešanjski kajmekam-banjalučkom mutesarifu*, Tešanj, 5/17. oktobra 1876, u: H. Škapur-A. Aličić, *Turski dokumenti o ustanku u Potkozarju*, 93.

(bili) klonuli i legli“, kao i da su „se sprema(li) da prvom zgodnom prilikom oružije polože i to samo pravoj srbskoj vojsci“. Takođe, spomenuti „Beg Paša Teskerdžić (je) svojoj vojsci javno“ poručio: *Turci („Турци“) našto nam se je biti, zar nevidite da nemožemo se s njima biti i na kraj izići,-i zar se oni nama nećedu osvetiti,-hoće“*. U Sarajevo su krajem septembra 1876. dolazili „silni Bašibozuci sa Drine, (a bili su): blijedi, bolestni, grozničavi, jadno podrapani“. Najviše su se žalili na glad i da „nejmaju hrane“. Njih su zaptije hvatali kao bjegunce i vezali po nalogu vlade, te ih tako pokušavali „natrag eskortirati ali je to vladi (bilo) uzalud“, jer su oni opet bježali i to „u planine i šume“. Oni su „hirstijanima seljacima („христијанима сељацима““ nudili „50-100 fišeka pušćanih za komad hljeba ili proje“. Navodno, „Veli-paša kad je bio u Bjelini i pregledao srbske pozicije pa se u Sarajevo vratio“ otvoreno je priznao ruskom konzulu Kudrjavcevu, da bi na Srbiju smio da udari tek sa 50.000 vojnika.⁶⁸²⁵ U Bosanskoj Posavini su trojica derviša iz Meke u Aziji, koja su radila na fanatizovanju muslimanskih seljaka bila 20. septembra 1876. uhvaćena u jednu ustaničku zasjedu na putu kod Bosanskog Broda, odakle se „više ne vratiše (jer) jih ukebaše ustaši i podvališe jih ko štenad“.⁶⁸²⁶

Prema ustanicima je od početka septembra 1876. sve više bilo izraženo neprijateljstvo austrougarskih graničara. Tako je 3. septembra 1876. godine „straža kolunaška i žandarska iz Uništa, na medji austro-turskoj, (pozvala) ustaškog vojvodu Nikicu Bure iz Livna i njegovog pobočnika Matu Rimca, da se dogovaraju kako bi neke zločince složno ulovili. Ustaši podjoše na zadanu vjeru (i dok) se razgovarahu, dva kolonaša iza ledja uzeše Buru i Rimca, vičuć njim, da se predadu“. Tada „Rimac osta teško ranjen u prsima, a Bure kroz lievu bedru, (te su tako) ranjeni bačeni na dva konja i gonjeni u Vrliku“ gdje na putu „Rimac izdahne“. Ovo je izazvalo veliku „ogorčenost u narodu radi tog strašnog nedjela kolonaša, kojimi (je) upravlja(o) poznati turkomanitaš Draganić“. Dan poslije u Vrlici je bio održan „sprovod pokojniku do u katoličkoj crkvi (na kome) učestvovaše sve svećenstvo katoličko i grčko-iztočno, načelnik s cilim upraviteljstvom, sve odlične osobe mjesta, uz celo gradjanstvo i okolno pućanstvo svake

⁶⁸²⁵ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/197, I/198, I/199, I/200, I/201, No. 21, Пов. No. 1031, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 9. (21) октобар 1876.

⁶⁸²⁶ Р-116/IV, 27. 9. 1876.

ruke“.⁶⁸²⁷ Turkofilstvo je, osim kod nekih Vojnih graničara hrvatske nacionalne orijentacije bilo javno proklamovana ideologija sve popularnijeg hrvatskog pravaškog pokreta, čiji je lider dr. Ante Starčević u to vrijeme objavio „znanstveno djelo pod naslovom Slavoserbska pasmina, (a) na korist muhamedanizma iz hrvatskoga pera“. Za hrvatske narodnjake i njihovog saborskog lidera dr. Mankanca ova knjiga „nije (bila) znanstveno djelo o historičkom pravu kraljevine Hrvatske, niti razprava o Rieci, Dalmaciji, Krajini itd. već“, kako su oni isticali „znanstvena karikatura, koje bi se svaki plaćeni najmljenik turski postiditi imao“. Hrvatski narodnjak dr. Mankanec je krajem septembra 1876. prebacivao dr. Starčeviću, kako je „samo plaćeni najmljenik ili bezpametni fanatik (mogao) nasilje i divljačstvo uzeti u zaštitu proti ideji slobode i čovječnosti“. Dr. Mankanca je posebno čudila Starčevićeva želja za diskreditacijom Srba, pogotovo što mu je upravo on, u nekom ranijem vremenu „u lice i pred svjedoci(ma) g. barunom Rukavinom i g. Folnegovićem s punim priznanjem hvalio i uzvisivao političke i patriotske vrline srbskoga naroda“. Dr. Mankanec je ovaj šovinistički „Starčevićev spis Slavoserbska pasmina“ okarakterisao, kao „zadnji čavao u lies političkoga mrtvaca Starčevića“. Hrvatski narodnjaci i dr. Mankanec nisu u to vrijeme krili, kako je većina Hrvata željela, „da se ove zemlje (Bosna i Hercegovina-B. T.) pridruže kraljevini Hrvatskoj te time odkinu nesnosivu turskomu gospodstvu“. On je u jednom saborskom govoru iz sredine septembra 1876. otkrio, da pošto su „Srbija i Crnagora oklievale (sa) ratom, (kako je) stoga bila i opravdana i razumljiva skladna želja ustaša i Hrvata, da se Bosna i Hercegovina oslobode, pridruživ jih kraljevini Hrvatskoj“. Ovaj hrvatski političar je bio među prvima koji je navijestio austrougarsku okupaciju Bosne istakavši, kako „u alternativu, da li pod Turskom ili pod Austrijom, Hrvati (bi izabrali) posljednju, dočim u alternativu, da li posve samostalne ili pod Austrijom, i mnogi (bi) prista(li) uz prviju“. Dr. Mankanec je ovakvo političko opredjeljenje pravdao činjenicom, da ako su Hrvate „u Austro-Ugarskoj t(r)ale nevolje političke odvisnosti, (da su im) ipak (bila) zajamčena obćenita ljudska prava, koja braća (njihova) (bosanski i hercegovački katolici-B. T.), stenjujuća pod turskim jarmom“ nisu imala.⁶⁸²⁸

⁶⁸²⁷ P-109/IV, 10. 9. 1876.

⁶⁸²⁸ P-114/IV, 22. 9. 1876.

Fazli-paša je 28. septembra 1876. sazvaio u Sarajevu „trgovce Srbe („Србе“) k sebi gdi su također sva turska najviša gospoda prisutni bili kao: Sulun efendija, Ragib efendija i drugi“. Oni su trebali da se potpišu, „kako su rahat, kako nejma zuluma, kako su odani caru, kako ljube domovinu, kako ničiju vladu ne bi pripoznali osim sultansku, kako će du se do posljednje kapi krvi boriti protiv dušmana, i sve, sve, žrtvovati za cara“. To je bila, „kao neka adresa koju su sastavili Turci (nalogom iz Carigrada)–da ju caru svome u Stambol pošalju“. Glavna želja bosanske vlade je bila, da se srpski trgovci potpišu na ovaj dokument „i to kao žiranti u ime cijeloga naroda“. Iako je među njima bilo „i takovi Srba („Срба“) koji su se htjeli potpisati“ ta adresa nije potpisana uplivom srpske špijunske mreže i rukog konzula Kudrjavceva. Bosanske vlasti su čekale trgovce na odgovor sve do 12. oktobra 1876. godine, kada su ovi javno izjavili, kako nisu bili „kadri“ ni njihovim „mlađim zapovjedati, a kamoli svemu narodu“. Oni su vlastima poručili, kako su oni bili samo „trgovci koji (su) se o svome poslu“ bavili i u pismu jasno naglasili, kako im je „više puti i od same visoke porte (bilo) preporučivano da se u politiku“ ne miješaju, zbog čega se nisu mogli „ni na što potpisati“. Ragib-efendija im je odgovorio, da se to od njih nije nadao, dok su „drugi Turci („Турци“) zbog toga (bili) jako ogorčeni“. Bosanske vlasti „zvali su i Latine („Латине“) (katolike) („католике“)-i oni su tako isto odgovorili (i to je bio) prvi čin što su se s Srbima („Србима“)-i slagali. „Čivuti („Чивути“) su takođe pozvani bili (i oni) su se potpisali, (ali je to), prema Bogdanovićevim riječima „toliko vrijedi(lo) kao i da se nisu potpisali“. Za njih se još unaprijed znalo, da „će du se uvijek šnjima (sa Turcima-B. T.) na sve i sva potpisivati“. U Sarajevu se od „kako se Hristijani („Христијани“) nehtedoše potpisati na adresu“ dalo primjetiti, kako su se „Sarajlije (Srbi-B. T.) tada ponos(ile) kao da su kakovu pobjedu održali“. Najzaslužniji za ovo odbijanje su bila dva Bogdanovićeva saradnika „pop Petar Petrović, i vrijedni rodoljub Filip Špadijer učitelj“, za koje je Bogdanović i sam tvrdio, da su bili u Sarajevu „glavni i najpouzdaniji radenici“.⁶⁸²⁹

Banjalučki franjevac fra A. ČengiĆ je na studijama u Ostrogonu, u svome dnevniku zabilježio, da već krajem septembra 1876. godine „pohitaše diplomati nebil kako svojimi spljedkarijama odklonuli toli ih uznemirujući rat, te bar čijemgod zasliepili

⁶⁸²⁹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/197, I/198, I/199, I/200, I/201, No. 21, Пов. No. 1031, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 9. (21) октобар 1876.

oči nemirnim Slavenom, samo da ih ti nemirni narod—koji u gnusnom robstvu čamit više n(ije) (htio)—u njihovih rabotah ne uznemiruje“. Pri tome, fra Čengić je posvjedočio, da se Rusija još tada „svojski zauzima(la) za administrativnu autonomiju Bosne i Hercegovine“. ⁶⁸³⁰ Ruski zvanični krugovi su smatrali, kako je „administrativna avtonomija za Bosnu, Hercegovinu“ već ozbiljno „nalazi(la) odziva u Austriji i Ingleskoj“, što je bilo izuzetno važno imajući u vidu činjenicu, da je Austro-Ugarska uvijek bila „pak protivna ma kakvoj avtonomiji u Bosni i Hercegovini („Босни и Херцеговини“)“. U Petrogradu su došli do saznanja, da, pošto autonomija ni na koji način nije jačala „političku snagu južnih Slovena“ i nije davala „Srbima nove organizirane sojuznike“, da se ona „s toga od sviju zala čini(la) pomenutim kabinetima“ kao „najmanje zlo“. Ipak neki ruski zvaničnici su smatrali, kako „same te dve reči *administrativna avtonomija*, ako im“ bi se tumačilo „njino značenje, jesu (bile) stvari koje jedna uz drugu“ (nisu) „mog(le) postojati“. Ovo je za petrogradsku vladu bila provokativna politička terminologija, s obzirom da se „pod avtonomijom razume(lo) u političkoj nauci takav sklop jedne provincije, po kome se ista provincija politički samoupravlja(la), imajući svoje samostalne organe vlasti, a ne samo organe uprave“. Jednostavno, ovdje se za Bosnu i Hercegovinu kao buduće političko rješenje pretpostavljala „avtonomija“, koja je jedino mogla da bude „politička samouprava, (ali) koja se ograničava(la) administrativnom oblašću“. To je za neke ruske političare „bilo protivslovlje (sa) dve odredbe, (koje su) jedna drugu ruš(ile)“ ili prostim riječima rečeno predstavljale su „me(h)ur od sapuna u Turskoj“. U Petrogradu su tada smatrali, da „ako je administrativna“, da to nikako „nije avtonomija (odnosno), ako li je avtonomija, onda je (ona bila) bezsumnjivo politička“. Po tome, „kod samouprave je (bila) najvažnij(a) sloboda izbora, ali ako vojska, oružije, vešala i tavnice“ budu i dalje ostale „u turskim rukama ili turskih izabranika“ svako je već mogao pretpostaviti, da će „Bošnjaci („Бошњаци“) birati ne one, za koje im zapovede“. Zatim, „njini skupovi, izborni sudovi, izborna uprava lica“ bi predstavljalo „prosto ismevanje savesti naroda“. Ako bi u tom slučaju „u provincijama osta(la) u turskim rukama politička vlast, onda nikakva samouprava (ne bi) ima(la) nikakvog značenja“. U slučaju, „da politička vlast (bude) u

⁶⁸³⁰ Fra A. Čengić, *Moj Dnevnik*, 5.

hrišćanskim („хришћанским“) rukama“, onda je to po nekim petrogradskim političarima bila „prava avtonomija“. ⁶⁸³¹

„Porta je još 15. o. m. (27. septembar 1876-B. T.) engleskom poslaniku u Carigradu poverljivo saobštila odgovor na uslove mira, koje joj sile predložiše, i to u glavnome, ovo: Za Srbiju i Crnu Goru status quo ante; ustav za celu carevinu, sa primenom preobražaja po Andrašijevom projektu na sve provincije evropske Turske. Osnovi su ustava (bili): izabrata skupština sa stolicom u Carigradu, narod (bi) bira(o) poslanike u skupštinu sandžakata, sandžakat poslanike u provincijalno veće i posljednje (bi) bira(o) poslanike za državno veće u Carigradu. Po tome Bosna (je trebala) imati 6, Hercegovina 4, (i to po) polovinu muslimanskih („мусулманских“) i hrišćanskih („хришћанских“) zastupnika. Za vreme skupštinskih odmora permanentna jedna nadgledna komisija u polovinu sastavljena iz muslomana („мусломана“) i hrišćana („хришћана“) kao lokalna vlada (je trebala) kontrolova(ti) rešenja narodnoga veća“. ⁶⁸³² Ukratko, „Porta protokolom sa podpisanim od sila mora(la) se obvezati da za Bosnu i Hercegovinu („Босну и Херцеговину“) oktrojiše administrativnu ili lokalnu avtonomiju, a to je administrativna uprava, koja (bi) žiteljima tih provincija dopušta(la) da kontroluju dela javnih činovnika i predupređuju samovoljstvo“. ⁶⁸³³ Poznato je, da Rusija nije bila zadovoljna sa daljim razvojem događaja, otvoreno zatraživši „u svom predlogu“ sredinom oktobra 1876. godine „od Turske šestnedjeljno bezuvjetno primirje, avtonomiju za Bosnu, Bugarski i Hercegovinu, a kao jamstvo za reforme sudjelovanje evropejskih povjernika; uzkrati li joj Turska ovo, tad će Rusija navjestiti rat, te će vrhovno zapoviedništvo vojske preuzeti veliki knez Mihajlo“. ⁶⁸³⁴

U Sarajevu je rasla sve veća napetost zbog „opasnost(i) muhamedanskoga („мухамеданскога“) ustanka u slučaju da se ostvari avtonomija, predložena za Bosnu“. ⁶⁸³⁵ Najvjerojatnije iz ovih razloga je početkom oktobra 1876. u Sarajevu održavan „veliki medžlis“ na kome je bosanski valiija obavijestio sve učesnike ove skupštine, kako su „dušmani na vrli sa sviu strana“. On je za navodno uspješno vojničko prodiranje „čete G. Pukovnika Despotovića“ iz jugozapadne Bosne prema srednoj Bosni

⁶⁸³¹ CH-212/XXXXIV, 24. 9. 1876.

⁶⁸³² Исто

⁶⁸³³ CH-213/XXXXIV, 25. 9. 1876.

⁶⁸³⁴ P-128/IV, 25. 10. 1876.

⁶⁸³⁵ CH-229/XXXXIV, 15. 10. 1876.

krivio svoje ljude i kajmakama. Zapravo, „u Sarajevu se (bio) razneo glas da se je četa G. Puk. Despotovića sa 150 ustaša do maglajske nahije provukla“. Međutim, to je bilo daleko od istine, „jer G. Despotović nije (bio) još ni do Banjaluke prodro“. Ove poluinformacije su bile pogodno tlo za fanatizovanje nekih muslimanskih grupa u Sarajevu, a izgleda, da je i „glasoviti fanatik turski Hadži Lojo“ iz tih razloga bio „nekamo na tužbu konzula interniran“.⁶⁸³⁶ Kada je riječ o pukovniku Despotoviću, inače samotitulisanom „namjesnik(u) Bosansk(om) Njegove Svjetlosti knjaza Milana,⁶⁸³⁷ njegov tadašnji uspjeh, da zauzme i malu „tursku varoš Petrovac“⁶⁸³⁸ je bio upitan. Istina, pukovnik „Despotović, dok (ni)je došao u Bosnu, služao je u Srbiji, gdje je bio do lanjskoga rata u vojsci timočko-moravskoj. Radi prekršaja proti vojnoj stezi malo da ga nije streljao, nu hvalam spletkam vojnoga popečitelja Nikolića proti Černjajevu, srbska vlada posla(la) (je) Despotovića kao zapovjednika bosanskim ustanjelijam(a)“.⁶⁸³⁹ Jedan od političkih vođa u ustanku, Uzelac ga je već tada označio kao nesposobnog, tvrdeći, da je bio „divije prase, prostak i neotesanac“. Prema njegovim riječima, njega je general Černjajev, najviše „zbog nesposobnosti udaljio, (a bio je) išćeran iz ruske službe prije neku godinu, i da Srbin bio nije, danas bi u Siberiji olovo kopao“. Uzelac se u Beogradu navodno uvjerio, da su u srpskoj vladi „više manje o Despotoviću potpuno (bili) uvjereni da je (bio) nitkov“, kao i da su ga, samo zato još držali što su „zna(li) da je (bio) protivnik Rusije, kao što (je) taki i ministra“ bilo. Uzelac je već u to vrijeme predviđao, „da se Despotović održati neće“ budući, da „će druge gusle zaguditi“. On je imao saznanja, da je njegov najveći politički protivnik Jovo Bilbija proveo jedno vrijeme u Beogradu i „obljećao sve pragove, moljakaao i tražijo koješta“. Bilbija i drugi Uzelčevi protivnici su prenijeli srpskim ministrima, kako je on bio protiv toga, da „se knjaz Milan u Bosni proglasi, i da onaj proglas potpisao“ nije i to zato, jer nije bio „rođeni Bošnjak“ („Бошњак“). Bilbija je tada od srpske vlade dobio za Despotovića neki „krst a za četnike 70 kolajnica“, da, prema riječima Uzelca ustanicima „oči zamažu“.⁶⁸⁴⁰ Smirivanje

⁶⁸³⁶ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/197, I/198, I/199, I/200, I/201, No. 21, Пов. No. 1031, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 9. (21) октобар 1876.

⁶⁸³⁷ *Концепт молбе Оброчког одбора-Тихомиљу Николићу, министру војном*, Оброчак октобар 1876, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 112.

⁶⁸³⁸ СН-230/XXXXIV, 16. 10. 1876.

⁶⁸³⁹ Р-96/V, 12. 8. 1877.

⁶⁸⁴⁰ *Петар Узелац-Владимиру Десници*, Београд 13. (25.) октобар 1876, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 110.

fanatizma kod bosanskih Muslimana, podstaknutog nepostojećim Despotovićevim vojnim uspjesima je bilo neophodno i zbog toga što je bosanska vlada svoje posljednje nade polagala još jedino na imovini „samih bosanski Srbalja“ („босанских Србаља“). U to vrijeme su srpski sarajevski trgovci predavali turskoj vojsci posljednje zalihe hrane i opreme. Do tada nije bio zabilježen nijedan slučaj, da su „srbski trgovci“ („србски трговци“) iz toga grada otišli u rat protiv Turaka. Čak naprotiv, „sarajevski trgovac Srbin-Jeftan Despić“ u Sarajevo je i dalje za bosansko-muslimansku vojsku uvezio „vrlo dobrih ubojitih revolvera iz Beča“. Sarajevski trgovci su više od svega gledali svoj ekonomski, pa tek onda nacionalni interes. Kada je bosanska vlada od sarajevskih Srba zahtijevala, da u ime cijelog srpskog naroda u Bosni i Hercegovini potpišu neku izjavu o lojalnosti Porti i sultanu ovi su to odbili, smatrajući da ih se to ne tiče. Zbog njihovog odbijanja da se potpišu na unaprijed pripremljeno i već pomenuto pismo sultanu, „Turci („Турци“) su (bili) jako ogorčeni na Hristijane („Христијане“) sarajevske“. Čak su se „neki izražavali da će du udariti na Hiršćane („Хришћане“) 4 ti dan Bajrama“. Tako su, na primjer „u Visokom Hrišćani („Хришћани“) morali na silu potpisati taj famozni lažni akt turski“ što je bilo planirano i za „sve ostale varoši po Bosni“.⁶⁸⁴¹

Osim u Sarajevu i u Mostaru, „u konaku Ali-pašinom 3. oktobra (15. Oktobar 1876.-В. Т.) bilo je tajno savetovanje svih znatnih hercegovačkih begova. Savetovalo se o molbi na sultana, da se zaštite prava i povlastice hercegovačkoga plemstva, koje se svagda odlikovalo svojom lojalnošću i žrtvama za sultana i zemlju, i da se odbije svako novačenje, koje bi ta prava mogla okrnjiti. Ali-paša primetio je da se mo(gao) moliti (samo) za održanje starog položaja spahija, ali protiv preobražaja da ne bi trebalo ništa navoditi“. Ali, pošto „višina ne htjede na to da pristane, pa tako prođe savetovanje naprazno“.⁶⁸⁴²

Nesumnjivo, jedan od najvećih uticaja na britansku vladu tokom čitavog ustanka je imao njen tadašnji konzul Holmes, koji je sredinom oktobra 1876. javno „u krugu svojih kolega“ isticao, kako u Bosni nije bila potrebna „nikakva reforma, i da (bi) Turska mora(la) ostati kakva je i bila“. A, „s njim se najviše o tome prepir(ao) ruski konzul G.

⁶⁸⁴¹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/203, I/204, I/205, No. 22, Пов. No. 1042, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 15. (27.) октобар 1876.

⁶⁸⁴² СН-232/XXXXIV, 19. 10. 1876.

Kudrjavcev“,⁶⁸⁴³ koji je bio protiv njegovog energičnog protivljenja pripojenja Bosne Srbiji. Štaviše, Holms je prema Kudrjavcevljevim izvještajima ruskoj vladi predlagao uvođenje energične uprave turskog paše sa mandatom od deset godina i sa širokim ovlaštenjima po uzoru na egipatskog hediva.⁶⁸⁴⁴ Inače, Holmsove izjave nisu uticale samo na londonsku vladu, nego i na onu u Sarajevu i prema riječima jednog prosrpski orijentisanog engleskog savremenika događaja J. L. Dejvisa, upravo je britanska zaštita Turske bila najodgovornija, da ova pogrešno vlada u proteklih dvadeset godina.⁶⁸⁴⁵ Lider britanskih liberala W. Gladston je bio najveći kritičar Holmsovih friziranih izvještaja, smatrajući britansko davanje turskoj vladi moralne i materijalne podrške tokom čitave godine pogrešnom politikom britanske administracije.⁶⁸⁴⁶ Gladston je, kao izraziti turkofob smatrao, da je Velika Britanija trebala da podrži ustanak, a kao glavni argument mu je služilo to, što je u Bosni i Hercegovini, kako je on isticao živio srpski narod, kao u Srbiji. Gladstonova turkofobija je graničila sa rasizmom. On je tvrdio, kako je turska vladavina bila gora nego američka nad crncima, prije svega „što su Crnci kao rasa, robovali rasi višoj od sebe“, dok je „u Turskoj na žalost bilo obratno, jer tamo je više pleme služilo nižem od sebe“.⁶⁸⁴⁷ Dio Gladstonovih govora u parlamentarnim debatama o Istočnom pitanju su bili takozvani Izvodi iz Frimenove *Osmanske moći u Evropi* („Ottoman power in Europe“), gdje mu je kao opšte mjesto služila Frimenova paradigma, da je „bosanski hrišćanin gledao na Srbijance i Crnogorce kao na svoje sunarodnike, dok je na Turke gledao kao na strance“ („The Bosnian Christian looks upon the Servian or Montenegrin as his countryman; he looks on the Turk as a foreigner“.). Drugo opšte mjesto je bilo, da se ovim ustankom „hrišćanstvo oslobađalo od dva velika zla, poligamije i ropstva“ („Christianity has got rid of the two great evils of polygamy and slavery“.).⁶⁸⁴⁸ Gladston je, u svojim govorima tokom parlamentarne rasprave sa konzervativcima naglašavao neka Frimenova saznanja, da su mnogi „bosanski begovi („The Bosnian Beys“) bili labavo vezani za islam, sjećajući se svog hrišćanskog

⁶⁸⁴³ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/203, I/204, I/205, No. 22, Пов. No. 1042, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 15. (27.) октобар 1876.

⁶⁸⁴⁴ И. Тепић, *н. д.*, 447.

⁶⁸⁴⁵ J. L. Davies, *Religious Aspects of the Eastern Question, The Eastern Question Association, Papers on the Eastern Question*, No. 2, London, Paris&New York 1877, 15.

⁶⁸⁴⁶ W. E. Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, London 1876, 12.

⁶⁸⁴⁷ СН-19/ХLV, 26. 1. 1877.

⁶⁸⁴⁸ Appendix to Sir T. Sinclair's, *O. c.*, 36.

porijekla“ („are described none the less as very lax votaries of Islam, as remembering their Christian descent“). Gledston je, kao i Frimen vjerovao, da „njihova nova konverzija ne bi bila teška, jer bi beg olako mogao postati baron“ („their re-conversion would not be hard, the Bey would easily slide back into the baron“).⁶⁸⁴⁹ Ovoj grupi britanskih turkofoba svakako bi trebalo pridodati i J. L. Farleja, koji je u tek tada izašloj knjizi „Turci i hrišćani“ („*Turks and Christians, A solution of the Eastern question* By J. Lewis Farley, Lond. 1876.“) dokazivao, kako islam nije bio glavni uzrok turske nesposobnosti za civilizaciju, nego njihove moralne osobine, kojima su se Turci svagda u istoriji odlikovali, a koje su sve do tada ostale neizmjenjene i za koju nije bilo nade da će se izmijeniti. Farlej je: „fanatizam, fatalnu lenjost, sklonost da se živi na tuđi račun, grabež, nasilje, nečovečnost i krvološtvo“, pripisao osobinama, koje su, kako je naglasio po istorijskim dokazima postojali u prirodi Turaka.⁶⁸⁵⁰ Kada je riječ o Bosni i Hercegovini, Farlej je istakao, kako je u njoj tada vladalo „stanje neiskazanoga neporetka, opšteg grabeža i tiranstva“.⁶⁸⁵¹

Vjersko fanatizovanje bosanskih Muslimana je bilo jedno od glavnih razloga što su se oni sredinom oktobra 1876. ozbiljno zamijerili bečkom konzulu i to tako što su mu zapalili štalu i porobili konzulat. To je prouzrokovalo veliku svađu „između General konzula G. Teodorovića i vali paše“. Prema nekim vijestima, „Turcima („Турцима“) je bila namjera najpre konzulat zapaliti na njih udariti pa ondak u obšte na Hristijane“ („Христијане“). Sa druge strane, određen broj bosanskih Muslimana predosjećajući političke promjene okretali su se sve više prema Austro-Ugarskoj. Tih su dana „četiri najznatnija Turčina („Турћина“) (i to:) „Hadži Kapetanović, Teskerdžić i Čengiđ, i još neki, podpisala se „u Austr. podanstvo, bojeći se prevrata“. Prema Bogdanoviću, njih je najvjerojatnije „rukovodila misao što (su) predviđa(li) propast carevine, te da kroz austr. podanstvo si osiguraju njiova dobra u Bosni i Hercegovini („Босни и Херцеговини“)“, strahujući „da će im Srbija i Crna Gora kad ove zemlje zauzmu, dobra uskratiti“. Osim toga, Bogdanović je sumnjao i u to, da „Austrija (nije) čini(la) kakove propagande“.⁶⁸⁵²

⁶⁸⁴⁹ *Ibidem*, 40.

⁶⁸⁵⁰ CH-239/XXXXIV, 28. 10. 1876.

⁶⁸⁵¹ CH-240/XXXXIV, 29. 10. 1876.

⁶⁸⁵² АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/203, I/204, I/205, No. 22, Пов. No. 1042, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 15. (27.) октобар 1876.

U Sarajevu je zadnjih dana oktobra 1876. zavladała neviđena besparica, a „bosanska državna kasa“ je praktično bila ispražnjena. Veliki broj „vojnih ljekara, apotekara i drugih činovnika (nisu) primili plaću za 23. mjeseca“. Bosanski valiija je ponovo želio, da od sarajevskih Srba izmami potpise, zbog čega je pozvao „šest sarajevskih trgovaca da potpisuju onu njiovu bujuruntiju, t.j. adresu za sultana Abdul Hamida u kojoj (su trebali) da očituju, da u Bosni zuluma i. t. d. n(ije) (bilo), i da je pobuna Srbijom i Crnom Gorom (bila) potaknuta. Da oni osim Sultanove nikakove druge vlade nečedu“. Zbog ovog pritiska su „braća Hirstijani („Християни“) u obšte u Sarajevu i Bosni“ bila „u velikoj desperaciji“. Oni se nisu nikako mogli odlučiti „nit dati–nit nedati potpisa“, pogotovo što su svi znali, da bi svaki onaj koji bi taj dokument odbio da potpiše bio „za cijelo za buntovnika proglašen“. Valiija „Vali paša (bio je) veoma delikatan u izboru građana za potpis“ pozvavši „Jeftana i Maksu Despića kao svoje poznate kreature sa vladikom Antimom“, prije svega, da budu za primjer ostalima. Despići su bili rođaci srpskog političara Jovana Marinovića, koje su mladi srpski nacionalisti smatrali za austrougarske i turske privrženike i „uvode“. Ostali potpisnici dokumenta bili su većinom na to natjerani. Konkretno „Hristijani („Християни“) iz Sarajeva“ su od srpskih agenata bili upozoravani, da to ne čine. Međutim, svi „oni koji su pokušavali uskraćivati potpisa po napatku“ agenata bili su „udarani već na razna mučenja“.⁶⁸⁵³ Naime, ovom famoznom „mazbat(om) ili adres(om)“ za koju (su) muhamedanci („мухамеданци“) po svoj Bosni kup(ili) potpise htjela je bosanska vlada prikazati, „da su ajduci i lopovi iz Srbije i Crne Gore dolazili i upadali i narod mučili i palili dok se podigao nije“. Zatim, „da nikakva zuluma narodu (nije bilo), jer su Turci („Турци“) i u opće svi muhamedanci („мухамеданци“) (bili) daleko bolji hrišćanima („хришћанима“), nego hrišćani Turcima“ („хришћани Турцима“). Takođe, „da je više od polovine hrišćana („хришћана“) (bilo) po sudovima“, kao i da su oni „odbija(li) svaku autonomiju („аутономију“) i reformu kao protivnu duhu i potrebama naroda i sultanu“. Na kraju, u mazbati je bilo navedeno i to, kako su hrišćani bili spremni „do posljednjega (se) boriti protivu svakoga, koji bi se usudio na njiovu domovinu („домовину“)

⁶⁸⁵³ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/191, I/192, I/193, I/194, No. 23, Пов. No 981, Б/2, *исти-истом*, Маглај 21. октобар (2. новембар) 1876.

napasti“.⁶⁸⁵⁴ Mazbatu su u Banjaluci 24. oktobra 1876. potpisali gradski pop „Mihajlović sa još nekoliko hrišćana ovdašnjijeh i četir popa seljačka“.⁶⁸⁵⁵ Ruski konzul u Sarajevu Kudrjavcev bio je iznenađen kada je saznao za ovu mazbatu. Njemu su još u julu iste godine dolazili neki bosanski Srbi, koji su ljubeći fotografiju generala Černjajeva govorili: „*Naš spas je Rusija, to je uvijek bila naša vjera*“.⁶⁸⁵⁶ Bosanska vlada je u novembru 1876. formirala takozvani „Poslanički (i) Privredni savjet“ za Carigrad, čiji su članovi bila tri hrišćanina i tri Muslimana. Navodno je zbog veće brojnosti hrišćana sarajevski vladika tražio, da se u ove Savjete izaberu četiri hrišćanska i dva muslimanska predstavnika što je bosanski valija kategorički odbio. Tako je u Carigrad od bosanskih Srba otišao onovremeni najveći zemljoposjednik i trgovac Cincarin Petrakija Petrović iz Sarajeva, a od bosanskih katolika travnički trgovac Jozo Marušić.⁶⁸⁵⁷ Međutim, pošto je u Carigradskom parlamentu Petrakija ubrzo podnio ostavku, a na njegovo mjesto imenovan jedan katolik, bosanski Srbi su i službeno ostali bez svoga političkog predstavnika.⁶⁸⁵⁸

Zbog svoga pristajanja uz srpske ustanike sa najvećem osudom susreo se 30. oktobra 1876. vođa katoličkih ustanika u južnoj Hercegovini don Ivan Musić. Njega je paroh iz Popova Polja don Lazar Lazarević pred Propagandom za proširenje vjere okarakterisao „nesretni(m) subrat(om)“, koji se „ujedinio s ustanicima i provodi(o) isti život kao i oni“. Don Lazarević je svojim nadređenima objasnio, kako je don Musića zbog takvog njegovog ponašanja dubrovački biskup „suspendirao a divinis“. On je lično osudio don Musića, da je prišao „đavlu koji ga (je) vodi(o) onim krivim putem nepokornosti zakonitoj vlasti“, kojoj su se oni, kao katolici „unatoč svemu (bili) dužni pokoravati“.⁶⁸⁵⁹ Drugog lidera bosanskih katolika bliskih srpskim ustanicima fra Bonu Drežnjaka iz Prologa kod Livna uhvatile su početkom sljedećeg mjeseca austrougarske pogranične trupe i bacile u splitsku tamnicu.⁶⁸⁶⁰

⁶⁸⁵⁴ 3-154/XI, 8. (20.) 10. 1876.

⁶⁸⁵⁵ 3-163/XI, 24. 10. (5. 11.) 1876.

⁶⁸⁵⁶ И. Тепић, *н. д.*, 448.

⁶⁸⁵⁷ М. Екмеčić, *н. д.*, 257; Petrakija Petrović je bio cincarskog porijekla, kao i sarajevski bakal Jovan Naum Manastirlija (Н. Креševljaković, *н. р.*, 1934, 192.)

⁶⁸⁵⁸ М. Екмеčić, *н. д.*, 260.

⁶⁸⁵⁹ Д. Берић, *Предговор*, у: „Невесинска пушка“, Зборник радова са научног скупа о устанку у Херцеговини 1875-1878, Источно Сарајево 2006, 27.

⁶⁸⁶⁰ S. Marković, *н. р.*, 432.

Sarajevski trgovac Jeftan Despić išao je početkom novembra 1876. u Zagreb i u Beč „nekom naročitom misijom bosanske vlade“. On se u Zagrebu sastao sa Klimentom Božićem, dok je u Beču „tražio ko bi mu klevete u novinama pisao protivu“ špijuna srpske vlade u Sarajevu „G. Filipa Špadijera“. Zapravo, „ta obtužba i denuncijacija od strane Riste Ristića i Jeftana Despića kroz tursku vladu Austro-Ugarskoj“ učinjena je uglavnom „u svemu proti Stevi Bogdanoviću kao glavnog radenika“, odnosno glavnog čovjeka srpske vlade zaduženog za špijunski rad u Bosni. Sarajevski trgovac, pomenuti Risto Ristić je još od ranije važio za doušnika bosanskih vlasti i Muslimana. On je još 1866. bio perovođa „u ono vreme rada i samog G. Teofila Petranovića Sarajevskog Odbora neko vreme“, kada je imao priliku da upozna „Stevu Bogdanovića, kojeg je i u Sarajevu viđao“.⁶⁸⁶¹ Pored bosanskoj vladi lojalnih: Gligorija Jeftanovića, Jove Savića, Riste Vasiljevića⁶⁸⁶² i više puta pomenutog Despića, u Sarajevu je, ipak jedan manji dio srpskih trgovaca bio na strani ustanika. Najpoznatiji od njih je bio „dobri rodoljub Risto Radulović“, koji je umro početkom novembra 1876. godine. Radulović je iza sebe, kao zadužbinu „ostavio na obrazovanje mladića bosanskih svoju pivaru u Lukavici kod Sarajeva i što preteče od njegova dobra u Gradiškoj“, kao i „neku svotu za“ ustaničke „ratne cijeli“.⁶⁸⁶³

Postojali su neki nagovještaji, da su i siromašniji bosanski Muslimani sa zebnjom i prekorom gledali na zulume i otimačine, koje su muslimanski bašibozuci činili „po Bosni Hristijanima“ („Христијанима“). Ti siromašni Muslimani ili „seljaci Turci t. j. baliijat“ („сељаци Турци или балијат“) su se u nekim dijelovima Bosne čak i radovali, kada bi čuli „da je koji begovski čardak izgoreo, (jer su bili i) silno omrzili na begove, (a nisu) marili da se svi bezi potuku“. Mnogi od njih su se tužili, da je i njima (bilo) teško i nesnosno kao i raji“. Neki od njih su govorili, kako im je bilo potpuno svejedno, ako će ih „Srbija i sutra osvojiti, samo neka bude pravde“. Prema njihovom priznanju, oni su najviše mrzili „naduvenost begovsku“.⁶⁸⁶⁴ Po svemu sudeći je i „ruski konzul Gospodin Kudrjavcev sa gospođom i sekretarom u Slav. Brodu došao i Sarajevo sasvim ostavio“

⁶⁸⁶¹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/191, I/192, I/193, I/194, No. 23, Пов. No 981, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 21. октобар (2. новембар) 1876.

⁶⁸⁶² IAS-LPF-Jeftanovići-Sarajevo (1837-1924)-sign. O-J-283, sign. OJ-2904, *Пунотоћ за чланове Оdbора школске управе*, Сарајево 1876.

⁶⁸⁶³ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/191, I/192, I/193, I/194, No. 23, Пов. No 981, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 21. октобар (2. новембар) 1876.

⁶⁸⁶⁴ *Исто*

zbog straha od porasti fanatizma kod sarajevskih Muslimana. Od tada je „ruski konzulat, t. j. interes ruski (trebao) privremeno austr. General konzul G. Teodorović po potrebi zastupati“.⁶⁸⁶⁵

U austrougarskim političkim krugovima su početkom novembra 1876. vrlo dobro znali, da su bosansko-srpski ustanici vladali onom teritorijom, „što (je) zauzima(la) trećinu Bosne, a poznata je (bila) pod imenom Turska Hrvatska („Турска Хрватска“)⁶⁸⁶⁶, a koja je uostalom bila predmet hrvatskih teritorijalnih aspiracija. U ovom periodu desila se i famozna „Izjava Zagrebačkih, t. j. Hrvatskih univerzitetski(h) đaka“, koja je u Bosni, pogotovo među Srbima učinila „u obšte veoma gadan i neugodan utisak“. Tom izjavom je bila plasirana stara teza, da se na osnovu „virtualnog prava“ Bosna i Hercegovina „Hrvatskoj priklope“.⁶⁸⁶⁷ U toj izjavi „hrvatske sveučilišne mladeži“ se nije pominjalo „ni jedankrat srbsko ime, kao da su Srbi izčeznuli s ratnoga pozorišta. Tuj se govori(lo) o ugovoru Hrvata s kraljem Kolomanom, o nepobitnoj istini, da su Bosna i Hercegovina bila hrvatske, o ugovoru Hrvata s kraljem Ferdinandom i napokon se poziva(o) kralj hrvatski, da ujedinićielu Hrvatsku“.⁶⁸⁶⁸ „Akad. mladež hrvatskoga sveučilišta drž(ala) se u ovoj izjavi toga stanovišta, da Bosna i Hercegovina i po pisanom i po naravnom pravu jesu hrvatske“. Po njoj „hrvatski kralj (je) ima(o) pravo odtrgnute ove dielove kraljevine Hrvatske istoj povratiti, kao uslied vjerovatnih promiena u Osmanskom carstvu neobhodni uvjet njenoj budućnosti“. Naime, „Akad. dakle mladež hrv. sveučilišta drž(ala) si (je) za svetu dužnost zamolit svoga kralja, da gledom na historičko i naravno pravo hrvatske svoje krune na Bosnu i Hercegovinu nastoji ove povratiti materi zemlji Hrvatskoj. To je (bila) glavna tendencija izjave“ čiji je cilj bio, da u slučaju, da „fanatični element srbski, poplavi susjedne osmanlijskoga carstva, (pozove) hrvatskoga svoga kralja, sretno vladajuće Njegovo veličanstvo Franju Josipa I, da povrati materi zemlji Hrvatskoj mjezimice njezinih želja“. On je zapravo trebao, da u tom slučaju „povrati ujedno hrvatskoj kruni svojoj divni čar i sjaj svete krune Dmitra Zvonimira“, te tako „napokon izpuni zadanu rieč predja svojih“. Međutim, „izjava akademičke mladeži

⁶⁸⁶⁵ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/195, No. 24, Пов. No. 1014, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 25. октобар (6. новембар) 1876.

⁶⁸⁶⁶ СН-234/XXXXIV, 21. 10. 1876.

⁶⁸⁶⁷ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/191, I/192, I/193, I/194, No. 23, Пов. No 981, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 21. октобар (2. новембар) 1876.

⁶⁸⁶⁸ Р-131/IV, 1. 11. 1876.

hrv. sveučilišta podpunoma je negira(la) faktične odnošaje u Osmanlijskom carstvu te (je) osim borbe hrvatskoga naroda u Bosni i Hercegovini jedino pozna(вала) svetu borbu bugarskoga naroda“, ali ne i o „borb(u) srbskoga naroda“. ⁶⁸⁶⁹ Ova „Izjava“ je odmah naišla na negativnu reakciju u Beogradu. Srpske zvaničnike je posebno iritirala želja hrvatskih studenata, kako je navedeno „da sadanji hrvatski kralj t. j. austro-ugarski imperator Franc Jozef oslobodi mučenički hrvatski narod u Bosni i Hercegovini od turskog iga i ponovo ujedini hrvatsko kraljevstvo, da ga dovede do političke nezavisnosti, i time da ispuni i reč i zakletvu, koju su položili pradedovi njegovi–kraljevi hrvatski“. Tada je iz Beograda bilo poručeno u Zagreb, da se Hrvati „iz carstva fantazije spust(e) na zemljište realnosti, (kako bi mogli) uvideti, da (su) Srbija, Bosna i Hercegovina („Босна и Херцеговина“) isto toliko zazir(ale) od Švaba i Mađara, koliko i od Turaka“. U srpskom odgovoru na ovu Izjavu se prešlo i na najosjetljivije pitanje-nacionalnog opredjeljivanja bosanskih Muslimana. Svojatujući ovaj dio bosansko-hercegovačke populacije, pisci srpskog odgovora hrvatskoj mladeži tvrdili su, kako „šta više i oni Srbi, što se isturčiše („истурчише“), (su se ipak) smatra(li) kao Srbi („Срби“), (budući da su) govor(ili) srpski, (da su) pošt(ovali) pravoslavlje i podjednako (nisu) trp(ili) stambulske administratore i njihove policajne sluge–zaptije i sejmene pokupljene od Arnauta i ostalog turskog, delom i malo-azijskog izmeta“. U odgovoru je bilo naglašeno uvjerenje, da bi „u slučaju našestvija Švaba svo urođeno stanovništvo, kako hrišćansko („хришћанско“) tako i muhamedansko („мухамеданско“), branilo se oružanom rukom, a sa istim oduševljenjem, s kojim ono (je trenutno) traži(lo) raskid sa Stambulom“. U srpskom odgovoru su „Вошњаци („Бошњаци“) i Hercegovci („Херцеговци“)“ upozoravani, da bi u slučaju prodora „katolička propaganda počela da rije, a u isti mah i duhovno“ da dotjeruje „naroda na nemački kalup, (nakon čega) bi se pojavili nemački spahiluci, nemačko-židovske kompanije, koje bi prigrabile u svoje ruke svu prirodnu zemaljsku bogaštinu“. Na taj način bi prema mišljenju pisaca srpskog odgovora hrvatskoj mladeži „Nemci postali gospodari i sopstvenici a Srbi („Срби“) argatujuće sluge njihove“, pri čemu bi „sva uprava i svo sudstvo gonilo jednu političku cel-otuđivanje naroda od Slovenstva („Словенства“) i njegovo ponemčavanje“ („понемчавање“). Po Srbima, Hrvati su „tež(ili) da prisajedin(e) kraljevstvu (hrvatskom) dve od njega daleko

⁶⁸⁶⁹ P-132/IV, 3. 11. 1876.

šire oblasti srpske („српске“), (što je bez sumnje) potseća(lo) na istu ujdurmu Madžara, da prošire svoj Magyar orszag nad Hrvatskom, Bosnom, Srbijom, Primorjem“. Hrvatima je na kraju srpskog odgovora bilo otvoreno poručeno, kako je njihovo stalno „pipanje po maglovitoj daljini za krunom Zvonimirovom“, za Srbe predstavljalo „golo podražavanje madžarskim tumačenjima raznih titula, prikrpljenih u razna vremena kruni Sv. Stevana“. ⁶⁸⁷⁰ Negdje u približno vrijeme, bosanski franjevci na studijama u Mađarskoj su se i sami mogli uvjeriti, kako su „Madžari naproti(v) čin(ili) demonstracije u kojih (su) izjavlj(ivali) svoje suplemenske [i kako oni kažu bratske] simpatije Turcim(a), želeć jim dobar uspjeh proti(v) Slavenom“. ⁶⁸⁷¹

Do kraja oktobra 1876. godine „ustaši (su) posjeli sve gore oko Dervente, Doboja, Maglaja, Tešnja, redom počam od Vučjaka, svi su Turci (bili) pozvani na noge i kup(ili) (su) se u Derventi, da odovud natisnu u gonitbu. Derventski mudir (je) naredi(o) sabrati 3000 ljudi, koji (su) trebali sa) „16 strana šumom u počeru“ za ustanicima. Bosanska muslimanska vojska je „iz svakog sela uzim(ala) prednije kršćane, (koji su trebali da) budu provodići“. Opšta pojava je bila, da su tada i „Turci i ustaši hara(li) bez razlike vjere i krvi: ustaši da se osvete onim, koji nehtjedoše u boj za oslobodjenje, Turci na osvetu krstu“. Tako su „zlotvoru Hadži Atifu“, koji se sklonio u Banjaluku ustanici zapalili „u Liešću čardak i sve, što je imao suva i sirova“. ⁶⁸⁷²

Nešto prije Carigradske konferencije je na sjednici austrougarskog ministarstva Rata održanoj 13. novembra 1876. godine austrougarski car prvi put naviještenu okupaciju Bosne i Hercegovine prikazao kao osnovni cilj austrougarske državne politike. On je čak i priznao, kako su već duže vrijeme između Beča i Petrograda postojali tajni dogovori prema kojima Rusija nije trebala praviti probleme oko okupacije ovih dvaju pobunjenih pokrajina. ⁶⁸⁷³ Interesantno je, da su „svi ustanički vođi“ bili istog 13. novembra „pozvati radi savetovanja na Cetinje“, kako bi se u Sutorini dogovorili o budućoj „demarkacionoj liniji“. Dan poslije je i u jugozapadnoj Bosni „glavni vođ bosanskih ustanika, Despotović, obustavio neprijateljstva, pošto mu je sa srpske strane (bilo) zvanično objavljeno primirje. Demarkacioni komesari skuplja(li) (su) se u Mostaru,

⁶⁸⁷⁰ CH-279/XXXXIV, 17. 12. 1876.

⁶⁸⁷¹ Fra A. Čengić, *Moj Dnevnik*, 4.

⁶⁸⁷² P-132/IV, 3. 11. 1876.

⁶⁸⁷³ M. Ekmečić, *n. d.*, 254-255.

(gdje su trebali da) odred(e) i u Bosni neutralnu zonu na osnovu *uti possidetis* t. j. šta (je) ko drž(ao)“.⁶⁸⁷⁴ U Sarajevo je 19. novembra 1876. navodno stigao „telegram svima konsulima, da je Porta pristala na primirije i sa ustašima, i s toga da moraju neki ustaši glavari ići u Bjeljino radi pregovora o demarkacionoj liniji“. Ako su te vijesti bile imale istinite, onda je ovim postupkom Porta „i ustaše, a ne samo Crnogorce i Srbijance, priznala za ratujuću stranu“,⁶⁸⁷⁵ što je bilo sumnjivo za povjerovati. Iako je, prema ličnoj Ristićevoj naredbi Skobli i pukovniku Depotoviću srpsko-tursko primirje bilo obavezno i za srpske ustanike u Bosni,⁶⁸⁷⁶ to se nije moglo smatrati pravom istinom. Ruski konzul iz Dubrovnika Jonin obavijestio je Despotovića, kako između ustanika i bosanskih Muslimana nije bilo potrebno označavati demarkacionu liniju.⁶⁸⁷⁷ Bosanski valija pogotovo ništa nije htio preduzeti po pitanju uspostavljanja demarkacione linije između bosanske provincijske vojske i ustanika, budući da ustanike nije želio priznati za zaraćenu stranu. Najveću zabunu je tada izazvao guverner Dalmacije Rodić, koji je 14. decembra 1876. u Split na pregovore oko obrazovanja demarkacione linije pozvao i pukovnika Despotovića, zbog čega su Turci odustali od sastanka.⁶⁸⁷⁸ Da bi u nadolazećem vremenu bosanski Muslimani osigurali što veću podršku bosanskih katolika, komandant bosanske vojske Ahmet Muhtar-paša predložio je bosanskom valiji da se od pripadnika ovog stanovništva formiraju odredi dobrovoljaca pri bosanskoj vojsci sa svojim oficirima- katolicima.⁶⁸⁷⁹

Usljedila je Konferencija u Carigradu, koja je predstavljala veliku šansu za uspostavljanje mira, pogotovo što su i sami Britanci konačno shvatili, da je za Bosnu i Hercegovinu najbolje rješenje bila autonomija sa guvernerom na čelu uz poštovanje ravnopravnosti pred zakonom sve tri glavne vjere.⁶⁸⁸⁰ Osim ravnopravnosti vjera kao ključnom pitanju na Carigradskoj konferenciji, velike sile su predložile još četrnaest tačaka, od kojih su neke govorile o: postojanju skupštine za Bosnu i Hercegovinu,

⁶⁸⁷⁴ CH-247/XXXXIV, 6. 11. 1876.

⁶⁸⁷⁵ CH-266/XXXXIV, 1. 12. 1876.

⁶⁸⁷⁶ M. Ekmečić, *n. d.*, 245.

⁶⁸⁷⁷ B. Красић, *n. d.*, 176-177.

⁶⁸⁷⁸ M. Ekmečić, *n. d.*, 245-246.

⁶⁸⁷⁹ *Komandant bosanske vojske Ahmet Muhtar-paša-bosanskom valiji*, Mostar, 30. oktobra/11. novembra 1876, u: H. Škapur-A. Aličić, *Turski dokumenti o ustanku u Potkozarju*, 99.

⁶⁸⁸⁰ П. Цицмил, *Босанско питање на Цариградској конференцији 1876/1877. године*, ИЗ, бр. 4, Бањалука 1983, 144.

nezavisnom sudstvu, mješovitoj hrišćansko-muslimanskoj miliciji, povratku izbjeglica, amnestiji za političke prestupnike, ravnopravnosti turskog sa domaćim jezikom, ukidanju davanja poreza u zakup i podzakup, itd.⁶⁸⁸¹ Čitava konferencija održavana je u atmosferi turske vojne superiornosti, pogotovo nakon njenih pobjeda nad Srbijom, kada Porta nije ni pomišljala: „*popustiti Rusiji u pitanju o budućem režimu u Bosni i Hercegovini*“.⁶⁸⁸²

Tokom vremena su i lojalni bosanski Srbi sve više postajali mete napada srpskih ustanika. Tako su 21. decembra 1876. godine „ubili buntovnici u selu Šnjegotini (kod Banjaluke-B. T.) u tešanjskom kadiluku Stanka, sina Stojiše Kostreša, iz uzroka, što im se nije pokorio. Ubilac istoga sam Tole Savić bio je žitelj istoga sela, koji je prije nekog vremena pobjegao i na buntovnički put stupio“.⁶⁸⁸³ Osim lojalnih bosanskih Srba sve češće na udaru ustanika su bili i Austro-Ugari. Tako je 10. novembra 1876. godine „austrijska jedna karavana, koja je išla u Livno, na turskoj zemlji napadnuta bila i opljačkana od ustanika, (dok je) pri tom (bio) ubijen Dalmatinac Anta Mirijevac“.⁶⁸⁸⁴ Netrpeljivost ustanika prema austrougarskim državljanima je naročito bila izražena od početka decembra 1876. godine, kada je „austrijska država, usljed nekih ugovora odobrila: da osmanlijske flote slobodno mogu u pristanište Kleka ulaziti“.⁶⁸⁸⁵ Sve je bilo jasnije da je Austrougarska, koja je bila jedina velika sila „kad je planuo ustanak u Hercegovini i u Bosni“ koja je ustanak „potpirival(a), nadajući se, da slape čitave predele kao Hinterland (njem. zaleđe-B. T.) za Dalmaciju“ željela, po svaku cijenu gašenje ustaničkog požara.⁶⁸⁸⁶ Pukovnik Despotović je specijalno za Carigradsku konferenciju lično sastavio listu zločinaca nad nedužnim srpskim civilima u Bosni među kojima su bili: Tahir-beg Kulenović iz Kulen Vakufa, Mustafa Karahodžić iz Cazina, Alija i Ibro Šabanović iz Starog Majdana, Avdo Sejdić iz Starog Majdana, Ahmedaga Adilagić Pozderac iz Cazina, Bećir-beg Filipović iz Prekaja kod Glamoča, te Huso Alagić iz Sanskog Mosta.⁶⁸⁸⁷ Engleski putopisac Artur Evans je, kao posebno problematično mjesto izdvojio Kulen Vakuf, koji je, inače bio „proslavljen u Bosni zbog naročite oštine

⁶⁸⁸¹ Исто, 158-159.

⁶⁸⁸² С. Јовановић, н. р., 16. децембар 1901, 467.

⁶⁸⁸³ Б-554/ХП, 4. 2. 1877.

⁶⁸⁸⁴ СН-241/XXXXIV, 30. 10. 1876.

⁶⁸⁸⁵ Неретва-37/І, 6. 12. 1876.

⁶⁸⁸⁶ СН-259/XXXXIV, 22. 11. 1876.

⁶⁸⁸⁷ М. Екмечић, н. д., 2, 1989, 312.

svoga muhamedanstva“ zbog čega je bio prozvan „Delfima muslimanske Bosne“ („the Delphi of Mahometan Bosnia“).⁶⁸⁸⁸

„Upravni činovnici vilajeta“ ni u decembru 1876. nisu prestali da „skupljaju podpise za adresu ili mazbatu sultanu“. Kako je „ovaj spis imao glasiti kao svojevolutna izjava sveukupnog bosanskog pučanstva, izmišlja(la) (su) se svakojaka sredstva, da ju židovi i kršćani podpišu“. Tada „mutešarifi i kadije stadoše moliti i obećavati, pa gdje ovo nepomaže, i prijetiti“. Ta takozvana „mazbata izkaz(ivala) je 700 kršćanskih i 270 židovskih podpisa, pored 8760 muhamedanskih“. Prema nekim saznanjima „i mnogo srbskih svećenika, te ovdješnjih odličnih trgovaca“ je bilo početkom decembra „prisiljeno potpisati ju“. U toj decembarskoj mazbati pisalo je, „da je Bosna sretna te (se) moli(o) na koljenih cara, da ostane sve nepromienjeno“. U isto vrijeme „bosanski valija Nazif-paša spravlja(o) se proglasiti po cijeloj Bosni turski ustav“, ali sa velikim strahom „da će Muhamedanci demonstrirati proti ustavu“.⁶⁸⁸⁹ „Po primeru bosanskih muhamedanca („босанских мухамеданаца“) skuplja(li) su (t)ada i hercegovački Turci („херцеговачки Турци“) podpise za adresu na sultana, u kojoj (su) kao i bosanski begovi mol(ili) da se u njihovom zavičaju održi sadanje stanje. Sva upinjanja valije da ih od toga odvрати ostala su bezuspešna“.⁶⁸⁹⁰ Čitav decembar 1876. protekao je u tome, da „begovi hercegovački i bosanski, pišu mazbate i traže, da se ne zavode nikakve reforme“, takođe uz pritisak na „srpske („српске“) seljake da im svedoče, kako je svima (bilo) dobro i kako (se) ništa bolje“ nije trebalo tražiti.⁶⁸⁹¹

Politički vođa ustanka koga se srpska vlada službeno odrekla Uzelac je još sredinom novembra 1876. saznao iz nekih krugova u Beču, da je „Rusija zahtijeva(la) da Bosna i Hercegovina („Босна и Херцеговина“) dobije autonomiju“. Uzelac je tada u jednoj široj opservaciji političkih prilika oko ustanka zaključio, kako se kod Srba „svaka suška buška s opštom narodnom stvari igra(la), (a da su) beogradska pokvarenost, grošićari, rešetari, i opančari, kako je beogradske političare (zvao su bili) tako ništavi i lagani, da je to za srpski narod (bilo) čisto poniziteljno!“ On je kao najbolji „eksemplar“ takvog stanja u Bosni naveo slučaj sa pukovnikom Despotovićem, ozbiljno sumnjajući,

⁶⁸⁸⁸ A. J. Evans, *O. c.*, 1878, 108.

⁶⁸⁸⁹ P-146/IV, 6. 12. 1876.

⁶⁸⁹⁰ CH-253/XXXXIV, 15. 11. 1876.

⁶⁸⁹¹ CH-267/XXXXIV, 2. 12. 1876.

da je on bio „u stanju opštoj stvari što priviediti (budući, da je) po prirodi (bio) divlja svinja, i čovjek baš ništa“. Kao drugu negativnu političku figuru naveo je „Jovu kukavicu (Jovo Bilbija-B.T.) (i) njegov siromašni duh, (kao i) ograničenost u svemu, k tomu prirođenu strast za laž, klevetu, i za rušenje svega što je dobro (i koji je samo) „svoju korist vidi(o)“. Uzelac, koji je prema vlastitom priznanju „za budućnost Srpstva očajava(o), (isto tako) za Slavjanstvo“ nije nimalo strahovao, koje je prema njegovim riječima „ima(lo) jako stablo kome ni bura ni vihorovi, kao ni oluja ništa naštetiti“ nisu mogli“, a to je bila Rusija, koja se za srpski „narod u Turskoj svojski zauzima(la)“. Prema Uzelčevom mišljenju „da Rusije, Rusa i ruske pomoći bilo nije Turci bi kroz 10 dana u Beogradu kavu srkali, (a) Bosna, Ercegovina (su trebale) autonomiju dobiti, jer je to (bio) zahtev Rusije“. Uzelac je naivno vjerovao, da će „po svoj prilici Rusija na najstrožije postupiti, i svoje zahtjeve, s velikim diplomatskim pritiskom, proturiti gledati“.⁶⁸⁹² Očito, Uzelcu su bili nepoznati stavovi zvanične ruske politike i ruskog cara, koji se 11. novembra 1876. pred predstavnicima ruskog plemstva snishodljivo izrazio o patnjama ustanika uz komentar da su mu, ipak, više od Srba bili važniji „pravi interesi Rusije“ (Bugarska?-B. T.).⁶⁸⁹³ Petar Uzelac se čak 8. decembra 1876. hvalio svome političkom istomišljeniku Vladimiru Desnici, kako je ruski poslanik na Porti general Ignjatijev od njega zahtijevao, „da mu opširnu spomenicu o stanju stvari u Bosni sastavi i pošalje“. Ignjatijev je tada od Uzelca zatražio „podroban izvještaj o popaljenim selima, crkvama i manastirima, kao i broj poubijanog, i u Austriju prebjeglog naroda“. Ovaj Ignjatijevljevi „prosvjed uperen je (bio) protiv turskoj mazbati“ u kojoj se sva „krivic(a) na ustaše baca(la), i mol(ilo) da se nikakve reforme ne uvađaju“ sa kojom je u Carigrad već bila otputovala bosanska muslimanska delegacija. U izvještaju, koji je Ignjatijev trebao da preda na Portu okrivljivali su se Turci i bosanski muslimanski vojnici, „da su 2600 srpski („српски“) sela i 100 crkava popalili 6000 naroda posjekli i 200.000 naroda kojekuda raščerali i imovinu mu razgrabili“. Uzelac je bio, ili neinformisan ili je (ne)namjerno pogrešno informisao svoje političke saradnike iz ustanka, kada je tvrdio, da je Rusija za Srbiju spremala pomoć „od 40.000 a po nekim glasovima 60.000 vojske, koja bi imala i Bosnu posjesti“. Kao nevjerovatno pogrešna i naivna izgledala je njegova „decidna“

⁶⁸⁹² Петар Узелац-Владимиру Десници, Беч 1. (13.) новембра 1876, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 114.

⁶⁸⁹³ Д. Тунгуз-Перовић, *Одјек Невесињске пушке 1875. год*, Сарајево 1923, 73.

tvrdnja, kako „glasovi da će Austrija Bosnu i Hercegovinu posjesti nisu (bili) istiniti“.⁶⁸⁹⁴ Uzelcu nije bila poznata stvarna ruska politika, kao i to da je „preuzev Ruska odrešitije iztočno pitanje u ruke, (izticala) ona poglavito Bugarsku, a zaboravlja(la) nasuprot Bosnu i Hercegovinu, (iako) u Hercegovini i Bosnoj nije položaj kršćana ni za vlas (bio) bolji, nego u Bugarskoj. Zato je poznata Andrassyeva spomenica od 31. prosinca (1875.-B. T.) tražila upravo za Bosnu i Hercegovinu poznate reforme. Docnija spomenica Gorčakovljeva protegn(ula) (je) ovu tražbinu i na Bugarsku, nezagovarajuć(i) ipak u Bosnoj i Hercegovini uzpostavu predjašnjeg stanja. Kad se zatim pokaza(lo), da Porta niti (je) h(tjela) niti (je) mo(gla) provesti predložene reforme, pače da je gleda(la) pod svakojakimi izlikama osujetiti (ih), preporuč(i) (je) knez Gorčakov zaposjednuće Bugarske ruskimi, a Bosne austrijskimi vojskama, dočim bi Hercegovina imala poslužiti kao neutralni pojas ili se čak imala sačuvati za kneza crnogorskog“. Sa hrvatske narodnjačke političke tačke gledišta, „uz ove okolnosti (nije) se dalo ništa prigovoriti proti zaposjednuća Bosne po austrijskoj vojsci“. Zapravo, „uslied svega zaposjednuća mogle bi se“ po hrvatskim narodnjacima „zavesti mjestne oblasti, ugušiti biesnoća muhamedanaca, te u obće metnuti pod zaštitu prvi najmučni(ji) prelaz k autonomiji“. Hrvatski narodnjaci su kao glavnog kočničara ovakvog političkog rješenja tada onačili takozvano „magjarsko načelo, veleć, da je (bila) nemoguća samouprava u tursko-magjarskih pokrajinah“.⁶⁸⁹⁵ Veoma je simptomatično, da u to vrijeme nijedno lice iz ustaničkog tabora nije vjerovalo u nadolazeće rješenje austrougarskom okupacijom, dok su krajem 1876. za to znali čak i neki nižerazredni činovnici u bosanskoj provincijskoj službi. Tako je više puta spominjani M. Đurđević saznao u to vrijeme od kneževog sekretara za spoljne poslove nekog Duby-a, „da će austrougarska zaposjesti Bosnu i Hercegovinu“.⁶⁸⁹⁶

Nakon don Musićevog zahtjeva austrougarskim vlastima početkom decembra 1876. za odlazak u Beč pred austrougarskog cara, grof Andrašić je pristao da ga lično primi.⁶⁸⁹⁷ U tom razgovoru don Musić je uvjerio grofa Andrašića, da je „interese svoje

⁶⁸⁹⁴ *Петар Узелац-Владимиру Десници*, Беч 26. новембра (8. децембра) 1876, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 117.

⁶⁸⁹⁵ P-146/IV, 6. 12. 1876.

⁶⁸⁹⁶ M. Gjurgjević, *n. d.*, 130.

⁶⁸⁹⁷ M. Ekmečić, *n. r.*, 1956, 148.

katoličke braće po vjeri“ bio spreman „postaviti iznad svih političkih planova“. ⁶⁸⁹⁸ Don Musić se tada u Beču susreo i sa don Mihovilom Pavlinovićem, ⁶⁸⁹⁹ dok je po povratku u Hercegovinu mogao baronu Rodiću da javi, kako su „od Naroda Ercegovačkog (i to) osobito kod Naroda Vjerozapovjedanja Katoličkog“ listom bili opredjeljeni za Austro-Ugarsku. On baronu Rodiću nije mogao da sakrije, da „štovatelji pako Istočnje Crkve u svojoj vjerezakonskoj zanešenosti“ najvećim svojim dijelom „niesu (bili) toliko za ovu stvar zaneseni koliko katolici“. ⁶⁹⁰⁰ Ubrzo je u njegovu okolinu u Ravno, najvjerojatnije po instrukciji dolazio srpski ustanički vođa Dimitrije Merćep da ga smjeni, ali u tome nije uspio. ⁶⁹⁰¹ Ovo je tim prije zanimljivije kada se zna, da je u to vrijeme baron Rodić bio kod dalmatinskih autonomaša ozloglašen kao član srpske Omladine, tajnog udruženja koje je težilo stvaranju jugoslovenske države. Osim toga, autonomaši su Rodića sumnjičili da je na austrougarskoj teritoriji, u Kotoru i Dubrovniku dozvolio obrazovanje hercegovačkih ustaničkih štabova. ⁶⁹⁰²

U vrijeme kada je srpski poslanik u Beču u decembru 1876. saopštio Jovi Skobli, kako Srbija više neće pomagati ustanike u jugozapadnoj Bosni, ⁶⁹⁰³ Austro-Ugarska se već ozbiljno spremala za okupaciju Bosne i to uz svesrdnu rusku pomoć. Dok je ruski „car Aleksandar, razgovarajući (i) u Livadiji s grofom Loftusom, rekao ovomu, da je on nedavno, želeći pokazati vlastitu nesebičnost, predlagao Austriji, neka ona zaposjedne Bosnu. Onda je Austrija odbila ponudu Rusku, jer je vodila sasvim drugu politiku nego Ruska“. Međutim, od decembra 1876. godine austrougarska „okupacija (je bila) izvjestna“ i izgledalo je, da se gotovo niko „nebi tomu uzprotivio, da Austrija za vrijeme rata zaposjedne Bosnu“. ⁶⁹⁰⁴ U to vrijeme se, prema nekim saznanjima „Porta uprkos konferenciji sprema(la) za rat, (pogotovo što je) ima(la) u vidu okupaciju, (koju je) austrijska vojska (trebala) izvršiti u Bosni“. Na zapadu se već uveliko nagađalo da je Porta, do početka decembra 1876. godine „gotovo sve svoje trupe izvukla iz Bosne i Hercegovine („Босне и Херцеговине“), budući je u ministarskom savetu (bilo) zaključeno da se ne odupire, ako bi Austrija posela te provincije“. Prema nekim

⁶⁸⁹⁸ Isto, 150.

⁶⁸⁹⁹ I. Puljić, *n. d.*, 368.

⁶⁹⁰⁰ Isto, 371.

⁶⁹⁰¹ Isto, 376.

⁶⁹⁰² G. Novak, *n. r.*, 1960, 62.

⁶⁹⁰³ H. Урџић, *n. p.*, 2009, 151.

⁶⁹⁰⁴ P-148/IV, 10. 12. 1876.

vijestima, „otomanska vlada (nije) smatra(la) Austriju kao ratujuću neprijateljsku silu, pa neka bi prešla i preko Save“.⁶⁹⁰⁵ Ono što je bila istina je, da je „Austrija početkom januara 1877. zatvarala granicu sa Bosnom“, što je „znao i Despotović koji je 25. januara 1877. g. tražio da se iz Trsta u Dalmaciju što prije uputi brod sa pomoći, jer (je) uskoro (trebala) biti zatvorena granica“.⁶⁹⁰⁶

U Carigradu je 11. decembra 1876. proglašen novi Ustav, kojim je, kako je Porta u poruci vilajetima istakla bio „učinjen kraj absolutnoj sistemi“.⁶⁹⁰⁷ Ovim novim ustavom „Islamstvo je (bilo) religija države“, dok je „država nabljudavajući ovo načelo“ štitila „slobodno vršenje vjerzakona, koji su u carstvu (bili) priznati i prizna(la) je religijozne privilegije date raznim opštinama no s(a) uslovom da se tim ne narušava javni red i blagonaravnost“. Osim toga, „sve Osmanlije ravne su (bile) pred zakonom“ i imali su „ista prava i iste dužnosti prema državi, izuzimajući one, koje (su) se odnos(ile) na religiju“.⁶⁹⁰⁸ Ovim novi ustavom bilo je predviđeno, da se svi podanici carstva nazivaju „Osmanlij(ama) bez obzira na religiju“. Osim slobode vjere bila je dopuštena i sloboda štampe, dok su škole stavljene pod nadzor države, a turski jezik postao je službeni.⁶⁹⁰⁹ Postojali su nekakvi nagovještaji „iz Carigrada da se konferencija“ slagala i „u tome da se Bosni dade hrišćanin („хришћанин“) za gubernatora“.⁶⁹¹⁰ To je zapravo bio nekakav „ruski predlog o Bosni i Hercegovini („Босни и Херцеговини“)“ od 9. decembra 1876. godine, koji je glasio: „Obe provincije da sastavljaju jednu avtonomnu provinciju pod gubernatorom hrišćaninom („хришћанином“), koji se na pet godina postavlja(o); on (bi) postavlja(o) sve činovnike, a sam se postavlja(o) sa znanjem sila. Trećina poreza (je trebala) da se daje porti, (a) sudovi (su trebali) da se ustroje po evropskom načinu; provincije (su trebale) da se podele na kantone, kojima (bi) upravlja(o) izabrati domaći činovnici. Više kantona sačinjava(li) (bi) jedan departman pod jednim prefektom. Oblastna vlada sastojala bi se iz hrišćana („хришћана“) i musulmana (мусулмана) i ima(la) (bi) da podpomaže gubernatora. Turska vojska (je trebala) da posedne samo tvrđinje, a za unutrašnju bezbednost (trebalo bi) da se ustanovi domaća vojska. Sudba

⁶⁹⁰⁵ CH-265/XXXXIV, 29. 11. 1876.

⁶⁹⁰⁶ *Петар Петрановић-Владимиру Десници*, Плавно 13. (25.) јануар 1877, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 119.

⁶⁹⁰⁷ В. Божићевић, *н. р.*, 1950, 168.

⁶⁹⁰⁸ Б-565/ХП, 22. 4. 1877.

⁶⁹⁰⁹ М. Екмеčić, *н. д.*, 259.

⁶⁹¹⁰ CH-270/XXXXIV, 7. 12. 1876.

seljaka (je trebala) da se popravi na osnovu predloga Andrašijevih. U kantonima (je trebalo) da se uvedu mireće i kriminalne sudije. Srbski jezik („Србски језик“) (bi bio) zvaničan. Muhamedanci („Мухамеданци“) (bi trebali) da se razoružaju, da se postavi međunarodna nadzorna komisija“. ⁶⁹¹¹

Ipak, bilo je jasno, da „što se tiče pristajanja Turaka na to zahtevanje, mladoturci i staroturci, paše i softe, kajmakami, mudiri i zaptije kao muftije i kadije i svi ostali Turci“ nisu htjeli „da čuju o slobodi i pravičnosti prema hrišćanima, niti“ su imali namjeru „učiniti ikakve ustupke“. ⁶⁹¹² Osim toga, „iz svih krajeva organi vladini javili su (tada) Porti da je proglas ustava gotovo svuda uzrujao muhamedansko („мухамеданско“) stanovništvo“. ⁶⁹¹³

Prema britanskom turkofobu Dentonu, zvanične turske statistike su krajem 1876. i početkom 1877. ozbiljno manipulisale sa brojem „Srba u Bosni i Hercegovini“ („The Serbs of Bosnia, Herzegovina“). ⁶⁹¹⁴ Njegov savremenik W. Forsajt je za stanovništvo Bosne, uključujući i Hercegovinu tvrdio, da ga je bilo ukupno 1,216.846, od čega je pravoslavnih hrišćana („Christians of the Greek Church) bilo najviše i to 576.756, zatim bosanskih Muslimana („Bosnian Mussulmans“) 442.050 i rimo-katolika („Roman Catholics“) 185.503. ⁶⁹¹⁵ „Muslimansko stanovništvo“ („The Mussulman population“) je živjelo u gradovima, a „hrišćanska Raja“ („the Christian Rayas“) uglavnom po selima, koja su bila prilično udaljena jedna od drugih. Forsajt je bio neuobičajeno realan, kada je kao savremenik događaja pisao o Bosni i pretjeranim ocjenio neka mišljenja, da bi „bosanski Muslimani“ („the Bosnian Mussulmans“) u slučaju nezavisnosti Bosne napustili svoju vjeru i prešli na vjeru svojih predaka, na hrišćanstvo. On je mislio, da je to bilo nemoguće, budući da su se oni odlikovali velikom mržnjom prema raji, koju su, prema Forsajtovim riječima mrzili više nego „osmanski Turci“ („the Osmanli Turks“). On je za „staro bosansko plemstvo („the old Bosnian nobility“), čiji su preci postali Muslimani transformišući se u age i begove tvrdio, da je njihova moć nestala i da su se njihove kule urušavale i propadale. Forsajt je opazio, što nije niko od njegovih savremenika, da su begovi i age bili isključeni iz službene politike Porte, kao i da su bili

⁶⁹¹¹ CH-275/XXXXIV, 13. 12. 1876.

⁶⁹¹² CH-269/XXXXIV, 4. 12. 1876.

⁶⁹¹³ CH-1/XLV, 3. 1. 1877.

⁶⁹¹⁴ W. Denton, *O. c.*, 1876, 31.

⁶⁹¹⁵ W. Forsyth, *O. c.*, 86-87.

previše ponosni da bi se uključili u „industrijske procese“ („in industrial pursuits“), živeći siromašno i sa malo uticaja.⁶⁹¹⁶

Prvih dana januara 1877. godine „u Bosni (su) se nadme(tali) i prirodni elementi s političkim odnošajima, kako će učiniti da sudbina raje bude što više nesretnija“. Naime, „od neprekidne kiše nadošli su (bili) Sava, Bosna i Vrbas i poplavili daleko u naokolo. Mnoga sela potopljena su (bila) i mnoge opštine (su bile) u najvećoj nevolji. Saobraćaj je (bio) prekinut, a i onako je hrane slabo bilo“, zbog čega je postojao opravdan strah „da nenastane glad“. Iz straha od napada iz Srbije „vlada turska“ je sam(o) razda(vala) ostraguše svima muhamedancima“ („мухамеданцима“), pa je „muhamedanska svetina („мухамеданска светина“) usled toga“ nasrtala na nevine hrišćane. „U Banjaluci sastali su se svi urođeni muhamedanski („мухамедански“) plemići (i) veoma se taji(lo) šta su na tom sastanku većali. Odmah posle toga većanja otišli su Hadži-Fehim iz Banjaluke i Sadit-efendija iz Tešnja u Sarajevo valiji kao poslanici“. Smatralo se, da se radilo „na tome, kako će za svaki slučaj sastaviti jednu vojsku, koja će granice čuvati“. Razgovaralo se „i o novim odnošajima, što ih (je) unosi(o) novi turski ustav“. Svima je bilo tada jasno, da će „age i begovi mučno pristati da se po odredbi ustavnoj izravnaју sa rajom“. Tako su u januaru 1877. godine „poznati bosanski plemić Fazli-paša i njegov verni pristalica Stevan Ekmić poslali nekog Iliju Pušala iz Sarajeva u Turski Brod, da provocira jednu manifestaciju tamošnjih hrišćana („хришћана“) protiv stranske okupacije“. Izgleda, da je „i sama vlada za to zna(la)“. Međutim, ovo „poslanstvo (se) izjalovilo“, dok su „hrišćani („хришћани“) prosto odgovorili da ne pristaju ni na kakvu manifestaciju“. U ovo isto vrijeme „u Bosni se na sve strane govori(lo) jednako kako će se zaratiti s *Moskovom*“ i ono što je dodatno stvaralo napetost (bilo) je što „se Turci („Турци“) u opšte“ nisu uzdali, „da će pobediti. Samo mule i hadžije (su) objavlj(ivale) pravovernima svuda, da je alah već Osmanlijama pobedu (bio) obrekao“.⁶⁹¹⁷

Prema nekim vijestima, koje su 3. januara 1877. stizale iz Carigrada, navodno je „Midhad-paša pozvao iz Mostara odmah Konstant-pašu“. Pretpostavljalo se, da bi „on još prije svršetka konferencije (trebao) biti postavljen za guvernera u jednoj od triju

⁶⁹¹⁶ *Ibidem*, 82-83.

⁶⁹¹⁷ CH-288/XXXXIV, 30. 12. 1876.

pobunjenih provincija“.⁶⁹¹⁸ Konstant-efendija je kao hrišćanin, odnosno (proto)katolik bio pogodna ličnost za jednu takvu poziciju. Drugi katolik, koji je dogurao do vrha političke moći u Bosni u to vrijeme je bio Marko Poljanić, koji je prešavši na islam postao Fatim-efendija.⁶⁹¹⁹ Katolički ustanici iz Donje Hercegovine su početkom januara 1877. definitivno raskinuli saradnju sa srpskim ustanicima. Austrougarski „ministar Andrašić pozvao (je) vojvodu Musića i odredi(o) mu mjesečnu plaću od 1.000 kruna samo da miruje i da se u ništa ne pača“. Nešto kasnije, „don Ivan Musić je sa svojim komandirima i kapetanima“ otišao i „na Cetinje, da raskrsti svoje odnošaje sa Crnom Gorom“. Naime, njegova katolička ustanička četa „nije ni sudjelovala(sa) sa Crnogorcima u bojevima nego je čuva(la) Klek i svoju nahiju do Krupe“.⁶⁹²⁰ Don Ivan Musić je (sve) do kraja ustanka ostao vjeran bečkoj vladi, poštujući u potpunosti naređenje, da konačno prestanu sva neprijateljstva sa hercegovačkim Muslimanima. On je zbog toga bio dodatno nagrađen, tako što je lično u Trebinju „dobio od turskog zapovjednika odlikovanje i predujam od 3.000 kruna“. Prema riječima savremenika događaja u Hercegovini i turskog činovnika Đurđevića, „don Musić nije o tome vodio brige, (jer je) slutio već po obilatoj novčanoj potpori i blagonaklonu ponašanju grofa Andrašića, da se nešto krupno za Bosnu i Hercegovinu iza brda valja(lo)“.⁶⁹²¹

„Bosanski ustaški odbor zaključio je“ 3. januara 1877. godine, „da će ustanak prestati samo uz uvjet, ako se izpuni sljedećih pet glavnih uvjeta: 1. Da se bosanskoj raji izruči u vlasništvo polovica zemljišta u Bosnoj; 2. Da se sagrađe popaljene crkve i kuće svim na austro-ugarskom zemljište prebjeglim 200.000 Bošnjaka na trošak turski; 3. Da se u Bosnoj postavi vlada kršćanska; 4. Da se uzorno kazne svi Turci, koji su počini(li) nasilje ili zlostavljali bosansku raju; 5. Da se razoružaju svi bosanski Turci.“⁶⁹²² Istog dana u Carigradu je objavljen „turski protuprogram“, koji je donio „sljedeće točke: Porta je (bila) voljna pristati za Bugarsku kršćansku upravu, no n(ije) pristaj(ala) uz to, da budu Bosna i Hercegovina, vazda i izklopno upravljene kršćanskimi gubernatori, odbija(jući) odrešito svako vojničko zaposjednuće bud koje pokrajine i pod kojim god bilo oblikom, označuj(ući) suvišnom razoružbu muhamedanaca, jer će i odsle i kršćani moći oružje

⁶⁹¹⁸ CH-1/XLV, 3. 1. 1877.

⁶⁹¹⁹ M. Gjurgjević, *n. d.*, 77.

⁶⁹²⁰ *Isto*, 135.

⁶⁹²¹ *Isto*, 138.

⁶⁹²² P-2/V, 5. 1. 1877.

nositi. Porta je (bila) spravna priznati Drinu granicom medju Srbijom i Turskom, no traži(la) (je) od Srbije ratnu odštetu i da razori sve tvrđjave“.⁶⁹²³

Srbija je početkom 1877. krenula u otvorenu antiaustrougarsku kampanju i to preko svog špijuna Stanka Skulića, koji je javno pisao da je Austro-Ugarska bila „na najvećem lopovluku osnovana, jedna lopovska pustajska država, koja (je) upropaštava(la) narod“. On je u svojim lecima, koje je rasturao među ustanicima, izbjeglicama i „nekim Turcima“ pisao za Austro-Ugarsku, da je bila „svetska gusenica, koja gdi (god) (je) do(šla) sve upropasti(la)“.⁶⁹²⁴ Ovaj Skulić nije beznačajna ličnost. On je kao politički predstavnik ustanika zajedno sa: Vasom Vidovićem, Ristom S. Jovičićem i Jovom Škorićem učestvovao u drugom dijelu Carigradske konferencije, koja je bila nastavljena 15. januara 1877. godine.⁶⁹²⁵ Skulić je u februaru 1877. išao sa Škorićem i u Rusiji, kako bi ruskom caru predao nekakvu predstavku ustanika u kojoj se tražilo, da Bosnu ne da Austro-Ugarskoj. Jedino što im je ruski car odgovorio je bilo, kako se on u savezu sa ostalim velikim silama uvijek starao o položaju hrišćana u Bosni.⁶⁹²⁶ I austrougarski zatočenik Mićo Ljubibratić pisao je u istom smislu protiv Austro-Ugarske. On je početkom 1877. pisao uredniku bečkog „Neue Freie Presse“, kako je „Austrija više puta javno kazala da se ona drži neutralnosti u borbi istočnih hrišćana, a u delu (i to ne sasvim tajno) poma(gala) je Turcima da spršte jadne hrišćane!“⁶⁹²⁷ Ljubibratić je znao i da su bosanski vojnici slobodno prelazili preko austrougarske granice i da su oni koji su hvatani bili vrlo brzo puštani.⁶⁹²⁸

Sukob između hrvatskih i srpskih nacionalista o budućnosti Bosne i Hercegovine nastavljen je u januaru 1877. i to sa hrvatskim „odgovor(om) ruskomu popu A. Majkovu na jednostrane historičko-etnografske navode i izvode njegove proti Hrvatom“. Hrvatski narodnjaci su posebno bili kivni na novosadsku „Zastavu, (koja je sa) svojim srbskim šovinizmom i srbskim Starčevićizmom u raznih dopisih, člancih, navodih, i opazkah

⁶⁹²³ P-3/V, 7. 1. 1877.

⁶⁹²⁴ M. Ekmečić, *n. d.*, 324.

⁶⁹²⁵ П. Цицил, *н. р.*, 158.

⁶⁹²⁶ M. Ekmečić, *n. d.*, 270-271.

⁶⁹²⁷ *Miće Ljubibratić-uredniku „Neue Freie Presse“-a*, Graz, januar 1877, u: S. Ljubibratić-T. Kruševac, *Prilozi za proučavanje hercegovačkog ustanka 1875.-1878. (Iz arhiva vojvode Mića Ljubibratića-V)*, GDI BiH, god. XI, Sarajevo 1961. (u daljem navođenju: S. Ljubibratić-T. Kruševac, *Prilozi za proučavanje hercegovačkog ustanka 1875.-1878.*), 154.

⁶⁹²⁸ *Miće Ljubibratić-Jovanu Ristiću*, Graz, 12. januar 1877, u: *Isto*, 156.

sili(la) i goni(la) u protivm i ekstrem hrvatskoga šovinizma u nesrbsku korist“. Trenutno, za njih je najproblematičnije bilo to, što je „Zastava piri(la) stare strasti priobćenjem članka jednostranoga ruskoga popa proti Hrvatom“. Za hrvatske narodnjake se „ruski pop srednjega vieka, g. A. Majkov, ljuto vara(o), kada (je) zagrebačku mladež drž(ao) za većinu hrvatske mladeži ili naroda hrvatskoga“. Njima je bilo potpuno neshvatljivo to što je „pop ruski Majkov krivo sudi(o) Hrvate (smatrajući) da su svi katolici na svijetu jednaki, ter (je) zato onako nepriateljski motri(o) Hrvate“. Hrvatskim narodnjacima je bilo krivo što je pop Majkov sve Hrvate upoređivao sa ponašanjem „fanatičnih Poljacija, koji su pravi slavenski Španjolci i inkvizitori bili proti Rusom“. Osim toga, oni su primijetili, da je Majkova naročito ljutilo, što je „u Bosnoj i Hercegovini (uopšte bilo) rimskih katolika ili Latina, (držeci), da bi oni mogli biti u službi „protunarodn(e) i neslavensk(e) propagand(e) kako su ju ježuvite (u prošlosti) širili po Rusiji pod Katarinom II i prije nje i poslie nje i pod carevima Pavlom I i Aleksandrom I, osobito preko nuncija Grubera“. Hrvatski narodnjaci su bili obaviješteni (da je) sredovječni pop ruski Majkov spada(o) medju one Ruse, koji (su) spas svih Slavena traž(ili) i nahod(ili) u pravoslavlju i grštici, vulgo ćirilici, te da je taj Majkov godine 1857. u Moskvi izdao *Istoriju serpskago jazika*. U toj knjizi, on je objavio jednu „mapu, na kojoj (su) Srbi i srpska država dosi(zali) do Siska i malne do Maksimira pokraj Zagreba“. Smatrajući popa Majkova za „ruskoga Starčevića“, hrvatskim narodnjacima je posebno bila sumnjiva njegova „absolutn(a) istin(a) u historičkih iztraživanjih“. U ovoj kritici popa Majkova, hrvatski narodnjaci su prvi put od tada, pored „barem 150.000 katolika i Hrvata (Magjara zvanih) u Turskoj Hrvatskoj, Bosnoj i Hercegovini (još) u Bosnoj i Hercegovini broji(li)“ hrvatskog „naroda do blizu pol milijuna, koji nisu (bili) pravoslavni, već muhamedovci“, i koji su, prema njihovoj tvrdnji „bez ikakve propagande“ više voljeli „hrvatsko, nego li srbsko ime, kada je (trebalo) birati“. Oni su osporavali popu Majkovu, da „kao filolog nije ni (bio) filolog, a još manje (je bio) etnograf u modernom smislu“. Za njih je bilo naročito sporno, to što su „prije 20-40 godina površni poznavaoi i tudjinci proglašavali za Hrvate samo čakavce“, čije se teorije Majkov i dalje držao. Pop Majkov, po hrvatskim narodnjacima nije znao, „da kajkavci nisu (bili) čisti Slovenci, već Hrvati“, kao što mu nije bilo ni poznato, „da je Gj. Daničić, mnogo veći autoritet u tom od Majkova i svih jednostranih Nehrvata, prije godinu dana (1876.-B. T.) izdao svoja

predavanja u posebnoj knjižici, gdje (je) dokaz(iva)o, te pobija(o) sebe, Vuka i sve prijašnje bludnike, dokazivajuć(i), da su i štokavci (bili) Hrvati, ter da se gornja Krajina štokavskoga narečja, kao i Turska Hrvatska (Bosanska Krajina-B. T.) pravom z(vali) Hrvati(ma) i hrvatskom zemljom po jeziku, koj (su) u znanosti jedino odluč(ivali), a ne sredovječni nazori i presude“. Takođe, pop Majkov je po njima „zaboravlja(o) i na to, da po prirodi, geografiji kao i po etnografiji i jeziku s akcentom i drugim biljegovi čakavštine i druge i stare korenite hrvaštine Bosne i Hercegovina uz Crnu goru, više (su) spada(li) na hrvatsku, nego li na srbsku državu; jer je Hercegovina s Crnom gorom po prirodi (bila) appendix-prirastak Dalmacije, to jest kolievke hrvatstva i hrvatske države“. Hrvatski narodnjaci su posebno krivo gledali na pop Majkovljeva „protuslovja, jer (je) postavlja(o) načelo vjere za podlogu etnografiji mjesto jezika, samosviesti i odgoja, (ističiću) da katolici u Bosnoj i Hercegovini (nisu nikako smjeli) po njem(u) biti Hrvati, a pravoslavni (su) smij(eli) u Hrvatskoj, dapače, (morali su) biti službeno-učeno Srbi“, koje su hrvatski narodnjaci nazivali „hrvatski(m) Srbi(ma)“. Ono što su mu hrvatski narodnjaci jedino priznavali je bilo to, što je pop Majkov „u svome protuslovju prizna(vao) da je stara prava Hrvatska ležala u: južnoj i srednjoj Dalmaciji, sjevernoj Hercegovini, Turskoj Hrvatskoj i dijelu Bosne s celom gornjom Krajinom Hrvatskom“. ⁶⁹²⁹ Najčudnije u cijeloj ovoj srpsko-hrvatskoj nacionalističkoj eskapadi, što je iza rukopisa „hrvatske sveučilišne mladeži“ stajao hrvatski pravaš dr. Ante Starčević. ⁶⁹³⁰ Majkovu je na izrazito „starčevićanski“ opskuran način bilo poručeno, da su „ne samo Bosna i Hercegovina, nego i sva Arbanaska, i sva Rašija, i sva gornja Myzija ili današnja Srbija, hrvatske zemlje“. Takođe, „da bi se Muhamedovci Hrvati radje ubrojili u onu životinju koju jesti Mozes i Muhamed zabraniše svojim vjernikom, nego li bi se držali Srbi; i da Stefan-Dušan Nemanić bijaše prejasan dinasta hrvatski, kralj diela Hrvatske, i gospodar također Srbom, nu da on o Srbih mišljaše posve kako misle danas i njegovi rodaci i zemljaci Muhamedanci Hrvati“. (?!-B. T.) Hrvatska mladež, a u stvari dr. Ante Starčević istakli su, kako su „Hrvati Muhamedovci od najstarijih i najčišćih

⁶⁹²⁹ P-13/V, 31. 1. 1877; Hrvatske liberalne narodnjake najviše je izazvala Majkovljeva konstatacija, da je „takozvana Turska Hrvatska („Турска Хрватска“), između reka Vrbasa i Une, (bila) naseljena Srbima“ („Србима“), te da „katolička vera, koju (je) ispoveda(o) neki deo stanovništva Bosne, Hercegovine i Turske Hrvatske („Турске Хрватске“), baš ništa tu n(i)je znač(la), jer je to (bila) posledica kasnije propagande. Ipak, rigidni Majkov prepuštao je Hrvatima kuprešku i livanjsku župu po njihovom takozvanom istorijskom državnom pravu. (CH-278/XXXIV, 16. 12. 1876.)

⁶⁹³⁰ *Odlomci iz memoara «školovanje i uspomene Antuna Starčevića» (1869-77)*, 294.

vlastelina Europe“. Problem je, po njima, predstavljalo to, što su „knezovi i velikaši hrvatski Muhamedove vjere tako (bili) zasukani, da one knezove nebi htjeli uzeti ni za kozare, a kamo da bi im se izjednačili, kamo da bi im se podložili. Samo neobičnoj plemenitosti onih vlastelina i kukavštini Turaka ima se pripisati, da (srpskoga) občinstva nije već davno, u jedan tren, nestalo u svih hrvatskih pokrajinah Turske“. Majkovu, a zapravo Rusima bilo je sa istog mjesta poručeno, „da će prije Samojadi gospodovati Rusom nego Srbi Kulinovićem i stotinam hrvatskih obitelji knezova i velikaša Muhamedove vjere“.⁶⁹³¹

Administrativno preuređenje Bosne i Hercegovine izvršeno je 4. februara 1877. i to tako, što je javljeno „vladi bosanskoga vilajeta, da je po carskoj zapovijesti hercegovački vilajet opet u sandžak pretvoren i dodat bosanskom vilajetu“. Istom Portinom odlukom „Novopazarski sandžak odvojen je (bio) od Bosne, (dok je) za mutesarifa hercegovačkog sandžaka naimenovan (bio) Mustafa Mulusi paša“.⁶⁹³² Bosnom i Hercegovinom je trebao da upravlja „generalni guverner ili valiija“ („gouverneur général ou vali“) na pet godina, koga bi uz pristanak velikih sila imenovala Porta. Obrazovana je i „vilajetska pokrajinska skupština“ („du vilayet une assemblée provinciale“), u kojoj je trebalo da sjede poslanici srazmjerno broju stanovnika: „dvije petine Muslimana“ („deux cinquièmes de musulmans“), zatim, „dvije petine pravoslavnih“ („deux cinquièmes d'orthodoxes“) i „jedna petina katolika“ („un cinquième de catholiques“).⁶⁹³³ Do kraja istog mjeseca „za članove parlamenta, koji (se trebao) u idućem mjesecu martu u Carigradu otvoriti, izabrani su (bili) po uputstvu od strane članova kadulickijeh, sandžačkijeh i vilajetskog idaremedžlisa i trebali su ići sa zvaničnijem pismima nj. pr. valije vilajetskoga u Carigrad: Fehim efendija Simzade iz Banjaluke, Mehmed beg Naim efendić iz Travnika, Murad beg Osman Pašić iz Novog Pazara, Petraći efendija, Pravoslavni („Православни“) iz Sarajeva, Jozo aga Marušić Latinin („Латинин“) iz Travnika“.⁶⁹³⁴ Navedeni famozni Banjalučanin Fehim-efendija bio je prema riječima A. Evansa „čovjek salona, naučen na pariske manire i običaje“,

⁶⁹³¹ *Otvoreno pismo na preučena gospodina Majkova, učitelja na sveučilištu u Moskvi*, Dano iz Skupštine hrvatske akademičke mladeži, držane dne 25. siečnja 1877. u glavnom hrvatske kraljevine gradu Zagrebu, u: *Isto*, 300-301.

⁶⁹³² Б-554/ХІІ, 4. 2. 1877.

⁶⁹³³ E. Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat; ou, Histoire des réformes dans l'Empire Ottoman, depuis 1826 jusqu'à nos jours*, tome second, Paris 1884, 175.

⁶⁹³⁴ Б-556/ХІІ, 18. 2. 1877.

zatim „uglađeni džentlmen evropske otmjenosti, lakih i prijatnih manira“⁶⁹³⁵ i „lider domaće bosanske aristokratije („leader of the native Bosnian aristocracy“). Drugim riječima, bio je „potvrđena glava staro-bosanske stranke begova („the avowed head of the Old Bosnian party among the Begs“). U Banjaluci je saveznika imao u Sarčer-begu Džiniću. Evans je naveo i to, da su begovi koji su podržavali Fehima efendiju, u stvari bili „beskompromisno netolerantni prema hrišćanima“. Nasuprot ovim konzervativcima u Banjaluci je „umjerenu stranku“ („the Moderate party“) begova vodio takođe neki Džinić, rođak pomenutog Sarčer-bega. Ova stranka bila je „napredna i više liberalna“ („the progress of this more liberal party“). Kod nje se mogla primijetiti veća želja „za kompromis naročito sa srpskim ili pravoslavnim elementima u Bosni („the Serbian or Greek Church elements of Bosnia“) i njenim graničnim zemljama“.⁶⁹³⁶

VII 3. Austro-Ugarska, Rusija i Srbija protiv ustanka, politički rascjep među ustaničkim vođama i „komplot“ Turske i Austro-Ugarske u slamanju ustanka (1877-1878)

U nadolazećem vremenu sve se ozbiljnije razmišljalo i o tome, da se u bosansku muslimansku vojsku mobilišu svi vojno sposobni hrišćani,⁶⁹³⁷ dok su reformu odbrane Bosne i Hercegovine trebala da sprovedu „tri biša mađarska oficira“.⁶⁹³⁸ To je bio jedan od pokušaja da se bosanski Srbi integrišu u osmansko društvo i time smanji međunacionalna netrpeljivost. Međuvjerska i međunacionalna neprijateljstva nisu bila ništa manje intenzivnija od prve dvije ratne godine. Početkom 1877. godine „već poznati Hodža-aga Osman Agić iz Dervente skupio je (bio) četvu od 40 dobro oružanih ljudi i udara(o) jednako na mirna sela hrišćanska. U selu Vučijaku ova razbojnička četa ubila je dva najotmenija imatnika: Božu Kovačevića i Savića i njihovo imanje sve razgrabila“.⁶⁹³⁹ Proglašenjem novog ustava početkom 1877. godine, širom Bosne, a najviše Bosanske Krajine došlo je do novih nasilja i pokolja, kada su preko Save počeli bježati do tada

⁶⁹³⁵ A. J. Evans, *O. c.*, 1878, 235.

⁶⁹³⁶ *Ibidem*, 238-239.

⁶⁹³⁷ 3-13/XII, 21. 1. (3. 2.) 1877.

⁶⁹³⁸ 3-14/XII, 26. 1. (7. 2.) 1877.

⁶⁹³⁹ CH-288/XXXXIV, 30. 12. 1876.

mirni i lojalni bosanski katolici.⁶⁹⁴⁰ „Iz Kostajnice“ je 11. februara 1877. godine „preko 700 katolika bosanskih prebjeglo na raznih skelah izmedju Broda i Kostajnice na“ austrougarsko „zmljište i to uslied novog pokolja i krvoločtva turskog povodom proklamiranja Mitad-pašina ustava“. Tako se „zanešenost turska“ tada okrenula i „proti katolikom, pa ne samo da (im) je natovarilo nečuvene poreze, danke i tlaku, već im se jednostavno otima(o) i zadnji komadić kruha. Od božića izrodiše se ta nasilja u prava progonstva“, tako da su „jurve Turci silom upada(li) u katoličke-dosad većinom poštadjene kuće, plien(ili) sve i zlostavlja(li) nesmiljeno svakoga, tko im se uzprotivi(o)“. U februaru 1877. je „katolik Stipo Zimić iz Stare Rieke kod starog Majdana smaknut o takovoj jednoj turskoj provali u katoličku kuću, pošto ga prije Turci užasno zlostaviše. Ista sudbina zadesi(la) (je) Matiju Tokmađića i Imbru Komljenovića“. ⁶⁹⁴¹ Prema nekim neprovjerenim informacijama Zimiću, Tokmađiću i Komljenovića su muslimanski vojnici odsjekli glave,⁶⁹⁴² kao i katoličkom seoskom knezu u Gornjem Svilaju.⁶⁹⁴³ Takođe, „kod Travnika na Reteljskoj ubiše turci Stipana Kovača iz Rastovaca, koga svega na komade sasikoše. Ubiše kod Zenice u selu Čajdrašu Ivu Čečuru u njegovoj kući, u Varcaru dva krstjanina Ivu Blaževića i Ivu Duića“. ⁶⁹⁴⁴ U sjeveroistočnom dijelu Bosne je u februaru 1877. godine „u varoši Tuzli bio strašan požar“ u kome je „izgorelo 40 dućana, 5 velikih magazina, 3 gostionice i još mnogo kuća (i) sve što je izgorelo bilo je hrišćansko“ („хришћанско“).⁶⁹⁴⁵ U Kulen Vakufu je 10. marta 1877. grupa bašibozuka predvođena Ali-begom Kulenovićem poharala pravoslavnu porodicu Karanović, a jednom od njih Vasi odsjekli su bašibozuci glavu i odnijeli je sa sobom. Ista grupa zločinaca napala je Unac u kome su silovali neke djevojke i žene. Simeonu Šipku sa djetetom Vidom bacili su Turci u rijeku.⁶⁹⁴⁶ Napali su i mirnu porodicu Rodić u Vagancu. Oca Stefana su ubili, a djecu maltretirali.⁶⁹⁴⁷ U selo Drinić kod Bosanskog

⁶⁹⁴⁰ D. Pavličević, *Bosanske izbjeglice u Banskoj Hrvatskoj u doba ustanka 1875-1878. godine*, u: Međunarodni naučni skup: „Povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine“, Sarajevo-Ilidža (1-3. oktobra 1975), (tom III), Sarajevo 1977, 107.

⁶⁹⁴¹ P-18/V, 11. 2. 1877.

⁶⁹⁴² CH-26/XLV, 4. 2. 1877.

⁶⁹⁴³ M. Ekmečić, *n. d.*, 277.

⁶⁹⁴⁴ J. Baltić, *n. d.*, 402.

⁶⁹⁴⁵ CH-20/XLV, 27. 1. 1877.

⁶⁹⁴⁶ A. J. Evans, *O. c.*, 1878, 78-79.

⁶⁹⁴⁷ *Ibidem*, 80.

Petrovca upali su 20. aprila 1877. bašibozuci Murat-bega Kulenovića i Mehmeda Berizovića i ubili: Vučima, Peru i Iliju Kecmana. Silovali su pet žena iz porodice Kecman: Milicu, Mariju, Smiljanu, Ružicu i Maru. Glave ubijenih mušakaraca odnijeli su Turci u Bosanski Petrovac.⁶⁹⁴⁸ U selu Kosijerevu kod Banjaluke muslimanski nasilnik Ibiš Mlićarević je 23. aprila 1877. godine „s jednim buljukom redifa Đurđa Mikića ubi(o), a Petra Alagića na mrtvo isprebija(o)“. Dva dana kasnije, „Arif Babić (je) Maksu Đambasa kod Bojića hana“ presreo, a zatim ga „oguli(o) i na mrtvo ime isprebija(o)“.⁶⁹⁴⁹ Ipak, najgore stanje je bilo u Hercegovini, gdje su „hercegovački muhamedanci („херцеговачки мухамеданци“) (bili) tako razdraženi, od kako se ustav proglasio, tako da (su) se svaki dan iz reda (događala) nasilja nad rajom“.⁶⁹⁵⁰ Od početka 1877. se sa „više strana (stizali) glasovi da su se ustaničke čete pojavile u sandžaku banjalučkom“, kao i da su ovi „ustanici po turskim („турским“) selima udarili namete“.⁶⁹⁵¹ O nasiljima bašibozuka i bosanske vojske nad nedužnim srpskim civilima najviše je bilo rečeno u jednoj „Spomenic(i) bosanskih begunaca u Hrvatskoj i Slavoniji i u bivšoj vojničkoj Krajini na narod i parlament engleski“. Dokument je „u Zagrebu, u ime bednih bosanskih begunaca“ potpisao „Ilija Guteša, predsednik Odbora za potporu bosanskih begunaca“. Interesanto je, da je među mnogobrojnim potpisnicima bio i neki Fran Glavodanović (bosanski katolik?-B. T.). U ovom tekstu sa jasnom političkom porukom, da je „u Bosni svaki ustanak (bio) otešćan time, što su u zemlji i narodu istome tri vere („народу истоме три вере“), koji se među sobom nikad složiti ne mogoše i što je skoro trećina (bila) vere muhamedanske („мухамеданске“), koja je (t)ada uz begove i vlasnike pristajala“, bilo je naglašeno, da je muslimanska populacija vremenom „postala groznija i strašnija“ prema hrišćanskom „narodu, nego što su (bili) pravi Turci“. U „Spomenici“ je bilo navedeno, da to, što su tokom ustanka radili „Turci u Bosni“ („Турци у Босни“), kao i što su radili „poturčeni Bošnjaci („потурчени Бошњаци“) od vlastitoga svoga naroda, to verovati“ nije mogao „niko, ko to svojim očima (nije) vidi(o)“. U „Spomenici“ su bile navedene i neke nevjerojatne stvari i istaknuto, da svako onaj „ko (je) najmanje Turke pozna(vao), taj (je) zna(o), da (su) oni na hrišćane puca(li) iz same zabave kao na

⁶⁹⁴⁸ *Ibidem*, 81-82.

⁶⁹⁴⁹ 3-74/XII, 13. (25.) 5. 1877.

⁶⁹⁵⁰ CH-52/XLV, 7. 3. 1877.

⁶⁹⁵¹ CH-55/XLV, 10. 3. 1877.

divlju kakovu zverad, da im je (bio) ugodan običaj, žive ljude na kolac nabijati, pa pustiti, da ih žive psi glođu“. Napomenuto je bilo i to, da su bašibozuci „žene i devojke“ silovali, kao i da su „iz utrobe živih žena decu vad(ili)“. Takođe, „da (su) decu pred očima roditelja živu u vis baca(li) i na noževe doček(ivali)“. Na kraju „Spomenice“ britanski parlament bio je izvješten, da su bosanski muslimanski vojnici u prošlosti „žive ljude pekli, (kao i da su) u ovom ustanku pekli na oči roditelja živu decu, a posle su naterivali roditelje, da ih jedu“.⁶⁹⁵² O nabijanju na kolac nekog bosanskog hrišćanina polemicalo se nešto kasnije i u Britanskom parlamentu, pošto je konzul Holms izvjestio svoju vladu, kako „Turci posle 1858 god. još nikada živog čoveka na kolac nabili nisu“.⁶⁹⁵³ Tako je sredinom maja 1877. godine „englezki konzul Freeman put Novoga (Bosanskog-B. T.), da se osvjedoči, kako su tamo Turci, nekoga kršćanina na kolac natakli“⁶⁹⁵⁴ i o tome izvjestio svoju vladu. Ovaj slučaj bio je predmet polemike, prije svega oko njegove (ne)istinosti. I na nekim drugim mjestima bilo je karikaturnih zloupotreba famoznih „nabijanja“ na kolac. Teorija o „nabijanju na kolac“ razvila se naročito u novinarskim krugovima, pa su tako neke novine tokom ustanka više puta zabilježile, „da je glava učitelja Zelenike (Ilija R.-B. T.) (bila) na kolac nabijena“, iako je on austrougarsku okupaciju dočekao na mjestu učitelja srpske škole u Prijedoru.⁶⁹⁵⁵ U okolini Glamoča, u selima Stekerovcima bašibozuci su prvih junskih dana 1877. poubijali i odsjekli glave: Mirku Serdiću, Vasi Berberoviću, Miletu Čegori, trojici braće Pesković, Mihajlu i Nikoli Bošnjaku, Marku Travasu, Simi Durmanu i Jovi Bošnjaku.⁶⁹⁵⁶ Ustanici nisu nimalo štedili bosanske Srbe, saradnike bosanske muslimanske vojske. Tako je jedna bosansko-posavska ustanička četa 26. maja 1877. zapalila kuću „u selu Liješću poznatog ulizice turskog, Tomice Jelića“. Ovaj Jelić je sa bosanskim katolikom Antom Šimićem „prošle godine zajedno sa Turcima odgonio goveda i svinje srpske te prodavao i novce sa Turcima delio“.⁶⁹⁵⁷

⁶⁹⁵² CH-73/XLV, 4. 4. 1877.

⁶⁹⁵³ 3-43/XII, 18. (30.) 3. 1877.

⁶⁹⁵⁴ P-63/V, 27. 5. 1877.

⁶⁹⁵⁵ *Читула (Илија Р. Зеленика)*, Источник, бр. 23. и 24, год. XXII, Сарајево, 31. децембра 1908, 373; Ove dezinformacije zanijele su A. Evansa, koji nije mogao da odoli da britansku javnost ne obavijesti sljedećim tekstom: „Prijedorskog učitelja pravoslavne škole“ („the master of the Orthodox school at Priedor“) ubili su muslimanski razbojnici i „sa njegovom odsječenom glavom paradirali ulicama uz pratnju bubnjeva i orkestar muzike“. (A. J. Evans, *O. c.*, 1878, 88.)

⁶⁹⁵⁶ A. J. Evans, *O. c.*, 1878, 151.

⁶⁹⁵⁷ 3-79/XII, 24. 5. (5. 6.) 1877.

U nadolazećem vremenu sve više bila je razotkrivana dotadašnja latentnost austrougarske spoljne politike prema Bosni. U pokušaju da demantuje postojanje bilo kakvih priprema za okupaciju, kancelar austrougarskog konzulata u Sarajevu Toma Herkalović je 21. februara 1877. napomenuo bosanskom valiji, kako se mobilizacija 800.000 austrougarskih vojnika odnosila samo za slučaj odbrane Bosne od eventualne ruske invazije i pokušaja njene okupacije.⁶⁹⁵⁸

Begovski „poglavari“ izdali su početkom marta 1877. nekakav manifest, u kome se između ostalog govorilo, kako je „sve i(šlo) dobro i (da je bilo) u svome redu“. Istog mjeseca se oglasio, ali jednim drugim povodom i sultan „brat sunca i car sviju careva“. On je poručio „svim kraljevima u inostranstvu, (kako nije želio) da oduzme gospodarske privilegije od pravovernih, koji su mačem u ruci rajju pokorili“. Sultan je evropskim vladarima prenio, da „u Bosni niko drugi n(ije) zapoveda(o) nego (oni, kojima je) „raja mora(la) da se pokor(ava)“. Za ustanike sultan je naglasio, kako su zbog njihove nepokornosti, koju su za ovo nekoliko meseci učinili mora(li) biti kažnjeni“.⁶⁹⁵⁹ „Poznati Vezil-bej, pukovnik prvog puka bosanskih redifa bio je postavljen“ 22. marta 1877. godine „za đeneral majora, (čiji je) stan (trebao) biti u Banjaluci“ u kojoj su se tih dana počeli „opravljati stari šančevi i novi podizati“. Takođe, na isti način „utvrđ(ivala) se Dervent(a), Gradiška i Berbir“ u koje su se iz Sarajeva slali topovi.⁶⁹⁶⁰ „Vezil-paša naredio je da se u Banjaluci podignu četiri tvrđave, i to ispod varoši sa severne i zapadne strane kod crkve sv. Marije (trapistički samostan Marija Zvijezda-B. T.), i odmah do katoličkog manastira Novoga (franjevački samostan na Petrićevcu-B. T.), (dok su se) ostale dve (planirale) podići na lauškom i vlaškom visu“. U isto vrijeme se „kod Banjaluke skuplja(o) i jedan dobrovoljački bataljon–*kozak asker*, koji (je trebao) biti kao garnizon u ovim tvrđavama“. Ove pripreme oko odbrane Banjaluke rađene su najviše zbog sve učestalijih napada ustanika „kod Vrbanje, za tri četvrtine sahata od Banjaluke“. Tu se 13. marta 1877. godine „ustanici privukoše kroza šumu sa svim blizu od Turaka, koji se behu zatekli tu pod komandom Muje Adamovića. Od Turaka pade 25 i komandant, te moradoše bežeći ustupiti. Isto tako sukobi(o) se sretno pop Zetoje sa

⁶⁹⁵⁸ *Bosanski valija-ministarstvu unutrašnjih poslova i vrhovnom vojnom zapovjedniku maršal-paši u Istanbulu*, Sarajevo, 10/22. februara 1877, u: H. Škapur-A. Aličić, *Turski dokumenti o ustanku u Potkozarju*, 112.

⁶⁹⁵⁹ CH-46/XLV, 28. 2. 1877.

⁶⁹⁶⁰ CH-55/XLV, 10. 3. 1877.

jednim bataljonom redifa kod Klašnice. Tu pogiboše 23 Turčina, ranjenih se ne zna koliko je bilo, jer ih odvukoše s bojnog polja u Banjaluku. Još je bilo bojeva kod sela Martineca, kod varošica Medne i Pecke“.⁶⁹⁶¹

Neki pismeniji bosanski katolici u Bosanskoj Krajini, kao na primjer varcarvakufski učitelj Franjo Omrčenović već su bili na čisto oko prihvatanja hrvatske nacionalne ideje. On je čak početkom 1877. vodio korespondenciju sa hrvatskim banom Ivanom Mažuranićem. Omrčenović se hrvatskom banu žalio što „starobošnjaci fratri bosanski (nisu) dozvoljava(li) nikakav, ni prosvjetni ni politički rad u narodu i svakoga ko (bi) to pokuša(o) strogo (su) kažnjava(li). Kao ključni dokaz tome, on je smatrao „što u ovom slavnom svetom pregnutju naroda hrv. u Bosni i Hercegovini za narodno oslobođenje n(ije) sudjel(ovao) elemenat katolički nego samo pravoslavni–srbski“. Za Omrčenovića je bilo potpuno neprihvatljivo „što (se) element katolički drž(ao) sa Turcima“ pogotovo „katolici oko Banjaluke, koji su s(a) Turcim(a) u boj išli“.⁶⁹⁶² Sve veći pritisak na mirne i lojalne bosanske katolike je mogao imati veze i sa sve učestalijim vijestima, koje su „govori(le) o zaposjednuć(u) i spojitbi Bosne s Hrvatskom“. U Hrvatskoj su se sve više nadali, „da će Austrija zaposjednuti najprije Bosnu te ju zatim priključiti cjelokupnoj Hrvatskoj, da osujeti razvoj Srbije i stvorbu velike jugoslavenske države“. Tada se već ozbiljo „računa(lo) da će Hrvatskoj dopasti dio Bosne, ležeći zapadno od Vrbasa, to jest turska Hrvatska i dio Hercegovine na sjeveru Neretve“. To više „nisu (bile) tek sanje (hrvatske) sveučilištne mladeži, već misao razprostranjena u takovih političkih krugovih, koj(a) se mora(la) smatrati ozbiljnimi“. Sve više je među većinom Hrvata vladalo uvjerenje, da je to „ima(la) biti ciena dobromu političkom vladanju Hrvatske, ciena vjekovitu izmicanju Hrvatske od kapitulacije god. 1872. do današnjeg dneva“.⁶⁹⁶³ Pogotovo je početkom marta 1877. godine „glas, da će Austrija, ako nebude druge, napokon uljezti u Bosnu, biva(o) vjerojatnijim“. Hrvatski nacionalisti su smatrali, da je „trenutak (bio) vrlo zgodan, samo ako ga bude Austrija znala uhvatiti“, dok je za njih, „kad(a) se govori(lo) o zaposjednuću Bosne, svodi(lo) se s tim obično u savez i Hrvatska i punim pravom, pošto se bez Hrvatske i mimo Hrvatske“ po njima, nisu dale „graditi nikakove osnove o Bosni“. Hrvatski narodnjaci, kao nosioci nacionalne

⁶⁹⁶¹ CH-64/XLV, 21. 3. 1877.

⁶⁹⁶² M. Ekmečić, *n. d.*, 102.

⁶⁹⁶³ P-25/V, 28. 2. 1877.

politike nastupali su sa stanovišta, da je „Hrvatska ima(la) biti nekim načinom os, oko koje se ima(la) vrtiti buduća austrijska iztočna politika“. U to vrijeme se naročito „po Zagrebu natuca(lo) o budućoj ulozi Hrvatske, (gdje) će Hrvatska u cieniu velike svoje lojalnosti, koju je osobito ovoga iztočnoga rata izkazala, zadobiti cjelokupnost, te će joj se pače i Bosna pridružiti“. Većina hrvatskih političara je imala mišljenje, „da bi jadni bosanski narod tim skoro sve zadobio, (š)to (bi) mo(gao) samo zagriženi veliko-srb tajiti i poricati“.⁶⁹⁶⁴ Hrvatska sveučilišna mladež je na proljeće 1877. otišla korak dalje. Austrijskom nadvojvodi Albrehtu predali su hrvatski studenti u Zagrebu „jednoglasni zaključak sveučilišne omladine za cara i kralja Franju Josipa I., da kao hrvatski kralj oslobodi Bosnu i Hercegovinu od turskog jarma i sjedini materi zemlji, kraljevini Hrvatskoj, i tako iskupi prisegu svojih predaka koji su se pri nastupu na hrvatsko prestolje zaprisizali da će tako postupiti“.⁶⁹⁶⁵

Bosanska „vilajetska vlada razspola(la) (je) na sve kajmakamije okružnicu, pozivajući jih u njoj, da jave muhamedanskomu pučanstvu, kako će morat(i) da se samo brani proti navješćenoj okupaciji Bosne po Austriji, jer carska vlada“ nije mogla poslati vojsku.⁶⁹⁶⁶ Takođe, „po celoj Bosni, vlast (je) žurno navalj(ivala) da se nenaplaćeni danak pokupi, jer (je) Nazif-paš(i)“ bilo potrebno „novca, a iz Carigrada mu ništa“ nisu slali. Do sredine marta 1877. godine „danak zajedno sa ratnim troškovima dosta je (bio) povišen a stanovništvo kako muhamedansko („мухамеданско“) tako i hrišćansko („хришћанско“) za ovo 18 meseci tako je (bilo) osirotelo, (da nije moglo), „kad bi i voljno bilo, dati caru carevo. Svi muhamedanci („мухамеданци“) pozvani su (bili) na oružje i to iz dva uzroka: prvo, što (su) se na više mesta pojavlj(ivale) ustaničke čete, a drugo, što (su) se boj(ali) tuđe invazije“. Većina njih bilo je već tada „ubeđen(o) da će austro-ugarska vojska ući u Bosnu“.⁶⁹⁶⁷ Da bi što lakše u tome uspjela bečka vlada je morala raditi na što većoj dezavuizaciji ustanka. Savremenik događaja u sjevernoj Bosni Vid Bilanović je i sam primjetio, kako je „u proljeće (1877.) udari(la) jaka strogost od

⁶⁹⁶⁴ P-26/V, 2. 3. 1877.

⁶⁹⁶⁵ *Odlomci iz memoara «školovanje i uspomene Antuna Starčevića» (1869-77)*, 294.

⁶⁹⁶⁶ P-29/V, 9. 3. 1877.

⁶⁹⁶⁷ CH-47/XLV, 1. 3. 1877.

Beča“, kada austrougarske pogranične vlasti „počeše prve Vođe zatvarati, reštiti i globiti i bome ubijati“. ⁶⁹⁶⁸

Osim muslimanske, stradala je i imovina bosanskih Srba. Tako se grupa bosansko-krajiških Srba trgovaca obratila 8. marta 1877. šefu srpske diplomatije Ristiću, obavještavajući ga, kako su od početka ustanka činili „svetu dužnost u ustanku i svesno činili po želji, i nalogu Srbske vlade“. Oni su istakli, kako je „narod Bosanski“ („Народ Босански“), odnosno „narod Bosansko-kraiški“ („народ Босанско-краишки“) svu svoju „nadu položijo i svoju budućnost predo Srbiji u ruke“. Oni su u pismu naveli i to, da su im njihova „imanja i trgovine sve konačno upropašćene i porobite od Turaka“. Kao što su mogli da vide „iz Proklamacije Njegove Svjetlosti (to je, da je) svakome (bio) podpunu oproštaj ugovorit kod turske vlade“. Međutim, oni su Ristića obavjestili, da oni u tu „Proklamaciju“ nisu vjerovali, nazvavši je još jednim turskim praznim obećanjem. ⁶⁹⁶⁹ Ustaničnici su se i dalje nadali pomoći od Rusije, a početkom marta 1877. je „za Petrograd“ otputovalo jedno „veliko bosansko poslanstvo, da izhodi kod cara i vlade pomoći za stradajuću Bosnu.“ Poslanstvo to, stignuv u Petrograd (se) namah predstavi(lo) ministarstvu izvanjskih poslova.“ Oni su „u molbi, upravljenoj i drugim garantujućim vlastim(a) (istakli) „izmedju ostalog, (kako nisu imali) od sto godina nikakvih svećenika“, jer su im se iz Carigrada slali fanarioti, koje nisu razumjeli i koji su ih tlačili, progonili i kvarili. Delegacija se tada požalila nižim ruskim predstavnicima vlasti, kako je tokom ustanka bilo „upaljeno 120 sela“, i kako je bilo „opustošeno 19 crkava“. ⁶⁹⁷⁰ „Moskovske vedomosti“ objavile su, da je u Bosni do tada bilo opustošeno oko 300 hrišćanskih sela i ubijeno oko 2.000 hrišćana. ⁶⁹⁷¹

Ista ustanička delegacija je 15. marta 1877. iznijela ruskom knezu Vasiličkovu u Petrogradu, svoju želju, da se Bosna „prisajedin(i) kneževini Srbiji ili ako to nebi moglo biti, da dobij(e) zasebnu Autonomiju, samo nikako da ne dođ(e) pod Austriju“. Ustanička delegacija priznala je ruskom knezu, da bi se bosanski Srbi čak „Crno(j) Gor(i) prisajedinili, (iako bi) narod volio (biti) pod Srbijom, iz uzroka što se sa Srbijom

⁶⁹⁶⁸ „Житие” Вида Билановића, 54-55.

⁶⁹⁶⁹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/3, Пов. No. 3209, Б/2, Симо Поповић, Симо Куртовић, Никола Јовановић, Остоја Милунић, Васо Спремо, Ђорђо Ковачевић, Алекса Вокић-Јовану Ристићу, Београд 24. фебруар (8. март) 1877.

⁶⁹⁷⁰ Р-40/V, 4. 4. 1877.

⁶⁹⁷¹ И. Тепић, н. д., 460.

graniči(o), i (što je) više sa srpskim narodom dodira ima(o)“. Na sve iznešeno ruski knez im je najiskrenije saopštio, da „to biti n(i)je mo(glo), jer ako bude rata, Crna Gora (bi) dobi(la) Hercegovinu, a Austrija Bosnu“. Ustaničnici su „se upinjali, i molili ako je iole moguće da to ne bude, navodeći uzroke: da kad bi (ih) s jedne strane katoli(ci)zam („католизам“), a s druge Turci („Турци“) pritisli, koji su vazda protivu pravoslavlja napadali; izvesna bi (im) propast grozila“. Oni su knezu Vasiličkovu istakli, da iako ih „Turci nisu mogli za pet–stotina god. uništiti; za celo katoli(ci)zam („католизам“) bi za pedeset god. istrebio pravoslavlje u Bosni“. Na kneževo pitanje, da li među pravoslavcima u Bosni „imade kojibi voleli pod Austriju“ ustanički delegati su jednoglasno odgovorili da nema! Na koje on reče: Može biti trgovci, da bi voleli, jer (su) oni sa Austrijom rad(ili), i njihovi su interesi s njom (bili) skupčani“. Delegacija je odgovorila, da to može biti, pojedini ljudi interesidžije da bi voleli, ali to nije (bio) narod“. Na to im je ruski knez prebacio, kako su oni (bili) u službi srpskog premijera Ristića, koji je rukovodio takvom politikom, da se bosanski Srbi „od Turske oslobod(e), da pod Austriju nedod(ū) i da Srbija postane odjedanput velika država“. Zbunjeni članovi delegacije priznali su ruskom knezu, kako su oni iskreno mislili, da „kad(a) bi Srbija i postala velika država“, da bi to i Rusi voljeli. Oni su mu takođe otkrili, da su kojim slučajem „(h)тели Austriji se podvrći, (da) bi sami otišli kod nje, i od nje pomoći tražili. I zato što pod nju nis(u) (h)тели, došli“ su Rusima, kao svojoj „jednovernoj i jednokrvnoj braći“ da im pomognu da se oslobode. Njih je na dolazak u Petrograd „pobudilo doći“, kada su „čuli da će Austrija ući u Bosnu“. Ruski knez je potom ustaničkim delegatima bez okolišanja poručio, da „to n(i)je mo(glo) biti, da bude kao 56. god. (Krimski rat-B. T.) t. j. da izazov(u) celu Jevropu protivu sebe! Jer kad ne bi pustili Austriju u Bosnu, ona bi bila protivu (Rusije), a onda i Ingleska“. On im je predočio ruski politički plan, „da kada Rusi pređu u Bugarsku, da će Austrija ući u Bosnu, i da se oni tome ne(će) protiv(iviti), (budući), jer ona neće ostati tamo za svagda!“ Na pitanje ustaničke delegacije „*Ko će nju (Austro-Ugarsku-B. T.) izterati iz Bosne?*“ ruski knez je odgovorio, kako bosanski Srbi trebaju „opet na tom da rad(e)“, kao i da „vič(u) protivu njihovi(h) starešina u svima novinama“, kako Srbima „čine nepravde i dr.“. Ustanička delegacija je na kraju prihvatila, da „ako nije (bilo) moguće drugojačije, pa i samo njegovo Veličanstvo kaže da Austriju prizna(ju)“, da će se oni „Njegovoj zapovesti

pokoriti, i sladnim srcem primiti Njegove predloge, jer još jedinu nadu u sebi zadržava(ju)“. Rusi su „na posletku i g. Protiću (srpski poslanik) preporučili, da (ih) posavetuje da se ne protiv(e), ako bi Austrija Bosnu okupirala“. Protić im je rekao, kako je „car čovek slab“, kao i „da stari ljudi neće ju rata“. Istog dana ustaničku delegaciju je primio Gorčakovljev punomoćnik u Ministarstvu, koji im je samo saopštio, kako je car znao da su oni došli, ali da ih nije mogao primiti. I pored toga, on je za ustanike i dalje bio jedini „spas i izbavitelj“, smatrajući, uz to „da nije bilo Ruski(h) careva, i ruskog naroda, (kako do tada) ni jednoga pravoslavnog u turskoj carevini nebi bilo“. Oni su Gorčakovljevom punomoćniku predali jednu „molbenicu, moleći ga da je preda caru“. Ujedno su „i to pridodali, (čega) nije bilo u molbenici t.j. da izraz(e) narodnu želju Njegovom Veličanstvu da (ih) sačuva od okupacije Austrije i opširno mu saopštili (svoje) okolnosti, i posljedice koje bi (bile) postig(nute) okupacijom Austrije“. Navodno, ruski car je pregledao podnešenu ustaničku „molbenicu, i dodate usmene želje saslušao“, te odgovorio, kako je u „molbenici pojedine navedene tačke, već konferencija usvojila, a za ostale (da nije bilo) moguće, jer je konferencija rešila, šta da se tomu narodu dade“. Uz to, ruski car navodno je obećao, da je za njihovo buduće „poboljšanje (bila) njegova briga, (kao) i da će se reforme određene uvesti, bilo to mirnim putem ili samim ratom“. ⁶⁹⁷² Međutim, odmah nakon Budimpeštanske konvencije od 15. januara (i marta) 1877. ruski šef diplomatije knez Gorčakov je nekom srpskom izaslaniku u Petrogradu rekao: „*Bosnu nećete dobiti, ma koliko pošli na nju*“. ⁶⁹⁷³ Identično ruskoj državnoj politici ponašali su se i ruski Slovenofili. Prema riječima srpskog poslanika u Petrogradu Protića, oni su se, predvođeni nekim profesorom Lamonskim od marta 1877. godine „iz petnih žila (borili) da Austrija posedne Bosnu, da bi Rusija mogla Bugarsku posednuti“. ⁶⁹⁷⁴ Tako se Golubu Babiću, koji je sa još dva člana ustaničke vlade otputovao u Rusiji ruski car Aleksandar II, uz komentar na njihove žalbe, lično narugao primjedbom, kako od njega nisu mogli da očekuju, da im on „uspotav(lja) krunu Dušanovu?!“ ⁶⁹⁷⁵ Ustanak u Bosni dobro je došao ruskim slovenofilima i zbog toga što su

⁶⁹⁷² АС-ФМИД (1871-1918)-I/328, I/329, I/330, I/331, I/332, Пов. No. 830, Б/2, *Устаничка делегација у Русији-Јовану Ристићу*, непознато, марта 1877.

⁶⁹⁷³ М. Екмечић, *н. д.*, 2007, 289.

⁶⁹⁷⁴ М. Екмечић, *н. д.*, 271.

⁶⁹⁷⁵ С. Бијелић, *н. д.*, 257.

oni, prema riječima M. Ekmečića tim „spoljnim ratom“ radili na dezavuizaciji demokratskih procesa u vlastitoj zemlji.⁶⁹⁷⁶

Za mjesečni dodatak koji je od januara 1877. počeo od bečke vlade da dobija vođa katoličkih ustanika iz Hercegovine don Musić saznao je i bosanski valija,⁶⁹⁷⁷ dok je crnogorski knjaz još uvijek na to samo sumnjao.⁶⁹⁷⁸ Kako Crnogorcima ne bi više bio sumnjiv, don Musić je početkom februara od bečke vlade dobio novu instrukciju po kojoj je i dalje morao vršiti svoje stare obaveze prema Crnoj Gori i primati naređenja njenog knjaza.⁶⁹⁷⁹ Ipak, on je ubrzo bio razotkriven od svojih najbližih saradnika. Crnogorski agent i hercegovački ustanik Trebinjac Dimitrije Merćep je javljao vojvodi Petru Vukotiću, kako se u posljednje vrijeme „poglavar Musić sinnepogrešivoga oca okrenu(o) slušati primorske agente obasut papirnijem banknotama, (te da je) prosto i sramno okrenu(o) leđa onamo gdi mu je prije lice bilo“.⁶⁹⁸⁰

Hrvatski narodnjaci bili su uvjereni sredinom marta 1877. godine, kako bi „i svaki plemeniti Srbin blagoslovi(o) onoga, koj(i) (bi) zamieni(o) Srbiju u težkoj zadaći, da se jadna Bosna rieši turskoga jarma“. Oni su takođe bili ubijeđeni, da, kao što bi to „učini(o) svaki plemeniti Srbin“, da bi isto učinio „i svaki Bošnjak koje god vjere, samo ako nije (bio) muhamedanac, (kao i da će) uz ovu dvojicu želiti to i svaki plemeniti Hrvat, svaki i plemeniti čovjekoljub“. Prema njihovom shvatanju, Bosnu je tada mogao „spasiti, tko god (bi) joj da(o) stožere civilizovanoga društva, red, sjegurnost, zaštitu slobode i imetka (budući, da za) drugo Bošnjak“ nije ni pitao. Hrvatski narodnjaci su vjerovali u to vrijeme u „riešenja socijalnoga pitanja Bosne“, odnosno, kako će „Bosnu spasiti, tko po njoj razsije narodnih škola, zdušnih činovnika, poštena redarstva, plemenitih svećenika, da svi triebe zlo iz zemlje i iz naravi Bošnjakove“. Oni su „govoreći o političkom bosanskom pitanju“, javno priznavali da su „želili, da ju (Bosnu i Hercegovinu-B. T.) uzme Srbija, no ako je nije mogla uzeti Srbija, onda neka ju uzme najbliži joj susjed–Austrija“. Takođe, i njima je bilo potpuno jasno, kako je to i za njih bila „gorka pilula“, s obzirom da ni Austro-Ugarska nije bila „uredjena prema“ njihovim željam, ali da bi, ipak, „ovu pilulu (trebali) svi popiti–u korist bosanskog naroda“. Njihov nacionalno-politički stav o

⁶⁹⁷⁶ M. Ekmečić, *n. r.*, 1977, 76.

⁶⁹⁷⁷ M. Ekmečić, *n. r.*, 1956, 157.

⁶⁹⁷⁸ *Isto*, 155.

⁶⁹⁷⁹ *Isto*, 150.

⁶⁹⁸⁰ *Dimitrije Merćep-vojvodi Petru Vukotiću*, U Šumi, 20. maja 1877, u: A. Zelenika, *n. r.*, 206.

Bosni se u to vrijeme iskristalisao oko sljedećeg, da ni „vrag nije (bio) crn, kako se slika(lo), niti je Austrija (bila) tako strašna, da bi Bosnu odrodila i pomagjarila“. Prema hrvatskom narodnjačkom shvatanju, „ako (bi) Austrija zbilja posvoji(la) Bosnu“, da bi Hrvati u tom slučaju „skrbi(li), o tom, da u Bosnoj stiču zemljišta srbskoj i hrvatskoj narodnoj vlasti“ uz konstataciju, kako „Austrija bez Hrvata (nije mogla) u Bosni ništa započeti ni dovršiti“. Politički vrh hrvatskih narodnjaka je zastupao mišljenje, kako „u bosansko pitanje (nije trebalo) uplitati velikosrbsko ili velikohrvatsko pitanje, jer je oboje (bilo) ludo i bezsmisleno“. Prema tome, u Bosni je prije svega „treba(lo) spasiti dostojanstvo čovjeka, a Austrija, makar kako duboko (bila) spala, (mogla je) to dostojanstvo ipak još spasiti“. Po hrvatskim narodnjacima „jedin(o) Magjar(i), brutaln(i) kao svi Azijati, možda nebi zna(li) ljepše postupati, s Bošnjakom od Turčina, (uz nadanje), da Bosna u nijednom slučaju neće neposredno spasti pod Magjara“.⁶⁹⁸¹ Od ovoga, u hrvatskoj narodnjačkoj ideologiji, donekle korektnog stava prema Srbima u Bosni najviše je odstupio don Mihovil Pavlinović, također hrvatski narodnjak. Na njegovu krajnje protivrpsku i pravašku poziciju jasno je aludirao Miho Klaić u jednom pismu od 29. marta 1877. godine, u kome je zamolio Boga, da oslobodi don Pavlinovića, osim „od simpatija prevrućih prema Austriji, i od prećerane mržnje proti Srbstvu i pravoslavlju“.⁶⁹⁸² Ima istine i u tome, da je don Pavlinovića i neke druge hrvatske narodnjake u ekstremni šovinizam i približavanje pravaštvu dr. Ante Starčevića svrstalo i pisanje Miletićeve „Zastave“, o tome, kako bi bilo čak i „bolje, ako Bosna ostane pod Turskom, nego ako se spoji s Hrvatskom“.⁶⁹⁸³ Don Pavlinović je u hrvatskom državnom pravu pronašao način da se Bosna i Hercegovina prisajedine Hrvatskoj, odnosno, da Hrvati imaju političko pravo na tri cjeline: Tursku Hrvatsku, Tursku Dalmaciju i Bosnu. Ovu teoriju on je razradio u svojim famoznim „Hrvatskim razgovorima“ iz 1877. godine, u kojima je izdvojio nekoliko ključnih momenata. On je polazio od teorije, da je u begovskim poveljama bilo zapisano da je Bosna „hrvatska starina“,⁶⁹⁸⁴ da su se bosanski katolici oduvijek plašili u Bosnu doseljenih „Srma“ (Srba-B. T.),⁶⁹⁸⁵ kao i da je famozna

⁶⁹⁸¹ P-31/V, 14. 3. 1877.

⁶⁹⁸² I. Jelić, *n. r.*, 325.

⁶⁹⁸³ P-64/V, 30. 5. 1877.

⁶⁹⁸⁴ M. Pavlinović, *n. d.*, 36.

⁶⁹⁸⁵ *Isto*, 64-65.

„Jugoslavija“, u stvari bila drugo ime za srpsko „Dušanovo carstvo“. ⁶⁹⁸⁶ Don Pavlinović se pozivao na Giljferdingovu „Istoriju Srba i Bugara“ iz 1868. godine, u kojoj je ovaj kvaziistoričar zastupao tezu o staroj Hrvatskoj „od mora do obala Dunava“. ⁶⁹⁸⁷ Zatim, pozivao se na spornog hroničara popa Dukljanina. ⁶⁹⁸⁸ Pavlinovićeve originalna teza je i da Srba nije nikada bilo u Bosni, već da su to oduvijek bili Hrvati koji su priznavali carigradskog patrijarha, kojima je kasnije, vještački i to preko srpske crkve, a „po naviki bizantinskoj“ bilo nametnuto srpsko nacionalno ime. ⁶⁹⁸⁹ On se lično uvjerio, da su „Tur(ci) Bošnja(ci)“ nacionalno-politički preferirali Hrvatsku, budući da su u srednjoj Bosni, kao i katolici „cara austrijanskog“, kralja hrvatskoga, naziva(li) *ćesarom*; i njega drž(al) svak svojim starim naravskim gospodarom, pod kojega (su trebali) opet doći“. Po njemu je za „tursku Hrvatsku, koju (je) cio svijet pozna(vao) odtrgnutim udom Hrvatske“ bilo potpuno prirodno da se vrati u sastav Hrvatske. ⁶⁹⁹⁰ „Hrvatska turska (Bosna do Vrbasa) (kao i) Dalmacija turska (Hercegovina poneretvanska) pripale bi trojednoj kraljevini“, ⁶⁹⁹¹ ali samo pod uslovom da ih okupira Austro-Ugarska i to „uredb(om) po vojničk(i), (koja bi) bila najjevtinija, i možda za čas najshodnija“. Don Pavlinović je bio protiv bilo kakve bosanske „samosvojnosti“, ⁶⁹⁹² pri čemu bi se takvi pokušaji dezavuisali adekvatnim pohrvaćivanjem bosanskih begova i aga. ⁶⁹⁹³ Ovim stavom don Pavlinović se zapravo suprostavio teoriji Franje Račkog, koji je smatrao da bi Bosna u Austro-Ugarskoj bila druga Vojna Krajina u kojoj bi bosanski begovi pod uticajem mađarske politike postali drugi mađaroni. ⁶⁹⁹⁴ Rački je na naučnim osnovama poricao fiktivnu hrvatsku prošlost srednjovjekovne Bosne, osim za kratko vrijeme Šubića i tako ušao u otvoren konflikt sa don Pavlinovićem. Tvrdio je, da Bosna u srednjem vijeku „biješe zemljom posvema autonomnom pod svojim banovi, bili oni domaći ili strani“. Uostalom, učeni Rački pokušavao je ubijediti hrvatske pravaše, kako „Hrvatska nije umjela nikada postati

⁶⁹⁸⁶ *Isto*, 99.

⁶⁹⁸⁷ *Isto*, 119.

⁶⁹⁸⁸ *Isto*, 121.

⁶⁹⁸⁹ *Isto*, 150.

⁶⁹⁹⁰ *Isto*, 152-153.

⁶⁹⁹¹ *Isto*, 155.

⁶⁹⁹² *Isto*, 158.

⁶⁹⁹³ *Isto*, 160.

⁶⁹⁹⁴ D. Pavličević, *Mihovil Pavlinović o Istočnom pitanju i bosansko-hercegovačkom ustanku (1860-1878.)*, Zbornik radova: „Mihovil Pavlinović u politici i književnosti“, Zagreb 1990, 199.

jezgrom i privlačilom za veće državne tvorevine“.⁶⁹⁹⁵ Ipak, Pavlinovićeve ideje pročule su se po Bosni, dok su ruski izvori sa terena govorili o sve većem strahu ustanika i bosanskih Srba od mogućeg stvaranja takozvane „Velike Hrvatske“. Njihova poruka bila je, da ako im Rusija želi pomoći, da prvo spasi Srbiju.⁶⁹⁹⁶

„Uoči odsudnih časova objelodani(o)“ je početkom marta 1877. godine „središnji odbor bosanskih ustaša proglas na bosanski narod“. U „Proglasu“ je bilo navedeno, da „kadno (je) Srbija razvi(la) zastavu staroga Miloša Obrenovića I, (da) „položiše Bošnjaci s(a) pouzdanjem sudbinu svoju u ruke kneza Milana“. Tada „mnogi pohitaše u Srbiju, da uzbijaju neprijatelja na Moravi, (ali) Srbija podleže, jer njezinu oružju nepriskoči sreća“. Nakon toga, kada „Srbska vlada nije smjela položiti oružja, (tada) ona klonu duhom i ostavi na cjedilu Bosnu“. Naglašeno je bilo i to, kako se ustanak nije ticao „srbsko-turski mir, (budući da) Srbija neimadjaše prava, da za (njih) sklapa ugovor (i da je njihov) bo položaj (bio) posve nezavisan od Biograda“. Ustaničnici su pokazali i krajnju naivnost, kada su u istom „Proglasu“ naveli, kako su sa njima bile „simpatije Evrope, (i da su imali svoje) uzdanje“ u Crnu Goru, koja je još uvijek bila „u ratu s Turskom (i koja ih) jamačno ne(bi) izda(la)“. U ovom famoznom „Proglasu“ je najnaivnije od svega bilo prenaplašeno vjerovanje, da ih ni „velika slavenska država“ nikada neće „jamačno rinuti u propast“ i da sa Portom nemogu pregovarati, koja je prema njihovom uvjerenju željela „samo produljiti (njihovo) robstvo“.⁶⁹⁹⁷

Prepućavanja između prve dvojice vođa ustanka, vojnog vođe pukovnika Despotovića i političkog vođe Uzelca je bilo samo nastavljeno. Ono je bilo dodatno podgrijano jednom (ne)namjernom Uzelčevom prevarom. Pukovnik Despotović je početkom aprila 1877. ozbiljno upozorio Vladimira Desnicu, kako se „pre nekoliko dana u Gračacu, Uzelac vidio s jednim velikim budalom koji (je) sebe naziva(o) Markizom Otto u mundiru Srpskoga Polkovnika“. Da čitava stvar bude još gora „Uzelac ga (je) preporučivao (ustanicima) koji su išli tamo da vide svoje familije, da taj markiz ide da primi“ komandu od Despotovića, kao „i da (je) nosi(o) sa sobom 30-40 hiljada rubalja“.

⁶⁹⁹⁵ *Franjo Rački-don Mihovilu Pavlinoviću*, Zagreb, 4. 3. 1877, u: R. Petrović, *Franjo Rački o istorijskom pravu na Bosnu i Hercegovinu*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti JAZU, br. 9, Zagreb ožujak 1979, 221-222.

⁶⁹⁹⁶ *Копија повјерљивог изјештаја конзула из Сарајева*, Сарајево, 23. III/4. IV 1877, у: *Русија и Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878*, Руско-турски рат, св. III, 1988. (у даљем навођењу: Б. Павићевић, *Русија и Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878*, св. III), 203-204.

⁶⁹⁹⁷ P-39/V, 1. 4. 1877.

Međutim, „kad je taj Otto došao kod“ Despotovića, ovaj je „od njega potražijo od koga nibud pismo ili preporuku, i kad nije imao ništa da m(u) pokaže (on ga je) odma(h) proterao“. Ovog prevaranta, koji je zamalo poveo ustanak je u „Kninu policija uhvatila i doznala da on ni(j)e (bio nikakav) Markiz Otto a da je Maričić Otto (bio) Austro-Ugarski podajnik“. Tada mu je „oduzela njemački orden“, za koji je tvrdio, da ga je „dobijo u madžarsku vojnu, a po njegovim godinama se vid(jelo) da on nije imao ni 10 godina u vreme madžarske vojne“. ⁶⁹⁹⁸ Izgleda, da je Uzelac potkopavao Despotovićeve političku poziciju i na taj način, što je isticao, kao svako onaj „tko Bošnjak („Бошњак“) (bio) nije“, da „taj i (nije imao) posla u Bosni“. ⁶⁹⁹⁹ Sa druge strane, neke Despotovićeve pristalice poput popa Karana su htjele „Despotov.(ića) ips facto Namjestnikom Bosne imenovati“, dok drugi, „kao Čavka i Golub sa još nekim“ nisu htjeli „za to da znaju“. U nastavku sukoba pozvan je bio Jovo Erceg Skobla, „da odma(h) k njima dođe“, koji je po svemu sudeći trebao „riješiti pitanje na volju Despotovića“ s obzirom, da ga je isti taj Skobla, „kao svog punomoćnika (trebao) poslati u Crnu goru, da podnese knjazu plan vojeni od Despotovića načertan“. ⁷⁰⁰⁰ Tada su već otpočeli prvi pregovori između bosanskog valije i austrougarskog generalnog konzula u Sarajevu oko dalje antiustaničke saradnje, a da ustanici o tome nisu ništa znali. Prema dogovorenom planu, ubuduće su austrougarske pogranične vlasti trebale strogo zabranjivati prelazak ustanika na njenu teritoriju. ⁷⁰⁰¹

Na sjeverozapadu Bosanske Krajine, a u okolini Bosanske Kostajnice se od kraja marta 1877. godine „iz dana u dan opaža(o) sve veći pokret među bosanskim muhamedancima“ („босанским мухамеданцима“). Tih „dana sastali su se najpoznatiji begovi iz Posavlja kod Đumišlića u Banjaluci na Pobrđu, (gdje) posle duga većanja odlučiše, da pošalju bosanskim muhamedanskim („босанским мухамеданским“) zastupnicima u parlamentu jedan memorandum, u kome (bi) se prava islamskih („исламских“) spahija na njihova dosadanja imanja (imala) pritvrditi a odbiti zahtevi raje odnosno nepokretnog imanja“. Bosanski muslimanski prvaci su „na tri mesta u memorandumu“, ponovili kako nikada neće „dopustiti, da se tako pogaze (njihova) sveta

⁶⁹⁹⁸ *Милета Деспотовић-Владимиру Деснице*, Тишковац 21. март (2. април) 1877, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 123.

⁶⁹⁹⁹ *Петар Петрановић-истом*, Плавно 4. (16.) маја 1877, у: *Isto*, 128.

⁷⁰⁰⁰ *Исти-истом*, Плавно 14. (26.) априла 1877, у: *Isto*, 126.

⁷⁰⁰¹ М. Екмеčić, *n. d.*, 280.

prava i povlastice“. Taj „Memorandum (je trebao) predati parlamenat vladi“. Ono što je intrigiralo čitavu situaciju je bilo to, što su bosanske „vlasti koje su znale za ovaj korak nisu ništa učinile da ga otklone“. Osim toga, sve je bilo uočljivije, kako više „ni jedan muhamedovac („мухамедовац“) (nije) „misli(o) da će se ustanak stišati koncesijama, više se nadaju(ći) u materijalnu, grubu silu, koja se svuda“ sve više „i upotreblj(ava)“. ⁷⁰⁰² U ime bosansko-muslimanskih prvaka je u tom smislu tada u turskom parlamentu govor održao muftija mostarski hadži Mustafa Sidki efendija Karabeg, inače poslanik ispred čitave Bosne i Hercegovine. ⁷⁰⁰³

Ratni uspjesi bosanskih muslimanskih vojnih snaga su imali sve više ceremonijalan karakter sa sve jasnijim političkim porukama. Na takav način je sredinom maja 1877. bilo čestitano „bijeljinski(m) činovnici(ma) i žitelji(ma), (koji su) svoj(u) hrabro(st) pokazali pri odbijanju napadaja Srbijanaca“ pokrenutih „nagovorima Rusije, koja se od davnašnjijeh vremena trudi(la) da islamski svijet upropasti“. U istom smislu su bili pohvaljeni i hercegovački Muslimani, čije su „usluge odgovara(le) patriotizmu, kojim su Bošnjaci („Бошњаци“) (bili) odlikovani“, a koji su se „bori(li) s crnogorskim divljacima, koji su (bili) davnašnji neprijatelji (njihove) religije“. ⁷⁰⁰⁴ Početkom aprila 1877. godine „u Hercegovini, kako varoški, tako i seoski Turci (balije) („сеоски Турци [балије]“) dovod(ili) (su) se u vojsku“. Navodno, oni su zbog toga izražavali naročito nezadovoljstvo i „išli su na kariju paši i izjavili da neće nikuda bez Vlaha („Влаха“). Podistinito se govori(lo), da je usled tog najnoviji emar (carska zapoved) došao iz Stambola—neka se kupi mustafeza i među hrišćanima („хришћанима“), koji su, rekoše, i primili već puške u Stocu i bili se počeli talumiti“, koje je nakon kraćeg vremena bilo nasilno prekinuto. Tada su se „mostarski hrišćani“ („хришћани“) (bili) strašno prepali“. Njima je tada bilo poručivano, da „koji prime oružje, (kako) ne će nikud ići, nego samo ako bi počem napao neprijatelj, da imadu braniti sebe i varoš“. Hercegovačka muslimanska vojska je „u Mostaru sve džamije osim Karadžibegove i još jedne preokrenul(a) u magacine za tajin i džebanu“. Ipak, i pored velikih vojnih priprema „Turci („Турци“) se behu obradovali, čuvši da je sa Srbijom (bio) mir ugovoren“.

⁷⁰⁰² CH-64/ XLV, 21. 3. 1877.

⁷⁰⁰³ H. Hasandedić, *Karabezi, učeni ljudi (ulema) njihov rad i djela*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. XVII-XVIII, Sarajevo 1996, 318.

⁷⁰⁰⁴ Б-568/ХП, 13. 5. 1877.

Takođe, iako „su se iznova nešto pokunili“, hercegovački muslimanski prvaci „većahu da će biti mir i sa Crnom Gorom“. Ali, na mostarskim ulicama ubrzo se pročulo, „da se crnogorski poslanici, (zapravo) nisu s Turskom (n)išta ugovorili, (te da su) Turci („Турци“) zbor(ili) jedan drugome—da sa Crnom gorom nema mira“, zbog čega su bili „veoma zabrinuti“. Kada se pročulo, da će u Mostar „doći iz Bosne 20 tabora redife i askera“, tada je „najviše nepovoljstvo zavlдало како међу хришћанима („хришћанима“), тако и мухамедовцима“ („мухамедовцима“). Samo do toga vremena „hrišćana (je) uskočilo iz jednog Mostara preko 400 ljudi, (a sve ih se) još više sprema(lo) da beže“. Prema nekim „nezvaničnim“ vijestima, „zulum osmanlijski („османлијски“) prostir(ao) se u opšte u Hercegovini, bez razlike vere“. Tako su na primjer „od redifluka, askerije i od mustafeze pobjegli mnogi Turci („Турци“), i još“ su bježali „svukud u Austriju, a najviše trebinjski Turci („Турци“) u Dubrovnik“. Oni su „javno iskaz(ivali), (da) „ako ih počnu slati na Moskova, da će se pridružiti Peki i Melentiji“. ⁷⁰⁰⁵

Ustanički pokret u sjevernoj Bosni je u aprilu 1877. bio samo fiktivno „u ime vojske i naroda bosanskog“ („народа босанског“) pod komandom samopraglašenog „general, vrhovnog upravitelja svega bosanskog naroda“ („свега босанског народа“) Despotovića. ⁷⁰⁰⁶ Prema ocjeni britanskog konzula Frimena ustanak se u to vrijeme u potpunosti pretvorio u „hronični oblik razbojništva“, kao i da su u borbi ustanici bili jedino rukovođeni „pljačkaškim motivima“. ⁷⁰⁰⁷ Bečka vlada je do početka maja 1877. bila vrlo dobro informisana, da se Srbija odrekla Bosne, ustanka i Despotovića. Na sastanku srpske vlade održanog 9. maja 1877. pod ličnim predsjedavanjem kneza Milana bila je saopštena poruka ruskog poslanika na Porti grofa Ignjatijeva, kako se „uvećanje Srbije mo(glo) protezati u Staroj Srbiji, ali zasad ne i u Bosni zbog Austrije“. ⁷⁰⁰⁸ Na jednoj Skupštini u Tiškovcu, Despotović je čak kneževim ukazom bio razriješen bilo kakve komande i prema jednom austrougarskom izvoru on je u ustanku ostao da rukovodi samo „kao običan Bosanac“. ⁷⁰⁰⁹ To je Despotovića navelo na zamku, da uspostavi vezu sa crnogorskim knjazom, koji je namjeravao poslati svoga izaslanika Mašu Vrbicu da preuzme „čitav ustanak u ruke“, ali je to grof Andrašić na vrijeme

⁷⁰⁰⁵ CH-64/XLV, 21. 3. 1877.

⁷⁰⁰⁶ 3-65/XII, 27. 4. (9. 5.) 1877.

⁷⁰⁰⁷ M. Ekmečić, *n. d.*, 315.

⁷⁰⁰⁸ *Затиску Јеврема Грјуђића*, 291.

⁷⁰⁰⁹ M. Ekmečić, *n. d.*, 272.

spriječio. Knjaz Nikola je tada fantazirao, da Despotović sa 3.500 svojih ustanika napravi diverziju u pravcu Mostara i Duvna, kome bi on u susret poslao stotinjak svojih ljudi.⁷⁰¹⁰

U skladu sa već zamišljenim planom iz aprila 1877. godine, po kome „kad dodje do komadanja Turske, da će (Austro-Ugarskoj) pripasti Bosna i Hercegovina⁷⁰¹¹ bivši konzul u Beogradu Benjamin Kalaj je izradio jedan plan. On je, zapravo, 10. aprila 1877. iz Budimpešte poslao austrougarskom caru jedan memorandum o budućem nacionalno-političkom statusu Bosne i Hercegovine u okviru monarhije i o osnovnim principima buduće politike bečke vlade prema njoj. Prema Kalaju, najveća korist za Austro-Ugarsku je bila u suprostavljenosti između hrišćanstva i islama. On je, kao veoma važnim smatrao „da se protežiraju katolici, doduše neupadljivo, ali osetno“, kod kojih, za razliku od pravoslavnih panslavistička propaganda nikada nije imala uspjeha.⁷⁰¹² Kalajev plan je zamišljao, da zaštita bosanskih katolika bude takva, da stalno pokazuje korist što su pripadali katoličanstvu. On je bio svjestan, da od pravoslavnih nije trebalo očekivati da to prihvate. Najveća Kalajeva zabluda je bila, da bi na katoličanstvo mogli preći bosanski Muslimani, čime bi katoličanstvo odnijelo prevagu nad pravoslavljem u Bosni.⁷⁰¹³ Ove Kalajeve želje za preobraćanjem bosanskih Muslimana moralo je da ima veze sa tim, što su se u aprilu 1877. njihovi najveći zaštitnici „Magjari napokon od nužde privolili na izravno uticanje Austrije u iztočno pitanje, pa na zaposjednuće Bosne, Hercegovine“. Mađari se više nisu opirali „zaposjednuću toliko s obzira na cjelokupnost Turske, koliko s razloga, da bi se aneksijom slavenskih zemalja moglo pomaknuti težište u slavenskom smislu“. Iz ovih razloga „se je izmudrila“ politička misao, po kojoj se „Bosna i Hercergovina“ trebala proglasiti „državi neposredno pripojenimi i upravljati samostalno“. Kao drugo, „Hrvatskoj i Slavoniji (se ostavljalo) na volju, da ili ostanu u (tad)ašnjem savezu s Ugarskom ili (da) izstupe iz toga saveza, te se spoje s Hercegovinom i Bosnom,

⁷⁰¹⁰ *Isto*, 273-274.

⁷⁰¹¹ NS-8/VIII, 16. 4. 1877.

⁷⁰¹² В. Поповић, *Калајев план о Босни*, Календар Просвета за преступну годину 1936, Сарајево 1935, 24-25.

⁷⁰¹³ *Исто*, 26; Neki politički centri su sve do kraja turske vladavine u Bosni, potpuno naivno vjerovali u nakaradnu ideju preobraćenja bosanskih Muslimana u hrišćanstvo. To je tumačeno na taj način, što su bosanski Muslimani u prošlosti, maltene „iz koristoljublja primili islam“, da bi ga u novoj političkoj situaciji isto „tako (mogli) zameni(ti) s hrišćanstvom ako im to (bude bilo) u interesu“ (CH-212/XLVI, 24. 9. 1878.); O nekakvom prelasku bosanskih Muslimana na pravoslavlje, odnosno „povratku u vjeru njihovih predaka“ („return to the faith of our ancestors“) sa simpatijama je pisao i Englez A. Evans. Navodno, želja većine bosanskih begova po Evansovom pisanju bila je, da se „pridruže srpskoj vjeri („Serbian faith“) budući, da nikako nisu željeli da postanu Latini („Latins“)“. (A. J. Evans, *O. c.*, 1878, 243.)

naravno uz uvjet, da žrtvuju ustavno-autonomnu upravu“. Pored toga, u Beču bi se zatim „osnova(la) za tu državu dvorska kancelarija“. ⁷⁰¹⁴ Osim ovoga rješenja, postojala su i neka drugačija, manje vjerovatna predviđanja, da bi „se naime u slučaju propasti Turskog carstva Bosna, Srbija i Hercegovina (trebale) spojiti u jednu bilo kneževinu bilo kraljevinu, a za vladara (da) im se postavi jedan nadvojvoda iz prejasne austrijske kuće“. ⁷⁰¹⁵ U skladu sa ovim političkim pretpostavkama, „u Pešti“ je tadašnji klub „hrvatskih zastupnika“ pod rukovodstvom hrvatskog narodnjaka Ivana Kukuljevića Sakcinskog „kani(la) dvie interpelacije podastrieti na ugarskom saboru“. Sakcinski je „prvom interpelacijom htio da upita ministarstvo, je li i kako je (bilo) voljno to ministarstvo obezbiediti potlačenoj raji u evropskoj Turskoj život dostojan ljudi, pa ako bi tomu za rusko-srpskog rata bila prilika, je li će ministarstvo najsgodnije uraditi, da se zaledje dalmatinsko, najme Bosna i Hercegovina, utjelovi austro-ugarskoj državi“. ⁷⁰¹⁶ Izgleda zbudjujuće, kada se ima u vidu činjenica, da je Sakcinski pomoć u realizaciji svojih planova tražio od ruskih slavenofila, Nila Popova i Ivana Aksakova. Popovu je pisao kako su „sva srca“ i „oči slavjanstva uprte“ u Rusiju ⁷⁰¹⁷ i kako je među Hrvatima vladao „skroz i skroz duh slavenski“. ⁷⁰¹⁸ Međutim, kao i hrvatski narodnjaci don Pavlinović i Sakcinski, tako su i hrvatski pravaši tada isticali, kako je došlo vrijeme, gdje su se svi Hrvati približavali „oživotvorenju težnje i ciljevi(ma) hrvatske stranke prava“. Po hrvatskim pravašima, „Hrvatska (je) ima(la) najsvetije zahtjeve na Bosnu i Hercegovinu“, pogotovo što su „plemenska srodnost i predajna prava traž(ila), da se obje te zemlje spoje s Hrvatskom, koja (bi) na to kao mogućan činbenik u monarkiji traži(la), da se njen državopravni položaj uredi na temelju Kvaternikove rezolucije“. ⁷⁰¹⁹

Novi valija Bosne i Hercegovine od 18. maja 1877. postao je Uskudarli Ahmed Mazhar-paša (18. 5. 1877-12. 7. 1878). ⁷⁰²⁰ „Umesto vojske, municije, novaca i hrane, što je (bilo) od preke potrebe, za opstanak (bosanske muslimanske) vlade“, Porta je od početka maja 1877. slala samo „nove činovnike koji (im) nisu (bili) ni najmanje nužni“. U to vrijeme „kao grom iz vedra neba pu(kao) (je) glas po varoši, da je (i) do(t)adanji

⁷⁰¹⁴ P-48/V, 22. 4. 1877.

⁷⁰¹⁵ NS-11/VIII, 1. 6. 1877.

⁷⁰¹⁶ P-52/V, 2. 5. 1877.

⁷⁰¹⁷ *Veliki župan Ivan Kukuljević Sakcinski-Nilu A. Popovu*, U Zagrebu 31. I (1)877, u: I. Očak, *n. r.*, 375.

⁷⁰¹⁸ *Isti-istom*, Isto, 8/3 (1)877, u: *Isto*, 376

⁷⁰¹⁹ P-65/V, 1. 6. 1877.

⁷⁰²⁰ S. S. Hadžihuseinović *Muvekkit*, *n. d.*, 1274.

valija Nazif-paša sa svoga zvanja smetnut, a na njegovo mesto da je postavljen Mazar-paša. Kako ovaj, tako i Konstant-paša koji je za mutešarifa vilajeta bosanskog naimenovan, stigli su“ u Sarajevo prije 10. maja 1877. rodine, tako da su „već u konaku (bili) inštalirani“. Moglo se lako primijetiti, kako je od dolaska novog bosanskog valije započela u isto vrijeme odlučnija borba bosanske provincijske vojske sa ustaničkim četama u različitim dijelovima Bosne. Bosanska vojska primila je još u aprilu 1877. veliki broj vojnika pravoslavne i katoličke vjere.⁷⁰²¹ Tako je, „pre nekoliko dana došlo do sukoba u nahiji tešanskoj i derventskoj. Mesto, na kome je do pravog boja došlo, bilo je selo Krnjina u nahiji tešanjskoj, koje je tom prilikom jako postradalo, (a) napadači su bili Turci“ („Турци“). Tokom borbe, koja „je žestoko tekla (srpske) ustanike predvodio je Risto Pajić, kome najzad stigne pomoć od Jelića, te tako Turci („Турци“) budu primorani, da od daljih napadaju odustanu“. I „na Grahovu (u Bosni), došlo je (takođe) 21. p. m.–3. maja takođe do sukoba, (gdje je) sam Despotović glavom komandovao, a prema njemu stajao je Izmet-paša“. Navodno, u tom prvom sudaru pukovnik „Despotović je Turke na Grahovu, ne daleko od Tiškovca, do noge potukao“, nakon čega je bilo „zarobljeno 92 Turčina“ („Турчина“). Izgleda da je ovaj poraz, naveo bosansku vladu, da izda „zapovest“ za prekompozicijom ratišta, odnosno, da se „sva ovde nagomilana municija, tajin i oružje ima(lo) odneti u Travnik, Banja-Luku, Gračanicu, Maglaj i Doboj“. Osim toga, na „zapovest vladinu“ trebao je „ovdašnji mali garnizon, koji se iz samih regulaša sastoj(ao), odmaršira(ti) u Bijeljenu i V. Zvornik“. Zbog svega ovoga Sarajevo je ostalo „gotovo bez obrane“ u kome su „samo zaptije i 250 muštehafisa, koji (su) stoj(ali) valiji na raspoloženju, sačinjava(li) ovde vojenu snagu“. Sarajevsko „stanovništvo brin(ulo) se najviše o tome, kako će i od kuda će do hleba doći, (jer je) oskudica (bila) ovde tako velika, da se gotovo (nije) dala opisati“. Tako se, na primjer „prošle nedelje obratilo“ u Sarajevu „vojenom komandantu, Veli-paši, više od 60 turskih kaduna s molbom, da poradi kod vlade, te da im se izdaje hrana, po što ih muževi, služeći u vojsci kao muštehafisi, n(isu) mog(li) svoje familije izdržavati. Paša (im je) obeća(o), da će se svakoj familiji od jako davati na dan po jedna oka hleba i po jedna činija čorbe“. Prema nekim saznanjima dobijenim iz samog Sarajeva, da je „ovo izvanredno stanje

⁷⁰²¹ И. Тепић, *н. д.*, 456-457.

b(ilo) još duže vremena trajalo, (da bi se moglo) izroditi u svoj Bosni užasna glad, poglavito pak među stanovnicima muslomanskim“ („мусломанским“).⁷⁰²²

Rusija je prvih dana maja 1877. definitivno bila saglasna sa austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine.⁷⁰²³ Takođe, Srbija je od sredine istog mjeseca bila energično protiv ustanka, a Ministarstvo unutrašnjih djela je upozorilo sve srbijanske pogranične punktove da ne dozvoljavaju bilo kakav prelazak naoružanih lica u Bosnu. U toj instrukciji bilo je navedeno, kako je namjere tih lica trebalo sprečavati na sve moguće načine, budući, da i „kad bi izvršene bile, razume se da ne bi Srpstvu ništa koristile“.⁷⁰²⁴ Iako je bio odbačen od srpske vlade, Despotović je 20. maja 1877. pisao Jovanu Ristiću iz Bosanskog Grahova o saznanjima, da se Austro-Ugarska željela što više uvući u ustaničke redove.⁷⁰²⁵ Dva dana kasnije, on je kapetanu granične stanice u Srbu otkrio, kako (je) zna(o) da (je) bosanska muslimanska vojska imala „namjerenije preko c. k. zemljišta preći“ da ustanicima „zajdu sa leđa“. Već 25. maja baron Rodić je o istoj stvari obavijestio bečku vladu.⁷⁰²⁶ Politički razdor na relaciji Uzelac-Despotović je do kraja maja 1877. doživio svoj vrhunac. Uzelec je, osim sa Despotovićem ušao u sukob i sa Golubom Babićem. Prema riječima jednog od ideologa borbe Srba protiv turske vlasti Danila Medakovića, sve je to bilo zato što su htjeli „jedan da bude bolji od drugoga“. On je njihov konflikt ocjenio, kao srpsku „obšt(u) bolest“ zbog koje su kao narod „propali“ i zbog čega nisu više mogli „dignuti glave i izbaviti se sužanjstva“. Medaković je vrlo dobro znao, kako je „sva prilika (bila), da su“ članovi srpske vlade „sumnjali na njega (Uzelca-B. T.) da druguje sa njegovim imenjacom Karađorđevićem“. On je, ipak, sumnjao da Uzelac „nije kadar (mogao) biti agent mađarski ili ma č(i) na štetu svoga naroda“.⁷⁰²⁷ Međutim, grof Andrašić je 24. juna 1877. lično prenio dalmatinskom guverneru Rodiću, da je Uzelac još ranije želio zamijeniti Despotovića i ustanak povesti u korist Austro-Ugarske.⁷⁰²⁸ Početkom juna 1877. i „Kninjani (Kninski odbor) (su) ustali protiv Staroga (Despotovića) (pritome) rade(ći) sve i sva da ga obore“. Sam pukovnik

⁷⁰²² CH-101/XLV, 9. 5. 1877.

⁷⁰²³ В. Чубриловић, *н. р.*, у: В. Чубриловић, В. Ћоровић, *н. д.*, 109.

⁷⁰²⁴ М. Екмеčić, *н. д.*, 264.

⁷⁰²⁵ Д. Берић, *н. д.*, 2000, 347.

⁷⁰²⁶ М. Екмеčić, *н. д.*, 281.

⁷⁰²⁷ Данило Медаковић-Владимиру Десници, Загреб 10. (22.) мај 1877, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 130-131.

⁷⁰²⁸ М. Екмеčić, *н. д.*, 274.

„Despotović misli(o) (je) da je to (bilo) maslo Austro-Ugarske i englesk(og) nov(ca)“. Pop „Petranović (je) smatra(o), (kako je bilo) još mogućnije, (da su) o istupu njegovom rad(ili) najviše tako zvani veliki Hrvati („велики Хрвати“)“. Očito, pod uticajem ovog popa slično razmišljanje navelo je i pukovnika Despotovića, da postane sve više sklon tome, da se „okan(e) odbora Kninskog i kninskih agenata Hrvatsva“ („Херватства“).⁷⁰²⁹ Osim toga, i kod nekih drugih političkih lidera ustanka se sve više sumnjalo, da je stvarna politika Kninskog odbora išla sve više za tim, da se „na zastavi ustanka napiše idea Pavlinovića“ sa vrlo jasnom aluzijom na takozvano don Pavlinovićevo zagovaranje hrvatsva Bosne i njene pripadnosti Hrvatskoj po hrvatskom državnom pravu.⁷⁰³⁰ Tome u prilog, svakako je da su išle i sve raširenije vijesti „da će Austrija Bosnu Hrvatima osvojiti“.⁷⁰³¹

Čak je i nekim perifernim ustaničkim vođama, koji su imali priliku da čitaju srpsku štampu bilo sredinom maja 1877. sve jasnije, „daće Austrij(i) Bosna dospjeti zabadava“.⁷⁰³² Sa tim nastupajućim rješenjem je takođe koincidirao i jedan „papin govor hrvatskomu narodu“ od 30. maja 1877. i to nakon što je primio jedno „hrvatsko poslanstvo, koje mu (je) predstavi(o) zagrebački nadbiskup, gospodin Josip Mihalović“. U tom govoru, papa je, da bi dokazao, „kako (je) cieni(o) hrvatski narod“ obećao da će imenovati „prvog pastira Hrvatske članom prvoga i najčastnijega zbora ciloga svieta, kardinalom zagrebačkoga nadbiskupa g. Josipa Mihalovića“ premda „g. nadbiskup Mihalović prvi pastir Hrvatske i (t)ad i kardinal rimske crkve, nije (bio) moralna glava hrvatskoga naroda“. Znalo se, da je ta „moralna glava jest (bio) drug njegov, preuzvišeni g. biskup J. J. Strossmayer (i to) osobito pogledom na iztočne događaje“,⁷⁰³³ ali i za koga se vrlo dobro znalo da je bio protivnik austrougarske okupacije Bosne.

Krajnje naivno i politički infantilno je izgledalo, kada su ulazak Rusije u rat protiv Turske ustanici pozdravili sa velikim nadama. Oni su u jednoj peticiji od 17. maja 1877. sa čak 4.260 potpisa izražavali „svoje pouzdanje u pomoć carevu protiv mnogobrojnih okolnih neprijatelja“. Rusija je bila moljena da uzme Bosnu u zaštitu, oslobodi je i spoji

⁷⁰²⁹ *Петар Петрановић-Андрији Кнежевићу*, Плавно 22. мај (3. јуни) 1877, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деспиче*, 132.

⁷⁰³⁰ *Александар Катић-Владимиру Десници*, Книн 7. јуна 1877, у: *Isto*, 133.

⁷⁰³¹ 3-74/XII, 13. (25.) 5. 1877.

⁷⁰³² „*Житие*“ *Вида Билановића*, 56.

⁷⁰³³ P-66/V, 3. 6. 1877.

sa Srbijom, uz završnu konstataciju da je ruski car „otac Slovena“.⁷⁰³⁴ U vrijeme izrade ove peticije knez Gorčakov je preko svog poslanika kod bečke vlade Šuvalova ovoj poručio, kako je za Besarabiju, koja bi došla pod vlast Rusije za Austro-Ugarsku bila predviđena kompenzacija u Bosni i dijelu Hercegovine.⁷⁰³⁵

Prije austrougarskog okupiranja Bosne i Hercegovine bilo je neophodno poraziti glavni štab ustanka, stacioniran u jugozapadnoj Bosni. Pomoć Austro-Ugarske se u tom smislu ogledala u činjenici što je njena pogranična straža početkom juna 1877. kod Sinja u Dalmaciji uhapsila ustaničkog saveznika katoličkog vođu iz Prologa fra Bonu Drežnjaka.⁷⁰³⁶ Za plan, „da je turska osnova udarit na Despotovića s ledja“, tako što bi „turska sila prodrie(la) preko austrijske zemlje“ znali su hrvatski narodnjaci još početkom juna 1877. godine.⁷⁰³⁷ Za nastupajuću okupaciju znali su i drugi, kao i navodni prijatelj ustanika vigovski „učeni englezki pisac i putnik Arthur John Evans“, koji je početkom juna 1877. pisao jedan rad „o Hrvatih u Bosni i o južnih Slavenih“. On je jedno vrijeme bio „u Tur. Hrvatskoj i u Bosni“ i u Kulen Vakufu je lično „iz ustiju begova“ čuo, kako su „okupaciju Bosne i Hercegovine po Austriji žel(jeli) sami muhamedovci, osobito trgovci, koji su (bili) ljuti na zulum begova“. Takođe, Evans je od istih begova saznao, kako se „turska vojska ni vlada ne bi protivila, čim bi regularna austrijska vojska unišla, pošto su i jedni i drugi stanovnici, i kršćani i muhamedovci, (bili) Slaveni, a turski ih zulum sve mrzi(o), pa i najveći kao Kulenović, Rizvanbegović, vukuć lozu iz davne prošlosti, sjeća(li) (su) se svoga slavenskoga porekla“, zbog čega su priznali, kako se „neće protiviti Austriji–slavenskoj carevini“. Ova dva bega su Evansu tada priznali, kako njihov „krst n(ije) va(gao) sto oka ili kako (je) druga poslovice mišljenje bosanskih Turaka izvrstno karakteri(sala), kada dodje kršćanska jača sila“, da će oni svi staviti „krst nase, a prase preda se“ („The cross is but a piece of wood, And sucking pig, they say, is

⁷⁰³⁴ В. Поповић, *н. п.*, 1929, 60.

⁷⁰³⁵ М. Ковић, *н. д.*, 280; Deset godina nakon Berlinskog kongresa, ruski diplomata grof Sergej Vite na jednom mjestu je objasnio Stojanu Novakoviću rusku politiku prema ustanicima i Bosni sljedećim riječima: „*Stav Rusije prema ustanicima u Bosni nije trebalo uzimati ozbiljno jer se to pitanje upotrebljavalo da zaplaši Austriju, da bi ona u drugim pitanjima popustila, ali da u interesu ruske politike nikako nije (bilo) da bosansko pitanje riješi, nego, naprotiv, da ga neprestano nerješeno održava, kako bi joj, kad to treba, moglo poslužiti*“. (M. Ekmečić, *Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875-1878.*, u: Međunarodni naučni skup: „Povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine“, Sarajevo-Ilidža [1-3. oktobra 1975], (tom I), Sarajevo 1977, 85.)

⁷⁰³⁶ M. Ekmečić, *n. d.*, 314.

⁷⁰³⁷ P-65/V, 1. 6. 1877.

good.)“. Bosanski Muslimani su bili sve svjesniji činjenice, da su i njihovi protekcionisti Mađari prihvatili, da će morati Austro-Ugarska u svojem interesu zaposjednuti Bosnu i Hercegovinu“. U vezi sa tim, hrvatski narodnjaci su imali sve jasniju viziju političke vladavine, odnosno, da svako onaj ko je želio Bosnu i Hercegovinu „zaposjednuti, (je) ima(o) uvažiti, da su to zemlje slavenske, te da se daju pridobiti i preporoditi samo slavenskom politikom. A takovu razboritu državnu politiku sposobni su (bili) izvesti samo Jugoslaveni, dotično Hrvati, nipošto Magjari i Niemci“. Ovo njihovo političko gledište polazilo je od osnovne pretpostavke, po kojoj se „poslie propasti Turske (nije) u Bosni (mogla) voditi turkofilska politika“. ⁷⁰³⁸ Oni su naročito bili protiv toga, da bivši austrougarski konzul u Beogradu, Mađar „Benjamin Kallay posta(ne) bosanskim gubernatorom“, smatrajući, da je „gubernatorom“ Bosne neophodno „biti vojnik roda jugoslavenskoga (Hrvat-B. T.)“. Nakon nekih saznanja, „da će Bosna biti kao državna zemlja izravno podređena ministarstvu rata“ njihov je jedini strah izgleda bio, da „se kasnije o bok vojničkomu gubernatoru“ ne imenuje „koj civilni pobočnik Magjar“. ⁷⁰³⁹

U prvim junskim danima 1877. godine „bojevi su se ponajviše vodili između Jajca i Kupreša. Ustanika bilo je na 1800 ljudi pod zapovedništvom ustaških vođa Petra Kreža (Kreco-B. T.) i Đorđa Draganića. Turke pak, koji su na broju tako jaki bili, predvodio je beg Filipović i Ahmed Boškerac. Na bojnopolju osim Filipovića, ostalo je (tada) mrtvih 50 Turaka“ („Турака“). Drugi ustanički vođa „Simo Davidović (se) sa svojom četom na drugoj strani pojavlj(iva)o“. On je „udari(o) sa svojih 600 ljudi, uz potporu omanjih četa Trifuna Bundala, i Riste Dukića, (na) prilično utvrđeno mesto Radačku (turski Sip) u Krajini“. ⁷⁰⁴⁰ Jedan od najvećih bojeva, koje su „imali bosanski ustanici („босански устаници“) sa Turcima („Турцима“)“ se odigrao 24. juna 1877. godine „na visoravnju kupreškom“. Ova visoravan bila je najvažnija geostrateška tačka i bilo je svima jasno, da, koja strana njome ovlada da je sigurni pobjednik rata u Bosni. Nešto ranije, 20. maja je „izda(o) Despotović četama Krzi (Kreci-B. T.) i Marinkoviću nalog, da očiste od Turaka („Турака“) visoravanj kupreški, koji mu se učinio, da će moći veoma dobro da posluži kao bazis za dalje ustaničke operacije. Idućeg dana uka(zali) (su) se Krzo i Marinković sa 600 dobro naoružanih ustanika na visovima kupreškim, dokopa(li)

⁷⁰³⁸ P-66/V, 3. 6. 1877.

⁷⁰³⁹ P-78/V, 1. 7. 1877.

⁷⁰⁴⁰ CH-130/XLV, 14. 6. 1877.

(su) se sela Janja u Pivu, napad(ali) na selo spahije bega Idrizbegovića, Vrilo, što ga je branio garnizon kupreški, i nakon ljute borbe sa protivnikom zauz(eli) (su) oni te pozicije, a garnizon (se) jedva sa begstvom spas(io) u tvrđinju kuprešku, Turci („Turci“) su imali 60, a ustanici 47 mrtvih. Istog dana premesti(o) se Despotović u glavni stan u Janj“. Ovo „mesto Janj u toliko je (bio) od strategijske važnosti, što (je) vlada(o) ravnicom, koja je lež(ala) u sredini turskog gradskog trougla: Travnik, Skoplje i Jajac (Jajce-B. T.), i okrom neznatne, polu opale tvrđinje kupreške, sav je kupreški predeo (bio) u rukama ustanika“.⁷⁰⁴¹ Pretpostavljalo se, da je u to vrijeme „ustanika u Bosni (bilo) najmanje 8000 ljudi. U logoru Despotovićevom na jugu nalaz(ile) (su) se čete: Babića, Bilbije, Čavke, pop Bilbije, Vukanovića, Smiljanovića, Zorića, Aleksića, Draganića, Hercegovca Bokeša, Rakića i Bundale. Po državnom ratnom veću, po što su dva sveštenika osvetila nove zastave ustaničke, kren(ula) se ta prilično jaka sila 19. pr. mes. (1. juli 1877.-B. T.) na Grahovo (u Bosni). U isto doba preduzele su mnoge ustaničke čete razne ekspedicije, koje su vladi zadale velike brige. Tako je pop Vasilije Kovačević sa 600 ustanika (bio) otpravljen na Kamenicu, Stanko Babić odmarširao je sa 400 dobro naoružanih ljudi na Unac. Petar Krzo (Kreco-B. T.) napustio je sa 500 ljudi Tičevo i otišao je nekuda neznano. Stevan Marinković ušančio se (bio) sa 300 drugova u Plevlju. Marko Kočavenda dobio je nalog, da se krene iz Crnoga Potoka, pa da se sastavi sa četom Miljanovićevom. Kolika je (bila) odvažnost u ustanika vid(jela) se otuda, što je Spaso Kelečević sa 800 ljudi pregazio Bosnu i uputio se duboko u zemlju. Okrom toga (je bilo još) omanjih četa u planinama Kozare, Motajice i Vučjaka, koje su se (t)ad(a) počele obrazovati, i kojima (je trebao) upravljati poznati Nikita Đurić“. Tada je bosanska „vlada izdala zapovest, da se preduzme energična akcija protiv ustanika“ tako što je u bosansku „Krajin(u) (bio) poslat na Despotovića valjani Meškerdžić-paša, a paša iz Livna otišao je na Grahovo. Oba komandanta raspola(gali) (su) sa više od 8 bataljona redife i 3600 mustehafiza“. Naime, „turska vojska, koja se većinom sastoj(ala) od neizvedžbanih mustehafiza“ se još uvijek nije „usuđi(vala) da na ustaši udari, a pri tome žal(ili) (su) se oficiri i na labavu disciplinu u vojsci, koja je više puta pred samim neprijateljem svoju poslušnost otkazala“.⁷⁰⁴² Najvjerovatnije je, da su ove okolnosti navele glavne aktere

⁷⁰⁴¹ CH-136/XLV, 21. 6. 1877.

⁷⁰⁴² CH-147/XLV, 6. 7. 1877.

među velikim silama, da četiri dana zaredom od 4. do 7. jula 1877. ozbiljnije pripreme teren za slom ustanka i okupaciju Bosne. Čitav događaj je trebao da se prati iz najbližeg većeg centra, pa je u skladu sa tim britanski ministar spoljnih poslova lord Derbi 4. jula 1877. imenovao Harija Kupera za privremenog vicekonzula u Banjaluci.⁷⁰⁴³ Dan poslije, sa austrougarske strane je bilo „naredjeno utvrđenje dalmatinske granice na Kleku, (gdje je austrijska) vojnička vlast naumila podignuti veliku kasarnu u Metkoviću za 12.000 vojnika“. Uz to, dalmatinski guverner baron Rodić je od početka jula 1877. planirao „ponamjestiti u Spljetu (Split-B. T.) svoj glavni stan“ i to kako se sve više moglo čuti, „kao vojskovođa za osvojenje Bosne“. Veoma indikativno je bilo i to što su od početka istog mjeseca Britanci bili sve zainteresovaniji za to, što su „iztočni i katolički kršćani u Bosnoj nestpljivo izček(ivali), što će biti od njihove molbe odaslane njihovim biskupom i svećenikom i u kojoj (su) pros(ili), neka austrijska vojska zaposjedne Bosnu“. Prema jednoj procjeni liberalnog „Timesa“, a koja se u nadolazećem vremenu pokazala pogrešnom je bila, da je i „dio muhamedanskog pučanstva u Bosnoj bio zato, da ju zaposjedne Austrija ili Srbija, predpostavljajuć(i) naravno, da mu se neće dirati u plemićke povelje i u posjed“. Britanci su imali neka saznanja od svojih špijuna iz Beograda, da je početkom jula 1877. godine „biskup Strossmayer molio kod cara u Beču posebnu audienciju“.⁷⁰⁴⁴ Glavna briga za hrvatske narodnjake, kojima je pripadao i đakovački biskup i za koje je austrougarska okupacija Bosne bila praktično neizbježna, bila je buduće nacionalno rukovođenje Bosnom. Njih je u to vrijeme najviše od svega brinulo, da li „će naime Austrija, posjev pod kojom god izlikom Bosnu, promieniti i svoj sustav i dati toj pokrajini prosvjetu i naobrazbu, koja će odisati misli i osjećaji slavenskim“.⁷⁰⁴⁵ Zato su se neki „bosanski Hrvati (i) obratili na biskupa Strossmayera, neka bi jim izhodio zaštitu austrijske države“. U Hrvatskoj je i te kako bilo znano, da su „katolici ili bolje rekuć bosanski Hrvati trp(ili) od Turaka jednake okrutne progone, kao i pravoslavna jim braća“. Takođe, bilo je sasvim jasno da je „bosanski katolik mrzi(o) Magjara kao i Turčina, te (da je) želi(o) biti slobodan i nezavisan, ili se pako sdružiti s Hrvatskom“.⁷⁰⁴⁶ Sudbina Bosne bila je već krajem juna 1877. definitivno poznata.

⁷⁰⁴³ E. Radušić, *n. d.*, 275.

⁷⁰⁴⁴ P-83/V, 13. 7. 1877.

⁷⁰⁴⁵ P-80/V, 6. 7. 1877.

⁷⁰⁴⁶ P-82/V, 11. 7. 1877.

Generali Dalmacije i Hrvatske, Rodić i Molinari bili su pozvani u Beč na dogovor, a knez Milan, ministar Ristić i pukovnik Horvatović u Ploesti, u Rumuniji, na razgovore sa ruskim političarima i generalima. Kada su austrougarski generali Fišer i Molinari otišli na liječenje u Topusko u blizini bosanske granice, tada se jedan od lidera hrvatskih narodnjaka Miškatović sugestivno našalio, da bi im bilo bolje da su na liječenje otišli u Banjaluku ili Ilidžu pokraj Sarajeva.⁷⁰⁴⁷ Rusi su vrlo dobro znali za nastupajuće i neodložno koncentrisanje austrougarskih trupa i to, na slavonsko-bosanskoj granici pod komandom barona Molinarija i na dalmatinsko-bosanskoj granici pod komandom barona Rodića.⁷⁰⁴⁸ Ipak, ne treba izgubiti iz vida, da u srpskom ustaničkom vođstvu takvom rješenju krize nije bio niko naklonjen. U tom smislu jedan od vođa Jovo Bilbija bio je apsolutno decidan, pogotovo kada je isticao, kako je „bosanski narod želi(o) ne samo od turskog ropstva slobodan biti, nego da n(ije) želio niti pod Madjarsko niti pak hrvatsko gospodstvo doći“.⁷⁰⁴⁹

Zločini nad nedužnim civilima svih vjera nastavljani su nesmanjenom žestinom. Tako je samoprolašeni general Despotović, pod izgovorom „da osveti pokolj grmečki, koji se slučilo nedavno po običaju turskom od domaćih krvoloka iz Rustova i Sanice, (je) namjeri(o) vratiti milo za drago“. On je „u toj namjeri odpravi(o) čete: vojvode popa Karana, Vida Milanovića, popa V(a)jana Kovačevića i Stanka Babića da“ udare „na Sanicu, (a koja se) nalazi(la) između Starog Majdana i Ključa“. Ustanici su tog 13. jula 1877. bez ikakvog povoda „zapal(ili) sva tri sela Rustovo, Jezerca i dolnju Sanicu,“ a tom prilikom se „utopilo i mlogo bula, koje vratolomno bez ikakva uzroka bacahu se u vodu, misleć, da je bolje poginuti neg u ruke eškije dopasti“.⁷⁰⁵⁰ Nedugo zatim, „nova ekspedicija bašibozuka (je) izazvala u muhamedanskom („мухамеданском“) stanovništvu veliko nezadovoljstvo“. Naime, „okolo 14. pr. m. (26. juli 1877.-B. T.) ubijen je jedan hrišćanski („хришћански“) ovčar na pola sahata od Brčkoga—na Savi—i tu onakažen, (dok se) mesna vlast nije ni najmanje potrudila da ubicu pronađe“.⁷⁰⁵¹

⁷⁰⁴⁷ D. Pavličević, *Odjek bosanskog ustanka (1875-1878) u sjevernoj Hrvatskoj*, Radovi, br. 4, Zagreb 1973, 190.

⁷⁰⁴⁸ Новиков-Горчакову, Виенне, 11/23. VI 1877, у: Б. Павићевић, *Русија и Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878*, св. III, 292.

⁷⁰⁴⁹ Jovo Bilbija-Velimiru Lombardiću, Trst, 4/16 Jula 1877, u: M. Vego, *Pisma o Bosansko-hercegovačkom ustanku od 1875 do 1878 god.*, 56.

⁷⁰⁵⁰ P-83/V, 13. 7. 1877.

⁷⁰⁵¹ CH-169/XLV, 3. 8. 1877.

Nezapamćen zločin dogodio se ljeta 1877. godine, istina ne nad civilima, već na ustanicima u zapadnoj Hercegovini. Zapravo, neka „dva ustanika koja su se pod Despotovićem borili i koji su svoj kor izgubili, došla su u svome putovanju do austrijske granice, u Gabelu“. Pošto su hercegovački muslimanski vojnici slobodno svraćali u Gabelu, jedan ustanik „pod imenom Jovan Durjetović bude od Turaka („Турака“) uhvaćen i do sela Prirevca odvučen, (a potom, navodno) nabijen na „podebelu granu“ i živ ispečen. Taj zločin bio je učinjen „u po dana, a da je istinito bilo jamč(ili) (su) za nj četiri Srbina („Србина“), i to: Martin Brajković, Spiridon Bošnjak, Martin Kulić i Marjan Horić“. ⁷⁰⁵²

Rat Turaka sa Rusima je samo dodatno opteretio međuvjerske odnose u Bosni i Hercegovini. Bosanski Muslimani su se naročito preplašili ruskih pobjeda „kod Slivna i Plevne, (gdje je) velika krv pala“. Tada se među starijim bosansko-muslimanskim prvacima sve otvorenije govorilo protiv tog rata, kao i „daje dao Bog, pa da je car zaratijo snju svih 7. kraljeva a samo da Moskova nije diro“. ⁷⁰⁵³ Tadašnji činovnik u bosanskoj vladi Sarajlija A. Popović sjeća se, kako je „padom Plevne srpski narod u Bosni i Hercegovini bio u izvanrednom oduševljenju, nadajući se sigurnom sjedinjenju cjelokupnog Srpstva“. ⁷⁰⁵⁴ Sa druge strane, ne tako mali broj bosanskih Muslimana je sve više postajao zasljepljen vjerskim fanatizmom, naročito u mjestima i oblastima zahvaćenim ustankom. Njima je bilo uzalud „dokazivati ovo ili ono, dok očima n(isu) vide(li) i dok se n(isu) uver(ili) i neosvedoć(ili) da n(isu) (i)ma(li) kud kamo dotlen će, du oni biti oni Turci koji su i bili“. U ustanku zahvaćenoj zemlji narod se više nije imao kome ni tužiti „za silne nepravde i nasilja“, koja su nastavljena da mu se čine, pogotovo „kad i kadije kao sudije (nisu bile ništa) bolji od prosti Turaka“ („Турака“). Ako bi neki hrišćanin došao „do kadije“ ovaj ga ne bi ni slušao, dok bi ga drugi Muslimani lažno optuživali „da je bijo eškija, ili ako to dokazati n(isu) mog(li), da je šurovao sa eškijom“. Potom bi „na temelju tih laži, kadija“ hrišćanina odmah hapsio „kao politična („политићна“) krivca“, a iz zatvora bi bio pušten tek kad bi se novcem otkupio. Nakon otkupljivanja nasilje se nastavljalo na taj način, što (bi) (bosanski) Muslimani bilježili

⁷⁰⁵² CH-173/XLV, 9. 8. 1877.

⁷⁰⁵³ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/8, I/9, Пов. Бр. 448, Б/2, Прота Игњатије Васић-Јовану Ристићу, Лозница, 19. јули (31. август) 1877.

⁷⁰⁵⁴ А. Ј. Поповић Сарајлија, Хаџи-Лојина буна у Босни, 24.

„onu raj u raboš koja se na nj(ih) potuži(la)“. Dolazili bi im direktno „na kuću“, gdje su udarali „po krstu“, pljačakli, robili, a vrlo često i oskrvnjivali „svetinju porodičnu“, samo zato što bi se usudili „Turćina („Турћина“) tužiti i na Turćina („Турћина“) tužbu dignuti“. U varošima su se bosanski Muslimani drugačije odnosili prema svojim komšijama „varošanima Hristijanima“ („варошанима Христијанима“). Prema njima su bosanski Muslimani bili „sasvim blagi i politični“ („политићни“), ali najviše iz straha „da ovi javno tužbom i po Evropi negraknu“. Dok je sa jedne strane bosanska vlada nastojala, „da se trgovci povrate (u Bosnu-B. T.) i kroz njih i ostali narod na povratak skloni“, dotle su sa „druge strane bosanski bezi kao zvjeri čuda i pokora po selima među seljacima“ činili. Nije bilo „gotovo sela u okolini Vućijaka gdi nijesu (oni tih dana) posjekli po dva Srbina“ („Србина“). Tako su „posjekli u Mišiću nekog Ristu i još jednog Srbina („Србина“). U Podnovlju su posjekli dva. U Dugom polju dva. U Lipovnjaku ili Majevcu dva. U Mionici dva. Iz toga se vid(jelo) da je u Bosni (bila) prava anarhija nastupila“, pogotovo što bosanski Muslimani nisu ni slušali niti se obazirali na svoju vladu. „Iz Klakarja bio je Tešan Međedović na bratovu parastosu sa jednim drugom i ženom u bosanskom Brodu, na povratku njenom u koli, dočekaše na putu do 30 karauldžija. Opale svi iz pušaka vatru na njih, Tešana Međedovića i druga mu ubiše. Htedoše i sinovice i ženu, ali je promašiše te im ova uteće“. Tih dana „vlada bosanska (nije činila) ništa za sigurnost života i imanja hrišćana („хришћана“), (niti je imala moći, dok je) „svirjepost divljaštva turskog opet uzima(la) maha“. Silovanje hrišćanki bila je sve raširenija pojava, a „posledice toga su (bile) veoma žalostne, (pogotovo što se) sifilis u strahovitoj meri razširio sa ženskog spola na muški“.⁷⁰⁵⁵

Bilo je pokušaja da se i ustanici fanatizuju na vjerskoj osnovi. Loznički pop Ignjatije Vasić, inače špijun srpske vlade za Bosnu uočavao je u to vrijeme, da su se, ne samo među ustanicima nego i redovnim srpskim vojnicima nalazili mnogi, kako ih je (on) nazvao „komunci“, koji su uobičavali psovati „jedan na drugog Boga“ i „Hrista i Boga“. Po njemu, to što su „Srbi ps(ovali) Boga“, tumačeno je među turskim vojnicima kao siguran dokaz, „da će biti turska pobjeda samo kad oni Boga psuju“. Pop Vasić je

⁷⁰⁵⁵ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/10, I/11, I/13, I/14, I/15, I/16, Пов. Бр. 629, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Београд 18. (30.) август 1877.

smatrao, kako je jedini put do uspjeha morao biti praćen povratkom „veri pravoslavnoj, koj(oj) mlogi od njih tako isto prelazahu kao i sami komunci“. ⁷⁰⁵⁶

Zbog neslaganja sa Despotovićem, jedan dio ustanika pod vođstvom Trive Amelice je sredinom jula 1877. napustio ustanak, ⁷⁰⁵⁷ što su bili prvi simptomi raspada ustaničkog sistema u jugozapadnoj Bosni. I sam Jovo Erceg Skobla, jedan od ustaničkih lidera je u to vrijeme tvrdio, „da su ustanici (bili) podijeljeni na pet partaja (stranaka) i to: Despotovićevu, koja je“, po njegovom mišljenju bila „dobro misleća (i koja je) mora(la) pridobiti (pobijediti); druga je (bila) Uzelčeva, koja (je) vavik zada(vala) nemira ali ništa;“ treća je (bila) kalavoga Ljubibratića, koji (je) bi(o) (h)otio na gotovo; četvrta je (bila) nesretnoga Černjajeva, koji bi rada bio sa golima i prognanim Rusima, da zbog lične mržnje prema Despotoviću naškodi i ustaničkoj četi; (i) peta je (bila) nesretnoga Gradiškog odbora oli bankrotskoga, koji je upropastio veliku sumu novaca, i to ne samo srbski („србски“) i ruski nego i Karađorđevića i irvacki („ирвацки“)“ i koji su htjeli svugdje „svoje nokte uvaliti a nizašto drugo bogami nego za interes sebični“. ⁷⁰⁵⁸ Srpskim nacionalistima najveći trn u oku bio je Uzelac. Oni su još početkom juna 1877. otvoreno prebacivali njegovom, navodnom, zagovaranju „hrvatsko-austrijsk(e) politik(e)“. Prema njihovim saznanjima, on „se je u Beču živeći, dogovorio sa raznim izjelicama hrvatskim, da propagandiraju u račun Austrije“. Uzelcu je spočitavano, da je „s Molinarijem šur(ovao) u veliko“ i da je sa dalmatinskim Hrvatima „utanač(io) kako će se prognati Despotović, na njegovo mjesto proglasiti Golub, i zatim Austrija kao pokroviteljica“. ⁷⁰⁵⁹ I Jonin je narednog mjeseca, osim što je uvidio da je ustanak izgubio bilo kakav politički značaj doznao da će Bosna biti dodijeljena Austro-Ugarskoj. ⁷⁰⁶⁰

Još prije napada bosanske muslimanske vojske na Crne Potoke, Veli-paša je 27. jula 1877. pisao generalu Molinariju, kako se u planiranom napadu nada austrougarskoj

⁷⁰⁵⁶ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/8, I/9, Пов. Бр. 448, Б/2, *Прота Игњатије Васић-истом*, Лозница, 19. јули (31. август) 1877; Rekrutovanje bosanskih Srba za budući rat na nacionalnoj i vjerskoj osnovi bio je jedan od poslova kojim se pop Vasić bavio još od ranije. Prvi vođa ustanika u jugozapadnoj Bosni Golub Babić bio je 1865. gost biskupa Josipa Juraja Štrosmajera u Đakovu. Pošto je, navodno, od biskupa bio prisiljavan da pređe na katoličanstvo on se „zbog očuvanja vjere“ spasio bijegom iz Đakova u Loznicu kod popa Ignjatija Vasića. (P. Luković, *n. r.*, 1972, 166.)

⁷⁰⁵⁷ *(Петар Петрановић)-Марку Даниловићу (Владимиру Десници)*, Книн 21. јула 1877, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 137.

⁷⁰⁵⁸ *Јово Ерцег Скобла-Владимиру Десници*, Книн 21. јула 1877, у: *Isto*, 138.

⁷⁰⁵⁹ З-79/ХП, 24. 5. (5. 6.) 1877.

⁷⁰⁶⁰ И. Тепић, *н. д.*, 463.

pomoći. To je u stvari značilo, da se njegovoj vojsci dozvoli slobodan prelazak granice, kao što je do tada bio dozvoljavan i ustanicima. General Molinari mu je tada odgovorio, da će se Austro-Ugarska i u narednom periodu držati neutralnosti.⁷⁰⁶¹ Veoma intrigantnim izgledalo je saznanje bosanskih vlasti dobijeno od nekog špijuna „Mile“ iz Bosanskog Novog, da je samo desetak dana ranije generalu Molinariju u posjetu u Toplicu dolazio Despotović. Takođe, isti špijun prenio je neka saznanja iz Bosanskog Novog, kako se javno govorilo o sve izglednijoj austrougarskoj okupaciji Bosne, a koja se oteгла prije svega zbog neslaganja bečke vlade sa Mađarima.⁷⁰⁶²

U Sarajevu je „21. pr. mes. (2. avgust-B. T.)“ 1877. pozvao bosanski „valija Mazar-paša sve otmenije Turke („Turke“) sarajevske na savet, gde je posle poduže debate, u prkos mnogobrojne, žestoke opozicije (bilo) zaključeno, da se 500 bašibozuka iz imućnije klase muhamedanskog („мухамеданског“) stanovništva u pomoć turskim trupama još istog dana u Hercegovinu pošalju“. Prema istim vijestima, „nova ekspedicija bašibozuka izazvala je u muhamedanskom („мухамеданском“) stanovništvu veliko nezadovoljstvo“. ⁷⁰⁶³ U isto to vrijeme, trajala su diplomatska nadmudrivanja. Kada je „bivši veliki vezir Mitad-paša boravi(o) u Beču, i među ostalim, koji ga posetiše, pohodio ga je (t)ih dana i ugarski poslanik na zemaljskom saboru Helfi. Između ostalog razgovora pitao je Helfi Mitad-pašu, šta on misli o projektu okupacije Bosne i Hercegovine („Босне и Херцеговине“) od strane Austrije“. Bivši veliki vezir mu je tom prilikom odgovorio, kako on u to ne vjeruje, „i ako se mnogo o tom govori(lo)“. Prema Mithad-pašinom mišljenju, „takav akt bio bi nemogućan od strane jednog suverena, koji (je) tako lojalno radi(o), (kao što je to bio) car austrijski, osim kad bi za zaštitu Turske postojao kakav saveznički ugovor između nje i Austrije, u kom bi takva okupacija bila uglavljena“. Bivši veliki vezir je polazio od činjenice, da „takav ugovor n(ije) postoj(ao), (kao i da je i sama) Austrija vavek uveravala da će se neutralno držati“. To bi zapravo značilo, da eventualna okupacija u tadašnjim „okolnostima ne bi ništa drugo bilo, no ratni akt

⁷⁰⁶¹ M. Ekmečić, *n. d.*, 285.

⁷⁰⁶² *Obavještajac Mile-vlastima u Bihaću*, Bosanski Novi, 3/15. jula 1877, u: H. Škapur-A. Aličić, *Turski dokumenti o ustanku u Potkozarju*, 127.

⁷⁰⁶³ CH-169/XLV, 3. 8. 1877.

Austro-Ugarske protiv otomanske države, tim nedostojniji, što mu nije nikakav ratni proglas predhodio“.⁷⁰⁶⁴

U Bosni i Hercegovini je 5. avgusta 1877. godine „proglašeno“ bilo, „sa izuzetkom mutesariflika zvorničkog i sarajevskog, opsadno stanje i preki sud, i to s pogledom na bosanski ustanak („босански устанак“). Odnosi(o) se taj proglas ne samo na stanovništvo Bosne, već i na podanike što su pripada(li) stranim državama. Kao što (je) dotični proglas“ navodio, trebao je „iskusi(ti) posledice kazne svaki: 1. koji bi se usudio držati skupove ili tajne sednice u zloj nameri protiv vlade, 2. koji bi o ustanku i politici vladinoj nepovoljne glasove pronosio, 3. koji bi se otomanskoj vladi protivio, koji bi se ustanicima pridružio, koji bi za ustanike priloge skupljao ili sam davao i najzad koji bi ustanak tajno ili javno podupirao“. Ranije, „mnogi, inače mirni seljaci, kojima (je) s jedne strane preti(la) opasnost od ustanika, a s druge pak strane od Turaka, morali su se u sled toga latiti oružja, da bar život sačuvaju“. Ovako je i „tursko vojno ministarstvo izdalo naredbu mutesarifima bosanskim, po kojima (su) i oni bi(l)i dužni da obrazuju mustearifsku vojsku, koja (bi) se sastojala od tri klase“. Tako bi „svi muslomani („мусломани“) od 17 do 50 godine (bili) u tu vojsku uvršćeni“. Bilo je zamišljeno, da oni „sačinjava(ju) čete, računajući na svaku po 100 ljudi, (dok bi se) bogati (uzimali) u kavaljeriju“. Takođe, bosanska muslimanska „vlada je pozvala (i) hrišćane („хришћане“) bosanskog vilajeta, da se upišu u liste domobranaca“, ali se do tada „još niko nije prijavio. Usled toga naredio je valija, da svaka opština izda izvesnu sumu novca kao naknadu, za neispunjavanje vojničke dužnosti od strane seljana“.⁷⁰⁶⁵

Odmah nakon pada Crnih Potoka 4/5. avgusta 1877. godine, ustanički lideri Simo Čavka i Vid Milanović otputovali su u Beograd kod svojih političkih mentora Jovana Ristića i mitropolita Mihaila, kod kojih su naišli na veoma hladan prijem. Po povratku iz Beograda oni su u Zagrebu kod Jove Bilbije i Vladimira Jonina već tada dogovorili obrazovanje takozvane „Privremene vlade“.⁷⁰⁶⁶ Ipak, Ristiću su i dalje vjerovali neki ustanici, kao na primjer Spasoje Babić. On je tada Ristiću pisao kako su „Naroda našeg Bosanskog jedine želje (bile) da se oslobodi i ujedini sa svojom prirodnom braćom

⁷⁰⁶⁴ CH-161/XLV, 24. 7. 1877.

⁷⁰⁶⁵ Исто

⁷⁰⁶⁶ В. Красић, и. д., 189-190.

Srbima (i da) to (srpski) narod nemora nikoga niti ičije poruke primiti bez (Ristićeve-B. T.) znanja i bez (njegove) preporuke“.⁷⁰⁶⁷

Jovo Skobla i pop Petranović su „nesretnu katastrofu ustanika“ odmah pripisali izdaji „kninske vlade (austrijskih vlasti) koj(a) je dopustila Turcima da prođu na dalmatinsko zemljište“.⁷⁰⁶⁸ Pop Petar Petranović iz Plavna je posmatrao, kako su Turci prešli granicu 5. avgusta 1877. i sa leđa, naočigled austrougarske vojske napali ustanike u Crnim Potocima u jugozapadnoj Bosni. On je prema vlastitom priznanju bio „svjedok, (koji je) očima svojim gledao cijelu katastrofu“. Lično se uvjerio, da su „Turci bez odpora od strane vojske (austrougarske) prešli slobodno među uhvatili ustaše sa leđa i do zla ih Boga pobili i to sve na očigled (austrougarske) vojske, koja je sve spokojno gledala kako Turci među širom prelaze i kako sa strane (austrougarske) pucaju i sjeku jadne ustaše“.⁷⁰⁶⁹ Pero Kreco, učesnik poraza u Crnim Potocima, bio je iznenađen turskim udarom sa leđa: „*Nemoš glave pomoliti iz šanca od olova. [...] Domalo poče pucati s leđa na moje šance. Ja promislim da su to nama došli Ličani u pomoć te da su im puške kremenjače pa ne mogu dalje baciti*“.⁷⁰⁷⁰ Indikativno je bilo i to, što je logor u Crnim Potocima 18. maja 1877. posjetio „G. Friman, vice-konsul ingleski iz Mostara, (koji je) obišao ustaški glavni stan i sa svima se četovođama razgovarao“.⁷⁰⁷¹ Takođe, prije turske ofanzive na Crne Potoke austrougarski oficiri nisu, kao obično, došli na ručak kod ustanika na obližnje Sedlo.⁷⁰⁷² I neki katolički fratri, kao fra Stjepan Krešić su znali, da su „izdajom austrijske vlade koja je pustila Turke na svoje zemljište, propali Crni Potoci“. Austrougarska granica prema tom dijelu Bosne za bosanske muslimanske vojnike bila je otvorena još od ranije. Fra Krešić se sjećao, da „dok je general Rodić u Dalmaciji bio zabranio i komadić hljeba prenijeti u Bosnu“, da su u isto vrijeme „bili dozvoljeni čitavi karavani turskoj vojsci u Livno preko Sinja“.⁷⁰⁷³ Jedan drugi katolički fratar i bosanski franjevac fra Jako Baltić znao je dosta više. On je u svojim sjećanjima pribilježio, kako

⁷⁰⁶⁷ M. Ekmečić, *n. d.*, 298.

⁷⁰⁶⁸ Кум (Јово Скобла)-Владимиру Десници, Сплит 10. август 1877, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 139.

⁷⁰⁶⁹ Стојан (Петар Петрановић)-Андреји Кнежевићу, Плавно 26. јули (7. август) 1877, у: *Isto*, 138-139.

⁷⁰⁷⁰ *Животопис своје ручно Перо Крецо Војвода*, 44.

⁷⁰⁷¹ 3-74/XII, 13. (25.) 5. 1877.

⁷⁰⁷² В. Чубриловић, *н. д.*, 233-234.

⁷⁰⁷³ S. Marković, *n. r.*, 434.

su „Turci često na njih (ustanike-B. T.) iduć i nemogući jim ništa učiniti, posluž(ili) se s Engleskim konzulom, i zamol(ili) ga da pošalje svoga jednoga čovika, i izvidi jakost Ustašah, i vas položaj zemljišta“. Prema fra Baltiću, britanski konzul je zaista „posla(o) svoga tajnika, (koga) ustaše primiše lipo, i gospod. Despotović učini mu čest, (da) s njegovim četnicima prigleda vas položaj, i vojsku njegovu“. Odmah po povratku „u Sarajevo, učini Turcim Plan kako će Crne Potoke uzeti, (a) drukčije (nisu) mog(li), nego ako pridju priko komada zemlje Austrijske, i Ustašama s ledja zajdu“. Fra Baltić tvrdi, da su poslije toga „skup(ili) Turci veliku vojsku, i po planu Inglezkome uz(eli) Crne Potoke“, nakon čega „ustaše mlogi izginu, mlogi se razbignu u druge planine, Despotović uteče u Austriju, gdi ga i zatvore. Vodje Golub i Kreco povuku se u Grmeć planinu (te) tako ustanak oslabi“. ⁷⁰⁷⁴ Još tokom juna 1877. baron Rodić zabranio ja saobraćaj živežnih namirnica sa ustaničkom teritorijom, dok je sa druge strane sa teritorijom pod kontrolom bosansko-muslimanske vlade isti saobraćaj bio dodatno pojačan. ⁷⁰⁷⁵

I dok je Crne Potoke zadesila (ne)nadana katastrofa „stoga se u Zagrebu—a po njegovu primjeru i u drugih hrvatskih gradovih—držaše 'pučka skupština' (meting), na kojem se izjaviše Hrvati za Rusiju te pozvaše svoga kralja (?!-B. T.), da pripoji Hrvatskoj njezine negdašnje zemlje Bosnu i Hercegovinu“. ⁷⁰⁷⁶ „U Zagrebu 5. tek. mjeseca (5. avgust-B. T.) je bio (prvi takav) pučki sastanak, gdje se izjavilo, da je obstanak Turske (bio) protivan izobraženosti i napredku, pa da (je) svaki pošten čovjek mora(o) želiti da se raspe ona nečovječna država, pa da to žele i Hrvati“. Sa skupa je bilo poručeno, da „kad Turska nestane, da se Bosna i Hercegovina prislone na Austriju“. ⁷⁰⁷⁷ Na istom „meeting(u) u Zagrebu“ je saborski „zatupnik Folnegović“ pročitao nekakvu „rezolucij(u)“, u kojoj je bilo navedeno, kako „hrvatski narod, znajuć da je Osmanlija najviše skrivio njegovoj nesreći, raztrgav mu domovinu i priećeć njego duševni razvitak, n(ije) mo(gao) želiti obstanak turskoj državi u Evropi“. Hrvatski narodnjak Folnegović se „nada(o) da će prejasna habsburžka dinastija i velesile Evrope uviditi vlastiti interes u uzpostavi cjelokupne kraljevine Hrvatske, (dok je) knez dr. Vojnović pripisao (u rezoluciji-B. T.): spojenjem Krajine, Dalmacije i Rieke i zaposjedom Bosne i gornje

⁷⁰⁷⁴ Fra J. Baltić, *Stanje u Bosni od godine 1856. do ulazka Austrije 1878*, u: Fra J. Jelenić, *n. d.*, 239.

⁷⁰⁷⁵ 3-92/XII, 15. (27.) 6. 1877.

⁷⁰⁷⁶ Fra A. Čengić, *Moj Dnevnik*, 8.

⁷⁰⁷⁷ NS-16/VIII, 16. 8. 1877.

Hercegovine“, uz povike „živio Franjo Josip I, kralj cjelovite Hrvatske!“ Na istom skupu je drugi hrvatski narodnjak prof. dr. Vojnović uz „dugotrajno burno odobravanje“ okupljenih obznanio, kako Hrvati nisu smjeli „zaboraviti, da na iztoku pokraj granice (njihove) ima hrvatske zemlje, hrvatskoga naroda, da Hrvatska u Bosni i Hercegovini zlatnimi neizbrisivljimi riečmi, dapače potokom junačke svoje krvi napisala je možda najsjajnije listove svoje historije, da Bosna i Hercegovina sačinjavale su čest hrvatske kraljevine“. Dr. Vojnović je uz „dugotrajno povladjivanje (i) dugotrajni gromki živio!“ okupljenih naglasio, neophodnost, „da se zaposjedne Bosna i Hercegovina, (te uz) burno povladjivanje“ poručio, kako je „do sdruženja Bosne s Hrvatskom u savezu s cjelokupnom monarkijom visi(lo) pitanje obstanka naroda hrvatskoga“. On je tog 5. avgusta 1877. navjestio, kako „brez Bosne ponosne, bez svojih zapeća“, neće biti Dalmacije, da „brez Bosne“ neće biti ni „nekoliko županija posavske Hrvatske, (kao i da) brez Bosne, padne li ona u druge ruke, da (ć)e Hrvatske nesta(ti)!“ Na kraju svog istorijskog govora dr. Vojnović je sve okupljene upozorio, kako su Hrvati „iz dubine srca (željeli), da se oslobodi iztok, da se krstaš barjak, podigne slavodobitnim, nad razvalinah osmanskog carstva“, ali i, da treba da se zna, „da ni Rus, ni Srb, ni Bugarin, ni Grk neće spasiti Hrvatske, ako je (Hrvati) sami nespas(e). Uz „oduševljeno povladjivanje“ prisutnih na zagrebačkom mitingu, dr. Vojnović je poručio, da se „od prestolnice“ Hrvatske, Zagreba zada budući „pravac obćemu mnienju ciele Hrvatske (i da se) izjavi želj(a), da mjerodavni faktori zemlje sav svoj upliv ulažu, jeda bi (njihova) monarkija zaposjednula Bosnu i Hercegovinu i tim dopriniela oslobodjenju iztoka, ostvarivši u isto doba, stoljetni zahtjev ove zemlje, cjelokupnost hrvatske kraljevine“. Hrvatski narodnjaci su smatrali, kako je svaka „crta političkoga napredka i ideje narodnosti (bila) sloboda te po tom jedinstvo“. Za njih je bila „pusta kombinacija, da bi Bosna i Hercegovina same od sebe mogle sačinjavati kakovu posebnu državu“, zbog čega su se one morale „pridružiti jednoj (od) postojećih narodnih i kulturnih država, gdje bi jim se zajamčila sigurnost, sloboda i narodni razvoj“. To su bili glavni razlozi, da „Hrvati misle, da bi Bosna prekrasno uspievala u jedinstvu š njimi, kad bi kralj hrvatski ujedinio (hrvatsku) domovinu, te joj priklopio Bosnu, izpod Turaka oslobodjenu“. Tako je i ova „pučk(a) skupštin(a), obdržavan(a) u Zagrebu“ 5. avgusta 1877. u svome završnom dijelu bila „tvrdo uvjerena, da monarkija neće dići oružja u obranu turske carevine, nego (da) će

shodnim načinom čuvati interes monarkije, koji su (bili) ujedno interesi hrvatski, (a to je) da se naime uzpostavi celokupnost hrvatske kraljevine spojenjem Krajine i Dalmacije i zaposjednućem Bosne i gornje Hercegovine“.⁷⁰⁷⁸

Hrvatskim narodnjacima je bilo potpuno jasno, da je „poraz Despotovićeve vojske povča(o) za sobom i poraz bosanskog ustanka, premda (je) još“ egzistiralo, odnosno životarilo „više četa, koje su ostale netaknute“. Za glavnu „posljedic(u) (koju je trebao) imati poraz Despotovićeve vojske, (je po njima bilo) jače nego ikad“, već dosta ranije postavljeno „pitanje o zapojednuću Bosne bud kojom redovitom vojskom, (samo) da se možda predusretnu pokolji“. Hrvati su već plasirali svoju nacionalno-političku ideju, po kojoj im ustanak nije nikada bio „prečiji od reda“. Oni su isticali, kako kod njih „takove nade nebijaše nikad“, jer su odmah uvidjeli, da se „ustanak bo povrgnu(o) brzo u nesretni palež i grabež“. Oni su još ranije „znali, da će pogoditi želju celoga bosanskoga naroda, ako traž(e) od Austrije, neka zaposjednuv Bosnu, (i tako) bar u ime čovječnosti učini kraj nesretnim tamošnjim odnošajem“. Iz navedenih razloga, hrvatski narodnjaci nisu vidjeli više „nikakove zapreke, da austrijska vojska zaposjedne Bosnu, ako se n(ije) boj(ala) zamijeriti dervišem u Carigradu i peštanskih redakcijah“.⁷⁰⁷⁹

U nacrtu očajničke „Izjave Privremene ustaničke vlade“ od početka avgusta 1877. bilo je navedeno, kako „narod bosanski niti je kad želio niti pak želi da postane sastavni dio Austro-Ugarske (budući da je) Narod Bosanski (bio) pozvan u ovom ozbiljnom i odsutnom času sam zastupati i braniti narodne interese, i to kako na bojnem tako i na političkom polju“. Takođe, tu je bilo jasno izraženo, da su ustanici samo Srbiji svoju „sudbinu u ruke predali“.⁷⁰⁸⁰ Izjava je koncipirana u vrijeme, kada je srpska vlada dobijala jasne poruke iz Beča, da Srbiji neće biti dopušteno povećanje „ni najmanjim komadom Bosne“.⁷⁰⁸¹

Pukovnika Despotovića, prema Joninovim riječima nije niko volio, a kada je odbačen od ustanika ovaj zanesenjak pozivao se na to, da je bio „priznat za upravitelja Bosne ne samo od Srbije i Crne Gore, već i od ruskog cara“. Obrazovanje tzv. ustaničke

⁷⁰⁷⁸ P-95/V, 10. 8. 1877.

⁷⁰⁷⁹ P-96/V, 12. 8. 1877.

⁷⁰⁸⁰ M. Ekmečić, *n. d.*, 298.

⁷⁰⁸¹ *Isto*, 303.

„Privremene vlade“ smatrao je intrigom nekakve austrougarske stranke u ustanku.⁷⁰⁸² Ipak, „odlazak G. Despotovića iz Krajine“ srpski špijun Bogdanović smatrao je velikom štetom, smatrajući, kako bi to moglo rezultirati „u gornjem kraju veoma hrđavim posljedicama“, gdje su ustanici ostali „bez stručnog bojenog lica“. I ustaničkom vođstvu u sjevernoj Bosni je bilo potpuno jasno, da kada se desila „katastrofa g. đenerala Despotovića“, da je tada Austro-Ugarska „kroz svoju zemlju propustila za leđa G. Despotoviću turske čete“. Bogdanović, kao jedan od rukovodioca ustaničkog pokreta smatrao je, kako je od presudne važnosti bilo i dalje „podržavati ustanak u Gornjoj Krajini“ u kojoj je on imao „svoj značaj što (je) bosanske Turke („босанске Турке“) u škripcu (držao), da nemogu dalje tu silu upotrebiti“. On je smatrao „u takovom slučaju da bi nužno bilo drugim stručnim vojenim licem G. Despotovića naknaditi koji bi vojenu upravu i sve u svoje ruke preuzeo i ustankom ondašnjim ravnao“. Imenovanje novog komandanta ustanka je tim prije bilo značajno, budući da bi sa tim „sve nezgode i između samih četovođa uklonile“.⁷⁰⁸³ Despotović je svu krivicu svaljivao na nesposobnost i bahatost lokalnih ustanika. Kada je nakon katastrofe ustaničke vojske ruski konzul u Dubrovniku Vladimir Jonin „dospio u Crni potok, (njega je) sretnu(o) Despotović, pripoviedajuć mu, kako je teško upravljati narodom bosanskim, narodom divljim“.⁷⁰⁸⁴ On je izgleda znao za spremanje „prevrata u Bosni od većine četovođa“ dosta ranije, još sredinom juna 1877. godine. Bio je spreman povući se, ali pod jednim uslovom, „samo ako se to bude odnosilo na narodnu korist, i na narodno istoričko-pravno rešenje“ („историичко-правно решење“) (pravaška teorija?!-B. T.).⁷⁰⁸⁵ Najrealniju ocjenu cijele situacije dao je, desetak dana poslije crnopotočke katastrofe Jovo Skobla, koji je „za poraz ustanika krivi(o) Despotović(a) i četovođe, koji su se međusobno gložili“. On je čak sumnjičio i Goluba Babića da je „na tri dana pria bitke“ ovaj prvi ustanički vođa „sve svoje stvari odnio i sklonio negdi gori kod pila“ te da je „daklen znao on nešto“.⁷⁰⁸⁶ Bilo je optužbi i na račun Petra Uzeleca, to jest kada je „Avstrija u Dalmaciji i na Velebitu

⁷⁰⁸² И. Тепић, *н. д.*, 463-464.

⁷⁰⁸³ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/10, I/11, I/13, I/14, I/15, I/16, Пов. Бр. 629, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Београд 18. (30.) август 1877.

⁷⁰⁸⁴ Р-96/V, 12. 8. 1877.

⁷⁰⁸⁵ З-86/XII, 5. (17.) 6. 1877.

⁷⁰⁸⁶ *Јово Ерцег Скобла-Владимиру Десници*, Сплит 16. август 1877, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 139-140.

barut i džebanu Despotovićevu konfiscirala“, da je to bilo njegovo djelo.⁷⁰⁸⁷ Srpski nacionalisti fiksirali su Uzelca kao najvećeg izdajnika, nazivajući ga „prokleti(m) novi(m) Branković(em)“, a njegovog saborca Goluba Babića „glupim i pokvarenim vojvodom“. Ova dvojica su, po njima, „izve(li) svoj pakleni pan protiv đeneralu Despotoviću u odsudnom trenutku bosanskog pitanja („босанског питања“), časti i dostojanstva bosanski(h) Srba“ („босански Срба“).⁷⁰⁸⁸ Despotovićeva izjava grofu Andrašiju tokom internacije u Lincu⁷⁰⁸⁹ po kojoj je on imao cilj, „da održi ustanak u Bosni dotle dok Rusija ne počne s ratom protiv Turske i ne uzme slovenske interese pod svoju zaštitu“ izgledala je potpuno infantilno.⁷⁰⁹⁰ I sam je kasnije (31. avgusta 1877) shvatio, da se više nije mogao suprostavljati organizovanoj vojsci od 20.000 vojnika.⁷⁰⁹¹

Raspoloženje srpskog „naroda u Bosni je u pogledu njegovog oslobođenja i ujedinjenja sa Srbijom“ bilo i nakon Despotovićevog poraza „veoma dobro“. Iskrena želja bosanskih Srba je bila, da ih „jednoć Srbija“ oslobodi i ujedini, „da slobodnom dušom dahnuti mo(gu), jer (od) drugog i drugom on svog pravoga spasa“ nije uviđao. Za njih je Srbija još uvijek predstavljala „pravi ideal u Bosni i Srbstvu“ („Србству“).⁷⁰⁹² Naročito od „kako se je čulo i u Bosni da (je) Srbija iznovice na Drini vojsku koncentrirala“, bosanski Srbi su „opet svoje oči u Srbiju“ upirali i „tvrdo misli(li) da će Srbija u rat stupiti i Bosnu osloboditi“. ⁷⁰⁹³ Ovakvo razmišljanje moglo je samo da čudi, pogotovo što je grof Andrašić, naročito poslije ustaničkog poraza u Crnim Potocima u nekim diplomatskim krugovima otvoreno zagovarao, ne samo okupaciju Bosne, već i Srbije, naročito ako se ova osmjeli da i dalje pomaže ustanicima.⁷⁰⁹⁴

Na „pučk(oj) skupštin(i) u Crikvenici“ kod Rijeke pred oko „prisutnih 5.000 duša“ je 15. avgusta 1877. godine „u ime odbora otvori(o) tabor g. Niko Polić, nar. zastupnik“, inače hrvatski narodnjak, a potom je „za njimi progovorio Martin Polić“, takođe hrvatski narodnjak. Ova dvojica su, kao i većina hrvatskih narodnjaka poželjela

⁷⁰⁸⁷ P-99/V, 19. 8. 1877.

⁷⁰⁸⁸ З-121/ХП, 5. (17.) 8. 1877.

⁷⁰⁸⁹ М. Екмеčić, *n. d.*, 288.

⁷⁰⁹⁰ *Isto*, 272.

⁷⁰⁹¹ З-132/ХП, 26. 8. (7. 9.) 1877.

⁷⁰⁹² АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/10, I/11, I/13, I/14, I/15, I/16, Пов. Бр. 629, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Београд 18. (30.) август 1877.

⁷⁰⁹³ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/26, I/27, I/28, I/29, I/30, I/31, No. 9, Пов. бр. 755, Б/2, *исти-истом*, Маглај 10. (22.) октобра 1877.

⁷⁰⁹⁴ М. Ковић, *n. d.*, 293.

„da propadne Turska, da se oni narodi oslobode izpod poganskog jarma i da (Austro-Ugarska) monarkija u interesu svojem i hrvatskog naroda priklopi Hrvatskoj one predjele turske, koji su nekoč spadali u savez hrvatskih zemalja“. Polići su na ovom mitingu poručili, kako „u Bosnoj stanuje (hrvatski) narod“ sa kojima su i ostali Hrvati „dielili u davna vremena zlo i dobro, dok ga nije turski mač pokosio“. Oni su izrazili želju „priviti taj narod opet na svoje tople grudi, da (bi) razdieli(li) s njim zadnju koricu kruha, (kao i) da šnjim skupa grad(e) zgradu bolje budućnosti“. Oni su Bosancima i Hercegovcima poručili, da su oni „Hrvati, koji živ(e) pod prevedrom habzburžkom dinastijom, (te da) ima(ju) kralja svoga, koj je, preuzimajuć (ih) god. 1527. na cetinjskom saboru pod svoje žezlo, preuzeo svečanom prisegom, da će oživotvoriti sva ona prava, koja (je) ima(o) hrvatski narod“. Oni su naglasili, kako su se „svome kralju zakleli nepokolebivom vjernošću, a ta vjernost povlači(la) se u svih povjestnih djela (njihovih), kao glavna kriepost hrvatskoga naroda“. Oni su zamišljali, kako je bilo normalno, da je „u oči propadajuće Turske (njihov) kralj, znamenito se pojačao, vladajuć velikom i snažnom državom, mogao oživotvoriti pravo Hrvatske na predjele turske, graničeće s (njima) „te je priklopiti hrvatskoj kraljevini“. Hrvatski narodnjaci Polići su sa mitinga „smjerno prosi(li) svoga kralja, a prepušta(li) njegovoj uzvišenoj mudrosti, da (im) navjesti dan i dobu, kad bi se imao taj događaj zbiti, te (da) uztraži od (njih) novi(h) žrtava koje (bi oni), na poziv kralja svoga vazda oduševljeno prinosi(li)“. Oni su sa pozornice „očitova(li) smjernu prošnju, neka bi Nj. Veličanstvo sretno vladajući kralj Frane Josip I, ujedinio kraljevinu Hrvatsku, te joj priklonuo one dijelove države turske, koje (su) po povjestnom i narodnom pravu spada(le) u savez hrvatskih zemalja“. Oni su okupljenoj masi obećavali, da bi „ovakova Hrvatska vršila i prama iztoku svoj blagotvorni upliv, jer ona nebi dielila, već spajala oslobodjene i samostalne istočne Slavene sa oplodjujućom zapadnom prosvjetom“.⁷⁰⁹⁵ Na istom mitingu je dr. Frane Pilepić, takođe liberalni hrvatski narodnjak, izrazio nadu, da će austrougarski car i hrvatski „premilostivi kralj izpuniti svoju krunitbenu priseg(u), pružiti svoju pomoćnicu desnicu tugujućoj raji i prispojiti hrvatskoj kruni one zemlje, koje negda na (hrvatsku) krunu spadaše, a turska ih sila otrgnula, i tim uzpostaviti staru kraljevinu Hrvatsku u prave njezine granice!“ Takođe, „Obć. načelnik grobničkog Krunoslav Jović (je) na pučkoj skupštini u

⁷⁰⁹⁵ P-98/V, 18. 8. 1877.

Crikvenici“ molio u sličnom tonu „smjerno prejasnog i premilostivog kralja (hrvatskog) Franju Josipa I, koj(i) (je) Hrvat(e) otčinskom brigom njeg(ovao), neka izvoli prema krunitbenoj prisegi svojoj hrvatskoj kraljevini pripojiti sve ono, što je (bilo) njezino po povjestnom pravu, jer tako će se dignuti sjaj njegove krune i sjaj vjernog mu hrvatskog naroda, koj(i) se i dalje neće ustručavati za njega i slavnu mu dinastiju pridonieti krv svoju“. Advokat „g. N. Kolarović“ je takođe „na crikveničkom taboru“ naveo, kako je Hrvatima (bilo) „dobro znano, da su od pamtivijeka Bosna i Hercegovina hrvatske zemlje bile“. Osim toga, Kolarović je podsjetio sve okupljene, kako je svima bilo „dobro znano, da se u Bosnoj i Hercegovini, isto tako i u Hrvatskoj govori(lo) jednim jezikom i to hrvatskim jezikom“. On je na kraju govora poručio, kako je svima bilo dobro poznato, „da je u Bosnoj Hercegovini, isto tako kao u Hrvatskoj, (bila) jedna jedina narodnost, (kao i da se) daleko po celom svijetu orio glas Velike Hrvatske, glas za kojim svi ići mora(ju), jer je on (bio) jedini spas (njihovoj) domovini“. Kolarović je priznao na kraju, kako je Hrvate „triezno proučenje istine dovelo do zaključka, da se narodnost n(ije) dieli(la) po vjeri, (već da ih je) triezno poučenje istine dovelo do zaključka, da su ljudi iztočne vjere u Hrvatskoj, ljudi iztočne vjere u Bosnoj, ljudi iztočne vjere u Hercegovini (bili) jedan narod!“ Ova Kolarovićeva poruka na kraju njegovog izlaganja odnosila se na „najpače popovom iztočne vjere, (koji su) najviše u tom griješ(ili)“. Ipak, on je bio uvjeren, „da će se prisegom zadana rieč održati, te da će se razkomadana velika Hrvatska podpunoma cjelokupnom oživotvoriti, (kako) bi ona pod mudrom upravom Nj. Veličanstva Franje Josipa I, kralja cjelokupne Hrvatske, najljepše i najudobnije cvala“. ⁷⁰⁹⁶ Istog dana se i u Karlovcu, na sličnom mitingu poželjelo, da „uzkrsne stara slava Hrvata (i) hrvatska Bosna i Hercegovina“. ⁷⁰⁹⁷

Privremena ustanička vlada je krajem septembra 1877. godine, osim od srpske vlade u „oslobođenju i ujedinjenju srpskom“ očekivala pomoć i od crnogorskog knjaza, ⁷⁰⁹⁸ koji je inače tu vladu predvođenu Joninom nazvao „srpskom komedijom“. ⁷⁰⁹⁹ Joninov izbor za premijera ustaničke vlade nije prošao glatko i bez svađe. Jedan od ustaničkih vođa iz Varcar Vakufa, inače trgovac stokom Pero Kreco se prisjeća, kako su

⁷⁰⁹⁶ P-99/V, 19. 8. 1877.

⁷⁰⁹⁷ P-98/V, 18. 8. 1877.

⁷⁰⁹⁸ M. Ekmečić, *n. d.*, 299.

⁷⁰⁹⁹ *Isto*, 295.

Aleksandar Jonin „pravoslavni brat Rus“ („православни брат Рус“) i Jovo Erceg Skobla na Skupštini imali identičan broj glasova. Ipak, Joninu su njegovi politički suparnici otvoreno stavili do znanja, da bi ga i oni odmah izabrali da u ustanak nije došao iz Zagreba, koji je njima „smrdi(o)“.⁷¹⁰⁰ Sve se na kraju završilo tako, što se Jonin povukao u korist Skoble. Joninovima odlaskom Rusija je i definitivno napustila ustanike, iako su neke čete i dalje imale u nju „nepokolebljivu vjeru“ i dalje iskazujući bezrezervnu „privrženost i odanost Presvetom samodršcu Bogohranime Rusije i njegova carskoga doma“.⁷¹⁰¹ Velika Britanija je oduvijek bila predmet ustaničke mržnje. Pitanje je, da li je ustaničkim političkim liderima, pogotovo onim rusofilskog opredjeljenja bio uopšte poznat tadašnji stav britanske vlade, koja ni krajem septembra 1877. nije odustajala od projekta autonomne Bosne i Hercegovine?⁷¹⁰²

Ustaničko vođstvo je tada naročito strašila najavljena mobilizacija u Austro-Ugarskoj, kada je „učinjena sprema u gradovima pograničnim u većoj meri (i kada) su se živo počeli vojena vježbanja činiti, oficiri su molbe prodavali“. Već se mislilo „za cijelo da će du u Bosnu prelaziti, (a čak) su mislili da će Austro-Ugarska vojska i u samu Srbiju se uvaliti“. Bilo je očito, da je poslije katastrofe u Crnim Potocima hrvatska propaganda sve više išla za tim, „da ovom prilikom u Gornjoj Krajini svoja krila raširi (i) zastavu hrvatskog kralja Franja Josipa razvije u korist velikog hrvatstva („великог хрватства“) a na štetu srbstva“ („србства“). U to vrijeme postojala je ozbiljna opasnost, da bosansko-krajiški Srbi budu „ostavljen(i) sami sebi“, kao i da budu izmanipulisani „u nuždi i nevolji od tih hrvatskih propagandista (i da) ustanak srbski („србски“) zvuk izgubi“. Vođstvo ustanka takođe je strahovalo „da ne bi propaganda hrvatska sa leđi ustaški četa, regularni vojnika u Bosnu možda i presvućeni(h), četi–po četu uvaljivala“. Hrvati su „jamačno sva moguća sredstva zato tajno od austro-ugarske vlade“ dobili, koja je „išla na to da povodom tim kako tako do bosanske okupacije dođe“. Srpski špijun Bogdanović je predlagao Ristiću, „da bi dobro bilo gornje čete (jugozapadna Bosna-B. T.) prihvatiti ma kako–tako da se hrvatske lisićave teške odbijaju i osujete“. On je krajem avgusta 1877. prenio Ristiću, kako je sa „hrvaštinom („хрваштином“) (imao) „mnogo borbe“. Bogdanović je čak i neke Slavonce katolike upotrebljavao u borbi sa „hrvaštinom“,

⁷¹⁰⁰ *Животопис своје ручно Перо Крецо Војвода*, 50.

⁷¹⁰¹ М. Екмеčić, *n. d.*, 309.

⁷¹⁰² М. Ковић, *n. d.*, 296.

pogotovo tamo gdje nije mogao „srbskim („србским“) sredstvom“. On je Ristiću prenio, kako „malo koji Slavonac će reći da je jezik kojim govori hrvacki („хрвацки“) ili pak da je Hrvat („Хрват“), (odnosno, da) Slavonac n(ije) (htio) nikako da bude Hrvat („Хрват“), kao i da je za njega nazivati ga Hrvatом bilo „čisto uvredljivo, jer su i sami Slavonci do skoro nekako Hrvate za ništavne držali“. Bogdanović je upozorio Ristića na poznatu činjenicu, da su u to vrijeme prema Srbima „Hrvati (bili) gori i veći šoviniste, neželi Mađžari“. On se kao srpski špijun i nacionalno-politički agitator držao „poznatoga pravca“ i činio svim „mogućim silama u korist srbstva („србства“), (dokazujući) narodu da će Srbija za cijelo iz novice u rat stupiti i Bosnu osloboditi, da će Bosna na svaki način Srbijom ujedinjena biti“. Prema vlastitom priznanju, on je među izbjeglim bosanskim Srbima u Slavoniji „duševno pripravlj(a)o (narod) da je za svaki slučaj gotov i pripravan svakim danom činiti i doprinositi“ svemu što bi koristilo opštem „Srbskom („Србском“) interesu“, kao „i da ne vjeruje ni turskim ni hrvatskim klevetama i lažima“. ⁷¹⁰³ Izgleda, da je takozvanu „hrvaštinu“ među srpskim ustanicima u to vrijeme promovisao Hubmajerov nasljednik u sjeverozapadnoj Bosni Lazar Miodragović. On je već sredinom avgusta 1877. godine, kao „opunovlašćeni bosanski ustaša (Mio)Dragović prispio“ u Beograd, odakle je trebao „u Beč, da izruči caru peticiju za sjedinjenje Bosne s Hrvatskom“. ⁷¹⁰⁴ Ovaj Miodragović je nakon Hubmajerovog odlaska iz ustanka ostao obični četovođa u Brezovači, koja nikada nije priznavala komandu u Crnim Potocima, pa ni kada je u njoj glavni komandant bio pukovnik Despotović. ⁷¹⁰⁵ Miodragović je na proljeće 1877. bio i u Moskvi, gdje se sastao sa vođom slavenofila Aksakovim, a zatim u Beogradu, gdje je obavljao poslove ustaničkog poslanika kod srpske Vlade. On je u Beogradu sve ustaničke radnje i planove povjeravao austrougarskom konzulu. ⁷¹⁰⁶ Osim Miodragovića, drugi izraziti austrofil u ustanku bio je ustanički vođa Pavle Vukanović, koji je engleskom putopiscu Arturu Evansu tokom njegove posjete u Crnim Potocima lično priznao da bi se ustaničari rado pokorili austrougarskoj okupaciji. ⁷¹⁰⁷ Poznato je, da je vođa zagrebačkog Odbora za pomaganje ustanka Ilija Guteša do kraja ustanka bio

⁷¹⁰³ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/10, I/11, I/13, I/14, I/15, I/16, Пов. Бр. 629, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Београд 18. (30.) август 1877.

⁷¹⁰⁴ Р-100/V, 22. 8. 1877.

⁷¹⁰⁵ В. Красић, *н. д.*, 89-90.

⁷¹⁰⁶ М. Екмеčić, *н. д.*, 268-269.

⁷¹⁰⁷ А. J. Evans, *О. с.*, 1878, 116.

sumnjičen da je radio u korist bečke vlade i Hrvata,⁷¹⁰⁸ zbog čega je bio u ozbiljnom sukobu da Petrom Mrkonjićem.⁷¹⁰⁹

Bosanska muslimanska vlada je krajem avgusta 1877. započela veliku agitaciju „među bosanskim bjeguncima u Austriji, nebili ih što više u Bosnu povratil(a)“. Najveća agitacija rađena je „među bosanskim trgovcima u Brodu i okolici brodske, (gdje se nalazio) glavni agitator (inače) poznati Jevrejin Salomon R. Merkadić i Stevo Mostarica rodom iz Hercegovine trgovac“. Njih dvojica uspjeli su pridobiti tek „tri neznatna trgovca iz tursk. Broda“. Toj trojici trgovaca: Risti Šarcu, Jovi Ćutiću i nekom Milanu „tobožnju amnestiju izradio im je rečeni Jevrejin Salomon R. Merkadić (je) koji dobar upliv kao veliki turkofil („туркофил“) kod Turaka uživa(o)“. Kada su prešli u Bosnu, brodski „mudir ih je laskavo dočekaio i primio“. Želju za povratkom u Bosnu je tada izrazio i Đoko Kostić i to sa „svoja tri brata, što su u Srbiji kao dobrovoljci služili i vojevali“. To je bila „jedna od najiteligentnijih kuća, (koja je) doskora bila patriotična“ („патриотићна“). Njihovu želju za povratkom u Bosnu, srpski špijun Bogdanović ocjenio je, kao „slijep trgovački egoizam i interes koj(i) im nikako za čest i dobro (nije) služi(o)“, kao i da su ih braća „kao Brankoviće smatra(li)“. Akcija bosanske vlade oko povratka izbjeglica je bila najvjerojatnije rađena u koordinaciji sa Austro-Ugarima. U to vrijeme Austro-Ugarska je definitivno prestala da pomaže izbjeglicama i počela je, da ih „politično („политићно“) progoni, (a) bečka-peštanska štampa u njenom turkofilstvu („туркофилству“) se tako daleko zaboravlja(la) bez stida i poštenja“, da je izbjeglice nazivala „svakojakim pogrdama i samim izmetom“.⁷¹¹⁰ Banjalučki fratar na školovanju u Ostrogonu fra Čengiće se sjeća, kako „20. rujna 1877. držahu Magjari razsvjetu u slavu lažne turske pobjede“. Tada je samostanski gvardijan zahtijevao od svih učenika da i na njihovim „muzealnih prozorih gore svieće“ u slavu zadnjih turskih pobjeda „što vriedjaše (njihovu) rodoljubivu mladjahnu dušu“ pa su to naređenje odbili. Fra Čengiće je kao mladi katolički klerik na školovanju u Mađarskoj bio izrazito antimadžarski nastrojen. Kada je tih septembarskih dana šetajući Ostrogonom vidio na „uglovih ostrogonskih oglas(e) sa polumjesecom“, njemu, kao i njegovim drugarima „uzplamti(lo) (je) mladjano

⁷¹⁰⁸ М. Екмеčić, *n. d.*, 226.

⁷¹⁰⁹ Д. Живојиновић, *n. d.*, 138.

⁷¹¹⁰ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/10, I/11, I/13, I/14, I/15, I/16, Пов. Бр. 629, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Београд 18. (30.) август 1877.

rodoljubivo srdce gnjevom osвете prama tako neljudskom činu, gdje se slavi(o) svietlošću onaj, koji je od celog čovječanstva zavriedio najveće prezrenje, koga kukavni podanici čame još uvijek u vječnoj tmini“.⁷¹¹¹ Nakon vojnog i političkog sloma Crnih Potoka djelovanje ustaničkih grupa je bilo pojačano u okolini Banje Luke, zbog čega je bosanska vlada započela nasilnu regrutaciju katolika, koji su trebali da se uključe u gonjenju ustanika.⁷¹¹²

Svađe u ustaničkom taboru su nastavljene i nakon poraza Crnih Potoka. Sredinom septembra 1877. godine „ustaške čete bosanske jednoglasno (su) zaključile odalečiti od sebe tri brata Bačića i tri Bilbije, kao štetne njihovu radu“.⁷¹¹³ U isto vrijeme, Uzelac je Skoblu nazovao „lažčin(om), (koji) se „služi(o) najpodlijimi sredstvima samo da svoju gladnu torbu zasiti i da koga vruga proždre“. Uzelac je navodno pitao neke ljude u Srbiji i mitropolita Mihaila, „da li je istina da srpska vlada Goluba (Babić-B. T.) ne trpi kao što (je) to Jovo Skobla dokaz(iva)“? Njemju je neki čovjek, po svemu sudeći povjerljiva osoba srpske vlade odgovorila, kako to nije tačno, kao i da se Babiću vjerovalo i da sve što je „Skobla radi(o), (da je to bilo) na svoju ruku (budući, da) on nije ni (bio) povjerenik srpske vlade, nit mu je koji za to punomoćije dao“.⁷¹¹⁴ Međutim, istina je „da (se) protiv Goluba Babića, popa Bilbije, Marinkovića rad(ilo) i u ime beogradske vlade, (koja je) zahtieva(la), da se ti ljudi iz Bosne sele, jer niesu (bili) po ćudi“ Srbije i njene zvanične politike.⁷¹¹⁵

Osim trgovaca i nekih izbjeglica, u oktobru 1877. na stranu bosanskih Muslimana i vlade prelazili su i neki ustanici, kao na primjer četvorica ustanika, koji su sami došli „u Derventu u sred suda kroz čaršiju sa puškama o ramenu viseći“. Bosanski Muslimani su ih gledali „kao čudovišta, al im neučiniše ništa“. Bilo je jasno, da su bosanska vlada i Muslimani, prije svega „iz političnih („политићних“) nazora posve blago za sad sa ovakovim mironoscima“ postupali. Srpski ustanici „došavši onako oružani u sud (izjavili su) svoju želju izmirenja“, zbog čega ih je „sud lepo primi(o) i pohvali(o) njihov postupak“. Ustanici su položili svoje oružje, dok sud „od onih koji su imali ostraguše

⁷¹¹¹ Fra A. Čengiđ, *Moj Dnevnik*, 10.

⁷¹¹² M. Ekmečić, *n. d.*, 307.

⁷¹¹³ P-113/V, 21. 9. 1877.

⁷¹¹⁴ *Петар Узелац-Тодору Сучевућу*, Обровац 19. септембар 1877, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 141.

⁷¹¹⁵ P-121/V, 10. 10. 1877.

puške oduzeše, a mjesto ostraguša dadoše im druge puške šoce kremenjaće, rekavši im da jim ove druge puške zato daju da se mogu na kući od koje kakvi napadaća braniti“.⁷¹¹⁶

Prema nekim saznanjima, „bosanski ustanci sprema(li) (su) se da preko zime ostanu pod oružjem i očekaju svršetak ruskog rata. I posle propasti kod Crnog Potoka, gde su Turci zaplenili mnogo oružje i opremu ustaničku, (ostalo je) pod oružjem oko 3000 ustanika“. Prema istom izvoru, tada je još uvijek bila „naročito dobro organizirana četa Trive Amelice, (koja je uz to bila) dobro naoružana, (sa) preko 600 ljudi“. Takođe, „jaka četa stoj(ala) je pod komandom, Goluba Babića“, koji se „smatra(o) kao poglavica na mesto Despotovića, (i koga su) sluša(le) ostale čete“.⁷¹¹⁷

VII 4. „Sanstefanska“ autonomija Bosne i Hercegovine, Berlinski kongres i otpor austrougarskoj vojnoj intervenciji (1878)

Jovo Erceg Skobla je kao novoizabrani predsjednik Privremene ustaničke vlade predstavljao novu političku figuru, koji se u svojim pismima deklariseo kao iskreni pristalica „serbskoj bosanskoj stvari“ („сербској босанској ствари“)⁷¹¹⁸ i kao ogorčeni protivnik ideje, da „se u Bosnu među Turke“ vraćaju izbjeglice. On je do kraja slijepo vjerovao beogradskim političarima, kao i beogradskom mitropolitu Mihailu.⁷¹¹⁹ Takozvanu „Bosansk(u) privremen(u) vlad(u)“ („Босанска привремена влада“) obrazovala je „Srpska bosanska narodna skupština“ („Српска босанска народна скупштина“) na čelu sa Simom Čavkom i „još 128 potpisa (i to) na Miholj-dan, 29. pr. mes. (11. oktobar-B. T.) u Tiškovcu, (u) logoru bosanskih („босанских“) ustanika (u kome je) sveta bilo veoma dosta i skoro sa sviju krajeva Bosne“. Na skupštini su prisustvovali „narodni poslanici, kao i četovođe sviju bosanskih („босанских“) ustaničkih četa. Posle kratkog odmora, svi prisutni, gustim redom bajoneta okruženi, poseda(li) (su) u okrug na jednoj ravnici, i iz sredine svoje Simu Čavku za predsednika

⁷¹¹⁶ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/26, I/27, I/28, I/29, I/30, I/31, No. 9, Пов. бр. 755, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 10. (22.) октобра 1877.

⁷¹¹⁷ СН-225/ХLV, 14. 10. 1877.

⁷¹¹⁸ *Јово Ерцег Скобла-Владимиру Деснице*, Сплит 2. септембар 1877, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 140.

⁷¹¹⁹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/23, *исти-митрополиту Михаилу*, Книн 20. септембар (2. октобар) 1877.

izabraše i potvrdiše. Na to predsednik po bosanskom („босанском“) običaju zahvali(o) se narodnoj skupštini na poverenoj mu časti, i ukratko im razloži(o), zbog čega su se tu skupili i pročitao(li) im predlog g. Vladimira S. Jonina, u kom(e) (je) i po drugi put preporuč(eno) ustanicima, da izaberu sebi narodnu privremenu vladu. Posle dužeg debatanja složno (je bilo) zaključ(eno), da se privremena narodna vlada postavi, i 16 niže označenih članova izab(ere), i to: gg. Vladimira S. Jonina za predsednika, a Jovu Skoljbu za potpredsednika, sekretara Jovu Bilbiju; ostale članove: vojvodu Goluba Babića, četovođe Vida Milanovića, Peru Krecu, Niku Buru, Damjana Đuricu, pop Vasilija Kovačevića, Matu Juretu (katolik) („католик“), Piju Ševića, Iliju Trikića, Đoku Despotovića i Trivu Bundalu, pop Jovu Pećanca i Božu Ljubojevića. Posle toga članovi privremene vlade položiliše zakletvu: da će svom pozivu verni biti i narodne interese s narodnim sporazumljenjem do kapi krvi braniti“. Istog dana skupština je i donijela i „akt o izboru narodne bosanske („босанске“) vlade“, kojim su članovi skupštine, kao „podpisani predstavnici i punomoćnici naroda bosanskog („народа босанског“)“ obznanili narodu, kako su oni „uvidevši preku potrebu da postav(e) i izaber(u) jednu narodnu bosansku („босанску“) vladu, koja bi se kako sad tako i ubuduće, dok se god (njihova) narodna stvar konačno ne svrši ne uredi, imala potpuno brinuti za sve narodne interese kako u unutrašnjim, tako i u svim spoljašnjim i političnim narodnim pitanjima“. Ustanička skupština je istim aktom pozvala „sve Srbe Bošnjake („Србе Бошњаке“) gde se god koji nalazi(li), da se od (tada) svaki jedino (njihovoj) narodnoj privremenoj vladi i njenim naredbama u svakom pogledu povinovati ima(ju), koja (se trebala) za sve interese naroda starati i raditi, a ujedno i za sav svoj rad narodnoj skupštini odgovarati. Na posletku (je) Privremena vlada izdala i proglas narodu bosanskom („народу босанском“): „*Bošnjaci („Бошњаџи“)! Sad pak, kad car Aleksandar vodi svoj narod u borbu za oslobođenje sviju hrišćana u Turskoj, mi ne trebamo niti smemo gubiti nadu, da nećemo dobiti potpunu slobodu i prava za koja smo toliko vekova prolivali našu krvi. Bošnjaci („Бошњаџи“)! Pohitajte svi složno, kao braća, borite se za zlatnu slobodu svoju i ne požalite i najveće žrtve doprineti u korist vaše mile otadžbine da ne bi ni na kome kletva ostala*“⁷¹²⁰ Najvjerojatnije, da bi ih razlikovali od takozvanih „Srba Bošnjaka pravoslavne vere“ („Срба Бошњака православне вере“), srpske službene

⁷¹²⁰ CH-226/XLV, 16. 10. 1877.

vlasti su za bosanskog Muslimana koristili termine „Turčin Bošnjak“ („Турчин Бошњак“) ili „Bošnjak Muhamedanac“ („Бошњак Мухамеданац“). Vjerovanje srpske zvanične politike bilo je da su bosanski Muslimani predstavljali potomke onih pradjedova, koji su napustili „praotačku pravoslavnu veru“. (?!-В. Т.) Oslonac za ovakvo teoretisanje baziralo se na nekim (polu)saznanjima, da su navodno „neki poturčenjaci („поторчењаци“) drži(ali), spomene svoje stare slave time, što (su) da(вали) kaurima pare, da za nji o izvesnom svecu pripale u crkvi sveću“. Takođe, „kada je ko (bio) bolestan (i kada) sve čaralije i vražalije derviške i majstorije hećimske ništa“ nisu pomagale, onda su bosanski Muslimani, navodno zvali „kauriske popove da sveštaju masla“. Prema istim izvorima, a koje su srpske vlasti dobijale sa terena „spahija (nije) da(vao) Šokcu („Шокцу“), da svoje praznike drži i na njih ne radi, i dopušta mu (je) da samo one dane praznuje u koje (je) i Srbin („Србин“) svetk(ovao)“. Neke bosanske spahije na „svetog Pilju, ognjenu Mariju, Panteliju i Vrtolomija“ nisu dozvoljavale, da im „se što u polju radi, bojeći se da mu inače ne ode sve u prah i pepeo“.⁷¹²¹

„Srpska bosanska narodna skupština“ („Српска босанска народна скупштина“) i njena vlada je o političkim odlukama ustaničkog vođstva nakon ustaničkog sloma u Crnim Potocima odmah obavijestila svog glavnog pokrovitelja-Jovana Ristića. Oni su istog dana od njega tražili, „da umoli njegovu svjetlost Knjaza, da (im i) ubuduće neodreče sve one pomoći koje bi oslobođenju (njihovom) i ujedinjenju srpskom („српском“) koristovala dok se god krvava borba nedokonča“.⁷¹²² Ustanički premijer Skobla je zajedno sa svojim saradnicima pisao „predsjedniku Knjaževskog Srpskog Ministarstva u Beogradu, (da je) Narodna bosanska skupština („Народна босанска скупштина“) proglasila na 29. o. m. (11. oktobar 1877.-В. Т.) na bosanskom zemljištu privremenu narodnu vladu, i istoj vrhovnu vlast bosanskog naroda („босанског народа“) uruke predala“. On i kao svi potpisani, „kojima je to narodno povjerenje uruke predano (smatrali su) za prvu dužnost (njihovu), saopštiti to vladi njegove svetlosti Knjaza Srpskog i poslati (mu) izjavu u kojoj su želje bosanskog naroda („босанског народа“) izložene a ujedno priložiti (i) akt Skupštinski sa kojim se proglašenje bosanske narodne

⁷¹²¹ СН-103/ХLVI, 10. 5. 1878.

⁷¹²² АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/24, I/25, Пов. бр. 755, Б/2, *Српска босанска народна скупштина (Симо Чавка, председник)-Јовану Ристићу*, Тишковац (код Босанског Грахова) 29. септембар (11. октобар) 1877.

privremene vlade („босанске народне привремене владе“) потврђ(ивао)“. Skobla je srpskog premijera molio, da sve navedeno saopšti „vladi njegove svetlosti“ i zamoli u njihovo ime „Knjaza i Gospodara Srpskog, (da im) svoju blagonaklonost kao i svaku moguću pomoć u Oslobođenju (njihovom) neodreče (sa obećanjem) da narod bosanski („народ босански“) neće nikada zaboraviti one bratske žrtve, što ih je Srbija za oslobođenje (njihovo) doprinela i prinisila“. ⁷¹²³ Na Ristićevu adresu stigla je i navedena „Izjava! Bosanske privremene narodne vlade“ („Босанске привремене народне владе“), u kojoj se isticalo, kako uslijed „teški(h) okolnosti gdje se rješava(la) sudbina sviju naroda hrišćanski(h) u Turskoj, narod bosanski („народ босански“) uvidivši tu prijeku potrebu daje pozvan u ovom ozbiljnom i odsudnom času sam zastupati i braniti svoje narodne („народне“) interese što kako na bojnem tako i na političnom polju, iznevši pred Evropu svoje istinite narodne želje i težnje za koje narod bosanski („народ босански“) strada i krv svoju lije“. Ristiću je ovom ustaničkom „Izjavom“ bilo saopšteno, kako je „usled toga držana bosanska narodna skupština na bosanskom zemljištu („босанска народна скупштина на босанском земљишту“) i na istoj je po opštoj želji narodnoj jednoglasno (bila) izabrana potvrđena i proglašena bosanska privremena narodna vlada („босанска привремена народна влада“), kojoj je vrhovnu vlast bosanskog naroda („босанског народа“) uruke predala i koja (je) jedina pravo ima(la) sve bosanske narodne interese („босанске народне интересе“) zastupati i braniti, i to sve dotle dok se god narod bosanski („народ босански“) neoslobodi od turskog robstva i dok se god narodno bosansko pitanje („народно босанско питање“) konačno neuredi“. Potpisnici „Izjave“ smatrali su „za prvu dužnost“ njihovu „izneti sve želje i težnje (svoga) bosanskog naroda („босанског народа“) kako pred cjelu Evropu tako i pred cjel(i) (njihov) bratski slavjanski svet“. Ujedno, oni su molili „usled toga svakoga bez razlike da (su) sledeću (njihovu) izjavu kao jedinu želju i težnju (svoga) bosanskog naroda („босанског народа“) smatra(li) i uvažava(li), (a to je, da je) Bosanska privremena vlada („Босанска привремена влада“) izjavljivala sa ovim cijelom svjetu da narod bosanski („народ босански“) nitije kad želi nit (je) pak želi da postane sastavni deo ma koje

⁷¹²³ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/19, *Босанска народна привремена влада (Јово Ерцег Скобла, председник, Јово Билбија, секретар, војвода Голуб Бабић, Вид Милановић, Перо Крецо, поп Василија Ковачевић, поп Јово Пећанац, Божо Љубијевић, Дамијан Ђурица, Нико Буро, Илија Шевић, Мате Јурета, Боко Деспотовић, Тривун Бундало и Илија Тркуља)-Јовану Ристићу, Тишковац (код Босанског Грахова) 29. септембар (11. октобар) 1877.*

Evropske države potome dakle sve do(t)ad lažne glasove koji su se u raznim novinama pojavili bili“ oni su proglasili „za izmišljene i neistinite“. U „Izjavi“ se dalje navodilo, kako je „narod bosanski („народ босански“) proljeva(o) svoju krv za oslobođenje svoje od turskog robstva i želi(o) da se ujedini sa ostalim srpskim zemljama“ („српским земљама“). Takođe, u nastavku „Izjave“ ustanički lideri su se pozivali i na tada vrlo popularno istorijsko pravo. Oni su istakli, da „akoli pak to ujedinjenje, (tad)ašnje politične okolnosti Evrope, (po njihovoj) želji dopustile nebi onda (je) narod bosanski („народ босански“) želi(o) imati svoju podpunu slobodu i samoupravu bez da se odrekne za ubuduće svojih težnja i svoga istoričkog i narodnog prava („историчког и народног права“) za ujedinjenje svoje sa ostalim srpskim zemljama („осталим српским земљама“) u jednu državu, koja bi mogla vremenom biti od velike koristi za opšte Slavjansko pitanje. Bosanska privremena narodna vlada („Босанска привремена народна влада“) izjavljujući javno sve narodne želje i težnje“ molila je „sve hrišćanske Države Evrope da najpreče robujućem i stradajućem narodu bosanskom“ („народу босанском“), pomogne „postići svoje želje i svoje narodno pravo („народно право“) koje je kroz vjekove svojom tolikom proljevenom krvi (bio) okupan“. Ustanička vlada ujedno je pozivala i molila „sve hrišćanske narode u Evropi, (da joj) pomognu sa svim sredstvima osloboditi se od turskog robstva ida nedopuste da proljevajući svoju krv“ oni postanu „žertva tuđih interesa“. Vlada je posebno molila svoju „braću slavjane uopšte, (da joj) pruže svoju bratsku ruku (i da ih) svojom podporom ne napuste da u odsudnom času“ ne propadnu.⁷¹²⁴

U vrijeme konsolidacije srpskih ustaničkih redova, nimalo slučajno po Vojnoj Krajini putovao je baron Filipović, kako bi, prema nekim informacijama „crpi(o) vlastitim iskustvom poznavanje odnošaja u razvojačenoj Krajini“.⁷¹²⁵ On je 19. oktobra 1877. u Slavonskom Brodu u gradskom magistratu vjećnicima govorio o sve izvjesnijoj pacifikatorskoj ulozi austrougarske i hrvatske vojske.⁷¹²⁶ Opomene na sve tendencioznije ponašanje Hrvata prema budućnosti Bosne su na račun ustaničkih vođa sve više dolazile i

⁷¹²⁴ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/52, I/53, Пов. бр. 955, Б/2, *Босанска привремена народна влада (Јово Ерцег Скобла, председник)-Јовану Ристићу*, Тишковац (код Босанског Грахова) 29. септембра (11. октобар) 1877.

⁷¹²⁵ Р-129/V, 28. 10. 1877.

⁷¹²⁶ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/26, I/27, I/28, I/29, I/30, I/31, No. 9, Пов. бр. 755, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 10. (22.) октобра 1877.

od nekih srpskih političara. Tako se lider Srba u Cnoj Gori Lazar Tomanović čudio, kako su ustaničke vođe sumnjale „o hrvatskijem agentima“ u Bosni, iako po njemu nije bilo „Hrvata koji (nije) ispovijeda javno, da je prva svrha njegova (bila) prisajedinjenje Bosne!“ Tomanović je u jednom pismu iz tog vremena, hrvatsku politiku prema Bosni okarakterisao kao ideologiju, koja je imala „na raspoloženju hitrinu i sposobnost Lojoline sile“, koja nikada nije stajala „skrštenijeh ruka“, pogotovo „kad(a) se radi(lo) o budućnosti Bosne“. On je konkretno Vladimira Desnicu upozorio, da se nije smjelo biti „optimista i još prema onijema, koji su (mu) dali po stotinu puta povoda, da im nikad ništa ne smiješ vjerovati“. On je svim ustanicima otvoreno poručio, da su im „Hrvati (bili) najopasniji protivnici“. Ovaj cnogorski političar srpske orijentacije je za Despotovića, tvrdio da pogotovo, „ako je bio predstavnik Srbije, (da ga je) imao svaki Srbin braniti i podržavati kao predstavnika najsvetije stvari narodne, koja (je) uslovljava(la) budućnost cijelog Srbstva („Србства“)!“ Po njemu, „jedino što je bilo slobodno“, odnosno, što su oni „dužni bili, to je (bilo) da rad(e) u Biogradu, da se Despotović zamijeni dostojnijim, predstavljajući njegove pogriješke i nevaljalastva—ništa drugo! da ne bi i nehotice služili paklenijem namjerama vragova srbskijeh“ („врагова србскијех“). Na kraju svoga obraćanja, Tomanović je skrenuo Desnici pažnju na brošuru nekog Koste Kulišića pod naslovom „Bosna je srbska ili Razgovori Pavlinovića“, koju je u svrhu antihrvatske propagande trebao da naruči iz Novog Sada i da ih po Bosni „rasturi što više može“.⁷¹²⁷

„Iz Sarajeva, Busovaće, Zenice, Travnika, Visokoga, Žepča, Maglaja“ su polovinom oktobra 1877. mnogi bosanski Muslimani otišli „u Hercegovinu na boj proti Crnogorcima, (kao i) proti Srbiji na Drinu i Javoru“. Međutim, „uobšte su Turci (bili) veoma neugodno raspoloženi što (su) mora(li) na bojište polaziti“. Takođe, bili su u vojsku pozvani i „posavski Turci“, koji su se izgovarali „da se nemogu krenuti nikako zbog eškije (ustanici-B. T.) koje (je) još uvijek (bilo) i koja se sve više množi(la), a drugo da (su) mora(li) čuvati granicu od Švabe“ (Austrijanci-B. T.). Zapravo, bilo je svima jasno da su Muslimani iz bosanske Posavine bili dosta nepokretni, a i sami su znali da je „njima s eškijom (bilo) lakše vojevati neželji sa Srbijom i Crnom Gorom“. Naime, „zbog

⁷¹²⁷ Лазар Томановић-Владимиру Десници, Херцег Нови 22. октобар 1877, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 142.

čuvanja granice proti prosti Švabi (austro-ugarskoj) odgovorila im je vlada da je strah i briga (bila) neosnovan(a) počem carevini Turskoj sa te strane nikakva opasnost n(ije) preti(la)“. U međuvremenu neki „posavski Turci“ bili su upućeni „na Drinu svi listom polaziti“, a isto tako je u to vrijeme bilo poslano i „300 bosanske redife na Bjelinu“. Bilo je i nekih neprovjerenih informacija, da sva ta vojska nije bila upućena za odbranu granice, nego „možda i za napadaj—u Srbiju“. ⁷¹²⁸ Izgleda, da su uspjesi bosanske muslimanske vojske, pogotovo oni u Crnim Potocima podigli moral kod njih, pa su se od toga vremena neke grupe „bosanski(h) bašibozu(ka) ozbiljno“ sukobili čak i „sa srbskimi stražama na srbskom zemljištu“. ⁷¹²⁹

Povećanje broja nevinih civilnih žrtava ovog sukoba na čisto vjerskoj i nacionalnoj osnovi, nije mogla da umanja nijedna politička odluka donijeta na bilo kojoj strani. Početkom septembra 1877. godine „muslomansko pučanstvo, op(i)jeno tobožnjimi turskimi pobjedama a ruskimi porazi, (započela je) dnevice izgrede protiv kršćanom“. Od tada su „najviše trp(ili) kršćanski učitelji i svećenici, o kojih (su) turci misl(ili), da su (bili) začetnici ustanka i orudje izvanjskih agitatora“. Tako su, negdje u nekom bosanskom mjestu „izmlati(le) softe skoro do smrti nekoga učitelja i prijatelja mu, baš kad se kupahu u nekoj rijeci“. ⁷¹³⁰ Kada je 11. septembra 1877. prešlo „do 40 turskih redovitih vojnika austrijsku medju kod Tiškovca, u kuću austrijskog podanika Novakovića i u druge nekoje kuće, gdje prebivahu bosanski bjegunci, (oni) porazbiše sve sanduke i sobom odvukoše što je bilo platna, odijela, rubenine, rakije i gotovine“. ⁷¹³¹ U to vrijeme, u planini Vučjak egzistirale su i operisale „dvije vrste ustaša pravoslavni(h) Srba („pravoslavni Srba“) i Muhamedanaca („Мухамеданаца“). Turske eškije (je bilo) na broju u četama po 5-10-20-do 70 ukupno“. Prema Bogdanovićevevim riječima „oni se nisu (bili) udružili“ i to tako, da „svaki za svoju misao vojuje“, za razliku od Srba („Срби“), „koji su (bili) pravi ustaši“ i koji su se borili „za svoju narodnu misao“ („народну мисао“). U cijeloj bosanskoj Posavini bilo je zabilježeno, da su se samo „dva Turčina („Турћина“)“ do tada „hotjeli u lepoj nameri Srbima („Србима“) pridružiti da zajednički za jednu cjel vojuju, ali ih nesretni katolici („католици“) uhvatiše, izdadoše i vladi u ruke

⁷¹²⁸ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/26, I/27, I/28, I/29, I/30, I/31, No. 9, Пов. бр. 755, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 10. (22.) октобра 1877.

⁷¹²⁹ P-113/V, 21. 9. 1877.

⁷¹³⁰ P-108/V, 9. 9. 1877.

⁷¹³¹ P-113/V, 21. 9. 1877.

predadoše po zapovjedi njenog fratra”. Muslimanski ustanici su bili „velom časti vojeni bjegunci“, koji, istina, nisu ubijali „ali odžegoše sve što nađu i do ruke dođu“. Oni su specijalno progonili srpske ustanike, a u slučaju da su nekoga zarobili „toga (bi) posijek(li) i umor(ili) groznom smrću“. Bogdanović otkriva, da su se i „sami siromašni Turci („сиромашни Турци“) u eškiju“ dizali, najvjerojatnije „nagovorom imućnijih Turaka (samo) da paraliziraju Srbe ustaše“ („Србе усташе“).⁷¹³² Osim bezuspješnog pokušaja ove dvojice bosanskih Muslimana da pristupe srpskim ustanicima, na jesen 1877. je prešao „na pravoslavnu vjeru Turčin Hasan Arnaut iz Priedora, trgovac, otac dvoje djece, (koji je) po želji svoga kuma, g. I. Guteše, primio na krstu ime Milan“.⁷¹³³ Bosanski Srbi nisu samo stradavali od muslimanskih hajduka i nekih njihovih katoličkih saradnika, nego i od Hrvata. Naročito se u hrvatskoj Kostajnici „turstvo i zlobna ćud gradskog bilježnika g. Iv. Krnica“ okomilo sredinom oktobra 1877. na bosansko-srpske izbjeglice. Od njega je naročito stradao „neki Ostoja Spasojević, trgovac iz Priedora, čovjek srednje dobe, koj(i) (je) od desetak godina (nosio) evropske haljine (i koji je) prebjegao (bio) uz druge (u hrvatsku) Kostajnicu“. Istoga Spasojevića „je po dva puta strpao g. Iv. Krnic u buharu. Isti ovaj Spasojević bijaše u turskom hapsu u Bišću, jedan od one sedmorice priedorskih trgovaca, medju kojima ponajodličnijeg i najbogatijeg Vukića, u septembru 1876., živa oderaše Turci u turskom hapsu u Bišću“. Pomenuti „g. Iv. Krnic, kada (bi) ču(o) za kakovu lažnu pobjedu tursku, on (bi) pomaman leti(o) po Kostajnici i tela(lio) (na sav glas) pobjede turske vičuć: *Eh neka ih, sad će vlašadi nestati, dobiše batina, baš su Turci ljudi*“.⁷¹³⁴ Bogdanović je u Slavonskom Brodu planirao obrazovati jednu ustaničku četvu od oko 5.000 ovih bosanskih izbjeglica, koja bi bila prebačena u Bosnu između rijeka „Bosne i Vrbasa“. Na ovaj način „bi se glavni ustanak u označeni predeo, preneo, (čime bi se) preprečio put svima agitacijama turkofila („туркофила“) i hrvatske („хрватске“) propagande“. Prema zamisli ovog srpskog špijuna tu bi „lakše bilo između rijeke Bosne i Vrbasa zemljišta zahvatiti, planine, šume,

⁷¹³² АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/26, I/27, I/28, I/29, I/30, I/31, No. 9, Пов. бр. 755, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 10. (22.) октобра 1877.

⁷¹³³ Р-138/V, 18. 11. 1877.

⁷¹³⁴ Р-131/V, 1. 11. 1877.

klanci, (koji su) sasvim zato (bili) udesni, a možda bi se moglo i do samog frandučkog (Vranduk kod Zenice-B. T.) klanca doprijeti”.⁷¹³⁵

Kada je političko ustaničko vođstvo predvođeno Bogdanovićem saznalo, „da su Kraišnici nekakvu narodnu vladu bosansku („народну владу босанску“) osnovali i na čelo nekakog Jonina rođen(og) Rus(a) stavili“, on je ozbiljno strijepio da „Jonin nije (bio) u kakvom savezu (sa) Hrvackom propagandom“ („Хрвацком пропагандом“). Bogdanović je u to sumnjao, budući da je „narod u Kraini kroz kojekakve cjepidlake i sebične špekulante silno (stalno bio) zaveden u njegovoj prostoti i neznanju“. Za razliku od naroda u Bosanskoj Krajini, srpski narod u bosanskoj Posavini nikada nije želio ni jednu drugu vladu osim „srbske vlade Beogradske“. Srpski špijun Bogdanović uspio je za ustanak u bosanskoj Posavini pridobiti i neke izbjegle bosanske katolike, kao što je to bio slučaj sa „dva katolika“ („католика“), koji su se pred njim zakleli na „vernost poznatome proglasu“. Jedan od te dvojice katolika je bio „knez iz Gnjonice“, koji je priznao, da je „bio u gori vućijačkoj kod toga svečanoga proglasa i zakleo (se) na isti“, kao i da je ubuduće bio spreman „za njegov život dati i mreti“. Ako je vjerovati Bogdanoviću, ova dvojica bosanskih katolika se „veoma tužiše na njegove fratrove“ za koje su tvrdili „da su (bili) tlačitelji slobode“ zbog čega „im se veoma groz(iše) i rekoše: *dok ih nezaokupimo i neke nepomlatimo neće dobra biti*“.⁷¹³⁶ Interesanto je, da je sumnje po kojima je Jonin bio „oružje neke hrvatske partije i da je radio u korist priključenja Bosne Austriji“ tada iznosio i beogradski mitropolit Mihailo.⁷¹³⁷ Protiv Jonina je bio i Jovan Ristić smatrajući za njegovu manu, to što je kao većina Rusa bio „zaražen nekim samovlašćem“.⁷¹³⁸

Kada su austrougarske pogranične vlasti započele u oktobru 1877. žestoku kampanju protiv ustaničkih političkih vođa, predstavniku ustanika Skobli je u Beogradu otvoreno saopšteno da srpsku vladu ustanak uopšte ne interesuje. Ristić je čak obavijestio austrougarskog konzula u Beogradu Vredea, kako je Skobli tada rekao, „da se Srbija potpuno dezinteresira(la) za poslove bosanskog i hercegovačkog ustanka“.⁷¹³⁹ Zadnji

⁷¹³⁵ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/26, I/27, I/28, I/29, I/30, I/31, No. 9, Пов. бр. 755, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 10. (22.) октобра 1877.

⁷¹³⁶ *Исто*

⁷¹³⁷ И. Тепић, *н. д.*, 465.

⁷¹³⁸ *Исто*, 467.

⁷¹³⁹ М. Екмеčić, *н. д.*, 300.

pokušaj da se Srbija izmoli za kakvu-takvu pažnju na ustanak je bio, kada su sljedećeg mjeseca u Beograd otišli Simo Bilbija i Vaso Vidović.⁷¹⁴⁰

Patroni Turaka, Britanci su sredinom oktobra 1877. otpočeli sa kampanjom povratka izbjeglica u Bosnu i pacifikacije ratom zahvaćene teritorije. U tom svojstvu išao je u Sarajevo dr. Ciman. On je kao predstavnik svoje vlade smatrao, „da bi za Srbiju velika nesreća bila kad bi Srbija–Bosnu zadobila, (odnosno) da bi u Bosni gvozdena ruka–(valjda a la turca) vladati morala dok bi red i.t.d. u zemlji zavladao“. Dr Ciman je smatrao da, „kad bi se Bosna pacificirala da bi Englezi sa nekoliko miliona funti šterlinga u Bosnu došli“. On je „u Hrvackoj našao pristaša i kojekakv(og) gšeft švindlera“ Iliju Gutešu, mladog trgovca Dimovića, a prijatelj mu je bio „i konzortes–jedan švindler neki Radošević iz Kostajnice“, koji ga je pratio u Sarajevo. Ovaj „Radošević je (bio) veliki turkofil („туркофил“) i prvi turski špion“. Međutim, po povratku iz Sarajeva dr. Ciman je promijenio mišljenje. On se nakon sastanka sa bosanskim valijom uvjerio, „da se sa Turcima („Турцима“) niti u Carigradu–niti u Sarajevu na boljak naroda ugovoriti dade, te mu je put na oba mjesta, uzaludan bio i kad bi htjela vlada po njegovom mjeniju što i činiti nebi mogla, jer (nije imao) snage i moći“, zbog čega je „uvidio daklem da je u Bosni i Turskoj nemoć i anarhija zavladała“. Austrougarska agitacija je, osim kod bosanskih izbjeglica radila i među pravoslavnim popovima „što su iz Bosne u Austriju prebjegli“. Pravoslavni popovi su tih dana „dobili od austrijskog cara Franca Josifa II na njegov imendan svaki na pose po austr. vred. For. (deset forinti) na poklon“.⁷¹⁴¹

Radilo se i sa katoličkim fratrima i to na najvišem nivou. Poslanik iz Rima kod italijanskog dvora Haymerle je 10. novembra 1877. izvjestio ministra grofa Andrašija, kako je bosansko katoličko sveštenstvo tražilo upustvo kod sv. Stolicy, kako da se ponaša u slučaju da Austro-Ugarska izvrši okupaciju. Navodno, katolicima u Bosni je bilo poručeno da se vladaju prema vlastitom uvjerenju.⁷¹⁴² Izgledalo je potpuno naivno što su

⁷¹⁴⁰ *Isto*, 298.

⁷¹⁴¹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/26, I/27, I/28, I/29, I/30, I/31, No. 9, Пов. бр. 755, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 10. (22.) октобра 1877.

⁷¹⁴² *Haymerle, poslanik iz Rima-graf Gjula Andrassy*, Rom 10. Novembre 1877, in: Fra B. Gavranović, *n. d.*, 1935, 279.

neke političke ustaničke vođe, čak sredinom novembra 1877. vjerovale nekim Rusima i Englezima, koji su ih ubijedivali „da je autonomija Bosne već svršena stvar“.⁷¹⁴³

U Hrvatskoj je sve više narodnjaka bilo sklono prihvatanju ranije ekskluzivno pravaške ideologije o „hrvatskom državnom pravu“ na Bosnu. Miho Klaić, kome je ta ideja bila sve do tada potpuno strana („*Slabo ti će nam državno pravo pomoći*“)⁷¹⁴⁴ je u novembru 1877. i sam započeo da djeluje na liniji hrvatskog državnog prava. On je 16. novembra 1877. organizovao javni skup u Šibeniku na kome se, kao i na drugim mjestima u Hrvatskoj pozivalo na prisajedinjenje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj.⁷¹⁴⁵ Klaić je tada isticao, da „ako se okupacija zbude (da bi ona morala), da se zbude u hrvatskom smislu“. Postoje indicije, da je na ovakav stav Mihe Klaića najviše uticalo njegovo druženje sa baronom Rodićem.⁷¹⁴⁶

Bosanska vlada strahovala je najviše od Srbije, zbog čega su se od sredine novembra 1877. godine „Turci u Bosnoj pripravlja(li) proti Srbiji“. Zbog nagomilavanja velikog broja provincijskih vojnika u Sarajevu, „glavni grad naliči(o)“ je u to vrijeme „pravomu logorištu“. Bosanski Muslimani su imali plan, da sa „tri glavne točke, (koje su trebali) zaposjednuti većom snagom, naime: Bjelin(u), Veliki i Mali Zvornik i Srebrenic(u) (i odatle) po namješčaju vojske“ pod vođstvom „Fazli-paš(e) napadački postupati“ prema Srbiji.⁷¹⁴⁷ Ipak, od javnosti se nije mogla sakriti sve veća neimaština u redovima bosanske vojske. Tih dana, zbog „nevolj(e) i glad(i) u Bosnoj (su) pribjegli“ u Zavalje na austrougarsku stranu „dvojica turskih vojnika. Jedan (je bio) rodnom Hercegovac imenom Derviš-efendija, nekakov računovodja, a drugi (je bio) iz bihačke doline, imenom Ždafer Rodić, poslužnik ovog računovodje“. Oni su „u boju bili pod Crnomgorom (i) plaće nisu dobili već tri mjeseca“. Ovi prebjegli muslimanski vojnici „među ostalimi (su) pripovieda(li), da su njih jošte šestorica prešla granicu i to prama Kostajnici“ i da su se željeli „krstiti, upisani biti u vojsku i biti podanici (austrougarskog) cara“.⁷¹⁴⁸ Krajem istog mjeseca su se i neki „begovi iz Dervente, Tešana i Banjaluke

⁷¹⁴³ *Петар Узелац-Владимиру Деснице*, Загреб 15. новембар 1877, u: H. Ćurić, *Arhivska zbirka Vladimira Desnice*, 144.

⁷¹⁴⁴ *Miho Klaić-Jurju Biankiniju*, Beč, 15. Studenog 1877, u: H. Morović, *Pisma Miha Klaića uredniku »Narodnog lista« Jurju Biankiniju*, 287.

⁷¹⁴⁵ T. Macan, *n. r.*, 40.

⁷¹⁴⁶ *Isto*, 42.

⁷¹⁴⁷ P-144/V, 2. 12. 1877.

⁷¹⁴⁸ P-142/V, 28. 11. 1877.

uzte(zali) ići u vojnu“.⁷¹⁴⁹ Zanimljiv je slučaj, da su se u nekim mjestima u Bosanskoj Posavini „počeli i muhamedanci („мухамеданци“) pridruživati ustaničkim četama“, odnosno „bosanskim Srbima“ („босанским Србима“), a da su ih u tome sprečavali bosanski katolici. Naime, neki „katolički parok iz sela Svilaja (kod Bosanskog Broda-B. T.) naredi(o) (je) svim okolnim katolicima“ da tu, neku „dvojicu Turaka („Турака“) uhvate, koji su se pridružili tim prokletim ustašima, koji su na cara pušku digli, da neda(ju) povoda da se i Turci („Турци“) združe s Vlasima (Srbima) („Власима [Србима]“) jerbo ako se svi bosanski Turci („босански Турци“) s Vlasima („Власима“) združe onda će postati vlaška vlada“ („влашка влада“) usljed čega bi bosanski katolici mogli „propa(sti)“. Ova dvojica Muslimana su 10. septembra 1877. uhvaćeni u blizini Odžaka, predani vlastima u Derventi i ubijeni.⁷¹⁵⁰

U Beogradu je 1. decembra 1877. godine „Milan M. Obrenović IV, knjaz srpski“ izdao nekakvu „Proklamaciju“ posvećenu svome „dragom narodu“ u kojoj je, on svoju vojsku pozivao na konačni obračun sa „vekovnim neprijateljem“. Srpski vladar je u toj „Proklamaciji“, koja je više ličila na ratni poklič poručio svojim vojnicima, kako „narodi ne mogu doći do prave slobode, dokle je (ne) otkupe svojim znojem, pa, ako mora biti, i svojom krvlju“. Takođe, srpski knez se izjasnio i za „velika dela“, kao što je bio prošlogodišnji ulazak Srbije u rat i koja nisu nikada započinjala, „pa da se na po puta stane“, jer bi to, prema njemu „bila politika malodušna, (a) rodoljublje nedovoljno“. Ako bi se tako nastavilo, zbog toga bi tadašnju generaciju „korilo potomstvo“. U poetičnom tonu, na kraju te ratničke „Proklamacije“, srpski knez je navjestio, kako je bio potreban još „samo jedan odvažan korak napred, pa da se (Srbijanci) rukuj(u) sa onom braćom (svojom), sa kojom (su) se na Kosovu rastali“.⁷¹⁵¹

Vaso Pelagić je sa grupom saradnika zadnjih dana 1877. sa zabrinutošću pisao srpskoj vladi, kako su posljednjih „dana gotovo sve evropske novine“ obznanile skoro „podpadanj(e) Bosne pod Austro-ugarsko-hrvatsku“. To su Pelagiću bili „kobni glasovi za svakog Bosanca“ s obzirom na činjenicu, da je velika većina stanovništva težila „za pravim oslobođenjem i ujedinjenjem sa Srbijom“. Štaviše, samozvani socijalista Pelagić u pismu je naglasio, kako bi narod „volije ostao pod Turskom upravom no doći pod

⁷¹⁴⁹ P-144/V, 2. 12. 1877.

⁷¹⁵⁰ 3-144/XII, 16. (28.) 9. 1877.

⁷¹⁵¹ CH-262/XLV, 1. 12. 1877.

Austriju, (što bi) i težak i varošlija“ uvijek potvrdio, „jer su austrijski danci, činovnici i državne formule (bile) tež(e) za narod, no što su bile u Turskoj“. Njima je bilo poznato, da „u njihovim skupština(ma) n(ije) bilo ni težaka ni zanatlije, no sama gospoda“. Pelagić je molio predstavnike Srbije, „da se pored Tiškovačke čete obrazuju makar male čete: u Vučijaku, Motajici, Kozari i Brezovači“. Prema njemu „cijel njihova treba da se prvo, da uzdržava(ju) Turke od Srbije, a drugo da se one pri nastupanju Austro-Ugarski u Bosnu sa vojskom njenom potuku“. To je bio jedini način „da se uvjeri diplomacija“ kako su bosanski Srbi bili protiv Austro-Ugarske, odnosno da su bili jedino za „ili sa Srbijom ujedinjenje ili samostalnu državu za sebe“. Pelagić je u nastavku pisma prognozirao, kako bi „na osnovu takve pojave Rusija i Srbija mogle uspješne korake činiti u korist srpskih vječitih težnja, pa ma kakvi ugovori između Rusije i Austrije uglavljeni bili“. ⁷¹⁵² Jasno aludirajući na Austro-Ugarsku, Pelagić je u jednom svom dokumentu iz tog vremena dosta slikovito objašnjavao, kako ustanički cilj nije nikada bio „promjen(a) nekršten(ih) efendij(a), čalmonos(aca) na krštenu gospodu cilindraše“. On je „garanciju (za) prava i slobode“ pronalazio samo u „bratskoj (mu) kneževini Srbiji, a u Hrvatskoj i Austro-Ugarskoj nikad i nimalo“. Njegov stari politički ideal bila je „narodna skupština (koja je trebala) da ima najveću vlast u zemlji (i) pravo samouprave opštinske“. ⁷¹⁵³ Pelagić se zaklinjao, da će „zgodnom prilikom podići revoluciju protivu svakoga“ ko mu ta „prava i ove slobode krnjio bude“ smatrajući ga za „krvnik(a) i dušmanin(a), pa ma se on dnevno iljadu puta krstio ili klanjao“. ⁷¹⁵⁴

U isto to vrijeme, jedan od vođa ustanka u sjevernoj Bosni Vaso Vidović tražio je savjet od Jovana Ristića, kako će se „upravljati spram Skobli i njegovome društvu“, budući da je sumnjao „unjiovu maglovitu i ševrdavu politiku („шеврдаву политику“)“, koja mu se nije nikako dopadala. Vidović je Skoblu poznao od početka ustanka i to još od vremena kada ga je ovaj pozivao da mu se pridruži na putu na Cetinje. Pozivao ga je i na neka druga mjesta, kao na primjer u Dubrovnik što je ovaj odbijao. Vidović je bio za vođenje ustaničke politike samo u Bosni, a ne izvan nje, nakon čega je prestala svaka

⁷¹⁵² АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/40, Пов. бр. 932, Б/2, *Vasa Pelagić, Ђоко Каран, Симо Поповић-српској Влади*, Београд 13. (25.) децембар 1877.

⁷¹⁵³ *Onima koji se dovijaju da Bosnu dobiju, Ustaški program ili bolje reći: Proglas ustaških prava*, Iz skupštine svjestnih i poštenih ustaša, Nepoznato 1877, u: M. Vego, *Pisma o Bosansko-hercegovačkom ustanku od 1875 do 1878 god.*, 59-60.

⁷¹⁵⁴ *Isto*, 62.

komunikacija između njih dvojice. On je Skoblu ocjenio kao pristalicu one struje, koja je išla „onom lukavom turskom politikom“ („лукавом турском политиком“). Vidović je na „nekolika lična Sastanka (sa Skoblom) odcjenio *'da mlogo Suće i da na više Stolica oće da sedne'*“. Njemu je naročito bila sumnjiva Skoblina namjera oko preorijentacije ustaničkih ciljeva prema Cetinju i knjazu Nikoli. Kako je i sam priznao, on „ko Srbin“ („Србин“) nije smio ni „promisliti ili raditi o spojenju Bosne Crnoj Gori i odvrćati od tako rekuć Srbskoga stožera („Србскога стожера“) toje(st) Srbije štobi znaćilo raditi proti prirodne stvari“. Vidović je u pismu Ristiću izrazio sumnju, kako se sve više radilo da se među ustanicima odnosi „lakše zamute“, kao i da se oni između sebe „zamraze i narod podjeljuju“. ⁷¹⁵⁵ I Jonin je o Skobli mislio sve najgore. Nazvao ga je „prostim i iskvarenim mužikom“. ⁷¹⁵⁶

Na bosansko-muslimanskoj strani su još sredinom novembra 1877. bili izabrani „bosanski zastupnici turskoga parlamenta (i to:) S Salom, Javer efendija, Mehmed bej, Ibrahim bej i Hakim efendija, (koji su otišli) 23. t. m. preko Trsta Lloydovim parobrodom u Carigrad“. ⁷¹⁵⁷ Ipak, u bosanskoj vladi u Sarajevu je krajem 1877. bilo sve više zabrinutih za budući politički položaj Bosne i Hercegovine. Osim bosanskih Muslimana i „Hristijani su se u Sarajevu veoma poplašili ove nove carske naredbe po kojoj bi se i oni u vojnike upisati morali.“ Bosanski Muslimani („Турци“) su sve više klonuli duhom. „Fanatizam slijepi koji je u prvi mah u Bosni u početku ustanka (bio) obuzeo Turke („Турке“) sve više i više se gubi(o)“ budući, da su oni i sami sve više uviđali, „da se od sultana i njegove vlade ničemu nadati n(isu) (i)ma(li)“. Neki od njih su i sami počeli priznavati, „da su oni tj. bos. Turci (bili) plemena Srbskog („бос. Турци племена Србског“), da je njiova starina bila pravoslavne vjere“. Pojedini su „nekim zadovoljstvom, a ne mržnjom kao da (t)ad“ to i javno priznavali, pa je srpski špijun Bogdanović slutio, kako je bila riječ o onim Muslimanima „što su se iz Srbije u Bosnu preselili“. Prema njegovom mišljenju oni su u priličnoj mjeri doprinosili borbenosti ustanika, jer su od preseljenja bili konstantno nezadovoljni svojim statusom. Mnogi od njih su se i sami uvjerali, „da u Bosni pravice“ nije bilo, dok Srbiju nisu mogli „nikako da

⁷¹⁵⁵ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/41, I/42, I/43, Пов. Бр. 934, Б/2, *Васо Видовић-Јовану Ристићу*, Сисак 15. (27.) децембар 1877.

⁷¹⁵⁶ И. Тепић, *н. д.*, 468.

⁷¹⁵⁷ Р-142/V, 28. 11. 1877.

zaborave“, sami priznajući „da su blagodati u Srbiji uživali i u svemu da im je sreća bila“. Bogdanović je posljednjih mjeseci 1877. sve više radio na terenu, samo „kako bi Turke bos. („Турке бос.“) što više zadobiti“ mogao. Prvi, koga je uvjeravao o srpskim težnjama je bio Ibrahim-aga iz Kobaša i to „u nazočnosti zloglasnog Hadži Atifa iz bos. Broda“ naglašavajući im, kako bi se velika sreća „postigla kad bi se prestali sa ustašima tući već izmiriti iz ljubavi sveobšte slobode i sa Srbijom ujediniti““. Bogdanović je uspio uvjeriti Ibrahim-agu, „da im (Bosnom-B. T.) Sultan više neće carovati već da (će) im se u Bosni vlada promjeniti““. Ibrahim-aga mu je i sam priznao, „kako se njima (bosanskim Muslimanima-B. T.) dokaz(ivalo) da više nikada one slobode i dobra u Bosni biti neće koja je bila“. Bogdanović ga je u isti mah razuvjeravao, kako to nisu govorili „prijatelji slobode već Osmanlije („Османлије“) i njihini čankolisci koji (su) ih na veće zlo i pobunu potiču, da su to njihove laži sa kojim“ se išlo „na to da među Srbima i Turcima u Bosni („Србима и Турцима у Босни“) razdor, mržnju, i neslogu seju i podržavaju od čega (je) treba(lo) da se čuvaju da takovim glasovima nevjeruju“. Bogdanović mu je predočio srpski ustanički politički program, po kome su Srbi tražili „slobodu i ujedinjenje Bosne sa Srbijom“, budući da je to bilo „sasvim nešto prirodno po krvi, narodnosti i jeziku“ („по крви народности и језику“). On mu je naveo i to, da „ako (su) Srbi („Срби“) traž(ili) u Bosni ravnopravnost da (su) zato ima(li) i pravo, a ako (su) traž(ili) ujedinjenje sa Srbijom i zato (su) ima(li) još više pravo jer nijedan narod (trenutno) n(ije) uživa(o) one lepe građanske slobode što (je) narod srbski u Srbiji pod vladom sv. Knjaza Milana uživa(o) a o slobodi i sačuvaj Bože bošnjake („бошњаке“) da bi pod kaurku (austro-ugarsku)“ željeli. Njemu su, navodno nakon ovakvog objašnjenja, ovi „plem.-turci“ („плем.-турци.“) stiskali „ruku punim veseljem“. Prema informacijama sa kojima je raspolagao, čak je i „Hadži beg Kapetanović iz Dervente koji je u početku bos. ustanka bio „zaslepljen fanatizmom i poticanjem Osmanlija i njene vlade najžešći progonitelj ustaša i naroda otresao (s)e (bio) svega i vratio se je u Derventu veleći: *ovome se nemože na kraj stati niti više ustanak obustaviti jer sve više maha obuzimlje neka radi kako hoće*“. Beg-Kapetanović je „komandu nad turskim četama položijo, te su nekog Hadži Osman agu na njegovo mjesto imenovali“, koji nije mogao „ni toliko činiti“, jer nije imao „onoga ugleda i uvažanja ni kod hrišćana („хришћана“)-ni kod Turaka“ („Турака“). Hadži-beg Kapetanović iz Dervente i sam je isticao, „da nije (bio) progonitelj hrišćana

(„хришћана“). On je čak nekim svojim bivšim kmetovima, koji su bili ustanici u Dugom Polju slao „hrane, duvana, novca i šta-što“. Drugi primjer njegove humanosti je bio, kada je napustio komandu i povukao se u Derventu. Tada je u Dugom polju „seoski knez (bio) Srbin („Србин“), čijeg su brata uhvatili ustanici i tražili od njega „za odkup brata 50 dukata“. Pošto ovaj nije imao toliko novaca Hadži beg Kapetanović je „iz svoga džepa izvadio 50 dukata (i) dao knezu za odkup brata a knez da mu vrati kad uzmogne“. Takođe, beg-Kapetanović je u „Bosanskom novom gradu podigao i opravio srbsku crkvu („србску цркву“) o svome trošku“. Interesantno je, da su osim njega i neki drugi bosansko-muslimanski prvaci otkrivali „da su nekoć Srbi pravoslavne vjere („Срби православне вјере“) bili“. Beg-Kapetanović je „javno govorio i hvalio se kako su njegovi pradjedi u vreme srbske („србске“) vladavine bili zapovjednici u glasovitom klancu Franduku i počem postavši kapetani“. Navodno, „otuda je porodica ime Kapetanović zadržala“. Prema predanju, koje je bilo očuvano u njegovoj porodici, neki su „iz nužde, (a) neki opet da bi Gospodstvo zadržali kad je Bosna pod tursku carevinu pala tursku vjeru („турску вјеру“) primili“. U isto vrijeme i katolička propaganda je dokazivala, kako su bosanski Muslimani „naginj(ali) (najviše) austro-ugarskoj ili hrvackoj“ („хрвацкој“).⁷¹⁵⁸ Fra Jako Baltić se kao sudionik događaja lično uvjerio, kako je tada muslimansko stanovništvo bilo dosta sklonije Austro-Ugarskoj monarhiji, nego Srbiji i Crnoj Gori, koje su bosanski Muslimani, po ovom bosanskom franjevcu „vavik od starina mrzili, i držali jih za svoje najviše neprijatelje“. ⁷¹⁵⁹ Bogdanović je za ovu propagandu, osim običnih katoličkih fratara i bosanskih franjevaca sumnjičio još i trapiste „iz Banjalučke okolice“, koji su radili „da pravoslavlje sa katolicizmom („православље са католицизмом“) u opreci drže i sjeme razdora seju“. Prije „kratkog vremena odputovao je sin Jusuf bega Šibića najglavnijeg trgovca iz Banjaluke u Beograd, (koga) roditelji njegovi ukloniše za vreme ovog kritičnog položaja“. Beg-Šibić „došavši u gradišku austr. sasvim je otvoreno govorio o starini svojoj kako je srbska („србска“) bila i kako će još biti Srbska“ („Србска“). Njega „neki Hrvatmani („Хрватомани“) nagovaraše da primi katoličku vjeru, (što je ovoga) veoma uvredilo“. Prema podacima koje je Bogdanović dobijao sa terena isticano je, kako je u Bosni bilo na djelu „razsuo

⁷¹⁵⁸ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/44, I/45, I/46, I/47, I/48, I/49, I/50, No. 10, Пов. бр. 942, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 18. (30.) децембар 1877.

⁷¹⁵⁹ Fra J. Baltić, *n. r.*, u: fra J. Jelenić, *n. d.*, 242-243.

dojakošnjih turskih četa koje su progonili ustaše i svakim danom sve manje (se) Turaka („Турака“) viđa(lo) na oružije sposobni(h)“. Njih je „otomanska vlada političnim („политићним“) naćinom sukcesivno iz Bosne izvlaći(la) jedne proti Crnoj Gori, druge proti Rusima, a treće na Drinu i ostalu srbsku granicu proti Srbiji“. U posljednje vrijeme, u Bosni su se ćitale „Irade razne carigradske“, a u nekima od njih su se tražile „od vaskolikog bosanskog naroda („васколиког босанског народа“) razne stvari u odjelu, kaćina, rukavica, platna i šta-što“. Sa druge strane, u drugima se opet nalagalo „bos. Turcima („бос. Турцима“) da se brane proti Srbiji, i da sva moguća za to ćine da svoju domovinu i svoja dobra odbrane“. Sve irade imale su malo uspjeha, „jer Turci bos. kao Slaveni („Турци бос. као Славени“) по природи“ poćinjali su „gubiti svakim danom sve više poverenje u njinu vladu i Osmanlije“ („Османлије“). Tih dana, baš je stigla „iz Carigrada i Mehmed veli paši u Bosnu zapovjed da se svi u Bosni baveći nizamski vojnici odmah u Sofiju poslati imadu“. Najviše zbog bankrotstva „neki Turci („Турци“)“ su se već poćeli „iz Bosne uklanjati, (jer je) srebra, zlata u Bosni skoro (bilo) nestalo a zemlja sa kaimima poplavljena sve više (se) množi(la)“. Trenutno, kaimi nisu u prometu vrijedili „više od polovine nacionalne vrednosti, (dok je) zlatni i srebrni novac napram kaimu (bio) u duploj vrednosti“. ⁷¹⁶⁰

Znano je, da je Srbija u decembru 1877. definitivno digla ruke od ustanika u Bosni i takoreći usresredila se na širenje prema jugu. ⁷¹⁶¹ Ustanićko voćstvo je zadnjih dana decembra 1877. bilo suoćeno sa ćinjenicom, da je „zbog austro-ugarske okupacije Bosne“ u Slavonski Brod pristiglo „do 100 kola razne municije, (kao i da su se) vjesti koleba(le) da će posle poklada opet štab rećene regimente u Brod se povratiti“. Neki viši oficiri austrougarske vojske sami su govorili, „da je takovi voćeni udes (bio) raspoložen kako bi sa sviju strana na brzo iz vnutrenosti se za Bosnu pokrenuti mogao za tu ćjel da su i pontonske ćuprije za rjeku Savu uvijek (bile) pripravne, a kad bi austro-ugarska vojska u Bosnu prešla, da bi joj glavni zapovjedajući stan u Sarajevu bio“. Jedan od ustanićkih politićkih rukovodioca, stari srpski špijun Bogdanović je bio potpuno svjestan, da su u sve austrougarske planove bile ukljućene i „Hrvacke kombinacije“ („Хрвацке

⁷¹⁶⁰ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/44, I/45, I/46, I/47, I/48, I/49, I/50, No. 10, Пов. бр. 942, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 18. (30.) децембар 1877.

⁷¹⁶¹ *Н. Вреде-грофу Андрашићу*, Беч, 14. мај 1878, у: *Србија 1878., документи*, (приредили: Михаило Војводић, Драгољуб Р. Живојиновић, Андреј Митровић, Радован Самарцић), Београд 1978. (у даљем навоћенју: М. Војводић, Д. Р. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарцић, *Србија 1878.*), 334.

комбинације“). On je bio svjedok, kako je tadašnji „hrvacki („хрвацки“) poraz u Pešti radi kraškog fonda i željeznice, učinio veoma tugaljivo raspoloženje duhova u svoj Hrvackoj i Slavoniji“. Po njegovom mišljenju, Hrvati su tek tada uviđali, „da (se) od milosti Madžara zavis(ilo) jer je i sam Car Madžarima se naklonio, i dar krašnika Madžarima u ruke predao da ga oni rukovode“. Bogdanović je priželjkivao, „da se Hrvati sa Madžari(ma) još koju godinu radi krajske željeznice prepiru“ i to sve dok Srbi zauzimaju Bosnu te im na taj način spriječe njihovo prodiranje do Zemuna. On je tada Ristiću predložio plan o izgradnji željeznice, koja bi se pružala „od Beograd duž rijeke Save kraj Mitrovice, preko Drine kraj Brčke, Županja, Šamca, Broda, od Broda preko Dervente između planine Motaice, i Krljina“, koju bi na kraju „svezali sa prugom Banjalučkom i Kostajničkom“. Takođe, druga pruga išla bi, po njemu „od Broda Sarajevu dolinom rijeke Bosne i otuda (se trebala) probiti jadranskome moru“. On je izrazio uvjerenje, „da bi svu tu svjetsku radnju i svezu“ u srpske „ruke preuzeli i neizmerne korist crpili i tako i jednoj i drugoj protivnoj stranki doskočili“. Osim toga, time bi se „kapital veoma lako i brzo za tu koristonosnu radnju i građevinu našao samo kad bi se svojski i ozbiljno prihvatilo“. U stvari, to bi predstavljalo „glavno težište radnje i sveze“, koje bi se „tada za uvijek“ vodilo iz „Srbski(h) ruku“ („Србски руку“). Na taj način bi i „Beograd svjetskim gradom postao, (a) prosvjeta, kultura, industrija bi se divno širila, i k tome silna bogata razna ruda neizmernu vrednost pomirila“.⁷¹⁶²

Ustaničko vođstvo iz jugozapadne Bosne, odnosno „Bosanska narodna vlada („Босанска народна влада“) kojoj je bio u prvi mah na čelu Rus Jonin“, a odnedavno „kako se veli Skoblja poslali su i u doljni kraj (sjeverna Bosna i Bosanska Posavina-B. T.) svojih izjava i poziva u dva paketa na G. Lazu H. Trifkovića iz bos. Prnjavora i Vasu Jakšića iz Dervente“. Trifković i Jakšić su vjerovatno bili jedini ljudi, koj su čuli do tada za Skoblu, dok „ovaj doljni narod bosanski („народ босански“) (nije znao) ništa o toj bos. narodnoj vladi“ („бос. народној влади“). Do Bogdanovića je tada došla informacija, kako se Skobla „uobražava(o) da može nekim pretendentom biti, (kao i) da se pravi(o) nekakvim hercogom“. Ustaničari u sjevernoj Bosni bili su vrlo podozrivi prema ovoj vladi, pogotovo što „je toj bosansk. Narodnoj vladi („босанск. Народној влади“)

⁷¹⁶² АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/44, I/45, I/46, I/47, I/48, I/49, I/50, No. 10, Пов. бр. 942, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 18. (30.) децембар 1877.

sjedište (bilo) u Kninu“ ili, što je za njih bilo još gore „u Sisku, (a) sve na austr. Zemljištu“. Bogdanović ih je osuđivao kod Ristića tvrdnjom, da su Skobla i ustanička družina u jugozapadnoj Bosni „zaboravili da najpre treba imati štalicu pa onda kravicu“. Prema njegovom mišljenju, „oni su zaboravili na mnogo šta–što bi u glavnome narodu barem za vreme koristiti moglo, a što je najgore, zaboravili su na onaj obšti svećani narodni proglas što ga sve narodne vojene čete u svih bosanskih gora pod punom puškom i maćem u ruci u ime vaskolokog bos. naroda („васколоког бос. народа“) proglasiše, oslobođenje i ujedinjenje sa Srbijom očitovaše, sultanu vladu, vlast, vernost i podanstvo javno odkazaše pred Bogom i ljudima svoju vernost, ljubav, pokornost Srbiji i njenom svj. vladaru Milanu M. Obrenoviću IV izrekoše“. Njega je ljutilo što su ustanici u jugozapadnoj Bosni iznevjerili politička načela, pogotovo ako su već deklarativno „priznali Srbsku vladu za svoju zakonitu vladu, svjetlog knjaza Milana za svoga zakonitog gospodara“. On je Ristiću posvjedočio, kako je ta odluka i dalje „u narodu bosanskom („народу босанском“) kao sveta istina postoj(ala) i živi(la)“. Izražavao je sumnju, da će se za takvom vladom teško ko povesti, pogotovo što je narod znao šta želi i što je „upir(ao) oči svoje u Rusiju, i u Srbiju“, kao i da se jedino „otuda on nada(o) svome spasu, svome preporodu“. ⁷¹⁶³

Ristić je bio krajem 1877. ubijeđen, kako ustanici nisu imali više „dalje nikakve celji politične, pošto su se događaji već toliko razvili, da se sudbina Bosne neće rešiti ustancima pa ma kakve razmere ovi imali“. ⁷¹⁶⁴ Austrougarski špijuni uspjeli su do kraja 1877. za „od po tri guldena dnevno“ pridobiti duhovne vođe u Hercegovini: Melentija Perovića, Serafima Perovića i Leontija Radulovića. Njih trojica tada su sami izjavljivali, kako su bili potpuno „spremni za službu c. k. Vlade“, nakog čega su od grofa Andrašija bili preporučeni za saradnju oko okupacije Hercegovine budućem okupatoru generalu Jovanoviću. ⁷¹⁶⁵

Novih nasilja nije bio pošteđen običan narod sve tri vjere ni na kraju 1877. i početku zadnje ustaničke 1878. godine. Kod Bogdanovića je krajem decembra 1877. dolazila jedna „deputacija do 16 duša iz Bosne“ na čijem je čelu „bio pop Simo iz Dervente sa dva kneza iz Dugog polja i Podnovlja sa Jeftom Tešanovićem koje iz

⁷¹⁶³ *Исцо*

⁷¹⁶⁴ M. Ekmečić, *n. d.*, 265.

⁷¹⁶⁵ M. Ekmečić, *n. r.*, 1956, 163-164.

Derventske, koje iz Maglajske nahije“. Oni su tada Bogdanovića najiskrenije zamolili, da ih posavjetuje „kako će du se vladati u (t)adašnjem vremenu, a osobito što imadu činiti kad im pojedine čete dođu kao ono četa učitelja Jakovljevića iz Podnovlja sa njegovi 10 drugova, (koja je) narod do gole duše globi(la), ara(la), pljačka(la), bez milosrđa“. Četa ovog odmetnika vršila je brojno seksualno nasilje i nad ženama „od 70-80 godina, (a) tako su staricu od 80 godina imenom Teša i njenu snahu od prilike 40 god. staru (nedavno) silovali“ odmetnici ovog prijeratnog srpskog učitelja. Ta „grozna djela nije samo činio učitelj Jakovljević nad ovim označenim ženama, on je to i na drugim činio, i čini(o) svakojake strahote“. Pop Simo je tada Bogdanoviću rekao, „da zbog njega (se nije smio) niko ko se rodi(o) krstiti, vjenčati, niti kroz sveštenika po običaju crkvnom sahranjivati (i da je) sve to u glavu zapretio i zabranio učitelj Jakovljević”.⁷¹⁶⁶ Inače, ovo prisustvo bosanskih Srba u bosanskim vojnim formacijama bilo je uvećano nakon poziva Vaseljenskog patrijarha u Carigradu svim svojim vjernicima, da podrže sultana.⁷¹⁶⁷ Poziv je praćen i naređenjem bosanske vlade, da, konkretno, sarajevski srpski trgovci pomognu obrazovanju dvadeset hrišćanskih dobrovoljačkih bataljona u sastavu bosanske provincijske vojske.⁷¹⁶⁸ Nezapamćen zločin nad bosanskim katolicima desio se 14. aprila 1878. u okolini Banjaluke. Tog dana ustanici su pobili lojalne katolike iz Dragočaja: Ivana sina Bele, Vida sin Petra i njegove sinove: Marka, Milu i Ivana.⁷¹⁶⁹

Sukobljene strane, jednako „Turci“ („Турци“), (kao i) Srbi u Bosni“ („Срби у Босни“) bili su krajem 1877. bez svojih pravih vođa, odnosno „pravog urođenog pokretača uz kojeg bi narod srcem i dušom pristao“. Kada je riječ o bosanskim Muslimanima, njima su „Osmanlije („Османлије“) tako puni lukavštine (dopuštale) sve samo da ih za sebe uzdrže“. Tako je pošlo „Osmanlijam („Османлијам“) za rukom, da ih zadovolje i od kuće kreću, ali bez svojih kmeta“. Bosanski Muslimani su se spremali „u manjim odjelenijama većom časti na Drinu proti Srbiji, (dok je) nizam skoro sav iz Bosne (bio) izvučen“. Oni koji su ostali kod kuća, htjeli su „neku vojsku pod imenom Diadima– da se ustroje za čuvanje svojih gradova i karaula o svom trošku, (kao i) da vrše u zemlji

⁷¹⁶⁶ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/44, I/45, I/46, I/47, I/48, I/49, I/50, No. 10, Пов. бр. 942, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 18. (30.) децембар 1877.

⁷¹⁶⁷ М. Ковић, *н. д.*, 279.

⁷¹⁶⁸ М. Екмеčić, *н. д.*, 260.

⁷¹⁶⁹ *Brigadni general Hasan i banjalučki mutesarif-bosanskom valiji*, Banjaluka, 4/16. aprila 1878, u: Н. Шкапур-А. Алиčić, *Turski dokumenti o ustanku u Potkozarju*, 142.

neke dužnosti o svom izdržavanju i trošku (i) da sotim olakšaju svome sultanu“. Vijest o ruskom uspjehu kod Plevne naročito je obradovao bosanske Srbe, koja je prema Bogdanovićevom svjedočenju stigla do njih „električnom strujom kao grom“ i podigla moral, tako da je „svaki dobri Srbin („добри Србин“) (bio) opijen duhom radosti“. Sa druge strane, njihove komšije, bosanski Muslimani su u Sarajevu „demonstrirali bosanskoj vladi na carski poziv da se svi listom dižu na oružije i na Drinu da se kreću“. Oni su odbijajući da ih predvode turski oficiri tražili od svoga valije da im dopusti, da izaberu „sami iz među sebe predvoditelje“. Bosanski valija „se je veoma uplašio ove demonstracije, jer se tome nije nadao, (zbog čega) nije im znao ništa odgovoriti osim da im to on nemože dopustiti dok se u Carigradu neupita“. Zapravo, on se „bojao da se bosanski Turci („босански Турци“) ne bi na granici srbskoj, (sa) Srbijom sporazumeli i srbskom vojskom se udružili“. Takođe, i u „Banjaluki je mutesarif pozvao uglednije Turke („Турке“) u sud te im carsku naredbu pročitao u kojoj im se nala(galo) da se odma dižu na oružije i da svaki Beg svoje kmete na oruža te ih sa sobom na Drinu proti Srbiji povedu“. Navodno, „ovome su se Bezi u Banjaluki protivili“ odgovarajući mutesarifu: „*Mi znamo da je Plevna pala, mi znamo da je Moskov pobjedio, a kad se Srbija sada diže u rat, to je ona zacijelo u savezu sa ruskom vojskom te će bez dvojbe nas pobjediti (z)ašto da se proti Srbiji dižemo, da u vjetar ginemo i iz temelja rasipljemo. Mi nećemo nikuda se kretati*“. Banjalučki begovi se tako „prepirale sa mutesarifom dok ga nisu šćepali za vrat (i) u sred suda izlupali i napolje izbacili“. ⁷¹⁷⁰ Ipak, veliki broj bosanskih Muslimana se i pored ovih izuzetaka odazvao u decembru 1877. u rat protiv Srbije i u tom ratu mnogi bili zarobljeni, uglavnom na Drini. Prema jednom spisku „zarobljeni(h) Turaka“ („Турака“), iz decembra 1877. godine, moglo se opaziti da ih je, osim „na Zvorniku (i na) Vlaš. njivama“ bilo iz raznih dijelova Bosne: Sarajeva i njegove okoline, Bijeljine i njegove okoline, Zvornika, Gračanice, Tuzle, Travnika i Banjaluke. ⁷¹⁷¹

Srpskoj vladi je početkom 1878. postalo potpuno jasno, da nije imala šta da traži u Bosni i Hercegovini. Na jednoj od njenih sjednica, održanoj 16. januara 1878. srpski ministri bili su informisani, kako je grof Andraši srpskom konzulu u Beču Cukiću rekao, da Austro-Ugarska za „granicu između Srbije i Bosne“ može smatrati samo „Drinu i dalje

⁷¹⁷⁰ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/44, I/45, I/46, I/47, I/48, I/49, I/50, No. 10, Пов. бр. 942, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 18. (30.) децембар 1877.

⁷¹⁷¹ СН-31/XLVI, 10. 2. 1878.

Lim“.⁷¹⁷² Dešavalo se to nimalo slučajno u vrijeme, kada su u Beču u „vojenom ministarstvu slovima srpskim i latinskim pečatene proklamacije na bosanski narod („босански народ“), a ujedno su i druge spreme činjene za okupaciju Bosne i Hercegovine“ („Босне и Херцеговине“).⁷¹⁷³ Iako to nije imalo nikakvog odjeka u javnosti, tzv. preliminarnim primirjem potpisanim u Jedrenu 31. januara 1878. tačkom četvrtom „Bosna i Hercegovina dobi(la) (je) autonomnu upravu s potrebnim garancijama“.⁷¹⁷⁴ Srpskoj vladi nije preostajalo ništa drugo, nego da početkom idućeg mjeseca diplomatskim putem pokuša, „da ako se Bosna iz kakvih nesavladljivih obzira ruskih prema Austro–ugarskoj ne može zasad prisajediti Srbiji,-a ono da se Bosna i Hercegovina („Босна и Херцеговина“) ni u kom slučaju ne predadu Austro-ugarskoj, no da budu jedna za sebe samostalna državica, ili najposle i samostalna provincija pod suverenstvom portinim“.⁷¹⁷⁵

Prema Klarkovoj procjeni početkom 1878. u Bosanskom vilajetu je od 1.216.856 stanovnika bilo Muslimana („the Mohammedans“) 442.050, hrišćana („the Christians“) 762.259.⁷¹⁷⁶ Svjedočenje Francuza Luja Patena iz januara 1878. godine, govori da su kod katolika, za razliku od Muslimana i pravoslavnih njihovi vjerski poglavari, a posebno franjevci imali gotovo neograničen uticaj, pogotovo što su svaki dan bili u dodiru sa svojim vjernicima. Prema Patenovim riječima, bosanski franjevci su svojim vjernicima bili ljekari, učitelji i sudije.⁷¹⁷⁷ Hrvatski nacionalno-politički kurs dobio je kod bosanskih franjevaca na novom zamahu, pogotovo kada je 27. januara 1878. takozvano „Društvo zagrebačkih sveučilištaraca Hrvatskog doma“ imenovalo sarajevskog župnika fra Grgu Martića, kao „najodličnijeg zatočnika hrvatstva“ u Bosni svojim počasnim članom.⁷¹⁷⁸ Fra Martić se nije nimalo ustručavao da se par dana kasnije, zahvali hrvatskoj sveučilišnoj mladeži na njihovom odlikovanju sa obećanjem, da će i dalje raditi „u smislu bratskog Hrvatskog poduzeća“.⁷¹⁷⁹ Hrvatski dom je „po predlogu uprave“ tada odlučio,

⁷¹⁷² *Записи Јеврема Грујића*, 314.

⁷¹⁷³ *К. Цукић-Ј. Ристићу*, 10/22. Јануара 1878. из Беча, у: М. Војводић, Д. Р. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самардић, *Србија 1878*, 17.

⁷¹⁷⁴ *Прелиминари примирја потписани у Једрену 19/31. јануара 1878. године*, у: *Исто*, 28.

⁷¹⁷⁵ *Записи Јеврема Грујића*, 316-317.

⁷¹⁷⁶ *Е. Л. Clark, О. с.*, 437.

⁷¹⁷⁷ *М. Šamić, n. d.*, 1981, 263.

⁷¹⁷⁸ *Ivan Milčetić-fra Grgi Martiću*, Zagreb 4. veljače 1878, у: *Fra J. Jelenić, n. d.*, 576.

⁷¹⁷⁹ *Fra Grgo Martić-Ivanu Milčetiću*, Sarajevo 15. veljače 1878, у: *Isto*, 577.

da se „po svoj hrvatskoj zemlji“, u svakoj pokrajini izabere po jedan „odličnik i rodoljub da bude u društvu zagovornikom u onom dielu naroda“. Tako je pored biskupa Štrosmajera, koji je trebao da radi među katolicima u Slavoniji, biskupa Dobrile među katolicima u Istri, J. Antunovića „među ugarskim Hrvatima“, zatim popa Mihovila Pavlinovića među hrvatskim katolicima u Dalmaciji, fra Grgo Martić trebao da radi među katolicima u Bosni.⁷¹⁸⁰ Hrvatski narodnjaci čija je politika bila bliska fra Martiću i većini tadašnjih bosanskih franjevacu i fratara su već oblikovali nacionalnu ideologiju, po kojoj „hrvatska državna svijest i svijest o pripadanju katoličkoj crkvi nisu (bile) ni u kakvoj oprieci“. Iako su se u formiranju te ideologije rukovodili srpskim primjerom, prema principu: *Koj je u Hrvatskoj spleo pojmove pravoslavlja i srbstva, taj je prvi usilio katolike, da spletu za odbranu pojmove katoličtva i hrvatstva*“, oni su hrvatstvo i katoličanstvo shvatali „pače u slublaju, (ali) ne ipak uonoj izrodjenoj bizantinskoj mjeri kao pravoslavlje i narodnost“.⁷¹⁸¹ Hrvatskim narodnjacima je sve izvjesnije austrougarsko „zaposjednuće Bosne“ izgledalo kao ozbiljna buduća politička obaveza Hrvatskoj, koja je mogla biti „jedina posrednica između Bosne i Austrije“. Politički vrh hrvatskih narodnjaka je sa „ironijom zahvali(o) grofu Andrassyju, bude li morao zaći u Bosnu“. Njihov stav oko okupacije Bosne je bio potpuno jasan. Kao što je „grof Andrassy mora(o) prisiljno unići u Bosnu, da tim zapečati mudru svoju politiku, (tako isto su) mjerodajni austrijski krugovi morali ozbiljno pomišljati i na Hrvatsku, koja nije (bila) nikakova Francezka po prosvjeti, ali je radi srodnosti sa bosanskim narodom (bila) prva zvana, da prosvieti i oplemeni Bosnu“.⁷¹⁸² Lider dalmatinskih hrvatskih narodnjaka Miho Klaić bio je veoma oprezan oko najave austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, koja, po njegovom mišljenju neće biti u „u interesu slavenskom, dapače hrvatskom“. On je smatrao, da je okupacija bila u Beču zamišljena kao „ništa drugo nego *austrisko* djelo i *austriski* podhvata“, zbog čega će se, po Klaiću, „zažalit tursko gospodstvo (kad ga nestalo bude)“.⁷¹⁸³ Takođe, i hercegovački katolici nisu krili svoju nenaklonjenost

⁷¹⁸⁰ NS-4/IX, 16. 2. 1878.

⁷¹⁸¹ P-16/VI, 6. 2. 1878.

⁷¹⁸² P-22/VI, 20. 2. 1878.

⁷¹⁸³ *Miho Klaić-Jurju Biankiniju*, Dubrovnik, 20. Siječnja 1878, u: H. Morović, *Pisma Miha Klaića uredniku »Narodnog lista« Jurju Biankiniju*, 287.

pravoslavcima, pa su čak više cijenili tursku vlast od eventualne crnogorske.⁷¹⁸⁴ I Srbiji je bilo potpuno jasno, da bosanski katolici ni pod kakvim uslovima nisu željeli srpsku okupaciju, nego austrougarsku o čemu je u februaru 1878. srpski general Ranko Alimpić i pisao srpskom premijeru Ristiću.⁷¹⁸⁵

Bosanska muslimanska vlada se još od početka ustanka suočavala sa velikim unutrašnjim migracijama muslimanskog stanovništva, a od februara 1878. godine „sijaset bjegunaca iz Bugarske i Stare Srbije traži(lo) (je) takođe) utočište (t)ad u Bosni“.⁷¹⁸⁶ Od ovih muslimanskih izbjeglica, kojih je bilo iz svih krajeva Rumelije „dozna(lo) (je) o(n)dješnje pučanstvo nesreću Plevne i Sofije, zatim pad Niša i pomak Srbalja k Prištini i Novom Pazaru“.⁷¹⁸⁷

Sve više se od početka februara 1878. razgovaralo „među Turcima o katolicima“ („међу Турцима о католицима“), a sve je isprovocirano srpskim agitatorskim letkom pod nazivom „Pismo begovima“. Navodno, „Pismo“ je bilo vrlo „dobro primljeno“, pogotovo što bosanski Muslimani „baš drage volje ne bi radi (bili) ni pod Srbiju podpasti, ali kad bi bilo pitanje, ili pod Srbiju ili pod Austriju sve bi uz Srbiju bilo, šta više sve bi bilo gotovo protiv Austrije s oružjem se buniti“. Naime, i „Austrija je preko fratera t.j. porova katoličkih („попова католичких“) čini(la) agitacije za sebe“, pogotovo od vremena, kada je „ovdašnji austro-ugarski konzul Omčikus dobio nalog, da izvidi šta se o tom pismu upravljenom na begove govori(lo) i šta se u narodu misli(lo)“. On je po tom pitanju išao krajem februara 1878. u Bijeljinu.⁷¹⁸⁸ U „Pism(u) begovima i ostalim Bošnjacima Muhamedove vjere („Бошњацима Мухамедове вјере“) sva krivica za sukob između bosanskih Srba i njihove „brać(e) vilajetlij(a)“ („Браћо вилајетлије“) Muslimana prebacivan je na Osmanlije.⁷¹⁸⁹ Bosansko-posavski katolici su već bili u potpunosti zadobijeni od Austrije. Njihova delegacija od „16 knezova šokačkije“ („16. кнезова шокачкије“), (a od neki dan) „još 15 prešl(a) (je) (preko Save-B. T.)“ što je Vasi Vidoviću dalo povoda da zaključi, da su se „nešto ozbiljno sprema(li)“. Osim toga, bio je

⁷¹⁸⁴ *Consul Strautz-Graf J. Andrássy, Mostar, 11 Jänner (1)878, in: B. Gavranović, Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878. god.*, Sarajevo 1973. (u daljem navođenju: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878. god.*), 68.

⁷¹⁸⁵ Д. Берић, *н. д.*, 2000, 393.

⁷¹⁸⁶ P-15/VI, 3. 2. 1878.

⁷¹⁸⁷ P-16/VI, 6. 2. 1878.

⁷¹⁸⁸ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/263, *непознато-непознатом*, Брчко 16. (28.) фебруар 1878.

⁷¹⁸⁹ 3-45/XIII, 21. 3. (2. 4.) 1878.

23. februara 1878. godine „u Novoj Gradiškoj Zija Beg Adžmali Pašić, te je sa jednjem (begom-B. T.) poverljivo razgovarao da Petar Karađorđević ima vezu sa Šokcima („Шокцима“) (Katholicima) („Католицима“) i fratrima u Bosni, i da je isti Petar prije deset dana bijo u Đakovu na nekakvome sastanku“. Prema viđenju lidera sjeverno-bosanskih ustanika Vasi Vidoviću, po „svemu kretanju u Bosnu i na okolo izgleda(lo)“, je da se nešto spremalo. Poziv bosanskim Muslimanima za saradnju sa ustanicima odjeknuo je širom Bosanske Krajine. Prema Vidovićevim saznanjima, „neki Turci („Турци“) iz Banjeluke“ pripremali su tome odgovor, kao i „neke uvjete, na koji način da se s rajom slože“. Sve se otvorenije pričalo, da su oni bili sve više „radi izmiriti (se) sa rajom“. ⁷¹⁹⁰ Bilo je i slučajeva prelaženja nekih bosanskih Muslimana na katoličku vjeru. Tako je krajem februara 1878. neki „Muhamedanac Mejo Čizmić primi(o) 24. pr. m. (februar-B. T.) iz Dubice (Bosanska-B. T.) u katoličkoj župnoj crkvi (uz) prisustvova(nje) množtv(a) otmenijih lica i siln(e) svjetin(e)“ katoličku vjeru. ⁷¹⁹¹ Sa više strana iz Bosne se moglo saznati, kako je „prosti muhamedanski puk (bio) posve otupio za sve događaje, te se posve smireno poda(vao) sudbini, predstojećoj muhamedanskomu pučanstvu u Evropi“. Njihove komšije, „katolički selja(ci), (koji su) premda u bezćutnosti (?) malo zaostaj(ali) za muhamedancem“, izgledali su „nekako zadovoljni“ i sami uviđajući „da propada tursko gospodstvo kao neprijatelj kršćanske vjere“. Ipak, „pravoslavni puk, (ali samo) na selu“ (je) (naj)očit(ije) izraž(avao) svoje veselje zbog propasti turskog gospodstva, te nestrpljivo izgleda(o) čas, kad će (se) moći obračunati sa svojimi dojakošnjimi mučitelji(ma)“. Međutim, „u gradovih, osobito u središtu vilajeta očit(ovalo) se mišljenje pučanstva mnogo krepče. Begovi i bogatiji muhamedanci, premda proniknuti uvjerenjem, da se primiče konac njihovu gospodstvu“, nisu se predavali „fatalističnoj smirenosti svoje braće na selu. U tih ljudi igra(la) je odavna pravu ulogu probitak, spojen s najnižjom slavičnošću“, Oni su još uvijek sanjali „o tom, kako će u nastajućoj promjeni okolnosti svoje vladanje promieniti“. Bosanski muslimanski prvaci smatrali su u to vrijeme, kako bez obzira ko će biti „gospodar (te) zemlje, (da se) mora(lo) gledati, da mu bud(u) neizbeživo nuždni. Begovi naime polaz(ili) (su) s toga nazora, da (je) mora(o) njihov upliv, koj je kod nižjeg pučanstva u zadnje vrieme na ništa

⁷¹⁹⁰ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/264, *Васо Видовић-Јови Билбију*, Нова Градишка 17. (29.) фебруар 1878.

⁷¹⁹¹ P-26/VI, 1. 3. 1878.

spao, narasti o nastupu muhamedanske vlade, te jim položiti u ruke vlast, s kojom će morat da računa svaka buduća vlada“. Takozvana „katolička stranka u gradovih, kojoj (je) pripada(lo) umlje, uključiv i svećenstvo, oda(valo) se težkoj neizvjestnosti i strahu za svoju budućnost. Stojeći između dva življa, od kojih joj je jedan (bio) neprijazan (bosanski Muslimani?-B. T.), a drugi nije (bio) prijazan (bosanski Srbi?-B. T.), (nije nimalo) izgleda(la) ni od jednoga ni od drugoga bolju sudbinu, pače ju (je) mori(la) sablast prisilnoga razkola. Što se tiče trećega življa u gradovih, naime pravoslavnoga pučanstva, koje (je) preko svojeg blagostanja, zatim živog trgovačkog duha vrši(lo) najveći upliv, to (je) taj već počinja(o) igrati ulogu dojakošnjih gospodara te i nosi(ti) jur visoko glavu“. Širom Bosne, bile su raširene „razne glasine, kao primjerice, da (je) Srbija pozva(la) pod zastavu sve oružju dorasle muževe, te će š njimi provaliti u Bosnu i utjeloviti ju sebi, poti(cale) (su) samo ponos pravoslavnoga življa, a tišt(ili) samosviest Turaka“. ⁷¹⁹²

Biskup Štrosmajer radio je u nadolazećem vremenu sve više na političkom povezivanju bosanskih muslimanskih prvaka i bosanskih katolika sa bečkom vladom. Njegov prijatelj dr. Franjo Rački preporučivao mu je 6. februara 1878. da ruskom poslaniku u Beču Novikovu tajno predloži „da Bosna i Hercegovina postane kneževinom“, ali da to krije od don Pavlinovića. ⁷¹⁹³ Naime, ono čega se biskup Štrosmajer najviše plašio, bila je mogućnost „da Bosna i Hercegovina dobiju tobožnju neku autonomiju ali pod uplivom i suverenitom (hrvatskih) susjeda, koje Porhyrogenit zove 'Turkoi'. ⁷¹⁹⁴ (Mađari-B. T.). O autonomiji Bosne kao jednom od rješenja ustaničke krize razmišljao je uoči početka Sanstefanskog mira i srpski konzervativni političar Stojan Novaković. On je predosjećao da će Bosna biti zauvijek izgubljena i strijepio od mogućnosti „da se Srbiji čim neznatnim oči ne zamažu“, kao na primjer postavljenjem „tributarnog kneza bosanskog“. ⁷¹⁹⁵

Početak marta 1878. godine „u Bosnoj (se) raznjihao živi i čudni pokret toli u logoru ustaškom koli u muhamedanskom“. Navodno „iz Knina se javlja(lo), da su

⁷¹⁹² P-27/VI, 3. 3. 1878.

⁷¹⁹³ *Franjo Rački-biskupu Josipu Juraju Strossmayer-u*, U Zagrebu, 6. veljače 1878, u: F. Šišić, *Korespondencija Rački-Strossmayer*, knjiga druga, od 6. jan. 1876. do 31. dec. 1881, 143.

⁷¹⁹⁴ *Biskup Josip Juraj Strossmayer-Franji Račkom*, [Đakovo], 11. febr.(uara) 1878, u: *Isto*, 144.

⁷¹⁹⁵ *Стојан Новаковић-Валтазару Божишићу*, Београд, 16. Фебр(уара) 1878, у: Б. М. Недељковић, *Преписка Стојана Новаковића и Валтазара Божишића*, Београд 1968, 108.

bosanski ustaši izabrali poslanstvo u Beč, koje (se) tamo (trebalo) moliti, (ali se nije znalo) da li Nj. Veličanstvo cara ili grofa Andrassyja, da bi (Austro-Ugarska) država zaposjednula Bosnu, te u njoj stvorila red“. Izgleda, da neki „bosanski begovi (takođe) usvojiše takav zaključak (nakon što se) sastadoše (tih) dana u Travniku, (gdje) povedoše najozbiljniju razpravu o položaju, (nakon čega) odbiše odrešito misao, da bi se Bosna ustupila Srbiji. No pošto nije (bilo) u oči (t)adašnjega očajnoga položaja Turske nikakove hvajde izgledati kakove pomoći iz Carigrada, zaključiše poslati s mjesta u Beč poslanstvo, da bi se Bosna pridružila austro-ugarskoj monarkiji. Izabrani budu u poslanstvo Mehmed beg, Sokolović Atif beg i Husein beg Kapetanović, a bude zamoljen i katolički pop fra Grgo Martić, da bi se poslanstvu pridružio“. ⁷¹⁹⁶ Još od 1. marta 1878. se sve više osjećalo, da je među „muhamedanskim pučanstvom“ bilo ovladalo „uvjerenje, da može pokrajina izgledati spas samo od priključka austro-ugarskoj monarkiji“. U Sarajevu je čak „u tom smislu propoviedao neki hodža u o(n)dješnjoj jednoj mošeji“. Ranija „misao o autonomiji“ nije bila više toliko aktuelna, jer su „svi bo drž(al)i, da bi takova autonomija samo ovjekovječila ovdješnje žalostne odnošaje, a i prozvela medju raznim vjerami bezprekidnu svadju, možda i očiti gradjanski rat“. ⁷¹⁹⁷ Štaviše, grof Andrašić je preko sarajevskog konzula Vasića nudio ordenje svim važnijim muslimanskim prvacima, koji bi se izjasnili za austrougarsku okupaciju. ⁷¹⁹⁸ Vasiću je grof Andrašić poručivao, da bosansko-muslimanskim prvacima prenese austrougarske poruke oko budućeg respektovanja njihovih zemljišnih posjeda. I što je bilo još važnije, da radi na povezivanju „katolika“ („den Katholiken“) i „Muslimana“ („den Muselmanen“), „kako ih pravoslavni ne bi zatekli“ („wenn sie nicht durch die Orthodoxen erdrückt werden wollen“), tako što bi ostvarili autonomiju („der Autonomie“). ⁷¹⁹⁹ Britanski konzul u Sarajevu Edvard Frimen je 8. marta 1878. mogao i sam da uvidi, kako su mnogobrojni bosanski Muslimani sve više simpatisali Austro-Ugarsku. Većina njih je pretpostavljala, da bi na taj način bila sačuvana njihova prava, a vjera bila potpuno zaštićena. Mnogi od njih, prema Frimanovom uvjerenju postajali su svjesni da se bližio kraj osmanske vlasti u Bosni, ali i da bi se zasigurno suprostavili eventualnom priključenju Srbiji ili Crnoj

⁷¹⁹⁶ P-28/VI, 6. 3. 1878.

⁷¹⁹⁷ P-34/VI, 20. 3. 1878.

⁷¹⁹⁸ *Graf J. Andrassy-Generalconsul Wassitsch*, Wien, 8 März 1878, in: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878. god.*, 87.

⁷¹⁹⁹ *Ibidem*, Ibidem, 10. März 1878, in: *Isto*, 88.

Gori.⁷²⁰⁰ Friman je, takođe imao saznanja, da se sredinom marta 1878. jedna komisija sastavljena od bosanskih katolika i bosanskih Muslimana spremala za put kod austrougarskog cara u Beč.⁷²⁰¹ U to vrijeme, bez sumnje, bila je veoma interesantna uloga specijalnog Portinog komesara Konstan-paše. Za njega je sredinom marta 1878. francuski konzul Luj Paten naveo, da se, pošto je bio pravoslavni Jermen, od vremena kada se ratna sreća okrenula protiv Turaka sve više trudio, da se približi pravoslavnom stanovništvu Sarajeva i kod njega stekne popularnost. On je u tom poslu bio pomagan od dr. Kečeta uz čiju pomoć je, navodno, uspio da pridobije pravoslavnu omladinu, nepropuštajući pri tome nijednu priliku da posjeti svečanosti koje su u to vrijeme priređivali pravoslavni trgovci u Sarajevu.⁷²⁰²

Navedena progresivna politička razmišljanja nekih bosanskih muslimanskih prvaka izazvala je negativno podozrenje kod onih njihovih sunarodnika, koji su i dalje ostali vjerni bosanskoj vladi i Porti. Jedan od njih, banjalučki mutesarif u tom je smislu i pisao 7. marta 1878. godine bosanskom valiji. On se žalio, da su Austro-Ugarska i Srbija, „preko komiteta i drugih sredstava“, politički djelovali na „pravoslavno i katoličko stanovništvo (dok su) među Musliman(ima) unos(ili) pometnju“. Banjalučki mutesarif je bio obaviješten da su se odmetnici (ustanici-B. T.), koji su se prošlih dana „pod predsjedništvom jednog popa okupili u Tiškovcu u ime cjelokupnog nemuslimanskog stanovništva s teritorije Bosne poslali predstavke Austriji, Engleskoj i Njemačkoj“. Ustanici su time ove zemlje upoznali, „da ukoliko oni u međuvremenu ili na konferenciji koja će se održati ne postignu svoje ciljeve i želje, da neće odložiti oružje, nego da će podnijeti najveće žrtve i sami se žrtvovati dok i jednog od njih bude i da će svoje imetke na to utrošiti“, samo da bi dobili „svoju samostalnost“. Bosanskom valiji bila je skrenuta pažnja, da su „pokreti, akcije i vijesti iznesene u ovom izvještaju dokazivale, (kako je) cilj ove pretstavke“ bio da posluži kao dokaz, da ona nije izrađena „po instrukcijama iz Srbije“. Mutesarif iz Banje Luke je naglasio, kako je bilo posve očito, da je riječ bila o „spletkama i smutnjama“, koje su dolazile iz Srbije u „njenom nastojanju da javnost ohladi od Austrije“. Sa druge strane „austrijski činovnici da bi kod nemuslimanskog stanovništva u Bosni pobudili simpatije prema Austriji, (su to radili) „preko biskupa

⁷²⁰⁰ E. Radušić, *n. d.*, 360.

⁷²⁰¹ *Isto*, 367.

⁷²⁰² M. Šamić, *n. d.*, 1981, 127.

Štrosmajera, starješine i poglavara bosanskog katoličkog sveštenstva“. Prema informacijama sa kojima je raspolagao, tu vijest potvrđivali su „pokreti i akcije katolika“. On je znao, da su se u februaru 1878. godine „neki ugledniji ljudi iz nekoliko katoličkih sela sa područja Bosanske Posavine u derventsom kadiluku obratili vlastima u Slavonskom Brodu i odatle otputovali vlastima u Zagreb“. Po njemu, to je bez sumnje značilo, „da je glavni cilj njihovog obraćanja austrijskim vlastima bio da izraze kako je nemuslimansko stanovništvo u Bosni (bilo) nezadovoljno sa državom kojoj (su) pripada(li), a da bi bilo zadovoljno sa Austrijom“. Banjalučkom mutesarifu je ova politička akcija bosanskih katolika bila sasvim neuobičajena pojava, budući da „katoličko stanovništvo nikad do (t)ada nije bilo protiv države kojoj (je) pripada(lo)“. Čak naprotiv, ono se „nekada skupa s muslimanima trudilo i nastojalo odbiti i suzbiti ustanike“. Bosanski valija je bio obaviješten, da su se ovim činom povelili „i neki seljaci iz banjolučkog kadiluka, pravoslavni i katolici“, koji su se takođe nedavno „obratili vlastima i počeli tužiti na zulume i nepravde koje (su) im dolaz(ile) od ustanika“. Oni su tada „tražili da im se preda 10-20 pušaka i potrebna municija kao i po 3-5 bosanskih Muslimana na svako selo da bi se sami branili“. U isto to vrijeme, „neka lica iz katoličkih sela u derventsom kadiluku takodje (su se) u ovom pogledu vlastima obraćali“. U ovim zahtjevima hrišćanskih seljaka, prvi čovjek Banjaluke vidio je zavjeru. On je bosanskom valiji saopštio, da „iako je na prvi mah izgledalo da je spomenuto stanovništvo tražilo oružje i municiju i po 3-5 Muslimana na svako selo da bi oni sami sebe branili od ustanika, međjutim, ako bi se svakom selu koje bi se obratilo dalo po 10-20 pušaka, to bi iziskivalo da se svima da najmanje 3000 do 4000 oružja“. A ako bi se, isto tako svakom selu dalo po 3-5 Muslimana, tako bi se ustanicima predalo više od 1.000 Muslimana. U tom slučaju, po njemu bi se desilo ono „što je (i bila) njihova (hrišćana-B. T.) želja–muslimansko stanovništvo sa ovog područja bi se raspršilo i to bi dovelo do opšteg haosa“. U tom slučaju „bosanski Muslimani, koji bi se našli raspršeni vrlo lako bi mogli biti uništeni, tako da je po banjalučkom mutesarifu ovaj zahtjev bio samo dio smišljenog plana „kako bi svi bosanski Muslimani bili uništeni“. ⁷²⁰³ Banjalučki mutesarif je bosanskog valiju uvjeravao posebno u to, „da je u pogledu Bosne biskup Štrosmajer

⁷²⁰³ *Banjalučki mutesarif-bosanskom valiji*, Banjaluka 3 rebi I. 1295. (7. marta 1878), u: M. A. Mujić, *n. r.*, 271-272.

vodio politiku u korist Austrije, a Ristić u korist Srbije (i da su) jedan napram drugom stajali (a zapravo) služeći se spletkama i smicalicama strašno zbnjivali bosansko nemuslimansko stanovništvo i „sijali sjeme smutnje“. On je na kraju zaključio, da ova dvojica „ma koliko međusobnu borbu vodili, (da su) njihovi pokreti mogli i po bosanske Muslimane i Bosnu biti vrlo štetni“. ⁷²⁰⁴

Na Sanstefanskim mirovnim pregovorima, Rusija i general Ignjatijev držali su se Gorčakovljeve parole iz 1868. godine: „autonomija ili anatomija“ („autonomie ou anatomie“) Turske. ⁷²⁰⁵ I pored toga što je davanjem autonomije Bosni i Hercegovini, kako tvrdi J. Jovanović: „*obrazovana još jedna slovenska kneževina*“, ⁷²⁰⁶ ustaničko vođstvo se solidarisalo sa Srbijom, koja se ovim ugovorom smatrala oštećenom stranom. Oni su zbog toga čak uložili i protest nakon skupštine u Tiškovcu, koju su održali u martu 1878, pred oko 450 ustaničkih poslanika. Njihov protest zasnivao se na tri tačke: podnošenje Memoranduma Berlinskom kongresu, slanje Adresa ruskom caru i objavljivanje Poslanice predstavniku ruskih slavjanofila Aksakovu. ⁷²⁰⁷ Poslije potpisivanja primirja između Rusije i Turske, srpski ustanici iz jugozapadne Bosne su zaista 7. marta 1878. sastavili jedan Memorandum od 17. tačaka, a koji je bio adresiran „Njihovim prevashodstvima predstavnicima velikih sila na konferenciji u Berlinu“. U „Memorandumu“ je bilo navedeno, da su hrišćani Bosne bili „roblje u Evropi, (i) da su siroče Evrope“, kome u ustanku niko nije pritekao u pomoć. Kako je Rusija bila „pobjedilac“, ustanički politički lideri smatrali su, da su iz tih razloga „zastupnici velikih sila stekli pravo da na konferenciji dosud(e) slobodu i povrat(e) prava hrišćanima“. Oni su dalje naglašavali, kako je „u srpskim kneževinama živi(o) narod istovjetan sa njima, (koji su) ima(li) sa njima istovjetne običaje, narav i vjeru, zbog čega“ su željeli „da se ujedine sa srpskim kneževinama“, a ako to nije bilo moguće, da se bar za Bosnu i Hercegovinu osigura „autonomija sa autonomnom administracijom, (koja bi) sama izabrala svoga guvernera putem skupštine, a kojeg bi potvrđivao sultan“. U „Memorandumu“ je bilo zatraženo „da se zemljoradnja oslobodi spahijskog feudalizma i ustupi u sopstvenost, (te) da se svake godine sastaje redovna, a svake pete godine velika

⁷²⁰⁴ Isto, 273.

⁷²⁰⁵ E. Engelhardt, *O. c.*, 189.

⁷²⁰⁶ J. M. Јовановић, *Енглеска и окупација Босне и Херцеговине*, Календар Просвета за преступну годину 1936, Сарајево 1935, 22.

⁷²⁰⁷ M. Ekmečić, *n. d.*, 312.

narodna skupština“. Za ovu skupštinu je trebalo, „da se poslanici biraju slobodno, bez ičijeg pritiska iz svih vjeroispovjesti“. Takođe, „počem (su) stanovnici bosanski („становници босански“) sviu veroispovedi govor(ili) jednim srpskim jezikom“ („српским језиком“), u „Memorandumu“ je zahtijevano, „da srpski bude zvaničan za ovu pokrajinu“. Osim toga, tražilo se i „da bosanska vojska ne može biti upotrebljavana od Porte, ni na kom dugom mjestu osim u Bosni i Hercegovini“. Traženo je, „da se ujemči sloboda veroispovedi sviju stanovnika, (a da) pravoslavna crkva narodna („православна црква народна“) da dobije samoupravljanje“. Bilo je očekivano, da „poglavar pravoslavne bosanske crkve („православне босанске цркве“), ekzarh-bude Srbin“ („Србин“). Na kraju „Memoranduma“ naglašeno je, da „ako je (bila) nužna nečija okupacija radi uvođenja novog poretka onda (je to trebalo) da se učini sa vojskom kneževina srpskih“. U slučaju, da se to ne dopušta, onda je trebalo da se za to odredi „mešovita okupacija“ (austrougarsko-srpska-B. T.).⁷²⁰⁸ Ovaj ustanički zahtjev za narodnom crkvom mogao bi imati veze sa težnjama tadašnjeg beogradskog mitropolita Mihaila, koji je zagovarao ideju o stvaranju jedne srpske crkvene organizacije od izvjesnog broja eparhija koje su ostale pod turskom vlašću, kao antipod uspostavljenoj bugarskoj Egzarhiji. Njegov plan uoči samog proglašenja Sanstefanskog ugovora bio je da Carigradska patrijaršija Srbima u Bosni i Hercegovini prizna autonomne eparhije: sarajevsku, zvorničku, banjalučku i mostarsku na čelu sa srpskim arhijerejima. Nakon suspenzije Sanstefanskog ugovora mitropolit Mihailo je imao novi plan, po kome bi pomenute eparhije bile obuhvaćene u dvije autokefalne mitropolije. On kao da je znao, da će Bosna i Hercegovina pripasti Austro-Ugarskoj, jer je prema njegovom planu Sarajevska mitropolija trebala obuhvatati sve episkopije u bivšem Bosanskom ejaletu.⁷²⁰⁹

Ustaničko vođstvo je uputilo 13. marta 1878. godine Adresu ruskom caru Aleksandru II u Petrograd, u kome su mu kao „velikodušnom caru osloboditelju“ zahvaljivali „na velikodušnoj pomoći i zaštiti“. Ustanički lideri su i ruskom caru saopštili, kako je njihova želja oduvijek bila „da postan(u) sastavni dio srpskih kneževina, a ako to ne da im se da u Bosni i Hercegovini autonomija, kao što je imaju Bugari“. Oni „ni u

⁷²⁰⁸ Њиховим Превасходствима представницима великих сила на конференцији у Берлину, Тишковац 23. фебруар (7. март) 1878, у: В. Красић, н. д., 198-200.

⁷²⁰⁹ В. Стојанчевић, *Митрополит Михаило и питање аутономије Српске цркве у Турској 1878. године*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, бр. 1-4, vol. 68-69, Београд 2002-2003, 236-237.

kakvom vidu“ nisu željeli „zajednicu sa Austro-Ugarskom“, a ako je „okupacija (bila) nužna“ njihova neskrivena želja je bila, da „to učine kneževine srpske (ili) međunarodna komisija“.⁷²¹⁰

Jedno od najintrigantnijih političkih dokumenata bosanskih Srba iz toga vremena bilo je jedno pismo, koje je početkom marta 1878. iz Trsta poslano hrvatskim narodnjacima. To je, prema hrvatskim narodnjacima bila nekakva „poslanica nekolicine Bosanaca Hrvatom“, u kojoj su neki „Bosanci“ navodili kako su dugo trpili „nasilno nametavanje Hrvata, pozivljući Austriju, da zaposjedne Bosnu, (kao i da im je bila) već prekip(ila) ta mjera trpljenja“. Oni su navodili, kako „narod u Bosnoj i Hercegovini nije ustao na oružje, da Bosnoj posadi na glavu krunu Zvonimirovu, već je ustao, ili da se spoji sa srbskimi kneževinami ili da osnuje samostalnu bosansku kneževinu“. U pismu je navedeno, da je taj „narod (bio) srbski, te se želi(o) združiti s kneževinami, u kojih (je) nazir(ao) sebi jamstvo dugotrajnoga mira i spokojstva“. Pisci ovog pismu nisu vidjeli u Hrvatskoj, gdje je bilo „do 150.000 bjegunaca, nikakove činjenice ni u državnom stroju, ni u društvenom životu, koja bi (ih) k sebi privlačila“. Oni su savjetovali „Hrvatom, da (ih) ostave na miru“, uz poruku da „neka radje štiju u svojoj zemlji druge narodnosti, mjesto što jih poriču, i gnječe i neka odklanjaju činjenice, koje mjestimice podržavaju narod hrvatski u stanju poput Turske“. Hrvatski narodnjaci su smatrali, da „ako Bosnu zaposjedne Austrija, (da je) ta misao ogrijava(la) sve tri vjere u Bosnoj“. Po njima „ako (su) muhamedanci (slali) austrijskomu caru na koljena poslanstvo, da bi jih svojim možnom zaštitom zakrilio, (da su se) povod(ili) za njimi i katolici, a jamačno i pravoslavni, izuzamši samo one ljude i predjele, gdje (su) živ(jeli) ili“ kovali „spletke nerazboriti agitatori“. Hrvatski narodnjaci su iz ovih razloga „najnoviji proglas nekojih bosanskih ustaša, da će se do zadnje kapi krvi boriti za oslobodjenje zemlje smatra(li) nerazboritim zaključkom nekojih velikosrbskih agitatora, koji (su) narodu u Bosni mut(ili)“. Oni su isticali kako su tada „doista misl(ili) Hrvati plemenito po Bosnu, ako pozivlju Austriju, da ona izvrši misiju, te oslobodiv Bosnu izpod turskog jarma, naravno ju pridruži sebi ili što je bolje Hrvatskoj, koja (je) na slavenskom jugu više uživa(la) ugleda i više ima(la) moralne snage od svake druge jugoslavenske zemlje“. Za hrvatske

⁷²¹⁰ Вође устаника из југозападне Босне-његовом императорском Величанству цару руском и ослободитељу нашем Александру II у Петроград, У Тишковачком логору из народне скупштине 1. (13.) марта 1878, у: В. Красић, н. д., 201.

narodnjake je ustaničko pismo bilo „najnepolitičniji postupak, koj (je) sam(o) oda(vao) zle i krive namjere“. Osim toga, u pismu je provijavalo „do vieka bunca(nje) o veliko-srbskoj misiji“. Njima je bilo nepojmljivo što su ustanici „prostira(li) sjenu Dušanova carstva po zemljah, koje“ nisu željele „da živu u tom sredovječnom mraku bizantinskih nazora“. Po njima je bilo najracionalnije rješenje, da Austro-Ugarska „dovrši djelo Rusije u sferi, koju (je) sama krsti(la) svojom, te tako oslobodi one zemlje izpod turskog jarma“. ⁷²¹¹

„Uoči sklopljenoga mira“ sve su se više „množ(ile) glasine (i) političke viesti, (koje su) navješć(ivale) kao gotovo, da će Austro-Ugarska zaposjednuti Bosnu i Hercegovinu“. Neke vijesti, koje su dolazile iz Beča su „jurve navodi(le) vojničke odjele kao zadarski, zagrebački i osječki, koji (su trebali) zaposjednuti Bosnu i to ponajprije Tursku Hrvatsku, (u kojoj je) katoličko pučanstvo osobito naginj(alo) Austriji“. ⁷²¹² Među hrvatskim narodnjacima su se od sredine marta 1878. sve više i pitali, da li su se „hrvatski delegati u Beču“ uopšte oglašavali „u nijednoj sjednici“ o budućnosti Bosne“. Postavljalo se sve otvorenije pitanje, da li su „ima(li) hrvatski delegati to osvjedočenje, da bi se Bosna imala pridružiti Hrvatskoj“. ⁷²¹³

Izgleda, da su se ranije sumnje u prohrvatski stav Kninskog odbora sve više obistinjavale. Tako su 17. marta 1878. oni javljali Hrvatima „o stanju u Bosni, (kako) zaključiše ustaše u Tiškovcu, da će se biti i nadalje s mustehafizi i bašibozuci, (sve dok) jim toliko puta navješteni ulazak austrijske vojske nedonese spasa“. Prema nekim mađarskim izvorima, iz Sarajeva se tvrdilo kako su pristaše pridruženja Bosne Austriji (bili sve više) izvrgnuti velikim progonom“. U radu na suzbijanju proaustrougarske orijentacije trebali su da rade agenti, koje je u to vrijeme u Bosnu slala „srbska vlada“. ⁷²¹⁴ Tada se u Bosni pojavila nekakva „brošura, pisana srbskim jezikom, u kojoj se pučantsvo radi(lo) predobiti za Srbiju (i u kojoj se) navlastito dokaz(ivalo), za koliko je veći porez u Austro-Ugarskoj, nego u kneževini Srbiji, te već stoga razloga mora(lo) (je) bosansko pučanstvo želiti, da ga ne pridruže Austro-Ugarskoj“. ⁷²¹⁵

⁷²¹¹ P-30/VI, 10. 3. 1878.

⁷²¹² *Isto*

⁷²¹³ P-32/VI, 15. 3. 1878.

⁷²¹⁴ P-33/VI, 17. 3. 1878.

⁷²¹⁵ P-34/VI, 20. 3. 1878.

Hrvatski narodnjaci, kao nosioci hrvatske nacionalno-političke ideje, sve više su bili mišljenja, da je još 1875. bilo „najsgodnije po Austriju unići u Bosnu, jer tada stajaše pučanstvo Bosne, bar zapadnoga diela te zemlje, pod neposrednim utiskom carskoga puta u Dalmaciju“. Po njima, iako ni u proljeće 1878. nije bilo „još kasno pridružiti Bosnu, to bi to pridruženje, predpostavljajuć uvijek naravno dobrovoljnu privolu bosanskoga pučanstva, moglo poteći samo iz dvostrukoga pravnoga naslova, da je naime s jedne (bio) nemoguć u Bosnoj svaki dalji obstanak turskoga gospodstva, s druge pako iz onih pravica, koje (su) za habzburšku kuću poti(cale) iz kraljevskog naslova Hrvatske“. Oni su smatrali, da „te pravice“ nisu sadržavale „samo prava, već i dužnosti“ od koje je prva bila, „da se Bosna utjelovi trojednoj kraljevini, kojoj i prije pripadaše i s kojom je bosansko pučanstvo većim dielom (bilo) srodno“. Sa tim u vezi, oni su shvatali, kako nije bilo nikavog „smisla, da se Bosna utjelov(ljuje) trojednoj kraljevini sve dotle, dok se prije neoživotvori sama trojedna kraljevina, sjediniv s materom zemljom Dalmaciju i vojnu Krajinu. Sbudne li se to, (tada bi se) uskrsnu(la) zemljo-i narodopisno omedjašena država s 4 milijuna stanovnika i glavnim gradom Zagrebom, koja je i onako jurve ustrojstvom jugoslavenske akademije postala duševnim središtem zapadnoga jugoslavenstva—posve životno i autonomno udo habsburških saveznih zemalja, koje bi posve blagotvorno uticalo toli na nutarnju, koli izvanjsku politiku monarkije“. ⁷²¹⁶

U to vrijeme se iz Knina saznávalo, kako se 10. marta 1878. godine „u ustaškom tiškovačkom taboru pročulo, da se bivši četo vodja Despotović uputio u Biograd, (gdje se trebao) sa Jovom Ercegom Skoblom i Pelagićem zauzeti za bosanske kršćane“. Navodno, „ustaška skupština u Tiškovcu prosvjedova(la) (je) proti posebnim težnjam(a) tih lica, te povjeri(la) Veselicky-Božidaroviću zadaću, da se krene na put, te Bosnu zastupa na kongresu“. ⁷²¹⁷ Politički lider ustanka u jugozapadnoj Bosni, Uzelac obavijestio je svoga saradnika Desnicu, da je „Veselicki (bio) imenovan za guvernera Bosne, (iako nije) uživa(o) povjerenje ustanika u Tiškovcu“. Izgleda, da je Veselicki bio Uzelčev izbor, pogotovo što je „on u Beču, Berlinu i Petrogradu (bio) povoljna ličnost“. Uzelac je bio očajan, što su „oni Crnci (ustanici iz Crnih Potoka-B. T.) iz Tiškovca javili da Veselicki povjerenja“ kod njih nije „uživa(o)“, zbog čega se ovaj „obratjo na Mitropolita

⁷²¹⁶ Isto

⁷²¹⁷ P-34/VI, 20. 3. 1878.

(beogradski Mihailo-B. T.) i Ristića u Beograd“.⁷²¹⁸ Po svemu sudeći, ustaničke vođe nisu imale pojma o tome, da je Veselicki, koji je prije bio za autonomiju Bosne i Hercegovine tada već više naginjao austrougarskoj, ne samo okupaciji, već i aneksiji. Navodno, on je počeo ozbiljno da sumnja, da su se hercegovački Srbi uopšte željeli ujediniti sa Crnom Gorom, kao što je i primijetio, da ni bosanski Srbi nisu više tako strasno bili za ujedinjenje sa Srbijom.⁷²¹⁹ Austrougarski povjerljivi izvještaji su za Veselickog isticali, kako „on nije bio ni Pansloven niti revolucionar“ („er sei weder Panslave noch Revolutionär“), nego lokalni patriota koji je samo želio pomoći svojoj Hercegovini i zbog čega je bio u stalnoj vezi sa ruskim konzulom u Veneciji i ruskim poslanicima u Beču i u Rimu.⁷²²⁰

Bosanski katolici su takođe sastavili jednu „Izjavu“ i preko svog agenta fra Grge Martića poslali je grofu Andrašiju za sastanak u Berlinu. U toj „Izjavi“ je bilo samo ponovljeno ono, što su bosanski fratri još na ljeto 1876. poslali na habzburški dvor. U njoj je navedeno, da pošto se pročulo da je Srbija tražila aneksiju Bosne, da oni kao bosanski katolički fratri potpisani u „Izjavi“ protestuju pred svim poslanicima velikih sila, koji su se nalazili na tom kongresu, „protiva tomu nezakonitomu i neopravdanom zahtjevu kneževine Srbije“.⁷²²¹

Hrvati su osim sa Srbijom, imali oko Bosne neslaganje i sa turkofilskim Mađarima, što je pogotovo bilo izraženo u „ugarskoj delegaciji (između) izvjestitelj(a) odbora dr. Falk(a) s jedne, a hrvatsk(og) zastupnik(a) Ivan(a) Vončin(e) s druge strane“. Njih dvojica „razlagali su u delegacijah obširno svaki svoje stanovište o traženoj vjeresiji: Falk je govorio kao Magjar, kao dualista, proti zaposjednuća i pridruženju Bosne (a) Vončina kao Hrvat a u ime Hrvatske za zaposjednuće i pridruženje“. Mađar Falk je „misli(o) da bi tobož bosanski narod (i koji bi bio) izbavljen po Austriji iz turskoga robstva, po vremenu (bi) zaboravio svoju izbaviteljicu, te uzeo težiti za sjedinjenjem s kneževinom Srbijom“. Hrvat Vončina je isticao, „da (je) Bosna od vajakada bjež(ala) pod zaštitu austrijskog cara, te bi ga uzhitom primila, da ju izbavi izpod turskoga robstva“.

⁷²¹⁸ *Петар Узелац-Владимиру Десници*, Ријека 23. март 1878, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 149-150.

⁷²¹⁹ *Haymerle-Graf J. Andrassy*, Rom, 2 März 1878, in: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878. god.*, 84-85.

⁷²²⁰ *Ibidem*, Ibidem, am 19 März 1878, in: *Isto*, 91.

⁷²²¹ Fra J. Jelenić, *n. d.*, 243.

Realno stanovište je bilo, kako „u Bosnoj zaista (nije bilo) političke misli i težnje, (kao i da će) istom onaj stvoriti sebi povoljnu političku misao i težnju, tko Bosnom (bude) pošteno zavlada(o) i pošteno uznastoj(ao) stvoriti u njoj uvjete duševnoga i materijalnoga blagostanja“. Hrvatski narodnjaci su vjerovali, kako je „u samom ustanku, (vremenom) oživila i jedna i druga agitacija (srpska i hrvatska-B. T.), (ali da je) u istinu bosanski narod bjež(ao) rado pod zaštitu kršćanskoga cara, jer (je) vidi(o), da on vlada bratskim mu hrvatskim narodom obijuh vjeroispovijesti, i jer (je) zna(o), da bi mu se najbolje godilo, pod tim carem, a u najtješnijem savezu s Hrvatskom“. Vončina je pred Mađarima „jamči(o) za privrženost Bosne“ Hrvatskoj i Austro-Ugarskoj, a pogotovo za cijelu „monarkiju (kojoj je) Bosna pod vidom trgovačkih i gospodarstvenih probitaka (bila) vrlo važna“. On je ubijeđivao Mađare, kako je „hrvatski narod u Bosnoj ostao nepokvaren uzprkos vjekovnih boli i patnja neizlučuj(ući) odavle ni same bosanske Hrvate muhamedanske vjere, koji bi kao potomci starih plemićkih obitelji pod uplivom evropske kulture doskora smetnuli sa sebe turstvo, te postali važnim činbenikom u novom državnom životu“. On je tada naglašavao, kako je u zadnjih „27. godina po četvrti put (bilo), da (je) hrvatski narod iz Bosne i Hercegovine jatomice bjež(ao), utičući se zaštititi nj. C. kr. ap. Veličanstva, u kojem (je) narod nazir(ao) sebi naravnoga gospodara“. Po Vončini, Austro-Ugarska je trebala „ostati vjerna svojemu kulturnomu poslanstvu, te i čovječanstvu izkazati veliko dobro, ako (bi) dopusti(la), (da) Bosnu i Hercegovinu, spadajuće po povjestnom pravu, po zahtjevih rodoljubive politike i po geografskom položaju u skupinu zemalja sv. Stjepanske krune, uzme u svoje krilo, da one sa svojim posestrimami Hrvatskom i Dalmacijom budu krepkim branikom monarkije proti svakoj pogibelji, došla ta od zapada, juga i iztoka“.⁷²²² Protiv ovih istupanja hrvatskog narodnjaka Vončine u Ugarskom saboru podigli su 24. marta 1878. svoj glas ustanički lideri u Tiškovcu: vojvoda Golub Babić, Vaso Pelagić, pop Đoko Karan, Pero Kreco, Stevo Aleksić i Đoko Despotović. Oni su mu tada protivurječili stavom, da u Bosni i Hercegovini („Босни и Херцеговини“) nisu živjeli „nikakvi Hrvati“ („никакви Хрвати“), nego: pravoslavni ili „Srbi i Rišćani“ („Срби и Ришћани“), zatim rimokatolicci ili „katolicci, Šokci, Latini i kršćani“ („католици, Шокци, Латини и кршћани“) i

⁷²²² P-35/VI, 22. 3. 1878.

Muslimani ili „Turci i Musulmani“ („Турци и Мусулмани“), kao i da je njihova jedina želja da se ujedine sa Srbijom.⁷²²³

Zbog sve većeg straha od upada austrougarske vojske u Bosnu, bosanski Muslimani u Bosanskoj Posavini su sve češće zaobilazili ustanike, a sve više „krstar(ili) po selima u Vučijaku i to najviše radi katolika“ („католика“). Ovi se sa svoje strane nisu nikada „u boj bez nužde i nevolje“ uključivali, s obzirom da su bili „uvijek u manjini“. Opasnost za ustanike i srpska sela predstavljala je „vojska turska velom časti bosanska redifa i bašibozuci što je bila dugo na Drini ta se iz Bjeline i drugih mjesta u vnutrenost Bosne povlaći(la)“. Od 22. marta 1878. se „jedan tabor takove redife vratio u Derventu i tu se je nastanio (među kojima je) bilo Turaka („Турака“) i iz Krupe i ovi Krupljani sa neki Dervenćani Turci („Дервенћани Турци“) posjekli su na maršu u Derventu dva Srbina („два Србина“) u selu Bukovici“.⁷²²⁴

Srpski ustanici su u ime „naroda Srpskog u Bosni („народа Српског у Босни“)“ izrazili 24. marta 1878. godine „prestavnicima bratske Kneževine Srbije i svemu narodu njenom, najsrdačniju blagodarnost kako za materijalnu pripomoć, tako i za oružanu zaštitu, koju je Srbija sa takim ogromnim požrtvovanjem činila“. Ustanici su u ovom obraćanju naveli, kako „istoriji ostaje, da ona ovaj akt poslovanja zabeleži kao jaku činjenicu, koja je krčila put progresu i civilizaciji po Balkanskom poluostrvu i Azijskoj Turskoj, jer tek kroz slobodne i pravedno uređene zemlje i naroda“ bilo je moguće da se „otvara put za širenje slobode i kulture“. Oni su „bratski moli(li) Prestavnike Srbije da svojski podjestvuju pri uglavljivanju mira sa Turskom, (kako bi oni) posta(li) sastavni dio Srpske države ili ako bi se iz kakvih uzroka toj većitoj želji (njihovoj) na put stajalo, da ostane samostalna i zasebna država“. Njihov politički stav je bio sasvim jasan, da oni „ni pod kojim vidom (nisu željeli) pristati sa Austro-Ugarskom“. Ustaničko vođstvo je ponovilo od ranije iznešeno mišljenje, da „ako je baš (bila) nužna neka okupacija, radi uvođenja novog poredka“, da su onda oni jedino željeli „okupaciju sa vojskom Kneževine Srbije, koja je za (njih bila) najpriličnija, počem (što su) svi obitaoci Bosne srpskim jezikom („српским језиком“) govor(ili) i iste običaje ima(li), i počem je ona još u početku ovog vijeka znala udesno urediti novu svoju državu prema duhu vremena i

⁷²²³ З-46/ХІІІ, 22. 3. (3. 4.) 1878.

⁷²²⁴ АС-ФМІД-ПО (1871-1918)-I/265, I/266, I/267, I/268, I/269, I/270, I/271, No. 11, Пов. No. 160, Б/2, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 12. (24.) март 1878.

prema potrebama naroda“. Ustanici su na kraju ovog obraćanja srpskoj vladi otvoreno poručili, kako „sve drugo što se mimo ovih odluka (njihovih) radilo bude, (da bi samo dalo) povoda novim događajima, zapletima i nemirima“. ⁷²²⁵

Špijun srpske vlade u Bosni Jova Atanacković obavijestio je Ristića, kako je polovinom marta 1878. nakon „razgovora sa jednim ovdašnjim od pravi Turaka („od pravi Турака“)“ saznao, kako nije bila „istina da su kakovi Turci („Турци“) u korist Austrije činili skup, niti pak da su koji otišli sa kakvim deputacijama u Beč, da je to sve (bila) laž, i (da) takvo što (nije) mo(glo) biti“. Atanacković je Ristiću naglasio, kako se u Bosni govorilo i mislilo, „da će Bosna ostati i dalje pod Turskom, samo da će se neke reforme uvesti“. On je, takođe, uočio do tada neuobičajenu pojavu, a to je, da se i među bosanskim Srbima već počelo govoriti „protiv Rusije“. ⁷²²⁶

„Bosanski Turci“ („босански Турци“) su do sredine marta 1878. postavili prema Austro-Ugarskoj „udvostručene karaule duž planine Vučijaka na obali savskoj“, usljed čega je izgledalo nemogućim „ustašem u Bosnu i iz Bosne u Austro-Ugarsku prelaziti“. Krajem istog mjeseca bilo je odlučeno, da se „sva turska vojska što je proti Srbiji postavljena bila (razmjesti) po Bosni na razni mjesti, (gdje se trebala) „reorganizirati“. U Bosni se „pogovara(lo) već javno da će se velika turska vojska koncentrirati“ najviše „proti Švabi“, pogotovo zato što se, kako se srpski špijun Bogdanović izrazio, Austro-Ugarska „u mnogo (bila) raskokodakala sa njenom okupacijom Bosne i Hercegovine“ („Босне и Херцеговине“). Večka vlada je, već duže vrijeme radila ozbiljne terenske pripreme za okupaciju. Ona je za „prelaz vojske preko rijeke Save u gornjem kraju napram Banjaluki“ odvezla u Staru Gradišku „pontonske ćuprije“. Bilo je vrlo indikativno i to što su slavonski liferanti kupovali u to vrijeme „silno sjeno, (koje su

⁷²²⁵ АС-ФМИД (1871-1918)-I/334, I/335, Пов. Но. 951, Б/2, *Васо Видовић, Спасоје Бабић, Васо Пелагић, архимандрит, вођа у устанку поп Ђока Каран, Јован Шкорић, четовођа Станко Скулић, Јован Р. Џинић, Мићо Ј. Поповић, Симо Поповић, Симо Николић четовођа, Симо Бера ћетовођа, Стеван Крнета водник, Симо Дакић, Коста Максимовић, Томо Поповић свештеник, Васо Јакишић, Ристо Степановић, Петар Р. Ђукић, Лазар В. Трифковић, Јово Н. Пиштелић, Стево Остоић, Јово Марковић, Вуко Јовановић, Симо Стефановић, Зарија Босанчић, Васо Савић, Симоун Којић, Стојан Вученовић, Стојан Нежић, Јово Суботић свећеник, Ристо Малић, Тодор Петковић свештеник, Кузман Богосавац, Цвијо Милановић свеш., Симо Сембер, Алекса Миловановић, Стево Поповић свештеник, Обрад Нисумовић, Ристо Спаић, Мића Шурлан, Савва П. Вукановић, Никола Јовановић, Јово Гајић, Димитрија Вукић, Миле Радетић-Представницима Србије, непознато 12. (24.) март 1878.*

⁷²²⁶ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/277, Пов. Но. 242, Б/2, *капетан Јова Атанацковић-Јовану Ристићу, Брчко 10. (22.) март 1878.*

morali) držati u pripravnosti za veliki broj konjaništva“. Prema slobodnoj Bogdanovićevoj procjeni „austro-ugarska (je) namjerava(la) oko 15-20 aprila (1878. godine) u Bosnu sa vojskom prelaziti, (pogotovo što su) regemente razne dobile pre kratkog vremena zapovjed da su sasvim spremni tako kako bi svakim časom se krenuti mogli“. Njemu je, kao dokaz za to poslužio podatak, da je takvu zapovjed u to vrijeme dobila „i Šokčevićeva (hrvatski ban Šokčević-B. T.) regimen. u Temešvaru i Aradu“. Takođe, „Ugarska je već (bila) skoro gotov(a) sa njenim rasporedom vojske ne samo za Bosnu već i za Hercegovinu“.⁷²²⁷

Za razliku od bosanskih katolika i bosanskih Muslimana, „Srbi bosanski“ („Срби босански“) mrzili su tada „Austro-ugarsku iz duše“. Njih je pogotovo na to nagovarao Bogdanović, prema kome su „jedini katolici“ („католици“) iskreno željeli „da austro-ugarska Bosnu posjedne“. Oni su „za austro-ugarsku kao rimokatoličku državu“ uvijek simpatisali, naročito „fratri bosanski“, koji su po Bogdanoviću, „od vremena (bili) austro-ugarskim zlatom i srebrom zauzdati“. Prema njegovom saznanju, „prosti katolički narod („прости католички народ“) (je bio) velom časti ravnodušan u svemu“. Bosanski katolici su, po ovom dugogodišnjem prvom špijunu srpske vlade bili „narod bez svakog značaja“, pogotovo što nisu imali „nikakve otvažnosti niti sobstvene odlučne volje“. Bogdanović je u izvještaju Ristiću naveo, kako je „njiova volja“ zapravo bila volja „njini fratara i što (su oni htjeli) to (je) i njen narod mora(o) htjeti“. Ipak, „mnogi katolici“ („католици“) govorili su „Srbima“ („Србима“), kako su imali u svemu „pravo i veoma bi se rado digli sa Srbima („Србима“) zajedno“, ali da su ih u tome spriječavali fratri. Govorili su im tada: „*nedaju nam fratri—oni nam uvijek govore nemojte (se) vi sa Srbima („Србима“) držati i šnjima se dizati pa nesmemo*“. Neki od njih su bili spremni na saradnju, ali su ih Srbi odbijali odgovarajući ih, da ih „sada više netrebaju da je kasno“. Katolici su zatim „doista šiljali svoju deputaciju u Zagreb“, koju su predvodila „dva fratra i nekoliko seljaka“, poslije čega je bosanskim katolicima bilo strogo „zabranjeno sa Srbima („Србима“) se družiti“. Stevo Bogdanović je i sam „šiljao više puta svoga povjerenika među njih“, ali su oni odbijali pregovore, s obzirom da ih „brodski franjevci u škripcu držaše“. Delegaciju bosanskih katolika u Zagreb, prema Bogdanovićevom

⁷²²⁷ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/265, I/266, I/267, I/268, I/269, I/270, I/271, No. 11, Пов. No. 160, Б/2, *Фрањо Завидовић-истом*, Маглај 12. (24.) март 1878.

svjedočenju, vodili su njihovi fratri „kao stoku na lancu da se nebi samo sa nikim udružili, a to bi moglo biti i na samom parobrodu, tolika je predostrožnost fratara bila“. Naime, „u Zagrebu su ih primili laskavo, al im ništa pouzdanoga niti pozitivnoga reći nemogoše, sve na ufanju i pouzdanju i tješiše ih svetim kako se austro-ugarska trudi da svoju vojsku u Bosnu pošlje pa ako to bude moguće da će im ondak (biti) lakše, bolje, i (da će) oslobođeni biti“. Od tada su izbjegli bosanski katolici počeli naprasno da se vraćaju u Bosnu. „Turci se vladaše u tom pogledu pametno i politično („политићно“), oni ih mirno i nevješti čineći se kući puštaše i tako se katolici („католици“) malo oslobodiše te se svi kućam vratiše“. Valjda, u želji da im se osveti, srpski špijun Bogdanović je „preko svojih prijatelja na ovaj događaj dao Turke („Турке“) upozoriti, da bi se katolici („католици“) ustvari kod njine vlade carske što više kompromitirali“. Bogdanović je obavijestio bosanske Muslimane i njihovu vladu, da je „ova deputacija katolička („католићка“) nosila neku peticiju od bosanskog katoličkog naroda („босанског католићког народа“) i izjavu kako narod želi da Austro-Ugarska Bosnu zauzme, (kao i da je bilo) sve fingirano kroz fratre jer (je) narod katolički („народ католићки“) još manje zna(o) čitati i pisati neželi (negoli, nego-B. T.) srbski narod“ („србски народ“). Bogdanović je navodno otkrio, da su bosanski katolici tužili „Srbe i Turke („Србе и Турке“), prve da ih pljačkaju, druge da ih tuku, (te) da su svemu lagali Austro-ugarskoj u Zagrebu, jer svoje nevaljalstvo i zločinstvo nehtedoše izjaviti i očitovati“. On je Ristiću otkrio, da dok je „bio u Beogradu (da su) katolici („католици“) demonstrativno u slav. Brod dojuruli i tu kod kotarskog suda i svi mjesti čitavu halabuku na Srbe i Turke („Србе и Турке“) digli bili kako im je stanje nesnosno postalo i moliše zaštitu Austro-ugarske vlade“. Prema saznanjima sa kojima je Bogdanović raspolagao, tom prilikom je bosanskim katolicima „Austro-ugarska tajno do 150 kom. ostraguša pušaka za lićnu obranu dala“.⁷²²⁸

Ipak, srpska politika je i dalje računala na neke bosanske katolike, odnosno, nije ih odbacivala u svojim nacionalno-političkim planovima oko pokušaja okupacije Bosne i Hercegovine. U tom smislu je i Bogdanović „strogo zabranio svako nasilno pljačkanje“ njihove imovine, uz to naloživši ustanicima u sjevernoj Bosni, da „dobro paze na katolike i mogućnom prilikom neka kod njih potražuju i razabiraju za te čuvene puške što ih je

⁷²²⁸ Исто

Austrija dala pa ako gdi u katolika takovih pušaka nađu neka ih od njih oduzmu“. Ova njegova naredba je ustanike obradovala i oni su „po katolički seli“ vodili istragu razotkrivši tom prilikom „veliko zločinstvo što katolici učiniše“. Zapravo, „od jednoga katolika pri istraživanju austr. pušaka naišli su ustaši u selu Bedniku pod jednim svinjcem na dva ubijena Srbina ustaša“ („Србина усташа“). Prvi je bio neki „Kosta iz Derventske nahije, a drugi neki Tošica iz Gradačke nahije, (koje) ubiše katolici tajno na vjeru došavši u kuću i pod svinjac zakopaše“. Bogdanović navodi, da je „ovaj događaj kao munjevit oganj kroz sve ustaše proletio i svi obrekoše krvnu osvetu katolikom da će du ih sasjeci i popaliti“. Najava osvete izazvala je reakciju, da su se „sva katolička sela poplašila i u Turski Brod do 500 katolika dojurilo (je) na tužbu da im od Srba ustaša („Срба усташа“) opasnost životu i imanju grozi i preti“. Njih je „u turskom Brodu“ smirio gradski načelnik, savjetujući ih „da se neplaše i da se ne boje da Srbi ustaši („Срби усташа“) to nećedu učiniti i da je sada mir potvrđen da će svak slobodan i za svakog jednake pravice biti,-neka se strpe samo i neka budu snosljivi“. Takođe, mudir nije mogao a da im ne prebaci, kako je vrlo dobro znao, da su oni „u austro-ugarsku kaurima deputaciju šiljali“, zahtijevajući da se svi vrata kućama, što su oni i učinili. Međutim, „treći–četvrti dan najedanput grunuše Turci u katolička sela („katolička sela“) te pohvataše i povezaše devet starešina i knezova seoski i tako vezane pre 5 dana odvedoše“. Cilj ove akcije bio je, da „vlada bosanska temeljit(o) ispit(a) (bosanske katolike) radi šiljanja deputacije u Zagreb Švabi“ sa konačnim ciljem, da „neke fratre pod odgovornost stavi“. Bogdanović se složio sa politikom bosansko-muslimanske vlade, da „bosanski katolici („босански католици“) neimadoše uzroka iz cjele Bosne tužbe na deputacije činiti i šiljati, (kao što) neimadoše oni uzroka ni iz Vučijaka sve to činiti (s obzirom da) njim(a) niko ništa činio nije (i da su) u svemu pošteđeni bili“. Prema Bogdanovićevim riječima katolici su svoje zločine krili, dok su „sa lažima (htjeli) da se koriste i da jezuitizmom („језуитизмом“) obmane Evropu“. On je iz njihovog ponašanja zaključio, da je već upravo tada bio „dogovor(e)ni i naloženi udes austro-ugarske kako bi imala neku građu za evropski kongres u Berlinu radi okupacije Bosne“.⁷²²⁹

Bogdanović se predstavljao, kao najbolji poznavalac raspoloženja duha „srbskog naroda Bosanskog“ („србског народа Босанског“) on je od nekih izbjeglih srpskih

⁷²²⁹ Исто

seljaka iz Bosne mogao lako da sazna, šta se između „Švabi i Čivuta“ (Jevreji-B. T.) razgovaralo u pogledu budućih rješenja oko pitanja bosanske budućnosti. Jedan od njih mu je rekao, „daje mir (bio) zaključen, da će (t)ada Švaba sa vojskom u Bosnu“, kao i da će se osim izbjeglih Srba „naskoro i Švabe i Čivuti“ preseliti u Bosnu. Bogdanović je smatrao neophodnim da u slučaju, da dođe do austrougarske okupacije, odnosno ako dođe „Švabska vojska u Bosnu, (da se) svi Bošnjaci i Srbi i Turci“ („сви Бошњаци и Срби и Турци“) bore protiv nje. Kada je riječ o „ujedinjenju sa Srbijom“ to su željeli svi ustanici, a mnogi od njih su dolazili kod Bogdanovića zaklinjući se „živim bogom da bi voleli da im i pas–sudi neželji (nego-B. T.) Šokac“ („Шокац“).⁷²³⁰

Prvi srpski špijun za Bosnu Bogdanović je „onima Srbima što su iz Bosne došli a bilo ih je i iz raznih mjesta do 40 na broju“ i kojima je na čelu bio „seoski knez Gojko Bjelić iz Podnovlja“ savjetovao, „da se zasad umire da se nedižu da ne kupuju pušaka“ dok se ne vidi „hoćeli potrebno biti“. Ovoj grupi izbjeglih Srba u Hrvatskoj je sugerisano, da „gledaju da se sa Turci(ma) slože i da Turke za“ srpski interes pridobijaju. Prema Bogdanoviću, više nije bilo potrebe „ulje u vatru sipati, budeli to nužda to će im se u svoje vreme kazati uostalom neka gledaju lepim načinom i seljake katolike („сељаке католике“) za sebe da zadobiju (kao i da) im dokažu da su oni (bili) za tuđ interes od svojih fratara zavedeni“. Katolike je trebalo planski pridobijati, kako bi ustanike „mogućom hranom i živežom (pomagali) počem je (t)ad mir učinjen i (nije) sa Turcima (bilo) rata“. Plan je bio, da se u narednom periodu sa „strpljenjem čeka, dalji ishod stvari daće Srbija i Rusija sve što moguće više dobra učiniti i izraditi, da će du oslobođeni biti a za ujedinjenje da će se na skoro razbistriti stvar, (i) neka žive kao dobri Srbi („добри Срби“) u toj lepoj nadeždi“. U to vrijeme sve je više bilo napetosti i među izbjeglicama. U Slavanskom Brodu, među njima postojale su „dve struje jedna protivna drugoj katolička-i srbska“ („католићка-и србска“). Prva, „katolička“ je imala svoje uporište u „austrijskom sudu i katoličkoj popovštini, (a) Srbi njenom deputacijom u svoj tišini na čelu gore rečenog kneza“ kod Bogdanovića. Srpski narod u Bosni je sa oduševljenjem posmatrao „knjaza Milana za svoga gospodara, za svoga vladaoca“. Oni „osim ujedinjenja Bosne sa Srbijom“ nisu htjeli nikakvo drugo rješenje političke situacije. Srpski „narod u Bosni smatra(o) (je) jedino Srbiju, za svoju dragu majku, a Rusiju za

⁷²³⁰ Исто

svoga osloboditelja“. Bogdanović se usprotivio nedavnoj Despotovićevoj izjavi „u novosadskoj Zastavi“, kada je izrekao da je Bosni druga majka bila Rusija, a ne Srbija. On se suprostavio takvom razmišljanju, budući da je posjedovao „do blizu 30 godišnje iskustvo“ srpskog špijuna i time bolje poznao „duh naroda bosanskog („naroda босанског“) neželi gospodin Despotović“. Bogdanović je prebacivao Despotoviću, zato što je „baca(o) kao Srbin Srbiju u zakutak javno!, (pogotovo što je bio) rođeni Srbin—njegova majka je Srbkinja, a ne Ruskinja“. Prema tome, trebalo je, da je „svakome dobrome Srbinu („Србину“) draga majka (bude) Srbija“. Bogdanoviću je bilo neshvatljivo, da „pravi Srbin hoće da bude veći Rus neželi i sam pravi rođeni Rus“. ⁷²³¹ Međutim, bosanski Muslimani su i sami često poistovjećivali bosanske Srbe sa Rusima. Prema svjedočenju savremenika događaja Mite Živkovića, tako su „u vrijeme posljednjeg rusko—turskog rata 1878. Muhamedovci („Мухамедовци“) bili toliko kivni na Pravoslavne („Православне“) da su htjeli sve da (ih) isjeku na Uskrs“. ⁷²³²

Specijalni Portin komesar Konstan-paša započeo je od kraja marta 1878. obilazak cijele Bosne, kako bi „prima(o) žalbe i tužbe, (i) pregleda(o) sudove“. Zapravo, „cjel njegovog putovanja (je bila) glavna da se pokaže u narodu i da pridobije narod za sebe, tj. ako bude da narod bira guvernera, ne bi li njega izabarali“. ⁷²³³ Konstan-paša, koji je bio „hrišćanin ali Turcima odan“ je ovu reformu započeo u Bijeljini, u kojoj je „promenuo kajmakama i Medžlis Bosanski („Меџлис Босански“) a postavio je nove ljude“, koji su se slagali „više sa hrišćanima“ („хришћанима“). Istina, on „je prizivao i glavnije hrišćane („главније хришћане“) te jim savetovao da zajednički sa Turcima („Турцима“) rade, i da se od njih neodvajaju (i) pritom zapovedio je Turcima („Турцима“) strogo, da sa hrišćanima („хришћанима“) dobro postupaju“. Među samim bosanskim Muslimanima se govorkalo, „da bi Kostać-paša bio dobar za Valiju, i da bi trebalo tražiti od Padiše i od Moskovskog cara koji su (t)ada (bili) u dobrom dos(t)luku da Kostać-pašu postave za namesnika u Bosni“. Izgleda, da su „begovi beljinski“ iskreno pozivali odbjeglog trgovca Panića u Sremsku Mitrovicu, da se i „on vrati u Bosnu na dogovor s njima dajući tvrdu veru da mu se ništa neće dogoditi“. Jedan od značajnijih poteza bosanske vlade, kojima je

⁷²³¹ Исто

⁷²³² М. Живковић, н. д., 95.

⁷²³³ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/277, Пов. No. 242, Б/2, капетан Јова Атанацковић-Јовану Ристићу, Брчко 20. март (2. април) 1878.

htjela relaksirati odnose između bosanskih Muslimana i hrišćana bila je njena odluka o raspuštanju bašibozuka, uz najavu „da će se skoro i mustafiz (rezervni sastav vojske-B. T.) raspustiti“.⁷²³⁴ Tada su „vojska i činovnici osmanskoga porekla u Bosni ostavlja(li) po nalogu vladinom Bosnu“, a prema Portinom „nalogu“ uskoro je trebala „Bosna stupiti u drugo stanje“, u kojoj je smjelo „ostati u njoj samo domaća vojska“. U skladu sa tim, „u Sarajevu (su) proda(vali) činovnici na javnoj dražbi svoja kola i pokućstvo“.⁷²³⁵

Portin reformator u Bosni Konstan-paša nailazio je i na otpor hrišćanskih seljaka, a prvi se desio u Slatini u gradačačkom kadiluku. „Ovo selo broji(lo) (je) 180 kuća, štaviše pola pravoslavna pola Katolika („пола православна пола Католика“), ali su svi (bili) složni“. Slatina je bila „pre 5 godina spahiluk vladin ili Osman paše što je bio pre valija, to selo kupi(o) (je) Petraći Petrović Ekmedži paša za 10.000 dukata, ali seljaci ne htedoše nikako da budu više kmeti, nego se htedoše sami otkupiti, te već tri godine kako ni su nikako dali trećine, nego jednako parničili se“. Konstan-paša je pozvao ove kmetove nedavno, da obavezno daju „trećinu njihovom begu Petraći“ na šta su se seljaci oglušili, uz zahtjev da se od njega otkupe. Čitava stvar bila je okončana tek kada je Konstan-paša „njih četvoricu prvaka (dao) okovati (sa kojima) još 36 seljaka vezani(h) u Tuzlu u aps pošalje, a tri kuće od prva tri seljaka naredi te se sa svim porušise, gdi je i jedna žena i dete poginulo“. Složni seljaci su „od svake kuće“ poslali po jednog predstavnika „u Tuzlu, da se za one što su u Tuzli zatvoreni zauzmu, a i da nedadu nikake trećine“ ovome svome sunarodniku, sarajevskom trgovcu i zemljoposjedniku Petrakiju“.⁷²³⁶ Ipak, Petraki Petrović je i dalje „radio neumorno kod sviju turskih vlasti nežaleći i neštedeći ni novca ni drugih žrtava kako bi ostao i utvrdio se nad njima kao stalan i zakonit gospodar, te da mu oni kao njegove čifčije trećinu daju i begluče“.⁷²³⁷ U Bosni je, u to vrijeme „nad cijelim narodom gospodari(lo) osam ili devet stotina aga, begova i spahija, medju kojimi i 50 ili 60 kršćanskih čorbadžija te zemljištem njima rob(ovalo) (je) od sto do sto i deset hiljada kmeta, ili bolje rekuć 900 hiljada žitelja“. Osim toga, postojala je za potlačene hrišćanske starosjedioce ozbiljna opasnost, da se, kako se moglo čuti u to vrijeme, ne naseli „u Bosnu sva turadija, nahodeća se u

⁷²³⁴ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/279, Пов. No. 12, Б/2, *исти-истом*, Брчко 24. март (5. април) 1878.

⁷²³⁵ Р-43/VI, 10. 4. 1878.

⁷²³⁶ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/290, Пов. No. 327, Б/2, *исти-истом*, Шабац 6. (18.) април 1878.

⁷²³⁷ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/287, Пов. No 322, Б/2, *Јован Р. Џинић-Панти Луњевици*, Шабац 10. (22.) април 1878.

oslobodjenim krajevima balkanskog poluostrva“.⁷²³⁸ To je kod hrišćana predstavljalo jednu od najvećih strahova, pogotovo ako se imala u vidu činjenica da je trećina stanovništva Bosne i Hercegovine bila u tom trenutku u egzilu.⁷²³⁹

Osim u Slatini, „rđavo stanje u bosanskom narodu a u srbskom bosanskom“ („y босанском народу а у србском босанском“) bilo je i u drugim selima u „Gradačkoj nahiji“: Gornjoj Slatini, Slatini Donjoj, Crkvini, Brvniku, Batkuši, Asiću, Miloševcu, Tišini, Kruškovom Polju, Kladarima, Garevcu, Riječanima, Koprivnoj, Vrnjaku, Osečanima, Tolisi, Skugriću, Čelinji“, koji su takođe trpili „od svoji begova“. Najgori među njima bili su „Azi beg Gradašćević i Asanbeg Pašić“, koje je u svemu pomagao „Azimemedbeg Aziametbegović iz Orašja“. Žestoka reakcija Konstan-paše uslijedila je najvjerojatnije nakon saznanja, da su se sastala „iz svakog sela po tri odabrana čoveka u jedno mesto kod crkve (i povelu) govor o toj nesreći (te) se složi(li) 63 čoveka da pitaju svojie seljaka očeli svi da (odnosno) tri iljade familija dase presele u Austriju jer bo su im obje paše kazali da mogu ići kud oće“. Navodno, „seljaci (su bili) svi složni ići u Austra ungarsku ili u drugu carevinu, (odnosno) namjeraje ovoga naroda (bila) do Đurđeva dana naći mjesta i pošlje Đurđeva odma da se sele“.⁷²⁴⁰ Zatvoreni seljaci „su se iz zatvora obratili s molbom na vladiku (Dionisije-B. T.) i on ih se je primio da joj koliko mogne pomogne“. On je molio „velikog Vezira da ih zatvora oslobodi i da pošalje nalog Valiji Bosanskom („Валији Босанском“) da njih sa Petračijem i Kostan Pašom na redovno suđenje uzme“. Oni su molili i „Srpsku vladu da učini mogući korak u njinu korist gde treba“.⁷²⁴¹

Pisar vladike Dionisija Jovan Džinić išao je 31. marta 1878. „u Raču austrijsku (da pošalje) pisma begovima bosanskim, (gdje su ga) u Rači osim dvojice arnauta Turaka, ćumrukčije turskog i jednog Evrejina iz Bosne“ dočekali Bijeljinci: „Cvetko Moskić, Đorđe Jovičić i Marko Komarac“. Džinić je „od ovih poslednjih saznao, (kako) je pre nekoliko dana Austro-Ugarski konzul iz Brčke Omčikus u Beljenu dolazio i Turcima („Турцима“) neke vesti pročitao i saopštio, ušljed čega po njegovom odlasku

⁷²³⁸ P-51/VI, 28. 4. 1878.

⁷²³⁹ Appendix to Sir T. Sinclair's, *O. c.*, 10.

⁷²⁴⁰ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/285, I/286, Пов. No. 269, Б/2, *Коста Максимовић-Јовану Ристићу*, Босански Шамац 9. (21.) април 1878.

⁷²⁴¹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/287, Пов. No 322, Б/2, *Јован Р. Џинић-Панти Луђевици*, Шабац 10. (22.) април 1878.

stvorila se je zavjera među erlijama Turcima da zapale hrišćansku varoš („хришћанску варош“) u Beljini i pokolj učine“. Džinić je o čitavom slučaju upoznao predstavnike vlasti, a „Mehmed-Ali-beg Pašić čim je to saznao, odma je javio komandantu njenom a ovaj pak telegrafski putem dostavio je Valiji u Sarajevo od koga (je) dobi(o) odgovor da (se) on (komandant) za t(u) brigu vodi(o) i stara(o) se“. Potom je „komandant odma vojsku i popove na ratnu nogu stavio i dvojicu erlija uvativši na ulici batinao i tako je pokolj odklonio“. ⁷²⁴² Prema ocjeni jednog srpskog špijuna, nasilja bosanskih Muslimana bila su uslovljena njihovim saznanjem, po kome je Bosna trebala da „osta(ne) carstvo Tursko“. To je bio glavni uzrok „za novo tirjanstvo, otimanje i sva zla“, kojima su hrišćanski seljaci bili ponovo izloženi. ⁷²⁴³ Glavna ličnost koja je stajala iza akcije oko rasturanja famoznih pisama „begovima i ostalim Bošnjacima Muhamedove vjere“ („Бошњацима Мухамедове вјере“) bio je, ⁷²⁴⁴ po svemu sudeći njihov autor Vaso Pelagić.

„Mutesarif tuzlanski“ pozvao je krajem marta 1878. godine „sedamdeset begova u Tuzlu i u sednici питао ih“, da li su spremni da prihvate „ono što su dva najsilnija cara ugovorili i zaključili. (Tu razumeva Ruskog i Turskog cara)“ na šta su svi šutali. On je begovima saopštio, da „Car se više ni s kim tući neće, (pogotovo što je) u Moskova (bilo) 800.000 vojske“. Osim toga, tada je na najvišem novou bilo odlučeno, „da trećine više biti neće, no devetina“ da će ostati. ⁷²⁴⁵ U Bosanskoj Posavini se stanje nije nimalo smirivalo, „osobito kako je asker (redovna vojska-B. T.) sa srbske granice povratijose tesu razljućeni po selima na narod velike muke trpi(li)“. Inače, položaj hrišćana se pogotovo pogoršao nakon vijesti, „da će Engleska i Austrija zaratiti na Rusiju“. ⁷²⁴⁶

Nova skupština u Tiškovcu, održana aprila 1878. odredila je, da ustanike na konferenciji u Berlinu umjesto vojvode Goluba Babića predstavljaju trgovci Vaso Vidović i Vid Milanović. ⁷²⁴⁷ Sami bosanski Muslimani su se čak sa uvažavanjem

⁷²⁴² АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/275, Пов. No. 241, Б/2, *исти-генералу Ранку Алимпићу*, Шабац 22. март (3. април) 1878.

⁷²⁴³ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/285, I/286, Пов. No. 269, Б/2, *Коста Максимовић-Јовану Ристићу*, Босански Шамац 9. (21.) април 1878.

⁷²⁴⁴ З-45/ХП, 21. 3. (2. 4.) 1878.

⁷²⁴⁵ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/275, Пов. No. 241, Б/2, *Јован Р. Џинић-генералу Ранку Алимпићу*, Шабац 22. март (3. април) 1878.

⁷²⁴⁶ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/281, Пов. No. 247, Б/2, *Петар Р. Ђукић-Јовану Ђукићу*, Брод (Босански) 27. март (8. април) 1878.

⁷²⁴⁷ В. Красић, *н. д.*, 202-203.

obraćali Milanoviću, kao „eškijanskom (eškija-pobunjenik-B. T.) gospodinu“.⁷²⁴⁸ Milanović je umjesto Skoble bio izabran za novog predsjednika Privremene vlade, koja je imala zadatak da za predstojeći Kongres, koji je bio planiran da se održi u Berlinu, izradi jedan Memorandum, a koji je, na kraju sastavio glavni politički mentor ustanka mitropolit Mihailo.⁷²⁴⁹

Kontroverzni politički lider ustanika iz sjeverne Bosne i bivši pop Vaso Pelagić je od „Tiškovačke“ skupštine takođe bio izabran za poslanika na Kongres, ali je prije odlaska morao ići „na dogovor u Biograd“. On se povodom toga 10. aprila 1878. obratio srpskoj vladi sa nekoliko uslova: „1. Ako Golub Babić izostane (da) se Jovo Skobla ni na koji način na njegovo mjesto nepostavlja, jer nijednog glasa u skupštini za njega se čulo nije“. Takođe, Pelagić je za odlazak u Berlin predložio Vida Milanovića iz jugozapadne Bosne, „a od Posavlja Vasa Vidović(a) ili Jovan(a) Jovanović(a) Bosanc(a), oficir(a) u Srbiji, koji (je) zna(o) francuski“. Za jednog od predloženih, Škorića, Pelagić je naveo kako nije bio „za poslanika kako zbog surove naprsitosti tako i zbog jakog kašlja, (dok) Sima Popović nije (bio) zato, s toga, što bi radije dao Bosnu „caru osloboditelju“ (austroougarski car-B. T.) negoli srpskom ujedinjenju“. Pelagić je srpsku vladu obavijestio, da je ustaničko vođstvo „u molbi na cara upućenoj“ izjavilo, kako je bosanskih Srba „vječita želja (bila) da se sa kneževinama srpskim (ujedine) ili da bar samostalna vazalna država (postanu) kao što (će) i Bugari posta(ti)“. Prema Pelagićevom mišljenju, bosanski Srbi su to „zaslužili počem (su) prvi ovaj veliki akt slovenskog poslovanja započeli, brojno se, u ime toga, prepolovili, i materijalno užasno upropastili“. Pelagić je predložio, da „ne bi zgoreg bilo da kogođ ala Vladimir Jovanović“ o Srbima u Bosni „u novinama Berlinskim progovori, ne bi li krunisani vlasnici Evrope i današnje situacije (na njih) majušne ostavljenike povoljnije pogledali“.⁷²⁵⁰ U isto to vrijeme, „vodje erceg Skobla i Golub (Babić-B. T.)“ boravili su u Beogradu, odakle su trebali da idu „u Petrograd, da caru preporuče sudbinu Bosne“.⁷²⁵¹ Po svemu sudeći, Jovo Skobla je

⁷²⁴⁸ В. Красић, *н. д.*, 205; К. Милутиновић је Виде Милановића у политичком смислу потпуно неоправдано сврстао у: „*izrazitog predstavnika socijalističkog (!!!-B. T.) pokreta u ustanku*“. (К. Милутиновић, *Katolička i pravoslavna crka prema Bosansko-hercegovačkom ustanku*, Koriјen, br. 7, god. I, XII, Banjaluka 1955, 221.)

⁷²⁴⁹ М. Екмеčić, *н. д.*, 318.

⁷²⁵⁰ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/273, Пов. No. 219, Б/2, *Vaso Pelagić-srpskoj vladi*, Трст 29. март (10. април) 1878.

⁷²⁵¹ P-40/VI, 3. 4. 1878.

„poradio da se više Golub ne povrati kod ustanika“. Prema ocjeni srpskog političara Vase Toskića, Babić je bio vođa ustanka, koji se „nešto više od dve godine mog(a)o preko svijiu intriga održati i neprivoleti se na ničijoj strani“. Toskić je Ristiću predstavio Skoblu, kao „privrženik(a) knezu Crnogorskom“. Iz ovih razloga i Toskić je još jedini, osim Pelagića bio za to, „da se Golub spremi gore (u Tiškovcu) i damu se uputstvo dade za daljni rad, a osobito da se Uzelca odkane“.⁷²⁵² Uzelac je još 5. aprila 1878. znao, kako bi uskoro trebalo da dođe do austrougarske okupacije i „da će jevropska komisija sve rukovoditi“.⁷²⁵³ Jedino oko čega se „Austrija i Turska još nisu sporazumjele (je bilo) o pitanju bosanskih izbjeglica“. Uzelac je takođe znao, da je „iz Srbije (bilo) zabranjeno onim u Tiškovcu ikakvu deputaciju više birati, i (da se) Srbija sve na Veselickog oslonila“.⁷²⁵⁴ Bez sumnje, Uzelac je sve više počeo izražavati simpatije za austrougarsku okupaciju. Štaviše, on je 20. aprila 1878. godine, u pismu generalu Filipoviću otvoreno izrazio nadu, da će Bosna pripasti austrougarskoj državi.⁷²⁵⁵ Uzelac je istu stvar priznao i generalu Molinariju i baronu Rodiću, ali tek nakon okupacije, kao i da je zbog svoga djelovanja u interesu Austro-Ugarske bio proganjan od „panslavista i Srba“.⁷²⁵⁶ Strah od panslavista je tada bila ključna rečenica u Andrašijevom političkom rječniku. On je grofu Zičiju još 10. aprila 1878. tvrdio, kako Austro-Ugarsku Monarhiju nisu rukovodile nikakve težnje za uvećavanjem nego da se okupacijom Bosne željelo jedino stati na put panslavističkoj agitaciji.⁷²⁵⁷

Hrvatski narodnjaci su i dalje najveću nadu polagali u to, što „je sveltla krana (pošto je) uvid(jevši), da se bez očite štete za monarkiju neda više podržavati (tada)asnji sustav u monarkiji“, konačno shvatila da je bilo neophodno dosta ozbiljnije „pomišljati na pridruženje Bosne Hrvatskoj, u kojoj bi Bosna našla sve, što hoće, za razvitak svoje narodnosti i slobode“.⁷²⁵⁸ U „Memorandumu“ austrougarskog ministra grofa Andrašija evropskim silama o sudbini Bosne i Hercegovine objavljenom 21. aprila 1878.

⁷²⁵² АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/284, Пов. Но. 263, Б/2, *Vasa Toskić-Jovanu Ristiću*, Београд 4. (16.) април 1878.

⁷²⁵³ *Петар Узелац-Владимиру Деснице*, Ријека 5. април 1878, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 149-150.

⁷²⁵⁴ *Исти-истом*, Ријека 29. април 1878, у: *Isto*, 150-151.

⁷²⁵⁵ М. Екмеčić, *n. d.*, 326.

⁷²⁵⁶ Н. Ћурић, *n. r.*, 1973, 747.

⁷²⁵⁷ Г. Јакшић, *n. d.*, 25-26.

⁷²⁵⁸ Р-47/VI, 19. 4. 1878.

neskriveno se aludiralo na neminovnost okupacije. Grof Andrašić je mislio, da Bosna i Hercegovina nije mogla samostalno opstati najviše radi suparništva svojih stanovnika, radi vjerske pocijepanosti i antagonizma, zbog čega bi prije ili poslije morale potpasti pod Crnu Goru ili Srbiju. U tom slučaju bi nastala životna opasnost za Austro-Ugarsku monarhiju budući, da bi se na njenim granicama stvorila jaka slovenska država koja bi nastojala da prisvoji svoje sunarodnike na njenoj teritoriji. Po grofu Andrašiću tu opasnost Austro-Ugarska je morala unaprijed spriječiti. Po njemu je, i u interesu Evrope bilo da tadašnji mir bude što trajniji, kao i da se se spriječi jačanje slovenskog elementa na Balkanu i sa tim u vezi potencijalna politička prevlast Rusije. Zbog toga, Austro-Ugarska je trebala da zaposjedne cijelu Bosnu i Hercegovinu, čije su „stanovništvo činili Muslimani, pravoslavni Srbi i katolici“ („La population se compose de musulmans, d’orthodoxes serbes et de catholiques“) nastrojeni neprijateljski jedni prema drugima i koji nisu živjeli odvojeno, već izmiješano u gradovima i selima. Sami „Muslimani“ („Les musulmans“) ne bi bili zadovoljni uvedenom autonomijom, koja bi bila isključivo na njihovu štetu. Sa svoje strane, „hrišćani“ („les chretiens“) su smatrali, da su reforme trebale da obuhvate i eksproprijaciju zemljišta „muslimanskih begova“ („begs mahometans“), a koju bi oni koristili za obradu. Ove zemlje bile su prirodno vezane za pogranične pokrajine monarhije: Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju, a u svima njima živio je narod iste krvi i jezika.⁷²⁵⁹ On je smatrao, kako bi „postizanje autonomije Bosne otvorilo široko polje slovenskih spletki i intriga“ („Nous avons demontre que l’etablissement de l’autonomie en Bosnie ouvrirait un vaste champ aux intrigues slaves“.). Osim toga, po Andrašiću, „slovenski element je, kako bi osigurao svoju nadmoć, smatrao nužnim iskorijeniti muslimansku rasu ili narod, za šta je najbolje osvjedočenje bio primjer Srbije, kada je povlačenje turske vojske iz Srbije imalo za posljedicu emigraciju muslimanskih familija“. („Or, pour assurer sa suprematie, l’element slave s’appliquere forcement a extirper la race musulmane-L’exemple de la Serbie le temoigne. La retraite des troupes turques de la Principaute a eu pour consequence l’emigration des familles mahometanes“.)⁷²⁶⁰

⁷²⁵⁹ Graf Gj. Andrassy, *Memoire*, Wien, le 21 avril 1878, in: Fra B. Gavranović, *n. d.*, 1935, 281-282.

⁷²⁶⁰ *Ibidem*, 285.

Konstan-paša je tokom svoje specijalne misije po Bosni, a u svojstvu pomoćnika bosanskog valije, idući od mjesta do mjesta reorganizovao takozvane „politične oblasti t. j. obštinske medžlise.” Po svemu sudeći sve je završilo bez nekog velikog rezultata, tim prije što su „uprava i djelokrug” rada medžlisa „osta(li) isti kao što je i pre bi(l)o”. U svim mjestima koje je Konstan-paša posjetio govorio je, kako je „on (bio) samo onaj koji (je) koru sa drveta skida(o)—ali da će doći drugi koji će ovo oguljeno drvo tesati”. Njegov rad, glavni srpski konspirator za Bosnu Stevo Bogdanović ocijenio je vrlo povoljnim, pogotovo što se on „dosti ravnopravno u postavljanju novi medžlisa držao”. On je „gdje su mješovite obštine barem u pogranični(m) mjesti(ma) iz sviju konfesija u medžlise inteligentnije ljude u vjere postavljao n. pr.: dva turčina, dva Srbina, i jednoga katolika” („два турчина, два Србина, и једнога католика“). Takođe, u kojoj god je bilo „obštini sveštenika ma koje vjere hristijanske („христијанске”) (on je) prima(o) u medžlis za članove, a ako (je) koji hristijanin („христијанин“) više biti mora(o), to (je) ondak učini(o) iz trgovačke klase ljudi za opozvanije, (koji su) raspravlja(li) mjestne građanske stvari, kojim (je) svukuda predsjedava(o) mudir podloženi svojem mutesarifu, a ovi opet glavnoj vilajetskoj upravi“. U skladu sa reformskom politikom „on se trudi(o) da i razne ličnosti izmiri, nebili se kroz taj predstojeći novi organizam što bolje u sklad doveo”. Konstan-paša je tako „u turskom Brodu natjerao poznatog Hadži Atifa Madanagića da je morao Osmanliju („Османлију“) mudira Emin efendiju u ruku poljubiti—šnjim se izmiriti u nazočnosti njegovoj, počem je do toga vremena u mržnji sa ljudima bio, i tako se je hadžija rečeni morao pokoriti”. Ipak, u Bosni su se „pri naplaćivanju poreza i. t. d. još uvijek stare presude i zloupotrebe osmanliski činovnika” vršile. Prema Bogdanovićevim riječima, „što se je sa jedne strane sudbinom okolnosti vremena (kretalo) na to da se novijim ustanovam u zemlji stanje naroda poboljša,-to se sa druge strane ipak staro zlo ostavlja(lo) da i na dalje propast narodu doprinosi”. Glavni uzrok takvom stanju bio je, što turska vlada nije imala „te moći—niti tih osoba u svome dojučinašnjem činovništvu da novu reorganizaciju u duhu evropskom proizvede, koji niti (su bili) naravi, karaktera, niti (su) slika zemaljsk(ih) pozna(vali)”. Bogdanović je dodao, da dok bude „god ovako stanje dotlen Porta” nije bila u stanju „anarhiju u zemlji iskoreniti”. Ovome treba dodati i „turski fanatizam i fatalizam kojeg je ona (Porta-B. T.) sama u Bosni od godina razvijala i raspirivala”, a koji je mnogo doprinosio nazadovanju uz pitanje, da li „će ga moći ona

lakim iskoreniti?” Postojao je ozbiljan strah, da je te promjene u to vrijeme bilo nemoguće izvesti, pogotovo što se mislilo da bi Porta time „izgubila sasvim svoju snagu u Bosni (koju je) ona ipak samo u fanatičnom turstvu” („фанатићном турству”) mogla držati. Bogdanović je „samom Turskom ministru Ali paši koji je na skoro u ministarstvo stupio u oči” sve ovo saopštio, i to još onda kada je ovaj vodio „u Sarajevu kancelariju tadašnjeg ministarstva Hercegovačko-Bosanskog vilajeta („Херцеговаћко-Босанског вилајета“) inostranih dela”. Moglo bi se čak smatrati, da je Ali-paša bio čak i naklonjen Srbima. On je, zapravo radio „u isto vreme u Sarajevu kad i zloglasni Osman paša sa kojim se on nikako slagao nije u pogledu politične-administrativne uprave („политићне-административне управе“) u Bosni”. Međutim, „Porta je na brzo tu kancelariju u Bosni ukinula i tom prilikom njega za svoga poslanika u Teheran imenovala bila, (a potom za) poslanika u Petrograd”. On se u jednom razgovoru, povjerio Bogdanoviću da nije „neprijatelj Slavena”, dok se o Rusima izrazio vrlo pozitivno, ističiću kako su za njega „Rusi (bili) veoma veliki kavaljeri i bogati ljudi”. On je „u ono vreme dok je u Bosni bio u Beograd dolazio” sa zadatkom, „da onde politične („политићне“) okolnosti sondira”. Tom prilikom je i za Bogdanovića saznao, da (je) on „srbski interes („србски интерес“) i ideju kao srbski agent („србски агент“) u Bosni” podsticao, zbog čega je namjeravao da ga „u svoju mrežu uvuće al bez uspjeha”. Bogdanović ističe, kako je Ali-paša bio rijedak bosanski političar, koji „za Austro-Ugarsku nije nikakve simpatije ukazivao i uvijek je o njoj sa podsmjehom govorio”. Sve ovo o Ali-paši, Bogdanović je Ristiću naveo samo sa jednom namjerom „nebili može biti (Ali-paša) kakove koristi doprineti mogao u željenom interesu srbskom” („србском“).⁷²⁶¹

Položaj hrišćana u Bosni i Hercegovini se od proljeća 1878. još više pogoršao, naročito što se po novoformiranom „vojenom prekom sudu svakom hristijaninu („христијанину“) sudi(lo)”, koji god da je padao „u podozrenje” vlasti. Situacija je tim prije bila gora, što je bilo vrlo malo onih ih, „koji nisu (bili) pod sumnjom da nije (bio) ustaš,- ili ustaški jatak”. Tako su sredinom maja turske vlasti „u Vanjaluki dva Srbina („два Србина“) takovim sudom na vješala osudili i objesili“ pod sumnjom da su „bili ustaši”. Na sličan način se 4. maja 1878. predao „jedan Srbin („Србин“) u Lišću bez

⁷²⁶¹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/291, I/292, I/293, I/294, I/295, No. 12, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 6. (18.) мај 1878.

oružija Turcima („Турцима“) na vjeru te da ostane na miru kod kuće“. Međutim, bosanski Muslimani („Турци“) su mu dali „vjeru da se slobodno umiri i preda, a kad im ovaj na vjeru u ruke dođe, a oni ga ubiše“. Osim Srba, stradali su i bosanski katolici, kao neki Pejo Perić, koji se „uvijek sa Srbima („Србима“) držao“, i bio srpski ustanik, a potom i srpski vojnik u boju kod Aleksinca, sa čime se „uvijek ponosio i dićio“. On je najvjerovatnije bio potkazan od onih kojima je vrlo često govorio, da „doklen god (bosanski katolici) bosanske fratre, a Turci njihove hodže“ nepotuku „dotlen u Bosni dobra biti neće“. Njega su 8. maja 1878. „blizu Podnovlja“ vidjeli bosanski Muslimani „bez oružija, (kako je) „iz jedne kuće iza(šao), (a oni na njega) pucaše, raniše i uhvatiše ga, te mu najpre obadvije ruke odsjekoše, izmužiše i ondak ubiše“.⁷²⁶² Neki „Jova Glavašević seljak iz Trnjaka u Bosni za koga su neki Turci bašibozuci („Турци башибозуци“) znali da je pre kratkog vremena neke svoje volove prodao i otuda novaca dobio, napadnut je prošle nedelje od prilike pre 10 dana (10. maj 1878.-В. Т.) kod kuće njegove od strane nekih Turaka („Турака“), i najzad bude od istih i ubijen“. Sa njim je bio i njegov sin, koga su bašibozuci misleći da je mrtav bacili „na ubijenog Jovana“. Naime, „za vreme tog ubistva jedan od Turaka („Турака“) pridržavao je ženu pokojnog Jovana, a isto je izvršeno u prisustvu njenom. Turska vlast u Bosni kad je za to ubistvo doznala, odma su na četvora kola, kajmakam policijski i vojnički, i neki drugi turski velikaši nekoliko begova, i od strane Srba („Срба“) koji su u Mexlisu imen(ima) Pero i Vaso Todorović iz Beljine otišli u selo Trnjake na lice mesta, i ubijenog Jovu pregledali“. Sve se završilo tako što je „usled tog ubistva“ izdavanjem „zapovest(i) po dobivenom upustvu iz Beljine“, bilo naloženo „da ubuduće, ko bi god napao na kuću čiju daje se posljednjem pravo, da ako se napadač na tri poziva neodzove, da ga može smesta ubiti pa bio to i musloman“ („муслман“).⁷²⁶³

Bosanski Muslimani su se od sredine maja 1878. sve više naoružavali, a „govori(lo) se da će du i hristijane („христијане“) u vojnike uzimati, (a) dali za redovnu ili narodnu vojsku koja bi u zemlji ostati imala to je (tada) još (bilo) nepoznato“. Za razliku od početka ustanka, kada su u svoje jedinice mogli da mobilišu bosanske katolike, ovoga puta se isto moglo desiti bosanskim Srbima. Bogdanović je imao saznanja, da bi „u

⁷²⁶² Исто

⁷²⁶³ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/297, Пов. Но. 357, Б/2, Генерал Ранко Алмтић-истом, Шабац 8. (20.) мај 1878.

slučaju nužde kakog vanjskog napadaja od strane austro-ugarske odbijaćedu ovu sa Turcima („Турцима“) skupa zajedno jer niti Srbi niti Turci bosanski („нити Срби нити Турци босански“) za ovu“ nisu htjeli „ni učemu da znadu, osim katolika („католика“) kroz njiove neke fratre zbog vjerezakona i hrvacke agitacije“ („хрвацке агитације“). Bosanski Muslimani sve više su shvatali, „da se Austro-ugarska u nećem oprema(la) radi okupacije Bosne“, a saznali su „i to da (je) austrougarska namjerava(la) kod Siska jedan vojeni kor od ca 25 do 30,000 vojnika postaviti i u Bosni прећи čím Porta u Carigradu nebi zahtjevu austro-ugarskom (mogla) zadovoljiti“. U to vrijeme, „bosanski Turci („босански Турци“)“ su javno i bez „svakog političnog („политићног“) okolišanja“ govorili, kako su čuli „da (su) se Švab(e) kod Siska spremale da sa njegovom vojskom u Bosnu hoće da prođ(u)“. Radikalniji su isticali, da će „u Bosnu моћи уći, al do Sarajeva sigurno neće ni je dan švabski vojnik doći“, pogotovo što bi se oni sa svojom „браćом Србима („браћом Србима“) složi(li) i sviју ih“ bili spremni „potуći“. To je, prema ocjeni srpskog agenta sa trideset godina staža Bogdanovića bilo trenutno „obšte mjenije kod Turaka“ („Турака“). On je tvrdio, da to „što (je) hrvacki („хрвацки“) odbor govori(o) da bi i sami bosanski Turci („босански Турци“) željeli austrougarsku i.t.d. (u stvari bila) prazna i lažljiva truba bosanskih fratora“. ⁷²⁶⁴ I britanski konzul Frimen je još krajem maja 1878. znao, kako su i pravoslavni bili porotiv austrougarske okupacije, ali nikako zbog ljubavi prema turskoj vladavini. Frimen je tačno procjenjivao, kada je njihove sve neskrivenije želje da ostanu podanici sultana shvatao kao njihovu taktiku, koja je bila u službi „dugoročne politike“ priključenja Bosne i Hercegovine Srbiji. ⁷²⁶⁵ Kao odskočna daska za takav razvoj događaja trebala je za prvu ruku da posluži autonomija Bosne i Hercegovine, koju je tada predlagao grof Šuvalov. ⁷²⁶⁶

Iz „izveštaja austrijskog đeneralnog konsula u Sarajevu (Vasić-B. T.), slatih grofu Andrašiju (od 23. maja 1878. godine) uverava(o) (je) austrijski đeneralni konzul, da je bosanski ustanak (zbog koga bi upravo okupacija bila nužna) počeo opadati i da se pretvorio u obično razbojništvo“. U drugom „izveštaju od 18 (30) maja, opisivao se početak pokreta sarajevskog (u kome su) dva fanatika imama rasturila neku adresu, na

⁷²⁶⁴ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/291, I/292, I/293, I/294, I/295, No. 12, *Фрањо Завидовић-истом*, Маглај 6. (18.) мај 1878.

⁷²⁶⁵ E. Radušić, *n. d.*, 367.

⁷²⁶⁶ Duke of Argyll, *O. c.*, vol. II, 1878, 75.

kojoj je bilo mnogo potpisa i kojoj sadržinu vlasti ni najpre nisu znale. I sam Mazhar-paša izjavio je 15 (27) maja đeneralnom konsulu, da je čitao adresu, i da (su) se u njoj ove dve tačke (nalazile i to) „savez sviju Bošnjaka i Hercegovaca („Бошњака и Херцеговаца“) za odbranu zemlje, i molba da se uvede autonomija te da zemaljski sabor kontroliše državnu upravu“. Bosanski valija Mazhar-paša otkrio je tada Vasiću, „da mu je ova molba podnesena da je pošalje vladi portinoj, i da su na njoj (bili) potpisani i hrišćani, (kojima je bilo) do volje (stalo) da se odreknu ovog potpisa“. ⁷²⁶⁷ U isto vrijeme, srpski špijun Bogdanović je imao informaciju i „o austro-ugarskoj vojenoj strani“, gdje je „zapovijedajući general Hrv. Slavon. Kraj. Filipović krenuo se još iz Zagreba (i da je) radi inšpekcije“ trebao ponovo da dođe „25-26. maja u Brod“. Bogdanović je znao, da je Filipovićevo putovanje bilo „u savezu sa „organizacijom“ koja bi dovela do „okupacije bosanske“. Tome u prilog je išla i nova naredba, koja je tada „proglašena u Hrvackoj-slavonskoj-vojenoj Kraini“, a ona je značila „nad bosanskim bjeguncem preki sud“. ⁷²⁶⁸

Neke razbijene ustaničke formacija, kao na primjer Trive Amelice iz sjeverne Bosne su i krajem maja 1878. očekivale pomoć od srpske vlade. Amelica se sa jednom grupom ustanika nalazio mjesec dana u Beogradu nadajući se od srpske vlade pomoći koju su bili „obvezani zakonom i narodnosti („народности“) iz pred naroda stradajućeg bosanskog („народа страдајућег босанског“)“ tražiti. ⁷²⁶⁹ Nepovoljan razvoj situacije za ustanike bio je praćen i njihovim sve češćim napuštanjem ustaničkih redova i prelaženjem na bosansko-muslimansku stranu. Tako su „žitelji sela Čatrnje u gradiškom kadiluku, Krabina i Tešo Sovin i žitelji varoške mahale Nikola Bakić i buntovnik Čovija Mijalić, potražili milost i vratili se u svoja mjesta“. ⁷²⁷⁰

Sanstefanskim ugovorom Bosni i Hercegovini data je autonomija, što je prema ocjeni M. Ekmečića bilo „u skladu sa neophodnim minimumom“ ustaničkih zahtjeva. ⁷²⁷¹ Za bosanske Muslimane to je bila iznenađujuća vijest koja je navela neke od njih, kao Kaukčiju i Muhamed ef. Hadžijamakovića da tokom maja 1878. sakupljaju potpise za „Ittifaknamu“ („Ugovor o slozi ili savezu“), koju je 2. juna 1878. posebna delegacija

⁷²⁶⁷ СН-187/ХLVI, 24. 8. 1878.

⁷²⁶⁸ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/291, I/292, I/293, I/294, I/295, No. 12, *Фрањо Завидовић-Јовану Ристићу*, Маглај 6. (18.) мај 1878.

⁷²⁶⁹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/299, Пов. No. 363, Б/2, *Михаило К. Милиновић, Остоја Веиновић, Триво Амелица, Шпиро Сладојевић, Никола Јефтановић-истом*, Београд 13. (26.) мај 1878.

⁷²⁷⁰ Б-12/ХIII, 13. 6. 1878.

⁷²⁷¹ М. Екмеčić, *n. r.*, 1977, 85.

predala Mazhar-paši. Tim dokumentom je pored ostalog tražena i autonomija Bosne i Hercegovine. Tri dana kasnije, 5. juna 1878. održana je skupština u sarajevskom Konaku, na kojoj je prisustvovalo trideset uglednih bosanskih Muslimana i trideset imama i trgovaca svih vjera. Na sastanku je bilo zaključeno, da se osnuje Narodni odbor na čelu sa Mustaj-begom Fadilpašićem u koji su, pored dvadeset uglednih bosanskih Muslimana ušli i sarajevski župnik fra Grgo Martić, srpski sarajevski trgovci Dimitrije Jeftanović i Petraki ef. Petrović, kao i jevrejski saraf Salamon.⁷²⁷² Narodni odbor je odmah istakao političku parolu, po kojoj se na prvom mjestu zahtijevalo da svi narodi u Bosni zajednički brane svoju zemlju od Crne Gore, Srbije i Austro-Ugarske. Donesen je i zaključak, da se osnuje Narodna skupština u kojoj su bila predviđena mjesta za dvanaest bosanskih Muslimana, dva bosanska katolika, dva bosanska Srbina i jednog Jevrejina, koji su bili svi iz Sarajeva, a da zatim u istu skupštinu ispred svakog okružja uđe i po jedan muslimanski i jedan hrišćanski poslanik. Kasnije je na prigovor bosanskih Srba naknadno usvojeno, da pravoslavna crkvena opština u Sarajevu delegira još trojicu svojih predstavnika u Skupštinu.⁷²⁷³ Predviđalo se, takođe, „da vezira, kao i ostalih viših i nižih činovnika Stambolija“ više ne bude, „nego da se sva zvanična mesta popune Bošnjacima“ („Бошњацима“). Ono što je predstavljalo nazadak u ovim zahtjevima, bio je svakako prijedlog za ukidanjem „građansk(og) zakon(a)-a da ga u svemu zamijeni šerijat-koran-i indžil-jevandjelje“.⁷²⁷⁴

Na drugoj strani zemlje, u jugozapadnoj Bosni, političko vođstvo srpskog ustanka se potpuno raspalo. Pošto je, prema saznanjima srpske špijunske službe Jovo Erceg Skobla „u sagovore i pregovore s aust. vladom stupijo, (tada je) u Beogradu (bilo) zaključeno da se u(h)apsi i pošto je samo Čavka došao to se još izvesti nije moglo“. U Beogradu je „pronađeno dosta pronevjerjenja što je (Skobla) počinijo, (zbog čega) se Ristić za kose čupa(o) i lopovom ga naziv(ao), a mitropolit proklinj(ao) kako je stvar daleko došla“. Iz Beograda je bilo naređeno „neka ga četovođe i narod kao izdajicu i nepoštenjaka proglase, a dat im je mig da sa (Uzelcem) opet u dobre odnošaje stupe“. Takođe, „Despotović je (bio) interniran u Rusiji i zabranjeno mu je isto u bosanskoj

⁷²⁷² M. Hadžijamaković, *Porodica Hadžijamaković*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. XVII-XVIII, Sarajevo 1996, 297.

⁷²⁷³ V. Jukanović, *n. r.*, br. 9, 249.

⁷²⁷⁴ 3-83/XIII, 28. 5. (9. 6.) 1878.

stvari raditi“.⁷²⁷⁵ Uzelac je sredinom juna 1878. imao tačnu informaciju, „da će se pojedinosti o Bosni rješavati tek poslije kongresa, i to u Beču“.⁷²⁷⁶

Srbi iz istočne Bosne su i početkom ljeta 1878. vjerovali u pomoć kneza Milana, kome su se obratili, oni koji su ranije izbjegli u Srbiju. Obratili su se sa željom da ih konačno, kao „braću svoju oslobodi od robstva azijskog“. Oni su fanatično poručili srpskom knezu, da „ma šta rešio (t)adašnji sastanak predstavnika evropskih sila o ukroćenju ove nečuvne pustoši turske“, da se oni više neće odvojiti od njega i zaustaviti „prisajedinjenje (sa njegovim) plemenitim Srbima („Србима“) (i) majk(om) Srbij(om), od koje (ih) (je) samo smrt odvojiti mo(gla)“. U slučaju, da ih srpski knez ne uzme pod očekivanu „moćnu zaštitu i upravu, onda samo preko (njih) mrtvih moći će azijske pustajije slobodno šetati, i po svome neograničenu ćefu pljačkati i tamaniti“.⁷²⁷⁷ Za bosanske Srbe i njihove zahtjeve tada se još uvijek jedino interesovao beogradski mitropolit Mihailo, koji je u junu 1878. pisao carigradskom patrijarhu i na neki način ih pripremao za austrougarsku okupaciju. On je molio vrhovnog pravoslavnog poglavara, da „u Bosni i Hercegovini („Босни и Херцеговини“) (dopusti) „narodne arhijereje, (koji bi) duhovnom lakše očuvao pravoslavije od navale rimske“. On se, u istom smislu žalio patrijarhu, kako su pravoslavni u Bosni bili „upravo na udarcu, kuda prolaze sa zapada na istok agenti neprijateljski“. Prema Mihailovom mišljenju, „u (t)ada(š)njem vremenu najcelishodnije (je) bilo dati vlast mitropolitu Sarajevskom da on Bosnom i Hercegovinom („Босном и Херцеговином“)“ upravlja u vjerskim pitanjima, pogotovo što je tada „svaki narod ceni(o) svoju narodnost i krivo mu je (bilo) ako (mu) se tuđ jezik name(tao)“.⁷²⁷⁸

Neposredno prije otpočinjanja Kongresa velikih sila u Berlinu, „Zagrebačka trgovačko-obrtna komora“ sastavila je nekakvu „Spomenicu“ u kojoj je iznesen stav o

⁷²⁷⁵ Петар Узелац-Владимиру Десници, Ријека 10. јуни 1878, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 154; „Јово Н. Скобла, био (је) за цело време босанског устанка у служби бечке полиције. У Бечу је било познато, да (је) он уједно ужива(о) поверење српске владе, но то им је баš било добро дошло“, откривао је Лазо Костић послије устанка. (*Лазо Костић-Velimiru Lombardiћу*, У Бечу, 27. 5. 79, у: М. Веґо, *Писма о Босанско-херцеговачком устанку од 1875 до 1878 год.*, 62.)

⁷²⁷⁶ Петар Узелац-Владимиру Десници, [Ријека], 15. јуна 1878, у: Н. Ћурић, *Архивска збирка Владимира Деснице*, 154.

⁷²⁷⁷ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/303, I/304, I/305, Пов. бр. 409, Б/2, *Устаници из вишеградске нахије-кнезу Милану Обреновићу*, Вишеград 3. (15.) јуни 1878.

⁷²⁷⁸ *Митрополит Михаило-Цариградском патријарху (концепт писма)*, Београд, јуни-јули (?) 1878, у: В. Стојанчевић, *н. р.*, 2002-2003, 240.

nužnosti da Austro-Ugarska monarhija okupira Bosnu i Hercegovinu i poslala je u Berlin. Autori teksta ove „Spomenice“ bila su tri univerzitetska profesora: Blaž Lorković, Josip Miškatović i Klement Božić.⁷²⁷⁹ Ključna rečenica ovog dokumenta govorila je o „probitku trgovine i obrtnosti pučanstva hrvatskih zemalja“ iz čega se dalo zaključiti, da se pod pojmom „hrvatskih zemalja“, osim takozvane „Trojednice“ podrazumijevala i Bosna i Hercegovina. Spomenica je završila konstatacijom, da bi za Bosnu i Hercegovinu bilo najbolje kada bi se „pripojila kraljevini Hrvatskoj s kojom, te zemlje veže nekadanji zajednički državni život, za tim okolnost ta, da u novih pokrajinah živi narod po vjeri, jeziku, običajih i povjestnih uspomelah sasma istovjetan sa narodom hrvatskim“.⁷²⁸⁰

Prema „Protokoli(ma) Berlinskog kongresa (na) osm(oj) sednic(i),(koja je) otpočeta 16 (28.) juna u 2 i po sahata posle podne (bila) su rešena dva pitanja: bosansko-hercegovačko i srpsko“. Nakon „toga grof Andraši (je) pročitao) ovakvu izjavu, (po kojoj se) u Bosni i Hercegovini („Босни и Херцеговини“) stanovništvo ovih provincija sastoj(alo) od muslomana („мусломана“), pravoslavних („православних“) i katolika („католика“), koji su u svojim religioznim razlikama doterali do fanatizma, a žive(li) ne u odelitim okruzima nego jedno kraj drugog u jednim istim varošima i selima“. Nakon te izjave, „markiz Solzberi pročitao) je, (da su to) bile jedine turske provincije u kojima (su) gotovo svi posednici (vjerovali) drugu veru nego hrišćani“ („хришћани“). Solzberi je u nastavku izlaganja naveo, kako je „ustanak što je poniknuo iz ove religiozne razlike izazvao rat, koji je opustošio Tursku, (kao i da je) mržnja koja (je) postoj(ala) između obe klase stanovništva (bila) onako isto jaka kao i pre tri godine“.⁷²⁸¹ Grof Andraši je u svom nastupu na Kongresu bio decidan, naglašavajući kako je ishod rata 1875-78. lišio Portu moralne i materijalne snage za upravu jednom zemljom koja je bila rastrgnuta vjerskim ratom. On je prisutne obavijestio, da se stanovništvo u Bosni i Hercegovini sastojalo od iste slovenske narodnosti različitih vjera (2/5 pravoslavних Slovena, 2/5 muslimanskih Slovena i 1/5 katoličkih Slovena). Diplomatskom mudrošću, grof Andraši je takođe saopštio, da nije vjerovao da je Kongres imao namjeru da Bosnu ostavi pod okriljem Muslimana, čija je loša uprava, uostalom i izazvala ustanak. Takođe, on je izrazio nadu,

⁷²⁷⁹ М. Деспот, *Прилог проучавању трговине Хрватске с Босном и Херцеговином 1873-1880*, Прилози, бр. 11-12, Година XI-XII, Сарајево 1975-1976, 239-240.

⁷²⁸⁰ *Исто*, 241.

⁷²⁸¹ СН-160/XLVI, 20. 7. 1878.

kako uprava ne bi trebala da bude ni u rukama hrišćana, koji su naročito bili razdraženi usljed vijekovnih patnji zbog čega je sumnjao, da bi zbog toga mogli biti nepravični prema Muslimanima. Grof Andrašić je unaprijed osuđivao pokušaje, pogotovo za takvo jedno rješenje, budući da je mogao da pretpostavi, da bi to izazvalo stalnu hrišćansku reakciju i likvidaciju zemljovlasništva begova.⁷²⁸² Po njemu, samo Austro-Ugarska je mogla da vrati red i što je najvažnije, zaštititi stanovnike jedne od drugih.⁷²⁸³

Većina Hrvata izražavala je mišljenje, kako se mogla „Bosna nazvati upravo srijetnom, (pošto ju je trebala) zaposje(sti) austrijska vojska“. Pogotovo su hrvatski narodnjaci smatrali, kako „predbježno tamo narod (nije težio) za nikakvom višjom slobodom, koje ni po imenu“ nije poznavao, „već samo za tim, da može svoju nesretnu glavu zakloniti pod siguran krov“. Zapravo, hrvatski narodnjaci su bili gotovo uvjereni, „da će bosansko pučanstvo, bilo tiho ili bučno, pozdraviti dolazak austrijske vojske i odlazak prokletih Turaka, pa davši izraza toj radosti, da će rado poteći pod zaštitu Austrije“. Oni su neskriveno simpatizovali sve najavljeniju austrougarsku okupaciju. Austro-Ugarska je, po njima „ima(la) dovoljnu vlast, da bude pravedna, dok bi slabija okupacijona vojska, recimo srbska i crnogorska, izazvala u prvi mah buru muhamedanaca i Turaka, koji su (bili) dosti snažni, da se nepovoljnomu jim gostu opru“. Pored toga, Austro-Ugarska nije imala „ni razloga ni vremena, da zavoli jedan živalj proti drugom, (a mogla je) naprotiv po sve blagotvorno djelovati“. Hrvatski narodnjaci su vjerovali, da pošto je „Bosna (bila) slavenska zemlja, (da) joj taj biljeg (nije mogla) nikakova politika izbrisati, a koja to podhvati mora(la) je doživiti žalostni poraz“. Njihov stav je ipak i dalje bio, da je „na dva pako načina mo(gla) Bosna očuvati svoj slavenski biljeg, i steći slobodu, bilo da se sjedini sa Srbijom bilo Hrvatskom“. Jedini strah hrvatskih narodnjaka je bio od sve očiglednije Andrašićeve želja, da se „na bosanskom zemljištu prodrie trećom kakovom idejom, bez historičke prošlosti i budućnosti, idejom magjaronstva“.⁷²⁸⁴ Hrvatski narodnjaci su imali „o Bosni svoju trdu misao, (a ona je bila, da se) „Bosn(a) i obće ciel novi iztočni razvoj (uspostavi) onim stožerom, koji će napokon pokrenuti novu politiku austrijske države, Slavenom prijazniju i povoljniju“ i to zastupajući „hrvatsk(u) misao glede Bosne“, a koja je, po njima, tada još uvijek bila „eminentno slavenska

⁷²⁸² Г. Јакшић, *н. д.*, 49-50.

⁷²⁸³ *Исто*, 51-52.

⁷²⁸⁴ В 1878-2/I, 3. 7. 1878.

misao“.⁷²⁸⁵ Grof Andraši je jako želio, da, ne samo hrišćani, nego i bosanski Muslimani dočekuju austrougarske vojnike „prijateljskom i dostojnim načinom“. On je „obeća(o) svim činovnicima i oficirima da (će) ih potvrdi(ti) u svojim službama (te da će se) vjerezakon i običaji muzulmanah održat neoskvrnjeni“. Austrougarski konzul Vasić dobio je, u isto vrijeme nalog od Andrašija da zahtjeva od Redodržavnika Bosne Sreberene da izvjesti svoje parohe i vjernike o „novom stanju stvari i da mu preporuči (austrijsku) vojsku odma kako stupi premo medje, (da je) Deputacionom pozdravi i prijateljski prati“. Takođe, franjevački redodržavnik je trebao „priopćit(i) im takodjer da govore sa turcima i rišćanima, da se i oni š njima sduže u prijateljskom dočekanju i pozdravljenju“ austrougarske vojske.⁷²⁸⁶ Da bi se konačno osigurao pristanak bosanskih Muslimana, Andraši je u junu 1878. tražio od svoga konzula u Sarajevu Vasića, da uloži dodatne napore, kako bi se preko bosanskih katolika na ove pozitivno uticalo u prihvatanju austrougarske okupacije.⁷²⁸⁷ Nužno je bilo svima, a najviše domaćem stanovništvu da se, kako je smatrala bečka vlada, okupacija prikaže kao civilizatorska misija.⁷²⁸⁸ Kada je fra Martić pisao 5. jula 1878. godine fra Mati Oršoliću u Tolisi, on se pozivao na „spasonosnu vijest po nalogu dotične Velesile Glavnog konzula G. Vasića,” od koga se tražilo, da „katolike, toliko isto i drugih vjeroispovjesti osobito muhamedanske sljedbenike o skorašnjem i nedvojbenom jur ulasku Vojništva Nj. C. Kr. Apostolskog veličanstva (u Bosnu i Hercegovinu), povjerljivo izvjesti, počem bi se u to doba narod spreman našao dojuće vojske predvoditelje smireno dočekati, svečanim običajem predusresti, i svim dostojnim načinom popratiti“.⁷²⁸⁹

„Đeneralni konzul Vasić koji je 1 jula dobio telegram da će skoro Austrijanci umarširati“, je osim kod bosanskih fratara radio i na pridobijanju bosanskih muslimanskih prvaka. On je u jednom ranijem izvještaju od 25. juna javljao svojoj vladi, „da se razgovarao s tri muhamedanska („мухамеданска“) odabrana čoveka“. Prvo je razgovarao „s begom N, koji je (bio) ovejan bosanski patriota („босански патриота“),

⁷²⁸⁵ B 1878-3/I, 5. 7. 1878.

⁷²⁸⁶ *General-Konzul Vasić-Redodržavniku bosanskih franjevaca*, Sarajevo, 5. Srpnja 1878, u: Fra R. Drljić, *Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca 1835.-1878., Drugi dio (1855-1878.)*, Nastavak, GHDM, god. LV, Sarajevo 1943, 330.

⁷²⁸⁷ *Graf J. Andrassy-Consul Vasisch*, Berlin, 2. Juli 1878, in: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878. god.*, 160.

⁷²⁸⁸ *Graf Zichy-Graf J. Andrassy*, Constantinopel, 12. Juli 1878, in: *Isto*, 189.

⁷²⁸⁹ *Fra Grgo Martić-fra Mati Oršoliću*, Sarajevo, 5. Srpnja 1878, u: Fra R. Drljić, *n. d.*, 37.

(koji ga) uveravaše, da će se svom snagom truditi da (austroougarske) trupe budu primljene najbolje u Bosni i Hercegovini („Босни и Херцеговини“). On se, navodno, povjerio tada Vasiću, da se bojao, „da egoistička i štetna po narod politika bosanska („политика босанска“) ne navede na istupe surove, fanatičke, siromašne klase“, smatrajući kako je Vasićev „postupak (bio) umestan, jer se time da(valo) vremena otmenim ljudima da pripreme narod“. Isti beg „je pohvalio staranje (austroougarskog konzulata) o činovnicima i izjavio uverenje, da će zemlja poći boljoj budućnosti po što sretno proživi nekoliko godina pod“ austroougarskom upravom. On je još „doda(o), da će svi razumni muhamedanci („разумни мухамеданци“) u Bosni pristati na novo političko stanje, koje je stvorila konferencija, (kao i da je) samo za pojedine ličnosti iz nižih redova“ to bilo neprihvatljivo. Drugi Vasićev, navodni sagovornik „efendija N“ mu je istom prilikom saopštio, „kako je u svako doba javno govorio, da Bosna i Hercegovina („Босна и Херцеговина“) mogu dalje opstati samo pod austrijskom upravom“. On je njenom konzulu „obeća(o) da će u tom smislu svoj upliv upotrebiti, (uz napomenu) da će trebati nešto vremena dok se nerazboritim muhamedancima („мухамеданцима“) iz nižih klasa ne rastumači korist njihova (od okupacije)“.⁷²⁹⁰

U to vrijeme, redodržavništvo Bosne Srebrene je radi Martićevog nesporazuma sa biskupom fra Vuičićem pokušalo fra Martića zamijeniti sa nekim fra Jakom Marićem, ali su se sarajevski katolici listom zauzeli za fra Martića. Sarajevska katolička opština nije znala „nikakva zakonitog uzroka porad kog bi se Martić odavle odstranit imao“. Ona je jedino znala, kako „u (t)adašnjim okolnostima nije (bilo) lahko njemu spodobna zamjenika za ovo političko mjesto naći“. Sarajevski katolici su tada smatrali, kako im je time bio zadan „nemili udarac za čitav katolicizam bosanski“, pogotovo što je fra Martić, po njima, bio „savršen i neporočan svećenik“. Njegove zasluge u Sarajevu su bile nemjerljive, a „zauzimanja njegova oko branjenja i unapredjivanja dobara Provincije (su bila) neograničena“. Naime, „uplivom Martićevim (sarajevska) parokialna kuća, (zatim) sarajevska crkva i škola (bile su) sagradjene, ogromni su troškovi u te zgrade uloženi, a on se je za to sve trudio“. Prema ocjeni katoličke opštine, u Sarajevu je fra Martić „u pogledu narodnosti (bio) pravi rodoljub (i to takav, da) njegovo rodoljublje nije (bilo) tajno ni stranom svjetu, a kamo li je domovini“. Po tome, on je (bio) pravi hrid zaštite i

⁷²⁹⁰ CH-187/XLVI, 24. 8. 1878.

neizcrpivo vrelo smilovanja nad trpećim, (koji je) ugled katoličanstva obdržava(o), (zbog čega je bio) i od istih protivnika katoličanstva obljubljen i poštovan“. U Bosni je „narod katolički uvijek u svoje duhovnike s pouzdanjem upjerao oči, (koji) nijesu svoga naroda zapuštali, nego su ga zaštićivali“. U tom smislu, „sarajevska katolička občina“ je bila mišljenja, da je u Sarajevu, „gdi je (bila) vrhovna vlast politička, trebalo da se najsposobnija ličnost izabere, a kao takva izabrat je (bio) u davnini (fra) Martić, (koji je, po njima bio) neophodno nuždan (i) u (t)adašnjem burnom vremenu“. ⁷²⁹¹

Dva dana nakon donesenih zaključaka o Bosni i Hercegovini, Božidarović-Veselicki izdao je nekakvu „Spomenicu“ („Memorandum“) u Beču, u kojoj se naglašavalo, kako su ustanak „podstakli buntovni odbori koji su imali posebnu korist od njega ili je bilo u pitanju častoljublje neke velike države. (Austro-Ugarska-B. T.)“. ⁷²⁹² Veselicki se u „Spomenici“ naročito usprotivio „spojenj(u) Bosne i Hercegovine sa Hrvatskom (što bi po njemu) imalo tu nepriliku da bi političku protivnost istoga plemena Srba i Hrvata podstaklo, koja je po nesreći (bila) skopčana sa crkvenom protivnosti“. Po njemu bi „to spajanje izmjenilo položaj Hrvatske spram kraljevine Ugarske i dalo bi novu snagu težnji za uspostavljanjem trojedne kraljevine koje bi cijeloj carevini velike neprilike prinijelo“. On je takođe naveo, da je upravo „spajanje koje (su) Hrvati javno“ željeli bilo nešto čega su „se Srbi jako boj(al)i“. ⁷²⁹³ Veselicki nije krio, da je u Bosni bilo „malo ali dobro disciplinovanog katoličkog življa koji (je) već odavno traži(o) zaštitu Habsburške monarhije, (ali i da su) ove težnje katolika objašnjava(le) strah koji (je) obuzima(o) pripadnike pravoslavne crkve“ budući da bi se tada „osmjelila katolička propaganda“. On je u „Spomenici“ naveo, da su pravoslavni u Bosni i Hercegovini sami sebe nazivali Srbima („Србима“), muslimani su bili Turci („Турци“), a katolici, da su se smatrali za šticećenike ćesarove“. ⁷²⁹⁴ Za Bosnu i Hercegovinu je predlagao rješenje, kakvo je bilo dato Bugarskoj, ⁷²⁹⁵ a za eventualno „pripojenje gornje Hercegovine Crnoj Gori (je smatrao, da bi) oduzelo Bosni i Hercegovini najkrepkiji i za samoupravu najsposobniji živalj“. ⁷²⁹⁶

⁷²⁹¹ *Sarajevska katolička občina-biskupu Vuičiću*, Sarajevo 1878. godine, u: Fra J. Jelenić, *n. d.*, 294-295.

⁷²⁹² Г. Божидаровић-Веселички, *Споменица (Меморандум)*, Беч 1878, у: В. Красић, *н. д.*, 52.

⁷²⁹³ *Исто*, 60.

⁷²⁹⁴ *Исто*, 62.

⁷²⁹⁵ *Исто*, 65.

⁷²⁹⁶ *Исто*, 67-68.

„Dva bosanska izaslanika bavi(la) (su) se“ početkom jula 1878. u Berlinu, „da vlastim podastru spomenicu narodne skupštine u Tiškovcu, u kojoj se najprije pita(lo) ujedinjenje sa kneževinom Srbijom ili autonomija ili zaposjednuće Bosne po srbskoj vojsci“. Međutim, „Kongres neprimi spomenicu, budući je prije odlučio sudbinu Bosne, te se oba izaslanika vratiše opet kući. Da bude ova spomenica razumljivija, valja(lo) (je) znati, da (je) u Bosnoj ima(la) zbilja stranka, koja je s prvoga početka radila o tomu, da se Bosna pridruži Srbiji, a navlastito je bivši bosanski četovodja Despotović najjače pokrenuo tu misao“. Budući, da „samo ujedinjenje srbskoga naroda na iztoku u jednu državu nipošto (nije spadalo), u zrele česti iztočnoga pitanja, (i to) zastupajuć oni to ujedinjenje, govore(ći) samo u ime jedne česti bosanskoga pučanstva, i to u ime pravoslavnoga življa, (tako da su se) i ti bosanski prijatelji mora(li) zadovoljiti riešenjem, koje (je) Bosni osigurava(lo) slobodu od Turaka“. ⁷²⁹⁷ Berlinski kongres samo je potvrdio, da je tokom Velike istočne krize „ograničenje Srbije došlo u sukob sa interesima austrijskim, turskim, pa, na žalost i ruskim“. Zapravo, Srbija i bosanski Srbi naivno su iščekivali konačni ishod rata u Bosni u njihovu nacionalno-političku korist i (ne)znajući, da je Austro-Ugarska, prema ličnom priznanju grofa Šuvalova „svoje interese zakoptila prije Kongresa“. ⁷²⁹⁸

Prema nekim zapadnoevropskim izvorima od 4. jula 1878. godine, na „viest da je kongres (Berlinski-B. T.) ovlastio Austro-Ugarsku, da zaposjedne Bosnu i Hercegovinu (tome su se) katolici vesel(ili) od svega srdca, da će se tako riešiti vjekovnoga robstva i moći odsele očito i bez straha izraživati svoje vjersko čuvstvo. Svećenstvo pako katoličke občine–Franjevci najme, (nije moglo) da dočeka trenutak, kojim ćemu se izpuniti dugogodišnja želja te kad će niemi dosad zvonovi moći prvi put naviestiti novo doba snosljivosti“. Isti izvor je navodio, da je „i kod onih pravoslavnih kršćana, koji“ nisu bili pristalice „veliko-srbske težnje, već (su) samo izgleda(li) spas izpod turskoga jarma, probudila vijest o predstojećem austrijskom zaposjednuću veselje, koje (će) se očit(ovati) u nekom sigurnijem vladanju naprama moslimom“. Ipak, prava istina bila je, da „oni pravoslavni, koji su uvijek naginjali Srbiji te se uživali u misao, da jih samo Srbija smije osloboditi izpod turskoga jarma, (nisu mogli) da pritaje otmanu, koj jim je okre stvari

⁷²⁹⁷ В 1878-4/І, 7. 7. 1878.

⁷²⁹⁸ АС-МИД-ПО (1871-1918)-І-208, Пов. No 487, Бр. 13, Б/1, *Заступник Министра иностранных дела-Еврему Грујићу*, Берлин 29. јуни 1878.

pripravi(o). Što se napokon doti(calo) muhamedanaca“, moglo se konstatovati, „da (su) upravo pučki slojevi, (kod) kojih probitci nisu nipošto (bili) nerazdruživo spojeni s probitci(ma) turske države, nisu viest o austrijskoj okupaciji tako nepovoljno primili. Za njih se radi(lo) o tom, da prestanu oni nepodnosivi odnošaji, u koje jih je dovela uprava pokvarenog turskog činovnikluka. Mnogi pako zemljoposjednici i zakupnici–begovi i age–primili su vijest o predstojećoj austrijskoj okupaciji s prvine nešto mrzlo“, da bi se vrlo brzo „pomirili sa neodklonivom činjenicom“, da su već tada mnogi od njih zamišljali „svakojake špekulacije o nabavi potrebitog živeža i drugoga za austrijsku vojsku“. Procjena je bila tačna, da se nije moglo ni „pomisliti, da (bi) se begovi di(gli) na ustanak proti austrijskom pomirbenom poslanstvu“, ali jedino pod uslovom da „neunese turska vlada samo fanatizam i pokret u redove begova i aga“. Polazilo se od pretpostavke, da je „manjka(lo) ipak većini bosanskog pučanstva varvarska ćud turska, (kao i da su) usljed takove agitacije“ bili mogući, bilo kakvi „pojedini izgred(i)“. Austrougari su se rukovodili najviše ovakvom procjenom, tim prije što je „najviše dašto vijest o predstojećoj okupaciji uzrujala o(n)dješnju tursku birokraciju, (kojoj) se na glas o okupaciji, strah i smetenost najbolje na licu izraživala“. ⁷²⁹⁹

Kako se moglo saznati iz Beča, tamo je 9. jula 1878. bio „budući zapovjednik bosansko-hercegovačke zaposjedajuće vojske, fzm. Filipović, (odnosno) barun Filipović“, za kojim se spremao „ciel zagrabački glavni štop, (kao i) mnogi činovnici, (i to) većinom Hrvati i Česi“. Hrvati su vrlo dobro znali, da je to, na neki način, određivalo i pitanje „u kojem će odnošaju biti Bosna i Hercegovina prama državi“, pogotovo ako se u vidu imala činjenica, da je „povjestno pravo“ davalo prednost Hrvatskoj. ⁷³⁰⁰

„Pootmeniji Turci, begovi, age i spahije (i to) na čelu“ sa Osmanbeg Kapetanovićem održale su 4. jula 1878. godine „Sabor u Derventi“ na kome se raspravljalo o sve raširenijim vijestima, da će „Švabo unići u Bosnu“. Osman-beg Kapetanović otvorio je sjednicu komentarom, da će ući „Švabo u Bosnu, da s bielimi rukavicami sadi krst i diže čanove (zvona)“. Drugi govornik „Hodža Šlivić“ je prisutne obavijestio, kako je „Moskov sjeo na Stambul, Srbin sjeo na Niš, Crnogorac sjeo na sve do Bojane, (te da je trebao i) Švabo (da) sjede na Bosnu“. Na to je prisutni muslimanski

⁷²⁹⁹ B 1878-8/I, 17. 7. 1878.

⁷³⁰⁰ B 1878-5/I, 10. 7. 1878.

prvak Mul-Omer postavio pitanje: „*S kim će vlasi, da li s nami, ili Švabom?*“ Prisutni „Vlasi“ (bosanski Srbi-B. T.) su mu odgovorili, kako oni nikad nisu bili „s kauri(ma)“, kao i da su uvijek bili sa njima. Potom je „više Turaka“ konstatovalo, da ovo, niti je znao „din“, niti su „zna(li) Turci, osobito ne Turci bosanski“. Na skupštini je većina negodovala i „popišmanil(a), sve se (bilo) potrulo“. Čuli su se i povici, da „kad(a) (su) mog(li) kojekakvi šugavi knezovi otimati zemlje careve, zašto ne bi Švabo oteo Bosnu?“⁷³⁰¹

Austrougarski konzul u Sarajevu Vasić dobio je 5. jula 1878. godine „brzojavni nalog od grofa Andraša, da saobći valiji, da će austrougarska vojska po zaključku kongresa ući u Bosnu“. Bosanske muslimanske prvake je još „više razjari(lo), kada je austro-ugarski konzul nekim spomenuo, da su to samo želje njihove izazvale“ budući, da je „grof Andrassy u ruci ima(o) peticiju najotmjerenijih Turaka s podpisi, kojima (su) mol(ili), da Austro-Ugarska udje uvesti red u Bosnu“. To je izazvalo neke od njih, koji su odmah počeli „pucati puške po čaršiji i s prozora“. Sarajevo je odmah bilo „zatvor(eno), stačuni (su) se pozatvara(li), Turci nahrupi(li) u džamiju veliku i prisiliše i valiju priseći na kuran, da će se zajedno, s njimi braniti proti svakomu, tko bi jih došao miriti. I pravoslavni, pitani od Turaka, hoće li s njimi ili proti njimi“, otišli su „u crkvu i priseg(li) pred vladikom na Evangjelje, da će s Turci braniti i Sarajevo i Bosnu“. Tako veliki broj građana „iz magazina po jagmiše sve puške, izvukoše na brdo topove i ustrojše si neku vrst narodne vlade, ukinuv sve do(t)adanje vladine činovnike (i bosanskog) Valiju zapitaše hoće li s njimi: *Ako hoćeš dobro veli po tebe, ako li nećeš, sikter odma i ti. Zaire i oružja (je bila) već u Bosnoj sila*“. Krajem juna stiglo je „u Travnik 700 tovara pušaka Martinova sistema“. Ta takozvana „narodna vlada ko odziv zaključku kongresu“ poslala je „na kongres telegram“, kako „netrebaju ničije pomoći, već da će sami, kad jih car ne mari, na svoju ruku braniti Bosnu“. Osim toga, „veliku vatru razpirile su u narodu carigradske novine Basiret, (tvrdeći) da će Švabe klati djecu, obezščašćivati žene itd.,“ u šta su mnogi bosanski Muslimani povjerovali. „Svi begovi pozvani su (bili), da u svojim sandžacih drže dogovore, (a) bolji Turci (su otišli) po svoj zemlji dolje u Hercegovinu, da vabe ustaše iz šuma na obranu domovine“ nudeći im „sve što (su) mog(li)“, pozivajući ih

⁷³⁰¹ *Isto*

čak, ako im nevjeruju, da im budu vođe“.⁷³⁰² Pomenutu bosansku „Narodnu vladu“ od Srba činili su: Jovo Vasiljević-Bakrač, Risto J. Besarović, Risto Hadži-Ćuković, Đorđo Hadži-Damjanović, braća Dimitrije i Gligorije Jeftanović, Petraki ef. Petrović, Jovo i Nikola Savić.⁷³⁰³

I zvanična Srbija dobila je informacije iz Sarajeva od 12. jula 1878. godine, „da će austrougarska vojska umarširati“ i da je zbog toga sarajevska „čaršija bila zatvorena“. Srpska vlada je saznala i za to, da su se „Turci („Турци“) iskupi(li) naoružani (i da) međ hrišćanima („hrišćanima“) beše zavladao trenutani strah“, poslije čega se „bez ikakog spoljašnjeg povoda, združuje s Turcima“ („Турцима“).⁷³⁰⁴ Štaviše, u nekim mjestima bilo je primjećeno više „razdraženosti toli muhamedanaca, koji pravoslavni stanovnici“. Kada je „pročitano po cijeloj Bosnoj sultanov ferman, kojim se narodu javlja(lo), da austrijska vojska dolazi kao prava prijateljica Turske, (time se) jamačno u klici (htjelo) zagušiti svaki muhamedanski pokret“.⁷³⁰⁵ Britanski konzul Frimen, čija je vlada bezrezervno podržala odredbu o austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine je vrlo sumnjivim ocjenio ponašanje turskih vlasti u Sarajevu. On se lično uvjerio na njihovu dvostruku igru, budući da su vlasti bosanske Muslimane otvoreno pozivale, da se suprostavljaju ulasku austrougarske vojske.⁷³⁰⁶ U međuvremenu je za novog bosanskog valiju 12. jula 1878. bio izabran Hafiz Ahmed-paša (12. 7. 1878-20. 8. 1878), a Uskudarli Ahmed Mazhar-paša je 28. jula 1878. podnio ostavku. Izbor novog bosanskog valije značio je ujedno spremnost Porte da Bosnu ustupi Austro-Ugarskoj.⁷³⁰⁷

„Hrvatska (je) prema zaposjednuću Bosne“ imala poseban interes. Tako je „u sjednici kluba vladajuće stranke, održavanoj (tih) dana“, bilo predloženo, „da se kruni u ime hrvatskog zastupstva odašalje adresa, što se zaposjeda Bosna, pa da se umoli, neka tu zemlju utjelovi Hrvatskoj“. Ova prijedlog je „porodi(o) živahn(u) razprav(u), u kojoj

⁷³⁰² В 1878-6/I, 12. 7. 1878.

⁷³⁰³ J. Koetschet, *O. c.*, 94-95; Jovo Vasiljević bio je tokom ustanka član „Srpsko-Pravoslavne Opštine“ („Српско-Православн[е] Општин[е]“) sa kojim je rop Sava Kosanović tokom 1877. vodio aktivnu korespondenciju. (*Архимандрит Савва Косановић-Српско-Православној Општини чрез доброту редовног Члана, Господар Јове Васиљевића, У Сарајеву 24 Јануара 1877, у: Митрополит Савва Косановић, Из необјављених писама [Из архиве презвитера Јована Јокановића у Сарајеву], IV, Нови Источник, бр. 2, Год. V, Сарајево 1938, 48-49.*)

⁷³⁰⁴ СН-143/XLVI, 29. 6. 1878.

⁷³⁰⁵ В 1878-9/I, 19. 7. 1878.

⁷³⁰⁶ E. Radušić, *n. d.*, 380.

⁷³⁰⁷ A. Kožar, *n. r.*, 112.

bijahu neki za, a drugi protiv predlogu“. Jedan od lidera hrvatskih narodnjaka Ivan Kukuljević Sakcinski je „podupiruć predlog, priziva(o) na staro povjestno pravo Hrvatske, na oklonost, da je Bosna do Vrbasa od davne davnine spadala Hrvatskoj“. On je zagovarao ovakav politički stav „naprotiv onim, koji (su) uvijek zagovara(li) politiku mlitavog oportuniteta, (kojim) Hrvati takovim načinom“ nisu nikada mogli „ništa postići, već samo, ako budu muževno i odriješito radili. Protivnici Kukuljevićeva predloga naglašivahu, da Bosna još nije (bila) ni zaposjednuta, nekmoli utjelovljena, pa da (je) stoga valja(lo) počekati, kako će se razviti akcija“. ⁷³⁰⁸ Kukuljević-Sakcinski se, zapravo odrekao svoje ranije ideje o autonomiji Bosne i Hercegovine ističući tada, „da se Dalmaciji h(tjelo) svoje zapeleće (Hercegovina-B. T.), i da (su) u Hrvatskoj h(tjeli) svoj naravni dopunak (Turska Hrvatska tj. Bosanska Krajina-B. T.)“, odnosno, da je od toga dvoje „u mnogo čem ovisi(la) budućnost Hrvatske“. ⁷³⁰⁹

Nakon zaključivanja Berlinskog ugovora 28. juna 1878. godine, hrvatski narodnjaci su izražavali veliko nezadovoljstvo što je „vladajuća stranka (željela) hrvatsko pitanje pograbit, s puno jasnije strane, nego li je (bila) ta dvoznačna okupacija Bosne“. Prema nekim saznanjima, koja su 12. jula 1878. dobili „iz Sarajeva“ njima se činilo, da bi zaista mogla „biti muhamedanska strka, kada (austrougarska) vojska uljezne u Bosnu“. Po njima, „bez dvojbe (je) tu vatru“ podsticala „carigradska vlada, no opet je (bila) živa istina, da (su) mog(li) muhamedanci počiniti koji kraval, al do ozbiljne bitke“ da nije moglo „doći, ako se ne bi oprla redovita turska vojska“. Prema Bosni se već početkom jula 1878. kretalo „5 divizija ili 64.000 ljudi“ od kojih je išlo „u Hercegovinu jedna divizija pod zapovjedništvom fml. Baruna Jovanovića, a ostale četiri pod vrhovnim zapovjedništvom baruna Filipovića u Bosnu“. Takođe, „po nekih nepotvrđenih viestih Austro-Ugarska“ je imala plan da ne smijenjuje „za sada turske političke i sudbene činovnike s njihovih mjesta, osim on(ih), koji bi se uzprotivili njezinoj vlasti“. Hrvatski narodnjaci su imali neke vijesti i „iz Beograda (u kome je) zapovjednik srbske ibarske vojske, javio, svojoj vladi u Biograd, da se Osman paša (tada) kre(tao) s 30.000 ljudih iz Carigrada u Bosnu“. Takođe, i Mađarima ne bi uopšte bilo iznenađujuće, „da se i turska vojska opre ulazku“ austrougarske vojske, pogotovo što su oni „veselo pronos(ili) te

⁷³⁰⁸ B 1878-6/I, 12. 7. 1878.

⁷³⁰⁹ J. Šidak, *n. r.*, 1972, 102.

viesti, i poti(cali) tako neizravno muhamedance na otpor proti austrijskoj vojsci“. Ipak, taj otpor je bio očekivan samo „u Sarajevu, gdje je (bilo) naslagano samo gorivo (i gdje su) agitatori (bili) življi“. ⁷³¹⁰

Biskup Štrosmajer je već 13. jula 1878. pisao toliškom župniku fra Martinu Nediću, da lijepo dočeka generala Filipovića i kako je naveo: „*našu domaću vojsku, naše narodne pukovnije*“. On je fra Nedića upozorio, kako ne bi trebao „ob ovom nikom drugovomu govoriti, a ni samom (svome) starješinstvu, nego samo (da im) iz vlastitog svog nagona, (kaže) da generala Filipovića (i austrougarsku) vojsku uvijek lako prima(ju) i lako jim na ruku id(u), ko što bi (njega) (biskup Štrosmajer-B. T.) samoga primili, da u Bosnu dođe“. Đakovački biskup nije bio „rad, da se i s jedne strane zna“, da im je to on savjetovao. Njega su u Zagrebu pitali, „kako će se fratri bosanski ponašati napram“ vojsci, „koja ulazi u Bosnu“ na šta im je on „odgovrio: dobro!“, kao i da su bosanski fratri uvijek „za vrijeme bure i za vrijeme rata znali puk svoj toliko svietovati“. On je pozvao bosanske fratre, da „pripaze Filipovića i pomažu ga jer je“ on bio, kako je naveo: „*naše gore list, (odnosno) da je (bio) Bošnjak (od koga) se mlogomu (i) tamo u Bosnoj, (i) u Hrvatskoj nadati ima(li)*“. ⁷³¹¹ Filipovićev otac, inače graničarski oficir navodno je poticao od starog bosanskog hrišćanskog plemstva. ⁷³¹² Francuski konzul Luj Paten je za generala Josipa Filipovića i sam isticao, da je bio Hrvat porijeklom iz Bosne. Navodno, u franjevačkom samostanu u Fojnici pronađeni su tragovi njegove plemićke porodice prije turskog osvajanja Bosne. ⁷³¹³ General Filipović dobijao je blagovremene podatke o kretanju turske vojske lično od gvardijana fojničkog samostana fra Bone Milišića i sa njim se o tome dopisivao. ⁷³¹⁴ Štrosmajerov poziv da se pomaže austrougarska vojska shvatili su bosanski katolici vrlo revnosno. Tako su, na primjer, kod Vranduka u blizini Zenice, važnog strateškog mjesta lokalni katolici izdali generalu Filipoviću položaje bosansko-muslimanske ustaničke vojske. ⁷³¹⁵ Ulazak austrougarske okupacione vojske u

⁷³¹⁰ B 1878-6/I, 12. 7. 1878.

⁷³¹¹ *Biskup Josip Juraj Štrosmajer-fra Martinu Nediću*, Đakovo, 13. srpnja 1878, u: Fra R. Drljić, *n. d.*, 198.

⁷³¹² M. Mandić, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine (1878.)*, Zagreb 1910, 33.

⁷³¹³ M. Šamić, *n. d.*, 1981, 292.

⁷³¹⁴ *Barun Philipović Fzm.-gvardijanu fra Boni Milišiću*, Han Usunin 16. augusta 1878, u: J. Матасовић, *n. d.*, 394.

⁷³¹⁵ M. Mandić, *n. d.*, 1910, 49.

Zenicu pratilo je više od 1.000 katolika.⁷³¹⁶ Kada su sinovi travničkog bega Derviša Teskerdžića probivši se do Kotor Varoši prisiljavali mjesne katolika da im se pridruže u odbrani zemlje, oni su pod vođstvom svoga župnika pobjegli u šumu i zatražali protekciju austrougarske vojske. Slično su se ponijeli i katolici sela Sasine i Stratinske blizu Starog Majdana.⁷³¹⁷ U Busovači su već 15. jula 1878. austrougarske vojnike lokalni katolici dočekali sa postavljenim slavlukom na kome je pisalo: „*Živio car austrijski Franjo Josip I*“.⁷³¹⁸ Franjevci samostana u Gorici kod Livna prihvatili su okupacione vojnike sa svečanom zastavom izvješanom u crkvenom dvorištu. Na zastavi je pisalo: „*Bosna 1463. Živio Franjo Josip I., naš hrvatski kralj!*“ i „*Ave, alma mater Austro-Hungaria, magna virum, magna frugum! Exsultans populus bosnensis*“ („Pozdrav, mila majko Austro-Ugarska, veliki čovječe, velika kulturo! Radosni narod bosanski“-B. T.).⁷³¹⁹ Zbog ovoga, ali prije svega zbog obavještavanja austrougarske vojske o pokretu bosansko-muslimanskih ustanika u Livnu, odlikovan je goričko-livanjski fratar fra Anđeo Ćurić „Franc Jozefovim redom željezne krune“.⁷³²⁰

Hrvatski narodnjaci su, uoči nastupajuće akcije austrougarske vojske bez ikakve dileme isticali, kako su „Bosna i Hercegovina (bile) hrvatske zemlje, (koju su) prije skoro tisuće i tristo godina naselili“ Hrvati. Oni su se pozivali na to, da „kada je prije tristo i pedeset godina bio izabran za kralja hrvatskoga prvi iz prejasne kuće habsburške, (da) su Hrvati njemu i njegovim nasljednikom prisegli vjernost, (a da je on) za se(be) i za svoje nasljednike dao kraljevsku rieč, da će braniti sve zemlje hrvatske krune, koje (je) dobiva(o), i nastojati, da zadobije one, koje su Hrvatima prije spadale a koje su jim Turci uzeli. Među one, koje se nisu mogle obraniti, spada(la) je Turska Hrvatska, a među one koje su jur prije Turci uzeli bili, spada(la) je Bosna i Hercegovina“. Osim toga, uporište za ov(akvo) političko gledište bilo je po njima u tome, da „kada se je prejasno vladajući (hrvatski) cesar i kralj krunio za ugarsko-hrvatskog kralja, (da se) vila (vijorila-B. T.) pri toj prilici među drugim zastavama austrijskih zemalja također zastava bosanska“, što

⁷³¹⁶ Isto, 54.

⁷³¹⁷ D. Pavličević, *Hrvatsko novinstvo o Bosni s posebnim osvrtom na Bosansku Krajinu i Banju Luku u doba okupacije 1878. godine*, Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18-20. novembra 1976. godine: „Banja Luka u novijoj historiji (1878-1945)“, Sarajevo 1978, 44.

⁷³¹⁸ J. pl. Andrejka, *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878.*, *Ob petindvajsetletnici bosenske zasedbe*, Celovec 1904, 159.

⁷³¹⁹ *Ibidem*, II. snopič, Celovec 1905, 259-260.

⁷³²⁰ *Ibidem*, 283.

je bio dovoljan „znak da (je) po pravu i Bosna ugarsko-hrvatskom kralju pripada(la)“. Oni su, takođe pretpostavljali, da će se „zaposjednuću Bosne i Hercegovine protiviti (njihovi) domaći i tuđi neprijatelji, a još veće združenju njezinu kao i združenju drugih hrvatskih zemaljah s materom zemljom“. Tada je „najtvrdja misao (hrvatske) narodne politike (bio), da vladajuća kuća po njihovih mislih i po njihovih pravica, ništa (nije mogla) izgubiti, a razširiti (je mogla i) mora(la) svoje gospodstvo“. Stav hrvatskih narodnjaka bio je rezolutan, da „pod vladom prejasne vladajuće kuće Hrvatska mora biti jedna, (budući da je) „korist Austrije (bila) i korist razkomadane Hrvatske“. ⁷³²¹ U prvim, sve je izgledalo da se išlo u korist integracije Bosne i Hercegovine u sastavu Hrvatske, pogotovo ako se posmatra na sastav „buduć(e) uprav(e) u Bosni i Hercegovini“. Odluka sa najvišeg političkog nivoa u Beču je bila, da „će izim pražkoga c. i kr. namiestničkoga savjetnika Rotkija otići za politične upravitelje u Bosnu još (brojni) hrvatski činovnici“. Navodno „iz Dalmacije (su) otišli jurve nekoji politički činovnici“ u Bosnu. ⁷³²² U Dalmaciji je „narod (bio) tako uzhićen, za zaposjednuće Bosne i Hercegovine, da je u nekih mjestih davao besplatno i dobrovoljno podvoze za vojsku“. Kada je riječ o hrvatskim činovnicima, bilo je odlučeno da se hrvatski narodnjak „dr Napoleon Špun-Strižić državni nadodvjetnik u Zagrebu, stavi na čelo pravosuđu u Bosni“. ⁷³²³

Na polasku „zagrebačke 53. pukovnije u Bosnu“ govor je održao zapovjednik Hranilović, koji je okupljenim hrvatskim vojnicima saopštio kako su oni „na polasku u posestrimu Hrvatskoj zemlji Bosnu, među bratinski narod, koga je prije nekoliko stotina godina od Hrvatske i od carevina nemila kob odkinula“, gdje su oni trebali da se pozabave „uzpostavljenjem reda“. Ovi hrvatski vojnici bili su upozoreni, da u slučaju da dođu „među svoju braću u Bosni, (da ih) susretaj(u) prijazno i kako se braći pristoji(lo)“. ⁷³²⁴ Navodno, generala Filipovića je na polasku iz Zagreba za Bosnu tada lično ispratio Ilija Guteša. ⁷³²⁵ U skladu sa ranijom procjenom, iz Careve vojne kancelarije je sredinom jula 1878. data jedna instrukcija generalu Josipu Filipoviću, po kojoj je on osim na lojalne bosanske katolike, trebao da obrati pažnju i na bosanske Muslimane, kao

⁷³²¹ NS-14/IX, 16. 7. 1878.

⁷³²² B 1878-9/I, 19. 7. 1878.

⁷³²³ B 1878-14/I, 31. 7. 1878.

⁷³²⁴ B 1878-9/I, 19. 7. 1878.

⁷³²⁵ В. Красић, *н. д.*, 115.

najnaprednije i najobrazovanije stanovništvo. Prema ovoj instrukciji, general Filipović je imao zadatak da bosanske Muslimane približi katolicima i da naročito sprečava približavanje ili eventualni savez muslimanskog sa pravoslavnim stanovništvom.⁷³²⁶ Hrvati su, kao i bečka vlada bili do posljednjeg dana uvjereni, da se „neće Muhamedanci oduprijeti sili, no (i) da tu silu neće s miseta obljubiti“. Znali su i to, da (su) jedino „od kršćana katolici kao ozebao sunca izgleda(li) (austrougarsku) vojsku, a što se pravoslavnih tiče, (takođe se znalo, da su) nagingj(ali) oni kako je (bilo) poznato, više jednovjernoj Srbiji“. Ovome treba dodati, da se u to vrijeme „i rimska kurija počela, živo brinuti za sudbinu katolika u Bosnoj. Kako se naime javlja(lo) iz Rima, pozvan je (bio) papinski nuncij u Beč, da s Austro-Ugarskom vladom poprими mjere kako će se Bosna i Hercegovina podvrći nadzoru rimske kurije (pri čemu je) biskup Strossmayer (trebao) dobiti potpunu punovlast“.⁷³²⁷ Hrvati su polagali nade i u činjenicu, da su „Muhamedanci davno već napustili Tursku“, kao i da su se plašili „još samo toga, da jim ne bi tko oteo zemlju i porazdielio ju među rajju. Ti i takovi glasovi kola(li) (su) po Bosnoj i razprostir(ali) neko muklo nezadovoljstvo, (a koje su) svakojaki hodže i agitatori u plamen razpir(ivali)“. Navodno, prema hrvatskom viđenju stvari na terenu „s ovim u savezu stoj(alo) (je) nezadovoljstvo, pojavljujući se u kneževini Srbiji gdje naravno ni unatoč gotovih činjenicah (nisu mogli) zatajiti žarke želje, koju su toli dugo vremena gojili glede Bosne“.⁷³²⁸

Osim što je general Filipović u potpunosti pridobio Uzelca, on je i za Goluba Babića znao kako razmišlja, a to je, da je svaki pokušaj otpora austrougarskoj okupaciji bio besmislen.⁷³²⁹ I drugi bosanski Srbi su slično mislili. Tako su Banjalučani: srpski trgovac Todor Pišteljić, pop Mihajlović i katolički fratar otišli u susret austrougarskom generalu Samecu.⁷³³⁰ Za razliku od ustanika iz Bosanske Krajine koji su, izuzimajući: Krecu, Vidovića i Pelagića većinom odustali od otpora okupaciji, u Hercegovini su organizovali otpor. Neke ustaničke vođe iz Hercegovine, predvođene Ljubibratićem uputile su 22. jula 1878. jedan proglas „Dragoj brać(i) Muhamedanci(ma) i Hrišćanima“.

⁷³²⁶ B. Madžar, *Prikaz otpora austrougarskoj okupaciji 1878. u izvještajima njemačkog konzula*, u: Naučni skup: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini, [Sarajevo, 23. i 24. oktobra 1878], Sarajevo 1979, 130.

⁷³²⁷ B 1878-10/I, 21. 7. 1878.

⁷³²⁸ B 1878-11/I, 23. 7. 1878.

⁷³²⁹ M. Ekmečić, *n. d.*, 326.

⁷³³⁰ C. Бијелић, *н. д.*, 267.

Predlagali su stvaranje „Privremen(e) vlad(e) u Sarajevu“, koju bi činili bosanski hrišćani i bosanski Muslimani. Prva tačka koju bi ova vlada trebala da riješi bila je „izmirenje Muhamedanaca i Hrišćana na osnovu političke, građanske i vjerezakonske ravnopravnosti“. Peta tačka obavezivala je ovu Vladu, da izda jednu „Izjav(u) svim evropskim silama, kako je postignuto izmirenje između Hrišćana i Muhamedanaca i (da) toga radi nije (bila) nužna intervencija austrijske vojske“.⁷³³¹ Ljubibratić se nešto ranije, 30. juna 1878. obratio srpskom ministru Jevremu Grujiću u Beogradu. Uvjeravao ga je, kako „u Bosni i Ercegovini muhamedanci kao god i Srbi pravoslavni n(isu) žel(j)eli da Austrija zauzme Bosnu i Ercegovinu“ i da su se, konkretno u Hercegovini neki begovi spremali za oružani otpor okupaciji. On je naglasio, kako je bilo „moguće složiti pravoslavne i muhamedance u Bosni i Ercegovini protivu Austrije u slučaju njene akcije u tim provincijama. Jedini katolici u Bosni i Ercegovini rado bi dočekali austrisku vojsku“. Ljubibratić je upozoravao srpskog ministra, kako su „od svih Slavena u Austriji jedini Hrvati velesrdno žel(j)eli da Austrija uzme Bosnu i Ercegovinu. Oni (su) se nada(li) da bi tim katolicizmu i hrvatstvu pribavili prostora za uvećavanje. Zauzeće Bosne i Ercegovine Austrijom bilo bi veoma štetno po pravoslavije, po srpstvo, pa i po samo slavenstvo“.⁷³³² Obratio se Ljubibratić iagama i begovima, „potpaljujući“ ih tvrdnjom, kako je bilo „očevidno da ta država (Austro-Ugarska-B. T.) nije (bila) iskrena prijateljica ni Muslimanima ni Srbima“ i da je jedino „naumila da osvoji (njihovu) zemlju i da u jaram upregne“ i jedne i druge. Ljubibratić se u pismu sjetio i da navede, kako su Srbi i Muslimani u Bosni i Hercegovini bili „narod jednog podrijekla, jedne krvi i jednog jezika“.⁷³³³ Vaso Vidović je bio očajan „berlinskim rješenjem“ i navodno je Peri Kreci tim povodom rekao, kako će se u Bosnu „nasut Švabe, a osobito Hrvati, te će narod guliti i trti, a kvar je kada se (Srbi) stan(u) gubiti iz Bosne“.⁷³³⁴

Andrašić ni od koga više nije skrivao, da će austrougarska vojska, „sa ili bez privole Porte izvesti invaziju 29. tekućeg mjeseca“ („mit oder ohne Zustimmung der

⁷³³¹ *Draga braćo Muhamedanci i Hrišćani!* (Arh. Savo iz Dečana, M. Ljubibratić, Aleksa Jakšić, Simo Popović, Stanko Skulić), Sa Bosanske granice 10. (22.) jula 1878, u: S. Ljubibratić-T. Kruševac, *Prilozi za proučavanje hercegovačkog ustanka 1875.-1878*, 169.

⁷³³² *Vojvoda Mićo Ljubibratić-Jevremu Grujiću*, U Beogradu 18. (30.) Juna 1878, u: *Isto*, 167-168.

⁷³³³ *Isti-agama i begovima u Bosni i Ercegovini*, [Beograd], 20. Juna (2. Juli) 1878, u: *Isto*, 168.

⁷³³⁴ *Животопис своје ручно Перо Крецо Војвода*, 56.

Pforte, am 29. d. M. einmarschiren“) na Bosnu,⁷³³⁵ pogotovo zbog toga, što se „anarhija“ („l'anarchie“) u austrougarskom susjedstvu više nije dala tolerisati.⁷³³⁶ On je turskog ambasadora u Beču Karatedorija strašio dolaskom „srpskih dobrovoljaca“ („serbische Volontärs“) na granicu Bosne, zbog čega je, uostalom austrougarska vojska stavljena u pripravnost.⁷³³⁷ Austrougarska vojska je već 23. jula 1878. bila spremna iz pravca Osjeka, da „preplovi Savu (i) da već sutra osvane u Bosnoj. Hrvatskoj javnosti bilo je predstavljeno, kako su se „u toj vojsci poreda(li) i sinovi Hrvatske, da po volji i na zapovied, kralja hrvatskoga, noseć u svojih grudih sve krieposti, koje (su) vojnika kras(ile), da pomognu razpršiti ćudorednu razkvarenost, zavladaću već davna i davna tamo preko Save“. Želja Hrvata bila je, „da se Hrvatskoj, komadajuć se Turska, odmah, čim austro-ugarska udje u Bosnu i u Hercegovinu, vrati po nepravdi od nje odlučena Hrvatska turska (Bosna do Vrbasa) i turska Dalmacija (Hercegovina do Neretve)“. Takođe, „pošto je pako Hrvatska (bila) u zajednici s kraljevinami i zemljama habzburške monarkije“, težnja svih Hrvata je bila, da joj „ciela monarkija u svom već interesu mora pripomoći, da se Hrvatska, svojom starinom pojačana, uredi i ojača“. Hrvatska je iz tih razloga morala pred bečkim dvorom biti uvjerljiva, da se „samo preko pojačane Hrvatske (jačala) životn(a) sna(ga) ciele carevine“. U suprotnom, trebalo je na bečku adresu postaviti otvoreno pitanje, da li bi „se Hrvatska pojačila, da se preko Save učvrsti koja druga država, da zasnuje opasnost i hrvatskomu Posavju i svoj Dalmaciji“?⁷³³⁸ Prema hrvatskim narodnjacima „samo (je) Hrvatom mora(la) monarkija povjeriti svoju državnu misiju koli na Jadranskom moru, toli u Bosnoj, (i) samo (je) Hrvatska mo(gla) u Bosnoj biti onaj politički medijum, prieko kojega (je) mo(gla) monarkija polučiti svoje težnje“. ⁷³³⁹ Kada je 28. jula započelo nastupanje hrvatskih jedinica preko Save, hrvatski narodnjaci su isticali, kako „Bosna stoji pred kraljem (austrougarski car-B. T.) (na čijoj je) „kruni manjka(o) jedan biser (i da) biser je taj (bio) Bosna, biser njegove sjajne hrvatske krune“. Istog dana odlučile su i katoličke „hercegovačke ustaše pod vojvodom popom Musićem, pridružiti se austrijskoj vojsci“, a nekoliko dana ranije „pobratije se na

⁷³³⁵ Graf J. Andrássy-baron Mayer, Wien 27 Juli 1878, in: B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878. god.*, 244.

⁷³³⁶ *Ibidem-Comte Deym*, Ibidem, le 27 juillet 1878, in: *Isto*, 244.

⁷³³⁷ *Ibidem-Graf Zichy*, Ibidem 28. Juli 1878, in: *Isto*, 245.

⁷³³⁸ B 1878-11/I, 23. 7. 1878.

⁷³³⁹ B 1878-12/I, 26. 7. 1878.

hercegovačkom zemljištu mnogi austrijski časnici i podčasnici sa Musićem i njegovom otmjenom četom“.⁷³⁴⁰ Pristalica austrougarske okupacije bilo je i u Bosanskoj Krajini. Srpski ustanik, Milan Nedimović je od generala Filipovića tražio čak dozvolu, da na hrvatskoj strani osnuje čet, koja bi pratila austrougarsku vojsku po Bosni.⁷³⁴¹

Iako su neki: bijeljinski, zvrnički, brčanski i tuzlanski begovi podnijeli sredinom jula 1878. molbu sultanu „da žive zajedno sa Srbijom“,⁷³⁴² prema nekim austrougarskim izvorima „u nižjih muhamedanskih pučkih slojevih“ se do 28. jula 1878. godine „okrenulo javno mišljenje posve u prilog austro-ugarske okupacije“. Osim toga, bilo je i glasova da bi uskoro trebalo „otići poslanstvo iz svih razreda pučanstva bez razlike vjeroizpovjesti Nj. Veličanstvu caru u Beču da mu se zahvali za zaposjednuće Bosne“.⁷³⁴³ Ponašanje bosanskih Muslimana razlikovalo se od mjesta do mjesta. Banjalučki mutesarif tražio je mišljenje bosanskog valije, šta je trebao da radi u slučaju austrougarskog napada. Odgovoreno mu je da može samo da protestuje, ali ne i da se oružano suprostavlja.⁷³⁴⁴ Izgleda da banjalučki Muslimani nisu bili zadovoljni ovim odgovorom iz Sarajeva, pa su 3. avgusta 1878. održali gradsku skupština, na kojoj su pored Muslimana učešće uzeli pravoslavni i katolici. Zahtijevala se evropska komisija za umirenje Bosne, pri čemu se otpor austrougarskoj okupaciji podrazumijevao. Ista skupština delegirala je poslanike za veliku skupštinu u Sarajevu sa zadatkom, da utiču da se i na toj skupštini zaključi kao u Banjaluci.⁷³⁴⁵ Ipak, Banjaluka se predala praktično bez otpora, jer je tu među bosanskim Muslimanima u posljednjem momentu prevladala stranka, koja je bila protiv otpora. To nije puno pomoglo, da 550 uglednih banjalučkih Muslimana ne bude zatvoreno, među kojima su bili najpoznatiji Ragib-beg Džinić i Hadži Hamid Husedžinović.⁷³⁴⁶ Tokom kratkotrajnih borbi ustanika i austrougarske vojske za Banjaluku, hrišćani iz okolnih mjesta bježali su u grad pod zaštitu okupacione vojske.⁷³⁴⁷ Uhapšenog banjalučkog prvaka Ragib-bega Džinića, kome je prijetila opasnost da bude strijeljan spasili su svojim

⁷³⁴⁰ B 1878-13/I, 28. 7. 1878.

⁷³⁴¹ M. Ekmečić, *n. d.*, 326.

⁷³⁴² *Isto*, 325.

⁷³⁴³ B 1878-13/I, 28. 7. 1878.

⁷³⁴⁴ Б. Теиновић, *н. д.*, 65.

⁷³⁴⁵ Fra B. Gavranović, *n. d.*, 1959, 153.

⁷³⁴⁶ H. Kreševljaković, *Prijeki sud u Bosni i Hercegovini (Uz 60-u obljetnicu)*, Kalendar „Narodna uzdanica“, VI, Sarajevo 1938, 107.

⁷³⁴⁷ B 1878-22/I, 18. 8. 1878.

zauzimanjem kod okupacionih vlasti tadašnji župnik u Banjaluci fra Marko Marić⁷³⁴⁸ i prior trapista. (o. Franc Faner-B. T.). Njemu je život bio pomilovan, ali je zato zajedno sa: Sabri-efendijom, Abdul Hamidom Afganom i Omerom Fezlijom izdržavao tromjesečnu kaznu zatvora u tvrđavi Kastel.⁷³⁴⁹ Ipak, od begova Džinića izgleda da je Ibrahim-beg još od ranije predvodio nekakvu proaustrougarsku stranku u gradu, koja nije ni pomišljala na pružanje otpora okupacionoj vojsci, čak naprotiv željela je njenu intervenciju.⁷³⁵⁰ Banjaluka je sredinom avgusta 1878. bila potpuno opljačkana. Dućani muslimanskih bogataša trgovaca: Bešlagića, Šibića i Bojića bili su u potpunosti devastirani.⁷³⁵¹ Takođe, austrougarski „soldati u društvu sa banjalučkim Šokcima“ opljačkali su tada domove i dućane pomenutih: Ragib-bega Džinića i Hadži Hamida Husedžinovića, kao i: Husref-bega Džinića, Smail-bega, Hadži Derviš-age Gušića, Fehim Efendije (Đumišić-B. T.), Omer-age Đumišića, Jusufa Šibića, Bege Smail Kadića, Ahmed age Grbe, Hadži Bešlagića,⁷³⁵² braće Filovića i Hadži Alije Bojića.⁷³⁵³ Premda je osim katoličkog župnika austrougarsku vojsku u Banjaluci srdačno dočekaio i pravoslavni paroh,⁷³⁵⁴ to nije bila dovoljna garancija da razularena masa ne pohara i zapali dom uglednog „srpskog trgovca Jove Pišteljića“. ⁷³⁵⁵ Ipak, hrišćanske radnje bile su pošteđene, jer je svaka bila obilježena „krstom“ („eine Kreuz“).⁷³⁵⁶ U Banjaluci su, pošto su nasumično bili pohvatani odlukom prijekog suda bili strijeljani: Arif Babić, Meho Jugovac, Ale Nišlija, Smajo Bojić, Omer Krajišnik, Hadži Mujaga Đumišić, Hadži Sejdo Gušić, Suljaga Gušić, Ešref Gušić, Ibro Poljo, Omer Ćatić, Mustafa Arnautović, Hadžibego Hasanbašić i Šerif Dizdar.⁷³⁵⁷ No, za razliku od Banjaluke, u nekim drugim katoličkim sredinama unaprijed su pravljene spiskovi sa likvidaciju brojnih bosanskih muslimanskih prvaka. Tako su u franjevačkom samostanu u Gorici kod Livna, u sjedištu glavnog komandanta vojvode od Virtemberga na smrt bili osuđeni i pogubljeni: Derviš-

⁷³⁴⁸ Fra B. Gavranović, *n. d.*, 1959, 158.

⁷³⁴⁹ M. Imamović, *Banja Luka u doba okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine*, Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18-20. novembra 1976. godine: „Banja Luka u novijoj historiji (1878-1945)“, Sarajevo 1978, 32.

⁷³⁵⁰ D. Pavličević, *Hrvatsko novinstvo o Bosni*, 1978, 42.

⁷³⁵¹ A. J. Поповић Сарајлија, *Хаџи-Лојина буна у Босни*, 83-84.

⁷³⁵² *Исто*, 85.

⁷³⁵³ M. Imamović, *n. r.*, 1978, 31.

⁷³⁵⁴ D. Pavličević, *Hrvatsko novinstvo o Bosni*, 1978, 43.

⁷³⁵⁵ A. J. Поповић Сарајлија, *Хаџи-Лојина буна у Босни*, 86-87.

⁷³⁵⁶ VV-B-69, 27. 8. 1878.

⁷³⁵⁷ M. Imamović, *n. r.*, 1978, 32.

beg Bušatlija, Hadži Salih ef. Čizmić i Osman Bajrić iz Glamoča.⁷³⁵⁸ Ova trojica streljani su po kratkom postupku, a jedan austrougarski vojnik, inače Slovenac, njihovu likvidaciju opisao je sljedećim riječima: „*Streljal jih je, kakor strelja lovec race ali gosi na vodi*“ („Streljani su na način, kako bi lovac upucao patke ili guske na vodi“-B. T.).⁷³⁵⁹ Osim u Banjaluci, komandant okupacionih snaga general Filipović izdao je proglas o prijekom sudu u: Doboju,⁷³⁶⁰ Maglaju, Žepču, Sarajevu, Tuzli, Brčkom, Livnu, Trebinju i Travniku, čijim odlukama je na smrt bilo osuđeno 88 ljudi.⁷³⁶¹ U Sarajevu su po kratkom postupku streljani ugledni bosansko-muslimanski prvaci: Muhamed ef. Hadžijamaković, Hadži Hafiz Abdulah efendija Kaučičija, Avdo Jabučica, Hadži-Avdaga Halačević, Suljo Kahvić, Hadži Mehaga Gačanica, Mehmedaga Delagija, Ibrahimaga Hrga i Mešo Odoša. Po ocjeni prijekog suda, svi navedeni bili su proglašeni krivim kao kolovođe pobune.⁷³⁶² Bosansko-muslimanski prvaci hapšeni su po dojavama sarajevskih katolika i Srba. Hadži Mehmeda Telalbašu potkazao je austrougarskim vlastima dotadašnji kazaz austrougarskog konzulata Mato Kulijer, „a među Srbima omiljenog Turčina Avdu Jabučicu“ izdao je njegov komšija Srbin Niko Kraljević. Hadži Hafiza Kaučičiju su izdali takođe neki bosanski katolici.⁷³⁶³ Naime, svjedok svih ovih nemilih događaja Aleksa Popović istakao je, kako su „u neopravdanim i neistinitim denuncijacijama najviše ulogu igrali pojedini Šokci, koji su mislili, da im je ulaskom Austrije obnovljeno rimsko carstvo i gospodstvo“.⁷³⁶⁴ Prema jednoj procjeni austrougarski prijeki sud likvidirao je oko 90, a poslao u progonstvo oko 1.500 (oko 600 Sarajlija, oko 550 Banjalučana i oko 180 Trebinjaca) bosansko-muslimanskih prvaka.⁷³⁶⁵ Rusi su izbrojali, da je u tim danima u Bosni bilo osuđeno na strijeljanje čak 130 lica, a u Hercegovini osmoro.⁷³⁶⁶

„Tršćanska pomorska oblast“ izdala je još 31. jula 1878. obavijest „službeno, da je luka Klek i Stonski zaljev oboružan pomorskim lagumi, (tada više) nisu više nikomu pristupne bez dozvole ratne pomorske oblasti“. Bilo je očigledno „da je to (bilo) učinjeno

⁷³⁵⁸ H. Kreševljaković, *n. r.*, 1938, 113.

⁷³⁵⁹ J. pl. Andrejka, *n. d.*, II. snopič, 1905, 261.

⁷³⁶⁰ H. Kreševljaković, *n. r.*, 1938, 104.

⁷³⁶¹ *Isto*, 106.

⁷³⁶² Д. М. Клицин, *н. д.*, 65.

⁷³⁶³ А. Ј. Поповић Сарајлија, *Хаџи-Лојина буна у Босни*, 56-57.

⁷³⁶⁴ *Isto*, 69.

⁷³⁶⁵ E. Mulabdić, *Jedna šezdesetgodišnjica*, Narodna uzdanica, God. VI, Sarajevo 1938, 187.

⁷³⁶⁶ И. Тепић, *н. д.*, 492.

zbog Turske“, koja više nije smjela „izkrcavati svoju vojsku u Kleku, kad bi se slučajno uzprotivila okupaciji Bosne i Hercegovine“. Ovaj potez bio je očito iznuđen, budući da je „vlada turska po svih glasovih, potajno (u Sarajevu) sprema(la) uistinu odpor“.⁷³⁶⁷

Da bi smirili uzavrele strasti i što lakše pacifikovali uznemirena područja, austrougarska vojska je stanovnicima Bosne dijelila jednu „Proklamacij(u)“, u kojoj se obraćala „Bošnjaci(ma) i Hercegovci(ma)“. U njoj se naglašavalo, kako su „čete Njegova Veličanstva cesara austrijanskoga, (prije svega) „dolaz(ile) kao prijatelji, koji su (bili) radi dokinuti nebrojena zla“. Navedeno je i kako je „sa žalošću dočuo svietli cesar i kralj, da (je) unutarnji gradjanski rat (o)pustoši(o) krasnu ovu zemlju (i pošto) nemogaše više očima svojim gledati, kako zulumi i nemiri mah preoteše tih pokrajinah Njegovih“ on je zapovijedio, „da svi sinovi ove zemlje imadu uživati jednako pravo po zakonu“. U „Proklamaciji“ je bilo obećano, da se stari „zakoni (i) uredbe neće samovoljno ukidati“ i da će se „štedit(i) svetinje i običaji (kao i da se) ništa na silu preinačiti neće“. Takođe, „očekiva(lo) se od svih svietovnih i duhovnih poglavarstava, da će čuvati i uzdržavati poredak, ter da će u svačem podupirati vladu (jer je) pod premoćnim njegovim žezlom živi(lo) zajedno mnogo naroda (i da je) svaki narod govori(o) svojim jezikom“. Stanovnici Bosne i Hercegovine su bili obaviješteni, da je austrougarski car „vlada(o) nad sliedbenici(ma) od mnogo vierozakona (i da je) svaki od njih izpovieda(o) javno i slobodno vjeru svoju“. Istog dana objavljena je i „Vrhovna vojna zapovjed feldcajgmajstora Filipovića na zalazku u Bosnu“. U noj su se obaviještavali vojnici, da njima nije rukovodila „ni ovaj put preko granica carstva nikakova težnja za osvajanjem“, već da se konačno zaustavi „gradjanski rat u najstrašnijem obliku, te vjerski i plemenski boj, vodjen fanatično na njihovim granicama“. General Filipović je „zapovijedio“ svojim vojnicima, da je njihova „zadaća jasno obilježena“ u kojoj su se oni trebali „vladati prama njemu (stanovništvu-B. T.) prijateljski, te štiti(ti) prava svake narodnosti i vjere, postojeće svetinje i običaje“.⁷³⁶⁸ Prije ulaska austrougarske vojske u Bosnu kod biskupa Štrosmajera je u Đakovu odsjeo austrougarski oficir podmaršal Binerth, gdje mu je fra Bono Nedić davao instrukcije za okupaciju Bosanske Posavine. Navodno, na temelju tih

⁷³⁶⁷ B 1878-14/I, 31. 7. 1878.

⁷³⁶⁸ *Isto*

instrukcija bila je poboljšana vojna akcija podmaršala Saparija u ovom dijelu Bosne.⁷³⁶⁹ Prema Filipovićevom naređenju njegovi vojnici trebali su da ulaze „u Bosnu i Hercegovinu (kao) viestnici evropejske kulture, čuvari reda i civilizacije na zemljištu, na kojem su u proćaštom stoljeću lepršale zastave habsburške kuće“.⁷³⁷⁰ Ulazak austrougarske vojske bio je praćen pozdravima katoličkih fratara, a biskup fra Paškal Vuičić je „iz dubine srca zahvalj(iva) Bogu što se je želja (bosanskih katolika) od toliko stotina godina gojena“ konačno ispunila. Fra Vuičić je u obraćanju generalu Filipoviću naglasio, kako je „privrženost i simpatija puka krstjanskog u Bosni prama slavnoj vladajućoj Dinastii Austrougarskoj odveć (bila) poznat(a) cijeloj Europi“.⁷³⁷¹ Izgleda da je jedino livanjski franjevac fra Drežnjak ostao vjeran Srbiji. On je iz Splita donio u jugozapadnu Bosnu u četu Goluba Babića austrougarsku „Proklamaciju“ o okupaciji Bosne i Hercegovine. Predao ju je lično Peri Kreći, navodno uz komentar: „*Brate Kreco, evo je jaram teži nego Turci, gdje je još Austrija nešto pošteno učinila?*“⁷³⁷²

Sa sjeverne strane granice, general Filipović je stajao već 29. jula 1878. pred „deputacijom bosanskog Broda“ ispred koje je „prvu rieč (uzeo) katolički župnik brodski o. Filip Oršolić i pozdravljajuć ga u ime katoličkoga svieta kotara broskog (istakao, kako je) veselje (i) radost, koju Bosna, ćuti u ovaj moment svoga oslobodjenja (bil) tolik(o), da se nedade rieči izraziti“. Fra Oršolić je pred generalom izjavio, kako su bosanski katolici „oduševljeno“ klicali „hvala caru austrijanskomu, (koji ih je) prima(o) pod svoju moguću zaštitu“. Oni su se zahvaljivali caru i što je generala Filipovića „poslao u Bosnu na čelu svoje vojske, da u njoj digne red i mir, kojega u njoj nikada nije bilo“. Za fra Oršolićem „stupi(o) je pred Njeg. Preuzvišenost (general J. Filipović-B. T.) brodski parok pravoslavni, pop Stanko i pozdravi(o) ju u istom smjeru u ime svoga puka. Za njim (je) progovori(o) hodža u ime svojih Turaka, (a) za ovimi pozdraviše ju ovdašnji židovi“. General Filipović je „primi(o) svesrdno svu tu deputaciju i spomenu(o) ono“, što se već moglo saznati iz „Proklamacij(e) na Bosance i Hercegovce“, kako je bilo sada na stanovnicima, „da se pokaž(u) zahvalni za toliku pomoć“, koju im je pružio austrougarski

⁷³⁶⁹ Fra R. Drljić, *n. d.*, 35-36.

⁷³⁷⁰ B 1878-15/I, 2. 8. 1878.

⁷³⁷¹ *Biskup fra Paškal Vuičić-generalu Josipu Filipoviću*, Sarajevo, kolovoza 1878, u: Fra R. Drljić, *Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca 1835.-1878., Drugi dio (1855-1878.)*, Nastavak, GHDM, god. LV, Sarajevo 1943, 332.

⁷³⁷² *Животопис своје ручно Перо Крецо Воивода*, 53.

car. On je svima poručio, da su „svi jednaki sinovi (svoje) domovine“, kao i da se paze, ljube, posluju, rade i prije svega zaborave „na do(t)adanji medj (njima) postojali nesklad“.⁷³⁷³ U tim „mestima koje je zauzela austro-ugarska vojska, kao Derventu, Berbiru, Dolinu odmah se počela uvoditi nova uprava“. Bilo je odlučeno i da „dojakošnji činovnici koji (su) izražavali želju, da se pokoravaju novim starešinama i da im pomažu, (ostanu) i dalje na svom mestu“. Takođe, „vrhovni komandant Filipović dočekan je u Turskom Brodu (i) u Dervent(i) usrdno od strane svijuh turskih dostojanstvenika“.⁷³⁷⁴ U isto vrijeme, na jugu zemlje se početkom avgusta 1878. godine „poslanstvo bosanskih katolika predstavilo okružnom kapetanu u Metkoviću, u Dalmaciji, da učini tuj najdublji poklon (austrougarskom) caru i da naviesti, kako (je) katoličko pučanstvo Bosne nestrpljivo izgleda(lo) austrijsku vojsku“.⁷³⁷⁵ Bosanski i hercegovački katolici predstavljali su tada glavno uporište za što bezbolniju okupaciju, pogotovo što je najveći broj među njima već prihvatio hrvatsku nacionalnu ideju. Katolička djeca učila su već tada, osim takozvane „hrvatske slovnice“ i povjest Bosne hrvatskog historičara Vjekoslava Klaića,⁷³⁷⁶ koji je za 96,7% stanovnika Bosne pisao, da je riječ o „hrvatsko(m) žiteljstv(u)“. Mladi bosanski katolici su iz iste knjige mogli da nauče, kako se hrvatsko ime u Bosni „malo ču(lo), jer je narodna sviest u narodu zamrla, pa (su) se više spominj(ala) ili pokrajinska (Bošnjak, Hercegovac) ili vjerska imena (Turčin, Srbin, Latin)“. Ono, što je sve tri vjere vezivalo bio je po Klaiću „jezik narodni, taj jedini biljeg narodnosti, (koji je) pokaz(iva)o i „svjedoči(o), da je taj narod (bio) hrvatskoga porijekla“. Po ovom hrvatskom pravaškom autoru, „sami pako z(vali) (su) se mnogi grčko–iztočnjaci Srbi(ma), jer su (bili) istoga zakona sa susjednimi Srbi(ma); a katolici Latini(ma), buduć da (su) slied(ili) latinske (rimske) obrede. Žitelji muhamedove vjere z(vali) (su) se ’Turci(ma)’ ili ’Bošnjaci(ma)’“.⁷³⁷⁷ Klaić je u istoj knjizi naveo, kako je, uostalom „Hrvatâ pravoslavne ili grčko–iztočne vjere ima(lo) u Bosni najveći broj“,⁷³⁷⁸ kao i da je „mnogi pravoslavni Hrvat, videći, da je iste vjere, koje (su bili) i Srbi, počeo je svoju

⁷³⁷³ B 1878-15/I, 2. 8. 1878.

⁷³⁷⁴ CH-161/XLVI, 22. 7. 1878.

⁷³⁷⁵ B 1878-15/I, 2. 8. 1878.

⁷³⁷⁶ *Izvišće školskoga napredka narodne učionice u Zenici-austrougarskom konzulatu, Zenica 25. srpnja 1878. godine*, u: Fra J. Jelenić, *n. d.*, 337.

⁷³⁷⁷ V. Klaić, *Bosna, Podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine, Prvi dio: Zemljopis*, knjiga III, Zagreb 1878, 71-72.

⁷³⁷⁸ *Isto*, 99.

vjeru zvati 'srbskom' a sebe Srbinom“. On je smatrao, da je bila „velika bludnja, koju (su) čin(ili) i muhamedovci, kada (su) se po vjeri z(vali) 'Turcima', kao što nisu muhamedovski Hrvati (bili) nikakovi Turci, premda (su) vjer(ovali) isto, što i Turci, isto tako nisu (bili) (ni) pravoslavni Hrvati 'Srbi', premda su istog zakona sa 'Srbi' u Srbiji“. ⁷³⁷⁹ Većina Hrvata je priključenje Bosne Hrvatskoj smatrala gotovom stvari. U Slavenskoj Požegi su početkom avgusta 1878. slavljenici na „koncertu priredjenom po sveučilištnih građani u slavu prelaza vojske u hrvatsku Bosnu i Hercegovinu (tada) prired(ili) ukusan transparent“ na kome je pisalo „Živila Bosna i Hercegovina dielovi cjelokupne Hrvatske, i u dvorani na zidu od lišća“ bio je postavljen natpis: „*Živila velika Hrvatska!*“ ⁷³⁸⁰ I neki Srbi okupljeni oko ustaničkog vođe popa Karana nudili su u Beogradu austro-ugarskom konzulu Vredeu pomoć okupacionoj vojsci, odnosno „da pravoslavni bosanski živalj odvrata od svake pobune protiv“ njenog ulaska u Bosnu. Zapravo, pop Karan je Vredeu obećavao da će uticati na bosanske Srbe da austrougarsku vojsku dočekuju „ljubazno i predusretljivo“. ⁷³⁸¹

Ipak, u vrijeme dok je „jedna bosanska deputacija tražila od austro-ugarske vojne komande, da što pre posedne Sarajevo“ tim gradom je 1. avgusta 1878. godine „(o)vlada(la) potpuna anarhija“. ⁷³⁸² Austrougari su imali neke informacije, da je u Sarajevu „obrazova(na) privremena vlada od šest članova, u koju katolici („католици“) nisu pristupili“. Takođe, izgleda da su se i neke „zaostale čete bosanskih ustanika stavile na raspoloženje provizornoj vladi, koja je (bila) sastavljena od Srba i muhamedanaca („Срба и мухамеданаца“), i da su priznale Hadži Loju za svoga poglavara“, Prema nekim izvorima, Hadži Lojo je htio „da organizira jednu ubojnu snagu (i da je) već ima(o) 11.000 ljudi pod oružjem, koje je uzeto iz sarajevskog magazina i razliĉnih kastela“. ⁷³⁸³ On je, inaĉe kao „hafiz“ ⁷³⁸⁴ tj. kao obrazovani poznavao Kurana i muslimanske vjere 6. avgusta „proklamovao šerijat za iskljuĉiv građanski zakon“. ⁷³⁸⁵ Ovaj takozvani Narodni odbor izdao je 7. avgusta 1878. jednu „Objavu“. U noj je glavni

⁷³⁷⁹ *Isto*, 102.

⁷³⁸⁰ В 1878-22/1, 18. 8. 1878.

⁷³⁸¹ *Н. Вреде-Андрашију*, Београд, 1. августа 1878, у: М. Војводић, Д. Р. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, *Србија 1878.*, 596.

⁷³⁸² CH-161/XLVI, 22. 7. 1878.

⁷³⁸³ CH-163/XLVI, 25. 7. 1878.

⁷³⁸⁴ З-155/XIII, 3. (15.) 10. 1878.

⁷³⁸⁵ CH-166/XLVI, 28. 7. 1878.

komandant Narodne vlasti, odnosno narodne vojske Smail Hakib-beg Selmanović izjavio, kako su oduševljena „islamska braća i hristijanski sugrađani“ bili ujedinjeni u čuvanju svoje domovine. U „Objavi“ se govorilo o „Islamima, Hristijanima, i Latinima“, koji su bili složni u misli da se odupru okupaciji. Na kraju ovog proglasa bosanski Muslimani su se pozivali, da „za ime Boga i slavnoga Proroka“ sva islamska braća ustanu, kako bi neprijatelja razbili i prognali. Takođe, bili su pozvani i „zemljaci Hristijani i Latini, (da) za čast domovine“ pod čijom su sjenkom nekoliko vijekova spokojstvo živjeli, pohitaju za svojim islamskim zemljacima. Hadži-Lojo je, navodno, rekao austrougarskom generalnom konzulu, kako u Bosni ubuduće neće biti drugog poreza, osim desetine i glavarine za hrišćane i Jevreje, kao i da će se stalna vojska ukinuti, a da će se u slučaju potrebe svi bosanski Muslimani pozivati u vojsku. Po Hadži Loji neće se uvažavati nijedan drugi zakon, osim Kurana, ali isto tako, za sve nemuslimane koji budu lojalni novoj vlasti bile bi osigurane društvene koncesije, bez obzira na to što nisu vjerovali u Kuran.⁷³⁸⁶ Hadži Lojo je javno pozivao svoje sunarodnike, da striktno izbjegavaju i najmanje ekscese sa narodima druge dvije vjere.⁷³⁸⁷ Sarajevski Srbin Aleksa Popović se prisjetio, kako je Hadži Lojo opštinske starješine Srbe odveo u stari grad, „pa ko je god mogao oružje nositi dobio je po martinku, igljenjaču, ili kremenjaču. Tako su se Srbi osigurali dobivši oružje i džebane koliko hoće, osim što su imali i svoga sopstvenog oružja kod kuće“.⁷³⁸⁸ Simbolika bosansko-muslimansko-srpskog saveza izražena je potezom „Srbina“ („Serben“) Petraki ef. Petrovića, kada je on Hadži Loju ogrnuo „zlatom izvezenim crvenim ogrtačem“ („einen goldgestickten roten Pelzmantel“). Uz „povike *Mi smo bir (Mi smo jedno)* prisutni Muslimani i Srbi javno su proslavljali bratimljenje“ („unter den Rufen 'mi smo bir' [wir sind eins] wurde die Verbrüderung zwischen Moslems und Serben gefeiert“).⁷³⁸⁹ Britanci su imali saznanja, da su „pravoslavni hrišćani“ („The Orthodox Christians“) tada uglavnom bili protiv Austro-Ugarske, kao i da su se „muslimanskom stanovništu“ („the Mussulman population“) u njihovom otporu okupaciji pridružili tek po nagovoru „srpskih

⁷³⁸⁶ V. Jokanović, *n. r.*, 249-250.

⁷³⁸⁷ В. Скарић, *н. д.*, 1985, 287.

⁷³⁸⁸ А. Ј. Поповић Сарајлија, *Хаџи-Лојина буна у Босни*, 37.

⁷³⁸⁹ J. Koetschet, *O. c.*, 89.

agenata“ („Servian agents“).⁷³⁹⁰ Prema jednom svjedočanstvu savremenika događaja dr. Kečeta, kaže se, kada je u Sarajevo stigla vijest o okupaciji, da su tada „mudriji među Srbima zabrinuto potajno vrtjeli glavom“. („Die Besonnenen unter den Serben schüttelten zwar, insgeheim bedenklich die Köpfe“). Za sarajevske Srbe se znalo, da su se na ovaj antiaustrougarski poziv odazvali u velikom broju i da su „srpsku omladinu“ („serbischen Jugend“) tada predvodili sarajevski popovi Savo Kosanović i Risto Kanta-Novaković, koji su se obukli kao harambaše, sa pripasanim kuburama i noževima handžarima za pojasom.⁷³⁹¹ Zastavu takozvane „Hrišćanske legije“ („die christliche Legion“), a „koja se sastojala uglavnom od pravoslavnih i nešto malo katolika“ („die überwiegend aus Orthodoxen und nur sehr wenigen Katholiken bestand“) blagoslovio je sarajevski mitropolit Antim. Dok je vladika bio na čelu ove povorke, koja se kretala sa gradske kapije, tada je „srpski učitelj“ („der serbische Lehrer“) Stevo Petranović držao govor za borbu protiv Austro–Ugarske, „arhineprijatelja Slovena“ („den Erzfeind der Slawen“).⁷³⁹² Petranović se nije libio izaći pred pobunjenu masu obučen u službeno odijelo dragomana italijanskog konzulata. Nosio je kapu opšivenu širitom i ukrašenom krstom Savoje i na taj način izazvao sablazan stranih konzula.⁷³⁹³ Izgleda da je tada u Sarajevu u opticaju bila i jedna bosansko-muslimansko-hrišćanska zastava. Na jednoj strani ove zastave bio je prikazan polumjesec, a na drugoj krst sa natpisom: „*Za vjeru i slobodu*“.⁷³⁹⁴ Petranović je u Begovoj džamiji direktno optužio fra Martića za izdaju Bosne Austro-Ugarskoj,⁷³⁹⁵ a pop Kosanović pred Jamakovićem izjavio: „*svi smo sinovi jedne domovine, pa treba i da je zajedno branimo*“.⁷³⁹⁶ Prema drugom savremeniku zbivanja, von Helfertu, jedan od glavnih razloga ovakvog stava pravoslavnih bio je, što ni pravoslavni u Austro-Ugarskoj nisu gledali na svoju zemlju, „kao na hrišćansku, već kao na katoličku silu“ („nicht die

⁷³⁹⁰ *Consul Freman-Right Honorable Sir Austen Layard*, Bosna-Seraï, July 10, 1878, u: M. Ковић, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, Мешовита грађа-Miscellana, Књ. XXXII, Београд 2011, 392.

⁷³⁹¹ J. Koetschet, *O. c.*, 89-90.

⁷³⁹² *Ibidem*, 96.

⁷³⁹³ R. Petrović, *Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, u: Naučni skup: *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, [Sarajevo, 23. i 24. oktobra 1878], Sarajevo 1979, 63. (15-69.)

⁷³⁹⁴ И. Тепић, *н. д.*, 485.

⁷³⁹⁵ Fra G. Martić, *n. d.*, 1906, 90.

⁷³⁹⁶ АНОНИМ, *Митрополит Косановић у Беговој џамији, Слика из босанско-херцеговачке окупације (Из мемоара митрополита Саве Косановића)*, Застава, бр. 78, Год. XXXVIII, Нови Сад 1903, 1.

christliche sondern die katholische Macht“).⁷³⁹⁷ Bosansku vojsku u Zvorniku, u kojoj je bilo dosta Srba predvodili su binjbaša (major) Risto Popović i juzbaša (kapetan) Đoko Nikolić.⁷³⁹⁸ Oko stotinu pravoslavnih i katolika iz tuzlanske okoline predvodio je juzbaša Todor Vasić.⁷³⁹⁹ „Kada se čulo i saznalo da će Austrija okupirati Bosnu i Hercegovinu“ u zapadnoj Bosni je popa Petra Kovačevića pozvao bosansko-muslimanski prvak Tahir-beg (Kulenović-B. T), „da se sa njim kradom, (sastane) kod zapaljenog manastira Ermnja“, a koji je on na početku ustanka lično „opalio“. Razlog sastanka bila je Tahir-begova želja „da se (t)ada svi slože i da se odupru carskoj vojsci, kojoj će se Turci odupreti pa ma svi izginuli“. Tahir-beg je Kovačevića tada upozorio, da je zajedništvo između pravoslavnih i Muslimana bilo neophodno, budući da će bosanski muslimanski prvaci „i pod carskom vladom“ (austroougarska vlada-B. T.) od pravoslavnih „biti stariji (i da će im) raja opet služiti i harač plaćati“, kao i da će oni i dalje „begovati i agovati“.⁷⁴⁰⁰ Prema svjedočenju jednog „Srbin(a) iz Bišća“, u Bihaću je pod Tahir-begom Kulenovićem, koji je „se prozvaše pašom, je je on bio unuk Kulin-kapetana koji je poginuo na Mišaru u Srbiji (tada) bilo do 10 hiljada Krajišnika“. Ipak, njihov otpor je bio kratkotrajan, da bi ubrzo „Kulin Vakuf, gnezdo begova Kulinovića, (poslalo) deputaciju generalu Musulinu i preda(o) se“. Po savjetu popa Kovačevića, očito saveznika austroougarske okupacije, Tahir-beg je od generala Filipovića, „koji je (ranije) bio udbinski kapetan, napadao na Kulin Vakuf i vodio borbu sa Kulinovićima, (dobio) mesto mudira u Prozoru, u Hercegovini, ali dugo ne ostane, jer nije znao da vodi poslove, a plata mu je bila mala“. On je poslije, u Beču „od cara (bio) primljen“, koji mu je dodijelio „neku svotu novca“ da otputuje u Carigrad u kome je ubrzo umro i bio pokopan „u isto groblje gdje je nekad pogreben Hasan aga Pečki, Husein kapetan Gradašćević, jedan beg Vidajić, Krupić i Beširević“.⁷⁴⁰¹

Vođe hercegovačkih ustanika, njih 45, obratili su se 26. juna 1878. knjazu Nikoli u nadi da će im ovaj kod ruskog cara pomoći da se Austro-Ugarskoj ne dozvoli pripajanje

⁷³⁹⁷ Frhr. von Helfert, *Bosnisches*, Wien 1879, 242.

⁷³⁹⁸ *Memoari Živka Crnogorčevića*, 87-88.

⁷³⁹⁹ *Isto*, 93.

⁷⁴⁰⁰ B. D., *Zapis anonimnog svedoka događaja iz 1878. godine u Bosanskoj Krajini*, Putevi, br. 8, Banjaluka 1960, 579-580.

⁷⁴⁰¹ *Isto*, 582-583.

bilo kojeg dijela Hercegovine.⁷⁴⁰² Austrougarima je bilo jasno, da su u istočnoj Hercegovini „postoj(ale) dve partije ustanika–hrišćani („хришћани“) i muhamedanci („мухамеданци“)“ i da su prvima „poglavari (bili) Peko Pavlović i Zimonić, a muhamedancima („мухамеданцима“) beg Barjaktarović i beg Ljubović“. Štaviše, Mađari su imali saznanja, da su „poglavari obeju partija učinili među sobom savez da zajednički brane zemlju (i to tako, što) su se hrišćanski („хришћански“) ustanici koncentrisali kod Bileće, Goranskog i Nevesinja, a muhamedanski („мухамедански“) kod Trebinja“. ⁷⁴⁰³ Za jednog od ovih vođa, Bogdana Zimonjića francuski diplomata Ogist Melan je tvrdio, da je bio „nacionalni bard koji je uz gusle pjevao junačke srpske i slavenske pjesme“. ⁷⁴⁰⁴ U brojnim manjim mjestima stanje je bilo posve drugačije. U Varcar-Vakufu „na čelu ustaničkih četa behu begovi, koji su hteli i hrišćane („хришћане“) primorati na ustanak i isturiti ih u prvi bojnu liniju, ali hrišćani („хришћани“) nisu hteli pristati nego su se povukli u planinu“. ⁷⁴⁰⁵

O događajima u Sarajevu zanimali su se i Britanci, koji su od svog glavnog izvještača konzula Frimena mogli da saznaju, da se „Hadži-Loja proglasio za *miralaja bosanskog*“. On ne samo da je „organizirao vojsku od muhamedanskog („мухамеданског“) stanovništva u Sarajevu, nego se združio i s hrišćanima („хришћанима“), (koji su) masom pristaj(ali) u njegovu vojsku“. Računalo se, da je on tada „ima(o) već pod svojom komandom 12-15.000 ljudi“. Prema istom izvoru, „Hadži-Loja je izaslao svoje ljude na deset milja po okolini sarajevskoj (kako bi) u ime šejk-ul-islama poziv(ali) pravoverne u boj protiv nevernika“. Osim toga, „u jednoj proklamaciji koja beše isprilepljivana po ulicama sarajevskim, poziva(o) (je) Hadži-Loja stanovnike, da se ne brinu o sudbini svojoj, da s pouzdanjem očekuju budućnost, jer će on izvesti sto hiljada ljudi protiv navale neprijateljske“. On je računao, da će mu „pridoći (i) jaka pomoć s polja, (pogotovo što) patriotski Arbanasi, njihovi susedi i braća po veri (ih neće) izneveriti u nevolji (i da će im) posla(ti) 70 hiljada ljudi u pomoć Bosni“. Britancima je već bilo poznato, da je „Hadži-Loja stoj(ao) u neprekidnom dogovoru s tako zvanom *ligom prizrenskom*“. Prema informacijama sa kojima su raspolagali u bečkoj vladi,

⁷⁴⁰² M. Ekmečić, *n. r.*, 1977, 85.

⁷⁴⁰³ CH-183/XLVI, 19. 8. 1878.

⁷⁴⁰⁴ M. Šamić, *n. d.*, 1981, 279.

⁷⁴⁰⁵ CH-176/XLVI, 9. 8. 1878.

„serašcerat je potajno poslao upustvo Hafis-paši, vrhovnom komandantu redovne vojske u Bosni“, po kome je on trebao „muhamedanskim („мухамеданским“) dobrovoljcima, koji budu pregli da se biju sa Austrijancima, davati ispod ruke oružje iz tamošnjih depoa“. Takođe, bilo je zamišljeno, da „u slučaju potrebe i redovni bataljoni ustup(aju) im svoje oružje“ nako čega je trebalo „razglasiti, kako im je (ono) silom (bilo) oduzeto“. I Rusi su imali saznanja, da je „Šeik-ul-islam već poslao u Bosnu znatan broj ulema da svuda propovedaju ustanak, (a da je) Hafis-paša, vojni komandant, dobio formalnu zapovest, da razdaje oružje svim muslomanima („мусломанима“) kojima (bude) zatreba(lo), a u slučaju potrebe da im razda(je) oružje i svojih vojnika“. Kada je „propovedanje ustanka već (bilo) otpočeto“ neki hodža je „povikao iskupljenoj gomili sveta u jednoj prilici: *Ta zar hoćete da se odreknete boga vašeg? Ko je pravoverni nek se lati sablje, puške i handžara, i nek do posljednje kapi krvi brani zakon svetoga šerijata. Ne dajte, pravoverni, da vam se zemlja zavije u crni veo žalosti*“!⁷⁴⁰⁶

Bečka vlada je raspolagala sasvim pouzdanim vijestima, da je „Hadži-Loja radi(o) po nalogu bosanske lige i u potajnom dogovoru s portinim organima. Bosanska liga izabrala je tri glavna vođe: za Sarajevo pomenutog Hadži-Loju, za Livno nekoga Azisa Stupera, koji je u opšte (bio) poznat kao strašna ličnost, a za Travnik poznatog bega Hadži-Kulinovića koji je odavno stekao veliku popularnost u oba logora“. Za „Beg(a) Kulinović(a) se govorilo, da je „ima(o) veću silu pod svojom komandom“. Naime „taj bosanski plemić („босански племић“) iskupio je oko 30.000 naoružanih ljudi, (a) u njegovom logoru (je bilo) i mnogo hrišćana“ („хришћана“). Tada je u mnogim bosanskim gradovima bio „rasturen jedan manifest šeik-ul-islamov, koji (je) na osnovu jedne fetve proglaš(avao) verozakonski rat“. U tom manifestu „sluga Muktar“ upozoravo je bosanske Muslimane, kako su se protiv njih podizali „neprijatelji vere, (koji su htjeli) da unište koran“. U „Manifestu“ je sa najvišeg vjerskog trona bilo poručeno, kako će nove okupacione vlasti bosanske Muslimane „varati“ i govoriti, kako će se muslimanska „vera poštovati, (kao i da im) se ne će dirati u mošeje (ni u njihova) sveta uređenja“. Vrhovni muslimanski vjerski poglavar je pozivao svoje vjernike u Bosni, da ne vjeruju

⁷⁴⁰⁶ CH-167/XLVI, 29. 7. 1878.

„nikako takvim obećanjima (i da) ne daj(u) đaurinu u zemlju (i to zato što je) pravoverni narod mora(o) pre umreti nego trpiti vlast đaursku“.⁷⁴⁰⁷

Kada je u Sarajevu bio skinut bosanski valiija, predstavnici takozvane Narodne vlasti su u sva veća mjesta poslali svoje agente, da bune bosanske Muslimane protiv Austro-Ugarske. Na ovaj način podigli su se na otpor i travnički Muslimani pod vođstvom dvojice sinova Derviš-bega Teskerdžića.⁷⁴⁰⁸ Međutim, dok je Sarajevo i dalje pružalo otpor ulasku okupacione vojske, vezirski grad Travnik se predao 11. avgusta 1878. godine.⁷⁴⁰⁹ Osim u Sarajevu, najveći otpor ulasku austrougarske vojske pružali su Muslimani u Bosanskoj Krajini. Dvije do tri hiljade muslimanskih Krajišnika je prvih dana avgusta predvodio Hasan-beg Čekić iz Sanskog Mosta, dok su drugu četvrtinu oko Cazina predvodili Pozderac i Turomanović.⁷⁴¹⁰ Ruske novine idealizovale su čitav ovaj pokret, tako što su svoju javnost obavještavale o nekakvoj borbi bosanskih Muslimana za slovenstvo. Bosansko-krajiške begove Pozderca i Čekića nazivale su ove novine rodoljubima, koji su se odjednom počeli osjećati Slovenima.⁷⁴¹¹ (?!-B. T.) Mnogi od bosansko-muslimanskih prvaka su izginuli. Među prvim poginulim, i to nakon bitke u sedlu Rogolje kod Varcara 5. avgusta 1878. bio je ugledni travnički beg Rustanbegović.⁷⁴¹² Savim drugačija situacija bila je u Hercegovini. Prije početka akcije, na Cetinju je baron Temel osigurao kod knjaza da crnogorska vojska ostane indiferentna i da se sa Crnom Gorom uspostavi: „*modus vivendi*“.⁷⁴¹³ Kada je 17. avgusta 1878. godine „general Jovanović ulazio u Mostar niko od uglednika Mostara nije ni nosa pomolio“. Tamo je jedna „grupa ustanika iz Trebinja krenula u Stolac i pozivala je Stočane da budu složni za rat“. Oni su prema jednom svjedočenju „bili podstrekavani i od Crne Gore, pa se tako u ovoj ustaničkoj grupi nalazio jedan ugledni kapetan Hamza-beg Rizvanbegović“.⁷⁴¹⁴ U Stocu je uz Rizvanbegovića bio Smailaga Šarić, dok je vođa

⁷⁴⁰⁷ CH-171/XLVI, 3. 8. 1878.

⁷⁴⁰⁸ Fra B. Gavranović, *n. d.*, 1959, 153.

⁷⁴⁰⁹ H. Kreševljaković, *n. r.*, 1938, 115.

⁷⁴¹⁰ Fra B. Gavranović, *n. d.*, 1959, 153.

⁷⁴¹¹ В. И. Фрейдзон, *Отклики в России на борьбу в Боснии и Герцеговине против оккупантов в 1878. году*, в: Научни skup: Оtpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini, [Sarajevo, 23. i 24. oktobra 1878], 178-179.

⁷⁴¹² М. Mandić, *n. d.*, 1910, 44.

⁷⁴¹³ И. Тепић, *n. d.*, 483.

⁷⁴¹⁴ Н. Брачковић, *n. r.*, 188.

muslimanskog otpora u Trebinju i Korjenicima bio Hadži Ali Fetahagić.⁷⁴¹⁵ Ovom Fetahagiću glavni i sudbonosni udarac zadao je vođa hercegovačkih katolika don Ivan Musić sa 400 ljudi, nakon čega se austrougarska vojska slobodno ušetala u Trebinje.⁷⁴¹⁶ Odmazda je bila strašna. Prijekim sudom Austro-Ugari su lišili života osmoricu uglednih Trebinjaca: Imša Babovića, Ahmeta-efendiju Saradžića, Hamida Domuščića, Sulju Misirlića, Hasana Misirlića, Šaćira Begovića, Hašuma Begovića, Omera Čajića, kao i jednog Srbina, nekog Glogovca.⁷⁴¹⁷ U Mostaru je prije ulaska austrougarske vojske vladala potpuna anarhija, a Muslimani koji se se spremali na otpor i koje je predvodio Alijaga Hamzić su navodno uzvikivali: „*Ubijte sve, što je u pantalama! Hajde svak na kaure!*“⁷⁴¹⁸ U sukobima dvije suprostavljene muslimanske mostarske stranke tada su živote izgubili: Mustafa-Hulusi paša i zet mu Rifat-beg, zatim kadija Mustafa ef. Ergri, muftija H. Mustafa ef. Karabeg i potpukovnik Murad-beg.⁷⁴¹⁹ Austrougarska vojska je tek zahvaljujući saradnji jednog drugog hercegovačkog muslimanskog prvaka Mehmeda-bega kapetana Ljubušaka uspjela bez nekih većih problema osvojiti Ljubuški.⁷⁴²⁰ Ljubušak Kapetanović je u to vrijeme bio među rijetkim austrofilima i kada je nakon dvije godine od bečke vlade zatražio austrougarsko plemstvo, u svojoj molbi je naveo kako je u danima okupacije „u Austriji gledao spasiteljicu“. ⁷⁴²¹ I neki hercegovački Srbi su pomagali okupaciji svoje zemlje. Svesrdnu pomoć u okupiranju Trebinja pružio je austrougarskim jedinicama arhimandrit Melentije Perović, koga je kasnije austrougarski car odlikovao viteškim krstom ordena Franca Josifa I i ratnom kolajnom.⁷⁴²² U Bosni je pristajanje bosanskih muslimanskih prvaka uz austrougarsku okupacionu vojsku bilo zabilježeno u nekim sjeverno-bosanskim gradovima, kao na primjer u Tuzli, koja se predala 22. septembra 1878. bez otpora i čije se stanovništvo nije uopšte priključilo

⁷⁴¹⁵ E. Arnautović, *Austrougarska okupacija Trebinja*, Tribunia, br. 8. Trebinje 1984, 42-43.

⁷⁴¹⁶ *Isto*, 44.

⁷⁴¹⁷ *Isto*, 49.

⁷⁴¹⁸ M. Gjurgjević, *n. d.*, 143.

⁷⁴¹⁹ E. Mulabdić, *n. r.*, 182-183.

⁷⁴²⁰ I. Puljić, *n. d.*, 417; Prozapadna orijentacija Kapetanović-Ljubušaka imala je svoju tradiciju od vremena Ibrahim-bega Kapetanovića, sina Alaj-bega Kapetanovića-Ljubušaka i njegovog kumstva 1836. sa inženjerom Padovljaninom Luchinijem, a koji je te godine otvarao kanal kroz Ljubuško polje. (K. Hörmann, *Kumstvo u Muhamedovaca*, GZM, knj. 1, god. I, Sarajevo 1889, 38.)

⁷⁴²¹ V. Čorović, *Mehmed beg Kapetanović, književna slika*, Zur Kunde der Balkanhalbinsel, Inventare und Bibliographien, Sarajevo 1911, 143.

⁷⁴²² C. T. II., *n. p.*, 553-554.

antiokupacionom pokretu.⁷⁴²³ Tamo su se, prema nekakvom narodnom predanju koje bi se na neki način moglo smatrati relevantnim, kao i još na dva-tri mjeseca prije okupacije prikupljali potpisi „na ehalije, da se traži od evropskih sila da dođe Švabo u Bosnu, da postavi red, jer se govorilo, kad ne može ostati Turska, neka dođe velesila“. Među potpisnicima su bili: Šemsi-beg Tuzlić, Ibrahim-beg Džindo, Hadži Mehmed Tefvik ef. Azabagić, Mehaga Imširagić, Mehaga Bešlaga, muftija Ganibegović. Potpisi su uzimani od naroda okupljenog po džamijama, dok je „medžlis sakupljača“ tih potpisa bilo u konaku Šemsi-bega Tuzlića i u gradskoj ruždiji. U to doba je od pravoslavnih Tuzlaka potpise kupio trgovac Živko Crnogorčević, a od tuzlanskih katolika kujundžija Boško Štitić. Da ih uvedu u grad sa zapadne strane, pred generala Saporija i austrougarsku okupacionu vojsku, u susret je, osim ove dvojice ispred bosanskih Muslimana išao Hadži Ibriš Štitić, a sa istočne strane, pred generala Bienarta: „Mustajbeg Azabagić, neki jehudija Toska zvani i Gjorgjo kalajđija ili Niko Petrić“. Šemsi-beg Tuzlić je tada pod feredžom pobjegao fratrima u Moračane, koji su ga kod sebe krili sve dok se stanje nije stabilizovalo.⁷⁴²⁴

Od vremena ulaska austrougarske „vojske u Bosnu (što) postad(e) faktum, taj čin se razno tumači(o)“. Bosanski katolici, „kojim (je) srdce živahnije kuca(lo)“, vjerovali su i nadali se Hrvatskoj. Politika hrvatskih narodnjaka je tada naglašavala, da su Hrvati „među samostalnim Slavjani na jugu (bili) jedini, koji su (bili) nadahnuti duhom prave evropejske civilizacije, te da su oni jedini uslied političkog položaja svoga (bili) zvani, da stupe na čelo izobraženoga jugoslavenstva t.j. da u svojih historičkih i zakonitih granicah zastupaju i učvršćuju ideju i realnost kraljevine Hrvatske“. Osim toga, „Hrvati (su) ima(li) zakon za se, (kao i) kontinuitet historički“. Sa druge strane, bosanski „Srbliji (su) mislili), da Bosna mora biti njihova, (dok su) muhamedanci“ željeli, da bude svačija „samo ne srbska“. ⁷⁴²⁵ Saradnja hercegovačkih katolika sa okupacionom vojskom bila je neupitna, a don Ivan Musić je na humačkoj kuli lično postavio austrougarsku zastavu da se vijori,⁷⁴²⁶ dok je generala Jovanovića u Stocu dočekaao mašući sa istom zastavom.⁷⁴²⁷

⁷⁴²³ H. Kreševljaković, *n. r.*, 1938, 112.

⁷⁴²⁴ A. Hadžikadić, *Borba protiv okupacije Bosne i Hercegovine: bojevi oko Tuzle*, Novi Behar, broj 5, god. I, Sarajevo 1. VII 1927, 9.

⁷⁴²⁵ B 1878-22/I, 18. 8. 1878.

⁷⁴²⁶ I. Puljić, *n. d.*, 430.

⁷⁴²⁷ *Isto*, 434.

U Mostaru su katolici i srpske pristalice okupacije za doček generala Jovanovića imali namjeru postaviti „slavoluk na Velikoj Tepi“. Ali, kada je započelo ukrašavanje slavoluka „raznim barjacima (tada) je nastao veliki metež među građanima radi barjaka i natpisa: jedni su htjeli, da se metnu samo srpski barjaci i natpis ćirilicom, a drugi opet htjedoše metnuti hrvatske barjake i natpis latinicom. Napokon se Srbi i Hrvati pogodiše na pola, ali sa uslovom, da na frontu bude latinica među srpskim barjacima“. Mostarski Muslimani napravili su „drugi slavoluk u sasvim turskoj formi, a od skupocjena platna i kadife, a sve to vezeno zlatom i sa turskim natpisom, na Suhodolini pred konakom“. U Mostaru je na mjesto starog kadije Mustafe Karabega, koga je ubila razularena rulja,⁷⁴²⁸ na preporuku biskupa Kraljevića bio imenovan „Omer-efendija Gluhić koji je nosio odlikovanje komturni red Franje Josipa oko vrata, zbog čega su ga lokalni Muslimani pozdravljali: *Hvaljen Isus, biskupe!*“⁷⁴²⁹

Bosansko-srpsko ustaničko vođstvo, koje su sačinjavali „Golub Babić, Vid Milanović, Stanko Babić, Pero Babić, Đurica Damjan, Pero Kreco, Todor Sudčević, Đorđe Despotović, Stevo Aleksić“ su 18. avgusta 1878. iz Tiškovca „uputi(li) glavnom komandantu okupacione vojske (jedan) memorandum“. U njemu je bilo naglašeno, kako u svome tadašnjem „položaju (i nisu mogli) ništa drugo činiti, nego umoliti vladu, da se obazre na sledeće (njihove) želje i očekivanja“, a ona su bila: „1. Da sudske i političke („политичке“) činovnike, kao i ostale državne služitelje bira narod iz svoje sredine, a nikako da se strani činovnici šalju u Bosnu, ili barem ne takovi, koji ne znaju jezika i običaja narodnih. (Pod) 2. U sudstvu da se upotrebljuje narodni jezik i ćirilica, (pod) 7. Počem je kultura u ovoj zemlji apsolutno bila nemoguća, to nek se vlada postara, da se što pre uvedu narodne škole i da se osigura kulturni razvoj i sloboda“.⁷⁴³⁰ Istog dana, Golub Babić se sa ovom grupom ustanika predao austrougarskim vlastima i sreskom načelniku u Donjem Lapcu Mani Žakuli. Njihove posljednje riječi su bile, da se nadaju u to, da će okupacija pod austrougarskom upravom i generalom Filipovićem „biti po zemlju i narod srećna i blagodetna“, zbog čega su bili spremni „voljno i srdačno

⁷⁴²⁸ H. Hasandedić, *n. r.*, 318.

⁷⁴²⁹ M. Gjurgjević, *n. d.*, 161-162.

⁷⁴³⁰ CH-190/XLVI, 27. 8. 1878.

podupreti i vršiti svake zapovedi, koje će se po ubjeđenju odnositi na kulturni i blagodetni razvitak (njihove) zemlje“.⁷⁴³¹

U „juriš(u) na Sarajevo“ koji se dogodio 19. avgusta 1878. godine „medju ostalim zarobila je *naša* (riječ *naša* je precrtana i iznad nje napisana: *austrijska*-B. T.) vojska u Sarajevu 27. topova, preko 10.000 pušaka, municije, barjaka itd.“⁷⁴³² Filipovićeva okupaciona vojska bila je nemilosrdna prema svim pobunjenicima. Jedan odred okupacionih vojnika predvođen nekim majorom upao je u kuću jednog od vođa pobunjenika Muhamed-efendije Hadžijamakovića, a do kuće ih je doveo Aleksa Popović, da bi dan kasnije general Filipović osudio Hadžijamakovića na smrt vješanjem. Njegove posljednje riječi su bile, da se kao pravi bosanski Musliman nije bojao smrti, da je branio „svoju domovinu, (što mu je) bila sveta dužnost kao svakom drugom pravom Bosancu“.⁷⁴³³ Prema srpskim izvorima, „vođ ustanički, (pomenuti) Hadži Janković“ (Jamaković-B. T.) bio je i zaista „obešen“⁷⁴³⁴ (i to kao) „poglavica revolucionarne („революционарне“) vlade sarajevske, (i) desna ruka Hadži-Lojina, (koji uostalom) nije pobjegao kao Hadži loja, nego je ostao kod kuće, smišljajući kako će napasti na austrijske trupe“. Pošto ga je „preki sud osudio na vešala“, egzekucija nad ovim „hodž(om) begove džamije“ izvršena „je 11. ov. mes.“ (23. avgust-B. T.). Njega su se nove okupacione vlasti plašile, zbog toga, što je, osim „pored Hadži Loje on najviše podsticao stanovnike na odpor protiv Austrijanaca, (i što je) kao učen čovek mogao raspaliti fanatizam u svetini“.⁷⁴³⁵ Kada je riječ o Hadži-Loji i sam britanski konzul Frimen pisao je londonskoj vladi, kako on nikada nije bio ništa više od „fanatičnog razbojnika“ bez stvarne želje za borbom.⁷⁴³⁶ Jamakovićev potkizivač i „turski pisar“ Aleksa J. Popović Sarajlija, lično je posjetio generala Filipovića u vezirovom konaku. On se prema vlastitom priznanju tada i u prisustvu fra Martića „duboko pred generalom pokloni(o), da se ne bi onako poklonio

⁷⁴³¹ *Војвода Голуб Бабић, вођа Вид Милановић, вођа Перо Крецо, вођа Станко Бабић, вођа Дамјан Бурица, вођа Перо Бабић, вођа Лале Блешић, Тодор Сучевић, перовођа, Божо Љубојевић, Боко Деспотовић, Стево Алексић, перовођа-његовој преузвишености господину заповедајућем генералу барону Јосифу Филиповићу, врховном војводи аустријске војске у Босни, у Тишковцу дне 18. (6.) августа 1878, у: В. Красић, н. д., 207-209.*

⁷⁴³² Fra A. Čengiћ, *Moj Dnevnik*, 16.

⁷⁴³³ M. Hadžijamaković, *n. r.*, 297-298.

⁷⁴³⁴ CH-183/XLVI, 19. 8. 1878.

⁷⁴³⁵ CH-188/XLVI, 25. 8. 1878.

⁷⁴³⁶ E. Radušić, *n. d.*, 382.

ni svome Sultanu“.⁷⁴³⁷ Naime, odmah po ulasku u Sarajevo, general Filipović je zatražio susret sa predstavnicima vjerskih zajednica, kako bi što brže formirao privremenu gradsku opštinu. On je naredio fra Martiću i Đorđu Rajkoviću da sastave privremenu gradsku opštinu pod upravom komesara Čavraka, koji je prema svjedočenju jednog savremenika i svjedoka događaja nekog popa bio „zatučan(i) Hrvat (i) zaklet(i) protivnik Srpstva i pravoslavlja“. Navodno, sarajevski Muslimani (Fazli Mustafa-paša, Mustaj-beg Fadilpašić, Mehmed-beg Kapetanović) i Jevreji (Samon Finci) su tada dali neku vrstu punomoći, da ih pred generalom Filipovićem predstavlja predstavnik Srba arhimandrit Savo Kosanović.⁷⁴³⁸ Kada je Filipović vrijeđao Fazli Mustafa-pašu, u njegovu zaštitu stao je lično pop Kosanović ističući, kako prisutni Muslimani nisu bili ništa krivi već, da je za sve bio kriv Hadži Lojo.⁷⁴³⁹ Sam general Filipović gajio je veliku mržnju prema bosanskim Muslimanima. On je u jednom razgovoru sa francuskim konzulom naglasio, kako je čvrsto vjerovao da je islam u dodiru sa katoličanstvom u Bosni i Hercegovini bio osuđen na neminovni nestanak.⁷⁴⁴⁰

Kada su 20. avgusta 1878. godine „mnogi činovnici (vojnici, častnici Leopoldove pukovnije) došli“ kod bosanskog biskupa u Dolac kod Travnika, oni su mu prvo prenijeli pozdrave „biskupa djakovačkoga, s kojim su se sastali u Zidanom mostu“. Prema priznanju bosanskog biskupa „ovaj pozdrav bijaše (njemu) tako drag i mio, kano što je stanovnikom u Noemovoj korablji veselo bilo, kad jim je golubica donijeli grančicu zelene masline“. Biskup Štrosmajer je za sve bosanske katolike bio „i otac i majka, u koga (su) poslje Boga najveće povjerenj(a) ima(li). Od njega (su) se nada(li) oli nikada oli (t)ada, da će (on njihovo) stanje redovničko u Bosni urediti“. Njihov strah je i dalje bio od premiještanja „djakovačk(og) seminar(a)“ u Mađarsku, (a što je po) mnijenju (biskupa fra Vuičića bilo) „ubitačno za katoličtvo bosansko, jer (su) Magjari tim namjerava(li) Bosnu podjarmiti i pomagjariti, a Bošnjaci u tom slučaju volili bi se posrbiti“. Po bosanskom biskupu je bila velika „sreća od Boga, što Bosna Austriji zapade!, (jer) da je Srbiji zapala, malo bi u njoj katolika bilo, što Bog sačuvo!“⁷⁴⁴¹ Biskup

⁷⁴³⁷ A. J. Поповић Сарајлија, *Хаџи-Лојина буна у Босни*, 58.

⁷⁴³⁸ *После заузећа Сарајева, Из записника протопоп Недељка*, Рад, за годину 1901, Година прва, Нови Сад 1900, 71.

⁷⁴³⁹ *Исто*, 72-73.

⁷⁴⁴⁰ М. Šamić, *n. d.*, 1981, 293.

⁷⁴⁴¹ В 1878-29/1, 4. 9. 1878.

fra Vuičić je na lični zahtjev konzula Vasića, koji je, inače iz Beča dobio 20.000 dukata za agitaciju okupacije,⁷⁴⁴² svojim župnicima i vjernicima sugerisao da u svim mjestima lijepo primaju i pomažu okupacione čete, zbog čega su mu neke muslimanske komšije zapalile biskupsku rezidenciju.⁷⁴⁴³ Kada je riječ o uređenju redovničkog stanja u bosanskoj katoličkoj crkvi, već početkom septembra 1878. je „poslanik Vatikana na bečkom dvoru arcibiskup Jakobini već otputovao u Rim, (gdje se trebao) posavetova(ti) se sa papinim najvišim činovnicima o organizaciji katoličkog klira u Bosni i Hercegovini“ („Босни и Херцеговини“).⁷⁴⁴⁴

Nakon što je okončana takozvana „bosanska okupacija (bio je) izdat 10-og ovog meseca (22. avgust-B. T.) privremeni statut, kojim se uređ(ivala) uprava varoši Sarajeva. Na osnovu statuta postavljen je za varoškog starešinu Mustaj-beg Fazli-Pašić, (koji je bio) rodnom Bošnjak, muhamedanac („Бошњак, мухамеданац“) (i koga su svi) stanovnici bez razlike vere poš(ovali)“. U isto vrijeme su „za varoške savetnike postavljeni Kosta Čuković, pravoslavni hrišćanin („православни хришћанин“), Marko Poljanić (katolik) („католик“), kog (je) privremeno (trebao) zastupati fra Grgur Martić, i Zeki-efendija Rafajilović, Jevrejin („Јеврејин“). Za predstavnike varoške izabrato je 5 muhamedanca („мухамеданаца“), 6 pravoslavnih („православних“), 3 katolika („католика“) i 4 Jevrejina—svega njih 18, koji (su) se smatra(li) kao vrlo samostalni i otmeni ljudi“.⁷⁴⁴⁵ Od šestoro, a ne petoro Muslimana to su bili: Mustaj-beg Šerifović, Sunula efendija Sokolović, Vesil efendija, Ragib efendija Ćurčić, Mehmed aga Imširić i Asim efendija Uzunić. Od Srba imenovani su: Petar Petrović, Dimitrije Jeftanović, Maksim Nikolić, Jakov Trifković, Kosta Đurić i Risto Besarović, a od katolika: Marko Poljanić, Franjo Baković i Anto Kesić. Jevreji su ipak dobili tri, a ne četiri predstavnika gradske vlasti, i to: Salomona Isakovića, Danila Salom Ravija i Zeki efendiju Rafailovića. Za gradonačelnika predviđalo se mjesto za Mustafu-bega, „sin(a) Fazli-paše koga (su) hval(ili) da je (bio) umeren i inteligentan“.⁷⁴⁴⁶

Hrvati su prisajedinjenje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj neskriveno slavili, a na jednom plakatu štampanom u Zagrebu, koji je tokom avgusta 1878. bio rasturan među

⁷⁴⁴² В. Скарић, *н. д.*, 1985, 293.

⁷⁴⁴³ Fra В. Gavranović, *н. д.*, 1935, 18.

⁷⁴⁴⁴ CH-187/XLVI, 24. 8.1878.

⁷⁴⁴⁵ CH-188/XLVI, 25. 8. 1878.

⁷⁴⁴⁶ 3-131/XIII, 22. 8. (3. 9.) 1878.

katolicima u Bosni, to slavlje bilo je opisano sljedećim stihovima: „*Četir vieka žudnjehu slobodu, hrvatski vam donose junaci...uz Hrvatsku budućnost vas čeka, sa Hrvatskom živjeti il' mrieti*“. Na plakatu je bio prikazan veliki hrvatski grb, a ispod njega bosanski sa lijeve i hercegovački sa desne strane.⁷⁴⁴⁷ U Zenici je, na primjer „župnik Omerčenić (poveo) pred vrhovno komandujućega djecu katoličke škole, (i) završi(o) svoj govor (uvjeravanjem, da je) hrvatski narod u Bosni st(ajao) dušom i tielom, krvlju i novcem uz cara Franja Josipa“.⁷⁴⁴⁸ Garancija opstanka novouspostavljene vlasti u Bosni i Hercegovini početkom septembra 1878. bila je i dalje „u snažnoj vojničkoj sili koja je (bila) u rukuh mudrih i vještih muževa, baruna Filipovića i Jovanovića“. Oni su, osim toga bili garanti započete „kroatizacije“ cjelokupne uprave, a koju su na terenu vodili „hrvatski podžupan(i) i sudci“. Austrougarski „glavni konzul Vasić u Sarajevu navodi(o) (je) pojedine izjave begova i drugih, iz kojih (je) proizhodi(lo), da su tobož bosanski muhamedanci davno želili dolazak (austrougarske) vojske“.⁷⁴⁴⁹ Od 1. septembra 1878. u Sarajevu je „počeo izlaziti zvanični list na hrvatskom jeziku („хрватском језику“) pod naslovom Bosna“.⁷⁴⁵⁰ Famosna „kroatizacija“ bosansko-hercegovačkog društva se mogla osjetiti na svakom koraku. Prilikom prve molitve za novog vladara, koja je po naredbi okupacione vlasti održana u pravoslavnoj sabornoj crkvi u Sarajevu izbio je na toj osnovi incident. Crkvenjaci su tada, pored državne austrougarske crno-žute zastave istakli i srpsku crveno-plavo-bijelu trobojnicu, da bi je general Filipović zamijenio hrvatskom crveno-bijelo-plavom, što je izazvalo veliko nezadovoljstvo kod okupljenog naroda. Ćirilicom štampanu „Okružnicu“ vladike Antima, koju je on zajedno sa popom Kosanovićem uputio srpskom narodu i popovima nova bosanska vlada zamijenila je drugom, štampanom latinicom. General Filipović je bio oštar i prema popu Kosanoviću, koga je jednom prilikom sumnjičio da je ruski agent. On je svom ađutantu Aleksandru fon Milenkoviću, koji je tada pokušao da brani popa Kosanovića rekao: „*Bič ovome narodu gospodine Milenkoviću, bič, a ne niz dlaku. Skotovi su ovo i podlaci kao god i Turci*“.⁷⁴⁵¹ Prema jednom svjedočenju iz tog vremena „za diktature generala Filipovića

⁷⁴⁴⁷ Б. Теиновић, *н. д.*, 71.

⁷⁴⁴⁸ В 1878-23/1, 21. 8. 1878.

⁷⁴⁴⁹ В 1878-29/1, 4. 9. 1878.

⁷⁴⁵⁰ СН-186/XLVI, 23. 8. 1878.

⁷⁴⁵¹ Ж. С. Поповић, *Поступак и понашање претставника аустроугарске власти према Србима у Босни и Херцеговини*, Споменница поводом 80-годишњице окупације БиХ (1878-1958), 50-

niko u Sarajevu nije smio reći da je Srbin („Србин“), već samo Bošnjak („Бошњак“), (kao i da je) blago (bilo svakome) ako je rekao da je Hrvat („Хрват“). Takođe, „niko nije smio reći da govori srpski („српски“) već bošnjački („бошњачки“) odnosno zemaljski jezik („земаљски језик“).⁷⁴⁵² A. Popović je generala Josipa Filipovića doživljavao kao „hrvatsk(og) vojnik(a) i žalosn(og) potom(ka) isturčenih glamočkih Srba (?!-B. T.), pogana srca prema Srbima“.⁷⁴⁵³ Neki austrougarski oficiri su u razgovoru sa domaćim pravoslavnim stanovništvom poricali ovima pravo da se nazivaju Srbima. Tako je anonimni obrlajtnant Leopoldove regimente jednom takvom sagovorniku, koji se pred njim izjasnio kao: „*Srbin pravoslavne vjere*“ odbrusio: „*Kakav Srbin zar mi našu krv proljevati u ovoj zemlji a vi se Srbima zvati, to neće nikad moći biti. Srbin je onaj ko se u Srbiji rodio*“.⁷⁴⁵⁴ Bosanski patriota jajački fratar fra Anto Knežević je tokom austrougarskog ulaska u Bosnu odmah uvidio, da „podgovoreni naši Hristjani“, kako je nazvao bosanske Srbe „istakoše, kako su oni i po narodu prozvati Srbi, (nakon čega) istakoše srpske zastave, a jezik bosanski prozvaše srpskim“. Fra Knežević je ovakvim ponašanjem bio očajan, jer je jedan „dio Bošnjaka izda(o) i upropasti(o) svoj mili narod i svoju slavnu narodnost za volju bratje Srba, od kojih malu, oli nikakvu korist ne dobiše!“ Osim toga, „jednokrvna bratja, opet Hrvati nisu mogli mirnim okom gledati, da se tako u Bosni srpstvo širi, pa umjesto ustati u obranu pravih bosanskih, oni opet počеше dokazivati, kako su u Bosni zgoljni Hrvati, ol bar Krstjani i turci“. On je bio svjedok, kako su u katoličkim sredinama „po zaposjednutju, gdje su god bili hrvatski vojnici, pučanstvo, osobito Krstjani i Turci morali se zvati Hrvati(ma)“. Fra Knežević je (bio) svjedok, kako je u Jajcu neki „odlični Turčin medju uglednim društvom (priznao, da je i) sam govorio da (je) Hrvat, (kao i da je i) sam pjevao Živila Hrvatska, (jer se) bojavao hrvatskih bajoneta“. Međutim, kada je opasnost prošla, isti je za sebe tvrdio, da je „Bošnjak, kao što su i (njegovi) stari bili Bošnjaci“.⁷⁴⁵⁵ Ovome kao prilog treba dodati i

годишњице Анексије (1908-1958) и 40-годишњице ослобођења и уједињења (1918-1958), Београд 1959, 115-116.

⁷⁴⁵² М. Живковић, *н. д.*, 100.

⁷⁴⁵³ А. Ј. Поповић Сарајлија, *Хаџи-Лојина буна у Босни*, 69; А. Поповић griješi kada generala Filipovića dovodi u vezu sa glamočkim Filipovićima, koji su bili potomci zagrebačkog kanonika Franje Filipovića. Njega su tokom jedne bitke vođene 1570. godine Turci zarobili, da bi četiri godine kasnije on u Livnu dobrovoljno prihvatio islam, dobivši ime Mehmed i zijamet u obližnjem Glamoču. (Т. Smičiklas, *н. д.*, 1879, 95.)

⁷⁴⁵⁴ Србин Босанац, *н. п.*, 511.

⁷⁴⁵⁵ М. Džaja, *н. р.*, br. 5-6-7, 1958, 86.

to, da je hrvatski sabor 16. septembra 1878. podnio bečkoj vladi jednu adresu, u kojoj se tražilo, da se „ustroj zadobivene pokrajine malo po malo tako udesi, kako bi se s vremenom mogao pripojiti na ustroj kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u njihovu državopravnomu odnošaju naprama kraljevini Ugarskoj“. Međutim, kada je ova adresa došla na cara Franca Jozefa, on ju je kategorično odbio, budući da je Hrvatski sabor u tom pogledu „prekoračio svoju nadležnost govoreć o Bosni i Hercegovini“.⁷⁴⁵⁶

Austrougari su bili vrlo dobro informisani „o ustanku u Bosni i Hercegovini (,Босни и Херцеговини“) i okupaciji, (tako da su) događaji u zapadnoj Bosni, a naročito oni kod Banja-Luke, pokaz(ivali) da najpreniji (napredniji-B. T.) muhamedanci (,мухамеданци“) nisu pomišljali na oružani otpor, nego da se ovaj tek docnije, na osnovu agitacije Hadži-Loje, Jamakovića i družine pojavio na sve strane“. Takođe, bečka vlada je imala neka saznanja, „da su Hadži-Loja i drugovi samo po imenu bili vođe pokreta i da je ustanak rukovođen na osnovu portinih upustava, (što je) dokaz(ivao) docnije taj fakt, što se ustanak isto onako s planom dalje razvijao, kad se Hadži-Loja još izdavao za poglavicu ustanka“.⁷⁴⁵⁷ Hadži Loju, „uhvatila (je) 20. ov. mes.“ (5. oktobar 1878.-B. T.) kod Rogatice jedna patrola pod komandom poručnika Stipetića“ i dovela u Sarajevo.⁷⁴⁵⁸ Ovaj kontroverzni bosansko-muslimanski pobunjenik završio je kao invalid, bez jedne noge u zatvoru u Terezinu u Češkoj, a skončao negdje u Maloj Aziji početkom 1890-tih godina.⁷⁴⁵⁹

I dok su „predstavnici pravoslavne opštine iz Trebinja, a zatim predstavnici opština Zuboja (Zubaca-B. T.), Kruševice, Sutorine i Šume podneli“ 7. oktobra 1878. godine „austrijskoj vojnoj komandi adresu pokornosti i odanosti“,⁷⁴⁶⁰ za to vrijeme su neki bosanski muslimanski prvaci molili za pomoć Srbije. U tom smislu su neki muslimanski trgovci iz Brčkog i Bijeljine, inače izbjeglice u Srbiji pisali srpskom premijeru Ristiću. U jednom od obraćanja, navodilo se, kako je među njima ovladao „užasni strah pri približavanju Austro-Ugarskih vojnih trupa (njihovim) mestima u Bosni, (koji ih je) primorao i doveo do toga, da (su) se naglo odali begstvu i tražeći

⁷⁴⁵⁶ M. Polić, *Parlamentarna povjest Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, sa bilježkama iz političkoga, kulturnoga i društvenoga života 1860-1880*, Dio drugi: Od godine 1867. do godine 1880, Zagreb 1900, 242-243.

⁷⁴⁵⁷ CH-217/XLVI, 30. 9. 1878.

⁷⁴⁵⁸ CH-214/XLVI, 27. 9. 1878.

⁷⁴⁵⁹ M. Šenoa, *Iz mojih mladih dana*, HNK „Napredak“, (1938), God. XXVIII, Sarajevo 1937, 30.

⁷⁴⁶⁰ CH-215/XLVI, 28. 9. 1878.

spasenja životu (svome i svojim) porodicama“ i pronašli spas, tako što su „prebegli u Srbiju“. Osim toga, njihovom „primjeru sljedovali su i mnogi još (njihovi) jednoplemenci i zemljaci sa njihovim porodicama, koji su svi kao i (oni) našli u Srbiji daleko bolji bratski prijem, nego što se i zamišljati moglo“. Oni su naveli i to, kako je „na prvi glas da je slobodno svakome na svoje ognjište povratiti se većina (muslimanskih) begunaca a po većoj časti svi siromašnijeg stanja—opterećeni materijalnim oskudicom—povrvili povratiti se natrag u domovinu, (i da je samo njih) nekolicina još zaostala izgledajući i očekujući udobnije vreme“. Njihov zahtjev odnosio se samo na to, da ih Ristić pomogne „svojim mudrim savetima“, da li da se vraćaju svojim kućama „i na kakvim osnovama garancijama za obezbedu života i časti“. U slučaju „ako to ne postoji“, bosanski muslimanski prvaci su ga pitali, da li je on kao „ministar inostranih dela (mogao) išta iziskati od Austro-Ugarske vlade kao obavezu navedenoga“.⁷⁴⁶¹ Bilo je očigledno, da su bosanski Muslimani dolazeći pod austrougarsku okupaciju kao „feudalni narod, sa pretežno istočnjačkom kulturom“ pokazivali ozbiljne znake neprilagođenosti novim političkim okolnostima. Prema riječima Avde Sućeske, ta kultura: „*je formirala njihov duh i karakter i stvorila urbanu svijest tokom dugovjekovnog života u gradovima u kojima su oni sa svojim trgovačkim, zanatskim i feudalnim stanovništvom bili u ogromnoj većini i gdje su izgrađivali svoje navike, potrebe i gradski standard stvorivši tako bitne elemente svoga sopstvenog društvenog bića*“.⁷⁴⁶² To je, zapravo značilo, da je od: „*slovenskog naroda*“ muslimanske vjere, zbog njegovog „*posebnog društveno-ekonomskog, političkog i kulturnog položaja*“ bio potpuno obrazovan „*poseban narod*“, koji je svoje nacionalno osjećanje pronašlo, prije svega u „*osjećanju pripadnosti*“ Bosni.⁷⁴⁶³

Kada se ustanak završio, izgledalo je kao da su srpski ustanici u Bosni ratovali za nezavisnost Srbije, a oni u Hercegovini za nezavisnost Crne Gore i ne za svoja autonomna nacionalno-politička prava za koja su se deklarativno zalagali. U jednom izvještaju glavnog organizatora ustanka pukovnika Vlajkovića ocjenjeno je, kako „se Blagodareći Bogu Njegovom Visočanstvu Knezu Milanu M. Obrenoviću, njegovoj vladi,

⁷⁴⁶¹ АС-ФМИД-ПО (1871-1918)-I/318, Пов. No. 746, Б/2, Сулејман-бег Ајановић, Мустафа-ага Хаџи Мехметовић, Сали-ага Скитовић, Абдула-ага Ђаковалија-Јовану Ристићу, Шабац 27. октобар (8. новембра) 1878.

⁷⁴⁶² А. Нумо, *n. r.*, 439.

⁷⁴⁶³ *Isto*, 442-443.

srpskom narodu i vojsci rat protiv Turske srećno i sa uspehom svršio“. On je jedino „smatra(o) za svoju dužnost (predložiti) one ličnosti, koje su ponajviše na ustanku, a u interesu Srpstva i Njegovog Visočanstva radili i žrtvovali se“, i na taj način se kandidovali za orden „s Takovskim krstom“. Vljaković je premijeru Ristiću predložio desetinu imena, koji „su srcem i dušom (bili) predani Njegovom Visočanstvu i srpstvu i njegovoj vladi (i koji su mogli) i dalje od koristi biti, kako na slučaj ratovanja, tako i protiv Hrvata“, a koji su radili „da u tim mestima unište sve, što je srpsko“. Na spisku, među navedenim licima su se od bosanskih Srba u prvoj kategoriji našla trojica trgovaca: Vaso Vidović, trgovac iz Bosanske Gradiške, inače predsjednik takozvanog „Glavnog bosanskog odbora“, Jovo Erceg-Skobla, trgovac iz Livna, član Odbora u Kninu i Splitu i Spasoje Babić, član navedenog „Glavnog bosanskog odbora“.⁷⁴⁶⁴ Prema svjedočenju jednog pravoslavnog popa iz bihaćke okoline, većina ustaničkih „bosanski(h) prva(ka) koji su sačinjavali nekakav Odbor i privremenu vladu, nisu više vodili računa o narodu kad se nisu ispunile (njihove) želje za koje su se borili. Svi su pohitali, da rade za sebe, a mnogi su odmah uskočili u službu, bili su djumrukčije i druga gospoda, a mnogi su otpočeli da trguju i da se koriste“.⁷⁴⁶⁵

Većina ustaničkih vođa saradivala je sa okupacionom vojskom i zbog toga bila nagrađena uglavnom policijskim pozicijama. U Livnu je austrougarska vojska za policijskog zapovjednika postavila ustaničkog vođu iz Prološke čete Niku Buro. I pored toga, većinu njih odlikovala je srpska vlada za posebne zasluge u srpsko-turskom ratu. Isti Buro bio je odlikovan medaljom za hrabrost i ordenom od strane kneza Milana IV Obrenovića. Od crnogorskog knjaza, Buro je dobio revolver sa posvetom: „*Od crnogorskog knjaza Nikole*“.⁷⁴⁶⁶ Pop Ilija Bilbija, koji je od Srbije 1876. dobio „srpsku medalju za hrabrost (je) za usluge učinjene pri okupaciji dobio austrijsku ratnu medalju“.⁷⁴⁶⁷ On je godinu nakon okupacije imenovan za upravnika sreske ispostave u Bosanskom Grahovu, a potom je kao činovnik službovao još u: Kupresu, Sutorini, Grabu, Gacku, Foči i Tuzli.⁷⁴⁶⁸ Fatnički pop Teodosije Babić, koji je tri puta odlikovan srpskim

⁷⁴⁶⁴ АС-ФМИД (1871-1918)-I/316, I/317, Пов. No. 720, Б/2, *пуковник Ђока Влајковић-Јовану Ристићу*, Београд 25. октобар (6. новембар) 1878.

⁷⁴⁶⁵ В. Д., *n. r.*, 584.

⁷⁴⁶⁶ S. Marković, *n. r.*, 456-457.

⁷⁴⁶⁷ *Читула (Илија Билбија)*, Источник, бр. 13. и 14., год. XXII, Сарајево, 31. јула 1908, 216.

⁷⁴⁶⁸ И. Грцић, *Илија Билбија Брко*, Развитак, бр. 1, год. IV, Бања Лука, 1. јануара 1937, 29.

„medaljama za hrabrost“ pod austrougarskom okupacijom slobodno je vodio parohije u Varešu, Ljubiji, kao i manastire Moštanica i Papraću.⁷⁴⁶⁹ I Golub Babić, iako nije znao njemački jezik, što je bio osnovni uslov koji je važio za sve činovnike je stupio u austrougarsku službu, dobio čin povjerenika i platu od Zemaljske vlade.⁷⁴⁷⁰ On je prvo postao povjerenik bezbjednosti u Bihaću sve do Hercegovačkog ustanka 1882, kada je prebačen u Beč, a zatim u Sarajevo.⁷⁴⁷¹ Po postavljenju Goluba Babića za komandanta straže u Bihaću 1879. godine, Petar Uzelac je za njega garantovao da će Babić od tada biti „najbolji Austrijanac“.⁷⁴⁷² Uzelac, koji je odmah nakon okupacije postao kaonfident u njenoj službi,⁷⁴⁷³ osim za Babića davao je preporuke za okupacionu službu i za: Vida Milanovića, Peru Babića, Damjana Đuricu i popa Iliju Bilbiju, „jer su oni ranije radili protiv Despotovića i slušali savjete barona Gavрила Rodića“.⁷⁴⁷⁴ Pop Bilbija je bio postavljen za paroha u Uncu, dok je Peri Babiću bilo dozvoljeno da se iseli u Srbiju u Stubline kod Obrenovca.⁷⁴⁷⁵ Hercegovački vojvoda pop Bogdan Zimonjić je odmah po okončanju turske vlasti bio postavljen za austrougarskog „prestojnika“ u Gackom.⁷⁴⁷⁶ Pop Zimonjić je bio nosilac nekoliko odlikovanja. Od Crnogoraca dobio je „orden Danila I“, od Rusa „orden sv. Đorđa“, od Srbije orden „Takovskog krsta“ i „zlatnu Obilićevu kolajnu za hrabrost“ i na kraju od Austro-Ugarske monarhije „orden viteškog krsta cara Franca Josipa I“.⁷⁴⁷⁷ Hercegovac Bajo Božić je postao perovođa Civilnog komeserijata u Mostaru.⁷⁴⁷⁸ Stanko Babić postavljen je u Banjaluci za „komandanta straže“.⁷⁴⁷⁹ Mileta Despotović je od 1878. do 1884. živio u Petrogradu, a zatim do smrti u rodnom Ratkovcu, u Levču.⁷⁴⁸⁰ Medaljom za hrabrost i takovskim krstom IV stepena za

⁷⁴⁶⁹ Читула (Јеромонах Теодосије Бабић), *н. р.*, 370.

⁷⁴⁷⁰ А. Кос, *Мач и перо устаника Босанске Крајине (1875-1878)*, Крајина, бр. 20, год. V, Бањалука 2006, 117.

⁷⁴⁷¹ С. Бијелић, *н. д.*, 260.

⁷⁴⁷² Dr I. K. (Piја Kecmanović), *Dva pisma Petra Uzelca, prilog proučavanju istorije bosanskog ustanka*, GADAR BiH 1, Sarajevo 1961, 311.

⁷⁴⁷³ Н. Ћурић, *н. р.*, 1973, 747.

⁷⁴⁷⁴ М. Екмеčić, *н. д.*, 327.

⁷⁴⁷⁵ П. С. Иванчевић, *Петар (Пеција) Поповић, српски јунак и ратоборац*, Нови Сад 1892, 35.

⁷⁴⁷⁶ Правдољуб, *Читула, Богдан Зимоњић*, Источник, бр. 3, год. XXIII, Сарајево, 15. фебруара 1909, 45.

⁷⁴⁷⁷ *Исто*, 47.

⁷⁴⁷⁸ I. Puljić, *н. д.*, 326.

⁷⁴⁷⁹ I. Kecmanović, *н. р.*, 1961, 311.

⁷⁴⁸⁰ В. Красић, *н. д.*, 157.

specijalne zasluge tokom ustanka srpski knez odlikovao je Vida Milanovića,⁷⁴⁸¹ dok je vojvodu Babića odlikovao takovskim krstom za vojne zasluge u srpsko-turskom ratu 1876-78. godine.⁷⁴⁸² Pop Đurađ Karanović je dobio od kralja Milana takovski krst i kolajnu za hrabrost,⁷⁴⁸³ pop Stevan Karanović ratnu spomenicu i krst svetog Save II stepena.⁷⁴⁸⁴ Najgore je prošao don Musić, kome je general Jovanović savjetovao da se pomiri sa crkvom i da primi jednu višu crkvenu čast sa većom platom, što je ovaj odbio. Nezadovoljan lošim postupkom okupacionih vlasti prema njemu don Musić se odselio u Nikšić.⁷⁴⁸⁵

Srpski konzervativni političar Stojan Novaković, kao jedan od rijetkih koji nije podržao ovaj ustanak je dosta kasnije, uoči aneksije Bosne i Hercegovine 1908. i sam priznao, da su: „*Srbi onda (1875-1878.–B. T.) bili slepi kod očiju*“. Po njemu, Srbija i Srbi tada nisu vidjeli da je Austro-Ugarska, zapravo, čitav ustanak izrežirala u svoju korist.⁷⁴⁸⁶ Srpski liberal Ristić je imao potpuno drugačije viđenje od naprednjaka Novakovića, zaključujući kako bi bez ustanka i srpsko-turskog rata 1875-1876-1878. godine „bilo velike štete za Srbiju“, kao i „za celo Srpstvo“. Ristić je stvorio iluziju, da bi bez ustanka Bosna doživljela još „goru sudbinu“, dok „Srbija ne bi bez rata došla do svoje nezavisnosti, do svoga uvećanja i do svoga osnaženja u stanovništvu, u novim gradovima i tvrdim granicama i ne bi dala dokaza, da ona vodi kolo Srpsko“.⁷⁴⁸⁷ Ipak, ustanak 1875-1878. godine, osim što je prema riječima M. Ekmečića bio: „*najznačajniji prevratni događaj u modernoj istoriji Bosne i Hercegovine*“⁷⁴⁸⁸ je u stvari: „*doživio veliki istorijski poraz*“.⁷⁴⁸⁹ Njegovi rezultati su katastrofalni. Pored toga što je konačno nacionalno-politički izdiferencirao bosansko-hercegovačko stanovništvo na tri odvojena *naciona*, on je bio naročito nepovoljan za bosanske Srbe. To se, prije svega, odnosi na: iseljavanje oko 200.000 bosansko-srpskog stanovništva, hiljade spaljenih i opljačkanih

⁷⁴⁸¹ Исто, 117.

⁷⁴⁸² Исто, 126.

⁷⁴⁸³ П. С. Иванчевић, *н. р.*, 1900, 259.

⁷⁴⁸⁴ С. Л. Ђулибрковић, *н. р.*, 1907, 50.

⁷⁴⁸⁵ М. Vego, *н. д.*, 55.

⁷⁴⁸⁶ С. Новаковић, *Најновија балканска криза и српско питање, Белешке, размишљања, разговори и политички чланци из 1908-1909*, Београд 1910, 50.

⁷⁴⁸⁷ Ј. Ристић, *н. д.*, Друга књига, Други рат, 1898, 253.

⁷⁴⁸⁸ М. Екмеčić, *Оцена рукописа Bratislava Teinovića „Srpski ustanak u Bosni 1875-1878“*, Banjaluka 2006, 1.

⁷⁴⁸⁹ М. Екмеčić, *н. р.*, 1977, 50.

srpskih sela, crkava i škola, bankrota klase srpskih trgovaca, kao i na desetine hiljada nevino ubijenih srpskih civila. U političkom smislu, bosanski Srbi prokockali su i šansu u pogledu sanstefanske autonomije. Fra Jako Baltić je na tragu istine, kada kaže, da su: „Srbi bučali, hvalili se i vikali da će Bosnu osvojiti. S ovom vikom narod su bosanski naveli na tanak led koji nesmotreno bunu učini. Što, molim, može učiniti golotinja? Pošli jadnici s vilama, s kosama i sa sikirama. Turčin oružan od glave do pete, koji dođu i isikoše žalosni narod, koji da nije imao zaklona u Austriji, ne bi u Krajini krštena čovika bilo“.⁷⁴⁹⁰ Bosanskim Muslimanima je osim, uslovno rečeno izgubljene nominalne vlasti, od ustanika bilo zapaljeno na hiljade sela, džamija i škola. Tokom ustanka ubijeno je na hiljade nevinih bosansko-muslimanskih civila i bila opljačkana i devastirana brojna muslimanska imovina. Jedino su bosanski katolici, učestvujući na obje ratne strane i uz minimalne žrtve mogli biti zadovoljni rezultatima rata i političkog rješenja Velike istočne krize, a što će nadolazeće vrijeme dodatno i potvrditi.

⁷⁴⁹⁰ J. Baltić, *n. d.*, 398.

ZAKLJUČAK

Doktorska disertacija *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine u posljednjem vijeku turske vladavine (1800-1878)* bavi se proučavanjem procesa nacionalne emancipacije trokonfesionalnog bosansko-hercegovačkog društva u sferi različitih političkih uticaja i stremljenja. Početak (nastanak Fojničkog grbovnika 1800) i kraj (austroougarska okupacija 1878) trajanja ovog istorijskog fenomena hronološke su granice vremenskog istraživanja doktorske disertacije. Osim ilustrovanja etničke emancipacije, doktorska disertacija prikazuje sve važnije faktore koji su aktivno uticali na navedene procese, od kojih centralno mjesto imaju politički odnosi.

Prisustvo Srba i Hrvata, kao i srpskog i hrvatskog narodnog imena poznato je u Bosni i Hercegovini još od ranog srednjeg vijeka. U kasnom srednjem vijeku, pored ovih narodnih imena, kao ravnopravno egzistiralo je bosansko i bošnjačko za sve njene stanovnike. U turskom periodu veći broj ovih stanovnika preobratio se iz dotadašnjih hrišćanskih vjera: bogumilske, katoličke i pravoslavne, u službenu islamsku vjeru postavši na taj način Muslimani. Povećanje broja pravoslavnog (srpskog) (XVI-XVIII vijek) i katoličkog (hrvatskog) stanovništva (XIX vijek) imalo je zahvaliti useljavanjima, prvih iz zapadne Srbije, sjeverne Crne Gore, Sandžaka, Kosova i sjeverne Makedonije, a drugih iz srednje i južne Dalmacije.

Uticaj Prvog srpskog ustanka na nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine najviše se odnosio na položaj i odnose između bosanskih pravoslavnih i Muslimana. Prvi su bili saveznici, a drugi najveći neprijatelji ustaničkoj Srbiji. Bosanski pravoslavni bili su, kako su to neki austrijski špijunski izvori govorili „dušom i tijelom uz Crnog Đorđa“. Nastojanje da se u srpsku ustaničku konspiraciju uvuku neki katolici pod vođstvom Ivana Kosančića Samardžića ostalo je bez rezultata. Bosanski katolici, ako se izuzme epizodna uloga Kosančića ostali su potpuno pasivni tokom ovog vremena. Štaviše, katolici iz banjalučke okoline pod vođstvom fra Joze Ivića su im se oružano suprostavljali. Sami sebe bosanski katolici nazivali su „katoličkim ili latinskim narodom“. U Bosni je početak rata sa Srbijom i Crnom Gorom značio prekretnicu u daljim unutrašnjim političkim odnosima. Pokušaj da se ustanička varnica prenese među pravoslavne u Bosanskoj

Krajini pod vođstvom Jovana Jančića Sarajlije (1809) osujećena je odlučnom akcijom bosanskih Muslimana. Najveći strah bosanskih Muslimana tokom ustanka bio je nastojanje pobunjenika da se prekine fizička komunikacija Bosne sa ostatkom Turskog carstva. Drum Sarajevo-Carigrad predstavljao je za njih „žilu kucavicu“. Druga neprilika za bosanske Muslimane bila je njihova pocijepanost u Hercegovini tokom sukoba sa autonomašima Dadićima. Mobilizacijom 60.000 bosanskih Muslimana oni su bili aktivno uključeni u vojni obračun sa Srbijom. Nimalo slučajno jedan bosanski Musliman, Sulejman-paša Skopljak bio je na čelu te vojne ekspedicije kada je 1813-1815. godine Srbija konačno bila pacifikovana.

Svojtveno za period nacionalno-političkog razvoja između 1815. i 1835. su jači spoljni uticaji, podjednako Srbije i Austrije. Pogotovo je u to vrijeme politički uticaj Austrije postao institucionalniji i intenzivniji među bosanskim katolicima. Na čelu Bosne kao vezir nalazio se pobjednik nad Srbijom Sulejman-paša Skopljak. Iz straha od novih pobuna bosanskih pravoslavnih on je naredio konfiskaciju njihovog oružja. Nakon smirivanja Dadića u Hercegovini, bosanske Muslimane razdirale su nove pobune. Ovaj put to se odnosilo na sve neposlušnije kapetane, kao i na Hasan-agu Pećkog u zapadnoj Bosni. Red u zemlji zaveo je Sulejman-pašin nasljednik, bosanski vezir Dželaluddin-paša. On je u relativno kratkom vremenskom periodu praktično istrijebio sve neposlušne begove, kapetane i alajbegove.

Oporavak katoličkog elementa nakon velikog gubitka tokom kuge (1813), kada je njihov broj prepolovljen, mogao je najviše da zahvali organizovanom useljavanju hrvatskih katolika iz srednje Dalmacije. Kod pravoslavnih u to vrijeme zabilježeno je otvaranje prvih škola i početak prosvjete srpske nacionalne orijentacije kod njih. Sljedeći korak u reformisanju bosanske uprave bilo je ukidanje janjičara (1826), što je imalo za posljedicu pobunu u Sarajevu. Antireformski pokret među bosanskim Muslimanima okupljao je sve one koji su se usprotivili uvođenju novih nizamskih uniformi. Jedan stranac nazvao je rezistentno bosansko-muslimansko plemstvo „turbulentnom aristokratijom“. Njihov najveći strah bio je tokom turskih ratova sa Rusima, kada su strijepili da ne budu poslani u rat protiv „Moskova“, kako su ih nazivali. Pored neskrivenog austrijskog političkog uticaja na bosanske katolike, djelovanje kneza Miloša svodilo se na proizvođenje intriga među bosanskim Srbima. Sa ovim u vezi je i famozni

„Memoar“ (1829) beogradskog mitropolita Leontija o potrebi da Srbija igra ulogu zaštitnice svih Srba u susjedstvu, pogotovo onih koji su patili „pod jarmom muslimanske tiranije ili su bili izloženi gonjenju fanatizmom katoličke crkve“.

Husein-kapetan Gradašćević stupio je na političku scenu tako što se pobunio protiv centralne vlasti u Carigradu i samoproglasio za bosanskog vezira. Uzrok neuspjeha i brzog pada „Zmaja od Bosne“ bio je, prije svega, u podijeljenosti među bosanskim Muslimanima. Najveće zasluge u njegovom slamanju pripadale su Hercegovcu Ali-paši Rizvanbegoviću i oportunom srpskom knezu Milošu, odanim pristalicama uzvišene Porte. Kod pravoslavnih Srba nastupila je tokom 1830-tih ekspanzija u otvaranju škola na širem prostoru Bosne i Hercegovine. Politički događaj koji se po svom značaju izdvaja u tom vremenu bila je i neuspjela pobuna popa Jovice Ilića „Čizme“ (1834) u okolini Dervente. Ova „popovska“ buna lokalnog karaktera nije osigurala podršku zvanične Srbije i bila je unaprijed osuđena na neuspjeh.

Na širem prostoru Bosanske Krajine je od sredine 1830-tih zabilježeno nekoliko antireformskih konzervativnih bosansko-muslimanskih pokreta. Bosanski Muslimani bunili su se u Bihaću i Livnu (1836). Njihovi stari zahtjevi nadopunjeni su odlučnom rezistencijom sprovođenju reformskog „Hatišerifa od Đilhane“ (1839), a kojim je bila označena transformacija klasičnog osmanskog poretka u novi reformski period Tanzimata. Dok je trajao proces „dobrovoljnog“ iseljavanja bosanskih pravoslavnih Srba iz Bosanske Krajine u Srbiju, knez Miloš se sve više uplitaio u unutrašnje stvari Bosne. On je, navodno, imao viziju stvaranja nekakvog „jugoslovenskog carstva“ (1841) u kome bi Bosna i Hercegovina predstavljale centralne zemlje. Ilirski pokret u Hrvatskoj imao je svoje simpatizere i među mlađim bosanskim franjevcima. Osim prihvatanja ilirske ideje, kod bosanskih katolika se izdvojilo nekoliko lica patriotske orijentacije među kojima je nesumnjivo najintrigantnija pojava rusofila fra Petra Mareševića.

Jačanje političkog uticaja bečkog dvora tekao je paralelno sa djelovanjem bosanskog biskupa fra Rafaela Barišića i njegove, po svemu sudeći fingirane „Spomenice“ (1838) upućene austrijskom caru. Kao ilirska izvidnica u Bosni je među katolicima u to vrijeme djelovao Matija Mažuranić. Njegova politička konspiracija među bosanskim franjevcima podstakla ih je da organizuju pobunu (1840), koja je vrlo brzo otkrivena i spriječena. Dezavuizacija ovog ilirskog ustanka među bosanskim katolicima

nije zaustavila dalje jačanje ilirske ideje kod njih. To će se naročito pokazati u vrijeme sukoba bosanskih franjevaca sa biskupom fra Barišićem, kada su ga oni nakon višegodišnje afere protjerali u Hercegovinu u kojoj je ovaj dobio pravo na otvaranje posebne biskupije.

Srbijanska konspiracija išla je paralelno sa ilirskom i Garašaninov prerađeni Zahov „Plan“ nazvan „Načertanije“ (1844) računao je na stvaranje proširene Srbije za cijelu Bosnu i Hercegovinu. Nimalo slučajno, glavna ličnost za sprovođenje Garašaninove politike u Bosni bio je bivši bosanski franjevac Tomo Kovačević. Ovaj je imao specijalnu misiju, da prema takozvanom „Ustavu političke propagande“ (1848-1849) radi na pridobijanju svojih sunarodnika, kod kojih je „kroatizacija“ otpočela u isto vrijeme kada je ilirsko ime bilo zabranjeno u Hrvatskoj i zamijenjeno hrvatskim. Uporedo sa Kovačevićem na političku scenu stupio je u to vrijeme mladi bosanski franjevac fra Ivan Frano Jukić, čiji su stavovi bili izbalansirani i dosta umjereniji. Drugim riječima, fra Jukić je predstavljao avangardu jugoslovenske nacionalno-političke ideje u Bosni. Pojava rigidne pravaške ideologije u Hrvatskoj i njene politike prema Bosni bila je od prvog dana usmjerena ka diskvalifikaciji najbrojnijeg naroda u Bosni-pravoslavnih Srba i ona među bosanskim katolicima još uvijek nije imala pristalice.

Najveća nervoza u političkim odnosima između Bosne i Austrije eskalirala je Jelačićevim napadom na zapadnobosanski gradić Podzvizd (1845) kod Velike Kladuše. Svi ovi događaji imali su za posljedicu dolazak za novog bosanskog vezira Mehmed Tahir-paše i zavođenja strožje vladavine. Prvi rezultat njegove reformske uprave bila je odluka „Travničke skupštine“ (1849), da uvede „trećinu“, zabrani uzimanje begluka i ranijeg prava spahija da hrišćanske seljake zovu „na rabotu“. Reakcija najkonzervativnijih među bosanskim muslimanskim plemstvom bila je organizovana pobuna pod vođstvom begova Cerića i Kedića u Bosanskoj Krajini. Na ovu pobunu uzvišena Porta je reagovala slanjem seraskera Omer-paše Latasa (1850), koji je odlučnom vojnom akcijom slomio konzervativno bosansko-muslimansko plemstvo u čitavoj zemlji.

Najsvjetliji primjer u nacionalno-političkom životu bosanskih katolika 1850-tih bio je fra Ivan Frano Jukić. Njegova progresivna politička platforma sadržana u „Proklamaciji“ (1850) u kojoj je za hrišćane tražio pravo turskog građanstva i državljanstva, kao i niz drugih aktivnosti dovela ga je u nepovoljan položaj i konačno do

stradanja. Logičan slijed događaja nakon umirenja bosanskih Muslimana bilo je i Portino dovođenje u red i druga dva naroda. Sa tim u vezi je i slanje specijalnog komesara Ćamil-paše (1852) sa osnovnim zadatkom da zabrani pravoslavcima da se nazivaju Srbima, već samo službeno „Urum–miletom“, a katolicima „Katolik-miletom“ i ne Latinima kao do tada. Iza ovih mjera uslijedilo je izdavanje novog reformskog fermama „Hatihumajuna“ (1856), inače direktnog proizvoda Krimskog rata i Pariskog mira, koji je bosanske hrišćane konačno oslobodio plaćanja harača. Ustanak Luke Vukalovića u istočnoj Hercegovini (1856) započeo je kao podrška ovim novim reformama, premda je njegova stvarna politička pozadina bila dezavuiranje turske vlasti.

Obilazeći veći dio zapadne Bosne (1857) brigu za položaj bosanskih katolika pokazao je u tom vremenu Gajev pristalica Ivan Kukuljević-Sakcinski. Ovaj hrvatski nacionalno-politički konspirator pronalazio je u ovom dijelu Bosne „sakrivene izvore hrvatske davne prošlosti“. Dolazak u Bosnu i Hercegovinu prvog ruskog konzula Aleksandra Giljferdinga koincidirao je sa početkom ustanka (1857) bosansko-srpskih seljaka u Bosanskoj Posavini. Giljferdingovo djelovanje među pravoslavcima bio je početak pojačane ruske i srpske spoljno-političke aktivnosti među njima. U cjelokupnom stanovništvu Bosne vidio je Giljferding samo Srbe podijeljene na tri vjere. Ova njegova socijalno-antropološka rezultanta postala je tokom nastupajućeg vremena službena paradigma u spoljnoj nacionalnoj politici Srbije prema Bosni i Hercegovini.

Nemoć bosansko-muslimanskih vlasti da savlada srpski seljački pokret u Bosanskoj Posavini natjeralo je Portu da u Bosnu sa tim zadatkom pošalje novog specijalnog komesara Aziz-pašu. I u vrijeme dok je Aziz-paša radio na pacifikaciji Bosanske Posavine pobunili su se srpski seljaci u Bosanskoj Krajini (1858), a iz Srbije je knez Miloš prijetio (1859) napadom na Bosnu. To je bio dodatni signal da u Bosnu iz Carigrada u specijalnu inspekciju cjelokupnog administrativnog sistema dođe Ahmed Dževdet-paša, koji je imao zadatak da na licu mjesta prati sprovođenje „Saferske naredbe“ (1859). Jednim od pozitivnih rezultata „Saferske naredbe“ smatra se i obrazovanje Vilajetske skupštine (medžlis) za cijelu Bosnu i Hercegovinu. U političkom životu značila je ova naredba i unapređenje većih vjerskih i nacionalnih sloboda, budući da je predviđala konstituisanje Skupštine za sve pravoslavne narode u Turskom carstvu.

Pravoslavne Srbe u Bosni je na ovoj Carigradskoj skupštini predstavljao tridesetogodišnji turkofil kodžabaša Gavro Vučković-Krajišnik.

Tenzije na granici sa Srbijom početkom 1860. praćene su pojačanim srpskim konspirativnim radom među bosanskim Srbima. Jedan od njih, Sarajlija Niko Jovanović Okan angažovan je od srpske vlade i prvog srpskog bezbjednjaka Matije Bana da izradi „Plan za oslobođenje Bosne“ (1860). Drugi bosanski Srbin (katolik) Tomo Kovačević radio je na „Projektu srpskog ustanka u Bosni“ (1862), a polazio je od (kvazi)činjenice, da „među Srbima u Turskoj imaju tri vere“. Kvaternikova i Starčevićeva turkofilska i srbomrzačka pravaška ideologija o Bosni nije imala pristalice među bosanskim katolicima. Politički uzor bosanskim katolicima bio je početkom 1860-tih jedan od lidera ilirskog pokreta i sufragan za katoličke vjernike u Bosni, đakovački biskup Josip Juraj Štrosmajer. Pod njegovim direktnim liberalnim nacionalno-političkim uticajem bio je najobrazovaniji među bosanskim franjevcima tog vremena, poliglota fra Marjan Šunjić. Sa svojim „Jugoslavenskim programom“ (1860) fra Šunjić je, u pogledu nacionalno-političkog razvoja Bosne i Hercegovine postao pravi nasljednik avangardiste fra Jukića. Šunjićevoj političkoj filozofiji međuvjerske tolerancije treba dodati i djelatnost pravoslavnog popa Gojka Miroševića i hodže Muje Mejovića (1861), koji su, suprotno svojim nadređenim, pravoslavne i muslimanske vjernike pozivali na narodnu slogu i zajedništvo. Novi bosanski vezir (valija) Topal Šerif Osman-paša (1861-1869) kao glavni politički zadatak imao je suzbijanje srpskog i hrvatskog političkog uticaja u Bosni, pri čemu je prvo slomio pobunjenog Hercegovca Vukalovića.

Doseljavanje Muslimana protjeranih iz Srbije (1862) praćeno je novim napetostima na Drini i pripremama Bosne za rat sa Srbijom. Pored Štrosmajera, veliki uticaj na većinu dobromislećih bosanskih franjevaca imao je Andrija Brlić-Torkvat. U vrijeme kada su iz Hrvatske sve više zagovarane teritorijalne pretenzije na Bosnu, Brlićeva nacionalno-politička ideologija zagovarala je slogu i jugoslovensko jedinstvo katolika i pravoslavnih u Bosni. Na bosanske Muslimane je specijalna misija Dževdet-efendije imala više uspjeha od svih dotadašnjih. Njega je Porta poslala (1863) u Bosnu i Hercegovinu sa prevashodnim zadatkom, a to je: podizanje muslimanskog duha, jačanje vjernosti sultanu i patriotizma kod bosanskih begova, kao i organizovanje domaće vojske koja bi jedino služila za odbranu Bosne. Ideologija srpske nacionalističke liberalne

omladine u Srbiji zadobijala je početkom 1860-tih sve više pristalica kod mladih srpskih nacionalista u Bosni. Njima je tada glavni posao bio buđenje i unapređenje srpske nacionalne svijesti među pravoslavnima. Famosna „kroatizacija“ među bosanskim katolicima uzela je novog maha, a bosanski franjevci, kao najobrazovaniji među njima sve su više preko Save gledali u „braću jednokrvnu Hrvatsku i Slavonsku“.

U desetogodišnjem periodu, između proglašenja Bosne jedinstvenim vilajetom (1865) i početka prvog međunacionalnog rata (1875) spoljne agitacije susjednih Srbije i Austrije dodatno su ojačale. U unutrašnjoj politici bosanski valija Topal Šerif Osman-paša nastavio je ranije započeti rad na konsolidaciji administrativnog aparata. On je bosanski vilajet zamišljao kao „krasno uređen vrt“. Bosanski veziri, a od Topal Šerif Osman-pašine vladavine-bosanske valije dobile su „ustavnim zakonom vilajeta bosanskog“ (1865) veća ovlaštenja u upravljanju provincijom.

Epizoda neuspjelog pokušaja iseljavanja bosanskih Srba u Srbiju pratio je plan bosansko-muslimanskih vlasti da pogranični pojas prema Srbiji u bosanskom Podrinju ojača doseljavanjem većeg broja Tatara, Čerkeza i Albanaca. Komiteti za srpsku i hrvatsku nacionalnu agitaciju bili su ilegalni, a direktan produkt hrvatske agitacione politike među bosanskim katolicima bilo je uvođenje hrvatskog jezika kao obaveznog predmeta u novootvorenoj Katoličkoj gimnaziji u Sarajevu (1865). Slanje iz Beograda kontroverznog Vase Pelagića sa zadatkom da u Banjaluci otvori pravoslavnu Bogosloviju (1865) pojačalo je nacionalno-političke tenzije. Da bi se suzbio pojačan uticaj srpske spoljne politike i raskrinkao rad srpskog ilegalnog Komiteta nešto kasnije sakrivenog iza naziva „Društvo za kupljenje narodnih umotvorina“ (1866), bosanska vlada i bosanski valija Topal Šerif Osman-paša započeli su sa progonom školskih udžbenika i knjiga štampanih u Srbiji. Borbi protiv srpskih knjiga trebalo je da doprinese i pokretanje Sopronove štamparije u Sarajevu.

Od vremena Saferske naredbe i političkog angažmana u Carigradskoj skupštini, djelatnost Gavre Vučkovića-Krajišnika kao predstavnika pravoslavnih Srba u Bosni smatrala se od strane mladih bosansko-srpskih nacionalista turkofilskom. Sarajevska učiteljica Staka Skenderova, koja je podizala nacionalnu i kulturno-prosvjetnu svijest pravoslavnih Srba, takođe nije bila pošteđena ove političke etikete. Plan za stvaranje „Srpskog kraljevstva“ (1866), srpska „ujdurma“ među bosanskim Muslimanima i rad

kneza Mihajla u Carigradu (1867) na ustupanju Bosne Srbiji bili su politički događaji koji su išli paralelno sa austrougarskim teritorijalnim pretenzijama. Nakon gubitka teritorija u Njemačkoj i Italiji, Austro-Ugarska je kompenzaciju vidjela u dobitku Bosne i Hercegovine. Austrougarski konzulat u Sarajevu je direktno po naredbi bečke vlade (1867) započeo kampanju pridobijanja bosanskih katolika za ovu politiku.

Dragoman pruskog konzulata u Sarajevu Klement Božić (1867) radio je kao hrvatski nacionalni agitator među bosanskim katolicima u vrijeme kada su Tomo Kovačević i Vaso Pelagić isti posao obavljali među bosanskim Srbima. Zbog permanentne strepnje od moguće vojne invazije Srbije na Bosnu, mobilizacija i naoružavanje (1868) bosanskih Muslimana postale su dio svakodnevnice. Tu strepnju dodatno je podgrijavao pojava bivšeg austrijskog oficira u službi srpske vlade Hrvata Antonija Oreškovića. Njegova uloga kao vođe srpsko-hrvatskog „komplota“ bila je priprema terena za diobu Bosne dolinom Vrbasa i Neretve između Beograda i Zagreba. U dogovorima (1868) se polazilo od hrvatskog argumenta o takozvanom istorijskom pravu na „tursku Hrvatsku“ tj. Bosansku Krajinu zapadno od Vrbasa i od teorije srpske namjesničke vlade o srpskom karakteru Bosne istočno od Vrbasa i Neretve.

Posljednji pokušaj u pridobijanju bosanskih katolika u srpski nacionalno-politički okvir išao je preko široko-briješkog franjevca fra Grge Škarića (1868), koji je svoje učenike vaspitavao u srpskom nacionalističkom duhu. Nastavak Srbijinog rada među bosanskim i hercegovačkim Muslimanima (1868) imao je svoje uporište u Hamzi-begu Rizvanbegoviću Stočaninu, zagovorniku ujedinjenja Bosne i Srbije. Srpskom spoljno-političkom djelovanju u Bosni oštro se usprotivio dalmatinski narodnjak don Mihovil Pavlinović, koji je svoje velikohrvatske pretenzije prema Bosni iskazao u „Hrvatskoj misli“. Politika srpskog Namjesništva prema Bosni nakon ubistva kneza Mihajla (1868) imala je oko podjele Bosne na srpski i hrvatski dio najbližeg saradnika u austrougarskom konzulu u Beogradu Benjaminu Kalaju. Međutim, Kalaj je podržavanjem hrvatskih famoznih „virtuelnih prava“ na Bosnu nastojao poremetiti odnose Srba i Hrvata i u tome je, bez svake sumnje, imao uspjeha. U vrijeme kratkotrajnog odlaska Topal Šerif Osman-paše sa pozicije bosanskog valije pojačane su tendencije kod srpskih i hrvatskih nacionalista prema Bosni. To se posebno odnosilo na ulogu sarajevskog učitelja Bogoljuba „Teofila“ Petranovića i njegovo „buđenje uspavanog srpskog duha“ (1869)

među pravoslavnima u Bosni, novi „Plan za ustanak“ Nike Okana, formiranje „Štaba za ocepđenje Bosne i Hercegovine od Turaka“ i djelovanje hrvatske narodnjačke omladine (1869).

Povratak Topal Šerif Osman-paše u Bosnu na mjesto bosanskog valije značio je i početak političkog progona Pelagića i njegove Bogoslovije (1869), a odmah zatim i progon: Teofila Petranovića, Nike Pavlovića, Gavre Vučkovića, Serafima Perovića i Leontija Radulovića. Etatistička politika Topal Šerif Osman-paše sublimirana je zakonom „o podanicima otomanskim“ (1869) po kome su svi stanovnici Turskog carstva, pa tako i u Bosni i Hercegovini, bez razlike u odnosu na vjeru i narodnost, u nacionalnom pogledu smatrani Osmanlijama. Zajednička pobuna Srba i Muslimana u Hercegovini (1869), pojava liberalnog bihaćkog paše Sali-paše (1870), bosanska nacionalna orijentacija fra Ante Kneževića (1870) i saradnja Gavre Vučkovića i Reuf-paše u zatočeništvu (1871) primjeri su pokušaja da se u Bosni vodi politika na tolerantnijim osnovama. Dijametralno suprotna od ovih pokušaja bila je antisrpska politika hrvatskih pravaša, koji su zadobili svoje prve pristalice u Hercegovini (fra Paškal Buconjić, fra Petar Bakula).

Pad Pelagića i njegove političke ideologije nacionalizma i socijalizma, a zapravo narodnjaštva, označio je početak pojave politike nacionalizma, tradicionalizma i rusofilstva predvođene sarajevskim popom Savom Kosanovićom. Njega je srpski agent Bogdanović nazvao borcem „za srpsku veru, srpsko ime i srpsku prosvetu“. Sa ovim u tijesnoj vezi je i to, da je predustaničko vrenje započelo pojačanim djelovanjem ruskih tajnih službi, konspiracijom mladih srpskih nacionalista u Sarajevu i „izrežiranim“ progonom banjalučkih i bosansko-gradiških trgovaca (1874) u Austro-Ugarsku.

Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine u posljednjim danima turske vladavine obilježile su, osim srpskih, i stare hrvatske pretenzije na „Tursku Hrvatsku“ do Vrbasa i zapadnu Hercegovinu do Neretve. Famosna „Spomenica“ (1875) livanjskog fratra fra Lovre Karaule adresirana na austrougarskog cara i njegova nasilna smrt bili su povod za pokretanje ustanka hercegovačkih katolika-Hrvata u Popovom Polju i hercegovačkih Srba u okolini Nevesinja. Za razliku od Austro-Ugarske, koja se vrlo brzo okrenula protiv ustanka, blokirajući svaki prelazak ustanicima preko svoje granice, Srbija ga je od prvog dana materijalno i novčano pomagala. Indicije su da su ustanak Srba u Bosni organizovale obje države, odnosno, da ga je Austro-Ugarska pripremila, a da je

Srbija odredila datum njegovog otpočinjanja. Tako je ustanak Srba u Bosanskoj Krajini započeo uz znanje srpske vlade, na pravoslavni praznik Preobraženje (1875). Zbog srpskog nacionalnog karaktera ustanka, bosanski katolici su uglavnom kao i u ranijim vremenima dobrovoljno regrutovani u bosansku provincijsku vojsku. Politički pravac kojim se ustanak trebao kretati zadat je 21. avgusta 1875. dogovorom njenih organizatora, odnosno predstavnika srpske vlade i hrvatske Narodne stranke u Đakovu, pod medijatorskom palicom biskupa Josipa Juraja Štrosmajera. „Đakovačkim“ sporazumom potvrđeni su svi raniji srpsko-hrvatski dogovori oko podjele Bosne i Hercegovine. Srpska nacionalno-politička interesna sfera protezala se na Bosnu i Hercegovinu istočno od Vrbasa i Neretve, a hrvatska zapadno od tih rijeka.

Ustanak (1875-1878) je od samog svog početka imao sve odlike međuvjerskog i međunacionalnog rata. Pogotovo se to vidjelo od kada je ustanak napustio početnu platformu o agrarnoj pobuni i prešao na čisto političko polje. Da bi umirila stanje u provinciji, Porta je, kao i u ranijim godinama, reagovala slanjem svog specijalnog izaslanika Server-paše, a potom, pod pritiskom velikih sila, izdala (1875) reformski ferman („Irada“) o ustavnoj jednakosti svih vjera. Vođa hercegovačkog ustanka, srpskoj vladi odani Mićo Ljubibratić imao je svog takmaca u crnogorskom oficiru Peki Pavloviću, sa kojim je ovaj vrlo brzo došao u otvoren sukob. Političko razmimoilaženje između ove dvojice temeljilo se na starim teritorijalnim aspiracijama Crne Gore za istočnim dijelom Hercegovine i želje većine hercegovačkih Srba za njihovim sjedinjenjem sa Srbijom.

U Bosni je prva faza ustanka, koji nije imao neki naročit rezultat, okončana „Božićnom“ Jamničkom skupštinom (1876) na kojoj je za vođu ustanka izabran dobrovoljac iz Slovenije Miroslav Hubmajer, a iz ustanka protjeran Petar Mrkonjić. Odgovor Porte na ustaničke zahtjeve bio je novi ferman, prozvan među bosanskim Muslimanima pogrđnim imenom „Đaur“ ferman. Prva jasna naznaka da ustanak nema šanse za uspjeh bila je zajednička tursko-austrougarska akcija hapšenja i internacija Ljubibratića. Ulazak Srbije u rat (1876) i Alimpićev proglas „Braći našoj u Turskoj“ nije dao nikakav rezultat. Jedinim značajnim datumom u drugoj godini bratoubilačkog rata mogao bi se smatrati 2. juli 1876. godine, kada je proglašeno jednostrano ujedinjenje Bosne sa Srbijom i Hercegovine sa Crnom Gorom. Sasvim očekivano, taj postupak

izazvao je negativnu reakciju kod bosanskih i hercegovačkih katolika-Hrvata, koji su listom ustali protiv ovih saveza. Hrvatsku nacionalno-političku agitaciju među bosanskim katolicima vodio je tada don Mihovil Pavlinović, koji se oštro suprostavio Štrosmajerovoj srpsko-hrvatskoj koncepciji buduće Bosne i Hercegovine.

Iza leđa ustanka, tajnim Rajhštatskim sporazumom 8. jula 1876. godine Rusija se odrekla čitave Bosne i Hercegovine u korist Austro-Ugarske, čime je njena politička sudbina praktično bila riješena. Da bi bolje kontrolisala dalji tok ustanka srpska vlada poslala je u Bosnu za novog vojnog i političkog vođu isluženog ruskog oficira, pukovnika Miletu Despotovića. I dok su bosanske muslimanske vlasti slale „Mazbatu“ sultanu o navodnoj pravednoj turskoj vladavini u Bosni, „hrvatska sveučilišna mladež“ (1876) zahtijevala je cijelu Bosnu i Hercegovinu. Dotadašnji srpski saveznik u Hercegovini, vođa katoličkih ustanika don Ivan Musić, pošto je bio pridobijen od bečkog dvora odrekao je poslušnost srpskom ustaničkom vođstvu.

Međunacionalno istrebljenje nastavljeno je nesmanjenim intenzitetom i nakon Carigradske konferencije (1876-1877). Austro-Ugarska je neskriveno radila protiv ustanka i jedini njen cilj bio je njegova dezavuižacija. Zvanična Rusija i njen car takođe su bili protiv ustanka, a ustanici koji to nisu znali ili nisu htjeli znati poslali su jednu svoju delegaciju u Petrograd (1877) sa zahtjevom za autonomiju i bili odbijeni. I Srbija je okrenula leđa ustanicima (1877), što je za posljedicu imalo politički rascjep među ustaničkim vođama, proaustrougarskim Petrom Uzelcom i proruskim Miletom Despotovićem.

Potpisani kao „bosanski Hrvati“ (1877), bosanski katolici otvoreno su zatražili zaštitu Austro-Ugarske. U vrijeme, kada je „komplotom“ Turske i Austro-Ugarske srušen glavni ustanički štab u Crnim Potocima (1877), hrvatskim gradovima ovladala je euforija za skorim dobitkom Bosne i Hercegovine. Potpuno prepušteni sebi dočekali su ustanici kraj 1877. sa „srpskom bosanskom narodnom skupštinom“ i „bosanskom privremenom vladom“. Protiv „Sanstefanske“ autonomije Bosne i Hercegovine (1878), koja je naizgled predstavljala povoljno rješenje za bosanske Srbe bili su svi, pa i sami ustanici. Njihov konačni politički cilj bilo je ujedinjenje sa Srbijom. Idući događajima u susret, bosanski Muslimani poslali su (1878) jednu svoju delegaciju u Beč i tamo, na licu mjesta, zatražili od austrougarske vlade okupaciju Bosne i Hercegovine. Bosanski katolici poslali su u isto

vrijeme svoju delegaciju u Zagreb. Zadatak novog specijalnog Portinog komesara Konstan-paše bio je da, u prvom redu bosanske Srbe pripremi za novo političko rješenje. Na Kongresu velikih sila u Berlinu konačno je 28. juna 1878. riješena politička sudbina Bosne i Hercegovine njenom predajom Austro-Ugarskoj. Pokušaj, na brzu ruku formirane, tronacionalne bosanske „Narodne vlade“ da konsoliduje odbrambene snage i pruži otpor austrougarskoj vojnoj intervenciji bio je neuspješan.

Ustanak (1875-1878) je „doživio veliki istorijski poraz“, a njegovi rezultati bili su katastrofalni. Pored toga što je konačno nacionalno-politički izdiferencirao bosansko-hercegovačko stanovništvo na tri odvojena *naciona*, on je bio naročito nepovoljan za bosanske Srbe. To se odnosilo, prije svega, na: iseljavanje oko 200.000 bosansko-srpskog stanovništva, hiljade spaljenih i opljačkanih srpskih sela, crkava i škola, bankrota klase srpskih trgovaca, kao i na desetine hiljada nevino ubijenih srpskih civila. U političkom smislu, bosanski Srbi prokockali su i šansu u pogledu „sanstefanske“ autonomije. Takođe, bosanskim Muslimanima je osim, uslovno rečeno, izgubljene nominalne vlasti, od ustanika bilo zapaljeno na hiljade sela, džamija i škola. Tokom ustanka ubijeno je na hiljade nevinih bosansko-muslimanskih civila i bila opljačkana i devastirana brojna muslimanska imovina. Jedino su bosanski katolici, učestvujući na obje ratne strane i uz minimalne žrtve mogli biti zadovoljni rezultatima rata i političkog rješenja Velike istočne krize, a što će nadolazeće vrijeme dodatno i potvrditi.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

a) Arhivska građa

Arhiv Srednje Bosne, Travnik, Bosna i Hercegovina (ASBT)

- Fond: *Austrijski konzulat u Travniku, Korespondent Protokol, Travnik, Bosnien (1817-1818)*
-ASBT-AKT-KP (1817-1818)

Istorijski arhiv Sarajevo, Bosna i Hercegovina (IAS)

- Fond: *Lični i porodični fondovi, Hadži Ristići-Sarajevo (1816-1897), Jeftanovići-Sarajevo (1837-1924)*
-IAS-LPF-Hadži Ristići-Sarajevo (1816-1897)
-IAS-LPF-Jeftanovići-Sarajevo (1837-1924)

Muzej Republike Srpske Banja Luka, Bosna i Hercegovina (MRS BL)

- Fond: *Arhivska građa iz zbirke osmansko-turskog perioda (1527-1878)*
-MPC БЛ-АГ ЗОТП (1527-1878)/MRS BL-AG ZOTP (1527-1878)

Arhiv Srbije, Beograd, Srbija (AS)

- Fond: *Knjažeska kancelarija (1812-1840)*
-AC-ФКК (1812-1840):
AC-БК-ФКК VI (1830-1839)-Beogradski konak
AC-БН-ФКК IV (1815-1839)-Beogradska nahija
AC-ДТКМ-ФКК XXIX (1816-1838)-Domaći Turci knezu Milošu
AC-КН-ФКК XV (1815-1839)-Kragujevačka nahija
AC-ПН-ФКК XXIII (1815-1838)-Požeška nahija
AC-СН-ФКК XXVIII (1816-1838)-Sokolska nahija

АС-ШН-ФКК XXXVII (1816-1839)-Šabačka nahija

АС-ТССКМ-ФКК XXX (1812-1840)-Turci sa strane knezu Milošu

АС-ВН-ФКК IX (1815-1838)-Valjevска nahija

- Fond: *Pija Garašanin (1819-1874)*
-АС-ФИГ (1819-1874)
- Fond: *Ministarstvo inostranih dela-Političko odeljenje (1871-1918)*
-АС-ФМИД-ПО (1871-1918)
- Zbirke:
-АС-ЗМП-Zbirka Mita Petrović
-АС-ЗПО-Zbirka pokloni i otkupi

b) Objavljena грађа

D. Agičić

- *Statuti tajne Garašaninove organizacije za pripremu ustanka protiv turske vlasti u slavenskim pokrajinama Turskog carstva (1849/50. i 1850/51), HZ, god. XLIV (1), Zagreb 1991. (163-176)*

Аноним

- *Једно писмо из Босне, Глас народа, лист за народне ствари, привреду, поуку и забаву, Број 49, Година IV, Нови Сад 8. Децембра 1874. (398)*

Аноним

- *Споменица приликом освећења темеља нове српско-православне основне мушке и женске као и више дјевојачке школе у Сарајеву 22. септембра (4. октобра) 1897. (Ми представници босанско-херцеговачке земаљске владе као и представници српско-православне црквено-школске општине у Сарајеву у овоме свечаноме тренутку при полагању темеља ове нове српско-православне школе износимо укратко постанак и развитак српских школа у Сарајеву), Босанско-херцеговачки Источник, Мјесечни духовни часопис за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства, св. X, год. XI, Сарајево октобра 1897. (396-399)*

Ph. Auty

- *Необјављени документи енглеског министарства спољних послова о Србији 1837-1911*, ИЧ, књ. XII-XIII (1961-1962), Београд 1963. (413-443)

Ф. Бајрактаревић

- *Једна бујурулдија о Првом српском устанку*, Гласник Скопског научног друштва, књ. XI, Скопље 1932. (145-157)

Р. Bakula

- *Schematismus topographico-historicus custodiae provincialis et vicariatus apostolici in Hercegovina sub regimine spirituali fratrum min: observ: sancti Francisci pro anno domini 1867*, (P. Petrus Bakula, Compiler), Spalati 1867.

Г. Баласчев

- *Неиздати турски документи о српском устанку 1805 и 1813 године*, СКГ, бр. 95. (XIV, 1), Београд 1 Јануар 1905. (27-34), бр. 97. (XIV, 3), 1. Фебруар 1905. (212-220)

С. Вановић

- *Dva tajna bosanska proglasa za tursko-crnogorskog rata god. 1862, kojima bi trebalo ustanoviti autora*, ЈИЧ, god. V, sv. 1-2, Ljubljana-Zagreb-Beograd MCMXXXIX. (228-237)

Н. Beritić

- *Iz korespondencije Nika Velikog Pucića (Prilozi građi za historiju narodnog preporoda u Dalmaciji)*, Arhivski vjesnik, br. 3, Zagreb 1960. (89-117)
- *Iz korespondencije Miha Klaića (Prilozi građi za historiju narodnog preporoda u Dalmaciji)*, Arhivski vjesnik, br. 3, Zagreb 1960. (119-155)

(Fra F. M.) Blažević

- *Ulomci iz socijalnog djelovanja bosanskih Franjevaca*, Serafinski perivoj, list za katoličku prosvjetu i zabavu, br. 8, god. XXV, Sarajevo 15. kolovoza 1911. (119-122)

Д. Војанић-Лукач, Т. Катић

- *Maglajski sidžili 1816-1840*. (prevele i priredile Dušanka Bojanić-Lukač, Tatjana Katić), Sarajevo 2005.

И. Војничић

- *Dva Jelačićeva pisma o okršajima na hrvatsko-turskoj granici, Prilog životopisu bana Jelačića*, Vjesnik kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva, God. XIII, Zagreb 1911. (193-210)

Босна, Београд Јула 1908.

- *Босна и Србија у недавној прошлости, Писмо кнеза Милоша графу Неселроду у Петроград и Хусеин капетану Градашчевићу Змају од Босне (из нештампаног рукописа који се налази у држав. Архиву)*, Босна, илустровани месечни часопис за књижевност и савремени живот, број 1, Година прва, Београд Јула 1908. (2-4)

М. К. Бранковић

- *Писма Вука Стеф. Караџића Лукијану Мушицком*, (на број 34), ГСУД, књ. 75, Београд 1892. (249-312)

И. Brlić Mažuranić

- *Iz korespondencije A. T. Brlića*, Građa za povijest književnosti Hrvatske, knjiga 16, Zagreb 1948.
- *O braći Mažuranićima, Matiji i Ivanu*, Građa za povijest književnosti Hrvatske, knjiga 24, Zagreb 1953. (109-214)

А. Čičić

- *Pokus književnog društva u Bosni, god. 1868*, Serafinski perivoj, list za katoličku prosvjetu i zabavu, br. 12, god. XXV, Sarajevo 15. prosinca 1911. (191-193)

В. Ћоровић

- *Босанско-херцеговачка писма*, ГЗМ, год. XXII, св. 2-3, Сарајево 1910. (489-511)

Х. Ћурић/Н. Ćurić

- *Из преписке Гавре Вучковића*, Život, mjesečni časopis za književnost i kulturu, sv. 22-23, god. III, knj. V, Sarajevo juli-avgust 1954. (614-619)
- *»Bosna« o školskim i prosvjetnim prilikama u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turske (Građa za istoriju školstva i prosvjete u Bosni i Hercegovini)*, Naša škola, časopis za pedagoška pitanja, br. 1-2. (76-80), br. 3-4. (ćirilica) (156-159), br. 5-6. (246-248), br. 9-10. (434-439), God. VII, Sarajevo 1956.

- *Fra Ivo Kresić o akcijama Omer-paše Latasa u Bosni i Hercegovini*, ГЗМ, св. XI, историја и етнографија, Сарајево 1956. (5-28)
- *Iz Bogišićeve korespondencije*, *Život*, mjesečni časopis za književnost i kulturu, sv. 1-2, God. VI, knj. X, Sarajevo 1957. (82-87)
- *Iz preписке Гавре Вучковића*, Чланци и грађа за културну историју Источне Босне, књ. I, Тузла 1957. (223-243)
- *Preписка Ali-paše Rizvanbegovića s austriskim vlastima u Dalmaciji (7-57)*, *Izveštaji d-r Dimitrija Atanaskovića o Bosni i Hercegovini 1844 godine (59-88)*, *Rihard Erko o pitanju austriskih bjegunaca u Hercegovini sredinom XIX vijeka (77-88)*, *Zapisnik Agencije bosanskih franjevaca u Sarajevu (89-122)*, u: *Prilozi Bosansko-hercegovačkoj istoriji XIX vijeka*, Naučno društvo NR BiH, Građa, knj. VIII, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knjiga 4, Sarajevo 1960.
- *Arhivska zbirka Vladimira Desnice, prilozi radu Obrovačkog odbora i ustanku u Bosni 1875-1878*, ANU BiH, Građa, knj. XVII, odjeljenje društvenih nauka, knj. 13, Sarajevo 1971.

B. D.

- *Zapis anonimnog svedoka događaja iz 1878. godine u Bosanskoj Krajini*, *Putevi*, br. 8, nov.-dec. 1960. (576-585)

V. Deželić st.

- *Pisma pisana Dru. Ćudevitu Gaju i neki njegovi sastavci (1828-1850)*, sabrao i uvodom popratio Dr. Velimir Deželić, Građa za povijest književnosti Hrvatske, JAZU, kńiga 6, Zagreb 1909.
- *Verković i Hrvati Banske Hrvatske*, *Narodna starina*, vol. 4, No 11, Zagreb prosinac 1925. (205-218)

M. Драговић

- *Прилози за историју Црне Горе и Боке Которске почетком XIX стољећа из Петроградскога државнога архива*, Споменик СКА, XXXI, Други разред, 29, Београд 1898. (95-127)

Fra R. Drljić

- *Korespondencija Andrije Torkvata Brlića i Fra Grge Martića*, *Prilozi povijesti bosanskih franjevaca*, *Franjevački vjesnik*, god. XL, Visoko 1933. (45-55)

- *Politički podaci u korespondenciji fra M. Nedić–A. T. Brlić*, Franjevački vjesnik, god. XLIII, Visoko 1936. (235-244)
- *Iz dokumenata ljubavi prekosavskih Hrvata prema Bosni*, HNK „Napredak“, (1941), God. XXXI, Sarajevo 1940. (174-180)
- *Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevaca 1835.-1878., Drugi dio (1855.-1857.)*, GHZM, god. LIV-1942, Sarajevo 1943. (281-306)
- *Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca 1835.-1878., Drugi dio (1855.-1878.)*, Nastavak, GHDM, god. LV, Sarajevo 1943. (293-332)

Н. Дучић, С. Косановић

- *Садржај фермана које је израдило себи католичко свештенство код Порте о свом одношају према православном митрополиту херцеговачком и босанском*, ГСУД, књ. XLVIII, Београд 1880. (405-418)

А. Dumaine

- *Un Consulat de France en Bosnie sous le premier Empire*, Revue d’Histoire diplomatique, Trente-huitième année-No 1, Paris Janvier-Mars 1924. (129-169) (301-328)

Љ. Дурковић-Јакшић

- *Припреме 1872 за ослободилачку борбу*, Споменица поводом 80-годишњице окупације БиХ (1878-1958), 50-годишњице Анексије (1908-1958) и 40-годишњице ослобођења и уједињења (1918-1958), Београд 1959. (70-72)
- *Анонимна и загонетна брошура из 1868. године о организацији за устанак хришћана на Балкану против Турака*, ИГ, бр. 1-2, Београд 1979. (141-152)

Т. Р. Ђорђевић

- *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815-1839)*, скупио и уредио Т. Р. Ђорђевић, СЕЗ, СКА, књ. XXXVII, Београд-Земун 1926.

Ф. Fancev

- *Grof Janko Drašković, Disertacija iliti razgovor, darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem kraljevinah naših, za buduću Dietu ungarsku odošlanem, držan po jednom starom domorodcu Kraljevinah ovih. U Karlovcu, pritiskano slovima Joana Nep. Prettnera 1832*, у: „Dokumenti za naše

podrijetlo hrvatskoga preporoda (1790-1832) [Sakupio i uvodom popratio dr. Franjo Fancev]“, Građa za povijest književnosti Hrvatske, knj. XII, JAZU, Zagreb 1933. (297-315)

M. S. Filipović/M. C. Филиповић

- *Zbornik Petra Bajića iz Radovlje u Bosni*, Narodna starina, vol. 9, No 22, Zagreb 1930. (listopad). (224-227)
- *Стари српски записи и натписи из североисточне Босне*, Споменик САН, ХСІХ, Београд 1950. (65-95)

И. Гарашанин

- *Начертаније*, у: В. Војводић, *У духу Гарашанинових идеја, Србија и неослобођено српство 1868-1876*, 1994. (357-371)

В. Gavranović

- *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870. godine*, Građa, knj. IV, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knj. 2, ND BiH, Sarajevo 1956.
- *Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878. god.*, Građa, knj. XVIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 14, ANU BiH, Sarajevo 1973.

М. Гавриловић

- *Исписи из париских архива (Грађа за историју Првога српскога устанка)*, прикупио М. Гавриловић, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Друго одељење, Споменици на туђим језицима, СКА, књига I, Београд 1904.

С. Gavrilović/С. Гавриловић

- *Brlićeva i Tkalčeva pisma patrijarhu Rajačiću i Garašaninu (1849-52)*, HZ, god. XIX-XX, Zagreb 1966-67. (405-408)
- *Додатак „Грађи бечких архива о Првом српском устанку“*, Мешовита грађа, Miscellanea, Нова серија, Књига ХХІІІ (2004), Историјски институт, Београд 2004. (9-61)

З. Grijak

- *Korespondencija Josip Juraj Strossmayer-Isidor Kršnjavi (1875.-1884.)*, Cris, časopis Povijesnog društva Križevci, br. 1, God. VIII, Križevci 2006. (54-78)

З. Grijak, З. Blažević

- *Korespondencija fra Martin Nedić-Ljudevit Gaj 1839.-1841., Prilog proučavanju odjeka ilirskog pokreta u Bosni i Hercegovini*, Prilozi, 41, Sarajevo 2012. (21-58)

J. Грујић

- *Записи Јеврема Грујића*, књига трећа. (Друга влада Обреновића и турски ратови), СКА, Београд 1923.

X. Хаџибегвић

- *Турски документи о почетку устанка у Херцеговини и Босни 1875 године*, Прилози за оријенталну филологију, I, Сарајево 1950. (85-116)

Haupt-Uebersicht der politischen Eintheilung von Bosnien und der Hercegovina

- *Haupt-Uebersicht der politischen Eintheilung von Bosnien und der Hercegovina/Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1879.

Š. Hodžić

- *Poziv Hadži Muje Mehovića upućen bosanskim muslimanima i hrišćanima*, GADAR BiH, god. I–knj. I, Sarajevo 1961. (327-332)

J. Horvath, J. Ravlić

- *Pisma Ljudevitu Gaju*, Građa za povijest književnosti Hrvatske, knj. 26, Zagreb 1956.

K. Horvat

- *Novi historijski spomenici za povjest Bosne i susjednih zemalja*, GZM, god. XXI, br. 1-2, Sarajevo 1909. (1-104)

N. Ivanišin

- *Jagićeva pisma Valtazaru Bogišiću*, Arhivski vjesnik, br. 4-5, Zagreb 1962. (9-79)

A. Ivić/A. Ивић

- *Novi podaci za proučavanje srpskog ustanka*, Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskog arkiva, Godina XVII, Zagreb 1915. (120-154)
- *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, Vjesnik Kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskog arkiva, Godina XXI i XXII, Zagreb 1920. (1-538)

- *Списи бечких архива о првом српском устанку*, књига IV-Година 1807, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Друго одељење, Књига XII, СКА, Суботица 1938.

Г. Јакшић

- *Извештај д-ра Људевита Гаја о Србији (1847.)*, СКГ, бр. 5, н. с., књ. XI, Београд 1. Март 1924. (368-377)
- *Један „пројект“ српског устанка из године 1862*, Политика, бр. 10395, Год. XXXIV, Београд 1, 2, 3 и 4. мај 1937. (8)

В. Јелавић

- *Францеска извјешћа о Босни*, ГЗМ, год. XVIII, св. 3, Сарајево 1906. (307-340)

Fra J. Jelenić

- *Pokus književnoga društva u Bosni, god. 1868.*, Serafinski perivoj, list za katoličku prosvjetu i zabavu, br. 2, god. XXV, Sarajevo 15. veljače 1911. (25-26)
- *Izvori za povjest kulturnoga rada bosanskih Franjevaca*, GZM, god. XXV, sv. 1, Sarajevo 1913. (2-87), sv. 2, Sarajevo 1913. (209-233)
- *Pisma Stjepana I. Verkovića Josipu D. Božiću*, Zagreb 1925.
- *Spomenici kulturnog rada franjevaca Bosne Srebreničke*, sabrao i za štampu priredio dr. fra Julijan Jelenić, izdalo Povjesno društvo za proučavanje prošlosti jugoslavenskih franjevaca (urednik dr. fra Dominik Mandić), vol. I, Mostar 1927.
- *Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca, 1835.-1878., Prvi dio (1835.-1854.)*, GHZM, God. LIII-1941, Sarajevo 1942. (125-172)

I. Jelić

- *Korespondencija Mihovila Pavlinovića*, HZ, god. XVII, Zagreb 1964. (319-326)

J. Jireček

- *Jedan list Vuka Stef. Karadžića i devet listova Jeremije Gagića, pokojnomu P. J. Šafariku, Iz zaostavštine P. J. Šafarika*, Starine JAZU, knj. XIV, Zagreb 1882. (196-209)

J. Јокановић

- *Митрополит Сава Косановић, Из необјављених писама [Из архиве презвитера Јована Јокановића у Сарајеву]*, IV, Нови Источник, бр. 2, Год. V, Сарајево 1938. (48-49)

I. F. Jukić

- *Pisma Ivana Franje Jukića*, u: Ivan Franjo Jukić, *Sabrana djela*, III, Sarajevo 1973.

D. Kamber

- *Patnje i poteškoće katoličkog klera, Prema izvještaju biskupa Miletića godine 1815*, Vrhbosna katoličkoj akciji, br. 1, god. LVI, Sarajevo siječanj 1942. (5-15) br. 2, siječanj 1942. (58-62), br. 3-4, ožujak-travanj 1942. (92-103)

I. Кесмановић/И. Кецмановић

- *Dva pisma Petra Uzelca, prilog proučavanju istorije bosanskog ustanka*, GADAR BiH 1, Sarajevo 1961. (310-318)
- *Izveštaji poverenika o prilikama u Bosni od 1848. do 1854*, GADAR BiH, god. II-knj. II, Sarajevo 1962. (251-291)
- *Прандједовске муке под Турцима (изјаве Срба избјеглица о разлозима њиховог бјекства из Кнежпоља у аугусту и септембру 1875. године)*, (уредник Илија Кецмановић), Козарска Дубица 1994.

Ш. С. еф. Кемур, В. Ђоровић

- *Прилози за историју православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу*, ГЗМ, год. XXIV, 3, Сарајево 1912. (413-441)

M. Kolar

- *Deset pisama Eugena Kvaternika iz Italije Josefu Václavu Friču, (1865.-1866.)*, Starine HAZU, knjiga 62, Zagreb 2004. (135-203)

D. Korkut

- *Neobjavljeni dokumenti o hercegovačkom ustanku (1875-1879) i događajima koji su mu prethodili*, Građa, knj. XI, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 8, Naučno društvo BiH, Sarajevo 1961. (71-120)

P. Korunić

- *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866-1868*, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU, Zagreb 1981. (1-107)
- *Pisma Klementa Božića Matiji Mrazoviću o prilikama u Bosni 1867-1869*, HZ, god. XXXVII (1), Zagreb 1984. (165-205)

- *Prilog poznavanju političkog programa Narodne stranke u Dalmaciji 1869-1870. godine*, HZ, God. XL (1), Zagreb 1987. (247-295)

Митрополит С. Косановић

- *Из необјављених писама I, (Из архиве презвитера Јована Јокановића из Сарајева)*, Нови Источник, службени лист Православне Епархије дабробосанске, бр. 8-9, год. IV, Сарајево, август-септембар 1937. (279-280)

М. Ковић

- *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, Мешовита грађа-Miscellana, Књ. XXXII, Београд 2011. (381-414)

Н. L. Krause

- *Res Slavorum in imperiorum occidentalis et orientalis confinio habitantium saeculo IX, Dissertatio historico-critica inauguralis, Pars I, Berolini MDCCCLIV*

V. Krestić

- *Koncepcije Josipa Jurja Štrosmajera o Istočnom pitanju, Biskupova prepiska sa austrijskim ministrom-predsednikom Rehbergom*, Istraživanja, knj. 5, Novi Sad 1976. (347-426)

A. Kristić

- *Iz zapisaka trgovine Hrvata Herceg-Bosne (Posvećeno gosp. direktoru Aleksandru Poljaniću-Sarajevo)*, Napredak, Glasilo hrvatskog kulturnog društva „Napredak” u Sarajevu, br. 12, God. XI, Sarajevo, prosinac 1936. (141-143)
- *Kulturno-privredni dokumenti Hrvata-katolika Bosne*, GHZM, God. LIV.-1942, Sarajevo 1943. (177-191)

Љ. Кркљуш, С. Шаркић

- *Одабрани извори из државноправне историје Југославије*, Београд 1998.

A. Kulier

- *Jedan dokumenat iz doba hercegovačkog ustanka u godini 1875*, „Napredak”, Glasilo hrvatskog kulturnog društva, „Napredak” u Sarajevu, br. 1-2, God. V, Sarajevo siječanj-veljača 1930. (20-21)

Летопис Матице српске, Нови Сад 1874.

- Опумоћени Одбор пребјеглијех хришћана из Старе Градишке у Босни, *Споменица хришћанским гарантним великим силама о положају и страдању хришћана у Босни*, У Старој Градишци 14 (26) јула 1873, у: ЛМС, књ. 116, Нови Сад 1874. (148-158)

R. Lopašić

- *Spomenici hrvatske krajine*, књ. III, Od godine 1693. do 1780. i u dodatku od g. 1531. do 1730., sakupio i uredio Radoslav Lopašić, Zagreb 1889.

С. Љубибратић, Т. Крушевац/S. Ljubibratić, Т. Kruševac

- *Прилози за проучавање херцеговачких устанака 1857-1862 године, Из преписке војводе Миће Љубибратића*, ГИД БиХ, год. VI, Сарајево 1954. (167-191)
- *Prilozi za proučavanje hercegovačkih ustanaka 1857-1878 godine, Iz arhiva vojvode Mića Ljubibratića*, GID BiH, god. VII, Sarajevo 1956. (185-204)
- *Прилози за проучавање херцеговачког устанка (Из архива војводе Мића Љубибратића)*, ГИД БиХ, год. VIII, Сарајево 1956. (301-340)
- *Prilozi za proučavanje hercegovačkog ustanka 1875.-1878. (Iz arhiva vojvode Mića Ljubibratića-V)*, GDI BiH, god. XI, Sarajevo 1961. (149-172)

B. Madžar

- *Dva nepoznata dokumenta o ustancima Luke Vukalovića*, Hercegovina, br. 1, Mostar 1981. (195-207)

A. Makanec

- *Veze bana Jelačića s Bosnom*, HNK „Napredak”, (1935), god. XXV, Sarajevo 1934. (201-204)
- *Jedno zanimljivo izvješće potpukovnika Benka iz Sarajeva od 15. kolovoza 1832. hrvatskome banu Vlašiću*, HNK „Napredak”, (1937), God. XXVII, Sarajevo 1936. (79-80)

З. Марковић-Љ. Поповић, З. Марковић- С. Мишковић

- *Архивска грађа, Књажевска канцеларија, Јагодинска нахија, књига друга 1823-1830. (Приредили Зоран Марковић-Љубодраг Поповић)*, Јагодина 2008., књига трећа 1830-1835. (Приредили Зоран Марковић-Светлана Мишковић), 2010.

T. Markus

- *Izabrana pisma Andrije Torkvata Brlića Ivanu Filipoviću 1848-1863. godine*, Časopis za suvremenu povijest, br. 2, god. 32, Zagreb 2000. (335-346)
- *Hrvatski politički pokret 1848-1849, Izabrani dokumenti*, (Uvodna studija i izbor dokumenata T. Markus), Zagreb 2006.
- *Politička djelatnost Dragojla Kušlana 1847.-1867*, Povijesni prilozi 36, Zagreb 2009. (185-229)

J. Матасовић/J. Matasović

- *Фојничка регеста*, Споменик LXVII, СКА, Београд 1927.
- *Nekoliko pisama Anke Atanaskovićeve*, Narodna starina, vol. 9, No 22, Zagreb listopad 1930. (219-223)

T. Matić

- *Izveštaj austrijskoga političkoga emisara o Dubrovniku i njegovu balkanskom zaleđu iz god. 1805*, Starine JAZU, knj. XXXVII, Zagreb 1934. (177-188)
- *Pabirci iz Arhiva austrijske Polizeihofstelle iz godina 1797.-1810.*, Starine JAZU, knj. 46, Zagreb 1956. (45-62)

Митрополитъ србскій Михаилъ

- *Беседа коју є говорио архієпископъ београдскій и митрополитъ србскій Михаилъ приликомъ троносаня цркве Ружице у Београдскомъ граду 10. декембра 1867. год.*
- *Наш г. митрополит Михаил као председник међународнога одбора за подпомагање народа у Херцеговини и Босни, издао је следећи позив на све јевропске хришћанске народе*, Сион, лист за свештенике, родитеље и васпитатеље, Година друга, Београд 31. Октобра 1875. (597-602)

F. Miklosich

- *Monumenta Serbica Spectantia Historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Viennae 1858.

E. H. Милаш

- *Списи о историји православне цркве у Далматинско-историјском владичанству од XV до XIX вијека*, књига I, Задар 1899.

J. Milekić

- *Pokret bosanskih Muslimana 1814. godine, novi prilozi za proučavanje bosansko-hercegovačke prošlosti*, Zagreb 1917.

Fra A. Milletich

- *Naredbe, i Uprave Biskupá Namistniká Aposctolskí proshastí, i sadascgnega, kojesu duxni imat prid očima, i često napomignat púku katoličanskomu u dneve zabilixenè svi posctovani xupniczi, i gniovi pomochniczi po svim xupama Bosanskoga Vikariata Aposctolskoga, sabrane, i uregene Od Prisvitloga, i Priposctovanoga Gospodina fra Agustina Milletichia biskupa Daulianskoga, i Namistnika Aposctolskoga u Bosni svoj, u Herczegovini, i u Posavini Turskoj, i usstampane po dopusctegnu svetogh skuppa od rasciregna virre*, Rim 1828.

K. Milutinović/К. Милутиновић

- *Vasa Pelagić i narodna dobrotvorka Katarina Jovanović, Život*, mjesečni časopis za književnost i kulturu, God. I, Knj. 1, Sv. 1, Sarajevo oktobar 1952. (112-119)
- *Пелагић у Прагу 1872, Живот*, мјесечни часопис за књижевност и културу, св. 7-8, Сарајево јули-август 1957. (57-73)

Ђ. М. Митровић

- *Једно непознато писмо бискупа Ј. Ј. Штросмајера у збирци архивалија Историјског музеја Србије*, ЗИМС, бр. 10, Београд 1973. (85-94)

P. Mitrović, H. Kreševljaković

- *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*, Građa, knj. V, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knj. 3, Naučno društvo NR BiH, Sarajevo 1958.

G. Moravcsik

- *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*, Grek text edited by Gy. Moravcsik, english translation by R. J. H. Jenkins, Washington 1967.

H. Morović

- *Pisma Miha Klaića uredniku »Narodnog lista« Jurju Biankiniju*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. VI-VII, Zagreb 1960. (273-306)

R. ef. Muderizović

- *Nekoliko muhurova bosanskih valija*, GZM, god. XXVIII, sv. 1. i 2, Sarajevo, januar-juni 1916. (1-39)

- *Popis sarajevskih zanatlija iz god. 1848*, ГЗМ, св. 2 (за хисторију и етнографију), год. XLI, Сарајево 1929. (5-32)
- *Biografija Mulle Mestvice i korespodencija Murad-kapetana Gradaševića iz 1818-1819. godine*, GZM, god. XLIV, sv. 2. (za historiju i etnografiju), Sarajevo 1932. (69-83)

М. А. Мујић

- *Tri turska izvještaja o djelovanju Josipa Jurja Strossmayera*, Prilozi, VI-VII, Sarajevo 1958. (259-274)

Б. М. Недељковић

- *Преписка Стојана Новаковића и Валтазара Богшиића*, Београд 1968.

А. Neimarević

- *Prebirući listove po hrvatskoj historiji... (Izvađeno iz starih knjiga i zapisa)*, HNK „Napredak“, (1941), God. XXXI, Sarajevo 1940. (129–140)

К. Nemeth

- *Nekoliko neobjavljenih pisama iz korespodencije Kulmer–Jelačić 19. III.–5. V. 1849“*, Arhivski vjesnik, br. 1, Zagreb 1958. (333–365)

Д. Николајевић

- *Прилози босанској историји из 1836. године*, ГЗМ, год. XXII, св. 4, Сарајево 1910. (645-668)

А. Николић

- *Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење* (Предговор и објашњења Васо Војводић), Грађа, књ. 7, Историјски институт, Београд 1979. (149-254)

V. Novak

- *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva (1390-1930)*, Beograd MCMXXX

К. Novak

- *Memorandum Ljudevita Gaja ruskome caru Nikoli I. iz listopada 1838. godine*, Građa za povijest književnosti Hrvatske, knj. 38, Zagreb 2015. (423-454)

С. Обрадовић

- *Грађа за историју народа округа Подринског, Од 24. Септ. 1813. до конца 1834. године*, ГСУД, књ. XXXVI, Београд 1872. (120-154)

I. Оџак

- *Грађа за повјест хрватско-руских веза у другој половини XIX стољећа*, НЗ, год. XIX-XX (1966-67), Загреб 1968. (369-391)

Б. Павићевић

- *Русија и Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878*, св. I, ЦАНУ, Одјелъене друштвених наука, Историјски извори књ. 3, посебне збирке књ. 3, Титоград 1985, приредио Бранко Павићевић; Почетак рата на Балкану, св. II, 1986; Руско-турски рат, св. III, 1988.

Fra M. Pervan

- *Odnos katolika i pravoslavnih u Bosni i Hercegovini za Turske uprave, Neobjavljeni dokument: pismo fra Nikole Olovčića, biskupa, Franjevački vjesnik, god. XLV, Visoko 1937. (29-36)*

Петар I Петровић Његош

- *Посланице Црногорцима, Брђанима и Приморцима*, с предговором митрополита црногорског Гаврила, за штампу средио Душан Д. Вуксан, књ. I, Цетиње 1935.

R. Petrović/P. Петровић

- *Franjo Rački o istorijskom pravu na Bosnu i Hercegovinu*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti JAZU, br. 9, Zagreb ožujak 1979. (217-225)
- *Поглед на Босну (1864. г.) и Херцеговину (1868. г.) седамдесетих година XIX стољећа*, ГАДАР БиХ, год. XVIII-XIX-књ. XVIII-XIX, Сарајево 1978-79. (287-363)

F. Pfanner

- *Pisma iz doline Vrbasa i ostala pisma, izbor*, Velika Gorica lipanj 2011.

Ю. А. Писарев, М. Экмечич

- *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864*, Москва 1985, 1865-1875, документы, (ответственные редакторы Ю. А. Писарев, М. Экмечич], Москва 1988.

Р. Ј. Поповић

- *Протокол и регистар Шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, (приредио Р. Ј. Поповић), Београд 2010.

Протопоп Недељко

- *После заузећа Сарајева, Из записника протопоп Недељка*, Рад, српски народни велики календар са савременим сликама за годину 1901, Година прва, Нови Сад 1900. (71-74)

Р. Р.

- *Сличице из крајишке прошлости, Јован Јанчић вођа побуне у Босни за време Карађорђева устанка*, Врбаске новине, бр. 1198, Год. VIII, Бања Лука 2. фебруара 1937. (3)

А. Раденић

- *Документација тајног националног ослободилачког Комитета у Београду 1860-1861*, Годишњак града Београда, књ. XVI, Београд 1967. (61-80)
- *Документи из руских архива о покрету за одлобођење југословенских земаља под Турском 1860-1861*, Архивски преглед, бр. 1-2, Београд 1970. (112-148)

Ј. Радонић

- *Писмо А. И. Тургењева митрополиту Стевану Стратимировићу и одговор митрополитов с прилогом његове расправице о Власима*, ЛМС, књ. 223-228, св. I-VI за годину 1904, Нови Сад 1904. (68-121)

Н. Радосављевић

- *Три писма сарајевског митрополита Игњатија из 1851. године*, ЗМСИ, бр. 69-70, Нови Сад 2005. (275-284)
- *Вести о православној цркви у Босанском пашалуку у извештајима кнезу Милошу из Ужичке нахије и ужичког окружја (1816-1839)*, ЗМСИ, бр. 74, Нови Сад 2006. (105-116)
- *Књажеска канцеларија, Ужичка нахија (1831-1839), књига друга, документи*, (приредио др Недељко Радосављевић), Београд-Ужице 2006.
- *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836-1878*, Извори за српску историју, књ. 4, Београд 2007.

- *Пет непознатих докумената за историју Срба у Босни и Херцеговини у бугарским фондovima*, ЗИ БиХ, бр. 6, Београд 2009. (83-90)
- *Епископ Кирил Живковић о рукоположењу свештеника Јована Балтића и приликама у Босни 1804*, Мешовита грађа, н. с., књ. XXXV, Београд 2014. (51-66)

Н. Радосављевић, М. Маринковић

- *Три документа за историју хришћанских цркава у Босни и Херцеговини*, ЗМСИ, бр. 77-78, Нови Сад 2008. (93-100)
- *Два прилога за историју православне цркве у Босни*, Мешовита грађа, књ. XXXIII, Београд 2012. (279-291)

Ј. Ravlić

- *»Тajно друштво за оснивање Slavenskog carstva« и пuku »Karl Ferdinand« br. 51 и Veneciji god. 1844. (Prilog Ilirskom pokretu)*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. III, Zagreb 1957. (123-186)

Т. Smičiklas

- *Nacrt života i djela biskupa J. J. Strossmayera i izabrani njegovi spisi: govori, rasprave i okružnice*, Zagreb 1906.

А. Соловјев

- *Богочићев нацрт закона за херцеговачке усташе*, Споменик, ХСИ, СКА, Други разред, философско-филолошке, друштвене и историске науке 70, Београд 1939. (139-151)

Србин Босанац

- *Политичко-просветне прилике у Босни*, Дело, лист за науку, књижевност и друштвени живот, Четрнаеста књига, Београд 1897. (509-532)

С. Srkulj

- *Izvori za hrvatsku povijest*, Zagreb 1910.

Љ. Стојановић

- *Стари српски записи и натписи*, књига I, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Прво одељење, Споменици на српском језику, књига I, Београд 1902.
- *Вукова преписка*, књига прва, Београд 1907, књига четврта, 1909.

Д. Страњаковић

- *План Стефана Стефановића о подели европске Турске 1854. године*, Политика, бр. 10395, Год. XXXIV, Београд 1, 2, 3 и 4. мај 1937. (13-14)
- *Васа Пелагић и митрополит Михаило (преписка и документи)*, Живот, мјесечни часопис за књижевност и културу, св. 19, год. III, књ. IV, Сарајево, априла 1954. (259-284)
- *Један план о ослобођењу Босне, из 1860. године*, „Календар”, Српско просвјетно културно друштво Просвјета, Пале 2007. (420-423)

Н. Šabanović

- *Novi turski dokumenti u turskom odsjeku Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu*, GHZM, God. LIV, Sarajevo 1943. (357-370)

Ј. Šidak

- *Prilozi povijesti ranog pravaštva*, HZ, God. XXV-XXVI (1972-73), Zagreb 1974. (281-303)
- *Prilozi hrvatskoj povijesti za revolucije 1848*, Radovi, br. 9, Zagreb, 1976. (43-92)

Ф. Šišić/Ф. Шишић

- *Korespondencija Rački-Strossmayer*, knjiga prva, od 6. okt. 1860. do 28. dec. 1875, O stogodišnjici rođenja Franje Račkoga (uredio Ferdo Šišić), JAZU, Zagreb 1928, knjiga druga, od 6. jan. 1876. do 31. dec. 1881, Zagreb, 1929.
- *Josip Juraj Strossmayer*, dokumenti i korespondencija, knjiga prva, od god. 1815. do god. 1859. (sabradio i uredio Ferdo Šišić), JAZU, Zagreb 1933.
- *Bosna u Hercegovina za време везировања Омер-паше Латаса (1850-1852)*, исправе из Бечког држ. архива сабрао Фердо Шишић, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, друго одељење, књ. XIII, СКА, Београд 1938.
- *Kako je postala zagrebačka nadbiskupija (11 dec. 1852)*, Starine JAZU, knj. XL, Zagreb 1939. (1-74)

Н. Škapur-A. Aličić

- *Turski dokumenti o ustanku u Potkozarju*, Orientalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja, XVI, Sarajevo 1988.

G. Šljivo

- *Izveštaji Antonija Tadića, korespodenta iz Livna sredinom XIX stoljeća (1845-1852)*, u: G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještača*, Tešanj 2008. (103-294)
- *Austrijski general Hauer „o nekim pokrajinama evropske Turske 1843. godine*, u: G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještača*, Tešanj-Sarajevo 2008. (411-517)

J. J. Štrosmajer

- *Говор Епископа Штросмајера о непогрешливости папиној на црквеном сабору у Риму 1870. г.*, Сион, лист за свештенике, васпитатеље и родитеље, бр. 6, год. I, Београд 14. Фебруара 1874. (86-90)

Л. Теодоровић

- *Карађорђево извјестје о Србији и последњимъ догађајима Србскогъ (новијегъ) доба као и првима за тымъ слѣдуюћима, Сачинъно негдашњимъ Почетнымъ Членомъ Друштва Србске Словесности покойнымъ К. С. Совѣтникомъ Лазаромъ Теодоровићемъ*, Написано у С. Петербургу 4. Маја 1816. года, ГДСС, Свезка IV, Београд 1852. (152-179)

Ћ. Truhelka/Ћ. Трухелка

- *Jedno zanimljivo pismo bosanskog historičara fra Ante Kneževića*, Narodna starina, No 22, vol. 9, Zagreb, Listopad 1930. (227-233)
- *Три турске листине манастира Дужји*, ГЗМ, XX, св. 1, Сарајево 1908. (113-115)

M. Vego

- *Pisma o Bosansko–hercegovačkom ustanku od 1875 do 1878 god.*, GZM, n. s., istorija i etnografija, sv. IX, Sarajevo 1954. (43–70)
- *Pisma o Hercegovačkom ustanku 1875. god.*, ГЗМ, н. с. историја и етнографија, св. X, Сарајево 1955. (187-214)
- *Korespondencija ustaničkih vođa u Hercegovačkom ustanku 1875-1876 god. s don Perom Bačićem iz Stona*, ГЗМ, св. XI, историја и етнографија, Сарајево 1956. (41-69)

Lj. Vlačić

- *Izveštaj rimokatoličkog sveštenika Devića o stanju u Bosni u prvoj polovini XIX veka*, Magazin сјеверне Далмације, Сплит 1934. (80-84)

J. Војводић

- *Стање босанског устанка у јесен 1875. године (Према извештају повереника српске владе)*, ЗМСИ, бр. 47-48, Нови Сад 1993. (147-165)

V. Voјvodić

- *Izveštaji Rada Čuića o Rakovičkoj buni (1871)*, HZ, god. XIV, Zagreb 1961. (217-223)

M. Војводић, Д. Р. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарцић

- *Србија 1878, документи*, (приредили: Михаило Војводић, Драгољуб Р. Живојиновић, Андреј Митровић, Радован Самарцић), СКЗ, Коло LXXI, књига 473, Београд 1978.

M. M. Вукићевић

- *Деловодни протокол писама Петра Тодоровића-Добрњца, српског војводе из Првог устанка*, Споменик, СКА, XXXVII, Други разред, 33, Београд 1900. (97-127)
- *Писма из Првог и Другог устанка*, Споменик СКА, XXXVII, Други разред, 33, Београд 1900. (129-164)
- *Из старих србуља*, ГЗМ, год. XIII, св. 2-3, Сарајево 1901. (289-349)

R. Zaplata

- *Privredne prilike Bosne i Hercegovine polovinom XIX vijeka (Iz povjerljive arhive austrijskog generalnog konzula u Sarajevu)*, GZM, god. XLV, sv. 2. (za historiju i etnografiju), Sarajevo 1933. (77-90)
- *Neostvoreni projekat za slobodnu trgovinu Dalmacije sa Bosnom, Hercegovinom, Srbijom i Crnom Gorom polovinom XIX stoljeća (Iz povjerljive arhive austrijskog generalnog konzula u Sarajevu)*, GZM, god. XLVI, sv. 2. (za historiju i etnografiju), Sarajevo 1934. (195-207)
- *Katolici u Bosni za turske vlade (Dokumenti iz povjerljiva arkiva austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu, 1850-1878.)*, Croatica Sacra, IX-X, Zagreb 1935. (125-141)

- *Pretstavka kršćana banjolučkog sandžaka sultanu 1873 godine*, Razvitak, br. 10. god. III, Banjaluka 1936. (298-304)

V. Žaček

- *Bosna u tajnim političkim izvještajima Františka Zacha iz Beograda (1843-1848)*, uvod i izbor Vaclav Žaček, Građa, knj. XXI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 17, ANU BiH, Sarajevo 1976.

c) Štampa i listovi

- *Београдске илустроване новине*, Београд 1866.
- *Босански Вјестник*, Сарајево 1866-1867.
- *Босна*, Сарајево 1866-1878.
- *Branik*, Sisak 1871.
- *Branislav*, Osiek 1878.
- *Carsko-kr. službene Narodne novine*, Zagreb 1853-1860.
- *Danica Horvatska, Slavonska i Dalmatinska*, Zagreb 1835-1836.
- *Danica ilirska*, Zagreb 1836-1843.
- *Даница*, Нови Сад 1860-1872.
- *Glasnik dalmatinski*, Zadar 1849-1866.
- *Глас народа*, Нови Сад 1871-1875.
- *Hervatska*, Zagreb 1871.
- *Il Regio Dalmata (Kraljski Dalmatin)*, Zara (Zadar) 1806-1810.
- *Ilirske narodne novine*, Zagreb 1836-1842.
- *Narodne novine*, Zagreb 1843-1844, 1849-1852, 1861-1872.
- *Неретва*, Мостар 1876.
- *Novi Pozor*, Већ 1867-1869.
- *Novine Dalmat.-horvatsko-slavonske*, Zagreb 1847-1849.
- *Novine Horvatsko-slavonsko-dalmatinske*, Zagreb 1844-1846.
- *Новине Србске из Царствующега града Виенне*, Беч 1813-1819.
- *Новине Србске*, Београд 1834-1842.

- *Naša sloga*, Trst 1875-1878.
- *Новине читалишта београдскогъ*, Београд 1847-1848.
- *Obzor*, Zagreb 1871.
- *Primoras*, Kraljevica 1873-1878.
- *Седмица*, Нови Сад 1852-1858.
- *Сербскии Лѣтопись*, Будим 1825-.
- *Србске новине*, Београд 1843-1869.
- *Српске новине*, Београд 1870-1878.
- *Subatički glasnik*, Subotica 1874.
- *Школски лист*, Нови Сад 1858-1901.
- *Вила*, Београд 1865-1868.
- *Vorarlberger Volks-Blatt*, Bregenz 1866-1938.
- *Застава*, Нови Сад 1866-1929.
- *Zatočnik*, Sisak 1869-1871.
- *Земунски гласник*, Земун 1867-1869.
- *Zora dalmatinska*, Zadar 1844-1849.
- *Српска зора*, Беч 1876-1878.

LITERATURA

a) Studije i monografije

T. Alaupović

- *Ivan Frano Jukić (1818-1857)*, Sarajevo 1907.

A. S. Aličić

- *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo 1996.
- *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo 1983.

W. Angerstein

- *Der Aufstand in der Herzegowina und die historische Entwicklung der orientalischen Frage*, Leipzig 1875.

Аноним

- *Погледъ на историю све-србскогъ државногъ права у Турскомъ царству*, Београд 1860.

Аноним

- *Historisch-Topographische Beschreibung von Bosnien und Serbien mit besondrer Hinsicht auf die neusten Zeiten, mit einer Karte*, Wien 1821.

Аноним

- *Brčko i okolina*, monografija, Brčko 1961.

Аноним

- *Prijedor i okolina*, monografija, Prijedor 1961.

Аноним

- *Мысли о садашњем положаю и будућности народа србског*, Нови Сад 1866.

Аноним

- *Југославенске тежнѣ, Мисли о саданимъ покретима у Херцеговини, Босни и Црной Гори, са краткимъ описомъ историчногъ, политичногъ, друштвеногъ, верозаконогъ и военогъ станя овихъ земаля*, Преводъ съ немачкогъ, Друго изданѣ, Земун 1861.

Аноним

- *The East and West An Oriental and Former Rayah*, Athens 1868.

Анонимус

- *Das serbische Volk in seiner Bedeutung für die orientalische Frage und für die europäische Zivilisation*, Eine Denkschrift, Leipzig 1853.

G. Arbuthnot

- *Herzegovina; or Omer pacha and the Christian rebels, with a brief account of Servia, its social, political, and financial condition*, London 1862.

Duke of Argyll

- *The Eastern Question from the Treaty of Paris 1856 to the Treaty of Berlin 1878*, vol. I, London 1879.

Л. Арсенијевић-Баталака

- *Историја српског устанка*, део први, Београд 1898, део други, 1899.

Fra B. Badrov

- *Fra Lovro Karaula (Prilog povijesti bosanskih Franjevaca)*, Sarajevo 1925.

J. St. Bayle

- *The Turks in Europe, Sketch of Manners & Politics in the Ottoman Empire*, London 1853.

J. Baker

- *Turkey in Europe*, Stuttgart 1878.

S. Bandžović

- *Iseļjavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije i Crne Gore tokom XIX stoljeća*, Sarajevo 1998.

J. Barle

- *Josip Juraj Strossmayer, o pedesetgodišnjici njegovog biskupovanja*, Zagreb 1900.

R. Grant Barnwell

- *The Russo-Turkish War*, San Francisco 1877.

S. beg Bašagić-Redžepašić

- *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463-1850)*, Sarajevo 1900.
- *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Zagreb MCMXXXI

Fra M. V. Batinić

- *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka, svezak III, Provincija (1700-1835)*, Zagreb 1887.
- *Slavnoj uspomeni 600-godišnjeg opstanka Fojničkoga samostana*, Fojnica 1913.

N. Berber

- *Unveiling Bosnia-Herzegovina in British Travel Literature (1844-1912)*, Pisa 2010.

Д. Берић

- *Српско питање и политика Аустроугарске и Русије 1848-1878*, Београд 2000.
- *Хрватско праваштво и Срби, I*, Нови Сад 2005.
- *Устанак у Херцеговини 1852-1862*, Билећа-Гацко-Бањалука 2007.

P. Бесаровић

- *Васо Пелагић*, Сарајево 1951.

M. Vjelovitić

- *Zenica i njena okolina, Ekonomskogeografska studija*, Djela, knj. XXXI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 18, ANU BiH, Sarajevo 1968.

Ж. П. Блед

- *Франц Јосеф*, Београд 1998.

G. Bodjanski

- *Della Poesia popolare Slava, Discorso di Giuseppe Bodjanski. Versione dal russo di Orsatto Pozza*, Zara 1861.

B. Божићевић

- *Писменост у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1975.

J. D. Božić (bosanski Hrvat)

- *Bosansko-Hercegovačko agrarno pitanje i povlastice dane bosanskim franjevcem od pojedinih sultana*, Senj 1886.

Fra J. D. Božić Potočanac

- *Novi prijatelj Bosne*, svezak II, Zagreb 1890.

A. Boué

- *La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les moeurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet Empire*, Tome Troisième, *Partie Ethnologique*, Tome Deuxième (Deuxième Partie), *Partie historique et politique*, Tome Quatrième (Troisième Partie), Paris 1840.
- *Recueil d'Itinéraires dans la Turquie d'Europe, détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire*, Tome second, Vienne 1854.

F. Bouvet

- *The Turks in Europe: Their Rise and Decadence*, in: A. Gilson, *The Czar and the Sultan; or Nicholas and Abdul Medjid: Their Private Lives and Public Actions*, New York 1853.

N. Buconjić

- *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca*, Mostar 1911.

J. M. Bugbee

- *The Eastern Question*, Boston 1877.

R. Cyprien

- *The Slave Provinces of Turkey, with additions from other sources*, in: Leopold Ranke, *The History of Servia, and the Servian revolution with a sketch of the insurrection in Bosnia, to which is added, The Slave provinces of Turkey, chiefly from the French of Cyprien Robert*, London 1853.

E. L. Clark

- *The Races of European Turkey*, New York 1878.

Sir E. S. Creasy

- *History of the Ottoman Turks*, London 1878.

A. Čičić

- *Monografija o fra Grgi Martiću*, 24. I 1822.–30. VIII. 1905., Zagreb 1930.

Б. Чубриловић

- *Хајдук Пеција 1826-1875*, Сарајево 1954.

В. Чубриловић

- *Политичка прошлост Хрвата*, Београд 1939.
- *Први српски устанак и босански Срби*, Београд 1939.
- *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1982.
- *Босански устанак 1875-1878*, (друго издање) Београд 1996.

В. Чубриловић, В. Ћоровић

- *Србија од 1858 до 1903*, „Српски народ у XIX веку“, књ. трећа, Београд (1938)

Ђ. Ћирић

- *Одговоръ Старчевићу и Хорватима*, Земун 1852.

У. Ћоровић/В. Ћоровић

- *Mehmed beg Kapetanović, književna slika*, Zur Kunde der Balkanhalbinsel, Inventare und Bibliographien, Sarajevo 1911.
- *Лука Вукаловић и херцеговачки устанци од 1852-1862*, Посебна издања, књ. XLV, друштвени и историски списи, књ. 17, СКАНУ, Београд 1923.

- *Босна и Херцеговина*, Београд 1925.
- *Мостар и његова српска православна општина*, Београд 1933.
- *Борба за независност Балкана*, Београд 1937.
- *Српски манастири у Херцеговини*, Београд 1999.
- *Мостар*, Бањалука–Београд 1999.

Х. Ћурић

- *Школске прилике Муслимана у Босни и Херцеговини*, Београд 1965.

Н. А. Daniel

- *Handbuch der Geographie, Zweiter Theil, Die europäischen Länder außer Deutschland*, Dritte vielsach verbesserte Auflage, Leipzig 1872.

J. L. Davies

- *Religious Aspects of the Eastern Question, The Eastern Question Association, Papers on the Eastern Question*, No. 2, London, Paris&New York 1877.

W. Deans

- *History of Ottoman Empire*, London-Edinburgh 1854.

Ј. Дедијер

- *Билећске Рудине, антропогеографска испитивања, Насеља српских земаља*, књ. II, СКА, СЕЗ, књига пета, Београд 1903.

W. Denton

- *Servia and the Servians*, London 1862.
- *The Christians of Turkey, their condition under Mussulman rule*, London 1876.

Н. Dizdar

- *Muslimani i kršćani pod turskom vlašću u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1944.

Fra R. Drljić

- *Prvi Ilir Bosne Fra Martin Nedić 1810-1895*, Sarajevo 1940.

М. Дžаја, К. Draganović

- *Sa kupreške visoravni*, Baško Polje-Zagreb 1994.

В. Ђерић

- *О српском имену по западнијем крајевима нашега народа*, Београд 1914.

Д. Ђорђевић

- *Историја модерне Србије 1800-1918*, Београд 2017.

И. Н. Букановић

- *Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити, Књига прва: Топчидерска катастрофа*, II издање, Београд 1935.

М. Екмеџић/М. Екмечић

- *Ustanak u Bosni 1875-78*, Sarajevo 1973.
- *Стварање Југославије 1790-1918*, 1, 2, Београд 1989.
- *Дуго кретање између клања и орања, Историја Срба у Новом веку (1492-1992)*, Београд 2007.

Е. Engelhardt

- *La Turquie et le Tanzimat; ou, Histoire des réformes dans l'Empire Ottoman, depuis 1826 jusqu'à nos jours*, tome second, Paris 1884.

А. Ј. Evans

- *Through Bosnia and the Herzegovina on foot during the insurrection, august and september 1875 with an historical review of Bosnia*, London 1876.
- *Illyrian letters a revised selection of correspondence from the Illyrian provinces of Bosnia, Herzegovina, Montenegro, Albania, Dalmatia, Croatia, and Slavonia, addressed to the 'Manchester guardian' during the year 1877*, London 1878.

Д. Farlato

- *Illyrici sacri*, tomus quartus. Ecclesiae Suffraganeae metropolis Spalatensis, Venetiis MDCCLXIX
- *Illyrici Sacri, Ecclesia Ragusina cum Suffraganeis et Ecclesia Rhiziniensis et Catharensis*, Tomus Sextus, Venetiis, MDCCC

М. С. Филиповић/М. С. Filipović

- *Манастир Возућа у Босни*, Скопље 1940.
- *Рама у Босни*, СЕЗ, књ. LXIX, САН, Београд 1955.
- *Majevica s osobitim obzirom na etničku prošlost i etničke osobine majevičkih Srba*, Djela, knj. XXXIV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 19, Sarajevo 1969.
- *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, Građa, knj. XVI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 12, ANU BiH, Sarajevo 1969.

А. Finley

- *A New General Atlas, Comprising a Complete Set of Maps, representing the Grand Divisions of the Globe, Together with the several Empires, Kingdoms and States in the World; Compiled from the Best Authorities, and corrected by the Most Recent Discoveries, Philadelphia 1827.*

W. Forsyth

- *The Slavonic Provinces south of the Danube, London 1876.*

G. Fowler

- *Turkey, London 1854.*

E. A. Freeman

- *The Ottoman Power in Europe, London 1877.*

Fra B. Gavranović

- *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881 godine (Prilog političkoj historiji Austro-Ugarske Monarhije na Balkanu), Beograd 1935.*
- *Povijest franjevačkog samostana Petrićevac i franjevačkih župa u Bosanskoj Krajini, Sarajevo 1959.*

М. Гавриловић

- *Милош Обреновић, књига друга (1821-1826), Београд 1909, књига трећа (1827-1835), 1912.*

G. Giacometti

- *Russia's Work in Turkey, London 1877.*

A. Gilson

- *The Czar and the Sultan; or Nicholas and Abdul Medjid: Their Private Lives and Public Actions, New York 1853.*

W. E. Gladstone

- *Bulgarian Horrors and the Question of the East, London 1876.*

Fra R. Glavaš

- *Život Rafe Barišića, naslovnoga biskupa azotskoga i apoštolskog namjestnika u Bosni i Hercegovini, Mostar 1900.*

В. Глушац

- *Неколика питања из прошлости Босне и Херцеговине, поводом нападаја на „Историју српскога народа“ од Г. Ст. Станојевића, Посвећено хрватској интелигенцији у Босни и Херцеговини, Тузла 1921, без пагинације*

J. Grimm

- *Wuk's Stephanowitsch kleine Serbische Grammatik, verdeutscht und mit einer Vorrede von Jacob Grimm, Leipzig und Berlin 1824.*

Count A. de Gurowski

- *The Turkisch Question, New York 1854.*

Dr. F. H.

- *Ungewitter's neueste Erdbeschreibung und Staatenkunde, oder geographisch-statistisch-historisches Handbuch. Mit besonderer Berücksichtigung der neuesten Gestaltung Deutschlands. Fünfte, vermehrte und verbesserte Auflage. Unter Benutzung amtlicher Quellen und der sonst zuverlässigsten Unterlagen bearbeitet von Dr. Georg Wilhelm Hopf, In drei Bänden, Zweiter Band, Dresden 1872.*

I. Хаџић [М. Светић]

- *Устанакъ Србскій подъ Црнымъ Борѣмъ, Прве три године, I, Нови Сад 1862.*

S. S. Hadžihuseinović Muvekkit

- *Povijest Bosne, 2, Sarajevo 1999.*

M. Hadžijahić, M. Traljić, N. Šukrić

- *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1991.*

Frhr. von Helfert

- *Bosnisches, Wien 1879.*

F. von Hellwald

- *Die Erde und ihre Völker, Ein Geographisches Hausbuch, Zweiter Band, Stuttgart 1878.*

T. Herkalović

- *Vorgeschichte der Occupation Bosniens und der Herzegovina, Zagreb 1906.*

Th. G. Horton

- *Turkey, London 1854.*

J. Horvat

- *Ante Starčević, kulturno-povjesna slika*, Zagreb 1940.
- *Ljudevit Gaj. Njegov život, njegovo doba*, Zagreb 1975.

R. Horvat

- *Najnovije doba hrvatske povijesti*, Zagreb 1906.

Б. Храбак

- *Босна и Херцеговина у доба Првог српског устанка*, Бањалука 2004.

М. Hudović

- *Zvornik, slike i bilješke iz prošlosti*, (drugo dopunjeno i prošireno izdanje), Sarajevo 2000.

I. Ignjatijević Tkalac

- *Pitanje austrijsko, Kome, kako i kada valja rešiti ga? Poslanica braći Hrvatima i Srbima*, Pariz 1866.

Fra J. Jelenić

- *Kultura i bosanski franjevci*, II svezak (1780-1878), Sarajevo 1915.

Fra A. Kraljević

- *Istomačenje stvari potribitih nauka krstjanskoga sastavljeno od prisvitloga i pripoštovanoga gospodina fra Augustina Miletića biskupa, prislovotišteno nastojanjem fra Angjela Kraljevića biskupa Metelopolitanskog i namistnika Apoštolskog u Hercegovini*, Rim 1867.

П. С. Иванчевић

- *Петар (Пеција) Поповић, српски јунак и ратоборац*, Нови Сад 1892.

А. Ивић

- *Између Првог и Другог српског устанка (Од септембра 1813. до априла 1815. године)*, Загреб 1917.
- *О српском и хрватском имену*, Београд 1922.
- *Леополд Ранке и српско-аустријски односи за време Првог српског устанка*, Глас СКА, CLXXIX, Други разред философско-филолошке, друштвене и историске науке, 91, 6, Београд 1938.

П. Ивић

- *Српски народ и његов језик*, Београд 1971.

Г. Јакшић

- *Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу*, Београд 1955.

Ј. П. Јовановић

- *Наполеон и Југословени*, Нови Сад 1914.

В. Јовановић

- *Србски народ и источно питање*, (друго издање превод с енглеског), Београд 1863.

Ј. Јовановић Кобаш

- *Поп Буро Давидовић, Догађај из Босне*, Нови Сад 1894.

С. Јовановић

- *Друга влада Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд 1923.
- *Влада Милана Обреновића, књига друга*, Београд 1934.

И. Ф. Јukić

- *Sabrana djela*, III, Sarajevo 1973.

Fra A. Kačić

- *Korabglicza pisma svetoga i svih vikovah svita dogagialijh poglavutih, u dva poglavja razdigliena. Jedno počimiglie od počèla Svita, do porogegna Issussova; A druggò od porogegna Issussova do godisćtaa 1760. Prinescena iz kgnigah Latinskih, Talianski, i iz Kronikah Pavla Vitezovichia u Jezik Bosanski, Mleczih MDCCLXXXII*

Н. Kamberović

- *Husein-kapetan Gradašćević (1802-1834): biografija-uz dvjestotu godišnjicu rođenja*, Gradačac 2002.

Н. Kapidžić

- *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, Sarajevo 2001.

В. С. Карацић

- *Милош Обреновић, кнлзъ Србїи или грађа за Српску Историју нашега времена*, Будим 1828.
- *Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона*, I, Беч 1849.
- *Правителствујуци совѣтъ сербскїи за времена Кара-Ђорђијева или отимање ондашњијех великаша око власти*, Беч 1860.

М. Карановић

- *Четовање Војводе Петра Мркоњића, краља Петра, по Босанској Крајини 1875-76, по причању његовог четника-посилног*, Сарајево 1921.

G. A. Kaznačić

- *Bosnia, Hercegovina e Croazia-Turca, Zara* 1862.

И. Кецмановић

- *Баришићева афера, прилог проучавању историје Босне и Херцеговине у првој половини XIX вијека*, Сарајево 1954.

S. Šejh Kemura

- *Bilješke iz prošlosti bosanskih katolika i njihovih bogomolja po turskim dokumentima*, Sarajevo 1916.
- *Prvi srpski ustanak pod Karagjorgjem: od godine 1219. po hid. ili 1804. po I. do dobitka autonomije (od godine 1219-1804 do godine 1279-1862)*, Sarajevo 1916.

A. Kerr

- *A History of Servia*, London 1848.

Н. Килибарда

- *Богољуб Петрановић као сакупљач народних пјесама*, у: „Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине, лирске, сакупио Богољуб Петрановић“, књига прва, Сарајево 1989.

V. Klaić

- *Bosna, Podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine, Prvi dio: Zemljopis*, knjiga III, Zagreb 1878.
- *Crtice iz hrvatske prošlosti, s uvodom Dra Josipa Nagya*, Zagreb 1928.

Д. М. Клицин

- *Споменица Стеве Петрановића националног борца 1835-1913, Одломци из историје Црне Горе 1859-1864, Босне 1865-1878 и Србије 1879-1900*, Нови Сад 1937.

О. А. Кнежевић

- *Pad Bosne [1463.]*, Senj 1886.

J. Koetschet

- *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, (veröffentlicht von jur. dr. Georg Grassl), Wien und Leipzig 1905.

- *Osman Pascha, der letzte grosse Wesier Bosniens, und seine Nachfolger*, Sarajevo 1909.

J. G. Kohl

- *Skizzen aus Natur-und Völkerleben*, Erster Theil, Dresden 1851.
- *Die Völker Europa's, Cultur- und Charakterskizzen der europäischen Völker*, Zweite revidirte und vermehrte Auflage, Hamburg 1872.

Л. М. Костић

- *Католички Срби, политичко-историска расправа*, Торонто 1963.

Т. Ковачевић

- *Опис Босне и Херцеговине*, Београд 1879.

М. Ковић

- *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007.

В. Красић

- *Устанак у Босни 1875-1878, грађа за новију српску историју рата за ослобођење*, Нови Сад 1884.

V. Krasinski

- *Panslavism and Germanism*, London 1848.
- *Montenegro and the Slavonians of Turkey*, London 1853.

В. Ђ. Крестић

- *Хрватско-угарска нагодба 1868. године*, Београд 1969.
- *Бискуп Штросмајер, Хрват, Великохрват или Југословен*, Јагодина 2009.

П. В. Крестић

- *Изабрани текстови Теодора Павловића*, Београд 2007.
- *Први српско-турски рат 1876. године у дописима Шарла Бетана*, Београд 2010.

Н. Kreševljaković

- *Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg-Bosni, Od najstarijih vremena do danas*, Sarajevo 1912.
- *Esnaf i obrti u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR BiH, djela, knjiga XVII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 12, Sarajevo 1961.

Н. Kreševljaković, D. M. Korkut

- *Travnik u prošlosti 1464-1878 (Naročito kao glavni grad Bosne 1699-1850)*, Travnik 1961.

Б. Куниберт

- *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804-1850*, Београд 1901.

Sir G. Larpent

- *Turkey*, vol. II, London 1854.

G. Lejean

- *Ethnographie de la Turquie d' Europe/Ethnographie der Europäischen Türkei*, (Ergänzungsheft zu Petermann's Geographischen Mittheilungen), Gotha 1861.

Г. Латиновић

- *Српска православна црква у Босанској Крајини (1918-1941)*, Бања Лука 2006.

Д. Лекић

- *Спољна политика Петра I Петровића Његоша (1784-1830)*, Цетиње 1950.

R. Lorašić

- *Bihać i Bihaćka krajina, mjestopisne i poviestne crtice*, Zagreb 1943.

Р. Љушић

- *Кнежевина Србија (1830-1839)*, Београд 1986.
- *Српска државност 19. века*, Београд 2008.

М. М. М.

- *Кнез Мијајло и будућност јужних Словена*, Београд 1866.

В. Макушев

- *Задунајске и Адриатическе Славјане, очерки статистическе, етнографическе и историческе*, С. Петербургъ 1867.

D. Mandić

- *Bosna i Hercegovina, Povijesno kritička istraživanja*, Svezak III, „Etnička povijest Bosne i Hercegovine“, Toronto-Zürich-Roma-Chicago 1982.

M. Mandić

- *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine (1878.)*, Zagreb 1910.

G. R. Margaroli

- *La Turchia ovvero l'Impero Ottomano osservato nella sua situazione geografica-statistica-politica e religiosa non che nella sua storia*, vol. I, Milano 1829.

Fra A. Marić

- *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od 1844. do šk. god. 1917./18.*, Mostar 2011.

S. Marković

- *Hrvatske katoličke škole i učitelji u Livnu za turske uprave*, Mostar 1923.

Fra G. Martić

- *Izabrani spisi*, Sarajevo 1956.

Meyers Hand-Lexikon, Hildburghausen 1873.

- *Meyers Hand-Lexikon des allgemeinen Wissens in einem Band, mit vielen Karten der Astronomie, Geographie, Geognosie, Geschichte etc.*, Erste Hälfte, a bis Gyromantie-Seite 1 bis 740, Hildburghausen 1873.

Е. Міхайлович

- *Иллури и Србљи или прегледъ Народности старосѣдиоца Иллурика- и имена, писмена, и начина писаня данашњи Србаля*, Нови Сад 1843.

М. Ђ. Милићевић

- *Поменик знаменитих људи у српског народа новијега доба*, Београд 1888.

T. Milner

- *The Turkish Empire: The Sultans, the Territory, and the People*, London 1876.

Е. Миралем

- *Расна снага југославенских муслимана*, Београд 1934.

S. Mirković

- *Ivan Kukuljević Sakcinski*, Zagreb 1861.

J. Мишковић

- *Српска војска и војевање за време устанака, од 1804-1815. год.*, Глас, XLVII, СКА, Београд 1895.

A. Freiherr v. Mollinary

- *Sechsendvierzig Jahre im österreich-ungarischen Heere 1833-1879*, Zweiter Band, Zürich 1905.

Ch. Morawitz

- *Die Türkei im Spiegel ihrer Finanzen, Nach dem französischen Original »Les finances de la Turquie«*, Berlin 1903.

I. G. Neigebauer

- *Die Süd-Slaven und deren Länder in Beziehung auf Geschichte, Kultur und Verfassung*, Leipzig 1851.

J. b. Neustädter

- *Ban Jelačić i događaji u Hrvatskoj od godine 1848*, knjiga I, Zagreb 1942.

N. Nežirović

- *Monografija Bosanskog Šamca (od najranijih vremena do 1945. godine)*, Šamac 2011.

С. Новаковић

- *Најновија балканска криза и српско питање, Белешке, размислиња, разговори и политички чланци из 1908-1909*, Београд 1910.

А. Θ.

- *Неколико речий о славенскимъ народима у Аустрији и Турској*, Петербург [1859.]

Д. Обрадовић

- *Мезимацъ, Част Втора Собранія разныхъ Нравоучителныхъ Вещей въ пользу и увеселеніе*, Будим 1818.
- *Живот и прикљученија Димитрија Обрадовића нареченога у калуђерству Доситеја њим истим списат и издат*, II, СКЗ 8, Београд 1893.

Е. v. О.

- *Geschichtliche Uebersicht der Slavischen Sprache in ihren verschiedenen Mundarten und der slavischen Literatur*, Leipzig 1837.

А. Омерходџић

- *Derventa i okolina*, Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knj. VI, Sarajevo 1981.

С. Оscanуан

- *The Sultan and his People*, New York-Cincinnati-London 1857.

М. Папић

- *Трагом културног наслеђа*, Сарајево 1976.

- *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1978.

A. A. Paton

- *Servia*, London 1855.

M. Pavlinović

- *Hrvatski razgovori*, Zadar 1877.

Д. М. Павловић

- *Покрет у Босни и у Албанији противу реформама Махмуда II (по архивској грађи)*, Београд 1913.

Ђ. Рејановић

- *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850-1941*, Sarajevo 1961.

Архимандрит В. Пелагић

- *Руковођа за србско-босанске, ерцеговачке, старосрбијанске и македонске учитеље, школе и обштине*, Београд 1867.
- *Покушаји за народно и лично унапређење*, Београд 1871.
- *Историја босанско-херцеговачке буне*, Београд 1879. (репринт, Сарајево 1953)

Б. Петровић

- *Јован Ристић, биографске и мемоарске белешке*, Београд 1912.

М. С. Пироћанац

- *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, Београд 1895.

М. Полић

- *Parlamentarna povjest Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, sa bilješkama iz političkoga, kulturnoga i društvenoga života 1860-1880*, Dio drugi: Od godine 1867. do godine 1880, Zagreb 1900.

Н. Попов

- *Србија и Русија, Од Кочине Крајине до св. Андрејевске скупштине*, Свезка I, Београд 1870.
- *Православие въ Боснии и его борьба съ католическою пропагандой и протестантскими миссионерима*, Москва 1873.

В. Поповић

- *Метернихова политика на Блиском Истоку*, Посебна издања, књ. LXXXIV, друштвени и историски списи, књ. 36, СКА, Београд 1931.
- *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул Меџида (1839-1861)*, Београд 1949.
- *Источно питање, историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд 1994.

М. Поповић

- *Вук Стеф. Караџић 1787-1864*, Треће издање, Београд 1987.

М. Prelog

- *Povijest Bosne u doba osmanlijske vladе, II dio (1739-1878)*, Sarajevo 1913.

І. Puljić

- *Hrvati katolici Donje Hercegovine i Istočna kriza–Hercegovački ustanak 1875-1878*, Dubrovnik-Neum 2004.

Ф. Раčki

- *Odlomci iz државнога права hrvatskoga за народне dynastye*, Већ 1861.

Н. Радосављевић

- *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831, Управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007.
- *Шест портрета православних митрополита 1766–1891*, Београд 2009.

Е. Radušić

- *Bosna i Hercegovina u britanskoј politici od 1857. do 1878. godine–Od branitelja i заштитника до туџиоца и судије*, Sarajevo 2013.

П. Рађеновић

- *Бјелајско поље и Бравско, антропогеографска испитивања*, СЕЗ, Прво одељење, Насеља и порекло становништва, књ. 20, СКА, књ. тридесет пета, Београд 1925.

Л. Ranke/Л. Ранке

- *The History of Serbia, and the Servian revolution with a sketch of the insurrection in Bosnia, to which is added, The Slave provinces of Turkey, chiefly from the French of Сyprien Robert*, London 1853.
- *Србија и Турска у деветнаестом веку*, Београд 1892.

G. Rasch

- *Der Leuchthurm des Ostens, Serbien und Serben*, Zweite Auflage, Prag 1873.

É. Reclus

- *Nouvelle géographie universelle la terre et les hommes, I l'Europe méridionale (Grèce, Turquie, Roumanie, Serbie, Italie, Espagne et Portugal)*, Paris 1876.

J. Ристић

- *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, Прва књига 1848-1860, Београд 1887, Друга књига 1860-1868, 1887, Трећа Књига 1868-1872, 1901.
- *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875-1878*, Прва књига, Први рат, Београд 1896, Друга књига, Други рат, 1898.

Fratre A. Roccha

- *Bibliotheca Apostolica Vaticana, A Sixto V. Pont. Max in Splendidiorem, Commodiorem Q. Locum Translat, Romae M. D. XCI.*

J. Roskiewicz

- *Studien über Bosnien und die Herzegovina*, Leipzig-Wien 1868.

E. de Sainte-Marie

- *L'Herzégovine, étude géographique, historique et statistique*, Paris 1875.

A. J. Schem

- *The War in the East an illustrated History of the conflict between Russia and Turkey with a Review of the Eastern Question*, New York & Cincinnati 1878.

Serb

- *Case of Servia by A Serb*, London 1863.

R. W. Seton-Watson

- *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*, London 1911.

Sinclair

- *Appendix to Sir T. Sinclair's, Defence of Russia and the Christians of Turkey*, London 1877.

B. Скарић

- *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, Изабрана дјела, књ. I, Сарајево 1985.

Ђ. Слијепчевић/Đ. Slijerčević

- *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен 1980.
- *Pitanje Bosne i Hercegovine u XIX veku*, Keln 1981.

Т. Smičiklas

- *Poviest Hrvatska, Dio drugi od godine 1526-1848*, Zagreb 1879.
- *Dvjestogodišnjica oslobodjenja Slavonije, Prvi dio: Slavonija i druge hrvatske zemlje pod Turskom i rat oslobodjenja*, Zagreb 1891.

Ј. V. C. Smith

- *Turkey and the Turks: or Travels in Turkey*, Boston 1852.

П. Соларић

- *Србије плачевно пакипорабоженіе лѣта 1813., Зашто и Како? У Разговору порабоженне Матере съ роднымъ еднымъ Сыномъ своимъ, коему оставя послѣднее свое завѣщание, въ Млѣткахъ*, л. 1815.

R. A. Spaits

- *Der Weg zum Berliner Kongress, historische entwicklung Bosniens und der Herzegowina bis zur okkupation 1878*, Wien und Leipzig 1907.

Србин

- *Србија по бомбардању Београда. Од једног Србина. (Превод с францускога, прештампан из „Видова Дана“)*, Београд 1862.
- *Срби и Источно питање. Од једног Србина*, Београд 1865.

Српски омладински календар

- *Српски народ у години 1866-тој од Одбора*, Српски омладински календар за преступну годину 1868, Београд 1868.

Ђ. Станковић

- *Никола Пашић и југословенско питање (1)*, Београд 1985.

А. Starčević

- *Ime Serb*, Zagreb 1868.
- *Pasmina Slavoserbska po Hrvatskoj*, Zagreb 1876.
- *Na čemu smo*, Zagreb 1878.
- *Iztočno pitanje*, Preštampano iz „Hrvatskog Prava“, Zagreb 1899.

- *Izabrani spisi*, priredio dr. Blaž Jurišić, Zagreb 1945.

W. J. Stillman

- *Herzegovina and the late Uprising: The Causes of the Latter and the Remedies, from the Notes and Letters of A Special Correspondent*, London 1877.

В. Стојанчевић

- *Јужнословенски народи у Османском царству од Једеренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971.

M. D. Stojanović

- *The Great powers and the Balkans 1875-1878*, Cambridge-London 1939 (reprinted 1968)

Д. Страњаковић

- *Вучићева буна 1842. г.*, Посебна издања, књ. СХП, Друштвени и историјски списи, књ. 46, СКА, Београд 1936.

A. Szabo

- *Ban Ivan Mažuranić, graditelj moderne Hrvatske, U povodu 200. obljetnice rođenja (1814.-2014.)*, Zagreb 2014.
- *Josip Juraj Strossmayer, U povodu 200. obljetnice rođenja (1815-2015)*, Zagreb 2015.

Fra J. Šalić

- *Hod u vjeri, Banjaluka i okolica*, Banja Luka 1991.
- *Diljet zavičaja*, Banja Luka 2000.

Ф. Шишић

- *Бискуп Штросмајер и јужнословенска мисао*, први део, Београд 1922.
- *Југословенска мисао, Историја идеје југословенског народног уједињења и ослобођења од 1790–1918*, Београд 1937.

Г. Шљиво/С. Шљиво

- *Клек и Суторина у међународним односима 1815-1878*, Београд 1977.
- *Bosna i Hercegovina 1788-1812*, Banjaluka 1992, *1813-1826*, Banjaluka 1988, *1827-1849*, Tešanj-Sarajevo 2006, *1849-1853*, Banjaluka 1990, *1854-1860*, Landshut 1998, *1861-1869*, Tešanj-Sarajevo 2005.
- *Omer Lufti-paša u Bosni i Hercegovini 1850.-1852*, Tešanj-Sarajevo 2007.

Fra R. Špionjak

- *Život i djelovanje posavskih franjevaca u sjeveroistočnoj Bosni kroz dva stoljeća (1802-2002)*, Tolisa 2003.

Б. Теиновић

- *Српски устанак у Босни 1875-1878. (Serbian uprising in Bosnia 1875-1878)*, Бања Лука 2006.

И. Тепић

- *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856-1878)*, Сарајево 1988.

G. Thoenmel

- *Geschichtliche, politische und topografisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien das ist das eigentliche Bosnien nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Rascien*, Wien 1867.

G. Thomson

- *L'Herzégovine*, Paris 1875.

Ј. Тошковић

- *Односи између Босне и Србије 1805-6 и Бој на Мишару*, Суботица 1927.

N. Tommaseo

- *Canti popolari Toscani, Corsi, Illirici, Greci*, vol. IV., Venezia 1842.

Ћ. Truhelka

- *O porijeklu bosanskih Muslimana*, Sarajevo 1934.

Д. Тунгуз–Перовић

- *Одјек Невесињске пушке 1875. год*, Сарајево 1923.

A. Ubicini

- *Les Serbes de Turquie: études historiques, statistiques et politiques sur la principauté de Serbie, le Montenegro et les pays serbes adjacents*, Paris 1865.

D. Urquhart

- *Recent Events in the East, being a reprint of Mr. Urquhart's Contributions to the Morning Advertiser, during the Autumn of 1853*, London 1854.

J. S. Vater

- *Litteratur der Grammatiken, Lexika und Wörter-sammlungen aller Sprachen der erde, Zweite, völlig umgearbeitete Ausgabe von B. Jülg*, Berlin 1847.

M. Vego

- *Don Ivan Musić i Hrvati u Hercegovačkom ustanku 1875-1878 godine*, Sarajevo 1953.

Г. Вучковић Краишникъ

- *Ръчъ Краишничка*, Земун 1866.

Прото С. Вујасиновић

- *Манастир Моштаница*, монографија са 20 слика, Бања Лука 1933.

М. Вукчевић

- *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874-1876*, Цетиње 1950.

М. Вукићевић/М. Vukićević

- *Знаменити Срби Мусломани*, СКЗ, Београд 1906.
- *Карађорђе, књига прва 1752-1804*, Београд 1907.
- *Kralj Petar od rođenja do smrti*, Београд 1922.

Г. Зелић

- *Житије Герасима Зелића*, свеска трећа, СКЗ 58, Београд 1900.

S. Živanov

- *Rusija na prelomu vekova, poslednje decenije Ruskog carstva, od završetka Krimskog do početka Prvog svetskog rata (1855-1914)*, Београд 2002.

М. Живковић

- *Сарајево од свог постанка до данас*, Пожаревац 1894.

Д. Живојиновић

- *Краљ Петар I Карађорђевић (1)*, Београд 1994.

b) Rasprave, članci i diskusije u časopisima i zbornicima radova

T. Alaupović

- *Biskup fra Marijan Sunjić (Prigodom pedesetogodišnjice smrti)*, Serafinski perivoj, list za katoličku prosvjetu i zabavu, br. 12, god. XXIV, Sarajevo 15. prosinca 1910. (203-213)

V. D. Aleksijević

- *Dedijerova knjiga „Sarajevo 1914”*, Putevi, br. 1, god. XIV, Banjaluka jan.-feb. 1968. (75-95)

A. S. Aličić

- *Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XXV, Sarajevo 1976. (171-202)

S. Ančić

- *Povjesne crtice franjevačkog samostana u Fojnici*, HNK „Napredak”, (1930), God. XIX, Sarajevo 1929. (138-142)

Anonim

- *Bosnien und die Bosnier*, Die Grenzboten, Zeitschrift für Politik, Literatur und Kunst, 35. Jahrgang, II. Semester, I. Band, Leipzig 1876. (57-69)

АНОНИМ

- *Исторія Приключенія у Сербіи 1809. год.*, Сербске Лѣтописи за год. 1827, четврта частица, год. III, частица 11, У Будиму 1827. (29-50)

АНОНИМ

- *Православни манастири сарајевске архидијецезе*, Шематизам православне митрополије и архидијецезе Дабро-босанске за годину 1883, Сарајево 1883. (15-24)

Anonim

- *Aus Bosnien*, Das Ausland, Ein Tagblatt für Kunde des geistigen und sittlichen Lebens der Völker, Nr. 269, Deutschland, Vierundzwanzigster Jahrgang, Stuttgart und Tübingen, 10 November 1851. (1073-1074)

Anonim

- *Die Bosnier und der Aufstand des Keric*, Die Grenzboten, Zeitschrift für Politik und Literatur redigirt von Gustav Freytag und Julian Schmidt, 8. Jahrgang, II. Semester, III. Band, Leipzig 1849. (281-298)

Anonim

- *Kurze Skizze der Herzegowina*, Das Ausland, Ein Tagblatt für Kunde des geistigen und sittlichen Lebens der Völker, Nr. 237, Deutschland, Dreiundzwanzigster Jahrgang, Stuttgart und Tübingen, 3. October 1850. (947-948), Nr. 238, 4. October 1850. (951-952)

Аноним

- *O istorijatu župe i crkve u Docu*, HNK „Napredak“, (1927), God. XVI, Sarajevo 1926. (106-109)

Аноним

- *Otpori tokovima muslimanske posebnosti*, Pregled, br. 9, god. LX, Sarajevo 1970. (255-265)

АНОНИМ

- *Гавро Вучковић*, Развитак, бр. 1, Бањалука 1. јануара 1910. (28-30)

АНОНИМ

- *Милош Мандић*, српски новинар, Босанска вила, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 21, год. XV, Сарајево 15. Новембра 1900. (289-291)

АНОНИМ

- *Новоименовани Митрополит херцеговачко-захумски Серафим Перовић*, Дабро-босански Источник, лист за црквено-просвјетне потребе српско-прав. свештенства у Босни и Херцеговини, год. III, бр. 6, Сарајево, 15. Марта 1889. (81-83)

АНОНИМ

- *O тиранству Фазли-наше у Босни 1839. године*, Србобран, год. II, бр. 42, Загреб 1885. (4)

АНОНИМ

- *Освештење цркве Брчанске у Босни*, Сион, лист за свештенике, васпитатеље и родитеље, бр. 35, Година I, Београд 26. Септембра 1874. (553-557)

АНОНИМ

- *Хаџи Стака Скендерова*, Споменица поводом 80-годишњице окупације БиХ (1878-1958), 50-годишњице Анексије (1908-1958) и 40-годишњице ослобођења и уједињења (1918-1958), Београд 1959. (69-70)

АНОНИМ

- *Христифор Милорадовић*, *Слика из сарајевске прошлости*, Босанска вила, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 5, год. XVI, Сарајево 15. марта 1901. (90-91)

АНОНИМ

- *Шематизам Захумско-херцеговачке епархије 2006. године*, у: *Епископија Захумско-херцеговачка*, Београд 2006. (203-259)

Anonim

- *The Independence and Integrity of the Ottoman Empire*, The British Quarterly Review, For July, 1876, The British Quarterly Review, July and December, 1876, Vol. LXIV, American edition, New York 1876. (36-45)

Ј. Анђелковић

- *Херцеговина с војног гледишта*, Отаџбина, књижевност, наука, друштвени живот, Година I, књ. 3, св. 9, 10, 11. и 12, Београд 1875. (117-135)

S. Antoljak

- *Veliki požar u Sarajevu (23.-24. svibnja 1852.)*, HNK „Napredak”, (1942), God. XXXII, Sarajevo 1941. (87-89)

М. Антонић

- *Лазар В. Трифковић, трговац у Прњавору*, Босанско-херцеговачки Источник, мјесечни духовни часопис за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства, св. IX, год. VII, Сарајево Септембра 1893. (430-431)

Е. Arnautović

- *Austrougarska okupacija Trebinja*, Tribunia, br. 8. Trebinje 1984. (39-50)

Атом

- *Манастир Озрен, (Мјесто наставка свршетак)* Босанско-херцеговачки Источник, мјесечни духовни часопис за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства, св. IV и V, год. VII, Сарајево Децембар 1893. (172-179)
- *Манастир Рмањ*, Босанска вила, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 11, год. XIX, Сарајево 15. Јуна 1904. (211-213)

S. В.

- *Hrvatstvo starih Dubrovčana i bosansko-hercegovačkih muslimana, (pretiskano iz „Obzora“)*, Коривница 1927.

С. М. Бабић

- *Кратак опис Босан. Грахова*, Босанска вила, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 18, год. VII, Сарајево 30. Јуна 1892. (279-281)

J. Bakić

- *Teorijsko-istraživački pristupi etničkoj vezanosti (Ethnicity), nacionalizmu i naciji*, Sociologija, vol. XLVIII, No 3, Beograd 2006. (231-264)

S. Balić

- *Das Bosniakentum als Nationales Bekenntnis, Muslime im nationalen Sinne-wer sind sie?*, Österreichische Osthefte, Jahrgang 33, Wien 1991. (153-165)

I. Banac

- *O pseudonimu »Pravoljub« (1841/42)*, HZ, god. XXXV (1), Zagreb 1982. (183-191)

S. Bandžović

- *Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti*, Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“, god. VI, Sarajevo 2006. (322-343)

Ђ. Бањац

- *Петар Мркоњић*, у: Краљ Петар у Босанској Крајини (уредили Бошко Зељковић и Ђуро Бањац), Београд 1929. (9-15)

Fra R. Barišić

- *Franjevački samostan i crkva u Sutjeskoj*, GZM, god. II, knj. I, Sarajevo 1890. (28-40)

S. beg Bašagić-Redžepašić

- *Znameniti Hrvati: Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, HNK „Napredak“, (1933), God. XXII, Sarajevo 1932. (53-59)

Fra M. Batinić

- *Uticao franjevac na političke prilike u Bosni*, Glasnik bosanskih i hercegovačkih franjevaca, br. 11, god. I, Sarajevo, studeni 1887. (199-204)

A. Beer

- *Die Slaven*, Deutsches Staats-Wörterbuch, In Verbindung mit deutschen Gelehrten, herausgegeben von Dr. J. C. Bluntschli und K. Brater, Neunter Band, Stuttgart und Leipzig 1865. (428-464)

A. Bejtić

- *Lični i kućni komfor u Bosni i Hercegovini*, ЈИЏ, бр. 3-4, Београд 1974. (147-167)

С. Белег-Мисирлић

- *Француски дипломати код Срба у 1848*, СКГ, бр. 2, н. с., књ. XXVI, Београд 16. јануар 1929. (132-137), бр. 3, 1. фебруар 1929. (201-208)

Д. Верић/Д. Берић

- *Socijalno-ekonomski položaj stanovništva u Bosni i Hercegovini i društvena kretanja 1848*, Истраживања, бр. 7, Нови Сад 1979. (147-218)
- *Српска револуција 1804. и социјални покрети у БиХ у првој половини 19. столећа*, у: „Историјски значај Српске револуције 1804. године“, САНУ, Научни скупови, књ.18, Одељење историјских наука, књ. 5, Београд 1983. (589–622)
- *Мишљење једног француског дипломате о стању Турског царства и европске политике у време Велике источне кризе 1875-1878*, ЗМСИ, бр. 49, Нови Сад 1994. (161-169)
- *Почетак Херцеговачког устанка 1875. године*, ЗИ БиХ, бр. 1, Београд 1995. (203-235)
- *Стојан Новаковић и Велика источна криза 1875-1878*, у: „Стојан Новаковић личност и дело“, Научни скуп поводом 150-годишњице рођења [1842-1992], Новембар 1992, САНУ, Научни скупови, књ. LXXVII, Одељење историјских наука, књ. 25, Београд 1995. (55-62)
- *Srbi u Mostaru i njegovoj okolini 1844-1918*, у: *Srbi u Mostaru, rasprave i ogledi*, Београд 2001. (79-233)
- *Предговор*, у: „Невесињска пушка“, Зборник радова са научног скупа о устанку у Херцеговини 1875-1878, Источно Сарајево 2006. (15-31)

Ј. Хаџи Н. Бесаровић

- *Из прошлости Сарајевске и Босанске*, Босанска вила, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 8, год. I, Сарајево 18. Априла 1886. (120-121)

Р. Бесаровић

- *О првом периоду дјеловања Васе Пелагића у Босни*, ГИД БиХ, година II, Сарајево 1950. (185-206)

Н. Bilogrivić

- *Sredovječni grad Vrbaška i kraj pod njim, O stogodišnjici župe Bosanska Gradiška (1837.-1937.)*, HNK „Napredak”, (1936), God. XXVI, Sarajevo 1935. (179-194)

A. Blanc

- *Neobjavljeno dopisivanje Francuskog konzulata u Travniku–Pierra Davida*, Starine JAZU, knj. 46, Zagreb 1956. (63-95)

Consul Dr O. Blau

- *Uebersicht der römisch-katholischen Bevölkerung in Bosnien*, Zeitschrift für Allgemeine Erdkunde, Neue Folge, Elfter Band, Berlin 1861. (219-220)
- *Aus Bosnien (388-390), Ausflüge in Bosnien (499-515), Zur Statistik von Bosnien (516-518)*, in: Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, Zweiter Band, Berlin 1867.

Fra F. M. Blažević

- *Iz prošlosti crkve sv. Ivana Krstitelja u Kr. Sutjesci*, Serafinski perivoj, list za katoličku prosvjetu i zabavu, br. 6, god. XXV, Sarajevo 15. lipnja 1911. (81-84)

Dr. Blažević

- *Biskup o. Pashal Buconjić*, Serafinski perivoj, list za katoličku prosvjetu i zabavu, br. 12, god. XXIV, Sarajevo 15. prosinca 1910. (213-215)

Ј. Блажић Пејић

- *Ростислав Фадејев и Источно питање*, ИЧ, књ. LXV, Београд 2016. (205-227)

V. Bogdanov

- *Srbi prema hrvatskom pitanju*, Pečat, knj. 1, Zagreb februar-juni 1939. (63-89)

V. Bogićević/V. Божићевић

- *Građa za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875 godine (Prema podacima iz Izvještaja Austro-Ugarskog konzula Dra Svetozara Teodorovića u Sarajevu 1875)*, GID BiH, god I, Sarajevo 1949. (215-232)
- *Почетак устанка Луке Вукаловића (1852-1853)*, ГИД БиХ, IV, Сарајево 1952. (206-223)
- *Неуспио покушај оснивања сталног позоришта у Сарајеву у доба турске владавине (Из списа аустроугарског Генералног конзулата у Сарајеву)*, Život,

mjesečni časopis za književnost i kulturu, sveska 8, Knj. X, God. VII, Sarajevo, avgust 1958. (652-654)

- *Осврт на експанзионистичку политику Аустроугарске у вези са босанско-херцеговачким устанком 1875-1878*, Преглед, часопис за друштвена питања, бр. 10, година LXV, Сарајево октобар 1975. (1129-1142)

Р. Бојовић

- *Капетан Розелион-Сашаљски и Коцебу о утврђењима у Србији 1830/31. године*, у: Српска револуција 1804-1815. и Босна и Херцеговина, АНУРС, научни скупови, књ. VI, Одјељење друштвених наука, књ. 8, Бањалука 2004. (363-379)

П. Борић

- *Опис Лијевна*, Босанска вила, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 21, год. III, Сарајево 1. Новембра 1888. (330-332)

В. Брајковић

- *Vatikanska politika u prošlosti prema Bosni i Hercegovini*, Pregled, časopis za društvena pitanja, br. 4, polugodište I, Sarajevo 1953. (april). (280-285)

Ј. Братулић

- *Mihovil Pavlinović i borba za glagoljicu u Dalmaciji u 19. stoljeću*, у: Znanstveni skup: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, Zagreb 1990. (377-390)

Б. Бронза

- *Хабзбуршка политика према Босни и Херцеговини у првим годинама српског устанка (1804-1807)*, у: Научни скуп: Српска револуција 1804-1815. и Босна и Херцеговина, АНУРС, научни скупови, књ. VI, Одјељење друштвених наука, књ. 8, Бањалука 2004. (565-580)

Д. Вутуровић

- *Otkriće muslimanske epike u 19. vijeku*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. XIX-XX, Sarajevo 2001. (177-190)

М. Целер

- *Активности Ј. Ј. Штросмајера и вези с Источном кризом*, Прилози, бр. 11-12, год. XI-XII, Сарајево 1975-76. (63-78)

П. Цицмил

- *Босанско питање на Цариградској конференцији 1876/1877. године*, ИЗ, бр. 4, Бањалука 1983. (135-162)

V. Ciliga

- *Narodna stranka i južnoslovensko pitanje (1866-70)*, HZ, god. XVII, Zagreb 1964. (85-114)
- *O političkoj opoziciji u vrijeme banovanja Ivana Mažuranića*, HZ, God. XXI-XXII (1968-69), Zagreb 1971. (145-169)

C. Чајкановић

- *Српско-православна црква светих Архангела у Сарајеву*, ГЗМ, год. I, књ. IV, Сарајево 1889. (1-11)

M. Чајковски [Садик-паша]

- *Турске анегдоте, [с руског Ј. Ђ. К.]*, Босанци за владе Абдул Меџида, Босна, илустровани месечни часопис за књижевност и савремени живот, Број 17, Година III, Београд, Маја 1910. (263-264), Бр. 18, Јула 1910. (282-283), *Фелдмаршал турске војске Омер Лутфи-паша*, Бр. 23, Новембра 1910. (364-367)

V. Čeklić

- *Ilirski pokret i bosansko-muslimanski književno-kulturni preporod*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. XIX-XX, Sarajevo 2001. (313-331)

Б. Черовић

- *Сима Милутиновић, Сарајлија*, Školski vjesnik, 1-4, god. XIII, Sarajevo januar-april 1906. (61-83)

A. Čičić

- *Fra Grgo Martić-Hrvat!*, Serafinski perivoj, Glasilo hrvatskih franjevaca, br. 12, god. XXV, Sarajevo 1911. (193-194)
- *Bosanski franjevci prema Omer-paši*, Književni jug, knjiga druga (1. jula-15. decembra 1918.), Zagreb 1918. (59-60)

Читула

- *Михаило Ј. Миловановић, парох Угодновички у Тешанском протопрезвитерату*, Босанско-херцеговачки Источник, мјесечни духовни

часопис за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства, св. VII, год. VI, Сарајево Јули 1892. (388)

Читула

- *Петар Петровић, протопрезвитер и члан српско-православне АЕ. М. конзисторије у Сарајеву, Босанско-херцеговачки Источник, мјесечни духовни часопис за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства, св. VI, год. VI, Сарајево Јуни 1892. (245-247)*

Читула

- *Симеон Ј. Чајкановић, Дабро-босански Источник, лист за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства у Босни и Херцеговини, год. III, бр. 24, Сарајево 15. Децембра 1889. (382-384)*

Читула

- *Јосиф Поповић, Источник, званични орган великог црквеног суда за духовне потребе, бр. 1, год. XXII, Сарајево, 15. јануара 1908. (13)*

Читула

- *Никифор Вујиновић, Источник, званични орган великог црквеног суда за духовне потребе, бр. 4, год. XXIII, Сарајево, 28. фебруара 1909. (63-64)*

Читула

- *Стево Поповић, Источник, званични орган великог црквеног суда за духовне потребе, бр. 3, год. XXII, Сарајево, 15. фебруара 1908. (46)*

Читула

- *Јеромонах Теодосије Бабић, Источник, званични орган великог црквеног суда за духовне потребе, бр. 24, год. XXIII, Сарајево, 31. децембра 1909. (370)*

Читула

- *Илија Р. Зеленика, Источник, званични орган великог црквеног суда за духовне потребе, бр. 23. и 24, год. XXII, Сарајево, 31. децембра 1908. (373-374)*

Б. Чубриловић

- *Васо Пелагић, Развитак, бр. 3, год. III, Бањалука 1. марта 1936. (69-72)*

В. Чубриловић/V. Čubrilović

- *Политички узроци сеоба на Балкану од 1860-1880 год., Гласник Географског друштва, св. XVI, Београд 1930. (26-49)*

- *Рајхштатски споразум (8 јули, 1876.)*, СКГ, бр. 4, н. с., књ. XXXIII, Београд 16. јуни 1931. (285-293)
- *Революционарни покрети у Босанској Крајини у XIX веку*, Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva, knj. XIV, sveska 1-12, 1933-34, Beograd 1934. (902-910)
- *Istorijski osnovi Republike Bosne i Hercegovine*, Prilozi, br. 4, god. IV, Sarajevo 1968. (23-42)
- *Порекло муслиманског племства у Босни и Херцеговини*, у: „Српски писци и научници о Босни и Херцеговини“, Београд 1995. (231-256)

L. Ćelap

- *Neuspelo naseljavanje bosanskih izbeglica u Srbiji u doba kneza Miloša*, GDI BiH, God. XI (1960), Sarajevo 1961. (275-279)

B. Ćorić

- *Ogled o Ivanu Franji Jukiću*, у: *Ivan Franjo Jukić*, Sabrana djela, III, Sarajevo 1973. (9-101)

B. Ћоровић

- *Памучинова збирка турџизама*, ГЗМ, год. XXII (1910), Сарајево 1911. (173-176)
- *Херцеговачки манастири*, ГЗМ, год. XXIV, св. 4, Сарајево 1912. (545-553)
- *Босанско-херцеговачки трговци у Далмацији (Прилог сарајевској трговини с краја XVIII века)*, ГНЧ, књ. XXXV, Београд 1923. (212-223)
- *Национални развој Босне и Херцеговине у прошлости (до 1875. године)*, у: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929. (15-39)

B. M. Ћуковић

- *Из Благаја на Тријебањ*, Босанско-херцеговачки Источник, мјесечни духовни часопис за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства, св. IV и V, год. VI, Сарајево Април и Мај 1892. (159-168)
- *Манастир св. Тројице „Тавна“ у прошлости и садашњости*, Источник, духовни часопис за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства и народа у Босни и Херцеговини, бр. 8, год. XII, Сарајево 30. априла 1898. (124-127)

Светозар Ј. Тулибрковић

- *Поп Каран, Стеван Карановић, војвода српски, Босанска вила, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 4, год. XXII, Сарајево 28. фебруара 1907. (49-51)*

Н. Ćurić/Х. Турић

- *Osnovne škole milosrdnih sestara u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turske (1871-1878), Preštampano iz „Naše škole“, br. 5-6, Sarajevo 1953. (1-16)*
- *Školstvo u sjeveroistočnoj Bosni posljednjih decenija turske vladavine, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. II, Tuzla 1958. (149-198)*
- *Fragments iz života fra Grge Martića, Uz 150-godišnjicu rođenja, Godišnjak Instituta za izučavanje jugoslovenskih književnosti u Sarajevu, knj. I, Sarajevo 1972. (145-167)*
- *Jedna interesantna ličnost iz vremena Bosanskog ustanka, Pregled, časopis za društvena pitanja, br. 6, Sarajevo juni 1973. (745-750)*
- *Ustavni zakon Bosanskog vilajeta, GDI BiH, God. XX (1972-1973), Sarajevo 1974. (205-221)*
- *Лувањски устанак, Преглед, бр. 3, год. LXV, Сарајево 1975. (357-365)*
- *Škole u nekim selima sjeveroistočne Bosne do austrougarske okupacije 1878, Škola, časopis za pedagoška pitanja, br. 3-4, God. XXIX, Sarajevo 1978. (201-216)*

D. D'Istria

- *La Nationalité serbe, d'après les chants populaires, Vouk Stéphanovitch Karadjitch, Poésies nationales, Proverbes et Contes populaires serbes, Revue des deux Mondes, XXXVe Année.-seconde période, Tome cinquante-cinquième, Paris 1er Janvier 1865. (315-360)*

Ј. Дедијер

- *Социјална психологија Херцеговаца, СКГ, бр. 200 (XXII, 10), Београд 16. мај 1909. (745-758)*
- *Поријекло босанско-херцеговачког становништва, Преглед, лист за науку и социјални живот, бр. 7. и 8, год. I, Сарајево, 15. Јануара 1911. (421-431)*
- *Херцеговина и Херцеговци, ЛМС, год. LXXXVII-књ. 289, св. 5. за год. 1912, Нови Сад 1912. (47-73)*

М. Деспот

- *Прилог проучавању трговине Хрватске с Босном и Херцеговином 1873-1880*, Прилози, бр. 11-12, Година XI-XII, Сарајево 1975-1976. (237-244)

Д. Р. Димић

- *Учешће Срба Босанаца и Херцеговаца у нашој књижевности од почетка XIX. вијека, па до 1878. год*, Босанска вила, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 23. и 24, год. XVIII, Сарајево 31. децембра 1903. (394-396)

М. Divić

- *Omer paša i njegovo namjesništvo u Bosni*, Развитак, бр. 7-8, Бањалука 1937. (236-241)

Лј. Dlustuš

- *Školske prilike u Bosni i Hercegovini od okupacije do danas*, Školski vjesnik, Sarajevo 1894. (1-4)

Лј. Doklečić

- *Životni put Stjepana Verkovića*, Radovi, Institut za hrvatsku povijest, vol. 14 (1), Zagreb 1981. (229-358)
- *O pokušaju ustanka u Bosni 1840. i o tajnoj politici Gajeva kruga prema Bosni 1843/44*, HZ, god. XXXV, Zagreb 1982. (15-41)
- *Prilog istraživanju oslobodilačkih akcija na Balkanu u 40-im godinama XIX stoljeća*, HZ, god. XXXVII (1), Zagreb 1984. (1-30)

A. v. Draganchich

- *Banjaluka und Bihač*, Mittheilungen der kais. und königl. geographischen Gesellschaft in Wien, XIII. Band (der neuen Folge 3. Band) (ausgegeben in 14 monatlichen Lieferungen), 1870, Redigiert von ihrem Generalsecretar M. A. Becker, Wien 1871. (265-270)

М. Драговић

- *Борба Црногораца са Турцима око превласти над Граховом (Један прилог за новију историје Црне Горе)*, Starine JAZU, knj. XX, Zagreb 1888. (243-273)

Д. Дрљача

- *Прилог проучавању порекла имена „Маџар“ у северозападној Босни*, Зборник крајишких Музеја, бр. 1, год. I, Бањалука 1962. (122-131)

Fra R. Drljić

- *Kratak pregled razvoja katoličkog pučkog školstva u Bosni kroz XIX. vijek*, Kalendar Sv. Ante, XVII, Sarajevo 1942. (168-177)
- *Jedno neobjavljeno djelo fra Grge Martića–prigodom 150-godišnjice rođenja (1822-1972)*, Život, časopis za književnost i kulturu, br. 8, Sarajevo avgusta 1972. (196-202)

Архимандрит Н. Дучић

- *Опис манастира Житомишљића у Херцеговини*, Магазинь србско-далматинский, Двадесета књига, Беч 1861. (51-81)
- *Племе Зупци и Војвода Лука Вукаловић*, Зора, лист за забаву, поуку и књижевност, годиште III, Мостар 1. децембра 1898. (10-13)
- *Смрт Але Кедића (у боју Михољијен Доловима 18 окт. 1861 год.)*, Зора, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 1, год. V, Мостар 1900. (19-21)

S. Dujmović

- *„Bosna i Hercegovina ne može ni da živi ni da umre”-situiranje identiteta Bosne i Hercegovine kod bosanskohercegovačkih Srba (do 1941. godine)*, u: *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, Zbornik radova, 1, Sarajevo 2011. (19-51)

I. Dujmušić

- *Hadžije katolici u Palestini iz Bosne i Hercegovine*, HNK „Napredak“, (1931), God. XX, Sarajevo 1930. (86-90)

V. Dukat

- *Dvije tri o Kunićevoj „Latinskoj slovnici za bosansku mladež”*, Školski vjesnik, Sarajevo, juni 1902. (126-132)

Љ. Дурковић-Јакшић

- *О Стевану Хркаловићу*, ИЧ, књ. XVI-XVII, Београд (1966-67), 1970. (109-132)

С. С. Душанић

- *Српска школа у Тешњу*, Развитак, бр. 6, год. V, Бањалука 1. јуна 1938. (179-182)

Д. Ц.

- *Крсто витез Кулишић, народни борац*, Босанска вила, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 12. год. XIX, Сарајево 30. Јуна 1904. (221-223)

М. Дџаја

- *Čota (Čotić) don Jakov, kupreški glagoljaš (1727-1807.)*, Napredak, Glasilo hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ u Sarajevu, br. 12, God. XIII, Sarajevo, prosinac 1938. (142-143)
- *Pisac „Krvave knjige“ Ante Knežević, Bošnjak iz Varcara*, Korijen, br. 3-4, Banjaluka mart-april 1958. (117-121), br. 5-6-7, maj-juni-juli 1958. (85-95)
- *Ličnost i rad Gavre Vučkovića Krajišnika (njegove veze s Banjalukom)*, Putevi, časopis za književnost i kulturu, br. 3-4, god. XVII, Banjaluka maj, juni, juli, avgust 1971. (164-172)
- *Fra Grgo Martić i književnost bosanskih iliraca (Uz stopedesetgodišnjicu Martićeva rođenja)*, Putevi, br. 6, god. VIII, Banjaluka, novembar-decembar 1972. (424-434)

Л. Ђакović

- *Katoličko stanovništvo Bosne i Hercegovine u XVIII vijeku-u svijetlosti nepoznatih podataka*, ЈСЧ, br. 1-2, God. XVII, Beograd 1978. (158-168)
- *O odnosu Josipa Juraja Strossmayera prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine*, u: Naučni skup: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini, [Sarajevo, 23. i 24. oktobra 1878], Posebna izdanja, knj. XLIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 8, ANU BiH, Sarajevo 1979. (133-145)

М. Ђерић

- *Аграрни уговори послје сеферске наредбе*, Развитак, бр. 8. и 9, год. III, Бањалука 1. августа 1936. (279-281)

Д. Ђорђевић

- *Улога историцизма у формирању балканских држава XIX века*, Зборник Филозофског факултета, књ. X-1, „Споменица Васе Чубриловића“, Београд 1968. (309-326)

М. Ђорђевић

- *Прва година српског устанка, Прилог изучавању карактера устаничких циљева 1804/1805*, ГИД БиХ, VI, Сарајево 1954. (5-27)

T. P. Ђорђевић/T. R Đorđević

- *Насељавање Србије за време прве владе кнеза Милоша Обреновића (1815-1839)*, Гласник Географског друштва, св. 5, Београд 1921. (116-138)
- *Zvona po našim crkvama za vreme Turaka*, Šišićev zbornik, Zbornik naučnih radova Ferdi Šišiću, povodom šezdesetgodišnjice života 1869-1929 posvećuju prijatelji, štovatelji i učenici, Zagreb 1929. (415-421)

A. Đozić

- *Bošnjačka otvorenost za drugo i drugačije-bitna karaktersitika bosanskog identiteta*, u: „Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju”, Zbornik radova, br. 2, Sarajevo 2011. (259–281)

B. Đurđev

- *Osnovna istorisko-etnička pitanja u razvitku južnoslovenskih naroda u obrazovanju nacija*, Pregled, časopis za društvena pitanja, br. 7. i 8, god. XII, knj. 2, Sarajevo, juli-avgust 1960. (1-13)

M. Екмечић/M. Екмеčić

- *Почетак Босанског устанка 1875 године*, ГИД БиХ, год. VI, Сарајево 1954. (267-305)
- *Pokušaji organizovanja ustanka u Bosni 1860-1862. godine*, GID BiH, god. IX (1957), Sarajevo 1958. (73-107)
- *Pokušaji ujedinjenja hrišćanskih crkava 1848. i Južni Sloveni*, Radovi Filozofskog fakulteta, knj. VI, Sarajevo 1970-71. (393-414)
- *Rezultati jugoslovenske istoriografije o Istočnom pitanju 1875-1878*, ЈИЧ, br. 1-2, Beograd 1977. (55-74)
- *Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875-1878.*, u: Međunarodni naučni skup: „Povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine“, Sarajevo-Ilidža (1-3. oktobra 1975), (tom I), Posebna izdanja, knj. XXX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 4, ANU BiH, Sarajevo 1977. (49-89)
- *Српска војска у националним ратовима од 1876. до 1878.*, Balcanica, IX, Београд 1978. (97-129)

- *Историјски значај народних устанака у Великој источној кризи од 1875. до 1878.*, у Научни скуп: „Србија у завршној фази Велике источне кризе (1877-1878)”, Зборник радова, књ. 2, Београд 1980. (475-499)
- *Српски народ у време унутрашње нестабилности Турске*, у: Српски народ у Турској од средине XIX века до 1878. („Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804-1878”), књ. V, том I, Историја српског народа, Београд 1981. (449-483)
- *Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844-1875)*, у: „Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века”, Београд 1997. (25-45)
- *Мит о револуцији и аустријска политика према Босни, Херцеговини и Црној Гори у време Кримског рата*, у: „Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века”, Београд 1997. (47-118)
- *Српско питање у Источној кризи 1875-1878*, Братство „Друштво Св. Сава“, I, Београд 1997. (65-83)
- *Дозревање идеје о српској националној држави године 1806*, ЗМСИ, бр. 57, Нови Сад 1998. (65-86)
- *Место Босне и Херцеговине у Српској револуцији 1804-1815*, у: Српска револуција 1804-1815. и Босна и Херцеговина, АНУРС, научни скупови, књ. VI, Одјелење друштвених наука, књ. 8, Бањалука 2004. (37-71)

I. Esih

- *Serdar Ekrem Omer-paša Latas, Novi podaci prema bugarskim i grčkim izvorima*, HNK „Napredak“, (1935), God. XXV, Sarajevo 1934. (221-227)

F. Fancev

- *Плрство у хрватском препороду*, Ljetopis JAZU за годину 1935/36, сvezak 49, Zagreb 1937. (130-157)

H. Fazlagić

- *Istočno-pravoslavna škola u Trebinju године 1863*, Školski vjesnik, Sarajevo Oktobar-decembar 1902. (797-800)

H. S. Feyzioğlu, S. Kiliç

- *Prve mjere predostrožnosti koje je preduzelo Osmansko carstvo protiv revolucija 1848. u Bosni i na grčkoj granici*, Historijska traganja, br. 2, Sarajevo 2008. (77-91)

Л. Ферли

- *Турска пропада, финансијски и политички (из енглеског извора)*, Отаџбина, књижевност, наука, друштвени живот, год. прва, књ. друга, св. 5, 6, 7. и 8, Београд 1875. (574-593)

Т. Филипеску, Т. Драгичевић

- *Каравлашка насеља у Босни, Етнографско-антропогеографско проучавање*, ГЗМ, год. XIX, св. 1, Сарајево 1907. (77-101), св. 3, 1907. (335-357)

И. Filipović

- *Filipovića Odžak u Glamočkom polju*, Naše starine, Godišnjak Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Bosne i Hercegovine, XVIII-XIX, Sarajevo 1989. (187-201)

М. С. Филиповић

- *Високо*, Гласник Географског друштва, св. 11, Београд 1925. (76-93)
- *Прозор*, Гласник Географског друштва, св. XVIII, Београд 1932. (1-16)
- *Србљаци*, СКГ, бр. 8, н. с., LI, Београд 16. Август 1937. (612-625)
- *Хаџи-Лазар Јовановић, учитељ и лекар у Тешињу и Тузли*, Преглед, Год. XIII, Св. 181, Књ. XV, Сарајево јануар 1939. (46-53)
- *Почеци парохиских матица у Босни*, Нови Источник, службени лист православне епархије Дабробосанске, бр. 5, Год. VI, Сарајево, мај 1939. (162-163)
- *Свети Сава у култу и предању у североисточној Босни*, Браство Друштва св. Саве, књ. 50, XXX, Београд 1939. (17-25)
- *Цинцари у Босни*, Зборник радова, књ. XIV, Етнографски институт, САН, књ. 2, Београд 1951. (53-107)
- *Почеци и прошлост Зворничке епархије*, сепарат из „Богословље“, VIII (XXIII), Београд 1964. (1-82)

М. С. Филиповић, Ђ. Мазалић

- *Манастир Озрен (89-120), Црква Ломница у Босни (125-154)*, Споменик, САН, CI, Одељење друштвених наука, н. с. 3, Београд 1951.

N. Filipović/Н. Филиповић

- *Specifičnosti islamizacije u Bosni*, Pregled, vanredni broj, god. LVIII, Sarajevo 1968. (27-34)
- *О проблемима друштвенога и етничког развитака у доба османске власти*, у: Дискусија „Проблеми етничког развитака у Босни и Херцеговини“, Прилози, бр. 11-12, год. XI-XII, Сарајево 1975-76. (274-282)

A. Fotić

- *Турски орден Симе Милутиновића Сарајлије*, у: „Сима Милутиновић Сарајлија, књижевно дело и културноисторијска улога“, Зборник радова са научног скупа одржаног 15. и 16. октобра 1991. године поводом двестогодишњице песниковог рођења, Београд 1993. (379-385)

V. I. Frejdzon/В. И. Фрејдзон

- *Hrvatsko-ruski dodiri 1868-1870*, HZ, God. XXI-XXII (1968-69), Zagreb 1971. (171-178)
- *Отклики в России на борьбу в Боснии и Герцеговине против оккупантов в 1878. году*, в: Научни skup: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini, [Sarajevo, 23. i 24. oktobra 1878], Posebna izdanja, knj. XLIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 8, ANU BiH, Sarajevo 1979. (173-192)

H. Gaidoz

- *Les Nationalités de la Hongrie*, Revue des Deux Mondes, XLVIe Année.-Troisième période, Tome XVI.-1er juillet Paris 1876. (828-868)

П. Н. Гаковић

- *Расан Босанске Крајине 1683-1699*, Развитак, бр. 3, год. VII, Бања Лука, 1940. (76-81)

T. Ganza-Aras

- *Mihovil Pavlinović u sukobu između klerikalizma i liberalizma*, у: Znanstveni skup: Mihovil Pavlinović u politici i književnosti, Zagreb 1990. (89-116)

Fra G. Gavranić

- *Biskup fra Paškal Vuičić, posljednji apostolski vikar u Bosni*, у: Spomenica Franjevačke klasične gimnazije u Visokom, O 50-godišnjici ujedinjenja franjevačkih srednjih škola provincije Bosne Srebrene 1882-1932, Beograd 1932. (57-61)

М. Гавриловић

- *Спољашња политика Србије у XIX веку*, СКГ, бр. 13. (III, 3), Београд 1. Август 1901. (195-210), бр. 15. (III, 5), 1. септембар 1901. (350-359), бр. 16. (III, 6), 16. септембар 1901. (440-451)

Ph. Gelez

- *Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini (c. 1800-1918)*, Historijska traganja, br. 2, Sarajevo 2008. (17-75)

Г. Гершић

- *Национално начело у деветнаејестом веку*, ГСУД, књ. XLVII, Београд 1879. (78-176)

Д. Глигорић

- *Како је Манојло Јефтановић текао*, Босанска вила, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 10, год. X, Сарајево 30. Маја 1895. (154)

I. Goldstein

- *Поповно о Србима у Хрватској у 9. stoljeću*, HZ, God. XXXVII (1), Zagreb 1984. (235-246)

R.-Gozdović рађа

- *Komitadžije kraljevske krvi*, Novosti, br. 234, God. VIII, Zagreb, u subotu 29. kolovoza 1914. (6)

J. Grabovac

- *Dalmacija prema ustanku Hercegovačko-bosanske raje*, u: Међународни научни skup: „Povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine“, Sarajevo-Ilidža (1-3. oktobra 1975), (tom III), Posebna izdanja, knj. XXX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 4, ANU BiH, Sarajevo 1977. (139-156)

J. Grbavac

- *Izbori u Imotskoj Krajini i Mihovil Pavlinović*, Znanstveni skup: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, Zagreb 1990. (161-184)

И. Грцић

- *Илија Билбија Брко*, Развитак, бр. 1, год. IV, Бања Лука, 1. јануара 1937. (29)

M. Gross

- *»Ideja jugoslovenstva« Franje Račkoga u razdoblju njezine formulacije (1860-1862)*, HZ, God. XXIX-XXX, Zagreb 1976-77. (331-345)
- *O ideološkom sustavu Franje Račkoga*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti JAZU, br. 9, Zagreb Ožujak 1979. (5-33)
- *Franjo Rački-ključne godine profesionalnoga povjesničara*, Radovi, br. 34-35-36, Zagreb 2001-2004. (63-88)

V. Грујић

- *Културне везе Београда са Босном и Херцеговином средином XIX века*, Годишњак града Београда, Књ. XIII, Београд 1966. (73-105)

K. Gujić

- *Vitina, najromantičnije mjesto zapadne Hercegovine*, HNK „Napredak”, (1939), God. XXIX, Sarajevo 1938. (164-168)
- *Hrvatsko podrijetlo begovskih familija u zapadnoj Bosni i Hercegovini*, HNK „Napredak”, (1942) god. XXXI, Sarajevo 1941. (97-110)

Fra T. Gujić

- *Biblioteka i zbirka starina franjevačkog samostana u Fojnici*, HNK „Napredak”, (1931), God. XX Sarajevo 1930. (159-161)

P. Хаџи-Ристић

- *Константин Хаџи-Ристић*, СКГ, бр. 5, нова серија LIV, Београд 1. Јули 1938. (363-367)

O. Nuri Hadžić

- *Muslimani, a ne muhamedanci“-Poslanik, a ne prorok i propheta!*, *Jedan predlog*, Behar, list za zabavu i pouku, br. 1, god. I, Sarajevo 1. Маја 1900. (44-46)

H. Hadžibegić

- *Arhiva Bosanskog vilajeta*, GADAR BiH, god. 1964-1965, knj. IV-V, Sarajevo 1965. (75-84)

M. Hadžijahić/M. Хаџијахић

- *Turska komponenta u etnogenezi Bosanskih muslimana*, Pregled, br. 11-12, god. 18. [56], knj. II, Sarajevo novembar-decembar 1966. (485-502)
- *Jedan neostvaren nacionalno-politički projekt u Bosni iz g. 1853*, HZ, god. XIX-XX, Zagreb 1966-67. (87-102)

- *Formiranje nacionalnih ideologija u Bosni i Hercegovini u XIX vijeku*, ЈИЏ, br. 1-2, Beograd 1970. (55-69)
- *Неки резултати испитивања етничких кретања у Босни у XVIII и првој половини XIX стољећа*, у: Дискусија „Проблеми етничког развитка у Босни и Херцеговини“, Прилози, бр. 11-12, год. XI-XII, Сарајево 1975-76. (289-300)
- *Sinkretistički elementi u islamu u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 28/29, Sarajevo 1980. (301-329)

M. Hadžijamaković

- *Porodica Hadžijamaković*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. XVII-XVIII, Sarajevo 1996. (295-302)

A. Hadžikadić

- *Borba protiv okupacije Bosne i Hercegovine: bojevi oko Tuzle*, Novi Behar, broj 5, god. I, Sarajevo 1. VII 1927. (8-9)

O. Hamzić

- *Gospodarske prilike u Gračanici za vrijeme Turske sa posebnim osvrtom na trgovinu i urbani razvoj*, Gračanički glasnik, br. 2, Gračanica 1996. (15-30)

A. Handžić

- *Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine*, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 42-43, Sarajevo 1995. (119-151)

S. Harni

- *Bibliografski rad Ivana Franje Jukića i kraj kulturne povijesti*, Bibliografije kao izvor za povijest knjige i kulturnu povijest, Libellarium, časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova, Vol.1, No.1, Zagreb travanj 2009. (27-50)

A. Харузин

- *Босна и Херцеговина*, (с руског Јулијана Ковачевић), Босна, илустровани месечни часопис за књижевност и савремени живот, Број 17, Година III, Београд, Маја 1910. (261-262)

H. Hasandedić

- *Karabezi, učeni ljudi (ulema) njihov rad i djela*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. XVII-XVIII, Sarajevo 1996. (313-322)

É. Haumant

- *La Nationalité Serbo-Croate*, Annales de Géographie, No 127, XXIII Annés, Paris, 15 Janvier 1914. (45-59)

F. Hauptmann

- *Internacija hercegovačkog ustaničkog vojvode Miće Ljubibratića u Grazu (Gracu)*, god. 1876/77, Prilozi, god. XIV, br. 14-15, Sarajevo 1978. (363-370)

G. Hering

- *Stoianovich, Traian, Conquering Balkan Orthodox Merchant (Wiederabdruck aus: Journal of Economic History, Juni 1960, S. 234-313)*, Balkan Studies, Vol. 2, No 1, Thessaloniki 1961. (167-171)

K. Hörman

- *Kumstvo u Muhamedovaca*, GZM, knj. 1, god. I, Sarajevo 1889. (36-38)
- *Olovo*, GZM, god. I, knj. III, Sarajevo 1889. (63-74)

В. М. Хевролина

- *Славянский вопрос в идеях славянофилов конца XIX века*, у: Међународни научни скуп: „Европа и Источно питање (1878-1923), политичке и цивилизацијске промене”, Историјски институт САНУ, Зборник радова, књ. 18, Београд 2001. (301-306)

Š. Hodžić

- *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862 godine*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Knj. II, Tuzla 1958. (65-143)

R. Horvat

- *Naslov provincijala franjevačkoga u Bosni*, Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskoga arkiva, God. XV, Zagreb 1913. (80)
- *Iz nedavne prošlosti Bosne, Obrt u Bosni god. 1865*, HNK „Napredak“, (1938), God. XXVIII, Sarajevo 1937. (108-110)

M. Huković

- *Napori za uvođenje narodnog jezika u početne vjerske škole Muslimana*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. XVII-XVIII, Sarajevo 1996. (241-251)

A. Humo

- *Istorijski i aktuelni aspekti nacionalnog položaja Muslimana*, Pregled, br. 4, god. LX, Sarajevo 1970. (429-455)

X. Хумо

- *Национализам у бос.-херц. књижевности*, у: Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење, Сарајево 1929. (366-376)

Fra V. Повача

- *Пирски pokret kod bosanskih franjevaca*, Razvitak, br. 6, Banjaluka 1. juna 1935. (225-230)

M. Imamović/M. Имамовић

- *Bosna između Osamanske i Habsburške carevine u Istočnoj krizi 1875-1878. godine*, u: Međunarodni naučni skup: „Povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine“, Sarajevo-Ilidža (1-3. oktobra 1975), Posebna izdanja, knj. XXX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 4, ANU BiH, (tom I), Sarajevo 1977. (341-349)
- *Берлински конгрес и јужнословенски простор*, Преглед, бр. 10-11, год. LXVIII, Сарајево 1978. (1191-1208)
- *Banja Luka u doba okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine*, Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18-20. novembra 1976. godine: „Banja Luka u povijoj istoriji (1878-1945)“, Sarajevo 1978. (22-35)

П. С. Иванчевић

- *Двије–Три о негдашњој школи на Хргару у Бихаћком протопопијату*, Источник, мјесечни духовни часопис за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства, св. III, год. VIII, Сарајево Март 1894. (117-119)
- *Поп Бурађ Каран-Карановић, српски јунак и борац*, Босанска вила, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 19, год. XV, Сарајево 15. Октобра 1900. (257-259)
- *Манастир св. Пророка Илије*, Први Шематизам православне српске митрополије Бањалучко-Бихаћке за годину 1901, Сто година послје, Бањалука 2001. (97)

J. Ф. Иванишевић

- *Српско-православно школство у Босни и Херцеговини*, Školski vjesnik, Sarajevo august-sept.-oktobar 1909. (498-523), novembar-decembar 1909. (789-837)

А. Ивић/А. Ivić

- *Аустрија према устанку Срба под Милошем Обреновићем (Од марта до децембра 1815. године)*, Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskog arkiva, God. XIX, sv. 3. i 4, Zagreb 1917. (260-281)
- *Buna derventskog popa Jovice Ilića (mart 1834)*, Književni jug, knj. III-sv. 1, Zagreb 1. januara 1919. (26-37)

К. Ивоп

- *Turci u vrtlogu preporodnih gibanja u Dalmaciji, Predodžbe o Turcima u Narodnom koledaru*, Crkva u Svijetu, No. 1, vol. 47, Split Travanj 2012. (126-144)

В. Јагић

- *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине. Епске пјесме старијег времена, скупио Богољуб Петрановић. На свијет издало српско учено друштво. У Биограду 1867. XXVIII. и 700 стр. вел. осмине*, Rad JAZU, knj. II, Zagreb 1868. (204-231)

Г. Јакшић

- *Раковичка буна (1871)*, Šišićev zbornik, Zbornik naučnih radova Ferdi Šišiću, povodom šezdesetgodišnjice života 1869-1929 posvećuju prijatelji, štovatelji i učenici, Zagreb 1929. (641-645)
- *Један пример-једна поука*, Политика, Број 11392, Година XXXVII, Београд, недеља 18 фебруар 1940. (14)

Ј. в. Јаха-Dembicki

- *Der westliche Theil von Bosnien, Ethnographisch-handelspolitische Skizze, Mittheilungen der kais. und königl. geographischen Gesellschaft in Wien, XIII. Band (der neuen Folge 3. Band), 1870. Redigiert von ihrem Generalsecretär M. A. Becker, Wien 1871.* (162-176)

Ј. Јеленић

- *Dva značajna pohoda*, HNK „Napredak”, (1917), God. XI, Sarajevo 1916. (75-80)

Р. Јерemiћ

- *O пореклу становништва Тузланске области*, Гласник Географског друштва, св. 7. и 8, Београд 1922. (141-157)

В. Јевтић

- *Stevo Petranović, prvi pozorišni rukovodilac u Bosni*, *Život*, mjesečni časopis za književnost i kulturu, God. II, knj. II, sv. 9, Sarajevo, juni 1953. (435-437)

В. Јокановић

- *Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta*, *Pregled*, br. 8, časopis za društvena pitanja, god. LVIII-knj. II, Sarajevo avgust 1968. (137-163), br. 9, septembar 1968. (241-263)

Н. Јунић

- *Skice porodičnog života u Sarajevu posljednjih decenija osmanske vladavine*, *Prilozi*, br. 36, Sarajevo 2007. (33-68)
- *Veletrgovac kao kreditor*, *Prilozi*, br. 42, Sarajevo 2013. (69-101)

Ј. Јовановић/Ј. Јовановић

- *Енглеска и окупација Босне и Херцеговине*, Календар Просвета за преступну годину 1936, Сарајево 1935. (19-23)
- *Mihail Petrovič Sažin (1845-1934)-učesnik u Hercegovačkom ustanku 1875*, *Prilog historiografiji o hercegovačkom ustanku*, ЛИС, br. 1-2, Beograd 1973. (87-98)
- *Сергеј Михајлович Кравчинскиј–Степњак–учесник у Херцеговачком устанку 1875. године*, ГДИ БиХ, год. XIX (1970-1971), Сарајево 1973. (267-280)

Љ. Јовановић

- *Преглед национално-политичког живота српскога у XIX веку*, СКГ, бр. 9. (II, 5), Београд 1. Јуни 1901. (346-353), бр. 10. (II, 6), 16. Јуни 1901. (426-439), бр. 11. (III, 1) 1. Јул 1901. (35-50)

С. Јовановић

- *Спољашња политика Србије у XIX веку*, СКГ, бр. 19. (IV, 3), Београд 1. Новембар 1901. (185-195), бр. 20. (IV, 4) 16. Новембар 1901. (278-286), бр. 21. (IV, 5) 1. Децембар 1901. (367-378), бр. 6, књ. IV, 16. децембар 1901. (460-473)
- *Спољашња политика Илије Гарашићина*, СКГ, бр. 6, н. с., књ. XXXIV, Београд, 16. Новембар 1931. (422-431)

И. Ф. Јукић/И. Ф. Јукић

- *Краина Босанска*, Србско-далматински Магазинъ, Тринајста година, Задар 1848. (70-82)
- *Narodne učionice u Bosni*, Korijen, br. 7-8, Banjaluka 1957. (39-41)
- *Predgovor*, svezak I, Zagreb 1850. (23-24), *Omer-paša i bosanski Turci I*, svezak II, Zagreb 1851. (201-206), *Omer-paša i bosanski Turci II. (Produženje)*, svezak III, 1861. (420-449), *Državne uredbe u Turskom carstvu*, svezak III, 1861. (472-478), *Ljetopis katoličke crkve u Bosni*, svezak III, Zagreb 1861. (573-588), u: *Bosanski prijatelj*, časopis sadržavajući potriebite koristne i zabavne stvari, (u[č]rednik I. F. Jukić Banjalučanin), u: Ivan Franjo Jukić, *Sabrana djela*, Knjiga II, Sarajevo 1973.

Dž. Juzbašić

- *Nekoliko napomena o etničkom razvitku u Bosni i Hercegovini*, Prilozi, br. 30, Sarajevo 2001. (195-206)

Н. Б. Кабакова

- *Нове материјале о Луке Вукаловићу*, u: Међународни научни skup: „Problemi istorije Bosne i Hercegovine 1850-1875”, Posebna izdanja, knj. LXXXIV, odjeljenje društvenih nauka, knj. 20, ANU BiH, Sarajevo 1987. (125-130)

В. Караџић

- *Срби и Хрвати (из „Видовдана“)*, Даница, лист за забаву и књижевност, бр. 19, год. II, Нови Сад 10. јулија 1861. (297-300)

М. Карановић

- *Поуџе у Босанској Крајини*, СЕЗ, књ. XXXV, СКА, Београд 1925. (280-655)
- *Још коју о жупи Земљаник*, ГЗМ, год. XLIX, св. 1. (за историју и етнографију), Сарајево 1937. (105-107)
- *Бањолучани и Вукова књига о обичајима*, Развитак, бр. 2, год. V, Бањалука 1. фебруара 1938. (36-41)
- *Илиндански ваишар у Вечићима*, Развитак, бр. 8. и 9, год. IV, Бањалука август-септембар 1938. (262-266)
- *Вођа кроз Етнографски музеј у Сарајеву*, ГЗМ, прва свеска [за историју и етнографију], год. LI-1939, Сарајево 1939/40. (37-63)

П. К. Карано-Твртковић

- *Додатакъ къ србскимъ споменницѣма или кратко землѣописаніе о Босни у: „Србскіи споменицы или старе рисовулѣ, дипломе, повелѣ, и сношения босански, сербски, херцеговачки, далматински, и дубровачки кралѣва, царева, банова, деспота, кнезова, войвода и властелина”, часть прва, Бѣоград 1840. (I-XXIII)*

Д. Ј. Караџац

- *Прилог историји школства у Босни и Херцеговини, Српска конфесионална основна школа у Ливну, Školski vjesnik, Sarajevo мај 1909. (182-191), јуни 1909. (301-306), август-септ.-октобар 1909. (568-577), новембар-децембар 1909. (975-1003)*

Ф. Карџић

- *Odnos bosanske uleme prema reformama u Osmanskoj carevini u XIX vijeku, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. XVII-XVIII, Sarajevo 1996. (221-231)*

Е. Карић

- *Sistem bašibozučke svijesti (Prilog problemu antisistemskog mentaliteta Bošnjaka), pogovor u: M. Gjurgjević, Memoari sa Balkana (1858-1878), Sarajevo 1910. (reprint 1996) (171-178)*

К. Н. Карпат

- *The Ottoman attitude towards the resistance of Bosnia and Herzegovina to the Austrian occupation in 1878, in: Naučni skup: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini, [Sarajevo, 23. i 24. oktobra 1878], Posebna izdanja, knj. XLIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 8, ANU BiH, Sarajevo 1979. (147-172)*

И. Кесмановић

- *Ivan Frano Jukić, narodni prosvjetitelj i politički borac, Pregled, časopis za društvena pitanja, br. 4, polugodište I, Sarajevo 1953. (april). (289-298)*
- *Srpsko-dalmatinski Magazin o Bosni i u Bosni (i Hercegovini)–Doprinos Bosne i Hercegovine Preporodu u Dalmaciji, GADAR BiH, God. III-knj. III, Sarajevo 1963. (65-90)*

Ш. Сејфуддин Кемура

- *Стара хришћанска црква у Сарајеву, ГЗМ, год. XXIII, св. 3, Сарајево 1911. (297-302)*

Lj. Klančić

- *Vuk Karadžić i bosanska raja*, Putevi, br. 6. Banjaluka nov.-dec. 1964. (513-528)

I. Klarić

- *Kròljaska škola i prvo doba moga školovanja (po kazivanju jednog prijatelja)*, Školski vjesnik, Sarajevo februar 1895. (124-129)
- *Stara livanjska škola. Fragmenat iz života bosanskoga školstva*, Školski vjesnik, Sarajevo januar-februar 1908. (46-51)

M. Knezović

- *Ivan Kukuljević Sakcinski o Bosni i Hercegovini u doba preporoda*, Povijesni prilozi, vol. 20, No 20, Zagreb Kolovoz 2001. (209-222)

O. Knezović

- *Ali-paša Rizvanbegović-Stočević, hercegovački vezir 1832-1851*, GZM, XL, sv. II (za historiju i etnografiju), Sarajevo 1928. (11-53)

B. Колаковић

- *O цинцарском (влашком) пореклу породице Косте Нешковића, брчанског трговца (1849-1914)*, ГЕИ САНУ-XXVII (1978), Београд 1978. (119-126)
- *O хумско-риђанском пореклу породице сина херцеговачког кмета Васе Колака-Колаковића, брчанског трговца (1859-1931)*, ГАДАР БиХ, God. XVIII-XIX, књ. XVIII-XIX, Сарајево 1978/79. (225-240)

J. Kolanović

- *Djelatnost Maksimilijana Vrhovca na povezivanju hrvatskih zemalja (do 1809)*, HZ, God. XXXVII (1), Zagreb 1984. (31-60)

Don A. Komadina

- *Interkonfesionalni odnosi na području trebinjske biskupije*, „Tisuću godina Trebinjske biskupije”, Studia Vrhbosnensia-2, Sarajevo 1988. (125-134)

P. Korunić

- *Natko Nodilo i narodni preporod u Dalmaciji do 1867*, HZ, God. XXVII-XXVIII (1974-1975), Zagreb 1976. (95-138)
- *Nacionalni identitet u djelu T. Smičiklasa: O podrijetlu Hrvata i hrvatskog naroda*, Zbornik posvećen 150. obljetnici rođenja Tadije Smičiklasa (1843.-1993.)

Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU, Vol. 18. Zagreb 2000. (63-104)

А. Кос

- *Мач и перо устаника Босанске Крајине (1875-1878)*, Крајина, бр. 20, год. V, Бањалука 2006. (113-126)
- *Михајло Љубибратић-вођа Херцеговачког устанка*, у: Невесињска пушка, Зборник радова са научног скупа о устанку у Херцеговини 1875-1878, Источно Сарајево 2006. (55-78)
- *Србски Дневник Данила Медаковића као свједок промјена у Босни и Херцеговини*, Гласник Удружења архивских радника РС, Бр. 2, Год. II, Бањалука 2010. (195-218)

М. С. Косановић

- *Српске старине у Босни, неколике биљешке*, ГСУД, књ. XII, свеска XXIX старога реда, Београд 1871. (158-188)
- *Српске старине из Босне*, ГСУД, књ. XXXVIII, Београд 1878. (141-191)
- *Кратки опис нове сарајевске богородичне цркве*, Шематизам православне митрополије и архијерејске Дабро-босанске за годину 1882, Сарајево 1882. (47-51)
- *Црте из Босне*, ГСУД, књ. 69, Београд 1889. (243-258)

V. Kosorić

- *Naselja i porijeklo stanovništva*, у: *Rogatica*, (monografija), Sarajevo 1966. (12-25)

М. Костић

- *Српско трговачко насеље у Трсту XVIII века*, ИЧ, књ. V (1954-1955), Београд 1955. (167-187)
- *Српско трговачко насеље на Ријеци у XVIII веку*, ИЧ, књ. VII (1957), Београд 1957. (37-52)

Н. Ковач

- *Вукове политичке идеје*, Путеви, књ. XXXVIII, Бањалука нов.-дец. 1987. (99-110)

Б. Ковачевић

- *Вукови погледи на развој наше народне свести*, СКГ, бр. 7, н. с., књ. XLIX, Београд 1. Децембар 1936. (519-528)

К. Ковачевић

- *Како су православни Срби у селу Крњеуши добили за цркву земљиште у години 1874*, Босанско-херцеговачки Источник, мјесечни духовни часопис за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства, св. I, год. VI, Сарајево, јануар 1892. (18-21)
- *Три поповске буне*, Развитак, Бања Лука 1. Мај-1 Јун 1910. (158-167)
- *Српска православна црква и школа у Бихаћу и околини*, Први Шематизам православне српске митрополије Бањалучко-Бихаћке за годину 1901, Сто година послје, Бањалука 2001. (256-289)

М. Ковић/М. Ковић

- *The Beginning of the 1875 Serbian Uprising in Herzegovina The British Perspective*, Balcanica, No 41, Belgrade 2010 (55-71)
- *Израз светског и европског феномена, Начертаније Илије Гарашанина*, Политика (додатак), Београд 15. и 16. фебруар 2012. (19-20)

М. Kozličić, М. Bratanić, S. Uglešić

- *Hrvatsko-bosanskohercegovačko razgraničenje na Pounju od 17. do 20. stoljeća prema izvornoj kartografskoj građi*, Geoadria, 16/1, Zadar 2011. (27-91)

А. Коџар

- *Bosanskohercegovačke valije u zadnjem desetljeću osmanske uprave*, Povijesni zbornik, br. 1. i 2, God. I, Osijek 2006/2007. (95-113)

П. М. Крајиновић

- *С огњишта ускочкога*, Босанска вила, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 10, год. XVIII, Сарајево 30. маја 1903. (192-194)

Т. Кралјаčić

- *Diskusija (Т. Kraljačić, D. Berić, I. Hadžibegović, Д. Ф. Поплыко, В. М. Хевролина, М. Ектеčić, В. Г. Карасев)*, у: Међународни научни skup: „Problemi istorije Bosne i Hercegovine 1850-1875”, Posebna izdanja, knj. LXXXIV, odjeljenje društvenih nauka, knj. 20, ANU BiH, Sarajevo 1987. (157-169)

В. Крестић

- »Slavjanski Jug« Đure Klarića (1867/8), HZ, God. XIV (1961), Zagreb 1962. (231-238)

H. Kreševljaković

- *Štamparije u Bosni za turskog vremena 1529.-1878.*, Građa za povijest književnosti Hrvatske, JAZU, knjiga 9, Zagreb 1920. (1-41)
- *Novinarstvo u Herceg-Bosni prije okupacije*, HNK „Napredak”, (1923), God. XII, Sarajevo 1922. (88-99)
- *Dolazak milosrdnica u Bosnu 1871. god.*, Napredak, Glasilo Hrvatskog kulturnog društva „Napredak” u Sarajevu, br. 3, God. III, Sarajevo, ožujak 1928. (28-29)
- *Franjo Žaverija Franjković*, Napredak, Glasilo hrvatskog kulturnog društva „Napredak” u Sarajevu, Br. 12, God. IV, Sarajevo, prosinac 1929. (124-125)
- *Husein kapetan Gradašćević–Zmaj od Bosne (uz 100-godišnjicu njegova pokreta), Uspomeni Josipa Eugena Tomića i Krste Pavletića*, HNK „Napredak”, (1932), God. XXI, Sarajevo 1931. (105-131)
- *Stečajevi u Bosni (1867-1877)*, Narodna starina, vol. 13, No 34, Zagreb 1934. (189-192)
- *Prijeki sud u Bosni i Hercegovini (Uz 60-u obljetnicu)*, Kalendar „Narodna uzdanica“, VI, Sarajevo 1938. (103-117)
- *Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini*, Naše starine, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N. R. Bosne i Hercegovine, sv. II, Sarajevo 1954. (71-86)
- *Klement Božić u Bosni i o Bosni*, Tkalčićev zbornik, Zbornik radova posvećenih sedamdesetgodišnjici Vladimira Tkalčića, Prvi svezak, Zagreb 1955. (201-208)
- *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, u: H. Kreševljaković, *Izabrana djela I*, Sarajevo 1991. (19-237)

A. Kristić

- *Bosanske crkve i njihovo obskrbljivanje za otomanske vlade (Posvećeno hrvatskome župniku Rev. Bosiljku Bekavcu u Rankin Pa U. S. A.)*, HNK „Napredak”, (1937), God. XXVII, Sarajevo 1936. (142-158)
- *Bosna pod kapom »hrvatkom«*, HNK „Napredak“, (1940), God. XXX, Sarajevo 1939. (42-46)

Љ. Кркљуш

- *Кнез Милан Обреновић и Светозар Милетић*, ЗМСИ, бр. 75-76, Нови Сад 2007. (177-202)

Ј. Кршић

- *Гавро Вучковић Крајишник*, Календар Српског културно-просвјетног друштва Просвјета, Пале 2006. (65-69)

Т. Крушеvac

- *Ivan Frano Jukić*, GID BiH, god. VII, Sarajevo 1956. (171-184)
- *Srpska realka-Gimnazija u Sarajevu*, GADAR BiH, god. III-knj. III, Sarajevo 1963. (91-124)
- *Životni put Vase Pelagića (Povodom 125-godišnjice rođenja)*, Putevi, br. 6, Banjaluka novembar-decembar 1963. (567-595)
- *Periodika bosanska za turskog vremena 1850-1878*, GADAR BiH, god. VII-knj. VII, Sarajevo 1967. (103-161)

Х. Ш. Куленовић

- *Национална свест динарских Муслимана*, СКГ, бр. 3, н. с., књ, LXI, Београд 1. Октобар 1940. (196-202)

Š. Kulišić

- *Mataruge kod Prijedora*, Razvitak, br. 12, god. VI, Banjaluka 1. decembra 1939. (371-375)
- *Etnička prošlost stanovništva Livanjskog polja*, Pregled, br. 3, god. XII, knj. I, Sarajevo 1960. (211-216)
- *Starije etničke formacije i etnički procesi u obrazovanju naroda Bosne i Hercegovine*, Pregled, br. 1, god. XIII, knj. 1, Sarajevo 1961. (9-16)

Lj. Kuntić

- *Hrvatski sabor god. 1861. i jugoslavenska ideja*, ЈИЧ, br. 4, Beograd 1969. (73-81)

F. L. (*Edinburgh Review*)

- *La Bosnie et l'Herzégovine*, Revue Britannique, Revue Internationale, Année 1876.-nouvelle série, Tome sixième, Novembre 1876, Paris 1876. (193-225)

М. С. Лазаревић

- *Наши ратни планови против Турске од војда Карађорђа до краља Петра*, СКГ, Београд 16. април 1934. (602-610)

A. Leist

- *Serbien und seine Bewohner*, Globus, Illustrierte Zeitschrift für Länder-und Völkerkunde Chronik der Reisen und Geographische Zeitung, Herausgegeben von Karl Andree, Siebenter Band, Hildburghausen 1865. (161-174)
- *Die Völker der europäischen Türkei*, Globus, Illustrierte Zeitschrift für Länder-und Völkerkunde, mit besonderer Berücksichtigung Berücksichtigung der Anthropologie und Ethnologie in Verbindung mit mit Fachmännern und Künstlern herausgegeben von Karl Andree, Elfter Band, Braunschweig 1867. (210-213)

D. Leovac

- *Serbia and Russia during the second rule of prince Miloš Obrenović (1858-1860)*, Београдски историјски гласник, II, Београд 2011. (205-219)

E. Лилек

- *Етнолошки набирци по Босни и Херцеговини*, ГЗМ, год. XI, св. 4, Сарајево 1899. (699-721)

Лонгин (епископ зворничко-тузлански)

- *Улога српско православног свеиштенства зворничко-тузланске епархије у прошлости*, Споменица поводом 80-годишњице окупације БиХ (1878-1958), 50-годишњице Анексије (1908-1958) и 40-годишњице ослобођења и уједињења (1918-1958), Београд 1959. (35-50)

D. Lovrenović

- *Bosanski Jeremija u novom izdanju*, u: Antun Knežević, *Kratka povjest kralja bosanskih*, (priredio i predgovor napisao prof. dr. Dubravko Lovrenović), Sarajevo 2009. (5-21)

P. Luković

- *Napadi ustanika na turska utvrđenja u Bosni 1875-1876*, VVM, br. 15, Beograd 1969. (97-135)
- *Napadi ustanika na turska utvrđenja u Bosni 1877-1878*, VVM, br. 17, Beograd 1971. (123-153)

- *Nekoliko napomena o ulozi vojvode Goluba Babića u Bosanskom ustanku 1875-1878 i njegovom nožu koji se čuva u Vojnom muzeju u Beogradu*, VVM, br. 18, Beograd 1972. (165-179)

С. Љубибратић

- *Архиепископ и митрополит Сава Косановић*, Споменица поводом 80-годишњице окупације БиХ (1878-1958), 50-годишњице Анексије (1908-1958) и 40-годишњице ослобођења и уједињења (1918-1958), Београд 1959. (76-82)

Р. Љушић

- *Руски конзул Ваиченко о приликама у Босни и Херцеговини крајем тридесетих и почетком четрдесетих година XIX века*, ИЧ, књ. XXIX-XXX, Београд 1982-1983. (327-338)
- *Предлози Јована Мариновића за решење српског питања 1848. и 1854. године*, Српске студије, књ. 3, 2012, Београд 2012. (279-311)

А. М.

- *Proslava 25-godišnjice smrti fra Grge Martića*, HNK „Napredak“, (1931), god. XX, Sarajevo 1930. (24–26)

Т. Масан

- *Gledišta Miha Klaića na bosansko-hercegovačku problematiku od 1874. do 1890*, Radovi, br. 13 (1), Zagreb 1980. (33-50)

В. Маџар/Б. Маџар

- *Pokušaj pacifikacije Hercegovačkog ustanka 1875. posredovanjem predstavnika evropskih država*, GADAR BiH, God. XIV-XV, knj. XIV-XV, Sarajevo 1974-75. (117-129)
- *Prikaz otpora austrougarskoj okupaciji 1878. u izvještajima njemačkog konzula*, u: Naučni skup: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini, [Sarajevo, 23. i 24. oktobra 1878], Posebna izdanja, knj. XLIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 8, ANU BiH, Sarajevo 1979. (123-131)
- *Нешто више о држању Васе Пелагића пред бањалучким судом и Меџисом у Сарајеву 1869. године*, ГАДАР БиХ, год. XXXI, Сарајево 1991. (203-215)

А. Маканец

- *Sulejman-paša Skopljak*, HNK „Napredak“, (1945), god. XXXV Sarajevo 1944. (79-89)

V. Maksimović

- *Stradanja Gavra Vučkovića*, *Život*, časopis za književnost i kulturu, br. 8, God. XVIII, Sarajevo avgust 1969. (64-69)
- *Dva hercegovačka ljetopisca*, Radio Sarajevo Treći Program, br. 1, god. I, Sarajevo 1972. (119-136)

N. Makuljević

- *Tanzimat i vizuelno kreiranje javnog identiteta u Bosni i Hercegovini*, u: „Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju“, Zbornik radova, br. 2, Sarajevo 2011. (213–227)

I. Mamuzić

- *Odjeci Ilirizma srpski i hrvatski*, Građa za povijest književnosti Hrvatske, knjiga 32, Zagreb 1978. (295-530)

S. Manderalo

- *Livanjski Kujundžići*, GZM, n. s., etnologija, sv. 48/49. (1996-1999), Sarajevo 2000. (187-216)

T. Maretić

- *Život i književni rad F. Miklošića*, Rad JAZU, knj. CXII, razredi filologičko-historički i filosofičko-juridički, XXXVI, Zagreb 1892. (41-153)

M. Марјановић

- *Хрватска писма, III*, СКГ, Бр. 278 (XXIX, 4), Београд 16. Август 1912. (271-279), V, Бр. 288 (XXX, 2) 16. Јануар 1913. (119-128), VI, Бр. 291 (XXX, 5) 1. Март 1913. (351–357), VIII, Бр. 293. (XXX, 7) 1. Април 1913. (520–528)

Марко, учитељ

- *Читуља, Василије Павловић (Кочовић)*, Дабро-босански Источник, лист за црквено-просвјетне потребе српско-прав. свештенства у Босни и Херцеговини, бр. 23, Год. III, Сарајево, 1. Децембра 1889. (365)

T. Markus

- *Od kršćanskog do seljačkog humanizma: hrvatske nacionalne ideologije i bio-ekologija*, Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda povijesnog druš. znan. HAZU, br. 24, Zagreb 2006. (223-264)
- *Ivan Kukuljević u političkom životu Hrvatske u razdoblju 1843.–1867. godine. Prilog istraživanju njegove političke djelatnosti*, Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda povij. druš. znan. HAZU, br. 27, Zagreb 2009. (293-318)
- *Društveni stavovi Franje Račkog*, Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda povijesnog druš. znan. HAZU, br. 28, Zagreb 2010. (173-199)

O. Markušić

- *Muslimani i biskup Šunjić*, Serafinski perivoj, br. 2, god. XXV, Sarajevo 15. veljače 1911. (29)

F. Maurer

- *Mittheilungen über Bosnien, Die Bosniaken*, Das Ausland, Ueberschau der neuesten Forschungen auf dem Gebiete der Natur-, Erd- und Völkerkunde, Nr. 43, Augsburg, 23. October 1869. (1022-1027)

Đ. Mazalić

- *Портре сарајевског митрополита Пауција из године 1805 и његов сликар*, ГЗМ, год. XLIV, св. 2. (за историју и етнографију), Сарајево 1932. (93-105)
- *Hercegovina crkva kod Goražda i okolne starine*, GZM, god. LII, sv. 1. (za historiju i etnografiju), Sarajevo 1940. (27-43)

Д. Мекензи

- *Србија као Пијемонт и југословенска идеја 1804-1914*, ИЧ, књ. XXXVIII, Београд 1991. (193-219)

М. Мемџа

- *Štampa i pretpreporodni period bosansko-muslimanske književnosti*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. XIX-XX, Sarajevo 2001. (215-220)

И. Мухић

- *Просветне прилике у Врбаској бановини*, Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva, knj. XIV, sveska 1-12, 1933-34, Beograd 1934. (922-931)

З. Мијановић

- *Српско-православна основна школа у Требињу*, Трибуна 12, Требиње 2009. (239-270)

Ђ. Микић

- *Акције Васа Пелагића и босанскохерцеговачких избјеглица против аустроугарске окупације 1878-1895*, ЗИ БиХ, бр. 3, Београд 2002. (209-231)

Ј. М(илaković)

- *Fra Grgo Martić kao učitelj*, Školski vjesnik, Sarajevo januar-juni 1902. (1-8)

Ђ. Н. Милић

- *Освећење нове српско-православне цркве у селу Лепеници код Прњавора, на Михољ-дан, -у недјељу-29. септембра 1891, и повјест бивше цркве*, Босанско-херцеговачки Источник, мјесечни духовни часопис за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства, св. I, год. VI, Сарајево, јануар 1892. (22-28)

И. А. Милићевић

- *100-godišnjici rođenja Dra Ante Starčevića (Rođen 23. Svibnja 1823., umro 28. Veljače 1896.)*, HNK „Napredak”, (1924), God. XIII, Sarajevo 1923. (72-76)
- *Islam u hrvatskom narodu tečajem povijesti, (Nastavak)*, Napredak, Glasilo hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ u Sarajevu, br. 15, God. II, Sarajevo, prosinac 1927. (199-200)
- *U spomen kulturnom i političkom radniku, O dvadesetpetogodišnjici smrti don Frane M. Miličevića*, HNK „Napredak”, (1929), God. XVIII, Sarajevo 1928. (158-164)
- *Starčevićanstvo u Bosni i Hercegovini*, „Napredak“, Glasilo hrvatskog kulturnog društva „Napredak” u Sarajevu, br. 4-5, god. XVI, Sarajevo, travanj-svibanj 1941. (39-41)

И. М. Милићевић

- *U Ravnom prije 330 i prije 60 godina, O šestdesetgodišnjici hercegovačkog ustanka pod don Ivanom Musićem*, HNK „Napredak”, (1935), God. XXV, Sarajevo 1934. (192-200)

Ј. Милићевић

- *О Босни 1848. године*, ИГ, бр. 1, Београд 1973. (89-110)

K. Milković

- *Represalije protiv Podzvizda 1845. godine. Fenomen četovanja i maloga rata u kasnim krajiškim društvima na hrvatsko-bosanskoj granici*, Povijesni prilozi, br. 40, Zagreb 2011. (195-224)

P. Milosavljević/П. Милосављевић

- *Stavovi srpskih socijalista prema Istočnom pitanju i ustanku u Bosni i Hercegovini 1875-1878.* u: „Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine”, Sarajevo-Ilidža (1-3. oktobra 1975.), (tom III), Posebna izdanja, knj. XXX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 4, ANU BiH, Sarajevo 1977. (249-256)
- *Припреме Србије за рат са Турском 1876. године (За време влада Љубомира Каљевића и Стевче Михаиловића)*, Balcanica IX, Belgrade 1978. (131-157)

Б. Милошевић

- *Свеиштенство Босанске Крајине у устанку 1875-1878*, ЗИ БиХ, бр. 7, Београд 2012. (239-255)

Ј. Milošević Đorđević

- *Jedan pokušaj klasifikacije teorijskih razmatranja nacionalnog identiteta*, Psihologija, Vol. 36 (2), Beograd 2003. (125-140)

K. Milutinović/К. Милутиновић

- *Vasa Pelagić pred sudom i u tamnici*, Korijen, časopis za književnost i kulturu, br. 3. i 4, god. I, Banjaluka VIII i XIX 1955. (81-91)
- *Katolička i pravoslavna crka prema Bosansko-hercegovačkom ustanku*, Korijen, časopis za književnost i kulturu, br. 7, god. I, XII, Banjaluka 1955. (216-223)
- *Социјалисти о улози Јужних Словена у решавању Источног питања*, ГИД БиХ, год. X, Сарајево 1959. (87-119)
- *Južnoslovenske koncepcije Ilirskog pokreta (Povodom 150-godišnjice)*, Istraživanja, knj. 12, Novi Sad 1989. (271-318)

Ј. Мишковић

- *Грађа за новију историју Србије*, ГСУД, књ. XLVIII, Београд 1880. (152-220)

И. Митровић

- *Српске школе у Бос. Крајини за турске управе*, Развитак, бр. 8. и 9, год. VI, Бањалука 20. августа 1939. (254-259)

Б. Момчиловић

- „*Тајмс*” о Првом српском устанку, ЗИМС, бр. 10, Београд 1973. (63-81)

Р. Момировић

- *Drvene crkve zapadne Bosne*, Naše starine, III, Sarajevo 1956. (149-172)

О. Moreau

- *The Recruitment of Bosnian Soldiers during the 19th Century (1826-1876)*, Islamic Studies, No 2, vol. 36, 3, Islamabad 1997. (263-279)

Е. Mulabdić

- *Maglajska ruždija*, Školski vjesnik, Sarajevo Januara 1895. (49-52)
- *Jedna šezdesetgodišnjica*, Narodna uzdanica, God. VI, Sarajevo 1938. (179-188)

А. Muradbegović

- *Oslobodilačka akcija Ivana Frane Jukića i osmanlike reforme u Bosni*, Korijen, časopis za književnost i kulturu, br. 7-8, Banjaluka 1957. (49-67)

Е. Murray Despalatović

- *Ljudevit Gaj-panslavist i nacionalist*, Radovi, br. 3, Zagreb 1973. (111-122)

Š. Musa, Z. Leženić

- *O jeziku i stilu spisateljskog djela fra Antuna Kneževića*, Croatica christiana periodica, vol. 33, No 64, Zagreb prosinac 2009. (93-105)

Ј. Накићеновић

- *Лука Вукаловић, Херцеговачки велики војвода*, ЛМС, књ. 116, Нови Сад 1874. (159-192)
- *Херцеговски одбор за „страдајуће Херцеговце“ 1875*, Вокa, br. 13-14, Zbornik radova iz nake, kulture i umjetnosti, Herceg-Novi 1982. (211-238)

А. Nikić

- *Književno djelo fra Petra Bakule (1816-1873)*, Godišnjak odjeljenja za književnost, knjiga III-IV, Sarajevo 1975-79. (61-84)
- *Hercegovački ustanak u svjetlu novih izvora*, u: Međunarodni naučni skup: „Povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine“, Sarajevo-Ilidža (1-3. oktobra

1975.), (tom II), Posebna izdanja, knj. XXX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 4, ANU BiH, Sarajevo 1977. (315-332)

К. В. Никифоров

- *Савремена криза у Босни и Херцеговини и 150-годишњица „Начертанија“ Илије Гарашићина*, у: „Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена“, Међународни научни скуп 13-15. децембар 1994, Историјски институт САНУ, Зборник радова, Књига 12, Београд 1995. (31-35)

V. Nikolić

- *Jedno interesovanje Vuka Karadžića za istočnu Bosnu*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. VI, Tuzla 1965. (145-150)

В. Новак

- *Jedno sporno питање из српскохрватских односа шездесетих година прошлога века*, ИЧ, бр. 1-2, год. I (1948), Београд 1949. (181-198)

G. Novak

- *Pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom*, HZ, br. 1-4, God. VI, Zagreb 1953. (1-24)
- *Političke prilike u Dalmaciji g. 1866.-1876*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. VI-VII, Zagreb 1960. (35-63)
- *God. 1860. u polemičkim spisima, Jedno poglavlje iz povijesti Dalmacije za sjedinjenje s Hrvatskom*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. VIII, Zadar 1961. (1-43)

Ј. Новаковић

- *Старине, Додатак опису манастира Гомионице и његових старина у „Д.-Б. Источнику“*, у броју 2-3, Дабро-босански Источник, лист за црквено-просвјетне потребе српско-прав. свештенства у Босни и Херцеговини, год. III, бр. 19-20, Сарајево, мјесеца Октобра 1889. (323-325)
- *О манастиру Липљу и његовом имену*, Босанско-херцеговачки Источник, мјесечни духовни часопис за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства, св. XII, год. VI, Сарајево Децембар 1892. (567-570)

- *Манастир Липље*, Први Шематизам православне српске митрополије Бањалучко-Бихаћке за годину 1901, Сто година послјије, Бањалука 2001. (89-94)

К. Новаковић

- *Кратак опис протопрезвитерата петровачког*, Босанско-херцеговачки Источник, мјесечни духовни часопис за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства, св. II, год. VIII, Сарајево Фебруар 1894. (81-84), св. IV-V, Април и Мај 1894. (184-190)

С. Новаковић/S. Novaković

- *Српске области X и XII века (пре владе Немањине)*, Историјско-географичка студија, ГСУД, књ. XLVIII, Београд 1880. (1-151)
- *Trebište, Tvrdoš i Savina, Pisma iz hranionice manastira Savine s nekolikim primedbama*, Starine JAZU, књ. XVI, Zagreb 1884. (97-107)

О. О.

- *Јанићије (Јоаникије) Памучина*, Зора, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 2, годиште I, Мостар 30. Маја 1896. (71-72)

Т. Оршוליћ

- *Uloga fra Martina Nedića kod uvođenja porezne trećine 1848. i u Posavskoj (Oraškoj) buni 1857./58.*, Croatica Christiana Periodica, vol. 39, No 75, Zagreb Lipanj 2015. (103-119)

Н. П.

- *Освећење цркве у Бихаћу дана 26. јула 1898.*, Источник, духовни часопис за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства и народа у Босни и Херцеговини, бр. 19, год. XII, Сарајево 15. октобра 1898. (297-301)

Т. С. П.

- *Свечаност при освећењу звона парохије Црвице*, протопрезвитерата сребреничкога, на Петровдан 1892., Босанско-херцеговачки Источник, мјесечни духовни часопис за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства, св. VIII, год. VI, Сарајево Август 1892. (417-419)
- *Архимандрит Мелентије Перовић*, војвода шумски 1835-1887, Источник, духовни лист за црквено-просвјетне потребе српско-православног

свештенства и народа у Босни и Херцеговини, бр. 23, год. XVI, Сарајево, 15. децембра 1902. (550-557)

V. Palavestra

- *Prilozi za proučavanje porijekla stanovništva u okolini Bosanskog Broda*, GZM, n. s. etnologija, sv. XXX/XXXI (1975/76), Sarajevo 1978. (5-42)

I. Памучина

- *Побѣдоносно мученѣ Христине Райковића дѣвѣйчице, у Мостару 1841*, Србско-далматинскій Магазинѣ, Петнайста година, Загреб 1850. (51-86)
- *Три вѣрозакона у Херцеговини*, Србско-далматинскія Магазинѣ за лѣто 1851, Шестнайста година, Загреб 1851. (17-53)
- *Жизнь Али-паши Ризванбеговича Стольчанина, Визиря Герцеговинскаго, (Разказъ современника и очевидца)*, в: А. Гильфердинг, *Боснія, Герцеговина и Старая Сербія*, Собрание сочинений, Томъ третій, С.-Петербургъ 1873. (331-379)
- *Животопис Серафима Шолаје*, у: П. Чокорило, Ј. Памучина, С. Скендерова, *Летописи*, Сарајево 1976. (135-152)

M. Рарић

- *O razvoju školstva u Banjoj Luci u XIX i prvoj polovini XX stoljeća*, у: „Banja Luka u novijoj istoriji (1878-1945)“, Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18-20. novembra 1976. godine, Sarajevo 1976. (56-63)
- *Prve škole u Trebinju*, Tribunia, knj. 2, Trebinje 1976. (97-103)

Dž. Рашић

- *Osnovno školstvo za vrijeme turske vladavine*, у: *Osnovno školstvo u Tuzli (istorijski pregled)*, monografija, Tuzla 1988. (15-37)

J. Пауновић-Штерменски

- *Два српска кнеза, отац и син-слике из британских дипломатских извештаја*, ИЧ, Књ. LX, Београд 2011. (333-355)

Б. Павићевић

- *Црногорско-турски преговори 1868. за рјешење граничних спорова према Херцеговини*, ИЧ, књ. XIV-XV (1963-1965), Београд 1965. (385-398)

D. Павлићевић

- *Odjek bosanskog ustanka (1875-1878) u sjevernoj Hrvatskoj*, Radovi, br. 4, Zagreb 1973. (121-196)
- *Odbori za pomaganje i bosanski prebjeci u sjevernoj Hrvatskoj tijekom bosansko-hercegovačkog ustanka 1875-1878*, Radovi, br. 7, Zagreb 1975. (219-248)
- *Bosanske izbjeglice u Banskoj Hrvatskoj u doba ustanka 1875-1878. godine*, u: Međunarodni naučni skup: „Povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine“, Sarajevo-Ilidža (1-3. oktobra 1975.), (tom III), Posebna izdanja, knj. XXX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 4, ANU BiH, Sarajevo 1977. (101-108)
- *Hrvatsko novinstvo o Bosni s posebnim osvrtom na Bosansku Krajinu i Banju Luku u doba okupacije 1878. godine*, Zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18-20. novembra 1976. godine: „Banja Luka u novijoj istoriji (1878-1945)“, Sarajevo 1978. (36-55)
- *Mihovil Pavlinović o Istočnom pitanju i bosansko-hercegovačkom ustanku (1860-1878.)*, Zbornik radova: „Mihovil Pavlinović u politici i književnosti“, Zagreb 1990. (185-203)
- *Eugen Kvaternik o istočnom pitanju (1859-1868), Prilog utvrđivanju shvaćanja Eugena Kvaternika o rješenju istočnog pitanja u razdoblju nakon sloma neoapsolutizma i sklapanja hrvatsko-ugarske nagodbe*, Radovi, Zavoda za hrvatsku povijest, br. 28, Zagreb 1995. (84-95)

I. Pederin

- *K. Marx i F. Engels o pitanju panslavizma*, HZ, God. XXXV [1], Zagreb 1982. (279-291)
- *Pokušaji prodora na zapad Crne Gore, Srbije i pravoslavlja u XIX. stoljeću*, Croatica Christiana periodica, br. 30, God. XVI, Zagreb 1992. (183-223)
- *Katolici u Bosni, Hercegovini i Albaniji u prvoj polovici XIX st.*, Obnovljeni život, br. 1, god. 50, Zagreb travanj 1995. (47-61)

Ђ. Пејановић

- *Становништво Босне и Херцеговине за последњих 100 година (1840-1940)*, Pregled, Sv. III, Knj. III, god. III, Sarajevo mart 1948. (186-194)

М. Пекић

- *Митрополит Михаило и Далмација*, ЗМСИ, бр. 53, Нови Сад 1996. (39-78)

S. Perazić

- *Razvoj srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini*, u: Међународни научни skup: „Problemi istorije Bosne i Hercegovine 1850-1875”, Posebna izdanja, knj. LXXXIV, одјелjenje друштвених наука, knj. 20, ANU БиН, Сарајево 1987. (73-82)

I. Perić

- *Politički portret Pera Čingrije*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest, br. 12, Zagreb 1979. (127-264)

M. Perić

- *Život i rad mostarsko-duvanjskih i trebinjsko-mrkanskih biskupa u zadnjih 100 godina*, Povijesno-teološki simpozij prigodom stogodišnjice ponovne uspostave redovite hijerarhije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1. i 2. Srpnja 1982: Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću, Studia Vrhbosnensia-1, Sarajevo 1986. (275-290)

В. Периновић

- *Просвјетне и културне прилике у Бихаћкој Области*, у: Краљ Петар у Босанској Крајини (уредили Бошко Зељковић и Ђуро Бањац), Београд 1929. (30-38)

L. Perović

- *Bosna i Hercegovina u političkim programima 19. veka*, Historiografski vidici I, Forum Bosnae, br. 32, Sarajevo 2005. (17-27)

Б. Петрановић

- *Обичаји српског народа у Босни*, ГСУД, књ. XXX, Београд 1871. (313-361)

Д. Петрановић

- *Stogodišnjica Dra Људевита Гаја*, Босанска вила, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 15, год. XXIV, Сарајево 15. августа 1909. (225-226)

M. Petrić

- *Porijeklo stanovništva*, GZM, n. s. etnologija, sv. XV-XVI, Sarajevo 1961. (31-90), sv. XVII, 1962. (11-26)
- *Etnička prošlost stanovništva na području Lištice u zapadnoj Hercegovini*, GZM, n. s. etnologija, sv. XXIV/XXV, Sarajevo 1970. (9-95)

Fra. L. Petrović

- *Popovi glagoljaši*, HNK „Napredak“, (1936), God. XXVI, Sarajevo 1935. (86-95)
- *Katoličko stanovništvo u Mostaru*, HNK „Napredak“, (1937), God. XXVII, Sarajevo 1936. (120-132)
- *Prva hrvatska tiskara u Bosni i Hercegovini*, HNK „Napredak“, (1938), God. XXVIII, Sarajevo 1937. (57-70)
- *Fra Anđeo Kraljević*, HNK „Napredak“, (1939), God. XXIX, Sarajevo 1938. (104-116)

М. Петровић

- *Босна и Херцеговина у ослободилачким плановима устаничке Србије и учених Срба за време Првог српског устанка 1804-1813*, у: Српска револуција 1804-1815. и Босна и Херцеговина, АНУРС, научни скупови, књ. VI, Одјелјење друштвених наука, књ. 8, Бањалука 2004. (207-218)

N. Petrović

- *O nekim specifičnostima razvitka srpske nacije u Habsburškoj Imperiji*, ЛІС, br. 1-2, Београд 1970. (41-54)

P. Петровић/R. Petrović

- *Дјеловање Дубровачког одбора за помагање херцеговачких устаника 1875-1878 године*, ГИД БиХ, god. X, Сарајево 1959. (221-245)
- *Идеја о продаји Босне и Херцеговине шездесетих година 19. стољећа*, Балканика, VIII, У част осамдесетогодишњице академика Васе Чубриловића, Београд 1977. (279-299)
- *Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, у: Научни skup: Отпор austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini, [Sarajevo, 23. i 24. oktobra 1878], Posebna izdanja, knj. XLIII, Одјелjenje друштвених наука, knj. 8, АНУ БиХ, Сарајево 1979. (15-69)

M. Piletić

- *Medalja sa likom kneževića Petra A. Karađorđevića*, VVM, br. 33, Београд 1989. (167-172)

С. Л. Пјешчић

- *Митрополит Леонтије Радуловић 1835-1888*, у: Шематизам Српско-православне митрополије и архидијецезе херцеговачко-захумске за годину 1890, Сарајево 1890. (109-121)

Х. М. А. Попадић

- *Опис цркве Рамићке (у кључком протопрезвитерату)*, Босанско-херцеговачки Источник, мјесечни духовни часопис за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства, св. X и XI, год. VII, Сарајево Октобра-Новембра 1893. (503-504)

Н. Ропара

- *Tri banjalučka arzuhala-prilog historiji Banje Luke*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. XXVII-XXVIII, Sarajevo 2008. (69-112)

А. Ј. Поповић

- *Хаџи Стака Скендерова, српска калуђерица и учитељица*, Босанска вила, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 23. и 24, год. XVIII, Сарајево 31. децембра 1903. (393-395)

К. С. Поповић

- *Прилог историји српске православне цркве и школе у Зеници*, Стеван Н. Поповић, рођен 2. авг. 1801. у селу Лушцима у Бос. Крајини умро у Зеници 1860, Босанско-херцеговачки Источник, мјесечни духовни часопис за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства, св. IV и V, год. V, Сарајево, април и мај 1891. (177-179)

М. Роровић

- *Ljudevit Gaj i Vuk St. Karadžić*, Radovi, br. 3, Zagreb 1973. (93-110)

М. С. Поповић

- *Свештеник Ђорђе Продановић, српски мученик*, Босанско-херцеговачки Источник, мјесечни духовни часопис за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства, св. X, год. VIII, Сарајево Октобар 1894. (367-375)

Р. Поповић-Петковић

- *Неки подаци о публицистичкој делатности Матије Бана док је стајао на челу београдског Пресбириа (1861-1880)*, Годишњак Града Београда, књ. XX, Београд 1973. (243-265)

V. Popović/V. Поповић

- *Trgovina Budimlića u prvoj polovini XIX stoleća*, Narodna starina, No 14, Vol. 6, Zagreb prosinac 1927. (59-70)
- *Покрет од 1875. до 1878*, у „Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење”, Сарајево 1929. (40-65)
- *Калајев план о Босни*, Календар Просвета за преступну годину 1936, Сарајево 1935. (24-26)

Ж. С. Поповић

- *Поступак и понашање претставника аустроугарске власти према Србима у Босни и Херцеговини*, Споменица поводом 80-годишњице окупације БиХ (1878-1958), 50-годишњице Анексије (1908-1958) и 40-годишњице ослобођења и уједињења (1918-1958), Београд 1959. (115-116)

Правдољуб

- *Читула, Богдан Зимоњић*, Источник, званични орган великог црквеног суда за духовне потребе, бр. 3., год. XXIII, Сарајево, 15. фебруара 1909. (44-48)

М. Прелог

- *Михаило Бакунин и Југословени на Свесловенском конгресу у Прагу год. 1848*, СКГ, бр. 3, књ. XII, н. с., Београд 1. Јун 1924. (195-204)

Р. Т. Пророковић Невесињац

- *Буна 1874. и устанак у Херцеговини 1875. год.*, Браство Друштва светог Саве, књ. 20, IX и X, Београд 1902. (119-179)

И. Пуљић

- *Trebinjsko-mrkanska biskupija u XIX stoljeću*, Povijesno-teološki simpozij prigodom stogodišnjice ponovne uspostave redovite hijerarhije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1. i 2. Srpnja 1982: Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću, Studia Vrhbosnensia-1, Sarajevo 1986. (91-119)

А. Purivatra

- *O nacionalnom fenomenu bosanskohercegovačkih Muslimana*, Pregled, br. 10, god. LXIV, Sarajevo 1974. (1019-1029)

Ј. Радонић

- *Никола Пашић и Босанско-херцеговачки устанак 1875, Пашићев одлазак у Црну Гору и Херцеговину*, „Политика“, бр. 10736, Год. XXXV, Београд, петак 15 април 1938. (6)

Н. Радосављевић

- *Херцеговачки митрополити 1766-1878*, ИЧ, књ. LVII, Београд 2008. (175-196)
- *Дабробосанска (сарајевска) митрополија у ратном периоду Српске револуције (1804-1815)*, Истраживања, бр. 22, Нови Сад 2011. (205-219)

Ј. Radulović/J. Radulović

- *Први следбеник Вука Караџића у Херцеговини, Јоаникије Памучина*, СКГ, бр. 1, нова књига LIII, Београд 1. јануара 1938. (34-46)
- *Fra Petar Bakula, Život*, мјесечни часопис за књижевност и културу, sv. 18, God. III, књ. IV, Sarajevo marta 1954. (199-211)

М. Радусиновић

- *Историјско и легендарно у руским вијестима о Карађорђу (1804-1818)*, Митолошки зборник, бр. 4, Београд 2001. (41-57)

Е. Radušić

- *Hercegovina sredinom 19. stoljeća—Zemlja i ljudi u općim izvještajima britanskih konzularnih predstavnika za 1857. i 1858. godinu*, Godišnjak, књ. XXXVIII, књ. 36, Sarajevo 2009. (165-181)

Д. Raguž

- *Pravopis za niže učione katoličke (Mostar, 1873)*, Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, vol. 10-11. (1984-1985), No 1, Zagreb lipanj 1985. (141-145)

С. Рајић

- *Велика Британија и градско питање 1866/1867-борба за Београд*, Београдски историјски гласник, IV, Београд 2013. (123-140)
- *Несуђени скуп Словена у Београду 1869. године*, ИЧ, књ. LXII, Београд 2013. (331-344)

- *Сто четрдесет година од почетка ратова Србије за независност 1876-2016, Претње Европе, нећкање Русије и одлучност Србије*, Српске студије, књ. 7, 2016, Београд 2016. (177-202)

Ć. Rastoder, I. Šabotić

- *Posavska buna iz 1836. godine*, Arhivska praksa, br. 13, Tuzla 2010. (366-378)

J. Ravlić

- *Mihovil Pavlinović kao književnik*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. VIII, Zadar 1961. (65-121)

E. Redžić

- *O posebnosti bosanskih muslimana*, Pregled, br. 4, god. LX, Sarajevo 1970. (457-488)

J. Ристић

- *Србија и Кримска војна 1852-1856*, Историски списи, I, Београд 1940. (69-172)

M. Rizvić

- *Gaj, »Danica ilirska« i Bosna*, Rad JAZU, (svezak), knj. 438, (knj. 23), Zagreb 1989. (1-84)

D. Roksandić

- *Hrvati i Srbi u hrvatskim zemljama godine 1861. između etnosa, naroda i nacije*, Migracijske teme, br. 5, 2-3, Zagreb 1989. (131-143)

С. Т. П.

- *Архимандрит Мелентије Перовић, војвода шумски 1835-1887*, Источник, духовни лист за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства и народа у Босни и Херцеговини, бр. 23, год. XVI, Сарајево, 15. децембра 1902. (550-557)

A. Rutson

- *Turkey in Europe*, The Fortnightly review, No. CXVII, New Series.-September 1, 1876, Vol. XX. New series, July 1 to December 1, 1876. (vol. XXVI. Old series.), London 1876. (275-306)

Д. Руварац

- *Одговор на биљешке и питања г. В. Стакића*, Босанско-херцеговачки Источник, мјесечни духовни часопис за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства, св. III, год. V, бр. 6, Сарајево, март 1891. (103-108)
- *Географске белешке о Турској митрополита Стевана Стратимировића из г. 1803. и 1804.*, Споменик, СКА, XXXIX, Београд 1903. (107-116)

К. Сах

- *Skizzen über die Bewohner Bosniens, mit einer geographischen Einleitung, Mittheilungen der Kaiserlich-Königlichen Geographischen Gesellschaft, VII. Jahrgang 1863, redigirt von Franz Foetterle, Wien 1863.* (93-107)

Р. Симоновић

- *Манастир Житомислић у Херцеговини*, Летопис Матице српске, књ. 168, Свеска четврта, Нови Сад 1891. (1-26)

В. Скарић/V. Skarić

- *Српско-прав. основна школа у Сарајеву, Један прилог за њезину историју*, Источник, духовни лист за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства и народа у Босни и Херцеговини, бр. 5, год. XVI, Сарајево, 15. марта 1902. (110-113)
- *Поријекло православнога народа у сјеверозападној Босни*, ГЗМ, год. XXX, св. 1-4, Сарајево 1918. (219-265)
- *Постанак крсног имена*, ГЗМ, св. 3-4, год. XXXII, Сарајево 1920. (245-272)
- *Босанско-херцеговачки Муслимани*, СКГ, бр. 8, књ. XVI, н. с., Београд 16. Децембар 1925. (617-623)
- *Стево Петрановић, учитељ и национални агитатор*, Преглед, Св. 118, Књ. IX, Год. VII, Сарајево октобар 1933. (592-595)
- *Требиње у 18. вијеку*, ГЗМ, год. XLV, св. 2, (за историју и етнографију), Сарајево 1933. (39-69)
- *О Крешеву*, ГЗМ, год. XLVIII, св. 1. (за историју и етнографију), Сарајево 1936. (73-79)
- *Жупа Земљаник и стара нахија Змијање*, ГЗМ, год. XLIX, св. 1. (за историју и етнографију), Сарајево 1937. (37-53)

- *Постанак и развитак кметства у Босни и Херцеговини*, Преглед, Св. 163-164, Књ. XIII, Год. XI, Сарајево јули-август 1937. (481-489)
- *Из прошлости Босне и Херцеговине XIX вијека*, ГИД БиХ, год. I, Сарајево 1949. (7-41)
- *Razvoj jedne sarajevske trgovačke porodice u 19. veku*, Etnografska građa (Janj, Sarajevo, Livanjsko polje, Visoko, Donji Birač), Građa, knj. XX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 16, ANU BiH, Sarajevo 1976. (47-66)

Н-а. Ск-ћ.

- *Читула, Илија Билбија*, Источник, званични орган великог црквеног суда за духовне потребе, бр. 13. и 14, год. XXII, Сарајево, 31. јула 1908. (215-216)

Ј. Скерлић

- „*Дружина Младежи Србске*“, СКГ, Бр. 112. (XV, 6), Београд 16. Септембар 1905. (427-442)
- *Ситни прилози, Српске књиге у Босни и Херцеговини око 1830 године*, СКГ, бр. 223 (XXIV, 9), Београд 1. Мај 1910. (688-690)
- *Анте Старчевић*, СКГ, бр. 263. (XXVIII, 1), Београд 1. Јануар 1912. (56-61), бр. 264. (XXVIII, 2) 16. Јануар 1912. (136-141), бр. 265. (XXVIII, 3) 1. Фебруар 1912. (212-218)

Р. Skok

- *Češka knjiga o vlaškom pravu*, GZM, god. XXX, sv. 1-4, Sarajevo 1918. (296-317)

Ѕ. Slišković

- *Strossmayer promicatelj europskog jedinstva*, Croatia Christiana Periodica, vol. 56, Zagreb studeni 2005. (209-220)
- *Crkva kao inspirator Strossmayerove politike, poseban osvrt na službu župana*, Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, sv. 23, Zagreb-Osijek 2007. (173-186)

С. Ј. Slovak

- *J. Strossmayer as a Balkan bishop*, Balkan Studies, No 1, Vol. 18, Thessaloniki 1977. (121-144)

Ј. А. Soldo

- *Pavlinović i franjevci*, Znanstveni skup: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, Zagreb 1990. (137-159)

М. Спасојевић

- *Књишка баштина тешањских Срба*, Значења, часопис за науку, културу и друштвени живот, Добој октобар 1996. (216-222)

А. Spiletak

- *Biskup J. J. Strossmayer i pravoslavlje*, Bogoslovska smotra, No 3, vol. 3, Zagreb Veljača 1936. (121-144)
- *Strossmayerova spomenica ruskoj vladi god. 1876.*, Bogoslovska smotra, br. 4, God. XXIII, Zagreb lipanj 1936. (381-400)

Срб-Пеција

- *Читула, Јован Мариновић*, Босанска вила, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 18, год. Сарајево 30. Августа 1893. (278)

В. Стајић

- *Светозар Милетић–покушај портрета*, СКГ, бр. 6, н. с., књ. XVII, Београд 16. Март 1926. (433-445)
- *Сведоци Милетићевих подвига, Из старих хартија*, ЛМС, „Споменица Светозара Милетића“, Год. С, књ. 308, св. 3, Нови Сад, јуни 1926. (182-201)
- *Сарајлије у Новом Саду*, Календар Просвета за преступну годину 1936, Сарајево 1935. (51-60)

Ђ. Стајић

- *О српско-православној старој и новој цркви у Чајничу*, у: Шематизам Српско-православне митрополије и архидијецезе херцеговачко-захумске за годину 1890, Сарајево 1890. (121-125)

Н. Stančić

- *Problem »Načertanija« Ilije Garašanina u našoj historiografiji*, HZ, God. XXI-XXII, Zagreb 1968-69. (179-196)
- *Program Mihovila Pavlinovića iz godine 1869*, HZ, god. XXIII-XXIV, Zagreb 1970-71. (117-145)
- *Odnos nacionalno-političkih shvaćanja Eugena Kvaternika i Mihovila Pavlinovića*, HZ, god. XXV-XXVI, Zagreb 1972-73. (163-187)

- *Odnos socijalnog porijekla i izbora svećeničkog odnosno svjetovnog zvanja kod učenika franjevačke gimnazije u Sinju 1854-1864. godine*, HZ, God. XXIX-XXX (1976-77), Zagreb 1977. (319-330)
- *Gajeva klasifikacija južnoslavenskih jezika i naroda u vrijeme nastanka »Kratke osnove horvatsko-slavenskog pravopisanja« iz 1830. godine*, Radovi, vol. 18, Zagreb 1985. (69-106)
- *Mihovil Pavlinović u narodnom preporodu u Dalmaciji i u hrvatskoj politici 19. stoljeća*, u: Znanstveni skup: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, Zagreb 1990. (9-36)
- *Ideja o slavenskoj uzajamnosti Jána Kollára i njezina hrvatska recepcija*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, vol. 30, Zagreb 1997. (65-76)

Р. Станић

- *Стари српски надгробни споменици у Мостару, Епитафи надгробника на Пашиновачком гробљу*, Саопштења, XXVI, Београд 1994. (161-180)

С. Станојевић

- *Српско име у западним српским крајевима*, СКГ, бр. 1, књ. VII, Београд 1. септембар 1902. (39-47)

А. Старчевскиј

- *Историческія и географическія замѣчанія о Босніи*, Журналь Министерства народнаго просвѣщенія, Часть XLIV, Санктпетербургъ 1844. (95-120)

В. Стојанчевић/V. Stojančević

- *Прилике у Босни и Херцеговини према извештајима аустриског конзула Д. Атанацковића 1844. године*, ИЧ (1958), књ. VIII, Београд 1959. (135-155)
- *Политички погледи кнеза Милоша Обреновића на питање ослобођења балканских народа*, ИЧ, књ. IX-X (1959), Београд 1960. (346-361)
- *Београдске основне школе у 1833*, Годишњак града Београда, књ. XIII, Београд 1966. (107-113)
- *Problemi saradnje balkanskih naroda u nacionalnooslobodilačkim pokretima u Turskoj u prvoj polovini XIX veka*, ЈИЧ, бр. 4, Београд 1969. (54-61)
- *Кнез Милош према Порти и народним покретима у Турској 1828-1839. године*, ЗИМС, бр. 6, год. VI, Београд 1969. (41-71)

- *Да ли су босански фрањевици одржавали политичке везе са Србијом пре Гарашииновог „Начертанија” 1844. године?* Зборник Филозофског факултета „Споменица Јорја Тадића“, XI–1, Београд 1970. (575-589)
- *Да ли је било политичке акције Србије у Босни за ослобођење од турске власти пре Гарашииновог „Начертанија”,* ИЧ, књ. XIX (1972), Београд 1972. (165-184)
- *Политички погледи Јована Ристића на проблем ослобођења српског народа у Турској 1868-1878,* ИЧ, књ. XXVIII, Београд 1981. (77-88)
- *Историјска етнографија Босне у XIX веку до окупације 1878. године,* у: Међународни научни скуп 13-15. децембра 1994: „Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена“, Истријски институт САНУ, Зборник радова, књ. 12, Београд 1995. (101-108)
- *Србија и ослобођење Босне у време Првог српског устанка,* ЗИ БиХ, бр. 1, Београд 1995. (191-201)
- *Срби Сарајлије у Првом српском устанку 1804-1812,* ЗИ БиХ, бр. 2, Београд 1997. (197-205)
- *Србија, Русија и народни покрети у Турској почетком 1860-их година,* у: В. Стојанчевић, „Из српске националне прошлости (Историја и култура)“, Београд 1998. (191-202)
- *Митрополит Михаило и питање аутономије Српске цркве у Турској 1878. године,* Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, бр. 1-4, vol. 68-69, Београд 2002-2003. (235-240)

Д. Стојановић

- *Његош као политички мислилац,* Просвета, народни алманах, Сарајево 1939. (90-92)
- *Религиозна основа Словенофилства,* СКГ, бр. 2, књ. LXII, н. с., Београд 16. Јануар 1941. (145-151)

Љ. Стојановић

- *Старо Ужице, Белешке и успомене из год. 1865-1875.,* Гласник Географског друштва, св. 7. и 8, Београд октобра 1922. (157-176)

T. Stoianovich

- *The Conquering Balkan Orthodox Merchant*, The Journal of Economic History, Vol. 20, No. 2 (Jun., 1960), [Cambridge] (234-313)

Д. Страњаковић

- *Буна Срба хришћана у Босни 1834. године*, ГНЧ, књ. XL, Београд 1931. (122-169)
- *Укидање „Дружине младежи српске“*, СКГ, бр. 6, н. с., XLIX, Београд 16. Новембар 1936. (443-449)
- *Илија Гарашанин шеф политичке пропаганде међу Југословенима 1849-1853*, Политика-Божихни број, број 9926-Година XXXIII, Београд, 6, 7, 8 и 9 јануар 1936. (13)
- *Кнез Милош напушта Русију и прилази Великој Британији*, СКГ, бр. 2, н. с. L, Београд 16. Јануар 1937. (120-130)
- *Србија, привлачно средиште Југословена (1844-1848)*, СКГ, н. с., књ. шесет прва, Београд септембар-децембар 1940. (508-524)
- *Карађорђева национална политика*, Браство Друштва Св. Саве, XXXII, књ. 52, Београд 1941. (5-14)

М. Strčić

- *Prilog poznavanju veza između Antuna Mažuranića i Vuka St. Karadžića*, HZ, god. XL (1), Zagreb 1987. (157-166)

А. Суџеска

- *Istorijske osnove nacionalne posebnosti bosansko-hercegovačkih Muslimana*, ИС, бр. 4, Beograd 1969. (47-54)
- *Položaj bosanskih Muslimana u Osmanskoj državi*, Pregled, časopis za društvena pitanja, бр. 5, god. LXIV, Sarajevo maj 1974. (483-509)

Л. Šaban

- *Dnevnički zapisi iz mladih dana Ivana Kukuljevića Sakcinskog*, HZ, god. XXXV [1], Zagreb 1982. (193-208)

М. Šamić

- *Otvaranja francuskog konzulata 1853. godine i boravak prvog konzula, Eduarda Vjeta, u Sarajevu*, Radovi, Filozofski fakultet, knj. VI, Sarajevo 1970-71. (473-479)

Fra B. Šapina

- *Biskup fra Marijan Šunjić, Uzori naučnog i književnog rada u našoj prošlosti, Spomenica Franjevačke klasične gimnazije u Visokom, O 50-godišnjici ujedinjenja franjevačkih srednjih škola provincije Bosne Srebrene 1882-1932, Beograd 1932. (157-160)*

J. Šidak

- *Prilozi historiji stranačkih odnosa u Hrvatskoj uoči 1848., HZ, god. XIII, Zagreb 1960. (167-207)*
- *O uredniku i značenju ilirskog Branislava (1844-45), HZ, god. XIV, Zagreb 1961. (75-87)*
- *»Tajna politika« Lj. Gaja i postanak njegovih »Memoranduma« knezu Meternichu 1846-47. (S osobitim obzirom na dva rukopisa F. Zacha o prilikama u Srbiji), Arhivski vjesnik, br. 13, Zagreb 1970. (397-434)*
- *Politička djelatnost Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, Radovi, br. 2, Zagreb 1972. (47-104)*
- *Hrvatske zemlje u razdoblju nastajanja preporodnog pokreta (1790-1827), HZ, God. XXXIII-XXXIV (1), Zagreb 1980-81. (51-98)*

A. Šimčik

- *Begovi Kopčiči, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, JAZU, knj. XXIX, sv. 1, Zagreb 1933. (38-59)*
- *Odsutnost Husrev-begova iz Sarajeva god. 1534-1536, GZM, god. XLVI, sv. 2. (za historiju i etnografiju), Sarajevo 1934. (91-105)*

F. Šišić

- *»O stogodišnjici ilirskoga pokreta«, Ljetopis JAZU za godinu 1935/36, svezak 49, Zagreb 1937. (99-130)*

H. Škapur

- *Jedan prilog o odnosu raje i muslimana 1876/1877. godine u Ključu, Зборник крајишких Музеја, III-IV (1968/69), Бања Лука 1969. (31-43)*

G. Šljivo/Г. Шљиво

- *Nemiri u Bosni u vrijeme namjesnikovanja Tahir-paše, ЈИČ, br. 1-2, god. XIV, Beograd 1975. (159-182)*

- *Ѓамил-пашиа у Босни и Херцеговини у 1853. години (По вијестима аустријских извјештача)*, *Balkanica X*, Belgrade 1979. (177-209)
- *Jedan pogled na istočni politiku Austrije sredinom XIX vijeka*, *ЛС*, бр. 1-2, год. XVIII, Београд 1979. (83-92)
- *Prva godina austrijske konzularne agencije u Banjaluci*, *ИЗ*, бр. 3, год. III, Банјалука 1982. (47-73)
- *Бањалучки кајмакамлук 1856. године (41-59), Прилике у Зворничком кајмакамлуку и проглашење Хатихумајуна 1856. године (163-178)*, *ИЗ*, бр. 4, год. IV, Бањалука 1983.
- *Austrijska konzularna agencija u Bihaću (1863-1865)*, *ИЗ*, бр. 5, год. V, Банјалука 1984. (37-58)
- *Posjeta bosanske delegacije austrijskom caru 24. oktobra 1817. u Slavanskom Brodu*, *ИЗ*, бр. 6, год. VI, Банјалука 1985. (7-28)
- *Прилике у сјеверној Босни шездесетих година XIX вијека (103-120), Један опис Сарајева из априла 1818. године (199-208)*, *ИЗ*, бр. 7, год. VII, Банјалука 1986.
- *O Bosanskoj Krajini u 1858. godini*, *ИЗ*, бр. 8, год. VIII, Банјалука 1987. (37-62)
- *Отварање »аустријског царског конзулата« у Босни 12. маја 1808*, *ИЗ*, бр. 9, Год. IX, Бања Лука 1988. (7-33)
- *Djelimičan popis bosanskih iseljenika u toku trajanja Krimskog rata*, *GADAR BiH*, God. 30, Sarajevo 1990. (117-178)
- *Napad austrijske vojske na Podzvizd 9. jula 1845. godine*, у: G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještaca*, Тешанј-Сарајево 2008. (665-701)

Ђ. Шурмин

- *Српска Омладина и Хрвати*, *СКГ*, бр. 306 (XXXI, 8), Београд 16. Октобар 1913. (596-606)
- *Успомени Светозара Милетића*, *ЛМС*, Споменица Светозара Милетића, год. С, књ. 308, св. 3, Нови Сад јуни 1926. (80-102)

Р. Шушљић

- *Књижевни рад Митрополита Хаџи-Саве Косановића (у спомен стогодишњице рођења)*, Преглед, књ. XV, св. 181, Год. XII, Сарајево јануар 1939. (42-46)
- *Српске школе у Босни и Херцеговини за турске владе*, Календар Просвета за годину 1941, Сарајево 1940. (71-76)

V. Švoger

- *Van Josip Jelačić u očima svojih suvremenika*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU, br. 31, Zagreb 2013. (247-271)

Z. T.

- *Vezir Stočević Ali-paša i hercegovački franjevci*, Napredak, Glasilo hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ u Sarajevu, Br. 12, God. XVI, Sarajevo, prosinac 1941. (146-148)

У. Татић

- *Илија Гарашанин и Француска*, ИЧ, књ. LXII, Београд 2013. (245-275)

Б. Теиновић/В. Теиновић

- *Гламоч у османско-турском периоду*, у: „Гламоч кроз вијекове“, монографија, Бањалука 2008. (145-175)
- *Заставе и грбови устаника током устанка у Босни 1875-1878*, ВВМ, бр. 37, год. LVI, Београд 2010. (155-162)
- *„Турска Хрватска“ („lapsus calami“ у историји Босне и Херцеговине XIX вијека)*, у: Зборник радова са научног скупа-„Култура и образовање–Детерминанте друштвеног прогреса (достигнућа, дometri, перспективе)“, књ. 11, Бањалука, 03–04. децембра 2010, Бањалука 2010. (235-252)
- *Забрављено име из устанка у Босни 1875. године: Душан Вучковић, краћи животопис са коментаром*, Гласник Удружења архивских радника Републике Српске, бр. 5, година V, Бања Лука 2013. (417-425)
- *Bosanski franjevci između Gaja i Garašanina (1836-1849): suprotnosti dvije nacionalne politike*, Historijska traganja, br. 16, Sarajevo 2015. (31-91)

Н. Temperley

- *The Yugo-Slav movement in British eyes 1860-71*, Šišićev zbornik, Zbornik naučnih radova Ferdi Šišiću, povodom šezdesetogodišnjice života 1869-1929 posvećuju prijatelji, štovatelji i učenici, Zagreb 1929. (31-35)

I. Terić/I. Тепић

- *Trgovina Despića u prvoj polovini XIX vijeka (Prilog proučavanju nastanka buržoazije u Bosni i Hercegovini)*, GDI BiH, god. XX (1972-1973), Sarajevo 1974. (65-100)
- *Прилог за биографију Ристе Јеућа*, ГДИ БиХ, XXXVI, Сарајево 1985. (119-139)
- *Osmanska vojska i policija u bosanskom vilajetu od 50-ih do 70-ih godina XIX vijeka (Prema podacima iz sovjetskih arhiva)*, GDI BiH, god. XXXVII, Sarajevo 1986. (91-116)
- *Upoređivanje vrijednosti podataka iz ruske arhivske građe i podataka iz javne publicistike za istoriju Bosne i Hercegovine od 1850. do 1875. godine*, u: Međunarodni naučni skup: „Problemi istorije Bosne i Hercegovine 1850-1875”, Posebna izdanja, knj. LXXXIV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 20, ANU BiH, Sarajevo 1987. (131-144)

C. Terzić

- *Јован Ристић и „заветна мисао српска“ (1868-1876)*, ИЧ, књ. XXXIV, Београд 1987. (271-290)

J. Tošković

- *Кнез Милош и Његош*, СКГ, Београд 16. новембар 1934. (409-415)

S. M. Traljić

- *Katolici u turskim državnim školama u Bosni i Hercegovini*, HNK „Napredak”, (1940), God. XXX Sarajevo 1939. (123-126)
- *Natko Nodilo kao urednik Narodnog lista*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. VIII, Zadar 1961. (123-134)

M. Trnjaković

- *Značaj slobodne teritorije Crnih Potoka u Bosanskom ustanku 1875–1878 godine*, u: Međunarodni naučni skup: „Povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine“,

Sarajevo-Ilidža (1-3. oktobra. 1975.), (tom II), Posebna izdanja, knj. XXX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 4, ANU BiH, Sarajevo 1977. (247-258)

Ć. Truhelka

- *Ko je bio slikar fojničkog grbovnika*, GZM, god. I, knj. II, Sarajevo 1889. (86-90)
- *Bošnjaci i prvi srpski ustanak*, GZM, god. XXIX, sv. 1-4, Sarajevo 1917. (245-296)

A. Ubicini

- *Le pays Serbe et la Principauté de Serbie, souvenirs de voyage*, Revue des Deux Mondes, XXXIVe, Année.-Seconde période, Tome Cinquante et Unième, Paris 1er Mai 1864. (424-453)

S. Ugljen

- *Odakle je došlo ime Šokac*, GZM, god. IV, knj. III, Sarajevo 1892. (272-273)

Ур.

- *[Коментар]*, Нови Источник, службени лист православне епархије Дабробосанске, бр. 5, Год. VI, Сарајево, мај 1939. (163)

Н. Урић

- *Српска школа у Вишеграду*, ИЧ, књ. LVII, Београд 2008. (253-282)
- *Србија и устанак у Босни пре и на почетку првог српско-турског рата (1876)*, ЗИ БиХ, бр. 6, Београд 2009. (101-157)
- *Српско-црногорски односи и питање устанка у Турској с посебним освртом на извештаје Николе Јовановића Окана (1860-1866)*, ИЧ, књ. LIX, Београд 2010. (387-420)
- *Прилог за повест породице Глигорија Јефтановића у турско доба*, ЗИ БиХ, бр. 7, Београд 2012. (191-238)

Ј. Хаџи Васиљевић

- *Српски народ и турске реформе (1852-1862)*, Браство Друштва Св. Саве XV, књ. 25, Београд 1921. (146-191)

П. Васић

- *Мали прилози историји Српског устанка*, Зборник Музеја Првог српског устанка, III-IV, Београд 1964-65. (106-122)

Е. фон Вертхајмер

- *Јулије Андраши о Балканским стварима*, СКГ, бр. 256 (XXVII, 6), Београд 16. Септембар 1911. (452-459)

Ј. Стефановић Виловски

- *Трагови српског народа*, Српска зора, илустрован лист за забаву и поуку, свеска 4, година трећа, у Бечу априла 1878. (78)

Z. Vince

- *Pravopisno-jezična previranja u sjevernoj Dalmaciji prije 1860. god.*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. VIII, Zadar 1961. (263-294)

В. Војводић

- *Тајни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868-1872)* (9-115), *Три Гарашанинова повереника за политички рад у Херцеговини* (231-261), *Школовање националних радника за рад ван Србије 1873-1877, Друго одељење Богословије у Београду* (117-229), у: *У духу Гарашанинових идеја*, Београд 1994.

В. Врчевић

- *Манастири и цркве у Херцеговини*, Србадија, илустрован лист за забаву и поуку, св. 1, Беч 1875. (15-18), св. 2, 26. новембра 1874. (40-42), св. 5, 26. фебруара 1875. (110-112), св. 6, 26. априла 1875. (134-138)

Fra В. М. Vrdoljak

- *Franjevački samostan Sv. Petra i Pavla na Gorici kraj Livna* (9-14), *Apostolski vikarijat u Bosni 1735-1881*. (17-130), *Crkveno-vjerske prilike u BiH za Karaulina života, s posebnim osvrtom na Livanjski kraj* (131-151): у Fra В. М. Vrdoljak, *Plodovi ljubavi i žrtve, prinosi iz povijesti, kulture i arheologije*, Livno 2005.

Б. Н. Вршчанин

- *Митрополит Сава Косановић, Српски књижевник*, Босанска вила, бр. 1, год. I, Сарајево 16. децембар 1885. (4-6)

Г. Вучковић Крајишник

- *Долазак и пребивање у Бејруту*, Развитак, бр. 1, Бањалука 1. мај-1 јун 1910. (142-151)

В. Ј. Вучковић

- *Неуспела политичка акција Матије Бана 1860-1861*, ИЧ, књ. IX-X (1959), Београд 1960. (381-409)

M. Vujačić

- *Omladina iz Crne Gore i susjednih oblasti pod Turskom na školovanju u Srbiji 1850–1878. godine i pomoć koju je Srbija pružala tim oblastima*, Arhivski almanah, br. 2-3, Београд 1960. (239-262)

V. V. Вукасовић

- *Гавран у Почитељу и Хаџи-бег на Хутову*, Босанска вила, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 8, год. XIV, Сарајево 30. Априла 1899. (104-106)

M. M. Вукићевић

- *Хасан-ага Крајишник*, Босанска вила, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 19. и 20, год. XIII, Сарајево 15. и 30. Октобра 1898. (300-302), бр. 21, год. XIII, 15. Новембра 1898. (320-321)
- *Али-ага Дадић, Ајан мостарски крајем прошлог и почетком овог вијека и његови синови Мемши-ага, Ади-ага и Ахмет-ага*, Зора, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 9. Год. III, (309-312), Мостар 1. септембра 1898, бр. 10. (339-342), 1. октобар 1898.

Lj. Vukotinić

- *Pirisam i Kroatisam*, Kolo, članci za literaturu, umètnost i narodni život, knjiga II, Zagreb 1842. (109-115)

R. Zaplata

- *Trapisti u Bosni za turske vlade (1869-1878)*, Croatia Sacra, br. 3, Zagreb 1933. (217-257)
- *Strani konzuli u Bosni i Hercegovini za turske vlade*, Gajret, za god. 1937, Sarajevo 1936. (116-147)

A. Zelenika

- *Prilozi za proučavanje znamenitih ličnosti Trebinjskog kraja–Dimitrije M. Merćep*, Tribunia, br. 1, Trebinje 1975. (201-212)

B. Zelić

- *Prilog diskusiji o Mihovilu Pavlinoviću*, HZ, God. XVI, Zagreb 1963. (225-234)

A. Zirdum

- *Od početaka do 1878. godine*, u: A. Zirdum, M. Karamatić, V. B. Jarak, *Plehanovijest katolika plehanskog kraja*, Plehan 1987. (13-38)

O. Zirojević

- *Oko naziva Frenk i Latin*, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 28/29/1978-9, Sarajevo 1980. (375-385)

C. Зорић

- *Дољанска буна 1858 године*, Развитак, бр. 7-8, год. VII, Бањалука 1. јула 1940. (218-220)

I. Zovko

- *Ime Hrvat u narodnoj predaji Bosne i Hercegovine*, HNK „Napredak“, (1923), God. XII, Sarajevo 1922. (101-105)

T. Zovko

- *Proces hrvatske nacionalne integracije u Mostaru*, Hercegovina, br. 2, Mostar 2016. (141-231)

Fra T. Zubac

- *Hajduk Andrija Šimić (1833-1905)*, HNK „Napredak“, (1941), God. XXXI, Sarajevo 1940. (192-200)

V. Žáček

- *Suradnja Ljudevita Gaja s Františekom Zachom*, Radovi, br. 3, Zagreb 1973. (139-159)

N. Žic

- *Željeznički projekat Sisak-Split godine 1868*, Napredak, Glasilo hrvatskog kulturnog društva „Napredak“ u Sarajevu, br. 5, god. XI, Sarajevo, svibanj 1936. (52-55)

Б. Живановић

- *Пољска емиграција и поновни избор Александра Карађорђевића за кнеза 1843. године*, Годишњак града Београда, књ. XXXVIII, Београд 1991. (75-102)

Ж. Живановић

- *Омладинска скупштина у Београду (1867)*, СКГ, бр. 7, Н. С., Књ. VII, Београд 1. Децембар 1922. (524-530)

Д. Живојиновић

- *Политика британске владе према Србији 1878. године*, Научни скуп: „Србија у завршној фази Велике источне кризе (1877-1878)”, Зборник радова, књ. 2, Београд 1980. (71-98)

с) Neobjavljeni rukopisi

В. Билановић

- *„Житие” Вида Билановића, србачког трговца (1840-1887)* (Музеј Републике Српске, Бања Лука, Босна и Херцеговина)

Поп И. Билбија

- *Мой доживљај*, Босанска Градишка-Босански Петровац-Фоча 1839-1894. (Музеј Републике Српске, Бања Лука, Босна и Херцеговина)

Fra Augustin Čengić

- *Мoj Dnevnik (Kronologiĉko-historiĉke bilješke)*, Ostrogon 1875-1878. (Музеј Републике Српске, Бања Лука, Босна и Херцеговина)

М. Екмеџић

- *Оцена рукописа Братислава Теиновића „Српски устанак у Босни 1875-1878“*, Бањалука 2006. (Музеј Републике Српске, Бања Лука, Босна и Херцеговина)

П. Крецо

- *Животопис своје ручно Перо Крецо Војвода* (Архив Босне и Херцеговине, Сарајево, Босна и Херцеговина)

Д. Никић

- *Босна у политичким плановима Србије с краја XIX и на почетку XX века*, Београд 1987. (докtorsка дисертација, рукопис) (Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Београд)

Р. Stehlík

- *Босна в chorvatských národně-integračních ideologiích 19. století*. (Дизертачни раће). Brno, Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Historický ústav, 2012.

d) Мемоари i дневници

J. pl. Andrejka

- *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878., Ob petindvajsetletnici bosenske zasedbe*, Celovec 1904, II. snopič, 1905.

Аноним

- *Митрополит Косановић у Беговој џамији, Слика из босанско-херцеговачке окупације (Из мемоара митрополита Саве Косановића)*, Застава, бр. 78, Год. XXXVIII, Нови Сад 1903. (1-2)

X. J. Бесаровић

- *Добри бег Омарија из Сарајева. Истинити догађај 1818. по причању старца X. J. Бесаровића*, Јавор, лист за забаву, поуку и књижевност за годину 1885, Нови Сад 1885. (345-347)

С. Бијелић

- *Казивање паметара о прошлости Бање Луке и Крајине*, (приредио Ђорђе Микић), Бања Лука 1996.

V. Bogićević

- *Dionizije Marinković: „Moji doživljaji“* (priredio za štampu Vojislav Bogićević), Sarajevo 1966.

B. Ћоровић

- *Из Дневника Прокопије Чокорила*, ГЗМ, год. XXV, св. 1, Сарајево 1913. (89-104), св. 2, 1913. (195-207)
- *Успомене Ристе И. Иванишевића Мостарца*, Браство Друштва св. Саве, XXVII, књ. 43, Београд 1933. (139-174)

A. Цевдет-паша

- *Из посмртних рукописа Ахмет Цевдет паше*, (превод: Глиша Елезовић), Прилози за оријенталну филологију, II, Сарајево 1951. (259-314)

B. Ђорђевић

- *Шјор Алекса, Сарајевски даскал из половине деветнаестог вијека (Сјећање из дјетињства)*, у: В. Ђорђевић, *Успомене, културне скице из друге половине деветнаестог века*, књига прва, Нови Сад 1927. (7-29)

Z. Fajić

- *Husejn Bračković: Mala istorija događaja u Hercegovini, uvod i prevod s turskog* Zejnil Fajić, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 34, Sarajevo 1984. (163-200)

M. С. Филиповић/М. Filipović

- *Казивање Јовице Сажућа из Кожуха*, Чланци и грађа за културну историју Источне Босне, књ. III, Тузла 1959. (113-140)
- *Метоари Џивка Црногорчевића* (priredio za štampu Milenko Filipović), Sarajevo 1966.

М. Gjurgjević

- *Метоари са Балкана (1858-1878)*, Sarajevo 1910.

К. Грујић

- *Дневник из Херцеговачког устанка [од 6 августа до 16 октобра 1875 године]*, предговор и коментар написао мајор Петко Луковић, Београд 1956.

Хаци М. Деспић

- *Записи једног старог Сарајлије, Католичка црква у Сарајеву*, Политика, бр. 11710-Година XXXVIII, Београд 6, 7, 8. и 9. јануар 1941. (31)
- *Записи старог Сарајлије, Долазак Омер-наше Латаса у Босну и Сарајево 1849 године и крваве борбе босанских и херцеговачких првака са Омер-нашом*, Политика, бр. 11748, Год. XXXVIII, Београд недеља 16. фебруар 1941. (12)

И. Игњатијевић Ткалац

- *Успомене из младости у Хрватској*, (у преводу и с напоменама д-ра Јосипа Матасовића), СКЗ, Коло XXVIII, бр. 187, Београд 1925, Друга књига, СКЗ, Коло XXXIX, 1926.

Гра V. Поваћа

- *Iz dnevnika bosanskog franjevca, Razvitak*, br. 4, Banja Luka 1. aprila 1935. (136-140)

В. Јовановић

- *Успомене*, (приредио и предговор написао проф. др Василије Крестић), Београд 1988.

Б. Калај

- *Дневник (1868-1875)*, Београд 2002.

Ј. Кечет

- *Сердар Екрем Омер-паша (Михајло Латас), Из успомена његова личнога лекара др. Ј. Кечета. Ауторизован превод*, Босанска вила, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 13, год. I, 1. јули Сарајево 1886. (201-203), бр. 14, 16. јули 1886. (215-218), бр. 15, 1. августа 1886. (233-234), бр. 16, 16. августа 1886. (247-249)

С. Косановић

- *Из младих дана, Помени из манастира Житомислића год. 1849*, Босанска вила, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 1, год. II, Сарајево 1. јануара 1887. (1-4)

К. Ковачевић

- *Српска бањалучка богословија 1866-1875*, Босанска вила, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 8, год. XXIV, Сарајево 30. априла 1909. (122-123), бр. 9, год. XXIV, 15. маја 1909. (139-140), бр. 11, год. XXIV, 15. јуна 1909. (171-174)

Р. Љушић

- *Споменица и прошеније Стеве Богдановића*, ЗИ БиХ, бр. 2, Београд 1997. (207-233)

I. Manzour-efendi

- *Mémoires sur la Grèce et l'Albanie, pendant le gouvernement d'Ali-pacha, ouvrage pouvant servir de complément a celui de M. de Pouqueville*, Paris M.DCCC.XXVII

Р. Марковић

- *Из успомена Нићифора Нинковића*, Зборник Матице српске, серија друштвених наука, бр. 7, Нови Сад 1954. (146-156)

S. Marković

- *Uspomene don Stjepana Krešića iz Bosanskog ustanka 1875-1878. god*, GADAR BiH, god. X-XI, knj. X-XI, Sarajevo 1970/71. (411-464)

Fra G. Martić

- *Zaradćenja (1829.-1878.), po kazivanju autorovom zabilježio Janko Koharić,* Zagreb 1906.

М. Ђ. Милићевих

- *Из својих успомена..., ГНЧ, књ. XVI, Београд 1896. (1-85)*

Љ. Ненадовић

- *Мемоари проте Матије Ненадовића, (издао Љубомир П. Ненадовић),* Београд 1867.

Р. Перових

- *Дневник Јеремије Гагића, секретара Правитељствујушег совјета, Браство XXX, Друштво св. Саве, књ. 50, Београд 1939. (155-177)*
- *Београд за време Вучићеве буне, Необјављене белешке Стјепана Марјановића из 1842-43, Годишњак Музеја града Београда, књ. II, Београд 1955. (181-204)*

А. Ј. Попових Сарајлија

- *Хаџи-Лојина буна у Босни, мемоари Алексе Ј. Поповића Сарајлије, Београд, 1897.*

Ј. Ристић

- *Једно намесништво 1868-1872, Београд 1894.*

Ј. Скерлић

- *Из Аутобиографије Васе Пелагића, Рад у Бањалуци, Развитак, бр. 1, год. I, Бањалука 1. фебруара 1910. (42-48), бр. 2, 1. марта 1910. (74-79)*

А. Starčević

- *Nekolike uspomene, Zagreb 1870.*

М. Стевчић и М. Радевић

- П. Мркоњић (П. А. Карађорђевић), *Дневни записци једног усташа о босанско-херцеговачком устанку 1875-1876. године, (припремили Милан Стевчић и Милорад Радевић), Мешовита грађа (Miscellanea), књ. 7, Историјски институт, Грађа, књ. 18, Београд 1979.*

М. Šenoa

- *Из тојих младих дана, HNK „Napredak“, (1938), God. XXVIII, Sarajevo 1937. (28-31)*

P. Vasa-Efendija

- *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, Sarajevo 1958.

e) Ljetopisi i hronike

J. Baltić

- *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vremena u Bosni*, (Priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Andrija Zirdum), Sarajevo, Zagreb 2003.

M. Bogdanović

- *Ljetopis kreševskoga samostana*, Priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Ignacije Gavran, Sarajevo, Zagreb 2003.

Іеромонахъ П. Чокорило

- *Лѣтопись Герцеговины 1831-1857 (Преведено съ сербского)*, в: А. Гильфердинг, *Собрание сочинений, Боснія, Герцеговина и Старая Сербія*, Томъ третій, С. Петербургъ 1873. (501-525)

Fra J. Jelenić

- *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci (Chronicon franciscani conventus Kr. Sutjeskae)*, GZM, god. XXXV, Sarajevo 1923. (1-30), god. XXXIX, sv. 2. (za historiju i etnografiju), 1927. (167-191)

G. Kraljević

- *Fra Mate Kristićević, kroničar 18. i 19. stoljeća*, GADAR BiH, God. XVI-XVII-knj. XVI-XVII, Sarajevo 1976/77. (249-254)

I. Памучина

- *Лѣтопись правосл. цркве у Далмаціи и Херцеговини*, Србско-далматинскій Магазинъ, Четрнайста година, Задар 1849. (125-151)

С. Скендерова

- *Лѣтопись Босни, 1825-1856.*, в: А. Гильфердинг, *Собрание сочинений, Боснія, Герцеговина и Старая Сербія*, Томъ третій, С. Петербургъ 1873. (387-465)

A. Šuljak

- *Kronika franjevačkog samostana u Brodu na Savi II. (1806.-1833.)*, Diacovensia, br. 1, God. V, Đakovo rujan 1997. (149-151)

f) Putopisi

Anonim

- *The Frontier Lands of the Christian and the Turk; comprising Travels in the regions of the lower Danube, In 1850 and 1851.* by a British resident of twenty years in the East, in two volumes, vol. II, London 1853.

Anonym

- *A Ride through Bosnia*, Fraser's Magazine, New Series, vol. XII, July to December 1875, London 1875. (549-565)

Anonim

- *Reise nach Bosnien. Von einem botanischen Reisenden, Dritter Abschnitt, Travnik*, Das Ausland, Ein Tagblatt für Kunde des geistigen und sittlichen Lebens der Völker, Nr. 58, Deutschland, Einundzwanzigster Jahrgang, Stuttgart und Tübingen, 8. März 1848. (230-231)

Baron F. de Beaujour

- *Voyage militaire dans l'Empire Othoman, ou description de ses frontières et de ses principales défenses, soit naturelles soit artificielles*, tome premier, Paris 1829.

Massieu de Clerval

- *Rapport adressé à Son Excellence Monsieur le Ministre de l'instruction publique sur une mission en Bosnie, accomplie en 1855, par M. Massieu de Clerval*, en: *Archives des Missions Scientifiques et littéraires, Choix de rapports et instructions*, Tome V, Paris M DCCC LVI. (16-48)

J. Creagh

- *Over the Borders of Christendom and Eslamiah (A Journey through Hungary, Slavonia, Serbia, Bosnia, Herzegovina, Dalmatia and Montenegro, to the North of Albania-in the summer of 1875)*, vol. II, London 1876.

B. Curipeschitz

- *Itinerarium Wegrayß Kü. May. potschafft gen. Constantinopel zu dem Türckischen Kayser Soleyman. Anno rrr., M. D. XXXI.*

Б. Цвејановић

- *Манастир Ръмањ на Уни (Путописна црта.),* Матица, лист за књижевност и забаву, год. II, бр. 34, Нови Сад, 10. децембра 1867. (830-832)

Е. Ćelebi

- *Putopis, Odlomci o jugoslavenskim zemljama,* Prevod, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo 1967.

Н. Ćurić

- *Politička zapazanja o stanju u Bosni 1834,* ГЗМ, н. с., историја и етнографија, св. X, Сарајево 1955. (181-185)
- *Srbija i Bosna u očima jednog prolaznika 1853 godine (Iz jednog pisma Jovana Stefanovića Villovskog),* Живот, бр. 4-5, Сарајево април-мај 1955. (297-298)

М. Džaja

- *Banja Luka u putopisima, zapisima i legendama,* Banja Luka 1988.

Edinburgh review, London 1854.

- *Turkey and Christendom: An historical sketch of the relations between the Ottoman Empire the States of Europe. Reprinted, with additions, from No. CLXXXIII of the „Edinburgh review”,* London 1854.

Ch. B. Elliott

- *Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia and Turkey,* vol. I, London 1838.

A. Chaumette-des-Fossés

- *Voyage en Bosnie, dans les années 1807 et 1808,* Berlin 1812.

А. Гильфердинг

- *Повъздка по Герцеговинѣ, Босни и Старой Сербіи (1-277), Боснія въ началѣ 1858 года (279-328),* в: А. Гильфердинг, *Собрание сочинений, Боснія, Герцеговина и Старая Сербія,* Томъ третій, С. Петербургъ 1873.

P. Guerraz

- *Correspondance d' Orient,* Revue Britanique, Année 1875.-Nouvelle série décennale, Tome cinquième Octobre 1875, Paris 1875. (549-559)

Ch. Yriarte

- *Bosnie et Herzégovine souvenirs de voyage pendant l'insurrection*, Paris 1876.

I. F. Jukić

- *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, Sarajevo 1953.

С. Ковачић

- *Од Бакова до Београда (рукопис фра Антуна Кнежевића)*, ГАДАР БиХ, год. XVIII-XIX-књ. XVIII-XIX, Сарајево 1978/79. (365-384)

I. Kukuljević Sakcinski

- *Putovanje po Bosni*, Zagreb 1858.
- *Putne uspomene iz Hrvatske, Dalmacije, Albanije, Krfa i Italije*, (Pretiskano iz „Hrvatskog sokola” i „Vienca“), Zagreb 1873. (3-142)

L. Léger

- *Le Monde Slave, Voyages et littérature*, Paris 1873.

Ch. Mac Farlane

- *Constantinople in 1828*, London 1829.

R. R. Madden

- *Travels in Turkey*, vol. I, London 1829.

P. Matković

- *Dva talijanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI. vieka*, Starine JAZU, knjiga X, Zagreb 1878. (202-256)
- *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI. vijeka*, Rad JAZU, knjiga LXII, Razredi filologičko-historički i filosofičko-juridički, Zagreb 1882. (45-133)

F. Maurer

- *Eine Reise durch Bosnien, die Saveländer und Ungarn*, Berlin 1870.

M. Mažuranić

- *Pogled u Bosnu ili kratak put u onu Krajinu, učinjen 1839-40. po Jednom Domorodcu*, Zagreb 1842.

G. Muir Mackenzie, P. Irby

- *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, London 1867.
- *Travels in the Slavonic provinces of Turkey in Europe*, in two volumes-I, London 1877.

C. Новаковић

- *Француске службене белешке о западно-балканским земљама из 1806-1813*, Споменик, XXXI, Други разред, 29, СКА, Београд 1898. (128-162)

A. A. Paton

- *Researches on the Danube and the Adriatic*, vol. I, Leipzig 1861.

A. J. Patterson

- *From Agram to Zara*, The Fortnightly Review, No. LXIV, New Series.-April 1, 1872, The Fortnightly Review, vol. XI. New Series, January 1 to June 1, 1872 (vol. XVII. Old Series.), London 1872. (359-386)

Ch. Pertusier

- *La Bosnie considérée dans ses rapports avec l'Empire Ottoman*, Paris M DCCC XXII

O. v. Pirch

- *Reise in Serbien im Spätherbst*, Zweiter Theil, Berlin 1830.

F.-C.-H.-L. Pouqueville

- *Voyage de la Grèce*, tome troisième, Paris MDCCCXXVI

H. Sandwith

- *A Trip into Bosnia*, in: Fraser's Magazine, London December 1873. (698-713)

C. Sax

- *Reise von Serajewo nach dem Dormitor und durch die mittlere Herzegowina*, Mittheilungen der kais. und königl. geographischen Gesellschaft in Wien, XIII. Band (der neuen Folge 3. Band), 1870. Redigiert von ihrem Generalsecretär M. A. Becker, Wien 1871. (97-115)

E. Spencer

- *Travels in European Turkey in 1850, through Bosnia, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thrace, Albania, and Epirus; with a visit to Greece and the Ionian Isles and A homeward tour through Hungary and the Slavonian provinces of Austria on the Lower Danube*, in two volumes, vol. I, London 1851, vol. II, London 1851.

V. Strangford

- *The Eastern Shores of the Adriatic in 1863*, London 1864.

M. Šamić

- *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836-1878.) i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo 1981.
- *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo 1966.

Г. Шљиво

- *Вагнерово виђење Босне средином XIX вијека*, ИЗ, бр. 2, год. II, Бањалука 1981. (55-76)

J. G. Wilkinson

- *Dalmatia and Montenegro: With A Journey to Mostar in Herzegovina and Remarks on the Slavonic nations*, vol. II, London 1848.

С. М. Жирарден

- *Путници у Истоку (из Revue des deux Mondes од јануара и фебруара 1861.)*, Нови Сад 1861.

BIOGRAFIJA

Bratislav (Miladin i Verica rođ. Jović) Teinović je rođen 7. februara 1975. u Kotor Varošu. Vrtičko vaspitanje, osnovno i srednje obrazovanje stekao je u mjestu rođenja i u Banjoj Luci. Učesnik je Otadžbinskog rata (1992-1995) kao pripadnik Vojne policije Vojske Republike Srpske (juni 1994-novembar 1995).

Diplomirao (mentor prof. dr Đorđe Mikić) je nacionalnu istoriju novog (XIX) vijeka 2001. na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci. Na istom fakultetu je 2011. stekao titulu magistra istorijskih nauka (mentor prof. dr Đorđe Mikić) iz uže naučne oblasti nacionalna istorija novog (XIX) vijeka.

U Muzeju Republike Srpske je zaposlen od 2002. (do danas) na poziciji kustosa za istoriju osmansko-turskog perioda (1527-1878). U profesionalnoj karijeri stekao je sva stručna muzejska zvanja: kustos (Beograd, 2003), viši kustos (Sarajevo, 2010) i muzejski savjetnik (Sarajevo, 2015). Učesnik je desetak domaćih i inostranih stručnih i naučnih skupova. Autor je osam izložbi, sedam monografskih kataloga i dvadesetak stručnih i naučnih radova iz oblasti historiografije, pomoćnih istorijskih nauka, muzeologije i arhivistike.

Živi u Banjoj Luci sa suprugom Oliverom i dvoje djece, šesnaestogodišnjim sinom Dimitrijem i sedmogodišnjom kćerkom Magdalenom.

Naučna bibliografija (važnija):

- B. Teinović, Snabdijevanje ustanika u Bosni 1875-1878, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/2018, Beograd 2018. (47-70), ćir.
- B. Teinović, Bosanski ejalet u prvim godinama Prvog srpskog ustanka (1804-1806), *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 97 (1/2018), Novi Sad 2018. (83-105), ćir.
- B. Teinović, Pedagoški vremeplov: istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini (do 1853), *Nova škola*, br. XIII, Bijeljina 2018. (62-75), ćir.

- B. Teinović, Bosanski franjevci između Gaja i Garašanina (1836-1849): suprotnosti dvije nacionalne politike, *Historijska traganja*, br. 16, Sarajevo 2015. (31-91)
- B. Teinović, Evropska istorija na pozornici ustanaka u Bosni i Hercegovini 1804-1882, *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, br. 7, Beograd 2012. (135-150), ćir.
- B. Teinović, „Turska Hrvatska” („Lapsus calami” u istoriji Bosne i Hercegovine XIX vijeka), u: *Zbornik radova sa naučnog skupa* „Kultura i obrazovanje- Determinante društvenog progressa (dostignuća, dometi, perspektive)”, knj. 11, Banjaluka, 03–04. decembra 2010, Banjaluka 2010. (235-252), ćir.
- B. Teinović, Zastave i grbovi ustanika tokom ustanka u Bosni 1875-1878, *Vesnik*, br. 37, god. LVI, Beograd 2010. (155-162), ćir.
- B. Teinović, Naoružanje ustanika u Bosni 1875-1878, *Vesnik*, br. 36, god. LV, Beograd 2009, (29-38), ćir.

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ ПОДАЦИ О АУТОРУ ДОКТОРСКЕ
ДИСЕРТАЦИЈЕ

Име и презиме аутора: Братислав Теиновић

Датум, мјесто и држава рођења: 7. 2. 1975, Котор Варош, Босна и Херцеговина

Назив завршеног факултета и година дипломирања: Филозофски факултет у Бањој Луци, 4. 12. 2001.

Датум одбране магистарског рада: 5. 10. 2011.

Наслов магистарског рада: *Велике силе и устанци у Босни и Херцеговини током XIX вијека*

Академска титула коју је аутор стекао одбраном магистарског рада: магистар историјских наука

Академска титула коју је аутор стекао одбраном докторске дисертације: доктор историјских наука

Назив факултета на коме је докторска дисертација одбрањена: Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци

Назив докторске дисертације и датум одбране: *Национално-политички развој Босне и Херцеговине у посљедњем вијеку турске владавине (1800-1878),*

Научна област дисертације према CERIF шифрарнику: H240

Имена ментора и чланова комисије за одбрану докторске дисертације:

1. Др Горан Васин, ванредни професор Филозофског факултета у Новом Саду, члан
2. Др Ненад Нинковић, доцент Филозофског факултета у Новом Саду, члан
3. Др Бошко Бранковић, доцент Филозофског факултета у Бањој Луци, члан
4. Др Боривоје Милошевић, доцент Филозофског факултета у Бањој Луци, ментор, председник

У Бањој Луци, _____

Декан

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ФАКУЛТЕТ:

РЕПУБЛИКА СРПСКА
УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
БАЊА ЛУКА
Број: 02/1069
Датум: 25.06.2019.

ИЗВЈЕШТАЈ о оцјени урађене докторске дисертације

I ПОДАЦИ О КОМИСИЈИ

Наставно-научно вијеће Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци на сједници одржаној 12. јуна 2019. године донијело је Рјешење број: 07/03.980-3/19. којим је именовало Комисију за оцјену урађене докторске дисертације **НАЦИОНАЛНО-ПОЛИТИЧКИ РАЗВОЈ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У ПОСЉЕДЊЕМ ВИЈЕКУ ТУРСКЕ ВЛАДАВИНЕ (1800-1878)**, кандидата мр Братислава Теиновића.

Комисија је радила у саставу:

- 1.) др Боривоје Милошевић, доцент Филозофског факултета у Бањој Луци, председник, ужа научна област национална историја.
- 2.) др Бошко Бранковић, доцент Филозофског факултета у Новом Саду, члан, ужа научна област национална историја.
- 3.) др Горан Васин, ванредни професор Филозофског факултета у Новом Саду, члан, ужа научна област национална историја модерног доба.
- 4.) др Ненад Нинковић, доцент Филозофског факултета у Новом Саду, члан, ужа научна област национална историја модерног доба.

- 1) Навести датум и орган који је именовao комисију;
- 2) Навести састав комисије са ознаком имена и презимена сваког члана, научно-наставног звања, назива уже научне области за коју је изабран у звање и назива универзитета/факултета/института на којем је члан комисије запослен.

II ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ

Братислав Теиновић је рођен 7. фебруара 1975. године у Котор Варошу. У родном мјесту и Бањој Луци похађао основно и средње образовање. Учесник је Отацбинског рата 1994-1995. На Одсјеку за историју Филозофског факултета у Бањој Луци дипломирао је 2001. године. На истом факултету је магистрирао 2011. године на тему: *Велике силе и устанци у Босни и Херцеговини током XIX вијека* из уже научне области: национална историја новог вијека. Од 2002. године ради у Музеју Републике Српске у Бањој Луци. Тренутно се налази у звању музејског савјетника. Аутор је више научних и стручних радова објављиваних у земљи и

иностранству у којима се превасходно бавио историјом Босне и Херцеговине у XIX вијеку. Учесник је више научних конференција у Бањој Луци, Загребу, Сарајеву и др. Ожењен је и отац двоје дјеце.

- 1) Име, име једног родитеља, презиме;
- 2) Датум рођења, општина, држава;
- 3) Назив универзитета и факултета и назив студијског програма академских студија II циклуса, односно послједипломских магистарских студија и стечено стручно/научно звање;
- 4) Факултет, назив магистарске тезе, научна област и датум одбране магистарског рада;
- 5) Научна област из које је стечено научно звање магистра наука/академско звање мастера;
- 6) Година уписа на докторске студије и назив студијског програма.

III УВОДНИ ДИО ОЦЈЕНЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Наставно-научно вијеће Филозофског факултета у Бањој Луци је на сједници одржаној 10. јула 2012. године усвојило Извјештај Комисије о подобности теме и кандидата за израду докторске дисертације горе наведеног назива.

Сенат Универзитета у Бањој Луци је на сједници од 8. октобра 2012. године дао сагласност на Извјештај о оцјени подобности теме и кандидата за издаду докторске дисертације кандидату мр Братиславу Теиновићу.

Докторска дисертација мр Братислава Теиновића **НАЦИОНАЛНО-ПОЛИТИЧКИ РАЗВОЈ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У ПОСЉЕДЊЕМ ВИЈЕКУ ТУРСКЕ ВЛАДАВИНЕ (1800-1878)** садржи 1.566 страница. У раду је наведено 7.490 напомена (фуснота). Дисертација је подјелена у седам великих цјелина које су даље расчлањене на мање јединице. Структура докторске дисертације је следећа:

ПРЕДГОВОР ... 1

УВОД ... 4

I УТИЦАЈ ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА 1800-1815 ... 18

I 1. Почетак рата са Србијом и Црном Гором 1800-1808 ... 18

I 2. Покушај побуне Карађорђевог сарадника Јована Јанчића у Босанској Крајини 1808-1813 ... 58

I 3. Сулејманпаша Скопљак и босанска пацификација устабичке Србије 1813-1815 ... 83

II ПОЧЕЦИ АНТИРЕФОРМСКИХ ПОКРЕТА БОСАНСКО-МУСЛИМАНСКОГ ПЛЕМСТВА И БУНА БОСАНСКО-СРПСКИХ СЕЉАКА 1815-1835 ... 92

II 1. Везирства Сулејманпаше Скопљака и Џелалудин паше 1815-1822 ... 92

II 2. Укидање јањичара, нови антиреформски покрет босанског племства и почетак устанка Хусеин капетана Градашчевића 1822-1831 ... 125

II 3. Успон и пад Змаја од Босне и уздизање Али паше Ризванбеговића 1831-1833 ... 166

II 4. Побуна попа Јовице Илића Чизме и експанзија српских школа 1833-1835 ... 196

III ВРИЈЕМЕ ПОЈАЧАНЕ РЕЗИСТЕНЦИЈЕ БОСАНСКО-

МУСЛИМАНСКОГ ПЛЕМСТВА НОВИМ РЕФОРМАМА 1835-1850 ... 217

III 1. Између Илирског покрета и Хатишерифа од Ђилхане 1835-1843 ... 217

III 2. Баришићева афера, Захов План, Гарашаниново Начертаније и босански везир Мехмед Тахир паша 1843-1848 ... 283

III 3. Национално-политички концепти: Томе Ковачевића, фра Ивана Фране Јукића, Вука Караџића и хрватских праваша и антиреформска побуна Церића и Кедића 1848-1850 ... 356

IV РЕФОРМЕ ОМЕР-ПАШЕ ЛАТАСА, ПОЈАЧАНИ СТРАНИ УТИЦАЈИ И БУНЕ У БОСАНСКОЈ КРАЈИНИ, БОСАНСКОЈ ПОСАВИНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1850-1860 ... 383

IV 1. Сераскер Омер-паша Латас, слом босанског муслиманског племства и почетак новог политичког доба 1850-1852 ... 383

IV 2. Портин комесар Ђамил-паша и забрана српског имена за православне и латинског за католике и Хатихумајун 1852-1856 ... 455

IV 3. Иван Кукуљевић Сакцински и Александар Гилфердинг у Босни и почетак српских устанака у Херцеговини и Босанској Посавини 1856-1858 ... 528

IV 4. Устанак Срба у Босанској Крајини, специјална мисија Ахмед Џевдет-паше и Саферска наредба 1858-1860 ... 594

V РАЗДОБЉЕ ИНТЕНЗИВНИЈЕ ПОЛИТИЧКЕ КОНСПИРАЦИЈЕ 1860-1865 ... 651

V 1. Почетак владавине босанског валије Топал Шериф Осман паше и сузбијање српског и хрватског политичког утицаја 1860-1862 ... 651

V 2. Досељавање Муслимана протјераних из Србије, успон српске националистичке омладине и кроатизација босанских католика 1862-1865 ... 709

VI ВРИЈЕМЕ СПОЉНЕ АГИТАЦИЈЕ И НАЦИОНАЛНЕ ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈЕ 1865-1875 ... 760

VI 1. Уставни закон вилајета босанског, Комитети за српску и хрватску националну агитацију, Гавро Вучковић Крајишник, Стака Скендерова, Васо Пелагић и Клемент Божић 1865-1868 ... 760

VI 2. Српско-хрватски комплот за диобу Босне и Херцеговине долином Врбаса и Неретве и политички прогон Пелагића, Петрановића, Павловића, Перовића, Радловића и Вучковића 1868-1870 ... 871

VI 3. Пелагићева политичка идеологија национализма и социјализма, руске тајне службе и конспирација младих српских националиста 1870-1875 ... 993

VII ИЗГРАДЊА НАЦИОНАЛНО-ПОЛИТИЧКЕ СВИЈЕСТИ У ПРВОМ МЕЂУНАЦИОНАЛНОМ РАТУ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1875-1878 ... 1049

VII 1. Устанак од српско-хрватске (Ђаково, 21. август 1875) до аустро-руске (Рајхштат, 8. јули 1876) диобе Босне и Херцеговине 1876-1876 ... 1049

VII 2. Пуковник Деспотовић на челу устанка, дон Миховил Павлиновић међу босанским католицима и Мазбата султану о праведној турској владавини у Босни 1876-1877 ... 1236

VII 3. Аустро-Угарска, Русија и Србија против устанка, политички расцјеп међу устаничким вођама и комплот Турске и Аустро-Угарске у сламању устанка 1877-1878 ... 1293

VII 4. Санстефанска аутономија Босне и Херцеговине, Берлински конгрес и отпор аустроугарској војној интервенцији 1878 ... 1337

ЗАКЉУЧАК ... 1436

БИБЛИОГРАФИЈА ... 1448

- 1) Наслов докторске дисертације;
- 2) Вријеме и орган који је прихватио тему докторске дисертације
- 3) Садржај докторске дисертације са страничењем;
- 4) Истаћи основне податке о докторској дисертацији: обим, број табела, слика, шема, графикона, број цитиране литературе и навести поглавља.

IV УВОД И ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ

Закупљеност историографије овом темом траје колико и сам процес националне, политичке и културне еманципације троконфесионалног босанско-херцеговачког друштва. Већина историчара која се бавила проучавањем националног и политичког развоја Босне и Херцеговине у XIX вијеку никада није дубље научно и шире синтетски радила на овој теми.

Свакодневни сусрет за кратким и дјелимично застарјелим расправама и студијама, указивала је на потребу да се, превасходно на темељу архивске грађе, научној јавности представи ова тема представи на један нов и модеран начин. То свакако подразумијева уважавање научних резултата до којих су у ранијем периоду дошли М. Екмечић, Х. Капицић, В. Ћоровић, Г. Шљиво, Ђ. Микић, И. Тепић, В. Војводић, Д. Берић и други.

Нажалост, предмет дисертације је последњих година, а посебно након распада СФР Југославије, био предмет честих ненаучних тумачења и дневнополитичких манипулација.

- 1) Укратко истаћи разлог због којих су истраживања предузета и представити проблем, предмет, циљеве и хипотезе;
- 2) На основу прегледа литературе сажето приказати резултате претходних истраживања у вези проблема који је истраживан (водити рачуна да обухвата најновија и најзначајнија сазнања из те области код нас и у свијету);
- 3) Навести допринос тезе у рјешавању изучаваног предмета истраживања;
- 4) Навести очекиване научне и прагматичне доприносе дисертације.

V МАТЕРИЈАЛ И МЕТОД РАДА

Израда докторске дисертације, под менторством др Боривоја Милошевића (Филозофски факултет, Универзитет у Бањој Луци), заснивала се на методологији истраживања уобичајених у историјској науци, односно, хеуристичком проучавању необјављених историјских извора, анализи, обради и тумачењу објављених историјских извора, мемоарске, љетописне и путописне грађе на разним језицима (енглески, њемачки, француски, руски, латински и италијански), бројне савремене штампе као и консултацији и компарацији са досадашњим достигнућима у постојећој историографској литератури.

Прва фаза истраживања била је усмјерена ка прикупљању доступне литературе везане за ову проблематику, док је у другој фази извршено темељито сагледавање и

обрада архивске грађе и периодике. Трећа фаза рада подразумијевала је синтетичко уобличавање резултата истраживања.

Архивски материјал на коме је ова тема научно истражена налази се у неколико архивских, музејских и библиотечких институција у: Бањој Луци, Сарајеву, Загребу и Београду. Од кључног значаја били су: Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву, Архив Србије у Београду и Хрватски државни архив у Загребу. Дио архивске грађе на њемачком, руском, италијанском и српско-хрватском језику је срећом публикован. Од изузетног значаја је грађа архива у Москви и Бечу коју су објавили Ф. Шишић, Б. Гаврановић, Г. Шљиво, И. Тепић, М. Екмечић и други. Осим тога, на потпуно равноправан начин праћена је и савремена штампа (1807-1878) у којој су садржане вијести о догађајима у Босни и Херцеговини, а које представљају непревазиђен извор за разумијевање друштвене и политичке климе времена којом се бави дисертација.

1) Објаснити материјал који је обрађиван, критеријуме који су узети у обзир за избор материјала;

2) Дати кратак увид у примијењени метод истраживања при чему је важно оцијенити сљедеће:

1. Да ли су примијењене методе истраживања адекватне, довољно тачне и савремене, имајући у виду достигнућа на том пољу у свјетским нивоима;
2. Да ли је дошло до промјене у односу на план истраживања који је дат приликом пријаве докторске тезе, ако јесте зашто;
3. Да ли испитивани параметри дају довољно елемената или је требало испитивати још неке, за поуздано истраживање;
4. Да ли је статистичка обрада података адекватна.

VI РЕЗУЛТАТИ И НАУЧНИ ДОПРИНОС ИСТРАЖИВАЊА

Докторска дисертација **НАЦИОНАЛНО-ПОЛИТИЧКИ РАЗВОЈ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У ПОСЉЕДЊЕМ ВИЈЕКУ ТУРСКЕ ВЛАДАВИНЕ (1800-1878)** бави се проучавањем процеса националне еманципације троконфесионалног босанско-херцеговачког друштва у сфери различитих политичких утицаја и стремљења. Почетак (настанак Фојничког гробовника 1800) и крај (аустроугарска окупација 1878) трајања овог историјског феномена хронолошке су границе временског истраживања докторске дисертације. Осим илустровања етничке еманципације, докторска дисертација приказује све важније факторе који су активно утицали на наведене процесе, од којих централно мјесто имају политички односи.

Национална свијест код Срба развијала се у крилу православне цркве, потом кроз различита удружења са националним предзнаком, буне и устанке и сложене утицаје који су долазили из Србије и Русије (посебно након отварања конзулата у Сарајеву). Лутање босанско-херцеговачких муслимана између различитих национално-политичких идеја и припадности кандидат континуирано прати кроз цијели рад, са посебним нагласком на покрет Хусеин капетана Градашчевића и вријеме Омер паше Латаса. Католици као најмања вјерска група заостајали су у развоју националне свијести за правосалвним становништвом, а противљење католика српској националној и политичкој идеји кандидат приказује као дио свеопштег политичког курса Католичке цркве. Након губитка територија у Њемачкој и Италији, Аустро-Угарска је компензацију видјела у добитку Босне и Херцеговине. Аустроугарски конзулат у Сарајеву је директно по наредби бечке владе (1867) започео кампању

придобивања босанских католика за ову политику. Национално-политички развој Босне и Херцеговине у посљедњим данима турске владавине обиљежиле су, осим српских, и старе хрватске претензије на „Турску Хрватску“ до Врбаса и западну Херцеговину до Неретве.

На развој српског националног покрета у покрајинама од изузетног значаја били су Први и Други српски устанак и укидање феудалних односа у Србији. Са посебном темељитошћу обрађени су устанички покрети Срба у Босни и Херцеговини током посљедњег вијека турске управе и њихове политичке везе са Београдом. Устанак (1875-1878) је од самог свог почетка имао све одлике међувјерског и међунационалног рата. Поготово се то видјело од када је устанак напустио почетну платформу о аграрној побуни и прешао на чисто политичко поље. Устанак (1875-1878) је „доживио велики историјски пораз“, а његови резултати били су катастрофални. Поред тога што је коначно национално-политички издиференцирао босанско-херцеговачко становништво на три одвојена национа, он је био нарочито неповољан за босанске Србе. То се односило, прије свега, на: иселаване око 200.000 босанско-српског становништва, хиљаде спаљених и опљачканих српских села, цркава и школа, банкрота класе српских трговаца, као и на десетине хиљада невиних убијених српских цивила. У политичком смислу, босански Срби прокоцкали су и шансу у погледу „санстефанске“ аутономије.

Током устанка убијено је на хиљаде невиних босанско-муслиманских цивила и била опљачкана и девастирана бројна муслиманска имовина. Једино су босански католици, учествујући на обје ратне стране и уз минималне жртве могли бити задовољни резултатима рата и политичког рјешења Велике источне кризе, а што ће надоласеће вријеме додатно и потврдити.

- 1) Укратко навести резултате до којих је кандидат дошао;
- 2) Оцијенити да ли су добијени резултати јасно приказани, правилно, логично и јасно тумачени, упоређујући са резултатима других аутора и да ли је кандидат при томе испољавао довољно критичности;
- 3) Посебно је важно истаћи до којих нових сазнања се дошло у истраживању, који је њихов теоријски и практични допринос, као и који нови истраживачки задаци се на основу њих могу утврдити или назирати.

VII ЗАКЉУЧАК И ПРИЈЕДЛОГ

Докторска дисертација мр Братислава Теиновића **НАЦИОНАЛНО-ПОЛИТИЧКИ РАЗВОЈ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У ПОСЉЕДЊЕМ ВИЈЕКУ ТУРСКЕ ВЛАДАВИНЕ (1800-1878)** важан је допринос проучавању политичких прилика у покрајинама и националног развоја становништва у турбулентном раздобљу XIX вијека. Дисертација добија на тежина уколико се зна да су поменути феномени у српској и иностраној историографији тек фрагментарно обрађивани. Од посебног значаја је чињеница да су у дисертацији сада по први пут објављени неки важни историјски извори. Необјављена архивска грађа у комбинацији са литературом, на српском и страним језицима, даје потпуну слику истраживаних феномена.

Гледано у цјелини, дисертацију одликују високи научни стандарди, јасан

концепт и разумљивост излагања. Дисертација испуњава све стандарде модерне историографије.

На основу наведеног, Комисија има задовољство да Наставно-научном вијећу Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци предложи да мр Братиславу Теиновићу одобри одбрану докторске дисертације под називом **НАЦИОНАЛНО-ПОЛИТИЧКИ РАЗВОЈ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У ПОСЉЕДЊЕМ ВИЈЕКУ ТУРСКЕ ВЛАДАВИНЕ (1800-1878)**.

- 1) Навести најзначајније чињенице што тези даје научну вриједност, ако исте постоје дати позитивну вриједност самој тези;
- 2) На основу укупне оцјене дисертације комисија предлаже:
- да се докторска дисертација прихвати, а кандидату одобри одбрана,
 - да се докторска дисертација враћа кандидату на дораду (да се допуни или измијени) или
 - да се докторска дисертација одбија.

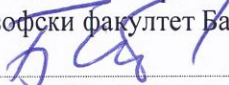
ПОТПИС ЧЛАНОВА КОМИСИЈЕ

Датум: 20. јуни 2019. године

1. Др Боровоје Милошевић, доцент,
Филозофски факултет Бања Лука,
предсједник.

2. Др Бошко Бранковић, доцент,
Филозофски факултет Бања Лука, члан.

3. Др Горан Васин, ванредни професор,
Филозофски факултет Нови Сад, члан.

4. Др Ненад Нинковић, доцент,
Филозофски факултет Нови Сад, члан.

ИЗДВОЈЕНО МИШЉЕЊЕ: Члан комисије који не жели да потпише извјештај јер се не слаже са мишљењем већине чланова комисије, дужан је да унесе у извјештај образложење, односно разлог због којих не жели да потпише извјештај.

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Изјављујем
да је докторска дисертација

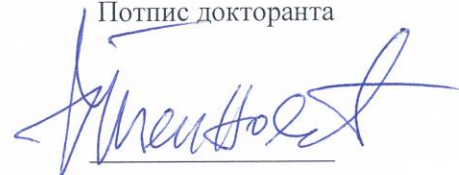
Наслов рада Национално-политички развој Босне и Херцеговине у последњем вијеку турске владавине (1800-1878)

Наслов рада на енглеском језику National and Political Development of Bosnia and Herzegovina in the Last Century of Turkish Rule (1800-1878)

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да докторска дисертација, у цјелини или у дијеловима, није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

У Бањој Луци 13.5.2019.

Потпис докторанта

Изјава 2

Изјава којом се овлашћује Универзитет у Бањој Луци да докторску дисертацију учини јавно доступном

Овлашћујем Универзитет у Бањој Луци да моју докторску дисертацију под насловом

Национално-политички развој Босне и Херцеговине у посљедњем вијеку турске владавине
(1800-1878)

која је моје ауторско дјело, учини јавно доступном.

Докторску дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

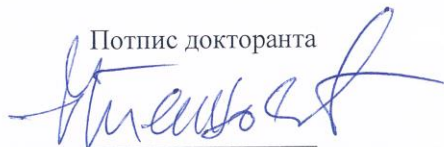
Моју докторску дисертацију похрањену у дигитални репозиторијум Универзитета у Бањој Луци могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (*Creative Commons*) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство – некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – дијелити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – дијелити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

У Бањој Луци 13.5.2019.

Потпис докторанта

Изјава 3

Изјава о идентичности штампане и електронске верзије
докторске дисертације

Име и презиме аутора Братислав Теиновић

Наслов рада Национално-политички развој Босне и Херцеговине у посљедњем вијеку
турске владавине (1800-1878)

Ментор Доц. др Боривоје Милошевић

Изјављујем да је штампана верзија моје докторске дисертације идентична електронској
верзији коју сам предао/ла за дигитални репозиторијум Универзитета у Бањој Луци.

У Бањој Луци 13.5.2019.

Потпис докторанта

